

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
és
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

CSÁSZÁR ELEMÉR ÉS LÁNG NÁNDOR.

HARMINCZEGYEDIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1907.

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1907-ben:*

Bajza József	Kiss Imre
Bayer József	Kmoskó Mihály
Bezard Lucien	Kubicsek Albert
Birkás Géza	Lám Frigyes
Biró Sándor	Lengyel Miklós
Bleyer Jakab	Lukinich Imre
Boros Gábor	Mahler Ede
Botár Imre	Marmorstein Artúr
Császár Ernő	Marót Károly
Sz. Császár Loránd	Mészáros Gyula
Czeizel János	Miklós Elemér
Cserép József	Mitrovics Gyula
Csermelyi Sándor	Nagy Zsigmond
Darkó Jenő	Némethy Géza
Elek Oszkár	Nyilasi Lajos
Endrei Gerzson	Pauler Ákos
Erdélyi Pál	Pecz Vilmos
Finály Gábor	Prónai Antal
Fodor Árpád	Pécsy Béla
Förster Aurél	Récsey Viktor
Gálós Rezső	Révai Sándor
Gedeon Alajos	Révay József
Geréb József	Sallay Géza
Gragger Róbert Károly	Sas Andor
Gulyás Pál	Schmidt Henrik
Hanuy Ferencz	Schmidt József
Harmos Sándor	Schmidt Márton
Hegedüs István	Simai Ödön
Heinlein István	Sörös Pongrácz
Heinrich Gusztáv	Szabó Jenő
Hellebrant Árpád	Szegedy Rezső
Hornyánszky Gyula	Székely István
Horváth Balázs	Szigetvári Iván
Horváth Cyrill	Szóke Adolf
Horváth János	Vári Rezső
Incze Béni	Venetianer Frigyes
Incze József	Verő Leó
Kallós Ede	Vértesy Dezső
Kanyaró Ferencz	Vértesy Jenő
Karl Lajos	Viszota Gyula
Katona Lajos	Wirth Gyula
Kégl Sándor	Zlinszky Aladár

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Bezard Lucien</i> , Ronsard Péter családjának és nevének eredetéhez ...	572
<i>Bíró Sándor</i> , Arany János Nagykőrösön ...	503
<i>Bleyer Jakab</i> , Fortunatus-népkönyvünk és német eredetije ...	729
<i>Boros Gábor</i> , Lukianos hatása ...	746
<i>Cserépy József</i> , Bérard az Odyssejáról ...	404, 489
<i>Darikó Jenő</i> , Kézirati tanulmányok Laonikos Chalkondyles történeti művéhez ...	25, 106
<i>Erdélyi Pál</i> , Várkonyi báró Amade László költészetéhez ...	81, 201
<i>Heinlein István</i> , Kritikai jegyzetek Herodotos V. könyvéhez ...	474, 576
<i>Hornjanszky Gyula</i> , Totemisztikus nyomok a görög történetben 177, 560, 809	
<i>Horváth Cyrill</i> , Alexandriai szent Katalin verses legendája ...	9
<i>Horváth János</i> , Dugonics «Cserei»-jének forrása ...	545
<i>Inze Béni</i> , Juvenalis pályája ...	109
<i>Kallós Ede</i> , Gondolatok a philologiai párhuzamokról ...	759
<i>Kanyaró Ferenz</i> , A Batthyányi-kódex mint unitárius graduál ...	897
<i>Karl Lajos</i> , Árpádházi Szent Erzsébet a francia krónikákban ...	911
<i>Marmorstein Artúr</i> , Parabola vulpium ...	119
<i>Marót Károly</i> , A görög epikus hasonlatok és viszonyuk a Homeros-kérdéshez ...	386
<i>Némethy Géza</i> , Szövegjavítások Ovidius Szerelmeihez ...	1
<i>Pécsy Béla</i> , Platon Politeiája és az aristotelesi Politika ...	848, 916
<i>Pecz Vilmos</i> , A görög nyelv dialectusai ...	273
<i>Székelly Salamon</i> , Az egyház a farce-ban és a sottie-ben ...	214
<i>Szigetvári Icán</i> , Ferdinand Brunetiére ...	837
<i>Verő Leó</i> , Czvittinger és az Allgemeines Gelehrten-Lexicon ...	412
<i>Vértessy Dezső</i> , Kālidāsa Vikramōrvaṣi-ja ...	94
<i>Vértessy Jenő</i> , Hugo Viktor két posthumus költeménye ...	46
— — Szigligeti ...	892
<i>Zlinszky Aladár</i> , Toldi, a természetes ember ...	369, 457

II. Hazai irodalom.*

A magyar irodalom története³, I. (megind. Beöthy, szerk. Badics).

Császár Ernő ... 594

†Ányos István dr.: Az okviszony ismerettana ... 173

* A *-gal jelzett művek a Vegyesek, a †-tel jelöltek a Könyvészet rovatában vannak ismertetve.

	Lap
Bodor Aladár: Döbrentei Gábor erdélyi szereplése. <i>Sallay Géza</i>	951
Csengeri János: A rómaiak. <i>Geréb József</i>	591
†Dugonics András Etelkája (kiadja Prónai Antal). <i>cs.</i>	173
Egyetemes irodalomtörténet III. <i>Schmidt Henrik</i>	943
†Édes Jenő: A Balatonfelvidéki népnyelv. <i>s.</i>	271
†Fest Sándor: Hangátvetés a magyar nyelvben. <i>s.</i>	622
Fináczy Ernő: Az ókori nevelés története. <i>Pauler Ákos</i>	58
*Forgács János: Nithart von Riuwental és természetlírája. <i>b. j.</i> ...	888
*Galambos Dezső: Tanulmányok a magyar vonatkozó névmás használatáról. <i>s.</i>	622
†Gyulai Pál: Katona és Bánk bánja ² . <i>cs.</i>	174
Haraszi Gyula: Corneille és kora. <i>Miklós Elemér</i>	866
*Hazai könyvszet	270
Herzfeld Miksa: Zacharias Werner, Der vierundzwanzigste Februar. <i>Heinrich Gusztáv</i>	417
Jakobinyi Péter: A görög sport. <i>Vértessy Dezső</i>	781
James E. W. és Endrei Zalán: Az angol és magyar nyelv új szótára. <i>Schmidt Márton</i>	600
Karenovics József: Zrinyi Miklós költészetünkben. <i>Szabó Jenő</i>	63
*Katona Lajos: Középkori legendák és példák. <i>Botár Imre</i>	796
†Kelemen Béla: Erzsébet királyné és az irodalom	893
†Klasszikus Regénytár V—VI. sorozat. <i>cs.</i>	174
Kovács Dezső: Beniczky Péter élete és költészete. <i>Bajza József</i> ...	420
Kunz Aladár: Toldy Ferenc. <i>Császár Elemér</i>	779
Lengyel Miklós: Tompa Mihály élete és művei. <i>Mitrovics Gyula</i> ...	228
†Lévay József: Tompa Mihályról. <i>cs.</i>	79
Magyar regényírók. IV. és V. sorozat. <i>Császár Elemér</i>	419
Marót Károly: Fejezetek a Homeros-kérdéshez. <i>Kallós Ede</i>	948
Mikes Kelemen, Zágoni: Törökországi Levelek (Emlékkiadás). <i>Császár Elemér</i>	60
Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. <i>Kiss Imre</i>	507
†Myskovszky Ernő: A magyar képzőművészet története	893
Nagy József: A görög atomista fizikusok filozófiájának alapvonalai. <i>Pauler Ákos</i>	946
*Némäti K.: Nemzettörténelmünk ugor kútfföje. <i>Darkó Jenő</i>	444
Némethy, G.: P. Ovidii Nasonis Amores. <i>Hegedüs Istrán</i>	857
Pekár Károly: A magyar nemzeti szépről. <i>Mitrovics Gyula</i>	775
Prónai Antal: A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században. <i>Császár Elemér</i>	868
Raffay Sándor: Újszövetségi apokrifusok. <i>Hanuy Ferencz</i>	127
†Szabó László: Az írás mestersége	806
†Szent-Imre-Emlékkönyv	893
Szent-Imrey György: Tompa Mihály. <i>Lengyel Miklós</i>	950
Gróf Széchenyi István munkái. (II. sor. II. köt.) <i>Császár Elemér</i> ...	125
Tomcsányi Lajos: Attikának kereskedelme. <i>Incze József</i>	771
Várdai Béla: A Jugurtha-háború. <i>Wirth Gyula</i>	422

	Lap
Vári Rezső: A classica philologia encyclopædiája. <i>Pecz Vilmos</i> ...	221
†Varjú János: A magyar szellemi művelődés történelme. V. P'. ...	972
Vende Ernő: Istvánfi Pál, Volter és Grizeldisz. <i>Révai Sándor</i> ...	518
Vétesy Jenő: Kölcsey Ferencz. <i>Szegedy Rezső</i> ...	767
†Zenetudomány ...	807
Zubriczky Aladár: Ókeresztény irodalom- és dogmatörténet. <i>Révay József</i> ...	513

III. Külföldi irodalom.

Alexici, G.: Geschichte der rumänischen Litteratur. <i>Katona Lajos</i> ...	248
Anonymer Kommentar zu Platons Theatet. <i>Kallós Ede</i> ...	430
•Ázad, H.: La Rosemie du Savoie. <i>Kégl Sándor</i> ...	880
Baumgarten, Poland, Wagner: Die hellenische Kultur. <i>Endrei Gerzson</i> ...	144
Bergmann, E.: Ist Die Braut von Messina eine Schicksalstragödie? <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	602
Beyer, V.: Die Begründung der ersten Ballade durch Bürger. <i>U. az</i> ...	423
Brunot F.: Histoire de la langue française, II. <i>Birkás Géza</i> ...	612
Burckhard, M.: Das Niebelungenlied. <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	66
Capelli, A.: Cronologia e calendario perpetuo. <i>Császár Elemér</i> ...	527
Christensen, A.: Muhammedanske Digtere og Taenkere. <i>Kégl Sándor</i> ...	882
Comptes-Rendus du Congrès International d'Archéologie. <i>Lány Nándor</i> ...	71
Die Bhagavadgitá (Richard Garbe). <i>Kégl Sándor</i> ...	605
Die Handschriften der antiken Ärzte. <i>Vári Rezső</i> ...	608
Eichendorff, J. von: Geschichte der poetischen Literatur Deutsch- lands. <i>Lám Frigyes</i> ...	884
*Elsaesser: Nos in schola Latine loquimur. <i>Incze József</i> ...	539
Ewers, H. H.: Führer durch die moderne Literatur. <i>Geleon Alajos</i> ...	148
Fumi: Limen indicum. <i>Kégl Sándor</i> ...	882
Geffcken, J.: Aus der Werdezeit des Christentums. <i>Révay József</i> ...	258
Graszl, P.: Geschichte der deutsch-böhmischen Ansiedelungen im Banat. <i>Schmidt Henrik</i> ...	137
Greenfield, J.: Die Verfassung des persischen Staates. <i>Kégl Sándor</i> ...	146
Hamann, H.: Die literarischen Vorlagen der Kinder- und Haus-märchen und ihre Bearbeitung durch die Brüder Grimm. <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	953
Henckell, K.: Deutsche Dichter seit Heinrich Heine. <i>Sas Andor</i> ...	961
Horn, P.: Geschichte der türkischen Moderne. <i>Venutianer Frigyes</i> ...	255
Jespersen, O.: Growth and structure of the english language. <i>Kégl Sándor</i> ...	528
Kekule von Stradonitz, R.: Die griechische Skulptur. <i>Csermelyi Sándor</i> ...	789
Kont, I.: Études hongroises. <i>Vétesy Jenő</i> ...	786
Kont, I.: Geschichte der ungarischen Litteratur. <i>Katona Lajos</i> ...	241
König, E.: Ahasver, der ewige Jude, nach seiner ursprünglichen Idee u. seiner literarischen Verwertung betrachtet. <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	870
Krebs, J. Ph.: Antibarbarus der lateinischen Sprache. <i>Incze Béni</i> ...	73
Kroll, W.: Die Altertumswissenschaft im letzten Vierteljahrhundert. <i>Kallós Ede</i> ...	138

	Lap
Leo, F.: Der Saturnische Vers. <i>Förster Aurél</i>	251
Leo, J.: Johann Georg Sulzer und die Entstehung seiner Allgemeinen Theorie der Schönen Künste. <i>Bleyer Jakab</i>	955
Liebich, B.: Sanskrit Lesebuch. <i>Kégl Sándor</i>	428
Martini, A. et Bassi, D.: Catalogus codicum Græcorum bibliothecæ Ambrosianæ. <i>Vári Rezső</i>	235
Merker: Studien zur neuhochdeutschen Legendendichtung. <i>Heinrich Gusztáv</i>	135
Meyer, R. M.: Kriterien der Aneignung. <i>U. az</i>	519
Müller, J.: Das Bild in der Dichtung, Philosophie und Geschichte der Metapher. <i>Marót Károly</i>	959
Olshausen, W.: Friedrich von Hardenbergs Beziehungen zur Natur- wissenschaft seiner Zeit. <i>Gálos Rezső</i>	957
Paris, G.: Esquisse historique de la littérature française au moyen- âge. <i>Birkás Géza</i>	429
Persian historical texts, III. <i>Kégl Sándor</i>	612
Roethe, G.: Günser Bruchstücke des mittelniederländischen Renout von Montalbaen. <i>Bleyer Jakab</i>	68
Rosenberg, J.: Phönikische Sprachlehre u. Epigraphik. <i>Mahler Ede</i>	886
Schuyler, M.: A bibliography of the Sanskrit Drama. <i>Kégl Sándor</i> ..	530
Sörensen, S.: An index to the names in the Mahabhārata. <i>U. az</i> ..	784
Steffen, R.: Isländsk och fornsvensk litteratur i urval. <i>U. az</i> ..	785
Tardel, H.: «Der arme Heinrich» in der neueren deutschen Dich- tung. <i>Heinrich Gusztáv</i>	233
The Little Clay cart (Shūdraka). <i>Kégl Sándor</i>	426
Ubell, H.: Die griechische Tragödie. <i>Révay József</i>	257
Vogliano, A.: Ricerche sopra l'ottavo mimiampo di Heroda. <i>Hejedyis István</i>	874
Wald, G.: Anthologie des Poètes français contemporains. <i>Gulyás Pál</i>	525
Wiese, B.: Altitalienisches Elementarbuch. <i>Kubicsek Albert</i>	434
Wilamowitz-Möllendorff: Textgeschichte der griech. Bukoliker; Bu- colici Græci. <i>Kallós Ede</i>	522
Wünsche, A.: Die Pflanzenfabel in der Weltliteratur. <i>Grayger Róbert Károly</i>	531

IV. Philologiai program-értekezések.

Burger Arthur: Báróczy Sándor pályája. <i>Császár Ernő</i>	535
Czapáry László: Ányos és Virág hazafisága. <i>Nyilasi Lajos</i>	613
Förös Miklós: Toldy Ferenc. <i>Császár Ernő</i>	964
Fülöp Sándor: Az összetételek a Paul és a Wundt elmélete szerint. <i>Szeremley Császár Loránd</i>	963
Király Pál: A Forum Romanum. <i>Findály Gábor</i>	439
Kovács Bernardin: Kézirati iskolai drámák a XVIII. századból. <i>Gálos Rezső</i>	149
Lakatos Vincze: L. Annaeus Seneca Pázmány prédikációiban. <i>Nyilasi Lajos</i>	614

	Lap
Lassel, Eugen: Delphi. <i>Lány Nándor</i>	794
Madarász Flóris: Jókai Mór regényei. <i>Császár Ernő</i>	615
Márffy Oszkár: Lukianos hatása az utókor irodalmára és művészetére. <i>Heinrich Gusztáv</i>	438
Márffy Oszkár: Lukianos, Hogyan kell történetet írni? (Fordítás.) <i>Vértesy Dezső</i>	440
Paál Gusztáv: Schiller egyénisége. <i>Heinrich Gusztáv</i>	534
Pintér Jenő: Akadémiai törekvések a nyelvtudomány terén 1831— 1850-ig. <i>Nyilasi Lajos</i>	150
Révay József: Commodianus, az első keresztény latin költő élete és művei. <i>Katona Lajos</i>	792
Tihanyi Gál: Helyesírásunk küzdelmei. <i>Nyilasi Lajos</i>	442
Tompa Mihály, mint elegiaköltő. <i>Révai Sándor</i>	442
Vadász Norbert: Dukai Takács Judit. <i>Nyilasi Lajos</i>	150
Vajthó Zoltán: Kisfaludy Károly: «Mátyás deák» című vígjátéka. <i>Révai Sándor</i>	260
Wünschendorfer Aladár: Hauptmann Gellért drámája. <i>Heinrich Gusztáv</i>	259

V. Budapesti Philológiai Társaság.

A Társaság XXXII. közgyűlése 1907. január 12-én	151
I. Elnöki beszéd, <i>Heinrich Gusztáv</i>	151
II. Titkári jelentés, <i>Vári Rezső</i>	155
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	157
Jegyzőkönyv a közgyűlésről	161
Főolvasó és választmányi ülések 74, 161, 261, 443, 536, 616, 886, 965	
A B. Ph. Társaság tagjai	979
A B. Ph. T. könyvállománya	973

VI. Vegyesek.

A berlini éremtár gyarapodása. <i>l.</i>	450
A Ciris-kérdéshez	971
A csikóbőrös kulacshoz. <i>Gálos Rezső</i>	970
Adalék iskoladrámáink történetéhez. <i>Lukinich Imre</i>	267
Adatok az Ókori Lexikonhoz. <i>Vértesy Dezső</i>	76
Amade egyik dalához. <i>Gálos Rezső</i>	796
Angol bírálat Némethy Tibullusáról és Lygdamusáról, ...	540
A pécsi püspöki könyvtár Tinódi-kézirata. <i>Révai Sándor</i>	799
A philologia halottai 1906-ban	263
Arany Toldija az iskolában. <i>h.</i>	617
Aristarchos halála. <i>V. R.</i>	968
A száz legszebb latin vers. <i>i. j.</i>	450
Az Anjou-korabeli magyar humanizmushoz. <i>Bleyer Jakab</i>	164
Az Odysseia chronológiája. <i>Cserép József</i>	887
Az Urbikios-Maurikios-kérdéshez. <i>p.</i>	972

	Lap
Balassi Bálint virágénekeinek sorrendje. <i>Harmos Sándor</i> ...	891
Bod Péter ismeretlen kézírata. <i>cs.</i> ...	794
Cserei Mihály életéhez. <i>Lukinich Imre</i> ...	268
Egy ó-angol költemény magyar vonatkozásai. <i>Elek Oszkár</i> ...	968
Faludi Ferencz családjáról. <i>Fodor Árpád</i> ...	448
Francia bírálat Némethy Lygdamus-kiadásáról ...	969
Herculanum nemzetközi felásatásának kérdése. <i>Récey Viktor</i> ...	797
Hibaigazítások, pótlás, nyilatkozat ...	451, 541, 621
Jókai-levelek ...	173
Kalocsay Endre. (Nekrolog.) <i>h. i.</i> ...	75
Kazinczy Ferencz egy ismeretlen levele. <i>Czeizel János</i> ...	170
Kisfaludy Károly és Lessing. <i>Verő Leó</i> ...	890
Kisfaludy Sándor Balassa Bálintjához. <i>cs.</i> ...	888
Kisfaludy Sándor három ismeretlen levele. <i>Viszota Gyula</i> ...	445
Kónyi János életéhez. <i>Srs.</i> ...	166
Myron Diskobolosa. <i>l.</i> ...	449
Nátafalussy Kornél. (Nekrolog.) <i>h. b.</i> ...	617
Némethy Tibullus-kiadása és a külföldi kritika ...	77
Név- és tárgymutató ...	979
Orsz. Pædagogiai Könyvtár ...	172
Papyrus-leletek. <i>l.</i> ...	450
Pályázat latin költeményre. <i>Nagy Zsigmond</i> ...	618
Petz Lipót Shakespeare-fordításai. <i>Bayer József</i> ...	967
Philologiai pályázat ...	974
Pontius Pilatus. <i>Szöke Adolf</i> ...	801
Pontius Pilatus. <i>Marmorstein Artúr</i> ...	890
Római süteminták. <i>l.</i> ...	449
Schiller «Bürgschaft»-jának tárgya arab népmesében. <i>Gragger Róbert</i> • <i>Károly</i> ...	268
Schiller Tell-drámájához. <i>h.</i> ...	163
Steinschneider Mór. (Nekrolog.) <i>Marmorstein Artúr</i> ...	262
Szentjóni Szabó László költeményeihez. <i>Gálos Rezső</i> ...	537
Tannhäuser. <i>h.</i> ...	966
Válasz Hornyánszky Gyulának. <i>Nyusztay Antal</i> ...	78
Vértesy Dezső és Kálidāsa Vikramorvasi-ja. <i>Schmidt József</i> ...	265
Zichyné Festetich Julia mint regényhős. <i>h.</i> ...	966
Zubriczky Ókeresztény irodalomtörténetének bírálatához. <i>Kmoshó Mihály</i>	619

VII. Könyvészet.

A magyar philologiai irodalom 1906-ban. <i>Hellebrant Árpád</i> ...	625
Külföldi könyvészet: I. Modern philologia. <i>Császár Elemér</i> 176, 272, 451, 541, 623, 807, 893, 975	
“ “ II. Classica philologia. <i>Láng Nándor</i> ...	453, 543, 977
Philologiai programm-értekezések 1905/6-ban ...	79
Beküldött könyvek jegyzéke ...	79, 173, 270, 451, 621, 805, 892, 974

SZÖVEGJAVÍTÁSOK OVIDIUS SZERELMEIHEZ.

A négy római elegiaköltő (Tibullus, Propertius, Lygdamus, Ovidius) művei közül idáig csak a Propertius-féle elegiákhoz rendelkezünk a mai kívánalmaknak megfelelő kommentárral, a mely *Rothstein* munkája s Berlinben Weidmannnál 1898-ban jelent meg. E nagy hiány pótlása céljából már régebben elhatároztam, hogy tudós közönségnek szánt, latin nyelvű magyarázó jegyzetekkel kísérem a többi elegiakus műveit. Így jelent meg a M. T. Akadémia classica-philologiai bizottságának kiadásában Tibullus- és Lygdamus-komentárom (1905. és 1906.), harmadik munkám, Ovidius *Amores* cz. elegiagyűjteményének magyarázatos kiadása pedig kéziratban már készen áll s valószínűleg a jövő évben fog megjelenni. Ezuttal az utóbbiból közlök mutatványul néhány emendationalis kísérletet.

I.

Az I. könyv 6. elegiája *παρακλαυσίθυρον*: a költő könyörgése a szeretett leány keményszívű kapusához, hogy nyissa ki a bemenni kívánó imádó előtt a gondosan elzárt ajtót. A többi közt arra is figyelemzeti a lánczra fűzött *ianitor*-t, hogy ő hányszor járt közben érte a leánynál, a mikor arról volt szó, hogy valamelyes hibáért a rab-szolgának kijáró büntetésben, azaz vesszőzésben, részesüljön. Azután így folytatja (23—24. vs.):

Redde vicem meritis! grato licet esse, quod optas.

Tempora noctis eunt; excute poste seram!

A magyarázók már régen fennakadtak a *quod optas* kifejezésen, mert az egész költeményből sehol sem tűnik ki, hogy a *ianitor* hálás akart volna lenni a költővel szemben: sőt ellenkezőleg, kegyetlen és durva emóernek festi őt az író. Azonkívül a gondolatok összefüggésébe sem illik jól bele a kérdéses kifejezés. De ha így írjuk: *quid obstat* s melléje kérdőjelet teszünk, minden rendben van s az értelem ez lesz: «Viszonzod jótéteményeimet! Van alkalmad hálásnak lenni! Mi állana ennek útjában?»

II.

Ugyancsak az I. könyv 6. elegiájában a türelmét vesztett költő azzal fenyegeti a kapust, hogy, ha az ajtót nem nyitja fel, vassal és tűzzel (illetőleg a kezében tartott fáklyával) fogja a házat elpusztítani (57—58. vs.):

Aut ego iam ferroque ignique *paratior ipse*,
 Quem face sustineo, tecta superba petam.

Itt a *paratior* középfokot nem tudjuk mire vonatkoztatni s ezenkívül a relativ mondat («*Quem face sustineo*») úgy van elválasztva attól a szótól («*ignique*»), a melyre vonatkozik, hogy a gondolatok összefüggése elhomályosul. Én a helyet így próbálom kijavítani: «*ignique, o ianitor, ipso*», a hol a *ianitor* megszólítása a fenyegetést nyomatékosabbá teszi, az *ipso* pedig, a mely az *ignique*-hez tartozik, az összefüggést a relativ mondattal helyreállítja.

III.

Az I. könyv 7. elegiájában a költő, a ki megverte kedvesét, de tettét megbánta, keserű gúnynyal támad önmaga ellen, mint a ki nem valami dicső győzelmet aratott a szerelem harcában (35—38. vs.):

I nunc, magnificos victor molire triumphos,
 Cinge comam lauro votaue redde Iovi,
 Quæque tuos currus *comitatus* turba sequetur,
 Clamet: «io! forti victa puella viro est!»

Régóta szemet szúrt a magyarázóknak az ügyetlenül elhelyezett *comitatus*, a mely a megelőző *currus* miatt cacophoniát okoz s ezenkívül még homályosságot is, mert első pillanatra nem igen tudja az olvasó, nominativusnak nézze-e vagy genitivusnak. Írjuk helyette: *comitantum*. A mi a participium többes genitivusának formáját illeti, v. ö. Ovid. A. A. I. 633.: «*amantum*», Met. V. 356.: «*silentum*», Met. X. 657.: «*dicentum*».

IV.

Az I. könyv 8. elegiájában valami vén kerítóné, a ki jó tanácsokat ad egy leánynak, így állítja szembe a szegény költővel a gazdag szeretőt (57—58. vs.):

Ecce, quid iste tuus præter nova carmina vates
 Donat? amatoris milia multa *leges*.

A *milia multa* (egészítsd: *sestertium*) mellé nem illik a *leges*.

Írjuk helyette: *feres*, ebben az értelemben: *accipies*. A költő ugyanis Propertius egy helyét (IV. 5, 53—54.) tartotta szem előtt, a mely ugyanazt a gondolatot ilyen formán fejezi ki s a hol ugyancsak egy kerítőné beszél tanítványához:

Aurum spectato, non quæ manus afferat aurum;
Versibus auditis quid nisi verba *feres*?

V.

A II. könyv 2. elegiájában arról van szó, hogy a rabszolga, míg úrnője szerelmi légyotton hosszasan időzik, mikép várakozik rá a ház kapuja előtt (23—24. vs.):

Si faciet tarde, ne te mora longa fatiget,
Imposita *gremio* stertere fronte potes.

Azt, hogy a homlokát az ölébe tegye, még a kígyó-ember sem csinálja meg a czirkuszban. Arról van szó, hogy a rabszolga a földön ül, a térdeit felhúzza, kezeit a térdeire teszi, homlokát pedig a kezére hajtja s ebben a kényelmetlen helyzetben próbál aludni, a mit paraszt-embereknél ma is láthatunk. Épen így írja le Horatius a lábába rejtett házasságtörő helyzetét Sat. II. 7, 59—61.: «*turpi clausus in arca, Quo te demisit peccati conscia erilis, Contractum genibus tangas caput*». Én tehát *gremio* helyett ezt írom: *genibus*.

VI.

A II. könyv 3. elegiájában a költő egy rabszolgához, a szeretett leány öréhez, intézi szavait: a leány, úgymond, megcsalhatná könnyen a szolgát, de ő mégis inkább szép szóval s ígéretekkel akarja az őrt arra bírni, hogy szerelmöket elnézze (15—18. vs.):

Fallere te potuit, quamvis habeare molestus:
Non caret effectu, quod voluere duo.
Aptius *ut fuerit* precibus temptasse, rogamus,
Dum bene ponendi munera tempus habes.

Semmi helye ebben az összefüggésben az *ut concessivum*-nak. Írjuk így: «*Aptius at fuerit precibus temptasse!*», a mely esetben a *fuerit* már nem *coniunctivi perfectum*, hanem a *futurum simplex* helyett költőileg használt *futurum exactum*.

VII.

A II. könyv 5. elegiájában hűtlen kedvesét szólítja meg a költő, a kinek bűneit nem elfogott levelekből s más férfaktól titkon küldött ajándékokból tudta meg, hanem a saját szemével látta (5—6. vs.):

Non *mihi deceptae* nudant tua facta tabellæ,
Nec data furtive munera crimen habent.

Az itt, érthetetlen *deceptae* helyett Ehwald *deprensae*-t ír. Közlebb járunk a kéziratok olvasásához, ha ezt írjuk: *mi interceptæ*; különben is az *intercipere* ige használatos ott, a hol a más leveleknek elfogásáról van szó.

VIII.

A II. könyv 11. elegiájában arról van szó, hogy Corinna tengeri útra indul, a költő pedig félti őt ez utazás veszedelmeitől (9—10. vs.):

Quid tibi, me miserum, Zephyros Eurosque timebo
Et gelidum Borean egelidumque Notum?

Nincs itt helye a *quid*-del bevezetett kérdésnek, mert nem arról van szó, hogy a költő *miért* féltene a szelektől kedvesét, hanem ellenkezőleg arról, hogy *mennyire* fogja őt félteni minden fajta szélről. Én tehát *Quid* helyett *Quam*-ot és kérdőjel helyett felkiáltót írok, annál is inkább, mert Propertius is így szól a tengeren hajózó Cynthiához (II. 26, 7.): «*Quam timui, ne forte tuum mare nomen haberet!*»

IX.

A II. könyv 13. elegiájában olvassuk (9—10. vs.):

Quaque celer Nilus lato delapsus in alveo
Per septem portus in maris exit aquas.

Nem látom be, miért nevezte volna a költő a Nilus torkolatait kikötőknek, mikor éppen az eliszapolt torkolat legkevesébbé alkalmas kikötésre. Sokkal valószínűbb, hogy költői túlzással kapunak (*porta*) nevezte az óriás folyó torkolatát arra való tekintettel, hogy a latinban a torkolatot ajtónak (*ostium*) szokás nevezni, mint alább III. 6, 39.: «*Ille fluens dives septena per ostia Nilus*». Írjuk tehát: **portas**.

X.

Ugyancsak a II. könyv 13. elegiájában arról szól, hogy Corinna mennyire tisztelte Isis istenasszonyt s magához Isishez fordulva ezt mondja (17—18. vs.):

Sæpe tibi sedit certis operata diebus,
Qua tingit laurus Gallica turma tuas.

Valóságos locus conclamatus. Annyi látni való, hogy a költő meg akarja határozni, minő Isis-templomban szokott Corinna imád-

kozni, de, hogy mit akar itt a *tingit* jelenteni s hogy a *Gallica turma*-nak mi köze az egyiptomi istenséghez, azt még senki sem tudta megfejtteni. Én Isisnek legismeretesebb, Mars-mezei templomára gondolok, melyet Juvenalis 6, 528—529. így ír le:

in æde

Isidis, antiquo quæ proxima surgit ovili,

vagyis a templom fekvését egy szomszédos épület felemlítésével (*ovile* = *sæpta*, bekerített szavazó-helyek a Mars-mezőn) igyekszik meghatározni. Az érthetetlen *tingit* helyett tehát ezt írom: *tangit*, ebben az értelemben: *vicina est*, szomszédos; a *Gallica turma* alatt pedig értem a római ifjakat, a kik a Mars-mezőn gyakorolták magukat a lovaglásban és e célra gall lovakat használtak, melyekről Strabo IV. p. 196. mondja: ἔστι Ῥωμαῖος τῆς ἰππείας ἀρίστη παρὰ τοῦτων. Ovidius bizonyára Horatiusnak azt a helyét tartotta szem előtt, a hol az elpuhult Sybarisról így szól (Carm. I. 8, 4—7.):

cur apricum

Oderit *Campum* patiens pulveris atque solis?

Cur neque militares

Inter æquales equitat, *Gallica* nec lupatis

Temperat *ora* frenis?

Itt is *Gallica ora* alatt a Mars-mezőn használt gall lovak száját kell érteni. Ovidius kérdéses helyét tehát így értelmezem: «abban az Isis-templomban a Mars-mezőn, a melynek szomszédságában szokta gyakorolni magát a lovaglásban a római ifjuság.» A *laurus* pedig ez esetben azt a babérligetet jelentené, a mely mint szent *lucus* az Isis templomát környezte.

XI.

A II. könyv 15. elegiájában a költő gyűrűt küld kedvesének, de maga is szeretne átváltozni ezzé a gyűrűvé. Meg is mondja, hogy ez esetben mit tenne (11—14. vs.):

Tunc ego *te* cupiam, *domina*, et tetigisse papillas

Et lævam tunicis inseruisse manum.

Elabar digito, quamvis angustus et hærens

Inque sinum mira laxus ab arte cadam.

Ez az Ehwald szövege Madvig emendatiója szerint; a codexekben ez van: «Tunc ego *te* cupiam *dominae* tetigisse papillas.» Sokkal egyszerűbb javítás és jobb értelmet is ad, ha *te* helyett *si*-t írunk, *dominae*-t meghagyjuk, *manum* után pont helyett vesszőt teszünk s a

négy versből egy feltételes körmondatot alkotunk: «Akkor én, ha úrnőm keblét *őhajtanám* érinteni és balkezemet tunicájába bedugni, *lecsúsznám* újjáról» stb.

XII.

Ugyancsak a II. könyv 15. elegiájában arról van szó, hogy a gyűrűvé változott költő, ha kedvese őt a gyűrűtartóba (*dactyliotheca*) akarná tenni, vonakodnék lejönni a kedves újjról (19—20. vs.):

*Si dabor, ut condar loculis, exire negabo,
Adstringens digitos orbe minore tuos.*

A *dabor*-nak nincs értelme, de nagyon erőszakolt az Ehwald javítása is, a ki *Si dabor* helyett *Sit labor*-t ír. Egyszerűbb csak a *dabor* szó megváltoztatásával *trahar*-t írni ily értelemben: «Ha kedvesem le akar húzni az újjáról».

XIII.

A II. könyv 16. elegiájában azt mondja a költő, hogy, ha kedvesével kelhetne tengeri útra, se Scyllától, se Malea hegyfokától, se a Charybdistől nem félne (23—26. vs.):

*Non quæ virgineo portenta sub inguine latrant,
Nec timeam vestros, curva Malea, sinus,
Non qua submersis ratibus saturata Charybdis
Fundit et effusas ore receptat aquas.*

A Parisinus olvasása (*qua*) helyett jobb *quas*-t írni s ezt az *aquas*-ra vonatkoztatva a *timeam* ige tárgyává tenni. A *corruptela* haplographiából származhatott a *quas* után következő *submersis* miatt.

XIV.

Ugyancsak a II. könyv 16. elegiájában a zord helyek és barbár népek következő példáival találkozunk (39—40. vs.):

*Sed Scythiam Cilicasque feros viridesque Britannos,
Quæque Prometheo saxa cruore rubent.*

Hogy miért *zöldek* a Britannusok, nem lehet megfejteni. Kékek voltak biz ők és pedig sötétkékek, mert a *vitrum* nevű fűből (*isatis tinctoria* Linn.) kék festéket csináltak s ezzel kenték be az arcukat, ha harcra mentek; v. ö. Cæs. Bell. Gall. V. 14, 2.: «omnes se Britannii vitro inficiunt, quod cæruleum efficit colorem, atque hoc terribiliores sunt in pugna aspectu». Írjunk tehát *viridesque* helyett *vitreosque*-t, mely esetben a *corruptela* következő magyarázatát ad-

hatjuk: mivel *vitrum* üveget és ennél fogva *vitreus* üvegzöld színt is jelenthet, a codexekben a *viridesque* eredetileg helytelen glossesma lehetett, mely a genuin olvasást kiszorította.

XV.

A II. könyv 18. elegiájában a Dido- és Sappho-féle heroidákra, melyeket régebben írt, így czéloz a költő (25—26. vs.):

Quodque tenens strictum Dido miserabilis insem
Dicat et Aeoliæ Lesbis amata lyræ.

Az érthetetlen *amata* olvasás fölé második kéz oda írta a Parisinusban ezt: *amica*, bizonyára coniecturából. De ez sem elégít ki: mert akkora költőnőt, mint Sappho, csak nem lehet jellemezni azzal, hogy az æol lyra *kedvelője* volt. Én ezt írom: «Aeoliæ, Lesbia, fama lyræ» azaz: a lesbosi nő, az æol lyrai költészet *dicsősége*. A *fama* szó ilyetén használatát Propertiusból (I. 15, 21—22.) vette: «Euadae . . . Argivæ fama pudicitiaë.» Különbén Ovidius más helyen is használja így a *fama*-t, nevezetesen a Tibullus epicediumában (Am. III. 9, 5.), a hol az Elegia istennőjéhez így szól: «tua fama, Tibullus» azaz: Tibullus a te *dicsőséged* volt, Elegia!

XVI.

A III. könyv 3. elegiájában olvassuk (11—12. vs.):

Scilicet aeterno falsum iurare puellis
Di quoque concedunt formaque numen habet.

Helyesebb itt *aeterno* helyett *æterni*-t írni, mint a *Di*-re vonatkozó jelzót. A költő ugyanis az egész elegiát, a mely arról szól, hogy a szép leányok büntetlenül lehetnek a szerelemben esküszegők, Horatiusnak Barinéről szóló (Carm. II. 8.) ódája nyomán írta s e helyen valószínűleg az említett óda következő helyét (9—12. vs.) tartotta szem előtt: «Expedit matris cineres opertos Fallere . . . gelidaque divos morte carentes.»

XVII.

Ugyancsak a III. könyv 3. elegiájában olvassuk a következő sorokat (23—26. vs.):

Aut sine re nomen deus est frustra que timetur
Et stulta populos credulitate movet,
Aut, si quis deus est, teneras amat ille puellas
Et nimium solas omnia posse iubet.

Nincs itt oly szó, a melyre a *nimium*-ot helyesen lehetne vonatkoztatni. Én *Et nimium* helyett *Nimirum*-ot irok és *puellas* után kettőspontot teszek, a helynek következő értelmet adván: «Vagy, ha van isten, szereti a gyöngye leányokat: annyi bizonyos, hogy csak nekik (s nem egyszersmind a férfiaknak) engedi meg, hogy mindent tehessenek.» A folytatás ugyanis (27. és köv. vsk.) a következő: a férfiakat bűneikért minden isten megbünteti, de, a mi a szép leányokat illeti (31—32. vs.):

Formosas superi metuunt offendere læsi
Atque ultro, quæ se non timuere, timent.

A *nimirum* mint bizonyító (= *certe*) kötőszó leginkább az eféle ironikus bizonyítgatásokban használatos. A *corruptela* eredete: *nimirum* helyett *nimium*-ot írtak s utóbb a *metrum* kiegészítése kedvéért — a mire a *codexek*ben sok példa van — eléje tették az *Et*-et.

XVIII.

A III. könyv 5. elegiájában ily hasonlattal ír le egy fehér tehenet (13—14. vs.):

Candidior, *quod adhuc* spumis stridentibus albet
Et modo siccata, lacte, reliquit ovem.

Itt a *lacte* a *Candidior*-hoz tartozó *ablativus comparationis* volna. Lehetetlen szórend! Eredetileg talán így hangzott a két vers:

Candidior, **quam quod** spumis stridentibus albet
Et modo siccata lacte reliquit ovem.

A *lacte*-t ekkor így lehetne felfogni, mint a *quod*-hoz tartozó, régies formájú *nominativust*, a mi annál valószínűbb, mert tudvalevőleg Ovidius sem tartózkodott teljesen az *archaismusoktól*. A *corruptela* eredete az lehetett, hogy a *quam* a *quod* előtt elmaradt és *verspótlás* céljából utána tették az *adhuc*-ot.

XIX.

A III. könyv 7. elegiájában így panaszkodik egy rosszul sikerült szerelmi légyott után a költő (19—20. vs.):

A! pudet annorum! *quo me* iuvenemque virumque
Nec iuvenem nec me sensit amica virum?

Nincs értelme a *quo*-nak, a mely céljt jelent, holott a költő a következőkben egyebet sem tesz, mint az *okot* keresi, a melynek következtében ily rosszul járt. Én *quo me* helyett *quare*-t irok, a mi

annál valószínűbb, mert a *me* a 19. versben egészen fölösleges; hiszen a 20.-ban olvassuk: «Nec iuvenem nec *me* sensit amica virum.»

XX.

Ugyancsak a III. könyv 7. elegiájában így beszél kedveséről, a ki őt *ad Venerem incitare* nem volt képes (55—56. vs.):

Sed, puto, non *blanda*, non optima perdidit in me
Oscula: non omni sollicitavit ope!

Ehwald, hogy a metrikai hibát kiküszöbölje, *blande*-t ír. Nem vette észre, hogy itt a szerelemnek háromféle ingerlő szerét kell megkülönböztetni: a hízeltő szavakat, a csókakat és végre bizonyos, ezeknél még erősebb ingerlési módokat; v. ö. ugyanez elegia 9—11. versét: «Osculaque inseruit cupide luctantia linguis Lascivum femori suppositque femur Et mihi *blanditias dixit.*» Különben is sokat emlegetik az erotikusok a *blanda verba*-t, mint a szerelem hatalmas ingerlőszereit; vö. Iuvenal. 6, 194—197: «quotiens lascivum intervenit illud *Zωή καὶ ψυχή* . . . quod enim non excitat inguen *Vox blanda* et nequam» és a scholiont e helyhez: «Quibus sermonibus Græce mulieres in concubitu blandiri solent»; Propert. I. 4, 13—14: «quæ Gaudia sub tacita dicere veste libet»; Martial. VI. 23, 3: «Tu licet et manibus, *blandis et vocibus* instes». Én tehát a helyet így írom:

Sed, puto, non *blandast!* non optima perdidit in me
Oscula! non omni sollicitavit ope!

(Budapest.)

NÉMETHY GÉZA.

ALEXANDRIAI SZENT KATALIN VERSES LEGENDÁJA.

Irodalomtörténetünk nagyszámú vitás kérdései közül egyike a legérdekesebbnek: ki a szerzője az Érsekújvári-codexben fennmaradt verses Katalin-legendának, s mennyiben tekinthető eredetinek a középkori irodalom e kedvelt legendájának magyar verses redactiója.

Innen-onnan harmincz esztendeje, hogy *Szilády Aron* felvetette azt a gondolatot, hogy a verses művet aligha Temesvári Pelbártnak nem köszönhetjük. A tudós kutató akkor is, azóta is több bizonyítékkal támogatta hypothesisét. Ez érvek főbbjei a következők: 1. Alphorabius nevű bölcset csupán a Pelbárt-féle változatok ismernek a Katalin-legendában. 2. A verses legendában ott van Pelbártnak egész eruditója. 3. Bázelenben, 1504-ben, Rajmundus bíboros egy Katalin-legendát

adott ki, mely ugyan nem ismeri az Alphorabius nevet, de sokszor szóról-szóra egyezik a magyar verses legendával. Szerzője maga ferenczrendinek és «theologiæ professor»-nak mondja magát, mint Pelbárt volt, s bár nevét el nem árulja, Pelbártból ily szavakkal idéz: «Inquit prænominatus Pomerius,» a mi arra vall, hogy Pelbártnak, a kiről előzőleg a könyvben sehol sincsen szó, neve eredetileg a czímlapon állott. 4. Ugyancsak a Rajmundus-féle legenda szerzője világosan hivatkozik egy Katalin-törtéire, a melyből, úgymond, «extraxi carminis modum,» «a verses mű tervét» kivonta.

Ez érvekkel szemben e sorok írója a következőkre utalt: 1. Igaz, hogy azok a gondolatok, melyek a verses legendában előfordulnak, Pelbárt munkáiból szintén összeböngészhetők; de ezek a gondolatok jóformán minden középkori theologus műnek alkotó részei. 2. A verses legenda Alphorabiust mint csillagjóst szerepelteti; az astrologiának a dolgok fejlődésében lényeges és döntő szerepet juttat s így csakis oly szerzőtől származhatik, a ki hitt a csillagjósáknak komolyságában; Pelbárt pedig munkáiban mint eretnek és ördögi tévelygésről beszél minden astrologiáról. 3. Az a vitatkozás, melyet a verses legenda Katalin és az ötven bölc szájába ad, egészen más, mint a melyet nekik Pelbárt Pomeriuma tulajdonít, s a Pomerium Katalin-legendájának és a Rajmundus-féle változatnak egyéb ellenmondásai szintén lehetetlenné teszik azt a föltevést, hogy az utóbbit Pelbárt írta.

Abban az időben még senki sem ismerte Magyarországon *Hermann Knust* művét, a «Geschichte der Legenden der h. Katharina von Alexandrien»-t (Halle a. S. 1890.), sőt e sorok írója, bár volt róla tudomása, vidéki elvonultságában, többszörös próbálkozása ellenére sem juthatott hozzá. Magának a legenda kérdésének kutatása is, úgy látszik, abban maradt, míg végre *Katona Lajos* 1903-ban ismét szőnyegre hozta és jórészen dülőre juttatta. Sikerült hozzáférnie *Knust* munkájához és *Hermann Varnhagen*nek kis füzetéhez (*Zur Geschichte der Legende der Katharina von Alexandrien*), mely az előbbihez részben megszerzésül, részben kiigazításul járult; s ezzel az út a további biztos haladáshoz meg volt törve. Nem lehet célünk, hogy ezen a helyen *Katona* értékes dolgozatának (*Alex. Szent Katalin legendája középkori irodalmunkban. Budapest, 1903. Ért. a nyelv- és széptud. köréből*) kritikáját nyújtsuk; a kérdésre nézve elég, hogy az elért eredmények tisztán és világosan álljanak az olvasó előtt. Annyi bizonyos, hogy *Katona* aprólékos gondnal használta fel a két német író adatait s eredményeit, melyeket röviden a következőkben foglalunk össze.

Az első ismeretes Katalin-legendá nem régibb a X. századnál. Van ugyan egy variáns, melynek írója *Athanasius*nak s Katalin íródeákjának és szoiogájának nevezi magát (*ταχυγράφος ἄμα δοῦλος ὑπάρ-*

χων τῆς κυρίας μου Αικατερίνης), de hazug voltát egyben elárulja azzal az állításával, hogy Katalin *Maxentius* alatt szenvedett mártíromságot. Az első és legrégebb szöveg tehát mindenesetre a Basilius császártól (975—1025.) készítettett gyűjteményben, az úgynevezett *Menologium Basilianum*ban, olvasható, mely a benne foglalt mozzanatok tekintetében is legegyszerűbb.

«Aikaterina mártir Alexandriából származott, leánya volt valami gazdag és híres fejedelemnek s igen szép volt. Jeles tehetségű lévén, jártas volt a görög irodalomban, bölcseségre tett szert s mindenféle nyelvet tudott. Elrendeltetvén, hogy a görögök áldozzanak a bálványoknak, és látván a barmok ödöklését, megbosszankodott és elment *Maximinos* palotájába s vitatkozni kezdett vele, mondván, miért hagytad cserben az élő Istent és imádsz lelketlen bálványokat? — amaz pedig megfogatta őt és durván kinevette. Azután pedig ötven rétort hozatott és monda nekik: Vitatkozzatok meg Aikaterinával és győzzétek le; mert különben mindnyájatokat tűzre hányatlak. Azok pedig látván, hogy legyőzte őket, megkeresztelkedtek és ekkép tűzben haltak; míg emez lefejeztetett.»

Jóval gazdagabb és változatosabb az a szintén görög változat, melyet a X. sz. végén vagy a XI. sz. elején élt *Simeon Metaphrastes* hagyott az utókorra. Mint az előbbi, szintén csupán a martiriumra szorítkozik; de közli már a császári parancsot, mely elrendeli a bálványoknak való áldozást; az ötven bölshöz írott meghívó levelet; a császárné s Porfirius epizódját; tudja, hogy Katalint a börtönben egy galamb táplálta; elbeszéli a Megváltó megjelenését a tömlöczben; *Maxentius* ajánlatát, melylyel Katalinnak házasságot ígért, a *Chryrsadam* praefectustól feltalált kínzókerék megsemmisítését, Katalin testének a Sinaira vitelét, s a vitákban Katalin már itt hivatkozik Homerosra, Platonra, sőt felhasználja bizonyítékul a Sibylla versét is az Üdvözítő születéséről.

A deák változatoknak sorát két, egymáshoz nagyon közel álló szöveg nyitja meg: az ú. n. *Mombritius*-féle (megj. *Mombritius Sanctuarium*ában, Milánóban, a XV. században) és a montecassinói kolostornak a X. sz. végéről, vagy a XI. sz. elejéről való kézírata, melyek *Varnhagen* szerint némi eltéréseik ellenére is az Athanasius-féle görög szövegnek valamely egyazon, hű fordításából származnak. — Aztán volna a cassinói apátságnak még egy XI. századbeli kézírata (de erről *Varnhagen* sem tud mondani semmit, pag. 3.), s ránk maradt és nyomtatásban is megjelent az ú. n. *Arechis*-féle szöveg, a melynek kézíratai a XI. századig terjednek: szintén az Athanasius-féle szövegnek fordítása, vagy inkább a fordításának átdolgozása, melynek készítője maga ad számot munkája eredetéről: «Ezt a passiót, melyet eredetileg Athanasius görögül írt, a különféle fordítók idővel, mint tudva van, hibák-

kal rakták meg . . . Én, Arechis, a csenevész hajtásokat lemetélvén, a hiányokat viszont pótolván hiteles előadásáról gondoskodtam.»

Arechis, mint mestere, Athanasius, Maxentiusnak tulajdonítja Katalin megöletését; tudja, hogy a hősnő «Costi quondam regis unica filia», «annorum X et octo»; hogy Maxentiussal mindjárt az első találkozásra «sokat disputált», s noha a disputációt magát nem mondja el, előadja a császárnak Katalin származásáról tett kérdését s ennek a kérdésre adott feleletét. Az ötven bölcs meghivatik, Katalint angyali jelenés erősíti meg; s noha a legenda a bölcsekkel esett vitatkozás előadását megint mellőzi, annyit mégis megjegyez, hogy a disputát Katalin kezdette meg, s hogy a bölcsök fejével vitatkozott. A bölcsök megtérnek, s miután a hősnő megvizsgáltta őket, mind vértanu-halált halnak, de csodálatosképen, a tűz csak hajjokat sem perzseli meg. Katalint tizenkét napra tömlőcbe zárják; a császárné Porfirius-szal együtt titkon meglátogatja, mire a szűz mindkettőt megtéríti s közeli mártíromságukat is megjósolja. Végre a 12-ik napon újra megjelenik előtte az angyal és megerősíti; majd a császár elé vezetik, a ki szép szavakkal szerelmét kéri, de hiába, úgy hogy egy praefectus (a neve nincs említve) azt indítványozza, készítsenek megfélemlítésére kízókereket. A pokolgép el is készül, de mikor Katalint reáteszik, Isten angyala megmenti és a kerék egy sereg pogányt öl meg helyette. A látvány sok embert megtérít. A császárné nyíltan szemére hányja férjének, hogy Isten híveit ekkép üldözi, s bátran meghal hitéért. Hasonlóképp jár Porfirius is 200 vitézével. Maxentius pedig még egyszer maga elé viteti Katalint «et multis seductionibus animam ejus inclinare satagens, decertabat instantius», s csak mikor újra kudarcot vallott, hurezoltatja el a hősnőt a városon kívüli vesztőhelyre, hol aztán minden szakasztott úgy történt, mint a hogy a magyar verses legenda vége elbeszéli.

Látni való, az *Arechis*-féle változat már elég fejlett alakban mutatja be Katalin mártíriumát. Azonban a fejlődés még tovább haladt. Valami ismeretlen, valószínűleg ugyancsak a XI. században, elővette az *Athanasius*-féle szövegnek azt a fordítását, mely a *Mombritius*-féle és a *cassinói* variánsban tükröződik, aztán az *Arechis*-féle átdolgozást és a kettőből egy kis szabadsággal új legendát kompilált, mely a források szavait bő lére ereszti s különösen az «eredetik»-ben csak jelzett beszélgetéseket drámai alakba fejleszt. Ezt a legendát, mely a XV. századtól kezdve nyomtatásban is többször megjelent, *Varnhagen* «Vulgatá»-nak keresztelte el, s főbb vonásai a következőkben foglalhatók össze:

1. Az elbeszélést rövid «történeti» bevezetés előzi meg arról, hogyan került Maxentius Alexandriába;¹⁾ 2. új, modernizált alakban

¹⁾ Maxentius, miután Constantinustól vereséget szenvedett, Alexandria vidékén vonta meg magát; később meghallván, hogy Constantin az illyricumi vidéken háborúval van elfoglalva, mitől sem tartva, a kereszt-

közli Maxentius rendeletét, hogy kiki áldozzék a bálványoknak;¹⁾ 3. tudja, hogy Katalin Costus királynak tizennyolcz éves leánya, ki atyja halála óta ennek birodalmát a világi javak megvetésével, lelki szegénységben élve és szűzességét őrizve kormányozza;²⁾ 4. Katalin, hallva az áldozati barnok ordítását, parancsot ad a zaj kipuhatolására és a dologról egy szolgája útján (ex nuncio) értesül; 5. midőn a császár elé lép, mellére és nyelvére keresztet vet; 6. a legenda mindjárt az első találkozás alkalmából terjedelmes vitatkozást ad a szűz és Max. szájára, melynek végeztével a császár *titkon* behívja egy szolgáját s kimerítő meghívót küld általa az ország legjelesebb rétorainak s grammatikusainak, hogy jöjjenek és győzzék le a leányzót. A parancs teljesül, Katalint pedig Max. megfogatja, majd az áldozatok után a palotába viteti, hol csábító beszédet intéz hozzá, s újra vitába keverednek egymással, melyet a legenda egész tejedelmében közöl. 7. A követek megérkeznek, s megtudva hivatásuk célját, gúnyolódni kezdenek.³⁾ 8. Katalint a tömlöczben követ értesíti, hogy másnap a bölcsesekkel vitát kell állania. A hősnő nem ijed meg, hanem szép imádságban Istennek ajánlja magát. Erre egy angyal jelenik meg neki (Mihály arkangyal), s arczának csodás fényével betölti az egész tömlöczöt. Az angyal tudtára adja, hogy a bölcseseket le fogja győzni, sőt megtéríti s valamennyit mártírrá avatja; de nem sokára maga is vértanuságot szenved s az égbe jut jegyeséhez. 9. Az angyal távozik s Katalint a vitatkozásra szólítják. Maxentius már trónján ülve, a praetoriumban várja. A szűz keresztet vet és úgy lép a palotába. A nép összecsendül a vita hallgatására. Ott vannak már a bölcses is, szemben, gőgösen, fennhéjázva, és komoran nézik a fiatal leányt, ki az égtől kér segítséget. A zsarnok dühösen szemléli hallgatásukat. Végre is Katalin szólal meg. Szemére hányja Maxentiusnak, hogy egymaga ellen ötven embert állított; kéri, legyen igazságos: ha a rétoroknak győzelem esetére királyi jutalmat ígért, jutalmazza meg őt (Katalint) is, ha ő lesz diadalmas, és a jutalom álljon abban, hogy ezen esetben Max. elhagyja tévelygését. A császár azonban durván visszautasítja a kérelmet: Semmi jogod, hogy nekünk feltételeket szabj stb. Erre Katalin a bölcsesekhez fordul; szemökre veti, hogy csak hallgatnak; felszólítja őket, hogy ha van köztük, a ki görögül vagy deákul tud, álljon elő és mondja el meggyőződését. A legöregebb bölcs felel: Sőt inkább neked kell először szólanod, a ki miatt idefáradtunk, — mire a leány elbeszéli, hogy Homeros, Aristoteles, Aesculapius, Galenus és Platon tudományát ő

tényeket üldözni kezdette. — Ez az előadás elejétől kezdve mese; igaz, Constantinus legyőzte Maxentium (312.), de Maxentius akkor nemcsak a csatát, de életét is elvesztette.

1) Maxentius imperator his, qui edictis nostris acquiescent, salutem. «Jubet nostra imperialis majestas . . .»

2) Non quia servorum aut ancillarum numerosa turba, quod inter prima mortales putant, delectabatur . . . quippe quæ nihil cum mundo habere commune decreverat etc.

3) O magnum imperatoris consilium! o memoria dignam sententiam, qui ob degenerem unius puellæ conflictum sapientes mundi etc.

is jól megtanulta, de aztán mint tévelygést elvetette s Jézus valódi tudományához állott, ki így szólt: *Perdam sapientiam(et intellectum intelligentium reprobabo*; a ki az ördögtől elcsábított emberiségért láthatatlan Isten létere a Szűztől testet vett magára és látható alakban jelent meg a világon. Ez az ő (Kat.) ura, filozófája, győzelme. — Szavait jóformán be sem fejezhette, máris egy böles nagy hahotával kiáltozni kezdett: «*O cives, o romani imperii alta nobilitas! Usquequo hæc stulta christianorum superstitio injurias diis nostris irrogabit? Nimirum ingrati deorum beneficiis utimur, si frivola puellæ hujus deliramenta impunita prætereant. Et nos sane ab ea sperabamus insigne aliquid audire . . . Et ecce principium orationis suæ fecit de quodam ihesu, quem christianorum fabulæ Deum suum esse testantur,*» etc. Katalin felel: méltán tette ő Jézust beszéde kiinduló pontjává, mivel Jézus minden jónak kútfeje és eredete. Az Atyaisten u. i. Jézus által teremtette a világot semmiből. — A rétor visszavág: *Ha Isten volt, hogyan halhatott meg? ha pedig ember volt, hogyan győzhette le a halált? A természet törvénye ellen van ugyanis, hogy a halhatatlan meghalhasson, a halandó pedig a halált elkerülhesse. Ergo. Ezzel kezdődik a vita. Katalin azt feleli, hogy Isten fölvehette az emberi természetet, s akkor mint Isten halhatatlan volt, mint ember viszont meghalhatott. Hogy Jézus Isten: megmutatta csodáival; hogy ember is volt, bebizonyította halálával. Ugyanez az egy Krisztus tehát Isten is, ember is egy személyben. S ha a böles ellenfél minderre semmit sem ad, hallgasson a rossz szellemekre, kiket isteneinek tart s a kik a Krisztus istenségét a Krisztus nevének pusztá említésétől megrémülve megvallják. Mi több, az ellenfél tisztelt és csodált auctorainak könyvei is bizonyítják Jézusnak istenségét. Ezek közül ő (Kat.) csak kettőt említ: Platont, «kit ti legtudósabbnak és legbölcsebbnek tartatok (mivel ez Krisztusnak méltóságáról szólván azt mondja, hogy a jövődő istennek ismertető jele az, hogy circumdatum et deversum),» aztán a Sibyllát, a ki versében így szól: «Felix ille deus, ligno qui pendet ab alto.» «Amaz jövődőnek mondja, mivel azt akarja jelenteni, hogy emberi alakban fog megjelenni, emez boldognak hívja, mivel emberi természetében előre látja az isteni erőt s emberi természetének halálában a győzelmet». Hozhatna ő (Kat.) a szentírásból még elég bizonyosságot, de nem teszi, mivel a legfényesebb győzelem az, ha ellenfelünket saját hálójában fogjuk és saját tekintélyeivel czáfoljuk meg.*

Felelt a rétor: «Ha az említett csudákat és jóslatokat az emberben levő Isten cselekedte, vajjon hogyan volt lehetséges, hogy bűnhődött és a kereszten kínlódott? Avagy hogyan segíthet másokon, a ki magát sem tudta megszabadítani?» Mire a szűz így vágott vissza: «Tévedsz, ha azt hiszed, hogy a kereszten a szenvedés alá nem eshető Isten szenvedett és halt meg. Mivelhogy nem az isteni természet szenvedett, hanem a felvett emberi természetnek gyarlósága . . . Az ember szegeztetett a keresztre, nem pedig az istenség. S mindez abból a czélból történt, hogy az embertől elkövetett bűn ember által töröltessék el . . . Isten ugyan megtehette volna, ha akarta volna, hogy az ember valamely angyal vagy más égi erő által szabaduljon az ördög markából; de Isten úgy akarta, hogy a ki az embert leigázta, ember által győzessék le.» — A «Vulgata» szerint Katalin a doktorral ezeket a dol-

gokat vitatta meg «sok mással egyetemben» (*haec et alia multa*), mire amaz társaival együtt csak nézett és nem tudott mit felelni. — 10. Max. ezt látva haraggal fordul a bölcsekhez: «Gyáva és hitvány emberek, mit bámultok és hallgattok? Hát egy fejrénp is csuffá tesz benneteket? Nem lenne elég gyalázatos dolog az is, ha ötven vagy több aszszony csak egyet főzött volna le közületek? S íme, most ötven híres szónokot egyetlen leány hallgattat el szavainak árjával, hogy mukanni se tudnak!» Mire a bölcsek feje azzal védekeznek, hogy ezen az egy leányon kívül nincs senki, a ki velök versenyezhetett volna. De ebből a leányból nem emberi, hanem isteni erő beszél. «Mivellhogy a mint a Krisztus nevét és isteni hatalmát s a keresztet hirdetni kezdte, szavaira lelkünk megzavarodott, szívünk remegni kezdett, szemünk-szánk elállott. Nem akarunk tehát tovább is tévedésben tartani, s ha más, jobb vallást nem mutatsz, íme valamennyien Jézushoz állunk.» A császár erre tűzre ítéli őket; haláluk előtt meg akarnak keresztelkedni; de Katalin megmagyarázza nekik, hogy a vízkeresztség helyett a vérkeresztség kegyelmében fognak részesülni. Meg is hálnak mind egy lábíg; de se ruhájokat, se hajokat nem bántotta a tűz; arczuk szép piros volt, mint a rózsza, úgyhogy inkább szendergőknek, mint holtaknak látszottak, és a csodára sok ember megtért.

11. A zsarnok újra Katalint veszi elő. «O virgo generosa, o digna imperiali purpura facies! . . . Consule juventuti tuae et sacrificia diis nostris, et eris secunda post reginam in palatio meo.» Ígéri, hogy minden kívánságát teljesíteni fogja; képét aranyba önteti és a városban felállítja, hogy mindenki tisztelje . . . Azonban Katalin kicsúfolja, majd komolyan kijelenti, hogy nem enged. «Krisztus arájává fogadott engem. Felbonthatatlan kötelék fűz engem Krisztushoz. Ó az én dicsőségem, méltóságom, szerelmem, gyönyörűségem és ragaszkodásom tárgya. Neki adtam magamat, és se csábos ígéretek, se válogatott kínzások tőle elszakítani nem fognak soha.» S mikor a zsarnok elhurezoltatja, börtönbe vetteti és megostoroztatja s aztán megint megkérdezi, vajjon most se hajt-e még kívánságára, «feriente robustior, imperatore sublimior» vágja vissza: «Szentelen kutya, tedd a mit aljas lelked csak kitalálhat. Én a szenvedés által azé leszek, a ki engem szenvedésével megváltott. Egykor meg fogod látni, hogy ezek által a gyötrelmek által a szentek között dicsőségben fogok élni, te pedig örök kínokra vetve bánod meg, hogy ellenem és Krisztus más szolgálói ellen így erőlködtél.»

12. Erre 12 napra sötét tömlöczbe zárják. Az égből angyalok szállnak le hozzá; bátorítják és a börtönt csodálatos fénynyel töltik be. Közben Max. távozik a városból. Következik a császárné álma, beszélgetése Porfirius-szal; látogatásuk a tömlöczben; az álomnak bejeljesedése; Porfirius kétszáz katonájának megtérése. — 13. Katalin előtt megjelenik Jézus, angyalok és szűzek seregétől kísérve, s bátorságot önt lelkébe. Max. hazatér s látva, hogy Katalint a börtön s ehéég nem törte meg, sőt sokkal szebb lett, mint volt, megparancsolja, hogy az öröket kivallatásra kell szorítani. K. kijelenti, hogy az örök ártatlanok, mivel őt a tömlöczben Isten angyala táplálta. Külömben ragaszkodik hitéhez, kínozzák, a hogy akarják, s ne késelekedjenek tovább. — A császár fogait csikorgatta haragjában és kiáltozott: «Mit tűrünk ilyeneket gyáván? . . . Rajta, fogjátok meg a boszorkányt!»

stb. 14. Sokan megsajnálják Katalin ifjúságát, s kérték, kímélje magát s engedelmeskedjék; de ő azt feleli nekik, ne sirassák; hiszen a viruló test elhervad, mint a fű; ne ő rajta könnyezzenek, mivel halála az örök dicsőségbe való átköltözés lesz, hanem önmagokon, mivel haláluk az örök kárhozatba viszen. Mire ismét sokan elállanak a császárral mel-
lől. 15. Ekkor érkezik oda *Chursates*, a *praefectus urbi*. Ch. tanácsa: a kinzókerék és összetörése. 4000 pogány meghal. A keresztények megszilárdulnak hitökben; Max. fogát csikorgatja. 16. A császárné vértanusága. 17. Porfirius és társai szintén meghalnak a hitért. 18. A császár Katalintól döntő választ követel. Katalin válasza és elítélése. 19. Katalin halálra menetele; a sokaság siránkozása, melyre a szűz azzal felel, hogy inkább örvendjenek vele, mivel jegyese most már magához hívja stb.; a vértanu imádsága («Ő hívőknek díszé és üdvösege, ő szűzeknek reménye és dicsősége, jóságos Jézus» stb.), melynek végeztével az égből szózat hallatszik («Veni dilecta mea, sponsa mea, ecce tibi beatitudinis janua aperitur. Ecce quietis aeternae mansio tibi parata adventum tuum expectat» etc.). 20. A lefejezés. Vér helyett tej. A holttetemet az angyalok a Sinaira viszik.

Tudvalevő, hogy a «Vulgatá»-nak egy rövidített kiadása szintén közkézen forgott, de reánk nézve ez a körülmény kisebb fontosságú. Sokkal többet nyom a latban az a tény, hogy a XIII. században *Jacobus a Voragine* a *Vulgata* alapján, de egyéb szövegeknek is, a *Cassinói*nak, az *Arechis*-félének s másoknak felhasználásával egy újabb, mozaik-szerű változatot szerkesztett és írt *Legenda Aurea*jába, mely az anyag fejlesztésének szempontjából általánosságban nem érdemel ugyan nagyobb figyelmet, mivel, mint elődei, szintén nem terjeszkedik ki a hős születésére és életére, csupán passióját tárgyalja; mindemellett van egy rövid részlete, a melynek fontosságát már *Knust* észrevette:¹⁾ az a vad etymologia, melylyel Katalin nevét igyekezett érthetővé tenni. «Catherina», írja a *Leg. Aurea*, «dicitur a *catha*, quod est *universum*, et *ruina*, quasi *universalis ruina*, omne enim *aedificium* diaboli in ea universaliter corrui. Nam in ea corrui *aedificium* *superbiae* per *humilitatem*, quam habuit, *carnalis concupiscentiae* per *virginitatem*, quam servavit, *cupiditatis mundanae*, quia omnia *mundana* despexit.»

Ez a hely azért fontos, mivel jóformán kijelöli azokat az ösvényeket, a melyeken a legenda további fejlődése történni fog, s részben, a mint látszik, termékenyítőleg hat a legendázó szellemre. A «minden istenek romlása», bármily együgyű és vad etymologia külömben, igen alkalmas dolog volt arra, hogy alapján Katalin születését megfelelő módon elképzelhessék; viszont a magyarázatul szolgáló hármas

¹⁾ Nur die Etymologie des Wortes . . . wollen wir uns nicht versagen herzusetzen, weil ein französisches Gedicht, dessen Verfasser in Italien gewesen war, den in ihr enthaltenen Gedanken verkörperte u. s. w. Pag. 19. V. ö. u. o. pag. 61—2.

tételben ott van már az a felfogás, mely a hősnőben valami apácza-félét látott, a milyennek a kor a valódi «Krisztus-jegyesét» tartotta. Mint magát az etymológiát, ezt a gondolatot is meg lehetett érzékíteni elbeszélésben, s a legenda csakugyan ebben az irányban eresztett újabb ágakat.¹⁾

A XIII. századból, 1251-ből, fennmaradt egy francia verses legenda, melynek szerzője egy, a római Sz. Szilveszterben általa talált passionálra hivatkozik mint forrására, s így még korábbra utal: s ebben a munkában vannak jelenetek, melyek a «sponsa Christi» eszméjének költői kiképezését már folyamatban levőnek mutatják.

Az író szerint Katalin szépségének s tudásának híre mindenfelé elterjedt. Meghallotta ezt a római császár is és tudatta Costusékkal, hogy Alexandriába megy és megkéri leányuk kezét. Ugyanebben az időben jelent meg az a császári rendelet, hogy az isteneknek mindenki áldozzék. Costus azt tanácsolta Katalinnak, hogy *menjen feleségül a császárhoz*, s nemsokára meghalt. Katalinnak volt egy keresztény pap ismerőse, még abból az időből, mikor theológiát tanult. Ez a pap a városon kívül lakott egy kis kunyhóban; igen szegény volt, de volt egy szépséges madonna-képe. Katalin ellátogatott az öreg paphoz és elmondotta neki, hogy milyen férjet kívánna: tudóst, előkelőt, szépet, a milyen ő maga, és hosszabb életűt, mint korán elhunyt atyja volt. Az öreg ember pedig azt felelte, hogy ilyen férfit a világon alig talál; hanem, mondá, itt van ez a kép, rajta ez az asszony fiával; könnyörögi ő hozzá. majd ő szerez megfelelő férjet számodra. Katalin szót fogadott, s csakugyan, végre megjelent neki Jézus, szentek seregétől környezve, s Gábor arkangyal tudatta vele, hogy ez a hatalmas király arájává választotta.

A fejlődésnek magasabb fokát tüntetik fel azok a szövegek, a melyek a következő időkből ismeretesek. Ilyen az a még XIII. századi keletű, de XIV. századbeli leírás *brüsszeli* variáns, mely az *Analecta Bollandiana* VI. kötetében olvasható, s az a szöveg, a melyet *Varnhagen* tett közzé (i. m. pag. 18—23.) egy *müncheni*, 1337-iki kéziratból.

A *müncheni* kézirat szerint Katalin atyja, Costus «bálványozó és hitetlen király volt». A 14 éves leány kezére sokan pályáztak. Rokoni, anyja is, a ki titkon a ker. vallást követte, szüntelen unszolták a házasságra, de ő «*amore philosophiæ*» ellenállott minden nőgatásnak, végre pedig, hogy szabaduljon tőlök, így felelt: «Keressetek számomra olyan férjet, a ki velem e négy dologban egyenlő, jelesül: nemességben, szépségben, bölcsességben és gazdagságban. . . Ha hozzám való vőlegényt nem találotok, soha férjhez nem megyek.» Ekkép a házasságból nem lett semmi. Történt azonban, hogy egy jámbor életű remete, kit Katalin egykor anyjával együtt kunyhójában a városon kívül meglátogatott, elment Katalinhoz és csodálkozását fejezte ki a

¹⁾ V. ö. Knust, pag. 61—62. l.

szűz nyakassága, és mint mondotta, esztelensége miatt, hogy nem akarja női hivatását teljesíteni. Katalin erre elmondotta neki, hogy szívesen férjhez megy, de csakis az ismert négy feltétellel. A remete úgy találta, hogy olyan férfi, a milyent Katalin kíván, aligha akad a földkerekségen; de, úgymond, «én ismerek egy fölséges ifjat, egy királynó fiát, a ki szebb a nap és hold fényénél, bölcsesége pedig nemcsak a halandókat, hanem magát az észet is oktatja és kormányozza, javai soha meg nem fogyatkoznak, előkelősége pedig kimondhatatlan.» Katalinban fölébredt a kíváncsiság. Tudni akarta, ki ez az ifjú és hogyan juthatna látásához, mire a remete egy képet adott neki, melyen a madonna volt fiával együtt ábrázolva, s így szólt: «Ez annak a királynőnek, ama fiú anyjának a képe, kiről szólottam. Fogd tehát és vidd haza ágyasházadba, és estére ajtódat bezárván kérd áhítattal azt a nőt, kit a kép ábrázol — a neve Mária — hogy fiát méltóztassék neked megmutatni.» Így is történt. Katalin este könnyek közt imádkozott a nőhöz. Alig szunnyadt el aztán, Mária megjelent neki fiával. De a fiú nem akart Katalinra nézni, mivel rútnak, bolondnak, közönségesnek és nyomorultul szegénynek találta. Mária azonban kérte, mondja meg, van-e benne mód, hogy a szegény leány megnyerje tetszését; mire a fiú azt felelte: fogadjon szót a remetének. A leány készséggel teljesített mindent: jól megtanulta a ker. hitet, fölvette a keresztséget, s akkor egy este, imádság után, álmában megint megjelent neki Mária fiával együtt. Jézus nem fordult el többé tőle, sőt mint megszépültet, bölcsét, gazdagot és előkelőt arájává fogadta, mi több, azzal a figyelmeztetéssel, hogy ezentúl földi férjre ne is gondoljon, drágaköves jeggyűrűt vont ujjára. A visio aztán eltűnt s Katalin magához tért, de a gyűrűt akkor is ujján találta.

Más változatokban megint máskép módosult az elbeszélés; van olyan, a melyben a szűzet az ország főemberei unszolják a házasságra és tanácsért nem Katalin, hanem anyja, az özvegy királyné fordul a remetéhez, ki őt megkeresztelte volt; sőt olyan is akad, melyben Katalint a véletlen, mintegy Isten uja, utazgatás közben vezérli a remete kunyhójához, úgyhogy a szűz a kunyhóra tűzött keresztről ismeri meg, hogy annak lakója vele egy Istent imád, — ez azonban már jó kései változat s részben egy újabb résznek hatását is érezteti.

Gondoljunk csak kissé vissza az ó-francia szöveg és a müncheni változat Costusról szóló helyeire. Szemet szúr, hogy e variánsokban Costus egyaránt mint hitetlen pogány szerepel, a mi a Katalin születéséről szóló ismert adatokkal alig egyeztethető össze. Vajjon el lehet-e képzelni, hogy az az ember, a ki oly csodálatos módon, a bálványok összeomlása árán, a kereszt Istenének segítségével jutott magzathoz, mint bálványozó pogány szállhatott sírjába? Ez bizonyára lehetetlen, s ha a legenda a XIII. század közepén, sőt azon túl is, Costusról mint hitetlen pogányról beszél, ezzel világosan elárulja, hogy Katalinnak csodálatos születéséről nincsen tudomása és az erre vonatkozó rész nem ment még át a köztudatba.

Az a mozzanat, mely e legújabb rész kialakulásához a kiinduló pontot s a fejlődésnek mintegy a magvát alkotta, ha igaz, a *Jacobus a Voragine* esetlen etymológiája: *Katerina* = *universalis ruina*. A mondaalkotó képzelet ezekben a szavakban a pogány istenek összeomlására való vonatkozást látott. Katalin megjelenése egyenlő előtte a bálványok összeomlásával, s valamint a «sponsa Christi» kifejezés elég volt néki, hogy epikailag kiképezve egész elbeszélést formáljon belőle: alkotó ereje a «minden istenek romlásának» eszméjét is alkalmas epikai és drámai mezbe tudta öltöztetni.

Ime *Knust* és *Varnhagen* kutatásainak főbb eredményei. A mi ezután következik, azzal már *Katona* járul a legenda további fejlődésének kérdéséhez. Vajjon mikor kezdődik a Katalin csodás születéséről szóló rész alakulása? — nem tudjuk pontosan megmondani; valószínű, hogy megtérése történetével egyidőben, de mindenesetre még a XIII. század folyamán. Annyi bizonyos, hogy az *Analecta Bollandiana* VI. kötetében már a XIII. századból van egy *brüsszeli* szöveg, a melyben Katalin születésének története igen fejlett alakban és a *Conversio* szövegével kapcsolatban lép elénk. A «Nativitas» tehát szintén elég korai keletű, bár tekintélye épen nem volt nagy, sőt egyenesen apokrifnak tartották s még a XV. század végén is találkozik Katalin-legenda, mely a szentnek csupán conversióját és mártíriumát ismeri. Ám időről-időre akadnak belőle egyes változatok, melyek itt is, ott is bővítenek rajta és egy-egy részletében módosítják. Egy ilyen változatot már *Szilády Áron* közölt a budapesti egyet. könyvtár XV. századbeli kézírataiból, majd *Katona Lajos* mutatott be egypárt, hasonlókép XV. századbelit, részben ugyancsak a budapesti, részben a krakkói egyet. könyvtárból, melyekhez végül *Temesvári Pelbárt* s a *Debreczeni codex* Pelbártból fordított szövegének egyrésze, *Petrus Dorlandus* karthauzi szerzetes deák legendájának (megj. Lőven, 1513.) s legutoljára az *Érsekujvári codex* verses elbeszélésének első szakasza csatlakozik.

Mindezek a változatok többé-kevésbé eltérnek egymástól. Különösen nagy a különbség a pogány böcs személye tekintetében, kit a legtöbb legenda csillagjósna, az egy Pelbárt ellenben csak böcsnek és természetismerőnek rajzol, s egy változat *Alphorius*nak, más változatok viszont *Alphoncius*nak, *Macrobius*nak, Pelbárt és a magyar *codex*ek pedig *Alphorabius*nak neveznek.¹⁾

Világos, a legenda eme részének kialakulása nem hagyhatta érintetlenül a korábbi részeket. *Costus*, a ki látta a feszület csodáját s érezte a feszület Istenének nagy hatalmát, nem maradhatott lelkében

¹⁾ Az *Érsekujv.* verses leg. szerint: «kinék neve es jó vala | mert *alphorabius* nevő vala.» (Alpha + rabbi? = első mester?)

pogány s nem halhatott meg a nélkül, hogy leányának is figyelmébe ne ajánlotta volna a keresztet; viszont Katalin, országában járván, a kereszt jeléről ismeri meg, hogy a kunyhónak lakója *vele egy Istent imád* . . .

Ime, ilyen volt a legenda, mely a régi magyar irodalomnak ki-váló verses emlékévé válik.

Vajon fordítás-e? eredeti szerkesztés-e? — sokat hánytuk-vetet-tük, de *Katona Lajos* szerencsés kutatásai óta nem kétséges többé. Az első rész, a «Nativitas» egészen egy nyomon jár a XIII. század-beli brüsszeli szöveg megfelelő darabjával, a melynek úgy szólván csak bővebb beszédű változata, megtoldva itt-ott pár sor theologiai idézettel s egyéb aprósággal, minő p. o., hogy Alphorabius a királyt és királynét megvizsgálja, és a két szöveg mindössze *Costus* megbetegedésének el-beszélésében tér el egymástól, a mennyiben a magyar szerint *Costus*, végét érezvén, összegyűjtötte az ország fejeit és utódjául leányát aján-lotta nekik, a mi a brüsszeli szövegben ismeretlen; az azonban, a mi ezután következik, már a brüsszeli kézirat *Conversiójában* is szinte szóról-szóra olvasható. Mi több, a budapesti és krakkói egyetemnek egyik szövege (*Katonánál BC*) az Érsekujvári codex *Nativitas-ának* még a brüsszeliénél is hívebb mása. 11

Kevesebb az eredmény a mű hátralévő két szakaszára, a *Con-versióra* és *Passióra* vonatkozólag. A kutatás egyetlen szöveget sem hozott napfényre, a mely akár ezt, akár amazt a verses művel egy-formán adná elő s oly variánsot őrizett volna meg, a mely a magyar változat forrását tükröztetné. Mindamellet a munka ebben a részben sem volt gyümölestelen. Valóban a magyar verses *Conversiónak* igen kevés részlete van, melyek az ismert változatokban ismeretlenek¹⁾ vagy a verses legendától eltérnek²⁾: holott az elbeszélés túlnyomó része jó-

¹⁾ Ezek: a remete hallgatása (úgy nem szólt, mint egy vad lúd); Katalin és a remete theologiai okoskodásai; a remete tanítása a ker. hit főtételeiről (sovány és esetlen theologizálás); az a körülmény, hogy a gyűrűt nem Mária, hanem maga Jézus teszi a szűz ujjára; Katalin szol-gáinak dülása-fülása a remetére Katalin hosszas elmaradása miatt.

²⁾ Ilyen: az utazó Katalin kísérőinek *száma*; Katalin anyja nem említették a kísérők között. A magyarban nincs említés róla, hogy Jézus az eljegyzés után leszállott anyja kebeléről, s töviskoronával, vérző őt sebével megállott Katalin előtt: «Eccæ tanta passus sanguine te redemi. Si ergo venire vis post me, sequere me ad coronam perpetuam». Ezt Pelbárt beszéli, de lényegileg a budapesti és krakkói egyet. kv. kéziratai is elmondják. Eredetileg azonban a dolog a magyar verses legendából sem hiányozhatott. Kiténik ez az eljegyzés jelenetének végéből, a hol el van mondva, hogy Krisztus, miután a gyűrűt K. ujjára tette, így szólott:

formán szószerint, vagy legalább lényegében érintve előfordul a budapesti és krakkói kéziratokban s különösen a Pelbárt Pomeriumának rövidített, kivonatos szövegében. Semmi kétség tehát: a verses legenda második része ép oly kevéssé saját leleménye vagy önálló szerkesztménye a magyar írónak, mint akár az első, a Nativitas. A forrás-szöveg pedig, a melyből dolgozott, bajosan volt más, mint az az elbeszélés, vagy ennek valamely közeli változata, melyből Pelbárt a maga kivonatos előadását készítette.

Hasonló jelenséggel találkozunk a verses mű 3-ik részében, a Passióban. A magyar verses mű 3-ik részének kerete, szerkezete csaknem mindenestül megvan már a nálánál régibb Vulgata-szerkezetben; anyaga csekély kivétellel megtalálható ugyanott és a Legenda Aureában, s a mit belőle máshonnet kimutatni nem sikerült, főképp a költői alakítás és szerkesztés szempontjából, számba alig vehető. A Passióban, ép úgy, mint a Conversióban, egyedül másodrangú, járulékos elemek, a szó szoros értelmében vett theologiai fejtegetések és formális theologiai disputációk válnak ki és emelkednek mint speciális, eddig másutt ki nem mutatott részletek némi jelentőségre, ám a codexben közjök szúrt deák sorok és idézetek ezeknek is fordított volta mellett tanuskodnak.

«En szerető szép jegyesem, ím látod dicsőségemet, ismerjed meg már jegyesödet.»

És annak utána ezt tevő,
Hogy magát *imígy* megjelenté.

De hogyan jelenté meg magát? A legenda nem mondja meg, hanem az «imígy megjelenté» után közvetlenül ezt a két sort fűzi:

«Kinek hogy félelmét látta volna,
Őt biztatván imezt monda.»

Világos, ez a két sor eredetileg nem következhetett az «imígy megjelenté» után, ott annak kellett állania, mikép ismerte meg K. az ő jegyesét nem dicsőségében, hanem megváltó minőségében; szóval, miként «jelenté meg magát» Jézus «imígy». Ez pedig, tekintve, hogy a magyar verses Conversio elejétől végig azt a változatot követi, mely Pelbárt *kivonatos* előadásában tükröződik, alapjában véve alig ölthetett más alakot, mint a melyben Pomerius rajzolja. Az *Érsekújvári* codex e helyütt egyébként is hézagos. A «kinek félelmét» előtt, hogy értelme legyen, okvetetlenül ott kellett állania annak is, hogy a mint Krisztus eltűnt s K. visiójának vége volt, «Katherina vigilans (et annulo in digito reperto) ad heremitam properavit et seriem (factique certitudinem annulo) demonstravit. Videns autem heremita Katherinam præ timore pallidam et præ gaudio aliquantum rubicundam, eam taliter confortavit dicens» (BC.).

Mindent összefoglalva tehát: a magyar verselő nem költötte legendája anyagát; nem végzett alakító és szerkesztő munkásságot, hanem kész legendát ültetett át irodalmunkba s a verses Katalin-elbeszélés a magyar legendázásnak egyszerűen fordított termékei közé tatozik.

Mindezt részben világosan olvashatni, részben következtetni lehet Katona Lajos értékes munkájából.

Igaz, a derék tudósnak ép ez a dolgozata jóformán élvezhetetlenül száraz, nagyon is próbára tesz minden türelmet és egyáltalán nincs művészién írva, hogy egy-két szakemberen kívül más olvasókra is számíthatna; de kétségtelen, hogy a kérdést mai ismereteinkhez képest végérvényesen eldönti, s ép ezért csak csodálni lehet, hogy Bartha József, ki a verses Katalin-legendával legújabbán foglalkozott,¹⁾ nemcsak Knustról vagy Varnhagenről, de még Katona Lajos kutatásairól sem tud semmit. Bartha negyedfél lapon át bizonykodik, hogy a verses mű forrását kutatva «végső fokon az Arany-legenda czímen ismeretes gyűjteménynél kell megállapodnunk . . . Itt találjuk meg először szent Katalin csodás történetét s innen sarjadtak ki az összes nemzeteknek é szentről szóló legendái.» «Az idegen legendák közt egy sincs, a mely szent Katalinnak a mi verses legendánkban elbeszél születését és életének atyja haláláig terjedő körülményeit előadná. Idegenben tehát nem lehet keresnünk a forrást.» «A Debreczeni- és Érdekódexek prózai Katalin-legendája mind a kettő Pelbárt beszédeire utal bennünket mint legközelebbi forrásra; a verses legenda viszont egyezik a két prózaival, sőt az események menetét illetőleg még jobban összevág Pelbárt említett latin beszéd-gyűjteményének megfelelő darabjával. Így már most a verses legenda földolgozójára vonatkozólag kétféle véleményt állíthatunk föl: a verses legendát vagy maga Temesvári Pelbárt szerkesztette, vagy pedig az ő latin beszéd-gyűjteménye alapján eddig előttünk ismeretlen magyar szerző készítette.»

Az «Irodalomtörténeti Olvasmányok» az első feltevés mellett emeli fel szavát. Igaz, hogy ezt a nézetet újabbán Horváth Cyrill nyomozásai megdöntötték, de csak «látszólag». Horváth rámutatott, hogy Alphorabius a legendában «a csillagokból kutatja ki, hogy Costus királynak miért nincs gyermeke, ugyanazokból tudja meg Katalin születését és sok más egyebet is», holott Pelbárt «a hol beszédeiben a csillagjóslásról szól, ezt mindenkor elítéli». Ámde Horváthnak nincsen igaza: Pelbárt nem egészen azt mondja a csillagjóslásról, a mit ő neki tulajdonít, Pelbárt a csillagjóslásnak azt a nemét ítéli el, a

¹⁾ Alexandriai Szent Katalin verses legendája. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bartha József. (Irodalomtörténeti Olvasmányok IV.) Budapest, 1906. Szent István-társ. Kis 8-r. 69 l.

mely az ember akarati ténykedését és erkölcsi életfolyását «egész teljességökben» a csillagok járásától teszi függővé, ellenben megengedi a «véletlen és esetleges találkozást». Ezért mondja később ugyanazon beszédjében, hogy a csillagok járásából «nem lehet megtudni semmi olyast, a mit a szabad akarat végez, kivéven az ember hangulatát, a mennyiben testére hatást gyakorolnak a csillagok: de az akaratra eből kényszer nem származik». (pag. 7.)

Ez az «éles» distinctio azonban csak szóbeszéd. H. *teljesen* idézte Pelbárt megfelelő helyét — Bartha jónak látta elhallgatni belőle azt a részt, a mely H. állítását ellenmondhatatlanul megerősíti: «Isten óvjon minden hívő keresztényt, hogy valami vaksorsban higgyenek... Mindazáltal, ha tudni akarod, mennyiben lehet a jövődöt a csillagokból kiismerni: azt felelem, hogy *először is nem lehet megismerni semmi olyast, a mi nem úgy történik, hogy másképen nem történhetnék... teszem, mint* mikor az ember ásás közben kinesre akad, vagy ha ebben az órában házasodik vagy utazik és szerencsés lesz, avagy ha harczol és győz, és efféléket... Miért is a mondottak dolgában a csillagokból jövődöt mondani tilos babonaság... Hanem ha valaki olyan jövődöbeli dolgokat kutat a csillagokban, melyeknek azok *természetes okozói*: teszem a száraz-ág, eső, fogyatkozás, az tilalmast épen nem cselekszik.»

Nem hihető, hogy Bartha annak a megtudását: kinek miért nincs magzata, ki mikor születik, kinek milyen lesz, szerencsés-e avagy szerencsétlen a jövője, vajjon valaki nagy és kiváló lesz-e, avagy elvész a közemberek átlagában, tehát az Alphorabius «mestörködéseit» egy sorba helyezné a meteorológiai számításokkal; kétségtelen azonban, hogy a mint rámutattam, Pelbárt az ő Katalin-legendájában Alphorabiusról gondosan lehántott minden astrologus vonást, a mit aligha cselekszik, ha a bölcsnek tudós játékaiban «eretnek, ördögi képzelődés» kétes csillámát nem találja. (Vö. S. de Sanctis, de S. Catharina I. D.)

Ám mintha valamivel alább már maga Bartha sem tartaná olyan nagyon szilárdnak az imént még teljes határozottsággal odavetett «lát-
szólag»-ot. Nem fogadja el Alphorabius jóslatását «ördögi képzelgés»-nek, «de tegyük föl,» úgymond, «hogy az volna, még akkor sem bizonyítana ez semmit Pelbárt szerzősége ellen; mert hiszen a mit ő mint tudós megvetett és elítélt, azt költeményben a meseszöveg érdekessége szempontjából bátran felhasználhatta.» Mintha bizony a legenda-író költőnek és nem krónikásnak tartaná magát, mint azt már Horváthtól is, aztán tíz-egynehány évvel utóbb Katonától is meg lehetett volna tanulni.

Nem, Bartha nem tanult semmit. Az «Irodalomtörténeti Olvasmá-

nyok» számára a verses művet már csak azért is Pelbártnak kellett írnia, mivel a *Rajmundus*-féle Katalin-legenda szintén a Pelbárt kezéből származik (pag. 8—10.). Pedig, ha ismeri Bartha *Knust* könyvét, annak 46. és köv. lapjain rögtön észrevette volna, hogy a Rajmundustól kiadott legenda tulajdonképen *frater Péternek*, egy olasz minoritának legendája, a *Nova legenda*, mely már 1504 előtt megjelent nyomtatásban, és a mi fő: eredetileg a Katalin csodás születéséről szóló elbeszélést nem is tartalmazta (vö. Knust, pag. 52—53.), s még többet megtudhatott volna épen *Katonától* (pag. 14—16.), teszem, többek között, hogy *frater Petrus* legendája már Pelbárt virágzásának kora előtt el volt terjedve, mint ezt *Jean Mielottól* való francia fordítása (1457.) s egy *wolfenbütteli* kéziratban fönmaradt és a XV. század derekán készült német fordítása bizonyítja...

Nem áll tehát, hogy a verses mű «szerzőjéül a legnagyobb valószínűséggel Temesvári Pelbártot kell tartanunk»: ellenkezőleg, a munkát az egy *Alphorabius* néven kívül mi sem köti többé Pelbárthoz. Ezt az egy nevet vehette a magyar fordító az ő műveiből, bár ép úgy meríthette valamely, ma még ismeretlen forrásból.

Világos, az «I. O.» nem tarthat rá számot, hogy a legenda szerzőjéről támadt kérdésben reá mint komoly szereplőre hivatkozzanak; és ez a körülmény csak még súlyosabbá válik az által, hogy nyilatkozatai a mű keletkezését illetőleg is teljességgel hasznavehetetlenek. Bartha a szerkezet szempontjából kifogásolni látszik, hogy a legenda «meséje az életrajz időrendi előadását követi minden nagyobb változatosság nélkül», a mi nem egészen van így; aztán hozzát teszi, hogy ez onnét van, mivel egyrészt a tárgy «már magában véve költői volt, másrészt meg vallásos tartalmánál fogva kitéréseket s hozzáfűzéseket meg nem tűrt», a mi ismét homályos és érthetetlen beszéd. «Ezenkívül,» úgymond, «maga a korszellem is olyan, a mely (!) főkép a vallásos tárgyak előadásában a valónak, az igaznak kifejezését követelte.» Vagyis a legenda azért nem lett változatosabbá, mivel az író nem akarta munkáját költött részletekkel ékesíteni. Ez igaz, de hadi lábbon áll Barthának előzőleg tett kijelentéseivel s azzal, a mit pár sorral alább beszél, hogy «a szerző idegen földolgozásokra nem támaszkodhatott s teljesen önállóan alakította személyeit». Milyen pompásan, mennyi tapintattal is van szerepeltetve *Alphorabius*, a kinek «elvei» a «költő» «keresztény felfogásával» most már — pár lappal előbb még nem volt így — mégis csak «homlok-egyenest ellentétben állottak», noha a valóságban csak Pelbárt «felfogásával» ellenkeztek, mivel a legendázók egyáltalán nem idegenkedtek az astrologia bolondságaitól!

Meg kell vallani, az efféle írások csupán arra valók, hogy a

közönséget az igazság ösvényéről a tévedések posványába tereljék, s az úgynevezett «szélesebb rétegek» haladásának útját állják. A Bartha-féle értekezés különben egyébként is valóságos hibahalmaz, melyben alig akad néhány helytálló ítélet, ilyen is csupán azért, mivel bizonyos közismert adatokat valóban nehéz lett volna elvéteni — s veszedelmességét csak fokozza az a kövülmény, hogy egy hatalmas kiadó-társaság révén egyenesen az iskola, a tanuló ifjúság meghódítására törekszik.

Az idolák efféle terjesztését lehetőleg akadályozni kell, s ilyenképp, sajtósági viszonyaink között, talán nem volt épenség megokolhatatlan dolog a Katalin-legenda kérdésének hozzáférhetőbb alakban való összefoglalása.

(Budapest.)

HORVÁTH CYRILL.

KÉZIRATI TANULMÁNYOK LAONIKOS CHALKONDYLES TÖRTÉNETI MŰVÉHEZ.

A byzantiumi philologia legsürgősebb feladatainak egyike, hogy a történetíróknak és krónikásoknak Bonni Corpus néven ismeretes gyűjteményét részben kiegészítse, részben új és mai színvonalon álló kiadásokkal pótolja. Ez a XVIII. század végén nagy reményekkel megindult vállalat épen nem sikerült úgy, mint tervezője és első szerkesztője, Niebuhr, akarta. Célja volt a párizsi Corpus helyébe könnyebben hozzáférhető és tüzetesebb kritikával megállapított szövegeket állítani, de a legtöbb társa és utódja alig tett többet annál, mint hogy a párizsi Corpus szövegeit a kommentárokkal s gyakran még az indexekkel együtt is egyszerűen újra lenyomatta. Az a gazdag történeti és nyelvi kincs tehát, mely ez auctorokban rejlik, még mindig nincs biztos alapokra fektetve. A legutóbbi tíz év alatt azonban e téren is szorgos munkásság indult meg. Bury «Byzantine Texts»-jén kívül, mely főleg a kiadatlan munkákat és a byzantiumi történetnek a keleti krónikákban található forrásait tartja szem előtt, a Teubner-féle szövegek jönnek első sorban tekintetbe, hol egymásután láttak napvilágot Gelzer egyháztörténeti forráskiadványai, Heisenberg Analectái és Georgios Akropolitese, Haury Prokopiosa és a fáradhatatlan Carl de Boortól a Konstantinos Porphyrogenetos-féle excerptumok s Georgios Monachos krónikájának új kiadása. Az utolsó Palaeologok korszakának történetírói közt egy sincs, kinél egy új kiadás annyira sürgős volna s a ki egyúttal a vele járó fáradságot annyira megérde-

melné, mint Laonikos Chalkondyles. E szerzőt, bárha Gibbon és Hammer korára, tehát az 1292—1463-ig terjedő időre nézve, irányadó forrásnak jelölték meg, a modern történetírók nem méltányolják eléggé s néha félre is ismerik, épen azért, mert teljesen fogyatékos kiadásban fekszik előttünk. Fabrot kiadása a párizsi Corpusban még elég széles alapon épült, a mennyiben ő — úgy látszik — az összes ide vonatkozó kéziratokat ismerte, csakhogy kellőleg nem értékesítette, a variánsokat nem közölte, a kritikát önkényesen gyakorolta s a legjobb kéziratok felhasználásáig, minthogy azok nem Párizsban vannak, nem juthatott el. Nyelvi és tárgyi kommentárja sincs, a mi pedig ez auctornál elengedhetetlen szükség. E kiadás átdolgozását Niebuhr eleinte Hamakerre, a jeles orientalistára, bízta, a ki azonban beleútván Laonikos nehézkes és olykor homályos nyelvébe, a megbízástól csakhamar visszalépett. Így jutott e feladat Immanuel Bekkernek, tehát annak a férfinak kezébe, kinek főtörekvése volt minél több auctort és minél gyorsabban kiadni s természetesen a kiadással járó egyéb problémákkal nem maradt ideje törődni. Ez esetben nem is csinált egyebet, mint hogy a Hamakertől örökölt gyér coniecturák és a Martin Crusiustól 1575-ben Tübingában lemásolt kézirati példány segítségével néhány javítást eszközölve, nagyban és egészben véve megismételte a Fabrot-féle kiadást. Indexe hiányos és nem ment a sajtóhibáktól, kommentárja és kritikai apparatusa nincs. Itt tehát még úgyszólván minden teendő a jövőnek van fenntartva.

Az új kiadás *conditio sine qua non*-ja az összes felkutatható kézirati hagyomány ismerete, mert csakis így lehetséges rosszat a jótól, későbbit a régebbitől biztosan megkülömböztetni s a legbecsebb kéziratokat felismerni. Laonikos hagyományát illetőleg rendkívül kedvező helyzetben vagyunk. Nem kevesebb, mint 15 kézirat létezéséről van tudomásunk, melyek közül nyolcz a párizsi Bibliothèque Nationale-ban, három a müncheni Hof- u. Staatsbibliothek-ban, kettő az oxfordi Bodleianában, egy a firenzei Laurentianában és egy a madridi Escorialban van. A Crusiustól készített másolatnak eddig nem sikerült nyomára akadnom. Ezek közül a nyolcz párizsi és három müncheni kéziratot a M. Tud. Akad. történeti bizottságának támogatásával az 1905. év nyarán tanulmányoztam. Kötelességemnek érzem ezért, úgy a bizottságnak, mint szószólóimnak, Hegedüs, Pecz és Fejérpataky tanár uraknak, e helyütt is hálás köszönetet mondani. Nem állván rendelkezésemre még négy kézirat, végleges eredményekről ezúttal nem számolhatok be; mégis — azt hiszem — sikerült némi átnézetet nyernem a Laonikos hagyományáról s az egyes kéziratok értékéről meggyőződnöm.

Az alábbiakban a kéziratok részletes leírását fogom adni s ki

fogok terjeszkedni mindazon tulajdonságokra és körülményekre, melyek valamely kézirat megítélésénél számba szoktak jönni.¹⁾

Coislinianus graecus No 314 (jelöljük C-vel), Séguier kancellár gyűjteményéből, melyet unokája és örököse, Henri-Charles du Cambont de Coislin, metzi. érsek 1731-ben a Saint-Germain des Près apátságnak ajándékozott. Rövid leírását az itt foglalt kéziratoknak először Montfaucon adta 1715-ben megjelent Bibliotheca Coisliniana-jában. Ez az egyetlen szerzemény, melyet még ma is, mint teljesen különálló gyűjteményt kezelnek a párizsi Bibliothèque Nationale görög kéziratai között. A szóbanforgó kézirat erősebb fajta papirból való, melyet még Montfaucon idejében bombycinusnak neveztek, de e terminust azóta a modern palæographia elejtette, mivel csak vastag és sűrű összetételű papírt jelent. Quart alakú, minusculákkal írva, a XV. századból M. szerint, 320+12 lapot tartalmaz (az utóbbiak védőlapok és üresek), quaterniói nincsenek számozva, hézagai nincsenek. Montfaucon azon megjegyzése, hogy a VI. könyv vége és a VII. eleje hiányzik, csak annyiban helyes, hogy a VII. és V. könyv elejéről a címek kimaradtak, de magából a szövegből minden benne van. Az egyes lapok terjedelme (Blattfläche): 21·2×14·8 cm.; az írott rész terjedelme (Schriftfläche): 15·3×9·8 cm. Egy columnában írva, a sorok száma: 19. A munka általános címe hiányzik, csak az egyes könyvek előtt vannak az illető könyv sorszámát feltüntető címek. Így pl. az 1. könyv előtt vörös tintával, nagy minusculabetűkkel írva ez áll: *λαονίκου ἀθηναίου ἀπόδειξις ιστοριῶν πρώτη*. Ez a már említett V. és VII. könyv kivételével mindenütt ismétlődik a megfelelő sorszám-mal s iniciálával is el van látva. Az egész kézirat egy kéznek a munkája, igen tisztán és arányosan van írva. A helyesírást illetőleg azonban igen sok kívánni valót hagy fenn. Az iota subscriptumot egyszer fölteszi, máskor elhagyja, a spiritus lenist és aspert a legtöbb esetben föleseréli, a hangsúly fölrakásában is nagy ingadozást mutat. Rövid és hosszú hangzókat (*o—ω*), az itacistikus kiejtés folytán egyenlővé vált mono- és diphthongusokat (*η, ει, υ, οι, ι*) vígan használja egymás helyett, sőt néha még a singularis és pluralis között sem tud különbséget tenni (*-oo* végzetet használ *-oi* helyett és megfordítva). Egyszóval annyira tele van helyesírási hibákkal, hogy

1) Félreértések elkerülése végett meg kell jegyezmem, hogy az itt tárgyalandó kéziratokat, nem tekintve a könyvtári katalogusok szükségavül s csak néhány főbb szempontra kiterjeszkedő megemlékezését, senki eddig-
előle még részletesen le nem írta. Dolgozatom az első kísérlet ezen kéz-
iratoknak modern palæographiai elvek szerint való leírására s értéküknek
és leszármazási viszonyuknak megállapítására.

azt hiszszük, nem csalódunk ama föltevésünkben, hogy e kéziratot az általános szokástól elütőleg nem görög ember másolta, hanem olyan más nemzetiségű, valószínűleg francia, a kinek a görög nyelv csak amolyan mellékes studiuma lehetett. Sem a másolónak, sem a tulajdonosnak nevét nem árulja el semmiféle aláírás, széljegyzetei sincsenek, kivéve a szokásos @', vagy @'-t (= σημειῶν, σημειῶσαι) s ez is csak a 164. lapig fordul elő. Tartalomjegyzéke sincs s csupán Laonikos Chalkondyles munkáját tartalmazza. Egyébként külsőleg a legjobb állapotban van s nem is olyan régen egészen modern, félbőr bekötési táblát kapott.

A codex olvasásainak értékét rendkívül leszállítja másolójának fogyatékos nyelvtudása, mely a már említett helyesírási hibákon kívül egész sereg romlott alakot hozott létre. Így pl. 6. l. 10. s. *ῥκειταισ* (= *οἰκειται* B.), 8. l. 3. s. *μέντοσ* (= *μέν* B.), 9. l. 12. s. *ολόντασ* (= *οἶονται* B.), 10. l. 18. s. *ἐπροεληλυθεναι* (= *προεληλυθεναι* B.), 11. l. 14. s. *ἀλλήζιον* (= *ῶγουζιον* B.), 12. l. 8. s. *ἐπιπλέοντασ* (= *ἐπιπλέοντα τὰσ* B.), 14. l. 12. s. *ὀμαχμίαν* (= *ὀμαχμίαν* B.), 15. l. 10. s. *ἀπάρασ* (= *ἀπαῖραι* B.). Sokasíthatnók az ilyfajta példák számát tetszés szerint, de ezúttal csak annak kijelentésére szorítkozunk, hogy e kézirat sokkal kevesebb értéket képvisel, mint a melyet tőle régebbi koránál fogva várnánk. Montfaucon ítéletében azonban, ki C-t a XV. századba sorozta, nincs okunk kételkedni, mert e kézirat a XVI. századba tartozó társaival direkt összeköttetésben nem áll, kivéve egyet, mely azonban kétségtelenül C-ből másolódott le.

Ez pedig a *Parisinus regius graecus No 1728* (jelöljük R-rel); a Colbert-féle gyűjteményből származik, mely 1732-ben került a királyi könyvtárba. Rendkívül jellemző, nyulánk, dült vonásairól már Montfaucon felismerte másolóját, a ki nem más, mint a krétai származású Konstantinos Paleokappa, ki a XVI. század közepe táján Franciaországba jött s a híres reimsi kardinális, Charles de Lorraine, számára több görög kéziratot másolt le. A Lorraine-féle gyűjtemény — úgy látszik — később a Colbertiana-hoz csatoltatott. E kifogástalanul jó állapotban fennmaradt, folio-alakú papircodex 284+16 lapból áll (a védőlapok közt három pergamentlap is van) s csupán Laonikos munkáját tartalmazza. Az egyes lapok terjedelme: 36·3×24·5; az írott része: 27·2×16. Egy columna, sorszám: 22. A címek, inícia-lék és díszvonalak (Zierleiste) az egész codexben hiányzanak, bárha mindenütt van hagyva számukra hely, de — a mint látszik — a másolónak nem volt már ideje arra, hogy ezeket berajzolja. A hangsúlyjeleket, hehezeteket szabályszerűen alkalmazza, csak az iota subscriptumot hagyja némelykor el. A szélén találjuk helyenként a @' elt. Semmiféle aláírás. Bekötési táblája bőrrrel bevont fából van, a

bőrön arany gravure-ök találhatóak s maguk az egyes lapok szélei is be vannak aranyozva.

A codex eredetijének, C-nek, helyesírási felszagségeit nagyjában kijavítja, de sajtóságot és az egész hagyományban páratlanul álló variánsait hűen megőrizte s elnézésből eredő hibás sorisméltéseit is megtartotta. Pl. 7. l. 4. s. *ἔλληνας, οὐκ ἔστιν ὅτε διαλείποντας ὥστε τὰ, μὴ ἐθέλῃσαι* CR (a feltűnőbbben szedettek a megelőző sor isméltései. A zavar onnan származott, hogy e passus mindkét esetben a *ἔλληνας* után következik). Néha azonban maga is megütközik C corrupt olvasásain s ilyenkor vagy egészen elhagyja a gyanús szót, mint pl. 6. l. 10. s. *ῥακίτας* C, vagy egy pontot tesz föléje, pl. 8. l. 3. s. *μέντος* B.

Ezzel áttérhetünk a kéziratok egy másik csoportjára, melyhez első sorban a *Monacensis graecus No 150* tartozik (jelöljük M_2 -vel). Folio-alakú papircodex, 321+3 lapból áll. Lapterjedelem: 30×21, írott rész: 22·2×9·3. Egy columnában írva, sorszám átlaga: 23. A következő czímet tartalmazza: *Νικολάου χαλκονδύλου, λαονίκου χρονικὸν περὶ τῆς κατασκάψεως ἀπάσης τῆς ἐλλάδος, καὶ συμβεβηκότων ἄλλων πραγμάτων ἐν τῇ ἰταλίᾳ, ἰσπανίᾳ καὶ γερμανίᾳ καὶ παιονίᾳ καὶ περὶ πράξεων τῶν τούρκων ἕως τοῦ αὐθέντου τοῦ μεχμέτ μπέη.*¹⁾ Minden könyv elején találhatóak iniczialék, czímek és díszvonalak, az első könyvnél vörös, másutt fekete tintával írva. A széleken rövid tartalmi kivonatok vannak följegyezve s úgy ezeket, mint magát a szöveget ugyanazon kéz, mely a codexet másolta, vörös tintával átjavította. A hangsúly és iota subscriptum jeleinek felrakásában sok pontatlanságot mutat, az utóbbiakat néha el is hagyja. A spiritus lenist és aspert gyakran fölcsereéli, vagy szó közepén használja. Chalkondyles munkáján kívül, mely a fo. 4r—321v-en foglaltatik, tartalmazza még Laonikos és Demetrios Chalkondyles életrajzát is Kalosynas orvostól (fo. 1r—3v), melyet e kézirat alapján kiadott Ch. Hopf: *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues* p. 243—245. Czíme vörös tintával írva a következő: *Ἀντωνίου τοῦ καλοσυνᾶ ἰατροῦ φυσικοῦ προοίμιον καὶ εἰς τὸν βίον τοῦ χαλκονδύλου.*²⁾ Ezzel átellenben a lap szélén kisebb, de rendkívül hasonló betűkkel, csakhogy fekete tintával írva a következő jegyzetet találjuk: *εἰς τὸν βίον χαλκονδύλου ἰωάννου κυζίκου.* Ez a jegyzet egy problémát rejt magában, melynek megbeszélésére a következő kézirat leírásánál fogunk kitérni. A kézirat végén még a következő megjegyzés foglaltatik:

¹⁾ χαλκοδύλου M_2 | ἀπάσης M_2 | ἰταλία M_2 | ἰσπανία M_2 | γερμανία M_2 | παιονία M_2 | περὶ M_2 | τουρκῶν M_2 | μεχμέτ M_2 | αὐθέντη M_2 .

²⁾ χαλκοδύλου M_2 .

*Ἐτελειώθη τὸ παρὸν χρονικὸν τοῦ νικολάου τοῦ χαλκονδύλου λαονίκου, ἠωφωξζ' μηνὸ νοεμβρίου ἔς τὰς κ̄α. ἐν τῷ τωλέτῳ τῆς ἰσπανίας.*¹⁾ A kézirat másolása tehát Toledóban, 1567. november 21-én, fejeztetett be. Sajnos, hogy a másoló nem nevezi meg magát. I. Hardt, a Catalogus codicum mss. bibliothecæ regiæ bavaricæ, Monachii, 1806. szerzője szerint Andreas Darmarios írta e kéziratot, de ezzel szemben Ch. Graux (Essais sur les origines du fonds grec de l'Escorial, 1880. p. 343. squ.) Antonios Kalosynast tartja másolónak, kitől az életrajz is származik. E kérdést mindaddig nem dönthetjük el, míg meg nem ismerkedünk egy, az M_2 -vel szorosan összefüggő, másik kézirattal, mely a *Parisinus regius graecus No 1779* (jelöljük T-vel). Quartalakú papircodex, 652+3 lapot foglal magában. Lapterjedelem: 21×15,5, frott rész: 13,2×8,7. Egy columna, sorszám: 13. A cím, csaknem teljesen megegyezőleg M_2 -vel, így hangzik: *Νικολάου χαλκονδύλου, λαονίκου χρονικὸν περὶ τῆς κατασκάψεως ἀπάσης τῆς ἐλλάδος, καὶ συμβεβηκότων ἄλλων πραγμάτων, ἐν τῇ ἰταλία, ἰσπανία, καὶ γερμανία καὶ παιονία καὶ περὶ πράξεων τῶν τούρκων ἕως τοῦ αὐθέντου τοῦ μεχμέτ μπέη.*²⁾ De nemcsak a cím, hanem a codex olvasásai is pontosan megegyeznek M_2 -vel, úgy hogy T-t az M_2 másolatának kell tekintenünk, avagy pedig mindkettő ugyanazon eredetire megy vissza. A két kézirat írása is feltűnő hasonlatosságot mutat, ha nem is állítható teljes biztossággal, hogy ugyanazon egy kéztől származnak. A lehetőség azonban mindenesetre megvan, úgy hogy a dolgot komoly megfontolás tárgyává kell tenünk. Mindenesetre nevezetes különbség a két kézirat között, hogy míg M_2 helyesírása nagyon pontatlan, addig T úgy a hangjeleket, mint a hehezeteket általában véve helyesen alkalmazza, s az iota subscriptumot is csaknem mindenütt kiteszi. Ez alig volna megmagyarázható, ha mindkét kézirat ugyanazon egy kéztől származnék. De még más okaink is vannak a kétségre. Igaz, hogy, valamint M_2 -ben, úgy T-ben is vannak a lapszéleken tartalomjegyzetek, melyek többnyire a szöveg szavait ismétlik, hogy továbbá fo. 2r—7r-en T is adja a két Chalkondyles életrajzának néhány jelentéktelen variáns kivételével M_2 -vel teljesen azonos szövegét, de e mellett T-ben fontos újdíások vannak, melyeknek M_2 -ben nyoma sincs. Így az első és második könyv előtt T tartalomjegyzékeket (πίναξ) közöl, melyek az elbeszélés főbb mozzanatait meglehetősen pongyola módon táblázatba foglalják. Az 1. könyv tartalomjegyzéke előtt fo. 1r-n az általános címet

¹⁾ χαλκονδύλου M_2 | λαονίκως M_2 | νοερίου M_2 | στὰς M_2 | τὸ M_2 .

²⁾ ἰταλία, ἰσπανία, καὶ γερμανία T | τουργῶν T | μεχμπέη T.

adja, ezúttal az előbbinél rövidebb formában: *νικολάου χαλκονδύλου, λαονίκου χρονικὸν περὶ τῆς κατασκάψεως ἀπάσης τῆς ἑλλάδος, καὶ συμβεβηκότων ἐν ἰταλίᾳ, ἰσπανίᾳ, καὶ γερμανίᾳ καὶ παιονίᾳ καὶ περὶ πράξεως τούρκων ἐν βιβλίοις δέκα.*¹⁾ Közvetetlenül erre következik: *πίναξ τοῦ πρώτου βιβλίου. προοίμιον ἰωάννου κυζίκου, καὶ εἰς τὸν βίον αὐτοῦ.* etc. . . e szavakkal végződik: *ὁπότε δ[ν] τεμήρης ὁ βασιλεὺς στρατεύεται, καὶ ὁπότε παιαζήτης καταστᾶται βασιλεὺς. τέλος πίνακος πρώτου βιβλίου.* Fo. 2^r—7^r-en foglaltatik a Chalkondylosek életrajza, következő cím alatt: *εἰς τὸν βίον χαλκονδύλου ἰωάννου κυζίκου.* Végződik e szókkal: *τέλος τοῦ βίου χαλκονδύλου καὶ τοῦ ἐκείνου ὀμαιμονος.*²⁾ Fo. 8^r—691^v-n maga a Laonikos Chalkondylose-féle munka foglal helyet. Az eddigiekben megint két fontos különbséget fedezhettünk fel M₂ és T között. Míg az előbbi *χαλκόνδυλος*-t, illetve *χαλκόνδηλος*-t ír, addig az utóbbi *χαλκόνδουλος*-t, illetve *χαλκόνδηλος*-t. Ez a ν ugyan csak egy betű, de azért még sem szabad kicsinyelnünk a két írásmód között való különbséget, tekintve azt, hogy tulajdonnévről, még pedig az auctor nevééről van szó s hogy e pontban mindkét kézirat a maga variánsaihoz következetesen ragaszkodik. Sed nunc venimus ad fortissimum. M₂ szerint az életrajzok szerzője Antonios Kalosynas orvos. T pedig e nevet tökéletesen elejti s helyébe két ízben egymásután az *ἰωάννου κυζίκου* nevet iktatja. Most már egészen világos az, hogy a két kéziratot egy ember nem írhatta, és hogy az életrajzok szerzőjét illetőleg valami mystificationnal van dolgunk. Honnan ered ez az Ioannes Kyzikos név s hogy kerül ez bele az M₂-be széljegyzet alakjában? Magától az M₂ írójától ez nem származhatik és pedig két okból. Először azért, mert nem valószínű, hogy oly fontos dologban, minő egy szerző megnevezése, a másoló tévedett volna, már pedig M₂ széljegyzetében az Ioannes Kyzikos név egyenesen correctura akar lenni e szövegben adott Antonios Kalosynashoz képest. Másodszor nem szabad elfelednünk, hogy M₂ összes javításai úgy a szövegben, mint a szélen vörös tintával végeztettek, csak az egyetlen Ioannes Kyzikos van fekete tintával írva. Ennek a javításnak tehát mindenesetre más kéztől kell származnia, bár rendkívüli módon utánozza az M₂ vonásait. És pedig ugyan kitől származhatnék mástól, mint éppen T írójától, kiről tudjuk, hogy az M₂-ből másolt, az Ioannes Kyzikos nevet a saját szövegébe beiktatta, és írása M₂-éhez nagyon hasonlít. Most már csak arra kell megfelelnünk, hogy ki volt ez az Ioannes

¹⁾ ἰταλία, ἰσπανία, καὶ γερμανία καὶ παιονία T | τούρκων T.

²⁾ χαλκόνδηλου T.

Kyzikos? Ha Legrand,¹⁾ Sathas²⁾ és Gardthausen³⁾ nem tudnak róla, a kik pedig oly ritka gondnal és pontossággal gyűjtöttek össze minden kis nevet és adatot a XV—XVII. század görög szerzőiről, kiadói-ról és másolóiról, akkor nyugodt lélekkel elmondhatjuk, hogy a szóban forgó név a XVI. század irodalomtörténetében és palaeographiájában a kérdéses helyet kivéve teljesen ismeretlen. De még többet is mondhatunk. A Kyzikosnak, mint tulajdonnévnek használata ellentmond az elnevezéseknél a közép- és újabbkori görögségben dívó szokásoknak. Ez eredetileg egy városnak a neve a Propontis ázsiai partján, már pedig város- és helynevek csakis melléknévi alakjokban szoktak személynevek mellé járulni, mint pl. *Γεώργιος ὁ Κύπριος* (Cyprusról), *Θεοφάνης Βυζάντιος* (Byzantiumról), *Γρηγόριος Ναζιάνζηνος* (Nazianzosról), *Ἡσύριος Μιλήσιος* (Miletosról), *Χριστόφορος Μυτιληναῖος* (Mytilenéről), melyek analogiájára itt is egy *Ἰωάννης Κυζίκηνος*-t várnánk. Egy szóval a Kyzikos név a hamisításnak minden objektív feltételével rendelkezik s most csak az van hátra, hogy szubjektív bizonyságokat is találjunk. Ez sem hiányzik. A codex végén levő subscriptióban a másoló megnevezi magát: *ὕπὸ τῆς βασιλικῆς βιβλιοθήκης μεταγραφθὲν (sc. τοῦτο τὸ βιβλίον) τῆς ἐν τῷ ἀγίῳ λαυρεντίῳ τοῦ σκουριαλλίου. ἐν τῷ ἔτει μφοθ' μαρτίῳ α'. ὑπὸ ἀνδρέου δαρμαρίου τοῦ ἐπιδαυρίου.*

Az epidaurusi Andreas Darmarios egyike a XVI. század legismertebb és legmunkásabb másolóinak. Szereplését Velenczében kezdte, de 1570. körül lement Spanyolországba, hol 1580-ig maradt s a különböző könyvtárak részére száznál több kéziratot másolt. Az 1579. évben, melyben a szóbanforgó kéziratot is másolta, Madridban kilencz kéziratot készített el. A csodálatos könnyűséggel, melylyel a tollat kezelte, párosult nála jó adag könnyelműség is a másolásban, úgy hogy teljes joggal mondhatta róla Muratori Antiqu. ital. III. p. 297: «Uno verbo, ita scelestus erat Andreas Darmarios Epirota (sic!), ut nihil illi credere debeamus, nec titulus eius». ⁴⁾ Ő volt tehát az, a ki a Chalkondylesek életrajzát igazi szerzőjétől, Antonios Kalosynastól el akarta vitatni s helyébe az Ioannes Kyzikos nevet gyártotta s ezt correctura alakjában még az M₂-be is becsempészte. ⁵⁾ Ezt annál könnyebben tehette, mert írása nagyon

¹⁾ Bibliographie Hellénique des XVe—XVIIe siècles, 5 tomes, Paris, 1885—95.

²⁾ Νεοελληνική Φιλολογία.

³⁾ Griechische Palaeographie, Leipzig, 1879.

⁴⁾ Gardthausen GP. 312. l.

⁵⁾ Az *ιωάννου κυζίκου* név csinálásánál nyilván az M₂-ben álló *λατροῦ*

hasonlatos volt az M_2 írójéhez, melyet ő a csalódásig híven tudott utánozni. A fentebbiekből e szerint a következő tételeket vonhatjuk le: 1. Igazat kell adnunk Ch. Grauxnak I. Hardt-al szemben abban, hogy M_2 -t nem Darmarios, hanem Antonios Kalosynas, a Vita szerzője másolta. 2. Az M_2 T-ben előforduló Ioannes Kyzikos név nem egyéb, mint Darmarios pusztá találmánya, melynek a Vitához semmi köze sincs s mint ilyen, megérdemli, hogy az örök feledés fátylával boríttassék.¹⁾

Visszatérve T leírására, megjegyzendő, hogy e kéziratban a címek, inicziálék és díszvonalak — eltérőleg a rendes szokástól — fekete tintával vannak írva, hogy tehát T másolójának vörös tinta nem állott rendelkezésére. E körülmény magyarázza meg közelebről ama feltűnő tényt is, hogy M_2 hírhedt széljegyzete, mely T másolójától származik, miért van szintén fekete tintával írva.

Most egy oly kézira térünk, a melyet magam személyesen nem láthattam. be, de kezem közt van Dr. Carlo Maria Patrono úr szívességéből a descriptiója és az első 15 oldal (B. szerint) collatiója. Ez a *Laurentianus graecus plut. LVII. cod. 8.* (jelöljük *L*-l), mely Bandini szerint folio-alakú papiroscodex a XV. sz. végéről.²⁾ Írása minuscula, áll 186 frott lapból. Lapterjedelem: 32·5×23 cm., frott rész: 20·5×13. A sorok száma átlag: 30. Minden könyv élén ott van a rövid cím: *Ααοιχου απόδειξις ιστοριων* az illető könyv sorszámával ($\alpha = I$, $\beta = II$ stb.), rendesen maiusculákkal írva, néha azonban minusculákkal is. Az inicziálék és díszvonalak vörössel vagy sötét violával vannak kifestve, kivéve a VII. könyvnél, melynek címe a másolás folyamán először kimaradt és csak később illesztették bele fekete tintával a sorok szokásos nivója fölé. A margón különböző kéztől eredő megjegyzések vannak, melyek nem származhatnak sokkal későbbi időből, mint maga a kézirat. Patrono legalább két kéz írását látja e kéziratban. Néhol a szövegben vannak üresen hagyott rövid közök, lacunák, melyek tényleg a szöveg valamely alkotórészének, leggyakrabban kronologiai adatoknak hiányát jelentik, s úgy látszik, hogy már az archetypusban benn voltak.

φωκισῶ szolgált alapul, de semmiesetre sem félreértés, hanem szándékos hamisítás folytán.

¹⁾ V. ö. Th. Pregernek «Die angebliche Chronik des hl. Kyrillos u. Georgios Pisides» (BZ. VII. 129. s k.) cz. értekezését, melyben össze vannak állítva mindazok a czimbeli hamisítások, melyek még Darmarios nevéhez fűződnek s azóta napfényre kerültek. Ez a lajstrom tehát a fentebbiek alapján még egygyel gyarapodott.

²⁾ Catalogus codicum graec. Bibl. Laurent. Tom. II. Florent. 1768.

A codex vörös bőrrrel bevont fatáblákba van kötve s a bőrön keresztalakban virágos rajzok vannak bevésve. Az összezáró rézcsatok egy kivételével hiányzanak. E kézirat csupán Chalkondyles történeti munkáját tartalmazza, tartalomjegyzéke nincs s semminemű aláírás vagy tulajdonostól eredő jegyzet nem található benne.¹⁾

E kézirattal szorosan összefügg a *Parisinus reg. graecus No 1727* (jelöljük *Q*-vel), folio-alakú papircodex, minusculákkal írva, a XVI. sz.-ból. Áll 185+6 lapból; lapterjedelem: 31×20·5, írott rész terjedelme: 23·7×13·3. Egy columnában, sorszám: 30. Hézaga nincs, csupán Laonikos munkáját tartalmazza. Az I. könyv elején a következő cím áll (maiusculákkal írva): *Ααονίχου ἀπόδειξις ιστοριῶν α'*. A címek, inicziálék és díszvonalak minden könyv elején vörössel vannak írva. Az egész egy kéz munkája. Ékezetet és hehezetet mindenütt találunk, bár nem mindig helyesen, iota subscr.-ot azonban ritkán. A szélen néhol javítások vannak és a szokásos *Ϟ'*. A codex a legjobb állapotban van, bekötési táblája fából való, mely barna bőrrrel van behúzva. A sarkon aranygravure-os vonaldísz között látható a H, s fölötte korona. Ez II. Henrik franczia király monogramma, kinek szerzeménye volt e kézirat. Legújabbban — talán a szép bekötési táblák megőrzése céljából — az egészet sárga vászonnal von-

¹⁾ 1906. július havában, tehát a jelen dolgozat befejezése után, a Magyar Tudományos Akadémia classica-philologiai bizottságának támogatásával, melyért ezúttal is hálás köszönetet mondok, lehetővé vált nekem, hogy e Laurentianust a hely színén tanulmányozhassam s teljes collatióját elkészíthessem. Fáradságom nem járt eredmény nélkül, mert meggyőződtem, hogy L az előttem ismeretes összes Laonikos-kéziratok között a legértékesebb. Értékét lényegesen emelik ama marginalis coniecturák, melyek a kézirat keletkezésénél nem sokkal későbbi kéztől származnak s a szöveg nyelvbeli botlásait, vagy helyesírási tökéletlenségeit helyenkint szerencsésen megjavítják. Maga a szöveg elejétől végig két kéznek az írása melyek felváltva dolgoztak. Az első kéz helyesírása jóval pontosabb s nincs benne annyi törlés, javítás, mint a másodikban, de ennek fogyatkozásai sem igen terjednek túl az itacistikus hibákon és a hosszú és rövid hangzók föleserélésén. Olyan vaskos botlásoktól, mint pl. C, teljesen mentek s ha mutatnak is fel itt-ott félszepségeket, vagy homályos helyeket, ezek nem az ő hibájukból eredtek, hanem — a mint tanulmányaim folyamán mindig erősbödő meggyőződésemmé vált — magától az auctortól származtak, a ki az attikai syntaxis dús és pompás mezején eltévelyedvén, annak virágait gyakran összetaposta. Különös hálával kell adóznom kedves barátomnak, dr. Patronónak, hogy gondos és szakszerű munkálatával engem ez értékes leltre rávezetett s tanulmányaim közben oly lekötözö szivességgel volt segítségemre.

ták be. Az első védőlapon Konstantinos Paleokappa kezétől írva, a következő jegyzetet találjuk: *λαονίκου χαλκονδύλου ιστορίαι τῶν ἀγαροῦνῶν βασιλέων ἤρουν τῶν ὀτουμάνων.*¹⁾ Ez a kézirat régebben a Fontenebl.-Reg. 2567. jelzést viselte, tehát a Bibliothèque royale au château de Fontainebleau-hoz tartozott, melynek legnagyobb részét I. Ferencz gyűjtötte s 1550-ben készített katalógusának összeállításában Konst. Paleokappa, a fenti jegyzet szerzője is segédkezett.

E kéziratnak a Laurentianussal való összetartozását a következő okokból állíthatom: A két kézirat olvasásai legnagyobb részben összevágának s abban is megegyeznek, hogy a szövegbeli lacunának üresen hagyott közökkel vannak megjelölve. A mit nem lehetne állítani C-ről és M₂-ről, azaz azon kéziratokról, melyekhez Q az L után legközelebb áll. Elég alappal rendelkezünk tehát arra, hogy Q-t az L másolatának tekintsük. A mi L állását a kézirati hagyományban illeti, legközelebb áll valamennyi közül C-hez, azzal a különbséggel, hogy emennek helyesírási nagy hiányaitól ment s ennél fogva is becsesebb nála. Azon fontos különbségnél fogva, melyet a lacunák föltüntetésében, illetve föl nem tüntetésében mutatnak: lehetetlen, hogy L-et a C-ből másolták le. De nem lehetetlen ennek a megfordítottja, t. i. hogy C-t másolták L-ből, mert C tudatlan és indolens másolójáról föl lehet tenni, hogy az L-ben üresen hagyott közöket minden lelkiismeretfurdalás nélkül mellőzte. Érdekes, hogy LQ nem egyszer M₂ sajátosságos olvasásaival is megegyezik, bárha szorosabb kapcsolat, vagy épen egyenes leszármazási viszony L és M₂ közt nem állapítható meg. Így L-ben egy igen nevezetes kéziratot ismertünk meg, mely — ha az eddig tárgyaltakat egy nagy családhoz tartozóknak tekintjük — e család élére állítható.

A Laonikos-féle kézirati hagyomány másik nagy családjának legértékesebb példánya a *Monacensis gr. No. 307a* (jelöljük M₁ el), melyet eddigelé még senki sem írt le, sem fel nem használt, mint-hogy e kézirat ez idő szerint még nincs is katalogizálva. Az I. Hardt által készített müncheni katalógusból valami tévedés folytán kimaradt, vagy talán utólag került a könyvtár tulajdonába. Bizonyos, hogy a katalógus elkészítése után kapta kivételes jelzését: 307a. Mindössze a 127. sz. kézirat leírásánál egy czeruzával írt, rövid marginális jegyzetből értesülünk e kézirat létezéséről. Quart-alakú papircodex a XVI. század elejéről, minusculákkal írva; áll 234+7 lapból (az utóbbiak védőlapok), lapterjedelem: 20·2×14·5, írott rész terjedelme: 15×9, egy columnájú, a sorok száma általában véve: 25 (a 121—134. lk.-on 32). A cím így hangzik: *Νικολάου χαλκονδύλου ιστορικών, ὀθεν*

¹⁾ χαλκονδύλου Q.

τὸ ἤροξαντο οἱ αὐθένται τῶν τούρκων, καὶ πράξεις αὐτῶν καὶ ἀνδραγαθήματα ἕως τῶν ἀνδραγαθημάτων τοῦ μεγάλου αὐθέντου τοῦ μετ' ἐμὲ μπέτη.¹⁾ Az első könyv külön czíme: *Λαονίκου ἀπόδειξις ἱστοριῶν πρώτη*. A czímek és inicziálék vörössel vannak írva, díszvonalak nincsenek. Több kéznek a munkája. Én nem kevesebb, mint 11 kéz írását gyanítom, melyek következőleg oszolnak meg: az első kéztől származik f° 1^r—32^v, a másodiktól f° 33^r—40^v, f° 97^r—120^v, f° 134^r—165^v, f° 206^r—209^v, f° 213^r—213^v, f° 219^v—230^v, a harmadiktól f° 41^r—48^v, f° 81^r—96^v, f° 195^r—197^v, a negyediktől f° 49^r—80^v, f° 210^r—212^v, az ötödiktől f° 121^r—133^v, a hatodiktól f° 166^r—173^v, a hetedikétől f° 174^r—178^v, a nyolczadiktól f° 179^r—181^v, a kilenczediktől f° 182^r—194^r, a tizediktől f° 198^r—205^v, a tizenegyedikétől f° 230^v—234^v. A hetedik kéz mutat némi hasonlóságot az elsőhöz, a kilenczedik a másodikhoz, de teljesen azonosaknak még sem mondhatók. Ékezet és hehezet mindenütt szabályszerűen van használva, az iotát azonban csak néhány kéz írja alá. A codex elején széljegyzetek vannak, melyek a tartalmat röviden összefoglalják, vagy a szöveg fontosabb szavait ismétlik. Az első 30 lapon ez szabályosan történik és pedig kétféle módon: először magától a másolótól, majd egy későbbi kéztől, talán valamelyik tulajdonosétól. A 30. laptól kezdve a széljegyzetek vörössel írva folytatódnak, de körülbelül a 70. lapnál egészen megszűnnek. Innen kezdve már csak a szokásos @', @' fordul elő, vagy egy kézfej kinyújtott mutatóujjal. A bekötési táblája sejtetőleg bőrből volt, de a szű annyira megette, hogy manapság már inkább egy sokszorosán átyuggatott papírlaphoz hasonlít. A belseje azonban jó állapotban fennmaradt s jól olvasható. Hézagai nincsenek s csupán Laonikos munkáját tartalmazza.

A codex végén, az utolsó harmadik toldaléklap versóján találjuk a következő sorokat, melyeket nyilván a másolók egyike, talán épen az első kéz írt: *φύλλους δὲ ἀναίρει ραινόμενον ἀφέψημα ῥοδοδάφνης ἢ κύμινον ἢ θαλάττιον ὕδωρ. κόρεις κωλύει γενέσθαι χαμαιλέοντος μέλανος ἀφέψημα ἀπὸ πλυνομένης τεντίης αὐτῶν ἔπειτα χαλκάνθην λεάνας μετὰ χολῆς ταυρείας ἄλειψε τὴν κλίνην. ἢ ἔλαιον καὶ αὐτό, ἢ μετὰ τῆς χαλκάνθης, ἢ κινάρας φύλλα κοπανίσας ἀποπίασον καὶ ἄλειψε τοὺς ἀρμούς τοῦ κραββατίου.²⁾*

¹⁾ χαλκοκανδύλου M₁ | τουργῶν M₁ | μεχέτμπεη M₁.

²⁾ ἀναίρει M₁ | κυμίνον M₁ | κας' αὐτό M₁ | κινάρας M₁.

A *τεντίης* szó, melyet a közép- és újkori görög szótárak nem ismernek, kétségkívül a *τέντα*-val függ össze. *τέντα* = *σηνή* (= sátor) a középkori íróknál, különösen a taktikusoknál l. Sophokles Greek Lexiconát. Az újkori szárazföldi görögöknél a. m. «takaró». Román kölesönszó; v. ö.

Láthatjuk ebből, hogy a kultúrának micsoda nagy ellenségeivel kellett a szegény másolónak küzködni. A veszedelem oly nagy volt, hogy jónak látta ennek ellenszereit oly nevezetes helyre is, mint e codex egyik hátlapja, följegyezni. Ha szabad modern viszonyokból a XVI. századra visszakövetkeztetnünk, legvalószínűbb, hogy e bolha-és poloskairtó receptet tartalmazó jegyzet valahol délen, vagy Olasz- vagy Görögországban keletkezett s ily módon a codex eredetére nézve is fontos támaszpontot nyernénk. De itt segítségünkre jön egy másik, rendkívül becses jegyzet, mely egyfelől a görög humanisták egyik legnemesebb alakját idézi föl előttünk, másfelől messzemenő következtetéseket nyit meg e codex történetére nézve. Az utolsó-előtti toldaléklapon, mely tulajdonkép eredetileg egy Vergilius Aeneisét tartalmazó latin kéziratba tartozó pergamentlap volt s úgy illesztették bele a bekötés alkalmával a mi kéziratunkba, széljegyzetként a következőket olvassuk (az írás a másolók egyikéével sem vág össze): ἤλθεν εἰς τοὺς κορυφοὺς ὁ σοφώτατος κύριος ἀντώνιος ἔξαρχος ἐν ἔτει ζλθ' ἰνδικτιώνος γ'. ἐν μηνὶ αὐγούστῳ ιβ': ἀπὸ δὲ τῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ γεννήσεως αϛλ'. ἐξέβη δὲ τῷ ὀκτωβρίῳ δεκάτῳ ζλθ' ἰνδικτιώνος δ'. Tudnunk kell, hogy Kerkyra szigete már a középkori népies görögységben a οἱ Κορυφοὶ nevet nyerte azon e szigetekre nézve jellemző hegycsúcsokról, melyek már messziről szemébe tűnnek az arrafelé hajózónak. Ebből lett synkopéval a mai «Korfu». A fenti jegyzet tehát Korfuban, 1531. okt. 10. körül, talán ép e napon, vagy nem sokkal később keletkezett. Így a kézirat keletkezésére nézve is biztos terminus ante quem-et nyerünk. Közélebbi bizonyosságot csak akkor lelünk, ha sikerül a σοφώτατος κύριος ἀντώνιος ἔξαρχος kiletét megállapítanunk, mert hiszen ő róla van a jegyzetben szó. Az ἔξαρχος szóból először is arra lehetne következtetni, hogy itt valami kolostorfőnökről van szó, a ki 1530—31-ben látogatást tett Korfuban. Ez azonban több okból nem állja meg a helyét. Először is az ἔξαρχος szónak, mint címnek, nem volna szabad az ἀντώνιος keresztnév után állania, hanem csakis előtte. Másodszor egyházi személynél nem szokás a σοφώτατος κύριος jelzőt használni, hanem vagy a ἀγιώτατος πατήρ t, vagy szerzetesekről a πνευματικὸς πατήρ-t, vagy a legőbb egyházi méltóságoknál a μακαριώτατος, αἰθεσιμώτατος jelzőt. A σοφώτατος jelzővel tudósokat és írókat szoktak az újabb és legújabb görögységben megtisztelni. Itt tehát valami Antonios nevű tudós férfitúról van szó, kinek tulajdonneve ἔξαρχος. Ismerünk is egy nevet a XVI. század elejéről, kinek Legrand párat-

lat. *tenda < tendere, olasz-portugál-spanyol-prov. tenda, oláh tindă (= pitvar), albán tende (= rözsekunyhó) G. Meyer Neugr. Stud. III. 65.

lan szorgalommal megírt és minden komoly græcistára nézve nélkülözhetetlen munkájában, a Bibliographie Hellénique-ben, (I, 210. s k. lk.) oly szép emléket állított s ez a név *αντωνιος επαρχος*. Hogy kéziratunkban *εξαρχος* áll *επαρχος* helyett, e különbség — ha az adatok egyébként teljesen összevágának — még meg volna magyarázható azon az alapon, hogy e két szó eredetileg egyet (= *praefectus*, előljáró) jelentett s ezért a jegyzet írója könnyen fölcserélhette őket egymással. Ez az Antonios Eparchos egyike volt azon görög férfiakkal, a kik a szülőföldjéről kiszorított görög géniuszt Olaszországba átplántálták s a renaissance hatalmas termőfájává nevelték. Élete egy darab az általános kultúrtörténetből; méltó, nagy vonásokban megismerkednünk vele. Született Korfuban, 1492-ben, orvos apától, s már 1520-ban a milanói görög iskola élén találjuk őt, melyet rokona, Janus Lascaris, ösztönzésére I. Ferencz francia király alapított volt. Antonios csak két évig maradt ez állásában, mert már 1522-ban újra Korfuba tér vissza s itt élénk részt vesz a 150 nemes tanácsában. 1536-ban hazája Velenczébe küldi követül, hogy a törököktől fenyegető veszély elhárítására a város erődítményeinek jobb karba helyezését kérje, a mit meg is kap. De mindhiába. 1537-ben 14 napi ostrom után Szolimán beveszi Korfut s a vagyonát, hazáját vesztett Antonios gyermekeivel együtt Velenczébe menekül, hol a tízek tanácsa érdemeiért 10 dukát havi tartást biztosított neki, melynek fejében köteles volt görögül tanítani naponta azon a helyen, melyet a tízek megjelöltek. Velencei tartózkodása alatt, 1539-ben, ajándékozta kéziratgyűjteményének egy részét I. Ferencz francia királynak, a ki ezt 1000 écuvel viszonzta. A következő évben (1540.) visszatér Korfuba, miután Velence közbenjárására itt egy kis területet hűbérül kapott. 1545-ben férjhez akarván adni egyik leányát, hogy a hozományt előteremtse, elad Velenczében az augsburgi könyvtár megbízottjának 100 görög kéziratot. Ezek a kéziratok később a müncheni állami könyvtárba kerültek s itt a Codices Augustani név alatt szerepelnek. Minden valószínűség szerint az 1545-ben Augsburgba szállított kéziratok közt volt a Monacensis 307a is, melyet tehát helyesebben Augustanusnak kellene nevezni. Eparchos 1550-ben férjhez akarván adni másik leányát, eladott újból 50 görög kéziratot, sejthetőleg könyvtára utolsó maradványát, de hogy kinek, azt nem tudjuk. Hátralevő életéből még annyit tudunk, hogy több ízben volt Velenczében, mint követ, s szerepelt a 150-ek tanácsában. Meghalt 1571. szeptember 29-én. Visszatérvén a megbeszélte Monacensis 307a-ra, most már teljes bizossággal állíthatjuk, hogy e kézirat egykor a korfui Antonios Eparchos könyvtárához tartozott s 1531. előtt nagy valószínűség szerint ő maga másoltatta le. Ő, a kinek oly gazdag kéziratgyűjteménye volt, bizo-

nyára több másolót tartott s innen magyarázható az a sokféle kéz írása, melyet kéziratunkban láttunk. A szóbanforgó jegyzet pedig, mely Eparchosnak 1530. aug. 12-én Korfuba való érkezését s 1531. okt. 10-én innen kimenetelét adja tudtul, újabb bizonyítékát adja azon sűrű összeköttetésnek, melyet Ep. részben mint hazája követe, részben mint a görög nyelv mestere az olasz városokkal, különösen Velenczével, feuntartott.

M₁-el legszorosabb viszonyban áll a *Monacensis gr. 127.* (M), folio-alakú papircodex, minusculákkal írva, a XVI. századból. Áll 366 lapból (ebből 14 üres, öt az elején, négy a közepén s öt a végén). Lapterjedelem: 31·3×20·5, írott rész terjedelme: 22×12·5. Egy columnában írva, sorszám az első résznél: 29, a másodiknál: 28. Cízmek, inicziálék és díszvonalak vörössel minden könyv kezdetén. A codex két önálló részét két különböző kéz írta. Mindkét kéz helyesírása eléggé pontos, kivéve azt, hogy az iotát egyikök sem írja alá. Laonikos munkájának befejezése után találjuk a másoló kezétől írva a következő jegyzetet: *τέλος, τέλος, finis alli 2 febbraio 1548.* A kézirat a legjobb állapotban van; bekötési táblája bőrrrel bevont fából van s az első tábla külső oldalán arany díszvonalak között, kettős aranykörben írva áll: *Νικολάου χαλκοκανδύλου ιστορικόν.* A hátulsó bekötési tábla külső oldalán pedig: *πολεμικῶν παρασκευῶν διάταξις.* A codexet valamikor négy bőrcsat és ennek megfelelő négy részszeg zárta, de mindebből ma már csak egyes maradványok láthatók. F^o 1^r—220^r-n Laonikos tíz könyve foglaltatik a következő czím alatt: *Νικολάου χαλκονδύλου ιστορικόν, ὅθεν τὲ ἤρξαντο οἱ αὐθένται τῶν τούρκων, καὶ πράξεις αὐτῶν καὶ ἀνδραγαθήματα ἕως τῶν ἀνδραγαθημάτων τοῦ μεγάλου αὐθέντου τοῦ μεγμέτ μπέη.*¹⁾ F^o 221^r—352^v-n egy csonka taktikai munka foglaltatik, mely elé vörössel írva, a következő tartalomjegyzék van illesztve:

*νικηφόρου βασιλέως
πίναξ τοῦ παρόντος βιβλίου:*

πολεμικῶν παρασκευῶν διάταξις ζ' η
περὶ ὀπλίσεων καβαλλαρικῶν καὶ πεζικῶν διάταξις ζ' η
περὶ γυμνασίας καβαλλαρικῆς καὶ πεζικῆς διάταξις η' η
περὶ στρατιωτικῶν [καὶ] ἐπιτιμιῶν διάταξις θ' η
περὶ ὀδοιπορίας διάταξις ι' η
περὶ τούλδου διάταξις ια' η
περὶ ἀπλίχτου διάταξις ιβ' η
περὶ τοξότας(?) καὶ στρατῶν διάταξις ιγ' η

¹⁾ χαλκοκανδύλου M | τούκων M. | μεγμέτμπει M

περὶ πολιορκίας διατάξεις ιδ' η
 περὶ τῶν¹⁾ μετὰ τὸν πόλεμον διατάξεις ιε' η
 περὶ ἐφοδῶν ἀδοχῆτων διατάξεις ις' η
 περὶ μελέτης διαφορῶν ἐθνικῶν¹⁾ τε καὶ ῥωμαϊκῶν παρατάξεων διά-
 ταξεις ιζ' η
 περὶ ναυμαχίας διατάξεις ιη' η
 περὶ διαφορῶν γνομικῶν κεφαλαίων
 ὑπόθεσις περὶ ἐπαγγελμάτων τέλος.

Az itt közölt tartalomjegyzék pontosan megegyezik a Leo-féle τὰ ἐν πολέμοις τακτικά VI—XX. fejezetének czímeivel,²⁾ azzal a kü- lömöbséggel, hogy a mű általános czíme itt egy külön fejezet (a VI-ik) élére került s ebből kifolyólag minden következő fejezet egy- gyel magasabb sorszámot nyert egészen a XIII. fejezetig, mely Leo három (XII—XIV.) fejezetének felel meg, illetőleg e fejezetek helyét pótolja. Kéziratunk XIV. fejezete Leónál a XV.-nek felel meg s így tovább minden fejezet egygyel kisebb sorszámot visel. A másolót hanyagságát és tudatlanságát számos körülmény elárulja. A 9. feje- zetben a καὶ értelemzavaró beszúrása, a 13. fejezetben a romlott és értelmetlen czím, a helyesírási hibák, az utolsó két fejezet számo- zásának hiánya s a mi legfőbb, a teljesen jogosulatlan *νικηφόρου βασιλέως* hozzáadása, mind erre vallanak. Mondanunk sem kell, hogy e töredékes taktikai munkának Nikephoros császárhoz, de még az ő neve alatt hagyományozott s Hasetól a Bonni Corpusban *Περὶ παρα- δρομῆς πολέμου* (De velitatione bellica) czím alatt kiadott munkához sincs semmi köze.

A mi M olvasásait illeti, M₁-el való összetartozását mutatja mindenek előtt az az egyöntetű eljárás, melyet a lacunák feltünteté- sében mutatnak, de ezenkívül a megegyező lectióknak egész sora is. Ez a megegyezés azonban alig megy túl azon a határon, melyet az M₁ nagy családja felölel. Hogy az M-et közvetlenül az M₁-ből má- solták, azt több körülmény alapján tagadhatjuk. Először is tudjuk azt, hogy M₁ 1545-ben az augsburgi könyvtárba került, M pedig, a mint subscriptiójából következtethetjük, 1548-ban valahol olasz földön készült. Azután feltűnő, hogy M az M₁ azon olvasásait, melyekben ez utóbbi az M₂-vel egyezik, egyáltalán nem követi (pl. 5. l. 16. s. ἀζοῆ

¹⁾ τὸν M | ἐσνηκὸν M.

²⁾ Editio princeps: Meursius, Leonis Tactica, Lugduni Batavorum, 1612. A rá vonatkozó kéziratok sorozatos összeállítását adja Vári Rezső: Bölcs Leó császárnak a hadi taktikáról szóló munkája. Értek. a tört. tud. köréből XVII. kötet, 10. sz. (Akadémia) 76. és k. lapjain.

M₁ M₂ P S T V Z, 6. l. 10. s. *ὠκεῖται* M₁ M₂ S V Z P T, 6. l. 22. s. *ἀπ' ἐλλήνων* M₁ M₂ T V Z, 7. l. 11. s. *διαβάντες* M₁ M₂ C P S R, 10. l. 19. s. *ἀποκλίνας* M₁ M₂ C P Q S Z, 11. l. 21. s. *δοῦζάλλη* M₁ M₂ P S V Z, 13. l. 12. s. *ὄτουμανίδας* M₁ M₂ P Q S V, 14. l. 8. s. *στρατηρείας* M₁ M₂ C P Q S Z V, 15. l. 19. s. *δ' ἐπίσταμαι* M₁ M₂ P S V Z). M-nek ezenkívül vannak egészen sajátos olvasásai, melyek a tőlem ismert kéziratok mindenikétől különböznek s arra a föltevésre készítenek, hogy M másolója okoskodva itt-ott belejavított eredetijébe (pl. 4. l. 2. s. *δὲ τὴν ἄρχην* M *ἐς τὴν ἀρχήν* cet., 4. l. 14. s. *φωνῆ ἢ ταῦτα* M *φωνῆ ταῦτα* cet., 6. l. 15. s. *τέλους φυλάξας* M *φυλάξαι* cet., 6. l. 22. s. *ἀπὸ Ἑλλήνων* M *ἀπ' ἐλλήνων* M₁ M₂ T V Z *ἀπ' ἐλλήνων* C Q *ἀπ' ἐλλήνων* P, 8. l. 7. s. *ἐπὶ τὸ* M *ἐπὶ* cet., 9. l. 7. s. *ιόντας* M *ιόντα* cet., 9. l. 20. s. *τὰ δὲ* M *τά* cet., 10. l. 19. s. *ἐπικλίνας* M *ἀποκλίνας* M₁ M₂ C P Q S Z *ἀποκλίνας* V, 11. l. 3. s. *σχύδας* M *σύνδας* M₂ *σχύδας* cet., 11. l. 21. s. *Τουδουζάλλη* M *δουζάλλη* M₁ M₂ P S V Z *ιονδουζάλλη* Q, 13. l. 15. s. *θαλάσσης* M *θαλάττης* cet., 13. l. 20. s. *ἐλευθέριον* M *ἐλευθεριώτατον* cet., 14. l. 14. s. *κινῆσαι* *συνδιαφέρειν* M *κινῆ συνδιαφέρει* M₂ *κονῆ συνδιαφέρειν* cet., 15. l. 13. s. *ἡ ἄλλη* M, *ἡ ἄλλῃ ἄλλη* cet., 15. l. 17. s. *πλεῖστα* M *πλεῖστον* cet.).

Jóval szorosabban csatlakozik M₁-hez a még hátralevő négy kézirat, melyek ismét két csoportra oszlanak s két-két ikercodexből állanak. Az első ikerpárhoz tartoznak a *Parisinus regius gr. No. 1726* (jelöljük P vel) és a *Parisinus regius gr. No. 1729*. (jelöljük S sel). Az előbbi folio-alakú papircodex a XVI. sz.-ból. Áll 268+7 lapból; lapterjedelem: 34·7×25. Írott rész terjedelme: 21·2×13. Egy columna; sorszám: 30. A czím így hangzik: *Νικολάου Χαλκονδύλου ιστορικόν, ὄθεν τὲ ἤρξαντο οἱ αὐθένται τῶν Τούρκων, καὶ πράξεις αὐτῶν καὶ ἀνδραγαθήματα ἕως τῶν ἀνδραγαθημάτων τοῦ μεγάλου αὐθέντου τοῦ μεχμέτ μπέη.*¹⁾ Az első könyv czíme: *Λαονίκου ἀπόδειξις ιστοριῶν α'.* Ez minden könyv előtt megismétlődik a megfelelő sorszámmal, mindig minusculákkal írva. Helyesírása igen pontos, az iota subser. is csak ritkán marad el. Az elején rövid széljegyzetek találhatók, melyek ugyanazon kéztől, de halványvörös tintával írva a tartalom egyes szavait s a tulajdonneveket ismétlik, hátrább némely helyen egy későbbi kéztől kiegészítéseket is lehet találni, melyek csupán a másolótól tévesen kihagyott részekre szorítkoznak. Jó állapotban maradt fenn, bekötési táblája bőrrel bevont fából van. Tartalmazza: f° 1r—194v Laonici Chalcondylis libri X., f° 196r—213v Georgii Codini de originibus Cp. excerpta, f° 214r—252v eiusdem de offi-

¹⁾ τούρκων P | μεχμέτ-μπη P.

ciis palatii Cp., f° 253^r—259^r series chronologica imperatorum Cp. a Constantino Magno ad Const. Palaeologum, f° 259^v—260^v series patriarcharum Cp. a Metrophane ad Esaiam versibus iambicis, f° 261^r—268^v fragmentum de Sancta Sophia τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν . . . etc. A kézirat végén, szorosan a szöveghez csatlakozva találjuk a következő jegyzetet:

τέλος τῶν πατριῶν.

δόξα τῷ δόντι ἀρχή<ν> καὶ τέλος.

Τὸ παρὸν βιβλίον, προσειληφεν¹⁾ ἤδη σὺν θεῷ, διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου, τοῦ πάντ' ἀρίστου εὐγενεστάτου τε καὶ λογωτάτου κυρίου Ἀντωνίου τοῦ καλλιέργη μετεγράφη δὲ παρ' ἐμοῦ. Βασιλείου βαλέριδος. ἐνετίθην, ἔπει τῷ ἀπὸ τῆς χριστοῦ τοῦ θεοῦ γεννήσεως, ἀφ' ἡμῶν, ἐν μηνὶ ἀπριλλίῳ.²⁾

P olvasásai nagyban és egészben véve megegyeznek S-ével, azaz a *Parisinus regius gr. No. 1729*-el, egymástól való eltéréseik jelentéktelenek s onnan származnak, hogy S másolója a helyesírásban gyöngébb volt. Mindenesetre egyazon eredetiből, tán épen M₁-ből, másoltattak le. S quartalakú papircodex a XVI. sz.-ból, áll 323+10 lapból (a lapszámra vonatkozó adatok Montfauconnál és Omontnál tévesek. A tévedés onnan származott, hogy a másoló a 47. lap után ismét a 18.-kat jelölte meg s innen kezdve mindig 30-al kevesebbet számított). Lapterjedelem: 25·2×17·5; frott rész: 15·5×10·5. Sorszám általában véve: 19, csak a 4. quaterniónál: 26. A cím

¹⁾ πρ' εἰληφεν corr. a kéziratban, eredetileg állott ἤλειφεν, úgyszintén ἤδη helyett eredetileg εἶδη volt írva. A javítások az eredeti vörösön fekete tintával történtek.

²⁾ A mint az aláírásból kiténik, P-t Βασίλειος Βάλερις másolta le 1544-ben, Velenczében Antonios Kallierges költségén. Ő volt tehát e kézirat első tulajdonosa. Hogyan került aztán Párisba, arra nézve némi következtetést vonhatunk abból, hogy P régebben a Trichet-Dufresne Reg. 2082. jelzést viselte, tehát azon 51 görög kéziratához tartozott, melyet Colbert a Bibliothèque Nationale számára megvett Raphael Trichet Du Fresnetől, Krisztina svéd királynő könyvtárosától, ki a királynőhöz olaszországi tartózkodása alkalmával csatlakozott s neki kéziratvásárlásaiban tanácsokkal szolgált. Antonios Kalliergesről mindössze annyit tudunk, hogy előkelő krétai családból származott s finom műveltségénél fogva igen kedvelték Velenczében (v. ö. Lili Gyraldi «Dialogi duo de poetis nostrorum temporum» Florent. 1551.). Mustoxydes (Ἐλληνομνήμων p. 327.) szerint megírta Kréta történetét is olaszul 1303-ig, mely munkáját gyakran idézték a velenceiek, de kéziratáról nem tudhatni semmi biztosat.

az utolsó betűig teljesen megegyezik a P-ben találhatóval. Széljegyzetei nincsenek s a szokásos @' is ritkán fordul elő benne. Félbőr bekötési táblája későbbi időből való. Az egész kézirat túlnyomó része egy kéztől származik, csupán a negyedik quaternio származik egy második kéztől. Úgy látszik, hogy a f° 250^v-n is néhány sor ismét egy harmadik kéz munkája. A negyedik, nem a codex eredeti alakjához tartozó védőlap hátsó oldalán vörös tintával írva, ez áll: Ex dono Jeremie (Jeremiæ) Sanctissimi et Ecumenissi (Oecumenici?) patriarche (patriarchæ) Constantinopolitani. Alatta fekete tintával írva, más kéztől: A SANCTO ANDREA CANONICVS PARISIENSIS. Legvégül (f° 293^r lent) az első kéztől, tehát a kézirat legnagyobb részének másolójától, írva találjuk: *μχαῖλος κοντελέων, καὶ ταύτην τὴν βίβλον ἐξέγραψε μισθῶν μετὰ τὴν δόσιν τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος, τῆς πελοποννησιακῆς, ἐπιδαύρου.* E jegyzetekből megszerkeszthetjük a kézirat egész történetét. Michael Konteleon másolta hazájának, Epidauronak, feladása után. Epidauronon itt Monembasia értendő, mely híres kikötőváros az ókori Epidaurus közelében épült s ezért maradt rajta az archaizáló nyelvhasználatban e név. Monembasia pedig Naulionnal együtt, mint a velenceiek utolsó birtoka a Peloponnesosban, 1540-ben jutott török kézre. Ebből következik, hogy kéziratunk az 1540-es évek elején, minden valószínűség szerint Velenczében keletkezett. (Ez a datum ráillik P-re is, a mint azt fentebb láttuk.) Valami úton-módon aztán Jeremiás konstantinápolyi pátriárka birtokába került. Ez viszont Jean de Saint-Andrének, François de Saint-André († 1571), a párizsi parlament elnöke fiának, ajándékozta, a ki a Notre Dame kanonokja és parlamenti tag volt, számos görög kéziratot szerzett, melyek közül négy, köztük S is, 1729-ben került a Bibliothèque Nationale-ba.

A *Parisinus regius gr. No. 1781* (jelöljük Z-vel) octav-alakú papircodex a XVI. századból; 237+12 lapot tartalmaz. Lapterjedelem: 23·2×16, írott rész: 16·2×10. Egy columna, sorszám: 25. A czím a következő: *νικολάου τοῦ χαλκονδύλου ἱστορικόν, ὄθεν τὲ ἤρξαντο οἱ ἀθῆνται τῶν τούρκων καὶ πράξεις αὐτῶν καὶ ἀνδραγαθήματα, ἕως τῶν ἀνδραγαθημάτων τοῦ μεγάλου ἀθῆντου τοῦ μεχμέτ μπέη.*¹⁾ Az egyes könyvek előtt a következő czím áll: *λαονίκου ἀπόδειξις ἱστοριῶν* a megfelelő sorszámmal. Az egész egy kéz munkája. Hangsúly- és hehezetjелек szabályszerűen vannak alkalmazva, de az iota subscr. sehol sincs kitéve. A szélen egy második kéztől rövid tartalomjegyzetek találhatóak. A hátulsó védőlapok egyikén fel vannak sorolva a török szultánok nevei Orthogrultól II. Szulejmánig, a három

¹⁾ χαλκονδύλου Z | τουρκῶν Z | μεχέτμπεη Z.

utolsó név azonban, ú. m. *Κουρζούτης* (= II. Bajazet), *σελίμης* és *σουλαιμίνης* későbbi kéz hozzátoldása. Pompás bekötésének a sarkán a következő jelzések találhatók arany gravure ökbén: 28. alatta korona és lilium trifolium, majd írva: Nicolaus Chalcondyla, korona, alatta H (monogramm), korona, liliomok, korona, H (monogramm) s egész lent: 1604. Ez a szám bizonyára azt az évszámot mutatja, melyben a szép bekötési tábla készült, a monogramm pedig IV. Henrik francia királyé.

Külsejére nézve Z-vel csaknem teljesen megegyezik V, azaz a *Parisinus regius gr. No. 1780*, melynek leírásánál csupán csak a néhány kevésbé jelentékeny eltérésre fogunk szorítkozni. V lapszáma valamivel nagyobb: 274+12, de viszont az egyes lapok terjedelme valamivel kisebb: 21·2×14·2. Írott rész terjedelme: 16·3×9·3. Egy columna, sorszám: 26. V írása valamivel ritkább, mint Z-é. A cím-ben is találhatók némi változtatások: *συγγραφή α'. Νικολάου τοῦ χαλκονδύλου ἱστορῖκόν. ὅθεν τὲ ἤρξαντο οἱ αὐθέντες τῶν τούρκων καὶ πράξεις αὐτῶν καὶ ἀνδραγαθήματα τούτων. ὁμοίως ἕως τῶν ἀνδραγαθημάτων τοῦ μεγάλου αὐθέντου τοῦ μεχμέτ μπέη.*¹⁾ A szövegben a tizedik könyv legvégső szava, *ἔγένοντο* után (a többieknél *ἔγενετο* áll) V hozzátoldja még a következő mondatot: *οἱ δὲ παῖονες πυνθανόμενοι τὸν ἡγεμόνα στρατεύεσθαι ἐπὶ πελοπόννησον, ἔχοντα τὸ τῆς εὐρώπης στρατεύμα, καὶ αὐτὸν βασιλεῖα κατόπιν ἐλαίοντα, σπουδῆ ἐπιέναι εἰς τὸν ἰσθμὸν, στρατὸν συναγείραντες ἀμφὶ τοῖς δισμυρίοις. ἕως ὧν δὲ τέλος*²⁾ (ez utóbbiak yörössel írva). A török szultánok névsora a hátsó védőlapok egyikén itt csak II. Bajazetig van fölvéve. A sarkon levő jelzések ugyanazok, mint Z-nél, kivéve a legfelül álló számot, mely itt 29. Helyesírása is azonos Z-ével.

A külsőségekben mutatkozó eme feltűnő hasonlatosságot megerősíti a két kézirat olvasásainak megegyezése is, úgyhogy jogosítva vagyunk köztük a legszorosabb rokonságot föltételezni. Mindkettő eredetileg Medici Katalin gyűjteményéhez tartozott s régebben a Medic.-Reg. 3062 (V), illetőleg 3061 (Z) jelzéssel voltak ellátva. Ez a gyűjtemény 1599-ben IV. Henrik uralkodása alatt került a párisi királyi könyvtárba. A kéziratok keltére és másolójára vonatkozólag biztos adatunk nincsen ugyan, de abból a körülményből, hogy a Medici-féle gyűjtemény eredetileg Nicolas Ridolfi bíborosé volt, a ki pedig már 1550. körül halott volt, következtetjük, hogy itt is a XVI. század első feleből származó kéziratokkal van dolgunk. Több körülmény utal arra, hogy kettejük közül Z a régebbi és értékesebb codex. Ezt követ-

¹⁾ χαλκονδύλου V | πέη V.

²⁾ πελοπόννησον V | εὐρώπης V | σπουδῆ V.

keztethetjük bizonyos toldásokból és félreértésekből, melyeket V úgy a címében, mint a szövegben mutat, s főleg abból, hogy V, a mint fentebb láttuk, Laonikos szövegét a legvégén egy mondatlall megtoldja, mely üres semmitmondóságával rögtön elárulja nem valódiságát. Az sem véletlen egyezés, hogy mindkettőben előfordul a török szultánok névjegyzéke, ebben a tekintetben is inkább Z szolgálhatott mintául V-nek, mint megfordítva. Kimondhatjuk, hogy vagy mindkettő ugyanazon egy eredetire megy vissza, vagy a mi még valószínűbb, V-t másolták egyenesen Z-ből. E két kézirat olvasásai legközelebb állanak az M_1 PS csoporthoz, néha C-vel és M_2 -vel is megegyeznek s szórva-nyosan tartalmazznak egészen sajátosság, a többiektől elütő olvasásokat is.

Ha most az egyes kéziratok tárgyalásánál nyert tanulságokat egy egységes képpé foglaljuk össze, a következő eredményeket nyerjük:

Laonikos kézirati hagyományában nagy eltérések, vagy éppen különböző recenziók nincsenek, úgy hogy valamennyi kézirat végső eredetét tekintve egy közös archetypusra megy vissza, a mely minden valószínűség szerint elveszett. Az ismertetett 12 kézirat között azonban egészen világosan megkülönböztethető két főcsoport, melyek egyikének élén M_1 (Monac. gr. 307a) áll, másikának legértékesebb képviselője L (Laurent. plut. LVII. cod. 9.). E kettő között mintegy közvetítő állást foglal el M_2 (Monac. gr. Nr. 150) és a belőle származó T (Paris. reg. gr. 1779). A három csoport között legszembetűnőbb különbség a címekben van; L csoportjában csak az egyes könyvek címei vannak meg, M_2 -ében ezek hiányzanak s csupán a munka általános címe foglaltatik, M_1 -ében mindakétféle címzés megvan, de az általános cím különbözik az M_2 -étől. A három csoport variánsai nagyjában véve megerősítik e különbséget; nagyjában — mondom — mert itt már a másolók egyénisége és tudásának mértéke szerint az egyes csoportokon belül is bizonyos ingadozások vehetők észre és nem hiányoznak néha egyik csoportból a másikba való áthajlások sem. E tekintetben legfigyelemreméltóbb az M_2 csoport helyzete, mely majd az M_1 , majd az L csoporthoz csatlakozik. Az M_1 csoporthoz 6 kézirat tartozik; ezek közül M_1 -hez legközelebb áll a két testvér-codex P és S, majd V és Z, aránylag legtávolabb áll tőle M. Az L csoportba négy codex sorozandó, melyek közül Q biztosan, C pedig valószínűleg az L egyenes másolata, R ismét a C-nek közvetlen leszármazottja. Így ezek alapján már most meg lehetne szerkeszteni a kéziratok leszármazását feltűntető stemmát, mégis ez egy kissé korai volna, a míg az idetartozó két oxfordi és egy madridi kézirattal meg nem ismerkedünk, melyek nélkül a döntő szót e tekintetben még nem lehet kimondani. Annyit azonban már előre meg lehet állapítani, hogy

Laonikos munkájának kiadásánál a kézirati hagyomány összehordása és rendezése után is marad még elég tennivaló. A kiadás súlypontja nem is annyira a szövegkritikában, mint inkább az interpretációban fog nyugodni. E feltűnő körülményt Laonikos nyelvének sajátosságai magyarázza meg. Bár majdnem 2000 év választja el őt a görög történetírás fénykorától, azért mégis a legmohóbb szomjjal igyekszik mesterét, Thukydidest, nemcsak a történeti módszerben, hanem a nyelvben is megközelíteni. Ámde a mi Thukydidesnél élő és individualis, az nála holtta és sablonszerűvé válik, s ebből folyik, hogy nála a gondolat csak nehezen, vagy épen nem találja meg a maga természetes formáját. Nagyon sok esetben nem az a fontos, hogy mit mond a mi jó Laonikosunk, hanem hogy mit akar mondani. És ugyan furcsán járna el az a kiadó, a ki ilyen esetekben, kezében a Thukydidesi kánonnal, a kéziratok egybehangzó vallomása ellenére is meg akarná javítani a szöveget. Nem, ez már nem a recenzióhoz, hanem a kommentáláshoz tartozik. A szövegrecenzióknak olyannak kell lennie, hogy azt az igazán sisyphosi küzdelmet, melyet Laon. az antik ideál eléréséért folytatott, híven tükröztesse vissza.¹⁾

(Budapest.)

DARKÓ JENŐ.

HUGO VIKTOR KÉT POSTHUMUS KÖLTEMÉNYE.

(A Sátán vége. Isten.)

Közismert dolog s szinte fölösleges említeni, hogy a költői előadás módja, az iskolák, a formák változnak, lejárják magukat, de az igazi nagy írók, a mesterek művei túlélnek az iskola romlását. Itt is van azonban különbség. Hugo Viktor minden időben nagy költő marad, de népszerűsége időnként elhalványul, hogy évek fordultával újra kivilágolják. Az ilyen költők az üstökös hatását teszik.²⁾

El nem múlhat, mint a hogy Homeros, Dante, Shakespeare nem

¹⁾ Az itt előadottak illusztrálására szükséges szövegmutatványt a következő számban közöljük. *Szerk.*

²⁾ 1902-ben ülték meg a költő születésének százéves évfordulóját, s az akkor megjelent munkák tanúságot tesznek róla, hogy az üstökös visszatér. Német irodalomtörténetekben persze divat Hugo kicsinylése (így a legújabb munkák közt is Baumgartner A.: Die französische Literatur.) Kár, hogy nálunk is sokan ez után indulnak. (Egyetemes irodalomtörténetünk francia része «A romantikus iskola önhitt, pózoló, de nagytehetségű vezérének» nevezi.)

múlhat el. Túlzásai egy nagy és mély költői lélek túlzásai s ott is, a hol csak akart nagyot, a részletek megkapóan sikerültek. Úgyszólván nem is írt egyes önálló darabokat, mindet gyűjteményekbe sorozta, nem esetlegesen, de szinte tervszerűen rakva sorba őket. Így születtek óriás méretű kompozíciói. Majdnem minden művében van valami titáni.

Talán legnépszerűbb alkotása, a *Századok legendája* is ilyen óriási kompozíció, az emberiség története. De ezzel sem érte be, ki akarta szélesíteni a mindenség történetévé, a mint az előszóban írja. Költői trilogiának tervezte. Első darabja az emberiség: a *Századok legendája*, a második a rossz: a *Sátán vége*, a harmadik a végtelen: az *Isten*. Ott koholta agyában, a mikor a száműzetés kenyerét ette. Az első elkészült s óriási hatással járta be a világot. A másodikat hétharmad részben, a harmadikat egészen megírta, de nem adta közzé őket. Új eszmék nyomultak előtérbe s noha 1860-ban kész volt vele ennyire, nem fejezte be. Csak holta után jelent meg ez a két kötet. A *Sátán vége* így töredékben is egyike a legnagyobb szerű műveknek. Kiadója az Aischylos csonka drámai trilogiáihoz hasonlítja s e hasonlat találó is.²⁾

A költemény magában véve is önálló s szintén óriási méreteket mutat. A *Sátán vége* ez, a rossz története, mert a rossz nem lehet örök, a szeretet legyőzi. A *Sátán* bukásával kezdődik. Az első szitokszó, a mit szája kiokád az éjszakába buktában, lesz az első büntett: Kain megöli Ábelt. Először szöggel verte le, aztán bottal, végül kővel. Ezek az ördög szerszámjai, a szögből lesz a kard, a botból a bitó, a kőből a börtön.

A kard története az ó-világ ősvényein bolyong. Nimród a hőse, a híres vadász, a ki meghódítja az egész világot s végül az égbe akar szállni, a mikor az Úr villáma lesújtja. A hódító meghalt, de a kard, a harc visszamaradt a világon. Párhuzamosan folyik ez eseményekkel az, a mi a világon kívül, az űrben történik. A *Sátán* egy tolla -- a mely arkangyali szárnyát ékesítette -- fönmaradt a mennyországban. A toll tiszta és fehér. Az Úr nem engedi elvetni s e tollból lesz a szabadság angyala. A bitó Jezus Krisztus története. A biblia nyomán, egyszerű, tiszta nyelven beszéli el a Megváltó kínszenvedését, halálát. Az áldozat hiábavaló volt: az emberek választottak, a lator Barrabást Jezus helyett.

Ezalatt a szabadság angyala leszáll a *Sátán* poklába, hogy megtérítse. Közbenjárásának mindjárt megvan a láttatja, az örök kínban

¹⁾ Aischylos-szal állítja párhuzamba Stapfer Paul is: Victor Hugo et la grande poésie satirique en France (Paris, 1901).

fetregő elszunnyad. Fölébredve már-már lágyulni kezd, míg végre utolszor megkeményítve szívét, elutasítja az angyalt.

A többi töredék. A börtön a Bastille lett volna s a francia forradalom került volna színre. A fönmaradt pár lap Hugo színes, gazdag nyelvvel ékes, de előre látható, hogy e szakasz a másik kettő mögött maradt volna. Az első két szakasz a bibliából meríti tárgyát s az egyetemes emberiség sorsát tárgyalja, az utolsó eseménye — bármi fontos volt — amazokéhoz képest kisszerű. Itt zökkenés esik. Az utolsó sorok a Sátán megkegyelmezésének töredékei.

Nem vagyunk hajlandók aláírni azok véleményét, kik Hugóban a lírikust tartják a legtöbbre. Nem, Hugo első sorban elbeszélő költő. A francia lírában is remek darabokat adott, de a tiszta líra, az igazi dal nagyon kevés belőle. Rendkívül erős és heves képzelemmel van itt dolgunk, mely mindentől mindjárt eseményt formál. Sokkal erősebb színekkel is fest, mintsem a líra megbírná. Az is jellemző, hogy ciklusaiiban épen a tisztán eszmei tartalmúak a leggyöngébbek. Ott van a *Századok legendája*. A mikor elbeszél, valódi mester. Szobor-szerűen éles és biztos körvonalokkal lép elénkbe minden. Néhány sorban bevégzett képeket ad. Ha ellenben nincs tárgy, esemény, alak, a mit leírna, akkor formátlan lesz, szétfolyó, csapongó; úgy árad a szó belőle, mint a folyó árvízkor. A kis gondolat szinte elvész a versek valódi esőjében.

Sokan azért tartják lírai természetnek, mert nem tud eléggé tárgyilagos lenni. De ez is csak részben igaz. Való, hogy világitása sokszor egyoldalú. Erős érzéseit nem tudja fékezni, a rosszat szurokkal keni be, a jót megaranyozza. Az a túlzás uralkodik minden művében, a mi Michel-Angelóban volt, mikor szobraiát faragta vagy Wagner Rikárdban, mikor operáiát komponálta. De el kell ismerni, hogy értett régmúlt korok föltámasztásához. Kevés író tud stílszerűbb lenni, mint ő. Nem minden kor sikerül neki egyformán: ha görög tárgyat választ, cseppet se klasszikus, de annál jobban sikerül neki a keleti világ s főképen a középkor rajza. Meghazudtolja azokat, a kik azt állítják, hogy a költő csak saját korát tudja jól festeni. Régi gót templomokat, kevély királyi palotákat föl tud építeni s benépesíti újra királyokkal, lovagokkal, szép hölgyekkel, harcosokkal és koldusokkal. «Lelkes, szilaj, kegyetlen nép.» A mennyi túlzott, hyperromantikus van az eseményekben, épen annyi realitás a jellemzésben, az érzésekben. Maga is a nagy érzések embere volt, s azért tűnik föl pályája egyszerre nagynak és pózolóknak. De főmagyarázatát ennek a ritka adománynak abban találni, hogy be tudott hatolni az eredeti források lelkébe. A *Cromwell*hez írt előszóban szinte ott lüktet a költő gyönyörűsége, a hogy a forrásokban kutat és rátalál drámája részleteire.

Vegyük apróra dolgozási módját a Nimród történetében. Föl-nyitjuk a bibliát s kikeressük Genesis könyvéből a forrásul szolgáló sorokat: «Óriások valának pedig a földön ama napokban. Mert miután az Isten fiai bementek az emberek leányaihoz s azok szültek vala, ezek lőnek ama hatalmas és kezdettől nevezetes férfiak» (VI:4). «Kusz pedig nemzé Nimródot, ő kezdde hatalmas lenni a földön. És erős vadász vala az Úr előtt. Azért lőn közmondássá: Mint Nimród, erős vadász az Úr előtt. Az ő országának kezdete pedig Babilon vala és Arak és Akad és Kalame, Szennár földén. Azon földről jöve ki Assziriába és építé Ninivét és a város utczáit és Kálét. Rezent is Ninive és Kále között; ez nagy város.» (X:7—12).

Ez a forrás egyszerű és hatalmas, mint a kyklopsi falak vagy a Nimródról nevezett torony romja Mezopotámiában. Valami őskeleti ember mesélte el keresztbe tett lábakkal ülve és álmodó, égő szemmel nézve a pusztaságba. A nagy sík, a nagy hegyek, óriási fák, a tiszta és színes világítás csodás költészetet lehellenek az emberekbe.

E sorokból dolgozott Hugo. Elsőben is egy sor sem vezett el belőle, mind belevitte. Az óriásokról és a hajdan hatalmas embereiről olvasott. A kifejezés zordon erejével írta le őket: borzalmas és fenséges képek az ó-világról, a hol óriások ülnek a dombon és járnak az erdőben. Keleten vagyunk. A színek ragyogóak. A hajnal vakítóan fehér. Ebbe a világba helyezi Nimródot. Hatalmas vadász és nagy ódító. Íjjal és karddal jár, igazi titáni alak, bátor és kegyetlen. Keleti vonásokból alkotja meg a jellemét, mert jelleme is van, nem árnyék-kép. Messze fölötte áll a többi embereknek. Soha se beszél velük, mint valami szultán. Hivei arczát se látják, hiszen lába előtt hullnak a porba. Nyugodt, mint a keleti ember, zordon, mint a hatalmas ember, szomorú, mint a nagy ember. És e nagy emberhez hasonló nagy a világ is, miben él. A biblia pár sorából épül föl a nagy hódító és nagy városalapító képe, óriási várak nőnek föl a pusztában, a tengerparton, irdatlan kőfalakkal. Mesés emberek lakják a világot és országnok ordítanak a sárga sivatagban. Így építi e pár vonás köré egy egész világ rajzát.

Másodszoron beleviszi elbeszélésébe a biblia meseszerűségét, azon meseszerűséget, a mi a Genesis első fejezeteiben nyilvánul. Hugo csodákat említ, óriásokat szerepeltet, állatok és tárgyak éreznek és gondolkoznak; ez a mese általános jellege. Az azonban már a biblia szelleme, hogy az Úr, a Jehova, szeme kísér mindent szakadatlanul. Nincs vallás, a mi az Isten félelmét jobban éreztetné, mint a héber. Az Úr hatalmas és bosszúálló. Ez az erős Isten az, a ki Nimródot leveti a földre és összetöri. De Hugo észben tartja azt is, hogy műve keresztény mű, s e sötét szakaszban is van egy hely, a hol — az Úr

áldó kezét nyújtja a bélpoklos felé — a szerető Isten képét tárja föl, a nélkül azonban, hogy a költemény bibliai hangulatának ártana.

A harmadik szempont, a mi teljessé teszi a bibliai színezetet, a zordonság. A sötét és véres képeket amúgy is kedveli. Hugo e műve pedig épen egyike a legzordonabbaknak. Sehol semmi derültebb vonás: csupa átok, harc, vér és szenvedés.

A negyedik szempont a forma, a miben elbeszéli. A lehetőségig egyszerű és tömör, mint a szentírás maga. Akár a borzalmas világ képét írja le, akár Nimród halálos unalmát vagy égbetörő vágyát beszéli el, kevés szóval él és erősen színez. A drámaiság iránt Hugónak kitűnő érzéke volt, de természetében volt a hőbeszédűség is s gyakran lett veszte annak e miatt. E szakaszban egyetlen egyszer történik vele. Két hosszú monológ ez; egyiket Nimród eunuch vezére, a másikat egy bélpoklos tartja az erdő mélyén: a gyűlölet és a szeretet dala. Mind a kettő ragyogó-szép, de hosszú. A fele elmaradhatna s a költemény nyerne vele, főképp stílszerűség tekintetében. Mert a Hugo gyakori hibája is felülrik benne: sorokat s főleg félsorokat told be a cifra ellentétek, sőt sokszor a rím kedvéért is, a mi ilyen virtuóz verselőnél elég felülő.¹⁾

A ciklus második része, *A bitó*, nem kevésbé jeles és nem kevésbé jellemző. Itt a kidolgozás némileg más formát mutat. *A kardban* elmondta az egész történetet drámai módon: lehető röviden, gyors menetben és kerek kompozícióban. Tragikus mese volt az óriások korából. A második rész Jézus Krisztus halála az emberiségért. A lehető legnagyobb tárgy és ezt mindenki ismeri. Ha elmondja elejétől végig, csak szót szaporít vele. Azért csak részleteket ad, a miket kidolgoz szélesen, hogy teljes világítás essék mindenre. Előfordulnak olyan részletek, a miket a szentírás is elbeszél. Így volt *A kardban* is, de ott vette a szentírásban talált gerendákat s épületet emelt följük. A tartó czövekeket készen kapta, de a ragyogó palota a költő műve. Egészen más a helyzet, mikor az új-szövetség könyvei kerülnek sorra. Mit tehet ezekhez hozzá, mivel díszítheti föl jobban? Hasonlatosak ezek a mezők liliomaihoz, a melyek szebben ruházkodnak minden földi asszonynál. Ha egyszerű szóval, naiv hittel írt evangélium kell, ott van a Mátéé; egyszerűbb, kedvesebb, igazabb annál nem lehet. Ha pedig szárnyaló lelket, fennkölt eszméket keresünk, ott van a János evangéliuma. Olvassuk el az utolsó vacsorai beszélgetést. Költő olyan magasra nem szárnyalt soha, annyi lélek, fenség és isteni harmonia van benne. A Platon *Symposionja* közelíti meg ezt a hangulatot, de még az is kisszerűnek tetszik mellette. Hugo

¹⁾ Renouvier Ch.: Victor Hugo le philosophe (Paris, 1900).

Viktor tudta, hogy ezeket a jeleneteket nem lehet átdolgozni. Már a *Századok legendája*-ba is fölvett egy költeményt Krisztus életéből: Lázár föltámasztását. Az előszóban megjegyzi, hogy úgyszólván fordította az evangéliumból. Azt tette valóban. Két sora van, a mi nem a biblia valamely helyéről való: hogy a Jézus fehér ruhája világított mentében, s hogy Lázár halotti leplében olyan volt, mint egy ezüsttel töltött zsák, a mit a fősvény elásott. És a költő eljárása jogos és helyes. Neki e darabra szüksége volt ciklusában, hát lefordította a legtisztább, legzengzetesebb francia nyelvre s a biblia egyéb helyeivel tette a képet teljesebbé. Ugyanígy járt el *A bitóban* is.

Nem sokat törődve a kompozíció kerektségével, annál nagyobb gondot fordít a stilszerűségre. A hely, a hol az esemény lejátszódik, Judea. Leírja szelvény-hosszában: istenáldotta föld, kétaratású, nem kísértetek hazája, mint Egyiptom. De elkorcsosult és hanyatló faj lakja. A zsidó nemzet szép hajdankora elmúlt, letette a kardot, a mivel szabadságáért vívott, római igába görnyedt. Az emlékek a múltból, a törvények, a vallás szinte megkövültek. Csak a betűk vannak meg, élet nem lobog már bennük. A hit szomorú, zordon, rideg. A papi fejedelmek elszáradt szívűek vagy képmutatók. De az Isten napja ragyogva néz le a zöld mezőkre s a nép egyszerű, víg és jó. A levegőt keleti fűszerszámok buja illata tölti be.

Ez a keleti hangulat egyesülve az evangéliumok idilli hangjával, jellemzi azt a csodaszép fejezetet, a mi Jézus eljövételéről szól. Pásztorok és halászok világa ez. Ott látják azt, a ki eljövendő volt, a mint a kalászok között sétál. Mikor kezét kitarja, mintha magot vetne a szélbe. Egyszerű szavakkal elbeszéli a történetét. Idézik a mondásait. «Lui était doux.» Csupa békesség árad e sorokból. Megjelennek az apostolok:

Et ces hommes, pareils à des lampes nocturnes
Adorant un soleil dans une vision,
Étaient devant ce maître en contemplation,
Et l'entouraient, ainsi qu'une auréole d'âmes.

Méltó párja ennek az a másik kép, mikor Jézus bevonul Jeruzsálembe számárháton. A jelenetet karének előzi meg. Jeruzsálem ifjai és leányai énekelnek, forró, érzéki, lágy verseket, hasonlókat az Énekek Éneke verseihez, mikor a mandagórák illatoznak s az egész természet nászünnepet tart. Oly édes, olvadó ez az ének és nincs benne semmi bántó. Azonközben új karének csendül meg, a Messiás dicsőítésére, és Jézus megjelenik.

E fényes és tiszta képekkel szemben sötét és zordon képeket fest. Az ellentét mindig és minden munkájában kedvelt eszköze. A míg

szentekről ír, glóriás sugárral világít, hogy fényben úszik az egész jelenet; a sötét lelkeket ellenben egész közelről nézi s kirajzolja teljesen. Ott van Sádok, a törvénytudó. A Jézus korabeli héber papok lelki világát író aligha rajzolta hívebben, mint itt Hugo. Sádok törvényt magyarul a népnek. Olvas hidegen és komoran: A szombatot tartsa meg minden zsidó. Nagyobb bűn szombat megszegése az emberölésnél. Jaj annak, a kit megátkoznak! Jaj annak, a ki nem követi az írás szavait! Az asszony tisztelje az urát. Kiki rangjához illő ruhában járjon. A haldokló mellett tíz személyt nevezzenek meg. Az élet muló pára, csak az Úr nem hal meg. Gyűlölje mindenki az Úr ellenségeit. Dogmák ezek, vegyest babonákkal és társadalmi törvényekkel, mind merev, könyörtelen, rideg, vigasztalan. Szinte hallani véljük az írástudó zordon, száraz hangját. Sötét és rémes képekkel teszi beszédét érthetőbbé. Sivár az egész, mint valami kiégett puszta.

Vegyünk egy másik sötét képet. A Golgotát írja le a költő. Kietlen, iszonyatos hely. Sakálok rágódnak a heverő csontokon. Kalapács csattogása hallik. Ez Psychax, az ács, a ki a keresztfákat faragja. Micsoda lelki világa lehet ennek az embernek! Nem zsidó, hanem géber, azaz perzsa. A napot imádja és a csillagoknak áldoz. A nép fél tőle, újjal mutat rá, ő meg tele van mindenféle vallásból szedett babonával. Különös tisztelettel nézi a tigrist és a zebrát, a melyekre az isten csikokat festett. Teljes lelki sötétségben él, a melyben csak kósza árnyékok keringenek. Gerendát farag, a miről azt hiszi, hogy valami hajdani óriás botja volt. A pap megparancsolja neki, hogy faragjon abból jó magas keresztfát. Psychax hozzálát a bárdjával: Úgy látszik, megtisztelik Barrabást.

Az istenembert egészen az evangéliumok nyomán szerepelteti. (Egyetlen egy jelenete kivétel, mikor a sibylla barlangjába vezeti, ez különben az egész szakasz egyetlen fölösleges fejezete. Jézus a szeretet törvényére mutat rá, épen úgy, mint előzőleg a zsidó írástudóval szemben.) Jézus kinszenvedését részletesen elmondja az utolsó vacsorától fogva a végső útig, az említett módon, mindössze egy-két festői sorral toldván meg az eredeti forrást. Midőn Jézus a keresztfát viszi, négy angyal áll a világ négy sarkára s megállítják a négy szelet:

Pour qu'aucun vent ne pût souffler sur les vivants,
Ne troubler le sommet des montagnes de marbre,
Ni soulever un flot, ni remuer un arbre.

Ennél a halálos csöndnél megáll a költő is. A többit nem mondja el.

Azután következik Barrabásnak, a megszabadult latornak, igazán hugói képe. Kijön a börtönből s habozva vág neki az árnyba borult

világnak. A borzadály, a bizonytalan rémület nehezül a haramjára, a mit olyan mesteri módon tud Hugo leírni. Úgy vezeti a Golgotára, a hol meglátja Krisztust a keresztfán és megérti, hogy ez ő helyette függ rajta: ő, a rabló, szabad és az, az angyal, meghalt! S a haramja kitör és iszonyatos dolgokat mond el; már nem a bibliai Barrabás, hanem az egész bűnös emberiség beszél ajkáról. Hatalmas és szép ez a beszéd, a kétségbeesett bűn iszonyú kiáltása az ég felé és átka az emberiségre, a mely nem a bűnt gyilkolja meg, hanem az erényt. Választották, és a Sátánt választották az Isten helyett!

A fejezet harmadik része *A fészület* címet viseli. Elmélkedés Jézus haláláról. Mért kell a prófétáknak mind így halniuk meg? Siralom a keresztfá tövében, nem annyira szenvedélyes, mint inkább szomorú, végtelen szomorú. Gyönyörű sorai úgy peregnék egymás után, mint a könnyecseppek a bánatos arcon.

E két egészen kész fejezet bizonynyal sokkal értékesebb, mint a keret, a melybe foglalva van. Bármilyen magasan szárnyal is Hugo, akkor a legnagyobb költő, ha a földet éneklí. A földön kívül inkább csak bombasztokkal festi a világűr, a miben csillagok ragyognak s az örök sötétet, a mibe a Sátán belezuhan. Három karének is megzendül: a madaraké a levegőben, a csillagoké a végtelenben s az angyaloké a mennyeekben. Csak az első készült el, de az is a költemény legzavarosabb része.

Szó sincs róla, minden részében vannak szép helyek. A Sátán alakjával sok költő megpróbálkozott. A legsikerültebb egyfelől a Goethéé, másfelől a Miltoné. (A mi Madáchunk felséges költeményében bizonynyal az ördög sikerült legkevesébbé.) Goethe a népképelet ördögét hozta színre, összes külső járulékaival. Ez az ördög humoros ördög s mint ilyen, pompásan sikerült. A Milton ördöge a görög mythos Titánja keresztény formában, mert az erkölcsi elemet is bevitte a küzdelembe. Ez az ördög hős, elbukik és újra küzd, igazi titán; teste is óriás, mérföldeket beborító. A Hugo Sátánjából is van valami ebből a titánból. Ez is óriási és ez is rettenetes. De az alak még keresztényibb formát ölt. Ez a morál legfelső foka, hogy a bűn büntetése a bűn tudatában van, a lelkiismeret mardosásában. Ezt viszi keresztül Hugo, a mint jelzi a töredéknek maradt részekben, s a földöntúli jelenetek főszépsége a Sátán vergődésében áll. A Sátán megtérése is minden bizonynyal felséges részeket adott volna. A szeretet erősebb a gyűlöletnél s a rossznak vége van egyszer. Így tör elő az optimista felfogás annyi szomorú és iszonyatos történeten által.

Elérkeztünk a harmadik óriás alkotáshoz. A palota készen áll, be is van tetőzve. 1855 van a kézirat végére jegyezve. Úgy látszik, várni akart vele, míg a második is elkészül; arra legalább semmi sem mutat, mintha javítani akart volna rajta. Száműzetése első évében írta. Befejezése megnyugtató, de ez is telides-tele a legsötétebb részletekkel.

Az Isten könyve ez, a végtelen. Allegorikus formában szemlélteti az emberi elme törekvéseit a világ létokának s a halál utáni életnek megfejtésére. Az emberiség összes kétségei megszólalnak itt a legkínzóbb, a leggyötrőbb alakban s a kínos kérdések egyre szaporodnak. Kifejti az összes filozofiai rendszereket és az összes fontosabb vallásokat, a teljes hitetlenségtől a kereszténységen át a rationalis istenhitig. Az egyetemes szempontjából minden harmonia, mert minden — maga az igazság is — emberileg relativ. Az emberiség nézetei egyre tisztulnak, de teljes világosság soh'se fog derülni ebben az életben. Minden ember megérti egyszer ezeket a nagy kérdéseket, mikor a halál órája elérkezik.¹⁾ Akkor föltáruul az egész fénylő mindenség.

Ismét nagyméretű alapokat mutat a költemény. Hatalmas kompozíció. De a kidolgozás nem felel meg ennek semmiképen. A filozofus Hugo nagyon alatta marad a költőnek. Költő volt, igazán gazdag érzésvilággal és mély szívvel, mint a tenger. Jellemezte magát, mikor azt mondta magáról:

«Dans la tête une orchestre et dans l'âme une Lyre».²⁾

A filozofiai költemények rendszeresen nem is szoktak sikerülni. A költői előadás nem is az igazi stílusa. Egyszerű köntös jobban illik hozzájuk. A Platon *Phaidonja* élénk, érdekes dialogusával egyszerű, nyugodt és mégis emelkedett stílusával költőibb munka, mint bármely más, a mi a lélek halhatatlanságáról beszél. Ez méltó volt Catóhoz, a ki azt olvasta, míg saját magára vont a kardját. A modern irodalom is ad e kérdésről egy gyönyörű munkát, ez a Tolsztoj *Gyónása*: egy keresztény szív vergődései, a míg az Istent keresi s végül hívő szívvel nyugszik meg, hogy mindent tudni nem fog soha. Ez szép és végtelenül egyszerű. Az olvasó végigkísérheti a kétség minden útvesztőjén s együtt érezhet vele.³⁾

Hugo ezt a tárgyat is szokása szerint kezeli. Egész fegyverzettel indul harciba, nyelve ezer színét, fényét, ragyogását, folyóként áradó

1) Renouvier nyomán. I. m.

2) Toute la lyre V. 1.

3) Ne feledkezzünk azonban meg Csokonainak *A lélek halhatatlansága* című költeményéről, a mely ha nem is minden ízében eredeti, filozofiai mélységet és igazi költőiséget egyesít. Szerk.

sorait, csengő rímeit viszi magával. Fölvirágozza képzelete egész természetével. De ha ezt a sok cziczomát lefosztjuk, alig marad a helyén valami. Új bizonyítéka annak, hogy Hugónak esemény kell, a mit leírjon, vagy viharzó érzés, a mit dalba öntsön.

Maga az allegorikus keret is, a melybe foglalta az egészet, kissé merevnek és erőltetettnek tűnik föl. Éjtszaka van, és a költő úgy érzi, hogy röpül a levegőben. Egy pontot lát feje fölött, mintha valami légy volna. Közel röpül e ponthoz s e pont az emberi szellem, a ki megkérdezi tőle: miről akar tudni? Miről másról, mint az Istenről.

Azután hangokat hall. Ezek az emberi gondolkodás hangjai, mindegyik mond valamit, egy se tud semmit. A költő többet akar tudni, idézi a nagy Ismeretlent. Kell valaminek lenni! Rendre megjelennek a vallások madár képében: a denevér az atheismus, a bagoly a skepticismus, a holló a manicheismus, a keselyű a pogányság, a sas a zsidóság, a griff a kereszténység, az angyal a rationalismus s a világozóság, a minek nincs neve. Az éjtszaka pedig egyre világosodik.

Akkor újra látja a fekete pontot (minden egyes szellem megjelenését ez jelezte) és hallja a Lélek szavát, hogy ez mind álom volt, s hogy akar-e a végtelen kapuján átlépni és tudni mindent? Igen! És a költő remegni látja a mindenséget és meghal.

Van esztétikus, a ki e költeményt Hugo legnagyobbszerű alkotásai közé sorozza.¹⁾ Nem tartom annak, mert se a terv nagy arányai, se egyes megkapó részek nem pótolják kárunkat a sok ürességért. Olvassuk el az első rész „Hangjait”. Igaz, hogy a nagy költő egyes sorai a villám fényével hatnak. Igaz, hogy a teljes bizonytalanságot a mindenség vezetéséről néha gyönyörű képekkel szemlélteti.²⁾ De a semmitmondó versek egész légióját kell egy-egy ilyenért végig olvasni.

Semmi mélyebb felfogást nem találni az egyes vallások fejtegetésében sem. Az atheismus s a skepticismus a hitetlenség sötét bizonyosságát s a kételkedés kínos bizonytalanságát fejezik ki, de ez érzések elvesztik intenziv erejüket a halvány allegóriában. A manicheismus a jó és rossz örökös harczáról beszél, a melyek meg fogják egymást semmisíteni. Hálás mező volna, és a végtelen csataképek hugói színe-

¹⁾ Renouvier. I. m.

²⁾ Egyet kiragadunk a sok közül:

A travers l'éther vague et le tourbillon fou,
 Dans la brume, au hasard, devant eux, n'importe où,
 Peut-être vers la nuit, peut-être vers la cime,
 Un char que traineraient, avec un bruit d'abîme,
 Croupes sombres, fuyant, s'aïbassant, s'élevant,
 Six cents chevaux d'éclair, de nuée et de vent!

zést ígérnek, de valahogy megbágyad a költő. A judaismus a bibliából táplálkozik, de nagyon mögötte marad. Nem a próféták hatalmas szava ez többé, a tömörség föloldódott a szavak árvizében. A Leviathán híres leírása is előfordul benne a Jób könyvéből, de hosszasabban s ez a hosszúság fakóbbá is teszi az eredeti ragvógó színeit. A pogányság tárgyalásánál érdekes a költő felfogása a hellén hitről. Egyetlen nagy költő sincs, a ki előtt a görög hit ellenszenvesebb volna, mint Hugo előtt. Pedig ennél költőibb hit nem volt soha. Leszállították az isteneket a földre, hogy elvegyüljenek az emberi nem közé. A mi szép volt a világon, abból kiválasztották a legszebbet, a leghatalmasabbat s az lett az isten. Örök kék eget formáltak a fejük fölé s a zöldelő, tavaszi világot benépesítették nymphákkal és satyrokkal, velük lett tele erdő, mező, folyó. Nem csoda, ha Schiller ide vágyott vissza. Hugo épen ellenkezőleg. A keresztény költő ránczba vont a homlokát. Bűnös isteneket ültettek a trónusra. Zeus zsarnok és Aphrodite a bűnös szerelem, a kéjvágy. Erkölc ilyen hitben nem volt, nem lehetett, a hol az istenek maguk is földi bűnökben vergődnek. Ezen hit számára csak ostrom van.

De hát a kereszténységet mért nem írta le a Jézus egyszerű és békét sugárzó szavaival, azon a hangon, a mit *A bitó*-ban használt? Az olvasó is kezd belefáradni a sok, sok ékes beszédbe. Aztán jönnek a kétségek, a mikből az egyetemes eszméje vezeti ki az embert, hiszen minden csak viszonylagos a földön és minden az igazság célját szolgálja. Ezek azok a kétségek, a melyek minden gondolkozó emberben föltámadnak, s a válaszok is ugyanazok, a melyeket már mindenki hallott vagy olvasott. Itt is van egy gyönyörű részlet az állatok szenvedéséről: teher alatt roskadozó lovak, elcsigázott szamarak, halomra lövöldözött vadállatok s minden, a mi az ember ínyét csiklandoztatja, dús asztalok terhe, örökös mészárszék; ez szép rész és nagy szeretet sugárzik belőle, de ez is túlon túl hosszú. Végül a világosság jelen meg, a minek nincs neve, s kimondja a döntő ígét: az Isten egyetlen neve Szeretet! De hiszen ezt éreztük mindig s e hosszú könyv igazán nem tette gazdagabbá lelkünket semmivel.

Mégis! A sorok, a melyek a jelenések között vannak, igazán rajzolják a vergődő lélek tépelődéseit. Mikor a világosság is megjelent és elmúlt, vége a szép versekbe szedett filozofiának. A legutolsó lapokon nagy és egyszerű lesz a költemény. A címe *A nap* (Le Jour). Az Örökkévaló közel van, ott lebeg valahol. A költőnek vére fagy és reszketni kezd. A szent borzalom, a mi elfogja a földi embert, mikor az Istent érzi közelben, mikor Mózes elrejtí arczát az Úr előtt és Szent János eszméletlenül roskad Jézus lábaihoz. A költőhöz intézett szavak hatalmasak, mint a nagy vizek zúgása. Egyetlen

«igen!» kiáltással tud válaszolni rá. Elmúlik a föld, az élet, az éjtszaka — nappal van.

Et je sentis

Que la création tremblait comme un voile.

Alors, levant un bras et, d'un pan de voile

Couvrant tous les objets terrestres disparus.

Il me toucha le front du doigt.

Et je mourus.

Igazában komorság és mélység jellemzik épen legjobb műveit, bármennyire ellenkezik is ez az igazi francia szellemmel. Mert Viktor Hugo nem igazi gall szellem, ámbár megvan benne a dicsőség, a gloire, iránti vágy és rajongás, a forma kitűnő érzéke, a kompozíció szabatosága, az ellentétek kedvelése s bár a francia szellemet is ki tudta fejezni egészen: Savemy marquis a *Marion Delorme*-ban, Eviradnusa, Nagy Károlya vérbeli francziák.

Mintha a legutóbbi időben újra megtellett volna a romanticismus holdvilága a Rostand *Cyranó*-jával. De változott és tökéletesen francia formában. A Hugo romanticismusa visszatérés volt az igazsághoz az elbágyadt, mesterkéltsé, utánzó költészet világából: a természetest keresték voltaképen, ha túlzott és nyers is volt. A Rostand romanticismusa a materialis világból visszamenekül a mesék és históriák szebb és ragyogóbb hazájába. Cyrano minden fájdalma mellett is derült alak, a *Sasfők* igazi eposz a Napoleon emlékeiből szöve, a *Napkeleti királykisasszony* középkora meseország. Rostandból hiányzik a Hugo mélysege, azért lesz minden dolga könnyed, csillogó, derült és felületes.

Hugóban meg épen derű nincs semmi. Kicsapongó vígság, szenvedélyes öröm igen, de derültség soha. A humor is hiányzik belőle egészen. Sok olyan órájának kellett lennie, mikor leszállt egészen a lélek fenekére, mikor átérezte az egész emberiség kétségeit, szenvedéseit. Nem a könnyelmű és csipős gallusok az ő szellemi elődei, hanem a marczona és borongó frankok: szenvedélyes, kemény emberek, hol a kicsapongás óráit a bűnbánat és önmegadás órái követik, kikről olvashatni a Toursi Gergely krónikájában.

Ezért legszebbek Hugo sötét színezetű költeményei s ezek közt nem utolsó a *Sátán vége*. Azon művek közé tartozik, a hol a tisztító szenvedésről regélnek megrázó erővel, gazdag és egyszerű nyelven, mint az ótestamentum; a Dante Pokla vagy a Tolsztoj népies elbeszélései.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

HAZAI IRODALOM.

Az ókori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából írta **dr. Fináczy Ernő**. Budapest, Hornyánszky, 1906. 8-r. 307 l.

Érdekes kérdése a történetírás elméletének, hogy mennyiben lehet a nevelés történetét külön tárgyalni, elválasztva egyfelől, az iskolai intézmények szempontjából, a művelődéstörténet egyéb ágaitól, másfelől, az elméletek fejlődésénél, a bölcsészet történetétől. De ha tudománytani szempontból vitás is lehet az ily vállalkozás jogosultsága, didaktikai szempontból szükséges és hasznos.

Fináczy is tankönyvnek szánta előttünk fekvő munkáját. Megbízható könyvet nyerne benne tanárjelöltjeink az ókori nevelésről, melyből nemcsak anyagot, de módszert is tanulhatnak. Ez utóbbi szempontból különösen historikusoknak és philologusoknak fog hasznára válni e mű, melyet minden tekintetben sikerültnek tartunk. Mindig eredeti forrásokra, még pedig azok legújabb kritikai kiadására támaszkodik úgy hivatkozásaiban mint azon szemelvényekben, melyekkel előadását nemcsak dokumentálja, de egyúttal élénkíti, illusztrálja. Ehhez járul, hogy a közlött szövegek fordítása, mely legnagyobb részben szerző munkája, gondos, sőt helylyel-közzel művészi. Végre kiemelendő, hogy mindenütt a legújabb kutatás eredményeit nyújtja s gondos körültekintésre vallanak a könyvészeti jegyzetek is, a melyekben nemcsak a főbb idevágó munkák felsorolását, hanem jellemzését is találjuk. Mondanunk sem kell, hogy ez mennyire megkönnyíti a további mélyreható tanulmányozást.

Az anyag körülhatárolásának nehézsége a tárgy természeténél fogva természetesen nyomot hagy könyvünkön is. Így, nyilván azon meggyőződésben, hogy ez már a művelődés és nem a nevelés történetéhez tartozik, mellőzi szerzőnk a görög orvosképzés érdekes történetét, a mint az Asklepios templomai körül kifejlődött, s hasonlóképen nem öleli fel a császárság korabeli római szakiskolákat, kivéve a jogiakat.

Tárgyalását a keleti népek: a kínaiak, hinduk, egyiptomiak és perzsák nevelésének áttekintésével kezdi s csak ezután tér át a görög és a római világ idevágó jellemzésére. Mindkét esetben, a föld és nép általános leírása után, előbb a nevelés korszakait ismerteti nagy vonásokban és csak azután tér át a nevelési intézmények részletes jellemzésére, melyet a pædagogiai elmélkedők tárgyalása követ. A nevelés változását mindenütt a korszaklelem módosulására igyekszik visszavezetni. Szépen sikerült Sokrates és Platon világnézetének jellemzése. Ez utóbbi nagyságát abban látja, hogy ő mondotta ki először teljes nyomatékkal

az erkölcsi czéllal bíró nevelés egyedüli létjogosultságát. De rendszere annyira egyéni, hogy bár örökké becses pädagogiai elveket hagyott reánk, nem egyszermind tudományos neveléstant is. A tudományos pädagogia eszméjét Aristotelesben találjuk meg először, kinek idevágó gondolkodásában a legsarkalatosabb pont, hogy az erény az észnek megfelelő cselekedtetés eredménye, vagyis nem az oktatásban, hanem a szorosán vett nevelésben bírja gyökereit. Talán itt különbséget kellett volna tenni a pädagogiának mint rendszernek és mint pozitív tudománynak megállapítása között. Az előbbi szempontból tagadhatatlanul Platon alapította meg a neveléstant, a mennyiben ő tette meg elsőben a kultúrfilozofia kiegészítő részévé, ha pozitív tudományos módszert nem is köszönhetünk neki. A római nevelés tárgyalását is élvezetessé teszi szerző nagy eruditiója és alapos tárgyismerete. Az elméletírókról szólva jellemzi Terentius Varrót, ki a Catónak tulajdonított neveléstani értekezés szerzője, továbbá Cicerót, Senecát és Quintilianust. Befejezésül a zsidó nevelésről kapunk sikerült képet.

Találón mondja szerzőnk, hogy a nevelés történetírójának kiforrott pädagogiai elmélet alapján kell állania. Jelen esetben is határozott és nemes idealizmustól ihletett pädagogiai álláspont szolgál a történeti tárgyalás háttéréül és értékelésének alapjául. Erős meggyőződése Fináczynek, hogy csak az erkölcsi szempontból vezetett nevelés jár helyes úton. Ez az állítása aligha vonható kétségbe, mindazonáltal ki kell emelnünk, hogy értékelésébe helylyel-közzel oly szempontokat vegyít, melyek nem folynak szükségképen alaphítvallásából. Így vallási képzetek jelenlététől teszi függővé némely helyt nevelési rendszerek értékelését. Azt olvassuk, hogy a kínai klasszikusok és a négy könyv nevelő hatását csorbítja a gondviselés eszméjének hiánya s így «a kínai gyermeknevelés... eleven és mély erkölcsi érzületet nem teremt». (11. l.) Legyen szabad megjegyeznünk, hogy a gondviselés vallás-metafizikai és nem sajátos erkölcsi fogalom, s a míg a metafizikai és az ethikai fogalomalkotást megkülömböztetjük, e kettő lélektani feltételeit sem szabad azonosítanunk. Hasonló kifogás alá esik az az ítélete, hogy «csak a monotheismusnak lehet állandó nevelő hatása» (296. l.), a minek igazolásával azonban adós marad. Mindezt csak azért tesszük szóvá, mert féltő, hogy ily alapon igazságtalanok leszünk a nem theistikus világnézetű népek és gondolkodók pädagogiai eszményeinek ethikai értékelésében. Már pedig a nevelés történetének egyik legszebb hivatása ettől megóvni bennünket. Szerencsére azonban ép a legfontosabb fejezetekben nem tévesztette meg szerző ítéletét ez egyoldalú theologiai értékelés, melyen erős történeti érzéke diadalt aratott.

Ezért csak újból ismételhetjük, hogy Fináczy könyve tudós, lelki-

ismeretes munka, mely megérdemli, hogy minél többen olvassák és tanuljanak belőle.

(Pozsony.)

PAULER ÁKOS.

Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levellei. A magy. kir. kormány támogatásával, II. Rákóczi Ferencz hamvainak hazaszállítása alkalmából készült emlékkiadás. Budapest, Franklin-Társulat, 1906. 4-r. LXXX, 233 l. Számos szöveggéppel, műmelléklettel és három hasonmással. Ára vászonkötésben 20 K, bőrkötésben, művészibb kiállításban 100 K.

E nagy Mikes-kiadás a mesék rongyos koldusfiúját juttatja eszembe, a kit a szerencse ökölnyi gyémánttal ajándékoz meg: irodalmunk is olyan értékes ajándékot kapott, a melyért gazdag nemzetek megirigyelhetik. Irodalmunk, elfogultság nélkül mondhatjuk, nem szegény értékes *alkotásokban*, de annál inkább *kiadásokban*: nincs a mai napig sem olcsó, sem kritikai Arany-kiadásunk, a XVI. század végének, a XVII. század elejének s a megújulás korának legtöbb költőjét, az utóbbiak közül Orczyt, Barcsayt, Révait, Baróti Szabót stb. csak régi kiadásaikban bírjuk, melyeket még antiquariusoknál is alig találunk, Bessenyeinek nemcsak versei nincsenek összegyűjtve, hanem a Tarimenese még egyáltalán nem jelent meg nyomtatásban, s a nagy Rákóczi korának költői alkotásai, irodalmunk igaz gyöngyei, a kurucz költészet emlékei sincsenek teljesen és híven kiadva! De ne panaszkodjunk, örvendjünk inkább ennek a fényes kötetnek, egyik legszebb magyar könyvünknek.

Ezt a jelzót a nagy Mikes-kiadás valóban megérdemli. Szép papiros,¹⁾ finoman metszett, tetszetős kurziv betűk, vörös inicziálék, erdélyi és keleti ornamentek vagy tájképi részletek fejléczül: ha a szöveg színes műmellékletek nélkül jelent volna meg, akkor is jelentős mozzanat lett volna a magyar nyomdászat történetében. Igazi értékét mégis a műmellékletek adják meg, az Edvi Illés Aladár akvarelljei után készült 36 színes kép, a melyeket a kiadó-társulat olyan fejlett technikával reprodukált, hogy a képek s így maga a munka is műalkotás számba megy. A sok kép között természetesen lesz egy-kettő, a mely nem nyeri meg mindenki tetszését, az is kétségtelen, hogy a gyűjtemény a maga egészében nem elég változatos, a nagyszámú rodostói fölvételből elmaradhatott volna egy pár, s szívesen vettük volna helyettük Jenikőjnek s az oláhországi kaland valamelyik állomásának képét (Vidinről, Drinápolyról van kép), de ez nem kisebbíti

¹⁾ Sajnos, az egyszerűbb kiadásnál az oldal margó keskenyebb, mint kellene.

értéküket. Egy-egy kis remek mindegyik, ihletett művész alkotásai, a ki megkeresve a természet festői részeit tarka színfoltjaival határozott képet varázsol elénk, és hol mély, hol ragyogó színeivel belopja szívünkbe azt a hangulatot, melyet maga is átérzett.

Maga a szöveg, a Törökországi Levelek hatodik kiadása, az egri kéziratnak hű lenyomata. Hű a szöveg, de nem az utolsó betűig: a tollhibák s Mikesnek egy-egy helyesírási következetlensége vagy pontatlansága (*szível szívvél* helyett) többször, de nem mindig ki van igazítva. Miklós Ferencz, a ki a szöveget gondozta, eljárását azzal okolja meg, hogy a kiadás nem készült kritikainak. A ki újabbkori (XVIII. századi) kéziratok sajtó alá rendezésével foglalkozik, jól tudja, milyen nehéz a kiadó helyzete, ha hű, nem modernizált helyesírást lenyomatot kíván adni. Nyomatott szövegnél egyszerű az eljárás, mert bármilyen különöseks is esetleg a szerző nézetei a helyesírást illetően, legalább következetességet találunk benne, és így bátran szedethetjük betű szerint, de mit csináljunk a kéziratossal szöveggel, különösen ha nem sajtó alá készített másolattal van dolgunk, melynek rendszerint olyan pontatlan az írása, Mikesé is, és annyira következetlen, hogy ha híven nyomtatjuk le, még a megértést is kockáztatjuk. Azt hiszem, Miklós helyesen, de túlságosan óvatosan járt el, Cézlszerűbb lett volna, ha a tollhibákat mind kijavítja, * alatt hátul közölve a szöveg betű szerinti olvasását, és az úgy sem szakemberek számára készült kiadásban az apróbb következetlenségeket is bátrabban simítja el. A közlés azonban igen gondos, hamarjában csak egy, jelentéktelen tévedést vettem észre (a 38. lapon *ne* helyett *nem*).

A kiadás a nagy közönségnek van szánva, így Miklósnak a szöveg közlésére vonatkozó megjegyzéseinek s a teljes Mikes-repertoriumon kívül¹⁾ három tanulmány és két szójegyzék tájékoztat azokról a kérdésekről, a melyek a Törökországi Levelekkel szoros kapcsolatban vannak. NÉGYESY LÁSZLÓ *Mikes Kelemen életét* írta meg. A milyen gazdag forrás Mikes életének törökországi tartózkodására a leveleskönyve, olyan szegényesek azok az ismereteink, a melyek Mikes életének első felére vonatkoznak. Négyesynek sem állott több adat rendelkezésére, mint a mennyit eddig fölkeresett a tudomány — félő, hogy

¹⁾ Alig egy-két cikk fölemlítése maradt el, azoké, melyeknek címéből nem lehetett sejtetni, hogy Mikesre vonatkoznak. Az új lenyomatban azonban már beiktatta mindet Miklós. Meg lehetett volna talán a Repertoriumban azt is említeni, hogy Vitkovics Mihály, körülbelül most száz éve, a Törökországi Levelek alapján egy négy főlvonásos szomorújátékot írt *II. Rákóczi Ferencz Rodostóban* cím alatt. (A tragédia, melyet Toldy még ismert, azóta, sajnos, elveszett.)

ezután is pusztán a meglévő adatokra leszünk utalva — s így ő is kénytelen volt megelégedni azzal, hogy a XIX. századi kutatások alapján, de vonzó, finoman dolgozott képben rajzolja Mikes pályáját. THALY KÁLMÁN *Történelmi bevezetésében* egyfelől igen értékes rajzát adja annak a magyar társaságnak, a melyben Mikes Törökországban élt, másfelől megdöntvén azt a véleményt, hogy a Törökországi Levelek rodostói magyar telep *történetének* készült, megállapítja, hogy e munkát, bár történeti értéke nem csekély, helyesen tartja az irodalomtörténet *szép-irodalmi* műnek. BEÖTHY ZSOLT, a ki mindeddig a legbővebben és legszebben méltatta Mikes írói érdemeit, a *Szépprózai elbeszélésben*, (I:200—222.) *Mikes leveleskönyve irodalmunkban* cím alatt nem annyira az *íróval*, mint inkább a *művével* s magával az *emberrel* foglalkozik. Részletezi a leveleskönyv tartalmát (a név is Beöthytől való), megjelöli a tartalmilag elkülöníthető részleteket, s újabb bizonyítékokkal mutatja ki annak a nézetnek tarthatatlanságát, hogy a levelek valóban elküldettek. Kedves, szeretettel, művészettel megfestett képet nyújt magáról Mikesről, s fejtegetéseinek különösen két pontjára utalunk: megkeresi azt a kapcsolatot, mely a leveleskönyv szerzőjének fölfogását a megelőző, XVII. század eszméihez fűzi, és Mikesnek megnyugvást kereső vallásos érzésében a XIV. Lajos korában uralkodó quietismus nyomait ismeri föl.

A szójegyzékek közül az első, *Mikes Törökországi Leveli nyelvi szempontból*, melyet SZILY KÁLMÁN készített, betűrendbe szedi a nehezebben érthető vagy egyébként érdekes magyar szavakat és kifejezéseket megvilágítja, megmagyarázza őket, többnyire nyelvtörténeti szempontból. Mivel a Nyelvtörténeti Szótárból Mikesnek több szava kimaradt, Szily pontos összeállítása mintegy pótléklul szolgál hozzá, s így nyelvtörténeti szempontból is becses adalékokat nyújt, másfelől azonban az által, hogy megjelöli a Mikes használt tájszavakat, vagy dialektikus szó-alakokat, e szójegyzék alapján most már könnyen meg lehet állapítani, mennyire tükröződik vissza a leveleskönyvben a székely tájszólás. A másik szójegyzéket ERŐDI BÉLA állította össze *A török elem a Törökországi Levelekben* cím alatt. Tárgyi szempontból becses, mert azt a nagyszámú török vonatkozást, czélzást fedi föl, a melyek ismerete nélkül egyik-másik levelet meg sem lehetne érteni. Érdekes a bevezető fejtegetésekben olvasható igen valószínű föltevés, hogy Mikesnek, bár megtanult törökül, tudománya e téren mindvégig fogyatékos maradt.

Végül, hogy ne hallgassunk el egy-két szeplőcskét, a bevezetésekben maradt egy pár sajtóhiba (p. o. tétstvere VIII. l., amnjstia XXV. l. 31. levél 41. helyett LXXVII. l.), és az egyes szerzők különböző helyesírást követnek (a c változik cz-vel; aki, ami a ki, a mivel).

Kicsiny foltok, s más munkánál föl se tűnnének, de ilyen fényes díszmunkánál el kellett volna kerülni őket.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Karenovics József: Zrinyi Miklós a szigetvári hős költészetünkben. Öt képpel. Budapest, 1905. Lampel. Nagy 8-r. 190 l. Ára 3.50 K.

A szigetvári hős évszázadokon át kedves alakja volt a magyar költészetnek. Hősi halálát a legkülömbözőbb tehetségű költők dolgozták föl, a költészetnek úgy szólván minden ágában. Írtak róla eposzt, regényt, elbeszélő költeményt; tragédia, történeti dráma és ópera hőse lett; dicsőítették ódában és epigrammban. Nem is csak nemzeti nyelvünkön énekelték meg, latin, horvát, német, sőt francia földolgozások is őrzik hírnevét. Mindezen költői művek ismertetését foglalja össze a szerző értekezésében, melynek feladata kimutatni az egyes költemények közötti összefüggést, kijelölni mindegyiknek irodalomtörténeti és esztétikai értékét.

Karenovics mindenekelőtt felsorolja időrendben a Zrinyi halálát tárgyaló költeményeket,¹⁾ kihagyván azonban a felsorolásból Körner drámáját, talán, mert szerzője idegen nemzet költője, jöllehet később elég bőven foglalkozik vele. Azután bizonyos rendszerbe foglalja e munkákat. Három csoportba sorozza őket; az első csoportba jutnak a nagyobb terjedelmű feldolgozások, a másodikba a kisebb terjedelműek, a harmadik azon művek csoportja, melyeknek jóformán csak a létezésükről van tudomásunk. Ez a felosztás azonban igen primitív és épen nem tanulságos: nem nyújt egységes szempontot az ugyanazon kategoriába került művek megbírálására, hanem helyette az értekezés elaprózódik, részleteit nem érezzük összetartozóknak. Sokkal helyesebben járt volna el a szerző, ha a műfajok szerint s ezeken belül időrendben csoportosítja a költeményeket. Így legalább a Szigeti veszedelem, Királyi Pál terjedelmes, de silány regénye és Adelburg Ágost dalműve nem kerültek volna egy kategoriába. Érzi maga Karenovics is felosztásának meg nem felelő voltát s ezért az egyes osztályok keretén belül az eredetüket tekintve összetartozó műveket egymás után tárgyalja. Azt azonban nem értjük, hogy miért adta szerző értekezésének ezt a címet: *Zrinyi Miklós a szigetvári hős költészetünkben*. Hiszen a magyar költészethez — és Karenovics csak

¹⁾ Nem várhatjuk azt az ilyen összefoglaló munkától, maga a szerző is jól tudja, hogy minden Zrinyivel foglalkozó műalkotást ismerjen, ezért ha ki is maradt a sorból egy pár költemény, nem olyan nagy baj. Így nem említi p. o. Ányosnak Zrinyire írt epigramma-szerű költeményét. *Szerk.*

ezt értheti a *költészetünkön* — csak a magyar nyelvű költeményeket számíthatjuk, az idegen nyelvűekhez csak annyiban van köze a magyar irodalomtörténetnek, a mennyiben hatásuk irodalmunkra kimutatható. Ezen a kérdésen különben lehet vitatkozni. Ha azonban a szerző nem számítja Karnarutić és Vežić horvát költeményeit a magyar költészet alkotásai közé, mint a 141. lapon kifejti, miért sorolja pl. Gindl német nyelvű drámáját oda, hiszen ennek egyáltalában nem volt hatása a magyar irodalomra?

Egy másik nagy hibája az értekezésnek az aránytalanság. Az ilyen összefoglalásoknál mindig ügyelni kell arra, hogy az egyes költemények tárgyalásánál mindegyik a maga fontosságát és értékét megillető helyet foglalja el. Erre a követelményre azonban egyáltalában nincs tekintettel a szerző. Nem azt vetjük szemére, hogy művének ebben a részében a Szigeti veszedelemről alig néhány szóval emlékezik meg — a Zrinyiász helye úgyszintén pontosan ki van már jelölve irodalmunk történetében — hanem hogy a legbővebben Gindl Lőrincz német nyelvű drámájával foglalkozik,¹⁾ melynek 14 lapot szentel (megjegyzendő, hogy az összes költemények ismertetésére 141 lapot fordít, az 5.-től a 146.-ig) Mentségül hivatkozhatik ugyan arra, hogy e kiadatlan drámát még senki sem ismertette, de, mint az ismertetésből kiderül, ez a dráma, úgy irodalomtörténeti, mint esztétikai szempontból teljesen értéktelen férczmű. Elég lett volna úntig, ha a szerző épen csak megemlíti e munkát, mint csodabogarát, mert költőjét, az Ausztriából ide szakadt derék színészdirektort, nem vitte rá a lelke, hogy Zrinyit meghalassa, hanem kirohanása után sértetlenül visszavezeti a várba.

Művének második részében azokkal a kérdésekkel foglalkozik, hogy mily közös és ellentétes tulajdonságai vannak az ismertetett műveknek, s melyikben közelíti meg a hős jelleme legjobban a történeti Zrinyiét. Az értekezésnek ez a része a legzavarosabb és legrendszertelenebb. A mit itt elmond, azt kevésbbé bőven és más sorrendben már az első részben is elmondta.

Az azonban kétségtelen, hogy buzgó kutatás és sok tanulmány eredménye ez a munka. Karenovics lelkiismeretesen elolvasott mindent, a mit csak Zrinyiről írtak, nemcsak a könnyebben hozzáférhetőket, hanem a rejtett, sőt kéziratban maradt munkákat is, ismeri s felhasználja az egyes művek irodalmát. Ennek a kutatásnak, mely valóban tömérdek idejébe került a szerzőnek, eredményeként nagy terjedelmű anyagot hordott össze, azonban az anyag megrostálása és rendezése

¹⁾ Rache für Gattenmord, oder die Helden Ungarns. (1820?)

igen sok kívánni valót hagy hátra. Nem tudja egységbe olvasztani az elmondandókat, s a sok, rendszertelenül egymás mellé állított adatból nem derül ki az összefüggés, nem tűnik ki a fejlődés képe, pedig ez lenne az értekezés feladata. Látszik a szerzőjén, hogy kezdő író, a kit elragad a lelkesedés heve, nem tudja megkülömböztetni a lényegest a lényegtelenről. Majd minden írónak, a kinek művét ismer-teti, elsorolja egyéb műveit s elmondja rövid életrajzát, még olyanét is, mint pl. Láng Ádám János vagy Andrád Elek, kiknek művéből csak a cím maradt meg. Általában elmond mindent, a mit csak tud az illető szerzőről vagy műről. A philologiai akribia ellen elkövetett merényletnek tartja elhallgatni valamely verses mű sorainak számát. Nagy szeretettel viseltetik az idézetek iránt: az összes magyar irodalomtörténetírókon kívül megszólaltat mindenkit, a ki csak megemlékezett Zrinyiről, többek között Wlassics Gyulát és II. Vilmost, a német császárt is, a ki ismert pohárköszöntőjében szintén felemlítette a szigeti hőst.

Általában előadásának nagy kárára van stílusának mesterkéltség, dagályos volta. A mi reális korunkat csak mosolyra indítják azok a naiv és kenetes frázisok, melyek ellepik művét, különösen az elejét és végét, s a melyek oly kevéssé illenek tudományos értekezéshez. Nem akarjuk kisebbiteni sem a szigeti hősnak, sem Zrinyinek, a költőnek, érdemeit, de mégsem tartjuk szükségesnek, hogy a kutató mindig superlativusokban emlékezzék meg róluk. Ennek ellentéte gyanánt pedig nagy megütközéssel látjuk művében a budapesti köznyelv mákvirágait felburjánózni, melyek közül álljon itt egynéhány elrettentő példa gyanánt: *apprehendál* (61. l.); Csinált olyan *bravur-stíklit* (88. l.); Egy nő... a nagyvezért *becsapja* (88. l.); *excusálva* magát (89. l.); Ilyenféle *manipulációkról, becsapásokról, felültetésekről* . . . a Zrinyiász hősei semmit sem tudnak (10é. l.); ki folyton . . . *vicczeket csinál* (110. l.) stb. Stílusa nem szűkölködik egyéb pongyolaságok nélkül sem, melyek részint a szerző gondatlanságából, részint a nyelv törvényeinek figyelembe nem vételéből származnak. Bántó dolog, ha egy magyar irodalomtörténetíró nem tud különbséget tenni a *nehogy* és a *hogy* — *ne* kötőszók között, vagy ha a szenvedő ige mellett, melyeket különben is kár oly sűrűn használni, *által* névutót használ. Rút germanizmusokra is akadunk, mint pl. *hiányzott neki* a szerencse (131. l.); Nekem úgy *tűnik*, mintha . . . (69. l.) a német mir scheint-nek szolgál fordítása. Általában a szerző naivitását eláruló dicsérő jelzők gyakorisága, a kiválóbb művek szer-telen magasztalása az önképzőkori dolgozatok naiv stílusára emlékeztet.

Elmondhatjuk e műről, hogy szerzője sokat fáradozott, míg megírta, s ha a feladatot, melyet maga elé kitűzött, nem tudta elérni,

ennek okát tapasztalatlanságában, az ebből folyó rendszertelenségben és kapkodásban kell keresnünk.¹⁾

(Budapest.)

SZABÓ JENŐ.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Max Burckhard: Das Nibelungenlied. (Die Literatur, ed. Georg Brandes, XXVI.) Berlin, 1906. 65 l. Ára 1.25 M.

Egy sokoldalúan művelt férfiú, esztétikus és költő, tájékozódik a nibelung-kérdés rengeteg irodalmában és vonzó stílben foglalja össze, a mit az egyes problémákról elfogadhatónak tart. Így keletkezett ez a kis könyv, melyben semmi új nincsen, mely a nagy kérdés több oldalát teljesen mellőzi, mely nem mindig fején találja a szöveget, és melyet a művelt olvasó, sőt a szakember is mégis készséggel elolvas, mert egy nagyműveltségű embernek érdekesen megírt causerieje.

Voltakép három cikk, melyek nem alkotnak egy egészet. Az elsőben azt akarja megértetni olvasóival, hogy «a nibelungeposzon tényleg egy egész nemzet dolgozott nemzedékeken keresztül», azaz, hogy az eposzban földolgozott anyag és a földolgozás maga is ősidők óta számos módosulást szenvedett, míg végre az eposzban, a mint reánk maradt, utolsó alakját nyerte. Ennek megmagyarázására sok szép és helyes megjegyzést tesz, de, csodálatosan, az eposz keletkezéséről, kéziratáról, feltételezhető régibb alakjairól stb. egy szót sem szól. Folyton a legnagyobb általánosságokban mozog: hisz minden költői művön egy egész nemzet, sőt több nemzet is dolgozik századokon keresztül, mert a költő összes előzőinek és kortársainak befolyása alatt áll. E tétel megokolására hivatkozik Goethének egy mondására és egy irodalomtörténeti példára. Goethe egy ízben így nyilatkozott (*Unter-*

¹⁾ Munkatársunk, a kit e könyv ismertetésére fölkértünk, kissé egyoldalúan ítélte. A mit mond, abban igaza van, de nem mond el mindent. Karenovics munkájának van érdeme. Már az is, hogy egy pár ismeretlen művet kiásott a feledékenység sírjából (p. o. Friz Andrásét), még inkább, hogy Baróti Szabó Dávid hexameteres drámájának, melynek fordított voltát maga a költő is jelezte, megtalálta az eredetijét, végül, hogy sok jóformán csak nevééről ismert művet tartalmi tekintetben részletesen és megbízhatóan ismertet. Mint földolgozás kétségtelenül aránytalan és nehézkes, mint adatok gyűjteménye azonban nemcsak nagy szorgalommal készült, hanem használható is. *Szerk.*

haltungen mit Friedrich Soret, p. 146.): «És mi vagyok én magam? mit alkottam én? Mindent, a mit láttam, hallottam és megfigyeltem, egybegyűjtöttem és fölhasználtam. Munkáimat megszámlálhatatlan külömböző egyéniségek táplálták, tudatlanok és bölcssek, szellemesek és ostobák; a gyermekség, az érett és az aggkor szolgáltaták nekem gondolataikat, tehetségeiket, reményeiket és életbölcseségüket; gyakran én arattam, a mit mások vetettek; munkám egy összegyén («Kollektivwesen») műve, a ki a Goethe nevet viseli.» Ez igen bölcs beszéd, melyet minden tisztességes író aláírhat, mely azonban egy eposz keletkezését nem igen világítja meg. Nyomósabb a példa: Homeros meg Shakespeare «Troilus és Cressidája». Homerosnál Briseisről (Chryseisről) egy-két üres név, és mi lett e sovány anyagból, a mit egymásután Dictys és Dares, Benoit de St. More, Guido de Colonna, Boccaccio, Chaucer és Shakespeare belőle csináltak. (Bővebben és igen jól kifejtette e példát szerzőnk egy nagyobb tanulmányában: *Theater cz. összegyűjtött tanulmányai*, Wien, 1904. II. kötetében.) De ez a példa is sántít, mert Briseis történetében egy idegen tárggyal, helyesebben csak két idegen névvel álltak szemben a költők, míg a nibelungmonda szent nemzeti hagyomány volt, melylyel nem bánhattak oly önkényesen. Szóval, a sok szellemes megjegyzés ellenére sem tudjuk meg, hogy az eposz, melyet szerző tárgyal, hogyan alakult; csak azt látjuk, hogy anyagának, a mondának, igen sok a változata.

Most az eposz esztétikai fejtegetését várja az olvasó, illetőleg már nem is várja, mert a szerző azzal a megdöbbentő megjegyzéssel áll elő, hogy a nemzeti eposzokon csupán az anyag érdekel bennünket, mert itt «az anyag maga a műremek», reánk maradt alakja pedig teljességgel mellékes. Hogy ez mennyire nem igaz, talán nem is szorul bővebb fejtegetésre; hiszen, ha igaz volna, senki sem olvasná a terjedelmes eposzt, hanem helyette egy kényelmes kivonatot, mely az anyagot tartalmazza. Igaz, ez az anyag maga, a monda, egy bámulatos műremek, de látjuk, hogy ez anyag számos változatban maradt reánk (Edda, Thidrekssaga, Nibelungeposz stb.), melyek bizony költői szempontból sem egyforma értékűek. De szerzőnk könyörtelen: az eposzról mint műremekről nem szól.

De szól (második cikkében) az anyagról és ennek forrásairól, az Eddáról és dalainak eredetéről, Bangról és Buggéról, Müllenhoffról és Steenstrupról, azután beletéved az összehasonlító mythológiába. Karna és Rustem és egyéniségöknek vagy sorsuknak sok vonása, mely Szigfridnél ismétlődik, szerinte kétségtelenné teszi, hogy itt «egy ősrégi közös monda részletei» fekszenek előttünk, a mi ma kevésbé felőlő, illetőleg könnyebben érthető, mert folytatja saját szerű indokolással, tekintélyes hangok ma már éjszaki Európában keresik az árják őshazáját. Ez ő-

erdőből kimenekülve egy másik őserdőbe téved szerzőnk: a germán mythológiába, melynek segítségével főleg Szigfrid istenségét és Brunhild alakját iparkodik megértetni, de csekély sikerrel. Végül a mondának történeti elemeit is érinti — az egész fejtegetés érdekes beszéd, mely azonban semmi újat nem mond, és a monda keletkezését nem magyarázza meg. A szerző sokkal óvatosabb, semhogy határozott nézetet merne vallani — hátha nincs is határozott nézete?

Végre a harmadik részben igazi talajára jut: a mondának modern, főleg drámai földolgozásaihoz. Itt nézetei világosak és határozottak: a szerző nem volt hiába a bécsi Burgszínház igazgatója. Jordan eposzán méltán kárhóztatja, hogy a legmodernebb eszméket és elméleteket beleviszi az őskori tárgyba; a drámai földolgozások közül kevés jót mond Geibel és Wilbrandt tragédiáiról, kedvezőbben ítél Hebbel trilogiájáról és nagy magasztalásokkal Wagner hatalmas művéről, ki nek a tárgy átalakításában tanusított rendkívüli műérzékét méltán bámulja. Nyelvét és stílusát persze ő sem találja kifogástalannak.

Mindent összevéve három tárczacikk egy igen művelt és tanult író tollából. Nem tanulunk belőle semmi újat, a régit sem mindig egészen helyesen; de vonzó olvasmány, jól írva, helyes vagy ösztönző megjegyzésekben eléggé bővelkedő. Van a kötetben három facsimile, melyek nem nagyon sikerültek, és 11 kép Marbach fordításából (1840.), melyek ma már kissé elavultaknak tekinthetők, de különben még mindig elég csinosak. A tudományt nem fogja megzavarni Burekhard könyvecskéje, de a nagyközönség bizonyára élvezettel, ha nem is nagy tanulsággal, fogja olvasni. És a szerző kétségtelenül csak ezt célozta.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Gustav Roethe: Glnser Bruchstück des mittelniederländischen Renout von Montalbaen. (Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur. XLVIII. kötet, 129—146. l., és különnyomatban.)

Roethe Gusztáv, a berlini egyetemen a német philologia tanára, a ZfdA. legújabb füzetjében egy kézirat-töredéket ismertet és közöl, mely a «Renout van Montalbaen» című közép-németalföldi verses regénynek egy részletét, 320 részben ép, részben csonka sorát, tartalmazza. Roethe véleménye szerint ezen a XIV. század közepe táján írt töredék több tekintetben fontos, és azért hálás köszönetet mond felfedezőjének, *Auguszt János* kőszegi levéltárosnak. Auguszt a töredékre *Kőszeg városa levéltárában* akadt rá egy nagy kettős pergamentlapon, mely akta-födélül szolgált és a melyet meghatározás végett Roethének küldött el Berlinbe. Minket természetesen e lelet nem annyira tudományos jelentőségénél — saját irodalmunkra e regény

nem hatott — mint inkább ama körülménynél fogva érdekel, hogy egy hazai levéltárunk birtokához tartozik. E folyóiratban is csak azért emlékezem meg róla, hogy mint vagyunkat lajstromba vegyük és számon tartsuk.

A «Renout van Montalbaen»-ról szóló romantikus elbeszélés tartalma szerint a Károly-mondakörhöz tartozik és a «Négy Haimonfiú» történetét mondja el (l. Heinrich Gusztáv, A német irodalom története. II, 141. és 283. l.). A tárgy természetesen francia eredetű, és a róla szóló «chanson de geste» több változatban maradt ránk (a legrégebb és legjobb változatot kiadta H. Michelant, Bibl. d. litt. Vereins, 67. k., Stuttgart, 1862). Franciaországból e történet — mint annyi más — eljutott Németalföldre is, a hol szintén versbe szedték, de a «chanson»-nak oly változata alapján, a mely nem maradt ránk. Magából e németalföldi feldolgozásból is csak töredékeink vannak, melyek egyazon kéziratból származnak és a melyeket Hoffmann von Fallersleben ismertetett először (újából kiadta J. C. Matthes, Groningen, 1875). E töredékek számát szaporítja most a kőszegi lelet, mely azonban a Hoffmann-féle töredékekkel nem tartozik egy sorba, más kéziratból való és a költeménynek oly részletét nyújtja, mely az említett töredékekben nincs meg. A németalföldi költeményről a maga egészében csak egy felnémet, szintén verses feldolgozásból alkothatunk magunknak képet, mely a németalföldinek ügyefogyott fordítása, és a melyet Pfaff Frigyes adott ki (Bibl. d. litt. Vereins, 174. k., Tübingen, 1885). Ránk maradt ugyan a németalföldi költeménynek egy németalföldi prózai átdolgozása is, a mely népkönyvvé lett, de ez az eredeti elbeszélést erősen kurtítja és összevonja (kiadta J. C. Matthes, Groningen, 1872). Ennek a németalföldi prózának fordítása és nem a felnémet költeménynek átdolgozása a «Haimonfiúk»-ról szóló híres felnémet népkönyv is, mely Kölnben 1604-ben jelent meg nyomtatásban, és a mely népszerű maradt szinte a legújabb korig (újra kiadta modernizált alakban Simrock, Volksbücher, II. k.). Ezen kölni kiadás mellett nem tudott érvényesülni egy másik felnémet prózai feldolgozás, mely a francia «chanson»-ból átdolgozott és szintén igen elterjedt francia népkönyvnek fordítása, pedig hét évtizeddel előbb, 1535-ben jelent meg nyomtatásban Simmern-ben. Van a németalföldi költeménynek egy alnémet prózai fordítása is (kiadta Al. Reifferscheid, Zeitschr. f. deutsche Philologie. V. évf., 271—293. l.), mely valószínűleg a XV. század elején íródott, és így talán több mint egy félszázaddal régebb a felnémet verses fordításnál is, mely a XV. század hatvanas éveiben jött létre. Ez azonban nemcsak a németalföldi költeményre, melynek előadását rövidíti, hanem — mint Pfaff kimutatta — latin verses és prózai Reinold-legendákra is támaszkodik.

A kőszegi töredék a felnémet verses fordítás 10,573—10,840. sorainak felel meg, a hol el van mondva, hogy mily rútul köszönte meg a zarándok ruhába öltözött Maleghijs Károly királynak a vendég-látást, és hogy hogyan vitte Roland a fiatal Ritsaert-ot, a kit elfogott, a boszúvágó király elé: Károly leventéi közül nem akarja senki sem az elfogottat felakasztani, a hogy a király kívánja, csak egy vállalkozik rá, a gonosz Ripe, ez is csak azon esetre, ha a leventék ígéretet tesznek, hogy boszújuktól nem kell tartania. Valamennyien megígérik, Ogier azonban nem. Itt véget ér a töredék. A kutatók már régen gyanították, hogy a Hoffmann-féle töredékek simított és csiszolt szöveget tartalmaznak, melyből az eredeti feldolgozásnak verstechnikai fogatkozásai ki vannak küszöbölve. Auguszt leletének abban van a jelentősége, hogy a mi eddig csak gyanítás volt, általa bizonyossá lett. A kőszegi töredék ugyanis elég híven őrizte meg az eredetinek nyelvét és még hívebben verselési technikáját: a hol változtatások fordulnak elő, az ügyetlen férczrímekek vékony leplén keresztül rögtön felismerhetők. Már pedig a kőszegi töredék igen fogyatékos verselő készsége vall: megállapítható rímeinek jó harmadrésze a consonánsok tekintetében nem tiszta, míg a Hoffmann-féle töredékek több mint 1000 rimpárukban alig 16 ily esetet tüntetnek fel. A németalföldi «Renout» eredeti redactiója tehát verstechnikai szempontból aránylag nagyon alacsony színvonalon állott; ebben a tekintetben nincs is a közép-németalföldi irodalomnak több hozzáfogható kezdetleges terméke, csak egy: a szintén csak töredékekben ránk jutott «Die Bere Wisselauw». Azonban még ez is több gondot fordít a rímekben előforduló consonánsokra, mint a «Renout» eredeti redactiója, illetőleg a kőszegi töredék.

«A közép-németalföldi költészet — így fejezi be cikkét Roethe — abban a formában, a hogy ránk jutott, általában olyan verselő és rímelő technikát tüntet fel, mely eleddig sokkal kevesebbet árult el kifejlődéséről, mint például a közép-felnémet költészet, nevezetesen a XI. és XII. században. Így történt, hogy a közép-németalföldi irodalom-történetnek gyakran az egymásmellettivel kellett beérnie, mikor pedig az egymásutánit szerettük volna ismerni. A kőszegi töredék bizonyítja, hogy ama egyenletes verstechnika részben csak későbbi simításnak eredménye, és a «Wisselauw»-val egyetemben a közép-németalföldi Károly-költészet egy korábbi, technikai tekintetben fejletlen korszakáról tanuskodik. Ilyképen a kőszegi töredék feltétlenül igazat ad Matthes-nak, mikor visszautasítja Paris Gaston kísérletét, melylyel a közép-németalföldi verses «Renout» keletkezési idejét a XIV. századba akarta kitolni. A XIV. század már nem túrt ily technikát, mint ezt épen a kőszegi töredék mutatja. Hogy a korai közép-németalföldi költészetben

Veldeke ellenére mekkora hanyagsággal űzték az assonáló rimelést, erről a községi töredék nélkül sejtelmünk sem lehetett volna, és épen ez biztosít neki az egyes eseten túl való általános érdekét.»

Augustz János felfedezésének mindenestre örülnünk kell. Eger, Kalocsa, Gyulafehérvár stb. mellett ott lesz ezután Kőszeg városának neve is a német, illetőleg németalföldi irodalom történetében. Ama évszázados érintkezésnél fogva, mely hazánk, főként német lakosságú városaink és Németország közt fennállott, a romboló idők és mostoha viszonyok ellenére is alig lehet kétséges, hogy még több ily értékes kézirat vagy kézirat-töredék lappang nálunk, ennek vagy annak a levéltárnak vagy könyvtárnak rejtett zugában. Kívánatos volna, ha főként vidéki könyv- és levéltárosaink és e könyv- és levéltárakban kutató tudósaink ebben az irányban is, a német irodalmi vonatkozások irányában, éberséget és érdeklődést tanúsítanának. Nyugati szomszédaink úgyis inkább a szerint értékelnek bennünket, hogy mik voltunk és vagyunk nekik, mint hogy mik voltunk és vagyunk önmagunknak vagy önmagunkban.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

Comptes-Rendus du Congrès International d'Archéologie.

I-ère session, Athènes 1905. (7—13 avril.) Athènes (Imprimerie Hestia) 1905. 8-r. 398 l. 34 képpel. 9 Fr.

Az első nemzetközi archæologiai kongresszus¹⁾ nemcsak nagy látogatottsága és fényes lefolyása miatt, hanem főleg az archæologia minden ágára vonatkozó számos előadásának tudományos értéke szempontjából sikerültnek és eredményesnek mondható. Annál sajnálatosabb, hogy a kongresszusnak előttünk fekvő hivatalos jelentése az ott végzett munkáról nem ad megfelelő képet. A külsőségekről részletesen beszámol, szószertint közli a megnyitó és összes üléseken elhangzott üdvözlő beszédeket, a különböző tudományos egyesületnek és intézményeknek adresse-szeit (ez utóbbiak között a magyar egyetemeket Hampeltől), az előadásokról azonban már csak kivonatokat közöl, a melyek néha — különösen görögországi szerzőknél — eléggé terjedelmesek, rendszeren azonban igen szűkszavúak s a módszeres okfejtés mellőzésével állítanak föl valamely új tételt, vagy a részletek elhagyásával adnak számot archæologiai vagy irodalmi kutatások eredményéről; sőt néhány igen fontos és érdekes előadásról, teszem azt az orosz archæologusoknak a déloroszországi görög emlékeket rendszeresen ismertető előadásairól, a pusztá czímmel többet nem kapunk, úgy hogy egy s más tekintetben *Hampel József*nek a kongresszusról szóló jelentése (Arch. Ért. 1905. 289—313. l.) jobb tájékoztatást nyújt mint a Comptes-Rendu. Hogy milyen hiányos ez a hivatalos tudósítás, annak jellemzésére elég megjegyeznünk, hogy százhusz előadás ismertetésének mind-

¹⁾ Vö. EPhK. 1905. 433—4. lk.

össze 190 lapot szentel, a miből még le kell vonnunk a képek helyét, melyek csak egy részben vonatkoznak az előadások tárgyára, míg más-
sík részek azokat az athéni középületeket mutatja be, melyek az egyes
osztályok üléseinek helyiségül szolgáltak.

Ilyenformán az itt közölt kivonatok legnagyobb része jelen alak-
jában nem szolgált a tudományban fölhasználható, értékesíthető
anyagot, hanem be kell várnunk, míg az előadások a maguk teljessé-
gében látnak napvilágot. Egyeseket már is megkaptunk pl. *Schrader*-
nek szép előadását, melyben megállapítja, hogy az akropolisi múzeum
«Kocsira lépő alak»-ja, petasos-os Hermese stb. a régi Athena-templom
frizéből valók, és hogy ezek a reliefek szolgáltak mintául Pheidiasék-
nak a Parthenon frizének megalkotásánál (Ath. Mitt. 1905³⁰⁵⁻³²²);
vagy *Dörpfeld*nek alapos tanulmányát, melyben kimutatta, hogy a
phaistosi és knossosi paloták két egymást fölváltó építési rendszer-
tűntetnek föl, a melyek oly lényegesen különböznek egymástól, hogy
azokat két különböző népnek kell tulajdonítani s így az eddig egységes-
nek tartott mykenei kultúrát két («kariai» és «achivi») korszakra kell
osztanunk (Ath. Mitt. 1905²⁵⁷⁻²⁹⁷). *Montelius* a «La civilisation primitive
en Italie» cz. nagy munkájának 2. részében gyűjtötte össze azokat a
bizonyítékokat, a melyekre az etruszk kérdést megfejtő azt a tételét
alapítja, hogy az etruszk műveltség nem egyéb mint a mykenei kul-
túrának Itáliába átlántált ága és továbbfejlesztése. *Furtwängler* két-
rendbeli, az aeginai ásátásokra és az aegineták új elrendezésére vonat-
kozó előadását «Aegina, Das Heiligtum der Aphaia» cz. nagy munká-
jában (München, 1906.) olvashatjuk. *Evans* a krétai, vagy a mint ő
nevezi, minosi kultúra fölosztásáról és kronológiájáról szóló előadását
különnyomatban (Athén, 1905.) adta ki (vö. Brit. School Ann. IX.)
stb. *Csengeri* előadásának is csak néhány sort szentel a Compte-Rendu
(teljes szövegét közli az OKTan. Egl. Közl. 1905. jun.).

Kielégítő módon tájékoztató resumét csak néhány előadásról
kapunk. Így *Dörpfeld*nek a kongresszust megnyitó előadásáról: Ver-
brennung u. Beerdigung der Toten im alten Griechenland, melyben
szembeszállva a temetés és elhamvasztás szokásának váltakozásait ta-
nító eddigi fölfogással, azt vitatta, hogy a görögök minden időben, a
mykenei kortól a római uralomig, halottaikat részleges égetés, meg-
pörzsölés után temették a földbe (az elhamvasztást csak kivételes
körülmények közt alkalmazták). Ezt a föltűnést keltő tételt egyrészt
a philologusoknak kell bírálata alá venni, az írók adatai alapján,¹⁾ más-
részt az archæologusoknak az ásátások tapasztalatai nyomán s így a
vita megindításának mindenesetre meg lesz az az üdvös eredménye,
hogy erre az idáig kellőkép nem tárgyalt kérdésre világosságot fog
deríteni. *Kavvadias*nak, a C.-Renduk szerkesztőjének, beszámolója a
phigaleiai templom rendszeres átkutatásáról megerősíti az OL. Phigalia
cikkének állásfoglalását az akkor még vitás kérdésekben; új adat, hogy
a cella déli falának is volt ajtaja (l. OL. 658. kép). *Lambros* ismer-
tetvén Teimokrates orthographosnak 1904-ben talált föliratot sírkövét,
fölhívja a figyelmet arra a körülményre, hogy az ábrázolt ifjú álló

¹⁾ Dörpfeld Platon Phaidonjának (115) ide vonatkozó helyét tételével
összhangzóan magyarázza.

helyzetben ír (az összes hasonló ábrázolásoknál ülve írnak) s hogy a kezében tartott chartának már könyvalakja van (a stele a Kr. u. II. sz.-ból való). *Stephanos* érdekes előadása a naxosi præmykenei sírok-ról kétségtelenné teszi, hogy a sziget ősi lakossága két különböző, egymást fölváltó népfajhoz tartozott; a sírok gazdag leleteit jó képek szemléltetik. Még csak *Mitsopulos*nak a görögök bányászatáról szóló előadását említjük, a melyből megtudjuk, hogy a Taygetos nyugati lejtőjén Delimimi mellett századokon át bányásztak aranyat: onnan, s nem mint eddig hittük, külföldről, származhatnak a mykenei fejedelmek aranykincsei.

Nagyfontosságú vállalatnak megindítását határozta el a kongresszus *bizanczi osztálya*: Corpus inscriptionum Græcarum christianarum cím alatt (az École française d'Athènes és a párizsi Académie des inscriptions) ki fogják adni a római kortól a XVIII. sz. végéig terjedő görög keresztény fölirotokat.

Ránk magyarokra nézve örvendetes adatot olvasunk a 48. lapon, csak az a kár, hogy nem igaz. A résztvevők országonkénti kimutatásában *Hongrie* alatt Budapest és Kolozsvár kiküldöttei mellett szerepel Graz is Strzygowskival. Ilyen kiváló bizanczi archæologusra pedig igazán szükségünk volna.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

J. Ph. Krebs: Antibarbarus der lateinischen Sprache. Nebst einem kurzen Abriss der Geschichte der lat. Sprache und Vormerkungen über seine Latinität. Siebente genau durchgesehene und vielfach umgearbeitete Aufl. von *J. H. Schmalz*. Basel, B. Schwabe, 1905. 8-r. (Erseheint in 10 Lieferungen à 2 Mark.) Eddig megjelent öt füzet.

A nálunk is eléggé ismeretes Krebs-féle antibarbarus ezen új kiadásának hasznosságát emlegetni talán fölösleges. Részletes ismertetésére visszatérünk majd akkor, ha az egész mű megjelent. Addig is a szerkesztésben követett főbb irányelvekről az előszó alapján a következőkben számolhatunk be.

Az új kiadás először is arra törekedik, hogy a régiek hibáit és fogyatkozásait, a mennyiben lehet, kijavítsa, pótolja. Hcggy ez mennyiben sikerült, arról természetesen csak huzamosabb használat után győződhetünk meg. Az előbbi kiadáshoz is, mely 1886—88-ban jelent meg, azóta is folyton érkeztek a helyreigazító, bíráló megjegyzések a világ minden részéből, s ezek teszik az új kiadás jobb anyagának tekintélyes részét. További feladata volt a szerkesztőnek, hogy felhasználja az újabb kutatások eredményeit. Ezen a téren különösen a Wölfflin-féle Archiv für lat. Lexikographie és a nagy Thesaurus nyújtottak becses és pontos adatokat, de felhasználta a szerkesztő mindazokat a lexikographiai vagy más idetartozó tanulmányokat, a melyekhez csak hozzáférhetett. Világos, hogy itt is csak azt mondhatjuk, mint az előbbi pontnál, hogy t. i. az új eredményeket a folytonos ellenőrzésnek kell igazolnia. Maga a szerkesztő is bevallja, hogy ilyen műveknél, hol a bűvárlat a dolog természete szerint folytonos, szó se lehet teljesen bevégzett munkáról. Hibák, elnézések, tévedések tehát lehetnek benne s így a helyreigazító, pótló, javító megjegyzésekre itt is éppen oly szükség van, mint a 6. kiadásnál.

Föltétlen érdeme az új kiadásnak, hogy a fölöslegesnek tetsző idézetekből nagyon sokat elhagyott. Végre is teljesen elegendő, ha a fontosabb klasszikus helyekre hivatkozik, vagy pedig az illető kérdésre vonatkozó szakdolgozatokra utal. Ezáltal tért nyerhet olyan bővítésekre és pótlásokra, melyek az előbbi kiadás javítása végett elmaradhatlanok. Külsőleg még csak annyi a változás, hogy az egyes cikkek pontosabban, világosabban vannak szétosztva. Használhatóságát nagyban meg fogja könnyíteni az, hogy pótléklul egy betűsoros jegyzéket készítenek a végére mindazon szavakról és kifejezésekről, a melyek az egyes cikkekben előfordulnak ugyan, de — kivált a nagyobb terjedelmű cikkekben — csak fáradságos keresgélés után találhatók meg.

Érdekes az új kiadás előszavának az a része, mely az antibarbarus jogosultságáról, céljáról beszél. Kétségtelen ugyanis, hogy a legelső ilyenmű könyvek megjelenése óta nagyot változott a világ. A latin nyelv nem lehet sem a tudományos munkálkodásnak, sem a nemzetek, társadalmak érintkezésének nyelve, nem beszélnek sehol, tehát nincs szükség az antibarbarusra ilyen szempontból. Új célt, más feladatot kell kitűzni elébe, hogy jogosultságát igazolni tudjuk.

Ily meghatározott körülmények között az antibarbarusra első sorban a latinnal foglalkozó tanárjelölteknek, egyetemi hallgatóknak van szükségük. Igaz, hogy philologiai dissertatiók Németországban is, nálunk is, szerkeszthetők hazai nyelven, de a tanárvizsgálati szabályzatok előírják, hogy a szakvizsgálat alkalmával a latin nyelvből latin nyelven szerkesztendő házi dolgozat. Itt tehát jó hasznát veszik az antibarbarusnak a tanárjelöltek s ajánlatos is, hogy olvassák, forgassák az új kiadást.

De új, tágasabb tere nyílik az antibarbarusnak a középiskolában. Itt a dolgozatok javítása közben a tanár gyakran találhat olyan fordulatokat, vagy kifejezéseket, a melyek a klasszikus nyelvhasználattal ellentétben állanak és javításra szorulnak. Már pedig a legképzettebb tanárral is megtörténhetik, hogy egyik vagy másik megjegyzésnek kellő tudományos megokolása, vagy megfelelő jó klasszikus források megnevezése hamarjában, az antibarbarus nélkül, nem sikerülne.

Végre harmadszor az antibarbarus a tudományos kutatásnak, a latin nyelv tanulmányozásának szolgálatában nyújt segítséget. A nyelv szókincsének, a jelentésváltozásoknak, egyes írók nyelvhasználatának, stílusának feldolgozása teljesen idetartozik s ily irányú tudományos kérdések tárgyalásánál nagyon hasznos az antibarbarus. Itt még nagyon sok a tennivaló s illendő volna, ha a mi philologusaink is hozzájárulnának valamivel.

(Kolozsvár.)

INCZE BÉNI.

VEGYESEK.

-- A Budapesti Philologiai Társaság 1906. évi december hó 12-én *főelővasó ülést* tartott, melynek tárgya volt:

Bán Aladár: A finnek drámai költeménye.

A fölolvásó ülést követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Láng szerkesztő, Bermüller, Cserép, Finály, Gedeon, Gyulai, Hornyánszky, Kempf, Maywald, Melich, Némethy, Petz, Pruzsinszky, Schmidt Henrik, Schmidt József vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. A bevételek összege január 1-től 10655:50 K, a kiadásoké 10152:97 K.; az alapítványok összege 4234:80 K, ebből értékpapirban 4045:95 K, postatakarékpénztárban 188:85 K.

2. Társaságunk tagjai közül újabban Mózer Ödön magyaróvári tanár és dr. Kalocsay Endre budapesti tanár, rendkívüli tagok, hunytak el.

3. Új rendes tagok 1907-től: Apor Dezső budapesti főgimn. gyakorló tanár, Heinlein István, a M. T. Akadémia tisztviseelője (aj. Láng), Radnai Oszkár budapesti elemi képezdei tanár, Leyrer Mátyás budapesti gyakorló polg. isk. tanár (aj. Gyulai), Weigl Géza, Borzsák József dr. (aj. Finály) és Mohr Viktor dr. budapesti főgimn. tanár (aj. Darkó).

4. Az első titkár bemutatja a nagymélt. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr leiratát, mely szerint Társaságunknak a jövő évre 1000 K. államsegélyt helyez kilátásba «méltányolva a társaság hasznos kulturális munkásságát».

5. Az elnök ajánlatára a *pénztárvizsgáló bizottságba* kiküldetnek: Négyesy elnöklete alatt Gyulai és Bleyer.

6. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Dr. Kalocsay Endre †. (1885. jun. 8.—1906. decz. 10.) Folyó év december 10-ről keltezett gyászjelentés egy tehetséges, törekvő ifjú haláláról mélyen meghatott. *Kalocsay Endre* rohamos tudóvész áldozata lett. A Jób patriarcha fenséges szavaival búcsúzó szomorú jelentés nemcsak a szülők fájdalját fejezi ki, hanem egy fejlődésnek indult fiatal philologus váratlan gyors elvesztését is. Ez ifjú *A görög és római mimus* cím alatt oly pályaművel nyert jutalmat az egyetemen, mely a bírálók egyhangú nézete szerint a legszebb reményekre jogosított. E pályamű meggyőzte a bírálókat arról, hogy a kivált Herondas mimusainak napfényre került után megindult nagy mérvet öltött irodalmat gondosan, lelkiismeretességgel tanulmányozta és a legfélreesebb adatot is felkutatta, nem elégedve meg a Reich nagyszabású eidographikus művében összehordott rengeteg anyaggal. Az ethnologia és néppszichologia sem került ki figyelmét. Munkáját maga «egy majdan nagyobb munka alapvonalainak» tekinté. Szegény ifjú! Utolsó lázámaiban is e tervével foglalkozott. Atyja leveléből értesültem erről. Goethe magasztos Teljesedő Reményére gondolva írtam vigasztaló választ. A remény meghiusult! Közlönyünkben megjelent egy figyelmenre méltó cikke, és kiadásra előkészíti pályaművét. A tudományos búvárlatok kezdetén kidőlt ifjú emlékének szentelt eme pár sorral kívántam még egy utolsó levélkét fűzni a pályanyertes ifjú koszorújához. Legyen áldott emléke!

h. i.

— Adatok az Ókori Lexikonhoz. A következő adatokat főképen Lucianus, Julianus Apostata és más auctorok forgatása közben gyűjtöttem. Közzétételüket azért tartottam érdemesnek, mert a *Lexikon használata közben* bukkantam e hiányokra. Az ÓL. majdan elkövetkező kiegészítésénél esetleg felhasználható adataim előterjesztésében lehetőleg betűsört tartok, kivéve a hol több adat csoportosul egy idézetnél:

Földrajzi adalékot szolgáltat Julianus epist. ad S. P. Q. Athen (ed. F. C. Hertlein, p. 279. B.): . . . ζάταλαβών ἐγὼ τὴν Γαλατίαν πόλιν τε ἀνέλαβον τὴν Ἀγριππίναν ἐπὶ τῷ Ῥήνῳ. Innét pótlendő az ÓL.-hoz: *Agrippina*, Rhenus partjamenti *gallus* város. A közölt idézet alapján *Γαλατία* czímszó alatt (mely csak a kisázsiai földterület neve gyanánt szerepel az ÓL.-ban,) annak *Gallia* (itt G. Celtica) nevéül való alkalmazása is említendő. — Hiányzik *Alcedonia* czímszó, az ἀλκιδῶν név jelentőségének a magyarázatával együtt. Plautus Casina v. 26. képletesen mondja: Alcedonia sunt circum forum. Csak Ἀλκυονίδες ἡμέραι van felvéve. Igaz, hogy ott utalás történik Plautus i. h.-re, de a latin terminus említése nélkül. A jégmadár mythosa pedig *Ceyx* czím alatt olvasható ugyan, de hiányzik a Lucianus szép elbeszélésére való hivatkozás: Ἀλκυῶν ἢ περὶ μεταμορφώσεως (vol. I. p. 176. squ. ed. Jacobitz). Jóllehet a mythos Lucianus-féle variációját is elbeszéli a czikk. — Az *Alpheios-Arethusa* monda változata Lucianusnál Ἐνάλοι διάλογοι 3; megtartja a folyó édes vizét a tengerbe ömlésekor is, és nem vegyül el víze a sós vízzel: Τί τοῦτο Ἀλφεῖαι; μόνος τῶν ἄλλων ἐμπασῶν ἐς τὸ πέλαγος οὕτε ἀναμίγνυσαι τῇ ἄλμῃ, ὡς ἔθος ποταμοῖς ἅπασιν, οὕτε ἀναπαύεις σεαυτὸν διαχυθεῖς, ἀλλὰ διὰ τῆς θαλάσσης ζυνοστώς καὶ γλυκὴ φυλάττιον τὸ βρεῖθρον ἀμιγῆς ἔτι καὶ καθαρὸς ἐπέιγῃ. Tehát kezdetben, hogy a tengerbe ömlik, megtartja folyó-jellegét, s csak azután bukkik valahol a víz alá; majd megint előtűnik Syracusánál, egyesítve vizét Arethusával, a forrássá lett nymphával: ἀναδύς ἀπὸ τῆς θαλάσσης ζυναυλιὰ μίγνυστο τῇ πηγῇ καὶ ἐν ὕδαρ γίγνεσθε. Lucianus általában gazdag mythologiai forrás: sokszor eltérő mondai vonatkozások is akadnak nála. — M. *Antoninus* munkája szerintem diariumszerű mű: olvasmányainak az eredménye, idézetekkel bőven megtöltve. Kiadást sem idéz az ÓL. — A mennyiben az ÓL. az antik geographiai elnevezések tárháza is akar lenni, pótlendő a már fentebb idézett Julianus-féle hely folytatósa (τείχος Ἀργέντορα, πλῆσιον πρὸς ταῖς ὑπωρεῖαις αὐτοῦ τοῦ Βοσέγου) alapján: *Argentora* erősség a Vosegus (ez magyarázza az ÓL.-ban) hegység táján. — *Apuleius*; 1. a *Metamorphoses* anyagát nem *Lucianus*ból veszi. Az új álláspont ezt bizonyítja; 2. e mű *Boccaccio*ra való hatása, s *Apuleius*nak roppant hatása az utódokra nincsen említve; 3. az irodalom hiányos. Legújabb kritikai edíciókról (pl. I. van der Vliet) szó sincs. — Lucianus Ἐνάλ. διάλ. 12. elbeszélése szerint a Danaë fiát rejtő láda partrajutását a Nereisek eszközlik. Pótlandó *Perseus* czikkhez. Ἀωρίς· τί οὖν οὐδὲ σώζομεν αὐτὴν τοῖς ἀλιεῦσι· τοῦτοις ἐμβαλοῦσαι ἐς τὰ δίκτυα τοῖς Σεριφίοις; οἱ δὲ ἀνασπάσαντες σώσουσι δῆλον ἔτι. — U. e. Ἐνάλ. διάλ. 14-ben is említve. *Τριτων*· ἀλλὰ ἴστε. . . τὸν Περσέα ἐσώσατε οἰκτεῖρασι αὐτοῦς. (Τριτωνος καὶ Νηρηίδων.) — Sem *Delus*, sem *Leto* cikkekben nincs említve a sziget eredete, a mint azt Lucianus Ἐνάλ. διάλ. 10. elbeszéli, hogy ere-

detileg Siciliától szakadt el, s hogy Zeus parancsára állította meg az eredetileg úszó szigetet Poseidon. Ἴρις τὴν νῆσον τῆν πλανομένην, ᾧ Πόσειδον, ἦν ἀποσπασθεῖσαν τῆς Σικελίας ὕφαλον ἔτι νήχεσθαι συμβέβηκε, ταυτὴν, φησὶν ὁ Ζεὺς, στήσον ἤδη. Az síncs említve, a hogy a Hera átka elől való menekvést magyarázza a mythos: ἡ Ἥρα γὰρ ἔρρω μεγάλην κατέλαβε τὴν γῆν, μὴ παρασχεῖν τῇ Ἀητῇ τῶν ὠδίων ὑποδοχὴν. Lucianus külfömben javarészt a homerosi hymnusból merít. — *Delphin* cím alatt említendő a Lucianus közölte mythos, mely olyképen magyarázza a d. φιλάθροπος voltát, hogy eredetileg maguk is emberek voltak. Ἐνάλ. διὰλ. 8. Μὴ θαυμάσης, ᾧ Πόσειδον, εἰ τοὺς ἀνθρώπους εὖ ποιούμεν ἔξ ἀνθρώπων γε καὶ αὐτοὶ ἰχθύες γενόμενοι. U. e. mythos elbeszéli, hogy Dionysos eszközölte e metamorphosist. — *Dido* cikkben Verg. Aen. I. 393-ra való hivatkozás helyett (Sychæus) I. 348. irandó. — A Plutarchos (Thes. 14.) is említette Ἐκάλῃ heroináról Julian. epist. 41 (Ἰαμβλίχῳ): πάντως οὐδὲ τῆς Ἰκάλῃς ὁ Θησεύς τοῦ δαίπνου τὸ λιτὸν ἀπηξίωσεν . . . (p. 421. B.) Theseus cz. alatt említetik ugyan *Hecalesia*, de legalább utalásban kellett volna a maga helyén is említeni, hogy tudja az ember hol keresni. — Ἐμπεδοτύμος felveendő az ÓL.-ba. Hogy nevezetes embernek, valószínűen filozofusnak kell lennie, kiviláglik Julian. két helyéből. Fragm. epist. p. 295. B. Socrates-szel egy sorba állítja, mint kiváló embereket, a kik a tömegtől igazságtalan halált szenvedtek. Filozofus voltát elárulja a Suidas [s. v. Ἐμπεδοτύμος et s. Ἰουλιανός] fenntartotta fragmentum is: ἡμεῖς δὲ Ἐμπεδοτύμῳ καὶ Πυθαγόρᾳ πιστεύοντες. — S. v. *hajdász* a Herod. VII. 208. mélyebb psychologiai alapja figyelmen kívül van hagyva. — *Jugum*; az ÓL. idézte példánál ösmertebb a samniumi háborúbéli: Pontiusról. — *Sutrium* városánál fölemlíthető volna a Plautus-féle közmondás (Cas. v. 524.): quasi eant Sutrium (t. i. cum cibo cum quiqui facito ut veniant). A szólás tehát a. m. bene præparatum esse. — *Trophonius* oraculumánál (az ÓL.-ban csak Agamemnon cím alatt) említhető Lucianus Νερίνοι διάλογοι 3. (p. 340.) közölte ritus, hogy az áldozó gyolcsvászonba öltözve, árpakenyérrel a kezében mászik be a barlangba: ἐσταλμένος ταῖς ὀσόναις γελοῖως μᾶζαν ταῖν χερσῶν ἔχων ἐσερπύσω διὰ τοῦ στομίου. V. ö. a Kerberos kutya elbűvölésére szánt mézes pogácsát! — U. e. dialogusok 28. sz. szerint *Teiresias nō* is volt az életben. Az ÓL. ezt nem említi. — Pótlandó végül: *Χνοδομάριος-Chnodomarius*, kelta király, kit Julian. epist. ad S. P. Q. Athen (p. 279. C.) szerint a nagy császár ejtett foglyul.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSÓ.

— Némethy Tibullus-kiadása és a külföldi kritika. Némethy Gézának latin magyarázó jegyzetekkel ellátott Tibullus-kiadásáról (Budapest, Akadémia, 1905.) több bírálat jelent meg külföldi folyóiratokban. A bírálók egy részének tetszését főleg a könyv végén található excursusok nyerték meg, a hol N. a költő életére és műveinek időrendjére vonatkozó vitás kérdéseket igyekszik megoldani. Így *Lazič* (*Gymnasium*, 1906. évi folyam) éppen ez excursusokat tartja a munka legtanulságosabb részének; a *Literarisches Zentralblatt* (1906. 178. l.) névtelen bírálója pedig különösen azt emeli ki, hogy N.-nek a Tibullus-féle chronologia legfontosabb kérdését, a Messalla hadjáratának sorrendjét, sikerült tisztába hoznia. Bíráló

latát így összegezi: «Die elf Excurs, die sich an die kritischen Bemerkungen anschliessen, bilden nach dem Urteil des Referenten den wertvollsten Teil des Bandes. Hier wird eine Anzahl spezieller Fragen mit Geschick und Geschmack erledigt. Der Beachtung der Historiker empfehlen wir den zweiten Excurs (De bellis Messallæ), wo in die Chronologie der Expeditionen des Messalla Licht und Ordnung gebracht wird.» Egészen hasonló a *Schulze* ítélete (*Wochenschrift f. klass. Philol.*, 1905. 1346. l.): «Das Wertvollste an der neuen Ausgabe sind nach meiner Meinung die Excurs... Im 2. wird überzeugend dargetan, dass Messalla unmittelbar nach der Schlacht bei Actium nach Aquitanien geschickt sei... Von dort erst ging er nach dem Orient, dem Triumph für Aquitanien aber feierte er erst später, 27 v. Chr. Ein derartiges Hinausschieben des Triumphzuges findet sich öfter. Danach ergibt sich die chronologische Anordnung der Elegien.» Más bírálók magát a kommentárt emelik ki dicsérettel. *Waltzing* (*Bulletin bibliogr. et pédag. du Musée Belge*, 1905. 330. l.) így ítélt róla: «C'est la première fois depuis Dissen que Tibulle est commenté d'une manière complète et M. Némethy a utilisé tout ce qui a été écrit sur Tibulle depuis cette édition fameuse. Il met un soin particulier à rapprocher son auteur des contemporains en ce qui concerne la langue et la grammaire et aussi en ce qui concerne l'expression poétique des idées. Presque à chaque vers, Virgile ou Horace ou Ovide ou Lygdamus ou un autre poète est cité et vraiment ces comparaisons sont très instructives. Il en résulte que son commentaire s'allonge et ne comprend pas moins de 230 pages. Je ne dirai pas cependant qu'il est trop long, ni verbeux, ni surabondant: toutes les explications qu'il donne sont utiles.» *Plessis* (*Bull. crit.* 1906. 347. l.) nem helyesli ugyan, hogy N. az elegiák hagyományos sorrendjét felforgatta, de a kommentárt ő is dicséri: «Le commentaire explicatif, sans affectation d'érudition, est sérieux: il donne de la valeur à cette édition... Tel qu'il est, ce livre mérite l'attention, et dans l'ensemble, sous la réserve de l'ordre des pièces, l'estime et l'approbation.» Mindezekkel éles ellentétben áll *Jacoby* (*Berl. Philol. Wochenschrift*, 1906. évi folyam) ítélete, a ki a munkáról persiflage-szerű bírálatot írt s tőle minden tudományos értéket megtagad. Tudnunk kell azonban, hogy ez a *Jacoby* ugyanaz, a kit N. a római elegia eredetének kérdésében a maga prioritásának elismerésére (l. *Rhein. Mus.*, 1905. évi folyam) kényszerített s a kiről éppen a Tibullus-kiadás függelékében mutatja ki, hogy volt alkalma külföldi folyóiratok ismertetéseiből részletes tudomást szerezni magának a Némethy-féle magyar értekezés (*A római elegia viszonya a göröghöz*, Budapest, Akadémia, 1903.) tartalmáról. *Jacoby* a könyv e pikáns függelékét bölcs hallgatással mellőzi, ellenben siet biztosítani a német tudósokat arról, hogy az értéktelen kiadást megszerezniök teljesen fölösleges!

-- Válasz Hornyánszky Gyulának. Hornyánszky Homeros Zeuse című programértekezéséről írt bírálatában csak egy pár kiszakított mondat szembeállításával mutat be példát a munkámban levő «naivitások közül». Hát lássuk azokat összefüggésükben! Azokkal szemben, kik a végzet létezését Homerosnál merőben tagadják, hivatkoztam Platonra is, a ki közelebb állott Homeroshoz, egész Görögország nevelőjéhez. Fontosnak tartottam rámutatni, hogy már Platon, és előtte mások is érezték, hogy Homeros Zeuse a végzettel szemben sokszor egészen tehetetlen. H. ez állításommal szemben idézi értekezésemből e mondatot: «Platon Homeroszt általában nem igen tudta megérteni.» Csakhogy ezt a mondatot, mint az összefüggésből mindenki meggyőződhetik, nem szó szerinti értelemben kell venni, mint a hogyan H. vette. Nem azt mondom ott, hogy Platon nem tudja, nem ismeri a Homeros felfogását, hanem azt, hogy nem találja el a helyes szempontot, melyből Homeroszt meg kell ítélni. Az pedig, hogy

Platon milyen véleménynyel van Homerosról, egészen más kérdés. Ő a filozofus szemüvegén nézi, s mint értekezésemben írák: «a maga mély-séges eszméit és rendszerességét keresi benne és nem találja». Látni való ezekből, hogy azokban a mondatokban nincs ellenmondás, vagy hogy a H. nyelvén szóljunk: «naivitás». Ennyi is elég.

(Budapest.)

NYUSZTAY ANTAL.

-- A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt munkák legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Haumant, Émile: Ivan Turguénief. La vie et l'Oeuvre. Paris, Armand Colin, 1906. 8-r. IV, 313 l. Ára 3:50 Fr.

Lévay József, Tompa Mihályról. Budapest, Lampel (Magyar Könyvtár 443. 1906.) k. 8-r. 60 l. Ára 30 f.

Lévay Józsefnek két régebbi dolgozatát foglalja magában ez a kis füzet, azt az *Emlékbeszédet*, melyet a Kisfaludy-Társaságban 1869-ben tartott Tompa fölött s az 1874-ben írt megemlékezését. Az előbbi rövidre vont életrajz keretében jellemzi Tompa költészetének különféle irányait, az utóbbi apró eseményeket és anekdotaszerű történeteket jegyez föl Tompáról, úgy azonban, a mint Plutarchos kívánja: e látszólag jelentéktelen följegyzésekkel a költő lelkét, jellemét világítja meg. Becsesekké teszi ezen apróságokat az, hogy Lévay a legtöbbnek szem- vagy fültanuja volt és így a többi irodalmi anekdotával szemben kétségtelen hitelességűek. Úgy látszik, hogy Tompa iránt újra fölébred az érdeklődés. Méltán, mert eddig az irodalmi közvélemény nagyon elfogultan bánt vele. Olyan sorsa volt a költészetének, mint a németeknél Schillerének. Eleinte Tompát is többre becsülték a kelleténél s Petőfi meg Arany mellé harmadikul állították, majd az ellenkező végletbe csapott át a közizlés, s jóformán feledésbe ment: egy-két költeményét emlegették és szavalták, de nagy költőink közül ő vele foglalkoztak legkevésbé. Reméljük, hogy a történetírás, a mely az utóbbi években mind jobban szabadul a hagyományos elfogultságtól, megbékíti majd az ellentétes fölfogásokat és útját egyengeti egy megállapodott esztétikai ítélet kialakulásának.

Nagy László: A gyermektanulmányozás mai állapota. Budapest, Franklin, 1907. N. 8-r. 66 l. Ára 1 K.

Szinnyei József (id.), Magyar Írók élete és munkái. 99—100. füzet. (Rózner-Rybay.) Budapest, Hornyánszky, 1906. 8-r. 1121—1430 hasáb. 1- 1 K.

*Tomcsányi Lajos, Attika kereskedelme. Kalocsa, Juresó, 1906. 8-r. 174 l.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1905/06.

I. Classica-philologia.

Birta István: Az Orestes-monda. (Kiskúnhalasi főgimn. 29—77. l.)
Cserépfalvi József: Az Odysseia új világitásban. (Budapesti VIII. ker. főgimn. 3—43. l.)

Gurnesevits Lajos: M. Tullius Cicero beszéde Verres ellen. A büntetések. De supplicis. (Nagybányai főgimn. 3—39. l.)

Haslinger Ferencz: Horatius és kora. (Aradi főgimn. 9—40. l.)

Király Pál: A Forum Romanum. (Erzsébetvárosi főgimn. 20—115. l.)

Lakatos Vince: L. Annæus Seneca Pázmány prédikációiban. (Keszthelyi főgimn. 7—54. l.)

Lassel Eugen, Dr.: Delphi. (Brassói Honter-gimn. 1—14. l.)

- Latkóczy Mihály*: Nehány szó Euripidesről és a görög drámáról. (Budapesti III. ker. főgimn. 3—19. l.)
- Márffy Oszkár*: Lukianos hatása az utókor irodalmára és művészetére. (Budapesti VII. ker. külső főgimn. 3—13. l.)
- Márffy Oszkár*: Lukianos: Hogyan kell történetet írni. (Rákospalotai Wagner-féle intézet 3—28. l.)
- Resch Aurél*: Egy fejezet a latin esettanból. (Fogarasi áll. főgimn. 3—9. l.)
- Révai József*: Commodianus, az első keresztény latin költő élete és művei. (Szabadkai áll. főgimn. 9—58. l.)
- Rorák Imre dr.*: A főnevek alakтана újabb irányú latin grammatikáinkban. (Czeplédi főgimn. 3—20. l.)
- Schinner Lajos*: Lucius Annaeus Seneca ethikai aranyigazságai. (Nagyszombati főgimn. 1—29. l.)
- Varga Gábor*: Levelek Olaszországból. (Csurgói főgimn. 3—45. l.)

II. Magyar nyelv és irodalom.

- Burger Arthur*: Báróczy Sándor pályája. (Székelyudvarhelyi kath. főgimn. 3—50. l.)
- Czapári László*: Ányos és Virág hazafisága. (Székesfehérvári főgimn. 3—28. l.)
- Farkas Pál*: A nógrádi palóczok eredete. (Balassagyarmati főgimn. 3—27. l.)
- Fóris Miklós*: Toldy Ferenczről. (Zilahi Wesselényi-kollegium 9—41. l.)
- Fülöp Sándor*: Az összetételek; keletkezésök és elhomályosodásuk. (Kiskunhalasi főgimn. 3—29. l.)
- Horváth Ferencz*: Jókairól. (Karczagi gimn. 12—16. l.)
- Kovács Bernardin*: Kézirati iskolai drámák a XVIII. századból. (Kézdivásárhelyi kath. főgimn. 23—46. l.)
- Lakatos Vince*, I. az I. alatt.
- Madarász Flóris*: Jókai Mór regényei. (Egri főgimn. 3—29. l.)
- Márkos A.*: Igék a nyikómenti székelységben. (Kolozsvári unit. kollég. 3—16. l.)
- Orbán Gábor*: A magyar nemzeti énekmondás. Privigyeyi gimn. 3—38. l.)
- Pintér Jenő*: Akadémiai törekvések a nyelvtudomány terén. (Jászberényi főgimn. 3—18. l. és különnyomatban.)
- Romanecz Mihály*: Bárd Miklós költészete. (Ungvári főgimn. 5—31. l.)
- Szücs István dr.*: Csonkoni és Toldy Ferencz. (Debreczeni róm. kath. főgimn. 7—24. l.)
- Tihanyi Gál*: Helyesírásunk küzdelmei. (Komáromi gimn. 1—49. l.)
- Vadász Norbert*: Dukai Takács Judit. (Szombathelyi főgimn. 9—40. l.)
- Vajthó Zoltán*: Kisfaludy Károly «Mátyás deák» című vígjátéka. (Podolini algimn. 3—10. l.)
- Tompa Mihály, mint elégiaköltő. (Tatai algimn. 3—26. l.)

III. Modern philologia.

- Benka Gyula*: Hauptmann Gellért drámája. (Szarvasi főgimn. 5—54. l.)
- Cupar Rezső*: A román nyelv hangsúlya és szörendje. (Belényesi gör. kath. főgimn. 157—178. l.)
- Földvári György*: Anna Luisa Karschin. (Lévai főgimn. 9—35. l.)
- Paal Gusztáv*: Schiller egyénisége. (Marosvásárhelyi kollégium 1—21. l.)
- Szelényi Ödön*: Luther. (Késmárki liceum 16—25.)
- (Budapest.)

Közli: SCHMIDT MÁRTON.

VÁRKONYI BÁRÓ AMADE LÁSZLÓ KÖLTÉSZETÉHEZ.

Amade költeményeinek legteljesebb és leggondosabb gyűjteményét Négyesy László adta az *Olcso Könyvtárban* (309. sz.) 1892-ben. Fölhasználta benne mindazt, a mit előtte Amadéra szétszórtan közrebocsátottak, és mindazt, a mi előtte ismeretes Amade-kézirat vagy gyűjtemény valahol volt. Azóta Vértesy Jenő közzétette a Vég helyi gyűjteménnyel a Nemzeti Múzeum könyvtárába került Amade-féle iratokat, és teljesen tisztázta a Vég helyi nevéhez fűződő Amade-hagyományokat (Irod. Közl. 1902.). E közlemények és az ennek alapul szolgáló irományok és levelek fölhasználásával készült legújabb életrajz (Várkonyi Amade László báró élete és költészete. Irta Kerestély Olga. Kolozsvár, 1905. 8-r. 116. l.) nagyon kevés járult Amade-irodalmunkhoz. Ennek következtében még ma is Négyesy és Vértesy nyomában kell járnunk, ha Amadénk vonzó alakjára vissza-visszatérünk és az egykor oly népszerű lírikus költői kincsesházát gazdagítani akarjuk.

Amade ismerői előtt tudott dolog, hogy a Négyesy kiadásában megjelent gyűjtemény nem foglalja magában Amadénak minden munkáját, noha az a maga dátumáig a lehetőség szerint teljes, és a kiadás gondos és megbízható. A hagyomány, mely Amadét körüllebegi, az irodalmi tudat, mely költészetéről kialakult, egyaránt tisztában vannak azzal, hogy Amadénak még igen sok költeménye várja a fölfedezést. A XVIII. század énekes-gyűjteményeiben egy egész sereg olyan ének van, melyre minden nagyobb lelkiismereti furdalás nélkül ki lehetne mondani Amade szerzőségét. Ez a hagyomány, mint sok más, komoly alapon épült, s az irodalmi hitet eddig minden egyes esemény, mely Amadét illette, igazolta és megerősítette. Amade költeményeinek 1755-ben és 1836-ban megjelent gyűjteménye óta máig a kiadott és napfényre került adalékok szinte megkétszerezték munkásságát. Értéhetővé tették azt a könnyűséget és termékenységet, melyről az egykorúak tesznek említést, hogy a költemény szinte készen és minden megerősítés nélkül került ki tolla alól. Valóban így is kellett lenni, mert különben alig tudnók magyarázni, hogy azokban a csodálatosan

változatos formákban, szinte bántóan keresett strófa-szerkezetekben és kimeríthetetlennek látszó változatosságban, mely költeményeinek külső alakját jellemzi, teljesen könnyen mozgott, és rajtuk inkább a hevenyészés, mint a színező, alakító, egyengető csiszolás nyomát láthatjuk.

Az ismeretlen Amade-versek tehát nem meglepetés, hanem várt gyarapodás számba mennek most is és fognak menni ezentúl is. Ha majd a XVIII—XIX. századok lappangó irodalmát egészen átkutattuk, kéziratossá énekes-gyűjteményeinket rendszeresen átvizsgáltuk és magánlevéltáraink anyagát is közkinccsé tettük, egyre-másra fogjuk megállapítani az addig ismeretlenül lappangott anyagban Amadénak elárvult költeményeit.

Az alábbiakban ilyenemű munkánk közben, inkább csak tarlózgatás, mint kalászszedés gyanánt, egyetlen gyűjteménynek ismeretlen Amade-verseit fogjuk bemutatni. Ismeretlenek a mi szemünkben, úgy is, mint Amade versei, úgy is, mint régi költészetünknek eltemetett emlékei. De nem voltak ismeretlenek elődeink előtt, kik ezeket (és még másokat is) igen sokszor másolták, és ha sejtésem nem csal, mindeniket énekelték is. Ez énekelt és folyton másolt lírai készlet szinte százados életet élt, részint élőszóban megtartott hagyomány, részint leírt és megkötött költészet alakjában. A másoló azonban csak a szöveget jegyezte le, de már a hangjegyzésre nem volt tudománya, s úgy érezte, nem volt szüksége sem. Mert hiszen mindenki tudta az áriát. De szükség volt a versre, mert egy-egy áriára több más és más vers ment. A gyűjtők és másolók tehát inkább a szövegre gondoltak, mint a dallamra, mert egyrészt könnyebb végét fogták a dolognak, másrészt nem akartak fölösleges munkát végezni. A nótáskönyvek és daloskönyvek összeíróit hasonló gondolkodás jellemzi. A mi a népi költészet gyűjteményeire egészen természetesnek látszik, áll azokra a gyűjteményekre is, melyek vegyes (vagy tisztán műköltészeti) anyagot tartalmaznak.

Irodalmunk és zenénk a lappangó költészetnek erre a részére még nem eszmélt, kutatóink még mindig csak az ismeretlen szöveget keresik. Nem gondolnak azokra az aprólékos vonásokra, melyek egy-egy ilyenféle gyűjtemény kiállításában már figyelmet érdemelnének, de olyan jelentékteleneknek látszanak, hogy még akkor sem törődnek velők, ha esetleg észrevették. Hogy egy példát mondjunk, a *repete*, vagy az ennek megfelelő jelzés (:...:), mint zsolnárainknak minden kiadásában láthatjuk, tisztán zenei emlék és arra tanít, hogy az ily *repetés* szövegek éneklésre voltak szánva. Ez csak külső és figyelmeztető jel, de az egyes strófák szerkezeteiben is rejlenek olyan különleges vonások, melyeket másból, mint a dallam sajátságából megfejtteni nem tudunk. Régibb zenénk emlékeiben pedig egész sereg

olyan szöveget találunk, melyek verses gyűjteményeinkben is szerepelnek, és pedig a nélkül, hogy a hozzákapcsolt melódiát valamiképen sejtetnék, vagy elárulnák. Bartalus zenei gyűjteményében számos énekelt versünk van, Horváth Ádám Énekei között nemcsak népdalok, hanem a maga korabeli műköltészet termékei is, melódiájukkal együtt jelennek meg. A nótázott vers és énekelt költészet sokkal régibb tulajdonsága minden irodalomnak és népnek, semhogy azt különleges érdek nélkül igazolni kellene. Nálunk ez a különleges érdek abban nyer fontosságot, hogy a XVIII. század zenei átalakulását érezteti. Mert, hogy addig nemzeti zenénk meglehetősen érintetlenül élt és saját jellege szerint alakult, abban alig lehet kétség. Ellenben, hogy a XVIII. század folyamán megindult új művelődési és politikai irány nyomában a nyugoti kultúrával az idegen zene is erősebben terjedt, azt épen e kornak sajátos szerkezetű verseivel lehet legjobban éreztetni. Meg abból, hogy a század végén már egészen a német és francia táncz, meg a német és francia műveltség honosodott meg mi nálunk. A zenében és a tánczban némi olasz hatás is mutatkozik, de a *minét* és a *langaus* mindent elnyom.

Amade változatos és sokfelé kalandozó életet élt, a világból mogorva és szeszélyes vén emberré vált, ki falujába vagy udvarházába annyira visszavonult, mint bármely maradi magyar nemes, ki soha ki nem lépett a vármegye vagy az ország határából. A daliás és hódító katona öreg korában korához nem illő szerelmekre vadászott, vagyona romjain és családi élete katasztrófáin szinte alig töprengett, de egy-egy rosszul sikerült kirándulás épen annyira kedvét szegte, mint a kicsapongásai nyomában járó betegségek és bajok. Élete azonban tele volt dallal, szerelmi kalandjait három ország ismerte, szépeit három nemzet nyelvén is képes volt megénekelni. Nagy dalos volt és fiatal korában kitűnően énekelt. Katona korában sokat barangolt, mindenütt ragadt rá egy-egy idegen dallam, egy-egy idegen strófa. Az idegen dallamra könnyebben ment magyar szöveget költeni, mikor később az a dallam daliás múltjából visszacsengett. Az idegen strófa megmaradt emlékében, és alkalomadtán, talán önkénytelenül, rámat adott egy-egy sajátos versének. Emlékezetben maradt róla, hogy folyt belőle a vers, irodalmi nyomunk van arra, hogy ismert költeményeit tartalmazó kézírás korántsem foglalja magában mindazt, a mit egy másik, a Kultsár-féle gyűjtemény tartalmazott.

Az Amade-kérdés tehát nincs lezárva, sőt inkább akkor nyílik meg igazán, ha a mostani kéziratához hasonlók tüzetes vizsgálat alá kerülnek.

Bodó-Baári és Nagy-Lútsei Mészáros Ignác, a Kartigám kisaszony szerzője. 1794-ben egy kötet kéziratot bocsátott a budai cenzor

elé,¹⁾ hogy azt azután a magyar közönség támogatásával kiadhassa. E jó szándék és ennek megvalósíthatása közé azonban igen szomorú esemény férközött: Martinovics és társainak főbenjáró pöre, mely éppen azokban a hónapokban izgatta leginkább a magyar világot, mikor a benyújtott kézirat a cenzúrát járta. S mikor Bercesenich, a budai cenzor, 1795 márczius hó 17-én Mészáros kéziratát az imprimaturával ellátta, írók és közönség egyaránt azt a fordulatot lesték, mely a pörnek utolsó és gyászos jelenetét, a május hó 20-án végrehajtott halálos ítéletet hordozta magában. Az írók megdöbbenve állottak a szabad gondolat vérpadja előtt, a közönség az országra szóló és titkolt gyászban a gondolat és toll embereiért csak aggódni tudott. Ez a pör szépen induló irodalmi bontakozásunkat igen messzire vetette vissza. Egyéb jelenségeken kívül ennek kell tulajdonítani, hogy a Mészáros-féle engedélyezett kézirat sem jelent meg. Legalább nincs tudomásom róla, hogy megjelent volna.

A kézirattal tehát nem volt mit tenni. Az eredeti valahol hanyódik az Aranykertben vagy hol, a cenzúrai második példa pedig a Nemzeti Múzeum könyvtárába került a többi cenzúrai kézirattal. (Jele: 208. Quart. Hung. I. köt.). Mátray Gábor azután a kéziratok rendbe szedésekor talált egy másik ilyen című kéziratot is, s így e két kötetet egy cím és jelzés alatt összefogta, bekötötte és helyre osztotta. A második kötetnek azonban nem adott sem külön címlapot, sem utalót, noha annak az előbbtől lényegesen eltérő címe az utalót legalább is igazolta volna.²⁾

¹⁾ Csallóközi | Ódák és Énekek | mellyeket | E Ligetbéli némelly Verselő | Elméknek találmányiból, má | soknak is jelesebb gondolatiból | össze-gyűjtvéen egynehány maga | toldalékaival meg-bővítve | közönséges mulatságnak ked | véért ki botsátott | Arany-Kertből | Bodó-Bári és Nagy-Lútsei | Mészáros Ignázt. | N. II. | — A «kibocsátott» helyén először «nyomatás alá adta» volt írva, melyet a későbbi változtatás alkalmával keresztül húztak. A lap alján a kolophon helyén vakarás látható, de még ki lehet olvasni, hogy ott Arany-Kert és az évszám volt írva. Az évszám azonban olvashatatlan. A felső javítással egykorúan itt meg azt írta Mészáros: hic libellus approbatus in fine. Mátray Gábor a II. után «ik kötet» és az 1795 évszámot jegyezte föl.

²⁾ Tsallóközi | Ódák és Énekek | mellyek, Néhai Méltóságos Várkonyi | , és Martzalteui Báró | Amadé László Úrnak, és Má | soknak munkáiból a Szép gon | dolatoknak, Magyarorságnak, és | ezekben gyönyörködőknek kedvéért | össze-szedegettettek. | Bodó-Baari és Nagy-Lútsei | Mészáros Ignázt által | 1765 esztendőben . . . A címlap alján későbbi kéztől, valószínűleg az öregedő Mészáros kezétől: «Nyomatás alá Gróff Barkóczy Ferentz köszöntő Versiig már le vannak írva külön» feljegyzést olvassuk. Az «I-ső kötet» megint Mátray kezétől való.

Az így összepárosított két kötet alapján csakugyan együvé is tartozik, mert mindkettő Amade László verseit tartalmazza. Az egyik, mely 1795-ben imprimálva van, minden valószínűség szerint azonos azzal, melyről a másik kötetben azt olvassuk, hogy nyomtatás alá le van írva. A másik tehát ennek a nyomtatás alá leírottak az eredetije vagyis forrása. Így nagyjában el is fogadhatjuk ezt a véleményt, de részletes összehasonlítás meggyőz arról, hogy a másolatnak ez a kötet csak *egyik* forrása, mert hiszen sem az énekek sora, sem maguk az énekek nem egyeznek meg mindenben, sőt a nyomtatás alá készített kötetben olyan énekek is vannak, melyek a másik kötetből ki nem kerülhettek. Így hát, noha a cím és a feljegyzés tanúsága szerint könnyen lehetne e két kötetet eredeti és másolt példának tartani, mégsem mondhatjuk, hogy az egyik a másiknak másolata, legföljebb azt, hogy a másolatnak egyik, nagyon kimerített, forrása.

A két kötetnek egymáshoz való viszonya arra tanít, hogy mind a kettő közös célra szolgált volna, ha t. i. akár 1765-ben, akár 1795-ben megjelenhettek volna. Továbbá arra, hogy mind a kettő «összeszedettetett a szép gondolatoknak, a magyarságnak és ezekben gyönyörködőknek kedvéért». Végül arra is tanít, hogy az egyik a másiknak 30 év múlva megismételt replikája, hogy mind a kettőt Mészáros Ignác tervezte és ő is gondozta volna, hogy az első elhallgatja Amade nevét, míg a második erősen kiemeli.

A cenzúrai kéziratban bennünket különösen két vonás érdekel. Az egyik, hogy mindjárt Amade halála után verseit ki akarták adni, a másik, hogy ez az Amade-kiadás rejt-e magában olyan énekeket, a melyekkel Amade költészetét gazdagítani lehet?

Mindenesetre jellemző, hogy az Aranykert énekesét az Aranykert novellistája akarta föltámasztani, nemcsak halottaiból, hanem abból a készakarva terjesztett agyonhallgatásból is, mely a daliás katonát öreg korának gyengeségei miatt, szinte még életében elfeledtette. Ha megemlékeztek is róla, a gúny hangján emlékeztek meg. Mészáros maga is baári születésű, baári birtokos és Amadénak fiatal korától kezdve bizonyára személyes ismerőse. Abból, hogy öreg barátjának verseit meg akarta menteni és hamarosan ki akarta adni, nyilván következtethetünk valamely közelebbi viszonyra, mely közte és Amade között az évek folyamán kialakult. Mészáros élete delén (44—45 éves) volt, mikor Amade meghalt. A fiatal Mészáros már ifjú legény korában tisztelettel és vonzódással vehette körül az akkor még rangja és ereje virágjában álló nagyrangú, fényes katonát. Ez a tisztelet később könnyen válhatott kölcsönös barátsággá, kivált ha tudjuk, hogy mindketten írók voltak; ha tudjuk, hogy egymásra voltak utalva abban a kis felső-csallóközi faluban; ha tudjuk, hogy Mészáros a Batthyány-

család egyes alapítványainak kezelője volt és József érseknek bizalmas embere. A szentszékekkel állandó levelezésben álló és házassági pörét itt sürgető Amadének bizonyára volt alkalma arra is, hogy Mészáros barátságára támaszkodhassék. De ezekről eddig nem volt alkalmunk írásos bizonyítékokat találni. Csupán a feltűnő jelenség kapcsán tapogatózunk a közöttük kialakulható viszonyról.

Mészáros vállalkozása, bármi lett legyen annak belső indító oka, mindenesetre a figyelemre legméltóbb, mi Amade költészetének a maga korában való megbecsülésére az eddigieken túl fölmerült. Eddig ugyanis más bizonyítékunk nem volt arra, hogy Amadét ki akarták adni, csupán ama néhány istenes-ének, mely azonban épen a világi lírában kiváló Amadét rejti el. Mészáros törekvése egyben korának is ítélete, és megerősíti azt a szokást, melyről énekes-gyűjteményeink tanulmánya győzött különösen meg, hogy Amadének szerteszórt énekeit egyre-másra írják, gyűjtik és másolják.

A másik kérdés, mely minket közelebről érdekel: mivel gyarapítja ez a két kötet Amade verseinek eddig ismert sorozatát. Erre azonban első helyen is azt kell kimutatnunk, hogy ez a gyűjtemény tényleg Amade verseinek gyűjteménye-e és hogy a benne előforduló énekeket Amade énekeinek minősíthetjük-e?

Az 1795-ben imprimált kötet 144 levélből áll és benne *rövid előbeszéd*en kívül I—CXXXIX számozással 139 éneket találunk.¹⁾ A kötet elejétől végig egy kéz írása, valóságos nyomda alá való másolat. A végén néhány fogás papiros durvább minősége miatt az írásnak némi módosulása a járatlanabb olvasót könnyen megtévesztheti, de a figyelmesebb és gyakorlott olvasó azonnal észreveszi, hogy az írásnak e különbségét csak a papiros minőségének a különbsége okozza. A kötet bekötésekor a CXXII—CXXV. sz. énekek kerültek a legvégére, ezeket megelőzi a CXXVI—CXXXVIII. jelzett ének és még ezt az utolsó ének, a CXXXIX. számú, mely után a *Vége* befejezést is látjuk. Úgy látszik, hogy a kézirat eredetileg csak odáig terjedt (254 pag.), a hol a *Vége* szó olvasható, hogy később fűzték még hozzá az egykorúlag tovább számozott 255—264 pag., és a tovább nem számozott (jelenleg 129—138) leveleket. Az említett 264 lapon is van egy *Vége*, s a 138. levelen fennmaradt üres hely keresztvonásokkal át van húzva, hogy oda a cenzúra után már semmit se lehessen írni. Így azután az tűnik ki, hogy a kötet ebben a meg bővített formájában került a cenzor elé, ebben volt eredetileg összefűzve, hogy ily módon a kötet bekötésekor Mátrayt a tapasztalt zavarért felelősség nem terheli.

¹⁾ Épen 139 éneket foglal magában a Négyesytől *jöcode*nek nevezett kézirat is. Ez természetesen csak véletlen egyezés. *Szerk.*

Az így leírt kötetben tehát 139 ének van a *Rövid előbeszéd*¹⁾ szerint sok kasokból összeszedve. Higgyük el, hogy sok kasból, de mondjuk ki bátran, hogy ez a sok kas mind egy méhesből, Amadének a méheséből való. Az egyik kast Mészáros maga is megnevezi: Amade László személyében; a többit pedig «e ligetbéli» némely verselő kifejezés alatt foglalja egybe. «E liget» = Aranykert, Amade szék-helye, Baár, és így körülírással is csak Amadére tér vissza, kit névszerint nem nevez meg, de a körülírásban olyan világosan kiemel, hogy félreismernünk alig lehet.

A czímbe rejlt enigma megfejtését a két kötet igazolja. Mert benne a Négyesy kiadásában Amade művei gyanánt föltalálható énekek közül 97 éneket, kétségtelenül hiteles Amade-éneket, közöl. Hiányzik belőle a Négyesynél XXI., XXIV., XXVI., XXXII., XLIII., XLV., LIII., LXXIII., LXXX., LXXXVII., XCII., IC., CIII., CV., CVI. és CXII. jelölt 15 ének, de mindezek benne vannak a másik kéziratban, mely így teljesebb és ezekkel a kiegészítő énekekkel nagyjában a Négyesy-féle főcodex egyik variánsának látszik. Tegyük hozzá, hogy az így I—CXIII-ig kiegészülő énekek abból a kötetből valók, mely Amadét czímlapján szerzőjeül vallja. Nyilvánvaló, hogy az a kötet, melynek nagy része abból a kéziratból való, mely határozottan Amade nevével viseli, méltán tartható Amade költeményei egyik gyűjteményének, kivált ha az abban található és eddig meg nem határozott énekek külső és belső vonásai minden fontosabb tulajdonságukkal Amadéra mutatnak. Ha a két kézirat egész anyagát egybefoglaljuk, Amade verseinek eddigi sorozatát még 28 új énekkel gyarapíthatjuk. Ezek közül pedig kétségtelenül Amadénak kell visszavivnunk a második kötet 119/b.—130 levelein lévő *Azt hallottam szerelmesem. — Megcáltozott immár szívem. — Oh én szegény bűnös lélek. — Mennynek, földnek ura. — Majd hamuvá, hamvas porrá. — Nagy baj lévén bús szívemen* hat éneket, mert hiszen ezek Amadénak sajátkezü írásával vannak

¹⁾ Sok kasokból szedtem ezt a kis gyűjteményt kiválasztván a szebb és világosabb színt, tellyes lépeikből a gazdag méheknek sok virágrúl szívott Rósa-mézeiknek. Egy kasba raktam itt számmal és rendével mindeniknek elől fel-tett értelmével. Mulasd magad véle. Te! Kegyes olvasó! Kiben ver eleven ér, vér, s szív még buzgó, Néked régen szántam e gyűjtött Odákat, Cyprus szigetében éneklelt dalokat: Verd és dalold te-is hangos kintornáddal, És zengjed ékesen pengő tziteráddal.

írva, és pedig úgy, hogy ez a 11 levélből álló fogás egyszerűen hozzá van véve a Mészáros kéziratával megszakadó (134. számmal jelzett) fogáshoz, a megszakadó szöveg kiegészítéseül. Ez az egy tény pedig fényesen bizonyít az egész kéziratnak megbízhatóságáról, az ismeretlenül lappangott versek Amade-szerzőségéről.

A második kötet (208. Quart. Hung. II.) 185 levélből áll. Elöl a már közölt címlap, utána énekek lajstroma abc-rendben, 2—4 lev.; azután egy lakadalmi üdvözlő vers, argumentum és ének, együtt 5—8; Faludinak és másoknak néhány éneke, 9—13 lev.; a 14-ik levélen kezdődik a kötet teste, mely Amadénak szintén 139 énekét foglalja magában; a 130 levéltől kezdve különböző kezektől származó és különféle kiállítású énekek vannak és pedig a 132—143 levélig terjedő részén megint Amade-versek vannak, de ezeket is két kéz írta; a 144 levélen kezdődik a már jelzett köszöntő vers, Barkóczy Ferencz tiszteletére; azután horatiusi fordítások, ismeretlenek a XVIII. század végéről való versei; Rákóczi nótája, idilliumok stb. következnek, a kötet végéig.

Ebből a leírásból talán kiviláglik már, hogy ennek a második kötetnek csak a 14—144, szorosabban 130 levélig terjedő része az, a mi igazán a Mészáros címlapjának megfelelő tartalmat teszi: Amadénak verseit, és az 5—13 levélen, meg a 145—185 levélen lévő anyag pedig ama mások munkáit teszi, melyet a címlapon ígért.

A kötet anyagának ily szétválogatása után szinte határozottan merjük állítani, hogy a jelzett 139 ének Amadéé. És ime, a becsületes Mészáros megint gondos volt, mert a XLI. énekhez oda teszi: «ez más munkája», tehát az Amade-versek között található egyetlen idegen szerzőjű éneket külön is megjegyzi. Ennek következtében 138 éneket kell Amadénak tulajdonítanunk. És pedig abból 118 már ki van adva Négyesynél, egy (a LXII. sz.) kétszer van leírva, így 19 oly ének marad ebben a kötetben, mely Amade költészetét fogja gazdagítani.

Összevéve most már mind a két kötetnek megrostálásából kialakult eredményt, 28 éneket vindikálhatunk vissza Amadénak, illetőleg 28 énekkel gazdagíthatjuk Amade líráját.

Az alább közlendő énekek közül a római számmal jelöltek az I. kötetből valók (de a XXVI., LII., CXVII. kivételével a többi megvan a II. kötetben is), a 134-es s a szám nélkül közölt darabok a II. kötetben olvashatók. Az LII., CIX., CX., CXIV., CXV. és CXIX. darab más kéziratoss gyűjteményben is megvan.

XXVI. (1.)

Ne hidj minden szívnek s mord tekintetének
Mert gyakran csak színli titkát szerelmének.

1.
Mord pillantás ravasz jel,
Ritkán egyez a' szívvell!
Mások előtt tsak titkolja,
Szeretétét nem árulja:
Gondolnád, hogy gyűlöli,
'S annál jobban kedvelli.

2.
Esküszik mint Eretnék:
Hogy senkit nem szeretett.
Reitve tartja már melyében,
Zárva szive szekrényében,
Kiért titkon szenved¹⁾ kint
Ha nem látja naponkint.

3.
Senkit én nem itélek,
De egy illyent esmérek,
A' ki titkon egynek hive,
Világ előtt de meg-vetve
Mutat reá szemeket:
Igy tsalja más szíveket.

4.
Zászlós vitéz az a' kép,
A ki néki kiváltkép
Megtetszett ép termeteért
Keilemetes erköltsiért,²⁾
Okos nyújasságáért,
Betses vidámságáért.

5.
Azt is tudom felőle,
Hogy első e' szerelme!
Mélyebb fészket ver pediglen
Első tűzben a' szerelem:
Nehéz is azt sarkából
Ki forgatni 's lángjából.³⁾

6.
Régen nézem fél szemmel,
Nem mondhatom, vig szívvell
Szép Clionak szűz örömét,
Leanderhez titkos kedvét;
Mert, oh! én is, a' mint nem
Véltem, Cliot megszerettem.

7.
Orpheushoz megyek hát,
Adja tsuda hárfáját:
Addig verem, és éneklek
Hallattára hiv szerelmem,
Mig szívét fel-lángolom,
Leandertul el-tsalom.

8.
Szeretetnek Istene!
Segélj e' szerentsére.
Meg-fogadom oltárodnál,
Hogy állandóbb Leandernál
Hive leszek Clionak,
Hive leszek Clionak.

LII. (2.)

Boszsúra fordul olly szeretet,
Ki állandóságot nem érdemelhetett.

Nem tudom, ki szeretne,
Ha mint én úgy esmérne; stb.

Ez ének több kéziratos gyűjteményben is előfordul. Megvan a többi között P. Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekeiben* is, honnan a *Figyelőben* (XV. köt. 366. l.) Gerecze Péter közölte is. Azonban a Horváth-féle két kézirat egyikében sincsen Horváth költeményeül megjelölve, tehát nem Horváthé, hanem másé. Horváth mások énekeit is fölvette gyűjteményébe, fölvette Amadénak több énekét is. A magáit megjegyezte, de ehhez a tulajdont őrző jegyet nem tette oda. Eddig gazdátlan ének volt, gyűjteményünk alapján Amade írta. Pedig a gondos Mészáros kétségbe látszik vonni e föltevést. A II. kötetnek LIX. alatt álló ugyanez énekhez ezt jegyzi oda: «Ez nem ide való Gyü-

¹⁾ Kijavítva: Miért szenved ezer kint.

²⁾ Kijavítva: Nemes és szép erköltsiért.

³⁾ Ki mozdítani 's lángjából.

mölts. • Már most annyit jelent-e ez a megjegyzés, hogy nem Amadée? Nem gondolom, inkább annyit: nem kellene fölvenni a gyűjteménybe. A hol a szerzőséget akarja megjegyezni. világosan szól, mint említettem.

CIV. (3.)

Madárkák is vigasztalják sokszor a bús szívet,
'S értelmes énekikkel adnak búsoknak jó kedvet.

	1.		4.
Nagy baj lévén bús szívemen, Ki engem emésztet, Egy kertbe mentem, hol Flóra Szép rósákat hintett: Ez engem egy dologra kér, Bánatot szívenrül el-vér, Felele: Hallod-e?		Az áihatatlan szerentse, Mi haszna, ha gyötör! Hogy meg-fosztott szerelmemtül Mint ki-vont éles tör! El-választott az kegyestül, El-kergetett az kedvestül Szertelen, Véletlen!	
Madárkák mit énekelnek, Néked jó hirt jelentenek: Azt mondá: Patsérta: Erre, erre térj, térj, térj.		Vallyon jutok-é kedvemre, Avagy mikor vallyon hul-lé Rólam az Setét gyász, Mondá holló: crasz, crasz, crasz.	
	2.		5.
Oda mentem, hát sok madár Külömb éneklését, Hangitsálló szavainak Hallom szép zengését: Egy mondá: azt ne kesergesd, Szerentséd' próbára ne vesd, Ne rontsad, Ujitsad; Mindenekben erre tekénts, Kit ő kíván nálad az kints, Néki ¹⁾ nints, Búja ²⁾ sints; Mondá tziene: nints, nints, nints.		Kétségben estem volna már, De szerentse táplál! Hogy még öszve-kerülhetünk, Abban módot talál, Ha szerentse kerék fordúl, Helyébül egyszer ki-mozdúl, Megy hová Akarja: Ki ma innét, holnap lesz túl, Mondá galamb, hogy fordúlj túl, Tehát türj, Mint egy für; Mondá gerlitze: türj, türj, türj.	
	3.		6.
Vallyon kedves madárkáért, Meg-térő vigságért, Kinek szive ne epedne, Ily fenylő tsillagért! Láthatom-e még a kegyest, Tőlem el-maradtott kedvest! Jaj nagy kár! Hogy nem vár! Inkább látot volna halál, Hogysem kegyes tőlem el-vál, Jaj nagy kár, Nints itt már! Mondá varjú: kár, kár, kár.		Igy kinos türésink után Öszve találkozáink! Megújult víg örömünkben Szépen nyájaskodánk! Az kertben zengedezések, Kellemetes beszélgetések Valának, Szólának: El-távoztak a hamis szók, Meg-öletett az mérges pók! Nints okok, Sem gántсок! Mondá tsóka: tsók, tsók, tsók.	

¹⁾ Az eredeti szövegnek e szavát kivakarták, mivel pedig a tintát teljesen kivenni nem lehetett, a régebbi szó vonásai a ráírt új szó vonásaival úgy összefolytak, hogy csak a II. kötetből lehet pótolni.

²⁾ A II. kötetben: *Búza*.

CV. (4.)

Melly kinokat ütnek két szemek egy szívben,
Senki nem hiszi, tsak ki esett szerelemben!

1.
Szerentsétlen szempillantás!
Mellyben meg-esmértelek!
Mert rabb lettem, hálódiban estem,
Mihelyest szemléltelek!
Kegyes szemekkel
Szép tekintetiddel
Már magadhoz kaptoltál,
Szabadságtúl
Vígasságtúl
Hertelen megfosztottál.

2.
A szerelem, hogy győtrelem,
'Tsak másoktúl hallottam!
Melly nagy a' tüze, melly tsúfos ize!
Soha meg-nem próbáltam:
De már megvallom
'S ugy tapasztalom.
Bizony! kinos fájdalom!
Szív emésztő,
Jó kedv-vesztő
Keserves aggodalom!

3.
Egyedül egy reménysége
Meg-sebesült szívemnek!
Gyámola, és gyógyítója
Légy szomorú lelkemnek
Mert tsak rajtad áll,
Gyenge virág száll,
Halálom, és életem!
Kérlek! szánj-meg,
És gyógyíts-meg!
Máskint ér veszedelem!

4.
Sebeimet ki-nitottam!
Meg-mondtam fájdalommat!
Többet ne gyuítsad, sótt inkább oítsad!
Fel-lobbant lángjaimat!
Benne mi hasznod,
Ha így fogyasztod
Néked szentelt hivedet,
Már ne kinozz,
'S jobb sorsra hozz!
Nisd-meg kegyes szivedet.

5.
Tyrannának természeté
'A fene kegyetlenség!
Szép szemeidet, gyenge szivedet,
Illet szelid kegyesség!
Vedjed kezedben,
Tédd kebeledben
Ez alázatos versem;
Engem meg-ne vess,
Légy hozzám kegyes!
Ne utáljad kérésem.

CVI. (5.)

Két sziveknek el-válása, kik egymást szeretik,
Ad szomorúságot, de győzni kelletik.

1.
Keserves fájdalom,
Kinos aggodalom,
Epeszti lelkemet
Fúrdalja szívemet
Tompítja nyelvemet,
Fogyasztja elmémet,
Rontja víg kedvemet.

2.
Mert az én édesem!
'Es egyetlen Egygyem
El-méne előlem,
El-szálla¹⁾ mellőlem,
Nem hall hirt felőlem,
Távol esett tőlem,
'S nem tehet jót velem.

1) A szövegben hibásan: El-szállja mellőlem.

3.

Ah hiv fény tsillagom,
 Ki voltál hajnalom!
 Ugyan mit vétettem!
 Vagy ellened tettem,
 Vagy mit tselekedtem,
 Miért érdemlettem,
 Hogy árván hagysz engem!

4.

Tudod nálad nélkül,
 Társaságod nélkül
 Olly vagyok, mint az rab,
 Keserves éj és nap;
 Hánj mindenféle hab,
 De az még mind rosszabb:
 Hogy a' halál el-kap.

5.

Már mit tudok tenni,
 Annak meg-kell lenni!
 Hogy töled el-váljak,
 Új kínokra szálljak,
 Örömet ne várjak,
 A' meddig nem látlak,
 'S mindig gyászban járjak.

6.

De ámbár meszsze mégy,
 'S más országokban légy,
 Maradsz a' szivemben,
 Szüntelen eszemben,
 Örökké elmémben,
 'S emlékezetemben
 Egész életemben.

7.

Te is azt tselekedd,
 Hogy koronáját vedd
 Az állandóságnak,
 Drága nagy jószágnak!
 Nem feslett hívságnak,
 Hanem tisztaságnak,
 'S igaz barátságának.

CVII. (6.)

Sors, üdö, kétlenség sziveknek nagy búját
 Szerzi, el-választván édes barátságát.

1.

Nints! ah nints, 's nem lehet ollyan ház,
 Légyen halál bár!
 Mint ha sziv szivétől, el-jegyzett kinfstétül
 Véletlen bútsút vár!
 Nints öröme! könyves szeme!
 Sir bús szive, halál élte!
 Jaj tehát nékem is már,
 Már el-busit gyászos kár!

2.

Mit tovább miveltek, Egek!
 Melly kint hintetek!
 Szerentse füláncját, leg-mérgesebb jajját
 Fejemre önthetitek
 Sziv-szakadást, zápor sirást,
 Halál kinzást, el-ajúlást
 Bátran reám ereszthettek,
 Meg nem gyóztök, nem félek.

3.

Bár árván bajok közt élek,
 Tűrök, szenvedek,
 Mégis hiv szolgája, jegyesemnek rabja
 Bizony holtomig leszek!
 Koporsomra légyen írva,
 És siromra magyarázva:
 Itt fekszik egy igaz sziv,
 Tsak egyhez örökön hiv.

4.

Méltó is, mert voltál hivem,
 S most sirsz hiv szivem!
 De ne bánd, ha vettél szivedben 's szerettél,
 Látod, tied életem!
 Mert bár meg-vegy, bár el-feleits,
 Én tisztellek, nem feleitlek,
 Távul is lész életem:
 Örököd én hivségem.

CVIII. (7.)

Elvált¹⁾ két szivek közt keserves a' várás.
 Sok bús gondokat hoz a' szives óhajítás.

1.

Ah már hová legyek!
 Nagy búmban mit tedjek!
 El-múlt víg napjaimnak fénye,
 Oda van óhajtott reménye
 Nyomorúlt éltémnek.

2.

Mert várlak óhajtvá,
 Említlek jajgatva!
 Neveden szólítlak, nem hallod,
 Miattad kesergek, nem látod,
 Jaj! árva fejémnek.

3.

Személyedet képzem,
 Erkezel-é? nézem!
 Mindentül kérdezlek: ha élsz-é?
 Ablakra futok: ha jössz-é?
 Mely nagy nyomorúság.

4.

Azért az én dolgom,
 Azt igazán mondom:
 Kin, bánat, bú, nyughatatlanság,
 Halálnál keservesebb rabság,
 Veszedelmes fogság.

5.

Esméred hivségem,
 Tisztán égő szivem,
 Jól tudod: kegyes személyedért
 Véremet, 's más nem ótsóbért
 Örömmel szentelem.

(Kolozsvár.)

6.

A miatt kívánhatom,
 Méltán is várhatom.
 Ajánlott kegyességedet:
 Meg-nem veted szerelmesedet,
 Úgy hiszem, 's remélem.

7.

De ennél is több kell,
 Ne késsél, és jöjj-el,
 Mivel tsak téged egyedül
 Óhajtlak, 's várlak szüntelenül
 Mint gerlitze társát.

8.

És meddig nem látlak,
 Zokogva kiáltlak!
 Mert tiszta hivségem! jól tudják
 Az Egek, bizony meg-boszszúlják
 Sok sanyargatásom.

9.

Végre már azt kérem:
 Talán megis nyerem
 Bús szivem vigasztalására,
 Több okot ne adj az bánatra:
 Hozzám jönni siess.

10.

Ha az meg-nem lehet,
 Tedd azt a' kegyelmet:
 Hivedrül el-ne felejtkezzél,
 És rólam gyakran emlékezzél,
 Szivedből ki-ne vess.

(Vége köv.)

ERDÉLYI PÁL.

¹⁾ «Elvált» «Távúlt»-ra javítva.

KĀLIDĀSA VIKRAMŌRVAŠĪ-JA.

I. A prologus.

Az Urvaṣī czímen ismert és idézett drámai költemény teljes címe: *Vikramōrvaṣī*. A név: *vikrama* = erő, hatalom + *Urvaṣī* szavak composituma, s Fiók Károly fordítása szerint¹⁾ jelentése: «a hőstettel megnyert Urvaṣī.»

Némi részben a görög didaskaliák szerepét játszsza a darab elején olvasható magyarázó két sor, mely elmondja: 1. a darab teljes címét; 2. közelebbről megjelöli a drámai műfajt, melybe a kérdéses mű tartozik; 3. tartalmazza a költő nevét. *Monier Williams M. A.* Hertfordban 1849-ben megjelent kiadása²⁾ szerint egész terjedelmében így hangzik: *Vikramorvaṣinām trōdakam sṛōkalidāsamahākaviviracitam.* Azaz: *Halld a Vikramōrvaṣī trōdakát, melyet Kalidasa, a nagy költő, szerzett. Trōdaka* névvel van tehát megjelölve a műfaj, melynek a körébe e dráma tartozik. Magyarázatáról később fog szó esni.

A görög drámai költésnek a formáit látjuk a darab külső berendezésében, úgy hogy e helyütt is utalhatok arra a véleményre, mely a görög dráma hatását véli észrevenni az indus drámákon. *Prastāvanā*³⁾ néven szerepel a darab tulajdonképeni cselekvényét megelőző prologus. A prologusnak is két része van. A drámai költés vallásos eredetét és mindig megőrzött vallásos jellegét tükrözi a *nāndī*,⁴⁾ a belépő-imádság,

¹⁾ A Heinrich G.-féle Egyetemes Irodalomtört. I. k. 120. l.

²⁾ *Vikramōrvaṣī*: a drama by Kalidāsa. Edited for the use of the students of the East-India College. E különben igen értékes kiadás mellett kitűnő hasznát láttam a *Bombay Sanskrit Series XVI.* k.-ben megjelent kiadásnak: *The Vikramorvaṣiyam, a sanskrit play, by Kālidāsa, edited with english notes, containing extracts from two commentaries, by Shankar Pāndurang Pandit M. A. revised and improved, by Bhāskar Rāmchandra Arte M. A. Third edition. Bombay 1901.* Indus kommentárja és angol jegyzetei miatt megbecsülhetetlen kritikai kiadás. Ennek a kiadásnak a kommentárjából merít az Urvaṣī egyik német fordítója is, ki nek a munkája szintén sokszor fordult meg a kezemben: Ludwig Fritze. *Universal Bibliothek 1465: Urvasi* (sic!), ein indisches Schauspiel von Kalidasa. Metrisch übersetzt von . . .

³⁾ A. m. bevezetés; drámai terminus technieusképen: prologus (compositum: pra = πρῶ, pro + stāvanā); irodalmi művekben általában: előszó (preface, introduction). V. ö. *pra-stāva*, mely Johnsonnak (a *Hitōpadēśához* adott) commentatiója szerint: an occasional or introductory eulogium, pre-lude, proem; *stava* = dicsérő ének, *√stavya*, dicsérni etc.

⁴⁾ Ugyancsak drámai terminus; köznapi jelentése: öröm, pl. *nān-danu* = a paradicsomkert.

mely némineműképen tán a *πίροδος*-szal volna összevethető. Ám a *nāndī* általános, a darab tárgyát távolról sem érintő körben mozog; áhítatos fohász rövid pár sorban Siva istenhez, a színészetet pártfogoló égi hatalomhoz, intézve. 18 szótagos versekben fordítva így hangzik:¹⁾

Kit a Vedatudományban elneveznek nagy²⁾ szellemnek,
S nincs hely, a mely befogadná, bár betölte földet, mennyet,
Ő, a kit mi *úr*nak hívunk, mert ez a név mást sem illet,
Egyedül csak hozzá méltó igazában e nevezet;
Mert elállván a lehellet, száll a lélek ő utána,
Prāna tűnván tör előre szabadulás után vágyva . . .
Örök isten! kit megnyerni igaz szóval, hő fohásszal;
Titeket is áldjon ő meg szerencsével, boldogsággal!

A *nāndī* tehát a nézőközönségre kéri *Siva* isten áldását. Ebben a minőségében is a görög drámai költésre emlékeztet: a Plautuséknál hagyományozott új-attikai komédiára, mely a színszerűséget sokszor szem elől téveszti, s mindenuntalan eszébe juttatja a közönségnek a való helyzetet, hogy csak színdarabot lát maga előtt, s így kizökkenti a hangulatból. Emlékezzünk csak a Plautus prologusaira, s a keresztény dráma prologusaira! Mennyi egyezést mutatnak az ó-indus drámaköltés külső formáival! Nem a cselekvény keretébe beállított, a darabban szereplő személyektől elzárdva halljuk az előzményeket, a helyzet megértésére szükséges tudnivalókat; a prologus különálló rész, nem olvad bele a dráma keretébe, tudomást vesz a közönségről, s ahhoz beszél. E minőségében a nāndinak a mása. Meg van az áldást-kérő fohász Plautus darabjai prologusában, pl. *Asinaria* vv. 2—3.:

Quæquidem mihi atque vobis res vortat bene
Gregique huic et dominis atque conductoribus.

vv. 14—15:

. . . date benigne operam mihi.

Ut vos item alias, pariter nunc Mars adiuvet.

Ismeretes, hogy a latin komédiában a prologuson kívül is nem

¹⁾ A dialogikus részekben különben hatos iambust alkalmazok. Megfelelőbbnek találtam az előttünk idegen dallamú indus metrumoknál. Az iambicum metrumot következetesen keresztül viszem, az itt-ott pár soronként található prózai részeket is azzal adván vissza. Egyöntetűség kedvéért teszem.

²⁾ Az eredetiben *ēkapurusha*: «egy szellem» van említve; «nagy szellemmel» fordítottam a bombayi kiadás kommentárja után, hol: «Supreme Spirit».

egyszer zökken a darab menete a színszerűség rovására. A büntetés elől futó szolga pl. a közönséget kéri, Plautusnál, hogy el ne árulja. Az ilyesminek persze komikus hatás a célja, míg az indus drámában önkéntelenül, a naiv lélek sugallatára történik. Mai értelemben vett színszerűségről tehát ott szó sem lehet. Akadályozta azt a vallásos ritus, a szigorúan megszabott, traditio szentesítette szertartásos rend, melytől nem volt szabad a költőnek eltérnie. S különben is ezeken kívül nem egy ok járult még ahhoz hogy a néző lelkében folyton-folyvást ott lebegett a gondolat, hogy csak mesét lát maga előtt. Minderről a maga helyén bővebben beszélünk.

A drámanytó nándikban vagy Siva vagy Vishnu istenhez fohász-kodik a költő. Kālidāsa összes drámái közt, melyekről tudomásunk van, egyedül a *Sētukāvya* című az, melyben Vishnuhoz száll a fohász. A régiebb drámaköltésben pedig rendszeren Vishnu szerepel, mint pártfogó isten. Hogy Kālidāsánál a meglévő darabok prologusaiban több Vishnuhoz intézett nāndī nem található, abból olyas következtetést szoktak vonni, hogy a költő főleg Siva kultuszának volt a híve. Az ilyen általánosításnak azonban alig van jogosultsága. Az említet-tem bombayi kiadás angol Notes-eiben helyesen utal arra, hogy Kālidāsa meglévő darabjaiból ép' az ellenkező tűnik ki: «épen Vishnut helyezi a költő a hindu Pantheon legmagasabb trónusára.»¹⁾ Semmivel sem adózik hát több tisztelettel a trimurti akármelyik nagy istenének is; a bombayi kiadás hivatkozik a *Kumārasambhava* VII. felv. 44. v.-re, hol a hármat a katolikus dogmatika Sancta Trinitasa szerint fogja fel.²⁾

A nāndī első sora a Vedatudományról beszél. Szanszkrit nyelven így kezdődik: «Vēdāntēshu yam...» Vēdāntēshu pl. locativus a vēdānta szóból. Ez pedig vēda + anta³⁾ szavak összetétele, tehát a. m. «a Vedatudomány vége.» Jelölve a névvel a Vēdamagyarázatok egyik faja: az Upanishadok, melyek annyiban képezik a vēdák befejezését, a meny-nyiben a földön való boldogulás módjával, az igazi életezéllal ismer-tetik meg olvasóikat. A hasonló jellegű szent könyvek: a *brāhmanák* és *āranyakák* társa, de olyan értelemben, hogy ama kommentároknak ügyszólván a quintessentiáját foglalják magukban.⁴⁾ Ezekben a tanítá-

¹⁾ «For his works abound with passages extolling the attributes of the former god, whom he seems to consider the head of the Hindu pantheon.»

²⁾ «In one place he says all the Three are one.»

³⁾ Anta = Ende.

⁴⁾ Bombayi ed.: «they form an end of the Vedas both as regards their position chronologically with reference to the composition of the

sokban jelenik meg oly óriásilag megnöve Siva isten alakja, hogy bár az egész föld kerekét, az egész menny boltozatát betölti roppant volta, még sincs hová elférjen egész terjedelmében. A roppant arányokban, emberfölötti méretekben tobzódó indus képzelet eszmei felfogása a világot átható, az egész mindenséget betöltő legfőbb szellemről, az *ĕkapurusha*-ról. Bombayi kiadásunk hivatkozik a Rigveda X. 90. 1-re (*Purusha sūkta*): sa bhumim visvatō vṛtvāyatistad dasāngulas.¹⁾ Magyarázatot követel még a prāna-emlegető vers is. A szanszkrit *niya-mitaprānādibhir* szavakban prāna + adibhir jelölve. *Prāna*-val van jelölve az indus nyelvben egybefoglalóan az életet, az életadó lehelletet alkotó öt faja vagy módozatja a levegő ki- és behellésének.²⁾ *Adi* jelentése pedig = kezdet (vö. aditus); prānādibhi tehát a. m. kezdve a prānával; vagyis az adibhi a négy, fel nem sorolt prāna-alkotó szelleget foglalja magában. Ezek pedig: *prāna*; *apāna* (a kilehellés); *samāna*, *vyāna* (a Durchhauch) és *udāna* (a behellés). Látnivaló, hogy a skatulyázó, rubrikázó, mindent pontokba foglaló indus speculációval van itt dolgunk, melynek részekre bontott fogalomesoportjait nyelvünkön vajmi ritkán sikerül pontosan és röviden tolmácsolni. Az érthetőség kedvéért szorítokozom a külföldi szótárak terminusaira. A nāndibeli hely értelme különben világos: a lélek csak a földi élet múltával emelkedhetik fel a világszellemez, Sivához, ki itt a legfenségesebb isteni méltóság alakjában van ábrázolva. A túlvilágot áhítózó indus lélek nyilatkozik meg benne. Ennyit a prologus első részéről, a *nāndī*ről.

* * *

A nāndi befejeztével kezdődik a prologus tulajdonképeni része. Fentebb beszéltem az indus drámák színszerűséget nem kereső jellegeről. Ezt láttuk a nāndi egész folyamán, de ez tűnik elénk a *prāstāvanā* további részeiben is, melyek ugyancsak nem a darab cselekvénye körébe vannak beillesztve, hanem egyenesen a *szīmpad*-ra, mint ilyenre vezetnek bennünket, s a színi előadás előkészületeivel ismertetnek meg. Az előadó, rendező személyzet szerepel benne; célja a darab

Saṁhitās, the Brāhmanas and the Āraṇyakas, and as regards the doctrines which they inculcate . . . »

¹⁾ «Egész földet betöltve tíz hüvelyk híján fér el reá» zengi a Purusha-dal (sūkta = hymnus). Kālidāsa prologusa tehát a világszellemez (Purusha) hyperbolikus fogalmával azonosítja Śivát. Épen a Rigveda gondolatával való találkozás indít a prologus ilyen irányú értelmezésének az elfogadására.

²⁾ Johnson (Hitopadesa kommentárja) szerint: «the five vital airs or modes of inspiration and expiration collectively, the vital spirits, life».

felől való tájékozás mellett, mely már a nāndiban is látható, az udvariaskodásra sokatadó, az etikettet sokratartó indus népjellemnek megfelelően az egyebegyűlt nézőközönség illendő módon való *üdvözlése*. E tisztet a színigazgató teljesíti, ki a nézőközönség fülhallatára adja meg a rendezőnek az előadásra való utasításokat, az előadás megkezdésére való parancsokat. Tehát a kulisszák mögé vezet bennünket a *prastava*, s föltárja előttünk az előadásra való készülődésnek manapság a közönség előtt rejtett részleteit. Az indus szöveg pontos fordítása így hangzik: «A nāndi végeztével fellép a színigazgató.» A színdirektor neve: *sutradhāra*. Ennek a névnek a magyarázatára kell pár sorban kiterjeszkednem, mert a szó felfejtésével egész kultúrtörténeti háttér nyílik meg előttünk, kitűnő példájául annak, mily fontos kultúrtörténeti adalékokat szolgáltathat nekünk a *semasologia*. A *sutradhāra* szónak etymológiája u. is: *sūtra* (a. m. Schnur, zsinór) + *dhāra* (√*dhā* = halten, tragen) szavak összetétele; tehát: Schnurhalter; jelenti az ácsmestert is a zsinórmérték révén. Scenikai alkalmazásában — nem csalódtam talán, ha azt vélem, hogy — modern fül hajlandó volna a zsinórmesterre gondolni. Ám a fogalom modern értelmében semmi alapja sem volna az ilyes értelmezésnek. A helyes magyarázatot csak a kulturális fejlődés ösmerete, a drámai előadások fejlődése nyújthatja. Bombayi kiadásunk úgy magyarázza a nevet, hogy a falusi indus népnél ma is nagy kedveltségnek örvendő *bábszínházakra* gondol. Ezeknek a mutogatóját jelenti eredetileg a *sutradhāra* név, a ki a Paprika Jancsikát zsinogen mozgatja, tehát a ki a bábszínházak figuráinak mozdulatait, tánczát beszéddel kísérte. Ő volt hát a bábok színészdirektora, s így származott át a név az igazi színházra is, terminus gyanánt. Hivatkozik az említett kiadás a járatos elnevezésekre. (Marāthī: kalasūtrī bāhutyā; Canarese: gombi ātā.)

Kezdődik a dialogikus rész a *sutradhāra* szavaival. Lássuk teljes szövegében:

Színigazgató: Aztán a készülődés már elég legyen!

(az öltöző felé pillantva:)

Marisha! hé! hamar!

Látjuk itt mindenekelőtt az indus szövegnek az előadás rendezésére vonatkozó, sokszor egész részletességgel kifejtett utasításait. Tehát eltérően az ilyen színpadi utasításokat nem ismerő görög, s általában az antik, sőt a régebbi századokbeli (Shakespeare) keresztény drámáktól is, itt bőven találhatók ilyenmű utasítások. Úgy annyira, hogy e tekintetben a Hugo-féle drámáknak technikai utasításaira gondolhatunk. Kiterjednek ez utasítások nemcsak a személyek megjele-

nésének és távozásának (a shakespearei *exit*-nek megfelelő alakban: *iti nishkrāntas*) a jelölésére, hanem a színen szereplő személyek viselkedésére is. Sokszor persze, fölöslegesen adnak; mint a fentebb láttuk utasításban is.

Megismerkedünk azonkívül az indus színháznak egy másik személyiségével, a kit a direktor Marisha néven szólítgat. Az előszóltott személy a következő dialogus folyamán *pāripārsvaka* névvel van jelölve, a mi segédet jelent. A Rānganatha-féle kommentár¹⁾ magyarázata szerint a rendezőt kell rajta érteni. A dialogus további folyama is világosan mutatja, hogy a direktor és a rendező között folyik a beszélgetés:

Pāripārsvaka: Parancsolsz? jó uram!

Színigazgató: Marisha! e nagyérdemű nézősereg

Több izbe' látta régi költők műveit;²⁾

Mutassuk hát be most a Vikramōrvasit,

E nātakát, mely színen még nem volt sosem.

Utána nézz, tetszést arasson az egész

Színészcsapat, s vigan, serényen játssza mind

A szerepét.

Pāripārsvaka: A mint parancsolád, uram!

(Távozik.)

Megtudjuk a színdirektor szavaiból, hogy *többször* is színrehoztak egy-egy darabot. Az maga elég ajánló már a közönségnek, hogy olyan darabot fog látni, mely színen még nem volt sosem. Előre közli a direktor a darab címét is: *Vikramōrvasī*. — Tekintve az ismert tárgykörokből vett témákat, maga a darab címe már eléggé tájékoztathatta a közönséget annak tárgya felől. Megjelöli a műfajt is: *nātakát* fognak bemutatni. Majd a rendezőt inti, hogy gondoskodjék róla, hogy a színészek kifogástalanul játsszák a szerepüket. Némi rész-

¹⁾ Az eredetiben így hangzik: «Sthapakārya sutradhāarakalpa pāripārsvābhidho»; azaz: «rendező, a színészdirektor társa, segéde neve». Az említettem német fordítás egyszerűen: Schauspieler-nek nevezi. Ez azonban nem helyes eljárás, mert vagy meghagyjuk az indus Marisha nevet, vagy lefordítjuk a pāripārsvakát, de általánosítanunk az eredetiben specializált fogalmat — semmi okunk.

²⁾ Az eredetiben a bombayi kiadás szerint: prayogabandha; a hertfordi kiadás szövegében: prabandha néven. (B.: bahu śastu parishadā purvēshām kavīnām dr̥ṣhtat prayogabandah. H.: parishad ēshā purvēshām kavīnām dr̥ṣhtarasaprabandhā). Voltaképeni jelentése: a composition contraining a continuous narrative. Eredeti jelentésében tehát a dráma jellegére nem megfelelő név. Ilyen alkalmazását az ind drámákban (mint némely görög tragédiában) a túlnyomó elbeszélő elem teszi igazolttá.

ben hát olyan didaskalia, vagy inkább *színlap* féle szerepet töltenek be a direktor szavai. Főképen a nātaka név érdekel bennünket. Már a dráma előtt található didaskalia féleből idéztem a műfajnak *trōdaka* névvel való jelölését. A két név ugyanazon színműfajnak a jelölésére szolgál. Itt is: a bombayi kiadás nātakat, a hertfordi ellenben trōdakát említ.¹⁾

De milyen színmű van ezzel jelölve? Indus scholion²⁾ így magyarázza: «Azon héttől, nyolcztól öt felvonásig terjedő isteni emberi dolgokat keverő drámát nevezik trōdakának, melyben Vidushaka³⁾ is szerepel.» Látnivaló, hogy ezzel nem igen lettünk okosabbak. A distinctio csupa lényegbe nem vágó tartalmi különbségeken, külsőleges jegyeken alapul. Megfelelően a rubrikázó indus szellemnek, melynek éppen ilyen, nem lényeges, hanem külsőségeket tekintő alapon sikerült *több mint két tucatsznyi* fajtáját megkülömböztetni a drámai műveknek. Persze az ilyes osztályozásnak tudományos, költészettani értéke épenséggel semmi.

A rendező távoztával a közönséghez fordul a direktor s bókolva előtte így beszél:

Színigazgató: Hódolva most dicső urak⁴⁾ köszöntelek;
(meghajtja magát).

Szolgálatunk tekintve s a darab dicső

Nagylelkű hőst, kérlek, ó, figyeljetek.

S hallgassátok meg Kálidása e művét.

Megnevezi tehát a költőt, a kinek a művét előadatja. Azt is valószínűleg meg lehet állapítani a kifejezésmódból, hogy Kálidása

¹⁾ **B.** Vikramōrvaṣyam nānāpurvam nātakam. **H.** Vikramōrvaṣinānānā navēna trōdakēnō.

²⁾ Eredetiben így hangzik: saptashtanavapancānkam divyamānusahasamṣrayam, trōdakam nāma tat prāhur pratyankam savidushakam.

³⁾ A drámabeli víg fizkók tipusa van mindig e névvel jelölve.

⁴⁾ Az eredetiben: āyamisrān (**B.**-ben; a hol nem jelzem a **H.**-t, mindig a bombayi kiadást idézem), voltakép u. a. mint: āryān. «Mīsa is simply an honorifice addition.» Rānganātha kommentárja szerint a. m. puja (= tiszteletreméltó). Az ārya név különben eredetileg, mint ösmeretes, vallásos buzgalmat, a maga fajtájához való ragaszkodást jelöl; s így kitűnően jellemzi az indus népleket, melynek a vallásos áhítat, a kasztkozhoz való szigorú ragaszkodás legfőbb karakteristikumai. Ilyen fokozatos jelentéstágulással aztán, specializálva, a három első kasztnak, majd végül — ezzel egyenrangú fogalom — az előkelőségnek lett jelölője: Ehrenmann, Cappeller szótára szerint.

nem legelső műveül került színre a Vikramōrvaṣī. Legalább e szavak: *kriyām imām* erre látszanak következtetést engedni. Látni e mellett, a mit már megelőzőleg is jelezttem, az udvariasságban minden határt túllépő, síma indus beszédmodort. Nemcsak az üdvözlés formulája, melyet — mint a színi utasítás is jelzi — mély meghajlás követ, hanem a többi frázis is mind ezt mutatja: a hogy kéri a direktor hallgatósága kegyes figyelmét, melyet a darab nemes tárgya is megérdemel. Újabb argumentum az említettem dologra, hogy a darabok tárgyköre már előre ismeretes a hallgatóság előtt, hiszen a jól ismert mythosok, népmondák világában mozog: íme! elég egy rövid szó, mely emlékeztetébe hozza a közönségnek a théma forrását. Előre kérheti a színigazgató a közönség figyelmét, arra hivatkozva, hogy a darab hőisében milyen nemes alakot fog felismerni — eddigi emlékei alapján.

Itt következik a tulajdonképi cselekvény bevezetése. A színfalak mögül segélykiáltás hallatszik; a dráma szövege szerint:

A szín mögött: Dicső urak, ti védjetek meg; védjetek.

E szavak, melyek rejtelmességükkel a nézőközönség érdeklődésének a felkeltésére teljesen alkalmasak, vezetik át a prologus általánosságaiából a darab tárgyára a hallgatóságot. Fordításomban a hertfordi kiadás szövegét követem, mely szanszkrit nyelven csak ennyit mond: *āryā; paritrāyadhvam, paritrāyadhvam*. Eltérő ettől a bombayi kiadás szövege, mely prākrit nyelven (a népies dialectusban, mely az irodalmi nyelvtől, a szanszkritről rettenetesen elütő alakokat mutat!) ugyanazt a szöveget adja, melylyel az I. felvonás megnyílik. Helyesebbnek láttam, az ismétlés helyett, itt a hertfordi olvasást, amott pedig a B. prākrit szövegét alkalmazni. A H. szövege ugyanis, némi részben, ott is eltérő olvasást ad. Igazi lényeges eltérés különben teljességgel semmi. (I. az I. felv.-ről szóltunkban!) A szín mögül hallatszó hangra fülelni kezd a színigazgató. Monológja nagyszerűen festi a hirtelen meglepett, elképedő embert. Mutatja, mintha először nem tudná kitalálni: mit jelent a szín mögől hallatszó hang s mintha gondolkodásba kerülne neki, míg megéri! S mintha csak most találta volna ki, közli aztán a közönséggel gondolatát, mely a következő felvonásban meginduló cselekvényhez a *tulajdonképi prologust* szolgáltatja, mivel az előzmények ismertetése csak most kerül sorra. E résznek a fordítása így hangzik:

¹⁾ I. az I. felv. elején nyelvét illetőleg is!

Színigazgató (fülelve):

Ha! Hó! mi ez? mi éles hang kiált: «segélyt!»

Vijjogva szól, mint tengerárt lakó sirály.

Úgyan mit is jelent e hang a szín mögül?

(gondolkozva:)

Mi is lehet? mi is lehet? ahá! tudom!

Kit Nāra bölcs barátja czombjából fogant,

Az istennő, járt látogatni Kailásán.

S hogy visszatérőben haladt az út felén,

Foglyul ejté az istenek ellenfele.

Az Apsarák ezért kiáltanak: «segélyt!»

(Ezzel távozik.)

Úgy tetszik első hallásra, hogy a sutradhāra befejező mondókája úgy indul, mintha szakítana az előző dialogusban szóló szerepével, s most a színszerűség találna alkalmazást a dráma hangjában és a sutradhāra szavai is ennek a szolgálatába állának. Szinte zavarólag hat a színpadot megint csak eszünkbe juttató vers:

«Úgyan mit is jelent e hang a szín mögül.»

Ám, e zavarónak tetsző zökkenése a hangnak voltaképp az indus dráma természetét tükrözi. A mit hajlandók lennénk a darabban felfedezni: a *színszerűséget*, arról le kell mondanunk. Az igazgató szavai nem a cselekménybeli szereplő meglepetését tükrözik, hanem a direktorét színlelik; nem is arra vannak számítva, hogy amolyan minőségükben keltsék fel és tartsák ébren, feszítve a hallgatóság érdeklődését, hanem azt a hitet igyekeznek kelteni, mintha az igazgató tűnődnék rajta, milyen darab is kerül most színre. Szóval semmi nyoma az illuzió-keltésnek; a kulisszák emlegetése teljesen a prologus légkörébe illő. Igaz, hogy így is csak ügyesnek mondható a meglepetést színlelő hang eltalálásában, s ha nem is *scenikai* értelemben, mégis csak színszerű a sutradhāra végső szereplése. Bármennyire is antithesisnek látszik az ilyes mondás.

Felfogásom tehát az, hogy a színigazgató itt sem éli bele magát a darab cselekvényébe, s nem akarja elfeledtetni velünk igazi minőségét. E felfogás bővebb megokolása szükséges volt, mert ezen alapszik a fordításombeli — «*a szín mögül*» szólás alkalmazása. Úgy van t. i. a dolog, hogy az illető vers eredeti szöveg szerint így hangzik: kurarīnāmiva ākāśe śabdah śruyatē. Az indus szövegek pedig, tudvalevőleg, interpunctiót nem ösmernek. Ennek a következése aztán, hogy nem egy mondatnak az értelme megváltozik az interpunctió-jegyek más és más módon való elhelyezése szerint. A kérdéses mondat pl. az én értelmezésem szerint: kurarīnāmiva, ākāśe etc. . . . Ha

azonban a vesszőt nem helyezem kurarināmiva után, úgy is fűzhetem a mondatotot, hogy jelentése: «miként a légben szól a sasmadár hangja.» S grammaticae ez is teljes joggal megállhat.

A kettős értelmezésre ugyanis az ākāsa szó szolgáltatja az alapot, mely annyit is jelent, hogy: Raum, Luftraum; míg locativusban drámai scenikai terminus: in die Scene o. hinter der Scene (Capeller) jelentéssel. Én ez utóbbit fogadtam el a következő okokból: 1. mert kurari jelentése: Meeradel; e név felhozásával tehát én az előző versekbeli madvijnāpanānantaram hasonlatot látánám tovább fűzve. Az élesen morajló vízhez hasonlítván a sutradhāra a szín mögül hallatszó segélyt esdő hangot, per associationem rerum természetyszerűen megy által a tengeri sas (nálam sirály) említésére, s így aztán a tengeri sаст a vízből alkotott metafora idézvéen fel a költő képzetében, az akase szót nem is a madár lakóhelyéül tekintem, mert illőbb környezetnek látom tengeri madárhoz a tengert, mint a levegőt. Ilyen magyarázasmóddal felszabadul a hasonlat köréből az ākāse, s marad drámai terminusnak, vonatkoztatva tényleg a színpadnak a színmögötti részére. Ezt a felfogást pedig megerősíti, 2. a) hogy a hang csakugyan a szín mögül hallatszik, b) hogy a sutradhāra épenséggel nem kerül a színszerűség rovására eső kifejezéseket; nem is kerülheti: egész szereplése kívül esik a dráma cselekvényének a körén, mert hiszen a színház igazgatója beszél a maga való alakjában. A fentebb bonczolt viselkedéséhez pedig — mikor azon tünődik: miféle hang üti meg a fület — a dolognak ilyen felfogása különösen illik.

Térjünk a cselekvényt bevezető sorok értelmezésére. A sutradhāra arról értesít bennünket, hogy a színmögötti segélyért kiáltó hang az Apsaráktól származik. Azért kiabálnak, mert az istennőt «ki Nāra bölcs barátja czombjából fogant,» mikor hazafelé indult Kailāsa hegyéről, hol látogatóba járt, elrabolták az istenek ellenségei. Ezek a szavak jelzik a pontot, hol megindul a dráma cselekvénye. Nézzük e versek mythologiai vonatkozásait közelebbről.

Urvašīnek rejtelmes születésére czéloz az idéztem vers. A görög mythologia Dionysosának, ki Semele halálával Zeus czombjában növekszik (a Homeros utáni mythosokban, mert Ξ . 325. csak: $\eta \delta\epsilon \Delta\iota\omega\nu\sigma\sigma\omicron\nu \Sigma\epsilon\mu\acute{\epsilon}\lambda\eta \tau\acute{\epsilon}\chi\epsilon \dots$) prototypusa az indus mythologiában Urvašī mondája. Nāra barátjáról szól a rege: Nārāyanaról. Mind a kettő a heroikus kor nagynevű řishije. A Rīgveda VI. 12. és 13. sz. hymnusa mindkettő Nara; X. 90. pedig, a *Purushasukta*, Nārāyana nevű řishinek van tulajdonítva. Bizonyosság a kettőnek rendkívül tekintélyes szerepe mellett. Bombayi kiadásunk kommentárjában több adatot is találunk a két híres řishi szereplésének a megvilágítására. Értesülünk róla, hogy a későbbi irodalmi szokás egyenesen csak řishi-knek, vagy a

dicsőítő, ősiségjelző epithetonok hozzáfűzésével purānāvṛishisattamaū (dual.) néven emlegeti a két híres énekest; sőt tovább is megy a hódolásban, s istenek gyanánt tiszteli őket ilyen neveken: dēvaū, sőt: purvadēvaū. De a nagyobb tisztelet, a valóságos apotheosis inkább Narának jut részül, felséges barátja, a *muni*, csak a legbölcsebb — ember. A párosan szereplő rishi-k aztán ilyen néven *Arjuna* és *Kṛishna* párjaivá lesznek, majd lényük azokba olvad, velük azonosítódik. *Kṛishna* neve pedig tudvalevőleg aztán *Vishnu* jelölőjévé is válik. Mindez azonban későbbi metamorphosis folyamata; *Urvaṣi* születése még nem találja ilyen isteni rangban *Nārāyanát*. A mythos úgy beszéli, hogy a vezekelő szent életű rishi vezekelő magányában folyton ki van téve az *Apsarāk* csábításainak. *Indra* egéből, a fényes ætherből való nymphák ezek, kiket az irigy istenek — kik félnek az erdei magányban egyre több-több bölcsesség birtokába jutó szent életű vezekelőktől, a mint azok előtt egyre jobban megnyílik az igaz bölcsesség világsága — rászabadítanak a vezeklőkre azok kísértése, elcsábítása végett (Szóval az igazságot kereső léleknek a rossztól való megkísértése, a sátánnak ezer mondában ezer alakban nyilvánuló szereplése — e mondatipus eszmei tartalma.¹⁾ Mint ilyenek támadnak *Nārāyanára*; megjelennek a gyönyörű testű csábító nőalakok a szegény rishi megtévelytésére. Ez azonban, hogy védekezzék ellenük, virágkocsánnyal fedi ágyékát. Így született *Urvaṣi*, szebb valamennyi *Apsaránál*. Tehát a *virágból született istennő* mythosa van előttünk. Rajta a néplélek költői hangulata, a népköltés illata, virága... S érzik rajta a speciálisan indus teremtő képzelet mellett az indogermán törzs közös öröksége, melynek nyomát megtaláljuk a görög mythologia virágos kertjében is: amott virággá váló *Hyakinthosokról*, itt virágból lett *Urvaṣikról* szól a rege. Bizonyosága ez egyezés a költői teremtő képzelettel oly bőven megáldott indogermán népek közös lelkének, mely megérzi a szépet, s annyi ezerféle ragyogó alakban tudja azt kifejezésre juttatni. S bizonyosága egyszersmind a legkülömbözőbb népek lelke találkozásának. Hadd utaljak a magyar népdalra is:

Nem anyától lettél,
Rózsafán termettél . . . .
Piros pünkösöd napján

Nārāyana így vett erőt a csábító hurikon, s visszaparancsolván őket *Indra* egébe, leányát is ajándokul küldte velük *Indra* istennek.

¹⁾ L. főképen Buddha életében: *Açvagodha-Buddha Çarita* cap. XIII. *Mara* kísértése; stb.

Rámutatam a monda göröggel közös költői szépségeire. Itt a Semele-mythos-szal már fentebb jelzett egyezésre hívom fel a figyelmet. Itt is, ott is férfi isten szüli magzatát; ha elütő is a Dionysos mythos részletekbeli rajzolása, csak közös forrásból fakad az indussal. Ide vonható különben a Zeus szülte Athene, Herától férfi nélkül szült Hermes-féle mythosok típusa.

Ily módon született hát az istennő Urvaši, ki most Kailāsáról volt hazatérőben. Hegyet neveznek e névvel, s e hegy urához (Kailāsa + nātham + upasṛtya) ment látogatóba az istennő. Kettős magyarázat járja: vagy Siva vagy Kubēra szerepel a hegy gazdája gyanánt. Itt az utóbbiról van szó. Kubēra t. i. a gazdagság istene, ki a Kailāsa hegyi Alakāban székel. Érthető a localizálás: a kincses bányák miatt kerülhetett a kincses isten fő kultuszhelye e vidékre. Hogy Kubēra és nem Siva értendő e helyen, kiviláglik a következő felvonás elején: a Kubēra-bhavanādō szavak kétségtelenné teszik e magyarázatot.

A mi pedig a hazatérő Urvaši elrablását illeti, melyről azt halljuk a sutradhārától, hogy: «fogyul ejté az istenek ellenfele» azt az Asurákra, az indus mythologia dæmonjaira, rossz jellemeire kell vonatkoztatnunk, a Daiteyákra, kik a Ditik ivadékai, más nevük: Asura.

Az Apsarák részvételt a cselekvényben Urvaši fentebb elbeszélt születésének története érteti meg. Mindez különben — a sutradhāra utolsó szavai jelezvén az I. felvonás elején beálló helyzetet — átnyúlik az I. felvonás tárgyalásába, hol Urvaši történetét bővebben halljuk egy Apsara szájából.

Végére értünk a prologusról való mondanivalóinknak. Talán kissé aránytalanul is hosszúra rúgnak — a rövid prologushoz mérten — fejtegetéseink. De hiszen nem is szigorúan a Vikramorvasi prologusának bonczolását tűztem ki célul; érdekelt az indus szellemnek minden, bár legesekélyebbnek tetsző megnyilvánulása is. S aztán, a mennyiben a Vikramorvasīról való mondanivalókhöz némiképen bevezetésül is szolgáltak e sorok, természetszerűen sok olyan került bennük elmondásra, a mi az első fejezet terjedelmét a többiekhez képest fölötte megnövelte.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

KÉZIRATI TANULMÁNYOK LAONIKOS CHALKONDYLES TÖRTÉNETI MŰVÉHEZ.

(Vége; v. ö. EPhK. 1907. 25—46.)

A kéziratok lezármazási viszonyának megállapításánál fontos szerepet játszanak azok olvasásai, melyekre az előbbiekben folytonosan hivatkoztunk is. Fölösleges ismétlések elkerülése végett czélszerűbbnek találtuk, hogy a különféle olvasásokat ne az egyes kéziratok tárgyalásánál külön-külön, hanem ennek befejeztével együttesen soroljuk fel, egymás mellé állítva az összes kéziratok variánsait, a mint az apparatus criticusban szokás.¹⁾ Így mindenki azonnal észreveheti a kéziratok megegyezését, illetve eltérését bizonyos olvasások tekintetében s könnyen ellenőrizheti fentebbi következtetéseinket is. Erre a czélra elegendőnek találtuk azon olvasások közlését, melyek az Immanuel Bekker-féle kiadás (Corp. script. hist. Byzant. Bonnæ, MDCCCXLIII.) szövegének első 15 oldalához viszonyítva eltéréseket mutatnak, mint-

¹⁾ A használt rövidítések értelme:

C = Cod. Coislinianus græcus N° 314.

L = Cod. Laurentianus gr. plut. LVII. cod. 9.

M = Cod. Monacensis gr. CXXVII.

M₁ = Cod. Monac. gr. 307a.

M₂ = Cod. Monac. gr. CL.

P = Cod. Parisinus reg. gr. N° 1726.

Q = Cod. Paris. reg. gr. N° 1727.

R = Cod. Paris. reg. gr. N° 1728.

S = Cod. Paris. reg. gr. N° 1729.

T = Cod. Paris. reg. gr. N° 1779.

V = Cod. Paris. reg. gr. N° 1780.

Z = Cod. Paris. reg. gr. N° 1781.

ps = parvum spatium in contextu novam particulam sequentem demonstrans

ps₁ = parvum spatium in contextu aliqua ex causa alia adhibitum

corr. mp. = correctio manus posterioris

corr. me. = correctio manus eiusdem

— (linea sub litteris ducta) = significat vocabula, quæ in codicibus ipsis delentur

• (linea supra litteras ducta) = nota usu codicum recepta ad nomina propria designanda

om. = omittitur

p. = pagina; s. = series; voc. = vocabulum

omn. = omnes codices.

hogy ily, aránylag csekély területen is eléggé jellemzően nyilatkozik meg az egyes kéziratok hovátartozandósága. Elhagytuk természetesen azokat a szöveg megállapításánál teljesen értéktelen helyesírási változtatásokat, melyeknél a másoló tévedése nyilvánvaló, s az eredeti alak minden kétségen felül áll.

p. 3. s. 1. ἐπὶ θεάν M ἐς ἐπὶ θεάν M₁ L ἐς ἐπὶ θεάν C Q R V Z ἐς ἐπὶ θεάν P S οἷ T s. 2. χρέος τοῦτο M M₁ M₂ P S V Z Q T L τοῦτο χρέος C R συγγέγραπται M₂ T s. 3. ἐκτινῶναι M M₁ ἐκτινῶναι C P Q L R ἐκτινῶναι V Z et corr. me. S καὶ ἐκτινῶναι M₂ T αὐτὸν V s. 4. ἔχειν δὲ τοὺς ἐπιγνομένους M ἐς τοὺς ἐπιγνομένους ξυνηγεθέντων M₁ Z P S V ξυνηγεθέντων C Q R L ἐπιγνομένους ξυνηγεθέντων M₂ T s. 5. ἐλάσσων M₂ T

p. 4. s. 1. τά τε M₂ T et corr. mp. S. s. 2. δὲ τὴν ἄρχην M ἐπισυμβεβηκυῖα M₁ V ex quo corr. mp. ἐπισυμβεβηκότα Z s. 4. τὴν τοῦδε βίου M M₂ T s. 5. αὐτῇ ἄλλοτε ἄλλως M M₁ Z αὐτῇ ἄλλοτε ἄλλως V αὐτῇ ἄλλως ἄλλοτε M₂ T αὐτῇ ἄλλως ἄλλοτε P S αὐτῇ L s. 9. ἀπ' ἐμοῦ M₂ T s. 10. εἰκότως M₂ C Q R ex quo corr. mp. εἰκότος L συμβαλλόμενος M₂ S δὲ L s. 12. ἂν εἰς μάλιστα M M₁ C P S Z R T εἰς μάλιστα M₂ εἰς V s. 13. καὶ ἐπὶ M M₁ M₂ P S T V Z s. 14. ἔχειν C R s. 15. τῶν Ἑλλήνων φωνή om. M₂ T s. 16. συχναῖς γενεαῖς M M₁ M₂ P S T V Z s. 18. Ἑλλήν τε omn. ἀνὰ τὴν M₂ T P S καὶ οἱ V Z s. 19. οἷ δὴ omn.

p. 5. s. 1. ξυλληγόμενος M₂ T s. 8. τοῦ Διονύσου C R τοῦ om. V Z καὶ Διονύσου M M₁ M₂ P Q S ex quo καὶ L s. 9. τοῦ μακεδόνων βασιλείως corr. mp. L. s. 10. οἱ τὴν corr. mp. L p. 11. ἐγένετο V καὶ M S M₂ T V Z καὶ ἄλλοι M₂ T ξυνεγράφησαν T S et corr. mp. M₁ P s. 13. ἐπὶ om. M₂ ἐνδιασχόντες C ἐνδιασχόντες R s. 16. ἀκοῆ M₁ M₂ P S T V Z et corr. mp. L. s. 17. τῆς μνήμης V Z ἀφικομένους corr. mp. S s. 19. βαρβάρειω M M₁ M₂ P S T V Z ex quo corr. mp. σαρβάρειω L σαρβάρειω Q

p. 6. s. 1. καὶ δὴ καὶ ἐς M M₁ M₂ L Q P S V Z T διαβάντες M M₁ M₂ C P Q S T R L s. 3. ἀφελόμενος C R s. 7. ἐπιστρέφαντα M₂ T ἐπιτρέφαντα C R ἐπιτρέφαντες ex quo corr. mp. ἐπιτρέφαντας S s. 10. ῥηκεῖται M₁ L Q sine iota subser. M₂ T P S V Z ῥηκεῖται S om. cum ps₁ R s. 12. ἀνείκεστα M M₁ M₂ C R P S V Z T Q ἦδη τὰ omn. τὸ om. R s. 15. φυλαξας M s. 17. ἐπὶ τὸ C R ἐπὶ τῶν T s. 20. ἅτα M M₁ M₂ L P Q R V Z s. 22. ἀπὸ Ἑλλήνων M ἀπ' ἑλλήνων M₁ M₂ T V Z L ἀπ' ἑλλήνων C Q ἀφ' ἑλλήνων corr. mp. P ἐπιψηφισζωμένους L s. 23. ὁ τὲ corr. mp. ex ὅτε L δὲ καὶ V Z

p. 7. s. 2. αἰεὶ M M₁ C P Q S V Z L s. 3. σύνωδα M Q s. 5. συμπερομένοις M M₁ M₂ C P Q S R V L s. 7. ἐνάχοντος om. C R s. 10. καὶ βυζαντίου τὴν M M₁ M₂ C L P S R V Z βασιλείως M M₁

M_2 P Q S R L V Z και βυζαντίου πόλιν Q s. 11. διαβάντες M_1 M_2 C P S R s. 15. ἐσεληλυθότας M M_1 P S V Z L s. 19. ἐς ἰταλίαν ἀπίοντα Q

p. 8. s. 1. κοινωσάμενον C R V τῶν C R s. 2. ἐς M M_1 M_2 P V Z s. 3. μέντοσ C R πρῶτον om. C R καταστήσαι C R s. 5. σφίσι R Z V s. 7. ἐπὶ τὸ M s. 11. οὕτω δὲ M M_1 M_2 C L R P Q S V Z διὰ τὸ τέλους Q ex quo corr. mp. τὸ L s. 13. ἐπιδεδείχθην M M_1 M_2 P Q S V Z C ex quo corr. mp. ἐπιδεδείχθω L ἐπιδεδείχθη R s. 15. ὡς δὲ Q s. 16. προαγορεύετο M_2 αὐτὸ P S V Z s. 17. μὲν om. Q s. 18. τῇ Θρούκῃ V Θρούκῃ om. M_2 s. 20. ἀρχὴν δὲ Q

p. 9. s. 2. Ἰ τριῶν L s. 3. λήμνην C s. 4. ὠκίμενας M M_1 M_2 (cum iota subscr.) C P Q L S ὠκειμένας V et corr. mp. Z s. 6. ἐγίνετο M_1 s. 7. ἰόντας M s. 8. ἐπαξιόντες C s. 9. post ἐπυθόμεθα ps. M M_1 Z V s. 11. διαμαρτόν M s. 12. οἰόντας C ἰόνται M_2 s. 13. συμβαλόμενοι C Q L s. 16. ἄνω μυσίαν Z ὀρηγμένους corr. mp. L s. 19. τὰ δὲ M ἐστὶν L ἦ L Q s. 22. πρὸ Σκυθῶν M M_1 M_2 L Q C P S V νομάδων. M M_1 Z cum commate (,) C Q cum semiccolo (·) P S Z τε om. M_2 P S

p. 10. s. 1. ἔσχον M M_1 M_2 C L P Q S V τετραμμένην M M_1 M_2 C L P Q S V Z s. 2. τῆν] τε M_2 s. 4. Σκύθαις τε τὴν M s. 5. ἐστι om. Q s. 6. ὁμόσκεια ps. M M_1 τοὺς Τούρκους M M_1 M_2 P S V Z εἶναι φασί V Z s. 9. τοῦτους C I s. 10. καλεῖσθαι ps. M M_1 Z s. 13. εἰς] ἐς M M_1 M_2 P S V Z s. 14. χώραν ps. M M_1 Z s. 15. οἱ C s. 18. καταληφθέντας M_2 ἐπροἰηλυθέναι C s. 19. ἐπικλίνας M ἀποκλίνας M_1 M_2 C P Q S Z ἀποκλίνας V s. 20. δέοι V Z πείθεσθαι Z πῆθεσθαι V s. 21. συμβαλέσθαι M M_1 P S V Z et corr. mp. L

p. 11. s. 1. σκυνθῶν M_2 s. 2. ἰσχυριζομένοις ἔχει M ἰσχυριζομένοις ἔχοι M_1 M_2 τοῦτους ἰσχυριζομένοις P S V Z L s. 3. σκύνθαις M s. 3. σκύνθας M_2 s. 4. τῆ om. Q s. 5. ἔτι νῦν καὶ αὐτῇ M_2 s. 8. τὴν νομαδικὴν M M_1 M_2 C L P Q S τὸν secundum om. M_2 s. 9. τὸ πλέον Z bis V s. 10. γένος τοῦτου V s. 12. δῆ] δὲ V s. 13. Ἰουδουζάλην M M_1 M_2 ἰονδοῦζάλην C P S V Z L τὸν ἰουδοῦζάλην Q s. 14. τῶν om. M_2 ἀλλήζιον C δικαιοτάτον C ex quo corr. mp. δικαιοτάτον L s. 17. ἦν τι οὖν M_2 δικᾶσαι V s. 18. ἐπιδικάσοιτο M M_1 C P S Q V Z L a voc. τοῖς etc. . . . usque ad voc. ἐπιδικάσαιτο om. M_2 s. 21 Ἰουδοῦζάλην M δουζάλην M_1 M_2 P S V Z (corr. mp. ἰουδοῦζάλην) ἰονδοῦζάλην L ἰονδοῦζάλην Q s. 22. ἐπιστέφαι M_2 ἦ M_2 Q ἐπιστρέφαι Q ex quo corr. mp. ἐπιτρέφαι L ἦ M_2 Q

p. 12. s. 5. ὄγουζάλπew M_1 P S ex quo corr. mp. ὄγουζάλπεω L ὄγουζάλπεος L s. 8. τε om. M_2 ἐπιπλέοντας ἐν C Q L s. 10. τὴν] τὸν M_2 τέαρον M_2 τάλαρον V Z (suprascriptum ἔβρον, corr. me. ταίαρον) s. 13. καὶ Εὐβοίαν M s. 14. δηῶσαι C V s. 15. μέγα κερδᾶναι

M₂ P S s. 20. τοὺς δὲ M M₁ M₂ C P Q S s. 20. ἐπισπωμένους S s. 21. δῆ] δὲ M βραχὺ C

p. 13. s. 2. οὕτω M M₁ M₂ P S V s. 4. τὴν μοίρα M₂ s. 5. τῆς] ταῖς M₂ s. 6. ὀρμησθαι M M₁ M₂ C P Q Z ὀρμησθαι S s. 11. ταῦτα δὲ M M₁ M₂ P Q S V Z s. 12. ὄτουμανίδας M₁ M₂ P Q S V L s. 14. a voc. εὐδαίμων... usque ad voc. καλούμενος om. P S s. 15. θαλάσσης M παρ' αὐτῆ om. V ἱταίας M M₁ C Q V Z L ἱταίας κόρης M₂ P S s. 19. τι] τοι M₁ C P Q S L s. 20. ἐλευθέριον M

p. 14. s. 5. ἐν τῇ κόρῃ ὄτουμάνον V s. 11. ἀφικέσθαι τὲ V s. 12. post αὐτοῖς καὶ ps₁ M M₁ Q Z L s. 14. πάντας κινῆσαι συνδιαφέρειν M κινῆ συνδιαφέρειν P S συνδιαφέρει M₂ ὁμοῦ om. C τὴν om. M M₁ M₂ P S V Z δ' primum om. M M₁ M₂ C P Q S V Z L s. 16. ἐπιελέσθαι M M₁ M₂ P S V Z C Q ex quo corr. mp. ἐπιελέσθαι L s. 18. χώραν τε M M₁ M₂ P S V Z ἔργῃ C s. 19. βραχὺ M₂ Q s. 20. ἡγεμῶνας Q s. 21. διανεμεῖσθαι (cum semicolo) V Z L

p. 15. s. 1. μεσόγαιον C P S V s. 2. φιλαδελφίας M M₁ M₂ C P Q S V Z L s. 3. ἔστε] ἐς τὴν M₂ s. 6. τὸν om. M₂ s. 7. ἀμουράτω M₂ P S κερμινιανόν M₂ P S ἰκωνίου (corr. mp. ἰκονίου) L s. 10. εἰς M ἐπὶ Ἰωνίαν ἀπάρας C s. 11. ἀπάραι M M₁ M₂ P S V Z corr. mp. ex ἀπάρας L ἀπάρας Q s. 12. ἰδιοτεύοντα Z V οἱ μέντοι Z s. 13. χωρὶς ὡς M M₁ M₂ P Q S V Z ἢ ἄλλῃ M ᾗ] ἢ M₂ Q Z L s. 15. οὕτως M M₁ C s. 17. πλεῖστα M s. 19. δ' ἐπίσταμαι M₁ M₂ P S V Z L s. 20. ἄλλα τέ M₂ S.

(Budapest.)

DARKÓ JENŐ.

JUVENALIS PÁLYÁJA.

Egy pár szűkszavú és ellentétes adat a kortársaknál vagy későbbi íróknál; egynéhány nehezen magyarázható megjegyzés a szatirikában; a kornak és vezető alakjainak ismerete: íme, ezekből kell Juvenalis pályájának képét megrajzolnunk. Természetes, hogy ezekkel az eszközökkel, ezekből a részekből művészi kéz sem alkothat kielégítő képet. A körvonalak bizonytalanok, a színek vagy erőltetettek, vagy halványak lesznek, sőt egészen téves és oda nem illő részletek is kerülhetnek a képre, biztosan irányító adatok egyáltalában nincsenek. Örök emberi természetünk a szép alkotást egy gyenge, finom hajszállal köti alkotójához, az egyénhez. csodálatos módon individuálizálja s megengedi élvezését, a nélkül, hogy nagyon törődnek az egyénnel, a ki létre hozta Shakespeare tragédiái lesújtják és felemelik azt is, a ki a költő különös pályafutásával egyáltalában nem ismerős, és egy szép virágban gyönyörködhetünk, illatát élvezhetjük akkor is, ha nevén kívül semmit se tudunk róla. Az emberi művelődésnek renge-

teg kincse, a művészeteknek, tudománynak, irodalomnak sok becses emléke maradt ily módon az utódokra, a késő utókorra, s így maradtak fenn a császárkor utolsó nagy szatirikusának, Decimus Junius Juvenalisnak művei, írójuk életének, pályafutásának kielégítő ismerete nélkül. — Szerencsére épen ily általános emberi tulajdonság működik bennünk akkor is, mikor a rég elfeledettnek kutatására indulunk. Ki volt az az egyén, kik voltak szülői, barátai, kortársai, hol volt hazája, milyen volt élte folyása, szerencsés, boldog és megelégedett-e, vagy pedig nyomorban teltek életének napjai s küzdelem és nélkülözés volt a sorsa: mindezek a kérdések önkénytelen támadnak lelkünkben az irodalmi művek tanulmányozásánál, mert érezzük, hogy azok nemcsak tükörképei az íróknak, hanem mind valamennyi az író testének és lelkének, egész mivoltának egy-egy darabja.

Kétségtelen, hogy minden irodalmi mű fennmaradása első sorban attól függ, mennyire becsüli saját kora. Juvenalis a maga korában nem volt nagyon népszerű. Az ismeretlenség homályából egy percze kiemelkedve, mint az embereket kétségbe ejtő, vést hirdető üstökös, tűnt el ismét, mély és kitörülhetetlen nyomot hagyva, érezoszlopot emelve magának szatiráiban. S a legelső, a kik e szatírákat olvasták, nem kérdezték, hogy ki az a hatalmas isten-ostora, ki azért küldetett, hogy végig korbácsolja az örök város népeit. A szorgalmas irodalompartóló Plinius s a vele rokon lelkű történetíró Tacitus, noha mindketten kortársai, nem is ismerik Juvenalist.

A szatíráknak azonban mégis akadnak olvasói akkor is, megtalálták a maguk olvasó közönségét későbbben is. Mily mértékű lehetett ez az olvasottság a Juvenalis halála utáni századokban, arról nem sokat tudunk. De kétségtelen, hogy a Kr. u. IV. századtól kezdve ismét elővették, másolták, forgatták, olvasták. Ammianus Marcellinus mondja, hogy vannak, a kik méregként utálnak minden tudományt, de az egy Juvenalist ezek is olvassák és becsülik. Ebből magyarázható az a csodálatos véletlen, hogy Juvenalis legrégebbi ránk maradt életrajza, a legnagyobb valószínűség szerint, erre az időre vihető vissza. A IV. században talán még elég hű és elég részletes volt az íróra vonatkozó hagyomány, úgyhogy abból valamelyes életrajzot össze lehetett állítani. Hozzátehetjük azonban, hogy Juvenalis népszerűsége a IV. század után sem hanyatlott. Az egyház emberei oktató erkölcsi tartalmáért nagyra becsülték s az «ethicus» szép jelzővel tüntették ki. Mindamellet nem lehetetlen, hogy a legrégebbi életrajz forrása és eredetije a IV. század körül keletkezhetett. Hogy ez a régi életrajz mennyire elváltozott későbbben, mennyi mindenféle önkényes, ellentétes betoldással gyarapodott, arra nézve elég az a rövid megjegyzés, hogy a codexekben és a scholionokban legalább 12-féle változata ismeretes, melyeknek nagy része egészen késő korból való. Eredeti formájának keresése tehát hű törekvésnek látszik, annál is inkább, mivel a legrégebbi ránk maradt változat sem tekinthető a IX. századnál régebbinek, sőt talán még a codexnél, a IX. századbeli Pitheanusnál is fiatalabb, mely számunkra fenntartotta. Teljesen meddő kutatás továbbá annak a keresése is, vajjon ki lehet ezen legrégebbi adatok feljegyzője, az úgynevezett életrajz szerzője, s micsoda ismeretlen írónak ma már elvesztett művei alapján jegyezte fel adatait. Alig lehet tehát egyéb feladatunk, mint annak megállapítása, hogy hol és micsoda ellenmondások

vannak a fennmaradt különféle változatokban. Ezekhez a részletekhez a szatirákban található vonatkozások, a kor és környezet közelebbi ismerete nyújt egy-egy magyarázó adatot, egy-egy elmosódott vonalat, hogy a költő pályájának képét valahogyan megrajzolhassuk.

Ha ezen életrajzi adatokat, Juvenalis életének külső körülményeit vizsgálva, Taine elméletét akarjuk alkalmazni, nagyon különös helyzetbe jutunk. Mert kétségtelen ugyan, hogy egységes környezet, homogén tényezőzők és nem differens nevelő elemek hatása alatt a léleknek egyenletes, egy irányú fejlődése nemcsak lehetséges, hanem természetes, és hogy a fejlődő lélek ezeknek a tényezőzőknek félreismeretlen képét ölti magára. Juvenalisanak azonban hosszú, körülbelül 80 éves életkor jutott osztályrészül.¹⁾ Ezen hosszú idő alatt se egységes társadalmi viszonyok, se egységes és homogén tényezőzők nem alakíthaták jellemét, hanem épen a legkülömbözőbb, ellentétes és túlzó szélsőségekben járó tapasztalatok edzették lelke aczélját s tették a szatira éles, irgalmatlan fegyverévé.

Születési éve ugyanis az életrajzok egy részének tanúsága szerint Nero császár és L. Antistius Vetus consulsága idejére esik, mely a Kr. u. 55. évnél felel meg.²⁾ A XV. szatirában pedig maga Juvenalis említi Juncus consulságát, mint nem régi dolgot.³⁾ Ez a Juncus, a kiról itt szó van, nem lehet más, mint a Kr. u. 127. év consula s így Juvenalis Nerótól (Kr. u. 54.) Hadrianusig (Kr. u. 117—138.) tíz császár uralkodását érte meg. Ez már magában véve oly rendkívüli dolog, hogy megérdemli figyelmünket. Mert hiszen rendes körülmények között az emberi halandóságban nincsenek oly feltűnő külömbiségek, hogy egy ember tíz uralkodó idejét megérhesse. Juvenalis tehát rendkívüli korban élt, és pedig a római császárság megszilárdulásának korában, mikor a még eléggé meg nem erősödött császári trónon kissé szokatlanul gyorsan váltották fel egymást az elődök gondoskodása, vagy a hadsereg kedvezése által kitűntetett, megválasztott császárok. S a ki ezt látta, látó szemekkel, miként Juvenalis, bőséges tapasztalatokat szerezhett a népszeszély ingatagságáról, a katonai nyers erő diadaláról, a népek elfajulásáról. Ha pedig magukat az egyes császárokat nézzük, akkor épen olyan adatokat nyerünk, melyek Juvenalis pályája képének rajzához teljesen nélkülözhetetlenek, melyek nélkül egyes részeknek kellő világítást adni egyáltalában lehetetlen. A birodalom kormányzásában, a társas érintkezésben, a császári trón birtokosainak magán életében a jónak és rossznak, nemesnek és nemtelen aljassnak oly sokfélesége és oly rögtöni váltakozása észlelhető ezen rövid idő alatt, hogy nem közönséges tehetségű emberre nézve, a milyen Juvenalis volt, feltétlenül érdekes tapasztalatok kincses bányája ez a kor.

De nem elég ezen távolabbi külső körülmények ismerete, tudnunk kell azt is, hogy a kornak, melyet átélt, passiv tanuja volt-e vagy activ szereplője. Tudnunk kell, hogy mikor és miképen nyilatkoztak meg lelke magas eszményei, minő formában és minő külső eszközökkel igyekezett egyéniségét érvényesíteni, a társadalomban elfoglalt helyét egészen betölteni.

¹⁾ A Viták szerint anno ætatis suæ altero et octuagesimo periit.

²⁾ Tacitus, Ab exc. XIII, 11.

³⁾ Juvenalis, Sat. XV, 27: nuper consule Junco.

Mindenesetre érdekes jelenség, hogy Juvenalis egészen magánosan áll, kevés ismerős, néhány jó barát társaságában, kik közül talán legközelebb állott az epigrammaíró Martialishoz, rokonok nélkül, mintha ő volna. a ki családjának hírnevet, dicsőséget adott. Igaz ugyan, hogy a Juniusok nemzetsége ősrégi eredetű, s híret a Brutusok patriciusi és plebejusi ágon, lángbetűkkel írták be Róma történetébe, emléküik és tiszteletük szent nemzeti hagyományként öröklődött az irodalomban, de a Juvenalis család vagy ifjabb keletű, vagy nem is római származású s nem lehet kideríteni, hogy miféle kapcsolatban áll azzal a nemzetséggel, melynek nevét viseli. Bizonyos, hogy érdekes volna tudni, vajjon a szatiráírónak a társadalmi romlottságot ostorozó szelleme nem a köztársaság hős védőinek, a zsarnokságot ostorozó ama Lucius, Decimus és Marcus Brutusnak szelleme-é? De hát találgatásokkal nem sokra megyünk, bizonyítékok pedig nincsenek.

A Junius nemzetséggel való rokonság elien, ha még oly tetszetős is, két erős akadály merül fel. Először Juvenalis nem is római származású, hanem a volscusok élénk szellemű, ősrégi városában, a latiumbeli Aquinumban (mai neve Aquino) született, abban a városban, a mely nemcsak egy Juvenalist, hanem egy nagy tudományú, lánglelkű Aquinói Tamást is adott az emberiségnek. Másodszor pedig az életrajzok állítása szerint¹⁾ egy felszabadított rabszolgának volt a fia, vagy talán neveltje. Az életrajzok ezen állítása, bármiként álljon is a dolog, hiábavaló törekvésnek mutatja a Junius nemzetséggel való összeköttetés keresését s kénytelenek vagyunk belenyugodni abba, hogy a családba és nemzetségbe, melyből költőnk származik, nem tekinthetünk bele és így művei megértéséhez egy fontos adattal kevesebb áll rendelkezésünkre. Az életrajzok adatahoz támaszkodva azonban tegyük fel, hogy egészen alacsony sorsból, ismeretlen családból származott. A világirodalom nem egyet ismer, a ki alacsony sorsból emelkedett az irodalom jelesei közé s Mecenas és Augustus kedveltje, a libertino *pater natus* Horatius semmivel se volt különb, a mi szempontunkból pedig teljesen mindegy, hogy nyomorban rabszolgának született-é, vagy pedig bitorban látta meg először a napvilágot. De az életrajzok ezen megjegyzése, hogy rabszolgának volt a fia, oly erős ellentétben áll Juvenalis szatiráinak szellemével, hogy ebben a formájában egyenesen tarthatatlan. A legerősebb megvetés, gúny és lenézés fegyvereivel állítja pellengére azokat a megtollasodott, felkapaszkodott szabadosokat, a kik előzönlök Rómát, befurakodnak mindenüvé, az udvarnál, az utcán oly otthonosan és oly dölyfös pöffeszkedéssel viselkednek, hogy mellettük a tisztességes embert elfogja a harag. Hiszen már oda jutottunk, hogy egy közülök vagy onostul zsebébe teheti az összes patriciusokat, holott nem sokkal előbb még borbélyműhelyt tartott, és tyrusi bíborköpenybe öltözködve, izzadó ujjain fitogtatva mutogatja az arany lovagi gyűrűt s alig bírja a drágakövek terhét. pedig a Nilus vidékéről való canopusi rabszolgának gyermeke.²⁾ Horatius az igazi művelt világfi eleganciájával adja elő, hogy bizony ő is csak egyszerű szabadosnak a fia; nem valószínű, hogy a szabad, szókimondó Juvenalis el-

¹⁾ A Vitákban: *libertini locupletis incertum filius an alumnus.*

²⁾ Juvenalis, *Sat. I. 24. s. köv.*

hallgatni, takargatni akarta volna alacsony származását s épen nem hihető, hogy a fennebbi szavakkal illesse a szabadosokat, ha az ő apja is azok között lett volna. Az idézett nyilatkozatot pedig más egykorú írók is megerősítik, úgyhogy hitelességét kétségbe vonnunk lehetetlen. Ha tehát szabadosnak lett volna fia, talán mégis másképen nyilatkoznék az ilyenekről, ha egyébert nem, atyja iránt való kíméletből.

Nem marad más hátra, mint az a feltevés, hogy (korán árvaságra jutván) valamely jómódú szabados nevelése alá került, kinek házában alkalma volt látni, tapasztalni mindazt a felkapaszkodott ürességet és hivalkodást, melytől idegen volt lelke, s melyet éppen azért szatiráiban szigorú és kegyetlen megróvás nélkül nem hagyhat. Ha ez a feltétel megáll, akkor Juvenalisnak az erkölcsi felháborodáson kívül anyagi oka is lehetett a libertinusok megbélyegzésére. A gyámok szerepét nagyon jól ismerik a szatírák, s lehet, hogy az ő gyámja, az a libertinus, a kit az életrajz gazdagnak nevez, gyámfia vagyonának hűtlen kezelése miatt hálára, vagy kíméletre nem volt érdemes.¹⁾

Gyermek- és ifjúkorának egyéb tapasztalatait, élményeit a környezetnek, Nero, Galba, Otho, Vitellius és Vespasianus császárok uralkodásának, ismerete alapján elképzelhetjük. Bizonyos, hogy e tapasztalatok valami derűsek nem voltak, s ha zordonságra, keserűsége hajló természete volt, annak alapja kétségtelenül gyermekkori élményeiben keresendő. Tanulmányairól szintén csak következtetések alapján mondhatunk valamit. A nevelés és tanítás egészen a család feladata lévén, vagyoni helyzetének megfelelően privát mesterektől tanulta az ismeretek elemeit. Az elemi ismeretek elvégzése után mit tanulhatott volna egyebet, mint rhetorikát? A kor izlésének és szokásainak ez felelt meg, s bizonyára ő is ennek szentelte ifjú éveit. Nincs semmi tudósítás arról, hogy kitől tanulta a szónoki művészetet s a rhetorika elméletét. Úgy látszik azonban, hogy teljes odaadással fogott volt e tanulmányokhoz s érettebb korában sem maradt hűtlen hozzájuk. Életrajzai ugyanis azt mondják, hogy élte deléig szónoklati tanulmányokkal foglalkozott, inkább kedvtelésből, mintsem azért, hogy iskolát nyisson, vagy az ügyvédkedésre készüljön.²⁾ Ha Rómában lakott és növekedett volna, bizonyosan Quintilianust választotta volna mesterül, hiszen tudjuk, hogy Quintilianus Kr. u. 69 körül Vespasianus segítségével és áldozatkészségével nyitotta meg az első nyilvános állami szónoki iskolát, mikor Juvenalis épen ezen tanulmányok kezdetén volt. A szatírákban többször szól Quintilianusról³⁾ s mindig nagy tisztelettel említi nevét, de mindezek a vonatkozások nem mutatják még azt se, hogy közelebbi barátságban állott volna vele, nemhogy tanítványa lett volna. Egész irodalmi működésén, vagyis összes szatírán, meglátszik az iskolás szónoklat fogyatkozása, modorossága, a mi az életrajzok adatát megerősíti, de ezen tanulmányok eredetéről közelebbről nem tájékoztat.

Bizony kevés és hiányos ez az ismeret annak megítélésére, hogy minő előkészülettel lépett a közélet terére, milyen volt nyilvános

¹⁾ Juvenalis, Sat. VIII, 79. a tutor bonusról, I, 47. VI, 628. X, 223. XV, 135.

²⁾ A Vitákban: ad mediam fere ætatem declamavit, animi magis causa, quam quod scholæ se aut foro præpararet.

³⁾ Juvenalis, Sat. VI, 75. 280. VII, 186. 189.

pályafutása. Azok közül a tényezők közül, melyek közvetlenül hatottak lelkére, talán egyre se mutathatunk reá egész határozottsággal s csak az eddig említett távolabbi okokra, a kor jellemére, az átélt császárak korára s bizonytalan következtetésekre kell ismét hivatkoznunk, a mi nem ad kellő magyarázatot arra nézve, hogy miként és miért lesz a rhetorból szatíraíró. Egyelőre tehát elégedjünk meg ezzel s kísérjük végig Juvenalist nyilvános pályáján, hátha ennek ismerete a lélektani kutatásokban segítségünkre lehet.

Ebben a korban már szinte általános szokássá lett volt, hogy a közelebbi és távolabbi városokból minden valamire való író, művész, politikus és katonaeber Rómába igyekezett, ott kereste a megélhetés, boldogulás, haladás eszközeit. Elég ha Seneca, Tacitus, Plinius, Martialis nevét említjük, kik valamennyien távolabbi vidékek szülöttei valának. A nagy város magához vonzotta a provinciák szülötteit, fényes ábrándokkal, csalóka reménységgel, melyből nagyon sok bizonyult hiábavalónak, sok maradt el és hiúsult meg végképen. Igen sokan közülök egyenesen Rómában kezdik pályafutásukat, ott emelkednek lassanként a hivatali lépcső legmagasabb fokára. Juvenalisról is konstatálnunk kell, hogy legalább Domitianus korától kezdve állandóan és huzamos időn át Rómában tartózkodott. E kor állapotait oly jól és közvetlenül ismeri, szatíráiban oly híven és érdekesen rajzolja, hogy távoli szemlélőnek nem tarthatjuk. Mennyi ideig tartott Rómában való időzése, s különösen mivel foglalkozott azalatt: erre nézve pusztán következtetésekre vagyunk utalva. Kétségtelen, hogy a Kr. u. 92. és 98. évben még állandóan ott volt és rendes napi foglalkozását folytatta.¹⁾

Mielőtt azonban Rómába költözött, szülővárosán és Itálián kívül egyiránt kitüntette magát s elég érdemet szerzett arra, hogy magasabb ranghoz, befolyáshoz, vagyonhoz juthasson. Mindenesetre katonai szolgálattal kezdette pályafutását, mivel a katonai szolgálatok a császár korban igen alkalmasak voltak a polgári hivatalok előkészítésére, esetleg a lovagi méltóság megszerzésére. Evégből nem volt szükség Rómába menni, a legiók tisztjei Itáliából és Rómából kerültek ki, s így ő is, mint vagyonos ifjú, egyenesen centuriói ranggal léphetett a hadseregbe s a köteles katonai szolgálat elvégzése után jobban haladhatott a polgári pályán.

Mindezen dolgokról Juvenalisra vonatkozólag egy felírtos kő tájékoztat minket, melyet a múlt század elején Aquinóban találtak. Valami fogadalmi oltárról van szó, melyet egy Juvenalis nevű ember állított Ceres tiszteletére s melynek felírata — a kiegészítésekkel — így hangzik: *Cereri sacrum D. Junius Juvenalis Trib. coh. I. Delmatarum II. vir Quinq. Flamen Divi Vespasiani vovit dedicavitque sua pec.*²⁾ A felírat korát csak a divi Vespasiani kifejezés mutatja, mely szerint Vespasianus halála utáni időben állíttatott. Ebből aztán megállapítható az is, hogy a felíraton említett Juvenalis nem lehet más, mint szatíraírónk, kinek kora teljesen megegyezik a felíratban foglalt adatokkal. Az istenség neve is rávall, mert épen Juvenalis egy

¹⁾ Martialis, Epigr. VII, 23. XII, 18.

²⁾ Mommsen, *Inscriptiones R. Neapol. n. 4312.*

adatából tudjuk, hogy Aquinumban helyi istenség gyanánt tisztelték Cereszt, a ki arany kalászzsal ékesíti a mezőt, s épen ezért Helvina melléknevet adtak neki.¹⁾ Költőnk tehát, ha elfogadjuk, hogy a felirathoz csakugyan róla van szó, a katonai szolgálatban tribunusi rangra emelkedett, a mely a nem nemes származásúakra nézve a legmagasabb katonai méltóság vala. Tribunusi rangját maga is tréfás czélzással emlegeti egyik szatirájában.²⁾ A dalmaták első cohorsa, melyről itt szó van, a császárság I. százada végén hosszú ideig Britanniában tartózkodott s lehetséges, hogy talán épen Kr. u. 84 körül, Agricola britanniai hadjárata végén és visszahivatása után, viselte Juvenalis ezt a méltóságot.³⁾ Hogy ezután tovább emelkedett-e, arról nincsen tudomásunk, bár az életrajzok azt mondják, hogy a lovagi méltóságot is megszerezte.⁴⁾ Igaz, hogy a legalsó rangból származók a katonai tribunussággal együtt elnyerték a lovagi méltóságot is, de nem valószínű, hogy Juvenalis is így jutott volna az arany gyűrűhöz, mert a feliraton bizonyára ezt is megemlíttette volna. Ha tehát az életrajz adata elfogadható, akkor a lovagi rangot későbbben kellett megszereznie. A katonai szolgálat bevégezése után egyelőre szülővárosába tért és ott hivatalt vállalt, a felirat szerint duumvirséget. A duumvirek a provinciális városokban, civitasokban, a legfőbb kormányzó testület tagjai valának, s ha Juvenalis e tisztséget is elnyerte, bizonyára köztisztviselőként és becsülésben állott polgártársai előtt már akkor is. A Vespasianus papság említése is egyenesen erre mutat. Anyagilag is jó helyzetben kellett lennie, s így ha közönséges lelkek kicsinyes ambíciójával betelhetett volna, nyugodtan élhetett volna Aquinumban, szenvedések, küzdelmek, nélkülözések nélkül. Ott voltak birtokai,⁵⁾ ott szülőhazája, melynek életében vezető szerepet vihetett, ő azonban mindezekkel nem elégedett meg.

Ez az elégedetlenség, melynek lélektani okai vannak, magyarázza meg és teszi érthetővé a Juvenalis pályafutásában beállott fordulatot. A kis provinciális városka a maga mindennapi, közönséges voltával nem elégítette ki, apró-cseprő városi ügyek intézése nem serkentette ambícióját, gazdálkodni, vagy uraskodni otthon, kedve, talán elégséges vagyona sem volt. Élénk, nyughatatlan szellemű embernek kellett lennie, ilyenek mutatják a szatirák, a ki nem maradhatott abban a szűk körben, mely reá nézve valóságos tespedést jelentett. Vonzotta, csábította a nagy város, az örök Róma pompája, fénye, illatozóne, s oda igyekezett ő is, mint a provinciák annyi jeles szülőtte. Oda vágyott, a hol harcz és küzdelem s a küzdelemre babér terem, «hol az erős nagygyá lehet, s hová, ki bátor, csakis az mehet». Lélektani okai vannak tehát Juvenalis életében azon változásnak, hogy elhagyva szülővárosát, a kis Aquinumot, Rómába költözik.

Valószínűnek látszik, hogy Rómába menetele előtt a szükséges 400,000 sestertiusnyi (80 ezer korona) census kimutatásával elérte a lovagi rangot. Szüksége lehetett erre különösen Rómában, vagy leg-

¹⁾ Juvenalis, Sat. III, 320: Me quoque ad Helvinam Cererem vestraeque Dianam converte a Cumis.

²⁾ Juvenalis, Sat. III, 321—322.

³⁾ Juvenalis, Sat. II, 159—161.

⁴⁾ Ad equestris ordinis dignitatem (pervenit).

⁵⁾ Juvenalis, Sat. VI, 57. XI, 65.

alább is remélhette, hogy jobban boldogul ott ily módon, mintha egészen alacsonyan, ismeretlenül beledobja magát az ott nyüzsgő élet közepébe. Rómában annyi volt akkor a jövő-menő, naplopó, semmittevő, szorgalmatoskodó, jövedelme után járó, vagy üzleti és titkos, erkölcsstelen jövedelmekből élő idegen, hogy csakugyan erős önbizalom, tehetségérzet és becsvágy kellett ahhoz, hogy a bizonyos és nyugalmas életet eldobva a kényelmetlen és bizonytalan jövővel felcserélje. Mihez foghatott Rómában? Nem igen számíthatott arra, hogy majd birtokai jövedelméből fog élni, mert a kisvárosi élet egyszerűsége mellett a drága, költséges Rómában birtokai jövedelme, ha csak az a 400000 sestertiusnyi vagyona volt, bizony csak valamelyes szerény, vagy épenséggel szegényes megélhetést biztosíthattak neki. Az ügyvédekésre adta hát magát, s azt hiszem az életrajzok már említett adatát kiegészíthetjük úgy, hogy nem készült ugyan a forumra, az ügyvédi pályára, de talán kelleetlenül, talán szükségből, mégis csak ráadta magát Rómában. Hiszen az ügyvédi foglalkozás eléggé tisztességes foglalkozás volt, mely a legalacsonyabb rendűek előtt is nyitva állott s viszont előkelők, lovagok és senatorok előtt sem volt megvetés tárgya. Bizonyosság erre Plinius, ki még dicsőségnek tartja, hogy a forumon szerepelhet. Az ügyvédekés továbbá tisztességes keresetet is adott, úgyhogy ha Juvenalis ezzel akarta biztosítani megélhetését a császárvárosban, egészen jól okoskodott. Úgy látszik azonban, hogy reményei nem valósultak. Azt kell hinnünk, hogy Rómában keserves csalódás és kiábrándulás várt reá, az ügyvédekés egyáltalában nem vezetett a kívánt anyagi vagy erkölcsi sikerekhez.

Kétségtelenné vehetjük, hogy egyenesen a római tartózkodás, az ott szerzett tapasztalatok tették Juvenalist szatirairóvá, fejlesztették ki lelkében a daczos, irónikus hangulatot. Domitianus korának, udvarának, környezetének romlottsága, a hosszas és keserves elnyomtatás, nagy és nemes lelkekben egy vágyat ébresztett fel ösztönszerűleg és ellenállhatatlanul: az igazság kiderítésének és kimondásának vágyát. Minél inkább érezték és tapasztalták a szabadság elnyomását, annál erősebb lehetett ez a vágy. Ez tette történetíróvá Tacitust, és ezért lett szatirairó Juvenalis.

Magyarázatul meg kell még említenünk, hogy Martialis már idézett nyilatkozata szerint költőnk a cliensség kellemetlen, lealázó és hálátlan szerepét is megpróbálta.¹⁾ Nem kell ebből valami különös fegyvert kovácsolnunk ellene, hiszen azt látjuk, hogy előkelő emberek, lovagok, senatorok is vállalkoznak arra, hogy a gazdagok kíséretében megjelenve nevükkel, rangjukkal emeljék a dúsgazdagnak tekintélyét, és nem szégyenlik elfogadni ezért a clienseket megillető évi díjazást, vagy a mindennapi adományokat és ajándékokat. A mi amazoknál romlottság, kapzsiság, vagy haszonlesés vala, lehetett az Juvenalisunkban a vidéki erkölcsök tisztaságának és egyszerűségének megfelelően pusztán a megélhetés egyik eszköze, melylyel a nagy város kényelmetlenségei közepett, melyeket

¹⁾ Martialis, Epigr. XII, 18:

Dum per limina potentiorum
Sudatrix toga ventilat vagumque
Major Cælius et minor fatigant (Juvenalem) stb.

olyan jól ismer, hogy leírásai egyenesen bizonyítékul említhetők, valamely jobb módot s a messi jövőben egyéniségének, jellemének inkább megfelelő független, szabad életet óhajtott biztosítani.

Ezek a kétségek, csalódások és keserűségek érlelték meg benne a szatirikus hangulatot. Nem az bántotta, hogy nem tudott nagy vagyonyhoz, befolyáshoz, tekintélyhez jutni, hiszen oly kedvesen emlegeti az egyszerű kisvárosi életet, hogy bizonyára kevéssel megelégedőnek kell őt képzelnünk. Hanem bántotta a tehetségtelenségnek, üresfejűeknek felfuvalkodottsága, gőgje, a nagyoknak és tekintélyeseknek szolgálkúsága, a meggazdagodottaknak kapzsisága és fukarsága, a beözönlött görögöcskéknél szemtelensége és hitvány jellemtelensége, a családban, a társadalomban férfiak és nők között egyaránt tapasztalt erkölcstelenség, elfajulás, a bűnökben, erkölcsi hibákban nyilvánuló szemérmetlen telhetetlenség. A szatiráirót nem a sértett önérzet, vagy épen a megbántott hiúság teszi azzá s teljesen hibásan ítélné meg Juvenalist, a ki ebben keresné jelleme s addigi életmódja vagy foglalkozása megváltozásának okait. A szatírának, a mint ez a műfaj a rómaiaknál a császárok korában kialakult, általános társadalmi jelentősége van, de az a fődolog, hogy az író lelkéből, belső szükség folytán keletkezik. Az írónak látni, megfigyelni, tapasztalni kell, s ha szóvá teszi, korholja, ostromozza, megbélyegzi a bűnt, az elfajulást, vagy ha éles tekintetével rögtön meglátja az emberek mindennapi életében és cselekedeteiben azt, a mi nevelés és e fölött nevetésre készíti embertársait: mindezzel javítás, oktatás a célja. Olyan dolgokat lát, melyekről nehéz szatírát nem írni, vagy pedig méltatlankodását elrejtteni.¹⁾ De épen ezért lelkében ott kell lenni a tiszta, hamisítatlan ideálnak, a ragyogó, mocsoktalan mintának, melyhez a jelenlegi rosszat méri. Mértéke lehet hibás vagy túlzó, de szándékai tiszteletet érdemelnek. Nem önző célok vezeték, hanem az élet árját nézi maga előtt s látva, hogy rossz irányban halad, meg akarja változtatni. S azért ír szatírát, mert nem tehet egyebet, ennél jobb eszköze nincs.

Ezen lélektani fejlődés következménye az, hogy Juvenalis, élte delén túl, a Kr. u. 100. év táján, a szatiráírásra adja magát. Domitianus alatt szerzi tapasztalatait, de természetesen csak az ő halála után, Nerva, Trajanus és Hadrianus uralkodása idejében, öntheti ki lelke fájalmát szabadon. Így maradt ránk 16 szatirája. Nem ide tartozik ezeknek jellemzése, Juvenalis szatiráírói méltatása, csupán annyit jegyzünk meg, hogy ezen 16 szatira mindegyike ugyanazon egyéniség bélyegét mutatja, csak hogy költői, írói erejének fejlődése helyett inkább a pályája tetején álló s onnan folytonosan lefelé haladó tehetség jeleit látjuk bennük. De nagy, erős és eredeti lélek nyilvánul mindenkiben s a kornak retorikus declamáló szokása, melynek hatása alól Juvenalis sem mindig tud szabadulni, nem mindenütt árthat ezen eredeti szépségeknek.

Életének harmadik és legnevezetesebb időszakába esik tehát irodalmi működése, a szatírák írása, melyvel késő vénségéig nem hagyott fel. Időrendben legrégebb adat a IV. szatira végén levő vonatkozás, a hol Domitianus halálát említi; nem is valószínű, hogy ennél hama-

1) Juvenalis, Sat. I, 30. 79.

rább valamelyik szatiráját kibocsátotta volna. Utolsó adat pedig a már idézett *Juncus consul* neve, a mi azt mutatja, hogy 127-ben még mindig szatiraírással foglalkozott. Tehát harmincz éven át hangoztatta feddő oktatásait, csendes visszavonultságban, a pusztaiban elhangzó szövegünként. Hatását megítélnünk alig lehet, kortársai nem emlékeznek meg róla. De Quintilianus ismeri s megjósolja, hogy hírneve fenn fog maradni és a többi nagy szatiraírók közé sorozza nevét.¹⁾ Nem mutat rendkívüli termékenységet, de szavait, írásait csakugyan nem számolni, hanem mérlegelni kell, hogy valódi becsüket megérthessük.

Ily költői működés között érte, élete végén, az a csapás, hogy szatiráiért száműzetésbe kellett mennie. Azonban a száműzetésre vonatkozó tudósításokban annyi erőltettség és ellenmondás van, hogy magát aényt sem lehet minden kétségen felül megállapítani, s egyáltalában nem tájékozódhatunk a felől, hogy hol töltötte azt az időt, s ha már beszélünk rőla, mennyi ideig tarthatott a büntetés, és megérte-e a kegyelmet, hogy visszatérhessen hazájába, vagy a messze idegenben kellett siratnia Ovidiusként az örök város elérhetetlen emlékeit. Ha elfogadjuk az életrajzok feljegyzését s a régi íróknak a száműzetést bizonyító megjegyzéseit, magát aényt el kell ismerünk, de a száműzetés okára, idejére és helyére nézve így is teljes bizonytalanságban maradunk.

Az életrajzok tanúsága szerint a száműzetés közvetlen oka az az epigramma, melyet Domitianus idejében a császár kegyeltjére, Paris nevű színészre írt volt, s melyet később egyik szatirájába a következő alakban vett fel: *Quod non dant proceres, dabit histrio: tu Camerinos et Baream, tu nobilium magna atria curas? Præfectos Pelopea facit, Philomela tribunos.*²⁾ A császár erre az felelte: *Et te Philumela promovit és kítüntette a költőt azzal, hogy kinevezte egy Egyiptomban állomásozó csapat parancsnokává, vagyis gyöngéden eltávolította a városból. E mesés, adomaszerű történetből még azt sem sikerül megtudnunk, ki volt az a császár, a kiről szó van. Első gondolatunk természetesen Domitianus, a ki alatt nagyon könnyen megtörténhetett, hogy a költőt egyetlen szabadabb szóért a száműzetés büntetése érte. Tudjuk azt is, hogy Juvenalis katonai szolgálata épen erre az időre esik s azoknak, a kik már egész a tribunusi rangig emelkedve, további kítüntetésekre számítottak, a császár valamely provincia præfecturáját szokta adományozni jutalmul. Azonban e feltevés ellen két fontos okot lehet felhozni. Sehol semmi nyoma annak, hogy visszatért-e a költő a száműzetésből, vagy ott halt meg és másodszer ő maga a szatirákban sehol sem említi ezt a dolgot. Ez utóbbi körülmény magában is elegendő a feltevés megdöntésére, hiszen az összes szatirákat 98 után, Domitianus halála után, írta, illetőleg közölte: lehetetlen el is képzelnünk, hogy miért nem említi még távolról se a költő az a nevezetes eseményt. Tehát nem Domitianus alatt sújtotta a kegyetlen büntetés. Ép így nem gondolhatunk Vespasianusra vagy Nervára és Trajanusra, kiknek humanus érzületével ez a kegyetlenség összeegyeztethető nem volna. Így hát*

¹⁾ Quintilianus, *Institutiones orat.* X, 1.

²⁾ Juvenalis, *Sat.* VII, 90—92.

egyedül Hadrianus lehet az, a kire az életrajzok szavai vonatkoznak. Ha felteszszük, hogy épen Hadrianus utolsó évei körül történhetett az illető szatira közlése, fontos támasztékot nyerünk abból a körülményből, hogy Hadrianus abban az időben már beteges, ingerlékeny és gyanakvó természeténél fogva több olyan kegyetlenséget követett el, a mi előbbeni cselekedeteivel és jellemével, ezen változás ismerete nélkül, nem egyeztethető össze. Hadrianusnak tehát volt egy kedvelt színésze, s a császár az említett sorokban egyenesen célzást találva ezen kegyeltjére, száműzte a költőt Rómából. Sajnos azonban, hogy e feltevés ellen is, bármily valószínűnek lássák, súlyos érveket hozhatunk fel, melyek valószínűségét nagyon megintatják. Először is épen a szóban forgó hetedik szatira dicséri meg Hadrianus császárt, mint az irodalmi tanulmányok, írók, költők pártfogóját: furcsa felelet volna erre a dicséretre az író száműzése. Továbbá a tizenötödik szatira épen Egyiptomról szól, oly közvetlenül, hogy a maga szemlélete és tapasztalatai látszanak belőle, a mi valószínűvé teszi, hogy a költemény épen a száműzetés ideje alatt (t. i. 127 után), esetleg épen Egyiptomban keletkezett. S ha ez igaz, akkor nehezen értjük, hogy miért nem említi a költő itt se a maga személyét s a száműzetés tényét. Egy pár rövidke megjegyzést minden objektivitása mellett is bizonyára megengedett volna. Így a kívánt adatok hiányában a feljegyzések bizonytalan és ingatag állításai mellett minden következtetésünk bizonytalan és ingatag lehet. Elégedjünk meg tehát annyival, azzal a feltevessel, hogy Juvenalis, élete vége felé, körülbelül 80 éves korában, Hadrianus uralkodásának utolsó éveiben, száműzetett Rómából s talán így is halt meg, távol a várostól, Antoninus Pius uralkodása első éveiben.

Íme Juvenalis pályájának képe nagy vonásokkal megrajzolva. Homályos színek, szaggatott és bizonytalan vonalak mutatják, hogy a régiség miatt sok olyan részlet maradt ismeretlenül, a melyre feltétlenül szükségünk volna. De ha életének külső körülményeit, katonai és polgári hivataloskodását, magánéletét, jellemének fejlődését, küzdelmeit, törekvéseit látjuk: pályafutásának mégis olyan részletei világosodnak meg előttünk, melyeknek segítségével műveit, írói, költői egyéniségét, egész jellemét sokkal jobban és hívebben megítélhetjük. Meggyőződhetünk arról, hogy egy valóban eredeti nagy tehetséggel van dolgunk, kinek egyénisége tisztelőt, művei nagy figyelmet, mélyreható tanulmányt érdemelnek.

(Kolozsvár.)

INCZE BÉNI.

PARABOLÆ VULPIUM.

Az ó- és középkor kisebb vagy nagyobb becsű mesekönyvei — hála a folklorista tudomány előrehaladottságának — többnyire a philologia követelményeinek is megfelelő kiadásban forognak közkezen; sőt egyes hírneves egyházi szónokok és írók (Jacobus Vitry vagy Temesvári Pelbárt stb.) beszédeiben vagy irataiban előfordul

példák is tudós feldolgozóikra akadtak; a P. V. azonban, ez a héber mesekönyv, mely számos kéziratban maradt fenn, több kiadást ért s melyet Hanel Menyhért prágai jezsuita latin nyelvre is lefordított (1666-ban), az illetékes körök többször hangoztatott sürgetései ellenére még mindig nem részesült ilyen feldolgozásban, s a mai kívánalmaknak megfelelő kritikai kiadása is még mindig kívánatos. Renan E.¹⁾ írja róla: «une édition critique faite d'après ces manuscrits serait désirable pour l'histoire de l'apologue au Moyen-âge». Mi szabhatná jobban meg az igaz mértéket az egyes népek kultúrmagaslatának és kölcsönös befolyásának megbírálására, mint az összehasonlító irodalomtörténet? E szempont lebegett azon tudósok előtt, kik Berahja, ez írónk neve, életével és műveivel foglalkoztak. A nézetek eltérők, vajjon B.-ban az arabok kultúra terjesztőjét lássuk a keresztény nyugaton, vagy pedig a nyugati műveltség hirdetőjének tekintjük őt a világtól elzárt testvérei szűk körében? A mesék forrásainak ismerete az igazi egyedüli megbízható útmutató e probléma ösvényein. Mielőtt kérdésünkre térnénk, legyen szabad, lehetőleg röviden, írónk életének körülményeiről és hazájáról szólni, családias otthonába bepillantani és egyéb tudományos műveit is megemlíteni.²⁾

B. hazájáért számos város versenyez; az újabb kutatások szerint Lunelben élt (Gollanz p. XXXVI.), előbb Dreuxben keresték (Gross. s. v.), míg angol tudósok Oxfordban látták B. szülő-, illetőleg lakóhelyét (Jacobs és Neubauer i. helyeken). A valószínűséghez legközelebb áll az a nézet, hogy a délfraancia Lunel volt a meseírónak hazája. Ezt támogatja ama tény, hogy Észak-Franciaországban nem találunk az ő idejében írókat, ki a világi és nem a szigorúan vallási irodalom szolgálatában állana. B.-t pedig főleg általános *ethikai* elvek vezérlik, persze népszerű alakot ad az elmúlt korok bölcsseitől hirdetett életnézetnek. A francia és latin irodalom ismerője az északon fehér holló volt a zsidók közt, jóllehet a keresztények között sem terjedt, legföllebb a kolostorok falain belül, a délről hozott műveltség. Arabs közmondások ismerete és keleti meseanyag használatára — ezt legyen szabad forrásvizsgálatunk eredménye gyanánt előrebocsátani — szintén déli vidékre terelik figyelmünket. Életkorára vonatkozólag szintén csak sejtéssel kell beérnünk. Coucyi Moses,³⁾ a ki 1235 táján halt meg, említi B.-t, mint szentírásmagyarázót, valószínűleg gyermekkorában hallgatta és mint halottról emlékezik meg róla; így B. halálának ideje legkésőbb 1180–90 között lehetett. Irodalmi munkálkodása a XII. század közepére esik. Az író teljesen háttérbe szorul; csak leíró

¹⁾ Histoire littéraire de la France. Tome 27. p. 496.

²⁾ Tanulmányunknál a következő munkákat használtuk: *Renan*, i. m. 490. s k. k. *Steinschneider*, Hebräische Bibliographie IX, 92, XIII p. 80. (B. und die Quaestiones naturales des Adelard von Bath és Berahja der Fabeldichter); kutatásainak eredményeit ismétli az ősz mester: *Die Hebräischen Übersetzungen*, 958. l.; vö. még *Letterbode VIII. 74. l.* — H. Gross, *Gallia Judaica*, Paris. 1897. 180. kk. s. v. *Dreux*, *Jacobs*, *J. The Fables of Aesop*. I. k. 167. l. *The Jewish Quarterly Review* I. és II. köt.; *Neubauer* u. ott; továbbá *Gollanz H. The ethical treatises*. London, 1902. XI. l. és *Warnke*, *Bibliotheca norman*. 6. LXVIII. és u. az *Festschrift für Suchier*, *Die Quellen der M. d. Fr.* 1900. 161.

³⁾ *Minchat Jehuda*, Livorno, 1796, 856. és 876. lk.

és fordító, főleg feldolgozó akar lenni. Eredeti eszmékkal nem gazdagította az irodalmat. Vallásbölcseleti művei kompilációk az előző korok gondolkodóinak műveiből: az a tény, hogy B. munkái Maimuniról nem tudnak semmit, legjobb bizonyíték életkoráról alkotott nézetünk helyessége mellett, sőt virágzási ideje még lejjebb teendő. Azonkívül fordított latinból, Adelard Bathonensis *Quaestiones naturales*ét adja a héberül értő közönségnek, és francziából, mint egy *Lapidarium* fordítója (l. Steinschneider, *Semitic Studies* p. 47) és a «Dodi wenechdi» (a nagybátyám és unokám) című francziából folyt művel gazdagította a középkori irodalmat (l. Steinschneider leydeni katalógusát 375 l.).

Keserves osztályrésze e műveknek a feledés bús homálya; s kérdés, vajjon megérdemlik-e a fölébresztést a mély álomból, a könyvtárak porából? De e kérdést most ne bolygassuk. Ismeretes és nagy-horderejű a címünkben jelzett mű, melynek *Marie de France*hoz való viszonyára és forrásainak ismertetésére térünk át.

A gyűjtemény czíme is eltér a szokásos és gyakori czímzések-től; jellemző, hogy a később keletkezett «Isepet rejtélyei» már a többi gyűjtők általánosan elfogadott módszerét követi és Aesopus nevét írja könyvének homlokára, B. egy talmudi kifejezést, mely egy talmudi bölcsről, R. Meiről (130-60 között), említi, hogy 300 rókamesét költött.¹⁾ (L. Synhedrion 38^b és még számos helyen). E címmel olvasóközönséget akart nyerni, a mellett e cím külső tanúja is annak, hogy B. több forrásból merített. Előre is bocsátjuk, hogy a héber író és fordító helyzete sokkal kényelmetlenebb, mint a társaié. A fordító útjába lépten-nyomon nyelvi és tárgyi akadályok gördülnek, melyek a velük való heves küzdelmek közben még nagyobbodnak. Az arabból fordítók is panaszkodnak a munka fáradságos volta miatt, jóllehet a nyelv közeli rokonságban áll a héberrel, a mellett régi gyakorlatra is hivatkozhatnak és az élő arabs-zsidó nyelvi vegyülete is segíti őket; hát még a latin vagy franczia fordító! (V. ö. Bacher, W, *Sefer Hazikkaron* p. XIV. Bevez.). A héber írónak mindent, a mi vallásos fölfogásával össze nem fér, vagy el kell hagynia, vagy pedig meg kell változtatnia, illetőleg más ruhába burkolnia; mind a kettőre akad példa. Sok eltérésre a bibliai szólásmódok sűrű idézése is ösztökélte az írókat. A legjámorabb szerzetes is lelkiismeret-furdalás nélkül tovább terjeszthette a reá bízott Aesopus vagy Phædrus-szöveget; a héber írónak azonban a zsidó világfelfogással ellenkező vagy annak látszó helyeket, ha olvasóközönséget akart nyerni, ki kellett küszöbölnie. Két dolog — ezt szabad talán még egyszer ismételni — lebeg mindig a héber író előtt: olvasói nézeteinek tisztelete és a bibliai nyelv minél sűrűbb idézése.

Most már közelebb léphetünk Marie de France és B. viszonyának vizsgálatához. Tény, hogy B. és MdFr. sok közös vonást árulnak el, a mennyiben közös eltérések észlelhetők az ősforráshoz, a Romulus Nil-hoz való viszonyukban! De kérdezzük, honnan eredtek ez eltérések, miért fordulnak ezek oly számosan elő? Ha MdFr. közvetlenül a Rom-

¹⁾ Ily jelentések másokról is maradtak fenn. A 300 nem akar határozott számot adni, hanem a számtalant kifejezni. L. Friedmann *Onkelos* u. Akylas 470. l. 2. jegyzet, a hol e megjegyzés a hármas szám gyakori alkalmazására olvasható.

ból és Ber. MdFr.-ból merített, akkor e változások érthetetlenek és csodálatosak, mert a többi követőknél ily mértékben és számban nem igen fordulnak elő? Világos azonban a tényállás, ha Ber. a közvetlen forrásból merített és MdFr. utána indult. Ezt a fent kifejtett szempontok megfigyelésével látjuk a legjobban és azok távlata alatt Warnke (i. h.) bizonyítékai és érvelései ködként eloszlanak. A tárgy természete azonban tiltja és lehetetlenné teszi, hogy mindenre magyarázatot keressünk.

Tagadhatatlan, hogy a B. és M. közötti közös eltérések az ősforrástól, ebben mindenki Warnkének fog igazat adni, igen nagyfontosságúak a viszony megállapításában; de vajjon azért Warnke eredményeihez vezetnek-e, ez más kérdés! És a fent kifejtett ok, t. i. miért térnek el a közös forrástól? engem ép ellenkező eredményre vezettek. Az idegen gondolatvilág, a nyelv nehézségei, a stílus sajátosságai és a bibliai idézetek tömeges alkalmazása itt jóval több eltéréseket követelnek, mint másutt.

A rím áldozataiul estek a következő eltérések: a második mesében a béka a fonalat az egér lábára teszi és nem nyakára,¹⁾ nem képzelhető, hogy M. azért változtatta volna meg forrását, hogy a héber írónak a rím miatt baja ne legyen! Ékeesebb bizonyítékra nem is szorulunk tételünk és feltevésünk igazsága mellett, mint az 5. mese változata. Mindenütt húst lopott a víz tükrébe bámuló kutya, csak M. és B.-nál sajtot; ezt csak a rím okozta!²⁾ Nagyon kérdéses, hogy nem hasonló okból teszi-e B. az ephesusi asszonyról szóló meséjében³⁾ (80. sz.) az őrt az asszony sógorának. Biztosan megdönti e megfigyelés Warnke (i. h. LXXII.) egyik pozitív adatát is. A 84. mesében azért becstüli a félszemű a lovat öt solidire, mert a rím így kívánja:

כי הוא שוה והובים חמש
כום כמוהו ראיתי אמש.

A bibliai szójárás gyakori kiaknázása még több eltérésre csábította az író. A 7. mesében, az ismert pörben, Phædrusnál I 17, csak egy tanú szerepel, a középkoriakban — ez volt a kor szokása (l. Warnke, Quellen p. 169) — három; ha ez a szokás dívott, ez okvetlenül kérdéses, miért idéz MdFr. két tanút? B.-nál érthető; ő Jezsajás (8, 2) szavaival él, mindamellett a végén visszatér forrásához. Ép így van ez a 9. mesében is. A héberben és M.-nál a vendég valóban el is kergeti a házigazdát, a latinban csak a fenyegetésig megy a hivatlan vendég tolakodása. Egy szójátékból folyt ez; a könyö-

¹⁾ A tárgy megvilágítása végett legyen szabad a héber idézeteket ide iktatni:

את החוש הזה ברנלי אקשור.
ויעמדו רגליך כמישור.

²⁾ כלב בבית לקח גבינה.
וישאהו בפיו אנה ואנה.

³⁾ Megjegyezzük, hogy erről tudtunkkal Krausz S. írt a Hagoren című évkönyv V. köt. 270. l.-án. Vö. Zeitschrift für Hebr. Bibl. VIII. p. 66.

rületes házigazda a rideg tél zordonságait rajzoló vendég rimánkodásaira egy az olvasók előtt jól ismert héber idézettel felel: «az enyém a tied, a házam a házad», ezt jól bevési magának és erre hivatkozva felel a dühös házigazdának. Ide tartozik a 43-ik mese is, a hol a kutya ugat, míg a forrásokban fenyegetődzik, és hogy itt a hálaérzet eltérbe kerül (Ex. 21, 5, Hiob. 31, 18.). Végre a keleti író különösségeit sem szabad számításon kívül hagynunk. Nagy bevezetéssel kezdi meg a mesét, a hol a nyugati forrásokban ilyen hiányzik. 8, 10, 14 stb.; feltűnő, hogy Warnke ezért tartja lehetetlennek M.-nak B.-tól való függését, holott M. is megtartja a körülményes bevezetést és a tanácskozást! A bőbeszédűség okozta eltérésnek az első héber mesében látjuk jellemző példáját. E megfigyelések, nézetünk szerint, világosan mutatják a szoros kapcsolatot a két író között és egymáshoz való viszonyuknak a lehetőségét!

Warnke még hatalmasabb támaszokkal erősítette megépített várának falait. A Bev. 19-éről így szól: «F. 41. (= B. 19) handelt bei Marie von einem Manne und zwei Serfs (szolgák, l. Glossar 417). In einer ganzen Reihe von Handschriften. wie schon in D. sind aus den Serfs nun Cerfs geworden. Dadurch aber wird die ganze Fabel widersinnig; wie und in aller Welt können zwei Hirsche abseits stehen und sich ihre Geheimnisse anvertrauen? In den Fuchsfabeln nun ist die entsprechende Fabel 19 betitelt Gleichniss von zwei Gazellen, d. h. *der Verfasser arbeitete nach einer Sammlung die Cerfs st. Serfs hatte.*» Warnke kérdését egyáltalában nem értjük; hisz állatmesével van dolgunk. De különben is B. forrása Rom. App. 60. volt (l. Steinschneider, i. h. és Jacobs. Jewish Encyclopedia s. v. Berahja), azonban csak a címe felel meg mesénknek, a többihez semmi köze. צבאים szó itt a héber «barczolni» igének a participiuma és «harcos»-t jelent; a latin forrás címe pedig «quomodo miles audivit duos latrones». A hadjárat alatt élő író szentanuja is lehetett oly jelenetek, melyben pl. a francziául beszélő katona a rajnavidéki német keresztetek nyelvét nem értette. Az épület második oszlopa a mesék sorrendje. A 17. és 18-ik mese B.-ban csak a MdFr. 40 meséjének felelhet meg! Nem volna-e szabad ebből talán az ellenkezőre következtetni? Mariénál a romulusi (Nil.) mesék a 40-ikkal véget érnek; míg B.-nál — a kiadások e tekintetben nem mutatnak eltérést és a kéziratok eltérése egész más természetű — a 73-tól a 82-ig nagyobb-részt szintén ama mesegyűjteményből van véve, eltekintve az egyes szétszórtaktól, és soha se egyeznek más helyütt. Ily bizonyíték nagyon gyöngé lábón áll! Erre csak két példa: a) B. 21. és 22. = Rom. Nil. II. 10. és II. 11. = Marie 89. és 72., míg ellenben b) B. 43. és 44. = R. N. II. 3. és II. 2 = R. N. 20. és 19. A Romulus Nil.-ból különben oly meséket is találunk B.-nál, melyek M.-nál nem fordulnak elő: 52 = I. 6; sok e forrásból folyt mesére nézve maga Warnke is kénytelen azok önálló feldolgozását beismerni (i. h. LXXIII. o.). A csak M. és B.-nál előforduló mesék többnyire az Oesterley kiadta Romulusban találhatók, mint ezt a táblázat mutatja. Csak általános jellemzésül felhozzuk, hogy ez a gyűjtemény sokkal távolabb áll B.-tól, mint az első Romulus. Közelebb áll B. Avianushoz, mint a második Romulushoz, de távolabb az elsőtől. Látjuk, hogy van némi rokonság a kettő között, de a szereplő személyek átalakítása sokkal szabadabb,

a jelenetek kiszínezése kevésbé hű, ámbar a fordítás sehol sem szolgál. Hátra marad még 13 mese, melynek forrása a keleten fakadt, ezekről majd a *Parabolæ Vulpium* kiadásának bevezetésében lesz alkalmunk kimerítően szólni. Itt adjuk a források táblázatát:

<i>Ber.</i>	<i>Máfr.</i>	<i>Forrás¹⁾</i>	<i>Ber.</i>	<i>Máfr.</i>	<i>Forrás</i>	<i>Ber.</i>	<i>Máfr.</i>	<i>Forrás</i>
1	14	R. N. I. 15	37	23		73	38	III. 9
2	3	I. 3	38		R. 2. 19	74	24	II. 12
3	2	I. 2	39		Ap. 24	75	30	III. 1
4	1	I. 1	40	21	R. II. 4	76	6	I. 8
5	5	I. 5	41		Av. 13	77	52	A. 37
6			42	47	R. 3. 14	78		III. 5
7	4	I. 4	43	20	II. 3	79	28	R. II. 19
8	7	I. 9	44	19	II. 2	80	25	II. 13
9	8	I. 10	45	80		81	42	
10	9	I. 11	46			82		II. 6
11	10	I. 12	47		Av. 5	83	48	
12	11	I. 7	48		R. 2. 14	84	77	
13	13	I. 14	49			85	68	
14	15	I. 16	50		Av. 14	86	102	3. 8
15	16	I. 17	51		Av. 18	87		
16	17	I. 18	52		R. I. 6	88		Av. 26
17	39	III. 10	53		Av. 4	89		Av. 39
18	40	III. 11	54		Av. 19	90		R. Ap. 13
19	41	Ap. 60	55		Av. 20	91		28
20	12	I. 13	56		Av. 24	92		17
21	89	II. 10	57		Av. 26	93		
22	74	II. 11	58		Av. 29	94	98	Ap. 20
23	36	III. 7	59			95		23
24	18	II. 1	60		Av. 36	96		
25			61		Av. 37	97		
26	65	Av. 31	62		R. 3. 13	98	22	II. 7
27		Av. 16	63			99		
28	73		64		Av. 21	100		
29	67	R. 2. 16	65	35	III. 6	101		
30		Av. 13	66			102		R. 8
31		Av. 7	67			103		Ap. 2
32			68			104		R. 35
33		Av. 11	69			105	70	Ap. 49
34		Av. 6	70			106		
35			71			107		21.
36	50	Av. 17	72					

(Berlin.)

MARMORSTEIN ARTÚR.

¹⁾ Használtam: Hervieux: *Les fabulistes latins Romulus, Avianus* kötetét és Oesterley kiadását. A római szám a könyv részét jelezi Hervieuxnél, a pont előtti közönséges szám ugyanazt Oesterleynél, Ap. pedig u. ott a függeléket.

HAZAI IRODALOM.

Gróf Széchenyi István munkái, II. sorozat, II. kötet. Sajtó alá rendezí *Szily Kálmán*. Stadium — A' Kelet Népe — Politikai programmtöredékek. Budapest, M. T. Akadémia, 1905. LII, 260+XXVIII, 277+XVII, 140 l. Ára 10 K.

Széchenyi munkáinak 1904-ben megindított sorozata e második kötetel egyelőre befejeződött. Folytatja-e majd az 'akadémia nagynevű alapítója műveinek kiadását, nem tudjuk. Ha azonban tekintetbe veszszük, hogy a hátralévő újra ki nem adott művek terjedelme nem haladja meg a 120—130 ívet s így három vaskos kötetbe beleszorítható, igazán sajnálnunk kellene a kiadás pihentetését. Úgy tudjuk azonban, hogy a német nyelvű *Blick* ebben az esetben sem kerülne kiadásra; nem tudjuk, takarékoság vagy rosszul fölfogott chauvinismus vezet-e a tudós társaságót ezen elhatározásában, de ép olyan hiba volna, mintha latin nyelvű krónikáinkat kizárnók irodalmunk emlékei közül, vagy a milyen volt, hogy Eötvös munkáinak teljes kiadásából elmaradt a németül írt *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs*.

A gyűjteménynek e második kötete Széchenyinek ha nem is legértékesebb, de mindenesetre legérdekesebb munkáit foglalja magában: legrendszeresebb művét, a *Stadiumot*, a Kossuth politikáját és személyét ostorozó *Kelet népet*, és a *Politikai programmtöredékeket*. A szövegeket Szily Kálmán gondozta, ugyanavval a lelkiismeretes, szinte aprólékos figyelemmel, a melylyel az I. kötet szövegét összeállította. Az eredetinek nemcsak szavaihoz, hanem betűihez és régics helyesírásához, valamint egyéni színezetű interpunctiójához is ragaszkodott, s a Stadium szövege alatt közölte az eredeti kézirat alapján azokat a helyeket, a melyeket a munka censora, Drescher, megváltoztatott. Nem lényegesek a módosítások, inkább csak egyes kifejezésekre vonatkoznak, de az irodalomtörténet munkásai s Széchenyi tisztelői így is hálával fogadják. A két szöveg összevetése Viszota Gyula érdeme. Mindössze azt az apró technikai változtatást vettük volna szívesen, hogy ha már mind a három publicistikai mű külön lap számozással van ellátva, a harmadik is külön íven kezdődék, hogy így a vaskos kötetet három részre lehetett volna választani.

Az I. kötethez képest örvendetes változást állapíthatunk meg az egyes munkák élén olvasható bevezetésekben. Az előbbi kötet ismertetésében sajnálattal említettük a philologiai tájékoztatás hiányát, az egyes művek keletkezésére vonatkozó adatok mellőzését. E második kötetben, legalább a Stadiumra vonatkozólag, Viszota Gyula tartalmas

bevezetőjében megtaláljuk mindazt, a mi iránt érdeklődünk, a Stadiumnak teljes történetét attól a ponttól kezdve, a mikor Széchenyi agyában megvillant a munka terve, a melyet akkor még *Reformatió*-nak akart elnevezni, egészen addig, míg a sajtó alól kikerülve a helytartó-tanács el nem tiltotta. A világos, szabatos fejtegetések nemcsak a munka megjelenésének körülményeire vetnek fényt, hanem magának Széchenyinek jelleméhez is érdekes vonásokat szolgáltatnak.

A Kelet Népé-t, valamint a Politikai programmtörédekek-et pusztán Kautz Gyula tájékoztatói vezetik be. Ez a három értekezés, mert a Stadiumról is elmondja Kautz Gyula a véleményét, fölfogásban,¹⁾ szerkezetben, stílusban, nyelvben erősen emlékeztet az I. kötet bevezetéseire, de mivel a tudós szerző írói kiválóságai jobban, árnyékoldalai pedig kevésbé emelkednek érvényre, határozottan magasabb színvonalon áll, mint a régiek. Látszik belőlük szerzőjüknek nagy tudománya és mégiukább széleskörű olvasottsága, határtalan lelkesedése Széchenyi, és elfogultsága Széchenyi ellenfelei, különösen Kossuth iránt, a kit rendkívüli tehetségű *publicistának* tart, valamint az az igyekezete, hogy mennél világosabbá, érthetőbbé tegye Széchenyi vezető gondolatait. Ez a törekvése itt sem sikerül mindenütt, ismétlésekkel, nehézségekkel (p. o. *századok szokás-szentesítette nézetek*), keresett stílvirágokkal (p. o. *a censura sokkal enyhébb kezelése foglalt helyet*) túltömött stílusa néhol még ott is homályba burkolja az értelmet, a hol fölfogását mindenki magáévá teheti, de a múlthoz viszonyítva aránylag egyszerűen ír, s jóval több e kötetben a szabatosan megírt fejtegetés. Egy régi hibájától azonban nem tud szabadulni: megesik, hogy nem nyújt egyebet, mint Széchenyi gondolatainak hol szószerinti, hol kivonatos idézeteit, az olvasóra bízva, hogy ez adathalmazból, vagy tartalomjegyzékszerű felsorolásból maga állítsa össze Széchenyi politikai és közgazdasági fölfogását. Mégis szívesebben olvassuk e kötet bevezetéseit, mint az előbbiét: nemcsak stílusa jobb, hanem maguk a tanulmányok is áttekinthetőbbek, nem olyan polemikusak, s nem annyira magosan járók, nyugodtabbak, pozitívabbak,

¹⁾ Örömmel látjuk azonban, hogy Széchenyi utilitarismusát illetőleg s az utilitarismusról általában most már más Kautz Gyula véleménye: ugyanaz, a melyet a *Hitel* és *Világ* kiadásának bírálatában hangoztattam. A XLII. lapon ugyanis azt írja: «[Széchenyi] dialektikájának és érvelésének fő-fő tulajdonsága és jellemvonása pedig (és ez egy új momentum jelen dolgozatában) a *hasznossági* (utilitáriusi) elvnek még tüzetesebb hangsúlyozása». Szóval Széchenyi *azelőtt* is hangsúlyozta, még pedig *tüzetesen* Bentham elvét, a mit Kautz Gyula a *Hitel* bevezetésében még nem ismert el.

s különösen a történeti részletek, a hol a pártok viszonyait ismerteti, és Széchenyi könyveinek a különböző pártállású olvasókra tett hatását vizsgálja, aránylag elég sikerültek.

Hogy Kautz, a ki Kossuth tehetségét és működését olyan kevéssé becsüli, nem érti meg Kossuthnak egyik vezető gondolatát (az intelligens hazafias középosztályé legyen a nemzet átalakításában a legfontosabb szerep) s burkoltan avval vádolja, hogy a *középosztály* fogalmát a *középnemességre* akarta korlátozni (Kelet népe IX.), azon nem csodálkozunk, de nem tudjuk megérteni, miként mondhatja ő, a ki annyit foglalkozott Széchenyi műveivel, hogy Széchenyi a Stadiumot *Reform*-nak akarta eleinte nevezni s már 1831-ben megírta, mikor a munka eredeti címe, a mint említettük, *Reformatio* volt, s az 1831. nov. 24-én megkezdett művet 1832. ápr. végén fejezte be, a mint ezt Viszotának épen a Stadiumhoz írt bevezetése kétségtelessé teszi.

A második kötethez szótárt ígért a tervezet. Ennek, sajnos, semmi nyoma, pedig nemcsak Széchenyi nyelvkincsét ismernők meg belőle, hanem egyszersmind a nyelvújítás történetéhez s a magyar nyelv anyagának fejlődéséhez kapnánk benne fontos adalékokat.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Újszövetségi apokrifusok. Fordította *Raffay Sándor*. evang. theol. akad. tanár Pozsonyban. Pozsony (Wigand F. K.), 1905. 8-r. 327 l. Ára 6 K.

Szerző neve előnyösen ismert a hazai protestans theologiai, nevezetesen az újszövetségi szentírástudományi, újabb irodalomban. Jelen munkája azonban már tárgyánál fogva is nagy figyelmet érdemel, mert ma az őskeresztény irodalom elveszett vagy félreismert műveinek fölfedezése korát éljük, és ezeknek körében ismét épen az újszövetségi apokrifek jelentős helyet foglalnak el.

A mű címét, a szóképzést («apokrifusok») tekintve, helytelennek, és a mű tartalmát is eléggé ki nem fejezőnek, sőt megtévesztőnek találom. Szerző mintát vehetett volna *Resch* «Agrapha» és *Preuschen* «Antilegomena» címeiből, és maga is neutrális alakban («apocryphum») vagy minden nemi végződés nélküli szóval («apokrif») fejezhette volna ki a címet; az ok világos, mert az «apokrif» elnevezés nem az «író»-nak, hanem az «irat»-nak jellegzetes sajátágából merített elnevezés (*βιβλοι ἀπόκρυφοι*). Már Zoroasternek egyes könyveit így nevezték el az első keresztény századokban, mint bár kétségtelenül Zoroastertól származó, de esoterikus czélokra szolgáló és egyes keresztény felekezetek által titokban tartott és használt könyveket; az «ἀπόκρυφος» szónak ezen jelentése a Kr. u. III. századtól fogva mind jobban elmosódik és helyet ad egy másiknak, a mely szerint «βιβλος ἀπόκρυφος» ismeretlen származású és épen ezért nem hitelesnek, hamisítottak tekinthető művet jelent. *Raffay* nem is említi az «ἀπόκρυφος» szó etymonját és ősi szóhasználatát, hanem egyszerűen

elnevezi «újszövetségi apokrifusok»-nak az apokrifok egy kis, bár legrégibb, csoportját, valamint egyes ősrégi, de épen nem *újszövetségi apokrifj* művek (Kelemen I. és II. levele, Polycarpus levele, Hermas «Ποιμήν»-je) sorozatát, de egy szóval sem említi, hogy az «ἀπόκρυφος» szónak műszó-értéke van és azzal az iratoknak mely csoportját jelölik meg a tudományban az őskeresztény korba tartozó művek közül; R.-nak legalább azt kellett volna felemlíteni, hogy egyes régi írók is (pl. Nicephorus) valóban apokrifeknek neveztek egyes, épen nem apokrif műveket is.

A mű nem a szaktudomány piacának készült; azért a szerző, bár túlnyomólag görög eredeti után fordít, sehol az eredeti szöveget nem idézi, és a hol görög szót idéz is, ott is latin betűs, sőt gyakran magyar fonétikus átírással közli. A mű célja inkább az eredeti szöveghez bármi okból hozzáférni nem tudó művelt köröknek, esetleg más szakbeli tudósnak, betekintést nyújtani az újszövetségi apokrifeknek világába, a mely szorosán érintkezik a kánoni könyvek (Évangéliumok, Ap. Cselekedetei, Ap. Levelei, Titkos jel. k.) történeti keretével és tartalmával. A philológiára való tekintet alig vehető észre a műben, bár szerző (7. l.) határozottan is említi az apokrifoknak jelentőségét a philologusokra nézve; sehol sincs szó a lefordított (túlnyomóan görög) szövegek nyelvészeti sajátosságairól, nyelvészeti értékeléséről, sehol az eredeti szövegek kéziratainak, főleg az újabban fölfedezett papyrusok (oxyrhynchus-i papyrusok) és kódexek orthografiájáról, palaeographiájáról; ezek pedig mindenesetre jobban érdekelték volna a szem előtt tartott laikus közönséget, mint a közölt theologiai jegyzetek, a melyek több helyen specziális felekezeti célokat szolgálnak (52., 61., 159. s k., 240. l., és i. t.), de sokszor kézzelfoghatóan tévesek is, mint például az 52. és 61. lapon a «παρορθογένεσις» összezavarása a szeplőtelen fogantatás katólikus dogmájával.

A mi már most a műbe fölvetett egyes «apokrif» műveket illeti, első helyen szerző az «Ἑβραϊκὸν καὶ Ἑβραϊκῶς» néven idézni szokott (Raffay mindig csak «Héberok evangéliuma» néven nevezi, a mi nem pontos fordítás) apokrif evangéliumnak töredékeivel kezdi; és pedig, a mint én látom, rendszerint *Preuschen*, *Antilegomena* után, de sehol sem ennek lapszámait, sem a még forrásként megnevezett *Resch* és *Kirchhofer* lapszámszerinti idézését nem látom, a mi helytelen, mert eltérő olvasásmódok esetében legalább is tudni kellene, hogy a szerző az egyes töredékeknel melyik szövegkiadást tartotta szem előtt és fordította le; ilyen idézés mellett azután minden esetben az is fölémliendő lett volna (szerző csak némely helyen említi), hogy az egyes töredékek mely nyelven maradtak reánk. Mert az mégis csak furcsa, hogy fordítást olvas az ember és sok esetben nem tudja, milyen nyelvű és kiadású szöveg feküdt a fordító előtt. A bíráló most maga előtt tartván *Preuschent*, onnét kénytelen pótolni azt, hogy a fent említett evangélium töredékei jobbra latin nyelven maradtak reánk (Hieronymus-nál, Origenes «Commentarius in Matth.» latin fordításában) és csak kisebb részben görög nyelven (Origenes, Eusebius, Clem. Al., Cod. Ev.) és némely rész szír nyelven (Eusebius, *Θεοφανεία*). Az «Ἑβραϊκὸν καὶ Ἑβραϊκῶς» töredékeinek fordításába több hiba csúszott, p. o.: 15. l. e szavakat: «precor te, Jesu, ut mihi restituas sanitatem, ne turpiter mendicem cibos» R. így fordítja: «Kérlek

téged Jézus, add vissza az egészségemet, hogy ne egyem a kenyeret hiába» (e helyett: hogy csútságomra koldulnom ne kelljen kenyeret). — 15. l. a «postquam» helytelenül van «bárha» által fordítva, és még helytelenebb a latin «perfectum»-nak («uncti sunt, inventus est») «jelen»-nel való fordítása a magyarban («vannak felkenve» — «megtalálható»). — 16. l. az Origenes által a héberék szerinti evangéliumból idézett szavaknak: «intrare per foramen acus» lefordítása: «átmenni a tű fokán» helytelen, mert az *intrare* csak *belépést* jelent, de ezen esetben szerző a mondat másik felében épen értelmetlenséget okozott fordításával, a mely egész szövegében így szól: «Könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, mint a gazdagnak a mennyek országába» (ide szerző is mindenesetre a «bemenni» igét gondolta); lehet, hogy szerzőt befolyásolta a «διελθεῖν» és «εἰσελεῖν» kapcsolatos használata Máténál (19, 24) és Márknál (10, 25), és e helyeknek a lekipásztori gyakorlatban és a theologiában is szokásos idézése; de hű fordításnál nem szabad már ismert fordítási szövegeket átvenni, ha csak azok eredetije is szóról-szóra meg nem egyezik, a mi jelen esetben épen nincs meg, sőt épen igen feltűnő és fontos ellenkező tény ötlík a kutatónak szemébe, t. i. hogy az Origenestől felhasznált «Ἐδαγγ. καθ' Ἑβρ.»-ban épen úgy voltak Jézusnak a gazdagnak üdvözüléséről mondott szavai, mint vannak még most is Lukács evangéliumában (18, 25), a miből nyomósan következtethető Lukács ezen szövegének nagyobb pontossága Máté és Márk szövegeivel szemben, tekintetbe véve azt is, hogy Máté és Márk szövegeiben is nincs ellenmondás nélkül a «διελθεῖν», mert § C L J kódexek csak «εἰσελεῖν»-t ismernek Máté és Márk id. helyein is. — 20. l. az antiochiai Ignáczból (Ad Smyrn. 3, 1—2) idézett szavak fordítása téves (a tévedés oka hihetőleg az, hogy R. nem az eredetiből, hanem Hier.-ből fordított), és pedig olyan mértékben, hogy további téves következtetésekre is ad alkalmat; persze már R. előtt mások is így, helytelenül, értették. Ignác így ír: «Ἐγὼ γὰρ καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐν σαρκὶ αὐτὸν οἶδα καὶ πιστεύω ὄντα» — R. így fordít: «Mert én a feltámadás után is testben láttam őt és hiszem őt». Így fordítva azután azt kell elfogadni, hogy Ignác személyesen ismerte Jézust és látta a feltámadás után; ezen tény ugyan nem lehetetlen, mert antiochiai Ignác nagy életkora és halálának éve (98—117 évek közti időben) ezt megengedik, de az «οἶδα» igének *láttam* szóval való (nyelvtanilag is kifogásolandó) fordítását a kritikusok nagyobb része el nem fogadja, és *tudom* szóval való fordítását tartja helyesnek (Funk, Patres Apost. I. 277. l. 1. j.). Helytelen egyébként ezen szöveg idézési módja is: «Ignatiusnál Euseb. Hist. Eccl. III. 36, 11-ben így áll»; ugyanis az idézett szöveg Ignatius: Ad Smyrn. 3, 1—2. alatti szöveg, a melyet Eusebius is idéz. Egyáltalában nem találok megmagyarázva és kidomborítva a «δαίμονιον ἀσώματον» formulának, mint egyik legfeltűnőbb «agraphon»-nak (a kánoni könyveken kívül fennmaradt Jézus-ige) jelentőségét és Ignácznál, továbbá a «κλήρουμα Πέτρον»-ban és az «Ἐδαγγ. καθ' Ἑβρ.»-ban való háromszori bizonyítását. — 21. l. téves fordítása e szövegnek: «inter maxima ponitur crimina» (R.: «a legnagyobb ítéletbe jut»), valamint e szövegnek: «Et numquam læti sitis, nisi cum fratrem uestrum uideritis in caritate» (R.: «sohasem lesztek vidámak, ha csak a ti testvértetek szeretettel nem

nézitek», e helyett: «sohase legyetek vígak, csupán akkor, ha testvéreket szeretetben látjátok»).

A második lefordított apokrif mű az ebioniták evangéliuma, vagyis a Jézus istenségét és Szűztől való származását elvető zsidózó felekezetnek átalakított, héber nyelvű Máté-evangélium, a melynek kizárólag Epiphaniustól (Hæreses, 30) görögül fenntartott, igen csekély töredékeit R. a görög szöveg után fordította magyarra. R. megjegyzései (26—27. l.) Epiphanius adatainak megbízhatatlanságára nézve épen nem találók; abból ugyanis, hogy Jézus genealogiája nem volt meg az ebionita-evangélium első fejezetének elején, még nem következik, hogy nem volt meg sehol ezen, egyébként nagyobbára ismeretlen szövegű evangéliumban, de még kevésbé az, hogy nem volt meg *Kerinthos* (legrégibb zsidózó gnosticus) és *Karpokrates* (Basilides) mellett a legrégebb alexandriai gnostikus) evangéliumában, a kik egyébként nem is voltak ebioniták; és ezért, ha Epiphanius azt írja, hogy az ebionita-evangélium első fejezetének kezdő szavai megegyeznek a Máté evangéliuma 3. fejezetének kezdő szavaival, és hozzáteszi később, hogy Kerinthos és Karpokrates Jézus családfájával igyekeztek bizonyítani Jézus emberi természetét és származását, nem állapítható meg Epiphaniusnál semmiféle ellenmondás. Az ebionita-evangélium töredékeinek fordítása jól sikerült. Ugyanaz mondható a következő (harmadik) apokrif mű görög töredékeinek fordítására is, ez t. i. az «*Εὐαγγέλιον κατ' Αἰγυπτίους*», a melyet R. az «egyptomiak evangéliumá»-nak nevez; ezen evangéliumnak semmi különös figyelemre méltót nem tartalmazó töredékeit Clemens Alex. őrizte meg (*Στροματεῖς*, III.), valamivel értékesebbek a II. Kelemen-levélben fennmaradt töredékek.

Szerzőnek az «*Εὐαγ. κατ' Ἐβρ.*»-ra, valamint az «*κατ' Αἰγυπτίους*»-ra röviden elmondott (23—35. l.) apodiktikus végítélete, hogy ezek a kánoni evangéliumoktól független, azokat korra nézve talán meg is előző iratok, épenséggel nincs megokolva, mert ezen evangéliumoknak előttünk ismert töredékeiből és az azokra vonatkozó régi irodalomból csakis annyi állapítható meg biztossággal, hogy ezen apokrif evangéliumokban voltak olyan történet-részletek, Jézus-mondások, a melyek a kánoni evangéliumok szövegében nincsenek meg, és, a mennyire a régi irodalom alapján a szövegkritika visszahatolni tud, nem voltak meg ezekben már a II. század végén sem. Többet ennél nem mondhat ma még a tudomány; ezen túl már a sejtések kezdődnek. Épen ezért nem taláom indokoltnak szerzőnek az ebionita-evangéliumról mondott (28. l.) ítéletét sem.

Ötödik helyen következnek a Grenfell és Hunt által 1897. évben Behmesában (Egyiptomban, a régi Oxyrhynchos) papyrus-lapokon felfedezett Jézus-mondások, a melyeket a felfedezők előbb a többi papyrus-lapok egyéb szöveg-tartalmával együtt az «*Oxyrhynchus Papyri*» (I—IV., London 1897—904) köteteiben, de külön is 1897-ben (*ΛΟΓΙΑ ΙΗΣΟΥ*). *Sayings of our Lord*, London) és 1904-ben (*New sayings of Jesus*, London) ezímen kiadtak (összesen tizenhárom Jézus-mondás). Ezeket fordítja le *Raffay*; figyelmét azonban elkerülte a Grenfell és Hunt által 1904. évben (*New sayings of Jesus etc.*, 39.) közölt két további mondás (. . . ἀπὸ πρῶι κτλ., és: ἔλ[ε]γε: τὴν χλαῖδα κτλ.), a melyeket *Preuschen* művének II. kiadásában (26. l.) már közölt (Oxy-

rhynchus Papyri IV. Nr. 655. után), valamint *Klostermann* is a «Kleine Texte»-ben (11. füz. «Apocrypha» III., Bonn 1904.). A fordító elmulasztotta felemlíteni, mily jelentőséget tulajdonítottak némely kutatók ezen mondásoknak, mikor bennök sejtették a Papias által említett és magyarázott «λόγια χυριακά»-nak, az általuk feltételezett ós-evangeliumnak, töredékeit, a mi felett azonban a tudomány már napirendre tért, és egyelőre csak valamely, Egyiptomban elterjedt (hihetőleg a: κατ' Αιγυπτίους) apokrif evangelium excerptum-ait lájják ezen Jézus-mondásokban. A mi a szövegek fordítását illeti, az nem pontos egyes helyeken, mint: 33. l. λόγιον γ': «ἐ[σ]τήν ἐν μέσῳ τοῦ κόσμου» (R.: «a világba jöttem»), 34. l. λόγιον β': «οὐ γὰρ ἐστὶν κρυπτόν ὁ οὐ φανε[ρόν] γενήσεται] καὶ τεθαυμμένον ὁ οὐκ ἐξεροθήσεται]» (R.: «mert nincs rejtett dolog, a mi nem támaszthatnék fel», e helyett: «mert nincs rejtett dolog, a mi nyilvánossá nem fog lenni, e elásott dolog, a mi feltámaszthatni nem fog»).

Hatodik helyen közli R. a «Κήρυγμα Πέτρον» néven (R.: «Péter prédikációja») ismert és a II. század elejéről származó apokrif művet, a mely Péter apostol missio-körútjának és prédikációinak összefoglalása lehetett, de ma csak néhány (Clemens Alex. és Origenes műveiben idézetként fennmaradt) töredékében ismeretes. *Hetedik* helyen következik egy achmimi sírban talált pergamen leletből (VIII. század) ismertté lett evangelium-töredék, a mely a II. században doketa körökben használt «Ἐδαγγελιον κατὰ Πέτρον»-nak összefüggő, Jézus keresztfeszítését és feltámadását tartalmazó részlete. Mindkét töredék fordítása kifogástalan.

A *nyolczadik* helyen R. a *Protevangeliū Jacobi* néven ismert, a II. század közepén (tehát a négy kánoni evangelium után) keletkezett vallási irányregénynek egész szövegét közli magyar fordításban. Most kezdődnek a műben a teljességökben ismert szövegek (Protev. Jac., Tractatus Thomæ, Epist. Barnabæ, Ep. I., II. Clementis, Epist. Polycarpi, Didache, Pastor Hermæ) és a művet bezárja ismét egy csak töredékeiben ismert mű, az «Acta Pauli» (*Ἠρώσεις Παύλου*).

A *Protevangeliū Jacobi*-ra vonatkozó kritikai méltatás nem egészen pontos, mert R. elmulasztja felemlíteni, hogy a «παροδευογένεσις», vagyis Jézus természetfeletti származásának tana (Szűztől, Szentlélektől) ellen zsidó részről, főleg a Talmudban (bab. Schabbath 104. b., Sanhedrin 67a., bab. Chagiga 4b., pal. Sukka 55d., bab. Sukka 56b. stb.) forgalomba hozott (Panthera)-mesék provokálták keresztény részről a naiv, népies és kissé otromba felfogású «Protoevangelium Jacobi» megírását, a melyben közölt (Mátén és Lukácson túlmenő) adatoknak történeti értéke persze ellenőrizhetetlen, de a Mária szüzességének drasztikus («bába») bizonyítása mindenesetre csak a népies fantázia szüleménye. Raffay e mű irányáról szólva, tévesen használja a «szeplőtelen fogantatás» szót a «παροδευογένεσις» megjelölésére (51., 52. l.); ez a tévedés feltűnő, mert közkeletű fogalomról van szó, a melyet már vallástörténeti szempontból is ismernie kell a katolikus hit tanait történelmileg kutató szakembernek. A fordításra nézve nincs megjegyzésem, az a *Tischendorf*-féle görög szöveget elég híven tükrözi vissza. De már a fordítás egy helyéhez tett kritikai megjegyzést (67. l. 17. j.) kifogásolni lehet, mert R., félrevezetve a *Protevangeliū Jacobi* szövegezésétől (17. fej.), a Lukács 2, 2 említett nép-

számlálást (*ἀπογραφή*) csak valami zsidó törzs-könyv-revideálásnak nézi. R. ezt aligha mondaná, ha ismerné a Quirinius-féle censusra és P. Sulpicius Quirinius (Tivoliban 1764 ben felfedezett) feliratára vonatkozó nagy irodalmat (Mommsen, de Rossi. Ramsay, R. J. Bour, Marucchi), a melynek eredménye az, hogy Augustus császár intézményszerűen rendelte el a népszámlálásokat a birodalomban, és az első ilyen népszámlálás Szíriában Kr. e. 8—7. években, Palæstinában pedig valószínűleg Kr. el. 6. évben (Mommsen szerint 3—1. évek közti időben) volt; itt a Kr. előtti idő alatt a Dionysius-féle æra előtti idő értendő, a melybe esik Jézus születése (az æra előtti 2—6. évek egyikére).

A *kilencedik* helyen egy másik elbeszélést Jézus gyermekkoráról (*Ἰαδικὰ τοῦ Κυρίου*) közöl szerző, a melyet a czímben szerzőként megnevezett *Θωμᾶς Ἰσραηλῆτης φιλόσοφος* után tévesen «Evangelium Thomæ»-nak is neveznek; *Tischendorf* is így nevezi. Az *ó A* (hosszszabbik) szövegét fordítja le R. e czímmel: «Tamás zsidó bölcész elbeszélése az Úr gyermekkoráról». — Fordítási hibák: 81. l. 10. fej.: «meghalt», e helyett: «haldokolt» (... *ἀπέθνησκειν*); 84. l. 17. fej.: «ez a gyermek vagy Isten vagy Isten angyala», e helyett: «ez a gyermek vagy Isten volt (*τὸ παιδίον τοῦτο ἢ θεὸς ἢ ἄγγελος*) vagy Isten angyala».

A *tizedik* helyen között Barnabás levéllel ismeretesebb szövegek kezdődnek, a melyek, úgy látszik, a Gebhardt-Harnack Zahn-féle «Patrum apost. opera» görög szövegeinek fordításai; jelezve ez csak az első egynéhánynál van.

A *Barnabás-levél* fordítása eléggé sikerült. Hibás fordítások: 107. l. 13. fej. 10: «testbeli formájában megjelenítve», e helyett: «a ki forma által testben láthatóvá lett» (*τύπων δὲ ἐν σαρκὶ φανερωθεῖς*). 109. l. 15. fej. 1: «meg van írva abban a tizenkét mondásban, a melyekben Sinai hegyén» stb. (szó van a tízparancsolatról), e helyett: «meg van írva a tíz mondásban (parancsolatban), a melyekben Sinai hegyén» (*ῥέγραπται ἐν τοῖς δέκα λόγοις, ἐν οἷς ἐλάλησεν ἐν τῷ ὄρει Σινᾶ*» stb.).

A *Kelemen-féle I. levél* (a gyűjtemény *II.* darabja) fordítása nem pontos egyes helyeken, mint: 119. l. 5. fej.: «a kit hétszer kötözték meg» (Szent Pálról van szó), e helyett: «a ki hétszer viselt bilincset», (*ἑπτὰκις δέσμα φορέσας*); a «*πρεσβύτεροι*» szót három helyen (1, 3; 44, 5; 47, 6) «presbyterek»-nek, más helyen «vének»-nek (57, 1) fordítja, pedig csak az imént idézett helyek elsején van némi valószínűséggel a kor szerinti «vének»-ről szó, de már a három utóbbi helyen valószínűleg «presbyterek»-ről, a mint azt ósrégi (IV. századi) latin fordítás is bizonyítja (Funk, *Patres Apost.* 101, 157, 161, 173. l.).

Az u. n. «*II-ik*» *Kelemen-levél* (a gyűjtemény *12.* darabja) 14, 2. verséből R. helytelen következtetést von, a melytől való tartózkodásra bírhatta volna őt a szír kézirat (*S*) olvasásmódja: «*τὰ βιβλία τῶν προφητῶν καὶ οἱ ἀπόστολοι*», a mely a helyesnek tekintendő a jeruzsálemi kodex (*H*) olvasásmódjával (*τῶν προφητῶν > H*) szemben; a szír fordító előtt mindenesetre régebb görög szöveg feküdt, mint az *A* (Alexandrinus) és *H* (Hioros.) görög szövege; a *II.* században a «*τὰ βιβλία*» szót még nem volt szokás az ó-szövetség megnevezésére sem

felhasználni, hanem hozzátették a magyarázó további szókat (*προφητῶν κτλ.*), nem lehet tehát Raffaynak azt következtetni a *H* hibás olvasásmódjából, hogy a II. Kelemen-levél megírása idejében (II. század közepe) még nem számították az apostolokat a «bibliá»-hoz. (A «τὰ βιβλία»-hoz nem számították, mert ilyet még nem ismertek, de számították a «αἱ γραφαί»-hoz.) A 14. 2 idézett szavainak helyes fordítása tehát: «a próféták könyvei és az apostolok».

A gyűjtemény 13. darabja *Polykarpus* smyrnai püspök levele a philippibeliekhez. A fordítás pontatlan: 167. l. 5. fej.: «alárendelve magatokat a véneknek és a szolgálattelvőknek, úgymint Istennek és Krisztusnak», e helyett: «alávetve a presbytereknek és diakonoknak, mint Istennek és Krisztusnak» (5, 3: «ὕποτασσομένους τοῖς πρεσβυτέροις καὶ διακόνοις ὡς θεῷ καὶ Χριστῷ»).

A rövid, laodiceai apokrif Pál-levél (14. darab) után az öskeresztény, kánonon-kívüli iratok legérdekesebbikét: a *Didaché* («*Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων*») közli R. magyar fordításban, előrebocsátva bevezető kritikai megjegyzéseket úgy, mint azt a többi műnél is teszi. Ezen esetben a kritikai megjegyzésekben (176. l. et passim) felekezeti színezet észlelhető; szó sem lehet ugyanis arról, hogy a *Didache* a vándor-apostolon kívül még nem ismer rendes lelkipásztorokat, hisz a *Didache* 15. fejezete így kezdődik: «*Χειροτονήσατε οὖν ἑαυτοῖς ἐπισκόπους καὶ διακόνους*». — Helytelen fordítás: 7. fej.: «keresztelkedjete meg», e helyett: «kereszteljete» («*βαπτίσατε*»). — Kifogásolni kell a 9–10. fejezetben közölt eucharisztiai ima természetének meghatározását is; a «*μετὰ τὸ ἐμψησθῆναι*» ugyan valóban az agapé-ra mutat, de nem zárja ki az úrvacsorát, sőt a «*περὶ τοῦ κλύσματος*» kétségkívülivé teszi azt, hogy a *Didache*-ban agapéval kapcsolatos úrvacsoráról van szó.

A könyvnek viszonylagosan legnagyobb részét *Hermas* («*Ποιμήν*») -jének magyar fordítása (némi elhagyásokkal) foglalja el (188–289. l.). Fordító elmulasztja megemlíteni, milyen görög szövegkiadás után fordított itt; hihetőleg a Gebhardt-Zahn-Harnack-féle után, a mi az előző műveknél (Kelemen, Polycarp, *Didache*) jelezve is volt. Fordítási hibák: 207. l. 8. fej. 5. 6. v. R. a «*ἀπλότης*» erényt «tisztaság» szóval, a «*ἀργεῖα*» erényt pedig «szentség» szóval fordítja, már pedig az előbbi «egyszerűség»-et, az utóbbi «szűziesség»-et («tisztaság»-ot) jelent. Ugyanezen hiba ismétlődik alább: *Simil. IX. 15, 2.* — 213. l. V. lát. 1. a «*περικείμενος δέσμα ἀἴγειον λευκόν*» szavakat (a pásztor ruhájának leírása) R. így fordítja: «fehér bőr volt rajta», e helyett: «fehér kecskebőr-ruhába öltözve». — 214. l. V. lát. 7.: «*ὁ ἄγγελος τῆς μετανοίας*» szavakat R. így fordítja: «a megtérésnek anyala», e helyett: «a bűnbánatnak anyala». — 215. l. 2. parancs. 1.: «*ἀπλότητα ἔχε*» szavakat R. így fordítja: «tiszta légy», e helyett: «egyszerű légy». — 218. l. 3. fej. 1.: «*ὅτι ἕτερα μετανοία οὐκ ἔστιν*» szavakat R. így fordítja: «hogy más megtérés nincsen», e helyett: «hogy más bűnbánat nincsen», épen úgy alább a 4. és 6. versben, valamint a 234. l. 12. par. 6. fej. 1. versben és *Simil. IX. 24, 4.* versben is.

A gyűjtemény utolsóelőtti (16-ik) darabja az «*Ἀποκάλυψις τοῦ Ἡέτρον*» címen már Clemens Alex. idézeteiből töredékekben ismert, de az achmimi lelet által még bővebb kiegészítő részében ismeretessé vált öskeresztény irat, a mely valószínűleg Dante «*Divina Commedia*»-

jának szolgáltatta a pokol kínjainak szemléltetéséhez a legrégebbi mintákat. A fordítás kifogásolható: 293. l. 26. v.: «*αὐταὶ δὲ ἦσαν αἱ ἀ[γαμοὶ συλλαβο]ῦσαι καὶ ἐκτρώσασαι*» mondatot R. így fordítja: «ezek azok voltak, a kik házasságon kívül szültek (Gebhard reconstr.: [γάρως τὰ βρέφη τεκο]) és elvetéltek», holott a pontos fordítás ez: «ezek azok valának, a kik házások nem lévén fogantak (gyermekeket szültek) és magzatjukat elhajtották». Az «elvetelni», «korán szülni» a görögben: *ἀμβλῶν, ἀμβλίσκω*, míg az *ἐκτρώσκω* ige szándékos koraszülést, az «elvetelés»-nek elbűvölését jelenti, és erről van szó («pokol» büntetései!) a mi szövegünkben.

A gyűjtemény utolsó helyén áll a «*Ἠράξεις Παύλου*» II. századbeli, kath. körökben már akkor használt, apokrif, a melynek kopt szövegét elrongyolódott heidelbergi papyrus lapokon Schmidt K. 1897-ben fedezte fel és betűzte ki (az egész szöveg negyedrésze) és 1904-ben közzétette, és ezen közzététel által a «görög» szöveg egy része is egyszerre ismerette vált, az eddig külön műveknek tekintett «Acta Pauli et Theclæ»-ben és «Martyrium Pauli»-ban, valamint egy latin, örmény és kopt nyelven szintén külön fennmaradt töredék (az u. n. III. korinthusi Pál-levél) is a «*Ἠράξεις Παύλου*» keretébe tartozónak ismertetett fel. Épen ezen három részletet fordítja le Raffay, míg a kopt szövegből még ismertté vált egyéb, egészen új részleteket R. csak a bevezetésben röviden jelzi. — A bevezető megjegyzésekben hibásan nevezi Tryphaena királynőnek atyját és fiát «Polemonos»-nak; a név a számos feliratok szerint: «*Πολεμών*».

A mi a fordítást illeti, az «Acta Pauli et Theclæ»-ben nem hű a fordítás e helyeken: 303. l. 3. fej.: «*εἶδε δὲ τὸν Παῦλον ἄνδρα μικρὸν τῷ μεγέθει*» stb., R.: «látta, hogy a közelgő Pál alacsony termetű» stb., e helyett: «és látta Pált jönni, egy kis termetű embert» stb. — 304. l. 5. fej.: «*μακάριοι οἱ ἐχρατεῖς*», R.: «boldogok, a kik magukon uralkodnak», e helyett: «boldogok az önmegtartóztatók» (az «*ἐχρατεῖα*» már Kr. előtt műszó volt az etikában és szorosán körülírt «önuralmat», a mi felfogásunk szerinti «önmegtartóztatást» jelentett; Raffay is pár sorral feljebb így fordította. — U. o. 6. fej.: «*μακάριοι οἱ ἔχοντες γυναῖκας ὡς μὴ ἔχοντες*», R.: «boldogok a kik úgy veszik a feleségeiket, mintha nem volnának», e helyett: «boldogok a kiknek feleségeik vannak, úgy mintha nem is volnának».

A korinthusi-levélváltást illetőleg sehol sem találtam felemlítve azt, hogy az u. n. III. korinthusi levél örmény szövegét is bírjuk és pedig 1891. év előtt csakis az örmény szöveg volt ismeretes, 1891-ben fedezték ugyanis fel az első latin szöveget, majd a másodikat, 1897-ben pedig a kopt szöveget.

Ezzel végére is jutottam a bírálatnak.

Az előadott kifogások mellett is elismerem, hogy R. érdekes tárgyat választott és a közölt őskeresztény irodalmi termékek lefordítása és kritikai, irodalomtörténeti és theologiai ismertetése által érdemes munkát végzett.

(Budapest.)

HANUY FERENCZ.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M .

Paul Merker: Studien zur neuhochdeutschen Legendendichtung. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Geisteslebens. Leipzig, 1906. 153 l. Ára 1:50 M.

Ez az igen vonzóan írt könyv (mint alcíme sejteti) jóval többet tartalmaz, mint az újkori német legenda történetét. A szerző ugyanis a legenda irodalmi szerepét mindig benső kapcsolatban tárgyalja a különböző korok szellemi áramlataival, és ez álláspontjáról a német világnézet fejlődését vázolja, mindig igen érdekesen, az újkor kezdetétől a XIX. század közepéig. Főleg a fölvilágosodás, a klasszicizmus és a romantika jellemzése kiválóan sikerült. Igaz, hogy a legenda-költészet története el lehetne a háttérnek ezen terjedelmes rajza nélkül is; de kétségtelen, hogy akkor sokkal szárazabb és kevésbé tanulságos volna.

Az első fejezetben bevezetésül a legenda középkori történetét vázolja szerző, még pedig túlságosan vázlatosan. Főleg a renaissance és a reformáció viszonyát a vallásos epikához, mely részleteiben kevésbé ismeretes, tárgyalhatta volna bővebben. Különösen kár és nézetem szerint hibáztatandó, hogy a legendákra vonatkozó forrásmunkákat nem ismerteti legalább röviden, a mi annál nagyobb hiba, mert utóbb ismételve kell majd az egyikre, majd a másikra hivatkoznia.

A voltaképi tárgyalást a II. fejezettel kezdi, a fölvilágosodás korával, mely a legenda körét tekintve, Diderotnak «La religieuse» (1760) cz. regényével indul meg. A legenda ez időben természetesen nem bírja a kortársak rokonszenvét, mit a szerző számos eddig kevésbé ismert, de többnyire igen jellemző adattal és idézettel bizonyít. Így jelent meg pl. 1784-ben Salzburgban egy nagy kötet: «Neue Legenden der Heiligen. Nach einem hinterlassenen Manuscript Voltairs», melynek névtelen szerzője eleve védekezik az atheismus vádja ellen, mert egyetlen célja, hogy megszabadítsa embertársait «Róma gyártott szentjeitől, a kik, maga a legenda szerint is, legnagyobbbrészt gazemberek vagy bolondok voltak». E célból az egyes legendákhoz (van 21 ilyen, prózában) kritikai magyarázatokat csatol, melyekben a hagyomány csodás elemeit vagy hazugságoknak, illetőleg önámításoknak tünteti föl, vagy száraz, józan észszel mindennapiságokká lapítja. Hasonló irányú Heinr. Gottfr. von Bretschneider műve: «Almanach der Heiligen auf das Jahr 1789... gedruckt zu Rom», mely többnyire gúnyos verseket vagy paródiákat tartalmaz, megfelelő otromba zenei kísérettel. E kötetben van egy «legenda» Szent István magyar királyról, mely minket tárgyánál fogva közvetlenül érdekel, miért is teljesen közlöm :

Oh lieber heilger Sankt Stephan,	Es macht dir keine grössre Müh
Du apostolscher König!	Und mir viel mehr Vergnügen —
Hör' meine fromme Bitte an,	Lass du gebraten Federvieh
Ich bat von dir noch wenig.	Auf meine Teller fliegen!

An deiner Tafel flogen Pfauen	Ich opfre deiner heiligen Hand,
Gebraten von dem Teller;	Hier hast du Brief und Siegel,
Für dieses Wunder gäb ich, traun	Von jedem, das ich mürbe fand,
Nicht einen roten Heller.	Die Knochen und die Flügel.

És e rímeléshez járul a következő jegyzet: «Ézt a szent kezét még ma is tisztelik Budán, mint ereklyét; Pater Brey (Pray!) híres történetíró igen tudós értekezést írt róla: De sancta dextra Sti. Stephani dissertatio.»

Egyidejűleg a burleszk románcz (melyet «Német balladák és románczok» cz. könyvem bevezetésében behatóan tárgyaltam) is hatalmába kerítette a legendát, hisz a hallei «Gelehrte Zeitung» már 1769-ben figyelmeztette a korabeli verselőket, hogy «a szentek története a lelemények és csinos tréfák termékeny mezeje, melyet a németek eddigelé teljesen elhanyagoltak». És most tömegesen keletkeznek a humoros és parodikus legendák, melyeknek ízléstelensége és durvasága kihívja Herdert (III. fejezet), a ki a legendát eredeti költőiségébe és méltóságába visszahelyezte. Herder működését 1796 óta úgy az elmélet, mint a gyakorlat terén bőven és igen jól tárgyalja szerzőnk, az előbbit, a legendáról szóló dolgozatait, természetesen teljes elismeréssel, míg Herder legendáiról nem mondhat kedvező ítéletet, mert túlságosan tanító irányúak, elhanyagolják a hagyomány epikus elemeit, és nyelv meg stíl tekintetében nagyrészt költőietlenek vagy legalább szárazak. Hasonló jellegűek a maga idejében nagyabecsült Kosegarten legendái (1804), melyeknek főérdeme, hogy Gottfr. Kellert remek «Hét legendája» (1872) megírására ösztönözték. Ellenben a legnagyobb elismeréssel és majdnem túlságosan behatóan, a forrásokra való tekintettel is, tárgyalja Goethe legendáit (Legende vom Hufeisen, Der Gott und die Bajadere, Paria), melyek e költői faj legszebb remekei.

A IV. és V. fejezet («A romantika szellemi és vallási irányjai» és «Romantika és képzőművészet») csak laza kapcsolatban vannak könyvünk tárgyával, de magukban véve igen kitűnő tanulmányok, főleg a második, mely egészen új szempontokat érvényesít. Hogy a legnagyobb felvilágosodás mellett a legvastagabb babona szokott fejlődni, régi tapasztalat, és a «Teutscher Merkur» már 1784-ben megjegyezte: «Ha valaha volt idő, mely föltűnően igazolta azt a nevezetes igazságot, hogy fölvilágosodás és a csodásnak kedvelése egyenlő arányban nőnek, akkor bizony a mi korunk az», és Gottfr. Menken 1793-ban

kiadja «Beiträge zur Dämonologie» cz. könyvét, a melyben a dæmoni hatalmak léte mellett száll síkra. Novalis, Schlegel Frigyes és Wackenroder nézeteit, nagyrészt leveleikből is, behatóan tárgyalja szerzőnk, a ki a romantika viszonyát a valláshoz általában és a katolikus valláshoz különösen igen szellemesen és elfogulatlanul fejtegeti. És csak most tér vissza voltaképi tárgyához (VI. fej.), a romantika legenda-költészetéhez, mely Schlegel Vilmosnak legendai tárgyu, híres vallásos festményekhez fűződő tizenegy szonettjével indul meg. Az első romantikusok legenda-költészete ritkán domborítja ki a hagyomány epikus anyagát, hanem túlnyomóan lírai jellegű: inkább himnuszok és imák. «A fölvilágosodás (mondja szerzőnk találóan a 90. lapon) a vallásos monda alakjaira megvetéssel vagy kicsinyléssel tekintett le, a klasszicizmus pártatlanul, tisztán szemlélőleg állt velök szemben, a romantikus költő vágygyal tekint föl e mennyei lakókhoz, vallásos bizalommal, hogy esdekléseit meghallgassák és haláljának szerény adóját kegyesen fogadják.» A romantikusokhoz csatlakoznak a szabadságharcok korának ihletett költői: Körner, Arndt, Kleist, Rückert (VII. fej.), a drezdai és berlini álromantikus körök verselő tagjai, kiknek sorában Amalie von Helvig («Taschenbuch der Sagen und Legenden», 1811) a legjellemzőbb alak (VIII. fej.) és a sváb költők, első sorban a legenda-terén is kimagasló Uhland (IX. fej.), a kik mind részletes méltatásban részesülnek. Nagyon emeli a munka értékét, hogy szerzőnk kiváló figyelmet fordít a tárgyalat művek alakjára és stíljére; így számos példán mutatja ki, hogy pl. a fölvilágosodás korában nagyon szeretnek a költők forrásaikra hivatkozni, mert attól tartanak, hogy nem találnak elbeszélésokkal hitelre; vagy hogy a burleszk románcz idejében folyton fölkeltik, néha elég ízléstelenül, az olvasó figyelmét és érdeklődését, mert nem bíznak magának a tárgynak lebilincselő erejében; vagy hogy a romantikusoknál az alanyi elem, a költőnek vallásos hite vagy áhitata igen gyakran megszakítja az előadás epikus menetét.

A német legendák sorozata szentek szerint, mely természetesen nem teljes, hiszen a szerző maga mondja, hogy számos gyűjteményhez nem férhetett, és néhány bocsos könyvészeti toldalék zárja be az érdekes és tanulságos könyvet, mely igazán értékes «adalék a német szellemi élet történetéhez».

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Peter Graszl: Geschichte der deutsch-böhmischen Ansiedlungen im Banat. (Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde, geleitet von Prof. A. Hauffen. V. Band, 2. Heft.) Prag, 1904. VI+128 l.

E könyvében Weidental, Wolfsberg, Wolfswiese és Lindenfeld községek történetét adja a szerző, nyug. magyar állami reáliskolai tanár.

Mind a négy falú német népét 1828-ban Csehország délnyugati részéből telepítették le a volt határőrvidékre, jó részt hegyes és nem tulságosan termékeny vidékre. Sokáig tartott, míg a telepesek hozzászoktak a magasán fekvő helyek zord természeti viszonyaihoz és hálátlan földjéhez. 1833-ban annyira nőtt az elégtelenség, hogy «felláadtak» és elhagyták falvaikat. Lindenfeld lakói állítólag Dél-Oroszországba vándoroltak ki.¹⁾ A többiek azonban néhány hónapi távollét után lassanként visszazállingóztak, s benépesítették az eredetileg oláh Ószadovát is, csak Wolfswiese maradt üresen. A szabadságharcban nem valami hősiessen viselték magukat. A dél-magyarországi ráczok ismert állatias embertelenségeinek híre hozzájuk is eljutott, úgy hogy folytonos rettegésben éltek, noha ráczot nem láttak.

A szerző oly körülményes, hogy névszerint is felsorolja a telepesek legnagyobb részét, a kiket, úgy látszik, személyesen is többnyire ismert. Ő maga elejétől fogva részt vett ezek sorsában, mert a bevándorlaskor a dunai hajón született. Könyvének V-ik részében a különböző évszakok munkáiról és népszokásairól, a lakodalmi, keresztelési és temetkezési szokásokról szól. A könyv tele van politikai és nemzetiségi elégedetlenséggel. A nyelvjárás, melyet e telepítvényesek beszélnek, nem egységes, még ugyanazon községben sem. Kétségtelen azonban, hogy valamennyien a bajor-osztrák dialektus egyes változatait beszélik.

(Budapest.)

SCHMIDT HENRIK.

Die Altertumswissenschaft im letzten Vierteljahrhundert.

Im Verein mit mehreren Fachgenossen bearbeitet von *Wilhelm Kroll*. Leipzig, Reisland. 1905. VII, 547 l. Ára 14 M.

A *Bursian* alapította *Jahresberichte* szerkesztője az EPhK. 1903. 882. ismertetett «*Ergebnisse und Fortschritte d. germanist. Wissenschaft im letzten Vierteljahrhundert*» cz. munkának adja itt a pendantját. A több kéz munkájában rendszerint tapasztalható egyenetlenséget ne vessük a mű szemére: a szerkesztő előre is bocsánatot kér érte. De igenis hiány, hogy a nagyon szép, összefoglaló cikkek mellé olyanok is kerültek, melyek nem tudják, mi a különbség ily összefoglaló áttekintés és egy *Bursian*-féle *Jahresbericht* között; hiány, hogy az egyes fejezetek nem készültek egymásra való tekintettel, s hogy hiányzik egy véglegesen összefoglaló — e hiányokat esetleg pótló — fejezet. A következőkben a könyv kissé különös rendjében és felosztásában beszámolok az egyes disciplinákról.

A *metrika* (írta *Radermacher*) terén a *Westphal*-féle rendszer végső kialakulása (3. kiad.) esik a korszak elejére. A mű egyéb jelentő-

¹⁾ De Bukovinában is van egy Lindenfeld nevű község, a melynek talán van valamilyen köze ezekhez a kivándorlókhoz.

ségét nem tekintve, fontos, hogy a görög lírikus verselés látszólagos egyenetlenségeinek paralysálását a zene feladatának tekintve, gyümölcsöző polemiaát indította meg, melynek egyelőre Wilamowitz Comment. metr.-a a nyugvó pontja: «a metrikát a zenétől függetlenül kell vizsgálni». További polemiaára Bacchylides felfedezése vezetett: alkalmat adva Blassnak a dactylo-epitritusok új felfogására, illetőleg a régi theoria rehabilitálására¹⁾ s ezzel együtt messzemenő mozgalom indítására.²⁾ Egyáltalán a régi metrikusok mind gyakrabban jutnak szóhoz (papyrus- és felirat-leletek, Jan: Mus. Script.), az ő terminusaikat mind jobban tanuljuk használni (pl. *λελυμένον γένος*). A latin metrika terén a saturninus hangsúlyos vagy időmértékes felfogása s a plautusi prosodia még befejezetlen polemiaára vezetett.

A *római irodalom* (Kroll) studiuma határozottan új szempontokat nyert. A történelmi felfogás érvényesült, mikor a codexeink archetypusa és az író kézírata közti űrt kitölteni törekedve megalapult a «szöveg-történet» s ugyanez vezetett az egyes művek és korszakok történelmi függésének vizsgálatára (főleg a görög irodalomhoz való viszony), végül a forráskritika bevilágított az írók műhelyébe s nem egy túlbecsülést helyreigazított (Cicero csekély eredetisége; Vergilius mozaik-munkája; Tacitus nem kutató historikus; a késői compilerok munkája), nem egy téves constructiót lerontott (a Delia- s Cynthia-regény phantasma). Másrészt az individuum gondos megfigyelése szakított a Hofmann-Peerlkamp-féle iránynyal (csak Bährens él még e korszakban) s a nyelvhasználat beható tanulmánya (feliratok stb.), de főképp a költő igazi megértése (kommentárok; mintakép: Kiessling Horatiusa) ki-gyógyította a coniectura- és athetesis-dühből. Úgy itt, mint a hitelesség kérdésében is conservatismusra visznek a józanabb szempontok: idő-körülmények tekintetbe vétele (a Brutus-levelek), különféle műfajban különféle stílus (Tacitus dialogusa), a költői fejlődés föltételezte változások (Seneca Oedipusa). Legfőbb telet: a Livius-epitome (Oxyrh. Pap. IV.).

A *görög grammatika* (O. Hoffmann) terén a 70-es évek végén a palatalisatio törvénye alapján felismerték, hogy a szanszkrit kevésbé őrizte meg az idg. vocalismust, mint a görög. E felismerés után a görög vocalismusnak nagy szerepe volt az Ablaut régi felfogásának megdöntésében (Brugmann: nasalis sonans; Ascoli-Fick: két szótagú ige-basis; összefogl.: Hirt, Ablaut). — A megdőlt hitelű régi iskola ellen (G. Curtius) Osthoff-Brugmann, Morphol. Unters. I. megfújta a harczi riadót: a hangtörvény kivétel nélküli, a látszólagos kivételeket analogia, keresztvező törvény, vagy dialektikus keveredés okozza.³⁾ Az «új grammatikus» iskola győzött. Főbb tárgyai a kutatásnak: a dialektusokra oszlás hullámteóriáját (J. Schmidt) legalább a görög nyelvtörténetre nézve elvetették; a *κοινή* jellegét irodalmi emlékek helyett privát okmányokon kutatták, mi az iónnak, mint előzőjének (Wilamowitz) s az újjörögnek, mint folytatójának (Hatzidakis) felismerésére vezetett. A hangsúly, kiejtés kérdései. A syntaxisban a synkretismus

¹⁾ L. Hegedüs, a Bacchylides-ford. bevezetésében.

²⁾ Összefogl.: Leo, N. Jahrb. 1902. 157. s. k. lk.

³⁾ Hoffmann kevésbé szabatosan formulázza az új iskola tanát.

kimutatása ép így megdöntötte az «idg. alapértelem» kutatását, mint Morris vizsgálata, melyet nem említ (l. N. Jbüch. 1902. 217. róla Delbrück). Standard work: Brugmann.

A *görög filozofia* (Praechter) terén filozofusok és philologusok együtt működtek. Philologiai kritikával készült gyűjtemények: Usener Epicurea, Diels Vorsokratiker, Arnim Stoici, a porosz akadémia Aristoteles-kommentár kiadása. A Platon-dialogusok kronológiájának kérdése a filozofus fejlődésére s Aristotelesnek Platonhoz való viszonyára nézve is alapvető. Itt a nyelvstatisztika (Campbell, Dittenberger, legutóbb Lutoslavszy) a Zeller óta nagyjában elfogadott egymásután elvetve a Parmenidest, Sophistest, Politikost és Philetost a Politeia és Leges közé utalta (összefogl. tárgy. Ritter, N. Jbüch. 1903. 241: nem említve). A forráskritika főműve: Diels, Doxogr. Az Aristoteles utáni filoz. terén megemlíthető a nem sejtett fontosság, melyet a kutatás Poseidonios tanában talált. Zeller munkája a Gomperzében kapott vetélytárust.

A *görög mathem. astronomia és mechanika* (Heilberg), valamint az *orvostudomány* (Wellmann) történetének területén szaktudósok és philologusok összeműködése következtében szerencsés munkásság indult meg úgy a szövegek philologiai kiadása (az orvostud. terén már gyűjtemények: Wellmann fragmentum-gyűjt. s a porosz és dán akadémától kiadandó teljes görög-latin orvos-corpus), mint értelmezése tekintetében, mit nagyban elősegítettek a szerencsés leletek (Heron Metrikája eredetiben, Mechanikája arabs fordításban; Galenos néhány műve). A híres londoni papyrus (137. sz.) kiadásában Diels bebizonyította, hogy már Aristoteles korában zavaros volt a Hippokrates-hagyaték s így ma methodikusan a Corpus egyetlen művét sem szabad közvetlenül Hippokratesnek tulajdonítani. Galenus eredetisége csekély. A kosi és epidaurosi ásátások a templomi gyógyításra nem várt fényt vetettek (Wilamowitz: Isyllos).

Görög történet (Lenschau; talán a legszebb fejezet). A Schliemann-féle ásátások új korszak kezdetét jelzik: a monumentalis emlékekhez a *Hol. 189.* A források igazi fölhasználását a Gutschmied szellemében folytatott forrástanulmányok (az egész hagyományt tekinteni) s új fajta források* (politikai pamphlet irodalom) felfedése tették termékenyné. A politikai felfogás megváltozott: az 1848 előtti szabadelvű talajon álló Grote, Curtius, Duncker helyébe oly nemzedék jött, mely Bismarck politikájáért hevült s a liberalismus lassú bukásának tanúja s ezért hol túlozva (Schwarz Gyula), hol objektivebben (Beloch) felhangzanak az atheni demokratiát elítélő felfogások, s a történetírás levette Demosthenes szemüvegét, megérti Fülöp politikáját. -- A politikai történet helyébe -- vagy legalább melléje -- a «művelődéstörténet» lép (leginkább Lamprecht (v. ö. ez irányról Hornyánszky EPhK. 1905. 777.). A speciális kérdések közül legfontosabbak: a mykeni kultúra hordozóinak faja (a «kárók»- [Köhler] kultúrájából a hellén elem hozzájárulásával lett a mykeni kultúra [Furtwängler]); a trójai háború historiai jellege ma minden kétségen felül áll, ép így mint a dór vándorlás is kibírta Beloch skepsiseinek támadását. Ellenben a pelag őslakosságot és Lykurgost Ed. Meyer a legendák közé sorozta. Az V--IV. század politikai irodalmának felfedése után számtalan adatnak e műhelyből való származását felismerték. Drakon alkotmányt adott-e

vagy csak törvényeket, a *Πολ. Ἀθ.* mond-e igazat, vagy a Politika, vita Wilamowitz és Ed. Meyer között. Az archonlisták kiegészültek. Görög történelmek: Holm, Busolt, Beloch, Ed. Meyer.

A *római történelemben* (Holzapfel) az imént vázolt szellemi faktorokhoz még egy mozgató erő járult: Mommsen. Az ásatások közül főfontosságú a límes-kutatás s az afrikai kutatások; a lelet-publikálások terén a CIL-hoz ugyancsak a porosz akadémia kiadásában az érem-corpus járul. A császárok korára legfontosabb segédkönyv: Prosopogr. Rom. A Fasti consulares hitelessége tekintélyes védőkre akadt, Unger a gallok betörését, melyet Mommsen óta Dionysios-szal 388/7-re tettek, 381-be utalta, miáltal az eddigi kronol. épülete meg-ingott. Az astronomia is segítségül jött: Ginzel Kánonja (nap- és holdfogyatkozások Kr. e. 900. — Kr. u. 600.). Kutatták ezenkívül az őstörténeti és ethnographiai kérdéseket: a Pó völgyének czölöpfalvait italok lakták-e (valószínűleg igen: Helbig); az etrusk kérdés (minderről főmunka: Nissen, Landeskunde).

A *görög államrégiségek* (Szvoboda) terrenumát a számtalan okirat-lelet és a *Πολ. Ἀθ.* rendkívül mozgalmassá tette. A *Πολ. Ἀθ.* keltette kérdések (főmunka: Wilamowitz, Arist. u. Athen): az archoni hivatal keletkezése; a Solon-féle osztályok (a censusnak tisztán agrar-alapon állónak való felfogása ellen két új nézet: a census a *vagyom haszonértékén* alapul s a földbirtok termésértékeit átszámították e merkantilértékekbe [Keil] vagy a *termésjövedelem* értékét vették alapul s a gyárosok, kereskedők vagyonának pénzértékét ebben fejezték ki [Ed. Meyer], Kleisthenes demosai (az egy *φυλή*-t alkotó *τριτῆς*-ök nem függtek össze); a *κυρία ἐκκλησία* nem mindig az első népgyűlés a prytaneiaiban; kétféle *γραφεὺς* (prytaneia-titkár és bule-titkár). Ezek mellett főképen a görög államélet első kialakulása keltett érdeket. Itt Ed. Meyernek köszönhető a legtöbb (a spartai államrend, mint a primitív görög államélet maradványa; a *φρατρία*-ból a *φυλή*, a *κῶμος*-ból a *πόλις* felé való fejlődés). Népjogi kérdések: a *μετοικοί* Athénben stb. A delphi leletek következtében a figyelem az amphiktioniak felé fordult s a rendkívüli fontosságú chalkisi okirat (IG. I, Suppl. 27. a = Syll² 17.) az első athéni szövetség («az athéni birodalom») felé irányított. Az egyes államok megfelelő intézményeit összehasonlító művek (Szvoboda: Volksbeschlüsse; Szántó: Phylen; Usteri: Achtung stb.) s annak felismerése, hogy a görög jog egységes normák szerint iparkodik (Mitteis, Reichsrecht) az egységes «görög közjog» kedvező prognosztikonjai.

Római közjog (Arthur Stein). Mommsen Staatsrechtjével e disciplina új stádiumba jutott, jobban mondva a róm. «államrégiségek» helyébe a «közjog» lépett. M. megmutatta a római — és az eljövendő görög — közjog útját; az államélet minden intézményét és organikususan létező jogrendszer részeként tanulmányozni és föltüntetni, az egyes esetet csak a létező állapot egyéni nyilvánulásának tekinteni. Így pl. a királyság és köztársaság, a köztársaság és császárság közt — a politikai történetnek e *külön* fejezetei közt — M. megtalálta az első összefüggést, együtt tárgyalta őket. Midőn Madwig pl. ebben elter tőle, megmutatja a maga elvi ellentétét és a közjogtól a registráló államrégiségekhez való visszatérését. Ugyanily reakció híve Herzog (Gesch. u. System d. röm. Staatsverf.). Az összehasonlító jogtudomány

Mommsen öntudatos tartózkodása következtében itt még nem igen terjedt.

A *latin grammatikában* (Skutsch) a latin nyelv rokonságának kérdése egyrészt (az idg. felé) azt eredményezte, hogy sem a göröggel, sem a keltával nem látjuk közelebbi rokonságban, mint mással, másrészt (a modernek felé) a román nyelvekből való visszakövetkeztetés sikamlós pályára vezetett. A felirati anyag első sorban a hangtan felé irányította a figyelmet. A beszéd tempójának, általában az individualis beszédmodornak (a kiejtésre nézve főmunka: Seelmann) hangtörvényt keresztező hatása (valide — valde) mellett a hangzógyengülés, synkope és a latin vocalismusban oly nagy eltolódást okozó expiratorikus hangsúly volt en vogue. Hogy a háromszótagi hangsúly expirat. volt-e, mely Plautus korában már teljesen helyettesítette az eredeti első szótagbeli expiratót, vagy pedig a mindvégig megmaradt «intensité initiale» mellett az utolsó három szótag egyikén zenei hangsúly volt-e, vita Schöll-Skutsch stb. és Weil-Havet között, mely vitát a scenikus versbeli iktus és a szóhangsúly összeesésének felismerése egyelőre a németek részére döntött el. C. F. W. Müller nevéhez fűződik az «iambikus rövidülés» eddig beláthatatlan perspectivát nyitó törvényének felismerése (benē és malē, de rectē és prāvē, mert $\cup -$ esetén $\cup \cup$ lesz). Az alaktani kutatások a nagy problémák (ri- perf., r- passivum stb.) valódi felismerésére, de nem megfejtésére vezettek. A syntaxisban (ezt Kroll dolgozta fel) a «classicismus» exemplifikáló és normákhoz mérő iskolai módja a történeti módszernek még mindig útjában áll (Draeger nem felel meg). Az analogiának a syntaxisban való szerepét Ziemer (Junggram. Streifzüge), minden hypotaxisnak a parataxisból való keletkezését Delbrück vizsgálta. Az igeidők használata tekintetében Lattmann módszere említendő, melyet Kroll igazságtalanul elítél, holott nálunk az actio-tan a Lattmann megelőző Bartal-Malmosi és Gyomlay révén a dolog igazi megértésére vezet. Az etymologia eredménytelen, a szótárírás terén a Thesaurus-szal régi álom teljesedik.

Az *antik magánéletéről* (Blümmer) való tudásunkat Hermann-Blümmer és Iw. Müller görög, Marquardt-Mau és Voigt róm. régiség-tana foglalta össze. Ezek mellett a Daremberg-Saglio és Pauly-Wissowa lexikona, továbbá a Schreiber-féle Kulturhist. Atlas említendő. A trójai, tiryinsi, mykenei és akropolisbeli ásatások a görög királyi paloták kérdésére vezettek. A homerosi költemények methodikus vizsgálatát ide is átvitték s kultúrtörténeti rétegeket különböztettek meg. Ily vizsgálatok a régebbi föltevésével szemben a hom. házat sokkal egyszerűbbnek mutatták, mint a kiásott paloták.¹⁾ — A lakásberendezés körében a *πύραυλος*-ok (mások más nevet ajánlanak) felismerése (Conze) említendő, a ruházat dolgában pedig Studniczka munkássága, melylyel — leginkább vázák alapján — kiderült, hogy a *ζώμα* helyébe már Hom. korában a vászon chiton lépett. Az ipar terén fontos Blümmer Terminologie-ja. Míg a pompeii ásatások kellően feldolgoztattak (főképp Mau), addig a papyrusokban felhalmozott anyag még nem.

Antik földrajz (Ruge). Archæologia, epigraphia és numismatika

¹⁾ V. ö. Csengeri, EPhK. 1906 : 89; Láng 1903 : 355.

egyaránt megtermékenyítette e tudományt. A modern követelményeknek, melyek nem elégszenek meg chorographiával és topographiával, Neumann-Partsch Physikal. Geogr.-ja megfelel, Nissen Landeskunde-je megközelíti az ideált. Az antik földrajztudomány problémái közül Augustus térképe, és az írókhoz s a Tab. Peuting.-hez való viszonya foglalkoztatott. Az ásatások specz. topographiai kérdések felé terelték a figyelmet (egyebeket nem tekintve: a francziák afrikai s a németek limes-kutatásai).

Antik művészet (Sauer). Lüktető élet és sürgős munka a képe e disciplinának, melynek helyét Sauer szép cikkében úgy jellemzi, hogy ép úgy segédtudománya a philológiának, mint a philologia neki. Az irodalmi emlékek gondozása, (Pausanias Spiro féle szöveg, Frazer és Hitzig-Blümner-komment.) tanulmánya (Pausanias irodalmi forrásokból is merített: Wilamowitz; Pliniusról standard work: Kalkmann, Unters.) és a felirati anyag (Klein, Meistersign., Löwy, Bildhauerinschr.) átvezet a tkpeni archæologiai munkássághoz. A számtalan ásatás ép ügyes publikálásuk («Vorläufiger Bericht» a végleges publikálás előtt), valamint a nagy gyűjteményes kiadások (Sarkophagok, Terrakották, [egyelőre csak Typenkatalog] attik. sírkövek, Gemmák stb.) nagystíliú képet nyújtanak. A philol.-archæol. kritika mellé lépett a művészet-történeti, mely művészeti, technikai szempontokkal, stílanalysissel dolgozik. Az exegesis, melyeknek főalakja Robert (Telephos fries) s mely a reconstructióval jár karöltve (Robert: Polygnotos) inkább háttérbe szorult. Az építészet terén új típusokkal ismerkedtünk meg (præhistor. fejedelmi palota) s a színházépíté-re nézve megszabadultunk a vitruviusi dogmáktól (Dörpfeld). A képzőművészet alaktanát illetőleg a bronzöntés technikáját eredetieken lehet tanulmányozni (delphi kocsihajtó, antikytherei ifjú), a vert nemes fém technikáját a hildesheimi lelet mutatta meg, az enkaustikus festés rejtélyét a mumia-portrait-k segitenek megoldani, a plasztikus munkák színezése ellen érzett esztétikai borzadály eltűnt, mióta megismerkedtünk a színezett plasztikával. A gör. művészet története számunkra már nem kezdődik a geometriai stílussal, hanem a neolithikus talajon emelkedő mykenei kultúrával; a virágkor főalakjai már nem kőbevesző fogalmak számunkra (hisz eredetiekkel is rendelkezünk fölük); a hellenistikus kor barokk ízlését s a róm. művészetnek építészetben és egyebütt is (sarkophagok) jelentkező erejét méltányolni tanultuk.

Az *antik vallástörténetben* (Bloch) nem annyira az anyag növekedése (ásatások) jelzi a haladást, mint inkább főképen az összehasonlító mythologia csődje s a sémi hatás megszorítása. Ez összehasonlítás helyett, mely magasabb speculativ alapon állt s «mythos alapértelme», «főmythos»-fajta elemekkel dolgozott, tudományunk az anthropologiában és ethnologiában kapott szövetségést, mely a mythológiából vallástörténetet alkotott. Itt az angolok dolgoznak leg-többet. Így megértettük a mykenei kor hitét: a totemismus (vagy inkább zoolatria) már csak survival-okban él e korban (Cook), sőt a fetiszmus is symbolumok alakjában (Zeus: *κύβητος*) átvezet az anthropomorphismushoz (Evans). A mindezeket a fokokat átható animismust Rohde Psychéje tárgyalta. A C. O. Müller-féle historiai tárgyalásmódot, mely kultusz-vándorlásokkal operált, Robert a Preller átdolgozásában az egyes helyek és vidékek mythologikus fixálására redukálja

a maga geogr. indexében. — A róm. vallástörténetben Wissowanak köszönhető a legtöbb, elsősorban, hogy a «non ignoramus»-t hangsúlyozta a palatinusi város és a Septimontium városa tekintetében.

Görög irodalom (Gercke). Hesiodos *Katal. γυναικ. π* verse, Herondas, Bakchylides, néhány Sappho-törredék és Archilochos-epodus, Timotheos *Πέρσαι*, egy hellenistikus *κλαυσιθυρον*, Phrynichos és Menandros néhány része (a költői művek közül; ezenkívül hangjegyek), Pherekydesből egy rész, a *Πολ. Αδ.*. Hyperides hat beszéde, hat görög regény részei: íme az utolsó 25 év főbb irodalmi gazdagodása. Ehhez: a vázák tanulsága a komédiára nézve s az attikai színpadot megismertető ásatások. A kronologia terén első sorban Diels, Rhein. Mus. 1876. korszakos tanulmánya lett volna említendő. A hitelesség kérdése nem vert nagyobb hullámokat. Diels a Rhetor. III. könyvét igyekszik megmenteni, Palamedest és Helena dicséretét Maass védte meg a gyanútól, Rhesost Wilamowitz a IV. századból valónak bizonyította be. Wilamowitz Heraklese és a Kaibel-féle Soph. Elektra kiadás a kommentáriróladalom terén a főalkotások. Wilamowitz a költői fragmentumok összkiadását kezdte meg (F. P. G.), ugyanő a Textgeschichte-vel a szövegkritikanak új irányt szabott. A forráskritika és az analysis (a hom. kérdésen kívül: a komédia terén Zielinsky) a legszebb eredményeket érte el.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

Die hellenische Kultur. Dargestellt von **Fritz Baumgarten, Franz Poland** und **Richard Wagner.** Leipzig und Berlin. (Teubner.) 1905. IX, 489 l. 12 M.

Szerzőknek az volt a céljuk e mű megírásával, hogy a gimnáziumból kikerülő ifjú egységes képet nyerjen a görög kultúráról; a gimnáziumi tanulmányok folyamán ugyanis sok földrajzi, történeti, irodalmi és művészettörténeti ismeretet szereztek, melyet a jelen munka össze kíván foglalni; minthogy pedig ma már alig van ember, a ki mindezen ágakban szaktudós volna, azért e mű megírására hárman is vállalkoztak. A történeti részt *Poland*, a művészettörténeti részt *Baumgarten* és az irodalmi részt *Wagner* írta. Legterjedelmesebb és talán legszebb a művészettörténeti rész, mely a műnek több mint egy harmadát foglalja el.

A könyv könnyen érthető és szép stílusban adja elő a tudomány biztos eredményeit. Forrásmunkák nincsenek megnevezve. Különösen figyelembe vették a szerzők az ókorok a jelen korra való hatását, mert úgy jár legtöbb haszonnal az antik viszonyok tárgyalása, ha a későbbi korokra való hatását tekintjük, vagy a mai viszonyokkal összehasonlítjuk. Ilyen pl. a tyrannis összehasonlítása a XIV. és XV. századbeli olasz városok uralkodóival (68. l.), az ephoroknak a velencei tizek vagy hármak tanácsával (74. l.), az amphiktyonoknak egy állandó nemzetközi választott bírósággal való egybevetése (113. l.) és más érdekesebb párhuzamok.

Sok kérdést a hely szűke miatt nem tárgyaltak kimerítőbben, pl. Plato iratait, viszont azonban a legújabb ásatások eredményét, vagy a csak nem régen felfedezett Bacchylides költeményeit részle-

tesen méltatják. Nem találtam megemlítve, hogy az aegineták templomát újabban Aphaia templomának tartják.

A bevezetés után, mely Görögország földrajzát és lakóit, továbbá a vallás és kultusz fejlődését írja le, a görög *ókor* következik Poland tárgyalásában, mely a trójai és mykenei kultúrát, Tirynst, Mykenét és a mykenei kultúrának Trójában és Krétában levő maradványait tárgyalja a legújabb ásatások nyomán.

A *középkor* ez. szakaszban a politikai, művészettörténeti és irodalmi részt más-más szerző írta. A politikai és történeti rész a dór vándorlás után a homerosi állapotokat festi, utána a görög történetet a demokratia virágzásáig, vele kapcsolatban a családi és állami élet minden nyilvánulását tárgyalja: ház, ruházkodás, házasság, nevelés, istentisztelet, jóshelyek és ünnepi játékok. — A művészettörténeti rész a különböző oszloprendszereket és azok fejlődését, a legrégebbi templomok keletkezését, az archaikus szoborműveket tárgyalja, úgyszintén a festésnek kezdetét, a vázafestészetet. Az irodalmi rész Homerosról és Hesiodosról, a lírikusokról és próza kezdeteiről szól.

A *virágzás kora* szintén három részre oszlik, melyben a történeti rész a demokratia virágkorát, a művészettörténeti és irodalmi rész szintén a fénykort tárgyalja.

Kiemeljük a könyvből a következő érdekesebb részleteket: A mykenei kor festésében főleg a krétai ásatások leírása: a labyrinthos szót a *labrys*: kétélű fejsze szóval hozza összeköttetésbe, mely a legrégebbi korban a krétaiak istenségének jelképe volt; régi vallásuk tehát a fetisizmus egy faja. Az angol Evans ásatásait részletesen tárgyalja: felemlíti a régi írásnak 2000 krétai agyagtáblán fennmaradt emlékeit, melyeket még eddig nem sikerült megfejteni: ez az írás részben a hieroglyphiekre, részben a szír hittiták írására emlékeztet és valószínű, hogy a föníciai írás ebből keletkezett. A mykenei kultúra virágzása 1600—1200 közé teendő.

Igen érdekes és a kritika legújabb adatai alapján írja meg a homerosi eposzok eredetét; szépen jellemzi a két törzsnek, az aeolnak és iónnak világfelfogását és gondolkodásmódját. «Az eposz kezdete az aeolok thessaliali hazájában keresendő, mely Achilleusnak is szülőföldje. Bizonyára Kréta és Argolis királyi lakaiban sem hiányzott a hősi dal, mely innen került Ázsiába. Kezdeté valószínűleg a mykenei korba nyúlik vissza, mert bármennyit is tettek hozzá későbbi aoidosok tudatosan vagy tudatlanul saját koruk nézeteiből, erkölceiből és intézményeiből, mégis megmaradt az eposzban ama idegen kultúrára való visszaemlékezés, a mely a görögökre nézve a dórok vándorlása után romokba és feledésbe süllyedt és csak napjainkban éledt fel újra Schliemannak Mykenében történt ásatásai óta. Az Ilias inkább az aeolok szenvedélyes jellemének felel meg, míg az Odysseiában a gyengédebb ión jellem tükröződik vissza. A boldog phaeakok városának leírásában joggal egy virágzó ión városra lehet ismerni. A két hős, Achilleus és Odysseus az illető néptörzs jellemét tükröztetik vissza.» Kitérő Odysseus jellemzése, valamint a homerosi eposzokban nyilvánuló állami, családi, gazdasági és társadalmi viszonyoknak leírása. Élesen állítja szembe egymással a homerosi eposzok naivitását a mai kor conventionalis hazugságaival. Általában érdekes, hogy mindig a régi kort és intézményeit kitérőbbeknek festi a maiaknál, akárcsak Aristophanes. — 187. l.: Sapphónak egy legújabb dalát fordításban közli, melyet szép

barátnéjához intézett, úgyszintén a Nereidákhoz intézett meleg fohászát, hogy fivérének hazaérkezését elősegítsék. Egy leányt, a ki későn ment férjhez, olyan almához hasonlít, mely a fa legtetetején volt és mely nem azért maradt ott, mivel nem érték el, hanem mert ellefejtették leszedni.

A görög demokratia, szerző szerint, *isonomián*, azaz a törvények előtti egyenlőségen, *isotimián*, mindenkinek egyenlő megbecsülésében és *isogorián*, azaz egyforma szólásszabadságon alapult, különösen törvénytörvényesékek előtt és népgyűlésben. Azonban helyesen vezetett államokban az egyenlőség csak a tehetséghez képest érvényesül, akár vagyoni, akár szellemi tekintetben. — Részletesen méltatja Bacchylidest: «Ha Horatius Pindarost megdagadt hegyi patakhhoz hasonlítja, mely mindent magával ragad, akkor Bacchylides csendesesen folydogáló patakhhoz hasonlít, mely minden tárgyat tisztán tükröztet vissza.» — A *nomos* (egy ember dala, melyet kitharával kísér) ismerteti *Timotheos* «Perzsák» cz. művét, melyet nemrégén fedeztek fel egy papyruson.

Legfőbb kiválósága e könyvnek, hogy sehol sem száraz, mindenütt érdekes és leköti a figyelmet: egyes írók és költők jellemzése mesteri (pl. Euripides. Herodotos). A munka értékét számos kitűnően megválogatott, mintaszerű kiviteli kép (355), és több színes műmél-
léklet emeli. Folytatását érdeklődéssel várjuk.

(Beregyszász.)

ENDREI GERZSON.

Die Verfassung des persischen Staates nebst einem Anhang über Gesetze, Bildungswesen und wirtschaftlichen Zustände im heutigen Persien von **James Greenfield**. Berlin, 1904. 352 l.

Perzsiának állami intézményeiről szól az angol nevű szerző német műve. Irán még messze van az európaiasodástól, Törökország és tekintetben legalább száz évvel megelőzte. A művelődésre oly fogékony, eszes, élelmes perzsa népet bigott vallásossága teszi képtelenné a haladásra. Ebben a siita még túl tesz a legvakbuzgóbb szunnitán. Minden idegen tisztátlan lény az ő szemében, s a vele való érintkezés beszennyezi az igaz hívőt. A papi osztály, mely kenyerét féltve áthághatatlan akadályokat igyekszik a felvilágosodás és haladás útjába gördíteni, elég hatalmas arra, hogy minden gyökeresebb újításnak elejét vegye. Az antagonizmus a perzsa kormány és mollákh, a papok rendje közt, mint a hamu alatt lappangó parázs, soha sem alszik ki egészen. Csak igen erélyes és hatalmas uralkodó tud akaratának a papsággal szemben érvényt szerezni. Mondják, hogy a perzsa sah korlátlan úr, a mit akar, megteheti, de ezt csak cum grano salis kell érteni, mert a régi intézmények és a nép nagy tömegének megessontosodott balítéleteivel neki is számolnia kell. (Naszreddin sah például nem tudta behozni a dohánygyedárúságot, s kénytelen volt a papok által fanatizált nép elől meghátrálni.) Az ország szegény, az adóalap nagyon gyöngye. Olyan országban, hol nincs meg a személy- és vagyonbiztonság, hol nincsenek jó közlekedési eszközök, hogyan lehetne a modern kor követeléseinek megfelelő kormányrendszert teremteni? A mohamedán keleten az erkölcsi züllés megmételjezi a társadalomnak minden osztályát. Mindenki csak saját magánérdekeit tartja szem előtt, a közjával senki sem törődik.

Hazafiság ismeretlen fogalom Iránban, ott csak a vallás jó tekintetbe. Ez alól az európai nevelésben részesült perzsa sem kivétel, nála is hiába keresné valaki a nemzeti érzést. A legtöbb ilyen Európát látott perzsa fiatal ember fanatikus vallásosságával tűntet, így akarván magát az eleurópaiasodás vádjá alól kimenteni. A helyett, hogy a haladásnak lenne apostola, a régi rendszer vakbuzgó híve lesz. Ilyen társadalmi állapotok mellett keletkezettek e példabeszédek: «Perzsia nem tűri el a rendet, azaz a rendezett állapotot», és hogy «Perzsiában az erőszakosság jó, szép szóval ott semmire sem megy az ember» (7. l.).

Három oka van a szerző szerint a reformok sikertelenségének. Ezek: 1. a nép tudatlansága, 2. az erre a butaságra támaszkodó és azt kizsákmányoló papság nagy hatalma, 3. a hivatalnoki kar minden kritikán alóli hitványsága. Minden hivatalt pénzért vesznek. Első dolga a hivatalnoknak a közönségen megvenni a pénzt, melyet hivataláért adott. A perzsa hivatalnok mind megvesztegethető. Mindenható ott a bakhsis. A kinek pénze van, mindent kivihet. Jellemző a török példabeszéd: «Nyerdd meg a falú előljáróját és bátran fosztogathatsz.» Ha az ilyen zsaroló hivatalnokot olykor eléri a végzete, az nem jogos megtorlás műve, hanem csak ürügy arra, hogy a felsőbbtség vagyonát elkobozhassa. Olyan rossz a hivatalnoki kar hírneve «*dass die Untertanen jede Berührung mit der Regierung (divan) scheuen und lieber ein kleines Unrecht dulden, als um Staatshülfe bitten, dass sie der Möglichkeit der Ehre einer Bekanntschaft mit den Beamten aus dem Wege gehen, und wenn sie reich sind, ihr Vermögen vorsichtig verheimlichen*» (212. l.).

Ijesztő a nagy terjedelmű birodalom néptelensége. Perzsiának alig van 9 millió lakosa. Egy rossz termés rendszerint éhínséget okoz. A lakosság természetes szaporodása számba sem jöhet a járványos betegségek és az éhhalál pusztításai mellett. «*Während der Hungersnot von 1869—1873 soll sich die Zahl der Gestorbenen und Ausgewanderten auf 1 Million (also über 10% der ganzen Bevölkerung) belaufen haben*» (274 l.).

A földművelő nép el van nyomva, minden teher az ő vállaira nehezedik. A földbirtokviszonyok borzasztó rosszak. A nagy birtok elnyeli a kis parasztbirtokokat. Majorsági kezelés nincs, minden földet az oda telepített jobbágyság művel. A holt kéz óriási terjedelmű uradalmakkal bír. Nem csoda, ha ezrével vándorol ki Orosz- és Törökországba a parasztság és egész Perzsia tele van elhagyott, romba dőlft faluval. Sokkal jobb a nomádok helyzete, ezeket a kormány nem tudja úgy kizsákmányolni. A nagyobb, harciasabb vándortörzsek saját főnökeik alatt élnek és aránylag kevés adót fizetnek. Divide et impera elvét tartva szem előtt, a perzsa kormány egyiket a másikkal tartja féken. Greenfield szerint, a mi különben köztudomású dolog, végtelenül magasabb a nomádok erkölcsi színvonala a rabigában nyögő többi perzsiai lakosénál. Az ország regenerációját azonban ezektől sem lehet várni, mert ha letelepednek, ők is ép oly hamar elromlanak, mint a régi lakosok. Egyedüli reményét a lakosság jó egy harmadát kitevő bábikba helyezi a szerző. Ez a vallásfelekezeti van hivatva Perzsiát a reformok számára előkészíteni.

Bizony sötét kép ez, a mit az egykor oly hatalmas Perzsia tár elénk. Mindenütt csak pusztulás, hanyatlás és mérhetetlen korrupció!

Greenfield, úgy látszik, jól ismeri a királyok királyának birodalmát. Minden arra mutat, hogy huzamosabb ideig tartózkodhatott Iránban. Perzsa-örmény nőt vett feleségül és ipának, *Mahdesi Simon Tumanianc*-nak, ajánlja művét. Európai forrásokon kívül örmény és nem egy perzsa munkát is felhasznál. A perzsa neveket és előforduló szavakat egészen a most divó kiejtés szerint írja. *Curzon* alapvető nagy munkája óta nem jelent meg tartalmasabb könyv a modern Iránról. A keletet ismertető újabb irodalom egyik legérdekesebb és legtanulságosabb műve ez.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Dr. H. H. Ewers: Führer durch die moderne Literatur. 300 Würdigungen der hervorragendsten Schriftsteller unserer Zeit. Berlin, 1906. 206. 1. Ára 1:30 M.

Ez a kis munka, öt német szakember (a szerkesztőn kívül V. Hadwiger, E. Mühsam, R. Schickele, W. Bläsing) műve, a legújabb német irodalom betűrendes lexikona, vagy a mint az előszó mondja: tájékoztató a legújabb német irodalom labirintusában. Egy rövid, de sikerült bevezetés után, mely a legújabb német irodalom áttekintését adja, a szerzők felsorolják és néhány szóval megbírálják az írók nevezetesebb munkáit, életrajzokat azonban nem adnak. A könyvbe kevés kivétellel csak azok az írók vannak felvéve, a kik az utolsó 20—30 évben fejtettek ki nagyobb munkásságot. A német írókon kívül belekerültek a munkába a külföld legnevezetesebb költői is, de csak azok, a kiknek munkái az újabb német irodalmat befolyásolták. Az a gondolat vezette őket munkájuk összeállításában, hogy mielőtt valaki egy irodalmi terméket elolvasna, nézze meg előbb az ő lexikonukban, hogy érdemes-e az elolvasásra, vagy nem. Készséggel elismerem, hogy a munka megfelel ennek a rendeltetésnek; a költői művekre vonatkozó megjegyzések nagyrészt helyesek és a mi a fő, rövidke és találók, mindig azonban nem fogadhatók el.

Röviden és jól jellemzik a szerzők pl. Liliencront, Raabet, Strindberget, Tolstojt, Björnsonst. A munka ellen azonban több kifogás is emelhető. Mivel a szerzők csak a legújabb irodalom munkásairól szólnak, azért a régebbi költők közül csak kevesen kerültek bele a lexikonba; ezekkel azután nagyon is röviden végeznek, a mi még nem volna baj, de már hiba, hogy munkáik értékét a kelletténél jobban leszállítják. (Wildenbruch, Spielhagen, Rosegger.) Hogy Roseggert felvették a lexikonba, azt értem, de akkor miért maradt ki Anzengruber, a kit ép annyi joggal vehettek volna fel?

A szerzők kritikája helyenkint nagyon szigorú, másutt meg nagyon enyhe. Ez egyébiránt érthető, mert kevés kivétellel élő írókról van szó, a kiknek költői működésére nézve a kritika még nem állapodott meg teljesen. Szigorúan ítélik meg a szerzők pl. Hirschfeld *Mütter* cz. darabját, A. Holz első költeményeit, Meyer-Förster *Alt-Heidelberg* cz. drámáját, Rosegger munkáit. Sokkal gyakrabban mondanak azonban túlságosan kedvező ítéletet. Egy kissé sok jut az elismerésből H. Conradi *Adam Mensch* cz. regényének, valamint O. E. Hartleben humoreszkjeinek. Tagadhatatlan, hogy e humoreszkek előadása vonzó és kedélyes, tárgyuk azonban rendszerint csak a rá-

szedés, a költő örökösen «áprilist járat» embereiivel, a kiket a legtöbbször ostobáknak tüntet fel. (*Vom gastfreien Pastor.*) A legterjedelmesebb cikkké G. Hauptmannról szól, a kit az öt és fél lapra terjedő cikkké éjig magasztal, fogatkozásairól s a színművei ellen tehető kifogásokról azonban hallgat. Csak néhány szóval, de annál jobban magasztalja O. J. Bierbaum *Stilpe* cz. regényét és W. Buschnak 1874-ben összegyűjtött költeményeit.

Végezetül nem helyénvalók a semmitmondó ítéletek. Nagyon sűrűn fordulnak elő pl. az ilyen megjegyzések: «Ez a darab is tetszett», «Sokat olvasott regény», «Ez a darab a legnagyobb sikert érte el», «Nevét ismeretessé tette», «Nagyon kedvelt író».

(Budapest.)

GIDEON ALAJOS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1905/1906.

1. Kovács Bernardin: Kézirati iskolai drámák a XVIII. századból. (Kézdivásárhely-kantai róm. kath. főgimn. 23—45. l.) — A jezsuiták, pálosok és piaristák után negyediknek Kovács Bernardin jelen dolgozatával a minorita-rend sorakozik azok közé a szerzetes-rendjeink közé, a melyek drámairodalmunk fejlődésének egy kevésbé költői, de nagyon érdekes fejezetét, az iskolai drámákét, megalkották. A kézdivásárhely-kantai (a XVIII. század végén esztelneki) gimnázium kéziratárában, egykorú rendfőnököknek a canonica visitatiókon kiadott szigorú intézkedése következtében, írásban is megmaradt az intézet növendékeitől 1752—1779. években előadott 22 (ill. egy közjátékkal 23), legnagyobbbrészt magyar nyelvű iskolai dráma. Ezeket Kovács Bernardin időrendi sorban (a XII. számúnak azonban a VI. és VII. között volna a helye!), egyelőre csak figyelemkeltésül, röviden, de igen jellemzően kivonatolva ismerteti, megjelölve a dráma címét, szerzőjét, személyeit, műfaját, tárgyát, nyelvét és külső formáját. — Régi drámairodalmunk történetéhez egyre bővebben gyűl az anyag. A XV. század néhány előadásáról Békefinék új, a népoktatás kezdeteit tárgyaló munkájából értesülünk. Az iskolai drámák történetében szintén jórészt még csak az anyaggyűjtés stádiumában vagyunk; évről-évre új meg új adalék bukkan föl itt is. — Kovács Bernardin dolgozata használható, becses munka; hasonló módon kellene valamennyi, a felekezeti iskolák kéziratárában még lappangó iskolai drámát ismertetni. A jelen dolgozatban felsorolt 22 drámáról Kovács megállapítja, hogy mind minorita atyáknak a munkája, számszerint kilenczé; kettőnek a szerzője ismeretlen; tíz dráma bizonyos Jancsó Ferencz nevű minorita munkája, és ebből hetet 3^{1/2} éven belül készített. A 22 drámán kívül van még egy, «A játéknak állapotja»-ból ítélve, érdekesnek látszó ú. n. közjáték is. — A drámák nyelve jórészt magyar, olyik latinnal vegyest (a IV.-ben Charon sok tréfásan elferdített német szót kever beszédébe); külső alakjuk próza és vers, egyazon drámában is vegyesen. Tárgyuk igen különböző; van köztük moralitás (I., XIV.), misztérium (XXI.), bibliai tárgyú dráma (De filio prodigo, XIII., Izsák föláldoztatása, XVIII.,

egy Sedeciás-dráma töredéke, XIX., a melyet érdekes volna Kunits Ferenczével összevetni), antik és keleti «történeti» tárgyú, stb. Akad közöttük egy magyar történeti tárgyú is; a címe: Actio Scenica Latino Hungarica de divo (!) Stephano primo Hungarorum rege. 1776. Prologusában mintha régi vallási költészetünk motivumai élneek: Örülj, örvendj nemes ország, szép magyar haza, -- Mert nagy örömmek támadott fényes csillaga, stb. — Miklósi Ambrus és Jancsó Ferencz folytatják is egy-egy drámájukat, illetőleg másik drámában — bizonyára inkább az állandóan egy, vásárhelyi közönségnek nem kis mulatóságára, mint a drámai kompozíció kedvéért — egy előzőnek a személyeit újra fölléptetik. — Kovács nem felejtí el a népköltési vagy más szempontból érdekes részeket megemlíteni. Részünkről még egy pár név érdekességére hívjuk föl a figyelmet, mint: Ebhendi (!) Petymeges Mihály, Blictrius, Tornynos Pál (v. ö. Illyei Tornynos Péterével); egyik-másik talán a dráma forrását is elárulja; úgy tetszik, a Dromulus nevében az első iskolai dráma Dromója, Nonhabeo herczegében talán a német von Habenichts visszhangzik. Kovács Bernardin kitűnő érzékkel foglalta össze e 22., ill. 23 dráma kivonatát; jogosan várhatjuk és várjuk is tőle ezeknek összehasonlító alapon készült, kritikai méltatását is az iskolai drámairodalom történetének egyik forrásmunkájául, annál is inkább, mert maga írja, hogy erre csak «ez alkalommal» nem tér rá.

(Budapest.)

GÁLOS REZSŐ.

2. Dr. Pintér Jenő: Akadémiai törekvések a nyelvtudomány terén 1831—1850-ig. (Jászberényi áll. fögimn. 3--18. l.) — Azt hiszem, nemcsak mi, de más sincs tisztában ez értekezés címének elolvasásakor, mit akar ezzel a szerző mondani, a czímbeli tétellel minő tárgyat akar megjelölni. Csak ha végig olvastuk a kis monografiát, tudjuk meg, hogy az Akadémia kebelében 1831—1850. fölmerült nyelvtudományi törekvések ismertetését akarja adni a szerző. E czéljához képest szól külön fejezetekben az Akadémia körében kifejtett munkásságról: az élő nyelvtananyagot, nyelvtörténetet, nyelvfilozófiát és hasonlításat illetőleg; fejtegetése legtűzetesebb az élő nyelvtananyagról és nyelvfilozófiáról. Legfőbb érdeme az anyag összefoglalása és alul a lapszálon használt bő forrásainak jelzése, a mi sok olvasásról tanuskodik, bár csak valamivel mond többet, mint jó tankönyveink fejtegetése folyamán.

3. Vadász Norbert: Dukai Takács Judit. (Szombathelyi kath. fögimn. 11—40. l.) — Vas vármegyének volt szülötte, D. Takács Judit, korának érdemén felül ünnepelt költőnője. Kegyeletes munkát végez a szerző, midőn értekezésében kijelöli D. Takács Judit helyét irodalmunk történetében abból az alkalomból, hogy a költőnőnek Szombathelyt emléket akar állítani a megye közönsége. Életének elég részletes ismertetése után méltatja a nőköltő munkásságát: elegiáit, fellengzős, dagályos ódáit és hazafias irányú dalait. Elfogulatlanul mutat rá fogyatkozásaira, a mik abban gyökereznek, hogy elhagyva a népköltés mezejét — a hol otthonos volt — költő barátai unszolására a metrikus költészetben is kísérletez, költeményeit át meg átszövi reflexiókkal, holott e tekintetben hiányos a tanultsága, gyenge a tehetsége. El-

ismerést érdemel a tanulmány mindenre kiterjedő gondossága; de nem hallgatható el ama hibája, hogy terjengős, itt-ott dagályos a stílusa; főlöseges, helyén nem való az orthologia és neologia harcának részletes beleszővése.

(Rákospalota.)

NYILASI LAJOS.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXXII. KÖZGYÜLÉSE

1907. január 12-én.

I. Elnöki beszéd.

Tisztelt társaság!

A philologia nem örvend hazánkban oly virágzásnak, hogy évről-évre nagyszabású vállalatokra, kiváló termékekre, fényes sikerekre tekinthetnénk vissza. Hiszen nálunk a philologiai munkásság éltető talaja, a nemzet művelt osztályainak rokonszenve és érdeklődése is rendkívül ingatag. A nagyközönség hazánkban még ma is leginkább csak az iskola révén áll kapcsolatban törekvéseinkkel, és még ez a kapcsolat is csak olyan lucus a non lucendo-féle, mert nagyon közel áll az elváláshoz. Ha a legmodernebb világnézet harczosai heves támadást intéznek a klasszikus nyelvek ellen, melyeket teljesen elavult és mielőbb elvetendő lornak hirdetnek, vagy a nemzeti génusz fennkölt hívei ostromot fúnak a német philologia ellen, mert attól tartanak, hogy a szomszédos kultúra megfertőztethetné a magyar művelődés szűz ürességét: akkor mintha közönségünk szélesebb rétegei is érdeklődnének a philologia életkérdései iránt, csakhogy ez az érdeklődés igen közel jár a nagy tömegnek azon kíváncsiságához, melyet egy megrögzött bűnösnek akasztása kelt. Ily viszonyok közt, melyeket mindenféle anyagi és személyi bajok és akadályok még súlyosabbá tesznek, nem várhatunk sem nagy lendületet, sem nagy sikereket; meg kell elégednünk azzal, ha ügyünk nem fordul egyenesen rosszabbra és ha a lassú, de egészséges fejlődésnek legalább egyes elszórt tünetei egy jobb jövőnek szerény reményével biztatnak.

A lefolyt esztendőre visszatekintve, ma is említhetek néhány olyan mozzanatot, melyek úgy a classica, mint a modern philologia terén örvendeteseknek mondhatók. Az elsőnek köréből ilyeneknek tekintem VÁRI REZSŐ munkáját a classica-philologia encyclopædiájáról és FINÁCZY ERNŐ könyvét az ókori pædagogia történetéről. Távol legyen tőlem, hogy tisztelt társainknak ezen munkáiról ítéletet mondjak;

meg fogják ezt tenni és részben már meg is tették nálamnál hivatottabb szakbírálok. De minthogy a két munka kétségtelenül teljes szaktudással és helyes módszerrel a források alapján és a tudományos irodalom beható fölhasználásával írt tudományos könyv, a magam szempontjából csak igaz örömmel üdvözölhetem őket. Sokat tanakodtunk egy nagy classica philologiai kézikönyv megalkotásáról, mely az ókori világnak minden ágát tudományos földolgozásban felölelje és egyúttal a kezdő szakférfiúnak biztos kalauzál szolgáljon, midőn a classica-philologia egyes disciplináival megismerkedni és esetleg már maga is a kutatás munkájába fogni készül. Sajátságos hazai viszonyainknál fogva nem sikerült eddigelé ezt a nagy vállalatot megindítanunk, pedig kétségtelen, hogy itt valóban úgy tudományos, mint tanulmányi szempontból egy régen érzett nagy hiánnyal állunk szemben. És ime, mintha az említett két munkában e siker nélkül tervezett nagy vállalatnak két teljes kötete feküdnék előttünk, mind a kettő igen alkalmas arra, hogy úgy a tudomány igényeit, mint a törekvő jelölt várákozásait kielégítse. Azért, ismétlem, őszinte örömmel üdvözlöm őket és igen óhajtom, hogy nagy vállalatunk, ha már tervszerűen indított egészenek nem tud létrejönni, legalább, e két munka mintájára, egyes hivatott és szerencsés szaktársak buzgalmaiból ily önálló részekben lásson napvilágot.

A modern philologia terén a lefolyt év legpontosabb terméke Zrinyi költői munkáinak a nagy szerző kézirata alapján eszközölt kritikai kiadása, melyet a korán elhunyt SZÉCHY KÁROLY hagyatékának fölhasználásával BADCIS FERENCZ baráti kegyelettel és teljes szaktudással befejezett és rendezett sajtó alá. Századoknak kellett eltelniök, míg régi irodalmunk legnagyobb magyar epikusa jelentőségéhez méltó kiadásban megjelenhetett. És nem tartozunk-e még számos jelesünknek, jóformán egész régi irodalmunknak ugyanilyen minden nagyhangzású frázissal értékesebb elismeréssel? De mintha minden törekvésünket e téren a sors rosszakarata üldöznél! A Zrinyi-kiadás egy évtizednél tovább várta a megváltó szótát, a «Régi Magyar Költők Tára» pedig, mely eddig megjelent hat kötetében annyi fontos anyagot (ha tudományos szempontból nem is kifogástalan szövegben) és annyi értékes irodalom- és nyelvtörténeti magyarázatot juttatott a tudománynak és a nemzetnek, a VII. kötetel, melynek a teljes szövegeket magában foglaló ívei másfél évtizede kinyomatva hevernek a Franklin-társulat pinczéjében, teljesen megfeneklett és eddig nem akadt erő, mely a zátonyra jutott hajót fölszabadítani képes lett volna. Magam sem tudtam eddig e nehéz problémával czélt érni, pedig erélyes fáradozásomnak sikerült a Zrinyit évtizedes tetszhalál után újból életre ébresztenem és a «Nyelvelméltár» utolsó kötetét, melyhez már sötét mytho-

sok kapcsolódtak, rendbe hozni, úgy hogy KATONA LAJOS szakértő buzgóságából nem sokára végre ezt a kérdést is meg fogjuk oldhatni és ezzel magyar philológiánk egyik legfontosabb vállalatát végre-valahára befejezhetni. Ugyancsak KATONA LAJOS szerkesztésében megindítja az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága az új «Nyelvemléktárt», mely a magyar szövegeket latin eredetieikkel együtt fogja tartalmazni és bizonyára ment lesz az első gyűjtemény hiányaitól és hibáitól, melyek a közreműködők tapasztalatlanságában és a tudomány akkori fejletlenségében ha nem is mentségek, de legalább magyarázatukat találják.

De az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága nem éri be ezen régi munkákkal és új tervekkel. Egyik utolsó ülésében újból szóba került egy tudományos Magyar Irodalomtörténet megírásának eszméje, és az eszme, melyet ismételt fölszólalások után most legújabbán FERENCZI ZOLTÁN vetett föl, mint máskép el sem képzelhető, általános rokonszenvre talált. Bizottságnak adatott ki, és mivel ezen bizottságnak én vagyok az elnöke, nem kell attól tartani, hogy a bizottságokhoz utalt ügyek rendes sorsa, t. i. a csendes kimulás, fogja ezt a tervet is utolérni. Annál kevésbbé, mert itt valósággal egy rendkívül fontos és igen sürgős teendővel állunk szemben. Maholnap harmincz esztendeje, hogy Toldy Ferencz elhunyt, a ki, mint tőle magától tudom, még utolsó napjaiban is élete főfeladatának tekintette, hogy legnagyobb arányokban megindított nagy magyar irodalomtörténetét befejezze. A sors máskép akarta: az örökké ifjú és örökké tervező mester váratlanul elhunyt és munkája imponáló torzónak maradt az utókorra. Azóta egy emberöltő telt el, és mi ma is ott vagyunk, a hol Toldy volt, mint már más alkalommal bővebben kifejtettem. Azóta óriási méretekben bővült az anyag, számos értékes monografia készült el, egyes becses tanulmányokban sincsen hiány, de a forrásoknak és részlettanulmányoknak egységes tudományos munkává földolgozása még mindig késik és még mindig nincsen magyar irodalomtörténetünk, mely a tudomány igényeinek legalább aunyira megfelelné, mint a milleniumi Magyar Történelem a szomszédos szaktudomány terén. Ne higgyünk, tisztelt barátaim, azoknak a túlságosan bölcseneknek, a kik ilyen vállalatot korainak mondanak, mert irodalmunknak még sok részlete nincsen teljesen föl kutatva és tisztába hozva. E kifogás száz esztendő múlva is jogos lesz bizonyos, ma még alig sejthető korlátok közt, a mint ma sem jogosulatlan bizonyos józan kereteken belül. Ha Koherstein és Gervinus a múlt század huszas és harminczas éveiben így okoskodtak volna — pedig lett volna erre alapos joguk, mert mikor hatalmas munkáik megírásába fogtak, a középkori rendkívül gazdag német irodalom nagyrészt teljesen ismeretlen és földolgozatlan, legnagyobb részében csupa megfejtetlen talány volt — ha, mondom, e nagy, lelkes és

merész tudósok így okoskodtak volna, valószínűen a németek is ott volnának a XX. század elején, a hol ma mi szegény magyarok még mindig vagyunk, hogy t. i. nemzeti irodalmuk tudományos földolgozását szegyenkezve kellene nélkülözniök. Reményilem, hogy minden úgynevezett mély belátású aggályoskodás ellenére nem sokára mégis hozzá foghatunk a nagy munka tervének kidolgozásához és azután magához a nagy munkához, mely összes komoly kutatóink rokonszenvére és közreműködésére a legnagyobb mértékben méltó.

És még egy terv foglalkoztatja az irodalomtörténeti bizottságot, helyesebben annak elnökét — bocsánat, hogy erről annyi szó esik e rövidke felszólalásban, — a ki Akadémiánk egy régi érdemes tagja szerint fékezhetetlen reformdühben szenved. Havi folyóirattá akarom átalakítani az «Irodalomtörténeti Közleményeket» és szerkesztőségét a magyar tudományos munkásság középpontjába, Budapestre áthelyezni. E folyóirat, főleg utolsó köteteiben, kétségtelenül derekasan felelt meg rendeltetésének; de az a benső kapocs, mely szükségképen óhajtandó az ilyen közlőny és a közönsége közt, nem tudott eddigelé kifejlődni, a minek valószínűen nem-népszerű évnegyedes megjelenése az oka, a mely ismét okozhatta azt, hogy a «Közlemények» eddig, főleg irodalmi rovatában, oly csekély mértékben volt aktuális. A terveztem átalakítás minden valószínűség szerint el fogja hárítani mind a két bajt, és tudományunk nemcsak egy alapos, hanem egyúttal egy eleven és közvetetlen hatású folyóirattal lesz gazdagabb.

Végül, ha az egyetemes philologia múlt évi tényezőiről elmélkedünk, nem szabad figyelmen kívül hagynunk egyik legfontosabb faktort, társaságunk Közlőnyét, mely tavaly befejezte harminczadik évfolyamát. Ez is jubilaem, még pedig a legjogosabbak egyike. Midőn ezt a folyóiratot egy emberöltővel ezelőtt megindítottuk, tudvalevőleg nem volt sem munkatárs, sem közönség, sem pénz, sem posztó. Nagy nehézségek közepett fogtunk munkához, a legnagyobb önzetlenséggel és áldozatkészséggel dolgoztunk, egyelőre semmiért és senkinek. De a cél tudatos kitartás nem maradt siker nélkül. Az öregek mellé álltak idővel a fiatalok, lelkes tanítványok csatlakoztak mestereikhez, friss erők léptek a fáradtak és elköltözöttek helyébe, és Közlőnyünk mind szélesebb körökben hódított: magához vonzotta és összetartotta a szakférfiakat, tért nyitott a törekvőknek, elismerést nyújtott a komolyan munkálkodóknak és visszautasította, ha kellett, a felületesen kapkodókat. A kezdeményezés súlyos nehézségeit méltányosan számba véve, nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy mindig becsülettel, tisztességgel, sikerrel felelt meg és felel meg ma is céljának. Elismerés és hála érte mindazoknak, a kik harmincz év lefolyása alatt zászlajához álltak.

Íme, tisztelt társaság, nincsen okunk túlságosan sötétnek néznünk a hazai philologia jövődjét; de nem is szabad túlságos optimizmust táplálnunk. Jövőre is össze kell szednünk minden erőnket és fáradhatatlanul dolgoznunk, hogy a tudomány nagy világhaladásától el ne maradjunk és mind azokat a fontos föladatokat megoldhassuk, melyek reánk várnak és melyeket a nemzet tőlünk vár. E munkásságra meghíva, buzdítva, lelkesítve összes tagtársainkat és azokat is, a kik csodálatosképen még nem álltak sorainkba, az egybegyűlt kartársakat szívesen üdvözölve, megnyitom a Budapesti Philologiai Társaság XXXII. rendes közgyűlését.

HEINRICH GUSZTÁV.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés!

Az aggodalom bizonyos nemével fordulok ezúttal jelentésemben az igen t. Közgyűlés elé! A 80-as évek elején tapasztaltuk, hogy Társaságunk létszáma megesökkent, s íme most újra megállapíthatjuk azt a szomorú tényt, hogy Társaságunk tagjainak a száma nem gyarapodott, ellenkezőleg csekély visszaeséről tesz tanuságot. Igaz, a halál kegyetlenül pusztított sorainkban: mindjárt az év elején elvesztettük *Széchy Károlyt* — idő előtt bekövetkezett halála már utolsó közgyűlésünkön váltott ki fájdalmas érzelmeket — a nyár folyamán férfikora delén *Latkóczy Mihályt*, az Elisabetha Westonia című és magyarországi humanizmusunk történeti feldolgozása mezején igazán számottevő munka szerzőjét, régi görög és latin költők hívatott tolmácsát, könnyű tollú stílisztánkat. S midőn őt a halál elszólította volt sorainkból, íme az erkölcsi és szellemi élet terén lélekölő versenytársa, a népszerűsített marxizmus, egy elszánt apostola képében, leüt egy 85 éves gyöngye papot, *Csaplár Benedeket*, kinek emléke előtt mély tisztelettel hajtja meg a maga gyászlobogóját nem egy tudományművelő társaságunk. Okt. 16-án egy sok reményre jogosító fiatal irodalomtörténész sirattunk el, *Hajnal Mártont*, s decz. elején a klasszikus tanulmányoknak egy szép reményekkel biztató művelőjét, *Kalocsay Endrét*. Márcz. 16-án meghalt *Bausz S. Teodorik*, ki 1894-től fogva volt tagtársunk, nov. elején *Marek Endre* belügyminiszteri osztálytanácsos, a Társaságunknak 1897 óta tagja, majd *Moser Ödön*, ki 1900 óta volt rendkívüli tagunk. Mindannyiuk halála fölött a mély sajnálkozás érzését érezzük. De a könyörtelen halál minden évben elvitte a maga rendes százalékát! Nagyobb veszteség egy társaságra az, ha az élők lelkében fészkel meg magát a bekövetkező szellemi halálnak egy neme, a *közöny*, a tudományos álomkór, midőn ifjúságunk eszményeit sutba dobjuk, s a miért az apa hevült, azt a velőtelen ifjú gúnyos mosolylyal díjazza;

ha addig tagja egy társaságnak, míg az neki előmenetelében könnyebbségeket biztosít, s ha nem maga az ügy lelkesíti, mely az egyéntől függetlenül szorul — ha egyáltalában szorul — erőteljes pártfogásra. Ha ez következik be, akkor ez mint tudományos életünknek bizonyos tekintetben marantikus tünete gondolkodásra kell, hogy serkentsen, gyérült sorainkat nagyobb összetartásra és fokozottabb munkásságra bírni. Mert ha fiatalságot nem igen látunk tudományos életünknek ezen idealisztikus csarnokában, ha pl. az egyetem és az Eötvös-collegium classica-philologiai növendékeit hasztalan keresi felolvasó üléseinken a jövő évek philológiájáért aggódó tekintetünk, annál törhetetlenebbül lelkesedjünk *mi* s bizonyítsuk be, hogy ebben a szellemi műhelyben kalapácsnak és üllőnek idegen fül számára tán egyhangú, de nekünk a benső tetterő rhythmusát visszacsendítő zenéje százszor szebb, mint amerikázóknak tüzes Marseillaise-e.

Bocsánat, t. Közgyűlés, ezekért a pesszimiztikus, de idején való kifakadásokért! Nem feladatuk, hogy ünnepi kedvünket, mely minden közgyűlésen szívünkbe szeret lopózni, rontsák. Csak az a tény, hogy közönyt látok ú. n. nagy- és kis közönségünk részéről akkor, midőn ez a közöny nem jogosult, váltott ki belőlem a szokottnál keserűbb megjegyzéseket. Mert ha társaságunk valaha rejtett magában alapokat, melyekre építeni lehet és kell, az 1906. év végén rejtje magában. Közlönye két szerkesztőjének lelkiismeretes és a megszabott terjedelmet, valamint a paritást a cikkekben nagy rigorozitással szem előtt tartó munkája folytán elértük azt, hogy bekövetkezett az az anyagi helyzet, mely további fejlődésünk biztató záloga. A vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnak az 1907. évvel kilátásba helyezett támogatása lehetővé fogja tenni, hogy a Közlöny honorariumát emeljük s egy könyvtár létesítésére a kezdeményező lépéseket megtegyük, mely könyvtár létesítése megkönnyítéséhez a m. tud. Akadémia főtitkársága szekrény átengedésével járult hozzá, a vallás- és közoktatásügyi miniszterium pedig kilátásba helyezett könyvadományyal működik közre. Fogadják az illetékes tényezők, de kivált legifj. *dr. Szász Károly* min. osztálytanácsos úr, ki minden igaz ügyünket szeretettel felkarolja s törekvéseinket élénk érdeklődéssel kíséri, hálás köszönetünket.

Felolvasó üléseinket a múlt esztendőben tagjaink élénk részvétele mellett tartottuk meg. S ha utolsó titkári jelentésemben kiemeltem a classica-philologia művelőinek serény tevékenységét, az 1906. esztendőben a modern philologia munkásait illeti részemről igaz hálának és őszinte köszönetnek a szava. Febr. 16-án *Schmidt József* Pañi czímen az indologia köréből tartott felolvasást, *Tobnai Vilmos* Tompa és a Polgári Lexicon czímen múlt századunk irodalma történetéhez közölt érdekes adalékokat. Márcz. 14-én *Dézi Lajos* Leucippe

és Clitophon széphistóriája czímen a classicus philologusokat is érdeklő irodalomtörténeti tanulmányt mutatott be, *Vértesy Jenő* pedig Hugo Viktor két posthumus költeményét taglalta. Ápr. hó 11-én Gombocz Zoltán bemutatta *Becker Fülöp Ágost*nak utóbb Közlönyünkben megjelent értékes tanulmányát A francia epika kezdetétől, *Darkó Jenő* pedig kézirati tanulmányait ismertette *Ααόνιος Χαλκονδύλης* történeti művéhez. Május hó 9-én *Némethy Géza* Szövegjavításokat fejtegetett Ovidius Szerelmeihez, *Réthei Prikkel Marián* meg Két név a magyar mythológiából czímen tartott felolvasást. Jún. 13-án *Kallós Ede* Gondolatok a philologia haladásáról czímen értekezett, *Szigetvári Iván* viszont A komikum elméletét tárgyalta az ókorban. Okt. 10-én *Mészöly Gedeon* Mutatványok Seneca Octaviájának magyar fordításából czímű dolgozatával járult philologus közönségünk elé, *Papp Ferencz Arany* János egyéniségét világította meg a romantikának rája tett hatásában. Nov. 14-én *Czeizel János*nak *Kazinczy* és *Ráday* czímű értekezését mutatta be *Császár Elemér*, *Schmidt Henrik* Az ó-felnémet vocalismus kialakulását fejtegette. Decz. 12-én végre *Bán Aladár* a finnek drámai költeményét ismertette. E különböző disciplinákból vett felolvasások élénken illusztrálják, mily sokféle igényeket óhajt a Társaság kielégíteni, s hogy minden vád inkább érheti, csak nem a szűk körben mozgásnak és az egyoldalúságnak a vádja.

Ha még tudatom, hogy Közlönyünket az 1906. évben 83 dolgozó-társ gazdagította dolgozatokkal, kiknek nevei közül sok jeles nevet sorolhatnék fel, s kivált kritikai rovatunk gazdagságára s arra a mértékletes és tisztességtudó hangra mutatok rá, mely folyóiratunkat egy és más, régebbi kelttől folyóirattól oly előnyösen megkülönbözteti, jelentésemet bevégeztem s kérem annak szíves tudomását vételét.

VÁRI REZSŐ.
első titkár.

III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése.

Tisztelt közgyűlés!

Alulírtak, mint a Budapesti Philologiai Társaság választmányától kiküldött pénztárvizsgáló bizottság tagjai, f. évi január hó 6-ikán délután a pénztáros lakásán megbízásunkat teljesítettük, s van szerencsénk eljárásunk eredményéről a következő három számadást bemutatni.

A) alatt előterjesztjük a Társaság 1906. évi zárószámadását, szembeállítván a múlt évi előirányzatot az elért eredménnyel. Bevételeül előirányoztatott 10,528'83 K, tényleg befolyt 10,976'18 K, vagyis a bevételi eredmény 447'35 K-val kedvezőbb az előirányzatnál. E bevételi többlet a rendes és rendkívüli tagdíjaknál, de főleg a tagdíjhátralékok czímén állott elő. Kiadásul 11,457'95 K volt előirányozva, kiadásunk azonban tényleg csak 10,798'50 K-ra rúgott, szóval a tény-

Melléklet a pénztárvizsgáló bizottságnak 1907. évi január hó 6-án kelte jelentéséhez.

A) A Budapesti Philologiai Társaság 1906. évi zárószámadása.

Idő: 1906 január 1-től december 31-ig. Pénztárkönyv: 61. lap 1. tételétől 143. lap 1122. tételéig.

Rovat	B e v é t e l		K i a d á s						
	Előirányzat kor. fill.	Eredmény kor. fill.	Előirányzat kor. fill.	Eredmény kor. fill.					
1 Pénztárnyelvany	172	83	1	A Közlöny 1906. évi nyomdai költsége	6,291	95	4,938	23	
2 Előfizetés 1906-ra	2,400	2,392	2	Székiutvidéki költségek	530	—	514	81	
3 Rendes tagdíj 1906-ra	4,600	4,658	3	Órainszalagokért	126	—	126	—	
4 Rendkívüli tagdíj 1906-ra	400	417	4	Troi tisztellettijak	1,700	—	1,679	64	
5 Rendes tagdíjhatárlék	400	582	5	Szerkesztőknek	800	—	880	—	
6 Rendkívüli tagdíjhatárlék	80	85	6	Pénztárnoknak	1,000	—	1,046	96	
7 A Közlöny eladásiából	40	46	7	Szolgáknak	50	—	50	—	
8 Kamatok	186	186	8	Trodai költségek	600	—	668	23	
9 A M. Tud. Akadémia segélye	2,000	2,000	9	Egyéb nyomtatványok	200	—	210	43	
10 Különféle bevételek	—	86	10	Különféle kiadások	10	—	51	—	
11 Hirtetésekért	100	103	11	Az 1905. évi 10. füzetért	—	—	388	69	
12 Idegen pénzek	150	244	12	Régeen pénzek	150	—	244	53	
	Összesen	10,528	83	10,976	18	11,457	95	10,798	50

A megvizsgált pénztárkönyvvel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találunk.
Budapestben, 1907. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Mégyesi László.

Gyulai Ágost.

Blejer Jakab.

B) A Budapesti Philologiai Társaság 1906. évi vagyonmérlege.

Rovat	V a g y o n	kor.	fill.	Rovat	T e h e r	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány	177	68				
2	Alapítvány: 4,200 k. n. é. koronajáradék	4,045	95				
3	* készpénzben	274	58				
4	Rendes tagdíjhátralék	836	—				
5	Rendkívüli tagdíjhátralék	164	50				
6	A Közlöny raktári készlete	600	—				
7	Az irodai felszerelés értéke	50	—				
	Összesen	6,148	71		Összesen		

A könyvekkel és a számadás okmányokkal mindenben megegyezőnek találtuk.
 Budapest, 1907. évi január hó 6-án.

Négyesy László.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Gyulai Ágost.

Bleyer Jakab.

C) A Budapesti Philológiai Társaság 1907. évi költségelőirányzata.

Rovat	B e v é t e l		K i a d á s	
	Az 1906. évi eredmény kor. all.	Az 1907. évi költség- előirányzat kor. all.	Az 1906. évi eredmény kor. all.	Az 1907. évi költség- előirányzat kor. all.
1 Pénzmaradvány	177	68	4,938	21
2 Előfizetés 1907-re	2,392	70	514	81
3 Rendes tagdíj 1907-re	4,658	13	126	—
4 Rendkívüli tagdíj 1907-re	417	90	1,679	64
5 Rendes tagdíjhátralék	582	—	880	—
6 Rendkívüli tagdíjhátralék	85	50	1,046	96
7 A Közönlöny eladásából	46	89	50	—
8 Kamatok	186	50	668	23
9 A M. T. Akadémia segítye	2,000	—	210	43
10 A vallás és közoktatásügyi min. segítye	—	—	51	—
11 Külföldi bevételek	189	20	—	—
Összesen	10,796	50	10,165	28
				11,558
				68

Budapestben, 1907. évi január hó 7-én.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Négyesy István.

Tytulái József.

Blagen Jakab.

leges kiadás 659·45 K-val volt kevesebb az előirányzatnál. E megtakarítás a Közlöny nyomdai költségeinél állott elő, mindamellett, hogy nemcsak a hátralékos 1905. évi 10. füzetnek, hanem az 1906. év összes számainak nyomdai költsége, sőt az 1907. évi 1. füzet szerkesztői és írói tiszteletdíjai is kifizettettek. Így a múlt közgyűlésen bemutatott költségvetésben fenyegetőleg mutatkozott 969·12 K-nyi hiány helyzett az 1906. év zárószámadási egyenlege 177·68 K-nyi pénzmaradvánnyal záródott a Társaság javára.

B) alatt előterjesztjük Társaságunk 1906. évi vagyónmérlegét, mely 6148·71 K vagyonnal szemben teljes tehermentességet tüntet föl. A Társaság tiszta vagyona e szerint 6148·71 K-ra rüg.

C) alatt bemutatjuk az 1907. évi költségvetést 11,558·68 K bevételről és 11,558·68 K kiadásról. Ez előirányzatból kitetszőleg a Társaság pénzügyi helyzetének javulása folytán a következő költségemelőket vagyunk bátrak jóváhagyás végett a T. Társaság elhatározása alá bocsátani: *Először*. Bár a Közlöny szerkesztőinek valóban hajszálíg menő pontossággal sikerült betartani az eléjük szabott 50 ívnyi terjedelmet, mégis — nehogy az elmúlt évben e tekintetben föl-fölmerült nehézségek ismétlődjenek s hogy másrészt a Közlöny régi terjedelme ismét visszaállíttassék — bővítessék ki a Közlöny 55 ívre. *Másodszor*. Emeltessék föl a két szerkesztőnek járó 400—400 K tiszteletdíj 500—500 K-ra, vagyis az egész szerkesztőség tiszteletdíja 800 K-ról 1000 K-ra. *Harmadszor*. Emeltessék föl a Közlöny munkatársainak írói tiszteletdíja az eddigi ívenkinti 32 K-ról 48 K-ra. *Negyedszer*. Vétessék föl a költségvetésbe a Társaság könyvtárára, illetőleg a szerkesztőség rendelkezésére bocsátandó folyóiratok előfizetési díjára 200 K. Az elmúlt évi viszonyokkal szemben ez a Közlönyünk fejlesztésére fordítandó mintegy 2000 K-nyi költségemelkedés, mely mindamellett nem érinti a Társaság pénzügyi egyensúlyát, minden irányban a Társaság tekintélyének emelkedésére fog szolgálni.

A bizottság a pénztári ügyvitelt és értékeket ezúttal is mintaszerű rendben találta s indítványozza, hogy a t. Közgyűlés Cserhalmi Samu pénztárnok úrnak példás buzgóságáért elismerése és köszönete nyilvánításával adja meg a felmentést.

Budapest, 1907. jan. 6.

NÉGYESY LÁSZLÓ   GYULAI ÁGOST   BLEYER JAKAB
a számvizsgáló bizottság tagjai.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1907. januárius 12-én, az évi közgyűlést megelőző üléséről.

Heinrich Gusztáv elnökele alatt jelen voltak: Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Bermüller, Cserép, Dézsi, Fináczy, Finály, Gedeon, Gyulai, Hornyánszky, Incze, Katona, Kempf, Maywald, Négyesy, Némethy, Pap, Pauler, Pecz, Petz, Pruzsinszky, Székely, Szinnyi, Váczy, Wirth, Zlinszky vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. Az alapítványok összege 4320·53 K, ebből értékpapirban 4045·95 K, postatakarékpénztárban 274·58 K.

2. Új rendes tagok 1907-től: Hattyúffy Dezső dr. székesfehérvári árvaszéki elnök (aj. Császár), Pável Konstantin dr. belényesi

gimn. tanár (aj. Siegescu), Pap László dr. és Gergye Ipoly keszthelyi prémontrei tanárok (aj. Lakatos), Bán József budapesti kegyesrendi tanár (aj. Maywald); új rendkívüli tag 1907-től Sallai Géza tanárjelölt (aj. Császárr).

3. A pénztárvizsgáló bizottságnak a közgyűlés elé terjesztendő jelentését és indítványait (l. a közgyűlés jegyzőkönyvét) a választmány a maga részéről is tudomásul veszi és a pénztárosnak, buzgó működésének elismerése mellett, a fölmentvényt megadja.

4. A választmány hálásan veszi tudomásul, hogy a M. T. Akadémia I. osztálya 3473 K-t utalványozott ki Társaságunknak azzal a meghagyással, hogy ez az összeg Hajnal Márton, elhunyt fiatal tagtársunk, emlékének alapítványul való megörökítésére fordíttassék.

5. Örömmel járul hozzá a választmány ahhoz is, hogy Pecz Vilmos tagtársunknak a görög dialectusokról szóló akadémiai felolvasása Társaságunk folyóiratában közöltessék; minthogy az értekezés nyomdai költségét és írói tiszteletdíját a M. T. Akadémia fedezi, megjelentetése nem terheli a Közlöny megállapított ívszámát.

6. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1907. évi január 12-én tartott XXXII. rendes közgyűléséről.

Elnök: Heinrich Gusztáv.

Jegyző: Vári Rezső.

Jelen voltak: Bleyer Jakab második titkár, Császárr Elemér és Láng Nándor szerkesztő, Alexics György, Bán Aladár, Bán József, Baros Gyula, Bermüller Ferencz, Binder Jenő, Brenndörfer János, Császárr Ernő, Cserép József, Darkó Jenő, Dézsi Lajos, Dittrich Vilmos, Fináczy Ernő, Finály Gábor, Förster Aurél, Friml Aladár, Gedeon Alajos, Gombocz Zoltán, Gulyás Pál, Gyulai Agost, Hellebrant Árpád, Hoffmann Frigyes, Horger Antal, Hornyánszky Gyula, Horváth Gyula, Ince József, Jacobi Károly, Kallós Éde, Karenovics József, Katona Lajos, Kempf József, Knubels Rezső, László Béla, Lengyel Miklós, Leyrer Mátyás, Márffy Oszkár, Máthé György, Maywald József, Melich János, Miklós Elemér, Négyesy László, Némethy Géza, Osztern Salamon, Pap Károly, Papp Ferencz, Pauler Ákos, Pápay József, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Posch Árpád, Pruzsinszky János, Schaefer Vilmos, Schmidt Márton, Schuster Alfréd, Szabó Viktor, Székely István, Szigetvári Iván, ifj. Szinnyei József, Szkunzevics Kornél, Tolnai Vilmos, Várdai Béla, Vayer Lajos, Vértesy Jenő, Vikár Béla, Váczy János, Wirth Gyula, Zlinszky Aladár, Zombory János (73).

1. Az elnök felolvassa az EPhK. 151. s k. lapjain közölt megnyitó beszédét.

2. *Hornyánszky Gyula* r. t. Totemistikus nyomok a görög történetben cz. a. felolvasást tart.

3. Elnök indítványozza, hogy a titkári és pénztári jelentések felolvasása alatt az indítványára kiküldött szavazatszedő bizottság, miután a szavazatokat összeszedte, a mellékteremben megejtse a scrutiniumot, s e czélból a bizottság tagjaiul Hoffmann Frigyes, Finály Gábor és Gombocz Zoltán r. tagokat hozza javaslatba. A közgyűlés

az indítványt elfogadja, a szavazatszedő bizottság összegyűjti a szavazatokat s a mellékterembe vonul.

4. Az első titkár felolvassa az EPhK. 155. s k. lapjain megjelent évi jelentését. Tudomásul szolgál.

5. Gyulai Ágost előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését a Társaság 1906. évi bevételeiről, kiadásairól és vagyonmérlegéről, továbbá az 1907. évi költségelőirányzatról. A közgyűlés a jelentést s a benne foglalt indítványokat meglelégedéssel elfogadja, Cserhalmi Samu pénztárosnak az 1906. évre a fölmentvényt megadja s neki, valamint a két szerkesztőnek, buzgó működésökért köszönetet szavaz.

6. A szavazatszedő bizottság elvégezvén feladatát, Hoffmann Frigyes kihirdeti a szavazás eredményét, melynek értelmében 67 szavazatot adtak be s budapesti választmányi tagok lettek: Bermüller Ferencz (67), Binder Jenő (67), Cserép József (67), Darkó Jenő (67), Fináczy Ernő (67), Finály Gábor (67), Gedeon Alajos (67), Gombocz Zoltán (67), Gyulai Ágost (67), Hornyánszky Gyula (67), Incze József (67), Katona Lajos (66), Kempf József (66), Kuzsinszky Bálint (67), Maywald József (67), Melich János (67), Négyesy László (66), Némethy Géza (67), Papp Ferencz (67), Pecz Vilmos (67), Petz Gedeon (67), Pruzsinszky János (67), Riedl Frigyes (67), Schmidt József (66), Simonyi Zsigmond (61), Székely István (66), ifj. Szinnyi József (67), Váczy János (67), Wirth Gyula (67), Zlinszky Aladár (67). Azonkívül kaptak még szavazatot a köv. fővárosi rendes tagok: Tolnai Vilmos (5), Horváth Cyrill (1), Kégl Sándor (1), Pápay József (1), Schmidt Márton (1), Vértesy Jenő (1). — Vidéki választmányi tagok lettek: Bászél Aurél (67), Bódiss Jusztin (66), Boros Gábor (66), Burány Gergely (63), Burián János (65), Csengeri János (66), Dézsi Lajos (67), Dombi Márk (67), Dóczy Imre (67), Erdélyi Károly (67), Erdélyi Pál (67), Giesswein Sándor (66), Haraszti Gyula (67), Horváth Balázs (67), Incze Béni (67), Kacskovics Kálmán (67), Kardos Albert (65), Karl Lajos (67), Nátafalussy Kornél (67), Pauler Ákos (67), Pirchala Imre (67), R. Prikkel Marián (67), Pröhle Vilmos (67), Schmidt Henrik (67), Spitkó Lajos (65), Szamosi János (66), Victorisz József (67), Werner Adolf (67), Zoltvány Irén (67), Zsoldos Benő (67). Azonkívül kaptak még szavazatot a köv. vidéki r. tagok: Hornyánszky Aladár (6), Czeizel János (1), Lukinich Imre (1), Cs. Pap József (1).

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ér.

VEGYESEK.

— Schiller Tell-drámájához a legújabb adalék Tiemann Albert programja: *Welches sittliche Recht verleiht Fr. Schiller seinem W. Tell zu der blutigen Tat an Gessler?* (Magdeburg 1906, 4-r. 17 l.) Mióta Börne a darab hőstét 1829-ben gyilkosnak nevezte, kit Schillernek nem kellett volna dicsőítenie, a fölvetett kérdés még ma is foglalkoztatja a bírálókat. Tényleg gyilkos-e Tell? és ha nem az, mily eszközökkel sikerült a költőnek e vád visszautastása? E kérdésre felel a legújabb Tell-programm is,

okosan és mindenkép helyesen, de újat semmit sem mond a szerző, ha csak nem akarunk új adatoknak tekinteni egy pár furcsaságot, melyeket a költő halálának évfordulója alkalmával tervezett vagy megtartott ünnepélyek érleltek. Ezek közt legközvetlenebb kapcsolatban van kérdésünkkel Rixdorf (Berlin mellett) polgárainak magatartása, a kik abból a javaslatból, hogy neveztessek el a helységnek egy-egy utcája Schiller- és Tell-utcának, az első felet elfogadták, de a másikat mellőzték, mert szerintök Tell nagy szabadsághős volt ugyan, de gyilkosságot követett el! Tiemann a kérdést minden oldalról megvilágítja (a mit én is tettem Tellkiadásomban, a IV. felvonáshoz csatolt fejtegetésben), de új adatokat vagy szempontokat nem hoz föl. A fősúlyt a Tell és Gessler közti személyes viszonyra helyezi, melyet elejétől végig pontosan fejteget. Tell kerüli a helytartót, kiről tudja, hogy neki halálos ellensége; de midőn Gessler az alma lelövése után nyíltan és határozottan kijelenti, hogy Tellt örökre meg akarja semmisíteni («Will ich dich führen lassen und verwahren, wo weder Mond noch Sonne dich bescheint»), és Tell jól sejtí, hogy nemesak őt, hanem egész családját is — ekkor beáll az az eset, melyet Stauffacher a II. felvonás 2. jelenetében jelzett:

Der alte Urstand der Natur kehrt wieder,
 Wo Mensch dem Menschen gegenübersteht —
 Zum letzten Mittel, wenn kein andres mehr
 Verfangen will, ist ihm das Schwert gegeben —

és Tell teljes joggal teríti le a vadállatot, mely életére és övéinek életére tört. Helyesen fejtegeti ez összefüggésben szerző a Parricida-jelenetet is, melyet egyébként szükségtelennek, sőt bántónak mond. Szükségesnek tényleg nem mondható e jelenet, mert nélkülözhető; de bántónak semmi esetre sem tekinthető, mert az ellentét a két, látszólag egyazon helyzetbe került alak közt minden kétséget kizáró világosságba helyezi Tell tettét és ezenfelül költői szempontból is kiválóan sikerült, a mit szerző maga is beismer. Végül furcsa szerzőnk állítása, hogy az V. felvonás, melyet sokan szükségtelennek tartanak, azért nem hiba, mert a darab színmű, nem pedig tragédia! Hát «Maria Stuart» V. fölvonása? *h.*

— Az Anjou-korabeli magyar humanizmushoz. *Burdach Konrádnak* «Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung» (Halle, 1893) című tanulmánya¹⁾ egyik legjelentősebb terméke ama gazdag irodalomnak, mely a német humanizmus történetének felderítésén dolgozik. Új szempontjai sok tekintetben termékenyítőleg hatottak a német kutatásra, mert eddig fel nem vetett kérdésekre, nem érintett területekre irányították a figyelmet. Látóhatára igen széles: a középkort az újkortól elválasztó mozgalmas századok nemzetközi

¹⁾ Ez tulajdonképp bővített különnyomata a szerző egy értekezésének, mely a «Centralblatt für Bibliothekswesen» 1891-ki évfolyamában jelent meg.

irodalmának egész körére terjed ki. Azért tanulmánya gazdag mély összefüggéseknek és rejtett vonatkozásoknak nem ugyan megállapításában, de utánjárásra ösztönző sejtésében. Még a mi magyar irodalmunk is beleesik érdeklődésének körébe, és ez annyira ritka jelenség, hogy érdemes a megemlítésre, még akkor is, ha nem egyéb pusztá curiosumnál. Burdach ugyanis azon a nézeten van, hogy a IV. Károly-korabeli Prága — tanulmányának legnagyobb részében ezzel foglalkozik — erős hatással volt a mi humanisztikus törekvéseinkre az Anjouk korában. Az Olaszországból szerte áradó új szellem a német birodalomban először IV. Károly császárban talált pártfogóra, leglelkesebb hívére pedig Neumarkti Jánosban, a császári kancellária vezetőjében, ki Petrarcával baráti viszonyban állott. Ismeretes, hogy Nagy Lajos első felesége Károly császár leánya volt, és hogy az érintkezés a két uralkodó között e vérségi kapocs megszünte után is politikai okokból állandó maradt. Erre a körülményre alapítja Burdach a nézetét és arra a személyes viszonyra, melyben Neumarkti János Iajossal és a királyi családdal állott. Látjuk, hogy pusztá gyanításnál alig több Burdach állítása, melyet az alábbiakban csak azért közlök egész terjedelmében, mert akár pozitív, akár negatív irányban talán némi érdeklődésre számíthat kutatóinknál. Úgy látom, hogy Burdach megjegyzése elkerülte figyelmüket, pedig nekünk meg kell ragadnunk minden szálát, melylyel tudományos törekvésünk a nyugatéhoz kapcsolódhatik. Csak így juthatunk lassanként illő szerephez az európai tudományosság nagy versenyében, melyben — sajnos — sok téren kívül állunk.

«Künftige Forschung — mondja Burdach műve bevezetésében (IX. l.) — wird auch zu ermitteln haben, in welcher Weise der ungarische Humanismus durch den früheren böhmischen angeregt ist. Hier ging der Weg theils direkt, theils und zwar überwiegend wohl über Oesterreich: die Miniaturmalerei zeigt die Richtung.» Ezt a gondolatát aztán kissé bővebben és adatokra való hivatkozással a 116—117. lk.-on fejti ki: «Es wird die Aufgabe weiterer Untersuchung sein . . . zu ermitteln, wie aus dem entlegenen Winkel der deutschen Cultur (t. i. Prágából) die Propaganda für die neue Bildung nach verschiedenen Seiten ihre Kreise zog. Johann von Neumarkt besass . . . weitverzweigte persönliche Verbindungen, die er auch in litterarischen Dingen ausgenützt haben wird: nach Schlesien, Oesterreich und Ungarn — itt most jegyzetben idézi Neumarkti János leveleit «an König Ludwig: Cancellaria Johannis Noviforensis, Arch. f. österr. Gesch. 68, Nr. 57; die Königinnen Elisabeth, Ludwigs Mutter und Elisabeth, Ludwigs zweite Gemahlin, ebd. 30; Kapellan des Königs ebd. 121; Aufenthalt daselbst (wohl aus Anlass der Vermählung Karls IV. mit Anna von Schweidnitz, Ludwigs Pflgetochter, in Ofen 27. Mai 1353), Cancellaria Caroli IV. (herausg. von Theodor Neumann, Neues Lausitzisches Magazin 23, 2) Nr. 20, vgl. auch Cancellar. (Johannis Novifor. Nr. 119)» — nach Nürnberg, Freising, Augsburg, Mainz, Heidelberg, Magdeburg. Besonders müsste wohl der Zusammenhang mit Oesterreich und Ungarn ins Auge gefasst werden. Zu den österreichischen Herzögen hatte Johann von Neumarkt, wie sein Schüler Johann von Gelnhausen ein näheres littera-

risches Verhältnis und der Einfluss der böhmischen Miniaturmalerei auf die österreichische ist längst festgestellt.»

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

— Kónyi János életéhez. A magyar haza együgyű hadi szolgájának életéről az irodalomtörténet mind mai napig alig tud valamit. Hogy ez az élet fontosabb mozzanatok nélkül, szürke mindennapiságban pergett le, azt sejthetjük Kónyi állásából: mint egyszerű strázsamester nem futtatott meg ragyogó pályát. Igénytelen életének ismeretét eddig munkáinak előszavaiból és Ányos Pálnak hozzá írt leveleiből merítettük; e töredékes képet egy-két, de szintén jelentéktelen vonással kiegészítik magának Kónyinak Ányoshoz intézett eddig ismeretlen levelei. Ányos első ismert levelét 1779. szept. 11-én írta a Szigetvárott állomásozó barátjának,¹⁾ de Kónyi 1779. novemberében írt verses levele szerint Ányos már nevenapjára, úgy látszik, augusztus 29-ére, fölkereste üdvözlétével, ez a levele azonban, mely valószínűleg prózában volt írva, elveszett.

Ányos nem kapván feleletet első két levelére, okt. 26-án újra verses levelet küld barátjának,²⁾ s Kónyi, a ki még az Ányostól küldött névnapi üdvözlést sem köszönte meg, mégis majd egy hónapig várakoztatta meg barátját a felelettel. A terhes és fárasztó katonai szolgálat mellett az a gondolat forgott elméjében, miként változtathatna szerény helyzetén. Szép nyilatkozata Ányoshoz küldött feleletében, hogy a maga költői tehetségéről készségesen elismeri, hogy bizony Ányosét el nem éri; de azért nem lesz hűtlen a múzsákhoz, míg csak egy ér is ver benne. Novemberi verses feleletében így mondja el ezeket Ányosnak:

Meg botsáss Barátom, hogy feleletemet
Illy soká halasztom mély tiszteletemet,
Sokszor félben hagyni kell tökéletemet,
Mivel szoros gondják nyomják életemet.

Tsendességgel járnak a' Parnasus-hegyét,
Nem forgatják soha ott a' Pagnét hegyét,
Mert vetett Jupiter néki olyan megyét,
A' mely hátra tartja minden mordnak jegyét.

Musáidat én is jó szívvvel követném,
Ha Mars' igájából ki-menekedhetném,
'S magamat valamelly jó helyre vehetném,
Igy talán napjaim kedvemre élhetném.

De most a' Versekre kevés időm vagyon,
Mert fárász 's aggódtat a' szolgálat nagyon,
Most a' sárt gázolom, 's most futok a' fagyon,
Nem szánnám magamat néhi verni agyon.

Im közel a tél is hullángzó havával,
Fenyeget bennünket dödörgő szavával,
Hogy ki-ki készüljön a' meleg proszával,
Fedezze, ha lehet, magát a bundával.

¹⁾ L. Batsányi kiadásában a 146—147. l.-on.

²⁾ L. u. ott 148—149. l.

A' hideg szelek is immár megindultak,
Puffadt tömlőjökől hogy ki szabadultak,
A' mezők hervadván gyászszal elborultak,
Deákok is menten Scolára szorultak.

A' mint ott némellynek tekereg a' hájja,
Veszni kezd egészen mind tüdője 's májja,
Sőt ugyan meg sárgul sokaknak formája,
A' letzke mondásban el-kopik a' szájja.

Igy az én ügyem is, éltem így fentereg,
Az eszem hol egyben, hol másban kevereg,
Hol izzad, hol vidul, hol pedig kesereg,
Nyughatatlan testem fel- 's alá hentereg.

De azért tovább is leveled ki-kérem,
A' mellyre felelni magamat ígérem,
Ámbár Musáidat abban el nem érem,
De követlek, a' mig bennem vér egy érem.

Köszöntésed is el-vettem szívessen,¹⁾
Tisztellek viszontag én is kötelessen,
Kívánom, hogy végig az öröm kövessen,
Minden bú és bánat, tőled távol essen.

Virradj fel kellemes Adventi időre,
Az új esztendőt is üdvözlöm előre,
Terjedjen életed számos jövődőre,
Emelkedjen neved is elegendőre.

Ányos, mintegy vigasztalásul még december 5-én²⁾ válaszolt Kónyi-
nak és történelmi példákkal bizonyítgatja neki, hogy az emberi életnek
már csak az a sora, hogy minden kis örömünkért meg kell adóznunk;
nyugtassuk meg magunkat azzal, hogy van fölöttünk, a ki gondoskodik
rólunk. Kónyi még ugyanabban a hónapban válaszolt és feleletében
ugyanaz a szomorú hangulat mutatkozik, mint az előző levelében, de
egyszersmind kifejezi azt a régi igazságot, hogy szívünk megkönnyebbe-
dik, hogyha bajunkat, bánatunk baráti lélek előtt kiönthetjük s nála rész-
vétre találunk. Verses felelete tulajdonképen Ányos gondolatát variálja s
az ettől írt vers egyik mondását is a maga válaszába szövi:

Való, hogy bús vala előbbi levelem,
Mert igen mostohán bánik a' sors velem
'S ugyan tőlem mint egy fut a' segedelem,
Semivé változik minden fel-tételem.

Tsak az Égre bizom már tovább magamat,
Ő tőle is várom érdemlett soldomat,
Fől veszi el hiszem bus állapotomat,
Vigsággal váltja-fel szomorúságomat.

De ugy tetszik szívünk mintegy könyebülne
És a' fájdalomtól legottan enyhülne,
Hogy ha panaszunkban más is közösülne,
Ámbár sebeinkre írt nem is törülne.

¹⁾ «Folyó beszédben köszöntött nevem napjára», jegyzi hozzá Kónyi
azok számára, kiknek 1780. februárjában ezeket a versezeteket megküldte.

²⁾ I. u. ott 159—160. l.

A' bölts gondviselés azért is kezdette,
A' barátság lántzát közöttünk szerzette,
Hogy ez által lenne bűnk felejtkezete,
Midőn habjainak ránk száll ütkezete.

Noha természetünk meg-vesztegetőzött,
Irigység, per-patvar véle fertőzködött,
A' boldogságból még akkor ki-vetközött,
Midőn az Édenből Éva kiköltözött.

'S így hát a bű 's aggság mindenkép köz vélünk,
Valamig e romlott világunkban élünk.
Vigságos napokat tsak ritkán szemlélünk,
De ez élet után minden jót remélünk.

De Kónyi hangulata sem mindig szomorkás és «midőn a Ganganelli fordítását vizsgálására küldötte a pozsonyi censornak reprobatiója után», mint maga írja Ányosnak küldött verséhez, már vigabb hangokat is talál, a vastagabb humor is megnyilatkozik verses levelében:

Szoros gondjaimtól úgy környül vétettem,
Hogy még Musáimtól is messze vettettem,
Sőt még énekjeket is el-felejtettem,
Mivel siettetik vélem minden tettem.

De tsak időm legyen, utánnok eredei,
A' Parnasus ámbár akarmelley meredek,
Kurta lábaimmal addig tekeredek,
Mig egy vén Laurussal bé nem keveredek.

Bezeg osztán néked verset tarisznyával
Annyit küldök mindenféle módijával,
Hogy a' pad alatt is hever tsoportjával,
Sőt még meg is sütlhedd hajdú káposztával.

Addig-is mig ebből olly nagy bőven vészel,
Soha kedvesb dolgot énnékem nem tészel,
Mintha e' munkával olly szorgalmas lészel,
Hogy a' Censurából ki jőjjön ép kézzel.

Mert egy pohánkás Tóth igen megtsufolta,
Ugy hogy soha lábra nem kelhet azolta,
Kárhuzatos jellel homlokát mázolta,
Felette fájlalnám, hogy ha lenne holta.

Jól tudod pediglen, hogy ez mind honnét lett,
Haragot magára e' munkám miért vett,
Mert eredete attól kerekedett,¹⁾
A' ki amazoknak tzoki poharat tett.²⁾

Midőn Kónyi 1780. februárjában Eszéken volt, kiírta ezeket a verszeteket másolókönyvből, hogy kedveskedjék a tihanyi benzézéseknek, kiknek apátja, Vajda Samu dr., egyike volt azoknak, kik a nemes magyar hazának együgyű hadi szolgáját már korábban is támogatták; sőt Kónyi, úgy látszik, Tihanyban is megfordult és az egyik szerzetessel, Vizi Tamással

¹⁾ Mellette: (Ganganelli).

²⁾ Jegyzés hozzá: (Jesuvitaki).

(† 1791. január 23-án) valami poétai barátságba jutott. Ügyes-bajos helyzetében segítségért fordult Vajdához s a következő levelet intézte hozzá:

Fő Tisztelendő Ur, Érdemem felett való kegyes Uram!

Fő Tisztelendő Uramhoz való mély tiszteletű nagy hajlandóságom ösztönöz, hogy hoszú halgatásomból fel-serkenjek, és minthogy másképp nem lehet, tsak levél által-is értekezsek azon nagy Patronusomnak élete felől, a' kinek mind fő érdemét, mind pedig hozzám mutatni tetszett sok rendbéli kegyességeit utolsó pihegéseimig köszönni meg nem szünök.

Horvát országi nyomoruságomnak és szükségeimnek sanyaruságáról egyebet magam felől nem írhatok, hanem hogy itt nálunk az élelmény felette drága és majd nem is nyerhetni.

Ha valamely Balatonyi fekete port vagy porzót (a' mellynek fontját itt nálunk drágán adják) egy tarisznyával küldene Fő Tisztelendő Uram az Endrédiék által, kik Szigetben német portziót hordani szoktak, tehát igen meg-köszönném; de bezzeg ha e' mellett valamelly lentsét, borsót vagy más főzeléket nyerhetnék, ugyan ennek sem volna ám oltsóbb a' meg-hálálása.

Ha ebbéli könyörgésem szerentsére kap, tehát a' tarisznyát Szigetvárbán levő Stim nevű kapitány Ur vagy a' mostani Kesztheli nevezetű Plebanus Uramnak kezéhez igazítani méltóztassék.

Mind addig-is pedig nálom nagy betsben tartandó levelét Fő Tisztelendő Uramnak alázatosan ki-kérem, a' mellyben Lepenyei Jánosnak hol 's mi létét (ha tudtára vagyon) érteni nagyon kívánnám, ki többnyire magamat szokott kegyességébe ajálván, tökéletes tisztelettel lenni meg nem szünök.

Fő Tisztelendő Uramnak

Eszéken 20-dik febr. 780.

Alázatos szegény szolgálja

J. Kónyi m. p.

strasamester.

P. S. A' Feleségem mély alázatossággal tsokolja kezeit Fő Tisztelendő Uramnak.

P. Tamásnak régen küldött levélben zárt Verseit köszönöm. Én pedig most mással nem kedveskedhetem.¹⁾

Látnivaló, hogy ez a három verses és egy prózai levél nem valami beszédes, nem sokkal gyarapítja Kónyi életéről való ismereteinket. De jellemzők egyéniségére és egy pár apró adatot mégis szolgáltatnak: megismerkedünk egy pár jó emberével, Stim kapitánnyal, az eszéki vagy szigetvári plébánossal, Keszthelyivel, a tihanyi bencezésekkel, a kik pártul fogták a szegény katona ügyét, megtudjuk, hogy nem élte le rideg ma-

¹⁾ Mint t. i. a megküldött versezetekkel. A levélről még csak az a megjegyezni valónk van, hogy Actorum Abbatiae Tihaniensis fasc. 20. num. 46. jelzéssel, egész ívre írtan a pannonhalmi rendi levéltárban található.

gányban életét, hanem volt derék élettársa, a ki megosztotta vele a nyomorúságot. S ha ezek a szűk szavú adatok egyebet nem is érnének, talán fölélesztik az érdeklődést az iránt, a ki «kurta lábakkal», de oly lelkesen kereste a horostyánt!

Srs.

— Kazinczy Ferencz egy ismeretlen levele.

Széphalom Júl. 26. 1813.

Méltóságos Gróf Cs. K. Kamarás, nagytiszteletű Uram!

A' Mélt. Gróf nékem nagy kincseket nyújtá a' küldött nyalábban. Örültem ugyan a' Maros-Vásárhelyi Prof. Kis Sámuel Úr által Wielandból fordított *Gratzinak* is, melly munkát kézírásban még barátságos megtekintés végett küldé hozzám az érdemes ifjú. De mi ez az autographiai Gyűjteményem' gazdagítására küldött levelek mellett! 's mik mind ezen levelek a' Cancelláriuséhoz képest, mellyben ez a' nagy ember, kit sokan félre **akarnak** érteni, a' maga lelke' nagyságát oly szépen festi! Én a' Cancelláriustól közel harmincz levelet vettem tíz esztendő olta, és így ez, a' mellyel engem a' Mélt. Gróf itt ajándékozza-meg, csak keze miatt, nem kap becset. De melly sorok ezek! Oh, csudálja a' Mélt. Gróf ezt a' nagy rokonát. Imhol vannak tulajdon szavai:

«Az én Magyar Cancelláriusságom csak olyan igaz, mint a' két Cancelláriának uniója, az én Erdélyi Gubernátorságom és az én Jubiliatióm; és mint hogy a' Contradictióban levő hírek magok elrontják magokat, nem is tartom szükségesnek, azokról többet írni. Elég hogy a' különböző hírek a' különböző indulatoknak tükörei. — A' két Cancelláriának uniója, ha megesik, meglátják az Erdélyiek mit nyernek véle. Én ugyan azért soha nem ellenzem, hogy az Erdélyi Cancelláriusságot magamnak megtartsam, mert nékem abból eddig sem volt semmi hasznom; és azon kívül is a' Monarchiában talál a' király nekem való hivatalt, a' míg szolgálhatok. *Külömben elkéim mellé sem térek vissza szégyennel*, ha pályafutásomat elvégzem. Livor post fata quiescet. A' posteritás fog mindenekről egyenes ítéletet tenni. Virtutem incolumem oderint, sublatam ex oculis frustra quærent invidi.»

'S ez a' levél, 's a' mit e' levélből kiírok, engemet meggyőz a' felől, hogy Oberster Barcsay Abraham, egyike azoknak, a' kik nehezen tűrték, hogy az Erdélyi Cancellária a' Magyar országgal nem egyesíthetett, holott azt József Császár igen akarta volt annak előtte, 's annyira mennyire egyesítette is, nem *mindent* látott abból, a' mit *egészen* kellett volna látnia. De semmi felől nem győz meg inkább mint a' felől, hogy Gróf Teleki Sámuel valóban az a' *nagy* és, a' mi több a' *nagyndl*, az a' *tiszta* ember — mert hányan vagynak nagyok és nem tiszták! — a' kiknek én is néztem 's nézem. Soha sem ismertem embert, a' ki tiszteletre méltóbb volna, mint ez, 's azt hiszem, hogy ha Udvarnokaink irtóztató sokaságában csak ötven volna ehhez az Úrhoz hasonló, most más-ként állanánk. Bár az Udvar azokat tartaná egyedül méltóknak a' maga kegyelmeire, a' kiknek fejek 's szívek jó!

A' Mélt. Gróf ezen becses ajándékát még azzal tetézhethé, hogy Ő Excnak a' maga kedves Asszonya Anyjának halotti Predikáziója közzél, melly, Erdélyisen, bizonyosan ki vagyon nyomtatva, egy exemplt nékem küldeni méltóztatnék. Az ilyenek is nagy számban találhatnak Gyűjteményemben. 's documentumai a' következő időznek. Én az anyám halálára most nyomtatatok valamit a' mi példa nélkül van; prozai Aufsatz és az Anyám emlékezetén kívül szüléjinek 's az atyám' testvéreinek 's gyermekeinek is historiája. Hűség tétette velem azt, nem kevélykedés.

Eddig a' Mélt. Gróf atya lesz. Bár egy erős alkotású fiúcska volna a' kit Fannyja szült! 's bár homlokán viselhesse bélyegét, kiknek gyermeke

En Máj. 30-dikán egy Antoninusz nevű fiú' atyja lettem, 's négy élő gyermek atyja vagyok. Mi lesz ebből az utolsóból, physionomiájából még ki nem leshetem: de szerencsés auspiciumok alatt született. Éngedjen-meg a' Mélt. Gróf atyai örömeimnek, 's nézze el, hogy a' történetet itt is elbeszéllem.

Májusnak közepe' táján általesvén az osztály' igen igen kedvetlen dolgán, mert felette hozzám 's gondolkozásomhoz nem hasonlító testvérel kelle kivinnem, kedvem jöve régen nem illetett papírosaimhoz nyúlni. Salluszotmat vevém-elő. Látni akartam, jobbnak fogom e lelmi mint eddig mindég. De alig olvasék-el egy ívet, 's tollhoz nyúltam, 's újra dolgozám fordítását, mert rossznak leltem. Egy vasárnap reggel ehhez nyúltam ismét, 's épen azt a' gyönyörű Beszédet dolgozám, melyet a' legnemesbb lelkű ember, Cátó, a' leggazabb ellen, Cæsar ellen, a' Catilina' dolgában tartott, midőn feleségem a' maga bágyadságában felvetette magát íróasztalom mellett az ágyra, 's Goldsmiitnak németre Kosegarten által fordított Rómái Történeteit már ötödik nap olvastatá. Csak hamar letette a' könyvet, 's általméne szobájába, 's egy óránál előbb azt a' hírt hozá a' napam, hogy fiam leve. — *Accepto augurium!* kiáltám, mint Paulus Aemilius, midőn a' Tanács *Perseus* ellen Generálisnak választá, 's haza érven a' fiját sírásban lelte, mert *Perseus* nevű ebecséje megdöglött volt. 's azt az áldást adtam a' gyermeknek, midőn összevókoltam, hogy fljeme-g a' Cátó nagy lelke, melly semmit sem lelt érdemesebbet a' szeretetre mint a' *Virtust* és *Hazát*. Két elsőbb gyermekeim szép alakú és szép talentomú leánykák, a' harmadik fiú. Midőn Jún. 6dikán ebédkor Lasztócra értem, Consil. Vay József sok ideig elnézte, szokása szerént némán, gyermekeimet, 's felakadt a' fiannak *hatalmas* homlokán, melly — nagy örömmre, igen sok *makacsságot* ígér. — Hát Öcsém Uram örül annak hogy a' fija makacs lesz? — kérdé a' Consiliárius. Oh igen! felelék; a' melly gyermek nem makacs, soha sem lesz annak caractere; hogy a' makacsság megszéldüljön, azt az érettebb kor, az ész, és a' nevelés megselekedheti: de hogy a' gyermek caractert kapjon, ha születésekor nem kapott, azt semmi nevelés nem adja-meg. — A' Consiliárius nem szóllott; de asztal után, midőn a' kis Napoleon, trópussal nevezem így, mert a' neve azt viseli, a' mellyet a' Rousseau neveltje (Émil) — visítva, jó kedvel visítva körül járta a' szobát 's a' Vay mellett álló széknél álla-meg, a' Consiliárius végig tapogatta a' fejét, talán Dr. Gall szerént pszichologiai vizsgálásképen, 's áldva nyugtatta rajta kezeit. Az nekem kedvesebb volt, mintha a' Jesus Christus Párizs mellett múlató Pápája áldotta volna meg.

Tudja e a' Mélt. Gróf, hogy Gróf Was Samuelné, született Gróf Bethlen Rosalia, egykor volt Gróf Csáky Jánosné, engemet Cserey Farkas által szóllítata-meg, hogy férjének dolgoznék valami koporsó-írást, melly márványba metszethessék? Csináltam prózában és versben. Mind kettő javalást nyert, és kőbe fog metszetni nom tudom hol. A' prózait nem közölhetem, mert nem tartottam-meg; de a' halotti Epigramma verseim Manuscriptumába bé van írva, 's kiírhatom. Bátor vagyok közleni. — A' kinek görög ízlés nem jutott, az illyet ritkán érti-meg. Úgy tapasztalom örönmre, hogy a' ki érti, szereti is.

Elmaradás, te vagy a' keserű. Ah, együtt halni

'S a' szeretet társal szállani sírbe, nem az.

Ezt kértem, 's nem adák-meg az Istenek, — Igy lön ezentúl

Nékem az élet *halál*, 's *bánat* az édes öröm.

A' Grófné Bécsben vette Csereynek levelét a' verssel, 's mutatta azt némelly jobb fejeinknek, nevezetesen Referendar. Gróf Czirákynek. — Cz. az a' fej, a' ki érti, mi szép.

Versről lévén szó, 's emlékeztén, mint szerette-meg a' Mélt. Gróri a' Kólyi szüreten Göthének ezen sorát:

Und der Barbare beherrscht römischen Busen und Leib —

ide teszem egy más Epigrammámat. De előbb magyaráznom kell.

A' Statuáriusok' Legendája úgy beszéli, hogy két leány Athéna körül gyalog ment az úton, 's az a' phantáziátok jött, hogy azon pereljenek, kinek van közzülök szebb fara. Ha a' három Istenasszony nem szégyelte magát (a' mint Wieland mondja) in puris naturalibus vetni alá egy Párizs' megítéltetésének: a' szép versengő leány sem tartotta illetlennek, hogy egy legényt tégyen bíróná, 's mind ketten felfedezték néki azon részeket, a' mellyek miatt a' per folyt. A' győzedelmes leány tempelomot állíta a

Szépfaru (καλλιπυρος) Vénusz-

nak, 's az Athénei nép márványaba metszeté a' szép leányt. A' Statua általjöve a' mi időnkre; tavaly Octoberben Bécsben magam is csudálám azt. A' leány félre rántja a' triumpháns faron az inget, 's gyönyörködve pillant vissza a' hátul álló Ifjúra.

Mind, mind, lyanyka! nem ezt egyedül! 'S nagy Júpiter, engedd,
Váljon hármassá nékem is egyszere az éj.

Zeige sie her *alle* deine Reize, göttlich schönes Mädchen, und nicht bloss diese da. Und du grosser Jupiter, mache, dasz die Nacht sich auch für mich, wie dir einst, als du eine solche Nacht in den Armen der Alkmena lagst, verdreyfache.

Egy illy hármasséjét kívánok a' Mélt. Grófnak, ha Fannyja alkalmas leendő ismét egy *Jupiteri hatalom*' elfogadására, mert a' faj méltó, hogy a' Mélt. Gróf és Grófné elfogyni ne hagyják.

Maradok alázatos tisztelettel

A' Mélt. Grófnak

alázatos szolgálója:
Kazinczy Ferencz.

A levél kétségtelenül *Gróf Teleki József*nek szól. Bizonyítják a következő adatok: 1. A levélben szereplő Zabolai Kiss Sámuel 1813. május hó 1-én ezeket írja Kazinczynek: «Bátor voltam Gróf Teleki József Úrtól a' Wieland Gratziájának fordíttását az Úrhoz küldeni...». 2. Kazinczy 1814. decz. 6. Pataký Mózeshez írt levelében hálásan emlékszik meg Teleki Józsefről (Lajos fiáról), hogy értékes küldeményével szaporította autographiai gyűjteményét. 3. A Telekiek közt ezen időben II. Lajos fia, V. József, volt cs. és kir. kamarás. Felesége Francziska (Fanny), özv. Szerencsnyé szül. Radvánszky Teréz (Kazinczy egykori ideáljának) lánya.

A levél eredetije Hadnagy Domokos, cs. és kir. főhadnagy, családi iratai közt található, — kinek e helyen is köszönetet mondok, hogy szívós volt a becses creklyét közlés céljából átengedni.

(Lőcse.)

CZEIZEL JÁNOS.

— Válasz Horváth Cyrill úrnak. Az EPHK. múlt havi füzetében az Irodalomtörténeti Olvasmányok IV. füzetéről mondott bírálatra kénytelen vagyok az itt következő két pontban válaszolni.

1. Elismerem a bíráló igazát a tekintetben, hogy Katona Lajos étekezése 1905-ben, füzetem kinyomása után kerülvén kezemhez, — ennek bevezetésében a Pelbárt szerzőségére vonatkozó véleményem máris elavult. Ne aggódjék azonban a bíráló azon, hogy ez a most már téves vélemény majd utat talál törni az iskolába; mert a mint Katona értekezése kezemhez jutott, megtettem az intézkedést, hogy az olvasók a füzetbe csatolt figyelmeztető lapocskán Katona értekezésének ide vonatkozó részéről tudomást szerezzenek.

2. Ellenben nem ismerem el Horváth Cyrillnek a jogát ahhoz, hogy

velem szemben olyan bárdolatlan hangot használjon, a melyre én neki okot nem adtam, s a mely remélhetőleg soha sem lesz a művelt társalgás hangja. De az EPhK. kritikusaiknak meg annál is inkább tartózkodniok kellene a sértő hangtól, mert köztudomás szerint a Philol. Társ. választmányja az ellenbírálat közlését betiltotta s az így védett állásból aztán doronggal támadni sem lovagias dolog!

(Budapest.)

BARTHA JÓZSEF.

— Az Orsz. Pædagogiai Könyvtár igazgatója társaságunk tagjainak figyelmét fölhívja az *Orsz. P. könyvtár és tanszermúzeumra*. Ugyanis a pædagogiai könyvtár újonnan rendeztetett, melléje pædagogiai olvasó és állandó tanszerkiállítás rendszeresített. *A könyvtárban mintegy 6585 munka van, az olvasóba 98 hazai és külföldi tanügyi lap jár, a kiállításban pedig a hazai tanszerkészítők és gyárosok vettek részt, a kik kiállított tárgyaikat azután időről-időre kicserélik. A hazai kultúra és tanügy érdekében fölkéri tagjainkat, ha bárminő kívánság merülne fel a pædagogiai könyvek beszerzése, vagy külföldi és hazai tanügyi lapok előfizetése tekintetében, közölgék az igazgatóval, a ki kötelességének tartja azokat lehetőség szerint teljesíteni. A könyvtár (VIII. Szentkirályi-u. 47.) nyitva van hétfőn és szerdán d. u. 3—6-ig, csüt. d. e. 9—12. és d. u. 3—6-ig, szomb. d. u. 3—6-ig és vas. d. e. 9—12-ig.*

- A Révai Testvérek (Budapest, VIII., Üllői-út 18. sz.) irod. int. Jókai összes munkái kiegészítéséül, a nagy író irodalmi hagyatékával együtt közre akarja bocsátani *Jókai leveleit* is. Azzal a kéréssel fordulnak fehéat mindazokhoz, a kiknek Jókai valamely levele birtokukban van, hogy bocsássa azt rendelkezésükre, a *Levelezés* című kötetben való közlés céljából. A leveleket legzelelszerűbb ajánlott levélben eljuttatni a czéghez, a mely az eredetit hiteles másolatás után épségben visszaküldi.

A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt munkák legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Anyos István dr., Az okviszony ismerettana. Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés. 1906. 8-r. 144 l.

E mű a következő fejezetekre oszlik: I. A dogmatikus és kritikus philosophia viszonya. II. Az okviszony fogalmának történeti fejlődése. III. Az okviszony kritikai fogalma. IV. Ismerettani hypothesisek. V. A causalitas osztályozása. VI. A physikai causalitas. VII. A physiologia és psychikai jelenségek egymáshoz való viszonya s a psychophysikai parallelismus elmélete. VIII. A psychologiai causalitas. IX. A végok conceptiója. X. A cél. Érdemes, sok tudással és nagy gondnal készült munka, mely kritikailag feldolgozza nemcsak a régibb, de napjaink kiválóbb idevágó elméleteit is.

*Brunot, Ferdinand: Histoire de la langue française, Tome II. Le seizième siècle. Paris, 1906. Armand Colin. 4-r. 504 l. Ára 20 Fr.

Dugonics András Etelkája. Összeállította és bevezetéssel ellátta Prónai Antal dr. Budapest, Szent István-társ. (Irod. tört. Olv. VI.) 1906. 8-r. 95. l. Ára 80 f.

Prónai Etelka-kiadása nem az egész regényt adja, hanem csak jól megválogatott szemelvényeket belőle, de a mellőzött részleteknek is elmondván bőven a tartalmát, áthidalja a közöket, és így a középiskolai ifjúságnak (meg talán a tanárjelölteknek is!) lehetővé teszi, hogy ezzel az első eredeti magyar regénnyel megismerkedjenek. A tudomány érdeke természetesen a teljes regény közlését kívánta volna, de mivel a maga korában oly népszerű regénynek összes régi kiadásai már régen elfogytak (az utolsó több mint száz éve. 1805-ben, jelent meg), mindaddig, míg talán

a Régi Magyar Könyvtárban az egész Etelka megjelenhetik, ennek a rövidített szövegnek is hasznát vehetjük. A kiadó elhagyta Dugonicsnak azokat a történeti jegyzeteit, melyekkel az elbeszélését kísérte, jobban mondva — terhelte, helyesen, mert e jegyzeteknek tudományos értékük úgy sincs, s a helyett, hogy fölvilágosították volna a szöveget, csak kiköztették az olvasót a figyelemből, s helyettük Dugonics följegyzéseiből közli az *Etelka kulcsának* magyarázó részleteit. Az Etelkáról írt magvas tanulmány s a ritkább szavak megfejtése teszi teljessé az elismerésre méltán számot tartó füzetet.

cs.
Érdújhelvi Menyhért: Szerzeteseink mezőgazdasági tevékenysége 1526. előtt. Budapest, Szent-István-Társulat. 1906. 8-r. 19 l. 60 f.

Gyulai Pál, Katona és Bánk bánja. Második kiadás. Budapest, Franklin, 1907. 8-r. 288. l.

«Nem követem el azt az ízléstelenséget, hogy erről a gyönyörű könyvről hosszú dicsériadát írjak...» e szavakkal kezdte Heinrich Gusztáv 23 évvel ezelőtt Gyulai Bánk bánjáról írt bírálatát. Még nagyobb ízléstelenség volna ma, a második kiadás alkalmával *tudományos* közönség előtt részletesen méltatni e valóban gyönyörű munkát, melyet mindannyiunknak nemcsak ismernie *kell*, hanem a mi többet mond, a melyet mindannyian *ismerünk* is. A ki pedig nem mer maga véleményét alkotni e műről, olvassa el Heinrich idézett bírálatát (EPHk. 1883: 936—945). A Bánk bán mélyreható elemzésének e második kiadása, melyet már régen várt az irodalom, az elsőnek lenyomata, csak, a mint a szerző mondja, egy-néhány újabb adatot dolgozott föl, s egy-két hézagot pótolott. Ez utóbbi azonban nem azt jelenti, hogy Beöthlynek, Péterfynek, Alexandernek, Bayernek Bánk bánra vonatkozó kutatásait vagy esztétikai ítéleteit fölhasználta, elfogadva vagy czáfolva őket: a mint az I. kiadásban nem foglalkozott Gyulai Pál Arany nézeteivel, akként e II.-ban mellözi az említett esztétikusok fölfogásának tárgyalását. Kiigazítja ellenben Katona születési évét (de csak jegyzetben, a szövegben a régi hagyomány szerint 1792 olvasható), merít egy érvt Miletz munkájából (*Katona József családja, élete és ismeretlen munkái*) s ezen kívül fölhasználja azokat a javításokat és pótlásokat, melyekkel Heinrich szolgált Közlönyünkben. Főtvös többre becsülte a szép *tettet* a szép *műnél* — e könyv azonban ép annyira egyik, mint a másik, sőt mélyreható ethikai hatása két irányban is nyilvánult: először méltatván érdeme szerint a legnagyobb magyar tragédiát, igazságot szolgáltatott az anyai ideig föl nem ismert lángésznek, másrészt egész sorát hívta életre a kiváló Bánk bán tanulmányoknak.

cs.
**Haraszt*i Gyula: Corneille és kora. Budapest, M. T. Akadémia, 1906. 8-r. XII, 571 l.

Kazinczy Ferencz levelezése. XVI. kötet. Közzéteszi Váczy János. Budapest, M. T. Akadémia, 1906. N. 8-r. XXXIX, 652 l. Ára 10 K.

Kelemen Béla: A magyar helyesírás kis szótára. Második, bővített kiadás. Budapest, Athenaeum, 1907. K. 8-r. 172 l. Ára 60 f.

Alig egy-két hónapja adtunk hírt e kis szótár megjelenéséről, s már is második kiadása jelenik meg a könyvpiaczon, a mi nemcsak használhatóságát bizonyítja, hanem azt is, hogy valóban szükség volt rá. Az újabb kiadás nem változatlan lenyomata az elsőnek, hanem körülbelül ezer szóval és szóalakkal bővült.

Naptára, a debreczeni független ujság —. Debreczen, 1907. 8-r. 339 l. Benne: *Kardos A.*, Irodalomtörténeti sétá Debreczenben. (97—106. l.) *Szeremley Béla*, Keleti adomák, újgörög eredetiek után (243—244.).

Notter Antal dr.: A Természetjog. Budapest, Szent-István-Társulat. 1906. 8-r. 71 l. 1-80 K.

Regénytár, Klasszikus. V—VI. sorozat. Budapest, Révai testvérek, 1906. 8-r. A tíz kötet ára 40 K.

Alarcón: A földgolyó, ford. Fáy J. Béla. A Norma fináléja, ford. Széchy Károlyné. XIV, 342 l.

Balzac: Betti néni, ford. Salgó Ernő. 453 l.
 Daudet: A nábob, ford. Fáy J. Béla. 382 l.
 Dickens: A Pickwick-Club, ford. Hevesi Sándor. 472+459 l.
 France Anatole: Ludláb királyné, ford. Lándor Tivadar. Bonnard-Sylvester vétké, ford. Salgó Ernő. VIII, 380 l.
 Goncsárov: Oblomov; Lermontov: Korunk hőse, ford. Szabó Endre. XII, 342+259, 178 l.

Scott Walter: Ivanhoe, ford. Gineverné Györy Ilona. XIII, 495. l.

Turgenjev: Ostalaj; A nemesi fészek, ford. Szabó Endre. 491 l.

A Klasszikus regénytárnak 1906-ban megjelent tíz kötete méltán csatlakozik az előbbiekhöz, értékben, változatosságban és a mi a szegény magyar közönség szempontjából nagyon fontos, olcsóságban. Bár a tizenkét regény és elbeszélés közül több már megjelent magyar köntösben, mindegyiket érdemes volt fölvenni e vállalatba. Itt különösen négy kötetet akarunk dicsérettel kiemelni, *Dickens* Pickwickjét, mely eddigelé csak igen rossz, szinte élvezhetetlen magyarságú fordításban forgott közkezen, s ennek a kiadásnak példányai is már régen elfogytak; *Balzac* Cousine Bette-jének, a nagy romantikus realista legérdekesebb regényének, első magyar átültetését; *Scott Walter* Ivanhoe-jét, a melyet 1829-ben ugyan lefordított *Thaisz*: András magyarra, de mivel ez a fordítás már régen kikerült könyvtári forgalomból, a magyar közönség legnagyobb része német közvetítéssel ismerte, ha ugyan ismerte Scottot, míg most, ha csak egy magyar nyelvű regénye alapján is, mégis rajzolhatunk magunknak képet szerzőjéről, a ki kétszeresen érdekel bennünket: mint a történelmi regény alapvetője és mint Jósikánknak tanító mestere. Utoljára emlitem a *France* Anatoletól fordított, Bonnard Sylvester vétkét, az újabb irodalom egyik legkitűnőbb elbeszélését, a mely épen nekünk, philologusoknak, igen kedves, hiszen a hőse maga is philologus, sőt par excellence philologus, a ki negyven esztendeig foglalkozik a Saint-Germain-des-Près-i apátság kézírataival, s életének az a legboldogabb pillanata, mikor Jacobus de Voragine Arany legendájának egy XIV. századi fordítását megszerzi. Mennyi fáradsággal kutatja tíz éven keresztül s milyen csodálatos véletlen szerzi meg neki ezt a kéziratot, azt mondja el rendkívül kedvesen és vonzóan az író. — A fordítás maga azonban nem minden regénynél egyforma jó. Közös sajtáságuk, hogy könnyen olvashatók, a mindennapi társalgás hangján szólnak, egyiknél-másiknál szinte eszébe sem jut az embernek, hogy nem eredeti, hanem fordított munkát olvas, de ez a mindennapiság többször köznapisággá válik, a könnyedség egyfelől modern laposágba, színtelenségbe vész, másfelől az ellenkező végletbe, a rítkó színezésbe, a keresett budapesti kifejezések halmozásába vezet, sőt egy-egy tökéletlen nyelvérvékű fordítónál (*Lándor Tivadar*) hibás szerkezeteket és kifejezéseket szül. Hogy a regény szülőföldjének sajátos viszonyaival nem ismerős fordító milyen baklövéseket követhet el, annak jó példájával szolgál a különben is szakmányban dolgozó *Fáy I. Béla*, a ki a Nábobban egy «zug-bál ügyvivőjéről beszél» (59. l.), holott a *Bal* a párizsi argotban akkor is, most is *mulatóhelyet* jelent (p. o. Bal Bullier). A nagy közönség követeléseit kielégíti mindegyik regény fordítása, de a műveltebbekét nem egyformán mind. — A bevezető életrajzok közül Alarconét *Huszár Vilmos*, Franceét *Salgó Ernő* írta meg (igen szerencsétlenül: nem az író, hanem a politikus érdeklő első sorban, s épen ezért az író France-ről adott kép töredékes, színtelen és hideg), a többit *Voínovich Géza* az ő ismert szellemes stílusában. Kár, hogy a komoly gondolatokkal és helyes megfigyelésekkel telt tanulmányai annyira irtóznak minden száraz «philologisálás»-tól s néha még az írók legfontosabb életrajzi adatait is (pl. születésük évét) elhallgatja.

Szabó Sándor, dr.: A szigetközi nyelvjárás. Budapest, Athenæum, 1907. N. 8-r. 62 l. Ára 1 K.

Vikár Béla: A regös ének. Budapest, Athenæum, 1906. N. 8-r. 63 l. Ára 1 K.

*Története, A magyar irodalom — Megindította és vezeti: Beöthy Zsolt, szerkeszti: Badics Ferencz. I. kötet. Harmadik javított és bővített kiadás. Budapest, Athenæum, 1906. N. 8-r. VIII, 923 l. Számos képpel és műmelléklettel. Ára a II. kötettel együtt 48 K.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1906-ben jelent meg.)

Afework, G. I., Grammatica della lingua amarica. Roma, Tip. della r. accademia dei Lincei. (8-r. 326 l.) 15 L.

De *Angelis*, M., Il pensiero gironico di Dante Alighieri: studio. Avellino, Tip. lit. Pergola. (16-r. VIII, 130 l.) 2.50 L.

Annales de la société Jean-Jacques Rousseau. Tome I. 1905. Genève Jullien. (N. 8-r. XVI, 327 l.)

Paleografisk *Atlas*. Ilduorsk islandsk afdeling. Kopenhagen, Gyldendal. (Ívrét. XVI l. 52 Phototypia 37 lapon, magyarázatokkal.) 30 Kr.

Bareradt, K. F., Hans Sachs im Andenken der Nachwelt m. besond. Berücksicht. des Dramas des XIX. Jahrl. (N. 8-r. VII, 74 l.) Halle, M. Niemeyer. 2 M.

Bartels, Adf.: Handbuch zur Geschichte der deutschen Literatur. (8-r. XV, 789 l.) Leipzig, E. Avenarius. 5 M.

Beiträge zur Literaturgeschichte. Hrsg.: Herm. Gräf. 8-r. Leipzig, Verlag f. Literatur, Kunst u. Musik. 1. füzet. Herm. Gräf: Schillers Romanzen in ihrem Gegensatz zu Göthes Balladen. (42 l.) 60 f. — 2. füzet. K. Brischar: J. P. Jakobsen u. seine Schule. (19 l.) 40 f. — 3. füzet. P. Kunad: Immermanns Merlin u. seine Beziehungen zu Richard Wagners Ring des Nibelungen. (16 l.) 40 f.

Benn, A. W., The history of English Rationalism in the nineteenth century. London. Longmans, Green & Co. (N. 8-r.) 21 sh.

Berger, K., Schiller. Sein Leben u. seine Werke. (8-r. VII, 632 l.) München, C. H. Beck. 5 M.

Bergmann, K., Die sprachliche Anschauung u. Ausdrucksweise der Franzosen. (8-r. XI, 133 l.) Freiburg i/B, J. Bielefeld 3 M.

Föhlhívjuk olvasóink figyelmét **Dr. Hornyánszky Gyula** előadásaira

A görög művelődéstörténet köréből,

melyeket a Szabad Egyetem II. ciklusában péntekenként (este $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ 8) tart az egyetem középponti épületének kupolatermében. Három előadás a görögök vallási életéről szól (febr. 8-án: A görög vallás alapjelenségei; febr. 15-én: A görög vallás kulturális ereje; febr. 22-én: A vallás a görög gondolkodóknál), három meg a görög politikai életéről. (Márcz. 1-én: Az athéni demokratia kialakulása; márcz. 8. és 15-én: A tömeg a görög politikai életben.)

TOTEMISZTIKUS NYOMOK A GÖRÖG TÖRTÉNETBEN.

Motto: ἔμφυλον ἔζουσ' Αἰγυιορῆς.
Eurip. Jon 1580.

1. A totemizmus fogalma.

Mi az a totemizmus? Feladatomat, hogy erre a kérdésre feleletet adjak, nagyban megkönnyíti az a körülmény, hogy Wundt Völkerpsychologie-jéből néhány hét előtt megjelent a II. kötet 2. része, s itt az, ki manapság a világ legnagyobb rendszerezője, hosszasan, a 238. laptól a 274-ig, tárgyalja a totemizmust. Főleg az ő nyomán fogom bevezető felvilágosításaimat megadni.¹⁾

Otem vagy totem az északamerikai indiánok, állítólag az Odzsibvétörzsnek szava, s tulajdonkép a törzsjelvényt, lényegében azokat a szent állatokat jelenti, melyeket az illető népek ősükként tisztelnek, s melyekből nevöket, törzsjelvényeiket stb. veszik.²⁾

A modern ethnologia elfogadta a kifejezést, s a mennyiben magát a tüneményt, az állatoknak effajta vallásos tiszteletét, széles e világon igen sok helyütt megtalálta, a totemizmus szót is egyetemes értelemben használja. Az állat-kultusz egy nemét érti azon, az animalizmusnak azt a formáját, mely genealogikus jelleget mutat. Totemizmusról ott beszélünk, a hol a hívők a leszármazás viszonyába helyezkednek az istenként tisztelt állattal, s a hol ennek következtében az animalizmus a társadalmi szervezkedésre, a törzsalakulásra is befolyást nyer, mivel minden efféle kezdetleges szervezkedés a származáson, a vérségen alapul. Ki ne hallott volna az északamerikaiak medve- vagy sólyomtörzseről, ha nem is tudja, hogy az ausztráliaiak között halakról vagy

---

¹⁾ Legújabbán *Andrew Lang* is foglalkozott a totemizmus kérdésével: *The secret of the Totem*, 1905. A régibb irodalomból v. ö. *Post: Ethnol. Jurisprudenz*, I. 117. s köv. I. és *Frazer: Totemism*.

²⁾ A totem nemcsak állat, hanem növény, kő stb. is lehet; de az esetek túlnyomó részében mégis állat.

a gyíkról elnevezett törzsek és emberek élnek, a szamojédek meg a sarki rókáról, vagy a kutyáról nevezik magokat.¹⁾

A mi a hívők viselkedését illeti az ősként és oltalmazó démonként tisztelt állatfajjal szemben, két ellentétes, de a vallás komplikált tüneményei közt egymásnak még sem ellentmondó eljárás móddal találkozunk: vagy tartózkodnak bántalmazásától, megölésétől, megévésétől, vagy ép megfordítva rituális étkezésük a totemnek tartott állatfajból kerül ki. Wundt hamarosan és biztosan meg is találta ez elkülönülésnek megfelelő terminusait: beszél a kérdéses ellentét alapján tartózkodó és élvező totemizmusról (entsagender und geniessender Totemismus). Mindkét magatartásnak végső eredetben azonos tisztelet a közös gyökere. Mert az élvező totemizmus mögött az a mélységesen vallásos gondolat lappang, hogy a totem-állat húsával valami az állat jeles tulajdonságaiból és oltalmazó szelleméből is kerül a hívőbe. Tehát, a hogy látjuk, nem más gondolattal van ez esetben sem dolgunk, mint a mely azt a primitív embert egyébként arra indítja, hogy a maga nevét a totem-állattól vegye kölcsön, hogy a származását feltüntető oszlop tetejére a totem-állatot helyezze, hogy pajzsát és egyéb fegyvereit is ugyanannak alakjával lássa el, sőt hogy testét is annak közvetlen védelme alá állítsa, a nem egyszerűen díszítő jellegű, hanem az apotropaion értelmével bíró tetoválás által. És ugyancsak ez a tisztelet lesz azon nagyfontosságú ünnepek mozgató érzelme is, melyeket időközönként a totem-állat gondolatával rendeznek, akár a törzsi összejáratkozás nyilvános megpecsételésére, akár — a fejlődés egy folytatódólagos fokán — a titkos vallási szövetkezésnek szolgálatában és misztikus formái között.

Mi a totemizmus magyarázata, eredete? Az angolok egy kicsit felületesen bánnak ezzel a kérdéssel; Spencer szociológiájában állati gúnyvevekre gondol, Andr. Lang valamivel tűrhetőbben személyeknek adott állatnevekre egyáltalán. Wundt a megszállás, illetőleg lélek-vándorlás hitének tulajdonít itt nagy fontosságot. Ha már az a kezdetleges ember abban a meggyőződésben van, hogy imént meghalt nagyatyjának vagy atyjának lelke pl. a fekvőhelye alól előbúvó kígyóba került, akkor közeleső a gondolat részéről, hogy ezentúl őseit kígyó formájában tisztelje. Innen az animisztikus hit állatjainak (Seelentiere), főleg a kígyónak nagy jelentősége a totemizmus körében. De az egész tüneménycsoport bármely részét is tartsuk a legfontosabbnak, s bár-

¹⁾ Hogy Amerika, Ausztrália és Ázsia felemlítése után Afrikával se maradjunk adósok, a délafrikai becsuánokról megállapították, hogy állatokról (kígyó, krokodil, halak, majom, oroszlán stb.) nevezik törzseiket. L. Ratzel, Völkerkunde I. 304. l.

melyikre vezessük is vissza a totemizmus eredetét, egy dolog kétségtelen: azon érzelemben való mély érdeklődés nélkül, melylyel a primitív ember az állatvilág felé fordul, s az ez okból vallásában megnyilvánuló általános animalizmus nélkül, a totemizmusnak külön jelenségét nem lennénk képesek elgondolni. A totemizmus a mindenkép egyetemesnek mondható animalizmusnak széles alapján helyezkedik el. Így kap valamit maga is az egyetemes jellegből, bár Wundt tán csak némi túlzással állíthatja e tekintetben a fetiszizmus mellé, ha meg is engedjük, a mit ugyancsak Wundt mond, hogy a totemizmust a maga egész jelentőségében mindezekig még alig értékelték.

Hogy a görögök vallásában a legtágabb értelemben vett animalizmus megvolt, sőt kiváló szerepet játszott, azt a görög vallás felületes ismerete sem vonhatja kétségbe. Majd minden istene szent állatokkal — többnyire nem is egyfélével — van kapcsolatban; mythológiája tele a csodás állatok ellen vívott küzdelmek és mindenfajta állatátváltozások gazdag leírásaival. De e közismert általánosságokon kívül megvolt-e a görögök vallásában közelebről az is, a mit totemizmusnak jellemeztünk? Találunk-e animalisztikus nyomokat genealogiájokban, törzsszerkezeteikben, heraldikájokban? Erre a külön kérdésre akar jelen értekezésem megfelelni.

De mindenek előtt egy-két *módszertani* megjegyzést. Javarészt új területen fogok mozogni, annak a folytonos veszélynek kitéve, hogy egyoldalú elfogultsággal nézem, magyarázom, hamisítom meg a történeti tényeket.¹⁾ E veszély tudatában a lehetőség határáig kritikus iparkodom majd lenni, s nézeteim számára a feltevésnél előkelőbb címet nem is követelek. Annnyival kevésbbé, mert tisztában vagyok a mythologiai kutatások hypothetikus természetével; már pedig főleg olyanokkal leszünk elfoglalva. A ki azon a véleményen van, hogy a tudomány mindenkor csak az exakt ismeretek gyűjteménye lehet, az bátran tagadja meg a tudományos elnevezést

¹⁾ A tárgy viszonylagos újdonsága daczára sok ide tartozót találunk: *Andr. Lang* (Myth, Ritual and Religion), *Farnell* (The cults of the greek States), *Frazer* (Golden bough) munkáiban. Egyenesen a mi kérdésünkkel foglalkozik *Cook* dolgozata: Animal worship in the Mycenaean age (Hell. Studies, vol. XIV. 1894, 81—169. l.). A következő állatok kultuszát tárgyalja mykenei emlékek alapján: szamár, oroszlán, bika, szarvas, ló, kecske és disznó. Végül külön összegezésben kutatja e kultuszoknak a totemizmus-hoz való viszonyát: The relation of these cults to totemism and to anthropomorphic worship. — A sémi népeknél található totemizmusra vonatkozólag l. *Robertson Smith*: The religion of the Semites; Egyiptomot illetőleg *V. Loret*: L'Égypte au temps du totémisme, 1906.

bármilyen mythosmagyarázattól. De viszont, ha a tudományt az igazság irányában haladó törekvésnek fogjuk fel, akkor e törekvés érdekében az efféle kísérleteket is meg kell próbálni, minőre a jelen esetben vállalkozom. A görög mythológiát az ókortól, a stoikusoktól kezdve mind e mai napig nagy határozottsággal és általánosságban ama szubjektív visszképeknek szokás felfogni, melyeket a különböző égi tünemények feltevés szerint a primitív emberi lélekben keltének. Legyen meg a jogom e felhőkbe kapaszkodó mythologizálás helyett a görög mondáknak legalább egyes vonásait realisabb történeti állapotokkal viszonyba hozni, kevesebb kizárólagossággal és önbizalommal.

2. Az aigis és a krétai kecske-kultusz.

Kezdjük az *aigisen*, Homerosnak sokat ide-oda magyarázott aigisén. Mit jelent ez költőnkél? Stengel megállapította (l. Aigiszikket a Pauly-Wissowa szótárban), hogy a *pajzsot* Zeus *αἰγίος*, Athena és Apollon kezében. E magyarázat helyességében nem is kételkedhetik senki, a ki pl. Il. 15, 307. s köv. sorait olvassa. Hektor előtt lépked felhőbe burkolva Phoibos Apollon, s kezében az aigist tartja (*ἐν χεῖρεσσιν ἔχων*), melyet Hephaistos, a kovács adott Zeusnak az emberek rémületére. Itt sem a felhőnek, sem az egyszerű állatbőrnek nem volna semmi értelme, a mikre az aigis magyarázatánál egy-némelyek gondolni szoktak.¹⁾

Mint pl. Reichel, a ki a *Homerische Waffen* cz. művében (50. s köv. l.) az aigist *λαισίον*-nak magyarázza, ez utóbbit meg a testre akasztott állati bőrnek veszi. De nem tekintve Hephaistosra és kovácsmesterségére, a harczos az efféle állatbórt legfőlebb karján, de nem kezében tarthatná. A mellett a pajzs-használat megértéséhez korántsem annyira szükséges az a feltevés, hogy a pajzsot a kartól föltartott vagy a köré csavart állatbőr előzte meg a fejlődés egymásutánjában, mint a hogy ezt Reichel hinni látszik. Kár, hogy Stengel maga sem elég következetes; itt-ott habozik, hogy Homerosnál az aigisnek a pajzson kívül nincsen-e egyéb jelentése is? Pedig a költőnél egyetlen helyet sem találtam, a hol a pajzs-értelmezés nem bizonyulna kielégítőnek. Hogy Zeus égi tünemények, felhők és villámok között ragadja aigisét kezébe, ez az egek uránál természetes; de ebből még nem következik, hogy aigis magát a zivatar-felhőt jelentené. S hogy az

¹⁾ 308. sor: εἰμένος ὤμουιν νεφέλην, ἔχε δ' αἰγίδα θοῦριν. Itt a felhő-értelmet egyenesen kizárja a két külön fogalmat (*νεφέλη*—*αἰγίς*) jól szétválasztó δέ szócska. S egészen így áll a dolog Il. 15, 593. s köv. soroknál is, melyekre a felhő-elmélet hívei oly nagyon szeretnek hivatkozni.

emberek megrémülnek, ha Zeus pajzsát rázza, bár tőlök távol és láttatlanban teszi is, ez ugyancsak nem szorul külön megokolásra (I. II. 17, 593. s köv. v.). Mert nem az emberek egyszerű védelmi eszközéről van az aigisnál szó, hanem a leghatalmasabb apotropaion-ról, melynek már hangja félelmet kelt, látása meg elviselhetetlen az emberi szemnek. Od. 22, 297. s köv. sorokról Stengel azt mondja, hogy itt az aigisnek sem a pajzs, sem a felhő jelentésében nincsen értelme. E helyen Athena tűnik föl a kérők előtt, s főnről, a szoba mennyezetéről tartja elébök emberpusztító aigisét; s azok megdöbbenve állottak ott (*δητότ' Ἀθηναίη φθοισμβροτον αἰγίδ' ἀνέσχευεν ὑψόθεν ἐξ ὀροφῆς τῶν δὲ φρένες ἐπτοίηθεν*). Kell-e Athena pajzsának, az aigisnek megragadóbb, elevenebb bemutatása?

Nem tekintve isteni hordozóikra, mi tette az aigist ilyen félelmetes fegyverré? Az, hogy az emberek képzelete szerint ép úgy el volt látva az iszonyatot és pusztulást jelentő *varázsképpel*, mint esetenként magok a földi tárgyak. Miként Agamemnon pajzsáról a csúf Gorgo szemei meredtek az ellenség felé Deimos és Phobos társaságában (II. 11, 33. s köv. v.), hasonlóképp az aigis közepét is a Gorgo-fej foglalta el, az aigist viselő Zeus csoda-jelvénye (*Διὸς τέρας αἰγιδόχοιο*), ugyanolyan kísérettel (II. 5, 738. s köv. v.). Furtwängler éles kritika tárgyává tette ez imént idézett homerosi helyeket (már: Bronzefunde von Olympia cz. munkájában; azután: Roscher Lexikonának, *Die Gorgonen* in der Kunst cz. cikkében, 1702. s köv. l.). Későbbi interpolatióknak tartja azokat, mert az archæologia jóval a VII. század előtt Gorgoneiont nem ismer. Őszintén megvallva, soha sem volt sok bizalmam az efféle túlságosan éles szövegkritikákhoz. Könnyű a hagyományt feldarabolni (szegény Homeros-szal alaposan meg is tették, legújabbán K. Robert, *Studien zur Ilias* cz. művében egész a képtelenségig); de vajjon a legtöbb esetben egyebet végeztünk-e ezzel, minthogy saját magyarázási tehetetlenségünket éreztettük a hagyomány egészével szemben. VII. sz. előtti Gorgoneiont keresni és találni, az archæologia dolga; míg viszont a modern műkritikusok kívánalmainak eleget tenni, nem lehetett Homeros feladata. Egyszóval, az Ilias egységébe vetett hitemmel ragaszkodom ahhoz a gondolathoz, hogy az aigist már a homerosi kor emberei a Gorgo-fejvel ellátva képzelték; annak ellenére, hogy Furtwängler kritikáját Reichel és K. Robert is magukévá teszik. S az aigis további fejlődését is főleg ez a középponti rész, a Gorgoneion, fogja irányítani. Mi köze a homerosi aigisnek, a pajzsnak, Athena köpenyéhez, melyet a későbbi művészeti emlékekből oly jól ismerünk? Semmi más közöséget nem mutatnak, mint hogy Gorgo-fejvel van az egyik is, a másik is ellátva. Feltehetjük, hogy attól az időtől kezdve, a mikor a pajzs-aigis középpontjába, a Gorgoneion, került, az emberek minden oly

sacralis tárgyat aigisnek voltak hajlandók nevezni, melyen a Gorgo-fej ékeskedett. Athena az aigis fogalommal különben is összeforrott a homerosi költemények ismerői előtt. Így kapta hát idővel Athena köpenye, melyet elől a Gorgo-fej csatolt egybe, az aigis-nevet.

De bizonyos tekintetben az archæologiai kritikának mégis igaza van. A Gorgoneion nem lehetett az aigis eredeti ékessége. Furtwängler meggyőzően fejtegeti, hogy a Gorgo-álarczot mint kész jelvényt vették át a görögök idegenből, talán valamely kisázsiai néptől, s alkalmazták azután nemcsak tárgyaikra, de a már előbb, az azon álarcztól függetlenül kialakult mythologiai képzeteikre. Külömben maga az aigis-név is a Gorgo-fej eredetisége ellen látszik bizonyítani. Miként ne nevezték volna el a pajzsot a kérdéses álarczról, ha kezdettől fogva az lett volna leglényegesebb része? Nekünk tehát jogunk van a kérdés feltevésére: miféle más képet vagy jelvényt szorított ki a Gorgo-fej Zeus aigiséről? Mert hogy azon, a leghatalmasabb fegyveren, egy olyan soha sem hiányozhatott, az önként következik apotropaion-jellegéből, mely nélkül el sem képzelhető.

E pontnál immár magához az aigis-szóhoz kell fordulnunk. Mit jelent, mi az etymona? Az ókori hagyomány, a mennyire ismerjük, általán véve a kecskével magyarázta; még pedig az *αιγίη*-vel (vagy *αιγείη*-vel) egynek véve, kecskebőrnek értelmezte. Így pl. Herodotos (4, 189.), kinek racionalizáló fejtegetése szerint az Athena-szobrok aigiseit a libyai nők viselete után másolták le a görögök, mert azok hordanak ruhájok fölött megnyírt szőrű, de rojtos kecskebőröket. Athena köpenye eredetileg csakugyan állatbőr lehetett; persze nagy kérdés, hogy éppen a kecské-e? A régibb vázafestményeken hátáról hosszasan lóg le az a köpeny, s a mellső rész pikkelyeit is stilizált állatszőröknek magyarázzák (Studniczka). De mint észrevehetjük, maga az az általánosnak mondható ókori etymologizálás, mely szerint az aigis a kecskebőrt jelenti, csak ép abból a felfogásból keletkezett, hogy Athena állatbőr-köpenyét, mert a Gorgo-fejvel volt ellátva, homerosi emlékek után az aigisének tartották és nevezték. S ez az új felfogás az aigis eredeti pajzs értelmét, mely Homerosnál kétségtelen és egyöntetű, annyira elhomályosította, hogy a homerosi glossát még a nagy Aristarchos is csak a bizonytalan *σπλον Διός*-szal írja körül. Pedig jól jegyezzük meg, a kecskebőrnél csak etymológiáról van szó. A görög köznyelvben *αιγίς* soha sem jelentette a kecskebőrt. Az egyedüli hely, mely ennek ellenbizonyítékát szolgáltatná: Euripid. Kykl. 360. sor, a hol az óriásról azt halljuk, hogy sűrűszőrű «aigisében» fekszik betakarva (*δασυμάλλῳ ἐν αιγίδι κλινομένῳ*).¹⁾ De ez minden bizonynyal

¹⁾ Eszünkbe jut itt az aigis *ἀμφιδόσεια*-jelzője Homerosnál (Il. 15,

humoros beszéd; aigis itt nem egyszerűen kecskebőrt, hanem isteni oltalmat nyújtó takarót jelent. Másként az Athena köpeny-aigisétől befolyásolt sacralis nyelvben. A *νεβρίς*-szó, a Dionysos vallásából oly jól ismert bakchosi viselet elnevezése, melyen a fiatal szarvasnak vagy az őznek bőrét értették, egyenesen az *αιρίς* mintájára keletkezett; sőt magát az *αιρίς*-t is megtaláljuk a dionysosi vallás körében (Aischyl. fr. 62. Edonoi, összevetve Hesych. *τραχηφόροι*), s a lexikographusok az *αιρίζειν* és *νεβρίζειν* igéket egyformán ismerik. Bár azért az a Suidas által említett szent aigis, melylyei Athénben a papnő a fiatal házasok elé lépett, bizonyára nem volt kecskebőr (s. v. *αιρίς*).

Ilyformán meg szabad-e elégednünk az aigisnek mint kecskebőrrel bevont pajzsnak magyarázatával, a miként hogy a későkorú mythographusok is kecskeszőrnyetegekről regéltek, melyeknek lenyúzott bőrét azután Zeus vagy Athena isteni harcaikban védelmi fegyverül használták. Homeros az aigis anyagáról nem emlékezik meg; de a kecskebőr ellen azt a gondolatot lehetne említeni, hogy az aigist bizonynyal hatalmas, nagyságban még a rendes mykenei torony-pajzsokat is felülmúló fegyvernek képzeltek Zeus és Athena tisztelői (hisz 100 arany-rojt lóg le kerületéről, s mindegyik 100 marhát ér, Il. 2, 445. s köv. v.), s efféle pajzs elkészítésére, egyetlen kecskének bőre nem elegendő. De ez ellenvetés, megengedem, nem sokat jelent. Nem tekintve a gyakorlati megoldás kérdésére, a képzelet nem ismer ilyen nehézségeket; e miatt Zeus kecskebőr-pajzsa a szokásos mykenei marhabőr-pajzsokat még mindig messze felülmúlhatta volna. De hát az aigisnél egyáltalában kielégft-e az előállítás anyagáról való elnevezés? Talán kielégítene, ha a kecskebőrnek valami különös vallási jelentőségét tudnók megállapítani; mert hisz bizonyos, hogy az isteneknél nagyra becsült tárgyaknak az emberek előbb magok közt tulajdonítottak fontosságot. Tényleg Gruppe a nemrég befejezett mythologiájában lapokon keresztül beszél a kecskének és kecskebőrnek az esővel és esővarázslással való viszonyáról (Griechische Mythologie und Religionsgeschichte 822. s köv. l.), de egyetlen adattal sem tudja igazolni, hogy a kecskebőrnek csakugyan afféle rituális szerepe lett volna, mint pl. a *Διὸς κήρυκτον*-nak. A későkorú astralis mondákkal bajlódik, s Homeros ama sorainál, hol az aigisről esik szó, a természetüneményeket a már megbeszélte helytelen módon bozza az aigisszel egyenes kapcsolatba; ezt meg egyszerűen kecskebőrnek minősíti.¹⁾

309.); de a mint az *ἀμφί* mutatja, a pajzs szegélyén elhelyezett rojtokról (*ῥοαυοί*) van itt szó, s nem szőrös pajzstakaróról. A kecskebőrt mindenestre Od. 14, 51. is *δασύ*-nak mondja.

¹⁾ Cook id. munkájában joggal nagy jelentőséget tulajdonít az állati

Pedig mi az aigis neve által mindenkép arra az előbb felvetett kérdésünkre szeretnénk feleletet kapni: mi volt a Gorgoneion előtt az aigis eredeti apotropaiona? Joggal várhatjuk, hogy a tárgyakat legfontosabb és legjellemzőbb részükről nevezzék el. Emlékeink után ítélve, az egész görögség történetén keresztül, mint majd látni fogjuk: már a mykenei kortól kezdve, egyöntetű szokás volt a pajzsokat állatképekkel díszíteni; ne keressük egyelőre az okát, a tény nem kétséges. Ha tehát az aigist csakugyan a kecske fogalmával kell magyaráznunk, mintegy önként ahhoz a feltevéshez jutunk, hogy *azon a Gorgo-fejet eredetileg a kecske alakja helyettesítette. Hogy az aigist kezdetben nem azért hívták annak, mert kecskebőrből készült* — bár semmi különös ok nem hozható fel, hogy tényleges szokás alapján nem így képelték a dolgot — *hanem azért, mert közepét a kecske képe foglalta el. Sőt hogy az aigis, a pajzsot jelentő aspis-szóhoz formált e kifejezés, tulajdonképp magát a kecskét mint címerállatot jelentette.*

Azt hiszem, hogy az aigisnak ezt az eredeti értelmét egyebütt is megtaláljuk. Ott van Dionysosnak melléneve: a *melanaigis*; ezzel az epiklesisszel tisztelték az istent Hermionében, Athénben az ősi Apaturia-ünnep körében és tán Eleutheraiban is. Kissé szokatlan név, ha nála csakis a kecskebőrre volna szabad gondolnunk, vagy ha Dionysost épenséggel a «fekete kecskebőrrel» akarnók azonosítani.¹⁾ S bár lehetségesnek mondható, hogy a kecskebőr nagy kultuszjelentősége a kultuszszemélyzet közvetítésével végül magának az istennek adott nevet,

---

bőröknek a kezdetleges kultuszokban, mert már a mykenei emlékek állati bőrök segítségével végzett alakoskodásokat tüntetnek fel. De e tekintetben a kecskebőr csak többi versenytársának szerencsésjében osztozik, s legfőlebb egy kecske-kultusz körében emelkedett viszonylagos fontosságra. Ez utóbbit nem is akarom tagadni; s hogy a kecskebőr ép Zeus vallásában is — minden valószínűség szerint — ritualéban és babonában egyaránt szerepet játszott, eszem ágában sincs kétségbevonni. De itt nem erről van szó, hanem arról: kielégít-e az aigis magyarázatánál, hogy a kecskebőrrel azonosítsuk. A szó, s a rávonatkozó tárgyak története alapján mondhatjuk, hogy nem. Itt tán nem szükséges az orientális képzetekkel átszőtt βασιύλια azon etymológiájára kitérni, mely azokat a βαίτη = kecskebőr szóból magyarázza. Bár újabban M. Mayer (a Roscher-Lexikon Kronos cikkében), s utána Dümmler (a Pauly-Wissowa szótár Athena cikkében) ép ez etymologia alapján akarják ok nélkül többek közt az aigist is a Ζεύς μαλλωμένος fetiszkultuszával kapcsolatba hozni. De v. ö. Tümpel cikkét: Baitylia, a Pauly-Wissowa szótárban.

¹⁾ Analogiát nyújtana Ζεύς Κασ(σ)ίως, ha csakugyan a hesychiosi szószal volna összehozható, mely állatbőrt, talán itt kecskebőrt jelent, a hogy ezt Tümpel gondolja (l. Roscher-Lex. Kasios cz. 974. l.).

mégis bizonyára az epiklesisnek megfelelőbb magyarázatát adjuk, ha melanaigist egyenesen a lakónok ἔριφος-a mellé állítjuk. Mert ἔριφος-nak, tehát valósággal kecskének, czímezték a lakónok isteuöket (Hesych. s. v.; Metopontionban: ἐρίφιος-t mondtak), s a hajdani Thurioi területén talált aranylapok egyikén is ἔριφος a mystesnek a neve, a mi — az isten és a kultusz-személyzet elnevezésében is megnyilatkozó közösséget tekintve a dionysosi vallásban — megint az isten epiklesisére enged következtetni. Melanaigist tehát eredeti értelmében főnévként fogom fel és egyenesen «fekete kecské»-nek fordítom. Dionysosnál különben sem ritka az eset, hogy az epiklesist főnévi jelző fejezi ki, a mi magyarázatát újból abban a körülményben leli, hogy a megszállás, az enthuziazmus vallásában az isten és a sacralis személyek, állatok vagy tárgyak természetesen egygyé lesznek. Egy thespiai felírás θεός Ταῦρος-nak nevezi Dionysost, miként az elisiek is ἄξει ταῦρε kiáltásokkal hívták templomukba; s χισσεύς mellett magát ιισσός-t is dionysosi istennévének találjuk Acharnaiban. Ez okok aláján magyarázom μελαναιγίς-t a λευκιππος v. λευκόπαιλος mintájára, a mely jelzőkkel többek közt a Dioskurokat tisztelték meg; mert hogy a szókat itt is mily alapértelmeben kell venni, azt egy újabban talált Euripides-fragmentum (Antiope) teszi nyilvánvalóvá, a midőn a Dioskurokat λευκῶ πάων-nak nevezi. Az Apaturia-ünnep későkorú kultusz-legendája ugyan egy fekete kecskebőrbe öltözött alakot léptet föl; de itt már az etymologizáló szándék félreismerhetetlen. Ez nem fogja útját állani annak, hogy majd annak idején, az Apaturia megbeszélésénél, ne azt a kérdést tekintsük a lényegesnek: hogyan került a czímer állat, a kecske, az athéni phratriákkal összefüggő ünnep körébe?)

¹⁾ Egészen másképp magyarázza melanaigist Maass (Gött. Gel. Anz. 1889. évf.). Arra való hivatkozással, hogy αἴγες a hullámokat is jelenti, melanaigist a πελάγιος értelmében fogja fel. Nem akarok itt hosszas czáfolgatásokba bocsátkozni. Dionysosról lévén szó, s különösen a szárazföldi Eleutherai és Athén istenéről, ki rögtön a γέροι τραγικῶν-jal tisztelt Eleutherus nevét hívja emlékünkre, a kecske-külsőt nem hagyhatjuk figyelmen kívül (mint ezt már Tœpffer is kimutatta a Pauly-Wissowa szótárban megjelent Aigikoreis cikkében); Hermionének hajó- és bűvárversenyei nagyon könnyen lehetnek másodlagos jellegűek, s a tengeri lakóhely különben sem zárja ki az isten kecske-alakját (v. ö. Poseidon tengerből felbukkanó lovait és bikáit). — Ha Aischyl. Sept. c. Theb. 699. az Erinyst μελαναιγίς-nak mondja, akkor nyilván a dionysosi körből ismert istennevet alkalmazza nem egész megfelelően. Mert itten sem a kecskének, sem a kecskebőrnek nincsen értelme. A költő Erinysnél Athena köpeny-aigisének kigyóira gondolhatott, s tán ép e szörnnyeteket akarja a melanaigis-jelző kifejezni.

Azután Aischylos a Choeph. 577—78. soraiban az *ἀνεμοέντων αἰγίδων*-ról beszél. A scholiasta *καταιγίδων*-t ért (zivatar), mert a későkorú nyelvérzék szerint a szó itt nem jelenthet mást, s hasonlóképp értelmeznek a modernek is. De Aischylos e helyen a föld, a tenger és az ég számnélküli szörnyetegeiről emlékezik meg, s így megfelelőbb, mert elevenebb és konkrétebb jelentést nyerünk, ha a többi *δείματα, κνώδαλα, πτανύ* és *πεδοβάμωνα* mellett a szelet gerjesztő *αἰγίς*-eket is égi szörnyetegeknek vesszük Aischylos képzelődése szerint.¹⁾

Hisz az a nézet, hogy az aigisnél állati szörnyetegre, pontosabban kecskealakúra kell gondolni, az ókorban, úgy látszik, soha sem vezett ki a mondai anyaggal ismerős és azt alakító egyének képzetköréből. A mythologia, még a maga későkorú astralis formájában is, az aigist mindig kapcsolatba hozta Zeusnek ama mondai kecskéjével, melyet mint csillagképet az égre helyezett. Ps.-Eratosthenes (kat. 13.) szerint az Aix a krétai kecske-szörnyeteg, hátán a Gorgo-fejjel, melyet Zeus azért ölt meg, hogy bőrével a titánok ellen harcoljon. Alapjelentőséggel itt az aigisnek és a kecskének nyilvánvaló viszonyba állítása bír; a kecskebőr másodlagos értékű, mert további etymologia. S így Dionysios Skytobrachion, Diodoros forrása (3, 70.), a Kr. e. II. századba tartozó euhemerista, önkénytelenül is helyes nyomon jár, ámbár szemelláthatólag lapos személyesítést végez, a midőn egyenesen Aigisnak nevezi azt a tüzet okádó szörnyet, melynek bőrét a győztes Athena mellvédőnek használja.

Aigist annak a czímer-állatnak fogtuk fel, a melyet folytatólag a Gorgo-fej szorított ki Zeus pajzsának közepéről. Mintha az archæologiai hagyomány ennek az átmenetnek emlékét szintén megőrizte volna. Legalább Furtwängler szerint (id. h. 1709. l.) igen régi Gorgoneionoknál észlelhető ritka, de tisztán görög sajátosság az, hogy a homlokukon kis szarvakat viselnek. Felvetem a kérdést, hogy ez a típus nem abból a kapcsolatból ered-e, melyben valamikor Gorgoneion és kecske-kép, mint egymással vetekedő pajzsjelvények állottak? A Gorgoneionok különben is váltakozó típusokat tüntetnek fel, s manapság a szakállas vagy szarvakkal ellátott Gorgoneionokat Phobosoknak akarják nevezni (l. Weizsäcker Phobos cikkét a Roscher Lexikonban). A minek helyesége ellen szól ugyan az a körülmény, hogy — miként Agamemnon pajzsán (II. 11, 33. s köv. l.) — Gorgo és Phobos egymás mellett egyszerre szerepelnek: két majdnem egyforma symbolumot pedig csak

¹⁾ Pherekratestől, a vígjátékírótól, ez a fragm. maradt ránk: οἶμοι κακοδαίμων, αἰγίς αἰγίς ἐρχεται (Kock 117. f. 179. l.). Vajjon mit értett itt a komédiaköltő az aigis-en? — A *καταίσω* ige származékai, azt hiszem, az *αἰγίς* hatása alapján nyertek formát: *κατάις* (-αἶνος), *καταιγίς*, *καταιγισμός* stb.

nem fognak más-más eszme kifejezésére és néven egyazon tárgyon elhelyezni; és a kypselosi ládán Agamemnon pajzsa a Phobost tényleg oroszlánfővel mutatta be (Paus. 5, 19, 4.). De hagyjuk az efféle részletkérdést, s térjünk át egész feltevésünk közelebbi megokolására és magyarázatára.

Csakugyan ősrégi divat volt a görögöknél pajzsaikat állatképekkel díszíteni? Hogy Homerosnál a pajzs-díszítés — általánosságban szólva — nem hiányzott, azt nemcsak a már említett Gorgoneion s nemcsak Achilleus nagyhírű pajzsa bizonyítja, de egy sereg, a pajzsra vonatkozó jelző is, mely mind a marhabőrre alkalmazott külső ércdézítésről tanuskodik. Ilyen jelzők a: *χαλκήρη* (II. 17, 268.), *ποικίλα χαλκή* (II. 6, 504; 12, 396; 13, 181; 14, 420.), a *χαλκή παμφαίνων* (II. 14, 11.), s magát az eljárást szemlélteti a következő kifejezés: *πολὺς δ' ἐπελήλατο χαλκός* (II. 13, 804; 17, 493.). Homeros azonban, a nagy kivételekre nem tekintve, szófukar a díszítések közelebbi leírását illetőleg. Itt is, mint egyebütt, többet nyújt a közvetetlen hagyomány, többet nyújtanak a mykenei emlékek. Reichel id. munkájában (11. s köv. l.) külön megbeszéli a pajzs-díszítés kérdését, és megállapítja, hogy a mykenei pajzsokon nagyon összetett, szalagszerűen és concentrikusan elhelyezett ornamentumokat van jogunk feltételezni. S a mi bennünket még jobban érdekel, Schuchhardt azt a gyanítását hihetőnek tekinti, hogy a 3. mykenei aknasírban talált nagy arany-oroszlán-álarcz és az ezüsből való híres tehénfej, mely valamikor bárdot tartott szarvai között, pajzs-díszek voltak. Hogy a mykenei emlékeken, különösen az úgynevezett «sziget-köveken», állatoknak, állati szörnyetegeknek és állatfejeknek egyáltalán minő nagy szerepök van, az eléggé ismeretes; s ez állatok azonfelül igen sokszor kétséget kizáróan heraldikai alakításban és értelemmel jelennek meg. Közelebbről a pajzsokkal hozható össze az az ugyancsak Reichel könyvében közölt iahysosi (rhodosi) kristály (3. l. 7. fig.), a mely egy bika alatt kicsinyített formában egy mykenei pajzsot ábrázol. Reichel a pajzsot mesterjegyeknek, vagy az üres hely betöltésére szánt díszítésnek (Füllornament) veszi. De miért ne fejezhetné itt ki a pajzs inkább azt a gondolatot, hogy a fölötte álló bika, mint czímerállat, egyenesen hozzá tartozik? Hisz ugyancsak ezt a pajzsformát (úgy tűnik fel, mint az osztrigának két nyitott kagylója), ugyancsak akként elhelyezve több más kövön is megtaláljuk, s azok közt kettőn, a hol meg épenséggel a bennünket érdeklő kecske van ábrázolva. Az egyik kő, egy krétai szerpentin, kecskefelsőtestet és emberi alsótestet feltüntető szörnyeteggel (Cook id. m. 150. l. lásd a mellékelt képet); a másik egy szintén Krétából származó gemma, melynek alakja a

felső részében bika és kecske, az alsóban meg ember (megbeszélte már Milchhöfer: Die Anfänge der Kunst in Griechenland 78. l.; közli Cook is id. m. 120. l., lásd a mellékelt képet). E képek pontosabb magyarázatát folytatólag fogjuk majd adni; egyelőre csak azt állapítjuk meg, hogy az esetben, ha az itt ábrázolt pajzsokra vonatkozó feltevésünk helyt áll, már mykenei emlékek alapján be van bizonyítva, hogy a kecske alakja pajzs-symbolumként szerepelt; már

krétai köveken megtaláljuk az aigist. Nem kétlem, hogy a ki a mykenei hagyatékban jobban járatos, mint én, sok egyéb bizonyítékot is tudna említeni a bennünket érdeklő eszmekör megvilágítására. Egy legújabbban talált knossosi követ, melyet a mi szempontunkból kiválóan fontosnak tartok, alább még külön szóba fogok hozni.

Mint a ki az archæologiai emlékeket egyáltalán csak felületesen, s inkább egyetemes történeti vonatkozásukban ismerem, természetesen arra sem vállalkozhatom, hogy a görög festészet körén belül a pajzsokon található állatábrázolásokat részletes tanulmány tárgyává tegyem. Szívesen fordultam volna kérdésemben valamely speciális dolgozathoz; de, úgy látszik, bármilyen gazdag a vázafestmények anyaga, ezt a témát a műtörténészek még mindig nem részesítették az őt megillető figyelemben. De számunkra talán elegendő, ha arra hozunk fel néhány példával kétségtelen bizonyítékot, hogy a pajzsok díszítése a figurális vázafestészet legősibb koráig visszamenő. Pl. a legrégebb Gorgoneionnak egy melosi vázán látható pajzs-ornamentumot volt szokás tartani; erről a Gorgoneionról Furtwängler kimutatja (id. h. 1706.), hogy tulajdonképp oroszlánfej. Itt önkénytelenül eszünkbe jut, a mit már szóba hoztunk: a mykenei oroszlánálarca és az oroszlánfejű Phobos a kypselosi láda Agamemnon pajzsán. Helbig közismert munkájában a homerosi pajzs megbeszélésénél többek közt közli a legrégebb feliratos vázának, az Aristonophosénak, egy harcosát, kinek majd az egész embert elfödő hatalmas pajzsán egy szarvasmarha feje ékeskedik (L'épopée homérique expliquée par les monuments, a Trassinski-féle francia ford. 401. l.). Egy VI. századbéli attikai vázán Athena nagy, kígyóktól szegélyezett pajzsot hord aigiseként, s az aigis hasonló ábrázolását a Gigasok ellen küzdő Zeusnál is tapasztaljuk (Studniczka, Ephem. arch.: 1886. évf., Reichel id. m. 24. l.). Ugyancsak kígyóról van szó a legrégebb irodalmi hagyatékban, hol a pajzsok állatképpel való díszítése előfordul, Hesiodos Aspis Herakl.-ában (144. s köv. v.). Újabb kritika ugyan (Studniczka) a 144. sor δὲ δράκοντος-a helyett a schol. Monac. δ' ἀδάμαντος olvasását fogadja el, s így az ugyanabban a sorban előforduló Φόβος-t (φόβος helyett) állítja a pajzs közepére; de Furtwängler (id. h. 1703. l. jegyz.) fönntartja az általános véleményt, hogy t. i. ott

kígyónak leírásával van dolgunk, «miként annak ábrázolása archaikus vázákon látható, kingró mellsőrészszel és nyitott szájjal». A 161. s köv. sorok megkülömben is biztosítják a 12 kígyófejnek legalább a szegély alakjában való ornamentikai felhasználását. A bennünket jobban érdeklő kecskeképekkel szintén gyakran találkozunk, mint pajzsjelvényekkel (v. ö. Keller, *Thiere des class. Alterthums*, 40. l. a paseng-kecskéről); sőt a Hamilton-vázák egyikén egyenesen Athena pajzsa tünteti fel a kecskét, mint ezt Hase mondja *Henricus Stephanus Thesaurusában* (s. v. *αἰζ*, *Vases de Hamilton*, t. 2, tab. 13, p. 23.), s mindjárt hozzá is fűzi a megjegyzést: «quod ad ægidem alludit». Izolált jelenséggel állunk-e itt szemközt, vagy amaz ősi hagyomány valamelyes emlékével, melyet azután a Gorgoneionok és Pegasosok szorítottak háttérbe? Egyáltalán, csak felületes összeköttetést mutat-e Athena a kecskével atyjának, Zeusnak révén, avagy valahol és valamikor magát az istennőt is kecske alakjában képelték-e el a hívők, a miként Farnell gondolja? Eddigi ismereteink mintha nem volnának elegendők e kérdés eldöntésére.¹⁾

De a mi Athenánál problematikus, az nem az aigis voltaképeni tulajdonosánál, Zeusnál. Az aigisnek fönnebb adott magyarázatát nem is fogjuk addig megérteni, a míg tisztába nem jöttünk Zeusnak és a kecskének kapcsolatával. Az isten egyik legősibb kultushelye, Kréta, szolgáltatja itt az anyagot. A szigeten, úgy látszik, nem is egy hegy viselte az *Αἰγαῖον ὄρος* nevet, mert Zeus csodás felnevelésének színtere kívánt lenni. A monda szerint ugyanis kecske szoptatta csecsemő korában az istenek atyját, az a kecske, melyet a későbbi mythographia vagy Amaltheiának nevez, vagy névtelenül hagy, miután Amaltheiát az isten emberi gondozójává, nymphává, tette meg.²⁾ Az eredeti felfogás szerint Amaltheia mindenesetre Zeusnak kecske alakjában elképzelt nő-paredrosa volt. A *χέρας Ἀμαλθείας*, a bőség szaruja, folytatólag is nagy szerepet játszott a görögök képzelődésében és művé-

¹⁾ Vaphióból és Elisből származó kövek (l. Reichel, *Über vorhellenische Götterculte*, 59. l.) egy nőt ábrázolnak (nyilván istennőt), egy ágaszkodó kecskefajta állatnak az oldala mellett. Itt természetes volt első sorban Artemisre gondolni, mások azonban (Furtwängler-Löschke) Aphrodite epitragiára gondoltak. Azt hiszem, hogy a kérdéses női alakot ép annyi joggal lehetne a Ζεὺς Κρηταγενής-szel kapcsolatos valamely más istennővel összehozni: Amaltheiával és Adrasteiával vagy akár Athenával.

²⁾ A krétai Prasos- v. Praisosban avval a változattal ismerték a mondát, hogy a csecsemő Zeust egy *δίσυνη* nevelte fel. Πραΐσιαι δὲ καὶ ἱερὰ βέζουον ἴη (Athen. 375. F s köv.). — Pénzeken Ζεὺς Κόσιος néha mint *tehen-*től szoptatott gyermek van feltüntetve.

szetében; sőt bizonyára nemcsak itt, hanem egyszersmind a cselekedetekben megnyilatkozó babonában is. A kecskeszarv vagy utánzata afféle varázseszközzé lett, a mely tulajdonosának szerencsét és gazdagságot biztosít. Az öregebb Miltiades a késői történet teljes világosságában ajándékozott egy ilyen Amaltheia-szarvat a sekyonbeliek olymipiai kincsesházának (Paus. 6, 19, 6.).¹⁾

De a mi bennünket első sorban érdekel, miként kell értelmeznünk Zeusnek és a női kecskeistenségnek viszonyát? A kérdésben már a feleletet is megadtuk. Ha felhagyunk a hiú kísérlettel a mondát mindenfajta égi tünemény, astralis vagy a meteorológiából kölcsönvett segédeszköz által magyarázni, a mi a képzelődés tetszés szerinti játékhöz vezethet csupán, akkor nyilván ahhoz a felfogáshoz kell jutnunk, hogy valamikor Kréta óslakói kecske alakjában elgondolt istennőt tiszteltek.²⁾ Ehhez csatlakozott, ezt szorította ki később az indogermán Zeus, de nem a nélkül, hogy az első szövetkezés nyomai meg ne maradtak volna továbbra is főleg a mondában, de kétségkívül a kultuszban is. A Zeust szoptató kecske szemmeláthatólag oly viszonyba hozza a jövevény istent az eredeti állat-numennel, mely közel jár a genealogiaihoz, s mindenesetre abba az irányba utal; ha a kecske-istennőt nem tették meg Zeus anyjává, megtették dajkájává. E tekintetben Amaltheia dajkasága az ugyancsak krétai Rhea anyasága mellé helyezendő. Egy és ugyanazon alapténynek, két különböző istentisztelet összeolvadásának, más és más módú kifejezése mind a kettő.

A krétai Zeusnek a kecskéhez való viszonya sok hasonlóságot tüntet fel az arkádiai Zeusnek és a farkasnak kapcsolatával; s a mennyiben az eredeti állatkultusz az utóbbi esetben még nyilvánvalóbb, ez a példa jó magyarázatot fog szolgáltatni kérdésünkhöz. Az arkádiai Lykaion hegyén Zeus Lykaiost imádták késői időkig, állítólag a VIII. századig főnnálló emberáldozattal. Zeus itt egy őskori farkasistent szorított ki, a kit, úgy látszik, hajdanában egész Közép-Görögország ismert, s a ki azután majd Zeusnek vagy Dionysosnak, majd Apollonnak, majd Artemisnek vallásába olvadt bele, egykori nagy hatalmának emlékét csak egy-egy epiklesisben (Apollon Lykeios v. Lykios, Artemis Lykaia v. Lykoatis, Zeus Lykaios mellett Lykoreios),

¹⁾ A kecskeszarv jelentőségéről a babonában, l. Pauly-Wissowa: Aberglauben (82. l. Riess-nek cikke).

²⁾ Érdemes észrevenni, mint ezt már Reichel is megteszi (Hom. Waff. 12.), hogy a mykenei korból származó állat- emlékek nagy része *nöstény* állatot ábrázol. V. ö. a mykenei tehénfejet ezüstből, az arany oroslán-álarczot, sőt a mykenei kapú czimer-oroslánai is minden valószínűséggel *nöstény* állatok.

egy-egy farkas-szoborban (pl. a nagy Apollon-oltár mellett Delphoi-ban, az athéni Lykeionban stb.), egy-egy herosban (Lykos, Lykurgos. Lykaon stb.) és az ezekről szóló mondákban hagyva hátra.¹⁾ Az arkádiai mondában az eredeti farkas-isten Lykaon személyében élt tovább, a kit királylyá és városalapítóvá (Lykosura) tettek meg, s a ki e révén az arkádiai királyok listájában az első nemzedék képviselője, Pelasgos után a 2. helyre került. S hogy itt nemcsak farkast jelentő nevekről, hanem tényleges farkashítről volt szó, annak elég világos bizonyítékát szolgáltatja a *λυκανθρωπία* gondolatja, mely ezzel a kultushelylyel a legkésőbb időkg szövetkezve maradt. Azt regélték, hogy már Lykaon farkassá változott át, mert Zeus Lykaios oltárán embert áldozott fel, vagy gyermekeivel együtt azzá lett, miután emberhúst tállalt az őt meglátogató Zeus elé. És Pausanias szerint (8, 2, 6.) folytatólag is, Lykaon esete után is egy valaki mindenkor emberből farkassá lesz a Zeus Lykaiosnak végzett áldozás alkalmából.²⁾ A sokfélekép ide-oda magyarázott hitnek igaz értelmét meg fogjuk találni, ha első sorban a totemizmus ama formájára gondolunk, melyet Wundt geniessender Totemismus-nak nevez. Az arkádiai mondák abba az őskorba vezetnek bennünket vissza, a mikor, ha nem magát a szent állatot, hát helyetteseként egy embert (többnyire gyermeket) áldoztak fel, kit azután a szent állat nevével láttak el, mert azzal egynek is tartottak, s a kinek egyszersmind áldozati húsából ettek. Nincs ugyan ránk hagyományozva, hogy Zeus Lykaios kultuszában *λύκος*-nak hívták azt a Pausaniastól említett «egy valakit», a ki az áldozásnál mindenkor farkassá lesz; de a többi mysteriumok hasonló elnevezései alapján, melyek ugyancsak a változatos minőségű és szerepű kultusz-személyekre vonatkoznak, a dionysosi vallás körében szereplő *βόες*, *ἴπποι* és *ἔριφοι*, a brauroni Artemist szolgáló *ἄρκτοι*, az amyklaii Demeter papnői: a *πῶλοι*, s az ephesosi Poseidon áldozatánál segédkező fiúk: a *ταῦροι* analógiája szerint a következtetést biztosra megtehetjük.³⁾ A sacralis

¹⁾ Szándékomban ezt a középgörögországi farkas-kultuszt egy külön dolgozatban tárgyalni.

²⁾ Λέγουσι γὰρ δὴ ὡς Λυκάωνος ὕστερον αἰεὶ τις ἐξ ἀνθρώπου λύκος γίνοιτο ἐπὶ τῆ θυσίᾳ τοῦ Λυκαίου Διός. A lykanthropikus hiedelemnek ez a része a fontos, mert ennek van nyilvánvaló kapcsolata a kultusszal. A mit Pausanias folytatólag mond, az a lélekvándorlás hitét illeti: a farkassá változás nem az egész életre szól, mert kilencz év multán megint emberré lesz a farkas, ha időközben emberhústól tartózkodott. Zeus Lykaios és az egész lykanthropia kérdésére nézve l. Keller id. m. 164. s k. lk., a hol Hertz munkáját is felhasználja: Der Werwolf, Stuttgart, 1862. Újabb mű Roscheré: Kynanthropie, Abh. der phil.-hist. Cl. d. sächs. Ges. d. Wiss. 17. (96.) III.

³⁾ Keller id. h. helytelenül gondolja, hogy az a pausaniasi «egy

Λυκοῦργος (*Λυκό-εργος*)-név is ide utal; a papot jelenti a farkas-vallás körében, a ki a farkast vagy az azzal azonosított és az után elnevezett embert feláldozza (v. ö. a hasonló módon képezett és hasonló értelmű sacrális neveket és epiklesiseket: *λυκοκτόνος*, *αἰγοβόλος*, *βουφόνος*, *βουτόπος* stb.). S az «élvező» totemizmus gondolkörében már most természetes: a ki csak az áldozat húsból eszik, az maga is azzá lesz, a kit az áldozat képvisel. Zeus Lykaios eredeti vallásában tulajdonkép nemcsak a maszkozott áldozat, hanem az egész kultuszgyülekezet farkassá lett az áldozás által. Ezt az eredeti felfogást azután a későbbi gondolkodás akként módosítja a maga racionalizáló modorában, hogy Zeus büntetésből mindenkit farkassá változtat át, a ki a neki szentelt helyen emberhúst eszik. A lykanthropiának ez utóbbi gondolatát már Platon is ismeri (Pol. 8, 565. E.).

valaki» maga az áldozó pap. Cook i. m. 137. l. helyesen állapítja meg Plut. Quæst. Gr. 39. alapján, hogy az ἔλαφος név is szokásos kultusz név volt Zeus Lykaios vallásának körében. Plutarchos t. i. azt mondja, hogy ἔλαφος-nak hívták azt, a ki az isten belső szentélyébe (az ἔβατον-ba vagy σέκιωμα-ba) be merészelt menni, abba a félelmes helyiségbe, melyről azt regélték, hogy ott senkinek és semminek sincsen árnyéka, azaz mindenki és minden a halál prédája lesz. De azt hiszem, hogy ez az ἔλαφος név még sem jelenti a kultuszszemélyzet vagy áldozat eredeti nevét, mert oly vallásban, minő a Zeus Lykaiosé volt, első sorban az isteni külsővel és jelleggel akarnak a hívők egyformákká lenni (s a lykanthropia hite tényleg ebbe az irányba mutat), s a mellett nagyon kétségesnek tartom, hogy szarvasnak, illetőleg szarvasként maszkozott embernek áldozása csakugyan szokásos volt-e a Zeus Lykaios kultuszában, a hogy ezt Cook egy mykenei gemmának idevonása által hiszi. Mert az a mykenei gemma (a British Museumban, úgy látszik, nem ismeretes helyről: fekvő szarvas erősen hátra hajlított emberi lábakkal) bizonyynyal nem hozható semmi kapcsolatba a Plutarchos említette ἔλαφος-szal. Hogy is kerülne az arkádiái hegyek közt elszigetelt farkas-kultusz a mykenei kultúra körébe? Inkább azt gondolom, hogy az ἔλαφος név a lykaioni Zeus-mysterium egy későbbi korszakába tartozik, a mikor — tán egyéb állatnevekkel együtt — az ἔλαφοι is szerepeltek ott a fokozatonként elkülönülő mysterium-tagok elnevezésére. Legalább Plutarchos szavai: καὶ γὰρ ἔλαφος ὁ ἐμβὰς καλεῖται, könnyen arra a gondolatra hozzák az embert, hogy tulajdonkép a mysterium kötelékébe belépő egyéneket, az első gradus tagjait hívták ἔλαφοι-nak, a mit azután a babonás közbeszéd a félelmes abatonba való belépésre és az üldözöttnek menekülésére magyarázott. Az ἔλαφος-nak, a κατ' ἐξοχὴν menekülő állatnak ezt a racionalizáló értelmezését Plutarchosnak elbeszélése is elárulja. Fokozatokat jelentő különböző állatneveket a Mithras-kultuszban is találunk (Porphyr. de abst. 4, 16, a hol: λέοντες [λέαιναι], κόρακες, ἀετοὶ és ἑρκακίς-ről van szó. V. ö. Gruppe id. m. 1598. l.).

Az arkádiai Lykaion-hegyén dívó farkas-kultusból következtetést vonhatunk, hogy a krétai Aigaionok kecske-kultuszában valamikor mi ment végbe. A részleteket érintő analógiák sem hiányoznak. Zeust 'Υνναριεύς-nek is hívták, 'Υννάριον-hegyéről; ὕννις v. ὕννη pedig a vadkecskét jelenti (Hesych. glossák). A kecske-hegy Zeus 'Υνναριεύς-e ilykép egészen a farkas-hegy Zeus Lykaios mellé sorakozik.¹⁾ Azután Zeust az αἰγοφάγος epiklesis is megillette (etym. magn., Nik. fr. 99.), s hogy e jámbor melléknév mögött esetleg mi rejlik, azt Dionysos αἰγοβόλος potniai (boiotiai) kultuszlegendájából következtethetjük, a mely szerint kezdetben emberáldozatot mutattak be az istennek, s azt a szokást utóbb maga az istenség változtatta át kecske-áldozattá (Paus. 9, 8, 1.). Tehát eredetileg Zeus aigophagos is olyan emberhúst megkívánó állatszörnyeteg lehetett, minő Dionysos aigobolos volt, s a minőnek Zeus Lykaiost megismertük. S csakugyan a krétai Lyktosról, a Zeus-kultusznak tán legősibb helyéről, melynek egyik barlangjában rejtette el Hesiodos szerint (theog. 468. s köv. s.) Rhea a gyermekét, azt halljuk, hogy ott Zeust valamikor emberáldozatokkal tisztelték. (Klem. Alex. Protrept. 3, 6.)²⁾

Az isteneknek vagy herosoknak állatoktól történő felnevelése a görög mythológiának egyik állandó motivuma, s ha nem is kivétel nélkül, bizonyos esetekben bizonyára úgy értelmezendő, a hogy ezt Zeus Κρηταγενής-nél tettük. Külömben a totemizmus szempontjából nagyon figyelemreméltó az a körülmény, hogy igen sokszor mythikus állam- vagy városalapítók szerepelnek az efféle mondák középponti személyeinek. Azt jelenti ez a mi értelmezésünk szerint, hogy az a genealogiai törekvés, mely az együtt élő emberek körében a leszármazás sorrendjét kívánta megállapítani, végül is az idők kezdetére nézve egy totemisztikus hagyományra bukkan, hol az ősókként tisztelt isteneket, herosokat vagy ezek emberi képviselőit állatnumenekkel találta szövetkezésben.³⁾ Így kerülnek azután magok ezek az állatnumenek is a genealogiai sorozatba, a hogy ezt az arkádiai Lykaionnál, a mythikus királynál és városalapítónál kétséget kizáróan megállapítottuk. Ha

¹⁾ A Parnassos is farkas-hegy volt; oda tartozott Zeus és Apollon Lykoreios tisztelete.

²⁾ Csak a véletlen találkozás példajaként említem fel, hogy a kecske-kultusz az arkádiai Lykaionon sem volt ismeretlen: Pan Lykaios ennek a bizonyítéka.

³⁾ Az itt feltett fejlődésmentet állapítja meg Cook is tanulmányának eredményeképp: In brief, the Animal-worship of the Mycenaean age must be considered intermediate between Totemism and Anthropomorphism stb. (159. l.)

további példák után keresünk, nem is kell Krétától, sőt még a krétai kecskétől sem távoznunk. A krétai Elyros városának pénzei pasengkecskét tüntetik fel (Keller, id. m. 39. l.), s Delphoiban egy testvérpárt szoptató érzekeske volt felállítva, melyet az istennek az elyrosbeliek küldöttek annak emlékére, hogy Phylakidest és Philandrost (tán helyesebben Phylandrost, a phylek patronusát, mint egy varia lectio mondja), nyilván városuk alapítóit, Akakallisnek gyermekeit csecsemő korukban kecske táplálta (Paus. 10, 16, 3.). Egyébként Akakallis nemcsak Elyrosnak, hanem egyszersmind a szintén krétai Kydoniának, sőt a kis-ázsiai Miletosnak is az ősanja, mert e városok alapítóit is Akakallis gyermekeinek tartották a kitevés és állatdajkálás hasonló motivumai között. Kydoniából származó pénzek «Kydon» felírással nőstény kutyától vagy farkastól szoptatott gyermeket mutatnak be (l. a Kydon-czikket a Roscher Lex.-ben); Miletosról meg azt regélték, hogy kitevése után atyjának, Apollonnak, utasítására nőstény-farkasok szoptatták felváltva (Anton. Lib. 30.). Kinek ne jutna itt azonnal eszébe — Phylakides és Phylandros mondájával kapcsolatban — a Rómát alapító testvérpár, Romulus és Remus. Csupa olyan mondák, melyeknek tán vallástörténeti szempontból nem egyforma a jelentőségük, mert a már egyszer meglévő mondai motivumot a költői képzelődés szeszélyesen formálja és változtatja, de a melyek mindazonáltal a magok lényegében egyetlen vallástörténeti tényre, a totemizmusra, vezetendők vissza. Akakallis Minosnak leánya volt, s Minos később még foglalkoztatni fog bennünket Zeus-szel kapcsolatban.

Az állam- és városalapítók állatdajkálásával párhuzamosan halad a görög mondavilágnak az a motívuma, mely szerint a város- vagy államalapítás *állatok vezetése alatt* történik. Rendkívül gyakran visszatérő mythologiai gondolat ez, úgy hogy érdemes volna akár külön tanulmány tárgyává megtenni. Magyarozatául csak azt mondhatom, a mit már elmondtam: kezdetleges állatkultuszok emlékének belevonása ez a genealogiai történetmagyarázás keretei közé, a mi által az őseiket illető állatsymbolumokról és nevekről, a címér-, érem-, pajzsállatokról akartak magoknak az emberek számot adni. Tudvalévő, hogy Kadmost egy tehén vezeti ahhoz a helyhez, a hol azután Thebait alapítja. Nehezen egyszerű etymologizáló monda ez, a hogy Crusius hiszi (Roscher Lex., Kadmos-czikk 887. l.), a *Θῆβαι Βοιωτία* megmagyarázására; s a mellett a kérdés még mindig fennáll, honnan kapta, s nem vallási okokból kapta-e *Βοιωτία* a nevét? Nem akarom kétleni: másodrendű etymologizálás és neves irodalmi példák után induló másolás is jelentékeny szerepet játszhatik itt is, egyebütt is a mythologiai költészetben; az egyes esetek kritikai szétválasztása és meghatározása jelen esetben nem a feladatom. Azt akarom csak ki-

emelni, hogy szünetlenül visszatérő mythologiai alapvonásokat felületes nyelvészkedésre vagy irodalmi ismeretre nem lehet hiány nélkül redukálni; itt etymologizálás és utánzás egyaránt csak akkor válik lehetőségessé, ha már egyszer a monda keletkezéséhez szükséges alapokok adva vannak.

A deukalioni özönvíz elől menekülő állatok vezetése alatt (*ὕπὸ ἡγεμόσι τῆς πορείας τοῖς θηρίοις*), a farkasok vonításától útbaigazítva (*λύκων ὠρυγαῖς*) jutnak el a Parnassos egy magaslatára, a hol Lykoreiát alapítják (Paus. 10, 6, 2.). Az *ὠρυγή* mindenestre gyermekes etymologizálás; de a Lykoreia névnek előbb kellett meglennie, mint az egész magyarázási kísérletnek, s hogy az efféle nevek kultusz-tényekben gyökerezők (Zeus Lykoreiosról és Apollon Lykoreiosról is tudunk), azt az arkádiai Lykaion mutatta meg, mert itt a farkas képzetét s mindama vallási tényeket, melyek annak következményei voltak, csak nyelvészkedő apáink naivitása vezethette vissza az indogermán luk-tó félreértésére (így még Keller is id. h.). Artemis *διὰ κυνὸς* vezette az iónok gyarmatosítását (Libanios, 234. Reiske), s ha a kutya tán csak mint vadásznőt illette is meg, maga az állat-vezetés más eszmekörbe tartozik. Apollon, a *κατ' ἐξοχὴν* város- és gyarmatalapító, a legkülömbözőbb állati formákban tesz e hivatásának eleget: több alapítási mondában mint holló jelenik meg, a peloponnesosi telepek és az onnan kiinduló gyarmatosítások nagy istene, a *Κάρωνιος* meg, a hogy már e melléknév elárulja, a kosnak képét hordta magán (*κάρνος* = kos; az egész felfogásra nézve 1. Gruppe id. m. 1231.). Krétában egy bikaalakú *μετοικιστῆς*-ről hallunk,¹⁾ Ilios városának alapításánál meg — a thebaii tehénhez hasonlóan — szintén tehén jelöli ki Ilos számára a letelepedés helyét. Végül a későbbi makedon királyok székhelyét, Edessát, a peloponnesosi Argosból jövő Karanos egy kecskenyáj vezetése alatt találja meg és foglalja el (Justinus, 7, 1, 7.), mint a hogy magának az argosi királyságnak a sorsát is egy bikának és egy véletlenül feltűnő farkasnak küzdelme dönti el (Paus. 2, 19, 3.). Argos a győztes farkasnak képét azontúl pénzein hordozta, s «a hálából Aigainak elnevezett» Edessa hasonlóképp egy vagy két kecskebakot tüntet fel az érmeken. Justinus megjegyzi még, hogy Karanos kivonuló hadseregének jelvényei elé mindenkor azokat a kecskéket is kiterelte, melyek néki az uralmat megszerezték. A tények nyelvén beszélve: az edessabeliek hadi jelvényeiken és tárgyaikon szintén a kecske képét viselték.

¹⁾ Bachmann Anecd. Græca I. 344, 16: 'Αδιδούριος ταύρος' ὁ ἦλιος ὑπὸ τῶν Κρήτων οὕτως λέγεται. Φασὶ γὰρ τὴν πόλιν μετοικίζοντα ταύρω μετεικασθέντά προηγέσθαι. Photiosban ἦλιος helyett Apollont olvasunk.

Az itt kifejtett egész eszmekör annak bizonyítására szolgál, hogy a gyermek-Zeus krétai mondájánál nem érhetjük be a felszínes természetmagyarázattal. Ha annak az üres symbolismusnak igaza volna, a mely a kecskében csak az égi tüneményeknek, a felhőnek és az esőnek képviselőjét látja (Preller, Gruppe), akkor — feltéve, hogy a görögök kannibál őseit efféle abstract költészetre berendezetteknek tartjuk — még mindig nem értenők meg, hogy honnan származik az eleven kecskéhez, s ennek egyes részeihez, különösen a szarvához fűzött érdek és babona, mint ezt a kecskekép numizmatikus felhasználása és a *κέρας Ἀμαλθείας* elárulják; még mindig nem tudnók megmagyarázni a krétai Ida-hegy Zeusének és az arkádiai Zeus Lykaiosnak hasonlóságát; még mindig kérdés tárgya volna, hogy Zeusnek és a kecskének viszonyát miért öltözteti a monda az állat-dajkálás motívumába, tehát ugyanabba, a melyben az első állam- és városalapítók az állatkultusszal kapcsolatba lépnek? Az isten és állat összeköttetésének közvetlenebbnek, igazabbnak kellett lennie, s csak így nyernek értelmet azok a történeti kapcsolatok is, melyek a szárazföldi Görögország egynemely részét a krétai Zeus-kultuszhoz fűzik. Ép úgy mint Krétában, az achajai Aigionban is, annak idején az acháji szövetség fővárosában, a Zeus-tisztelet egy jelentékeny helyén, hol az istent a Soter és Homagyrios melléknevein imádták, eleven hit tárgya volt, hogy az istenek atyja nálók született és nálók nevelte őt fel a kecske. A monda nyilván krétai, az a vidék egyéb krétai befolyást is mutat; de helynévvel és kultusszal egybekapcsolt efféle mondai megegyezéseket tán megfelelőbben vezetünk vissza tényleges kultusz-szokások és -képzetek kölcsönhatására, mint semmit jelentő természet-speculatióra.

Amaltheia helyett *Adrasteiával* is találkozunk, mint a krétai Zeus dajkájával. Ez ősi hagyományon alapulhat; Adrasteia már Euripidesnél Zeus leányaként szerepel (Rhes. 342.), s krétai pénzekben a Zeus vallásához tartozó Minotauros kezében látjuk azokat a golyókat, melyeket rhodosi Apollonios szerint (3, 135. köv.) Adrasteia ajándékozott Zeusnek. Ez több, mint mythologia, ez kultusztárgyakban kifejezett összetartozás. Az istennő neve a Peloponnesosba utal. Itt ugyan kultusza teljesen kipusztult, ha csak a *πῆρῃ Ἀδράστεια* nem emlékeztet arra (Paus. 2, 15, 3.). De viszont a tőle el nem választható Adrastost, Sekyon urát, *τραγικοὶ χοροὶ*-jal ünnepelték városának lakói (Her. 5, 67.). Itt a *τραγικοὶ χοροὶ*-t a kecske-chorus és nem a tragikus kar értelmében vagyok hajlandó venni. A néven kívül az istennek és istennőnek alaptermészete is egy lehetett valamikor. Adraostóról nyilvánvaló, hogy a sötét alvilági hatalmakkal kapcsolatos heros; a chthonikus Dionysosra emlékeztet, kinek kultuszával is érintkezik, s

eredetileg tán a kecske-külsőt is közösen bírta vele.¹⁾ Adrasteiánál meg szintén sohasem felejtették, hogy tulajdonképen a kérlelhetetlen végzetnek, a halálnak istennője. Már most Adrastos is, s tiszteletének helye Sekyon is, tüntet fel némi viszonyosságot Krétával és az ottani Zeuskultusszal. Adrastos atyja Talaos; Zeust pedig a *Talaiós* v. *Tallaíos* melléknévvvel ismerték Krétában, s róla nevezték el ép az Ida-hegységnek egyik folytatását; különben Talaos vagy összevonva Talos, mint mondai alak is Krétába tartozik (I. Gruppe 249, 12.). A mi meg Sekyont illeti, mely pénzein a Chimaira képét viselte, melynek olympiai kincsesházában egy Amaltheia-szarv feküdt, s melyet eredetileg Aigialeiának neveztek egy népetymologizálásra könnyen alkalmat adó néven, Sekyon volt az a hely, a hol a tisztulást kereső Apollont és Artemist egy ijesztő kép (*δειμα*) lepte meg — Phobosnak hívták azt a vidéket a későbbi időben is — s ez okból menekült azután a testvérpár Krétába Karmanor házához, a hol a szépséges Akakallis Apollontól Phylakides és Phylandros anyja lesz. Elyros városának e kecske-herosairól beszélünk már, s nem kell sok inventió ahhoz, hogy ebben az összefüggésben a sekyni *δειμα* mivoltáról is fogalmat alkossunk. A monda értelmében nyilván valamely kecske-viziótól ijedtek meg a testvérek, a hogy ezt az anyjokról, Létóról, szóló egészen parallel monda is bizonyítja, a mely szerint t. i. a Kopais-tó környékén fekvő Ptoon onnan nyerte nevét, hogy a szülés előtt álló Létót egy vaddisznó ott rémítette meg (Gruppe, id. m. 74.). A kecskének az ijesztő képek, a félelmetes viziók, a *φάσμα*-k és *δειμα*-k körében mindenkor nagy jelentősége volt a görög képzelődés szerint (talán elegendő itt Pan váratlan megjelenéseit emlékebe hívni); s innen egyszersmind a kecskének kiváló rátermettsége, hogy képét a legrégebb időktől fogva apotropaionként használják. Jelen esetünkben a Kréta és Sekyon, az Adrastos és Zeus közti kapcsolatok történeti természetűek, s bár hogy is magyarázzuk azokat, ha mindjárt csak felületes érintkezés eredményeinek is tartjuk őket, mely két lényegben rokon istenség között ment végbe, mégis léptenyomon azt a krétai kecske-kultuszt hívják emlékünkebe, melynek legjelentősebb hagyatéka a gyermek-Zeusról szóló monda.

De a mondákon kívül és a kecskeképet feltüntető egyéb archæologiai emlékek fölött két adatnak tulajdonítok még nagy fontosságot a

¹⁾ Mint heros a csoda-lovon, Areionon, lovagol (*εἴματα λυγρὰ φέρων* ὄν Ἀρείωνι κυανοχάτρη, mint a Thebais mondotta), azon az állaton, melyet thelpusai (arkádiai) monda szerint Poseidon ἑπιπλος és Demeter Erinys állati külsőben nemzettek. A sötét ruhájú Adrastos a fekete lovon: valóságos alvilági szellem, az éj sötétében tovaszáguldó kóbor lelkek egyike, kinek természetéhez jól illenek a félelmetes kecske-külső.

valamikor bizonyynyal általános krétai kecske-kultusz bizonyítására. Az egyiket egy hesychiosi glossa; a másikat egy legújabbban talált knossosi gemma képviseli. A szótáríró szerint *ιέττας* a krétaiaknál atyákat és vadkecskéket egyformán jelentett (*ιέττας πατέρας Κρήτες ἢ τοὺς ἀγρίους τράγους*). Itt Keller magyarázatával bizonyára nem elégedhetünk meg, hogy t. i. a szó a maga alapjelentésében a kort fejezhette ki, mert hisz Hesychios általánosságban és nemcsak az öreg bakokról beszél. Ha a krétaiak atyáikat, őseiket csakugyan a nálók tisztelt paseng-kecske neve után hívták volna, ez a totemizmusnak, a leszármazás gondolatába átment állatkultusznak jó bizonyítékát szolgáltatná.¹⁾

A mi meg a legújabbban talált knossosi követ illeti, ez egy szörnyeteget, egy bikafejű, de embertestű lényt mutat be tánczolva vagy futás közben, nyilván a Minotaurost (közli Evans nyomán Drerup: *Homeros*, 89. l.; azután nagyítva: Baumgarten-Poland-Wagner: *Die hellenische Kultur*, 19. l., a kép). A kép vallási jellegét a mellékelt symbolum biztosítja: egy, oltárszarvak közé plántált ág vagy fa, a minőt pl. azon a kristálykövön is láthatunk, melyet a krétai Zeus-barlangban találtak, s melyet Mariani és Reichel után közlök (Über

vorhell. *Götterculte*, 11. l., b kép). Azonkívül a mi gemmánknak Minotaurosát egy más knossosi követen is megtaláljuk, csak hogy fekvő helyzetben, s itt egy csillagszerű tárgy van kétágú szarvára tűzve, s egy körülbelül ennek megfelelő csillagot a Zeus-barlang kristálykövén is látunk (Drerupnál id. h. lásd a c képet).²⁾ A csillag a Minotauros fején rögtön az Asterion vagy Asterios nevet hívja emléinkbe, Minotaurosnak

¹⁾ Ne felejtjük, hogy az elyrosiak *Phyl-andros*át kecske szoptatta.

²⁾ Úgy látszik, a Rossbach után fönn kiadott krétai szerpentinén is, az ágaskodó kecske-szörnyeteggel, csillagot láthatunk. L. Cook id. m. 150.

a melléknevét, melyhez a *Zeus ἀστέριος* kultuszával való kapcsolata által jutott. Minotaurus különben is a monda sokszoros szálaival van Zeus vallásához fűzve, s gemmáinkat más okokból is joggal oszthatjuk be az annak őstörténetét magyarázó bizonyságok közé. Minotaurus Pasiphaének, Minos feleségének, a magát daidalosi művészettel tehéni külsőbe átöltöztető királynőnek és a Poseidontól küldött bikának gyermeke, s ez a tengerből előbukkanó bika dönti el — egy már előttünk ismeretes motivum alapján — Minos krétai uralmának kérdését. Viszont maga Minos, a ki még hatalmasabb király, városalapító és törvényhozó, mint az arkádiai Lykaon, Zeusnek és Európának fia, vagy közelebbi meghatározással Asteriosé (l. Zeus Asterios), kinek Zeus Európát átengedi. Zeus maga meg bika alakjában hozza Európát a föníciai partokról Krétába. Ebben az egész mondai szövedékben, mely a Minotaurust, Minost és Zeust egymáshoz viszonyítja és egymással magyarázza, mint látjuk, csupán egyetlen alak a lényeges: a *bika* alakja. Semmi kétség, Minos eredetében egy a Poseidontól küldött bikával és a Minotaurus-szal (l. Roscher, Selene und Verw. 136. l.); ez utóbbi név tulajdonkép nem is egyéb, mint az idegen szónak görög fordítással vagy magyarázással való megtoldása. A mi meg Zeust illeti, rá vonatkozólag csak megismételhetjük azt, a mit az Amaltheiához való viszonyánál már mondtunk: Zeus itt is egy eredeti állatkultuszszal lépett kapcsolatba, a krétai őslakóktól tisztelt bikaéval, mint a hogy másutt a kecske volt az érintkezés alapjául szolgáló totem. A különbség csak az, hogy e kapcsolat eredményeit a bika-kultusz világosabban és maradandóbban hagyta hátra, mint vetélytársa; az Európa-mondában Zeus maga is bika alakjában tűnik fel és itt az állat-isten elkallódott neve helyett szerepelő Amaltheiával vagy Adrasteiával szemben fönnmaradt a bika-isten eredeti neve a Minos szóban.

A Minos városából, Knossosból, származó gemma e két állatkultuszt Zeus vallásának körén belül egymással szövetkezésben mutatja be. A bika szarván ott van a *kecske feje*. Efféle szörnyeteget, mely felső részében bika és kecske, alsó részében ember, már előbb is szóba hoztunk ugyancsak egy krétai serpentin vagy zöld porphyralakjaként.¹⁾ Önkénytelenül is az a gondolata támad itt az embernek, a

¹⁾ Milchhöfer id. m. 78. l. helytelenül beszél itt két bikáról; az egyik «bika»: kecske. Cook id. h. úgy értelmezi a felső test kettősségét, hogy a rajzoló tulajdonképen két alakot akart feltüntetni, de helyszűke miatt összevonta az alsó testet. Ép oly hihetetlen, mint Milchhöfernek fönt ismertetendő nézete. Itt említem fel, hogy a képhez mellékelte kis pajzs-symbolumot Cook (131. l.) úgy magyarázza, hogy Zeus vallásának tán-

mykenei művészetnek e több állatból összetett alakjait látva és a monda hasonló hybridjeire gondolva, pl. a Chimairára, melyet a szabad képzelődés műveként egyáltalán nem lehet megérteni, hogy különböző állatkultuszok szövetkezése, kiegyenlítése és e folyamat heraldikai megörökítése szolgál a görög monda ez egész tüneményének alapjául. A Chimairának efféle értelmezését egy ethnographus már régesrég megadta, ha jól emlékezem, a XVIII. századbeli Lafitau: s azt mindenkép megfelelőbbnek gondolom, mint Milehhöfer külszerű magyarázatát (ő maga «mechanikust» mond), mely szerint egymás mögött elképzelt, de rossz távlattal megrajzolt állatok összeolvadásából keletkeztek volna a kérdéses szörnyetegek (82. l. ép a Chimairát magyarázva: menschliche und thierische Körper nur infolge perspectivischer (projicirender) Kreuzung und Ueberschneidung zusammengewachsen). A különböző állatkultuszok esetleg különböző, egymással vetélkedő szomszéd népek és törzsek intézményeit alkották, s így az utólagos kibékülés és a közös symbolumban való megállapodás az immár közös vallás körén belül tán azon heves harcok emlékét is őrizi, melyeket azok az ősemberek, mint más-más totemizmus képviselői egymás ellen folytattak. Egy Mykenéből származó intaglio egy bika- (és nem oroszlán-) szörnyeteg küzdelmét tünteti fel egy földre terített kecskefejű lénynyel, melynek

alsó végtagjait (a képen csak a feje van megrajzolva) nyilván szintén emberinek kell elképzelnünk, mint azt a bikánál látjuk (v. ö. Cook id. m. 120.). Sőt mintha itt a monda sem felejtett volna teljesen. Állatoknak, illetőleg állatnevet viselő herosoknak vagy bizonyos állatokkal szoros kapcsolatban levő isteneknek szembeállítására, küzdelme állam- vagy dynastia-alapításnak magyarázatául és genealogikus feltevéseknek megokolására a görög mondáknak egy gyakran előforduló motivuma; későbbi összefüggésben e tárgyra még vissza fogunk térni.

Most csak az attikai Theseus-mondát említem fel; az Aigeidesnek, Aigeus: a «kecske-heros» fiának diadalmos küzdelmét a Minotauruszal. Az, ki a marathoni bikát is szerencsésen legyűrte, a krétai Minotaurus ellen indul, miután a tengerpart mellett Aphroditének egy kecskét akart áldozni, mely azonban áldozás közben váratlanul bakká változott át; innen az Athénben tisztelt Aphroditének Epitragia mellékeve (Plutarchos Thes. 18.). S a monda szerint Aphrodite Epitragia

---

ező Kuretes-eire gondol, kik orgiastikus táncaikat és alakoskodásaikat fegyverzetben mutatták be. De a pajzs-symbolumot sok oly helyen is megtaláljuk, a hol arra a μέμησις-re nem lehet gondolni.

meg is segítette az attikai heroszt. De mintha Kréta tényleges vallási fejlődésében a kecske-kultusz húzta volna a rövidebbet. A régi rómaiaknál a Minotauros képe hadi jelvényként szolgált, Festusnak (s. v. Minotauros) a raczionalizáló magyarázatát pompásan jellemző véleménye szerint azért, mert a hadvezérek szándékai, mint a labyrinthus, kifürkészhetetlenek. Valójában délitáliai görög gyarmatosoktól vehették át a rómaiak a bika-symbolumot, azoktól, kik bizonynyal szintén ezzel a képpel, ennek «ægise» alatt szállottak síkra, mint a hogy legalább pénzeken, melyek Krétából származnak, a Minotauros alakja elég sűrűn előfordul. A knossosi gemma ezen állati symbolumnak igen korai használata, jelentősége mellett tanuskodik, s talán még régibb emlékek mellett is azon körülmény által, hogy a Minotauros kétágú szarván feltűnik a kecskefej, az *aigis*.

(Budapest.)

(Vége köv.)

HORNYÁNSZKY GYULA.

VÁRKONYI BÁRÓ AMADE LÁSZLÓ KÖLTÉSZEHEZ.

(Vége.)

CIX. (8.)

Szerelem sohasem volt véték szivekben.
Hiv tzelja ha vagyon tiszta egységben.

1. Szeretni jó, ugyan szeretni kell! De vigyázz, hogy te is igazat lelj! Mert ritka olly szív, Ki holtig lesz hiv: Hanem tsak üdeig tart szerelme.	3. A szépség nem mindenkor állandó, Gazdagság is mint kerék forgandó: De igaz szívért, Állandó hivért Életem hiveségül ajánlom.
2. Sokat tudok én is, kik szerettek, De kevés vétékért megvettettek! Ne nézz szépségre, Vagy nagy értékre, Hanem tsak a' szokott jó erköltsre.	4. Igaz és állandó, kit gondolok! Ugyan azért holtig hozzá hajlok! Lyban erdein Parnassus hegyén Hivebbet nem tartok Nymphák helyén.
5. Igy szeretek tehát mind holtomig, Hivnek hiv maradok koporsomig! Nem kell gazdagság, Vagy más boldogság, Meg-nyugtat az hiv állandóság.	

CX. (9.)

Ha nem látni jó végét, jobb szándékát másolni,
A szerelemben is más kedvest választani.

1.
Tovább nem tűrhetem,
Azért ki hirdetem,
Nintsen rád szükségem,
Többet nem boszszontasz,
Nem kinzaszsz, nem rontaszsz!
El-hagyott
Meg-fagyot
Eddig volt hivségem!

2.
Azért ha kedvedre
Elsz és szerelmedre,
Azt bizony nem bánom!
Régi jó voltodért,
És barátságodért
Az Egek
És Mennyek,
Áldjanak, kívánom.

3.
Egy kegyelmet kérek
Kit könnyen meg-nyerek!
Feleits-el engemet;
Vess ki az eszedből,
Törölj ki szivedből
Ne mondjad,
Tagadjad,
Régi hivségemet.

4.
Mert nekem más vagyok,
Kit tisztelek nagyon,
S holtomig imádom!
Náladnál kegyesebb,
Okosabb, jelesebb
Diszesebb,
És hivebb,
Szivem annak adom.

CXI. (10.)

Felelet arra: *Tovább nem tűrhetem.*

1.
Én sem szorúltam reád,
Nem kell illy ingó nád,
Mint te. Isten hozzád:
Nem volt miért szeretnem,
Szabadságomat kötnem!
Szivemet,
Kedvemet,
Néked fel-áldoznom.

2.
Azért ha kedvemre,
És nem szerelmedre
Folytattom éltemet,
Nintsen mit bánkódnod,
Mivel azt jól tudod,
Hogy nékem
Sohasem
Kellott tsalárd szived.

3.
Azt bánom egyedül,
Hogy olykor tréfából,
Széllel tápláltalak!
Ezt nem tagadhatom:
De bátran mondhatom,
Eszemben
Szivemben
Helyedet nem tudtom.

4.
Add azért szivedet,
Szenteld hivségedet
A' kinek itéled!
Ha nálam kegyesebb,
Okosabb, jelesebb,
Jól tudom,
Eb-rudon
Ki vett az tégedet.

CXII. (11.)

A szeretet nem néz mindenkor hasonlóra,
Más is tetszik némelykor kedv-nyugtatóására.

1.
Nagy véletlen, esméretlen
Vétettem szerelmedben!
De meg-tartaszsz, meg-marasztaszsz,
Szivem! kegyelmedben,

1.
Nem tudom, jaj mind tsak félek,
Olyas gyanúsággal élek:
Szived elváltozik,
Másra vágyakozik.

2.
Zúgó szelek, lángos tűzek
Hertelen meg-szűnnek!
Bár hevesek és sebesek,
De mégis el-tűnnek!
Igy szerelmünk tüze most nagy,
De félek, hogy bizony el-fagy,
Mert ez hertelen frigy:
Alig maradhat így.

3.
Tudnod adom, nem tagadom,
Pár hozzád nem vagyok
Kegyelmeid, erdemeid
Hozzám képest nagyok!
De mint nagy fa árnyékában
Szivednek is jó voltában
Hogyha meg-nyughatom,
Szerentsémnek tartom.

6.
Arra mennék, rabbá lennék
Állandóságodért!
Minden(t) tennék el-követnék
Te kívánságodért!
De még jobb jelt nem vehetek,
Szerelemre nem léphetek,
Mert félek: tsak próbálsz,
Tőlem osztán el-válsz.

4.
Hozzád menni, veled lenni
Mindenkor kész volnék,
Titkaimról, dolgaimról
Tiszta szívvel szólnék!
De nem tudhatom órámat,
Mikor tehetem próbámat,
Mutass azért útat
Melly hozzád jól mutat.

5.
Adhatz helyet, nyuithatsz jelet,
Irva ha köszönteszsz
Rám szegényre, jövevényre
Kivánt irat önteszsz!
Melly úgy essék bizonyoson,
Mint ha ketten magánoson,
Rejtett helyben volnánk,
'S titkainkról szólnánk.

CXIII. (12.)

A mit titkolni kell: kukuk annak neve
Szerelmes sziveknél ez egy titkos ige.

1.
Nints neve, kit én szerettem: ku ku!
Azért is felelj helyettem, ku ku!
Nem mondom azért titkolom,
Te szólaszsz, én tsak gondolom:
Ku ku ku ku ku ku!

2.
Mennyit én epedtem, tudod ku ku!
Sok üdeje, nem tagadod ku ku!
De tsak lehetlenségért,
Fény helyett tsupá árnyékért
Ku ku ku ku ku ku!

5.
Végtére már kérdezlek, ku ku,
Más helyett téged nevezlek ku ku
Hogy ha meg-tsal régi hivem,
Téged meg-átkoz én szívem,
Ku ku ku ku ku ku!

3.
Még ugyan tovább szenvedjek ku ku,
'S azért tovább gyötrődjek ku ku,
De miért biszatz engemet,
'S nem szánod szegény szívemet
Ku ku ku ku ku ku!

4.
Végre hát így jár szerelem, ku ku,
Méz méreggel szív gyötrolelem, ku ku,
Fogadom biztatásidat,
Telesítsd fogadásidat
Ku ku ku ku ku ku!

CXIV. (13.)

Bár lehessen egy üdeig szerelmet titkolni,
Ki ne üssön, oly titokban nem lehet tartani.

1.
Eddig titkoltam, noha kinlodtam!
Érted gyakrabban, de tsak magamban
Szenvedtem
Ki jelenteni szívemnek titkát
Tsak hozzád vágyódó tzeljút
Nem mertem!
Féltem valóban hogy lesz híjában
Ha hívségemet, hozzád kedvemet
Én ki-jelentem
Vagy meg-beszéllem,
Megítéltetem, azt véltem.
2.
De már sebemet, bajos éltemet
Nem viselhetem, nem szenvedhetem,
Jól érzem;
Tsak arra intlek, minthogy szeretlek,
Hogy hozzám hívégy, rólam példát végy,
Azt kérem;
Ha tetszik szívem, légy tehát hívem!
Hittel petsétem, míg lesz élttem,
Hívé leszek hozzád,
Mint igaz szolgád
Tsak ne mint árvád gyótrórdjem.
3.
Mi hasznod benne, szíved mit tenne,
Ha nem szeretnél, idegenkednél
Ezekben;
Ugyan meg vethetsz, idegen lehetsz,
Utóbban látod és tapasztalod
Éltedben!
Ki úgy szeretne, szívből kedvelne
Olyat nem találsz, míg magadban szálsz
Jól vigyázz azért,
Aranyot rézért
Ne adj rosszszabbért tserében.

CXV. (14.)

Kinlódni is öröm, hol van viszont szeretet:
Kedves a' fájdalom, ha lát igaz hívséget.

1.
Szívem, fájdalma, test aggodalma,
Elmém ártalma, élttem siralma
Szegénynek!
Te vagy egyedül, kihez meg nem hílv
Lángot vert szívem, de marad hívé
Éltednek!
Vele parantsolj, kedvedhez kaptsolj!
Szíved szándékát, hívé ajándékát
Bár mint ohajtja,
De nem várhatja
Ótet meg-gyózó szívednek.
2.
Ah melly bolondság, szívbéli fogság,
Hol állandóság, nintsen ott rabság,
Meg-látszik!
Mi hasznod benne, ki nints szívedbe,
Annak zárása, a' kinek mássa
Nem tetszik!
De! jaj kell túrés, szükség, szenvedés,
Mert fulánkokkal; sok zugásokkal
Van meg-engedve
Az ingynek kedve,
Az édes lépet hol metszik.
3.
Már tsak túréssel, kételkedéssel,
Bár szenvedéssel, de kedvezéssel
Szenvedek!
És ha kinjaim, kinos gondjaim
Kedvedre vannak, néked szolgálnak,
Örvendek!
Ugy kedvem tellik, ha fel-nevelik
Fohászzkodásim, szívészakadásim
Öröm voltodat,
Gondolatodat:
Azzal kedvedre élhetek.
4.
Velem rendelni, és parantsolni,
Engem kinezni, avagy meg-szánni
Szabad légy!
Minden dolgomból, akaratomból
Tennen magadnak, akaratodnak
Kedvet tégy!
Kedvedben kedvem, bajod sérelmem,
Búmat nem szánom, bajodat bánom,
Tsak én kedvemért,
Sok gyótrelmimért
Hasonló szívével hozzám légy.

CXVI. (15.)

Mind addig türéssel áldozik szeretet,
Még lát kedvesében hív hajlandó kedvet.

1.
Sokat bár szenvedek,
Egyet tsak szeretek!
Erette minden gyötrelmeket
Fel-válok ezer sebeket,
Ámbár meg-kell halmom is.

2.
Mert kegyes szerelme,
'S nem elmém gyötrelme!
Hanem kívánt vigasztalása,
'S mint égből szálló áldása,
És gyönyörködése.

3.
Ezt szívemben vettem,
Szerelmemben tettem,
Ennek tiszta hív éltemet
Fel-áldván tartom személyemet,
Igaz hívségemet.

4.
Tűzből előbb lézen viz,
Vizből viszont lángos tűz,
Hogysem személyétül hitemet
Meg-vonjam, 's hitetlenségemet
Ellene mutassam.

5.
Ez az én főbb kintsem,
E' kívül más nintsen,
Kit én humorom szenvedhessen,
Hajlékában szívem vehessen,
'S hiven szerethessen.

6.
Ah azért kegyes szív!
Ne vess-meg, de légy hív,
'Tekénts szívemnek vér tsepeit,
Érted szemeim folyó könnyeit,
Szánj, szeress és légy hív.

CXVII. (16.)

Ki sokakhoz tsapja a' szerelmes levét,
Azon hasznát veszi, hogy nem talál hivet.

1.
Nem, nem lesz többször hived,
Ki volt holtig hibátlan!
Add már másnak színes szived,
Már vagy hozzám szólatlan!
Tsak tsak lessék,
Mások messék
Sebeit: áthatatlan!

2.
Bátor légyen mások kedve
Te kedvednek kedvesebb!
Bátor légyen mások szive
Te szivednek szivesebb!
Bár sajnálom,
Bár fájjalom!
Nem irigylem, nem bánom!

3.
Légyen vége, végső ige
Isten veled: bútszóm!
Már nem szólok, 's már halgatok
Más hívséghez útaozom!
Még meg látod,
Szememre hányod:
Bánom, így kell változnom.

CXVIII. (17.)

Senki sints világon, kiben holtig bátran
Bizhasson a' szeretet, 's változást ne várjon!

1.
Ifjuságodban, vigságodban
Valaki bizakodol!
Tsak ingadozó, hajladozó
Nád szálhoz ragaszkodol!
Melly el-törik, 's annak örülni,
Olyan mint rossz hajóban ülni,
Vagy sikamló jégre kerülni,
'S azok miatt vízben merülni.

2.
Hasonló dolog; ki mosolyog,
'S ebből szerelemben száll!
Mert mint fa-levél, ha fújja szél,
Lebeg, 's egy helyhez nem áll:
Így a' szerelmet ha vizsgálom,
Buboréknak lenni próbálom,
'S olly prédának, kit hoz az álom,
Kihez kapván, már nem találom.

3.
A ki szerelmes, már gyötrelmes!
Bár tagadja is, de tűz,
Mint a' fű között el-röjtözött
Lappangva járkáló fűr!
Mert mint fürnek ölyv ellensége,
Szerelmesnek szerelmessége,
Kitől égvén, nints békessége,
Kivált szives ha kedvessége.

4.
A madarat lép, de szivet szép
Beszéd szokta meg-tsalni;
Hogyha nem vagy vak, esmérkedj tsak,
Maid fogod tapasztalni;
De az igaz: jobb árván élned,
Mint szerelmem kinját szemlélned,
Mert ha rá jutsz, nints jót remélned,
Szerelemtől illik hát félned.

5.
Tört szívnek vetni, 's ki nevetni,
Igaz ugyan, nem nehéz;
Leg-inkább annak, kinél vannak
Édes szavak mint az méz;
De mint sebes vad vadásztól fél,
Meg-rettenti szegényt minden szél,
Igy szívem is már tsak félve él,
Mert a' mézben mérget lenni vél.

6.
Zavaros vízben, sürti mézben
Kezed ha érní talál,
Maid tapasztalod, bár le-nyalod,
Nem vagy tiszta, mint valál,
Igy a ki nagy szeretetet vett,
Mindjárt talál szivén olly hevet,
Hogy hamar nyuit szerelmes nev,
Ha tsak Venus kedvére nevét.

7.
Noha szeretni, frigyét vetni,
Volna nálam is kedves,
De szerelemben, 's gyötrelemben
Sok szem könyvektől nedves;
Tapasztaltam már emésztetni,
Nem kívánok törben vettetni,
Mert szeretni, 's nem szerettetni,
Nehezebb mint el-temettetni.

CXIX. (18.)

Egyszer meg-tsalatni az hitelenségűt,
Elég: de ki okos, távozik olly szivűt.

1.
Inkább boszszont hamissággal,
Mintsem szomorítana!
Ha meg-vetem barátságod,
Tsak te magad vagy oka!
Magad vétkét ne kend reám,
Ne is véld, hogy magadkint
Más szivével tzimborálván,
Nekem tsak mutogatzz szint.

2.
Jut-e most is jól eszedben
A mit nékem mondottál!
Az hely, mellyen hivségemre
Esküvéssel állottál!
Én ugyan nem felelhetem,
Meg nem tartott hitedet,
A' mellyből is észre vettem
Tekéltlenségedet.

3.
Egyszer ugyan meg-győzhetőtl,
Nagy vitézi ditsőség!
Sok szép szóval hitegettél,
Illet hozzám kegyesség!
Mellyből akkor a mit vettél,
Tied légyen most is bár,
Mászor jégre ha vezetnél,
Bolond volnék akkor már.

4.
Isten hozzád! élj kedvedre
Azzal, kinek hive vagy!
De vedd azt is jól eszedben,
Hogy az Ég hatalma nagy
Az hamisság enged ollyhoz,
De végtére bosszút áll,
Szánja vétkét ámbár akkor,
Már bánatja nem használ.

CXX. (19.)

Gyarlók a' sziveknek özve szótt szerelmi,
Fel-pattannak, 's megént engednek siralmi.

1.
Bátor! hogy én hozzád hódúltam,
Mint viasz előtted el-olvadtam!
Mint olaj szívem el-égett,
Mást nem szeretett, tsak tégedet,
Del ha meg-visgálom,
Nem egyéb, tsak álom,
Meg-tsalattam.

2.
Áldott légy azért, velem így bántál.
Halálra voltomban meg-nem szántál!
Mert ezzel engem boldogítottál,
Hogy illy, hertelen tőlem el-váltál,
Áldjon meg az Isten!
Soha meg se verjen,
Hogy próbáltál.

3.
Ritka ugyan az illy igaz szív!
Ki illy tékozló légyen, és illy hiv!
Sokakat most is esmérek,
Kiket számlálni reá nem érek,
Újjal nem mutatok,
Üldözze az átok,
Szenved hiv szív.

4.
Istentelen az vak szerelem,
Ah! mért bánsz velem illy képtelen!
Olyan vagyok mint az hajó,
Kinek sem szele, sem partja jó,
Most emel Egekre
Most temet örvényre
Nem állandó.

5.
Szálj! már kérlek! az mord szivedben,
Tekétsd: ki van az kék Egekben!
Ne keverd véred annak véreben,
Kinek hiv vére van szivében!
Mert istentelenség!
Tudod: a tűz nem jég,
Vedd kedvedben.

CXXI. (20.)

Siralmi keserült, s meg-búsult egy szivnek,
Történvén halála hiv szerelmesének.

1.
Már el-húnt az én napom fénye,
Éltemnek reménye!
Szívemnek választott edénye,
És drága szekrénye!
Ki búmban víg kedvre indított,
Sebekben kegyesen gyógyított!
Már elhúnt az én napom fénye,
Éltemnek reménye.

2.
Gyötrődve töltöm életemet,
Epesztem szívemet,
Siratom régi vig kedvemmet,
Újitom sebemet,
Bánom, hogy kinokra születtem,
Magamnak nagy terhemre lettem,
El-húnt az én napom fénye,
Éltemnek reménye.

3.
Fájdalminnál még keservesebb,
Sokkal gyötrelmesebb,
Sebesült szívemnek mérgesebb,
És veszedelmesebb:
Kinoknak szenvedem az mérgét,
De soha nem érhetem végét.
Mert el-múlt az én napom fénye,
Éltemnek reménye.

4.
És mivel keserves életnél,
És számkivetésnél,
Nints bajosb szörnyű gyötrődésnél,
'S kinos emésztésnél,
Ohajtom az Clotho ollóját,
Messe-el éltem fonalát,
Mert el-tűnt az én napom fénye,
Éltemnek reménye.

134.¹⁾ (21.)

Énekel a' leány: felel a' legény.

1.

Azt hallottam szerelmesem!
 Hogy ell-akarsz hagyni.
Felel a legény: Hát tsak most tudod:
 Ez ama szép fogadásod,
 Kit ígértél tenni:
Fel. l. Hiszen jól látod,
 Oh szomorú?²⁾
 Oh szomorú gyászos napom!
 Mellyben kell
Fel. l. Mért volna szomorú?
 Engettesik kegyesemtűll
 Illy meszsze távozni!
Fel. l. Régen úgy: kellett volna lenni!

2.

Mért hitegettéll hát engem
 Alnok beszédeddell!
Fel. l. Okoss lettél volna?
 Hiszen mit égértél gyakran
 Sok esküdeseddell!
Fel. l. Egéret bolondnak eöröm?
 Hogy: engem ell akarsz venni
 Igaz hívségeddell!
Fel. l. A mit adtál! ell vettem;
 Erd be véle.
 De meg büntet még az Isten
 Illy hamis hiteddell!
Fel. l. Eb ugatás nem hallik meny-országban!

3.

Jaj bánattal tellyes fejem!
 Immár mit mívellyek?
Fel. l. Pergesd az orsótt;
 Illy nagy: szívem fájdalmában
 O jaj hová legyek!
Fel. l. Buj a ló seggébe; nem vér
 Meg az eső
 Jaj! soha sem hittem volna
 Hogy illy csúfá legyek;
Fel. l. Ell hitted már; másokon
 Kellott volna tanulnod!
 Ha! így: lett-is mind ezekért,
 Jót kívánok néked;
Fel. l. Ugyan az kell; magam is
 Azt akarom.

4.

De hiszem meg adgya Isten!
 Meg emlegetz engem;

¹⁾ A II. kötetben nem római, hanem arab számokkal vannak az egyes énekek jelölve. Az itt adott szám a kötetnek megfelelő. Később csak a szokásos «Más» választja el egymástól az egyes énekeket.

²⁾ Eddig Mészáros írása, innentől Amade saját kéziratának ide fogott 11 levelén, Amade írása.

- Fel. l.* Volna is kit? Szép virágh!
Eszedben jut még valaha,
Én igaz hívségem!
- Fel. l.* Ell-válik; hány zsákkal tellik:
Isten hozzád, most már látom!
Meg-vetettél engem;
- Fel. l.* Úgy hídgy az legénynek!
Én is tovább már te véled
Nem kívánom éltem!
- Fel. l.* Vigyen eördög: tartson pokoll.

MÁS. (22.)

Énekel az legény és felel az leány.

- 1.
- Megh változott immár szívem!
Minapi mondásom;
Felel a leány: Nem szükségh,
Viszsa húzom szavajmat
Gyönyörű virágom!
- Fel. l.* Illetlen volna az egy
Gavallérnak:
Megh botsáss kérlek ezekrűll
Kedves virágh szálom;
- Fel. l.* Semmi számvetésem véled!
Bánatimban ha! meg nem szánsz!
Talán megh kell halmom:
- Fel. l.* Kevés kárban semmi haszon.
- 2.
- Jaj ne kesergesd annyira
Szegény szolgáltskádat?
Fel. l. Nyitva az ajtó: ki mehetz!
Ne tartóztasd immár tovább
Szomorú foglyodat!
- Fel. l.* Tsak egy tzerina szállall
Sem kötöttelek megh!
Hanem inkább fordítsd hozzám!
Még egyszer ortzádat!
- Fel. l.* Inkább az pofámat!
És: mint régen: most is hozzám
Mutasd gratziádat!
- Fel. l.* Ell múlt essőnek nem kell köpenyeg:
- 3.
- Házad kórűll szomorúvan
Mint addig járkállok!
Fel. l. Mit ott találsz, kapd fel azt!
Tiéd légyen: tsabd fel azt!
Meddig kedvet én te nálad
Ujjobban talállok!
- Fel. l.* Akkor ditsekedgyél véle
Jó legény:
Szány megh azért édes szívem!
Mert majd ell ájúllok!
- Fel. l.* Édes szívem: de! nem te,
Ha! tsak úgy úgy van! kurva az anyád:
Én is mást kívánok.
- Fel. l.* Végyen eördög; tartson pokoll.

Más. (23.)

1.
Oh! én szegény bűnös lélek?
Eőrök halálának fia!
Hová legyek! oh melly félek!
Pokol bűneim dia!
Mert ezt bűnös nemcsak egyszer:
Erdemlettem söt ezerszer;
Oh jaj nékem, oh jaj nékem!
Pokol lelkeket várja.

2.
Ell indúlok, maid ell futok
Az magos havasokban!
Az hol az vadak lakása
A setét barlangokban!
Talán Istennek haragját
Ell kerüllöm igazságát
De! jaj fel talál az Isten
Rejtezzen bár pokolban;

3.
Oh én bűneim sokasága
Az életem rútsága!
Melly nagy és fizethetetlen
Én lelkem adóssága!
Mert csillagit az Egeknek
Fővény számát az fengernek!
Fellül hallatta, s előzte
Életem gonoszsága!

4.
Kihez mennyek, kihez fussok;
Nints hová folyamodnom;
Az égh, és föld gyűlöll engem!
Nintsen kihez fordulnom;
Tsak te hozzád oh Úr Isten!
Kit meg bántottam kegyetlen!
Ha te rajtam nem könyörülsz
Judással kell kinlodnom;

5.
Az föld és eörvényes vizek
Mért nem nyeltek el engem;
Fene vadak, oroszlányok;
Mért nem szagatták testem?
Mért az halál közell nem jön?
S élők közül ki nem töröll?
Midőn meg vetvén az Istent;
Vétkeztem az égh ellen!

6.
Oh! ki adgya, hogy: nagy árja
Könyveimnek indúllyon
Tsak sirásban, zokogásban
Már én életem múllyon!
Bár az szívem meg repedgyen;
Úgy fájdalmam méltán légyen:
Hogy az én üdvözétómet
Fell feszítettem újon!

7.
Kilentzven kilentz juhokat
Ell hadtad századéért!
Az egheket is ell hadtad
Szegény bűnös emberért!
Én vagyok az ell veszett Juh!
Második tékozló fiú
Oh jó Pásztor! oh jó Atyám!
Megh ne vesd hívejdet!

8.
Ne tekintsed! ne szemléllyed!
Az én gonoszságimat;
Iffúságomtól fogva tett
Eddig adósságimat;
Mert nem jöltél igazakért
Hanem minden bűnösökért!
Ha! meg botsátz! meg mutatod;
Atyaj irgalmadot.

Más. (24.)

1.
Menynek s földnek Ura!
Pokolnak rontója
Én Jézusom!
Légy kegyelmes
És ell ne vess:
Meg vallom bűneim
És minden vétkeim;
Én Jézusom!

2.
Ha pokol nem volna;
Meny országh ell múltna
Én Jézusom!
Szeretnélek;
Kedvelnélek!
Mert te tsak egyedül
Jó vagy: mindenestüll
Én Jézusom!

3.
Szeretlek tégedet
Szerettél engemet
Én Jézusom!
Te meg váltál
Értem haltál
Kinokat szenvedtél;
Kereszt fán függöttél,
Én Jézusom!

4.
Oh! melly igen bánom!
És felettébb szánom!
Én Jézusom!
Hogy te néked;
S te előtted
Olly sokszor vétettem;
Gonoszt tselekedtem,
Én Jézusom!

5.
Oh! kérek: engedd meg
Vétkeim botsásdd meg
Én Jézusom!
Ell-tökéllem,
És fel tészem:
Hogy: soha nem vétek
Téged meg nem sértlek;
Én Jézusom!

6.
Ez kiss énekemet
És könyörgésemet
Én Jézusom!
Bé mutatom
És ajánlom
Életem föttáigh
Utolsó órámigh
Én Jézusom!

7.
Vedd jó néven tülem!
Ne távozz mellőlem
Én Jézusom!
Szerelmedben
Jó kedvedben
Tartsdd meg egy: lelkeket:
Add eörök éltemet
Én Jézusom!

8.
Mindenkor ditsérni
Foglak és: imádni,
Én Jézusom!
Tiszta szívből
És lélekből
Hogy lássam ortzádat
Menyben szent Anyádat
Én Jézusom!

Más. (25.)

1.
Maid hamuvá!
Hamvass porrá
Szívem érted változik!
Mint tűz szikra
Puska porra
Szerelmedért lobbanik;
Oltsad lángját tűzének;
Hullaitd igaz könyvednek
Tsak egy tsepét:
Hogy készségét
Erezse kegyelmednek.

2.
Engesztellyed;
És kéméllyed
Titkon buzgó fájdalmát
Érdemellye
Hogy köszönnye
Néked drága jutalmát;
Holtig bizony szolgálni
Kész igazán meg halni
Személyedért
Szerelmedért
Alád vetni hatalmát.

3.
Szánván mutasd
Irgalmadat:
Folyamodik egyedüll;
Ily sokáig
Maid halálig
Gyötrődik szerelmedtűll

Tekénts kegyes! gyöngy amaz
Szemeiddel, s- irgalmazz!
Vidámitsad
Szabadítsad
Illy kinos! gyász élettűl.

4.
Zokog érted
S mint kő reped!
Méltó irgalmasságra:
Téged sohajt;
Szívbűll óhajt
Eörök állandóságra;
Tsak veled hiv contentus;¹⁾
Akar élni végh, nem bús!²⁾
Ezek közűll
S világh közűll
Reád akatt párjára.

5.
Ámbár veszed!
S ell rekeszted
Titkos! kintses köbledben!
Bár megh veted!
S megh gyűlölöd
Érted beteg ügyében!
Nálad mégh-is koszogat;
Ajtód zárján tapogat;³⁾
Még kilintsre,
Bé menésre
Találván jut kedvedben.

¹⁾ «Tsak veled elégedik»-re javítva.

²⁾ «Akar élni örökig!»-re javítva.

³⁾ «Szived zárján tapogat»-ra javítva. — Ezeket a javításokat Mé-száros tette.

6.
Reménykedik!
Esedezik!
Borúlva szép szemedhez!
Gráciára!
Oltalomra
Szalad kegyességedhez!
Nyissad emlőd szegénynek;
Szánd panaszát reménynek
Üdö előtt
Gyászos felhőt
Ne borítsad szemére.

7.
Olly állandó
Hív! áldozó:
Vagyok igaz kétséggell:
Felden lesz-é?¹⁾
Bár keresse
Szíved vigyázz szemekkel;
Mint szív szívem: affectusom;²⁾
Hozzád szives óhajtásom;
Bátor vizsgállyd?
Ámbár próbállyd?
Mint arant az tűzekkell.

8.
Szeléd szived
Szelédséget
Mutasson hát hívének!
Mert születni!
S tovább élni
Tüled fűg érdemének
Szám adása: vetése:
Azért buzgó hivsége
Ell rendelést
Várván: szívét
Ajánlya hív szivednek!

(26.)

1.
Vigadj bús szívem, mer megszabadultál,
Szabad vagy attúl, kinek rabja vóltál,
Valál bizonyal, nyughatatlankottál,
Nyughatatlan érte, maid csak meg nem hóltál,
Immár attúl megváltál.

2.
Élek kedvemre, az bú már nem fáraszt,
Nem fáraszt, gondot szívemre nem áraszt,
Nem áraszt, testben nem is száraszt,
Nem száraszt, bizony el-kerülöm már azt,
A szívihez nem foraszt.

3.
Kegyeséget bár nyúitson, nem kell immár,
Immár hogy edigh vólt, légyen ezután bár,
Bár a se lett vólna, vólt eddig is nagy kár,
Kár szép híremben, 's éltemen is vólt zár,
Nem lesz esküszöm immár.

4.
Melly szép dolog ki egymást szereti,
Szeretvén, szívét ismét másnak köti,
Köti hóltig le, 's abbúl kirekeszti,
Kirekesztvén nagy bánattal emészti,
Olly bünt Isten fizeti.

1) A kéziratban ugyan így van, de gyanús s nehezen érthető.

2) «Mint hív szívem: indúlatom»-ra javítva.

5.

Nem kell hát hinni sok ezer hiteknek,
Hittet le kötött rossz, gonosz szíveknek,
Szívekből fosztott áll mesterségeknek,
Mesterséggel szőtt álnok beszédeknek,
Sok hízelkedéseknek.

6.

Illy kegyetlenn nyűg szívemet kínzotta,
Kínóznán Isten kegyelmes jó voltta,
Jó voltábúl már engem szabadította,
Szabadítván, sőt kinlódni nem hagyta
Szívem vidámítója.

(27.)

1.

Jaj az én kedvesem haragszik,
Sok búban, bánatban csak uszik,
De én nem bánom
Se nem sajnálom
Ha még ma elenyészik.

2.

Ő nékem hív soha nem vólt,
Szeretiben csak bomlott,
Mást kell keresnem,
Ki állandóbb légyen,
Szívem titka csak e vólt.

3.

Haragjátúl semmit sem félek,
Minden dolgot okossan merek,
Szeret-é vagy nem?
En nem gondolok,
Szeretni nem akarok.

4.

Az ilyen tüztúl meg ment vóltam,
Cupidónak rabja sem vóltam,
Audentiát kért
Ugyan már nálam,
De rajta csak kiadtam.

5.

Szabad igaz dolog szeretni,
A szegény szívet rabbá tenni,
De mely keserves
Arestomban lenni,
Olyan dolgot szeretni.

(28.)

1.

Én ugyan nem mondhatom,
Hogy épen meg-tarthatom
Bánat nélkül szívemet:
Mert barátom nem hiszi,
Olly jó szívvel sem veszi,
Mindenben én kedvemet;
De akár mint fáradok,
Mellette meg-maradok,
És hív szeretetemet
Véle közlöm éltemet.

(Kolozsvár.)

2.

Melly szerentsés az a' szív,
Kihez ő barátja hív,
Attól minden jókat vár:
Ki hozzá nem változott,
Kettős színt nem hordozott,
Tiszta igazsággal jár;
Tőle semmit meg¹⁾ nem szán,
Véle mint magával bán,
Álnokságátúl nem fél,
Örömében bátran él.

ERDÉLYI PÁL.

¹⁾ A *meg* később «—» között közbeszúrva. Azonban ennek alig van valami jelentősége, mert e közbetoldással a vers értelme veszít, a sor romlik. Szerintem e toldás csak egyoldalú, mert a teljes javítás tollban s így a javítás félben maradt.

AZ EGYHÁZ A FARCE-BAN ÉS A SOTTIE-BEN.

A *sottie* és *farce* korán kezdett foglalkozni politikai és vallásos kérdésekkel. Már a XIII. század elején Anselme Faydit előadatott egy *L'Herésie des Pères* című szatirikus darabot, és Adam de la Halle *Jeu de la Feuilletée* cz. darabjában IV. Sándor pápa egyik bulláját éles kritika tárgyává tette. Később egy Luco de Grimauld nevű provençal költő több vígjátékot írt, a melyekben a pápát hevesen megtámadta.

A középkori francia vígjáték azonban nem annyira az egyházat, mint az annak kebelében előfordult visszaéléseket támadta meg. Az egyház maga pedig sajátos elnézéssel tűrte ezen támadásokat. Nem törődött a bántalmazott személyekkel, ha a darab éle nem a dogma ellen fordult. Sok *farce*-ban nemcsak ellenséges indulat, hanem valóságos gyűlölet nyilvánul a pápa és a szerzetesek ellen.

E darabok, a melyek nagy részben sikamlósak és bárgyúak, valószínűleg a reformáció első idejéből valók.

Legszabadabban nyilvánult a közvélemény XII. Lajos uralkodása alatt. Ő mindenek fölött csak az igazságot akarta megtudni. Még azt is nyugodtan eltűrte, hogy őt magát a színpadon zsugorinak és fukarnak tüntették fel. Az 1508. évi június 11-én a St. Etienne téren előadott *Nouveau monde* című *sottie*, melynek éle a VII. Károlytól 1438-ban kiadott és XI. Lajostól megszüntetett Pragmatica sanctio eltörlése ellen irányul, mutatja, mily bátor szellem nyilvánul a korbeli darabokban.

Egy *sottie*-ban, a melyet Andrien de la Vignenek, mások pedig Jean BOUCHETnek tulajdonítanak, üresedésbe jött a *Bénéfice Grand*. Georges d'Amboise, pápai legatus megígéri *Ambitieux*-nek, hogy *Election* és *Nomination* elcsábítására mindent el fog követni; de mindenek előtt észre kellene téríteni *Pragmatique*-ot. Ennek makacs feje van s nem akar a szép szóra hallgatni. Hogy a dolognak véget vessenek, felkeresik *Père saint*-et, a ki egy ruhája alá rejtett bottal a következő szavakkal lép be:

I tiengo lo mio bastone
Cachato bene quel baccone
Posco matter questa heretiqua.

A bottal olyant üt a szegény Pragmatique fejére, hogy ez holtan rogy össze. *Election* és *Nomination* sírva a Dame Universitéhez menekülnek. A darab a királyhoz intézett következő felhívással végződik:

D'un coup de lance rens la moy toute étique,
Remettant sus du tout la Pragmatique.

Három évvel később a király meg is felelt a harcziás tanulóknak ezen felhívásának. Mielőtt azonban a kereszténység fejével a harcot megkezdte, a közvéleményt, s különösen a lármás ifjúságot, a maga számára megnyerni törekedett.

Már Jean Lemaire hevesen megtámadta II. Gyula pápát; Pierre GRINGOIRE pedig folytatta a támadást. E költő a király legjobb szövet-

sége volt a pápa elleni harczában, neki köszönte, hogy a háború nemzeti jelleget öltött. Az alapjában véve jó kath. nép és a polgárság, de maga a papság egy része is követték a király zászlaját, miután legsikerültebb alakján, a Mère Sotte-on, jót nevettek.

Pierre Gringoire, a ki oly nagy hatást gyakorolt kortársaira, a középkor legeredetibb képviselője volt a XVI. században. Már ifjú korában elhagyta atyjának, egy caeni polgárnak, házáat és bejárta a világot. Egy szép napon Párizsban termett pártfogó és pénz nélkül; de volt ezek helyett szelleme, jó kedélye és életfilozófiája. Csakhamar a Sans Soucis-k ünneplésének tagja lett. Ez a társaság, mely vezérének elismerte, mint legokosabb bolondot a *Mère Sotte* czímmel tüntette ki. Ez a czím kötelességekkel is járt, a melyeknek legfőbbje volt: a színház és a jókedv fönntartásáról gondoskodni. Gringoire komolyan fogta fel feladatát. Meg is volt benne minden tulajdonság, hogy a nyilvános mulatságok rendezője és a közvélemény irányítója lehessen. Tagtársai mint büszkeségüket emlegették; a polgárság, a melynek eszméit képviselte, becsülte; a király, a kinek politikáját szolgálta, szerette; még az egyház is, a melynek ünnepélyen mystère-jeivel szerepelt, tisztelte. Már a *Folles Entreprises* cz. műve hibái ellenére nagyon felülmulja kortársai üres rímelését. Híres a költő következő refraine-je:

Ung Dieu, ung roi, une loy.

Nem csoda, hogy XII. Lajos a nagy hírnevű költőt ügyének meg akarta nyerni.

A *L'entreprise de Venise* és *La chasse des cerfs* (szójáték a pápa Servus Servorum Dei czímére) után *Le jeu du prince des Sots* cz. darabjával szerepelt, a mely hírnevét a tetőpontra emelte. Ez a darab, a melynek hatását a Cid-éhez lehet hasonlítani, 1511-ben húshagyó kedden adatott elő. A hatást már nyolcz nappal az előadás előtt trombita- és dobszóval kellőleg előkészítették. A Prince de Sottise a minden korú és állású Sot-kat és Sotte-okat összehívta.

Sotz lunatique, sotz entourdi, sotz sages
Sotz de villes, de chasteaulx, de villages.

Ha az erre a felhívásra megjelent nézők számából ítélni lehet, a Sot-k ekkor nagyon sokan lehettek Párizsban. Maga a király, mint a Sot-k legelőbbkelője, megjelent a népünnepevényen és nevetett azon, a ki őt excommunicálta. Gringoire fényes tehetségei ezen a napon egész nagyságukban nyilvánultak. Mint a Bacchanaliák idejében, a darab egy sottie-ból, egy moralité-ből és egy farce-ból álló teljes trilogia volt.

A támadás a Sottie-vel kezdődött. A darab elején élénk politikai vitatkozásban találjuk a Prince des Sots három hívét. Kifakadnak a király ellenségei ellen, a kik csak mulattatják és megcsalják. Azt akarják, hogy leplezzék le őket és végezzenek velük.

Qu'on rompe, qu'on brise, qu'on casse,
Qu'on frappe a tort et a travers.
A brief plus n'est requis qu'on face le piteux.

A királyt nagyon türelmesnek találjuk.

Il est sy humain toujours
Quant on a devers lui recours
Jamais il n'ose de vengeance.

A főurak és főpapok: a Seigneur du Pont-Alletz, a Prince de Nates, a Seigneur de Joie, a général d'Enfance, a Seigneur du Plat d'argent, a Seigneur de la Lune stb. megérkezése félbeszakítja a tárgyalást. Nemcsak a général d'Enfance: Hon, hon, men, men, pa, pa, tetet, hanem az egész jelenés és a benne előforduló czélzások ma teljesen érthetetlenek. Legérdekesebb a Seigneur de la Lune saját jellemzése:

Je suis hastif, je suis soubdain
Inconstant, prompt et variable.

Végre a Prince des Sots maga jelenik meg.

A jelenlevők a főpapok, a hitehagyott szerzetesek, az egyház rossz oszlopai ellen fakadnak ki. Szamárhajcsároknak nevezik a papokat, a kiknek nagy javadalmaik vannak.

Most a nép képviselője, a *Sotte Commune* lép fel. Semmivel sincs megelégedve. Felháborodásának élénk kifejezést ad. Neki mindegy, akárki foglalja el a pápai trónt, a földolog, hogy béke legyen. Csitítják a parasztpolitikust. Mit zúgolódik? Hisz megvan neki mindene. A nép képviselője nem hallgat el. Ez a vita csak bevezetés a főeseményhez.

Mère Sotte (a pápa) lép fel két miniszterével *Sotte Finance-* és *Sotte Occasion-*nal. M. S. nem titkolja el szándékait.

Le temporel vueil acquérir.
Et faire mon renom florir.

Hogy a két miniszter csak helyesli e politikát, az nagyon természetes. M. S. a «rouges chappeaulx» odaigérésével megnyeri a praelatusokat. Csak a Noblesse-t nem sikerül a királytól eltántorítani. Hiába minden ígéret, minden dédelgetés. A felelet:

J'ay au Prince promis ma foy.
Servir le vueil, il est ainsi
Je suis son subject.

Egyetlen kivétel a Seigneur de la Lune, a ki enged a csábitgatásnak. Mère Sotte most nyíltan lép fel, fegyverre szólítja híveit.

Prelats, debouts! Alarme, alarme!
Habandonnez eglise, autel
Chascun de vous le trouve ferme.

Legkevésbé van megelégedve a dolgok fejleményével a nép képviselője; érzi, hogy ő fogja megfizetni a háború árát. De hiába panaszkodik, a harc kitör. Mère Sotte támad. A király csak nagy nehezen szánja magát reá a védelemre. A heves tusakodás közben M. S. elveszti kölcson vett ruháját s most egész valóságában jelenik meg.

— Tehát nem Mère Sainte Eglise visel háborút — kiált fel a nép képviselője, hanem M. S. A darab vége az, hogy

Mere Sotte selon la loy
 Sera hors de sa chaire mise.
 . . . Punir la fault de son forfait
 Car elle fut posée, de fait
 En sa chaire par Symonie.

A *Prince des Sots* után színre került *Peuple Français, Peuple Italique et L'Homme Obstiné* cz. darabban a pápa a makacs ember szerepében jelenik meg. *Peuple Italique* vérzik a háború ütötte sebekből, *Peuple Français* pedig örül, hogy távol van a harc zajától, csak azt sajnálja, hogy neki kell a hadi költségeket megfizetni. Szemrehányást tesz *Peuple Italique*-nek, hogy százszor is elárulta Franciaország királyát s ezért meg is érdemli most szomorú sorsát. Erre a két nemzet képviselője összevész. A francia méregkeverőnek nevezi ellenfelét, ez pedig így válaszol:

Il n'est rien pire ma foy
 Qu'est un François Italiqué.

A *L'homme Obstiné* megjelenése véget vet a civakodásnak. Ez (II. Gyula pápa) egy balladában jellemzi magát, a melynek refraine-je:

Regardez-moy, je suis l'homme obstiné.

Hogy semmi kétség ne legyen azon, ki ő, hozzá teszi:

Je puis pardonner, dispenser
 Je mauldítz, quant je vueil, j'absorbz.

Peuple Italique hiába könyörög, hogy kössön békét Franciaországgal, figyelmezteti a *Punition Divine*-re, a mely a magasból e rettentő szavakat hallatja:

Reszkess, reszkess, romlott olasz nép.
 Olasz nép ne higgy a *Homme Obstiné*-nak
 A megbánás soha sem késő.

De *l'Homme Obstiné* daczol az Ég fenyegetésével. Most *Simonie* és *Hypocrisie* lépnek fel. Az előbbi már nem elégszik meg Rómával, uralmát Franciaországra is ki akarja terjeszteni. *Hypocrisie* nyíltan bevallja, hogy csak az emberek előtt imádkozik, sok férfit és nőt megcsal. Testét és lelkét kivéve, egészen az Istené.

Egy új szereplő «*Les Démérites Communs*» megleczkézteti a többieket, szemökre hányván bűneiket. Az *Homme obstiné* jobban kormányozná országát, ha meg nem hamisítaná hitét, ha nem volna simonia és nem zsidó kezében volna a kormány. (II. Gyula pápa orvosa kikeresztelkedett zsidó volt, a ki nagy befolyást gyakorolt az államügyekre.) A két nemzet azzal fejezi be a darabot, hogy kéri az országnagyokat: térjenek magukba és javuljanak, mert

Helas! craignez punition Divine.

A *Noblesse, Eglise et Pauvreté* cz. darabban e három szereplő egy szép májusi napon találkozik. Az egyház így mutatkozik be:

C'est moy, c'est moy qui suis la mere Eglise
 C'est moy, c'est moy qui faictz seul a ma guise
 Je salue et damne a mon intention.

Noblesse a munkától és nyomortól agyoncsigázott *Szegénységet* gőgösen lenézi. Az egyház felhívására megállapodnak, hogy a szennyest közösen ki fogják mosni. Akad munka elég. Az egyház fehéreneműje simoniával és szenteskedéssel van beszennyezve. Mosás közben jól megszapulták a tudatlan papokat, a tunya szerzeteseket. *Pauvreté* panaszkodik, hogy a világ tele van igazságtalansággal és visszaélésekkel, hogy az egyház elnyomja, a nemesség pedig mindig üti, veri. *Noblesse* fel van háborodva a szegénység merészsege fölött és értésére adja, hogy túrnie és hallgatnia kell. Azzal fenyegeti, hogy valamelyik bastille-be küldi. *Pauvreté* engedelmeskedik és hallgat. A mosás be van fejezve. *Eglise* és *Noblesse* most a *Szegénység* hátára rakják a ruhát. Midőn szegény ezért fizetését kéri, kinevetik és *Noblesse* kijelenti, hogy ket-tejők terhét fogja vinni, mert mindig szegény volt.

Helyesen jegyzi meg Aubertin, hogy a középkori vígjátékban sehol sem nyilvánult szabadabban a gondolat és a kifejezés merészsege, mint ebben a darabban.

A *La Farce des Trois-Brus*-ben két pajkos remeto így jellemzi magát:

Quant nous sommes aux bonnes villes
 Nous faisons les freres frapars
 Mais aux champs droictz demi-liepars
 A poursuyvre filles et femmes

Aux champs sommes contrefaictz
 Chantant chansons vindicatives
 Avec ques paroles lascives.

Andrien de la Vigne-nek 1496-ban Seurre-ben a városi hatóság és valószínűleg a papság jelenlétében a *La Vie de Monseigneur saint Martin* cz. mysterium előjátékaképpen előadott *Farce du Munyer* (Meunier) tartalma annyira sikamlós, hogy ismertetéséről le kell mondani.

Ezekben a vígjátékokban nemcsak erkölcstelenséggel, hanem tudatlansággal és tunyasággal vannak a papok vádolva. Legjellemzőbb, hogy az egyik darabban az anya nem tudja, mit csináljon hülye fiából. A szomszéd azt mondja neki:

Faisons en un homme d'Eglise
 Je n'y trouve d'autre moyen
 Helas compère, il scait rien.

A *Farce de la Bouteille* az egyházi törvénykezést támadja meg. Nagyon természetes, hogy az egyház is védekezik ezen támadások ellen. Így például egy darabban *Hérésie* és *Simonie* hiába ostromolják *Eglise*-t. H. ki akarja nyitni a szentély zárt ajtaját vas kulccsal, *Simonie* ugyanezt próbálja ezüst kulccsal. A támadásban részt vesznek még *Force*, *Scandal* és *Procès*. Az egyház az ablakból szórja a támadókra szemrehányásait. A támadók egyenként próbálják kulcsaikat; de hiába. Végre *Eglise* kirohanására a támadók futásnak erednek, mert az egyház kezében van «le glaive entrant du Verbe divin».

A XVI. század közepétől fogva a vallásos kérdések foglalkoztatják az embereket. A hitújítók csakhamar felismerték azt a hatalmat, mely a színműben rejlik, és bármennyire ellenezte Calvin, terjesztési kezdték a kath. vallás ellen irányzott pamphleteket, a melyekkel különösen a népre akartak hatni.

Az 1526-ban írt *Théologastre* című darab fogalmat ad az ez irányú színművekről. Személyei: *Théologastre*, *Fratres* (szerzetesek), *Raison*, *le Texte de Sainte Escripature*, *Foi* és *Mercure d'Allemagne*.

Fratres a miatt panaszkodnak, hogy a dézsma nem foly be, *Foi* pedig egészségi állapotával nincs megelegedve s *Raison* által akarja magát gyógyíttatni, a ki Németországban (Luther honában) van. Orvosa távollétében a *Texte de Sainte Escripature*-hez akar tanácsért fordulni, de *Théologastre* és *Fratres* ezt nem ismerik s csakis a casuisták hosszú listáját tudják idézni. Végre *Texte* botra támaszkodva, véres arccal, leánya, *Raison*, kíséretében megérkezik és mindketten hevesen kikelnek a Sorbonne theologusai és a szerzetesek ellen.

Théologastre és *Fratres* folytatják gyógyítási kísérleteiket mindenféle szent és profán auctorokkal, de *Foi* mindig csak felkiált:

Je vueil le Texte d'evangile,
Aultrement dit: Saint Escripature.

Most *Texte* és *Raison* közelednek a beteg felé. *Théologastre* és *Fratres* nem ismerik őket, minthogy scha sem látták. A négy orvos összevesz. A *Mercure d'Allemagne* megérkezése erősítést hoz a *Raison* és *Texte* táborának. A magát «chrestien»-nek valló *Mercure*-t eretneknek nyilvánítják az ellenfelek. Orvosságul a Sorbonne magyarázataitól megtisztítandó *Texte*-t ajánlja. A *Théologastre* ellenkezése daczára megmosódott *Szöveg* visszaadja *Foi*-nak az egészséget.

E darab merész sugalmazója, Louis de BERQUIN, a máglyán végezte életét.

Az 1558-ban előadott *Maladie de Chrétienté* című farce-ban a hitjavítók még bátrabban léptek föl (Első kiadása 1533-ban). Szerzője Mathieu MALINGRE. *Hypocrisie* elcsábítja *Chrétienté*-t, mely a *Péché* beadta különféle mérgektől betegségbe esik. Hiába ajánl neki *Hypocrisie* száz meg száz babonás szert, csak a *Médecin Céleste* (Christ) találja el végre a diagnosit, mely a legélesebb szatira a papság, nemesség és katonaság ellen. A papság annyira felzudult a darab előadása után, hogy a színészeknek rögtön el kellett hagyniok a várost.

Még NAVARRAI MARGIT is abban a gyanuban állott, hogy titokban a katholicizmus ellenségeit pártolja. Maga is írt néhány darabot (*L'Inquisiteur*, *Le Malade*). Mindkét vígjáték csakugyan igazolni látszik a papság gyanúját. A *Trop* (a pápa), *Prou* (a császár), *Peu*, *Moins* című darab éle a pápa és V. Károly ellen irányul.

Trop és *Prou*, kik kölcsönösen bevallják egymásnak, hogy kapzsi, dicsvágyók, telhetetlenek és árulók, barátságot kötnek.

Peu és *Moins*, kik a szabadon gondolkozó szegény ördögök képviselői, szintén szövetséget kötnek egymással.

Ezt a nagyon is homályos darabot, mely 1536 körül iratott, alig adták elő a színpadon.

Az egyház, mely sokáig elnéző volt a vígjáték iránt, egyszerre csak gyanakodni kezdett, a midőn mindenütt az eretnokség szolgálá-

latában látta. Az 1550-ben Cambrai-ben tartott zsinat a legnagyobb szigorúsággal eltiltotta ezeket a darabokat, a melyeknek szerzői Istent és az embereket gyalázzák. Egy 1559. évi jan. 26-án Lille-ben keltezett rendelet eltiltotta a keresztény vallásra vagy a papokra vonatkozó mindennemű farce, ballade, chanson, comédie, refraine előadását, az Isten és a szentek dicsőítésére írt moralitások pedig csakis a pap vagy a hatóság cenzurája után voltak előadhatók. A többi városokban is hasonló rendeleteket bocsátottak ki. A szigorú rendeletek azonban nem félemlítették meg a protestans írókat; ezek ellenére folytatták támadásaikat a színpadon.

A Théodore de Bèzenek tulajdonított *Pape malade* cz. darabban tetőpontját éri el a pápaság elleni támadás. *Père Saint* köhögve két leánya *Prêtrise* és *Moinerie* karján lép fel. Alig bírja vonszolni beteg testét. Az aggastyán lábujjban szenved.

Un peu de poudre d'Oremus
Et surtout de Te rogamus
Servirait bien de cataplasme.

Hol lehetne orvost találni? Jó a Sátán, a kinek sok dolga akadt a földön; de első sorban a pápa egészsége foglalkoztatja. A Sátán nem igen közlékeny; így kívánja ezt a pokol politikája. Tisztelettel közeledik az aggastyán felé és közli vele, hogy megmentésére jött. Az agg beteg panaszkodik, hogy rossz álmai vannak, a melyek élete végét jelentik. Isten angyalát látta, a ki pallosával sujtani akarta. Rémképek jönnek, mennek. Ezek Wicief, Husz János és az átkozott apostata szerzetes, a ki Krisztus uralmát vissza akarta állítani. Még az annyira dédelgetett és szeretett Franciaország is elcsábította magát, sőt maga Olaszország is szövetkezik ezekkel az emberekkel. Ezek után csak a halál marad számára. *Prêtrise* és *Moinerie* hallani sem akarnak erről. Kértőkre *Saint Père* gyógyíttatja magát. A gyógykezelés szolgáltatja a darab komikumát.

Mialatt a láztól gyötört beteg arra kéri a környezetét, hogy dobják ki az ablakon, *Prêtrise* és *Moinerie* szomorú arczczal ülnek és kérdezik egymástól, mi tevők legyenek, ha a beteg meghal. *Prêtrise* már arra is hajlandó, hogy a misét francia nyelven mondja, mert a farkasokkal kell üvöltöni. A pápa halálának híre betegágya köré gyűjti híveit, a kik közül kiválnak az Outre-cuidé, egy szájhős theologus, a ki egyúttal veszekedő katona meg pap is. Czímeit így sorolja fel:

Je suis avocat, orateur
Courtisan et grand affronteur
Chevalier, gendarme, pirate
Qui moyennant une frégate
Escumerai toute une rive.

A Sátán ebben találta fel emberét és kinevezi a pápai hadsereg generalissimusának. Mint e nem létező hadsereg feje folytathatja majd hódításait a szelek birodalmában. Szolgája Philante, a ki éhen hal, megunta már eddigi mesterségét; jobban szeretne egy falat kenyert, mint gazdája szájhósködését; ott is hagyja. Az Outre-cuidé után következik az *Ambitieux*, a ki nem akarja magát megnevezni a Sátán előtt:

Je suis, qui suis sans me nommer.

Azután jönnek *Affamé, Hypocrite* és *Zélateur*.

Celui qui dicte les arrests
Des Huguenots qu'on met en feu.

Béze előre megfontolt malicziával az egyház leggyanusabb alakjait gyűjti össze, hogy ezekből a pápa órségét összeállítsa. A mikor a gyülekezet Sátánhoz a beteg pápa folyógyulásáért könyörög, megjelenik *Vérité* mint az isteni büntetés és jelenti az Antikrisztus közeli halálát. De Béze alaposan csalódott. A *Pape malade* nem halt meg; 40 évvel ezután lábainál látta a lázadók fejét, a hugenották királyát, a ki hátat fordítva Genfnek, Rómától bűnbocsánatot kért. De Béze aggkorában még láthatta a pápai hatalom feltámadását, a melynek bukását ő megjósolta.

Említésre méltó még a *Comédie facétieuse et très plaisante du voyage de Frère Fécisti en Provence pour savoir certaines nouvelles des chefs de Paradis et d'Enfer que le Pape avait perdues* cz. antikatholikus darab, melynek jellemzéséül a következő versek szolgáljanak:

Vien ça, moyne, veux tu gager
Que je dirai de bons exemples,
Par lesquels fort bien tu ressembles
Un fol, un asne et un larron?

Nem csoda, ha ilyen kifakadások után Franciaország megcsömrőlődött a politikai vígjátéktól. A rend és béke helyreállításakor IV. Henrik a színjátékügy rendezésével is foglalkozott. Úgy látszik, nem nagy fáradságába került a politikát és a vallást teljesen leszorítani a színpadról, melynek a magánélet visszásságai is elég bő anyagot szolgáltatottak. A politikai vígjáték túlzásai következtében kimúlt és helyét átengedte a társadalmi vígjátéknak.

(Arad.)

SZÉKELY SALAMON.

HAZAI IRODALOM.

A classica-philologia encyclopædiája. A classica-philologia tudományágainak módszertanába bevezető kézikönyv. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter megbízásából kezdő philologusok számára írta **dr. Vári Rezső**, egyetemi magántanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja. Két melléklettel és 22 arczképpel a szöveg közt. Budapest (Athenæum), 1906. 486 lap.

Hazánkban a görög-latin philologiai tanárképzés sikerességének egyik legfőbb akadálya az, hogy nincsenek olyan tudományos kézikönyveink (vagy kézikönyvünk), melyek a görög-latin philologia tudományát, illetőleg annak egyes ágait (disciplináit), a tanárjelöltek

igényeinek szemmel tartásával ismertetnék megfelelő tudományossággal és terjedelemben. Mert hogy ilyféle segédeszközök támogatása nélkül a tanárképzés feladatát sem az egyetem, sem a tanárképző intézet sikerrel meg nem oldhatja, az nyilván való. Tótfly Iván 1864-ben megjelent könyve (A classica philologia encyclopædiája. Pest, Emich Gusztáv) mint nevezett tudományba bevezető kézikönyv jó szolgálatokat tett ugyan a maga idejében, de manap már elavult, s így nagyon helyesen cselekedett Vári, hogy egy épen ezt a munkát helyettesítő könyv megírására vállalkozott. Már eleve is jelezhetem, hogy Vári vállalkozását siker koronázta. Alapos tudásról és komoly gondolkodásról tanuskodó munkája a tudomány mai színvonalán áll, és azt hiszem, hogy nemcsak tanárjelöltjeink fognak belőle tanulhatni, hanem philologusaink is tanulságokat fognak belőle meríthetni. Én a magam részéről szívesen elismerem, hogy Vári könyvét nemcsak érdeklődéssel, de tanulsággal is olvastam.

A munka négy részből áll, melyeket egy hosszabb előszó, egy részletes tartalom-mutató és egy rövid bevezetés előz meg. Az előszóban Vári egyebek között a classica-philologia ellenzőinek felfogásaival is foglalkozik, és ezekkel szemben mint nézete szerint lehető legjobb czáfolatot közli fordításban A. Bauer gráci egyetemi történettanárnak ama ellenészrevételeit, melyeket a Die Forschungen zur griechischen Geschichte (München, 1899) című könyve 13—18. lapjain tett a természetphilosophusok tábora ellenében. Vári a mikor előszavát írta, úgy látszik még aligha ismerte (mert nem is igen ismerhette) Th. Zielinski Die Antike und wir (I. EphK. 1906. 452) című munkáját. Ez a könyv a görögség és latinság legfényesebb apológiája, melyet valaha olvastam, és azt hiszem, hogy Vári belőle sokkal hathatósabb és csattanósabb bizonyítékokat állíthatott volna össze szaktudománya javára. Ellentmondást látok abban, a mit Vári a bevezetésben az encyclopædia szóról mond. Ugyanis a 2. lapon így szól: «Maga az encyclopædia szó görög eredetű, de *mint összetétel* ezen alakjában a régi íróknál alig fordul elő s Quintilianus rosszabb kéziratának olvasásán» (t. i. ezen: ἔγκυκλιον παιδείαν) «alapszik. A helyes olvasás nála ἔγκύκλιον παιδείαν», s az ide vonatkozó jegyzetben azt mondja, hogy «Pliniusnál is (N. H. præf. 12: iam omnia attingenda, quæ Græci τῆς ἐγκυκλοπαιδείας vocant) megőrizte a jó kéziratok hagyományja az összetételt». Ámde a jegyzetben mondottak szerint az ἔγκυκλοπαιδεία mint összetett szó már az ókorban (tehát már a régi íróknál) is előfordult!

Az I. rész a classica philologia tudományos meghatározását adva tanulságosan szól a «philologia» és «classicus» szavak etymológiájáról és különböző jelentéseiről, szépen fejtegeti a classica philologia fel-

adatát, továbbá ismerteti a classica philologia módszerét és meghatározza helyét a rokon tudományok (nyelvészet, történetírás, régészet, régiségtudomány, ethnologia, filozofia, irodalomtudomány) között. Függeléként szól a classica philológiáról mint az egyetemi tanulmányok tárgyáról, miközben sok jó tanácsot ad az egyetemi hallgatónak, és a tanulmányaiknál felhasználandó szakirodalom felsorolásában lehetőleg tekintetbe veszi a hazai termékeket.

A II. részben (mutatványként közölve már e folyóirat 1905-iki évfolyamában) szerző a classica philologia rendszeréről alkotott elméleteket (Wolf, Ast, Bernhardy, Matthiæ, Haase, Böeckh, Hertz, Usener, Urlichs, Bonnet, Télfy, Pecz rendszereit) bírálja, s azután kifejti a saját elméletét, mely szerint a classica philológiának következő disciplináit különbözteti meg (114. l.): I. Aprioristicus (v. járulékos) disciplinák: *a)* Görögök és rómaiak politikai földrajza. *b)* Görögök és rómaiak időtana. II. Bevezető disciplinák: *a)* Görög és római írás története. *b)* Görög és római emlékek tana. III. Közvetítő disciplina: Görög és latin nyelvtudomány. IV. Fő- vagy pszichológiai disciplinák: *a)* Görög és római vallás- és bölcsészettudomány. *b)* 1. Görög és római művelődéstörténelem (régiségtudomány). 2. Görög és római eseménytörténelem. *c)* Görög és római művészet- és irodalomtudomány. E tudományok saját körükön belül két módszer alkalmazása mellett fejleszthetők: e két módszer: *a)* a bíráló és *b)* az értelmező módszer. Ime Vári rendszere. Szívesen elismerem róla, hogy nem felületesen odatetett dolog, hogy hosszas és komoly gondolkodó munkásság eredménye, de hogy csakugyan jobb mint az előzőleg megbírált rendszerek bármelyike, arról nem tudtam meggyőződni. Szívesen elismerem azt is, hogy a classica philologia encyclopædiáiban e tudomány ágairól való szokásos elmélekedések jogosultak, a mennyiben t. i. helyesnek elismert tételeik üdvös befolyást gyakorolhatnak a classica philologia disciplináinak tényleges kialakulására; de úgy látom, hogy az ilyféle theoriák nagyon is problematikus voltuknál fogva (mint ezt maga Vári is azzal bizonyítja, hogy az összes eddigi rendszerek között egyetlen egy elfogadhatót se talált) nem alkalmasak arra, hogy praktikus czélok elérésére kiindulól pontul szolgáljanak. Ez az oka annak, hogy (Váritól a 97—98. lapokon bírált) rendszeremet már eleve nem volt szándékom bölcsészeti alapon felépíteni, s így abban nem elméletileg megállapított, hanem tényleg kialakult disciplinákat csoportosítottam (úgy a hogy lehetett). T. i. kolozsvári dékáni beszédemben az a praktikus cél lebegett szemem előtt, hogy a classica philologia tényleg létező disciplinái nagy számának kimutatásával bizonyítsam e tudomány két egyetemi tanszékének kevés voltát; akadémiai székfoglalóm függelékében pedig egy görög-latin philológiai kézikönyv tervezetét adva ismét

csak a tényleg létező disciplinekat vehettem alapul, mert mit ér az, ha felveszem ugyan egy ilyen tervezetben pl. az elmélet által szükségesnek bizonyított görög és római művelődéstörténelmet, de a kezdet nehézségei miatt nem kapok szakembert, ki azoknak kidolgozására vállalkoznék. Én ama kézikönyv-tervezetben óvakodtam a lehetetlenségektől, de nem haboztam érvényre juttatni benne egy helyesebb, haladottabb felfogást az által, hogy a görög-latin philológiát állítottam a classica philologia helyébe, s ez, azt hiszem, módot nyújt tervezetemnek arra, hogy tisztességgel állja meg helyét Iwan Müller nagy terjedelmű és nagy tudományú Handbuch-ja mellett.

Vári a 99. lapon úgy határozza meg a classica philológiát, hogy az: *az egyszer már megnyilvánult görög s római észnek tudományos módon való újra megnyilatkozása*, és ehhez a meghatározáshoz a következő megjegyzést fűzi (23. jegyzet): «Ez a fajta fogalmi meghatározás nem zárná ki azt — a mit nálunk Pecz Vilmos hangoztat különösen» (ki hangoztatja még?) — «hogy mindazt öleltessük fel a classica-philológiával, a mi csak görög és római (= latin). De a gyakorlatban korlátokat kell felállítani a kutatók számára, ha azt kívánjuk, hogy boldoguljanak». Ebből a megjegyzésből azt látom, hogy Várinak nincs komoly kifogása az én felfogásom ellen, mert az természetes, hogy a gyakorlatban korlátokat kell felállítani a kutatók számára, vagyis hódolni kell a munkafelosztás elvének; ámde ez nagyon is ráillik már a Wolf Frigyes Ágost-féle Alterthumswissenschaft-ra is, és azért mégis egységes tudománynak tekintjük, mert nem annak szemmel tartásával szabjuk meg valamely tudomány határait, hogy mennyit bír el egy ember ereje. De Vári könyvének egyéb helyeiből is azt a meggyőződést merítettem, hogy tudatában van az ó-, közép- és újkori görögség és latinság összetartozóságának. Így pl. a 24. lapon ezt mondja: «Az emberi társadalomnak fejlődésében tehát azt az ethikus feladatot, vagy — ha úgy tetszik — hivatást töltötte be első korszakában a philologia, hogy széles rétegeket áztatva át a műveltség özönével, termékenyen tette a talajt új eszmék felszírására... *A keresztény vallás tanai s a vele járó gyökeres socialis átalakulások éppen a görög és a hellenisált római világban vergődnek kizárólagos uralomra*». Továbbá az 51. lapon *a magyarországi latinság* és az 53. lapon a Magyarország története szempontjából fontos *byzantiumi történetírás érdekében kel a classica (ókori görög és latin) philologia védelmére*. De mind-ezeknél talán még többet bizonyít az, hogy Várinak, mint classicus philologusnak tudományos munkássága jelentékeny részben a byzantiumi philologia körébe tartozik. Legyen szabad egyébiránt ezt az alkalmat felhasználnom arra, hogy rámutassak egy-két legújabb jelenségre, melyek az egész görögség és latinság egységes felfogásának helyességét

igazolják. Nevezetesen a *Die griechische und lateinische Literatur und Sprache* című munkában (l. EPhK. 1906. 703) Wilamowitz-Moellendorff és Krumbacher a görög irodalmat a legrégebb időktől egy folytában tárgyalják a legújabb időkig (1821-től csak rövid záradékban), és Skutsch is a jelen korig viszi a latin nyelv ismertetését; megjegyzendő azonban, hogy a felfogás ebben a munkában még nem következetes, mert Wackernagel a görög nyelv jellemzését már a *zovj*-vel befejezi, és Norden csak a középkor kezdetéig viszi a római irodalom történetét. Ez utóbbira nézve nagyon helyesen jegyzi meg a munka bírálója, az általam már említett hírneves Th. Zielinski (*Der antike Logos in der modernen Welt*, Neue Jahrb. 17. k. 1906, 539. l.) a következőket: «Warum diese zeitliche Abgrenzung nach unten? Die Symmetrie in der ganzen Anlage des Werkes lässt uns den Nordenschen Anteil mit dem Krumbacherschen 'parallelisieren'; und wie dieser die ganze byzantinische Periode und anhangsweise auch die Türkenzeit behandelte und mit den Aufgaben von heute schloss, so wünschen wir auch die lateinische Literatur bis auf Erasmus und anhangsweise bis zum letzten certamen Hoëffdianum fortgeführt. Und dies mit um so mehr Recht, je näher diese Literatur der ganzen modernen Kultur steht.» Akadémiai székfoglalóban czáfolom azt a hiedelmet, mintha a középs- és újkori görögség és latinság keresztény voltánál fogva «egészen más valami» volna, mint a pogány ókori. Öröömre szolgál, hogy most nézetem igazolása céljából Zielinski tekintélyére hivatkozhatom, ki jelen soraim elején említett munkájában erről a kérdéstről így nyilatkozik (érdemesnek tartom a szó szerint való idézést): «Das Altertum hat uns jedoch nicht eine, sondern zwei Religionen vermacht: die christliche und die heidnische (die antike im engen Sinne). *Tatsächlich kann man das Christentum von der Antike nicht trennen*; erstens (wenn auch nicht vor allem) weil die griechische Sprache zugleich auch die Sprache der ältesten christlichen Schriften ist, — und die Sprache ist, wie wir gesehen haben, des Volkes Bekenntniss. *Ja, das Christentum in der Gestalt, in welcher es auf uns gekommen ist, hat das griechische Volk grossgezogen*; es trägt bis heute seinen unverwischbaren Stempel. *Wir können das Christentum nicht begreifen, ohne seine griechischen Schriftdenkmäler zu studieren*» (68—69. lk.). Továbbá: «Ich habe das Christentum der Antike zugerechnet, erstens, weil das Griechische die Sprache des ursprünglichen Christentums war; aber hauptsächlich darum, *weil es mit der Antike durch die Gemeinsamkeit der Entwicklung und der Stimmung verbunden ist*» (69. lap). Vagy: «*Ich habe freilich schon einmal gegen diese Ausscheidung des Christentums aus der Antike protestiert*, die nur äusserlich begründet ist (und zwar darin, dass die Antike immer in der philosophischen Fakultät gelehrt

wurde und wird, das Christentum aber in der theologischen); *wie kann man eine Kulturkraft von der Antike trennen*, die innerhalb der Grenzen des römischen Reiches in der Epoche der ersten römischen Kaiser ihren Anfang genommen hat und erstarkt ist, und *die Antwort auf jahrhundertelang gestellte Fragen der antiken Gesellschaft ergab!* Jeder Kenner der Geschichte des Christentums und der christlichen Moral weiss, *wie sie sich von den Säften der antiken Philosophie genährt hat*, welche, nach den eigenen Worten der christlichen Lehrer, Gott den Hellenen noch vor dem Kommen Christi verliehen hat» (86. lap). Hogy a «classica» philologia elnevezés, melyet valószínűleg Boeckh használt először a múlt század elején, nem kifogás nélkül való, azt nemcsak Krumbacher állítja (l. *Classica philologia és görög-latin philologia* című cikkemet, EPhK. 1906. 4. l.), hanem Zielinski is (1. lap: Sie bildet, erstens, den Gegenstand der Wissenschaft, die meist, *wenn auch nicht ganz richtig*, klassische Philologie genannt wird). Ebben a felfogásban én is osztozom, és még csak azt akarom ezúttal megjegyezni, hogy a «classica» philologia elnevezés nemcsak azért nem szerencsés, mert nem nevezi meg a dolgot a maga nevéen (t. i. nem mondja meg világosan, hogy minő philológiáról van szó), hanem azért sem, mert olyan téves felfogásra — nemcsak vezethet, de tényleg vezetett is, melynek azután maga az általa elnevezett tudomány vallja a kárát. Magam bizonyíthatom, hogy pl. a classica philologia harmadik tanárának a budapesti egyetemre való kinevezését annak idején illetékes helyen azzal az érveléssel ütötték el, hogy ennek a tudománynak úgylis (a két tanár által betöltött) parallel tanszékei vannak. Ha ez megtörténhetett a múltban, akkor megtörténhetik a jövőben az is, hogy pl. a felállítandó harmadik egyetemre (takarékossági szempontból mellőztetvén a parallel tanszékek) a classica philológiának csak egy tanára fog kineveztetni. Én tehát helyesebbnek tartom a magam-használta «görög-latin» philologia elnevezést, mert ez világosan megnevezi a dolgot a maga nevéen; megmondja, hogy görög és latin philológiáról van szó, s így megérteti azt is, hogy az egyetemen ebből a tudományból legalább is két tanárra van szükség, kik nem parallel tanszékeket töltenek be, hanem az egyik (ha nem is kizárólag, de legalább főképen) a görög, a másik a latin philológiának a képviselője. Viszont a «görög-latin» elnevezésben használt összekötő vonal kifejezésre juttatja ennek a két philológiának egy nagyobb tudomány egységébe való tartozását is.

A III. rész (a classica philologia disciplinájának módszertana) a könyv legterjedelmesebb része, és behatóan ismerteti a bíráló és értelmező módszer (kritika és hermeneutika) különböző fajait. Nagyon helyesen cselekedett Vári, hogy a hermeneutika és kritika szokásosan

megkülömböztetett fajait (magasabb és alacsonyabb, szöveg- és divináló, individualis és genericus hermeneutica és critica) mint hasznavehetetleneket a lomtárba dobta, és helyettük annyiféle bíráló és értelmező módszert vett fel, a hány tudományága van a classica philológiának. Nevezetesen sorjában kifejti a földrajzi, chronologiai, epigraphikai, palæographiai, mnemeologiai, nyelvtudományi, mythologiai, filozofiai, művelődéstörténeti, eseménytörténelmi, archæologiai és irodalomtudományi kritika és hermeneutika lényegét, és mindeniket szép és tanulságos példákkal világítja meg, melyeknek megválogatása és kidolgozása nemcsak fáradságos tanulmányt, de a szakirodalomban való alapos jártasságot is követelt. Megjegyzem, hogy Vári kívánságára a hermeneutika bevezető részének megírását, valamint a mythologiai, filozofiai és irodalomtudományi hermeneutika jellemzését Hornyánszky Gyula, a chronologiai hermeneuticáét Mahler Ede vállalta magára.

A IV. és utolsó rész a classica philologia (huszonkét arcképpel illusztrált) történetét adja a legújabb időkig, és pedig előbb a külföldiét, azután egy záró fejezetben a hazánkbeliét. Ez egyike a könyv leghasznosabb részeinek, mert nemcsak világos képet nyújt e tudomány történetéről, hanem az előadás folyamán megismerteti a külföldi és hazai szakirodalom kiválóbb termékeit is.

A könyv záradékát jól használható név- és tárgymutató képezi. Kiállítása szép, és sajtóhibát hamarosan csak egyet tudok felsorolni, t. i. a 441. lapon a *θεολογος*-t (e. h. *θεολογος*).

Legyen szabad ezek után egy megjegyzést tennem. Fiatalabb, különösen egyetemi hallgató koromban szeretettel foglalkodtam a filozófiával, és kedvencz filozofusom Schopenhauer volt, kiben megtanultam a nagy gondolkodó és nagy stílusza világosságát bámulni. Én Vári könyvében ennek az annyira szükséges gondolkodás- és stílusbeli világosságnak bizonyos hiányát érzem, annál is inkább, mert benne amúgy is jelentékeny tért foglal el az elmélkedés. Így pl. a 449—450. lapokon az Ábelről és Ringről, vagy a 453—454. lapokon a Némethyről és Hegedüsről mondottak ismételt elolvasás után is alig érthetők. Nem vagyok ellensége a hosszú és hypotactikus mondatszerkezetnek (mert hiszen ez kétségtelenül egy magasabb logikai fejlettséget mutató nyelvsajátosság), de a magyar írónak szem előtt kell tartania, hogy nyelvünk erre a szerkezetre kevésbé alkalmas mint más nyelv, különösen a görög és latin. Azonban az ilyféle tulajdonságok ha meg is nehezítik valamely könyvnek olvasását, kárt még se okozhatnak, ha t. i. — mint a jelen esetben is — nem egy üres fejnek stílus-mutatványai, hanem egy komoly tudós elméjének emanatiói.

Vári hazánk classica philológiája történetének a végén (455. lap) ezekkel a szavakkal jellemzi jelenlegi állapotainkat: «A classica-philolo-

logia tehetséges munkásainak kised táborában beteges féltékenység, kicsinyes eszközökkel dolgozó vetélkedés s gyermekes torzsalkodás dúl. Igaza van. Nálunk szóban és írásban túlteng a kritika, sőt annyira elfajult, hogy nem átalja merőben negatív álláspontra helyezkedni. No de se baj. A javulás lehetősége épenséggel nincs kizárva, különösen ha a kritika helyébe a kleines Ich-et kioktató önkritika fog lépni, melynek ez idő szerint még nagy a hiánya. Már Vári könyve is a javulás symptomáját mutatja, mert az a tény, hogy könyve Hegedüs Istvánnak és nekem van ajánlva, arról tanuskodik, hogy mégis csak vagyunk philologusok, kik bizalommal viseltetünk egymás iránt, és különböző irányaink mellett is meg tudjuk egymást becsülni. A görög-latin philologia tudományának művelésére nem elég egyféle hajlam, egyféle talentum: csak minél többféle irány és tehetség építheti ki annak hatalmas épületét. Most pedig azzal végezem, hogy örvendhet szegényes görög-latin philologiai irodalmunk, hogy egy olyan derék munkával gyarapodott, mint a Várié.

(Budapest.)

PRCZ VILMOS.

Lengyel Miklós: Tompa Mihály élete és művei. Budapest. Az Athenæum irod. és nyomd. r.-t. kiadása. 1906. 8-r. 243 lap.

Kétségen kívül túlzás volna Tompát, ha egyébként sok tekintben egyívé tartoznak is, Aranyval és Petőfivel ugyanegy magaslatra állítani. De épen úgy túlzás volna Tompa alakját kiváló nagy íróink sorából törölni. Annak idejében Tompa allegoriáival és allegorikus ódáival az egész nemzet elnyomott hangulatának adott kifejezést; az ő lírájában kifejezett fájdalom az egész nemzet fájdalma volt. Mint a demokratikus átalakulás lázában égő nemzet érzelmeinek Petőfi, úgy a lét és nemlét kérdései közt hanyódó nemzet elnyomott fájdalomának Tompa az igazi képviselője. S ha még is úgy látszik, hogy napjaink irodalomtörténészei mintegy elhanyagolják Tompa alakját, ez nem jelentheti azt, hogy a nemzet ítélete, melylyel akkori fájdalomának leghivatottabb énekesül őt elfogadta, megtévedett, mert hiszen egy nemzet egészének ítélete sohasem lehet téves költője felett. Ennek a jelenségnek, nézetem szerint, az a magyarázata, hogy az irodalomtörténet Tompa alakját idáig leginkább mint epikusét domborította ki, holott ő ezzel szemben mint lírikus lép irodalmunk halhatatlanai közé. Ez a szempont lévén uralkodó, a nép- és virágregékben nagy számban és nagy mértékben található szépséghibák természetesen az egész költő alakját árnyékkal borítják be azok előtt, a kik őt főleg ebből a szempontból ítélik meg.

Akármi legyen az oka, tény az, hogy Tompától elfordult az irodalomtörténészek figyelme és méltánylata. Épen azért, kik más-képen gondolkozunk, örömmel vettük kezünkbe a Lengyel Miklós könyvét. Sajnos, azonban várakozásunkat nem elégítette ki. A kép, melyet mint íróról ad, nem teljes; az író alakjának kiemelkedő vonásait nem domborítja ki, s a mellett elvész a részletek rajzában. Mind-

ezekhez járul az, hogy maga az életrajz is nagyon vázlatos. Így tehát irodalom-történetünket sem új adatokkal, sem kellő perspektívába állított és biztos kézzel megrajzolt írói arcképpel nem gazdagítja. — De lássunk egy pár részletet.

Bár a költő ifjúságával elég bőven, összesen 41 lapon át, foglalkozik, még sem elég részletes és kimerítő. Pedig itt még adatok hiányára sem hivatkozhatik. Alólírott, legalább a pataki éveket, a költő diák életét illetőleg, több adatot összehordott. (Sárospataki Lapok 1890. 32., 33., 34. számokban.) Pedig az író szempontjából is, nem találván meg Tompában az atavizmus nyomait, kétszeres fontosságúnak kellett lennie a környezetnek, az ifjú fejlődésére befolyó külső életviszonyoknak.

A költő születésének idejét is csak egyszerűen fölemlíti. Már pedig egy monografiáirónál nem elégedhetünk meg a megállapított tények pusztá közlésével; a kérdésnek a történetét is érintenie kell. Így meg kellett volna említene, hogy némelyek 1819 szeptember 29-re tették születésének idejét, a pataki anyakönyvi bejegyzésből 1818-ra lehet következtetni, és hogy a rimaszombati református egyház anyakönyve a Szász Károly adata — 1817 szeptember 28. — mellett dönt.

Nem tartom találóknak azokat a fejtegetéseket, a melyekben Tompa kedélyének zárkózott és borongó természetét részben a pataki diákévek sanyarúságából magyarázza. Az igaz, hogy Patakon nem ment valami rangosan a sora, de nagy oka sem lehetett a panaszra. Úgy élt, mint sok más szegénysorú társa. Már pedig a mások példája mindenestre könnyebben elviselhetővé teszi még érzékeny kedélyeknek is a nélkülözést. Aztán az meg határozottan a viszonyok félreismerése, hogy a vagyonosabb fiúknak ritkán van annyi jó ízlés, hogy egy rongyos czipó, vagy foltos nadrág felett egyszerűen napirendre térjenek. (10. l.) Ma ez inkább állhat, de akkor éppen nem így volt. Ellenkezőleg az úrigóg érzetése volt a kivétel. Számos sírig tartó barátság fonódott a kálvinista kollégiumok rongyos nadrágú szegényei és előkelő származású urai között. Református iskoláink növendékeinek demokratikus érzülete sohasem tűrte meg maguk között az úri finnyaszkodást és pökhendiséget.

Nem lett volna felesleges megemlíteni, hogy Tompát, mint «mendikást», a Pásztor-gyerekekkel juttatta be Patakra Bihari, a ki nem öreg tanító, mint Tolnai véli ismeretes kritikájában, hanem maga is három éves rektor. Melyik osztályba került, milyen diák volt s más efféle kérdések nem érdeklik a költő gyermekkorából életrajzírónkat. Általában szükséges lett volna egy kis korszéppé szélesíteni ki a diákévek rajzát, mert így semmivel sem kapunk többet, mint a mit kézikönyvekből is megtudhatunk.

Az meg határozott tévedés, hogy a Tompa első költeménye az Athenaeumban és pedig 1841-ben jelent meg. Első versei a *Jelenkor* társlapjában, a *Társalkodóban*, jelentek meg 1840-ben, t. i. a *Postadal* a 26. számban a 104. lapon és a *Vizdal* a 39-ben a 106. lapon. Tévedések is vannak a könyvben. Ilyen az a fent érintett állítás, melyben Tompára szüleiivel kapcsolatban azt mondja: «Mintha a természet rá akarna czáfolni az átöröklés elméletére.» Hiszen tudvalevőleg az átöröklés tényezői felől nem lehet csak egy ízig visszamenve véle-

ményt nyilvánítani. De egyébként sem állhat meg ez a megjegyzés. Mint a költőnek egyik legbizalmasabb barátja, ki az öreg Tompát is nagyon jól ismerte, Lévay, állítja, a költő atyja sok gyengesége mellett is szellemes, élazes, eszes ember volt; szemének fényében, arcának vonásaiban nagyon sok volt abból, a mi a költő arczkifejezését és egész lényét oly jellegzetessé tette. Megvoltak hát az öröklésnek itt is a nyomai! Egy más helyen e korszaknak világtól elzárt falvait apró tavacskákhöz hasonlítja, a melyeknek nincsen lefolyásuk. Pár sorral alább meg azt mondja, hogy a falusi rektorok, mint a kollégiumok megannyi őrszemei, rendesen beszállították iskoláiknak a tanulásra alkalmas falusi gyermekeket. Íme, volt hát mégis némi lefolyásuk ezeknek a pocsolyáknak! A sárbogárdi tanítóskodás természetét sem magyarázza meg kellőleg. Az is tévedés, hogy Böszőrményi Katalin volt első szerelme. Ez az érzelem hagyott ugyan nála maradaudóbb nyomokat, de első szerelme 1840-re esik, s tárgya Józsa Francziska. Józsa Lajos földbirtokos leánya, volt. Kakon ismerkedtek meg, hol Tompa a Sissáry-családnál nevelősködött, újból megszakítva pataki diákoskodását. Irónk azonban semmit sem tud erről az egész kaki tartózkodásról.

A népmondákra azt mondja irónk, hogy azokat minden valószínűség szerint már Patakon gyűjtötte. Én határozottan állíthatom, hogy igenis, már erősen gyűjtötte Patakon. Ezt mutatja nemcsak az, hogy környékbeli mondákat dolgozott fel, melyekhez a tárgyat ott kellett szereznie, hanem egyik kortársának és barátjának az a szóbeli vallomása, hogy logációkra, ünnepi prédikálásokra menő barátait a gyűjtésre egyenesen fel is szólította.

Több aprólékosságot nem említve, elismerőleg kell kiemelnem, a Szemerével való összeköttetés rajzát.

A könyv többi része már inkább Tompa költészetével foglalkozik, s mivel ettől kezdve a költő élete is nagyobb nyilvánosság előtt folyt és számos levele tétetett közé, itt már az életrajz köréből feldolgozott adatai is megbízhatóbbak. Ezekre vonatkozólag azonban itt is ismételnem kell, hogy nagyon hézagosak; úgyyszólván csak az általánosan ismert dolgokat adja. Petőfivel való viszonyát pl. kimerítően rajzolja, de az Aranyét már elnagyolja, pedig közzétett levelezésük erre bő forrásul szolgálhatna. Lévayról meg csaknem egészen megfeledkezett.

Betegségével gyakran foglalkozik, de itt sem mond semmi újat. Alaposabban tanulmányaim közben én sem néztem utána, de azért elég okom van hinni, hogy talán lehetne még egy és más pozitívumot felderíteni. Pl. nem találhatnánk-e nyomra vezető adatokat esetleg a Rókus-kórház betegfelvételi naplóiban, vagy másnemű orvosi feljegyzéseiben? Vagy Tompa egykori ismerőseinek előadása nyomán, orvosi segítséggel, nem lehetne-e valamit megállapítani? Tompánál, de általában is a költőknél, főleg pedig lírikusoknál, a lélektani kutatás mai fejlettsége mellett az efféle dolgoknak nagy fontosságot kell tulajdonítanunk.

Nézetem szerint ez életrajzi vázlatnak az is erős fogyatkozása, hogy Tompáról, mint papról, teljesen megfeledkeznek. Igaz ugyan, hogy ezen a ponton irónk, könyvének 26. lapján kifejezett nézetével takarozhatik. «Az irodalomtörténetíró — úgymond — a költő élete csak any-

nyiban érdeklí, illetőleg csak azok az események és cselekedetek fontosak reá nézve, melyek világot vetnek az illető író jellemének fejlődésére, míveltségére, gondolkozásmódjára, boldogságának vagy szerencsétlenségének kialakulására.» Ámde épen saját szavaival foghatnók meg a szerzót. Ugyanis talán egyetlen életpálya sem nyomja rá a foglalkozásnak és tanulmányának bélyegét annyira az emberre, mint a papi pálya. Tárgyaira sokszor kelleltenül is ráerőszakolt moralizálás léptenyomon elárulja a papot, a hitoktatót, az erkölshirdetőt, Írónkat azért még sem érdeklí az ő papi pályája. Mintha nem törődniék azzal, hogy Arany jegyző, tanár, majd akadémiai titkár volt! Sorsára, hangukatára is nagy befolyása vot pedig pályájának. Nyugodt világ-szemléletét és természetszeretetét leginkább ez táplálta benne, híveinek lelki építésére folytatott ez a nyugodt kontempláció. A nemzeti érzésnek is csak egy, aránylag függetlenebb helyzetű pap adhatott kifejezést. Kedélyére is bizonyosan hatást gyakorolt pl. az a papságában ért keserű tapasztalat, hogy pályatársai eleinte a fiatal, kezdő embernek a kezén nem szívesen látták a javadalmazóbb hanvai parókhát.

De még nagyobb hiba, hogy egyházi beszédeivel és az Olajággal egyáltalán nem tartja érdemesnek foglalkozni. Hiszen igaz, az irodalom-történetre, mint egészre, az újabb korszakokban már kevésbbé tartozik az irodalomnak ez az ága. A nemzeti szellem pregnánsabb kifejezést nyer más műfajok keretében. Ámde Tompa alakjától ezek elválaszthatatlanok; Tompát az Olajág nélkül elképzelni sem lehet. Aztán meg különben is az Olajág elmékedései és imái a legtösgyökeresebb magyar közönségnek ma is keresett szellemi tápláléka s így a nemzeti szellem fejlődésének még ma is élő és ható tényezője. Általában, bár külső terjedelemben Tompa egyházirodalmi tevékenysége szerény, tartalmánál és irodalmi színvonalánál fogva méltán foglalnat és követelhet helyet nemzeti irodalmunk történelmébeu. De különben is, nézetem szerint, a ki egy író életrajzát és jellemképét kívánja adni, annak nincs joga válogatni olyanformán, hogy élettörténetének csak evvel a fejezetével, írói munkásságának csak amavval a csoportjával foglalkozzék: annyival is inkább, mert a könyv ezt a kizárást nem ismerő czímet viseli: Tompa Mihály élete és művei.

Tompa költészetének ismertetésénél külön fejezetekben foglalkozik a mondákkal és regékkel, az allegoriákkal és virágregékkel. Már az anyagnak ez a beosztása magában is mutatja, hogy írónk nem találta meg azt a pontot, a melyet meg kellett volna ragadnia, hogy Tompa költészetéről igaz és a mai kritikai szempontoknak megfelelő képet adjon. Tompa, ismétlem, mint lírikus, halhatatlan. Mint sok más írónknál, úgy itt is, helyesen mutatott rá Gyulai a Tolnai bírálatahoz írt szerkesztői megjegyzésben erre az igazságra. Epikájának, úgy érzem — virágregéinek mai népszerűsége ellenére is — inkább csak történeti becse lesz, a mennyiben a népies iskolának, tárgyainál fogva legalább, ő az első, nagyobb feltűnést keltő epikus; ellenben lírája mindenkor hű, igaz és elevenen ható tolmácsa marad az elnyomott nemzeti fájdalomnak. És ide kell sorozni az allegoriákat is, melyekben az allegorikus képnek, vagy mesének vékony takaróját léptenyomon szétszaggatja a csillapíthatatlan indulatnak kitörésre készítő hatalmas ereje.

Mindebből édes keveset tudunk meg Lengyel Miklós könyvének

olvasása közben. Valóban kevés könyvre illik annyira, mint erre, az a mondás, hogy fától nem látja az erdőt. Az egész költői munkásságról nem tud egységes képet alkotni, hanem a helyett belevész az egyes költemények sorozatos taglalásába. Nem mondom ugyan, hogy nem volna érdekes és tanulságos egy, az egész költőről szóló munkában is a részletek fejtegetése — de egy egész képnek a megrajzolása egyenesen elengedhetetlen. Vagy ám ne tegye ezt maga az író; rábízhatja ezt magára az olvasóra. Csakhogy a Lengyel részletrajzai után az egész kép az olvasóban sem fog kialakulni soha, mert nincsen arány e rajz egyes vonalai között: elmosódik a többi közömbössel együtt az is, a minék az egészen kellene uralkodnia.

Számos megjegyzésünk volna ezekre a részletekre is, de sietnünk kell e már is hosszúra nyúlt ismertetés befejezéséhez. Ezért most még csak egy szempontot vetek fel; ezt azonban nagyon speciális volta miatt már nem megrovásul. Tompa költészete kiválóan alkalmas lenne lélektani kísérletezésre; ha valakin, akkor ő rajta, az ő költészetén lehetne alkalmazni a psychophysikai kutatások eddigi eredményét nyomon kísérni a hatást, melyet betegsége, pusztuló fizikuma költészetére gyakorolt; vizsgálni a kapcsolatot, mely a testszervek betegségekétől megakasztott működése és a szellemi termékek között kell, hogy meglegyen. Egy írónk sem alkalmas erre annyira, mint Tompa, mert az ő élete úgyszólván még szemeink előtt folyt le, s így talán alkalmunk lehetne — a betegség természetét és részleteit felkutatva s összehasonlítva az esetleg pontosabban datálható költeményekkel — tanulságos kísérletet végeznünk a lélektani eredmények alkalmazására az irodalomtörténetben. Ha komoly eredmények ezek — a mint hogy nincs jogunk állítani az ellenkezőt — és ha az emberi lélek legértékesebb alkotásai, legbensőbb tulajdonai a költői, főleg lírai alkotások, akkor nézetem szerint az irodalmi kritikában ezen a ponton kell és lehet a legelső tudományos lépést megtennünk a haladás útján.

Az meglátszik a munkán, hogy az író tárgyába szeretettel és gonddal mélyedt el. Az meg határozottan dicséretére válik, hogy elegáns, finom előadásával könyvét kellemes olvasmányyná tette. A költő utolsó éveinek, halállal vívott tusájának rajza kiválóan sikerült, noha igaz, hogy az adatok úgyszólván készen várták e rajzhoz. Mindazáltal előadásában is vannak erőltetett dolgok. Szélesen kivitt hasonlatai, melyekkel előadását gyakran színezi, sokszor erőltetettek; úgyszintén egyik-másik műfajhoz bevezetésül adott fejtegetései is; ez utóbbiakhoz különösen sok szó fér.

Végeredményül kimondhatjuk, hogy bár egészében nem tudta felfogni a költőt, nincsen perspektívája, nagyban, széles vonásokkal, nem tud koncipiálni, a gondos kidolgozás, a tárgyul választott költő kiváló alakja és az a körülmény, hogy Tompa napjainkban, elég méltánytalanul, mindinkább háttérbe szorul: kötelességünké tették mégis, hogy e művel fogyatékossága és hiányai ellenére is bővebben foglalozzunk.

(Miskolcz.)

MITROVICS GYULA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Hartmann Tardel: «Der arme Heinrich» in der neueren Dichtung. Berlin, 1905. 69 l. Ára 2 Mk.

Hartmann von Aue szép verses novellája, melyet első ízben G. Büsching 1810-ben és másodszer a Grimm testvérek 1815-ben adtak ki, nyomban magára vonta nemcsak a nagy olvasóközönség, hanem a modern költők és átdolgozók figyelmét is. Első új-német fordítója Simrock Károly (1830), első szabad földolgozója Chamisso Adalbert (1837). Német fordítóinak száma igen nagy; angol nyelvre fordította, már 1847-ben, Dante Gabriel Rossetti; olaszra Aristide Baragiola (1881); hogy magyar fordításban is megvan (Kőrös Endrétől, 1898), arról persze Tardelnek sejtelve sincsen. Honnan is legyen, mikor mi sehogysem teszünk róla, hogy a magyar tudomány termékeiről a külföld is értesülést szerezzen!

De megnyerte a szép legenda az önálló költők érdeklődését is, a kik ismételve tettek, elbeszélésben és drámában, kísérletet, hogy szép alap gondolatát az újkor szellemében és a modern költészet eszközeivel megtestesítsék. A középkori költő elbeszélése szerint Isten súlyos nyavalyával (undorító kiütéssel) sújtja a világi szellemű, teremtőjéről megfélekedezett fényes sváb lovagot, a ki visszanyeri egészségét, midőn, egy ártatlan leány életének áldozatát nemesen visszautasítva, minden földi salaktól megtisztult szívvel belenyugszik Isten sújtó hatalmába és egyedül az ő irgalmától várja bűnének bocsánatát. A testi szenvedés tehát e mesében csak symbolum, nem pusztá külső tény, mint pl. Philoktetes történetében vagy Jób esetében (melyre leginkább emlékeztet) vagy Amicus és Amelius regényes mondájában. A lényeges a sváb lovag esetében a hősnek megtérése, a kit iszonyú betegsége visszavezet Istenéhez, kiről megfélekedezett volt. A mondának e magva vonzotta a modern költőket, és nem érektelen megfigyelni, mikép törekszenek vagy kísérleteznek, hogy megoldásukkal középkori kartársukon túltegyenek.

E modern földolgozásokat tárgyalja Tardel előttem fekvő csinos tanulmányában, mely érdekes és tanulságos olvasmány. Mindössze tizenhét munkáról szól többé-kevésbé behatóan. Ezek közt van egy eposz: az amerikai Henry W. Longfellow költeménye «The golden legend» (1851, magyarul Jánosi Gusztávtól, 1883), három prózai elbeszélés: Xavier de Maistre, «Le Lépreux de la Cité d' Aoste» (1811), Wilhelm Raabe «Des Reiches Krone» (1896) és Ricarda Huch, «Frau Celeste» (1899), és tizenhárom dráma, melyeknek szerzői: Ludwig

Uhland (csak kis töredék, 1818), Ludwig Kannegiesser (1836, egy felvonás), Josef Weilen («Heinrich von Aue», 1874), egy névtelen hölgy (1861), Betty Fischer (1881), Hans Pöhl (1887), Carl Schultes (1894), Hermann Hanau (1900), Käthe Becher (1900), James Grun (opera, zenéje Pfitzner Jánostól) Gerhart Hauptmann (1902), Artur Fitger («San Marcos Tochter», 1903) és Ernst Hammer (1905).

Ezeket az elbeszéléseket és drámákat egymásután tárgyalja és jellemzi szerző, mindig okosan és vonzóan, de természetesen kissé egyhangúan. Részemről ily irodalom- és tárgy történeti probléma tárgyalásánál nem tartom alkalmasnak az időrendi fejtegetést, mely untató ismétlésekre kényszerít és voltaképp csak ott indokolt, a hol a különböző művek hatottak egymásra és ennek a hatásnak kimutatása a tárgyalásnak egyik főczélja (ez az eset forog fenn pl. a Faust-drámáknál). De a «Szegény Henrik» esetében ez teljesen mellékes pont: nem is igen befolyásolták egymást a mondának modern földolgozói, a mi Tardel tárgyalásából is világos. Azért a kérdéses munkák fejtegetésénél más csoportosítást kellett volna használnia: a tárgynak fölfogása és földolgozása szerint. Az pl. mellékes dolog, hogy Weilen az undorító nyavalya helyébe a megvakulást teszi, de az már lényeges, hogy Huch elbeszélésében a leányt csakugyan megölik. Más földolgozásokban (Pöhl és Schultes) a sváb lovag története jóformán mellékes epizód egy idegen, nagyon tarka néprajzban, ismét másoknál (Raabe) a hős nem gyógyul meg stb. Így a szerző egyazon kérdést csak egyszer kényszerült volna fejtegetni és nem kellene egészen az unalomig ismételnie, hogy az epikus földolgozások nem értékesebbek, mint a középkori novella, és hogy a szép legenda drámai földolgozásra nem alkalmas.

Ezt a helyes álláspontját fönntartja Tardel a leghíresebb dramatizálással, Hauptmann művével, szemben is, melyet egyébként mindenféle dicsérettel elhalmoz. Pedig ép ez a munka, mert egy igazi költőnek alkotása, mutatja legjobban, hogy Hartmann novellájának dramatizálása egyáltalában nem lehetséges. Hauptmann öt felvonásos drámája két főrésze oszlik: az első négy felvonásra, a mely a hősnek betegségét, és az ötödikre, mely a meggyógyultnak boldogságát tárgyalja. Az első részben igaz költői fölfogással és erővel rajzolja Hauptmann Henrik fokozódó testi nyavalyájával párhuzamosan fokozódó elkeseredését, kétségbeesését, az őrjöngéssel határos boldogtalanságot. De hol marad a cselekvény? Hol marad a dráma? a tudatosan kitűzött cél szolgálatában folytatott erélyes küzdelem? Hisz ez a négy felvonás csupa leírás, részben megragadó és megható, de mindig csak leírás. Hogy a hős jelenetről-jelenetre testileg betegobb és lelkileg nyomorultabb lesz, ez érthető és, ismétlem, egyes részletekben mesteri kézzel

van vázolva. De mindez még nem cselekvény, cselekvény nélkül pedig nincsen dráma, hanem csupán leírással kapcsolatos epika, melyet esetleges költői értéke sehogy sem tesz drámaibbá. És az ötödik felvonás? Ez egyszerűen drámai abszurdum. A kit a negyedik felvonás végén testileg és lelkileg a legiszonyúbb állapotban elhagytunk, kiről méltán várhatnók, hogy feneketlen fájdalomában és kétségbeesésében maga vet véget tűrhetetlen életének, az az ötödik felvonásban mint egészséges, boldog, fényes lovag lép elénk, a ki szíve választottját oltárhoz vezeti. Az ilyen escamotage nem lehetséges a színpadon, és a nézőt egy csöppet sem nyugtatják meg azok a szép elbeszélések, melyekben néhány mellékes alak minket a salernói eseményekről értesít. Mert mit mesélnek ezek? Hogy Henrik nem fogadta el a kedves Ottegebe áldozatát, mire nyavalyája megszűnt és életkedve visszatért. Hol itt az okozati összefüggés, mely nélkül dráma nem lehetséges, és hol marad a cselekvény, melyet a dráma nem nélkülözhet, ha ily lényeges részlete (a mi szintén nagy hiba) nem is megy véghez a színpadon? Tehát hiába dicsérjük Hauptmann nagy tehetségét, Henrik-drámája teljesen el van tévesztve. És bátran mondhatjuk, hogy a mi ennek a nagy költői erőnek nem sikerült, az még kevésbé sikerülhet (a jövőben is) kisebb tehetségeknek. A legyőzhetetlen akadály a tárgyban van, melyet nem lehet sem legyőzni, sem mellőzni. A testi nyavalya nélkül a «Szegény Henrik» története csak úgy nem képzelhető, mint nem képzelhető Tristan és Izolde története a bájital vagy Hero és Leander sorsa a tenger nélkül. Oly költő pedig ugyancsak elképzelhetetlen, a ki velünk és a modern orvosi tudománnyal a színpad világításában megértesse, hogy egy fiatal leánynak önfeláldozó szerelme és egy beteg embernek vallásos önmegtágadása hogyan gyógyítanak meg egy elfajult testi nyavalyát, a mely századoknak rettegett réme volt.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Catalogus codicum græcorum bibliothecæ Ambrosianæ. Digresserunt **Aemidius Martini** et **Dominicus Bassi.** Mediolani, Impensis U. Höpli, MCMVI. Tomus, I. LI+592 l., Tomus II. 593—1297. I. 8-r. Ára 50 lira.

Régi vágyaink egyike teljesedésbe ment! A görög philológiával forrászerűen foglalkozó kutatók a címül írt munkával segédeszközök és útmutató vezérfonalhoz jutottak Olaszország egyik leghíresebb könyvtárának kézirati útvesztője terén!

A ki az Ambrosianának kézirati katalógusát eleddig forgatta, tisztában volt azzal, hogy az itt csonkán ránk hagyományozott munkákra vonatkozólag a gazdag könyvtárnak kellőképen való kiaknázása minden

adott esetben *pium desiderium* marad.¹⁾ S reményt sem igen táplált valaki, hogy az érzékeny hiányon egyhamar segíteni fognak: a könyvtár lelkes alapítójának egy határozata eltiltotta az Ambrosiana doktorkait attól, hogy a híres gyűjteménynek maguk tegyék közé a katalógusát. Nyilván az a szándék vezette őt, hogy a könyvtár pénzalapját — mely bizony csekély — más célra, mint fejlesztésére és jókarbantartására ne használják fel. Persze a határozat nem állta útját annak, hogy az Ambrosianán kívül álló körök foganatba ne vegyék azt, a mi a *classicus-philologusok* egyik leghőbb vágyát tette: kellőképp bepillantani egyelőre a görög irodalomnak sejtelmes *codex-világába*. De a mai úzérkedő korszakban kicsoda van oly önzetlen, hogy egy élet hosszú fáradságát ilyen munkába összesítse, s hol a kiadó, ki az ily munka szükségét átlátja s pénzbeli áldozatot hoz? Egy tudós, kivel a sors mostohán bánt, s kihez a lüktető élet vásári zaja évek óta alig-alig hatol el (D. B.), a Brera volt főnökének s jelenleg a nápolyi *Biblioteca Nazionale* igazgatójának (E. M.) közreműködésével 12 esztendő kitarását fordította a munkára, s egy tetterős svájci férfi, ki évtizedekkel ezelőtt szegényen és szerényen telepedett le Milano városában s ma a *continensnek* talán legnagyobb *antiquarius*a s Olaszország legelőbbkelő könyvkiadója, áldozatkészségével segített neki megvalósítani azt.

A latinul írt előszó nem foglalkozik ugyan a könyvtár történetével, de mi itt nem tehetjük, hogy annak rövid vázlatát e helyt a későbbieknek könnyebben való megérthetése kedvéért előre ne bocsássuk. Az adatokat *Boscha* De origine et statu bibliothecæ Ambrosianæ hemidecas (1672), az áradó *Opicelli* Monumenta bibliothecæ Ambrosianæ (1618)-jéből s *Antonio Cerutinak* La bibl. Ambrosianájából (Gli istituti scientifici etc. di Milano [1880] 95—208. l.) vettük.

A könyvtárt *Federigo Borromeo* alapította, kinek szobrát napjaink utazója a könyvtár hajdani bejáró kapuja előtt szemlélheti, ki már kora ifjúságától fogva gyűjtötte a könyveket s nagybátyjától *borromæusi* szt. Károlytól is örökölt sokat. Midőn bíborossá lett, sietett meghítt embereit útnak indítani kéziratok után; ezek az olasz városokban, Franciaországban, Spanyolországban, Korfú szigetén, sőt a messze Belgiumban és Szíriában is, kutattak, keresgéltek *codexek* után: görög,

¹⁾ Pl. az *Oppianus-codexeket* ismételtelen megnéztem, már mint azokat, melyeket a XIX. sz. közepe táján készült kézirati jegyzék útbaigazítása alapján megtekinthettem. Mégis — mint a szerzők is észrevették [XLIV. l.] — egy ilyesformán kikerülte figyelmemet, a 999. számú, mely a katalógusban nem volt pontosan jelezve, mert a *codexben* a *Ἀλευτιζή* cím és szerző neve nélkül van hagyományozva.

török, örmény, perzsa, latin, héber és szír kéziratokkal megrakodva tértek haza. Közöttük a legszerencsésebb volt *Antonio Salmazia*, ki a Levantén vásárolt össze nagy számmal codexeket, egyedül Krétán 1000 aranyat adott ki kéziratokért. Leginkább 1607—1609 közt gazdagították Federigo gyűjteményét, de azért már korábban is igen becses szerzeményekre tett szert a könyvkedvelő biboros. Így pl. 1600-ban *Grazio M. Grazj* Fulvius Ursinusnak, a neves humanista könyvgyűjtőnek, könyvei között ráakadt a Petrarcatól sajátkezűleg másolt híres Vergilius-codexre, mely Servius kommentárait és Statius Achilleisét is tartalmazza. 1601-ben meghalt Padovában egy lelkes könyvbarát, *Giovanni Vincenzo Pinelli*, ki könyvgyűjteményét *Cosimo Pinelli*re hagyta. Federigo mindent elkövetett, hogy a becses könyvtárt megvásárolhassa, mi végre 1608-ban sikerült is neki: a sok viszontagságon keresztülment gyűjteményt 3050 aranyon Nápolyban megvette; a gyűjtemény egyebek közt a IV. évszázából való ú. n. képes *Ἰλιάς* codexét is magában foglalta, melyet először *A. Mai* adott ki 1819-ben, 1905-ben pedig *Ant. M. Ceriani*, a könyvtár tudós főnöke és *Achille Ratti*, 104 fénynyomatú táblán, Hoeplinél. S mialatt Federigo e fölötté becses collectiónak megszerzésén fáradozott, sikerült egy oly gyűjteményre szert tenni, mely belső értékét illetőleg az Ambrosiana összes szerzeményeit túlszárnyalja; értjük az akkor milano-kerületi Bobbio-kolostor kéziratai egy részének megszerzését. E (latin) codexeket¹⁾ a Setus Columbanustól Bobbióban 612-ben alapított kolostorban másolták. Kézirati állományából az Ambrosiana jelenleg 71 kéziratot őriz.²⁾ 1609 decz. 8-án avatta fel Federigo a könyvtárt nagy ünnepségek keretében; épületét, mely máig is fennáll a Piazza Rosa-n s tiszteletreméltó emléke a régi Milanónak, Fabio Mangoni építette. Úgyde megnyitása után sem szűnt meg a lelkes biboros a könyvtárt gyarapítani. Lassankint a könyvek száma vagy 160.000-re emelkedett, melyek között kb. 1000 Aldinát, Elzevirt és Bodonianust számítottak. Gyarapították a következő századok folyamán mások is, így *Federico Fagnani*, *Federico Agnelli*, *Pietro Custodi* báró, s 1876-ban 2500 kö-

1) V. ö. *A. Ratti* Le ultime vicende della biblioteca e dell' archivio di S. Colombano di Bobbio (Milano, 1901).

2) Leirja őket *O. Seebass* Handschriften von Bobbio in der Vatikanischen und Ambrosianischen Bibliothek című értekezése (Centralbl. für Bibliothekswesen 1896. [XIII.] 1—12. s 57—79. lapján) 63—75. l. Megjegyzem még, hogy a jórészt elégett torinói *codici Bobbiesi*-kből most indul meg *Carlo Cipolla* szerkesztésében egy heliotipikus sorozat, mely az égés előtti fólvételeket hű reproductióban teszi közzé (az I. köt. 90 táblával a jövő év elején jelenik meg Hœplinél; előfizetési ára 200 lira).

tettel *Mensingere* tanár, úgy hogy manapság a nyomtatványok száma megközelíti a 180.000 kötetet, a kéziratok száma pedig 8400, melyek közt 1098 a görög.¹⁾ A könyvtár ügyeinek intézésére két Collegio szolgál, a 9 tagból álló Collegio de' dottori (mely a könyvtárost választja) s a Collegio de' conservatori (kik között egy tesoriere van, s kik a könyvek kézirati katalogusait szerkesztik). Első præfectusa *Antonio Olgiato* volt, a gyűjtők egyike; a későbbiek sorából *Lodovico Antonio Muratorit*, a híres olasz történetírót s *Angelo Mait*, a neves fölfedezőt, emeljük ki.

E nagy hírű könyvtárnak, melynek most röviden vázoltuk a történetét, a legújabb időkig csak egy számbavehető nyomtatott jegyzéke volt,²⁾ a *Hammer-Purgstallé*, ki 1839-ben elég gonddal állította össze az Ambrosiana arab, perzsa és török kéziratainak a jegyzékét. Ehhez sorakozik most Martini-Bassiék szép katalogusa, mely kiállítás, pontosság és használhatóság tekintetében minden méltányos kívánságnak, mondhatni, kifogástalan módon megfelel.

A bevezetés, ill. előszó (I—XXXVI) — mint már említettük — nem a könyvtár történetével foglalkozik, mert «magna nos spes tenet — írják — in futurum, si di duint, rem ex integro retractandi et omnia in lucem edendi, quæ ad originem et historiam codicum græcorum illustrandam vel congegimus vel congerere confidimus». Ez persze nem lesz teljes történet, de *tudományunk* történetéhez kétségkívül igen becses adalék. Manapság ugyanis igen jól tudjuk, hogy a kézirati hagyomány szövevényét sokszor mennyire megvilágosítják azok az adatok, melyeket a különben száraz könyvismének bűvárlói szolgáltatni szoktak.

A könyvtár története helyett a szerzők az előszóban a görög könyvvállomány eredetét és jelentőségét tárgyalják. Így megtudjuk, hogy Grajz nevét 19 kézirat őrizte meg, a gyűjtő Salmaziaét egyetlen egy sem, Pinelliét 268, Georgius Merulaét 24, stb.; az 1268—1277. lapokon állították össze aztán a szerzők a codexek hajdani birtokosainak a neveit. Megtudjuk, hogy a kéziratokat nagyban s egészben hol vásárolták össze, évenként körülbelül hány codex-szel gyarapították az első évtizedben az Ambrosianát. Értesülünk a codexek bibliografiai értékéről: a codices nobilioresokról (fentemlített Ilias [1019], egy 5.

¹⁾ Tehát nem mint *Gardthausen* Sammlungen u. Cataloge 33. l. mondja, 2205. — «In bibliothecis codicum græcorum italicis Ambrosiana post Vaticanam, Marcianam et Laurentianam quartum locum obtinet» mondják a szerzők III. l., mi persze a könyvtár *összértékét* illetőleg nem áll; a latin kéziratok terén a Marciana az Ambrosiana után következik.

²⁾ A Bern. Montfauconé (Bibl. bibliothecarum I, 491—530.) a szerzők szerint «maneus, imperfectus, festinanter concinnatus».

évszázbeli Pentateuchus [808], Gregorius Nazianzenus prózai munkái [1014]), a codices vetustissimikről (epistola-gyűjtemény [81], taktikusok [139], Theodorus Studites [162] stb.) a codices vetustikról, a codices recentiores és novelli jelentősebbjeiről, a palimpsestusokról és autographusokról. Végre számot adnak a szerzők segítőforrásaikról és eljárásuk módjáról.

A mi ez eljárást illeti, hangoztatják, hogy a kéziratok leírásában a *Girolamo Vitelli* és *Aenea Silvio Piccolominitől* (a *Studi Italiani di Filol. Class. I.* [1893] évfolyamában) megállapított elveket tartják szem előtt. Ehhez képest a munkák sorrendjében közlik a codex tartalmát (tehát nem adnak collectiv czímet!), megjelölik a lapot, melyen egy-egy mű kezdődik, s kitüntetik (hegyes zárójelek segítségével) azt is, ha a munka cím nélkül van hagyományozva. Itt mindenestre szeretnők volna, ha a szerzők ragaszkodtak volna bizonyos tekintetben a megjelölésnek ahhoz a fajához, melyet egyikök (*Martini*) a *Catalogo di mss. greci esistenti nelle bibl. Italiane I—II.* kötetében (1893—1902) alkalmazott sikeresen, hogy t. i. megmondja nemcsak azt, hogy a mű mely lapon kezdődik, hanem azt is, mely lapon végződik. Ineditumoknál a műnek bekezdő és végsorát közlik, editumoknál rendszerint a legjobban elterjedt kiadásra hivatkoznak. Hogy ez néha mekkora fáradsággal járt, mutatja pl. az 57. számú (A 161 sup.) codexnek a leírása, hol a *Πλανούδης*-féle anthologia sok-sok száz epigrammájának erősen kuszált sorrendje nem kis türelmi próba elé állította önzetlen szerzőinket. A codex tartalmának megjelölése után felvilágosítást adnak mindarra nézve, a mi könyvismei jelentőségű, tehát a codex anyagára, formájára, állapotára, korára és eredetére vonatkozó közléseket. E téren nagyobb lelkismeretességet és szigorúbban keresztülvitt pontosságot alig lehet képzelni. Tíz különböző index tetemesen megkönnyíti a nagy katalogusnak kellő módon való használatát.

Hogy mennyire megbízható adatokat rejt magában a mű, azt nem igen állapíthatjuk meg más módon, mint úgy, hogy a saját indicatióinkkal vetjük össze, s ez alapon vonjuk meg az egyenleget. E célra tehát az azon codexekre vonatkozó adatok helyességét teszszük bíráló tárgyává, melyeket valamikor magunk vizsgáltunk át, tehát az *᾽Οππιανός Ἀλευτικά*-jára vonatkozó kéziratokat, a hadügyi írók codexeit, melyeknek sorában találjuk a B 119 sup. jelzetű codexet (mely a görög taktikusoknak egyik híresebb kézírata) s a költő *Ἰρηγόριος* kézíratait, nevezetesen H 45 sup.-t, mely szintén egyike az Ambrosiana legbecsesebb *χειρόλιον*-ainak.

A mi az *᾽Οππιανός*-codexeket illeti, mindenekelőtt az 52. számú kéziratra teszem azt a megjegyzést, hogy fol. 245^v szerintem «in totum scriptura caret, 245^r minore ex parte». Szerzők szerint «partim 28^v,

63^v, 165, 214^v, 245 (t. i. vacua sunt)». A scholionok Martini-Bassiék szerint «plurimum consentiunt cum editis a Bussemaker». Ez nem felel meg a valóságnak; a scholionok ugyanazok, melyeket C 222 inf., H 18 sup. és B 35 sup.-ban találni, s melyek a Bussemaker-féle Scholia Parisina-któl nyilván abban különböznek, hogy végig etymologisáló jellegűek; talán Ἰωάννης Γαληνός exegesisére mennek vissza. (Hiszen H 18 sup.-hoz maguk a szerzők mondják [p. 503]: «cum scholiis uberrimis, quæ non consentiunt cum editis a Bussemaker».) — Ehhez képest módosul az is, a mit a 87. számú codexhez mondanak, t. i. B 35 sup.-hoz. — H 18 sup.-ra (425) vonatkozólag azt jegyeztem ki magamnak, hogy a *Ἀλευτικά* 9^r—94^v áll; de itt tán Martini-Bassiéknak van igazuk, kik a 93—94. foliumokon állókat nem a scholionokhoz vonják. — L 38 sup.-ra (478) az a megjegyzésem, hogy ez a codex az egész *Ἀλ.*-t tartalmazza. Az V. könyv fol. 107^v végződik; 464—511. sorai hiányoznak ugyan a maguk helyén, de pótolva vannak fol. 107^v—109^v; így történt aztán, hogy szerzők szerint a *Ἀλ.* csak «usque ad vs. 511» [libri V.] olvasható. — A 886. számú codexhez ezt olvassuk (p. 988) «Desunt (post f. 288) vss. 535—623. l. IV.» Majd a szerzők p. 990 ezt állítják: «vacua [sunt] 14* 15* 19* 51* 60* 81* 100* 107* 185* 213* 214* 289* 290* (quæ asterisco notavimus, vilioris chartæ sunt)», viszont én ezt jegyeztem fel magamnak: 291 előtt *egy* folium esett ki s nem *kettő*, mint a mennyi pótolva van üres lapokkal, mert egy foliumon körülbelül 80—85 vers szokott állani, vagyis ezt meg kellett volna jegyezni.

A hadügyi írók codexekre vonatkozó adatok kiválóan pontosak. Csak a 902. számú codexnél szerettem volna, ha a következetesség kedvéért kiemelik, hogy a Taktika XIX. fejezete a XX. fejezetre következik, s a 139. számú (B 119 sup.) kéziratnál is feltüntetik, hogy ez a fejezet ki van szakítva környezetéből s külön áll. Ha figyelembe veszünk, hogy a 747. számú (Y 60 sup.) kéziratban is a tengeren való megütközésről szóló fejezet a XX.-ra következik, az ily codexeknek egymással való összefüggését már első pillantásra gyanítani fogjuk; az ilyesmi lényegesen megkönnyíti a sokszor itt-ott nem kielégítő adattal rendelkező szövegkritikust. — A 905. számú (C 265 inf.) kéziratához megjegyzem, hogy 95^r csak «partim vacuum», úgy mint fol. 100^r vagy 123^r; vacuum 264^v akár csak 25^v; nem 282^v vacuum, hanem csak 283—294.

A *Γρηγόριος*-codexek közül a 753. számú, vagyis Z 78 sup. bámulatos minutiositással van leírva; annál inkább csodálkozom, hogy az Ambrosiana egyik kincse, a 433. számú kézirat (H 45 sup., sæc. IX), nincsen *ezzel* az akribiával feldolgozva. Feljegyzéseim szerint ez a codex a 9—60. foliumokon tartalmazza *Γρηγόριος*-t, a szerzők szerint 13^v

kezdődik (itt talán igazuk van); én úgy találtam, hogy a szöveg a párizsi kiadás [1842] 364. lapján állók 471. sorával kezdődik; a szerzők ezt elhallgatják; fol. 17-től kezdve epigrammák következnek, a szerzők szerint I—LXXXVIII, s hivatkozás történik *Muratorinak* *Anecdota Græca* (1709) 1—89. l.-jára. Viszont én ezt jegyeztem ki magamnak a codexből fol. 17^r *εις προαιρέσιον σοφιστήν αὐτοῦ* (tehát a párizsi kiadás 1108. lapján álló V. költ.), azután *εις θεσπέσιον γραμματικὸν αὐτοῦ* etc., miből nyilvánvaló, hogy itt nem Migne kiadására utalnak, csak Muratoriéra, holott pedig az egyöntetűség kedvéért az előbbit is szeretttük volna látni. A 24. folium a p. 1136. olvasható LXXII. költemény 5. sorával végződik, s nem a 6.-kal. Fol 40^r a ὕμνος εἰς χριστὸν μετὰ τὴν σιωπὴν [p. 896]-ből csak az 1—5. sor van meg, a 41—44. foliumig bezárólag a p. 346 olvasható 126. sortól egészen 365-ig terjedő költemény, a 45. foliumtól kezdve az előző versnek 6—52. sora; ez kikerülte Martini-Bassiék figyelmét. Fol. 46^r ἐπόδια-t olvastam, nem ἐνόδια-t, de lehet, hogy szerzőknek van igazuk.

Szántsándékkal közzöltük ezeket a szinte szórszálhasogató kifogásokat, hogy az olvasó lássa, minő természetű megjegyzésekkel illethető ez a munka. A fáma azt tartja, hogy nem kisebb ember, mint az olaszok jó ismerője, *Mommsen*, valamikor azt a nyilatkozatot tette, hogy az olaszok egy a tudomány követelményeinek megfelelő katalogust készíteni nem tudnak. A nagy tudós hirtelen ejtett ki ilyen nyilatkozatokat: a magyarokról is állítólag — restségökre való célzással — azt tartotta, hogy törökök. S ha ezt a véleményét nem magunk vagyunk hivatva leczáfolni, az olaszok tudományos képessége iránt hangoztatott kétkedését a tények régóta nem igazolják: épen az olaszok 1893 óta egész seregét adták a megbízható könyvjegyzékeknek. Valamennyiök között pedig kimagaslik a Martini-Bassiéké, melyet nagyobb könyvtárainknak beszerzésre melegen ajánlunk. Milano aránylag kevés költséggel közelíthető meg; kivált a byzantiumi philológiával foglalkozó bőven fog bányászhatni híres könyvtára tudományos bányájában. Ha eredményekkel gazdagon tér haza, hálás szívvel fog gondolni azokra, kik a világító eszközökről meg nem feledkeztek.

(Budapest.)

VÁRI REZSŐ.

Dr. I. Kont: Geschichte der ungarischen Litteratur. Leipzig.

C. F. Amelangs Verlag. 1906. (Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen. III. Band.) VI+272 l. Ára füzve 4 M.

Kont Ignác, párizsi hazánkfia, kissé különös módon jutott ahhoz, hogy a német közönség számára a magyar irodalom történetét megírja. A lipcei Amelang-czég évekkal ezelőtt a «Keleti irodalmak» czímen egy sorozatot indított meg, a melynek egyik kötetébe elég

sajátságosképen a magyar és az oláh irodalom került együvé. (Az utóbbinak szánt műről, mely szintén magyar ember munkája, alább emlékezünk meg.) A magyar irodalom ismertetésére tudtunkkal eredetileg más volt kiszemelve. Az illető azonban egyéb elfoglaltsága miatt kitért a szép, de nem könnyű feladat elől. Mivel pedig a czég nem igen akart tovább várni, Kontra bízta a magyar rész megírását. S Kont nagy szorgalommal és körültekintéssel igyekezett feladatának megfelelni. Önállóságra az idő rövidsége miatt alig törekedhetett. A mások nyomdokain való ügyes összefoglalásban pedig már évtizedek óta nagy készsége tett szert. Képesítik őt erre már a Sorbonne-on több éven át tartott népszerű előadásai is, melyekben a magyar irodalom újabb és legújabb korszakainak legkiválóbb alakjairól elég jó tájékoztatást nyújt francia hallgatóinak. Néhány évvel ezelőtt pedig Horváth Cyrill, Kardos Albert és Endródi Sándor magyar irodalomtörténetének francia átdolgozásával tett jó szolgálatot a hazai tudomány és irodalom külföldön való ismertetése ügyének. Azóta külföldben a francia irodalomnak a magyarra gyakorolt hatása címén is változó jóformán egész szellemi életünk fejlődésének a menetét úgy, a mint ő azt, a francia közönség szájaizéhez alkalmazkodva, a maga sajátos álláspontjáról feltűntetendőnek vélhette.¹⁾

Egészen véve tehát azt mondhatjuk, hogy a czég választása alkalmas emberre esett. Csak azt az egyet lehet sajnálni, hogy a könyv német nyelvének simítására nem fordítottak több gondot. Konttól épenséggel nem vehetjük rossz néven, hogy francia földön meghonosult magyar ember létére nem ír kifogástalan németséggel; de a német olvasó elvárhatná, hogy kevesebb soloecismussal adják eléje az úgy is eléggé idegenszerű tárgyat.

A könyv beosztása, feladatához képest, az újabb magyar irodalomra szánja a terjedelemnek több mint három negyed részét, s ennek is alig egy ötödén végez az 1772—1825 közötti korszakkal, míg az 1867 utáni időnek aránytalanul nagy tér, az egész műnek körülbelül egy harmada, jutott. De e miatt nem kívánunk perbe szállni a szerzővel; lehet, hogy igaza van, mikor azt véli, hogy a kiegyezés utáni irodalom nagyobb részéről ma már meghiggadt ítéletet lehet mondani. Az élőkrol való megemlékezés azonban talán mégis kissé bővebb a kellőnél és sok olyan nevet és címet sorol fel, a melyek csak chaotikus köddé gabalyodnak az idegen olvasó agyában. Itt nem ártott volna csupán az élesebben kiemelkedő egyéniségek és

¹⁾ Az előbbi munka 1900-ben jelent meg, a másik pedig *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie* címen 1902-ben (Paris, Leroux).

maradandóbb becsű munkák jellemzőbb kidomborítására szorítkozni, mint a keveset mondó, színtelen jelzők gyakori ismétlésével egy csomó banális dicséretet aggatni a közelmúlt és a jelen többé-kevésbé hivatalos, de nem mindig hivatott nagyságára. Ilyen kis terjedelmű munkában, a mely a még sem olyan egészen érték- és érdektelen középkorra különben érthetőleg csak 15, a hitújítás és a szabadságharcok két egész századára meg a hanyatlás korára együttvéve csak 40 lapot szánhat, talán mégis csak nagy térpazarlás azon sajnálkozni, hogy Szilágyi Dezső szónoklatai még nincsenek egybegyűjtve. Ezzel kapcsolatban mindjárt az egyház-politikai küzdelemről is megemlékezik a szerző s ezt elég sajtászerűen «politisch-religiöse Reformen» körüli harcznak jelzi (255. l.). Berzeviczy Albertnek pedig u. o. még azt is érdemül tudja be, hogy volt közoktatásügyi miniszter létére a magyar műveltség életkérdéseire alaposan ért s hogy az oktatásügyet a kisded-óvóktól az egyetemig jól ismeri.

De haladjunk sorjában. A bevezető fejezet, mely a mohácsi vészig terjedő időszak szellemi életét mondja el vajmi röviden, a szerző első helyen említett francia munkájának első könyvéből készült, kissé száraz kivonat. Föltűnőbb helytelen állítás benne, hogy a Margit-legendának Ráskai Lea a *szerzője* (10. l.), a mi annál különösebb, mivel a francia munkában (26. l.) egész helyesen csak az illető codex *másolójának* van mondva. Azt már nem rójuk föl olyan súlyos bűnül a szerzőnek, hogy a verses Katalin-legendát 400 sornál többre terjedőnek mondja, mert hisz 4073 csakugyan több mint 400, s az utóbbi sajtóhiba is lehet; ezeknek jegyzékébe azonban még több hasonlóval együtt nincsen felvéve. Német olvasót megtévesztheti a 7. lapon említett *Reim-Chronik* kifejezés is, minden közelebbi jelzés nélkül, mert nyomban a Márk barát ú. n. bécsi vagy képes krónikája után magyarországinak is vehető. A 9. lapon említett magyar codexek «nagy száma» merész túlzás, mert más népek középkori nyelvi és irodalmi emlékeihez képest a mi 15 kötetnyi középkori kéziratunk ugyancsak kevés. A nyugati legendák mellett érintett «keleti virágok» (10. l.) nem az *Apokalypsis*-ből, hanem talán az *apokrif* könyvekből kerültek, s lehet, hogy a szerző tolla is erről csúszott el amarra a szóra. Ugyanott a *Speculum exemplorum* és a *Promptuarium* úgy vannak egymás mellé rendelve, mintha mind a kettőnek a *Discipulus* (Herolt János bázeli dómés a XV. század elejéről) volna a szerzője, pedig csak az utóbbi való tőle. Itt azonban forrása is tévútra vezethette a szerzőt. Alex. Sz. Katalinról a 11. lapon azt írja Kont, hogy «Sie wurde im Mittelalter die Schutzgöttin so mancher Hochschulen», pedig csak *Schutzheilige*-ről lehet szó. Kevéssel alább (s majd a 26. lapon a históriás énekekről megint) a *barock* jelző is kissé furcsa,

mikor részben még középkori munkák stílusáról van szó, s a szerző alighanem csak esetlent, nehézkeset akart vele mondani. A Mátyás király óriási egyetemének tervezetéről szóló kedvelt legendával is találkozunk a 13. lapon; ép úgy a mint kiirthatatlan, úgy látszik, egy másik mende-monda is, a Könyves Kálmán «felvilágosult» törvényét emlegető (5. l.), a mely még mindig terjeszti azt a már többször alaposan megczáfolt véleményt, mintha e jó királyunk a boszorkányok elleni eljárást szüntette volna meg, holott alighanem csak a vampirokról elterjedt babonával szállt szembe, a mivel csak az egykorú egyházi törvényhozás szellemében járt el, csakúgy mint akkor, midőn ugyanazon törvénye egy másik pontjában a boszorkányok (*malefici*) elleni eljárást nagyon is körülményesen állapítja meg. Kár tehát ezt a különben derék királyunkat mindenáron az ú. n. «szabadgondolkodók» elődjének megtenni, s az ő emlegetése kapcsán a külföld előtt olyasmivel eldicsekednünk, a mit nagyon könnyű megczáfolni, s a mi már magában véve is teljesen képtelen anachronismus. Egyáltalában jellemzi Kontot az a törekvése, hogy — részben persze forrásaitól félrevezetve — őseinket mindenkép vallási dolgok iránt közömbösekknek, józanabb és úgyszólván anticipált protestáns gondolkodásúaknak és érzésűeknek tüntesse föl, és erre a szerinte nemzeti jellemvonásra vezesse vissza középkori irodalmunk viszonylagos szegénységét. Pedig egészen másban van e jelenség oka; s a ki a mostoha körülmények között is megmaradt gyér emlékek töredékeiből helyre tudja állítani a hajdani épület körvonalait, az ennek a sokat hánytorgatott szegénységnek a legendáját is inkább irodalomtörténetírásunk Toldy óta semmikép sem korszerű művelésére és a közelmúlt évtizedek e téren száználmas meddőségére fogja visszavezetni.

Valamivel jobb és nagyjában hívebb képet ad az 1526 és 1772 közötti hosszú és változatos időszakról a következő fejezet, a melyet azonban nem ártott volna élesebben tagolni és a benne összefoglalt három korszakot külön-külön jellemezni. A három század legkimagaslóbb alakjai, egynek, Balassának kivételével, nincsenek ugyan eléggé kidomborítva; de egészben mégis csak teljesebb képet nyer a külföld e fejezet révén a protestáns hódítás és a katolikus visszahatás koráról, mint a minő eddig a hasonló terjedelmű és célú munkákból kapható volt. Kisebb-nagyobb botlások ugyan itt is akadnak, de aránylag mégis csekélyebb számban, mint az előző lapokon. A 19. lapon pl. kissé furcsán fest az az állítás, mintha a tősgyökeres magyarság azért fordult volna inkább Calvin, mint Luther tanához, hogy magát az utóbbit követő németiségtől megkülömböztesse. Gyöngébbek talán azon is megütközhetnek, hogy u. o. a szombatosok (külömben korántsem specifikus *magyar*) felekezetének zsidózó volta és fajmagyarsága

olyan nagyon ki van emelve. Balassa Bálintot én legalább nem nevezném *Minnesänger*-nek, annál kevésbbé *der erste ungarische M.*-nek, mint a szerző háromszor is (a 19., 25. és a 47. l.) teszi, mert már ő maga is kissé megkésett arra, hogy e nevet megérdemlje, hát még azok, a kik utána jönnek, ha őt a sor élére állítjuk; holott épen az a jellemző, hogy elődei ép oly kevésbé vannak irodalmunkban, mint egyenes leszármazású utódai. Erdősi (és nem Erdőssi) Sylvester Új-Szigetje nem *Nea-Insula* (20. l.), hanem művein *Neanesus*, oklevelekben pedig *Insula Nova*; az első különben is képtelen összetétel. Ozorai Imre támadása nem a «vallás» (21. l.), csak a katholicizmus ellen szól. Az is nagy túlzás, hogy ezekben a felekezeti csatakiáltásokban kell az első kísérletet látnunk a magyar szellemnek ötszázados álmából való felébresztésére. Hát az Árpádok és a vegyes házbeli királyok alatt, egy Nagy Lajos és Mátyás korában is, olyan mélységesen aludt ez a szellem, hogy a reformációra kellett várnia, míg felébredjen? Vagy a szellemi életnek ezek előtt a hitvitázó csetepaték előtt semmi jelét sem veszi észre a szerző? Hisz ennek ellentmond a saját könyvének első fejezete is, a mely mégis csak megemlíti e szellemnek a mohácsi vész előtti időből való némely nyilvánulását is. Az «Öreg Graduál» ugyanegy lapon (35. l.) hol *újnak*, hol *réginek* van mondva, utóbbinak nyilván a címében lévő jelző félreértése alapján. Nagyon meglepő a 36. lap e kijelentése Zrinyi a költőről: «Er ist der sprechendste Beweis dafür, was der kroatische Stamm, wenn er magyarisch fühlte, fürs Vaterland leisten kann.» Hogy Zrinyi Vergilius eposza mellett Homeroséit is értékük szerint tudta volna méltányolni (36. l.), azt kár ráfogni, de nem is várja tőle senki. Hogy a XVII. század második felében hazánkat még kevésbé «civilizált» országnak tartották (37. l.), azt nem lehet általánosságban állítani; egyesek pedig talán még ma is annak tartják, már a milyen jóindulattal vannak iránta, s a mennyire ismerik és megismerni érdemesnek tartják, avagy nem. Hogy Zrinyi az epikai költészet megteremtője irodalmunkban (37. l.), az többet is, kevesebbet is mond a kellőnél. Többet, mert előtte is volt epikai költészetünk, csak másminő, mint az övé; de kevesebbet is, mert utána is csak másforma elbeszélő költészetünk jött, nem az övének folytatása és a belőle szervesen fejlődő, arányosan emelkedő sorozat, a milyennek az elejére egy-egy műfaj megteremtőjét valamely irodalomban állítani szokás. Zrinyinek a protestánsok elleni kifakadásait a szerző nagyon túlozza s aztán egészen fölös módon keresi ebben a körülményben is a költeménynek korára tett csekély hatása egyik okát (38. l.). A 40. lapon Gyöngyösi utolsó munkájának említésénél a «*das letzte Werk*» (*sein letztes W.* helyett) félreértést okozhat, mert a közvetlen előtte szóban forgó munkára

is vonatkozatható. A 41. lapon a *labancz* szónak *Fussläufer*-rel való értelmezése a *Laufhans* etymológiát készpénznek veszi, pedig még korántsem az. A 45. lapon Apáczai Csere János Encyclopædiája értékénél jóval nagyobbra van becsülve, mert azt még sem lehet róla mondani, hogy e mű megjelenéseig a magyar nyelv csak theologiai vitairatokban, néhány történeti munkában és a lírában mutatta meg életrealitását. Azt sem igen tudom elképzelni, hogy e jeles polyhistorunk — a kinek a nemzeti nyelv tudományos czélra való úttörő használatában kiváló érdemét nem akarom csorbítani — valahol a hazai nyelv *varázserejéről* (*magische Kraft*, 45. l.) ilyen nagyon is modern ízü kifejezést használt volna. A superlativusokkal és a nagyhangú frázisokkal Kont külföldben is szeret néhol dobálódzni. Hogy pl. csak egyet említsünk, a 30. l. a Rákóczi-induló gyűjtő hatásáról szólva azt is hozzát teszi, hogy II. Rákóczi Ferencz manapság hazánkban «valóságos *imádat* tárgya». Hogyan egyeztessük ezt össze a szerzőnek azzal az ismétlődő állításával, hogy a magyarság minden rajongástól idegen, józan természete a lelkesedésben is mindenha bölcs mértékletet tanúsított? Olykor meg egy-egy jelzót vet oda némely, csak név szerint említett író mellé, a mely minden megokolás nélkül a maga semmit mondó színtelenségével gyanússá teszi a többieket is. Ilyen pl. az 56. lapon Kollár Ádám neve előtt a *tüchtig*, a mit a német olvasó, a ki e jelesünkről esetleg most értesül először, bajosan fog csak így hitelben elfogadni. Vagy pedig azon csodálkozik majd velünk együtt, hogy miért nem ép oly «*tüchtig*» az előtte megnevezett Péterfi, Pálma, Kaprinai, Kovachich is?

Sikerültebbek az eddigieknél a következő fejezetek. Ezeken már meglátszik, hogy a szerző biztosabb talajt érez a lábai alatt. Sőt itt néhol már a saját tanulmányai alapján is vet egyetmást forrásainak adataihoz; vagy egy-egy találó utalással, párhuzammal, vagy a külföldi, különösen francia hatások önálló megvilágításával árulja el, hogy a tárggyal a maga emberségéből is foglalkozott. Kiválóbban feltetszik ez az újjszületés korának a francziás iskolát tárgyaló részében és a nemzeti romanticizmus ismertetésénél. Azért ezekben a fejezetekben is akadna elég gombostűre szúrni való. De nem akarunk kiesinyeskedni. Csak az olyan vaskosabb tévedéseket emlíjük meg, minő a 95. lapon az, hogy Csokonainak a Lélek halhatatlanságáról szóló hosszabb tankölteménye, mely halotti búcsúztatónak készült, ódának van mondva. Kissé naiv az előző lapon eme kérdés is: «Wer hat ein schöneres Liebeslied an seine Feldflasche geschrieben als er?» Csokonai drámáinak a száma pedig (a Tasso és Metastasio után készült pásztorjátékokat nem számítva) nem kettő, hanem három. Néha egy-egy helyesen gondolt, de rosszul fogalmazott megjegyzés vagy jelző okozhat

félreértést. Ilyen pl. a 65. lapon, hogy Bessenyei három színműve «Voltaire'sche Tragödien», a mivel a szerző persze V. modorát követő darabokat akar mondani, de elég szerencsétlenül fejezi ki magát. Hogy Kisfaludy Sándor Himfyjét négyes trochæusokban írta, azt még a németek maguk is megczáfolhatják: a Steinacker fordításában közölt nyomtatvány ugyanis — úgy látszik Kont innen ismeri Himfyt — trochæusokban zeng ugyan, de váltakozó nyolcz- és hétszótagú sorokban; az eredeti versmértékéről természetesen nem is beszélünk.

Hogy már most kifogásaink után az érem fényesebb oldalát se rejtsük el, említsük meg, mint kiválóan sikerülteket a Bessenyeiről, Kazinczyról, Vörösmartyról és a legtűbb íróról szóló lapokat, melyeken csak a már előbb is említett sablonos jelzők túltengése bántó, nemkülömben az ilyenféle szembeállítások, minő a 252. lapon ez: «Der hervorragendste Historiker des modernen Ungarn ist Wilhelm Fraknói (geb. 1843). Er gehört dem geistlichen Stande an, lebt jedoch nur der Wissenschaft.» Mit akar itt ez a *jedoch*? Azt jelenti talán, hogy a jeles történész a tudományos munkássága miatt elhanyagolja egyházi köteleit? Vagy pedig azt, hogy ezek szigorú teljesítése nem férne össze a tudomány művelésével? A szerzőtől bizonyára távol állott, hogy akár az egyik, akár a másik értelmet vigye bele szavaiba. De akkor jobban kellett volna vigyáznia a szavaira. Egyáltalán minden lépten-nyomon feltűnő fogyatkozása nem csupán ennek, hanem a jó öreg Toldy e téren úttörő «Handbuch»-ja óta (ennek tisztelő kivételével!) minden nyomába lépett hasonló célú munkának, hogy bizonyos hírúlapírói sablonossággal és stereotyp szó-készlettel vannak megírva, a minék a másodkézből és hevenyében dolgozás a főoka; a mellékes forrása pedig az, hogy a legtöbb olyan emberünk, a ki eddig a magyar irodalom külföldön való ismertetésére vállalkozott, nem volt — s a dolog természete szerint alig is lehetett — vérszerinti magyar. Igaz, hogy Toldynk sem volt az, csakhogy az ő korában mintha még erősebb lett volna az áldott magyar föld assimiláló ereje, és — nos hát, akkor még máskép és másért dolgoztak az emberek egyáltalában, mint manap. Ehhez a bajhoz Kont esetében még az is járul, hogy őt helyzete a magyar irodalomnak inkább a francziák között való ismertetésére teszi alkalmassá, a mi miatt szemlélete kissé egyoldalú s épen a német olvasóval szemben jut nekünk kedvezőtlen álláspontra. Sok olyast mellőz, a mi épen a németeket érdekelné, viszont számos olyan vonást emel ki, még pedig nem ritkán túlságosan is, a mi a francziákra nézve talán fontos, nekik tetszetős, a németeket ellenben hidegen hagyja. Mindezek ellenére azonban annyit mégis elismerhetünk, hogy legjobb tudása szerint igyekezett a szerző a rendelkezésére álló és könnyebben hozzáférhető

könyvek alapján tájékozódni, sőt egyes részletekre nézve a behatóbb önálló kutatás fáradságosabb útjain sem röstelt járdalni. Ennek köszönhető, hogy munkája összes hasonló célú elődeiéhez képest, kivált az 1825 és 1867 közötti részben, számbavehetőbb haladást mutat és így legalább ennyiben örvendetes jelenség gyanánt üdvözölhető, a melyért jó szándékú becsületes igyekezete iránt hálára lehetünk kötelezve.

(Budapest.)

KATONA LAJOS.

Dr. G. Alexici: Geschichte der rumänischen Litteratur. In deutscher Umarbeitung von *Dr. K. Dieterich.* Leipzig, C. F. Amelangs Verlag. 1906. (Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen. III. Band.) VI+196 l.

Alexici, vagy a hogy idehaza magyarosan írja a nevét: *Alexics* György hazánkfia, rövid két évi időközben kétszer írta meg az oláh irodalom történetét. Előbb magyarul az *Egyetemes Irodalomtörténet* (szerk. dr. *Heinrich Gusztáv*) II. kötete számára;¹⁾ és most újabban a fent nevezett cég megbízásából egy nagyobb német nyelvű vállalat keretében. A német átdolgozó, *Dieterich* Károly, a ki a Balkán-félsziget irodalmának és népéletének maga is alapos ismerője és szerencsés kutatója, derék munkát végzett és nagyon élvezhető, sőt helyenkint vonzó olvasmánynyá tudta tenni az eléje adott szöveget, mely különben már a szerző tollából is értékes írói tulajdonságokkal került ki. Attekinthető és világos az egész mű szerkezete is, jól vannak tagolva az egyes fejezetek, és szerencsésen válogatta meg a szerző és gyarapította a fordító vagy átdolgozó a legjobb fordításokból a közölt mutatványokat, melyek nagyon bőven és alkalmasan illusztrálják a szöveget. A mi e munkában mindjárt az Előszó olvasása közben meglep, és a mi bizonyára nem csekély föltűnést, de alig hiszszük, hogy osztatlan elismerést fog kelteni Romániában, az a szerzőnek merész őszintesége, a melylyel mindjárt előljáróban kijelenti, hogy az oláh irodalomnak bensőleg semmi köze sincs a román népek szellemi életéhez, kivéve a legújabb idők irodalmi termékeit. Ha ennek ellenére mégis a román nyelvek és irodalmak összes encyklopædikus feldolgozásaiban mind máig és bizonyára még ezentúl is a román népek szellemi életével összefüggésben szokás ez irodalmat tárgyalni, annak bizonyára megvan, még az Alexici sajtászerű álláspontja mellett is, a maga jogosultsága, minthogy az irodalmakat mégis csak a nyelvek alapján szokás és czélszerű is osztályozni, a melyekben egy-egy nép maradandó és egyetemes értékű gondolatai a legközvetlenebbül

¹⁾ Ismertetését l. az EPhK. XXIX. k. 434. l.

nyilvánulnak. Az ellen tehát hiábavaló minden egyéb érvelés, hogy az oláh irodalom a román irodalmak körében kerül a legtöbbször tárgyalásra, a meddig kétségtelen, hogy az oláh nyelv, minden szláv és egyéb elemei mellett is, alapjában véve mégis csak egyike a román nyelveknek. Kissé túlozza a szerző azt a szerinte nagyon elterjedt «téves» felfogást, a mely ellen ő olyan erélyesen síkra száll. Az okát pedig e tévedésnek abban látja, hogy az oláh irodalom általános jellegéről és történelmi helyzetéről kellőképp tájékoztató munka még nincsen. Rudow W. 1892-ben megjelent könyve minden vezető szempont nélküli anyaggyűjtemény. A Gröber-féle Grundriss II. köt. 3. részében Gastertól adott áttekintés pedig csak 1830-ig terjed és épen ott szakad félbe, a hol a modern korszak kezdődik. Csak az a különös, hogy sem Gaster, sem a Grundriss szerkesztője, pillanatig sem haboztak az oláh irodalomnak a román irodalmak körében helyet keresni és adni, holott annak határozottabban román jellege Alexici szerint jóformán csak ott kezdődik tulajdonképen, a hol a Gaster-féle áttekintés már véget ér.

Mi tehát azt véljük, hogy a szerző a kellőnél valamivel nagyobb fontosságot tulajdonít az ő különleges álláspontjának, a mely velejében egészen helyes lehet, de a túlságos kiélesítése egy kissé mégis olyan batást tesz ránk, mintha szántszándékkal kereste volna vele a feltűnést, még akkor is, ha ez némi megütközéssel és hevesebb tiltakozással járna is. Talán azt gondolta, minél jobban ütnek majd, annál többet beszélnek rólam. Ha ezt egy szíven fekvő igazság érdekében kockáztatta meg, akkor a görög bölcs ismert példáját követve, jól teszi, hogy a saját meggyőződése kedvéért elszenvedi az ütlegetek. És mi szívesen hajlandók vagyunk erre a kedvező feltevésre. Azt ugyanis készséggel elismerjük, hogy az oláh irodalom az oláhság ethnikus összetétele és történelmi viszontagságai következtében, főképp pedig a keleti egyház kultúra-körébe tartozása folytán a kelet-európai szellemi élet talaján és légkörében fejlődött; hogy tehát a szláv, különösen a délszláv és az új-görög irodalmakkal való inkább egy csoportba, mint a nyugati románsággal. Ámde azért még sem vonható kétségbe, hogy nyelve és újabb nemzeti és művelődési törekvései, valamint a modern áramlatok készséges befogadása czímén ezekkel is benső kapcsolatban áll. És mikor a szerző munkájában, a mint helyes is, a XIX. század, még pedig épen a 30-as éveken inneni irodalmának tárgyalására veti a fősúlyt és ennek juttatja a legtágabb teret, akkor alig érthető, hogy miért élezi ki olyan nagyon azt a különben is általánosan ismert és kétségbe alig vont tényt, a melyből különleges kiindulási pontot keres műve számára.

Egyébként a mű beosztásával és szellemével egészen egyetértünk

és annak tárgyilagos, teljesen a korszerű tudományos eredmények alapján álló ethnologiai és történelmi bevezetését az oláh nyelv és nemzet alakulásáról csak helyeselni tudjuk. Ép ily elismerést érdemel a mű minket különösebben érdeklő három első fejezete is: az oláh népköltésről, az oláh tájszólási irodalomról és a műirodalom Erdélyben való kezdeteiről. Ebben a fejezetben van alkalma a szerzőnek kellő világításba helyeznie mindazt, a mit az oláhok az erdélyi fejlődelmek bőkezű támogatásának nyelvük irodalmi életre keltésében köszönhetnek. A két előbbi fejezet pedig teljesen önálló feldolgozása a Gaster, Weigand és mások által egybehordott, nem csekély részben azonban a szerzőtől is gyarapított becses anyagnak. Kivált a népköltésről behatóan és nagy összehasonlító tárgyismerettel értekező fejezet mondható sikerültnek. Benne olyan plasztikus és színes jellemzést kapjuk az oláhok kiválóan gazdag és érdekes népköltészetének, a minőt ilyenféle munka keretében eddigelé alig olvastunk. Igaz, hogy ilyen részletesebb tárgyalásra kiváltképen itt kínálkozott az alkalom. Ez a része a munkának minket magyarokat a mi népköltésünkkel való többszörös kapcsolatánál fogva is különösebben érdekelhet. De értékesek a további fejezetek is, a melyekben már inkább az egyes írói egyéniségek és a nemzetközi műveltségi hatások nyomulnak előtérbe. A nép-génusz jellegét határozottan jobban domborítják ki az első fejezetekben tárgyalt irodalmi jelenségek, a szó tulajdonképeni értelmében vett irodalom azonban az oláhoknál is csak a nyugati műveltség körébe kapcsolódás korában kezdődik. Ennek első nyomai pedig határozottan az erdélyi oláhság körében és magyar dajkálító tényezők kedvező hatása alatt mutatkoznak, és csak innen terjednek át lassankint az eleinte e részben sokkal kedvezőtlenebb viszonyok közt élő moldvai és havasalföldi oláhsághoz.

Ezen előkészületi korok után, melyek a 3. és 4. fejezetet töltik meg, az ötödikben az 1821-től 1865-ig terjedő arisztokratiko-kozmo-politikus hatások alatti fejlődés ismertetése következik, majd a hatodik és utolsó fejezet a népies elem föülkerelkedését vizsgálja. Csak elég különösen mind a két fejezetet az oláh nemzeti irodalom *első* virágkorának nevezi a szerző; pedig ez elnevezésnek csak ott van értelme, a hol utána még legalább is egy második virágzási kor következik. Minthogy azonban A. ezzel az *első* virágkorral fejezi be átnézetét, azt kell hinnünk, hogy prófétaí ihlettel tekintett a jövőbe, mikor tollát letette.

A munka részletesebb ismertetésével itt annál kevésbé foglalkozhatunk, mivel tartalma jórészt egyező a szerzőnek fönt említett magyar művével, csak a beosztás és egyes fejezetek terjedelme tér el tőle; erről pedig már az imént idézett bírálat is teljes elismeréssel

nyilatkozott, a melyhez mi is készséggel és örömmel járulunk hozzá annyival is inkább, mert kétségtelen, hogy Alexics (vagy Alexici) munkája ez újabb német átdolgozásában mind a szerkezet áttekinthetősége, mind az előadás művészibb és elevenebb volta, főképp pedig a jól megválogatott szemelvények többnyire sikerült költői tolmácsolása révén csak nyert, mind tartalmi, mind formai érték dolgában csak gyarapodott.

(Budapest.)

KATONA LAJOS.

Friedrich Leo: Der Saturnische Vers. (Abhandlungen d. kgl. Gesellschaft d. Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse. N. F. VIII, 5.) Berlin, Weidmann 1905. 4-r. 79 l. Ára 5-50 M.

Több mint húsz esztendő telt el O. Keller első értekezésének megjelenése óta, a melyben a saturniusi vers hangsúlyos természetét vitatta az uralkodó időmértékes felfogással szemben. E hosszú idő alatt lassankint elnémult az a heves ellentmondás, a melyet állításai kezdetben felidéztek. Bár az időmértékes elméletnek azóta is akadtak tekintélyes képviselői, mégis azt lehet mondanunk, hogy a huszadik század elején a szakemberek nagy többsége a hangsúly elvét fogadta el. E változásban, nézetünk szerint, legnagyobb része volt Lindsaynek, a latin nyelv és metrika e kitűnő ismerőjének, a ki Kellernek nem egy tekintetben kifogásolható rendszere helyett sokkal gondosabban kidolgozott és elfogadhatóbb elméletet konstruált ugyancsak a hangsúly alapján (*American Journal of Philology* 1893, p. 139—170, 305—334.). Ennek az elvnek végleges győzelmét iparkodik megghiúsítani Leo értekezése, mely nemcsak szerzője hírnevénel, hanem tartalmánál fogva is megérdemli az érdeklődést.

L. szerint a saturniusi vers természetének kérdésében a praesumptio az időmérték elve mellett szól. Livius Andronicus egy a szótagok hosszúságára és rövidségére alapított metrikát teremtett a dráma számára s a quantitáló principiumot követték a későbbi költők is. Nem azt kell tehát kérdezni, vajjon időmértékes vagy hangsúlyos vers-e a saturnius, hanem azt, hogy feltehető-e egyáltalán, hogy a saturnius a hangsúlyra lett volna alapítva. Lindsay próbált e kérdésre igenlőleg válaszolni, érve: a hangsúly tekintetbe vétele a régi latin metrikában (pl. Plautusnál). De ebből legföljebb az következnék, hogy a saturnius is «tekintetbe vette» a hangsúlyt, nem hogy arra volt alapítva. Épen a döntő mozzanatot, a rövid hangsúlyos szótagot, mint az ictus hordozóját, önkényesen kellene a tapasztalati anyaghoz hozzáadnunk. Dábunt nincs a római metrikában (Első példja a Vopiscustól [IV. sz.] idézett katonai nótában [Vita Aureliani 6, 3.]: únus hómo, hábet [bibi conii. Leo] némo). — Livius öntudatos művészettel alkotta quantitáló

ismeretes mintaversé, a melyet majdnem kizárólag méltattak figyelemre a kutatók, s ez által, miként L. is megjegyzi, ellentétbe kerültek az egyetlen tanuval, a kit e versek szerkezetére nézve meghallgatni módunkban áll.

L. mindenekelőtt az említett mintaverset s a hozzá legközelebb álló saturniusokat elemzi. Megállapítja, hogy e formájában a vers két kolonra tagolódik (a melyek közül az első külön is előfordul, pl. a fratres Arvales énekében), hogy mindegyik kolon második arsisa után diæresist, s a diæresis előtt tiszta (egy rövid szótagból álló) thesist találunk. — Ezután külön tárgyalja a második kolont. Főformája ennek: — ˘ — | ˘ ˘ — «Nævio poetæ» (előfordul 46-szor a kb. 180, L.-tól saturniusnak tartott vers közt). Ehhez legközelebb áll a második komma első thesisének elhallgatása által keletkezett forma: — ˘ — | ˘ — «Samnio cepit» (10-szer). A közvetlenül a diæresis előtt álló arsis rövid szótag is lehet, s az egész kolon néha emelkedő ritmust tüntethet fel: (—) ˘ ˘ ˘ | ˘ — — «insece versutum» (12-szer), ez utóbbi alakból keletkezett a diæresis utáni thesis elhallgatása által: (—) ˘ ˘ ˘ | ˘ — — «filia docuit» (5-ször); hiatus-szal a diæresisben (4-szer). A diæresis előtt az egytagú szó ritka, rendszeren háromtagú áll ezen a helyen. A rövid szótag használatát a diæresis előtti arsisban L. a senariusból és trochaikus septenariusból vett analógiákkal igazolja.

Az első kolonnak szintén van diæresise a második arsis után, az előtte való thesis itt is gyakran tiszta: ˘ — ˘ — | ˘ ˘ ˘ — «virum mihi Camena» (26-szor). A diæresis utáni thesis elhallgatásával, de tiszta diæresis előtti thesis-szel ˘ — ˘ — | ˘ — — «ætate quom parva» (3-szor). A diæresis előtti thesis sokszor nem tiszta, még ha ezt könnyen el is lehetett volna kerülni: ˘ — ˘ — | ˘ — — «pater noster, Saturni» (28-szor). Hiatus-szal vagy syllaba anceps-szel, de tiszta thesis-szel: ˘ — ˘ — | (˘) ˘ — — «topper facit homines» (5-ször). U. a. nem tiszta thesis-szel ˘ — ˘ — | ˘ — — «quouis forma virtutei» (16-szor). A diæresis, a mely a második arsis után található, emelkedő ritmusú, 4 arsisú (vagy más felfogás szerint ereszkedő végződésű 3 arsisú) versekben Liviusnál és Næviusnál sohasem hiányzik, a feliratos saturniusokban alig egyszer-kétszer. Ha elismerjük ezt a törvényszerűséget, akkor tárgytalanná válik Thurneysennek és Lindsaynek egy fontos kifogása, melyet az időmértékes felméréssel szemben hangoztattak. Rámutattak ugyanis arra, hogy háromtagú másodéles szó nem szokott a saturniusban a sor elején állni, míg például a jambusban elég gyakori e helyen. Ennek okát abban látják, hogy a saturniusnak (fővagy mellék-) hangsúlyos szótaggal kell kezdődnie. De ha a diæresist kötelezőnek fogadjuk el, s tudjuk, hogy előtte egytagú szó nem szokott állni, akkor belátjuk, hogy miért nem kezdődik a sor háromtagú,

másodéles szóval. A diæresis az oka annak is, hogy «L. Cornelio L. Scipio aidiles cosol cesor» sírversében (CIL I, 32) a hivatalok szokatlan sorrendben vannak felsorolva (consol, censor, aidilis), s hogy egy másik Scipio-elogiumban (CIL I, 30) «subigit» és «abdoucit» áll a præteritum helyett, a melyet várunk az előző mondat «cepit»-je után.

Az első kolon az eddigiek szerint két részből áll: *a*) $\cup - \cup -$ és *b*) $(\cup) - -$. A *b*) csak katalektikus formája *a*)-nak, a melyből a $- -$, $\cup - -$, $- \cup -$ alakok származnak s a melylyel egyenlő értékű a $- \cup \cup -$ is. Mindezen alakok összetételei és változatai állhatnak a saturnius első felében, ehhez járul még a hosszú szótagok feloldása két rövidre, a syllaba anceps a diæresis előtt, a thesisekben hosszú szótag a rövid helyett. Ennélfogva pl. a $\cup - - | \cup - -$ alak («Corinto deleto») ilyenféle változásoknak van alávetve: $\cup\cup \cup \cup | \cup\cup \cup \cup$. Legállandóbb sajátsága az első félversnek még a diæresis, de ez is hiányzik a $- \cup - \cup - \cup (-)$ és $\cup - \cup - \cup -$ kolonokban. — A második kolon szabadabb formáiban még jobban távozik el a «Nævio poetæ» mintaverstől. Feltűnő itt mindenekelőtt a cæsura hiánya számos versben. A kolon lehet emelkedő vagy ereszkedő ritmusú; egyik gyakori formája $\cup\cup - \cup\cup \cup (\cup) \cup -$ «parisuma fuit»; továbbá: $\cup\cup - \cup\cup - -$ «crebro condemnes»; sőt néha: $\cup\cup - \cup\cup -$ «fuisse viro». — E szabadabb formák tárgyalásánál L. elemzése már korántsem oly meggyőző, mint korábbi fejtegetéseiben, pedig épen ezek a formák adják a saturniusi versek többségét, mert Liviusnál a verseknek csak $\frac{2}{3}$ része, Næviusnál $\frac{3}{4}$ részük van a «malum dabunt» és vele rokon alakok mintájára alkotva. Hogy mily kevésbé határozott, mennyire elmosódott a versnek az a képe, a mely L. kutatásainak utolsó eredményekép szemünk elé tárul, azt leginkább akkor látjuk, ha az összes lehetséges formákat egy képletbe próbáljuk összefoglalni:

$$(\cup\cup) \cup (\cup\cup) \cup | (\cup\cup) \cup \overbrace{(\cup\cup) \cup}^a || (\cup\cup) \cup (\cup\cup) \cup \underbrace{(\cup\cup) \cup (\cup\cup) \cup}_c$$

Az itt feltüntetett ingadozásokhoz járul még az első kolonbeli diæresis hiánya bizonyos fönt említett esetekben, továbbá mint sporadikus «prosodiai licentia» az első arsis helyén a rövid szótag stb. De mindezeknél aggodalmasabb jelenség az *a*)-, *b*)-, és *c*)-vel jelölt szótagcsoportok esetleges elmaradása, a mi által az arsisok száma 3—4 ill. 2—4 között ingadozik az egyes kolonokban. Ugyan miben nyilatkozik meg akkor a vers lényege, ha még az arsisok száma sem állandó az egyes formákban? $\cup \cup - \cup | \cup \cup \cup$ («quod in bello voverat») ritmikailag épen kétszerese a $- \cup \cup \cup \cup$ («fuisse viro») alaknak, a melyben az egész második komma hiányzik. Az ilyen alakokat semmikép

sem lehet egy metrum különféle változatainak tekinteni, ezek különböző versformák; s ha ez így van, akkor a saturnius csak gyűjtő fogalom, közös elnevezése lényegileg különböző metrikai formáknak. Pedig több ennél: olyan versmérték, a melyet Livius alkalmasnak talált az Odysseia hexameterének, tehát egy *κατὰ στίχον* ismétlődő metrumnak helyettesítésére; mert azt feltétlenül kényszerítő okok nélkül nem szabad feltennünk, hogy Livius többféle metrumot kévert volna össze fordításában.

L. tanulmányának jelentősége tehát nem az eredmény evidens helyességében áll, sőt azt sem lehet mondani, hogy az időmértékes felfogás helyességét a hangsúlyossal szemben akárcsak általánosságban is kimutatta volna. Ez utóbbi álláspont képviselői közül Lindsay (*Deutsche Literaturztg.* 1906. p. 723.) és Keller (*Wochenschr. f. Kl. Philol.* 1906. p. 317.) már is ellene nyilatkoztak a L.-féle felfogásnak. De L. fejtegetései maradandó becsűek már azért is, mert az egész anyagnak kimerítő elemzését adják a szótagok quantitásának szempontjából, s e tekintetben csak Lindsaynek e sorok elején említett czikke fogható hozzá, a ki ugyanezt a munkát végezte az accentus szempontjából. Mindkét dolgot inkább a rhythmizomenont állítja előtérbe, mint a ritmust, s ezért nem mondhatjuk, hogy a saturniusi vers természetének problémáját akár az időmérték, akár a hangsúly alapján eddig kielégítő módon megoldották volna.

(Budapest.)

FÖRSTER AURÉL.

Dr. Paul Horn: Geschichte der türkischen Moderne. Leipzig.
C. F. Amelang, 1902. 74 l.

Hornnak A török modern irány története cz. munkája, a melyen a modern irányt követő újabb török irodalmat érti, a *Die Literaturen des Ostens* cz. folytatólagos irodalomtörténetnek 4. kötetében jelent meg. Már régebben megjelent, ismertetése azonban mégsem lesz hiábavaló, mert még ma is egyedül álló és még mindig kiegészítő része lehet — Hammer-Purgstallra nem tekintve — Gibb: *A history of ottoman poetry* (1900) cz. munkájának, a melynek négy kötete a XIX. század közepéig tárgyalja a török költészetet; az újabb török költészet, a mely az ötödik kötetbe jutott volna, de a melynek megírásában a szerzőt halála megakadályozta, Horn, Kúnos, Luigi Bonelli, Charles d'Agostino és mások rövidebb értekezésein kívül legbővebben Horn munkájában van ismertetve. H. munkája igen nagy szorgalom eredménye. Igen bő és sokszor csaknem kimerítő ismertetését adja az újabbkori íróknak. Különös súlyt az elbeszélő irodalomra helyez és nemcsak a kiválóbbaknak, mint Sinászi, Kemál, Midhád, Abdul Hakk Hamidnak a műveit ismerteti, hanem még jelentéktelenebb íróktól is

sokat közöl. Általában véve megelégszik azonban azzal, hogy egymásután felsorolja az írókat és költőket, s hol bővebben, hol rövidebben kivonatolja műveik tartalmát, egymásután felsorolva elbeszélő, költői, drámai műveiket és így az áttekinthetőségtől és rendszertől megfosztja munkáját. Ez által az egész 74 lapnyi munka a 7 lap bevezetésre nem tekintve olyan színezetet nyer, mintha az volna a főcélja, hogy kimerítő könyvjegyzékül szolgáljon. Nagy vonásokban megrajzolja az újabb irány képét, de nem tartja szükségesnek, hogy az irány indító okait mélyebben kutassa. H. nézete az, és ilyen szempontból is tekinti az egész újabb irodalmat, hogy a török modern irány, mivel a nyugat útmutatása szerint akar haladni, egészen a nyugathoz tartozik és a nyugat szemüvegével ítélendő is meg. Hogy ez tévedés, azt legjobban Gibb munkájára való utalással — a melynek legbővebb ismertetése a Revue Orientaleban Germanus Gyulától jelent meg — igazolhatjuk. Gibb az új irányban a török nép szellemi föleledését látja; ugyanezt látja H. is, azonban H. mégis teljesen idegen minták utánzásának tekinti az újabb irodalmat, olyannak tehát, a milyen a régi is volt. Pedig a míg a múlt századokban a perzsa irodalom utánzásával perzsa gondolatokat, kifejezéseket és formákat honosítottak meg az írók, és egy török költemény a XVI. században mindenkor valamilyen perzsa eredetinek a fordítása volt, ma már nem beszélhetünk tisztán ilyen utánzásról, mert nemcsak az elsajátított külalak, de még a nyugatnak, különösen a francziáknak elsajátított eszmevilága is nem tisztán franczia utánzatképen, hanem török felfogásban, *török nyelven* jelenik meg. Ha a mai török prózában nem volna más jellemző vonás, mint a fatalizmus, úgysem állhatna már meg H. véleménye. A török könnyen elsajátítja a franczia sajtóságokat, azonban gondolatszegénységében sokkal objektivebb, mint tanító mestere. Ő csak azokat a tárgyakat látja, a melyek őt körülveszik; nem tekint az elérhetetlen távolba, és inkább csak megérzi, mint megérti az idegen gondolatvilágot. Hisz ő keleti ember és metafizikai könyvei között mintegy középkorban él, és csaknem képtelen arra, hogy egy gondolathoz egy újabbat csatoljon és a kettő összevetéséből egy harmadikat levonjon. Gondolatait a francziák tartják lekötve, de nem teszik mégsem teljesen utánzóvá. A legújabb török irod. pedig franczia minták *után* haladó nemzeti török irodalom. Sok író úgynevezett milli regényeket, azaz népies, nemzeti tárgyúakat ír, a színdarabok között, valamint a költeményekben is találunk olyan alkotásokat és nem is csekély számmal, a melyek, hogy úgy mondjuk, a nép lelkéből fakadtak. Ezekre a jelenségekre nem mutat rá eléggé H. Bizonyos módszerrel munkájában alig lehet szó, és ezt nem mentheti Hornnak a bevezetésben tett azon megjegyzése sem, hogy hamarabb be kellett fejeznie munkáját, mintsem

tervezte. Munkája magasabb értelemben vett irodalomtörténetnek alig, inkább csak bő vázlatnak tekinthető, a melynek a török irod. e korszakának feldolgozója igen nagy hasznát fogja még venni.

(Budapest.)

VENETIANER FRIGYES.

Hermann Ubell: Die griechische Tragödie. Mit neun Vollbildern in Tonätzung. Berlin, Bard, Marquardt et Co. 46. l. Ára 1-25 M.

A görög tragédia iránt az érdeklődés napjainkban újra nagy arányokat ölt. Ennek az új, nagy érdeklődésnek egyik megindítója Nietzsche, a «Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik» című művével, a másik pedig Wilamowitz «Herakles» könyvével, mely méltán ért el megérdemelt nagy hatást a philologusok körein túl is. A további modern jelenségek során Annunzio és Duse antik színháza, Hugo von Hofmannsthal «Elektra»-ja s a Wilamowitz-féle «Medea» színrehozatala a főbb mozzanatok. A berlini «Kleines Theater» egymásután fogja színrehozni Sophokles «Oedipus király»-át, Aischylos «Oresteiá»-ját. Mi magyarok semmiesetre sem feledkezhetünk meg itt a mi nagy Jászai Marinkról, kinek klasszikus alakításai közül elég csak Elektrára gondolnunk.

A könyvnek három főrésze a következő kérdéseket tárgyalja: a görög tragédia hatása a görög nézőkre; a modern költőtől megírt, szóval modern alakba öltöztetett Elektra-tragédia hatása a modern emberre, párhuzamban Sophokles Elektrájával; az eredeti alakjában színrehozott görög tragédia hatása a modern emberre, e színrehozatal nehézségei.

Az első probléma megvilágítására Euripides «Bacchæ» című darabját használja, melynek egyúttal H. von Arnimnak, Wilamowitz tanítványának, kezéből kikerült új fordítását is ismerteti. Helyes érzéssel látja meg a tragédia témájának nagyszerűségét, az isten és ember harcát, melynek egyrészt tragikus érzésekkel, másrészt büszkeséggel kellett eltöltenie a görög ember szívét. Ezt a hatalmas költeményt (diese inkommensurable Dichtung) Euripides ragyogó színekkel s az érzés, a dionysosi mámor és lelkesedés tüzes hevével írta meg, s a hatás, melyet ez a görög néző lelkére gyakorolt, a legnagyobb és legmegrázóbb volt, melyet valaha tragédia elért. A probléma maga is kedvelt problémája az antik költészetnek, s a költészetnek és életnek, a görög drámának és a görög léleknek ez az összefüggése, szoros összetartozása épen a tragédia hatásának nyitja.

A következő fejezet lelkesedésével és szubjektivitásával sehogy sem tudok egyetérteni. Egy német fiatal ember újra költi Sophoklesnek «Elektra»-ját. Elismerjük, hogy szépen, jól, lélektani motívumokban és megokolásokban gazdagon, de emlékezzünk csak a hatásra, melyet Sophokles Elektrája tett ránk, s akkor Ubell dicséretei és magasztalásai, melyekkel Hofmannsthalt elhalmozza, kissé hidegen fognak hagyni bennünket Kétségtelenül érdekes, hogy valaki átkölti Elektrát, modern módon adja elő az antik tárgyat, de az már nem igaz, hogy lélektani megokolásokban Sophokles szegényebb, mint Hofmannsthal. A hatalmas gondolatok, a nagyszerű fejlesztés, a pompás motiválás, a mit Sophoklesnél találunk, azt hiszem, sokkal többet érnek, mint Hofmannsthal darabjának Ubelltől annyira magasztalt be-

fejezése; mert ez már nem az antik Elektra, ez már egy kitanult, modern író nőalakja, oly íróé, a kinek czélja a hatásvadászat.

A múlt év elején színpadra került a berlini »Neues Theater«-ben Euripides Medeája és Grillparzernek ugyanily című darabja. Ebből a szempontból fejtegeti most Ubell, hogy mily hatást tesz a modern emberre a görög dráma eredeti alakjában színrehozva. Ez könyvének legértékesebb része. Az már igaz, hogy Euripides drámái tele vannak aktuális vonásokkal; találó U.-nek ez a mondása: »ein Leitartikel kann nicht reicher an Aktualität sein, als eine Euripideische Tragödie.« Épen erre alapítja aztán azt a véleményét, hogy az antik dráma a modern korban nem lehet többé hatásos. Ezt a véleményét nem fogadhatom el, mert ha az aktuális dolgok a mai korban nem is hatnak úgy, mint akkor, mikor mindenki tudta, hogy mire céloz az költő ezzel. vagy azzal a mondásával; ezek a mondások mégis hatásosak ma is, mert hiszen általános igazságok, melyek mindig egyenlően hatnak és nevek, körülmények úgy sincsenek bennük említve. Az aktualitásnak látja Ubell a görög tragédia színrehozatalának, hatásának kockázatott voltát, de ez, mint látjuk, nem akadály. Nem tagadom azonban, hogy mesteri az a mód, melylyel a »Medea« aktualitásait lépten-nyomon megjegyzi, s tárgyalásának módja, a »Medea« tartalmi ismertetése. fényes lapjai művének.

Általában előadása eleven, lelkes, fordultatos, olvasmányok nagyon érdekes olvasmány, ha nem is értünk egyet minden mondásával.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Johannes Geffcken: Aus der Werdezeit des Christentums.

Studien u. Charakteristiken. Leipzig, Teubner, 1904. K. 8-r. 135 l. 1-25 M.

Rég olvastam okosabban, szellemesebben megírt munkát. Népszerű könyv, nem szakembereknek készült. Tulajdonképen néhány felolvasás, melyek a kereszténység kezdeteivel foglalkoznak: azonban írójuk úgy kezeli tárgyát, oly alaposág párosul a népszerű előadás-móddal, hogy a philologus rögtön észreveszi a leányruhában is az izmos Achillest.

Egyike legértékesebb fejezeteinek az első: A kereszténység be-lépése a görög-római világba. Azok a sorai, melyekben a stoa, Epikuros, a skeptikusok és Philo hatását tárgyalja, igazán megragadók. Az első századok entuziasztikus áramlatairól is nagyszerű dolgokat olvashatunk. Például a sibyllákról és könyveikről. Jó az üldözésekről írt fejezet, de egész munkájának legszebb része a keresztényeknek a görögökkel s rómaiakkal folytatott irodalmi harczeitől szóló fejezet. Igen érdekes ennek első része, mely az »Erste Waffengänge« címet viseli. Világos és ügyes fejtegetéseket olvashatunk művének utolsó részében kelet és nyugat viszonyáról az őskereszténységben. A keleti kultúszoknak a görög vallásra való befolyását, a keleti kultúra előnyomulását, vallásos ideáit és teremtményeit, Mithrast, a Mithras-vallást s ezzel kapcsolatban a gnosticizmust eleven és megkapó színekkel festi le.

Az egész munka lelkes és hozzáértő ember műve; a keresztény latin irodalommal foglalkozók szempontjából pedig nagyon jelentős és hasznavehető.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1905/1906.

4. Wünschendorfer Aladár: Hauptmann Gellért drámája. (Szarvasi ág. hitv. ev. főgimnázium 5—50 l.) — Mielőtt szerző dolgozatának voltaképi tárgyára áttér, elég terjedelmesen és igen helyesen jellemzi a naturalizmust, mely német földön a nyolczvanas évek eleje óta uralkodott (ma már lehanyaglott a divatja) és melynek legkiválóbb képviselője Hauptmann, az értekezésnek főtárgya. Szerző jól ismeri a legújabb német irodalmi állapotokat és helyes ítélettel jellemzi azt a milieut, mely Hauptmannnt szülte és mely viszont neki köszöni legfontosabb elemeit és legszebb sikereit. Látszik, hogy szerzőnk jó iskolán ment keresztül.

Ha így a dolgozat értékéről csak kedvező véleményt mondhatok, már a részletekben sokban eltérek szerzőnk ítéletétől és fölfogásától. Már azt sem helyeselhetem, hogy szerző Hauptmann összes drámáit időrendben tárgyalja, mindegyikhez rövidebb-hosszabb fejtegetést fűzve, mert ez az eljárás folytonos ismétlésekre készíti, és végre sem kapunk egységes, összefoglaló képet nagytehetségű hőséről. Dolgozata végén is csak ennyiben foglalja össze véleményét: «Műveinek æsthetikai értéke igen különböző: elsőrangú termékek mellett teljesen jelentéktelen és elhibázott alkotások. (Ezt bármely kiváló vagy közepszerű költőről állíthatni!) Irányadók e művek elbírálásánál a különböző szempontok, melyek a bírálat alapjául szolgálnak. (Van ennek valami értelme?) Mindazonáltal (?) kétségtelen, hogy a «Takácsok», «Hannele», «Az elsülyedt harang» oly alkotások, melyek halhatatlanságra számot tarthatnak.» Ez bizony részben semmit mondó, részben igen homályos végítélet. Szerzőnk sokkal helyesebben cselekszik, ha Hauptmann pályájának rövid áttekintő vázolója után, melyben indokolt és szükséges az időrendi tárgyalás, csoportok szerint jellemzi műveit; talán: 1. naturalista darabok; 2. régés tárgyú symbolikus művek; 3. vígjátékok; 4. visszatérés a régi művészethez (Geyer, Armer Heinrich); végül pedig összefoglaló jellemzést kísért meg (a mi azonban, ezt készséggel elismerem, nagyon nehéz feladat oly íróval szemben, a ki még folyton fejlődésben van).

Egy modern élő író munkáival szemben mindig nagyon alanyi a kritika. Azért nem is polemizálok szerzőnknek az egyes színművekről nyilvánított véleményével, melyet sok esetben igen helyesnek találok. De azt mégis kénytelen vagyok hangsúlyozni, hogy szerzőnk rendkívül túlbecsüli hősenek egyes alkotásait, kinek kimagasló tehetségét én is készséggel elismerem. Ennek főoka abban rejlik, hogy szerzőnk kissé erősen háttérbe szorítja a művészet szempontjait (sikerült drámák-e az egyes darabok?) és a fősúlyt mellékes mozzanatokra (eszmei tartalom, tendenzia, társadalmi probléma stb.) helyezi. Így például azt írja a «Takácsok»-ról (76. l.), hogy «e darab hatásának erkölcsi értéke felér egy shakespearei tragédiáéval». Ez lehet igaz, de mégis igen alárendelt szempont egy költői műretek megbírálásánál. Ugyanezen darabnál a derék Hulse haláláról így elmélkedik (28. l.) «Miért hal meg ép az az ember, a ki ellenzi a zendülést, a kinek csak passiv szerepe van? Ez azt bizonyítja (?), hogy nincs igazság a világ igaz-

gatásában, példázhatja a véres felkelés hiábavalóságát és igaztalanságát is. Szolgálhat a tőke uralmának ez ártatlan áldozat iránti rokonszenv felkeltésére is. Nem tudható, mit akart vele a költő.» Ez bizony igen furcsa magyarázat, ha ugyan magyarázat, a melyet a szerző nem magából a darabból, hanem kétségtelenül szószaporító forrásaiból merített, pedig a fölvetett kérdésre a tragikum helyes értelmezése megadja a választ. Egyik tanújával, Woernerrel, azt állítja, hogy «Hannele a legértékesebb színmű, a mit az utolsó években német nyelven írtak.» Hogy lehet ily hóbortot elfogadni? hiszen a «Hannele», ha komolyan vesszük, talán nem is színmű! Még feltűnőbb, midőn a «Pippa» fejtegetése után elfogadja Stein Fülöp következő magyarázatát: «Michel Hellrieger a fiatal német ábrándozó, Wann, a ki a regében mint mythikus személy szerepel, az ész embere a lét magaslatán, Huhn a brutális élet, mely nyomon követi és végül megöli Pippát, a fantáziát, az illuziót.» Köszönöm azt a költészetet, mely ily magyarázatra (?) szorul. De egyebütt is tévútra csalják mesterei. A «Szegény Henrikről» azt állítja, hogy «a mondában rejlő mély gondolat segítségével a modernizálás nem is ütközött volna nehézségekbe, ha (a költő) a lovag belső átalakulására helyezi a fősúlyt (elfordulás Istentől — megtérés): a lelki folyamat projekciójával, az áldozat abstrakciójával sikeresebben oldja meg feladatát.» Lehet, hogy ennek a misztikus értelmezésnek van értelme: de mi lesz a lovag testi nyavalyájával, melyet lelki megtérése meggyógyít? vagy lehetséges egy «Szegény Henrik» ezen nyavalya nélkül is?!

De nem folytatom megjegyzéseimet, melyekben nem is annyira eltérő véleményemet (hisz ez nem jogosultabb, mint a szerzőé) akartam kifejezni, mint inkább rámutatni arra, hogy szerzőnk mennyire vezérelteti magát igen sokszor a dráma lényegén kívül eső szempontok által és hogy ez álláspontja nem tekinthető helyesnek, mert téves következtetésre juttathat. A dolgozat mégis figyelmet érdemel: jól tájékozott szakember műve, melyet mindenki érdekléssel és tanulsággal elolvashat. Sok a sajtóhiba: a legfeltűnőbb a 47. l. 5. sorában, hol «gyámjának» helyett «gyanujának» olvasandó; a 101. lapon pedig pontatlan az idézet: «Von der Parteien Gunst und Hass verwirrt», helyesen: «Von der Parteien Gunst und Hass verwirrt». Évszámot és idézetet sohasem szabad fejből leírni!

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

5. Vajthó Zoltán: Kisfaludy Károly «Mátyás deák» című vígjátéka. (Podolini román. kath. algimnázium, 5—10. l.) — Az intézetből távozó fiúk számára (kik a gimn. IV. osztályát végezték).

Röviden, de elég ügyesen vázolja az értekezés Kisfaludy Károly életét és munkásságát, azután megrajzolja Mátyás király képét. Ezek után elmondja röviden a «Mátyás deák» meséjét, majd kimondja, hogy az ismertetett művet «vígjátéknak nem minősíthetjük, annak csak halvány nyomai vannak meg benne, hanem inkább humoros életképnek, melyen kegyeletes, derűs magyar szellem ömlik el». Miután kitért a komikum meghatározására is, szépen jellemzi a darab személyeit; néhány szóval értekezik a mű szerkezetéről is. A szerző úgy a tárgy megválasztásában, mint az előadás hangjával is meglehetősen tudott

alkalmazkodni a kis tanulók lelki világához, értelmi fejlettségéhez. Bár újat nem tanulunk a kis értekezésből, a szerző mégis érdemes munkát végzett. Legnagyobb érdeme, hogy a hazafias elemeket mindenütt és mindenben élénken kidomborítja.

A mű végére csatolt repertoriummal azonban nem lehetünk teljesen megelégedve. A szerző el akarja ugyanis mondani, hogy Kisfaludy Károlyon kívül kik foglalkoztak még a magyar írók és költők közül Mátyás királlyal. Említi Bessenyeit, Szentjóni Szabót, Vörösmartyt, Gaal Józsefet, Jósikát; a történetírók közül Telekit, Fraknóit, Csánkit, majd így szól: «Ezeken kívül számos népdal, ballada, mese, műdal zengi az igazságos, jó király erényeit». Pedig ha Bessenyei kéziratosa munkáját említi, akkor megemlékezhetett volna Szelestey Lászlónak szintén kéziratban maradt eposzáról is, és legalább névleg felsorolhatta volna Balogh Istvánt, Szigligeti Edét, Czuczort, Aranyt, Rudnyánszky Gyulát, Endrődöt, stb. Kívánatos lett volna Vozári Gyula értekezését is megemlíteni (munkácsi gimn. 1893 4. tanévi értesítőjében «Mátyás király a magyar költészetben»), hiszen manapság az intézeti könyvtárak révén hozzájuthatnak a tanulók a programmértekezésekhez is.

(Pécs.)

RÉVAI SÁNDOR.

VEGYESEK.

-- A Budapesti Philologiai Társaság 1907. évi február hó 13-án *főolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Némethy Géza*: A Ciris-kérdéshez.

2. *Darkó Jenő*: A magyarokra vonatkozó népvnevek a bizánczi kútfőkben.

3. *Vári Rezső*: Adalék Biborbanszületett Konstantinos császár történeti encyklopédiájához.

A főolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Hegedüs István elnöklése alatt jelen voltak: Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Bermüller, Cserép, Darkó, Finály, Gedeon, Gombocz, Hornyánszky, Incze József, Katona, Kempf, Maywald, Négyesy, Némethy, Schmidt József, Székely, Zlinszky vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. Új rendes tagok: Unger A. Barnabás egri cziszterczita gimn. tanár (aj. Bleyer), Garda Samu dr. budapesti gimn. tanár (aj. Timár), Kovács Antal budapesti gimn. tanár (aj. Zlinszky), Marmorstein Artúr dr. rendkívüli tag, jamnitzi rabbi (aj. Császár) és Kucsera Rezső, s.-a.-ujhelyi kegyesr. tanár (aj. Majtényi); új rendkívüli tagok: Sas Andor berlini bölcsészethallgató (aj. Császár) és Grünfeld Ferencz budapesti bölcsészethallgató (aj. Hegedüs).

2. A választmány mély hálával vette tudomásul, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr azokat a könyveket, melyek a Vári Rezső dr.-tól írt classica-philologiai encyklopédiához forrásmunkául szolgáltak

és melyeket a szerző e célra kapott államsegélye elszámolásakép a miniszteriumba beszolgáltató, Társaságunk könyvtára számára ajándékol megküldötte.

3. A választmány megbízta az első titkárt, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz a Társaságunknak kiutalványozott 1000 K államsegélyért köszönő feliratot intézzen.

4. Incze József vál. tag a választmányhoz kérdést intézett a görög-magyar szótár ügyében, melynek érdekében a választmány 1902. febr. havában bizottságot küldött ki, a mely bizottságnak javaslatára azután Pruzsinszky János dr. tagtársunkat bízta meg a szótár szerkesztésével. A választmány a felvetett kérdés értelmében Hegedüs István alelnököt kérte meg, hogy a szükséges információkat beszeresse és a következő ülésen a választmánynyal közölje.

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Steinschneider Mór (1815. márcz. 30—1907. jan. 24.). Egy keleti bölcsmondása szerint: a tudósok élete már maga is tudomány. Senki sem érezheti e szó mély igazságát jobban, mint a letűnt korok irodalmának kutatói, az irodalmat éltető eszmék és gondolatok bírálói. A philologia ellenségei hiába szórják megvető és kicsinylő megjegyzéseik mérges nyilait a nagy közönség körébe, a tudomány gazdagon kárpótolja munkásait az életben való minden mellőzés-, kicsinylés- és sikertelenségért, ha egész lélekkel állnak szolgálatában. A tudomány önzetlen szeretete és mindenekfölött való becsülése, és a minden téren való igazi haladásért rajongás lakozott ama férfiú lelkében, kiről elhunytá alkalmából legyen szabad ebben a philológiának szentelt folyóiratban, a hol neve és művei nem egyszer előfordultak, kegyelettel megemlékeznünk.

Nem szólhatunk e helyen élete körülményeiről, ámbár tanulságosak, keservesek és szomorúak voltak; nem méltatjuk itt a tanítványait hön szerető mestert, a szerény és ritka jellemű embert, a zsidó tudomány építőmestereinek egyikét, a héber bibliográfia atyját, hanem csak azt a kapcsolatot keressük, mely Steinschneidert a philologusok nagy, tágasabb köréhez csatolta. Alig van kutató, a ki összehasonlító irodalomtörténettel foglalkozik és Steinschneider nevét ne ismerné. E sorok írója előtt is gyakran hangoztatta St., hogy pályája elejétől élete végéig hivatásának tartotta azt a hatást és befolyást tanulmányozni, melyet a zsidó nép írói és költői, orvosai és csillagásza a művelt népekre gyakoroltak; mit tanultak ezek vándorútjukban keletről-nyugatra, délről-északra, mit sajátítottak el Egyiptomban, Babilonban, Spanyol-, Francia-, Olasz-, Német-, Angolországban, és végül mily szerepet töltöttek be mint a népek tolmácsai melyek körében megfordultak? Már első nagyobb műve is e keretben mozog. *Die fremdsprachlichen Elemente der Juden*, tulajdonképen élet-programmja. Kritikai él, szigorú logika, tömör, szófukar előadás jellemzik már e terméket is. E kutatásait ismételte, természetesen a legújabb irodalommal gazdagítva, *Allgemeine Einleitung in die jüd. Litteratur des Mittelalters* című, pár évvel ezelőtt megjelent művében.

Élete java részét a zsidók fordítási munkájának szánta. Legfontosabb: *Die hebr. Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher* című, 1100 lapnyi munkája. A párisi «Académie Française» e művet díjjal tüntette ki. A mű alcímében: *Beitrag zur Geschichte der Literatur des Mittelalters*, valóban nincsen túlzás. Minden philologus, a ki a mondák, népies regények, népkönyvek íróival foglalkozik, kénytelen Steinschneider könyvéhez nyúlni. Senki manapság a *Disciplina Clericalis* szerzőjéről vagy a *Gesta Romanorum*ról nem írhat, a nélkül, hogy e műben ne kutasson. Mióta Benfey a Pančatantram fordításaival és párhuzamainak kimutatásával az indus mesék vándorlását kutatóknak új utat nyitott, csak kevesen követték őt oly hűen, mint Steinschneider. Arabok és héberek nemcsak a görög és latin klasszikus termékekkel ismertették meg a keresztény nyugatot, hanem az indus mesekönyvek is az ő közvetítésük révén lettek a nyugat közkincesei. *Barlaam és Jozafát, Kalila ve Dimna, Isak ibn Sahl*, a zsidó-német mesekönyv, mind e munkásság tanújelei, és oly kiváló pontossággal és alapossággal még senki sem foglalta össze mindazt, a mit e tárgyakról eddig írtak és mondani lehet, mint Steinschneider. St. továbbá megírta azon művek bibliográfiáját, a melyeket indusból és görögből arab nyelvre fordítottak. Ez a munkája is a párizsi Académie des Inscriptions 1882. évi díjában részesült. St. philologus volt a szó legtágasabb értelmében. Műveltségétörténet, nyelvészet, irodalomtörténet, a könyvek tárgyi vonatkozásai ép oly fontosak előtte, mint a grammatika legelvontabb tételei. Kevés tudósunk élt a múlt században, ki annyi rég elfeledt nevet új fényre vett körül, annyi íróat támasztott hamvaiból életre, annyi értékes könyvet ismertetett; kevés tudós, ki több tudományt vitt magával a sírba, de kevesen voltak, kik egyúttal annyit hagytak, mint ő, az utókorra. Béke hamvaira!

(Jamnitz, Morvaország.)

MARMORSTEIN ARTÚR.

— A philologia halottai 1906-ban.

Karl Abel, nyelvész, tanár; főbb munkái: *Der Ursprung d. Sprache* és *Der Gegensinn der Urworte*. Szül. 1837 nov. 25-én Berlinben, meghalt nov. 26-án Wiesbadenben.

Hermann Althof, germanista, a *Waltherlied* kiadója; szül. 1854 jun. 1-én Detmoldban, megh. májusban Weimarban.

Cecil Bendall, a szanszkrit nyelv tanára a Cambridge-i egyetemen; meghalt u. o. márcz. 14-én 50 éves korában.

Konrad Bayer, német irodalomtörténész, Rückert műveinek kiadója. Szül. 1834 jul. 13-án Pommersfelden, megh. márcz. 16-án Mainzban.

Gustav Bickell, orientalista, a szír nyelvnek és irodalomnak alapos ismerője, a bécsi egyetem tanára; szül. 1838 jul. 7-én Kasselban, megh. jan. 17-én Bécsben.

Eduard Böhmer, romanista, a román nyelvek tanára a hallei (1866 óta) és strassburgi egyetemen (1872—79), a *Romanische Studien* kiadója (1871—95-ig). Szül. 1827 május 24-én Stettinben, megh. febr. első hetében Lichtenthalban, Baden-Baden mellett.

Ferdinand Brunetiere, francia irodalomtörténész, 1893 óta a *Revue des Deux Mondes* szerkesztője; főbb művei: *Études crit. sur l'hist. de la littérature française*, *Hist. et littérature*, *Les époques du Théâtre français* 1636—1850, *Essais sur la litt. contemporaine*, *L'évolution de la poésie*

lyrique en France au XIXe siècle, Manuel de l'histoire de la litt. franç., Hist. de la litt. classique. Szül. 1849 júl. 19-én Toulonban, megh. decz. 9-én Párizsban.

Wilhelm von Christ, classicus philologus, a müncheni egyetem tanára; főműve: Geschichte der griech. Litteratur bis auf die Zeit Justinians (4. kiad., München, 1905); foglalkozott nyelvészeti tanulmányokkal (Grundzüge der griech. Lautlehre, Leipzig, 1859; Von der Bedeutg. d. Sanskritstudien für die griech. Philologie, akadémiai ünnepi beszéd, München, 1860), majd a metrikával (ilynemű, Pindarosra, Horatiusra, a gör. lírikusokra és a tragédiára vonatkozó dolgozatain kívül legfontosabb: Metrik der Griechen u. Römer, 2. kiad. Leipzig, 1879), később mindinkább a görög irodalom felé fordult figyelme; idevágó művei közül fontosak: Aristoteles Metaphysikájának kiadása (2. kiad. 1895. Leipzig), Homeri Iliadis carmina (u. o. 1884), Pindari carmina (u. o. 1896), Homer oder Homeriden (2. kiad. München, 1885). Szül. 1831 aug. 2-án Geisenheimban. megh. febr. 8-án Münchenben.

Wilhelm Dittenberger, epigraphikus, a class.-philologia tanára a hallei egyetemen, az Inscriptiones atticæ ætatis Romanæ, a Corpus inscriptionum Græciæ septentrionalis és a Sylloge inscriptionum Græcarum kiadója. Szül. 1840 aug. 31-én Heidelbergben, megh. decz. 29-én Halleban.

Ernst W. Förstemann, germanista, a szász király könyvtárosa; az Altd deutsches Namenbuch (2 köt., 2. kiad. 1900) szerzője. Szül. 1822 szept. 18. Danzigban, megh. nov. 6-án Dresdenben.

Richard Garnett, angol irodalomtörténész, a British Museum könyvtárosa; megírta Milton, Carlyle és Emerson életrajzait, az Encycl. Britannica és a Dictionary of National Biography dolgozótársa. Megh. Hampsteadben ápr. 13-án 72 éves korában.

Oskar von Gebhard, theologus és irodalomtörténész, a berlini kir. könyvtár főkönyvtárosa; Harnack és Zahnal egyetemben a Patrum apostolicorum opera (3 köt. Leipz., 1875–78; ed. minor, 4. kiad. 1902), csak Harnackkal az Evangeliarum codex græcus purpureus Rossanensis (1880) és a Texte u. Untersuchgen zur Gesch. d. althristl. Literatur (1882 óta) kiadója. Szül. 1844 jun. 22-én Wesenbergben, meghalt május 10-én Leipzigban.

Eduard Grisebach, német irodalomtörténész (és költő), főbb művei: Die Wanderung d. Novelle von d. treulosen Witwe durch die Weltliteratur, Chinesische Novellen; kiadta H. v. Kleistet, Bürger költeményeit és Schopenhauer összes műveit. Szül. 1845. okt. 9-én Göttingenben, megh. márcz. 22-én Charlottenburgban.

Moritz Heyne, germanista, a göttingeni egyetem tanára; folytatta a Grimm-féle Deutsches Wörterbuch-ot, a mely számára a *H, I, J, L, M, R* betűket és *S*-nek kezdetét dolgozta ki (azonkívül írt egy három kötetes Deutsches Wörterbuch-ot, Leipzig 1890–95), a Beowulf, Heliand és Ulfilas kiadója, «Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer von den ältesten geschichtl. Zeiten bis zum XVI. Jahrhundert» cz. nagy munkájából csak három kötet jelent meg: Wohnung (Leipz. 1899), Nahrungswesen (u. o. 1901), Körperpflege (u. o. 1903). Szül. 1837 jun. 8-án Weissenfels a/d Saale-ban, megh. márcz. 1-én Regensburgban.

Friedrich Otto Hultsch, az antik matematikának és metrologiának kiváló művelője, 1889-ig a dresdnei Kreuzgymnasium rektora. Főművei: Griech. u. röm. Metrologie (2. kiad. Berlin, 1882), Elemente d. ägypt. Teilungsrechnung; Poseidonios- és Hipparchos üb. d. Grösse u. Entfernung der Sonne, Die ptolemäischen Münz- u. Rechnungswerte. Született 1833 júl. 22-én. Dresdenben, megh. u. o. ápr. 6-án.

Georg Huth, a középzásiai nyelvek alapos ismerője, berlini egyetemi magántanár; Gesch. d. Buddhismus in der Mongolei (2 köt., 1892 és 96) czímen tibetiből fordította Jigs-med-nam-mk'a művét. Szül. 1867 febr. 25-én Krotoschinban, megh. jun. 1-én Berlinben,

Burkard Willh. Leist, jogtanár Jenában: főbb művei: Die bonorum possessio, Der römische Erbrechtsbesitz, Das prätorische Erbsystem, Das röm. Patronatsrecht, Gräkoitalische Rechtsgeschichte, Alt-arisches jus gentium, Alt-arisches jus civile. Szül. 1819 jul. 12-én Westenben, megh. decz. 31-én Jenában.

Oskar Levertin, svéd irodalomtörténész (és költő), stockholmi egyet. tanár; szül. 1862 július 17-én Norrköpingben, megh. szept. 22-én Stockholmban.

Platon Mihailovics Melioranszki, orientalista, a turk tatár irodalom tanára Szt-Pétervárott; 2 kötetben megírta a kaiszak-kirgiz nyelvnek grammatikáját. Szül. 1868-ban, megh. jun. 12-én Szt-Pétervárott.

August Preuner archæologus, volt greifswaldi egyetemi tanár. Szül. 1832 szept. 14-én Öhringenben, megh. szept. 15-én Greifswaldban.

Oskar Schade, germanista, a königsbergi egyetem tanára; főbb művei: Altdeutsches Wbuch, Altd. Lesebuch, Die Ursula Sage, Geistl. Gedichte d. XIV. u. XV. Jahrhüts vom Niederrhein, Satiren u. Pasquille aus der Reformationszeit. Szül. 1826 márcz. 25-én Erfurtban, meghalt decz. 30-án Königsbergben.

John Schmitt, a közép- és új-görög nyelvnek rk. tanára a lipcei egyetemen; főművei: Die Chronik von Morea, Üb. phonetische u. graphische Erscheinungen im Vulgär-griechischen; a The Chronicle of Morea kiadása (London, 1904). Megh. ápr. 8-án Rómában.

Bernhard Stade, a theologia tanára Giessenben, a Zeitschrift f. alttest. Wissenschaft kiadója, főműve Gesch. d. Volkes Israel és a Siegfriedel egyetemen írt Hebräisches Wörterbuch z. alt. Test. Szül. 1848 május 11-én Arnstadtban, megh. decz. 7-én Giessenben.

Adolf Stark, német irodalomtörténész, giesseni egyetemi tanár; Goethes Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten kiadója. Szül. 1860 máj. 1-én Darmstadtban, megh. jun. 16-án Giessenben.

M. J. Szokolov, az orosz irodalom tanára Moszkvában, sok régi orosz irodalmi emlékek kiadásával és az ó-bolgár irodalom tanulmányozásával szerzett magának érdemeket. Megh. jun. 29-én Moszkvában, 52 éves korában.

Jakob Ulrich, a román philologia tanára s zürichi egyetemen; az ó-francia és ó-olasz irodalomnak kutatója; szül. 1856 szept. 23. Walthingenben, megh. szept. elején.

Gustave Vapereau, francia irodalomtörténész, főműve a Dictionnaire universel des contemporains; a Dictionnaire universel des Littératures és a L'année littéraire et dramatique kiadója. Szül. 1819 ápr. 4-én Orleansban, megh. ápr. 18-án Párizsban.

A. Nikolajevics Veszolovszkij, orosz irodalomtörténész, az összehasonlító irod. tört. kiváló művelője; főbb művei az orosz népdalról és népeposzról, a regény és novella történetéről és a Boccaccióról szólnak. Szül. 1838-ban Moszkvában, megh. okt. 23-án Szt-Pétervárt.

A magyar philologia halottjait l. EPhK 1906. 177, 179, 388, 640, 713. és 1907. 75. l.

— Vértesy Dezső és Kalidāsa Vikramōrvaṣi-ja. V. az EPhK. februári füzetében közzétette az *Urvaṣi* kb. 25 soros prologusának fordítását, a melyhez terjedelmes kommentárt csatolt. E dolgozatra a következő megjegyzéseim vannak: 1. *Olvasás*. V. még nincs túl a syllabizálás nehézségein s a transscriptióban egyébként is önkényes és következtelen: így a sokszor előforduló *trōtaka*, *sūtradhāra* mindig hibásan van írva (h.: trōdaka, sutradhāra); v. ö. még sthapakārya (99. l.) e h. sthāpakā-khyaḥ; Aṣvaḡodha-Buddha Čarita (104.) e h. Aṣvaḡhōsha, Buddha-carita;

sa bhūmim visvatō vṛtvātyatistad dasāṅgulaḥ (97.) e h. *sā bhūmim viśvatō vṛtvātyatishṭhad daśāṅgulām*. — 2. *Grammatika, fordítás*. A hertfordi kiadás címe V. átírásában: Vikramorvaṣinām trodakam sṛōkalidāsamahākavi-viracitam, s ennek fordítása V. szerint: *Halld a V. trōdakát*, melyet Kalidasa, a nagy költő, szerzett (94.). Rekonstruálva a szöveget: Vikramorvaṣiyam [v. °nāma?] trōtakam sṛī-kālidāsa-mahākavi-viracitam, s ezt szóról-szóra lefordítva: «*A tiszteletreméltó K., a nagy költő, szerzette V. [nevű] trōtaka*» — kitűnik, hogy a sṛī «beauty, glory etc.» főnév, a mely «the famous, glorious» értelemben honoris causa a költő neve elé járult, V. fordításában úgy szerepel, mintha a *√ sru* «hallani» ige imperativusa volna, a mely persze különben sem sṛō (!), hanem sṛṇu. — A prānādibhi és adibhi instr. plur. ronesok [helyesen: prāṇādibhis, ādibhis] úgy vannak használva, mint prāṇādayas és ādayas nom. pluralisok; a prāṇādayas nem a. m. «kezdve a prānával» (97.), hanem — a mint a forrásul használt bombayi editioban (Notes 3.) két ízben is olvasható — «the five winds beginning [commencing] with prāṇa». — stavya (94.) nem *√* «gyökér», hanem absolutivum v. gerundium, s értelme nem «dicsérni», hanem «zu loben, des Lobes werth»; — a szövegbeli bahuṣastu helyesen felbontva bahuṣas tu, nem pedig bahu ṣastu (99.), a mi semmit sem jelent. — «Apsara, Apsarāḥ» (passim; mindig így) e h. *apsaras, apsarasok* stb. Magából a lefordított prologusból szemelgetve: «Vēda-tudományban»: nonsens, helyesen: «a vēdāntákban, upanishadokban»; — *ēka-puruṣa* nem «nagy szellem» (se «egy szellem»), hanem «der eine Urgeist». — A következő két sor: «Mert elállván a lehellet, száll a lélek ő utána, Prāna tűnván tör előre szabadulás után vágyva...» csak úgy érthető s a kommentár szerint úgy is értendő, hogy «a lélek csak a földi lét múltával emelkedhetik föl a világszellemhez»; a helyes fordítás ez: «a kit a megváltásra törekvők [úgy] keresnek szívükben, hogy mind az őt élet-szelletet visszafojtják»; itt t. i. az askesis egy neme forog szóban, az auto-suggestiön alapuló *yōga-nidrā* hypnotikus állapota, a melynek egyik előstadiuma a *prāṇāyāma*, a lélekzet visszafojtása. — «igaz szívvel, hő fohászszal» e h. «through firm faith and contemplation» (Notes 3.); a *bhakti* és *yōga* nem phrasisek, hanem a hinduizmus, illetőleg a yōga-rendszer *technikus* kifejezései. — »Aztán a készülődés már elég legyen!» E sornak semmi nyoma az eredetiben, de igen a német fordításban, a hol az eredeti *tāvat* «zuvörderst, zunächst, zuvor» így van visszaadva: «Genug des Zögerns!» — «*Marisha*» [helyesen: *mārishā*] lefordítható és lefordítandó: «College, my worthy friend» [tehát nem «speczializált fogalom» (99.); a «Schauspieler» ellen folytatott harcznak (u. ott) a z genesise, hogy V. az eredeti citatumból épen a *naṭah* «Schauspieler» szót kifelejtette]. — «Ha! Hó! mi ez? mi éles hang kiált: segílyt! Vijjogva szól, mint *tenyerárt lakó* sirály. Ugyan mit is jelent e hang a szín mögül?» Az eredetinek szószerinti fordítása ez: «Ej, ugyan mi az? *mindjárt kérésen [előadása] után [oly] hang* hallszik a szín mögött, mint a nőstény halász-sasoké». Az aláhúzott soroknak megfelelő *madvijñāpanānantaram* kifejezés ugyanis V. szerint *hasonlat*; a melynek értelme: «élesen *morajló*

víz» (103.). — «az istenek ellenfele», helyesen: «az istenek ellenségei» (mert az asurák száma légió) stb. — 3. *Kommentár*. Ennek egy része egyszerűen ki van írva [a mi nem jelenti azt, hogy plagium, csak azt, hogy fölösleges]; a mi a fordító sajátjából való, az elemi természetű s a kellő készütség hiányára valló egyveleg, a mely nem áll helyt a kritika előtt; így az ind és görög dráma közt vont párhuzam (94—95.), a védikus irodalom fejtegetése (96.), a prapák magyarázata (97.), az *arjya* név értelmezése (100.), az interpunctio-conjectura (102.), az apsarások és a Sátán eszmei szerepkörének azonosítása (104.), az idg. törzs közös örökségére s az idg. népek közös lelkére vonatkozó reflexiók (104.) stb. Részletes bizonyítás helyett egyelőre csak utalok a szakirodalomra (irodalomtörténet: *Schroeder, Oldenberg, Winternitz*; vallás és bölcelet: *Deussen, Macdonell, M. Müller, Garbe, Barth, Hopkins* stb.). — Ennyit a dolgozat értékének megítéléséhez.

(Budapest.)

SCHMIDT JÓZSEF.

— Adalék iskoladrámáink történetéhez. A főiri családoknál a XVIII. században is szokásos iskoladrámákhoz szolgál adalékkul a következő közlés is, mely valószínűleg rögtönzött munkája a család házi papjának, ki egyúttal a gyermekek tanítója is volt. Hogy a kérdéses iskoladrámát mikor adták elő, pontosan megmondani nem lehetséges, de valószínű, hogy a XVIII. század hatvanas, legfőlebb hetvenes éveiben; az egyik szereplő, báró Thoroczky Gáspár, ugyanis, Thoroczky IV. János fia, atyjának még 1749 előtt elhunyt első nejétől származik; Thoroczky József, a másik szereplő, ki már 1815-ben elhunyt, hozzávetőleges számítás szerint Gáspárral körülbelül egy idős lehetett; különben unokatestvérek. (Nagy Iván: *Magy. csal. XI. 268. l.*) A feljegyzés a következő:

«Gyermekek veszedelmes öröme,
mely első oskolától hazánk nyelvén tartatott.

A játéknak állapotja.

Sodoma Palæstinának ékes helységi közt számláltatott szép várossa, más négy városokkal kénköves és az égből bocsátott tüzes esső által egészen megromlott. Mi azért mulatság kedvéért a költő eszeskedést követvén, egyedül, városbeli ifjaknak akkora dolgait elől állítjuk, a kik a szörnyű veszélyről soha nem is álmodván, mindaddig bátrak valának, meddig a gyertya körmökre nem égett. Leírja a játék a gyermekek álhatatlanságokat, a legsűrűbb veszélyben veszedelmes örömeiket, ezek közt Ádám és Noe idejének forgó sorsát rövideden beszélük.

A beszélgető személyek: A gyermekek tanítója: Berezki László. Ennek tanítványai: L. B. Thorockzai József, Máriafi József de Maxa, Némethi Antal, Endes Ferencz, Némethi József, Szász Ferencz, L. B. Thorockzai Gáspár, Máriafi Lajos de Maxa, Obendorfer Mátyás, Dobokai Antal, Hink József.

O. A. M. D. G. B. M. V. A.»

A feljegyzés birtokomban van.

(Dés.)

Közli: LUKINICH IMRE.

— Cserei Mihály életéhez. Az alább közlendő adalék valószínűleg e kiváló memoire-írónk azon emlékiratára vonatkozik, melyet Bornemissza János kancellár ellen III. Károly királynak Savoyai Jenő útján nyújtott be azért, mivel a kancellár Csereit alsó-köheri jószágából «isten-telenül kifordította» (Tört. Tár. 1906. 456. l.). A közleménynek értékét mindenesetre növeli az a körülmény, hogy írója gr. Kornis Zsigmond, erdélyi gubernátor.

A levél eredetije gróf Kornis Károly szentbenedeki levéltárában található:

«Illustrissime Dne Comes, Frater colendissime!

Tartozó kötelességgel vettem a Méltóságos Úr atyafiúságát, hogy azon punctumokot énnékem elküldötte; bizony meg kell vallani, quod sit opus curiosum, de olyan dolgokat látok benne, a melyek *Cserei Mihály* ő kegyelmét nullo modo ferálják s mégis azokat is tangálja, a honnan méltán azt collimalhatni, hogy nem csak az ő kglme fejből sült a ki; quid quomodo factum sit, ezután fog napfényre jöni. Én azon punctumokot paríaltatom és felküldöm. Nem árt, ha a Méltóságos Úr továbbra is ez iránt tudakozódik és valamit észre vévén, én velem azonnal communicálja.

Igen akarnám, Isten velem lévén, ha a jövő hétfőn Gyekében gazdát, vagy gazdasszonyt találhatnék, de mégis inkább akarnám, ha a gazdasszony lenne ottan, mivel nem olyan fősvény, mint a gazda. Ezzel magamot ajánlom a Méltóságos Úr atyafiúságában és illendő kötelességgel maradok

Illustrissimæ Dnis Vræ

frater et servus obligatissimus

C. Sigismundus Kornis mp.

In S. Benedicto, die 1. Junii 1725.»

Kívül: Illmo Dno Comiti Stephano Kornis libero baroni de Göncz-Ruszká etc. Dno Fratri mihi colendissimo. Szamosfalva. (Záró pecsét.)

(Dés.)

Közli: LUKINICH IMRE.

— Schiller «Bürgschaft»-jának tárgya arab népmesében. Törökországi útam alkalmával megismertem néhány arab és török népmesét, melyeket egy öreg szolga mondott el esténként, s ezek között találtam egyet, a melynek tárgya azonos Schiller *Bürgschaft* című költeményével; csak hogy, a mint látni fogjuk, az izlam világnézetét tükrözi vissza. E népmese török fordításban is megjelent Atta Bejnek, egy konstantinápolyi tanárnak, *Icktitaf* című könyvében s itt *Az izlam-erkölcs példája* címet viseli. A mese a következőképen hangzik:

Egyszer Omár khalifa Muhammed próféta néhány tanítványa között ült, mikor két ember járult eléje, magával hurezolva egy daliás, csinos ifjút s így szólt hozzá:

— Testvérek vagyunk; atyánkat, a kit az egész törzs tisztelt, a mint kertjében sétált, ez a gazficzkó megölte. Kérlek, hozz ítéletet ez ügyben.

Omár khalifa a fiatal emberhez fordulva, kérdezi: Mit felelsz erre? Az ifjú kedves¹⁾ mosolylyal válaszolja: A vádlók igazat monda-

¹⁾ Az eredetiben: «szépséget adó mosolylyal».

nak, de ha megengeded, elmondom az eset részleteit. A pusztában lakom s családommal e vidéket jöttem meglátogatni. Csak ma reggel értem ide és lovaimmal meg ígás barmaimmal a kertek közti úton mentem be a városba. Egy tüzes vérű paripám, a mely a széllel is versenyt tud futni, letépett egy gyümölcsfa ágat, mely a kert falán áthajolt. Alig hajtottam tovább az állatot, mikor láttam, hogy egy rettenetesen dühös öreg közeledik, majd felkap egy követ s oly erővel vágja lovamhoz, hogy az menten megdöglik. Magamon kívül megragadtam ugyanazt a követ s úgy dobtam vissza, hogy az öreg egy utolsót kiáltva, holtan rogyott össze.

Omár khalifa felkiáltott: Ime beismerted bűnödöt, igazságosan cselekszem tehát, fejvesztésre ítéllek.

Az ifjú teljes nyugalommal feleli: Ha a törvény úgy ítél, kötelességem engedelmeskedni. De van egy kis öcsém, a kire atyám sok aranyat hagyott, a mit én titkos helyen elástam, s e helyet senki sem ismeri. Ha az ítéletet rögtön végrehajtod rajtam, akkor az árva elesik jogos tulajdonától. Adj három napi halasztást, hogy átadhassam tulajdonosának az elrejtett összeget. Azután visszatérek, hogy a törvény ítéletét rajtam végrehajthassad. Magam helyett kezet is tudok állítani, ha szükség van rá.

A khalifa rövid gondolkodás után így szólt: Ki vállal közületek kezességét ez ifjúért?

A fiatal ember megszemlélvén a maga körül ülőket, Ebuzert, a Próféta egyik tanítványát, jelölte ki, mondván: ¹⁾ Ez az ember legyen a kezesem.

Omár khalifa megkérdezi Ebuzert: Elvállalod a kezességet?

— Igen, kezeskedem, hogy három nap mulva visszatér.

Feltűnik a harmadik nap, elmulik dél is... a nap már nyugovóra tér. A vádlók ismét jelentkeznek a khalifánál. A vádlott nincs itt.

— Nos Ebuzer, hol van az ember, a kiért kezességet vállaltál? Nem sejtetted, hogy nem fog visszatérni?

Ebuzer válaszol: Hadd muljék el a nap, ha addig nem tér vissza, kész vagyok alávetni magamat az ítéletnek.

— Allah a tanúm, hogy végrehajtom rajtad az ítéletet az izlam törvénye szerint.

A Próféta nagyon szerette Ebuzert jósága miatt. A halálos ítélet helyett már vérdíjat is ajánlottak fel a vádlóknak, ezek azonban nem fogadták el.

A várakozók türelme már-már végleg elfogyott, a mikor végre jelentkezett az ifjú a khalifánál s így szólt: Árva öcsémét nagybátyám gondjaira bízta, megmutattam nekik a helyet, a hol a kincs el van rejtve. Ebben a nagy hőségben alig-alig birtam a hosszú úton idáig vándorolni.

Az ifjú észrevévén, hogy az egész környezet csodálkozik az ígéretnek ily hűséges megtartásán, így szólt: Azt gondoljátok, megengedném, hogy a világ azt higgye: nincs szavatartó hűség?

Megkérdezték Ebuzert a fiatal ember családjára vonatkozólag, hogy adjon felvilágosítást az ifjú eredete felől ő, a ki oly fényesen állta ki a kezességet.

A kérdezett következőképen válaszolt: Egyáltalában nem ismerem ezt az ifjút, de nem tartottam illőnek, hogy kérését a khalifa előtt megtagadjam; azt higgye talán a világ, hogy nincs erény e földön?

Erre a vádlók visszavonták panaszukat s mikor legalább a vérdíjat ajánlották fel nekik, felkiáltottak: Hadd lássa a világ, hogy van még jóság e földön, de különösen Allah akaratáért visszavonjuk panaszunkat.

Annak, a ki ezt a történetet olvassa és Schiller *Bürgschaft*-jára

¹⁾ Különösen hangzik, hogy kezeséül «kijelöl» valakit, de az izlam vallás, mely teljes bizalmat feltételez, érthetővé teszi.

gondol, rögtön feltűnik a tárgy azonossága, de nem kerüli el figyelmét a részletek különbözősége sem, úgy külsőségekben, mint lényegben. Négy főkülömbőség észlelhető: 1. Az ifjú nem a fejedelem ellen intéz merényletet, hanem csak megölt lováért áll bosszút. E miatt az ifjú ártatlannak, az ítélet igazságtalannak látszik. 2. A kezeség nem barátságból, hanem istenfélelemből és bizalomból történik. E vonás által különbözik a két tárgy alapeszméje is: Schiller darabja a baráti hűség dicsőítése, az arab mese pedig, mint czíme mondja, *Az iszlám-erkölcs példázása*. 3. Az út fúradalmi, melyeket Schiller oly gonddal dolgozott ki, hogy költeményének szinte főcselekvényévé válnak, itt nincsenek leírva, csak a hűség akadályozza a visszatérőt. 4. A vádlottat sem a fejedelem, sem a bíró nem mentik fel, hanem a vádlók kegyelmeznek meg neki, mert csak nekik van joguk ehhez, fel vannak hatalmazva a vérbosszúra.

Az arab mese és Schiller *Bürgschaftja* között kétségtelen a rokon-ság. A kezeség mondája keletről származik. Tudjuk, hogy Schiller költeményének tárgyát a középgörög Hyginus-mondából vette. Ugyancsak középgörög eredetű Boccaccio «Titus és Grizippus» című elbeszélése,¹⁾ a melyet Petrus Alfonsus «Disciplina Clericalis»-a közvetített. Most e kettős nyom még inkább keletre, Perzsiába vezet. Ott találjuk az «Ezer-egy éj», «Ezeregy nap» és hasonló gyűjteményekben.²⁾ De mindezen mondaalakok alapmotívuma a barátság, ebből folyik a cselekvény, míg itt az adott szó szentsége a mozgató elem. Mennyiben rokonok hát? Úgy fejezhetjük ki, hogy e mondaalakok mindegyike a szótartáson alapul, mindeniknek jellemző vonása a hűség, csak hogy más-más indító okból, itt becsületérvésből, ott barátságból.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT KÁROLY.

— Hazai Könyvészet. Ezen cím alatt egy bibliografiai szempontból nagy jelentőségű füzet hagyta el a napokban a sajtót, a mely a német *Henrichs*-féle összefoglaló *Wöchentliches Verzeichnis* mintájára, a magyar könyvpiacra megjelenő összes újdonságokat havonként és szakok szerint összeállítva közli. Hogy ez a folyóirat a szó szoros értelmében hézagpótló, azt mindannyian tudjuk, mert az eddigi könyvészeti összeállítások (az egész évi újdonságokat felölelő *Magyar Könyvészet* s a havonként háromszor megjelenő *Corvina*) mint pusztán könyvtárosi érdeket szolgáló kimutatások tudományos használatra nem voltak alkalmasok, másrészt igen drágák is voltak. A *Havi Könyvészet* mind a két hiányon segít (ára egész évre 1 K), s így nagyon kívánatos, hogy mennél tágabb körökben terjedjen el, egyrészt, hogy nagyobb számú előfizetések által a folyóirat anyagilag támogatásban részesülve fennmaradhasson, másrészt, hogy számról-számra teljesebbé váljék és tökéletesedjék. A magyarországi irodalmi termékek nagy része ugyanis magánosok költségén és kiadásában jelenik meg; az ilyen megjelenésekről a hivatalos könyvkereskedői közlöny nem vesz tudomást, s így kívánatos, hogy bárki, a ki tudomást szerez egy ilyen, be nem jegyzett czégnél történt megjelenésről, erről a folyóirat kiadóját (Toldi Lajos, II. Fő-utca 2.) értesítse.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A * gal jelölt munkák legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Anthologie des Poètes Français contemporains (1866—1906). Tome premier. Paris, Ch. Delagrave (Leyde, A.-W. Sijthoff) 1906. 16-r. XXI, 576 l. Ára 3.50 Fr.

¹⁾ Magyarra átdolgozta Szegedi Veres Gáspár 1578-ban, l. Heinrich G.: Boccaccio élete és művei. Budapest 1881. 227. l.

²⁾ L. Heinrich G.: Német irodalomtörténet, I: 357. l.

Édes Jenő: A Balatonfelvidéki népnyelv. Budapest, Athenæum. (Nyelv. Füz. 40.), 1907. N. 8-r. 69 l. Ára 1 K.

E nyelvjárastanulmány tájékoztatójához, melyben a vidék fekvését, népét ismerteti, meg kell jegyeznünk, hogy *Nógrádi Jenő* *A símegvidéki nyelvjárásában* már ezelőtt tíz évvel szól a Balaton-felvidék egy részének nyelvéről. Azt hisszük, pár rövidke szóból álló soralatti jegyzetet ezen — mint épen *Édes* művéből látszik — pontosan gyűjtött, bár nem oly rendszeresen megírt kis füzet is megérdemelt volna. Sokkal inkább igyekszik beleilleszteni e vidék nyelvét a szomszédság nyelvjárásaiba, mint *Édes*, a kinél efféle összehasonlításokat nem igen találunk. A hangtan és alaktan bő tárgyalása mellett szinte feltűnő mondattani észrevételeinek csekély száma. Ez természetesen csak azt bizonyítja, hogy a tárgyalt nyelvjárás mondatalkotása nagyrészt egyezik a köznyelvével, mint a legtöbb nyelvjárásé. Nagyon szerencsésnek tartjuk ebben és más megjelent tanulmányban is a nép tájszávaival, szólásaival és kifejezéseivel adott szövegeket; ezek a legtöbbször humoros jellegű részek teszik élvezhetővé laikusoknak is az effajta tudományos füzeteket. Azt azonban, hogy a szólásmódok gyűjteményébe ilyen, mindenütt járatos mondásokat is: megrázta, mint *Krisztus a vargát*, *Több nap, mint kóbasz* — fölvegyünk, fölöslegesenek tartom. Sokkal érdekesebbek és fontosabbak az ilyen helyi jellegűek: *Se árt, se haszná, mint a kőrösi szentőt víz*; *Pokóra szát, mint a csögleji könyörgés*; *me gláncóták, mint a pécsőliek a Krisztust stb.*, ezeknek aztán eredetére is kiterjedhetne az értekező. Terjedelmes szógyűjtemény fejezi be a pontos gyűjtőre és ügyes földolgozóra valló tanulmányt.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel (1906). K. 8-r. Számonként 30 f.

469. *Bródy Sándor*: Az automobil és egyéb elbeszélések. 78 l.

470. *Thallóczy Lajos*: III. Béla és a magyar birodalom. 80 l.

471. *Ebner-Eschenbach Mária*: Krampampuli és egyéb elbeszélések, ford. *Radó Ágnes*. 64 l.

472—473. *Molière*, A tudós nők, ford. *Gábor Andor*. 82 l.

Könyvtár, Olsó. Budapest, Franklin-T., 1907. K. 8-r. Ára számonként 20 f.

1451. *Gyulai Pál*: Emlékezés *Deák Ferenczre*. 38 l.

1452—1453. *Istvánfi Pál*: *Volter és Grizeldis*. Bevezette *Vende Ernő*. 100 l.

1454—1456. *Ihering Rudolf*: *Küzdelem a jogért*. Németből ford.

Dr. Szilassy Cézár. 107 l.

*Kovács Dezső: *Beniczky Péter* élete és költészete. Budapest, 1907. 8-r. 40 l.

Könyvtár, Magyar. Szerk. *Mikszáth Kálmán*. Képekkel. IV. és V. sorozat. Budapest, Franklin-T., 1906. N. 8-r. A két sorozat ára 50 K.

8—9. *Kuthy Lajos*: *Hazai rejtelmek*. XI, 357+408 l.

27. *Báró Podmaniczky Frigyes*: *Az alföldi vadászok tanyája*. XI, 298 l.

28. *Vas Gereben*: *Nagy idők, nagy emberek*. XI, 425 l.

33. *Degré Alajos*: *A száműzött leánya*. VIII, 305 l.

34. *Toldy István*: *Anatole*. VIII, 244 l.

39. *Rákosi Jenő*: *A legnagyobb bolond*. XI, 366 l.

40. *Dóczi Lajos*: *Carmela (és egyéb elbeszélések)* XI, 335 l.

54. *Justh Zsigmond*: *Fuimus*. 268 l.

57. *Bródy Sándor*: *A nap lovagja*. Elbeszélések. XI, 248 l.

*Rubinyi Mózes, dr.: *Általános nyelvtudomány*. Budapest, Stampfel, 1907. K. 8-r. 111 l. Ára 1-20 K.

Szinyei József (id.): *Magyar Írók*, XII: 1. (101. füzet). Budapest, *Hornyánszky*, 1907. N. 8-r. 160 l.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1906-ban jelent meg.)

Bertani, C., Il maggiore poeta sardo Carlo Buragna e il Petrar-chismo del seicento. Milano, Hoepli. (N. 8-r. 178 l.) 4 L.

Beveridge, A. S., The Haydarabad Codex of the Babar-Näma. Herford, Austin et Sons. (8-r. 37 l.) 2 sh.

Beyer, P. et N. *Spéwanski*, Manuel pour l'étude de la langue russe. Textes accentués, commentaire grammatical, remarques diverses en appendice, lexique. Paris, Colin. (N. 8-r. XVII, 395 l.) 10 Fr.

Boer, R. C., Untersuchungen üb. den Ursprung u. die Entwicklung der Nibelungensage. 1. Bd. (N. 8-r. X, 280 l.) Halle, Buchh. des Waisen-hauses. 8 M.

Bormann, E., Francis Bacons Reim-Geheimschrift u. ihre Enthül-lungen. (8-r. V, 185 l.) Leipzig, E. Bormann. 7:50 M.

Bossert, A., Calvin. Paris, Hachette et Co. (8-r. 324 l.) 7:50 Fr.

Boradeau, I., Poètes et humoristes de l'Allemagne. La France et les Français jugés à l'étranger. Paris, Hachette & Cie. (8-r. 174 l.) 3:50 Fr.

Brody, H. and K. *Albrecht*, The New-Hebrew school of poets of the Spanish-Arabian epoch. Selected texts, with introduction, notes and dictionary ed. English translation of the introduction etc. (N. 8-r. X, 218 l.) Leipzig, I. C. Hinrichs Verl. 6:50 M.

Brunetière, F., Études critiques sur l'histoire de la littérature fran-çaise. 7-e série: Un épisode de la vie de Ronsard; Vaugelas et la théorie de l'usage; Jean de La Fontaine; la langue de Molière; la bibliothèque de Bossuet; l'évolution de la tragédie, etc. 2. kiadás. Paris, Hachette et Cie. (16-r. 321 l.) 3:50 Fr.

Bugge, A., Die Wikinger. Bilder aus der nord. Vergangenheit. Aus dem Norweg. v. Dr. Heinz Hungerland. (N. 8-r. 283 l.) Halle, M. Niemeyer. 6 M.

Calo, G., Filippo Villani e il liber de origine civitatis Florentiæ et eiusdem famosis civibus. Rocca S. Casciano, Licinio Capelli. (16-r. 290 l.) 4 L.

Carus, P., Friedrich Schiller. A sketch of his poetry. Chicago, The Open Court Publishing Comp. (N. 8-r. 102 l. Képekkel.) 1:50 D.

Cavazzutti, G., Studi sulla letteratura politico-militare dall' assedio di Firenze alla guerra dei trent'anni. Modena, antica tip. Soliani. (8-r. XIII, 231 l.) 3 L.

Chiarini, G., Vita di Giacomo Leopardi. Firenze, Barbéra. (16-r. 475 l. 8 táblával.) 4 L.

Collins, S. Ch., Studies in poetry and criticism. London, Bell and Sons. (8-r. 218 l.) Kötve 6 sh.

Comedia famosa del Esclava del demonio compuesta por el doctor Mira et Mesqua (Barcelona 1612). Edited, with an introduction and notes, by Milton A. Buchanan. Baltimore, Furst Co. (N. 8-r. 144 l.) 1:20 D.

Cook, A. H., The dream of the road: an old English poem attri-buted to Cynewulf. New-York, Oxford University Press. (45, 65 l.) 90 c.

Corpus scriptorum christianorum orientalium. Curantibus I. B. Cha-bot, I. Guidi, H. Hyvernat, B. Carra de Vaux. Scriptores arabici. Series III. Tom. XVIII. Parisiis. (Lex. 8-r. 136 l.) 6:80 Fr. — U. az. Scriptores æthiopicæ. Series II. Tom. V. Pars II. Textus. (Lex. 8-r. 56—348 l.) 15 Fr. — U. az. Scriptores æthiopicæ. Series II. Tom. XX. Fasc. I. Textus. (Lex. 8-r. 110 l.) Romæ. 5:60 Fr. Versio. (98 l.) Romæ 2:40 Fr. — U. az. Scriptores æthiopicæ. Series II. Tom. XXIII. Fasc. I. Textus. (Lex. 8-r. 36 l.) Romæ 2 M. — Versio. (32 l.) Romæ 1 M. — U. az. Scriptores syri. Series III. Tom. IV. Pars III. Textus. (Lex. 8-r. 241—379 l.) 8 Fr. Versio. (181—305 l.) 4 Fr.

A GÖRÖG NYELV DIALECTUSAI.¹⁾

I.

Az volt a czélom, hogy a görög nyelv dialectusainak vázlatos ismertetését adjam a tudomány legújabb eredményei alapján, módját akarván ejteni annak, hogy az érdeklődők ezzel a tárggyal rövidesen megismerkedhessenek. Nem szoritkoztam azonban az ókorra, hanem megtettem a kísérletet e napjainkban is élő nyelv összes alakulatainak egységes összefoglalására. Mivel pedig a tanulmányok jelen állásához képest a középkori görög népies nyelv ismerete szerfölött hiányos, meg kellett elégednem az ó- és újkori állapot ismertetésével; de az újkörög népies nyelv dialectusainak kutatása is oly kezdetleges állapotban van, hogy egy, ezeket kimerítően ismertető munka bizonyára sokáig fog váratni magára, s így helyén valónak tartottam, hogy az újkörög nyelv dialectusainak legalább röviden ismertető rendszeres egybeállítására vállalkozzam. Az újkörög nyelvnel súlyt helyeztem a kiejtés finomságainak ismertetésére, és ha ez nekem az eddigieknél teljesebben és pontosabban sikerült, úgy ezt jelentékeny részben barátainnak *Asbóth Oszkár* egyetemi és *Rhousopoulos Rhousos* keleti kereskedelmi akadémiái tanárnak és egyetemi magántanítónak köszönhetem, kik szíves tanácsaikkal határozottan támogattak. Dialectuson «nyelvformát» értek, vagyis szerintem a dialectus szó jelenti valamely nyelv egységén belül azokat a különböző «kisebb nyelvegységeket, kisebb nyelvköröket», melyek az illető nyelvet beszélő nép bizonyos részében egy bizonyos időn át a szóbeli és írásbeli közlés eszközeül hasz-

---

¹⁾ Bemutattatott a M. T. Akadémia I. osztályának 1906. decz. 3-i ülésén. Az értekezést a M. T. Akadémia szerzőnek szíves beleegyezésével az EPhK.-ben teszi közzé s így azt olvasóink a rendes (55) ívszámom felül kapják. *Szerk.*

náltattak. Tehát dialectusnak veszem nemcsak a népies, hanem az irodalmi nyelv egyes formáit is, a minő pl. Homerus nyelve vagy az újjörög καθαρῆροσσα. A görög nyelv életében, úgy a népies nyelv fejlődése mint az irodalmi használat tekintetében, rendkívüli jelentőséggel bír az attikai dialectus, mert ezen alapul a κοινή és ez utóbbin az újjörög nyelv a maga egészében, de az irodalomban is az attikai játzsza a vezérszerepet ókori virágzásától kezdve egészen napjainkig. Épen azért a görög nyelv dialectusainak ismertetésénél úgy jártam el, hogy sajátosságait főképen az attikai nyelvhez (ritkán egyéb dialectushoz) mértelen jellemeztem; magának az attikainak valamelyes részletezését szükségtelennek tartottam, mert már eleve is föltételeznem kellett ennek a görög nyelv történetében annyira fontos szerepet játszó dialectusnak az ismeretét. A szakirodalom alább következő felsorolása nem akar teljes bibliographia lenni, hanem azoknak a munkáknak a jegyzékét adja, melyeket ismerek (kivéve néhány hozzáférhetetlen újjörög munkát) s a melyeket ebben a dolgozatban felhasználtam. Kötelességemnek tartom azonban megjegyezni, hogy legtöbbet *Brugmann*, *Chadzhidhákisz*, *Thumb* és *Dieterich* munkáinak köszönök.

Görög dialectusok: Γ. Ν. Χατζιδάκις, Ἑλληνική γλῶσσα. Λεξικὸν Ἑγκυκλοπαιδικόν. Ἀθήνησι, Μπαρτ καὶ Χριστ ἐκδόται, τόμος τρίτος, 1893, 799—807. lk.

Újjörög dialectusok: *A. Boeckhius*, *J. Franzius*, *E. Curtius*, *A. Kirchhoff*, *H. Roehl*, Corpus Inscriptionum Græcarum auctoritate et impensis Academiæ Litterarum Regiæ Borussicæ. Berolini, G. Reimer. Vol. I. 1828, vol. II. 1843, vol. III. 1853, vol. IV. 1877. — *P. Cauer*, Delectus inscriptionum græcarum propter dialectum memorabilium. Lipsiæ, Hirzel, 1883, második kiadás. — *H. Collitz*, *F. Bechtel*, Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, eddig négy kötet, 1884, 1888, 1898, 1899. — *F. Solmsen*, Inscriptiones græcæ ad illustrandas dialectos selectæ scholarum in usum. Lipsiæ. Teubner, 1903 (második kiadása 1906-ban jelent meg). — *F. Bechtel*, Inschriften des ionischen Dialekts. Abhandl. der hist.-phil. Classe der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, 34. Band, 1887, 1—154. lk. — *Kirchhoff*, *Köhler*, *Dittenberger*, Corpus inscriptionum Atticarum, a berlini Akadémia kiadása, 3 kötet, 1873—1888. — *Vári Rezső*, Papyrus-gyűjtemények.

Ókori Lexikon, 2 (1904) 365—369. — *K. Brugmann*, Griechische Grammatik. Iwan Müller-féle Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft. Nördlingen, Beck, 1900, harmadik kiadás. — *R. Kühner*, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache. Dritte Auflage in neuer Bearbeitung besorgt von *F. Blass*, *B. Gerth*. Hannover, Hahn, négy kötet, 1890, 1892, 1898, 1904. — *H. L. Ahrens*, De græcæ linguæ dialectis. Gottingæ, Vandenhoeck et Ruprecht, két kötet, 1839, 1843. — *R. Meister*, Die Griechischen Dialekte auf Grundlage von Ahrens' Werk: «De græcæ linguæ dialectis.» Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, két kötet, 1882, 1889. — *O. Hoffmann*, Die griechischen Dialekte in ihrem historischen Zusammenhange mit den wichtigsten ihrer Quellen dargestellt. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, három kötet, 1891, 1893, 1898. — *D. Pezzi*, La lingua greca antica, breve trattazione comparativa e storica. Torino, Loescher, 1888. — *P. Giles*, Vergleichende Grammatik der klassischen Sprachen. Ein kurzes Handbuch für Studierende der klassischen Philologie. Autorisierte deutsche Ausgabe besorgt von *G. Hertel*. Leipzig, Reisland, 1896. — *E. Audouin*, Étude sommaire des dialectes grecs littéraires (autres que l'attique) homérique, nouvel-ionien, dorien, éolien. Paris, Klincksieck, 1891. — *Horváth Zsigmond*, A görög dialectusok rövid ismertetése nyelvtörténeti szempontból. A pesti ág. hitv. gymn. 1862—3. és 1863—4. értésítője. — *H. Collitz*, Die Verwandtschaftsverhältnisse der griechischen Dialecte mit besonderer Rücksicht auf die thessalische Mundart. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1885. — *O. Hoffmann*, De mixtis græcæ linguæ dialectis. Dissert. Gottingæ, 1888. — *Wilamowitz Möllendorff*, Ueber die Entstehung der griechischen Schriftsprachen. Verh. der 32. Vers. deutscher Philol. u. Schulmänner in Wiesbaden. Leipzig, Teubner, 1878, 36—41. lk. — *Zarncke*, Die Entstehung der griechischen Literatursprachen. Leipzig, Weigel, 1890.

Ion, attikai és *zovή* dialectus: *G. Erman*, De titulorum Ionicorum dialecto. Curtius, Studien, V. B. 1872, 250—310. ll. — *G. Karsten*, De titulorum ionicorum dialecto commentatio. Halis Saxonum, 1882. — *H. van Herwerden*, Lapidum de dialecto Attica testimonia. Traiecti ad Rhenum, Van Druten. 1880. — *P. Kretschmer*, Über den Dialekt der attischen Vasenschriften, Kuhn, Zeitschr. f. vergl. Sprachforsch. 29 (1888) 381—

483. — *K. Meisterhans*, Grammatik der attischen Inschriften. Dritte Auflage besorgt von Schwyzer. Berlin, Weidmann, 1900. — *K. Dieterich*, Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrh. n. Chr. Byzantinisches Archiv, 1. Heft. Leipzig, Teubner, 1898. — *E. Schweizer*, Grammatik der pergamenischen Inschriften. Beiträge zur Laut- und Flexionslehre der gemeingriechischen Sprache. Berlin, Weidmann, 1898. — *A. Thumb*, Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus. Beiträge zur Geschichte und Beurteilung der *κοινή*. Strassburg, Trübner, 1901. — *P. Kretschmer*, Die Entstehung der Koine. Sitzungsber. der philos.-hist. Classe der kais. Akad. d. Wissensch. 143. B. X. Abhandlung. Wien, Gerold's Sohn, 1901. — *Darkó Jenő*, A *κοινή* viszonya az ó-görög dialektusokhoz. Egy. Phil. Közl. 26 (1902) 484—515. lk.

Dór dialectusok: *P. Müllensiefen*, De titulorum Laconicorum dialecto. Dissert. Argentorati, Truebner, 1882. — *E. Harnisch*, De titulorum Argolicorum dialecto. I. Dissert. Göttingen, 1903. — *E. Schneider*, De dialecto Megarica. Dissert. Gissæ, Ricker, 1882. — *G. Arens*, De dialecto Sicula. Dissert. Monasterii, 1868. — *G. H. Helbig*, Quæstiones de dialecto Cretica. Dissert. Numburgi, 1869. — *G. und Th. Baunack*, Die Inschrift von Gortyn. Leipzig, Hirzel, 1885. — *E. Herforth*, De dialecto Cretica. Dissert. Halis Saxonum, 1887. — *K. Meister*, Der syntaktische Gebrauch des Genetivs in den kretischen Dialektinschriften. Leipzigi dissert., Strassburg, 1905. — *Brüll*, Ueber den Dialect der Rhodier. Gymn. progr. Leobschütz, 1875. — *Barth*, De Coorum titulorum dialecto. Basil. 1896.

Északnyugati görög dialectusok: *Fr. Allen*, De dialecto Locrensi. Curtius, Studien, III. B. 1870, 205—280. ll. — *J. Valaori*, Der delphische Dialect. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1901.

Északkeleti görög vagy æol dialectusok: *Schlott Gyula*, Az æol dialectus sajátosságairól. A beszterczebányai kir. fögymn. 1872—3. értesítője. — *G. Volkmann*, Quæstionum de dialecto Aeolica capita duo. Dissert. Halis Saxonum, 1879. — *A. Brand*, De dialectis æolicis quæ dicuntur particula I. Dissert. Berolini, Koepsel, 1885. — *P. Künstler*, Das Gemeinsame in den sogen. Äolischen Mundarten. Ein Beitrag zur Beurteilung der Äol. Frage. Progr. Grossenhain, 1893. — *C. Lambert*, Étude sur le

dialecte éolien. Sa place dans l'ensemble des dialects grecs. Paris, Rousseau, 1903. — *H. v. d. Pfordten*, De dialecto Thessalica commentatio. Dissert. Monachii, Kaiser, 1879. — *E. Reuter*, De dialecto Thessalica. Dissert. Berolini, 1885. — *G. Prellwitz*, De dialecto Thessalica. Dissert. Gottingæ, 1885. — *A. Führer*, De dialecto bæotica. Dissert. Gottingæ, 1876. — *E. Beermann*, De dialecto Bæotica. Studien zur griech. u. lat. Grammatik. IX. B. 2. Heft, 1876, 1—86. ll. — *L. Sadée*, De Bœotiæ titulorum dialecto. Dissertationes philologicæ Halenses. Vol. XVI. Pars 2. Halis Saxonum, Niemeyer, 1903.

Elisi dialectus: *C. Daniel*, De dialecto Eliaca. Dissert. Halis Saxonum, 1880.

Arcadiai és cyprusi dialectus: *M. A. Gelbke*, De dialecto Arcadica. Curtius, Studien, II. B. 1869, 1—42. lk. — *I. Spitzer*, Lautlehre des arkadischen Dialektes. Dissert. Kiel, 1883. — *A. Rothe*, Quæstiones de Cypriorum dialecto et vetere et recentiore. Pars I. Dissert. Lipsiæ, 1875. — 'Α. 'Α. Σακελλάριος, Τὰ Κυπριακά, ἤτοι γεωγραφία, ἱστορία καὶ γλῶσσα τῆς νήσου Κύπρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον. Ἐν Ἀθήναις τόποις καὶ ἀναλώμασι Π. Δ. Σακελλάριου, két kötet, 1890, 1891. — *Dercsényi Móríc*z, A kyprosi nyelvjárás története a legrégibb időkől napjainkig. I. rész. Hangtan. Dissert. Budapest, 1902.

Pamphyliai dialectus: *Bezenberger*, Zur beurteilung des pamphyliischen dialechts. Bezenberger, Beiträge zur Kunde der indg. Spr. 5 (1880). 325—337. lk. — *Kretschmer*, Zum pamphyliischen Dialekt. Kuhn, Zeitschr. 33 (1895), 258—268. lk.

Classikus korszakbeli irodalmi dialectusok: *Fr. Thiersch*, Griechische Grammatik vorzüglich des Homerischen Dialectes. Leipzig, Fleischer, 1826. — *K. W. Krüger*, Homerische und Herodotische Formenlehre. Fünfte vielfach berichtigte Auflage, besorgt von W. Pökel. Leipzig, Krüger, 1879. — *Eugen Frohwein*, Verbum Homericum. Die homerischen Verbalformen. Leipzig, Teubner, 1881. — *B. Monro*, A grammar of the Homeric dialect. Oxford, Clarendon Press, 1882. — *A. Fick*, Die entstehung des homerischen dialektes. Bezenberger, Beiträge zur Kunde der indg. Spr. 7 (1883). — *A. Fick*, Die Homerische Odyssee in der ursprünglichen Sprachform wiederhergestellt. Göttingen, Peppmüller, 1883. — *K. Thiemann*, Kurzgefasste Homerische Formenlehre (auf Grund der Ergebnisse der ver-

gleichenden Sprachforschung). Für Gymnasien bearbeitet. Berlin, Winckelmann und Söhne, 1883. — *A. Fick*, Die Homerische Ilias nach ihrer entstehung betrachtet und in der ursprünglichen sprachform wiederhergestellt. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1886. — *I. van Leeuwen, und M. B. Mendes da Costa*, Der Dialekt der Homerischen Gedichte. Für Gymnasien und angehende Philologen. Aus dem holländischen übersetzt von E. Mehler. Leipzig, Teubner, 1886. — *W. Hartel*, Abriss der Grammatik des homerischen und herodotischen Dialects. Wien-Prag, Tempsky, 1888. — *G. Vogrinz*, Grammatik des homerischen Dialects (Laut-, Formen-, Bedeutungs- und Satzlehre). Paderborn, Schöningh, 1889. — *W. Ribbeck*, Homerische Formenlehre. Berlin, Rothenstein, 1895. — *A. von Bamberg*, Homerische Formen. Berlin, Springer, 1898. — *A. Rzach*, Der Dialekt des Hesiodos. Leipzig, Teubner, 1876. — *Ahrens*, Über die Mischung der Dialecte in der griech. Lyrik. Verh. der 13. Versammlung deutscher Philol., Schulm. und Orientalisten in Göttingen von 29. Sept. bis 2. Oct. 1852, 55—80. lk. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1853. — *G. Führer*, Die Sprache und die Entwicklung der griechischen Lyrik. Gymn. progr. Münster, 1885. — *G. Renner*, Quæstiones de dialecto antiquioris Græcorum poesis elegiacæ et iambicæ. Curtius, Studien zur gr. u. lat. Gr. I. B. 1. H. (1868) 133—235. lk. és I. B. 2. H. (1868) 1—62. lk. — *A. Fick*, Die Sprachform der altion. und altatt. Lyrik. Bezzenberger, Beitr. zur Kunde der indg. Spr. 11 (1886) 242—272. ll., 13 (1888) 173—221. lk., 14 (1889) 252—266. ll. — *H. Spiess*, De Alemanis poetæ dialecto. Curtius und Brugmann, Studien zur gr. u. lat. gr. X. B. 2. H. (1878) 329—382. lk. — *Fr. Schubert*, Miscellen zum Dialecte Alkmans. Sitzungsber. d. Wiener Akad. phil.-hist. Classe 92 (1879), 517—591. ll. — *E. Mucke*, De dialectis Stesichori, Gbyci, Simonidis, Bacchylidis aliorumque poetarum choricorum cum Pindarica comparatis. Dissert. Lipsiæ, 1879. — *G. Hermann*, De dialecto Pindari observationes. Opuscula 1 (1827), 245—268. Először 1809-ben jelent meg (Lipsiæ, Klaubarth), azután 1817-ben Heyne Pindarus kiadásában. — *A. Peter*, De dialecto Pindari. Dissert. Halis Saxonum, 1866. — *A. Führer*, Der böotische dialect Pindars. Philologus 44 (1885), 49—60. ll. — *B. Gerth*, Quæstiones de græcæ tragœdiæ dialecto. Curtius, Studien zur

gr. u. lat. Gramm. I. B. 2. H. (1868) 191—269. lk. — *H. Schaefer*, De dorismi in tragœdiis Græcis usu, Gymn. progr., Cottbus, 1886. — *M. Lechner*, De Aeschyli studio Homericò. Commentatio ex annalibus gymnasii Erlangensis separatim edita. Prostat Lutetiæ Parisiorum, Durand; Berolini, Calvary, 1862. — *H. Eichler*, De formarum quas dicunt epicarum in tragœdiis Aeschyli atque Sophoclis usu. Dissert. Francofurti ad Viadrum, Trowitzsch, 1873. — *H. Stein*, Herodotos erklärt. I. B. 1. H., dritte Auflage, Berlin, Weidmann, 1870. — *K. Abicht*, Herodotos. Für den Schulgebrauch erklärt. I. B. 1. H., dritte Auflage, Leipzig, Teubner, 1874.

Alexandriai korszakbeli irodalmi dialectusok: *Th. H. Fritzsche*, Theokrits Idyllen. Mit deutscher Erklärung. Zweite Auflage. Leipzig, Teubner, 1869. — *L. Morsbach*, De dialecto Theocritea. Pars I. Dissert. Bonnæ, 1874. — *L. Morsbach*, Ueber den Dialekt Theokrit's. Curtius, Brugmann, Studien zur gr. u. lat. Gramm. X. B. 2. H. (1878) 1—38. lk. — *A. Rzach*, Grammatische Studien zu Apollonios Rhodios. Sitzber. d. K. Akad. der Wissensch. philos.-hist. Cl. 89. B. 429—599. lk. Wien, Gerold, 1878. — *I. Konze*, De Lycophronis dictione eiusque imitatione Homeri et tragicorum. Particula prior. Dissert. Monasterii, Regensburg, 1869. — *I. Konze*, De dictione Lycophronis Alexandrinæ ætatis poetæ. Pars I. De Lycophroneæ dictionis proprietate in universum ratione simul habita Homeri et tragicorum. Monasterii, Regensburg, 1870. — *R. Meister*, Die Mimiamben des Herodas herausgegeben und erklärt mit einem Anhang über den Dichter, die Überlieferung und den Dialekt. Abh. der phil.-hist. Cl. der königl. sächs. Ges. der Wiss. 13. B. (1893) 613—884. lk. — *L. Götzeler*, De Polybii elocutione. Würzburg, 1887. — *Glaser*, De ratione quæ intercedit inter sermonem Polybii et eum qui in titulis sæculi III. II. I. apparet. Dissert. Giessæ, 1894.

Római korszakbeli irodalmi dialectusok: *W. Schmid*, Der Atticismus in seinen Hauptvertretern von Dionysius von Halikarnass bis auf den zweiten Philostratus. Stuttgart, Kohlhammer, négy kötet, 1887, 1889, 1893, 1896. — *Fr. Blass*, Grammatik des Neutestamentlichen Griechisch. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1896.

Újgörög dialectusok: *A. Thumb*, Die neugriechische Sprache. Eine Skizze. Freiburg, Mohr, 1892. — *Pecz Vilmos*,

Újgörög nyelvtan olvasmányokkal és bevezetéssel az újgörög nyelvtudományba. Franklin-Társulat, 1894.

Újgörög népies dialectusok: *G. N. Hatzidakis*, Einleitung in die neugriechische Grammatik. Indogermanische Grammatiken. Band V. Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1892. — *A. Thumb*, Handbuch der neugriechischen Volkssprache. Grammatik. Texte. Glossar. Strassburg, Trübner, 1895. — *K. Foy*, Lautsystem der griechischen Vulgärsprache. Leipzig, Teubner, 1879. — *G. Meyer*, Neugriechische Studien. II. Die slawischen, albanischen und rumänischen Lehnworte im Neugriechischen. Sitzber. d. k. Ak. d. Wiss. in Wien. Philos.-hist. Cl. B. CXXX (1894) — *G. Meyer*, Neugriechische Studien. III. Die lateinischen Lehnworte im Neugriechischen. Sitzber. d. k. Ak. d. Wiss. in Wien. Philos.-hist. Cl. B. CXXXII (1895). — *G. Meyer*, Neugriechische Studien. IV. Die romanischen Lehnworte im Neugriechischen. Sitzber. d. k. Ak. d. Wiss. in Wien. Philos.-hist. Cl. B. CXXXII (1895). — *G. Meyer*, Neugriechische Studien. I. Versuch einer Bibliographie der neugriechischen Mundartenforschung. Sitzber. d. k. Ak. d. Wiss. in Wien. Philos.-hist. Cl. B. CXXX (1894). — *Horváth Zsigmond*, A görög dialectusok rövid ismertetése nyelvtörténeti szempontból (I. az ógörög dialectusokra vonatkozó irodalmat). — *Krumbacher*, Ein irrationaler Spirant im Griechischen. Sitzber. der philos.-hist. Cl. der k. bayer. Akad. der Wissensch. zu München (1886) 359—444. lk. — *G. N. Hatzidakis*, Zum vocalismus des Neugriechischen. Kuhn, Zeitschr. für vergl. Sprachf. auf dem Gebiete der indg. Sprachen, B. XXX, neue Folge B. X (1890) 356—398. lk. — *N. Chalkiopoulos*, De sonorum affectionibus, quæ percipiuntur in dialecto Neo-Loecrica. Curtius, Studien V. B. (1872) 339—376. lk. — Εἰδθ. Μπουντώνας, Μελέτη περί τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος Βελβεντοῦ καὶ τῶν περιχώρων αὐτοῦ. Ἀρχαία τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς γλώσσης ἐκδιδόμενα ὑπὸ τοῦ Σολλόγου «Κοραή». Ἐν Ἀθήναις. Τόμος Α', τεῦχος β' (1892) 1—122. lk. — Δ. Γρ. Καμπούρογλους, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία. Περίοδος πρώτη 1458—1687. Ἐν Ἀθήναις Σπουρίδωνος Κουσουλίνου τυπογραφεῖον καὶ βιβλιοπωλεῖον. Három kötet, 1889, 1893, 1900 (az 1. és 3. kötetben szól az athéniek nyelvéről). — *A. Thumb*, Μελέτη περί τῆς σημερινῆς ἐν Αἰγίνῃ λαομένης διαλέκτου. Ἀθηνᾶ 3 (1891) 95—128. lk. — *A. Thumb*, Beiträge zur neugriechischen Dialektkunde. I. Der Dialekt von Amorgos. Indo-

germ. Forsch. 2 (1893) 65—124. lk. 7 (1897) 1—27. lk. — *Th. Kind*, Zur Kenntniss der dialekte der neugriechischen Sprache. II. Der dialekt der inseln Karpathos, Rhodos, Kalymnos und Kasos. Kuhn, Zeitschr. f. vergl. Sprachforsch. 15 (1866) 144—147. lk. — Α. Γ. Πασπάτης, Τὸ χιακὸν γλωσσάριον ἤτοι ἡ ἐν Χίῳ λαλουμένη γλῶσσα μετὰ τινῶν ἐπιγραφῶν ἀρχαίων τε καὶ νέων καὶ τοῦ χάριτος τῆς νήσου. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Περρῆ, 1888. — Γ. Ν. Χατζιδάκις, Περὶ τῆς Ἰκαρίας διαλέκτου. Εἰκοσιπενταετηρίς τῆς καθηγησίας τοῦ Κ. Σ. Κόντου. Ἐν Ἀθήναις, 1893, 31—80. lk. — G. N. Hatzidakis, Ikarisches. Indogerm. Forsch. 2 (1893) 371—414. lk. — Σκιᾶς, Περὶ τῆς Κρητικῆς διαλέκτου. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογρ. Σακελλαρίου, 1891 (nem kapható). — *Th. Kind*, Zur Kenntniss der dialekte der neugriechischen Sprache. Der cyprische dialekt. Kuhn, Zeitschr. f. vergl. Sprachforsch. 15 (1866) 179—191. lk. — A. Rothe, Quæstiones de Cypriorum dialecto et vetere et recentiore. Pars I. Dissert. Lipsiæ, 1875. — Α. Α. Σακελλάριος, Τὰ Κυπριακά, ἤτοι γεωγραφία, ἱστορία καὶ γλῶσσα τῆς νήσου Κύπρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον (l. az arcadiæi és cyprusi dialectusra vonatkozó irodalmat). — Σ. Μενάρδος, Φωνητικὴ τῆς διαλέκτου τῶν σημερινῶν Κυπρίων. Ἀθηνᾶ 6 (1894) 145—175, 462—468. lk. — *Dercsényi Móríczy*, A kyprosi nyelvjárás története a legrégeb időkől napjainkig. I. rész. Hangtan (l. az arcadiæi és cyprusi dialectusra vonatkozó irodalmat). — Ἰδρωμένος, Ἐθνικὴ γλῶσσα εἰς τὴν Ἐπτάνησον. Κέρκυρα, 1849 (nem kapható). — *Télfy Iván*, Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. Magy. Tud. Akad. kiadv. 1870. — *Comparetti*, Saggi dei dialetti Greci dell' Italia meridionale, raccolti et illustrati. Pisa, 1866 (nem kapható). — A. *Pellegrini*, Il dialetto greco-calabro di Bova. Volume primo. Torino e Roma, E. Loescher, 1880. — *Morosi*, Studi sui dialetti greci della Terra d' Otranto. Lecce, 1870 (nem kapható). — M. *Deffner*, Die Infinitive in den pontischen Dialekten und die zusammengesetzten Zeiten im Neugriechischen. Monatsber. der berl. Akad. 1877, 191—230. lk. — *Oekonomides*, Lautlehre des Pontischen. Leipzig, Hinrichs, 1888 (nem kapható). — Δ. Η. Οἰκονομιδης, Γλωσσικά ἐκ τοῦ Πόντου. Ἀθηνᾶ 2 (1899) 236—248. lk. — *Th. Kind*, Zur Kenntniss der Dialekte der neugriechischen Sprache. Der trapezuntische dialekt. Kuhn, Zeitschr. f. vergl. Sprachforsch. 11 (1862) 124—131. lk. — *Th. Kind*, Zur

Kenntniss der Dialekte der neugriechischen Sprache. I. Der trapezuntische dialekt. Kuhn, Zeitschr. f. vergl. Sprachforsch. 15 (1866) 142—144. lk. — Σ. Ἰωαννίδης, Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ ταύτην χώρας ὡς καὶ τὰ περὶ τῆς ἐνταῦθα Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1870. — I. Βαλαβάνης, Μικρασιατικά. Ἀθήνησι τύποις ἀδελφῶν Περρῆ, 1891. — Π. Καρολίδης, Γλωσσάριον συγκριτικὸν Ἑλληνοκαππαδοικῶν λέξεων ἧτοι ἡ ἐν Καππαδοκίᾳ λαλουμένη ἑλληνικὴ διάλεκτος καὶ τὰ ἐν αὐτῇ σωζόμενα ἔχνη τῆς ἀρχαίας καππαδοικῆς γλώσσης. Ἐν Σμύρνῃ ἐκ τοῦ τυπογρ. «Ὁ Τόπος», 1885 (eredetileg megjelent a Μουσεῖον καὶ βιβλιοθήκη τῆς εὐαγγελικῆς σχολῆς-ben, Smyrna, 1884). — *Paul de Lagarde*, Neugriechisches aus Kleinasien. Abhandl. d. Götting. Ges. d. Wiss. 33 (1886) 1—68. lk. — I. Κρινόπουλος, Τὰ Φερτάκαινα. Athenæ, 1899 (nem kapható). — *Fr. Thiersch*, Ueber die Sprache der Zakonen. Abh. d. philos.-philol. Cl. d. k. bayer. Ak. d. Wiss. 1 (1835) 511—582. lk. — Θ. Οἰκονόμος, Γραμματικὴ τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογρ. Α, Ψυλλιακοῦ, 1870. — *M. Schmidt*, Das Tzakonische. Curtius, Studien zur gr. u. lat. Gr. 3 (1870) 345—376. lk. — *M. Deffner*, Zakonisches. Monatsber. der berl. Akad. 1875, 15—30, 176—195. lk. — *M. Deffner*, Zakonische Grammatik. I. Berlin, Weidmann, 1881.

II.

A görög nyelv életében két fő kort különböztetünk meg, az ógörög és az újabb (közép- és újkori) vagy egyszerűen újgörög nyelv korát, de különbséget kell tennünk a görög nyelv ó- és újkorában egyaránt a népies és az irodalmi nyelv között. Továbbá megjegyzendő, hogy a görög nyelv sem az ó-, sem az újkorban, se népies, se irodalmi formájában nem volt egységes, hanem *dialectusokra* oszlott. E tekintetben meglehetősen tagoltságot mutat ugyan az újgörög is, de nem annyira, mint az ógörög. Az újgörög egységesebb voltának oka főképen abban rejlik, hogy ez a nyelv az egészben véve egységes *κοινή*-ből származik, míg az ógörög nyelv történeti életének már legrégebb korszakában nagy dialectikus tagoltságban áll előttünk. Ezt a tagoltságot azután továbbra is fenntartotta az ókori görögöknél annyira kifejtett külön-külön törzs- és államélet, míglén Nagy Sándor politikailag egyesítvén őket, ez az egység maga után vont a Nagy Sándor-

tól felkarolt attikainak mint *κοινή* («általánosan használt») *διάλεκτος*-nak elterjedését, hogy a hellén művelődés egységes organumaként szolgáljon. Mivel pedig a görögség a későbbi időkben egészen a jelenkorig soha se volt politikailag annyira szétdarabolva, mint a Nagy Sándor előtti időkben (Nagy Sándor utódai a diadochosok megosztották ugyan egy időre a görögséget, de újból egyesítette azt a római, byzantiumi, majd török uralom, és legújában egy részét a görög királyság), azért nyelve se volt a közép- és újkorban a politikai állapotokból kifolyólag oly erős elkülönülési folyamatnak kitéve.

A népies nyelv, illetőleg a népies dialectusok élete a következő korszakokra oszlik: a) Az *ógörög nyelv* korában négy korszakot különböztetünk meg, melyek a következők: 1. *Őskorszak, a legrégebb időktől Kr. e. 1000-ig.* Kezdetét veszi a görög nyelvnek az indogermán anyanyelvből való kiválásával, és tart a dialectusoknak kifejlődéséig; mivoltáról nyelvemlékek hiányában csak az indogermán összehasonlító nyelvészet ad némi felvilágosítást. 2. *A dialectusok korszaka, Kr. e. 1000—500-ig.* A görög nyelv történeti korszakát, t. i. azt az időt, melyből már nyelvemlékeink vannak, a dialectusok korszaka nyitja meg, melyből a legrégebb nyelvemlékek származnak. Ebben a korszakban nem volt általánosan beszélt nyelv, hanem a görögség különböző törzsei különböző dialectusokon beszéltek. 3. *Az attikai dialectus korszaka, Kr. e. 500—300-ig.* Athenæ politikai jelentőségének emelkedésével (a perzsa háborúk óta) a dialectusok közül kiemelkedett a Kr. e. 5. században az attikai nyelv, és mindinkább háttérbe szorította a többi dialectusokat. 4. *A *κοινή διάλεκτος* korszaka, Kr. e. 300—Kr. u. 500-ig.* Nagy Sándor győzedelmes hadjárataiban mindenüvé magával vitte az attikai nyelvet, mely ily módon nemcsak a Nagy Sándortól meghódított görögségnek, hanem a legyőzött Keletnek is általánosan használt *köznyelvévé*, *κοινή διάλεκτος*-ává lett, és ez a *κοινή διάλεκτος* az a talaj, melyből a középgörög révén az újgörög nyelv kifejlődött, a mint ezt kétségtelenné tették Chadzidhákisz kutatásai. A *κοινή* diadalútjában valóságos pusztító hadjáratot indított a többi görög dialectusok ellen, melyek azután mindinkább háttérbe szorultak vele szemben. Suetonius említi (Tiberius, 50), hogy a rhodusiak a Kr. u. I. században még dór nyelven beszéltek, és a következő századból való Pausanias megjegyzi

(4, 27, 11), hogy a messeneiek az ő idejében még saját régi nyelvjárásukat használták; de épen ezeknek a tényeknek mint kivételeseknek kiemelése bizonyítja, hogy ebben az időben a görög dialectusok már pusztuló félben voltak, és bizonyosra vehető, hogy ennek a korszaknak a végén, azaz kb. Kr. u. 500 táján már mind elenyésztek, az egyetlen lacon (spartai) dialectus kivételével, mely még ma is él a czakónok nyelvében. Ámde a $\kappa\omicron\upsilon\eta$ -vá lett attikai dialectus a többi görög dialectusok ellen

tatott harcza közben nem maradt meg eredeti állapotában, hanem változásokon ment keresztül hang-, szó-, mondattanában és szókinésében, részint a természetszerű továbbfejlődés, részint ama (külömben jelentékenynek nem mondható) hatások folytán, melyeknek a legyőzött görög dialectusok (különösen az ion és dór) és az idegen nyelvek (különösen a kisázsiai, aegyptusi és latin) részéről volt kitéve (csakis az ion elem jutott a $\kappa\omicron\upsilon\eta$ -ben kissé erősebben érvényre). Az illető görög dialectusok és idegen nyelvek a maguk területein localis színezetet is adtak a $\kappa\omicron\upsilon\eta$ -nek, mely ily módon *dialektikus tagoltságot* is mutat, és pedig a következő öt irányban: α) Attikában a tiszta attikai nyelv lép erősebben előtérbe (*szorosabb értelemben vett attikai $\kappa\omicron\upsilon\eta$*); β) az ionok területén az ion nyelv érvényesült jobban (*ion $\kappa\omicron\upsilon\eta$*); γ) a dór szigeteken, a Peloponnesusban az aetoliai és achajai szövetség területén a dór nyelv jutott túlsúlyra (*északnyugati görög vagy achajai-dór vagy egyszerűen dór $\kappa\omicron\upsilon\eta$*); a görög földön keletkezett eme $\kappa\omicron\upsilon\eta$ formáktól különbözik hangtan és szókinés tekintetében a következő két, idegen talajon kifejtett s így az illető talaj nyelvtulajdonságait is mutató $\kappa\omicron\upsilon\eta$ forma, t. i. δ) a *kisázsiai $\kappa\omicron\upsilon\eta$* és ε) az *aegyptusi $\kappa\omicron\upsilon\eta$* . A görög föld három $\kappa\omicron\upsilon\eta$ formája közül természetszerűleg legnagyobb ható, terjeszkedő erővel bírt a (szorosabb értelemben vett) attikai $\kappa\omicron\upsilon\eta$, melynek tovább terjedését azonban akadályozta a Kr. e. századokban a fent nevezett (északnyugati görög dialectusokból, főképen a delphibeli, aetoliai és achajai dialectusokból kiegyenlítődség útján keletkezett északnyugati görög vagy egyszerűen) dór $\kappa\omicron\upsilon\eta$. Ugyanis ez utóbbi elterjedését a delphibeli jósdának, továbbá a maczedoniai és római uralom leigázására alakult aetoliai (Kr. e. 332—189) és achajai (Kr. e. 280—146) szövetségeknek köszönhette, melyek nyugati Görögország jelentékeny részét (északi és közép Görögország nyugati részét és a Peloponnesus több fontos váro-

sát) hatalmi körükbe vonva, hatalmukkal együtt hivatalos nyelveket is az illető országrészekre kiterjesztették. Azonban a Kr. e. I. század vége felé ez a dór *κοινή* bizonyos hangtani dolgokban (ει és ου a dór η és ω helyett) már az attikai *κοινή* hatását mutatja (1. a következőkben a dór dialectusok között a mitior Dorist, továbbá az északnyugati görög dialectusokat). *b)* Az *újgörög* (közép- és újgörög) *nyelv* korában a következő két korszakot vesszük fel: 1. *A középgörög nyelv korszaka, Kr. u. 500—1500-ig.* A középgörög nyelv természetes kapcsolatot képez a *κοινή* és a (szorosabb értelemben vett, következő pontban szóba hozandó) újgörög nyelv között, mert egyrészt nem egyéb mint a *κοινή* természetes továbbfejlődése, másrészt meg épen a középgörög korszak az az idő, melyben ennek a korszaknak nyelvéből a (szorosabb értelemben vett) újgörög nyelv (köznyelvi formájában és dialectusaiban) teljesen kialakul; tehát a középgörög nyelv lényegileg az újgörög nyelvhez tartozik, mint annak kialakulási stadiuma. 2. *Az újgörög nyelv korszaka, Kr. u. 1500-tól napjainkig.* Az előbbi korszakban kifejtett újgörög nyelv két fő formát mutat. Az egyik a *köznyelv*, a *καθωμιλημένη* vagy *δημώδης γλώσσα*, mint a mai görögök nevezik, Chadzidhákisz elnevezése szerint a *πολιτική γλώσσα*, mert leginkább a művelődés központjaiban, a városokban van elterjedve. A másik fő forma a (szorosabb értelemben vett) *dialectusoké*, melyek mind a *κοινή* talajából kiinduló és a középgörögben kifejtett új alakulások, tehát nem az ógörög dialectusoknak folytatásai, egynek (mint említettük), a *czakóninak*, kivételével, mely a régi laeon (spartai) dialectus egyenes leszármazottjának tekintendő. Hogy az újgörög nyelv nem mutat olyan erős dialectikus tagoltságot mint az ógörög, valamint annak okát is, már fentebb említettük.

Az irodalmi dialectusok a görög nyelv minden idejében többé-kevésbé különböztek a népies dialectusoktól. Ez a különbség azonban más az ó- és más az újgörög nyelvben, oly formán, hogy az ógörögben főképen a *költészet*, az újgörögben főként a *próza* nyelve üt el a népies nyelvtől. *a)* Az *ógörögben* a *költészet* nyelvének jellemző tulajdonságát a népies *dialectusok keverése* képezi. Már a legrégebb görög irodalmi műnek, Homerus költeményeinek, a nyelve is olyan dialectus, mely különböző idők és egymástól erősen eltérő dialectusok formáinak vegyülését mutatja, s a mely a mindennapi közlekedés nyelve soha és sehol

se lehetett. És ez a homerusi nyelv befolyásolja azután többé-kevésbé az egész ókori görög költészetet, sőt bizonyos mértékben magát a prózát is. A dialectusok keverése tetőpontját éri el a dór chorikus lyrában (Alcman-, Stesichorus-, Ibycus-, Ceosi Simonides-, Bacchylides-, Pindarusnál). A keveredés oka sokszor a metrikai kényelmesség volt, mely a különböző dialectusokhoz tartozó formáknak egy költő által való használatát elősegítette. Így pl. a med. plur. 1. személyének homerusi $\mu\epsilon\sigma\theta\alpha$ ragát a dramatikusok is gyakran használják a $\mu\epsilon\sigma\theta\alpha$ rag mellett, mert olyan alakok mint $\acute{\alpha}\omega\lambda\acute{o}\rho\mu\epsilon\sigma\theta\alpha$, $\beta\omicron\upsilon\lambda\epsilon\upsilon\sigma\acute{o}\mu\epsilon\sigma\theta\alpha$, $\beta\omicron\upsilon\lambda\acute{o}\mu\epsilon\sigma\theta\alpha$ könnyen alkalmazhatók úgy az iambikus mint a trochaikus rhythmusban. Az alexandriai és római korszak költői, jöllehet korokban a $\kappa\omicron\iota\nu\eta$ volt az uralkodó népies nyelvforma, mégis nem ezt, hanem a classikus korszak költőitől dialectus-keverés által megteremtett irodalmi dialectusokat használták (a mint hogy általában véve a *classikus irodalmi nyelvformák anachronistikus használata* nemcsak a nevezett két korszak költőinek, de, mint látni fogjuk, a római korszak prózáíróinak, sőt az egész közép- és újkor íróinak nyelvét is jellemzi). Sokkal kisebb az a különbség, mely a nép és a próza nyelve között mutatkozik, de ha néha-néha nagyobb mérvű a prózának eltérése a népnyelvtől, m. pl. Herodotusnál (ion nyelv epikus és dór elemekkel keverve), úgy az eltérést itt is legfőképen a *dialectusok keverése* okozza. Azonban a prózában rendszerint nincs dialectus-keverés, s így a próza rendesen csak csekélysegekben tér el a népnyelvtől, a mint ez különösen az attikai prózáíróknál látható, ha nyelvüket a népnyelvet mutató attikai feliratok nyelvével összehasonlítjuk (de nem az attikai váza-feliratokéival, melyek csak az idegen származású attikai mesteremberek zagyvalékos, sőt hibás nyelvről tanuskodnak, v. ö. Kretschmer, Über den Dialekt der attischen Vaseninschriften). Jelentékeny különbség állott elő a próza és a nép nyelve között a $\kappa\omicron\iota\nu\eta$ $\delta\iota\acute{\alpha}\lambda\epsilon\kappa\tau\omicron\varsigma$ korszakának második felében (az ógörög irodalom római korszakában), a mikor t. i. az írók Halicarnassusi Dionysius rhetor és történetíró példaadása nyomán indulva csak a tiszta attikai nyelvet tekintették jogosult nyelvformának (az *atticismus* korszaka). Arra nézve ugyanis, hogy ennek a korszaknak prózáírói a classikus attikai nyelv művelésére adták magukat, nagy hatással volt Rómának fényes példája, mely akkoriban jutott nyelvének classikus magaslatára,

és első sorban Halicarnassusi Dionysziust befolyásolta, ki Kr. e. 30. táján Rómába kerülvén, ott huszonnégy éven át mint a szónoklat tanára működött. *b*) Az *újjörögben* (közép- és újkori görögben) a *próza* nyelve mindvégig többé-kevésbé ellentétben áll a népies nyelvvel. A középkorban úgyszólván az összes byzantiumi írók (a csekély számú népies prózára nem tekintve) a nyelvnek atticisáló formáját használták, míg a népies nyelv tovább fejlődött, úgy hogy a két nyelv között való nagy eltérés a két-nyelvűség (*διγλωσσία*) színezetével bírt. Különösen nagy volt ez az eltérés a Comnenusok és Palæologusok korába (a Kr. u. 11—15. századokba) eső *humanistikus renaissance* idejében, a mikor a lehetőleg tiszta attikai nyelv jutott uralomra. Ez ellen a túlságos archaizálás ellen erősebb ellenhatás támadt a XII. század elején, a mennyiben most már nagyobb prózai művekben is kezdették a köznyelvet használni. Még nagyobb tér jutott a köznyelv számára a prózában a Konstantinápoly elfoglalása (1453) utáni időkben, de ez az irodalmi köznyelv szabályozatlan, bárdatlan és kuszált volt. Ezen a bajon segített több kiváló görög honfitárs közreműködésével Koraisz (1748—1833), oly módon, hogy a népies nyelv fő elemeit egybeolvasztotta az egyház és iskola tanítása által ismert archaikus természetű irodalmi nyelv elemeivel (s így ez is egy neme a *dialectus-keverésnek*). Tehát a Koraisz megteremtette újkori görög irodalmi nyelv (*καθαρεύουσα*) is még mindig archaikus színezetű, s azért egy kis párt oda törekszik, hogy ezt a szintén *διγλωσσία*-nak nevezett, de a középkorinál mérsékeltőbb különbséget a nép nyelvének az irodalomba való teljes bevitele által végképen elenyésztesse. Ez az a nyelvkérdés (*γλωσσικὸν ζήτημα*), mely a görögöket Koraisz óta szüntelenül és élénken foglalkoztatja. A *költészet* nyelve a középkorban részint atticisáló (egyházi költészet), részint népies (népköltészet); az újkorban nagyobb részt és mindinkább népies (köznyelvi vagy dialectikus), és csak csekély részben archaikus színezetű (atticisáló vagy *καθαρεύουσα*).

A) Ógörög dialectusok.

Forrásaik.

Az ógörög dialectusok ismeretének forrásai négyfélék, ú. m. :
1. az irodalom, 2. a feliratok, 3. a papyrusok, 4. a grammati-

kusok, mindenikük azonban csak kisebb-nagyobb óvatossággal használható.

Az *irodalmi művek* első sorban az irodalmi dialectusok ismeretének képezik forrásait, de mivel azoknak (különösen a költeményeknek) nyelve, mint említettük, a népies dialectusok keveredése által állott elő, felhasználhatók forrásokul a népies dialectusokra nézve is, föltéve, hogy meg tudjuk különböztetni a bennük felhasznált különböző népies dialectusok elemeit. A dialectus-keverésből származó nehézségeken kívül azonban még egyéb nehézségek is mutatkoznak az irodalmi műveknek mint a dialectusok ismerete forrásainak felhasználásában. Ugyanis a kéziratok másolása közben lassanként enyészetnek indultak az irodalmi művek dialectikus sajátosságai, a mennyiben t. i. a másolók részint vigyázatlanságból, részint tudatlanságból, de szántszándékosan is, saját dialectusuknak formáit csempészték be az eredeti formák helyébe, és a kéziratok további másolásai közben bizonyára még szaporodtak az ilyféle vétségek. Így azután némely író szövegében jelentékeny mértékben megcsappant a dialectikus elem, m. pl. Herodotusnál és különösen Hippocrates-nél az ion formák, sőt majdnem teljesen elenyészett, m. pl. Archimedesnél a dór alakok. Ilyen változásokon főként az olvasottabb művek mentek keresztül, mert ezeket többször másolták, míg a kevésbé olvasottak a kevesebb másolás folytán kevesebbet romlottak is. Így pl. Archimedesnek is csak két leginkább olvasott munkájában (*περι σφαιρας και κυλινδρου* és *κυκλου μετρησις*) mosódott el az eredeti dór dialectus, de többi műveiben (hat mű) meglehetősen ép állapotban maradt; vagy pl. Ocellus Lucanus (Kr. e. 1. századbeli pythagoreus) *περι της του παντος φουσεως βιβλιον* című munkája attikai nyelven maradt ugyan r. 1. ámde Stobæus (*εκλογαι*, 1, 13) dór nyelven idéz belőle, a mi azt bizonyítja, hogy eredetileg dór nyelven volt megírva.

A *feliratok* a népies dialectusok becses forrásai, mert olyanok vésték kőbe, érczbe, kiknek az illető dialectus anyanyelvük volt. De ezeknek a felhasználása se jár nehézségek nélkül, mert sokszor bajos hitelességüknek a megállapítása, avagy kibetűzésük.

A *papyrusok* főképen a *κοινή* forrásait képezik, a mennyiben többnyire a Kr. e. 3. és Kr. u. 3. század közé eső időből valók. De ezeknél is sok nehézséget okoz keletkezési idejük meghatározása, és zilált állapotuk folytán főként az olvasásuk.

A *grammatikusok* (lexicographusok) adatai, melyek egyaránt vonatkoznak a népies és irodalmi dialectusokra, szintén óvatosan használandók, mert gyakran hiányos ismereteken alapulnak, s azonkívül megjegyzendő, hogy az ő műveik is ugyanazoknak a romlásoknak voltak kitéve a másolók részéről, mint a többi irodalmi művek.

Csoportosításuk.

A görög népnyelv már a történelőtti (nyelvelmélet fel nem mutató) korszakban, tehát már sokkal Homerus előtt dialectusokra volt oszolva. Az ión, dór és æol dialectusra való régi szokásos hármass felosztás tudományos szempontból nem kielégítő, valamint az a tagolás se, mely a dialectusokat az úgynevezett elválási vagy családfa-theoria szerint osztja be. Ugyanis a dialectikus különbségek csak részben állottak elő a népnek elválása és geographiai elkülönülése folytán, mert sok esetben mutatkoznak ilyen különbségek a nélkül, hogy a nép geographiailag vagy közlekedésileg elkülönült volna (m. pl. az attikaiaknál és bæotiaiaknál). Előfordul az az eset is, hogy geographiai összefüggés mellett valamely területen új nyelvjelenségek keletkeznek és ezen az egész területen elterjednek, jöllehet az ezen területen levő nyelvek különböző dialectusokhoz tartoznak (így pl. az attikai és bæotiai-thessaliai dialectusok τ -t mutatnak a többi dialectusok σ -val szemben), úgy hogy a határ, melyet az illető nyelvek (tehát pl. az attikai és bæotiai-thessaliai dialectusok) között a családfa-theoria értelmében vonnak, az illető új nyelvi jelenségre (a fent említett esetben a τ -ra) nézve nem érvényes. Megnehezíti a görög nyelv dialectusokra való oszlásának magyarázatát az a körülmény is, hogy a beszélők sokszor különböző vidékeken ugyanazokra a változtatásokra jutottak, s hogy mi ezeket a változtatásokat csakis nagy helyi távolság esetén tekinthetjük véletleneknek (pedig lehetséges, hogy kis távolság mellett is véletlenek voltak); így pl. a rhodusiak és epirusiak bizonyára egymástól függetlenül változtatták az inf. $-\mu\epsilon\nu$ ragát $-\mu\epsilon\nu$ -re, s ez a véletlen összeesés természetesen nem bizonyít az illető dialectusok szorosabb rokonsága mellett. Miután tehát a dialectusoknak a családfa-theoria (származási rend) szerint való csoportosítása (legalább ez idő szerint) nem lehetséges, a következőkben csoportosításukat a bennük előforduló közös nyelvjelenségek alapján fogjuk adni; természetesen azonban, hogy ennek az eljárás-

nak csak tájékoztató értéke van, de nem akar (mert nem is akarhat) világot vetni arra a fejlődési menetre, mely szerint a görög nyelvnek dialectusokra való osztása bekövetkezett. A közös nyelvjelenségek szerint való csoportosítás többféleképpen eszközölhető; legegyszerűbbnek mutatkozik e tekintetben Brugmann eljárása, ki a dialectusokat a következő hét csoportba osztályozza: 1. *ión, attikai és ιωνή dialectus*; 2. *dór dialectusok*; 3. *északnyugati görög dialectusok*; 4. *északkeleti görög vagy aeol dialectusok*; 5. *elisi dialectus*; 6. *arcadiai és cyprusi dialectus*; 7. *pamphyliai dialectus*. Minden csoportnál ismertetjük annak fő tulajdonságait, látni fogjuk azonban, hogy a valamely csoportban említett nyelvjelenségek nem képezik mindig csak az illető csoportnak kizárólagos tulajdonát, hanem más csoportban vagy csoportokban is elő szoktak fordulni.

Az irodalmi dialectusokat mindenekeelőtt az ógörög irodalomtörténet korszakai (*classikus, alexandriai, római korszak*) szerint tárgyalom, azután ezeken a főcsoportokon belül ismertetem röviden (vagy csak egyszerűen jelzem) az egyes irodalmi (költői és prózai) fajoknak, illetőleg a főbb íróknak (költőknek és prózaíróknak) dialectusait.

a) *Ógörög népies dialectusok (a legrégebb időktől Kr. u. 500-ig).*

I. *Íón, attikai és ιωνή dialectus.*

η (nyílt hosszú ē)¹⁾ áll a többi dialectusok ősidg. ā-jával szemben, pl. μῆτηρ = dór μάτηρ, ἡμεῖς = dór āμέες.

A digamma (f = u consonans) korábban pusztult ki, mint a többi dialectusokban, pl. οἶκος = cyprusi stb. fοῖκος, ἔπος = elisi stb. fέπος. Az a hypothesis, hogy a digamma Homerusnál csupán aeolismus, nem eléggé indokolt; valószínűbb, hogy a digammás epikus népköltészet az aeoloktól származott ugyan át az iónokhoz, hanem hogy a digamma akkor még az ionoknál is

¹⁾ Az ē és ē̄ a zárt (i felé közeledő) rövid és hosszú e-nek, az e (vagy ā) és ē̄ (vagy ā̄) a nyílt (a felé közeledő) rövid és hosszú e-nek; az o és ō a zárt (u felé közeledő) rövid és hosszú o-nak, az o (vagy ā) és ō̄ (vagy ā̄) a nyílt (a felé közeledő) rövid és hosszú o-nak a jele.

élő hang volt. A többi dialectusokban a digamma, mint a feliratok mutatják, még sokáig megvolt a históriai korszakban, és egészben véve csak a Kr. e. IV. század kezdete óta kezdett enyészni.

1. Ión dialectus.

η (nyílt hosszú $\bar{\eta}$) áll még ρ , ι , ϵ , υ után is a többi dialectusok $\bar{\alpha}$ -val (t. i. az attikai dialectus nem ősidg. $\bar{\alpha}$ -jával [l. az attikai dialectust] és a többi dialectusok ősidg. $\bar{\alpha}$ -jával) szemben, pl. $\pi\rho\acute{\iota}\sigma\sigma\omega$, $\iota\eta\sigma\sigma\alpha\iota$, $\gamma\epsilon\nu\epsilon\eta$, $\varphi\lambda\upsilon\eta\rho\acute{\epsilon}\omega$ = att. $\pi\rho\acute{\alpha}\tau\tau\omega$, $\iota\acute{\alpha}\sigma\sigma\alpha\iota$, $\gamma\epsilon\nu\epsilon\acute{\alpha}$, $\varphi\lambda\omega\bar{\alpha}\rho\omega$.

$\sigma\sigma$ áll az attikai $\tau\tau$ -al szemben, pl. $\pi\rho\acute{\iota}\sigma\sigma\omega$ = $\pi\rho\acute{\alpha}\tau\tau\omega$, $\gamma\lambda\omega\sigma\sigma\alpha$ = $\gamma\lambda\omega\tau\tau\alpha$.

Az Eubœa két városában, Eretriában és Styrában, mutatkozó $\tau\tau$ ($\sigma\sigma$ helyett) attikai befolyásra vezetendő vissza.

Az a sajtó szerű és eddigelé meg nem fejtett jelenség, hogy az ión dialectus $\kappa\omicron$ - $\kappa\eta$ -vel kezdődő alakokkal bír, míg az összes többi dialectusok $\pi\omicron$ - $\pi\eta$ -vel kezdődőket mutatnak (pl. $\kappa\acute{\omicron}\tau\epsilon$ = $\pi\acute{\omicron}\tau\epsilon$, $\kappa\eta$ = $\pi\eta$), csak az irodalomban mutatkozik (pl. Herodotusnál, kinek dialectusát Homerus *ó iónnak* nevezett irodalmi dialectusával szemben *új iónnak* szokás nevezni), de a feliratokban eddigelé egyetlen egy $\kappa\omicron$ - $\kappa\eta$ - kezdetű alakra se akadtak.

α) *Kisázsia nyugati partjának közepe Chius és Samus szigetekkel, vagyis az ión dodecapolis vagy egyszerűen Ionia* (ión dodecapolishoz neveztetett a tizenkét ión város szövetsége, melyek közül tíz [Phocœa, Erythræ, Clazomenæ, Teos, Lebedus, Colophon, Ephesus, Priene, Myus, Miletus] a szárazföldön, kettő [Samus, Chius] a velük egynevé két szigeten volt).

A spiritus asper már a történelőtől időkből átment spiritus lenisbe (psilosis), vagyis elenyészett (mint a lesbosi és elisi dialectusokban), míg a Cyclasokon és Eubœában (l. a β) és γ) pontokat) megmaradt.

β) *Cyclasok: Naxos, Ceos, Delos, Parus (és gyarmatosításai: Thasus, Pharus), Siphnus.*

A naxosi és ceosi dialectusokban H-val jelölt nyílt hosszú e ($\bar{e}$) áll az ősgörög $\bar{a}$ helyett, és E-al jelölt zárt hosszú e ($\bar{e}$) az ősgörög $\bar{e}$ helyett, pl. $\Delta\text{HMO}\Sigma$ = dór $\delta\acute{\epsilon}\mu\omicron\varsigma$, ME = dór $\mu\eta$.

γ) *Eubœa, különösen következő városai: Chalcis (és gyarmatai: Cyme, Rhegium stb.), Eretria, Styra.*

Az eretriai dialectusban a magánhangzó után álló σ át-

ment ρ-ba (rhotacismus), pl. ὀπόραι = att. ὀπόσαι, παραβαίνωριν = att. παραβαίνωσιν.

2. Attikai dialectus.

Az összes dialectusok között leggyakrabban mutatja a vocalisok contractióját, pl. ἄκων ebből: ἀέκων, φέρη ebből: φερσαι.

Az ősz ión-attikai nyílt hosszú e-t (ē) ρ, ι, ε, υ után visszaváltoztatta ā-ba (l. az ión dialectust), pl. πράττω, ἰάσομαι, γενεᾶ, φλυᾶρῶ = ión πρήσσω, ἰήσομαι, γενεή, φλυηρέω.

ττ áll az ión σσ-val szemben, pl. πράττω = πρήσσω, γλῶττα = γλῶσσα. Az attikai dialectusban soha se volt σσ, hanem kezdettől fogva csak ττ. Ha tehát az *irodalmi* attikai dialectusban azt látjuk, hogy úgynevezett *ó attikai* formája (tragikusok, Thucydides) σσ-t mutat, míg úgynevezett *új attikai* alakjában (Aristophanes, Xenophon, Plato, Aristoteles, szónokok) ττ fordul elő, akkor ezt a jelenséget nem szabad oly módon magyaráznunk, hogy az attikaiban a ττ a σσ-ból fejlődött. T. i. az ó attikai σσ semmi egyéb, mint ión kölcsönzés, tehát az ión dialectus hatásának köszönhető, mely Athenæ fénykora előtt a tulajdonképeni irodalmi dialectus volt (ión philosophusok és logographusok, Herodotus). Az ión σσ hasonló hatása folytán szorul ki később is az attikai ττ a κοινή-ből (l. a κοινή διάλεκτος-t).

3. Κοινή διάλεκτος.

Ennek a dialectusnak a tanulmánya még javában folyamatban van, tehát a reá vonatkozó ismeretek még igen hiányosak. Általánosságban már fentebb jellemeztük ezt a dialectust, s többek között kiemeltük, hogy a κοινή alapján véve nem egyéb, mint az attikai dialectus, mely azonban részint saját természetes továbbfejlődése, részint a többi görög (különösen az ión és dór) dialectusok és az idegen (különösen a kisázsiai, ægyptusi és latin) nyelvek hatása folytán hang- szó-mondattanában és szókinésében megváltozott. Fő tulajdonságai az attikai nyelv természetes továbbfejlődéséből előállott jelenségek, melyek mellett a többi görög dialectusoknak, de különösen az idegen nyelveknek hatása jelentéktelennek mondható, és csakis az ión elem jut a κοινή-ban kissé erősebben érvényre. A következőkben röviden ismertetni fogjuk a κοινή-nek az attikai nyelv továbbfejlődéséből előállott sajátosságait, azután az ión, dór, kisázsiai, ægyptusi és latin hatásokon alapuló tulajdonságait.

Az attikai nyelv továbbfejlődéséből előállott sajátosságok:

A magánhangzóknál kifejlődött az itacismus és a monophthongikus kiejtés, nevezetesen:

Az η *i* hangba megy át a Kr. u. II. században.

Az ϵ *i* hangot vesz fel a Kr. e. III. században.

Az α zárt *e*-nek hangzik a Kr. u. II. században.

A mássalhangzóknál a spirantikus kiejtés lép előtérbe, így pl. a β már a keresztény időszámítás elején *v* hangba megy át.

Igen lényeges hangtani változás mutatkozik abban, hogy a hangsúly, mely eddigelé a hangerő és hangfok által képeztetett (oly módon, hogy a hangsúlyozott szótag erősebb és magasabb volt, mint a hangsúlytalan), függővé tette magától a hangnak még egy harmadik tulajdonságát is, a hanghúzatot (mely mind- eddig a szótagok tulajdona volt), és ez által megváltoztatta a hanghúzami viszonyokat. T. i. a hangsúlyozott szótag most már nemcsak erősebb és magasabb, de hosszabb is volt a többinél, melyek azzal szemben gyöngébben, mélyebben és rövidebben hangzottak. A hosszúság nem jellemző tulajdonsága többé a szótagoknak, hanem mindig a hangsúlyhoz csatlakozik, és azzal együtt változtatja helyzetét, pl. ὀλίγος és ὀλιγόσιτος, de az ógörögben ὀλίγος és ὀλιγόσιτος.

A dualis úgy a névszónál mint az igénél kiveszett.

Az úgynevezett attikai declinatio kipusztul, illetőleg már a Kr. e. III. század óta az -ος végűek analogiája szerint átalakul, pl. ναοῦ, ναῶ, ναόν ebből: νεώ, νεῶ, νεών.

A dativus kivész.

A harmadik declinációban a plur. acc. a plur. nom. analogiájára -ες-re végződik (a Kr. e. III. század óta), pl. τοὺς λέγοντες, τοὺς ὀπογεγραμμένους ὄντες; később azután az első declinatio plur. accusativusa is -ες véget vesz fel a harmadik declinatio analogiájára (a Kr. u. II. század óta), pl. ἡμέρες = ἡμέρας, ταῦτες = ταύτας; végül az első declinatio plur. nominativusa is -ες véget mutat a harmadik declinatio analogiájára (a Kr. u. 6. század óta, tehát már a középkori görög nyelv korszakának kezdetén), pl. Πέρσες, Σχῶδες = Πέρσαι, Σχῶθαι.

Mutatkozik a harmadik (mássalhangzós tövű) decl. beolvadásának kezdete az első (α-tövű) és második (ο-tövű) declinációba, ez utóbbiaknak a harmadikra való analogikus hatása folytán, pl. az első decl. hatását mutatják: πατρίδαν e h. πατρίδα, λιμένα e h. λιμένα, ἀνδραν e h. ἀνδρα, γυναῖκαν e h. γυναῖκα, παῖδαν e h.

παῖδα, αἱ ἀκτῖναι e. h. αἱ ἀκτῖνες; a második decl. hatását tüntetik fel: ἀλεκτόρου e. h. ἀλέκτορος, ἀστέρου e. h. ἀστέρος, τῶ στομάτῳ e. h. τῷ στόματι, ἔτου e. h. ἔτους, τοῦ στέγου e. h. τοῦ στέγους.

A melléknemek sokszor az -ος, -η (-α), -ον végűek analogiájára alakulnak, pl. ἀργυρός e. h. ἀργυροῦς, ἡμισον e. h. ἡμισυ, χρυσός e. h. χρυσοῦς.

Az optativus kivész.

Az act. imperf., második (erős) és első (σ-ás) aor. végződésesei kiegyenlítődték, oly módon, hogy az imperf. és második aor. -ον, -ες, -ε, -ομεν, -ετε, -ον végződései az első aor. analogikus hatása folytán fölvettek ez utóbbinak -α, -ας, -ε, -αμεν, -ατε, -αν végződéseit, pl. act. imperf. ἔλυα, -ας, -ε, -αμεν, -ατε, -αν (e. h. ἔλυον, -ες, -ε, -ομεν, -ετε, -ον), act. második aor. ἀπέθανα, -ας, -ε, -αμεν, -ατε, -αν (e. h. ἀπέθανον, -ες, -ε, -ομεν, -ετε, -ον), mind a kettő az első aor. (ἔλυσα, -ας, -ε, -αμεν, -ατε, -αν) analogiája szerint.

Az infinitivusnak már az ógörögben szokásos, ὅτι-val (ώσ-szal) és indicativussal való körülírásán kívül (pl. λέγουσιν, ὅτι ποιοῦσιν e. h. ποιεῖν) gyakran mutatkozik az Új Testamentumban egy másik, ἵνα-val (újgörög νά) és coniunctivussal való körülírása is (pl. παρέδωκεν, ἵνα σταυρωθῆ e. h. σταυρωθῆναι). Az Új Testamentumban még egyaránt használtatik mind a három forma (t. i. az inf. és két körülírása), de idők folytán maga az infinitivus az újgörögben kiveszett, illetőleg az említett két periphrastikus forma által helyettesített.

Sok új szó keletkezett, pl. ἀσυρής (tisztátlan, csunya), ἀπραγεῖν (tétlenné lenni).

Különösen felszaporodtak az -ικος végű új melléknévi képzések, melyek egyébiránt már a klasszikus korban is gyakoriak (pl. πεζικός, gyalog, μυστικός, rejtélyes).

A syntaxis szabályai egyszerűbbé válnak, egyrészt az optativusnak kipusztulása, másrészt a nehézkes összetett mondat-szerkezetek feladása következtében.

Ión nyelvsajátságok:

σσ áll az attikai ττ helyett, pl. γλώσσα e. h. γλώττα, θάλασσα e. h. θάλαττα. Az ión σσ hasonló hatása folytán szorult ki az ó attikaiban is a ττ (l. az attikai dialectust). Egyébiránt a κοινή σσ-ja nemcsak az ión, hanem az általános görög nyelv hatásának

is tulajdonítandó, a mennyiben t. i. majdnem az összes többi dialectusok σ-*t* mutatnak az attikai τ-*al* szemben.

Az iónból való az aspiratio cseréje, pl. κιδών, κιδρη, βάρρακος az attikai χιδών, χύτρα, βάρραχος helyett.

Az iónból való néhány nyílt forma is, pl. ὀστεά e h. ὀττά, χρούσειον e h. χρουσοῦν.

Az ión dialectus módjára nagy hajlamot mutat a κοινή a -*μ*i igéknek -*ω* igékbe való változtatására, pl. τιθῶ, τιθῶν, τιθοῦσα (ποιῶ, ποιῶν, ποιοῦσα analogiájára) e h. τίθημι, τιθεῖς τιθεῖσα; ἰστέ, ἰστών (τιμᾶ, τιμῶν analogiája szerint) e h. ἴστησι, ἰστάς.

Sok új szó képeztetett az ión nyelv szelleme szerint (a mint hogy általában véve már a Kr. e. V. század óta ión szavak hatolnak be az attikai népies és irodalmi nyelvbe, és ez képezi a κοινή-nak is jellemző vonását), nevezetesen:

A -*μα* végű neutrumok gyakoribbak a κοινή-ban mint a classikus korszakban. Gyakoriak ugyan a classikus kor költőinél, különösen a tragikusoknál is (költői szavak pl. μέτρομα = μέτρον, βίασμα = ἄχος, βάρος), de abból, hogy a -*μα* végű neutrumok az ión Herodotusnál és Hippocratesnél különösen gyakoriak, az következik, hogy ezek a neutrumok főképen az ión nyelv sajátosságát képezték, és innen származtak át egyrészt a költők, különösen a tragikusok nyelvébe, másrészt a κοινή-ba.

Az -*έω* végű verba parasynteta (összetett szóból képeztet igék, pl. ἀβλεπέω, nem látok), mint az attikai dialectus szellemétől elütők, részint az ión dialectusból vétettek át, részint annak szellemében újonnan képeztettek a κοινή-ban.

Az iónból származott az -*ας* végű hímneműek és ος végű nőneműek új declinációjá (vö. Dieterich, Untersuchungen stb. 165—169. lk.). Az -*ας* végű hímneműek declinációjá így keletkezett: Eredetileg ezek a masculinumok csak mellék-képződmények voltak az -*ης* végű tulajdonnevekhez, a mennyiben t. i. ezeknek -*έα* végű accusativusából egy új -*εας* végű nom. keletkezett, pl. Ἡρακλειδης, Ἡρακλειδέα (a σ tövűek analogiája szerint e h. Ἡρακλειδην), Ἡρακλειδέας. Ez az -*εας* végződés idővel suffixumnak éreztetvén, átvitetett a tulajdonnevekről tetszésszerinti más szavakra. miközben a contractio is bekövetkezett, pl. Ἡρόδοτος rövidebb formája Ἡρῶς (Ἡρέας-ból), a Λεωνίδας-é, Λεωνᾶς. Tehát mindezek kényelmesség-szülte névrövidítések, illetőleg cnyelgő (kicsinyítő) formák, m. pl. Kari e h. Károly, Sanyi e h.

Sándor. Ezután az *-ās* éreztetett suffixumnak, s mint ilyen hozzájárult mindennemű főnevekhez (különösen testrészeket jelentőkhez) tulajdonnevek képzése czéljából, pl. *γόνυ* — *Γονατᾶς*, *στόμα* — *Στομαῖς*. Ezekben a tulajdonnevekben azonban már a testi abnormalitás értelme, a gúnynév, lép erősen előtérbe, úgy hogy értelmük a tulajdonnév és appellativum között ingadozik, de lassanként az előbbi értelem egészen elesik, és az utóbbi lép helyébe, különösen az anyag- és eszköznévből való főnévi képzéseknél, melyek azután a bizonyos mesterséggel foglalkozót jelentik, pl. *λαχανᾶς* (*λάχανον*, zöldség) = *λαχανοπώλης*, kofa; *πινακᾶς* (*πίναξ*, festmény) = *πινακογράφος*, festő, vagy *πινακοπώλης*, műkereskedő. Az *(-έας)* *-ās* végű képzések értelmének eme kibővítésével együtt járt egy mélyreható formalis átalakulás is, t. i., mivel az eredeti tulajdonnevek appellativumokká lettek, szükségessé vált immár a plur. forma is, mely jól kínálkozott (per analogiam) az *-ās* *-ᾶδος*-féle ión tulajdonnevekben, a minők pl. *Ἀπολλᾶς*, *-ᾶδος*, *Εὐρηγᾶς*, *-ᾶδος*. Ezen ión declinatio-forma kifejlődését elősegítette az *-ās* *-ᾶδος*-féle femininumok (*φυγάς* *-ᾶδος*) analogiája, s ezen femininumok ékezése szerint lett azután a többes *-ᾶδες* forma, pl. *ὄλαᾶς* *-ᾶδες*, üveges; *λαχανᾶς* *-ᾶδες*, kofa. Az ily módon keletkezett *-ās* végű névszóknak (különösen tulajdonneveknek) declinációjá azonban másként alakult a kisázsiai és másként az aegyptusi *κοινή*-ban, t. i. Kisázsziában előállott az *-ās* *-ᾶδος*-féle egyenlőtlen szótagú, Aegyptusban pedig az *-ās* *-ᾶ* *-ᾶν*-féle egyenlő szótagú declinatio. Ennek a kétféle declinációnak kereszteződéséből (egybeolvadásából) fejlődött ki azután az újjörögben e substantivumok vegyes declinációjá: sing. nom. voc. *ψωμᾶς*, acc. gen. *ψωμᾶ*, plur. nom. acc. voc. *ψωμᾶδες*, gen. *ψωμᾶδω*. Az *-oῦς* végű femininumok (melyek az *-ās* végű masculinumoknál későbbben keletkeztek, ez utóbbiak analogiájára) parallel képzések az *-ās* végű masculinumokhoz. Előállottak az *-ῶ* végű femininumok (att. *πειθῶ* *-oῦς* *-οῖ* *-ῶ* *-οῖ*) ión sing. accusativusából, az *-οῦν*-ből, a mennyiben t. i. ez a forma a *πόλις*: *πόλιν* analogiája szerint az *-oῦς* nominativushoz vezetett, melyből azután egy új egyenlőtlen szótagú decl. keletkezett: *-oῦς* *-οὔτος* *-οὔτι* *-οὔτα*, pl. *Μαντούς* (att. *Μαντώ* *-oῦς* stb.) *-οὔτος* *-οὔτι* *-οὔτα* (ezen egyenlőtlen szótagú decl. mellett azonban előfordul a *κοινή*-ben a tulajdonneveknél egy olyan decl. is, melyben nemcsak hogy a sing. nom. *-ῶ*-ja megmarad, hanem ez

az ω analogice még a genitivusban és dativusban is uralomra jut, pl. Καλλιστιῶ -ῶς -ῶ̄ -ῶ). Végül azután az újjörögben a τιμήν: τιμή és πειθῶ-féle σ nélküli nőnemű sing. nominativusok analogiájára az -οῦς nominativusból -οῦ lett, és a plur. az -ᾶς végű masculinumok analogiája szerint a δ tövűek declinációjába ment át; így állott elő a következő újjörög declinatio: sing. nom. acc. voc. φωμοῦ (péknő), gen. φωμοῦς, plur. nom. acc. voc. φωμοῦδες, gen. φωμοῦδω.

Dór nyelvelemek:

Egyes szavak dór formában használtak, m. pl. a nőnemű ἡ λιμός (éhség) e h. ὁ λιμός.

Az achajai dór (vagy északnyugati görög) dialectusból (l. a bevezetésben a κοινή-ről mondottakat) való a -στ- a -σθ- helyett, pl. ἐλέσται, ἐλέστω e h. ἐλέσθαι, ἐλέσθω; ἀπογραφέστω, γενέστω e h. ἀπογραφέσθω, γενέσθω.

Kisázsiai nyelvelemek:

A pamphyliai dialectusból való (illetőleg a kisázsiai benszülöttek nyelvéből, a honnan a mindjárt említendő nyelvtulajdonság a pamphyliai görögbe átment) a κοινή-nek az a tulajdonsága (mely az újjörögben teljesen uralkodik), hogy a nasalis (μ , ν) után álló tenuis (κ , π , τ) mediánvá (γ , β , δ) lesz (az újjörögben ez a hangváltozás nem jelöltetik az írásban, mert az újjörögben a γ , β , δ betűk hangértéke nem g , b , d , hanem gh , v , dh), hogy tehát $\gamma\kappa = ng$, $\mu\pi = mb$, $\nu\tau = nd$ (írva a κοινή-ban $\gamma\gamma$ -, $\mu\beta$ -, $\nu\delta$ -vel, mert a κοινή-ben a γ , β , δ még g , b , d hangértékével bír), pl. ampliatus így van írva: ἰνβλιᾶτος, λαμπρόν így iratik latinul: lambron; διὰ πάνδων e h. διὰ πάντων, πάνδοθεν e h. πάντοθεν, a pamphyliában már Kr. e. 400 táján áll πεδεκαίδεκα e h. πεντεκαίδεκα (a $\gamma\kappa = ng$ -re nem találtam példát).

Az intervocalikus γ néha nem iratik, a mi hangjának legalább is elenyésző félben való létét bizonyítja (hasznó jelenség mutatkozik az egyiptomi κοινή-ben), pl. φεῶ e h. φεύω, στρατηίας e h. στρατηγίας.

Az explosiva (π , κ , τ ; β , γ , δ ; φ , χ , θ) előtt néha nasalis fejlődik ki, illetőleg két egymás mellett levő explosiva közül az első nasalisáltatik (mint az aegyptusi κοινή-ben), pl. Ἄνδραμος e h. Ἄδραμος (kisázsiai személynév), Καμπαδοκία e h. Καπαδοκία.

Egyiptomi nyelvelemek:

A hangsúlyos *α* többször átmegegy hangsúlyos *ε*-ba, pl. μέλιστα = μάλιστα, δέσκαλος = δάσκαλος (= διδάσκαλος).

Az intervocalikus *γ* néha elenyézik (mint a kisázsiai κοινή-ban), pl. ἔλιους = ὀλίγους, ὀλίων = ὀλίγων.

Az explosiva előtt néha nasalis áll elő (mint a kisázsiai κοινή-ban), pl. Βρεταννικῶν e h. Βρεταννικῶν vagy Βρετταννικῶν.

Latin nyelvelemek (latinismusok):

Latin szavak hatottak be (már a keresztény időszámítás előtti időben) a κοινή-be, és pedig különösen *-ius* végű latin tulajdonnevek és *-ensis*, *-alis*, és *-aris* végű latin nevek *-ιος* vagy *-ις* végű kettős formákban, pl. Ἀβρῆλιος és Ἀβρῆλις, Ἰούλιος és Ἰούλις; καστρίσιος és καστρίσις (castrensis); Ἀδρουστάλιος és Ἀδρουστάλις; φαμελιάριος és πριμιπιλάριος.

Az előbbi pontban említett *-ιος* és *-ις* végű kettős formájú latinból való szóátvételek analogiája szerint a keresztény időszámítás kezdetével mutatkoznak görög nevek latinos *-ις* és *-ιον* végződésel a görögös *-ιος* és *-ιον* helyett, pl. Διονύσιος e h. Διονύσιος, Λεόντιος e h. Λεόντιος, κύριος e h. κύριος; ἐξέδριον e h. ἐξέδριον (= ἐξέδρα).

II. Dór dialectusok.

A *σ* tövű ἔπεισι-féle alakok analogiájára *-εσσι* plur. dativusi végződés szerepel itt-ott a dórban egyéb mássalhangzós töveknél is (mint az északnyugati görögben és az aëolban), pl. Ἀρμάτεσσι = Ἀρμασι, λαγόνεσσι = λαγόσι.

Az act. sing. 3. személyben *-τι* áll a többi dialectusok *-σι*-jével szemben (a melyekben az eredeti *τ* az *ι* előtt *σ*-ba ment át), pl. δίδωτι = att. δίδωσι, τίθητι = att. τίθησι.

Az act. plur. 3. személyben *-ντι* áll (valamint az északnyugati görögben és elisiben is) az att. *-σι*-vel szemben (itt is *σ*-ba ment át a *τ* az *ι* előtt, és a *ν* azután a *σ* előtt kiesett pótló nyújtással), pl. φέρωντι = att. φέρουσι, conī. φέρωντι = att. φέρωσι.

Az act. plur. 1. személy *-μεσ*-re végződők a többi dialectusok *-μεν*-jével szemben, pl. φέρομεσ = att. φέρομεν, νικῶμεσ = att. νικῶμεν.

A pass. aor. tövénél képezett pass. futurumokhoz act. ragok járulnak (medialisok helyett), pl. cret. ἀναγραφῆσει = att. ἀναγραφῆσεται, rhod. ἐπιμεληθησεῦντι = att. ἐπιμεληθήσονται. Ez az

úgynevezett fut. doricum, melyet az act. ragon kívül a contractio is jellemez. Ez utóbbi úgy keletkezett a dórban, hogy a fut. -σω vége a verba contracta analogiájára -εω-ra változott; így lett pl. a δεῖξω futurumból a dórban δεῖξέω, δεῖξῶ a ποιέω, ποιῶ analogiájára, s így keletkezett a fent említett ἀναγραφῆσαι (e h. -ησαι vagy -ησει) a ποιῆ-nek, és ἐπιμεληθησεῦντι (e h. -ησουσι vagy -ησοντι) a ποιῶντι-nek analogiája szerint. Az ión-attikaiban is előfordul néha ez az új képzésű fut. doricum, de itt csak a contractio képezi jellemvonását, míg az act. végződés helyett a medialis mutatkozik (bizonyára a többi pass. futurumok analogiájára), pl. φεύξομαι másik alakja φευξοῦμαι, vagy a πλεύσομαι-é a πλευσοῦμαι.

A grammatikusok tudósításai szerint a dórban egy a többi dialectusokétól eltérő ékezési systema járta, melynek főbb pontjai, úgy látszik, a következők voltak: 1. Az egyszótagú szavakon az acutus volt, ha azokon az attikaiban a circumflexus állott, pl. γά = att. γῆ (ebből: γέα). 2. A szónégi -αι, -οι hosszúnak véttetett, pl. Μῶσαι = att. Μοῦσαι, δούλοι = att. δοῦλοι. 3. A praeteritumok (imperf., aor.) act. plur. 3. személye a végelőttin ékeztetett, valószínűleg a többi alakok analogiája szerint, pl. ἐλύον e szerint: ἐλύομεν, ἐλύετε; ἐλύσαν e szerint: ἐλύσαμεν, ἐλύσατε. 4. Bizonyos esetekben egy analogikus acutus állott ott, a hol az attikaiban circumflexus volt, pl. γυναικες a γυνή szerint = att. γυναικες; máskor ismét a végszótag kapott egy analogikus circumflexust, míg az attikai egy más szótagon acutust használt, pl. παιδῶν e szerint: ὀδῶν = att. παιδῶν. Megjegyzendő azonban, hogy a grammatikusoknak e tekintetben való tudósításai, ha talán helyesek is, de sokkal gyérebbek, semhogy azok alapján a dór szavakon a fent jelzett ékezési systemát keresztülvihetnők; épen azért a tudósok legnagyobb része még a dór feliratokat is attikai módon ékezi.

Ahrens kezdeményezése folytán a dór dialectusokat két fő csoportra szokás osztani, t. i. *severior* és *mitior Dorisra*, a szerint t. i., a mint az ε contractio útján a következő ε-nal, vagy pótló nyújtás útján η-vá (sev. Dor.: ἀγήται = att. ἡγείται, ἔηγος = ion ξείνος, ebből: *ξεννος, *ξενφος) vagy ει-é (mit. Dor.: ἀγείται = att. ἡγείται, ξείνος = ion ξείνος), és az ο contractio útján a következő ο-al, vagy pótló nyújtás útján ω-vá (sev. Dor.: ἴπω = att. ἴπῳ, κῶρα = ion κούρη, ebből: *κορῶ, *κορφα) vagy ου-vá (mit. Dor.: ἴπῳ = att. ἴπῳ, κούρα = ion κούρη) lesz. Az

összevonás és pótló nyújtás eme különbségének az a magyarázata, hogy az ϵ és o rövid vocalisok a dórban majd nyiltabban, majd zártabban hangzottak, s így lett azután egyrészt a severior Dorisban a rövid nyílt $\epsilon\epsilon$ -ből ($\epsilon\epsilon$) összevonás útján, és a rövid nyílt ϵ -ből (ϵ) pótló nyújtás útján hosszú nyílt $\bar{\epsilon}$ (η), továbbá a rövid nyílt $o\phi$ -ből (oo) összevonás útján, és a rövid nyílt ϕ ból (o) pótló nyújtás útján hosszú nyílt $\bar{\phi}$ (ω), másrészt a mitior Dorisban a rövid zárt $\epsilon\epsilon$ -ből ($\epsilon\epsilon$) összevonás útján, és a rövid zárt ϵ -ből (ϵ) pótló nyújtás útján hosszú zárt $\bar{\epsilon}$ ($\epsilon\iota$), továbbá a rövid zárt $o\phi$ -ből (oo) összevonás útján, és a rövid zárt ϕ -ből (o) pótló nyújtás útján hosszú zárt $\bar{\phi}$ (oo). De ezek a különbségek a dórban nem geographiaiak, mint Ahrens hitte, hanem chronologiaiak, a mennyiben t. i. a régiebb feliratok a severior Dorist, a későbbiek a mitior Dorist mutatják, s így azt kellene hinnünk, hogy a dór nyelvben idővel természetes módon fejlődött ki a fent említett hangoknál a nyílt kiejtésből a zárt kiejtés, vagyis a severior Dorisból a mitior Doris. Azonban, ha tekintetbe vesszük, hogy az ϵ -nak és o -nak zárt (ϵ , ϕ) kiejtése legkorábban az ión és attikai dialectusokban mutatkozik, akkor valóbbszínű az a feltevés, hogy a dórban a mitior forma nem a természetes hangfejlődésnek, hanem az attikai $\kappa\omicron\iota\nu\eta$ hatásának tudandó be, s innen van az, hogy a mitior Doris csak későbbben, a $\kappa\omicron\iota\nu\eta$ uralmának idejében mutatkozik (az északnyugati görögben is valószínűleg az attikai $\kappa\omicron\iota\nu\eta$ hatása idézte elő a mitior Doriséval hasonló hangtani jelenségeket, l. az északnyugati görög dialectusokat).

1. Laconica Tarentummal és Heracleával (Tarentumot Calabriában laconicaiak, Heracleát Lucaniában tarentumiai alapították).

a) Laconica.

Az $\bar{u}$ és $\bar{u}$ (oo) = att. $\bar{u}$ és $\bar{u}$, pl. $\zeta\acute{o}\gamma\omega\nu\epsilon\rho$ = $*\zeta\acute{o}\gamma\omega\nu\epsilon\varsigma$ (azaz $\beta\acute{o}\epsilon\varsigma$ $\acute{\epsilon}\rho\gamma\acute{\alpha}\tau\alpha\iota$), $\mu\omicron\upsilon\varsigma\iota\delta\delta\epsilon\iota$ = $\mu\bar{o}\theta\acute{\iota}\zeta\epsilon\iota$ ($\lambda\alpha\lambda\epsilon\iota$).

A σ = att. θ , pl. $\sigma\acute{\iota}\acute{o}\varsigma$ = $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$, $\sigma\iota\omicron\phi\acute{o}\rho\omicron\varsigma$ = $\theta\epsilon\omicron\phi\acute{o}\rho\omicron\varsigma$, $\mu\omicron\upsilon\varsigma\iota\delta\delta\epsilon\iota$ = $\mu\bar{o}\theta\acute{\iota}\zeta\epsilon\iota$.

Az intervocalikus spiritus asper (= h) = att. σ (mint az argolisi-æginaiban és cyprusiban), pl. $\text{A}\lambda\eta\eta\acute{\iota}\alpha\varsigma$ (- $h\acute{\iota}\alpha\varsigma$) = $\text{A}\lambda\eta\eta\sigma\acute{\iota}\alpha\varsigma$, $\acute{\epsilon}\nu\eta\beta\acute{\omega}\acute{\alpha}\iota\varsigma$ (- $h\eta\beta\acute{\omega}h\alpha\iota\varsigma$) = $\acute{\epsilon}\nu\eta\beta\acute{\omega}\sigma\alpha\iota\varsigma$ ($\acute{\epsilon}\nu\eta\beta\acute{\omega}\omega$, fiatal vagyok, fem. part. plur. dat.).

A $-\delta\delta-$ = att. $-\zeta-$, pl. $\gamma\omicron\mu\nu\acute{\alpha}\delta\delta\omicron\mu\alpha\iota$ = $\gamma\omicron\mu\nu\acute{\alpha}\zeta\omicron\mu\alpha\iota$, $\mu\omicron\upsilon\varsigma\iota\delta\delta\epsilon\iota$ =

μυθίζει (mint a cretaiban, bœotiaiban, thessaliaiban, megarisiban, elisiben). A δδ és ζ az ősidg. *dj*-ből lett (l. a cretai dialectust).

A szónévi -ρ = att. -ς (rhotacismus, mint az elisiben), pl. ζούγωνερ = *ζόγονες (= βόες ἐργάται).

β) *Tarentum és Heraclea.*

A participialis *ντ* tövek plur. dativusa (locativusa) -ασσι-ra végződik az att. -ουσι helyett, pl. *πῶσσοντασσι* (azt hiszem, hogy egyrészt a *νικήσᾱσι*-féle aoristusi participiumok dativusi *α*-jának és az *ἔπεσσι*-féle dativusok kettős *σσ*-jának, másrészt meg az -οντ-ot mutató többi esetalakok [pl. *πράσσοντι, πράσσοντα*] analogiája szerint) = *πράσσοσσι, ἔντασσι* = *οῖσι* (εἰμί plur. dativusa; az *ἔντασσι* az *ἔντες* = *όντες* mellékalaktól való, és dativusi formája épen úgy magyarázandó, mint az előbbi példánál).

Igen sajtátszerű az act. perf. infinitivusának -κευκῆμεν végződése az att. -κέναι helyett, pl. *πεφυκευκῆμεν* = *πεφυκέναι*; itt t. i. -κευκ- mutatkozik -κ- helyett (talán a *πεπαιδευκέναι, κεκολακευκέναι*-féle alakok analogiája szerint), továbbá -ῆμεν infinitivusi végződés -έναι helyett.

2. Messenia.

Jellemzők az olyféle coniunctivusi formák, mint *τίθηντι* = *τιθῶσι* (præs. coni.), *γράφηντι* = att. *γραφῶσι* (pass. aor. coni). Itt megjegyzendő először is, hogy nincs themavocalisuk, továbbá, hogy a coniunctivust jellemző hosszú themavocalist az pótolja, hogy *τίθηντι*-ben a præs. *τῖθ* (*τιθε*) *ε*-ja nyújtatik meg, és a *γράφηντι*-ben a pass. aor. tövének (*γραφη*) *η*-ja marad meg a coniunctivust jellemző hosszúság föltüntetésére, és hogy ezeket a hosszúságokat épen a többi coniunctivusi alakok analogiája tartja fenn a -ντ- rövidítő hangtani hatásával szemben.

3. Argolis és Aegina.

Az eredeti *νσ* (a *σ* az ősgör. *tj*-ből lett) megmarad (mint a cretaiban és észak-thessaliaiban, vö. az arcadiai-cyprusi dialectust, melyben a *σ* a *τ*-ből lett az *ι* előtt) az att. *σ*-val szemben, pl. *ἄπανσαν* = att. *ἄπᾱσαν* (ebből: *ἀπαντιαν* -*νσαν, -σαν*, t. i. ősgör. *tj* consonansok után még az ősgörögben -*σσ*-án át -*σ*-vá lett).

Az intervocalikus spiritus asper (= h) = att. *σ* (mint a laconicaiban és cyprusiban), pl. *δαμοῖα* (*δαμοήια*) = *δημοσία*.

Epidaurusban (Argolis) -θ- vagy -σ- áll -σθ- helyett, pl. *Ἰθμονίκα* = att. *Ἰσθμονίκη* (sing. voc.), *ἐγκατοπτρίξασαι* = *ἐγκατοπτρίσασθαι*.

Epidaurusban előfordul a συντίθησι mint sing. 2. személy, tehát = att. συντίθης.

Epidaurus sajtásága ez az inf.: ἐπιθήν = att. ἐπιθεῖναι (inf. aor.).

4. Corinthus Corcyrával és Syracusævel (Corcyrában előbb eretriabeliek majd corinthusiak alapítottak gyarmatokat, Syracusæt szintén Corinthus alapította).

A digamma (*f*) megmarad consonansok után, míg más dialectusokban az előző mássalhangzóhoz assimilálódik, vagy elenyézik pótló nyújtással vagy a nélkül, pl. corinthusi Δ*φ*εινῖα = att. Δεινῖα (voc.), Ξένφων = att. Ξέων, Πόρφος = att. Πόρρος (assimilatio); coreyrai πρόξενφος = att. πρόξενος (de pótló nyújtás az ióniban: ξῆνος), ὄρφος = att. ὄρος.

A corinthusiban *ae* (*ae*, vagyis az *ξ* consonantikus, azaz nem hangsúlyhordozó) = *ai*, pl. Αἴθων = Ἀῖθων.

5. Megara Byzantiummal és Selinus-szal (Byzantiumot Megara alapította; Selinus, Sicilia délnyugati oldalán, Megara Hyblæa gyarmata; Megara Hyblæát viszont, Sicilia keleti részén, szintén megaraiak alapították, és mivel már egy Hybla nevű várost találtak ott, elnevezték Megara Hyblæának).

A megarai *σά* = *τίνα* (plur. neutr. acc.). Ez a *σά* = *quæ*; t. i. az indg. *qm*-ből az ősgörögben a szó belsejében *σ* vagy *τ*, a szó elején *σ* vagy *τ* lett, tehát *σά* azonos az indef. és enclit. ion ἄσσα-val és att. ἄττα-val (= att. τινά).

6. Siciliának peloponnesusi gyarmatai (vö. 4.-ben Syracusæt és 5.-ben Selinust). Hogy mennyiben tartották meg Siciliának gyarmatvárosai anyavárosaik dialectusainak sajtóosságait, és mennyiben változtattak rajtuk, a források fogyatékoságánál fogva meg nem állapítható.

A *λ* a *τ* előtt *v*-be ment át (így volt ez általában a peloponnesusi dóriban és Italia dór gyarmataiban), pl. φίνταος = φίλταος, βέντιστος = βέλτιστος.

Említendő ez a két pronomen (Sophron, Theocritus): *ψέ* (= a prózában ἀτούς, költ. σφᾶς, hom. σφέ) és *ψίν* (= a prózában ἀτοῖς, költ. σφίσιν, hom. σφίν), melyek talán a latin *i*-pse szóval rokonok. De az is lehet, hogy a *ψέ*, *ψίν* metathesis útján keletkezett a σφέ, σφίν szavakból (σφ-ből lett πσ).

A syracusæiben a thematikus (2-ik) aor. imperat. sing. 2. személye -ον-ra végződik -ε helyett a σ-ás aor. analogiája szerint, pl. λάβον = λαβέ, θίγον = θίγε (e szerint: δεῖξον).

Az act. perf. praesens végződésekkel bír, pl. ἔλωλα, δεδοίκα = δέδοικα, πεπόνθεις = πέπονθα.

7. Creta. A sziget nyelvkörén belül meglehetősen eltérések mutatkoznak.

Az eredeti νσ (a σ az ősgör. ti-ből lett) megmarad (mint az argolisi-æginaiban és észak-thessaliaiban, vö. az arcadiai-cyp-rusi dialectust, melyben a σ a τból lett az ι előtt) az att. σ-val szemben, pl. πάνσᾶνς = att. πᾶσᾶς (ebből: παντιανς -νσανς -σας, t. i. ősgör. ti consonansok után még az ősgörögben -σσ- án át -σ-vá lett), ἔκονσαν = att. ἔχουσαν (ebből: ἐχοντιαν -νσαν -ουσαν).

Az υ = λ consonansok előtt (t. i. a cretaiban a λ consonansok előtt velarisan ejtetett ki, és átment consonantikus u-ba [v], úgy hogy az előző hangzóval együtt egy u diphtongus keletkezett, melyben eleinte u-nak, később u-nak hangzott), pl. ἀκᾶ = ἀλκᾶ, αῦσος = ἄλσος, καυχῶ = χαλκῶ, θεύγεσθαι = θέλγεσθαι.

A σf = att. σ, pl. Fισφος = hom. ἴσος, att. ἴτος.

A ττ és ζ = hom. σσ, att. σ (ezek a hangok az ősidg. ts-ből vagy ti-ből lettek), pl. δάτταθθαι vagy δάζαθαι = hom. δάσ-σαθθαι, att. δάσαθθαι (ebből: -τσαθθαι, inf. aor. δατέομαι-tól), ὀπόττος vagy ὄζος = hom. ὀπόστος, ὄστος, att. ὀπόσος, ὄσος (ebből: -τιος, vö. lat. tot, totidem). A bæotiaiban is ττ = hom. σσ, att. σ.

A -δδ- és δ-, továbbá τ- vagy ττ- = ion-att. ζ (ezek a hangok az ősidg. di-ből keletkeztek, úgy, hogy a di-ből talán a dz fokon át zd lett, mely azután sokáig megmaradt és ζ-val vagy [a lesbosiban] σδ-val iratott; némely dialectusokban [pl. a cretain kívül a laconicaiban, bæotiaiban, thessaliaiban, megarisiben, elisiben] a zd egy geminatává assimilálódott, mely δδ-nak iratott és a szó elején δ-vé egyszerűsbödött [kiejtése talán interdentalis, tehát újgörögös *ḍḍ*, *ḍ* volt]; a cretaiban a δδ és δ helyett a ττ és τ írást látjuk, melyeknek hangértéke kétséges; megjegyzendő még, hogy a zd később [a Kr. e. 4. század óta] a mi egyszerű z kiejtésbe ment át), pl. δικάδδω = att. δικάζω (ebből: -δζω), Δηνα, Τῆνα, Ττῆνα = ion Ζῆνα (ebből: Δζ-).

A θθ = att. σθ (σθ eredeti, ebből assimilatio útján lett θθ, melyre sok példa van a cretaiban), pl. διδόθθω = att. διδόσθω, δάτταθθαι = att. δάσασθαι, τὰθ θυγατέρας = att. τὰς θυγατέρας, χρῆθθαι = att. χρῆσθαι.

Az ε vocalisok előtt ι-vá lesz, pl. δούδεκα Fετία = δώδεκα ἔτεα (ἔτη), καλίον = καλέον (καλόν, neutr. part.).

Az ε a ν előtt ι-vá lesz ebben: ἰν = ἐν (mint az arcadiában és cyprusiban).

Az acc. plur. a mássalhangzós töveknél -ανς-ra végződik (a magánhangzós tövek analogiájára) -ᾶς helyett, pl. ἐπιβαλλόντωνς = ἐπιβάλλοντας, φοινίκωνς = φοινῖκας (a πάνσανς analogiájára, l. a cretai dialectusra vonatkozó első pontot).

A nom. plur. néha -εν-re végződik -ες helyett, pl. ἀκούσαντων = ἀκούσαντες, ἄμην = ἄμές (ἡμεῖς).

8. Melos és Thera szigetek Cyrenével (melyet theraiak alapítottak).

9. Rhodus siciliai gyarmatvárosaival, Gelával és Acragasszal.

Az inf. -μεν-re végződik -μεν helyett, pl. θεμεν = hom. θεμεν. Valószínűleg a φέρειν-féle analogia szerint lett itt a -μεν-ből -μεν.

A perf. infinitivusa -ειν-re végződik -ναι helyett, pl. γερόνειν = γερονέναι (γίγνομαι-tól).

Néhány -άω ige -έω-ba ment át pl. τιμῶντες = τιμῶντες.

Az εο εϋ-ba vonatik össze ου helyett (mint az ioniban), pl. ποιούμενος = ποιούμενος.

10. Egyéb dór szigetek az Aegeusi tengeren (Sporasok), ú. m. Anaphe, Astypalæa, Telos, Cos, Calymna stb.

III. Északnyugati görög dialectusok.

Az ε contractio útján a következő ε-nal, vagy pótló nyújtás útján ει-é (pl. ἀγεῖται = ἡγεῖται, ξεῖνος = ξένος, ebből: *ξενφος, *ξεννος), és az ο contractio útján a következő ο-al, vagy pótló nyújtás útján ου-vá (pl. ἴππου, κόρρα = κόρη, ebből: *κορφα, *κορρα) lesz. Így van ez az attikaiban és a mitior Dorisban is; valószínű azonban, hogy ezek a nyelvjelenségek, valamint a mitior Dorisban, úgy az északnyugati görögben is (melyet Ahrens épen ezen azonos nyelvjelenségek miatt számít a mitior Dorishoz), nem a természetes hangfejlődésnek, hanem az attikai κοινή hatásának tudandók be (l. a mitior Dorist a dór dialectusoknál), mely nyelvforma azután az északnyugati görög dialectusokból kiegyenlítődés útján kifejlődött északnyugati görög κοινή-t mindinkább befolyásolta, és végül a Kr. e. I. század végén teljesen legyőzte (l. a bevezetésben a κοινή dialectusról mondottakat).

A σ tövű $\xi\pi\epsilon\sigma\sigma\iota$ -féle alakok analogiájára $-\epsilon\sigma\sigma\iota$ plur. dativusi végződés szerepel egyéb mássalhangzós töveknél is (mint a dórban és $\alpha\omicron$ lban), pl. $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\epsilon\sigma\sigma\iota = \pi\acute{\alpha}\sigma\iota$, $\xi\epsilon\rho\omicron\mu\nu\bar{\alpha}\mu\acute{\omicron}\nu\epsilon\sigma\sigma\iota = \xi\epsilon\rho\omicron\mu\nu\eta\mu\omicron\sigma\iota$.

A mássalhangzós tövek plur. dativusa $-\omicron\iota\varsigma$ -ra végződik (az $\omicron$ tövek analogiájára) $-\omicron\iota$ helyett, pl. $\acute{\alpha}\gamma\omega\nu\omicron\iota\varsigma = \acute{\alpha}\gamma\omega\sigma\iota$, $\acute{\alpha}\rho\chi\omicron\nu\omicron\iota\varsigma = \acute{\alpha}\rho\chi\omicron\sigma\iota$, $\tau\epsilon\tau\tau\acute{\alpha}\rho\omicron\iota\varsigma = \tau\epsilon\tau\tau\acute{\alpha}\rho\sigma\iota$. Ilyen dativusok vannak a $\beta\alpha\epsilon\omicron\tau\iota\alpha$ -ban, elisiben és arcadiaiban is.

Az act. plur. 3. személyben $-\nu\tau\iota$ áll (mint a dórban és elisiben) az att. $-\omicron\iota$ -vel szemben (a τ az ι előtt σ -vá lesz és a ν rótló nyújtással kiesik), pl. $\varphi\acute{\epsilon}\rho\omicron\nu\tau\iota = \varphi\acute{\epsilon}\rho\omicron\sigma\iota$.

Az $\acute{\epsilon}\nu$ accusativussal is áll a dativuson (locativuson) kívül, pl. $\acute{\epsilon}\nu$ Ναύπακτον , $\acute{\epsilon}\nu$ $\tau\omicron$ Ιερόν , $\acute{\epsilon}\nu$ $\tau\omicron$ ἔθνος . Ez a használat azonban több más dialectusban is mutatkozik.

1. Epirus, Acarnania, Aetolia, Aenianes, Oetæi és Phthiotis.

2. Locris és Phocis (különösen Delphi).

A $\sigma\tau$ áll az att. $\sigma\theta$ helyett (mint a laconicaiban, messeneiben, megaraiban, thessaliaiban, $\beta\alpha\epsilon\omicron\tau\iota\alpha$ -ban, elisiben), t. i. az eredeti θ a σ után átment τ -ba, pl. $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\epsilon}\sigma\tau\omega =$ att. $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\epsilon}\sigma\theta\omega$, $\chi\rho\acute{\epsilon}\sigma\tau\alpha\iota =$ att. $\chi\rho\eta\sigma\theta\alpha\iota$.

Az $-\acute{\epsilon}\omega$ igék med. præs. participiumának suffixuma $-\acute{\epsilon}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$, nem $-\acute{\omicron}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$, pl. $\pi\omicron\iota\epsilon\iota\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ (ebből: $*\pi\omicron\iota\epsilon\iota\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ $-\epsilon\epsilon\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$) = att. $\pi\omicron\iota\omicron\upsilon\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ (ebből: $*\pi\omicron\iota\epsilon\iota\omicron\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ $-\epsilon\omicron\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$), $\kappa\alpha\lambda\acute{\epsilon}\iota\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma =$ att. $\kappa\alpha\lambda\acute{\omicron}\upsilon\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$.

a) *Locris*.

Az ϵ a ρ előtt α -ba ment át (az elisiben az ρ után is, de különben is), pl. $\pi\alpha\tau\acute{\alpha}\rho\alpha = \pi\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha$, $\acute{\alpha}\mu\alpha\rho\acute{\alpha}\nu = \acute{\eta}\mu\epsilon\rho\acute{\omega}\nu$.

A spiritus asper ($^{\prime} = h$) önkényesen használtatik, pl. $\acute{\omicron} = \acute{\omicron}$, $\acute{\epsilon} = \acute{\eta}$, de $\acute{\eta}\gamma\epsilon\iota\nu = \acute{\alpha}\gamma\epsilon\iota\nu$.

Gyakran szerepel a koppa (φ) és a digamma ($\mathcal{F}$), pl. $\mathcal{F}\epsilon\mathcal{F}\alpha\delta\epsilon\varphi\acute{\omicron}\tau\alpha$ (azaz $\mathcal{F}\epsilon\mathcal{F}\alpha\delta\eta\kappa\acute{\omicron}\tau\alpha$, $\acute{\alpha}\nu\delta\acute{\alpha}\nu\omega$ part. perfectije = epik. $\acute{\epsilon}\tilde{\alpha}\delta\acute{\omicron}\tau\alpha$), $\mathcal{F}\acute{\omicron}\rho\varphi\omicron\nu = \acute{\omicron}\rho\kappa\omicron\nu$.

β) *Phocis*.

Az $-\acute{\epsilon}\omega$ és $-\acute{\omicron}\omega$ igék $-\acute{\eta}\omega$ és $-\acute{\omicron}\omega$ igékké válnak a többi időkben szereplő η és ω analogiája szerint (ez előfordul az $\alpha\omicron$ l dialectusokban is), pl. $\sigma\tilde{\omicron}\lambda\acute{\eta}\omicron\nu\tau\epsilon\varsigma = \sigma\tilde{\omicron}\lambda\acute{\epsilon}\omicron\nu\tau\epsilon\varsigma$ (a $\sigma\tilde{\omicron}\lambda\acute{\alpha}\omega$ előfordul $\sigma\tilde{\omicron}\lambda\acute{\epsilon}\omega$ alakban is, η áll pl. a $\sigma\tilde{\omicron}\lambda\acute{\eta}\sigma\omega$ analogiájára), $\kappa\lambda\bar{\alpha}\rho\acute{\omicron}\epsilon\iota\nu = \kappa\lambda\eta\rho\acute{\omicron}\epsilon\iota\nu$ ($\kappa\lambda\eta\rho\acute{\omicron}\nu$ inf., ω áll pl. a $\kappa\lambda\eta\rho\acute{\omega}\sigma\omega$ analogiájára).

3. Achaia.

A mássalhangzós tövek -ες végű plur. nominativusa plur. accusativusként is használtatik (mint az elisiben), pl. τοὺς ἐλάσσονας = τοὺς ἐλάσσοντας.

IV. Északkeleti görög vagy aëol dialectusok.

Az ősgörög ρα-ból ρο lesz, pl. lesb. στρατός, bœot. στρατός = στρατός, thess. és bœot. ἐροτός = ἐρατός, lesb. és bœot. πόροψ = πάρνοψ (egy sáskafaj), thess. Ἐροτοκλῆας = Ἐρατοκλῆας (női név sing. genitivusa).

Az őszindg. labiovelaris q[#]-ből (t. i. az ajakkerekítéssel kiejtett q hangból) vocalisok előtt az aëol dialectusokban π (labialis) hangok lettek, míg a többi dialectusokban τ (dentalis) hangokat látunk, pl. lesb. πέσσυρες, hom. πίσυρες, bœot. πέτταρες = ion τέσσαρες, att. τέτταρες (vö. quattuor); lesb. Βέλφοι, bœot. Βελφοί = att. Δελφοί; bœot. Φέτταλος, thess. Πετθαλός = att. Θετταλός; aëol πέμπε (a grammatikusoknál), thess. δεκάπεμπε = att. πέντε, πεντεκαίδεκα (vö. quinque).

A σ tövű ἔπεςσι-féle alakok analogiájára -εσι plur. dativusi végződés szerepel egyéb mássalhangzós töveknél is (mint a dóriban és északnyugati görögben), pl. ἄνδρεςσι = ἀνδράσι, hom. πολίεσι = πόλεσι, σύεσι = συσί, θυγατέρεςσι = θυγατράσι, πάντεσι = πᾶσι.

Az act. part. perfecti -ων -οντος-ra végződik -ώς -ότος helyett (a themavocalikus præes. participiumainak analogiájára), pl. lesb. πεπληρώκοντα = πεπληρωκότα, thess. ἐνοικοδομειόντεσι = ἐνφικοδομηκόσι, bœot. φεφύκονομειόντων = φύκονομηκότων, lesb. τετελευτᾶκούσας = τετελευτηκυίας.

Az -έω és -όω igék -ήω és -ώω igékké válnak a többi időkből szereplő η és ω analogiája szerint (mint a phocisiban), pl. lesb. ἀδικήει = ἰόν ἀδικεῖ, bœot. δαμύοντες = ζημιύοντες.

Az -έω, -όω és -άω verba contracták a -μι igék conjugatióját mutatják (mint az arcadiaiban és cyprusiban), pl. lesb. φιλημι, thess. és bœot. φιλειμι = ion φιλέω; lesb. δοκίμωμι = δοκιμώω (δοκιμάζω); lesb. γέλαιμι (epenthetikusan) = γελᾶω -ῶ. Az -έω és -όω igéknél ez a jelenség kétségtelenül görög újítás (tehát analogikus képzés), de talán az -άω igéknél is az.

Az atya megnevezése az atya nevéből képezett -ιος végű

adjectivummal történik, míg az attikaiban ez az atyanévnek genitivusban való említésével eszközöltetik (pl. Δημοσοθένης, Δημοσοθένης), pl. bœot. Διοφάνειος (Diophanes fia), Ἡρακλείδαιος (Heraclides fia).

Bizonyos karakteristikus jelenségekben megegyeznek egymással egyrészt a lesbosi-thessaliai, másrészt a thessaliai-bœotiai. Lesbosi-thessaliai egyezések a következők: 1. A νν, μμ, λλ, ρρ (= eredeti liquida + ζ vagy σ) előfordulása, míg a bœotiai a kettős mássalhangzó egyszerűsítését és pótló nyújtást mutat, pl. lesb. κρίνω, thess. κρένω = κρίνω (ebből: *κρινιω); lesb. ἐμί = εἰμί (ebből: *ἐζμι); lesb. χέλλιοι = ion-att. χίλιοι (χειλίοι, *χszλίοι-ból); lesb. φθέρρω = φθειρω (*φθεριω-ból). 2. Az összetételekben ὄν- = ἀνα- (mint a cyprusiban), pl. lesb. ὀνέθηκε, thess. ὀνέθεικε = ἀνέθηκε. Közelebbi magyarázata bizonytalan. Thessaliai-bœotiai egyezések ezek: 1. Az η (= őszindg. ē) nyílt (ē) kiejtése a Kr. e. 5. század vége óta zárt (ē) kiejtésbe ment át (mint a pamphyliai-ban), a mit az bizonyít, hogy az ión alpha béta átvétele óta az η helyett ε: (= zárt ē) iratott, pl. gen. thess. μεινός, bœot. μεινός = lesb. μῆνος, att. μῆνός (*μῆνος-ból, vö. mensis); thess. és bœot. ἔθεικε = ἔθηκε; thess. és bœot. δεῖ = lesb. és att. δῆ. 2. A med. plur. 3. személy ragjai -νθαι és -νθο (-αθαι és -αθο) a -νται és -ντο (-αται és -ατο) helyett; ezekben θ áll a τ helyett a med. többi ragjainak (-σθω, -μεθα, -σθε, -σθων vagy -σθωσαν, -σθον, -σθων) analogiája szerint, pl. bœot. ἐστρατεύαθη = ión ἐστρατεύαται, bœot. ἐβάλονθο = ἐβάλοντο, thess. ἐγένονθο = ἐγένοντο, bœot. ἐγράψανθο = ἐγράψαντο. A med. plur. 3. személyről azután a θ analogice átszármazott az act. plur. 3. személyre is, s így lett -νθι a -ντι ragból, pl. bœot. καλέονθι = καλοῦσι, bœot. coni. ἔχωνθι = ἔχουσι.

1. Lesbos és az aol Kisázsia.

A lesbosiak mindenütt visszavonták ott az ékezetet a hármas szótag törvénye szerint, a hol az nem kapta meg helyét ezen törvény értelmében a végelőtti vagy végharmadik szótagon már az ősgörögben, úgy hogy ily módon a lesbosiban minden szó barytonon (végszótagán hangsúlytalan) lett (a barytonesis jele a gravis: `), pl. πῆταμος = ποταμός, θυμος = θυμός, Ἄτρευς = Ἄτρεός, βασιλευς = βασιλεύς, σόφος = σοφός. A többi dialectusokban oxytononnal ellátott egyszótagú hosszú szavak a lesbosiban circumflexust kapnak, a mi a hangsúlynak a hosszú szótag első

morájára való visszavonását jelenti, pl. Ζεῦς = Ζεός, πτωξ̄ = πτώξ̄ (félénk). A gravis-szal ellátott lesbosi præpositiók és particulák, mint ἀνά, διά, ἀτάρ, ἀβτάρ, nem tesznek kivételt a lesbosi barytonesis alul, mert ezeknél a gravis nem a megtompult (hangsúlytalaná vált) acutust jelentette, hanem egyszerűen azt, hogy a végszótag nem hangsúlyos. A gravis használatára nézve általában megjegyzendő, hogy az mint a barytonesis (hangsúlytalan-ság) jele tulajdonképen minden olyan szótagon állhatott, melyen nem volt sem acutus sem circumflexus, szóval, melyen nem volt hangsúly, és a papyrusok tanúsága szerint egy ideig csakugyan így is használtatott, de később az lett szokásossá, hogy a gravist csak a végszótagra helyezték a hangsúlytalan-ság jelölésére (míg a többi hangsúlytalan szótagokat jelöletlenül hagyták), és pedig nemcsak a hangsúlytalan lett oxytononnak, hanem általában véve a hangsúlylyal nem bíró végszótagnak a jelölésére. A Kr. u. IV. századtól kezdve azonban az oxytonont helyettesítő gravis (pl. ἀνδρὶ τοῦτω) már nem hangsúlytalanul, hanem erősen ejtett ki.

Az eredeti -νσ- az ä, ë, ö után -ισ-be ment át (itt a σ valószínűleg ι tartalmú volt, és ez a hang lépett előtérbe, míg a ν elenyészett) és az ι az előző vocalissal diphthongusba olvadt egybe, míg a többi dialectusokban a ν vagy megmaradt (dór) vagy pótló nyújtással kiesett (attikai), pl. παῖσα = cret. és thess. πᾶσσα = att. πᾶσα (ebből: *παντσα, τι-ből lett σσ, majd σ), a plur. 3. személyek: ἔχοισι, γράφωσι (ebből: *ἔχονσι, *γράφωνσι, ezek meg ebből: *ἔχοντι, *γράφωντι a τ-nak ι előtt σ-ba való átmenete útján) = ἔχουσι, γράφωσι, acc. pluralisok: τοῖς, ταῖς (ebből: *τόνς, *τάνς) = τούς, τᾶς, εἶς (ebből: *ἔνς) = att. εἶς (az εἶς-ben az ει igazi diphthongus, mert két hangzó összevonásából keletkezett, míg az att. εἶς-ben az ει pótló nyújtás útján állott elő).

Az indg. intersonantikus -szu- a lesbosiban a σ-nak assimilatiója útján -ff-vá lett (υ-al írva), míg a többi dialectusokban a -szu- az előző rövid vocalis meghosszabbításával kiesett, pl. nom. sing. ναῦος (templom, νᾶφος-nak ejtendő) = dór és thess. νᾶός, ión νηός, att. νεός (metathesis quantitalissal); mindannyinak alapalakja *νασ-φο-ς.

A spiritus asper már a történetelőtti időkben átment spiritus lenisbe (psilosis), vagyis elenyészett (mint az ióniban és elisiben), pl. ὀ = att. ὀ, hom. (æol kisázsiai) ἄμυδις = ἄμσ.

A digamma a szó belsejében, úgy látszik, korán kiveszett, de a grammatikusok tanúsága szerint megmaradt a szó elején s ott a ρ előtt β -val iratott, pl. βράχεια = att. ῥάχη (rongyok), βρίζα = ῥίζα (megjegyzendő, hogy a digamma nem mutatkozik a feliratokban az ión alfabéta meghonosodása után).

Az imperat. plur. 3. személye -ντων-ra végződik, -ντων vagy (-ντωσαν) -τωσαν helyett, pl. φέροντον = φερόντων vagy (φερόντωσαν) φερέτωσαν. A φέροντον analogikus képzés, és valószínűleg úgy viszonylik a φερόντωσαν-hoz, mint az erős aor. plur. 3. személyének ἔγνον és ἔγνωσαν formáinál az ἔγνον (ebből: *ἔγνοντ) az ἔγνωσαν-hoz; szóval a φέροντον az ἔγνον analogiájára képezetett.

2. Észak-Thessalia.

Az ősing. $\bar{o}$ (ω) $\bar{u}$ -ba (ου) ment át, pl. ἔδουκε = ἔδωκε, ζούτων = ζύτων (régii forma a ζῶον-hoz), χούρα = χῶρα, γνούμας = γνώμης, Ἄριστων = Ἄριστων.

Az eredeti $\nu\sigma$ (a σ az ősgör. τ_2 -ből lett) megmaradt (mint az argolisi-æginaiban és cretaiban, vö. az arcadiai-cyprusit, melyben a σ a τ -ből lett az ι előtt) az att. σ -val szemben, pl. πάνσα = att. πᾶσα (ebből: παντῖα, t. i. az ősgör. τ_2 consonans után még az ősgörögben $\sigma\sigma$ -án át σ -vá lett).

A τίς (quis) = att. τίς (az indg. *qui*-ből, tehát a thess. forma a régebbi).

Az ősing. *ai* $\epsilon\iota$ -be ment át a larissai dialectusban, pl. Ἄνδρείμουν = Ἄνδραίμων, ἐψᾶφισται = ἐψήφισται. Ezen a hangtani jelenségen alapulnak a larissai -σειν és -σθειν infinitivusok = att. -σαι és -σθαι, oly módon, hogy az *ai*-ből $\epsilon\iota$ lesz, és ehhez hozzájárul még egy ν más infinitivusok (pl. λύειν) analogiája szerint, pl. ἄναρᾶφειν = ἀναρᾶφαι, ἐσσεσθειν = ἔσσεσθαι.

A pron. demonstrativumok (δ , η , $\tau\acute{o}$) eme bővített alakjai mutatkoznak: δ -ve, $\tau\acute{o}$ -ve, $\tau\acute{\alpha}$ -ve (vö. ὄδε, ἦδε, τόδε), ezzel a kettős flexióval: gen. sing. τοῦ-νεος, gen. plur. τῶν-νεων (vö. ὄδε kettős declinatiós alakjait: τῶνδεων Alcæusnál, τοῖσδεσσι vagy -εσι Home-rusnál). A -ve particula, melylyel ezek a thessaliai alakok bővülnek, a latin super-ne végén levő szócskával látszik azonosnak (ugyanaz a -ve kapcsolatban a deictikus $\acute{\iota}$ -vel járul hozzá a pronomenhez az arcadiaiban, és $\acute{\iota}$ nélkül talán az arcadiai-cyp-rusi dialectus τάνο, ὄνο, τόννο névmási alakjaiban; l. az arcadiai és cyp-rusi dialectust).

Az -οι végű locativus genitivusi functióval bír, pl. χρόνοι = χρόνου.

3. Bœotia.

A bœotiai dialectus a digamma megőrzésében nagy szívóságot mutat, de vocalisaiban nagyobb változáson ment át, mint bármely más dialectus, és az az eljárás, hogy a bœotiaiak hangjaikat az ión alphabétával fejezték ki, lehetővé teszi kiejtésüknek pontos megállapítását.

Az őszindg. $\ddot{u}$ és $\bar{u}$ ($\ddot{u}$, $\bar{u}$) megmaradt u hangnak (az ión alphabéta ou -jával írva; ez az u hang megmaradt a laconiaiban, cyprusiban, pamphyliaiban és valószínűleg a lesbosiban is), míg az ión-attikaiban $\ddot{u}$ -be ment át (bizonytalan, mikor, de bizonyára már a Kr. e. V. században), pl. λιγυρρός = λιγῦρός, Εἰθουμος = Εἰθῦμος. Ezen ou helyett τ , ϑ , δ , σ , ν , λ után gyakran iou iratott (melynek hangértéke bizonytalan, de bizonyára nem volt attikai $\ddot{u}$), pl. Πολιούξενος = Πολῦξενος, Διονιούσιος = Διονῦσιος; egy ízben a szó kezdetén is, ebben: τῷ ιουῖῶ = τοῦ οἰοῦ.

Az őszindg. ai (ai) a Kr. e. V. században ae -be (ag , t. i. diphthongus, nem két vocalis) ment át, pl. Αἰσχροῶνδᾶς = Αἰσχροῶνδᾶς; az ae helyett az ión alphabéta behozatalakor η (nyílt $\bar{e}$) iratott, pl. ἡί = αἰεί; a legújabb feliratokban az η mellett az ei (zárt $\bar{e}$) írást is látjuk, pl. Εἴμων = Αἴμων.

Az őszindg. oi (oi) a Kr. e. V. században oe -be (og , azaz diphthongus, nem két vocalis) ment át (mint az ai ae -be), pl. Ἀριστόθενος = Ἀριστόθεινος; az oe a Kr. e. III. században $\bar{u}$ ($\ddot{u}$) lett, pl. Θῶναρχος = Θοίναρχος; a legújabb feliratokban az u mellett az ei írás is mutatkozik (ez az ei egy i -hez közel álló monophthongus volt), pl. ἀδτεῖς = ἀδοῖς.

Az őszindg. ei (ei) már a Kr. e. 5. században átment i -be (a zárt $\bar{e}$ kiejtésén át), pl. αἰδοντες = αἰδοντες, Ἀριστογειτόνιος = Ἀριστογειτόνιος (megjegyzendő, hogy az ei az attikaiban a Kr. e. V. században ment át zárt $\bar{e}$ -be, és a Kr. e. 3. században i -be).

A $\tau\tau$ = hom. $\sigma\sigma$, att. σ (mindezen hangok az őszindg. ts -ből vagy tj -ből lettek), pl. κοιττάμενος = hom. κοιμισάμενος, att. κοιμισάμενος (ebből: *κομιδσαμενος, κομίζω-tól); ὀπόττος = hom. ὀπόσσοσ, att. ὀπόσος (ebből: *ὀποτιος, vö. tot, totidem). A cretaiában is $\tau\tau$ vagy ζ = hom. $\sigma\sigma$, att. σ .

A $-δδ-$ és $\delta-$ = ion-att. ζ (ezek a hangok az őszindg. dj -ből keletkeztek, úgy, hogy a dj -ből, talán a dz fokon át, zd lett, mely hang azután sokáig megmaradt és ζ -val vagy [a lesbosiban] $\sigma\delta$ -val iratott; némely dialectusokban [m. pl. a bœotiaian kívül

a cretaiban, laconiaiban, thessaliaiban, megarisiben, elisiben] a *zd* egy geminatává assimilálódott, mely *δδ*-nak iratott, és a szó elején *δ*-vá egyszerűsbödött; kiejtése talán interdentalis, vagyis újgörögös *ād*, *d* volt), pl. γραμματιδδω = γραμματιζω (ebből: -διω), Δώιλος — Ζώιλος (ebből: Δι-).

V. Elisi dialectus.

Ez a dialectus dór-æol (arcadiai-cyprusi) jellegű.

Az *ε* igen nyíltan (*ē*) ejtetett ki, s így átment *α*-ba, pl. μάν = μέν, plur. gen. σκευάων = σκευέων -ών, εἴσαβέοι = εἴσεβοί (opt. sing. 3. sz.). Különösen előfordul *ε*-nak *α*-ba való átmenete *ρ* előtt és után (a locrisiban a *ρ* előtt), pl. ὀπόταροι = ὀπότεροι, καταραύσειε = καθιερεύσειε.

Az őszindg. *ē* (*η*), mely az ősgörögben (és attikaiban) valószínűleg nyíltan (*ē̄*) ejtetett ki, átment *ā* hangba, a mint ezt az *η* mellett az *α* val való írás is bizonyítja, pl. μά = μή, βασιλᾶες = βασιληες, φράτρα = ρήτρα (egyezkedés).

A szóvégi *-ρ* = att. *-ς* (rhotacismus, mint a laconiaiban), pl. τῖρ = τίς, τοῖρ = τοῖς. Az átmenet úgy történt, hogy eleinte a szóvégi *-ς* hangja a következő szó kezdő zöngés mássalhangzója (*β*, *γ*, *δ*, *λ*, *μ*, *ν*, *ρ*) előtt átment zöngés *z* hangba (mint az újgörögben pl. εἰσδῶ kiejtésében), és ebből azután átment *ρ*-ba, pl. τοῖρ δέ ebből: τοῖς δέ; később egyéb mássalhangzók előtt is átment *ρ*-ba, pl. τῖρ τᾶ ebből: τῖς τᾶ, végül pedig a szókezdő magánhangzók előtt is, szóval, minden szóvégi *-ς* *-ρ*-vá lett.

A *δ* igen hamar interdentalis (újgörög) spiranssá (*ā*) lett, s azért már a legrégebb feliratokon (Kr. e. VI. és V. sz.) rendszeren *ζ*-val iratik (néha *δ*-val), pl. ζέ = δέ, ζικαια = δίκαια, Φειζώς = εἰδώς. Hogy a későbbi feliratokon nem *ζ* hanem *δ* iratik, annak az az oka, hogy időközben a *δ* egyéb dialectusokban is spiranssá lett, s így általában véve a spirans hang jelölőjévé vált, tehát az elisi a *δ* használásával követte a többi dialectusok írási módját. Szóval: *ζ* = att. *δ*.

Megfordítva *δ* = att. *ζ* (így a bœotiai és a dór dialectusokban is, pl. bœot. Δώιλος = Ζώιλος), pl. δικάδοι = δικάζοι.

A *σ*-ás aoristusnál az intervocalikus *σ* elenyészik (más dialectusokban is, néha a spir. asperrel helyettesítve, pl. laconiai Αἰληῖσας), pl. ἐποίησ = ἐποίησα.

A spir. asper már a történetelőtti időkben átment spir. lenisbe (psilosis), vagyis elenyészett (mint az ióniban és lesbosiban), pl. $\delta = \text{att. } \delta$.

Az ősgör. $\lambda\iota$ az ι epenthesise útján $\iota\lambda$ -be ment át, és az ι az előző α , o , ϵ vocalissal diphtongusba olvadt (mint a cyprusiban), míg a többi dialectusokban az ι a λ -hoz assimilálódik, pl. $\alpha\lambda\lambda\acute{o}\tau\rho\iota\alpha = \acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{o}\tau\rho\iota\alpha$ (vö. alius).

A mássalhangzós tövek $-\epsilon\varsigma$ ($-\epsilon\rho$) végű plur. nominativusa plur. accusativusként is használtatik (mint az achajaiban), pl. $\delta\mu\acute{o}\sigma\alpha\upsilon\tau\epsilon\varsigma$, $\pi\lambda\epsilon\iota\omicron\nu\epsilon\rho$ ($-\epsilon\varsigma$), $\chi\acute{\alpha}\rho\iota\tau\epsilon\rho$ ($-\epsilon\varsigma$).

A mássalhangzós tövek plur. dativusa $-\omicron\iota\varsigma$ ($-\omicron\iota\rho$)-ra végződik az o -tövek analogiájára $-\omicron\iota$ helyett (ilyen dativusok vannak az északnyugati görögben, bœotiaiban, arcadiaiban), pl. $\chi\rho\eta\mu\acute{\alpha}\tau\omicron\iota\varsigma = \chi\rho\eta\mu\acute{\alpha}\sigma\iota$, $\acute{\alpha}\gamma\acute{\omega}\nu\omicron\iota\rho = \acute{\alpha}\gamma\acute{\omega}\sigma\iota$. Hasonló analogikus alakok találhatók a dual. gen. és dativusnál is, oly módon, hogy az $-\omicron\iota\varsigma$ ($-\omicron\iota\rho$) végződés a dualis végződéséhez járul hozzá, pl. $\delta\pi\alpha\delta\upsilon\gamma\iota\omicron\iota\varsigma = \delta\pi\omicron\zeta\upsilon\gamma\iota\omicron\nu$, $\acute{\alpha}\upsilon\tau\omicron\iota\omicron\iota\rho = \acute{\alpha}\upsilon\tau\omicron\iota\nu$.

Az act. plur. 3. személyben $-\nu\tau\iota$ áll (mint a dórban és északnyugati görögben) az att. $-\omicron\iota$ -vel szemben (itt a τ az ι előtt σ -vá lesz és a ν pótló nyújtással kiesik), pl. $\varphi\acute{\epsilon}\rho\omicron\nu\tau\iota = \varphi\acute{\epsilon}\rho\omicron\upsilon\sigma\iota$.

VI. Arcadiai és cyprusi dialectus.

Cyprust a Peloponnesus, főképen Arcadia gymmatosította. Mind a két dialectus æol jellegű. A cyprusi feliratok nem görög alphabétával, hanem ékírás-féle szótag-írással vannak írva, s ez igen megnehezíti kibetűzésüket. Íme egy kis mutatvány: $\tau\alpha\ \text{se pa pi a} = \tau\acute{\alpha}\varsigma$ Παφία(ς), $\text{sa ta sa ko ra u} = \Sigma\tau\alpha\sigma\alpha\gamma\acute{o}\rho\alpha\nu (= -\omicron\upsilon)$; mindig egy-egy szótag iratik, és nem csak betű.

Az ϵ a ν előtt ι -vá lesz (mint a cretaiban), pl. $\iota\nu = \acute{\epsilon}\nu$ (de előfordul $\acute{\epsilon}\nu$ is az arcadiai-cyprusiban), arc. acc. plur. $\acute{\alpha}\pi\epsilon\chi\omicron\mu\iota\nu\omicron\varsigma = \acute{\alpha}\pi\epsilon\chi\omicron\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\upsilon\varsigma$, $\acute{\alpha}\pi\upsilon\delta\epsilon\delta\omicron\mu\iota\nu(\omicron\varsigma) = \acute{\alpha}\pi\omicron\delta\epsilon\delta\omicron\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\upsilon\varsigma$.

Az $\epsilon = \text{att. } \alpha$, pl. $\Sigma\omega\kappa\rho\acute{\epsilon}\tau\eta\varsigma = \Sigma\omega\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma$, $\zeta\acute{\epsilon}\rho\epsilon\theta\rho\nu = \beta\acute{\alpha}\rho\alpha\theta\rho\nu$, $\delta\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omicron\nu\tau\epsilon\varsigma = \beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\nu\tau\epsilon\varsigma$.

Szónévi o (a történeti időben is sokáig u hanggal bíró) u -vá lesz (mint a pamphyliában), pl. $\acute{\alpha}\pi\acute{o} = \acute{\alpha}\pi\acute{o}$, $\gamma\acute{\epsilon}\nu\omicron\iota\upsilon = \gamma\acute{\epsilon}\nu\omicron\iota\omicron$, $\text{Καλλί}\acute{\alpha}\upsilon = \text{hom. } -\acute{\alpha}\omicron$ (att. $-\omicron\upsilon$).

A ζ és $\delta = \beta$, pl. $\zeta\acute{\epsilon}\rho\epsilon\theta\rho\nu = \beta\acute{\alpha}\rho\alpha\theta\rho\nu$, $\delta\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omicron\nu\tau\epsilon\varsigma = \beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\nu\tau\epsilon\varsigma$. A ζ és δ kiejtése talán interdentalis (újgörög) δ volt.

A -κς (ξ) σ-va lesz ebben a praepositióban: ἐς = ἐξ és összetételében: ἐπές = ἐπέξ.

A hímnemű α tövűek sing. genitivusa -ᾶ-ra végződik (t. i. az -ᾶo o-ja u-va lesz, mint fentebb láttuk; ugyanez a jelen-ség mutatkozik a pamphyliaiban is), pl. arc. Καλλίᾶο = hom. -ᾶo, att. -ου; Μίδᾶο = hom. -ᾶo, att. -ου.

A vocalis előtti őszindg. qu- és (qu-ból lett) ősgör. tu- σ-va lesz, míg a nem aol dialectusokban τ-va (és az aol dialectusokban π-vé) alakul, pl. σις = τις. E mellett azonban az ősgör. tu- nek τ-va fejlődése is mutatkozik, tehát a σις mellett a τις is szerepel (ezt a kettős jelenséget eddigelé nem sikerült megmagyarázni).

A locativus kiszorította a dativust, pl. ἔργοι = ἔργω.

A plur. 3. személyben a νσ (itt a σ τ-ből lett az ι előtt) megmaradt az att. σ-val szemben (vö. az argolisi-æginait, cretait és észak-thessaliait, melyekben a σ az ősgör. ti-ből lett), pl. arc. conj. κελεύονσι = att. κελεύωσι, cypr. ἔξονσι = att. ἔξουσι (t. i. ezekben az eredeti νσι rag τ-ja az ι előtt σ-ba ment át, és az attikaiban még a ν a σ előtt pótló nyújtással kiesett).

Az -έω, -όω, -άω vërba contracta a -μι igék conjugatiójával bírnak (mint az aol dialectusokban); az -έω és -όω igéknél ez kétségtelenül görög újítás, tehát analogikus képzés, de talán az -άω igéknél is az, pl. arc. ἀδικέντα (τιθέντα szerint) = ἀδικέοντα -οῦντα, ἀδικήμενος = ἀδικέμενος -ούμενος; cypr. ζᾶμιώσθω = ζη-μιέσθω -οῦσθω.

A pron. demonstrativumnak (ὁ, ἡ, τό) eme bővített alakjai vannak: arc. τᾶ-νυ, hæc; cypr. ἔ-νυ, hic, τόν-νυ, hunc. Ezek vagy úgy magyarázandók, hogy a névmáshoz a νό particula járult hozzá, vagy úgy, hogy pl. τᾶ-νυ = τᾶ-ν-υ = *τᾶ-νε + ὁ particula (a νε particula mint a névmás bővítője kétségtelenül szerepel az észak-thessaliaiban és az arcadiainak τωνί, τᾶννί alakjaiban [l. az illető dialectusokat]; az ὁ = őszindg. u particula, mely még mutatkozik a οἶτος-ban és πᾶν-υ-ben).

Az ἰν (= ἐν) accusativussal is áll a loc. (dat.)-on kívül.

Az ἀπό (= ἀπό, az u hangú ο-ból lett, l. fentebb) és ἐς (= ἐξ) loc. (dat.)-al is állanak a genitivuson kívül, de ἐς összetétele: ἐπ-ές (= ἐπ-έξ, a két utóbbiban a -ς a -ξ-ből [κς] lett, l. fentebb) csak genitivussal áll kapcsolatban.

A κᾶς = καί.

1. Arcadia.

Az α tövűek a sing. genitivust a femininumoknál is $-\alpha\upsilon$ -ra képezik a masculinumok analogiája szerint (l. fentebb), pl. οἰκίᾱς = οἰκίας, ζῆμιάῳ = ζημίας.

A med. sing. 3. személy ragja $-\tauοι$ a $-\tauαι$ helyett (a med. sing. 3. személy $-\tauο$ ragjának analogiájára), pl. γένητοι = γένηται, τέτακτοι = τέτακται.

A pron. demonstrativumnak (ὁ, ἡ, τό) ezek a bővített alakjai vannak; τῶ-νί, hujus; τᾶν-νί, hanc. Itt t. i. a névmás egy vs particulával bővült (mint az észak-thessaliaiban és talán az arcadiai-cyprusi τάνο, ὄνο, τόννο alakjaiban, l. fentebb), melyhez azután még a deictikus $-\acute{\iota}$ járult hozzá.

2. Cyprus.

Az ősgör. λ₂ az λ epenthese útján ιλ-be ment át, és az ι az előző α, ο, ε vocalissal diphthongussá olvadt (mint az elisiben), míg a többi dialectusok az λ assimilatiójával λλ-t mutatnak, pl. αἴλων = ἄλλων (alius), Ἄπειλων = Ἀπέλλων (-λ₂ων-ból).

Az intervocalikus spiritus asper (° = h) = att. σ (mint a laconiaiban és argolisi-æginaiban), pl. φρονέωί (præs. conj.) ebből: *φρονεωνσι (t. i. -ντι, -νσι, azután a σ előtti ν a hosszú vocalis után állva nyomtalanul elenyézik, csak a rövid vocalis után esik ki pótló nyújtással).

A vocalis + nasalis + consonans csoportban a nasalis redukáltatott (azaz nem tökéletes, nem megfelelő szájzárással, hiányosan, gyengén ejtetett ki) és ez a reductio a nasalis írásának mellőzésével jeleztetett (mint a pamphyliaiban), pl. ἀπι = ἄ(μ)πί, ἰτῦκαῖ = ἰ(ν) (= ἐν) τύχα. A nasalis kiejtésének elhanyagolása ilyen helyzetben általában véve gyakori volt a görögben, de a cyprusiban (és pamphyliaiban) rendszeren előfordult a szavak belsőjében (a mit a nasalisnak az írásban való következetes mellőzése bizonyít).

A sonantikus ι és υ a következő vocalis előtt consonantikus $\acute{\iota}$ -t és υ -t fejlesztett ki átmeneti hang gyanánt (mint a pamphyliaiban), pl. ἱᾶτῆραν = ἰατῆρα, κατεσκεύασε = κατεσκεύασε.

Az ο tövek sing. genitivusa $-\omega\upsilon$ -ra végződik $-\ου$ helyett, pl. ἀργύρων = ἀργύρου, Φιλοκόπων = Φιλοκόπου. Ez az alak nehezen magyarázható; talán az arcadiai τῶ-νί-vel (hujus) vetendő egybe.

A consonantikus tövek sing. accusativusa $-\alpha\upsilon$ -ra végződik $-\alpha$ helyett (ez valószínűleg nem régies forma, mint a hogy az

óind. -am [bhárant-am, ferentem] alapján hihetnők, hanem a görög földön kifejtett újabb analogikus képződés az α tövek [χώραν] szerint, a mint ez a későbbi időkben mind gyakrabban mutatkozik), pl. ἡᾱτῆραν = ἰατῆρα.

A ζᾱς = att. γῆς.

Az ἰο(ν)σι = *ἔ(σ)οντι.

Az összetételekben ὄν- = ἄνα- (mint a lesbosi-thessaliaiban), pl. ὄνέθηκε = ἀνέθηκε. Magyarázata bizonytalan.

VII. Pamphyliai dialectus.

A pamphyliai dialectus dór-æol (cyprusi) jellegű.

Szónégi o (a történeti időkben is sokáig ω hangú és ou -val is írt) u -ná lesz (mint arcadiai-cyprusiban), pl. Διφιδωρος = Διιδωρος, Δαμάτριος = Δημήτριος.

Az η (= ősing. $\bar{e}$) nyílt ($\bar{e}$) kiejtése zártba ($\bar{e}$) ment át, a minek jeléül az η helyett ϵ (= zárt $\bar{e}$) íratott (mint a thessaliai-bœotiaiban), pl. Μεγάλεις = Μεγάλης (genitivusa Μεγάλειτος = Μεγάλητος, a szó végén u áll az o helyett, l. fentebb).

Szívósan ragaszkodik a digammához, pl. Διφιδωρος = Διιδωρος, φίκατι = φίκατι = εἴκοσι.

A vocalis + nasalis + consonans csoportban a nasalis redukáltatott (hiányosan ejtetett ki), s azért az írásban nem jeleztetett (mint a cyprusiban), pl. πῆ(ν)δε = πέντε, πε(ν)δεκαίδεκα = πεντεκαίδεκα. Ez a nasalis-reductio ilyen helyzetben általában véve gyakori volt a görögben, de a pamphyliaiban (és cyprusiban) szabályszerű volt a szavak belsejében (a mit a nasalisnak írásban való következetes mellőzése bizonyít).

A szó belsejében a -ντ- -νδ- vá lesz (mint az újjörögben mindig, ha ν és τ összekेरülnek), pl. πῆ(ν)δε = πέντε, πε(ν)δεκαίδεκα = πεντεκαίδεκα.

A sonantikus i (és talán u) a következő vocalis előtt átmeneti consonantikus i -t (u -t) fejlesztett ki (mint a cyprusiban), pl. Δαμάτριος = Δημήτριος.

A hímnemű α tövűek sing. genitivusa -ᾱ- u -ra végződik (itt az -ᾱo gen. o -ja u -á lesz, l. fentebb; ugyanezt látjuk az arcadiai-cyprusiban is), pl. Πελώρᾱν = hom. -ᾱo, att. ου; Ὁροφατίρα $\mathcal{F}$ (nom. Ὁροφατίρας, a $\mathcal{F}$ = u hangú u) = hom. -ᾱo, att. -ou.

b) *Ógörög irodalmi dialectusok (a legrégebb időktől Kr. u. 324-ig).*

I. Classikus korszakbeli irodalmi dialectusok (a legrégebb időktől Kr. e. 323-ig).

1. **Költészet.**

a) *Epos.*

Homerus dialectusa ión mez æol nyelvtesten, *Hesiodus* Homerus nyelvét használta kevés dór elemmel vegyítve, a *tan-költő philosophusok* (Xenophanes, Parmenides, Empedocles) ión dialectusban írtak (hexameterekben).

Homerus.

Nyelve, úgy a mint ránk maradt, ión jellegű. Az ión dialectust jellemző $\bar{\epsilon}$ vocalis, melynek a többi görögöknél az eredeti $\bar{a}$ felel meg, Homerus minden sorából felénk hangzik, tehát már ez az egy tény is azt bizonyítja, hogy költeményei, úgy a mint azokat ma bírjuk, Ioniából valók. De ez az ionismus csak máz, mely rá van kenve egy nem ión nyelvre, melynek más a vocalismusa, más a szókincese és mások a formái, s a mely legközelebbi rokonságban áll azzal a dialectussal, melyet a Homerus utáni időkben Lesboson és Thessaliában beszéltek, t. i. az ottani æol dialectussal (a homerusi nyelv mivoltának ez a magyarázata Fick óta járja). Ugyanis a hexametrikus költészet első kialakulását az æoloknak köszöni (kik előbb Thessaliában laktak, s azután az Aegeus tenger északkeleti oldalán, a kisázsiai Aeolisban is letelepedtek), és ez az eredet adta meg a hexameterek eredeti nyelvsajátosságát. Mikor azután az iónok Ioniában ezt a hexametrikus költészetet a szomszédos æoloktól el-sajátították, az átvett æol versekben a szavakat saját nyelvük geniusa szerint átalakították, főként úgy, hogy a hosszú $\bar{a}$ -t saját nyelvük hosszú $\bar{\epsilon}$ -jével helyettesítették. Később nemcsak hangtani változásokat eszközöltek, hanem saját nyelvük formáit és szavait is használatba vették (m. pl. az ion ἤμεις-t az æol ἄμεις mellett), úgy hogy végre is az æol nyelvsajátságok aránylag csak csekély számban maradtak meg az eposz nyelvében. Tehát az iónok az átvett æol hexametrikus költemények nyelvének ión nyelvű átdolgozásával egy vegyülékes nyelvet teremtettek az eposz számára, és ebben a vegyülékes nyelvben költöttek azután maguk is tovább, s innen van az, hogy a homerosi költemények-

nek vannak olyan részei is, melyek nem *æol*, hanem *ión* eredetűek. Szóval, Homeros költeményeinek a nyelve a mindennapi közlekedés nyelve sehol és soha se lehetett, vagyis nem népies, hanem irodalmi dialectus volt, mely különböző idők és dialectusok formáinak vegyülését mutatja. Így pl. az *o* tövű névszók *-οο*, *-οο* és *-ου* genitivusai három különböző nyelvfejlődési stadiumot képviselnek. A következőkben kissé közelebről ismertetjük Homerus nyelvének fő sajátosságait.

Ión nyelvsajátságok:

Apocopét (a rövid véghangzónak a következő cons. előtt való elesése) szenvednek az *ἀνά*, *κατά*, *παρά* (néha *ἀπό*, *ὑπό*) præpositiók és az *ἄρα* particula, miközben az *ἀνά* és *κατά* még assimilatiót is mutat, pl. *κάββαλε* = *κατέβαλε*, *κἄγ γόνυ* = *κατά γόνυ*, *ἀγκλίνας* = *ἀνακλίνας*, *ἀμμίξας* = *ἀναμίξας*, *ἄμ φόνον* = *ἀνά φόνον*.

Epenthesis (az *i* hangnak egy cons. elé hangzása) mutatkozik nemcsak olyan alakokban, mint pl. *φαίνω* (ebből: *φανίω*), hanem ilyenekben is: *εἰνί* = *ion ἐνί* = att. *ἐν*, *ὑπεῖρ* = *ὑπέρ* (vö. ősing. *uper*, *uperi*). De *ὑπεῖρ*-nek valószínűbb az a magyarázata, hogy a *ὑπεῖρ* írás csak graphikus jelölése a metrikai hosszúsággal bíró *ὑπέρ*-nek.

Syncope (rövid voc. kihagyása consonansok előtt) mutatkozik pl. ezekben: *τίπτε* = *τί ποτε*, *ἔπεφεν* (redupl. 2. aor. a *φεν* tövből) = *ἐφόνευσεν*.

Az *η* gyakran = *ᾱ*, pl. *σοφίη*, *ἀγορή*.

Az *αι* néha = *α*, pl. *παραί*, *αἰσί*.

Az *ει* = *ε*, pl. *ξείνος*, *εἵνατος* az *ἔνατος* mellett, *εἵνεκα* a *ἔνεκα* mellett.

Az *ου* = *ο*, pl. *μοῦνος*, *κούρη*.

Az *εο* és *εου* *εο*-ba vonatik össze *ου* helyett, pl. *ποιέομεν* -*εῶμεν*, *θέρευς* (*θέρος*), *φιλεῶντες*, *νεικεῶσιν*.

A prothesis (vocalisnak a *λ*, *ρ*, *μ* és *ς* elé helyezése) előfordul nemcsak olyanokban mint *ἐρυθρός* (vö. *ruber*), *ἀλείφω* (vö. adv. *λίπα*), *ἀμέλω* (vö. *melken*), hanem ebben is: *ἐεῖκοσι* (vö. *viginti*).

A mássalhangzók, különösen *λ*, *μ*, *ν*, *ρ*, a szavak belsejében néha kettőzötten mutatkoznak, pl. *ἔλλαβε* (ebből: *λελαβε*), *ἔμμαθε* (ebből: *μεμαθε*), *ἔννεπε* (ebből: *έννεπε*), *ὠπλίσατο*, *ἔππων*, *ἔττι*, *μέσσο* (ebből: *μεθρο*).

A *τ* beékelését mutatja *πτόλις* (*πτολίεθρον*, *πτολίπορθος*) = *πόλις*.

A μ előtt sem a k hang nem válik γ -vá, sem a t hang nem válik σ -vá, hanem változatlanul maradnak, pl. ἔκμενος (t. i. οὖρος, vö. πεπλεγμένος), ἀκαχμένος (e h. ἀκαχμένος), ὄδμη = ὄσμη, ἴδμεν = ἴσμεν, κεκοροθμένος = κεκοροσμένος.

Metathesis (hangok áthelyezése) különösen a ρ körül gyakori, pl. κάρτιστος = κράτιστος, ἔπραθον (πέρθω), ἔδραθον (δαρθάνω), ἔδρακον (δέρκομαι).

A -φι suffixum szerepel mint az instrumentalis (ἐδάμασσε βίηφι), locativus (ἐπ' ἐσχαρόφι) és genitivus (ἀπ' ἐσχαρόφιν) helyettesítője.

Az α tönví névszóknál a sing. gen. -ᾶο (-ηο)-jából metathesis quantitatis útján (egyszótagot képző) -εω lesz, pl. Πηληϊάδεω, Ἀτρείδεω. Előző hangzó mellett az -εω -ω-ba vonatik össze, pl. Ἑρμείᾶο, Ἑρμείω.

Az α tönví névszóknál a plur. genitivusban -ᾶων (-ήων)-ból -έων lesz, pl. πολέων, θυρέων.

Az α tönví névszóknál a plur. dativusban az ι epenthesisével -ησι és ennek rövidítésével -ης alak áll elő, pl. τιμῆσι és τιμῆς = τιμαῖς, πέτρης πρὸς μεγάλησι. Az -αις végződés csak egynehányszor (θεαῖς, ἀκταῖς, πάσαις) fordul elő.

Az $\omicron$ tönví névszóknál a dual. gen. és dat. -οιν (-οιν helyett), pl. λόγουν = λόγοιν.

A mássalhangzós tönví névszóknál a dual. gen. és dat. szintén -οιν (-οιν helyett), pl. ποδοῖν = ποδοῖν.

Az ι tönví névszók egy ι -ra végződő gyenge (πολι) és egy ϵ -re végződő erős (πολει) tő alapján így declináltatnak: sing. nom. πόλις, gen. πόλιος, πόληος (att. πόλειος), dat. πόλι, πόληϊ, πόλει (πόλει), acc. πόλιν, plur. nom. πόλιες (att. πόλεις), gen. πολίων (att. πόλειων), dat. πολίεσσι (ez aol forma = att. πόλεσι), acc. πόλις, πόλιας, πόληας (att. πόλεις).

Az $\epsilon\upsilon$ tönví névszók declinációja a következő: sing. nom. βασιλεύς, gen. βασιλῆος (att. βασιλέως) de így is: Πηλέος, dat. βασιλῆι (att. βασιλεῖ) de így is: Πηλέϊ, acc. βασιλῆα (att. βασιλέᾱ) de így is: Πηλέᾱ és Ὀδυσῆ, Τυδῆ, plur. nom. βασιλῆες (att. βασιλεις), gen. βασιλῆων (att. βασιλέων), dat. βασιλεῶσι, acc. βασιλῆας (att. βασιλέας).

Az -ηρ végű főnevek, melyek az attikaiban a sing. gen. és dativusban a többeli ϵ -t syncopálják (πατήρ, μήτηρ, θυγάτηρ, γαστήρ, ἀνήρ), meg is tarthatják az ϵ -t, pl. ἀνέρος és ἀνδρός, πατέρος, πατέρι és πατρός, πατρί.

A πολός, πολλή, πολό-nek analogikus mellékformái is vannak: πολλός, πολλή, πολλόν.

A névelő rendszeren hiányzik, t. i. a ó, ή, τό még nem névelő, hanem pron. demonstr., melynél a οί, αί mellett a τοί, ταί alakok is járnak. Azonban ennek a formának demonstr. ereje sokszor annyira gyöngé, hogy immár világosan mutatkozik articulusba való átmenete.

A pron. relativumnak ὅς, ἥ, ὅ (= att.) alakjai mellett (a ὅς és ὅ demonstr. értelmű is) előfordulnak a ὅ, ἥ, τό formák is (különösen ezeknek τ-al kezdődő alakjai, m. pl. τοῦ, τῆς, τοῦ stb.).

Az igék act. sing. 1. személyénél a -μι az -ω conjugatio conjunctivusában is mutatkozik, pl. ἐθέλωμι, ἀγάγωμι.

Az igék act. sing. 2. személyénél mutatkozik a -θα (pl. οἶσθα), majd a -σθα végződés (ez utóbbi medialis analogia útján), pl. τίθησθα, ἐθέλησθα (conj.), κλαίεισθα (opt.).

Az igék act. plur. 2. személye a perfectumban a -τε rag mellett néha -θε ragot mutat (a medium analogiája folytán), pl. ἄνωχθε (ἄνωγα perfectumhoz), πέποσθε (πάσχω- πέπονθα-hoz).

A plur. 2. személy medialis -μεθα ragja gyakran -μεσθα alakot mutat (egyéb medialis alakok analogiája szerint), pl. ἐσόμεσθα.

A med. plur. 3. személyű -νται, -ντο ragok helyett gyakran mutatkoznak az -αται, -ατο formák (νται- ντο-ból), különösen mássalhangzós töveknél (mikor is a p és k hangok hehezetessé válnak), pl. τετράφαται (τρέπω-hoz), ἐέρχατο (ἔργω-hoz); de néha magánhangzós töveknél is, pl. κελίαται (κλίνω-hoz), κείατο = ἐκείντο (κεῖμαι-hoz). Három fő δ-t ékel közbe, ú. m.: ἐρράδαται (ραίνω-hoz), ἀκηχέδατο (ἄχνημαι-hoz), ἐληλάδατο (ἐλαύνω-hoz).

Az augmentum hiányozhatik is, pl. λῦσε = ἔλυσε, βῆ = ἔβη.

A σ-ás aoristus a folyékony (λ, μ, ν, ρ) töveknél is mutatkozik, pl. ἦρσα, ἄρσε, ἄρσας (ἀραρίσκω-hoz), ἐκέλαμεν, κέλσαι (κέλλω-hoz); vö. az attikaiban: ἔσφηλα (σφάλω-hoz), ἐνευμα (νέμω-hoz), ἔμεινα (μένω-hoz), ἦρα (ἄρω-hoz).

Az 1. és 2. pass. aor. plur. 3. személye -ησαν helyett gyakran -εν-re végződik (η + ντ, mely előtt az η megrövidül és a τ azután kiesik), pl. φάβηθεν = ἐφοβήθησαν, τράφεν = ἐτρέφησαν (τρέφω-hoz).

A κ nélküli perfectumok a magánhangzós töveknél is gyakoriak, pl. τεθνήκως, κευμηώς (κάμνω-hoz), τετληώς (τλάω-hoz).

A themavocalis (kötőszó) a conjunctivusban gyakran rövidnek mutatkozik, pl. ἴωμεν = ἴωμεν, εὔξαι = εὔξηαι (εὔχομαι-hoz).

Az inf. suffixuma -μεναι, pl. ἔμμεναι = εἶναι, ζευγνόμεναι = ζευγνόμεναι, παύμεναι.

A verba contracta Homerusnál előforduló sajátzerű alakjai eddigelé még nem találtak teljesen kielégítő magyarázatra, de annyi bizonyos, hogy a régi «epische Zerdehnung»-féle magyarázat nem állhat meg, és hogy a legújabb magyarázatok között még legtöbb valószínűséggel az bír, mely ezeket a formákat a későbbi összevont formák előfokainak vagyis nyílt formáknak tekinti, melyeken azonban majd a progressiv, majd a regressiv assimilatio, majd a quantitas-változás eszközölt módosításokat, pl. ὀράασθαι (progr. assim.), ὀρώω (regr. assim.), ὀρώοιμι (quant. vált. és assim.).

Az -άω igék nem ritkán -έω igékbe mennek át, pl. ἦντεον = att. ἦντων (ἀντάω-hoz), μνοίνεον = att. ἐμνοίνων (μνοινάω-hoz).

A -μι conjugatio elterjedtebb mint az attikaiban, pl. nemcsak τίθημι, δίδωμι, ἵημι, ἵστημι, hanem ezek is: ἄημι, κίρνημι, πίτνημι.

A praepositíók eredetileg adverbiumok voltak, de később értelmük gyöngülése folytán a főnevek bizonyos eseteivel jöttek kapcsolatba vagy pedig igékkel tétettek össze. Az a tény tehát, hogy Homerusnál a praepositíók az igéktől gyakran elválasztottanak mutatkoznak (tmesis), arról tanuskodik, hogy Homeros idejében a praepositíók még sok esetben megtartották adverbialis szerepüket s ehhez képest még nem olvadtak össze az igével egy szóba, pl. ἐπὶ κνέρας ἦλθε, ἐκ δὲ καὶ αὐτοὶ βῆμεν.

Aeol maradványok :

Az ékezet visszavonása (barytonesis), pl. ὄμμες = ὄμεις, ἄμμες = ἄμεις.

A spiritus asper átmenete spiritus lenisbe, pl. ἄμμες = ἄμεις, ὄμμες = ὄμεις.

Az a hypothesis (Fick), hogy a digamma Homerusnál tisztán aolismus, nincs teljesen bebizonyítva, hihetőbb azonban, hogy a digamma az aol népköltéssel együtt származott ugyan át az iónokhoz, de ez a hang akkoriban még az iónoknál is élő hang volt. Homerusnál való létezését bizonyítják pl. φοῖνος (vinum), φέργον (Werk), ὄφεις (ovis) stb.

De tisztán aol tulajdonság, hogy a digamma átmegey o

vocalisba, pl. εὔαθεν (ebből: ἐσφαθε ἀνδάνω-tól), καύσω (καίω-hoz, mely ebből lett: καύω), αὔευσαν (ebből: ἀ[ν]έφρυσαν αὔερώ-tól), ἔχευα e mellett: ἔχεα (ebből: ἐχεφα χέω-tól).

Az o-ból lesz υ, pl. ἀμόμων (vö. μῶμος), ἄλλουδης (vö. ἄλλος), ἄμουδης (vö. ὄμος), πίσυρες (vö. dór. τέτορες).

Az eredeti σμ-ból lesz assimilatio útján μμ (holott a σμ különben megmarad, m. pl. ἐσμέν, vagyunk), pl. ἔμμεν (ebből: ἐσμεν) = εἶναι.

A ζ = δι, pl. ζάθεος (διαθεος-ból), ζάκοτος (διακοτος-ból).

A π = τ, pl. πίσυρες = τέσσαρες.

Az α tövű névszókánál a hímneműek sing. nominativusa -της helyett néha -τᾶ-ra végződik pl. νεφεληγερέτα, ἱππότα.

Az α tövű névszókánál a masc. sing. genitivusa -ᾶο (-ασιο-ból), pl. Ἀτρείδᾶο, Ἑρμείᾶο (nom. Ἑρμείας).

Az α tövű névszókánál a plur. gen. -άων, pl. θεάων, ναυτάων.

Az ο tövű névszókánál a sing. gen. -οιο-ρα (-οσιο-ból) végződik, pl. ἵπποιο = ἵππου, βιοιο = βιοῦ.

A σ tövű ἔπεσσι-féle alakok analogiájára -εσσι plur. dativusi végződés szerepel egyéb mássalhangzós töveknél is, pl. κηρύκεσσι, ἀκουόντεσσι, és ezen ι tövűnél: πολιεσσι = att. πόλεις. Az -εσσι végződésnek a σ tövekhez való visszatérése folytán állottak elő olyan alakok mint ἐπέεσσι, ὀμηγερέεσσι.

A pron. pers. ᾶολ formái a következők: sing. nom. τόνη (= σύ), plur. nom. ἄμμες (ἡμεῖς mellett), ὕμμες (ὕμεῖς mellett), dat. ἄμμι(ν) (ἡμῖν, ἡμῖν mellett), ὕμμι(ν) (ὕμῖν, ὕμῖν mellett), acc. ἄμμε (ἡμέας, ἡμας mellett = att. ἡμάς), ὕμμε (ὕμέας mellett = att. ὕμας).

Az act. part. perfecti néha az act. part. praesentis analogiáját követi, pl. κεκλήγοντες = κεκληγότες (κλάζω-hoz), vagy néha az -ώς végű nom. sing. analogiájára megtartja az -ω-t egyéb esetalakjaiban is, pl. κεκληγῶτες = κεκληγότες, τετριγῶτες = τετριγότες (τριζω-tól).

Az act. inf. ragja -μεν is szokott lenni, pl. ἔμμεν (ἐσμεν-ből) = εἶναι, ἕμεν = ἔναι, ἀγέμεν = ἄγειν, εἰπέμεν = εἰπεῖν.

Az -έω verba contracta alakjai néha themavocalis (kötőhangzó) nélküliek, pl. ἀπειλήτην (ἀπειλέω act. imperf. dualis 3. személye, vö. ἐποιεῖτην), καλήμεναι (καλέω act. praes. infinitivusa, vö. καλεῖν).

Az αἶ = εἶ.

A κέ, κέν = ἄν.

β) *Iyra*.

Elegia.

Dialectusa az ión (*Callinus, Tyrtaeus ὑποθήκαι, Mimnermus*), melybe majd kevés dór (*Tyrtaeus ἐμβατήρια*), majd több attikai (*Solon*) elem is szokott vegyülni; később azonban mindinkább szaporodott az elegia nyelvében az epikus elem (*Xenophanes, Theognis*).

Iambus.

Nyelve szintén az ion dialectus, de ez se ment egészen az epikus elemektől (*Archilochus, Amorgusi Simonides, Hipponax*).

Melikusok.

Nyelvük az aol dialectus (*Alcaeus, Sappho*), de *Anacreon* nyelve inkább ión, vegyítve aol elemekkel.

Alcaeus és Sappho.

Aeol dialectusuknak főbb sajátosságai a következők:

Az ékezet lehetőség szerint hátrál (barytonesis), pl. ἐνάντιος = ἐναντίος, ἀνδρῶν = ἀνδρῶν, λάθεσθαι = λαθέσθαι, ἔλθε = ἐλθέ.

A spiritus asper átmegy spiritus lenisbe (psilosis), pl. ὄτι = ὅτι, ὕστερον = ὕστερον, υἴος = υἰός, ὕμεις = ὄμεις.

A hosszú α gyakran áll az ión-att. η helyett, pl. ᾶ = ῆ (quæ, pron. rel.), στέγα = στέγη, μαινόλα = μαινόλη, φιλότατα = φιλότιστα, ὄρπαξ = ὄρπηξ (sarj), μναμοσύνα = μνημοσύνη, ἀμέτερος = ἡμέτερος, ἄδω = ἡδύ.

A (talán nyílt ē hangú) η áll (a talán zárt ē hangú) ει helyett, pl. κῆνος = κείνος (= ἐκείνος), ἦγες = εἶγες, ἐπιτρέπην = ἐπιτρέπειν, φροντίσθην = φροντίζειν, εἰπίτην = εἰπεῖν.

Az ω áll az ου helyett, pl. ἀμπέλω = ἀμπέλου, ὦρανος = οὐρανός.

Az eredeti -νσ- az ã, õ, ẽ után -ις-be ment át (t. i. a σ-ban rejlő ι hang eldõterbe lépett és a ν elenyészett), és az ι az elõzõ vocalissal diphthongusba olvadt. míg a többi dialectusokban a ν vagy megmaradt (dór), vagy pótló nyújtással kiesett (attikai), pl. κολίχνας = κολίχνας (κολίχνη plur. accusativusa ebbõl: κολιχ-νας), πασσάλως = πασσάλως (plur. acc. πασσαλως-ból), ἔισι (ebbõl: ἔιντι, ἔινσι) = ἱᾶσι, φαῖσι = φαῖσί (ebbõl: φαντι, φανσι), ἀποκρύπτουσι = ἀποκρύπτουσι (ebbõl: ἀποκρυπτοντι -ονσι), μειδιάσαισα = μειδιά-σασα (ebbõl: μειδιασαντια -σανσα), κατθάνοισα = καταθανοῖσα (ebbõl: -θανοντια -ονσα).

Az ι áll (vocalisok elõtt) ε vagy ει helyett, pl. χάλκιος =

ep. χάλκειος (χάλκεος), χρύσιος = ep. χρύσειος (χρόσεος), δένδριον = ion δένδρεον (att. δένδρον), τίφ = τέφ, τφ, τίνι.

Az o áll gyakran az α helyett (liquida előtt vagy után), pl. ὄν = ἀνά, ὄνια = ἀνία, βροχέως = βραχέως, χόλαισι = χαλώσι (χαλάω plur. 3. személye).

Az υ áll o helyett, pl. ἀπό = ἀπό, ὕδος = ὄζος, ὄνομα = ὄνομα.

A liquidák megkettőzve mutatkoznak (νν, μμ, λλ, ρρ = eredeti liqu. + ι vagy σ), holott különben ennek a kettőzésnek egyszerűsítését és pótló nyújtást látunk, pl. ἡμέρρει = ἡμείρει (-μεριω-ból), ἄερρε = ἄειρε (ἀεριω-ból), κτέννας = κτείνας (κτεσαντες-κτεννας-ból), ἀπέστελλαν = ἀπέστειλαν (-ελλαν-ból), φάαννος = φαινός (φασσνος-ból), σελάννα = σελήνη (σελασνα-ból), ἔμμι = εἰμί (ἐσμι-ból).

A π = τ, pl. πύρρες = τέσσαρες, πέμπε = πέντε, πήλυι = τήλει.

A ζ = δι, pl. ζά = διά.

A σδ = ζ, pl. ὕδος = ὄζος, παρίσδων = παρίζων, ἰσδάνει = ἰζάνει.

A digamma többször előfordul, pl. φείπεν = εἰπεῖν, γλώσσα φέφαγε (= ἔφαγε). A szó elején a ρ előtt β-vel iratott, pl. βράδινος = ραδινός (karsú), βρόδον = ρόδον.

A digamma néha átmegy υ vocalisba, pl. εἶδον = ἔφιδον, εἶδον.

Az εο és εου összevonatik ευ-ba ου helyett, pl. ξίφους = ξίφους, δινευντες = δινουντες, ἐπορευσα = ἐφορώσα (t. i. ἐπορέω = att. ἐφοράω), οἰνοχοεῦσα = οἰνοχοοῦσα.

Az α tönvék nőnemű plur. genitivusa -ᾶν-ba végződik -ῶν helyett (-αων-ból), pl. χαλεπᾶν = χαλεπῶν, μεριμᾶν = μεριμῶν.

Az α tönvék nőnemű plur. accusativusa -αις-ra végződik (-ανς-ból) -ας helyett, pl. κολίχαις = κολίχνας.

Az α tönű hímneműek sing. genitivusa -α-ra végződik (-αο-ból összevonva) -ου helyett, pl. Ἄϊδα = Ἄϊδου.

Az ο tövek sing. genitivusa -ω-ra végződik (οο összevonása) -ου helyett, pl. ἀμπέλω = ἀμπέλου, τῶ = τοῦ.

Az ο tövek plur. accusativusa -οις-ra végződik (-ονς-ból) -ους helyett, pl. πασσάλους = πασσάλους.

A σ-tönű ἔπασσι-féle alakok analogiája szerint gyakori az -εσσι plur. dativusi végződés egyéb mássalhangzós töveknél is, pl. πολίκεσσι = κολίξει.

A nom. singularisban -ω-ra végződő (οι tövű) femininuumok (pl. παιθώ) sing. genitivusa -ως-ra végződik -ους helyett (pl. παιθοῦς), pl. αἰδώς e helyett: *αἰδοῦς (αἰδω ἄολ alakja az αἰδή-nek).

A pron. pers. ἄολ formái ezek: 1. személy, sing.: ἔγωγ, ἔμεθεν, plur.: ἄμμεις, ἄμμειων, ἄμμι(ν), ἄμμε; második személy, sing.: tú, σέθεν, plur. ὕμμεις, ὕμμειων ὕμμι(ν), ὕμμε; harmadik személy, sing.: φέθεν, φοῖ, φέ, plur. σφεῖς, σφείων, ἄσφι, ἄσφε.

Az act. inf. -ῆν-re végződik -ειν helyett, pl. ἐπιτρέπειν = ἐπιτρέπειν, φείπειν = εἰπεῖν.

Az act. inf. -ν-re végződik (a -ναι rövidülése), pl. δίδων = δίδοναι, τεθνάκην = τεθνηκέναι, μεθύσθην = μεθυσθῆναι, ὕμνον = ὁμνῶναι.

Az -έω, -οω, -άω verba contracta többnyire a -μι igék conjugatióját követik, pl. κάλημι = καλέω, δοκίμωμι = δοκιμάζω.

Az -έω igék néha -ηω igékké válnak, pl. ἀδικῆει = ἀδικεῖ.

Említendők a következő praepositiók: ὄν = ἀνά, ὑπά = ὑπό, ἀπό = ἀπό, πεδά = μετά, ζά = διά.

Az adverbiumokból felsorolandók: 1. a -τζ végű időhatározók (-τε helyett), pl. ποτά = ποτέ; 2. az υι diphthongussal bíró helyhatározók, pl. τῶδε = τῆδε (δεῦρο), πῆλυι = τῆλε.

Az αἰ = εἰ.

Az αἴθε = εἴθε.

Chorikusok.

A népies dialectusoknak az irodalmi nyelvben való keveredése tetőpontját éri el a chorikus lyrában. *Alcman* dór nyelve epikus és ἄol elemekkel, *Stesichorus*, *Ibycus*, *Ceosi Simonides* és *Bacchylides* epikus dialectusa dór elemekkel vegyül.

Pindarus.

Nyelvének magva az epicus dialectus, jelentékeny része van azonban benne az ἄol dialectusnak is (és pedig nem a bœotiai ἄolnak, mint a hogy a költő thebæi születésű voltához képest várható, hanem az ázsiai-lesbosi ἄol dialectusnak); a dór kevésbé jelentékeny szerepet játszik, de Pindarus nyelvének különös tulajdonságát képezi egy pár sajátosság, melyek az északnyugati görögből, illetőleg annak egyik ágából, a delphibeli dialectusból vannak meritve. Ez utóbbi dialectus iránt való előszeretettel megmagyarázza az a tisztelet, melylyel a delphibeli jósdá a költő iránt viseltetett, s a melynek főpapja őt és utódait a Delphiben

tartott Theoxenia ünnepére évenként meghívta. A következőkben kiemeljük nyelvének fő sajátosságait.

Epikus sajátosságok:

Ezek általában véve azonosak a Homerus nyelvével, és csak abban különböznek attól, hogy kerülnek: 1. a $-\varphi$ suffixummal való alakokat (pl. $\beta\eta\varphi$), 2. az $-\acute{\epsilon}\mu\epsilon\nu\alpha\iota$ -ra végződő infinitívusokat (pl. $\pi\alpha\upsilon\acute{\epsilon}\mu\epsilon\nu\alpha\iota$), 3. az $-\acute{\alpha}\omega$ verba contracta úgynevezett szétvont alakjait (pl. $\acute{\omicron}\rho\acute{\alpha}\sigma\theta\alpha\iota$).

Aeol nyelvtulajdonságok:

Gyakori használatúak azok az alakok, melyekben az eredeti $-\nu\sigma$ - az $\tilde{a}$, $\tilde{o}$, $\tilde{e}$ után $-\iota\sigma$ -be ment át (t. i. a σ -ban lappangó ι hang előtérbe lépett és a ν elenyészett) és az ι az előző vocalissal diphthongusba olvadt, míg a többi dialectusokban a ν vagy megmaradt (dór), vagy pótló nyújtással kiesett (att.); ilyenek: 1. az $-\omicron\iota\sigma\alpha$ végű participiumi alakok (pl. $\kappa\alpha\tau\theta\acute{\alpha}\nu\omicron\iota\sigma\alpha = \kappa\alpha\tau\alpha\theta\alpha\nu\omicron\sigma\alpha$, $-\omicron\nu\tau\iota\alpha$, $-\nu\omicron\nu\sigma\alpha$ -ból) = att. $-\omicron\upsilon\sigma\alpha$, 2. a $\text{Μοῖσα} = \text{Μοῦσα}$ (Μονσα-ból), 3. az act. plur. 3. személy $-\omicron\iota\sigma\iota$ végződése = ión-att. $-\omicron\upsilon\sigma\iota$ (pl. $\pi\acute{\nu}\epsilon\omicron\iota\sigma\iota = \pi\acute{\nu}\epsilon\omicron\upsilon\sigma\iota$ ebből: $\pi\acute{\nu}\epsilon\omicron\nu\omicron\tau\iota$, $\pi\acute{\nu}\epsilon\omicron\nu\omicron\sigma\iota$), 4. az $-\alpha\iota\varsigma$ $-\alpha\iota\sigma\alpha$ végű hím- és nőnemű participiumok = $-\alpha\varsigma$ $-\alpha\sigma\alpha$ (pl. $\theta\acute{\rho}\acute{\epsilon}\varphi\alpha\iota\varsigma$, $\theta\acute{\rho}\acute{\epsilon}\varphi\alpha\iota\sigma\alpha = \theta\acute{\rho}\acute{\epsilon}\varphi\alpha\varsigma$, $\theta\acute{\rho}\acute{\epsilon}\varphi\alpha\sigma\alpha$ ebből: $\theta\acute{\rho}\acute{\epsilon}\varphi\alpha\tau\iota\varsigma$ $-\alpha\tau\iota\varsigma$, $\theta\acute{\rho}\acute{\epsilon}\varphi\alpha\tau\iota\alpha$ $-\alpha\tau\iota\alpha$).

Aspirata-cserét mutat az $\acute{\omicron}\rho\nu\tilde{\iota}\chi\omicron\varsigma = \acute{\omicron}\rho\nu\tilde{\iota}\theta\omicron\varsigma$ (gen. $\acute{\omicron}\rho\nu\tilde{\iota}\varsigma$ -hoz).

Az $-\acute{\epsilon}\omega$ verba contracta $-\mu\iota$ conjugatióját mutatja $\alpha\tilde{\iota}\tau\eta\mu\iota = \alpha\tilde{\iota}\tau\acute{\epsilon}\omega$ $-\tilde{\omega}$.

Az $-\epsilon\nu\acute{\omicron}\varsigma$ végű adjectivumok jelentkeznek az $-\epsilon\iota\acute{\omicron}\varsigma$ végűek helyett, pl. $\varphi\alpha\epsilon\nu\acute{\omicron}\varsigma = \varphi\alpha\epsilon\iota\acute{\omicron}\varsigma$ ($\varphi\alpha\epsilon\sigma\nu\omicron\varsigma$ -ból).

Dór sajátosságok:

Ezeket inkább negatív módon jellemezhetjük azzal a megjegyzéssel, hogy Pindarusnál hiányzik: 1. a plur. $-\mu\epsilon\varsigma$ végződése, mely helyett $-\mu\epsilon\nu$ fordul elő (pl. $\varphi\acute{\epsilon}\rho\omicron\mu\epsilon\varsigma = \varphi\acute{\epsilon}\rho\omicron\mu\epsilon\nu$), 2. az imperf. $\tilde{\eta}\varsigma$, mely helyett $\tilde{\eta}\nu$ fordul elő, 3. a severior Doris, mely helyett a mitior Doris fordul elő, t. i. az ϵ pótló nyújtása meg az $\acute{\epsilon}$ contractiója nem η -t hanem $\epsilon\iota$ -t, és az $\omicron$ pótló nyújtása meg az $\omicron\omicron$ contractiója nem ω -t hanem $\omicron\upsilon$ -t eredményez (pl. $\xi\tilde{\eta}\nu\omicron\varsigma$ és nem $\xi\tilde{\eta}\omega\varsigma$, $\kappa\acute{\omicron}\rho\acute{\alpha}$ és nem $\kappa\acute{\omega}\rho\alpha$).

Északnyugati görög, illetőleg delphibeli sajátosságok:

A következő rövidített accusativusok: $\nu\acute{\alpha}\sigma\omicron\varsigma = \nu\acute{\eta}\sigma\omicron\upsilon\varsigma$, $\iota\sigma\acute{\omicron}\lambda\acute{\omicron}\varsigma = \acute{\epsilon}\sigma\theta\lambda\acute{\omicron}\varsigma$.

Az $\acute{\epsilon}\nu$ használatik az $\epsilon\iota\varsigma$ helyett (t. i. a hol? categoria a hová? categoria helyett).

Nem ritkán fordul elő a *περί* elisiója, pl. *πέροδος* = *περίοδοσ* (ettől megkülönböztetendő az ázsiai-æol dialectusnak ama sajáttsága, hogy *περί* consonansok előtt apocopáltatik és vocalisok előtt *περρ* alakot vesz fel, pl. *περθέτω* = *περιθέτω*, *περρέχω* = *περιρέχω*).

γ) *Dráma.*

Sophron (sicíliai mímus költő prózában) és *Epicharmus* (sicíliai comœdiáíró) dór nyelven írtak, a három nagy tragikus (*Aeschylus*, *Sophocles*, *Euripides*) és *Aristophanes* nyelve az attikai dialectus; az attikai dráma lyrai részei epikus és dór elemmel vannak keverve.

2. *Próza.*

α) *Történet.*

A *logographusok* (Hecatæus, Pherecydes, Hellanicus) nyelve az ion dialectus, *Herodotusé* az ión dialectus epikus és kevés dór elemmel vegyítve, *Thucydidesé* és *Xenophoné* az attikai.

Herodotus.

Az ő idejében az attikai nyelv még nem lépett előtérbe az irodalomban, hanem az ión dialectus játszott nagy szerepet, és pedig nemcsak a költészetben (eposz, elegia, iambus), hanem a prózában is, a mennyiben t. i. épen az ión philosophusok (Anaximander, Anaximenes, Heraclitus, Anaxagoras, Democritus, Leucippus) és a történetírás előzői, a logographusok (Hecatæus, Pherecydes, Hellanicus) voltak a görög próza megteremtői. Herodotus tehát az ión nyelv uralmának hatása alatt állva és elődeinek a logographusoknak nyomdokaiba lépve vette alapul az ion dialectust és vált az ion próza mesterévé. Az ión nyelvet bizonyára már dór szülővárosában, Halicarnassusban, tanulta meg, mert ennek a nyelvformának a használata ebben a városban az ő idejében már a dór felé kerekedett. És csakugyan dór elem alig van egy-kettő nyelvében, de több benne az epikus forma ahhoz a hatáshoz képest, melyet Homerus az egész ókorban nemcsak a költészetre, de bizonyos mértékben a prózára is gyakorolt. Szóval, az ión nyelv uralma az oka annak, hogy Herodotus, jöllehet húzamos ideig tartózkodott Athenæben, nem használta az attikai dialectust. Attikai elemekkel gyakrabban találkozunk ugyan ránk maradt szövegében, de ezeket a másolók csempészték be (mint Hippocratesnél, l. később), kik csak a szokásos attikai nyelvformákat ismerték. Az óvatos szövegkritikának eddig-

elé nem sikerült a becsúsztatott attikai formákat pontosan megállapítani és azokat a szövegből kiküszöbölni. Nézzük most már kissé közelebről Herodotus nyelvének fő sajátosságait (tekinteten kívül hagyva az attikai elemeket).

Ión sajátosságok:

Az η (η) áll gyakran az α (α) helyett, pl. λίην = λίαν, λάθρη = λάθρα, θέητρον = θέατρον, θώρηξ = θώραξ, Παρνησός = Παρνασσός, θεήσομαι = θεάσομαι, σοφίη = σοφία.

Az η áll többször az ἄ helyett, pl. πρόμηη = πρόμηνα, ἀληθείη = ἀλήθεια, ἀσθενείη = ἀσθένεια, εὐνοίη = εὐνοια, προνοίη = πρόνοια, ἰερείη = ἰερεία, Μηδείη = Μήδεια. De διάνοια és βασιλεια (királyné).

Az η áll néha az ω helyett, pl. Μαίητης = Μαιώτης, Μαῆτις = Μαιώτις, Ἀμπρακίητης = Ἀμβρακιώτης. De a többi -ώτης és -ῶτις végű nevek (gentilia) megmaradnak változatlanul.

Az ε áll néha az α helyett, pl. ἔρσην = ἄρρηγν, τέσσαρες = τέσσαρες, θηέομαι = θεάομαι.

Az η áll az ε helyett ebben: θηέομαι = θεάομαι.

Az ε áll az η helyett ezekben: ἔσσώ = ἤττώ, μὲν = μὴν a következő kifejezésekben: ἦ μὲν, γὰρ μὲν, οὐ μὲν οὐδέ.

Az ε áll az ο helyett ebben: πεντηκόντερος = πεντηκόντορος.

Az ε áll többször ει helyett, pl. μέζων = μείζων, δέξω = δείξω, ἐπιτήδεος = ἐπιτήδειος, ἀνεπιτήδεος = ἀνεπιτήδειος, θήλεα = θήλεια, ταχέα = ταχῆα.

Az ει áll néhányszor ε helyett, pl. κεινός = κενός, ξεῖνος = ξένος, εἰρωτάω = ἐρωτάω, εἵνεκα = ἔνεκα.

Az ει áll néha εν helyett, pl. εἵνατος = ἔννατος, ἐπεινυσθαι = ἐφέννυσθαι.

Az α áll néha az ε helyett, pl. μέγαθος = μέγεθος, τάμνω = τέμνω, τράπω = τρέπω.

Az α áll néha az η helyett, pl. ἀμφισβατέω = ἀμφισβητέω, μεσαμβρήη = μεσημβρία.

Az α áll ο helyett ezekben: ἄρρωδέω = ὀρρωδέω, ἄρρωδίη = ὀρρωδία.

Az ι áll néha ε helyett, pl. ἰστίη = ἐστία, ἰστιάω = ἐστιάω.

Az ι áll néhányszor ιε helyett, pl. ἰρός = ἱερός, ἱερός = ἱερεύς.

Az ι áll néha ευ helyett, pl. ἰθός = εὐθός, ἰθύνω = εὐθύνω.

Az ω áll ε helyett ebben: πλώω = πλέω, de πλέω is használatos.

Az ω áll α helyett ebben: ζώω = ζάω, de ζάω is előfordul.

Az ω áll αυ helyett ezekben: διαφάσκω = διαφάσκω, τρώμα = τραῦμα.

Az ω áll ση helyett ebben: ὀγδώνοντα = ὀγδοήκοντα.

Az ω áll ου helyett ebben: ὦν = οὔν (γῶν, οὔκων).

Az ηυ áll αυ helyett ebben: νηῦς = ναῦς.

Az ου áll néhányszor ο helyett, pl. γούνατα = γόνατα, μούνος = μόνος, νοῦσος = νόσος, οὔνομα = ὄνομα, οὔρος = ὄρος (határ, de ὄρος hegy).

Az ου diphthongus (mely nem ösgörög eredetű, hanem később fejlődött ki az ión dialectusban) áll többször αυ helyett, pl. θωῦμα = θαῦμα, θουμάζω = θαυμάζω, τωῦτό = ταῦτό, έωτοῦ = έαυτοῦ.

Az εο-ból contractio útján ευ lesz ου helyett, pl. ποιέουσι, έποίεον.

A contractio gyakran elmarad, pl. ποιέω, ποιέεις, ποίεε, άέκων = άκων, ρέεθρον = ρεΐθρον, δημιουργός = δημιουργός (de pl. κακοῦργος), ὀστέον = ὀστοῦν, πλόος = πλοῦς.

Néhányszor előfordul a diphthongus distractiója, pl. ὄις = οΐς, Ἄιδης = Ἄιδης, πατρώιος = πατρῶος (de pl. ζῶον, φῶν).

Többször előfordul a diphthongusnak distractiója és azután egyik vocalisának megnyújtása, pl. βασιλιήη = βασιλεία (királyság), θεραπηήη = θεραπεία, άνδρήιος = άνδρειος, άχρηιος = άχρειος, μαντήιον = μαντεΐον, ίρήιον = ίερεΐον.

A κ áll π helyett minden πο-tól képezett pronominalis adjectivumban és adverbiumban, pl. κοΐος = ποΐος, κόσος = πόσος, κότε = πότε, κοῦ = ποῦ.

A κ áll néha a χ helyett, pl. δέκομαι = δέχομαι, οἰκί = οἰχί.

A τ áll θ helyett ebben: αὔτις = αὔθις (de αὔθιγενής).

A ξ áll κ helyett ebben: ξυνός = κοινός (de gyakrabban κοινός).

A ξ áll α σσ helyett ezekben: διξός, τριξός (de soha sem áll ξόν a σύν helyett, se ττ a σσ helyett).

Az aspiratio néha helyet cserél, pl. ένθαῦτα = ένταῦθα, κιδών = χιτών.

Következétesen elmarad a consonans aspirálása aspirált vocalisok előtt, úgy a szavak belsejében mint azok végén, különösen az άντί, από, επί, κατά, μετά, υπό praepositióknál a véghangzó elisiója után, és οἰκ-nál, pl. αὔθημερόν = αὔθημερόν, κατά

= καθά, ἀπ' οὗ = ἀφ' οὗ. Kivételek: ἀφήσειν (ἴημι futuruma), καθώς és ἔφορος.

A τ hang nem változik σ-vá a μ előtt, pl. ἴδμεν, ὀδμή.

A γ kilökését mutatják: γίνομαι, γινώσκω.

A dualis hiányzik úgy a declinatióban mint a conjugatióban.

A sing. nominativusban -ης-re végződő α tövű masculinummoknál a sing. gen. ᾶο (ηο)-jából metathesis quantitatis útján -εω lesz, pl. νεηίεω = νεανίου. Azonban a sing. nominativusban -έης-re végződőknél a sing. gen. nem έεω-ra hanem (az egyik ε kihagyásával) -έω-ra végződik (az -ης végűek analogiája szerint), pl. βορέω (βορέης-től), Ἐρμέω (Ἐρμέης-től).

A (hím- és nőnemű) α tövűeknél a plur. gen. -άων-jából -έων lesz, pl. γνωμέων (γνωμη-től), πολιητέων (πολιτήης-től), ἀρπασθεισεών. A plur. genitivusban -εέων-ra végződő barytonák az -εέων-t (az egyik ε kihagyásával) -έων-ba rövidítik (az -έων-ra végződők analogiája szerint), pl. χρυσεών (ebből: χρυσεαων -σεεων) = att. χρυσῶν, συκέων (ebből: συκαων -κεων; συκέα, ion -έη, att. -ῆ, fügefafa) = att. συκῶν. De γενεέων (γενεή-től).

A (hím- és nőnemű) α tövűek plur. dativusa -ησι-re végződik, pl. γνωμησι = γνώμας, πολιήτησι = πολίταις.

Az ο tövűek plur. dativusa -οισι-ra végződik, pl. πεντηκοντέροισι, ἱροῖσι.

A πόλις szó declinatiója ez: πόλις, πόλιος (= πόλιως), πόλι (= πόλει), πόλιν, πόλιες (= πόλεις), πόλιων (= πόλεων), πόλισι (= πόλεσι), πόλιας v. πόλις (= πόλεις).

A névelő ὁ, ἡ, τό néha bizonyos összeköttetésekben még pron. demonstrativumként szerepel.

A pron. relativum esetalakjai ὅς, ἥ, ὅς, αἷ kivételével, rendszeren τ-al kezdődnek, pl. τοῦ = οὗ, τῆς = ἧς, τά = ἅ.

Az igéknél az augmentum gyakran hiányzik, mindig hiányzik az iteratív imperfectumoknál, pl. λάβεςκον, ἄγεςκον, ἔγεςκον.

Az act. plusquamperf. végződései a sing. 1. személyben -εα (= att. -ειν), 3. személyben -εε (= att. -ει), a plur. 2. személyben -εατε (= att. -ειτε), pl. εῶθεα = att. εἰώθειν, ἐπεπόμφεε = att. ἐπεπόμφει, συνηδέατε (= att. συνηστε σύνουδα-ból) = att. ἐπεπαιδεύκατε.

A med. plur. 3. személyű -νται, -ντο ragok helyett gyakran fordulnak elő az -αται, -ατο formák (-νται, -ντο-ból) a p és k mássalhangzójú töveknél, s ilyenkor a p és k hang aspiráltatik,

pl. τεθάραται = τεθαμμένοι εἰσίν, ἐτετάχατο = τεταγμένοι ἦσαν. Ilyen képzést mutat a három következő t tönvű igealak is: ἀγωνίδαται = ἡγωνισμένοι εἰσίν, κεχωρίδαται = κεχωρισμένοι εἰσίν, ἐσκευάδατο = ἐσκευασμένοι ἦσαν.

A többszótagú -άω igék néha -έω-ba mennek át, pl. εἰρώ-τευν = att. ἡρώτων (ἔρωτάω-tól), ἀνιᾶνται = att. ἀνιᾶνται (ἀνιᾶομαι-tól).

Epikus sajátosságok:

Apocope (a véghangzónak a következő mássalhangzó előtt való kiesése) s azután assimilatio útján az ἀνά-ból ἀμ. lesz. a β és π előtt, pl. ἀμβολάδην (felbugyogva), ἀμπαύσσονται.

A δαιτυμόνεσι (v. -εσσι) analogikus képzés az ἔπεσι (ἔπεσσι)-féle alakok analogiájára (æolismus).

A κληθῶν : κληθῶν, κενός = κενός.

Ilyféle igealakok: κομῶσι = κομῶσι (κομάω-tól), ἡγορῶντο = ἡγορῶντο (ἀγοράομαι-tól).

Ezek a szavak: ὑπέροχος = ὑπέροχος, Παραιβάτης – Παραιβάτης, ὑπέκ. (alulról ki).

Ezek a szöcskák: αἶ γάρ (báresak), ἦ κε (bizony), ἦμος = ὅτε. Dór elemek:

Szavak, legtöbbszörre tulajdonnevek, melyekben ᾱ áll η helyett, pl. Ἄγρις (Ἥγρις mellett), Ἄεροπος (Ἡεροπος mellett), Ἄπιδανός (Ἡπιδανός mellett), Νύσα (Νύση mellett), Ἄριςβα = Ἄριςβη.

Ezek a szavak: γαμόροι = γεωμόροι, Νικόλας = Νικόλεως, Λακρίνης = Λεωκρίνης.

Ez a forma: ἀνέωνται = ἀνεῖνται (ἀνίμμαι med. perfectuma).

β) Bölcsészet.

Az ion *philosophusok* (Anaximander, Anaximenes, Heraclitus, Anaxagoras, Democritus, Leucippus) nyelve az ion dialectus, Platóné és Aristotelesé az attikai.

γ) Szónoklat.

Nyelve az attikai dialectus (*Antiphon, Andocides, Lysias, Isaeus, Isocrates, Demosthenes, Lycurgus, Aeschines, Hyperides, Dinarchus*).

δ) Szaktudományok.

Hippocrates.

Dór létére íon dialectusban írt, ugyanazon okoknál fogva, mint Herodotus (l. ott); és valamint Herodotusnál, úgy nála is mind több és több attikai elemeket csúsztattak be a másolók

sokat olvasott és gyakran lemásolt műveibe, úgy hogy a neve alatt ránk maradt munkák egy ión-attikai vegyülék-dialectus színezetével bírnak. Lehetséges azonban, hogy a pseudo-hippocratikus iratok ion-attikai színezete már nem a másolóktól, hanem maguktól ezeknek a munkáknak az íróitól (Hippocrates későbbi utánzóitól) származik, a mennyiben t. i. Hippocrates követői kevésbé ismervén az ion dialectust, helyette gyakran attikai formákat használtak.

II. Alexandriai korszakbeli irodalmi dialectusok (Kr. e. 323—30).

1. Költészet.

Nyelve nem a korabeli *κοινή*, hanem a classikus korszakbeli költészet nyelve.

α) *Elegia, epigramma, hymnus.*

Az elegia és epigramma nyelve azonos a classikus korszakbeli elegia és iambus (többé-kevésbé epikus elemmel kevert) ion dialectusával, a hymnus az epikus dialectust követi. Így van ez *Callimachus* elegiáiban, epigrammáiban és hymnusaiban, azzal a kivétellel, hogy 5. és 6. hymnusában szülőföldjének, Cyrenének, dór dialectusát használja.

β) *Bucolikus költészet.*

Theocritusnál a dór dialectus uralkodik, de szerepel az epikus és ael nyelv is; *Bion* és *Moschus* a nyelv tekintetében is utánzója *Theocritusnak*.

Theocritus.

Ránk maradt harmincz költeményének nagy részében, t. i. az 1—11. 13—24. 26—27-ikben, a dór nyelvet használta, és csak a 12. és 25-iket írta az epikus, s csak a 28—30-ikat az ael dialectusban, de nem kizárólagos merevséggel, mert pl. dór nyelvű költeményeiben is előfordulnak epikus (és ael) elemek, és viszont. Az epikus nyelv ismeretét *Homerusból*, az ael nyelvet *Alcæusból* és *Sapphóból* merítette, de valószínű, hogy a dór dialectust se tanulta egészen siciliai honfitársainak a szájából, hanem inkább *Sophon mimusaiból* és *Epicharmus comœdiáiból* (l. a classikus korszakbeli drámát). A következőkben ismertetjük *Theocritus* dór nyelvének fő sajátosságait (epikus nyelvét illetőleg egyszerűen utalunk *Homerusnak*, és ael nyelvet illetőleg *Alcæusnak* és *Sapphónak* dialectusára).

Bizonyos alakoknál a végszótag (analogia útján) circumflexust kap, míg az attikai egy más szótagon acutust mutat, pl. οὐτως = οὔτως (σοφῶς, ἀπλῶς stb. szerint), παντᾶ = πάντη, ἀλλᾶ = ἄλλη.

Spiritus asper áll a spiritus lenis helyett ebben: ἔσπε (donec).

Spiritus lenis áll a spiritus asper helyett ebben: ἀγείσθαι = ἡγείσθαι.

Az $\bar{a}$ áll rendszerint az η helyett (mint az $\alpha\omicron$ ban is), pl. Σελάνα, αἰχματάς, Ἔλλας = Ἐλλης, ἄτις = ἤτις, μάλον (alma, de sokszor = μῆλον, juh), θνατός, λᾶον = λήϊον (vetés), μάταν, πλάν.

Az ω áll többször $\omicron\upsilon$ helyett, pl. τῶς ἀβλώς = τοὺς ἀβλόος, Μῶσα = Μοῦσα, ὦν = οὖν, γῶν = γοῦν.

Az ω áll néha az $\omicron$ helyett, pl. κῶρος = κόρος (ifjú), κώρα = κόρη (hajadon).

Az α áll néha ϵ helyett, pl. ὄκα = ὄτε, γά = γέ, σκιαρός = σκιερός, τράφω = τρέφω.

Az α áll az $\omicron$ helyett ebben: εἵκατι = εἵκοσι.

Az ι áll néha az ϵ helyett, pl. ὀστίον = ὀστέον.

Az $\omicron$ áll az α helyett ebben: τέτορες = τέτταρες.

Az $\omicron$ áll az $\omicron\upsilon$ helyett az $\omicron$ decl. plur. accusativusában, pl. τὰς ἀμπέλος (itt az $\omicron$ tulajdonképen az ω rövidítése, l. alantabb az $\omicron$ declinatiót).

Az eredeti τ áll többször a későbbkori σ helyett, pl. τίθητι = τίθησι, ἐντί = εἰσί, τό = σύ, εἵκατι = εἵκοσι, πλατίον = πλησίον.

A κ áll a τ helyett az időkötszóokban és időhatározókban, pl. ὄκα = ὄτε, ποκά = ποτέ.

A ξ áll a σ helyett főképen a -ζω végű igék futurumaiban és aoristusaiban, pl. ὀνομάξομαι = ὀνομάσομαι, ἔκνιξεν = ἔκνισεν.

A ν áll a λ helyett ezekben: ἐνθεῖν = ἐλθεῖν, εἰσένθωμεν = εἰσέλθωμεν, ἐξενθοῖσα = ἐξελθοῖσα.

A φ áll a θ helyett ebben: φλίβεσθαι = θλίβεσθαι.

Az $\alpha\omicron$ összevonatik $\bar{\alpha}$ -ba ω helyett, pl. Φιλῶνδα (ebből: Φιλῶνδαο) = att. Φιλῶνδου, γελᾶντι (ebből: γελάοντι) = γελῶσι, πεινᾶντι (ebből: πεινῶντι) = πεινῶντι (part. dat.), ἐκτάσα (ebből: ἐκτάσαο) = ἐκτήσω (med. aor. sing. 2. sz.), πάραρος = παράρορος (ion παρήρορος).

Az $\alpha\omicron$ összevonatik $\bar{\alpha}$ -ba ω helyett ebben: πρᾶν (ebből: πρῶαν) = πρῶην.

Az $\alpha\omega$ összevonatik $\bar{\alpha}$ -ba ω helyett, pl. Νυμφᾶν (Νυμφᾶων-

ból) = Νυμφῶν, βᾶμες (βάωμες-ból) = βῶμεν (conj. aor.), ᾄς (ᾄως-ból) = ἔως.

Az ου összevonatik ᾱ-ba ω helyett, pl. γελᾶσα = γελάουσα.

Az εο összevonatik ου-ba ου helyett, pl. Κλεῦνικος = Κλεό-νικος, θέρους = (θέρσος) θέρους, καλεῦμαι = (καλέομαι) καλοῦμαι, ποθεῦντι = (ποθέοντι) ποθοῦσι, ποιεῦντα = (ποιέοντα) ποιοῦντα.

Az εου összevonatik ου-ba ου helyett, pl. βομβεῦσα (ebból: βομβέουσα) = βομβοῦσα.

Az αε összevonatik η-ba α helyett, pl. ὑπερπαδῆτε (ebból: -πηδάετε) = -πηδάτε, ὄρη = (ὄραε) ὄρα, ὀρήτε = (ὀράετε) ὀράτε, λυσσῆν = (λυσσάν = -άειν) λυσσάν, ἠρώτη = (ἠρώταε) ἠρώτα.

Az αει összevonatik η-ba α helyett, pl. φοιτῆς = (φοιτάεις) φοιτᾶς, φοιτῆ = (φοιτάει) φοιτᾶ, ποθορῆ = (προσοράει) προσορᾶ, λῆς = (λάεις) λᾶς (λάω-τόλ, akarok).

Az αη összevonatik η-ba α helyett az imént említett λάω conjunctivusában: λῆς = (λάης) λᾶς.

Az οο összevonatik ω-ba ου helyett, pl. νόων = (νόον) νοῦν.

Az οε összevonatik ω-ba ου helyett, pl. ὕπνων = (ὕπνεν = -όειν) ὕπνοῦν (inf.).

A hím- és nőnemű α tövűek plur. genitivusa -ᾶν-ra végződik (-άων-ból) -ων helyett, pl. πῶλᾶν, Περσᾶν.

A hím- és nőnemű α tövűek plur. accusativusa gyakran rövidítve -ᾶς-ra végződik -ᾶς helyett, pl. θύρᾶς, καινᾶς.

A hímnemű α tövűek sing. genitivusa -ᾶ-ra végződik (-ᾶο-ból) -ου helyett, pl. Τελαμωνιάδα, Πολυβότα.

Az ο tövűek sing. genitivusa -ω-ra végződik (-οο-ból) ου helyett, pl. ὀμαλῶ = ὀμαλοῦ, ἀφ' ᾧ = ἀφ' οῦ.

Az ο tövűek plur. accusativusa vagy -ως-ra végződik (-ονς-ból) vagy az ω megrövidülésével -ος lesz -ους helyett, pl. τῶς ἀβλώς, ἑπταδράχμως, τὰς ἀμπέλος.

A pron. pers. alakjai a következők: 1. szem. sing.: ἐγών, ἐμεῦ μεῦ, ἐμίν (mihi), plur.: ἄμές, ἄμων ἄμέων, ἄμιν ἄμιν, ἄμέ; 2. szem. sing.: τύ, τεῦ τεῦς τεοῦς, τοί (dat.) τίν (dat), acc.: τέ, τύ, τίν, plur.: ὕμές, ὕμέων, ὕμιν; 3. szem. sing. acc.: νίν, plur. dat. σφίν, acc. σφέ.

A pron. demonstr. τῆνος = ὅδε, οὔτος, ἐκεῖνος; α τοσσῆνος = τόσος.

A -μι igék praes. sing. 3. személye -τι-re végződik -σι helyett, pl. τίθητι = τίθησι, προΐητι = προΐησι.

Az igék act. plur. 3. személye -ντι-re végződik -σι helyett, pl. ἐντί = εἰσί, φαντί = φασί, προσκυνεῦντι = προσκυνουσι, ἴσαντι = ἴσασι.

Az igék act. plur. 1. személye -μες-re végződik -μεν helyett, pl. εἰμές = ἐσμέν, λαλεῦμες = λαλοῦμεν.

Az act. perf. néha a praesens végződését kapja, pl. δεδοίκα = δέδοικα, πεπόνθεις = πέπονθα, πεφύκει = πέφυκε.

A plusqperf. act. sing. 3. személye gyakran -η-*ra* végződik -ει helyett, pl. ἐλελήθη.

Az inf. praes. activi -εν-re végződik -ειν helyett, pl. γαρόεν = γηρόειν, δωρίσθεν = δωρίζειν.

Az act. inf. rendszeren -μεν-re végződik -ναι helyett, pl. εἶμεν = εἶναι, λασθήμεν = λασθήναι (= λαθέσθαι).

Az -άω igék többször η és η contractiót mutatnak α és α helyett, pl. ὄρη, φοιτῆς, σιγῆ.

Az -άω igék néha α contractiót mutatnak ω helyett, pl. πεινᾶντι = (πεινῶντι) πεινώσι.

Az -άω igék néha az -έω csoportba csapnak át, pl. ποθορεῦσα = προσορωσα, θασῖσθαι = (ιον θηεῖσθαι) att. θεᾶσθαι.

Az -έω igék vagy elhanyagolják a contractiót (pl. τρομέοντι = τρομοῦσι), vagy az εο-t és εου-t ευ-ba vonják össze ου helyett, pl. καλεῦμαι, βομβεῦσα = (βομβέουσα) βομβοῦσα.

Az -όω igék az οε-t néha ω-ba vonják össze ου helyett, pl. ὀπνῶν = (ὀπνόεν = -όειν) ὀπνοῶν.

Előfordul az úgynevezett fut. doricum (l. a dór dialectust), mely különben az attikaiban se szokatlan, pl. εἰρησεῖς = εἰρήσεις, ἐξεῖς = ἔξεις.

Az act. és med. futurumban és aoristusban ξ szokott állani σ helyett, főképen a -ζω-*ra* végződő igéknél, pl. ὀνομάξομαι = ὀνομάσομαι, ἔκνιξεν = ἔκνισεν; ξ áll a σ helyett a következő nem -ζω-*ra* végződő igénél is: κλαξῶ (fut. dór.) = κλήσω, κλείσω (κλείω-tól).

Említendő ez a praepositio: ποτί = πρός, mely néha apocope folytán πότι alakot vesz fel, pl. πότε τῷ (= τοῦ) Διός.

Említendők a következő adverbiumok és particulák: 1. Az -ῶ-*ra* végződő, honnan kérdésre felelő helyhatározók: τῆνῶ és τῆνῶθεν (τῆνος pron. demonstrativumtól) = ἐκεῖθεν, ὧ = ὅθεν (unde). 2. Az -εἶ végű, hol kérdésre felelő helyhatározók: τεῖδε = τῆδε (itt), τῆνεἶ (a τῆνος pron. demonstrativumtól), amott. 3. Az -ᾶ (-ᾷ)

végű (-η helyett), hol kérdésre felelő hely- és módhatározók: πᾶ (hol), πᾶ (valami módon), ταῦτᾶ = ταῦτη (eodem modo), παντᾶ = πάντη (mindenütt), ἀλλᾶ = ἄλλῃ (másként). 4. A -κα végű (-τε helyett) temporalis conjunctiók és adverbiumok: ὅκα = ὅτε, ποκά = ποτέ, ὀπόκα = ὀπότε. 5. A ἔστε = ἔστε (donec) és ἄς (ἄος-ból) = ἕως (dum). 6. A κᾶ = ἄν, ἀϊκᾶ vagy αἰκ' = ἐάν, καἰκᾶ = κἄν (καὶ ἐάν), ὅκᾶ vagy ὅκκ' = ὅκα κα (ὅτε ἄν, ὅταν). 7. A γᾶ = γέ, pl. ἔγωγα, τόγα = ἔγωγε, σὺ γε.

γ) *Műeposz és tanköltészet.*

A műeposzban (*Apollonius Rhodius*) és tanköltészetben (*Aratus, Nicander*) a classikus korszak epikus nyelve uralkodik.

δ) *Dráma és mímus.*

A dráma (*Lycophron*) nyelve a classikus korszakbeli epikus-tragikus nyelv, a mímusé (*Herondas* vagy *Herodas*) ugyanennek a korszaknak ion dialectusa (melyet Herondas főképen Hipponax-tól tanult el).

2. *Próza.*

Uralkodik a korabeli κοινή, de ez se ment egészen a classikus korszak attikai nyelvének hatásától, sőt vannak írók, m. pl. *Theophrastus* philosophus vagy *Dionysius Thrax* grammatikus, kik következetesen az attikai nyelvet használják. Az Ó Testamentum görög fordítása, az úgynevezett *Septuaginta* (Ἐβδομήκοντᾶ vagy Παλαιὰ διαθήκη), a Kr. e. III. században készült Alexandriában Ptolemæus Philadelphus idejében (Kr. e. 309—246) az elgörögösödött zsidók számára. Nyelve nem részesült ugyan eddigelé teljes és rendszeres feldolgozásban, de már csak egyes sajátosságaink alkalmi tárgyalása is kétségtelenné tette, hogy nem (mint hinni szerették) a görög nyelv romlott zsidó jargonja, hanem hogy azonos a korabeli κοινή-vel. Tehát a Septuaginta a κοινή legrégebb irodalmi emléke. A κοινή-nek egy másik kiváló irodalmi képviselője *Polybius* történetíró a Kr. e. II. században.

III. Római korszakbeli irodalmi dialectusok (Kr. e. 30— Kr. u. 324).

1. *Költészet.*

Valamint az előbbi korszakban, úgy ebben se használják a költők a korabeli κοινή-t, hanem a classikus korszak költészetének nyelvéhez ragaszkodnak. Így pl. *Babrius* meseíró epikus-

ion elemekkel vegyített attikai nyelven dolgozta fel az Aesopus neve alatt fenmaradt meséket, és *Oppianus* meg *Dionysius Periegetes* atticisáló nyelven írták tankölteményeiket.

2. Próza.

Míg az előbbi korszak prózájában a *κοινή* uralkodik, addig ennek a korszaknak prózáirói az akkoriban virágzó római classikus nyelv hatása folytán és Halicarnassusi Dionysius kezdeményezésére egy erősen atticisáló nyelvet használnak (az atticismus korszaka, l. a bevezetést), melyet csak egy-két esetben vált fel a korabeli *κοινή*. Egyébként ez a két nyelvforma kölcsönhatással is van egymásra, mert valamint az itt-ott használt *κοινή* se egészen ment az atticismustól, úgy az erősen atticisáló irány se tudta egészen kikerülni a *κοινή* hatását. A *κοινή* nyelvén írók közül említendő *Strabo* geographus, ki a nyelvhasználat tekintetében Polybiust követi, és *Josephus* zsidó történetíró, kinek nyelve szintén a *κοινή* erős hatását mutatja; de nagyjelentőségű irodalmi emléke a *κοινή*-nek ebből a korszakból az *Új Testamentum* (*Καινή διαθήκη*). A nagyszámú atticisták közül megnevezzük a következőket: 1. Történetírók és rhetorok: *Diodorus Siculus*, *Halicarnassusi Dionysius*, *Arrianus*, *Appianus*, *Cassius Dio*, *Herodianus*, *Polyaenus*, *Longinus*; 2. *Plutarchus*; 3. geographusok: *Claudius Ptolemaeus*, *Pausanias*; 4. bölcsészek: *Philo*, *Marcus Aurelius*, *Maximus Tyrius*, *Sextus Empiricus*, *Diogenes Laërtius*; 5. sophisták: *Dio Chrysostomus*, *Aelius Aristides*, a *Philostratusok*, *Herodes Atticus*; 6. tarka irodalom szerzői: *Claudius Aelianus*, *Athenaeus*; 7. *Lucianus*; 8. grammatikusok: *Apollonius Dyscolus*, *Herodianus*, *Hephaestio*, *Aristides Quintilianus*, *Harpocratio*, *Julius Pollux*, *Apollodorus*; 9. szaktudományi író: *Galenus*.

B) Újgörög dialectusok.

Az újgörög nyelvet mindenek előtt kiejtésének sajátzerűsége jellemzi, mivel pedig minden nyelv kiejtése a hang négyféle tulajdonságának, t. i. a hangerőnek, -foknak, -húzamnak és -színnel érvényesülése által áll elő, a következőkben az újgörög kiejtést is a hang említett tulajdonságainak figyelembe vételével fogjuk ismertetni.

Hangerő- és hangfokbeli tulajdonságok:

A hangerőt és hangfokot, mint egyéb nyelvekben, úgy az újjörögben is a hangsúly egyesíti magában, oly módon, hogy a hangsúlyozott szótag erősebben és magasabban hangzik, mint a hangsúlytalan. A hangsúlyozás szabályai (eltekintve egy-két később említendő népies kivételtől) általában véve azonosak az ógörögéivel, csakhogy míg az ógörög hangsúlyban a hangfok uralkodott a hangerő felett, t. i. a hangsúlyozott szótag inkább magasabban semmint erősebben hangzott a többinél (zenei, melodikus hangsúly, mint a déli népeknél), addig az újjörög hangsúlyban a hangerő uralkodik a hangfok felett, t. i. a hangsúlyozott szótag inkább erősebben semmint magasabban hangzik a többinél (expiratorikus hangsúly, mint az északi népeknél). Továbbá megjegyzendő, hogy az újjörögben a properispomenonnal ellátott szavak enclisis folytán nyert oxytononjának már csak orthographiai jelentősége van, a mennyiben t. i. ebben az esetben a kiejtésben csakis a properispomenon érvényesül, tehát pl. *σῶμα μου* így ejtendő ki: szóma mu, és nem: szómá mu.

Hanghúzámbeli sajátosság:

Lényeges jellemvonása az újjörögnek az a (külömben már a *κοινή*-ben kialakult) hangtani jelenség (l. a *κοινή* dialectust), hogy a hanghúzámbeli, t. i. a hosszúság és rövideg, nem a szótagok tulajdona, mint a classikus korszakban, hanem hogy a hosszúság mindig a hangsúlyhoz szegődik (és azzal együtt vándorol más szótagra), s így az összes hangsúlytalan szótagok röviden hangzanak, pl. *ἄνθρωπος*, *ἄνθρώπου* így olvasandó: *ánthrōpōsz*, *ánthrōpū* (de az ógörögben így: *ánthrōpōsz*, *ánthrōpū*). Az ógörög hanghúzámbeli viszonyok csak az ékezés szempontjából vétetnek figyelembe az újjörögben.

Hangszínbeli tulajdonságok:

Magánhangzók:

Egyszerű magánhangzók:

α = latin *a* (magyar *a* nincs az újjörögben), pl. *πατήρ* *pa-tír*, *γάλα* *ghála*.

ᾶ = zárt *ē*, a minő pl. a második *e* ezekben: embēr, nekēm; pl. *δᾶβζ* (= *δᾶβα*, aor., menj) *dhēva*. Ez a hang a pontusi dialectusban fordul elő (l. ott).

ἔ = zárt *ē*, mint pl. a második *e* ezekben: embēr, nekēm; pl. *ἀτελής* *atēlész*, *λέγω* *lēgho*.

$\eta = i$ (már a *κοινή*-ben a Kr. u. II. században), pl. ζῆμια zimía, ζωή zoi.

$\iota = i$, pl. τιμή tími, τίμιος tímiosz.

$o = o$, pl. ξένος *kszénosz*, πόλις pólisz.

$\delta = \delta$, pl. λῶνω (= λρώνω olvasztok) *lōno*; ez a hang a pontusi dialectusban fordul elő (l. ott).

$\upsilon = i$ (eredetileg *u*, a Kr. e. V. század táján *ü*, a közép-görögben a X. század táján *i*), pl. ψυχή pszichí, εἰσδύω izdhío.

$\ddot{u} = \ddot{u}$, pl. ἀχούρα (= ἄχουρα szalma) *achúrē*; ez a hang a pontusi dialectusban fordul elő (l. ott).

$\omega = o$, pl. ζωή = zoi, δῶρον dhóron.

Kettős magánhangzók:

$\alpha\iota =$ zárt *ē* (már a bœotiai dialectusban a Kr. e. IV. században, és a *κοινή*-ben a Kr. u. II. században), úgy hangzik mint pl. a második *e* ezekben: embēr, nekēm; pl. αἰτία *ëtia*, αἴτιος *ëtiosz*.

$\epsilon\iota = i$ (a Kr. e. V. században az attikaiban zárt *é*, ugyan-ebben a században a bœotiai dialectusban *i* hangú, és a Kr. e. III. században a *κοινή*-ben is *i* hangúná lesz), pl. εἰκόν *ikón*, εἰδησις *idhiszisz*.

$ο\iota = i$ (a Kr. e. II. században a bœotiaiban *oi*-ből *ü*-vé lesz, és a Kr. u. II. század táján egyebütt is; a közép-görögben a X. század táján *i*-be megy át), pl. οἰκία *ityía*, οἶνος *inosz*.

$υ\iota = i$, pl. υἰός *iósz*, μῦα *mía*.

$\alpha\upsilon, \epsilon\upsilon, \eta\upsilon = 1$. *af, ef, if*, pl. αἰτός *aftósz*, εἰδός *ēfthisz*, ἡῤῥησα *ifkszisz*.

2. *av, ev, iv* a magánhangzók és $\beta, \gamma, \delta, \zeta, \lambda, \mu, \nu$ és ρ előtt, pl. εὐαγγέλιον *ēvanγγēlion*, εὐβουλία *ēvbulía*, ἀγή *avjí*, ἀδδή *avdhí*, εἰζωνος *ēvzonosz*, ἀλός *avlósz*, εὐμορφος *ēvmorfosz*, εἶνοια *ēvnía*, ἄριον *ávrion*.

Az *av, ev, ηv* diphthongusokban az *v* már a Kr. előtti időkben majd sonans (*u*), majd consonans (*f* vagy *v*).

$ο\upsilon = u$ (*ou* diphthongusból a monophthongikus *u*-ba való átmenete az ion és attikai dialectusokban már a Kr. e. V. században ment végbe), pl. οὐρανός *uranósz*.

Mássalhangzók:

Egyszerű mássalhangzók:

$\beta = v$ (a laconiai és elisi dialectusokban már a Kr. e. utolsó századokban, és a *κοινή*-ben a Kr. u. első századokban átment *b*-ből *v*-be), pl. βáros *város*.

$\gamma = 1.$ *gh*, azaz velaris zöngés spirans, az *a*, *o*, *u* hangok és mássalhangzók előtt, k. b. úgy hangzik, mint az északnémet *g* pl. ezekben a szavakban: Wagner, Tagedieb; pl. γάλα *ghála*, γράφω *ghráfo*.

2. *j*, az *e* és *i* hangok előtt (ez a kiejtés már a Kr. e. századokban mutatkozott), úgy hangzik, mint a magyar *j* a szótagok elején, pl. javak, ereje; pl. γέφυρα *jéfira*, γυμνός *jimnós*.

3. *n*, azaz velaris nasalis, a következő hangesoportok előtt: γ vagy κ vagy $\chi + a$ vagy *o* vagy *u* hang vagy mássalhangzó (a $\xi = \kappa +$ mássalhangzó), úgy hangzik, mint az *n* pl. ezekben a magyar és német szavakban: angol, Angst; pl. λάρυγγα *lárinnga*, ἔγγαμος *éngamosz*, λάρυγγος *lárinngosz*, ἔγγονος *éngonosz*, ἐγγράφω *énghráfo*, ἐγκάμιον *éngómion*, λάρυγξ *lárinngsz*, ἔγγυλος *éngzilosz*, συγχωρῶ *színchoró*, σύγχρονος *színchronosz*.

4. *ny*, a következő hangesoportok előtt: γ vagy κ vagy $\chi + e$ vagy *i* hang, pl. ἄγγελος *ánygyélosz*, λάρυγγες *lárinygyész*, ἐγγεγραμμένος *ényjéghraménosz*, λάρυγγι *lárinygygi*, ἔγγειος *énygyiosz*, ἄγκυρα *ánygyúra*, σύγχυσις *színych'iszsiz*.

5. *g*, ha egyszerű vagy összetettnek már nem érzett szóban előtte γ áll és utána *a*, *o* vagy *u* hang következik, pl. λάρυγγα *lárinnga*, λάρυγγος *lárinngosz*, ἔγγονος *éngonosz*. Kivétel áll elő akkor, ha ez a második γ egy még összetettnek érzett szó második alkatrészének a kezdetét képezi, tehát pl. ἔγγαμος nem *éngamosz* (ezen 5. pont szerint), hanem *éngamosz* (az 1. pont szerint), mert még összetettnek éreztetik; de pl. ἔγγονος nem *éngonosz* (az 1. pont szerint), hanem *éngonosz* (ezen 5. pont szerint), mert már nem éreztetik összetettnek.

6. *gy*, ha egyszerű vagy összetettnek már nem érzett szóban előtte γ áll és utána *e* vagy *i* hang következik, pl. ἄγγελος *ánygyélosz*, λάρυγγες *lárinygyész*, λάρυγγι *lárinygygi*, ἔγγειος *énygyiosz*. Kivétel áll elő akkor, ha ez a második γ egy még összetettnek érzett szó második alkatrészének a kezdetét képezi, tehát pl. ἐγγεγραμμένος nem *énygyéghraménosz* (ezen 6. pont szerint), hanem *ényjéghraménosz* (a 2. pont szerint), mert még összetettnek éreztetik; de pl. ἔγγειος nem *énygyiosz* (a 2. pont szerint), hanem *énygyiosz* (ezen 6. pont szerint), mert már nem éreztetik összetettnek.

$\delta = 1.$ *dh*, azaz interdentalis zöngés spirans, úgy hangzik, mint az angol lágy *th* pl. ebben: the (ez a kiejtés legelőbb az

elisi dialectusban mutatkozott s azután elterjedt már a classikus korszakban), pl. δόξα *dhóksza*.

2. *d*, azaz cerebralis *d* (felhajtott mellső nyelvszélel mondatik ki), pl. ἄδδο (= ἄλλος) *áddo*; ez a hang az alsó-italiai dialectusban fordul elő (l. ott).

ζ = *z* (eredetileg *zd* [nem *dz*], de már a Kr. e. IV. század óta *z*), pl. ζωή *zoí*.

ξ = *zs* (francia *j*). Ez a hang pl. az epirusi dialectusban fordul elő.

θ = *th*, azaz interdentalis zöngétlen spirans, úgy hangzik, mint az angol kemény *th* pl. ebben: think (ez a kiejtés is igen elterjedt már a classikus korszakban), pl. θέλω *thélo*.

ι = *j* (kiejtését l. pontosabban γ 2. alatt), pl. ἔπιαισα (*fogtam πιάνω*-tól) *épjiasza* (l. a köznyelvnél az *i* és *e* hangokról mondottakat).

κ = 1. *k*, pl. κακός *kakósz*.

2. *ty*, az *e* és *i* hangok előtt, pl. καί *tyé*, οὐκ ἔχω *uty écho*, κοινός *tyinósz*.

3. *g* (mint már a *κοινή*-ben), a szó belsejében, ha előtte γ áll és utána *a* vagy *o* vagy *u* hang vagy mássalhangzó következik, pl. ἐγκώμιον *engómion*, ἐγκρατής *engratísz*; továbbá a szó elején, ha előtte egy, nemcsak az irodalmi, hanem a köznyelvben is kimondott szóvégi ν áll (l. a köznyelvnél a szóvégi ν-ről mondottakat) és utána *a* vagy *o* vagy *u* hang vagy mássalhangzó következik, pl. τὸν κόλπον τὸν γόλπον, τὸν κρατερὸν τὸν gratērón, de pl. az irodalmi nyelvben κακῶν ἀνθρώπων κρίσιν *kakón anthrópon kriszin* (az 1. pont szerint), és nem grízsin (ezen 3. pont szerint), mert ἀνθρώπων-nak a ν-je a köznyelvben nem mondatván ki (ἀθρόπω), az irodalmi nyelv megtartja ugyan a ν-t (ἀνθρώπων), de a κ-t (κρίσιν) a ν nélkül való köznyelvi kiejtés (ἀθρόπω κρίσι) analogiája szerint ejti ki (vö. a 4. pontot és a π. τ, ξ, φ és τσ 2. pontjait).

4. *gy*, a szó belsejében, ha előtte γ áll és utána *e* vagy *i* hang következik, pl. ἀναγκαῖος *ananygyéosz*, ἄγκωρα *ángyíra*; továbbá a szó elején, ha előtte egy, nemcsak az irodalmi, hanem a köznyelvben is kimondott szóvégi ν áll (l. a köznyelvnél a szóvégi ν-ről mondottakat) és utána *e* vagy *i* hang következik, pl. τὴν κεφαλὴν τίνυ *gyéfalín*, τὴν κίνησιν τίνυ *gyíniszín*, de pl. az irodalmi nyelvben τὴν μηχανικὴν κίνησιν τίν *michani-*

tyíny tyíniszin (a 2. pont szerint), és nem *gyíniszin* (ezen 4. pont szerint), mert *μηχανικήν*-nek a *ν*-je a köznyelvben nem mondatván ki (*μηχανική*), az irodalmi nyelv megtartja ugyan a *ν*-t (*μηχανικήν*), de a *κ*-t (*κίνησιν*) a *ν* nélkül való köznyelvi kiejtés (*τῆ μηχανική κίνησι*) analogiája szerint ejti ki (vö. a 3. pontot, továbbá a *π*, *τ*, *ξ*, *ψ* és *τς* 2. pontjait).

λ = *l*, pl. λαμβάνω *lamváno*.

μ = *m*, pl. κόσμος *kószmosz*.

ν = 1. *n*, pl. νέος *néosz*.

2. *n*, azaz velaris nasalis (mint már a *κοινή*-ben), a szó végén a következő szókezdő hangsoportok előtt: *γ* vagy *κ* vagy *χ* + *a* vagy *o* vagy *u* hang vagy mássalhangzó (a *ξ* = *κ* + mássalhangzó), úgy hangzik, mint az *n* pl. ezekben a magyar és német szavakban: angol, Angst; pl. τὸν γάμων τὸν *ghámon*, τὴν γραφὴν τὴν *ghrafín*, τὸν κώλον τὸν *gólron*, τὸν ξένον τὸν *gzénon*, τὸν χορόν τὸν *chorón*, τὸν χρόνον τὸν *chrónon*.

3. *ny* (mint már a *κοινή*-ben), a szó végén a következő szókezdő hangsoportok előtt: *γ* vagy *κ* vagy *χ* + *e* vagy *i* hang, pl. τὴν γέφυραν τὴν *jéfiran*, τὸν γυμνὸν τὸν *jimnón*, τὴν κεφαλὴν τὴν *gyéfalín*, τὴν κίνησιν τὴν *gyíniszin*, τὴν χεῶνην τὴν *ch'élónin*, τὴν χεῖρα τὴν *ch'íra*.

4. *m*, a szó végén szókezdő *π*, *ψ* előtt (mint már a *κοινή*-ben), pl. τὸν πολίτην τὸν *bolítin*, τὴν πατρίδα τὴν *batrídha*, τὴν ψυχὴν τὴν *bzich'in*.

π = 1. *p*, pl. πατήρ *patír*.

2. *b* (mint már a *κοινή*-ben), a szó belsejében *μ* után, pl. ἔμπορος *émborosz*; továbbá a szó elején, ha előtte egy, nemcsak az irodalmi hanem a köznyelvben is kimondott szóvégi *ν* áll (l. a köznyelvnél a szóvégi *ν*-ről mondottakat), pl. τὸν πολίτην τὸν *bolítin*, τὴν πατρίδα τὴν *batrídha*, de pl. az irodalmi nyelvben τὸν καλὸν πολίτην τὸν *galóm polítin* (az 1. pont szerint), és nem *bolítin* (ezen 2. pont szerint), mert *καλόν*-nak a *ν*-je a köznyelvben nem mondatván ki (*καλό*), az irodalmi nyelv megtartja ugyan a *ν*-t (*καλόν*), de a *π*-t (*πολίτην*) a *ν* nélkül való köznyelvi kiejtés (τὸν καλὸ πολίτη) analogiája szerint ejti ki (vö. a *κ* 3. és 4., továbbá a *τ*, *ξ*, *ψ* és *τς* 2. pontjait).

ρ = 1. *r*, pl. ἔμπορος *émborosz*.

2. *r*, azaz cerebrealis *r* (felhajtott mellső nyelvszállal mon-

datik ki), pl. *καρός* (= *καλός*) *karósz*; ez a hang a cretai szfakiótáknál fordul elő (l. a cretai dialectust).

σ = 1. sz (mint már az ógörögben), pl. *σίτος szítosz*.

2. z (mint már az ókorban), a β, γ, δ, μ, ν és ρ előtt, pl. *σβώνω zvíno*, *σγάρα* (begy) *zghára*, *εἰσδῶ izdhío*, *σμίγω zmígho*, *σνίχι* (nyakszirt) *zních'í*, *Χοσρόης Chozróisz*; továbbá a λ előtt is, ha t. i. egy magánhangzó előzi meg, pl. *εἰς λουτρά iz lutrá*, de *σλάβος szlávosz* és nem *zlávosz* (mert a σ előtt nem áll magánhangzó).

ś = s (német *sch*, franczia *ch*), pl. *ἄσημος ásimosz* (= *ἄσκημος*, *ἄσχημος* csunya), *ὑλος sílosz* (= *σκῶλος* kutya). Ez a hang csak a dialectusokban fordul elő, de ott gyakran.

τ = 1. t, pl. *τέλος tēlosz*.

2. d, a szó belsejében ν után, pl. *πάντοτε pándote*; továbbá a szó elején, ha előtte egy, nemcsak az irodalmi, hanem a köznyelvben is kimondott szónégyi ν áll (l. a köznyelvnél a szónégyi ν-ről mondottakat), pl. *τὸν ταμίαν τόν damían*, *τὴν τιμήν τίν dímín*, de pl. az irodalmi nyelvben *τὴν μεγάλην τιμήν τίν mēghálin tímín* (az 1. pont szerint), és nem *dímín* (ezen 2. pont szerint), mert *μεγάλην*-nak a ν-je a köznyelvben nem mondatván ki (*μεγάλη*), az irodalmi nyelv megtartja ugyan a ν-t (*μεγάλην*), de a τ-t (*τιμήν*) a ν nélkül való köznyelvi kiejtés (*τὴ μεγάλη τιμή*) analogiája szerint ejti ki (vö. a κ 3. és 4., továbbá a π, ξ, φ és τσ 2. pontjait).

φ = f, pl. *φῆρω fēro*.

χ = 1. *ch*, azaz velaris zöngétlen spirans, az a, o, u hangok és consonansok előtt, úgy hangzik, mint a *ch* ezekben a német szavakban: Buch, Kuchen; pl. *χάνω cháno*, *χρόνος chrónosz*.

2. *ch'*, azaz palatalis zöngétlen spirans, az e és i hangok előtt, úgy hangzik, mint a *ch* ezekben a német szavakban: ich, Teich; pl. *χαίρω ch'éro*, *χίλια ch'ília*.

A spiritus asper = spiritus lenis (ez már az ókorban bekövetkezett egyes dialectusokban, és a Kr. u. V. században általánossá lett), pl. *εὐρίσχω evríszko*.

Kettős mássalhangzók:

ξ = 1. *ksz*, pl. *ξένος kszénosz*, *λάρυξ lárivksz*.

2. *gz*, a szó belsejében γ után, pl. *ἔγγυλος éngzilosz*; továbbá a szó elején, ha előtte egy, nemcsak az irodalmi hanem a köznyelvben is kimondott szónégyi ν áll (l. a köznyelvnél a szónégyi

v-ről mondottakat), pl. τὸν ξένον τὴν γζένον, τὴν ξενηλασίαν τὴν γζηνίλασίαν, de pl. az irodalmi nyelvben τὸν ἐπίσημον ξένον τὸν ἐπίσημον κszénον (az 1. pont szerint), és nem γζένον (ezen 2. pont szerint), mert ἐπίσημον-nak a v-je a köznyelvben nem mondatván ki (ἐπίσημο), az irodalmi nyelv megtartja ugyan a v-t (ἐπίσημον), de a ξ-t a v nélkül való köznyelvi kiejtés (τὸν ἐπίσημο ξένο) analogiája szerint ejti ki (vö. a κ 3. és 4., továbbá a π, τ, ψ és τσ 2. pontjait).

• ψ = 1. psz, pl. ψυχὴ *pszich'í*.

2. bz, a szó belsejében μ után, pl. ἔμφυχος *ëmbzichosz*; továbbá a szó elején, ha előtte egy, nemcsak az irodalmi hanem a köznyelvben is kimondott szóvégi v áll (l. a köznyelvnél a szóvégi v-ről mondottakat), pl. νὴν ψυχὴν τὴν bzich'in, τὸν ψεύστην τὸν bzëfsztin, de az irodalmi nyelvben τὴν καλὴν ψυχὴν τὴν γαλίμ *pszich'in* (az 1. pont szerint), és nem *bzich'in* (ezen 2. pont szerint), mert καλὴν-nak a v-je a köznyelvben nem mondatván ki (καλή), az irodalmi nyelv megtartja ugyan a v-t (καλὴν), de a ψ-t a v nélkül való köznyelvi kiejtés (τὴν καλὴν ψυχὴν) analogiája szerint ejti ki (vö. a κ 3. és 4., továbbá a π, τ, ξ és τσ 2. pontjait).

τσ = 1. cz, pl. τσέπη *czépi* (zseb).

2. dz, a szó belsejében ν után, pl. τσίντσικας (= τέττιξ. tücsök) *czindzikasz* (azonban a szó belsejében ν után álló, dz hangú τσ helyett rendszeren τζ-t írnak, tehát pl. τσίντσικας *czindzikasz*); továbbá a szó elején, ha előtte egy, nemcsak az irodalmi hanem a köznyelvben is kimondott szóvégi v áll (l. a köznyelvnél a szóvégi v-ről mondottakat), pl. τὴν τσέπη τὴν dzépi, de p az irodalmi nyelvben τὴν μεγάλην τσέπην τὴν mëghálin *czépin* (az 1. pont szerint), és nem *dzépin* (ezen 2. pont szerint), mert μεγάλην-nak a v-je a köznyelvben nem mondatván ki (μεγάλη), az irodalmi nyelv megtartja ugyan a v-t (μεγάλην), de τσ-t a v nélkül való köznyelvi kiejtés (τὴν μεγάλην τσέπην) analogiája szerint ejti ki (vö. a κ 3. és 4., továbbá a π, τ, ξ és ψ 2. pontjait).

τῷ = cs, főképen a czakóni dialectusban fordul elő, pl. ἀμέτρητε (ἀμέτρητος) *amécsite*, ἄτῶπο (ἄνθρωπος) *ácsopo*.

τῷ = dz, pl. Χατζιδάκις *Chadzidhákisz*. A dz hangnak ez az írása azonban kifogásolandó, mert τῷ = t + z és nem d + z; azért a dz hangot ντῷ-vel is szokták írni (t. i. ντ = d [l. alatt] és ζ = z), pl. μαντζουράνα *madzurána* (majorána).

$\tau\check{z} = dzs$, azaz d + magyar zs vagy franczia j (= angol j az e és i előtt pl. ebben: ginger, gyömbér). Ez a hang csak idegen szavakban fordul elő.

$\pi\varphi = ph$ (a h -nak igen erős kiejtésével), pl. $\pi\varphi\acute{\alpha}\sigma\sigma\alpha\kappa\alpha$ ($\pi\acute{\alpha}\sigma\sigma\alpha\lambda\omicron\varsigma$) *phászaka*. Ez a hang főképen a czakóni dialectusban fordul elő.

$\gamma\kappa = g$ (a g hangnak jelölésére nincs külön betűje az újgörögnek; ez az írásmód a κ -ról szóló 3. pontban leli magyarázatát). a szavak elején (főképen idegen szavakban), pl. $\gamma\kappa\rho\epsilon\mu\acute{\iota}\zeta\omega$. (letaszítok) *grémízo*, $\gamma\kappa\acute{\alpha}\tau\epsilon\alpha$ (csimpolya) *gáidha*.

$\mu\pi = b$ (a b hang jelölésére nincs külön betűje az újgörögnek; ez az írásmód a π -ről szóló 2. pontban leli magyarázatát), a szavak elején (főképen idegen szavakban), pl. $\mu\pi\lambda\acute{\epsilon}\kappa\omega$ (= $\epsilon\mu\pi\lambda\acute{\epsilon}\kappa\omega$) *bléko*, $\mu\pi\acute{\alpha}\rho\rho\mu\pi\alpha\varsigma$ (bácsi) *bárbasz*.

$\nu\tau = d$ (a d hangnak nincs külön betűje az újgörögben; ez az írásmód a τ -ról szóló 2. pontban leli magyarázatát) a szavak elején (különösen idegen szavakban). pl. $\nu\tau\rho\acute{\epsilon}\pi\omicron\mu\alpha\iota$ (= $\epsilon\nu\tau\rho\acute{\epsilon}\pi\omicron\mu\alpha\iota$) *drépomé*, $\nu\tau\omicron\lambda\mu\acute{\alpha}\varsigma$ (töltött káposzta) *dolmász*.

$\gamma\acute{\iota} = j$ (kiejtését l. pontosabban γ 2. alatt), pl. $\acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma$ (szent) *ájosz* (l. a köznyelvnél az i és e hangokról mondottakat).

$\lambda\acute{\iota}$ ($\lambda\eta$, $\lambda\upsilon$, $\lambda\epsilon\acute{\iota}$, $\lambda\omicron\acute{\iota}$) = *ly*, pl. $\sigma\kappa\omega\lambda\acute{\iota}\acute{\alpha}$ (kutyák) *szküljá* (l. a köznyelvnél az i és e hangokról mondottakat).

$\mu\acute{\iota}$ ($\mu\eta$, $\mu\upsilon$, $\mu\epsilon\acute{\iota}$, $\mu\omicron\acute{\iota}$) = *mny*, pl. $\mu\acute{\iota}\acute{\alpha}$ (= $\mu\acute{\iota}\alpha$) *mnyá* (l. a köznyelvnél az i és e hangokról mondottakat).

$\nu\acute{\iota}$ ($\nu\eta$, $\nu\upsilon$, $\nu\epsilon\acute{\iota}$, $\nu\omicron\acute{\iota}$) = *ny*, pl. $\nu\acute{\iota}\omicron\varsigma$ (= $\nu\acute{\iota}\omicron\varsigma$) *nyósz* (l. a köznyelvnél az i és e hangokról mondottakat).

Két egymásután következő azonos mássalhangzóból álló kettős mássalhangzó egyszerű szóban csak úgy hangzik, mint az egyszerű mássalhangzó. pl. $\acute{\alpha}\pi\acute{\omicron}\rho\rho\omicron\iota\alpha$ *apória*; ha azonban összetett szóban az egyik mássalhangzó az egyik, a másik mássalhangzó a másik alkatrészhöz tartozik, akkor mind a kettő kimondatik, pl. $\epsilon\mu\mu\omicron\nu\acute{\iota}$ *emmoni*, $\epsilon\kappa\kappa\alpha\theta\alpha\rho\acute{\iota}\zeta\omega$ *ekkatharízo*. Kivételt képez a kettős $\gamma\gamma$, melynél mind a két γ -nak külön-külön hangja van (l. a γ kiejtéséről szóló 3—6. pontokat); továbbá megjegyzendő, hogy egyes dialectusokban (pl. az icarusiban stb. l. ezt a dialectust) egy ilyen kettős mássalhangzó egyszerű szóban is kettősen (erősen) hangzik pl. $\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\varsigma$ nem *álosz*, hanem *állosz*.

α) Újgörög népies dialectusok (Kr. u. 500-tól napjainkig).

I. Középgörög népies dialectusok (Kr. u. 500—1500.).

A középkori görög népies nyelvre vonatkozó ismereteink igen hiányosak, annyi azonban bizonyos, hogy ez a nyelv a *κοινή*-nek természetes továbbfejlődése, és egyszersmind az a talaj, melyen az újgörög népies nyelv (köznyelvi formájában és dialectusaiban) kialakult. Az újgörög köznyelv ezen időben való teljes kifejlésére mutat pl. az a hangtani jelenség, hogy az itacistikus vocalis-fejlődés befejezését éri az által, hogy a *κοινή*-ben előállott ilyenmű jelenségekhez hozzá csatlakozik ebben a korban k. b. a X. században az *υ*-nak és *οι*-nak *ι* hangba való átmenetele. De az újgörög dialectusok kialakulásának is ebbe a korszakba kell esni, mert pl. az észak-görög vocalis-reductio (pl. *Χριστός* e. h. *Χριστός*, *Θμός* e. h. *Θυμός*) már az V. vagy VI. században mutatkozik.

II. Újgörög népies dialectusok (Kr. u. 1500-tól napjainkig).

Az újgörög népies nyelv (mint már említettük) két fő formát mutat, t. i. az egyik a köznyelv, a másik a (szorosabb értelemben vett) dialectusok.

Köznyelv.

Fő tulajdonságai a következők:

A hangsúlyozás módja csak kevésben különbözik az ókorigtól, és a csekélyebb számú és jelentőségű eltérések oka rendszerint az analogia. Így pl. az első declinatióban a *τράπεζας* (= *τραπέζης*) sing. gen. proparoxytonja a sing. nom., acc. és voc. (*τράπεζα*, *τράπεζαν*, *τράπεζα*) analogiája folytán, és a második declinatióban a *πολέμοι* (= *πόλεμοι*), *άνθρωποι* (= *άνθρωποι*) plur. nominativusok prooxytononja és properispomenonja a plur. gen. és acc. (*πολέμων*, *πολέμους*, *άνθρώπων*, *άνθρώπους*) analogiája folytán mutatkozik. Vagy pl. a három végű mellékneveknél a proparoxytonák (pl. *δεύτερος*, *δεύτερη*, *δεύτερον*; a *δεύτερη η*-jára nézve l. alantabb a mellékneveket) minden esetben megtartják ékezetüket, vagyis, az egyes számú hím- és semleges nemű gen.

(δεύτερον) és az egész nőnem (δεύτερη, δεύτερης, δεύτερην, δεύτερη), továbbá a többes számú hím- nő- és semleges nemű gen. (δεύτερων, δεύτερων, δεύτερων) és a hímnemű acc. (δεύτερους) ékezés tekintetében a többi esetek (sing. nom. δεύτερος, δεύτερον, acc. δεύτερον, δεύτερον, voc. δεύτερε, δεύτερον; plur. nom. δεύτεροι, δεύτεραις, δεύτερα, acc. δεύτεραις, δεύτερα, voc. δεύτεροι, δεύτεραις, δεύτερα) analogiáját követik (a δεύτεραις forma -αις végződésére nézve az ékezetet illetőleg l. alantabb az első declinatónál mondotakat).

A végnegyedik szótagon csak akkor áll a hangsúly, ha a különben proparoxytononos szó végéhez egy mellékes (másodrendű) nyelvelem járul; ez pedig főképen akkor fordul elő, ha a *v*-re végződő igealakokhoz egy járulékos *ε* fűződik hozzá, pl. ἤπαιζενε, ἔλεγενε ezek mellett: ἤπαιζεν, ἔλεγεν.

Az *ε* néha *ο*-ba megy át, pl. ὄξω e mellett: ἔξω, φόμα e mellett: φέμα (hazugság), γιοφόρι e mellett: γεφόρι (hid), γιομίζω e mellett: γεμίζω (töltök).

Az *ε*-t szokták felvenni a *v*-re végződő alakok, különösen az igéknél, pl. ἔλυσε e mellett: ἔλυαν (= ἔλυον), ἔλυσε e mellett: ἔλυσαν, παχύνε e mellett: παχύν (= παχύν), ἀντρών e mellett: ἀντρῶν (= ἀνδρῶν).

Minden *i* (ι, η, υ, ει, οι) és *e* (ε, αι) hang a szó belsejében az *a*, *o*, *u* hang előtt *j* hangba megy át; jele egy aláhelyezett perispomenon (ι [néha megfordított ι-val írva: ι̇], η, υ, ει, οι) vagy félkör (̂, mely a *j* hang betűjét az utána következő betűvel összeköti, tehát: ι̇, η̇, υ̇, ει̇, οι̇), néha jelöletlen is marad (megjegyzendő azonban, hogy a *j* hangúvá lett *ε* és *αι* helyett ι [i] iratik, illetőleg ι̇ [i̇] vagy ι̂), pl. βραδυνάξει (esteledik), φτώχεια (szegénység), ἔπιασα (fogtam, πιάνω-tól), πανώριος (igen szép, ώραϊος-tól). Kivételt csak az irodalmi nyelvből vett szavak képeznek, pl. ἁρμονία, κωμῳδία, ἀνδρείος, νέος, ἀρχαῖος, ώραϊος. Az *a*, *o*, *u* hang előtt a *γ* is egyszerű *j* hangba megy át (vö. a *γ* kiejtéséről szóló 2. pontot), pl. ἄγιος, πλαγιάζω (aludni megyek), Γιάωνης = Ἰωάννης, γιατρός = ἱατρός. Továbbá megjegyzendő, hogy az *a*, *o*, *u* hang előtt álló *i* és *e* hangok: 1. ha *λ* áll előttük, akkor azzal együtt (a fentebbiek szerint λι- λη- λυ- λει- λοι- stb.-vel írott) *ly* hangba mennek át, pl. σκολιά *szkilyá* (kutyák), ἀτέλειωτος (= ἀτελείωτος befejezetlen), ατέλιωτος, λιοντάρι (ebből: λεοντάρι oroszán) *lyondári*, ἐλιά (ebből: ἐλαία olajfa) *elyá*; 2. ha *μ*

áll előttük, akkor azzal együtt (a fentebbiek szerint $\mu\iota$ - $\mu\eta$ - $\mu\rho$ - $\mu\epsilon\iota$ - $\mu\omicron$ - stb.-vel írott) *mny* hangba mennek át, pl. $\mu\iota\acute{\alpha}$ (= *μία* egy) *mnyá*, $\acute{\omicron}\mu\omicron\iota\acute{\alpha}\zeta\omega$ (hasonlítok) *omnyázo*; 3. ha ν áll előttük, akkor azzal együtt (a fentebbiek szerint $\nu\iota$ - $\nu\eta$ - $\nu\rho$ - $\nu\epsilon\iota$ - $\nu\omicron$ - stb.-vel írott) *ny* hangba mennek át, pl. $\nu\iota\acute{\omicron}\varsigma$ (ebből: $\nu\acute{\epsilon}\omicron\varsigma$) *nyósz*, $\nu\omicron\iota\acute{\omega}\theta\omega$ (észreveszek) *nyótho*.

Hangsúlytalan *i* hang ρ előtt ritkán mutatkozik, helyébe rendszeren egy ϵ lép pl. $\xi\epsilon\rho\acute{\omicron}\varsigma$ e. h. $\xi\eta\rho\acute{\omicron}\varsigma$, $\chi\epsilon\rho\acute{\omicron}\tau\epsilon\rho\omicron\varsigma$ e. h. $\chi\epsilon\iota\rho\acute{\omicron}\tau\epsilon\rho\omicron\varsigma$.

A hangsúlytalan *i* hang helyett nem ritkán $\omicron\upsilon$ áll, pl. $\xi\omicron\upsilon\rho\acute{\iota}\zeta\omega$ e. h. $\xi\upsilon\rho\acute{\iota}\zeta\omega$ (borotválok), $\varsigma\omicron\upsilon\pi\acute{\iota}\acute{\alpha}$ e. h. $\varsigma\eta\pi\acute{\iota}\acute{\alpha}$ (tentahal).

A hangsúlytalan ω a labialisok (π , β , φ) és palatalisok (gutturalisok, κ , γ , χ) szomszédságában gyakran $\omicron\upsilon$ -vá lesz, pl. $\pi\omicron\upsilon\lambda\acute{\omega}$ e. h. $\pi\omega\lambda\acute{\omega}$ (eladók), $\kappa\omicron\upsilon\delta\omicron\upsilon\upsilon\upsilon\iota$ e. h. $\kappa\acute{\omega}\delta\omega\upsilon\upsilon$ (harang).

Az $\alpha\upsilon$ és $\epsilon\upsilon$ *f* hangú υ -ja (l. a kiejtésről szóló részt) a σ előtt azzal együtt ψ -be megy át, pl. $\acute{\epsilon}\kappa\alpha\psi\alpha$ ebből: $\acute{\epsilon}\kappa\alpha\upsilon\sigma\alpha$, $\acute{\epsilon}\chi\acute{\omicron}\rho\epsilon\psi\alpha$ ebből: $\acute{\epsilon}\chi\acute{\omicron}\rho\epsilon\upsilon\sigma\alpha$.

Az $\alpha\upsilon$ és $\epsilon\upsilon$ *v* hangú υ -ja (l. fentebb a kiejtés szabályait) a μ előtt rendszeren kiesik, pl. $\acute{\epsilon}\rho\omega\tau\epsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ (szerelmes $\acute{\epsilon}\rho\omega\tau\epsilon\upsilon\omega$ -tól), $\theta\acute{\alpha}\mu\alpha$ = $\theta\alpha\upsilon\mu\alpha$, $\acute{\rho}\acute{\epsilon}\mu\alpha$ = $\acute{\rho}\epsilon\upsilon\mu\alpha$.

Igen gyakori a szóvégi vocalis kilökése ($\acute{\epsilon}\kappa\theta\lambda\iota\psi\iota\varsigma$, elisio), ha az utána következő szó vocalissal kezdődik; jele a hiányjel ($\acute{\alpha}\pi\omicron$ - $\sigma\tau\rho\omicron\varphi\omicron\varsigma$), pl. $\acute{\alpha}\lambda\lambda\prime$ $\acute{\eta}\rho\theta\epsilon$ (jött), $\acute{\omicron}\pi\prime$ $\acute{\alpha}\nu\tau\omicron\upsilon$.

Igen gyakori az aphæresis ($\acute{\alpha}\rho\alpha\acute{\iota}\rho\epsilon\iota\varsigma$) is, t. i. a szókezdő magánhangzó kiesése, ha az előtte álló szó magánhangzóval végződik; jele a hiányjel (mint az elisiónál), pl. $\acute{\alpha}\kappa\omicron\upsilon\omega$ 'πὸ 'κείνο τὸ μέρος φωνάς e. h. $\acute{\alpha}\kappa\omicron\upsilon\omega$ $\acute{\alpha}\pi\omicron$ $\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota\upsilon\omicron$ τὸ μέρος φωνάς. De egyébként is gyakran fordul elő ez a hangtani jelenség a szavak alakulása közben, tekintet nélkül az előző szó végére, főként a szókezdő *e* és *i* hangnál, ritkábban a szókezdő *o* vagy *a* hangnál; ilyenkor azonban csak ritkán használtatik a hiányjel; pl. $\varphi\tau\eta\gamma\acute{\omicron}\varsigma$ ebből: $\epsilon\acute{\omicron}\theta\eta\gamma\acute{\omicron}\varsigma$ (olcsó, a φ itt = *f* hangú υ), $\gamma\delta\acute{\epsilon}\rho\upsilon\omega$ ebből: $\acute{\epsilon}\kappa\delta\acute{\epsilon}\rho\omega$, $\gamma\delta\acute{\omicron}\nu\omega$ ebből: $\acute{\epsilon}\kappa\delta\acute{\omicron}\omega$ (levetek), 'γῶ ebből: $\acute{\epsilon}\gamma\acute{\omega}$, 'δῶ ebből: $\acute{\epsilon}\delta\acute{\omega}$, $\kappa\epsilon\iota$ ebből: $\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota$, $\kappa\epsilon\iota\omicron\varsigma$ ebből: $\acute{\epsilon}\kappa\epsilon\iota\omicron\varsigma$, $\mu\pi\omicron\rho\acute{\omega}$ ebből: $\acute{\epsilon}\mu\pi\omicron\rho\acute{\omega}$ és $\acute{\eta}\mu\pi\omicron\rho\acute{\omega}$ (képes vagyok), $\acute{\rho}\omega\tau\acute{\omega}$ ebből: $\acute{\epsilon}\rho\omega\tau\acute{\omega}$, $\sigma\pi\acute{\epsilon}\rho\alpha$ ebből: $\acute{\epsilon}\sigma\pi\acute{\epsilon}\rho\alpha$, $\gamma\epsilon\acute{\iota}\alpha$ ebből: $\acute{\omicron}\gamma\epsilon\acute{\iota}\alpha$ (egészség), $\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha$ ebből: $\acute{\eta}\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha$, $\varphi\eta\gamma\acute{\omicron}\varsigma$ ebből: $\acute{\omicron}\varphi\eta\gamma\acute{\omicron}\varsigma$, $\lambda\acute{\iota}\gamma\omicron\varsigma$ ebből: $\acute{\omicron}\lambda\acute{\iota}\gamma\omicron\varsigma$, $\mu\acute{\alpha}\tau\iota$ ebből: $\acute{\omicron}\mu\mu\acute{\alpha}\tau\iota$, $\mu\iota\acute{\omega}$ ebből: $\acute{\omicron}\mu\iota\acute{\omega}$, $\gamma\alpha\pi\acute{\omega}$ ebből: $\acute{\alpha}\gamma\alpha\pi\acute{\omega}$, $\pi\epsilon\theta\alpha\acute{\iota}\nu\omega$ vagy $\pi\omicron\theta\alpha\acute{\iota}\nu\omega$ ebből: $\acute{\alpha}\pi\omicron\theta\alpha\acute{\iota}\nu\omega$, $\delta\acute{\epsilon}\nu$ ebből: $\acute{\omicron}\delta\acute{\delta}\acute{\epsilon}\nu$.

Mássalhangzóval kezdődő szó elé néha egy vocalis járul

(prothesis), rendszeren *a*, ritkábban más hangzó, pl. *στήθι* és *ἀστήθι* (mell), *χείλι* és *ἀχείλι* (ajak), *λησμονῶ* és *ἀλησμονῶ* (feledek), *τότε* és *ἐτότε* (akkor), *τοῦτος* és *ἐτοῦτος* (az).

Szókezdő magánhangzó mással cseréltetik fel, különösen az *e* és *i* hang az *a* vagy *o* hang által, és az *o* hang az *a* által, pl. *ἀλαφρός* = *ἐλαφρός*, *ἀπάνω* = *ἐπάνω* (vagy *πάνω*, fent), *ὀχτρός* vagy *ἐχτρός* = *ἐχθρός*, *ἀρφανός* = *ὀρφανός* (árva).

Gyakori a hangvegyülés (*κράσις*), azaz két egymás után következő szó végső és kezdő hangzójának összevonása (jele a horgacs, *κορωνίς*), a mint ez különösen az igeragozásnál a *θά* és *νά* szócskákknak a magánhangzókkal kezdődő igékkel való egybeolvadásában mutatkozik; a két hangzó összeolvadásánál legerősebb az *a* hang, mely az összes többieket elnyeli, utána jön az *o*, azután az *u*, *e*, *i*, pl. *θάμαι* ebből: *θά εἶμαι*, *τόνομα* ebből: *τὸ ὄνομα*, *νάχω* ebből: *νά ἔχω*, *τοῦτε* ebből: *τοῦ εἶπε* (mondta neki), *θάρθη* ebből: *θά ἔρθη* (jönni fog), *τῶμαθε* ebből: *τὸ ἔμαθε*, *σοῦδωσα* ebből: *σοῦ ἔδωσα* (adtam neked). A két szó külön is írható, tehát pl. *θά 'μαι τ' ὄνομα*.

A *β* a *μ* után *π*-vel jelölt *b* hangba megy át (l. a *π* kiejtését), pl. *κολυμπάω* e. h. *κολυμβάω* (úszom), *μπαίνω* e. h. *ἐμβαίνω*.

A *γ* a *μ* előtt rendszeren elenyésszik, pl. *πῶμα* ebből: *πᾶμα*, *σαμάρι* ebből: *σαγμαρίον* (podgyász, nyereg), *πλεμένος* ebből: *πλεγμένος* (fonott). Szokásos a *πᾶμμα*-féle írás is, mely szerint a *γ* a *μ*-hez hasonul, ez azonban csak orthographiai különbség, mert két egymás után következő azonos mássalhangzó az újgörögben csak úgy hangzik mint az egyszerű (l. a kiejtést).

A *γ* két vocalis között igen gyakran kiesik (már a *κοινή*-ben is mutatkozik ez a jelenség), pl. *λέω* = *λέγω*, *ἔω* = *ἔγω*, *ὀλίος* = *ὀλίγος*, *τρώω* = *τρώγω* (eszem).

A *γ* a *χ* előtt elenyésszik, pl. *συχωρῶ* = *συγχορῶ* (megbocsátok), *σφιχτός* = *σφιγχτός* (*σφιγκτός*, kemény).

A *γ* két vocalis közé szokott toldatni, pl. *καίγω* = *καίω*, *ἀκούγω* = *ἀκούω*, *κλαίγω* = *κλαίω*.

A *γ* néha vocalissal kezdődő szó elé járul, pl. *γαίμα* = *αἷμα*, *γέρημος* = *ἔρημος*.

A *γ*-nek *j* hangba való átmenetelét l. fentebb az *i* és *e* hangok tárgyalásánál.

A *δ* a legtöbb vidéken a *ν* után *τ*-al jelölt *d* hangba megy át (l. a *τ* kiejtését), pl. *ἐντεκα* = *ἐνδεκα*, *δέντρο* = *δένδρον*.

A δ a j (ζ) hang előtt elenyészik ebben: $\gamma\acute{\alpha}$ = $\delta\acute{\iota}\alpha$, $\gamma\iota\alpha\acute{\iota}$ = $\delta\acute{\iota}\alpha$ $\tau\acute{\iota}$; de különben megmarad, pl. $\delta\iota\alpha\lambda\acute{\epsilon}\gamma\omega$ (kiválasztok), $\delta\iota\alpha\beta\acute{\alpha}\zeta\omega$ (olvasok).

A θ sok vidéken a σ , φ , χ valamint az $\alpha\upsilon$, $\epsilon\upsilon$ f hangú υ -ja után (l. ezeknek a kettős hangzóknak a kiejtését) τ -ba megy át (már a $\kappa\omicron\iota\nu\eta$ -ben is $\sigma\tau$ áll $\sigma\theta$ helyett), pl. $\acute{\alpha}\sigma\tau\acute{\epsilon}\nu\epsilon\iota\alpha$ = $\acute{\alpha}\sigma\theta\acute{\epsilon}\nu\epsilon\iota\alpha$, $\epsilon\acute{\iota}\sigma\tau\epsilon$ = $\epsilon\acute{\iota}\sigma\theta\epsilon$ (vagytok), $\varphi\tau\acute{\alpha}\nu\omega$ = $\varphi\theta\acute{\alpha}\nu\omega$ (megérkezem), $\epsilon\chi\tau\acute{\rho}\acute{o}\varsigma$ = $\epsilon\chi\theta\acute{\rho}\acute{o}\varsigma$, $\lambda\epsilon\upsilon\tau\epsilon\rho\acute{o}\varsigma$ = $\epsilon\lambda\epsilon\upsilon\theta\epsilon\rho\acute{o}\varsigma$, $\varphi\tau\eta\gamma\acute{o}\varsigma$ = $\epsilon\upsilon\theta\eta\gamma\acute{o}\varsigma$ (olcsó).

A κ a δ előtt γ -ba megy át, pl. $\gamma\delta\acute{\epsilon}\rho\nu\omega$ = $\epsilon\kappa\delta\acute{\epsilon}\rho\omega$, $\gamma\delta\acute{o}\nu\omega$ = $\epsilon\kappa\delta\acute{o}\omega$ (levetek).

A κ a τ előtt χ -vé válik, pl. $\delta\chi\tau\acute{\omega}$ = $\delta\kappa\tau\acute{\omega}$, $\chi\tau\acute{\iota}\zeta\omega$ = $\kappa\tau\acute{\iota}\zeta\omega$, $\acute{\alpha}\nu\omicron\iota\chi\tau\acute{o}\varsigma$ = $\acute{\alpha}\nu\omicron\iota\kappa\tau\acute{o}\varsigma$.

A λ igen gyakran ρ -ba megy át, különösen mássalhangzók előtt, pl. $\acute{\iota}\rho\theta\epsilon$ = $\acute{\iota}\lambda\theta\epsilon$, $\acute{\alpha}\delta\epsilon\rho\varphi\eta$ = $\acute{\alpha}\delta\epsilon\lambda\varphi\eta$, $\acute{\alpha}\rho\tau\acute{\alpha}\nu\alpha$ = $\acute{\alpha}\lambda\tau\acute{\alpha}\nu\alpha$ (erkély), $\theta\acute{\alpha}\rho\alpha\sigma\sigma\alpha$ = $\theta\acute{\alpha}\lambda\alpha\sigma\sigma\alpha$, $\varphi\acute{\iota}\rho\omicron\varsigma$ = $\varphi\acute{\iota}\lambda\omicron\varsigma$.

A μ a φ előtt elenyészik, pl. $\nu\acute{o}\varphi\eta$ = $\nu\acute{o}\mu\varphi\eta$ (menyasszony), $\gamma\acute{o}\varphi\omicron\varsigma$ = $\gamma\acute{o}\mu\varphi\omicron\varsigma$ (szeg).

A μ a β előtt is el szokott enyészni, pl. $\lambda\alpha\beta\alpha\acute{\iota}\nu\omega$ = $\lambda\alpha\mu\beta\acute{\alpha}\nu\omega$.

A $\mu\pi$ hangértékét a szó elején l. a kettős mássalhangzók kiejtésénél.

A ν a θ előtt kiesik, pl. $\acute{\alpha}\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$ = $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$, $\acute{\alpha}\theta\acute{o}\varsigma$ = $\acute{\alpha}\nu\theta\omicron\varsigma$, $\mu\alpha\theta\alpha\acute{\iota}\nu\omega$ = $\mu\alpha\nu\theta\acute{\alpha}\nu\omega$.

A szónévi ν általában véve csak azoknál a (rendszerint egytagú) szavaknál mondatik ki, melyek a következő szóval szoros kapcsolatban vannak és csak akkor, ha a következő szó vocalissal vagy κ , π , τ , ξ , ψ $\tau\sigma$ -vel kezdődik. Ilyen szavak különösen: a határozott és határozatlan névelő, a harmadik személyű névmás ékezetre nézve simuló alakjai ($\tau\acute{o}\nu$ = $\acute{\alpha}\delta\tau\acute{o}\nu$, $\tau\eta\nu$ = $\acute{\alpha}\delta\tau\eta\nu$), a $\sigma\acute{\alpha}\nu$ (mint) és $\acute{\alpha}\nu$ (ha) kötőszók, és a $\delta\acute{\epsilon}\nu$ (nem) tagadó szócska. Pl. $\tau\acute{o}\nu$ $\acute{\alpha}\theta\rho\omega\pi\omicron$ de $\tau\acute{o}$ $\varphi\acute{\iota}\lambda\omicron$, $\tau\eta\nu$ $\pi\acute{\iota}\sigma\tau\iota$ de $\tau\eta$ $\gamma\upsilon\nu\alpha\acute{\iota}\kappa\alpha$, $\delta\acute{\epsilon}\nu$ $\xi\acute{\epsilon}\rho\omega$ (nem tudom) de $\delta\acute{\epsilon}$ $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$, $\sigma\acute{\alpha}\nu$ (mint) $\pi\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha\varsigma$ de $\sigma\acute{\alpha}$ $\mu\acute{\alpha}\nu\nu\alpha$ (anya). Ritkábban tartják meg az $\acute{\alpha}\delta\tau\acute{o}\varsigma$ (ez), $\tau\acute{o}\upsilon\tau\omicron\varsigma$ (ez) és $\epsilon\kappa\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$ (az) névmások, valamint a melléknevek egy főnévvel kapcsolatban a szónévi ν -t, és pedig a melléknevek csak akkor, ha a főnév vocalissal kezdődik; pl. $\tau\acute{o}\upsilon\tau\omicron\nu$ $\tau\acute{o}\nu$ $\xi\acute{\epsilon}\nu\omicron$ vagy $\tau\acute{o}\upsilon\tau\eta$ $\tau\eta$ $\varphi\omicron\rho\acute{\alpha}$, $\tau\acute{o}\nu$ $\kappa\alpha\lambda\acute{o}\nu$ $\acute{\alpha}\theta\rho\omega\pi\omicron$ vagy $\tau\acute{o}\nu$ $\kappa\alpha\lambda\acute{o}$ $\acute{\alpha}\theta\rho\omega\pi\omicron$.

A ν -re végződő alakokhoz járuló ϵ -t l. fentebb az ϵ -nál.

A π a τ előtt φ -be megy át, pl. $\acute{\epsilon}\varphi\tau\acute{\alpha}$ = $\acute{\epsilon}\pi\tau\acute{\alpha}$, $\kappa\acute{\lambda}\acute{\epsilon}\varphi\tau\eta\varsigma$ = $\kappa\acute{\lambda}\acute{\epsilon}\pi\tau\eta\varsigma$, $\varphi\tau\epsilon\rho\acute{o}$ = $\pi\tau\epsilon\rho\acute{o}\nu$.

A χ a σ és az $\alpha\upsilon$, $\epsilon\upsilon$ f hangú υ -ja után (l. az $\alpha\upsilon$, $\epsilon\upsilon$ kiejtését) rendszeren χ -ba megy át, pl. ἄσκημος = ἄσχημος (rút), σκίζω = σχίζω, καυκοῦμαι = καυχῶμαι (kérkedem), εὐχαριστῶ = εὐχαριστῶ (köszönöm).

A mássalhangzók torlódásának kikerülése, illetőleg a kiejtés egyszerűsítése czéljából az újgörög három mássalhangzó közül szívesen egyet elhagyni, pl. ψεύτης e h. ψεύστης (hazug), ἔξεψα e h. ἔξεψα (befogtam).

A határozott névelő alakjai a következők: sing. nom. ὁ, ἡ, τό, gen. τοῦ, τῆς, τοῦ, dat. τόν (= τῷ), τήν (= τῇ), τό (= τῷ), acc. τόν, τήν, τό; plur. nom. οἱ, αἱ (ἡ = αἱ), τά, gen. τῶν, τῶν, τῶν, dat. στοῦς (= τοῖς), στές στίς (= ταῖς), στά (= τοῖς), acc. τοῦς, τές (ταῖς) τίς (τῆς, τοῖς = τάς), τά.

A dualis úgy a név- mint az igeragozásban kiveszett (már a κοινή-ben).

A dativus kiveszett (már a κοινή-ben) és helyét részint a genitivus, részint az accusativussal álló εἰς praepositio foglalta el (mint az imént említett határozott névelőnél is látható, pl. τόν ebből: εἰς τόν = τῷ, στοῦς ebből: εἰς τοῦς = τοῖς stb.) pl. αὐτόν vagy εἰς αὐτόν = αὐτῷ.

Az úgynevezett attikai második declinatio (ω tövek) kipusztult, illetőleg az -ος végű második declinatio analogiája szerint átalakult (már a κοινή-ben), pl. ναός, ναοῦ, ναόν stb. e h. νεώς, νεῶν.

Legjellemzőbb sajátossága a köznyelvnek általában véve az, hogy benne az analogia sokoldalú működése igen bonyolult és sokféle átalakulásokat eredményezett, a mint ez különösen a név- és igeragozásban nyilvánul. A névragozást illetőleg megjegyzendő, hogy az analogikus hatások nemcsak az egyes ragozások (első, második, harmadik névragozás) körén belül mutatkoznak, oly módon, hogy valamely ragozásnak valamely alakja hatással van ugyanazon ragozásnak más alakjára vagy alakjaira, hanem áthatnak az egyik ragozásból a másikba is, sőt a különböző declinatiók analogikus összeolvadásából egy új (negyedik, l. alantabb) vegyületes declinatio is keletkezik.

Az első declinatio (α tövek) plur. nominativusában (vocativusában) és accusativusában az -ες (-αις) végződést az -αι és -ας végzések helyett (pl. ταμίαίς, ταμίαίς e h. ταμίαι, ταμίαις) a harmadik (mássalhangzós tövű) declinatio analogikus hatása ered-

ményezte. T. i. a harmadik declinatio plur. accusativusa (többnyire -ᾶς) már a Kr. e. III. század óta ugyanazon declinatio plur. nominativusának analogiája szerint -εσ-re végződött; azután a Kr. u. II. század óta az első declinatio plur. accusativusa (-ᾶς) is -εσ végződést vett fel a harmadik declinatio új plur. accusativusának analogiájára (tehát ez a két változás még a κοινή-ben állott elő, l. ott); végül pedig a Kr. u. VI. századtól kezdve (tehát a középkori görög nyelv korszakának elején) az első declinatio plur. nominativusa (-αι) is -εσ véget mutat a harmadik declinatio plur. nominativusának analogiájára. Az ógörög (κοινή-beli) plur. nominativus plur. accusativusra való analogikus hatásának oka (mely hatás nemcsak az -εσ végződésnél, hanem egyebütt is mutatkozik, így pl. plur. acc. πόλεις a plur. nom. πόλεις szerint) az accusativusnak a nominativuséval azonos alanyi szerepében keresendő, a mint ez az ógörögben lépten-nyomon előforduló acc. c. infinitívóban nyilvánul. A plur. nom. és acc. -εσ végződésének újgörög -αις írásában az ókori plur. nom. -αι végződésének írása van megtartva, mivel azonban az αι az újgörögben e hangú (már a κοινή-ben is az volt), világos, hogy az αις írás = -εσ, és ez magyarázza meg azt a tényt is, hogy az (-εσ-től csak orthographiailag elütő, de lényegileg azzal azonos) -αις végződés mellett használható úgy a properispomenon mint a proparoxytonon, pl. plur. nom. és acc. στρατιῶταις, τράπεζαις.

A harmadik (mássalhangzós tövű) declinatio úgy szólva egészen kipusztult, a mennyiben t. i. csak a semlegesek tartották meg régi ragozási formájukat, míg a hím- és nőneműek legnagyobb részt az első declinatióba mentek át (ritkán a másodikba) ezeknek a declinatioéknak analogikus hatása folytán (ez az analogikus beolvadás már a κοινή-ben veszi kezdetét). Az első declinatióba való átmenetel úgy ment végbe, hogy a hím- és nőneműeknél a 3. declinatióbeli sing. acc. megtoldva a sing. nom. -ς-jával, és a nőneműeknél a 3. declinatióbeli sing. acc. lett az új (első declinatióbeli) sing. nom. formájává, pl. sing. nom. πατήρας (gen. acc. voc. πατέρα, plur. nom. acc. voc. πατέραις, gen. πατέρων) = 3. declinatióbeli sing. acc. πατέρα + ς e h. πατήρ, vagy pl. nom. sing. μητέρα (gen. μητέρας, acc. voc. μητέρα, plur. nom. acc. voc. μητέραις, gen. μητέρων) = 3. declinatióbeli sing. acc. μητέρα e h. μήτηρ. Ennek az átalakulásnak alapját azért képezi a sing. acc., mert a harmadik névragozás sing. esetei közül legközelebb áll

hasonlóságra nézve az első névragozás sing. nominativusához; de lehet, hogy az accusativusnak egy új nominativusi forma képzése czéljából való alapul vételét elősegítette annak a körülménynek analogikus hatása is, hogy a görögben az acc. többször a nom. formáját veszi fel a pluralisban, a minnek oka ismét az accusativusnak a nominativusével azonos alanyi szerepében kereendő, a mint ez az ógörögben minduntalan előforduló acc. c. infinitívóban nyilvánul (l. az előbbi pontot). A második declinatioába leginkább csak néhány -ésű végű szó ment át per analogiam, m. pl. sing. nom. γονής (-οῦ, -όν, -έ, -οί, -ῶν, -ούς, -οί) ebből: γονεύς (szülő). A semlegesek, mint mondtuk, megtartották harmadik névragozásbeli formájukat (pl. σῶμα, σώματος, σώμα, σώμα, σώματα, σωμάτων, σώματα, σώματα), de a -μα végűek a sing. genitívust a második névragozás analogiája szerint is képezhetik, pl. σώματος így is: σωμάτου.

Az első, második és harmadik névragozás formáinak analogikus egybeolvadása által alakult ki az újjörögben egy új, úgynevezett vegyületes vagy negyedik névragozás (mely kialakulásnak a kezdete már a κοινή-ben mutatkozik az ionból származott -ας végű hímneműek és -ως végű nőneműek új declinációjában, l. a κοινή-t), pl. sing. nom. φωμᾶς (pék), gen. φωμᾶ, acc. φωμᾶν, voc. φωμᾶ, plur. nom. acc. voc. φωμᾶδες, gen. φωμᾶδων; sing. nom. voc. ἀλεποῦ (róka), gen. ἀλεπούς, acc. ἀλεπούν, plur. nom. acc. voc. ἀλεπούδες, gen. ἀλεπούδων; sing. nom. νοικοκύρης (házi úr), gen. acc. νοικοκύρη, acc. voc. νοικοκύρην, plur. nom. voc. νοικοκύρηδες vagy νοικοκυραῖοι, gen. νοικοκύρηδων (a többi esetek analogiája szerint ékeztve) vagy νοικοκυραίων, acc. νοικοκύρηδες vagy νοικοκυραίους.

A melléknevek általában véve három végűek, s mint ilyenek rendszerint az -ος, -η (-α), -ον végűek analogiájára alakulnak (mint már sokszor a κοινή-ben), pl. ἄπλος -ή -όν e h. ἄπλοῦς -λή -λοῦν; μέγας -λη -λον e h. μέγας, μεγάλη, μέγα; ἄδικος, ἄδικη (az ékeztetre nézve l. a hangsúlyról mondottakat), ἄδικον e h. ἄδικος, ἄδικον; ἀληθινός -νή -νόν e h. ἀληθής -ές.

Az analogia sokszoros működésének érdekes példáit mutatják az 1. és 2. személyű névmás alakjai. Így pl. az ógörögben az 1. személy sing accusativusa ἐμέ, a 2. személyé σέ; ezek már a Kr. u. első (2—3.) századokban (tehát már a κοινή-ben) a magánhangzós tövek sing. accusativusának (illetőleg első sorban a hoz-

zájuk legközelebb álló αὐτός 3. személyű névmás αὐτόν-jának) analogiájára ν-t vettek fel: ἐμέν, σέν, s ez utóbbi egyszersmind ἐμέν szerint ε-al bővült: ἐσέν; a közép- és újkori görögségben azután az ἐμέν- és ἐσέν-hez a ν tövűek sing. accusativusának (pl. ποιμένα) mintájára α járult: ἐμένα, ἐσένα, végül pedig ezek a formák az α tövűek sing. accusativusa (pl. γλώσσαν) után indulva ν-t kaptak: ἐμέναν, ἐσέναν (illetőleg a ν-re végződő alakokhoz járulni szokott ε-nal [l. fentebb]: ἐμένανε, ἐσένανε). Tehát ἐσέναν az ógörög σέ-hez képest négyszeres analogikus lerakódásról tanuskodik!

Az optativus kiveszett (már a κοινή-ben), és helyét az interjectióval álló conjunctivus foglalta el, pl. εἴθε νά ἔλθῃ (ógörögben ἔλθοι).

Az infinitivus kiveszett, és helyét egy periphrastikus alak (l. alantabb) foglalta el (a pusztulás csirái már a κοινή-ben mutatkoznak), pl. νά λύω, νά λύῃς, νά λύῃ stb. (ógörögben λύειν). Csak a pontusi dialectusokban szerepel még mint élő alak (l. ott), de egyébként csak megmerevedett formában maradt meg a conjugationának (különösen az irodalmi nyelvben használt) némely periphrastikus alakjában (pl. θελω λύσει [az ógörög λύσαι-ból], θελω λύει [az ógörög λύειν-ből], εἶχον λυθῆ [az ógörög λυθῆναι-ből]), valamint egynehány főnévben (pl. τὸ φιλί [az ógörög φιλεῖν-ből], τὸ φαγί [az ógörög φαγεῖν-ből]).

A -μι igék kivesztek, illetőleg az -ω igék analogiája szerint átalakultak (ez az átalakulás erősen mutatkozik már a κοινή-ben), pl. δίδω e h. δίδωμι, θέτω e h. τίθημι.

Két új alakkal gazdagodott az újgörög igeragozás az ógöröghez képest. Az egyik az, hogy míg az ógörög csak egy alakkal bír a jövőben tartós és beálló cselekvés kifejezésére (pl. γράψω), addig az újgörög ezt a kétféle minőségű jövő cselekvést két külön alakkal fejezi ki (l. alantabb a periphrastikus formákat), pl. θὰ γράψω (írni fogok) és θὰ γράψω (meg fogom írni). A másik az, hogy az újgörögnek egy külön ragozási formája van (conditionalis, l. alantabb a periphrastikus alakokat) a föltételes mód kifejezésére, míg az ógörög erre a czélra külön ragozási formával nem rendelkezik, pl. θὰ ἔλθεις, oldanál (ógörögben λύοις ἔν vagy λύοις ἔν), θὰ εἶχες λυμένον, oldottál volna (ógörögben ἔλθεις ἔν vagy ἔλθεις ἔν).

Az act. imperfectum, második (erős) és első (σ-ás) aoristus végzódései kiegyenlítődték már a κοινή-ben (l. ott), oly módon.

hogy az imperf. és második aoristus -ον, -ες, -ε, -ομεν, -ετε, -ον végződésai az első aoristus analogikus hatása folytán fölvtették ez utóbbinak -α, -ας, -ε, -αμεν, -ατε, -αν végződéseit: ezek a végzések az úgörögben némi változással -α, -ες, -ε, -αμε, -ετε (vagy -ατε), -αν formatiókat mutatnak, pl. act. imperf.: ἔλυα (= ἔλυον), -ες, -ε, -αμε, -ετε (vagy -ατε), -αν; act. 2. aoristus: πέθανα (= ἀπέθανον), -ες, -ε, -αμε, -ετε (vagy -ατε), -αν; act. 1. aoristus: ἔλυσα, -ες, -ε, -αμε, -ετε (vagy -ατε), -αν.

Eltérőleg az ógörögtől periphrasissal fejezi ki az úgörög az igeragozás következő alakjait: 1. indic. perfecti: ἔχω (praes. ind.) λυμένον (part. perf.) oldottam (ógörögben λέλυκα), εἶμαι (praes. ind.) λυμένος (part. perf.) oldattam (ógörögben λέλυμαι); 2. plusquamperf.: εἶχα (imperf.) λυμένον oldottam vala (ógörögben ἐλελύκειν), ἦμουν (imperf.) λυμένος oldattam vala (ógörögben ἐλελύμην); 3. futurum continuum: θά (ebből: θέλω ἵνα, θὲ νά, θά) λύω (praes. conj.) oldani fogok (ógörögben λύσω), θά λύωμαι (praes. conj.) oldatni fogok (ógörögben λυθήσομαι); 4. futurum absolutum: θά λύσω (aor. conj.) meg fogom oldani (ógörögben λύσω), θά λυθῶ (aor. conj.) meg fogok oldatni (ógörögben λυθήσομαι); 5. θά ἔχω (praes. conj.) λυμένον oldani fogtam (ógörögben λελυκῶς ἔσομαι), θά εἶμαι λυμένος oldatni fogtam (ógörögben λελυσομαι); 6. conditionalis praesentis: θά ἔλυα (imperf.) oldanék (ógörögben λύοιμι ἄν), θά ἐλυόμουν (imperf.) oldatnám (ógörögben λυοίμην ἄν); 7. conditionalis praeteriti: θά εἶχα λυμένον oldottam volna (ógörögben ἔλυον ἄν), θά ἦμουν λυμένος oldattam volna (ógörögben ἐλυόμην ἄν); 8. conjunctivus praesentis: νά (ebből: ἵνα) λύω (praes. conj.) oldjak (ógörögben λύω), νά λύωμαι (praes. conj.) oldassam (ógörögben λύωμαι); 9. conjunctivus aoristi: νά λύσω (aor. conj.) megoldjam (ógörögben λύσω), νά λυθῶ megoldassam (ógörögben λυθῶ); 10. imperativus praesentis: ἄς (ebből: ἄφρημι- től) λύη (praes. conj.) oldjon (ógörögben λύετω), ἄς λύεται (praes. conj.) oldassék (ógörögben λύεσθω); 11. imperativus aoristi: ἄς λύση (aor. conj.) megoldjon (ógörögben λυσάτω), ἄς λυθῆ (aor. conj.) megoldassék (ógörögben λυθήτω); 12. infinitivus praesentis: νά λύω (praes. conj.), νά λύης stb. oldani (ógörögben λύειν), νά λύωμαι (praes. conj.), νά λύσαι stb. oldatni (ógörögben λύεσθαι); 13. infinitivus aoristi: νά λύσω (aor. conj.), νά λύσης stb. megoldani (ógörögben λύσαι), νά λυθῶ (aor. conj.), νά λυθῆς stb. megoldatni (ógörögben λυθῆναι).

Az augmentum (különösen a temporale) gyakran elmarad az újgörögben (pl. κέρδιζα e h. ἐκέρδιζα, ἄκουσα e h. ἤκουσα), tehát nem olyan lényeges eleme a tempus-képzésnek, mint az ógörögben, s innen van az, hogy miután az újgörögben az augmentum jelentése meggyöngült, sokszor augmentumos formák használatnak a szokásos igeformák helyett, pl. ἐκάνω = κάνω (csinálok), egészen általánosak ἀνεβαίνω és κατεβαίνω e h. ἀναβαίνω és καταβαίνω; az igen gyakori verbalis praepositio ἐσ- (ἐσανα- = ógörög ἐξ) is augmentumos formákból fejlődött ki, pl. ἐσφεύγω, aor. (ἐ)ξέφυγα (ógörög ἐκφεύγω, aor. ἐξέφυγον); sőt nominalis képzésekbe is behatolt az augmentum, pl. κατεβασιά («lefolyás», katarus).

A part. perf. passivi elvesztette a reduplicatiót, pl. λυμένος e. h. λελυμένος.

Az -άω és -έω igék általában véve összevont formában fordulnak elő, de a köznyelv előszeretettel használ az egyes számban úgynevezett nyílt (összevonatlan) alakokat is, pl. τιμῶ, -ᾶς, -ᾶ, és τιμάω, -άεις, -άει. T. i. ezek nem az ókori nyílt alakok fenmaradásai, hanem analogikus új képződések, melyeknek alapját az ógörög összevont alakok képezik. Ugyanis a nyílt alakok úgy keletkeztek, hogy az act. ind. praes. egyes harmadik személyének alakjához (τιμᾶ) a nem összevonásos ragozásúak (barytonák) megfelelő alakjának (pl. λόει): mintájára -ει végződés járulván, az ily módon keletkezett alak (τιμάει) azután per analogiam az egyes első és második személyben is hasonló alakokat eredményezett (τιμάω e h. τιμῶ, τιμάεις e h. τιμᾶς). De az analogia, azonkívül hogy az úgynevezett nyílt alakokat megteremtette, jelentékeny szerepet játszik az -άω és -έω igéknek egymásra való kölcsönhatásában is, úgy hogy ebből kifolyólag ez a két csoport sok tekintetben egészen azonossá vált. Az -έω igéknek az -άω igékre való analogikus hatását mutatják pl. ezek az összevont formák: τιμοῦμε (ógörög τιμῶμεν, τιμάω- ῶ-tól) e szerint: ζητοῦμε (ógörög ζητοῦμεν, ζητέω- ῶ-tól), τιμοῦν (ógörög τιμῶσιν) e szerint: ζητοῦν (ógörög ζητοῦσιν); viszont az -έω igék összes nyílt alakjaikban az -άω igék analogikus hatása folytán ez utóbbiaknak alakjait veszik fel, pl. ζητάω, -άεις, -άει (ógörög ζητέω, -έεις, -έει) e szerint: τιμάω, -άεις, -άει.

Az -όω igék (a Kr. u. VII. század óta) a ζώννωμι, ζώννω igék analogiájára -ώνω-ba mentek át, pl. χρυσάω (ógörög χρυσάω, -ῶ), ἐλευθερώω (ógörög ἐλευθερώω, -ῶ).

Sok ógörög, különösen költői szó és kifejezés az újjörögben kiesett.

Sok új szó képeztetett (már a *κοινή*-ben).

Idegen szókincs tekintetében a szlávok, albánok és oláhok alig játszanak számbavehető szerepet, de a román népek és a törökök jelentékeny mértékben gyarapították az újjörög nyelv szókincsét; és pedig olasz szavak a velenceiek kereskedelme útján, főképen pedig az 1204-ben alapított latin császárság idejében hatoltak be nagy mértékben a görög nyelvbe, és a XV. századtól kezdve a török nyelv befolyásolta leginkább a görög szókincset (latin szavak a *κοινή*-be hatoltak be nagyobb számmal, és befolyásolták annak szóképzését is, l. a *κοινή*-t).

Az újjörög nyelv syntaxisa általában véve sokkal egyszerűbb (már a *κοινή*-é is egyszerűbb) mint a classikus koré, mely bonyodalmas synthetikus (és hypotactikus) szerkezetet mutat, míg a mai görög syntaxis inkább a modern nyelvek egyszerűbb, analytikus (és paratactikus) jellegével bír. Együtt jár ez az egyszerűsítés az optativusnak és több particulának kiesztével (a minő pl. a feltételező kimondási minőséget kifejező [tehát nem az *ἐάν*-ból összevont] *ἄν* = *κάν*), melyeknek syntactikai használata sokféle finom distinctiót igényelt.

Többes semleges alany mellett az igei állítmány is többesben áll, nemcsak a névszói, mint az ógörögben, pl. *γνώμης καλῆς τὰ ἔργα καλὰ γίνονται* (ógörögben: *γνώμης ἐσθλῆς ἔργα ἐσθλά γίνονται*).

Az ógörög infinitivus kipusztultával az újjörögben együtt jár a nom. és acc. c. infinitivo-féle syntactikai constructionnak is a kieszte, melynek helyébe a kötőszóval (rendesen *ὅτι*-val) való constructio lép, pl. *λέγεται, ὅτι αὐτὸς τοῦτο ἐποίησε* (ógörögben: *αὐτὸς τοῦτο ποιῆσαι λέγεται*), *λέγουν, ὅτι αὐτὸς τοῦτο ἐποίησε* (ógörögben: *αὐτὸν τοῦτο ποιῆσαι λέγουσιν*).

2. Dialectusok.

Az újjörög dialectusok számot tevő, tudományos becslés feltevései csak igen gyérek és fiatal keltűek, s így reájuk vonatkozó ismereteink is csak igen hiányosak lehetnek. Annyi azonban kétségtelen, hogy ezek a dialectusok (a mint azt Chadzidhákisz bebizonyította) az újjörög köznyelvvvel együtt a *κοινή* talajából fejlődtek ki, tehát nem az ógörög dialectusok folytatásai, az egyetlen czakóninak kivételével, mely a régi spartai dialectus le-

származottja; továbbá az is bizonyos, hogy az újjörög nem mutat olyan erős dialectikus tagoltságot, mint az ógörög (ezekre nézve vö. a bevezetést). Krumbacher (Ein irrationaler Spirant in Griechischen, 1886) az úgynevezett irrationalis γ alapján kísérletet meg az újjörög dialectusoknak csoportra osztását. Irrationalis γ -nak nevezi azt a γ -t, mely ilyféle alakokban mutatkozik az újjörögben (de már a középkorban is): ἀκούγω, κλαίγω, παύγω, ζηλεύγω, κόβγω e h. ἀκούω, κλαίω, παύω, ζηλεύω, κόβω (κόπτω). Ennek a γ -nak keletkezését úgy magyarázza, hogy a görögben a hiatus elkerülése czéljából előálló hang-physiologiai törekvés folytán a szavak belsejében (különösen a verba puránál) kifejődött egy, az egymást követő vocalisok másodika elé helyezett spirantikus hang, mely az írásban γ -val jelöltetett; ez az irrationalis γ azután analogice olyan igealakoknál is használtatott, melyeknél nem a hiatus elkerüléséről volt szó, m. pl. κόβγω = κόβω (κόπτω), νίβγω = νίβω (νίπτω). Ennek a γ -nak előfordulása szerint Krumbacher az újjörög dialectusokat a következő három csoportra osztja: 1. Szárazföldi csoport, mely az irrat. γ -t csak ebben a schemában ismeri: vocalis + γ , pl. κλαίγω, ἀκούγω. 2. Sporás csoport (Cyprussal és a czakónival), mely az irrat. γ -t csak ebben a schemában ismeri: spirans + γ , pl. δουλεύγω, κόβγω, νίβγω. 3. Cyclas csoport (Cretával), mely az irrat. γ -t úgy ebben a schemában ismeri: vocalis + γ , mint ebben: spirans + γ , tehát pl. nemcsak κλαίγω, ἀκούγω, hanem így is: δουλεύγω, νίβγω. Azonban ez a γ igen csekélyes és ingatag nyelvi jelenségnek bizonyult az újjörög dialectusok megkülömböztetése szempontjából, és Krumbacherrel szemben Chadzidhákisz (Zum vocalismus des Neugriechischen, 1890) egy más tételnek az igazságát bizonyította be, úgy hogy az újjörög dialectusoknak szerinte való megkülömböztetése ma már általánosan el van fogadva. Ugyanis Chadzidhákisz szerint az újjörög dialectusok a vocalismust illetőleg két fő, t. i. egy északi és egy déli csoportra oszlanak, oly módon, hogy határvonal a kettő között az Athenától északra eső, annak közelében elhaladó 38-ik szélességi fok. A különbség alapját az képezi, hogy az északi csoportban a hangsúlytalan *u* és *i* hangok elenyésznek, a hangsúlytalan *o* hang *u*-vá és a hangsúlytalan *e* hang *i*-vé gyöngül, míg a déli csoportban az említett hangok általában véve változatlanul megmaradnak, tehát pl. a déli csoportban: βουκέντρι (ösztöke, ókori βούκεντρον), ζουμί

(leves); *πιθάρι* (hordó), *ἔρημος*; *ἄγγελος*, *φέρω*; *κρεβάτι* (ágy), *καιρός*; az északi csoportban: *βέντρι*, *ζμί*; *πιθάρι*, *ἔρμος*; *ἄγγιλος*, *φέρου*; *κριβάτ*, *κιρός*. Ennek a hangtani változásnak az az oka, hogy az északi görög erősen accentuál, s így minden hangsúlyozott szótagot kiemel, erősít, míg a hangsúlytalant gyengíti; ezzel szemben a déli articulál, tehát nem léptet nagyon előterbe hangsúlyozással bizonyos szótagokat, sem nem hanyagol el másokat, hanem egyaránt törekszik minden szótag teljes kiejtésére. E két főcsoporton belül is mutatkoznak ugyan dialectikus különbségek, de ezeknek tanulmányozása még nagyon is kezdetleges állapotban van; arra kell tehát a következőkben szorítkoznunk, hogy a geographiai tagozódás szerint megkülönböztetett alcsoportokat egy pár tulajdonság kiemelésével röviden jellemezzük. Négy fő csoportot veszünk fel, t. i. az *északi* és *déli csoporton* kívül (Thumbot követve) külön vesszük a *pontusi és kisázsiai dialectusokat*, mert ámbár hogy Chadzidhákisz szerint ezek is feloszthatók egy északi és egy déli csoportra, mégis több különleges tulajdonságaiknál fogva egyelőre tanácsosabb őket külön egybefoglalni; végül külön csoportba tartozik a fentebb mondottak alapján a *czakóni dialectus* is.

a) *Északi csoport.*

A crasisban az *e* hang erősebb az *u* hangnál, pl. *πέρχεται* (vagy *π' ἔρχεται*) = *ποῦ ἔρχεται* e h. *ποῦρχεται* (vagy *ποῦ ῥχεται*).

Locris.

Az *e* és *i* (*j*) hangok előtt a *κ* átmegegy *τσ*-be (illetőleg *τδ*-be), a *γ* *τς*-be és a *σκ* *δ*-be (mint az athenæ-megara-æginai, peloponnesusi, cyclasokbeli, cymeai [Eubœában], chiusi, cretai, cyprusi, alsó-italiai, pontusi és czakóni dialectusokban), pl. *τσαί* (*τσαί*) = *καί*, *τσαιρός* = *καιρός*, *ἔτσει* = *ἔκει*, *τσίζω* = *σιζω*, *σχιζω* (az *olyanokban*, mint *τσομοῦμαι* = *κοιμοῦμαι*, *τσουλία* = *κοιλία* stb. ezen hangváltozásnak az *u* hang előtt való beállása csak látszólagos, mert ez az *u* hang egy régibb *i* hangból keletkezett); *ἀντζελος* = *ἄγγελος*, *ἀντζίστρι* = *ἀγίστρι* (horog); *ἄτημος* ebből: *ἄσημος* (rút), *δύλος* ebből: *σώλος*.

Aetolia és Acarnania.

Epirus.

A határozott névelőnek következő, *τσ*-vel kezdődő formái mutatkoznak (mint az Aegeusi tenger szigetbeli, cretai és Ión tenger szigetbeli dialectusokban): sing. gen. fem. *τση* (*τση* = *της*);

plur. nom. masc. τῶι (τσοί = οί), fem. τῶι (= ἦ), acc. masc. τούς, τῶι (τσοί = τούς), fem. τῶι (τση = τές).

A *κ*-ás aoristus (a köznyelvben ez a kettő járja: ἔδωκα e mellett: ἔδωσα, ἀφῆκα vagy ἄφηκα e mellett: ἄφησα ἀφήνω- vagy ἀφίνω-tól) háttérbe szorította a *σ*-ás aoristust (mint az athenæ-megara-æginai, cymeí [Eubœában] dialectusokban és egyebütt), pl. ἐγάλακα, ἄκουκα, ἐκάθικα (καθίζω-tól), ἐγύρικα (γυρίζω-tól, fordítok, fordulok).

Thessalia.

Macedonia.

Velendhósz (falu a Szalonikii öbölbe ömlő Bisztricia jobb partján).

Az *ι* a *φ*, *θ* és *σ* után *κ*-be megy át, pl. τέθκ'ος = τέτομος (olyan), χωράφκ'α = χωράφια (földek).

Thracia.

A thraciai tenger szigetei (az északi Sporasok).

Samothrace (*Samathráki*).

A *λ* és *ρ* mindig kiesik, pl. ἄγο = ἄλογο (ló), τῶι = τωρί (sajt), τεῖς = τρεῖς, ἔχεται = ἔρχεται, χωῖό = χωριό (falu).

Propontis.

β) *Déli csoport.*

Athenæ, Megara, Aegina.

Ez a dialectus közeli rokonságban áll a peloponnesusival.

Az ógörög *υ* és *αι* rendszerint *ου*-ba megy át (mint más dialectusokban is), pl. τῶομοῦμαι = κομοῦμαι (alszom), σοῦκο = σῶκο (füge), ἑτσούλος = σκύλος (kutya), τῶουλία = κοιλιά (has).

Az *ι* és *ε* hangok régi természetüket megtartva változatlanul maradnak (mint az irodalmi nyelvben) a szavak belsejében az *α*, *ο*, és *υ* hangok előtt (ugyanazt látjuk a gortyniai [Peloponnesusban], cymeí [Eubœában], alsó-italiai, pontusi és ezakóni dialectusokban is), azaz nem mennek át *ι* hangba, pl. παιδία plur. παιδί-*τ*ől e h. παιδιά, παλατίου gen. παλάτι-*τ*ől (palota), καρδία (szív), φωτία (világosság), βασιλέας e h. βασιλιάς, ποῖος e h. ποιός, ἐλαία e h. ἐλιά, μηλέα e h. μηλιά (almafa), πλέο e h. πλιό (több).

A *κ*, *γ* és *σκ* az *ε* és *ι* hangok előtt átmegy *τσ*-be (*τς*-be), *τζ*-be és *δ*-be (l. Locris).

A *κ*-ás aoristus háttérbe szorítja a *σ*-ás aoristusokat (l. Epirus).

Peloponnesus (a czakónok kivételével).

Ez a dialectus közeli rokonságban áll az athenæ-megara-æginaival.

A κ , γ és $\sigma\kappa$ az e és i hangok előtt átmegy $\tau\sigma$ -be ($\tau\delta$ -be), $\tau\zeta$ -be és δ -be (l. Locris).

Gortynia (az Arcadia nevű νομός-nak ἐπαρχία-ja, Olympiától keletre).

Az i és e hangok változatlanul maradván nem mennek át ι -be az a , o és u hangok előtt (l. Athenæ, Megara, Aegina).

Az Aegeusi tenger szigetei (főképen a Cyclasok és a déli Sporasok).

Az ι elenyészik σ (ξ , ψ , ζ) után (mint Creta keleti részében, de más dialectusokban is), pl. ἄξα = ἄξια (melln. fem.), νησά = νησιά (plur. νησι-*től*, sziget), πλόσος = πλούσιος, σῶπα = σιῶπα (hallgass), κερά (κυρά) = κυριά (κυρία).

A τ a ι előtt θ -vá lesz, és a $\nu\tau\iota$ $\delta\iota$ -vé válik (mint a cretai dialectusban), pl. τὰ μάθια = τὰ μάτια (szemek), τέθοιος = τέτοιος (olyan), στραθιώτης = στρατιώτης; ἀνάδιος = ἀνάντιος (szemközti), ἀρχοδιά = ἀρχοντιά (előkelők, előkelőség, sing. nom.).

A χ az e és i hang előtt δ -vá lesz (mint a cretai, cyprusi, pontusi, kisázsiai és czakóni dialectusokban), pl. ἄερι = χέρι (kéz), ἄειμῶνας = χειμῶνας (tél), ἔσεις = ἔχεις, ἔσεται = ἔχετε.

A v hang és vocalis közét γ toldatik (mint a cretai és cyprusi dialectusokban), pl. πιστεύγω = πιστεύω, χορεύγω = χορεύω, κόβγω = κόβω (κόπτω), τρίβγω = τρίβω.

A szóvégi v nemcsak hogy általában véve megmarad, hanem használata parasitikus módon egyéb, eredetileg v -vel nem bíró alakokra is kiterjed (mint a rhodusi, cyprusi és pontusi dialectusokban), tehát pl. nemcsak ezekben: ἡμέραν, ἀδερφόν, γυναῖκαν, βασιλιάν, φύλλον (neutr. nom.). μποροῦμεν, hanem ezekben is: ὄνομαν = ὄνομα, πράμαν = πράμα (tett), ἐξέβην = ὄγορος ἐξέβην, ἡ γυναῖκαν (e h. γυναῖκα) του, τὰ παιδιάν του = τὰ παιδιά του.

A határozott névelőnek $\tau\sigma$ -vel kezdődő formái vannak (l. Epirus).

A plur. nom. a plur. ace. helyett használtatik, pl. τσι (= οἱ) φίλοι = τοὺς φίλους, τοὺς ἀθρῶποι = τοὺς ἀθρῶπους.

Az -ον végű neutrumok néha a pluralisban is v -vel bírnak (vö. a szóvégi v -ről fentebb mondottakat), a singularis analogiá-

jára (mint a rhodusi, cyprusi és pontusi dialectusokban), pl. τὰ μάγουλαν = τὰ μάγουλα (τὸ μάγουλον, arcz).

Az (-ιον-ból lett) -ι végű neutrumok nemcsak az egyesben, de a többesben is ν-vel bírnak (vö. a szóvégi ν-ről fentebb mondottakat), az -ον végű neutrumok singularisának analogiájára (mint a rhodusi, cyprusi és pontusi dialectusokban), pl. κωνῆγιν = κωνῆγι (vadászat), χέρ:ν = χέρι (kéz), παιδίν = παιδί (gyermek); τὰ παιδιάν μου = τὸ παιδιά μου.

Az -α végű neutrumok sing. nominativusa és accusativusa ν-t vesz fel (vö. a szóvégi ν-ről fentebb mondottakat) az -ον végű neutrumok singularisának analogiájára (mint a rhodusi, cyprusi és pontusi dialectusokban), pl. ὄνομαν, πρῶμαν (tett), στόμαν.

Cyclasok.

A μπ, γκ, és ντ úgy a szavak elején mint azok belsejében egyszerű mediákká lettek, t. i. csak a π-, κ- és τ-nak megfelelő *b*, *g* és *d* hangok maradtak meg, míg a μ, γ és ν hangjai (labialis *m*, velaris-palatalis *n* [γ], dentalis *n*) elvesztek, pl. δόντι (fog) dhódi (nem dhóndi), ἐμπορῶ (képes vagyok) eboró (nem emboró).

A κ, γ és σκ az *e* és *i* hangok előtt átmegy τσ-be (τῶ-be), τζ-be és ḥ-be (l. Locris).

Cyme (Kími, város Eubœa keleti részén).

Az *i* és *e* hang változatlanul maradván nem megy át ε-be az *a*, *o* és *u* hangok előtt (l. Athenæ, Megara, Aegina).

A κ, γ és σκ az *e* és *i* hangok előtt átmegy τσ-be (τῶ-be), τζ-be és ḥ-be (l. Locris).

A κ-ás aoristus háttérbe szorítja a σ-ús aoristusokat (l. Epirus).

Chius (déli Sporas).

A κ, γ és σκ az *e* és *i* hangok előtt átmegy τσ-be (τῶ-be), τζ-be és ḥ-be (l. Locris).

Az első declinatio (α-tövek) nőnemű szavai a plur. accusativusban megtartották a régi -ας végződést (mint az icarusi és pontusi dialectusokban), pl. μέρς (= μέρες, ἡμέρας), δύο φοράς (= φορές).

Néha (különösen helynevekben) mutatkoznak még a régi *o* tövű femininumok (mint az icarusi, rhodusi és pontusi dialectusokban), melyek különben az újgörögben kipusztultak, pl. ἡ ἄμμος (homok), ἡ δρόσος (harmat), ἡ Κόπτρος, ἡ Σάμος.

Icarus (vagy Icaria, Nikaria, déli Sporas, Samustól nyugatra).

A φ a σ után π -vé lesz (mint a pontusi dialectusban), pl. $\sigma\acute{\alpha}\zeta\omega = \sigma\varphi\acute{\alpha}\zeta\omega$ (mészárolók), $\sigma\acute{\iota}\gamma\gamma\omega = \sigma\varphi\acute{\iota}\gamma\gamma\omega$ (szorítók).

A két azonos hangból álló kettős mássalhangzók erősen (két mássalhangzó erejével) hangzanak (mint a rhodusi, cyprusi alsó-italiai és cappadociai dialectusokban), és pedig nemcsak olyan szavakban, melyek régi időkből átvett kettős mássalhangzóval bírnak, m. pl. $\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\varsigma$, $\tau\acute{\epsilon}\sigma\sigma\epsilon\rho\alpha$, hanem olyanokban is, melyekben a kettős mássalhangzó egy újabb assimilatio productuma, m. pl. $\xi\alpha\theta\theta\acute{\omicron}\varsigma$ ebből: $\xi\alpha\theta\acute{\omicron}\varsigma$, $\nu\acute{\omicron}\varphi\eta$ ebből: $\nu\acute{\omicron}\mu\varphi\eta$ (menyasszony).

Az α tövüeknél megmaradt a plur. acc. régi $-\alpha\varsigma$ végződése (l. Chius).

Néha mutatkoznak az o tövű régi femininumok (l. Chius).

A $\acute{\alpha}\tau\acute{\omicron}\varsigma = \alpha\theta\tau\acute{\omicron}\varsigma$ 3. személyű pron. (mint a pontusi dialectusban és másutt), nem az $\alpha\theta\tau\acute{\omicron}\varsigma$ -ből lett az o (f) kiesésével, hanem egy már ógörög $\acute{\alpha}\tau\acute{\omicron}\varsigma$ -nak felel meg.

A $-\nu\omega$ végű igék $-\nu\omega$ -ra végződnek (mint a rhodusi, cyprusi, alsó-italiai és cappadociai dialectusokban), és a $\nu\nu$ erősen (kettősen) hangzik (vö. a kettős mássalhangzók kiejtéséről fentebb mondottakat), pl. $\pi\acute{\iota}\nu\nu\omega$ (iszom), $\chi\acute{\alpha}\nu\nu\omega$ (veszíték), $\xi\epsilon\chi\acute{\alpha}\nu\nu\omega$ (felejték), $\pi\eta\alpha\acute{\iota}\nu\nu\omega$ (megyek), $\varphi\alpha\nu\epsilon\rho\acute{\omicron}\nu\nu\omega$ (kijelentek).

Rhodus (déli Sporas).

Minden ξ (kivéve a sziszegő hangok után állót, mely elenyészik) átmegy κ -ba vagy κ' -be (mint a carpathusi és cyprusi dialectusokban), pl. $\pi\epsilon\rho\iota\sigma\tau\acute{\epsilon}\rho\kappa\alpha = \pi\epsilon\rho\iota\sigma\tau\acute{\epsilon}\rho\iota\alpha$ ($\pi\epsilon\rho\iota\sigma\tau\acute{\epsilon}\rho\iota = \pi\epsilon\rho\iota\sigma\tau\epsilon\rho\acute{\alpha}$ pluralisa), $\acute{\alpha}\lambda\acute{\eta}\theta\kappa\epsilon\iota\alpha = \acute{\alpha}\lambda\acute{\eta}\theta\epsilon\iota\alpha$, $\pi\kappa\iota\omicron\varsigma = \pi\omicron\iota\omicron\varsigma$, $\chi\alpha\rho\kappa\iota\acute{\alpha}$ ($\chi\alpha\rho\tau\kappa\iota\acute{\alpha}$ -ből) = $\chi\alpha\rho\tau\iota\acute{\alpha}$ (kártyák, $\chi\alpha\rho\tau\iota$ pluralisa).

A β , γ és δ rendszeren kiesik, ritkán a θ (mint a cyprusiban és másutt is), pl. $\varphi\sigma\theta\omicron\mu\iota = \varphi\sigma\beta\theta\omicron\mu\iota$, $\kappa\acute{\alpha}\theta\omicron\rho\omicron\varsigma = \kappa\acute{\alpha}\beta\theta\omicron\rho\omicron\varsigma$ (rák), $\acute{\alpha}\epsilon\rho\varphi\acute{\omicron}\varsigma = \acute{\alpha}\delta\epsilon\rho\varphi\acute{\omicron}\varsigma$ (fivér), $\gamma\acute{\alpha}\rho\omicron\varsigma = \gamma\acute{\alpha}\delta\alpha\rho\omicron\varsigma$ (szamár), $\nu\acute{\alpha}$ $\acute{\omega}\sigma\omega = \nu\acute{\alpha}$ $\acute{\delta}\acute{\omega}\sigma\omega$, $\acute{\epsilon}\nu = \delta\acute{\epsilon}\nu$.

A szóvégi ν általában véve megmarad (l. Aegeusi tenger szigetei).

A szóvégi ν minden következő szókezdő hanghoz assimilálódik, kivéve a magánhangzókat és a π , τ , κ mássalhangzókat (mint a carpathusi és cyprusi dialectusokban), pl. $\mu\acute{\iota}\delta\varphi$ $\varphi\omicron\rho\acute{\alpha} = \mu\acute{\iota}\delta\nu$ $\varphi\omicron\rho\acute{\alpha}\nu$ (egyszer), $\tau\acute{\omicron}\beta$ $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\acute{\iota}\alpha\nu = \tau\acute{\omicron}\nu$ $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\acute{\iota}\alpha\nu$.

A kettős mássalhangzó erősen (kettősen) hangzik (l. Icarus).

Néha mutatkoznak az o tövű régi femininumok (l. Chius).

Az *-ov* végű neutrumok néha a pluralisban is *v*-vel bírnak (l. Aegeusi tenger szigetei).

Az *-t* végű neutrumok nemcsak az egyesben, de a többesben is *v*-t vesznek fel (l. Aegeusi tenger szigetei).

Az *-α* végű neutrumok sing. nominativusa és accusativusa *v*-t vesz fel (l. Aegeusi tenger szigetei).

A *-ω* végű igék *-νω*-ra végződnek (l. Icarus).

Carpathus (Karpatho, Rhodus és Creta között, déli Sporas).

Minden *ι* (kivéve a sziszegő hangok után állót) átmegy *κ*-ba vagy *κ'*-be (l. Rhodus).

A szóvégi *v* a következő szó elejéhez assimilálódik (l. Rhodus).

Creta és Cyprus.

A *κ*, *γ* és *σκ* az *e* és *i* hangok előtt átmegy *τσ*-be (*τσ*-be), *τς*-be és *ς*-be (l. Locris).

A *χ* az *e* és *i* hang előtt *ς*-be megy át (l. Aegeusi tenger szigetei).

A *v* hang és vocalis közé *γ* toldatik (l. Aegeusi tenger szigetei).

Creta.

A *τ* az *ι* előtt *θ*-vé lesz, és a *ντ* *δ*-vé válik (l. Aegeusi tenger szigetei).

A határozott névelőnek *τσ*-vel kezdődő formái vannak (l. Epirus).

Creta keleti részében az *ι* elenyészik *σ* (*ξ*, *ψ*, *ζ*) után (l. Aegeusi tenger szigetei).

A szfakiótáknál (az *ἄσπρα βουνά*, fehér hegyek, lakói Creta nyugati részén) a *λ* mély hangú vocalisok (*a*, *o*, *u*) előtt cerebralis *γ*-be (vö. a *ρ* kiejtését) megy át, pl. *ἄρρος ἄρρος* = *ἄλλος*, *καρός* *καρός* = *καλός*, *φίρος* *φίρος* = *φίλος*, *θάρασσα* *θάρασσα* = *θάλασσα*.

Cyprus.

Minden *ι* (kivéve a sziszegő hangok után állót) átmegy *κ*-ba vagy *κ'*-be (l. Rhodus).

A *β*, *γ* és *δ* rendszeren kiesik, ritkán a *θ* (l. Rhodus).

A *ργ*, *ρδ*, *βγ*, *βδ* és *γδ* csoportban a *γ* és *δ* *κ*-ba és *τ*-ba (*ρκ*, *ρτ*, *βκ*, *βτ*, *γτ*) mennek át, pl. *ἀρκάτης* = *ἐργάτης* (munkás), *περτίκιν* = *πέριδικα* (fogoly), *αὐκόν* = *αὐγό* (tojás), *ἐβτομάδα* = *ἐβδομάδα* (hét), *γτέρνω* = *γδέρνω* (nyúznak).

A szóvégi *v* általában véve megmarad (l. Aegeusi tenger szigetei).

A szóvégi *v* a következő szó elejéhez assimilálódik (l. Rhodus).

A kettős mássalhangzó erősen (kettősen) hangzik (l. Icarus).

Az *-ov* végű neutrumok néha a pluralisban is *v*-t vesznek fel (l. Aegeusi tenger szigetei).

Az *-i* végű neutrumok nemcsak az egyesben, de a többesben is *v*-vel bírnak (l. Aegeusi tenger szigetei).

Az *-α* végű neutrumok sing. nominativusa és accusativusa *v*-t vesz fel (l. Aegeusi tenger szigetei).

A *-νω* végű igék *-νω*-ra végződnek (l. Icarus).

Az Ion tenger szigetei.

A határozott névelőnek *τσ*-vel kezdődő formái vannak (l. Epirus).

Alsó Italia.

Az *i* és *e* hang változatlanul maradván nem megy át *z*-be az *a*, *o* és *u* hangok előtt (l. Athenæ, Megara, Aegina).

A *κ*, *γ* és *σκ* az *e* és *i* hangok előtt átmegegy *τσ*-be (*τς*-be), *τς*-be és *ς*-be (l. Locris).

A szóvégi *σ* mindig elesik, pl. *τεός* = *θεός*, *μάστορα* = *μάστορας* (mester), *γελάει* = *γελάεις* (nevetsz).

Intervocalikus *λ* cerebralis *dd*-be (vö. a *δ* kiejtését) megy át, pl. *ἄδδο* = *ἄλλος*, *ποδδύ* = *πολύ*, *νδιχέδδα* = **δικέλλα* (= *ιδική* saját).

A kettős mássalhangzó erősen (kettősen) hangzik (l. Icarus).

A *-νω* végű igék *-νω*-ra végződnek (l. Icarus).

Bova (város Reggiótól délkeletre).

A *χτ* átment *στ*-ba, pl. *νόστα* = *νόχτα*.

A *ξ* és *ψ* átment *τς*-be (*dz*), pl. *τξύλο* = *ξύλο* (fa), *τξωμί* = *φωμί* (kenyér).

Terra d' Otranto (a régi Calabria, itten egyes falvak).

A *χτ* átment *φτ*-ba, pl. *νόφτα* = *νόχτα* (éj).

A *ψ* átment *φσ*-ba (*fisz*), pl. *ἄφσηλό* = *ἀψηλός* (= *ὕψηλός*), *νὰ κλαύσω* (= *κλάψω*) = *νὰ κλάψω* (*κλαίω*-tól).

A *θ* a szó elején átmegegy *τ*-ba, a szó belsejében (intervocalikus helyzetben) *σ*-ba, pl. *τέλω* = *θέλω*, *τάνατο* = *θάνατος*; *λιθάρι* = *λιθάρι* (kő), *πεσαρμμένος* = *πεθαρμμένος* (halott).

Az intervocalikus (és szókezdő) mássalhangzó elmaradása gyakori pl. *τόα* = *τότε*, *πόα* = *πότε*, *στέω* = *στέκω* (állók), *ῥ* = *τή(ν)*.

Az -εύω igék az *o* kiesésével -έω-ba mennek át, pl. πιστέω = πιστεύω.

A ξ átment φσ-be (*fsz*-be, mely hang ψ-vel is iratik), pl. ἔδειψες = ἔδειξες, φσέρω (φέρω) = ξέρω (tudok).

γ) *Pontus és Kisázsia.*

A χ az *e* és *i* hangok előtt ō-be megy át (l. Aegeusi tenger szigetei).

Az újjörög a pron. possessivum tekintetében az ógöröghöz képest veszteséget szenvedett, a mennyiben t. i. egy külön erre a célra szolgáló (adjectivumi) formája nincs, hanem helyette a névszó mellé helyezett pron. personale genitívusát használja, pl. ὁ πατέρας μου, τὰ παιδιὰ μας stb. A pron. poss. ógörög alakjai (ἐμός, σός, ὄς. ἡμέτερος, ὑμέτερος, σφέτερος) az újjörögben csak a pontusi és cappadociai (Kisázsziában) dialectusokban maradtak meg többféle formában és átalakulásban, pl. ἐμός vagy τ' ἐμόν enyim, τσόν tied, (ἐ)μέτερος mienk, σέτερος tietek, κεινέτερος övék.

Pontus.

Az ógörög η többnyire ε-á lesz, pl. ἔρθα = ἦρθα (ἦλθον), πεγάδ = πηγάδι (πηγή), ἐτύπεσα = ἐτύπησα (átfúrtam), ἐφέκα = ἀφήκα (hagytam).

Az újjörög nyelvben általánosan használt vocalisokon kívül előfordul a pontusi dialectusban még a következő három vocalis: ä, ö, ū (kiejtésük: zárt ä, ö, ū), melyek többnyire az ι + α, ι + ο, ι + ου egybeolvadásának eredményei, pl. δᾶβα = διᾶβα (aor., menj), τὰ πεντικάρᾶ = τὰ πεντικάρια (gyerek), λῶνω = λυῶνω (olvasztok), σπέλων = σπήλιον (barlang), ἀχῶρᾶ = *ἀχιούρια (ἄχιουρα szalma).

Az *i* és *e* hang változatlanul maradván nem megy át ι-be az *a*, *o* és *u* hangok előtt (l. Athenæ, Megara, Aegina).

A κ, γ és σκ az *e* és *i* hangok előtt átmegy τσ-be (τᾶ-be), τς-be és ᾶ-be (l. Locris).

A φ a σ után π-vé lesz (l. Icarus).

A szónévi ν általában véve megmarad (l. Aegeusi tenger szigetei).

A sing. acc. formája sing. nominativusként szerepel ilyenekben: ὁ ἄρθωπον (ember), ὁ λύκον (farkas), ὁ πεντικόν (egér).

Az α tövűeknél megmaradt a plur. acc. régi -ας végződése (l. Chius).

Néha mutatkoznak az *o* tövű régi femininumok (l. Chius).

Az *-ov* végű neutrumok néha a pluralisban is *v-t* vesznek fel (l. Aegeusi tenger szigetei).

Az *-t* végű neutrumok nemcsak az egyesben, de a többesben is *v*-vel bírnak (l. Aegeusi tenger szigetei).

Az *-α* végű neutrumok sing. nominativusa és accusativusa *v-t* vesz fel (l. Aegeusi tenger szigetei).

Az *ἄτος* = *αἴτος* 3. személyű pronomen (l. Icarus).

Az ógörög infinitivus csak a pontusi dialectusokban maradt meg mint élő alak (vö. a köznyelvnél az infinitivusról mondottakat).

Kisázsia.

Cappadocia (Kisázsia keleti részének tartománya).

A kettős mássalhangzó erősen (kettősen) hangzik (l. Icarus).

A *-vo* igék *-νω*-ra végződnek (l. Icarus).

δ) *Czakóni dialectus* (a czakónok a Peloponnesus keleti részén északról délre nyúló Parnon hegység keleti lejtőjén laknak A. Andhreasz [északon] és Leonidhi [délén] között; fő helyeik Leonidhi, Praszto, Szitena és Kasztanicza).

A dór *ā* megmaradt az ion-att. *η* helyett (mint már a laconicai dialectusban), pl. *λίμνα* = *λίμνη*, *φωνά* = *φωνή*, *βροντά* = *βροντή*, *πληγά* = *πληγή*.

Az eredeti *u* hang (*ου*) megmaradt az ion-att. *υ* helyett (mint már a laconicai dialectusban), pl. *κούε* = *κῶν*, *σοῦρου* = *σῶρω*, *σοῦκο* = *σῶκον*, *γουναικα* (nom.) = *γυναικα*.

Az *e* hang az *a*, *o* és *u* hangok előtt *i* hangba ment át (a mint ez már a laconicai dialectusban megtörtént, pl. *άνιοχίων* = *ήνιοχέων*, *ήνιοχέω*, kocsis vagyok, participiuma), pl. *έννια* = *έννέα*, *ελία* = *ελαιία* (olajfa).

Az *i* és *e* hang változatlanul maradván nem megy át *ι*-be az *a*, *o* és *u* hangok előtt (l. Athenæ, Megara, Aegina).

A *τ* (és *π*) az *i* hang előtt *κ*-ba megy át, és ennek megfelelőleg a *d* hang (*ντ*-ban) *γ*-ba, pl. *καΐκιδzie* (*καϊκοιτιε*) = *κατοικία* (lakás), *charkí* (*χαρκί*) = *χαρτί* (papiros), *kíszu* (*κίσου*) = *πίσω* (viszsa); *afēngi* (*ἀφέγγι*) = *ἀφέντης* (úr, olvasd: *afēndisz*).

A dór *τ* hang megmaradt az ion-att. *κ* vagy *σ* helyett (mint már a laconicai dialectusban), pl. *έτηνε* = dór *τήνος* (*τήνα*, *τήνο*), ion *κείνος*, att. *έκεινος*; *έτσό* = dór *τό* (olvasd: *tú*), att. *σό*.

A *κ*, *γ* és *σκ* az *e* és *i* hangok előtt átmegegy *τσ*-be (*τς*-be), *τζ*-be és *ς*-be (l. Locris).

A laconicai σ megmaradt az ion-att. θ helyett, pl. $\sigma\epsilon\rho\iota = \theta\epsilon\rho\omicron\varsigma$ (nyár), *szilikó* ($\sigma\eta\lambda\omicron\kappa\acute{o}$) = $\theta\eta\lambda\omicron\kappa\acute{o}\varsigma$.

A χ az e és i hang előtt δ -be megy át (l. Aegeusi tenger szigetei).

Az intervocalikus σ , mely már a laconicai dialectusban spiritus asperbe ment át, a czakónoknál egészen elenyészett, pl. $\theta\acute{\alpha} \delta\lambda\acute{\eta}\omicron\upsilon = (\theta\acute{\alpha})\lambda\alpha\lambda\acute{\eta}\acute{\omega} = \lambda\alpha\lambda\acute{\eta}\sigma\omega$, $\theta\acute{\alpha} \chi\acute{\alpha}\omicron\upsilon = (\theta\acute{\alpha})\chi\alpha\lambda\acute{\alpha}\acute{\omega} = \chi\alpha\lambda\acute{\alpha}\sigma\omega$ (rombolni fogok).

A szónévi σ átmegy ρ -ba (rhotacismus, mint már a laconicai dialectusban), pl. $\kappa\alpha\omicron\upsilon\rho = \kappa\alpha\lambda\acute{\omega}\rho = \kappa\alpha\lambda\acute{\omega}\varsigma$, $\kappa\alpha\lambda\epsilon\rho \acute{\epsilon}\nu\iota = \kappa\alpha\lambda\acute{o}\varsigma \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota$.

A λ kiesik a , o és u hangok előtt, pl. $\acute{\epsilon}\alpha = \acute{\epsilon}\lambda\alpha$ (*jójj*, = $\acute{\epsilon}\lambda\theta\acute{\epsilon}$), *kuidhí* ($\kappa\omicron\upsilon\iota\delta\acute{\iota}$) = $\kappa\lambda\omicron\upsilon\beta\acute{\iota}$ (kaliczka).

A perf. körülírásánál a part. perfecti helyett néha a $-\tau\acute{o}\varsigma$ végű adjectivum verbale használtatik, pl. $\acute{\epsilon}\chi\omega \acute{\alpha}\kappa\omicron\upsilon\sigma\tau\acute{\alpha} = \acute{\epsilon}\chi\omega \acute{\alpha}\kappa\omicron\upsilon\sigma\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha$ (hallottam).

b) Újgörög irodalmi dialectusok (Kr. u. 324-től napjainkig).

Az újgörögben (közép- és újkori görögben) használt irodalmi nyelvformákat (dialectusokat) illetőleg (utalva a bevezetésben mondottakra) röviden a következőket jegyezzük meg. A **középkori görög irodalomban** (Kr. u. 324—1453) a költészet nyelve nagyobbára atticizáló (egyházi költészet) és csak kisebb mértékben népies (népköltészet); a próza még nagyobb arányokban atticistikus, különösen a 11—15. századokban (humanistikus renaissance), de ennek a korszaknak túlságosan archaizáló prózája ellen való reactióként a 12—15. századokban a népies nyelvnek is jut bizonyos mértékben szerep a prózai irodalomban. Az **újgörög irodalomban** (1453-től napjainkig) a költészet nyelve rendszerint népies (többnyire köznyelv, ritkábban a dialectusok), és csak kivételesen atticisáló (*καθαρεύουσα*); a próza nyelve a 15—18. századokban nagyobb mértékben mutatja a népies nyelv hatását, mint a középkorban, csakhogy e közben szabályozatlanná, kuszálttá, bárdolatlanná válik. Ezen a bajon segített a 19. század első felében kiváló férfiak közreműködésével Koraisz (1748—1833.), oly módon, hogy az egyház és iskola tanítása által fentartott (archaistikus színezetű) irodalmi nyelvbe beleolvasztotta a népies nyelv főbb elemeit, s az ily módon kiala-

kított nyelvnek szabályozta a grammatikáját. Tehát valamint az ókorban az irodalmi nyelvformák (főként a költészetben) a népies dialectusok keveredése által keletkeztek, úgy az újkori görögök prózájának nyelve is *nyelvkveredés* által jött létre, καθαρεύουσα-nak (t. i. γλώσσα) vagyis «tiszta nyelvnek» nevezve, mert ment úgy az atticismusnak mint a népies iránynak túlzásaitól. A *ca-tharevusa* főbb sajátosságai a következők:

Ókori nyelvsajátságok:

A hangtan általában véve azonos az attikaival (tehát különbözik a köznyelv és a dialectusok hangtanától).

A dativus használatos (mig a nép nyelvében kiveszett).

Nemcsak a második, de az első és harmadik declinatio is általában véve attikai jellegű (ezzel szemben vö. a köznyelvről mondottakat).

Az augmentum ókori módra használtatik (nem úgy, mint a köznyelvben, l. azt).

A part. perfecti passivi reduplicált formával bír, mint a régieknél, tehát pl. λαμβένοϛ (nem λυμένοϛ, mint a köznyelvben, l. ott).

Az -άω és -έω igék úgy conjugáltak, mint az attikaiban (vö. a köznyelvről mondottakat).

Sok (ma a nép nyelvében nem létező) régi szó használatos.

Újkori nyelvsajátságok:

A dualis nem használatos sem a név-, sem az igeragozásban.

Az úgynevezett attikai declinatio (pl. νεός e h. νάος) nem fordul elő.

Az optativus nem használatos.

Az inf. régi formája nincs használatban.

A -μι igék nem használtak.

Használatos a futurumnak és conditionalisnak a népies nyelv által újonnan alkotott két-két formája (l. a köznyelvet).

A καθαρεύουσα is az igeragozásnak ugyanazon formáit fejezi ki (eltérőleg az ógörögtől) periphrastikus módon, mint a köznyelv (ind. perfecti, plusquamperf., fut. continuum, fut. absolutum, fut. exactum, conditionalis praesentis, conditionalis praeteriti, conj. praesentis, conj. aoristi, imperat. praesentis, imperat. aoristi, inf. praesentis, inf. aoristi), melytől csak egy-két csekélységben tér el a periphrasis módozatait illetőleg.

A -όω igéknek inkább -ώνω-ra változott népies alakjai járják.

Sok ógörög, különösen költői szó és kifejezés nem használatos (mint a hogy a népnyelvben sem).

Sok új szó képeztetett.

Idegen szókinés tekintetében főképen a román népek hatása mutatkozik (mint a népnyelvben).

A syntaxis általában véve egyszerűbb, mint az ógörögben, és pedig ugyanazon okoknál fogva, mint a nép nyelvében (l. a köznyelvet).

Többes semleges alany mellett a *καθαρεύουσα*-ban is többesben áll az igei állítmány (mint a köznyelvben l. ott).

Az ógörög inf. kipszultultával a *καθαρεύουσα*-ban is lehetlenné vált a nom. és acc. c. inf.-féle constructio (mint a köznyelvben, l. ott).

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

TOLDI, A TERMÉSZETES EMBER.

Sajátságos ábrándja a népléleknek, a történeti tudat kialakulása előtt, az a meggyőződés, hogy az emberiség édenkora tulajdonkép életének kezdetén volt, s további ideje romlás, hanyatlás, folytonos eltávozás az egykori boldogságtól. E hit mellett egyaránt szól az antik és a modern világnézet, még pedig úgy theológiai, mint metafizikai korszakában. Ovidius elbeszélése a világ négy szakáról: az arany, ezüst, réz és vaskorszakról, a mythologia képes nyelvén érzékíti az emberi nemzet folytonos korcsosulását, az erények fogytát, a bűnök szaporodását. S újult erővel és magasabb látókörben éled e hit a császárság korában. A nagy történetírók és költők vezérgondolata mind az, hogy a római nép a hanyatlás útján van, hogy kultúrájával együtt bűnökbe merült, s ha újra virágozni akar, vissza kell térnie az ősök egyszerű életviszonyaihoz és erkölceihez. Livius ezért mutatja be nagyszabású történeti művében a pásztorok és földművelők nemzedékét a késő kornak: Romulust, a város dicsőségének alapvetőjét, és Cincinnatust, a hőst, ki elvégezvén feladatát hazája iránt, visszatér ekéjéhez. Tacitus Agricola képében látja a római ideált, a császári udvar fényűzésével, romlott környezetével szemben; Germaniájában a friss erőtől duzzadó barbárt szembeállítja a csenevész nagyvárosi rómaival, s kétségbeesik okoskodása következményén. Horatius keserűn kiált fel, kora erkölceit rajzolván:

Nem ily szüléknek korcs ivadékai
 Festék be pónusz vérrel az óceánt...
 De harcához edzett földmívelők faja,
 Kik vas kapával törik a föld rögét...
 Rontó időnk mit meg ne emésztene?
 Elődeinknél már szüleink kora
 Satnyább s mi nálok-, és belőlünk
 Még gonoszabb unokák erednek.

Csak a skythák egyszerű erkölcsihez visszatérés menthetné meg a rómaiát, de ki remélhetné az elméknek fordulását? A görög irodalomban hasonló a gondolatirány. Hesiodos elmondja a négy korszak meséjét; Theokritos idilljei az egyszerű természetesség képeit mutatják Alexandria és Syracusæ elfinomult kultúrájával szemben.

A kereszténység, mely sok tekintetben maga is visszatérés volt az egyszerűbb, tisztább erkölcsökhöz, nem változtatta, sőt megerősítette az antik világnézetet. Hiszen a bibliai elbeszélés is az emberiség életének elejére helyezi a paradicsomot, a földi mennyországot, s az embernek elérhető e világi tökéletességet a szív ártatlanságába, az elmének naiv tudatlanságába és az ösztönszerű, természeti életmódba helyezi. Az ember ily alakjában kedves Istennek; a mint a tudás fájának gyümölcséből eszik, megromlik, bűnök fertőjébe téved és elveszti teremtője kegyét. Az együgyűeké, a kisdedeké a mennyeknek országa. Csak hosszú tisztulási folyamat, a siralom völgyében való keserű vezeklés után nyerheti vissza lelkének régi üdeségét, vetkőzheti le az eredendő bűnt és egyesül újra Istennel. Íme az ősi boldogság el sem érhető többé a földön, s csak Isten végtelen jósága az, mely legalább a másvilágon üdvözíti a szerencsétlen embert. Dante a négy, egyre borzasztóbb alakban előtűnő pokolfolyam eredetét egy allegóriában beszéli el (Pokol XIV. 94—120.), mely szerint a pokolfolyam a korszakról korszakra romlottabb s erkölcsileg súlyosabb emberiség könynyeiből keletkezik. Az emberiséget aggastyánalakú bálvány személyesíti: feje arany, melle ezüst, dereka réz, lába vas, jobb lábfeje agyag. S az arany fejen kívül a többi rész mind megrepedezve; belőlük könnyecseppek szivárognak s a sziklarepedésbe hatolva, abból gyűl össze a pokol folyója. Csak arany feje, az emberiség aranykora, nem járul e siralomhoz. Íme Saturnus mondája keresztény alakításban!

Új alakban és a régiéknél nem kisebb erőben lép fel e világnézet a XVIII. századi bölc-elők metafizikájában. Már a renaissance egyik jelszava a természethez való visszatérés; a kereszténység világtól elfordult aszketizmusával szemben a renaissance a friss természet érzést éleszti, az isteni kinyilatkoztatás tanítása helyett a természet eleven megfigyelését sürgeti. Az ekkor ébredt idillköltészetben sóvárgó

vágy száll a nagyvárosok előkelőinek pazar lakaiból a zöldelő völgyek, a csörgő patakok, a zúgó erdők egyszerű, természetes népe felé. De e világszemléletnek egész korszakos hatása Rousseau filozófiájában érvényesül. A természet ő nála nyeri sajátos értelmezését, mely utána egy századon, mondhatni napjainkig uralkodik.

Rousseau nem megfigyelés, tapasztalás útján jut eredményeihez, mint ezt mai tudományos álláspontunkon oly természetesnek gondolnók, hanem logikai következtetések által. Istent a deisták értelmében ő is az abszolút tökéletességnek vallja; a világ tehát, mely kezéből kikerül, mely lényének mintegy kifolyása, szintén csak jó, csak igaz, csak tökéletes lehet. S az ember, e világ legfőbb teremtménye, a teremtőjéhez hasonlatos, mégis mindenütt boldogtalan! A század társadalmi, politikai viszonyai tűrhetetlenek, s Rousseau mindenkinél jobban érzi az állapotok gyökeres megváltozásának, a forradalomnak, szükségét. Hogyan jutottunk ide? Ha megtaláljuk az okot, ha megszüntethetjük az ellenmondást a között, a mi van, és a minek lennie kellene, elháríthatjuk az okozatot is. «Minden jó, a mi az anyatermészet műhelyéből kikerül; minden elfajul az ember kezében.» Mindaz jó, tökéletes a világon, a mi Isten alkotása; minden rossz, a mi az emberé. Más szóval: jó a természeti őállapot, melybe Isten az embert a világ kezdetén helyezte; rossz a társadalmi állapot, melybe az ember saját hibájából jutott. Hogy hogyan jutott ide, azt Rousseau műveiben többször igyekszik magyarázni. Mindenesetre megtévedt az ember s azt hitte, a társadalmi állapotban könnyebben boldogul s kényelemszeretetből, jóra való restségből letért a természetesség útjáról. A logika világos: vissza kell fordulnunk tehát s felismervén az emberi lét igaz alapjait, most már helyes irányban tenni meg a fejlődés útját.

Hogy azonban ez őállapot milyen volt, ahhoz Rousseau, noha szereti a vad népeket idézgetni, szintén inkább csak a jelenből való visszakövetkeztetés útján jut. Műveltek, tudósok vagyunk? A természetes ember tudatlan. Elfinomultság, beteges érzékenység vett rajtunk erőt? A természetes ember nyers, de érzékei épek, teste erős, egészséges. Fényűzés, hazug formák közt élünk? A természetes ember egyszerű, egyenes, őszinte. Hatalom és birtokvágy urakra és szolgákra osztotta a társadalmat? A természetes állapotban az ember szabad, mert szabadnak született. Általában a természetes embert minden cselekvésében ösztönei, indulatai, érzelmei kormányozzák, a civilizált embert a belátás, a tudás, az ész. Eltévelyedésének főoka épen az, hogy sorsa vezetését az észre bízta, mely erre sokkal kevésbé alkalmas, mint a szív, az érzelmei kútforrása. Az érzelem alapvetőbb tulajdonsága az embernek, mint az ész. Az Isten oltotta belénk, ősi aján-

dék, természetes, igaz; az ész mi műveltük ki, s kevély bár és elbizott, alapjában mesterkélit, fonák és hazug. Vissza kell térni az ősalapotba: más szóval az érzelmet vissza kell helyezni természetadta jogaiba s minden téren háttérbe szorítani az észet, melynek tetszetős, de helytelen, természetellenes okoskodása minden szerencsétlenségünk kútfeje.

Tisztán magunk elé állítva ekképen Rousseau elméletét, okvetlenül fel kell ismernünk benne a bibliai elbeszélés hatását az emberiség paradicsomi állapotáról s rákövetkező boldogtalanságáról, miután a tudás fájáról evett. A mai irodalomelmélet épen nem tagadja ezt az összefüggést. «Rousseau eszméje, mondja Faguet, találkozik a bűnbeesés theologiai eszméjével vagy ennek épen valamelyes homályos remniscentiája, Rousseau közelebb áll a theologiai felfogáshoz, semmint kétségkívül hitte.»¹⁾

Ime az évezredek át más-más alakban feltűnő alapjában *egy* gondolat! Mélyen eredeti és örök emberi a múlt szépségének e hite. Nem csupán történeti eszme, mely újra és újra felmerül az idők folyamán, a korok változásához, az öltök különböző nézeteihez idomultan, de ott rejlik az emberi lélek legmélyén. Ama fenségesen naiv gondolatok közül való, melyekben az ember oly igazán emberi módon alakítja maga képére a világ tüneményeit. Az ember, mielőtt igazi természettudományi megfigyelése és történeti tapasztalata volna, önmagát állítja oda a dolgok mértékéül. Ez a lélektana az egész mythológiának, mely alapjában nem más, mint antropomorph világszemlélet. Rousseau természetes állama mythos, annak módszerével és összes lényeges jegyeivel.

Az aranykorban, a paradicsom édenkertjében, a Rousseau-fele természeti állapotban voltaképen saját édes gyermekkorunk képe tükrözők; az ösztönök és indulatok uralmának kora, az ártatlanság és naiv boldogság tetszetős világa. S a mint a tudás útjára lépve szívünk helyébe eszünk uralma lép, s mintegy eredendő bűn átka alatt egy szövevényes társadalom rabjaivá leszünk s jórészben áldozatul hozzuk énünket: a régi boldogság helyébe küzdés és szenvedés lép, mit csakhamar testünk hanyatló állapota is kísér. De minden ember szívében ott él azontul is a gyermeki boldogság emléke s újra feltűnik a körülöttünk ugyanazon ártatlan boldogság közt játszadozó új ivadék képében. Rousseau gondolata végső elemzésében nem más, mint ősi, primitiv analogia egy magát oly fennen filozofainak nevezett században! Goethének, a század másik gyermekének, mondása jut eszünkbe: «Der Mensch begreift niemals, wie antropomorphisch er ist».

A történeti tudat teljesebb kifejlődése és a pozitív etnografia

¹⁾ É. Faguet A XVIII. század. Ford. Haraszi Gyula, 444. l.

megalakulása széttepte Rousseau-nak az őskultúráról koholt ábrándjait. Darwin a tűzföldi felvad emberek láttára fölkiált: Íme őseink! S ez ősök épen nem hasonlatosak azokhoz, kiket Rousseau fantáziája elővarázsolt. A kultúra nem romlás, nem hanyatlás, hanem az ember lassú, fokozatos tökéletesedése a magának való állati életből a közönségre irányuló társadalmi élet felé. Minden mozzanata, melyben az úgynevezett természeti élettől eltért, ezt a célt szolgálta s ebből érthető meg.

Nincs is szó arról, hogy Rousseau filozófiája oly érdeklődésre és hitre talált volna épen a kor legnagyobb elméinél, ha maga az egész filozofia voltaképen egyéb lenne, mint a kor politikai törekvéseinek elméleti igazolása. Az egyéniség felszabadítása, a társadalmi korlátok ledöntése, a tehetségek szabad versenye: ez a XVIII. század vezérgondolata, s lehet-e erre alkalmasabb filozófiát képzelni, mint a Rousseau-é, a ki azt hirdeti, hogy az egyén önmagában, természeti állapotában hatalmas igazán, nem társadalmi leköötöttségében, korlátozottságában. Csak a természeti szabadságban élő ember élhet igazán szükségleteinek, tekintet nélkül másokra, a társadalom ezernyi gátja, követelménye, kényszere nélkül. Minél fejletlenebb valamely nép állama és társadalma, annál szabadabbak benne az egyének, legszabadabb az erdőben kóborló, zsákmányát maga szerző, családtalan vadember.

A harmadik rend fölszabadítása, a jobbság eltörlése, az arisztokrácia és a nemesség zsarnokságának megszüntetése s az abszolút királyi uralom nyomása alól való menekülés: azok az eszmék, melyek az elmélet hosszú időn át foglalkoztatva most végre gyakorlati megvalósításukat követelték. Be kellett bizonyítani, hogy e társadalmi osztályok túlélték magukat, megromlottak, alkalmatlanok az állam további vezetésére. Épen azért ama néprétegekhez kell fordulnunk, melyeket még el nem nyűtt a ferde irányban haladó civilizáció, a kik a természethez még közelebb állnak, a kiknek ereiben még friss erő buzog: egyedül ezek alkalmasak átvenni az emberiség további szervezésének munkáját. E felfogásnak Rousseau művei valóságos bibliái. Rousseauban, mint Faguet mondja, sok volt a prófétából. Mint pap áll előttünk igen sokszor, nemcsak a savoyai vikárius alakjában, hanem általában, mint az egyetemes emberiség erkölcsbírója. A társadalom szervezetével megakuvó Voltaire fanyar mosolylyal teszi félre Rousseau könyveit, de vágyva csüggték szavain a milliók, kik egyéni fölszabadulásuktól várták életük minden reményének beváltását.

Rousseau művei fordítják a közönség figyelmét igazán az alsó néposztályok felé. Nemcsak nagyúri kedvtelésből, a szokatlannak, a különösnek bizarr vágyából hagyja el a politikus, az író, a művész a várost, a civilizációt, az előítéletek, a romlás fészket, de őszinte ko-

moly vágyból is: megismerni a jobb, az erkölcsösebb, az igazabb életet a természetben, falun, a pusztán, a vadonban, a parasztok, földművelők, pásztorok egyszerű népe, de a társadalom számkivetettjei: a betyárok, rablók, koldusok között is. A természetkultusz a renaissance óta most éri el igazi kifejlését. Rousseau maga mutat rá a svájcezi vadregényes vidék rajzával. Követik az angol tóiskola és a német szentimentális természetleírók, a kiket Lessing tanított. A vad, a kultúrától nem bolygatott, az emberektől nem keresett vidékeknek van ekkor leginkább kelete; az ilyen természet az embernek igazi édesanyja, ez beszél nyelvén, ez érti meg örömét, bánatát, melyet művelt, helyesebben furfangos és gonosz felebarátai okoztak neki; itt a természet ölen visszasírhatja rég elvesztett, ártatlan boldogságát, megtalálhatja lelke nyugalját. Minél közelebb áll valamely nép vagy néposztály a természethez, annál becsesebb erényeket őrzött meg, annál inkább méltó utánzásra, annál inkább érdemli, hogy a civilizált emberek tanulmányozzák és csodálják, kövessék. Rousseau maga sokszor hivatkozik műveiben a vad népekre, természetesen mindenütt azoknak előnyére, s felveti a kérdést: honnan van, hogy míg az európai oly jól érzi magát e népek között, hogy sokan vissza sem térnek hazájukba, addig a vad menekül a fényes európai metropolisokból s megveti azok fényűzését, kincseit és kultúráját? Vajjon lehet-e kétség, melyik életmód felel meg jobban az ember igazi természetének?

Az irodalomra és művészetre, ha lehet, még nagyobb volt Rousseau hatása, mint a politikára. Hisz a költészet minden egészségesen fejlett közéletben, ha árnyékvilágban bolyongani nem akar, együtt halad a gyakorlati élet embereivel és sajátos eszközeivel ezek eszméit támogatja, éleszti, néha épen teremti. Ama roppant irodalmi mozgalom, mely a XVIII. évszázad második felében megindul s mint romantizmus hatat izen az addig kizárólag dívott klasszicizmusnak, a Rousseau nevéhez tűződik. *Rousseau a romantika atyja*. A romantikus irodalmi irány összes alapelvei Rousseau műveire vihetők vissza, belőle indulnak ki, benne található eredeti fogalmazásukban és összefüggésükben. Hugo Viktor csak megújította ez elveket, mint a hogy a júliusi forradalom megújította a nagy francia forradalomét.

Rousseau filozófiájában általában sok az esztétikai elem. Az oly rendszer, melynek alapját az érzelem és képzelet fontossága teszi: első sorban költői irányú. Rousseau maga járt elől, hogy bölcselmi gondolatait a költészet ruhájába öltöztesse. *La nouvelle Héloïse* című, levélalakban írt regénye az érzelmek jogának nagyszerű védelme a társadalom korlátaival szemben. E regény emeli a szerelmet, mint a leghatalmasabb érzelmét, határozottan a lélek minden más mozgalmára fölé, hogy ezután korlátlanul uralkodjék a költészetben: a szív előtt le

kell dőlnie minden gátnak; csak előítéletektől fertőzött társadalom lehet, melyben valaha nem egyesült két egymásért hevülő kebel. E regény ósatyja mindazon rengeteg regénynek, drámának, balladának, költői elbeszélésnek, mely két szerető lélek történetét beszéli el, kik egymáséi nem lehetnek a társadalom korlátai miatt: a testvérházasságtól a jobbágyfiú és a grófkisasszony szerelméig. Rousseau áradó egyénisége, melynek kifejezésére a tőle választott napló- vagy levélalak oly kedvező, szólal meg az ének ama túlzott, finom, a betegességig menő kultuszában, mint Nodier Peintre de Salzbουργia, Sénancour Obermannja s ez irány legműfesebb terméke: Goethe Werthere. A vad népeknek a civilizáltnál értékesebb világa ott van Bernardin de Saint Pierre történeteiben, Chateaubriand északamerikai regényeiben, a kultúrától alig érintett vidékek rajzában, az indián kunyhókban, a vén Chactas, a szentimentális René alakjában. Schiller a Károly-akadémiában mohó lelkesedéssel olvassa Rousseau műveit, a Sturm és Drang ifjúsága vezérévé avatja, és Schiller első műve, a Ráuber, mi más, mint a társadalom züllöttjeinek vad és igaz harcza annak érzekorlátai ellen? S maga e kor legfényesebb költői alkotása, Goethe Faustja, jórészt a tudomány és érzelem, az ész és a szív küzdelmének rajza, s az egésznek alapeszméje: «engedd át az embert természetes ösztönének, hajlamainak, meglátod, magától nemesedik, emelkedik.»¹⁾

Az esztétikai elmélet karöltve lép fel a költészettel és hasonló utakat követ. Míg Franciaországban inkább politikai, Németországban inkább kritikai téren éreztetik hatásukat az új eszmék. A gondolatmenet itt is rokon. Az irodalom nagyon sokat hódolt az ész követelményének, az irodalom nagyon elméletivé lett. A klasszicizmus, különösen a hogyan azt a francia drámaírók és Boileau magyarították, íme, elvezetett végre Voltairenek teljesen költőietlen racionalizmusához. S a megújulás itt is a népköltészetben és a talaján fejlett műköltőkben van. Ezekben a természetes költészet nyilatkozik, a mint Isten a népek szívébe oltotta, a tudósok mesterkedésétől menten, fonák elméletektől meg nem rontottan. Herder megkezdi a népköltészeti termékek gyűjtését s nemcsak az európai, de vad, ismeretlen népek költészetére is tekintettel van. Nagy a becse Ossiának, a kit kelta népköltőnek tartanak. Ez a kor fedezi fel Shakespeare-t, s a németek joggal említik, hogy ők adták vissza az angoloknak; Shakespeare nem klasszikus, a latin-görög irány reá kevés hatással volt,

¹⁾ Alexander, Az ember tragédiája. Beöthy, Képes magyar irodalomtörténet² II. 521. l.

angol nemzeti költő, népének talaján. Ő lesz a költői ideál, mondhatjuk, a nemzeti költő ideálja.

De Ossiánnak és Shakespearenek csakhamar győzelmes versenytársává lesz Homeros, kiről Wolf Frigyes Ágost kimutatja, hogy műve nem úgy keletkezett, mint például az Aeneis, hanem igazi népköltemény módjára, epikus dalokból szövődött egybe. Nem is egy egyéniségnek, hanem egy egész népnek jellemét, eszményeit fejezi ki. Herder csakhamar mint népének tárgyalja Homeroszt, és Schiller kimondja a nevezetes esztétikai elvet: «Der naive Dichter ist Natur, der sentimentalische sucht Natur». Azaz nekünk, kik a természettől eltértünk, a természetes, naiv költőkhöz kell visszazarandokolnunk ihletért, Homeros s a rajta fejlődő classica-philologia nyomán óriási fontosságra emelkedik a görög irodalom bece. Ime egy egész irodalom, mely magától, természetes úton keletkezett, mely nem ismert idegen hatásokat, maga alkotta formáit a népszellem hatása alatt s készen volt, midőn a poétikai elméletírók megjelentek.

Alig szükséges manap mondanunk, hogy a romantika ez esztétikája ép oly alaptalan, mint Rousseau természetes állama. Az irodalomtörténet kimutatta, hogy Shakespeare is kortársainak és előzőinek vállain emelkedett, s költészetében sok az idegen hatás s a klasszikai is jóval több, mint kezdetben gondolták. Ossiánról kiderült, hogy Macpherson egészen átdolgozta s így jórészt műköltészet. A homéri költemények pedig egy nemesi dalosrend termékei, mely a király vagy az előkelők környezetének kiegészítő része volt, akárcsak Vergilius és Horatius Augustus udvarában, vagy a nagy század költői XIV. Lajos környezetében! «Az epikus ének az uralkodó osztállyal elválaszthatatlanul egybeforrt: annak életét, felfogását, eszményeit tükrözötteti vissza; az alsórendű néppel csak annyiban törődik, a mennyiben ehhez a nemességnek köze van. Maga az énekes a kézművesek rendjébe tartozik, de kiváltságos helyzete van köztük.»¹⁾

És a népköltészet? Ép úgy egyesek és költői iskolák műve, mint a műköltés, ép úgy áll idegen hatások alatt, csak törvényei költői elmélet helyett többé-kevésbé öntudatlan analógiák, s egész különbsége a műköltészettől, hogy nincs leírva s így inkább van kitéve változásnak, mi azonban ritkán válik a költeménynek előnyére, mert minden költemény lelki folyamat eredménye, mely csak egy, arra fogékony költői lélekben mehet végbe. A tömeg csak ronthat rajta, összezavarja kompozícióját, legfeljebb ha egyes kifejezésein, szaván javíthat, de szó sincs róla, hogy — Arany János szavaival — a sokaság az első és legnagyobb inventor, s a népköltemény szájról-szájra

¹⁾ Gyomlay Gyula, A görögök története 80. l.

szállva tökéletesül, mint a hogy a szikláról levált kavicsot kerekre és símára görgeti a hullám. A legújabb, már tudományosan, folkloristikai alapon készült népköltési gyűjtemények könnyű szerrel meggyőznek erről, szemben a régi esztétikai alapon készültekkel, a hol a gyűjtő, gyakran még beleköltéssel is, a népköltészet oly jellemző egyenetlenségeit gondosan elsimította.

Azonban Goethe egész lélekkel csatlakozik Homeros mellé s megszületik a nemzetinek és klasszikusnak az a sajátságos vegyülete, a mit új humanizmusnak nevezünk. Míg Herder a költészet nemzeti sajátságait magyarázza, Lessing és Winckelmann kifejtik a görög művészet szellemét s azt a nyugodt fönség s a nemes harmonia (edle Harmonie und stille Grösse) kifejezésében találják. A Sturm és Drang rousseauai vadságát megfékezi most a görög klasszicizmus nemes szabályszerűsége. A Götz von Berlichingent Hermann und Dorothea követi, a Räubert a Tell. Hermann und Dorothea, az új polgári rend ez eposza, Rousseau és Homeros szellemével teljes egyszerre. Rousseau benne a szív kultusza, az érzelmek hangsúlyozása: Hermann az érzékeny német fiú, ki jövődöbelijében is mindenekfelett a szívet keresi; az anya, ki a nevelésben a természetes ösztönök jogát vallja; Hermann épúgy csügg rajta és sírja ki keblén bánatát, mint Toldi; rousseaui a pap alakja, a felvilágosodás világpolgáré, ki azonban az érzelmek fontosságát is elismeri a dolgok rendjében. Mily kicsinyes alakok a számító, mindig csak a hasznost kereső nyárspolgár vendéglős, az aggodalmaskodó, fukar gyógyszerész és a műveltség mázától megszédült, kevély kalmárcsalád. Mily rideggé teszi a társadalom követelményeire halgató ész a maga emberét a természetes érzelmek kimeríthetetlen lelki kincstárával szemben! Homéri plaszticitásban tűnik fel Dorothea alakja, a környezetnek, személyeknek, tárgyaknak tiszta, világos körvonalai, az elbeszélés egyszerűsége s a klasszikus harmóniában végződő kifejlés: a rousseaui alapeszme, a szív győzelme a társadalmi előítéletek felett. Schiller Tellje a természetes népjogok drámája a zsarnoksággal szemben: «Ha az elnyomott sehol sem leli fel igazát, bátor kézzel az égbe nyúl, s lehozza örök jogait, mik ott függnek változatlanul s elidegeníthetetlenül, mint a csillagok.» De nem a romantika vadságával, hanem a jog, a méltányosság, a higgadt-ság klasszikus nyugalomával, egy harmonikusan fejlesztett cselekvény keretében. Ezek ím a hegycsúcsok, de a berkek is a modern és a klasszikus, a nemzeti és az általános emberi e sajátságos szövetségétől hangosak ekkor.

És ha ezek után irodalmunkra vetünk egy pillantást, büszkén vállalhatjuk, hogy a magyar irodalom épen nem maradt vissza ez áramlatoktól. Már Orczy a bugaczi csárdát magasztalja s az együgyű

parasztnép életét, szemben a főnemesség fényűzésével, romlottságával. Bessenyei Holmijában először szólaltatja meg magyarul Rousseau természetérzését. E kor legremekebb terméke, Kármán Fanny hagyományai, egészen Saint Preuxként, a szerelem jogát hirdetik minden társadalmi korláttal szemben. Kisfaludy Sándor Himfy Szerelmeiben összeolvad a szív érzelmeinek rajza a természet iránti rajongással. Még a klasszikus iskola is az egyszerű falusi életet dícsérvén, nemcsak Horatiust követi, de Rousseau szellemét is szolgálja. Versegly Természetes Embere az Emilen alapszik s annak nevelési elveit hirdeti.

A magyar irodalom ezóta elválhatatlan a francziától, s a mint Rousseau örökét Chateaubriand veszi át s folytatja az új század szellemében, úgy hatnak eszméi tovább nálunk is. Eötvös regényei Rousseau és Chateaubriand hatását mutatják egyszerre. A Karthausi Gusztávjában René túltengő egyénisége, érzékeny, meghasonlott, a világgal megalkudni nem tudó lelke él, s mindkettő a katholicizmusnak, az érzelem és képzelet e legigazibb vallásának, dicsőítése: az önzésbe merült szíveknek a keresztény altruizmus az igazi gyógyszere. A Nővérek Rousseau filozofáján épül: hogy igazi boldogság nem a vagyon, a rang; egyszerű környezetben, jó szívek körében, szerény viszonyok közt még sokkal inkább feltalálható az.

Rousseau szelleme nem vészett el többé a magyar irodalomban. Nem közvetlen hatására nézve, mert kimutathatólag reája támaszkodó művekről alig szólhatunk, de ama fölfogásra nézve, a mint az irodalom, a beállott demokratikus mozgalmak közepett, a viszonyokat megítélte. A népnek az alkotmány sáncaiba fölvételét nem úgy tekintik, hogy a milliókat is részesítenünk kell a felsőbb körök műveltségében, kultúrájának áldásaiban, a polgárosodásnak általuk megalapított és elért eredményeiben. Nem! Ellenkezőleg azt hirdetik, hogy a nemesség romlott, kultúrája fonák, munkája kárhuzatos, s az alsóbb néprétegek romlatlan erkölcsére, tisztító hatására, megváltó részvételére van szükség, hogy a nemzet boldogabb jövő útjára térjen. Ezt határozottan a demokratikus kérdés — sok tekintetben maig is uralkodó — rousseai fölfogásának minősíthetjük. A főnemesség és köznemesség íróinál nem annyira tapasztalható még e gondolkozás. Széchenyi a Bentham-féle utilitarius iskola elvei szerint a lehető legnagyobb szám boldogulásának alapján akarja minél nagyobb körre terjeszteni a kultúra áldásait. 9000 nemes helyett kilencz millió polgár dolgozzék a hon javán! Kossuth és Vörösmarty inkább francia szellemben, az általános emberi jogok nevében követelik a népnek az alkotmány sáncaiba való fölvételét; a nép fölszabadítását az igazság és humanitás elemi követelményének tekintik. Eötvös intő például megírja a Dózsa-féle lázadás történetét s igen helyes tömegelektani megfigyeléseket árul el, melyek

a népnek épen nem kedvezők. De már a népi származású költők mohón szívják fel a saját osztályukra nézve oly kedvező tanokat. Petőfinek a nemesség számára nincs elismerő szava. Mintha semmit sem tudna történeti érdemeiről és jogairól. A Kisfaludyak, Berzsenyi és Vörösmarty hősei előtte törpe és tunya ivadék, melynek munkássága abban merül ki, hogy fölélje a dolgozó nép veritékének gyümölcsét és cserében megtagadja tőle a legprimitívebb emberi jogokat. A kiváltságos osztály nála Magyar nemesekből, Táblabírákból, Pató Pálokból áll, a kik Kún Lászlókat és II. Endréket emeltek maguk fölé, méltó nyájnak méltó vezéreiként, s egy Apostol szavával mennydörög ellenük. Ellenben a nép romlatlan, mint maga a természet, melynek ölen tölti napjait; nem a kultúra, a tudomány, a művészet tette azzá, a melyekben része sem volt, hanem az ember természeti kincsei: a szép, egészséges test s a hagyományoktól és előítéletektől meg nem zavart józan gondolat- és érzésvilág. Petőfi oly típusokat, oly jeleneteket szeret a népvilágból kiragadni, melyekben ezek az ösztönszerű, naiv s épen azért őszinte és igaz jellemvonások tükröződnek vissza. Mint általában a romantikára, ő rá is jellemző, hogy az erkölcsöt is mintegy társadalmi konvenzióknak s az egyéniség korlátjának tekinti. Míg a klasszikus költő, a mint szigorú szabályok közé szorítja költészetét, azonképen aggodalmasan ügyel az egyház, az udvar, az állam erkölcsi törvényeire: addig a romantikában bizonyos esztétikai világfelfogás kap uralomra, az érzések uralmával mintegy az érzés tudományáé. A mi esztétikailag szép, az helyes is, mert természetes érzésen alapul, s a mi természetes, az feltétlenül jó is. Innen van, hogy Petőfi nem csak az alföldi paraszt nép szabadságszeretetét, öntudatos büszkeségét, természetes jó szívét, szerelmének ösztönszerű erejét, egészséges naivságát mutatja be elragadó jellemképekben, de örömet leli a betyár rakoncátlanságában, fenyegető vakmerőségében, ravasz fursangjában, a cigány, a csavargó züllöttségében, a részeges mulatozásában, tönkrejutásában is. Erkölcsi aggodalom nem látszik zavarni élvezetét, hisz ez alakok mind a természetes ösztön képviselői; minek törődni azzal, megegyez-e életmódjuk a társadalom mesterséges korlátaival, nagyképű előítéleteivel? Saját magát, a saját pályáját is így fogja fel s hibáit ép oly szerető őszinteséggel tárja a világ elé, mint jellemének fényoldalait. A falu, a puszta, a végtelen alföld, az erdők, a Tisza partjai, a szalmafedelek, a pásztor-kunyhók azok a helyek, a hol igaz szívek, természetes jellemelek találhatóak: a város a természetellenes életmód, a tettetés, a romlottság fészke. A pestiek lakása fényes palota; epikuri tor, színház, tánczterem egymást váltja. «Nincs híja semminek: míg végre csődöt nem kapunk mi boldog pestiek.» Az utcákon arszlánok feszítenek, a kávé-

házakban Pinty úrfik szenderegnek, séta közben a hitelező csípi eladását: Petőfinek a város számára csak szatirikus színei vannak.

Teljesen hasonló a felfogás Szigligeti népszínműveiben. Népi alakjai mind az eredeti, romlatlan, féktelenségében is értékes magyar faj képviselői, szemben a léha, züllött, elművelődött nemesi renddel; mindenütt a falu, a szabad természet dicsőítése; ha városba kerülnek, még a nép gyermekei is félszeg, romlott alakokká válnak — mint például a Szökött katona uraskodó szabója — vagy visszakíváncoznak a civilizáció fészkeből egyszerű falujok tiszta erkölcei közé.

Ennek az eszmeiránynak legkimagaslóbb alkotása, nézetem szerint, Arany Toldija. A romantikus világszemléletnek leglényegesebb elemei megvannak benne: az egyén és a társadalom, a természet és a kultúra, az ész és a szív harcza, a kor legizgatóbb kérdései a költészet nyelvében és eszközeivel egy nagy egyéniség lelkében vissza-
tükroözve.

A környezet, a melyben Toldi Miklós felnő, teljesen Rousseau és a romantikusok ízlése szerint való. A magyar alföldön születik; falun, a szabad természetben nevelkedik. Atyja korán elhal, nevelését anyja intézi. Igazában Miklós nem is részesül nevelésben, tanításban. Csak a falubeli gyerekekkel játszik, párjával emelgeti a zsákok, malomköveket öltöget karjára és végzi a mezei munkát, paraszti sorban, csak úgy, legfeljebb jobban, mint bárki más. Benczétől, a cselédektől hall egyetmást családjuk régi történetéről. Tudományra, világi jártaságra ily módon nem tesz szert, de szabadon fejlődik teste, érzékei, szunnyadó tehetségei. Mikor a költemény elején felébred benne férfiúi önérzetének tudata, naiv, tanulatlan ifjú, ki még mit sem ismer a világból s mégis az élet küzdelmére kiválóan fel van szerelve, mert természetellenes nevelés nem nyomta el tehetségeit, előítéletek nem hamisították meg látását: a természet öléből egyenesen indul az élet küzdelmei, akadályai elé.

Miklós testileg nagy, természetes, araszosvállú ifjú, meztelen karján dağadnak az erek, vaskos lábnyomától messze reng a parlag, ökle csontos, szeme éles, dübörgő hangja mennydörgéshez hasonlít. Arany tudja, hogy az ily hatalmas testben hatalmas indulatoknak kell lakozniok. Miklós minden tetteben a hatalmasság benyomását kelti. Indulatai gyorsan támadnak és kitörő viharhoz hasonlítanak. Nincs meg benne az a fék, mely a kultúrember indulatait a társasági konvenczió illemszabályaival vagy ravasz számításával elnyomja. Egészségesen buzognak elő, mint a zuhogó patak a hegyoldalból.

A költemény minden lapja ezt bizonyítja. A kezdő jelenetben, midőn Laczfí seregének láttára régi sejtelmes vágya, hogy katonává legyen, öntudatosá lesz, s ifjúi ereje egész követelő mivoltában fel-

támad, Laczfi sértő gúnyjának hallatára szörnyen elkáromkodik magát. Hazamentében, «mint komor bikáé, olyan a járása, mint a sértett vadkan fú veszett dühében» s felgyülemlett erejét a nyomó rúdon tölti ki, mely «csaknem összeroppan vas kezében». Most következik odahaza György kihívó magaviselete s a végzetes arczúlcsapás. Miklós iszonyú dühre gerjed, szeme mint az aczél, a szikrát úgy hányja, csontos ökle ütni készül, György érzi a halál hideg leheletét, ijedve hátrál s a közbesiető édesanyja megvédi őt a pusztulástól, Miklóst a testvérgyilkosságtól.

Arany épen nem habozik Miklóst oly helyzetbe állítani, hol gyilkolásra is kész. Hiszen a gyilkolás is természeti ösztön megnyilvánulása, s a ki oly erőt érez magában, mint Miklós, s a kiben a nevelés nem nyomta el az eredeti indulatokat, természetesen enged azoknak és védi meg, vagy vívja ki igazát. Arany ugyan e végzetes indulatnyilvánulásokat is nemcsak lélektanilag, de ethikailag is igazolja, hanem azért Miklós, a természetes ember, mégis többször kerül olyan körülmények közé, hogy gyilkosságra gondol vagy azt épen el is követi. Mikor búcsúzni hazatér, Györgyöt újra életveszély fenyegeti. «Ott lesi Miklós a szunyogháló mellett, Györgyből mikép hortyog ki s be a lehellet.» Arany nem átallja Miklósban feltámasztani a gondolatot, hogy itt a kedvező alkalom: «Egy marokszoritás — s ha száz lelke volna, mégis elhallgatna, többet nem horkolna.» De felébred jobb természete: «No megölhetnélek, megérdemlenéd, ha rá vinne a lélek, hanem most egyszer nem leszek ártásodra» s elköveti tréfáját, a farkasokat György ágyába helyezvén. Végzetes bujdosását is gyilkosság okozza, mikor György legényeitől felboszantva a malomkövet közéjük dobja. Igaz, nem épen azzal a czéllal, hogy valamelyiküket agyonsujtsa, de mindenesetre annak a veszedelmével, hogy agyonsujtja, s mikor a katasztrófa bekövetkezik, a költő csak a törvény szigorúságát emlegeti, nem egyszersmind Miklós lelkiismereti furdalását. E természete élete végeig megmarad. «Az öreg, ki Lajos udvarában agyonüt néhány apródot, mert csúfolják, arra az ifjúra vall, a ki György szolgálai közé malomkövet dobott, midőn dárdák hajításával ingerelték.»¹⁾ Halálát is a nagy indulat okozza: midőn Lajos királynak fejéhez akarja verni héttollú buzogányát, szélütés éri.

Ilyennek képzelte, ilyennek szerette a romanticzizmus a természetes embert. Ösztönei uralkodnak eszén; ha nyers is sokszor, ha olykor szörnyű is: őszinte és igaz mindig. De azért a nemesebb érzelmek épen nem hiányoznak a természetes emberből. Vadságát ép ezek enyhítik; de nem a konvencionális vallási szabályok, sem tuda-

¹⁾ Riedl Frigyes, Arany János³ 140. l.

tos erkölcsi belátás, hanem a veleszületett nemesebb ösztönök legyőzik a durvábbakat, gonoszabbakat: érzés az érzést. Mert e kornak az volt a hite, hogy a lélek finom érzékenysége, erkölcsi tisztasága, az embernek veleszületett sajátsága, nem hosszas nevelés, művelt környezet nemzedékeken át kitartó munkája. «Az ember jó, a mint a teremtő kezéből kikerült»; ha rossz, csak a társadalom által lett azzá, mely természetellenes körülmények közé juttatta.

Arany egy pillanatig sem hagyja hősét teljesen a bűn fertőjében. Valahányszor Toldit vad indulatai elragadják, a döntő pillanatban vagy legalább utána, feltámad lelkének jobb része is. Mikor Laczfi megalázása után dühösen hazatér, bár még csak az imént szörnyű nagy káromkodást mondott Toldi Györgyre szája, mint a ki oka jelen paraszti sorsának, színről-színre látva bátyját: karja ölelésre nyílik akaratlan, «lelke gyűlölségén erőt vesz *valami*; valami — nem tudom én azt kimondani». Épen ez a homályos, de azért munkás érzés, a természettől jó ember ösztöne, a testvéri vonzalom, melyet annyi támadás sem tudott kiirtani lelkéből. A két testvér czudar összezőrdülése után, midőn Miklós majdhogy testvérgyilkos nem lesz, anyja beavatkozására a megszegyenülés érzése vesz erőt rajta, tántorogva megy ki, mint a lázbeteg, s az udvar egy távolabb zugában fejét tenyerébe hajtva zokog. A gyilkosság után mint az üzött szarvas bujdosik a nádasban, de beteg lelkére nem lel orvosságot. Azt susogja a nád minden szála: széles e világon nincsen árva nála. Álom nem jó szemére, fél az üldözőktől, minden neszre jöttüket véli, de legislegjobban a maga «nagy bajától».

Arany még nem a lelkiismeretnek az a költője Toldiban, a kinek későbbi korában ismerjük. Igazában csak a forradalom után, Shakespeare tanulmányának hatása alatt s a balladák írása közben lesz azzá. Toldi sem a lelkiismeretnek az a lovagja még itt, a ki a Toldi Szerelmében. A romantika ugyan a lelkiismeretet is az ember természetes érzései közé sorozza, mely a jónak velünkszületett eszméje következtében mindannyiszor felébred az elkövetett bűn után, mint természetes visszahatás. Rousseau szerint a bűnös épenséggel örökös lelkiismeret-furdalások között él, s jókedve csak cinizmus, melylyel kétségeit elhallgattatja. De a lelkiismereti furdalás borzasztó pusztításait csak Shakespeare hatása alatt kezdi rajzolni a költészet. Shakespearenél a keresztény felfogás: a szabad akaratlan épülő felelősség egyesül a középkor kegyetlen megtorló rendszerével és sötét babonáival. E forrásból táplálkozik a romantikának oly gyakran a szörnyű határait érintő lelkiismeret-poézise is. Arany még ekkor csak mint természetes visszahatást rajzolja a büntudatot Toldi lelkében, egy természetes tehát alapjában véve jó lélekben.

Toldit sokkal inkább az egyéni érvényesülés vágya űzi a világba, mintsem a bűntudat gyötrelmei. Tudja ugyan, hogy bűnt követett el, de azt is érzi, hogy inkább csak a társadalom szemében, mely konvencionális rendje ellen lát benne támadót; ő maga annyira természetesnek tartja a gyilkosságot, hogy maga előtt teljesen igazolva van, s bár sajnálja, egy pillanatra sem bánja meg. Inkább György üldözésétől fél, semmint saját lelkének furiáitól. A költő is, ki velünk együtt Miklós pártján van, nyilván a közvéleménynek ad kifejezést, mikor epikai tartózkodásából kilépve Miklóstra kiált: «Fuss, ha futhatsz, Miklós! pallos alatt fejed! Elvadulsz, elüzlöl az apai háztól, mint a mely kivert kan, elüzlök a nyájtól!» A társadalomnak amúgy is rideg ítéletét most oly hóhér van hivatva képviselni, a milyen Toldi György. De az a magasabb erkölcsi érzés, mely a törvény ítéletén felüláll s melyet a költő bennünk épen fel akar ébreszteni, azt remélteti velünk, hogy célját mégsem éri el.

Ép így inkább érzés, semmint tudás, belátás a vallásos hit Toldi lelkében. Nem a tételes vallás az övé, a mely például azt parancsolja: «Ne ölj!» hanem az a természetes vallás, a mely az ember gyarlóságának, végetségének érzéséből fakad s mintegy velünk született birtokunk. Toldi tudja, hogy Isten segítsége nélkül semmire sem mehet, de viszont meg van győződve, hogy Isten is gondot visel minden teremtményére. Nagy szükségében, nagy elhatározásában ezért reppen el ajkáról a segélykérő fohász, s ha sikert ért, a buzgó hálaadás. A nádasban, bujdosásában ép úgy, mint mikor a csehvel való párvadala előtt felfohászokodik s a győzelmet nem a maga erejének, hanem Isten gazdag kegyelmének tulajdonítja. Az egészséges lelkű halandó természetes viszonya ez teremtőjéhez s hogy Miklós ily vallásos lelkű fiúvá lett, abban bizonyára nagy része van az édesanyai nevelésnek is.

Miklóst igaz, őszinte, mély szeretet köti édes anyjához. Nem csoda oly gyermeknél, ki életét anyja mellett töltötte s apát nem ismert. A romanticizmus szívesen rajzolja ezt a viszonyt: a családi életet, a szülői szeretetet úgyszólván ő viszi be az irodalomba. A klasszicizmus férfiak költészete volt, s a felvilágosodás mit kezdetett volna oly tudatlan elmékkal, a minő a nőé s a gyermeké? De teljesen megváltozik a felfogás, mikor az érzelmek joga utat tör a költészetbe. A romanticizmus előtt értékesebb a nő és a gyermek, mint a férfi. Mert mi a férfi büszke elméje? Félszeg hagyományok, értéktelen előítéletek raktára, melytől csak kevés felvilágosult elme képes szabadulni. Ellenkezőleg a nőben, a gyermekben az érzések, ösztönök természetes ereje él, a lélek értékesebb fele; ők a szó igazibb értelmében emberek, mint az agyonnevelt férfiak. A nő diádalt ül

az irodalomban, nem mint eddig: a férfi vágyának halavány tükröződése, szerelmének szenvedő tárgya, de mint önálló egyéniség, kinek érzelemlága sokszor bonyolult és titokzatos, majd végtelen jóság és nemesség, majd kegyetlenség és borzalom, de mindig érdekes és mélyen emberi. Már Goethe költészetében kiváló helyet foglal el a női egyéniség, mint Iphigenia és Dorothea, s Dickens ekkor írja halhatatlan gyermekregényeit: Copperfield Dávidot és Twist Olivért. Rousseau az anyáknak ajánlja Emiljét, Széchenyi a Hitelt «honunk szebblelkű asszonyinak.» A magyar irodalomban Vörösmarty kezdi meg a családi élet költészetét; ő az első költő, a ki — habár még leplezve — édesanyjáról beszél. De egész jelentőségében Petőfi énekli meg, kinek költészetén szinte végigvonul az anyai szeretet magasztalása. Az anya megérti költő fiát, mert szívével látja; az apa korlátolt, előítéletek rabja, melyek elméjét elhomályosítják. Petőfi után sok ideig az apa képviseli a szűkkörű, nyárspolgári gondolkodást, míg a költészetben az anya szíve az érzelmek kincseivel teli. Az apa és anya viszonyának e felfogása legteljebb Goethe Hermann und Dorotheájában jelentkezik: a korlátolt vendéglős a társadalmi balítéletek rabja, az anya a szív jogát érvényesíti fia nevelésében s az emberi természetbe ő lát mélyebben.

Toldi Miklós apja nem szerepel a költeményben, említés is alig esik róla. Igaz, Ilosvai sem említi, de Arany sem érzi, nem is érezteti hiányát. Miklóst anyja neveli s azért lesz belőle kiváló ember, mert az anyai nevelés érzésvilágát fejleszti ki. Mikor Miklós legelhagyatottabb, mindenütt mellette a gondoskodó anyai kéz. A testvérgyilkosságtól ez tartja vissza, a nádasban bujdosónak Bencze által küld teli tarisznyát, a cipőbe maga süti bele a száz anyat, mely nélkül Miklós tán sohase jutott volna fegyverzethez. S sokáig nem hallván hírt róla, maga is Pesten terem, hogy részt vegyen fia diadalában. Toldiné egészséges lelki-világú anya, kiben érzelem és cselekvés teljes harmoniában egyesül. Miklós egész lelkével viszonzza anyja gondoskodását. Miatta nehéz Nagyfalut otthagynia, anyja nélkül könnyebben, sokkal könnyebben elszánná magát a bujdosásra, megpróbáltatásra. Bencze, mint legfőbb argumentummal, ezzel igyekszik levenni lábáról az elhatározó pillanatban: «Ne taszítsd a sírba jó édes anyádat!» Az anyai szeretet majdnem oly erős benne, mint ifjú szívének legfőbb vágya, egyéniségének legtermészetesebb követelménye: az önállásra, függetlenségre vágyás, érdemével helyet szereznie magának a világban. Heves harcot vívnak ez ellentétes indulatok keblében, s midőn győz is a férfias törekvés s elszakítja az anyai szeretet gyökereit, tövissei mély sebeket vájnak szívében. Arany egy egész éneket szentel Miklós és anyja búcsújának, a hatodikat. Ez az ének szerkezetileg fölösleges, mert hiszen Bencze

által már Miklós úgy is elbúcsúzott, s a cselekmény haladására nincs fontossága: Arany az anyai, a fiúi szeretetnek áldozott vele. A hős, az ölni kész dalia halálveszély között keresi fel anyját, hogy karjai közt szíve szelíd érzelmeiben olvadozzék. Gyöngéden tartja ölében az izgalmaktól megviselt, lázbeteg asszonyt, forrón viszonozza csókjait, s mint mikor két hegyről összefut a patak, egybeszakadnak könnyeik. A nőtisztelet, a világba kilépve is, maradandó jellemvonása Toldinak. A rákosi temetőbe érve, első sorban azért szánja meg a gyászruhás özvegyasszonyt, mert anyjára emlékezteti s ügyét ezért teszi magáévá. És mikor legyőzi a csehet s király és ország ünneplik, Arany finom tapintattal jelenteti meg Toldinét, ki fia után feljött Budára: Miklós öröme anyja nélkül nem volna teljes.

Anyján kívül Bencze az a felnőtt lény, a ki a gyermek Miklós lépéseit figyelemmel kíséri és szerető gondjával őrzi. Az öreg Bencze, a régi magyar cselédnek ez a kedves típusa, Miklós mellett bizonyos tekintetben az atya helyét volt hivatva pótolni, mint a ki nem szerepelt nevelésében, régen meghalt, Miklós tán nem is ismerte. A költemény ép abban az időben mutatja Bencze és Miklós viszonyát, mikor ez a viszony bomladozni kezd, Miklós férfiúi öntudatára ébred, Bencze tanácsait nem fogadja, vele mint szolgálival éreztetni kezdi fenségét, s bár még mindig szeretet vezérli szavait és cselekedeteit, Bencze fájdalmasan tapasztalja, hogy kis gazdája előtt kevés már tekintélye. A nádasban hiába próbálja maradásra bírni, öreges bölbeszédűséggel és paraszti furfanggal adva elő sorban érveit s bölcsen utoljára tartogatva a legsúlyosabbat: az anyai szív megrepedését Miklós távoztán. Szinte kedve is telik a fiú lelkének vergődésében; de hiába, a vége mégis csak az, hogy dolgavégzetlen ott kell hagynia Miklóst útrakészülőben ki a nagy világba. Megvigasztalódik ugyan nemsokára, mikor Toldiné reabízza a fontos küldetést: Miklós felkeresését, s a száz arany átadásával voltaképp ő teszi lehetővé annak bajnoki vállalkozását. A ránczos orcájára kapott fiúi csókok fejében föláldozza magát még a csárdai mulatozásra is, hogy aztán annál fájdalmasabban csalódjék: Toldi megvásárolva fegyvereit, Rigó lova hátára pattan s nagy feladata és közelgő dicsősége tudatán elfogulva meg sem látja az agg szolgát, ki könnyes szemmel ballag utána, fájlalva, hogy «búcsút sem vett tőle kis gazdája». Nem is játszhatott Bencze nagyobb szerepet Toldi nevelésében, mint hogy egyrészt fenntartotta a családi hagyományt a Toldi-házról: Miklós tőle hallotta apja vitézségét hosszú téli estéken, a tűzhely mellett tengerit morzsolva, másrészt a költő egy egyszerű, naiv, igaz lelket adott hőse mellé, a kiben semmisen volt a társadalom ravaszságából, fonák konvenczióiból, kevély tudásvágyából, hanem, mint Toldiné

nőben, ő mint férfi képviselte azt a romlatlan eredetiséget, mely a falusi környékkel egyetemben Toldi lelkét oly egyszerű, igaz, ősi értelemben természetessé volt hivatva alakítani.

(Budapest.)

(Vége köv.)

ZLINSZKY ALADÁR.

A GÖRÖG EPIKUS HASONLATOK ÉS VISZONYUK A HOMEROS-KÉRDÉSHEZ.

I.

Az ú. n. homerosi vagy epikus hasonlat sokat foglalkoztatta úgy a philologia, mint az esztétika művelőit. Talán ép az utóbbiak beleszólása, az általuk adott többé-kevésbé tetszetős magyarázatok (l. különösen Hegel Aesth. I. 528. s k., Vischer Aesth. IV. 2, 1278. s k.) voltak azon indító okok, azon dogmatismus, mely e hasonlatokat természetesnek, az epikus stílus elengedhetetlen kellékének tűntette fel és így minden, képtelen alapuló vizsgálatnak útját zárta. Ez annál csodálatosabb, mivel azt, a miben Homeros hasonlatai a tőlök függetlenül keletkezett (pl. bibliai stb.) hasonlatoktól eltérnek, a mi tehát legalányibb jellemzőjük, mindig hangoztatták és helyesen is fejezték ki. E sajátosság röviden az, hogy a költő gyermekesen élénk képzelete percznyi megfélekedésében átteszi érdeklődése súlypontját a hasonlatba, pontosabban a hasonlítóba és ezt a tertium comparationis homályosításával, sőt sokszor egyenesen ennek rovására, mint független képet kiszínezi, szóval, a mint mondani szokták, eposzt ad az eposzban (Friedländer 1. progr. Berlin 1870. elején!).

Jelen értekezés egy önálló rendszer vázlatát kíséri meg ezen epikus hasonlatok keletkezésére és fejlődésére vonatkozólag; sőt egy lépéssel tovább is fogunk menni s a hasonlatról mondottakat általánosítva, rá fogunk a szoros összefüggésre mutatni, melyben ez a kérdés — a végső következtetések levonása után — a Homeros-féle eposzok keletkezésének és fejlődésének kérdésével áll és igyekezni fogunk e folyton kísértő kérdés ingadozó mérlegét ezen, még eddig meg nem figyelt argumentummal is, egy kellő figyelemre nem méltatott vizsgálati mód javára billenteni. Jól tudom, hogy a példák teljes idézése, a részletezés kellő súlya nélkül állításaim sokak előtt az ötletszerűség benyomását fogják tehetni, de itt nem is lehet célom a végleges meggyőzés. Szándékom egyelőre jelezni, miként képelem az epikus hasonlatok élettörténetét, s a jelzett rendszer irányában röviden rá akarok azon mély perspectivára mutatni, mely szempontunkból a Homeros-kérdés megfejtése felé nyílik.

E szerint eljárásunk visszája lesz annak, a mit Platon Államában követ: meg fogjuk a hasonlatot vagyis az eposzállamban beépített egyént ismerni és keletkezését útmutatóul fogjuk tekinteni a nagyegész, az eposz keletkezésének kérdésében.

A mi rendszerünk két fővonása, arra Bernhardy (Gr. der gr.

Lit.³ 1877. II. Th. 1. Abth. 56. l.) a nála megszokott élelátással mutat rá ezen rövid, de mélyértelmű megjegyzésében: «Alle Theorie vom Gleichniss ruht aber auf dem Verständniss der Homerischen Methode» és folytatva: «Man wird nun ihren Geist und Reiz am reinsten aus einer vergleichenden Darstellung erkennen.» Az utóbbi mozzanatot vagyis a rendszeres hasonlítást, újabban (1905.) O. Jäger is sürgette, a kérdés jelentőségének kifejezett tudatában. (Homer u. Horaz 116. l.: «eine Vergleichung der Bilder u. Gleichnisse bei einigen der grossen Dichter, der griechischen wie der späteren, mit der homerischen Art, würde unseres Erachtens kein unwesentlicher Beitrag zur Lösung der, oder vielmehr des fruchtbarsten Theils der homerischen Frage sein.»)

Lényegében már utaltunk a homerosi hasonlat mivoltára; arra, hogy más népeknél ily jellegű hasonlat nem, illetőleg csak Homeros tudatos utánzásával fejlődött. Azt is láttuk, hogy a legelfogadottabb magyarázatok szerint a felvett (belső vagy külső) helyzet, a görög lélek sajátos, gyermekes érdeklődése folytán, a tertium comparationis rovására, túlsúlyra kap és ebben van különösége. Talán, mert a dolog természetében rejlik, a tudósok eddig feleslegesnek tartották még két körülményt hangsúlyozva kiemelni, melyeket mint absolute és rendszerünk szempontjából is fontosakat akarok megemlíteni. Könnyen érthető ugyanis, hogy mindenek előtt a verses forma és az írás hiánya az, a mi egyáltalában lehetővé tette ily hasonlat létrejöttét. *Prózában, írni* ilvet sohasem lehetett volna!

Látni való, hogy a homerosi hasonlatnak ezen magyarázata, mely a görög néplelek gyermekesen elmélyedő sajátosságán alapul, teljesen megfelelő akkor, ha a hasonlatokat mint készenvalót, egy költő egységes, isochron alkotását fogjuk fel. De ha ezen isochronitásra nem is tekintünk, ezen sajátásnak így is megmarad jellemző fontossága, ha a jelenség psychikuma némiképp másképp árnyalódik is.

Mert a bökkenő ép az isochronitásban van.

Már most kijelentem: részemről meg vagyok győződve, hogy soha semmiféle költő, bármily élénk nemzeti lélek képviselője legyen is, példa nélkül, elsőre meg nem alkotja még az II. Σ 207—14. hasonlatát sem — hogy a hosszabbakról ne is beszéljünk; meg vagyok győződve, hogy bármily szökellő fantáziát tételezzünk is fel, egy ember magától, egyszerre soha sem jut ily bonyolódott beépítési processus gondolatára; vagy helyesebben, nem képzelhető ily fokú megfélekezés a tulajdonképeni *céllről*, mely a költő fantáziáját a hasonlatra ösztökélte s a mely okvetetlenül *a hasonlítás és nem a leírás volt*.

Hiszen ép a görögöknél látjuk — s ép ez a korlátoltság jellemző — hogy inkább a *rhetorikában* tárgyalják a hasonlatokat és ez alapon a költők s különösen Homeros gyakran rosszul járnak¹⁾; szóval a hasonlat első és sokszor egyedüli célja a hasonlítás.

Vegyünk csak két szempontot figyelembe. Az első a végkövetkeztetés levonása nélkül közkezen forgó, úgy hogy csodálkoznom kell a közömbösségen, melylyel e kérdés alaposabb szellőztetését elhanyagolták. A hasonlat minden népnél, minden közbeszédben és minden

¹⁾ E tekintetben a rómaiak híven követték mintáikat; v. ö. Quintilianus I. O. (ed. Bonell) VIII. 3, 72. etc.

költészetben természetszerűleg megvan, de az ú. n. homerosi hasonlat, melyen par excellence az objective (nem a point végett!) részletezett hasonlatot értjük, csak a görög eposzban. Azt pedig bajos volna kétségbe vonni, hogy bizony a gyermekes érdeklődést tekintve, nem egy nép (szanszkrit, szerb) lelkiülete mutat feltűnő rokonságot a Homeros korabeli görög lélekkel.

A második megfontolás sem csekély értékű, noha eddig tudtommal nem hangsúlyozták. Talán mindenki emlékszik azon első benyomásra, melyet reá egy ily hasonlat olvasása tett; ne feledjük már most, mennyit nyert volna intenzivitásban e hatás, ha teljesen megvesztegetetlen, szűz lélekkel olvastuk volna, minden különben is vétkellendő előleges felvilágosítás és figyelmeztetés nélkül, mely már olvasás előtt «előkészített» minden különösségre. Ily esetben, mondom, természetes tapasztalatunk az volna, hogy az első objective kidolgozott hasonlat közepén, a gyanútlan gyermek (még ha görög is!) kizökken a gondolat kerékvágásából. Ez többé-kevésbé még velünk is így történt (noha az ilyen, hamar kikorrigált benyomásokat könnyen feledjük), sőt maguk a hasonlat írói is sokszor számítottak erre (a punctus comparatus ismétlése!). Alig hinném már most, hogy a mit egy gyermekifjú magyarázat vagy ismételt olvasás nélkül meg nem ért, azt egy naiv (nép)költő a népköltés közös fokán példa, előzmény nélkül egyszerre alkossa meg.

Azon negatív eredményt, melyre az eddigi megfontolások vezetnek, erősítsük meg egy pozitív tapasztalattal: Könnyen meggyőződhetünk róla, hogy az objective kidolgozott hasonlatok — nagyrészt egész sorok szerint — majd mind két részre oszthatók.¹⁾ Az első rész a primær hasonlat: a comparatummal szembeállított comparans, a tertium comparationis világos előtérben állásával. Ez a hasonlat embryója, melyben meg lehet a fejlett hasonlat gyökere, de még világosan a tertium comparationisért van, annak természetes szüleménye. A második rész a hasonlat élet csorbító, képpalkotó elemeket tartalmazza, melyek a comparanst objektív irányban színezik; e rész nem szerves kelléke a hasonlatnak és törvényes származása ellen feltétlenül bizonyít az általunk rétegességnek nevezendő sajátság. Több-kevésbé biztonossággal (a mi végeredményben már nem is lényeges) elárulja ezen rétegesség az egyes fejlődmények lerakódásának, betoldásának időbeli egymásutánját (fejlődését), a mi azonban csak a teljes összeállításból tűnnek ki kellőleg, míg itt meg kell elégednünk egy (a fenti) példa elemzésével, mely ilyenféle volna;

I. Főrészt:

ὡς δ' ὅτε καπνὸς ἰὼν ἐξ ἄστεος αἰθέρ' ἵκηται,
 τηλόθειν ἐκ νήσου, τὴν δ' ἴθι ἀμφιμάχονται,
 ὡς ἀπ' Ἀχιλλῆος κεφαλῆς σέλας αἰθέρ' ἵκωνεν.

vagyis 207. 208. és 214. sor (XVIII. ének).

¹⁾ Kivétel természetszerűleg az oly hasonlat, mely elsődleges alakban nem volt meg az őseposzban (pl. az ismételt hasonlatok is). Ezeket később a már meglévő egyéb «képek» analogiája egyszerre hozhatta létre. Számuk lehetőleg megszorítandó. Nem kivétel pl. II. VIII. 338—341. stb., hol a képpalkotó rész bizonyos fokig præponderál, de nem objektív irányban, hanem szorosabb összefüggésben a tert. comp.-szal.

Hogy a 208. sor még nem képalakító elem, arról alább lesz szó. Külömben az eredeti hasonlatban 214. sor aligha volt szószerint így, a hogy ma látjuk (az *αἰθέρ' ἴχαιεν*-ben rejlő ismétlés miatt, mit csak a közbevetett II. rész igazol), de a népköltés metrikailag megfelelő helyettesítéseket kétségtelenül engedélyez.

- II. *Képalakító fejlődmény* 1. réteg 209 sor
 2. „ 210—212 (213) sor
 3. „ 213 sor.

A rétegződés rendszerint soronként és időközökben keletkezettnek képzelhető. Az bizonyos, hogy az eposz keletkezésének forrongása hosszú ideig tartott, s így az őseposz eredeti részeinek hosszú idejük volt a felszaporodásra. Ezt nagyjában vizsgálataink is igazolni fogják, a mennyiben az így kidolgozott s e szerint felosztható hasonlatok épen a más szempontból is régebbieknek ítélt részekben találhatóak (az is jellemző, hogy Odysseia ez irányban fejletlenebb!). Mindamellet helytelen volna, már a dolog természeténél fogva is, a hasonlatok fejlettsége és koruk között egyenes arányt állítani fel, mintán a fejlődés, illetőleg bővülés számos más körülménytől, első sorban pedig a hasonlat értelmétől és körétől függ, és természetesen fontos a véletlen szerepe.

Hogy a színező motívumok beillesztésének, az «idegen kéz» bővítésének varrata néha milyen áruló módon látszik ki, arra jó példa a sok közül Od. XXI. 48—9. (a különböző ajtórésekről, az ajtószervezetről van szó.)

*τὰ δ' ἀνέβραχεν ἥϊτε ταῦρος
 βοσκόμενος λειμῶνι τὸσ' ἔβραχε κατὰ θύρετρα,*

hol az eredeti hasonlat csak a 48. sor volt; 49. s. a színező rész, de csak felében; vagy nem tellett költője fantáziájából egy egész sor vagy a 48. s. összefoglaló *τά-ját* nem értette — lévén előtte *θυρή* és *ὄχλος*-ről szó — s ezért Homeros nyelvhasználatával teljesen ellentétben, az utólag kitett *θύρετρα* akarja a plur. neutr. mutatást igazolni, mintha az első költő ezt értette volna oda. Hogy ez így van, annak kiáltó bizonyossága a *τὸσ' ἔβραχε*-ben rejlő és 3—4 közbevetett szó után bosszantóan felesleges ismétlés.¹⁾ A példák összessége mind ezt meggyőzőbben igazolná, de ahhoz, hogy következtetésemet alantokban levonhassam, elegendő vélttem mondani.

Ezek szerint tehát: az őseposz vázában szerepelt hasonlatok a szerkezetet illetőleg alig különböztek a más népeknél és más költészetekben kifejlődöttektől és a hasonlatok e primaer formája az eposzok mai stadiumában is legtöbbször minden nehézség nélkül kimutatható. Ebből azt értjük, hogy a görög hasonlat szülője is azon természeteszerű cél volt, mely valamely helyzet v. állapot megmagyarázására egy más, főjellemezőjében analog helyzetet keres, hogy a közös vonás (tert. comp.) kiemelése által az elsőt a másodikkal magyarázza, megvilágítsa. A görög hasonlat ilyen természetes alakját azonban vala-

¹⁾ Ily természetű egyéb ismétlésekről már fentebb. volt és még lesz is szó.

melyes módon elhomályosították az ú. n. képpalkotó elemek. Az így létrejött képhasonlatokat azután annyira elkoptatta különösen a görög utánzó (Q. Smyrnæus, Nonnus) használata, hogy a hasonlat tulajdonképeni természetét feledik és legtöbbször a képért keresnek egy sokszor csak látszólagos tertium comparationist. És itt van a fordulópont, melyen megállapodva egyfelől Homerost, másfelől utánzóit vizsgálunk kell. Innét tekintve fogunk érdemleges bírálatot hozhatni. Egyszermind megkaptuk a dolog természetéből kifolyó igazolását felfogásunknak, mely a homerosi hasonlatot, mint feltétlen élőt fogja fel, a mely 1. keletkezésében és 2. életében (az utánzóknál) folytonos fejlődést mutat; ép ezért nem lehet eredményes az oly tárgyalás, mely e hasonlatokkal elszigetelten, a tőlük független és az őket utánzó hasonlatokra nem tekintve, foglalkozik.

Miután itt rámutattunk az összefüggésre, jelezzük, hogy e dologra érdeme szerint még bővebben tekintettel leszünk, most azonban az elhagyott fonalhoz térünk vissza, melynek mentén egy lappangó kérdéshez jutottunk: mi lehetett annak az oka, hogy a homerosi hasonlatok idővel ily alakváltozáson mentek át, mi vitte őket mintegy lejtőre, melyben a kisiklás ezen nem természetes irányban megtörtént és végül miért történt ez éppen csak a görögönél?

Az okok kettős, külső és belső forrásból fakadnak. Természet-szerűleg fontosabb a belső mozzanat vagyis a görög népléleknek már többször érintett gyermekes érdeklődése; azt a vizsgálódó, naivul, kérdőleg tekintő görög szemet értem, mely a legdöntőbb helyzetrajznál is egy pillanatra a lehulló dárdán feledkezik, sőt azt is észreveszi, hogy kőrisfából van; szóval a dárdá egy pillanatra érdeklődésének középpontja lesz. Ezen sajátyságot természet-szerűleg a hasonlatban sem vetkeztette le a görög néplélek s így magyarázandó a fentidézett II. XVIII. 208. s így Od. XXII. 469. második fele stb. Az eredmény a következő: lazán összefüggő mozzanatok a homerosi kifejezőmódból kifolyólag természet-szerűen nagyon gyakran jutottak be a hasonlatnak ez irányban érzékeny testébe, és hogy erjesztő hatásukra a forma jege könnyen megolvadt és a lavina megindult («Erweiterungs-trieb!»), azt nem fogjuk különösnek találni, ha a hasonlat és a görög lélek természetrajzát ismerjük. Ilyen laza momentum például, mely a hasonlatba legtermészetesebben belekerülhet az állandó (objektív és rendszeren összetett) jelző, melynek azonban némileg mechanikus (külső) ereje is van.

A mi a külső okok közül talán a legsúlyosabb, az a nyelv könnyen verselhető volta, esetleg ennek eredménye: a nagyszámú (népdal és az élő sorok. Ezek önkénytelenül árukkal ragadták a rhapsodost; ha elmondotta az eredeti hasonlatot, és abban például egy viharverte szírről volt szó, egy kifejezésbeli árnyalat, egy (összetett, objektív) jelző elegendő volt: fantáziájában azonnal előtérbe állt egy máshonnan ismert, vagy őt egyébként foglalkoztató leírás (kép), azt gépies soraival hamar kivonatolta, esetleg teljességében beállította a hasonlat testébe. (Legegyszerűbb alak az, mikor az incrementum az objektív jelző paraphrasisa.) Ezt egy második rhapsodos már tovább vihette; ha a bővítések közben a fonál elveszett vagy egyébként szükségesnek látszott, az utolsó réteg költője ismételte a tert. comparationist s ezzel a hasonlat további fejlődését a

maga részéről elzárta. Ha már most a Homeros-féle eposznak leírásokban szűk voltát tekintjük, nem fogunk csodálkozni, hogy a hasonlatokba ékelt leírások eredetijét nem igen sikerül az Iliasban és Odysseiában felfedeznünk; e költemények természetüknél fogva nem terjednek ki az állatvilágra, holott a hasonlatok ebből merítenek legtöbbet. De ne felejdjük soha, a mi nem maradt fenn.

Külömben föltevésém erősíté-ére csak Vergiliust kívánom még idézni, ki az Aeneis XII. é. két hasonlatában (101—106. és 715—23.) világosan felhasználja (megfelelő módon kivonatolja) a Georgicában leírt bikapárbajt, más leírásaiból is fél, sőt egész sorokat vesz át hasonlataiba, míg Achilles esküjéből a jogar leírását (A. 234—9.) egyenesen lefordítja egy hasonlatában. (Aen. XII. 206—11.)¹⁾ Mindezekben az oly költőnél, mint Vergilius, nem nagy nehézségbe kerül valami, mondjuk czélzatos ösztönt, önkénytelen megérzést felfedezni. A mechanikus külső fejlődésnek fontos kelléke volt természetesen a nagy idő, mely az eposzok megsontosodásáig eltelt.

Az ily körülmények között kifejlődött hasonlatok számát azután két irányban is szaporította az analogia, mely egyrészt — általánosságban — a meglevők úttörését használja fel és hasonló formában (de a hasonlatot már mint egységést tekintve) újakat hoz létre, másrészt az egy helyütt természetes módon kifejlődött hasonlatot teljes egészében ismétli egy csak *némileg* analog helyzetben (utóbbiakról l. Kiene Die Comp. der Ilias 1864, 244—84. lk.; Passow De comp. Hom. partic. II., sőt Nitzsch: Die Sagenp. Kap. XXIV. 157. s k. lk. is, a ki különben igen helyesen figyelmeztet (161. l.), hogy ugyanazon költő is ismételhették egy hasonlatot, akár csak egy *δοῦπησεν δὲ πεισῶν* vagy *ἤριπε δὲ προηνίης*-féle formulát). Ezen ismétlések kérdése azonban szorosabban függ öszeze azzal, a mit vizsgálódásunk első eredményeként az alantikban fogunk levonni. A mondandók azt is természetessé fogják tenni, hogy rendszerint miért nem találó az analogikus helyen az ismétlés.

Más összefüggésben már érintettük tapasztalatunkat: A réteges lerakodás idővel túlsúlyra hozza a mellékkörülményeket. Ezek csorbítják a hasonlat élet és ennek rovására előtérbe állítják a képet; így adják meg annak a lehetőséget, hogy mint kialakult kép bizonyos tekintetben függetleníthesse magát s az eposzból könnyen kikapcsolva külön életet éljen az utánaók műveiben.

¹⁾ Álljon itt egy kis összeállítás az azon főbb helyeknek, melyek a Georgica leírásaiból szó szerint kerültek be az Aeneis hasonlataiba: G. IV. 162^b 163^a—Ae. I. 431^b 432^a; IV. 164— I. 433; IV. 167—9— I. 434—6; I. 325^b—II. 306^b; I. 482^b, 483^a—II. 498^b 499^a; III. 421— II. 381; II. 291^b 292—IV. 445^b 446; III. 437—II. 473; III. 439— II. 475; III. 426—II. 474; (III. 103—5—IV. 144—7.); III. 237—VII. 528; III. (232.) 233. 234—XII. (104.) 105. 106; III. 8220(= IV. 174 = Ae VIII. 452.)—XII. 720; (III. 372—XII. 750^b); III. 149^a—IX. 794^a; I. 237^b—X. 274. Sőt ha nem szó szerinti megegyezést keresünk, még Ge. (IV. 188. sqq.) IV. 51. sqq.—Aen. (I. 430—6.) VI. 706—9; Ge. II. 304. sqq.—Ae. II. 305—6^a; I. 380—IV. 405; I. 512—4—V. 144—7; III. 421^b 439^a (v. ö. Ae. XI. 755^a [XII. 902^a, XI. 697.]—V. 277^b 278^a; IV. 80—V. 458—9, IX. 669; IV. 471. sqq.—VI. 309—12; III. 238. sqq.—VII. 529—30; I. 356. sqq.—X. 96—99, XI. 296—9; III. 217. sqq.—XII. 101—6, 715—723. etc.

Második következtetésünk csak nagy általánosságban áll meg. Valószínű ugyanis, hogy ilyen időbeli egymásutánban vagyis *természetes* fejlődési úton — nagyrészt — csak azon hasonlatok keletkeztek, melyekben a hasonlat követi a hasonlított részt; ezen hasonlatok tudvalevőleg nem a leggyakoribbak. Azon hasonlatok ellenben, melyek különösen előrebocsáttatásukkal (és a $\acute{\omega}\varsigma \delta\tau\epsilon$, $\acute{\omega}\varsigma \delta' \acute{\alpha}\nu$, $\acute{\omega}\sigma\tau\epsilon$ stb. particulákkal) a praeponderáló kép benyomását teszik, a már létrejött egyes minták formái analogiájára *mesterségesen* keletkeztek; azonban természetesen ez is csak általánosságban van így. Nem szabad egyébként felednünk, hogy e fejlődéssel a szövegbe illesztő kapcsok változtatása is járhatott; legtöbbször ugyan nincsen változás, vagy ha van is, ez könnyen felismerhető, illetőleg kis javítással rekonstruálható. (Így pl. Od. XIII, 28—35. eredeti alakjában ilyen lehetett; 28—30, 31. a « δ' » nélkül! 32; 33—35 a 29/30 hatása alatt toldott bele, miközben 35 a 28/29 comparatus punctusát a képrészek túlsúlya miatt ismétli. Alakunkban különben a tert. comp. megoszlása is ki van kerülve; erre von. l. Am.-Hentze⁷ II. k. 1. f. 3. l. e helyhez.)

Így, ha a hasonlatokat mostani állapotukban nézzük, első, felületes pillantásra nem sikerülhet mindig elbírálnunk, vajjon természetes, vagy pedig mesterséges fejlődést kell-e feltennünk. Egyet azonban pozitív eredménynek vehetünk: Az ósdalok eredeti hasonlatai sem oly alakban, sem oly nagy számban nem voltak, a mint az mai szövegekben vagy akár az alexandriai kor szövegében olvasható, illetőleg olvasható volt.

Ezzel megmagyarázotttnak tekintjük, miként jött létre a hasonlat, mint «költői szépség» a görög eposzban. Láttuk, hogy nem költői agyafurtság, hanem természetes fejlődés volt a szülőanyja, mint annyi más dologé is, különösen Homerosnál, miből a scholastikus hajlandóságú epigonok szintén normákat csináltak.

Már eddig is többször hangsúlyoztuk, hogy a hasonlatoknak életük van, mely keletkezés és fejlődés állapotaira osztható. A keletkezés állapotát illetőleg úgy párosítottuk az élet s a már szintén kiemelt hasonlítás elvét, hogy vizsgáltuk, illetőleg vizsgálándónak kijelöltük: keletkezett-e más népeknél is hasonlat és milyen formában. A nyert eredmények vezettek ezen pontig; innen kezdve e két elv útmutatása szerint azt kell kutatás tárgyává tennünk, hogy mit mutatnak az egyes fejlődmények (= Homeros utánzatok) egymás közt és az eredetivel szemben. Míg amott az élet, a második részben a hasonlítás elve játszik nagyobb szerepet, már annál inkább is, miután itt a «fejlődés» értékileg regressivnek mondható, ha quantitative óriási is.

A mint már a keletkezésnél is rámutattunk e kettősségre, úgy fejlődésében is vagy 1. belső, vagy 2. külső életet él a hasonlat. Belső a hasonlat, midőn az utánzó költőnek a hagyományos kép a (hasonló) tert. comparationis folytán jut az eszébe, külső, mikor eredetileg a képért, annak hatása alatt keres egy tert. comparationist. (Q. Smyrnaeus! pl. Verg. Aen. VII. 720. is, a hol szintén a kép uralkodik s noha azt várnók, az apodosis nem a szorongatott oroszánt, hanem a vadászokat teszi a comparanssá!)

Világos, hogy (költői) értékkel csak az első fajta (belső) utánzat bír, de a fejlődés szempontjából utóbbi is fontos. Ez azonban nem

azt jelenti, hogy Nonnus hasonlatait, ki mindenestre a második kategóriába sorozandó, helyes szempont szerint osztanók fel, ha azon gondolatkörökre lennének tekintettel, a melyekből hasonlatait vette (Georg Wild!). Én legalább azt hiszem, nem túlozok azon kijelentéssel, hogy Nonnus, Smyrnæus és a hozzájuk hasonlók talán sohasem vettek egy sikerült képet — mondjuk — az állatvilágból, hanem igenis ezerszer utánozták és variálták Homerosnak abból vett és képpé fejlődött hasonlatait.

Főszempontunk lesz tehát vizsgálni, hogy a belső élet szemmel tartásával, vagyis igazi nagy költőknél hogyan él Homeros után a hasonlat, még pedig három nagy fejezetben, a mint t. i. vagy csak forma tekintetében (eredeti epikus has.), vagy a gondolatkör azonosságánál fogva («közhelyek»), vagy pedig határozott fordításokban (célzatos utánzás) lett követőkre.

Az mindenestre bizonyos, hogy a kifejezésekre tekintve, a külső hasonlatok sem vesztik el a belső látszatát s így e megkülömböztetés erőltetett, következőkép felesleges is és csak általános érvényű.

A mi a hasonlatok utánzását illeti, nagy költő legtöbbször remniscentiák hatása alatt «utánoz», s csak néha, de mindig célzatosan, fordít. Ezt az emlékezet-után költést is sokszor tévesen bírálják el. Így például Homerosnál és Vergiliusnál többször van körülzárt oroszlánról szó. Hiba volna már most Vergilius egy ily helyének forrását egy Homeros-féle hasonlat keretébe beszorítani, hiszen könnyen kerülhetett abba egy oly általánosabb vonás is, mit Homeros esetlegesen egy farkasról szóló hasonlatban használt fel stb.¹⁾ Bajos volna tehát egy homerosi hasonlat családfáját levezetni: *gondatköröket* kell minél tágabb határokkal felvenni, a mely kör azután miut *egy* képzetecsoport hatott. Hogy e határok meddig terjednek, azt ép az utánzók *összezararásai* fogják megmutatni. E körökön belül azután az eddig használatos felosztások, mint alosztályozások érvényesülhetnek.

E gondatkörökkel egyszersmind belső körülmények alapján véglegesítettnek tekinthetjük az osztályzás eddig ingadozó és külsőségek szerint igazodó kérdését. Eddig ugyanis főkép

¹⁾ E helyt nem tartom czéltalannak nagy általánosságban szóvá tenni az utánzás kérdését is, mit rendesen ferdén szoktak elbírálni. Ne feledjük, hogy Vergiliusnak vagy bármely más ú. n. imitatornak (az alexandriai kor görögjei tényleg azok), a görög ép oly idegen nyelv volt, mint nekünk, s meg vagyok győződve, hogy Vergilius és művelt közönsege sokkal büszkébb volt egy a görög eposzból közismert fordulat csatán fordítására, mint Vergilius legsikerültebb és másoknak mintául szolgáló saját verseire. Hiszen Vörösmartynknak melyik művelt olvasója nem olvassa el újra meg újra és fokozódó gyönyörűséggel azon sorokat, melyekben egy klasszikus hely ügyesen alkalmazott fordítására ismer. De így van ez ugyanazon nyelv költőinél és bár hangoztatjuk, hogy a modern népeknek nincs külön epikus, lírikus stb. nyelvkincse, mint volt a régieknek, én Szász Károly Salamonját Arany epikai nyelve nélkül nem tudom elképzelni. A ki itt nem veszi észre, mily kapra kap Szász az Arany alkotta frazeológián, hogyan tér ki inkább, csak hogy egyetnást abból soraiba illeszthessen, a ki nem érzi a lelki gyönyörűség szelid borzongását egy-egy ilyen jól ismert hang kedves vízhangjánál — az szándékosan vak, ezt elismerni.

1. a tert. comparationis szerint,
2. a hasonlító tárgyak szerint,
3. a szereplő személyek és az eposz szerkezete szerint (Düntzer!) sőt

4. e három szempont egyesítésével (Krupp 1883. Zweibrücken) osztályozták a hasonlatokat s a sokféleség már maga is bizalmatlanságra int az ilyenféle kísérletekkel szemben, ha a tárgyalás élettelen és eredménytelen voltát nem is tekintjük. Sőt részünkről alosztályozásban is főleg csak az elsővel (és másodikkal) fogunk kísérletet tenni.

Felosztásunk a következő lesz: A fenti módon nyert képzetkörök két nagy osztályra szakadnak. Elsőben ugyanis azt fogjuk vizsgálni, melyek lettek közülök általánosakká, vagyis epikus közhelyekké. Megjegyzem, hogy a körökbe osztásnak tulajdonkép csak ez első részben van kihatóbb jelentősége. A második osztályban ugyanis azon, főleg egyes hasonlatokból álló képzetsoportokat fogjuk vizsgálni, a melyek utánczokra nem találtak. Itt a főszempont a «miért» lesz és speciális görög tekintetből e rész nem kevésbé jelentékeny (l. kül. II. XVII. 742—, Od. XX. 25—, Il. XI. 558—, stb.).

A mi már most a homerosi hasonlatok közül a közhelyeket, illetőleg ezeknek elméletileg mindég primær-alakra visszavezetett formáit illeti, még azokban is vannak olyanok, melyeknek jellemét a görög néplélek adja meg, vagyis csak

1. Homeros után lettek közhelyekké (*θέσει*?) vagy pedig tőle függetlenül

2. általános, a különféle népeknél meglevő közhelyek (*φύσει*?).

E megkülömböztetés azonban a hasonlatok élettörténetében nem fontos, a mennyiben csak a primær alakokra vonatkozik s így kérdésünkben, melynek körét ép a kifejlett alak tölti be, el nem helyezhető.

Már láttuk, mily írónál nyereséges a homerosi hasonlatokat életrajzi szempontból vizsgálni. Az eredmény, hogy csak Vergiliustól kezdve, a modern népek irodalmán keresztül. Mindjárt hangsúlyozhatjuk a történelmi fejlődés ama különösségét, mely szükségessé teszi, hogy egy bizonyos korban Vergiliust tegyük Homeros helyére, és az ő hasonlatai fejlődését vizsgáljuk az ő utánczójánál, kik Homeros általán nem ismerték. Természetes, hogy egy további lépéssel kutatni kell az így, «utánczat» «utánczása» által keletkezett hasonlatoknak viszonyát a homerosiakhoz. Ez eljárás számos érdekes adatra nyújt kilátást, noha egyelőre előmunkálatok híján a területperspectivák beláthatatlanok.

Mielőtt e tárgyalást bevégezném, mintegy az eddig mondottak fonák oldalát fordítva kifelé, Vergiliusra nézve így próbálnám a tárgyalás rendszerét megállapítani. (A schéma több-kevesebb változtatással állhat csak meg egyéb írónál.)

I. Egészben eredeti helyek. (Főszempont az esztétikain kívül, mily viszonyban állanak ez eredeti hasonlatok Vergilius egyéb költeményeinek leírásaihoz?)

II. Epikus közhelyek (görög eredet).

1. hasonlati kifejezések és egyszerű hasonlítás

2. kidolgozott hasonlati közhelyek.

(Főszempont: mily viszonyban vannak az egyes hasonlatok az eredetihez két irányban: 1. Helyén való-e vagy nem, azaz belső-e vagy külső

a hasonlat? 2. Melyek és milyenek a belékevert egyéni vonások? Mennyiben jellemzők? stb.)

III. Cézélzatos utánpatok. (Főszempont: mily irodalmi cél vezette az utánpásban? E kérdést fennebb Aen. XII, 206—11.-hez már érintettük.)

II.

A mi a jelzett általánosítást, a görög eposz lényegére nézve levonható eredményeket illeti, arra csak rámutatunk a következőkben.

A mint a képalakító elemek mellett egészben mindég felismerhető az eredetileg szülő és őselemet képező tertium comparationis, a mely azonban sajátos egyensúlyvesztéssel világosságának rovására különös módon kiszélesedett, úgy tekintendő az őseposz tagadhatatlanul felismerhető váza, melyet az betoldások homályosítanak ugyan, de el nem moshatnak. Vagyis a hasonlat és az eposz egyaránt ősalakokra vezetendőek vissza, a mely első alakulatban minden szerkezeti különösség híján, olyan lehetett nagyjában, mint egy szerb népeposz. Átértésüket mai alakjokban az idővel mechanikusan beléjük rakódott rétegek nehezítik. A hasonlatbővülés megfejlesztésével egybevégyően, az eposz koncepcziójának terjedelmesebb kitéréseit a közszájon forgó nagyszámú (nép)dalok (módosított? kivonatos?) bekebelezésével látom megokolva. Az összekötő szál az eposz-érintette egyes hősök, események, sokszor tiszta külsőség. Fontos azonban itt is, hogy e rétegződés korántsem egy helyen és korántsem egy időben történt (Dialektuskeveredés?!).

Elméletünk eredménye tehát azon meggyőződés, hogy a mi előadásbeli különösség az epikus terjeszkedés irányában az eposzok mai alakjában jellemző, az úgy az eposz, mint a hasonlatok primær alakjában legfeljebb csak bizonyos kezdetleges fokban volt meg. Pozitív formában kifejezve, az a sajátosság, mely Homeroszt és csak őt egyedül jellemzi és példává teszi, azt az idők (és nem egy kor!) és a sajátos néplelek (és nem egy költő!) fejlesztették és emelték a norma érvényére. Megjegyzem, hogy ezen megszorításokkal is még mindig elég egyéniséget engedünk a görög léleknek, sőt ép így ismerjük fel a maga valójában; és viszont közelebb jutottunk azon nagy különbség áthidalásához, mely a görög nép és más népek költészeti termékei közt tátong. Közelebb jutottunk annyiban, hogy az eddig láthatatlan hidat és alkotórészeit észrevettük.

Világos, hogy a fejlődés ily feltételeit csak egy elmélet engedi meg és ez az *abszolút* népköltészet elmélete.

Ily szempontból R. Pöhlmann mutat rá világosan e dologra. (L. Erhardt: Die Entstehung d. hom. Ged. Leipzig, 1894. megj. könyvének ismertetésében: Zur geschichtl. Beurtheilung Homers; Historische Zeitschr. 73. köt. [új sor. 37.] 1894.) Pöhlmann Homeroszt mint népkölteményt tárgyalja, de Erhardtal ellentétben (Erh. XLIX. 1.), a művészi egységet egyéni közreműködés nélkül elképzelni nem tudja;¹⁾ (Erhardt szerint az Ilias, melylyel itt első sorban foglalkozunk,

¹⁾ Egyébként nem tanácsos a kérdést így kiélezni (Wecklein Stud. z. Il. 1905. 28. l. igazat ad Pöhlmannnak s idézi Schultze, Das Lied von Zorn Achills Berlin 1901. IX. k. lapját is). Akármiként is képzeljük a

«die That der Gesammtheit») álláspontja legfőbb bizonyosságául a hasonlatokra hivatkozik, e ténnyel világosan megjelölve döntő fontosságukat a szerzőség kérdésében, a legfőbb Homeros-kérdésben: «Wer sich die ganze Fülle genialer Naturbeobachtung vergegenwärtigt, wie sie z. B. den bei Homer im einzelnen ausgeführten Gleichnissen zu Grunde liegt, der wird hier gerade die Wirksamkeit *individueller künstlerischer Anschauung* erkennen und nicht eine urkundliche Manifestation der ‚dichterischen Schöpferkraft des Volksgeistes‘. In diesen homerischen Bildern prägt sich ebenso die *wahre echte Natur* aus, wie die *künstlerische Persönlichkeit*». (Pöhlm. 424. l.) Az előzőkből világos, hogy e hasonlatok egyáltalában nem egy ember művei, mint eddig tekintették őket, tehát úgy az egyéniség,¹⁾ mint a természet²⁾ meg-

népköltészetet, annyi bizonyos. hogy az eposzt, illetőleg annak bizonyos részét természetesen mindég egy-egy ember gondolja ki (a «nép» csak fogalom), és a «népköltészet» elnevezés nem adja a keletkezés módjának pontos jelölését, — inkább a költemény egész életére vonatkozik.

¹⁾ V. ö. Radloff, Proben der Volkslit. d. nördlichen türkischen Stämme V. rész. Der Dialekt der Karakirgisen. Petersburg 1885. Vorrede IV. és XVI. s k. lk.

²⁾ Ideje volna a homerosi természetszemlélettel a skepsis álláspontjáról komolyan számolni; itt bőven erre ki nem terjeszkedhetünk; legyen elég egy-két példa: Θ 307-ben a μῆλον (306) Καρπῶ βρωμένην νοτίῃσ' τὰ εἰαριῦν ἦσιν — P 389. s k. Patrokloszt vonszolhatják előre (a trosok) és hátra (a görögök), de nem *καλῶς* (392), itt 392–393. csak rhapsodik továbbfejlesztés; igaz, a hasonlat már maga a bőrfeszítésről van véve, a mely tényleg körbefogva végeztetik, de ha e pontot nem hangsúlyozzuk, ki se gondol rá, s a hasonlat, ha esztétikailag nem is, de megfelel. Blümler (Fäsinél, Weidmannál megj. kiadásában) Δ 211. alapján *καλῶς*-t *ἀσπάρτε*-hez vonja, mit Fäsi is elfogad, mert érzi a nehézséget. De az idézett hely épen nem egyenértékű a kérdésessel. — A mit Frommann (Über den relativ. Wert der hom. Gleichn. Progr. d. grossherzogl. Gymn. zu Büdingen 1882 5. l.) Düntzertől félrevezetve II 163-ban megró, az a *περιστέρας* rossz értelmezéséből származik; így ez nem rontja a kép természetességét, de a mit általánosságban levon, az megfelel a mi felfogásunknak: «Wir werden uns also damit begnügen müssen, die Kampfflust der Myrmidonen mit der Mordgier der zur Hirschjagd ausbrechenden Wölfe verglichen zu sehen, *die weitere Ausführung* aber des lebendigen Gemäldes dieser Jagd als ein *opus supererogationis* dankbar in Kauf nehmen». — δ 335. s k. sk. (= 126. s k. sk.), a hogy egy nősténykutya kölykeit egy oroszlan barlangjában hagyja (Über d. Ursprung der homerischen Gedichte v. J. P. Mahaffy [a History of Classical Greek Literature II. k. 5. fejezete és az Anhang, London 1880] übersetzt v. dr. I. Imelmann, Hannover 1881. 3 l.). Legjellemzőbb azonban és épen rétegeződési elméletünk elsőrangú bizonyítékául szolgáló példa a Nitzsch (!) által (168. l.) bonczolt II 259–65, hol egy és ugyanazon kép 2 és 3 versben külömbözőképen van kidolgozva: «Die — — Myrmidonen — — werden mit reizbaren Wespen verglichen, die — — von einem vorübergehenden Wandrer *unabsichtlich* aufgestört — — hervorfliegen. Das *unabsichtlich* ist hier das Charakteristische der eigenen Lust, die sie hervortreibt. *Ein überkluger Rhapsode verschlimmbesserte die Angabe dahin, dass die Wespen von muthwilligen Knaben aufgestört erschienen*» stb. Az is tény, hogy a 261. verset egyedül athetálni, a mint Aristarchos teszi, nem elegendő. — E példa magában meggyőző, és nem is mi magyaráztuk így, hanem az unitarius Nitzsch, a kit szószerint idéztünk! Fäsi-Franke⁶ 141. l. szerint 260–262. és 263–265. «zwei Varianten desselben Gleichnisses».

nyilatkozását bennük látni a priori nem fogjuk. A hasonlat képalkotó incrementumai népi eredetűek, még pedig a Pöhlmann által is megkülönböztetett második eposzalakulási fokozatnak (395. s k. lk.) és részben a harmadiknak, tehát a runoniekatok (dalmesterek) és recitatorok (rhapsodok) korának természetes eredményei. Nagyon józanul gondolkodik e felől épen Nietzsche, Sagenp. 160. l.: «(die Rhapsoden) haben — bei ihrer vielen und langen, mehr handwerksmässigen Beschäftigung doch oft nicht müßig nur wiedergeben wollen, sondern es sind ihnen bei der einen Stelle andere in Sinn und Mund gekommen, ja sie haben auch ausschmücken und in eigenen Gedanken ausprägen mögen, diess aber haben sie in importuner Weise gethan» stb.

A keletkezés és szerzőség kérdésében még egy más sajátáguk is jellemző a homerosi hasonlatoknak; — e sajátág is a népköltés letagadhatatlan vonásait árulja el. Az Ilias számos helyén előfordul az ugyanegy éllel bíró hasonlatok kettőzése, a mire tudtommal G. Hermann De iteratis című értekezésében (Opusc. V. k.) mutatott először; néhány példa elég lesz; M. Haupt (Lachmann: Betrachtungen² 1865. 102—3. lk.) B 144—6. és 147, 148.; B 474—9. és 480—3. (ő ugyan a 474—9. sorokat elhagyván s így 455. s k. 469. s k. és 480. s k.-ben három ῥῥε-vel kezdődő hasonlat állana s «drei Gleichnisse für drei verschiedene dinge sind nicht zu tadeln») hozzá fel; Lachmann (u. o. 37. l.) A 67. kk. és 72b 73a; Carl Robert (Studien zur Ilias, Berlin. 1901.) II 156. s k. és 259. s k. (97. o.); A 548. s k. és 558. s k. (107. o.); I 490. s k. és 495. s k. (236. o.); I' 2—9. és A 433—8. (212. o.; természetesen operáció útján); néha a hasonlatok zsűfolva vannak mint kül. B-ben (pl. 55—83.) etc. — E helyek fontosságát a Homeros-kérdésben Hermann és M. Haupt után sokan hangsúlyozták (vö. G. Curtius Andeutungen üb. den gegenwärtigen Stand der hom. Frage, Wien, 1854. 15. l. is) mert világosan egymás mellé állított változatokat mutatnak:¹⁾ Die sammlung die was an sich schön war, sich nicht gern entgehen liess, vereinigte beide (Haupt, Lachm. Betr. 103. l.): ez a dolog magyarázata; ezt specziálisan a hasonlatokra nézve szépen fejti ki Mahaffy (— Imelmann 19. 20. l.): «Ganz besonders ist das bei den Gleichnissen der Fall. — Trotz alles Scharfsinnes und aller Ehrfurcht, mit welcher die Kritiker sie verteidigen, überschreiten diese Gleichnisse nicht selten das richtige Mass, stören die Erzählung und wiederholen dieselben Dinge fast ohne irgend welche Abwechslung. Wo wir zwei oder drei ohne ausreichenden Grund aneinander gereiht finden, gewinnt es den Anschein, dass jedes von einem anderen Rhapsoden herrühre, und die Commission dann alle miteinander in ihre umfassende Aus-

¹⁾ Ilyenféle észlelhető még Aiasnak a hajón való helytállásáról szóló két, ill. három versióban, a mit O 727. és II 102-re vonatkozólag már G. Hermann észrevett (Die interp. Homeri Op. V. 68, hol különben az egész jelenségről kifejti véleményét: 67—68. l.), utána Lachmann (Beitr. 68. l.; O 705, II 286, N 681 [O 416]-hoz l.: «ist es nicht-deutlich, dass alles nur drei verschiedene darstellungen derselben sage sind» stb.), a harmadik hely C. Robert szerint O 416. s k. lk. (ennek dittographiája viszont O 677—695.) I. C. Robert 144. és 374. lk.

gabe aufgenommen habe». (V. ö. Friedländer: Doppelte Recensionen in Iliade und Odyssee, Philol. IX. Jahrg. 1849.; 581. s k.)

Kérdésünk szempontjából kevésbé tartom döntőnek a hasonlatok gyakoribb vagy ritkább alkalmazását, szebb vagy silányabb voltukat (a mi kivált relativ), s ez ingadozó talajra, talán ép az előzők nagy száma és kevés sikere miatt, nem lépek. Az tény, hogy ma sem átalják a modern chorizontok¹⁾ az Ilias és Odysseia külön szerzőségének bizonyítására felhozni. Erre azonban szükségünk sincs; eddig is láttuk, mint függ össze a hasonlatok kérdése az eposzok keletkezésének és szerzőségének kérdésével.

III.

Miután láttuk, hogy a hasonlatok pontosabb vizsgálása mily irányba tereli figyelmünket az eposzok keletkezési kérdésében, legyen szabad végezetül a Homeros-kérdés fő állomáshelyeinek rövid kritikai ismertetésével a követendő útra vonatkozólag még egynehány ellentmondást nem tűrő tényt felhoznom, hogy az eddig általánosabb megfejtési kísérletek sikertelenségét és az abszolút népköltészeti irány egyedüli jogosultságát bizonyítsam.

A Homeros-kérdés, hogy Baumlein szavaival éljek (Commentatio de Homero eiusque carminibus; Tauchnitz kiad. Ilias előtt, §. 12. p. XIX.) «bipartita — — est: prior, verene — — unius continuæque poesis speciem utrumque carmen præ se ferat, unaque fabula omnes partes contineantur, an ægre contaminata sint carmina initio breviora neque necessitudine ulla connexa; — altera siqua discrepantia in quibusdam partibus obvia sit, sive ad rerum continuitatem, sive ad orationis colorem pertineat, utrum ad multitudinem auctorum, qui suas quisque rhapsodius confecerint, necessario deducamus, an alia discrepantiæ causa suppetat».

Wolf, a ki prolegomenaival e kérdést megteremtette és legnagyobb párthíve, Lachmann,²⁾ kik a homerosi költészet legnagyobb jóltevői, egyszersmind két végzetes és minden sikert előre lehetetlenné tevő hibát követtek el, melyekre már Erhardt is rámutatott.³⁾ E két hiba egy forrásból ered. A mióta Lachmann az «aufhören des gesanges und ein neues anheben»-t⁴⁾ mindenütt pontosan felfedezni vélte,

¹⁾ V. ö. W. Christ Homer oder Homeriden, München 1884. (Abh. d. I. Cl. d. k. Ak. d. Wiss. XVII. B. I. Abth. 187. s k. lk. különlenyomata) 9. és 21. (2. jegyzet) lk.

²⁾ Lachmann, Wolf közvetetlen folytatója, nevezetességben egyenrangú társa volt. Fejtegetéseinek jelentőségét illetőleg l. a Betracht. bírálataul megjelent ismertetést a «Blätter f. literarische Unterhaltung»-ban (1844, 126—129. sz., kül. 507. l. A recensio szerzőjéül Ed. Cauer: Über d. Urform einiger Rhapsodien d. Ilias Berlin 1850. 42. l. Gervinust gyanítja, Hiecke: Der gegenwärtige Stand d. Homerischen Frage Greifswald 1856. 8. l. 3. jegyz. Weisset) és v. ö. G. Curtius 35. l.

³⁾ Művéből a Zeitschr. f. Völkerpsych. etc. 1889. Zur hom. Frage czímen közölt mutatóványban; 6. l.: Der eine Fehler liegt in zu starker Durchdringung der Analyse mit ästhetischen Gesichtspunkten, — a második hiba (8. l.) az a «Fragestellung, mit der man an die Zerlegung der Gedichte heranging, — wie sie einst beschaffen gewesen».

⁴⁾ Betrachtungen 2. l.

mások is követték példáját és szedett-vedett sorkompilációkkal «argutius interdum quam veritus» (Köchly) nyakra-tőre «állították helyre» az Einzel- és Kleinliedeket.¹⁾ Az ilyenféle rekonstruálásoknál azután óriási szerepe van az alanyi izlésnek, az ezersubjectumú esztétikának. E két elemből komplikált tudományos eljárás végtelen bonyodalmas, éleseszsűséget követelő és fitogtató munka, mely még egy párt embe-reiben is okvetetlenül megoszlásra vezet úgy, hogy «das Herakleiti-sche πάντα ρεῖ von neuem auflebt»²⁾ és felvirágoznak «die üppigsten Schösslinge des subjectiven Beliebens».³⁾

Nézetem szerint azonban még egy téren keresendő az általános csőd oka; ez az a túlhajtott elv: «auch das Kleinste in Sprache und Ausdruck nicht zu übersehen.»⁴⁾ Az ilyen irányú kutatások megbiz-hatatlanságát, sajnos, kiváló, nagy éleseszsűséggel megírt, korszakos munkák is bizonyítják, a minő P. Caueré⁵⁾ (Grundfragen d. Homer-kritik, Leipzig, 1895. kül. Erstes Buch. c. Roberté (i. m.). Meg kell jegyezmem, hogy az ilyenfajta vizsgálódásokat már Lachmann nagyon józanul elítéli egy Friedländernél (VII.—VIII. l.) között leve-lében, hol így ír: «Die kleinen Beobachtungen sind verführerisch — — Auch giebt es bei solchen Einzelheiten überall wunderbaren Zufall. Ich habe einmal an meinem Lateinschreiben entdeckt, dass ich jahre-lang nicht quippe geschrieben hatte. — — Die sächsische Evangelien-harmonie, der Hëjland, ist wohl gewiss von Einem Dichter des 9. Jahrhunderts: aber es zu beweisen, wenn ein Zweifel wäre, getraue

¹⁾ Ezen eljárást már régebben és sokszor elítélték, sajnos, olyanok is, kik szintén nem voltak mentek e hibától; v. ö. Croiset (Histoire de la litt. Grècque Tome I. par Maurice Cr. 1887. Paris 334. l.), nevezetesen Köchlyről: «si réellement les chants primitifs ont subi des remaniemens, qui les aient ainsi défigurés, jamais *une science prudente ne voudra croire qu'il soit possible de les reconstituer*» és Mahaffy-Imelmann 18, 19. lk.: «Viele deutsche Philologen finden gewisse Teile der übrigen durchaus unwürdig; sie geben *genau die Zeile* an, wo ein schlechterer Dichter beginnt, und wo der bessere den Faden wieder aufnimmt. Diese Kritik jedoch ist so *völlig subjectiv* — dass ich es unterlasse darauf einzugehen». Általában az angoloknak, nevezetesen Grotének tartózkodása e téren dicsé-retet érdemel (l. Ludw. Friedländer: Die homerische Kritik von Wolf bis Grote; Berlin, 1853, 28. l.). V. ö. Wecklein: Studien zur Ilias. 1905. 57. l.; ugyanó idézi e helyen különösen H. Kluge Zur Entstehungsgesch. d. Ilias 1889. VI. l. és Immisch 7. és 15. l.

²⁾ Christ: Homer o. Homeriden 37. l.

³⁾ U. o. 36. l. — Talán szükségtelen megjegyezni, hogy ezen esz-közökkel eddig nem érték el sikert. Körülbelül igaza van Bäumleinnak, hogy az egy Doloneiat kivéve egyetlen elfogadható Einzelliedet sem tudtak rekonstruálni és Lachmann és követői «*fragmenta reliquerunt mi-sere dilacerata*» (XXX. l.). Ugyanígy Wilamowitz Homer-Unters. 404—5. l.: die Lachmannischen lieder der Ilias alle, vom ersten bis zum sechszen-ten, haben nicht existirt, weil sie nicht existiren können — — höchstens das K: das hat nicht erst Lachmann ausgesondert.

⁴⁾ Christ elvkitűzése szerint; ő szerencsére nem tartja be szigorúan.

⁵⁾ L. Christ Irod. t.³ (Konstas ford.) 73. (és 74.) l. 3. jegyzet: ὁ Ὅμηρος οὐδὲν ἀποκνεῖ νὰ συγχέη τὰ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν παλαιότερων χρόνων, οἷον ἐφ' ἀντιτάξῃ αὐτὸν, πρὸς τὸν τῶν χρόνων, ἐν οἷς ἔζη. Τοῦτο καταφαίνεται ἐν τῇ παραθέσει ὑπὸν ἐκ γαλοῦ καὶ ὑπὸν ἐκ σιδήρου (Robert!).

ich mir nicht. Er hat curiose Ungleichheiten Eródes und Érodes; drei Mahl hvarf — — sieben Mahl worf, nach der Alliteration, obgleich im Texte immer das richtige hv steht.» Ehhez vö. Naber *Quæstiones Homericae* p. 50.

Elég lesz egy példát e fáradság áldástalan voltának bizonyítására felhozni. Giseke: Die allmähliche Entstehung der Gesänge der Ilias aus Unterschieden im Gebrauche der Präpositionen nachgewiesen (1853.) czímen írt, azonban jóval kevesebbet nyújtó értekezésében, a czímben jelzett alapon öt fejlődési kort különböztet meg; C. A. J. Hoffmann (*Quæstiones Homericae*, 1842. és 1848. Clausthal) ugyanezre vállalkozik s metrikai alapon hatot különböztet meg; — az eredmény, melyet nyertek, teljesen ellentétes, s a mint Sengebusch, *Neue Jahrb.* 69, 257. (ma latin nyelven a Teubner-kiadás bevezetése) kimutatja, e két példából is világos «dass alle die vermeintlichen Indicien verschiedener Zeitalter im Homer trügllich sind». ¹⁾ Meg kell említeni, hogy ezen eredményt Sengebusch túlságos kicsinyesen használja fel; mert ebből azért még az nem következik, hogy az eposzok egy korban (s egy helyen) keletkeztek. Annyi azonban elfogadható tény, hogy ha egy kriterium szerint mindent szépen fel- és besztottunk, «kommt ein anderes gleichberechtigtes Kriterium und stösst alles wieder um». — A dologról helyes ítélet olvasható Curtiusnál 33. l.; l. Christ p. 18. s k. lk. is.

Az ilyenféle küzdelmeknek, különösen pedig a lyticusok és unitariusok kizárólagos irányú harcának, sikertelenségét sokan belátták és sokszor hangsúlyozták.

Így Steinthal H. (*Das Epos.-Zeitschr. f. Völkerps. u. Sprachwiss.* 5. Band; 1868. Berlin) elitéli Lachmann az ó határozottan 20 Nibelung (és 16 Ilias) énekeért és a «hinzugedichtete Ergänzungen» és «Einschaltungen», az «echt» és «unecht»-féle jelszavak túlzott alkalmazása miatt; Christ álláspontja ellenére kijelenti, hogy majdnem minden, a mit az Ilias egysége ellen felhoztak a csalódások, merő lehetőségek közé tartozik: «Mann wird sehen, dass ich den Anschauungen der Unitarier sehr zugänglich bin und denselben vielleicht sogar über Gebühr entgegen komme. Aber ich halte es für geboten, in dieser verwickelten Frage strenge zwischen blossen Hypothesen und zwingenden Beweisen zu scheiden etc.» (i. m. 67. l.); és csakugyan Christ a «Sachliche Widersprüche der Ilias» czímű fejezetben ²⁾ sokat tesz, többet mint az elfogultabb vielhomeristák szeretnék (68. s k. lk.), de végeredményben ő is, Wilamowitz is, e javított kiadású Kirchhoff, régi alapon, sikertelentül, csak az ősi áldatlan vitát folytatják.

A módszer helytelenségét illetőleg sokkal jellemzőbb Kœchly és Bonitz két helye. Kœchly ³⁾ nevezetesen Nitzsch könyvének XXXII.—LIII. fejezeteiről, míg Bonitz ⁴⁾ általában állítja, hogy az ellenmondá-

¹⁾ L. csak Christ G. d. g. l. (L. G. Ch. Konstas újg. ford. sz.) 26. §. 69. l. 1. jegyz: Πολλάκις δύναιται τις να τραντεύεται άγνοών, α, πρέπει ν' άποδωση μέρος τι δλόκληρον εις νεωτέραν τινά περίοδον του έπικού άσματος, η άποκόψας τά νεώτερα μέρος ή κατατάξη αυτά εις παλαιότερον χρόνον κτλ.

²⁾ Ehhez v. ö. Fr. Blass *Die Interpol in d. Odyssee* 1904, 14. s k. lk.

³⁾ *De Iliadis carminibus dies III.* Turici 1857. 6. l.

⁴⁾ *Über den Urspr.* 25. l.

sok, nehézségek mellett sokkal jobban bizonyít a védők erősködése,¹⁾ mint a bonczolgotató támadók felfedezései; valóban úgy állunk, hogy minden elfogulatlan ember, ha unitarius könyvet olvas, akaratlan lyticus, ha lyticus munkát, akaratlan unitarius lesz; e tény maga fényesen bizonyítja, hogy a kiindulási alap, melynek két végpontján áll a két tábor, helytelen és tarthatatlan.²⁾ De tarthatatlan e két párt antagonismusa azért is, mert jóformán mondvacsinált; annak megengedése miatt, hogy az egységes Ilias költője régibb énekeket egészen felvett költeményébe (Nitzsch, Sagenpoesie [175., 87.] 109., 123., 126., 148., 220., 225., 254. k. 257., 273. és különösen Meletemata de historia Homeri p. 112.: *Homerum interpretor eum, qui ex variis antiquorum carminibus, quæ de rebus Trojanis fuerint minora, multum profecerit, et qui Iliadem, quæ antea de sola Jovis βουλή̄ fuisset, conformaverit in hanc, quam legimus de ira Achillis, primum Græcis gravi, deinde in ipsum vertente, donec Priami maxime admonitione in temperantiam humanæque sortis conscientiam vocatur. In hoc carmine plurima ex antiquioribus retenta suspicor: stb. és Bäumlein Commentatio p. XX., XXIII., XXXI. stb.) joggal állapíthaták meg, Schömann (De reticentia p. 720.) és Kœchly (De Iliad. carm. diss. III. p. 10.), hogy «quam mire Nitzschius secum ipse pugnet.» (Kœchly)*

De az analytikus kritika sem dicsekedhetett soká sikertelen sikerivel. Cento és stereotyp kitétel között csak kevesen és későn tettek különbséget; előbb elveik túlzása folytán minden ismétlődést csak egyszer fogadtak el valódinak s így a szubjektivizmus tág terét nyitották meg. Kœchly (De Iliadis carm. diss. V. Turici 1858.) mindenestre haladást mutat, mikor (p. 8,) e kettő közt különbséget tesz: «Judicio sane opus esse subactò atque accurata locorum inter se comparandorum cognitione, libenter confiteor, ne vice versa poetam pro plagiario, plagiarium pro poeta habeamus.» Azonban úgy látszik,

¹⁾ Csak egy helyre utalok, melynek kiváló fontossága van a Homeros-kérdésben. Ez Patroklos vesztegelésének Nitzsch által képviselt védelme; a kérdés nagyon is ismerős és kezdettől fogva folyton vita tárgyául szolgált; csak Hermann (Op. V. 59—62.) hozom fel, a ki szerint nagy egészben s mindég úgy módosítva, hogy Patroklos önként és nem Achillestől küldve megy tudakozódní, az eredeti bevezető ének XI. 498. sorral kezdődött; 501, 506, 508, 509—520. után 618—643. (Nestor beszéde szót érdemel) és aztán a könyv végeig körülbelül minden összefügg; azután jött XV. 390—404. és XVI. 2. s k. Fogadjja el, a kinek tetszik; ha azonban az ellenpártnál keresnök a józan szót, ugyancsak furesán járnánk. Nitzsch: Sagenpoesie 247. l. (1852.) így menti Patroklos késlekedését: «er (t. i. Achilles) sah es vielleicht eine kleine Frist nach dem Einbruch Hektors in und durch das Thor, welches er vor sich hatte, indem Patroklos nur zwischen seiner ärztlichen Handreichung immer wieder einmal nach dem Schlachtfeld blickte». Ehhez csak el kell olvasni, a mit Schömann: de reticentia 19. l. Nitzsch e magyarázatáról í s teljesen kiábrándult az ember azon naiv hitből, hogy az unitariusok igazukat meggyőződen tudnák védelmezni (conjectura hæc est viri acutissimi reticentiam poetæ suppletis et quod ab eo, quum dici deberet, prætermissum est, liberaliter de suo suppeditantis!). Ezt komolyan venni lehetetlen.

²⁾ Ehhez és a következőkhöz l. Christ Gesch. d. g. L. 25. §. Οὐδείς εὖ φρονῶν χρηστέται ἐαυτὸν σήμερον εἰλικρινῆ πρόμαχον τῆς ἐνόστητος ἤ Οὐλόφριανόν (Konstas újgör. ford. 63. l.) stb.

Koëchly kissé elbizakodott volt (mert következtellenek feltételezni, mikor maga idézi önmagát, nem lehet), de az bizonyos, hogy a következő dissertatióban (VI. p. 12.) esodálatos biztossággal ítéli el La Rochet, a ki állítólag sokszor esett e hibába (l. 12. lap és előbb). Ez kétségtelen rontja Koëchly hitelét. Ez irányban sokkal helyesebben tört utat Carl Rothe, («Die Bedeutung der Wiederholungen für die Homerische Frage», 1890. Fock, Leipzig cz. értekezésében) különösen Sittl és A. Gemoll ellen kelve ki, a kik az ismétlődő verseknek *κατ' ἐξοχήν* hienái. Rothe helyes nézetét Pfudel («Die Wiederhol. b. Homer l. Beabsichtigte Wied.» Progr. Leignitz, 1891.) és részben P. Cauer is (Berl. phil. Wochenschr. 1891. és Homerkr.) elfogadták, sőt Blass is a concessio mellett van; utóbbi véleményét ép a népköltést érintő «vonatközása» miatt érdemes elolvasni.¹⁾

Ugyancsak C. Rothe «Die Bedeutung der Widersprüche» cz. értekezésében²⁾ erősen támadja az e téren uralkodó lyticomaniát, mely erőszak munkájával annyi elhibázott eredményre vezetett. E téren is vannak lelkes fegyvertársai; így a kiváló O. Jäger (Pro domo, Berlin 1894. 117—233. lk. és Homer u. Horaz, 1905.), sőt P. Cauer is, (Homerkr. 276—277. l.) ki ép oly következtelenség árán, mint a minót Rotheben megró (276. l.), magamagát megtagadva kényszerül fáradozásával némi ellentétben e resignált szavakat leírni: «Wir befinden uns im Übergang aus einer überlieferten Anschauung, von der wir uns zu befreien suchten, in eine Andere, die noch nicht feststeht, sondern gebildet werden soll. Es kommt darauf an, diejenigen Elemente der überwundenen Theorie zu erkennen, die berechtigt waren und in die neue aufgehen müssen. Das gelingt nicht mit einem Schläge. Wenn bisher die Wissenschaft mit gar zu grosser Zuversicht und einseitigem Eifer Anstösse, die der Inhalt eines alten Epos bietet, dadurch zu erklären meinte, dass sie verschiedenen Ursprung der widersprechenden Theile annahm, so müssen wir uns bemühen, diesen Fehler zu vermeiden.»

Ha ehhez még hozzávesszük végszavait (310. l.), melyekkel a Homeros-kérdésnek Steinthal által 1868-ban megnyitott s Erhardt könyvével ép akkoriban szerencsésen újra felvett, világirodalmi — összehasonlító — elméletét állítja előtérbe, rövid kritikai áttekintésünk azon két fő szemponthoz vezetett bennünket, melyekből egyszerre világos lesz, hogy Homeros, — kinek összefüggését a népköltéssel mindég hangoztatták,³⁾ egyedül az összefüggés fokát nem tudták meg-

¹⁾ ἡμοσ δ' ἡργέμετα etc. nur einmal in Homer zu belassen und alle übrige Male zu beseitigen ist ein undenkbares Unterfangen. Das Gebrauch von Formelversen ist ja der sogenannten Volkspoësie eigenthümlich, d. h. den gewöhnlichen Dutzendpoeten, wie sie bei den verschiedenen Völkern zu solchen Zeiten vorhanden sind, wo eine kunstvolle eigentliche Literatur noch fehlt; kommt diese aber, dann ziehen sie sich zurück, da die Ansprüche an Poësie nun strenger werden. Dass ein Dichter wie Homer noch der bequemen Weise der Volkspoësie folgt, ist nicht unnatürlich, die stehenden Epitheta gehören ja eben dahin etc. (Die Interpol d. Odyssee 1904. 22. l.)

²⁾ D. B. d. W. für die homerische Frage, a berlini Collège Français programja 1894.

³⁾ G. Curtius, 4. l.: «Der durch Wolf entdeckte — — Begriff des

állapítani,¹⁾ — kizárólag csak a népköltéssel, ennek helyes magyarázatával érthető meg. E két pont: 1. *A látszólagos ellentmondások nem külön szerzőséget,²⁾ hanem népköltészetet bizonyítanak,³⁾ 2. Homeros, mint népköltemény csak analogiák, vagyis más népek költészete alapján fejthető meg.*

Csodálatos és elszomorító, hogy egy hosszú, meddő harcz tanulsága, a tagadhatatlan egység és a tagadhatatlan következetlenségek megoldhatatlanságát, a mi mind a népköltészet felé utalt, nem hozták meg a várható eredményt. Cauer concessiója után vártuk a folytatást és íme Carl Robert hatalmas munkája (1901.) óriási visszaesés a Giseke-Hoffmann, Lachmann és Fick⁴⁾-féle elvekhez, noha ő is kénytelen oly föltevésekkel élni, melyeknek csak a népköltészet adja meg a helyes alapot (elhomályosult, elkopott kitételek, metrikailag megfelelő supponálások stb.) és Fr. Blass (1904.) szóra sem méltatja az egész mozgalmat.

Első sorban természetesen a második ponttal, mint az általánosabbal kell foglalkozni, vagyis annak kimutatásával, hogy mennyiben egyeznek a homerosi költészet fővonásai a népköltés általános jellemvonásaival.⁵⁾

Volksepos ging siegreich aus den Kämpfen hervor. Dass in den homerischen Gesängen kein neuer oder gar erfundener Stoff, dass darin alüberlieferte mit dem Glauben und der Sitte des hellenischen Volkes eng verwachsene, in lange schon gepflegtem Heldengesang durchgesungene Sagengeschichte enthalten ist, daran zweifelt jetzt niemand — Aber der Punkt — — worüber — Zweifel auftauchten, war der, ob nicht in diess lebendige, naturwüchsige Volksepos der Griechen dadurch etwas neues eingetreten sei, dass — sei es durch einen einzelnen Dichtergeist, sei es durch den dichterischen Geist einer Periode (?!) — die früher vereinzelt kleineren Lieder um bestimmte Mittelpunkte gruppiert, dadurch in strengen Zusammenhang gebracht und auf diese Weise zu grossen Epopöen umgebildet worden wären, und ob wir nicht eben in Ilias und Odyssee diesen nach Aristoteles Ausspruch in meisterhaften Einheit abgeschlossenen Gedichten Werke der letzteren Art erhalten hätten etc..

¹⁾ Első sorban Ben. Niese (Die Entwick. d. hom. Poesie, 1882.) az, ki minden közösséget a népköltéssel tagad.

²⁾ Idáig elvben és szóban már sokan és régen eljutottak; l. például Friedländer 21. l. a VI. fej. elején.

³⁾ Csak ily alapon van értelme a L. v. Sybel által talán legjellemzőbben kifejezett «költői szabadságnak», mely Homerosnál sohasem tévesztendő szem elől: «Jedem Auftritt gehört seine Coullisse; die Coullisse wird eingesetzt nach Bedarf und nach dem Gebrauch zurückgezogen» (Über Schliemanns Troja S. 1.).

⁴⁾ L. kül. 74. l. és die Sprachform d. Urilias cz., Fr. Bechteltől írt fejezetet (259. s k. lk.).

⁵⁾ L. már Giamb. Vico principi di scienza nuova Napoli 1744. Libro Terzo: della scoperta del vero Omero, 379—413. l., kül. 403. s k. l.: «per cio i popoli greci cotanto contesero della di lui patria e'l vollero quasi tutti lor cittachino; perchè essi popoli greci furono quest' Omero (404. l.) és Homeros = a daloló Görögország: un idea ovvero un Carattere eroico d' uomini greci, in quanto essi narravano cantando le loro storie». — Azt a pontot, a melyre Wolf egész elméletét alapozni látszik, az írás kérdését, itt mellőzzük (W. Prolegg. ed. Calvary 24—56. l. stb.). Hogy a költemények keletkezésében szerepe nem volt, azt külső okokból Wolf és

Alapelv az ilyenféle vizsgálódásban csak a legnagyobb tartózkodás elve lehet; a mit állítunk az csak javaslat legyen s főkép «quod inveniri non posse patet, ne quærendum quidem». (G. Hermann Op. V. 71.)

(Budapest.)

MARÓT KÁROLY.

BÉRARD AZ ODYSSEIÁROL.¹⁾

Nausikaa.

A phaiakok elkülönítve lagnak az erősen hullámozó tengeren s nem közlekednek velük az emberek (Od. VI, 204. s k.). Lakóhelyük *Scherie*, mely régi neve Kerkyrának (Strab. VI, 259.). Odysseus keletnek tart Kálypso szigetéről, még pedig a nympa tanácsa szerint úgy, hogy a Gönczöl-szekere mindig balfelől esik tőle. 17 napig kedvező szél hajtja tutaját, vagyis nyugati szél, mely Gibraltar vidékén s az algíriai partok hosszában rendszeren derűs idővel jár; ellenben a keleti szél borulatot szokott hozni. Ámde a görög partokon nem ilyen a szelek természete. Ott mind a négy irányú szél megkapja Odysseust; különösen a bóra dühöng s csak harmadnap hajnalban mutatkozik újra szép derült idő. Az északi szél azon a vidéken nyaranta is gyakori ugyan, de sohasem tart tovább három napnál (I. N. és Verg. Aen. III, 203—4); a hajósokat heves kar- és lábfájdalmak kínozzák s ilyes szenvedésen Odysseus is átesett (*ὄς πρὶν μάλ᾽ ἀπολλὰ πάθον καὶ πολλὰ μόγησα*).

Corfu szigetének mind fekvése, mind alakja, mind távolságai megegyeznek a hom. leírással, ha a *Ῥμηρικώτερος*-ok módjára olvassuk a szöveget. — A phaiakok messze lagnak a civilizált emberektől, vagy a «kenyérevő emberektől», mint az Odysseia mondja. A civilizált embereknek akkor már vannak fegyvereik (VIII, 219. s k.), míg ellenben a vadak (kyklopsok, laistrygonok) köveket s nyársakat használnak fegyver helyett. A civilizáltak kenyéren kívül a föld termésével táplálkoznak (*ἀροῦρης καρπὸν ἔδοντες*); ellenben a vadaknak más életmódjuk van, mert nem művelik a földet. A régi görög s római geografusok előtt nem a nyelv határoz e tekintetben, hanem a táplálkozás. A vadak közt megkülömböztették azokat, a kik halászatból, vadászatból éltek vagy gyökerekkel táplálkoztak: *ἰχθυοφάγοι*, *κροκοφάγοι* (elefánt-, strucz-, sáska-, teknősbéka- stb. evők), *ριζοφάγοι*. Ezek a nyomorult halandók, mint a hom. kyklopsok, nem művelik a földet (IX, 108.) s nem hasonlítanak a gabona-evőkhöz (189. s k.). Ilyen vadnépről olvassuk, hogy élt a Veres-tenger vidékén. Egyiptom déli részében, a

követői (sőt Baumlein is szépen: Comment. VIII. l. 4. §, v. ö. Christ 14. s k. lk.) bebizonyították, ha pedig bebizonyítottuk a népköltészeti eredetet, a belső okot is megkaptuk; mert abban Wolfnak — Friedländer kétkedése ellenére (7., 8. l.) — teljesen igaza van, hogy írás nélkül *εἴη* szerzőt képzelnünk lehetetlen.

¹⁾ (Folytatás.) L. EPhK. 1906. 744. l.

mint egy tengeri útleírásban olvasható, négy nagy nép él; ú. m.: 1. egy, a partok mellékén, szeszámot s kölest vet; 2. a lagúnák lakóinak tápláléka nád s gyenge növényсарjak; 3. a kik hús- és tej-táplálékkal élnek; 4. tengeri népek, a kik hallal táplálkoznak. A hom. kyklopsok tápláléka hús és tej, a lotophagoké virág (*ἄνθινον εἶδος*, IX, 87.). Kanczatejjel táplálkoztak a Thrakia északi részében lakó hippomolgosok (II. XIII, 6.).

A phaiakok tehát messze laknak a kenyérevőktől, a vadak között. A civilizált világ ugyanis akkor Ithakénél végződött, mely az achivus föld véghatárán van, legmesszebb észak-nyugat felé a szigetek közt (Od. X, 25—26.).¹⁾ Az Od. költője pedig, mint mindenkor, a tengerésznyelvet használja, az ő honfitársaiét, kiknek Szíria Deloson túl volt nyugat felé s Euboea legtávolabbi a (látható) szigetek közt. A nyugati tenger kezdetén Ithake az utolsó achivus pihenő; az utolsó «kenyérevő», civilizált sziget az árnyék-oldal felé; rajta túl nyílnak meg a nyugati tenger titkai: szörnyetegek s vademberek lakóhelyei.

A phaiakok földje hajón egy éjtszakányi út Ithakétól, akár csak Pylos. Mint Telemachos, úgy Odysseus is 3 órával napnyugta után kel útra az akkor támadó szárazföldi szél földhasználásával; a tengeren kapja az északi szél s hajtja őt az ölyv sebességével; hajnalban már látszik Ithake. Ha tekintetbe vesszük, hogy a phaiak-hajók jobbak s híresebbek voltak, mint az achivus-hajók, s ha 140 km-t vesszünk föl, akkor Corfu jól beillik Scherienek; e két sziget távolsága ugyanis egyenes vonalban körülbelül 120 km. A phaiakok hajói 52 evezősök (Od. VIII, 33—35.), ellenben az ithakéi hajók csak 20 evezősök. Azért nézték amazokat a régiek csodabajóknak. Ha azonban figyelmesen olvassuk Alkinoos hosszadalmas beszédét a VIII. ének végén (535—585), kétségtelennek tűnik föl, hogy az 543—572. vers megszakítja az elbeszélés összefüggését. Az 546—554. v. egyetlen ostobaságokat tartalmaz; az 565—570. v. ugyanazt mondja el, a mit a XIII, 173—8. v., csak hogy itt a maga helyén, amott ellenben nincs mit tenni velük; végre az 557—563. v., mely a phaiak-hajók teratologiai ismertetését tartalmazza, föleresztett paraphrasisa a költemény más helyeinek. E 30 verset tehát interpolatiónak kell néznünk.

Már a régiek Corfut tekintették Alkinoos királyságának. Ez a nézet Thukydides idejében szinte általánosan el volt terjedve s mint ilyen elfogadott hagyomány, szerepet játszott a corfioták politikájában s befolyással volt a sziget sorsára is (Thuk. I, 25.). Ellenben Eratosthenes és követői mese-szövedéknek tartotta az egész hom. geografiát, melyes földnek Phaiakiát épúgy, mint Kyklopiát s Laistrygoniát. E két vélemény közt oszlottak meg a modern geografusok, philologusok és magyarázók.

A phaiakok szigete az Odysseiában *Σχερίη* (V, 34.). A történelmi időkben *Κόρυφα* v. *Κέρκυρα* volt a sziget neve. E két elnevezés egyike sem magyarázható meg a görögből;²⁾ volt azonban

¹⁾ B. itt már előre jelzi, hogy *πανοπερτάτη* = *suprema*, a magasság és végsőség kettős fogalmával; *ζόφος* = *árnyék-oldal*, a nyugat éjszaknyugati rész, mely sohasem lát napot.

²⁾ Némelyek *ἐναχέρω-*, *ἐπισχέρω-*nak magyarázzák («egymásután» «sorra», tehát mintegy «folytonos»), mások *χέρσος*-nak. De Corfu se nem

görög neve is: *Drepanon* v. *Drepane* (*δρεπανον* = sarló), «sarló-sziget.» Igaz, hogy a térképen sarló-alakja van a szigetnek; de a régi hajósoknak nem voltak szemük előtt a mi térképeink. A tengeren pedig Corfu nem sarlónak tűnik föl, hanem hosszú, lemetszett falnak. Volt is *Makris* neve. A scholiasta így magyarázza «sarló» nevét: *ἐκαλεῖτο Δρεπάνη διὰ τὸ ἐξεῖ φυλάττεσθαι τὴν δρεπάνην τὴν τριηκτῆν τῶν τοῦ Κρόνου αἰδοίων.* — Ez a mythos igen régi a helléneknél; már Hesiodos megénekli. Zeus dobta e szerint a szigetre a véres sarlókést s már gyermekkoruktól fogva hallottak erről a sziget régi lakói. Az *I. N.* szerint a *S. Stefano* délnyugati részén a *Serpa*-sziklák a víz színén szélsendkor vereses színben játszanak, ellentétben a tenger kékeszöld színével. Ez a véres sarló-szikla adta a nevét a szomszédos révnek, ez pedig azután az egész szigetnek. *Kythera* (sapka) is egy szikla neve volt először, azután lett a révé, majd a városé s a szigeté is. A búvó hely sziklája is így adhatta a nevet az egész *Ispania* szárazföldnek. A velenczések corfui révének két sziklacsücséről, *Κορυφαί*, kapta nevét a mai Corfu városa, a melyet ma az egész sziget visel.

A sziget nyugati oldalán, szemben a kopasz *Palaerum* fokkal látható egy szikla, mely nagyon hasonlít hajóhoz, s azért mesélték róla, hogy az a szikla-szigetecske Odysseus kővé változtatott hajója (Plin. IV, 19, 2.). E kis sziget mai neve is *Karavi* (hajó); 30 m. magas s igen jó irányjelző volt különösen a nyugat felől érkező hajósokra nézve a sziklák s zátonyok, valamint kis szigetek ama zürzavarában, a hol az «ár néha nagyon erős» s a hajózás a bóra miatt veszélyes. A régi hajósoknak tehát, a kik nem a legkényelmesebb, hanem a legrövidebb úton igyekeztek Corfuba jutni az Otranto-csatornán át, jó kalauzok volt *Karavi* a tengerről, a szigetekről s hegyfokokról mindig tisztán látszó sötét oldalával s jellemző alakjával. Erre illik rá legjobban az Odysseia leírása a phaiakok kővé vált hajójáról (XIII, 160. s k. vk.). A hajó már nagyon közel járt a sziget partjához, de még teljes vitorlával haladt (*δίμωφα διωχομένη*), mikor Poseidon kővé változtatta s kezével egyet lökvén rajta, meggyökerezett. *Karavi* valóban közel van a földhöz (*ἐγγύθει γαίης*) s olyan, mint egy teljes sebességében megakasztott hajó árbocczal, háromszög alakú vitorlával s hátul vontató-csolkakkal. A nép közt mindig élt e kő csodás eredetének mondája. A modern görögökre nézve Szt. Miklós, Poseidonnak utódja a tengeri uralomban, változtatott ott kővé egy hajót a kapitány és a legénység tiszteletlensége miatt.

A hom. *νηὺς δοῦν* megmagyarázza talán Corfu régi nevét. *Κέρκουρος*, *cercurus*, egy hajó-faj, a minő Xerxes hajóhadába a phoinikiakok szolgáltattak, különösen pedig a sidoniak (Her. VI, 96. s k.). Plinius (VII, 57.) a cyprusiaknak tulajdonítja a kerkyre föltalálását s a scholiasták szerint ez nem nehéz szállító-hajó, hanem könnyű gyors-hajó. Szerepel ilyen a karthagói hajóhadban is (App. Pun. 75, 121.). Az arabs *kurkura* hosszú, nagy hajó volt. A héberek *kerkera*-nak nevezték a gyors nöstény tevéket, gyors igásokat, lovakat: *δρομάς*

félsziget, sem nincs közel a többi szigethez. A scholiasták szerint onnan vette ezt a nevet, mert ott Poseidon föltartóztatta a vizeket (*σχεθέντων οὖν τῶν ὑδάτων*) Demeter kérésére, hogy el ne merüljön a sziget; *Σχεθίη* tehát a. m. a «föltartóztatás szigete».

(fr. *dromadaire*, dromedár); *kerkere-dromas* tehát szemita-görög kettős név, melyet a gyorshajókra is alkalmaztak, minthogy azok «a tenger lovai» (Od. IV, 708. s. k.). Ép ilyen kettős név *kerkyra-dromon*; a gör. *δρομων* latin mása *cursorius*, melyből lett a fr. *coursaire* v. *corsaire*. Miként a régi görögök *kerkoure*-t a szemitáktól, úgy vették a modern görögök *κορσαρίζον*-t a frankoktól; de mikor a puristák el kezdték üldözni az idegen szókat, visszatértek a class. szavakra s *καταδρομικόν*-t mondták *korsarikon* helyett. A *kerkoure* fordítása az odys. *νηὺς θοή*, a hom. gyorshajó, a minót Poseidon kővé változtatott. Ilyent használtak utazásra s kalózkodásra a homerosi emberek; a nehéz szállítóhajóról, *φορτίς*, csak két helyen van szó a költeményben (V, 250, IX, 323.). A *νηὺς θοή*-t szinte egy szónak veszik s épen olyan jelzőket adnak mellé, mint a magában álló *νηὺς* mellé (*θοή σὺν νηὶ μελαίνῃ νηυσὶ θοῖσιν . . . ὠκειῖσιν*). Corfu hom. neve, *Σχερίη*, tehát nem egyéb, mint jelzője *kerkyra*-nak. — A dalmát part mellett egy másik Kerkyre-t is ismertek a régiek, melyet *Κόρκυρα Μέλαινα*-nak neveztek. Ez a mai *Curzola* szigete. Kimutatja e sziget nagy jelentőségét a régi tengerészetben s oda következtet, hogy mind a két sziget neve ugyanegy thalassokrátiából való, mert azon tengerészek, a kik az egyiket látogatták, látogatták a másikat is mind a tengerár miatt, mind menedék czéljából a dühgő bőra és sirokkó ellen. És, hogy szemiták voltak azok az első tengerészek, bizonyítja a szomszéd *Meleda* neve; e sziget épen olyan *Malta*, *Μελίτη*, volt, mint a többi ilyenű helyek közt a mi *Maltánk*, mely phoinikiai gyarmat és pihenő-hely, menedék volt (Diod. V, 12.). De ha nem egészen biztos is *Malta* szemita etymológiája (*m-t* = véd, ment; *melit'a* = *καταφυγή*, Diod.), az egészen bizonyos, hogy a *Malta* közelében levő *Gozzo* sziget neve phoinikiai: *Gaulos*, *γαῦλος*, a phoinikiai hajó neve (Hesyeh. s. v.)¹⁾ s így u. a. mint *korkyra*. A két *Korkyra* tehát, valamint *Melita*, *Meleda* és *Gaulos* phoinikiai hajóállomások voltak.

A dalmát *Korkyra* fekete, *Μέλαινα*, s ez igen gyakori jelzője a hom. lősök hajóinak; ez a jelzője annak a phaiak hajónak is, melyet Poseidon kővé változtatott (VIII, 34. XIII. 168.). Ama sziget nevét tehát egy görög jelzővel ellátott szem. főnév teszi ki együtt véve. Eme görög jelző prototyponja a szem. s. *ih. r.* (= feketének lenni) gyökér melléknévi alakjában, *skher'a*, található föl. *Skhr'a* v. *skher'a* adta a hom. költőnek *Σχερίη*-t; a fekete hajó-sziklának vagy szigetnek eredeti neve: *Kerkura-Skher'a*. A dalmát-parti állomás számára a hellének lefordították a második szót és átírták az elsőt; lett: *Kerkyra-Melaina*; a corfui állomás számára pedig átírták mind a két szót: *Kerkyra-Scheria*. E névből az Odysseia csak a második, a közhasználat pedig csak az elsőt tartotta fenn; így lett *Kerkyra-Scheria* a hellének *Kerkyra*-ja s a hom. költő *Scherie*-je.

Odysseus először a magas hegyeket pillantja meg. A part közelébe úszván, nem lát sem öblöt, sem révet. Mindenütt kiálló fokok, szirtek, sziklák, melyek körül csakúgy zúg a hullám. A mély tenger szélén síma sziklafal, kigázolásra alkalmas lejtősség nélkül. Halálos küszködés után végre egy folyam torkolatához úszik, a hol kiszállásra alkalmas

¹⁾ A szem. *gul* a. m. *edény* (Chanaan).

fővenyes partot s szél ellen védett menedéket pillant meg. A folyó nem mély: megszünteti folyását, hogy befogadja Odysseust. De a hely elhagyatott; a folyó völgye nedves; dértől, harmattól s hajnal előtti hűvös szélről fél ott éjszakázni. Jobbnak látja a közeli fás és bozotos lejtőn keresni magának szállást éjszakára. A sűrűbe megye hát s száraz falevél közé rejtődzik. Itt találja őt másnap Nausikaa. — A phaiakok városa jó messze van oda. Nausikaa fogatot kér atyjától; arra rakja a mosni való fehéreneműt s egy egész napra való eleséget. Korán reggel indul útra s csak késő este érkezik baza. Útja a külváros kertjén s Athene ligetén, mely egész közel van a városhoz, aztán a mezőn víz keresztül és művelés alatt levő síkságon, mely egész a folyóig terjed. — A város a tenger szélén fekszik; a két kikötője közti szűk bejáratnál egy magas domb emelkedik s ezen van a vár (*πύργος ὑψηλός*); aljában, a két kikötő közt, kövezett tér, rajta Poseidon temploma s a hajószeretek műhelye.

A sziget keleti partján két kikötőt látogattak a hajósok mindenkor, ú. m. a corfui kikötőt és a cassapói révet. Mindegyik kettős öböl. A nyugati parton különösen Afiona és Paleokastrizza kínálkozott nekik alkalmas menedékek. — Hogy e négy hely közül melyikre illik legjobban Alkinoos városának odysseiái leírása, azt a helyi viszonyok ismerete alapján aligha lesz oly nehéz megállapítani, mint a hogy eddig látszott. A mai hajóállomások nem mind voltak volna alkalmas kikötők, révek s menedékek a hom. hajósoknak. A hom. hajósoknak nem kellett mélyöblű s mélyvízű kikötő, hanem nagy vízfelület, a melyen át könnyű parthoz evezni a nyílt tengerrel vagy vizsont, és hozzá elég terjedelmes lapos part, hogy kihúzhassák rá hajóikat; a hol továbbá maguk is védve legyenek a szelek ellen és rejtve a leselkedők elől. A jó hom. kikötő tehát majdnem ellentéte a mi jó kikötőnknek. A csipkézett öböl volt különösen keresett, az olyan t. i., melynek több apró mélyedése volt, vagy több kis lapos partszéle a partra húzott hajók befogadására külön külön.

Alkinoos városának mindkét oldalán van ilyes jó kikötője (*καλὸς δὲ λιμὴν ἐκάτερθε πόλης*) s bennük mindegyik hajónak megvan a maga helye. A két kikötő közé nyúló szárazföldre keskeny bejárat van (VI, 262—4.). A mai Corfu város egyik réve sem egyez Alkinoos szép kikötőjének leírásával. A Vido-rév s a Kastrades-öböl csak idegenek horgonyzó-helyei lehettek (I. N.). A Kastrades-öböl és a Kallikiopulo-tó közé nyúló félsziget pedig túlságosan nagy ahhoz, hogy rajta lehetett volna Alkinoos városa; 5—6 olyan város is elfért volna rajta. Azután a Kastrades-öböl egész nyílt; a Kallikiopulo-tó ellenben zárt ugyan, de túlságosan nagy (2½ km. hosszú s belül 2 km. széles), úgy, hogy a régi hajósok nem kikötőt láthattak benne, hanem kis tengert; csak hosszas, fáradságos evezéssel járhattak volna ki s be. Széle azonföül iszapos, mocsaras, hozzáférhetetlen; itt nem találhattak ama régi tengerészek alkalmas lapos partot, sem fővenyes lejtőt. A nyilásában fekvő 20 m. magas kis sziklatömegnek, melyben a corfioták túlzó hazafisága Odysseus kővé vált hajóját látja, nincs hajó-alakja; az ott megfordult régi tengerészek sem láttak benne hajót, Karavi-t, olyan tenyészet nélkül való, meztelen szikla-tömeget, mint a minő mind-egyike azon szigetecskéknak, melyek *Karavi* nevet viselnek. E bájos kis sziget neve *Pondiko-Nisi* (Egér-sziget), s már e név is arra mutat,

hogy ott tenyészetnek, víznek, élelemnek kell lenni; felnyúló sűrű cziprus-sudaraival úgy fest, mint egy virágos edény: igazi lomb- és fa-csoport, mely bár ki van téve az emberkéz, szelek s évszakok okozta változásoknak, mégis ráillik a neve ma is. — A keleti parton általában nem lehet találni olyan pontot, melyre ráillenék az Odysseia leírása; nem felel meg annak sem a kassopei két rév s a *Barca* szikla-csoport, sem a govinói öböl; sem a Corfu városa és Govino közt hömpölygő lassú folyású, izapos folyóban nem bírjuk fölfedezni (mint Schliemann) Nausikaa folyóját. Hanem a sziget nyugati partján, a hol a Pantokrator hegláncz 330 m. magas tetején a Castello S. Angelo romjai láthatók *Kruni* falu fölött, s a hol a hosszú sziklafal hirtelen lejtővel merül alá a «szilaj tengerbe» («Agrio-pelagos»), melynek rohanó hulláma megtörik a magas sziklák körül: ott kell keresnünk ama régi városát a phaiakoknak, a kik egész elkülönítve laktak a hullámverdeste tenger mellett (*οἰξέομεν δ' ἀπάνευθεν . . . πολυκλύστῳ ἐνὶ πόντῳ*, VI, 204.). E ponton föllelhető minden vonása a költő leírta partvidéknek. Általában Corfu nyugati oldala meredek fal képét mutatja a szilaj tengerre s a keleti oldallal való ellentéte szembeötlő. A sziklapart Gardiki és Drasti közt S. Angelónál éri el legnagyobb magasságát; ennek alján láthatók a leghegyesebb és legnagyobb sziklák. Onnan észak felé kiálló hegyfokok, *ἀγχαί προβλήτες* (Arilla, Kephali); mindenfelé sziklaormok és szirtek, *σπιλάδες τε πάγοι τε*; a sziget hosszában számos kis sziget. A parti sziklák közt néhány kis fövényes, lapos part, erdős lejtőkkel, és három kis öböl kínálkozik horgonyzásra, ú. m. Plakka és S. Giorgio közt az *Ermones*, S. Angelo alatt a *Lipades* s az Afiona-fok alatt a *S. Giorgio* öböl. Az *Ermones* védve van ugyan észak felől, de dél felé nyitva van a dühöngő sirokkónak; van azonban elég széles és hosszú, fövényes lapos partja s állandó folyama, mely beletorkollik. A másik két öböl jóval biztosabb. E két öbölnél is keresték Alkinoos városát. A térképről első tekintetre a *S. Giorgio* öböl látszik alkalmasabbnak. A majdnem egy mérföld hosszú földnyelv védi nyugat felől az öböl szép, fövényes partját, de szabadon hagyja a délnyugati szeleknek. A földnyelvet első harmadrésznél csakugyan megszőkíti a Porto Temone; északi végében fekszik hosszán a part mellett Afiona falva. Déli végében volt, mint gondolják, Alkinoos városa, melyet egy keskeny szikla-vonal kötött össze a szárazzal, másfelől mindenütt tenger övezte. Az öbölbe ömlik két erdős lejtő közt a *Megapotami*, mely a Pantokrator heglánczban ered s egy völgy mélyén gyorsan rohan alá erdős magaslatok között; vize nyáron sem apad ki. Ezt tartják Nausikaa folyójának. — Térképről nézve, szárazföldi lakók szemeinek s a mi tengerészeti viszonyaink szempontjából elfogadható volna ez az azonosítás. A viszonyok helyszíni tanulmányozása azonban a homerosi adatok szempontjából véve más eredményre vezet bennünket. Bérard az *Alipa*- és *S. Spiridion-kikötők*ből találja meg Alkinoos kettős kikötőjét. A *Lipades-öböl* északi partja felett meredeken emelkedik a *Castello S. Angelo* (300 m.) és az *Arakli* csúcs (500 m.). A Pantokrator hegláncz eme végének három nyúlványa, kiszökellése van a tengerbe. A nyugati nyúlványon ma a *Paleokastrizza* kolostor van s ettől kapta nevét. A keleti hosszú földnyelv. A középső kiszökellés két oldalán van az *Alipa*- és *Spiridion-öböl*, még pedig amaz a középső és a keleti földnyelvszerű kiszökellés

közt, az utóbbi pedig ugyancsak a középső és a *Paleokastrizza* közt. A nyugati és a középső kinyúlást, félszigetet, egy-egy főveny-isthmos köti össze a szárazfölddel. Az Arakli lejtőjének fele-útján, egy teraszon vannak sűrűn egymás mellett a kis *Lakones* falu házai. A középső félsziget-kiszökellés két oldalán benyúló öblök minden tekintetben megfelelnek a homerosi kikötő föltételeinek: az Alipának három kis öble van, úgy hogy az egész öböl olyan alakú, mint egy háromlevelű lóhere; mind a kettőben vannak azonkívül a fővenyes partoldalban kis mélyedések. Főveny-isthmosa két végén öblmélyedések vannak, de magán ezen az isthmuson nincs semmiféle emelkedés, domborodás, mint a tengerészeti térképek hibásan jelzik; sőt ki van téve a tenger-árnak. Az isthmos-síkjának hossza a két öblöcske közt 250—300 m., szélessége pedig a félszigeti és a szárazföldi hegység alja között 200 m. Ezen a homok-isthmuson az Alipa felől árnyékos olajfák, a másik oldalon gabona-termő nyílt térség van. Ez volt a phaiakok városának keskeny bejárata; ott volt az agorájuk; ott javították ki a megromgált hajószereket s csináltak köteleket, vitorlákat, evezőket (Od. VI, 266—9.). A szép *Poseidion* nincs többé; kétségkívül eltemetődött. Poseidon szerepét bizonyára itt is, mint másutt, a keresztény Szt. Miklós vette át. Az ő kápolnájának romjai láthatók beljebb a hegység oldalán, a hová a török és berber kalózok elől húzódott. Majd a kalózvilág megszűntével újra lekerült a tengerpartra, a S. Spiridion-öböl szélére a Paleokastrizza aljába: persze csak ama régi képek, melyeket a keresztény tengerészek aggattak föl régi kápolnájába, valamint az oltára, melyet ma a szomszéd barátok gondoznak, kerültek oda le.

Az isthmos felől elég meredek lejtővel emelkedik a félsziget hegysége. A S. Spiridion felől azonban a felerész-partig lejtős olajfamező visz föl, azon fölül pedig gabonatermő teraszok emelkednek fokozatosan egész a hegytetőig, melynek kopasz térségén a Szt. György-kápolna romjai vannak. Az Alipa-rév felől azonban majdnem valóságos sziklafalon visz föl egy lépcsőszerű ösvény a Szt. Miklós-kápolna romjaihoz. A hegyoldal, annyira-mennyire, alkalmas egy hom. város számára: alant, a lapos parton hajók szegélyezik a piacot, hol idegenek árulják czikkeiket a szenthely közelében, hol a bennlakók imádják tengeri isteneiket; a lejtőn teraszról-teraszra emelkednek a názikók zsúfoltan, úgy, hogy az egyik lapos teteje udvara egy másik, magasabban fekvő háznak. Fent a hegytetőn a királyi palota. Innen a kilátás csodaszép. A sziklapartot a szilaj tenger hullámai verdesik; a lejtős hegyfokok, szagatott meredek sziklapartok s kiálló szirtek visszahangzanak a hullámok morajától; a dél felől jövő hullámszög hol el, hol kitakarja a szirtfokokat. Mindenfelől bömbölés hangzik s hűvös szél csapkod a hullámokról; de a sziklák ölen a két kikötő mosolygó tükre egyenletesen locog az öblök homokján. A Liapades-öblöt mintha mindenfelől magas hegyfal szegélyezné, mely a Castello S. Angelo óriás sziklafalánál kezdődik, az Arakliban folytatódik egész a 363 m. magas Kurkuli hegyig, honnan a Plakka-fok sziklafalai a tengerbe buknak alá. Észre sem vehető onnan az a sziklapu, mely a Pantokrator alatt visz a sziget belseje felé. A phaiakok országot tehát körökörül magas hegyek takarják (Od. XIII, 177.); szomszédjaik nincsenek; elkülönítve lagnak messze más emberektől (VI, 203, 205, 279.). A tenger felől is szirtek és sziklafalak védik őket, úgy, hogy nem

félnek semmitől, mert nem született még olyan halandó, a ki az ő városukat haddal pusztítaná, s nem is fog születni (VI, 201—3.). Délen a szabad tenger felé nagy sziklákon át kavicsos ösvény száll le egész a víz széléig s ezen nem oly veszélyes a járás, mint a két öböl felől.

Odysseus, Nausikaa kívánságára, elmarad tőle s szolgálótól, mikor már közel járnak a városhoz. — Az úthoz közel van Athene szép nyárfa-ligete; ebben forrás s körülötte rét. Ott van Alkinoos kertje, a várostól egy kiáltásnyira (VI, 291. s k. vk.). Odysseus ott már a város alatt van. Kőbe takarva áthalad az isthmoson: csodálja a két kikötőt, a szárazra húzott hajókat, a kövezett piacot s a magas falakat (VII, 42—5.). Másnap a piacon gyűlést tart Alkinoos, a hajók közelében, a hol sima kőveken ülve határozzák el Odysseus hazaszállítását (VIII, 5. s k. vk.).¹⁾

Alkinoos palotája tehát ott lehetett, a hol ma a Szt. György-kápolna romjai emelkednek: itt ér véget az isthmos és a tenger felől jövő két ösvény. Az isthmos felé vivő ösvényen, melyet csekély egyenetléssel könnyen át lehetne alakítani szekérúttá, lefelé haladva a lejtő feleútján találjuk a Szt. Miklós-kápolna romjait; ezzel általellenben az isthmos másik felén van egy *forráskút*, mely teljesen megfelel annak az odysseiai forrásnak, a hová a phaiak leányok jártak vízért s a honnan Odysseus csodálta a két kikötőt, a piacot s a zölöpökkel erősített magas falat. A háromfelől jól védett városnak elég volt a szigetlakók ellen az isthmos felől ez az egyszerű védelem, melyet odaköltözésükkor hamarosan emeltek s azután elengedőnek tapasztaltak.

A kút mutatja nekünk, hogy Odysseus útja az Alipa-kikötő belső széle felől vezetett a város felé. A kikötő mellett haladva, északi mély öble fölött kőhid vezet át egy kis patak mélyén s onnan nem messze, az úttól kissé északra mutatnak a lakonesi pórok egy völgyi forrást, mely soha ki nem szárad. Ilyen állandó forrás nincs is több a Lipades-öböl körül. A völgylejtő veres, kövecses földjében csak olaj- és cziprusfa tenyészik. A patak széles völgyében azonban az út és a tenger közt konyhakertészet honosodott meg; a veteményeket kő- és tuskés sövénykerítések védik kecskék ellen s kis esatornák öntözik. Fűz- s néhány nyárfán kívül vannak ott babér-, mandola-, füge- s gyümölcsfák, sőt egy darab szőlő is. A barátok kertjén kívül, mely a Paleokastrizza sziklalejtőjén van, ez az egyetlen kert-terület azon a tájon. Ez a szentliget s Alkinoos-kertje, mely a városuktól egyenes vonalban 300—350 m. távolságra esett. Az olajfa-ágak közül tisztán kivehetők a nyugati ég felé emelkedő magaslaton Szt. György-kápolnájának romjai s a kiáltás könnyen elhallatszik idáig. S a ki a barátok csodaszép kertjét látja,

¹⁾ Úgyesen magyarázza itt meg, hogy a VIII, 54. v. interpolatio, mert a hom. hajósok evezőkkel hajtják ki a hajót az öbölből az első fokig, ott a mély tenger szélén (ὄψοῦ) egy kilyukasztott sziklához kötik ki a hajót (XIII, 77) s csak akkor indulnak a tengeri útra, mikor este 10 óra tájban a szárazföldi szél föltámad. A hajó tehát a nyílt tenger szélén marad, év νοτιῶ (VIII, 55), vagyis *délre* a várostól és kikötőtől. Ugyanis a délnek v. délkeletnek nyíló kikötőnek volt *νοτιῶν*-a, vagyis, arra nézett a hegy foka. Ellenben *βορειῶν* volt az éjszagnak, *ζεφυριῶν* a nyugatnak néző horgonyzó-hely.

annak nem tűnik föl hihetetlen túlzásnak Alkinoos-kertjének leírása az Odysseiában.

Innen tovább, a Lipades-öböl mellékén a Pantokrator-hegyláncz és a parti hegység közt egy 100 m. széles szoros vezet át a sziget belseje felé, a hol csakhamar bejutunk a dimbes-dombos, vizenyős és füves *Ropa-völgybe*, ebbe a hajdani tófenékbe, melynek oldaldombjainak lejtőit olaj- és ciprus-erdők fedik. Az erdőszélben körülbelül 10 km. hosszú út elvezet egy kis folyóig, mely az *Ermones-öbölbe* ömlik a parti hegység egy részén keresztül. A Ropa-sík felszíne és a fővényes part közt 30—40 m. a különbség. A vízesésnél végződik szekérút; onnan gyalog kell menni. Sziklák s fatörzsek szűkítette medrében hol rohanva, hol esve megy le a habzó víz, melynek két partján malomromok láthatók. Az utolsó malmon túl bővül a meder s a gyengült folyó meanderekben kígyózik alá kövecsek s fűvek közt a fővényes partra; a tenger erős árja miatt még egy végső kanyarodást tesz s rézsútosan szakad bele a tengerbe. Itt jutott partra Odysseus a hajótörés után. Az öböl ott csakugyan nem sziklás és szelek ellen védett (Od. V, 442—3.). Másfelé azonban mindenütt üvölt a hullám s megtörik a sziklafalak aljában s a leomlott sziklák közt. Éles szikladarabok és hasábok s hegyes törmelékek fedik a part szélét (V, 434—5.). Már a nyílt tengerről láthatók a vízesések s a folyó kis deltája (. . . ποταμοίο κατά στόμα καλλιρόοιο). A partra jutott Odysseus fél ott tölteni az éjt a hűvös torkolatnál, a hol csak káka szegi a partot; de előtte olajfával borított lejtők kínálóznak e czélra. A mosógödrök a vízesések sziklái közt találhatóak föl a malmoknál. Nausikaa már fölebb hagyta szekerét az «örvényes folyó partján», a hol a szekérút végződik s az olajfa-erdő hűsében jó legelő kínálkozik igás állatok számára. Innen 1½ óra kell szekéren azon pontig, a hová Alkinoos városát teszi. De más, csekélyebb részletekben is összevág az *Ermones-öböl* eme tája az Odysseia leírásával.

(Vége köv.)

(Budapest.)

CSERÉP JÓZSEF.

CZVITTINGER ÉS AZ ALLGEMEINES GELEHRTEN- LEXICON.

A magyar irodalomtörténetírás megteremtéséért *Czvittinger* Dávidot illeti az úttörés érdeme. Irodalomtörténetíróink (különösen és legrészletesebben ifj. Szinnyi József) több ízben dicsérettel adóztak emlékének a kezdés nehéz munkájáért, méltányolták hazafias buzgalmát és törekvését, melylyel nálunk az irodalomtörténet eszméjét meghonosította; de figyelmen kívül hagyták a Specimen másék érdemét, holott munkája ebben az irányban is úttörő: munkája ismertette meg a külfölddel először irodalmunkat. Hogy e törekvése nem volt meddő, annak bizonyossága: a Jöcher-féle Allgemeines Gelehrten-Lexicon.

A XVIII. század elején általánosan ismeretes volt *Reimmann* Jakab Frigyesnek irodalmunkat illető lenéző ítélete,¹⁾ a mely bizonyára a kor uralkodó felfogásában gyökerezett. Az e században meginduló német irodalomtörténetírás első jelentős munkásának elvető ítéletét olvasta Czvittinger Altdorfban és hatása alatt hozzálátott a magyarországi írók életrajzainak megírásához, mintegy feleletül Reimmann téves állításaira. A szétszórt adatok összegyűjtése azonban nagy fáradságába került, mert értük hazájába nem fordulhatott, az itthon dúló Rákóczi-féle szabadságháborúk a magyar tudósokkal való érintkezését megghiúsították, az altdorfi egyetemen pedig számos fontos segédeszköz nem állott rendelkezésére. Ily nehézségek nem állták ugyan útját terve végrehajtásának, de jórészt érthetővé teszik munkája hiányait és hibáit, melyeket hazafias lelkesedése, nemes törekvése aligha pótolhatott. Mindennek maga is tudatában volt: az olvasóhoz intézett előszava nem tér ki a beismerő vallomások elől. Fáradhatatlan szorgalma mégis meghozta gyümölcsét, mert példája nemcsak itthon hatott termékenyítőleg, hanem legalább részben sikerült megvalósítani másik célját is: a Specimen megjelenése után a magyar irodalom a külföldön is nagyobb méltánylásra talált.

Négy évvel a Specimen megjelenése után Lipcsében Gleditschnél napvilágot látott a Compendiöses Gelehrten-Lexicon. (1715.) A munka az összes neves írók, költők és tudósok életrajzát hozza betűrendes sorban, «a kik a világ kezdetétől nagyobbrészt egész Európában a mai napig éltek». Alapját *Mencke* János Burkhard (1674—1732.), a lipcsei egyetemen a történelem tanára, és az «Acta Eruditorum» szerkesztője vetette meg, a szerkesztés és kidolgozás munkáját barátai és tanítványai végezték. A Lexicon végére függesztett forrásjegyzék címei közt találjuk Czvittinger Specimenét is. Tehát az első külföldi életrajzgyűjtemény, a mely a magyar irodalom és tudomány munkáit szélesebb keretben öleli fel! A munkának számos a fogyatkozása, a tömérdek anyag feldolgozása rendszertelen; az adatok gyakran helytelenek, sok a téves olvasásból vagy fordításból származó félreértés. Különösbbe jelentkeznek ezek a hiányok a magyar írók tárgyalásánál.

Nagyobb gond jellemzi a következő kiadásokat. A szerkesztést a 2. kiadástól Christian Gottlieb *Jöcher* (1694—1758), Menckének a tanárságban is utóda, vette át. Egy ember kezében a munka rendszeresebb lett. Jöcher, mint az előszóban is mondja, megrostálta az

¹⁾ Jacob Friderich Reimmans Versuch einer Einleitung in die Historiam Literariam I. 435. (Halle 1708.) Idézi szavait ifj. Szinnyei József A magyar irodalomtörténetírás ismertetése cz. művében (5. l.).

anyagot, a kétesebb értékű segéd munkák helyett, a melyek adataikat csak másod-harmad kézből vették, megbízhatóbb forrásokhoz fordult. Anyagát folytonosan javítgatta, bővítette, tökéletesítette. Ily módon a 2. kiadás (1726-ban) és a 3. kiadás (1733-ban) két kötetté bővült. Teljesen átdolgozva, új köntösben jelent meg a következő kiadása 15 évi munka eredményeként 1750—51-ben, most már négy nagy 4-r. kötetben, mint «Allgemeines Gelehrten-Lexicon». ¹⁾ Jöcher ez új kiadással alapos munkát végzett. Felhasználta az előző kiadások nyújtotta tapasztalatokat; bővített, változtatott anyagán. Körülbelül 76.000 cikkben foglalta össze «a minden rendű tudósok» jegyzékét. Munkája, mint írói életrajzgyűjtemény, ma is egyike a legteljesebbeknek. «Die Zweckmässigkeit und Brauchbarkeit dieser Arbeit ergibt sich wohl daraus, dass sie bis auf den heutigen Tag noch sehr benützt und durch keine andere ersetzt ist» — mondja róla Treitschke Richard. ²⁾ Hiányok és tökéletlenségek még így is bőven vannak a Lexiconban. Az adatok és anyag összeállításában gyakran jelentkezik a rendszertelenség és az ítélet hiánya, a kisebb jelentőségű írók sokszor a kelletténél kedvezőbb megítélésben részesülnek, míg a «tudákos» Hans Sachsnek még az Allgemeines Gelehrten-Lexiconban is csak 9 sor jut. Közvetlenül előtte Gaspar Sagittarius polyhistor méltatása néhány lapot foglal le.

E kiadásnak is Czvittinger az egyetlen magyar eredetű forrása, de emitt már bőségesebben merített belőle, mint az előző kiadások. Czvittinger Specimenében szembeszökő az anyag rendszertelen megválogatása. Oly írókról és költőkről, kiket az első hely illetett volna meg, a Specimen meg sem emlékezik. Beniczki Péter, Ilosvai, Gyöngyösi, Tinódi, Zrinyi Miklós nevei hiányoznak a munkából. Kortársairól viszont részletesen szól, míg irodalmunk jeleseinek, Apácainak, Balassinak, Rímainak alig néhány sor jut. ³⁾ A Specimen rendszertelensége még fokozott mértékben jelentkezik hatásában: Jöchernél, különösen az 1715-ki kiadásban; kirívó benne az ítélethiány és tervszerűtlenség: jelentéktelen, ma már elfeledett egyházi írókat átvesz a Lexicon, de a Czvittingernél is tárgyalt — csak a jelentősebbeket említjük — Alvinczi Péterről, Balassi Bálintról, Dévai Bíró Mátyásról, Forgács Ferenczről, Haller Jánosról, Nádasi Tamásról, Rimai Jánosról, Verancsicsról stb. tudomást sem vesz.

Jöchernek a magyar írókra vonatkozólag egyéb forrásai is vannak;

¹⁾ L. I. Franck, Christian Gottlieb Jöcher. ADB. XIV. 103. l.

²⁾ Richard *Treitschke*, Burkhard Mencke, Zur Geschichte der Geschichtswissenschaft im Anfange des 18. Jahrhunderts. Leipzig 1842.

³⁾ L. Szinyei id. művét (6. l.).

gyakran a Czvittinger forrásmunkáival közösek.¹⁾ Czvittinger a forrásaihoz sok esetben szóról-szóra ragaszkodik: nemcsak az életrajzi adatokat veszi át, hanem az írókat magasztaló ítéleteket is, a melyeket a maga szertelen dicséréteivel is megtold. Munkájának gyengéjét, ítéletének hiányát mi sem igazolja jobban. Szó szerint megegyezőleg forrásával tárgyalja a Specimen szerzője pl. Arator Istvánt, Káldi Györgyöt, Pázmány Pétert s cikkei végére oda is illeszti a forrás nevét: Ex Alegambi Bibl. Soc. Jesu. Forrását csak néha egészíti ki újabb adatokkal, mint Aratornál, vagy helyesbíti a tévesen írt magyar neveket; Forgacc: Forgács. Czvittinger önállótlanága Jöchernek is feltűnhetett, s a Specimen helyett gyakrabban fordult a közös forrásmunkákhoz.²⁾ Valószínűleg nem volt meg előtte a Specimennek a kellő hitele, mert néha ott sem veszi fel az idézett forrásmunkák közé, a hol tényleg Czvittinger adatait használta fel, vagy cikkeit szóról-szóra fordítva közölte. Így Arator Istvánnál csak Alegambara hivatkozik, Czvittingerre nem, holott bizonyos, hogy itt csak a Specimen szolgáltathatta az adatokat, mert az adatok, a melyekkel Czvittinger Alegambe cikkét kiegészítette, a melyek teljárt a közös forrásban nem találhatók, Jöcher-nél is megvannak. Jöcher Czvittingernek amúgy is hiányos adatait, még szűkebbre foglalja. Előadása rövidebb, és tömörebb. Az anyag csoportosításában ügyesebb és gyakorlottabb, mint magyar forrása. A magyar írókkal általában röviden, néhány sorban végez, kivételt csak egyesek: Janus Pannonius, Szegedi István, Mátyás király, Pázmány Péter, Szcenci Molnár Albert tesznek.

A magyar írók jegyzéke lényegileg nem változott a következő két kiadásban sem. Csak az 1733-iki kiadás bővült néhány magyar író életrajzával.³⁾ Jelentősebb változásokat mutat a 4. kiadás, az Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Ez újabb átdolgozásnak hármas czél szolgál kiinduló pontul: a hibák javítása, az egyes írók munkáinak teljesebb bibliografiája, a még hiányzó írók életrajzainak feldolgozása. E szempontokból a magyar irodalom is gondosabb megítélésben részesült. Az előző kiadásokban a magyar család- és helynevek írása sok félreértésre adott alkalmat. A német nyelven írt Lexicon a kor szokása szerint a magyar neveket meglatinosította,⁴⁾ más neveket megcsonkí-

¹⁾ Pl.: *Alegambe*, Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu (1643). *Hofmann*, Lexicon Universale (1677) stb.

²⁾ Az egyes cikkek végén a használt forrásműveket rövidített jel, rendszerint a munka kezdőbetűje, jelöli. A Czvittinger Specimenét jelölő «Cz.» sok magyar író életrajza mögöl elmaradt; ez azonban néha a véletlen eredménye lehet.

³⁾ Pl. Apáti Miklós, Ungarus Mátyás orvos (1550—1614.) stb.

⁴⁾ Pl. Enjedinus, Isihuanfus etc.

tott.¹⁾ Egyéb tévedésektől sem ment. Czvittinger Szegedi Kiss István-ról azt mondja, hogy: «Kevinum Hungariæ oppidum perductus est», a mit Jöcher «zu *Kerm*»-nek fordít. Kis Imre, a *Rákócziak* udvari papja Jöchernél: «Hof-Prediger des fürstlichen *rockotzischen* Hauses» lesz. Az Allgemeines Gelehrten-Lexicon pontosabban járt el. Figyelemmel van a magyar nevek helyesebb írására, bár hiba itt-ott így is akad, számos latinosított nevet visszamagyarított, gyakran több jó-akarattal, mint sikerrel. Azért találkozunk ily alakokkal: *Enjedín(us)*, *Szegedín* (Stephan), *Hunjadín* (Demetrius) stb.

Hosszasabban időzik az írók életének vagy működésének jellemzésénél, új adatokkal egészíti ki cikkeit forrásai, elsöben Czvittinger nyomán; így pl. Dávid Ferencz, Katona Imre életrajzait. Korának tudományos követelményeivel vet számot, mikor az írók műveinek teljesebb és megbízhatóbb jegyzékét adja. A magyar írók körét többeknek bevonásával tette teljesebbé. Brodaries István, Otrókoci Fóris Ferencz, *Párizz* (!) Pápai Ferencz, Vitéz (de Zredna) János és mások e kiadásba kerültek először be. Sőt oly magyar írókról is tud már a Lexicon, a kiket még Czvittinger nem ismert, így Bél Mátyásról.

Jöcher munkája még így sem mondható teljesnek. Megjelenése után többen is kísérletet tettek kiegészítésére és folytatására.²⁾ Mindnyájuk között a legkomolyabbnak mondható J. Chr. *Adelung*,³⁾ a nyelvész vállalkozása. Kiegészítésre szánt nagy munkájának csak első két kötete jelent meg (Leipzig 1784—87.) s befejezést később Heinrich Wilhelm *Rotermund* szerkesztése alatt sem nyert. A már gazdagabb magyar biográfiai irodalom termékei közül Benkó József Transsylvania-ja, Horányi Memoria Hungarorum-a, és Weszprémi István Biographia medicorum Hungariæ-ja vannak Adelungnál, mint magyar forrásmunkák megemlítve. De mindnyájuk közül Czvittinger a legméltóbb az elismerésre. Érdeme annál nagyobb, mert nyomasztó viszonyok között elsőnek vállalta a hazafias feladatot: a magyar irodalom megismertetését a külföld előtt oly korban, a melyet rólunk való ítéletében tudatlanság vagy elfogultság vezetett, s hatott oly életrajzi munkára, a melyet sem kora, sem a mi korunk hozzá hasonlítható fontos kézikönyvvel nem pótolta.

(Budapest.)

VERŐ LEÓ.

¹⁾ Nadányi: Nadany, Turoczi: Turocz.

²⁾ Így Dommerich, E. C. Hauber, Joh. Meyling, Joh. Gottlob Wilhelm Dunkel stb.

³⁾ L. ADB. I. 80. és köv. l.

HAZAI IRODALOM.

Herzfeld Miksa: Zacharias Werner, Der vierundzwanzigste Februar. Bölcsészettudori értekezés, Pozsony, 1905. 46 l.

Szerző igen helyesen elemzi és jellemzi Werner híres kis tragédiáját, melynek történeti jelentőségét is elég jól fejtegeti. De már a darabra vonatkozó irodalomtörténeti állításait nem tartom elfogadhatónak. Szerző úgy fogja föl a dolgot, hogy Werner Goethétől kapta darabjának tárgyát, hogy a nagy költő Wernert barátjának (?!) fogadta, és hogy lényegesen befolyt a darab mai alakjára, úgy hogy őt «némi túlzással a darab társszerzőjének lehetne tekinteni» (14. l.). Ez az abszurd állítás nem új, bár ily kereken fogalmazva még sehol sem olvastam; csakhogy komoly kutató sohasem vette komolyan, noha (vagy éppen azért?) magától Wernertől származik. Sőt szerzőnk szerint «Goethén kívül még igen nagy (?) befolyást kell tulajdonítanunk a darab keletkezésé körül Staël asszonynak és környezetének» (15. l.). pedig a 17. lapon maga mondja szerző, hogy «Madame Staëlnak egyenes hatását a dráma megalkotására nem tudjuk kimutatni». Nem tudjuk kimutatni, mert mesebeszéd, ha csak nem akarjuk a darabnak svájci színhelyét a Coppetben töltött időre visszavezetni. De az tény, hogy a darabot már 1809-ben színre hozták Coppetben, mikor Werner maga játszotta az apát, Schlegel Vilmos a fiút és egy porosz udvarhölgy az anyát.

Igazán csodálatos szerzőnknek ezen fejtegetése, ha meggondoljuk, hogy ismeri Abrahamson cikkét: *Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der Schicksalstragödie* (Archiv für Literaturgeschichte IX, 1880, 207—224. l.), melynek alapvető kutatásait én folytattam és kiegészítettem *A német végzettragédia eredete* cz. cikkemben (Hunfalvy-Album, 1891, 190—205. l.), melyben egy névtelen jóakaróm mindenáron, de a legkisebb alap nélkül, plágiumot akart fölfedezni. E cikket Herzfeld nem említi, de úgy látszik, ismeri és használta.

Goethe képtelen «társszerzőségét» illetőleg ezek a tények: Werner 1809-ben Weimarba érkezett és érintkezett Goethével, a ki őt jóakaróulag fogadta, mert ez időben, Schiller halála után, sokat vártak a német színügy érdekében a kétségtelenül nagy tehetségű Wernertől. Goethe naplójában a következő három adat vonatkozik e futólagos érintkezésre:

«1809 febr. 17. Ebéd után Werner (volt nálam) egy tragédia tárgyával (Argument).

— márcz. 10. Este hatkor Werner kis darabja.

— márcz. 14. Werner svájci tragédiájával».

E szófukar följegyzésekből senki sem fog társszerzőséget kiolvasni; sőt elfogultság nélkül azt kell hinnünk, hogy Werner a kész darabjával ment Goethehez, kit rá akart venni arra, hogy drámáját Weimarban előadja, a mi 1810 febr. 24-én meg is történt. Ugyanezt jelenti magának Wernernek a darabhoz írt e jegyzete: «1809 február havában készült (vagy színre került? «zu Tage gefördert») Ő Excellenciájának, Goethe titkos tanácsosnak, auspiciumai alatt». Hisz 1809 februárban Werner csak egyszer volt Goethénél: világos, hogy a kész darabját vitte hozzá. De Gotter Paulinának 1810 június 17-én kelt levelében részletesen elmondja, hogy Goethe adta Wernernek a tárgyat, és tőle kapott utasítást a kidolgozásra is. Ezek azonban mind Wernertől származó hazudozások (Werner ritkán mondott igazat), melyeket a nagyratörő költő tudatosan terjesztett, még pedig kettős okból: először nagy fényt biztosított darabjának, mikor ily homályosan belső viszonyba hozta Németország legnagyobb költőjével, és másodsor, mert így legjobban hitte a figyelmet elfordíthatni főforrásáról, melynek rendkívül sokat köszönt.

Mert a helyes tényállás a következő. A nagyon sok változatban ismeretes rémhistóriának, mely a «Február 24-dike» tárgyát teszi, első drámai földolgozása George Lillo gyenge és unalmas színműve: «The fatal curiosity» (A végzetes kíváncsiság), mely 1736-ban készült és 1737-ben került színre Londonban (német fordításban 1778-ban jelent meg). Ezt a darabot Brömel Vilmos Henrik két ízben dolgozta át német nyelven: «Wilmot und Agnes» (1784) és «Stolz und Verzweiflung» (1785), az első tragikus végű, a második kedvező befejezéssel, és mind a két darabot ismételve előadták, már jóval nyomtatásban megjelenésük előtt, miről Tieck (a ki a darabnak 1780-iki «szelídített» alakjáról beszél) is értesít; de korabeli bírálatokból is tudjuk, hogy a darabnak különösen utolsó jelenetei iszonyú hatással voltak, főleg a hölgyekre. Úgy látszik egyidejűleg Brömellel vagy talán még Brömel előtt írta Moritz Károly Fülöp egyfelvonásos tragédiáját: «Blunt oder der Gast» (1780), szintén egy tragikus és egy «szelídített» befejezéssel. Werner, a ki a színbáz és drámai költészet iránt szenvedélyesen érdeklődött, valószínűen ismerte Lillo, Brömel és Moritz darabjait, de igazi forrása és mintája a «Blunt», a mely nélkül az ő darabja bizonyára nem keletkezett volna soha, semmi esetre sem a mai alakjában.

E tényeket nem lehet megczáfolni, mert tények, a mit pedig Werner még Weimarban és utóbb egyebütt is Goethe közreműködéséről, valószínűleg a titok leple alatt mesélt, az csak egyszerű füllentés, nehogy főforrása, mely eredetiségét kissé kétséges színben tüntette volna föl, kitudódjék. Mesebeszéd az is, mely pedig már ismételve megczáfoltatott, hogy a «végzet» szerepét Werner darabjában Schiller

«Messinai arájának» tulajdoníthatjuk, hisz a végzet megvan már, Tieck ifjúkori drámáit nem is tekintve, ha kissé szerényebben is, Lillónál, Brömelnél és Moritznál! De hogy Werner darabja sokkal kiválóbb alkotás, mint három előzőjének azonos tárgyú drámái, abban a szerzőnek teljesen igaza van, csakhogy ezen előzői és főleg a «Blunt» nélkül bajosan írta volna meg mai alakjában.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Magyar regényírók. Szerkeszti: **Mikszáth Kálmán.** IV. és V. sorozat. Budapest, Franklin-Társulat 1906. (Az egyes kötetek leírását l. a márcz. füzet 271. lapján.)

Hogy milyen nehéz föladat a magyar irodalomból hatvan kötetre való eredeti regényt összekeresni, azt e gyűjtemény legújabb sorozatai szomorúan tanúsítják. Nem én mondom ezt, a ki a kritikus szemével forgatom e tíz kötetet, hanem, és ez még szomorúbb, a legilletékesebb bíró — maga a szerkesztő, Mikszáth Kálmán. A nyolcz regény közül, a melyeket bevezetés előz meg, ötről hol burkoltan, hol nyíltan kimondja, hogy igen gyöngye alkotások: az egyik szerzőnek fantáziája alig van, komponálni nem tud, meséje nem kelt érdeket, a másik regényei nem is eredetiek, pusztá utánzatai a francia szalón-regényeknek, a harmadik írt ugyan sokat, de alig-alig csillan föl bennük a talentumnak egy kis szikrája.

Mikszáth nem túloz, de hozzá tehetne volna, hogy nem a magyar irodalom felelős ezért első sorban, hanem a munka szerkesztése és még inkább a terve. A mi irodalmunk nem tekinthet oly hosszú multra vissza, mint a román népeké, sőt a germánok regényirodalma is, csak a *Pamelától* számítva (1741), több mint száz esztendővel hosszabb életű a mienknél. Az az alig hetven esztendő, a mely *A Bélteky-háztól* (1832) a mai napig eltelt, nagyon rövid idő arra, hogy termékei egy ilyen hatalmas gyűjtemény anyagául szolgáljanak, annál inkább, mert a történeti szempontból értékes vagy legalább érdekes regényeink, p. o. *A Bélteky-ház* és *Szirmay Ilona* egyfelől, Podmaniczky és Degré regényei másfelől, a mai olvasó közönség szemében már elavultak, az újabbak nagy része pedig múló értékű. Az előbbieket szívösen veszi az, a ki irodalmunk multja iránt érdeklődik, az utóbbiakat, a ki divatos olvasmányt akar, de e kétféle műveknek összefűzését ez is, az is barokknak találja. Ezért tartjuk elhibázottnak magát a tervet. A szerkesztés segíthetett volna rajta valamit, ha az anyagot első sorban a négy nagy regényíró (Jósika, Eötvös, Kemény, Jókai) műveiből vette volna, s ezekhez óvatos és gondos kézzel hozzávologat egy pár régebbi és újabb regényíró, a a régiek közül azokat, a kik nem olyan idegenek a modern kor újság-

olvasó közönsége számára, az újak közül, a kik vagy művészi tekintetben emelkednek az átlagos színvonal fölé, vagy a koruk mozgató eszméit, uralkodó érzéseit szóltatják meg jellemző cselekvés keretében.

Azt hiszem tehát, hogy a nagyközönség követeléseinek nem felel meg a vállalat. Tudományos szempontból azonban hálások lehetünk a kiadónak és szerkesztőnek: egy pár olyan regényt tesz könnyen hozzáférhetővé, a mely az első kiadással eltemetődött volna a könyvtárakba. Hogy ezután Podmaniczkynek, Degrének, Toldy Istvánnak egy-egy regényét legalább az irodalom történetével foglalkozók elolvassák, az a kiadó társulatnak és Mikszáth Kálmánnak az érdeme.

Az egyes regényeket, mint eddig, most is Mikszáth Kálmán rövid életrajzai vezetik be. Mikszáth kétségtelenül nagy író, s ha regényeinek nincs is irodalmi értékük, rajzai és apróbb elbeszélései a magyar életnek, a magyar jellemnek olyan mély és találó megfigyeléséről tanúskodnak, stílusa és nyelve olyan magyaros és jellemző, hogy ezen irodalmi «essay»-iról kímélettel illik nyilatkoznunk. Az irodalmi kegyeletet és a kritikusi igazságosságot talán úgy békíthetjük össze, ha kijelentjük, hogy e rövid, négytől hat lapig terjedő életrajzok: kedves csevegések, egy sokat tapasztalt, sok íróemberrel barátkozott idősebb «előkelő idegen»-nek jól elbeszél, tréfás anekdotákkal fűszerezett visszaemlékezései. Hogy miért mulatságosabb vagy tartalmasabb az egyik (a *Kuthy*-ról és *Toldy István*-ról) szóló, miért szárazabb vagy üresebb a másik (a *Bródy*-ról és *Rákosi Jenő*-ről írt, a kinek egyik legjelentékenyebb alkotását, a *Magdolnát*, meg sem említi), azt nem tudjuk megmagyarázni, de valószínűleg a szerző se tudná. A nagyközönség azonban, ha nem követel aprólékos gonddal kidolgozott, az írói lélek finomságait föltüntető olajképet, hanem csak öt perc alatt kész gyorsfényképet, meg lehet velük elégedve.

(Budapest.)

Császár Elemér.

Kovács Dezső: Beniczky Péter élete és költészete. Budapest, 1906. 8-r. 40 l.

Örömmel olvastuk ezt a szorgalmas kutatásról és önálló gondolkodásról tanúskodó doktori értekezést. Eddig egyáltalán nem volt tiszta képünk a XVII. század kedvelt költőjéről: Beniczky Péterről. Toldy minden realis alapot nélkülöző feltevésekből indult ki, Komáromy csak értékes adatokat közölt róla a nélkül, hogy teljesebb méltatásra törekedett volna; az meg, a mit Imre Sándor és Fülöp Adorján Beniczky költészetéről írtak, Kovács munkája után nagy részben tévesnek bizonyul.

Kovács ment a legtöbb monografus hibájától: nem becsüli hőségét kellelénél többre. Elismerésre méltó józanság vezeti minden

sorában. Világosan látja Beniczky költészetének gyöngéit és nem igyekszik azokat szépíteni. Kimondja, hogy Beniczky csak divatból és nem benső szükségből írt, egyénisége és költészete közt bensőbb kapocs nincsen. Épen ezért nagyon helyesen jár el, mikor életrajzát és versei ismertetését külön választja.

Az életrajz hézagos. Komáromy adatait bőven felhasználja, maga is áll elő újakkal, de itt még pótlásokat várunk. A feltevésektől idegenkedik, de azért néhányat megkoczkáztat — nem a legjavából valókat. Beniczky török követségének dolgát például a lehető legmesterkéltbben magyarazza. Akad ellenmondás is az életrajzban. Egyszer azt mondja, hogy Beniczky nem sokat törődött saját vagyona kezelésével (9. l.), holott ép az imént beszélt arról, mennyit fáradt lőczi jószágá felvirágoztatásán (8. l.).

Beniczky verseire vonatkozólag egy igen érdekes felfedezése van: kimutatja, hogy istenes énekeinek forrása Pázmány imádságos könyve. Ezt a szerencsés felfedezést alighanem lehet majd más költőkre nézve is gyümölcsoztatni. Pázmány hatása mellett Balassát is taglalja, megállapítva a két költő közötti különbségeket. Kevésbé sikerült a példabeszédek tárgyalása. A forrást itt is Pázmánynál keresi, pedig olyan hétköznapi bölcseségek elmondásához, a milyeneket a példabeszédekben találunk, semmi szükség Pázmányra. Lehetséges, hogy igaza van, de akkor meg mért tér ki állítása bővebb igazolása elől? Igaz, hogy fárasztó lett volna ez a munka, az olyan szorgalmas ember azonban, mint Kovács, el tudta volna végezni. A példabeszédek keletkezésének okát a barokk költészet hatásában keresi. A barokk költészetre való hivatkozás, úgy látszik, divattá válik. Riedl megállapította Gyöngyösire nézve, de még itt is hiányzik minden részletesebb igazolás. Beniczkyról most halljuk először. Megint azt mondjuk, hogy Kovácsnak igaza lehet, de állítását tényekkel kellett volna bizonyítania. Véleményünk szerint nincs is szükség e távol eső magyarázatra. Beniczky nem tett egyebet, mint Pesti Gábor, csakhogy mestere befolyása alatt más versformában. Abban azonban teljesen egyetértünk Kovácssal, hogy Beniczky nem a nép közt gyűjtötte példabeszédeit, és hogy mesterkéltségek miatt nem is válhattak a nép közkincsévé.

Végül még néhány kifogást. Mire való a jezsuiták hatását a napi sajtóhoz hasonlítani? (5. l.) mért nem hallunk többet Beniczky tót verseiről? (20. l.) Mért írja Révai nevét y-nal? (39. l.)

A mint látható, Kovács munkájának hiányai nagyobbrészt aprólékosak, melyek az egész dolgozat érdeméből keveset vonnak le. A kinek ilyen az első kísérlete, attól még sokat várhatunk.

(Budapest.)

BAJZA JÓZSEF.

Várdai Béla: **A Jugurtha-háború.** Budapest, 1906. 104 l. (Magy. Könyvtár 352 - 3. sz.)

Sajátságosan tömörített egy cím! A szerző tán Sallustius merészen újító szellemét akarta benne példázni, igazában azonban túltette magát a magyar nyelv törvényein. Mi magyarok ugyanis ismerünk görög és török háborút, perzsa háborút, német-francia háborút, azonban Jugurtha-háborúról eddig csak úgy nem hallottunk, mint akár Mithridates-háborúról, Napoleon-háborúról, vagy épenséggel Moltke-háborúról.

A fordítást a 2—8. lapokon egy egészében jól megírt bevezetés előzi meg. Ebben szerző Sallustius egyes írói kiválóságairól, nevezetesen jellemző erejéről, nyelvének és stílusának minden konvencionálist kerülő merész újságra és eredetiségre törekvéséről, majd magyar irodalmi hatásáról. elsősorban Kazinczynak Sallustius-tanulmányairól és fordításáról emlékezik meg lelkes szavakkal, itt-ott kissé túlságosan színezett kitételekkel. Azután következik a *Bellum Jugurthinum* fordítása. A fordítás megítélésénél a munka egészében nem egy kiváló sajátosság hangoztatása mellett számos fogyatékoságot, hibát is kell a bírálóknak megállapítania, de még ily módon sem adhat egyöntetű képet a munka egészéről. Oka ennek az, hogy míg az elbeszélő és retorikai részek, tehát a munka legnagyobb tömege egészében jól, sőt helyenkint kitűnően van lefordítva, és elenyészően csekély benne a kivetni való, addig a mű négy első fejezetét tevő remek filozófiai elmefuttatás, a melyre pedig az író bevezetése végén Kazinczyval mint valami pompás diadalívre tekint fel, szerző fordításában el van lepve a hibáktól, a fogyatkozásoktól, úgy, hogy csak nehezen vergődünk át rajta a fordítás sikerültebb részéhez, az elbeszélő részekhez.

Ha még megemlítem, hogy a szerző nagyon szereti és sokszor különösebb ok nélkül is kedvvel alkalmazza a *ván-vén* képzős rövidítéseket, nemkülömben az *adá, revé*-féle régies elbeszélő múltakat, melyekkel talán Sallustius régieskedő nyelvét vélte utánozhatni, meg hogy szőrendje néhol nem egészen helyes, nem eléggé éles az író gondolatárnyéklatainak hű és tiszta kifejezésében, hogy azoknak a kötőszóknak finom árnyalati megkülönböztetésében és visszaadásában, melyekkel Sallustius fejezetek vagy nagyobb részletek után gondolatainak finom áthajlását jelzi, sokszor ügyetlen, szinte tehetetlen — és hogy viszont stílusa és nyelve egyébként általában eléggé magyaros, a synonymákat legtöbbször helyesen választja meg, és hogy a latinos frázisokat, kivált az elbeszélő és szónoki részekben sokszor meglepően szép és magyaros fordulattal adja vissza, mindent elmondtam, mit a fordítás javára és kárára általában felhozni lehet. Hátra van, hogy állításaimat, a mennyire a hely kimért volta megengedi, pár példával illusztráljam.

A négy első *caput* sikertelenségeinek tömegéből csak ezeket: I. . . *forte potius, quam virtute* . . . Az utolsó szó nála: *értelmük*, pedig helyesen: *derekasságuk, tetteijük*. — Sed dux atque . . . *vitæ mortalium* . . . Nála: *Mert az emberlétnek*; helyesen: Csakhogy az emberi életnek. — Qui ubi . . . Nála: *meiy ha*; helyesen: *s ha* ez (már Kazinczynál is helyesen: *s ez midőn*). — Neque fortuna eget,

nála: s nincs szüksége a szerencsére; helyesen: s nem szorul a véletlenre. — Hibáztván, a körülményekre hártjuk a magunk vétékét; helyesen: S bár magunk hibáztunk, enhibánkat a körülményekre hártjuk (a szórend is színtelen). — Ha az emberek annyit törődnének az erényekkel (bonarum rerum); már Kazinczynál helyesen: azzal, a mi hasznos. — Amily mohón kíváncznak; színtelen, e helyett: a mily mohón hajhászszak (petunt); már Kazinczynál is: keresik. — ... és eljutnának oly nagyságra. Színtelen, és a szórend is rossz: s a lelki nagyság oly fokára emelkednének (eo magnitudinis procederent). — ... hol dicsőségük, bár halandók, örökéletűekké tenné őket (ubi mortalibus gloria aeterni fierent); színtelen: Hol dicsőségük révén halandó létükre halhatatlanokká válnának, stb. — II. Nam uti genus humanum . . . : Miként az ember; helyesebben: Mert valamint az ember. — Pedig a léleknek; e helyett: kivált mikor a léleknek. — . . . természeté szerint igazodnak: természetét követik, stb. III. Ezek közül: Csakhogy ezek közül (Verum ex eis). — IV. Elménk minden foglalkozása közt; e helyett: Egyébként e. m. f. k. — stb. Legyen azonban elég! Még csak egy pár nagyon szép fordulatot hozok fel az elbeszélő és szónoki részek sokkal sikerültebb voltának igazolására: V. Bellum atque vastitas Italiae: egy Itáliát végigdúló háború. — VI. A maga vénsége és gyermekeinek zsenge kora odakínálja Jug-nak a jó alkalmat — rácsalja a gonosz útra (transvorsos agit). — X. kik jó embereink voltak, legjobb barátainkká tettéd (ex amicis amicissimos fecisti). — XIV. Rajtatok esett kisebbség az én sérelmemmel. — kit koronád részesévé tettél. — *Vérhullás*, harc, menekülés lesz örök sorsa (családunknak: caedes). — fejemre ontott minden bajt (cooperatum miseriis effecit). — Én testvérem, én legkedvesebbem! Bár virágodban vesztéd el élted . . . (Iam iam frater animo meo carissime, quamquam tibi immaturo . . . vita erepta est). — . . . ime az emberi sorsot példázom (rerum humanarum spectaculum praëbeo). És így tovább.

Egyszóval: kár volt a bevezetést gondosabban nem kidolgozni, mert akkor, egyes fogyatkozásokra nem tekintve, az egész fordítás derekas és sikerült munka lett volna.

(Budapest.)

WIRTH GYULA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Valentin Beyer: Die Begründung der ersten Ballade durch Bürger. Strassburg, 1905. 113 l. Ára 3 M (Quellen und Forschungen 97.)

A kérdés, melyet ez az érdekes és értékes tanulmány tárgy, így fogalmazható: Mily hatása volt a Percy Tamás híres angol népballada-gyűjteményének (Reliques of ancient-english poetry, 1765. III.) a modern német műballada keletkezésére? vagy: volt-e és mennyiben Percynek hatása Bürgerre? E kérdéssel azóta foglalkoznak az irodalom-

történet munkásai, mióta Bürger életét és a német ballada történetét tanulmányozzák, tehát 1798 óta, mikor L. C. Althof kiadta Bürger életrajzát, és 1801 óta, mikor Schlegel Vilmos a szerencsétlen költőnek első jeles méltatását közzétette. Tárgyalták a Bürger költeményeinek kiadói is (Jul. Tittmann 1869, Aug. Sauer 1884, Ed. Grisebach 1889, Arn. Berger 1891) a kiadásukhoz csatolt bevezetésekben és természetesen Bürger életírói (Heinr. Pröhle 1856 és Wolfg. Wurzbach 1900) is. Részletesen csakis vagy első sorban a fölvetett kérdést tárgyalják: P. Holzhausen («Die deutsche Ballade und Romanze bis Bürger», 1883), G. Bonet-Maury («Bürger et les origines anglaises de la ballade littéraire»; 1889), L. A. Rhoades («Höltys Verhältnis zur englischen Literatur», 1892), Wagener («Das Eindringen von Percys Reliques in Deutschland», 1897), H. Lohre («Von Percy zum Winderhorn», 1902), Berth. Hoenig (Anzeiger für deutsches Alterthum. 1904. 246 l.). Én magam már e fontos tanulmányok előtt, 1878-ban, tárgyaltam ezt a kérdést «Német balladák és románczok I.» cz. könyvemnek terjedelmes bevezetésében.

Az eddigi fölfogás az volt, hogy Bürger, a ki összes kortársai-val együtt a burleszk-parodikus románcz művelője volt, 1771 körül megismerkedik a Percy gyűjteményével (ennek egy kivonata, 11 költemény, a költő székhelyén, Göttingában, jelent meg 1767), mely Herder egykorú fejtegetései («Von deutscher Art und Kunst» 1773) mellett a komoly német ballada megalapítására vezeti Bürgert (Lenore 1773, Der wilde Jäger 1776, Das Lied vom braven Mann 1776, Des Pfarrers Tochter zu Taubenhain 1781, Die Kuh 1784). E fölfogással szemben Beyer teljességgel ellentétes álláspontot foglal el. Szerinte Percy a Bürger ballada-költészetére semmi hatással sem volt; ellenben nagy hatással voltak reá a német népdal, a mennyiben ismerte, a német egyházi dal és a Luther bibliája, Homeros nyelve és stílje és a német burleszk rémrománcz (jellemző termékei Gleimtől «Mariane» 1756 és Hölty három költeménye: «Töffel und Käthe» 1771, «Adelstan und Röschen» 1771, «Die Nonne» 1773), melynek «megkomolyítása» szülte szerinte Bürger balladáit.

E meglepő tételt két irányban bizonyíthatja szerzőnk. Először figyelmeztet, hogy Bürger sem munkáiban, sem levelezésében 1775-ig nem szól sehol Percyről, bár egyes költeményein észlelhető hatását Beyer sem tagadja teljesen; csak a népköltészetéről 1776-ban közzétett lelkes cikkében említi; ellenben 1777-ben (miután Hannoverben volt Boienál, a ki pedig szintén azt állítja, hogy Bürger 1771 óta ismerte Percy művét) a legnagyobb lelkesedéssel nyilatkozik róla és nyomban át is dolgozza egyik darabját («Der Bruder Graurock und die Pilgerin» 1777). Másodszor behatóan és igen tanulságosan kifejti a német

népdal, egyházi dal, biblia, rémrománcz és Homeros hatását Bürger balladáira. Tanulmányának eredményét így foglalhatni össze: Bürger a burleszk-parodikus románcz művelője volt, midőn 1771 után a német népdal, egyházi dal, biblia, rémrománcz és Homeros hatása alatt megalkotta a műballadát. Ez egész időben nem tudott semmit Percy-ről, kinek gyűjteményével csak 1777-ben ismerkedett meg, mikor költői ereje már elhanyaglott, úgy, hogy kiválót alkotni már nem volt képes, sőt visszaesett a burleszk-románcz ízetlenségeibe, melyektől időközben sem vált meg soha teljesen («Menagerie der Götter» 1764, «Frau Schnips» 1777, «Fortunens Pranger» 1778).

Kérdem: valószínű ez? képzelhető ez? Percy gyűjteménye óriási föltűnést keltett német földön (nagyobbat, mint Angliában), már megjelenése évében hirdetik nagy jelentőségét, egy kivonatos kiadása 1767-ben jelent meg Bürger lakóhelyén, Herder és kortársai lelkesen dicsőítik — és minderről Bürger 1777-ig nem vett volna észre semmit? Hogy sehol sem szól róla, nem bizonyít semmit, mert ex silentio nem szabad argumentálni; sok egyébről sem szól Bürger ez időben, a mi mégis megtörtént. Azután: a német népdal (melyből alig ismert valamit), az egyházi dal és Luther bibliája (melyeket gyermekkora óta könyv nélkül tudott) és Homeros (a ki mindig kedveltje volt s kinek fordításával 1767 óta sokat bajlódott) vitték őt a német műballada megteremtésére — de miért csak 1771 után? mikor a burleszk-románcz megalapítása is már 1756-ba esik, és Bürger ennek megalapítójával, Gleimmel, benső baráti viszonyban volt? Végre: a költő csak 1777-ben ismerkedett meg Percyvel, de akkor költői ereje már hanyatlott és nem tudott kiváló balladát teremteni — hát a fönt említettek és még említhetők az 1777 utáni időből? és miért kellett volna Percy hatása alatt még jelesebbet alkotni, a mikor, szerzőnk szerint, Percy hatása nélkül annyi remeket alkotott?

Íme tényeim és aggályaim Beyer tétele ellen. Hogy az egyházi dal, a biblia, a rémrománcz és Homeros a legnagyobb hatással voltak Bürger balladáinak nyelvére és stíljére, ez kétségtelen, de csakis nyelvére és stíljére, részben verselésére is. Ezt szerzőnk igen alaposan és tanulságosan mutatja, és tanulmányának főértéke nézetem szerint ezen fejtegetéseiben van. De hogy ezen hatások, melyeket Bürger gyermekkora óta ismert, miért szülték csak 1771 után a német műballadát, erre a kérdésre nem ad Beyer fölvilágosító feleletet, pedig a felelet jóformán magától értetődő (már Althof megadta 1798-ban): azért, mert ez időben ismerkedett meg Percy gyűjteményével. Így láttam én a dolgot eddig és így látom én jövőre is, mert irodalmi csodákban nem hiszek.

Beyer könyvének főértéke Bürger nyelvének, stíljének és verse

lésének igen részletes, majdnem szórszálhasogató elemzésében van. E fejtegetései igen becses poetikai és stilisztikai adalékok. De lappang e fejtegetésekben egy kis félreértés és önámítás is. Beyer nagyon lenézi Bürger alkotó erejét és képzeletét, melynek szűk és önállótlán voltát azzal hiszi kimutathatni, hogy nyelvének és stíljének számos eleme másutt is található és hogy verselő módja és versszakai sem mindig az ő találmányai. Igaz. De ezekben van-e a «Lenore» és «Wilder Jäger» érdeme? és miért nem írtak azok is ily remekeket, kiknél a Bürger nyelvi és stíbeli sajátosságai tényleg föllelhetők? Ezt a kérdést föl sem veti szerzőnk és persze nem is adja meg reá az egyetlen lehetséges feleletet: mert nem voltak oly nagy költők, mint Bürger, kinél nagyobbat a ballada terén Goethe és Schiller előtt a német költészet föl nem mutathat.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV,

The Little Clay Cart (Mycchakatika). A hindu drama attributed to **king Shūdraka** Translated from the original sanskrit and prákrits into english prose and verse by *Arthur William Ryder*. Harvard Oriental Series Volume nine. XXX. (Cambridge, Massachusetts 1905.) 177 l.

A híres amerikai egyetem különösen a keleti tudomány terén fejt ki nagy munkásságot. Valóban meglepő, hogy milyen óriás léptekkel halad előre ez a gyakorlati élettől oly távol eső tudomány! Amerika e tekintetben kiállja a versenyt Európa bármelyik államával Németországot kivéve. A *Harvard* egyetem *Oriental Seriese* a jeles szanszkritista *Lanmann* Károly szerkesztésében egész sorát adja ki az érdekesebbnél érdekesebb keleti szöveg kiadásoknak és fordításoknak. Kiadványai mintaszerűek. Számra nézve is mihamar felül fogják múlni a két angol egyetemnek, *Oxfordnak* és *Cambridgenek* orientalis kiadványait. Kétség kívül az újvilág egyetemei között *Harvardot* illeti a vezető szerep. Vele ott csak a *Columbia University* és a sok kiadványáról nevezetes chicagói versenyezhetnek a keleti tudomány művelésében.

Az előbbinek *Indo iranian Seriese* a két keleti testvérnyelv tanulmányozására elsőrendű forrásokkal szolgál. Az utóbbi inkább a sémi nyelvek és a theologiai tanulmányoknak ad tág teret. Igen helyes tapintattal az elvont kutatást a tudomány népszerűsítésével kapcsolja össze a *Harvard Oriental Series* szerkesztője.

Ryder a nagyterjedelmű indus drámairodalom egyik legérdekesebb remekét, a «Cserép kocsicskát», fordította le prózában és versben. *Sudráka* királynak ezt a művét, mely annyi Shakespeare-ies vonást mutat fel, már sokszor lefordították európai nyelvekre. Mondhatni, Kalidásza darabjai után a legjobban ismert hindu színmű. Szerzőjéről

mit sem tudunk. Mikor élt, csakugyan ő írta-e a darabot, vagy valamelyik udvari költője, mind megoldatlan kérdések. Sudraka király nevéhez számos monda fűződik. *Lévi*, ki az indus drámáról kimerítő munkát írt, legendái alaknak tartja az ind fejedelmet. Szerinte «Le prologue qui attribue la pièce au roi ne mérite guère de confiance puisqu' il raconte la mort du poète qui l'écrit. Quand il eut atteint l'âge de cent ans et dix jours, Çûdraka entra dans le feu». ¹⁾

Több indianista Kalidásza elődjének tartja «Cserép kocscsika» íróját. *Lévi* ezt kétségbe vonja. *Ryder* erről nem kockáztat véleményt. Szerencsés körülmény, így szól az előszóban, hogy épen ez a tudatlanságunk ösztönöz bennünket magának a műnek beható tanulmányára.

Míg *Kalidásza*, a kedves *Sakuntala* szerzője, és az ékesszóló *Bhavabhuti* minden ízükben hinduk, addig a «Cserép kocscsika» írója az egyetlen kozmopolita a sok hindu drámaíró között. Van valami örök emberi a *Sudrának* tulajdonított darabban. Alakjai első sorban emberek, csak azután indusok. Stílusa egyszerű, keresetlen, nem dagályos, nem túlságosan virágos, mint a legtöbb keleti íróé. Annyiféle jellemet együtt egy szanszkrit színműben sem találunk. Személyei húsból, vérből való igazi férfiak és nők. Van benne humor is, nála a bohózat a tragédiával olvad egybe. Az esemény *Ryder* mondása szerint Shakespeareéhez fogható részletességgel van tárgyalva. Szép természet festés váltakozik mély gondolatokkal és igazi pathosszal. Az elszegényedett bramin *Csárudatta* élő ember, nem olyan félig-meddig mondai alak, mint *Bhavabhuti Rámája* vagy *Kalidásza Duszanta* királya. A társadalom minden osztálya a fennkölt lelkű bramin-tól a hetéraig, hóhérig és szolgálóig találóan van jellemezve. Csak az a kár, hogy női alakjai kevésbé sikerültek. *Vaszantaszéná* nem oly leányosan bájos igéző alak, mint *Sakuntala*. Nem is annyira élő, mint okos szobaleánya, a pompásan megrajzolt *Madaniká*. *Ryder* a gonosz *Szanszthánakát* tartja a legjobban jellemzett férfi szereplőnek. A dráma hőse *Csárudatta* a buddhista férfi ideál. Az élet nem oly becses neki, mint a becsület. A «Velencei kalmár» *Antoniójához* hasonlítja őt a fordító. Nem valami szerelmeskedő alak, inkább a megtért hetéra udvarol neki.

A fordítás, mely az 1900-ban megjelent *bombay*-i kiadáson alapszik, igen jól sikerültnek mondható. *Lanman*, a fordító régi mestere, is gondosan átnézte a művet. Az európai olvasó jó fogalmat nyerhet belőle az indus dráma e gyöngyéről.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

¹⁾ Le Théâtre indien (Paris 1890.) 197. l. Curriculum figlinum Sûdrakæ regis fabula ed. Stenzler (Bonnæ 1847.) 1. l.

Liebich B. : Sanskrit Lesebuch. Zur Einführung in die altindische Sprache und Literatur. Lesebuchverlag Leipzig, 1905. 650 l.

A keleti szövegeknek latin betűs átírása nem új dolog. Még a mult század első felében megindult a mozgalom. A német orientalista *Brockhaus Ármín*¹⁾ tett e téren a legtöbbet. Franciaországban az ötvenes években a «*Fleurs de l'Inde*» szerzője tört lánását a szanszkrit és más keleti nyelvű szövegek átírásban való kiadása mellett. Indiában a hittérítők kezdték először az indiai nyelveken írt vallásos könyvek európai betűs közzétételét. Később a világi irodalomhoz tartozó művek is kezdettek ilyen alakban megjelenni. 1859-ben joggal mondhatta *De Tassy Garcin* «*Cette tendance à abandonner l'alphabet indien est assez prononcée.*»²⁾ Ez a törekvés azonban mihamar elcsendesült. A műveltség terjedésével felvirágozott hindi, hindusztáni és a többi indiai tájnyelv irodalmi férfiai hallani sem akartak az európai írás behozataláról.³⁾ Többnyire csak európaiak és néhány egészen eleurópaisodott bennszülött kardoskodnak e reform mellett. *Ward* szerint ez alkalmas eszköz lenne a két testvérirodalom, a hindi és a hindusztáni, egyesítésére. (*The Bride's Mirror or Mirātu l-'Arūs*, London 1899. XIV. l.)

Újabb időben ez a latinosítás a szanszkrit kiadványokat illetőleg Európában is csaknem teljesen megszűnt, a legtöbb szövegkiadó ragaszkodik az eredeti *nágari* betűkhöz. Még a nyelvtanok sem mernek túlmenni a határon az eredeti írás mellőzésében. Igen helyesen, mert a féltudás vajmi keveset ér. Az, a ki például csak átírt ó-indus szövegekkel tud boldogulni, csak elemi ismereteket szerezhethet magának, de az önálló kutatásra teljesen képtelen lesz. Ugyanez áll a hindusztáni és perzsa, zend, pehlevi és más keleti nyelveket illetőleg. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a fonetikailag jól átírt szöveg felesleges. Különösen olyan nyelveknél, mint például a török, melyre kényszerzubbonyként van az arab írás ráerőltetve, szinte nélkülözhetetlen. De még itt is az átírt szövegek csak kezdőknek és nyelvészeknek valók. Jól mondja ezért az angol urdu nyelvész *Tolbort* «*The Roman character may be regarded as a convenient stepping stone, leading up to something higher.*»⁴⁾

Liebich kizárólag átírásban adja az olvasó könyvében foglalt

¹⁾ Ueber d. Druck sanskrit. Werke m. lat. Buchstaben. Leipzig 1841.

²⁾ La langue et la littérature hindoustaniens de 1850 à 1869. Second édition. Paris 1874. 147 l.

³⁾ The Imperial and Asiatic Quarterly Review 1905. 159 l.

⁴⁾ Tarjuma-i Alif Laila ba-Zubán i Urdú, (London 1882) Preface V. l.

szövegeket. Minden törekvése oda irányul, hogy megkönnyítse a tanuló munkáját. Valóságos királyi út ez, mely az épen nem könnyű szanszkrit ismeretébe vezet. A mutatványokat is ebből a szempontból válogatta össze. Érdekes és nem túlságosan nehéz az, a mit ad. Nalával, a szanszkritül tanulók szokásos első olvasmányával, kezdi. Az átírt szöveg alatt *Rückert* verses és *Kellner* prózai fordításait találja az olvasó. A többi szöveget is fordítással kíséri. A hol nem talált jó német interpretatiót, ott az angolhoz fordul. Így a *Katha Szarit Szagará Tawney* kitűnő angol próza fordítását *Kalidásza Kumara Szambhava*-jához meg *Griffith* angol vers fordítását nyomatta le.

Kérdéses, vajjon beválik-e ez a túlságosan szájbarágó rendszer! A fordítás jó segédeszköz, de rosszul használva felületes félig-meddig megértéshez vezet. Maga a szerző a tanulónak adott utasításában a fordításra látszik helyezni a fősúlyt. «Er lese diesen im Original, suche den Sinn der einzelnen Worte mit Hülfe der Uebersetzung und aus dem Zusammenhange zu ermitteln und betrachte das Glossar nur als Notbehelf (sic), als ultima ratio.» (An die Leser V. l.) Egyébként *Liebich* olvasókönyve igen jó segédeszköznek ígérkezik.

(Budapest.)

. KÉGL SÁNDOR.

Gaston Paris: Esquisse historique de la littérature française au moyen-âge. Paris, A. Colin, 1907. 8-r. 319 l.

E kézikönyv a jeles francia philologus utolsó műve, melyet «La littérature française au moyen âge» cz. munkája kiegészítésére írt. E két mű anyag és tárgyalási módszer tekintetében egyaránt lényegesen különbözik egymástól. A régebbi a középkor irodalmát csak a XIV. századig, a Valois-k trónraléptéig tárgyalta, míg új művében részletesen foglalkozik a XIV. és XV. század irodalmával is. Első művében egyházi s világi irodalmat különböztetett meg s mindegyiket négy alcsoportra: elbeszélő, tanító, lírai és drámai költészetre osztotta. Könyve I. kiadásának előszavában ő maga is tisztán látta ez osztályozás hiányait s jelezte egy kézikönyv szükségességét, mely a középkor irodalmát ne műfajok szerint, hanem kronologikus rendben tárgyalja. Utolsó munkájában e módszert követi: az irodalmat a történelem keretébe helyezi el s a következő korszakokat különbözteti meg: a Merovingek, Karolingek. s az első Capet-fejedelmek (987—1137.) kora, a VII. Lajos trónralépésétől IX. Lajos trónralépéséig (1137—1226.) s IX. Lajos trónralépésétől a Valois-k trónralépéséig (1226—1328.) terjedő korok, a Százéves háború (1328—1436.) s végül a Százéves háború befejezésétől 1436-tól a század végéig 1498-ig terjedő időszak.

A középkori francia irodalom emlékeinek óriási tömegéből ki-

választotta azokat, melyek vagy általában a francia szellemre, vagy egy-egy kor értelmi s erkölcsi állapotára nézve különösen jellemzők. Az irodalmat tehát nem pusztán philológiai szempontból, hanem egyúttal történeti és társadalmi jelentőségében vizsgálja.

A bevezetésben néhány általános érdekű kérdést tisztáz, mint az «írott» s «beszélt» irodalom, a világi s egyházi társadalom viszonya. Szerinte tévedés a középkori irodalmat összeségében népies irodalomnak tartani s mint ilyent a francia klasszicizmussal ellentétbe helyezni. A francia irodalom legrégebb s legeredetibb része arisztokratikus költészet, az előkelő hűbéri társadalom mulatsága volt.

E könyvében is kiváló szeretettel rekonstruálja a Karolingek korszakának képét, azonban a phantastikus feltevésektől óvakodik, ítéleteit mindig a legnagyobb mérséklet jellemzi, sem képzelete, sem hazafissága nem ragadja el. Általában minden sora mögött érezzük nemcsak a tudós philologust, hanem az élénk képzeletű, melegen érző, finom ízlésű embert is. Ez óvja meg őt a szárazságtól s kölcsönöz munkáinak bizonyos francziás könnyedséget, eleven, szellemes és elegáns modort. Ezzel tudta felkelteni az érdeklődést az oly hosszú időn át elhanyagolt középkori irodalom iránt, nemcsak szaktudósok, hanem a művelt olvasók körében is. Ez új műve is értékes kézikönyv, méltó társa Brunetiére, Darmesteter-Hatzfeld, Morf, Hettner stb. kézikönyveinek.

(Páris.)

BIRKÁS GÉZA.

Anonymer Kommentar zu Platons Theaetet nebst drei Bruchstücken philosophischen Inhalts. Unter Mitwirkung von J. L. Heiberg, bearbeitet von *H. Diels u. W. Schubart*. (Berliner Klassikertexte II.) Berlin, Weidmann, 1905. (XXXVII és 62 l. két facsimile-táblával.) Ára 5 M.

A derék eschuméni (hermupolisi) görög, kinek házat újabban felfedték, úgy látszik, nem valami gyakran juthatott díszesebb kiállítású könyvhöz. Hogy a classikus auctorokat s a hozzájuk való kommentárokat mind megszerezhesse, olcsó egyetemi jegyzetekkel (*ὀπορὴματα*: számos rövidítéssel, majdnem gyorsírással írva), iskolai kiadásokkal kellett megelégednie. Ilyen jellegű volt az a könyve, melyet már előzőleg ugyane vállalat közzétett: a Didymos-féle Demosthenes-kommentár.¹⁾ Hogy csak kivételesen juthatott elegánsabb könyvhöz, azt az aggodó, gond mutatja, melylyel az ily

¹⁾ Berliner Klassikertexte I: Diels-Schubart, Didymos Kommentar zu Demosthenes. A kommentár kisebb kiadásának ismertetését adta Vári: EPhK. 1905. 420—4.

könyvet őrizte. Valami antiquariusnál — a hol könyvkereskedés van, antiquarium is keletkezik — olcsón csonka Theaitetos-kommentárhoz juthatott: drága könyvkereskedői kiadás volt ez, jó papyruson, szép könyvírással, széles, egyenletes margóval. Csak az volt a hibája, hogy az eleje hiányzott (a tekeres külső része, a könyv eleje, természetesen jobban volt veszélyeztetve, mint a belső). Megható gonddal úgy helyezte el könyvtárába a csonka könyvet a derék bibliophil, hogy a már rongált rész belül került a tekeresben, tehát védve volt, míg a vége a tekeres külső részére jutott. Még azt sem bánta, hogy ez által kényelmetlen volt a könyv használata, mert az olvasást legbelül kellett kezdeni s így minden olvasás előtt az egész fel kellett göngyöltetni. Persze e gondosság következtében most meg a vége volt veszélyeztetve a műnek, el is vészett: a fennmaradt 75 columna a bevezetésen kívül csak p. 153 E-ig tartalmazza a kommentárt. (A foszlányokon 158 A-ból is van még rész.)

Érdekes ez az elegáns kiállítású könyv! Persze csak antik fogalmak szerint elegáns, mert veszedelmesen hasonlít a mi kefélenyomatainkhoz, a mennyiben a korrekturek is rajta vannak. Jellemző, hogy a sorok egyenlőségére szinte kínos gonddal ügyelt a másoló. Hol valószínűs «horror vacui»-val > jelet tesz a nem teljes sor kitöltésére, hol meg az érthetőség rovására a geometriai ábrát rosszul rajzolja, csak hogy ne terjedjen a normalis soron túl. Így lesz az eredetileg tisztán praktikus célzatú stichometriából dísz, ép úgy mint a feliratokon a kőfaragó-díj kiszámítására való *στοιχηδόν* írásból. A szép a hasznosnak magasabb fejlődési foka.

A helyesírás semmi különöset nem mutat: a római császárkor helyesírása hol főlösegesen írt, hol hibásan elhagyott *ι* mutumaival, *ζ*-t helyettesítő *ει*-jeivel stb. Csak egyet szeretnék megjegyezni. A *ν* és *σ* paragodicumban való rémületes következetlenség e papyruson talán abból magyarázandó, hogy az élőszóval e könyv semminemű kapcsolatban nem volt, még kevesebb kapcsolatban, mint az általában rosszabbul írt *ὑπομνήματα*, melyek előadások nyomán vagy azok alapjául készültek: már pedig a szóvégi *ν* és *σ* használatában való valamely következetesség (teljes következetesség sohasem volt) tudvalevőleg a hiatus elkerülésére, tehát az élőszó szükségletére szolgált. Hogy itt ilyesmire nem tekintenek, az symptomatikus jelenség. Mint az irodalom történetében, úgy a helyesírásban is a hellenismus óta, de különösen a római korban az *ἀναγνωστικόν* jelleg lép az *ἀγωνστικόν* helyébe. Mert hiszen mi más a Herodianostól képviselt orthografiai reform, az összetett szavaknak vagy a sandhi-alakulásoknak nem phonetikus, hanem etymologikus írása, mint a *beszéd* leírásától való eltérés?

Az orthografia kérdésénél ki akarok térni Diels bevezetésének egy excursusára. Azon alkalomból, hogy a közönséges *ποδιαῖος* helyett az eddig nem ismert *ποδιεῖος* alak van többször papyrusunk szövegében, Diels megmagyarázni törekszik az *-αιος* és *-ειος* alakok gyakori egymásmellettiségét (pl. *νυμφαῖος* és *νυμφεῖος*, *μουσαῖος* és *μουσεῖος*, *σημαῖα* és *σημεῖα*, *ἔγγαιος* és *ἔγγειος*, *αὐλαῖα* és *αὐλεῖα*). Szerinte eredetileg dialektus-külömbőség választotta el a két alakot: az iónban *-αιος*, az attikaiban *-ειος*, s a kettősséget ily módon dialektus-keveredés magyarázza meg. Ezt nem tartom plausibilisnak. Egy-egy attikai és *χοινῆ*-beli (mely ión is lehet) *αὐλεῖα* alak s egy «epichorikusan [vagyis iónosan] befolyásolt attikai» dialektusban írt samosi felirat *αὐλαῖα* alakja nagyon gyenge támaszpont erre, különösen, ha az ión feliratokon kétségtelen *Ιστιεῖος* mellékalakot tekintetbe vesszük. Én azt hiszem, a probléma az ión-attikai nyelvközösségen belül is eldönthető. Az *-αιος* és *-ειος*-nak (legalább a mi esetünkben) okvetetlenül alapját alkotó *ιος*-ból indulnék ki, mely részint *e*, részint *a*-tövekhez járul: *νυμφε-ιος* (ered. *η-ιος*), *μουσα-ιος*, *σημα-ια*, *ἔγγε-ιος* (*γγ*-ből), *αὐλε-ια*. Az *-αιος* és *-ειος* alakok kölcsönös analogiás kiegyenlítődéssére ezzel megvolt az alap, elősegítették holmi *νυμφεῖος* és *μουσαῖος* páralelek, valamint a nőnemű *-αια* alaknak dissimilatorikus átváltozása *-εια*-ra (az a tünet, mely *γαῖα* > *γγ*-ben nyilvánvaló). Így aztán az *-αιος* végződésnek *-ειος* mellékalakot kaptak s viszont.¹⁾

Az orthografia, a betűk alakja, valamint a kommentárnak lentebb ismertetendő jellege kb. egy időre mutat, melyet Diels időszámításunk első két századába utal. A másolat kora ezek szerint alig eshetik messze a kommentár keletkezésének idejétől. A szerzőre vonatkozólag Diels mesteri módszerrel végzett vizsgálatokat közöl, a nélkül, hogy pontosabb eredményre juthatna, mint arra, hogy a Gaios-Albinos-féle iskolából (v. ö. Freudenthal, Der Platoniker Albinos 1879.) valónak mutatja be a kommentárt.

A mi a kommentár jellegéből első pillanatra szembeötlő, az eklektikus filozófiai iránya, a különös mód, melylyel a platonikus gondolatokat stoikus és peripatetikus elemekkel egyesíti. A stoikus etikát hol magyarázatképen érvényesíti, pl. mikor megmagyarázza,

¹⁾ Ezek után nem habozom az EPhK. XXX. 236. s k. lk.-on ism. miletosi felirat 16. sorában *coniiciált* *οἱ γεραιοί*-t hangtanilag magyarázni, mire id. h. 237. l. nem vállalkozhattam. A feliratbeli corrupt *ΟΙΕΡΕΩ* eredetijében *ΟΙ ΓΕΡΕΩΙ* állt, *γερεως többes száma, mely *γερεώς-t könnyű *γερειός-ból (*γεραιός* nak a fentebbiek szerint felvehető mellékalakjából) magyarázni, a mennyiben *-ειος* metath. quant.-szal *-εως* ment át, mint *πλειος* > *πολειος* stb.

mért érdeklik Sokratest jobban az athéniak, mint a megaraiak (Theait p. 143 D), a stoikus *οἰκειωσις* teoriát használja fel; hol pedig parallel- vagy ellentétképen hozza fel a modern felfogást a régi akadémia (*κατὰ τοὺς παλαιούς*: 11. columna 12. v.) felfogása mellé. A peripatetikus hatás leginkább a terminusokban s az aristotelesi syllogistikus formák megkülönböztetésében nyilvánul. Egyébként azonban ismeretlen szerzőnk erélyesen hangsúlyozza az új akadémianak, melynek alapján áll, tiszta platonikus voltát (55. col. 2.), a nélkül persze, hogy erről meg tudná az embert győzni.

Az említett, nem épen dicséretes tulajdonsággal, mely idegen szempontok érvényesítésére vezet a kommentálásban (mi mindig hiba, mert a szerzőt csak a saját szempontja s felfogása alapján lehet megérteni), szemben áll az a kedves «stílszerűség», mely hasonlatokat, példákat a magyarázat közben ugyanabból a körből merít, melyből Platon szokta őket meríteni. Ez, úgy látszik, akadémikus iskolai hagyomány.

Előnye a kommentárnak nagy világossága. Matematikai levezetését, melylyel a fiatal Theaitetos számelméletét magyarázza (geometriai ábrákkal), akár kezdő diáknak is kezébe merném adni (hogy megélelénkíthetné az ilyesmi pl. a VI. gimnáziumban úgy a görögöt, mint a matematikát!). Néha ugyan, mintha túlságosan szaporítaná a szót s ez által értelmesség helyett laposságot mutatna, s mintha gyakran magyarázatra nem szoruló dolgokat is megmagyarázna, de ezt megérteti az, hogy — a mint látszik — a kommentár kezdőknek készült, vagy legalább a lehető legkevesebbet akar olvasójánál feltételezni. A terminusok aránylagos ritkasága ugyanis nemcsak hogy bizonyos bájos naivitást kölcsönöz az előadásnak — mely a görög filozófiai nyelvnek tagadhatatlanul többé-kevésbé mindvégig sajátja — (pl. *ἡ μὲν γραμμὴ καθ' αὐτήν, ἡ δὲ πλευρὰ τῶν πρὸς τι* = az egyenes absolut, az oldal relativ fogalom), de néha egyenesen azt a látszatot kelti, hogy szándékosan kerüli a terminusokat. Talán ebből magyarázható itt a kommentárok őshibája is: t. i. hogy ott is *okot*, azaz kommentálási ténykedésre alkalmat keres, a hol ennek nincs helye. Kommentátorunk erősen töri fejét, mért állt meg Theodosios (Theaitetos elbeszélése szerint) a matematika-órán a számok egymásutánjában épen 17-nél (ill. 16-nál incl.). Mintha nem kellett volna okvetetlenül valahol megállnia! — De némely magyarázat igazán fiom és mélyreható, pl. az, hogyan érthető, hogy a dialogus prooemiuma kettős fogalmazásban maradt fenn (az eddig nem ismert bevezetésnek elejét közli: *ἀρά γε, ὦ παῖ, φέρεις τὸν περὶ Θεαιτητον λόγον*).

Meg kell még emlékezmem a lexikalis szaporodásról, melyet a papyrus nyújt: *ποὺς ἐμπατής* (30. 1) = négyzetláb, *εὐαγγελέω* mint

összetétel biztosítva van (12. 21), *πλωθυλκος* eddig csak Polluxnál, most a Theaitetosban p. 147 A olvasandó az eddig olvasott *πλωθυρ-ρος* helyett. Kapunk ezenkívül egy új Epikuros-fragmentumot: col. 22. 40.

Végül a kiadók munkájáról kell röviden szólanom. A bevezetés, mely legnagyobb részében tisztán Diels munkája, a papyrus ismertetése után a Platon-lemmák szövegéről végez gondos vizsgálatot, s a Platon-szövegre nézve ugyanarra az eredményre jut, melyet Kenyon az EPhK. 1906. 374. s k. lapjain ismertetett munkájában általánosságban levon a papyrusokból: 1. időszámításunk elején nagyjában ugyanaz volt a Platon-szöveg alakja, mi ma, s 2. a szöveg megállapításában alapul vett «hiteles» codexek számát nem szabad nagyon szűkre szabni. — A kommentár szerzőjéről szóló, már említett vizsgálat után következik maga a kommentár szövege, a három kiadó egyesített munkája, melyhez sok helyütt Wilamowitz is segített s mely a józan, óvatos, inkább tartózkodó, semhogy kalandos szövegconstructio példaképe. Az inventio ily papyrus-kiadásban természetesen első sorban a hézagok kitöltésében nyilatkozhatik s az a körülmény, hogy még ily kezek munkája után is számos hely kitöltetlen maradt, eléggé mutatja a munka nehézségét. — Függelékül három jelentéktelen filozofiai papyrus-töredéket kapunk.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

Berthold Wiese: Altitalienisches Elementarbuch. Heidelberg, 1904. Carl Winters Universitätsbuchhandlung. (Sammlung romanischer Elementarbücher. Herausgegeben von W. Meyer Lübke. I. Reihe 4.) XI+320 l. Ára 5 M.

Jelen könyv arra van hivatva, hogy egyetemi előadások alapjául szolgáljon. A szerző tehát vezérfonalat akar adni azok kezébe, kik önállóan és tudományos alapon az olasz nyelv régibb emlékeivel kívánnak foglalkozni. Az eddigi, általánosan dívó eljárástól abban tér el, hogy nem a latinból, hanem magából az olaszból indul ki, vagyis a meglévő formákból a forrásokra megy vissza. Egy rövid bevezetés után, mely a tárgyra vonatkozó irodalmat sorolja fel és a főbb önálló művekre, philologiai folyóiratokban megjelent cikkekre, valamint az egyes szövegkiadásokra terjeszkedik ki, az olasz dialektusok tárgyalására megy át. A három főcsoport fenntartása mellett a *déli* nyelvjárásoknál megkülönbözteti a palermói, cataniai dialektust, valamint Enna és Közép-Sicilia nyelvjárásait, melyekhez meg a Bronte, Siracusa és Noto tájszólása járul. A nápolyi dialektus az előbbiektől elszigetelten magában foglalja Calabria, Nápoly, Apulia és Capitanata nyelvjárását az Abruzzókban beszélt tájszólással együtt.

A *középolasz* csoportnál a keleti-római és déli-umbriai nyelvjárások mellőzésével a római, umbriai és toscanai dialektusok felsorolásával éri be. Az *északi* csoportnál szintén nélkülözzük a keletemiliai

és keletlombardiai tájszólást, a piemontinál a déli ágat, a velenczeinél pedig az isztriai nyelvjárást. A sardiniai nyelvjárások külön rendszert képeznek északon a galluri és korzikai, középen a logoduri, délen pedig a campidani dialektussal.

Az írás- és kiejtésről szóló fejezetben a szerző tüzetes leírását adja a régebbi kéziratokban használatos ortografiai jeleknek, kiterjeszkedvén egyszersmind a használatukban észrevehető ingadozásokra.¹⁾

A hangtanban első sorban a hangsúlyos magánhangzók fejlődését tárgyalja. A hangsúlyos *a* fejlődésére nézve az eddigi kutatók nyomán halad. Az *ai* diphthongust az *aigua* (acqua) szóban Meyer-Lübkevel egyetértve provençal eredetre vezeti vissza. A *t* mássalhangzó eltűnéséből fejlődött *ai*-re nézve érdekes példát szolgáltat a felső-olasz *frai* = *frat*[r]es. Hangsúlyos *au*-nak *ó* mellett való fennmaradását *auro*, *laude*, *tesauro*-ban provençal és latin befolyásnak tulajdonítja. A dialektikus *éi*-re a genuai *conseigo*, *peize*, izolált *ou*-ra csakis a grossetói dialektusban előforduló *rispouse* nyújt példát. A *ct* mássalhangzós csoportban a *c* feloldásából keletkező *oi* (*noito*) talán inkább francia eredetre vall (*facta* — *faite*). A *-ment* képző kapcsolatában *ç* helyett fellépő *e* magyarázatánál Flecchia elméletét lehetett volna megemlíteni, a ki szerint *ment* középhelyzetet mutat a *ment* és *mynt* vagy *myt* között. *Principe* (*principe*) inkább francia eredetre megy vissza. *Nebbia* = *něb*/u]la-ban határozottan a *j*-vel járó geminatio okozta a zárt magánhangzót.

A *féro chero*-féle alakokban a kétségen kívül álló siciliai provençal behatást az ezen dialektusban aránylag sokkal ritkábban előforduló diphthongisálással lehetett volna megmagyarázni. A régi sienai textusokban olvasható *liei* (*lei*) alakok még a meg nem oldott problémák közé számítandók. Hangsúlyos *i*-nek a latin *ē*, *ē*-ből való keletkezésére a hiatusboli *mio*, *rio* példájára tanuságos példa gyanánt kell tekintenünk a következő ó-toscanai alakokat: *prigo*, *brive*, *insime*, melyekben egyszerű consonans előtt is *i*-t találunk. Ide számíthatók továbbá a déli olaszszágra visszamenő *parīte*, *avīte*.

Lordo = *lūr*/i]du-ban Wiese, D'Ovidio alapján, a sok *-ordo*-ra végződő szók befolyását látja. *Lome* (*lumen*)-nél az emiliai dialektusra is gondolhatunk, hisz Danténél és Cavalcanti-nál is található ez az alak, különösen a rím kedvéért. *Chivo*-nál a **chiavo* + **chiode*-féle contaminációt emeltem volna ki. A *cq* (*caput*)-ra nézve is inkább felső-olaszországi eredet mellett volnék. A *sto* — *stao*-féle alakokra nézve példát nyújt Cielo dal Camo. (*Con teco stao la sera e lo maitino*.)

¹⁾ *kc* = *z*, *x*, *s*, *ss*; *y* = *i*; *h* és *j* szórványos használata *li*, *ll*, *gl*, *gli*, *lgl*, *lgl* = *lj*; *gn*, *ngn*, *gni* = *nj*; *ch* = *k* p. o. *chanto*, *churo*, *q* = *k* p. o. *qe*, *qi*, *qura*; *gh* használata *a*, *o*, *u* előtt p. o. *adiuengha*, *i*-vel megtoldott *c*, *g* használata *e* előtt p. o. *acierbo*, *giente*. Az etymologiai helyesírásra például szolgálnak az effélék mint: *strecto*, *facto*. Indokolatlan geminációt mutat: *morto*, *parllare* olyan helyesírással szemben, a hol a szókezdő consonans megkettőzése az előtte lévő hangsúlyos magánhangzó után csaknem szabályszerű, p. o. *a llingua*, *a lletto*. Szerintem ezen fejezetben nem lett volna felesleges egynéhány szokásos rövidítést felemlíteni, úgymint: *f* = *figlio*, *lib* = *libra*, *sol* = *soldi*, *tt* = *testimoni*, XPO = ΧΡΙΣΤΟΣ, *ī* = *in*, *im* p. o. *īperiali* stb.

Truvo = *türbo* helyett Meyer-Lübke inkább a *tröpat* (*truqve*, *trqva*) szót veszi alapul. *Nodo*-ban könyvünk szerzője az *q*-t *mödo* — *mq* analogiájára magyarázza. *Omero omero*-nak hangzik Gigliben és Nesiben. *Nove* magyarázata *qvo*, *trqvo*, *nqvero* példájára nagyon valószínű. A *scultere* (*exquatere*) szónál a kezdőkre való tekintettel a *qua*-nak *quo*-, *co*-ra való változását meg lehetett volna magyarázni.

A hangsúlytalan *a*-nál a régi költői nyelvben előforduló *aldire*, *algello*, *laldare*-féle alakokra nézve Caix irodalmi eredetet tételez fel, *Alimenti* (*elementa*) mellett fellépő *aulimenti* inkább déli eredetre vall. *Aracogliare*-ban a prosthétikus *a* határozottan a szókezdő *r* vocalisatiójára megy vissza (*r*). *Appartiene* mellett tanuságosnak tartjuk a régi firenzei *appertiene*-t. Szóvégi *a*-t mutat *e* helyett a pisai és luccai forrásokban található *dunqua*, továbbá a régi lírikusoknál előforduló *cha* (*quam*), a mely úgy relativ névmás, mint conjunctio gyanánt használatos. A *fuori* helyett használt *fuora*-nál annak velencei és isztriai használatát említettem volna meg.

A *lengnaggio*, *fermamento*, *vertute* (Petrarciánál, Brunetto Latini: Tesoretto-jában) szók *e*-jében provençal vagy pedig umbriai, esetleg arezzói befolyásra ismerhetünk. *Albero*, *rovere* (*arbore*, *robure*) az eredeti *or*-nak *er*-ré való változása valószínűleg a *gen-ere* (*genere*) típusal hozható kapcsolatba. A *pome* (*pomo*) főnévnel az *-(a)-me*, *-(i)-me*, *(u)-me*-re végződő főneveket is meg lehetett volna említeni.

A mássalhangzók tárgyalásánál Wiese szintén az olasz formákból indul ki, elébb azonban a latin mássalhangzóknak olasz változásait 12 rövid és jól áttekinthető szabályban állítja össze.

A *Bologna* tulajdonnév hangtani fejtegetésénél a latin *Bononia* megemlítése nem lett volna felesleges. A Tesoretto-ban előforduló *astronomia* = *strolomia* között egy *strolomia* hangzású átmeneti fokozat tételezhető fel. A *-cl* és *-gl* egyes változatainál Ascoli, Mascherini és D'Ovidio különböző magyarázatai kellő figyelemben részesülnek. *Ghiottornia* = *gluttoneria* (*glutturnia, *glutturnus) érdekes példát mutat a mássalhangzó utáni *r*-nek a szótag vége felé hajló attractiójára. *Gomito*-nál alapforma gyanánt *cubito* vehető fel, mely *cumbere* hatása alatt *cumbito*-vá lesz; innen *gombito* — *gomito*. *Fummo*-nál Wiese Parodival együtt egy a *summo* analogiájára létrejött latinismust lát. A szóvégi *m*-ből keletkezett *n*-re érdekes példát mutat *poten*, *aven*, *saven*, *reden*, *sen* (*semo* = *siamo*), mely alakoknak kiinduló pontja gyanánt Wiese az *andianne*, *andavanne* (*andian* — *andiano*)-féle alakokat jelöli meg. A *frango* és *vengo* (*tengo*, *rimango*) között fennálló kapcsolat kimutatása végett *fragna*-t állítottam volna párhuzamba a *vengo* helyett régebben használt *regno*-val. *Nj*-nek *ni*-ből való keletkezésére érdekes példát szolgáltat *gnaffé* = *mea fide*. *Spatu* szó egy vulgaris latin *spada*-ra vezethető vissza. *Sdruciolare* (*sroteolare) etymológiája Ascoli-tól származik (Arch. glott. VII. 516.) és nem tévesztendő össze *sdruscire*-vel, mely *ex-de-suere*-ben leli alapját. *Vasca* (*vasica) ⊥ sic syncopájától eltekintve G. Paris nézete szerint esetleg egy kelta *báscaudá*-ra megy vissza. Latin *s*-ből származó *z*, *p* (*zampogna* = *symphonia*, *zolfo* = *sulphur*) még magyarázatra szorul. *Zio* szónál a szerző által feltételezett *δεϊος* helyett valószínűbbnek tűnik fel a Meyer-Lübke által felvett *thūu*. A *g* < *v* hangváltozásnál a *gomire* = *vomere*, *golpe* = *vulpe* és más efféle példákban

a germán *wat* — *wastjan* (*quado* — *quastare*) féle analogiát emeltem volna ki. Hogy *approcciare* (*adpropriare*) gallicismus, az nagyon valószínű. *Accinga* (ἀφίγγω, *appi*) szónál a sicíliai dialektusra utalhatott volna, a hol *pì* rendszeren *è*, *è-t* ád. *Uscio* magyarázatánál a régebbi *hostui* helyett *ustiu mellett tör lándzsát könyvünk szerzője. *Bacio-t* az eddig elfogadott *basio* helyett *[*o*]/*pacion*-ból magyarázza, a *b-t* hangsúlyos szótag előtt *p* aphaeresisének tudván be, p. o. *bottega* = [*a*]/*potheca*; *befana* = [*e*]/*piphani/a*.

A könyv második része az alaktannal foglalkozik. Az első fejezetben az olasz névragozást tárgyalja világos és könnyen áttekinthető csoportosításban először a megmaradt latin *casus* formákra terjeszkedik ki.

Rövid észrevételeink itt a következők: Az olasz nyelvben megmaradt latin alanyesetformáknál a *Tommaso Chimenti*, (*Clementes*) *Nicola*, *Melchiorre* stb. tulajdonneveknél azoknak aránylag újabb eredetét emeltem volna ki. A többesszámú genitívusformák jegyzékét a *Jacopone da Todi* és *Aiolfonál* található következő példákkal lehetett volna bővíteni: *Teutonicoro*, *Boemiolo*, *Daciolo*. Görög accusativus nyomát mutatják: *orizzonta*, *Aronta*, *Flegontia*. A többesszámú acc. alakoknál felemlítettem volna még egy pár helynevet, úgymint *Antraccoli* (*Intra aquilas*), *Piautraini* (*Planum [in]tra vineas*).

A mi a főnevek nemét illeti, szerény véleményünk az, hogy szerző a latin neutrum fejlődését az olasz nyelvben kissé bővebben tárgyalhatta volna; különösen érdekelhetné az olasz philologust az *-um*, *-us*, *-men*, *-l* és *-t* végű semleges főnevek sorsa.

Hogy az *a*-végzetű pluralisok neutralis jelentésök ellenére a nőneműekkel azonos elbánásban részesülnek, arra nézve Wiese Osthoff véleményét hozza fel magyarázatul, mely szerint ugyanis a *quae* pl. n. analogiájára egy *illae* n. pl. képzetett úgy, hogy azután az *illae* alaknak megfelelő olasz *le* formában f. és n. összeesett. A *caballi*-nak megfelelő *cavai* és *caragli* többesszámú alakoknál a sienai, arezzói, umbriai dialektusokat lehetett volna megemlíteni, úgyszintén Arezzo: Guido-t, valamint az *Intelligenza* névtelen szerzőjét, kik az efféle alakokat általánosítják. A latin *o* és *u*-tövéek ragozásánál előforduló *a* végű pluralisoknál nem ártott volna *lignum*, *legno*, *legna*; *fructa* — *frutta* collectiv jelentését kiemelni. Az *o* végzetű singularisoknál előforduló *e* pluralis főleg felsőolaszországi jelenségnek tekinthető (*frutte*, *membre*, *vestigie*).

A melléknév többesszámánál Wiese áttekinthető csoportosításban mutatja be az idetartozó eseteket. A személyes névmásoknál érdekeseeknek tartjuk a régi lírikusoknál előforduló *meve*, *mee*, *mene* és *teve* alakokat. A határozatlan névmásoknál Wiese az *ogni* eredetére nézve Meyer-Lübkevel egyetértve az *ogna* (*omnia*) alakban állapodik meg, mely később az egyszámú *ogni* (*omne*)-re is kiterjesztetett. A számnéveknél a *due* lesz uralkodóvá a régi nyelvben, felváltva használt *duo*, *dui*, *dua*, *due* alakok helyett, valószínűleg a *cinqu-e*, *sett-e*, *nov-e* analogiájára.

Az igeragozásnál nem ártott volna a gyenge és erős perfectum képzés különbségeire utalni (*cantái* — *dissi*).

A szóképzést külön fejezetben tárgyalja. Alfabetikus sorrendben csoportosított példákön mutatja ki azon *præ*- és *suffixum*okat, melyek

a XIII. században a mai nyelvhasználattól eltérőleg a szóképzésnél használtattak. A kitűnően megszerkesztett könyv a mondattani jelenségekkel is foglalkozik, még pedig főleg azokkal, amelyek a függelékben föltalálható szövegek feldolgozásánál különösebb fontosságúak. Ennek a résznek tüzetesebb tanulmányozása különösen ajánlható azoknak, kik a régi olasz nyelv mondattani sajátásaival is akarnak megismerkedni.

A művet gazdag és változatos függelék fejezi be, mely szövegpróbákat tartalmaz. A legtöbb szemelvényt kritikai kiadások alapján közli a szerző; a hol pedig ilyenek nem állottak rendelkezésére, a kéziratok olvasását követi s csak ott tér el tőlük, a hol azt okvetlenül szükségesnek találja.

Wiese kitűnő könyvében a kezdő olasz philologus megbízható vezérfontalat nyer, mely Savj Lopez «Altitalienische Chrestomathie» című munkáját, valamint Meyer-Lübke nélkülözhetetlen olasz nyelvtanát méltóan egészíti ki.

(Pozsony.)

KUBICSEK ALBERT.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1905/06.

6. Márffy Oszkár: Lukianos hatása az utókor irodalmára és művészetére. (Budapesti VII. ker. külső áll. főgimn., 3--13 l.) — Tíz lapon letárgyalni Lukianos hatását két évezrednek irodalmi és művészeti mozgalmaira, minden esetre merész és természetesen kivihetetlen föladat. A ki ilyet megkísért, csak igen szerény vázlatot írhat, jóformán csupa könyvezímet és műreemeket lajstromát. Márffy dolgozata máskép segít a dolgon: értekezéséből teljes kilencz lapot szentel (Lukianosról szóló rövid bevezetés után) a szellemes görög írónak csupán a renaissance irodalmára és művészetére gyakorolt hatásának, és, úgyszólván függelékül, csupán egyetlen egy lapot a XVII—XIX. századoknak. Ez nem volna nagy baj (noha a dolgozat címében jelzendő lett volna), ha nem volna egy még sokkal nagyobb bajnak kifolyása. Az az értékes kilencz lap ugyanis nem Márffy műve, és ő bizonyára csak siettében elfelejtette megmondani, hogy az jóformán nem egyéb, mint átirás, kiírás, fordítás Schulze Pálnak kitűnő tanulmányából: *Lucian in der Literatur und Kunst der Renaissance* (a dessauer Friedrichsgymn. programja, 1906, 19 l. n. 4-r). Máskép nem tudom magamnak a tényállást megmagyarázni. Mert föltenni, hogy egy komoly törekvésű szakember tudatosan akarjon elkövetni ily nyilvánvaló compilatiót, alig volna bármivel is indokolható vagy valószínűvé tehető.

A még hátralevő egy lapon azután őt író nevével találkozunk (művészetéről persze nincsen többé szó); ezek Voltaire (utalással Egger és Croiset Lucian-tanulmányaira), Wieland, Goethe («Zauberlehrling»), Swift és Courier. Hogy szerző mennyire felszínesen dolgozott, miután Schulze jeles tanulmányán túlesett, mutatja ezen egy lapnak minden sora, midőn pl. Wielandról azt mondja, hogy a német költő Lukianos hatása alatt írta «a következő elmés költeményeket (?): Elysiumi

beszélgetések, Istenek beszélgetései, Peregrinus, Proteus, stb.» (megjegyzem, hogy «Peregrinus Proteus» egy munka). Mióta szokás szellemes dialogusokat és tanító irányú regényeket egyszerűen «költeményeknek» nevezni? A modern irodalmakban Voltaire és Wieland Lukianosnak annyira tanítványai, hogy bátran modern Lukianosoknak nevezhetnék őket. De szerzőnk Voltaireről csak Eggert idézi, Wielandról pedig ennyit sem tesz (legalább Loebellt idézhette volna). Vajon nem tesz-e helyesebben, ha ezek egyikének viszonyát a görög mesterhez behatóan fejtegeti, mint hogy egy német programot elsajátít, mely Lukianosnak ép azt a hatását (igaz, hogy kitűnően) fejtegeti, mely tőlünk legtávolabb esik?

Bizony elszomorító egy dolgozat: kilenczted részében elsajátítás, egytized részében felületes. Önérzetes szakembernek jobban kellene vigyáznia nevére.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

7. Király Pál: A Forum Romanum. (Erzsébetvárosi áll. főgimn. 21—114. l.) — Ugyanezen intézet egy évvel régibb értesítőjének programmértekezését e lapokban ismertetvén, azzal kellett végeznem: Így nem szabad program-értekezést írni. Pedig a bemutatott néhány szemelvény, sőt az egész dolgozat csak arról tett tanúságot, hogy szerzője nem tud elég jól francziául ahhoz, hogy e nyelvből fordíthasson. Megvallom előre, hogy e dolgozattal szemben nehezebb véleményt nyilvánítanom, mert itt nemcsak a hiányos francziául tudás, hanem tárgyi tudatlanság, sőt még ennél mélyebben fekvő valami is mutatkozik. Ez állítások bizonyításával tartozom olvasóimnak.

Király Pál a 114. lapon olvasható jegyzet szerint Hoffbauer-Thédenat illusztrált díszművét használta. Nem fordított, hanem kivonatolt, a hogy diákok szokták forrásaikat használni. Hogyan, erre például szolgáljanak a következő szemelvények. 23. lap: 623 fiatal leányt; *H.-Th.-nál*: six cent quatre-vingt-trois. — 24. lap: Róma város építésének hetedik évszázában megtalálták az ősi oltárt is, melyet Augustus Kr. e. 9-ben visszaállíttatott régi helyére; *H.-Th.-nál*: Au seizième siècle on a retrouvé l'autel par lequel, en l'an 9 avant Jésus-Christ, Auguste avait remplacé l'ancien. — *Ugyanott* (a Forumról): Appius Claudius hívta össze ide első ízben a népet, a zsarnokság ellen tiltakozó népgyűlésre; *H.-Th.-nál* (a Comitiumról): A. Cl. y convoqua le peuple, pendant qu'une assemblée contraire se tenait au Forum. — 43. lap: a III. fejezet czíme: Az öt első király; *H.-Th.-nál*: Les cinq derniers rois! — 45. lap: «Azt gondoltam — válaszolt a király — hogy vagdald föl e követ borotvával köszörűkövekre...»; *H.-Th.-nál*: «J'ai pensé, répondit Tarquin, que tu couperais cette pierre à aiguiser avec un rasoir...» — 59. lap (egy Victoria-szobor): Tűzvészek alkalmával gyakran leesett alajáról, de visszahelyezték mindannyiszor; *H.-Th.-nál*: Elle échappa aux incendies de la Curie et, chaque fois, y reprit sa place. — 62. lap: Metellus ellenállott s fenyegetőzött, hogy megöli Cæsart: «Tudd meg fiatal ember», válaszolt a későbbi örökös dictator, «hogy kevésbbé veszedelmes azt megtenni, mint mondani!» Metellus engedelmesködött; *H.-Th.-nál*: Metellus insistait. César le menaçait de le tuer. «Et tu sais, jeune homme, ajouta-t-il, qu'il m'est moins facile de le dire que de le faire.» Metellus obéit.

A 24., 45. és 62. lapról már idézett helyek egyúttal a tárgyi tudatlanságból is adnak mutatványt. De szolgálók még egynehányval. — 25. lap: A régi Rómiaiak (sic!) úgy tudták, hogy Romulust a városban temették el. — 44. lap: a három Horatiusból életben maradó egy testvér Horatius Cocles, sőt H. Cocles néven él tovább, s a Pila Horatia a porta Capena mellett áll! — *Ugyanott* Mettius Fuffetius neve egyszer Mettius Fufius, egyszer M. Fufius! — A 46. lapon Dionysius Halicarnassus (sic!) neve olvasható! — 54. lap: a Forum területe 21.000 m², pedig csak 8000! — *Ugyanott* szent útkról beszél a Forumon. — 65. lap: Juturna . . . neve kapcsolatos talán a «juvare — segíteni» szóval; továbbá: a forrás mélyen fekvő, téres medenczéjéhez lépcsők vezettek, pedig *H.-Th.* könyvében is meg van írva, hogy a juvare etymologia csak népetymologia, s a forrás une vasque soutenue par un pied posé sur plusieurs degrés! — Hogy pedig a 66. lapon miként fordítja ki (nem le) Juturnának Turnushoz intézett szavait Vergilius helyett *H.-Th.* lendületes prózai fordításának teljes elcsavarása útján, arra kár volna itt helyet vesztegetnem.

A legsúlyosabb vád és igazolása itt következik. A 28—42. lapon a Vesta szüzekről (a kiket a szövegben röviden és egyszerűen «Vesták» névvel emleget!) szóló fejezeteket *Lanciani-Lubóczy* ismert könyvéből írja ki, természetesen hivatkozás nélkül. De talán hogy a plágium vádját formáserint elháríthassa, nem írja ki szószerint a szöveget, hanem változtat rajta. A következő példák közül meg lehet ítélni, hogy az így szerzett szellemi tulajdon plágium-e, vagy sem.

Király:

30. l.: Köny csordul ki minden néző szeméből.

32. l.: Üresnek találván, haragjában összezúzta.

36. l.: E márványba vésett feliratok, vajjon a régi szokásnak megfelelően, fölemlítik-e a polgári és diplomatiái hivatalt, melyet az illető császára és hazája érdekében tisztességgel töltött be?

Nem említik!

Lanciani-Lubóczy:

183. l.: Minden néző szeméből köny csordul.

186. l.: Azt találván, hogy üres, haragjában széllyelzúzta.

206. l.: Ezek a márványba vésett feliratok vajjon a régi szokáshoz híven fölemlítik-e a polgári, katonai és diplomatiái hivatalt, a melyet az illető egyén császára és hazája érdekében tisztességgel betöltött?

Távolról sem!

Az egész «programm-értekezés» nem érdemli meg, hogy több helyet pazaroljunk ismertetésére.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

8. Lukianos: Hogyan kell történetet írni? Bevezette, fordította és jegyzetekkel kísértte: dr. *Márffy Oszkár*. (Wagner Manó rákos-palotai iskolájának Ertesítője 3—28. l.) — Lukianosnak *Ἦὸς δὲ τῆς ἱστορίας συγγραφεὺν* című írása a korabeli történetírás félszégeit figurazza ki: a történetírás Hány Jánosait. M. bevezetése ismerteti a mű keletkezési körülményeit és jellegét: bizonyos mértékig a történetírás elméletét nyújtja L. Am inkább szellemes sziporkákkal teli csevegés, mint komolyan, rendszeresen tárgyaló theoretikus írás. M. nem említi, melyik kiadás szövegét fordítja. Én összevetésemnél Jacobitz kiadását veszem alapul. A fordításra vonatkozó megjegyzéseimből pedig

[paginát¹⁾ idézek] bemutatok egy marokkal: p. 1. A helyes interpunctio: ἔλυσε τὸν πύρετον. ἐσ γελοῖον δὲ τι πάθος. M. πύρετον. ἐσ γελοῖον szöveget fordít, a mi nem helyes, mert a periódus πύρετον-nal zárul, s a következő mondat a νόσημα részletezése és nemcsak a ve-rejtek-kiverte emberekre vonatkozik. Tehát nem: a «láz megszűnt ugyan, de elméjüket...», hanem: a láz megszűnt. Elméjüket pedig... p. 2. ἐν μέρει fordítatlan maradt: sorjában, egyik a másik után (szavalgatta). p. 3. λεπτῶν τῶν ἐβδομαίων τραγωδῶν-t M. így fordítja: «a hét napi láztól kiaszott tragédia szavalóktól.» Ezzel elveszti az eredeti szellemes csinját, mely a harmadnapos hidegre gondol, mikor a hetednapos tr. szavalókat emlegeti. A «h. láztól» kifejezéssel ezt tönkreteszi a fordító. — A néhány verset, így itt az Euripides-sort, helyesebb lett volna versben adni: Eros! te istenek, halandók zsarnoka. — ληροῦνταςra színtelen kifejezés: bolondságuknak... Helyesebb és szemléletesebb: míg csak a téli fagy el nem hallgattatta őket (ἄχρι χειμῶν καὶ χροῦς ἔπαυσε ληροῦντας). — p. 6. Nem érzeteti M. a πίθος igazi mivoltát, M. mindenuntalan hordót csinál belőle, de így az ὄστραχα sehogy sem illik hozzá, még ha «törmelék»-ké válik is. Jegyzetben meg lehetne mondani, mennyire nem hordó az a görög hordó. — p. 7. M.: «meg fogják változtatni... a mit már egyszer elkészítettek.» Az eredeti az írónak fogalmazásukhoz való merev, görcsös ragaszkodását szemlélteti. M. elhagyja τι-t, pedig itt nem mellőzhető: hogy akár egy betűnyit is változtassanak rajta. — Mindenestül elesik a fordításban a L. stílusát nagymértékben jellemző képes beszéd: κίων és πῆγος. — p. 8. Szarvas hiba: az orvos nem fog bánkódni. οὐ πάνυ ἀνιάσεται. Nyilvánvaló, hogy M. ἀνιάζω (ἀνιάω)-ra gondol, holott ez ἀνιάομαι futuruma: az orvos ugyan nem sokat segíthet... A szöveg gondos áttérése kizárja a tévedést. — ἦν ἄπασιν ἀναπετάσις τὰ ὅσα fordításban (ha... kiterjeszted a figyelmet) nyomtalanul elvész a L. plasztikus nyelve. — p. 11. προνίος ἀθλήτης M.-nál csak: tetőtől-talpig vaskos. A szemléletes frázisnak, igaz, hogy tökéletes mása nem akad nyelvünkben, de ha a szólás speciális ízét nem is tudjuk visszaadni, mégis csak jobban és színesebben lehetne fordítani: nagy bálvány ember, vagy más efféle. L. népies nyelve, csevegő stílusa okvetetlenül megkívánja a magyar népnyelv kincsesházának az ismeretét. M. kifejezésein azonban több helyütt érzik az idegen szöveg hatása, mely nem engedi eszébe jutni a jó magyaros kifejezéseket. Pl. p. 15. M.: mint áll el bő ruhája testétől messzire. Ἐν azt mondanám: hogy lötyög rajta a ruha. — μῦλα ἡδὺ καὶ ἐς κόρον γελάσονται M.-nál: «jóízű nevetésben fognak kitörni.» Nem is elég, s nem is elég erős. «Majd megpukkadnak neveltükben», v. «belecsömörlenek a nevetésbe» — a frázisnak megfelelő szavakba öntése. — p. 31. (23. §.-ban) is, meg általában az egész fordításban elhanyagolt az interpunctio; sokszor a világos értelem rovására. A görög interpunctiót változatlanul átvenni nem lehetséges; nem egy a két nyelv szelleme; változik a mondatfűzés, parataxis lép a görög hypotaxis helyébe stb., s kellő írásjelek nélkül mindjárt oda a világos áttekinthetőség. — Még néhány megjegyzést, főleg a fordítás magyar nyelvéről: a mértföld —

¹⁾ Reitz II. pagg. 1—69.

mérföld igazában; a *szemei* féle többes használat nem magyaros; a stathmos átszámítása pedig a jegyzetbe való, nem a szöveg közé; egy helyen: szülővárosomat *emeli* — felemeli helyett; a *δόλιχος*-ra tán jobb szó is akadna, mint a *τάφνυσις* (44.). Kár a *μῶμος μωμῆσαοιδαι* szójátékot elejteni; oly egyszerű, hogy szinte rájár az ember tolla: a Gáncs gáncsolni... (M.-nál a G. megróni); nem magyaros: a mű egész többi része; magyarul: a mű többi része. A revisio néhol átsiklott egy-egy hibás írásmódon, tévesen alkalmazott szerkezeten: 54. §. eseményeket — ne menjenek feledésbe; 55. §. a tárgyalásoknak kell haladnia (s tovább is sing.); 57. §-ban változik a második mondatban az alany, de semmi sem mutat rá a változásra; a görög személytelen szerkezetét kell vala megőrizni.

A szöveget általában jól érti és magyarosan is fordítja M., de Lukianos eleven színes stílusát nem igen sikerül neki visszaadni. Nyelve nem elég hajlékony erre. A stílbeli finomságok nagy számban elvesznek tollán, s L. plasztikus nyelve egyik-másik helyen bizony lapossá és színtelenné válik. M. nyelve kissé — iskolás; érzik rajta — kelletténél jobban — az idegen nyelv íze, annál kevésbé L. tömören szemléletes beszédmódja, mely sokszor körülményes paraphrasisban vész el a fordításban.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSÓ.

9. Tompa Mihály mint elégia-költő. (Tatai róm. kath. algimnázium, 3—26. l.) — Ez az értekezés névtelenül jelent meg. Mint-hogy az értesítő sem szól semmit a tanári testület irodalmi működéséről, nem lehet megállapítani a szerzőt, ki dolgozatát Tompa rövidre fogott életrajzával kezdi. Nem sok, de jól jellemző vonással, meglehetősen sötét színekkel eseteli nagy elégia-írónk életét, kinek — mint a szerző találoán mondja — egész élete folyása nem volt más, mint egy hosszú elégia. Illenek is e színek a költőhöz, ki mint gyermek hamar árvaságra jut, mint ifjú első szerelmében csalódik, mint férj és hazafi számos testi és lelki szenvedés osztályosa.

Ezután szerzőnk az elégia meghatározását adja, de nem találunk semmi újat sem benne. Más szavakkal talán, de lényegében minden poetika így határozza meg az elégiát. Ha azonban meghatározásával nem is szerencsés a szerző, műve mindameltt figyelemre méltó dolgozat. Értekezése tulajdonképeni tárgyalásában (I. Erotikus elégiák; II. Hazafias bánatból fakadó elégiák; III. Családi fájdalomat zengő elégiák; IV. Őszi hangulatú elégiák; V. Vegyes tartalmú elégiák) mélyen járó esztétikai fejtegetéseket, szép méltatásokat, ügyes jellemzéseket kapunk. Minden sorából kicsillan az a bámuló csodálat, az a mélységes szeretet, melylyel szerzőnk a sebzett szívű költőn csüng; s ez mégsem teszi elfogulttá, egyoldalúvá, csak arra segíti, hogy igazán szívvel-lélekkel fesse meg Tompának, mint elégia-költőnek, képét. Együtt tud érezni költőjével, át tudja annak érezni minden bűját-bajját, ezért talál aztán mindig rá az elégiák igazi forrására: a fájó, a tépett, de azért mégis reménykedő nemes szívre.

Kár, hogy az értekezés egy nagy szépséghibában szenved; értem a sok sajtóhibát. Felette bosszantó, midőn a kedves tartalom szülte élvezetünket megrontják ezek a torzalakok. Mi, vidéki tanárok, ismer-

jük jól a vidéki sajtó (tisztelet a kivételnek!) nyomorúságait; mégis azt hiszem, hogy nagyobb gonddal ki lehetett volna küszöbölni azt a temérdek nyomdahibát.

(Pécs.)

RÉVAI SÁNDOR.

10. Tihanyi Gál: Helyesírásunk küzdelmei. (Komáromi kath. gimn. 1—58. l.) — Ezen értekezés oly kérdéssel foglalkozik, a mely körül a közelmúltban és napjainkban annyi vita folyt és fog folyni a jövőben is. A szerző alapos tanulmányt végzett, hogy művét megírhatta. Átböngészte legrégibb nyelvemlékeinket és codexeinket; tüzetes tanulmánya tárgyává tette régebbi és újabb «nyelvtanosaink» munkáit, mindenütt jelezve felfogásukat, szándékukat, a melylyel helyesírásunk ügyét legjobban rendezhetőnek, dűlőre vihethetőnek vélték. Külön, terjedelmes fejezetet szentel két legjelesebb nyelvtudósunk, Révai és Versegly vitájának, majd áttér az Akadémia adta helyesírás szabályzatok ismertetésére, végül a Simonyi-féle tervezetre. A saját felfogásának nyilvánításában nagyon helyesen és tapintatosan a középútat választja: a két szélső irányt áthidalja. Elismeri a fonetikus és etimologikus elv jogosultságát, s valóban e két principium között a pontosan soha meg nem vonható határt át nem lépve sikerül helyesírásunkat annyira-mennyire egyöntetűvé tenni. — E rövidke ismertetés is mutatja, mily széles körű és nagy gonddal járó munkát kellett a szerzőnek végeznie. Feladatának derekasan megfelelt. Nem hallgathatom el azonban az értekezés egy fogyatkozását. Nem találom helyén valónak sem a bevezető, sem a záró fejezetet. Mert mi köze a betűk, az írás fejlődésének a mi ortografiánk küzdelmeihez, történetéhez? Arról sem tudtam magamnak számot adni, miért ragasztotta értekezése függelékeül az írásjelekről szóló szakaszt. Ezt a két fejezetet maga a szerző sem tudta műve derekával kellőképp összeforrasztani. Olyanok ezek, mint szép testen a szemölcsök. Ezeket nem tekintve, nyelvészeti irodalmunknak szorgalmas munkását üdvözljük a szerzőben, a kitől még sok hasonló alkotást reménylünk.

(Rákspalta.)

NYILASI LAJOS.

VEGYESEK.

-- A Budapesti Philologiai Társaság 1907. évi márczius hó 13-án fölolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Vértesy Jenő*: Szigligeti.
2. *Zlinszky Aladár*: Toldi.

A fölolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Bermüller, Cserép, Finály, Hornyánszky, Inceze, Katona, Kempf, Maywald, Melich, Némethy, Pauler, Schmidt H., Váczy, Zlinszky vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. A bevételek összege január 1-től 4211:74 K, a kiadásoké 1469:36

K, az alapítványok összege 4520·53 K, ebből értékpapirokban 4238·85 K, postatakarékpénztárban 281·68 K.

2. A M. T. Akadémia 34·73 K-t utalványozott ki Társaságunk pénztárának azon utasítással, hogy ezen összeg a fiatalon elhunyt Hajnal Márton nevére teendő alapítványként kezeltessek.

1. Új rendes tagok 1907-től: Lábán Antal budapesti tanárjelölt (aj. Schmidt H.), Klučka József prágai gimn. tanár (aj. Cserhalmi), Perepatits István budapesti gimn. tanár (aj. Bleyer), Fülöpp Ernő körmöcbányai reálisk. tanár (aj. Székely Salamon) és Mitrovics Gyula dr. miskolci felsőleányisk. igazgató (aj. Császár).

4. A választmány kiküldi Hornyánszky Gyula, Schmidt József és Incze József vál. tagokat, hogy a Pruzsinszky Jánostól bemutatandó görög-magyar-szótár-részleteket felülvizsgálják, és megbízza az alelnököt és az első titkárt, hogy a következő választmányi ülésig egy a nagymélt. vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz intézendő folyamodványt szerkeszsenek, melyben Társaságunk az említett és készülöben levő szótár körül fölmerülő költségek fedezésére államségély utalványozását kéri.

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Nemzettörténelmünk ugor kútfője a görög irodalomban czím alatt egy hét lapos kis füzet látott napvilágot Némäti Kálmán tollából Budapesten (1906). A mint ez a kissé zavarosan fogalmazott czím is elárulja, dilettáns-munkával van dolgunk, mely mindenestre a honfűi lelkesedés tiszteletreméltó tüzéből pattant ki s habár nem is válhatott valami jelentékeny honfűi «tett»-é, azért mégis több tekintetben megérdemli, hogy vele foglalkozzunk. Szerző azt a feladatot tűzte ki magának, hogy a magyarok Nestor krónikájában előforduló *Ugri*, a bizáncziaknál használatos *Οὔγγροι*, *Οὔγγαροι* s a latin krónikákban és oklevelekben ismeretes *Ungri*, *Ungari*, *Hunjari* neveinek azonosságát, illetőleg mind-ezen neveknek a VI. és VII. század görög történetíróinál (Menander, Theophylaktos Simokattes) található *Οὔγγροι*, *᾽Οὔρω* népv nevekkal való hangtani megegyezését bebizonyítsa. A mi a feladat első részét illeti, ez oly természetes, hogy bizonyításra sem szorul. Tanúk maguk a források, mikora szláv *Ugri*, görög *Οὔγγροι*, latin *Ungri*, *Ungari* nevekkal kapcsolatban ugyanazokat a történeti adatokat szolgáltatják. Ha itt valami magyarázatra szorul, úgy ez csupán a nasalis, illetőleg az anaptyktikus *a* fellépése a görög és latin, a szókezdő *h* megjelenése a latin nevekben. De ezeket a kérdéseket Némäti nemcsak hogy meg nem oldja, hanem még föl sem veti. Pedig ha fölvetette és komoly megfontolás tárgyává tette volna, akkor láthatta volna, hogy itt jelentékeny nehézségek állanak elő, melyek kiküszöbölése kemény próbára teszi még a nevezett nyelvek hangtörténetében járatos nyelvész is. Nincs itt sem hely, sem alkalom arra, hogy e bonyolult kérdés részleteibe belemenjünk, de annyi bizonyos, hogy csak ennek eldöntése után tudhatjuk meg, melyik nyelv mutatja a három közül az alap-alakot s minő sorrendben és mi módon történt az átvétel a többi nyelvekbe.

Szerzőnek balsorsa, hogy ott keressen problémát, a hol nincsen, s a hol van, ott ne találja meg. Így buzgón magyarázza, hogy «az *ng* betűpárt görög nyelvtudósok úgy jelölik meg, hogy *n* betűt *g* előtt soha le nem írva, átváltoztatják mindig *g* betűre». Szerinte «az omikront *u* diftongusnak is hívták, minélfogva az *u* magánhangzót attikai feliratokban, legalább Euklides kora előtt omikronnal írták stb.» Már ez elszólásokból is láthatjuk, hogy szerző gondolatait, megfigyeléseit nem képes a mai tudomány nyelvén megszólaltatni, minthogy ennek fogalmait helytelenül értelmezi. Nem lehet elvitatni tőle, hogy forrástanulmányokat végzett, ámbár úgy az idézetekben, mint az adatok felsorolásában pontosabb is lehetett volna, így különösen az Ὠγγροι, Ὠγγρια nevekre vonatkozó kútfőknél, melyekre a felsorolt négy történetírón kívül még legalább egy tuzatot idézhetett volna; álljanak itt még példának okáért a következők: Anna Komnena II. 76. ed. Reifferscheid: τῆς Ὠγγρίας, Georgios Akropolites ed. Bonn. p. 15. Ὠγγρίας, Niketas Akominatos p. 179. τῶν Ὠγγρων, Eustathios De Thess. a Lat. capta, ed. Bonn. 416. τῆς Ὠγγρίας, Theodoros Gazes (Migne-nél PG. 1004.) p. 161. Ὠγγρων. A mit Theophylaktos Simokattes államférfői látóköréről, mesteri előadói képességéről és remek nyelvéről mond, annak körülbelül az ellenkezője igaz. Figyelemre legméltóbb az a törekvése, melylyel az Ὀρωρ, Ὠγουραι neveknek az Ugor-ral való megegyezését igyekszik bizonyítani, még pedig, lehet mondani, a szélrózsa minden irányából összehordott argumentumokkal. A hangtani megegyezés tekintetében teljesen igaza is van szerzőnek, de ez még nem jogosíthat fel senkit sem oly messzemelő következtetésre, hogy a Priskosnál, Menandernél és Theophylaktosnál e nevek alatt található történeti adatokat rövidesen a magyarokra vonatkoztassa. Épen a a bizánczi kútfőknek alaposabb ismerete meggyőzhette volna szerzőnket arról, hogy ez íróknál gyakran ugyanazon név alatt különféle népesorotok, vagy ethnikai alakulatok rejlenek. Itt tehát nagyon is sikamlós talajon állunk, hol csakis akkor remélhetünk pozitív eredményt, ha sikerül az egyes népnevek ethnikai tartalmát írók és korok szerint megállapítani s a források egybevetése által a történelmi folytonosságot bebizonyítani. Ezt azonban nem találjuk meg e kis füzetben s azért «a pogány magyarok nagykorúságáról bebizonyított világtörténelmi igazság»-át (mily furcsán hangzik!) megokolt sejtésnél többre nem becsülhetjük. De mindazonáltal igen értékes tanulságot tár elénk N. munkáeskája, melyből nem hiányzik teljesen sem a tanulmány, sem a megfigyelés, sem a bizonyító készség — csak épen a módszeres kutatás. Azt t. i., hogy a ki egy hatalmas kőfallal körülkerített várat akar bevenni, annak nem szabad megelégednie holmi nyilakkal és parittyákkal, hanem a céljának megfelelő erejű ostromgépeket kell harcza vinnie.

(Budapest.)

DARKÓ JENŐ

— Kisfaludy Sándor három ismeretlen levele. Néhány évvel ezelőtt a bécsi Hof-Bibliothek levéltárában (1401. sz.—82—18) a következő három ismeretlen levelet találtam Kisfaludy Sándortól:

1.

Kérem Tekintetes Adler József¹⁾ Doctor Urat barátságosan, méltotassák foganatos rendelést tétetni a' végett, hogy ezen írásomat mutató Ispányom, Major István számomra mintegy 60 darab palaczkot mennél előbb megtölthessen Füredi Savanyú Vizzel.

Sümegh Június 14-kén 1835

Kisfaludy Sándor.

2. (Döbrentei Gábornak.)

Sümegh, Május 31-ikén 1832.

Kedves Barátom Uram!

Ide mellékelt jelentésemből meg fogja Barátom Uram azon szerencsétlen csapást érteni, mellyel az Isten engem megvert. A' Haza leghívebb Leányát, a' Magyar Literatura legforróbb kedvellőjét, és a' becses Irók legigazabb tisztelőjüket vesztek a' szívére és lelkére nézve talán Egygyetlen egy Magyar Aszszonyban!

Alkalmatosságom esvén Rosty Vincze Fiscalis Úr által, megküldöm azon régen kezennél heverő Értekezésemet a' Magyar Színművészségről. Megvárom, hogy Gróf Széchényi munkáját is olvashassam ugyan ezen tárgyról. Sággy Ferencz Urat kérem-meg, hogy azon könyvet számomra megvén, azt Barátom Uramnak adgya által, tellyes bizodalommal reméllvén, hogy Barátom Uram azt ugyan Rosty Vincze Úr által kezemhez fogja juttatni.

Somsich Pongrácz és Sággy Ferencz Uramnak szólló leveleim kézhöz adására szívesen kérem Barátom Uramat.

Feleségem' haláláról szólló jelentésemből adgyon Barátom Uram egygyet egygyet: *Helmezczynek, Schédelnek, Fáy Andrásnak, Ifjabb Bezerédy László öcsémnek, Szalay Imrénnek, Bene Consiliariusnak, Báró Podmaniczky Lajosnak, Báró Gerliczinyének, Nedeczky Ferencznek Pesten, Farkas Antalné Aszszonyságnak (Helmezczy által), Szt: Györggyi Horvát Jánosné Aszszonyságnak, Vizkeleti Mihálynak, Rosty Albertnek, A' többinek, kiket illetett, már postán megküldöttem.*

Ki lessz tehát Elölülónk?

Mikor lessz a' Társaságnak Nagy Gyűlése?

Ölelem Barátom Uramat, és ezer jókat kívánván, tisztelettel vagyok kedves Barátom Uramnak

igaz baráttya, szolgálja
Kisfaludy Sándor.

2.

Sümegh, den 12 November 835.

Lieber Heckenast!

Vergeben Sie mir, dass meine Antwort auf Ihre beyde, mir richtig zugekommene Briefe, sich etwas verspätet hat. Aber die ausserordentliche

¹⁾ Akkoriban ismeretes jóhírű orvos volt Füreden.

Witterung, so die Herbstarbeiten hinderte (!), der unverhofft frühe Eintritt des strengsten Winters, der die Hoffnungen der Zukunft vernichtend uns überraschte, hat nicht nur die Zeit, sondern jede Besinnung einer sorgsamem Landwirthes verschlungen.

Für Ihre gefällige Aufmerksamkeit, mir zwey Exemplare von meinen neuesten *Regék* zu verehren, danke Ich Ihnen verbindlichst. Herr von Sághy wird mir selbe überschicken.

Die Zeit, in welcher ich mit der Revidirung und Verbesserung meines romantischen Gedichtes, *Gyula' Szerelme* fertig werde, kann ich unmöglich voraus bestimmen, weil ich zu sehr mit allerlei Sorgen überhäuft bin. Ich bitte Sie daher, keine Anzeige davon voraus zu machen: den uns beyden geziemt es, Wort zu halten. Da meine jetzige Verbesserungen auf immer bleiben müssen, so darf ich die Arbeit nicht überhüdeln. Die Verbesserung meiner drey ersten *Regék* werden gleich dem *Gyula' Szerelme* nachfolgen. Diese werden mich viel mehr Zeit kosten, weil sie in jugendlichem Feuer hingeworfen, wegen den damals eingetretenen Landtag, zu schnell gedruckt wurden.

A' *Somlai Vérszüret Rege* in zwey Gesängen, welcher Ihnen in Manuscript übergeben worden, rathe ich Ihnen nicht drucken es (!) lassen: weil diess nur der Anfang einer grösseren Gedichtes seyn wird, wobey es auch den Nahmen verlieren wird. Nur im Falle, dass mein Tod mich hindern würde, es zu vollenden, könnten Sie dieses Fragment füglich drucken lassen.

Übrigens habe ich die Ehre, mit aller Hochachtung zu seyn.

Ihr

ergebenster
Kisfaludy.

Schon vor einigen Jahren habe ich es vernommen, dass *Himfy* ins französische übersetzt sey. Wenn Sie, oder Herr Wigand mit Herrn von Zsivora, der jetzt in Paris bey unser Botschafter Grafen Apponyi sich aufhält, noch in Verkehr stehen, so würden Sie mich sehr verbinden, mir ein Exemplar davon zu verschaffen.

von Sümegh

An

Herrn Gustáv Heckenast, Buch-
handler

in/

Pesth

Az első levél csekély jelentőségű, nagyobb azonban az irodalomtörténeti értéke a 2. és 3-iknak. A második levél érdekes a feleségéről, Szegedy Rózáról, tett kijelentése miatt. Megjegyzendő, hogy e levelet Kisfaludy Sándor Döbrentei Gáborhoz intézte, az Akadémiának akkori titoknokához. A harmadik levél, mely Heckenast pesti könyvkereskedőhöz van intézve, érdekes adalékot tartalmaz írói működéséhez, azonkívül azon állítólagos adata miatt, hogy Himfyt francia nyelvre is lefordították. Kisfaludy adata csak híren alapszik, lehet, hogy csak kísérletről van szó.

(Budapest.)

VISZOTA GYULA.

— Faludi Ferencz családjáról. A németújvári kath. egyház anyakönyvében Faludi Ferencz ismeretes keresztlőlevelén kívül¹⁾ van egy másik érdekes bejegyzés, mely az író hugának születéséről szól:

<i>Infans</i>	<i>Parentes</i>	<i>Patrini</i>	<i>Locus</i>	<i>Annus</i>	<i>Mensis</i>	<i>Dies</i>
Maria Clara	Joannes Falodi (sic!) et Justina Radostics	Illustr. Comes Franciscus de Battian illtrna Comitissa Maria Anna	Gissing ²⁾	1707	jun.	9
<i>Ex Sancto Michaelae deserto ca- rente parocho pro — hinc —</i>						

A harmadik anyakönyvi bejegyzés szerint Faludiék 1713-ban mint Póka Terézia keresztszülői szerepelnek.

Faludiék Körmendről már a XVIII. sz. elején Németújvárra mentek, valószínűleg a fölkelés elől menekültek a biztos Németújvár várába. A Rákóczi szabadságharcz alatt Batthyány Ferencz gróf, Körmend és Németújvár ura, a kinek Faludi János gazdatisztje lehetett, olyan két-kulacsos semleges szerepet játszott, holott majdnem az egész megye Rákóczi zászlaja alá sorakozott: egyik részre sem állt és bár Károlyival sűrűn érintkezett, a felkelők elől menekülő nemeseknek védelmet nyújtott. Németújvár így nyugalmas fészek volt. 1713-ban tehát még Németújvárott laktak Faludiék; 1714-ben azonban Ferenczünk, mint 10 éves fiú, már diák, még pedig nem a mint eddig hitték Sopronban, hanem Kőszegen. Erről a kőszegi iskola névsora tanúskodik, a melyben, Gyárfás Tihamér dr. közlése szerint, Faludi Ferencz neve 1714-től 1717-ig szerepel. Valószínű, hogy a szülők is ide költöztek, mert később, midőn fiuk már messze járt, az öregek még mindig Kőszegen laktak. Itt halt meg a költő anyja is, az 1746-ban özvegyen. A kőszegi kálvária kápolnájában ugyanis a főoltárt Faludy Jusztináj festette s ennek nyomai jelenleg is ott láthatók. A kápolna alapításáról egy német kézirat értesít. Elmondja, hogy 1686-ban keresztet állítottak a hegyen s 1737-ben kezdték a kápolnát építeni a kereszt számára és szent Donatus tiszteletére. Az irat minket érdeklő része a következő: Endlich im Jahre 1746. wurde der im vorigen Jahre vollendete Hochaltar mit Beihülfe eines in 100 Fl. bestehendes Vermächtnisses der Frau *Justina v. Faludy* zierlich vergoldet und versilbert. Zur dankbaren Erinnerung dessen wurde das Familienwappe der Wohlthäterin mit einer chronographischen, das ist die Jahrzahl (1746) bezeichnenden, folgenden Inschrift: IVstI CrVCeM IVstIna IVsto eX aVro DotaVIT — auf der eine Seite des Hochaltars angebracht, so wie auf der anderen Seite desselben

¹⁾ A születés napját már Backer (Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jesus 1861. VI: 138. l.) helyesen teszi 1704. márcz. 25-ére. A keresztlő-level adatait Hollósy Béla közli a nagykarolyi kath. gimn. 1898/99-iki értesítőjében (10—11. l.), de az irodalomtörténet nem vett róla tudomást. *Szerk.*

²⁾ Németújvár régi neve Küssen meg Güsszing. Ma is így mondják németül.

das städtische Wappe ebenfalls mit einer, die Jahreszahl anzeigenden Aufschrift zu sehen ist (az irat Kincs István községi plébános úrnál van). A czímert csakugyan megtaláltam. Az oltár fölött jobb oldalon egy angyal tartja. Körirata csakugyan az a szójáték, melynek jelentménye, hogy az Igaznak keresztjét egy igaz nő (Justina) igaz úton szerzett aranyból ajándékozta. Az ezüstkeretes pajzson kék mezőben fegyverzett oroszlán áll görbe karddal. A pajzs fölött fordított, ferdén álló szürke sisak van, ezen szürke domb s ezen az előbbihez hasonló kis oroszlán. Hogy valóban Faludi Ferencz anyja ez a Jusztina, bizonyítja a községi városi levéltár, mely 1746 márcz. 18-iki kelettel ekképen szól: «Radiskovits György egyházatya jelenti, hogy T(ekintetes) *Faludy Klára asszony* T(ekintetes) N(emes) V(itézlő) *Tili Ferencz kapitány hűtestársa* azon 100 frtokat, melyeket T. *Radostich Justina asszony, néhai Faludy János özvegye*, az itt való Calvária hegyén épített kápolnában levő új Oltárnak megfőstésére rendelt, nékie nyugta mellett fogyatkozás nélkül letette, ennek folytán nevezett egyházatyanak tanácsüléssileg meghagyatott: hogy a Calvária-hegynek gondviselésére rendelt Paterrel egyetértvén, a festővel megalkudjék, hogy azon új oltár mentül előbb megfőstessék, mivel pedig megnevezett rendelkező asszony a Temető kápolnájának építésére is 25 frtokat hagyott, hogy addig is, miglen azon kápolnának építését megkezdénék, haszon nélkül ne heverjen, utasítottott nevezett egyházatya: hogy azon hagyományt is mentül előbb átvevén, biztos helyre *kamatozás végett* elhelyezze». (Somogyi József árvaszéki ülnök közlése a Szombathelyi Ujságban.) Ugyancsak ő közli, hogy egy Radostich Ádám költőnk születése idején mint kurucz kapitány báró Balogh Ádám ezredében szolgált s őt vezére 1708 elején őrnagynak ajánlta. Faludy Klárának, Ferencz hugának, a férje szintén kapitány. Tehát az egész család úri volt.

(Szentgotthárd.)

FODOR ÁRPÁD.

— Római sütőminták. Ostiának egy antik pinczejében Pasqui nagyszámú terrakottaedényt földözött föl, melyek kb. 400 különböző alakot mutatnak. Megállapította, hogy ezek a sajátságos alakú edények czukrászminták, a melyekkel átlag egy római font súlyú, állatok, színpadi avagy circusi jelenetek reliefsképével díszített lepényeket sütöttek. Ugyanabból a pinczéből számos, $\frac{3}{4}$ liter tartalmú boros edény került elő. A leletet kapcsolatba hozzák avval a nyilvános lakomával (epula publica), melyet ostiai fölratok tanúsága szerint Roma kikötővárosának előljárósága szokott volt rendezni, a mikor is a polgárokat mézeskalácssal (crustulum) és mézes borral (mulsum) vendégelték meg. I.

— Myron Diskobolosának egy új, a császári kor elejéről való másolatát találta nemrég Lanciani, a mikor az olasz király tulajdonában levő Castel Porziano (a régi Laurentum) területén egy antik vadászkastély romjait föltárta. A szobor töredezett volta (hiányzik a fej, a jobb kar, a bal kéz ujjai, és a két lábszár alsó fele) ellenére is jobban érezteti Myron híres művének szépségét, mint a Palazzo Lancelotti-ban levő, eddigelé

leghibebbnek tartott másolat, melyet azonban tulajdonosa sem megszemlélni, sem lefényképezni nem engedett. Az új diskobolost Viktor Emanuel király a Museo delle Terme-nek ajándékozta. 7.

— Papyrus-leletek. Grenfell és Hunt tavalyi egyiptomi ásatásai — bár csak 14 napig tartottak — rendkívül gazdag eredménnyel jártak s nemcsak nagy számú magánokiratot (leveleket, számadásokat, szerződéseket), hanem főleg sok irodalmi papyrust is hoztak napfényre. A Kr. e. II.–Kr. u. VI. századig terjedő töredékek között figyelmet érdemelnek: egy 9 hasábos (átlag 15 sorral) *Pindaros*-kézirat paianokkal; százsoros töredék egy *Hypsipyle tragédiából*, melyet a felfedezők Euripides H.-ével azonosítanak; öt eddig is ismert prózai művön (*Platontól* két *Phaidros*, egy *Symposion* kézirat, *Demosthenes* beszéde Boiotos ellen, *Isokrates* Panegyrikosa) kívül *Lysias* Hippotherses ellen tartott beszédének befejezése és Theomnestos elleni beszédének kezdete, és egy, stílusa alapján ítélve elsőrangú történetírónak (talán *Ephoros*nak vagy *Theopompós*nak) értékes és hosszú töredéke, mely a korinthosi háborúnak eddig ismeretlen epizódjait tartalmazza; azonkívül *Thukydides* 2. könyvéhez való kommentár-részlet; egy 22 soros hexameteres költemény *Hermes*; 3 *Sappho*-kézirat; *Bakchylides* dithyambosaiból; a megalopolisi *Kerkidas*nak meliambosaiból (melyekből csak 14 sort ismertünk) 70 soros töredék stb. A főbb irodalmi darabokat az *Oxyrynchos Papyri* V. kötetében fogják közreadni. 7.

— A berlini éremtár gyarapodása. Hogy Németország milyen áldozatokat hoz tudományos gyűjteményeinek gyarapítása érdekében, arra tanulságos példát szolgáltat *Löbbecke* braunschweigi éremgyűjteményének megvétele, a mely czélra a porosz tartománygyűlés 600,000 márkát szavazott meg tavaly, míg a vételárnak hátralevő részét, 157,000 márkát, a berlini kir. múzeumok átalányából fődözték. A *Löbbecke*-féle görög éremgyűjtemény az összes numismatikai magángyűjtemények között az első helyet foglalta el: 341 arany-, 8444 ezüst- és 19,119 bronzérme a hellén világ minden vidékéről és korából való sorozatokat alkot, közöttük igen sok az unikum, az ismeretlen és tudományosan föl nem dolgozott példány. Evvel a vétellel a berlini numismatikai tár antik érmeinek száma 117,000 darabra szaporodott föl s egyenrangú társa lett a párizsi és londoni éremgyűjteményeknek. 7.

— A száz legszebb latin vers. *The hundred best poems (lyrical) in the latin language.* Selected by J. W. Machail. London. 1905. 105 l. Ára 6 penny. Szép világot vet az angol közönségnek a klasszicizmus iránt való szeretetére, hogy ilyen könyv náluk megjelenhetett. Bezzeg nálunk egy kiadó sem merne efféle és ilyen célú anthologia kiadására vállalkozni. A könyv maga minden tudományos czél nélkül pusztán a közönség szórakoztatására készülvén, a philologusokat csak annyiban érdekelheti, a mennyiben kiténik belőle, mely költeményeket tart összeállítója legszebbeknek. A költők így vannak benne képviselve: Ismeretlen szerzők 4, Boethius 5, Catullus 24, Claudianus 1, Horatius 50, Pentadius 1, Petronius 1, Pru-

dentius 1, Seneca 5, Statius 1, Tiberianus 1, Vergilius 6 darabbal. A mint látjuk, Ovidius, Propertius és Tibullus teljesen mellőzve vannak s ezt a szerkesztő előszavában azzal okolja meg, hogy ebben a nagyközönség számára készült könyvben mellőzni akart minden olyan költeményt, amely az olvasónak sok fejtörést okozna. A versek különben tárgyuk szerint vannak csoportosítva és pedig: de amore 22, de termino amoris 3, de conubio 2, de religione 7, de republica 6, de providentia 3, de vita rustica 16, de peregrinatione 4, de iocis 5, de desiderio 12, de itineribus 3, de vita dirigenda 6, de mortalitate 5, de sorte humana 4, de summa rerum 2. i. j.

— Hibaigazítás. Közlönyünk 233. lapján az «Armer Heinrich» fordítását *Körös Endre* volt tanítványomnak tulajdonítottam, pedig *Vendé Ernő* volt tanítványom fordította. Két derék fiút cseréltem föl, a kik mindketten, mint volt tanítványaim, az én tanácsomra középfelnevelmet költemények fordításával foglalkoznak. Ilyen az öreg ember emlékezete. Ezennel töredelmesen helyreigazítom tévedésemet és egyúttal magamnak is adom azt a jó tanácsot (u. o. 260. l.), hogy emlékezetében sohasem bízzék az ember.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt munkák legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Könyvtár, Magyar. Budapest, 1907. Lampel R. K. 8-r. Egy-egy szám 30 f.

474—475. szám. Goethe, Iphigenia Taurisban. Fordította Csengeri János. 112 l.

476. szám. Orosz elbeszélők tára. III. Fordította Ambrozovics Dezső. 64 l.

477. szám. Salgó Jakab dr. Az idegességről. 64 l.

478. szám. Sas Ede. Az én mandátumom. Vig elbeszélés. 79 l.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1906-ban jelent meg.)

Dellit, O., Ueber lateinische Elemente im Mittelenglischen. Beiträge zur Geschichte des engl. Wortschatzes. (VIII, 101 l.) Marburg, N. G. Elwerts Verl. 2.50 M.

Dessoir, M., Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft. In den Grundzügen dargestellt. (Lex. 8-r. XII, 476 l.) Stuttgart, F. Enke. 14 M.

Deutschlein, M., Studien zur Sagengeschichte Englands. I. rész. Die Wikingersagen, Hornsage, Haveloksage, Tristansage, Boevesage, Guy of Warwick'sage. (N. 8-r. XII, 264 l.) Cöthen, O. Schulze Verl. 7 M.

Duhring, E., Die Überschätzung Lessing's n. seiner Befassung m. Literatur. Zugleich o. neue krit. Dramatheorie. 2. jav. kiad. (N. 8-r. VIII, 126 l.) Leipzig, Th. Thomas. 2.50 M.

Dübi, H., Cyrano de Bergerac (1619—1655). Sein Leben u. seine Werke. (8-r. IV, 144 l.) Bern, A. Francke. 2.50 Fr.

Eckart, R., Die Jesuiten in der deutschen Dichtung u. im Volksmund. (N. 8-r. VII, 152 l.) Bamberg, Handelsdruckerei u. Verlagsh. 1 M.

The works of Ralph Waldo Emerson edited by G. Sampson. Öt kö-

tet. London, Bell and Sons. (N. 8-r. VIII, 513; VIII, 416; VIII, 541; X, 462; XIII, 281 l.) Egyenként 3 sh. 6 p.

Emerson, R. W. Essays 1. Reihe. Aus dem Engl. v. Wilh. Schöllermann. 2. Aufl. (8-r. VIII, 226 l.) Jena, C. Diederichs.

Engel, E., Geschichte der englischen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart. Mit e. Anh.: Die nordamerikan. Literatur. 6. kiadás. In neuer Bearbeitg. (N. 8-r. VIII, 538 l.) Leipzig, J. Bædeker. 6 M.

Flaubert, G., Briefe über seine Werke. Übers. v. Greve. Ausgewählt, eingeleitet u. m. Anmerkgn. vers. v. F. P. Greve. (8-r. VI, 363 l.) München, I. C. C. Bruns. 1906. 4-75 M.

Forschungen, anglistische. Hrsg. v. J. Hoops. N. 8-r. Heidelberg, C. Winter. 18. füzet. Grimm, Conr.: Glossar zum Vespasian-Psalter u. den Hymen. (VI, 220 l.) 4 M. 19. f. Zandt Cortelyou: Die altenglischen Namen der Insekten, Spinnen- u. Krustentiere. (VII, 124 l.) 3-60 M. 20. f. Köppel, E.: Ben Jonson's Wirkung auf zeitgenössische Dramatiker u. andere Studien zur inneren Geschichte des englischen Dramas. (V, 238 l.) 6 M.

Franz, A., Das litterarische Porträt in Frankreich im Zeitalter Richelieus u. Mazarins. Mit 1 Beilage. (N. 8-r. VI, 57+32 l.) Chemnitz, W. Gronau. 2 M.

Freud, S., Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten. Wien, Deuticke. (N. 8-r. 205 l.) 5 M.

Freybe, D., Weihnachten in deutscher Dichtung. 2. kiad. (8-r. VIII, 432 l.) Leipzig, I. C. Hinrich's Verlag. 2 M.

Friedrich, F., Studien üb. Gobineau. Kritik seiner Bedeutg. f. die Wissenschaft. (8 r. XVIII, 317 l.) Leipzig, E. Avenarius. 6 M.

Gaster, B., Die deutsche Lyrik in den letzten 50 Jahren. (VIII, 314 l.) Wolfenbüttel, Heckner. 6 M.

Gibb, E. J. W., A history of Ottoman poetry. Vol. IV. Edited by Edward G. Browne. London, 1905. Luzac and Co. (N. 8-r. XII, 364 l.) 1-1 £.

Glaser, P. E., Le mouvement littéraire (Petite Chronique des lettres). Lettre préface de Paul Hervieu. Paris, Ollendorff. (303 l.) 3-50 Fr.

Haldane, E. S., Descartes, his life and times. London, Murray. (8-r. 428 l.) 15 Sh.

Haller, L., Jeremias Gotthelf. Studien zur Erzählungstechnik. (VI, 95 l.) Bern, A. Francke. 1-60 M.

Haus, W., Schicksal u. Wille. Ein Versuch üb. Henrik Ibsens Weltanschauung. (8-r. 109 l.) München, C. H. Beck. 1-50 M.

Happel, J., Laut- u. Schriftkunde. Bildung u. Bezeichnung der Sprachlaute des Menschen vom Ursprung der Schrift u. ihrer allmäligen Entwicklung bis auf unsre Tage. (4-r. 154 l. 90 képpel, 36 táblával.) Antwerpen (R. Akermann). 16 M.

Haslitt, W., A view of the English stage or a series of dramatic criticisms. Ed. by W. Sp. Jackson. London, Bell and Co. (8-r. XXIII, 358 l.) 9 sh. 6 p.

Haym, R., Die romantische Schule. 2. kiad. (8-r. XII, 950 l.) Berlin, Weidmann. 16 M.

Heller, O., Studies in the modern German literature: Sudermann; Hauptmann; women writers of the 19th century. Boston, Ginn. (12-r. 9, 301 l.) 1-25 D.

Hesselning, D. C., Het Negerhollands der Deense Antillen. Bydrage tot de geschiedenis der nederlandsche taal in Amerika. Uitgegeven vanwege de «Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden». Leiden, Sijthoff. (N. 8-r. X, 290 l.) 4-25 Frt.

Hoening, Fritz, Wörterbuch der Kölner Mundart. (N. 8-r. XXVI, 212 l. Képekkel.) Köln. K. A. Stauff. 8 M.

Hoffmann, A., René Descartes. Stuttgart, Frommann. (N. 8-r. X, 194 l.) 2 M.

II. Classica-philologia.

Aischylos' Choephoron. Erklärende Ausgabe von Fr. Blass. Halle (Niemeyer) 1906. 8-r. V, 205 l. 5 M.

Altmann, W., Die italischen Rundbauten. Berlin (Weidmann) 1906. N. 8-r. III, 101 l. 20 képpel. 3 M. — Hasznos és tanulságos Cl. Rev. 1907: 60.

Amatucci, A. G. Hellas. Disegno storico della cultura greca Vol. I.: Dai tempi più antichi al secolo V. a. C. Bari 1906. 8-r. 330 l. (30 képpel.) 3 L.

Aristophanis Pax. Cum prolegomenis et commentariis ed. J. van Leeuwen. Lugd. Bat. (Sijthoff) 1906. 5 M. — Evvel bevégezte L. Arist. műveinek teljes kiadását: a szövegen gyakorolt kritika mérsékelt és finom érzékről tanuskodó, a kommentár gazdag. WKIPh. 1906: 941.

Arnim, H. v., Die stoische Lehre von Fatum und Willensfreiheit. (Wissenschaftl. Beilage z. 18. Jahresbericht der Philos. Gesellschaft d. Univ. Wien.) Leipzig (Barth). Nebst 4 anderen Vorträgen. 1905. 8-r. III, 87 l. 2-40 M.

Bang, M., Die Germanen im römischen Dienst bis zum Regierungsantritt Constantins I. Berlin (Weidmann). 8-r. VIII, 112 l. 4-80 M.

Berthelot, M., Archéologie et histoire des sciences. Paris (Gauthier-Villars) 1906. 8-r. 337 l. 8 képpel.

Bludau, A., Juden u. Judenverfolgungen im alten Alexandria. Münster (Aschendorff). 8-r. V, 128 l. 2-80 M.

Bourquet, E., L'administration financière du sanctuaire Pythique au IVe siècle av. J.-C. Paris (Fontemoing) 1905. 8-r. 186 l. A Bibliothéque des écoles françaises d'Athènes et de Rome cz. sorozatnak ez a legújabb, 95. kötete a delphi föliratok alapján értékes, hézagpótló adatokat szolgáltat a görög pénzügyek történetének ismeretéhez: BphW. 1906: 656.

Bréal, M., Pour mieux connaître Homère. Paris (Hachette) 1906. 8-r. VIII, 312 l. 3-50 Fr.

Buck, D., Elementarbuch d. oskisch-umbrischen Dialekte. Aus dem Engl. übersetzt v. E. Prokusch. Heidelberg (Winter) 1906. 8-r. XII, 235 l. 4-80 M. — Rev. crit. 1906: 44: Legteljesebb, alapos kézikönyv, nélkülözhetetlen latinisták és historikusok számára. Az angol eredetiről ugyanolyan dicsérettel szól a WKIPh. 1906: 601.

Cardinali, G., Il regno di Pergamo, ricerche di storia e di diritto publico. (Studi di storia antica pubblicati da Giulio Beloch, fasc. V.) Roma (Loescher) 1906. 8-r. XIV, 302 l. 12 L. — Ad. Bauer szerint (BphW. 1906: 819.) a pergamoni történet irodalmi és főleg fölirati kútforrásainak teljes ismeretén alapuló munka értékes kiegészítését és folytatását adja Beloch gör. történetének.

Champault, Ph., Phéniciens et Grecs en Italie d'après l'Odyssée. Paris (Leroux) 1906. 8-r. 602 l. 6 Fr. — Érdekes könyv, mely Bérard kutatásainak szellemében új földrajzi, társadalmi és történeti tanulságokat von le az Od.-ból és a *ύόρος* egyes pontjait iparkodik lokalizálni (a küklopszok Cumæ mellett lagnak, Aiolos szigete = Marittimo, Aiæ = Pianosa, Ogygia = Gibraltar, Seheria [= fönicziai gyarmat] = Ischia stb.) BphW. 1906: 1505. Eredményében és methodusában elhibázott könyv: WKIPh. 1906: 969.

Clark, E. C., History of Roman Private Law. I. Sources. Cambridge (Univ. Press) 1906. 8-r. 176 l. 4-6 sh.

Colin, G., Le culte d'Apollon Pythien à Athènes. Paris (Fontemoing) 1906. 10 Fr.

Colin, G., Rome et la Grèce de 200 à 146. av. J.-Chr. Paris (Fontemoing) 1905. 8-r. 683 l. 16 Fr. — Az újabb fölirati anyagnak avatott fölhhasználásával készült kitünő munka. Rph. 1906: 316.

Corolla Numismatica. Numismatic essays in honour of B. V. Head.

Oxford (Univ. Press) 1906. 8-r. XVI, 386 l. 14 táblával. 30 sh. Az emlékirat, melyet a fáradságtalan munkásságú, hírneves numizmatikusnak abból az alkalomból, hogy a londoni éremtár vezetésétől visszalépett, a nagy éremtárak vezetői, a kiváló szakemberek és főbb gyűjtők följánlottak, számos érdekes közleményt tartalmaz.

Demosthenes against Midias, with critical and explanatory notes and an appendix by W. W. Goodwin. Cambridge (Univ. Press) 1906. VIII, 188 l. — Nem felel meg a tudomány követelményeinek. WKlPh. 1907: 4.

Denkmäler der Malerei des Altertums, herausg. von P. Herrmann. In 3 Serien zu je 20 Liefergen. 1. Serie, 1. Lief. München (Bruckmann). 10 Tafeln (51×40 cm.) mit Text. 12 l. 20 M. — A Furtwängler-Reichhold-féle nagy vázaalbumhoz hasonló nagy kiadás régen érzett hiányt pótolva mintaszerű reprodukciókban és a tudomány színvonalán álló magyarázatokkal gyűjti össze az ókori festés emlékeit.

Dessau H., *Inscriptiones latinae selectae*. Vol. II, Pars II. Berlin (Weidmann) 1906. N. 8-r. IV, 737—1040. l. 10 M. — A történet és régiség-tan kutatói számára nélkülözhetetlen, kitűnő segédkönyvnek ez a része a következő anyagot tárgyalja: tituli collegiorum; tit. ministroorum vitæ privatae, opificum; tit. sepulerales; tit. instrumenti domestici; és végül római viszonyokra vonatkozó görög fölíratok gyűjteményét.

Diehl, Charles, *Figures Byzantines*. Paris (Colin) 1906. 8-r. 342 l. 350 Fr.

Donaldson, J., *Woman: her position and influence in Ancient Greece and Rome, and among the early Christians*. London (Longmans) 1907. 8-r. VI, 278 l. Kötte 5 sh.

Duhn, F. von, *Pompeji, eine hellenistische Stadt in Italien*. (Aus *Natur u. Geisteswelt* No. 114.) Leipzig (Teubner) 1906. 8-r. 115 l. 62 kép-pel. 1 M.

Ephesos, *Forschungen in* —, veröffentl. v. Österr. Archäol. Institut. Mit 9 Tafeln, 1 Karte, 206 Textillustr. Bd I. Wien (Hölder) 1906. 4-r. 285 l. 80 M. — Nem végleges publikációja az ásatásoknak, hanem Ephesos topográfiájára, történetére és egyes emlékeire vonatkozó tanulmányok.

Ferguson, W. S., *The priests of Asklepios. A new method of dating Athenian archons*. (University of California publications. Class.-philology. Vol. I. No. 5, 8-r. 131—173. l.) Berkeley (Univ. Press) 1906. 50 cents. Bebizonyítja, hogy az évenkénti Asklepios-papok a phylek hivatalos sorrendjében következtek egymásra (a mint azt F. már előbb a tanácsjegyzőkre vonatkozólag is kimutatta) s ezen az alapon a Kr. e. III. századbeli archonok sorrendjét illetőleg új támaszpontokat nyer. BphW. 1906: 980.

Fick, A., *Vorgriech. Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands* verwertet. Göttingen (Vandenhoeck u. Ruprecht) 1906. 8-r. VIII, 173 l. 5 M. Beható, alapvető munka: WKlPh, 1906: 227. Mindenki, a ki Görögország prähistorikus lakosságának viszonyaival foglalkozik, kénytelen e könyvhöz folyamodni. LC. 1906: 1044. Alapvető: BphW. 1906: 851.

Frazer, J. G., *Adonis, Adonis, Attis, Osiris. Studies in the history of oriental religion*. London (Macmillan) 1906. 8-r. XVI, 339 l. 10 sh. — A három orientális kultusz közül a Tammuz-Adonisnak szánt tér annyi, mint a másik kettő együtt. Mind a három gabonaistenség, az évenként elhaló és felújuló férjei egy gabona-istennőnek, a ki nincs alávetve ezeknek a változásoknak. Bebizonyítja, hogy megdöbbentően hasonló ritusok és hitek egymástól teljesen függetlenül keletkeznek a világ különböző részein; pompás példákat szolgáltatnak erre nyárközép ünneplése és a halottak ünnepe. ClRev. 1907: 52.

Furtwängler, A., *Aegina, das Heiligtum der Aphaia*. Unter Mitwirkung von E. R. Fiechter u. H. Thiersch. München (G. Franz). 4-r. VIII,

504 és XX l. 130 táblával, 1 térképpel, 6 melléklettel és 413 képpel. Kötve 120 M. — Kis, iskoláknak való kiadása *F.*: Die Aegineten der Glyptothek König Ludwigs I. München (Buchholz) 1906. 57 l. 14 táblával. 3 M. — A két *aegineta oromspoportozatnak színes reprodukciójá* 5-5 márkáért a Glyptothek «Hausverwalter»-jénél rendelhető.

Giorni, C., La vita dei Romani, descritta dagli antichi; lecture latine di prosa e poesia. Firenze 1906. XXVII, 422 l. 16 képpel, 8 táblával, 1 térképpel. 350 L.

Glutz, G., Études sociales et juridiques sur l'antiquité grecque. Paris (Hachette) 1906. 8-r. III, 303 l.

Gumnerus, H., Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach den Werken des Cato, Verro u. Columella. (Beiträge z. alten Gesch., 5. Beiheft.) Leipzig (Dieterich) 1906. N. 8-r. VIII, 100 l. 5 M. — Vizsgálataiból legérdekesebb, hogy a mostani nemzetgazdászoktól vallott tételt, mely szerint a régi Rómában önálló ipar nem volt és hogy minden szükséges eszközt, szerszámot házilag készítettek, megzáfolyván, bebizonyítja, hogy Catótól Columelláig a szerszámokat, gépeket, ruházatot a nagy városok ipartelepeiről szerezték be.

Hahn, L., Rom u. Romanismus im griech.-röm. Osten. Mit besonderer Berücksichtigung der Sprache. Bis auf die Zeit Hadrians. Leipzig (Dieterich) N. 8-r. XVI, 278 l. 8 M. — Míg a hellenizmus hatását Rómára sokszorosan tárgyalták, addig viszont Rómának a görög kultúrára gyakorolt befolyását még nem kutatták. Ezt a földadatot iparkodik H. teljesíteni.

Hamilton (Miss), Incubation or the cure of disease in pagan temples and christian churches. London (Simpkin) 1906. 8-r. 226 l. 5 sh.

Hill, G. F., Historical greek coins. London (Constable) 1906. 8-r. XIX, 108 l. 13 táblával és szövegképekkel. — Kötűdő.

Hirschfeld, O., Die römische Staatszeitung u. die Akklamationen im Senat. Berlin (Reimer) 1906. 8-r. 19 l. 1 M.

Hitzig, Die Bedeutung des altgriech. Rechtes für die vergleichende Rechtswissenschaft. Stuttgart (Enke) 1906. N. 8-r. 28 l. 120 M. A kutatás még nem aknáta ki a görög jogra vonatkozó gazdag, egyre gyarapodó anyagot. H., ki a görög jog egységességét vallja minden támadással szemben, érdekesen mutatja ki, hogy a görög jogban sok olyan modern elv van, mely a rómaiban hiányzik. WKlPh. 1906: 940.

Hoth, G., Griechische Weihegebräuche. Würzburg (Stürtz) 1906. 8-r. 134 l. 3 M.

Hoffmann, O., Die Makedonen, ihre Sprache u. ihr Volkstum. Göttingen (Vandenhoek u. Ruprecht) 1906. 8-r. VI, 284 l. 8 M. — Bizonyítja, hogy a makedonok nyelve eredetileg görög (æol) dialektus volt.

Janell, W., Ausgewählte Inschriften griech. u. deutsch. Berlin (Weidmann) 1906. 8-r. VIII, 148 l. 3 képpel. 4 M.

Jones, W. H. S., Greek Morality in relation to Institutions. London (Blackie) 1906. 8-r. X, 186 l. Kötve 5 sh.

Knoke, F., Begriff der Tragödie nach Aristoteles. Berlin (Weidmann) 1906. N. 8-r. 83 l. 2 M. — A katharesis meghatározásában a *τελείων* szónak értelmét veszi tágabban; a theoria figyelmet érdemel. ClRev. 1907: 28.

Kraus, O., Die Lehre von Lob, Lohn, Tadel u. Strafe bei Aristoteles. Halle (Niemeyer) 1905. 8-r. X, 79 l. 240 M. — Löning [Die Zurechnungslehre des Arist., Jena, 1903] tételét, hogy a büntetőjogi beszámítás tudományos tanának elemei megvannak Arist.-nél, pontosabban és helyesebben fejti ki nagy gondal. WKlPh. 1906: 451.

Krüger, P., Philo und Josephus als Apologeten des Judentums. Leipzig (Dürr) 1906. 8-r. 82 l. 2 M.

Lang, Andrew, Homer and his age. London (Longmans) 1906. 8-r. 335 l. 6 képpel. 12 sh. 6 d. — A könyv alapgondolata, hogy Homeros világa historiai egységet alkot: egyetlen, valószínűleg igen rövid kornak, ragyogó, teljes és harmonikus képét, politikai, törvényi, társadalmi és

vallási szempontból, szokásaiban és fegyverzetében. *Allen* (CIRev. 1907: 16.) szerint, a legjobb angol mű, melyet erről a tárgyról írtak, mely bebizonyítja, hogy az II és Od. egy bizonyos időszakának hű képe. Egy ilyen kísérlet nagyon üdvös oly időben, mint a miénk, mely a «stratum»-ok [Evans!] varázsigéjének hatása alatt áll. Ezzel szemben *Burrows* (u. o. 19. l.) azt mondja e könyvről, hogy nem irodalom, hanem vitanyag gyűjteménye. Az egész mű elejétől-végig controversia, a melyben a vitázó kiforgatja ellenteleít és érveiket nevétségessé teszi, de a czáfolás olynemű, hogy az ellenfél iránt bizalmat kelt. — Ez utóbbi bírálát ellenvédekezik szerző: CIRev. 1907: 49.

Lechat, H., Phidias et la sculpture grecque au V-e siècle. Paris (Librairie de l'art) 1906. 8-r. 176 l. 27 képpel.

Lermann, W., Altgriech. Plastik. Eine Einführung in die griech. Kunst des arch. u. gebundenen Stils. München (Beck) 1907. 4-r. XIII, 231 l. 80 szöveggéppel és 20 színes táblával. Kötve 25 M. — Az Akropolis arch. női szobrain fennmaradt festéknyomok gondos vizsgálatával fontos támasztó pontokat nyújt a polychromia kérdéséhez.

Mahaffy, J. P., The Silver Age of the Greek World. Chicago (University of Chicago Press) 1906. 8-r. VII, 481 l. 3 D.

Meillet, A., De quelques innovations de la déclinaison latine. Paris (Klinceksieck) 1906. 52 l. 2 Fr.

Mélanges Nicole, Recueil de mémoires de philologie classique et d'archéologie offerts à Jules Nicole à l'occasion du XXX-e anniversaire de son professorat. Basel (Georg et Cie). 8-r. VII, 672 l. 24 M. Számos becses dolgozatot tartalmaz: LC. 1906: 360.

Mertin, A., L'Aventin dans l'antiquité. Paris (Fontemoing) 1906. 8-r. 477 l. 1 táblával. 10 Fr. Gazdag tartalmú, gondosan kidolgozott monographia.

Munro, R., Archæology and false antiquities. London (Methuen) 1905. XII, 292 l.

Niedermann, M., Précis de phonétique historique du latin. Avec un avant-propos par A. Meillet. Paris (Klinceksieck) 1906. XII, 151 l. Sikerült kísérlet, mely alkalmas arra, hogy a tud. kutatás eredményeit rendszeres áttekintésben közölje a tanulókkal. BphW. 1906: 1430.

Niese, B., Grundriss d. römischen Geschichte nebst Quellenkunde. (Iw. Müller, Hbüch III, 5.) 3. umgearbeitete u. vermehrte Auflage. München (Beck) 1906. 8 r. VIII, 405 l. 7-20 M. — A hasznos kézikönyvnek tetemesen bővült új kiadása értékesíti a legújabb kutatás eredményeit.

Nilsson, P., Griech. Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen. Leipz. (Teubner). 8-r. VI, 490 l. 12 M. — A vonatkozó anyagnak gondos és rendszeres összegyűjtése.

Papiri Greco-Egizii, az Accademia dei Lincei megbízásából kiadják D. *Comparetti* és G. *Vitelli*. I. köt.: *Papiri Fiorentini*, Documenti pubblici e privati dell' età Romana e Bizantina, per cura di G. Vitelli. Fasc. 1. Firenze 1905. 64 l., 6 fénynyomatú táblával. 23 l. — Fasc. 2. Milano (Hœpli) 1906. 65--257 l., 9 táblával. 27 L. Tartalmaz 35 magánokiratot a Kr. u. II—III. sz.-ból; a szöveget a tartalom elemzése, bő kritikái és exegetikai jegyzetek kísérik. — Előkészületben a *Comparetti*től szerk. II. köt.: *Papiri Greci Letterarii ed Epistolari*.

Papyri, griechische, medizinischen u. naturwissenschaftlichen Inhalts, bearb. von K. Kalbfleisch u. H. Schöne. (Berliner Klassikertexte III.) Berlin (Weidmann). 8-r. 40 l. 9 fénynyomatú táblával. 5 M. A közölt szövegek, melyek általában kisebb terjedelműek, értékes adatokat tartalmaznak az antik irodalom történetéhez. WKlPh. 1906: 593.

Phitos, D., Eleusis, her Mysteries, Ruins, and Museums. Translated from the French by H. Gatliff. London (Appleton) 1906. 8-r. 80 l. tervvel és 9 képpel. 5 sh. — Jó összefoglalása mindannak, mi E.-ra vonatkozik. CIRev. 1907: 61.

TOLDI, A TERMÉSZETES EMBER.

(Vége.)

Arany igazi epikus szerkesztéssel, nem kronologiai sorrendben, hanem azzal a mozzanattal indítja meg műve cselekvényét, melyet mint legfontosabbat abban épen ki akar fejleszteni: Toldi férfúi önérzete ébredésének rajzával. Ez erőérzet érvényesülni vágy: az egyéniség helyet keres magának a világban; Toldi kinő addigi szűk környezetéből, az emberek közé akar jutni: *a természetes ember kilép a társadalomba*. Hogyan rajzolja Arany ezt a társadalmat, mely szívéhez nőtt hőstét magába fogadja?

Rideg, zord volt az érintés, mely Toldit az előtte eddig ismeretlen világból megcsapta. A költemény kezdő jelenete ez: Toldi a pusztán áll, vállán a szörnyű vendégoldal, s a messzeségbe tekint. Az éghatár szélén feltűnnek Laczfi elvonuló katonái. Szépek, délcegek, elragadók. Miklós lelkében vágy kél hozzájuk tartozhatni. De a vezér kevély szavai csakhamar dérként hullanak reményének fakadó virágaira, daczczá változtatják lelkesedését, s a vitézek gúnnya belsejének minden keserűségét felkavarja. Arany már itt megüti az alaphangot: a király katonái a társadalmi ranglétra magaslatáról kevélyen tekintenek le a természet egyszerű fiára, kiben pedig sokkal különb jelességek vannak, mint bárkiben közülök, s ha egy pillanatra eszükbe is jut, mennyi hasznos tulajdonság megy itt veszendőbe, kevély közönyük mégis elhalad az egyszerű, igaz érdem mellett. A fényes had porfelhőbe vész s Miklós lelke bús haragjának lesz martaléka.

A helyes költői szerkesztés öntudatával, már itt az exoziczióban, ráutal Arany arra, hogy Miklós igazi veszedelme: bátyja, György. Mikor a világba kilép, hogy akadályokat győzzön le, tulajdonképen Györgyöt kell legyőznie. György, kinek az idősebb testvér jogán mintegy vezetnie kellett volna öccse nevelését, csak ellenséges indulatot érzett iránta. Toldi György nevelése teljesen más környezetben folyt le, mint Miklósé. Korán, talán még apja életében, a királyi udvarba került, hogy akkori szokásként beavassák a lovagi élet titkaiba;

Lajos királyfi mellett nőtt fel, mint barátja. És milyen emberré tette Györgyöt e környezet, a legelőkelőbb, a legkiválóbb, a melybe akkor egyáltalán valaki juthatott? Mikor Nagyfaluban először találkoztunk vele, időnként szokásos látogatását végzi. Nem a szülői szeretet vagy öcsse nevelésének gondja hozta haza, hanem jött «a kész haszonnak egy felét fölenni, másikat magának tarsolyába tenni.» Szinte terhére vannak hozzátartozói, hogy kénytelen nekik barátságos arcot mutatni, de kevély emberek szokásaként nem is igyekszik, hogy érzelmeit az alatta állók kedvéért leplezze: anyját ridegen köszönti, öcscsét fanyalogva kérdi, s mikor megérkezik és karját ölelésre tárja, szívtelen göggel ellöki magától. Tudja, mi illenek, mi volna kötelessége, de szándékosan mulasztja, vagy csak a pusztá látszatért teljesíti. A testvérek összezördülésekor kitárul egész silány valója. A legválogatottabb szitkok ömlenek ajkáról oly bőséggel és paraszti durvasággal, mintha sohasem avatták volna be az udvarnál a szépenbeszélés titkaiba; reszkető öreg anyját vérig sérti maró gúnyja, s mikor Miklós fölemelt ököllel feléje ront, a királyi lovag, negyven csatlós ura, sápadtan hátrál a pórfiú elől, reszketve veszte miatt; tehát kevély külseje alapján gyáva szívet takar. Mindazonáltal a lelki izgalom épen nem viseli meg soká idegeit. Csakhamar pompás étvágygyal lát a dús lakomához s ebéd után magát a tornáczon kényelmesen karszékbe vágva, gyönyörködik vitézeinek mulatozásán. A tunyaság, a gög, a ridegszívűség gyűlöletes vonásait halmozza Arany jellemzésében, s rikító színekkel festi, mint akarja mégis, érdemetlen léte, kimeríteni az élet élvezésének vágyát, mintegy saját önző énjének szempontjából tekintve mindent.

S a szolgák egy cseppet sem jobbak uruknál. Mikor György, hogy önteltségének jóleső érzését mások zaklatásával még növelje, a telek lábában búsuló Miklós ellen czudar hajsztát indít, a vitézek azonnal készek a csíny végrehajtására. Mint kutyák közé, ha nyúlfiat lökének, úgy kapnak uruk gonosz tréfáján, s csakhamar döng a deszkabástya a bánatában keservesen síró Miklós megett. Gögös úri fiúk ezek is, mulatság nekik, ha a szegényt gyötörhetik!

Ime a kultúreberek, a mint a Toldiban egymásután feltűnedeznek. Rousseau tanítása szól mindenikből: a kultúra nem tette az embert jobbá, csak kevélyebbé; csak hatalomvágyát, önzését növelte; a fényűzés élvezetvágyát fokozta fel s rideg önzésében immár csak élvezni és másokon zsarnokoskodni kíván. Valaha az ember magának magáért dolgozott, most némelyek dolgoznak, hogy mások henýélhesenek s alárendeltségükért még gúny, megvetés a jutalmuk.

E küzdelem hevében derül ki a főök, mely a testvéreket elválasztja egymástól: a vagyon kérdése. Toldi annyit akar csak, hogy

«pénzt, paripát, fegyvert» vehessen, György mindent, Miklós osztályrészét is. Mikor Miklós a malomkövet a gúnyolódó vitézek közé dobja s egyiket agyonüti, György örül, mert most törvényes úton kitudhatja öcsesét az örökségből, s vagyona egészen reászáll. Ime gazságának főrugója a vagyonszerzés vágya. Jólétben, fényben élt eddig is, de a fényes élet legyen még fényesebb; a czifra ruha még czifrább, a dús élet még pazarabb, ha mások koldusok, földönfutók lesznek is miatta. Mintha a rousseau-i alapeszmét hallanók: «Az első, a ki egy darab földet bekerített s kimondotta: ez az enyém, okozta az emberi nem minden szerencsétlenségét». A társadalom főátka az emberek közti egyenlőtlenség a természeti egyenlőséggel szemben, s ennek alapja a vagyon, mely harcza viszi az apát a fiú, a testvért a testvér ellen. S mindezt miért? A mérhetetlen hatalom és élvezetvágy hiú kiélégítéséért.

Semmi jót sem tanult hát Toldi György a királyi udvarban? Véggépen nem látszik-e meg rajta az úri nevelés? Hisz anyjával oly durván bánt, mint csak brutális ember bánhat, beszédje paraszti durvaságú, tréfái közönségesek, földéhsége a ragadozó állatéra emlékeztet. Avagy a ridegségnek, a gőgnek, a rosszindulatnak ekkora fokát csak az udvarnál lehetett elsajátítani? Nem. A Toldi nyolczadik énekében György mint kultúrember mutatkozik be: a valódi udvari ember, a ki mintaszerű nevelést kapott, méltó, hogy a király mint bizalmas emberét fogadja.

Az emlékezetes, gyászos végű tréfa után György valóságos hajtóvadászatot rendez öcsésére, Miklósrá. Csatlósaival, lovakkal, kopókkal ered utána, s még a kürtszó is felhangzik a sötét éjszakában összetartani a szilaj csapatot. De Miklós megmenekül, György pedig Budára siet, ott indítani meg a hajszát, mert a törvény betűje szerint Miklós, mint nemes ember gyilkosa s külömben is züllött alak, az ősiség jogán érdemtelenné lett birtokára, melyet a király legalkalmasabban bátyjának ajándékozhat majd. Ezt kivinni mindenestre főcélja Toldi Györgynek.

Pompás az a jelenet, melyben Arany e királyi audienziát leírja. Miután megismertette durva, rideg, önző valóját a lovagnak, most mint a magasabb rangúak előtt hunyáskodó, síma, ravasz udvari embert mutatja be. Siránkozó hangon adja elő küldetését Lajos királynak: «csak testvér marad az, a ki egyszer testvér», s bátyai szívének mi sem keservesebb, mint öcséséről a szomorú jelentést megtenni. Lerajzolja Miklós gyermekkorát, nagy erejét, képességeit, ő atyja helyett atyja akart lenni, de a fiú tunyaságán, gonosz megátalkodásán minden igyekezete megtört: a fiú gyilkosságba esett. Most egy szent kőszobrára borul s krokodilkönnyeket sír, hogy a komédia teljes

legyen. Ravasz körmönfonsággal kerülgeti a birtokadományozás kérdését is. Ő tudja, hogy Miklósnak törvény és világ szerint vége, s az örökség ő reá nézne. De mit szólnának ehhez az emberek? Azt, hogy Toldi György az öcsese birtokára vágyik, elzavarta a világtól, hogy földjét elfoglalhassa. De az is lehet, hogy Miklós megölné bosszúból — a gaz bátya mesteri módon feketíti be az egész beszéd folyamán való és koholt vádakkal öcsését — tehát alattvalói hűséggel leteszi azt a király számolyához: ő felsége tudhatja, ki legméltóbb rá, adja annak királyi adományképen. Hajlongott is mélyen, a hogy az ilyen esetekben szokás. Nagy Lajos azonban — úgy látszik — régóta ismeri emberét, keresztül-lát a szitán s oly föltételt szab a birtokadományozásnak, melyről tudja, hogy György képtelen teljesíteni: a cseh bajnok kivégzését. A megdöbbenés, a csalódás, a felismertetés, a miben a király maliciozus ajánlatának hallatára nem lehet kételkednie, kihozzák betanult szerepéből: szeme elsötétül, a szobrok tánczolnak körülötte, halálsápadt lesz. De csak egy pillanatra. A következőben felébred benne a világfí rutinja, ki minden, még oly kényes helyzetben is feltalálja magát s így felel a királynak: «Mondom, nekem nem kell az öcsém vagyonja. Én lemondtam róla, lelkemet ne nyomja». Szorongattatásában is lehetőleg ura marad a helyzetnek: még ő adja a nagylelkűt, hogy ezzel eltakarja gyávaságát; annak rendje szerint elköszön a királytól: dühe, bosszúsága, igazi valója csak otthon tör ki belőle, a hol való-ságos örjögés vesz rajta erőt.

A vadállat a kultúra mezében! A műveltség nem tette jobbá, sőt gonoszabbá, mert olyan igényeket támasztott benne, melyeket csak mások rovására lehet kielégíteni. Az ész kiképzése, a tanulás aztán megadta hozzá a ravaszság eszközeit, melyekkel az együgyűbbeket tönkreteszi. A társadalmi szokások, a konvenczió, az illem mind válto-gatott hazugság a rút indulatok eltakarására, önző céljaink leplezésére. A fényes kultúrmáz romlott szívet takar, s ha lepattog az élet küzdelmének hevében, előtűnik a sötétlelkű sivárság. Az erényt ne is keresd a nagyok palotáiban: a kunyhóban lakik az, szalmafedél alatt, egyszerű emberek szívében!

Toldi ezalatt a nagy alföldön keresztül Budára igyekszik, hogy végbevigye nagy tettét a király színe előtt, magára vonja figyelmét és helyreállítsa polgári becsületét. Három napig a nádásban bujkált, küzdve lelkének háborgó indulataival s jövendő terveit forgatva magá-ban, míg végre megérett elhatározása. A természet fia fölveszi a harczot a kultúrával. A társadalomtól, láttuk, mi jót sem remélhetett. Az ellenséges iránta, azzal szemben csak küzdelemre van hivatva. Lesz-e segítsége mégis Miklósnak e nehéz harczában?

A Toldi gyönyörű felfogása szerint: igen. *A természet fiát maga*

az eleven természet, a mely nevelte, segíti a társadalommal való küzdelmében. Nem Toldi az egyedüli e kor költészetében, ki a társadalom üldözése elől a természet ölén talál menekvést. E nemzedék költői ünneplésének tárgya: a betyár, a pusztának, az erdőnek a szabad természetnek fia, mindannyiszor anyja ölére siet mintegy, az üldöző pandurok, a társadalom pribékjei elől, felpattan okos lovára, ki a vármegye embereit csak oly jól ismeri, mint ő maga, s a nádasok, rengetegek ótalma alatt eltűnik. Szabadságát, melyet a társadalom békókba akar szorítani, a természet adja vissza. A romanticizmus kiváló kedvét leli az embernemjárta természet rajzolásában; ebben véli az őseredetit feltalálni, a kultúrától lényéből ki nem forgatott valóságot, a melyet csak az igaz lelkek értenek meg, de a természet is megérti az igaz lelkeket. A nádas sűrűje elrejtí a bujdosó Toldit is emberi szemek elől, a pillangó leszáll hozzá s mákvirágból gyűjtött álommézet csókol ajkára, a szárcsa, vadrucza tojásával enyhíti éhét. S midőn az anyjától vett búcsú után, ottlétét észreveszik, és György csatlósaival utána ered: sűrű felhő burkolja el a holdat, s iszonyú zápor támad, mely zavarba hozza hajszolót, neki pedig kitűnő alkalom a menekvésre. Sőt a villám is lecsap és agyonüt egy hajdút: «Kinek az ég alatt már senkije nincsen, ne féljen, felfogja ügyét a jó isten». Miklós messze teszi magát azon éjjel s a sivatag pusztaságban, hová reggelre kelve jut, nincs oka félni, hisz emberrel nem találkozik! «Ki volt utitársa a kietlen pusztán? A nap ment utána, a kék egen uszván» s jótékony sugaraival bevilágította ösvényét.

Arany János már egészen mellőzi Toldijában az eposzi csodás elemet. Az Isten eszméje Toldiban a Gondviselés eszméjévé lett: egy nagy, jótékony, titkos hatalommá, a mely védi az ártatlant és üldözi a gonoszt. De a forma, a melyben nyilatkozik: pantheistikus. A természet gyermekei vagyunk mindannyian. Minél többet őrzünk meg belőle lényünkben, annál több bennünk az értékes, az igaz, az isteni. De Isten is jelen van mindenütt, a hol igaz természet van: az ember a természetben egyesül igazán teremtőjével. Az igazi romanticizmus mindig pantheistikus, a hogy az volt a romantikus filozófia, az már Goethe is; Arany a romantikus természetköltészet igaz szellemében járt el, mikor hősét, a természetes embert, a természettel egy belső egységben mutatja.

A mint a természet érezteti szeretetét a hozzá közel álló emberrel, úgy szereti az viszont a természetet, növényeit, állatait. A romanticizmus a tájköltészet mellett gazdag virág- és állatköltészetet is teremt. Sokszor nyilatkozik ebben valami szentimentális lágyság, a melytől a romanticizmus sohasem idegen, de egészben az altruistikus érzések finomodását jelenti. A Toldiban ennek a farkasküzdelem-

ben van nyoma. A rettentő hős, a ki az őseember küzdelmét vívja meg a vadonban annak fenevadjaival, egy modern lélek érzékenységgel sajnálja meg a farkaskölykeket, mikor vaskos lábával reájuk lép, simogatja, beczeni őket: a természet hatalmas gyermeke mintha érezné, hogy egy anyának méhéből valók ő vele.

Negyednapra Pestre ér Miklós. A vadon természet jótékony segítsége véget ér: a kultúra központjába került, a fővárosba. Megcsodálja a nagy, emeletes házakat, a nyüzsgő, díszes sokaságot; minden szép itt, minden tetszetős, csak az emberek szíve rideg. A szegény fiúval senki sem törődik, siet dolgára; Miklós fáradtan települ egy padra. A költő maga sem lelkesedik e városi képért: «Úri nép jött ment ott: asszony, lány és férfi, Miklós nézte őket, el is unta nézni».

Aztán következik a bikajelenet. Úgy hat ez, ha immár a Toldi szellemében nézzük, mint egy darab őstermeszet a csenevész kultúra közepén. Az őseréjű állat széttépi békóit s a főváros legszebb utcáin száguld végig az ünneplő sokaság között, fújva, kapálva bős haragjában. Hogy fut előle a jól öltözött tömeg, mely oly rég elszokott mindentől, a miben erő, bátorság, lélekjelenlet van, az önfenntartó emberi ösztönnek e természetes nyilvánulásai! Valóban, mintha mindenkinék el kellene korcsosulnia ez ellenséges légkörben: még a mészároslegények, a népnek városi gyermekei is mily szánalmasan gyávák, ügyetlenek, megvetésre méltók e küzdelemben. S ekkor kikapattan a puszták fia, a természetes őserő e gyönyörű alkotása, hogy felvegye a küzdelmet méltó társával: a pusztai nyájak fejedelmével, a bikával. Egy toppantás, egy harsány kurjantás, a bika megdöbben, szarvát lebocsátja, hogy támadóját felöklélje, ám a következő pillanatban két vaskar megragadja szarvát s a szörnyű állat megtörve, megalázva megy, a hová a hatalmasabb akarat kényszeríti. Semmit sem von le Miklós érdeméből az, hogy karjának erején kívül azzal az ügyes fogással is segített magán, a melylyel a pusztai pásztor szokott férkezni a bika szarvához, előbb meghökkenntvén kiáltásával, hogy szarvát alkalmas helyzetbe bocsáttassa vele. És a városi népség? Előbb rémülten futott jobbra-balra a biztos halál elől, most kíváncsian sereglik össze a látványra s Miklóstra mutogat: «Ez volt az, a ki szarvon fogta». De aztán megy ki-ki dolgára, ablak becsukódik, kapu bezáródik. Hogy annyi emberélet megmentőjének talán jutalom is illenék, vagy legalább szíves érdeklődés iránta: ilyesmi eszébe sem jutott senkinék. Díszes, de rideg, önző, léha e nép, olyan, a milyenné a magas falak, a zárt levegő, a fényűzés hajszája, a természetellenes életmód teszik. A vágólegények se jobbak; még azt sem engedik, hogy mentőjük a vágószínen húzódjék meg éjszakára. Egy jó darab májat löknek Toldi elé s aztán «menjen anyja keservébe». «Ez hát a

jutalma annyi száz életnek, hogy a megmentőnek alamizsnát vetnek?» gondolta Miklós s egy arra vetődött éhes kutyának lökte oda zsákmányát.

Igen szép és mélyértelmű az az ellentét, a melylyel ezután Arany a városi kultúrát szembeállítja. Miklós a temetőkertbe megy ki s ott tölti az éjt a sírdombok között. «Mivelhogy szállást az élők nem adtak, elpihent tanyáján hideg halottaknak.» A romantikus temető-poézis újul itt meg Arany költeményében. A kultúra keményebbé teszi az emberi szívet a halálnál is; a sebzett lélek a temető magányában is hamarabb talál írt fájdalmára, mint az élet versenyében eldurvult, megfásult emberek között. A temetőben találta meg Toldi első ízben is azt a szívet, mely némileg együttértett vele: a gyászruhás özvegyasszonyt, a cseh bajnok áldozatául esett két levente anyját, most is jótékony álom ereszkedik itt szemére, mely kiragadja nyomorult jelenéből és jövő dicsőségéről varázsol elébe tündéri képeket. És a halottak valóban megsegítik: az öreg Bencze a temető mellett lovagol el anyjának üzenetével s a czipóba sütött száz arannyal, mely minden vállalkozását lehetővé teszi. Ha nem a halottak tanyáján húzódik meg, ki tudja, találkozik-e valaha Benczével, nem kerülük-e el egymást örökre Pest-Buda nyüzsgő embersokasága között?

Következik az utolsó nagy próba: Toldi párbaja a cseh vitézzel. Ámbár Arany eléggé előkészített bennünket arra, hogy Toldi erejében bizakodjunk — a farkaskaland és a bikaviadal mintegy erre szolgáló epizódok — most mégis mintha a kétség árnya lopóznék lelkünkbe. Hisz a farkasok és a bika, bármily kiválók is fajukban, oktalan állatok voltak, de most egy világhírű lovag hívja mérkőzésre magyar rendbelieit! Egy hét óta a legkiválóbb leventék, a magyar lovagság színvirága, állt ki vele, s az eredmény? Özvegyet, árvát és jajszót hagytak hátra. Vajjon Toldi, az egyszerű parasztfiú, ki vívni sohasem tanult, a lovagi szabályokat nem ismeri, vitézi tornát még sohasem állt: mi-féle sikerrel mérkőzhetik a nagyhírű idegen bajnokkal? A zsákmelés, a malomkődobálás elégséges iskola volt erre? Mikor Toldi elmegy Budára a kapott száz aranyon fegyvert vásárolni, egy pillanatra sem merül föl benne az aggodalom, hogy hiszen ama fegyverekkel bánni is kellene tudni, hogy ezt más ifjak a királyi udvarban, nemes házaknál évekig tanulják, míg kész lovagokkal síkra mernek szállni? Szíve az ifjúság természetes bátorságától duzzad s a fiatalság és tapasztalatlanság vakmerőségével feltétlenül bízik kivívandó diadalában. Mikor teljes fegyverzetbe öltözve Rigójára pattan s a reggeli nap előtti deli alakján aransugarait: az erő szépségének oly tökéletes megtestesülése, hogy mi is elfeledjük minden aggodalmunkat s mint a költő, naivul gyönyörködünk hősünkben és előre örülünk diadalának.

A párbaj a lovagi torna szabályai szerint kezdődik. Toldi leeresztett sisakkal jó s fehér tollával hívja bajra ellenfelét, mit az vörös tollával viszonz. Kezet is fog a vitézzel s néhány lovagias szót vált vele. De már a következő perczen úgy megszorítja vaskeztyűs tenyerét, hogy a keztyű összelapul s a csehnek minden újja kihatározik. Kinizsiről hasonlót jegyez fel a néphagyomány. Aztán olyan dulakodás indul, mely minden inkább, mint lovagi párviadal. Toldi csak úgy kézzel rángatja a csehet; ennek ropog minden csontja, teste elolvad, utolsó órája közeledik. A párbaj eldőlt, s Toldi még nem is használta a vásárolt fegyvereket, kardot sem rántottak, kopját sem törtek, csak amúgy paraszti módra, szörnű erejével vett erőt a vívásban oly gyakorlott cseh vitézen. Ha vívna, ki tudja, talán vereséget szenved, de így az *elemi kitörésében nyilatkozó természetes erő maga legyőzte a lovagi vitézséget*. Toldi csak a lovagi párbaj külsőségeit tanulta el hirtelenében; a többit, a viadal javát őseréje vitte végbe.¹⁾

S most a csehben újra nyilatkoznak a kultúremler aljasságai. Meg akarja vesztegetni Miklóst, hogy kegyelmezzen neki, és felajánlja minden vagyonát, tizenkét vitéznek drága sok marháját. Toldi nem kap a kincsen: az özvegyasszony két fiának szánja engesztelő ajándék gyanánt. Aztán a part felé mennek, és a cseh orozva hozzávág Toldihoz: íme esküszegése, aljassága, a lovag lovagiatlansága. S hogy Toldi meglátja felemelt kardját a Duna tükrében és feltartóztatja, térdre omlik előtte s úgy könyörög életéért; kitarul egész nyomorult gyáva-sága, hitvány valója, melyet a lovagiasság meze csak eltakart. Most már mi sem vet gátat Toldi bosszújának, levágja a cseh vitéz fejét, s a parton egybegyűlt tömeg Toldinak nemcsak természetes őseréjét, de megbocsátani és megbosszulni, szeretni és gyűlölni egyaránt tudó, igaz lelkét is csodálja és éljenzi.

És most elkövetkezik a költői és erkölcsi igazságszolgáltatás. Miklóst a király elé viszik, hogy elvegye jutalmát. Nagy Lajos maga sem ismeri még, valamint senki sem, a zárt sisakrostélyos daliát. Kemény Zsigmond e jelenetet találja a Toldi legkifogásosabb részének; szerinte nem illik Toldi jellemének őszinteségéhez az az állítása, hogy: «Én meg ide jöttem feladni tettemet, s várni vagy kegyelmet, vagy büntetésemet». Kemény igen helyesen vette észre, hogy Toldit nem a gyilkosság, a «véletlen bűn», hanem az érvényesülés vágya űzte a világba s így a király előtti állítását jelleméhez nem illő «ildomos fillentésnek» minősíti, «melyet az ő helyzetében minden elmés lovag csalhatatlanul elkövetett volna, de az Arany Toldijának

¹⁾ Hasonló észrevételt tesz a párbajra vonatkozólag Császár Elemér Riedl Arany Jánosának ismertetésében EPhK. 1905: 351. l.

őszinte és ravaszság nélküli jelleme nem hasonlít az à propos-kat felhasználni tudó lovagokéhoz». Lehr Albert védi Aranyt, s a mint ő általában azon a nézeten van, hogy Toldit igenis a lelkiismeret furdalása üzte a nagy világba s tette csak a gyilkosság bűnének lemosása, könnyű szerrel igazolja vallomásának őszinteségét is, melyben bűnére a király bocsánatát kéri.

Mi fentebbi fejtegetéseink alapján nem adunk igazat Lehrnek a lelkiismereti furdalás felfogására nézve. Így vallja ugyan Riedl Frigyes is, Arany költészetének mindenestre egyik legalaposabb ismerője: «Az eposz első része voltaképp egy erkölcsi tisztulás története: az ifjú Toldi bűnbe esik és hogy jóvá legyen bele, felmegyen Budára a királyhoz, hogy vagy büntetést vagy kegyelmet nyerjen. Erős erkölcsi ösztöne nem tűri magán e szennyet; keresi a szenvedések tűzét, hogy tisztuljon». Bármily szép e felfogás, bármennyire illik Aranynak, a lelkiismeret költőjének, egész költészetébe: e kérdésben Kemény Zsigmond látott mélyebben.

De viszont védeni akarjuk Aranyt Kemény azon vádja ellen, mintha Toldi nyilatkozata a király előtt nem volna őszinte. A romantizmus felfogását a társadalomról már ismertettük; ez alapra kell helyezkednünk e jelenet helyes felfogása végett. Toldi a király előtt áll: bírāja előtt. Jól tudja, hogy a király, a társadalom feje, nem ítélné másként, mint a társadalmi felfogás értelmében. S e felfogás szerint ő gyilkos, a ki súlyos büntetést érdemel. Ezt ő jól tudja s ezért a társadalmi fölfogás értelmében nevezi magát földönfutónak, bűnösnek, a ki büntetést vár. De hogy alapjában, saját lelke előtt, nem érzi magát bűnösnek, azt jelzi, mikor elzüllése okául bátyját jelöli meg: «Magam sem tudom hogy, esém gyilkosságba, s elzaklatott bátyám a széles világba». S mindezt nem alázatosan, nem hízelegve, kegyelemlesve mondja, hanem őszintén, egyenesen, habozás nélkül, a király személyéhez mért alakban, de énjét, legbelsőbb meggyőződését fejezve ki. A költő meg is jegyzi: Ily *bátran* beszéle Miklós a királynak.

Nagy Lajos alakja, a mint Arany felfogta, nem illik bele abba a keretbe, a hogyan eddig a kultúralakokat rajzolta. Szó se lehet arról, a mit Székely Aladár említ, hogy benne valami olaszos kegyetlenséget, ravaszságot akart volna a költő éreztetni. Arany teljesen naivul, a népmesék értelmében fogta fel Nagy Lajost. Nem a romlott társadalom romlott feje, hanem ellenkezőleg Istennek földi helytartója, a legfőbb bölcsesség, a szigorú, de jóságos gondviselés, a ki az emberek tetteit magasabb szempontból vizsgálja, az okok mélyére lát és mindenek megelégedésére igazságot szolgáltat. Zsenge korához képest ritka bölcseséggel — a krónikai adatok szerint alig lehetett ekkor

idősebb Toldinál — intézi el az ügyet, leleplezi György álnokságát, örökségahajszáját, az embervadászatot, melyet öcsce ellen rendezett, kitiltja udvarából s birtokát Miklósrá rendeli átíratni. Környezete romlottságát azonban ezúttal is hangoztatja Arany. Mikor a király Toldi György gyilkos öcscsét említi: «összesúgtak-búgtak az úri emberek, hogy gyilkos öcsce van, annak örültenek». Úgy látszik, az igazság győzelménél nekik nagyobb örömet szerzett társuk lelepleztetése, kudarcza.

Miklós egyszerűsége, falusiassága sohasem tűnt ki jobban, mint most ez ünnepélyes alkalommal, e fényes környezetben. Arany láthatólag súlyt helyez itt e mozzanatok kiemelésére. Mikor a király azt kérdi tőle: «Nemdonem a Toldi Lőrincz fia volnál?» Miklós minden udvari etikett ellenére: «a fejével ráütött e szónál». Azt kéri, hogy csak közembernek vegye be a király, jó az Isten, jót ad, kardjával megszerzi a többit. De Lajos fejéhez választja s tizenkét lóra rendel neki hópénzt és legfőbb jutalmul leoldja kardját, melynek — bizonyára Miklós gondolatát akarja itt a költő tolmácsolni — gyémánt a czifrája, arany volt a reze.

« . . Akarta is szépen megköszönni,
De a szó nem akart a nyelvére jönni,
A király azonban nem neheztelt érte,
Mert az együgyű szív nyelvén nagyon érte.»

Az együgyű szív nyelvén! Nagy Lajos valódi böles, a kit nem téveszt meg a cifra külső, az ékes szó, a furfangos észjárás: a szívekben olvas és megtalálja az igazi erényt egyszerűségében, naiv nyilatkozásában is. Ítéletében nem is a társadalmi igazság, hanem a természeti igazság győzött. *A csehvel vívott párbajban a természetes őserő legyőzte a lovagi vitézséget, Nagy Lajos ítéletében a szív természetes erényei legyőzték az udvari ármányt, a naivság a ravaszságot.*

Ez felfogásom szerint Arany Toldijának valódi értelme. A természetes embert mutatja meg ő Toldiban, a mint annak képét romantikus kora megalkotta. A multba visz, mert ideálját, mint minden költőtársa, a lovagkorban véli feltalálni, de a jelennek is szól, mert midőn ideáljáért lelkesedik, ezt látszik mintegy mondani: vissza kell térnünk nekünk is a természetesség igaz útjára s lelkünket, életünket őszintébbé, igazabbá, természetesebbé kell alakítanunk. Nem oly határozatlan tehát ez alapeszme, mint Gyulai Pál vallja, ki a Toldiban az emberi élet képét látja általában: az első részben az ifjúság nyughatatlan érzését, azt a szívzajlást, mely a családi körből a nagy világba ragadja, hogy felküzdje magát valamire; a második részben a férfi küzdelmét, tévedéseit, csalódását s végre a befejezésben

az öregség emlékeit és elfeledtetését. De viszont általánosabb, mint a hogy Beöthy Zsolt megállapítja, ki Toldiban a feltörekvő s magát fel is küzdő pórfú képét pillantja meg, az elnyomott testi-lelki derékség küzdelmeit s végső diadalát mostoha sorsa és fejedelmi fényben sütkérező bátyjának ármányai fölött s mindebben egyfelől költői viszhangját látja mintegy a kor demokrácziái törekvéseinek, melyek a rendi kiváltságokat ostromolják, másfelől a föllendülő nemzeti önérzetet, mely a *másikért* való hosszú hátratétel, mellőztetés, elnyomatás bilincseit lerázni készül. A Toldi alapeszméje mélyebb, s beleilleszkedik ama környezetbe, mely ekkor az európai irodalmakban általánosan uralkodott.

De akár mint legyen is a költői alap, Toldi a magyar föld, a magyar jellem, a magyar élet örökbecsű költői rajza. A romanticizmus nemzeti iránya sehol sem jutott erősebb kifejezésre, mint nálunk, a nemzeti küzdelmét vívó magyar nép irodalmában. Eddigi fejtegetéseink eme tanokkal épen nem ellentétesek. Arany rajzol tájat, de ez a táj a magyar alföld a maga végtelen pusztaságában, nádasaival, mocsarai-
val és délibábjai-
val. Toldi a természetes jellem, de komolysága, büszkesége, egyenes őszintesége, bátor kiállása, bújja és vigadása, nemes lovagiassága a magyar népi ideál jellemvonásai is. Toldiné magyar gazdasszony, s egész környezete, a vén Bencze a béresekkal, a mint az ősi telek földjét művelik, egy régi magyar udvarház rajza. Toldi két hőstette: a réti farkas lebírása s a bika megfékezése alföldi pusztai kép. Nem helytelenül kutatták Toldiban a magyar nép-
mese némely motívumait, előadásbeli sajátosságait sem.

De nem csupán a magyar földből, a magyar népéletből táplálkozott Arany a természetes embert és környezetét rajzoló képzelete. Az európai irodalmakban, különösen a német új humanizmus megalapítása óta, a görög irodalom képviselte a természetességet: a görög költő a génie természetes alkotó módját, a görög költészet, főleg Homeros alakjai, a természetes ember érzés- és gondolatvilágát. A kik Homeros-szal és Arany Toldijával behatóan foglalkoztak, mind észrevették a rokonságot, mely a görög költő és Arany eposza között van. Csengeri János Homeros kiadványaiban mind figyelmeztet azon rokon helyekre, képekre, szólamokra, melyek Arany eposzában a görög epikai stíltre emlékeztetnek. Homeros poétikája című értekezésében pedig¹⁾ Arany költői eljárását veti össze Homeroséval.

Találón foglalja össze Toldi homériasságát Riedl Frigyes e szavakban: «A Toldi első része mint felvidító, összhangzó egész tűnik élénk művészi szépségének fényében. Homéri benne a plastikai elő-

¹⁾ Bp. Szemle. 1894.

adás: nyugodt, minden körvonalat kiemelő megvilágításban terül el előtünk az Alföld, mint az Odysseában az Archipelagus, vagy az Iliásban a Skamander völgye. Homéri mindenek előtt a költői eszközök és a lelki állapotok egyszerűsége. E művészi egyszerűség, melynek kifolyása a nyelv népiesége és a bonyodalom könnyen áttetsző volta, az előadás nyugodtsága — mind a görög szellem öröksége.»¹⁾ De homerosiak a természetből vett hasonlatok: Toldi mint bika, villám, toportyán, kivert vadkan, paripa, melynek oldalát kikezdte a sarkantyú, tűzok, hímszarvas, majd sértő értelemben: ölbeli eb, kopó, marha; a leírások mozgalmassága, részletessége: a puszta, melyet mintha rajta áthaladó vándor jellemezne; Toldiék laka, melynek füstje tűnik először a távolból közeledő elé; Toldi fegyverbe öltözése a csárdában. Igen érdekes Csengeri János megfigyelése: Homeros olyankor is a külsőt, a szemmel láthatót rajzolja, mikor voltaképen a lelki élet mozgalmait akarja sejtetni a hallgatóival. Nem egy leírás van Homerosnál, mi időt ad a hallgatónak, hogy végiggondolja a szóban levő személy lelki állapotát. Vagy nem érzelem tükrözik-e abban, midőn a megsértett Chryses «hallgatagon megy a zúgó tenger partján?», mikor a haragvó Achilles «leült a szürke tenger partjára, s onnan nézett szét a végtelen síkon?» vagy «a hazája után sovárgó Odysseus naphosszat a part szikláin üldögél s a tenger sivatagára tekintget, könnyeket hullatva»? Akárcsak a fiatal Toldi, a ki «széles országuóra messze-messze bámul».

De a költői eljárás e közös vonásainál belsőbb, lélek és erkölcs-tani rokonságot is vélek Homeros és Arany Toldija közt felfedezni. Aranyt a természetes ember lényeges jellemvonásainak megállapításában Homeros segítette, a természetes ember lelkét Homeroson tanulmányozta. Lessing volt első és szinte máig legalaposabb elemzője a görög s különösen a homerosi hősöknek. Az ő felfogása uralkodott Arany korában is kizárólag. S miben látta Lessing a természetes ember főjellemét? «Bármennyire föléje emeli Homeros hőseit a közönséges emberi természeteknek: hívek maradnak ezekhez mégis, midőn a fájdalmak és sérelmek érzelmére, midőn ez érzelmek nyilatkozatára kerül a sor — akár kiáltásban, akár könnyekben vagy szitkozódásokban. Tetteikben magasabb lények; érzelmeikben: valódi emberek. Tudom, hogy mi európaiak, csiszoltabb gyermekei a felvilágosult utókornak, jajjaink és könnyeink felett jobban öröködünk. Udvariasság és illem tiltják a kiáltást és könnyeket. Az első vad kornak aktív vitézése, nálunk passzív válnak. Nem úgy a görög. Ő érzett és félt és kifejezést adott fájdalmainak és aggodalmainak; nem szégyenelt

¹⁾ Arany János³ 206. l.

semminemű emberi gyengeséget, melyek közül azonban egy sem volt képes őt a becsületszó vagy kötelességének teljesítésében megakasztani.»¹⁾

A természetes ember érzelmeit őszintén, olykor nyersen nyilvánítja, a kultúremler elleplezi. Toldi sír akár a búcsú fájdalmában anyja keblén, akár elkeseredésében György zaklatásai miatt; Laczf megalázásán káromkodik; bátyjára szörnyű átkot mond szája. Arany nem titkolja lelkiismerete háborgásait, gyilkoló szándékát, ép úgy, mint a hogy a csárdában szabad folyást enged széles jókedvének: Toldi dalol, kurjant, fejével veri a mestergerendát s végül az asztalra dőlve elnyomja az álom.

Ez az őszinteség nem azt jelenti, mintha a természetes ember érzelmeit semmi sem korlátozná. Már Lessing kiemeli, hogy «a görögben akként volt meg a hősiség, mint a kovában az elrejtett szikra, mely szunnyad, míg külső erő nem kelti fel, a nélkül, hogy a követ fényétől vagy melegétől megfosztaná. A barbárok hősisége vakító, pusztító láng volt, mely mindig tombolt s minden egyéb jó tulajdonaikat felemésztette vagy legalább meggyengíté. Midőn Homeros a trójaiakat vad ordítással, a görögöket ellenben a határozottság csendjében vezeti csatára, igen jól jegyzik meg a magyarázók, hogy azokat barbárokként, ezeket mint művelt népet kívánja feltűntetni».

A költő elmondja Toldi érzelmeit, akarja, hogy tudjuk, mi megy végbe ez egészséges, őszinte lélekben: megmutatja az érzelmek természetes lefolyását, de Toldi maga mindig a szemérem, a tisztességtudás bizonyos természetes határai közt mozog. Ha sír, vagy anyja keblén, az éj magányában, vagy a telek lábujában elvonulva zokog, hol «senkiséme hallá». Csak akkor káromkodik, mikor Laczf serege már elvonult s Györgyöt még Budán hiszi. Gyilkoló szándéka kétségbeesésében, a nádásban, az éj sötétjében ébred s maga elúzi magától. És a csárdában mulatásakor nincs jelen senki, csak a régi hű cseléd, az öreg Bencze. Toldi nem műveletlen, csak természetes: ezt akarja a költő velünk mindenkor éreztetni. Mikor a nádásban búcsúzaskor Bencze Miklósnak édes anyját említi:

Nem felelt sokáig Benczének szavára,
Csak nézett sohajtva a susogó nádra,
S addig-addig bámult a susogó nádra,
Nagy meleg könyecsepp ült szeme pillájára.
S mintha törlené csak arca verítékét,
Tenyeréhez törle hivatlan vendégét:
Végig a kis újján a köny földre csordult...

¹⁾ Laokoon I.

Mily primitív mellette Bencze érzelmének megnyilvánulása:

Nagyon elbusúla Bencze e beszéden,
Szánta kis gazdáját, hogy bújdosni mégyen,
Hallgatott sokáig s majd elfakadt sírva,
Bocskorán körmével keresztetket írva.

És a tizenkettedik énekben mily finomsággal fejezi ki Arany a Miklós és Bencze sírása közti különbséget. Toldinak és anyjának öröme,

mely szívöket nyomta,
Mint a terhes fölleg, mérgét kiontotta,
Szemökből a zápor bőségesen hullott.

Ellenben az öreg Bencze *rítt* a hátok megett. A természetes ember érzései is lehetnek kezdetlegesebbek és finomabbak, csak affektáltak, hazugok soha, mint a hogy Homeros embereit is korlátozza különben természetes érzelemnyilvánulásaikban az *aídos* és a *nemesis*.

Homeros hatását vélem látni a test és lélek amaz összhangjában is, mely a Toldit annyira jellemzi. Arany nemcsak Toldi lelkét írja le, de testét is. Megtudjuk, hogy növése természetes, valla araszos, meztelen karján dagadnak az erek, erőben senki sem mérkőzhet vele, bár még legénytoll sem pehelyzik állán, hangja dübörgő, lába vaskos. A homerosi jelzők is inkább a hős testi, mint lelki tulajdonságaira vonatkoznak. Ha Arany lelki állapotot rajzol, rendszerint adja a kísérő testi jelenségeket is. Toldinak nemcsak lelki mozgalmi, de testi szükségéi is érdeklik: álma, éhsége, fáradsága.

Homeros rendszerint megemlékezik arról, hogyan táplálkoznak hősei. Az Iliasban nemcsak a hősködő, de a szakácskodó Achillest is bemutatja, mikor a kérlelő követségnek lakomát készít. Odysseus minden vidéken érdeklődik bújdosásában az iránt, laknak-e kenyérevő emberek arrafelé? Hosszú viszontagságukat is az evésben való mértéktelenség okozza: a magasságbeli Heliosnak marhát megették. Aranyt is, Toldi egész útján, érdekli hősének táplálkozása. A nádasban vadmadártojással veri el éhszomját, s mikor Bencze fölkeresi, minden bánata ellenére jóízűen nyeli a húst a czipóval. Buda felé gyaloglásában «négy nap óta csak gombát, mit evett, melyet vándorolva útfélen szedhetett». A mézáróslégényektől elébe lökött májat még ez állapotában is megveti: jött egy éhes kutya, annak odaadta. A csárdai mulatozásban hatalmas testének megfelel az a bormennyiség is, a mit ott elfogyaszt. György telhetetlenségét nemcsak kapzsisága, de az evés-ivásban való mértéktelensége is jellemzi. Hogy mindez mily realiztikus újítás volt, azt ha máshonnan nem, például Berzsenyinek abból a megjegyzéséből is láthatjuk, melylyel Vörösmarty Két szomszéd-

várában kifogásolja, hogy a költő Tihamér bánatát rajzolva, lakmározását is megemlíti.¹⁾ Ez is hozzá járult ahhoz, hogy Vörösmarty e művét «kannibáli»-nak nevezze. A hősök evés-ivását, lakmározását — bizonyára Homeros és Vergilius nyomán — már Zalán futásában is emlegeti Vörösmarty.

Ép így többször szerepel az alvás is Toldiban. Nem a fantasztikus, epikai álmok, hanem a fáradt testnek jóleső pihenése vagy a felzaklatott idegek lázas nyugtalansága. Hisz Homeros sem csak a jószálmokat mondja el, de azt is, mint készít Odysseus magának a kiállott tengeri vihar után falevelekből ágyat, melyet «sem fúvó szelek dühe át nem jár, sem ragyogó nap nem löveli rájuk sugarait» s átadja magát az édes pihenésnek. A nádasban álmatlanság gyötri Toldit, de végre oly édesen elalszik, hogy «tiszta nyál csordult ki szája végén». A pesti temetőben is a játszi reménység «álmot küld szemére, kecsgetető álmot, avval édesíti a nyomorúságot». A csárdai mulatás után az asztalra borul két izmos karjára s úgy alszik el, míg Benczének nehéz lesz a feje, húzza a lóczára s felborul ültéből. Toldinét az álom hidegtelelés alakjában lepi meg: «Úgy fúrta magát be tarkójába hátul, futkosott sarkáig s vissza a sarkátul; összezsibbasztotta, megrészegítette: ennyibe került, míg elszenderíthette.»

Homeros a szereplő személyeknek nemcsak lelkiállapotát, belső indulatait rajzolja, de feltünteti a kísérő testi jelenségeket is, vagy sokszor épen csak ezeket adja, a szemelláthatót, s abból kell következtetnünk a belsőre. Zeus mikor parancsot ad, «barna szemöldökivel ráint s ambróziás haja meglebben». A haragos Apollon «mint komor éj, úgy megy, lépte alatt iszonyún csendül meg a messzelövő nyíl». Toldinak «mint komor bikáé, olyan a járása». A ki nagyon megijed, «annak megoldik a térde, meg a szíve». A ki meghal, annak sebén át elillan a lelke: «két szemét halálos hályog eltakarja», mondja Arany; Homerosnál épen így: *τὸν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψεν*. Odysseus erős ingert érez az orrában, mikor öreg atyját viziontlátja, a mint kertjében kapálgat. Toldi, mikor anyjától búcsúzik, «mintha orra alá reszelnének tormát, tekerő uyilallást érez olyanformát». Achillesnek «bozontos mellében kétfelé ingadozik a szíve»: két véglet közt hányódik. Toldinak «szíve a mellében akkép hánykolódék.» A nagy családi jelenetben, haragjában: «szeme mint az aczél, a szikrát úgy hányja»; aztán magához térve a dührohamból, «karját leereszti, fejét és szemeit búsan lefüggeszti s tántorogva megy ki az apai házból».

Mintha a test a természetesség korában még nem vált volna el

¹⁾ Az 1832. évi Aurora bírálatában (l. Berzsenyi Munkáinak Toldytól gondozott kiadását [1864] II. k. 76—77. l.)

annyira a lélektől: belsőbb egységet alkot vele. Ezt a felfogást akarta éreztetni Arany is, mikor költeményében az ember anyagi részét oly erős valóságossággal feltűnteti. Riedl fiziologiai realizmusnak nevezi Arany e sajátosságát. «Legsajátságosabban és legerősebben nyilatkozik, úgymond, Arany realizmusa az emberi indulatok rajzában. Arany a lelki jelenségeket is testi hatásukban rajzolja; lelket és testet egyszerre lát, úgy, hogy a lélek állapotai egyszersmind fiziologiailag is fel vannak tüntetve. A testi és lelki jelenségek ezen együttes feltűntetése Arany legfeltűnőbb és legjellemzőbb sajátosságainak egyike.»¹⁾

Ide tartozik az is, mikor a belső lelkiállapot hatása valamely kezünk ügyébe eső tárgyon nyilatkozik. Ez is a belső kivetítése, a lelkinék testi megnyilvánulása, csak valamely eszköz felhasználásával. Bencze zavarában bocskorára keresztetköt ír, az eltört kést összeilleszti, gondolván, jó lenne, ha összeragadna. Mikor a nádasban búcsút vesz Tolditól, holmiját pedáns renddel rakosgatja össze, a kulacsot tarso-lyába tolja, csillagos bicskáját szépen megtörüli, szalonnás ruháját összehajtogatja; mindezt, csakhogy időt engedjen Toldinak a meg-gondolásra, magának valami mentő ötletre. De legjellemzőbb e nemben az első ének elején a rúd szerepe Toldi kezében. Mikor Laczfí seregét meglátja, bámultában a vállán felejtí. Mikor Laczfínak a Budára vivő útát mutatja, hosszan, egyenesen tartja félkezével; nemcsak azért, hogy erejével imponáljon, hanem mert e fölindult lelkiállapotban mintegy szükségét érzi annak, hogy meggyűlt erejét valamikép levezesse. Mikor hazafelé veszett dühében fú, már «csaknem összeroppan a rúd vas kezében».

Magának az egész Toldinak, nemcsak az első résznek, de a tri-logiának felfogása is, nézetem szerint Homerosra, még inkább a görög költészetre, annak egész szellemére utal. Toldit szenvedélyes, féktelen természetű sodorja bajokba. A trilogia első részében agyonüt egy vitézt, a másodikban szerencsétlenné tesz egy szép fiatal leányt, a harmadikban megsérti a királyt. Az elsőt jóvá teszi, szerelme már örökös sebet üt lelkén és a királylyal való összeütközése halálát okozza. A szenvedélyek ereje pusztít lelkében s teszi tönkre fényes tehetségének munkáját. Toldi élettörténete a szenvedélyek tragikumá. Arany egész költészetét áthatja nagyjában ez a tragikum. Etele hasonlóképen szenvedélyes. Mikor a bölényvadászaton megmenti Budát és legyőzve Ármányt önmagát győzi le, Hadúr felövezi isten kardjával, mert méltó a világon uralkodni, ki önmagán uralkodik. De midőn az ellentét a két testvér közt mégis kiélesedik, s Etele elejti Budát, Hadúr szeméből könny csordul ki: a világtörvénynek érvényt kell

¹⁾ Arany János³ 94—95. l.

szerezni, s a hún nép bukása — a trilogia hátralevő része — el van végezve. A balladák is a szenvedélyek dúlását, az egyén féltelenségét, a magán uralkodni nem tudást mutatják s szemben a feltámadt világrendet, a lelkiismeret furdalásait, egészen a lélek megháborodásáig, az örületig. Nem a görög világnézet lényegére utal-e mindez? Hiszen a görög vallás, költészet és filozofia nem szűnik meg hirdetni, hogy az ember legfőbb feladata dolgaiban mértéket tartani, nem engedni magán úrrá lenni a szenvedélyeket, «a lélek esztelen részét». Minden boldogtalanságunk forrása ez.

Homeros két éposza gyönyörűen mutatja ez eszmét a két főhősben, Achillesben és Odysseusban, a kik mintegy a görögség nemzeti ideáljai. Achilles a vitézség, Odysseus az okosság ideálja. Achillest elragadja a harag, a megsértett önérzet s miatta elveszti legkedvesebb barátját. Majd gögjében magát Apollont hívja ki, s az isten lenyílvazva őt, megtöri hübriszt, okulására minden halandónak. A tragikum szinte napjainkig majdnem kizárólag e forrásból táplálkozik: az egyén szenvedélyétől elragadva, megsérti a világrendet, mely feltámad ellene s a világharmónia helyre áll. Ez a görög drámák tragikuma, ezt elemezte Aristoteles, ki a tragédia lényegét épen a katharsisban, bizonyára a szenvedélyektől való megtisztulásban, a belátás győzelmében látta; ezt tüntetik fel Shakespeare tragédiái is, s csak a legújabb drámaírók, élükön Ibsen, terelik figyelmünket az öröklés és a környezet okozta tragikum felé. Ezért tűnik fel némelyek, például Szász Károly előtt¹⁾ az Ilias annyira tragikainak. Achillesben ugyanaz a szenvedély dül, mint Aischylos és Sophokles hőseiben. Ellenben Odysseus, a leleményes eszű hős, keresztül küzdi magát minden bajon s meglátja végre Ithakát, hol hú Penelopéje várja. A szenvedély őt is megkísérti, ő is nyög Kirke és Kalypso szerelmi bilincseiben, de ezse diadalmaskodik indulatán, a belátás visszaadja erejét s boldogság lesz érte jutalma.

A mint Arany költészete a klasszikus művészi harmóniát tartja szem előtt a romantika háborgásai közepett, úgy erkölcsi téren is a lélek egyensúlyát teszi az élet főelvévé a szenvedély dúlásával szemben. Toldi indulatainak martaléka marad mindvégig. Ifjúsága vétkét kiengezteli ugyan s a Toldi derült harmóniában végződik. De már a másik két rész színei sötétebbek. Toldi szerelmében a lélek vergődése a lemondás komor nyugalmában ér véget. Toldi estéjét keserédes humor enyhíti csupán. Mikor Nagy Lajos Toldi halálos ágyánál megjelenik, utolsó szavaiban azt a kort magasztalja, mely az *eszt* tette uralkodóvá a maga dolgaiban. Toldi nem érti e kort, mint nem

¹⁾ A világirodalom nagy époszai. I. A homéri époszok. V.

érette egész életében. Toldi a természetes ember volt, annak minden erényével és hibájával. A kultúra diadalmasan folytatta útját tovább, de bennünket, valahányszor a Toldit kezünkbe vesszük, valami fájó vágyakozás fog el ama rég letűnt daliás idők után.

(Budapest.)

ZLINSZKY ALADÁR.

KRITIKAI JEGYZETEK HERODOTOS V-IK KÖNYVÉHEZ.

A görög történet kutatásának kiinduló pontja esakis a régi történetírók műveinek taglalása lehet. A perzsa háborúk történetének főforrását Herodotos adja, kinek művével az alábbi sorokban foglalkozni kívánok.

Herodotos az általa megemlített történeti eseményeket többnyire kortársaitól hallotta, a kiknek azokat ismét mások beszélték el. Hiteles okmányokat a görög történetírók csak ritkább esetekben használtak föl. Az általuk közölt hírek bírálatánál tehát rendszerint a szájhagyomány bírálatára érvényes szabályok az irányadók, még akkor is, ha a hírek más történeti munkából származnak, mert forrásuk ebben az esetben is közvetve a szájhagyomány.

Herodotos V-dik könyvének a tárgya az ión lázadás története, még pedig addig az időpontig, mikor Aristagoras kétségbeesve Milest elhagyja. Ennek előadásába beleszövi Athén történetét a Peisistratidák kiűzésétől az ión lázadás kitöréséig, továbbá egyet-mást Spártának, Athénnek, Miletosnak, Aiginának és Argosnak régibb történetéből. Az ión lázadást megelőzőleg pedig Megabazos thrákiai hadjáratát mondja el.

Így az V-dik könyv számos apró részletre, különálló mondákra, bomlik, a melyeket Herodotos különböző időkben, különböző egyénektől hallott és csak később foglalt össze művében.

Adatainak hitelességét tehát csak úgy ítéltjük meg, ha művét ismét alkotó elemeire bontjuk és azokat a mondákat, a melyeket ő összeillesztett, külön-külön vizsgálódásunk tárgyaivá tesszük.

Eljárásom tehát az, hogy nagyjában megtartom azt a sorrendet, melyben Herodotos az eseményeket elmondja. De megjegyzéseimet nem egyes sorokhoz vagy fejezetekhez fűzöm, hanem az ennek a könyvnek alkotó elemeit képező mondákat mint különálló egységeket vizsgálom.

Perinthosnak és a paionoknak küzdelme.

Her. V. 1.—2.

Az, a mit Her. Perinthosnak és a paionoknak a küzdelméről mond, valószínűleg nem vonatkozik egy bizonyos ütközetre, a melyben a perinthosiak vereséget szenvedtek, a mint hogy az időpont sinestosan megjelölve, a melyben az ütközet megtörtént. Ez az elbeszélés csak arról tanuskodik, hogy a perinthosiak a körülöttük lakó paionoktól a perzsa uralmat megelőzőleg sokat szenvedtek.

A jóslat a paionoknak győzelmet jövendölt, ha a támadással addig várnak, míg a görögök őket nevükön szólítják. Ez a jóslat úgy teljesedett be, hogy a paionok akkor támadtak, a mikor a perinthosiai paian dalt énekeltek. Nyilvánvaló, hogy ez a monda szójátékon alapul. — A hármag párviadal is csak fietio. Legfőleg azt mutatja, hogy a paionoknál is dívtak a párviadalok és az állatviadalok, miként a görögöknél és a perzsáknál.

Thrákia népeiről.

Her. V. 3—10.

Her. leírása nagyjában helyes fogalmat nyújt arról a műveltségi fokról, a melyen a thrákiai népek az ő korában álltak. A halikarnassosi történetírónak a makedon királyi udvarban elég alkalmá volt arra, hogy a szomszédos thrák népek életmódjáról értesüléseket szerezzen. A curiosumok iránt fogékony lelke meg kérdezősködésre és a hallottak följegyzésére készítette őt.

Abban a leírásban, a melyet Her. a thrák népekről nyújt, talá-lunk olyan szokásokat is, a melyek a legtöbb primitív népnél megvan-nak. Ilyen az a szokás, hogy leányaikra nem ügyelnek, hanem csak feleségeikre, kiket pénzen vesznek és épen ezért birtoktárgyagnak tekin-tenek. Ilyen az előkelők tetoválása és az, hogy a munkát megvetik és csak a harcztot meg a rablást tartják szabad férfiakhoz illő foglal-kozásoknak.

Speciálisan árja és a göröggel rokon népre vallanak a temeté-seknél rendezett versenyek, a melyeknél a győző jutalomban részesült. Ez a szokás a Homeros-korabeli görögökre emlékeztet. Könnyen lehet-séges, hogy átvett szokás.

Regényesebben hangzik az, a mit Her. a getákról, a trausokról és a Krestonikén túl lakó thrákokról mond. A thrákoknak északi és nyugati szomszédjairól csak homályos fogalmak vannak. Megemlékezik a sigynnekről, kikben Blakesley a cigányokra ismer. (!)

Makedonia meghódolása.

Her. V. 17—21.

E történetnek meseszerűségét már Macan¹⁾ kimutatta, a ki ezt a részletet különben is későbbi betoldásnak tekinti. Hasonló mese több is fordul elő a görög történetben.

Ezt a mesét Her. alighanem a makedon királyi udvarban hal-lotta. Az volt a célja, hogy az akkor uralkodó Alexandrosnak hasonló nevű ősét dicsőítse és a meghódolás tényét szépítse. Abban az eset-ben ugyanis, hogyha Alexandros Megabazos követeit kíséretükkel együtt meggyilkoltatta, a meghódolás ténye nem is juthatott Dareios tudom-ására.

Ha ennek a mondának történeti magvát keressük, akkor első sor-ban feltűnőnek találjuk azt, hogy a perzsák közül csakis Megabazos

¹⁾ Macan: The fourth, fifth and sixth books of Herodotos.

és fia, Bubares,¹⁾ vannak megnevezve. Az atya küldte a követeket. A fiú kutatta a követek gyilkosait és elsimította a kényes ügyet, mikor Alexandrosnak a nővérét, Gygaiát, nőül kapta. Megabazos bizonyára csak azért szerepel a mondában, mert Bubaresnek atyja. Ezzel szemben Bubaresnek házassága történeti ténynek tekinthető. A makedon királyok bizonyára ismerték őseiket és Her. korában, mikor görög eredetükkel hivatkoztak, bizonyára nem alaptalanul hozták családjukat rokonságba egy perzsa főúr családjával.

Her. szerint Bubares lakodalma nem sokára követte Megabazos hadjáratát. Ezt az időpontot csak a követek meggyilkolásáról szóló mese tette szükségessé. Véleményem szerint alighanem akkor esett az meg, mikor Bubares az Athos hegyfokánál mint epistates működött, tehát 481—80-ban.

A követeknek 7-es számát Macan azzal magyarázza, hogy a 7-es számot a perzsák csak úgy, mint a többi keleti népek, szentnek tartották. Az al-Smerdist is hét perzsa főúr buktatta meg.

A makedon királyoknak görög származása.

Her. V. 22.

Her. a makedon királyoknak görög eredetére két bizonyítékot említ. Az egyik a királyok családfája, melynek értelmében Argosból származtak. A másik a hellenodikeseknak az a határozata, a mely Alexandrost, mint görög embert, az olympiai versenyekhez bocsátotta.

A családfáról Her. a VIII-dik könyvben (137—139.) szól részletesen. Macan ebből azt következteti, hogy ezt a könyvet még az V-dik előtt írta.

Az olympiai határozat, ha valamit bizonyít, legföllebb csak azt bizonyítja, hogy a makedon királyok már ennek az Alexandrosnak korában hivatkoztak görög eredetükre. De szükségképen még ezt sem bizonyítja. Lehetséges az is, hogy az olympiai versenybírák ennek az Alexandrosnak a korában még nem követelték meg szigorúan a görög származás kimutatását, ha a versenyben részt venni kívánó olyan előkelő ember volt, mint a makedonok királya. Lehetséges, hogy csak azóta ügyeltek szigorúan a görög eredetre, mióta a perzsa háborúkban a barbárokat megvetni tanulták. A makedon királyok meg talán azóta, a mióta köztudattá vált, hogy az olympiai versenyeken csak görög ember vehet részt, látták egyik ősök részvételében családfájuk hitelességének mintegy bizonyítékát. Alexandros neve különben a győztesek jegyzékében nem fordul elő.

Histiaios Myrkinosban.

Her. V. 11 és 23—24.

Histiaios története úgy, a mint az Her.-nél olvasható, önmagában is valószínűtlen és Histiaiosnak későbbi szereplésével sem egyezhető össze.

¹⁾ Bizonyosnak látszik, hogy ez a Bubares azonos az Athosnál szerepelt hasonló nevű egyénnel.

Kezdetben Dareios a miletosi tyrannost leghívebb barátjának tekinti és a skytha hadjáratban mutatott hűsége jutalmául adja neki Myrkinost. Később Megabazos besúgása folytán beléje helyezett bizalma megrendül. Perzsa hadvezérének tanácsára azonban nem egyszerű királyi parancsral idézi magához, hanem hízegő ajánlattal csalja Sardisba. Bizonyára attól tart, hogy Histiaios, gyanítván az őt fenyegető veszélyt, parancsának nem engedelmeskedik, hanem föllázad ellene. Bizalmatlansága Histiaios megérkezése után sem szűnik meg, különben őt visszabocsátaná Thrákiába. Arra sincs többé oka, hogy az ellenséges barlangba csalt embertől féljen és előtte valódi érzelmeit eltitkolja. Mégsem öleti meg, nem is veti börtönbe, hanem arra szólítja fel, hogy mint leghívebb embere őt vendégbarátjaként Susába kövesse.

A későbbi történetből meg az tűnik ki, hogy Dareios bizalma Histiaios iránt egyáltalában nem szűnt meg. Az egykori tyrannos a ladei csatát megelőző időben a nagy király megbízottjaként került az iónokhoz. Akkor meg, mikor Artaphernes őt mint a lázadás részesét kivégeztette, Dareios a görög monda szerint Artaphernes tettét rosszalta, a meggyilkoltnak fejét meg, mint a perzsák jóltevőjeét, nagy pompával eltemettette (Her. VI. 30.).

Úgy látszik, hogy Her. történetében kétféle hagyomány van összekeverve. Mindkettő arra való volt, hogy Histiaiosnak susai tartózkodását megokolja. Csakhogy ez a megokolás különböző volt.

Az egyik szerint Dareios föltétlenül megbízott Histiaiosban. Susai tartózkodása tehát kitűntetés volt a nagykirály részéről. Ugyanaz volt későbbi kiküldetése is. Ő ezzel a bizalommal rútul visszaélt, a mit irigyei, köztük első sorban Artaphernes, megrontására használtak fel. E hagyomány a skytha hadjáratról szóló mondában lelta az alapját, a melyben a miletosi tyrannos Dareios megmentőjeként szerepelt; a myrkinosi szerepléssel meg egyáltalán nem számolt, vagy legalább annak döntő jelentőséget nem tulajdonított.

Ezzel szemben a másik hagyomány, melyet Her. e helyütt első sorban tart szem előtt, épen a myrkinosi szereplésből indult ki. E szerint a susai tartózkodás fogság volt. Histiaios, hogy börtönéből kiszabaduljon, az iónokat lázadásra ingerelte. A lázadás kitörésekor meg Dareiosat arra figyelmeztette, hogy az ő tyrannisa idejében a miletosiak az ilyesmire nem gondoltak. Ezzel elérte azt, hogy kiszabadult börtönéből és a király megbízottjaként jutott az iónok közé, hol csak arra gondolt, hogy fogságáért bosszút álljon. Ebben a mondában Megabazos szerepelt Histiaios ellenfeleként, míg az előbbiben Artaphernes. Meglehet, hogy Her. ezt a mondat Megabazos dédunokájától, Zopyrostól, hallotta, és hogy Histiaios thrákiai terveinek kiszínezése a Her. korában élő Sitalkes hasonló terveinek hatása alatt áll.

Történeti ténynek csak az látszik, hogy Histiaios közvetlenül susai tartózkodása előtt Myrkinost alapította. Valószínűnek tartom azt is, hogy ő már akkor, mikor Thrákiába indult, lemondott Aristagoras javára a miletosi tyrannisról. Feltűnő Dareiosnak huzamos tartózkodása Sardisban. Duncker azt hiszi, hogy ez alatt az időzés alatt történt a krotoni Demokedesnek kiküldetése, melyet Her. a III-dik könyvben¹⁾ beszél el.

¹⁾ Her. III. 129—138.

Otanes hadjárata.

Her. V. 25—27.

A paionok leigázása után Megabazos visszatért Kisázsziába. A nagy király ekkor elvette tőle a fővezérséget és utódjává Otanest, Sisamnes fiát, tette.

Otanes megelőzőleg királyi bíró volt. Bírói hivatalában atyját, Sisamnest, követte, a kit megvesztegethetősége miatt Kambyes nagyon szigorúan büntetett meg. Ugyanis megnyúzatta, bőréből szíjakat hasított, e szíjakat meg a bírói székre feszítette ki. Ebbe a székbe ültette Otanest és őt arra figyelmeztette, hogy valahányszor ítélkezik, gondoljon atyját ért büntetésre. Ez a monda egyrészt a perzsáknak ismeretes igazságszeretetét, másrészt Kambyes kegyetlenségét példával illusztrálja.

Otanes feladata a Bosporos környékének és Troasnak a pacifikálása volt. Mialatt ugyanis Dareios Skythiában időzött, a görög városok közül többen, nevezetesen Kalchedon és Bizáncz, a melynek tyrannosa, Ariston, az Istrosnál volt, fellázadtak. Valószínűleg ez a lázadás okozta, hogy Dareios nem a Bosporoson, hanem Sestoson és a Hellespontoson keresztül tért vissza Kisázsziába.

Elképzelhetetlen, hogy ilyen körülmények között Megabazos Dareios parancsából hódító hadjáratra indult déli Thrákiába, a szomszédos vidék lázadásának elfojtását meg utódjára hagyta. Ezért Macan Megabazos hadjáratát egykorúnak tartja Otanesével. — A magam részéről egyáltalán valószínűtlennak tartom azt, hogy Dareios a lázadás elfojtása előtt újabb hódításokra gondolt. Véleményem szerint jobban érünk célét, ha Otanest meghagyjuk Megabazos utódjának, a minnek őt Her. mondja; de Megabazos hadjáratát egykorúvá teszszük Dareiosével. E szerint Dareios, midőn Bizánczból északra Skythia felé vonult, Megabazost nyugatra Perinthos és a paionok ellen küldte. Ha Megabazos Bizánczból indult a paionok ellen, akkor Perinthos útjába esett, míg ha Sestosból indult ki, a hogyan azt Her. állítja, csak kerülő úton juthatott el ehhez a városhoz. Kambyes is, midőn Aithiopia ellen vonult, hadseregének egy részét az ammoniusok ellen küldte. — Megabazos Dareiossal egy időben érkezett Sestosba. Utódja, Otanes, pedig közvetlenül a kettős hadjárat befejezése után fojtotta el a lázadást és szerezte meg a perzsáknak Lemnost és Imbrost.

Lemnost és Imbrost állítólag a pelagoktól foglalta el. Annak a kérdésnek a fejtegetése, vajjon ezt a két szigetet ebben az időben pelagok, tyrrhenek vagy athéniek lakták-e, nem tartozik ide. Jellemző azonban, hogy Dareios Lemnos kormányzásával görög embert bízott meg, Lykaretost, Maiandrios samosi tyrannosnak a testvérét.

A parosiak Miletosban.

Her. V. 28—29.

Her. azt állítja, hogy Miletosnak virágzó kora összeesik Histiaiosnak és Aristagorasnak uralkodásával. Alapos értesülései lehettek, ha tyrannos-gyűlölete ellenére e két férfúnak uralkodását ilyen dicséretben részesíti.

Ezt a virágzó kort megelőzőleg két emberöltőn keresztül Mile-

tosban pártviszályok dúltak. Ezeknek a harcoknak a parosiak vetettek véget, kiket a miletosiak az állam rendezésére fölkértek. A parosiak az uralommal azokat bízták meg, a kiknek a szántóföldjeit az általános felforgatás közepette rendben találták. Ilyenek csak kevesen voltak. A parosiaktól létesített kormányforma tehát csak oligarchia vagy aristocratia lehetett. Her. szerint ezóta rend volt Miletosban.

A görög államokban csakugyan gyakran előfordult, hogy az egymással viszálykodó pártok egy másik, barátságos államból egyeseket vagy többeket azzal bízták meg, hogy rendet teremtsenek. A kyreneiek például erre a célra hívták meg Demonaxot Theraból.¹⁾ — Csakhogy az így teremtett rendbe nem mindig nyugodtak bele az összes pártók. Arkesilaos kyrenei király nem ismerte el kötelezőnek a Demonax adta alkotmányt. Miletosban is az oligarchikus kormányt felváltotta Histiaios tyrannisa. A kormányforma tehát időközben megváltozott és így a parosiak által teremtett rend tartós nem lehetett.

Her. nak az az állítása tehát, hogy a parosiak beavatkozása óta rend uralkodott Miletosban, nem felel meg a valóságnak. A tyrannosgyűlölő történetíró kénytelen volt bevallani, hogy Miletosnak virágzó kora épen a tyrannis idejére esett. Ezért legalább megteremtésének érdemét akarta tőle elvitatni. Erre a célra használta fel a parosiak szerepléséről szóló mondat. Azt nem vette észre, hogy időközben Miletos kormányt cserélt, és így a parosiak által létesített béke csak ideiglenes volt.

Her. eljárásának megfordítottjára is sokszor találunk példát, midőn egy leűnt kormány vívmányait egy reá következő kormánynak tudják be érdemül.

A naxosi eset.

Her. V. 30—34.

Her. szerint a naxosiaknak arról fogalmuk sem volt, hogy a perzsa hadjárat ellenük készül. Mikor azonban az ellenség Kaukasaba jutott, Aristagoras egy myndosi hajóskapitány miatt összeveszett a fővezérrel, Dareios rokonával, Megabatessel. Ez, hogy Aristagorason boszút álljon, megüzente a naxosiaknak a hadjárat célját, úgy hogy ők még idejekorán előkészületeket tehettek. Ezért a perzsák nem boldogultak velük és sikertelen ostrom után visszatértek Kisázsziába. Aristagoras meg attól tartott, hogy őt e kudarcz miatt, minthogy a hadjárat terve tőle indult ki, felelősségre vonják és az uralomtól megfosztják. E miatt fellázadt.

Duncker alapos kritikával kimutatta,²⁾ hogy az eset úgy, a mint azt Her. elmondja, nem történhetett meg. Ha Megabates árulást követett volna el, a kudarczért ő és nem Aristagoras tartozott volna felelni. Ebben az esetben Aristagorasnak esetleges hibája is elnézésben részesült volna. Külömben is Dareios rokonának, ha Aristagorast el akarta pusztítani, semmi szüksége sem volt arra, hogy árulása által a hadjáratot sikertelenné tegye. Duncker tehát joggal utalja az árulási históriát a mesék birodalmába.

¹⁾ Her. IV. 161.

²⁾ G. d. A. VII. 34. Anm.

Ha erre a részletre nem tekintünk, a mondán kivetni valót nem találunk. A kudarcz oka csakugyan a meglepetés elmaradása lehetett. A felelősség ebben az esetben tényleg Aristagorast terhelte. A myndosi kapitány esete is hozzájárulhatott ahhoz, hogy neki a perzsák között ellenségeket szerezzen és jövőjét veszélyeztesse.

Az iónok lázadása.

Her. V. 35—38.

A naxosi esettel szorosan összefügg az iónok lázadása. — Her., kétségtelenül ión szájhagyomány alapján, a lázadás felidézésével Aristagorast vádolja. Véleménye szerint Aristagoras csak így menekülhetett meg attól, hogy a nagykirály őt a naxosi kudarczért felelősségre vonja és méltóságától megfoszsa. Igaz, hogy erről a méltóságról külföldben is le kellett mondania.

Volt azonban egy másik szájhagyomány is, mely Aristagorasban csak Histiaios eszközét látta. Ebből a hagyományból vette át Her. a tetovált követről szóló mesét, ki Aristagorast lázadási szándékában megerősítette

A nemzeti szerencsétlenségen elkeseredett nép fantáziájának rendszere szerint a mozgalomnak egyik vagy másik vezető embere szolgál bűnbakul. Minthogy pedig senki sem ment emberi gyarlóságoktól, önző érdekek hajhászásától, a nép ezekben az önző érdekekben találja a vállalat előidézésének vagy legalább bukásának okát. Így történt ez Görgegyvel is a világosi katasztrófa után.

Az igazság azonban Her. szavain is útesillog. Her. szerint Aristagoras és társai, miután a lázadást elhatározták, Iatragorast küldték a Naxosból visszatért hajóhadhoz, mely Myusnál horgonyt vetett. Iatragoras az itt összegyűlt tyrannosokat hatalmába kerítette. Her. szerint cselt alkalmazott. Valószínűleg azonban egyszerűen felszólította a hajók legénységét, hogy e mozgalomhoz csatlakozzék és a jelen levő tyrannosokat elfogja. A legénység e kívánságának eleget tett.

A tyrannosok tehát Iatragoras megérkeztekor még együtt voltak Myusnál. Valószínű tehát, hogy Aristagoras is köztük volt. Legalább elképzelhetetlen, hogy ő már előbb hagyta el a sereget, mint társai. Iatragorast tehát nem ő küldte, hanem a miletosi nép, mely a kudarcz hallatára még a flottának naxosi időzése alatt fellázadt.

E szerint a lázadás Miletosból indult ki. Aristagoras meg, legalább nyiltan, csak a lázadás kitörése után csatlakozott a mozgalomhoz és mondott le addig viselt méltóságáról. Csatlakozásának az oka esetleg Megabates-szel való viszálya volt. A leszámolástól való félelem legalább nem lehetett az, mert ha hű marad, még esetleg elkövetett hibájáért is bocsánatot remélhetett a nagy királytól.

Dorieus kalandja.

Her. V. 39—48.

A Dorieus-mondával kapcsolatban mondja el Her. a szépségéről híres krotóni Philipposnak szerelmi történetét. Philippos eljegyezte magának Sybaris királyának, Telysnek, leányát. Mikor később a krotóniak harciba keveredtek a sybarisiakkal és ezek városát lerombolták, bujdosásnak indult. Előbb Líbyába vitorlázott, majd a Sziaciliában har-

czoló Dorienshöz csatlakozott, kivel együtt halálát lelte. Szépségéért Egesta lakói (de bizonyára csak a görögök) herosként tisztelték. Nyilvánvalóan mondai alak.

Magának Doriensnek alakja is nagyon elmosódott. Így a sybarisiak és krotoniak nem tudtak abban megegyezni, vajjon részt vett-e Sybaris elpusztításában. — Mondaszerű az ok is, mely őt a távolba kergeti. Her. szerint semmi joga sem volt a spártai trónra. Hazáját csak azért hagyta el, mert ő, a királyi vérből származott és királyi erényekkel ékeskedő ifjú, nem akart olyan embernek alattvalója lenni, mint a milyennek a monda bátyját, Kleomenest, festi. — Neve is arra vall, hogy a monda őt a dórok mintaképének tekintette, kinek épen kiválósága miatt nincs helye a királyok kicsinyes versengésében.

Története némileg emlékeztet Álmos történetére. Álmos is másodszülött fiú, miként Doriens. De királynak nevelték. Dorienshez hasonlóan, trónra jutván nemzetének büszkesége lett volna. Vele szemben a trónnak jogos birtokosa, Könyves Kálmán, a magyar mondában ép oly monstrumnak van feltüntetve, mint a milyen a görög mondában Kleomenes. Kálmán a krónikák állítása szerint sánta, kancsal és púpos, inkább papnak való, mint királynak. Kleomenes meg részeges és félőrült. Csodálkozhatunk-e azon, hogy Álmos és Doriens ilyen embereknek nem akartak alattvalói lenni?

A valóságban természetesen Kleomenes épen úgy nem volt monstrum, mint Kálmán, hanem egyike a legerélyesebb spártai uralkodóknak, a kinek épen erélye miatt számos ellensége volt.

Doriens bujdosása közben csupa olyan vidékre jut, melyet a spártaiak el nem foglaltak, melyekhez legföllebb jogot tartottak, a Kinypos vidékére Libyában és az Eryx környékére Sziczián. Ez sem emeli a monda hitelét. Társai közül egyetlen konkrétbb alaknak Euryleon látszik.

Aristagoras Spártában.

Her. V. 49—54.

Azok az érvek, melyekkel Aristagoras Kleomenest az iónok megsegítésére rá akarja bírni, annyira Her. gondolkodására vallanak, hogy valószínűleg nem mondából erednek, hanem a halikarnassosi történetírónak agyában fogamzottak meg. A görögöknek katonai fölénye előtte, a perzsa háborúk historikusa előtt, kétségtelen volt. Csak az összetartozás érzetének hiánya okozta, hogy a perzsák kezdetben szabadságukat eltiporhatták, valamint szerinte a thrák nép is a világ legbatalmasabb nemzete volna, ha együttesen lépne fel¹⁾ A perzsa birodalom gazdagságának említése is Her.-ra vall, ki ugyancsak szeretett utazásai-
val eldicsekedni.

Miként Aristagorasnak csábító beszéde, úgy Kleomenesnek híres elutasító válasza is Her. találmányának látszik. A monda alighanem a megvesztegetési kísérletnek elmondására szorítkozott. Ennek a mondanak sem históriai tény, hanem a lakedaimonoknak közismert megvesztegethetetlensége szolgált alapul.

¹⁾ Her. V. 3.

A magam részéről egyáltalán valószínűtlennek tartom, hogy Aristagoras ellátogatott Spártába. Csakis Her.-nak spártai kortársai¹⁾ tartották hihetetlennek, hogy ő nem kért volna segítséget attól az államtól, melyet Hellas vezérállamának szoktak tekinteni. Jellemző, hogy a modern történészek sem tudnak ettől a gondolattól szabadulni. Minthogy azonban Kleomenes válaszával ők sincsenek megelégedve, a segítség megtagadásában vagy a spártaiaknak önzését, vagy pedig mélyebb államférfúi bölcsességét látják.

Hipparchos álomlátása.

Her. V. 56.

Az a distichon, a melyet a jelenés Hipparchos álmában állítólag elszavalt, eredetileg alighanem valami a Peisistratidákra vonatkoztatott jóslat volt, mert máskülömben az álmképek Her.-nál nem szoktak versben beszélni.²⁾ A jóslat esetleg nem is áll összefüggésben Hipparchos meggyilkolásával, legalább a pointjét nem ismerjük. Hogy Hipparchos ezt a jóslatot nem Delphoiban kapja, az bizonyosan csak a változatos-ság kedvéért történik.

A Gephyraioi nemzetségének származása.

Her. V. 57. és 61.

A Gephyraioi nemzetsége, melyhez a tyrannoszilkosok tartoztak, azt állította magáról, hogy Eretriából származott, míg Her. kutatásai szerint Tanagrából került Attikába. Her. ugyanis Hekataiosnál azt olvashatta, hogy Tanagrának régi neve Gephyra volt.³⁾

Phoinikiai eredetűnek azért tartja, mert a boiotiai Thebainak régi lakóit, Kadmos embereit, is phoinikiai származásúaknak tekinti. De míg Kadmos kísérőiről köztudomású volt, hogy már 60 évvel a boiotok megérkezése előtt az argosiaiak őket arra kényszerítették, hogy Encheleába kivándoroljanak, addig a Gephyraioiról ilyesmit nem állított a monda. Ezért Her. azt hiszi, hogy őket csak a boiotok űzték ki hazájukból. Her.-t az a körülmény is megerősíthette hitében, hogy Szíriában is volt egy hasonló nevű helység.

A többi athéniekétől különböző istentiszteletük is idegen eredetüket mutatta. Különösen Demetert tisztelték. Külömben az Etym. magn. szerint Attikában volt egy *Γεφυραίς* nevű helység is, hol ugyancsak Demetert tisztelték.

A görög betűk eredete.

Her. V. 58.

Her. szerint az írás mesterségét Hellasban legelőször a Boiotiában letelepedett phonikiaiak gyakorolták. Tőlük tanulták el azt a körülöttük lakó iónok és csak ez utóbbiaktól a többi görög törzs.

¹⁾ Herodotos szerint ez lakedaimon monda.

²⁾ Pl. Her. VII. 12. és 17.

³⁾ Steph. Byz. s. v. Γέφυρα.

Annak bizonyítására, hogy az iónok fajrokonaiánál korábban ismerték a betűket, megemlíti, hogy ők a könyveket, illetőleg papyrustekeréseket *δίφθεραι*-nak nevezték, a mi állatbőröket jelent. Ebből azt következteti, hogy az írás mesterségét már akkor úzték, mikor még náluk is kecske- és juhbőrökre volt szokás írni, a mint azt néhány ázsiai nép még Her. korában is tette.

Azt meg, hogy az iónok phoinikiaiaktól tanultak írni, abból következtette Her., hogy az ión betűk nagyon hasonlítottak a phoinikiakhoz és *Φοινίκη*-nak is neveztettek.

Kutatásainak eredményeit az újabb bűvárkodás csak megerősíthette. Bizonyítása csak ott sántít, a hol Kadmos embereiben látja azokat a phoinikiakat, a kiktől az iónok írni tanultak. A thebái fölíratok ugyanis, melyekből ezt következteti, görög nyelvűek és alkalmasint sokkal későbbi eredetűek voltak. Külömben is kétes, vajjon voltak-e valamikor Boiotiában phoinikiak. A phoinikiai betűket az iónok alkalmasint nem Boiotiában, hanem Ióniában vagy a szigeteken ismerték meg.

Erre a részletre nem tekintve azonban, Her. okoskodása mintaszerű és csak arról tanuskodik, hogy neki sokkal több érzéke volt az antiquarius kutatások, mint a történetírásnak alapját képező kronológia iránt.

A thebái felíratok.

Her. V. 59—60.

Her. azt állítja, hogy Apollo Ismeniosnak thebái templomában három tripust látott, a melyekbe a felíratok az ión betűkhöz hasonló kadmosi betűkkel voltak vésvé. Her. közli is e felíratokat, a melyekből az tűnik ki, hogy a tripusok közül az első Amphitryon, a másodikat az ökölviadalban győztes Skaios, a harmadikat meg Laodamas thebái király állította fel.

Amphitryon és Laodamas azonban a monda szerint sokkal régebben éltek, semhogy a fölíratok tőlük származhassanak. Maguk a tripusok különben régibb eredetűek lehetnek, mint a fölíratok. Az utóbbiak ebben az esetben csak arról tanuskodnak, hogy ezen ajándéktárgyak fölajánlását e két királyfinak tulajdonították. Skaios fölírata eredeti, de későbbi korú is lehet.

A delphoi jósdabotrány.

Her. V. 62.

Her. itt megemlékezik az Alkmaionidáknak és a többi athéni menekültnek ismételt felszabadítási kísérleteiről, megemlékezik Leipsydrión megerősítéséről is; de nem említi meg sem Kedon lázadását, sem Leipsydrión elesését. Úgy látszik tehát, hogy nem ismerte az *αἰᾶ Λειψύδριον προδωσέταρον . . .* kezdetű dalt, mely siralmas hangon panaszolja el azoknak a derék eupatridáknak a halálát, kik itt estek el a zsarnok ellen vívott hősi küzdelemben.

Az Alkmaionidák nem voltak az elesettek között, ők tovább munkálkodhattak szülővárosuk felszabadítása érdekében. Her. szerint ma-

gukra vállalták a tűzvészről elpusztított delphoi Apollo-templom felépítését és azt a *παρόδειγμα*-nál szebben, értékesebb anyagból, vittek keresztül. Állítólag meg is vesztegették a Pythiát, úgy hogy ez a jóslatot kérő spártaiaknak ismétellen lelkükre kötötte a Peisistratidák elleni háborút. A lakedaimonok tehát csak az istenség parancsának engedelmeskedtek, a mikor az Alkmaionidák szövetségében Hippias ellen harcoltak.

Her.-nál tehát két monda van egyesítve, egy Alkmaionida-barát és egy Alkmaionida-ellenes. Míg az utóbbi a Pythia megvesztegetéséről szól, addig az előbbi az Alkmaionidáknak a templom felépítése körül szerzett érdemeiket tekintette a nekik kedvező jóslatok indító okának.

A Pythia megvesztegetéséről szóló mondán meglátszik, hogy azt olyanok koholták, kik semmikép sem nyugodtak bele abba, hogy maga az istenség kelt védelmére az Alkmaionidák gyűlölt nemzetiségének. Történeti alapja e vádnak nincsen. Olyan vizsgálatról, mint a milyen a Demaratos származásáról adott hamis jóslatot követte, semmit sem hallunk. A Pythiának megvesztegethetősége talán épen ez utóbbi esetnek általánosítása következtében annyira közismertté lett, hogy az arról szóló mesék Her. kortársainál mindig hiteltre találtak. Valóban szükségtelen, hogy ezeket a megvesztegetési történeteket még a jelen esettel is szaporítsuk.

Külömben mindkét monda szerint Athén felszabadulása a spártai közbenjárásnak volt köszönhető. Mindkét monda ezt a közbenjárást a spártaiaknak adott jóslatokra vezette vissza.

Az a kérdés támadhat, vajjon egy Delphoiból kapott parancs elég lehetett-e arra, hogy a spártaiak háborúba keverje a Peisistratidákkal, kik Her. szerint vendégbarátjaik voltak. A modern kritikusok nem tartják elegendőnek. Her. annak tartotta. Már pedig ő ennek megtételére illetékesebb, mint az előbbieik. Csak emlékezzünk a szent háborúra, gondoljunk a keresztes hadjáratokra — és tökéletesen elképzelhetőnek fogjuk találni, hogy a spártaiak többre becsülték az istenség parancsát, mint az emberek barátságát.

Csak hogy a mi elképzelhető, még nem történt meg szükségképen. Hozzájárul, hogy a spártaiak nem is egy, hanem két hadjáratot indítottak a Peisistratidák ellen. Az első hadjárat az istenség parancsának eleget tettek. Sőt meg is győződhetek arról, hogy a hadjárat neki nem kedves, mert ha kedves lett volna, akkor kudarczsal nem végződhetett volna. A második hadjárat mutatja, hogy a spártaiak és a Peisistratidák között kitört ellenségeskedésnek politikai háttere volt.

Később, Her. kora után, az Alkmaionidáknak delphoi szerepléséről még egy harmadik monda keletkezett a nép ajkán, a melyet az Isokratés iskolájában növelkedett rhetorok felkaptak és tovább fejlesztettek.¹⁾ E monda szerint az Alkmaionidák nemcsak hogy nem költek a templomépítésre, hanem ellenkezőleg ők kölcsönöztek, sőt némelyek szerint sikkasztottak az építésre fordítandó pénzüsszögből és ezen kölcsönzött, illetőleg sikkasztott összegben szervezték azokat a csapatokat,

¹⁾ E mondáról bővebben értekezik Pomtow. Rhein. Mus. 52. köt. (1897. évf.)

a melyekkel a Peisistratidákat Athénből kiűzték. Csakis később, a mikor már hatalmon voltak, hálálták meg az istenség jótettét azzal, hogy a templomot kelleténél szebben felépítették.

Ebben az esetben abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a monda kialakulásának egyes fázisait figyelemmel kísérhetjük. Az első író, a ki azt megemlíti,¹⁾ csak annyit mond, hogy az Alkmaionidák az amphiktyoniától kölcsönzött pénzen szabadították fel szülővárosukat. Ez az állítás nyilvánvalóan csak okoskodásnak tekinthető, a mely két ismeretes tény egymással okozati összefüggésbe hozott. Az egyik tény az, hogy az Alkmaionidák nem a sajátjukból, hanem Delphoiban kapott pénzen²⁾ építették fel Apollo templomát; a másik az, hogy ők szabadították fel Athént. Az okoskodás szerzője, a ki nem volt szüségképen maga Isokrates, ezt a két tényt csak a legegyszerűbben egymásból magyarázni igyekezett. Ez az okoskodás volt azután csirája annak a mondának, a melyet kiszínezve Demosthenes scholiastájánál találunk.

E monda keletkezésének a története némi világot vethet a Her.-nál található monda keletkezésére is. Ez a monda is okoskodáson alapul. Azt a tényt kívánta megmagyarázni, hogy a spártaiak az Alkmaionidákkal együtt harczoltak a Peisistratidák ellen. Ez a tény csodálatosnak, magyarázatra szorulónak tűnt fel Her. kortársai előtt, a kik a spártaiakat úgy ismerték, mint a Peisistratidáknak legelkeseredettebb ellenfeleit. Arra természetesen nem gondoltak, hogy a spártaiak gyűlöletének oka az Alkmaionidák pártállásának változása lehetett és volt is, azoké az Alkmaionidáké, a kik még Leipsydrionnal az eupatridák oldalán küzdöttek, de már Kleisthenes és Perikles korában a demokraták vezérei voltak. Her. kortársai nem az akkori pártviszonyokban, hanem az Alkmaionidáknak Delphoi körül szerzett érdemeiben keresték a szövetség okát, a mely érdemekről a delphoi okmányokból meggyőződhettek. A delphoi papság tényleg hálával tartozott nekik. Csodálkozhatunk-e, ha azt tették föl róla, hogy háláját le is rótta? A papság ezt a hitet mindenesetre megerősíteni igyekezett. Apollo nem maradt adósa athéni jótévőinek.

Anchimolios hadjárata.

Her. V. 63.

Anchimolios hadjárata történeti ténynek tekinthető. Tanuskodott róla a harczban elesett Anchimoliosnak a sírja, a melyet maga Her. látott Alopekében, a kynosargesi Herakleion közelében. — Az Anchimolios vezérlete alatt küzdő lakedaimon hadsereg nagyon kicsiny lehetett, ha a Peisistratidáknak segítségére érkezett 1000 thessaliali lovas katona elegendő volt arra, hogy teljesen megverje.

Feltűnő, hogy Anchimolios seregét tengeren szállította Attikába. Hasonló eset fordult elő Kleomenesnek Argos elleni hadjáratában.³⁾ Alighanem valamelyik állam megtagadta tőle az átvonulás engedélyét. —

¹⁾ Isokr. περί άντιδόσ. 232.

²⁾ A delphoiak Kroisostól is koldultak pénzt a templomépítés czéljaira.

³⁾ Her. VI. 76.

Feltűnő az is, hogy a lakedaimon hadsereget nem a király, hanem csak egy előkelő ember vezette. Macan azt hiszi, hogy ez épen azért történt, mert a sereg tengeren jutott el Phaleronba. Például említi, hogy Salamisnál sem a király, hanem Eurybiades nauarchos állt a lakedaimonok élén. Csakhogy Salamisnál tengeri csatáról volt szó, Anchimolios esetében meg csak átszállításról. Ezzel szemben az általam megemlített argosi hadjáratban maga Kleomenes szállította át a spártai sereget aiginai hajókon Naupliába.

Meglehet, hogy a hadseregnek csekély száma is magyarázatául szolgálhat a király távollétének. Valóbszínűnek tartom azonban azt, hogy a lakedaimon állam ekkor hivatalosan még nem izent hadat a Peisistratidáknak, hanem polgárai közül azoknak, a kik erre önkényt vállalkoztak, megengedte, hogy az athéni száműzötteknek segítségükre induljanak. Ebben az esetben természetesen a sereg élén király nem állhatott, mert az ő jelenléte hivatalos jelleget adott volna a hadjáratnak.

Bebizonyítani ezt nem lehet. De hasonló eset ebben a korban több is fordult elő. Így Peisistratost (második) visszatérésekor Argos hivatalosan nem segítette. Mindamellett a pallenei csatában 1000 argosi harczos vett részt, kiknek az állam a részvételt megengedte. Utóbb meg ugyancsak 1000 argosi önkénytes harczolt Eurybates vezérlete alatt az aiginaiakkal együtt Athén ellen, noha az argosi állam Aiginától a segítséget hivatalosan megtagadta.¹⁾

Meglehet, hogy a Peisistratidák épen Anchimoliosnak ezt a nem hivatalos jellegű hadjáratát tekintették casus bellinek és ekkor kérték és kapták a Spárta elleni hadjárat kimenetelére vonatkozó jóslatokat, a melyeket Kleomenes az Akropolison talált, a mikor azt Isagoras szövetségében elfoglalta.

Kleomenesnek első hadjárata Athén ellen.

Her. V. 64—65.

Feltűnő, hogy ebben a hadjáratban Kleomenest uralkodótársa nem kíséri, noha Her. szerint az a törvény, a melynek értelmében a spártai hadsereg élén mindig csak az egyik király áll, későbbi eredetű. A hagyomány talán szándékosan hallgatja el társainak részvételét, hogy a felelősség egyedül Kleomenesre háruljon.

Az ebben a fejezetben közölt monda szerint Kleomenes vállalata teljes kudarczczal végződött. A Peisistratidákat nem űzte ki Athénből. Azok önkényt távoztak, miután gyermekeik az athéniek fogságába estek. A gyermekek elfogása meg csak Kleomenes távozása után történt. Ezzel az előadással éles ellentétben áll az a Her.-nál közölt beszéd, melyben a spártaiak a Peisistratidák kiűzésével dicsekednek, az athénieket meg, a kik nekik köszönhették szabadságukat, hálátlansággal vádolják.²⁾

Úgy látszik tehát, hogy a Peisistratidák kiűzéséről Her. korában kétféle monda keringett a nép száján. Her. azt a mondat követi,

¹⁾ Her. VI. 92.

²⁾ Her. V. 90. és 91.

hogy Athén felszabadulása nem a spártaiaknak, hanem az Alkmaionidáknak volt köszönhető. Ezzel szemben a spártaiak természetesen a kiűzésnek minden dicsőségét maguknak foglalták le. Az Alkmaionidáknak athéni ellenségei meg ezt a spártai mondát terjesztették szülővárosukban. A történeti megfontolás is inkább a spártai verciónak kedvez, a mely legalább könnyebben teszi érthetővé az Alkmaionidák és Spárta között beállt szakadást, mint az athéni versio.

A sikyoni és az athéni Kleisthenes.

Her. V. 66—69.

Her. párhuzamot von a két Kleisthenesnek a reformjai között. Ez a párhuzam ép úgy sántít, mint Plutarchos párhuzamai a *Βιοι παράλληλοι*-ban. A hasonlóságot a két Kleisthenesnek a reformjai között Her. abban látja, hogy mindketten megváltoztatták a phylék elnevezését, és hogy ezt mindketten azért tették, hogy a saját népük beosztása különbözzék a velük rokon törzsű népeketől. A nagyatyja azt akarta, hogy a sikyoniaknak ne legyenek ugyanazok a phyleik, mint a dóroknak és ezek között első sorban az argosiaknak, a kikre ő különösen haragudott. Az unoka meg azt kívánta elérni, hogy az athéni népnek a beosztása eltérjen az iónokétól, a kiket ő megvetett.

Az iónokat azonban nem Kleisthenes vetette meg, hanem Her. Ő itt csak a saját érzelmét vitte át az athéni törvényhozóra. Arról meg teljesen megfeledkezett, hogy az ión-gyűlölet csak a névváltozást magyarázza meg, de nem egyszermind a számváltozást, valamint azt sem teszi érthetővé, hogy miképen nyerhette meg Kleisthenes ezzel a nép kezét. Kleisthenes reformjainak bővebb ismerete lehetővé teszi, hogy Her. magyarázatát teljesen figyelmen kívül hagyjuk.

Az athéni Kleisthenes reformjainál sokkal kevésbé ismerjük a sikyoni Kleisthenesét. Ez utóbbi tényleg azt akarhatta elérni, hogy a sikyoni phylék elnevezése különbözzék az argosiakétól, bár Macan szerint épen nem bizonyos, hogy a sikyoni dór phyléknek új nevei csúfnevek voltak.

Az argosiak ellen táplált gyűlöletének egy másik példáját is említi meg Her., Adrastos kiűzetését.

Kleisthenes Adrastos tetemét akarja eltávolítani Sikyontól. Miután a delphoii jósa ezt nem engedi meg neki, Adrastost ellenségének, Melanipposnak, tisztelete által önkénytes távozásra akarja rábírn.

Kleomenesnek második hadjárata Athén ellen.

Her. V. 70. és 72.

A Kleisthenes és Isagoras között kitört viszályban Herodotos szerint Kleomenes azért fogta az utóbbinak pártját, mert vele már a Peisistratidák kiűzésekor vendégbarátságot kötött és feleségénél is a házi barát szerepét töltötte be. Ez a monda athéni pletykánál egyébként nem minősíthető. Kleomenes Isagoras tanácsára azt követelte az athéniektől, hogy a Kylon meggyilkolásában bűnösöket a városból kiűzzék. Kleisthenes nem várta be az ítéletet, hanem önkényt hagyta

el a várost. Kleomenes ezután csekély hadsereg élén Athénbe nyomult és miután onnan még 700 családot kiűzött, a bulét felosztatta és a város kormányzását Isagorasnak 300 párthívére bízta.

A modern historikusok közül egyesek, miként Beloch, Kleisthenes száműzésének történetét Herodotostól némileg eltérően adják elő. Abban az Atthisban ugyanis, a melyből Plutarchos¹⁾ és az *Ἀθ. πολ.* merítették híreiket, azt lehetett olvasni, hogy az Alkmaionidákat a Kylon-ügyből kifolyólag Solon korában egy 300 emberből álló törvényszék száműzte, még pedig egy Myron nevű embernek az indítványára, a ki a Phlya demosból származott. Beloch azt hiszi,²⁾ hogy Kleisthenes reformját megelőzőleg az athéni törvények nem jelölhették meg az állampolgárok nevét demotikonnal. Ebből azt következteti, hogy az Atthis szerzőjétől olvasott határozat Kleomenes korában hozott és csak tévesen kapcsoltatott össze az állítólag Solon korában történt száműzetéssel, mely szerint alaptalan mesének tekintendő. Beloch szerint tehát az Alkmaionidák száműzetése rendes bírói úton történt, még pedig azután, mikor már Kleomenes Athénbe bevonult és a város kormányzását Isagorasnak párthíveire bízta.

Beloch érvelésére az a megjegyzésem, hogy az *Ἀθ. πολ.*, mely a Myron indítványára hozott határozatot közli, Kleisthenes alkotmányreformját Kleomenes hadjárata utáni időkre teszi. Hogy tehát Beloch álláspontját elfogadhatjuk, az alkotmányreform időpontjára vonatkozólag az *Ἀθ. πολ.*-val szemben Herodotos szavait kellene elfogadnunk, a kinek a kronologiai meghatározásai pedig sokkal kevesebb hitelt érdemelnek, mint az *Ἀθ. πολ.*-éi. De még ezzel sem lendítünk az ügyön. Ha elfogadjuk is, hogy Kleisthenesnek alkotmánytervezete már Kleomenes hadjáratát megelőzőleg törvénynyé vált, mindemellett valószínűtlennek kell tartanunk azt, hogy az Isagoras-féle reakció ezt a törvényt elismerte és a saját határozataiban az állampolgárokat ezen törvény értelmében demotikonnal jelölte meg. Így tehát akár Solonnak, akár Kleomenesnek a korában történt az *ἐναγχις* elítélése, a határozat Myront csakis abban az esetben jelölhette meg demotikonnal, ha ez a megjelölési forma már Kleisthenest megelőzőleg szokásban volt. A határozatban előforduló demotikon tehát nem készíthet bennünket arra, hogy a határozat keletkezését az Atthis szerzőjének állításával szemben Kleomenes korába tegyük.

Beloch valószínűtlennek tartja, hogy az Alkmaionidákat a Kylon-ügyből kifolyólag Solon korában is, Kleomenes korában is száműzték. Ezt én is valószínűtlennek tartom. Csakhogy míg Beloch a Solon korában történt száműzetést veti el, addig én a Kleomenes korában történt elítélést tartom alaptalan koholmánynak. Nem tartom valószínűnek, hogy az athéniak a Kylon társain esett sérelem jóvátételével egy évszázadnál tovább vártak volna. Külömben is ez az eset olyan szoros kapcsolatban van Epimenidesnek athéni szereplésével, hogy már e miatt is Solon korába teendő.

Kleisthenes önkényes távozását Kleomenes korában én is történeti ténynek tekintem. De az *ἐναγχις* elítélésében csak mondai meg-

1) Solon. 12.

2) Griech. Gesch. I. 339. Anm. 1.

okolását látom az önkénytes számkivetésnek. Feltűnő, hogy a peloponnesusi háború kitörésekor, midőn Herodotos művét írta, a spártaiak Perikles kiűzését ugyanezen az alapon követelték. Azt hihetné az ember, hogy ennek az egykorú eseménynek hatása alatt okolta meg Herodotos Kleisthenes eltávozását a régi vérbűnnel. Én azonban valóbbszínűnek tartom azt, hogy a spártaiak épen Herodotosnak eme meséjében találtak jogczímet az athéni államférfiú kiűzésének követelésére, a minthogy Herodotos is kiemeli Periklesnek hozzátartozását az Alkmaionidáknak dicső multú, de bűnös nemzetségéhez.¹⁾

Kleisthenesnek ez az önkénytes távozása szolgált Macannak helyes megjegyzése szerint alapul annak a későbbi eredetű mondának is, hogy az athéni democratia megalapítója áldozatul esett a saját maga által behozott ostracismus intézményének.²⁾

A mit Herodotos Kleomenesről mond, a ki az Akropolis elfoglalása után a papnő tilalmára szellemeskedő megjegyzéssel felelvén, Athene szentélyébe lépett, azt alaptalan mesének tekinthetjük, melynek párját ugyanezen király argosi hadjáratában találjuk, midőn a tilalom ellenére áldozatot mutat be Hera templomában, a tiltakozó papokat meg elhurczoltatja és megvereti.³⁾ Ezek a szentségtörések arra való, hogy Kleomenes későbbi sorsában az istenség büntetése legyen észlelhető.

(Budapest.)

(Vége köv.)

HEINLEIN ISTVÁN.

BÉRARD AZ ODYSSEIÁRÓL.⁴⁾

(Vége.)

A phaiakok hajósnép voltak s idegenek azon a vidéken. Azelőtt *Hyperie*ben laktak, a nagy síkságon, a *kyklopsok* közelében, a kik erősebbek voltak náluk s elüldözték onnan. *Nausithoos* vezeti át őket *Scheri*ébe, sánczot épített, kijelöli az utcákat, templomokat emeltet s kiosztja a földeket (VI, 4—10.). De gazdagságuk a tengerről származik; mert nem földművelő s pásztornép ez, hanem kereskedő és iparúzó. Eltérőleg az albánoktól nem érdeklí őket új és tegez; vitorlák s evezők segítségével a tengert jární, ebben telik kedvük (VI, 270—2.). Agorájuk zöldség-, gyümölcs- és főzelék piacz, nem pedig ökörvásár (mint a *pylosi*). Nem *Apollo* és *Hermes* az ő istenük, hanem *Poseidon*. Kiténő hajósok, *ναυσίχλυτοι*, híres evezősök, *δολιχόρατοι*, *φιλήρατοι*. A nők ép ily ügyesek a fonásban és szövésben (VII, 108—110.). Férfi- és nő-neveik a tengeri élet köréből vannak véve: *Nausikaa*, *Nauteus*, *Prymneus*, *Naubolides*, *Nausithoos*, *Pontonoos*. Ők szállításból (*πομπή*) élnek; *πομπής*, szállítók, mint a neleidák, csakhogy nem szárazon,

1) Her. VI. 131.

2) Ailian. XIII. 24.

3) Her. VI. 81.

4) Ismertetésem kiegészítéseként lásd «Az Odysseia új világitásban cz. programmértekezésemet a budapesti VIII. ker. áll. főgimn. 1905/6. évi értesítőjében.

mint ezek, hanem tengeren. Hajóikkal, melyek megfelelnek minden igénynek (VIII, 31—33.), ők a közvetítők az achivus s a nyugati titokszerű világ közt, a kenyérevő civilizáció s az emberevő kyklopszok és laistrygonok közt, a kik az adriai csatorna másik oldalán laknak. Ezen az ú. n. Otranto csatornán, a szilaj, ködös tengeren, «a nagy örvényen» át mindig veszélyes volt az út, mert gyakran dühöng rajta bóra, s nagyon változnak a szelek. A phaiakok azonban bízva gyors hajóikban, átkeltek Poseidon engedelmével (VII, 34—É.). A szállítás az ő monopoliumuk, melyet féltékenyen őriznek, mint általában a thalassokraták a saját érdekeiket. Azért bizalmatlanok az idegenhez s rossz szemmel nézik. Mint hajósoknak nem kellene katonai gyakorlatok: öklözés és birkozás (VIII, 246.), hanem futás, csónakázás, táncz, ének, labda, lakoma, fürdő. Ők a sport emberei. Szeretik a tiszta fehérneműt s e tekintetben különböznek az achaiosoktól, hanem a szélső levanti népekhez hasonlítanak.¹⁾ Szintily fontos kriteriumot szolgáltat e tekintetben az az adat, hogy Alkinoos és Arete testvérek és házastársak ogyszersmind (VII, 54—5.). A *τοῦχος* ugyanis csak szülők, az apa és anya jelentésében vehető, miként a VI, 50—51-ből világosan látszik. Már pedig a görög erkölcsi felfogással épügy ellenkezett a testvérek közti házasság, mint a miénkkel. A scholiasták úgy igyekeznek ezt magyarázni, hogy *τοῦχος* azt is jelentheti: *πρόγονοι*. Egy ügyes kéz azután, bizonyára az iskolákra való tekintetből, 12 verset (VII, 57—68.) szúrt közbe ennek magyarázatául. Ámde hogy ezek interpolált versek, bizonyítja, hogy Rhexenor és Periboia csak itt fordul elő a költeményben s az előbbi név még csak a 146. v.-ben, mely azonban szintén nehézség nélkül mellőzhető. Sőt még egy helyen említ az Odysseia hasonló házasságot: Aiolos király hat fia és hat leánya, mint házastársak élnek párosával a palotában (X, 5—7.). Ez a szöveg nem kétes. Ép így éltek Egyiptomban a pharaók. A szentírásból is említ példákat a szerző s azt mondja, így volt ez a phoinikiai kikötőkben is az egyiptomiak nagy befolyásánál fogva. Ennélfogva — úgy mond — a mi odysseiai utleírásunkban szorosán meg kell tartanunk a *τοῦχος* valódi jelentését; vagyis Alkinoos és Arete testvérek s házastársak voltak, s ez a kettős kapcsolat uralkodásukat törvényesebbé, istenibbé tette, ép úgy, mint az egyiptomiaknál. *Κύκλωψ* (kerek szem) és *Ἰπερίη* (magasság) jól ismert idegen nevek fordításai. Ugyanis *ὄψ* = sz. *oin*, *κύκλος* = sz. *otr'a*; tehát Kyklopia eredeti neve *Oinotria*, *Ὀίνωτρία*. — *Ἰπερίη* æquivalense *Kum'a*. A phaiakok tehát azelőtt Kume-ben laktak Campaniában («*εὐρύχορος*»), közel az oinotriaiakhoz. Leukadok v. lenkanok voltak ők, mert a *Φαίακες* v. *Φαίητες*, melynek nincs jelentése a görögben, szemita név átírása: a sz. *b. e. q.* gyökér a. m. *leúxaiνεν*, *fehérteni*; a *Beakim* átírása *Φαίητες*-re minden tekintetben szabályos. Calabria végső fokától, *Sta Maria di Leuca*-tól, keltek át az Adrián, érintették *Iano* szigetét s *Samotraké* szigetét, majd Corfu nyugati oldalán *Karavi* s *Kephali* (Phalakron «kopasz fej») mellett haladtak el. Ez volt ugyanis a karthagói és

¹⁾ V. ö. Herod. II. 37. és Hom. Od. VI, 64—5. A hom. költeményekben csakis itt fordul elő a *εὐπλοτος* jelző, sőt a vele egyértelmű *εὐπλοτης* is csak a *φᾶρος* jelzőjeként fordul elő (VIII, 392. 425. XIII, 67.), melyet a phaiakok adnak Odysseusnak.

italiai vitorlás hajók legegyszerűsebb és legbiztosabb útja (Strab. VII, 324.), s Corfu nyugati partján *Alipa* a legvédehetőbb és legalkalmasabb kikötője. Korkyra kétségkívül görög sziget még, de kissé félreesett, a görög világ szélén. Ithake az achivus világ határa, Odysseus az achivus hadsereg hőse; Alkinoos ellenben idegen. Ithake fele-út Korkyra és Pylos közt, közbeeső állomásuk, pihenő-helyük és közös áruhelyük a két pont közt közlekedő hajósoknak.

* * *

Kétségkívül vannak az Odysseiában csodás mondák s népies mesék; de sokkal kevesebb, mint fölteszik.¹⁾ Az I. N. és a régi tengeri utak leírásaival teljesen egyeznek az Od. szavai. A folyó, város és a sziklahajó leírásával kezdi a szemlét a parton déltől s északnál végzi; olyan tengeri útra vall tehát, mely délkelet felől északnyugatnak, az achivus földektől az itáliai tengerek felé, Pylostól az adriai csatorna felé haladt. A költő ragaszkodott ezen útleírás sorrendjéhez, valamint szavaihoz is. A költő a tengerbe torkolló folyón kezd, a mosógödörön folytatja s a városba vivő úton és a földolgon végzi: a városon, piacon s Alkinoos palotáján. A part utolsó képét a hajósziget adja. A költő tehát magától nem mond semmit, csak rendez. A kővé vált hajó sem az ő találmánya: ott van az valóban. Az útleírás is úgy beszélte el annak történetét, mint a költő, s miként az útleírás a phaiak föld végére tette, akként a költő is a phaiak föld történetének végére illesztette. Csakhogy az útleírás kétségkívül úgy adhatta elő, hogy a hajósziget nincs messze a várostól; de hozzátéhetette vagy azt, hogy a phaiakok országából látható a tenger egész terjedelme, vagy azt, hogy látható a sziklahajó; azt azonban nem részletezte, hogy honnan nézve. Az Arakli s a S. Angelo tetejéről ugyanis csakugyan látható Karavi; de az öbölből nem látható. A költő művésziileg színezi ki e homályos részletet egy erkölcsi tanulságot rejtő mesével, mely szerint Poseidon Odysseus hazaszállítása után változtatta kővé a phaiak hajót a nép szemeláttára, azután pedig magas hegységgel takarta el városukat.

Végleges alakját valószínűleg az ázsiai parton kapta a költemény, anyagát pedig Pylosban, a hová a Telemacheia vezetett bennünket. Innen az Odysseia fonalán először a corfui partra jutottunk s Kumében is egyik közbeeső állomását találtuk meg azon hosszú útnak, mely a levanti Görögországtól mind messzebb vezet bennünket nyugat felé a költemény vagy forrásai valószínű eredő helyeinek kutatásában, melynek határpontját a szélső nyugat *Kalypso-Ispania* neve jelöli.

Kume alapítását a Kr. e. 1049. évré tették a régiek. Görög gyarmatnak túlságosan régi volna ez. Nem is hellének alapították, hanem más tengerjáró nép, mely ezt a szemita nevet adta neki. A vad bennszülöttek azonban kiűldözték őket, mint a történelmi korban e campaniai hegyi város ellenjeit. A kumei első települők menekülése nem történt meg mindjárt az alapítás után, s az Odysseia keletkezése és az áttelepülés közé két generatio esik. Talán elég helyesen számítunk, ha 150—200 évet veszünk föl Kume alapítása és az Odysseia kelet-

¹⁾ V. ö. Strab. I, 19. 22.; III, 149.

kezése közé. A hom. tengerészeti tanulmányozása arra az eredményre vezetett, hogy a 18. egyiptomi dynastia hajóíhoz hasonló achivos gályák egészen különbözőnek Sennacherib hajóitól. Azon időponthoz jutunk tehát, melyet Herodotos kijelöl, hogy t. i. Hesiodos és Homeros legfőlebb 400 évvel élt ő előtte. E szerint legfőlebb a Kr. e. 850. év tájára tehető az Odysseia készítése (de nem a végső redactiója). Az a mediterraneum, melyet az Odysseia állít elénk, legfőlebb a Kr. e. 1000-dik évi mediterraneum. Az Odysseia valószínűleg a több századon át tartó levanti thalassokrátiák végét s az európai és ázsiai görög thalassokratia kezdetét jelöli. Az Odysseia előtt hihetőleg egyiptomi és szír hajók járták a hellén piaczkokat, miként a sidoni hajók járták még az odysseiai időkben is.

Kréta s más szigetek mutatják, hogy a fő-kikötőhely a különböző thalassokrátiákban változott s a fő-közlekedés irányába húzódtott vagy ment át. Ha tehát a phaiakok csakugyan Kuméből költöztek át, ha csakugyan ők voltak a főszállítók az Otranto-csatornán át, s tőlük származtak a *Kerkyra* és *Scherie* alakú szemita nevek, valószínűtlen, hogy ne hagytak volna a velük szemben levő italiai partokon hasonló emléket magukról. Az italiai part onomastikonjában csakugyan feltűnnek az *entum* v. *ant* végzetek: *Tar-entum* v. *Tar-anta*, *Ver-entum*, *Uz-entum* stb. Hasonlók a kariai partokon: *Oen-anda*, *Alab anda* stb. E hasonlatosság nem véletlen. Kariának is van *Taranda* szigete, mint Itália ama szigetszerű városa *Taranta* v. *Tarentum*. E szavak értelme ismeretlen. De a kariai *Labranda* az ő fejszés Zeus kultuszával jól beillik «*fejsze-város*»-nak; *labr-us* ugyanis, mondják a régiek, lydiai v. kariai szó s a. m. *fejsze*.

A félszigeteket jelölő *Messapia*, *Japygia*, *Calabria*, *Salentini* stb. neveket Strabon hasztalanul próbálja megkülömböztetni s külön területet adni mindegyiknek. *Messapios* előfordul Itáliában, Krétában, Boiótiában, Lakoniában, Lokrisban, *Japygia* kétszer is Italia partjain. Délitaliának van egy *Japygia*-foka, *Ἄχρο Ἰαπυγία*, három-japyx-foka, *Ἄχροι Τρεῖς Ἰαπύγων*. A *Japygia*-fok a *Sta Maria di Leuca*-fok, mely a régi korban takarta, védte *Leuka* város kis révét. A szicíliai szorosától az Otranto-csatornáig, a *Leukopetra* hegyfoktól *Leuka* városáig csakugyan feltűnő fehér sziklás képet mutat Itália déli partja. A héber *i. p. g.* gyök a. m. *feltűnni*, *fényleni*, melynek partic. alakja *iapug'a*. A szentírásban is fordulnak elő *Japig'a* alakú helynevek. A régiek *Japygia* fokai tehát a mai «*fehér fokok*». A szicíliai szoros és az Otranto-csatorna közt három fehér fokuk volt az első thalassokratáknak: 1. *Leukopetra* (fehérkő), melynek szem. neve kétségkívül valami *Skula Japug'a* volt. 2. «*Három-fehérfok*», melynek nevét a szemita eredetiből fordították a hellének s mellé tették még a második részt átírva: *Τρεῖς Ἄχροι Ἰαπύγων*. 3. «*Fehérsúcs*», fordított és egyszersmind átírt hellén nevén *Ἄχρο Ἰαπυγία*. *Messapia* az *ἄχρο* transscriptiója. A szentírásban vannak *masep'a* v. *masep'a* nevek, melyeket a Sept. *Μάσσηφα*-v. *Μασφά*-nak ír át és *σοπιτία*-nak fordít, mely valódi æquivalense a latin *specula*-nak, a görög *σκόπελος*-nak, az ital. *viglia*-nak. *Sta Maria di Leuca* tehát kezdetben *Messap'a Japug'a*; ugyanis Strabon arról tudósít, hogy «*Japygiát Messapiának is hívják a hellének*». valamint arról, hogy *Ἄχρο Ἰαπυγία*-t egy 700 stad. szoros választja el *Keraunia* foktól s ugyanakkora öböl a *Lakinion* foktól. A szomszéd *Leuka*

városkának van — úgymond — egy bűdösvízű forrása. A monda szerint Herakles a campaniai phlegrai síkságról (Capua és Kume közt) egészen idáig üldözte a *Leuternii* nevű óriásokat, a kik ott a föld alá tűntek; az ő mérges nedvükből táplálkozik ama forrás és a szomszéd vidék, *Leuternia*, az ő nevüket viseli (Str. VI, 281.). — Itt valószínűleg megint egy állomást találtunk a phaiak Scherie és a kyklopsi Hyperie közt. Ezek a campaniai Phlegrából menekült leuterniusok alighanem a mi Campaniából menekült phaiakjaink, a kik hajdan *Κύμη Φλεγραιά*-ban laktak, a szemek vidékén fekvő Kumében (*Κύμη ἐν Ὀπιχοῖς*), a fehér földű hegyek (*Λευχόγεια Ὀρη*) közelében levő Kumében. Egy hagyomány szerint a Kume-vidék hajdan a «*fehérék*» (*Λευκάδοι*, Ps. Arist. *Mirab.* 95.) birtokában volt s talán *Leukadios* v. *Leuternios* a legjobb görög fordítása Phaiak-nak.

* * *

A II. kötet I. könyvében, mielőtt a *Nostos* részletes fejtegetésébe fog a szerző, rámutat különösen arra, hogy a hom. költeményekben számos nyoma van az egyiptomi műveltség és szokások hatásának. Ezen eredmények lényegét a következőkben foglalom össze:

1. A hom. *ὄρξια τέμνειν* fordítása a bibliai *karat berit* metaphorának. A hébereknél a szerződés-kötés *vágás, metszés*, a hom. görögöknél *bekerítés, kötelezés, lekötés* (*ἔρχω, ἔρχος*) vagy *öntés* (*σπονδή, libatio*). *Karat berit* görög fordítása a class. hellén *σπονδὰς σπένδουσθαι* v. a hom. *ὄρξια ἔχειν*. A *ὄρξια τέμνειν* szóolás, melylyel egybe szokták vetni a lat. *foedus ferire, icere, percutere* kifejezést, úgy látszik, a kisázsiai partvidék sajátága; az európai görög írók s nép nem használták, vagy, ha használták, sem értették; Euripides egy metaphorába egyesíti az öntést és vágást: *σπονδὰς τέμνειν*. Az II. III, 275—300. és XIX, 255—270. áldozásban előforduló *ἀποτέμνειν* tulajdonképen a. m. *kihívni* (kivenni és eltávolítani, *kihvetni*). A *vágás* tehát nem hellén szokás, hanem szemita (Chanaan).

2. A hom. görögök egyenlően osztoznak a szerzett zsákmányon (Od. IX, 41. sk., 548. sk.); Aiolos tömlője miatt zúgolódnak Odysseus társai. Azonban a társak adhattak külön ajándékot a zsákmányból (IX, 550. sk.).

3. A kikonok sík földje a *Kavala-* és *Marona-*sziklafokok közt terül el a thasosi csatorna szélén, a hol a Rhodopéról eredő *Nestos* ömlik a tengerbe, s torkolata előtt ugyanolyan lesre alkalmas szigetcske van, mint *Asteris*: a *Thasopulo* (kis Thasos). A delta előtt több fa-csoport van (I. N.); ilyenben lakott *Maron*, Apollon papja, a ki *Ismarosra* ügyelt föl (Od. IX, 197. skk.). A görögöknek volt ezen a vidéken egy *Maroneia* nevű városuk, mely — Herodotos (VI, 47.) szerint — a kikonok területén volt s melynek régibb neve a hagyomány szerint *Ismaros* volt. A partvidék bora, a *maroni bor*, már a régi időkben híres. *Thasos*, görögül: *Ἰασία*, idegen név, a hagyomány szerint phoinikiai.

4. Az Odysseia két helyen szól részletesebben Egyiptomról, ú. m. 1. a Telemacheiában (IV, 351. skk.: Menelaos *Nostos*-a), 2. Od. XIV, 199. Ez utóbbiban beszéli a hős Eumaiosnak, hogy Krétáról *ἄσχη-θέες καὶ ἄνουσοι* érkeztek Egyiptomba. Ennek a magyarázatát megtaláljuk az újabbkori utazók följegyzéseiben. A kalózhajókon hiányzik

az ivóvíz; a rossz táplálkozás és tisztátalanság miatt dühöng a ragályos betegség az utasok és a hajóslegénység, valamint a hajó szélére zsúfolt rabszolgák és foglyok közt. Azon a vidéken nyáron át otthonos a himlő; a kikötőkben és a hajókon pestis uralkodik, mely, ha csökken is, egészen meg nem szűnik soha. Trója alatt is pestis pusztít a görög táborban s a máglyák szünet nélkül égetik a holttesteket (II. I, 50—53.).

5. Menelaos elindulván Egyiptomból éjszakkéleti széllel tart a délnyugati part felé, a hol később Alexandria épült. Van ott a morajló tengeren egy kis sziget, *Pharos*, egynapi út hajón az Aegyptos folyó torkolatától (IV, 354—7.). Ez a sziget nem mythikus, mint hitték. A régi helléneknek Pharos Libyában van már. A ki Alexandriától akart Egyiptomba jutni, a Nilus folyó torkolatához kellett kerülnie, mert az volt a tengerészek egyetlen kapuja a beljebb fekvő városok felé. Menelaos is kénytelen ezt a kerület megtenni Pharostól, hogy a folyóban kiköthessen (IV, 581—2.). A sziget a bennszülöttekre nézve nagyon jelentéktelen; azonban idegen, kivált pedig phoinikiai hajósokra nézve keleti mása volt a végső nyugat Kalypso-szigetének: elengedhetetlen pihenőhely, szükséges menedék (Diod. Sic. I, 51.). A tenger szilaj, a folyó-bejárat zátonyos, a folyó-ár veszedelmes. Ez teszi érthetővé Menelaos rémületét, mikor Proteus oda utasítja, hogy térjen vissza a folyóra áldozni az isteneknek (*Αἴγυπτον δ'ἰέναι δολιχὴν ὁδὸν ἀργαλήν τε*). A szilaj tengeren csak egy feltétlenül biztos révet, csak egyetlen megbízható öblöt talál az ember: Pharos szigetén. Hire tehát ennek is sidoni hajósoktól származott, mint a Kalypso-szigeté. Skylax szerint „Pharos, Libyában, elhagyatott kis sziget, számos kikötővel (*λιμὴν εὐορμος*’, Od.); vízért az átalellenben levő *Mareia* tóra járnak, melynek vize iható (*μέλαν ὕδωρ*’, Od.); az átkelés igen rövid a szigetről a tóra’. Az a gát, mely későbbben összekötötte a szárazfölddel, *Ἐπταστάδιον* nevet kapott, mert állítólag annyi volt a távolság a két pont közt. Aprilistól októberig északi és keleti szelek uralkodnak e részen.

6. Az achainai kalóz 7-ik nap kel útra Krétából, hét évig marad Egyiptomban. Menelaos is hét évet tölt ott s három hetet Pharos szigetén. A mi kalózunk, valamint Menelaos és Helene sok kincset gyűjt ott magának. Az egész hom. Hellas ismerte az óriási s csodás várost, a százkapujú Thebát, a hol annyi kincs van a házakban (Od. IV, 126. sk.), ismerte Egyiptom nagy neveit s gazdagságát. Hires volt Egyiptom népe az orvoslás tudományáról és a gyógyító füvek ismeretéről is (IV, 229—232.).

7. Pharaó az egyiptomiak előtt mintegy földi isten lévén csak rejtelmes szavakban beszélnek róla. Ő *parui-ai* (‘kettős palota’), mint az egyiptomiak mondták, *paru* v. *φαράω*, a hogyan átirták a szemétként, a régi hellének s a modern népek; továbbá ‘ő felsége’, ‘ő szentsége’, ‘földi istenek napja’, ‘Horus uralkodó’; ‘Magas kapu’, vagy az egyiptomiak nyelvén *Pruiti*, *Pruti*, mely szónak a hom. költő *Πρωτεύς* alakot adott. Az ő *Proteus*-a az egyiptomi mesék Pharaója. Egyiptomiaktól hallotta Herodotos, hogy Proteus Memphis királya volt, a félszemű *Pheron* utódja s Rhampsenit elődje. Itt olyan egyiptomi mesével van dolgunk, mely a hom. költeményen át ismét visszakerült az egyiptomi nép közé. *Pheron* tulajdonkép görögös alakja *pharaónak*,

mely a héber *pherao* átírása, de helyesen *phero'a* v. *pharo'a* volna; ezekből lett azután egyrészt *Pheron* (személy) és *Pharos* (sziget). *Pruti* (Proteus) szigete akkor *Pharos*, *Pharo'a* szigete volt (v. ö. 'Király-sziget', 'Szultán-csúcs', 'Császár fok' stb.), *Pruti-Pharao* isten, isten fia, s az egyiptomiak ilyen neveket adnak neki: '*Râ fia*', 'Nap húsa', 'élő Horus' stb. *Maspero* régi egyiptomi mese-gyűjteménye s más papyrus-leletek alapján bizonyítja ezen fejtegetés helyességét, s hogy a hom. Proteus egészen azonos az egyiptomi mesék Pharaójával. Proteus ismeri a tenger mélységeit, uralkodik a fókák felett s feltelrelheti őket, mint a hogy az egyiptomi királyfi, ha uralkodó lesz, el fogja bővílni az eget, földet, az éji világot, hegyeket, vizeket; ismerni fogja a madarakat, hullóket a maguk valóságában; látni fogja a tenger-mélység halait, mert isteni erő feltelreli azokat a víz színére. Van olyan mondóka, melytől még a sírban is visszakapja földi élő-alakját. A pharaói mesékben a bűvészzel megkötheti vagy fölszabadíthatja az ember az isteni akaratot és hatalmat.

8. Idő és távolság meghatározásában a 7-es rendszer szerepel az Odysseia ezen epizódjában, mint a legrégebb hellén geografusoknak az egyiptomi partvidékre vonatkozó számadataiban. Ezenkívül szemita forrásra mutatnak egyes szavak is. Így *χρυσός* átírása a sz. *Khrus*-nak, *φάκη* pedig *phok'a* nak. Ez utóbbi nem fordul elő az Iliasban, csak az Odysseiában itt, s még egy helyen, a hol a phoinikiai dajkáról van szó.

9. Az odysseiai Paradicsom (IV, 561—569.) eredetét a zephyrosnak itteni szerepe mutatja. A görögökre nézve ez az északnyugati szél legtöbbször kellemetlen (*δυσαής*), ellenben az egyiptomiaknak kellemes (I. N.). A szemita nyelvek *z. ph. r.* gyökere az arabsban a. m. sohajtani, süvöltetni. *Ζέφυρος* a *zephyr* v. *ziphor* szó átírása; görög jelzői: *κελαδών*, *κελαδαινός* (süvöltő). A *ζέφυρος-κελαδών* tehát kettős név. Osiris különösen olyanoknak kedvez, a kik isteni származásúak vagy rokonságban vannak az istenekkel. Ezért mondja Proteus Menelaosnak: 'Mert Helene a tied s Zeus veje vagy'. Az ilyenek eltakarítására is vigyáznak az istenek: 'Az istenek el fognak téged szállítani az elysiumi mezőre s a föld határára, a hol Rhadamanthys van'. '*Amenti*' = nyugat, másvilág; rendszeren 'herceg', 'kormányzó' stb. jelentésű főnevekkel kapcsolatban fordul elő. Osiris rendes czíme: *Kont-Amenti*. Mivel Rhadamanthys nem fordul elő a nagyszámú egyiptomi temetési szövegekben, következik, hogy, bár Menelaos *Nostos*-a egyiptomi mesék másolata, a Nilus mellékéről nem egyenesen került oda, hanem Phoinikián keresztül.

Már ez az odys. Paradicsom viseli azt a nevet, melyet a hellének adtak később az ő boldogultjaik földjének: *Ἠλύσιον πεδίον*. A héber *alus* (= gör. *μάζα*) a plur. *elusim*. Ama név e szerint részben fordítása, részben átírása *Abel* v. *Padan Elusim*-nak. Ezt a mezőt mindenkor a föld végére tették, s a szerint szorult odább-odább, a mint az egyiptomiakra nézve mind messzebb szorult a föld vége hajósok és kereskedők révén. Egyiptom legrégebb korszakában tehát a deltán volt. Esténkint a folyó partjához sereglenek a boldogok, hogy búcsúkiáltással köszöntsék a haldokló napot, a nyugat *Râ*-ját, *Râ Amenti*-t; ott köszöntik ismét ujjongva, a mint visszatér reggel hajóján s magasztaló éneket zengenek. Ez az 'ujjongók' (*elusim*) szigete,

Μακρία, a *Sokhet Jalu* (nyugat rétje, asphodelos-rét) ott volt a delta kis főveny-szigetei egyikén; az volt Osiris első királysága. Onnan ment tovább egyrészt a phoinikiai partra, majd Rhodosra, melynek régi neve Plinius szerint Makaria volt; hősük *Makar*, egyike a Nap hét fiának, a kik várost alapítottak a sziget azon részében, melynek mindig *Jelysia* v. *Jalysia* volt a neve, s azt a várost *Achaia*-nak (visszahangzó) nevezték a hellének (Diod. Sic. V, 57.). *Achaia-Jalysia* görög-szemita kettős név; de idővel elfeledték, hogy e két szó egyet jelent s úgy lett *Achaia* a Jalysia városa v. erőssége. Majd tovább, *Lesbosra* vitték át phoin. tengerészek az elysium-mezőt. Másfelől a libyai puszta egyik oasisára került a boldogok szigete (Herod. III, 26.), majd tovább, míg végre egészen eltűnt a nyugati oceán mélyében. Ott van a hom. költemények *Elysiuma* (Strab. III, 150.). A közvetítők tehát itt is főképp phoinikiai hajósok voltak.¹⁾

10. Az egyiptomi mesékben nem fordul elő a halhatatlanság ételle, *ἀμβροσίη*, pedig Eidothea ambrosiát tesz Menelaos és társai orra alá, hogy elvegye a fókák rettenetes bűzét. Bizonyos, hogy nem is az Odysseia költője tette hozzá. A mese tehát nem egyiptomi eredetű, hanem phoinikiai, épen úgy, mint *nektar* is a. m. *in niktar*, illatos bor, melyet a szemiták áldoztak istenüknek. A görögök nem felejtették soha, hogy a *nektar* babyloniai bor (Athen. I. p. 32.). A szemiták ismerték az élet ételét, *akaa balati*, és az élet vizét, *me-e balati*, melyek a halhatatlanságot (*ἀμβροσίη*), okozzák. Ezt nem Egyiptom, hanem csakis Szíria vagy Chaldea népe szolgáltathatta a költőnek.

11. *Ἀίγυπτος*-t rendszeren *Memphis* egyiptomi nevéből magyarázzák: *Haikaphtah* v. *Hakaphthah* („Ptah isten ikreinek vára”). Ha ez így van, akkor az idegenek abban az időben Memphist tekintették fővárosnak politikai és kereskedelmi tekintetben. Ez a felsőbbsege azonban eltűnt már a hom. költemények idejében; ekkor már *Theba* volt Egyiptom és a világ nagy városa. A hom. költemények Memphis nevét sem ismerik már; ellenben nagyon népszerű a phoinikiai tengerészek közt, a kiknek piaczuk, nagy kereskedőhelyük, táboruk volt az elhanyagolt Memphis, s csakis ők adhatták annak nevét az egész országnak. A hellének piacza már nem Memphis ott, hanem Naukratis, s a görög kereskedelem eme föllépte sokkal későbbi a hom. költeményeknél. Az achaiai kalózok még csak a delta partját ismerik, a hol kiszállnak, s Thebát, a főhelyet, a hol a király székel. *Theba* neve nem egyiptomi; az ő nyelvükön a. m. *Uisit* és *Apitu*. Jelentése lehetett az egyiptomi nyelvben, de nem volt a görögben, bár a név előfordul a görög szárazföldön és tengeren: az idai kilixek Thebája a „hétgázlójú folyó” (*Ἑπτάγυρος*) és Adramytion közelében, melynek neve szintén szemita (II. VI, 416—7.); a boiótiai Thebai, a hétkapujú

¹⁾ Szerző egy külön művében fogja kimutatni, hogy *Mimos*, *Rhadamanthys* és *Sarpedon* Phoinix unokái és Europa fiai s „a szép Európa” (ἡ καλὴ Εὐρώπη) phoin. fordítása az egyipt. *Amentet nefert-jének* („szép Amentet” = szép nyugat). *Minotaurus* nem egyéb, mint egy bikafejű istene *Amentinek*; a szép Europa bikája sem más, mint *Amentet* bikája. A hol ez a nyugati istennő fokról fokra megállapodott, ott állapodott meg a boldogok szigete. Boiótiában a thebái fellegrvár szintén boldogok szigete (l. alább a 10. pont alatt!).

város, melyet a phoinikiai Kadmos alapított (Od. XI, 263.). A szent-irásbeli *teba* vagy inkább *theba* a. m. *szekrény*, Noe *bárkája*, Mózes gyékény-*kosara*; a Septuag.-ban *theba* fordítva *ζίβωτος* v. átírva *θήβη*, *θήβη*. A boiótiai Thebaira nézve ezen elnevezésnek csak egy lehetősége képzelhető: Ha *theba* az a bárka, melyen Noe megmenekült az árvízből, akkor *Theba* Ogygos alapította város, a ki szintén megmenekült az árvízből. Az egyiptomi *Theba* egyik egyiptomi neve, *Apitu*, a. m. szekrények, ládák, tehát *Apitu-Thebai* szemita egyiptomi kettős név, melyet a hellének átírtak vagy átvettek: *αι Θήβαι*. Ez a név tehát Phoinikián át került a hom. költeménybe.

A költő még nem ismeri a *Nílus* nevet. Neki a folyó szintén *Αἴγυπτος*, mint az ország. A héberek ismertek egy folyót ily néven: *Nahal* vagy *Nehel Misraim*. *Nahal*, a Septuag.-ban *neel* atírásban a folyók általános neve. Ha fölveszünk egy phoin. *Nehel Haikuphtah* (Memphis folyója) nevet, akkor a hom. *πόταμος Αἴγυπτος* első felében fordított, második felében pedig átírt neve annak; helyette később a szem. *nehel* került felül, melynek görög alakjai: *Neilos*, *Nílos*, *Neel*, *Nel* stb.

Menelaos *Nostosa* tehát egyiptomi és phoinikiai dolgok keverékének látszik. Herodotos mondja (I, 1.), hogy a phoinikiaiak egyiptomi és asszíriai ártukat hozták Görögországba. Ugyanez jellemzi a phoinikiai műemlékeket is. Az Achilleus-pajzs jelenetei nem egyebek, mint a memphisi mastabák és thebai sírboltok szobrászati és festészeti műveinek utánzatai; de — mint Helbig is hiszi — Phoinikia volt közvetítő Egyiptom és a kezdetleges Görögország között. Az odysseiai hajó egyiptomi hajó. Puanit népe mondja: „Honnan jöttetek ezen vidékre, mely ismeretlen egyiptomi emberek előtt? Az ég útján szállottatok alá vagy hajón érkeztetek ide *Touutri* tengerén?” Ilyen kérdést intéznek az akkori szárazföldi lakók mind a hajósokhoz (v. ö. Od. XIV, 187—190. XV, 59, 224.).

A hom. világ fehér arcú emberekkel van népesítve; de a végső keleten és nyugaton feketebőrűek laknak, az *Αἰθιοπες* (Od. I, 23—24.), a *feketék*, arabsul: *sudan*. Ilyenek laknak ma Délegyiptomban a Verestenger közelében és az Atlanti-tenger mellékén. A mesésnek tartott *Ἐρεμβοί* tulajdonképen *arabok*, szem. *Arabim* v. *Erabim*.

* * *

1. *Az Odysseia forrásai*. Mind a régi, mind az új tengeri út-leírásoknak közös sajátága, hogy a partvidékekről csak néhány méternyire adnak pontos leírást, azon belül már nem. Ép így a tengerészeti térképeink is.

Artakie „medve-forrás” a régi hajósoknak, a kik kelet felől jártak; de nyugat felől járó hajósaink már azt az ú. n. „palói víz”-et Maddalenával hozzák összeköttetésbe, mert nekik a Medve-fok előtt van a forrás s ő szerintök nem medve jár oda inni, hanem Maddalena népe. A régi korban az ott letelepült gyarmatosok nevezték el kétségkívül *Telepylos* forrásának a közeli város miatt, melynek leányai oda jártak vízért. Az *εὐρύχορος* jelző arra mutat, hogy Kume-Hyperie határán nagy síkság van: a görögöknek azután az *οπικοί* Campania lakói, *Opikia* Campania egy vidéke, *Kume-Hyperie* Campania egy városa. „Híres kikötő” (és *λιμένα κλυτόν*, Od. X, 87. XV, 472.) alig

alkalmazható Syra s a laestrygonok kikötőjére. Útleírásokban gyakran olvasható kikötők jelzőjeként *κλειστός*, zárt; itt tehát *κλυτός* valamilyen képen *κλειώ*, *κλιώ* szókkal van összefüggésben.

Homeros-Odyseus nem egyazon személy. Egy ithakeinek vagy olyannak, a ki áthajózott a nyugati kapun, tudnia kellett volna, hogy az Asterisen nincs hajókikötésre alkalmas kettős kikötő. A költő szemlátomást görög volt (nevezzük, ha úgy tetszik, Homerosnak), a hajós pedig phoinikiai (hogy nevet adjunk neki: Odyseus). Az od. helyeket, tájakat nem ismerték a hellének. A görögök járta helyek szövetséges vagy kiismert vidékeken vannak gyarmatosoknak s kereskedőknek alkalmasak; ellenben az od. helyek vad, ellenséges vagy ismeretlen vidéken levő pihenő, bűvő és édes vízzel ellátott állomások. Az Od. nem hellén földközi tengervidéket ír le, hanem annál régiebbet s attól nagyon különbözöt. A *Nostos* szerzője nem honfitársai útleírását foglalta versekbe; ez megvolt már mostani alakjában, mielőtt még a hellén *conquistadorok* kiindultak volna Szicília és Itália felé. Mikor aztán össze próbálták egyeztetni az ő geografiájukat a *Nostos* verseivel, megelégedtek a legcsekélyebb analógiával. Az Odyseia kődobáló kyklopsában ők hegyet tudtak inkább képzelni mint embert; a kyklopsokat tehát, valamint a velük rokon laistrygonokat az Aetna vidékére tették. Kalypso nekik az itáliai parton volt, szemben Krotonnal és Hera Lakinia fokával. Ez a hibás rögzítés csak úgy képzelhető el, hogy a költő *Nostos*a már megvolt az ő útleírásuk előtt s az volt kalauzok a hajósoknak. A hom. korban az achivus tengerészek nem igen mennek túl a nyugati kapun; Itnake nekik az utolsó nagy állomás. A fehér szikla, Leukas, megett már a halál országa nyílik nekik.¹⁾ Ithakén túl kezdődnek a vad, a szörnyetgekkel és emberevőkkel népesített tengerek. Az ő útleírásaik tehát nem is írhatták volna le híven a nyugati tenger-vidékeket. Van különbség az od. és a hellén onomastikonban is: amaz tudákos, irodalmi; emez népies, a közönséges beszéd nyelve. A hellének csak a lényegest veszik: Oinotria-Kykopeia nekik csak Opikia, Kerkyra-Scheria csak Kerkyra, Messapia-Japygia csak Japygia, a Nesos Lacheia csak Nesis; vagy pedig két külön névnek veszik a kettős nevet: Messapia és Japygia.

Igaza van tehát Strabonnak (III, p. 150—1). A költemény nyelve s a belőle élénk táruzó ismeretkör nem magyarázható meg, hacsak eredetinek egy phoinikiai útleírást vagy több útleírás részleteit el nem fogadjuk.

2. *Anyagkezelés és inventio.* Az útleírás neveiből lettek a költemény személyei: a körszemből óriás, az ölyvből istennő, a bűvőhelyből nymphea, az oszlopból égtartó. A személyesített nevek igazi emberek vagy szinte isteni hősök tulajdonságait kapják: esznek, isznak, beszélnek, mozognak stb. Családokba csoportosulnak: Atlas atyja Kalypsónak, Kirke nőtestvére Aietesnek. Minden családnak megvan a maga külön vidéke s ezen egy a fő, a többi alárendeltje neki. Meg-

¹⁾ A ma is oly vad, haramia-fészek Thesprotia hegyei közt az *Acheron* völgyén át juthattak a régiek a tenger felől be a belföldi síkságra s Dodone szentélyéhez. Az *Acheron* egyik mellékfolyója a *Kokytos*. Itt, a Fehérvő s a setétség kapuja megett gondolták a régi hellének a halál országát.

van a külön szerepük is: az ölyvnek a bűvész-tehetség, Anxurnak a megkötés, a bebörtönzés, Feroniának a vad állatok; a Peloros-fokkal átellenben levő Skylla *pelor*, vagyis szörnyeteg lett. Ez az anthropomorphismus már a költő műve: a szemita szolgáltatta a törzset, a hellén csinálta belőle a szobrot. Skylla a Nostosban tengeri szörnyeteg, a Charybdis titokzatos tág torok, nagy nyílás: Strabon a szoroszt nyugtalanító kalózokra magyarázza ezt. A költő elbeszélése Skylláról a halászat festése e szikla aljában. Mikor a tinhal a szoros felé húz, már ott lesnek rájuk a szoros kikötőiben delfinek, tengeri kutyák s más bálnák: s ezen a vadászaton különösen híznak a skorpiópókok, melyeket *kardok*nak és *kutyáknak* is, *ξίφιας καὶ κύνας*, neveznek. (Strab. I, p. 24). V. ö. mint érdekes példát: Plin. V, 1, 6. és Hanno, Peripl. I, p. 9—12.

Az útleírást nem egyfolytában, megszakítás nélkül követi a költő, hanem kivesz belőle egyes részeket, a melyeket azután csak az egyhangú *ἔνθεν δὲ προτέρω πλέομεν*-nel fűz egymáshoz. Így tesz Hanno is; de azért különbség van az eljárásuk közt, még pedig: 1. Hanno majd mindig jelöli a menet-irányt; az Od. csak a laistrygonoktól Kirkéhez („hajnal házai”); 2. Hanno legtöbb helyütt megjelöli a távolságot is. Az Od. költője nem ismeri a távolságokat hőse állomásai közt; az adott méretek ritualisoknak látszanak (7 és 10), kivéve a halál országát, mely egy napi távolság Kirkétől; 3. Hanno tájleírása összefüggő, az Odysseiáé ellenben tördelt, szakadozott; 4. Hanno jelzi az egyes vidékeken a veszélyeket: szörnyeket, ellenséget stb. Az Od. vad tettek anthológiája: félelmes epizódok, borzalmas tájak, a melyek egyetlen útleírásból valóknak látszanak.

A Nostos tehát nem valamely útleírás, hanem darabjai valamely útleírásnak, melyek nem minden terv nélkül vannak összevarrva. Hét útkapu körül tíz kalandon megy át hősünk. Ez a 7-es számítás nem görög. Már az egyiptomiaknak is voltak hajós meséik s regényeik. Az asszíroknak szintén voltak harezi epopeáik, volt Istharnak, az istennőjüknek, utazása a pokol hét kapuján át, Gilgamis hős hazatérése a nyugati világon át. Ezeknek az Odysseiával való hasonlóságát Jensen assyriologus a legapróbb részletekig megtalálja s azt mondja, hogy az Odysseia alakjai idegen, babiloni eredetűek. Úgy látszik, a phoinikiainak is volt hasonló útleírásuk *Astarté*ről, a ki egy bikafejbe beleszeretvén beutazta a világot (Strab. I, p. 34); volt továbbá nekik *Melkart* utazása. Herakles csodaszerű utazása a nyugati tengeren ismeretes a hellén mythosokból; de a régiek tudták, hogy ez az utazó Herakles, a partok felkutatója s szörnyetegek leigázója, Tyros Heraklese, Melkart. Herakles úgyszólván ugyanazt az utat teszi meg, mint Odysseus, s néha épen olyan hajózó-eszközöket használ. A hagyomány szerint már ő készített tutajokat. Geryon ökreivel a szárazföldön tér ugyan vissza, de állomásainak egyike-másika szerepel az od. állomások közt. A kyklopsok vidékén a Lucrinus-tavon töltést emelt útnak ökrei számára s a kumei vidék óriásait elűzte. Szemita nevek átírásából sok szójáték és fonákság származhatik olyan nyelvekben, melyekben nincsenek meg mind a héber aspiráták (példák szt. Jeromosból). Lehetséges, hogy azok a nevek az útleírásból nem egyenesen jutottak át a görög költeménybe, hanem talán több, részint szemita, részint görög közvetítővel. Az meg épen könnyen érthető,

hogy a szemiták szívesebben közöltek a hellénekkal valamely ijesztő költeményt vagy mesét, mint hű útleírást. A thalassokraták mindig féltékenyen őrizték az ő tengeri úti tudósításaik titkait (Strab. XVII, 802.). Hanno (pún) és Himilco (phoinik.) útleírásában is kissé nagy hely jut a szörnyetegeknek és veszélyeknek s kissé túlozva vannak föltüntetve.

De az Odysseia, mint afféle műredek, nem lehetett első kísérlet. A hom. költemény előtt a *nostos* már külön műfaj volt, s megvolt a maga nyelve, versformája, megvoltak a törvényei, a főszemélyei és epizódjai. Girard P. ki akarván mutatni, hogyan alakult meg az Ilias, hosszú sorát (11) szedi össze a *haragoknak* és *szóvitáknak*, melyek megelőzték Achilleus haragját s Achilleus és Agamemnon szóvitáját. Tudunk továbbá több *nostos*ról (Agamemnon, Menelaos, Idomeneus, Nestor). E *nostos*oknak, mint a tragédiáknak, megvoltak a maguk 'fő-színészeik' az ő rendes szerepeikkel. Az Odysseia előtt hihetőleg ismertek a görögök más Odysseiákat is. Az invocatióban még meg sem nevezi hősét a költő, mikor arra kéri a múzsát, beszéljen neki a fortélyos emberről, mondjon el *neki is* egyet-mást az ő élményeiből. Az Odysseia fokozatosan jött létre a görög hagyományból s szemita befolyásból; ügyes keverés vagy összeszövés eredménye. De a *Mnestrophoniát* külön kell választani az Odysseiától. A *Telemacheia* elszakításával azonban csonka volna a mű: a nyugati vad s szörnyeteges tenger hét kapujához, a melyek a *Nostosban* szerepelnek s kétségkívül szemita forrásból valók, okvetetlenül hozzá kell adni azt a három kaput (Kythere, Zakynthos, Ithake), a melyeket látogattak az achivusok és a melyek elvezették tengerészeiket az ismeretlen tenger küszöbéig.

Persze, az ilyen keletkezés nem igen tetszik a philologusoknak és művészeknek. Wolf tanítványai nem akarnak lemondani az ő népeposz nevű csodájukról; másrésztől az olyan hom. lopásokon megbotránkozának összes ecset-, toll- és hangművészeink. Az ő szemükben *alkotás* a művésztől legfőbb kelléke. Ámde a görögök előtt az elrendezés, összeegyeztetés, a logika és harmonia adta meg a mű valódi értékét. Ők nem alkottak mindennap új templomformát, új tragédiai személyeket; nem tartották szégyennek átvenni a már kész eszméket, típusokat, terveket, hogy nagyobb tökéletességre vigyék, végleges formába öntsék s hogy végre századok bámulatára fölemeljék az erő és szépség kifogástalan magaslatára.

3. *A költemény kora és hazája.* Ha elfogadjuk, hogy így keletkezett az Odysseia, el kell fogadnunk azt is, hogy nem megy vissza a keletkezése oly kifürkészhetetlen messzeségbe, a minőről szokás beszélni. Az Odysseiában nincs semmi kezdetleges, semmi barbar; le kell mondanunk ama mesés távolságról, mely a hom. költeményeket az egész görög civilizáció előpostájává tette. Vissza kell térnünk Herodotos adatára, a ki abban az időben jobban ismerhette a valóságot, mint Wolf, Lachmann vagy Zoega. Ha már most megengedjük is, hogy Peisistratos (561—528. Kr. e.) készítette az első athéni kiadást, ki biztosít arról, hogy ez az athéni kiadás volt az első hellén kiadás is? Szóbeli szerkesztés és tovább származtatás azonban az Odysseiát illetőleg kizártnak tekinthető; mind alakja, mind egész valója az írás ismeretére vall.

Syrakusai alapítása a Kr. e. 733—734. évre tehető. Naxost kbl. egy évvel korábban alapították; a szicíliai szorosban 735—736. körül kezdtek telepedni a görögök. Ezt az időt biztosan megelőzi az Odysseia kelte, mert Naxos megalapítása után módjukban lett volna meghazudtolni ama phoinikai meséket, melyek a hom. költő útján jutottak át hozzájuk. De Naxos alapítása előtt már elég hosszú idő, számos év, talán egy század is kellett arra, hogy a telepítés útját egyengessék, a nyugat útjait kiismerjék és birtokukba vegyék. Az Odysseia már hellén tengert tétet föl velünk, mely az ithakéi csatornánál végződik. A költemény keletkezése tehát a Kr. e. 850. vagy 800. év tájára teendő s megtudjuk belőle, nemcsak hogy megalapult, hanem hogy már meg is dől Hyperie. Kume első alapítása a XI. század végére megy vissza, Helbig szerint az 1049. évre. De ebben az időben a hellének nem alapíthattak még a campaniai parton olyan gyarmatot, hanem legföljebb a szicíliai Naxos alapítása után. Ez az új Kume volt utódja a mi *Nostosunk* Hyperiéjének. Az Odysseia keletkezése tehát a Kr. e. 1049—736. évek közé esik. Herodotos adata szerint Homeros a 850. év körül virágzott.

A parosi krónika szerint Danaos 1520 körül tette ismeretessé Görögországban az 50 evezős hajót: Odysseus phoinikiai hajóján 52 ember van. Ugyanezen időre teszi a parosi krónika a kocsi-fogat feltűnését: III. Tuthmosis idejében (1530. körül) kezd szerepelni a harczy kocsi az ázsiai harcmezőkön. Ezen időben már találkozunk az egyiptomiaknál az odysseiái öblös hajókhöz hasonló hajókkal; fedett hajók csak a IX. században kezdenek mutatkozni az asszíriai flottákban. III. Tuthmosis uralkodása idejében már megvannak a nagy phoin. városok, Tyros és Sidon, mert nevük előfordul a tell-el-amarnai jegyzéken. A krétai és mykenei műveltség vagy egykorú, vagy régibb III. és IV. Amenophis uralkodásánál (XV. v. XVI. sz. Kr. e.) s az ekkori egyiptomi leletek igazolják a parosi krónika adatait. Az egyiptomiak tengeri és szárazföldi uralma körülbelül másfél századon át (1530—1400) tart. Az első görög műveltség, mely az Iliasból és Odysseiából tükröződik, a XII. században fejlődik ki az Archipelagus táján, s e civilizáció kezdetei kétségkívül jóval megelőzték a hom. költemények létrejöttét. Az Odysseiában rajzolt társadalom (az Ilias nem tárgya e tanulmánynak) igen régi; alakulását a parosi krónikával a XI. század elejére helyezve (neleidák kivándorlása Ióniába), fejlődését s virágzását pedig a XI. és X. század folyamára — a IX. század elejére vagy közepére (900. v. 850. év) jutunk a homerosi költemények keletkezésének kutatásában.

Ebben a korban pedig csakis Kisázsia partjai, Iónia és a szomszéd gyarmatok lehettek ama műveltség fészkei. Ázsiai Görögországba kell tehát tennünk a költemény megjelenését; ide vezet bennünket a hagyomány („Hét város verseng . . .”), ide a homerosi szöveg tanulmánya.

A költemény kevert nyelve nem születhetett meg s nem nyervehette meg a közönség fülét, csak olyan vidéken, a hol Hellas különböző dialektusai, ión, aeol stb., érintkeztek s összerokonosodtak.

Euboa csakis ázsiaira nézve volt egészen a tenger szélén, legmesszibb a szigetek közt (Od. VII, 322.; v. ö. III, 174—9.), csakis ázsiaiak volt Syra túl Ortygie-Deloson (XV, 404.). A szegény s nyo-

morult európai Görögországban, melyet azon korban a dór invasio dúlt, nem találhattak volna sem költők tért, sem a költemények hallgatóságát. Dórok sohasem mutatkoztak olyan művészetek pártfogóinak, a minők a hom. költeményekből élénk tárnak. Az ázsiai hős dynasták és aristokraták udvaraiban, forgalmas, gazdag s művelt városaiban találhatták meg a kellő hallgatóságát és pártfogást. A kis-ázsiai államok némelyike a lykiaiak, Glaukos ivadékai, másika a pylosi kaukonok közül, mások ismét ki inuen, ki onnan kapták királyi családjaikat (Her. I, 147.). Hellanikos a pylosi kaukonok genealogiáját nyomozva felment Salmoneusig, Neleusig és Nestorig, a kiknek ivadéka, Melanthos, volt az ión dynastiák alapítója. Midőn Melanthos hagyományos historiáját összehasonlítottuk a Telemacheia epizódjaival, különös eredményre jutottunk: a Telemacheia úgy tűnt föl előttünk, mint a neleida királyi házak egy hízegő udvaroncának műve. Miletosban vagy az ión városok egyikében érthető leginkább a görög *nostosok* s a szemita utleírás vagy költemény keveredése Odysseiává. Mikor az iónok kikötnek az ázsiai partokon és szigeteken, akkor már magukkal vihették valamelyes magvát, sőt talán mintáit a *nostosok*-nak, a melyekből az Odysseia lett, úgyszintén azon haragok- s szóvitákéit is, melyekből az Ilias keletkezett. A Pylos és Iónia közt levő történelmi kapcsolat érthetővé teszi a Telemacheia adatainak pontosságát s az Odysseiák keletkezését. Pylos és királyai olyan költői tárgy volt a *nostosok* szerzőinek, mint később a tragédiáíróknak volt Thebae, Mykene s ezek uralkodó-házai. Pylos dicsőségével együtt járt a híre a két nyugati kapunak, a zakynthosinak és ithakeinek. Ezeket át jutottak hajdan a pylosi tengerészek az ismert tenger határáig. Az azon túl elterülő tengert is ismerték már hírből, de maguk nem jártak azon a féelmes tájakon. Csak Ithake hőse, a fortélyos, tért onnan vissza valamikor. Ennek tehát kiváló helyet kellett elfoglalnia a pylosi hagyományban. A pylosi utleírásokban kiváló hely illette a nyugat összes szigetei fölött Ithakét, mert egyedül ennek lakói merték megkockáztatni a titokszerű Okeanos veszedelmeit; egyedül ők, a legutolsó achivusok, adhattak ama rémes tájakról tudósítást. A pylosi énekekben és költeményekben Neleus, Nestor, Peisistratos stb. után Ithake hőseit illette az első hely. Így lettek a pylosi *nostosok* Odysseiákká. A mi Odysseiánk költőjének tehát a myletosi pylosi hagyomány szolgáltathatta mindazon görög helyeket és személyeket, a melyeket szerepeltet; ezt azután a phoinikiai utleírás vagy költemény egészítette ki.

Herodotos azt mondja, Kadmeusok (Kadmos ivadékai) is vettek részt az ión kivándorlásban s említ olyan miletosiat, köztük Thalest, a kik megőrizték phoinikiai eredetük emlékét. Miletos volt Anatolia nagy vásárhelye, a hol összetalálkoztak a szárazföldi és tengeri utak s a melynek kikötőjét kilikiai, phoinikiai s egyiptomi kereskedők látogatták; Memphis után itt volt a tyrosiak és sidoniak nagy 'tábor' (Her. I, 146, 170. II, 112.), a hol megtartották szokásaikat, kultúrszaikat; használták anyanyelvüket, olvasták vagy énekelték nemzeti irodalmi termékeiket vagy költeményeiket. A kadmeusok voltak köztük s a helének közt a közvetítők; a kadmeusok a kik dicsekedtek phoinikiai eredetükkel, divatosá tehették itt szellemi termékeiket, szokásaikat, felsőbbnemű, 'isteni' tudásukat s művészetüket, nyelvüket:

szellemi termékeik olvasásában talán nemcsak maguk gyönyörködtek, hanem oktatták abban gyermekeiket is. *„Ezen neleida királyok udvarában, ezen kadmosi arisztokrata-körökben képzelem én”* — mondja Bérard — *„a 900. v. 850. év körül eme csodás költemény megjelenését, művét egy nagy művésznek, ügyes és tudós írónak, a kit Homeros néven emlegetnek a századok”.*

(Budapest.)

CSERÉP JÓZSEF.

ARANY JÁNOS NAGYKÖRÖSÖN.

Arany az 1851. 2. iskolai év kezdetétől 1859. 60. végéig volt tanár Nagykörösön, és ezen kilencz év alatt, mint azt különösen Tompához írt levelei mutatják, csaknem mindig nagyon lehangolt, fáradt, szomorú s néha szinte kétségbeesett volt. Körülményeit, az embereket, az egész világot és az életet nagyon sötét színben látta. Sokan Aranynak ezt a kétségbeesett lelki állapotát a város szellemi életéből és az ottani társadalmi viszonyokból magyarázzák. Nézzük közelebbről, milyen volt a város képe Arany idejében s milyen befolyással lehetett az ottani élet a költőre.

A város lakosságának legnagyobb része ma is parasztokból áll, az iparos osztály kicsi és szerepet alig játszik, Arany idejében még még annyit se. Az egyházi tanács, a presbyterium, legnagyobbrészt gazdag parasztokból áll. Az urak is gazdag földbirtokosok, kik műveltség tekintetében épenséggel nem voltak Arany színvonalán. Ezek is, a parasztok is csak a földbirtokot becsülik meg, s a jómódúak nagyon elbizakodottak. Ez a vagyonra büszke nép bizony nem becsüli semmire azt, a kinek nincs legalább háza és szőlője. Arany is érezte ezt; s ha már azelőtt is szeretett volna valami kis birtokra szert tenni, itt Körösön az emberek e sajátos fölfogása újabb táplálékot adott a vágyának: hogy ne a temetőben és a Czifra kertben kelljen sétálnia, hanem kint a *magáiban* élvezhesse zavartalanul a természetet. Mert a körösiek csodálkoznak azon, a ki *hétköznap* csupán mozgás, séta céljából a temetőben vagy a Czifra kertben jarkál; nekik erre nincs szükségük, mert az ő sétájuk az, ha a szőlőbe mennek gyümölcsöt szedni. Ez a csodálkozás s annak az érzése, hogy ő nem mehet a magáéba, bizony fájhatott Aranynak.

A körösi népet visszahúzódás, magába zárkózottság, bizonyos hidegség jellemzi. Életrevaló, szorgalmas, okos és komoly ez a nép, de minden erejét, tehetségét a vagyonszerzésre fordítja, éjjel, nappal dolgozik és nélkülöz, csak hogy még egy darabka földet szerezhessen a meglévőhöz. Nem szégyelnek semmi alacsony munkát elvégezni, ha abból hasznot remélhetnek. Itt nem tekintik az aratást vagy szüretet ünnepnek, mulatságnak; nehéz, fáradságos munka az nekik, melyet a nagy haszon fejében roppant kitartással végeznek el. A nép kedélye nem jut kifejezésre ilyenkor, és sajnos, éles eszüket inkább a vagyonszerzésre való törekvésben és gyakran embertársaik megszólásában mutatják ki. Es épen azért, mert a körösi nép mindig munkával van

elfoglalva, a társadalmi érintkezés is nagyon laza, az «úri-osztály» is csak a névnapokon találkozik egymással, akkor, egy évben egyszer, kinyitják a «szalon» ajtait s nagy vacsorát adnak. Az intelligencia egyes körökre oszlik s ezek többé vagy kevésbé, de mindig elleneséges indulattal néznek egymásra. A körök nagyon elkülönítik magukat egymástól, különösen az, a mely magát «arisztokratá»-nak tartja, a nélkül azonban, hogy erében igazán kék vér folynék. Ez a különválás és a barátságos társadalmi érintkezés hiánya bizony visszatetszhetett Aranynak, de őt közelebről nem érinthette, mert ő a gentry köreiben nem forgolódott.

Aranyék kevés helyre jártak, csak egyszer tettek feszes látogatást egyes helyeken, többet nem. Nagyarányú társas életet Aranyék nem is folytathattak, mert a költő fizetése mindössze csak 600 forint volt. Később azonban eljártak Julcsikával a bálba, a hol Aranyval mindig tisztelettel bántak, de hogy valami különösebb kegyelettel néztek volna rá, vagy hogy leányát kitűntették volna azért, mert épen Arany leánya, nem lehet mondani. Maga Arany azonban mindenkiel jó viszonyban volt, azaz nem volt haragban senkivel. Pajtáságba nem keveredett senkivel. Eljárt a névnapokra, disznótorba; ilyen alkalmakkor rendszerint igen keveset beszélt, de néha egy-egy odavetett megjegyzésével, szavával az egész társaságot felvidította. Igazi társasága a tanári kar volt. Tanártársaival általában szívesen érintkezett, legbizalmasabban mégis Szilágyi Sándorral, úgy annyira, hogy ez napjában többször is benézett hozzájuk, sőt «fertály közben» is átmélt Aranyékhoz s nemcsak a költővel, hanem leányával, Julcsikával is nagyon jó barátságban volt. Kívüle bizalmasabban Szász Károlylyal, Mentovichcsal, Salamonnal volt, majd Tomoryval is, a kivel, mint Ádám Gerzson megjegyzi, akkor kezdtek a tanárok jobban barátkozni, mikor megkapta a milliót. (Nagybátyjától örökölte ugyanis, a ki Homburgban meghalt.) A tanári testület tagjain kívül jó viszonyban voltak Aranyék Fodor Gerzsonékkal, azután Kupai Kovács Mihályékkal, a hol több, Julcsikával egykorú leányka volt, kiknek műveltsége is megegyezett Arany Julcsikáéval. Érintkeztek még Gubodyékkal is. — Fodor Gerzson egyszerűen «úr» volt, semmiféle hivatalt nem viselt. Néhányan a tanárok közül (Mentovich, Salamon) nála étkeztek; felesége, mint mondják, híres gazdasszony volt, ki is füstölte a kéményen minden vagyonukat, mert jól tudott és szeretett főzni. Fodor Gerzson pedig szerette a vidám társaságot, híresek voltak az ottani disznótorok, névnapok és születésnapok. — Kupai Kovács Mihályék is egyszerű, de jó módú emberek voltak, ha vendég ment hozzájuk, ott is mindig készen volt a kávé meg a kalács. Kovács Mihály sem volt azonban tudományos műveltségű ember, 5—6 osztályt végezhetett csak.

Ez volt az a kör, a melyben Arany Kőrösön élt, a többi városi úrral nem igen érintkezett. Nem tetszett neki az itteni «zsobrák» szellem, s még inkább sértette érzékeny lelkét a félműveletlen emberek tudatlansága. Egyszer Szilágyi Sándorral együtt elmentek valahova látogatóba, s ott egy úri ember ilyen kérdést intézett Aranyhoz: «Hát ismeri-e Csokonait?» A költő meglepetve felelte: «Igen.» «Nohát», felelte az úri ember, «jó költő volt Csokonai, azóta se volt több.»

Hogy Arany nagy barátságot az itteni urakkal nem kötött, annak oka nem egyedül a kőrösi élet szellemében van — abban meg épen nem,

hogy a költőt talán lenézték — hanem abban, hogy Arany rendkívül elfoglalt ember volt. Beteg is volt s még inkább annak képzelte magát, és sem kedve, sem módja nem volt, hogy a kőrösi urak mulatságaiban részt vegyen. Idejének nagy részét a tanítás foglalta le és a rendkívül pontosan végzett dolgozat-jávitás. Ezen kívül olvasott és irodalmi munkáin dolgozott. De hogy mivel foglalkozik Arany, arra nézve még tanártársai sem mertek hozzá kérdéseket intézni, annyira visszavonuló, magába zárkózott ember volt, ezért nem akarták őt kíváncsiságukkal sérteni. Csak következtethetünk arra, hogy Arany miket olvasott ebben az időben; a könyvtárban semmi feljegyzés nincs arra nézve, hogy onnan milyen könyveket vett ki Arany.

Olasz József tanár úr tudomása szerint egy könyvben van sajátkezű bejegyzése, a könyv szélére írta ki a legfontosabb dolgokat, s ez a könyv: Schwandner: «Scriptores rerum hungaricarum» című munkája. Megtalálnom azonban a gimnázium könyvtárában nem sikerült. A költő rossz kis fekete íróasztala (mely most a gimnáziumi könyvtárban van) tele volt könyvekkel, Shakespeare s egyéb angol. meg olasz könyvek (bizonyosan Tasso, Ariosto) itt állottak. Ezeket olvasgatta ő iskolai munkája végeztével. Arany csak szürkületkor jött ki szobájából, pipára gyújtott s kiült a «fára». (Kiülni a fára annyit jelent Kőrösön, mint kiülni a kis ajtó (kapu) elé, a hol vagy pad, vagy régebben még az úri házak előtt is kidöntött faderék volt, arra telepedtek estefelé a háziak meg a szomszédok beszélgetni.) Ott beszélgetett családjával és tanítványaival, kik meglehetősen gyakran eljártak Juliskához. Arany otthon miúdig barátságos volt, nem pedig szigorú tanár. — Arany nagyon komoly volt tanítványaival szemben, csak ritkán látták mosolyogni, ilyen ritka eset volt, mikor Nyikos Dániel (ma czeplédi tanyai tanító) ezt a verset írta:

«A csizmadia tőke három lábon áll,
Majsztram mellette sétál.
A csiriznek az ő büdös szaga
Az ablakon kiballaga,
Vers, írta Nyikkos Dániel, poéta.»

Erre Arany elmosolyodott s kérdezte: «Dani, poéta?» Általános vélemény az, hogy Aranyt tanítványai nagyon szerették, s az akkori tanári kart általában. Az öreg Ács Zsigmondról mondják, hogy a kabátjuk hajtókájánál fogva megrántotta a diákokat: «No, jöjjön el, öcsém uram!» s könyvvel, tanácsal mindig segítette tanítványait. — Volt a diákoknak zenekaruk s ez eljárt névnapkor a tanárokhöz, a diákság egyik fele tánczolt, a másik fele muzsikált. Tudjuk, hogy Aranyéknál is sokszor muzsikáltak a diákok. Györffi László mondja, hogy sokszor megtörtént, hogy a «rektor»-ok, a kik a gimnáziumhoz közel laktak, korhelykedtek s reggel megkívántak egy kis borlevest, elküldték a pedellust czukorért, meg a piacra tojásért s beküldték Arany Juliskának, hogy készítse el, ő el is készítette természetesen édes anyja és az «öreg úr» tudtával. Ezért a szívességért aztán, ha a diákok valamit kaptak hazulról, azt is beküldték Aranyéknak. Ez az apróság már csak azért is említésre méltó, mert ha ilyet Arany megengedett (s kételkedni nincs okunk Györffi László beszédében), épenséggel nem emelte vele tekintélyét a kőrösiek szemében,

mert ilyen szívességre csak azt szólítják fel, a kit bizony nem néznek nagy úrnak.

A városra különben jellemző még az is, hogy milyen kevés nyoma maradt azoknak a nagy férfiaknak, kik az 50-es években részint hosszabb, részint rövidebb ideig ott tartózkodtak, vagy néha-néha megfordultak ott. Nagyon kevesen is élnek már, a kik őket személyesen ismerték, s ezeknél is bizony eléggé elmosódott az emlékeztük s valami tárgy, kézirat, levél, mely a későbbieket ezekre figyelmeztetné, alig maradt fenn. Aranytól is csak a Nagydai czigányok kézirata a gimnázium könyvtárában, és néhány levél az egyháztanács levéltárában maradt meg. Arany tanítványai szerettek volna tőle valami emléket szerezni, de ez nem igen sikerült, mert Arany rendszeren megsemmisítette fogalmazványait. Hegedüs Endrénél azonban (Arany egykori tanítványa, ma nagykőrösi ref. kántor) megvan Arany: «Reményinek» című költeménye kéziratban, továbbá sok apró papíron Arany latin stílusai, vagyis azok a magyar szövegek, melyeket ő a tanulóknak feladott latinra való fordítás végett. Azután megvannak neki a maga dolgozatai, melyeket Arany vizsgált át s tette meg rá megjegyzéseit, és irodalomtörténeti jegyzetei, melyeket a tanuló Arany diktálása után írtak.

Arany különben, mint Ádám Gerzson mondja, «szürke» ember volt; komor, visszahúzódó. Komoly, szinte zord volt az arczkifejezése, de mikor megszólalt, barátságos, nyájas volt mindig. — Az volt a szokása, hogy telen-nyáron mindig edzette magát: nagy sétákat tett. Délután 4 órákor, mikor az iskolának vége volt, akárhogy havazott is, vagy kavargott a szél, elindult sétálni, mindig magával vivén nagy pipáját és görbe botját. De előbb beszólt a tanárokhöz, hogy ki jön vele járkálni? Ilyenkor tehát nem gondolkozott költői munkáin, inkább szórakozni akart. Kimentek aztán vagy a Czifra-kertig, vagy a tsetetőbe, körülbelül a zsidó temetőig. A régi temető nagyon szép volt, árnyékos, hűvös, nem is annyira temető, hanem olyan, mint valami erdő, csak itt-ott látszott benne sírkő meg fejfa. Ma már felosztották házhelyeknek, de Iduna sírja még érintetlen. Ha nem talált társat, egyedül indult el szokott útján. E magános séták közben Arany rendkívül elmerülve ment; annyira nem látott maga körül semmit, hogy ha köszöntek neki, egészen felijedve viszonzotta.

Arany komolysága csak akkor engedett egy kicsit, kedélye akkor vidult fel, mikor lerándultak hozzá pesti barátai, kikkel az irodalmi dolgokról beszélhetett, a kik jobban is szerették és tisztelték, mert jobban ismerték lelki világát és írói működését, mint a kőrösiek. De azért a kőrösiek nem bántak fitymálva Aranyékkal, mert ők szívesen fogadnak mindenkit, a ki jön, de ha menni akar, nem marasztják. Így volt ez akkor is. Mikor Arany készült lemondani, senki sem kérte őt maradásra, de a kőrösiek is nehezteltek az akkori tanári karra, mert egymás után hagyták el a tanárok az intézetet, s a híres gimnázium lassanként hanyatlani kezdett.

Arany élete ily módon nem volt valami nagyon kellemes Kőrösön; ha mégis olyan hosszú ideig megmaradt kőrösi tanárnak, bár több ízben hívták másfelé, annak oka első sorban az, hogy oly anyagi viszonyokat nem talált volna Arany máshol, mindenütt több lett volna a hivatalos elfoglaltsága. Arany ezt nagyon jól tudta, azért

nem ment se Szalontára, se Debreczenbe. S a tanári karnak összetartása, vídamsága is jótékonyan hathatott kedélyére, s a tanítással sem volt baja (úgy mint pl. Lévaýnak), csak idejét sajnálta, melyet a «schulmeisterség» tőle elrabolt. Ádám Gerzson nem is említi, hogy Arany panaszkodott volna, vagy elégedetlen lett volna ottani állapotával, csak nagyon magába vonuló volt, önmagával volt elégedetlen, nem a viszonyokkal. Az ottani egyhangú élet nem tetszett neki, de kétségbeesése önbizalmatlanságából, komor és mindenütt bajt látó lelkéből származott.

(Budapest.)

BIRÓ SÁNDOR.

HAZAI IRODALOM.

Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. I., II. Budapest, Révai testvérek, 1907. 312, 308 l. Ára 12 K.

Nem minden meglepetés és kétkedés nélkül vettük kezünkbe e művet. Először azért, mert még nagyon korainak tartottuk az időt arra, hogy Jókairól életrajzot lehessen írni, a nélkül, hogy az elfogultság nagyító üvegén keresztül torzalakká válják, másodszer pedig azért, mert épen Mikszáth tollából ered, Jókai tanítványától, s az ő irányának mintegy folytatójától, kinek regényei is — elbeszélései kevésbé — körülbelül a mester fogyatkozásait mutatják, csakhogy hatványozott mértékben, s Jókai fényes írói kiválóságai nélkül. De hát a hálás utód lelkesedhetik nagynevű elődjéért, s leróhatja iránta való kegyeletét. Hiszen fiatalabb korában Mikszáth már írt Jókairól. Ha nem is kapunk tudományos becsű életrajzot, megelégedhetünk amolyan regényes korrajzfélével is, a milyen pl. a Merejkowszky *Leonardo da Vinci*-je, mely, a nélkül, hogy pontos és megbízható adatokon épülne föl, mégis gyönyörűen megrajzolja hősének alakját, s oly művészettel illeszti bele kora hangulatába, hogy elolvasása nemcsak élvezettel, de haszonnal is jár, mert lelkünket fogékonnyá teszi hőse jellemének megértésére.

Mikszáth könyve, a huszonhét fejezet poetikuss, fantasztikus czíme is ilyen élvezetes olvasmányt ígér. Az Epilogban meg egyenesen ki mondja Mikszáth, hogy nem volt czélja szénát-szalmát összehordani, «s e gezemiczét kinevezve életrajznak, elérje azt, hogy az olvasó mindent megkapjon és megtudjon, a mi Jókaival történt, a mit mondott és csinált, csak épen őt magát, az egyéniséget ne kapja meg». Ő a szintizta igazságot kereste, «nem a fotografus-féle rideg, hanem a művész igazságát», s a sokféle Jókai közül, a kiket ő s mások ismernek, lepingálta azt, a mely mindegyikhez hasonlít s egyik se egészen, az igazi, hamisítatlan Jókait, a mint műveiben és élete folyamában megnyilatkozik.

Az igazság evvel szemben az, hogy Jókairól se megbízható életrajzot, se jellemrajzot nem kapunk, de még csak regényes korfestést sem a koráról. Mikszáth homlokegyenest az ellenkezőjét nyújtja annak, a mit ígér. Az egyéniséget akarja kidomborítani, s belefojtja a részletek rajzába. De micsoda részleteket rajzol! Nem ám az életfolyamat többé-kevésbé fontos mozzanatait kutatja ki pedáns pontossággal, hanem jelentéktelen semmiségek, s a nyilvánosság elé épen nem való magánügyek, lakzik, házi szokások, perpatvarok, stb. azok a motivumai, melyekből olyan írónak, mint Jókai, az életnyilvánulásait megmagyarázni s ebből az egyéniséget kifejtetni akarja. Az egész munka a lényegtelen epizódok kiszínezésének s épen a fontos események, lényeges dolgok elnagyolt, fölületes leírásának oly zagyva tömkelege, telve ellenmondásokkal, üres, semmitmondó frázisokkal, hogy sokszor bizony Mikszáth jóhiszeműségében és tárgya komolyságában is kételkedünk. Mintha egyebet se akart volna, csak mendemondák, pletykák, szóbeszéd után Jókai gyöngéit, élete pikantériáit összekeresni, s ezeket még jobban kiszínezve, a mi szenzációra éhes közönségünknek frivol olvasmánnyal szolgálni.

Szánalmas erőködés hatását teszi ránk a könyv, melynek írója lelkesedni akar hőseért s tárgyáért, de nem tud, ellenben szellemeskedő, hatásvadászó hajlama minduntalan elragadja, s a hol alkalmas talajra bukkan, vígan s vakmerően szökdeltetni nyugtalan pegazusát. Jókainak se emberi, se írói jellemét ebből az életrajzból nem értjük meg, sőt még csak fogalmat se nyerünk róla. A mi gyöngesség, fogyatkozás, hiba, sőt silányság egy emberben lehetséges, az Jókaiiban szerinte mind megvan. Akaratnélküli, férfiatlan, gyöngé báb, gyámóltalan, könnyelmű, hiú, az ünnepeletetést s kegyeket hajhászó, ingatag, hálátlan, makacs és gyáva szájhős: ez a Mikszáth Jókaija; majd meg egy csomó superlatívuszszal látja el: és egy csapásra hatalmas karakter, lángész, a legkiválóbb szellemek s a legjobb, legnagyobb emberek egyike, a kik valaha éltek! Gyöngé ember, rossz politikus, rossz gazda és rossz író, ki jellemezni nem tud, az embert csak a könyvből ismeri, természetes cselekvést alakjaiba önteni nem képes, a ki noteszekből, feljegyzésekből, a lapok «Különfélék és vegyesek» rovataiból böngészni össze regényei anyagát s furcsaságokkal aggatja tele hőseit, mégis a «legmegvesztegetőbb író» az egész világirodalomban, s a mi elbeszélő irodalmunk kimagasló óriása! Mikszáth Jókaija valóságos operett-hős: üres, tartalmatlan, de czifrán fel van öltöztetve.

A szerző magas talapzatra helyezi hőseit, s nem veszi észre, hogy karrikaturát állított oda. Avval védi eljárását, hogy Jókait a maga valójában, erényeivel, hibáival együtt akarta élénk állítani, s egy Jókai szerinte megbírja az igazat, mert ha nem, akkor nem bio-

grafia, hanem özönvíz kell az embereknek. Így persze egyszerűen el lehet intézni a dolgot, de Mikszáth elfelejti, hogy ő épen az igazságtalanság javára billenti a mérleget, a mikor a gyöngeségek s hibák mellett adatokkal bizonyít, a kiválóságokat pedig megokolatlanul veti oda. Így nem növeli, hanem csak megtépázza Jókai nimbuszát. Olyan nagyszabású és jelentékeny hatású írónál egyébként, mint Jókai, nem az egyéni élet a fődolog, hanem az a hely, melyet kora irodalmában elfoglal, és külső életfolyásának egyes momentumai, emberi tulajdonságai csak annyiban bírnak fontossággal, a mennyiben művei keletkezésére befolyanak, s azok megértésére szükségesek.

A Budapesti Szemle áprilisi füzetében figyelemre méltó névtelen kritika jelent meg erről az életrajzról. Utaljuk a szíves olvasót erre a cikkre, nemcsak azért, mert Mikszáth könyvéről helyes véleményt ad, hanem mivel magát Jókait is kellő világításba helyezi, s röviden, néhány lapon sokkal jobb képét adja írói egyéniségének, mint Mikszáth egész két vaskos kötete, mely minden rendszer nélkül, kronologikus sorrendben, regényszerű kiszínezéssel, apróra elmondja Jókai életét, a fősúlyt nem írói tevékenységére, műveire helyezve, hanem intim családi ügyeire.

Mikszáth bizonyára nem volt tisztában saját feladatával, mikor e munka megírására vállalkozott, mert különben ilyen vaktában, ennyi könnyelműséggel bele nem fogott volna. Sem kellő készültséggel nem bírt, sem adatokat nem gyűjtött, sőt még csak annak szükségét sem érezte, hogy legalább azt a kort megismerje, melyet jellemeznie kell; s így természetesen anyagának helyes arányaival sem törődhetett. Ki fogjuk mutatni, hogy tulajdonképen hogyan készült ez a két kötet. De az a mód, a hogyan ő a tudás hiányát ötletességével palástolni igyekszik, tanulságos, s mindenekelőtt rá nézve jellemző. A Budapesti Szemle cikksírója egész irodalmunk kicsinylésének s kifigurázásának nevezi Mikszáth azon eljárását, a melylyel 1—2 lapon Jókai kortársairól, s általában íróinkról, a legnagyobbakról is megemlékezik. Mi nem fogjuk föl olyan tragikusan a dolgot, mivelhogy egyáltalában nem árt vele senkinek, ha azt mondja, hogy Jósika «magyartalan», Eötvös «szentimentális és nemzetközi», Kemény Zsigmond meg olyan az «elbeszélő válfajban, mintha az elefánt menüettet tánczolna» (!). A többiek, a kisebbek, már csak arról nevezetesek, hogy maguk foltozták ruhájukat, nem vacsoráltak, mert nem tellett rá, hogy emez elegáns volt s szép mint egy Adonisz, amaz csúf, mint egy faun, stb. . . . Íme annak a kornak a képe, a negyvenes évek irodalmának állapota, melyben Jókainak «brillians tulajdonaival» mégis oly nehezen sikerült föltűnnie. Az ilyen léha és üres rajz épen ezen idő hangulatáról, erről a nagyjelelentségű s átalakító hatású irodalmi forradalmunkról, csak

azt bizonyítja, hogy a szerzőnek nemcsak hogy nincs fogalma arról a korról, melyről ír, de fogékonysága sincs annak megértésére.

Irodalomtörténeti ismereteinek megítélésére csak egyetlen jellemző példát említünk. Azt írja egy helyen, hogy Vörösmarty, Petőfi, Jókai stb. a «Csigában» szoktak összegyülekezni: «Ha a fiatalok egyedül maradtak, akkor megelevenült a Csiga, zúgott a nagy disputáktól, bohém tréfáktól. Ilyenkor talált egyetlen egyszer betévedni a zárkózott kedélyű, mélabús *Berzsenyi Dániel*, hogy egy estét írók között töltsön, de elborzadva a tapasztaltaktól utazott el másnap Niklára, hogy soha többé meg ne kívánja az írói társaságot». Tudvalevő, hogy Berzsenyi 1813-ban járt úgy Pesten, hogy itt nem jól érezvén magát, másnap búcsuvétlen hirtelen elutazott, utoljára pedig 1832-ben jött fel az Akadémia nagygyűlésére, akkor Fáy András háza volt az írók s politikusok gyűléshelye — és 1836-ban már halott volt! Nyilvánvaló, hogy Mikszáth e munkája érdekében semmiféle tanulmányt nem tett. A Jókai-irodalmat nem ismeri, s a különféle kritikai vélemények figyelembe vételét sem tartotta szükségesnek; Gyulai, Péterfy Jenő, Névy, Beöthy dolgozatait meg sem említi. Magának Jókainak műveiről is alig szól, és fejlődését, írói tulajdonságait sem méltatja. A mi kevés esztétikai fejtegetés benne foglaltatik, az idegen átvétel, daczára az Epilog azon kevély kijelentésének, hogy «a dolgok és az egyéniség megítélésére nézve csökönyös maradtam a saját fölfogásom mellett».

Mikszáthot mindez valójában nem is érdekelte. Tudományos, vagy magasabb művészi czélok nem vezették, s adatok után sem nagyon törte magát. Azt mondja ugyan, hogy az adatok hitelességére nézve mindent elkövetett, a kefelenyomatokat megmutatta Gyulainak, Beöthynek, elküldte Komáromba öreg embereknek, és Szinnyeitől, Nagy Miklóstól, Hegedűs Sándortól is nyert becses közléseket — ez mind meglehet, de a forrásokra való hivatkozás mégis szemfényvesztés, mert műve, mind a két kötet, *egyetlen forrás alapján készült*, a melyet *Mikszáth sehol meg nem említ*, s ez *Szabó László*: «Jókai élete és művei» cz. könyve, mely még a Jókai halála évében, 1904-ben jelent meg. Elég ügyesen megírt munka, mely nem tudományos czélból készült, hanem a közönség számára, az elhunyt kedves író szellemének mintegy kiengeszteléséül s elégtételül azért a sok méltatlan meghurczolásért, mely életét még közvetlenül a halála előtt is annyira megkeserítette.¹⁾

Mikszáth nem tett egyebet, mint ezt a könyvet egyszerűen kibővítette két kötetre. De nem úgy, hogy új anyaggal gazdagította volna, hanem úgy, hogy újból megírta ugyanazt, kiszínezve s tarkítva, regénymódra, háromszor akkora terjedelemben. Az első laptól az utol-

¹⁾ L. ismertetését Közlönyünk 1905. évf.-ban, a 715—717. l.-on.

sóig nyomon követi mintáját, se a beosztáson nem változtat, se kritikát vele szemben nem gyakorol. Átveszi összes adatait s a kész ítéleteket is. A mit a magából hozzátesz, az mindössze egészen jelentéktelen dolgokra (pl. Jókai atyjának Komárom városhoz való viszonyára) vonatkozó néhány levéltári adat, kétes értékű adomák, a rokonok feljegyzéséből vett, vagy magának Mikszáthnak személyes érintkezéseiből és tapasztalataiból merített oly alárendelt és tizedrangú semmiségek, hogy számba sem vehetők. Ezen kívül mindent onnan vesz át és semmi olyan a könyvében nincs, a mi Szabónál meg nem volna. Sőt ellenkezőleg, Szabó részletesen beszámol Jókai műveiről, írói fejlődéséről, jelentőségéről; ismerteti a róla való főbb véleményeket, s igyekszik kidomborítani egyéniségét, jellemét; közli műveinek időrendbeli bibliográfiáját, a mit Mikszáth mind elhagyott, illetőleg olyanoknak az elmondásával pótolta, a mik szerinte bizonyára jobban vezetnek hőse lelkéhez, belső egyéniségének megértéséhez mint a művei. Hogy pl. mit ettek a keresztelőjén, micsoda társaságjátékokat talált ki, miként szokott tanulni, hogyan küzdött folytonos pénzzavarral, hányszor mosattak a házánál, és micsoda rablánczon tartotta szegényt otthon az ő háromfejű «Cerberusa», Laborfalvy Róza.

A Budapesti Szemle cikkírója említi, hogy Mikszáth könyvében csak két helyen méltatja Jókai írói működését, s ebben a fejezetben: «Hogyan fakad a rügy, a bimbó és a rózsza», a dolgozás-módját tárgyalja. Nos, hát ezt is Szabótól veszi át, s csak azt, a mit itt talált, vázolja Mikszáth olyan «belletristára valló szabadsággal és önkénnyel». Innen veszi az összes idézeteket, úgy, a hogy itt vannak, s csak azokat, a melyek itt megvannak. Sőt mer Mikszáth ennél még többet is. *Szószerinti vagy alig változtatott átvételeket közöl, a forrás megnevezése és idézés nélkül, mint a sajátját.* Íme néhány példa:

— Szabó.

A «tizek» erre az udvarias kérdésre április 8-ikán szintén udvariasan válaszoltak; válaszuk, melyet az Irodalmi Ór április 12-ikén közölt, így szólt: stb. (88. l.)

Bort nem ivott se Petőfi, se Jókai. Este rendszeren otthon szoktak lenni, együtt teáztak és beszélgettek, s vagy a saját műveiket olvasták föl egymásnak, vagy a francia költőkből olvastak. (94. l.)

Petőfi közreműködése az Életképeknél csak annyiból állott, hogy verseket írt a lapba, s ezért havi száz forint fizetést kapott. A szerkesztés minden gondja és munkája Jókaié maradt továbbra is. (105. l.)

Mikszáth.

A «tizek» erre az udvarias kérdésre április 8-ikán szintén udvariasan válaszoltak; válaszuk, melyet az «Irodalmi Ór» április 12-ikén közölt, így szólt: stb. (I. 151. l.)

Bort nem ivott se Petőfi, se Jókai még akkor, ezen kívül utóbbi nem is pipázott. Este rendszeren otthon szoktak lenni; együtt teáztak és beszélgettek, vagy felolvasták egymásnak, a mit napközben írtak. (I. 161. l.)

Petőfi közreműködése csak abból állott, hogy verseket írt az Életképekbe s ezért 100 forint havi fizetést kapott. Egyéb szerkesztési gond maradt a Jókai vállán. (I. 193. l.)

Pünkösöd hétfőjén este az olasz katonák föllázadtak a Károlykaszárnyában. Nagy mozgalom volt az utcákon s Jókai hazasietett nemzetőri kardjáért. Petőfi, a ki már lefeküdt, kikiáltott neki, hogy mi történt? Petőfiné kisietett a konyhába s kérve-kérte Jókait, hogy férjét ne vigye magával. Jókai teljesítette is a kérést: magával vitte a ház egyetlen kapukulcsát s kívülről bezárta maga után az ajtót. Petőfi tehát, a ki még az ablakból is kiabált a távozó Jókai után, nem mehetett ki a házból. Ezen másnap reggel összeveszték s Jókai elköltözött Petőfiéktől a Hatvani-utczába, abba a házba, a hol Laborfalvi Róza lakott. (108. l.)

A radikális «Március 15-ike» hevesen megtámadta Jókait s szerkesztője, Pálffy Albert, azonnal visszakérte tőle a Pesten kölesön adott száz forintot. (130. l.)

Madarász azzal védekezett, hogy pártjával elfogadtatott egy törvényjavaslatot, a mely szerint halállal büntetendő mindenki, a kire gyanú van, hogy az ellenséggel czimborál. A törvényjavaslatnak az volt a nyilvánvaló célja, hogy Jókait eltegyék láb alól. (132. l.)

«Divatba hozta az elbeszélés könnyed folyamatosságát, szemben azzal a hol szónokias, hol nehézkes értekező modorral, mely régebbi regényirodalmunkat jellemezte.» (Gyulai) (213. l.)

Egy hónapig fel volt kavarva az egész kerület békesége; a népgyűlések egymást érték s a jelöltek és kortesek éjjel-nappal agitáltak. (177. l.)

A választás napján este tíz órakor Jókainak 28 szavazattöbbsége volt. — Az utolsó Jókai-párti szavazókat a kortesek vállukon vitték végig a Király-utczán, a Lövölde nagytermében levő választási helyiségbe. (177—178. l.)

1872-ben politikai körutat tett az

Az olasz katonák pünkösöd hétfőjén este fellázadtak a Károly-kaszárnyában. Nagy mozgalom volt az utcákon. Jókai hazajött a nemzetőri kardjáért. Petőfi, a ki már ágyában feküdt, kikiáltott neki, kérdezte, mi történt. Petőfiné azonban kisietett a konyhába s kérte Jókait, hogy a férjét ne vigye magával, mire Jókai szó nélkül távozott s magával vitte a ház egyetlen kapukulcsát, kívülről zárva be a kapuajtót. Petőfi sejtett valamit, még az ablakból is kiáltozott utána, de Jókai úgy tett, mintha nem hallaná. Másnap a kis tréfát, mely különben lovagi szolgálat is volt «Juliskának», oly mértéken felüli ingerültséggel tette szóvá, hogy Jókai sértődve rögtön áthurcolkodott onnan a Hatvani-utczának abba a házába, a hol Laborfalvi Róza lakott. (I: 195. l.)

Pálffy Albert radikális lapja, «Március tizenötödike», hevesen megtámadta Jókait és a szerkesztő gyerekes módon rögtön visszakövetelte a kölesön adott száz forintját. (I: 234. l.)

Madarász László, mint a megsebzett vad, rohamra készült; egy törvényjavaslatot fogadtatott el lázas gyorsasággal a pártjával, mely szerint halállal büntetendő mindenki, a kire gyanú van, hogy az ellenséggel czimborál. E guilottine-ízü javaslatnak az volt nyilvánvaló célja első sorban, hogy Jókait eltegye láb alól. (I. 244. l.)

Divatba hozta az elbeszélés könnyed folyamatosságát... s ez az elbeszélési bravour teljesen elsöpörte az eddigi értekező, nehézkes vagy szónokias előadási modort. (II. 77. l.)

Egy hónapig fel volt kavarva az egész főváros. Népgyűlések, meneketek, vonulások, verekedések egymást érték. (II. 110. l.)

A választás első napján este 10 órakor Jókainak 28 szavazattöbbsége volt. — Az utolsó szavazókat már vállukon vitték végig a Király-utczán a lövöldebe, a főmegek orkánszerű éljenzése mellett. (II. 111—112. l.)

1872-ben a Lónyay-kormány ellen

országban s az agitációs út diadalúttá fejlődött. A vasúti állomásokon mindenütt ezerekre menő sokaság fogadta s a hová Jókai elment, ott megvetette lábát az ellenzék. «Különös bájt köleszöntött az ünneplésnek, — írja erről a körútról egy régi publicista, — hogy a városok előkelő hölgyei vezették a küldöttsegeket . . . stb. Soha még embert így nem ünnepeltek Magyarországon . . .» (264. l.)

indított nagy agitáló körúton is mindenütt rajongó lelkesedéssel fogadták. A vasúti indóházaknál ezrekre menő közönség várta. «Soha még így embert nem ünnepeltek, — írja erről a körútról egy régi publicista, valószínűleg nem minden túlzás nélkül; — a városok hölgyei vezették a küldöttsegeket . . .» stb. (II. 114. l.)

Ilyen apparátussal készült Mikszáth könyve. Szomorú dolog, mi-
kor egyik legjobb nevű írónkra rá kell sütni a plágiumot.

Egyébként Mikszáthnak — s most természetesen csak a mai Mikszáthról beszélünk, nem a régiről, a sok jóízű, kedves történet páratlan elbeszélőjéről — csak a híre nagy és felfűjt. Magasztalják a stílusát és a nyelvét, pedig újabb regényeiben és novelláiban sem eredetiség, sem zamat nincsen: a stílusa affektált, keresett, a nyelve triviális. Novelláihoz, vidéki történeteinek köznapiságához talán illik ez az elbeszélői mód, az ételekből vett hasonlatok («Jókai tárgyaival az inycsiklandozó francia főzés- és tálalás-művészet embere . . .!»), elferdített s ízetlen idegenszók: flancz, stikli, írólegények herbergje, faczér ujságírók, stb. meg az ilyen kifejezések: «herélni, amputálni a regényét», «a halhatatlanság kapujánál virágzó ócskaruhaüzletek vannak» — de komoly munkában helye nem lehet. Germanizmusokban is bővelkedik: «a tanügyi rovat összecsinálója», «messze kisebb író», «mi a legujabb Jókairól?», «felülni neki», stb. Általában oly gondatlan, pongyola a nyelve, fölületes és következetlen a helyesírása, hogy könyvének érdeméül még azt sem tudhatjuk be, hogy jól van megírva. Értéke: nulla. És ezért a munkáért Mikszáth a kiadótól, úgy mondják, 20 ezer korona honoráriumot kapott!

(Budapest.)

KISS IMRE.

Ókeresztény irodalom- és dogmatörténet. I. A nicáai zsinatot (325.) megelőző kor. Írta Zubriczky Aladár dr., egyetemi magántanár, esztergomi theol. tanár. Az esztergom-főegyházmegyei hatóság jóváhagyásával. Esztergom (Buzárovits). 1906. N. 8-r. 291 l. Ára 5 K.

Csak philologiai szempontból kívánok foglalkozni Z. könyvével, sőt a magam részéről egyáltalán nem is tartom helyesnek az irodalom- és dogmatörténetnek egy kalap alá foglalását. Ebben a tekintetben Krügerrel tartok (Gesch. d. altchr. Lit. p. XI): über die theologische und kirchliche Bedeutung der Schriftsteller hat eine Litteraturgeschichte keinen Aufschluss zu geben.

Mint úttörő munka keltette fel érdeklődésemet ez a könyv.

Úttörő annyiban — s ez egyetlen érdeme — mert magyar nyelven az első rendszeres óker. irodalomtörténet.

S bár elismerem, hogy az idevágó irodalmat *pontosan* és *szorgalmasan* összegyűjtötte, a mi Ehrhard, Harnack és Krüger után nem volt nehéz, bár elismerem, hogy ezen említett szerzőket ügyesen kivonatolta, mégis azt kell mondanom, hogy művének a tudományos haladás és a philologiai érték szempontjából alig van bece. Hadd bizonyítsam ezt néhány adattal.

Anyagának felosztásáról nem szólok. De már azt határozottan helytelennek tartom, hogy az Újszövetség kanonikus könyveit nem tárgyalja. A kor hangulatának megítélése céljából szükséges lett volna bővebben beszélnie a görög filozofia állásáról és uralkodó ideáiról. Sajnos, Euhemerosról, a stoá-ról, Epikurosról meg sem emlékezik. Porphyriosról írt pár sora nagyon gyenge. A filozofia, az apokalypsisek és a Sibyllák ismerete nélkül egyáltalán nem is adhatunk hiteles képet az első két keresztény század lelki világáról, hangulatáról, milieujéről.¹⁾ — Erősen meglepett ez a mondata: «Mindez gyakran tömérdek segédtudományt tételez fel (ókeri földrajz, kortan, egyháztörténet, világtörténet, egyházi és világi irodalomtörténet, bölcsellettörténet, palaeographia, régiségtudomány, nyelvismeret, *philologia* stb., stb.)» — Vajjon milyen fogalma lehet szerzőnek a philologiáról?

Bibliografia tekintetében könyve kevés kívánni valót hagy hátra. Az óker. irod. tört. forrásai közül kimaradt Trithemius (liber de scriptor. eccl. 1492) és a Sacra Parallela, pedig ez utóbbira a 99. lapon kétszer is hivatkozik. Honnan tudjuk már most, hogy mi ez, ha előbb meg nem mondja? Az újszövetségi görög nyelv irodalmából mért hagyja ki Erdős dolgozatait, melyek az EPhK.-ben jelentek meg? Általában megjegyzem, hogy a magyar irodalom idevágó cikkei s egyéb termékei közül alig tud egyről-kettőről, pedig erre érdemes lett volna gondot fordítani! Az üldözések jogi természetére vonatkozólag jó lett volna idéznie (88. l. jegyz.) Mommsen Röm. Staatsrecht (1887—88, 3 köt.) vagy Abriss d. röm. Staatsrechts (1893) cz. műveit. Általában az idézésben nagyon takarékos, sokszor egészen az érthetlenségig; pl. Origenesről is szó van abban a pontban, melyhez ezt fűzi: Orig. d. l'égl. d'Edesse et l. lég. d'Abgar. Már a francia «de» és «la» szócskákat nem rövidítjük! A 250. lapon a bibliografiában ezt olvasom: Kaiserreden, e h. Kaiseranreden, mert hiszen nem a császárok beszédeiről, hanem a császárokhoz intézett beszédekről van szó. — A 256. lapon Commodianusnál nem említi Brewer értekezését: C. von Gaza, ein arelatensischer Lateindichter aus der Mitte des 5. Jahrh. (Forschungen, Ehrhard-Kirsch, VI, 1.), mely bár tarthatatlan álláspontra helyezkedik, különlegességénél fogva mégis érdekes. — Nagy hibája könyvének az, hogy nem bocsátja mindenütt előre az egyes irod. termékek kódex-eit. Imitt-amott megteszi, de a helyes philologiai módszer elengedhetetlen kelléke a szigorúan keresztülvitt

¹⁾ Idevágónak: Pfeiderer: Die Entstehung des Christentums, továbbá Wilh. Soltau gyönyörű munkája: Das Fortleben des Heidentums in der althechristlichen Kirche (Berlin, G. Reimer, 1906, nagy 8-r., XVI, 307 l., 6 M.); ezek közül az előbbit említi, de Soltau-t, úgy látszik, nem ismeri. Pedig nagy kár.

rendszeresség, következetesség a tárgyalás sorrendjét és módját illetőleg. A hol említ is kódexeket, téved néha. Így pl. nem codex Athos, hanem Athos a helyes (77. l.). Pontatlanság, hogy (109. l.) nem adja az Arethas-codex számát (Paris. 451, ann. 914); Agobard püspök kódex-ét 1622. számúnak mondja, pedig 1623. a helyes; hasonlóképen tévesen jelzi Arnobius egyetlen kódexét (Paris. 1661) így: Par. 1666; téves ez a név is Clemens Rom. nál.¹⁾ Hiba, hogy az editio princeps-eket nem említi fel. Összesen alig három helyen hozza fel az ed. pr.-et.

Rátérek néhány tárgyi tévedésére. A 22. lapon azt állítja, hogy Hieronymus «69 író tekintetében teljesen Eusebiust írja ki; egyébként önálló». Ez nem áll. Ebert is csak annyit enged meg, hogy H. eljárása ott, hol forrásokat nem használ, nagyon szubjektív (Gesch. d. christ. lat. Lit. p. 206.). Ez azonban nem önállóság. Külömben H. nemcsak Eus.-ból merített (cf. Luebeck: H. quos noverit scriptores et ex quibus hauserit. Leipzig, 1872, 4 M; bár ez sem kimerítő). — Nem áll, hogy Gennadius «csak arról ír, a mit maga is olvasott» (22. l.). Íme a bizonyítékok: Genn. catal. vir. inl. LXXX. ed. Herding pag. 103) «Musæus... homilias etiam dicitur declamasse, ... sed ego non legi»; a LXXXVI. pontban Faustusnál említi, hogy sok más irata is van, de hozzát teszi: necdum legi (ed. Herd. pag. 107); Commodianusnál c. XV. (ed. Herd. pag. 77) is észrevehető, hogy nem olvasta munkáit, hiszen, ha olvasta volna, meg kellett volna emlékeznie a chiliasmusról, az ezeréves uralkodásról — melyeknek fejtegetése C.-t annyira jellemzi — hisz maga G. is írt «de mille annis» (ed. Herd. pag. 112), tehát ez szakmájába vágott. Egyébiránt azt hiszem, hogy G. csak azokat a műveket olvasta, melyekhez odateszi: «legi». — Tévedés, hogy Eus. VI, 14-ben megvan ez a cím: Βαρνάβα ἐπιστολή. Ott ez van (ed. Dindorf pag. 257): «τὰς... ἐπιστολάς τῆν τε Βαρνάβα...» Ez pedig csak utalás, nem cím. — Tévedés ez (94. l.): «Harnack Pape nyomán»; hiszen Harnack a Texte u. Untersuchungen 1882-i évfolyamában, Pape pedig csak 1894-ben értekezik Aristidészről. — Helytelen, hogy Justinusnál egyik apologiának a címét sem közli. — Hasonlóképen helytelen az ilyen idézés: ἕτερον πρὸς Ἑλλήνας σύγγραμμα, mert ez csak a folyó előadásban állja meg a helyét, tehát Eus.-nál; a címet maga Eus. is így adja (H. E. IV, 18, 4): ὁ καὶ ἐπέγραψεν ἑλεγχον (ed. Dindorf pag. 168). Tehát a mű címe: ἑλεγχος. — Nem áll, hogy Iren. adv. hæer. V, 26 is említi a σύνταγμα πρὸς Μαρκίωνα cz. művét Justinusnak, hanem csak idéz belőle és J. nevét említi (99. l.; cf. Eus. H. E. IV, 18, 9, ed. Dindorf pag. 169). — A 108. l.-on Melitonál a 2. höz idéznie kellett volna még Eus. H. E. VI, 13, 9-et is (ed. Dind. p. 257), az 1.-hez pedig Eus. H. E. IV, 13, 8-at is (ed. Dind. p. 151). — A latin bibliafordításoknál említene kellett volna Carl Wunderer művét: Bruchstücke einer afrikan. Bibelübersetzung, Erlangen, 1889, mely sok kérdést tisztáz. — Az Irenæushoz közelállók közt furcsa ez: Philosoph., e h. Hippolytos (Philosophumena) 137. l. — Ugyanott elfelejt következtetni abból a tényből, hogy Hieron. de vir. inl. hallgat, comment.

¹⁾ «Jeruzsálemi kódex»; ennek neve cod. Constantinop. (64., 66. lk.).

in. Is. 64. pedig szól Irenæus vértanúságáról. Az előbbi mű a 392, az utóbbi pedig a 410 évből való; tehát Ir. vértanúsága mindenestire későbbi találmány. — Nem Eus., hanem Hieron. nevezte adversus hæreses néven Ir. művét. Eus. görögül írt. — Furcsa, hogy a montanista írókat a 31., az antimontanistákat pedig már a 22. fejezetben tárgyalja. Beosztását általában nem mondhatom szerencsésnek. Pl. Hippolytost is előre hozza, az apostoli constitutio-k köré csoportosuló iratokat előbb tárgyalja, mint az ap. const.-t. A 208. lapon is «visszapillantás»-t vet az előző korszakba, a hol a római pápák leveleit tárgyalnia kellett volna. Ez bizony kapkodás. — Nem áll ez a mondata (Pantænusról, 155. l.): «Hogy az arabiai homeriták között hithirdető gyanánt működött volna, Eus. (5, 13) is kételkedve fogadja.» Először is Eus. V, 13-ban szó sincs Pantænusról, másodszer Eus. első öt könyvében elő sem fordul Arabia. Eus. V, 10 Pantænusról szól s azt mondja, hogy P. az indusok földjén járt. Hier. de vir. inl. 36 ugyanezt mondja. Hát hogyan fogadhatná Eus. kételkedve? Felesleges volt felvenni Herakles-t (177. l.), minthogy maga is mondja, hogy irodalmilag nem működött. — Methodius *συμπόσιον*-jában nem ódát (188. l.), hanem hymnust zengenek a szűzek (cf. Krumbacher Gesch. d. byz. Lit.) — A 204. l.-on 6. alatt beszél *ἀποστολική παράδοσις*-ről, holott a pár sorral fentebb adott czimből ezt kifejejtette. Így érthetetlen az Acheliszszel folytatott polemia! — A labdacismusnál (212. l. jegyz.) nagyon téved, ha azt hiszi, hogy az az l betű hibás kiejtése. Ezt a szót az indogermán nyelvészet a λ-nak bizonyos hangtörvényeken alapuló változásaira foglalta már le (pl. *δάκρυ* — lacrima; *δάφνη* — *λάφνη*; *Ὀδυσσεύς* — Ulisses; *λίσχος* — *δίσχος* stb.). — Gyenge nyelvismertetre mutat a 243. lapon ez: *Labei* (Labeo genitivusa) e h. Labeonis. — A philologiai akribeia¹⁾ ellen vét, mikor Cyprianusnak bizonyítékul felhozott 12 levelet így idézi: «a 44—73 számúak közé esnek». Vagy semmit, vagy pontosan. A 251. lapon azt mondja, hogy Novatianus néhány «délitaliai mámoros püspökkel püspökké szentelteti magát». Kérdem, mi az a «mámoros püspök?» Ilyenféle, nem komoly munkába való kifejezése ez is: «zsidó forrásokat szimatolnak» (79. l.). — Az sem philologiai munkába való, a mit a 28. lapon idéz: «a görög és a római századokon át fáradozott műveltségének és nyelvének tökéletesítésén mintegy az isteni gondviselés sugallatából, hogy alkalmassá váljék a kereszténység eszmebőségének finom visszaadására». — Nagy tévedés Comodianust az európai írók közé sorozni (256. l.). Továbbá a Carmen Apologeticum nem «valószínűleg», hanem bizonyosan Comm. műve (257. l.), mint ezt «De vita et operibus Comm. Gazæi» cz. munkámban (Temesvár, 1902) már bebizonyítottam (pp. 27—33). — Egyébiránt megjegyzem, hogy C. jellemzése nagyon gyenge. Szükséges lett volna a keresztényen latin költészet kezdeteiről némi bevezetést, tájékoztatást előrebocsátania; hasznosan forgathatta volna ehhez a többi közt M. Manitius művét (Gesch. d. christ. lat. Poetie) is.

A mi idézéseit illeti, a következőket jegyezhetem meg. Kifogásolom, hogy Eusebiust latinul idézi; Eus. görög író és azoktól, a kik

¹⁾ Helyesírása gyarló s annyira következtelen, hogy hosszú jegyzéket töltenének meg idevágó hibái.

az óker. irodalommal foglalkoznak, elvárhatjuk, hogy görögül értsek; nem engedhető meg az olyasmi sem, a mit a 123. lapon olvasunk, hogy t. i. Pál apostolt egyszer görögül, egyszer latinul idézi; Hermas szintén görögül írt, mért idézi latinul? A 100. lapon Justinusból magyarul, görögül és latinul idéz. Ez csak furcsa! A 101. lapon megint latinul és görögül. A 114. lapon Theophilos görög író-t idézi latinul. A 158—159. l-on Clemens Alex.-ből hol görögül, hol latinul idéz. — Azt sem helyeselhetem, hogy Eus.-nál a versus-t nem idézi, pedig ez már elfogadott idézési mód. Pl. így idéz: Eus. IV, 11, e h. IV, 11, 8; hiszen pl. a H. E. IV, 15 fejezete 48 versusból áll, s bizony csak lassan találja meg az idézett helyet az ember. Ez is a pontosságához tartozik. — Téves idézés ez (93. l.): Eus. H. E. 3, 4, e h. IV, 3, 3; valamint ez is (134. l.): Eus. H. E. 28, e h. IV, 28; alapos hiba ez is (160. l.): Eus. 6, 14, e h. VI, 13, 2 (ed. Dindorf pag. 255), hiszen itt van szó arról, hogy Clem. Alex. még egy 8 könyves munkát írt: «*Ἰσάριθμοὶ... εἰςὶ οἱ* stb.» — Az idézés terén elkövetett hibái még a következők: forrásait sohasem idézi lapszám szerint; Hermast nem így idézzük: 3 has. 2, hanem sim. III, 2; nem így 4. par., hanem így mand. IV. (80. l.); szemet szúr az ilyesmi: D. vir. ill. e h. de vir. ill. (93. l.); a 159. lapon Clem. Alex. egyik művének latin címe: «*Quis dives salvabitur*», a 161-en már: «*Quis dives salvetur*»; Photiust hol így idézi Bibl., hol Cod., úgy látszik, a szerint, hogy melyik forrásába nézett; a 234. lapon Augustinust így idézi: De doctr. 4, 14, e h. doctr. christ. IV, 16; a 243. l-on Lactantius egy helyét így: Div. Inst. I, 18, e h. div. inst. I, 1, 8, a mi arra mutat, hogy felületesen másolta le Krüger-t. — Commodianust nem így idézzük: Instr. 80, hanem így: instr. II, 39 (257. l.).

Kénytelen vagyok kimondani, hogy Z. adatai mindenütt és mindenben teljesen megegyeznek Krüger adataival, a mit most helyszűke miatt hosszasan nem bizonyíthatok, de ha szükséges lesz, szívesen szolgálok az egész jegyzékkel. Nem is lehet válogatnom, hogy esetleg hol egyeznek meg feltűnőbben, vagy kevésbé. Mindenütt egyformán feltűnő, sőt botrányos az egyezés. Az összehasonlításban csak Krügerre szorítkoztam, mert ezt emlegeti legkevesebbet.

A Didacheről szóló fejtegetése majdnem szóról-szóra Krügerből van kiírva, még a kifejezései is K.-re emlékeztetnek (Zubr. 57. l. = Kr. 40). A Barnabás levélnél ugyanígy (Z. 60 = K. 14. l.). Hermasnál az *ἐπιτολαί* és *παροβολαί* tartalma teljesen Krügeré (Z. 77 = K. 28). A 25. fejezet (113. l.) teljesen K. nyomán. A 192. lapon Phileast, a 192—193. l-on Lukianost szóról-szóra kiírta K.-ből (K. 134—135. és 151. l.); hasonlóképen néhol szóról-szóra kiírta a «*de praesc. hær.*» és az «*adv. Hermog.*» K.-ből (164—165. l.); az «*ad Demetrianum*»-ot is (K. 178. l.). Felhozok itt néhány egyező helyet Z. eljárásának példáiként:

Zubriczky:

104. l. Rhodont idézve

144. Cajus az Apokalypsis, mint Cerinthus művét elvetette.

Krüger:

74. *von Rhodon* zitiert; (rossz fordítás; Eus. H. E. V, 13, 8 ed. Dindorf pag. 213 is azt mondja, hogy Rh. idézi Tatianust).

201. C. die johann. Apok. als ein Werk des Cerinth bekämpft habe.

156. mint halotról emlékezik róla
156. 211-ben A. püspöknél volt Cilliciában (sic!) vagy Kappadóciában
165. A czáfolat, a kritika, történet és bölcsélet összes eszközeivel dolgozik
178. a melyet gázai Procopius az ő katénájában felhasznált
181. a sógorházasság alapján oldotta meg
187. Talán műveinek régieskedő stilusa az oka, hogy neve híres volt ugyan, de művei...csak töredékekben maradtak ránk
207. Hippolytus stilusa egyszerű és világos, ámbár nem attikai (Phot. Bibl. 121. 202.)
216. lendületes és költői kidolgozása az Ap. 17. fejezetében megpendített gondolatnak
221. a kereszténynek, kivált a papnak semmi szín alatt sem szabad menekülnie az üldözés elől.
223. ellenfele lett minden esztétikai kulturának.
101. gedenkt...des Clemens, als eines Verstorbenen.
101. Vor 211 war er bei Bischof A. in Cilicien oder Kappadocien
120. Mit allen Mitteln der Kritik, Historie und Philosophie.
127. die noch Prokop von Gaza...für seine Katene...verwertet hat.
156. vermittelt Rekurses auf die Leviratehe auflösen.
- 145—126. Die archaische Art seiner Schriften hat es verschuldet, dass sie...in Vergessenheit gerieten, während der Name des Verfassers berühmt...blieb.
203. Photius (Cod. 121. 202.) wird, wenn er seinem Stil Klarheit und Deutlichkeit nachrühmt, ohne ihn attisch nennen zu wollen, das Richtige treffen.
163. ist die geist- und gehaltvolle, poetisch schöne Ausführung eines im Apol. 17. nur angedeuteten Gedankens.
170. Die Pflicht des Christen, vornehmlich aber der Geistlichen, sich der Verfolgung unter keinen Umständen zu entziehen.
159. ist er...zum Verächter aller ästhetischer Kultur geworden.

Folytathatnám, de azt hiszem, ebből ennyi is elég. Ha még megjegyzem, hogy ezeket csak úgy futtában jegyezgettem ki; ha elgondoljuk, hogy nemcsak a gondolatok, de az adatok is teljesen azonosak, sőt a kifejezések is nagyrészt, ítéletet alkothatnak maguknak olvasóink Z. könyvének értékéről.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Istváni Pál: Volter és Grizeldis. Bevezette és magyarázó jegyzetekkel kísérte **Vende Ernő.** Budapest, 1907 K. 8-r. 100 l. Ára 40 f.

E kis füzet kiadója a széphistória szövege előtt bőven és alaposan tárgyalja a Grizeldis-monda eredetét és történetét. A mondát az emberiség ósrégi mesekincséhez tartozónak hiszi, s azt a nézetet vallja, hogy tulajdonképen Boccaccio *Decamerone*jának utolsó novellája révén terjedt el a modern irodalomban. A monda elterjesztésében egyébként jelentékeny része volt Petrarcanak is, ki Boccaccio elbeszélését átdolgozta latin nyelven, azzal a czéllal, hogy ebben a kedves történetben azok is gyönyörködhessenek, a kik az olasz nyelvet nem ismerik. Hozzánk a XVI. század első felében jutott el a Grizeldis-monda. Istváni Pál ültette át irodalmunkba.

Istváni élete folyásának vázolója s költői művének ismertetése

és méltatása, továbbá a kiadások megemlítése után áttér a kiadó a szöveg közlésére. A história szövegét azonban nem teljesen a Szilády kiadása (Régi Magyar Költők Tára, II. kötet, 1880) alapján nyújtja, hanem igen helyesen, folytonosan tekintetbe veszi azt a kéziratot is, a melyet Széll Farkas 1884-ben lelt meg egy XVI. századbeli kódexben. (Kiadatott a Századok 1884. évi folyamában «Egy XVI. századbeli codex históriás énekei» czímmel.) Minthogy ez a kis kiadás s a kíséző megbízható jegyzetek első sorban az irodalomtörténetet tanuló ifjúságnak van szánva, kihagyta azokat a sorokat, melyek ma már «pias aures offendunt». A milyen jogos ez pædagogiai szempontból, ép annyira sajnálható, ha tudományos szempontból tekintjük a könyvecskét.

Istvánfi munkájának közlése után a kiadó befejezésül Boccaccio novelláját Barta Szabó Titusz fordításában, a Petrarca-féle átdolgozást pedig saját fordításában közli. E két feldolgozás közlése is helyénvaló, mert így az olvasó összehasonlíthatja ezeket is egymással és az Istvánfi-féle szöveggel.

(Pécs.)

RÉVAI SÁNDOR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Richard M. Meyer: Kriterien der Aneignung. Leipzig 1906, Teubner. 45 l. (A «Neue Jahrbücher» XVII. kötetéből.)

Fölhívom olvasóink figyelmét e rendkívül érdekes és tanulságos tanulmányra, mely a tudományos módszertannak egyik legkényesebb és legfontosabb kérdését bámulatos olvasottsággal és sok szellemmel tárgyalja. Kiindulva Frobenius új mythologiai művéből («Zeitalter des Sonnengottes», 1904, 420 l.), mely a mythosok és népregék számára egy közös ősforrást és őshazát tesz föl, fölveti az «átvétel» vagy «eltulajdonítás» kérdését, mely a szellemi világ terén minden léptenyomon fölvetődik. Hogyan magyarázzuk azt a meglepő tényt, mely főleg a nyelvtudományban, mythológiában és a néprajz minden ágában folyton megdöbenteti a kutatót, hogy t. i. a világ legkülömbözőbb vidékein, a legkülömbözőbb korszakokban ugyanazon képzetekkel, fogalmakkal, mesékkel, szokásokkal stb. találkozunk? A kutatók e ténnyel szemben rendszerint előzetes elfogultsággal viselkednek, mint pl. Frobenius, a ki mindent egyazon ősforrásra vezet vissza, vagy vele ellentétben, Bugge, a ki mindent kölcsönvételnek tekint, vagy a dán Vodskov, a ki minden kultúrai tényt nemzeti terméknek vesz. Lehet-e megállapítani, hogy a kérdéses tünemény megmagyarázására tudományos módszer, esetleg hány módszer áll rendelkezésünkre? és hogy e módszerek egyikének vagy másikának alkalmazása mikor, mely esetek-

ben lehetséges, ill. szükséges? Meyer megkíséرتi e tanulmányban, hogy a fölvetett kérdésre megfeleljen, de természetesen csak a leglényesebb mozzanatokra szorítkozva; mert abból a helyes föltevésből indul ki, hogy e kérdésekben véget kell vetni az alanyi fölfogásnak: lehető tárgyi tényezőkkel és szilárd elvekkel kell dolgoznunk.

Szerző szerint az «átvétel» ügyében *négy eset* lehetséges és csak az a fontos, hogy az egyes tüneményt melyik eset alá sorozzuk. A négy lehetőség a következő:

1. *Osrokonság*, mire a legklasszikusabb példa az indogermán nyelvek esete. A döntő itt az egyező vonások nagy tömege, míg a milyenség fokai alárendelt jelentőségűek. Ugyanez eset forog fenn a középkori állatmese és a reformációkorabeli epigramm tekintetében, melyek mindketten egyazon ókori, klasszikus forrásból származnak, mely forrás fönnmaradt, valamint fönnmaradt a román nyelvek ősforrása, a latin népnyelv is. De az eset nem mindig ily egyszerű, mert sokszor elveszett a forrás, mint az indogermán nyelvek esetében, és a további fejlődést egyéb mozzanatok zavarták meg, úgy hogy az esetleges eredeti ősalak rekonstruálása nagy nehézségekkel jár vagy egyáltalában lehetetlen. Ez pl. az ősgermán metrika esete, melynek fejlődését az antikizáló verselés befolyása teljesen megzavarta, úgy hogy a régi metrika fönnmaradt foszlányaiból nem építhetjük föl újra az eredeti forrást. Más szóval: ősrökonság lehetséges ott is, hol azt ma legfeljebb sejtjük, de bizonyítani nem tudjuk. E kétséges helyzet klasszikus példája az indogermán mythologia, melyre nézve ma is oly rendkívül eltérők a nézetek, bár újabban mind erősebb lesz az a fölfogás, hogy az alsó és felső mythologia más-más megítélés alá esnek, a mi talán közelebb visz a probléma megoldásához.

2. *Az előfeltételek azonossága*: azonos körülmények közt azonos eredmények jönnek létre, ugyanazon okok ugyanazon okozatokra vezetnek. Ez az eset főleg a prähistoriában igen gyakori, de előfordul a nyelvészetben is pl. a hangtörvények esetében, vagy midőn látjuk, hogy a flexio helyébe idővel majd mindenütt a mondatnani körülírás lép. De a dolog még sem túlságosan egyszerű (általában: a tudomány terén semmi sem egyszerű!), mert az azonos körülményekhez, úgy látszik, még azonos hajlandóság (dispositio) is szükséges, hogy az azonos eredmény előálljon. Érdekes példa erre a néprajz köréből az ősök tisztelete, a totemismus, az anyajog és hasonló jelenségek, melyeknek előfeltételei (az álom, az alp, a halál stb.) mindenütt megvannak, a nélkül, hogy mindenütt ugyanazon mythologiai (vagy egyszerűbben néprajzi) képzetekkel találkoznánk, bizonyára azért, mert az egyes népekre, eltérő egyediségöknél fogva, a közös tényezők nem voltak egyforma hatással. Hol szabad tehát e második módszerrel dolgoz-

nunk? Csak oly esetekben, midőn nemcsak a megmagyarázandó tüne-
mény, hanem ennek előzményei és közvetlen következményei is azo-
nosak, tehát voltaképp nem egy, hanem három tényező összevág. A mint
e második eset sokszor nehezen különböztethető meg az ősrökság-
tól, úgy a harmadik esettől is. Ez:

3. *Az átvétel, eltulajdonítás*, mely kétféle: vagy nem szándékolt,
és ez az igazi átvétel, vagy tudatos, de titkolt, lehetőleg elpalástolt,
és ez a plágium. De ezzel szerző nem foglalkozik, csak idézi K. Federn
mondását, hogy «a plágium-keresés az értelmetlen kritikus jellemzője»,
mihez hozzá teszi, hogy a plágium-találás a gyarló olvasottságú kritikus
jellemzője, a ki ép csak annyit olvasott, hogy hasonlatosságokat vagy
azonosságokat fölismerjen, de távol sem annyit, hogy azokat mér-
legelni is tudja. Az «átvétel» előfeltétele, hogy valamely tünemény
előbb már másutt megvolt. De ez nem elég, szükséges még, hogy a
későbbi esetben az összefüggésből kiemelhető legyen, a nélkül, hogy
ezt az összefüggést megbontsa. E szempont főleg kéziratok, ill. szö-
vegek vagy történeti források megítélésénél igen fontos, de a kölcsön-
szók kérdésében is. Az átvétel sokszor kétségtelen, midőn t. i. az át-
vett anyag természete elárulja idegen származását. Klasszikus példa
erre Benfey következtetése a német állatmondáról: a róka ebben oly
szerepet játszik, mely teljesen ellenkezik ez állat természetével, de
összevág a sakál természetével: a róka helyét tehát eredetileg a sakál
foglalta el, azaz az állatmonda magva ind eredetű. Végre:

4. *A véletlen*, mely nagyobb úr, mint rendesen fölteszik. Tudjuk,
hogy Amerikát kétszer fedezték föl és új elméleteket, új tudományos
eredményeket is egymástól teljesen független emberek ismételve talál-
tak és nyilvánítottak. Erre példákat is kár fölhozni, mert mindenki
tud ilyeneket nagy számmal, sajnos, néha a saját bőre terhére is.
Irodalmi téren a véletlen annál valószínűbb, minél nagyobb a hason-
latosság, mert a plagizátor módosít, ott is, a hol erre semmi ok
nincsen, hogy eljárását palástolja.

Ime, az «átvételnél» föltehető négy lehetőség. A baj csak az,
hogy a gyakorlatban a dolog nem oly egyszerű, mert az egyes esetek-
ben sokszor nemcsak egy lehetőség szerepel, hanem kettő vagy három
is, a mi azután az egyes kérdés eldöntését nagyon megnehezíti és
az alanyi fölfogásnak, melyet korlátozni kell, mégis nagy tért nyit.

Ez a sovány vázlatom azonban alig nyújt helyes képet Meyer
érdekes dolgozatának, mely maga is vázlat, gazdag, sokoldalú és ösz-
tönző tartalmáról, mert tanulmányának egyik főértéke és rendkívül
vonzó eleme az a számos példa, melylyel nézeteit és következtetéseit
fölvilágosítja. E példákért is, melyeket kiváló szeretettel vesz a nyelv-
tudomány, a mythologia és néprajz (folklore) köréből és melyekre vonat-

közölgag sok megjegyzésem volna, nagyon megérdemli Meyer dolgozata, hogy olvasóink vele foglalkozzanak.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Ulrich v. Wilamowitz-Möllendorff: Textgeschichte der griechischen Bukoliker. (Philol. Untersuch. XVIII.) Berlin 1906. 263 l. Ára 8 M. — **Bucolici Graeci.** Rec. et em. U. de Wilamowitz-Möllendorff. Oxonii. Ára 3-60 M.

A *Textgeschichte der griechischen Lyriker* írójától megkaptuk most a bukolikusok szövegének történetét is. Csakhogy míg a lírikusoknak Wilamowitz-féle új kiadása, melyet nehezen vár már mindenki, ki a Bergk-féle könyv nagy fogyatkozásait átlátja, a *Fragm. Poet. Graec.*-nak eleddig csak messzi távolból kecsegtető ígérete maradt,¹⁾ s így az első *Textgeschichte* még nem állta meg a praxisban a tűzpróbát: addig a bukolikusok számára egyszerre nyertük mindkettőt, a szöveg történetét s magát a szöveget. A *Clarendon Press* kitűnő vállalata, a nálunk sajnos alig ismert *Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis* (Oxford Classical Texts), mely oly kitűnő kiadásokkal dicsekszik, mint a Murray-féle legjobbnak elismert Euripides és a fogyatkozásai ellenére leghasználhatóbb Burnet-féle Plato (megjelenőben), a bukolikusok kiadását Wilamowitzra bízta: angol vállalat német tudósra, azzal a nemzetközi solidaritással, melynek a mi tudományunk már oly sok nagy alkotást köszönhet.

A szövegkritika ma Lachmann jegyében áll. Csakhogy Lachmann, ki a recensio (tehát annak megállapítása, a mi *van*) és emendatio (tehát annak helyreállítása, a mi *volt*) kettős feladatát tűzte ki a szövegconstructio kellékeül, a latin szövegkritikából indult ki s tanait egyszerűen *átvitték a görögre is*. A legtöbb latin író szövegének reconstruálója tényleg kimerítette feladatát, ha megállapítván a hagyományozott szöveget, ezt a hagyományt a kritika fellobogó fényénél sejtve látott eredetihez méri s e szerint alakítja. Vergilius kéziratát s az első philologiai Vergilius-kiadást, melyre szövegeink visszamennek, úgyszólván azonosnak tekinthetjük. De nézzük bármely classikus kori görög költő szövegét! A supponált legvégső eredeti (*ἀρχέτυπος*) itt legjobb esetben egy III. századbeli philologus-kiadás, de nem a költő kézírata. Itt tehát a szövegkritika feladata nincs kimerítve a recensio és emendatióval, hanem mindeneelőtt arra van szükség, hogy a szövegtörténet megmutassa az utat, melyet a szöveg megtett s melynek halvány nyomain a szövegkritikusnak óvatosan, Jassan, nagyon

¹⁾ A *Fr. Poet. Gr.*-ből eddig csak a komikusok 1. kötete és a filozofus-költők jelentek meg: az első Kaibel, a másik Diels kiadásában.

lassan visszafelé kell mennie, az út sajátos jellege szerint tűzve ki a maga feladatát. A bukolikusok szövege e tekintetben az alexandria-előtti kor költőinek sorsában osztozott: a bukolikusokat is csak később gyűjtötték össze, s így ma az ő szövegök megállapítója is csak úgy fog eljárni, mint a lírikusok szövegéé.

Ezt a methodikai megismerést tekintem a Wilamowitz-féle két Textgeschichte főeredményének, e megismerés praktikus alkalmazását a bukolikus-kiadás főtanulságának: mindkettőt oly tanulságos eredménynek, melynek ezután mindennemű görög szöveg munkálattal iránytania kell.

Ha tudjuk, hogy egy gyűjtemény egyes költeményei majdnem két századon át philologiai ellenőrzés nélkül voltak, s csak azután gyűjtötték össze s dolgozták fel szövegüket a philologusok, akkor tudjuk, hogy egyelőre nem lehet szándékunk (a *voluntas* itt nem *laudanda*, mert ὄβρις) a költő kéziratát rekonstruálnunk. Ezért (a mi szövegünket illetőleg) csak diplomatikus alapon szabad a dialektust megállapítani s nem használhatjuk fel azt, a mit pl. Theokritos korának élő nyelvéről más úton (kövek stb.) tudunk. Álljon itt néhány példa! Theokr. 7. 55 Ahrens ὀπτῶμενον-t írt Callierges javítása alapján, mert ὀπτῶ-ból ez a part. med. a grammatikalis, de Wil. az egyöntetű hagyomány alapján teljes joggal ὀπτέμενον-t hagy a szövegben, ép így mint 1. 81 ἀνηρώτεον-t, mert az -αω és -εω igék egymásba való átmenete a *Theokritos-kiadás korában* elfogadható, s a hagyomány következtében nincs okunk kételkedni, hogy a kiadásban ez volt. Ép ily jogosan történt, hogy míg Ahrens Theokr. 4. 57 értéktelen hagyományra támaszkodva κομίζονται-t ír a jó hagyomány κομίζοντι olvasásával szemben, addig Wil. meghagyja a dór személyjellel és epikus szétvonással képzett hybrid-alakot, akárcsak 16. 9 ἀλιθίην fél dór-fél ión vocalismusát. Ép ily kétségtelen, hogy azért, mert Syrakusaiban (és Athénben) ου-val jelölték a pótló nyújtás vagy összevonás útján keletkezett zárt hosszú o-t, nem szabad az egyhangúan ω írású hagyomány ellenére az antik Theokritos-kiadásra is ezt a helyesírást erőszakolnunk. Wilamowitz meghagyja az ω-írást. *Ez volt az antik Theokritos-kiadás vocalismusa s e kiadás írása.* De Theokritosé magáé is lehetett! Mert egyet nem szabad felednünk — s nézetem szerint Wilamowitznak ezt a mozzanatot határozottan ki kellett volna emelnie s nemcsak itt-ott megemlítenie — hogy t. i. ha a szöveget kegyeletes konzervativizmussal, a merev uniformálástól tartózkodó rugékonysággal kezeljük, ezzel nemcsak az antik kiadók munkáját szegezzük le. Nemcsak azt látjuk, hogyan rakják ők a hangsúlyjeleket az eredetileg hangsúlytalan szavakra, hogy rendezik a költemények sorrendjét, alakítják kétes dialektológiáját (ezekben sohasem

mehetünk az antik kiadásnál régebbi rétegre vissza): hanem ha erősen figyelünk s tudunk olvasni, ép a nyelv tarkasága, melynek megőrzésébe a dogmatizmus nem tud belenyugodni, kedvező jelekkel biztat, hogy a költő kezenyomától sem vagyunk távol. Ha a nyelvészeti anomaliákat magának a költőnek tulajdonítjuk, megelevenedik előttünk a költő munkája, a mint játszi könnyűséggel használja a költői dialektusokat, hol egy vulgaris alakon leli örömét, hol meg doris-must kever a homerosi («ión») beszédbe, sőt a nyelvalkotó őserő művészi önteltségében még fél ión, fél dór alakot is megkoczkáztat. Pindaros, Bakchylides is megtett ilyet, mért ne tegyen ő is? A *l'art pour l'art* concessiója legalább a nyelv dolgában soha kétségbe nem vont elv volt a görög költő számára. S mindaddig, míg ily tekintetek *ért-hetővé* teszik a hagyományt, addig a fenti szövegtörténeti okoktól eltekintve sem szabad a hagyományon változtatni.

Mínthogy a Wilamowitz-féle kettős munka módszertani jelentőségét akarom bemutatni, nem hagyhatom említés nélkül a hagyomány fogalmának azt az értelmezését és az *apparatus criticus*nak ettől befolyásolt egyszerűsítését sem, melyet maga szerzőnk is nagyon jelentőségteljesnek tart. Mióta a papyrusokkal való megismerkedés codex-eink classikus szövegeinek aránylagos nagy megbízhatóságát bizonyossá tette,¹⁾ a szövegkritikai konzervativizmus erősen táplálja azt a hajlandóságot, hogy minden *varia lectio*nak az apparatusban hely s a kéziratok értékelésében fontosság juttassék. Pedig hely, fontosság csak azt az eltérő olvasást illeti meg, mely valódi hagyomány: ϵ vagy α , ι vagy ϵ , vagy σ , $\omicron\delta\delta\epsilon$ $\rho\omicron\delta\iota\chi\epsilon$ vagy $\omicron\delta\delta\epsilon\rho\omicron\delta'$ $\iota\chi\epsilon$, articulus kihagyása vagy betoldása, a hangsúlyozás különbözősége, mindezek nem hagyománybeli eltérések, ezek ugyanegy hagyomány különböző (ön-tudatosan vagy tévedésből eltérő) értékelései. Tehát ki velük az apparatusból! Igen tanulságos dolog néhány költeménynek a Textgeschichteben adott teljes apparatusát a kiadás apparatusával összevetni. A hibásan variánsoknak tekintett palaeographiai mellékalaktól és conjecturáktól megszabadult apparatus az *igazi hagyományt* adja. Hogy a modern coniecturáknak itt nincs mit keresniük, azt nem is kell külön említeni.

Csak a methodikai tanulságokat emelhettem ki. Térszúke miatt — sajnos — nem térhetek ki sem annak a vizsgálatnak ismertetésére, melylyel szerzőnk magát a bukolikus szövegek történetének speciális menetét megvilágítja; sem az egyes anonym vagy apokryph költemények szerzőit kutató stílanalýsre, melyet még dicsérni sem merek; sem azokra a végigmenő nagystíllú fejtegetésekre, melyek itt

¹⁾ V. ö. EPhK. 1906 : 376.

Theokritost a szicíliaiból a keosi világ milieujébe helyezik, ott meg az *εἰδύλλια* poetikai műfaját megállapítják. Csak összefoglalva utalhatok rá, hogy mint mindig, így most is sokat tanulhat Wilamowitz munkájából az irodalomtörténet ép úgy, mint a grammatika, a kritika ép úgy, mint a metrika s mindezek által s mindezek fölött az interpretatio, mely Wilamowitz szerint főfeladata a philológiának (neki mindenestre legkedvesebb foglalkozása).

E tanulságokat helyszűke miatt nem részletezhettem: kisebb-nagyobb kifogásaimat ellenben elhallgattatta a nagy megnyilatkozást kötelességszerűen megillető hódoló tisztelet.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

G. Walch: Anthologie des Poètes français contemporains (1866—1906). I. kötet. Paris, é. n. Ch. Delagrave. 16-r. XXI, 576 l. Ára 3.50 Fr.

Egy francia kritikus hazája évi regénytermeléséről beszélve, azt írja valahol, hogy egy-egy regény elolvasására, nagy számuk folytán, az azzal éjjel-nappal foglalkozónak is alig két óra jutna. Ez inkább tréfás rezignációval odavetett állítás valóságát bajos volna megállapítani, s ha mégis hivatkozunk reá, szolgáljon mentségünkül az a körülmény, hogy e kijelentés ha mindjárt túlozva is, de igen szerencsésen formulázza a szépirodalomban mindinkább elburjánzó óriási túltermelést.

E túltermelés főleg a lírai költészet terén szinte ijesztő arányokat kezd ölteni, s végkép meghiúsítja annak lehetőségét, hogy az évről évre nagy számban megjelenő új meg új versköteteket figyelemmel kísérhessük. A mi nem is csoda, hiszen, mint A. DAUDET egyik regényalakja mondja: «on débute par des vers pour aller n'importe où, à la presse, aux affaires, au barreau» (*L'Immortel*). Ily körülmények között rendkívül jó szolgálatot tesznek az anthológiák, melyeknek épen az a legfőbb hivatásuk, hogy valamely korszak költészetéről közvetlen képet nyujtsanak s a közismert, akár a divat szeszélyétől felkapott, akár valóban nagy neveken kívül olyan tehetségekre is ráirányítsák figyelmünket, melyeknek szélesebb körre kiterjedő hírnevet szerezniök nem sikerült.

A legújabb ilyenmű vállalkozás a CH. DELAGRAVE párisi cég kiadásában megjelenő *Anthologie des poètes français contemporains*, melynek G. WALCH szerkesztette három kötetéből az első fekszik előtünk. Az egész vállalat a kiadó tervrajza szerint harmadfél-száz költő nevével és műveivel fogja megismertetni az olvasót. Oly szám ez, mely már egymagában is biztosíték arra, hogy a vállalat egyetlen említésre méltó nevet sem fog elmellőzni.

Az anthologia kiinduló pontja 1866: a «parnaszisták» első együttes föllépésének éve. A parnaszisták gyűjtő neve alá tudvalevőleg azokat, a részletekben különben egymással rendkívül ellentétes irányú költőket szoktuk foglalni, a kik verseikkel a LEMERRE kiadásában 1866-ban, 1871-ben és 1876-ban *Le Parnasse contemporain, recueil des vers nouveaux* czímen megjelent kötetekben szerepelnek. Úgy tartalmi, mint formai szempontból a «nagy THÉO» volt legfőbb mintaképük s WALCH igen helyesen cselekedett, a midőn vállalatát GAUTIER néhány versével nyitotta meg, habár azok a költőnek 1852-ben megjelent *Emaux et Camées* című kötetéből, tehát jóval a felőlelt korszak előttről valók. Ugyancsak az új iskola jellemzésére szolgál SAINTE-BEUVENEK egyik érdekes költeménye, melyben mintegy a rím apotheosisát nyújtja, s a melynek a kiváló kritikus egyetlen ifjúkori verskötetével nincs semmi köze.

Az első kötetben az említettekkel együtt egy hiján hetven név szerepel 1—16 darabbal képviselve. Minden egyes író szemelvényeit művei pontos bibliografiája s eléggé kimerítő életrajza előzi meg, s kézírásának hasonmása zárja be. Az írók sorrendjét a szerkesztő föllépésük kronológiájára alapította s ezzel lehetővé tette azt, hogy könnyen áttekinthessük az egyidejűleg föllépő, de egymást sokszor keresztező költői irányokat, azok fejlődését. Egyetlen hátránya ez összeállításnak a betűrendes csoportosítással szemben az egyes költők felkeresésénél mutatkozik: ezen azonban könnyen segíthet a szerkesztő az utolsó kötethez csatolandó betűrendes mutatóval.

A legtöbb darabbal természetesen az elmúlt félszázad formailag vagy tartalmilag legkiválóbb költői vannak képviselve. LECONTE DE LISLE, THÉODORE DE BANVILLE, BAUDELAIRE, VERLAINE, HÉRÉDIA és SULLY PRUDHOMME — hogy csak a legkiválóbbakat említsük — tehetségük legjobb és legjellemzőbb darabjait szinte kivétel nélkül feltaláljuk. Hogy akad közöttük nem egy únos-úntig ismert ú. n. anthologiai darab is, minők p. o. *Le Vase brisé* SULLY PRUDHOMMETÓL, *L'Albatros* BAUDELAIRETÓL, vagy a *Chanson d'Automne* VERLAINETÓL, az természetes; felvételüket azonban a legtöbbször kiváló jellemző erejük menti, sőt igazolja. Viszont az is a dolog természetéből folyik, hogy nem egy olyan költemény is hiányzik a szemelvények sorából, melynek felfogásunk szerint nem lett volna szabad elmaradnia. Ilyen pl. SULLY PRUDHOMME *Première Solitude*je, melyben a nagy költő a könyörületes rokonszeny egész melegével elemzi a gyermeki lélek finom érzékenységét, vagy BAUDELAIRE *La Charogne*ja, melynek rikító naturalizmusa egy egész költői irányt jellemez.

G. WALCH maga is érezte azokat a nehézségeket, melyek a költemények megválasztásával járnak, s az élő írókkal szemben úgy vélt

segíthetni magán, hogy a kiválasztáshoz kikérte s részben meg is nyerte a saját közreműködésüket. Ismerve azonban azt az anyáknál gyermekekkel szemben jelentkező, sajátos elfogultságot, mely a költőt is jellemzi, elmondhatjuk, hogy a megoldás e módja sem vezet mindig a kívánt eredményre; de legalább megvan az az előnye, hogy a költő maga értékelésével is megismertet. Csak az a kár, hogy a szerkesztő a költőktől felvételre ajánlott anyagot nem jelölte meg a közléskor s így e tekintetben teljesen tájékozatlanul hagyja az olvasót.

A kötetet SULLY PRUDHOMME vezette be s ez alkalmat felhasználta arra, hogy összefoglalja a verstechnikáról *Testament poétique*-jében bővebben kifejtett eszméit s szembe helyezkedjék a legújabb költői iskolák irányzatával, mely a középkor kétes értékű szabadságát szeretné visszaállítani.

Az újabb kötetekre, melyek épen e tekintetben lesznek tanulságosak, megjelenésük után még visszatérünk.

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

Capelli, A.: Cronologia e calendario perpetuo. Milano, Ulrico Hoepli, 1906. 8-r. XXXIII, 419 l. Ára 6.50 L.

A Manuali Hoepli című sorozatnak ez a testes kötete *kortan*, de nem olyan tudományos, mint a mi Knauzunké. sem olyan rendszerező, magyarázó, mint az a több kötetre tervezett német *Handbuch der Chronologie*, a melynek I. kötete, a keleti népek időszámítása, az elmúlt esztendőben jelent meg F. K. Ginzel összeállításában, hanem pusztán időszámítási táblákból és sorba szedett történelmi dátumokból álló segédkönyv. A nagy közönségre számít első sorban, mint a német Grotefend hasonló célú kronológiai munkája, de mert nemcsak adatai részletesek, hanem több egészen új, az eddigi kronológiai segédkönyvekben nem található rovat van benne, igen jó hasznát veszik a szakemberek, historikusok és philologusok egyaránt. Az utóbbiak közül azonban első sorban a modern philologusok, mert a könyv összes táblázatai és adatai legfőleg Krisztus születéseig vannak visszavezetve, a mint már a munka alcíme is, «dal principio dell' era cristiana ai giorni nostri», jelenti. A keleti népeknek, egyiptomiaknak, görögöknek s a köztársasági Rómának időszámításáról így nem tájékoztat e Cronologia s a calendario perpetuo csak a jövőre nézve *örökös*, nem egyzersmind a múltra is.

Igen becses a bevezető értekezés, a mely a különböző keresztény időszámítási rendszereket ismerteti, s megmondja, hogy Európa egyes államaiban meddig használták a régebben divatos rendszereket, a decz. 25-én vagy márcz. 25-én kezdődő évszámítást. A következő fejezetek: a római konzulok sora 566-ig Kr. után; a római-német császárok, pápák és

olasz királyok jegyzéke; a teljes római kalendárium; az ú. n. örök naptár kb. 2300-ig Kr. után, a melynek beosztása azonban nem olyan czélszerű, mint a Knauz közölte naptaré; az ünnepek és szentek napjai; muhammedán és francia köztársasági (1—14. esztendő) naptár; az összes európai államfők jegyzéke, köztük természetesen a magyaroké is, és a mi már külföldi munkánál nem természetes, de annál örvedetesebb, nemcsak egészen pontosak az összes dátumok, hanem még a lefordíthatatlan magyar nevek is helyes ortografiával vannak szedve.

Ez az utóbbi körülmény magában is kezeskednék arról, hogy Capelli lelkiismeretesen állította össze könyvét, melyet mint könnyen használhatót, igen jó index-szel ellátott és aránylag nem drága munkát igen ajánlhatok mindenkinek. Nagy kár, hogy a könyv technikai kiállítására nem kifogástalan: több, hátul ki nem igazított sajtóhiba maradt a szövegben, a mi ugyan a sok számmal dolgozó kronologiai munkánál érthető, de meg nem bocsátható. (Így például a 2159. és 2259. év húsvét-vasárnapja nem ápr. 8-ra és 9-re fog esni, mint a Cronologia állítja, hanem ápr. 7-re és 8-ra.) Főképen mi, magyarok, jó hasznát vehetjük, mert az egyetlen magyar mű, a melyből megállapíthatjuk, hogy valamilyen történeti dátum a hét milyen napjára esett, vagy hogyan helyezkedtek el a múltban a mozgó ünnepek, már régen kikerült a könyvtárosi forgalomból.¹⁾ Azon a hiányon pedig, hogy a Krisztus előtti időkre nem ad fölvilágosítást, remélhetőleg egy másik kötet fog gondoskodni.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Jespersen Otto: Growth and structure of the English language. Lipse 1905. 260 l.

Az angol nyelv történeti fejlődését és mostani állapotát akarja népszerű modorban a nagy közönséggel megismertetni angolul írt művében a modern nyelvészet terén jó nevű dán philologus, *Jespersen*. A legrégebbi időktől kezdi a nyelv történetét, de az angolszász és a régi angol nyelvre csak annyiban van tekintettel, a mennyiben ez a modern formák megértésére okvetetlenül szükséges.²⁾

Előszavában hálásan emlékezik meg arról, hogy mennyit köszönhet az angol philologia többi munkásainak és a «*New English Dictionary*»-nek.

¹⁾ Megjegyezzük, hogy Knauz naptára csak a 2000-ik évig terjed.

²⁾ A régi írókból vett idézeteiben az akkori helyesíráshoz ragaszkodik, de egészen következetes nem mer lenni, így az *u*, *v*, *i*, *j*-ét a modern orthographia szerint írja, így *us*-t ír *vs* és *love*-t ír a régies *loue* helyett.

Igen szellemesen először az idegen ember szempontjából nézve jellemzi a mai angol nyelvet. Egy nyelvet jellemezni, úgymond, nem éppen könnyű dolog. A benyomás, a mit egyik vagy másik nyelv a vele foglalkozó idegenre tesz, személyenként igen különböző lehet. *Jespersen* tekintetbe véve a modern angol nyelv fonetikai, mondat-tani és egyéb főbb sajátosságait, más nyelvekkel összehasonlítva a férfias-ságban véli feltalálhatni annak alapjellemét.

Milyen más ítéletet mond egy másik skandináv, a nagy svéd költő, *Tegnér*, ismeretes versében az angol nyelvről! Nehézségek, da-dogók nyelvének tartja, hol embryóvá zsugorodik össze a szó. Gúnyosan azt tanácsolja az angoloknak, hogy mivel hazájokban úgymint gőzgéppel csinálnak, szerezzenek nyelvük hajtására is egyet.¹⁾ A férfias-ságot *Jespersen* szerint az angol mássalhangzók világos, erős kiejtése adja meg a nyelvnek. Az egy *r* kivételével, mely magánhangzó után «*has really given up definitely all pretension to the rank of a consonant*». Igen sok angol szó végződik mássalhangzóra, természetesen ez a szép hangzás, a nyelv zenéje rovására megy, de ez tagadhatatlanul bizonyos erőt, férfias-ságot kölcsönöz a nyelvnek. Rövidsége is férfias jellemvonás.

Az angol szórend nincs úgy szabályokhoz kötve, mint a francia. Olyan az a szerző találó hasonlata szerint, mint egy angol park, a francia meg mint egy XIV-ik Lajos korabeli kert. Szabad népnek szabad nyelve az angol.

Az akadémiák nyúge soha sem nyomorította az angol nyelv ejlődését. Tetszése szerint válogatja szavait az angol író, s ez egyik oka az angol nyelv óriási szógazdagságának. A milyen a nyelv, olyan a nemzet.

For words like Nature half reveal
And half conceal the Soul within.

Tennyson.

Jól megvilágítja az angol-szász nyelv viszonyát a többi germán nyelvhez. Részletesen szól a kereszténységgel meghonosodott régi vallásos kifejezésekről. Különösen kiemeli azt a meglepő könnyűséget, a melylyel a hazai nyelvyangyból az angol-szászok új fogalmakra szókat tudtak képezni. A latinból lehető keveset vettek át. Ezek a jó angol-szász elnevezések azonban később a norman-francia befolyás alatt nagy részt kimentek a használatból.

Igen érdekes fejezete a könyvnek, a hol *Jespersen* a dán-norvég nyelvnek az angol-szászra gyakorolt befolyásáról ír. Meg sem kísérli itt, mint azt több angol nyelvész megtette, a dán és norvég kölcsön-zéseket egymástól megkülömböztetni. Abban a korban a dán és a nor-

¹⁾ *Samlade Skrifter Nationalupplaga. Stockholm 1876. I. 249 l.*

vég nyelv csaknem azonos volt, s oly csekély volt közöttük a különbség *«that no decision as to the homeland of the English loans is warranted»* (The Scandinavians 64 l.). A skandináv kölcsönszökből a norvég-dán nép műveltségi felsőbbségére az angol-szászok felett bajos volna következtetést vonni. Mert — mint *Jespersen* megjegyzi — alig akad ott kultúr-szó. Az ablakot jelentő angol *window* — mely az ó-skandináv *windauga* a. m. szélszem — származéka jóformán egyedül áll. Többnyire ilyen mindennapi életbeli szavak azok, mint *husband, fellow, sky, skin, root, gate, low, loose, odd, wrong, ill ugly rotten* stb. Az irodalmi angol nyelvénél még több éjszaki kölcsönszót őriztek meg éjszaki angol és a skót nyelvjárások, például *gar* = tenni csinálni a dán *göre*; *flit* = mozogni a dán *flytte*; *ket* = dög hús, ló hús a dán *kød*. Abból a körülményből, hogy ilyen közönséges, nem műveltségi szók mentek át a dán-norvégból az angolba, *Jespersen* azt hiszi bebizonyíthatónak, hogy a skandináv települők szép számmal lehettek Angliában.

A norman-francia befolyás ismertetésének, mely a mai angol nyelvet megalkotta, magától érthetőleg nagy helyet szentel. Ez különben sokkal jobban van feldolgozva, mint a kevésbé szembeötlő dán-norvég hatás. Jól kiválasztott példákban mutatja ki, hogy az eredeti angol-szász és a meghonosodott skandináv szók még most is sokkal közelebb vannak a nép lelkületéhez, mint a norman-francia kifejezések. Így például *help* sokkal bensőbb, mint hasonjelentésű norman-francia *aid*. Azt, hogy Isten segíts meg, nem mondják *God aid me* hanem *God help me*.

A latin-görög tudományos műszók kérdésének fejtegetése után a IX-ik fejezetben *Shakespeare* és az angol költői nyelvről szól elég kimerítően. Végül összehasonlító táblázatban közli az angolul beszélők számának gyarapodását párhuzamosan a német, orosz, francia és spanyollal 1500-tól 1900-ig. Jelenleg a legkedvezőbb számítás szerint 123 millióra, a legkedvezőtlenebb szerint 116 millióra rúg az angolul beszélők száma, míg a németeké 75—80 millió.

A pontos index igen megkönnyíti a jól megírt könyv használatát, mely az angolul olvasónak jó fogalmat ad Anglia nyelvéről.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

- **A bibliography of the Sanskrit Drama** with an introductory sketch of the dramatic literature of India by **Montgomery Schuyler**. Columbia University Indo-iranian series ed. by W. Jackson Vol. III. New-York The Columbia University Press, 1906. 105 l.

Az ó-ind irodalom egyik legérdekesebb ága a színmű, annál inkább, mert keleti népeknél a dráma alig fordul elő, s az iráni testvérnépnél például még csak a passiojáték fokáig tudott eljutni. Mint Görögországban, itt is a vallásos tánczokban és párbeszédekben kell a

színmű eredetét keresnünk. A *Rigvéda* himnuszaiban tagadhatatlanul van bizonyos drámaiasság: Egyes isteni személyek párbeszédet folytatnak egymással. Hogy a vallásos táncból ered a szanszkrit dráma, arra nézve jó bizonyítéknak látszik a színmű szanszkrit neve *nāṭaka*, mely etymologice *nṛt*, táncolni, ige származéka.

Röviden ismerteti az ind dráma főbb jellemvonásait. Kiemeli, hogy tulajdonképeni tragédia az ind színmű irodalomban nincs. Az ind dráma kezdetét mély homály fedi, a *Kalidász*a előtti drámaírókról tudvalevőleg nevöknél egyéb nem maradt az utókorra. Az ind dráma kora 400—1100-ig (Kr. u.) terjed az amerikai indianista szerint. Ez azonban csak hozzávetőleges, mert az első drámai kísérletekről mit sem tudunk. Meglepő a fennmaradt drámai művek sokasága. *Wilson* 1827-ben még csak 60 szanszkrit színmű címét jegyezte fel, *Lévi*, ki kimerítő monografiát írt az ind drámáról, 1890-ben már 372-öt említ, a jelen bibliografia pedig 500-nál többet. E bibliografia nagy szorgalommal készült. Minden egyes színműírónál felsorolja az egyes darabok kéziratait, szöveg-kiadásait és európai megindiai modern fordításait. Teljességre törekszik, nemcsak a francia, angol, német és olasz, hanem az orosz, dán, svéd, magyar, cseh, új-görög és egyéb fordításokról is megemlékezik. Így *Fiók Károly* *Sakuntala* fordítását is említi: *Hungarian Sakuntalā translated by F. Károly (sic). Schwyler* műve valóban hézagot pótló és az ind drámairodalommal foglalkozóra nézve nélkülözhetetlen segédeszköz. Kiállítása elég csinos és a sok ind cím kevés nyomdahibával van közölve.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Aug. Wünsche: Die Pflanzenfabel in der Weltliteratur.

Akademischer Verlag. Leipzig und Wien. 1905. 184 l.

A mese, nevezetesen az állatmese keletkezésével és fejlődésével már sokat foglalkozott az összehasonlító irodalomtörténet, a növénymese irodalmát ellenben még kevésbé kutatták. Ez utóbbi ugyanis messze elmarad gazdagságra, fontosságra nézve az állatmese mögött, s ennek oka abban rejlik, hogy az állat közelebb áll az emberhez, használ vagy árt neki, de tulajdonságai is szemetűnőbbek. A növénymese akkor indul fejlődésnek, a mikor az emberben kifejlődik a természet iránti érzék s észreveszi a természetben azt is, a mi rá nézve anyagi szempontból közömbös.

Bennünket a növénymese annyival is inkább érdekel, mert irodalmunkban remek példáit találjuk *Tompa virágregéiben*, de már *Pesti*, *Heltai*, majd *Pézteli*, *Péteri*, *Takács* és *Fáy* is művelték. Leginkább a német költők kedvelték, s ennek tudatában *Wünsche* röviden végezve a keleti és klasszikus irodalom termékeivel, könyve öthatod részét a német irodalom szemléletének szenteli. Ezért könyve nem is teljes, mert a címnek megfelelően legalább is a fontosabb modern irodalmak növénymeséinek tárgyalását várnók, de az olasz, spanyol, portugál, angol és északi irodalmakat teljesen mellőzi és a franciaírókról is csak elvétve emlékezik meg. Másrészt tárgyhoz nem tartozó kitéréseket tesz, szól meseírókról, a kik egy növénymesét sem írtak, mint *Gellert*, *Zachariä*, *Burmann*, *Hey*, míg másokat, mint *Schenk*, *Beuzler*, *Stute*, *Goez*, *Meinecke*, *Schler* és még többeket, a kik foglalkoztak e műfajjal, csak

névleg említ, azért, mert már feledésbe merültek. A könyv tehát még a német meseirodalom termékeit sem öleli fel teljesen, mennyire elmarad ilyen körülmények közt a kitzített céltól, attól hogy a világ-irodalom egész óriási területén végigmenjen.

A nagy ind mesegyűjteményekben nem találjuk nyomát így a Pancsatantra, Hitopadesa, Kalila és Dinna nem tartalmazznak növény-mesét, ellenben van egy az Avadánasban. Címe: *A gyapotfa és a fügefafa*, a mely a kínai irodalomba is behatolt s megvan a Ta-csi-tou-lun cz. gyűjteményben. — Az arab és perzsa irodalomban a szerző egy növénymesét sem talált. — A héber irodalomban, nevezetesen a biblia ószövetségi részében, két mese van, mindkettő a közélet szolgálatában. Az egyik a bírák könyvében (9; 7—15.) az üldözött Jotham mondja el a vérengző Abimelech ellen s a fák királyválasztásáról szól, a másik a királyok könyvében (2; 14, 9.) Jehoas meséje a csipkebokról. A Krisztus utáni V—VI. századból való Midrasch Bereschith rabba három növénymesét ad az irodalomnak: *A casról és a fákról*, a mely Aesopus meséiből került ide (5. fej.), a másik a *A fák zúgásáról*: a gyümölcsfák nem zúgnak, mert úgy is figyelmes rájuk az ember, csak a gyümölcstelének, hogy magukra vonják a figyelmet (16. fej.). A harmadikban a szalma, a tarló, a polyva és a búza vitatkoznak értékük felett s a búza győz (83. fej.).

A klasszikus irodalomban maga Aesopus 14 növénymesét írt, ezek részint vegyesek, mint *A róka és a csipkebokor*, *A földműves és a fa*, *Zeus és a tölgyfák*, *A szarvas és a szőlőtő*, *A denevér*, *A tövisbokor és a búvármadár*, *A vándor és a platán*, *A bak és a szőlőtő* és az általánosan ismert: *A róka és a szőlő*, részint tisztán csak növények szerepelnek bennük, mint *Az olajfa és a fügefafa*, *A fenyőfa és a tövisbokor*, *A nádszál és a tölgyfa*, *A róza és a bársonyvirág*. Kallimachos művei közt is van egy növénymesetörredék. A rómaiaknál csak Phaedrusnak van egyetlen ilyen meséje: *«A fák az istenek oltalma alatt.»*

Ezzel Wünsche végzett a világirodalommal s áttér a német irodalom meséire.

A középkorban Aesopus, Phaedrus meséi elvesztek, csak prózai átdolgozásai voltak ismeretesek. A növénymese tárgyköre némileg bővült, több növényfajt szerepeltetnek s már szembeállítják a zöldelő fát is a szárazzallal. — 1815-ben Docen, majd Grimm egész sorozatokat közölnek a würzburgi kézirat meséiből (XIII. század), melyek egy része Stricker műve, (Altdeutsche Wälder. III. 167—238.) köztük három növénymese. Utánuk Pfeiffer Ferencz közöl a Haupt-féle Zschft f. d. A. VII. kötetében meséket XIII. századbeli kéziratokból, köztük hét növénymesét. A XIV. században Boner Ulrik Edelstein cz. művében 100 latinból fordított mesét ad ki, melynek forrásai Navianus, a Gesta Romanorum, Alfonsus Disciplina clericalisa, a Scala caeli stb. Ez az első nyomtatott német könyv, mely 1461-ben jelent meg; három növénymesét tartalmaz. E kor legnagyobb mesegyűjteménye a Waldis Burkhardé, a ki Luther tanításához csatlakozott s világnézetét, *Isopus* című 300 mesét tartalmazó gyűjteményében rakta le. Latin források után dolgozik ő is és ugyancsak tanító irányú. Felszólal a politikai és egyházi korlátok s visszaélések ellen, meséinek háttere mindig egy-egy erkölcsi tanulság, a mely óvatosságra, szerénységre, önzetlenségre int. Növénymeséi részben Aesopusból valók. Így *A fa-*

vágó és a tölgy című — megegyezik *A vas és a fák* cíművel Aesopusnál — *A fenyő és a tők*. Waldis kortársa, Erasmus Alberus, szintén meseíró, s művét *Etliche Fabeln Esopi* címen tette közzé, nagyrészt Aesopusból merítve, de mint minden középkori meseíró Avianus s Romulus közvetítésével. Kritikai kiadása Braune Vilmostól Halle 1882.

A középkor letűnte után a klasszikus kor előkészítő szakában virágozik ismét a német mese. Az újabb meseirodalom még tovább ment a tárgykör kibővítésében s a szervesetlen testeket is felhasználja. Az első újabb meseköltő, Hagedorn, csak egy növénymesét írt *A bárányról és csipkebokorról*. Gleim János Vilmos szeretettel művelte a mesét s epigrammszerű rövidségben lelte örömét. Növénymeséi: *Az ibolya és a fűszál*. *A rózsabimbó és a hársvirág*, *A makk és a tők*, *Az istenek és a fák*, *A rózsza*, *a holló*, *a bogáncs és a sas*. Lichtwer Gottfried aesopusi meséinek három könyvében egyetlen növénymese van: *Az almafa és a szegfűtő*. Pfeffel Gottlieb Konrád már nagyobb számmal ír növénymeséket. Valamennyi kedves egyszerűségével hat, bár néha esztétikai szempontból gyenge. Willamov János Gottlieb két könyvben írta meg meséit, melyek szereplőit drámailag, közvetlenül beszélgeti s ezáltal háttérbe szorítja az epikus elemet; négy növénymesét írt; pl. *A fácska és a szél* cz. a sorscsapások erősítő, nemesítő voltát szemlélteti. 1755-ben Bodmer 50 mesét adott ki, melyeket Knonau Lajos írt. Bodmer nagyon dicséri e ma már elfeledett író, a ki öt mesében Flóra gyermekeit teszi gondolatainak hordozójává. Triller Dániel Vilmos 1740-ben adja ki *Neue Aesopische Fabeln* címen 257 meséből álló gyűjteményét, melyet a svájcziaiak hevesen megtámadtak; írt számos növénymesét is, de igazán költői kevés van közöttük. Coburg Pál kevéssel Triller után *Fabeln und Erzählungen* cz. gyűjteményt ad ki, de ezek csak Aesopus, Hagedorn, Gellert és néhány francia meseköltő műveinek verses átdolgozásai. 1759-ben névtelenül jeleat meg a *Fabeln und Erzählungen* cz. gyűjtemény, mely az állatok és növények eredetét és tökéletességeit fejtegeti, majd Moser Frigyes Károly közül ötven és újabb 72 mesét nagy tetszést aratva, erre ismét 54 mesét ad ki; sikerét főképen folyékony prózájának köszönheti; növénymeséi csekély számúak.

A német irodalom klasszikus korszakában Lessing ismét a mese epigrammszerű alakjához tér vissza; három könyvében csak hat a növénymese. *A róka és a szőlő* cz. ismeretes mesében a verebet is szerepelteti, hogy meghazudtolja a róka kifogását. A veréb odahívja társait: Nézzétek csak, ezt a szőlőt a róka savanyúnak mondta, s ezzel nekiesik az édes szőlőnek. A tanulság is más, Klopstockra céloz, a kinek költészetét főképen a csodálók dicsőhymuszai tették korában ünöttá. Herder, a ki úgy mint Lessing, foglalkozott a mese elméletével, csak egy növénymesét írt: *A szőlőtő*. Fröhlich Abraham meséibe nemcsak az állatokat s növényeket, hanem a szervesetlen, sőt az égitesteket is bevezzi. 170 darabja közt 27 növénymese. Sturm Gyula Lessing nyomán halad, nála főszempont a rövidség. *Spiegel der Zeit in Fabeln* cz. alatt 101 mesét, köztük tizenegy növénymesét tett közzé, melyet újabb ötven követett három növénymesével. A XIX. század utolsó meseírója Weddigen Ottó 1891-ben adja ki mesegyűjteményét; Fröhlich nyomán halad s hét növénymesét írt. A nagy klasszikusok, Schiller és Goethe, sajnos nem foglalkoztak meseírással.

Wünsche ezek után áttér a XIX. század azon költőire, a kik nem gyűjteményekben adták ki meséiket, hanem költeményeik közt elvétve fordul elő egy-egy mese. Így Rükert gyermekmeséi közt ismeretes: *A fácskáról, a mely más leveleket kívánt, A fácska, a mely sétálni ment*; a leggyengédebb *A rózsza eredete cz.* A fülemile remek dalára fakadt a rózsza a bokron. Arndt, a szabadságharczok lelkes dalosa, egyetlen növénymeséjében addig fel nem használt növényeket szerepeltet *(A répa és a lóhere)*. Heine Henrik szerelmi búját öntötte *A fenyő és a pálma cz.* meséjébe, sőt a pesszimista Schopenhauer is három növénymesével gazdagította az irodalmat: *A virágzó almafa és az örökzöld fenyő versengése, A kis fenyő és a mezei virág* a Parali-pomena és Parergá-ban. Újabban Güll Frigyes gyermekek számára öt növénymesét írt. Niendorf Emma, Fechner Tivadar, Curtmann Vilmos és Neumann Nándor művelték e műfajt.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT KÁROLY.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1905/06.

11. Paál Gusztáv: Schiller egyénisége. (Marosvásárhelyi ev. ref. kollegium, 3—21. l.). — E lendületes kis dolgozat tanári székfoglaló értekezés, melylyel, ősi szokás szerint, a lelkes szerző 1905. szept. 6-án tanári működését megnyitotta. Célja, «vázolni azokat az elveket, melyeket kötelességei teljesítésében, ifjaink nevelésében követni fog. Ezeket az elveket pedig Schillerben látja érvényesülve, mint oly férfuban, ki folytonos haladással, lelkének művelésével megközelítette az ideált, harmoniát teremtve test és lélek, a világ és Isten között... Nem a német költőről lesz szó, hanem ama helyes fejlődésnek klasszikus példájáról, melyen mindenki végig megy, ki a tiszta boldogságot, a lélek szírinti újjászületést keresi». E szempontból, természetesen csak nagy vonásokban, vázolja szerző Schiller nemes és hatalmas egyéniségének fejlődését, sűrű idézetekkel a nagy költő verseiből (magyar fordításban). Bővebben csak Schillernek azon prózai dolgozatait tárgyalja («Kellem és méltóság» és «Aesthetikai levelek»), melyekben hősének pädagogiai eszméi ki vannak fejtve. Céljához képest megvédelmezi Schillert a pogányság vádjá ellen: «elveinek kerete, mint symbolum, többnyire pogány, de tartalma mindig keresztény-ethikai. Hiszen nevelési elmélete is in ultima analysi ugyanaz, a mi a Krisztusé: az embernek, mint érzéki lénynek, lelki újjászületése, vagyis az érzéki fokról az erkölcsi állaspontra való emelkedése. Schiller szerint is az az ember tökéletes, kinek akarata és kötelessége teljes harmoniába olvad, ki a jót nem külső érdekből, hanem belső szükségyszerűségből cselekszi». A szépen megírt dolgozat, mely nem kíván tudományos értekezés lenni, bizonyára megfelelt közvetlen céljának és tanítványai is kétségtelenül örömmel és haszonnal fogják olvasni.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

12. Burger Arthur: Báróczy Sándor pályája. (Székelyudvarhelyi r. k. főgimn. 3—50. l.). — Báróczy Sándor életének történetét

és irodalmi működésének méltatását tartalmazza ez a kis értekezés. Az első fele az életrajznak van szánva, a második a méltatásnak. Az első rész Kazinczy Ferencz, Beöthy Zsolt, Ballagi Aladár idevágó művei alapján készült, melyekhez, mint a szerző a 4. lapon maga is bevallja, a dolgozat némely helyén majdnem szószerint kellett ragaszkodnia. Fölhasználta néhány korabeli folyóirat egy-két adatát is. A második rész megírásánál Burger beírta két forrásmunkával: Beöthy Zsolt *Szépprózájának* Bárótzai működését tárgyaló részével és Horváth János *Báróczy Sándor* című értekezésével.¹⁾ Az előbbi, a mint közismeretes, alapvető munka, az utóbbi is derék alkotás, s érdemes voltukat teljesen méltányolta az előttünk fekvő értekezés szerzője is, a mennyeiben belátván, hogy Bárótzai nyelvéről és stílusáról ő már újat nem mondhat, röviden összefoglalja azt, a mit Beöthy és Horváth Bárótzai stílusáról, más más szempontból, elmondtak. Gondosan ügyelt azonban a szerző, hogy e pompás forrásokat másoknak föl ne fedje, s ezért mindössze kétszer hivatkozik Horváth értekezésére, ekkor is keresztnevet *Sándorra* fordítja (41. és 48. l.), Beöthy Zsoltra hivatkozni pedig művének ebben a részében teljesen fölöslegesnek tartja. Nehéz eldönteni, hogy a két «forrásmű» közül melyiknek tulajdonítja az elsőséget, Beöthytől talán több gondolatot kér kölcsön, de Horváthtól meríti a lényegesebbeket. Szépen vigyázott arra is, hogy a Bárótzai stílári tulajdonságaira fölhozott példái a Horváthéval ne egyezzenek. Így történt, hogy Bárótzai «érdekes és jellemző összetételeire» csak egy példát olvashatunk: *tartalék* = *Zurückhaltung!* (44. l.). Beöthyvel szemben ezt az elővigyázatot, úgy látszik, feleslegesnek tartotta, mert a Bárótzai erdélyiességére felhozott példái a Szépprózából valók (45. l.). Mivel Horváth Bárótzai stílusának jellemzésére összehasonlíttja az *Erkölcsi mesék* egy-egy helyét Kónyi és Kazinczy fordításának megfelelő helyével, Burger sem hagyhatja el ezt az összehasonlítást, azonban megható tapintattal a meséknek egy más helyét választotta ki erre a célra. Mégis el kell ismernünk, hogy a szerző nem vette át szóról-szóra Beöthy és Horváth gondolatait, hanem több-kevesebb gonddal átalakította őket. És ez a gondosság az egyedüli érdeme művének. Abban a pár dologban, a mit egyebünnen merített, nincs sok köszönet. Olvasta Baros Gyulának az EPhK. 1905:371. l.-jén megjelent közleményét, a melyben Baros véglegesen eldönti a kérdést, hogy a *Bessenyei Társaságában* *Barátaimhoz* címmel megjelent költeményt Barcsay írta-e vagy Bárótzai, s ennek alapján, de a forrást megint elhallgatva, ő is hozzá szól a kérdéshez és miután kétszer, nagyobb figyelem keltése kedvéért, megérintette a kérdést, harmadszorra így oldja meg a 38. lapon: «Vissza kell térnem a Bessenyei-almanachban megjelent *Barátaimhoz* című versre. Ezt a verset Bessenyei Báróczy-nak tulajdonította, holott a mint egy levélből újabban beigazolást nyert, ezen költemény szerzője Bacsányi János». Föltesszük, hogy a Bacsányi János név csak sajtóhiba Barcsay Ádám helyett, mert külföldben valóban szeretőnk azt a levelet látni, a melylyel a szerző igazolja, hogy e verset a 14 éves Bacsányi írta!

(Budapest.)

CSÁSZÁR ERNŐ

¹⁾ Megjelent a Budapesti Szemle 1901. folyamában és önállóan is.

VEGYESEK.

-- A Budapesti Philologiai Társaság 1907. évi április hó 10-én fölolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Garda Samu*: Schiller Orleansi Szűz-ének új fordítása.
2. *Szigetvári Iván*: Ferdinand Brunetiére.

A fölolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Bermüller, Cserép, Darkó, Finály, Gedeon, Gombocz, Gyulai, Hornyánszky, Incze, Katona, Maywald, Némethy, Schmidt H., Székely, Váczy vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. A bevételek összege január 1-től 4672·52 K, a kiadásoké 2011·11 K, az alapítványok összege 4564·03 K, ebből értékpapirokban 4513·75 K, postatakarékpénztárban 50·28 K.

2. Császár Elemér dr. szerkesztő alapítványként 200 K-t fizetett le Társaságunk pénztáránál.

3. Új rendes tag 1907-től: Kegyes István kolozsvári unitárius kollégiumi tanár (aj. Incze Béni dr.).

4. A görög szótár ügyében kiküldött bizottság közbejött akadályok miatt csak a májusi vál. ülésen fogja jelentését betérjeszteni.

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

Helyreigazítás. A mult havi jegyzőkönyvbe (444. l.) hiba csúszott, ill. a nyomtatott szövegből a kéziratnak egy sora kimaradt: Fülöpp Ernő kőrmőczbányai realisk. tanárt ugyanis nem Székely Salamon, hanem Kallós Ede dr. ajánlotta; Székely Salamon ajánlatára pedig Tránka Anna aradi felsőbbbányisk. tanárnő választatott meg rendes tagnak.

— Szentjóni Szabó László költeményeihez. Kifejezést adtunk már más helyen annak a véleményünknek,¹⁾ hogy Szentjóni Szabó László munkáiból van, a mi még lappang, a minek még elő kell kerülnie. Az a vers-kötet, a melyet költőnk ránk hagyott, és a melynek az 1820-iki, az 1840-iki, sőt a Toldy-féle 1865-iki posthumus kiadások is *csak alig bővített* változatai, 1791-ben jelent meg, tehát nem tartalmazhatott többet, mint a mit Szabó legkésőbb ez év elejéig írt. Hol van még a hátralévő négy évnök (1791—1795.) többi költői terméke? A *Mátyás Király* és az a néhány Seneca-fordítás, a melyet a Vas. Ujs. 1869. kötete közöl, nem lehet minden. Annál nagyobb kár, hogy a többi jórészt elveszett, mert épen e hiányzó versek fejlettebb évek szülöttjei voltak — és hogy nem értéktelen szülöttjei, azt néhány most megtalált vers bizonyítja. Az eddigi kutatók legtöbbszörének figyelmét elkerülte, hogy a *Debreczeni Kalendárium* kötetei nem egy értékes irodalmi emléket

¹⁾ *Szentjóni Szabó László költészete. (Idegen hatások.)* Fölolvasás az Erd. Múzeum-Egylet böles., nyelv.- és tört. tud. szakosztályának 1905. november 22-én tartott gyűlésén. (Erdélyi Múzeum, 23 : 112—131. l.)

öriznek.) Az 1820., 1824., 1825. és 1826-iki kötetek közlik Szabó Lászlónak néhány költeményét is, köztük három olyant, a mely másutt nem jelent meg és az irodalomban nem is volt ismeretes. Pedig lehetséges, hogy ezek az eredeti kéziratok alapján készültek, és akkor ez a most megtalált nyom talán rávezet költőnknek néhány ismeretlen kéziratára.

Batsányitól tudjuk, hogy Szabó megfordult a Dunán túl is és Mohács gyászos emlékü vidékét is bejárta. Batsányi egy szép költeményében (*Hazafiúi aggodás. Levél Szöntjóbi Szabó Lászlóhoz*) buzdítja barátját, írja meg, mit érzett szíve Mohács mezején, dicsóitse a mult nagyságát, és sirassa meg a szomorú hanyatlást. Batsányi verse Szabót mindkét irányban megihlette. Írt a multak dicsőségéről drámájában és regénytöredékében, és akart írni a mult gyászáról is. A mohácsi veszedelemről nagyobb, krónikaszerű munkába fog, a melyet azonban nem készített el. A *Debreceni Kalendárium* 1824-iki kötete közli e részletét:

Töredéke a' Mohátsi veszedelem Előadásának.

A' mint Baranyának kövér határába'
 Tekereg a' Duna Belgrádra folytába,
 Egy kis Mező-Várost tettek a' partjára;
 'S hogy sirna a' Magyar ennek hallására,
 Mohátsnak nevezték; 's a' lett a' Hazának,
 A' mi hajdann Canna Róma Városának. —
 Maradék! kinek ez oszlopot szentelem
 Hazánk veszedelménn jer keseregj velem! —
 Még a' Nyár mind tartott, 's a' munka is vele,
 A' megérett kalász jó maggal vólt tele,
 Édesenn biztatvann a' szegény Parasztot,
 Kit a' mult Ősz ólta oly sokszor fárasztott:
 A' midőnn Szolimán Császár hamarjába
 Kétszázezer néppel béüt a' Hazába;
 Ki is ágyúival hogy egy két jelt adott,
 A' mezőről minden jajgatva szaladott;
 'S hogy végső inségbe ejtné maga magát,
 Könnybe lábbadt szemmel felgyújtja asztagát. —
 Környülállásait vévénn gondolóra
 Lajos, az erőtlen, elhal e' jaj-szóra.
 A' sok ütközetek, a' sok véres tsaták,
 Próbált Vitézeit nagyonn megfogyaták.
 Várna sírhalmi még mind kékellettek,
 Gyászos emlékezet lebegvén felettek.
 A' Dózsa világa se múlt el oly régen,
 Hogy ez meg ne tetszett vólna a' községenn.
 Elfogyott a' Magyar, egygyütt még se tartott,
 Rontvann maga alatt szüntelen a' partot.
 Ezt látvann, sirt Lajos, méltán is sirhatott,
 Nagyobb vólt a' veszély annál mint láttzatott.
 Már a' Török jóval feljebb jött Eszékenn,
 Annyit követvén el a' nyomorúlt népenn,
 Hogy e' rettegéssel pusztító mennykőre
 Fel nem vette magát kétszáz esztendőre.

Sz. Jóbi Szabó László.

¹⁾ Ilyen, figyelmet érdemlő munka az 1822—1831. kötetekben Bartha Bóldi'sár *Rövid Chronica*-ja 1664-ből.

A költemény hangja, előadása erősen emlékeztet a *Zrinyi Péter* cz. költői levélre (ed. princ. 3—11. l.), és ahhoz hasonlóan inkább irodalomtörténeti, mint esztétikai becsű. Nem így Szabónak az a verse, a melyet a *Debr. Kalendárium* következő, 1825-iki kötete közöl. *A' Gyermekkori idők emlékezete* cz. költemény alatt ugyan csak *Sz. L.* jelzés olvasható, de hogy ez a két betű költőnk nevét rejti, arról maga a vers győz meg bennünket, a mely élénken emlékeztet Szabónak *A' Tavasz* cz. versére. (L. ed. princ. 45--47. l.) Maga a vers így hangzik:

Kis kard! mellyel vítézkedve
Vagdaltam a' bürkökre,
Életemnek minden kedve
Itt függ veled örökre.

'S mint a' titkos ro'sda mérge
Néked is nem kedvezett,
Martzongván a' bánat férge
Szívem gyakrann vérezett.

Bóldog voltam gyermek fővel
A' fa-puska 's ló megett,
Akkor éltem az idővel,
Mely most engem veszteget.

Akkor volt az én életem
Az örömnök élete,
Míg tudatlan ítéletem
Választást nem teheté.

A' míg mindent a' világonn
Egyaránt kedveltettem,
Míg az egyik mulatságonn
Másikat építettem.

Akkor még a' bút és gondot
Magamba nem neveltem;
'S a' mit józan szívem mondott
Benne kedvem felleltem.

Akkor még nem vesztegettek
Rosszúl képzelte gondjaim
'S kívánságim nem terjedtek
Meszszebb, mint a' karjaim.

Együgyű természetemnek
A' sokféle nem kellett;
Egy mértéke volt ízemnek
A' kenyér és fánk mellett.

Még is minden lépésemben
A' vigasság követett
'S ártatlan tekintetembenn
Kedv 's nyájasság nevetett.

Még is egy belső nyugalom
Oly viggá tett akkoronn,
Mint mást kínoz az unalom
A' bársony' 's a' bíboronn.

Ah! hogy e' bóldog életnek
Nappjai elmúltanak!
Ah! hogy vissza nem térhetnek,
'S oly rövidék voltanak!

Add, Uram! e' bóldogságot,
Add még egyszer érzeni!
Más örökkévalóságot
Nem kívánok tölteni.

Szintígy teljesen rávall Szabóra *A' Rózsa és Rózsi* cz., az 1826. kötetben ugyancsak *Sz. L.* jelzéssel kiadott költemény is, a mely menetében az *Egygy szép Leányhoz* címűre (ed. princ. 26—27. l.), eszméjében *A' szerelmes Pásztor*-ra (ed. princ. 54—55. l.) emlékeztet:

Láttam már én a' Rózsákat
Kinyílni Pünköst felé;
Láttam a' szép Leánykákat
Mint szaggatták lefelé;

Láttam azt is egy folytába',
Hogy lehúlván levele,
Ott állott szegény magába',
S nem gondolt senki vele.

Rózsi! szép ortzád rózsája
Sem leszsz hervadhatatlan;
Rózsi! szép tested formája
Görbe leszsz, 's alkalmatlan.

Lassann lassann elenyésznek
Kellemetességeid:
'S oly szívrehatók nem lesznek
Bádjadt tekinteteid.

Akkor, mint a' megverettek,
Tőled mind elszélednek,
Kik azt mondják, hogy szerettek,
'S hódoltak szépségednek.

Ah! tanúlj egy mesterséget,
Rózsi! 's mindég kedves léssz:
Tudd meg, hogy minden szépséget
Feljül múlt a' Szív, 's az Ész.

Összevetve Szabó László idézett megfelelő költeményeivel, alig lehet kétséges, hogy e két utóbbi vers is költőnk műve. Más kérdés, hogy eredeti műve-e, vagy (miként több, az 1791-iki kiadásban eredetinek föltűntetett verse és idillje¹⁾ csupán fordítás-e? Akárhogy áll a dolog, Szabónak e most megtalált költeményei is régi véleményünkben erősítenek meg, a melynek bizonyítása azonban nem e közlésünknek a célja: mi a debreczeni kör költői irányának kezdetét, alapját Szentjóni Szabó László népies zamatú, naiv, kedves hangú költeményeiben látjuk.

(Halle a. S.)

GÁLOS REZSŐ.

- Nos in schola Latine loquimur. Ars Latine loquendi, pueris, amatoribus fautoribusque linguæ Latinæ dedicata a D. Thoma Elsæsser O. S. B. — Roulers és Bruxelles. Jules de Meester. 1906. 428. l. Ára 4.50 Fr. — E munka keletkezésének indító okát a szerző előszavának következő szavaival mondja el: «Plerumque proh dolor! accidit, ut pueri haud ita pauci quamquam a magistris doctis utique atque assiduis per complures deinceps annos instructi, tamen exercitationis ususque defectu . . . schola absoluta lingua Latina adeo sint imprompti, ut *vix ullam sententiam ex usu vitæ sumptam sine negotio reddere, nedum epistolam conscribere pure ac Latine queant*». Forrásait illetőleg a következőkben ad felvilágosítást: «Posterioribus annis quidquid mihi otii erat, ut præstantissimos scriptores tam veteres quam recentiores non deliciarum solum causa evolverem, verum etiam, quæ ad sermonem quotidianum pertinerent, et verba et sententias diligenter exscriberem, in hoc potissimum studium contuli atque impendi.» Eljárása módját pedig e szavakkal jelzi: «Certum ordinem secutus eas potissimum res ad dialogi formam redegi atque digessi, quæ in scholis disci et doceri et fieri solent».

Hogy a könyv eléri-e célját, főleg az utolsó pont esik latba, dia-logikus berendezése olyan-e, hogy a gyermekek figyelmét le bírja kötni annyira, hogy egy ilyen vaskos könyvön keresztül törjék magukat. S erre bizony kimondhatjuk, hogy bár a beszélgetések az iskolai élettel a leg-szorosabb összefüggésben vannak, a mennyiben legnagyobb részük az iskolában folyik le, tanár és tanítványai közt, összeállításuknál fogva a gyermekek előtt nem valami érdekesek, sőt sokszor egészen unalmasokká válnak a szerző azon eljárása miatt, hogy ugyanazon gondolatnak a kifejezésére a fordulatok egész sorozata van felhozva, néhol egymás után

¹⁾ A' kívánság cz. idylljének, valamint *Törvételek R.* . . . munkáiból cz. prózájának Rousseau *Émil*-jében találtuk meg az eredetijét. Azokon a költeményeken kívül, a melyeknek forrásaira id. fölolvásásunkban mutatunk rá, az *Egy megvetettnek keserve* cz. is németből készült (*Die Folgen meine Thränen* . . .) és bizonynyal ismeretes volt Szemere Pál előtt is, a ki lefordította e költeményt.

15—20 is. De az egyetemi hallgatóknak, a kiknek már több türelmük van ilyen könyv forgatására, igen jó szolgálatot tehet, mert az élet legkülömbözőbb körülményeire megtalálni benne a szükséges szavakat és fordulatokat. Természetesen a modern élet kifejezéseit is fel kellett venni a tárgyalás keretébe, de szerzőnk mindenütt igyekezett a klasszikusok nyomában maradni, sőt folyton int a *culinaris latin* kifejezésektől való óvakodásra.

A beszélgetések tisztán latin nyelven folynak ugyan, de a könnyebb megértés végett igen sok helyen a megfelelő francia kifejezés is megvan zárójelben. Csakhogy a zárójelekkel nem tud szerzőnk kellően bánni: használja azokat a latin kifejezések variálására is, meg a francia magyarázatok közbeszúrására is, s bizony sokszor a tanuló alig tudja hirtelen megkülömböztetni, hogy latin szóval van-e dolga, vagy francziával. Legzavaróbb azonban, hogy a francia magyarázat nagyon sokszor nem az után a szó vagy szócsoport után következik, a melyre vonatkozik, pld. 5. l.: *Valdemire, aliquanto serius venisti (considerablement)*, v. 35. l.: *Pro re varie exprimi potest, domine (selon les circonstances)* stb. stb. Feltűnő a beszélgetésekben az a ma már szokatlan hang, a melyet a tanár tanítványaival szemben használ; hogy csak egy párt említsek: 41. l. a tanuló ilyen kérésére: «*Da mihi, obsecro, domine, veniam, domum redeundi, ubi cras fit vindemia*», a tanár egyéb, hasonló hangnemben variált kifejezések közt ilyen feleletet ad: «*Nonne amentis est tale quid rogare?*», vagy 46. l.: «*Tu ex domo hominum mente captorum effugisse videris*»; a 77. lapon meg egyiknek, a ki nevet az órán, azt mondja: «*Vehementer cupio risum tuum fuste in lacrimas mutare.*» Természetesen nem akarom az effajta kifejezésekből megítélni a belgiumi iskolában uralkodó tanításmódot, inkább annak a buzgóságnak tulajdonítom ezek felvételét, hogy a szerző mindenféle fordulatra példát akar nyújtani.

Kifogásaim után dicsérettel kell kiemelnem, hogy az ilyenfajta fejezetek: *Quomodo locutio «s'il vous plait» in Latinum sit convertenda* (29.), *Quomodo «voici, voilà» Latine exprimantur* (32.), *Quomodo vocabula «traduction, traduire» Latine denotentur* (34.), *Quomodo locutio Gallica «rester à court» Latine sit reddenda* (53.), *Quomodo «il faut» sermone Latino exprimatur* (64.) stb. stb. szintaktikai és stilisztikai szempontból igen tanulságosak.

Általában véve e munkát, említett kisebbszerű fogyatkozásai mellett is, haszonnal forgathatják mindazok, a kik a latin beszélgetésben gyakorolni óhajtják magukat.

(Budapest.)

INCZE JÓZSEF.

— Angol bírálóat Némethy Tibullusáról és Lygdamusáról. Némethy Gézának Tibullushoz (1905) és Lygdamushoz (1906) írt latin nyelvű kommentárjairól, a melyek a M. T. Akadémia class.-phil. bizottságának kiadásában jelentek meg, terjedelmes és a legapróbb részletekre kiterjedő bíráló jelent meg a *Classical Review* 1906. évi folyamának 449. s k. lapjain, melynek az ád különös jelentőséget, hogy *Allen* Sámuelnek, az ismert jeles Tibullus-kutatónak tollából származik. A bíráló nagy örömmel üdvözli a munkát, mint valóban hézgapótlót, mivel a *corpus Tibul-*

liamum-hoz Dissen óta (1835) nem írtak teljes kommentárt. A szövegkritikai részben főleg a szerző emendationalis kísérletei nyerik meg tettségét, melyekről így nyilatkozik: «Into the Text Mr. Némethy has Introduced several conjectures of his own, more than one of wich, in the judgement. Of the present writer, are probably restorations of the words of the original.» Az exegetikai rész ellen legfőbb kifogása az, hogy a szerző mindenütt csak a saját véleményét közli s még a kétséges helyeken sem említi más tudósok magyarázó kísérleteit. A munka tudományos becseit azonban így is szívesen elismeri s bírálatának eredményét a következőkben összegezi: «The two volumes do not show that Mr. Némethy has taken as much pains as presumably he might have taken to ascertain and to recognise the views of others on points of doubt or of difficulty. On the whole however the result of the Hungarian scholar's «labor sane iucundissimus» will to many be of real value for elucidation of the poems of authors who have been long undeservedly neglected.»

— Pótlás. Pecz Vilmos e folyóirat múlt havi füzetében közölt, «A görög nyelv dialectusai» című dolgozatának szakirodalmat felsoroló része a 279. lapon Fr. Blass munkája után kiegészítendő a következő két értekezéssel: *Erdős József*, Az újszövetségi görög nyelv alakitási sajátságairól, EPhK. 26. (1902.) 175—196.; *Erdős József*, Az újszövetségi görög nyelv mondattani sajátságai, EPhK. 28. (1904.) 1—20, 106—126.

— Hibaigazítás. A múlt havi füzet 432. l.-nak utolsó sorában πλειος helyett πολειος, a 433. l. alsó 9. sorában Theodosos h. Theodoros olvasandó; u. o. az alsó 3. sorban λογον után; teendő. Azonkívül a 141. l. 3. sorában Beloch után kimaradt *Poehlmann*, u. o. a 30. sorban κωμος h. olv. κωμη; a 144. l. 4. sorában π h. olv. 52.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1906-ban jelent meg.)

Holm, E., Henrik Ibsens politisches Vermächtnis. Studien zu den vier letzten Dramen des Dichters. (8-r. 104 l.) Wien, Wiener Verlag. 50 f.

Hüffer, H., Heinrich Heine. Gesammelte Aufsätze. Hrg. v. Ernst Elster. (8-r. XI, 301 l.) Berlin, G. Boudi. 4 M.

Norges *Indskrifter* med de ældre Runer. Udgivne for det Norske historiske Kildeskriftfond ved Sophus Bugge. Indledning: Runeskriftens Oprindelse og ældste Historiæ. Christiania, Broggers Bogtrykkeri. (N. 4-r. 128 l.) 6·40 Kr.

Jacob, G., Erwähnungen des Schattentheaters in der Welt-Litteratur. 3. bőv. kiad. (8-r. 49 l.) Berlin, Mayer und Müller. 2 M.

Jahn, A., Grammatik der Inehri-Sprache in Südarabien. (N. 8-r. 146 l.) Wien (A. Hölder). 3·50 K.

Jellinghaus, P., Tennysons Drama «Harold». Eine Quellenuntersuchung. (8-r. IX, 83 l.) Berlin, Thormann und Goetsch. 2 M.

Johnson, S., Lives of the English poets. Edit. by Geo. B. Hill. With brief memoir of Dr. Birkbeck Hill, by his Nephew, Harold Spencer Scott. 3 vols. London, Frowde. (8-r. 1536 l.) 36 Sh.

Kalff, G., Geschiedenis der nederlandsche Letterkunde. Eerste deel. Groningen, Wolters. (N. 8-r. III, 576 l.) 11·50 Frt.

- Kappstein*, Th., Ahasver in der Weltpoesie. Mit einem Anhang: Die Gestalt Jesu in der modernen Dichtung. Berlin, G. Reimer. (8-r. X, 157 l.) 3 M.
- Kassner*, R., Denis Diderot. 15 képpel. (Kis 8-r. 65 l.) Berlin, Bard, Marquardt et Co. 1-25 M.
- Kayka*, E., Kleist u. die Romantik. (N. 8-r. VIII, 110 l.) Berlin, A. Duncker. 5 M.
- Keiter*, H., Heinrich Heine. Sein Leben, sein Charakter und seine Werke. Ergänzt v. dr. Ant. Lohr. 2. jav. kiad. (8-r. 164 l.) Köln, J. P. Bachem. 2-40 M.
- Kitt*, A., Das deutsche Liebeslied in der 2. Hälfte des XIX. Jahrh. (8-r. 31 l.) Leipzig, Jaeger. 60 pf.
- Kloss*, J. E., Max Kretzer. Eine Studie zur neueren Literatur. 2., átdolg. kiad. (8 r. 127 l.) Leipzig, B. Elischer Nachf. 2 M.
- Kunst*, die, der Polyglottie. Wien, A. Hartleben. 87. H. Ferd. Görg: Ungarisches Lesebuch m. erläut. Anmerkungen m. e. Wörterbuch u. e. vollständ. Schlüssel. (K. 8-r. VIII, 181 l.) 2 M.
- Kurz*, L., Hermann Kurz. Ein Beitrag zu seiner Lebensgeschichte. (8-r. XIII, 346 l.) München, G. Müller. 6 M.
- Langgaard*, H., Oskar Wilde. Die Saga e. Dichters. (Kis 8-r. 100 l.) Stuttgart, A. Juncker. 1-50 M.
- Leahy*, A. H., Heroic romances of Ireland. Translated into English prose and verse. Vol. II. (4-r. 87 l.) Vol. II. London, Nutt. 3 Sh.
- Lebede*, H., Tiecks Novelle «Der Aufruhr in den Cevennen». Beiträge zur Erforschung ihrer Quellen. Diss. (8-r. 47 l.) Berlin, Plahn. 1 M.
- Lorentz*, F., Slovinzische Texte. St.-Petersburg. (N. 8-r. VI, 150 l.) 2 M.
- Lovack*, A., Die Mundarten im hochdeutschen Drama bis gegen Ende des 18. Jahrh. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Dramas u. der deutschen Dialektdichtung. (N. 8-r. VIII, 171 l.) Leipzig, M. Hessl. 4-50 M.
- Luce*, M., A handbook to the works of William Shakespeare. London, Bell and Sons. (8-r. 195 l.) 6 Sh.
- Mackenzie*, H., Life of Michael Bruce, poet of Loch Leven; copies of letters written by S. Logan. London, Deut. (N. 8-r. 260 l.) 3 sh. 6 p.
- Mann*, O., Kurdisch-persische Forschungen. IV. Abtlg. 3. Bd. I. Tl. Die Mundart der Mukri-Kurden. I. Tl. (N. 8-r. VI, 30+62 l.) Berlin, G. Reimer. 12 M.
- Margel*, H., Deutsch-hebräisches Wörterbuch. (N. 8-r. XIV, 867 l.) Požega. 17 K.
- Massis*, H., Comment Émile Zola composait ses romans. Paris, Bibliothèque Charpentier. (8-r. 147 l.) 3-50 Fr.
- Mehring*, F., Die Lessing-Legende. 2. kiadás. (8-r. XXXII, 426 l.) Stuttgart, J. H. W. Dietz Nachf. 2-50 M.
- Meier*, J., Kunstlieder im Volksmunde. Materialien u. Untersuchungen. (8-r. 11, CXLIV, 92 l.) Halle, M. Niemeyer. 5 M.
- Mémoires* de la société néo-philologique à Helsingfors. IV. (N. 8-r. III, 409 l.) Helsingfors. 3-25 Rub.
- Meyer*, K., Contributions of Irish lexicography. Vol. I., part. I. (N. 8-r. XXXI, 574 l.) Halle, M. Niemeyer. 20 M.
- Moritz*, B., Arabic palæography. A collection of Arabic texts from the first century of the Hidjra till the year 1000. (188 tábla, IX l. szöveg.) Cairo. 320 K.
- Mörke's* sämtliche Werke. Hrsg. u. eingeleitet v. Keyszner. (N. 8-r. XLIV, 490 l. Képekkel.) Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt. 3 M.
- Multatuli*-Briefe. Hrsg. v. Wilhelm Spohr. 2 köt. (N. 8-r. XIV, 404, 288 l.) Frankfurt a/M., Literar. Anstalt. 10 M.
- Murari*, R., Dante e Boezio: contributo allo studio delle fonti dantesche. Bologna, Zanichelli. (16-r. XII, 430 l.) 5 L.

Mülbacher, E., Die literarischen Leistungen des Stiftes St. Florian bis zur Mitte des 19. Jahrh. (8-r. V, 409 l.) Innsbruck, Wagner. 5 K.

Münz, E., Heine-Anekdoten. (8-r. 44 l.) Leipzig, Modernes Verlagsbureau. 1 M.

Müsebeck, Gustav Frenssen u. das Suchen der Zeit. 2 Vorträge. (8-r. IV, 57 l.) Berlin, A. Duncker. 75 pf.

Mystiker, deutsche, des 14. Jahrh. Hrsg. v. F. Pfeiffer. Eckhart, Meister. 2. kiad. (N. 8-r. XIV, 687 l.) Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 12 M.

Nohl, H., Johann Gottfried Herder. (8-r. LXXX l.) Berlin, A. Weichert. 1 M.

Novák, A., Menzel, Børne, Heine a počátkové kritiky mladoněmecké. Studie literárně-historická. Prága. Leschinger. (N. 8-r. 143 l.) 6 K.

Oswald, H., Mörrike-Brevier. (Kis 8-r. 192 l.) Berlin, Schuster und Loeffler. 3 M.

Otto, A., Bilder aus der neueren Literatur. 5. Heft: Joseph Victor v. Scheffel. (N. 8-r. 111 l.) München, C. Marowsky. 2 M.

Paston, G., Social caricature in the eighteenth century. (Ívr. 158 l. 200 képpel.) London, Methuen. 52 Sh. 6 p.

The Earce of Master Pierre Patelin. Englished by Richard Holbrook. Boston and New-York, Houghton Mifflin and Co. (N. 8-r. XXXVIII, 116 l.) 2 D.

Pawel-Ramminger, A., Idealismus u. Naturalismus, e. Parallele zwischen Schiller u. Sudermann. Studie. (N. 8-r. 22 l.) Berlin, Gose und Tetzlass. 60 pf.

Pekelmann, K., Lessing u. das Theater der Gegenwart. (8-r. 46 l.) Csernowitz, H. Pardini. 50 f.

Piðriks saga af Bern. Udgivet ved H. Bertelsen. 1. füzet. (8-r. 160 l.) Kopenhága, Möller.

Pletscher, T., Die Märchen Charles Perraults. Eine literaturhistor. u. literaturvergleich. Studie. (N. 8-r. VI, 75 l.) Berlin, Mayer und Müller. 1-80 M.

II. Classica-philologia.

Plenkens, H., Untersuchungen zur Überlieferungsgesch. der ältesten Latein. Mönchsregeln, I. Die Regelbücher Benedicts von Aniane. II. Die Regula S. Benedicti. München. (Beck) 1906. 8-r. XI, 100 l. 2 fényny. táblával, 7 M.

Prášek, J. V., Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung. I. Gotha (Perthes) 8-r. XII, 282 l. 7 M.

Raeder, H., Platons philosophische Entwicklung. Von der Kgl. dänischen Gesellschaft der Wissenschaften gekrönte Preisschrift. Leipzig (Teubner) 1905. 8-r. 435 l. 8 M. Wendland szerint, WkIph 1906:385. a platoni kérdés állásáról, valamint az egyes problémák újabb tárgyalásáról kitűnően tájékoztató munka.

Reinach, S., Cultes, mythes et religions. Tome II. Paris (Leroux) 1906. 8-r. XVIII, 467. l. 30 képpel.

Reit-enstein, R., Hellenistische Wundererzählungen. Leipzig (Teubner) 1906. 8-r. 172 l. 5 M.

Riezler, K., Über Finanzen u. Monopole im alten Griechenland. Berlin (Puttkammer u. Mühlbrecht) 1906. 8-r. 98 l. 2-40 M.

Rodocanachi, E., Le Capitole romain antique et moderne. Paris (Hachette) 1905. 263 l. (1 tábla, 49 kép.) Használható: Athen. 4081:44.

Roscher, W. H., Die Hebdomadelenlehren der griech. Philosophen u. Ärzte. Ein Beitrag zur Gesch. der griech. Philosophie u. Medizin. Leipzig (Teubner) 1906. lex 8-r. VII, 240 l. 10 M. — Anyagánál és tud. feldolgozásánál fogva egyaránt fontos munka. WkIph. 1907:64.

Schultz, W. Studien zur antiken Kultur. Pythagoras u. Heraklit. Leipz.-Wien (Akad. Verlag) 1905. 8-r. 118. l. 4 M. A BphW 1906:1 és WkPh 1906:72 bírálója szerint nem sikerült.

Sommer, F., Griechische Lautstudien. Strassburg (Trübner) 1905. 172. l. 5 M. Az aspirációhoz fűződő problémák tárgyalásában S. műve haladást jelent. BphW 1906:54.

Speck, H. B. G., Katilina im Drama der Weltliteratur. Leipzig (Hesse) 1906. 8-r. VII. 99 l. 2:50 M.

Stempinger, E., Das Fortleben der Horazischen Lyrik seit der Renaissance. Leipzig (Teubner) 1906. 8-r. XX, 476. l. 8 M. — Összegyűjtötte a francia, angol, német és olasz irodalomban található nyomait, utánczásait, paródiáit a horatiusi ódáknak s becses megjegyzésekkel kíséri azokat. Hor. barátai nagy élvezettel fogják olvasni. ClRev. 1907:54.

Story (The) of Robinson Crusoe, adapted from D. Defoe's famous book by G. F. Goffeaux, edited, amended, rearranged by P. A. Barnett. London (Longmans) 1907. XII, 118 l. Kötve 2 Sh.

Suetonii Tranquilli de vita Caesarum libri VIII. Recensuit Les Preud'homme. Groningen (Wolters) 1906. 4-r. 338 l. 2:25 f. — A görög és latin klasszikusok szövegkiadásait tartalmazó «Bibliotheca Batava» cz. sorozatnak ez a legújabb, 9. kötete, mely a szöveg megállapításában, a conjectúrákkal szemben rendkívül konzervatív, kiváló tudományos becsessel bír és a Teubnerianának Roth-féle kiadásához képest jelentékeny haladást mutat: WkPh 1906:1057. A BphW (1906:552) bírálója elismeri a haladást, de nincs megelégedve az apparatus-szal.

Tacito, Cornelio, Il libro terzo delle Storie, commentato da L. Valmaggi. Torino (Loescher) 8-r. XXV, 122. l. — A kommentár a legújabb kutatások eredményeit nyújtja. BphW 1906:903.

Thédenat, H., Pompéi. T. I. Histoire; Vie privée. 164 l. 123 képpel és 1 tervvel. T. II. Vie publique. 140 l. 77 képpel és 1 tervvel. Paris (Laurens) 1906.

Thulin, O., Die etruskische Disciplin. II. Die Haruspicin. Kötöbörg (Wettergren et Kerber) 1906. 8-r. 54 l. 2 táblával. 1:50 M.

Walters, B., The Art of the Greeks. London (Methuen) 1906. 8-r. 294. l. Képekkel. 12:6 Sh.

Werner, P., De incendiis urbis Romæ ætate imperatorum. Leipzig (Gräfe) 86. l. — Tárgyalja a császári kor tűzvészzeit, a veszedelem elleni védekezés módjait, intézkedéseit, a tűzrendészeti törvényeket, tűzörséget és a Volcanalia ünnepét, világosan, alaposan Rph 1906:323.

Wilamowitz-Moellendorf, Über die ionische Wanderung. Berlin (Reimer) 1906. 8-r. 21 l. 1 M.

Zanghieri, T., Studi su Bacchilide. Heidelberg (Ficker) 8-r. XV, 144 l. 6 M.

Ziebarth, E., Kulturbilder aus griech. Städten. (Aus Natur u. Geisteswelt No. 131.) Leipzig (Teubner) 1907. 8-r. 120 l. 22 képpel. 1 M. — A legújabb fölíratok alapján érdekes dolgokat mond Thera, Pergamon, Priene, Miletos, Didyma és egyiptomi görög városok emlékeiről és embereiről.

Zum ältesten Strafrecht der Kulturvölker. Fragen zur Rechtsvergleichung, gestellt von Theodor Mommsen, beantwortet von Brunner, Freudenthal, Goldziher, Hitzig, Noeldeke, Oldenberg, Röthe, Wellhausen, Wilamowitz. Leipzig (Duncker et Humblot) 1905. N. 8-r. XII, 112 l. 3:60 M. — A «Römisches Strafrecht» szerzője egy sereg, a régi kulturnépeknél dívó büntetések és eljárások eredetére vonatk. kérdéssel fordult jogászokhoz és philologusokhoz, a melyekre a görögöket illetőleg Freudenthal és Wilamowitz, a rómaiakat ill. Hitzig választott (Goldziher az iszlámot ill.). A sajtóságos publikáció becsületére válik úgy a munkatársaknak, mint a tudományak (BphW 1905:1275).

DUGONICS «CSEREI»-JÉNEK FORRASA.

A «jó öregnek», a mint egyik életrajzírója nevezgeti Dugonicsot, drámáiról már sorra kiderült, hogy nem egyebek német színművek átdolgozásánál. Regényeinek eredetisége is gyanus, bár forrását még egyiknek sem mutatták ki. Ő maga csak legutolsó regényére (*Cseréi. Egy honvári herceg.* 1808.) írta rá, hogy «meg-magyarosította». Alighanem efféle «megmagyarosítás» többi regénye is. Mert hiába mondja *Etelkáról* Dugonics, s neki hitelt adva, legújabb életrajzírója, Prónai Antal,¹⁾ hogy «primum hoc est in patria nostra originale et vere nationale roman», eredetiségében nehezen hiszünk, vagy legfeljebb oly értelemben vesszük, mint valószínűleg ő maga vette, t. i. magyar tárgyában látjuk eredetiségét s elsőségét. Hogy *Etelka*, *Arany perezcek* és *Jólánka* című regényei meséjét honnan vette, talán majd kideríti egy kedvező véletlen. De *Cseréit* olvasva, lehetetlen föl nem ismernünk forrását, a még ma is igen olvasott, első rangú szatirikus regényt: Voltaire *Zadigját*.

Voltaire és Dugonics! Egész világ áll e két fró közt, s az irodalmi, ízlésbeli és művészi fejlettség közt, melyet képviselnek. Voltaire a Dugonics forrásai közt nem kisebb curiosum, mint Petőfi Gömörmege táblabírái közt.

S tévednénk is, ha azt hinnők, hogy hasznára volt irodalmunknak ill' kiváló munka megmagyarosítása. Dugonicsnak nem volt fogékonysága a Voltaire-i eredetiség ízéhez; mert ha lett volna, akkor nem «megmagyarosítja», hanem lefordítja; így ellenben élet kicsorbította, savát-borsát jámbor cukorral ízetlenítette el. Átvette a mesét, a pusztai anyagi részt, s gondosan kiüzvén belőle Voltaire szellemét, belete'epedett testes «szögedi» magyarságával, puritán erkölceivel, Gyöngyösin táplálkozott ízlésével, ő maga: «Dugonics András királyi oktató.» Képzeltetni, mint széttertyedt ez erőszakra maga a mese is! *Zadig* és *Cseréi* rövid egybevetése, ha egyébre nem, annak megállapítására mindenesetre jó lesz, hogy minden irodalmi kölcsönhatás-

¹⁾ Dugonics András életrajza. Szeged. 1903.

nak megvan a maga ideje; siettetni azt hiábavaló; s eredménye csak úgy lehet, ha az átvevő s az átadó irodalom közt nincsenek aránytalan fejlődésbeli távolságok. Ezért jött korán Zrinyi, ezért maradt meddő Bessenyei Voltairekedése, ezért nem alkotott halhatatlan műveket Kazinczy Goethe-kultusza s végül ezért lett *Zadig*ból is . . . *Cserei. Egy Honvári Herczeg.*

* * *

Dugonics nem tudott francziául. Föl kell tennünk tehát, hogy német fordítást használt. Mielőtt az összevetéshez fognék, a közvetítés kérdésével akarok végezni.

Zadig Londonban, 1747-ben jelent meg először, és pedig «*Memnon histoire orientale*» czímen; ennek második kiadása 1748-ból való.¹⁾ Mai czímén («*Zadig ou la Destinée. Histoire orientale.*») hely nélkül, 1748-ban nyomtatott ki először és pedig megtoldva három fejezettel (a végleges alakban a XII., XIII. és XVII. fejezet) s itt-ott a szövegen is változtatva egy-egy kicsit. Ugyanezt a szöveget adja az «összes művek» drezdai 1748-i kiadása, valamint e kiadás 1752-i újra nyomása.

Zadig megint egy újabb fejezettel (a végleges alakban VII. fejezet: *Les disputes et les audiences*) gyarapodott az ú. n. *édition encadrée* (1775) XXXI. kötetében. Majd a kehli kiadásban kapta meg végleges alakját (1784 és 1785—89): ebben jelent meg először a mai XIV. és XV. fejezet (*La danse* és *Les yeux bleus.*)²⁾

Ezek ismeretével megállapítható, melyik Voltaire-kiadást használta Dugonics, illetőleg az ő közvetítője, a német fordító. Sőt útbaigazítást nyerhetünk ily módon a közvetítő német fordítás közelebbi meghatározására is.

A kehli kiadás (a végleges *Zadig* szöveg) nem jöhet szóba, mert XIV. és XV. fejezete nincs meg Dugonicsnál. Épúgy elvetendő a legelső, *Memnon* cz. és az 1748-i, helynélküli, azonkívül a *Zadig* című kiadás szövege, valamint ez utóbbinak az 1748-i és 1752-i drezdai kiadásokban levő változatlan újranyomása, mert úgy a *Memnon*, mint a *Zadig* című szövegből Dugonicsnál már meglevő fejezetek (a végleges szöveg VII., XII—XV. és XVII., illetőleg VII., XIV. és XV. fejezetei) még hiányzanak.

Marad tehát az *édition encadrée* (1775) szövege. Ennek 19 fejezetét *Cserei* 18 «rész»-e — a VI. és VII. fejezet egybevonásával —

¹⁾ Szintén londoni nyomás.

²⁾ L. Georges Bengesco: *Voltaire. Bibliographie de ses oeuvres. Tome I. Paris 1882—1885.* pp. 435—438.

híven reprodukálja. Ezen a szövegen alapult tehát az a német fordítás is, melyet Dugonics használt. S ez azok közül, melyeket *Cserei* megjelenése (1808) előtti időből ismerek, csak a Mylius-féle lehet: *Voltaire's sämtliche Schriften. Erster Band. Berlin, bei Arnold Wever, 1786.* 153—286. lapján «Zadig oder das Verhängnis. Eine morgenländische Geschichte» czímen. A fordító neve nincs kiírva, csak a *Vorrede* alján van így megjelölve: M . . s, S . . r, B . . e.

A következőkben tehát, *Zadig* és *Cserei* összevetésénél az *édition encadrée* szövegét veszem alapul.¹⁾ *Zadig*, az *édition encadrée*-beli alakjában, 19 fejezetből áll, melyekben majdnem ugyanannyi, különböző eredetű mese, anekdota, vagy tanulsággal csattanó történetecske fűződik össze egy hős (*Zadig*) élettörténetévé. Voltaire főczélja nem az, hogy egymást motiváló részleteket szerkezetileg is szoros egységbe olvaszson; gondja van ugyan erre is; de meglehetősen önálló értékre jut nála minden fejezet az által, hogy ürügyül szolgál társadalmi, politikai és vallásos fonákságok kigúnyolására.

Dugonicsnál is megvan valamennyi részlete a mesének, és pedig ugyanolyan sorrendben. Csakhogy ő nála elkallódik a szatira, s elsőrangú fontosságra emelkedik maga a történet. Legott kirí a szerkezet lazasága; a részletek, melyeknek különállását Voltairenél a szatira igazolta, szertehullanak, s összekerülések csak a véletlen, vagy önkény művének tetszik. Nem motiválják egymást; nem elégtik ki a legprimitívabb s legelnézőbb kritikust: a kíváncsiságot sem. Így dült

¹⁾ Német fordítást 1808 előtti időből Goedeke (*Grundriss zur Gesch. der deutsch. Dichtung. Fortgeführt von Edm. Goetze. VII. Band. 1898. p. 661.*) a Mylius-félén kívül még kettőt említ: 1. *Ausgesuchte Romane, Erzählungen und Dialogen. Wien. 1790.* Sajnos, ezt német könyvtárakból sem sikerült megkapnom. — 2. *Zadig, oder das Verhängnis, und der Hurone. Zwei der interessantesten Romane von Voltaire; frey bearbeitet von H. Müller. Hamburg, Vollmer.* Megjelenési évét Goedeke 1808-ra teszi; de ez nem lévén a címlapon, e felől talán még lehetne Dugonics forrása. Figyelmet érdemel, hogy a cím szabad átdolgozásnak mondja. Ha tehát Dugonics esetleg ezt használta volna, lehet, hogy némely változtatás nem neki, hanem a fordítónak volna tulajdonítandó. Ezt a fordítást (ill. átdolgozást) kértem többek közt a müncheni egyetemi könyvtártól is, s kaptam helyette egy másikat, melyről Goedeke nem tud, de melynek címe ezéhez feltűnően hasonlít: *Zadig oder das Schicksal und der Hurone. Zwischen der vorzüglichsten Romane Voltaires, neu bearbeitet von Müller. Hamburg, bey Gottfried Vollmer, évszám nélkül.* Kérdés, nem ennek téves átírása-e a Goedekeben levő cím? («frey bearbeitet» a «neu bearbeitet» helyett?) — Elég az hozzá, hogy Dugonics forrása ez sem lehetett, mert ez meg a kehli kiadás szövegét fordítja.

össze alaktalan törmelékké Voltaire szép, kaczer épülete, mihelyt alapját, a szatírárt, kirántották alóla.

Az összevetést nehézkessé és hosszadalmassá teszi a regénynek épen említett sajátsága: hogy úgyszólván, csupa epizódok gyűjteménye. Nem lehet sem *Zadigot*, sem *Csereit*, mint *egy* történetet, főfordulataiban elbeszélni: fejezetenként kell előadni. Részletes egybevetést csak az elején adok, később lehetőleg gyorsan fogok haladni. Számokkal jelzem a megfelelés 18 részletét, mindenikben *Zadignak* egy-egy fejezetével (*chapitre*) szembeállítva *Cserei* megfelelő «rész»-ét, vagy §-ait.¹⁾ A *Cserei* elején levő ajánlásnak («Beniczki Máriának, unokám' születésének») semmi köze sincs a *Zadigot* bevezető *épître dédicatoire*-hoz. Ezt tehát elhagyom.

1. *Zadig*: I. (Le borgne.) A történet hőse *Zadig*, babiloni ifjú. Jó természetes esze van. Sokat tanult a bölcsektől. Egy alkalommal megmenti jegyesét, az előkelő származású Sémiret, kit álarcosok akarnak elragadni; de balszeme tájékán megsebesül. Orvosa lehetetlennek tartja a balszem gyógyítását. Mindamellet *Zadig* meggyógyul; az orvos pedig könyvet ír, melyben bebizonyítja, hogy nem lett volna szabad meggyógyulnia. *Zadig* felgyógyulván, legott jegyeséhez siet, de még útközben megtudja, hogy az máshoz ment. Elájul, sokáig nyomja az ágyat, felépül, s elvesz egy polgárleányt (Azora), remélvén, hogy ezzel szerencsésebb lesz. Egy hónapig boldogul élnek.

Cserei: I. szakasz. 1. rész. (Csereinek házassági.) *Cserei* már két éve lakik a *Sepel*²⁾ szigetén, Kevében. Jövevény, előkelő (de most még titkolt) származású, okoskodni szerető ifjú. Honvárbán, a honnan nagyanyja küldte ide, már sok szerencsétlenség érte. Eljegyzi *Lépát*, a «visegrádi király» leányát, *Szvatoplug* unokáját. Egy sétájuk közben lovagok ragadják el a leányt, a ki megmenekül; *Cserei* azonban balszemén (nyíltól) megsebesül, meggyógyul, bár orvosa könyvet ír a balszem «gyógyulhatatlansága» felől. Lépa ekkorára máshoz ment nőül. *Cserei* is meggondolja a dolgot: elvesz egy *Maliba* nevű, egyszerűbb sorsú leányt. Két hónapig boldogul élnek.

Dugonics átteszi a történetet Magyarországra, *Takson* korába, s hosszadalmas, bevezető tájékoztatással szolgál, rajzolva a *Takson* korabeli állapotokat, részletesen ismertetve a többi szereplők körülményeit is. *Voltaire*, a szatirikus, a csattanó felé siet: *Dugonics* komolyan veszi magát a történetet, *regényt* kezd széles alapon. Nem fordít tehát, bár sok helyütt nagyon közel jár az eredeti szöveghez. Némely apró eltérést talán fölösleges is megemlíteni. De jellemző *Dugonics* nőalakjaira, hogy *Lépa*, mikor el akarják ragadni, hősiiesen védekezik, karmol, pofozkodik, holott *Voltaire*nél *Sémire*-ről ily magyaros hősiesség

¹⁾ *Dugonics* regénye három szakaszra, ezek 6, 7, ill. 5 részre, s valamennyi rész több §-ra oszlik.

²⁾ A neveket úgy írom, mint *Dugonics*.

nincsen feljegyezve. Az is érthető, hogy az orvost, a ki Voltairenél memphisi ember, ő németnek teszi meg s a lehető legpocsékabb embernek festi.¹⁾ Az pedig naivságára jellemző, hogy eltompítja Voltaire szatiráját: Voltaire orvosa a gyógyulás után írja meg a nagy könyvet, hogy Zadignak nem lett volna szabad meggyógyulnia; Dugonics németje még a felgyógyulás előtt megírja. Az a neveltség is elvész, hogy mikor az orvos kijelenti, hogy a balszem gyógyíthatatlan, egész Babilon csudálja mélységes tudományát. Voltaire folyamatos elbeszélő modort használ, Dugonics sűrűn dialogizál s e rövid történetet 16 §-ra szaggatja, melyeknek együgyű címeket ad.²⁾

2. *Zadig*: II. (Le nez.) Egyszer Azora nagy felháborodással jön haza egy sétájáról. Egy fiatal özvegyen botránkozott meg, a ki befogadta két nappal azelőtt, hogy férje sírjától el nem távozik, míg az a folyó ott folyik a sír mellett; két nappal a fogadás után a vizet másfelé árkolta.

Azora másszor, két napi távollét után hazaérkezvén, azt hallja szolgáitól, hogy ura meghalt. Zadig jó barátja, Cador, vigasztalja az özvegyet, elég sikeresen. Egyszerre csak lép-bajról kezd panaszkodni, melynek nem használ más, csak ha egy tegnap-holt ember orrát teheti az oldalára. Azora beretvával megy férje holttestéhez, de az, orrát védőleg megfogván, felemelkedik, s a folyóvizet elvezető asszonyra emlíkeztetvén, leczkérteti feleségét.

Cserei I. szakasz, 2. rész. (Házi Zenebonák.) Maliba egy patakparton sétálva, sírhantra boruló fiatal özvegyet talál, ki megesküszik, hogy míg az a patak ott folyik, ő onnan el nem megy. Egy hét mulva arra felé jár megint: az özvegy már akkor ásóval-kapával igyekszik másfelé terelni a patakot. Maliba «tüzesen le-hordotta az özvegyet», s hazaérve elbeszélte Csereinek is «a' gyalázatos özvegyasszonynak embertelen csinnyát».

Maliba nemsokára látogatóba megy három napra. Míg odajár, Telekesnek, Cserei barátjának, az jut eszébe, hogy tegyék próbára hűségét. Egy díszes koporsót tétetnek a kevi templomba; Cserei odazárkodik, hogy jeladásra belefekhessék, holtnak tétetve magát. Hazajön Maliba. Telekes halotti tort ülő gyászolók között fogadja s tudatja vele a gyászhirot, hogy meghalt Cserei. Maliba vigasztalhatatlan. Telekes ezt jó jelnek tartja s megviszi a hírt a templomban rejtőzködő Csereinek. Másnap azonban már könnyebben veszi Maliba az özvegyiséget, elárulja, hogy szívesen lenne Telekes nejévé, kinek Cserei állítólag átadta azon «tanuleveleket», melyek alapján Sepel szigete ő reá szállhat. Telekes egyszerre csak kólikáról kezd panaszkodni, mit nem gyógyíthat meg más, csak ha hátára egy kólikában sokat szenvedett ember ráteszi a lábát. Maliba, megnyugtattatván a felől, hogy szegény Cserei

¹⁾ «Harcsa-szája irtóztató. Ökör-nyelvét füstre löhetőtt volna aggatni». 25. l.

²⁾ Pl. Szigetbe érés. Új foglalatosságok. Veszedelem. Megszabadulás. Változás. Hitetlenség, stb.

láb nélkül is átmehet Attilához és Árpádhoz a «másik velágon», kést vesz kezébe s Telekessel együtt a templom felé megy. Cserei idején belefekszik a koporsóba, s a mint Maliba lába levágásához fogna, megkapja kezét s épügy leczkérteti feleségét, mint Zadig a magátét.¹⁾

Az eltérés tehát ismét jelentéktelen. Voltairenél lép-baj, itt kólika; ott orr, itt láb; ott egyszerűbb, itt hosszadalmasabb a próbára tevés; ott a férj, itt a barát tanácsolja a cselt; ott a kert alján, itt templomban helyezik el a koporsót; ott csak a nő megy a sírhoz, itt a barát is; ott «Tehimavar», itt a «másik velág» Attilával és Árpáddal. Voltairenél az egész kis gyors elbeszélés a nő szempontjából történik s így meglepőbb; Dugonics hol a nőhöz, hol a férjhez vezet; a csel felét előre elárulja; megjelenít, dialogizál, 5–6 sort lapokká hígít; s nem mulasztja el naivul megjegyezni, hogy Cserei csak szükség esetén fekszik bele a koporsóba. Naiv író naivnak tartja olvasóit is. Jellemző az is, hogy Maliba nem egyedül megy el hazulról: vele megy az anyja s egy leányzó.

3. *Zadig*: III. (Le chien et le cheval.) Zadig nemsokára elválik feleségétől, elvonultan él s vizsgálja a természetet: ez az igazi boldogság, nyugalom, legalább nincs az embernek felesége, a ki levágja az orrát. Egyszer a királyné emberei egy elveszett kutyát s lovat keresőben, arra felé járnak s Zadigtól kérdezősködnek; ez egész pontosan előadja nekik a keresőben levő kutya és ló méreteit, tulajdonságait; de útbaigazítani nem tudja őket. Elfogják, mert világos, hogy ő lopta el a két állatot. Elítélik. De a kutya és ló megkerül. Zadig pénzbírság lefizetése után előadhatja védelmét. Ő bizonyos jelekről ismerte meg a kutya és ló méreteit. A homokban látott nyomokból megállapíthatta, hogy a kutya nem rég fiadzott (csecse lógott), füle hosszú volt, s egyik lábára sántított. — Az egyenlő távolságra levő patkónyomok ügető lóra vallottak; a hét láb széles úton jobbról-balról le-le volt verve a por a bokrokról: tehát a ló farka 3¹/₂ láb hosszú; hasonlóképp állapította meg magasságát is, stb. A bírák kénytelenek fölmenteni őt, de megfizettetik vele a perköltséget. — Zadig felfogadja magában, hogy többet nem mondja meg, a mit látott. Nemsokára újabb pénzbírságot fizet, mert egy államfogoly elszökött, az ő ablaka alatt ment el s ő nem jelentette fel. Zadig belátja, hogy már az ablakban ülni is veszedelem.

¹⁾ *Zadignak* itt tárgyalt fejezete az *ephesusi matrona* sokat vándorolt történetének egyik változata. Több magyar feldolgozása ismeretes már eddig is: 1. *Poncianus históriája* (1573) XV. elbeszélése, 2. Verseghy *Szentecsiné* cz. költeménye (a mely épen Voltaire elbeszélésén alapszik), 3. Kis János *Ephesusi matrona* cz. költeménye, 4. Jókai *Meséskönyvének Mire kell a fü?* cz. meséje, melyekre Heinrich Gusztáv és Tolnai Vilmos hívták fel a figyelmet. Ezekhez sorozandó most már ez a Dugonics-féle «megmagyarosítás» is (l. Krausz Sámuel: *A hűtlen özvegyasszony irodalmáról*. Ethnographia, 1904. évf. 265., 311. l.)

Cserei, I. sz. 3. r. (Esze mélysége.) Cserei nem úzi el Malibát, csak anyósára bizza. Kerüli a társaságot; kiköltözik Keviből egy fásátorba Soroksár átellenében. Vizsgálja a természetet. A fejedelemkisasszony (Örkény) inasai egyszer egy elveszett ebet, később egy lovat keresnek. Cserei mindkettő jellemző méreteit, sajátságait megmondja nekik. Az inasok feljelentik, poroszlók jönnek érte s a budai csonka toronyba zárják, ugyanoda, a hova Dugonics egy régebbi regényhősét, Etelét, zárták volt.¹⁾ Kivallatják, előbb a lólopás iránt, majd tisztességesebb börtönt adva neki, a kutya ügyében. A vallató bíró maga Telekes. Az inasok meghozzák a hírt, hogy a ló, meg a kutya előkerült. Cserei kiszabadul. Egy rabot lát megszökni, de a kérdezősködő poroszlóknak, az eddigieknek okulva, nem árulja el. Ezért is majdnem becsukták.

Eltérések: Zádig elúzi Azorát; Cserei Malibát nem; Voltairenél az ítélkezésnél előbb kerül szóba a kutya, azután a ló, Dugonicsnál fordítva, mert «a paripalopás főbenjáró dolog Magyarországon»; ott még a megfejtés előtt, a bírák szégyenére, itt csak utána kerülnek meg az állatok. Dugonics hosszadalmasságát többé nem emlegetve, fontosabb különbségek — toldások — is vannak. Dugonics u. i. korábbi regényeihez akarja fűzni *Csereit* is néhány szállal (pl. a Csonka-torony s Etele emlegetése), ezért a vallatást a személyazonosság megállapításával kezdi, hogy kitűnjék Cserei rokonsága előbbi regényei hőseivel. Így tudjuk meg, hogy Honvárbán, Kapor városában született, fia ama Tökölinek, kinek anyja, Márna (Sepel lovásznok leánya és Lebék hitvese) Dugonics *Jólánka* cz. regényében szerepel (I. könyv, III. sz. I. r.); megtudjuk, hogy Magyarországra azért jött, hogy visszakérhesse a fejedelemtől Sepel szigetét, őse (Sepel) egykori birtokát.

Azt hiszem, a részletes bemutatásból elég ennyi... Ezután a Voltaire meséinek csak lehető legsoványabb vázlatát idézem fel, némileg részletesebben mondva el Cserei viselt dolgait s megjelölve egy-két jelentékenyebb eltérést.

4. *Zádig*: IV. (L'envieux.) Tudósok közt a griffmadár s egy arra vonatkozó zoroasteri törvény felől vita támadván, Zádig így dönt: ha van griff, Zoroaster tilalmát követve, ne együnk; ha meg nincs, úgy sem ehetünk. Kis hijja, hogy e miatt karóba nem húzták.

Zádig irigye, Arimaze, feljeleni őt egy királysértő verse miatt; már viszik is Zádigot a vesztőhelyre. De kiderül az igazság: Zádig a papíroszt, melyre a vers volt írva, ketté tépte volt; az irigy csak egyik felét találta meg; de most megkerülvén a másik fele is, kitűnik a vers egész s most már kifogástalan értelme.

Cserei, I. sz. 4. r. (Csereinek új veszedelmei.) Cserei Tökölbe megy lakni, hol Telekes jóvoltából egy kastélyra tesz szert. Tudós

¹⁾ *Etelka*, II. könyv, I. szakasz, III. rész.

pannonok látogatják; ezek egyszer a féniksz madárról vitatkozván, húsát némelyek ehetőnek, mások tisztátalannak mondták. Cserei nevetve dönt: ha van féniksz, húsát mög ne ögyétek; ha nincsen, mög nem öhetitek. Ezért feljelentik a főkenéznek, a ki mindenáron vesztére tör; Telekes maga is alig csillapíthatja.

Cserei verset írt az augusztai ütközetről. Hogy vendégei faggatásaitól menekedjék, ketté tépte s a kertben bokrok közé dobta. Irigye, Darázs (szintén idegen származás), megleli az egyiket, s feljenti Csereit, mert a papiroson ez volt:

Átkozhattya Lehel
Takson fejedelmet
Hogy érötte veszött
Ne adgyon kegyelmet.

«Az akkori magyar udőben minden mög-*visgálás nélkül el-kár-
hozottatott az, ki a' Fejedelmet gúnyoló írásokkal mög-csipkődni merte.»*
Agyonnyilazásra ítélik Csereit is, de még idején megkegyelmeznek neki. Takson u. i. lenyilazott egy hollót, melynek szájában leánya nemrég elveszett gyűrűjét vélte látni; de nem gyűrű volt, hanem, a mint Takson leánya, Örkény, rájött, a Cserei-féle versek másik fele. Ezzel kiegészítve, a vers így hangzik:

Átkozhattya Lehel	végét csatájának
Takson Fejedelmet	tévén bírójának.
Hogy érötte veszött	nem tartya kárának,
Ne adgyon kegyelmet	Augusta' várának.

Cserei ártatlansága kiderül. Darázs csak azért nem bűnhődik, mert Cserei maga kéri fölmentését. Cserei ettől kezdve mindennapos vendég a fejedelmi udvarban (mely akkor Sepelben mulatott).

Dugonicsnál griff helyett féniksz szerepel, de motiválatlannak tűnik fel az egész vita, míg Voltairenél határozott vallási színezete van. Voltairenél papagály, egy lehullott barackhoz tapadottan, Dugonicsnál holló találta meg a vers másik felét; ott maga a fejedelem, itt a fejedelem leánya, Örkény deríti ki az igazságot. Más a vers tárgya is.¹⁾

5. *Zadig*: V. (Le généreux.) Babilonban hagyományos czere-móniák közt jutalmazták meg ötvenként a legerényesebb embert. A fősatrapa ajánlatait nem fogadva el, a király Zadignak ítéli a jutalmat a bátorságaért, mert hallatlan a historiában, hogy udvari ember (mint Zadig) merjen jót mondani a királynak egy elkergetett miniszteréről.

Cserei, I. sz. 5. r. (Csereinek elő-menetele.) Világoson minden

¹⁾ Zadig verse így szól:

Par les plus grands forfaits j'ai vü troubler la terre.
Sur le trône affermi le roi sait tout dompter.
Dans la publique paix l'amour seul fait la guerre:
C'est le seul ennemi qui soit à redouter.

tíz évben nagy ünnepet tartanak, melyet még Árpád rendelt Etelka emlékezetére. Megjelenik ott a fejedelem s az az ötven ügyelő, kik az országban tapasztalt jó erkölcsöket feljegyzik s itt jutalomra ajánlják. A csongrádi, győri és ungvári ügyelő ajánlatait nem fogadva el, Takson Csereinek ítéli oda az arany kupát, mert ő mentegetni mert egy százdost, kire Takson megharagudott volt.

A tartalomból is kitűnő csekély eltérésen kívül alig van különbség. Dugonics komikus hozzátevése, hogy ezt az ünnepet ezentúl a kaporérés idejére teszik, Cserei emlékezetére, a ki Kapor városában született.

6. *Zadig*: VI. (Le ministre) és *Zadig*: VII. (Les disputes et les audiences). E két fejezet lényeges módosítása, összevonása és pótlása *Cserei*: I. sz. 6. r. (Csereinek jeles ítéletei).

Voltaire VI. fejezetében *Zadig* minisztersége van elbeszélve. Jellemzi, mint éleseszű bírót, három példát hoz fel ítéletei bemutatására. A VII. fejezet e példák számát még egygyel szaporítja. Azonkívül ezt beszéli el: *Zadig*hoz, a fiatal miniszterhez, szívesen jártak kihallgatásra a nők. Megjelent az irigy Arimaze felesége is, leejtette harisnyakötőjét; *Zadig* felvette, de nem kötötte fel neki, az asszony nagy bosszúságára. Az asszonynak valahogy fülébe jut, hogy a királynénak is ép olyan harisnyakötője van. Erre az adatra fogja építeni *Zadig* elleni bosszúja tervét.

Dugonics híven követi Voltairt *Cserei tanácsnokságának* jellemzésében, de példái már nem mind ugyanazok. A VI. fejezetből egyet sem vesz át, de megtartja a VII. fejezetbelit. Egy példát *Zadig* IX. fejezetéből (*L'esclavage*) előlegez; négy példát pedig más, ismeretlen forrásból vesz. További különbségek: elhagyja a VII. fejezet végén levő harisnyakötő-historiát (de majd a következő részben felhasználja); végül az ítéletek elé betold egy korrajzot («a gyülevész czudarokról»), hogy Cserei bírói tevékenységét szükségesnek mutathassa be.

Dugonics példái Cserei bírói éleseszűségére a következők: 1. Egy pesti német kölcsön adta lovát egy szerecsennek,¹⁾ de előbb megeskettette egy kőre, hogy a kölcsönzés föltételeit megtartja. De a szerecsen eladta a lovat s most makacsul tagad. Cserei elküldi a németet a kőért; a német sokáig odajár; Cserei türelmetlenkedik, mire a szerecsen elszólja magát, hogy abba két óra is beletelik, míg visszajöhet a német.²⁾ 2. Egy kocsis kötekedésből neki hajtott egy megterhelt szekérnek, jól lehet ennek kocsisa előre figyelmeztette, hogy térjen ki az ő könnyű kocsijával. Az igáskocsis a vallatáskor, Cserei tanácsára, némának te-

¹⁾ Dugonics szerint (85. l.) az izmaelitákat «másként szerecsennek-is, Zsidóknak-is nevezték».

²⁾ Ezt a példát *Zadig* IX. fejezetéből vette.

teti magát, mire a másik méltatlankodva kiált: «bezzeg nem volt néma az országúton, mikor ezt kiáltotta felém: Féré üres a mázsás elől!» 3. Egy bolgárt, ki a szegedi mézárásokat hamis fonttal való méréssel rágalmazza, azzal ijeszti meg, hogy meg fogja vizsgáltatni a fontot, s ha a bolgár vádja nem igaz, lehúztatja a bőrét. A bolgár többet eléje sem mer kerülni. — E példából annyira hiányzik minden elmésség, hogy akár meg is történt! 4. A szerecsenek közt (kik még ekkor «Pogányok voltak») vita támadt a felől, hogy templomukba jobb- vagy ballábbal kell-e belépni? Takson, ismerve a «vallásbéli czivakodások» káros voltát, Csereire bízta az ügyet. Cserei meghagyja, hogy összetett lábbal ugorjanak be.¹⁾ — A következő két példa Cserei «természeti tudományát» van hivatva ismertetni. 5. Örkeny próbára akarja tenni Csereit, vajjon «az igazi rúsát mög-tudná-e a' csinálttúl különböztetni», a nélkül, hogy megszagolná, vagy megfogná. Csinált rózsát tesz sok igazi közé. Cserei méheket ereszt rá, s a melyikre nem szállnak, az a csinált virág. 6. Örkeny kérde Csereitől, látott-e rózsaszínű lovat? «Láttam fehér lovat. Ez is rúsaszín: mert van fehér Rúsa-is.» — Eféle tréfákra irodalmi forrást keresni talán fölösleges.

7. *Zadig*: VIII. (La jalousie.) Astarté királyné s Zadig szinte észrevétlen egymásba szeretnek. A király gyanút fog. Az irigy felesége elküldi neki a VII. fejezetbeli harisnyakötőt ravasz magyarázat kíséretében.²⁾ A király elhatározza Zadig és Astarté kivégeztetését; de néma törpéje rajzban értesíti erről a szerelmeseket. Zadig, Cadór tanácsára, Egyiptom felé menekül.

Cserei: II. sz. 1. r. (Csereinek bújosássai) és 2. r., 1. és 2. §. (Csereinek el-útazása). Cserei és Örkeny (Takson leánya) egymásba szeretnek. Örkeny szolgálóktól küldöz ajándékokat Csereinek: egy «rúsa-szín» kardkötőt s ugyanolyan színű laplikát (pántlikát). Híre fut, hogy Cserei veszi Örkenyt. Fülébe jut Taksonnak is, Csereit elküldi az udvarból, mert leányát csak fejedelmi sarjnak adja. Cserei Tökölbe megy, sokat társalog az «irigy» feleségével, Daráznéval. Ez mindenáron meg akarja hódítani Csereit, kelletti magát. De egyszer megharagszik rá, mert reszketőjét leejtván, Cserei nem vette fel. Bosszúból elárulja Taksonnak, hogy Örkeny mit küldöz Csereinek. Megindulnak az árulkodások, a szolgálók is sokat pletykáznak: Takson megharagszik s parancsot ad Málé nevű néma szolgálójának, hogy «Örkennek mérget adgyon; Csereit pedig agyon zsinóroztassa». A néma Málé rajzban tudatja veszedelmüket a szerelmesekkel. (Eddig az 1. rész. A következő már a 2. rész 1. és 2. §-a.) Cserei, Telekes tanácsára, s Örkeny levélbeli sürgetésére, a Dunán egy dereglyén menekül, két szerencsen szolga kíséretében. Elérkezik a Dnna torkolatához. Onnan Mekkába («Szerecsenországban») akar eljutni.

Dugonics teljesen elrontotta a Voltaire-féle történetet az által, hogy Csereit nem a királynéba, hanem a királykisasszonyba teszi szerelmessé. A jogos féltékenység mozzanata kiesvén, Takson ítélete őrltség. — Az *envieuse* harisnyakötőjéből is Örkeny ártatlan laplikája

¹⁾ Ez a példa a VII. fejezetből való.

²⁾ A királynénak épen olyan harisnyakötője volt.

lesz s ez által elvész a miniszteri kihallgatások pikantériája. (Ez a rész különben, mint már jeleztük, *Zadig* VII. fejezetéből van ide csapva.) De Dugonics, becsületes igyekezettel, egy erkölcsös szerelmi történetet akar itt megindítani s magyar loyaltása is visszariad attól, hogy egy magyar fejedelménét tiltott szerelmi üzemekkel üssön ki olvasói tiszteletéből.

8. *Zadig*: IX. (La femme battue.) *Zadig* egy feleségét verő egyiptomit, az asszony segítségére sietvén, leszúr. Erre az asszony, bár ő hívta segítségül, szidja, átkozza. *Zadig* tovább megy, újra segélykiáltásait hallja az asszonynak, kit négy *babiloni* lovas ragad meg. Rösszat sejtve menekül tovább, rá se hederítve az asszony újabb segélykiáltásaira.

Cserei: II. sz. 2. r., a 3. §-tól végig (Csereinek el-útazása). Mekkához közeledvén, megment egy férfi haragjától egy nőt, leszúrja a férfit s a nő kifakadásán csodálkozva, tovább megy. Csakhamar szerecsen lovasok ragadják el a nőt s viszik Mekka felé. A nő kéri *Csereit*, szabadítsa ki s vigye be Mekkába: örökre az övé lesz.

Dugonics toldásai itt igen jellemzők. Mielőtt a férfit megtámadja, szerecsen szolgájával méltatlankodó kérdéseket tolmácsoltat hozzá: «ha nem szégyenlené-e (férfi léttére) egy gyöngö személyet úgy sanyargatni? neveltetnöd a' Tigrisök, és Oroszlányok alatt köletött» stb. A küzdelem útján is hosszan párbeszédez a leánynyal, s mikor ez kijelenti, hogy inkább maga *heverne* ott megölt szeretője helyett, Dugonics, azaz hogy *Cserei*, rávágatja a tolmácsossal e mulatságos hetykeséget: «Hever a' Disznó; a' *Magyar* penig halála után-is nyugszik.»

9. *Zadig*: X. (L'esclavage.) Alig ér *Zadig* a közeli faluba, elfogják s mint gyilkost, rabszolgaságra ítélik. Sétoc nevű arab kereskedő veszi meg, ki éles eszéért igen megkedveli. Hazaérve, ügyesen intézi el Sétocnak egy peres ügyét.

Cserei: II. sz. 3. r. (Csereinek el-adattatása.) Teljesen Voltairet követi. *Cserei* is rabszolgaságba kerül, de gazdája, éles eszét látva, még hazamenet megteszi *gondosává* (felügyelő). Medinába viszik. — A szöveg is meglehetősen híven követi az eredetit.

10. *Zadig*: XI. (Le bücher.) *Zadig* csakhamar barátja s oktatója lesz gazdájának. Sikerül eltöröltetnie azt a szokást, hogy az özvegyre jutott nő férje hulláján megégeti magát. Meglátogatja a szép Almonát (Sétoc rokonát), ki épen ez özvegyi máglyahalálra készül s lobeszéli róla. Akkor lett törvény Arábiában, hogy az özvegy, mielőtt máglyára lépne, legalább órahosszat legyen négyszem közt egy fiatal emberrel. Azóta egy eset sem fordult elő.

Cserei: II. sz. 4. r. (Medinai dolgok.) *Cserei* is eltörölteti azt a szokást Medinában, de Voltaire csattanója nélkül. A tűzhalálra készülő özvegy (*Cserei* gazdájának sógornője) csak úgy hajlandó lemondani a tűzhalálról, ha *Cserei* egy év múlva nőül veszi. *Cserei* ezt

megígéri, csakhogy czélt érjen. (Almona is kifejezi Zadighoz való vonzalmát, de házassági ígéretet nem tétet vele.)

11. *Zadig*: XII. (Le souper.) Sétoc mindenüvé magával vitte Zadigot. Együtt mentek a bassorai híres vásárra. Egy vendéglőben a világ minden tájáról odajött emberekkel kerültek egy asztalhoz. Nagy vallási vita keletkezett, már majdnem verekedésre került a sor, mikor Zadig kimutatja, hogy egy véleményen vannak, akár ökröt, akár halat, akár tengert, akár mást imádnak, mert tulajdonkép azt imádják, a ki az ökröt, a halat, a tengert stb. adja nekik. Kibékülnek s összelekeznek.

Cserei: II. sz. 5. r. (Külömb vélekedések.) Itt a mekkai vásáron történik ugyanaz, s a vitatkozók közül csak az egyiptomi, indiai és kaldéai szerepel. De míg Zadig egyszerű bölcseséggel csakugyan kibékíteti a vitatkozókat, itt Cserei csak magában gondolja, hogy valamennyinél különb a magyar hit, «mely semmi éktelenségekből nem állott, hanem eme' kettőből: *I-szer*: Tisztöld a' *Magyarok'* Istenét. *II-szor*: Jó barátiddal jót tégy» — nem véve észre, hogy mikor a maga hitét másoké felett dicséri, a Voltaire szatírája őt is csípi. — Dugonics toldása: a szercesenek szokásai; Cserei levelet kap Telekes-től, melyben Örkény eltűntét tudatja.

12. *Zadig*: XIII. (Le rendez-vous.) A «csillagok papjai» az «özvegyi máglya» eltörléseért haragusznak Zadigra, vallástagadással vádolják s tűzhalálra ítélik. A szép Almona menti meg. Négy főpapnak, kiket előbb szépségével egyenkint meghódított, saját lakására, egy időre találgat ad, de oda hívja a bírákat is. A papok megszegyenülnek. Zadig meg van mentve. Sétoc nőül veszi Almonát.

Cserei: II. sz. 6. r. (Csereinek új veszedelme.) Csereit is elítélik a «csillagosok», őt is az özvegy menti meg, de máskép. Elhitei a főpappal, hogy mégis csak meg akar halni, de Cserei kezétől, a kit másnap már ki fognak végezni. Elérkezvén a végrehajtás ideje, Cserei segítségével a főpapot szúrja le. Az arab kereskedő nőül veszi az özvegyet, a mi elég következetlenség, mert hiszen Cserei ígért volt neki házasságot.

13. *Zadig*: XIV. (Le brigand.) Astarté után vágyódva, Zadig visszaindul Babilonba. Egy rablóvezértől megtudja, hogy Moabdar királyt megölték, nagy az országban a felfordulás, de Astartéról semmi hír.

Cserei: II. sz. 7. r. (Bessarábiai csinok.) Hazaindul Cserei is Bessarábiába. Egy haramjavezértől megtudja, hogy Takson meghalt. Hajóra ül, Titel körül hajótörést szenved, onnan gyalog, majd dereglyén megy Szegedig.

14. *Zadig*: XV. (Le pêcheur.) Zadig egy halászszal találkozik, a ki elpanaszolja neki, mennyi kárt szenvedett a nemrég lefolyt háborús időben. Azelőtt sajtkereskedő volt, az egykori híres minisztert, Zadigot is ő látta el sajttal, de az eltűnt s adósa maradt. Zadig megnyugtatta, hogy majd megkapja, csak menjen Babilonba, Cadorthoz, s mondja meg neki, hogy beszélt az ő barátjával.

Cserei: III. sz. 1. r. (Cserei Zegeden.) Ugyanaz a történet. Csak hogy Dugonics megsétáltatja előbb Csereit Szeged környékén s helyi nevezetességeket magyaráz. Eltérései lényegtelenek.

15. *Zadig*: XVI. (Le basilic.) Zadig, tovább haladva, egy réten,

valamit keresgélő asszonyok közt, megtalálja Astartét. Astarté elcádjá eddigi sorsát:

Cador mentette meg, egy pap-testvérére bízva, a ki a templomban egy nagy bálványba rejtette el. E közben ő helyette elfogtak Egyiptomban egy hozzá hasonló nőt, Missoufot (l. IX. fejj.), kit Moabdar annyira megszeretett, hogy feleségül vette. Elment egyszer imádkozni Missoufért a nagy bálvány elé. A bálvány (t. i. a benne rejtőző Astarté) megszólalt s visszautasította kérelmét. Moabdar beleőrül e megaláztatásba. Majd egy polgárháborúban elesik. Astartét egy hircaniai herceg, majd egy rabló fogja el (l. XIV. fejj.). Ez adta el mostani gazdájának, Ogulnak.

Ogul elpuhult, nagyétű, csupa has-ember. Most is elrontotta a gyomrát. Orvosa rózsavízben megfőzendő basiliscust rendelt neki. Azt keresnek a réten most az asszonyok. Zádig jelentkezik Ogulnál, hogy ha Astartét szabadon bocsátja, ő meggyógyítja. Megvan az alku. Astarté hazamegy Babilonba. Zádig pedig egy felfútt tömlőt (állítólag abban van a basiliscus) dagasztat egy hétig a puha Ogullal, elhitetve vele, hogy ilyenképen a basiliscus gyógyereje majd a pórusain fog behatolni. Ogul meg is gyógyul — az erős, izzasztó munkától.

. *Cserei*: III. sz. 2. r. (Örkénnek történetei.) Cserei hasonló körülmények közt talál Örkényre. Csakhogy ott nem basiliscust, hanem rezneket¹⁾ keresnek, s Örkény gazdáját Billának hívják. Megvan a megszólaló bálvány is, azzal a megjegyzéssel, hogy nem a magyarok, hanem a «pannónok» bálványa volt. Örkény is többszörös fogság után jutott a kövér Billához. Takson is megbolondul, mikor a bálvány (= Örkény) megszólal.

A főkülömbésg abban van, hogy Cserei előre megmondja Billának, hogy nem a reznék, hanem az erős, rendszeres testgyakorlás fogja meggyógyítani s ezzel elesik az egész epizód elméssége. Az akkori magyar történethez akarja fűzni a mesét Dugonics az által is, hogy Billa felgyógyulása azért sürgős, mert Erdélybe kell mennie, hogy Gyula vezér leányát, Saroltát, megkérje Géza részére.

16. *Zádig*: XVII. (Les combats.) Astarté hazaérkezik. Férjhez kell mennie, hogy legyen királya is Babilonnak. Az elnyeréséért rendezett párviadalokban egy fehér vitéz győz (Zádig), de harci öltözetét az éj folyamán elcseréli a legyőzött Itobad. Zádig ennek zöld ruháját kénytelen felvenni reggel s mikor kimegy, a tömeg csúfolódik vele. Nagy a csodálkozás, mikor a győztes fehér lovag a bírák előtt Itobad nevet jelent be. Zádig elkeseredve sétál az Eufrates partján.

Cserei: III. sz. 3. r. (A' Budai Tornák) és 4. r. 1. §. (Ravaszág.) Örkény Budára érkezik. Már öcsese, Géza, uralkodik. Örkény kezéért bajnoki verseny. Cserei fehér színekben küzd, győz. De mikor harci öltözetét levetvén, elmege hazulról, a legyőzött vörös vitéz el-

¹⁾ *Reznék*, a Nyelvtörténeti Szótár szerint = gallinago, schnepf. A Szinnyei-féle Tájsszótár szerint pedig «valami kissébb vízi madár (Bereg-m, Tiszahát)».

csereili ruháját. Másnap reggel mindenki neveti a vörös vitézt (Csereit). Cserei elbujdosik, miután erről a fejedelmet értesíti (ez már a 2. §. elején).

Lényeges különbség, hogy Astarté tudja, melyik Zadig a küzdők közt, mert ő küldte neki az öltözetet: Örkeny nem tudja, melyik Cserei. — Cserei már ebben a részben beszél (sétája alkalmával) azzal a remetével, kiről Voltairénél csak a következő fejezetben lesz szó.

17. *Zadig*: XVIII. (L'ermite.) Az Eufrates partján bolyongva, egy remetével találkozik Zadig, s elindul vele vándorútra. Nagy esodalkozására a szent férfiú első, szíves szállásadójuktól egy aranytálat lop el, s odaajándékozza a másodiknak, egy fukar embernek; a harmadiknak felgyújtja a házát, a negyediknek, egy szegény özvegy-asszonynak, vízbe löki a kis fiát. Zadig megbotránkozva vonja kérdőre, de a remete megfejt neki, miként válik majd javára valamennyinek e látszólagos sérelem. A remete angyallá változik. Zadig megérti, hogy semmi sem történik véletlenből s hogy alá kell vetnünk magunkat az Úr rendelkezéseinek. Térdre borulva imádja az Úr küldöttjét, az elszálló angyalt, ki még visszakiált neki a magasból: «Menj Babilonba!».

Cserei: III. sz. 4. r. 2. §-tól végig. (A' Fehérnek vizontagságai.) Dugonics letörli a remete-epizód misztikus jellegét. Míg Voltairénél a remete angyal, kit az Úr küld a sokat csalódott halandó megnyugtására, Dugonicsnál valóságos, halandó remete, Géra nevű, kit az egész környéken már régóta ismernek. Megvannak itt is a remete érthetetlen cselekedetei, hígítva s néhol sértő durvasággal (a vízbe lőköt, többször felmerülő kis fiút a pallódeszkával főbe veri). A végén természetesen elmarad a mennybemenetel: mind a ketten szépen visszasetálnak a Gellérthegyre. A remete még megjövendöli Csereinek, hogy a vörös mák még fehérre változik (ezélzás az elcsereilt öltözetre), megjövendöli a keresztényen hit felvételét, a tatárjárást.

18. *Zadig*: XIX. (Les énigmes.) A párviadalokon kívül talányok megfejtésében is versenyezni kellett az Astarté kezéért küzdőknek. Zadig, visszajöven Babilonba, épen e második próbára érkezik. Jelentkezik, leleplezi Itobad csalárdságát, újból megküzd vele, részt vesz a talányok megfejtésében, s itt is győz. Bölcs király s boldog férj lesz; nem felejtkezik meg jó embereiről, s nem áll bosszút ellenségein.

Cserei: III. sz. 5. r. (A' Történetnek alkonyodta.) Cserei visszajöven, részt vesz (vörös öltözetben) a talányok megfejtésében, és győz. E szerint a párviadalban a fehér, a talányok megfejtésében a vörös győzött. (Kötődik is Sarolta Örkenynyel, hogy most már két férje lesz.) De Cserei jelentkezik, kiderül, hogy mindkét esetben ő volt a győztes, megfejt újabb kilencz kérdést, újból megví álnok ellenfelével, s leszúrja. Cserei megkapja Örkenyt és Sepel szigetét.

Dugonics részletezi, elnyújtja a talányokra adott feleleteket. S míg Voltaire csak utal még néhány kérdésre, Dugonics még kilenczet ad bő feleletekkel együtt.

De van egy nevezetes különbség. Zadig is megví Itobaddal másodszer is. De megalégszik azzal, hogy lefegyverzi. Máskép Dugo-

nicsnál. Cserei lefegyverzi ellenfelét (a «Marahányi vezért»), s restelvén tovább folytatni az egyenetlen viaskodást, elveti a kardját. Öltre mennek. A «gyalázatos Marahány» az elvetett kard felé taszigálja Csereit, hogy a kardot felkapván, könnyebben elbánhasson vele. Észreveszi ennek gonosz gondolatát Cserei: felkapja a levegőbe s hassal fekteti a kardra. Annak mégis sikerül kihúzni maga alól a kardot s elkezd vele hadonázni. Cserei kicsavarja kezéből, s ismét felszólítja, hogy mondjon le Örkényről s vallja be álnokságát. A marahány nem teszi, sőt alattomosan meg akarja fojtani Csereit. «Ezt az utolsó méltatlanságot nem szívelhetvén többé Cserei, ... ágyékán köröszttől döfte a kardot.» E hosszas küzdelemnek az a mozzanata, hogy a magyar vitéz megkegyelmez az idegennek s csak alattomos támadásai láttára öli meg: *nagyon emlékeztet Arany Toldijára*, ki a cseh vitézzel bánik el hasonló módon. (Ilosvainál a cseh vitéz gyáva könyörgésére «meg sem hajlik szíve jó Tholdi Miklósnak; hamar fejét vövé az cseh Mikolának».) Ez itt, mint láttuk, Dugonics leleménye. De ő szinte naiv telhetetlenséggel aknázza ki; míg Aranyhoz (mint talán egy ifjúkori olvasmány távoli emléke) sokkal tökéletesebb formában: a megkegyelmezés s az alattomoságon való fölháborodás egyetlen mozzanatában jutott el.¹⁾

* * *

Dugonics regényének, mint ez összevetésből élesen kitűnt, alig van valami értéke; semmivel sem több, mint Dugonics egyéb regényeinek. De azokkal, s néhány XVIII. századvégi verses regénynyel együtt neki is jut egy szerény hely irodalmunk történetében. Mindezek u. i. előfutárai a honfoglalási tárgyú eposznak, melynek nagyszerű fejlődése Aranyosrákosi székely-eposzától Vörösmartyn, Czuczoron, Horváth

¹⁾ Hasonló párviadal leírása még egy van *Csereiben* (II. sz., 2. r. 4. §.): Cserei, mikor a vert asszony segélykiáltásaira kardra megy a szerecsennel, lefegyverzi; meg is elégednék ennyivel, de a szerecsen kést ránt ki övéből, hogy alattomosan leszúrja. Erre Cserei is végez vele. — Ezt Voltaire is így beszéli el (IX. fej.). — Végül még egy részlet emlékeztet Aranyra. Az Örkény kezéért való bajvivás, az öltözet elcserélése (jóllehet más okból s egészen más lélektani alapon) a *Toldi Szerelme* tragikus magvával szolgáló hamis párbajt juttatja eszünkbe. *Toldi Szer.* ezen jelenetének ismerjük ugyan köztudomású forrásait (Szigligeti *Rózsája*; az *Orlando furioso*; Kemény: *Ózvegy és leánya*) [v. ö. Szinnyei F.: *Arany Toldi Szer. forrásai*. Budapest 1905.], — s nem is akarjuk a források számát szaporítani: e megjegyzés célja csak az, hogy támogassa a fent említett lehetőséget. Ha az magában állna, kevésbbé volna valószínű, mint így, harmadmagával.

Endrén, Debreczenin át Arany János hún-eposzáig halad. Ezek elé állítandó oda mintegy bevezetésül, előkészületül, ama primitív, prózai és verses regények csoportja, melyek tárgyukat a honfoglalási, vagy azt közvetlen követő, vagy megelőző korban játszadják. Fontosságuk abban van, hogy a keretül fölvetett kor elkerülhetlenül kényszeríti őket, hogy éreztessék, bármily tökéletlenül is, a korszínezetet; hogy az övéktől különböző társadalmi légkörbe vezessék az olvasót; hogy a gyér történelmi adatokból megpróbálják rekonstruálni a régi magyarság életmódját, szokásait, s főképp vallásos életét. Valami magyar mythologiai fictio kezd kialakulni már e művészietlen alkotásokban is, mely tovább fejlődik majd a honfoglalási eposzban, de mindvégig gyengéje marad ez egész irodalmi ágnek. Zrínyi nagyszerű műve óta első dadogásai ezek a *couleur locale*-nek s figyelmet is majdnem egyedül ebből a szempontból érdemelnek.

(Budapest.)

HORVÁTH JÁNOS.

TOTEMISZTIKUS NYOMOK A GÖRÖG TÖRTÉNETBEN.

(Folytatás.)

3. A bika-kultusz Attikában.

A krétai Minotauros a Theseus-mondát hívta emlékünke, Theseus-szel viszont *Attika* földjére léptünk. Megtaláljuk-e majd itt is az állatkultusz afféle nyomait, a minőkre eddig a krétai kecske és bika vezettek?

A mi a *bikát* illeti, egyenesen a krétait fedezzük fel újból Attika partvidékén a *marathoni* bikában, a melynek történetét — egy, az Akropolison felállított anathéma kapcsán — a legrészletesebben Pausaniasnál olvashatjuk (1, 27, 10.). A monda szerint ugyanaz a bika ez, a melyet a haragvó Poseidon Kréta pusztítására küldött el Minos uralkodása alatt, s mely azután a szigetről a Peloponnesosba jő, itt az argosi síkról az Isthmoson keresztül Attikába tör, míg azután Theseus az Akropolisra hajtja, s Athena istennőnek áldozza fel. Ettől eltérőleg Plutarchos forrása úgy tudja (Theseus, 14.), hogy Theseus a tetrapolis legyőzött rémét, miután Athénben diadalmenetben hordoztatta körül, Apollon Delphiniosnak mutatta be áldozatul. Az athéni Delphinion Aigeus-szel van szoros kapcsolatban; a monda szerint ő alapította, itt lakott, s a Delphinion egy hermája még később is az *ἐπ' Αἰγέως πύλαις* nevet viselte (l. a Delphinion-czikket Pauly-Wissowá-

ban). Apollon az Aigeus-Theseus monda révén jöhetett a marathoni bikával közelebbi összeköttetésbe. Athena meg magában Marathonban került a bikával össze; ott az ugyancsak krétai befolyást eláruló Hellogotis nevén (v. ö. Europa Hellogotis-t) minden második évben visszatérő βούς-áldozattal részesítették tiszteletben (*Ἐξαομβιαῶνος Ἀθαναία Ἐλλοτίδι βούς*, Prot. Fasti sacri, p. 49 no. 26 B. 41.). Az Akropolis, az ott végzett áldozás gondolatja az attikai egységet megteremtő további fejlődés természetes következménye. A minthogy mégis csak Marathon az, a mely a Pausaniastól említett anathémát a fellegráron elhelyezi.

A marathoni bika — ennyit a rávonatkozó mondákból minden bizonynyal állíthatunk — nem egyszerűen mythikus kép, hanem egy, az egész attikai partvidékre kiterjedő kultusznak maradványa. Nemcsak az az állati szörnyeteg, mely végül az istenek áldozata lesz, hanem áldozatokat a maga részéről is megkövetelő kultusznak középontja. Még pedig a legprimitívebb vallás áldozatáról, emberi áldozatokról van nála szó. Tán ezt fejezi ki az Androgeos-monda is, a mint hogy a krétai tributumnak vele kapcsolatos mondája minden bizonynyal. Androgeost, az «anyaföld szülöttét» az idegen szörnyeteg öli meg, s ugyancsak ő miatta vándorolnak ki idegenbe Athén fiai és leányai a Minotaurus áldozataiként.¹⁾ Attika a Krétából jött bikakultuszt a múltat visszahívó reflexióban mindenkor idegen jövevénynek érezhette, ha valamikor a jelenben hódolt is neki. És ugyanaz a reflexio az idegen kultusz terjeszkedését politikai hódításnak minősítette, s mert az idegenből feltételezett támadásnak okát is kellett adni, a többé meg nem értett nevű Androgeost Minos fiává tette meg. Innen a krétai bika- király haragja Athén fejedelme, Aigeus ellen, kiből a fia halálának okozóját látja; a vezére Tauros által győzelemre juttatott hadviselés, az ifjak életét követelő hadi sere, s több rendbeli engesztelő áldozat, melyet mind ide vonatkoztattak. Mert Hyakinthos leányait is azért vágják le Geraistos sírjánál, hogy az Androgeos halála

¹⁾ Ha Attikában a bika-kultusz már kezdettől fogva az egész közösséget megváltó s a szörnyeteget ekkép kiengesztelő emberáldozatokkal járt, akkor ez áldozatoknak természetesen szabad polgároknak, illetőleg ezek gyermekeinek kellett lenniök és nem lehettek idegenek. Ezt fejezi ki az Androgeos név, ezt az előkelő családokból szedett 14 áldozat. A ki nem veszi észre, hogy vallástörténetileg az attikai mondában szerepelő Minotaurus egy a marathoni bikával, t. i. azonos bikakultuszra vonatkoznak, az az Androgeos-mondát sem fogja megérteni. Az eddigi Androgeos-czikk (Pauly-Wissowa és Roscher) ép e legfőbb hibában szenvednek.

miatt küldött csapásoktól szabaduljanak; s ugyanekkép okolták meg az embervért kívánó megengesztelések legkésőbb korú maradványát, a Thargelia ünnepén szereplő *φαρμαξι*-t (Helladios), a hol a marathoni bika megint Apollonnal érintkezik, mint a tisztítás és kiengesztelés tulajdonképeni istenével. A mi e mythikus kapcsolatokban a mi szempontunkból a lényeges, az a bika-kultusz evidentiája. Mert hajdanában nyilvánvalóan neki, e félelmes idegen istenségnek szólottak az afféle véres áldozatok, a minőket a későbbi rationalisálás a bika vétkéből származtatott. A Heros-Androgeos oltára a phaleroni parton és az Eurygyes-Androgeos síragonja a Kerameikosban ennek az attikai bika-kultusznak végső, indirekt emlékei.¹⁾

Imént a *Minos* nevéhez fűzött politikai terjeszkedést a Minos név alatt lappangó bika-kultusz terjeszkedésének minősítettük. S valóban azt hiszem, hogy e felfogás nemcsak az attikai mondát értelmezi helyesen, hanem az egész Minos-mythos magyarázatához fontos szempontot nyújt. Csodálatos, hogy vannak még kutatók (mint pl. Helbig Roscher-nél), a kik Minosnak félig-meddig történeti természetében hisznek, s uralkodói nagyságát és tengeri hatalmát körülbelül azzal a rationalismussal tárgyalták, mint a melylyel Thukydides jól ismert helyén (1, 4.). A Minos vagy Minoa név csakugyan a Földközi tenger sok, egymástól távol fekvő pontján tér vissza: a peloponnesosi Megarával szemben fekvő kis szigetet ugyanazzal a névvel illették, mint Dél-Sziciliának egyik tengerparti városát (Minoa); de ez nem egy akkortájt elképzelhetetlenül nagy tengeri hatalomnak mutatója és eredménye, egyetlen uralkodó személyéhez és nevéhez kapcsolva, hanem egy közös névhez fűződő vallásnak terjeszkedését árulja el, mely bizonyára sok helyütt egyszersmind a kultúra hódítása és terjeszkedése is volt. Az őskor vallásai sokkal jobban és szorosabban össze vannak kötve az egész erkölcsi és társadalmi élettel, hogy sem egy krétai vallás ne lett volna szükségkép az egész, korán kifejlett krétai kultúrának közvetítőjévé ott, a hol befogadásra talált. S azzá lett és lehetett ama primitív elemek daczára is, melyeket magába foglalt. Kitéréskép egyetlen példán akarom feltüntetni a krétai bika-kultusz messze vándorlását és a kultúra szétágazó köreiben játszó szerepét.

Phalaris, Akragas hirhedt zsarnoka, az athéni művésztől készített ércbikába dobálta ellenfeleit, s miután tüzet gyújtatott alájok, ezeknek jajgatása, úgy mondják, a bika bőgéséhez hasonlóan hangzott a hallgatók fülébe (Polyb. 12, 25: *ὅποτε βοήσειεν, μυκηθμῶ παραπλήσιον τὸν ἦχον ἐκ τοῦ κατασκευάσματος προσπίπτειν τοῖς ἀκούουσιν*). *Phalaris* ércbikája történeti tény; már Pindarosnál hallunk róla, a

¹⁾ Az Oschophoria-ünnepet más összefüggésben fogom szóba hozni.

midőn a «*ταύρω χαλκῆφ καυτήρ*»-t emlegeti (Pyth. 1, 185.). És ennek a bikának érdekes története maradt a további időkben is. Timaios, Szicília történetírója (kb. 352—256. Kr. e.) azt mondja, hogy Akragas lakói, nyilván a tyrannistól való szabadulásuk után, a tengerbe sülyesztették (schol. Pind. id. h.); de Polybios és Diodoros másképp tudják a dolgot. Az utóbbi szerint Kr. e. 408-ban Akragas feldúlása alkalmával mint hadi zsákmány Karthagóba került, s innen csak 146-ban a győztes római hadvezér, Scipio, juttatta újból Akragasba vissza (13, 90.); s a Karthagóból visszakerült bika phalarisi hovatarozóságát idézett helyén Polybios is erősítgeti. Az ércszoborra vonatkozó ezt az egész történetet Freeman beszéli meg a legrészletesebben Szicília történetével foglalkozó nagy művének Appendixében (History of Sicily, II. App. Note VII. Phalaris and the Brazen Bull, p. 458.). Kár, hogy ott a kérdés vallástörténeti részére nem terjeszkedik ki; pedig, a mint rögtön látni fogjuk, ez oldalról is megérdemli a figyelmet.

Az akragasi fellegvárban Zeus Polieust tisztelték. A mint Polybiosból kiviláglik (9, 27.), a Zeus Atabyrios-szal azonos istenség ez. Akragast Gela alapította, viszont Gelát rhodosi kivándorlók, s így természetes, mint már az ókori történetíró mondja, hogy a rhodosi *Ἀταβύριος*-t Akragas fellegvárán is megtaláljuk. Phalarisnak magának nem kevés köze volt ehhez a Zeus-kultuszhoz. Zsarnokságának megszerzése függ vele össze. Mert a templomépítéssel őt bízták meg az akragasbeliek, ki azután a vagyombiztonság ürügye alatt fallal véteti körül a hegy magaslatát, s fegyverrel ellátott munkásait, idegeneket és rabszolgákat, hatalmának megalapításában a maga eszközeivé teszi (Polyainos 5, 1.; Freeman II. 66.). Az anyaegyházról, a rhodosiról is tudunk egyet-mást. A monda szerint *Ἀταβύριον*-hegyén, Kameiros fölött (Diod. 5, 59.), krétai kivándorlók alapították, kiknek vezetője *Althaimenes*, a krétai királynak Katreusnek fia, *Mimos*nak unokája. Kameirosban tényleg a lakosság egy osztályát, talán egy phylét később is *Ἀλθαιμενίς*-nek neveztek, míg Ephesosban egy *χλιαστός* viselte ugyanezt a nevet. Apollodoros (3, 2, 1.) úgy beszéli el a dolgot, hogy a kivándorló Althaimenes Rhodosban *Κροητινία*-t alapította, s hogy az Atabyrion hegyen Kréta megpillantása a hazai isteneket juttatta eszébe, s a hegy tetején ezért emelt oltárt Zeus Atabyriosnak. Az ottani kultusz természetéről meg egy Pindaros-scholiának köszönhetünk érdekes feljegyzést; mert a szentélyről már Pindaros is megemlékezik egy rhodosi *Ὀλυμπιονίκης* dicséretében (Ol. 7, 160.). Tehát a scholiasta szerint ércbikák vannak Zeus Atabyrios rhodosi templomában, a melyek mindannyiszor bőgő hangjukat hallatják, ha valami rendkívüli esemény van készülöben (*εἰσι δὲ χαλκαὶ βόες ἐν αὐτῷ, αἰτνες ὅταν*

μέλλη ἄτοπον τε γενέσθαι μυχῶνται).¹⁾ Lám Phalaris érczállatja már származásának helyén, Rhodosban is bógött. Mert, azt hiszem, az Atabyrios-kultusz közösségét tekintve megállapíthatjuk Phalaris bikájáról, hogy az akragasi zsarnok egy ilyen elkészítésének és felhasználásának gondolatját a Zeus Atabyrios vallásából kölcsönözte; hogy efféle érczállatot már a Rhodosból kivándorló gelaiak is vittek magokkal, mert az Zeus-tiszteletőknek legnyilvánvalóbb symboluma volt. A mi meg a még régibb és távolabbi származást, a krétait illeti, nemcsak a rhodosi szentély alapítási legendája, nemcsak Althaimenes-Minos utalnak arra, hogy minditt végső eredetben a krétai bikakultuszról van szó, hanem még magát az érczbikát is megtaláljuk a krétai mondakörben, Talos személyében, kiről a mythographusok majd mint érczemberről, majd mint érczbikáról beszélnek, s a kit majd Hephaistos ajándékának tartanak Minos király számára, majd Zeusének, melylyel az kedvesét Európát örvendeztette meg (Apollod. 1, 9, 26.: *Τοῦτον οἱ μὲν τοῦ χαλκοῦ γένους εἶναι λέγουσιν, οἱ δὲ ὑπὸ Ἡφαίστου Μίνωι δοθῆναι ὃς ἦν χαλκοῦς ἄνθρωπος, οἱ δὲ ταῦρον αὐτὸν λέγουσιν*). Ez a Talos akarja mindenáron az Argonauták krétai kiszállását megakadályozni, míg Medeia ki nem húzza testéből a végzetes szöveget, a mi azután elvérzését okozza; s a krétai mesevilággal egyébként is találkozó argonauta-mondában ő lesz mintaképe Aietes érczlábú és tüzet okádó bikáinak, hasonlóképp hephaistosi ajándékoknak (Apoll. 1, 9, 23. Gruppe Gr. Myth. 544.: Talaos ist das Vorbild für die erzfüssige Stiere, die in der späteren Sage Jason mit Medeias Hilfe bezwingt). Nem kétséges, hogy mind Talosnál, mind Aietes bikáinál kultusztárgyaknak belevonásával van dolgunk a monda keretei közé. És egy bizonynyal még régibb művészi technika emlékére bukkanunk, midőn Daidalos fából készített, bőrrel bevont és kerekeken járó tehenéről hallunk, melyet a mester Pasiphae számára készített el (Apoll. 3, 1, 4. *ξυλίνην βοῦν ἐπὶ τροχῶν*). Mert a «ragyogó» királyasszony ebben a daidalosi alkotmányban fogadta légyottra az isteni bikát, Minotaurus atyját. Látszólag messze távoztunk el Phalaris ταῦ-

¹⁾ A scholion folytatását: ἔστι δὲ καὶ ἐν Σικελίᾳ ὄρος Ἀταβύριον, ὡς φησι Τίμαιος, egy schol. recent. a következőképp contaminálja össze az előző szavakkal: ὄρος Σικελίας, ἐν ᾗ χαλκαὶ βόες εἰσὶ μυχῶμεναι, ἔταν τι γενήσεται ἄτοπον. Atabyrion Sziciliában, ez az akragasi fellegvár lehet. A rhodosi Ἀταβυρισται-ról, több későbbi vallási egyesület nevééről, s egy ide tartozó feliratról l. Hiller v. Gaertringen cz.-ét a Pauly-Wiss.-ban (Ἀταβυρισται). «Die βοῦς der Weihinschrift aber sind die ehernen Stiere, wie wir sie aus dem Hauptkulte des grossen Atabyrion kennen u. wie sie daselbst auch neuerdings gefunden sind».

ρ03-ától, midőn a zsarnok kegyetlenségei helyett szerelmi légyottról beszélünk, s az érczika oldalnyílásán bedobált politikai áldozatok helyett Pasiphae rejtekéről és a krétai ember-állat származásáról. De csak látszólag. A mythost alkotó képzelődésben és az erotikus mesében ép úgy, mint a történeti való borzalmában, Kréta és Rhodos mondavilágában ép úgy, mint a VI. századbeli Akragas politikai életében a magyarázó háttér egynek marad meg, s ennek középpontját az állatkultusz beszédes jelképe, a vallástól ihletett művészet korai problémája, a *bikaszbó*r foglalja el.

E kitérés után ismét *Attika* területére térve vissza, állapítsuk meg, hogy a mindig idegennek megmaradó krétai (marathoni) bikakultusz mellett gyakoroltak az attikaiak még egy effajta vallást, még pedig a legelőkelőbb helyen, magának az Akropolisznak a tetején. A Zeus Polieus tiszteletéről beszélek, a mint ez a Dipolia ünnep *Buphonia* szertartásában megnyilatkozott. Bár itt is a hegy ormán imádott «városvédőről» van szó, akár csak az akragasi Zeus Polieusnál, s bár egyik alapítási legenda (a Sopatros-féle) Krétát emlegeti, a mint hogy csakugyan a keleti szigetvilágban és partvidéken találunk az athéni Buphoniához analógiát szolgáltató egyéb ünnepeket (I. Zeus Polieus ünnepét Kos szigetén és a Zeus Sosipolisét a Maiandros parti Magnesiában), azért az athéni kultusz idegen származását még sem vagyunk képesek bizonyítani. Az athéniak a Buphoniát mindenesetre a maguk saját ősrégi istentiszteletöknek tekintették, s a szertartás különösen primitív, sehol egyebütt fel nem található vonásai ezt a felfogást mintha igazolni látszanának.

Az athéni Buphoniára nézve két forrás nyújt közelebbi adatokat. Az egyik Pausanias (1, 24, 4. és 1, 28, 10.), a másik Porphyrios (*περὶ ἀχοχῆς ἐμψύχων* = de abstinencia, 2, 10. és 2, 29, 30.); a schol. Aristoph. Neph. 985. csak Thaulon említése révén jó tekintetbe. Porphyrios, a ki Theophrastos egy elveszett munkájából kivonatol (*περὶ εὐσέβειας*), majd Diomost, majd Sopatrost teszi meg a kultusz megalapítójává. A külömbőség semmitmondó; elég joggal állíthatjuk, hogy mind Diomos, mind Sopatros annak a Zeusnek a mellékneve, kinek kultuszához tartoznak mind a ketten. *Δίωμος* a *Διο-* továbbképzése, *Σόπατρος*-hoz meg egyfelől a *Σωτήρ*, *Σωσίπολις*, másfelől a *Ζεὺς πατήρ*, *Δειπάτυρος* (*θεὸς παρὰ Τυμφαίοις*, Hesych.) szókat vonhatjuk. Egyébként is azt tapasztaljuk, hogy az efféle legendákban, melyek az első áldozás történetét kívánják adni, stereotypen az istenség valamely epiklesise szerepel az első áldozó nevéként. *Κλυμένη* az, a ki az első disznót feláldozza (Porphyr. 2, 9.), s Klymene tudvalevőleg Persephone mellékneve, a mint Klymenos a Hadesé; hasonlókép az első kecskeáldozat Ikarios nevéhez fűződik, ezen dionysosi

hypostasiséhez. Mintha e vonásában azt a gondolatot őrizte volna meg a legenda-költészet, hogy az első áldozás csak az isten különös akaratából, tetszésével mehetett végbe, s hogy így tulajdonképp az isten maga az első áldozó (mint pl. Διόνυσος Αἰγοβόλος vagy Ἀπόλλων Λυκοτόνος). Innen az a szintén gyakran visszatérő mythikus mozzanat, mely különösen az emberáldozatokat felváltó állatiaknál játszik szerepet, hogy az isten maga küldi el vagy változtatja meg az áldozásnak kívánatos tárgyát (l. az Iphigeneia-mondát). Már egy realisabb kornak gondolkozása az, mely a kultuszcsелеkedeteket végező papcsaládnak őseiből, többnyire egy puszta név után alkotott fiktív ősből indul ki. Így szorítja ki Diomost vagy Sopatrost Thaulon, mert Athénben a Buphonia szertartása a Thaulonidai nemzetségének tisztét képezte (v. ö. Toepffer, Attische Genealogie, 149. s köv. l.). — Csodálkozni tehát nincs okunk sem ott, a hol a Thaulon név hiányzik, sem ott, a hol a Diomosé és Sopatrosé váltakoznak egymással.

De az elmondottak ellenére mégis csak úgy látszik, hogy a Diomos- és a Sopatros-név két, egymástól helyben is elkülönülő kultusznak hagyományát őrizi. Ugyanis Prott, a ki a kérdést Bernays után különösen gondos és hiányos adatainkat tekintve tán túlságosan is éles vizsgálatnak vetette alá (Buphonien, Hermes 1897. 187. s köv. l.), arra az eredményre jut, hogy a Porphyriosnál második helyen elmondott legenda, az úgynevezett sopatrosi nem vonatkozhatik Athénre. Prott eredményét elfogadom, ha mindenik érvelését nem is tartom kifogástalannak.¹⁾ Mert csakugyan az a semmiféle kételyt nem tá-

¹⁾ Szerinte Porphyr. 2. 30.-ban a γένη των ταυτα δρώντων, t. i. a βουτύποι καλούμενοι πάντες, a κεντριάδαι és δαιτροί csak nemzetségeket jelenthetnek. De Porphyr. nyelvhasználatából magából ki lehet mutatni (s ez a nyelvhasználat természetesen a Theophrastosé is lehetett), hogy γένος a foglalkozás szerint elkülönülő kasztot, s így többek közt a papit vagy papiakat is jelentheti; 4, 16. a perzsa μάγοι-ról: μέγα καὶ σεβασμιον γένος τοῦτο és ugyanazokról: διήρηντο δὲ οὗτοι εἰς γένη τρία stb. A főnti nevekben rejlő papi functiók általánosságát tekintve, e nevek magok is mint köznevek, úgy látszik, általánosok voltak. Pausanias szerint a Dipolia áldozópapját βουφόνος-nak, nem βουτύπος-nak hívták; de a hesychiosi glossa: βούτης . . . καὶ ὁ τοῖς Αὐπολίοις τὰ βουφόνια δρών, is azt bizonyítja, hogy itt az áldozópapot legalább nem minden időben nevezték változatlan terminussal. Hogy azután minden βουτύπος-nak Sopatrostól kell származtatnia a mesterségét (mást nem fejez ki Porphyr.-nál a οἱ μὲν ἀπὸ τοῦ πατρίαντος), az a legenda természetéből folyik, hisz a legelső bikaáldozatról van szó. Mindamellettt κεντριάδαι tulajdonnév is lehet, mint egy ἰόν πατρίαν-nak, az az nemzetségnek a neve, a βούτης és Βούτης, Βουτάδαι változatnak megfelelően. V. ö. az egészhez Toepffer-t id. h.

masztó leírás, melyet Pausanias az athéni Buphoniáról ad, annyira különbözik a Porphyriosnál elmondott szertartásoktól, hogy e különbségeket képtelenség egyetlen kultusz körén belül kiegyenlíteni. Itt még az a kiút sem használ, hogy tán Theophrastos kora óta (Kr. e. IV. és III. század) az athéni Buphonia lényeges változáson ment keresztül a Kr. u. II. századig, Pausanias idejéig, a melynek szokásával számol be természetesen a periegéta (maga mondja: *τὰ καθ'εστῆχότα ἐς τὴν θυσίαν γράφων*). Mert az ősbibb jelleg tekintetében, mint látni fogjuk, mindenkép a pausanias kultusznak kell az elsőbbséget adnunk. Ezt fogjuk tehát a Buphonia megbeszélésénél alapul elfogadni, s a Porphyriosban olvasható theophrastosira csak a kommentálás céljából leszünk tekintettel.

Fönn az Akropolison Zeus Polieus szobra mellett állott az istennek oltára, s erre minden esztendőben egyszer árpa- és búza-szemeket szórtak ki. Ide az oltárhoz hajtották azután az ezen czélból gondozott bikát, s miután ez a magvakat megkóstolta, őt a *βουφόνος*-nak mondott áldozó pap baltájával leütötte. De nyomban rá a pap elhajította magától a gyilkos fegyvert és menekült. A tettes hiányában az okozót, azaz magát a baltát vitték a törvénszék elé, s a marasztaló ítélet kimondása után, eldobták valahol a határon kívül. Eddig Pausanias egyszerű elbeszélése.¹⁾

Ha már most ezt az elbeszélést összevetjük a Porphyriosnál olvashatóval, a mi első sorban feltűnik, az a használt *kultusztárgyakban* megnyilatkozó különbség. Pausanias oltárról és baltáról (*πέλεκυς*) beszél, a míg az utóbbinál áldozási asztalról (*τράπεζα*) és késről

¹⁾ Pausaniasnál ἀφείση, nem jelentheti a felmentést, hanem a szó eredeti értelmében: az elhajítást. Hitzig ἀφείση után ἐς ἀλάσσαν-t conjiciál, nyilván Porphyr. 2. 30.-ra tekintettel: *κατεπόντωσαν τὴν μάχαιραν*. De, azt hiszem, megfelelőbben gondolhatunk itt általánosságban a Paus. 6. 11. említett Drakon-féle törvényre, a mely szerint lelketlen tárgyakat, melyek valakire ráestek és azt megölték, a határon túl kell szállítani (*ὑπερορίζειν*). A Paus.-nál ugyanott említett Theagenes-szobrot is csak azért sülyesztették a thasosiai a tengerbe, mert Thasos szigetének az utóbbi volt a természetes határa. Ha a Porphyriosban leírt Buphonia-ünnep csakugyan valamely ión állam kultusza volt, a hogy ezt Prott hiszi, az áldozati késnek tengerbe sülyesztése valamely sziget gondolatát fogja a legközvetlenebbül ébreszteni. Az athéni τὸ ἐπὶ προτανείῳ-val kapcsolatban a lexikographusok is ὑπερορίζειν-ról beszélnek. Poll. 8. 120: τὸ ἐμπεσὼν ἄβυχον ὑπερορίζαι és a patmosi schol. Demosth. 23, 76 (melyet a Bull. de corr. hell. I. 139. nyomán Prott idéz, id. h. 202.): καὶ τι ἐμπεσὼν πατάξῃ τινὰ καὶ ἀνέλῃ τῶν ἀβύχων, δικάζεται τοῦτο (τοῦτο?) καὶ ὑπερορίζεται. V. ö. az egészhez Gilbert, Handbuch I. 430, 1.

(μάχαιρα) hallunk. Látszólag nem nagy eltérés. De ha tekintetbe vesszük a kultusznak minden apróságra kiterjedő konzervativizmusát, s főleg a gyilkos fegyvernek azt a nagy szerepét, melyet az a Buphonia szertartásnál a törvényszéki ítélet következtében játszik, akkor bizonyynyal lehetetlennek fogjuk tartani, hogy felváltva majd a kést, majd a baltát vigyék Zeusz tisztelői a prythaneionban székelő bíróság elé. Azonfelül nem kétséges, hogy a két eszköz közül melyiket tartjuk a kultusz fontosabb, s így az egész szertartás ősi, eredetibb tárgyának. Bikaáldozatról lévén szó, joggal magyarázhatjuk Paus. *πέλεκυς*-ét annak a *βουπλήξ*-nek (kettős szárnyú baltának, bipennisnek), a mely — a legújabb krétai emlékek tanúsága szerint — már a mykeni korban jelentős vallási symbolum volt, tán ép a bika-Zeus kultuszának körében (*λάβρος, Ζεὺς Λαβρανδεύς*). És csakugyan az Athénben (Panagia Gorgopiko) talált naptár-relief egyik papalakja, melyet Boetticher óta a skirophorion hónap képviselőjeként a Buphonia ünneppel szokás kapcsolatba hozni, az előtte álló bika feje fölött a kettős szárnyú baltát tartja kezében. (A képet l. Pottier *Dipoleia*-cikkében a *Daremberg-Saglio Dict.* III. 270. l. A naptári meghatározást illetőleg l. Mommsen, *Feste der Stadt Athen*, 513. l.)

Látszólag más megbírálás alá esik a pausaniaszi és porphyriosi leírás egy további eltérése. Paus.-nál csak *egy*, az áldozáshoz előre preparált bikáról van szó (*ἓς τὴν θυσίαν ἐτοιμάσαντες*), míg Porphyr. szerint *több* bikát hajtanak csoportokba osztva (*τοὺς κατανεμηθέντας βούς*) az áldozati vasasztal körül, mely tésztaneműekkel van megrakva (*πέλανος καὶ φαιστὰ*), s közülök azt ölik azután le, a mely az áldozati tésztából kóstol.¹⁾ Melyik szokás itt az eredetibb? Nilsson, a ki a görög vallási ünnepekről írt új művében a Buphoniát a hasonló jellegű kosi és magnesiai ünnepekkel kapcsolatban tárgyalja (*Griechische Feste* von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der Attischen, 1906. 14. s. köv. l.), bizonyynyal a legközvetlenebb gondolatot fejezi ki, midőn az athéni szertartásnak egyetlen bikáját későbbi elsilányosodásnak tartja, s azon nézet mellett foglal állást, hogy hajdanában az Akropolisra is többes számban terelték a Dipolia bikáit. Utalhat a nagy kosi inscriptióra (l. az utolsó jegyzetet), a mely szerint a három dór phyle mindenik *ἐνάτα*-ja, azaz kilenced része már eleve egy-egy bikát állított Zeus Polieus áldozatához, tehát összesen 27 bika került — még a folytatólagos felhajtást sem kizárva — megbírálás alá.

¹⁾ A fönt álló: *κατανεμηθέντας* a nagy kosi felirat (Prot, *fast. sacr.* 7. l. 5. sz.) azon intézkedésével kommentálható, a mely szerint a bikákat phylék szerint vezetik a *τοῦπεζα* elé. Mint ebből is látjuk, a kosi ünnepek sok hasonlóságot kellett mutatnia a porphyriosi Buphoniával.

Az efféle tömeges felhajtásnál a szándék nem kétséges, Porphyrios elég világosan megmondja: válogatni akartak, még pedig magoknak a bikáknak viselkedése alapján, az istennek leginkább tetszetős áldozat megállapításánál. Az áldozati állat magatartását sohasem tekintették a görögök közömbös dolognak; mindenkor jó omennek vették, ha az maga is mentől nagyobb készséget mutatott, helyesebben látszott mutatni a feláldozáshoz. Innen az affajta legendák, mint pl. a Porphyriostól elmesélt kyzikosi (1, 25.). A várost Mithradates ostromolja; Persephone ünnepe közeledik; de az istennő szent csordája a városon kívül legel. A kellő órában a tehén, melyet az áldozásra kiválasztottak, s melyre már rá is volt ütve rendeltetésének jegye (*τὸ σημεῖον*), bőgni kezd, átúszza a folyót, s bebocsátást nyervén az öröktől kinyitott városkapun, futva az istennő oltára elé lép, a hol azután, mint Persephone akaratának nyilvánvaló kezesét, fel is áldozzák. Ha ilyen csodára minden esetben nem is lehetett számítani, legalább valami fejbólintás-félét, vagy az evéshez, a kóstolgatáshoz való készséget várták el az áldozati állattól, mert a fejbólintást az utóbbi is természetesen magában foglalta. A fönnebb említett kosi inscriptióba a kiadók a *ὀποχύφει* igét conjiciálják bele (a kövön csak *υπο... ει* olvasható), mint annak a cselekvésmódnak a kifejezőjét, a melynek alapján a bírák a 27 bika közül választottak (*ὀποχύπτειν* az ivó, tehát fejét lehajtó marháról használatos). És jó magyarázatot szolgáltat ehhez egy, Porphyriostól idézett verses jóslat, a mely szerint csak az esetben szabad Episkoposnak juhot feláldoznia, ha az magától a szentelt víz fölé hajlik: . . . ὁ (t. i. ὁίων γένος) ὁ ἑκούσιον ἂν κατανεύσῃ | χέρνι, ἔπι θύειν τόδ', Ἐπίσκοπε, φημί δικαίως. Az itt használt *κατανεύω* ép az a *sacralis* szó, melylyel a görögök az isteni akarat megnyilatkozását jelölték.

Tehát kérdésünk az eredeti Buphonia egy vagy több bikáját illetőleg ekként alakul: az áldozásnál feltétlenül több bikára volt-e szükség az isteni tetszés kipuhatolása végett, s ez utóbbi csak az áldozási aktus bevezető szertartásai között történhetett-e meg? Azt hiszem, hogy a kérdés egyik felére sem kell szükségkép igennel felelnünk. Ép mert a választás nagyon könnyen már az áldozás alkalmá előtt is végbemehetett, s bizonynyal gyakran végbe is ment, több bika jelenléte fölöslegessé válhatott az áldozási aktus alatt. A magnesiaei Zeus Sosipolis kultuszánál az áldozásra szánt bikát már egy félévvel előbb megszerezték, s ünnepélyesen felajánlották az istennek (*ἀνάδειξις ταύρου*), s az efféle előzetes felajánlás a nyilvános ritus keretei között nem lehetett annyira különálló jelenség, mint ezt Nilsson hiszi (id. m. 25. l.). A tenedosi Dionysos-kultuszánál a borjú feláldozását egy terhes tehénnek az el-tartása és betegágyas nő módjára történő ápolása előzte meg (Ail. peri

zoon, 12, 34.); Pausanias az athéni Buphonia bikájánál «előkészítésről» beszél, a fönt idézett porphyriosi hely meg a kiválasztott tehén *στυμειῶν*-áról: az efféle kijelölések itt ott jóval az áldozás előtt és ünnepélyes formák között mehettek végbe. Sőt van okunk azon fejlődéstani tétel felvételére, hogy ép a régibb korban az «isteni» állathoz fűzött különös követelmények az áldozás tárgyát már jó eleve meghatározták, s nem engedték, hogy az — mint később — az áldozási szertartás bizonytalan találgatása legyen. A szent állatokban megnyilatkozó istennek gondolatja egyszersmind az áldozásra alkalmas állatot is szükségkép singularisabb jelenséggé teszi, s a régi görögöktől sem lehetett idegen a «különös» incarnationnak eszméje, minőt az egyiptomi Hapi-Apis foglal magában. Ez okok alapján a Buphonia ünnepénél is valószínűbbnek tartom, hogy itt kezdettől fogva egy már előre kiválasztott és ünnepélyesen felajánlott egyetlen bika képezte a vallási szertartás középpontját, s hogy az oltárnak gabonamagokkal való behintését csak járulékos formalitásként gyakorolták. Sőt az athéniok tán ép ez okból használtak magokat a Porphyr.-nál említett tésztaneműek helyett (a lexikographusok ugyan az athéni Dipoliánál is *πελανός*-okról, s *πόπανον*-okról beszélnek); az előre kijelölt állat még végül is, még az oltár előtt is pecsételje meg sorsát egy fejbólintással, a mint ez már általános áldozási szokás (l. Schoemann, Griech. Alterth. II. 245. l.), s a bika a gabnához tényleg hamarább is fog lehajolni, mint a tésztaneműekhez.

De bármiként is legyen az, a mi a bikák eredeti számát illeti, egy dolog nem kétséges: az oltáron elhelyezett magok nem egy előzetes, ősbib korú áldozási módnak emlékei, a hogy ezt Stengel gondolja, a ki a Buphoniára vonatkozó nézeteit Prott cikkére feleletképen a Hermes 1897. évf. 399. s köv. lapjain, s azután a Pauly-Wissowa-szótár Buphonia és Dipoleia cikkeiben adta elő. A magok vagy tésztaneműek használatának, akár csak a forma kedvéért történetük is, annyira megvan a maga világos értelme az isteni beleegyezés megtudakolásában, a mint ezt fönt kifejtettük, hogy itt semmi további magyarázathoz nem szabad folyamodnunk.

Igaz, a legenda úgy meséli el a dolgot, hogy Diomos vagy Sopatros azon való felháborodásában öli meg a bikát, mert az az áldozáshoz előre elkészített tárgyakból evett; de azért legendaszerűen gondolkozunk, ha már most ebből azt következtetjük, hogy az első bika-áldozatot ebben a kultuszban *vértelen áldozási mód* előzte meg. Hisz a legenda sajátsága ép abban áll, hogy synchronistikus kultusz-cselekedeteket tesz meg az időbeli egymásután okadatoló elemeivé. Az első bika-áldozás legendájáról lévén szó, ennek a bika megölését rationally meg kellett okolnia: az igazi ok ismeretének hiányában

az áldozásnál szokásos magiszoráshoz (vagy téstakirakáshoz) folyamodik tehát, s itt fedezi fel a bika azon vétségét, a melyért halállal kell lakolnia.

A legenda mögött, csak ép úgy mint az egész kultusz-gyakorlat mögött, mindenesetre ott rejlik az a gondolat, hogy a bikát valamikor nem volt szabad feláldozni; de ezt a gondolatot egész másképen kell majd magyaráznunk. mint a csak vértelen áldozatokat ismerő őskornak szentimentális felvételével, a hogy ezt már a Theophrastosok és Porphyriosok előtt az első legendaköltők is tették. Azután kétség-telen, lehettek már az őskorban, mint a hogy voltak később is úgynevezett *βωμοὶ ἄπυροὶ*, a melyeken véres áldozatot nem volt szabad bemutatni, s a hol ilyformán csak a szóba jött gabona- és téstakirakással találkozunk. Magának *Ζεὺς Ὑπάτος*-nak is volt efféle oltára, még pedig fönn az Akropolison, az Erechtheion bejárata előtt (Paus. 1, 26, 5.: ἔστι δὲ καὶ οἴκημα Ἐρέχθειον καλούμενον. πρὸ δὲ τῆς ἐσόδου Διὸς ἔστι βωμὸς Ὑπάτου, ἔνθα ἔμψυχον θύουσιν οὐδὲν, πέμματα δὲ θέντες οὐδὲν ἔτι οἴῳ χροῖσασθαι νομίζουσιν). De ép mert Zeusnek az Akropolison már volt egy ilyen oltára, valószínűtlen, hogy a másik valaha ilyen lett volna, a mint hogy *Ζεὺς Πολιεὺς* nem *Ζεὺς Ὑπάτος*. Mindennek előzetes megállapítását fontos dolognak tartom a Buphonia értelmezésének szempontjából.

De mielőtt erre az értelmezésre, tulajdonképeni feladatunkra térnék át, még egy utolsó pontban akarom az athéni Buphoniát azzal a kultusszal szembeállítani, melyet a Sopatros-legenda feltételez. A *felelősség* kérdését hozom szóba. A bikát megölték; a ki leütölte, az elmenekült: tartozik-e kivülről más is felelősséggel? Porphyrios elmondja a törvényszéki tárgyalás menetét, csak hogy nyilván a fordított sorrendben. Mert a tulajdonképeni gyilkos, a *παράξας*, hiányában természetesen először attól kérték a tettet számon, a ki a baltával leütött bikát késével levágta és feldarabolta, tehát a *δαίτρος*-tól (ki azután a balta kezelőjével igazolta magát), s csak folytatólag a balta átadójától, a balta és kés köszörűseitől és végül a köszörüléshez vizet hordó leányzóktól, a *ὕδροφόροι*-tól. Miután a maga mentségét mindenikök előadta, a birtokban lévő egyedüli okozót, a kést ítélik el és süllyeszti a tengerbe, mert a *παράξας* a baltával kezében menekült meg. Érdekes példája ez a fokozatos felelősség elvének, melyet, mint látjuk, a görögök nemcsak hogy ismertek, de a mulatságosnak határáig szellemes módon tudtak a gyakorlatban érvényesíteni. De talán még nem az első, kezdetleges műveltség korszakában. A porphyriosi elbeszélés nyilvánvalólag inkább illik egy későbbi, raffinált ión-kultusz keretei közé, mint a vallási és törvényszéki szokások őstörténetébe. Már pedig a Buphonia, a maga primitív, az utódoktól már egyáltalán

meg nem értett eszméivel, kétségtelenül abba a történetbe tartozik. Ez eszmék legősibb, legegyszerűbb kifejezését, miként ezt minden pontra nézve tapasztaltuk, a többi Buphonia eredeti hazája, Athén őrizte meg. Pausaniasnál nem is olvassuk a törvényszéki tárgyalásnak azt a körülményes menetét, melyet Porphyrios ismer; s a mondottak alapján nem is valószínű, hogy egy ilyen — akár a későbbi időben — gyakorlatban lett volna. E helyett annál nyomatékosabban domborodik itt ki a tulajdonképeni okozónak a képzete, a törvényszék elé vitt és elítélt baltái. S e mögött tán az a gondolat is elevenebbnek maradt meg, mint egyebütt, hogy alapján véve az egész áldozó közönség bűnös a bika halálában. Legalább Porphyrios ama szavait (2, 10.), melyeket nem Sopotros, hanem Diomos névvel kapcsolatban mond: *συνεργούς γὰρ λαβὼν τοὺς ἄλλους ὅσοι παρήσαν ἀπέκτεινε τοῦτον* (t. i. βοῦν), az ősi felfogás jelentős emlékének tekintem. A tettet az *összes jelenlévők* követték el, valamennyien társtettesek (*συνεργοί*), a tényleges segédkezéstől s ennek minőségétől függetlenül. S ezt a vonást a Sopotros-legenda már csak gyengítve adja vissza, a mikor az idegen (krétai) tettes honosítása által teszi meg az egész államot a bika meggyilkolásában részessé (*δεῖν καταχοπῆναι βοῦν ὑπὸ τῆς πόλεως ἐς πολίτην αὐτὸν* [t. i. Σώπατρον] *ποιησάμενοι κοινωσῆσουσὶ τοῦ φόνου*). De miért részes a tettben az áldozó közönség? Mi bűne van a bika megölésében? Ezekre a kérdésekre csupán a Buphonia eredeti értelme lesz képes feleletet adni, s nekünk előbb e különös szertartás ősi elemeit kellett a későbbi járulékoktól külön választani, hogy ahhoz az eredeti értelemhez hozzá férkőzhessünk.

(Budapest.)

(Folyt. köv.)

HORNÁNSZKY GYULA.

RONSARD PÉTER CSALÁDJÁNAK ÉS NEVÉNEK EREDETÉHEZ.

Az EPhK. XV. 177. s köv. lapjain Szamota István cikket közölt ezen cím alatt: «*Oláh, magyar vagy bolgár eredetű volt-e Ronsard Péter?*» Ezen cikk azon irodalmi hagyományra vonatkozott, hogy Ronsard ősei messze vidékről, valószínűleg a Balkánról, jöttek Franciaországba. Francia és oláh irodalomtörténészek régebben azt hitték, hogy sikerült nekik megállapítani, hogy a Ronsard-család Oláhország Buzeo tartományából származott, ámde más írók, kiket Szamota is követ, azt vitatják, hogy Magyarország és Bulgária határáról. Szamota földrajzi okokból foglalt ez utóbbi hely mellett állást.

A Szamotától idézett írókhoz hozzá kell sorolni még a következőket, a kiket nem említ meg:

1. *Du Perron* bíboros, a ki 1586-ban a boncourti templomban Ronsard felett tartott gyászbeszédében a következőkben czéloz a költő családjára: «Pierre de Ronsard, le Génie et l'Oracle de la Poésie française, quant au costé paternel, avait dérivé son extraction de la *Moravie*, province située entre la Pologne et la Hongrie, d'une maison dont le chef s'appelle le marquis de Ronsard. De ceste famille il y a environ deux cens cinquante ans qu'un puisné courageux, voulant chercher son adventure, sortit du pays avec une troupe de jeunesse volontaire; et ne voyant point de plus belle occasion que la guerre, lors allumée entre les François et les Anglois, se vint rendre en France aupres de Philippes de Valois, lequel il servit si dignement en toutes les expéditions militaires, qu'il le prit en amitié... et lui donna de grands biens en ce royaume.» (Du Perron itt egy Ronsard-ból vett idézetet [Elegie XX. Blanchemain Prosper kiadásában] mond el prózában.)

2. *Ubcini* francia publiczista, a ki Romániában való időzése után hosszú bevezetést írt Alexandri munkájához (*Román népdalok és népdalok*), melyet Szamota idéz is. Ezen bevezetésben Ubcini határozottan kijelenti, hogy a Ronsard-család oláh eredetű, és hogy a költő ősei Maracininek hívták magukat. Erre azonban semmi bizonyítékot nem említ. Blanchemain Prosper a költő összes munkáinak kiadásában (IV. 297.) szöveg szerint idézi Ubcini állítását, mert azt helyesnek tartja.

3. 1868-ban *Achille de Rochambeau* adott ki egy munkát: *La Famille de Ronsard*. Szerinte, úgyszintén Binet és Szamota szerint is, Magyarország és Bulgária határáról származott a költő családja. A XIV. században élt ott egy *Ronsart* vagy helyesebben *Korsart* nevű marquis, a kinek ifjabbik fia, Baudouin (sic!) összegyűjtött száz fiatal nemest és elment a francia királynak szolgálni. A «*Recueil des plus excellents poètes français*» is azt mondja, hogy Ronsard ősei Bulgáriából és Magyarországból jöttek.¹⁾ Bizonyításképen Rochambeau felállítja a költő családfáját. Kilencz nemzedék választja el a költőt a Balkánról bejött ősétől.

4. *Lancelot*, francia utazó, író és művész, egy romániai uti emlékében: «De Paris à Bucarest» («Tour du Monde» 1868.) azt állítja, hogy Ronsard őseinek Oláhországban Buzeo kerületben volt hűbéri birtokuk.

* * *

Foglaljuk most össze Szamota következtetéseit: Ronsard megerősíti, hogy ősei ott laktak, «a hol a hullámzó Duna Thráciával határos». Ez a hely földrajzilag csakis Tirnovo lehet, melynek neve tulajdonképen «tüskét», «szederceserjét» jelent. Ebből azt következteti, hogy Ronsard ősei nevüket Tirnovoi-ról Ronsard-ra fordították, mely a francia tüskebokrot jelentő szó: «ronce» továbbképzése. Ez a vélemény kétségkívül eredeti és igen érdekes, csak az a hibája, hogy nem nyugszik biztos alapon. Tulajdonképen semmi sem bizonyítja.

¹⁾ Medveczky Frigyes volt szíves erre a munkára figyelmeztetni (megjelent 1692-ben névtelenül).

hogy a Ronsard- (Ronsart-) család neve ronce, ó-francia *ronsse* főnévből származott volna.

* * *

A Ronsard névnek Franciaországban található legrégebb feljegyzése a következő kettő: *André Ronssart* (1434-ből való erdőeladási szerződésen, melyet folyam- és erdőfelvigyázói minőségben ő maga hajtott végre,) *Ronssart* (1547 augusztus 8-án kelt káptalani okiraton és 1555 július 25-én kelt házassági szerződésen.) Egyébként láthatjuk e nevet: *Ronsart*, *Ronsard*, *Rossart*, sőt *Korsart*-nak is írva (ez utóbbi forma Rochambeau után, 11. l.)

1. Állapodjunk meg először a *Ronssart*¹⁾ alaknál. Elfogadva, hogy a költő ősei *Maracini*- vagy *Tirnovoi*-nak nevezték magukat, miért fogadták volna el ezt a francia formát fordításképpen oláh vagy bolgár családnévük helyett? Vannak francia családnevek: *de l'Épinay* vagy *de la Roncière*, *Ronceray*, amaz egyenesen a latin *spinetum*-ból, emez a latin *rumicem* francia ronce-ból *-aria* és *-aretum* végzettel képezve. Ámde növénynév rendszerint nem vesz fel *-ard*²⁾ végzetet, (ez a germán eredetű végzet a francziában igen könnyen olyan képzővé alakulhat, a mely a szó értelmét rosszra változtatja). Ebből kitűnik, hogy a *Ronss*-gyökér *Ronssart*-ban nem a latin *rumicem* francia ronceból származik és így megdől Ubcini és Szamota véleménye, mert olyan nevet, a mely a szlávban vagy oláhban «tüs-két» jelent, nem szabad olyan névvel összehasonlítani, a mely a francziában valószínűleg egészen mást jelent.

2. Említettük a *Ronsard* névnek *Rossart* feljegyzését is. Felvethetjük azon kérdést, vajjon nem ezen formában rejlik-e a név eredetije. Lehet-e összefüggés *Ross*- és a nasalisált *Rons*-alak közt? Erre találunk példát azon román főneveknél, a melyek hihetőleg a germán *ross* (ló) névszóból származnak, mint a francia *rosse*, olasz *rossa*, az ó-francia *roncin* és olasz *ronzino*.³⁾ V. ö. Yonne departementban levő *La Ronsardière* helységnévvvel, a melyből 1500-ban *La Rossardière* lett. Talán a költő is erre a *Rossart* alakra tesz célzást, mikor ezt írja: (Poèmes, Blanchemainnél VI. 118):

Je dirois, si j'étois un bragard,
Que rossignol vient du nom de Ronsart.

Másfelől talán a családi címerrel lehetne összefüggésbe hozni a *Rossart* alakot: a Ronsardok ősi címere kék mező volt, három ezüst hallal; ezt a három kőbe vésett halat látjuk azon címeren, melyet a possoniéri (Bas-Vendômais) kastélyban találtak meg, a hol a költő született és Ronsart Lajos síremlékén a Couture-i templomban.

¹⁾ *Ronssart*, *Ronsart* alak helyébe később *Ronsard* lépett, mint *Girard* *Girart* helyébe. Ilyen változáson ment át minden *-ard* végzetű germán eredetű név.

²⁾ Franciaország topografiai szótára számos *La Ronce*, *Le Ronceray*, *La Ronceraie*, *Ronciers*, *La Roncerie*, *La Roncière* nevet mutat, de *Ronsard*-t egyetlen egyet sem.

³⁾ Lásd: Wendelin Förster: Zeitschrift für romanische Philologie, XIII. 538.

E halakat Rochambeau ross-nak¹⁾ nevezi, s azt állítja, hogy dunai halfajt jelent. Ámde egyetlen balkáni nyelvben sem találjuk fel a ross alakot, mint halfaj nevét és így ross nem lehet más, mint az ó-francia rosse szó, melynek Laroussenál a következő magyarázatát találjuk: «Pontyfajhoz tartozó édesvízi hal, fehér halnak is nevezik, piros úszókkal». V. ö. Blanchemain kiadó jegyzetével: «Rossard igen ízletes keszeg, melyet a Loirban halásznak». ²⁾

Adhat-e majd felvilágosítást maga a címér és a halak a Rossart, régiesen Ronsart, nemzetiség nevére vonatkoznak-e? Sajnos, ez a föltevés nem engedhető meg. Egy tudós francia, a ki behatóan foglalkozott Ronsarddal, Froger kanonok, arról értesít, hogy a possonniéri vagy poissoniéri birtok még a Ronsardok előtt azon családé volt, a mely ettől a birtoktól vette nevét. A halak igen könnyen Possonniéretől vehetik eredetüket és a mikor Ronsard ősei a birtok tulajdonosai lettek, talán átvették a birtok címérét is.

3. Végül Rochambeau, elvetve Ubcini magyarázatát, azt állítja, hogy Korsart volt e név eredetije; Korsart-t «derék, lovagias szív»-nek fordítja le, persze, óvakodva attól, hogy megmondja, vajjon milyen nyelvjárásban találta ezt a nevet. Rochambeaunak ezt a fordítását sem a szláv, sem a magyar, sem az oláh nyelv nem igazolja. Ez a Korsart név csak a corsaire szóval lehet azonos, a mely a délszlávban gusar alakban található. (A Miklosichtől említett gusar szó csak nála található, másutt nem fordul elő.) A szerb gusar «betyárt» és «vitézt» jelent. A Korsart alak semmiképen sem lehet szláv eredetű. (Melich János úr szíves közlése.)

* * *

Ezekből láthatjuk, hogy a név eredete épen olyan homályos, mint a családé. Hogyne fogná el kételkedés az embert, mikor még Pellissier is Petit de Julleville irodalomtörténetében azt a lehetőséget teszi fel, hogy a Ronsard-család flamand eredetű! ³⁾ Froger kanonok⁴⁾ véleményét a következő szavak foglalják magukban: «Il n'y a d'autre garant à l'origine étrangère de Ronsard que les vers du poète, et je ne voudrais pas être aussi affirmatif que lui». Ez a mi véleményünk is: mikor Ronsard megírta elegiáját élettörténetéről, már két század telt el és nyolcz nemzedék múlt el azon események óta, a melyekre hivatkozik. Legyen még olyan erős egy család hagyománya, nagyon nehéz igaznak tartanunk, ha ilyen hosszú időre terjed és ha nincs és nem is volt egyetlen bizonyítékkal sem megerősítve.

(Budapest.)

BEZARD LUCIEN.

¹⁾ Ross nem címertani kifejezés.

²⁾ Lásd Schuchardt cikkét: *Zu den Fischenamen des Polemius Silvius*, Zeitschrift für romanische Philologie XXX. 728.

³⁾ A kérdés ezen részét nem tanulmányoztam; de nagyon valószínű, hogy Ronsard -aert: ejtsd -árt végű holland név. V. ö. *Dansaert, Ber-naert* stb.

⁴⁾ Froger apát a következő munkák szerzője: *Ronsard ecclésiastique* (1882), *Les premières poésies de Ronsard* (1892). *Le Lexique de Ronsard* (1895). *Pétrarque et Ronsard* (1897). *Ronsard-Studien* (Programm, Bielefeld 1903). *Nouvelles recherches sur la vie de Ronsard*. (Revue historique et archéologique du Maine, XV.)

KRITIKAI JEGYZETEK HERODOTOS V-IK KÖNYVÉHEZ.

(Vége.)

Kylon lázadása.

Her. V. 71.

Kylon lázadásáról Her. csak közbevetőleg emlékezik meg, hogy megmagyarazza, miért nevezték az Alkmaionidákat elkárhóztaknak. (*ἐκαρσις*). Kormeghatározást nem ad. Csakis annyit mond, hogy a lázadás Peisistratost megelőzőleg történt. Megemlíti továbbá azt, hogy Kylon az olympiai versenyeken győzött. Tehát módjában lett volna Kylon korának megállapítása.

Ez az eset is mutatja, hogy milyen kevés érzéke volt Her.-nak a kronológia iránt. Mintegy szándékosan mellőzi azt még ott is, hol forrásai kronológiai természetűek voltak. A kronológiai érzéknek ez a teljes hiánya Her.-nak történetírói képességein nagy csorbát ejt. Művének értéke e tekintetben kisebb, mint a legkezdetlegesebb történeti munkáké, a krónikáké és évkönyveké.

Athén meghódolása Perzsiának.

Her. V. 73.

Kleomenes kivonulása Athénből a lakedaimon fegyvereknek óriási kudarcza volt. Hogy e kudarcz nagyságát kellőképen méltányolhassuk, csak gondoljunk arra a hatásra, melyet a sphakteriai eset a görög kortársakra gyakorolt, noha a királyok akkor távol voltak a fogságba került seregtől. Az athéniak tehát joggal tarthattak Kleomenes boszújától. Ez érthetővé teszi a meghódolást.

Külömben ezt a meghódolást már csak azért is történeti ténynek tarthatjuk, mert Her. észrevehetőleg kelletlenül emlékezik meg róla, mint olyan esetről, melyért a felelősség első sorban az általa dédelgetett Alkmaionidákra hárult, a kik akkoriban Athénnek élén álltak.

Szépítgeti is az esetet, még pedig kétféleképen. Először is nem említi meg ezzel kapcsolatban az Alkmaionidákat. Másodszor meg azt állítja, hogy a követek saját szakálukra hódoltak meg, minthogy Artaphernes máskülömben nem volt hajlandó a segítségadásra, az athéniak meg a követek eljárását nem helyeselték, hanem őket ezért nagy vádakkal illették. Hogy miben álltak e vádak, arról Her. nem emlékezik meg, valamint arról is mélyen hallgat, hogy az athéniak ezt a szerződést semmisnek nyilvánították.

Feltűnő csak az, hogy semmit sem hallunk Artaphernesnek beavatkozásáról a Spárta és Athén közti hadjáratba. Vagy talán e beavatkozásnak és nem Demaratos ellenszegülésének tulajdonítható-e az, hogy Kleomenes nem ütközött meg az athéniakkal, hanem Eleusisből eredmény nélkül visszavonult?

Kleomenesnek 3-dik hadjárata Athén ellen.

Her. V. 74—76.

Feltűnő, hogy Her. szerint Kleomenes titokban tartotta a hadjárat célját. A hadsereg csakis Eleusisben ismeri meg vezérének szándékát, mire akkora aggodalmi támadnak, hogy fölbomlik.

A hadjárat céljának ez az elhallgatása élenken emlékeztet Miltiades eljárására a parosi hadjáratban. Úgy látszik, hogy csak magyarázatátul szolgál a korinthisiak eljárásának, a kik noha Eleusisig el-kisérték Kleomenest, mind a mellett vonakodtak az athéniak ellen harcolni.

A hadsereg fölbomlásának kétféle okát adja Her. Az egyik a korinthisiak vonakodása, a kik nem akarnak tyrannis alapításához segédkezet nyújtani. A másik a Demaratos és Kleomenes között kitört viszály.

A korinthisiak vonakodása megismétlődik abban a históriában, a melyet Her. Hippiasnak visszahelyezési tervéről mond el. Ez utóbbi helyen a korinthisiak vonakodása a spártai terv meghiúsulásának egyedüli oka. Valószínű tehát, hogy ez a vonakodás itt van igazi, eredeti helyén és Kleomenes hadjáratának a történetébe csak később csúszott bele.

A Kleomenes és Demaratos között kitört viszályról szóló monda meg alighanem lakedaimon eredetű. Legalább az ezzel kapcsolatban elmondott spártai törvényt, melynek értelmében azontúl mindig csak az egyik király állhat a hadsereg élén, valószínűleg spártaiaktól hallotta Her.

A Thebai és Chalkis elleni harczok.

Her. V. 77—78.

Thebainak és Chalkisnak legyőzése a tyrannis alól felszabadult athénieknek első nagy hadi tette, Kleisthenes alkotmányának a vérekeresztelője. Érthető, hogy ezzel mutatja a tyrannosgyűlölő történetíró a szabadságnak áldásait a zsarnoksággal szemben.

Történeti tény. Tanubizonyságot tettek róla a hadi zsákmány tizedéből készült quadriga az athéni várhegyen, a foglyul ejtett ellenség bilincsei, a melyek még Her. korában is az Akropolis falain lógtak, és végül a Chalkisban letelepített athéni kleruchosok.

Feltűnő, hogy az e hadjáratról szóló elbeszélésben nincsen szó Eretriáról. Pedig ha valamelyik államnak oka volt arra, hogy Athénnel együtt Chalkis ellen harcoljon, az bizonyára Eretria volt. Eretria ősrégi idők óta Chalkisnak ellensége és vetélytársa volt. Kereskedelmi érdekek és birtokviszonyok egyaránt harczba keverték ezt a két államot egymással. Her. is megemlíti a lelantosi mezőért köztük folyt háborút, a melyben Miletos Eretriát segítette.

Chalkis legyőzése óta meg Eretria mindig hűséges fegyvertársa volt Athénnek. Az iónokat, az athéniak mellett csakis az eretriaiak segítették, csakis ők szenvedtek Datistól a marathoni hadjáratban.

Valószínűtlen tehát, hogy ők nem vettek volna részt Chalkis legyőzésében. Tehát miért e hallgatás? Sajátságos, hogy ezt a győ-

zeimet nem aknázza ki a nép költészete. Úgy tűnik fel, mintha ismeretes lett volna, hogy az nem egyedül az athéni vitézségnek volt köszönhető. Úgy látszik, hogy a dicsőségükre feltékeny athéniak szándékosan hallgatták agyon az eretriaiak részvételét.

Wilamowitz tehát helyesen következtet, midőn azt állítja,¹⁾ hogy ők nemcsak részt vettek e hadjáratban, hanem részvételükért jutalmat is kaptak, jutalmul pedig Chalkis birtokainak egy részét nyerték. Tényleg úgy látszik, hogy Karystos Euboián a marathoni hadjárat idejében Eretria főnnhatósága alatt állt, mert különben nem szegült volna ellen a perzsáknak. Sőt az is valószínű, hogy Karystos az eretria-i főnnhatóságot csak járomnak tekintette, és mihelyt ez alól föl szabadult, Athénnel ellenséges viszonyba került. Valószínű tehát, hogy Athénben látta az eretria-i járom okozóját.

Van még néhány kisebb fontosságú, feltűnő részlet Her. elbeszélésében. Így Macan helyesen jegyzi meg feltűnőnek azt, hogy Her. e helyütt az Akropolis előcsarnokát *προπύλαια*-nak nevezi, míg másutt három helyen is *πύλαι*-ról szól. Feltűnt neki az is, hogy Her. még ott látta a várfalakon a foglyok bilincseit, azokat tehát a boiotok nem vitték onnan el, midőn 480/79-ben a perzsákkal együtt az Akropolist elfoglalták. Erre nézve azonban az a megjegyzésem, hogy a Her.-tól látott bilincsek alighanem csak a chalkisiakéi voltak, kik Xerxes hadjárata idejében a perzsák ellen harcoltak.

A Chalkisban letelepedett athénei kleruchosok számát Ailianos²⁾ 2000-re teszi, nem 4000-re, mint Her.

Aigina háborúja Athén ellen.

Her. V. 79—81. és 89.

Ezt a háborút az aiginaiak a thebaiak kérésére indították Athén ellen. A thebaiak meg a monda szerint egy delphoi jóslat miatt fordultak segítségért az aiginaiakhoz. Ez a jóslat meghagyta nekik, hogy azoktól kérjenek segítséget, a kik hozzájuk legközelebb állnak. A thebaiak a hozzájuk legközelebb állók alatt az aiginaiakat értették, mert a hagyomány szerint Aigina és Thebai testvérek voltak.

Her. a jóslat szövegét nem közli, de a «*τῶν ἀρχιστα δέεσθαι*» fordulat alighanem abból ered.³⁾ Ez a jóslat természetesen csak költői megokolása annak, hogy miért fordult Thebai épen Aiginához.

Az aiginaiak Her. szerint kezdetben nem küldtek nekik hadsereget, hanem csak az Aiakidák szobrai. Úgy látszik, hogy a spártaiak is, ha háborúba indultak, Kastornak és Polydeukesnek szobrai vitték magukkal.⁴⁾ A zsidók is frigyládaival vonultak az ellenség ellen, a középkori keresztények meg kereszttel és templomi zászlókkal.

Mintán az Aiakidák szobrai hatástalanoknak bizonyultak, a thebaiak hadsereget kértek. Erre az aiginaiak az Attikának tengerpartján elterülő helységeket fosztogatni kezdték. Az athéniak meg kérdést

¹⁾ Aristoteles u. Athen. II. 80. Anm. 13.

²⁾ V. H. VI. 1.

³⁾ Stein és Macan jegyzetei Herodotoshoz.

⁴⁾ Her. V. 75.

intéztek Delphoihoz, a honnan azt a választ kapták, hogy ha 30 évig várnak, a 30 év letelte után pedig templomot építenek Aiakosnak, győzni fognak. Az athéniak a templomot felépítették, de a 30 év leteltét bevárni nem győzték. Ezért időközben változó szerencsével harczoltak, míg végül a jóslattól megjelölt időben Aiginát hatalmukba kerítették.

Wilamowitz és Macan azt hiszik, hogy az athénieknek adott jóslat post eventum keletkezett. Minthogy pedig Aigina elfoglalása 456-ban történt, a jóslat csakis a 487/6-dik évre vonatkozhatik, a mikor szerintük Her.-nak VI-dik könyvében említett aiginai háború lefolyt. Így Her. csak tévedésből hozta ezt a jóslatot az első aiginai háborúval kapcsolatba. Minthogy azonban épen nem bizonyos, hogy ez a második aiginai háború tényleg 487/6-ban történt, valószínűbbnek tartom, hogy Her.-nál a 30 év helyett 50 évet kell olvasnunk. Az évszám összetévesztése Her.-nak vagy valamely leírónak hibája lehet.

Aiginának és Athennek régi viszálya.

Her. V. 82—88.

Az Aigina és Athén közötti viszálynak kitöréséről szóló mon-dában három részt különböztethetünk meg. Az első Damia és Auxesia szobrainak az elrablásáról szól; a második elmondja, hogy miképen kerültek az említett szobrok Epidaurosból Aiginába, míg a harmadik az aiginaiaknak az argosiai társaságában Athén ellen viselt hadjáratát beszéli el.

A szoborrablás története egyszerű templomlegenda. Párjára aka-dunk a perzsáknak¹⁾ és a galloknak²⁾ a delphoi szentély ellen intézett merényletéről szóló mondában. Ezért a mondának állítólag athéni változata látszik a régibbnek, az eredetinek. Az istenség maga kel szobrainak védelmére és semmisíti meg az azokat elhurezolni kívánó ellenséget. Az aiginai változat már okoskodásnak, kombinációnak az eredménye.

Lehetséges, hogy a mondának van is valamelyes történeti alapja. Szoborrablások a régi népeknél gyakran fordultak elő, bár a keleti népeknél gyakrabban, mint a görögöknél. Mindamellet az utóbbiaknál sem hiányoztak. Emlékük a mondában is kifejezésre jutott. Leg-ismertebb talán a trójai palladium elrablása. Miltiades is alighanem úgy vélte hatalmába keríthetni Parost, hogy ha egy ottani templomból ellopja az istenség szobrát.

Az aiginai papok az athéniak eljárásának az okát kutatták és megtalálták azt a szobrok anyagában. A szobrok ugyanis olajfából készültek. Már pedig az olajfa Athenának volt szentelve, sőt némelyek állítása szerint régi időkben csak Attikában termett. A szobrok anyaga tehát csak innen kerülhetett Aiginába. Az athéniak meg ezen anyag révén emeltek igényt a szobrokra.

Ez a legenda később összekapcsolódott egy másik templomlegen-

¹⁾ Her. VIII. 34—39.

²⁾ Paus. X. 23. 1—3.

dával, mely a szobrokat Epidaurosból származtatta. A szobroknak epidaurosi származása igaz lehet, de az aiginai papok azt minden esetre csak azokból az azonos aiginai és epidaurosi szertartásokból következtették, a melyeket Her. is megemlít.

A mióta ez a két legenda összekapcsolódott, többé már nem az aiginaiak, hanem az epidaurosiak voltak azok, kik a szobrokhoz szükséges anyagot Athénből kapták. Az epidaurosi inségről, a delphoi jóslatról és az epidaurosiaknak évenként Athénben bemutatott áldozatairól szóló monda hivatva volt megmagyarázni, hogy miért fordultak az epidaurosiak a szobrokhoz szükséges anyagért Athénbe. Történeti alapja e mondának nincs. Ehhez hasonló mese több is volt. Ilyen pl. a lemposiak vérbűnének kiengeszteléséről szóló monda. Nem szabad e mondában tehát annak emlékét látnunk, hogy Epidauros valamikor Athéntől függött és annak adót fizetett.

Ha a szoborrablás az athéniak részéről tényleg megtörtént, úgy bizonyára nem magában álló, elszigetelt tény volt, hanem valamely hadjáratral állt kapcsolatban. A monda a szoborrablást azzal a hadjáratral említi kapcsolatban, a melyet az aiginaiak az argosiakkal együtt viseltek az athéniak ellen, és a melyben az utóbbiak akkora vereséget szenvedtek, hogy csak egyetlen egy emberük menekült meg a csatából, a kit az athéni nők ruháik kapcsaival agyonkínóztak, miért nem halt meg ő is bajtársaival együtt. A monda a szoborrablásban ennek a hadjáratnak az okát látja. Valószínűbb azonban, hogy a szoborrablás a háborúnak csak egyik epizódja volt.

Maga ez az athéniakra nézve szerencsétlen kimenetelű háború történeti ténynek tekinthető. Az argosiaktól és aiginaiaktól szenvedett vereség mélyen belevésődött az athéniak lelkébe. E vereség emléke ép úgy táplálta az athéniak gyűlöletét Aigina ellen, mint a jeni vereség a poroszokét Franciaország ellen, Elzász elvesztése meg a francziákét a németek ellen. Ezt a vereséget boszulták meg az athéniak, mikor 457/6-ban Aiginát elfoglalták.

Az ilyen nagy katasztrófának emléke mondaalkotásra ingerli a nép fantáziáját. Így keletkezett az augsburgi csata után a gyászmagyarok mondája. Erre a mondára emlékeztet némileg az aiginai csatából megmenekült athéniak története is. Ennek az athéni gyászvitéznek a sorsával kapcsolódott össze a csaták nélküli ión női ruhák divatjának eredete, mert a nép azt hitte, hogy régebben az athéni nők is dór ruhát viseltek.

Volt azonban ennek az aiginai szobrokért viselt hadjáratnak még más, hitelesebb emléke is. Az argosiaknak és aiginaiaknak ettől kezdve meg volt tiltva, hogy Damiának és Auxesiának attikai tárgyat mutassanak be áldozatul, és meg volt hagyva, hogy (legalább az áldozat alkalmával) csak honi készítményű agyagedényből igyanak. Ez az első eset a világtörténetben, mely némileg az Andrássyak által megindított tulipánmozgalomra emlékeztet.

Azt is mutatja ez a parancs és tilalom, hogy az athéni agyagedényipar már e háború korában virágzott, termékeivel elárasztotta a szomszéd városok piaczeit és a korinthisiaknak hasonló nemű iparát a görög szárazföldről ki kezdte szorítani.

Sajnos, hogy e vereségnek az idejét nem ismerjük. Lehetséges, hogy e vereség azonos azzal a vereséggel, a melyet a lázadó Nikod-

romosnak segítségére indult athéniek az aiginaiktól és az Eurybates vezérlete alatt küzdő argosiaktól szenvedtek.

Hippias és Spárta.

Her. V. 90—93.

Kleomenes, Her. szerint, eleusisi kudarcza után Hippias tyrannisának visszaállítását kívánta keresztülvinni. Törekvése azonban Spárta szövetségeseinek ellenkezésén hajótörest szenvedett, a kik a korinthisiak példáján indulva ehhez nem akartak neki segédkezet nyújtani.

Ez a monda kétségtelenül elárulja korinthisi eredetét. A korinthisiak vonakodása híúsítja meg Kleomenes terveit. A korinthisiak tehát Athén megmentőiként szerepelnek. Az ő szabadságszeretetük teszi lehetetlenné Hippiasnak második tyrannisát. Az athéniek mind ezért rút hálátlansággal fizettek. A peloponnesusi háborút, melynek korában Her. művét írta, a korinthisiaknak és athénieknek viszálya vezette be. Hippias, a ki a jóslatokban jártas volt, meg is jövendölte a korinthisiaknak, hogy még megbánják Athén iránt való előzékenységüket.

Her. korában Korinthosban elkeseredett hangulat uralkodott Athén ellen. Az egykor barátságosabb viszonyt erős féltékenység váltotta fel. A korinthisiak, mint gyengébb fél, erkölcsi motivumokra hivatkoztak, hogy az athéniek eljárásának a méltánytalanságát kimutassák. Így keletkezhetett az a monda, hogy Korinthos tette lehetlenné a tyrannis megújulását Athénben.

Ha athéni tyrannisról volt szó, a közvélemény a Peisistratidákra gondolt. Így történt az a jelen esetben is, és így keletkezett a Hippias visszahelyezéséről szóló mese. Azok ellenben, a kik Kleomenes 3-dik hadjáratának történetét hallották, a korinthisiak vonakodását ezzel hozták kapcsolatba. Ezért mondták, hogy Kleomenes Isagorasból tyrannost akart csinálni. Az athéniek hálátlansággal így is vádolhatók. Ez is arról tanuskodik, hogy a korinthisiak csakis ezt a hálátlanságot akarták kimutatni.

Hippias visszahelyezési kísérlete tehát mesénél egyébnek nem tekinthető. A thessaliaiaknak és a makedon királynak ajánlatai meg valószínűleg mindjárt Hippias bukását követték.

Kypselos.

Her. V. 92.

Her. Sokles beszédjét, melylyel a spártaiakat arra akarja rábírni, hogy Hippias visszahelyezésének tervét elejtsék, arra használja fel, hogy Korinthosnak régibb történetéből mondjon el egyet-mást. Korinthosnak két tyrannosáról, Kypselosról és fiáról, Periandrosról, emlékezik meg, hogy példájukon a tyrannis átkos voltát megmutassa. Ez azonban egyáltalán nem sikerül neki. Az a három mese, a melyet e két uralkodóról elmond, csak erőltetéssel illeszthető be Sokles fejtegetéseibe. Világos tehát, hogy olyan mondát, a mely egyes üldözési esetekről egész határozottan megemlékeznék, Her. nem ismert, külö-

ben az ilyen, czéljának jobban megfelelő mondat megemlítette volna. A mennyiben tehát ilyen rendszabályokról más írónknál említés törté-
nik, azok Her. előtt ismeretlenek voltak.

Kypselosnak csak gyermekkori történetét mondja el és a reá
vonatkozó delphoi jóslatokat.

A gyermek elrejtésének története tulajdonképen csak a «Kyp-
selos» nevet magyarázni kívánó monda. Ez a monda még Her. kora
után is tovább élt a nép ajkán. Így történt, hogy egy korinthosiak-
tól Kypselos koránál jóval később Olympiában elhelyezett ládáról
azt mondták, hogy azt Kypselos tette oda szerencsés menekülésének
emlékéül.¹⁾ Az elrejtés története különben is nevetséges, mert ha
Labda el akarta rejtetni a fiát, akkor bizonyára nem tette olyan helyre,
a hol a házat felkutató gyilkosok legelőször is keresték volna. Már
pedig a görög lakásban az ilyen ládák voltak az egyedüli rejték helyül
szolgáló butoradarabok.

Labdát testi hibában szenvedőnek képelték és ezzel magya-
rázták azt, hogy nem Bakchiada nemzetségbeli férfiúhoz ment nőül.
Her. szerint sánta volt. Az Etym. magn. szerint nevé²⁾ meg onnan
kapta, hogy lábai a Λ betűhöz hasonlítottak. Csodálatosan még senki
sem vette észre, hogy a λ' mint számjegy a 30-nak felel meg, és
így senki sem következtette ebből azt, hogy Eetion feleségét azért
nevezték Lambdának, mert atyjának már 30-dik gyermeke volt.

E jóslatok általánosságokban mozognak, szójátékokon alapulnak,
vagy post eventum készültek. A Kypselidák sorsáról szóló jóslat bizo-
nyára későbbi eredetű. Az «*αιετός ἐν πέτρῳσι χύει . . .*» kezdetűről
meg helyesen jegyzi meg Macan, hogy kezdő szavai Kypselos atyjának,
a Petrából származott Eetionnak, nevével űzött szójáték. (*Ἐετιών ἐξ
Πέτρῳς*).

Periandros.

Her. V. 92.

Periandrosról Her. e helyütt két mondat beszél el, miután már
elébb³⁾ egy harmadikat is megemlített. Ez a két monda Thrasybulos
tanácsa és a korinthosi nőknek levetkőztetése.

A Thrasybulos tanácsáról szóló mondat Aristoteles is megemlíti,
de úgy hogy a szerepeket felcseréli,⁴⁾ a mi azonban valószínűleg csak
fölületességből történt. E monda szerint Periandrosról is mondták,
hogy a gazdagokat, előkelőket kiirtotta, a mit különben minden tyran-
nosról föltettek.

Sokkal individualisabb jellegű a másik monda, mely a korin-
thosi nőknek levetkőztetéséről szól. Ez a monda szorosan összefügg
a Periandros feleségének, Melissának, meggyilkolásáról szóló mondá-
val, melyet Her. a III-dik könyvben is felemlít. Valószínűleg ténynek
tekinthető, hogy Periandros a feleségét meggyilkolta, vagy legalább
is hogy a rokonai őt gyanúsították a gyilkosság elkövetésével.

¹⁾ Paus. V. 17. 5.

²⁾ Az Etym. magn. (s. v. βλασιός;) szerint Lambda.

³⁾ Her. III. 48 - 53.

⁴⁾ Arist. Pol. III. 8. 3. és VIII. 8. 7.

A mit azonban Her. Melissa árnyékaról mond, mely Periandrostól azt kívánja, hogy sírján női ruhákat égessen el, mert ő fázik, teljesen meseszerű és csak arról a görög felfogásról tesz tanuságot, a mely a halottal eltemetett, de el nem égetett ruhákról azt tartotta, hogy azoknak a halott nem veheti hasznát. Macan különben ezt a mondát szellemesen hozza kapcsolatba egy Athenaiostól¹⁾ megörökített mondával, mely szerint Periandros akkor szeretett bele Melissába, mikor őt lenge peloponnesusi öltözetben látta.

A levetkőztetés históriája a ruhaégetésről szóló mondának alaptalan kiczifrázása. Ez volt ugyanis Melissa kívánsága teljesítésének a kegyetlen tyrannoszhoz legméltóbb formája. Nem hiszem azt, hogy, a mint azt Macan állítja, a levetkőztetés mint különálló monda létezett és csak Her. hozta kapcsolatba a halotti áldozattal. Her. ezt a kapcsolatot nem létesíthette, mert céljának sokkal jobban megfelelt volna, ha Periandros inkább szeszélyből, mint a neje iránt való kegyetlétből cselekszik.

A Sigeion körüli harcok.

Her. V. 94—96.

Her. szerint Sigeiont Peisistratos foglalta el és kormányzásra átadta törvénytelen fiának, Hegesistratosnak, a kinek ezen város birtokáért sokat kellett harcolnia a mytileneiekkel. Ezekben a harcokban vett részt Alkaios költő; ezeknek vetett véget Periandros korinthusi tyrannos, a ki mint békebíró szerepelt.

Alkaiosnak és Periandrosnak a szereplése az Athén és Mytilene között Sigeion birtokáért folyt harcban történeti ténynek tekinthető. Alkaios szerepléséről maga emlékezett meg egyik költeményében. Periandros ítéletére meg később a tenedosiak hivatkoztak, mikor a sigeioniakkal pörösködtek.²⁾

Csak hogy a görög chronographusok adatai szerint Alkaios és Periandros 600 körül étek, míg Hegesistratos csak egy fél századdal későbbben vehette át Sigeion kormányzását. Ha tehát a chronographusoknak igazuk van, akkor az athéniek már Peisistratost megelőzőleg Solon korában is harcoltak a mytileneiekkel Sigeion birtokáért, ezekben a harcokban vett részt Alkaios és ezeknek vetett véget Periandros. Ebben az esetben tehát Her. kettős anachronismust követett el, midőn Alkaiost is, Periandrost is Hegesistratos kortársává teszi. Beloch csak az egyik anachronismusból tartja vétkesnek Her.-t, mert azt véli, hogy Alkaios csakugyan a VI-dik század második felében élt.³⁾

Lehetséges, hogy Her. Alkaiost és Periandrost valóban Hegesistratos kortársainak tartotta. Legalább Alkaios kortársáról, Pittakosról, azt mondja, hogy állítólag még beszélt Kroisos-szal.⁴⁾ Periandrosról meg azt írja, hogy egy emberöltővel Kambyesnek egyiptomi hadjárata előtt, ugyanakkor, a mikor a lakedaimonok egy érczkrátert küldtek ajándékba Kroisosnak, 300 kerkyrai ifjút küldött kiherelés

¹⁾ Athenaios 589. l.

²⁾ Arist. Pol. I. 15. 13.

³⁾ Rhein. Mus. 45. k. (1890. évf.) és Gr. G. I. 330. Anm.

⁴⁾ Her. I. 27.

végett Kroisos atyjához, Alyatteshez.¹⁾ De már ez az utóbbi eset is, melyben Kroisos és Alyattes egy ugyanazon időben vannak uralkodóknak feltüntetve, mutatja, hogy Her.-nak kormeghatározásai, miként másutt, úgy e helyen is teljesen megbízhatatlanok. Ha tehát ő itt Alkaiost és Periandrost Hegesistratos kortársainak mondja, úgy ez az állítása hitelre nem tarthat igényt.

De lehetséges az is, hogy őket nem is mondta azoknak. Nekem legalább úgy tetszik, mintha az «*ἐπολιέμεον γὰρ . . .*»-tól az «*ἐγένετο ὑπ' Ἀθηναίοισιν*»-ig terjedő rész régebben egyszerű oldalgjegyzet volt, a melyet Her., vagy más valaki írt, midőn a Sigeion birtokáért régebben folyt harcokról tudomást szerzett, és a mely csak később csúszott bele a szövegbe. Erre vallanak egyes kifejezések²⁾ valamint az a körülmény is, hogy, a mint az már Macannak feltűnt, Periandros, mintán csak az imént volt róla szó, ismét Kypselos fiának mondatik.

Hippias és Artaphernes.

Her. V. 96.

Az, a mit Her. Hippiasnak a perzsa udvarban elkövetett áskálódásairól és az ezek folytán Perzsia és Athén között támadt ellenségeskedésről mond, kezdetét képezi annak a mondának, mely Hippiasban látja Datis hadjáratának értelmi szerzőjét és vezetőjét. Ezért csakis ezzel a mondával kapcsolatban tárgyalható.

Aristagoras Athénben.

Her. V. 97.

Her. az athéniiek számát 30,000-re teszi. Ez a számadat, ha ugyan hitelt érdemelhet, bizonyára nem Aristagorasnak, hanem Her.-nak a korára vonatkozik.

Her.-nak az a gúnyos megjegyzése, hogy ezt a 30,000 embert ily kétes vállalatba besodorni könnyebb volt, mint az egyetlen lake-daimon királyt: a demokratiának lekicsinylése a monarchiával szemben. Blakesley ezt a megjegyzést későbbi betoldásnak tekinti, mert Her. másutt³⁾ épen a democratia életbeléptetésétől számítja Athén emelkedését. Mások azt tartják, hogy Her. itt meggondolás nélkül közli valamely Spárta-barát ismerősének véleményét. Én ebben a megjegyzésben egy athénieknek szóló gyengéd figyelmeztetést látok, hogy a külpolitikában fenntartás nélkül vakon Perikles szavára hallgassanak.

Her. Aristagorasnak csak a spártai és athéni látogatásáról emlékezik meg. Minthogy azonban az eretriaiak is küldtek őt hajót, valószínű, hogy az iónok tőlük is kértek segítséget. Sőt Burry szellemesen kimutatta, hogy ők az argosiakhoz is fordultak segítség végett, az argosiak ebben az ügyben Delphoiban kérdezősködtek és a segítségadást

¹⁾ Her. III. 47. és 48.

²⁾ ἐπὶ χρόνον σύχρον ἐς παντὸς ἀλλα.

³⁾ Her. V. 78.

csak akkor tagadták meg, a mikor Apollótól kedvezőtlen jóslatot kaptak.¹⁾ Aristagorasnak természetesen nem kellett szükségképen személyesen megfordulnia ezeken a helyeken. Az iónok különben esetleg még más államoktól is kértek segítséget és talán azok is az argosiakhoz hasonlóan a delphoi jósda tanácsára adtak tagadó választ. Talán a spártai tagadó válasz is delphoi befolyásra vezethető vissza, ha ugyan Aristagoras spártai látogatásának egyáltalán van történeti alapja. Így lehetséges, hogy az idegenek irányában már a lydiai korban is előzékeny delphoi papság az ión lázadásakor ugyanazt a szerepet játszotta, mint később Xerxes hadjáratában.

Az athéni hajóhad vezére Melanthios volt. Macan szellemesen figyelmeztet arra, hogy Kodros atyját, Miletos alapítóinak őst, is Melanthosnak hívták.

A paionok visszaszökése.

Her. V. 98.

A paionok visszaszökése ép úgy, mint áttelepítésük, történeti ténynek tekinthető. Míg emez megfelel a perzsáknál dívó kormányzási rendszernek, addig amaz abban a szívósságban leli az alapját, melylyel az ilyen primitív népek megszokott életmódjukhoz ragaszkodnak. Az olyan rendezett viszonyok között, mint a milyenek a perzsa birodalomban uralkodtak, ezek a szabadabb életmódhoz szokott emberek nem tudtak meglegni. Az első alkalmat, a melyben a perzsáknak ellenőrző képessége hanyatlott, arra használták fel, hogy hazájukba visszatérjenek.

Az ilyen népnek vándorlása gyermekek és nők társaságában mély hatást gyakorolt az iónokra, a kik őket hajókon szállították Thrákiába. Ezért maradt meg ez olyan sokáig emlékezetökben.

A visszaszökés bizonyára nem Aristagorasnak az indítványára történt, a ki ezzel a nagy királyt boszantani akarta, mert különben gondoskodott volna hajókról. A visszatérés terve alkalmasint maguktól a paionoktól indult ki. A vállalat sikere mutatja, hogy mekkora fejlettség uralkodott Kisázsziában a perzsák között az ión lázadás kitörésekor.

Sardis felgyújtása.

Her. V. 99—102.

Lysaniasnak máskülömben kevés hitelt érdemlő műve szerint²⁾ az iónok³⁾ azért vonultak Sardis ellen, hogy a Miletost ostromló perzsákat visszavonulásra bírják, a mit el is értek. Miletosnak ezzel az ostromával egyidejűleg vagy pedig ezt megelőzőleg még tengeri útközet is volt, a melyben az eretriaiak a kyprosiakat verték meg.

Tagadhatatlan, hogy ez az elbeszélés szépen simul Her. előadásához és némi világot vet annak homályos részleteire. Így azt a

¹⁾ The Epicene Oracle concerning Argos and Miletos. — Klio. II. köt. (1902. évf.)

²⁾ Plut. De malign. Her. 24.

³⁾ Lysanias csak a segítségükre sietett eretriaikról szól.

hadjáratot, a mely Her.-nál kellő megfontolás, előkészület és erő nélkül megindítottnak látszik, genialis ötletből származott, tervszerű vállalkozásnak tünteti fel; érthetővé teszi azt a rémületet, a mely az iónok vértanú megjelenésekor Sardisban uralkodott; végül megmagyarázza azt, hogy miért maradt Aristagoras Miletosban és küldte maga helyett Charopinost és Hermophantost Sardis ellen.

Csakhogy épen ez az utóbbi körülmény mutatja azt, hogy Her. Miletosnak erről az ostromáról nem hallott. Ha arról ugyanis hallott volna, akkor bizonyára el is beszélte volna, hogy azzal Aristagoras otthon maradását megokolja. Másrésztől megemlítené még az is, hogy Aristagorasnak ez az otthon maradása csak abban az esetben szorul magyarázatra, ha ő a tyrannissal csupán névleg mondott le, de valósággal, mint a miletosiak állandó fővezére a régi hatalmat megtartotta. Her. tényleg ezt képzelte. Véleményem szerint tévesen. A magam részéről nyívan elképzelhetetlennek tartom azt, hogy akkor, a mikor az ión lázadás mindenütt a tyrannis megszüntetésével kezdődött, épen a leghatalmasabb ión állam polgárai, a kik Aristagoras távozása után Histiaiost városukba befogadni sem akarták, önkényt eltűrték, hogy egykori zsarnokuk lemondása után más formában ugyanazokat a jogokat gyakorolja, a melyeket azelőtt mint tyrannos gyakorolt.

Ámbár ezek szerint Aristagoras távolléte a hadseregtől véleményem szerint nem szorul magyarázatra, ámbár valószínű, hogy maga Artaphernes az iónok közeledésekor Sardisban időzött, ámbár bizonyosnak látszik, hogy Her. semmit sem hallott Miletosnak erről az ostromáról¹⁾: mindamellett lehetséges, hogy az ostrom csakugyan megtörtént. Csakhogy ebben az esetben az iónok közül csak kevesen vehettek részt a sardisi vállalatban, mert különben a miletosiak nem osztották volna meg erejüket, hanem a falak védelmére szorítottak volna, mialatt a többi város csapatai Sardis ellen vonultak.

A miletosiakon kívül a sardisi hadjáratban mindenestre részt vettek az eretriaiak és az athéniek. Her.-on kívül az eretriaiak részvételéről megemlékezik még Lysanias, az athéniekéről pedig lampsakosi Charon. Dareios az athéniekre állítólag leginkább e miatt a háború miatt haragudott.

Her. szerint az iónok akadály nélkül jutottak el Sardisba és a várost elfoglalták. Csak a várral nem boldogultak. Artaphernes, a ki tehát ekkor Sardisban, nem pedig Miletos előtt tartózkodott, perzsáival együtt sikeresen védelmezte. Közben történt, hogy egy ión katonája egy sardisi házat felgyújtott. Ebből tűz keletkezett, mely az egész várost elhamvasztotta. Ez a tűz a városban maradt perzsákat és lydiaiakat ellenállásra kényszerítette. Egyszermind a Halyson innen fekvő vidékről a perzsák mindenünne Sardis felmentésére siettek. Az iónok az ellenség nagy számáról értesülvén, sietve visszavonultak Ephesosba.

Az események sorrendje Her.-nál némi módosítást követel. Her.

¹⁾ Ha tehát Herodotos forrása Hekataios kortársa, a miletosi Dionysios volt, a mint azt Lehmann gondolja, akkor az ostrom egyáltalán nem történhetett meg, mert Dionysios azt különben megemlítené volna.

szerint az iónok a visszavonulást csak akkor határozták el, a mikor Sardis már égett. Valószínűleg megfordítva történt a dolog. Az iónok alkalmasint előbb határozták el a visszavonulást és a várost csak akkor gyújtották fel, a mikor azt már elhagyni készültek. A visszavonulásra meg alighanem azért határozták el magukat, mert abban a számításukban, hogy a lydiaiak is hozzájuk csatlakozni fognak, csatlakoztak; és belátták azt, hogy az ő segítségük nélkül a perzsa őrseget a várból nem űzhetik ki. A Her.-nál jelzett fölmentő sereg közeledése a visszavonulás gyors keresztülvitelére készítethette őket. Megelőzőleg azonban, hogy a lydiaiak ellenséges maguktartását megboszulják, a várost felgyújtották.

Her. azt beszéli, hogy a perzsák a visszavonuló iónokat Ephesosnál megverték és a csatában az eretriaiai vezére, Eualkidas, elesett. Grundy és Macan azt hiszik, hogy a vereség csak jelentéktelen lehetett, ellenkező esetben nem csatlakoztak volna azután annyian a lázadókhöz és lampsakosi Charon is megemlítette volna az esetet. Grundy véleménye szerint a vereség jelentőségének a túlzásával az athéniak csak a maguk visszavonulását akarták igazolni. Véleményem az, hogy ha a csata jelentéktelen lett volna, ezekben a mozgalmas években csakhamar feledésbe ment volna. Az iónok is, úgy látszik, döntőnek tartották, mert azontúl nyílt szárazföldi ütközetben nem mérték össze fegyvereiket a perzsákkal, sőt a kyprosiaknak ki is jelentették, hogy csak tengeren, nem pedig szárazföldön hajlandók harcolni az ellenséggel. Charon hallgatása meg nem azt mutatja, hogy a csata jelentéktelen volt, hanem arra utal, hogy nem állt közvetlen összefüggésben a sardisi hadjáratral. A magam részéről lehetségesnek tartom azt, hogy a csata csak a sardisi hadjáratot követő tavasszal történt és azt a Hellespontosnak, Kariának és Kyprosnak a lázadása megelőzte. Sőt még az is lehetséges, hogy ebben a csatában az athéniak már nem is vettek részt, hanem csak az eretriaiak, és ezért nem említi meg azt Charon, a ki e helyütt csak athéniéről beszél.

Dareios és Athén.

Her. V. 105.

Az a jelenet, melyben Dareios boszút esküszik Athén ellen Sardis felgyújtásáért, olyan drámai hatású, hogy költői műből vett fordulatnak látszik. Talán Phrynichosnak *Μελήτρου ἄλωσις*-ből ered, a mely esetben érthető volna e darab színrehozatalának betiltása.

Histiaios kiküldetése.

Her. V. 106—107.

Az, a mit Her. Dareios és Histiaios párbeszédjéről, az utóbbinak ígéreteiről és kiküldetéséről e helyütt elmond, ahhoz a mondatkörhöz tartozik, a mely Histiaioszt a nagy király ellenségének tartotta, susai tartózkodását fogságnak tekintette és őt vádolta az ión lázadás felidézésével, a mely mondatkörnek legismertebb része a tetovált követről szóló mese volt.¹⁾

¹⁾ Polyain. I. 24. Gellius 17. 9.

Erről a meséről megjegyzem, hogy ahhoz hasonló mesét többet is találunk Her.-ban. Macan itt Demaratos csínyére emlékeztet, a ki a spártaiakat úgy értesíti Xerxes szándékairól, hogy azt a fatáblát, a melyre levelét írta, viasszal vonja be.¹⁾ De gondolhatunk itt Harpagos eljárására is, a ki lázadásra ingerlő levelét egy nyúl hasában juttatja el Kyroszhoz.²⁾

Másrésről bizonyos, hogy voltak olyanok is, a kik Histiaiosban a nagy király barátját látták és susai tartózkodását kitüntetésnek tekintették. Ezek valószínűleg azt hitték, hogy Histiaios kiküldetése magától Dareiosztól indult ki. Az iónok leigázását a nagy király természetesen nem tehetette feladatává, mert hadsereget nem adott melléje. Legfőlebb azzal bízhatta őt meg, hogy Artaphernes oldalán mint diplomata működjék és Iónia leigázása után a többi megmenekült tyranhoshoz hasonlóan Miletosban a hűtlen Aristagoras helyébe lépjen.

A kyprosi lázadás.

Her. V. 104. és 110—115.

A kyprosi lázadás Her. szerint Sardis elfoglalásának hírére tört ki. A lázadók élén Onesilos, Gorgos salamiszi királynak az öcsce, állt, a ki a lázadástól vonakodó bátyját a tróntól megfosztotta és ezután a kyprosi görög városok uralkodóit perzsaellenes szövetségben egyesítette, a tulnyomóan phoinikiai lakosságú Amathust (Hamat) pedig ostromolni kezdte. A lázadás elfojtásával a perzsa származású Artybios volt megbízva. Ő nem volt az ephesosi győzők között. Kiküldetése tehát alkalmasint csak kyprosi lázadás kitörését. Ha tehát a lázadás mindössze egy évig tartott, akkor a perzsa haderő mozgósítása Artybios vezérlete alatt bizonyára mindjárt megtörtént, mihelyt a lázadás híre Susába jutott. A kyprosiak Artybios közeledésének a hírére segítséget kértek az iónoktól. Az iónok el is küldték hajóhadukat, de ez már csak Artybios átkelése után érkezett Kyroszba, mert különben megkísérelte volna az átkelés megakadályozását.

A tyranhisbuktató iónok itt a kyprosi királyokkal szövetkezve harczoltak a perzsák ellen. Csodálatosnak tűnhetett ez fel Her. korában, midőn a görög államok csoportosulása rendszeren kormányformák szerint történt. Her. nem is tudja, kiknek mondja a kyprosi városok uralkodóit. Hol királyoknak, hol tyranhosoknak nevezi őket. Az ión flotta, miután Artybios átkelését többé nem akadályozhatta meg, arra vállalkozott, hogy a phoinikiai hajóhaddal megütöközik, és azt le is győzte. E győzelem jelentőségét nem ítélni meg, mert nem tudjuk, hogy mekkora volt a legyőzött hajóhad. Meglehet, hogy épen csak Artybios átkelésének a védelmére volt volt elegendő.

Her. szerint ebben az ütközetben a samosiak tűntek ki. Ezt bizonyára samosiaktól hallotta, a kiknek a történetét amúgy is aránytalanul bőven beszéli el. Csak természetes, hogy a samosiak a maguk tetteit előtérbe tolták különösen, miután Ladénél épen ők voltak a nemzeti ügy árulói.

¹⁾ Her. VII. 239.

²⁾ Her. I. 123.

A szárazföldi ütközetet a kyprosiak és a perzsák közt a kurioni Stesenornak az árulása döntötte el, a kinek a csapatához a salamisi hadi szekerek is csatlakoztak. Her. kortársai mindenütt, a hol a görögök csatát vesztek, árulást gyanítottak, mert az volt a meggyőződésük, hogy a mikor egyetértének, legyőzhetetlenek. Az ütközet középpontja tulajdonképen Onesilos és Artybios párbaja volt, a melyben a perzsa hadvezér életét veszette. Ennek a párbajnak a története valószínűleg Amathusban localisált monda, a hol Onesilos herosi tiszteletben részesült, de bizonyára csak az amathusi görögök részéről.

Jellemző, hogy a monda szerint Onesilos gyalog harczott, míg más salamisi előkelők hadi szekereken vettek részt a csatában. A hadi szekér használata talán a phoinikiakat jellemezte, bár Onesilos ősei között is találunk semita nevűt, Siromost, a mi alkalmasint Hiramnak felel meg.

Ebben az ütközetben esett el Soloinak királya, Aristokypros is, a kinek az atyját, Philokyprost, Her. szerint Solon meglátogatta. Valószínűbb, hogy a Solontól dicsőített tyrannos az elesettnek a dédatyja volt.¹⁾ Soloinak öt havi ostrom után történt elfoglalása véget vetett a kyprosi szabadságharcznak.

Daurises, Hymaios és Otanes hadjárata. Karia lázadása.

Her. V. 116—123.

Daurises az ephesosi győzelem után a hellespontosi görög városok ellen fordult, a melyek valószínűleg még az ephesosi csatát megelőzőleg, Sardis felgyújtásának a hírére fellázadtak. A lázadás elfojtása könnyű volt. Miként a legtöbb görög városállamban, úgy alkalmasint ezekben is pártviszályok dúltak. Az ión sikerek hírére a perzsa ellenes pártok jutottak kormányra. A perzsa hadsereg megjelenése elegendő volt ezeknek a kormányoknak a megbuktatására. A többit a görögök maguk között is elvégezték. Daurises így már öt várost — állítólag mindegyiket egy nap alatt — kerített hatalmába és már a hatodik, Parion, ellen indult, midőn Karia lázadásának híret vette. Erre elhagyta a Hellespontost és Karia ellen vonult. Működési tere tehát nem lehetett szigorúan megszabva. Feladata általánosságban a lázadás elfojtása volt. Daurises helyébe Hymaios lépett, a ki már azelőtt a mysiai Kiost szállta meg és most Troas városait vetette alá. De feladatát nem fejezhette be, mert betegségbe esett és meghalt. Otanes ezalatt Artaphernessel együtt elfoglalta Klazomenait és Kymet. A fővezér bizonyára Otanes volt, ép úgy, mint a marathoni hadjáratban Datis. Artaphernes valószínűleg csak azért csatlakozott hozzá, mert az ő satrápiájáról volt szó. Csatlakozása talán önkényt történt, hogy Dareios előtt érdemekét szerezzon.

A kariai városok, úgy látszik, még a sardisi hadjáratot megelőzőleg gondoltak a lázadásra. Sőt a mylassai Oliatos és a termerai

¹⁾ Lehmann, C. F. Zur Geschichte und Überlieferung des ionischen Aufstandes. Klio. II. köt. (1902 évf.)

Histiaios már Myusban estek a lázadók kezébe és már ekkor adattak át polgártársaiknak. Csak Kaunos vonakodott semlegességéből kilépni. Sardis elfoglalásának hírére azonban szintén csatlakozott a mozgalomhoz. A lázadás kitörése alighanem megelőzte az ephesosi vereséget, bár a híre csak a hellespontosi hadjárat idejében jutott Daurises fülébe.

Daurises a kariaiakkal a Marsyas folyó mellett ütközött meg. A kariaiak hősiiesen küzdöttek, de a perzsa túlerővel szemben vereséget szenvedtek. Grundy itt helyesen utal arra, hogy a perzsák csak időnként sorozták be seregeikbe az alattvalókat és nem engedték meg nekik, hogy magukat a fegyverviselésben gyakorolják.

E vereség után a kariaiak kétségbeestek. Her. szerint Labrandában arról tanácskoztak, vajjon megadják-e magukat a perzsáknak, vagy pedig kivándoroljanak. Valószínűtlennek tartom azt, hogy a kariaiak kivándorlásra gondoltak. Az ilyesmi csak görög embernek szokott eszébe jutni. Ez tehát nyilvánvalóan a görög gondolkodás átvitele egy barbár népre.

Ebben a kétségbejítő helyzetben jöttek segítségükre a miletosiai és szövetségeseik. Grundy ¹⁾ itt helyesen jegyzi meg Macannel szemben, hogy a miletosiai szövetségesein nem érthetők az összes iónok, mert ebben az esetben Her. más kifejezést alkalmazna.

A miletosi segítség nekik különben nem használt; újabb vereséget szenvedtek. Daurises már a városoknak, nevezetesen Pedasosnak az elfoglalására indult, midőn a lesben álló kariaiak roá törtek és őt seregével együtt felkoncizolták. Ebben a csatában a kariaiak vezére a mylassai Herakleides volt, valószínűleg Oliatos testvére, a ki tehát Mylassaban esetleg olyan szerepet játszott, mint Onesilos, Gorgos testvére, a kyprosi Salamisban. Kariát a perzsák csak később igázták le.

Aristagoras utolsó napjai.

Her. V. 124—126.

Her. gyávasággal vádolja Aristagorast azért, mert szülővárosát elhagyván Myrkinosba menekült. Pedig előadásából kitűnik, hogy a mozgalom vezető emberei akkor már megpecsételtnek tekintették Miletos sorsát. Annak tekintette azt Hekataios is, a kiből Her. a város eszét látja, talán csak azért, mert polgártársai sohasem hallgattak tanácsára, úgy hogy nem volt alkalma felsűlni.

Az iónok két nagy vállalata: Sardis elfoglalása és Kypros felszabadítása nem sikerült. E két kudarcz miatt csüggedés szállta meg a lázadókat. A perzsák pedig teljes erővel láthattak hozzá a városok leigázásához. Számbavehető ellenállással alig találkoztak. A legtöbb város rövid ostrom után elesett. Csak a szigetek, Samos, Chios és Lesbos, dacoltak még egy ideig a perzsa túlerővel, a szárazföldön meg néhány jelentéktelen városon kívül Miletos. A szigetek még remélhettek, hogy legalább egy ideig ellenállhatnak. A szárazföldi Miletos ezt nem remélhette.

A görögök ilyen esetekben kivándorlásra gondoltak. A kivándor-

¹⁾ The great Persian war. I. 114. Jegyzet.

lásra már Iónia első elfoglalásakor Phokaia adott példát, a melynek lakosai Alaliában, Hyélében¹⁾ és Massaliában²⁾ kerestek menedéket. Ugyanakkor hagyták el a teosiai is hazájukat és telepedtek le Abderában³⁾ és Phanagoreiában.⁴⁾ Az athéniiek is közvetlenül a salamiszi csata előtt azzal fenyegetődztek, hogy Sirisbe vándorolnak.⁵⁾ Aristagoras vállalata tehát nem volt kalandos terv, hanem megfelelt annak, a mit a görögök hasonló körülmények között tenni szoktak.

Hekataios Her. szerint azt indítványozta, hogy a miletosiaiak vonuljanak vissza egy Leros szigetén építendő erődívenybe, maradjanak egyideig nyugodtan és alkalomadtán térjenek vissza a városba. Macan véleménye szerint Hekataios ezt a tanácsot alighanem más alkalomból adta. Kétségtelen, hogy a menekülők Leroson sokáig nem tarthatták volna magukat. Ha tehát Hekataios ilyen tanácsot adott, akkor Aristagoras jól tette, hogy azt el nem fogadta, hanem híveivel együtt Myrkinosba távozott. Vállalkozása kudarczczal végződött. A bennszülött thrák törzsek őt és kísérőit agyonütötték. Ha ez nem történt volna, akkor talán lett volna a miletosiaknak hova menekülniök városuk elfoglalása után.

(Budapest.)

HEINLEIN ISTVÁN.

HAZAI IRODALOM.

Csengeri János: A rómaiak. (Egyetemes Irodalomtörténet, szerk. *Heinrich Gusztáv*. II. kötet 1—104. l.) Budapest, Franklin-Társulat 1905.

Az Egyetemes Irodalomtörténet II. kötetében tárgyalt *román* irodalmakról részben *Becker F. Á.* (EPhK. XXIX. 398 sk. l.), részben *Katona Lajos* (EPhK. XXX. 50. sk. l.) között szakszerű bírálatot. De kötelességmulasztás volna a kötet bevezető, a *rómaiak irodalmát* ismertető részéről hallgatni, melynek már futólagos áttekintése ellentétes érzéseket kelthet az olvasóban.

Ugyanis nagyon szűkmarkúnak találom azt az eljárást, mely a római irodalomra csak 90 oldalnyi tért engedett (a többi 12 lapot sikerült illusztrációk töltik be). Még absolut eszthetikai értékelés mellett is rövidséget szenved a római irodalom e kötetben a spanyol irodalom 110 lapnyi, s még inkább az oláh irodalom 80 lapnyi terjedelmével szemben. De a római irodalomnak azonfelül páratlan historiai becse is van. Míg egyrészt meghódol a meghódított görögség

¹⁾ Her. I. 165—167.

²⁾ Gellius X. 16. Paus. X. 8.

³⁾ Her. I. 168.

⁴⁾ Scymn. 887.

⁵⁾ Her. VIII. 62.

szelleme előtt és eszméit felszíva a hellenisztikus műveltséget hatalmas politikai gondolataival és rendszerező érzékével tovább fejleszti, míg tehát első érdekes példáját nyújtja az utánzó irodalomnak: viszont a római birodalom bukása után is több mint ezer éven át a műveltség hordozója és terjesztője volt. Csak a XVIII. század új humanizmusa állította vissza a görög szellemmel a közvetlen kapcsolatot; addig az összes európai népek irodalma a római írók hatása alatt állott. Ha majd az irodalomtörténet igazán tudományos disciplinává fejlődik, érdekes problémát kell megoldania, fejtegetve azt a páratlan jelenséget, hogy a római nép legdicsőbb korszakai megelőzik a biztos történeti hagyományokat, vagyis akkor volt a római nép a legderékabb, midőn még nem hatott rá mélyebben a görög műveltség s nem volt irodalma. Míg más irodalom, de főleg a görög irodalom minden fázisa a nemzet politikai és kulturális művelődésének szerves eleme, addig a római irodalom kívülről kap lökést és a görög nélkül sem el nem képzelhető, sem érdemileg nem méltatható. A római nép nagy nemzeti önérzetére vall, hogy a görög szellemi hatás meg a görögség bevándorlása nem tették göröggé; irányadó társadalma azonban két-nyelvűvé vált, és *Csengeri* rámutat a római költői irodalomnak azon hellenisztikus vonására, hogy nem annyira a nép, mint inkább a műveltek számára termelt. Ezért oly nehezek iskolai latin auctoraink, bár gyönyörű nyelvük és főleg nemes érzületük pótolhatatlan táplálékai tanítványainknak.

E jelenségekkel *Csengeri* a rendelkezésére bocsátott területen vagy egyáltalán nem foglalkozhatott, vagy csak röviden. Annál ügyesebben oldotta meg általánosságban a feladatát. Kellemes hatást tesz az olvasóra mindjárt világos és arányos dispositiója. Az irodalom őselemeiről hét lapon át beszél, a műirodalom kezdeteinek 22 lapot, az aranykorszaknak 52 lapot, az ezüstkornak 15 lapot, a vaskorszaknak négy lapot szentel. Mindig külön tárgyalja a költői és külön a prózai irodalmat, s a hol csak teheti, rámutat az írók forrásaira, valamint jelzi a világirodalomra tett hatásukat is. Tárgyán biztosan uralkodik, finom nyelvtalentuma is támogatta; e két körülmény avatta őt a római irodalomtörténetnek nemcsak alapos, hanem érdekes előadójává. Stílusa képes, ötletes, magyaros; az írók, főleg a költők jellemzésében lendületes. Kellemes elbeszélő, ki az írók életét mindenütt összekapcsolja a kor és a szokások ismertetésével, tehát jól csoportosít, s mindenütt megnyilatkozik kedélye és tárgya iránt érzett őszinte lelkesége.

E kiváló tulajdonságából folyik persze, hogy olykor túlzásba esap. Ilyen túlzás bizonyára, midőn Róma nyelvét jellemezve (5. l.) megjegyzi, hogy nem is rómaiak, hanem idegenek fejlesztették iro-

dalmi nyelvvé. Tény, hogy a *költői* irodalom több nemzedéken át nem hogy római, de még latiumi születésűt sem tud felmutatni; később is a vidék szolgáltatja a nagy költőket, Róma felszívja Itáliának és a provinciáknak szellemeit, hogy rájuk süssé a maga bélyegét (így tesz az olasz renaissance idejében is). Ámde a *próza*, mely tárgyát a nemzeti történetből és a politikai küzdelmekből merítette, előkelő rómaiak foglalkozása is volt, s *Csengeri* maga is rámutat (31. l.) a próza nemzetibb jellegére. Kisebb túlzás az Aventinust (12. l.) Quartier Latinnak nevezni, Naevius (13. l.) a bárdok ősevő avatni; Plautusnál rosszul alkalmazott ötlet (16. l.), hogy az idegen palást alól gyakran *kimutatja a lólábat*. Inkább dicséretet érdemel érte! Viszont túlságos dicsérete Enniusnak (24. l.), hogy ő teremtette meg a műköltészet nyelvét, mikor csak alapjait rakta le.

Az egyes irodalmi egyéniségek értékelésében *Csengerit* a források alapos ismerete és irodalmi nagy olvasottsága helyes ítéletekhez juttatta. Annál jobban fájt, hogy két ember iránt igazságtalannak találtam. Ám hagyján, hogy (57. l.) Maecenast asszonyosnak, etruszk ősök elpuhult ivadéknak mondja. Vajjon asszonyos, elpuhult ember lehetett volna Augustusnak harminez éven át jobb keze? Maecenas mindig őszintén megmondta véleményét mindenható urának, még ha nem tetszett is neki a dolog; s ha voltak sybarita vonásai e büszke lovagnak, (a ki még senator sem akart lenni) vajjon hány nagyúr tud ellenni nélkülök? — De a hogyan Ciceróval elbánik, abban az elfogultság legnagyobb foka nyilatkozik meg. Még azt is kétségbe vonja, hogy ő adta ki Lucretius munkáját. *Csengeri* többször hivatkozik Mommsen szavaira; nagyon helyes, hogy történeti művébe illesztett irodalmi fejezeteit fölhasználta, mert óriási tudománnyal párosult ritka éleselméjűség nyilatkozik meg bennök; habár itt is észrevehető a célzatosság, mely e nagy tudós politikai ítéleteit jellemzi.¹⁾ Ámde Mommsen anticiceroniasmusa, mely Angliában és Francziországban sohasem tudott tért hódítani, saját hazájában is elévült állásponttá hanyatlott.

¹⁾ *Csengeri* a 31. lapon Luciliusról szólva főlemlíti, hogy Mommsen Béranger-vel hasonlítja össze. E rövid megjegyzés az olvasót tévedésbe ejtheti, mert Mommsen a szatirairónak csak a népszerűségét állítja párhuzamba a franczia lírikussal, nem pedig egyéniségét (Röm. Gesch. II⁸. 448). — Itt említem meg az egyetlen tárgyi hibát (ha ugyan hiba) a 63. l. jegyzetében, mely nagy anachronismusnak tartja Dido és Aeneas találkozását, «mert Dido mintegy 300 évvel később élt Aeneasnál». Az igaz, hogy Timæus Kr. e. 814-re teszi Karthago alapítását, viszont Philistos szerint ez már a trójai háború előtt történt (L. Meyer Eduard: Gesch. des Altertums. II. 143).

Zielinski Tádé felolvasása,¹⁾ melyet Cicero születésének 2000. évfordulója alkalmával tartott, alaposan rámutatott ama szülőkörű és méltatlan elbánásra, melyben Drumann a nagy római írók részesítette, és szellemes párbajt vívott Mommsen vádjaival is. S azóta a németek is másképp mérlegelik Cicero egyéniségét. Schwartz Eduard (Charakterköpfe aus der antiken Litteratur p. 96—120) és legújában Leo Frigyes (Die Kultur der Gegenwart, Teil I. Abteilung VIII. 332—339 lk.) kellő értékökre szorították a Cicero ellen felhozható vádakát; de annál nyomatékosabban mutattak Cicero halhatatlan érdemeire. Rómának az volt a sorsa, hogy politikai rothadása és a köztársasági csőd korában érje el szellemi nagyságának legnagyobb fokát. E kor kulturája romanizálta a nyugatot, s e kultúra csúcspontja Cicero. Nincs itt terem e nagy irodalmi egyéniségről bővebben szólanom; de egyrészt ráutalok arra, hogy politikai elveinek mártírja lett (Csengeri szerint nem voltak nagyobb államférfiúi elvei), másrészt lehetetlen elhinni, hogy az az író, ki három nagy szellemi mozgalomra: a keresztény egyházatyákra, a renaissance-korabeli irodalmi férfiakra és a nagy francia forradalom éltető szellemeire oly döntő hatással volt, «elvtelen kapkodó» és felületes gondolkodó lett volna. Ha egyszer *Csengeri* méltó tárgynak fogja tartani, hogy Ciceróról egyetemi collegiumot tartson, könnyen megtörténhetik (ne vegye zokon e hitemet!), hogy ép oly palinodia lesz az eredménye, mint a hogy egyszer Horatiust is megkövette. A római irodalom, a latin nyelv, a klasszikus humanizmus e nagy geniusával ezúttal igazságtalanság történt.

(Budapest.)

GERÉB JÓZSEF.

A magyar irodalom története. Képes diszmunika két kötetben. Megindította és vezeti *Beöthy Zsolt*, szerkeszti *Badics Ferencz*. (Harmadik, javított és bővített kiadás.) I. A legrégebb időktől Kisfaludy Károly fellépteig. Budapest, Athenæum, 1906. 923 l.

Tizenötödfél esztendő alatt immár a harmadik köntösben kerül a nyilvánosság elé ez a munka, melyet röviden *Képes Irodalomtörténet* néven ismer közönségünk. Már maga az a tény, hogy a köztudat szükségeseznek tartotta e műnek rövidebb, mondhatnók, kedveskedő czímet adni, bizonyítja, hogy valóban hiányt pótol: egyetlen bővebb irodalomtörténetünk. Sajnos, még mindig és, mint hiszszük, igen sokáig fel fog hangzani a panasz, hogy nincs egységes tudományos irodalomtörténetünk. Társaságunk idei közgyűlésének elnöki megnyitója ugyan kecsgetett azzal a reménnyel, hogy e régi óhajunk legközelebb meg

¹⁾ Cicero im Wandel der Jahrhunderte (Leipzig, Teubner, 1897); magyarul is megjelent kivonatossan a Budapesti Szemle 1897-iki évfolyamában.

fog valósulni, de e tervezett mű is több tudós vállvetett munkája lesz, így tudományos voltához nem férhet kétség, azonban bármilyen gondos lesz is a szerkesztés, bármennyire ragaszkodjanak is a munkatársak a közösen megállapított szemponthoz: egységes alkotást nehezen fognak nyújtani. Ezt a munkát csak egy ember végezheti el, bármennyi időbe és fáradságba kerüljön is. Addig, míg nem akad erre a föladatra tudományosan képzett vállalkozó, be kell érünk szerkesztett munkával, olyannal, mint a Képes Irodalomtörténet.

E munka nem a tudósok számára készült, hanem a művelt közönség igényeit akarja kielégíteni, s ha értékét meg akarjuk állapítani, a könyvnek ezt a célját kell szem előtt tartanunk, mert csak így lesz helyes ítéletünk. Ismertetésünket is e szempont vezeti, azonban nem célunk az egész munkáról bírálatot mondani, hiszen ezt a feladatot már elvégezték előttünk az előbbi kiadások ismertetői: első sorban azokkal a változtatásokkal szándékozunk foglalkozni, melyek ez újabb kiadást a másodiktól megkülömböztetik. Mindazonáltal van két, az egész mű szerkezetére vonatkozó kérdés, melyek elől, úgy érezzük, nem térhetünk ki.

Az első kérdés, vajjon helyén valók-e e műben a művelődéstörténeti cikkek, melyek a művészettörténet és az oktatásügy fejlődésével foglalkoznak. Tudjuk, hogy az irodalom nem elszigetelt megnyilatkozása a nemzeti léleknek, hanem ennek minden más nyilvánulásával szorosan összefügg, csak egy ágát alkotja a nemzeti kultúrának, s ha mi az irodalomtörténetről, mint önálló tudományról beszélünk, ez csak elvonás. Természetes, hogy az általános művelődéstörténet alapvető ismeretei nélkül az irodalomtörténeti tudásunk is hiányos, mert ha nem ismerjük a nemzeti szellemet, nem tudjuk helyesen értékelni annak megnyilatkozását sem. Művelődéstörténeti ismeretekre szükség van annak, a ki az irodalom fejlődését meg akarja érteni, de kiszakítani a kultúrbistória egy-két ágát s azzal bővíteni ki az irodalomtörténetet, azt hisszük, nem célravezető törekvés, mert vagy művelődéstörténetet akarunk nyújtani az olvasónak, de arra szűkek az irodalomtörténeti keretek, vagy irodalomtörténetet, akkor e beiktatott részek feleslegesek. Nem szól e mű a magyar hadviselési módról, a társadalmi élet fejlődéséről, csak nagyon keveset az alkotmányunk történetéről, pedig ezeknek az ismerete nélkül igazán nem lehet megértenünk az irodalomtörténetet. És ezek a kérdések nem is illenének be e munka keretébe: fel kell teüni, hogy a ki az irodalomtörténet iránt érdeklődik, ezen ismereteket már megszerezte.

Elvi szempontunkból tehát nem tartjuk helyén valóknak az oktatás és a művészetek történetére vonatkozó fejtegetéseket. Az utóbbiakról alább még megemlékezünk, az előbbiekre vonatkozólag itt ejtünk pár szót. Azt hiszem, fölösleges kiemelnem, hogy a BÉKEFI REMIG tollából származó három fejezet (5. *A középkori iskolázás*, a 16. *A újkori iskolázás*, a 44. *Iskolázás állami fölügyelet alatt*), nemcsak alapossága, a legújabb — nagyrészt saját — kutatásoknak felhasználása által válik ki, hanem mint rövidre fogott, de minden lényeges kérdésre kiterjedő tájékoztató valóban becses dolgozat. S ha szerkezeti szempontból nem is illik bele a műbe, belső értékét csak emeli.

A második kérdés, vajjon a XV. és XVI. század humanistáit, kiket e mű két nagy fejezetben ismertet, nem kell-e kirekeszteni a

magyar irodalomtörténet területéről. E kérdésre a feleletet megkapjuk magának a műnek a bevezetéséből, melyben Beöthy Zsolt az irodalom és irodalomtörténet fogalmát fejtegeti: «... az irodalom mai fogalmának határozó jegye: az egész nemzetnek szóló elméművek foglalata.» (9. l.) A Mátyás korabeli humanisták nem az egész nemzetnek írnak, sem tárgyuk, sem nyelvük nem magyar, idegen a szellem is, mely műveikben megnyilatkozik. Akármilyen fényes volt is Janus Pannonius tehetsége, a magyar irodalomtörténetnek le kell mondania róla. Érdekes különben, hogy nem tartották őt magyarnak maguk az olaszok sem, kik között nevelkedett, hanem horvátnak.¹⁾ A XVI. század humanistáival már másképp áll a dolog. Ezek, ha idegen nyelven írtak is, de nemzeti tárgyról, magyar szellemben. Ezekkel szükséges is foglalkozni a magyar irodalomtörténetnek.

* * *

Áttérve annak vizsgálatára, hogy mennyiben változtak az egyes cikkek, a legelső, a mi a szemünkbe tűnik, a könyv térfogatbeli gyarapodása. A második kiadás 852 lapjával szemben a harmadik 923 lapot nyújt, s a kötetet alkotó értekezések száma 60 ról 64-re emelkedett s ennek megfelelően a szövegközi képek száma 323-ról 362-re, a műmellékleteké 58-ról 62-re. Lássuk most egyenkint a fejezeteket, melyek az előbbi kiadás megfelelő cikkeihez képest jelentékenyebb változást mutatnak.

1. *A magyar nemzet őskora.* A SEBESTYÉN GYULA tollából származó ezen cikk jóval terjedelmesebb a második kiadás 1. fejezeténél. Melyet Réthy László írt. Sokkal bővebben ismerteti az ural-altáji népcsaládot, az őshazára s a nemzet kialakulására vonatkozó kutatásokat, Réthy cikkénél terjedelmesebben tárgyalja a magyarok ősvallására vonatkozó kutatások eredményeit, az ugor népek elszakadását, a honfoglaló magyarok vándorlását, a székelység eredetét. Nem foglalkozik azonban az ősmagyarok hadviselésével, pedig ez a kérdés, ha általában szükséges a közművelődési kérdések tárgyalása, nemcsak érdekességével szolgált volna rá néhány sorral való ismertetésre, hanem ép oly kultúrtörténeti jelentősége van, mint pl. az ősvallás kérdésének. Nem tartjuk azonban helyesnek, hogy a szerkesztő jegyzetben szükségesnek vélte felemlíteni, hogy ő nem híve annak a hypothesisnek, melylyel a cikkíró meg akarja fejteni a magyar nemzet kialakulásának kérdését. Ez az eljárás csak bizalmatlanságot kelt a közönségben a cikk szerzője iránt. Az lett volna a helyes eljárás, ha maga a szerző említi meg a szövegben, hogy van egy másik felfogás is e kérdésre vonatkozólag.

Szintén SEBESTYÉN GYULA írta a 3. fejezetet *A pogánykori költészet emlékei* címmel. E cikk az előbbi kiadás azonos című fejezetét váltotta fel, mely Erdélyi Pált vallotta szerzőjének. Sebestyén terjedelmes cikke első sorban a pogánykori énekeseket, majd a középkori lantosokat, a magyar irodalom e mithikus alakjait ismerteti, azután áttér a dunántúli vidékeken a mai napig fennmaradt regölés ismertetésére és eredetének vizsgálatára, végül mondáinkat méltatja,

¹⁾ Vespasiano, Vite dii illustri uomini.

különös tekintettel keletkezésükre, kialakulásukra. Elméletének bővebb ismertetése e helyen felesleges, az érdeklődőket Sebestyénnek *A magyar honfoglalás mondái* című munkájára utaljuk, melynek ismertetése az Irodalomtörténeti Közlemények 1905. évfolyamában jelent meg.

A negyedik fejezet, *A magyarság az Arpádok* korában meg rövidült, azzal, hogy a románkori építészettel foglalkozó rész az új kiadásból elmaradt. Hasonlóképp elmaradt a régi kiadásnak a *Csúcsíves stílus és a renaissance*-ről szóló 7. fejezete is. Ez elmaradt czikkeket DIVALD KORNÉL két czikke helyettesíti, a *Középkori képzőművészetek*-ről és a *Renaissance építézet kora* című s hozzájuk csatlakozik a XVII—XVIII. század művészetét tárgyaló *A barokk és rokokó s az új klasszicismus kora*. Az első röviden ismerteti a román és csúcsíves kor képzőművészeti emlékeit, melyekben hazánk, sajnos, igen szegény. Ez ügyesen megírt fejezetről szólván, nem hagyhatjuk szó nélkül azt a helytelen eljárást, melyben Divald ép úgy hibás, mint az előzői, hogy a Dalmáciában levő műemlékeket szintén a magyar művészet-történet keretébe törekszik beleilleszteni. Bizonyos, hogy Dalmácia e korban tényleg magyar birtok volt, azt is megengedjük, hogy e műemlékek a magyarság anyagi támogatásával jöttek létre, de mivel e kérdéses műemlékeket olasz művészek alkották a maguk nemzeti ízlése szerint, nem is tulajdoníthatjuk őket magunkénak. Egyébként is önálló magyar művészi irányról, legalább e korban, úgy sem beszélhetünk, ha csak nem számítjuk néhány románkori templomunk szerkezetében jelentkező, nagyon is kétes eredetű elrendezést, mely, mint némelyek állítják, egyedül nálunk jelentkezik. A magyarságnak a városi élettől való idegenkedése akadályozta meg a nemzeti művészetek kifejlődését, s ha ismerünk is e korból egy-két magyarországi művészt, az még nem bizonyítja, hogy ezek tényleg magyarok voltak és nem magyarországi németek. Bizonyítja állításunkat a renaissance-építézet koráról írt fejezet. E kor Magyarország művelődéstörténetének legérdekesebb szakasza: nemeseink Itáliában nevelkednek, országunkat olasz művészek ékítik. A magyar műtörténetíró pedig e kor s a következő századok művészetének tárgyalásánál csupán arra szorítkozhatik, hogy felsorolja az országunkat járó idegen művészeket s alkotásaikat, bővebben tárgyalja a dalmáciai «magyar» művészeket, azonkívül néhány műemlékről, melyeknek alkotójáról mit sem tudunk, megállapítja, hogy alkalmasint ismeretlen magyar szerző műve, s ha, különösen a XVII—XVIII. században, találkozunk egy-egy valóságos magyar mesterrel, az is idegen szellemnek hódol, s mint Divald mondja, «idegen művészet motívumait fejleszti tovább». Sőt véleményünk szerint a felső-magyarországi renaissance is, melyben Divald kezdettől fogva nemzeti vonásokat ismer föl, idegen szellem szülötte. Általában a magyar művészet-történetnek meg kell tisztulnia attól a túlzó chauvinismustól, mely minden Magyarországot járó külföldi művészt magyarnak akar betudni.

Az előbbi kiadáshoz képest változást mutat a 8. fejezet is, melynek címe *Legrégibb nyelvemlékeink*. Szerzője SIMONYI ZSIGMOND értékesebb benne a nagyközönség számára azokat a tudományos eredményeket, melyeket a magyar nyelvtudomány a II. kiadás megjelenése óta megállapított (a magánhangzók zártsági fokának állítólagos változása, a Gyulafehérvári glosszák stb.).

A magyarországi *humanistákról* szóló 10. és 19. fejezeteket alaposan átdolgozta szerzőjük, HEGEDÜS ISTVÁN. A XV. és XVI. század e költőit, kiket nyelvüknek, a latinak közös volta fűz egy csoportba, elkülöníti, s teljes joggal, Hegedüs. Választóvonalul a Mátyás korabeli s a XVI. századi humanisták közé a tárgyválasztást teszi: az előbbieket költészete idegen világban él, az utóbbiak a nemzeti tárgy felé fordultak. A nemzeti tartalom s a merőben idegen nyelv és forma közötti küzdelem jellemzi ezt az irányt. Ebből a szempontból ítéli meg Hegedüs a XVI. század humanista költőit. A két tanulmány teljes átdolgozására bírták a szerzőt azon eredmények is, melyeket e téren magának Hegedüsnek kutatásai fölmutattak: Oláh Miklós köre Album-ának és Szamosközy költeményeinek közzététele a Scheseus epicumára vonatkozó kutatások gyümölcsei hatalmasan gyarapították a XVI. század latin költészetének anyagát, melynek most Hegedüs a legalaposabb ismerője.

A *Középkori költészetünk* címet viseli a 12. fejezet, szerzője HORVÁTH CZIRILL, ki cikkét az új kiadás számára terjedelmesen kibővítette. Rámutat arra a figyelemreméltó jelenségre, melyet tudtunkkal eddig még senki sem említett fel, hogy az egyházi költészet egy-egy szívhez szóló alkotása átjutott a világi közönség ajakára, megszületik a magyar egyházi népének. A vallásos költészettel kapcsolatban részletes képet fest a középkori apácák életéről a Szent Margit-legenda adatainak alapján.

A *Krónikákat* tárgyaló cikk, a 14., csak lényegtelenül változott az előbbi kiadáshoz képest. A szerző, MARCZALI HENRIK, lényegében csak cikkének utolsó szakaszát bővítette ki, mely a névtelen jegyző koráról szól. Ismeretes, hogy Marczali tudományos szakdolgozataiban azon nézet mellett kardoskodik, hogy a Névtelen jegyző a XIII. század második felében írta krónikáját. E fölfogását iparkodik elfogadtatni e helyt is olvasóival, s czáfolja azoknak érveit, kik Anonymust III. Béla király jegyzőjének tartják.

Szintén MARCZALI HENRIK írta az új 20. cikket, címe *Humanista történetírók, A XVI. század történetirodalma*. Az előbbi kiadások számára ezt a tárgyat Szilágyi Sándor dolgozta fel *A XVI. század történetirodalma* címmel. Úgy látszik, Marczalit nem elégitette ki az az igénytelen cím, melyet a néhai Szilágyi szerénysége adott e fejezetnek. Bármennyit ígérjen is az új, impozáns cím, a tartalom még többet nyújt az ígéretnél, a mennyiben nemcsak a XVI. század humanista történetíróit tárgyalja, hanem a XVI. század összes történetíróit. Vagy talán a szerző abban a véleményben van, hogy a ki ebben a korban történetírára adta a fejét, annak szükségképen humanistának is kellett lennie? Nyilvánvaló, hogy a szóban levő összes történetíróknak volt több-kevesebb humanisztikus műveltségük, mert e korban minden iskolázott embernek volt, azonban a szegény Székely István és a jóra való Tinódi Sebestyén, nem hiszem, hogy sejtették volna valaha, hogy őket néhány század múlva a «humanista» díszes jelzőjével fogja ekesíteni egy hálás utódunk! A humanista történetírókat a középkori krónikásoktól megkülönbözteti a vallásos szempont háttérbe szorulása, «...uralkodóvá válik a renaissancenak tisztán világi nézete». (250. l.) Ez az a szempont, melyből Marczali a XVI. század történetíróit megítéli. Csakhogy ha azt vizsgáljuk, mennyiben nyilvánul

ez írók műveiben a renaissance szellem, szükségszerűen két osztályba kell sorozni őket, úgymint Szilágyi Sándor tette e mű előbbi kiadásában, ki említett cikkében külön alcím alá foglalta a humanista történetírókat. Egyébíránt Marczali cikke sokkal nagyobb kort ölel fel, mint a Szilágyié. Ismerteti Bonfiniét, kinek nevével az előző kiadásban sem a krónikák, sem a XVI. század történetírói között nem találkozunk. Hű képet fest a dalmáciai származású Tubero Lajosról, kinek művén meglátszik, hogy éles eszű és nagy műveltségű ember munkája, ki igazán megértette kora történetét. Forgách Ferenczszel, I. Ferdinánd törhetetlen hívével is behatóan foglalkozik. Általában a többi történetíróról is több szóval emlékezik meg, mint Szilágyi, kivéven Székely Istvánt és Heltai Gáspárt. Hallgat Illésházy nádor följegyzéseiről is. A milyen bő a tárgyköre, olyan kevéssé részletező az előadása: az egyes írók műveinek címét csak ritkán mondja meg s elmulasztja megjelölni azt az időközt, melynek történetét az egyes művek felelelik. Ennyit pedig a művelt közönség megkövetel.

A 22—25. fejezetek, melyek a XVI. század költészetét ismertetik, csak kevés változáson mentek át. SZILÁDY ÁRONNAK a lírai költészetről írott cikkében (22.) egy új adatot találunk arra nézve, hogy a szerelmes költeményeket az egyház felekezeti különbség nélkül üldözte. Az 1626-ban alkotott komjáti kánonok fennmaradt intézkedései bizonyítják, hogy a protestáns egyház e tekintetben semmivel sem volt türelmesebb a katolikusnál. Az elbeszélő költészetet BADICS FERENCZ dolgozta fel (24. fej.) s fölhasználta a tudomány kiderítette újabb adatokat. Így első sorban cikkének Tinódiival foglalkozó része bővült.

A következő fejezetek semmi, vagy csak lényegtelen módosuláson mentek át. A XVII. század levéltudománya (32. fej.) bővült Lónyai Anna és Teleki Jánosné, Bornemissza Anna leveleinek ismertetésével. A 33. fejezetet, mely a XVII. század lírájáról szól, szerzője, ERDÉLYI PÁL, egy pár új névvel (Madách Gáspár és Barakonyi Ferencz) bővítette és beleolvastotta annak a két XVIII. századi költőnek részletes méltatását, a kinek verseire boldogult Radvánszky Béla báró hívta föl a tudomány figyelmét, Rimay Jánosét és Radvánszky Jánosét. Az első már eddig is ismerte az irodalomtörténet, de a Radvánszky kiadta verskötetete egészen új oldalról, mint a szerelmi líra művelőjét, mutatta be. Erdélyi cikke a mű legkiválóbb fejezetei közé tartozik.

Nem sok módosuláson ment át a XVII. század nagy epikusait tárgyaló két fejezet sem. SZÉCHY KÁROLY a 34-ben, címe *Zrinyi Miklós*, a költő-hadvezérnek Klobusitzkyval, II. Rákóczy György követével, való érintkezését is felemlíti; továbbá kimutatja, hogy a Siralmas panasz című röpirat semmiesetre sem Zrinyi műve. BADICS FERENCZ a *Gyöngyösi István*ról írott cikkét, számszerint 35-et, újabb életrajzi adatokkal tökéletesítette, melyek nagyrészt a költő családi életére derítenek fényt, s melyeket bővebben ugyancsak Badics dolgozott fel a Magyar Remekírók című vállalat 3. kötetében.

A 40. fejezet, melyben NÉGYESY LÁSZLÓ a XVIII. századi szépirodalmat ismerteti, a második és negyedik részében mutat gyarapodást az előbbi kiadáshoz képest. A Mikessel foglalkozó második rész a Levelek hazakerülésének homályos történetét ez új fogalmazásban részletesebben és alaposabban adja, közölvén úgy Toldy, mint Thaly föltevését. Az esztétikai méltatásból, melylyel Négyesy a Leveles-

könyvet kíséri, kiemelünk egy új pontot. Mikes stílusának elemzése arra a meggyőződésre vezette a szerzőt, hogy e stílus báját épen a művészi célzat hiánya adja meg. Ez a fejtegetés a legérdekesebb része cikkének. E fejezet negyedik része Amade Lászlóról szól. A második kiadás megjelenése óta az eddig rejtve tartott Amade-levelek Vég helyi gyűjteményéből a Nemzeti Múzeumba kerültek s Vértesy Jenő közléséből ismeretesebbek lettek. A levelek annyi új adatot nyújtottak a költő életének, hogy az életrajzi rész teljesen elavult s teljes átdolgozásra szorult. Négyes a közölt adatokat értékesíti, nemcsak életrajzi, hanem jellemrajzi szempontból is.

A 41. fejezetben TAKÁTS SÁNDOR állítja elének az *iskolai dráma* történetét a XVII. század második felétől kezdve s mivel az újabb kutatások főképen a protestáns drámairodalomra vetettek világot, Takáts cikkje is e tekintetben változott. Az iskolai dráma, melynek elterjedését pädagogiai okok segítették elő, a protestánsok iskoláiban nem virágzott annyira, mint a katolikus intézetekben. Ennek a jelenségnek okát Takáts a debreczeni hitvallás talmánán kívül épen pädagogiai okokban keresi: a tanárok maguk nem tartották helyesnek e színjátékokkal rendszeres foglalkozásuktól elvonni. A reánk maradt csekély számú protestáns iskolai drámákból kitűnik, hogy íróikat nem a felekezeti cél vezeti, hanem a nemzeti szempont, s így több gondot is fordítanak a költőiségre, mint a XVI. század drámaírói. Ismerteti röviden a protestáns drámaírók legjelesebbjeinek, Szathmári Paksi Sámuelnek és Szászi Jánosnak, drámáit, majd az úgynevezett lakodalmi játékokat, melyeket a diákok tanáraik és patronusaik tiszteletére rendeztek. A katolikus iskolai drámák ismertetése ugyanaz maradt, mint az előbbi kiadásban.

A hátralevő cikkek, melyek irodalmunk fejlődését Bessenyeitől Kisfaludy Károlyig tárgyalják, nagyrészt változatlanok, ha csak egy-két stiláris módosítást, vagy elvétele egy két téves adat helyreigazítását nem vesszük számba. Csokonai költészetének ismertetése (HARASZTI GYULÁTÓL) bővült és mélyült az előbbi kiadáshoz képest, hasonlóképp VÁCZY JÁNOS tágabb teret szánt Kazinczy irodalmi elvei fejtegetésének.

Ezekben számoltunk be arról a gyarapodásról, melyet az új kiadás fölmutat. Ha ezt a gyarapodást megfigyeljük, észreveszszük, hogy épen a szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti fejezetek változtak aránylag legkevésbé, leginkább az által, hogy az egyes cikkek szerzői beledolgozták cikkeikbe az újabb tudományos eredményeket. Az igazi bővülést az oktatásügyi és művészettörténeti cikkek okozták, tanujelül a szerkesztőség azon törekvésének, hogy mind tágabb teret nyújtson az irodalomtörténet keretén belül a rokon tudományágaknak, a művészettörténetnek és az oktatásügy történetének.

(Budapest.)

Császár Ernő.

Az angol és magyar nyelv új szótára. Szerkesztették **James E. W. és Endrei Zalán.** Angol-magyar rész. Budapest, Stampfel-féle könyvkiadóhivatal, (Révai Testvérek) Év nélkül. Az előszó kelt 1907. márczius havában. (4-r. VIII. 440. l.) Ára kötve 5 K.

Nem tudom, hogy a szótár címlapján szereplő E. W. James valóban az élők sorában van-e vagy azért szerepel a címlapon,

hogy megtéveszse a közönséget. Van ugyanis a németeknek egy William Jamestől való igen jó angol szótáruk, a mely 1904-ben *harminczkilenczedik* kiadásban jelent meg s a mely a jelen angol-magyar szótárnak egyik főforrásaként szerepelt, a nélkül persze, hogy ezt könyvünk előszava említéné. A szerző(k)től aláírt előszó felemlíti azt, hogy minden angol szótárszerkesztőnek még sokáig meg kell bírkoznia az elő munkálatok (sic!) nehézségeivel; ebben igazuk van a szerzőknek, abban is, hogy nagyon érezhető nálunk egy új angol-magyar szótárnak a hiánya. De abban, hogy ez a most előttünk levő szótár ezt a hiányt nem pótolja, sőt mi több, hogy a magyar könyvpiaczon már régóta nem jelent meg ennél a könyvnél könnyelműbben készített férczmű, mindenki igazat fog adni nekem, ha egy rövid pillantást vetett a könyvbe. Legalább is lelkiismeretlenség az az eljárás, hogy olyan időben, a mikor új angol-magyar szótár egyáltalában nincs és régi antiquarice is alig kapható, ezt a feldolgozásra váró területet egy ilyen gondatlanul és hebehurgyán összevert munkával rontják el, mint a milyen a James-Endrei-féle szótár.

E szótár, mint már említettem, a W. James Tauchnitznál megjelent szótára alapján készült, a melyen kívül még a Muret-Sanders nyomai is felismerhetők. Lehetett volna más szótárt is alapul venni, de legalább az átdolgozásnál ne tették volna tönkre mindazokat a jelességeket, a melyek ama szótárnak harminczkilencz kiadást biztosítottak. Egyik jelessége a nevezett német szótárnak a feltétlen megbízhatósága úgy a kiejtést, mint a fordítást illetőleg. Hogyan állunk ebben a két dologban az angol-magyar szótárral? A kiejtés egyáltalában nincs jelezve, azért mert — a mint az előszó mondja — a tökéletes mester a kiejtésben úgy is csak az előszó és a fül lehet. Igaz, de az is igaz, hogy nincs jóra való angol-német szótár, a mely a kiejtést ne közölné, sőt mivel még maguk az angolok sincsenek tisztában az angol szavak kiejtésével, minden angol nyelvű, tehát angolok számára készült magyarzó szótár is beveszi ezt a nagyon is fontos dolgot. Csak a 429—440-ig terjedő részben, a hol földrajzi és egyéb tulajdonnevek jegyzéke van, találjuk a kiejtést jelezve. Miért itt, amott meg nem? A szótárnak ezt a hibáját nem lehet menteni azzal a pár szóval, a melyet fentebb az előszóból idéztem.

Az angol szavak magyar jelentésének megállapítása szintén kihívja a legszigorúbb bírálatot. A szerkesztő úgy látszik csak szolgai módon lefordította a németet magyarra, kiválogatva a sok német szóból épen azt, a mi neki a legfontosabbnak látszott, esetleg legkönnyebben ment, s ezzel ezt a legfontosabb dolgot elintézettnak hitte. Így szótárt készíteni nem lehet. De ne gondoljuk, hogy az ilyenfajta dolgozásnál elkerülhetetlen Jakobleiterek csak elvéte fordulnak elő! Bármely lapon nyitjuk ki a szótárt, biztosak lehetünk, hogy a könyv bőségesen szolgáltat példákat. A 86. lapon, az első hasámban: *chirology* = *kéztan*, a mit valószínűleg nem ért meg senki; *chisel* = *véső, bőkövéső, bőkörud*; melyik mesterségnek van olyan szerszáma, melyet bőkövéső és bőkörúdnak hívnak? *chitterlings* = *kis gyermek*, pedig paczelt jelent; a «kis gyermek» jelentés véletlenül csúszott ide az előbbi sorokban volt chittől; *chives* = *hagymafű* [(*rsz. n. f. kif.*) *metelő hagyma*; (*m. k.*) *snidling*] a rövidítések teljesen érthetetlenek. A 194. lapon az utolsó hasámban: *goodnature* = *jó természet* (?) helyett *goodnatured* lett

volna helyén = jó indulatú; *goody 1* = *nyalánkság*; ennek a szónak másik jelentése: szenteskedő, visszatetszően erkölcsoktató, belecúsított a «*goose* = *liba*» cikk 2. pontjába, úgy hogy a *goose* cikk alatt a 2. pontban találjuk vegyesen a *goody* és a *goose* szónak jelentéseit ilyen formán: 2. *érzékeny, alszent, (képl.) liba (ostoba nő); ostoba teremtés; gorgon G ∞ Gorgon*; mit jelent itt a *G ∞*?; míg *gorgon* kis kezdőbetűvel van nyomtatva, a belőle származó *Gorgonian* nagy kezdőbetűvel; *Gospel 2. evangelikus* evangéliumi helyett; *Gothamite l. Gothamist*, a mi persze nincs a szótárban. A 343. lapon az utolsó hasábian *shrine* csak *szekrény*, holott annak sok jelentése van és *szekrényt* csak annyiban jelent, a mennyiben az ereklyetartó *szekrény*; egyéb jelentéseiről: oltár, szentély, szenthely, szó sincs. A 342. lapon *shawm* mellett ott találjuk: *lásd schalmei*, a mi persze nem lehet a szótárban, mert *Schalmei* német szó; W. James szótára így közli: *shawm, Schalmei*, a mi szerzőnk egyszerűen angol szót csinált a *Schalmei*ből.

Ez a felületesség páratlan. Legfeljebb még a korrektúra gondatlansága haladja meg a fordításnál tapasztalható felületességet. A bevezetés VII. lapján (de ne gondolja senki, hogy a bevezetés lapjai számozva vannak; tehát azon a lapon, a mely a VII. szám volna) az utolsó hasábian tizenhárom sajtóhibát találtam: *matematics, adjectiv, ferfect, feminie, pirting* (printing helyett), *pbrase, antiqutics, sensis, scoth, duncing, tehology, seamtress, musik*.

Ha még hozzáteszem, hogy a papiroson keresztül látszik sok helyen a tulságosan vastag fekete nyomás, úgy hogy az ember szeme káprázik tőle, talán eleget mondottam arra, hogy mindenki beléssa: könyvészetünkre szégyen, hogy ily könyv napvilágot látott.

(Budapest.)

SCHMIDT MÁRTON.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

**Ernst Bergmann: Ist die Braut von Messina eine Schicksals-
tragödie?** Braunschweig, 1906. 4-r. 32 l.

A Schiller leghatalmasabb tragédiájára vonatkozó nagyszámú dolgozatok sorában az előttem fekvő alapos és terjedelmes értekezés nemcsak a legutolsó, de egyúttal a legértékesebb is. Főcélja: a darabra vonatkozó gazdag irodalmat részletes bírálattal tárgyává tenni és e bírálattal alapján végleges eredményre jutni. Mind a két föladatát fényesen oldotta meg szerzőnk, úgy hogy dolgozata jóformán fölöslegessé tesz mindent, a mit eddig «A messinai aráról» pro és contra írtak. Ez az egyik szempont, mely e jeles értekezés ismertetésére csábít; a másik egy személyes vonatkozás: magam is írtam e tragédiáról egy akadémiai cikket (kivonata «Akadémiai Értesítő» 1892. 55. l.), mely nemcsak a lényeges alapfelfogásban, de még a részletes indokolásban

is teljesen összevág Bergmann fejtegetéseivel és végeredményével, a mit természetesen örömmel veszek tudomásul. Megjegyzem még, hogy több mint harmincz évvel ezelőtt már érezték a kérdésre vonatkozó gazdag irodalom összefoglaló ismertetésének szükségét: ekkor írta Brosin *Schillers Braut von Messina vor dem Richterstuhle der Kritik* (Liegnitz, progr. 1872) cz. dolgozatát, mely az 1872-ig nyilvánított véleményeket bírálva ismerteti, úgy hogy Bergmann most, egy-két kivétellel, csak az azóta megjelent ítéletek tárgyalására szorítkozhatott.

A problémát az értekezés címe világosan megjelöli: Végzet-tragédia-e Schiller «Messinai arája?» A feleleteket szerzőnk négy csoportra osztja a szerint, a mint 1. egyesek a darabot a régiek, főleg «Oedipus király» mintájára készült tiszta végzettragédiának tekintik; vagy 2. végzettragédiának nyilvánítják ugyan a darabot, de úgy vélekednek, hogy Schiller az antik végzet fogalmát többé-kevésbé lényegesen módosította; vagy 3. nem tekintik a darabot végzet-, hanem jellemtragédiának, de a benne szereplő álmoknak jósló (a cselekvényekre kiható) jelentőséget tulajdonítanak; vagy végre 4. a darabot tiszta jellemtragédiának nyilvánítják, melyben az álmok is a jellemekben gyökereznek. Bergmann e negyedik párt híve és ugyanezt a meggyőződést fejtettem ki magam is már 1892-ben megjelent értekezésemben.

A dolgozatnak részletes ismertetése lehetetlen, mert csupa probléma és csupa részletkérdés. Azért csak egy pontot akarok kiemelni, mely a classica-philologia munkásait is érdekli: ezt ugyan már magam is tárgyaltam, de Bergmann most sokkal behatóbban fejtegeti. Világos, hogy az egész probléma magva a «végzet» fogalma. Tisztában kell lennünk azzal, hogy «végzet» mit értünk, csak azután felelhetünk a főkérdésre: végzettragédia-e Schiller műve? Idézett értekezésemben bővebben kifejtettem, 1. hogy a Lenz Jakabnak 1774-ben megjelent «Megjegyzések a színházról» cz. tanulmányában (melyet méltán nevezhetünk a XVIII. századi német «Sturm und Drang» dramaturgiájának) első ízben olvasható az az állítás, hogy az ógörög dráma mindig végzettragédia (míg a modern dráma mindig jellem-dráma), nem igaz (azóta Wilamowitz még tovább ment, mert tagadja, hogy Sophoklesnél bárhol is nyoma volna oly végzetnek, mely ok és ható erő volna, és hozzáteszi: «A ki «Oedipust» és «Agamemnon», Aeschylus tragédiáját, megértette, az nyomban megszabadult a görög népnek és a görög tragédiának vak vagy fenséges végzetére vonatkozó sok szóbeszédtől»); 2. hogy a reánk maradt görög tragédiák sorában (a mit már Lessing is helyesen tudott) csak egyetlenegy végzettragédia van, «Oedipus király»; és 3. hogy Schiller ugyan, mit maga többször hangsúlyozott, «A messinai ara» kidolgozásánál Sophoklesnek e leg-

hatalmasabb művét tartotta (alaki szempontokból) mintául szeme előtt, de saját műve egészen más jellegű és szellemű lett, mint a görög műremek, melyről ugyanő egy alkalommal helyesen mondta, hogy egyetlen a maga nemében és hogy párja nincsen. Bergmann fejtegetései minden tekintetben megerősítik cikkemnek ezen lényeges eredményeit. Magát a «végzet» lényegét azonban nem máskép, de igenis behatóbban fejtegeti szerzőnk. Csupán a főpontot emelem ki.

A «végzet» szót talán a világ teremtése óta kettős értelemben használja az emberiség. A köznyelv szerint minden embernek megvan a maga sorsa vagy végzete. Az adott viszonyok, a melyek közt élünk és cselekszünk, a múltnak tényei, melyek reánk hatnak, nevelésünk, tapasztalataink, tanulmányaink, melyek jellemünket megalkották, barátaink és ellenfeleink maguktartása és ezer meg ezer imponderabile, mely az embereket körülveszi, mint a levegő, sokszor mint a budapesti levegő, mely tele van undok bacillusokkal, mind e mozzanatok, melyek legnagyobbbrészt nem tőlünk függnek, melyeket nem mi alkotunk és melyek minket lényegesen befolyásolnak, teszik, köznyelven szólva, végzetünket, sorsunkat: az egyiknek jó, a másiknak rossz sorsa van, tartja a nép is. A mennyiben már most a dráma embereket és emberi viszonyokat tárgyal, bátran azt állíthatnók, hogy minden dráma végzetdráma, mert minden dráma embereket állít élénk, melyek nem alkották meg maguk tetszésök szerint a viszonyokat, melyek közepett működnek, sőt a jellemöket sem, mely őket ilyen vagy amolyan tettekre hajszolja. A hős felelős tetteiért: ez a modern tragédia alphája és omegája, de tényleg felelősségre vonható-e jellemeért? és felelősségre vonható-e tetteinek (melyek sokszor a legnemesebbek és legokosabbak) előre nem látható következményeiért, melyekre a tényleges viszonyok legalább is oly nagy hatással vannak, mint jelleme és jellemében gyökerező tettei? Erre a bölcselők véleménye lehet eltérő, az esztétikus szerint e kérdésekre okvetetlenül igenlő a felelet.

Tehát minden dráma, ezen köznapi értelemben, végzetdráma, de az esztétika nem ezen értelemben használja a «végzet» fogalmát. Minthogy ily értelemben végzetdráma minden dráma, e fogalom csakúgy nem jöhet az egyes alkotások tárgyalásánál tekintetbe, mint pl. azt sem fejtegetjük külön, hogy a darabok személyei emberek, a kik ezen a földön élnek és működnek. Azért mondjuk, hogy az ember (minden ember) a tragédiában *szabadon* cselekszik és hogy *felelős* tetteiért. Tudjuk nagyon jól, hogy ez voltaképen nem úgy van, de minthogy az érintett előfeltételek minden szereplőnél elengedhetetlenek, mert emberek, a kik a földi társadalomban élnek, mégis helyesen mondjuk és követeljük. Ez a köznapi végzet, és ezt a végzetet emlegetik folyton az oly tragédiák hősei is, melyek tiszta jellemtragédiák, pl. Wallenstein:

az általános világrendet, a társadalomban (bizonyos adott körülmények közt) működő kedvező és (rendesen) kedvezőtlen erők összegét értik alatta. Ezt nevezi Bergmann «szenvedő» végzetnek, az t. i. az adott előfeltételek összege, melyről az emberek nem tehetnek, melyek nem az ő művek. Ez a végzet természetesen szintén rendkívül fontos a drámában, melynek hősét, tetteit és sorsát az adott viszonyok helyes figyelembe vétele nélkül meg nem érthetnők, de nem ez az igazi végzet.

Más a «végzet», mely a végzetdrámában szerepel és melyet Bergmann «cselekvő» végzetnek nevez; egy földöntúli, emberfölötti hatalom, mely az embert igazgatja, tette kényszeríti — akarata, jelleme, szándéka ellenére is. Ilyen a végzet «Oedipus királyban» és az ókori tragédiák közt csakis «Oedipus királyban», — de nem ilyen a «Messinai arában», melyben a cselekvény kizárólag a szereplők jelleméből foly. A három testvér, kiknek tragikuma teszi a darab cselekvényét, teljességgel szabad akaratból cselekszik, senki sem parancsol nekik, semmi sem fészélyezi őket. csupán jellemök hajtja, azaz szenvedélyaik, melyekért talán nem tehetnek, mert elődeiktől örökölték és milieujök mindjobbán fokozta; de azért felelősek tetteikért és bűnhődnek vétkeikért. Ennélfogva nem is vádolható Schiller azzal, hogy ő okozta a későbbi német végzettragédiákat, melyekben az «Oedipus király» földöntúli hatalma helyében gyarló és nevetséges földi motívumok igazgatják az embereket, mint a bábukat — mert a «Messinai arában» sokat beszélnek ugyan a szereplők végzetről, sorsról, istenekről, csillagokról, dæmonokról stb., de mindig azt a «szenvedő» végzetet értik alatta, mely nem egyéb, mint a társadalomban és környezetünkben működő és minket befolyásoló erők, beleértve az emberek jellemét is. Bergmann értekezésének főleg ezen fejezete nagyon sikerült és igen tanulságos, de nagyon érdekes a tanulmány minden egyes szakasza, és az egész dolgozat, már összefoglaló jellegénél fogva, igen figyelemre méltó.

(Budapest.)

HENRICH GUSZTÁV.

Die Bhagavadgītā aus dem Sanskrit übersetzt mit einer Einleitung über ihre ursprüngliche Gestalt, ihre Lehren und ihr Alter von Richard Garbe. Leipzig, 1905. 159 l.

Nincs a nagy ind éposznak, a *Mahābhāratā*nak, epizódja, mely annyiszor le volna fordítva, mint a remek vallásos költemény, a *Bhagavadgītā*. Angol, francia, német fordításainak száma legió. Magyarátot is írtak hozzá eleget. Természetesen ezek a fordítások nagyon különböző értékűek. A költemény stílusa világos és elég könnyen érthető, de azért jól tolmácsolni nagy feladat. A ki erre vállalkozik, annak nem közönséges jártassággal kell bírnia az ind filozófiai rendsze-

rek terén. Az ind kommentátorok befolyása alól kevesen tudták magokat kivonni. Sokan nem annyira a költemény szövegét, mint az ind kommentárt tartva szem előtt, fordították. *Garbe* az imént elhunyt nagy indianistának, *Böhtlingk*nek, szavára hivatkozva «*Bemerkungen zur Bhagavadgītā*» épen ezzel a körülménnyel okolja meg, hogy nem végzett fölösleges munkát, mikor a sokszor interpretált költeményt újra lefordította. *Garbe*, kinek a *Szānkhja* bölcsészeti rendszerről írt műve általánosan ismeretes, kétségtelenül a leghivatottabb *Bhagavadgītā* tolmácsok egyike. Fordításának értékét nagyban növeli a pompásan megírt bevezetés, mely a költemény koráról, eredeti alakjáról és egyebekről szól igen érdekesen.

Az óriási terjedelmű szanszkrit költészetnek nem volt jobban magasztalt gyöngye ennél a bölcsészeti költeménynél. *Humboldt* elragadtatás sugallta mondása általánosan ismeretes, ki boldognak mondta magát, hogy ezt a költeményt még olvashatta. *J. Cockburn Thomson*, a költemény egyik angol fordítója, 1855-ben megjelent művében (*The Bhagavad-Gītā. A discourse between Krishna and Arjuna on divine matters 1855*) így szól: «*It is here scarcely necessary to state more than that it is a philosophical poem, — not merely philosophical theories in Sanskrit verse, — but really a poem in the fullest acceptation of the word* (Preface XI l.). Később mindinkább belátták az ind irodalom bűvárai, hogy kelleténél túl becsülték a költemény költői értékét. A szó modern értelmében a *Bhagavadgītā* nem mondható műremeknek. Magasztos gondolatok mellett van ott sok, a mi nem egyéb pedáns tudákosságnál. Így például a *Szānkhja* bölcsészet alapdogmáját képező három egymást felváltó tényező a *Sattva Radsasz* és *Tamasz* befolyásai igazán hindu aprólékoskodó részletességgel vannak tárgyalva. Az *upanisádok*ból egész versek szó szerint feltalálhatók a *Bhagavadgītā*ban «*und noch manches sonst liesse sich anführen zum Beweise dafür, dass die Gītā nicht ein Erzeugnis wahrhaft poetischen Schaffensdranges, sondern ein zum teil recht künstliches Lehrgedicht zur Verbreitung bestimmter religiös-philosophischer Gedanken* ist (9 l.).

Garbe, úgy látszik, túlságosan szigorún ítél, és nem veszi kellőleg tekintetbe a költemény valóban remek költői szépségeit. Hasonló ehhez az amerikai indologus *Hopkins* véleménye (*Handbooks on the history of religions I. Religions of India 1894.* a 400. lapon) «*Despite its occasional power and mystic exaltation, the Divine Song in its present state as a poetical production is unsatisfactory.*

Tudvalevőleg a *Bhagavadgītā* nem egységes bölcsészeti rendszert tanít. Legalább mai alakjában *Szānkhja Védánta* és *Mimansza* tanok tarka vegyülékére ad költői mezt. Ezt már a régibb kutatók is

felismerték, csak azt nem tudták meghatározni, hogy melyik bölcsészeti rendszer volt az, melyet az eredeti betoldásoktól ment alapmű hirdetett. Garbének erős meggyőződése, hogy ez az istentagadó materialista Szānkhja filozófiai rendszer volt, s a Védánta és Mimansza tanok csak későbbi betoldások útján jutottak bele a költeménybe. *Ich habe im Laufe der Jahre die Bhag. sechs oder siebenmal durchgelesen, und immer hat sich bei mir der Eindruck verstärkt, dass die vedantischen Partien unursprünglich seien* (16 l.). Igazán különös, hogy egy ilyen a legmagasztosabb eszméket hirdető vallásos költemény, melynek miszticizmusa oly óriási hatást gyakorol az olvasóra, egy rideg materialista doctrinán alapulna!

Hogy a *Bhagavadgītā* a szānkhja bölcsészeti rendszeren alapszik, azt Garbe a költeményben hatszor előforduló *mājā* szónak értelmezésével is bizonyítja. A költemény legrégibb részeiben ez a szó még eredeti jelentését, a varázserőt, megtartja s csak a később betoldott részben fordul elő kétszer mint a védánta filozófiai műszó («Weltenschein, kosmische Illusion») látszólagos világ, kosmikus csatlódás-értelemben. Erre nyomatékos bizonyíték Garbe szerint a IV-ik könyv hatodik verse, melyben előforduló *mājā* szót különben is a legtöbb fordító egyformán értelmezte. Garbe így fordítja a helyet: «*Obwohl ich ungeboren und unvergänglichen Wesens bin, obwohl ich der Herr der Geschöpfe bin, werde ich (doch immer aufs neue) geboren, meiner Natur zufolge durch meine eigene Wunderkraft* (májá). *Vierter Gesang 6. 87 l.* Schlegel ezt így adja: *Quanquam innatus sum, incorruptibilis, quanquam animantium sum dominus, naturae meae imperans — subinde nascor, virtute mystica mihi insita* (*Bhagavad-gita Bonn, 1846. Lectio IV. 37 l.*). *J. C. Thomson* pedig így: «*Even though I am unborn, of changeless essence, and the lord also of all which exist, yet in presiding over nature (prakriti) which is mine, I am born by my own mystic power* (májá) *Bhagavad-gītā* (Hertford 1854) 30 l. Tehát mind a ketten a *prakritim scām adisthāya*-t kivéve, melyet Garbe Böhtlingk után másképp értelmez, a *mājā* szó fordításában Garbevel megegyeznek. Galanosz a *mājā* szót fordításában egyszerűen kihagyja *Ἐὶ γὰρ ἀγέννητος τυγχάνω ὄν, καὶ ἀναλλοίτως τὴν φύσιν, καὶ κύριος τῶν ὄντων, ἀναλαμβάνων δ' ὁμοῦς τὴν ὕλην τῆ οἰκεία θελήσει* (ἐνανθρωπῶ). *Γίτα ἢ δεσπέσιον μέλος.* Athén 1848. 32 l.¹⁾

A későbbi betoldások mennyiségét az egész költemény egy ötödénél valamivel többre becsüli Garbe, a 700 versből 170-et tart ilyen-

1) Galanosz különben valószínűleg *majā*-t olvasott kéziratában *mājā* helyett.

nek. A mi a költemény keletkezésének a korát illeti, a fordító az időszámításunk előtti második századba helyezi a legrégibb részeket.

Garbe, mint az a fentebbi mutatványból is látható, prózában fordít. Mindenekelőtt hűségre törekszik, költői hatást elérni nem volt célja «*Meine nachfolgende Uebersetzung, die nicht glatt und gefällig, sondern wortgetreu sein will*» 7 l. Az eredeti nehéz helyeinek megértését rendkívül megkönnyíti és hamisítatlan hű képet ad a híres költemény tartalmáról s így inkább a szánszkrit philologus, mint a nagy közönség kezébe való.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Die Handschriften der antiken Ärzte. Griechische Abteilung.

Im Auftrage der akademischen Kommission herausgeg. v. *H. Diels*. (Aus den Abhandlungen der kön. Preuss. Akad. d. Wissenschaften der Jahre 1905 u. 1906.) Berlin 1906, Verl. d. kön. Akad. d. Wissenschaften; in Kommission bei Georg Reimer. 2 r. egybe fűzve. 4-r. I. XXIII+158; II. 115 l.

1901. ápr. havában, midőn az akadémiák szövetsége először ülésezett és pedig Párizsban, *Heiberg*, a dánoknak jelenleg legkitünőbb philologusa, azzal az indítvánnyal lépett a berlini akadémia delegátusai elé, hogy az európai tudományos világ egyik elsőrendű és leg-halaszthatatlanabb feladatának tekintse, közös erővel és közösen elvállalt anyagi költséggel a régi orvosok műveinek teljes kiadásait, nemkülömben magyarázataik és fordításaik közzétételét előkészíteni. A berlini, valamint a dán akadémia magáévá tette a tervet, s azonnal az előkészületekhez látott. Szükségesnek tartotta mindenekelőtt megállapítását annak, mely könyvtárakban őrzik a régi orvosi iratoknak és fordításoknak kódexeit, s hogy azok nagyban s egészben mit tartalmaznak. 1904-ben kellett volna már az előzetesen tájékoztató áttekintést a Londonban összeült associációnak benyújtani, de az időpont rövidre szabottnak bizonyult. A tájékoztató áttekintéssel csak nemrég készültek el s így a döntés az 1907-ben Bécsben ülésező szövetség arbitrálo foruma elé kerül.

Kétséget sem szenved, hogy a vállalat az antik természettudományok s a régiek orvostudományának ismeretéhez nélkülözhetetlen alapnak ígérkezik, — egyben a legnagyobb nemzetközi tudományos vállalatok egyikének. A feladat nagyságáról és méreteiről könnyen alkothatunk magunknak fogalmat, ha meggondoljuk, hogy pusztán a görög orvosok iratainak s irataik magyarázatainak és fordításainak a kiadása 195 geographiai helyen elszórva őrzött kódexeknek és papyrusoknak a hagyománya alapján épül majd fel; hogy pl. csak magának *Γαληνός*-nak nem kevesebb, mint 127 irata recensiójáról van szó, s

ennek csak *Definitiones medicæ*-i pl. 27 kódexben maradtak ránk; hogy *Ἱπποκράτης* és *Γαληνός*-on kívül még 178 görög orvos műveinek és arab meg latin fordításaiknak kiadását tervezik, s e művek közt sok az ineditum. Íme mily hatalmas feladat, mily sok eredménynyel kecsegtető vállalkozás! Volt idő, midőn Curtius Ernő egyik levelében (1836. jan. 24-én) öcscsének ezt a csüggeteg kijelentést tette: «Die klassische Philologie steht auf einem ganz anderen Standpunkte; da lässt sich nicht viel mehr entdecken; auch sind für die jüngere Generation nach den Leistungen eines Böckh und Müller für die Hauptsache allem Anschein nach nicht viel Lorbeeren mehr zu pflücken.» Ma mindenütt a legserényebb tevékenység uralkodik s egyik nagy koncepczió ölt testet a másik után. Valóban, a ki azt hiszi, hogy az óriási módon felgyülemlett, pazar mennyiségű és változatosan dús anyag nem vonzza ellenállhatatlan erővel a különböző országok philologus-haderőit, azt oly példátlan vaksággal sújtotta a Teremtő, hogy számára a 180 görög orvos írtaiban aligha találjuk majd meg a gyógyító kenőcsöket.

Persze, hogy a gyakorlatban minő nehézségek fognak még jelentkezni, az a jövő titka. Mindenesetre legközelebbfekvőnek ígérkezik, ha fölteszszük, hogy a chronologiai sorrendet tartják meg; nélkülözhetetlenül szükséges lesz pedig, ha az egyes munkások egymással szorosabb szellemi érintkezésbe lépnek.

Engem ez előzetes tájékoztató kivált azért érdekelt, mert felvilágosítást reméltem tőle kapni egy kérdésre nézve, melyet e Közlöny múlt évi folyama deczemberi füzetében felvettem volt. Ott rámutattam arra az összhangzatra, mely a Leo császár kiadatlan Taktikájának 3. fejezete és a görög hadi írók XI. évszázbeli nápolyi kéziratának egy fragmentuma között fennáll. A fejezet ezt a címet viseli: *Περὶ μέτρων γῆς*. Honnan való e fejezet, akkor még nem mondhattam meg, én csak igyekeztem összefüggést találni a nápolyi kódex ismeretlen fragmentuma és a kisebb Leo-féle Taktika között. Azóta tovább kutattam s rájöttem arra, hogy a mi kérdéses 3. fejezetünk azonos a *Hultsch Metrologicorum scriptorum reliquiæ* (2 r. Lipcse 1864, 1866) I. köt.-e 200—201. l.-jain álló fragmentummal, melyet a XIV. században élt *Ἀρμενόπουλος Πρόχειρον νόμων*-jában is találunk s melyet *Ἰουλιανὸς Ἀσκαλονίτης*-nek *Ἐπαρχικά ἐκ τῶν νόμων ἔχει ἐδῶν τῶν ἐν Παλαιστίνῃ* című művéből vett át *Ἀρμενόπουλος*. *Hultsch* Heimbach Harmenopulos-kiadásából nyomtatta le az illető részt, de említi a prolegomenák közt (55. l.), hogy az angol *Ed. Bernard* a *De mensuris et ponderibus* című művében két ízben idézi Julianus Ascalonitest s két idézete közül az egyik eltér az általa közlött szövegtől. Hogy a *Hultsch*-féle szöveg mennyire csonka, rögtön nyilvánvalóvá

válik, ha az enyémmel párhuzamosan nyomatatjuk le. Előzetesen csak annyit jegyzek meg, hogy a nápolyi kódex fragmentuma a Tabula Heroniana III. (l. *Hultsch* i. m. 186. l.)-nak csonka és épen a számok indicatiója dolgában toto genere különböző változata.

Hultsch:

“Οτι ὁ δάκτυλος πρώτος ἔστιν ὡσπερ καὶ ἡ μονὰς ἐπὶ τῶν ἀριθμῶν.

2. Ἡ παλαιστὴ ἔχει δακτύλους δ’.

3. Ὁ πήχυς ἔχει πόδας α’ς, ἦτοι παλαιστὰς ζ’.

4. Τὸ βῆμα ἔχει πήχεις β’, ἦτοι πόδας γ’, παλαιστὰς ιβ’.

5. Ἡ οὐργία ἔχει βήματα β’, ἦτοι πήχεις δ’, ἦτοι πόδας ζ’, ἦγουν σπιδαμὰς δ’, δακτύλους δ’.¹⁾

6. Ἡ ἄκαινα ἔχει οὐργίας α’ς, ἦτοι πήχεις ζ’, ἦτοι πόδας θ’, παλαιστὰς λζ’.

7. Τὸ πλέθρον ἔχει ἀκαίνας ι’, ἦτοι οὐργίας ιε’, ἦτοι βήματα λ’, πήχεις ξ’, πόδας ς’.

8. Τὸ στάδιον ἔχει πλέθρα ζ’, ἦτοι ἀκαίνας ξ’, ἦτοι οὐργίας ρ’, βήματα σ’,²⁾ πήχεις υ’, πόδας χ’.

9. Τὸ μίλιον κατὰ μὲν Ἐρατοσθένην καὶ Στραβῶνα τοὺς γεωγράφους ἔχει σταδίους ἦ καὶ γ’, ἦτοι οὐργίας ωλγ’.³⁾ κατὰ δὲ τὸ νῦν κρατοῦν ἔθος στάδια μὲν ἔχει

Cod. Bern. 97 = B (36. l.):

Ἐπεὶ δὲ ποδῶν καὶ ὀργυῶν καὶ πήχειων καὶ λοιπῶν ἐπιμνησθῆναι ἀνάγκη, περὶ τούτων καὶ δὴ πρὸ τῶν ἄλλων λεκτέον. Ἔστι μὲν οὖν ὁ δάκτυλος πρῶτος, ὡσπερ δὴ καὶ ἡ μονὰς ἐπὶ τῶν ἀριθμῶν.

Ἡ παλαιστὴ ἔχει δακτύλους τέσσαρας.

Ποὺς ἔχει παλαιστὰς τέσσαρας, ἦτοι δακτύλους δεκαεξί.⁴⁾ Ὁ πήχυς (sic!) ἔχει πόδα ας’ (azaz 1½), ἦτοι παλαιστὰς ζ’, ἦτοι δακτύλους κδ’. Τὸ βῆμα ἔχει πήχυς (sic!) β’, ἦτοι πόδας γ’, ἦτοι παλαιστὰς ιβ’. Ἡ ὀργυιὰ ἔχει βήματα β’, ἦτοι πήχεις δ’, ἦτοι πόδας ζ’, ἦτοι σπηθαμὰς (l) θ’ <δακτύλους> δ’.⁵⁾

Ἡ ἄκαινα ἔχει ὀργυιὰς ας’’, ἦτοι πήχεις ζ’, ἦτοι πόδας θ’, ἦτοι παλαιστὰς λζ’.

Τὸ πλέθρον ἔχει ἀκαίνας ι’, ἦτοι ὀργυιὰς ιε’, ἦτοι βήματα λ’, ἦτοι πήχεις ξ’, ἦτοι πόδας ς’.⁶⁾ Τὸ στάδιον ἔχει πλέθρα ζ’, ἦτοι ἀκαίνας ξ’, ἦτοι ὀργυιὰς ρ’, ἦτοι βήματα σμ, ἦτοι πήχεις υ’, ἦτοι πόδας χ’.

Τὸ μίλιον (!) κατὰ μὲν Ἐρατοσθένην καὶ στραβῶνα τοὺς ἀκριβεῖς γεωγράφους ἔχει σταδίους οκτώ καὶ θ’,⁷⁾ κατὰ δὲ τὸ νῦν σταδίους ἐπικρατοῦν ἔθος ἐπτὰ ἐπτὰ ἡμισυ⁸⁾ ἦτοι ὀργυιὰς ἐπτακοσίας πενήτηκοντα, ἦτοι βήματα χιλία πεντακόσιοι, ἦτοι πήχεις τρισχιλίους, ὡς εἶναι τὸ νῦν μίλιον (!) ὀργυῶν μὲν γεωμετρικῶν ἐπτακοσίων πεν-

1) δακτ. ςδ’ conjiciált *Mercier*.

2) σ’ u. a.; a kéziratokban cm’.

3) ωλγ’ *Mercier* kiadásában, ωλζ’ a kódexekben.

4) *Hultsch* Proll. 56. l. említi, hogy *Heimbach* egy kéziratában ezt a toldalékot találta: ὁ ποὺς ἔχει παλαιστὰς δ’, ὁ δὲ παλαιστὴς δακτύλους δ’, ὁ δὲ πήχυς ἔχει παλαιστὰς ἦ. S hozzáteszi: Hæc aliena esse apparet a Iuliani tabula, quæ cubito sex palmos tribuit; petita autem sunt e tabula Heroniana V. *Hultsch*nak igazza van, a toldalék oly librarius interpolatioja, ki észrevette, hogy a Palæstinában honos mértékrendszer e fontos alkotórésze hiányzik a tabulában. A helyes és eredeti szöveg a mienk.

5) A Bern.-ben voltaképp compendiummal kifejezve a δακτύλους δ’ ilyformán: δ-.

6) Természetesen kijavítandó ς-ra!

7) Természetesen javítandó, de az ὀργυιὰ-számítás későbbi toldomány!

8) Javítandó: ἐπτὰ καὶ ἡμισυ σταδίους.

ζ'ς, ἦτοι οὐργίας ψ', ἦτοι βήματα ρφ', ἦτοι πήχεις γ.¹)

10. Δεῖ δὲ γινώσκειν ὡς τὸ νῦν μέλιον ἦτοι τῶν ζ'ς σταδίων οὐργίας μὲν γεωμετρικᾶς, ὡς ἔφημεν, ἔχει ψ', ἀπλᾶς δὲ ωμ'. αἱ γὰρ ρ' οὐργίαι γεωμετρικαὶ οὐβ' ἀποτελοῦσιν ἀπλᾶς οὐργίας.

τήκοντα, ἀπλῶν δὲ ὀργυίων <ὀκτακοσίων τεσσαράκοντα>²) αἱ γὰρ ἑκατὸν γεωμετρικαὶ ὀργυαὶ ἑκατὸν <δωδεκα>³) ἀποτελοῦσιν ὀργυαί. Ὁ παρασάγκης περσικὸν ἔστι (!) μέτρον. οὐ παρὰ πᾶσι δὲ τὸ αὐτὸ δέχεται μέτρον, ἀλλὰ παρὰ μὲν τοῖς πλείστοις τεσσαράκοντα στάδιος ἔστι (!). Παρὰ δὲ ξενοφῶντι τριάκοντα στάδιος, παρ' ἄλλοις δὲ καὶ ἐξήκοντα (!) στάδιος.⁴) καὶ ἔτι πολλῶν πλέον ἐν ἄλλοις κατάφησι στράβων⁵) προφέρων μάρτυρα τοῦ λόγου τὸν πολυμαθεῖ ποσειδώνιον. [Ὅτι ἡ σχοῖνος ἑλληνικὸν ἔστι μέτρον ταυτὸ τοῦ παρασάγκη, ποτὲ μὲν τεσσαράκοντα στάδιον (sic!), ποτὲ δὲ ἐξήκοντα (!) στάδιον.⁶)]

A mit eddig közöltem, az is mutatja, hogy a görögök metrologikus irodalma terén még nem egy tisztázni való kérdés vár reánk. A görög orvosi frók kiadásától e tekintetben is sokat várhatunk. A görög orvosok t. i. könnyen érthető okoknál fogva igen sokat foglalkoztak a súlyokkal és hosszúságmértékekkel. Az előttünk fekvő tájékoztató szerint nemcsak *Γαληνός*-nak van egy *Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν* című értekezése (ed. *Kühn* XIX. 748—781.), hanem *Ἰούλιος Ἀφρικανός*-nak (kiadatlan), *Κλεοπάτρα*-nak (*Κοσμητικά*-iből; kiadva *Hultsch*nál I. 233—236.), alexandriai *Κύριλλος*-nak (kiadatlan), *Διόδωρος*-nak (kiadta *Pernice* a *Rhein. Mus.* XLIV. évf.-a 569. s k. I.-jén? l. *Christ*⁴ 895. l.), *Διοσκουρίδης*-nak (kiadva *Hultsch*nál I. 239—244.), *Ἐπιφάνιος*-nak (ed. *Dindorf* Lipcse 1859; nem tévesztendő össze a *Hultsch*nál I. 274. álló sovány fragmentummal), *Εὔσεβιος*-nak (v. ö. *Hultsch* I. 276. s k.), *Ἡλιδωρος*-nak (kiadatlan), *Καράστονος* nak (arab?), *Μάρκελλος Σιδήτης*-nek (kiadatlan), *Παῦλος Αἰγινήτης* nek (ed. *Aldinæ* l. VII. a. 26, f. 138.) és *Σωρανός*-nak (kiadatlan) is. A görög metrologia tehát az új vállalkozásból nagy hasznot fog húzni; hogy mennyit a görög művelődéstörténelem, azt egyelőre még megközelítőleg sem képzelhetjük el.

(Budapest.)

VÁRI REZSŐ.

¹) ἦγουν σπασμαὶς ζ-τ akar hozzátoldani *Heimbach*.

²) Spatium 10 litterarum in **B**.

³) Spatium 7 fere litterarum in **B**.

⁴) A singularist nem fogjuk okvetetlenül megváltoztatni.

⁵) *Στράβων* 518. l. beszél a perzsa *παρασάγγης*-ről, de nem hivatkozik *Ποσειδώνιος*-ra.

⁶) Ez a Leo-féle taktika szerzőjének toldománya; ezt egyrészt a *στάδιον* alakból következtetem (itt t. i. inkább *στάδιος*-t várnánk), azután abból, hogy fölöslegesen magyarázza még egyszer, mennyi egy perzsa *παρασάγγης*.

Ferdinand Brunot: Histoire de la langue française des origines à 1900. Tome II. Le seizième siècle. Paris, Armand Colin, 1906. 4-r. 504. l.

Brunot nagyszabású művének második kötete a francia nyelv XVI. századi történetét tárgyalja. A XVI. század igen fontos korszak a francia nyelv történetében. A nyelv folytatja ugyan a maga természetes fejlődését, de ez időtől fogva fejlődésében igen sokszor befolyásolják egyéni, rendszeres, öntudatos törekvések és beavatkozások.

Ez Brunot kiinduló pontja, mint ezt már az első kötet befejezésében is jelezte. Ennek megfelelőleg műve három könyvre oszlik. Az elsőben fejtegeti, miként küzd a francia nyelv a latin nyelv supremáciája ellen s miként igyekszik tért hódítani a szellemi élet különböző ágaiban. A latin nyelv megtartja még ugyan e században a maga fölényét, de a nemzeti nyelv már helyet szerez magának az iskolai, egyházi, politikai élet, valamint az orvosi, filozófiai és történeti tudományok terén. A tulajdonképeni irodalomban a francia nyelv már régóta vezérszerepet játszik. Itt felhasználja Brunot az alkalmat, hogy Du Bellay reformját kellő értékére szállítsa le. Szerinte a *Defence et Illustration* értékét és hatását az irodalomtörténetírók rendszeren túlbecsülik. E könyv eszméi sem helyesek, sem újak, sem eredetiek nem voltak.

A második könyvben a szerző a tudósok ama törekvéseit tárgyalja, melyeknek célja a nyelv szókincsének mesterséges gazdagítása s egy egyszerű és egységes helyesírás és szabatos nyelvtani szabályok megállapítása.

A harmadik, legterjedelmesebb könyv a nyelv «belső» történetéről, azaz a szókincsben, hangtanban, alaktanban és mondatban végbement változásokról szól. E tekintetben eddig Darmesteter-Hatzfeld *Le XVI-e. siècle en France* cz. kézikönyvére voltunk utalva, Brunot könyvéből teljesen kimerítő képet nyerünk a francia nyelv XVI. századbeli állapotáról.

Miként az első könyvben, úgy itt is az egyes fejezeteket tanulságos jegyzetek és bibliografiai felvilágosítások kísérik.

(Párizs.)

BIRKÁS GÉZA.

Persian historical texts vol. III. Part I. of the *Tadhkiratu 'l Awliyá* (Memoirs of Saints) of *Muhammad Ibn Ibrahim Faridu' Ddin 'Attár* edited in the original persian, with preface indices and variants by *Reynold A. Nicholson*. Leide 1905. 66, 357, 25. l.

A perzsa történelmi szövegkiadások harmadik kötete a szúfizmus történetére elsőrendű fontosságú forrásműnek, 'Attár biográfikus munkájának, az első részét adja. 'Attár neve mindenütt ismeretes, a hol

csak a perzsa költészettel foglalkoznak. A nagy misztikus költők sorában ő a második *Szenâji*, 'Attâr és *Dselâl ed-Dîn Rumi*, ez a három kimagasló alakja az oly gazdag perzsa vallásos költészetnek. «'Attâr maga lélek volt és *Szenâji* annak a két szeme», mondja nagy szerényen egy sokszor idézett versében *Dselâl ed-Dîn Rumi*, a perzsa vallásos költők fejedelme. 'Attâr korántsem volt oly nagy költői tehetség, mint a *mesznevi* írója. Inkább egy *Lope de Vega*-val versenyző óriási termékenysége ejtette ámulatba kortársait és az utókort. A költés rendkívül könnyű volt neki, egyre-másra írta a sok ezer verssort számláló vallásos költeményeket.

Ezek közül legismertebbek a *Pend-náme*, a tanácsosok könyve, mely nem egy keleti iskolában mint tankönyv szerepel és a *Mantik ut-tair*, a madarak beszélgetése. Öreg korában szánta rá magát 'Attâr, hogy a jeles szúfik életrajzát megírja. Adatait jobbára arab művekből vette. Nagy szorgalommal gyűjtötte össze a jámbor szúfik jeles mondásait. Ezekre helyezi a fősúlyt.

A maga nemében ez az első perzsa munka. Sokkal részletesebb, mint *Dsámi* hasontárgyú könyve. *Although deficient*, úgymond *Nicholson* előszavában, *in dates and biographical details of any sort, it contains a large amount of material which is not to be found in the later Biographies or, so far as I know, anywhere else.* Irodalmi értéke is nagy: a régibb perzsa prózának kitűnő példánya. Számos elavult régi alakot őrzött meg számunkra. Nyelvi sajátosságait nagy gonddal állította egybe a mű kiadója. Igen szépen nyomott, jól kijavított perzsa szövege a *Series* ismert remek betűivel szemnek is tetszetős.

'Attâr 72 szúfi életrajza közül 40 foglaltatik a jelen kötetben. Igazi gyarapodása ez a jó szövegkiadásokban oly szegény perzsa philológiai irodalomnak.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1905 06.

13. Czapáry László: Anyos és Virág hazafisága. (Székesfehérvári kath. főgimn. 3—28. l.) — Méltán mennek eseményszámba a múlt idők nagyjainak emlékére rendezett ünnepélyek, szobor- és emléktábla-leleplezések még a fővárosban is, annál inkább a vidéken. Ilyen alkalomra nagy számú közönség szokott egybegyűlni, hogy arra hivatott férfiak ajkáról hallja magasztalni az ünnepeltet, méltatni érdemeit. A körülmények szabják szinte parancsolólag a beszédet mondó, vagy mi evvel egyértelmű, a felolvasást tartó elé, hogy az alkalomhoz mértén röviden, tömören, s mindenekfölött ünnepi, emelkedett han-

gon szóljon választott tárgyáról. Az ilyen beszédek már tárgyalásuknak népszerű voltával is igen alkalmasak az évvégi értesítő bevezetésére. Czapáry emlékbeszéde azonban híjával van az ünnepi emelkedettségnek. Hozzáadva hosszadalmasságát is, bizony nagyon fárasztó lehetett, tehát célát tévesztett. Az egész felolvasás száraz értekezés. Elemzi Anyos, majd Virág költészetét, rámutatva hazafias és erkölcsi irányukra. Ebben az eljárásában sincs semmi olyas, a mi megragadná a figyelmet, stílusában sem található semmi eredetiség, csupa irodalomtörténeti és poetikai közhely.

Olvasva természetesen jobb hatást tesz, s mint programmértekezés határozottan sikerültebb. Itt nem zavar az emelkedettség hiánya, s még stílusának szintelenségét is megbocsátjuk világos, értelmes fejtegetései kedvéért. Nem művészcikkeknek, hanem gondolkozó embernek munkája, s programmértekezés szerzőjétől nem is várunk többet.

(Rákospalota.)

NYILASI LAJOS.

14. Lakatos Vincze dr. L. Annæus Seneca Pázmány prédikációiban. (Keszthelyi kath. főgimn. 9—54. l.) — A fenti cím bizonyára fölkelti kíváncsiságát mindazoknak, a kik érdeklődnek az összehasonlító irodalomtörténet iránt. Ennek a tudománynak már nálunk is vannak érdemes munkásai. A kevésbbé jelentősbecet mellőzve csak Szilády Áron, Horváth Cyrill és Katona Lajos nevét említjük. Az ő szorgalmas kutatásaik sok régi nyelvemlékünknek forrásait derítették fel. E térre tartozik Lakatos jelen értekezése is, melyről eleve ki kell jelenteni, hogy érdemes, alapos munka. Szerzője körültekintő, aprólékos gonddal dolgozott rajta. Éles szemmel állítja össze Pázmány szentbeszédeiből azokat a helyeket, melyek Seneca bölcséleti műveire utalnak, mint forrásokra. Erre nézve azt az eljárást követi, hogy bizonyos gondolatkörök szerint csoportosítja az egyes részeket pl. Isten, isteni gondviselés; bűn, bűnhődés; erény, jóság, tökéletesség stb. Legérdekesebb része bizonyára művének a IV. rész, a hol a Péládák könyvében található *halál himnuszának* alapgondolatát is Seneca műveiben (Tomus II. Inter Excerpta) véli föltalálhatónak. Közli is Senecából a kérdéses helyet. Az ötlet mindenesetre tetszetős, a gondolat rokonságát tagadni nem lehet, bár bensőbb, közelebbi kapcsolatot csak az itt idézettek közt találhatunk, s itt is kérdéses, nem véletlen-e az egyezés:

Morieris. Nec primus, nec ultimus: multi me antecesserunt, omnes sequentur . . .

El megyek meg halny egyebeket keuwetuen meg en vtannam es tewbben yewnnnek mert sem elsew sem vtolso en nem vagyok . . .

Igaz ugyan, hogy e részlete az egyezésnek csak per associationem való ide; a tétel szerint alig vonható e keretbe. Még csak egy körülményt kell fölemlítenünk. A bevezetésben azt mondja a szerző, hogy *tanítványai* és az *olvasó* tekintetét akarja Senecára irányítani, mint a ki felfogásánál fogva oly közel esik a kereszténység szelleméhez. Elolvasva értekezését, bátran állíthatom, hogy e célát nem érte el. Egy tanítványa sem olvasott belőle el többet, mint a bevezetést. Az *így* elkészített mű, *szakembereknek, szaklapba* való, nem iskolai pro-

grammba. Nagy közönségnek, tanulóknak könnyebb, élvezetesebb előadásban kell szólni. E megjegyzés természetesen nem érinti az értekezés egyébként kiváló érdemeit.

(Rákospalota.)

NYILASI LAJOS.

15. Madarász Flóris: Jókai Mór regényei. (Egri cziszt. főgimn. ért. 3—29. l.) — E program-értekezés azt a két felolvasást foglalja össze, melyet a szerző az egri főgimnázium ismeretterjesztő előadásai sorában tartott.

Ha művelt társaságban Jókairól beszélgetünk, mindjárt látjuk, hogy a társaság két, merőben ellenkező állásponton levő táborba sorakozik. Az egyik tábor a dicsérőké, kik édig magasztalják Jókait, a másik az ócsárlóké, kik pár szóval elismerik ugyan tehetségét, de kifogyhatatlanok gyarlóságainak felsorolásában. Jókai bírálói is e két szélsőségre tévednek. Mint az ilyen esetekben rendesen, úgy ebben az esetben is mindkét félnek van valami igaza. Jókai fényes tehetségével annyi fogyatékoság párosul, hogy valóban nehéz a kritikának vele szemben az arany középutat megtalálni. Hiszen senki, még legszigorúbb bírálója Péterfy sem vonta kétségbe regényírói tehetségét, de abból az elismerésből, melylyel ezen szigorú kritikusok adóztak Jókainak, mindig kiérett valami kicsinylés, lenéző vállvonogatás. Az előttünk lévő értekezésben ép azt találjuk első sorban kiemelendőnek, hogy bár szerzője körülbelül ugyanazt a nézetet vallja Jókairól, mint a Budapesti Szemle bírálói, teljesen méltányolja azokat a tulajdonságait, melyek nevét nagygyá teszik. Madarász azonban nem elégszik meg a regényíró jó és rossz tulajdonságainak pusztá felsorolásával, hanem összhangba iparkodik hozni őket, megmagyarázni, hogy mi ezeknek az erényeknek és ezeknek a fogyatkozásoknak forrása. Jókai túlzásait, mely főképp képzeletének szertelen kalandozásaiban nyilvánul, abból magyarázza, hogy «Jókai legfanatikusabb híve az ifjúság kultuszának». «Jókai fölfogása emberekről, viszonyokról az örök ifjúság könnyűvérsége, mely a gyönyörűségekért könnyen túlteszi magát a józan ész szaván». Nagy elismeréssel méltatja Jókai előadó képességét, mely törbe ejti azoknak a lelkét «a kik az olvasás okozta gyönyörűséggel a mélyebb gondolkodást összeegyeztetni egyáltalában nem tudják». A leírásban az éles megfigyelés és a szemléltető előadás teszik nagygyá Jókait. Nagyobb azonban abban, a hogyan ír, mint abban, a mit ír. Szereti olvasóit ismeretlen vidékre vezetni, melyeket a maga fantáziája szerint rendez be, pedig ép akkor ragyog legfényesebben tehetsége, midőn a mi környezetünket rajzolja. Ismerteti Jókai néhány alakját, rámutat, hogy mennél jobban elragadja az író e heve annál inkább vezeti az ötletszerűség a hős jellemének alakításában.

Elvezetessé és könnyűvé teszi az értekezés olvasását a vonzó előadás. Stílusa színes, plasztikus. Látszik, hogy a szerző igazán kedvvel dolgozott, mintha örökölte volna az ismertett író finom tollát. Azonban a szép, színes formába öntött gondolatai megmaradnak gondolatoknak, nem válnak frázisokká. Aki Jókaival akar foglalkozni, semmi esetre se mulasztja el e kedves és kis terjedelme ellenére is becses értekezés elolvasását.

(Budapest.)

Császár Ernő.

VEGYESEK.

-- A Budapesti Philologiai Társaság 1907. évi május hó 8-án *főlovasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Récey Viktor*: Herculanum nemzetközi felásatásának kérdése.
2. *Kallós Ede*: Philologiai analogiákról és párhuzamokról.

A főlovasó ülést követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Cserhalmi pénztáros, Bermüller, Darkó, Finály, Gombocz, Gyulai, Hornyánszky, Incze, Katona, Maywald, Némethy, Papp, Pauler, Pecz, Székely, Schmidt H., Wirth vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. A bevételek összege január 1-től 7190·12 K, a kiadásoké 2221·99 K, az alapítványok összege 4564·03 K, ebből értékpapirokban 4513·75 K, postatakarékpénztárban 50·28 K.

2. Tagtársaink közül újabban elhunytak: Nátafalusy Kornél tanker. főigazgató vál. tag és Ferenczy István gimn. igazgató rendes tag.

3. Új rendes tagok 1907-től: Tóth András dr. budapesti középisk. tanár (aj. Gulyás Pál), Verő Leo budapesti tanárjelölt (aj. Császár), Major Lajos székelyudvarhelyi gimn. tanár (aj. Hegedüs); új rendkívüli tag: ifj. Haumann Imre budapesti tanárjelölt (aj. Császár).

4. Vári első titkár indítványára a választmány ügyrendi szabályzat kidolgozására bizottságot küldött ki, melynek Hegedüs elnöklete alatt Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők és Gyulai vál. tag a tagjai.

5. A görög szótár ügyében kiküldött bizottság jelentését, melyet Incze József vál. tag terjesztett elő, a választmány a szótár szerkesztőjének adta ki, hogy rá észrevételeit megtegye.

6. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1907. évi június hó 12-én *választmányi ülést* tartott, melyen Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Cserép, Darkó, Finály, Gedeon, Hornyánszky, Incze, Katona, Maywald, Négyesy, Papp, Pauler, Pecz, Pruzsinszky, Székely, Váczy, Wirth, Zlinszky vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. A választmány folytatta a görög-magyar szótár ügyére vonatkozó tárgyalásokat, végleges megállapodásra azonban még nem jutott.

2. A választmány hozzájárul Reményi Ede alapító tag ama kívánságához, hogy a tőle tett alapítvány kamatai minden év januárjában a szerkesztők javaslata alapján valamely fiatal kezdő class. vagy modern philologusnak jutalmul adassanak ki a Közlönyben megjelent dolgozatáért.

3. A választmány magáévá tette az I. titkártól bemutatott és a fővárosi tanácshoz intézett kérvényt, melyben Társaságunk azon óhajának ad kifejezést, hogy Ábel Jenő elhúnyt kiváló philologusunk nevééről Budapest valamely utcájára neveztessek el.

4. Új rendes tagok 1907-től: Liber Béla budapesti főreáliskolai tanár (aj. Láng), Albu Livius és Pécsy Béla rk. tag budapesti középiskolai tanárok (aj. Vári).

— Nátafalussy Kornél. † (1841—1907.) Egy munkában és érdekekben gazdag élet ért véget Nátafalussy Kornélnak, Társaságunk választmányi tagjának, folyó évi április 23-án bekövetkezett halálával. 1841. nov. 17-én született a bodrogi Leleszen, hol atyja prépostsági ügyvéd és az ottani archivum levéltárosa volt. Nyilvános pályáját nagyon fiatal korában, mint a jászvári premontrei rendnek alig 21 éves tagja, a német és cseh professzoroktól éppen akkoriban felszabadult kassai gimnáziumnál 1862-ben kezdte meg, s attól fogva, utóbb mint a rozsnyói, majd a kassai gimnázium igazgatója, végül pedig mint a nagyvárad-i tankerület főigazgatója, egészen haláláig a középiskolai oktatás szolgálatában állott. Nevét, mint kiváló előadót, már kezdő tanár korában szárnyára vette a hír; később nagyszámú és igen tartalmas történelmi és pädagogiai dolgozatai szereztek neki tudományos körökben becslést. Megírta a kassai és rozsnyói főgimnáziumok történetét, s három nagyobb történelmi munkában (*A nagyvárad-hegyfoki prépostság története*, *A jászvári egyház prépostjai*, *Schematismus canonicorum praemonstratensis de castro Jászó*) rendje történetéhez szolgáltatott igen becses adatokat. Igazgatói, majd főigazgatói állásában annyi bölcsességgel, olyan finom tapintattal, annyi ékesszólással és olyan nagy szeretettel tudott vezetni, tanácsolni, buzdítani, hogy a mindig és mindenben választékos eljárási személyiségén mindenkor átsugárzott a *καλοκαρδὸς ἀνὴρ*, kiről impozáns temetése is bizonyította, hogy *multis ille bonis flebilis occidit*. Áldás emlékéen! h. b.

— Arany Toldija az iskolában. Már több évtizede, hogy Arany *Toldija* középiskolai tanterveink lényeges alkotórészt teszi. A költő maga nem vette ezt a reformot igen szívesen, mert, mint nekem ismételve mondta, attól tartott, hogy most már őt is úgy meg fogják utálni, mint a többi köteles olvasmányt és ezeknek szerzőit. Ez aggodalma bizonyára túlzott volt, ha nem is egészen alaptalan, mert ha *Toldit* csak magyar nyelvtani fejtegetések alapjául veszik, bizonyára megútlják a fiúk a költészetnek e remek termékét. De nem erről akarok szólni, hanem rámutatni az első emberre, a ki e költeménynek nagy pädagogiai jelentőségét fölismerte. Nem hazánk fia volt, hanem osztrák ember, Joh. Gabriel Seidl, a rokonszenves lírikus és a *«Zeitschrift für die östr. Gymnasien»* egyik első szerkesztője. E folyóiratban (VI. köt. 1855, 430. l.) ismertette a *Toldi* német fordítását Kolbenheyer Mórictól, és ez ismertetése, tekintve a kort, melyben iratott, annyira érdekes, hogy teljesen lefordítom:

«Nem hiszem, hogy kilépünk abból a körből, melyet e folyóiratban magunk állapítottunk meg magunknak, ha ennek a kis munkának néhány sort szentelek. Nem a szépirodalomnak valamely termékéről van itt szó, mely magában véve semmi közelebbi kapcsolatban nincsen az iskolával, hanem tényleg oly költői alkotásról, melynek nem volna szabad az iskola mellett nyom nélkül elhaladnia. A *Toldi*-monda, a magyar nemzet hősi korszakának egyik maradványa, annyi igazán népies elemet tartalmaz, annyi az országot és a kort jellemző vonást, hogy gyorsabban és elevebben ismertet meg a magyar alap- és ösvizonyokkal, mint sok törté-

neti munka; ezen felül a költői földolgozás, melyben egy jelenkori költő, Ilosvai Péter régi műve alapján (1574), részesítette, annyira eredeti, természetesen igaz és erőteljesen egészséges, hogy a legnagyobb figyelemre érdemes. Egy további jelessége e költeménynek, mely egy testileg és lelkileg egészséges természetnek az ármányon és rossz sorson kivívott győzelmét tárgyalja, az, hogy ép oly távol áll minden túlzottól és visszataszítótól, mint minden betegestől és érzelgőstől, és azonfelül semmi irányzat nincsen benne. Tekintve, hogy az iskolai olvasmány kell, hogy anyagát nagy hazánk minden nemzetének irodalmából vegye, Arany műve sok részletet nyújthatna annak az országnak gazdagabb képviselőjére, a mely országban keletkezett.¹⁾ Nem érdektelen az iskola szempontjából, hogy úgy a költő, mint a fordító a tanító karnak tagjai: Arany úr ref. gimnáziumi tanár Nagykőrösön, Kolbenheyer úr pedig evang. lelkész és iskolai felügyelő Sopronban.»

Seidl e kis czikkecskéje, azt hiszem, megérdemli, hogy a magyar tanárvilág tudomást vegyen róla. h.

— Pályázat latin költeményre. Úgy tapasztalom, hogy hazánkban nem igen bírnak tudomással arról, hogy a németalföldi tudományos Akadémia évről-évre pályázatot hirdet szabadon választott tárgyú és műfajú latin költeményekre, melyeknek díja a «legatum Hœufftianum»-ból 400 németalföldi forint aranyban. A pályázat nemzetközi s leginkább olaszok szoktak benne részt venni, de az utóbbi években többször került ki győztesen a versenyből az utrechti egyetem kiváló költői tehetségű és nagy tudományú class.-phil. tanára, *Dr. P. H. Damsté* is. Az ő révén jutottam az alapítvánnyal közelebbi ismeretségbe. Pár év óta *Dr. Karsten* Hermann Tamás, amsterdami egyetemi tanár, a németalföldi tudományos Akadémia irodalmi szakosztályának a titkára, megküldi nekem a pályázat eredményéről szóló hivatalos jelentést és az új versenyre való felhívást. Abban a biztos hitben, hogy a magyar class.-philologusok közt is lehetnek, a mint hogy vannak is, a kik Horatius és Vergilius nyomdokait követik, érdeemesnek találom a hivatalos jelentést egész terjedelmében közzétenni.

Az érdekes irat így hangzik:

«PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI IN ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA
EX LEGATO HOEFFTIANO IN ANNUM MCMVIII INDICTI.

A. d. V Id. Mart. in consessu Ordinis litterarii iudices de XXX carminibus sibi missis hunc in modum rettulerunt: Carmina *In laudem Humberti I, Humaniores litterae instauratae et ad Hugonem Edm. de Amicis filium* iusto serius accepta in proximum certamen adservabuntur. Carmina inscripta *Rivus, Nevia, Pav* ob nimiam metrorum insolentiam statim seposita sunt. E reliquis undecim propter formæ vel rerum debilitatem

¹⁾ Seidl óhajta már a következő évben valóra vált: Riedl Frigyes értesítése szerint (Arany János³ 341. l.) Lindner Ernő kézmárki tanár 1856-ban olvastatta tanítványaival az iskolában, úgy a *Toldit*, mint a *Toldi estéjét*.

multifariam minus placuerunt, quæ per gradationem a minore sic ordinavimus: *Carmen parochi valedicentis*, *Dolor docet*, *Marinum ad hospitium*, *Conditiones temporum*, *Aegon*, *Bettulia ab obsidione liberata*, *Lacrimæ*, *Certamen singulare*, *Poeta et Ianus*, *Cæcus et surdus*, *Nais novissima*.

Sex carmina, *Italiae Pannoniaequæ musea*, *Nautica pyxis*, *Ad matrem*, *Delia*, *Fumus*, et imprimis *Rea Veientium*, vix ullis formæ vitiiis dedecorata, inventionis lepore et argumenti tractatione aliisque virtutibus sese satis commendarunt, sed postponenda tamen erant his septem carminibus: *Λαπαθρορία*, *Duo magi*, *Ancilla*, *Rusticatio*, *Excidium Correrianum*, *Ultima linea*, *Rufius Crispinus*. Horum postremum *Rufius Crispinus*, cuius auctorem se professus est Joh. Pascoli, Bononiensis, præmio ornatum est. Reliqua in lucem prodibunt, simulac aperiendi schedulas veniam a scriptoribus impetraverimus, quam dederunt iam auctores *Ancillæ* Ed. San Giovanni, *Novo-Eboracensis*, *Excidii Correriani* Franc. Xav. Reuss, *Romanus*, *Ultimæ lineæ* denuo Joh. Pascoli, Bononiensis et nuperime etiam *Rusticationis* P. Rosati, Bononiensis et *Duorum Magorum* Fr. Sof. Alessio, Molochinus in Calabria.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo ante Kal. Ianuarias proximi anni mittant *Hermanno Thomaë Karsten*, Ordinis litterariæ Academiae Ab-actis, munita sententia, item inscribenda schedulæ obsignatæ, quæ nomen et domicilium poetæ indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetæ in transscribendo portabile prelum Britannicum (*typewriter*) adhibere velint.

Præmium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen præmio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando schedulæ aperiendæ venia dabitur.

Exitus certaminis in consessu Ordinis mense Martio pronuntiabitur, quo facta schedulæ carminibus non probatis additæ Vulcanò tradentur.

Amstelodami

A. d. IX Kal. April. MCMVII.

(Debreczen.)

H. KERN

Ordinis Praeside.

NAGY ZSIGMOND.

— Zubriczky Aladár Ókeresztény irodalom- és dogmatörténetének bírálatához. Révay Józsefnek az EPhK. utolsó számában (513—518. lk.) megjelent bírálatát szó nélkül nem hagyhatom. R. kifogásolja, hogy Z. az irodalom- és dogmatörténetet egy kalap alá fogta. Ez a kifogás azt mutatja, hogy R. Z. könyvének az előszóban kifejezett célját meg nem értette. Z., mint a budapesti egyetem hittudományi karán az ókeresztény irodalomtörténet magántanára, hallgatói kezébe az előadandó tárgy kompendiumát akarta adni. Mint hogy pedig előadásai keretébe a dogmák történetét is fölvette, természetes, hogy a mű egyes fejezetei közé dogmatörténeti részeket is illesztett. Z. könyvének czíme világosan megmondja, mi akar lenni. Az a kifogás is, hogy Z. könyve az újszövetségi könyvek történetét és az ókeresztény egyházzal egykorú filozófiai irányok fejlődését nem tárgyalja, szintén a munka céljában, ill. az említett kar tanulmányi rendjében leli magyarázatát. — R. szerint «Z. könyvének a tudományos haladás és philologiai érték szempontjából alig van becsé». Megjegyzendő, hogy Z. maga sem tarthatott arra igényt, hogy művével vitás kérdések megoldását előbbre vigye. Kompendiumtól ilyenmit követelni méltánytalan. Ha tehát Z. könyvének irodalmi értékét kutatjuk, azt kell kérdeznünk: milyen áttekintést nyer belőle az olvasó az ókeresztény irodalomtörténetről és az idevágó tudományos kutatások mai állásáról? Így feltéve a kérdést, Z. könyve egyes gyengéi mellett jól használható. — R. megengedi, hogy «bibliografia tekintetében (Z.) könyve

kevés kívánni valót hagy hátra». Mind a mellett több rendbeli kifogást emel a bibliografiai adatok teljessége ellen, melyeket élénken kiszínevez talál fel. «Az óker. irod. tört. forrásai közül kimaradt Trithemius», úgy mond. Pedig dehogy maradt ki; tessék megnézni a 19. l-on. — R. meg rója Z.-t, hogy Mommsennek a római jogról szóló műveit a keresztény-üldözések tárgyalásánál nem említi. Z. egy sereg idevágó monografiát idéz a 88. l-on, többek között Mommsennek egy folyóiratban megjelent értekezését is. Nem látom be, miért kellett volna M. összefoglaló műveire külön kiterjeszkedni. — A mi Brewer Commodianusról írt művét illeti, ezt Z. nem idézhette, mivel mind a két mű egyidőben (1906) jelent meg. R. tehát lehetetlenséget kíván. — A mi azt a «pontatlanságot» illeti, hogy a 109. l. nem adja meg az Arethas-kódex számát: tessék felütni a 91. l.-ot, ott megtalálja. — Nem értem, miért kifogásolja R. Clemens Rom.-nak Bryennios által használt kéziratánál a «jeruzsálemi kódex» elnevezést? Úgy látszik R. nincs tisztában e kézirat történetével. Tudtommal a szóban forgó kézirat, melyből Bryennios 1875-ben a két Clemens-levelet és 1883-ban a Diadachét kiadta, jeruzsálemi eredetű, a XVIII. században még Jeruzsálemben volt, utóbb ugyan a jeruzsálemi patriarchatus konstantinápolyi könyvtárába került, a hol 452. sz. a. volt elkönyvelve, de jelenleg ismét Jeruzsálemben van, az orthodox patriarchátus könyvtárában (Ehrhard, *Die altchr. Litteratur u. ihre Erforschung seit 1880*. Freiburg 1894, 43. s köv. l.). A tudatlanság tehát R. részén van. — Az olvasó észreveheti már most is, mennyire alaposak R. kifogásai. Ha itt-ott igaza is van, Z. bibliografiai adatainak halmaza mellett kisebb hibák és hiányok érthetők.

Térjünk át most R. tárgyi kifogásaira. Figyelmen kívül hagyjuk azt a kérdést, önálló volt-e Hieronymus avagy szubjektív, csak arról írt-e Gennadius,¹⁾ a mit olvasott, mert ezek mellékes kérdések. Ellenben érdekes, hogy R. meg rója Z.-t azon állítása miatt, hogy «Harnack Pape nyomán» értekezett volna Aristidesről. R. persze azt hiszi, hogy Z. a «Texte u. Untersuchungen»-ban 1882-ben megjelent dolgozatra gondol, mert nem tudja, hogy Z. a *Gesch. d. Altchr. Litt.-ra* czéloz. — R. megütökzik azon, hogy Z. az Irenæushoz közelálló írók között említi a «Philosoph.»-t az író elhallgatásával. Hát ez talán nem olyan nagy tévedés. Utóljára is a Philosophumena szerzőjét csakis tudományos kombinációk alapján ismerjük; minthogy a megmaradt kéziratok a szerző nevét nem árulják el, teljesen jogosultnak tartom a czím idézését a mű szerzője (Hippolytus) nélkül. — R. Z.-nak szemére veti, hogy elfelejtette levonni Hieronymus de viris inl.-ban Irenæus martyriumáról tanúsított hallgatásából azt a következtetést, hogy Irenæus vértanúsága későbbi találmány, melyet Hieronymus csak az Izaíához írt kommentár megírásakor tudott meg. Nézetem szerint ez a következtetés igen merész lett volna és Z. jobban tette, hogy vele hallgatott. — R. kritikai módszerére jellemző a következő mondat: «Nem Eus., hanem Hieron. nevezte adversus hæreses néven Ir. művét. Eus. görögül írt.» A ki e sorokat olvassa, azt kell hogy gondolja, hogy Z. tényleg elkövette ezt a baklövést. Pedig Z.-nél ez áll: «Főműve Ἐλεγγος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως (az u. n. gnózisnak tartalma és czáfolata; már Eus. H. E. πρὸς τὰς αἰρέσεις-nek adversus hæreses nevezte). — R. felháborodik, hogy Z. Eusebiust idézve azt mondja, hogy Pantænus Arábiában a homeriták között mint hithirdető működött. Tény az, hogy Eusebius Indiát mond (*H. E. V. 13.*), viszont R. nem tudja, hogy újabb időben sok számottevő tudós az Eusebius említette Indiát Dél-Arábiával azonosítja (Kihn, Bardenhewer). Z. ezekre az értelmezésekre gondolhatott

¹⁾ Ha R. ismerte volna Sychowski (Hieronymus als Litterarhistoriker, Münster 1894) és Bernoulli (Hieronymus u. Gennadius de viris illustribus Freiburg-Leipzig 1895) idevágó műveit, oly apodictice nem beszélt volna.

az említett sorok leírásánál; természetesen jobb lett volna, ha világosabban adja elő a tényállást. — Igen érdekes R. következő mondata: «Methodius *συμπόσιον*-jában nem ódát (188. l.), hanem hymnust zengenek a szüzek (cf. Krumbacher *Gesch. d. byz. Lit.*). R.-nek tehát Krumbacher kellett elővenni, hogy ezt megtudja. Pedig elég lett volna a *συμπόσιον* szövegére hivatkozni. — R. szerint Z. nem tudja mi a labdacismus; szerencsére Z. tévedését Leclercq is osztja (*L'Afrique chrétienne*, Paris 1904 I, 100.), a midőn így ír: On reconnaissait un Africain à son langage, à ce «stridor punicus» dont parle saint Jerome (Ep. 80, 5), ou bien au labdacisme qui fourmille en Afrique, ou est rare d'entendre bien prononcer un L. — R. megbotránkozik Z. azon szavain, hogy Novatianus néhány délitáliai mámoros püspökkel szenteltette magát. Az incriminált kifejezést Eusebius használta (H. E. VI, 43, 9.). Látszik a kritikus jólétesültsége.

Z. idézési módszere ugyan nem a legszerencsésebb, de tekintetbe kell vennünk azt, hogy chronologiai és philologiai irodalmunk e téren oly erősen meggyökeresedett uzust, melytől eltérni nem volna szabad, nem képes felmutatni. Azonfelül az R. által ajánlott, azt egyedül jogosnak proklamált idézési módszer csak a német irodalomban honosodott meg. A francziák és angolok e tekintetben sokkal elfogulatlanabbak. De még a németek között is találunk hasonló példákra. Wellhausen, a kinek műveit mindenfelé elsorangú tudományos alkotásoknak tartják, oly alakban hivatkozik forrásaira, hogy R. bizonyára elvitatná művei tudományos meritumát. R., úgy látszik, mindent a német irodalom szemüvegén át néz. — Túlságos szigorúság egyetlen íráshibából (Labei) valakinek latin tudását meggyanusítani. Még ennél is igazságtalanabb az a vád, hogy Z. Krügerert kiírta, vagy, hogy R. szavait használjam: mindenütt egyformán feltűnő, sőt botránys az egyezés Z. és Krüger adatai között, és állítását vagy 12 példával igazolni erőlködik. Megengedem, hogy a felhozott esetek azt bizonyítják, hogy Z. Krügerert ismerte és használta, de tessék tekintetbe venni azt a körülményt, hogy Z. és Krüger ugyanazt a tárgyat kompendiumszerűen tárgyalják, különben is ezek az egyezések sem nem oly gyakoriak, mint azt R. feltűntetni igyekszik, sem nem esnek oly megítélés alá, a mint azt R. elkövette. Hasonfajtajú megegyezéseket vetettek Harnack szemére is, a kinek *Mission u. Ausbreitung*-ját genetikus összefüggésbe hozták *Mamachi Originem et Antiquitatum Christianarum libri XX.* című művével. Egyébként Krüger maga írja műve előszavában: *Zwar hoffe ich meine Selbstständigkeit (Harnackkal szemben) nicht nur durch die Form gewahrt haben; vielfach aber und fast immerda, wo es sich um Fragmentenlitteratur handelte, konnte ich nichts besseres tun, als Harnacks grosses Werk bearbeiten und umformen.* Krüger ezen megjegyzése Z. mentségére is szolgál. — R. kifogásainak egy része nem áll helyt az objektív kritika előtt, másik része ki van színezve avagy a munka kifejezett rendeltetésében leli magyarázatát s így bírálóatán végeredményét be nem igazoltnak kell mondanom.

(Budapest.)

KMOSKÓ MIHÁLY.

— Nyilatkozat. E Közlöny áprilisi füzetében ismertettem Márffy Oszkár Lukianos-dolgozatát és azt állítottam róla, hogy Paul Schulze dessauai programmján (1906) alapul. Ez tévedés. Márffy és Schulze értekezései mindketten Richard Försternek «*Lucian in der Renaissance*» (Kiel, 1886) cz. ünnepi beszédén alapulnak, a mit ezennel helyreigazítok, megjegyezve, hogy Schulze megnevezi forrását.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt munkák legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Irodalomtörténet, Egetemes. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. III.

kötet. A kelták és germánok. Budapest, Franklin-Társulat, 1907. Lex. 8-r. XII, 680 l. Ára 20 K.

Füzetek, Nyelvészeti. Budapest, Athenæum, 1907. N. 8-r. Áruk 1—1 K. 41. Búzás Győző: A németes összetételek története.

42 Fest Sándor: Hangátvetés a magyar nyelvben. 29. l.

Az egyik legközönségesebb hangváltozásnak, a metathesisnek, nyelvünkben való szereplését vizsgálja e kis füzet. Nemcsak bő példatárát adja a magyar nyelvbeli hangátvetésnek, hanem csoportosítja, magyarázza, okait is fürkészi. A tudományos, különösen az indogermán elméletek összeállításán kívül egy rokonyelvre, a finnre is kiterjeszkedik. Megállapítja többek közt, hogy különösen a jövevényszókban előforduló hangátvetés feltételei nagyobbára megegyeznek a finn folyékony hangok metathesisének feltételeivel. A mássalhangzó és magánhangzó közötti átvetés tárgyalását azonban kissé zavarosnak találtuk; példáihoz is (*Ambrus, golnas, solymár* stb.) szó fér. Ebből a részből hiányzik az adatok oly szigorú megrostálása, mint a minőt a többi fejezetben látunk. Egyébiránt az egész mű Simonyi egyik régebbi értekezésének ügyes és rendszeres kibővítése.

43. Galambos Dezső: Tanulmányok a magyar vonatkozó névmás használatáról. 43 l.

Simonyi *A magyar kötőszók* című munkája egyik fejezetének pótlásul akar szolgálni Galambos sok tekintetben kifogásolható értekezése. A relativumnak csak a mondatbeli szerepéről szól. Az 1. fejezet, A relativ mondatok összefonódása, nagyrészt Kertész M. Analogia a mondat szerkesztésben című értekezéséből van átvéve. Az attractio fajtái közül a *görögös* összefonódás elnevezés elég ügyes, magyarázata is meggyőző, csak a példái forrás említése híján megbízhatatlanok. Az alárendelő kötőszóval kapcsolt relativ mondatokban előforduló attractio magyaros voltáról éppen nem győz meg bennünket (tenyeresebb-e mint mi? a kit ha a dér megcsip stb., puskája, a kit ha kilő, nagy dörgést hall). Ezek mindig latinosak. A 2. fejezetben, Kötőszóval kapcsolt relativum, elmondott dolgok egyrészt Simonyi előbb idézett művéből vannak sokszor szóról szóra kirva (az is-sel kapcsolt relativum), másrészt egy-egy megjegyzéséhez, észrevételéhez fűződnek. Nem hagyhatunk itt szó nélkül egy olyan téves eljárást, a miben ezen értekezés, de sok más nyelvészeti munka is beleesik. Azt hisszük ugyanis, hogy régi nyelvünk mondattanának ismertetésénél, kutatásánál nagyon is csínján kell bánnunk a kódexek nyelvanyagával, mert azok legnagyobb részt latin fordítások s latinos mondat szerkezetek. Galambos példái között is sok van ilyen, a mikre ő a magyarosságot akarja ráerőszakolni. Végül a mit a 3. fejezetben, Az idegen szerűségek a vonatkozó névmás használatában, elmond, azt mind megtaláljuk másutt, akár Simonyi Helyes magyarságát, akár Kelemen B. Jó magyarságát vesszük is elő, de egy nagy különbséggel: világosabban, ismétlések és erőszakos magacsínált példák nélkül. A munka érdeme az anyag csoportosításában, rendszerében van.

44. *Kräuter* Ferenc: A mássalhangzók hasonulása a magyarban. 39 l. *Jelentése*, A szentgotthárdi és vidéki állatvédő egyesület 1906. évi —. Közli Fodor Árpád. 23 l.

*Rosenberg, I.: Phönikische Sprachlehre und Epigraphik. Wien und Leipzig, A. Hartleben. (1907) 8 r. 173 l. Ára kötve 2-20 K.

Szinnyei József (id.): Magyar Írók. 103. füzet (XII: 3.). Budapest, Hornyánszky, 1907. 321—480. hasáb. 1 K.

*Vértesy Jenő: Kölcsény Ferencz. Budapest, Athenæum. 1906. Számos képpel. 4-r. 209 l. Ára 6-40 K.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1906-ban jelent meg.)

Porena, M., Che chos' è il bello? Schema d'una estetica psicologica. Milano, Hoepli. (8-r. VII, 483 l.) 6·50 L.

A Middle English *Reader* edited, with grammatical introduction, notes, and glossary by Oliver Farrar Emerson. New-York, The Macmillian Co. (8-r. CXX, 475 l.) 5 D.

Reich, Henrik Ibsens Dramen. 5. bőv. kiadás. (N. 8-r. XV, 528 l.) Drezda, E. Pierson. 3 M.

Reiner, J., Berühmte Utopisten u. ihr Staatsideal. (Plato, Morus, Campanella, Cabet.) (8-r. VII, 87 l.) Jena, H. Costenoble. 2·50 M.

Risberg, B., Den svenska versens teori. Prosodiska och metriské undersökningar. I. afdeln: Rytmik och prosodisk. (N. 8-r. 76 l.) Stokholm, Aktiebolagat Ljus.

Ritter, P. H., Schets eener critische geschiedenis van het Substantiebegrip in de nieuwere wijsbegeerte. Leiden, Brill. (N. 8-r. VIII, 292 l.) 6·50 Frt.

Roche, L., Les grands récits de l'épopée française. (16-r. VI, 301 l.) Paris, Plon-Nourrit et Cie. 3·50 Fr.

Gesellschaft f. *romanische* Literatur. (N. 8-r.) Drezda (Halle, M. Niemeyer.) 6. k. Alonso de la Vega: Tres comedias. Con un prologo de Marcelino Menéndez y Pelayo. (XXXI, 110 l.) 8 M. 7. k. Gedichte e. lombardischen Edelmannes des Quattrocento. Mit Einleitung u. Übersetzungen hrsg. v. Lev Jordan. (VII, 74 l.) 6 M. 8. k. Il canzoniere provenzale della Riccardiana No. 2909. Edizione diplomatica preceduta da un' introduzione per il Prof. Giulio Bertoni. (XLVI, 236 l.) 14 M.

Romeo e Giulietta: la storia degli amanti veronesi nelle novelle italiane e nella tragedia di Shakespeare. Novamente tradotta da C. Chiarini. Firenze, Sanzoni. (4-r. XXXVIII, 293 l.) 1·50 L.

La *Roserate* du savoir. Golzár-é Ma'réfét. Texte persan et traduction française publiés par Horéyne-Azad. Két kötet. Leiden, Brill. 8-r. 247 l. 10 Fr.

Deutsche *Sagen*, hrsgb. von den Brüdern Grimm. Vierte Auflage, besorgt von Reinhold Steig. Berlin. (1905.) Nicolaische Buchhandlung. (N. 8-r. XLVI, 530 l.) 5·50 M, kötve 7 M.

Sandé, E. Die Grundlagen der literarischen Kritik bei Joseph Addison. (N. 8-r. VII, 65 l.) Berlin, Mayer u. Müller. 1·60 M.

Schlaf, Johs. Maurice Mæterlinck. Mit 1 Heliograv. Berlin, Bard, Marquardt und Co. (Kis 8-r. 59 l.) 1·25 M.

Schoeps, R. Zu Goethes Wilhelm Meister. Die histor. Stellg. besonders der Wanderjahre. Progr. (Lex. 8-r. 59 l.) Naumburg, J. Domrich. 1 M.

Schütte, P. Die Liebe in den englischen u. schottischen Volksballaden. (8-r. 128 l.) Halle, M. Niemeyer. 3 M.

Secombe, T. and W. Robertson Nicoll, The Bookman illustrated history of English literature. London, Hodder and Stoughton. Füzetenként 1 sh.

Sokolowsky, R. Der altdeutsche Minnesang im Zeitalter der deutschen Klassiker u. Romantiker. (N. 8-r. V, 169 l.) Dortmund, F. W. Ruhfus. 3·60 M.

Sonntag, A. Angelika v. Hörmann. Eine deutsche Dichterin in Tirol. (8-r. 53 l.) München, J. Lindauer. 80 f.

Stoessl, O. Conrad Ferdinand Meyer. Berlin, Bard, Marquardt u. Co. (Kis 8-r. 66 l.) 1·25 M.

Stronski, St. Le troubadour Elias de Barjols. Édition critique publiée avec une introduction, des notes et un glossaire. Paris, Picard et Fils. (N. 8-r. LIV, 159 l.)

Texte, deutsche, des Mittelalters, hrsg. v. der königl. preuss. Akademie der Wissenschaften. Lex. 8-r. Berlin, Weidmann. III. Bd. Johann's v. Würzburg Wilhelm v. Östreich, aus der Gothaer Handschrift hrsg. v. Ernst Regel. Mit 2 Taf. in Lichtdr. (XXII, 334 l.) 10 M. — VI. Bd. Stägel, Elsbet: Das Leben der Schwestern zu Töss, samt der Vorrede v. Johannes Meier u. dem Leben der Prinzessin Elisabeth v. Ungarn. Hrsg. v. Ferd. Vetter. Mit 2 Taf. in Lichtdr. u. e. Nachbild der Platte des Fürstengrabes v. Töss. (XXVI, 133 l.) 5 M.

Thiemer, J. Antoine de La Fosse, Sieur d'Aubigny als Tragiker. (8-r. 93 l.) Leipzig, Dr. Seele u. Co. 1 M.

Thomson, J. C. Bibliography of the writings of Alfred Lord Tennyson. New-York, Stechert and Co. (8, 72 l.) 1⁵⁰ D.

Torelli, A. L'arte e la morale. Portici, E. della Torre. (8-r. 184 l.) 3⁵⁰ L.

Trabalza, C. Studi sul Boccaccio, preceduti da saggi di storia della critica e stilistica. Città di Castello, Casa ed. Lapi. (16-r. 264 l.) 2⁵⁰ L.

Unger, R. Hamanus Sprachtheorie im Zusammenhange seines Denkens. Grundlegung zu einer Würdigung der geistesgeschichtlichen Stellung des Magus im Norden. München, Beck. (8-r. VIII, 272 l.) 6⁵⁰ M.

Verhandlungen der 48. Versammlung deutscher Philologen u. Schulmänner in Hamburg vom 3. bis 6. X. 1905. zusammengestellt v. K. Dissel u. G. Rosenhagen. (N. 8-r. VIII, 224 l.) Leipzig, B. G. Teubner. 6 M.

Walbeehm, A. H. J. G., Javaansche spraakkunst. (Schrift, uitspraak, taalsoorten, en woordafleiding.) Leiden, Brill. (N. 8-r. 152 l.) 3 Fl.

Waldberg, M., Der empfindsame Roman in Frankreich. 1. Th. Die Anfänge bis zum Beginne des XVIII. Jahrh. (8-r. 489 l.) Strassburg, K. J. Trübner. 6 M.

Weber, E. u. L., Zur Erinnerung an Hugo Weber. (8-r. VII, 336 l.) Weimar, H. Böhlau's Nachf. 8 M.

Welter, Nik., Die Dichter der luxemburgischen Mundart. (8-r. 147 l.) Leipzig, P. Stiehl. 2 M.

Weiss, M., Katalog der hebräischen Handschriften u. Bücher in der Bibliothek des Professors Dr. David Kufmann s. A. (N. 8-r. IV, 199, 80 l.) Frankfurt a. M., J. Kufmann. 3 M.

Weston, J. L., The Legend of Sir Perceval. Studies upon its origin development, and position in the Arthurian cycle. Vol. I.: Chretien de Troyes and Wanchier de Denain. London, Nutt. (8-r. 318 l.) 12 sh. 6 p.

Wetzstein, J. G., Die Liebenden v. Amasia. Ein Damascener Schattenspiel. (N. 8-r. X, 160 l.) Leipzig, F. A. Brockhaus. 5 M.

Wimmer, L., De danske runemindesmaerker undersøgte og tolkede. Afbildningerne udføgte af J. Magnus Petersen. 3. kötet: Runestenene i Scåne og på Bornholm. Kopenhagen, Gyldendal. (Ivret 328 l.) 38 Kr.

Winkler, Wilh., Théodore Agrippa d'Aubigné, der Dichter. (8-r. X, 97 l.) Leipzig, Dr. Seele u. Co. 1⁵⁰ M.

Des Knaben *Wunderhorn*. Alte deutsche Lieder gesammelt v. L. A. v. Armin und Clemens Brentano. Hundertjahrs-Jubelausgabe hgb. von Eduard Grisebach. Leipzig, 1906. Hesse. (8-r. XXI, 888 l.) 2 ill. 3 és 4 M.

Xoros Kardasch. (Bruder Hahn.) Ein oriental. Märchen- u. Novellenbuch, aus dem Türk. übertr. v. G. Jacob. (8-r. XIV, 122 l.) Berlin, Mayer u. Müller. 2 M.

Zander, F., Stephen Hawe's «Passetyme of pleasure» verglichen m. Edmund Spenser's «Faerie Qeene» unter Berücksicht. der allegorischen Dichtung in England. (8-r. 114 l.) Rostock.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1906-BAN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva:

- I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.*
- II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.
- III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú czikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia. — 6. Művészi oktatás.
- IV. *Finn-ugor nyelvek.*
- V. *Árja nyelvek* (a cigány nyelvvel).
- VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török, egyiptomi).
- VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.
- VIII. *Klasszikus nyelvek és irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvtanok s olvasókönyvek. — 5. Latin történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtanok s olvasókönyvek. — 8. Magyarország ó- és középkori régészete.
- IX. *Germán nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-dán-holland. — 5. Angol.
- X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Francia. — 2. Tankönyvek. — 3. Olasz és spanyol. — 4. Nyelvészet. — 5. Oláh. — 6. Tankönyvek.
- XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*
- XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia

a) Általános nyelvészet és irodalomtörténet.

1. *Altenburger Adolf.* A nemzetközi nyelv kérdése és az eszperantó mint e kérdés legjobb megoldása. (Függelékül: Az eszperantó nyelvtan áttekintése szemelvényekkel és szótárral.) Szeged, 1906. (16-r. 60 l.) 50 f.
2. *Altenburger Adolf.* Az eszperantó. Szeged, 1906. *Ism. r—um.* Munka szemléje 13. sz.

3. *Balassa József*. Fonétikai kérdések. Nyelvtudomány 97—104. l.
4. *Dittrich, Ottmar*. Die Grenzen der Sprachwissenschaft. Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvtudomány 158—160. l.
5. *Federn, Karl*. Essays zur vergleichenden Literaturgeschichte. 1904. Ism. Gálos Rezső. Irod. tört. Közlem. 500—503. l.
6. *Gombocz Zoltán*. A nyelvek egysége. Szerda 57—61. l.
7. *Gröber, G.* Grundriss d. roman. Philologie. I. 2. Aufl. 1904—6. Ism. Katona Lajos. Nyelvtudomány 143—150. l.
8. *Havass Rezső dr.* Dalmát irodalom. Budapest, 1906. Landau J. (8-r. 19 l.) — (Kivonat. Akad. Értes. 11—25. l.)
9. *Heinrich Gusztáv*. Egyetemes irodalomtörténet. II. 1905. Ism. Katona Lajos. Phil. Közl. 50—60. l. — Σ. Könyvszemle 76. l.
10. *Katona, Ludwig*. Die älteste Handschrift der Gesta Romanorum. Beil. z. Allg. Ztg. 199. sz.
11. *Kégl Sándor*. Thúry József. Philol. Közl. 465. l.
12. *Kempelen Béla*. Kempelen Farkas. (A sakkozó gép készítője.) Polit. Hetiszemle 1. sz.
13. *L. M. Usener Herrmann*. Philol. Közl. 78. l.
14. *Le Monde Oriental*. I. 1. 1906. Ism. Schmidt József. Nyelvtud. Közlem. 448—469. l.
15. *Oertel, Hanns*. Lectures on the study of Language. N.-York, 1902. Ism. Balassa József. Nyelvtudomány 59—66. l.
16. *Parisi, P.* Compendio di letteratura universale. 1906. Ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 310—312. l. [1—11. l.]
17. *Petz Gedeon*. Nyelvtudományi irányok és feladatok. Nyelvtudomány
18. A philologia halottai 1905-ben. Philol. Közl. 470. l.
19. *Porzó*. Feuilletons und Feuilletonisten. Pester Lloyd 262. sz.
20. *Sarbo Arthur dr.* A beszéd összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra; orvosok, tanítók, gyógyepedagogusok és a művelt közönség használatára. Budapest. 1906. Athenæum. (8-r. XII, 291 l.) 5 K. — Ism. Dr. Szegő Arnold. Izr. Tanügyi Értes. 196—199. l. — R. o. Népnevel. Lapja 20. sz. — Balassa József. Nyelvőr 377. l.
21. *Schmidt József*. Egytagú basisok. Nyelvtudomány 48—54. l.
22. *Schrader, O.* Sprachvergleichung und Urgeschichte. I. T. 3. Aufl. 1906. Ism. Ss. Krrr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 8—9. sz.
23. *Scripture, E. W.* The elements of experimental phonetics. N.-York. 1904. Ism. Balassa József. Nyelvtudomány 66—69. l.
24. Thúry József. (Nekr.) Nyelvt. Közlem. 482. l.
25. *Trombetti, Alfredo*. Unita dell' origine del linguaggio. Ism. (f.) Alkotmány 290. sz.
26. *Vossler, Karl*. Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft. 1904. Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvtudomány 158—160. l.
27. *Wendland, P.* Schlussrede d. 48. Versamml. deutscher Philologen. Ism. Endrei Gerzson. Philol. Közl. 392. l.
28. *Wood, F. A.* Indo-European a^v : a^vi : a^vu . 1905. Ism. Schmidt József. Nyelvtudomány 76—79. l.
29. *Zubriczky Aladár dr.* Ókeresztény irodalom- és dogmatörténet. I. A nicäai zsinatot (325) megelőző kor. Esztergom. Buzárovits G. 1906. (8-r. 287 l.) 5 K. Ism. dr. Wiedermann Károly. Kath. Szemle 647—649. l. — Ism. dr. Karácsonyi János. Religio 11. sz.

b) Ethnographia.

30. *Akúcs Béla*. A garammenti magyarok. Felvidék 1. sz.
31. *Aliquis*. Az utolsó boszorkányégetés hazánkban. Várm. Közélet 24. sz.
32. Anzeiger der ethnographischen Abteilung des ungarischen National-Museums. 1905. 1. Ism. Andree R. Globus 89. köt. 289. l.
33. *B. A* népdal. Nógrádi Hírl. 43. sz. *Szabó Sándor*. Széljegyzetek a népdalhoz. U. o. 46—51. sz.
34. *B. S.* Cserépperselyek. Népr. Értes. 234—236. l.
35. *B—y, A.* Niektoré vianočné poveny a obyčaje. (Z Tekova.) Časopis museál. slov. spoločn. 19. l.
36. *Balázs Béla*. A tibold-daróczyi (Borsodm.) bérczúti őstelep. Arch. Értes. 346—354. l. (Eleje a múlt évi folyamában.)
37. *Balla Ignác*. Római népünnepek. Vasár. Ujs. 38. sz.
38. *Balogh Benedek (Barátosi)*. Dai Nippon I. Budapest. 1906. Ism. Ágner Lajos. Budapest. Szemle 126. köt. 305—308. l. Asztalos Gyula. Ethnogr. 122. l. — *ly.* Uránia 419. l. — Cholnoky V. Földr. Közlem. 193—195. l. — Dr. Szeghy Jenő. Magy. Szemle 11. sz. — *S.* Népr. Értes. 75. l. — Verner Jenő. Bács-topolyai Hírl. 17. sz. — Junius. Budapest. Hírl. 106. sz. — II. köt. U. o. 337. sz.
39. *Balogh (Barátosi) Benedek*. Japán népelet. Székely Nemzet 29. 30. sz.
40. *Bán Aladár dr.* Falvak, épületek és temetők Karjala végvidékein. Népr. Értes. 69—74. 138—151. 263—275. l.
41. *Bán Aladár dr.* Képek a finn nép életéből. 1905. Ism. Ernyey József. U. o. 298. l.
42. *Bánik, Juraj*. Príslovía a porekadlá, výrazy. Časopis Museál. slov. spoločn. 25. l.
43. *Bánik, J.* Výrazy a porekadlá ľudu zvolenského. U. o. 71. l.
44. *Bátky Zsigmond dr.* Útmutató néprajzi muzeumok szervezésére. Budapest. 1906. Hornyánszky V. (8-r. VI, 330. l.) 8. K. — Ism. Cholnoky. Erd. muz. 398. l. — Roska Márton u. o. 399. l.
45. *Bátky Zs.* Somogy-tolnai ködmenek a m. n. múzeum néprajzi osztályában. Népr. Értes. 34—43. l.
46. *Bátky Zs.* Barlanglakások Borsod vármegyében. Népr. Értes. 216—217. l.
47. *Bátky Zs.* Magyarország színes néprajzi térképei két új atlaszunkban. Népr. Értes. 289—291. l.
48. *Beblóry, P.* Povesti a báje z Vrbovíc. Časopis museál slov. spoločn. 8. 17. 36. 51. l.
49. *Benda Jenő*. Boszorkányok. Magyar Szó 215. 219. sz.
50. *Benesch, Ladisl.* Das Beleuchtungswesen vom Mittelalter bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts, aus Österreich-Ungarn. Wien. Ism. Dr. Beluleszko Sándor. Népr. Értes. 292—298. l.
51. *Benkőczy Emil*. Természetrajzi mesék. Ethnogr. 249—251. l.
52. *Berze Nagy János dr.* Néphagyományainkról. Népoktatás XI. 1. sz.
53. *Beszkid Miklós, ifj.* A húsvéti tojás. Az Ország 93. sz.
54. *Bezzemberger, A.* Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens. Ism. *M—n. L—s.* Arch. Értes. 285. l.
55. *Bleyer Jakab dr.* A magyar-hún monda germán elemei. (Magyar irodalomtörténeti értekezések 7. 8. füz.) Budapest 1906. Ráth M. (8-r. 147 l.) 2 K.

56. *Bodnár, Julius.* Verše svadobné z Uderinej. (Novohradská stolica.) časopis museál. slov. spoločnosti 22. l.
57. *Boér Miklós.* A Kraszna-folyó forrásvidéke és a Kraszna-völgy. Erdély 165—170. l.
58. *Boldisár K.* Tájékoztató népeleti tárgyakat gyűjtők számára. Ism. Bátky Zs. Népr. Értes. 292. l.
59. *Borcsa Mihály, id.* Hétfalusi Közmondások. Hétfalu 35. sz.
60. *Börzsönyi Arnold.* Győri sírmező a régibb középkorból. Arch. Értes. 302—321. l.
61. *Branický, Michal.* Krásnahórka v Orave. Časopis museál slov. spočen. 5—7. l. [230. l.]
62. *Cholnoky Jenő dr.* Magyarország néprajzi térképe. Földr. Közlem.
63. *Csaki, M.* Zwei Trachtenbilderwerke im Besitze d. Nationalmuseums in Budapest und des Herrn Br. L. v. Rosenfeld in Wien. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 122. l.
64. *Csallány Gábor.* Régibb középkori temető Szentes határában. Arch. Értes. 292—302. l.
65. *Cszerzy Mihály.* Népviselet és népszokások Szeged vidékén. Népr. Értes. 205—215. l.
66. *Czirbusz Géza dr.* A szegedi magyarság. (Természettudományi filléres könyvtár. 20. sz.) Temesvár, Polatsek. (16-r. 37 l.) 20 f.
67. *Czuberka Alfréd.* Kuruczkori fegyverek (A Szent-István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből. 58. sz.) Budapest, 1906. (8-r. 159 l.) Ism. Dr. Szendrei János. Arch. Értes. 382—384. l. — S — S. Századok 762. l.
68. *D. Milyen volt a magyar nők viselete az elmúlt századokban?* Kalocsai Néplap. 29. 37. sz.
69. *Darkó Jenő.* A turkok. Budap. Hirl. 352. sz. [62—67. l.]
70. *Darnay Kálmán (Szentmártoni).* Kelta lovassírról. Arch. Értes.
71. *Darnay Kálmán.* Kelta pénzverő és öntő-műhely Szalacsán (Somogy m.) Arch. Értes. 416—433. l.
72. *Drechsler, P. Sitte.* Branch und Volksglaube in Schlesien. II. Leipzig. 1906. Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. sieb. Landesk. 3. sz.
73. *Ernyey József.* A cseh heraldika magyar vonatkozású mondái. Ethnogr. 124—140. l. [154—161. l.]
74. *Ernyey József.* Lengyel adatok a betlehemek történetéhez. U. o.
75. *Ernyey József.* A hajdútanács szláv szempontból. U. o. 307—317. l.
76. *Ernyey József.* A Köröczi Zsuzsánna-játék. Népr. Értes. 245—262. l.
77. *Ernyei József.* A habán majolika és az exulans cseh testvérek Magyarországon. U. o. 307—311. l.
78. *Farkas Pál.* A nógrádi palóczok eredete. Balassagyarmati áll. főgimn. Értes. 3—16. l. [173. l.]
79. *Figyelő.* A magyar tulipán, mint díszítő motívum. Erdély 170—
80. *Frank Zoltán.* Régi csordásszokások Pelsőczről és vidékéről. Ethnogr. 124. l.
81. *Frey Imre, új.* Kókai honfoglaláskori lovassírok. Arch. Ért. 191. l.
82. *Gabnay Ferencz (Hathalmi.)* Budapest-vidéki haj-és kendőviselet. Népr. Értes. 95—124. l. — *Gönczy Miklós.* Megjegyzések. U. o. 236—241. l.
83. *Gabnay, Franz v.* Runen. Pester Lloyd 214. sz.

84. *Gulyóczy János*. Végszó a «Tigin»-ben. Ethnogr. 149—153. l. — Dr. Venetianer Lajos megjegyzése. U. o. 317—319. l.
85. Galíciai és bukovinai rutén népdalok. 1. Szerelmi dal. Ford. Katona Lajos. Magy. Világ 2. sz. — 2. Bölcsődal. — 3. Bukovinai változat. U. o. 3. sz. — 4. Eljegyzési dal. U. o. 4. sz. — 5. Árva leány menyegzője. U. o. 5. sz. — 6. Menyasszony-búcsúztató. U. o. 6. sz. — 7. A világ teremtése. — 8. Bukovinai változata. U. o. 10. sz.
86. *Gálos Rezső*. Babonás népszokások. Ethnogr. 62. l.
87. *Goldziher, Ignatz*. Zauberelemente im islamischen Gebet. Nöldeke-Festschrift 303—329. l.
88. *Gönczi Ferencz*. Lucza-nap. Uránia 18—23. l.
89. *Gönczi Ferencz*. A gyermek születése és szoptatása körül való szokások Göcsejben és Hetésben. Ethnogr. 44—52. 153—159. l.
90. *Gorove László dr.* Gáttája (képpel). Délmagyarország 59—69. l.
91. *Gregor, J.* Z porekadiel M. Ivankovej. Časopis mus. slov. spol. 44. l.
92. *Günther, Ludwig*. Eine Hexenprocess. Ein Kapitel aus der Geschichte des dunkelsten Aberglaubens. Giessen, 1906. Ism. *Bl. H.* P. Lloyd 166. sz.
93. *H. A. dr.* A szamosujvári örmény múzeumból. Ethnogr. 320. l.
94. *Hajnal Ignác*. Bácskai gyermekjátékok. Népr. Értés. 56—68. l.
95. *Hajnal Ignác*. Zsidó gyermekjátékok. (A trenderli). U. o. 125. l.
96. *Halasa, Andrej*. Porekadlá a príslovia. Časopis mus. slov. spoločn. 53. 70. l.
97. *Harmath Lujza*. Sírfeliratok a Székelyföldön. Erdély 42—48. l.
98. *Heller Bernát*. Kard a hálótársak között. (Pótlékok.) Ethnogr. 214—218. l.
99. *Hlaváč, Milan*. Príslovia, porekadlá a úslovia. (Kochanovce a okolie.) Sbornik museál. slov. spoločn. XI. 50—53. l.
100. *Hoffmann-Kutschke, Arthur*. Sakisches. Keleti Szemle 118—121. l.
101. *Höfler, Dr. M.* Das Haaropfer in Teigform. (Arch. f. Anthr. IV.) Ism. *B. S. Népr. Értés*. 76—78. l.
102. *Hoppe*. Zur Statistik der Juden in Ungarn. (Ztschr. f. Demogr. u. Statist. d. Juden 1905. Dez.)
103. *Horváth E. János*. A babonáról. Jó tanácsok a magyar nép számára. Budapest, 1906. Szent István T. (8-r. 113 l.) 60 f.
104. *John, Alois*. Sitte, Brauch u. Volksglaube im deutschen Westböhmen. 1905. Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 7. sz.
105. *Kada Elek*. Gátéri (Kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. Arch. Értés. 135—155. 207—221. l.
106. *Karácsonyi János*. A székelyek eredete. Budapest. Ism. Simonyi Zs. Nyelvőr 375—377. l.
107. A Karácsonyi magyar néphit. Besztercze 52. sz.
108. *Katona Lajos dr.* Rutén népszokások. Magy. Világ 7. 8. sz.
109. *Katona Lajos*. Pünkösöd. U. o. 12. sz.
110. *Katonáné Madarász A., özr.* A csetneki magyar csipkéről. Rozsnyói Híradó 39. sz.
111. *Kemény Lajos*. Üveggyártás és fegyvergyártás a XVI. században. Arch. Értés. 188. l.
112. *Kempelen Béla*. Adalék a délvidéki német telepítések történetéhez. Századok 911—915. l.

113. *Kisch, G.* Ortsnamen. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 4—5. sz.
 114. *Kolumbán Lajos.* A Barcaság és népe. (Kis Könyvtár. 95. köt.)
 Budapest. 1906. Lampel. (16-r. 79 l.)
 115. *Kolumbán Samu.* A dévai csángók népdalaiból. Ethn. 162—167. l.
 116. *Kóssa Gyula dr.* Lőfestés a régi magyaroknál. U. o. 211—214. l.
 117. *Kovács Antal.* Karácsonyi népszokások Baján. Népr. Ért. 47—55. l.
 118. *M. Kovács Géza.* A násznagy szerepe a nyárádmenti lakodalmaknál. (1820 körül kelt írások szerint.) Erdély 149—151. l.
 119. *Krauss, Dr. Friedr. S.* Anthropophütea. 1. 2. Ism. *S—é M.*
 Letopis Matice sprske 237. füz. 124. l.
 120. *Lehóczky Tivadar.* Régibb vaskori emlékek Munkács környékén.
 Arch. Ért. 337—346. l.
 121. *Madarassy László.* Alföldi pásztorok szíjjártó készsége. Népr.
 Ért. 85—90. l.
 122. *Madarassy L.* Az ivó harang. U. o. 202—205. l.
 123. Magyar bakanóták. Budap. Hirl. 201. sz. 19. l.
 124. *Mártonffy Imre.* Babona a természetrajzban. Néptanoda 4. sz.
 125. *Mártonffy Imre.* Hercegovinai közmondások. Bereg 1. sz.
 126. *Medvecký, K. A.* Slovenské «Trávnice». Časopis muš. slov. spol. 85. l.
 127. *Medvecký, Karol A.* Detva. Ružomberku. Ism. Ernyey József.
 Népr. Ért. 299—307. l.
 128. *Meringer, R.* Das deutsche Haus und sein Hausrat. Leipzig.
 1906. Ism. Bátky Zs. Népr. Ért. 291. l.
 129. *Mészáros Gyula.* Az oszmán-török nép babonái. Ethnogr. 20—
 31. 85—100. 140—149. l.
 130. *Mészáros, Julius.* Osmanisch-türkischer Volksglaube. Keleti Szemle
 48—66. 140—177. l.
 131. *Mokłowski, Kazimierz.* Sztuka ludowa w Polsce. 1903. Ism. Ernyey
 József. Népr. Ért. 157. l.
 132. *Moldován Gergely.* Román pásztorvilág. Erd. Múz. 330—335. l.
 133. *Munkácsi, Dr. Bernhard.* Götzenbilder und Götzengeister im
 Volksglauben der Wogulen. Keleti Szemle 89—115. 177—226. l.
 134. *Nagy Géza.* Karolingkori kard. Arch. Ért. 129—135. l.
 135. *Nagy Géza.* A vasing az ókorban és a népvádorlaskori barbárok-
 nál. Arch. Ért. 202—207. l.
 136. *Neményi Erzsébet.* Szuomen Laulu. Budap. Napló 172. sz.
 137. Népköltési gyűjtemény (magyar). VI. köt. Vikár Béla. Somogy-
 megye népköltése. Budapest 1905. Ism. Rona-Sklarek Erzsébet.
 Zeitschr. d. Ver. f. Volkskunde in Berlin IV. füz. 470. l. — Dombi
 Márk. Philol. Köz. 371—374. l. — *cz. e.* Munka szemléje
 5. sz. — Seprődi János. Erd. Múz. 150—161. l. — VII. köt. Mai-
 land Oszkár. Székelyföldi gyűjtés. Ism. Rona-Sklarek E. Ztschr.
 Ver. f. Volksk. 470. l. — Seprődi János. Erd. Múz. 162—166. l. —
 Dr. Barthos Indár. Hunyadm. tört. rég. egy. 16. évkönyve 52. l.
 VIII. Sebestyén Gyula. Dunántúli gyűjtés. Budapest. (8-r. XXVI,
 599 l.) 6 K. — Ism. *ly.* Uránia 514. l.
 138. *Ny. a.* Az álarozos jelmezekről. Nyugatmagy. Híradó 14. sz.
 139. *Nyáry Albert br.* Mihály-Gerge népe. Ethnogr. 288—298. l.
 140. *Nyáry Albert br.* Temetkezések a palóczok földjén. Népr. Ért.
 43—47. l.
 141. *Nyáry A. br.* Palócz lakodalom. U. o. 218—233. l.

142. *Nyáry Albert br.* A kapó kövezés. Népr. Ért. 94. l.
143. *Nyáry Albert br. dr.* A lipa-gergei magyar temetőről. Arch. Ért. 276—278. l. [610—613. l.]
144. *Osztern Salamon.* A «becsapott ördög» mondái. Philol. Köz. 145.
145. *P. Elmeric.* Egy francia utazó az erdélyi zsidókról. Vármegy. Közélet 26. sz.
146. *Pálffy Aladár (Tarcsafalvi).* Méhész-babonák. Erdély 125—127 l.
147. *Pálos Ede.* Győrvidék kapufái. Népr. Ért. 161—193. l.
148. *Peisner Ignác.* A magyarok a Helmolt-féle világtörténelemben. Ethnogr. 60—62. l.
149. *Pénzes József.* Az annamitákról. Fejérmegy. Napló 19—22. 25. sz.
150. *Pertik Lajos.* Májusfa. Népr. Ért. 233. l.
151. *Petrikovich Ján.* Železným klincom prehlobená (preklinčovaná) človečia lebka. Časopis mus. slov. spoločn. 33. l.
152. *Petrikovich, Jan.* L'udová liečba v Turci. (Pokračovanie z V. ročníka, sv. I.) Sbornik Museál. slov. spoločn. XI. 71—73. l.
153. *Platz Bonifác dr.* Az ember eredése, faji egysége és kora. 1905. Ism. Dr. Szilvek Lajos. Bölcs. folyóir. 122—124. l.
154. *Platz Bonifác dr.* Temetés Ó-Egyiptomban. Budapest. Hirl. 300. sz.
155. *Pospech, Jozef.* Radoma. Časopis museál. slov. spoločn. 26. l.
156. *Pospech, Jozef.* Slovenské názvy obcí v šarišskej stolici. U. o. 27—41. l.
157. *Pospech, Joz. K.* Nizní Slovkuv (Alsó Szalók). Hamborek. Vysokě, Šfelbach. U. o. 39. l.
158. *Pospech, Jozef.* Názvy nápojov v Šebeši. U. o. 43. l.
159. *Pozsonyi Gábor.* Az ősz magyar nőkről. Nagy Károly 14. 15. sz.
160. *Prikkel Marián (Réthei) dr.* A hajdútáncz eredete. Ethnogr. 112—119. l.
161. *Prikkel M. (R.)* Magyar halottas tánczok. U. o. 167—172. l. — Gardonyi Géza megjegyzése. U. o. 251—253. l.
162. *Prikkel Marián (Réthei).* Magyarok istene. Isten nyila. Századok 877—893. l.
163. *Pruzsinszky Pál.* Népünk balítéletei és hiedelmei 200 évvel ezelőtt. Uránia 193—197. l.
164. Régi gyermekjátékok. Nyugatmagy. Híradó 293. sz.
165. *Reimesch, F.* Alte Flurnamen der Zeidner Gemarkung. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 4—5. sz.
166. *Reissenberger, K.* Die deutschen Besiedlungen Siebenbürgens in älterer u. neuerer Zeit. Ztschr. d. histor. Ver. (Steiermark) IV. 1. 2. Külön is. Graz, 1906. (8-r. 19 l.)
167. *Réső Ensel Sándor* előkészülete a «Népszokások» II. kötetéhez. Közli Dr. S. Gy. Ethnogr. 219—229. l.
168. *Rexa Dezső.* Arvamegyei májusfák. Népr. Ért. 126. l.
169. *Rissányi József.* A nő a magyar közmondásban. Besztercebányai Madách társ. I. évkönyve 71—84. l.
170. *Roska Márton.* Keddi boszorkány. (Az oláhoknak ugynevezett kedd asszonya.) Erd. Múz. 336—339. l.
171. *Rubinyi Mózes.* Tanulmányok a romániai csángókról. Budapest, 1906. Pfeifer F. (8-r. 96 l.) 2 K. és Nesz. Iskola 1—11. sz.
172. *Rubinyi Mózes dr.* Wundt kritikája a mythologiai elméletekről. Ethnogr. 284—288. l.

173. S. Melanéziai csiga- és kagylópénzek. Népr. Ért. 276—278. l.
174. Sächsische Nachbarschaftordnungen. Mitgeteilt von G. A. Schuller. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 7—11. sz.
175. *Schallmayer*. Beiträge zur einer Nationalbiologie. Leipzig Ism. Ozorai Frigyes. Népmívelés I. 344—349. l.
176. *Schullerus, Pauline*. Rumänische Volksmärchen aus dem mittleren Harbachtall. Archiv Ver. f. siebenb. Landesk. 33. köt. 302—692. l.
177. *Seemayer Viláld dr.* A magyar nemzeti múzeum néprajzi osztályának jelene és jövője. Népr. Ért. 81—85. l.
178. *Sebestyén Gy. dr.* A magyar honfoglalás mondái. Dr. Sebestyén Gy. A másik fél szava. (Válasz az Irod. tört. Közlem.-nek.) Ethnogr. 120—122. l. — Császár E. Válasz S. Gy. nak. Irod. tört. Közl. 123. l. — Kont I. Revue histor. jul—aug. 431. l. — Cz. Munka Szemléje. 5 sz. — *Dr. K. A. Egyet. Kritikai Lapok* IV. évf. 1. sz. [32—44. l.
179. *Sebestyén Gyula dr.* A pütkösi király és királyné. Ethnogr.
180. *Sebestyén Gyula dr.* Báltánczoltató betlehemesek szerepe a magyar mysteriumok történetében. U. o. 101—112. l.
181. *Sebestyén Gyula dr.* Rovás és rovásírás. U. o. 265—284. 343—355. l. Eleje a mult évi folyamban.
182. *Seprődi János*. A magyar katona-dalokról. U. o. 55—59. l. és Magy. Nemzet 63. sz.
183. *Seprődi János*. Marosszéki dalgyűjtemény. III. U. o. 243—249.; 298—307. l. Eleje az 1901. és 1902. évfolyamban.
184. *Serényi Gusztáv*. Nizsnj-Novgorod. (A nagyvásár.) Vasár. Ujs. 42. sz.
185. *Simko, Viliam*. Svadba na Starej Turej. slov. Poklavy 185—190. l.
186. *Sivélus, M. T.* Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Helsingfors, 1906. Ism. Btky Zs. Népr. Ért. 278—289. l.
187. *Somogyi Ede*. Kjökkenmöddinger. Budap. Hirl. 30. sz.
188. Sz. S. Házassági szokások és babonák. Máramar. Lapok 19. sz.
189. *Szabó Imre*. Az oláhok «Kedd asszonya». Ethnogr. 52—55. l. — Halthalmy Gabnay F. U. o. 124. l. — Dr. Berze Nagy János. U. o. 254. l.
190. *Szabó Imre*. Dévai székely-csángó keresztelő és lakodalom. Népr. Ért. 1—10. l. — Balásy Dénes. Megjegyzések. Ethnogr. 182. l.
191. *Szabó Imre*. Farsang és húsvét a dévai csángó telepen U. o. 90—94. l.
192. *Szabó Sándor dr.* A magyar népdal történeti korai. Ism. Major Károly Philol. Közl. 384. l.
193. A székely betűrovás eredete. Pesti Hirl. 322. sz.
194. *Szepessy László*. A kölni virágjáték. Budap. Hirl. 147. sz.
195. *Szeywarth Gyula*. Néhány történeti adat hazánk nemzetiségeinek történetéhez. Győregyh. Kath. Tanügy IV. 8. sz.
196. *Szongott Kristóf*. A magyarok eredete és őslaka. Szamosujvár. Todorán ny. 1906. (8-r. XX, 289 l.) 4 K.
197. *Takáts Sándor*. A régi magyar kert. Budap. Hirl. 86. és 93. sz.
198. *Tariczky Endre*. A tiszavidéki hun földpyramishalmok ismertetése. És két függelék, vonatkozólag először egy tiszaoRVényi pogánytemető sírjának kőpyramisára, másodsor Attila... hun király utolsó két hadjáratára... Eger, 1906. lye. ny. (8-r. 45 l.) 1 K.

199. *Téglás Gábor*. Hunyadmegyei fafaragás. Népr. Ért. 126—137. l.
200. *Téglás Gábor*. Egy hunyadmegyei tengerszemhez fűződő néphiedelmek. Ethnogr. 356—360. l.
201. *Tetzner, Dr. F.* Zur Volkskunde der Bulgaren in Ungarn. Globus 90. köt. 9. sz.
202. *Thiering Oszkár*. A fonás és szövés története. Uránia 149—163. l.
203. *Timkó György*. Aczél-kova-tapló a magyarság kezén. Népr. Ért. 11—14. l. — *Herman Ottó*. Az aczél-kova-taplóról. U. o. 232. l.
204. *Timkó György*. Khinai és turkesztáni tűzszerszám-késztségek a m. n. múzeum néprajzi osztályában. U. o. 152—157. l.
205. *Tömörkény István*. Szegedi vizenjárók. U. o. 193—202. l.
206. *Török Aurél dr.* Az eolithokról. (Az ősemlék kérdése.) Term. tud. Közl. szept.—okt. Ism. Religio 25. 27. 29. 30—31. sz.
207. *Tóth István*. Kiskunfélegyháza-vidéki néphiedelmek. Ethnogr. 229—232. l.
208. *Tropscha, Stjepan*. Njemački prijevodi narodnih naših pjesama. Rad jugosl. Akad. 166. Knj. 1—74. l.
209. *V. E.* A «Zsidó», «Zid», «Jud» szavakkal összetett magyar és osztrák helynevek. Magy. Zsidó Szemle 283—285. l.
210. *V. S.* Karácsonyi kéregetők a régi Pesten. Vasár. Ujs. 51. sz.
211. *V. S.* Régi czeheink életéből. U. o. 33. sz.
212. *V. y.* A népdal és fontossága. Zólyomvárm. Hirl. 13. sz.
213. *Vadász Ede*. Zsidó szokások és szólamok. Magy. Zsidó Szemle 46—52. 162—171. l. Pótlások. U. o. 362. l. *B. L.* Mümpecz. U. o. 363. l.
214. *Vass Miklós dr.* Tanúvallatás egy boszorkányperben Fenyéden 1630. jun. 23. Ethnogr. 253. l.
215. *Versényi György*. Kolozsvár és Kolozsmegye néphagyományairól. Család és Iskola 8. 9. sz.
216. *Vetési*. Az első betlehemi jászol. Budap. Hirl. 349. sz.
217. *Vikár Béla*. A népdal titkai. Vasár. Ujs. 14. sz.
218. *Vikár Béla*. Nótafák. Bácska 92. sz.
219. *Vikár B.* A regös ének. Nyelvőr 97—107. 155—162. 245—263. l.
220. *Vikár Béla*. Szücs Marcsa népballadánk eredete. Borsod-misk. Közműv. egyll. 1905 6. évkönyve 5—48. l.
221. *Vojtek Michal*. Poverý v Terchovej. Casopis Mus. slov. spoločn. 40. l. — Jedlá a odev v Terchovej. U. o. 43. l.
222. *Voronca, Elena N.* Folklor. Comunicate din viața populară. Drapelul. 25. sz.
223. Zbornik za narodni život i Običaje južnih slavena. Na svijet izdaje jugoslavenska akademija z nanosti i umjetnosti. Knjiga XI. Urednik Dr. D. Boranić. U Zagrebu. Jugosl. Akad. 1906. (8-r. 320 l.) 5 K.
224. *Zichy Jenő gr.* harmadik ázsiai utazása. — III—VI. köt. Ism. Nagy Géza. Arch. Ért. 385—416. l. V. köt. Pápay J. Osztyák népköltési gyűjtemény. 1905. Ism. Kiss Imre Philol. Közl. 366—368. l. — Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 137. l. — Beke Ödön. Keleti Szemle 226—244. l. — Bán Aladár. Ethnogr. 172—182. l. — Pápay József. Suum cuique. U. o. 322. l. — Bán A. felelete. U. o. 360. l. — Pápay válasza. U. o. 361—363. l. — Ism. Globus 89. köt. 368. l.

225. *Zoltai Lajos*. Czéhládák s egyéb czéhemlékek a debreczeni városi múzeumban. Népr. Értes. 241—245. l.
 226. *Zuboly*, Zsidó-czigányok. Vasár. Ujs. 36. sz.

II. Aesthetika és műtörténet.

1. *Aesthetika*.

227. *A. Z.* Az irodalmi bírálatról. Szerda 39—42. l.
 228. *A. Z.* A hirlap és a színmű-irodalom. Szerda 84. l.
 229. *A. Z.* Elbeszélők és színműgyártók. Szerda 332—334. l.
 230. *Acsay Antal*. Vallás, tudomány és művészet. Művészi ipar 1. sz.
 231. *Ambrus Zoltán*. Irodalom és újságírás. Szerda 1—16. l.
 232. Bevezető fejtegetések a kolozsvári nemzeti színház ifjúsági előadásaihoz. A kolozsvári tanári kör megbízásából kiadja a színházi bizottság. Kolozsvár 1906 Gámán-ny. (8-r. 117, 2 l.)
 233. *Dénes Lajos dr.* A kritika lélektana. Magy. filos. társ. Közlem. 91—105. l.
 234. *Eisler Hugóné*. Gondolatok regényekről. Huszadik Század XIII. köt. 355—360. l.
 235. Az ének szépsége. Kath. egyh. Zeneközl. 8—10. sz.
 236. *Erdélyi Károly dr.* Az übermensch a szépirodalomban Vármegyei Közélet. 6—9. sz.
 237. *Fakler, Fred.* Faust und Mephistopheles in moderner Darstellung. Siebenb. Deutsch. Tagbl. 9796. sz.
 238. *Felszeghy Béla dr.* Impressziók a modern drámáról. Besztercze 43. sz.
 239. *Fra Filippó*. A magyar műkritika. Magy. Szemle 3. sz.
 240. *Fülep Lajos*. Eugène Carrière. Művészet 366—375. l.
 241. *Herczeg Ferencz*. Néhány szó drámai irodalmunkról. Székesfehérv. és vid. 31. sz.
 242. *Hörl Gyula*. Miféle tulajdonság az, mi által a lények nekünk szépeknek látszanak? Egyet. Kritik. Lapok 10. sz.
 243. *Hörl Gyula*. A szépek erkölcsisége a multban és jelenben. Bölcs. folyóir. 360—391. l.
 244. *Horváth Zoltán*. A mező költészete. Gömör-Kishont 32. sz.
 245. *Huszár Imre*. Irodalmi suggestio és írói felelősség. Budapest. Szemle 128. köt. 1—17. l.
 246. *i. m.* A költői világfelfogás. Magy. Állam 252. sz.
 247. *Jákó János*. Az új népszínmű. Magy. Szemle 12. sz.
 248. *Juhász Gyula*. A dráma lelke. (Egy kis dramaturgia.) Magy. Szemle 42. sz.
 249. *Kis-Erős Ferenc dr.* A szépség fogalma az esztetika és a filozófia érintkező pontjairól tekintve. Esztetikai tanulmányrészlet. Kálcsai érs. tanítónőképző értes. 3—18. l.
 250. *Kiss János dr.* A szépről és a szépművészetekről. Budapest. Ism. Religio 18. sz.
 251. *Koroda Pál*. Az új történelmi dráma. Egyetértés 357. sz.
 252. *Lukács György*. A dráma formája. Szerda 340—343. l.
 253. *Madarász Flóris dr.* A modern dráma. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 244. l.

254. *Marcus*. A kritikáról. *Magy. Szemle* 9. sz.
255. *Márkus*. A stilusról. *Magy. Szemle* 1. sz.
256. *Pekár Károly dr.* A magyar nemzeti szépről. A magyar géniusz esztétikája. (Nemzeti vonások művészetünkben, zenénkben, költészetünkben, irodalmunkban, 3. kiadás. A modern tudomány című vállalat nagyobb kiadványai. 1.) Budapest. 1910. (!!). (8-r. X, 474 l.) *Ism. Csizik Gyula. Magy. Iparművészet* 307—318. l. — *Tolnai Vilmos. Nemz. Nénevelés* 410—412. l.
257. *Pekár Károly dr.* A magyar díszítő motívumokról. A műipar iránt érdeklődő nagyközönség számára. (*Magyar művészet*. 1.) Budapest. 1906. (8-r. 60 l.) (Külön kiadás az «Iparvédelem» című lapból.)
258. *Pekár Károly dr.* A magyar szobrászatról (*Magyar művészet*. 5.) Budapest. 1908. (8-r. 31 l.) (Külön kiadás a fenti 1. munkából.)
259. *Pekár Károly dr.* A magyar festészetről. (*Magyar művészet*. 7.) Budapest. 1908. (8-r. 68 l.) (Külön kiadás a 256.) sz. munkából.)
260. *Pekár Károly dr.* A magyar faji ritmikáról. (A magyar táncz, zene, nóta, közös ősi jellemvonásáról.) Budapest. 1908. (8-r. 80 l.) Külön kiadás a 256. sz. munkából.
261. *Rádl Ödön*. A költői szép kultuszáról. *Marosujvár* 13. sz.
262. *Radnóti Dezsőné, özv.* A szép az iskolában. *Család és Iskola* 1. 2. sz.
263. *Rézbányay József dr.* Az egyházi szónoklat egyetemes története. II. kötet. Pécs, *Taizs J.* ny. 1906. (8-r. 2 lev. 474, 2 l.)
264. *Ritók Emma*. Arany János elmélete az époszról. Budapest. 1906. Révai és Salamon ny. (8-r. 37 l.)
265. *Robert Eugen.* (*Kovács Jenő.*) *Romanstoffe. Ism. (I—s.) Hét* 25. sz.
266. *Rostand Edm.* A dráma technikája. *Magy. Szemle* 1. sz.
267. *Roth, Dr. Victor.* *Ethik und Ästhetik. Akad. Blätter* X. 10. sz.
268. *Sárosi Bella*. A műérzék. *Művészi ipar* 2. sz.
269. *Sighèle, Scipio.* *Letteratura tragica.* 1906. *Ism. Huszár Imre.* *Budap. Szemle* 128. köt. 1—17. l.
270. *Solymossy Sándor dr.* A líra és epika eredetéről. *Ethnogr.* 1—19. 65—84. 201—211. 329—343. l.
271. *Stolz Ferencz.* Bánk bán egy osztrák író felfogásában. *Debreczeni főisk. Lapok* 49. évf. 2. 3. sz.
272. *Surányi Miklós.* Aktiv és passiv hős. (A modern dráma és a modern tragikum.) *Kath. Szemle* 685—698. l.
273. *Syrion.* Irodalmi sétá. *Hét* 48. sz.
274. *Szana Tamás.* A rút kultusza. *Magy. Világ* 1. sz.
275. *Szigetvári Iván dr.* A komikumról. *Magy. filoz. társ. Közlem.* 186—196. l. [79. sz.]
276. *Sztura Szilárd dr.* Kozmopolita és nemzeti költészet. *Az Ország*
277. *Táltos.* Író, közönség, kritikus. *Magy. Szemle* 34. sz.
278. *Wetzel György dr.* A magyar műkritika. Budapest, 1906. *Pallas.* (8-r. 34 l.) 30 f.

2. Képzőművészetek.

279. Adatok művészetünk történetéhez. *Művészet* 69—70. 135—138. 280. 348—350. 423. l.
280. *Alexander Bernát.* A finnek. *Vasár. Ujs.* 47. sz.

281. *Alfa*. A múcsarnokban. Budapest. Hirl. 89. sz.
282. *Alfa*. A tájkép. Budapest. Hirl. 95. sz.
283. *Andersen Bruno*. A Jézus-társaság alapításának hatása a művészetekre. Magyar. Allam 173. sz.
284. *Andrássy-szobor. Igmotus*. Andrássy Gyula emlékszobra. Magyar Hirlap 291. sz.
285. *M. K.* Andrássy szobra. (Képpel.) Vasár. Ujs. 49. sz.
286. *Márkus Géza*. Andrássy emlékszobra. Magyar. Hirl. 292. sz.
287. *Ruttkay-Rothauser, Max*. Das Andrássy-Denkmal. P. Lloyd 295. sz.
288. Az Andrássy-szobor. Az Ujság 332. sz.
289. *B. M.* Az impressionista festészet elvei. Budapest. Szemle 127. köt. 452—460. l.
290. *Bayer József*. Petrich András, rajzoló és rézmetsző. Művészet 137. l.
291. *Bayer József*. Arvízi képek 1838-ból. Művészet 69. l.
292. *Bayer József*. Egy magyar virágfestő a XIX-dik évszázad elején. Művészet 118—121. l. (Stettner Gábor.)
293. *Beardsley's, Aubrey*. Illustration to Salome. London. Ism. Eisler Mihály József. Pester Lloyd 272. sz.
294. *Berzeviczy Albert dr.* A cinquecento festészete és szobrászata. (Tekintet nélkül Velenczére.) (Népszerű főiskola könyvtára. III. kötet.) Budapest, 1906. Franklin-T. (8-r. 189 l.) 2 K. — Ism. i. m. Budapest. Szemle 126. köt. 150—152. l. — Berzeviczy felelete. U. o. 310—313. l. — i. m. válasza. U. o. 313—316. l. — Fieber Henrik. Kath. Szemle 215—217. l. — F. Protest. Szemle 133—135. l. — Művészet 138. l.
295. *Bihari S. Fónagy Béla*. Bihari Sándor. Művészet 353—366. l.
296. (*L. B. dr.*) Bihari Sándor hagyaték-kiállítása. Magyar Szó 232. sz.
297. *Lósy József*. A Bihari-kiállítás. Zenelap 18. sz.
298. *Roskovics Ignác*. Bihari Sándor. Vasár. Ujs. 14. sz.
299. *Rózsa Miklós*. Bihari Sándor emlékezete. Budapest. Napló 272. sz.
300. *Ruttkay-Rothauser, Max*. Alexander Bihary's Nachlass. Pester Lloyd 246. sz.
301. Bihari Sándor. Hét 13. és 40. sz. — l. l. Magyar. Nemzet 75. sz.
302. *Roth, Samuel u. Roth, Victor*. Wege zur Kunst. Sieben Vorträge zur künstlerischen Erziehung in der Volksschule. Hermannstadt. W. Krafft. 1906. (8-r. VI, 63 l.)
303. *Branisce, Dr. Valeriu*. Modernul in artă. Drapelul 91—93. sz.
304. *Bródy Sándor*. Egy építész ötletei. Művészet 303—310. l. (Márkus Géza terveiről.)
305. *Cherbuliez, Viktor*. L'art et la nature. Paris. Ism. Dr. Eisler Rudolf. P. Lloyd 120. reg. sz.
306. *Czakó Elemér dr.* A prágai szent György-szobor. Arch. Értés. 1—4. l. *Kárász Leo*. A prágai szent György-szobor. U. o. 4—18. l.
307. *Czóbel-Pogány-Veér*. Magyar művészettörténet-írás. Munka Szemléje 15. 18. sz.
308. *Day, Lewis*. Ornament and its application. London, 1904. Ism. S. Rajzoktatás 55. l.
309. *Divald Kornél*. Gundelfinger Gyula festőművész. Művészet 232—242. l. és Eperj. Lapok 37, 38. sz.
310. *Divald Kornél*. A Sárosvármegyei múzeumból. Magyar. Iparművészet 225—233. l.

311. *Divald Kornél.* Magyarországi képek a XV. és XVI. századból. Művészet 172—176. l.
312. *Eber László dr.* A szepeshelyi Szent Mihály-oltár. Arch. Értes. 193—202. l.
313. *Eber László.* Nino Pisano Madonnája a nemzeti múzeumban. Arch. Értes. 110—116. l.
314. *Eber László.* Műemlékek gondozása és modern művészet. Művészet 379—390. l.
315. *Eber László.* A budapesti Szent István templom. Művészet 35—50. l.
316. Eine neu aufgefundene Handzeichnung Rafaels. Pester Lloyd. jan. 19. sz. Abendbl.
317. *F. F. Tavas* a Műcsarnokban. Magy. Szemle 14. sz.
318. *Fabriczy, Kornél.* 1. Ein unbekanntes Jugendwerk Andrea Sansovinos. — 2. Simone Pollainolo detto il Cronaca. — 3. Nanni di Miniato il Fora. — 4. Giovanni Minelli, ein paduaner Bildhauer vom Ausgang des Quattrocento. Jahrb. d. k. preuss. Kunstsammlung. XVII. köt.
319. *Fabriczy, C.* Antonio di Chellino. — 2. Summontes Brief an M. A. Michiel. Repertor. f. Kunstwiss. XXIX. köt.
320. *Fabriczy, C.* 1. Memorie sulla chiesa di S. Maria Maddalena dei Pazzi a Firenze. — 2. Anton di Chellino scultore. — L'Arte. (Róma.) IX. köt.
321. *Fabriczy, C.* Vedute cinquecentistiche di monumenti milanesi. Rassegna d'Arte. (Milano.) VI. évf.
322. *Fabriczy, C.* Pasquino, da Montepulciano. Rivista d'Arte. IV.
323. *Fabriczy, K.* Die Renaissanceskulptur Toscanas. Beilg. z. Allg. Ztg. 36. sz.
324. *Fabriczy, C.* v. Michelangelo in der Sixtina. U. o. 175. sz.
325. *Falk Zsigmond dr.* Az életről és a művészi teremtésről. Magy. Szalon máj. 597—599. l.
326. *Falk Zsigmond dr.* Hein József. Magy. Szalon márcz. 471—474. l. és Magy. Szalon 8. sz.
327. *Fenyő Miksa.* Vincent van Gogh levelei. Szerda 336—338. l.
328. *Fenyő Miksa.* Wedekind Frank. Pandora szelenczéje. Hét 52. sz.
329. *Ferenczy I. Farkasfalvi Imre.* Adatok Ferenczy szobrász életéhez. 348—350. l.
330. *Markó Miklós.* Ferenczy István emléke. Gömör Kishont 8. 9. sz.
331. *Meller Simon.* Ferenczy István élete. Ism. dr. Lázár Béla. Magy. Nemzet 55. sz. — Czóbel-Pogány-Veér. Munka Szemléje 15. 18. sz. — Dr. Császár Mihály. Sajóvidék 9. 10. sz.
332. *Meller Simon.* Viczay grófnő márványképmása Ferenczy Istvántól. Művészet 280. l.
333. *Schöpflin Aladár.* Az első magyar szobrász. (Ferenczy István.) (Képpel.) Vasár. Ujs. 25. sz.
334. *Fieber Henrik.* A Szent István-templom művészi méltatása. Kath. Szemle 41—53. l.
335. *Fieber Henrik.* Művészeti Szemle. Kath. Szemle 532—543. l.
336. *Fieber Henrik.* Munkácsy-szobor pályázat. Magy. Szemle 42. sz.
337. *Fieber Henrik.* A beuroni művésziskola. Magy. Szemle 26. sz.
338. *Fieber Henrik.* Uhde Frigyes. Művészet 19—34. l.
339. *Forster Gyula báró.* A műemlékek országos bizottságának ki-

- adványai. Szerkeszti — 1. 2. Magyarország műemlékei. Szerkeszti báró Forster Gyula. 1. köt. 2. kötet: (A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Összeállította dr. Gerecze Péter.) Budapest, Hornyánszky Viktor ny. 1905—1906. (4-r. 603 l.; XVI l. és 1412 hasáb 1 lev.)
340. *Fra Filippo*. A japán művészet hatása Európában. M. Szemle 11. sz.
341. *Fra Filippo*. A képzőművészet fantáziája. Magy. Szemle 21. sz.
342. *Fráter Aladár*. Kritikusok, piktorok (Képpel.) Vasár. Ujs. 46. sz.
343. *Frischauf. Fra Filippo*. Szablya-Frischauf Ferencz és tanítványainak kollektív kiállítása. Magy. Szemle 12. sz.
344. *Marco*. A Frischauf (Szablya) iskola. Hét 12. sz.
345. *Fülep Lajos*. Paul Cézanne. Szerda 254—256. l.
346. *Genevein, Ant.* Vom Romanischen bis zum Empire. I. 1905. Ism. R. V. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesl. 4. 5. sz.
347. *Geőcze Sarolta*. Ruskin élte. Ism. Pallós Albert. Család és Iskola 1. 2. sz.
348. *Gróh István*. Nemzeti törekvések építő művészetünkben. Népmívelés I. 506—510. l.
349. *gy. k.* Jules Breton. (1828—1906.) Magy. Állam 155. sz.
350. *Gylus*. Ralph Walde Emerson. Magy. Szemle 37. sz.
351. *Györgyi Kálmán*. Az iparművészet a milánói kiállításon. Magy. Iparművészet 163—219. l.
352. *Gyulai Rudolf*. Az esztergomi lipsanotekéről. Arch. Értes. 191. l.
353. *H—i, L.* Henry de Groux. Pester Lloyd 248. sz.
354. *K—i, L.* Von zwei alten Malern. (Anton Schrödl, Franz Gaul.) P. Lloyd 168. sz.
355. *H—i, L.* Der Nachlass Rudolf von Alt's. P. Lloyd 36. sz.
356. *Hamvay Odön*. A Ráth-múzeum. Művészi ipar 2. sz.
357. *Hekler Antal dr.* A nő a görög művészetben. Uránia 49—55. l.
358. *Henszlmann Imre*. A képzőművészetek fejlődése. (Olcso könyvtár 1423—1426. sz.) Budapest 1906. Franklin-T. (16-r. 144 l.) 80 f. — Ism. F. H. Magy. Szemle 26. sz. — S. Rajzoktatás 210. l.
359. *Hermann Antal dr.* Örmény oltárképek. Arménia 136. l.
360. *Hevesi Lajos* művei. Ism. M. S. Szerda. 253. l. [421. l.]
361. *Hollós K.* Rajztanárok tájfestészeti kurzusa. Rajzoktatás 419—
362. *Holme, Charles*. Art in photography. 1905. Ism. Csizik Gyula. Magy. Iparművészet 153. l.
363. *Hülll Dezső*. Bernini. Művészettörténeti tanulmány. Budapest, 1906. Hornyánszky ny. (8-r. 124 l.) Ism. M. S. Szerda 159. l.
364. *Hunt Holman*. History of the Pre-Raphaelik Brotherhood. London. Ism. *H—i L.* Pester Lloyd 210. sz.
365. *i. m.* Giotto új életrajza. Magy. Állam. 86. sz.
366. *i. m.* A modern francia és angol művészet. Magy. Állam 101. sz.
367. Az iparművészeti iskola története. Művészi ipar 1. 2. sz.
368. *Iványi-Grünwald. Fra Filippo*. Iványi-Grünwald Béla. Magy. Szemle 9. sz.
369. *Jaschik Almos*. Grünwald-Iványi Béla. Zenelap 5. sz.
370. *K—ny Ó—n.* Iványi Grünwald Béla gyűjteményes kiállítása a Nemzeti Szalonban. (Képpel.) Vasár. Ujs. 9. sz.
371. Grünwald-Iványi kiállítás. Művészi Ipar 3. sz. és m. Hét 9. sz.
372. *Jákó János*. Molnár Dani, a székely szobrász. Vasár. Ujs. 51. sz.

373. *Janicsek József dr.* Régi építészeti maradványokról Eperjesen. Arch. Értes. 437—439. l.
374. *Jánus.* Szent István szobra. Magy. Állam 116. sz.
375. *K. A.* Reflexiók iparművészeti kiállításunkról. Magy. Iparművészet 63. l.
376. *K—ny Ó—n.* Kimnach László. 1857—1906. Vasár. Ujs. 46. sz.
377. *K. Ö.* Washington budapesti szobra. (Képpel.) Vas. Ujs. 24. és 38. sz.
378. *Kacziány Ö. Fieber Henrik.* Kacziány Ödön képeinek kiállítása. Magy. Szemle 38. sz.
379. *Rózsa Ödön.* Kacziány Ödön művészete. Budapest. Napló 257. sz.
380. *Kacziány Ödön* festményei a Nemzeti Szalonban. Vas. Ujs. 38. sz.
381. *Kammerer Ernő dr.* A szépművészeti múzeum. Művészet 145—151. l.
382. *Kampmann C.* Die graphischen Künste. 1905. Ism. 97. l.
383. *Kapitány Kálmán dr.* Az írott kép szerkezete. Uránia 294—298. l.
384. *Karádi Győző.* Művészet és valóság. Uránia 177—182. l.
385. *Kemény Lajos.* Műtörténeti adatok Kassa multjából. Arch. Értes. 56—59. l.
386. *Kemény L.* Szilassy János XVIII. századi ötvös. U. o. 289—292. l.
387. *Kézdi-Kovács.* *Lampérth Géza.* Kézdi-Kovács László. Magy. Világ 35. sz.
388. *Porzolt Kálmán.* Kézdi-Kovács László kiállítása. P. Hirl. 307. sz.
389. *Kézdi-Kovács László.* A magyar szépművészeti múzeum. Pesti Hirl. 338. sz.
390. *Kilényi, Hugo von.* Ein wiedergefundenes Bild des Tizian. Budapest, 1906. Pallas. (4-r. 31 l.) — Ism. *M. S. Szerda* 297—299. l.
391. *Könyöki József.* A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. XII, 625 l.) — Ism. dr. *Szendrei János.* Arch. Értes. 378—382. l.
392. *Koriss Kálmán.* Művészet és osztályharcz. Jövendő ápr. máj.
393. *Kriesch Aladár.* Ruskinról s az angol prærafaelitákról. A Műbarátok körében tartott négy előadás. I. Ruskin művészi hitvallása. II. Morris és reformtörekvései. III. A prærafaelita kör irodalmi működése. IV. A prærafaelita képrők. Budapest, 1906. Eggenberger. (8-r. 150 l.) 5 K. — Ism. (*B—N. né.*) Művészet 140—142. l.
394. *Kriesch Aladár.* A magyar nép művészetének jövője. Népmivé-
lés I. 159—165. l.
395. *Kriesch Aladár.* W. Morris és reformtörekvései. Magy. Iparmű-
vészet 15—20 l.
396. *Kulcsár Gyula.* A festészet szecessziójának lélektanához. Magy. Szemle 6. sz.
397. *Kunowski, Lothar v.* Durch Kunst zum Leben. V. Bd. 1906. Ism. *B. N. né.* Művészet 215. l.
398. *Kürthy Emil.* Vastagh György. Egyetértés febr. 11.
399. *Kuzsinszky Bálint.* Magyarország emlékszerű maradványai a római korból. (Beöthy: A művészetek története. I.) 1906. Ism. *Finály Gábor.* Arch. Értes. 173—177. l.
400. *L. B.* Munkácsy plagizátor? (Amerika vádol.) Jövendő. máj.
401. *L. B.* A Szent-István-szobor. Jövendő jun.
402. *Lakatos Artur.* Művészet a szövőiparban. Magy. Iparművészet 262—264. l.

403. *Lakos Alfréd.* Munkácsy plagizátor? *Magy. Szó* 89. sz.
404. *Lakos Alfréd.* A Munkácsy szoborpályázat. *Magyar Szó* 37. sz.
405. *Lázár Béla dr.* A modern művészet ősei a szépművészeti múzeumban. Jövendő jul.-okt.
406. *Lázár Béla.* Paál László. *Ism. Alfa.* Budapest. *Hirl.* 95. sz.
407. *Lázár Béla dr.* Az országos Ráth György-Múzeum. *Magy. Nemzet* 21. sz.
408. *Lechner Odön.* Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. *Művészet* 1-18. l. — *Ism.* Budapest. *Hirl.* febr. 17. — *Nap.* febr. 23. — *m.* Budapest. *Napló* febr. 25. — *d.* *Magy. Iparművészet* 152. l. — *Fieber Henrik.* *Magy. Szemle* 18. sz. — *m.* *Hét* 8. sz. — *Magy. Hirl.* 42. sz. — *Argirus.* *Magyar stilus.* *Magy. Világ* 1. sz.
409. *Lederer Sándor.* A szépművészeti múzeum olasz mesterei. *Művészet* 177-210. 259-278. 311-336. 391-416. l. (Önállóan is megjelent 4-r. 116 l. Budapest, 1906.)
410. *Lehotai.* Párbeszéd a művészetről. *Magy. Szemle* 28. sz.
411. *Leipniker.* Barbizoni művészek. *Ism. Alfa.* Budapest. *Hirl.* 95. sz.
412. *Lionardo da Vinci.* *Diner-Dénes József.* Lionardo da Vinci és a renaissance kialakulása. (Művészeti Könyvtár.) Budapest, 1906. *Lampel R.* (8-r. 246 l.) 10 K. — *Ism.* *Fieber Henrik.* *Magy. Szemle* 24. sz. — *Rózsa Miklós.* Budapest. *Napló* 81. sz. — *S. J.* *Nemz. Nénevelés* 209. l. — *Y.* *Tanáregyl. Közl.* 39. évf. 638-645. l. — *d.* *Magy. Iparművészet* 152. l.
413. *F. Vom Abendmahl* Lionardo da Vinci's. *Pester Lloyd* febr. 6. *Abendbl.*
414. *Tedeschi Borbála dr.* Lionardo da Vinci mint természettudós. 1905. *Ism.* *Kohányi Gyula.* *Család és Iskola* 3. sz.
415. Lionardo da Vinci. *Vasár Ujs.* 8. sz.
416. *Losonczy Jenő.* Nők művészi ábrázolásokban. *Pápai Hirl.* 3. sz.
417. *Lyka Károly.* A képirás újabb irányai. A Kisfaludy-társaság által a Lukács Krisztina-díjjal jutalmazott pályamű. Budapest, 1906. *Singer és Wolfner.* (8-r. 166 l.) 3 K. — *Ism.* *B. M.* Budapest. *Szemle* 127. köt. 143-145. l. — *Czóbel-Pogány-Veér.* *Munka Szemléje* 15. 18. sz. — *d.* *Magy. Iparművészet* 92-96. l. — *Fieber Henrik,* *Magy. Szemle* 8. sz. — *Lázár Béla.* *Magy. Nemzet* 46. sz. *Vasár. Ujs.* 9. sz. — *Magy. Állam* 52. sz.
418. *Lyka Károly.* Apró bronz. *Művészet* 100-106. l.
419. *Lyka Károly.* Sirkövek. *Művészet* 58-61. l.
420. *M. S. II.* Rákóczi Ferenc síremléke Kassán. *Szerda* 204-208. l.
421. *Magyar-Mannheimer.* *Bárdos Artur dr.* Magyar-Mannheimer Gusztáv. Jövendő 5. sz.
422. *Fra Filippo.* Magyar Mannheim Gusztáv. *Magy. Szemle* 4. sz.
423. *Lándor Tivadar.* Magyar-Mannheimer Gusztáv. (Képpel.) *Vasár. Ujs.* 4. sz.
424. *Lázár Béla dr.* Magyar-Mannheimer művészete. *M. Nemzet* 18. sz.
425. *Malonyay Dezső.* Magyar-Mannheimer képkiallítása. *Budapesti Hirl.* 20. sz.
426. *Maksziányi Dezső dr.* Szent István szobra. *Magy. Hirl.* 129. sz.
427. *Malonyay Dezső.* A fiatalok. *Ferenczy Károly,* Grünwald Béla, Katona Nándor. Magyar-Mannheimer Gusztáv, Rippl-Rónai József. (Művészeti Könyvtár.) Budapest, 1906. *Lampel R.* (8-r.

- 220 l.) 10 K. — *Ism. A. J.* Az Ország febr. 10. — *Censor.* Budap. Tagbl. febr. 16. — Czóbel-Pogány-Veér. Munka Szemléje 15. 18. sz. — *Fieber Henrik.* Magy. Szemle 9. sz. — sz. Budap. Hirl. 45. sz. — *S. J.* Nemz. Nénevelés 209. l. — *M. Iparművészet* 91. l.
428. *Malonyay D.* Mednyánszky. *Ism. Alfa.* Budap. Hirl. 95. sz.
429. *Malonyay Dezső.* A népművészetről. *Népmívelés* II. 149—162. l.
430. *Malonyay Dezső.* Szépművészeti Múzeum. Budap. Hirl. 335. sz.
431. *Malonyay Dezső.* A Szépművészeti Múzeum kötelességei. U. o. 342. sz.
432. *Marco.* A Szépművészeti Múzeum. Hét 49. sz.
433. *Marczinkó Ferencz.* Budapest régi emlékei. *Uránia* 101 112. l.
434. *Márkus Géza.* Faragó József. Magy. Hirl. 313. sz.
435. *Márkus László.* Magyar festők a tárlaton. *Alkotmány* 275. sz.
436. *Mátrai Rudolf.* A színek a természetben s a dekoratív művészetekben. *Egri érs. felsőbb leányisk. értes.* 3- 44. l. — Külön is megjelent.
437. *Medgyaszay István.* Népünk művészetéről. *Népmívelés* I. 321—326. l.
438. *Meller Simon.* Fényes Adolf. Huszadik Század XIII. köt. 170—172. l.
439. *Meller Simon dr.* *Raphaël Georg Donner.* (1693—1741.) Szerda 351. l.
440. *Meschendorfer, Adolf.* Vorträge über Kultur und Kunst. Brassó. *H. Zeidner.* (8-r. 72 l.) 90 f. *Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 4. 5. sz. — *Hannenheim St. Schul- u. Kirchenbote* 12. sz.
441. *Mihalik József.* A nagybányai ékszerlelet. *Arch. Értes.* 116—129. l.
442. *Mihalik József.* Lőcsei ötvösökről. *Arch. Értes.* 59- 61. l.
443. *Mihalik József.* A nagybányai kincslelet ötvös művei. *Magy. Iparművészet* 112 123. l.
444. *Mikszáth K—n.* Szinyei Merse Pál. (Képpel.) *Vasár. Ujs.* 5. sz.
445. A művészet két halottja. *Hevesi Lajos.* Carrière. — ? *Bihari. Jövendő apr.*
446. *Művészetek története A —.* A legrégebb időktől a XIX. század végéig. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter megbízásából szerkeszti *Beöthy Zsolt.* I. kötet. Ó-kor. *Írták Sebestyén Gyula, Mahler Ede, Láng Nándor, Zsámboki Gyula, Kuzsinszky Bálint.* Budapest, 1906. *Lampel R.* (4-r. XII, 556 l.) 16 K. — *Ism. Fangh Erzsébet.* *Család és Iskola* 10. 11. sz. — *F. H. Magy. Szemle* 7. sz. — *ly. Uránia* 47. l. — *Dr. Márton Lajos.* *Arch. Értes.* 170—173. l. — *S. Rajzoktatás* 121—123. l. — *S. M. Századok* 745—751. l. — *Magy. Iparművészet* 34. l.
447. *Nákó K.—né gr. Hamvay Ödön.* Gróf Nákó Kálmáné. *Művészi Ipar* 3. sz.
448. *m. Bertha grófnő.* Hét 12. sz. (Gróf Nákó Kálmáné. Képpel.)
449. (*Id.*) Egy mágnásasszony képei. Budap. Hirl. 79. sz.
450. *Nyári Sándor dr.* Nákó grófné művészete. *Művészi Ipar* 3. sz.
451. *Ruttkay-Rothausser, Max.* Gräfin Koloman Nákó. *P. Lloyd* 71. sz.
452. *Naményi Lajos.* Magyar rézmetszetek a XIX. század elején. — *Miskovits Mózes,* rajzoló. — *Szakács Ferencz,* rajzoló. *Művészet* 70. l. — *Vandza Mihály,* első magyar színpadi díszletfestő. U. o. 135. l. *Falcone György,* budai festő. U. o. 136. l. — *Schmelzer szobrász;* *Szirmay Mihályné-Szulyovszki Teréz* festőnő. U. o. 350. l. — *Lochbichler* festő; *Györgyi* nevű festő. U. o. 423. l.

453. *Nemes Márta*. Budapest művészi szépségei. Jövendő ápr.—jun.
454. *Nordau, Max*. Von Kunst und Künstlern. Fordította Komócsy Józsefné. Rajzoktatás 422—427. 468—472. l.
455. *Nyári Sándor dr.* Kupeczky János és Mányoky Ádám a szép-művészeti múzeumban, Művészet 250—258. l.
456. *Observer*. A művészet a szocialista társadalomban. Huszadik század XIII. köt. 260—263. l.
457. *Osborn, Max*. Moderne Plastik. 1905. Ism. dr. Pekár Károly. Uránia 135—139. l.
458. *Pfeifer, Hermann*. Die Formenlehre des Ornaments. 1906. Ism. S. Rajzoktatás 329. l.
459. *Plaidus*. A közönséges és művészi látás. Magy. Állam 70. sz.
460. *Plume*. Faragó József. Hét 36. sz.
461. *Pollák Illés*. A művészi teremtés törvénye. Budapest, 1906. (8-r.) Ism. Fenyő Miksa. Hét 7. sz. — Budap. Napló márc. 4. — Pesti Hirl. márc. 7. — Fieber Henrik. Magy. Szemle 23. sz. — Jónás János. P. Lloyd 24. sz. — Lázár Béla. Magy. Nemzet 49. sz. — Y. J. Az Ujság 79. sz.
462. *rK.* Deutsche Bildhauer in Siebenbürgen. 1. Martin u. Georg v. Klausenburg. 2. Petrus Lantregen von Oesterreich. Siebenb. Deutsch. Tagbl. 9932. 9935. 9940. 9948. 9956. 9961. sz.
463. *Radisics Jenő*. Az országos Ráth György-múzeum. Magy. Iparművészet. 49—63. l.
464. *Radisics Jenő*. Hamisított régiségek. Művészet 291—302. l.
465. Régi classikus festők műveinek vizsgálata mikroskoppal. — *ogy.* — Uránia 228—231. l.
466. *Reinach Salamon*. A művészet kis tükre. A képzőművészetek általános története. Fordította és a magyar művészettörténeti részszel kibővítette Lázár Béla. Budapest, 1906. Athenæum. (8 r. 346 l.) 5 K. — Ism. F. L. Magy. Szemle 2. sz. — Fieber Henrik. Kath. Szemle 217. l. — *i. m.* Magy. Állam 35. sz. — Dr. K. F. Polg. isk. Közl. 136. l. — Magy. Iparművészet 35. l.
467. *Rembrandt. Bródy Sándor*. Rembrandt karrierje. P. Hirl. 202. sz.
468. *Erdely Aladár dr.* Rembrandt. (Képpel.) Vasár Ujs. 28. sz.
469. *Fromentin Jenő*. Rembrandt. (1606—1906.) Ford. Berki Miklós. Budap. Szemle 128. köt. 18—29. l.
470. *Fülep Lajos*. Rembrandt. Az Ország 170. sz.
471. *H—i, L.* Rembrandt. Pester Lloyd 174. sz.
472. (*kgy.*) Rembrandt. (1606—1906.) Alkotmány 168. sz.
473. *Lázár Béla dr.* Rembrandt. Pesti Hirl. 193. sz.
474. *Lengyel Géza*. Rembrandt epigonjai. Budap. Napló 206. sz.
475. *Lulassy, Julius v.* Die Stätte Rembrandt's. N. Pest. Journal aug. 23.
476. *Marcus*. Rembrandt. Magy. Szemle 29. sz.
477. *Palóczy, L.* Rembrandt. N. Pest. Journal jul. 14.
478. *S.* Rembrandt élete és művei. (Az erre vonatkozó kiadványok repertoriuma.) Rajzoktatás 378. l.
479. *Sir Roger*. Rembrandt. Hét 28. sz.
480. *Szini Gyula*. Rembrandt. Pesti Napló 191. sz.
481. *Yartin József*. Rembrandt. Az Ujság 191. sz.
482. Rembrandt L. Magy. Állam 161. sz. |Hirl. 296. sz.
483. *Riedl Frigyes*. II. Rákóczi Ferencz és a képzőművészetek. Budap.

494. *Rippl-Rónai. Fra Filippo.* Rippl-Rónai József. *Magy. Szemle* 6. sz.
485. *Jaschik Atmos.* Rippl-Rónai József. *Zenelap* 4. sz.
486. *Marco.* Rippl-Rónai József. *Hét* 5. sz.
487. *Petrovics Elek.* Rippl-Rónai József. *Művészet* 107—117. l.
488. *Rottenbiller Odön dr.* Rippl-Rónai József. *Jövendő* 7. sz.
489. *Róbert Jenő.* Halmi Artúr. *Művészet* 51—56. l.
490. *Romulus.* Vincent van Gogh. *Jövendő*. 6. sz.
491. *Roskovics Ignác.* Kossuth-szobor-leleplezés Kecskeméten. (Képpel.) *Vasár. Ujs.* 27. sz.
492. *Roth, Victor dr.* Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen. Strassburg. 1905. *Ism. Kropf Lajos. Századok* 945—947. l. — *Kühlbrandt E. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 4—5. l. — *S. H. Liter. Zentr. Bl.* 41. sz.
493. *Roth, Victor.* Der Alter der heiligen Sippe zu Schaas. *Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 1—3. sz.
494. *Roth, Victor.* Ein neuaufgefundenes Gemälde Joh. Martin Stocks. *Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 3. sz.
495. *Rózsa Miklós.* A Szépművészeti Múzeum. *Budap. Napló* 337. sz.
496. *Rózsa Miklós.* Északi művészek. *Budap. Napló* 328. sz.
497. *Ruttkay-Rothhauser, Max.* Die Munkácsy-Denkmal-Konkurrenz. P. Lloyd 39. sz.
498. *Sárosi Bella.* Gaulois-kiállítás. *Művészi Ipar* 4. sz.
499. *Schilling, I.* Künstlerische Sehstudien. Leipzig. 1906. *Ism. S. Rajzoktatás* 473. l.
500. *Semper, H.* Das Fortleben d. Antike in der Kunst d. Abendlandes III. 1906. *Ism. R. V. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 4—5. sz.
501. *Seraphin, Fr. Wilhelm.* Der Nürnberger Bildschnitzer Veit Stoss in Kronstadt. *Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 7. sz. — *Schuller A. Bemerkungen. U. o.* 8. 9. sz.
502. *Spicer, Mavro.* Kroatische Künstler. *Pester Lloyd* 229. sz.
503. *Spiegel Frigyes.* Művészet a munkás életében. *Magy. Iparművészet* 109—112. l.
504. *Springer, A.* Handbuch der Kunstgeschichte. II—IV. Bd. *Ism. Rácz Lajos. Budap. Szemle* 125. köt. 312—314. l.
505. *Supka Géza.* Magyarország műemlékeinek összeírása. *Művészet* 340—342. l.
506. *Syrion.* A Kimmach-eset. *Hét* 46. sz.
507. *Sz. J.* Uj Krisztus-kép. *Magy. Állam* 1. sz.
508. *Szabó Vladimír.* A fejlődő művész, a festészet anyaga és irányai. *A Rajz* 2. sz.
509. *Szabolcs E. Ferenc.* Dürer és a grafikai művészet. *Az Ór* 6. sz.
510. *Szalai Mátyás.* Jelenkori művészet. (Vágújhelyi reálistk. értes.) *Ism. A Rajz* 9. 10. sz.
511. *Szász Zoltán.* Szobrászat. *Budap. Napló* 165. sz.
512. *Szekely Bertalan* a magyar művészeti viszonyokról. *Magy. Szó* 303. sz.
513. *Szent István szobra.* *Vasár. Ujs.* 21. sz.
514. *Szepes vármegye művészeti emlékei.* A műemlékek országos bizottsága támogatásával kiadja a szepesvármegyei történelmi társulat. Szerk. dr. Vajdovszky János. II. Rész. *Divald Kornél. Szobrászat és festészet. Budapest, 1906. Szt. István t. (4-r. 114 l.) 12 K.* — *Ism. Császár Elemér. Századok* 660—664. l. — *Eber László. Arch.*

- Értes. 160—170. l. — P. I. Kath. Szemle 661. l. — Egyh. Közl. 15. sz.
515. *Szinyei-Merse Pál*. Müncheneri emlékek. (Képpel.) Hét 11. sz.
516. *Szmrecsányi Miklós*. Történeti művészet a halászbástyán. Művészet 217—231. l.
517. *Tábori Kornél*. Repin, az oroszok Munkácsyja. Magy. Szemle 29. sz.
518. *Tábori Kornél*. A forradalom festője. Polit. Hetiszemle 39. sz. (Rjepin Joszifovics Ilia.)
519. *Tafferner Béla*. A Laokoon-csoport. Ism. Láng Nándor. Philol. Közl. 779. l.
520. *Takács Zoltán*. Németalföldi és német képek a XV. és XVI. századból. Művészet 152—171. l.
521. *Tardos Krenner Victor*. A mai művészet és a közönség. Rajzoktatás 39—49. l.
522. **Tavaszi tárlat.** *Fülep Lajos*. Tavaszi tárlat. Ország márc. 31.
523. *Kürthy György*. Tavaszi kiállítás. Alkotmány 77. 83. 89. 95. sz.
524. *Lakos Alfréd*. A műcsarnok tavaszi tárlata. Magy. Szó 77. sz.
525. *Lázár Béla dr.* A tavaszi tárlat. Jövendő ápr. máj. és Magy. Nemzet 83. sz.
526. *Maksziányi Dezső dr.* A tavaszi tárlat. Magy. Hirl. 79. sz.
527. *Malonyay Dezső*. A műcsarnokban. Budap. Hirl. 98. sz.
528. *Marco*. A tavaszi tárlat. Hét 14. sz.
529. A műcsarnok tavaszi tárlata. Budap. Szemle 14. sz.
530. *Rottenbiller Odön*. Tavaszi tárlat. Függetl. Magyarorsz. márc. 31.
531. *Ruttkay-Rothauser, Max*. Frühjahrs-Ausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 80. 98. 106. sz.
532. *Sámson*. A tavaszi műkiállítás. Magy. Állam 80. 83. 84. sz.
533. Tavaszi kiállítás. Művészi Ipar. 4. sz.
534. *Vidt Elek*. A tavaszi tárlat. Zenelap 9. 10. sz.
535. *Yartin József*. A műcsarnok tavaszi kiállítása. Az Ujság 89. sz.
536. *Telepy Gerő Odön*. Telepy Károly képei. P. Napló 26. sz.
537. *Malonyay Dezső*. Telepy Károly képkiallítása. Budap. Hirl. 26. sz.
538. *Ruttkay-Rothauser, Max*. Karl Telepy (1828—1906.) Pester Lloyd 240. sz.
539. *Sz. J.* Telepy Károly kiállítása. Magy. Állam. 22. sz.
540. *Sz. T.* Telepy Károly. (Képpel.) Vasár. Ujs. 4. sz.
541. **Téli tárlat.** *Bányász László*. A téli tárlat. Orsz. Világ 47. 49. sz.
542. *Bárdos Artur dr.* A téli tárlat. Egyetértés 311. 329. sz.
543. *Köny Ö. n.* Nemzetközi tárlat a műcsarnokban. Vasár. Ujs. 46. sz.
544. *Kézdi-Kovács László*. A műcsarnok nemzetközi kiállítása. Pesti Hirl. 313. 314. sz.
545. *Lázár Béla dr.* A téli tárlat. Magyar Szó 276. 286. sz.
546. *Malonyay Dezső*. A műcsarnokban. Budap. Hirl. 313. és 328. sz.
547. *Marco*. A téli tárlat. Hét 46. 47. sz.
548. *Márkus Géza*. Téli tárlat. Magy. Hirl. 274. 276. 278. sz.
549. *Rózsa Miklós*. A nemzetközi tárlat. Budap. Napló 313. sz.
550. *Ruttkay-Rothauser, Max*. Internationale Winterausstellung. Pester Lloyd 284. 297. sz.
551. A téli tárlat. *y.* Huszadik század. XIII. köt. 72—74. l.
552. *Yartin*. A téli nemzetközi tárlat. Az Ujság 312. 319. 326. sz.
- 552a. *Térey Gábor dr.* A szépművészeti múzeum régi képtárának leíró

- lajstroma. 1. Régi mesterek. Budapest, 1906. Hornyánszky ny. (8-r. VIII. 431 l.)
553. *Téry, Gabriel de.* Tableaux anciens du musée des Beaux-arts de Budapest. I. Maîtres anciens. Budapest, Hornyánszky. 1906. (8-r. VIII. 219 l.)
- 553a. *Teutsch Gyula.* Néhány érdekes őskori agyagmű Erősdről. Arch. Értes. 375—377. l.
554. *Tóth Béla.* Van der Null. Rajzoktatás 278—282. l.
555. *Trikál József dr.* Miért vagyunk elfogultak a modern művészetel szemben? Alkotmány 257. sz.
556. *Vandervelde Émile.* A művészet a polgári társadalomban. Huszadik század XIII. köt. 93—108. l.
557. *Vaszary J. Divald Kornél.* Vaszary János képkiallítása. Magy. Világ 3. sz.
558. *Jaschik Almos.* Vaszary János kiállítása. Zenelap 8. sz.
559. *Kovács Jenő.* Vaszary János. Magy. Állam 79. sz.
560. *Lándor Tivadar.* Vaszary János. (Képpel.) Vasár. Ujs. 13. sz.
561. *Lázár Béla dr.* Vaszary János. Művészet 281—290. l.
562. *Malonyay Dezső.* Vaszary János képkiallítása. Budap. Hirl. 83. sz.
563. *Marco.* Vaszary Jánosról. (Képpel.) Hét 13. sz.
564. *Ruttkai-Rothausser, Max.* Die Bilderausstellung Johann Vaszary's. Pest. Lloyd 91. sz.
565. Vaszary János képei. *f.* Magy. Szemle 13. sz.
566. *Wollanka József.* Rafael. (Művészeti könyvtár.) Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 222 l.) 10. K. — Ism. Czóbel-Pogány-Veér. Munka Szemléje 15. 18. sz. — *d.* Magy. Iparművészet 258. l. — *E. A.* Művészet 139. l. — *F. H.* Magy. Szemle 18. sz. — Budap. Napló márcz. 11.
567. *Yartin József.* A Meunier-kiállítás. (A bécsi Hagenbundban.) Az Ujság 279. sz.
568. *Yartin József.* A brisbanei sír s a Szépművészeti Múzeum. Az Ujság 356. sz.
569. *Z. K.* A karácsonyi iparművészeti kiállítás. Magy. Iparművészet 2- 15. l.
570. *Zala György.* (Képpel.) Hét 48. sz.
571. *Zichy M. Zichy Mihály* ismeretlen levele. (Sz. Pétervár 1845. 6/18. márcz.) Vasár. Ujs. 11. sz.
572. *Bárdos Artur dr.* Zichy Mihály. Egyetértés 60. sz.
573. *Dömötör István.* Zichy Mihály. Magy. Iparművészet 70. l.
574. *Fieber Henrik.* Zichy Mihály. (1827—1906.) Magy. Szemle 10. sz.
575. *Gerő Ödön.* Zichy Mihály. P. Napló 60. sz.
576. *Kézdi-Kovács László.* Zichy Mihályról. Pesti Hirl. 67. sz.
577. *L. T. Zichy,* Munkácsy és Székely. Művészet 83—92. l.
578. *Lakos Alfréd.* Zichy Mihály. Magy. Szó 53. sz.
579. *Lakos Alfréd.* Zichy Mihály — Szentpéterváron. Magy. Szó 2. sz.
580. *Lándor Tivadar.* Zichy Mihály életéből. (Képpel.) Vasár. Ujs. 10. sz.
581. *Lándor Tivadar.* Zichy Mihály. Művészet 75—79. l. és Magy. Nemzet 52. sz.
582. *Malonyay Dezső.* Zichy Mihály. 1827—1906. Budap. Hirl. 60. sz.
583. *Marco.* Zichy Mihály. Hét 10. sz.
584. *Pintér Ákos.* Zichy Mihály, az ember és eszméi. Művészet 94—99. l.

585. *Prém József*. Zichy Mihály — idehaza. Budapest. Hirl. 62. sz.
 586. *Ruttkay-Rothausser, Max*. Michæl Zichy. P. Lloyd 35. sz.
 587. *Szente Pál*. Zichy Mihály. Magy. Tanfőképző 180—186. l.
 588. Zichy Mihály. (1827—1906.) (Képpel.) Vasár. Ujs. 9. sz. —
 Polit. Hetiszemle 11. sz. — Művészi Ipar 3. sz. — *yr.* Magyar-
 orsz. 54. sz.
 589. A pusztítás géniusának diadala. (Zichy Mihály levele saját fest-
 ményéről.) Vasár. Ujs. 10. sz.
 590. Zichy Mihály temetése. Vasár. Ujs. 12. sz.
 591. Zichy Mihály Párisban. Vasár. Ujs. 12. sz.
 592. Zichy Mihályról. Érdekes emlékezesek. (Ganz Hugo emlékezései
 a Frankf. Ztg.-ban.) Magy. Nemzet 58. sz.
 593. *Zsámboki Gyula*. Magyarázatok a művészet-történeti faliképekhez.
 Második sorozat. Budapest, 1906. Franklin t. (8-r. 44 l.) 2 K.

3. Zene.

594. *Ábrányiné-Katona Klementine*. Két magyar zeneszerzőről. (Székely
 Imre, Zimay László.) Orsz. Világ 15. sz. és Egyetértés 79. sz.
 595. *Beethoven's, Ludw. v. sämmtliche Briefe*. Herausg. v. Dr. Fritz
 Prelinger. Wien. u. Leipzig. Ism. B. A. Pester Lloyd 234. sz.
 596. *Berényi Aladár*. A zeneművészetről és az alkotó zeneművészek-
 ről. Zenevilág V. 13. sz.
 597. *Berényi A.* A zenei tudásról és tehetségről. U. o. 36—38. sz.
 598. *Berényi Aladár*. A zenei humorról. U. o. V. 24. 25. sz.
 599. *Bertha Sándor*. Egy nagy zenész. Zenelap 17. 18. sz.
 600. *Csáth Géza*. Modern muzsika. Magy. Szemle 39. sz.
 601. *Cserna Andor*. A zenei kifejezés formája és a hangfejtés. Zene-
 világ V. 27. 28. sz.
 602. *Csiky János*. Emlékirat a magyar zenéről. Budapest. Hirl. 251. sz.
 603. *Dienes Valéria*. A zenei alkotás és hatás lélektanáról. Huszadik
 Század XIII. köt. 502—523. l.
 604. *Dienes Valér dr.* Térszimbolizmus a zenében. Tolnavármegye 23. sz.
 605. *Drumár János*. Zenetörténet. II. kötet. Az új kor. 1907. —
 Ism. Zenelap 21. sz.
 606. Az énekes könyvekről. Kath. egyh. Zeneközl. 8. sz.
 607. *ő.* Dalok a népiskolában. Zeneközl. V. 1. sz.
 608. Erkel Ferencz. Ünnepi nyitány. Zeneközl. V. 2. sz.
 609. *Erődi Ernő*. Énekeskönyv 1. 2. köt. Budapest. — Ism. Moravcsik
 Géza. Hivat. Közl. 10. sz.
 610. *Erődi Ernő és Szent-Gály Gyula*. Módszeres énektan. I. II. köt.
 1905—6. Ism. Dr. Kacsóh Pongrác. Hivat. Közl. 9. sz.
 611. *Feld Mátyás*. Lehár Ferenc. Pesti Hirl. 328. sz.
 612. *Fieber Henrik*. Chorális ének. Egyh. Közl. 36. sz.
 613. Fráter Loránd. Hét 14. sz.
 614. *Gáspárdy Katinka*. A zongoratanítás elméleti kézikönyve. Buda-
 pest. 1906. Eger, Szolcsányi biz. (8-r. 67 l.) 2 K. 40 f.
 615. *Gineverné Győry Ilona*. Patti bucsúja. (Képekkel.) M. Hirlap 310. sz.
 616. *Glatt Ignátz*. Az egyházi énekkarok szükségessége-, sajtóságai- és
 szervezéséről. Kath. egyh. zeneközl. 9. s kv. sz.
 617. *h.* A hangképzésről. Zenevilág V. 37. sz.

618. *HJ.* Az énekköltészet reformja. Egyh. Közl. 28. sz.
619. *Hackl N. Lajos.* A magyar zeneoktatás feladatai. Zenevilág V. 22—23. sz. és Népmivel. Lapja 23. sz.
620. *Hackl N. Lajos.* Wagner Rikárd és az énekművészet fejlődése. Zenevilág 33. 34. sz.
621. *Hangos.* Nézetek. Zenelap 3—6. sz. (Az énektanítás s az énekkarok szervezésének sikeréről.)
622. *Hetes.* Schumann Róbert (1810—56.) (Képpel.) Magy. Szemle 31. sz.
623. *Hofbauer György.* Laub János. (1876—1906.) Zenelap 22—23. sz.
624. *Hubay Jenő.* Lavotta szerelme. Dalmű 3 felv. Szövegét írták Bereczik Árpád és Farkas Imre. Először adták a m. kir. operában nov. 17.
625. *Hubert Emil dr.* A hangversenyterem reformja, mint a zenei nevelés eszköze. Szerda 248—252. l.
626. *Istel Edgár dr.* A gyermek zenei nevelése. Zenevilág V. 9. 11. sz.
627. *Járosy Dezső.* A gregorián korális-művészete. Egyh. Közl. 1. sz.
628. *Járosy Dezső.* Haydn, Mozart és Beethoven egyházzenei alkotásai. Egyh. Közl. 47—49. sz.
629. *Jeszenszky Sándor, ifj.* Liszt Ferenc. 1811. okt. 22—1886. jul. 31. Magy. Állam 171. sz.
630. *Juon Pál.* Psyche. Szimfonikus táncköltemény. 3 felv. Irta Regel H. Zenéjét —. Először adták a m. k. operaházban dec. 11.
631. *K. A. Kulp Julia.* Hét 7. sz.
632. *K. S. Puccini* és az új olasz irány. Munka Szemléje 10. sz.
633. *Kacsóh Pongrácz dr.* Rákóczi. Daljáték 4 felv. Szövegét írta Bakonyi Károly. Először adták a Királyszínházban nov. 20.
634. *Kasics Ozmán dr.* Zenei nevelésünk reformja. Zenevilág V. 31. sz.
635. *Kereszty István.* Bayreuthból. Az Ujság 225. sz. és Zenevilág V. 29—30. sz.
636. *Kereszty István.* Puccini művészete. Magy. Világ 10. sz.
637. *Kereszty István.* Zenei törekvések. Magy. Világ 5. sz.
638. *Kern Aurél.* Puccini Giacomo. (Képpel.) Hét 19. sz.
639. *Kersch Ferenc.* Alapvető összhangzattan. Budapest, 1906. Ism. Sente Pál. Hivat. Közl. 16. sz. — *M. I.* Zenelap 2. sz.
640. *Kodály Zoltán.* A magyar népdal strófa-szerkezete. Nyelvt. Közlem. 95—136. l. [548—553. l.]
641. *Kropf Lajos.* Adalékok a magyar zene történetéhez. Századok
642. *Kun László.* Ezer népdal. Ism. Dr. Molnár Géza. Zenevilág V. 18. 19. sz.
643. *Laczó Viktor.* A zene filozófiája. Zeneközl. V. 1. sz.
644. *Lavotta Rezső.* A zenei művelődésről. Magyar Szó 303. sz.
645. Liszt Ferenc: Prometheus. Zeneközl. V. 2. sz.
646. *Lugosi Döme.* Az első magyar opera előadása. Zenevilág V. 75. sz.
647. *Lugosi Döme.* Az első magyar színjátszó társaság zenekara és ennek fizetése. U. o. 42—48. sz.
648. *Molnár Géza dr.* Francia hang a magyar zenéről. Zenelap V. 47—48. sz.
649. *Mozart. Beer, August.* Wolfgang Amadeus Mozart. P. Lloyd 22. sz.
650. *Bókay János.* Mozart halálának oka. Orsz. Világ 5. sz.
651. *F. Mozartiana.* Orsz. Világ 5. sz.
652. *Hetes.* Mozart. Magy. Szemle 5. sz.

653. *K. I. Mozart.* Ref. Zeneközl. 5. sz. és Vasár. Ujs. 4. sz.
 654. *Kálmán Imre.* Mozart napja. P. Napló 25. sz.
 655. *Lauschman Gyula dr.* Mozart emléke. Székesfehérv. Hirl. 20. 21. sz.
 656. *Recht Sándor.* Mozartról. Borsod-misk. közmív. egyll. 1905/6. évkönyve 66—71. l. [9759. sz.]
 657. *Schuck, P.* Wolfgang Amadeus Mozart. Siebenb. Deutsch. Tagbl.
 658. *Simplex.* Mozart. 1756—1906. Magy. Nemzet 20. sz.
 659. *Mozart.* (Képpel.) Orsz. Világ 5. sz.
 660. *Münz, Bernhard.* Robert Schumann's Briefe. Pester Lloyd 286. sz.
 661. *N. Két finn művész. Vasár. Ujs. 5. sz. (Järnefelt Maikki; R. Ackté Ajno.)*
 662. *Pártos Benze.* Magyar harci riadók. Vasár. Ujs. 13. sz.
 663. *Pataki Lajos.* Zenélő automaták — élve. Szatmár-németi zeneisk. 1905 6. értes. 3—14. l.
 664. *Porzó.* Magyar táncz. Vasár. Ujs. és Székely Nemzet 16. sz.
 665. *Porzó.* Ungarische Tänze. P. Lloyd 24. sz.
 666. *Puccini Giacomo.* Pillangó kisasszony. Japán történet 3 felv. Szövegét írták Illica és Giacosa. Ford. Várady Sándor. Zenéjét szerzette —. Először adták a m. k. Operában máj. 12.
 667. *Rajna Ferenc.* Rab Mátyás. Dalosjáték 3 felv. Zenéjét szerzette Czobor Károly. Először adták a Népszínházban okt. 26.
 668. *Rosenbaum Ernő.* Strauss Rikárd és iskolája. Munka Szemléje 16. sz.
 669. *S. A. Liszt Ferencz* hamvai. Vasár. Ujs. 41. sz.
 670. *Ságody O.* Melódikus zene; nem melódikus zene. U. o. V. 35. sz.
 671. *Ságody Otmár.* Az összhangzattani elnevezések új rendszere. Zenevilág VII. 5. 7. sz.
 672. *Ságody Otmár.* A zongorázás művészete és mestersége. U. o. V. 15—17. sz.
 673. *Ságody O.* A humor a zenében. U. o. 20. 31. 32. sz.
 674. *Ságody O.* Egy és más a zeneinterpretálás művészetéről. U. o. 22—23. sz.
 675. *Ságody O.* A magyaros műzene formájáról. U. o. 24. 25. sz.
 676. *Ságody O.* A zenei formatan új rendszere. Zenevilág V. 47—48. sz.
 677. *Saint-Saëns Kamill.* A Wagner illúzió. Zenevilág V. 12. 13. sz.
 678. *Saint-Saëns: II.* Zongoraverseny. Zeneközl. V. 2. sz.
 679. *Sárosi Bella.* Bayreuth. (Képpel.) Vasár. Ujs. 34. sz.
 680. *Schumann Róbert: I.* Szinfónia. Zeneközl. V. 2. sz.
 681. *Schumann.* († 1856. jul. 29.) Alkotmány 180. sz.
 682. *Schunda V. József.* A czimbalom története. Budapest. Buschmann F. 1906. (8-r. 100 l.)
 683. *Seprődi János.* Emlékirat a magyar zene ügyében. (Bud. Szemle máj. sz.-ban megjelent cikk különnyomata. 8-r. 54 l.) Ism. Kereszty István. Erd. Múz. 315—317. l. — Seprődi J. Észrevételek. U. o. 401—403. l.
 684. *Seprődi János.* A magyar zenéről. Zeneközl. V. 1. sz.
 685. *Seprődi János.* Főladatok a magyar zene körül. Budap. Szemle 126. köt. 214—263. l.
 686. *Seprődi János.* A magyar zene és a magyar közönség. Polit. Heti-szemle 24. sz.
 687. *Slavik József.* (1806—1906.) (Képpel.) Vasár. Ujs. 13. sz.
 688. *Supka Géza.* Régi hangszerekről. Zenelap 8. 9. 14—16. sz.

689. *Szabados Béla*. Szép Ilonka. Daljáték 3 felv. Szövegét írta Szávay Gyula és Vágó Géza. Zenéjét —. Először adták a Király-színházban okt. 20.
690. *Szekerke Lajos*. A magyar operetről. Zenevilág V. 45. sz.
691. *Szónyi Tódor*. Az emberi hang és annak kiképzése. Budapest. Ism. Pataki Vilmos. Hivat. Közl. 17. sz.
692. *Sztojanovits Jenő*. Az egyházi ének és az énekkoltatás. Népmívelés II. 426—431. l.
693. *Sztojanovits Jenő*. Az ének az elemi iskolában. Népmívelés I. 239—243. l.
694. *Tornyay Ferencz*. Editio Vaticana. Kath. egyh. Zeneközl. 2—6. sz. (A gregorián ének kiadása Róma által.)
695. *Vay Sándor gr.* Zenei élet régen. Pesti Hirl. 318. sz.
696. *Vidéky Ödön*. A zenetanulás és társadalmunk. Zenelap 14. sz.
697. *Wagner Pál dr.* Miképen kell a vatikáni kiadás chorális dallamait előadni? Kath. egyh. Zeneközl. 3—5. 7. sz.
698. *Walther Oszkár*. Don Cézár. Operett 3 felv. Ford. Mérei Adolf. Zenéjét szerzé Dollinger Rudolf. Először adták a Királysínházban ápr. 10.
699. *Wolf-Farrari Ermanno*. A kíváncsi nők. Zenés vígj. hat képben. Írta Sugana Luigi gróf. Ford. Vidor Dezső. Zenéjét szerzette —. Először adták a m. k. Operában ápr. 24.
700. *Zeidler Rezső*. Szélgjegyzetek a zenéről. Zenevilág V. 33—40. sz.

4. Színészet.

701. *Alfa*. Hamlet a színpadon. Budap. Hirl. 163. sz.
702. *Bakonyiné Balogh Etelka*. A Komlókert színészei. Bud. Hirl. 97. sz.
703. *De Caux Mimi*. Vasár. Ujs. 50. sz.
704. *Déryné. Prielle Kornélia* feljegyzései. Budap. Hirl. 75. sz.
705. *Egressy Ákos*. Egressy Gábor a budapesti Nemzeti Színház első éveiben, 1837—1848. Uránia 378—386. l.
706. *Egressy Ákos*. Festett világ. Tanulmányok és megfigyelések a színművészet köréből. Budapest, Gelléri és Székely ny. 1906. (8-r. 67 l.)
707. *Felekyné. L...n.* Felekyné Munkácsy Flóra. 1836—1906. Pesti Napló 270. sz.
708. *Menczer Lipót*. Feleky Miklósné Munkácsy Flóra. 1836—1906. Torontál 253. sz.
709. *Z. M. Felekyné Munkácsy Flóra* (1836—1906.) Budap. Hirl. 270. sz.
710. *Fülep Lajos*. Színészek a színészetéről. 1. Jászai Mari. Magy. Szemle 7. sz. — 2. Csillag Teréz. U. o. 8. sz. — 3. Császár Imre. U. o. 9. sz. — 4. Ivánfi Jenő. U. o. 10. sz. — 5. Mihályfi Károly. U. o. 12. sz.
711. *Gyalui Farkas*. Az első magyar nemzeti színház. 1821—1906. Budapest 171. sz.
712. *Gyalui Farkas*. A kolozsvári régi színház. Budap. Hirl. 246. sz.
713. *H—i. L.* Weiteres von der Duse. Pester Lloyd 269. sz.
714. *H—i. L.* Adolf von Sonnenthal. P. Lloyd 134. sz.
715. Hamlet tanulmányok. Magy. Szemle 24. 25. sz.
716. *Hevesi Sándor dr.* Ristori. Szerda 154. l.

717. *Hevesi Sándor dr.* A színészi lélok útja. Szerda 62—71. l.
718. *Hevesi Sándor.* Szaválás és színjátszás. Magy. Szemle 13—15. 17. 18. 21. 22. 24. 27. sz.
719. *Hevesi Sándor.* Jegyzetek a színészcéről. Magy. Szemle 35. sz.
720. *Hevesi Sándor.* A festő a színpadon. Magy. Szemle 28. sz.
721. *Ignotus.* A színjátszó stílus. Szerda 152—154. l.
722. *Incze Henrik dr.* Az elméleti oktatás a színésziskolában. Orsz. színészegyl. színészisk. 1905/6. értes. 5—6. l.
723. *Jákó János.* Hamlet. (Századik előadása alkalmából.) Polit. Heti-szemle 25. sz.
724. *Keszler József.* A három Hamlet a nemzeti színházban. Az Ujság 168. sz. (Mihályfi, Beregi, Pethes.)
725. *Kont, I.* Le théâtre hongrois. La Revue d'art dram. 221—229. l.
726. *Lampérth Géza.* A Hamlet-előadásokról. Magy. Világ 15. sz.
727. *ml.* Hamlet. Alkotmány 144. sz.
728. A magyar történelem — a Nemzeti Színházban. Magyar Szó 5. sz.
729. A mai nemzeti színház. 1. Az eredeti darabokról. 2. Idegen darabok. i. Magy. Hirl. 114. 115. sz.
730. *Marco.* Susanne Després. Hét 4. sz.
731. *Marcus.* Régiek és újak. Magy. Szemle 3. 6. sz.
732. *Marcus.* A magyar Hamletek. Magy. Szemle 25. sz.
733. *Márkus László.* A modern színpad. Művészet 243—248. l.
734. *Molnár S.* Jelnevtan. Budapest. (8-r.) Ism. Budap. Hirl. 20. sz.
735. A nemzeti színház hanyatlása. Magyar Szó 2—4. 8—15. 20. 22. sz.
736. *Pásztor Mihály.* De Caux Mimi memoárjai Pesti Napló 340. sz.
737. *Porzolt Kálmán.* Fedák Sári és a Népszínház. P. Hirl. 350. 351. sz.
738. *Prielle C. Alfa.* Prielle Kornélia. Budap. Hirl. 57. sz.
- 739a. *Kohut, A.* Cornelia Prielle u. Alex. Petőfi. Die Gegenwart 11. sz.
739. *B. P.* Prielle Kornélia művészetéről. Polit. Hetiszemle 10. sz.
740. *Kürthy Emil.* Prielle Kornélia. Egyetértés 56. sz.
741. *Maksziányi Dezső dr.* Prielle Kornélia. Magy. Hirl. 51. sz.
742. *Marco.* A nagyszony. Hét 9. sz.
743. Prielle Kornélia. 1826—1906. (Képpel.) Vasár. Ujs. 9. sz.
744. *Sz. B.* Prielle Kornéliáról. Budap. Hirl. 68. sz.
745. *Ürmössy Lajos.* Prielle Kornélia. Magy. Nemzet 50. sz. — Lásd 1514. sz. a. is.
746. *Prokópy Imre.* A színészet és színpad történetéből. Bácska 29—33. sz.
747. *S. A.* A kolozsvári új színház. (Képpel.) Vasár. Ujs. 36. sz.
748. *Syrion.* De Caux Mimi. Hét. 50. sz.
749. *Szmollény Nándor.* A szegedi színészet száz éve. (Képekkel.) Délmagyarország 30—43. l.
750. *Ujházi Ede.* Régi színészek. Rónay Gyula. Az Ujság 13. sz. — Dawson. (Német színész.) U. o. 20. sz. — E. Kovács Gyula. U. o. 27. sz. — Paulay Ede U. o. 34. sz. — Szigeti József. U. o. 41. sz. [Ujs. 32. sz.
751. *V. S.* Az első krajczáros nyári színház Pesten 1794-ben. Vasár.
752. *Váradi Antal.* Egy színész naplója. (Rajzok a múlt időkől.) Az Ujság 8. 51. sz. (Szigeti Józsefről.)
753. *Váradi Antal.* Szigeti József naplója. Az Ujság 101. sz.
754. *Váradi Antal.* Bencza bácsi. (Színész- emlékek a múlt század közepéről.) Az Ujság 140. 159. sz.

755. *Váradi Antal*. Székelyné. (Egy darab színészet-történet a mult századból.) U. o. 195. sz.
756. *Váradi Antal*. Erdély színészetéből. (A magyar színészet első évtizedeinek történetéből.) U. o. 201. sz.
757. *Váradi Antal*. Hogy lett Kelemen László színész? (Adatok a magyar színészet első évtizedéből.) U. o. 264. sz.
758. *Váradi Antal*. Laborfalvi Benke Judit. (A mult század színészetéből.) U. o. 286. sz.
759. *Váradi Antal*. A forró deszkákról. (Komédiák a komédiáról.) U. o. 306. sz. (Láng Ádám, rendező 1813-ban.)
760. *Váradi Antal*. Hogy lett Kelemen László színész? Adatok a magyar színészet első évtizedéből. Az Ujság 264. sz.
761. *Váradi Antal*. Emlékek a magyar színészet multjából. [Egy régi magyar színházi zsebkönyv. 1793.] Egyetértés 283. sz.
762. *Vidor Dezső*. A színpadi rendező és munkája. Budapest, 1906. Nagel O. (8-r. 118 l.) 2 K 40 f.
763. *Vidor Pál* halála. Budap. Hirl. 330. sz.
764. *Wildner Odön*. Népszerű színelőadások. Népmívelés I. 332—336. l.
765. *Winds, Adolf*. Die Technik der Schauspielkunst. Dresden u. Leipzig. Ism. Munka Szemléje. 10. sz.
766. *Zsoldos Benő*. Magyar ember — angol színpadon. (John Pollak drámája.) Magy. Világ 21. sz.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú.

767. *Alexander Bernát*. Az olvasókönyvekről. Népmívelés I. 260—282. 433—462. l.
768. *Bán József*. A hasznos olvasásról. Bdp. kegyr. főgim. 1905 '6. Ertes. 9—26. l.
769. *Hellén*. A humániák ma. Budap. Hirl. 100. sz.
770. *Kálmán Miksa*. Hogyan kellene a reáliskolákban a modern nyelvek tanítását szervezni? Tanáregyleti Közl. 39. évf. 80—97. l. — Ez előadásnak megvitatása. U. o. 97. l.
771. *Kemény Ferenc*. Fonográf és nyelvtanulás. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 207. l. [II. 16—21. l.]
772. *Madzsar János*. A népiskolai nyelvtanulásról. Gyakorl. Pædag. 773. *Weszely Odön dr.* A grammatika szerepe a pædagogiaiában. 1905. Ism. Gyakorl. Pædag. II. 150. l.

2. Magyar nyelv.

774. *Barcsa János dr.* A magyar irodalom tanítása a tanítóképző-intézetben. Magy. Tanítóképző 99—103. l.
775. *Barcsa János dr.* A középiskolai magyar írásbeli dolgozatok tárgyköre. Gyakorl. Pædag. II. 162. l. — (*y-n.*) Észrevételek. U. o. 293—295. l.
776. *Bencze Károly*. Magyar polgár. Czuczortól. Hazafias költemény tárgyalása. Tanügyi tanácskozó. 9. sz.

777. *Cavalloni József*. A magyar nyelv a fiumei felső kereskedelmi iskolában. Keresk. Szakoktatás XIV. 10. sz.
778. *Horváthné-Bányai Gratiana*. Irodalomtörténet-e vagy irodalmi alakok ismertetése? Polg. isk. Közl. 310—314. l.
779. *Lersch Ernő dr.* A felsőbb leányiskolai magyar nyelvi oktatás kérdéséhez. Nemz. Nénevelés 465—468. l.
780. *Madzsar Gusztáv*. Julia szép leány. (Olvasmánytárgyalás a középiskolák első osztályában.) Gyakorl. Pædag. II. 65—74. l.
781. *Makfalvi Ferenc*. Nyelvtisztaság a felsőkereskedelmi iskolában. Keresk. Szakokt. XIV. 2. sz. — *Koltai Virgil*. Pótlék e cikkhez. U. o. 2. sz.
782. *Mártonffy Józsefné*. A felsőbb leányiskolai magyar nyelvi oktatás. Nemz. Nénevelés 350—355. l.
783. *Mitrovics Gyula*. A magyar irodalomtörténet tanítása a felsőbb leányiskolában. Gyakorl. Pædag. II. 121—127. l.
784. *Ujlaky Géza*. A magyar nyelvoktatás anyaga és módszere a régi és az új tanítástervben. Gyakorl. Pædag. II. 406—413. l.
785. *Vass Bertalan*. A magyar nyelv, stílus és irodalom tanítása. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 37—51. l. — Ez előadásnak megvitatása. U. o. 52—62. l.
786. *Zoványi Lajos*. Az új tanterv a magyar nyelv tanításáról. Család és Iskola 1—3. sz.

3. Klasszikus nyelvek.

787. *Agnótos*. Görög és görögpótló a VIII. osztályban. Gyakorl. Pædag. II. 384—406. l.
788. *Albert János*. Oravázlatok. 1. Olvasmánytárgyalás a középiskolák II. osztályában.) 2. (Latin olvasó-óra a gimnázium II. osztályának anyagából.) Gyakorl. Pædag. II. 21—32. l.
789. *É. G.* Mivel kezdjük az V. és VI. osztályban a latin olvasmányt? Gyakorl. Pædag. II. 64. l.
790. *Hornvánszky Gyula*. Az antik műveltség a középiskolában. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 546—551. l.
791. *Incognitus*. A görögpótló irodalmi olvasmány az V. osztályban. Gyakorl. Pædag. II. 186—214. 267—280. 310—318. 354—366. l.
792. *Janicsek József dr.* Horatius főbb szentenciái a gimnázium VIII-dik osztályában. Gyakorl. Pædag. II. 376—384. l.
793. *Janicsek József dr.* Róma, az örökváros. U. o. II. 366—376. l.
794. *Kovács Dániel*. Gyakorlati tanítás a latin nyelvből a gimnázium V-dik osztályában. Gyakorl. Pædag. II. 32—42. l.
795. *Márkos Albert*. Mikor kezdjük a latint? Magy. Pædag. 350—362. l.
796. *Pázmán József*. Néhány észrevétel a latin nyelvnek a reálistiskolában való sikeresebb tanításához. Gyakorl. Pædag. II. 215—218. l.
797. *Pekár Károly*. Vizsgálzsanak-e görögből, a kik a franciát tanítani hivatvák? Magy. Pædag. 366—371. l.
798. *Przygode, Dr. A.* u. *Engelmann, Dr. E.* Griechischer Anfangsunterricht im Anschluss an Xenophons Anabasis. Berlin. Ism. Andrei Gerson. Magy. Pædag. 58. l.
799. *Rein, W.* Über das Studium der alten Sprachen an den Gymnasien. Ism. M. E. Schul- u. Kirchenbote 5. 6. sz.

800. *Resch Aurél*. Egy fejezet a latin esettanból. Fogarasi áll. főgimn. értes. 3—9. l.

4. Német nyelv.

801. *B. G.* Beispiele für die Behandlung von Gedichten in der Volksschule. Schul- u. Kirchenbote 7. 9—11. sz.
 802. *Bánfi János*. Néhány szó a német nyelv tanításáról. Polg. isk. Közl. 522—529. l.
 803. *Gay Károly*. A német nyelv tanításáról. Polg. isk. Közl. 599—602. l.
 804. *Hámosné Dusovszky Mária*. A német nyelv tanítása a polg. leányiskolában. Aranyosmaróthi polg. leányisk. értes. 3—10. l.
 805. *Jancsó Gábor*. A német nyelv tanítása. Polg. isk. Közl. 268—271. l.
 806. *Leyrer Mátyás*. Néhány szó a német nyelv tanításáról. Magyar Tanítóképző 567—571. l.
 807. *Madzsar Gusztáv*. Mondattani leckék a német nyelvből. Gyakorl. Pædag. II. 256—267. l.
 808. *S. J.* Néhány szó a német nyelv tanításához. U. o. II. 106. l.

5. Francia.

809. *Jelics' Gyula*. Nézetek a francia nyelv tanításáról és tanulásáról. Temesvári felső keresk. isk. értes. 3—13. l.
 810. *Kálmán Miksa*. A francia nyelv tanításának ügye a januári szakértekezleten. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 565—567. l.
 811. *Kováts S. János dr.* Kérdés a francia nyelv tanítóihoz. Keresk. szakokt. XIV. 3. sz. — Villányi Henrik dr. Válasz U. o. 4. sz.

6. Művészi oktatás.

812. *Buzogány Anna*. Művészeti nevelés az iskolában. Népmívelés II. 65—71. l.
 813. *Csizik Gyula*. A művészi képzés kérdése és az iskola. Népmívelés I. 407—415. l.
 814. Dalok a népiskolában. *eő.* Zeneközl. V. 1. sz.
 815. *De Gerando Antónina*. A művészi érzék fejlesztésének fontosságáról egyáltalában és kiváltkép a felső leányiskolákban. Kolozs. felső leányisk. értes.
 816. *Elek Oszkár dr.* Az esztétikai nevelés és irodalmi oktatás a felsőbb leányiskolákban. Nemz. Nőnevelés 188—196. l.
 817. *Hang Mária*. A művészeti oktatásról. Székesfehérv. felső leányisk. értes. 3—17. l.
 818. *Jablonkay Géza dr.* A népiskola a művészi nevelés szolgálatában. Népmívelés II. 239—246. 412—420. l. és a Rajz 9. 10. sz.
 819. *Káldor Ágoston*. Képzőművészeti oktatás a gimnáziumban. A Rajz 11. szám.
 820. *Kende István*. A művészi nevelésről. A Rajz 8. sz.
 821. *Megyesi Ferencz*. Művészettörténeti előadásaink. Zombori áll. főgimn. értes. 3—63. l.
 822. *Relković Mita*. A művészetek a polgári iskolában. Polg. isk. Közl. 594—599. l.

823. *Schlosz Lajos*. A magyar művészet népszerűsítése. Néptan. Lapja 2. szám.
 824. *Székelly Árpád*. A műalkotásokról a középiskolában. (Összefoglaló előadások a műalkotások szemléleti bemutatásával kapcsolatban.) Rajzoktatás 399—404. 438—444. l.
 825. (W.) A rajztanítás és a művészi nevelés irodalma az 1905. évben. A Rajz 14. sz.

IV. Finn-ugor nyelvek.

826. *Cseremisiz. Wichmann Yrjö dr.* Előadás a cseremiszekekről. Ethnogr. 327. lap.
 827. *Csuvas. Gombocz Zoltán*. Csuvas szójegyzék. Nyelvt. Közlem. 1—23. 141—164. l. [126. sz.
 828. *Finn. Kramsu Kaarlo*. Snellman. Ford. Bán Aladár. Magy. Állam
 829. *Osztják. Fuchs, D. R.* Laut- und Formenlehre der süd-ostjaki-schen Dialekte. Keleti Szemle 1—47. 125—139. l.
 830. *Pápay József*. Az osztjákok földjén. Földrajzi Közlem. 77—96., 172—185. l. (Önállóan is megjelent.)
 831. *Pápay József*. Északi-osztják nyelvatanulmányok. Nyelvt. Közlem. 345—348. l. — Lásd 224. sz. a. is.
 832. *Votják. Fokos Dávid*. A locativus-féle határozók a votjákban. Nyelvt. Közlem. 207—250. 399—447. l. Külön is megjelent. (8-r. 95 l.) Önismertetés. Keleti Szemle 115—117. l.

V. Árja nyelvek.

833. *Páli. Henry, V.* Précis de Grammaire Pâlie. 1904. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 635. l.
 834. *Szanszkrit. Gálos Rezső*. A Pancatantram és egyik magyar származéka. Irod. tört. Közlem. 172—190. l.
 835. *Hertel*. Bunte Geschichte von Himalaja. 1903. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 74. l.
 836. A Pancatantra meséiből. V. 1—5. Ford. Fiók Károly. Budap. Szemle 126. köt. 179—193. l.
 837. *Sávitri a Mahábháratából*. Ford. Vértesy Dezső. Ism. Gerecs Sz. Ferencz. Philol. Közl. 464. l.
 838. *Schmidt József*. Pani. Philol. Közl. 577—586. l.
 839. *Thumb, A.* Handbuch des Sanskrit. 1905. Ism. Schmidt József. Nyelvtudomány 72—75. l. [3—20. l.
 840. *Vértesy Dezső*. A Hitőpadésából. Losonezi áll. főgimn. értes

VI. Keleti nyelvek.

841. *Arab. Goldziher, Ign.* Notizen zur arabischen Litteraturgeschichte. Ztschr. morgl. Ges. 58. köt. 582—586. l.
 842. *Goldziher, I.* Das Princip der takijja im Islam. U. o. 60. köt. 213—226. l. [II. füz.)
 843. *Goldziher, Ign.* La onzième intelligence. (Revue Africaine 1906.
 844. *Goldziher, Ign.* L'école supérieure des lettres et les Médérasas d'Alger. (Revue de l'hist. des religions. 52. köt. 219—236. l.)

845. *Heller Bernát*. Victor Chauvin bírálata a Mardrus-féle - Ezeregy-
éjszaka-fordításról. Ethnogr. 259. l.
846. *Héber, Abrahám ben Meir ben Ezra*. Bűnbánat. Ford. Roboz
Andor. Jövendő ápr.
847. *Amitai ben Sefatja*. Kesergés. Ford. Roboz Andor. Jövendő máj.
848. *Bacher, W.* Die exegetische Terminologie der jüdischen Tradi-
tionsliteratur. II. T. Leipzig. 1905. Ism. B. L. Magy. Zsidó
Szemle 176—179. l.
849. *Bialik Ch. N.* Ó fedj be engem. Ford. Sárosi Árpád. Szombati
Ujs. 18. sz.
850. *Frisch Ármin dr.* Szemelvények a biblia utáni zsidó irodalom-
ból. Patai József versfordításaival. Budapest, 1906. Pallas. (8-r.
414 l.) 6 K.
851. *Gábiról*. Merengés. Ford. Patai József. Pesti Napló 354. sz.
852. *Gábor Ignác*. Manuella élete és költészete. Izr. magy. irod. társ.
Évkönyv 292—313. l.
853. *Goldziher, I.* Mélanges judéo-arabes. 17. Nissim b. Yacoub
Moutazilite. Revue d. Études juiv. 48. köt. 179—186. l. — 18.
L'artifice dans le serment. — 19. L'hébreu dans la littérature mo-
derne de la théologie musulmane. — 20. Yousouf al-Bačir U. o.
49. köt. 219—230. l. — 21. Le Amr iláhi chez Juda Halévi. — 22.
Particularités dialectales judéo-arabes. U. o. 50. köt. 32—45. l.
23. Lettres adressée au Gaon Samuel b. Hofni. — 24. La créa-
tion des lettres. U. o. 50. köt. 182—190. l. — 25. Un récit sur
l'apparition d'un Messie. — 26. Traduction du cantique de
Débora par Ibn Djanéh. (A M. T. Akadémia kéziratából.) U. o.
52. köt. 43—50. l. [15. sz.
854. *Gordon I. L.* Kidus Levana. Ford. D. D. Szombati Ujs. 14.
855. *Ibn Magdilah*. Bucsú. Ford. Patai József. Orsz. Világ 11. sz.
856. *Ismail Ibn Magdilah*. Gyász. Ford. Patai József. Az Újság 61. sz.
857. The Jewish encyclopedia. XI. N. York. London. Ism. Magy. Zsidó
Szemle 54—58. l. XII. Ism. U. o. 286—290. l.
858. *Júda Halévi*. Óh Czión. Ford. Kiss Arnold. Izr. magy. irod.
társ. Évkönyv 313—315. l.
859. *R. Méir*. Mikor szállsz Isten... Ford. Dr. Kiss Arnold. Magy.
Zsidó Szemle 58. l.
860. *Patai József*. Mózes ibn Ezra. Izr. magy. irod. társ. Évkönyv
230—252. l.
861. *Patai József*. Babylon vizein. Budapest, 1906. Ism. Dr. W. M.
Magy. Zsidó Szemle 290—292. l. — Hétfői Hirmondó 13. sz. —
Hh. Az ör 12. sz.
862. *Rosenfeld Morris*. A zsidó május. Ford. Dr. Kiss Arnold. Szom-
bati Ujs. 17. sz. — Júda. U. o. 21. 22. sz.
863. *Rosenfeld Morris*. 1. Az Úr népe. Ford. Zollner Albert. Szombati
Ujs. 14. 15. sz. — 2. Az orosz-zsidó katona. U. o. 9. sz. — 3.
Chanuka-lángok. Izr. Tanügyi Értes. 393. l.
864. Rozsnyai gyors nyelvmesterei. Héber. Rövid héber nyelvtan gyakorlati
héber-magyar beszélgetésekkel. A kiejtés pontos feltünteté-
sével. Budapest. 1906. Rozsnyai. (8-r. 39 l.) 60 f.
865. *Wellesz Gyula dr.* Rasi élete és működése. Budapest, 1906.
Lampel R. (8-r. 191 l.) 2 K 40 f.

866. *Iszlam. Goldziher, Ignaz.* The Progress of Islamic science in the last three decades. (Congress, of Arts and Science. St. Louis. II. 497—517. l.) Németül megjelent. Preusz. Jahrb.
867. *Török. Ada-kaléi török népdalok.* Gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta Kunos Ignác. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. köt. 7. sz.) Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. 119 l.) 2 K. — és Budap. Szemle 125. köt. 444—454. l. — Ism. Magy. Szemle 20. sz.
868. *Ekrem bej.* Gondolj reám. Ford. Magy. Szemle 20. sz.
869. *Fábó, B.* Rhythmus und Melodie der türkischen Volkslieder. Keleti Szemle 121—124. l.
870. *Fuád Eminuddin.* (Mészáros Gyula.) Költemények a keleti világból. Ism. Magy. Szemle 20. sz.
871. *G. Z. Arja* elemek a törökségben. Nyelvt. Közlem. 139. l.
872. *Kúnos Ignác.* Adalékok a jarkendi (keletázsiai) törökség ismeretéhez. (A nemzetközi közép- és keletázsiai társaság magyar bizottságának kiadványai. II.) Budapest, 1906. (8-r. 70 l.)
873. *Kúnos Ignác.* Oszmán-török nyelvkönyv. 1905. Ism. Szinnyei József. Nyelvt. Közlem. 258—266. l. — Kúnos I. Válasza. Keleti Szemle 244—250. l. — Mészáros Gyula. Philol. Közl. 143—146. l. — *St—e. H.* Liter. Zentr. Bl. 10. sz.
874. *Kúnos, Dr. Ignaz.* Rumelisch-türkische Sprichwörter. Keleti Szemle 66—83. l.
875. *Mehemed Sultan II.* Der Divan des —. Herausg. v. Dr. Georg Jacob. 1904. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 706—708. l.
876. *Menzel, Dr. Theodor.* Bekri Mustafa bei Mehmed Tevfik. Keleti Szemle 83—89. l. [273—287. l.]
877. *Nielsen Konrád.* A török hangsúly kérdéséhez. Nyelvt. Közlem.
878. *Nigjár Bint-i-Oszmán.* Az élet. Ford. Magy. Szemle 20. sz.
879. *Thury József.* A középázsiai török nyelv ismertetése. (Előadások Körösi Csoma Sándor emlékezetére. III. sz.) Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. 37 l.) 80 f.
880. *Thury József.* Török nyelvemlékek a XIV. század végéig. 1903. Ism. Pröhle Vilmos. Philol. Közl. 299—301. l.
881. A török színház. Magy. Szemle 20. sz.
882. *Tschelebi Mehemed.* Ins Deutsche übertragen v. L. Pekotsch. 1905. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 152. l.
883. *Venetianer Frigyes dr.* Mehemed Emin bej. Tanulmány a török irodalom köréből. Budapest, 1906. Franklin ny. (8-r. 38 l.)

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

884. *Ahn Frigyes.* Manlius János két magyarországi nyomtatványa. Könyvszemle 285—287. l.
885. *Armstrong, Edmond La Touche.* The book of the public library . . . of Victoria. Melbourne. Ism. E. Könyvszemle 265—269. l.
886. *Bányai Elemér dr.* Egy örmény bibliografia tervezete. Armenia 138—140. l.

887. *Bányai Elemér dr.* A m. nemzeti múzeum örmény vonatkozású kéziratai. U. o. 280—282. l.
888. *Csáthy Ferencz.* A Csáthy-féle debreczeni könyvkereskedő- és kiadó-czég százéves története. 1805—1905. Debreczen. *Ism. Sp.* Könyvszemle 80—82. l.
889. A délmagyarországi sajtó. (Képekkel.) Délmagyarország 121—126. l.
890. *Dézi Lajos dr.* Adalékok a Régi Magyar Könyvtár II. kötetéhez. Könyvszemle 131—153. l.
891. *gpl.* Az ephesusi Celsus-Könyvtár. Könyvszemle 284. l.
892. *Fra Filippo.* A könyv. Magy. Szemle 1. sz.
893. *Fumagalli, G.* *Lexicon typographicum Italiae.* Florence, 1905. *Ism. Dr.* Gulyás Pál. Könyvszemle 77—79. l.
894. *Géresi Kálmán.* A lőcei új könyvtár. Századok 666—670. l.
895. *Goldziher Ignác.* Kaufmann Dávid könyvtára. Akad. Értes. 306—314. l.
896. *Göröcsöni Dénes.* Iskolai jutalomkönyvek. Alkotmány 135. sz.
897. *Gruel, Léon.* Manuel historique et bibliogr. de l'amateur de reliures. II. Paris. 1905. *Ism. S—l.* Könyvszemle 369—371. l.
898. *Gulyás Pál dr.* Előmunkálatok Hain ősnymtatvány-jegyzékének új kiadásához. Könyvszemle 1—6. l.
899. *Gulyás Pál dr.* A modern nyomtatványok könyvészeti leírásának szabályai. Könyvszemle 335—344. l.
900. *Gulyás Pál dr.* Az ősnymtatványok. Budap. Hirl. 200. sz.
901. *Gyalui Farkas.* Német könyvek, hirlapok és folyóiratok Magyarországon. Budap. Hirl. 240. sz.
902. *Gyémánt Béla.* A magyar könyvkereskedelem és nyomdászat. Hevesm. Hirl. 56. 57. l. [465. l.]
903. *Havas Istrán.* Iskolai és tanítói könyvtárak. Népmívelés I. 463—
904. A hazai hirlapirodalom 1905-ben. Könyvszemle 1906. melléklete.
905. *Hellebrant Árpád.* A magyar pädagogiai irodalom 1905-ben. Magy. Pädag. 402—456. l.
906. *Hellebrant Árpád.* A magyar philologiai irodalom 1905-ben. Philol. Közl. 473—574. l. [752—755. l.]
907. *Hentaller Lajos.* Sajtó-cenzura ostrom alatt. Magy. Szalon. Aug.
908. *Horváth Ignác.* A magyar bibliografiai irodalom az 1905. év utolsó negyedében. Könyvszemle 84. l. — Az 1906. év I. negyedében. U. o. 183—185. l. — II. negyedben. U. o. 281. l. — III. negyedben. U. o. 375. l.
909. *Ivančun Lajos.* Zrinyi Katalin grófnő sorsvető-könyve. U. o. 232—240. l.
910. *Jäger Gusztáv.* A Rákóczi-kor irodalma. Corvina 33—37. sz.
911. A Kaufmann Dávid-féle Zsidókönyvtár a Magyar Tudományos Akadémiában. Könyvszemle 86—88. l.
912. *Kleemeier J. Fr.* A könyvek gyűjtéséről. Ford. Steinhofér Károly. Corvina 17—20. sz.
913. *Köblös Zoltán.* Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz. Erd. Múzeum 39—48. 134—139. l.
914. *Kolosvári István* levele Apaffi Mihályhoz nyomdai ügyekben. Könyvszemle 287. l.
915. Könyvtártörténeti adalékok az esztergomi primási levéltárból Közli Thallóczy Lajos. Könyvszemle 380—382. l.

916. *Laczó Viktor*. *Mirabilia Romæ*. Budapest, 1906. (8-r. 94 l.) —
Ism. Finály Gábor. *Philol. Közl.* 765. l.
917. *László, Bela*. *Mirabilia Romæ et duo huius libri incunabula in
bibliothecis Hungaricis asservata*. *Philol. Közl.* 338—355. 426—
445. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 35 l.)
918. *Little, A. G. M. A.*: *Initia operum Latinorum quæ sæculis
XIII. XIV. XV. attribuuntur secundum ordinem Alphabeti dis-
posita*. Manchester, 1904. Ism. *g. Könyvszemle* 365. l.
919. *Livingston, Luth S.* *Auction prices of books*. N. York, 1905.
Ism. Dr. Gulyás Pál. *Könyvszemle* 173—176. l.
920. *Marcus*. Apróságok a könyvről. *Magy. Szemle* 5. sz.
921. *Mellotté, Paul*. *Histoire économique de l'imprimerie*. I. 1905.
Ism. Gulyás Pál. *Könyvszemle* 167—170. l. — Lásd 948. sz. a. is.
922. *Müller, Dr. S. Feith, Dr. I. A., és Fruin Th. Az.; Dr. R.*
Anleitung zum Ordnen u. Beschreiben v. Archiven. 1905. Ism.
Á. A. *Könyvszemle* 170—173. l. [1. sz.]
923. *Naményi Lajos*. Az első magyar kalendárium. *Magy. Nyomdászat*
924. *Nyomdászat*. Ifj. Aigner Antal munkáinak kiállítása. *Grafik.
Szemle* 3. sz.
925. *Aigner Antal ifj.* Növény- és állatelemek stilizálásáról. *Nyomdászok
Évkönyve* 12—16. l.
926. *Alfred K.* Maratott stereotiplemezek. *Magyar Nyomdászat* 6. sz.
927. *Augenfeld Miksa*. A reprodukciós eljárások mai állása. Németből
ford. *Grafik Szemle* 9. 10. sz.
928. *Augenfeld M. Miksa*. Azok a bizonyos díszítések. *Nyomdászok
Évkönyve* 151. l.
929. *Bauer Henrik*. A tégelyes sajtókról. *U. o.* 76—80. l.
930. *Bendtner József*. Visszaemlékezés a nyomdászat közelműtjára.
Grafik. Szemle 4. sz.
931. Betű és betűöntés. *Nyomdászok Évkönyve* 33—44. l.
932. Betű-defektusok. *Grafik. Szemle* 10. sz.
933. A betűszedés elméleti és gyakorlati kézikönyve. 1905. Durmits
megjegyzése *u. o.* a 905. 8—12. sz. megjelent bírálatra. *Grafik.
Szemle* 1. sz. — N. L. válasza. *U. o.*
934. *Burgheim Károly*. Magyaros díszítmények. *Nyomdászok Évkönyve*
104—108. l.
935. *Busay Balázs*. Amatőr fotografálás. *U. o.* 91—96. l.
936. *Butkorszky Bertalan*. Mit kell a könyvnyomtatónak rajzolni tud-
nia? II. 1906. Ism. *Grafik. Szemle* 9. sz.
937. Díszítő-anyagunkról. *U. o.* 12. sz.
938. Egy «nem híres» nyomdász. (Bucher Ferenc.) *U. o.* 2. sz. (Dózsei.)
939. *Földes Armin*. Nyomdai művezetők. *Magy. Nyomdászat* 3. sz.
940. *Frank Lajos*. Szedőgépek. (Nyomdaipar Magyarországon.) Önállóan
is megjelent. Ism. X. *Grafikai Szemle* 5. sz.
941. A Franklin-Társulat. *U. o.* 5. sz. [87—90. l.]
942. *Fuchs Zsigmond*. A festék és a papiros. *Nyomdászok Évkönyve*
943. *Hermann Károly*. Az útikönyv története. *U. o.* 131. l.
944. *Horváth Alajos*. Képes formák zárása. *U. o.* 129. l.
945. *Janovszky János*. Modern színes nyomás. *U. o.* 149. l.
946. *Kahlfürst Imre*. A magyar népies díszítő-styl térfoglalása. *Magy.
Nyomdászat* 6. sz.

947. *Komáromy Mihály*. A szimmetrikus alfabet mint a tökély nyomdaírása. U. o. 2. sz.
948. A könyvnyomtatás történetéből. Magy. Állam 145. sz. (Paul Mellottée művéről.)
949. *Kranner Lipót*. Nyomtatványok folyószámozása. Graf. Szemle 8. sz.
950. *Leitner Pál*. Eljárás üveglapok benyomatására. Magy. Nyomdászlat 6. sz.
951. *Leitner Pál*. Új eljárás a nyomdafesték készítésnél. U. o. 10. füz.
952. *Löwy Salamon*. A Franklin-Társulat nyomtatványainak kiállítása. Grafik. Szemle 2. sz. Egy volt tanítvány. U. o. 2. sz.
953. *Löwy Salamon*. A rajz és vázlatkészítés a könyvnyomdászlatban. U. o. 6. sz.
954. *Löwy Salamon*. Nyomdai vázlatkészítés. Ism. U. o. 12. sz.
955. *Löwy Salamon*. Modern levélfejekről. Nyomd. Évkönyve 117—128. l.
956. *Löwy Salamon*. Betűöntődei díszítményeink régebben és ma. U. o. 2—5. 7. 10. 11. sz.
957. *M. F.* Színes nyomtatásra szolgáló festékformák előállítása. Magy. Nyomdászlat 8. füz.
958. Magyar szakirodalmunk. Nyomdászok Évkönyve 7—11. l.
959. Mesterszedés és cinkmaratás. U. o. 17—21. l.
960. *Mitterszky I.* Mit kell a könyvnyomtatónak rajzolni tudnia? Ism. Grafik. Szemle 7. sz.
961. *Morócz Jenő*. Egy nyomdász emlékiratai. Nyomdászok Évkönyve 22 25. l.
962. *Müller, Jos.* Das Zeichnen und Ätzen. Budapest. Ism. N. Grafik. Szemle 12. sz. — Löwy Salamon. Magy. Nyomdászlat 12. füz.
963. Naptárak és üdvözlő-kártyák. Grafik. Szemle 1. sz.
964. *Novák József*. Mit kell tudni a betűöntésről a könyvnyomdásznak? Magy. Nyomdászlat 1. sz.
965. *Novák József*. A könyvnyomdászati sík és annak díszítése. Nyomdászok Évkönyve 113—116. l.
966. *Novák József*. Ékezetes betűk öntése. Grafik. Szemle 1. sz.
967. *Novák József*. Gyakorlati mesterszedés. Magy. Nyomdászlat 1—5. 7. sz. Eleje a múlt évi folyamban.
968. *Novitzky N. László*. A régi nyomtatási technikáról. Nyomdász. Évkönyve 133—139. l.
969. Nyomdagépeink kenése. U. o. 62—64. l.
970. Nyomdai gépek hajtása. U. o. 45—48. l.
971. Ortográfiai jegyzetek. Grafik. Szemle 11. sz.
972. *Propper Ernő*. Az északolaszországi nyomdászatról. U. o. 11. sz.
973. *P. üner Arnold*. Magyar exlibrisekről. Nyomd. Évkönyve 143—148. l.
974. *Sarlós Lajos*. «Dux» önműködő ívberakó készülék. Graf. Szemle 12. sz.
975. *Sarlós Lajos*. Berakó készülékekről. Nyomdászok Évkönyve 140—142. lap.
976. *Schopp János*. Kizáró anyagunkról. U. o. 84—86. l.
977. *Somos Árpád*. Az elméleti tudásról. U. o. 81—83. l.
978. *Spitz Adolf*. Az iniciálék alkalmazása. U. o. 29—30. l.
979. *Stalla Márton*. A sajtótörvény reformjához. Graf. Szemle 10. sz.
980. *Stalla Márton*. Modern táblázatszedés. Nyomdászok Évkönyve 97—103. l.
981. *Stefáni József*. A mesterszedés fejlődése. U. o. 31. l.

982. *Szabó Elek*. Bendtner József. (Képpel.) *Graphica* 1. sz.
983. *Szabó Róbert*. A celluloid és szerepe a grafikában. *Graf. Szemle* 7—10. sz.
984. *Szabó Róbert*. A sokszorosító eljárások. *Nyomdászok Évkönyve* 65—73. l. [5. 7. sz.]
985. *Szabó Róbert*. A grafika mai álláspontja. *Magy. Nyomdászat*
986. *Szabó Róbert*. Fénynyel való képírás. U. o. 2—6. S. 9. 12. sz.
987. *Szabó Róbert*. Az autotipia. *Graphica* 3. sz.
988. *Szeniczai Mihály*. Egy és más a gépteremből. *Nyomdászok Évkönyve* 109—112. l.
989. *Szőnyi László*. Egy és más a papiros multjából. *Magy. Nyomdászat* 6. sz. [49—61. l.]
990. *Tanay József*. Elődeink szedéstechnikája. *Nyomdászok Évkönyve*
991. *Tipografus*. Magyar papirosgyárak. U. o. 26—28. l.
992. *Unger, W. Artur*. Die Herstellung von Büchern. *Ism. Szt. Grafik. Szemle* 12. sz.
993. *Várnai Sándor*. Adalékok a pesti könyvnyomdászok titkos történetéhez. *Graphica* 8. 9. sz.
994. *Weil József*. Az ékezetes betűkről. *Grafik. Szemle* 10. sz.
995. *Ór*. Jegyzetek a könyvről. *Magy. Világ* 1. sz.
996. *Pellechet, M.* Catalogue général des incunables des Bibliothèques de France. 1. 2. Páris. *Ism. s. l. Könyvszemle* 269—272. l.
997. *Petrík Géza*. Magyar könyvészet. 1886—1900. Az 1886—1900. években megjelent magyar könyvek, hirlapok és folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása tudományos szak- és tárgymutatóval. A m. t. Akadémia támogatásával kiadja a magyar könyvkereskedők egyesülete. I—VI. füzet. A --- Zwillinger. Térképek és atlaszok. Budapest, 1906. Eggenberger. (8-r. 1— 976 l.) Egy füzet 5 K.
998. *Sabbadini, R.* Le scoperte dei codici latini e greci ne secoli XIV. e XV. Firenze. *Ism. G. P. Könyvszemle* 262—265. l.
999. *Sági István*. Magyar bejegyzések a M. N. Múzeum Széchényi könyvtárának egy ősnymtatvány-kolligatumban. *Könyvszemle* 345—352. l.
1000. *Schönherr Gyula dr.* A római Casanate-Könyvtár Korvin-kódexe. 1905. *Ism. Sági István. Nyelvőr* 29—31. l.
1001. *Schönherr Gyula dr.* Nagylucsei Orbán zsolttáros könyve a m. nemzeti múzeum könyvtárában. *Könyvszemle* 193—210. l.
1002. *Schwenke, P. u. Hortzschanzky, A.* Berliner Bibliothekenführer. Berlin, 1906. *Ism. Sp. Könyvszemle* 368. l.
1003. *Singhoffner Károly*. A kassai jezsuiták nyomdájának kiadó vállalata. 1657—1773. *Magy. Nyomdászat* 12. sz.
1004. *Solymossy Sándor dr.* Népkönyvtárak szervezése. *Népmívelés* I. 511—521. l.
1005. *Spectator*. Kéziratok árverése Bécsben. *Könyvszemle* 378—380. l.
1006. *Szinnyei József id.* A repertoriumok haszna. Szerda 188—190. l.
1007. *Szőnyi László*. Egy és más a papiros multjából. *Művészeti ipar* 2. sz.
1008. *Takáts Sándor*. Egy budai könyvnyomda felállításának terve 1689-ben. *Magy. Állam* 24. sz. és *Polit. Hetiszemle* 6. sz.
1009. *Ürmössy Lajos*. A magyar sajtó. (100-ik évforduló.) *Magy. Nemzet* 71. sz.

1010. *Várnai Sándor*. Régi pesti kiadók és könyvtárak. Corvina 13. sz.
 1011. *Veres Endre dr.* A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. Könyvszemle 109—130. 211—231. l.
 1012. Vidéki könyvtáraink 1904-ben. Könyvszemle 39—70. l.
 1013. *Weisz, Dr. Max*. Katalog der hebräischen Handschriften und Bücher in der Bibliothek des Prof. Dr. David Kaufmann. Frankfurt a/M. 1906. — Ism. Mandl Bernát. Izr. Tanügyi Értes. 129. l.
 1014. *Weisz Miksa*. Néhai dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratái és könyvei összeállítja és ismerteti —. Budapest, 1906. (8-r. 4, 199, 80 l.) — Ism. Spectator. Könyvszemle 176—177. l.
 1015. *Wickhoff, Franz*. Beschreibendes Verzeichniss der illuminirten Handschriften in Oesterreich. 1. 2. Leipzig. Ism. U. Á. Könyvszemle 272—276. l.
 1016. *Zuboly*. Egy öreg műhely emlékei. Pesti Napló 354. sz. (Pesti Naplóról.)
 1017. *Zuboly*. Rákóczi ujságja. (Az első magyarországi hírlapról.) Vasár. Ujs. 16. sz.

2. Magyar irodalomtörténet.

1018. *Ábrányi Kornél ifj.* Iván. 1905. Ism. b. j. Kath. Szemle 199—203. lap.
 1019. *Ady Endre*. Új versek. Budapest, 1906. Ism. Goór Pál. Huszadik század XIII. köt. 347—351. l. — Hatvany Lajos. U. o. 351—355. l. — Sganarelle. P. Napló 66. sz. — Magy. Szemle 17. sz. — Fenyő Miksa. Budap. Napló 41. sz. — Pesti Hirl. 63. sz. — Uj Idők 8. sz. — Neményi Erzsébet. Hét 8. sz. — Ignotus. U. o. 15. sz. 240. l. Szilágy 9. sz. — r. Jövendő 13. sz. — Paganus. Munka Szemléje. 5. sz. — Vasár. 10. sz.
 1020. *Agai Adolf*. Uj hantok. 1906. Ism. Ignotus. Hét 24. sz.
 1021. *Alexander Bernát*. Magyar filozófia Rodostóban. Budap. Hirl. 296. sz. (Kiss István Magyar Filozófia. 1730. kéziratáról.)
 1022. *Alexander Bernát*. Bíráló jelentés a Lukács-Krisztina széptudományi pályázatról. Kisfaludy társ. Évlap. 40. köt. 197—200. l.
 1023. *Ambrus (Beck) Tibor*. Senova. Ism. Vasár. Ujs. 12. sz.
 1024. *Ambrus Zoltán* összegyűjtött munkái. I—IV. köt. Budapest. Ism. Ignotus. Magy. Hirl. 256. sz. — Sz. Gy. Hét 43. sz. — Szini Gyula. Az Ujság 323. sz. — p. d. Munka Szemléje 22. sz. — Vasár. Ujs. 45. sz.
 1025. *Antal Sándor*. A kik ma élnek. 1905. Ism. Magy. Szemle 9. sz.
 1026. *Auer István*. Amerre járok. Budapest, 1905. Ism. Cn. Kath. Szemle 664. l.
 1027. b. j. Újabb regényeink. Kath. Szemle 190—203. 1040—1055. l.
 1028. *Badics Ferencz*. Kurucz világ és kurucz költészet. Budapest, 1906. Atheneum. (8-r. 48 l.) 1 K.
 1029. *Bajza József*. A kurucz elbeszélő költészet ismertetése. Budapest. 1906. Buschmann ny. (8-r. 69, 2 l.) 1 K. Ism. Császár Elemér. Századok 854. l.
 1030. *Bajza József*. Hajnal Márton. (Nekrológ.) Phil. Közl. 713. l.

1031. *Bakonyi Károly*. Kun László. Szomorújáték 4 felv. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 23.
1032. *Bánóczy József*. Jelentés a Péczely-pályázatról. Akad. Értes. 672—673. l.
1033. *Barabás János*. Delila. Dráma 5 felv. Először adták a nemzeti színházban dec. 15.
1034. *Barlám és Jozafát legendája*. cs. Philol. Közl. 82. l.
1035. *Bársony István*. Szelek utján. 1905. Ism. b. j. Kath. Szemle 191—193. l. [1835-ből.]
1036. *Barta Mór*. Egy régi színdarab. Philol. Közl. 393. l. (Falusiak.)
1037. *Bartalos Gyula dr.* A magyar és paripája. Eger. 1906. Ism. B. A. Kath. Szemle 976. l. — Religio 21. sz.
1038. *Bartha József dr.* Alexandriai Szent Katalin verses legendája. Budapest, 1906. Szt. István t. (8-r. 69 l.) 70. f.
1039. *Bartha József*. Szemelvények a Margit-legendából. 1905. Ism. Horváth Cyrill. Prot. egyh. isk. lap 49. sz.
1040. *Benedek Elek*. Nagy magyarok élete. Werbőczy István, Zrinyi Miklós a szigetvári hős, Tinódi Lantos Sebestyén, Balassa Bálint, Báthory István. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 135 l.)
1041. *Beniczkyné Bajza L.* Az élet könyve. 1905. Ism. b. j. Kath. Szemle 190. l.
1042. *Beöthy Zsolt és Badics Ferencz*. A magyar irodalom története. I. kötet. A legrégebb időktől Kisfaludy Károly felléptéig. 3. kiadás. Budapest, 1906. Athenæum. (8 r. VIII, 923 l.) A teljes mű ára 48 K. — Ism. Göröcsöni Dénes. Alkotmány 21. sz.
1043. *Beöthy Zsolt*. A magyar irodalom kis-tükre. Harmadik bővített kiadás. Budapest, 1906. Athenæum. (16-r. 216 l.) 3 K. — Ism. Várdai Béla. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 725—728. l.
1044. *Beöthy Zsolt*. A kurucvilág költészetéről. Budap. Hírl. 296. sz.
1045. *Berczik Árpád*. A figyelmes férj. 1906. Ism. b. j. Kath. Szemle 1054. l. — Magy. Szemle 7. sz. — P. m. Budapest 62. sz. — Budap. Hírl. 24. sz. [250—259. l.]
1046. *Berczik Árpád*. Jelentés a gróf Teleky-pályázatról. Akad. Értes.
1047. *Berzeviczy Albert*. Régi emlékek. Budapest, 1907. Ism. Dr. Szlávik Mátyás. Eperj. Lapok 52. sz.
1048. *Bíró Lajos*. Harmincz novella. Budapest, Ism. Fenyő Miksa. Szerda 284. l. — (Hh.) Az Ór. 12. sz. — ly. Uránia 419. l. — Paganus. Munka Szemléje 11. sz. — us. Hét 21. sz. Vasár. Ujs. 24. sz.
1049. *Bodor Aladár*. Versek. Budapest, 1906. Ism. Ó. Budap. Szemle 128. köt. 172—174. l. — HS. Magy. Szemle 2. sz. — Vasár. Ujs. 1. sz.
1050. *Bosnyák Zoltán*. Mirette. Párisi történet 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban nov. 23.
1051. *Brančić, Blagoje*. Iz madjarskog perivoja. (A magyar virágos kertből.) Izdano potporom «Matice srpske». U Novom Sadu, Stamp. Branika. 1906. (8-r. 6, 106, 2 l.) 1 K. 40 f. (Berzsenyi, Kisfaludy K., Vörösmarty, Petőfi, Arany J., Gyulai Pál költeményeiből fordítások.)
1052. *Bresztóczy Ernő*. Valami a Rákóczy-kor költészetéről. Nép-szava 257. sz.

1053. *Breyer István dr.* Régi magyar katekizmusok. Religio 18. sz.
1054. *Breznay.* Az «Egyetemes Kritikai Lapok» munkájának első, második és harmadik úttörőjéről. Egyet. Kritikai Lapok IV. 1. sz. (Bajza, Brassai, Riedl Szendéről.) [31. sz.]
1055. *Bródy Sándor.* Don Quixote kisasszony. Ism. Keve. Új Idők
1056. *Bujdossy Miksa.* Álomvirág — életgyümölcs. Ism. Vasár. Ujs. 26. sz. — Pesti Napló 223. sz.
1057. *Büttner Lina.* Szabadság földön, égen. 1906. Ism. b. j. Kath. Szemle 1049. 1.
1058. *Cserei József.* Tavaszvirágok. Léva. Ism. Magy. Állam 130. sz.
1059. *Csergő Hugó.* A lovag ur. Vigjáték 3 felv. Először adták a vígszínházban nov. 17.
1060. *Dálnoki Nagy Barna.* A pletyka. Vigjáték 2 felv. Először adták a Nemzeti Színházban máj. 4.
1061. *P. Dávid Gizella.* Feslő bimbók. Ism. A. L. Jász Kürt. 31. sz.
1062. *Dedek Cr. L.* Mária legendák. Ism. dr. Lakatos Vincze. Kath. Szemle 1906. 327. 1.
1063. *Domanek István.* Arnyak. Budapest, 1906. Ism. Y. Munka Szemléje 13. sz. — Novák László. Grafikai Szemle 9. sz.
1064. *Domonkos István.* Az én hiveim. 1906. (8-r.) Ism. Andor József. Kath. Szemle 662. sz. — Magy. Szemle 27. sz.
1065. *Domonkos István.* Barázdák a szántóföldön. 1905. Ism. Magy. Szemle 7. sz.
1066. *Dózsei Ferenc.* Költemények. 1905. Ism. HS. Magy. Szemle 1. sz. — K. V. Munka Szemléje 8. sz. — Lásd 938. sz. a. is.
1067. *Ejry, Charles.* Poésies Classiques Hongroises. (Magyares.) Traduites en Français. III. (Dieu, Homme, Famille. Vertu. Philosophie. Peuple. Patrie. Sort. Vie. Mort. Instabilité.) Petőfi, Vörösmarty, Kölcsey, Bajza, Arany, Tompa, Kisfaludy, etc.) Pozsony, 1906. (8-r. 4, 88, 6 l.) 3 K. 80 f.
1068. *Elek Alfréd.* Budapest, 1906. Ism. Vasár. Ujs. 27. 29. sz. — K. D. Magy. Szemle 31. sz.
1069. *Endrődi Sándor.* Őszi harmat után... Ism. Őr. Magy. Világ 2. sz.
1070. *Énekeskönyv (Prot.). K. Moly.* Két pataki énekeskönyv. Ref. Zeneközl. 1. 2. sz.
1071. *K. P. J.* Utolsó indítvány az új énekeskönyv ügyében. Magy. Szó 291. sz.
1072. *Keviczky Sándor.* Az ág. hitv. ev. énekügy története. Protest. Zeneközl. 13. sz.
1073. *Keviczky Sándor.* Ág. ev. egyházi dallamaink. U. o. 14. 15. sz. — *Gemziczky Géza.* Az ág. ev. egyházi énekügy. U. o. 17. sz. — *Keviczky S.* válasza. U. o. 18. sz. — *Mendöl Ernő.* Gemziczky úrhoz címzett visszhang. U. o. 19. sz.
1074. *Krónikás.* A próba-énekkönyv története. Ref. Zeneközl. 1. 2. sz.
1075. A magyarországi reformátusok száz esztendő énekeskönyve. Ref. Zeneközl. 3—8. sz.
1076. *Morvay Ferenc.* Az énekeskönyv megújításának ügye. Sárosp. Ref. Lapok 5. 6. sz.
1077. *Réz László.* A próba-énekeskönyv. Sárosp. Ref. Lapok 11. 12. sz.
1078. *Seprődi János.* Énekeskönyvünk ügyében. Prot. egyh. isk. Lap 18. 19. sz.

1079. *Seprődi János*. Az Énekeskönyv megújításának föltételei. Prot. Szemle 10—19. 90—102. l. — Szügyi József. Nyílt levél *S. J.* úrhoz. U. o. 205. l. — *Seprődi J.* nyílt válasza. U. o. 277. l.
1080. *Szügyi József*. Énekeskönyvünk ügyében. Ref. Zeneközl. 6. sz. — *Seprődi János*. Énekeskönyvünk ügyében. U. o. 7—8. sz. — *Szügyi József* válasza. U. o. 7. sz. és I. Ujabb vita *Seprődivel*. U. o. 9—10. sz. — *Veress Gábor*. Ritmizáljunk-e? U. o. 9. 10. sz. — *Réz László*. Válasz *Veress G.* cikkére. U. o. 11. sz. — *Seprődi J.* Nyílt levél a szerkesztőhöz. U. o. 12. sz. — *Nagy László*. Meddő vita. U. o. 12. sz. — *Apáthy Miklós*. A próba-énekeskönyvről. U. o. 13. 14. 18—21. 24. sz.
1081. *Szügyi József*. Magyar ritmus szövegben és dallamban. Protest. Zeneközl. 13—24. sz.
1082. *Eötvös Károly* munkái. XVII. köt. 1906. Ism. *Seprődi János*. Budapest, Szemle 127. köt. 292—296. l. — *Seress László*. Pesti Napló 148. sz.
1083. *Eötvös K. Lajos*. Rákóczi-színművek. Ism. *Nógrádi László*. Alföldi Hirl. 5. sz.
1084. *Erdős René*. Új dalok. Kleopátra. 1906. Ism. *Y—f.* Budapest, Szemle 125. köt. (1906.) 305—308. l. — *Paganus*. Munka Szemléje 4. sz.
1085. *Erdősi Károly*. Rákócziért. 1905. Ism. *Religio* 19. sz.
1086. Évkönyv. Kiadja az izr. magy. irod. társ. 1906. Budapest. Ism. *Dr. Schwarcz Gábor*. Magy. Zsidó Szemle 172—176. l. — *V. F.* Prot. Szemle 201—203. l.
1087. *Falk Zsigmond dr.* Mindennapi történetek. 1906. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1050. l. — (*Hh.*) Az Ór 10. sz.
1088. *Farkas Béla*. Tristia. Versek 1906. Ism. *Magy. Szemle* 18. sz.
1089. *Farkas Imre*. Csipkefátyol. Budapest, 1906. Ism. *Szilágyi Géza*. Szerda 197. l. — *Vasár. Ujs.* 25. sz. — *g. s.* Munka Szemléje 22. sz. — *Uj Idők* 31. sz. — *V.* Budapest, Szemle 128. köt. 487—492. l.
1090. *W. Farkas József* költeményei. Ism. *Vasár. Ujs.* 12. sz.
1091. *Farkas (Wolfner) Pál*. Az imrefalvi leány. 1906. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1041. l.
1092. *Fehér Judit*. Asszonyok. Ism. *Vasár. Ujs.* 9. sz. — *sz. gy.* Hét 6. sz. — *Uj Idők* 8. sz.
1093. *Fényes Samu dr.* Csebi Tatár. Vigjáték 3 felv. Először adták a Nemz. színházban márcz. 24.
1094. *Ferenczi Zoltán*. Bíráló jelentés a Somogyi Dezső jutalomra bérkezett pályaművekről. Kiszfaludy társ. évlapjai 40. köt. 200—202. l.
1095. *Ferenczi Zoltán*. Jelentés a gróf Karácsonyi-pályázatról. Akad. Értes. 275—286. l.
1096. *Ferke Agost*. Gizy. Ism. *Vasár. Ujs.* 8. sz. — *Magy. Szemle* 22. sz.
1097. *Fóti József Alajos*. A Toldi-monda és két idegen eredetű epizódja. Budapest, 1906. (8-r. 68 l.) Ism. *Heinrich Gusztáv*. Philol. Közl. 693—696. l.
1098. *Frenkel Bertalan dr.* Egy híres kalandor. Magyarországon. Pesti Napló 354. sz. (A magyar Simplicissimus.)
1099. *Gaal Mózes*. Hiúság. 1905. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 194. l.

1100. *Gagyhy Dénes*. A kuruczkor vitézi énekei. Egyetértés 295. sz.
1101. *Gálos Rezső*. Apáti Szatirájának kora. Irod. tört. Közlem. 251—253. l. [193—194. l.]
1102. *Gárdonyi Géza*. Az öreg tekintetes. 1905. *Ism. b. j. Kath. Szemle*
1103. *Gárdonyi Géza*. Két katicza-bogár. 1906. *Ism. Paganus. Munka Szemléje* 17. sz. — *Salgó Ernő. Szerda* 244. l. — *Vasár. Ujs.* 11. sz. — *Magy. Szemle* 13. sz.
1104. *Gárdonyi Géza*. Fekete nap. Először adták a fővár. nyári színházban jul. 7.
1105. *Gerő Attila*. Szerelmes zsoltárok. 1906. *Ism. Vasár. Ujs.* 26. sz. — *Hétfői Hirmondó* 13. sz.
1106. *Gombosné Galamb M.* Fehér regény levelekben. Budapest. *Ism. Dr. Fenyő Miksa. Szerda* 150. l. — *b. j. Kath. Szemle* 1040. l. — *H. K. Magy. Szemle* 22. sz.
1107. (*gy. j.*) «Emlékezzünk régiekről...» (A XVIII-dik század társadalmi képe az irodalom világában.) Máramaros 17. sz.
1108. *Gyagyorszky Emil*. Versei. Budapest, 1906. *Ism. Csr. Népszava* 304. sz. [715. l.]
1109. *György Zsigmond*. Magyar vonatkozás Voltaire-ben. *Philol. Közl.*
1110. *Gyulai Agost dr.* A kurucz költészetről. *Pædagogiumi ifjúság* VI. 2. 3. sz.
1111. *Gyulai Agost*. Legendák Könyve. *Ism. K. D. Magy. Szemle* 30. sz. — *Gálos Rezső. Kath. Szemle* 969—972. l.
1112. *Hannig Györgyné*. Életből. Óbecse. 1906. *Ism. S. Óbecse és vid.* 47. sz. és *Bácska* 91. sz.
1113. *Harsányi Kálmán*. Ifjúsági irodalom. *Magy. Szemle* 25. sz.
1114. *Hatvani István* följegyzése Domokos Márton haláláról. *Irod. tört. Közlem.* 101. l.
1115. *Havas István*. Töretlen úton. 1906. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1048. l. — *Budap. Hirl.* 96. sz. — *Szabó Kálmán. Néptan.* Lapja 14. sz.
1116. *Havas István*. Az ivadék. *Ism. Erdélyi Károly. Budap. Hirl.* 337. sz. 36. l.
1117. *Hegedüs-Bite Gyula*. Strófák három macskáról. 1906. *Ism. HK. Magy. Szemle* 21. sz. — *p. j. Munka Szemléje* 5. sz.
1118. *Hegedüs István*. Bíráló jelentés a Bulyovszky Gyuláné színművész nő alapítványából kitűzött pályázatról. *Kisfaludy társ. Évlap.* 40. köt. 203—206. l.
1119. *Hegedüs Stephanus*. *Analecta recentiora ad historiam renascen-tium in Hungaria litterarum spectantia.* Budapest, 1906. *Akadémia.* (8-r. 431 l.) 8 K.
1120. *Hegedüs Sándor, ifj.* Vesztett csata. *Ism. Erdélyi Károly. Budap. Hirl.* 337. sz. 36. l. [664—671. l.]
1121. *Heinrich Gusztáv*. Jelentés a Kóczán-pályázatról. *Akad. Értes.*
1122. *Heltai Jenő és Molnár Ferenc*. Madár Matyi. Látványos budapesti életkép 11 képben. Először adták a Király-színházban máj. 16.
1123. *Herczeg Ferenc*. A bujdosók. Drámai költemény 1 felv. Először adták a Király színházban okt. 26.
1124. *Herczeg Ferenc*. Lélekrablás. 1906. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1043—1046. l.

1125. *Hetes*. Rákóczi-irodalom. Magy. Szemle 43. sz.
1126. *Hetes*. Regényből — dráma. Magy. Szemle 40. sz. (A Beöthy László-féle pályázatról.)
1127. *Hevesi József*. Azur történetek. — Az apai rög. *Ism. T. Sz. Egyetértés* 345. sz.
1128. *Hollós József*. Akáclevelek. Sopron. *Ism. Magy. Szemle* 33. sz.
1129. *Hornyánszky Aladár*. Zsoltárfordítások. 1. zsoltár. *Ev. Órálló* 7. sz. — 42. 43. 50. zsoltár. *U. o.* 15. sz.
1130. *Hornyánszky Gyula*. Latkóczy Mihály. *Philol. Közl.* 640. l.
1131. *Horváth Cyrill*. A Margit-legendáról. *Irod. tört. Közlem.* 305—332. 452—472. l. [457—468. l.]
1132. *Horváth Cyrill*. A Margit-legenda forrásai. *Nyelvőr* 408—420.
1133. *M. Hrabovszky Julia*. Női szivek. 1906. *Ism. Magy. Szemle* 3. sz. — *Vasár. Ujs.* 12. sz. — *b. j. Kath. Szemle* 699. l.
1134. *Idem*. Székesfehérvárra vonatkozó régi versek. *Fejérmegy. Napló* 47. 49. sz.
1135. *Ignotus*. Olvasás közben. 1906. *Ism. Ruttkay-Rothauser M. P. Lloyd* 7. sz. — *k. j.* *Budap. Szemle* 127. köt. 136—143. l. — *Gábor Andor. Magy. Nemzet* 6. sz. — *H. K. Magy. Szemle* 10. sz. — *b-g. i. e.* *Munka Szemléje* 2. sz. — *Fenyő Miksa. Hét* 1. sz. — *Kovács Jenő. Liter. Zentr. Bl.* 15. sz.
1136. *Írói levelek*. 1. Visontai Kovács János levele Lisznyay Kálmánhoz. *Szatmár* 1847. jul. 17. — 2. *Riedl Szende Lisznyay K.-hoz.* *Strassburg.* 1847. jul. 17 és *Prága* decz. 17. — 3. *Simonffy Kálmán levele Lisznyay K.-hoz.* *Abony,* 1855. márcz. 14. *Vas. Ujs.* 35. sz.
1137. *Iskoladráma töredéke*. (Egy magyar nyelvű történeti —) a XVII. századból. Bevezetéssel ellátva kiadja Dézsi Lajos dr. *Irod. tört. Közlem.* 42—52. l. (Külön is. *Magyar irodalomtörténeti értekezések*, 9. sz.) *Budapest,* 1906. *Ráth M.* (8-r. 27 l.)
1138. *Jakab Ödön*. Róza. *Budapest. Ism. Szilágyi Géza. Az Ujság* 352. sz. — *R. Pester Lloyd* 1907. 18. sz. mellékl. — *Alfa. Budap. Hirl.* 358. sz. — *P. J. Magy. Világ* 41. sz.
1139. Jelentés a Lukács Krisztina-pályázatról. *Akad. Értes.* 452—467. l.
1140. *Kabos Ede* munkái. *Ism. b. Pesti Hirl.* 84. sz. — *Orsz. Világ* 14. sz. — *Jób Dániel. Magy. Hirl.* 43. sz. — *Sz. Gy. Hét* 2. sz. — (*Sz. s.*) *Magy. Szó* 71. sz. — *T. Sz. Egyetértés* febr. 18. *Vasár. Ujs.* 7. sz.
1141. *Kaffka Margit*. A gondolkodók. *Budapest. Ism. Szini Gyula. Szerda* 85. l. — *f. m. Hét* 52. sz. — *Vasár. Ujs.* 23. sz.
1142. *F. Kaffka Margit*. Levelek a zárdából. *Nyár.* 1906. *Ism. f. m. Hét* 12. sz.
1143. *Kalász Benedek*. Aranyos napok. 1906. *Ism. H. K. Magy. Szemle* 23. sz.
1144. *Kapossy Lucián dr.* A Rákóczi szabadságharcz költészete. *Pápai Hirl.* 45. sz.
1145. *Kató József*. Költemények. *Ism. Vasár. Ujs.* 29. sz.
1146. *Katona Lajos*. A Gesta Romanorum legrégebbi kézírata. *Philol. Közl.* 466—468. l.
1147. *Katona Lajos*. A Nyelvemléktár új kiadása. (— jelentése.) *Akad. Értes.* 58—62. l.

1148. *Katona Lajos*. Újabb adalékok codexeink forrásaihoz. Irod. tört. Közlem. 105—120. 191—201. 332—347. 1. — (Kivonat. Akad. Értes. 289—299. 1.)
1149. *Kertész Kálmán*. Elbeszélések. 1906. *Ism. Religio* 33. sz.
1150. *Kiss Menyhért*. Verőfényes emberek. 1905. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 198—199. 1.
1151. *Kiss Menyhért*. Az aranypók. 1905. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 199. 1.
1152. *Kisbán Miklós*. Naplegenda. Budapest, 1906. *Ism. rf. Budap. Szemle* 126. köt. 451—453. 1. — *H...s. Magy. Hirl.* 83. sz. — *Vasár. Ujs.* 17. sz. *Szini Gyula. Szerda* 195—197. 1. — *Ván. Az Ország* 93. sz.
1153. Klasszikus regénytár utolsó két sorozata. *Ism. cs. Philol. Közl.* 248. 1.
1154. *Kóhalmi József*. (Nekr.) Nagyszombati Hetilap 22. sz.
1155. *Kont, Dr. J.* Geschichte der ungarischen Litteratur, und *Dr. Alexici, G.* Geschichte der rumänischen Litteratur. (Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen. Bd. III.) Leipzig, 1906. *C. F. Amelang.* (8-r. VIII, 272; VIII, 190 l.) 7 MM. 50.
1156. *Kont, I.* Le mouvement littéraire en Hongrie. *Revue polit. et littéraire. Revue Bleue. Tome. V.* 14. 19. 21. sz.
1157. *Kont, I.* Poètes lyriques hongrois. Paris, 1905. *Ism. Kropf Lajos. Századok* 474. 1.
1158. *Köpetzi Boóz—D. Albert*. A szendi Robinzon vagy a fin de siècle hőse. *Ism. Vasár. Ujs.* 5. sz.
1159. *Korányi Fr. ifj.* Egy új asszony levelei. *Ism. Magy. Szemle* 7. sz.
1160. *Koterba István*. A kuruczköltészetéről. *Váczi Közl.* 44. 45. sz.
1161. *Kováts Antal*. Poncianus históriája szemelvényekben. Budapest, 1906. *Szt. István t.* (8-r. 54 l.) 60 f.
1162. *Kozma Andor*. Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról. *Akad. Értes.* 260—262. 1.
1163. *Kozma Ferencz*. Rédiger Géza emlékezete. *Kereszt. Magvető* 31—39. 1.
1164. *Krónikás*. A magyar ujságírásról. *Magy. Világ* 19. sz.
1165. *Kropf Lajos*. Goethe a magyar népdalról. *Budap. Szemle* 127. köt. 317—319. 1.
1166. *Krúdy Gyula*. A podolini kísértet. *Ism. Sebestyén Károly. Budap. Hirl.* 337. sz. 35. 1.
1167. *Krúdy Gyula*. Az álmok hőse. *Ism. Sebestyén Károly. U. o.*
1168. *Krúdy Gyula*. A cirkuszkirály. 1905. *Ism. H. K. M. Szemle* 13. sz.
1169. *Kulesár Ferencz*. Ecce ego. Költemények. Budapest, 1906. *Ism. O. Budap. Szemle* 128. köt. 170—172. 1. — *Magy. Szemle* 17. sz. — *Vasár. Ujs.* 17. sz. — *Pesti Napló* 223. sz.
1170. *Kun István gr.* hátrahagyott költeményei. Kolozsvár, 1906. *Ism. Dr. Barabás Abel. Délmagy. Közl.* 129. sz.
1171. *Kún László*. Ezer magyar népdal. *Ism. Csiky János. Budap. Hirl.* 104. sz.
1172. *Kupcsay Feliczián*. Zarathustra mumiaja. *Ism. Vasár. Ujs.* 30. sz.
1173. *Lampérth Géza*. A nagy dárdás meg a kis dárdás. 1906. *Ism. Dr. Zombory János. Magy. Világ* 40. sz.
1174. *László Andor* költeményei. *Ism. Y. Szilágy* 1. sz. *i. Szilágy-Somlyó* 2. sz.
1175. *Lederer Béla* munkái. *Ism. Salgó Ernő. Hét* 51. sz.

1176. *Lőrinczy György*. Gereblyém alól. 1906. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1052. l. — *ly. Uránia* 419. l.
1177. *Lovik Károly*. A leányvári boszorkány. 1906. *Ism. Sz. Gy. Hét* 19. sz.
1178. *Lovik Károly*. A kertelő agár. Budapest. *Ism. P. M. Hét* 51. sz.
1179. *Lukinich Imre*. Adalék színműirodalmunk történetéhez. *Philol. Közl.* 641—645. l.
1180. *Lux Terka*. Lenci naplója. 1905. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 196. l.
1181. *Lux Terka*. Budapesti fotografiák. 1906. *Ism. M. Szemle* 32. sz.
1182. *Lux Terka*. Amire születünk. Budapest. *Ism. Szilágyi Géza. Szerda* 87. l.
1183. Magyar regényírók 2. és 3. sorozat. *Ism. Császár Elemér. Phil. Közl.* 301—303. l.
1184. Magyar Remekírók. VII. sorozat. *Ism. Cs. E. Magy. Pædag.* 379—381. l. VIII. sorozat. U. o. 657—660. l.
1185. *Major Simon*. Ipm-uram. Eredeti népszínmű 3 felv. Először adták a népszínházban szept. 21.
1186. *Marmorstein Artúr*. A magyar Ádám-legenda keleti elemei. *Philol. Közl.* 362—366. l.
1187. *Martos Ferenc*. A muskátli. Vigj. 3 felv. Először adták a Nemzeti színházban szept. 29.
1188. *Miklós Jenő*. Novellák. Gyoma. *Ism. T. Sz. Egyetértés* 330. sz.
1189. *Miskolczy Simon János*. Egy régi költemény. *Miskolci Napló* 236. sz. (Kazai Mihály. Egy bujdosó magyar éneke. 1747.)
1190. *Mokos Gyula*. Adatok a heidelbergi egyetem magyar hallgatóinak névsorához. *Prot. egyh. isk. Lap.* 31—38. 40—44. sz.
1191. *Molnár Ferencz*. Gyerek. Budapest. *Ism. Palásthy Kálmán. Az iskolai élet köréből* címmel. *Néptanoda* 1. sz.
1192. *Nagy Albert*. Emlékezés Horváth Vilmára! *Aranyosvidék* 7. sz.
1193. *Nagy Endre*. A birsai vándorforrás. 1905. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 195—196. l.
1194. *Nagy Endre*. Apostol a Hódságon. Budapest. *Ism. pm. Hét* 50. sz. — *M. J. Egyetértés* 354. sz.
1195. *Nagy József*. Munkásvilág. Pécs, 1906. *Ism. Szilágyi Géza. Szerda* 338. l.
1196. *Nagy Oliverné (Eöttevényi.)* Bolygó szivek. *Ism. Vasár. Ujs.* 16. sz.
1197. *Nil*. Versek. Békés Csaba. *Ism. O. Budap. Szemle* 127. köt. 303. l.
1198. *Nyárasdy János*. Árny és fény. 1906. *Ism. Taylor. Népnével. Lapja* 48. sz.
1199. *Pakots József*. Fiamhoz. Budapest. *Ism. ny. Magy. Hir.* 301. sz. — *Dr. Zombory János. Magy. Világ* 40. sz.
1200. *Palágyi Lajos* költeményei. Új sorozat. 1906. *Ism. K. D. Magy. Szemle* 29. sz. — *Fenyő Miksa. Hét* 42. sz. — *P. m. Budapest.* 199. sz. — *Vasár. Ujs.* 29. sz. — *Pesti Napló* 223. sz. — *Hh. Az Ór* 16. sz.
1201. Pasquillusok (Tizenhetedik századbéli). *Közli Kemény Lajos. Irod. tört. Közlem.* 93—100. l.
1202. *Pásztor Árpád*. Alku. Színmű 1 felv. — A bíró. Vigjáték 1 felv. — Két öreg. Vigj. 1 felv. Először adták a Nemz. Színházban febr. 1.
1203. *Pásztor József*. A szamarak szigete. 1906. *Ism. p. j. Munka Szemléje* 9. sz. — *Magy. Szemle* 17. sz.

1204. *Payr Sándor*. Hárfahangok. 1906. Ism. s—s. Prot. Szemle 560—562. l.
1205. *Pekár Gyula*. Delilah nyoszolyája. 1905. Ism. b. j. Kath. Szemle 196. l. — Jób Dániel. Szerda 147—150. l.
1206. *Pekár Gyula*. Pénz ő felsége. Először adták az Urániában. okt. 3.
1207. *Petsár Gyula*. Violet Gyula. Egri Ujs. 27. sz.
1208. Poesies hongroises. Előszóval és jegyzetekkel ellátta Kálmán Miksa. dr. (Francia Könyvtár 29. sz.) Budapest. 1906. Lampel R. (8-r. 111 l.) 70 f.
1209. *Pogány Béla*. Rákóczi, az író és mecénás. Orsz.-Világ 44. sz.
1210. *Porzó*. Uj hantok. Budapest, 1906. Ism. Ruttkay-Rothausser Max. Pester Lloyd 187. sz. — Ignotus. Hét 24. sz. — Paganus. Munka Szemléje 13. sz. — Györe János. Abony 49. sz.
1211. *Porzolt Kálmán*. Asszony. Színmű 4 felv. Először adták a Nemzeti színházban okt. 19.
1212. *Prónai Antal*. Az egri leány gyűrűje. Tört. színmű 1905. Ism. H. K. Magy. Szemle 24. sz.
1213. *Radó Antal*. Római ritmusok. Ism. Vasár. Ujs. 46. sz.
1214. Rákóczi a magyar költészetben. Bácska 97. sz.
1215. *Rákosi Viktor*. Rákóczi fia. Színmű 3 felv. Először adták a Vigszínházban okt. 25.
1216. *Riedl, Frederick*. A history of hungarian literature, London, 1906. (8-r. X, 294 l.) Ism. Kropf Lajos. Századok 942—945. l. — Puk. Alkotmány 302. sz. — Sálgó Ernő. Szerda 334. l.
1217. *Ritook Emma*. Egyenes uton egyedül. Ism. K. E. Egyetértés 6. sz.
1218. *Ruttkai György*. Vénusz. Vigj. 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban jan. 19.
1219. *Sas Ede*. Szürke vértanúk. Ism. Vasár. Ujs. 13. sz.
1220. *Saul*. Bírálatot kérünk! (A tönkrement magyar irodalom érdekében.) Magyar Szó 4. sz.
1221. *Schweighoffer Tamás*. Egy névtelennek «Az Szigetvárnak veszéséről» c. éneke és Schesæusnak «De capto Zigettho historiája közti párhuzam. Kalazantinum XII. évf. 4. és köv. sz.
1222. *Scossa Dezső*. Cruore dives. 1906. Ism. b. j. Kath. Szemle 1053. l.
1223. *Somló Sándor*. Thököly. A Zrinyi Ilona-trilógia első része. Tört. színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti színházban okt. 27.
1224. *Stockinger Gyula*. Álneves irodalom. Könyvszemle 245—251. l.
1225. *Surányi Ernő*. Vihar után. Költemények. Komárom. 1906. Ism. Magy. Szemle 29. sz.
1226. *Szabó Jenő*. Magyar szívvel. Versek. Kézdivásárhely. Ism. Székely Ujs. 101. 102. sz.
1227. *Szabóné Nogáll J.* Szerelmes asszonyok. Ism. F. Kaffka Margit. Hét 15. sz.
1228. *Szalay Fruzina*. Bébi és Micóka. Ism. Hh. Az Őr 4. sz.
1229. *Szalay Károly*. A sivatagban. 1906. Ism. V. Budap. Szemle 126. köt. 448—451. l. — Harkányi Ede. Huszadik század XIII. köt. 74—82. l. — r. Munka Szemléje 20. sz. — Magy. Szemle 4. sz. — Vasár. Ujs. 6. sz.
1230. *Szamolányi Gyula*. Mese a boldogságról. 1906. Ism. Tanfi Iván. Nevelés 23. évf. 9. sz.
1231. *Szász Piroska*. Versek. Ism. Ó. Budap. Szemle 127. köt. 300—303. l.

1232. *Szávay Gyula*. Vitézi ének és más újabb versek. 1906. Ism. Ör. Magy. Világ 4. és 9. sz.
1233. *Szegh Dezső*. Fuád Eminuddin-Mészáros Gyula. Magy. Szemle 20. sz.
1234. Székely balladák. Közli Kanyaró Ferencz. Ethnogr. 232—242. l.
1235. *Szemere György*. A siralomházban. Színmű 1 fől. Először adták a Nemz. Színházban márcz. 31.
1236. *Szemere Gy.* A mi mindennél erősebb. 1906. Ism. Vas. Ujs. 26. sz.
1237. *Szemere György*. Az alispán úr. Ism. Sebestyén Károly. Budap. Hirl. 337. sz. 35. l.
1238. *Szikra*. Enyém. Ism. Budap. Hirl. 97. sz. — Magy. Szemle 19. sz. — *t. a.* Munka Szemléje 10. sz. — Szilágyi Géza. Szerda 282—284. l. — Zéró. Hét 15. sz. — Vasár. Ujs. 11. sz.
1239. *Szini Gyula*. Sajtószabadság. P. Napló 73. sz.
1240. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. XI. kötet. Popeszkú-Ribay. Budapest, 1906. Hornyánszky. (8-r. 1430 hasáb.) 12 Kor. — Ism. A. Z. 20982 magyar író. Szerda 144—146. l. — dr. Gulyás Pál. Írók 100. füzet. Könyvszemle 363—365. l. — Janus. Magy. Állam 283. sz.
1241. *Szinnyei József*. Írók a Radvánszky-családban; emlékül a család élő tagjainak, követésre az utódoknak. Báró Radvánszky Béla. Budapest, 1906. Hornyánszky ny. (8-r. 42 l.)
1242. *Szinnyei József*. A Rákosi család írói. Budapest, 1906. Hornyánszky ny. (12-r. 47 l.)
1243. *Szóllósi Zsigmond*. A híres Bodolay. 1906. Ism. Vasár. Ujs. 8. sz. — Magy. Szemle 8. sz. — *b. j.* Kath. Szemle 1052. l.
1244. *Szomaházy István*. A méltóságos asszony. 1906. Ism. Keve. Uj Idők 31. sz. — *b. j.* Kath. Szemle 1046. l.
1245. *Szomaházy István*. Mesék az írógépről. 1906. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1046. l.
1246. *T. V.* A régi magyar ujságírás. Magy. Nyomdászat 9. füz.
1247. *Táltos*. A magyar nóta. Magy. Szemle 24. sz.
1248. *Tanos Pál*. Erdőzugás. Ism. Erdélyi Károly. Bud. Hirl. 337. sz. 36. l.
1249. *Tarczai György*. Az egetverő hegy. Budapest, 1906. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 663. l.
1250. *Tassonyi Ernő*. A ki a párját keresi. Selmezbánya. Ism. Vasár. Ujs. 6. sz. — (*Hh.*) Az Ör 8. sz.
1251. *Telekes Béla* versei. Ism. Vasár. Ujs. 15. sz. — (*ch.*) Hét 29. sz.
1252. *Tímár Szaniszló*. Kurucz-költészet. Egyetértés 295. sz.
1253. *Tömörkény István*. Förgeteg János mint közérő. 1905. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1051. l. — Dr. Salgó Ernő Szerda 146. l.
1254. Torcular Engaddi. Közli Dézsi L. Irod. tört. Közlem. 120—122. l. (Ladiver Illés műve.)
1255. Ungarische Dichtungen. Übers. v. Dr. Ludwig Brajjer. Leipzig. E. Kempe. Ism. *S—s.* Torontál 33. sz.
1256. *F. S.* Szellemi élet a hajdani Pesten. Vasár. Ujs. 37. sz.
1257. *Vadnay Károly*. Irodalmi emlékek. Ism. Váczy János. Századok 61—63. l.
1258. A vásárhelyi daloskönyv CXXV. számú csonka darabjának variánsa. Közli sz. Irod. tört. Közlem. 496. l.
1259. *Vécseiné-Jankovich Lujza*. Török Klára házassága. 1906. Ism. *H. K.* Magy. Szemle 12. sz.

1260. *Veres Samu*. Egy elhunyt pedagógus. (Emlékezés Groó Vilmosra.) Gömör-Kishont 51. sz.
 1261. *Vidor Marci*. Szürkület felé. Ism. (*Hh.*) Az Ór 7. sz.
 1262. *Vincze József dr.* Szent Barlám és Jozafát, Szent Elek legendái. Szemelvények a Kazinczy-kodexből. Budapest, 1906. Szt. István t. (8-r. 55 l.) 60 f.
 1263. *Viszota Gyula*. Tagajánlások az Akadémiában. (A megalakulástól 1847-ig.) Akad. Értes. 499—532. 608—643. l.
 1264. *Zsirkay János*. Leventá. Ism. Fenyő Miksa. Hét 41. sz. — ó. Budapest. Hirl. 278. sz. [Gina.]
 1265. *Zsoldos Benő*. Egy czigány költőné. Magy. Világ 24. sz. (Ranjicsics
 1266. *Zsolna*. Tassy galambjai. 1905. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 197. sz.

3. Egyes írók.

1267. *Alvinczi P. Révész Kálmán*. Bocskay István és Alvinczi Péter. Sárosp. Ref. Lapok 20. sz.
 1268. *Amade. Keresztély Olga*. Várkonyi Amade László báró élete és költészete. Kolozsvár, 1905. Gombos F. ny. (8-r. 116 l.) — Ism. Szabó Károly. Philol. Közl. 368. l. — Vértesy Jenő. Helyreigazítás. U. o. 469. l. — Keresztély válasza U. o. 645. l.
 1269. *Ambrus Z. Alfa*. Ambrus Zoltán. Budapest. Hirl. 305. sz.
 1270. *Szini Gyula*. Ambrus Zoltán. Az Ujság 323. sz.
 1271. *Andrássy Gy. gr. Aerenthal-Lexa Alajos br.* Visszaemlékezés gróf Andrássy Gyulára. Magy. Hirl. 291. sz.
 1272. *Farkas Emőd*. Gróf Andrássy Gyula. Magy. Állam 276. sz. és Pesti Hirl. 331. sz.
 1273. *Wertheimer, Eduard v. Graf Julius Andrássy*. Pester Lloyd 295. sz.
 1274. *Ányos. Czapáry László dr.* Ányos és Virág hazafisága. Székesfehérv. Kath. főgym. 1905. 6. értes. 3—28. l.
 1275. *Kelemen Béla*. Ányos Pál. Irodalomtörténeti tanulmány. Székesfehérvár 1906. (8-r. 48 l.) 80 f. — Ism. t. Budapest. Szemle 125. köt. 467—470. l.
 1276. *Téri József*. Ányos-Virág-ünnepély. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 321—325. l. — Lásd 1627. sz. a. is.
 1277. *Arany J. Arany János*. Zách Klára. Zenéjét szerző Franek Gábor. 1905. Ism. *R. G.* Komáromi Ujs. 21. sz.
 1278. *Arany levele a didaktikus költészetről*. Közli Dézsi Lajos. Irod. tört. Közlem. 129—131. l.
 1279. *Arany, Ján*. Z básni. Vjaseni. — 2. Básnikova otčina. — 3. Dieta a dúha. — 4. Och! nehl'ad'... — 5. Doma. — 6. Ron na svite. Preložil Hriezdoslav. Slov. Pohľady. 695—704. l.
 1280. *Arany Jovan* nekoliko pesme. 1. Dete i duga. (A gyermek és a szivárvány.) — 2. Naučnjakov mačak (A tudós macskája.) — 3. Dozivanje na letinu (A tetemre hívás.) Ford *B. Brančić B.* Letopis Matice Srpske. 236. füz. 59—68. l. — 4. Slavuj. — 5. Domači kpyg. U. o. 238. füz. 50—58. l.
 1281. *Albert József*. Még egyszer az Arany János karlsbadi padjáról. Nyugatmagyar Híradó 178. sz.
 1282. *Bányai Elemér dr.* A Toldi-trilogia eredeti kéziratái a M. N. Múzeumban. Könyvszemle 7—38. l.

1283. *Gärtner Henrik*. Arany János «Ágnes asszony»-áról. Philol. Közl. 182. l. [250. l.]
1284. *Gyöngyösy László*. Arany János három alkalmi rigmusa. U. o.
1285. *Králik Lajos*. A karlsbadi Arany-pad. Vasár. Ujs. 33. sz.
1286. *Papp Ferenc*. Arany János egyenisége s a romantika. Philol. Közl. 649—663. l.
1287. *Pekár Károly dr.* Arany verse az ó-toronyról. (Költészetpszichologiai tanulmány.) Uránia 25—28. l.
1288. *Szigetvári Iván*. Arany Híd-avatás-a és Mistral Miréio-ja. Phil. Közl. 787. l.
1289. *Szinnyei Ferencz dr.* Arany Toldi Szerelmének forrásai. Ism. Tolnai Vilmos. Philol. Közl. 228—231. l.
1290. *Sztehlo Kornél*. Arany-pad Karlsdabban. Vasár. Ujs. 27. sz.
1291. *Tolnai Vilmos*. Arany János Losonczy Istvánjának forrásai. Irod. tört. Közlem. 230—239. l.
1292. *V. J. Toldi Szerelme* forrásaihoz. Philol. Közl. 247. l. — Lásd 264. 1051. 1067. 1473. 1515. 1716. 1725. sz. a. is.
- 1292a. *Tompos József*. Arany «Toldi Estéjé»-nek humora. Kalazantinum XI. évf. 8. sz.
1293. *Bacsányi János* költői levele Orczy Lőrincz báróhoz. Egy Filozófusnak Erzékenységei 1792. esztendőben. Közli Dr. Kar-dos Samu. Régi okiratok 7. 8. sz.
1294. *Bajza J.* — Lásd 1051. 1067. 1402. sz. a.
1295. *Balassa B. Balla Károly*. Lantos és vitézlő Balassa Bálint. Egyetértés 188. sz.
1296. *Farkas Emőd*. Balassa Bálint. Pesti Hirl. 234. sz.
1297. *Lehotai*. Balassa Bálint. Magy. Szemle 35. sz.
1298. *Nyáry Albert br.* A szerelem dálnoka. (Képpel.) Uránia 80—84. l. (Balassa Bálint.)
1299. Balassa Bálint. Budap. Hirl. 233. sz.
1300. Losonczy Anna dálnoka. Balassa Bálint emlékezete. Délmagyar. Közl. 192. sz. — Lásd 1040. sz. a. is.
1301. *Baráth F. Borsos István*. Baráth Ferencz emlékezete. Pápai ref. főisk. értes. 905 6. 17—25. l.
1302. *Barcsay Á. Mraz Gusztáv dr.* Barcsai Ábrahám 1742—1806. Nógrádi Hirl. 10. sz.
1303. *Barcsay M. Kelemen Lajos*. Barcsay Mihály és három költemé-nye. Erd. Múz. 218—221. l.
1304. *Báróczy S. Burger Arthur*. Báróczy Sándor pályája. Székely-udvarh. r. k. főgym. 1905 6. értes. 3—50. l.
1305. *Bartha B. Örcényi Béla*. Bartha Boldizsár «Rövid chronicájá-nak» művelődéstörténeti vonatkozásai. (Művelődéstörténeti érte-kezések. 24. sz.) Budapest, 1906. (8-r. 126 l.)
1306. *Beksics G. Balogh Pál*. Beksics Gusztávról. Pesti Napló 126. sz.
1307. *Ferenczy József*. Egy rajongó magyarról. Egyetértés 354. sz. (Beksics Gusztávról.)
1308. Szegény Bé Gé. (Emlékezés Beksics Gusztávra.) Budap. Hirl. 135. sz.
1309. Sz. Zs. Beksics Gusztávról. Budap. Hirl. 125. sz.
1310. Beksics Gusztáv. Pesti Hirl. 126. sz.
1311. *Bél M. Baranyai Béla*. Bél Mátyás «De re rustica Hungariæ» cz. munkája. Századok 859—861. l.

1312. **Beniczky P.** *Kovács Dezső*. Beniczky Péter élete és költészete. Irod. tört. Közlem. 385—424. l. Külön is megjelent. (8-r. 40 l.)
1313. **Beöthy L.** *Gedeon Endre*. Beöthy László élete és művei. Budapest, 1906. Nagy S. (8-r. 79 l.)
1314. **Berzsenyi**. — Lásd 1051. sz. a.
1315. **Bessenyei F.** *Lendvai Miklós*. Bessenyei mint hirlapíró. Dél-magyar. Közl. 906. 15. sz. (Bessenyei Ferenczről.)
1316. **Bessenyei S.** Bessenyei Sándor levelei. Közli Baros Gyula. Irod. tört. Közlem. 68—80. l.
1317. *Baros Gyula*. Bessenyei Sándor szerelme. U. o. 53—67. l.
1318. **Bethlen M.** Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról. Közli Lukinich Imre dr. Irod. tört. Közlem. 80 93. l.
1319. Bethlen Miklós életéhez. Közli Dr. Lukinich Imre. U. o. 447—452. l.
1320. **Bolyai. Krónits Lénárd Dr.** A két Bolyai. Magy. Világ 25. sz.
1321. *Privorszky Alajos dr.* Bolyai János a világhírű matematikus élete és geometriai rendszerének alapjai. (Természettudományi filléres könyvtár. 8. sz.) Temesvár, 1906. Polatsek. (8-r. 13 l.) 10 f.
1322. **Borúth E.** *Perényi József*. Borúth Elemér. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 711. l.
1323. **Csaplár B.** *Breyer István dr.* Csaplár Benedek emlékezete. Alkotmány 199. sz.
1324. *Perényi József*. Csaplár Benedek. (1821—1906). Zemplén 68. sz.
1325. *Schweighoffer Tamás*. Csaplár Benedek. 1821—1906. Kalazantinum. XII. 1. sz.
1326. *Szentiványi Béla*. Csaplár Benedek emlékezete. Ünnepi beszéd. Kalazantinum XII. 4. sz.
1327. *Vincze József dr.* Csaplár Benedek. Orsz.—Világ 38. sz.
1328. Csaplár Benedek. Magy. Állam 186. és 189. sz. Századok 671. l. — p. a. Philol. Közl. 638—640. l.
1329. **Csiky G.** *Berczik Árpád*. Csiky Gergely emlékezete. Akad. Értes. 677—680. l.
1330. *Janovits Jenő dr.* Csiky Gergely. Magy. Hirl. 255. sz.
1331. *Zuboly*. Ünnepek és évfordulók. (Csiky Gergely és Greguss Ágost emléke.) Vasár. Ujs. 41. sz.
1332. **Csokonai.** *Csokonai* két ismeretlen verse. Közli Oláh Gábor. Irod. tört. Közlem. 102. l. (A Barátság, Egy sírhalom felett.)
1333. **Czobor B.** *Békefi Remig*. Emlékbeszéd Czobor Béla fölött. Ism. a. b. Arch. Értes. 71. l.
1334. **Czuczor G.** *Farkas Emőd*. Czuczor Gergely. P. Hirl. 164. sz. — Lásd 776. sz. a. is.
1335. **Dávid F.** *Benczédi Pál*. Dávid Ferenc hatása. Unit. Egyh. 5. sz.
1336. *Kanyaró Ferencz*. Dávid Ferencz. Kereszt. Magvető 1—5. füz. (Önállóan is megjelent.)
1337. **Dayka G.** *Vecsey János*. Dayka Gábor élete és költészete. Bor-sod-misk. egvl. 1905/6. évkönyve 83—92. l.
1338. **Deák F.** *Deák Ferencz* és *Hertelendy Károly* két követjelentése. Bevezetéssel ellátta Ferenczi Zoltán. 1904. Ism. Egyh. Közl. 14. sz.
1339. *Ferenczy István*. Deák Ferenc emlékezete. A nagyszebeni m. kir. áll. főgimn. értes. 5—35. l.
1340. *Ferenczi Zoltán*. Deák élete. 1904. Ism. — a. Uránia 91—94. l.

1341. *Gyulai Pál*. Emlékezés Deák Ferenczre. (Olcso Könyvtár 1451.) Budapest, 1906. Franklin t. (16-r. 38 l.) 20 f.
1342. *Wlassics Gyula*. Deák Ferencz munkáiból. 1906. Ism. Ruttkai-Rothauser M. P. Lloyd 116. sz. — Lásd 1562. sz. a. is.
1343. *Dengi J. Donszky Lukács*. Emlékbeszéd dr. Dengi János fölött. Népoktatás XI. 3. sz.
1344. *Döbrentei Bodor Aladár*. Döbrentei Gábor erdélyi szereplése. Budapest, Lampel. (Losonc, Kármán ny.) 1906. (8-r. 76 l.)
1345. *Dömény Dömény József*. Vasár. Ujs. 40. sz.
1346. *Dugonics Dugonics András* Etelkája. (Szemelvényekkel.) Összeállította és bevezetéssel ellátta Prónai Antal dr. (Irodalomtörténeti olvasmányok. VI. füzet.) Budapest, 1906. Szt. István t. (8-r. 96 l.) 80 f.
1347. *Emilia. S. J. Emilia*. Nemz. Nőnevelés 69. l.
1348. *V. S. gr. «Emilia»*. Egy úttörő szerkesztőné. Pesti Hirl. 5. sz.
1349. *Eötvös J. Ferenczi Zoltán*. Br. Eötvös József. Irod. tört. Közl. 1—13. l.
1350. *Radnai Rezső dr.* Báró Eötvös József emlékezete. Ünnepi beszéd. Az Eötvös-alapnak 1906. évi február hó 2-án tartott Eötvös-ünnepén felolvasta — Budapest, 1906. Franklin ny. (8 r. 23 l.) — Ism. Sz. M. Philol. Közl. 394. l.
1351. *Radnai Rezső dr.* Báró Eötvös József emlékezete. Nemz. Nőnevelés 89—109. l. és Néptan. Lapja 6. sz.
1352. *Vay Sándor gr.* Báró Eötvös József ifjúkori szerelme. Pesti Hirl. 84. sz.
1353. *Versényi György*. Emlékezés Eötvös báróra. Család és Iskola 3. sz.
1354. *Vértes József dr.* A «német» Eötvös. Budap. Hirl. 103. sz.
1355. *Voinovich Géza dr.* Báró Eötvös József 1905. Ism. a. l. Budap. Szemle 125. köt. (1906.) 146—148. l. — Lásd 1562. sz. a. is.
1356. *Eötvös K. Tóth Béla*. Eötvös Károly magyarsága. P. Hirl. 145. sz.
1357. *Falk. Ruttkay-Rothauser, Max*. Max Falk als Journalist. Pest. Lloyd 243. sz.
1358. *Faludi. Somogyi József*. Mikor született Faludi Ferenc. Budap. Hirl. 1906. 12. sz. 19. l.
1359. *Vadász Norbert*. A Faludi Ferenc irodalmi társaságról. Szombath. Ujs. 28. sz.
1360. *Fáy. Bányai Elemér dr.* Fáy András kiadói. Régi okiratok 7. 8. füz.
1361. *Fazekas. Barcsa János dr.* Adat Fazekas Mihály életéhez. Irod. tört. Közlem. 221—224. l.
1362. *Filó L. H. Kiss Kálmán*. Filó Lajos emlékezete. (1828. okt. 31. — 1905. decz. 11.) Nagykőrösi ref. tanítóképző 1905 6. értes 3—8. l.
1363. *Földi J. Gagyly Dénes*. Veszprémi Julianna. Pesti Napló 335. sz.
1364. *Mixich Lajos dr.* Földi János házassága. Pesti Napló 352. sz.
1365. *Forgách F. Bóro Venczel*. Forgách Ferenc pessimizmusa. Kala-zantinum XII. 3. sz.
1366. *Gaal Gy. Gácsér József*. Gaal Gyögy élete. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 387. l.
1367. *Gaal J. Versényi György*. Gaal József. A peleskei nótárius. Család és Iskola 13. sz.
1368. *Garay. Kozma Andor*. Garay János emlékezete. Kisfaludy társ. Évlap. 40. köt. 76—80. l. és Az Ujság 43. sz.

1369. Greguss. *Ferencki Zoltán* beszéde az eperjesi Greguss Ágost-ünnepélyen. Akad. Értes. 656—658. l. — Lásd 1331. sz. a. is.
1370. Gyöngyösi I. *Gyöngyösi István* munkái. Sajtó alá rendezte Badics Ferencz. 1906. Ism. Dr. P. Uránia. 48. l. — Zolnai Gyula. M. Nyelv 163—165. l.
1371. *Gyöngyösi István*. Murányi Vénus. Harmadik kiadás. Az első 1664-ki kiadás után sajtó alá rendezte, bevezette és jegyzetekkel kísérte Badics Ferencz. (Olcso Könyvtár. 1430—1434. sz.) Budapest, 1906. Franklin t. (16-r. 225 l.) 1 K.
1372. *Berki Miklós dr. A* «Murányi Vénus» sorsa. Magy. Állam 201. sz.
1373. *Gyöngyösi László*. Gyöngyösy István élete. Ism. Gagyhy Dénes. Philol. Közl. 395. l. [313—315. l.]
1374. *Simai Odön*. Gyöngyösi István nyelvújításához. Magyar Nyelv
1375. *Vucskis Jenő*. Egy történeti személy két költői földolgozása. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 305. l. (Murányi Vénusról.)
1376. *Zolnai Gyula*. Gyöngyösi műveinek új kiadásáról. Magy. Nyelv 163—165. l. — Lásd 1737. sz. a. is.
1377. *György A. F. I.* György Aladár. 1844—1906. (Képpel.) Vasár. Ujs. 3. sz.
1378. *Fábián Irma*. György Aladár (1844—1906.) Kisdédnevelés 12. sz.
1379. *Sebestyénné Stetina Ilona*. György Aladár. 1844—1906. Nemz. Nőnevelés 1—2. l.
1380. *Vidéky Apollonia*. György Aladár. Nemz. Nőnevelés 167—176. l.
1381. *R. György Aladár*. Kisdédnevelés 3. sz.
1382. *Gyulai P.* *Gyulai Pál* családi költeményei. Ism. Vasár. Ujs. 4. sz.
1383. *A. Z.* Helyet a fiataloknak. Szerda 191. l. (Gyulai egy verséről.)
1384. *Alfa*. Gyulai Pál kora. Budap. Hirl. 18. sz.
1385. *Hetes*. Az öreg fegyverhordozó. Magy. Szemle 4. sz.
1386. *Ignotus*. Gyulai Pál. Hét 3. sz.
1387. *Mikszáth Kálmán*. Gyulai Pál nyolczvan éves. Vasár. Ujs. 3. sz.
1388. *Nógrádi László Dr.* Beszélgetés Gyulai Pállal. Alföldi Hirl. 47. sz.
1389. *Riedl Frigyes*. Gyulai Pál. Új Idők 1906. 4. sz.
1390. *S. A.* Gyulai Pál. Vasár. Ujs. 3. sz.
1391. *Szász Zoltán*. Gyulai Pál. P. Napló 16. sz.
1392. *Várdai Pál*. Gyulai Pál. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 449. l.
1393. *Varga Damján dr.* Gyulai Pál. Fejérmegy. Napló 906. 17. sz.
1394. Gyulai Pál és a «Vasárnap Ujság». Vasár. Ujs. 3. sz. — Lásd 1051. sz. a. is.
1395. *Halmágyi I. Junius*. Halmágyi István naplója. Budap. Hirl. 6. sz.
1396. *Herepey K.* *Szilágyi Gyula*. Herepey Károly. 1817—1906. Budap. Hirl. 330. sz.
1397. *Hevenesi G. Péterfy Sándor*. Hevenesi Gáborról. Család és Iskola 10. sz. — Hevenesi Gábor műveiből szedett pedagógiai gondolatok. U. o. 11. 12. sz.
1398. *Horváth Á. Tiborcz*. Páloczi Horváth Ádám. 1760—1820. Magy. Hirl. 247. sz.
1399. *Zempléni Árpád*. Pálóczi Horváth Ádám. 1760—1820. (Képpel.) Vasár. Ujs. 39. sz.
1400. Pálóczi Horváth Ádámról való megemlékezés. Keszth. Hirl. 40. sz.
1401. *Horvát I. Bányai Elemér*. Horvát István naplója. Budap. Hirl. 354. sz.

1402. Horváth M. *Horváth Mihály* levelei Bajza Józsefhez. Irod. tört. Közlem. 224—230. l.
1403. Hugó K. S. A. Hugó Károly emléke. Vasár. Ujs. 30. sz.
1404. Ipolyi A. *Ipolyi Arnold* levele Lisznyai Kálmánhoz. Zobor 1857. II. 27. Vasár. Ujs. 42. sz.
1405. Jászberényi P. *Pintér Jenő dr.* Jászberényi Pál. Jászkürt 34. sz.
1406. Jókai. *Jókai*. Tales. Translated from the Hungarian by R. Nisbet Bain. London. (1904.) Ism. K. L. Budapest. Szemle 128. köt. 174. l.
1407. *Beöthy Zsolt*. Jókai Mór emlékezete. Kisfaludy társ. Évlapjai 40. köt. 93—114. l. Külön is megjelent. Ism. F. Z. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 172. l.
1408. *Berzeviczy Albert*. Jókairól. Kisfaludy társ. Évlapjai 40. köt. 83—90. l.
1409. *Berzeviczy Albert dr.* Jókairól. Eperjesi Széchenyi-kör 1905. Évkönyve 3—6. l.
1410. *Garzó Béla dr.* Jókai regénytárgyai. Kecskeméti ref. főgimn. 1905 6. értés. 3—23. l. — Ism. Major Károly dr. Philol. Közl. 385. l.
1411. *Halmi Bódog*. Jókai szerelmei. Máramaros 13. sz.
1412. *Ignotus*. A Jókai szobra. Hét 4. sz.
1413. *Kőrös Endre dr.* Jókai szobra. Pápai Hirl. 26. sz.
1414. *Madarász Flóris dr.* Jókai Mór regényei. Egri főgym. 1905/6. értés. 3—29. l. (Önállóan is. 8-r. 29 l.)
1415. *Mikszáth Kálmán*. Jókai Mór élete és kora. Ism. Kálnoki Izidor. Az Ujság 349. sz. — *Ch. V.* Hét 50. sz. — *ny.* Magy. Hirl. 304. sz. — Pesti Napló 343. sz. — Londez Elek. U. o. 350. sz.
1416. *Mikszáth Kálmán*. Epilog. (Jókai Mór élete cz. munkához.) Az Ujság 343. sz.
1417. *Mikszáth Kálmán*. Férfi sorsa a nő. Hét 50. sz. (Jókai Petőfi-és Jókainéről.)
1418. *Miskolczi Simon János*. Jókai Tardonán. Borsodvármegye 5. sz.
1419. *Oláh Gábor*. Jókai és Debreczen. Irod. tört. Közlem. 132—151. 266—279. l. és Régi okiratok 5. 6. füz.
1420. *Porzó*. Mikor láttam én először Jókait? Polit. Hetiszemle 23. sz.
1421. *Tóth Sándor*. Jókai Mór. Eperjesi Széchenyi kör 1905. Évkönyve 17—27. l.
1422. Jókai szobra a Svábhegyen. Vasár. Ujs. 37. sz. — Magy. Nemzet 37. sz.
1423. Jósika M. *Jósika Miklós br.* levelei Fejérváry Miklóshoz. Közli Ujhely Géza. Régi okiratok 5. 6. füz.
1424. *Kaas I. Porzó*. Vierzig Jahre Publizist. (Kaas Ivor.) Pester. Lloyd 294. sz.
1425. *Sáfiár László*. Kaas Ivor. Magy. Hirl. 290. sz.
1426. *Kabos E. Pcgány József*. Kabos Ede. Munka Szemléje 23. sz.
1427. *Kandra K. Bartalos Gyula dr.* Kandra Kabos emlékezete. 1843—1905. Egri egyházm. irod. egyll. 1906. jegyzőkönyve 13—45. l. (Önállóan is megjelent, 8-r. 35 l.)
1428. *Kármán J. Szabó Ferencz*. A Fanni hagyományai. Páztó. 1904. Ism. K. Budapest. Szemle 126. köt. 144—147. l.
1429. *Vay Sándor gr.* Kármán és Markovicsné. Pesti Hirl 1906. 13. sz.

1430. **Katona J.** Katona József születése napja. Irod. tört. Közlem. 101. l. — Lásd 1445. sz. a.
1431. **Kazinczy F.** *Kazinczy Ferencz* levelezése. A magyar tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi Váczy János dr. XVI. kötet 1818. április 1. — 1819. december 31. Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. XXXIX, 652 l.) 10 K. — Ism. Budap. Hirl. 322. sz. — A XV. köt. Ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 449. l. — Budap. Hirl. 34. sz. — *H. G.* Nyelvőr 185. l. — Váczy felelete. U. o. 232. l.
1432. *Kazinczy Ferencz* jegyzetei. Közli Dr. Vizsota Gyula. Irod. tört. Közlem. 201—221. 348—355. l.
1433. *Barcsa János.* Kazinczy és a debreczeniek. Phil. Közl. 313—315. l.
1434. *Czeizel János.* Kazinczy Ferencz és a nemzeti színészet. Philol. Közl. 1906. 125—134. l.
1435. *Dulás Gyula.* Kazinczy jegyzetei. Zemplén 57. sz.
1436. *Kovács János.* Kazinczy Ferencz és Kis János. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 637. l. [33—62. l.
1437. *Váczy János.* Kazinczy erdélyi levelei. Budap. Szemle 127. köt.
1438. *Váczy János.* Kazinczy Ferencz levelezése. Akad. Értes. 25—42. l. (A XV. kötetéről.) — és 533—554. l. (A XVI. kötetéről.)
1439. *Vértesy Jenő.* Kazinczy jelentősége. Irod. tört. Közlem. 257—265. l. — Lásd 1448. és 1703. sz. a. is.
1440. **Kemény Zs.** *Kemény Zsigmond br.* összes művei. 9—11. Bdp. 1906. Ism. Dr. Berki Miklós. Magy. Állam 294. sz.
1441. *Gyulai Pál.* Báró Kemény Zsigmond tanulmányai. Budap. Szemle 128. köt. 337—342. l. — Az Ujság 327. sz.
1442. *Kristóf György dr.* Megjegyzések Kemény Zsigmond írói pályájához. Uránia 446—449. l.
1443. *Loósz István.* Adatok Kemény Zsigmond «Gyulai Pál»-jának forrásához. Irod. tört. Közlem. 14—41. l.
- 1443a *Keszthelyi L. Csősz Imre dr.* Keszthelyi László emlékezete. (1732—1809.) Kalazantinum. XI. éfv. 3—5. sz.
1444. *Kis J.* — Lásd. 1436. sz. a.
1445. **Kisfaludy K.** *Rakodczay Pál.* Kisfaludy Károly hatása Katonára. Irod. tört. Közlem. 292—304. l.
1446. *Vojtkó Zoltán.* Kisfaludy Károly «Mátyás deák» című vígjátéka. Podolini kegyr. gymn. 1905. 6. értes. 4—30. l. — Lásd 1051. sz. a. is.
1447. **Kisfaludy S.** *Bajza József.* Kisfaludy Sándor és a nyelvújítás. Nyelvőr 11—17. 79—88. l.
1448. *Darnay Kálmán.* Kisfaludy Sándor kibékül Kazinczyval. Régi okiratok 5. 6. füz.
1449. *Vojtkó Pál* Himfy szerelmei. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 776. l. — Lásd 1067. sz. a. is.
1450. **Kölcsey F.** *Vértesy Jenő.* Kölcsey Ferencz. (Magyar Történeti Eletrajzok XXII. 4. 5.) Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 209 l.)
1451. *Vértesy Jenő dr.* Kölcsey III. felirata az ifjak ügyében. Könyvszemle 241—244. l. — Lásd 1067. sz. a. is.
1452. **Kölcsey K.** *Pap Károly.* Kölcsey Kálmánról. (Képpel.) Uránia 469—473. l.
1453. **Komjáthy J.** *Lehotai.* Komjáthy Jenő. (Képpel.) M. Szemle 34. sz.

1454. Kossuth L. *Kossuth Lajos* levele Széchenyihez a lánczhídi nyilatkozat ügyében. Vasár. Ujs. 15. sz.
1455. *Hentaller Lajos*. Kossuth Lajos mint szónok. Egyetértés 3. sz.
1456. *Seress László*. Kossuth Lajos, az ujságíró. Pesti Napló 354. sz.
1457. *Szende Miklós dr.* Kossuth Lajos mint hírlapíró. Felsőmagy. Hírl. 74. sz. — Lásd 1562. sz. a. alatt is.
1458. Kovács P. *Klauber Frigyes*. Kovács Pál. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 242. l.
1459. Kreskay I. *Kreskay Imre*. Költői levelezések — hátrahagyott irataiból, életrajzi adatokkal s jegyzetekkel. Közli Dr. Hattyúffy Dezső. (Régi Magyar Könyvtár. XXII. köt.) Budapest, 1906. (8-r. 124 l.) 1 K 50 f. Ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 624—627. l. — *n. a.* Kath. Szemle 879. l.
1460. Krüzselyi E. *Oláh Károly*. Krüzselyi Erzsike, a költő. Máramar. Lapok 21. sz.
1461. Kultsár I. *Kultsár István* levelei. Közli Zuboly. Vas. Ujs. 28. sz.
1462. Kuthy L. *Mikszáth Kálmán*. Kuthy Lajos. 1813—1864. (M. előszava a Hazai Rejtelmekhez.) Vasár. Ujs. 22. sz.
1463. Lauka. *Ballière Sándor*. Egy magyar bohém. (Emlékezés Lankáról.) Alkotmány 182. sz.
1464. Lévay J. *Zsigmond Ferencz*. Lévay József élete és költészete. Budapest, 1906. Grill. (8-r. 162 l.) 3 K. — Ism. Császár Ernő. Philol. Közl. 622. l. — Vasár. Ujs. 7. sz.
1465. Listi L. *Nyáry Albert báró*. Lefejezett magyar költő. Vasár. Ujs. 1. sz. (Listius László.)
1466. *Pintér Jenő dr.* Listius László Mohácsi veszedelmének forrásai. Irod. tört. Közlem. 152—171. 280—291. l.
1467. Lisznyai. *Horváth Zoltán*. Lisznyai költészete. Gömör-Kish. 7. sz.
1468. *Zuboly*. Az utolsó jurátus. (Egy jurátus-költő irodalmi hagyatéka.) Az Ország 195. (Lisznyai Kálmán.) — Lásd 1136. 1404. sz. a. is.
1469. Losontzi I. *Kis Aron dr.* Losontzi István életrajza. Budapest, Ism. B. Pap István. Prot. Szemle 344—346. l. — Gyulai Ágost. Philol. Közl. 249. l. és Magy. Pædag. 53—57. l.
1470. Madách I. *Madách, Imrich*. Tragédia éloveka. Preložil Hviezdoslav. Slov. Pohľady 173, 325, 391, 441, 552. l. Eleje a múlt évi folyamban.
1471. *Madách Imre* levelei. Vasár. Ujs. 1906. 7. sz.
1472. *Farkas Pál*. Lucifer és Ádám. Nógrádi Hírl. 12. sz. (Madách Ember tragédiájáról.)
1473. *Lengyel Miklós*. Az ember tragédiája és Arany János egyik balladája. Phil. Közl. 315. l.
1474. *Sz. gy.* Madách kétszázadszor. Pesti Napló 263. sz.
1475. *Szelényi Ödön dr.* Madách és Luther. Prot. Szemle 438—446. l.
1476. *Vidacs Aladár*. Madách Imre élete és munkái. Besztercebányai Madách társ. I. évkönyve 11—46. l.
1477. Az «Ember tragédiája» kétszázadszor. Pesti Napló 262. sz. (A «Magyar színpad» után.) — Lásd 2206. sz. a. is.
1478. Márki J. *Péterfy Sándor*. Lapunk alapítójáról. Népmvel. Lapja. 3—6. sz. (Dr. Márki József.)
1479. Márton I. *Simai Ödön*. Márton István nyelvészete. Magy. Nyelv. 347—352. 395—399. l.

1480. **Melius.** *Kanyaró Ferencz.* Melius ismeretlen és elveszett művei. Könyvszemle 289—320. l.
1481. **Mikes.** *Mikes Kelemen* törökországi levelei. Budapest, 1906. Ism. Bodnár Zsigmond. Pesti Hirl. 322. sz. — Vasár. Ujs. 43. sz. — Egyh. Közl. 49. sz.
1482. **Beöthy Zsolt.** Mikes leveleskönyve irodalmunkban. (Magyar Könyvtár 461. sz.) Budapest, 1906. Lampel R. (16-r. 38 l.) 30 f.
1483. **Beöthy Zsolt.** Mikes irodalmunk három korában. Budap. Hirl. 265 sz.
1484. **Császár Elemér dr.** Mikes Kelemen. Szerda 166—174. l.
1485. **Huttkay Lipót dr.** Mikes Kelemen törökországi levelei. 1905. Ism. Dr. Pékár Károly. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 316—319. l. és Nemz. Nőnevelés 81—83. l. — ő. Budap. Szemle 125. köt. 474—476. l. — V. J. Századok 64. l. — dr. Werner Adolf. Kath. Szemle 96—99. l.
1486. **Huttkay Lipót dr.** Mikes Kelemen élete. Magy. Szalon. Szept. 851—855. l. és Orsz. Világ 5. sz.
1487. **Mikulics Károly.** Zágoni Mikes Kelemen élete. Trencsényi Lapok 47. sz.
1488. **Nógrádi László.** Mikes utolsó levelei. Egyetértés 286. sz.
1489. **Szily Kálmán.** Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból. M. Nyelv 337—347. l.
1490. **Ujlaki Vilma.** «Egyedül hallgatom.» Cipruság Mikes sírjára. Borsodmegy. Lapok 288. sz.
1491. **V. S. Rákóczi és Mikes.** Vasár. Ujs. 45. sz.
1492. **Mikes anyjának levelei.** Magy. Szemle 39. sz.
1493. **Miskolczi G. Versényi György.** Miskolczi Gáspár. Irod. tört. Közlem. 425—446. l.
1494. **Orczy Lőrincz.** — Lásd 1293. sz. a.
1495. **Pázmány. Lakatos Vincze dr.** L. Annæus Seneca Pázmány prédikációiban. Keszthelyi főgym. 1905/6. értes. 7—54. l.
1496. **Péterfy J. Angyal Dávidné.** Péterfy Jenő sírjára. Szerda 209—213. lap.
1497. **Petőfi. Petőfi Alessandro.** Canti scelti. Traduzione di Rina Larice. Milano, 1905. Ism. E. A. Budapesti Szemle 125. köt. 151—157. l.
1498. **Petőfi Sándor.** Nekolike pesme Sandora Petefija. Preveo Blagoje Brančić 1. Laciki Arany. — 2. Mladi birosch. — 3. Zimnye vecseri. — 4. Zarobljeni lav. — 5. Krojem septembra. Letopis Matice srpske 239. füz. 45—52. l.
1499. **Petőfi Sándor** egy ismeretlen levele Bernát Gázsizhoz. Függetl. Magyarorsz. 1434. sz.
1500. **Barabás Abel dr.** Petőfi és Nietzsche Budap. Hirl. 223. sz.
1501. **Bársony, Stefan.** Petőfi's Liebe. P. Lloyd 68. sz.
1502. **Barth, Hermann.** Petőfi. (Vortragsstoffe für Volks-und Familienabende. Heft 9.) Leipzig, 1906. Fr. Engelmann. (8-r. 20 l.) 50 pf.
1503. **Bökényi Dániel.** Petőfi. Máramaros 15. sz.
1504. **Déri Gyula.** Akivel Petőfi kardot cserélt. Egyetértés 132. sz.
1505. **Faust Imre.** Petőfi és a drámaiság. Debreczeni főisk. Lapok 49. évf. 1. sz.
1506. **Ferenczi Sarolta.** Petőfi «A Tisza» költeményéről. Irod. tört. Közlem. 104. l.

1507. *Hetes*. Petőfi és a Petőfi-társaság. Magy. Szemle 2. sz.
1508. *Holozsnyay Cyrill (Szendrői)*. Petőfi halálára. Nyírvidék 33. sz.
1509. *Kardos Aladár*. Petőfi «Apostol»-a. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 386. l.
1510. *Kéry Gyula*. Petőfi szerelme és házassága. Sass Károly hátrahagyott följegyzései nyomán. Budap. Hirl. 354. sz.
1511. *Komlóssy Arthur ifj.* Egy jó barát jellemrajza Petőfiről. (Tüllmann Ignác két levele és Petőfi levélképe.) Vasár. Ujs. 9. sz.
1512. *Kont, I. Alexandre* Petőfi. La Revue d'Europe. XV. N° 2. 3.
1513. *Miskolczy Simon János*. Petőfi Sárospatakon. Vasár. Ujs. 4. sz.
1514. *Rakodczay Pál*. Petőfi és Prielle Kornélia. Magy. Hirl. 49. sz.
1515. *Sz—n*. Petőfi és Arany jelentősége irodalmunkban. Udvarhelyi Híradó 33. sz.
1516. *Sz. Z.* Petőfi Sándor díszkarója. Vasár. Ujs. 20. sz.
1517. *Téger Béla*. A Nemzeti dal egy szakaszáról. Nyelvőr 184. l. (Kárhozottak ősapáink helyes értelmezése.)
1518. *Türk Frigyes*. Petőfi Egerben. Hevesm. Hirl. 58. sz.
1519. *Yolland Arthur B. Alexander* Petőfi. Poet of the hungarian war of independence. A literary Study. (1823—44.) Budapest, 1906. Kilián Fr. utóda. (8-r. 62 l.) 2 K. — Ism. Schmidt Márton. Philol. Közl. 764. l. — Elek Arthúr. Szerda 88. l.
1520. *Zalai Mihály*. Petőfi mint színész. Ism. Révai Sándor. Philol. Közl. 244. l.
1521. Petőfi családja. Polit. Hetiszemle 1. 2. sz. — Lásd 739a. 1051. 1067. 1417. 2235. sz. a. is.
1522. *Petrőczy K. Antalffy Endre*. Petrőczy Katalin szidónia élete. 1904. Ism. Baros Gyula. Philol. Közl. 369—371. l.
1523. *Pósa L. Havas Mihály*. Pósa Lajos gyermekversei. Bars 2. sz.
1524. *Móra István*. Pósa Lajosról. Gömöri Hirl. 906. 5. sz.
1525. *Nagy László*. Pósa Lajos gyermekversköltészete. Magy. Tanítóképző 574—582. l.
1526. *Rajnis. Sróff Gábor*. Kőszegi Józsefnek «A magyar Helikonra vezérlő kalauz»-a. Kalazantinum XII. 1. 2. sz.
- 1526a. *Sróff Gábor*. Kőszegi Rajnis József győri élete 1781-ig és itt írt két költeménye. Kalazantinum XI. 10. sz.
1527. *Rákosi J. Ö.* Rákosi Jenő. Magy. Világ 13. sz.
1528. *Rátkay Gy. Kovács (Hamvai) Zsigmond*. Egy lelkes magyar-horvát pap. Szatmármegy. Közl. 40. sz. (Rátkay György báró.)
1529. *Reviczky Gy. Dombi Márk dr.* Reviczky Gyula költészete. Kath. Szemle 1016—1035. l.
1530. *Riedl Sz.* — Lásd 1054. 1136. sz. a.
1531. *Rimay J. Rimay János* munkái. Kiadja B. Radvánszky B. 1905. Ism. Judicus. Egyet. Kritikai Lapok IV. évf. 5. sz.
1532. *Rónay J. Acsay Ferencz*. Rónay Jácint János élete. Győri benedekr. főim. 1905/6. értes. 1—79. l.
1533. *Rosnyai A. Kelemen Lajos*. Rosnyai András. Erd. Múz. 234. l.
1534. *Rozsnyai D. Elekes Mihály*. Rozsnyai Dávid élete és művei. Szeged, 1906. Traub B. és Tsa. (8-r. 104 l.) 1 K. 50.
1535. *Schesæus. Hegedüs István*. Schesæus Keresztély latin költeménye «De capto Zigetho». Kisfaludy társ. évlapjai 40. köt. 158—176. l.

1536. *Szekfü Gyula*. Schesæus-kézirat a nemzeti muzeumban. Könyvszemle 321—334. l. — Lásd 1221. sz. a. is.
1537. *Simonfy K.* — Lásd 1136. sz. a.
1538. *Szegedi. Skaricza Máté*. Szegedi István élete. A Báselben 1585-ben Waldkirch Konrad által nyomtatott latin nyelvű kiadás után fordította Faragó Bálint. (Mezőtúri ref. főgim. értes. 5—68. l.)
1539. *Sujánszky. Túri Béla*. Sujánszky Antal. Alkotmány 195. sz.
1540. *Sujánszky Antal*. (1815—1906.) Alkotmány 193. sz.
1541. *Szabó D. (B.) Ellend József*. Bartzafalvi Szabó Dávid esete. Prot. Szemle 525—535. 587—596. l.
1542. *Szabó L. (Szt.) Gálos Rezső*. Szentjóni Szabó László költészetéről. Erd. Múz. 112—131. l. — Külön is megjelent. (8-r. 24 l.)
1543. *Gálos Rezső*. Szentjóni Szabó Gellert-fordítása. Philol. Közl. 355—362. l.
1544. *Gálos Rezső*. Magyar nyelvművészek. (Szentjóni Szabó László.) Nyelvőr 241—244. l.
1545. *Szamosközy I. Baggyary Simon*. Adalék Szamosközy István életrajzához. Századok 80. l.
1546. *Szekfü Gyula*. Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. *Ism. i. k.* Budap. Szemle 127. köt. 463—467. l.
1547. *Szász K. Gyulai Agost*. Emlékbeszéd Szász Károly fölött. Philol. Közl. 156—164. l. [285—303. l.]
1548. *Kenessey Béla*. Emlékbeszéd Szász Károly felett. Prot. Szemle
1549. *Szabó Adár dr.* Emlékezés. (Irta és a budapesti ref. egyház nagynevű papjai, Szász Károly és Papp Károly emlékét felújító ünnepélyen 1906. márczius 25-én felolvasta —.) Prot. egyh. isk. lap. 14—16. sz.
1550. Szász Károly. (Nekrológ.) *II. A.* Letopis Matice Srpske 235. füz. 137—140. l.
1551. *Széchenyi I. Széchenyi István gr.* munkái II. sorozat. II. kötet. 1905. *Ism. y.* Budap. Szemle 125. köt. (1906.) 302—305. l. — Váczy János. Századok 461—470. l.
1552. *Széchenyi István gróf* és Bárány Wesselényi Miklós levelezéséből (kiadatlan levelek.) Közli Ferenczi Zoltán. Akad. Értes. 86—121. l.
1553. *Balla Károly*. Széchenyi az abszolutizmusról. Egyetértes 90. sz.
1554. *Dessewffy Emil gr.* Emlékbeszéd gróf Széchenyi István felett. 1860. Buda és vid. 16—19. sz.
1555. *Fáy András*. Gróf Széchenyi István pestmegyei működése. Buda és vid. 4—14. sz.
1556. *Göröcsöni Dénes*. Titkos szövetség 1825-ben. Alkotmány 132. sz. (Széchenyiről.)
- 1556a. *Imre Sándor*. Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről. 1905. *Ism. Végh Gábor*. Magy. Pestalozzi 11. 12. 15. 24. sz.
1557. *Marczali Henrik*. Széchenyi első műve. Budap. Szemle 127. köt. 1—32. l.
1558. *Nagy Dezső dr.* Széchenyi és kora. Torontál 77—79. sz.
1559. Széchenyi népszerűsítése. Buda és vid. 15. és 26. sz.
1560. *Széchenyi Viktor gr.* Széchenyi-émlékbeszéd. Székesfehérvár és vid. 906. 15. sz.
1561. *Visnya Aladár dr.* Széchenyi a pálinkáról. Uránia 28—30. l.

1562. *Viszota Gyula*. Széchenyi, Deák és Eötvös, Kossuth «Pesti Hir-
lap»-járól. Vasár. Ujs. 52. sz.
1563. *Viszota Gyula dr.* Gróf Széchenyi István első nyomtatott könyve.
Vasár. Ujs. 906. 6. sz.
1564. *Wertheimer, Eduard v. Graf Stefan Széchenyi's Todtenfeier.*
Pester Lloyd 309. sz. — Lásd 1454. sz. a. is. [3. sz.]
1565. **Széchy K. Gereben Márton.** Széchy Károlyról. Polit. Hetiszemle
1566. *H. I. Széchy Károly.* Philol. Közl. 177—179. l.
1567. *Hamvas József.* Széchy Károly emlékezete. Nyugatmagy. Hir-
adó 906. 5. sz.
1568. *Hegedűs István* beszéde Széchy Károly ravatalánál. Ak. Ért. 63. l.
1569. Széchy Károly. 1846—1906. (Képpel.) Vasár. Ujs. 2. sz.
1570. **Szemere B. Szemere Bertalan** levele szüleihez. Frankfurt, 1836.
nov. 27. Közli Leszik Andor. Miskolczi Napló 107. sz.
1571. *Farkas Emőd.* Szemere Bertalan. Pesti Hirl. 311. sz.
1572. *Hentaller Lajos.* Szemere Bertalan. Egyetértés 309. sz.
1573. *Junius.* Szemere Bertalan. Budapest. Hirl. 309. sz.
1574. *Tarnay Gyula dr.* Emlékbeszéd Szemere Bertalan szobrának
Miskolczon 1906. november 11-én történt leleplezése alkalmá-
ból. Miskolcz, 1906. Szelényi és Tsa. (8-r. 16 l.)
1575. *Tiborc.* Szemere Bertalan. Magy. Hirl. 271. sz.
1576. *Vén Kuruc.* Szemere Bertalan. Magy. Állam 258. sz.
1577. *Zuboly.* Egy kulturmagyarról. (Szemere Bertalan.) P. Napló 310. sz.
1577. **Szemere M.** — Lásd 1613. sz. a.
- 1577a. **Szepesi I. Orbán Gyula.** Emlékbeszéd Szepesi Imre felett.
Kalazantinum XI. évf. 8. sz.
1578. **Szépfaludi Ö. F. Kürthy Emil.** Szépfaludi Ö. Ferencz. 1843—
1906. Vasár. Ujs. 31. sz.
1579. Szépfaludi Örlösi Ferencz. Máramar. Lapok 31. sz.
1580. **Szönyi B. Szönyi Benjámín** levele báró Ráday Gedeonhoz.
Hódmezővásárh. 1762. jan. 5. Közli Molnár János. Prot. egyh.
isk. lap 41. sz.
1581. **Tábori R. Tábori Róbert.** (Nekr.) Egyetértés 143. sz.
1582. **Takács J. (Dukai.) Vadász Norbert.** Dukai Takács Judit 1795—
1836. Szombathelyi főgym. 1905 6. értes. 9—40. l.
1583. **Telegdi J. Sörös Pongrác.** Telegdi János. Magy. Állam 94. sz.
1584. **Temesvári P. Köblös Zoltán.** Temesvári Pelbárt Rosariuma.
Erd. Múz. 264—267. l.
1585. **Thúróczy J. Kaszák József.** Thúróczy János élete és krónikája.
(Művelődéstörténeti értekezések. 22.) Budapest, 1906. (8-r.)
1586. **Thury Z. K. E. Thury Zoltán.** 1870—1906. Budapest. Napló 236. sz.
1587. **L. K. Thury Zoltán.** 1870—1906. Uj Idők 36. sz.
1588. Thury Zoltán. (Képpel.) Vasár. Ujs. 35. sz. — Hét 15. sz.
1589. **Tinódi. Havas Mihály.** A XVI. század legkiválóbb tanítója.
Népnevel. Lapja 1. sz. (Tinódi Sebestyén.)
1590. **Mészöly Gedeon.** Tinódi Sebestyén. Nagykorós, 1906. Ottinger
Kálmánné ny. (8-r. 157, 2 l.) 2 K. — Ism. Vasár. Ujs. 14. sz.
1591. **Mészöly Gedeon.** Tinódi Lantos Sebestyén Kassán és a Felvi-
déken. Magy. Világ 21. sz. — Lásd 1040. sz. a. is.
1592. **Toldy F. Toldy Ferenc** verse Bajza Lenkéhez. Közli Toldy
László. Budapest. Hirl. 95. sz.

1593. *Toldy Ferencz* hátrahagyott és kiadatlan apróbb írásai. Dr. Toldy László szívességéből közli Dr. Kardos Samu. Régi okiratok 5. 6. füzet.
1594. Emléklapok Toldy Ferenc születése századik évfordulójának emlékére a magyar tudományos akadémia által 1906. márczius 25-én tartott ünnepély alkalmából ajánlják Dr. Váradi Antal és Dr. Falk Zsigmond. Budapest. Irod. r. t. (2-r. 40 l.)
1595. *Balogh Pál*. Toldy Ferenc jubileuma. P. Napló 83. sz.
1596. *Berkovich Miklós*. Toldy Ferenc. Magy. Állam 79. sz.
1597. *Bodnár Zsigmond*. Toldy Ferenc. Orsz.—Világ 14. sz.
- 1597a. *Bodnár Zsigmond*. Toldy Ferenc (Schedel Ferenc.) Magy. Pestalozzi 10. 12—14. 16. sz.
1598. *Bökényi Dániel*. Toldy Ferencz. Máramar. Lapok 23. sz. és Néptan. Lapja 23. sz. [14. sz.]
1599. *Falusí*. Toldy Ferenc és a magyar nemzeti himnusz. Orsz.—Világ
1600. *Ferenczy József*. Emlékezés Toldy apánkra. Orsz.—Világ 13. sz.
1601. *Fóris Miklós*. Toldy Ferencről. Zilahi Wesselényi Kollég. 1905. 6. értes. 9—41. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 34 l.)
1602. *Gyulai Agost*. Toldy Ferencz. Uránia 2. sz.
1603. *Kacziány Géza*. Emlékezés Toldy apánkra. Orsz. Világ 13. 14. sz.
1604. *Márki Sándor*. Toldy Ferenc és az első magyar könyvészeti szaklap. Orsz. Világ 14. sz.
1605. *Négyesy László*. Toldy Ferenc emlékezete. Kisfaludy Társ. évt. lapjai. 40. köt. 121—146. l.
1606. *Riedl Frigyes*. Toldy Ferencz emlékezete. Akad. Értes 241—249. l.
1607. *Tóth József*. Visszaemlékezés jó Toldy Ferenczre. Orsz. Világ 14. sz.
1608. *Váradi Antal*. Az én első mesterem. Ország-Világ 13. sz.
1609. *Toldy Ferenc*. Életem legszebb éve. Ország-Világ 13. sz. — Toldy Ferencz első irodalmi kísérletéről s néhány későbbi munkájáról. U. o. 13. sz. — Toldy Ferenc tanuló évei. — *T. F.* tanulmányutjai. — *T. F.* vásárlásai. — *T. F.* levelezési naplója. U. o. 13. sz. — Toldy Ferencz és a tudományos testületek. U. o. 14. sz. — *T. F.* és a szabadságharcz. U. o. 14. sz.
1610. Toldy Ferenc. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 177. l.
1611. *Tompa. Ferenczy János*. Tompa Mihály első szerelme. Egyetértés 354. sz.
1612. *Lengyel Miklós*. Tompa Mihály élete és művei Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 243 l.) 4 K. Ism. Vasár. Ujs. 48. sz.
1613. *Lengyel Miklós dr.* Tompa Mihály és Szemere Miklós. Régi okiratok 5. 6. füz.
1614. *Lévay József*. Tompa Mihályról. (Magyar Könyvtár 443. sz.) Budapest, 1906. Lampel R. (16-r. 60 l.) 30 f.
1615. *S. Szabó József*. Szentpétery Sámuel és Tompa Mihály. Sárosp. Ref. Lapok 38. sz.
1616. *Tolnai Vilmos*. Tompa Mihály és a polgári Lexicon. Phil. Közl. 285—293. l.
1617. Tompa Mihály mint elegiaköltő. Tatai algimn. 1905/6. értes. 3—26. l. — Lásd 1067. sz. a. is.
1618. *Torma K. Téglás Gábor*. Emlékbeszéd Torma Károly fölött. 1905. Ism. X. Y. Arch. Értes. 70. l.

1619. Tóth L. *Bausz Theodorik*. Tóth Lőrincz. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 243. l.
1620. Vadnai. *Beöthy Zsolt*. Vadnai Károly emlékezete. Kisfaludy társ. Évl. 40. köt. 12—24. l. — Vadnai Károly és a forradalom. Tokaj-Hegyalja 8. sz.
1621. Vajda J. *Endrődy Sándor*. Vajda János emlékezete. (1827—1897.) Kisfaludy társ. Évlapjai 40. köt. 181—193. l.
1622. Vajda P. *Bálint Aranka*. Vajda Péter romaniticizmusa. Budapest, 1906. Révai és Salamon ny. (8-r. 45 l.)
1623. *Király Ferencz*. Vajda Péter költészete. Pædagogiumi ifjúság VI. 1. sz.
1624. Verhovay. *Déri Gyula*. Verhovay Gyula. Egyetértés 110. sz.
1625. Verhovay Gyula. Pesti Napló 110. sz.
1626. Verseghy. *Gálos Rezső*. Verseghy egyik költeményéhez. Philol. Közl. 714. l. cs. megjegyzése. U. o. 714. l.
1627. Virág B. *Lauschmann Gyula*. Virág Benedek és Ányos Pál viszonya Székesfehérvárhoz. Székesfehérvár, 1905. Csitári ny. (8-r. 58 l.) — Lásd 1274. és 1276. sz. a. is.
1628. *Vörösmarty. Vörösmarty Mihály*. Zalán futása. Tartalmi kivonatokkal kiegészített szemelvényes kiadás. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Loósz István. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. 17. füzet.) Budapest, 1906. Stampfel. (8-r. 177 l.) 1 K 20 f.
- 1628a. *Bökényi Dániel*. Vörösmarty Mihály. Magy. Pestalozzi 7—10. sz.
1629. *Erdős András*. A katolikus felfogás Vörösmarty műveiben. Egri egyházm. Közl. 20. 21. sz.
1630. *Kelemen Béla*. Vörösmarty a színészetről. Uránia 5. sz.
1631. *Leyrer Mátyás*. Ujra Vörösmarty hasonlatáról. Nyelvőr 39. l. — Riedl Fr. U. o. 91. l.
1632. *Molnár János*. Vörösmarty emlékezete. Fejérmegy. Napló 145. s. köv. sz.
- 1632a. *Schweighoffer Tamás*. Drámánk fejlődése különös tekintettel Vörösmartyra. Kalazantinum XI. évf. 2.
1633. *Vértesy Jenő*. Vörösmarty utolsó drámája. Philol. Közl. 12—16. l.
1634. *Vértessy József*. Ünnepi beszéd. Elmondotta a Vörösmarty-szobornál a vasárnapi ünnepség alkalmával Székesfehérv. és vid. 56. sz.
1635. *Wiesner H. Lajos*. Vörösmarty munkáinak kiadói története. Corvina 1. 2. sz. — Lásd 1051. és 1067. 1906. sz. a. is.
1636. Werbőczy. — Lásd 1040. sz. a.
1637. *Wesselényi M. Wesselényi Miklós dr.* ifjúkori levelei. Közli Dr. Kardos Samu. Régi okiratok 5. 6. füz.
1638. *Wesselényi Miklós br.* ifjúkori naplófeljegyzései. Közli Dr. Kardos Samu. U. o.
1639. *Wesselényi Miklós* levelei barátjaihoz. Bártfay Lászlóhoz és Jósika Miklóshoz. Közli Pap Károly. Irod. tört. Közlem. 481—495. l.
1640. *Br. Wesselényi Miklós* levelezése író barátjaival. Közli Pap Károly. Irod. tört. Közlem. 239—250. 355—379. 472—481. l.
1641. *Br. Wesselényi Miklós* levelei anyjához, Cseréy Helénához. Közli Papp Károly. Erd. Múz. 198—217. 278—298. l.
1642. *Imre Sándor*. Olvassuk Wesselényi műveit! Uránia 357—361. l.

1643. *Kardos Samu dr.* Báró Wesselényi Miklós élete. 1905. Ism. Ballagi Géza. Philol. Közl. 139—143. l. — Lásd 1552. sz. a. is.
1644. *Witnyédi. Payr Sándor.* Pótlás Witnyedy István életéhez. Ev. Népiskola 30—32. l.
1645. *Zrinyi M. Zrinyi Miklós gróf* költői művei. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából a költő kéziratái alapján sajtó alá rendezte s jegyzetekkel kísérte Széchy Károly. Széchy Károly jegyzeteit sajtó alá rendezte s hagyatékának felhasználásával a bevezetést írta Badics Ferencz. Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. XLVIII, 428 l.) 16 K. — Ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 761—764. l.
1646. *Zrinyi Miklós gróf.* Szigeti veszedelem. (Szemelvények.) Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Tones Gusztáv. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. (8. füzet.) Budapest, 1906. Stampfel (8-r. 145 l.) 1 K. 20 f.
1647. *Badics Ferencz.* Zrinyi költői műveinek akadémiai kiadása. Akad. értes. 579—582. l.
1648. *Görög Imre.* Gróf Zrinyi Miklós a költő, mint államférfi. Művelődéstörténeti tanulmány. (Művelődéstörténeti értekezések. 20. sz.) Budapest, 1906. Nobel K. ny. (8-r. IX, 60 l.)
1649. *Karenovics József.* Zrinyi Miklós, a szigetvári hős, költészetünkben 1906. Ism. dr. Bartha József. Kath. Szemle 775. l. — *H—N. Magy. Szemle* 6. sz. — Simai Ödön. Irod. tört. Közlem. 380—382. l. — Szabó Jenő. Philol. Közl. 63—65. l.

4. Magyar nyelvészet.

1650. *A. O.* A medve nevei. Nyelvtudomány 142. l.
1651. Adalék nyelvjárásaink történetéhez. 1. Adatok az erdővidéki tájszólás történetéhez. Gálos Rezső. — 2. Tordai Tamás lapszéli jegyzetei a XVI. századból. Viski Károly. Nyelvőr 219—224. l.
1652. Adatok nyelvünk történetéhez. Iványi Béla. M. Nyelv 37. 73—75. l. — Kujáni Gábor. Takáts Sándor. U. o. 126—135. 169—171. — *Gy. V.* U. o. 171. l. — Takáts S. U. o. 223—225. 270—272. — Dr. Szendrei János. Baloghy Dezső. U. o. 323—325. l. — Latin műkifejezések régi magyar fordításai. Sörös Pongrácz. U. o. 367. l. — Pótlékok az «Oklevél-Szótár»-hoz. Dr. Iványi Béla. U. o. 368. l.
1653. Adatok nyelvünk újabb fejlődéséhez. Sági István. Gönczy Béla. U. o. 133—135. l. Simai Ödön. Sz. K. 181—182. l. — Szily Kálmán. Teleky István. U. o. 328—330. l. Gönczy Béla. U. o. 369—371. l. — Sz. K. U. o. 371. l.
1654. *Badányi Mátyás.* Magyar szók a tót nyelvben. Nyelvőr 291—293. l. [440. l.]
1655. *Beke Ödön.* Győr- és veszprémmegyei adatok. 388—391. 432—
1656. *Bercsik Árpád.* B(a)udapesti magyarság. Polit. Hetiszemle 6. sz.
1657. *Boronkay Lajos.* Analógiás alakulások a határozókban, különös tekintettel a nyelvújításra. Doktori értekezés. Pécs, Taizs J. ny. 1906. (8-r. 64, 2 l.)
1658. A Budapesti Hírlap és a magyar nyelv. Nyelvőr 326—331. l.

1659. *Búzás Győző*. A németes összetételek története. U. o. 297—307. 345—351. 402—407. 441—449. l.
1660. *Csánki Dezső dr.* Helynév-családok M. Nyelv 385—395. l.
1661. *Csapodi István*. Középkiskolai műszótár. Nyelvőr 286—288. l.
1662. *Csapodi István*. A bige-bajusz és a természetrajzi műszók. M. Nyelv 214—219. l.
1663. *Döry Ferencz*. Az aranybulla XVI. századi magyar fordítása. U. o. 448—454. l.
1664. *Erdélyi Lajos*. A feltételes és felszólító módú idézőalakok a háromszéki nyelvjárásban. Nyelvt. Közlem. 77—94. l.
1665. *Erdélyi Lajos*. Értelmi egyezés és hasonló incongruentiák a magyarban, finnben és törökben. U. o. 251—257. l.
1666. *Erdélyi Lajos*. A háromszéki nyelvjárásról történeti alapon. U. o. 309—344. (Külön is megjelent. Budapest, 1906. 8-r.)
1667. Fordítás töredék a XVI-ik századból. Közl. Nagy Gyula. M. Nyelv 312. l. (Virgilius I. II. eclogájának töredéke.)
1668. *Fülöp Sándor*. Az összetételek; keletkezésök és elhomályosodásuk. Kiskunhalasi ref. főgim. 1905 6. értes. 1—29. l. Külön is megjelent. [449—456. l.]
1669. *Galambos Dezső*. A relativ mondatok öszefonódása. Nyelvőr
1670. *Gálos Rezső*. Szaicz Leó nyelvjárási gyűjteménye. M. Nyelv 91. l.
1671. *Gerencsér István*. A magyar nyelvjárásokról. (A népnyeivi gyűjtés érdekében.) Család és Iskola 15—17. sz.
1672. *Gombocz Zoltán*. A bor. M. Nyelv 145—152. 193—199. l. — Gálos Rezső. Adalék a szőlőnevekhez. U. o. 373—375. l.
1673. *Gombocz Zoltán*. A tulipán. U. o. 263—266. l.
1674. *Gombocz Z.* és *Melich J.* Adatok a magyar nyelv szófejtő szótárához. Nyelvt. Közlem. 267—272. 470—483. l.
1675. *Gombocz Zoltán* és *Melich János*. Magyar szófejtések. (Mutatvány a készülő magyar etymologiai szótárból.) M. Nyelv 300—312. l. (Önállóan is megjelent.)
1676. *Győre János*. Az idegen szók használatáról. Nevelés 23. évf. 8. sz.
1677. *Harmat Mór* és *Schustek Adolf*. A magyar és német kereskedelmi levelezés szókincse és szólásmódjai. Iskolai és üzleti használatra. Magyar-német rész. Nagyvárad, 1906. Sebő I. (8-r. 200 l.)
1678. *Helyesírás*. *Balassa József*. Az új magyar és német helyesírás szabályai. Különös tekintettel a kereskedelmi nyelvre. Magyar és német szójegyzetekkel. 2. kiadás. (Magyar kereskedők Könyvtára. II. évf. 3. füz.) Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 106 l.) 1 K 50 f.
1679. *Beke Ödön dr.* Az új helyesírás irodalma. Tanáregyl. Közl. 39. 492—494. l. — Dr. Vargha Damján és Kőrösi Sándor. Megjegyzések. U. o. 518—521. l.
1680. *Fejes Aron*. A magyar helyesírás szabályai. Pozsony, 1906. Stampfel K. (8-r. 94 l.) 60 f. — Ism. k. i. Philol. Közl. 253. l. — Helyreigazítás. U. o. 318. l. — Család és Iskola 3. sz.
1681. *Horvát E. János*. Helyesírási gyakorlatok általános használata. Budapest, 1906. Szt. István-T. (8-r. 46 l.) 30 f.
1682. *Kelemen Béla*. Jó magyarság. Tanácsadó a magyar nyelvtan és helyesírás kétséges eseteiben. Budapest, 1906. Athenæum

- (8 r. X, 238 l.) 3 K. — *Ism. i. Philol. Közl.* 646. l. — *ly. Uránia* 417—419. l. — *Hetes. Magy. Szemle* 30. sz. — *Lehr Albert. Hivat. Közl.* 20. sz.
1683. *Kelemen Béla.* A magyar helyesírás kis szótára. Budapest, 1906. Athenæum. (16 r. 168 l.) 1 K. — *Ism. Gyakorl. Pædag.* 47. l.
1684. *Krammer József.* A helyesírás egyszerűsítésének elve és az ékezetek. *Polg. isk. Közl.* 167—175. l. [XIV. 3. sz.]
1685. *Kreutzer Lipót.* Az iskolai helyesírás. *Keresk. Szakoktatás*
1686. *Simonyi Zsigmond.* Helyesírási szótár. (Falitábla alak.) Budapest, 1906. Athenæum. 12 f.
1687. *Szász Zoltán.* Helyesírás. *Pesti Napló* 222. sz.
1688. *H. Sztankay Lajos.* Iskolai helyesírás szabályai. (Rövid, könnyű formában.) Három óra alatt megtanulható. Magántanulók is teljes sikerrel használhatják. *Kecskemét, 1906. Szél N. ny.* (8 r. 10 l.) 20 f.
1689. *Tihanyi Gál.* Helyesírásunk küzdelmei. *Komáromi kath. gim.* 1905/6. értes. 1—60 l. (Önállóan is megjelent. 8 r. 60 l.) 1 K.
1690. *Timon Zoltán.* Okszerű magyar helyesírás. *Arad, 1906. nyomda r. t.* (8 r. 21 l.) 50 f.
1691. *Varga Damján.* A magyar iskolai helyesírás szabályai szójegyzékekkel. 14-ik ezer. Budapest, 1904. *Ism. Abaffy Béla. Gyakorl. Pædag.* II. 149. l. — *vgy. Philol. Közl.* 472. l.
1692. *Hermann Antal dr.* Az «örmény» szó a magyar nyelvben. *Armenia* 24—28. l.
1693. *Herman Ottó.* A magyar bajusz. *M. Nyelv* 30—33. l. — *Lehr Albert.* «A magyar bajusz»-hoz. *U. o.* 165—169. l. — *Herman O.* A kajla bajusz. *U. o.* 232. l. — *Lehr Albert.* *Kajla. U. o.* 327. l.
1694. *Herman Ottó.* A nyíl. *M. Nyelv* 199—209. 241—251. l. — *Goldziher Ignác.* A nyíl, a sors és a szerencse. *U. o.* 375—377. l. — *Baloghy Dezső. U. o.* 419. l. *Hornyánszky Gyula.* A nyíl szerepe a görög jóslásban. *U. o.* 459—461. l.
1695. *Horváth E. János.* A mi magyarságunk. *Népnevel. lapja.* 9. sz.
1696. Az idegen szavak írásáról. *Nefélj Mátyás. Nyelvőr* 236. l.
1697. *Iványi Béla dr.* Ingóságok jegyzéke a XVI. század elejéről. *M. Nyelv* 256—258. l.
1698. *Jakubovich Emil.* A madi határjáró-levél 1404-ből. *U. o.* 152—157. l.
1699. *Kallós Ede.* Nyelvészet a gyermekszobában. *U. o.* 409—411. l.
1700. *Kalmár Elek.* Van-e alanytalan mondat? *Nyelvőr* 74—79. l.
1701. *Kalmár Elek.* A mondatrészek. *Ism. Kocsis Lénárd dr. U. o.* 174—180. l.
1702. *Kardos Albert.* Adatok a gyermeknyelvhez. *U. o.* 323—324. l.
1703. *Kardos Albert.* Kazinczy s az «erény.» *M. Nyelv* 275. l.
1704. *Katona Lajos.* Laskai Ozsvát három glosszája. *U. o.* 76. l.
1705. *Kelemen Béla.* Magyar és német zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira. Hetedik, az új magyar és német helyesírás szerint átdolgozott kiadás. Budapest, Athenæum. I. Ném.-magyar rész 405 l. II. Magy.-ném. rész. 390 l. Egy-egy rész ára vászonkötésben 2 K. [144. l.]
1706. *Keszthelyi Miklós.* A nyelvújítás furcsaságaiból. *Nyelvőr* 142—

1707. *Kimnach Ödön*. A magyar névmások használatának fejlődése 1905. — *Ism. b. ö. Tanáregyl. Közl.* 39. évf. 319. l. — *Kimnach Ö. megjegyzései U. o.* 371. l. *Novák Sándor. Sárosp. Ref. Lapok* 6. sz.
1708. *Kirchmer Gyula*. Tót szók a magyarban. *Nyelvőr* 293. l.
1709. *Kiss Ernő*. A jelenkor és a nyelvújítás. *Nyelvőr* 171—174. l.
1710. *Kovács Géza dr.* Sipos József nyelvészeti munkássága. *Ism. Császár Ernő. Philol. Közl.* 777. l.
1711. *Kovács Márton*. Az Ehrenfeld-kódex szövegkritikájához. *Nyőr* 92. l.
1712. Középiskolai mészótár. *Nyelvőr* 180. l.
1713. *Kujáni Gábor*. Drágffy János két nyugtatványa 1514-ből. *M. Nyelv* 161—163. l. [433—448. l.]
1714. *Laczkó Géza*. A magyar nyelv régi szótárai. *U. o.* 399—409.
1715. *Lágler Sándor*. Nyelvünk tisztasága érdekében. *Közérdek (Szegzárd)* 23. 24. sz.
1716. *Lehr Albert*. Arany-magyarázatok. *M. Nyelv* 34—36. 78—80. 118—122. 172—174. 219 222. 266—270. 316—321. 364—367. 411—416. l. — *Kardos Albert. Számlálva. U. o.* 424. l. — *Lehr Albert válasza. U. o.* 425—431. l. — *Lehr A. U. o.* 456—459. l.
1717. *Lehr Albert*. Még egy élő képző, melyről keveset tud az irodalom. *M. Nyelv* 69—72. l. (atú-etű képzős szó.) — *Dr. Fischer Izidor levele Lehr A.-hoz. U. o.* 144. l.
1718. *Leyrer Máttyás*, Adalék a határozók történetéhez. *Nyelvőr* 335. l.
1719. *Madarász Flóris dr.* A veszprémi nyelvmívelők. *Budap. Hirl.* 354. sz.
1720. *Melich János*. A magyar szótáriródlom. *Nyelvt. Közlem.* 24—57. 164—206. 288—308. l. Elejét lásd a mult évi folyamban.
1721. *Melich János*. Adatok hazánk honfoglaláskori s X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. *M. Nyelv* 49—58 97—106. l.
1722. *Melich János*. A magyar hún-monda néhány tulajdonnevéről. *M. Nyelv* 158—161. l.
1723. *Melich János*. Szláv jövevényszavaink. *Bdp.* 1903—5. *Ism. Karácsonyi János. Századok* 451—461. l. — *Hajnal Márton. Philol. Közl.* 231—236. l.
1724. *Nádai Pál*. A pesti gyerek nyelve. *Nyelvőr* 324—326. l.
1725. *Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r.)* 26. füzet. *Oldh Gábor*. A debreczeni nyelvjárás. Debreczen város és a debreczeni Csokonai-kör támogatásával. (63 l.) 1 K. 50 f. *Ism. Nádai Pál. Nyelvőr* 31—34. l. — 27. f. *Nádai Pál*. A magyar népetimologia. (38 l.) 1 K. — *Ism. (k. i.) Philol. Közl.* 253. l. — *y. Tanáregyl. Közl.* 39. évf. 635—637. l. — 28. f. *Simonyi Zsigmond*. Az ikés ragozás története. (57 l.) 1 K. — *Ism. k. i. Phil. Közl.* 253. l. — *y. Tanáregyl. Közl.* 39. évf. 635—637. l. — 29. f. *Böszörményi Géza*. A jánosfalvi nyelvjárás. (43 l.) 2 K. — Rövid *ism. Phil. Közl.* 397. l. — 30. f. *Katona István (Geleji)*. Magyar grammatikatska A' vagy az igaz magyar írásban és szollásban kívántató néhány szükséges Observatiok. Mellyeket irogatási és elmélkedési között egyszer másszor eszében szedegetett, ... és Magyar munkájiban főbb-képen a Titkok-Titkaban, követett is és egy-ként a' maga

- írásának, és szollásának mentségére s' más-ként pedig a' Magyarországon kapdosó elmés iffjuságinak oktattatására kibocsátott, G. K. I. Jegyzetekkel újra kiadta Simonyi Zsigmond. (72 l.) 1 K. — Rövid ism. Philol. Közl. 397. l. — *y.* Tanáregyl. Közl. 39. évf. 635—637. l. — 31. f. *Teleky István.* A tárgyeset Arany Jánosnál. (50 l.) 1 K. Rövid ism. *i.* Philol. Közl. 398. l. — *y.* Tanáregyl. Közl. 39. évf. 635—637. l. — 32. f. *Viski Károly.* A tordai nyelvjárás (64 l.) 1 K. — 33. f. *Beke Ödön.* Kemenesalja nyelve. (43 l.) 1 K. — 34. f. *Horváth Endre.* A Bakonyalji nyelvjárás. (185 l.) 2 K. — Rövid ism. Phil. Közl. 789. l. — Balassa József. M. Nyelv 455. l. — 35. f. *Szolár Ferencz.* Jelentés-tanulmányok az asszimiláció jelentés-változásokról. (48 l.) 1 K. — 36. f. *Császár Loránd (Szeremley).* Jelentés-tanulmányok a komplikációs jelentésváltozásról. (73 l.) 1 K. és Nyelvőr 2. s köv. füz. Ism. Sz. Philol. Közl. 646. l. — 37. f. *Bacsó Gyula.* Az adavidéki nyelvjárás, főtekintettel a mondat-tani sajátságokra. (61 l.) 1 K.
1726. A nyelvjáratás szótárához. Kovács Márton. Leyrer Mátvás. Kiss Ernő. Nyelvőr 282—284. l. Zolnai Gyula és Kiss Ernő. Bajza József dr. és Simai Ödön. U. o. 468—477. l.
1727. *Ormándy Miklós dr.* Növénynevek etymológiája. 1906. Ism. Rapaics R. Uránia 95. l. és Tanáregyl. Közl. 39. évf. 348—350. l.
1728. *Pápay József.* Reguly Antal urali térképe. Földr. Közlem. 349—370. l.
1729. *Pongrácz Sándor dr.* A magyar nyelv szerkezete, története és szótára. I. rész. A magyar nyelv szerkezete. Budapest, 1906. Pfeifer F. (8-r. XXXII, 260 l.) 3 K.
1730. *Prikkel Marián (Réthey).* A magyar táncnyelv. Nyelvészeti és néprajzi tanulmány. Budapest, 1906. Tiringer B. (8-r. 24 l.) 40 f.
1731. *Prikkel Marián (Réthey.)* Az úrhatnáság a magyar nyelvben. M. Nyelv 251—256. 289—300. l. és Kőszeg és vid. 31. sz.
1732. *Radó Antal.* Idegen szavak szótára. 2. kiad. Budapest. Ism. Dr. K. A. Egyet. Kritik. Lapok 2. sz.
1733. *Raffay Ferencz dr.* Egy kis nyelvészkedés. Eperj. Lapok 13. sz. (A névviselés kérdésében.)
1734. *Rubinyi Mózes.* Nyelvjárástanulmány a tanítóképző intézetekben. Nyelvőr 141. l. — Sarudy Ottó. U. o. 236. l.
1735. *Rubinyi Mózes.* A fejlődő alanyú mondatok elmélete. U. o. 308—317. l.
1736. *Rubinyi Mózes dr.* Nyelvtudományi problémák. 12. 13. sz.
1737. *Simai Ödön.* Gyöngyösi István nyelvjáratásához. M. Nyelv 313—315. l.
1738. *Simonyi Zsigmond.* Középiszkolai műszótár. Az országos középiszkolai tanáregyesület megbízásából számos szakember közreműködésével szerkesztette —. A vallás- és oktatásügyi m. kir. minisztérium támogatásával kiadja az országos középiszkolai tanáregyesület. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. XV, 463 l.) 8 K. — Ism. Tolnai Vilmos. Philol. Közl. 700—703. l. — Rácz Lajos. Magy. filoz. társ. közlem. 226. l. — *e. j.* Sárosp. Reform. Lapok 47. sz.

1739. *Simonyi Zsigmond* jelentése a középiskolai műszótárról. Tanár-egyl. Közl. 39. évf. 33—37. l.
1740. *Simonyi Zsigmond*. A magyar nyelv. 2. kiad. Budapest, 1905. Ism. Rubinyi Mózes. Liter. Zentralbl. 41. sz.
1741. *Simonyi Zsigmond*. A székelyudvarhelyi kódex. Nyelvőr 1—11. l.
1742. *Simonyi Zsigmond*. Két gyermek nyelvéről. U. o. 317—323. l.
1743. *Simonyi Zsigmond*. Olasz jövevényszók. U. o. 333. l.
1744. *Simonyi Zsigmond*. A nyíl és a nyír. U. o. 393—401. és 481. l.
1745. *Spissák Ferencz*. Az amerikai magyarság nyelve. M. Nyelv 259—263. l.
1746. *Sz. Nyelvőr*. Irod. tört. közlem. 498. l.
1747. *Sz. K. Aachs Mihály* széljegyzetei. M. Nyelv 321. l.
1748. *Szabó Kálmán*. Magyartalansági falitáblák. Néptan. Lapja 42. sz.
1749. *Szabó Károly*. A kérdőjel helytelen használata. Nyelvőr 380. l.
1750. *Szász Károly*. *legiffj.* Budapesti magyarság. Uránia 241—246. l.
1751. *Szászvárosi V. Jenő*. A babilonai magyar nyelv. Nyelvészeti bírálatok. Budapest, 1906. Szerző. (8-r. 28 l.) 40 f.
1752. *Szedes Fábrián*. A tiszteletet és életnemet jelentő szavakról. Nyelvőr 478. l.
1753. *Szikszai Fabricius Balázs* latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. A késmárki ág. ev. főgymnasium könyvtárában lévő egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Melich János. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. kötet, 9. sz.) Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. 141 l.) 3 K.
1754. *Szinnyei József*. Magyar nyelvhasznítás. 3. kiad. 1905. Ism. Pápay József. Philol. Közl. 446—449. l.
1755. *Szinnyei, J.* Über den ursprung der personalsuffixe *-n* und *-nak, -nek* im ungarischen. Finn ugr. Forsch. V. 58—83. l.
1756. Szótár, Katonai—. Német-magyar rész. A magyar kir. honvédelmi minisztérium hivatalos kiadása. Budapest, 1906. Pallas. (8 r. 440 l.)
1757. *Sztrókay Antal*. Miért labancz a labancz? M. Nyelv 353—359. l.
1758. *Takáts Sándor*. A magyar sóvágók régi műszói. U. o. 107—114. l.
1759. *Tolnai Vilmos*. Egynéhány számadat a hangokról és betűkről. Nyelvőr 421—425. l.
1760. *Tóth Béla*. Szálló igék lexikona. Budapest, 1906. Franklin-T. (8-r. VIII, 378 l.) 5 K. — Ism. Bulch. Magy. Szemle 5. sz.
1761. *Tóth Béla*. Az ikes igék. Pesti Hirl. 60. sz.
1762. *Vaszary Béla*. Irjunk és beszéljünk magyarosan! (Kézirat gyanánt.) Veszprém. 1906. Köves B. (16-r. 36 l.) 40 f.
1763. *Vértessy Dezső*. Tiberius nyelvújítása. (Az idegen szók ellen.) Nyelvőr 26—28. l.
1764. *Viszota Gyula*. Az Országgyűlés és az Akadémia a «honosítás» szóról. M. Nyelv 362—364. l.
1765. *Závodszky Levente dr.* Három ismeretlen nyelvméltünk. M. Nyelv 209—211. l. (Hédervary István 1530., H. Lőrincz 1531., H. György 1532. levele.)
1766. *Zichy Antal*. Az ikes igék ellen. Rögtönzései egy laikusnak. Nyelvőr 18—25. l.
1767. *Zöld Sándor*. A mennyiségtani műszavak egységéről. Polg. isk. Közl. 192. l.

1768. *Zolnai Gyula*. Magyar oklevélszótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota István. A magyar tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette —. (Pótlék a magyar nyelvtörténeti szótárhoz.) Budapest, 1906. Hornyánszky V. (8-r. XXXII, 605 l.) 24 K. — *Ism. Takáts Sándor*. Nyelvtörténet. Századok 144—213. l. — *Zolnai Gy.* Felelet. *U. o.* 375. l. — *Zolnai Gy.* Történettudomány és nyelvtörténet. Válasz a Századok «Nyelvtörténet» című cikkére. *Nyelvőr* 145—155. 193—206. l. — *Takáts S.* Még egy kis nyelvtörténet. Századok 635—642. l. — *Zolnai Gy.* Válasza. *U. o.* 825—835. l. — *Takáts S.* felelete. *U. o.* 924—929. l. — *Zuboly.* Grammatici certant. *Pesti Napló* 268. sz.
1769. *Zolnai Gyula*. A magyar oklevél szótárról. (Kivonat.) *Akad. Értes.* 419—438. l.
1770. *Zolnai Gyula*. A nyelvmlékek közlése módjáról. *Nyelvőr* 62—74. l.
1771. *Zolnai Gyula*. Benyák Bernát műszavai. *U. o.* 382. l.
1772. *Zoltai Lajos*. Ő-ző nyelvjárás Debreczenben. *Nyelvőr* 123—129. l.

Egyes szók.

1773. *Aba*. Takáts Sándor. *M. Nyelv* 127. l.
1774. *Abrakos pince*. Takáts Sándor. *U. o.* 127. l.
1775. *Acsi*. Zolnai Gyula. *Nyelvőr* 386. és 430. l.
1776. *Adáz*. Lehr Albert. *M. Nyelv* 277. l.
1777. *Ajtó-fél*. Simonyi Zsigmond. *Nyelvőr* 140. l.
1778. *Akkó, hatszó*. Csefkó Gyula. *U. o.* 40. l.
1779. *Alföldi*. Takáts Sándor. *M. Nyelv* 128. l.
1780. *Alig leli helyét*. Lehr Albert. *U. o.* 87. l.
1781. *Alom*. Simonyi Zsigmond. *Nyelvőr* 384. l.
1782. *Amely és ami*. Horger Antal. *U. o.* 379. l.
1783. *An-drássy*. Kőrösi Sándor. *M. Nyelv* 94. l.
1784. *Arany János utca*. Kenedi Géza. *U. o.* 237. l.
1785. *Aranyszem*. Takáts Sándor. *U. o.* 129. l.
1786. *Arca- és arca-takaró*. Takáts Sándor. *U. o.* 129. l.
1787. *Arkány*. Komjáthy Sándor. *Nyelvőr* 430. l.
1788. *Arca*. Takáts Sándor. *M. Nyelv* 130. l.
1789. *Asztal*. Takáts Sándor. *U. o.* 130. l.
1790. *Azontúl*. K. B. *Nyelvőr* 183. l.
1791. *Bakony és Bökény*. Dr. Karácsonyi János. *M. Nyelv* 273. l.
1792. *Balin*. Pál Antal. *Nyelvőr* 140. l.
1793. *Balita*. Takáts Sándor. *M. Nyelv* 130. l.
1794. *Bárány*. Alexics György. *Nyelvőr* 36. l.
1795. *Batka*. Kövi Imre. *M. Nyelv* 327. l.
1796. *Beképzelné magának*. *U. o.* 138. l.
1797. *Beszíntették*. *U. o.* 138. l.
1798. *Betartotta, bementa* stb. Gönczy Béla. *U. o.* 283. l.
1799. *Betyár és betyárleány*. Takáts Sándor. *U. o.* 131. l.
1800. *Bírke*. Takáts Sándor. *U. o.* 131. l.
1801. *Boér*. Takáts Sándor. *U. o.* 131. l.

1802. *Bogár*. Alexics György. Nyelvőr 36. l.
1803. *Budapestben született*. Legifj. Szász Károly. (Toldy F. emlékezete.) M. Nyelv 237. l. Zoltai Gyula. U. o. 333. l. Legifj. Szász Károly. Még egyszer a «Budapesten». U. o. 334. l.
1804. *Burgundia, Kandia, Tabán, Velenceze, Bécs*. Tolnai Vilmos. Nyelvőr 36. l. — Fekete Ignác. U. o. 95. l. — Zoltai Lajos. Bátty Zsigmond. U. o. 233. l.
1805. *Csángál*. Kovách Aladár. M. Nyelv 144. l.
1806. *Csány*. Szily Kálmán. U. o. 277. l.
1807. *Csata*. Takáts Sándor. U. o. 131. l.
1808. *Csend*. Kovács Márton. Nyelvőr 34. l.
1809. *Cseréd*. Dr. Iványi Béla. M. Nyelv 417. l.
1810. *Csihe, csihés*. Zoltai Lajos. Nyelvőr 93. l.
1811. *Csök*. Takáts Sándor. M. Nyelv 131. l. — Munkácsi Bernát. Keleti Szemle 254. l. [481. l.]
1812. *Csúf*. Schuchardt Hugo. Nyelvőr 334. l. A szerkesztőség U. o.
1813. *Csutora*. Takáts Sándor. M. Nyelv 131. l.
1814. *Csúvár*. Tömörkény István. Pesti Hirl. jun. 20. Gombocz Zoltán. M. Myelv 419. l.
1815. *Czalbáj*. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 327. l. — Czalbáj, Szalvajt. Lehr Albert. U. o. 417. l.
1816. *Czantus, czinkus*. Dr. Sebestyén Gyula. U. o. 83—85. l. — Vikár Béla. U. o. 233. l.
1817. *Czipó*. Takáts Sándor. M. Nyelv 132. l.
1818. *Dal*. Takáts Sándor. U. o. 132. l.
1819. *Deli csizma*. Takáts Sándor. U. o. 132. l.
1820. A *dr.* cím hátrahelyezése. Csapodi István dr. Nyelvőr 477. l.
1821. *Eben gubát cserél*. Vikár Béla. U. o. 90. l.
1822. *Eb fűjja, kutya járja*. Pungur Gyula. U. o. 179. l. — Lehr Albert. U. o. 229—232. l.
1823. *Egérút*. Lehr Albert. U. o. 367. l. — Nagy Gyula. U. o. 418. l.
1824. *Égett bor*. Takáts Sándor. U. o. 132. l.
1825. *Egy állapotban van mint a Samu nadragja*. Benkóczy Emil. Nyelvőr 336. l.
1826. *Egyelőre*. Tóth Béla. Pesti Hirl. nov. 15. Esti levél. Szily Kálmán. M. Nyelv 461—463. l.
1827. *Egyet topog*. K. B. Nyelvőr 183. l.
1828. *Egyik szavát a másikba ölti*. Lehr Albert. M. Nyelv 87. l.
1829. *Éles töltés—golyós töltés helyett*. U. o. 138. l.
1830. *Elindultam menni*. Endrei Gerzson. Nyelvőr 336. l.
1831. *El lehet tőle tekinteni*. M. Nyelv 138. l.
1832. *Előre van, mint Kocsor az imádsággal*. Benkóczy Emil. Nyőr 335. l.
1833. *Értekezik*. Takáts Sándor. M. Nyelv 133. l.
1834. *Eszközöl*. Gönczy Béla. U. o. 238. l.
1835. *Évek előtt—évek után*. Ifj. Komlóssy Arthur. U. o. 335. l.
1836. *Feladja = lemond róla*. Szegedy-Maszák Hugó. U. o. 139. l.
1837. *Fencsel*. Rubinyi Mózes. Nyelvőr 289—291. l.
1838. *Fizet és izen helyesírása*. Veszprémi Bódog. U. o. 182. l.
1839. *Fukpancz*. Takáts Sándor. M. Nyelv 419. l.
1840. *Fulánk*. (Sulyokból lett —.) Katona Lajos. U. o. 279. l.
1841. *Furmint*. Dr. Karácsonyi János. U. o. 273. l.

1842. *Gyutság = mohóság*. Szinnyei József. Nyelvőr 482. l.
 1843. *Három fa*. Sz. K. M. Nyelv 89. l.
 1844. *Hátra van még a fekete leves*. Tolnai Vilmos. U. o. 228. l.
 1845. *Hentes—hentaller—händler*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 90. l.
 1846. *Hétköznapokról vett helynevek*. Wertner Mór. M. Nyelv 122. l.
 1847. *Hirtelen hamar-jó*. Lehr Albert. U. o. 278. l.
 1848. *Húsnagyvágó*. Sz. K. U. o. 187. l.
 1849. *Iskolaviselt*. Lehr Albert. U. o. 124. l.
 1850. *Járdovány*. Gombocz Zoltán. U. o. 279. l.
 1851. *Kaczagány*. Gombocz Zoltán. U. o. 359—361. l.
 1852. *Kárjában*. Lehr Albert. U. o. 41. l.
 1853. *Kengyel*. Alexics György. Nyelvőr 37. l.
 1854. *Kevetál*. Lehr Albert. M. Nyelv 278. l.
 1855. *Kimenet, bemenet*. U. o. 138. l.
 1856. *Köcsög*. Gombocz Zoltán. U. o. 377. l.
 1857. *Kókkad*. Gondán Felicián. Nyelvőr 386. l.
 1858. *Kolozsár*—Temesvár. Melich János. M. Nyelv 175. l. — *K.*
Erd. Múz. 166. l. — *E. U.* o. 234. l.
 1859. *Kölyű és Eskuillő*. Karácsonyi János. M. Nyelv 176. l.
 1860. *Köntörfalaz*. U. o. 96. l.
 1861. *Kormány*. A szerkesztőség. Nyelvőr 38. l.
 1862. *Kortes*. Sági István. M. Nyelv 89. l. — Csefkó Gyula. Nyelvőr
 385. lap.
 1863. *Kozmadombja*. Kertész Manó. Nyelvőr 383. l.
 1864. *Közöl*. Lehr Albert. M. Nyelv 88. l.
 1865. *Kulcsol*. Sz. K. U. o. 44. l.
 1866. *Lámpa vagy lámpás?* U. o. 95. l.
 1867. *Láp*. Munkácsi Bernát. Keleti Szemle 253. l.
 1868. *Lasszapasszára hagyja*. Kertész Manó. Nyelvőr 426. l.
 1869. *Lék*. Lehr Albert. M. Nyelv 88. l.
 1870. *Lemarasztalták az alperest*. U. o. 138. l.
 1871. *Lemond és leköszön, felmond és felköszön*. Kardos Albert. Nyelvőr
 1872. *li* (magyar) és latin *ly*. Sz. K. M. Nyelv 470. l. [479. l.
 1873. *Maga halála, maga döge*. Lehr Albert. U. o. 178. l.
 1874. *Málonfekvő*. Pungur Gyula. Nyelvőr 129—131. l. — Sági István.
 U. o. 229. l.
 1875. *Megellenez*. Katona Lajos. Philol. Közl. 182. l.
 1876. *Meghalni*. Kiss Ernő. Nyelvőr 357—363. l. — Radó Antal. Révai
 Sándor dr. U. o. 483—485. l.
 1877. *Meg lesz tartva*. Kőrösi Sándor. M. Nyelv 139. l.
 1878. *Megmenni*. Kovács Márton. Nyelvőr 429. l. — Mészáros Gyula.
 U. o. 486. l.
 1879. *Mélységes télen*. Lehr Albert. M. Nyelv 326. l.
 1880. *Menszaros*. Marianovics Milán. Nyelvőr 486. l.
 1881. *Mindent egy lapra föltenni*. M. Nyelv 138. l.
 1882. *Mindenüket eladnak*. Lehr Albert. U. o. 85—87. l.
 1883. *Mordódom adta*. Kertész Manó. Nyelvőr 425. l.
 1884. *Műkotorék*. Teleky István. U. o. 486. l.
 1885. *Nagy ideje*. Lehr Albert. M. Nyelv 96. l.
 1886. *Nemadhatója*. Zolnai Gyula. U. o. 233. l.
 1887. *A nemesség szüz vállalai*. Tolnai Vilmos. U. o. 228. l.

1888. *Nem föltehető.* Kenedi Géza. U. o. 236. l. — Lehr Albert. U. o. 377. l.
1889. *Ny alas.* (Weszprémi-kodex egy homályos helye.) Katona Lajos. *Nyelvőr* 37. l. Vargha Damján. U. o. 38. l.
1890. *A nyelvétés.* Simonyi Zsigmond. U. o. 426—428. l. — Galgóczy János. U. o. 481. l.
1891. *Nyomán.* Sz. J. M. *Nyelv* 47. l.
1892. *Oda terem, e. h. ott terem.* Fokos D. *Nyelvőr* 384. l.
1893. *Olesó időnek hasztalan soka.* Trencsény Károly. U. o. 482. l.
1894. *Óreg embernek a melle is kívánja.* Tolnai Vilmos. M. *Nyelv* 227. l.
1895. *Papucs-szájú.* Várdai Béla. U. o. 179. l.
1896. *Pászta.* Ásboth Oszkár. *Nyelvtudomány.* 79. l.
1897. *Piciny.* Alexics György. *Nyelvőr* 37. l.
1898. *Publikán-szén.* Tolnai Vilmos. U. o. 228. l.
1899. *Rekhes.* Balogh Dezső. M. *Nyelv* 47. l.
1900. *Révén.* Tóth Béla. *Pesti Hirl.* 91. 100. sz. Lehr Albert. M. *Nyelv* 16—21. l. — Tóth Béla révén-je. *Budapesti Szemle* 12. köt. 152—159. l. (Czáfolat Tóth Béla *Pesti Hirl.* febr. 4. számában megjelent cikkére) és U. o. 316—318. l. (Válasz T. B. *Pesti Hirl.* ápr. 1. esti levelére.)
1901. *Rivalda.* Kovács Márton. *Nyelvőr* 387. l.
1902. *Schalaputra.* Jeszenák Ráfael. U. o. 237. l.
1903. *Se pénz, se posztó.* Tolnai Vilmos. M. *Nyelv* 225—227. l.
1904. *Sirály.* Szilády Áron. U. o. 39. l. [114—118. l.]
1905. A «*sirály*» és rokonhangzású társnevei. Pungur Gyula. U. o.
1906. *Szállkő.* (Vörösmarty hasonlatáról.) Leyrer Mátyás. *Nyelvőr* 39. l. — Riedl Frigyes. U. o. 91. l.
1907. *Szállító levél.* Kertész Samu. M. *Nyelv* 279. l.
1908. *Szalvány.* Horváth János. U. o. 464. l.
1909. *Szászváros.* Téglás Gábor. U. o. 123. l.
1910. *Szédelgető.* Tóth Béla. *Pesti Hirl.* 329. sz.
1911. *Szegyenkö.* Szilády Áron. M. *Nyelv* 177. l.
1912. *Szinte és szintén.* Sz. K. M. *Nyelv* 432. l.
1913. *Sziszfa.* Simonyi Zsigmond. *Nyelvőr* 183. l. — Melich János. U. o. 295. l.
1914. *Sztronga.* Takáts Sándor. M. *Nyelv* 22—29. l.
1915. *Táltos.* A pesti nyelv. *Magy. Szemle* 38. sz.
1916. *A tenger fővénye.* Gálos Rezső. M. *Nyelv* 465. l.
1917. *Terem, toppan.* Lehr Albert. U. o. 178. l.
1918. *Tetéz-véka.* Halász Gergely. *Nyelvőr* 231. l.
1919. *Tokos német.* Trencsény Károly. M. *Nyelv* 464. l.
1920. *Tonvad.* Gyöngyösi László. *Nyelvőr* 140. l.
1921. *Törléjt.* Simonyi Zsigmond. U. o. 428. l.
1922. *Tudatlanbá.* Lehr Albert. M. *Nyelv* 88. l.
1923. *Tulipánkert.* Halász Gergely. A szerkesztőség. *Nyelvőr* 181. l.
1924. *Úrambátyám és bátyámuram.* Kozma Andor. U. o. 35. l.
1925. *Úrasszony, úrhölgy, úrnő.* K. B. U. o. 183. l.
1926. *Úszely, uszován.* Tolnai Vilmos. *Ethnogr.* 320—322. l.
1927. *Útban van.* Kenedi Géza. M. *Nyelv* 236. l. — Legifj. Szász Károly. U. o. 284. l. Lehr Albert. U. o. 325. l. — Négyesy László. U. o. 463. l.

1928. *Vakbor*. Lehr Albert. M. Nyelv 41. l.
 1929. *Valál*. Takáts Sándor. U. o. 76. l.
 1930. *Varáta és Komplár*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 289. l.
 1931. *Vasfőjű, vasfeje van, vas a feje*. Lehr Albert. M. Nyelv 88. l.
 1932. *Vék*. Munkácsi Bernát. Keleti Szemle 251—253. l.
 1933. *Vélcze*. Melich János. M. Nyelv 212—214. l.
 1934. *Veres Pálné utca*. Szabó Károly. Nyelvőr 88. l.
 1935. *Vezérczikk*. Angyal Dávid. M. Nyelv 372. l.
 1936. «Oly sok *viszály* után». Dr. Fischer Izidor. U. o. 80—83. l.
 1937. *Visszamondda neki a pletykát*. Gönczy Béla. U. o. 283. l. —
 Lehr Albert. U. o. 327. l.
 1938. *Vízbe vető hétfő*. Keszthelyi Miklós. Nyelvőr 429. l.
 1939. *Voltam Bánkbánnál*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 44. l.
 1940. *Vörös György, Vörös Gyurkó*. Dr. Kóssa Gyula. U. o. 378. l.
 Tolnai Vilmos. U. o. 378. l. — Zolnai Gyula. U. o. 420. l.
 1941. *Vöröskakas*. Lehr Albert. U. o. 124. l.
 1942. *Zártszék*. Bálint Kelemen. U. o. 40. l.
 1943. *Zir-Szir-szurok*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 34. l. — Katona
 Lajos. Gombocz Zoltán. Galgóczy János. U. o. 93—95. l.
 1944. *Zok*. (Zok a kenyér bele.) Kardos Albert. U. o. 232. l.
 1945. *Zsizsik-ürge*. Sz. K. M. Nyelv 470. l.

5. Tankönyvek.

1946. *Almásy János*. Magyar nyelvgyakorlatok példatára. Bdp. 1906.
 Ism. Simonyi Zs. Nyelvőr 369. l.
 1947. *Badies Ferencz dr.* Magyar olvasókönyv. Az új tantervhez al-
 kalmazva. I. kötet. A középiskolák első osztálya számára. 5.
 lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r.
 VIII, 233 l.) 2 K 40 f.
 1948. *Balassa József*. Magyar olvasókönyv. Felső kereskedelmi iskolák
 használatára. Átdolgozta Porzsolt Jenő. I. kötet. A prózai írás-
 művek elméletével. Az alsó osztály használatára. IV. javított
 kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 242 l.) 3 K. — II. köt.
 A költői művek elméletével. A középső osztály használatára.
 4. jav. kiadás. Budapest, U. o. (8-r. 236 l.) 3 K.
 1949. *Bánóczy József és Wészely Ödön*. Stilisztika és olvasókönyv.
 A tanító- és tanítónőképző intézetek első osztálya számára. Má-
 sodik, javított kiadás. Budapest. 1906. Lampel R. (8-r. 240 l.)
 2 K 60 f. — Ism. Rubinyi Mózes. Magyar Tanítóképző 132—
 134. l.
 1950. *Bánóczy József és Wészely Ödön*. Poetika, retorika és olvasó-
 könyv. A tanító- és tanítónőképző-intézetek harmadik osztálya
 számára. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 286 l.) 3 K 60 f. —
 Ism. Rubinyi Mózes. Magy. Tanítóképző. 132—134. l.
 1951. *Bartha József dr.* A magyar nemzeti irodalom története. A ta-
 nítóképző intézetek új tanterve szerint. Budapest, 1906. Szt.
 István-T. (8-r. 528 l.) 4 K 20 f. — Ism. Dr. Dézsi Lajos.
 Hivat. Közl. 23. sz. — S. J. Kath. Szemle 318. l.
 1952. *Bartha József dr. és dr. Prónai Antal*. Stilisztika. Budapest,
 Ism. Hevesi János. Hivat. Közl. 19. sz.

1953. *Berlitz D. és Boisserée O.* Berlitz módszere a modern nyelvek elsajátítására. Magyar rész. 1903. Ism. Balassa József. Nyőr 225. l.
1954. *Bilinszky Lajos dr.* Magyar olvasókönyv. Katholikus polgári és felsőbb leányiskolák második osztályának. II. rész. Budapest, 1906. Stampfel. (8-r. 172 l.) 1 K. 60 f.
1955. *Bíró Gyula és Tarródy János.* Magyar olvasókönyv. I. oszt. Budapest, 1906. Ism. Berta Ilona. Hivat. Közl. 18. sz. — Móra István. U. o. 19. sz. — Szerzők észrevételei. U. o. 19. sz. — Móra I. Ellenészrevétel. U. o. 19. sz.
1956. *Deme Károly és Berecz Károly.* Magyar olvasókönyv. I. rész. A polgári fiúiskolák I. osztálya számára. 4. javított kiadás. Budapest, 1906. Stampfel. (8-r. 181 l.) 1 K. 40 f.
1957. *Deme Károly.* Magyar olvasókönyv. Átdolgozta Berecz Károly. I. rész. A polgári fiúiskolák I. osztálya számára. Negyedik, teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1906. Stampfel. (8-r. 180 l.) 1 K 40 f.
1958. *Dénes Lajos dr. és Roboz Andor.* Magyar nyelvtan. Budapest, Ism. Y. i. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 442. l. — Dr. Vajda Gyula. Hivat. Közl. 23. sz.
1959. *Ember Károly és Hortobágyi Antal.* Irály- és költészettan, olvasmányokkal. Katholikus polgári és felsőbb leányiskolák harmadik osztálya számára. 2. kiad. Budapest. (8 r. 233 l.) 2 K 80 f.
1960. *Glósz Ferenc és Reöthy Vladimir.* Rendszeres magyar nyelvtan és a hangsúlyos verselés elemei. A polgári fiúiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 124 l.) 1 K 60 f. — Ism. Móra István. Hivat. Közl. 18. sz.
1961. *Glósz F. és Reöthy Vl.* Magyar olvasókönyv. Budapest, 1907. Ism. Móra Ferenc. U. o. 22. sz.
1962. *Góbi Imre.* Magyar nyelvtan. Középiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 63 l.) 90 f. — Ism. Jakab Ödön. Hivat. Közl. 4. sz.
1963. *Gókler Antal és Halász Gyula.* Módszeres magyar nyelvtan mondattani alapon. A polgári iskolák és felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1906. Stampfel. (8-r. 92 l.) 1 K 20 f. — Ism. dr. Erdélyi Lajos. Hivat. Közl. 13. sz.
1964. *Gókler A. és Halász Gy.* Magyar olvasókönyv. A polgári fiú- és leányiskolák I. osztálya számára. Budapest, 1906. Stampfel. (8-r. 168 l.) 1 K 80 f.
1965. *Gulyás István dr. és Mitrovics Gyula dr.* Magyar olvasókönyv a középiskolák első osztálya számára. Debreczen, 1906. Hege-düs és Sándor. (8-r. XVI, 208 l.) 2 K 80 f.
1966. *Gyertyánffy István, Kiss Aron dr. és Krammer József.* Magyar olvasókönyv polgári fiúiskolák számára. II. kötet. A második osztály számára. 3-ik javított és bővített kiadás. Budapest, 1906. Franklin-T. (8-r. 197 l.) 2 K. — 1. 2. kötet. ism. cs...l. Polg. isk. Közl. 421. l.
1967. *Halász Ignác.* Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép- és polgári iskolák I. osztálya számára. A legújabb tanterv és utasítások alapján átdolgozott harmadik kiadást sajtó alá rendezte Morvay Győző. Budapest. 1906. Lampel R. (8-r. 86 l.) 1 K.
1968. *Hunyadi Béla, Egri Tóth K., Vargha L.* Nyelvtani példatár. Bdp. 1906. Ism. Simonyi Zs. Nyelvőr 370. l.

1969. *Komáromy Lajos*. Rendszeres magyar nyelvtan. Az elemi isk. tanító- és tanítónőképző intézetek számára. Második kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 163 l.) 2 K.
1970. *Komáromy Lajos*. Magyar nyelvipéldatár. Bdp. 1906. Ism. Simonyi Zs. Nyelvőr 372. l.
1971. *Kozma László, Somogyi B., Szöllösi J. és Ember J.* Magyar nyelvkönyv. Bdp. 1906. Ism. Simonyi Zs. Nyelvőr 372. l.
1972. *Mika Sándor*. Magyar történelmi olvasókönyv. I. Ism. Dr. Fülöp Adorján. Gyakorl. Pædag. II. 280—286. l.
1973. *Négyesy László*. Stilisztika. A középiskolák IV. osztálya számára. 5. kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. IV, 262 l.) 3 K.
1974. *Novák Sándor*. Magyar nyelvtan polgári fiú-, polgári leány- és felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. Átdolgozta Földes Gábor. Második, javított kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. IV, 116 l.) 1 K. 60 f.
1975. *Pauker-Wilner*. Ungarisch. Wien. 1903—5. Ism. Balassa József. Nyelvőr 224. l.
1976. *Paulay Ödön*. Módszeres magyar nyelvtan olvasó- és gyakorlókönyv. I. kötet. A középiskolák, polgári fiú- és leány-, továbbá a felső leányiskolák első osztálya számára. Pécs, Taizs J. ny. 1906. (8-r. 4 lev. 174 l.) Hozzájárul: Jegyzetek és gyakorlatok. (36 l.) 2 K. 50 f. — Ism. Dr. Gyulai Ágost. Hivat. Közl. 13. sz.
1977. *Révy Ferencz*. Magyar olvasókönyv felsőbb leányisk. I. oszt. számára. — Ism. Tolnai Vilmos. Hivat. Közl. 11. sz.
1978. *Riedl Frigyes*. Retorika és retorikai olvasókönyv. Hatodik, az új tanterv szerint javított kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 260 l.) 2 K. 60 f.
1979. *Sarudy Ottó*. Stilisztika, Poetika és Retorika. Ism. Dittler Ida. Magyar Tanítóképzés 451. l.
1980. *Sretvizer Lajos és Barna Jónás*. Magyar nyelvkönyv. Bdp. Ism. Simonyi Zs. Nyelvőr 373. l.
1981. *Szabó Adorján*. Magyar nyelvtan mondattani alapon. I. rész. A középiskolák első osztálya számára. Budapest, Stampfel. (8-r. 120 l.) 1 K 40 f. — Ism. Lehr Albert. Hivat. Közl. 19. sz.
1982. *Szabó Ignác dr.* Magyar olvasókönyv. Közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 248 l.) 2 K 50 f. — Ism. Riedl Frigyes. Hivat. Közl. 4. sz. — Ugyanaz. III. osztály számára. Budapest, 1906. — Ism. dr. Sebestyén Károly. Hivat. Közl. 17. sz.
1983. *Szabó Ignác dr.* Rendszeres magyar nyelvtan közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák III. osztálya számára. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 108 l.) 1 K 20 f. — Ism. Révy Ferencz. Hivat. Közl. 3. sz.
1984. Szerkesztéstan. (Kézirat gyanánt.) Kalocsa, Werner K. ny. 1906. (8-r. 36 l.)
1985. *Szinnyei József*. A magyar nyelv. A középiskolák hetedik osztálya számára és magánhasználatra. 6. javított kiadás. Budapest, 1906. Hornyánszky V. (8-r. 99 l.) 1 K.
1986. *Szinnyei József*. Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. I. rész. A középiskolák, a polgári iskolák és a felsőbb leány-

- iskolák első osztálya számára. 14. javított kiadás. Budapest, 1906. Hornyánszky V. (8-r. 112 l.) 1 K 20 f.
1987. *Ullerich Gyula és Weszely Ödön.* Magyar olvasókönyv. A polgári fiúiskolák számára. III. kötet. A harmadik osztály számára. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 243 l.) 2 K 40 f.
1988. *Váczai János dr.* A magyar irodalom története. Középiskolák és tanítóképző intézetek használatára. II. kötet. Kisfaludy Károlytól napjainkig. Második javított kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 344 l.) 3 K 80 f.
1989. *Vajda Gyula dr.* Magyar irodalomtörténeti olvasókönyv. III. rész. Irodalomtörténet. Felsőbb leányiskolák és tanítóképzők számára. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. II, 451 l.) 4 K 50 f.
1990. *Vuia, Juliu.* Curs practic de limba maghiară. 1906. Ism. Ardelean Joan. Biserica și Scoala 12. sz. Vuia J. felelete. U. o. 17. sz. Ardelean válasza. U. o. 22. sz.
1991. *Weszely Ödön dr.* Módszeres magyar nyelvtan mondattani alapon. Múrtonfy Márton nyomán a középiskolák és felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. Hetedik, az új iskolai helyesírás elvei szerint javított kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 120 l.) 1 K 60 f.
1992. *Weszely Ödön.* Magyar nyelvi gyakorlókönyv. Budapest, 1906. Ism. Farkas Sándor. Hivat. Közl. 13. sz. — Simonyi Zs. Nyelvőr 374. l.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú cikkek.

1993. *Fünczy Ernő dr.* Az ókori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából. Budapest, 1906. Hornyánszky V. (8-r. VI, 307 l.) 6 K. — Ism. *Sz. F.* Protest. Szemle 624—630. l. — Hornyánszky Gyula. Magy. Pædag. 647—657. l. — Dr. Baló József. Magy. Tanítóképző 592—596. l. — *S. I.* Nemez. Nőnevelés 503. l. — Weszely Ödön. Népmívelés II. 493—499. l.
1994. *Gerő János dr.* Az antik tánc. Besztercebánya, Hungária ny. 1906. (8-r. 18 l.) Besztercebánya és vid. 1906. 10. 11. sz.-ban is.
1995. *Kalocsay Endre.* A görög és római mimus történetének alapvonalai. Budapest, 1906. Franklin ny. (8-r. 27 l.)
1996. *Krumbacher K.* Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἑλληνοειρήσ. 1905. Ism. Pecz Vilmos. Nyelvtudomány 55—58. l.
1997. *Marquard, Math.* Die pessimistische Lebensauffassung des Altertums. Ism. dr. Szelényi Ödön. Magy. filoz. társ. Közlem. 228. l.
1998. *Mihaelis, Adolf.* Die archæologischen Entdeckungen des neunzehnten Jahrhunderts. Lpz. 1906. Ism. Buday Árpád. Erd. Múz. 167. l.
1999. *Pecz Vilmos.* Ókori Lexikon 2 köt. 1902—4. Ism. Rác Lajos. Deutsch. Liter. Ztg. 6. sz. és Magy. filoz. társ. Közlem. 39—44. l.
2000. *Pecz Vilmos.* Classica philologia és görög-latin philologia. Philol. Közl. 1—6. l.
2001. *Pecz Vilmos.* A classica philologia jövője. 1905. Ism. Darkó Jenő. Philol. Közl. 303—306. l.

2002. *Szigeti Pál*. A klasszikus antithesis elmélete és kezdetei. Budapest, 1906. Franklin ny. (8-r. 39 l.)
2003. *Vári Rezső dr.* A classica-philologia encyclopædiája. A classica-philologia tudományágainak módszertanába bevezető kézikönyv. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter úr megbízásából kezdő philologusok számára. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. XXXVIII, 486 l.) 8 K.
2004. *Wilamowitz-Moellendorf, U. v., Krumbacher K., Wackernagel J., Leo Fr., Norden E., Skutsch F.* Die griechische u. lateinische Literatur u. Sprache. 1905. Ism. Kallós Ede. Phil. Közl. 703—706. l.
2005. *Zielinski, Th.* Die Antike und wir. Übers. V. E. Schoeler. Lpz. 1905. Ism. Vértesy Dezső. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 765—772. l. — Hornyánszky Gyula. Philol. Közl. 452—458. l.
2006. *Zsigmond János*. Az ó-kori rabszolgaságról. Közérdek (Szegzárd) 3—6. sz.

2. Görög történet és régiségek.

2007. *Barrés, Maurice*. Le voyage de Sparte, 1906. Ism. *B. M.* Budap. Szemle 128. köt. 166—169. l.
2008. *Birta István*. Az Orestes-monda. Kiskunhalasi ref. főgim. 1905 '6. értes. 31—77. l.
2009. *Bloomfield M.* Cerberus the Dog of Hades. Chicago. Ism. Dr. Osztern Salamon. Ethnogr. 256—259. l.
2010. *Ciura, Alexandru*. Educația vechilor Elini. Balázsfalvi gör. kat. román isk. értes. 3—40. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 40 l.) 50 f.
2011. *Csermelyi Sándor*. A kopenhágai Ny Carlsberg Glyptothek. Phil. Közl. 215—223. l.
2012. *D. J. A Σαβήστοι ἄσφαλοι* kérdéséhez. Philol. Közl. 390. l.
2013. *Darkó Jenő*. Újabb külföldi munkák a byzantiumi philologia terén. Philol. Közl. 26—37. l.
2014. *Fischer Loránd*. Epaminondas és Theba küzdelme a hegemoniáért. Bölcsészettudori értekezés. Budapest. 1906. Világosság ny. (8-r. 45 l.)
2015. *G. J. Xerxes gőgje*. Philol. Közl. 389. l.
2016. *Gardner, E. A.* Ancient Athens VIII. fejezete. Ford. dr. Schmidt Márton. Ism. Láng Nándor. Philol. Közl. 777—779. l.
2017. *Hekler Antal dr.* Hephaistos visszatérése. (Festett görög harangkráter a Louvrebán.) Arch. Értes. 97—110. l. — Külön is megjelent. (8-r. 16 l.) [Közl. 312. l.]
2018. *Inama, Vigilio*. Antichità greche. 1906. Ism. Láng Nándor. Phil.
2019. *l. n.* Aphrodisias. Philol. Közl. 180. l.
2020. *Lampsas, D.* Die künstlerische Erziehung der athenischen Jugend im 5. u. 4. Jahrh. v. Chr. Langensalza. Ism. Gálos Rezső. Magy. Pædag. 392—397. l.
2021. *Láng Nándor dr.* A görög műveltség emlékeinek föl kutatása. Bdp. I. ker. főgim. értes. 3—30. l.
2022. *Lassel, Dr. Eugen*. Delphi. Brassói Honterus-gymn. értes. 3—14. l.
2023. *l.* Az olympiai Heraion két oszlopának fölállítása. Philol. Közl. 251. l.

2024. *Menander Protector* történeti műveinek töredékei. Ford. dr Lukinich Imre. 1905. Ism. Darkó Jenő. Philol. Közl. 754—761. l.
2025. *Pater, Walter*. Griechische Studien. 1904. Ism. Latkóczy Mihály. Philol. Közl. 146—149. l.
2026. *Soós József*. Az athéni Akropolis. Ism. Geréb József. Philol. Közl. 708—710. l.
2027. *Tomsányi Lajos*. Attikának kereskedelme történelmi és jogi szempontból. Kalocsa, 1906. (8-r. 175 l.) Ism. dr. Horváth Gyula. Kath. Szemle 1061—1063. l. — Religio 26. sz.
2028. *Wagner József*. Görög régiségek és a görög irodalomtörténet vázolata. A tanulóifjúság használatára. A szerző engedelmével a negyedik kiadás után fordította Horváth Balázs dr. Második kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 196, IV l.) 3 K.
2029. *Varga Gábor*. A görög nő társadalmi helyzete. Ism. Klima Lajos. Philol. Közl. 637. l.
2030. *Wilamowitz-Moellendorf, Utr. v.* Satzungen einer milesischen Sängergilde. 1904. Ism. Kallós Ede. Philol. Közl. 236—239. l.

3. Görög irodalomtörténet.

2031. *Gerő János dr.* A görög irodalom rövid története. Besztercebánya. 1906. Hungária. (8-r. 121 l.) 2 K 40 f.
2032. *Máthé György*. Anthologia lyrica græca. Szemelvények a régi görög lyrikusok költeményeiből. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 194 l.) 2 K 80 f. — Ism. Dr. Pruzsinszky János. Hivat. Közl. 3. sz.
2033. *Vári Rezső*. A görög taktikus írók III. családjának kézirataihoz. Philol. Közl. 720—723. l.
2034. *Aischylos*. *Aischylos* tragédiái. Ford. Csengeri János. 1903. Ism. Kempf József. Philol. Közl. 134—139. l.
2035. *Anakreon*. *Anakreon*. Édes óráim. Ford. Bedőházy János. Pesti Napló 3. sz.
2036. *Archilochos*. *Hauvette, Amédée*. Un poète ionien du VII-e siècle. Archiloque. 1905. Ism. Kallós Ede. Philol. Közl. 65—70. l.
2037. *Aristoteles*. *Förster, Aurelius*. Symbolæ criticæ in librum Aristotelis de anima primum. Philol. Közl. 293—299. l. — (Önállóan is megjelent. Budapest, Kókai L. 8-r. 8 l. 50 f.)
2038. *Cassiodorus*. *Marton Lajos*. Magnus Aurelius Cassiodorus Senator isagogikai gyűjteménye. Theol. Szaklap 273—294. l.
2039. *Euripides*. *Latkóczy Mihály*. Néhány szó Euripidesről és a görög drámáról. Budap. III. ker. főgim. 1905/6. értes. 3—18. l.
2040. *Herakleitos*. *Herakleitosból*. (Közös a józanok világa.) Ford. Pásztor Árpád. Polit. Hetiszemle 29. sz.
2041. *Homeros*. *Homeros* Odysseiája bő szemelvényekben. Az eredeti versmértékben fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kempf József. Második javított kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. XLVIII, 238 l.) 3 K 60 f.
2042. *Hektor és Andromache*. (Az Iliasból.) Ford. Csengeri János. Budap. Szemle 125. köt. 131—133. l.
2043. *Csengeri János*. Homerosi paloták. Philol. Közl. 89—99. l.

2044. *Cserép József*. Bérard V. az Odysseiáról. Philol. Közl. 110—125. 596—609. 744—751. l.
2045. *K. L.* A homerosi eposzok hatásáról. Philol. Közl. 246. l. (Stemplinger Ede művéről.)
2046. *Kálmán János*. Homeros és Vergilius alvilága. Ism. Incze József. Philol. Közl. 782. l.
2047. *Nyusztay Antal*. Homeros Zeuse. Ism. Hornyánszky Gyula. Philol. Közl. 777. l.
2048. *Szabó Miklós*. A beszédek bekeretelése Homeros költeményeiben. Budapest, 1906. Franklin ny. (8-r. 35 l.)
2049. *Vértesy Dezső*. Javítások a homerosi szótárunkhoz. Gyakorl. Pædag. 101—105. l.
2050. *Josephus Fl. Kmoskó Mihály dr.* A zsidók politikai története a hellenizmus kezdetén. Kritikai tanulmány Flavius Josephus archæológiája adatairól. XI, 7—XII, 5. Budapest, Szt. István t. é. n. (8-r. 183 l.) 3 K.
2051. *Lukianos. Lukianos*. Hogyan kell történetet írni? Bevezette, fordította és jegyzetekkel kísérte dr. Márffy Oszkár. Wágner M. R.-palotai fögim. 1905/6. értes. 3—28. l. (Külön is megjelent.)
2052. *Márffy Oszkár*. Lukianos hatása az utókor irodalmára és művészetére. Budap. VII. ker. külső áll. fögim. értes. 3—13. l.
2053. *Sophocles. D. Nagy Sándor*. Sophocles mythológiája. Ism. Klima Lajos. Philol. Közl. 637. l.
2054. *Theokritos. Vértesy Dezső*. Miscellanea Theocritea. Phil. Közl. 414—421. l.
2055. A szerelem ABC-je. Görög dalok. Új-görögből ford. Vértesy Dezső. 1906. Ism. *d.* Budap. Szemle 126. köt. 148—150. l.

Nyelvészet.

2056. *Erdős József*. Az újszövetségi kánon fordításairól. Philol. Közl. 185—200. 270—285. 321—333. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 43 l.)
2057. *Kenyon F. G.* The evidence of greek papyri. 1904. Ism. Kallós Ede. Philol. Közl. 374—377. l.
2058. *Pecz Vilmos*. Brugmann a mai görögök nyelvkérdéséről. Nyelvtudomány 156—157. l.

4. Római történet s régiségek.

2059. *Buday Árpád*. A collegium fratrum Arvalium történetéhez. Erd. Múz. 241—248. l.
2060. *F. G.* Trajanus nyugvóhelye. Philol. Közl. 468. l.
2061. *Faragó János*. A római régiségtan és irodalomtörténet főbb tételei. Tanítványainak kézirat gyanánt összeállította —. Pápa, főisk. ny. 1906. (8-r. 32 l.) [345—350. l.]
2062. *Findály Gábor dr.* A római birodalom közigazgatása. Uránia
2063. *Gyórfi Endre*. Az anarchisták Rómában. 1903. Ism. Lengyel Miklós. Philol. Közl. 64. l.
2064. *Hoffbauer, M. F.* et *Thédénat, H.* Le Forum Romanum. Paris, 1905. Ism. Király Pál. Budapesti Szemle 125. köt. 134—142. l.

2065. *Király Pál*. A Forum Romanum. Erzsébetvárosi áll. főgim. értes.
 2066. *Kovács István*. Vespasianus római császár kiadatlan ellenjegye.
 Erd. Múz. 140—145. l.
 2067. *Laukó Albert*. A római város a császárság két első századában.
 Ism. Finály Gábor. Philol. Közl. 780. 1.
 2068. *Lovcsányi Gyula*. Pompei. Uránia 260—274. l.
 2069. *Márffy Oszkár dr.* A rómaiak családi ünnepei. Uránia 482—
 488. l.
 2070. *Muzzi János*. Jelentés itáliai tanulmányutamról. Hódmezővásárh.
 ref. főgim. értes. 905'6. 9—55. l.
 2071. *Neogradi Gilbert*. Az őskeresztények Savariában. Ism. Récey
 Viktor. Philol. Közl. 76. l. [780. l.
 2072. *Rappensberger Vilmos*. Sicilia. Ism. Láng Nándor. Philol. Közl.
 2073. *Wissowa, Georg*. Religion u. Kultur der Römer. München.
 Ism. Téglás Gábor. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 478. l.

6. Római irodalomtörténet.

2074. *Gerő János dr.* A római irodalom története. Besztercebánya,
 Hungária ny. 1906. (8-r. 102 l.) 2 K 40 f.
 2075. *Incze Béni*. Irodalmi élet a római császárság első századában.
 Erd. Múz. 94—111. l.
 2076. *Manitius, Dr. M.* Mären u. Satiren aus dem Lateinischen.
 1905. Ism. Katona Lajos. Philol. Közl. 627—631. l.
 2077. *Némethy Géza*. A római elegia. 1905. Ism. ifj. Reményi Ede.
 Philol. Közl. 223—227. l. — Kont I. Revue critique 20. sz. —
 Dr. Positivus. Uránia 321. l. — Deutsche Liter. Ztg. 28. sz.
 2078. Quellen u. Untersuchungen z. latein. Philologie d. Mittelalters.
 Herausg. v. L. Traube 1906. Ism. Kalocsay Endre. Philol.
 Közl. 631—635. l.
 2078a. *Sróff Gábor*. A klasszikai irány keletkezésének okai külföldön
 és nálunk, jellemzése és hatása. Kalazantinum. XI. évf. 1. sz.
 2079. *Ulrich Dr. Jakob*. Proben der lateinischen Novellistik des Mittel-
 alters. 1906. — Ism. Katona Lajos, Philol. Közl. 627—631. l.
 2080. *Cæsar, C. Julii, Caesaris de bello gallico libri*. Magyarázta
 Vajda Károly dr. V. füzet. Lib. VI. 1—38. (Latin és görög
 iskolai classicusokhoz való præparatio. 83. füzet.) Budapest,
 1906. Lampel R. (8-r. 48 l.) 50 f.
 2081. *Cserép József dr.* C. Julius Cæsar commentariusainak folytatá-
 sai és Asinius Pollio. (Értekezések a nyelv- és széptudomá-
 nyok köréből. XIX. köt. 8. sz.) Budapest, 1906. Akadémia.
 (8-r. 38 l.) 80 f.
 2082. *Cicero. Cicero a kötelességekről.* (De officiis libri tres.) Magya-
 rázta Dávid István. I. k. 1—34. (Latin és görög iskolai classi-
 cusokhoz való præparatio. 82. füzet.) Budapest, 1906. Lampel
 R. (8-r. 48 l.) 50 f.
 2083. *Cicero. A Catilina elleni beszédek.* Fordította és jegyzetekkel
 ellátta: Osztie József. (Magyar Könyvtár. 459.) Budapest, 1906.
 Lampel. (16-r. 64 l.) 30 f.
 2084. *Cicero beszéde Sextus Roscius Amerinus ügyében.* I. füzet Pro
 Roscio Amer. 1—47. Fordította és magyarázta Reibner Márton

- dr. (Tanulók könyvtára. 98.) Budapest, 1906. Stampfel. (16-r. 64. l.) 60 f.
2085. *M. T. Cicero.* Divinatio in Qu. Cæcilium cz. beszéde. Ford. Gurnesevits Lajos. *Ism. Incze József. Philol. Közl.* 783. l.
2086. *M. T. Cicero* beszéde Verres ellen. Ford. Gurnesevits L. *Ism. Incze J. U. o.* 784. l.
2087. *Cicero Brutusa.* Ford. Pósch Árpád. Budapest, 1903. *Ism. Pruzsinszky János. Philol. Közl.* 696—699. l.
2088. *Nemes Imre dr.* Áttenkintés Cicero bölcséletéről. *Böles. folyóir.* 460—471. l.
2089. *Paupert József.* Cicero és családja. Alkotmány 189. sz.
2090. *Pósch Árpád.* Cicero bölcséleti műveinek politikai jelentősége. *Philol. Közl.* 663—681. l.
2091. *Curtius. Vértesy Dezső.* Curtius Rufus jelentősége. *Gyakorl. Pædag.* II. 169—185. l.
2092. *Eutropius. Eutropius.* A rómaiak rövid története. Ford. Klima Lajos. 1905. *Ism. dr. Gomperz Fülöp. Tanáregyl. Közl.* 39. évf. 370. l. *Incze Béni. Phil. Közl.* 710. l. és *Századok* 259—262. l.
2093. *Gellius. Gellius A.* Attikai Éjszakák. Ford. Barcza J. és Soós J. 1905. *Ism. Dr. Gomperz Fülöp. Tanáregyl. Közl.* 39. évf. 299. l.
2094. *Horatius. Horatiusból.* 1. Virgilius hajója. — 2. Ad Taliarchum. — 3. Ad Lydiam. — 4. Ad Puerum. Ford. Szabó Endre. *Az Újság* 354. sz.
2095. *Horatii. (Q.—Flacci)* Oda ad Torquatam. (Od. II. 8.) Ford. Cholnoky László. *Magy. Szemle* 38. sz.
2096. *Némethy G.* Horatiana. *Rhein. Mus. f. Philol.* 61. köt. 139. l.
- 2096a. *Orbán Gyula.* Horatius erkölcsi felfogása. *Kalazantinum* XI. évf. 3. sz.
2097. *Osztern Salamon dr.* Horatius és Lucilius. *Ism. Wirth Gyula. Philol. Közl.* 462—464. l. — Lásd 792. sz. a. is.
2098. *Livius. Livius, Titus.* Hannibal útja az Alpeseken át. A rómaiak történetének XXI. könyve. Latinból fordította és bevezette Várdai Béla. (Magyar Könyvtár 450. 451.) Budapest, 1906. Lampel R. (16-r. 96 l.) 60 f.
2099. *Longinus. Longinus* on the sublime. Translated by O. Prickard. 1906. *Ism. Kropf Lajos. Phil. Közl.* 771—774. l.
2100. *Lucanus. Lucani, M. A.* — De bello civili lib. X. Ed. Car. Hosius. 1905. *Ism. Pécsy Béla. Philol. Közl.* 382—384. l.
2101. *Lucilius.* — Lásd 2097. sz. a.
2102. *Lygdamus. Lygdami* carmina. Accedit panegyricus in Messalam. Edidit Geyza Némethy. Budapest, 1906. Akadémia. (8 r. 179 l.) 3 K. — *Ism. Hegedüs István. Phil. Közl.* 613—622. l. — *La Cultura.* XXVI. 3. p. 42. l. — *Lit. Zentr. Bl.* 46. sz. — *Skutsch F. Deutsch. Lit. Ztg.* 46. sz. — *Jacoby Felix. Berlin. Philol. Wochenschr.* 50. sz.
2103. *Ovidius. Némethy Géza.* Ovidius szerelmeinek új kiadása. *Akad. Értes.* 583—588. l.
2104. *Némethy G.* Ad Ovid. A. A. III. 783. *Rhein. Mus. f. Philol.* 61. köt. 305. l.
2105. *Phædrus.* Szemelvények *Phædrus* meséiből. A gimnázium III. osztálya számára. Szerkesztette, magyarázta és szótárral ellátta

- dr. Paulovics István. (Latin és görög remekírók iskolai kiadása. 1. sz.) Budapest, 1906. Stampfel. (8-r. 68 l.) 60 f. — Ism. dr. Fiók Károly. Hivat. Közl. 13. sz.
2106. *Cinquinì, Ph. D.* Index Phædranus 1905. Ism. Pécsy Béla. Philol. Közl. 309. l.
2107. *Sallustius, C. Sallustius, Crispus.* A Jugurtha-háború. Ford. Várdai Béla. Ism. Cs. J. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 205. l.
2108. *C. Sallustius.* Catilina összeesküvése. Ford. Vujsz János. — Ism. Klima Lajos. Philol. Közl. 711. l.
2109. *Seneca, Seneca, Lucius Annaeus.* Erkölcsei levelek. I. köt. I—X. könyv. II. kötet. XI—XX. könyv. Fordította Barcza József. Budapest, 1906. Franklin t. (8-r. 318, 326 l.) 9 K — Ugyanaz Latinul és magyarul. Budapest. U. o. (8-r. 592, 628 l.) 20 K.
2110. *Schinner Lajos dr.* Lucius Annæus Seneca ethikai aranyigazságai. Nagyszombati érs. főgim. értes. 1—29. l. — Lásd 1495. sz. a. is.
2111. *Tacitus. Tacitus* évkönyvei. (Annales.) VII. füzet. Annales. IV. 8—52. Fordította és magyarázta Fodor Gyula dr. (Tanulók Könyvtára. 97.) Budapest, 1906. Stampfel. (16-r. 385—448 l.) 60 f.
2112. *Incze Béni dr.* Tacitus élete. 1905. Ism. Székely István. Phil. Közl. 60—61. l.
2113. *L. Keczer Géza.* Tacitus dialogusa. Ism. Wirth Gyula. Philol. Közl. 781. l.
2114. *Tibullus. Tibulli carmina.* Ed. G. Némethy. 1905. Ism. Lazié Gliša. Gymnasium 12. sz. — Liter. Zentr. Bl. 5. sz. — Jacoby Felix. Berlin. Philol. Wochenschr. 5. sz.
2115. *Némethy Geyza.* De auctore Panegyrici in Messalam. Philol. Közl. 6—12. l.

Új latin.

2116. *Asszisi Szent Ferencz* himnusza a Naphoz. Ford. Prónai Antal. Magy. Állam. 126. sz.
2117. *Récsey Viktor dr.* Gazius Antal humanista írónak De tuenda pro grande viridi ac florida hominis iuventa libellus című kéziratot munkája, melyet Thurzó Zsigmond váradi püspöknek ajánlott. Budapest, Hornyánszky V. ny. 1906. (8-r. 116 l.) 2 K. — Különnyomat Hegedüs Analecta recentiora cz. munkából — Ism. Magy. Szemle 27. sz.

Nyelvészet.

2118. *Aubert, J. R.* Le latin langue internationale. Ism. Marót Károly. Philol. Közl. 391. l.
2119. *Endrei, Gerson.* Addenda glossario mediæ et infimæ latinitatis regni Hungariæ. Phil. Közl. 689—693. l.
2120. *Krebs, J. Ph.* Antibarbarus der lateinischen Sprache. 7. Aufl. v. J. H. Schmalz. Basel, 1905. Ism. *ibi.* Erd. Muz. 225—227. l.
2121. *Rorák Imre dr.* A főnevek alakтана újabb irányú latin grammatikáinkban. Czeglédi áll. főgim. értes. 3—19. l.

7. *Latin nyelvtanok.*

2122. *Dávid István.* Rövid latin nyelvtan. Gimnáziumok és reáliskolák számára. Negyedik javított kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. VIII, 211 l.) 2 K.
2123. *Dávid István.* Rövid latin olvasó- és gyakorlókönyv. Gimnáziumok és reáliskolák számára. I. rész. Az I. és II. osztály számára. 3. javított és nagyrészt megváltozott kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. VIII, 187 l.) 2 K. — II. rész. Mondattani gyakorlókönyv a III. és IV. osztály számára. 2. jav. és átdolg. kiadás. Budapest. U. o. (8-r. 112 l.) 1 K 20 f.
2124. *Fersigan, Joan.* Legendar și deprinderi latine. Beius, 1905. Ism. Dr. Siegescu József. Hivat. Közl. 7. sz.
2125. *Hittrich Odön dr.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv. A gimnázium I. osztálya számára. Második kiadás. Budapest, 1906. Franklin T. (8 r. 103 l.)
2126. *Kárpáti Kelemen.* Latin nyelvtan. Budapest, 1906. Ism. Dóczy Imre. Hivat. Közl. 19. sz.
2127. *Kárpáti Kelemen.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv. Budapest, 1906. Ism. Dóczy Imre. U. o. 19. sz.
2128. Latin nemi szabályok. Karczag, (1906). Szódi S. (8-r. 8 l.)
2129. *Lohán László.* Latin mondattan. Gimnáziumok III. és IV. osztálya számára. Szeged, 1906. (8-r.) 1 K 50 f. Ism. Abaffy Béla. Gyakorl. Pædag. 231—239. 286—293. l. — Lohán László. Eszrevételek. U. o. 335—342. l. — Abaffy Béla válasza. U. o. 342—344. l.
2130. A miskolci kir. kath. gimnázium terminológiája. Miskolc, 1906. (8-r. 14 l.)
2131. *Molnár Ervin.* Latin nyelvtan. A középiskolák I. és II. osztálya számára. Budapest, 1906. Szt. István-T. (8-r. 144 l.) 1 K 60 f. Ism. Hornyánszky Gyula. Hivat. Közl. 17. sz.
2132. *Molnár Ervin.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv a középiskolák I. és II. osztálya számára. Budapest, 1906. U. o. (8-r. 198 l.) 2 K 20 f. — Ism. Hornyánszky Gyula. Hivat. Közl. 17. sz.
2133. *Pteancu, Dr. Alexandru și Bichigean, Vasile.* Gramatica latină pentru clasa I. și a II-a gimnazială. Szamosujvár, Todorán. 1906. (8-r. 138 l.) 1 K 80 f.
2134. *Pteancu, A. și Bichigean, V.* Carte de cetire latină pentru clasa I. și a II-a gimnazială. Szamosujvár, Todorán, 1906. (8-r. 192 l.) 2 K 20 f.
2135. *Szabó Gy. Iván, Kálmán János dr. és Wirth Gyula.* Stílusgyakorlatok Liviushez és Virgiliushoz. A gimnázium VI. osztálya számára. (Latin stílusgyakorlatok IV. kötet.) Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 80 l.) 1 K 20 f.

8. *Magyarországi régészet.*

2136. *Bleyer Izsó dr.* Temesvár-környéki leletekről. Arch. Értesítő 363—368. l.
2137. Budapest régiségei. Régészeti és történeti évkönyv. Szerkeszti Dr. Kuzsinszky Bálint. IX. Budapest, 1906. Székes főváros ki-

- adása. (4-r. 212 l.) (Dr. Láng Nándor. Figuralis terracották az aquincumi muzeumban. — Dr. Kuzsinszky Bálint. Az aquincumi muzeum kőemlékeinek negyedik sorozata. — Dr. Finály Gábor. Az aquincumi muzeum terra sigillata darabjai. — Dr. Veress Endre. Marsigli jelentései és térképei Budavár 1684—1686-iki ostromairól. — Gohl Ödön. Budapest emlékérméi. III. — Értésítő.)
2138. *Buday Árpád*. Két római feliratos kő Énlakáról. Erd. Muz. 132—133. l.
2139. *Buday Árpád*. Az Armenia meg az Epigraphia. Erd. Muz. 53—58. l. (Egy római császárfeliratról.) Dr. Finály Gábor, Dr. Hampel József, Király Pál levele. U. o. 230—234. l.
2140. *Csallány Gábor*. Ókori leletek a szentesi múzeumban. Arch. Értés. 47—55. l.
2141. *Finály Gábor*. Római feliratos kövek Szamosújvárról. Arch. Értés. 37—39. l.
2142. *Gubitzka Kálmán* ásatása a csakai «Kramenyák»-on (Tercontál-m.). Arch. Értés. 446—448. l.
2143. *Hampel József*. A Nemzeti Muzeum legrégebbi pannóniai sírtáblái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXI. köt. 1. sz.) Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. 74 l. és 23 tábla.) 2 K.
2144. *Hampel József*. Intercisa emlékei. Arch. Értés. 221—274. l.
2145. *Hekler Antal dr.* Két római császárfej. Arch. Értés. 331—337. l.
2146. *Hoffiller Viktor dr.* Thrák vallásbeli emlékek a zágrábi muzeumban. Arch. Értés. 39—44. l.
2147. *Jósa András dr.* Szabolcsmegyei bronzkardokról. Arch. Értés. 278—282. l.
2148. *Kugler Alajos*. A veszkényi avarkori lelet. U. o. 27—30. l.
2149. *Kugler Alajos*. Medgyesi aranylelet. U. o. 189. l.
2150. *Mahler Ede*. Néhány pannóniai kőemlék. U. o. 45. l.
2151. *Mahler Ede*. Ujabb római feliratos emlékek Dunapenteléről. U. o. 155—159. l. (Elejét lásd a múlt évi folyamában.)
2152. *Márton Lajos dr.* 1904. évi kutatások az abonyi régibb középkori sírmezőben. U. o. 31—37. l.
2153. *Milleker Bódog*. Délmagyarország régiségleletei. A honfoglalás előtti időkből. Temesvár, 1906. (8-r. 128 l.) 2 K. — Ism. Br. Miske Kálmán. Mittheilg. d. Anthrop. Ges. Wien 37. köt. (18.) l.
2154. *Móra Ferencz*. Ásatás a Szeged-ötömösi Anjou-kori temetőben. Arch. Értés. 18—27. l.
2155. *Móra Ferencz* Ásatásáról a fekete-széken (Szeged alsótanya). Arch. Értés. 439—441. l.
2156. *Orosz Endre*. Erdélyi bronzleletekről. U. o. 368—375. l.
2157. *Robert Károly dr.* Tereus mythosa Dunapentelén. U. o. 274. l.
2158. *Smith, R. A.* British Museum. A guide to the antiquities of the early iron age. London, 1905. Ism. Dr. Márton Lajos. U. o. 283—285. l.
2159. *Soós Elemér*. A felső-kubini várhelyről. U. o. 67—69. l.
2160. *Szőnyi Ottó dr.* A pécsi püspöki muzeum kótára. Pécs. Taizs J. ny. 1906. (8-r. 279 l.) 4 K. — Ism. dr. Hanuy Ferencz. Kath. Szemle 877—879. l. — Religio 17. sz.
2161. *Téglás Gábor*. Limes-tanulmányok. (Értekezések a történeti

- tudományok köréből. XXI. köt. 2. sz.) Budapest, 1906. Akadémia. (8 r. 106 l.) 2 K 40 f.
2162. *Téglás Gábor*. A Mithra-kultusz Nabarze-alakjai hazánk területéről. Phil. Közl. 739—743. l.
2163. *Téglás Gábor*. A német birodalmi limes-bizottság eredményei és kutatásainak tanulságai hazai limestanulmányaink rendszerezése szempontjából. (Kivonat.) Akad. Értes. 393—410. l.
2164. *Téglás Gábor*. A várhelyi syrus templom. Arch. Értes. 321—330. l.
2165. *Téglás Gábor*. A császári pénzverők hivatali szervezete a rómaiaknál. Bányász. és Kohász. Lapok 686—689. l.
2166. *Téglás Gábor*. Az anatólica terményadónem a rómaiaknál. Közgazd. Szemle 1906.
2167. *Téglás István*. Nehány erdélyi adat a thrák lovas istenségekről. Arch. Értes. 434—436. l.
2168. *Tömörkény István*. Asatások Al-Gyón (Csongrád-m.). U. o. 441—445. l.

IX. Germán nyelvek s irodalmak.

1. Német.

2169. *Barta Mór*. Platen Ágost mint drámaköltő. Phil. Közl. 38—49. 99—110. 200—215. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 41 l.)
2170. *Bászeli Ernő*. Bernauer Ágnes a német költészetben. Phil. Közl. 586—596. 680—689. 723—739. l.
2171. *Bauer Gyula*. Mókaházasság. Ford. Kürthy Emil. Zenéjét szerzette Lehár Ferencz. Először adták a Népszínházban szept. 7.
2172. *Bierbaum Otto Julius*. A fekete hárfa. Ford. Apor Dezső. Hét 46. sz.
2173. *Bierbaum*. 1. Szürkület. Ford. Hajós Izsó. P. Napló 24. sz. — 2. Éji út. U. o. 10. sz.
2174. *Bierbaum Ottó Gyula*. Faun sípdala. Ford. Polit. Hetiszemle 34. szám.
2175. *Bleyer Jakab*. A Nibelung-monda második felének keletkezése és kialakulása. Philol. Közl. 257—270. l.
2176. *Bodrogh Pál*. Idegen költők. Heine, Béranger, Byron és mások. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 128 l.) 2 K. — Ism. Magy. Szemle 16. sz.
2177. *Böhme, Margarethe*. Die graue Strasse. Dresden. Ism. Holzner Eugen. Pester Lloyd 202. sz.
2178. *Boiü, Joan Baptist*. Martin Opitz și Románii. Telegraf. Roman 75—78. sz.
2179. *Busse Károly*. Az anya. Ford. Papy József. Hódmezővásárhely 60. sz.
2180. *Chamisso*. Az öreg mosónő. Ford. Feleki Sándor. Szentés és vid. 32. sz.
2181. *Chamisso*. Merész fiu. Anghy Pál. Függetl. Székelység 18. sz.
2182. *ch—ch*. Ferdinand v. Saar. Pester Lloyd 182. sz.
2183. *Czirbusz Géza dr.* Homunculus, a tudós. Hamerling szatirikus eposza. Magy. Állam 87. sz.

2184. Deutsche Texte des Mittelalters. VI. Bd. Berlin, 1906. Ism. Bleyer Jakab. Századok 470—472. l.
2185. *Eichendorff*. Erdőben. Ford. Györy Margit. Zenevilág V. 47—48. szám.
2186. *Elfner H.* Honvágy. Ford. Óludányi. Nagyszomb. Hetilap 47. sz.
2187. *Engel, Eduard*. Geschichte der deutschen Literatur. Leipzig u. Wien. Ism. Jónás János. Pester Lloyd 276. sz.
2188. *Földvári György*. Anna Luiza Karschin. Lévai kegyr. főgimn. értes. 9—32. l.
2189. *Frenssen, Gustav*. Hillingelei. Ism. Dor. Jövendő 5. sz.
2190. *Freund*. Az árva fiú. Ford. Valló Albert. Tolnavármegye 3. sz.
2191. *Gersdorff*. Tavaszi dal. Ford. Óludányi. Nagyszomb. Hetilap 47. sz.
2192. *Gnerich, Dr. Ernst*. Andreas Gryphius u. seine Herodes-Epen. 1906. Ism. Bleyer Jakab. Philol. Közl. 460—462. l.
2193. *Goethe*. *Goethe*. Iphigenia bűja. (Iphigenia Taurisban. I. felv. I. jelenet.) Ford. Ceglédi Sándor. Pápai Hirl. 48. sz.
2194. *Goethe* költeményei. Ford. Dóczi Lajos. 1906. Ism. Ruttkay-Rothausner M. P. Lloyd 59. sz. — Dr. Maksziányi Dezső. Magy. Hirl. 67. sz. — Magy. Nemzet 26. sz. — Vasár. Ujs. 4. sz.
2195. *Goethe*. 1. A cserfa király (Erlkönig). Ford. Dóczi Lajos. Magy. Szalon Ápr. 493. l. és Orsz.-Világ 5. sz. — 2. Új szerelem, új élet. Tolnavármegye 5. sz.
2196. *Goethe*. Epilog Schiller harangjához. Ford. Dóczy Lajos. Kisfaludy-Társ. Evlapjai 40. köt. 154—157. l.
2197. *Göthe*. Vándor éji dala. Ford. Óludányi. Nagyszomb. Hetil. 47. sz.
2198. *Göthe*. Az isten és a bajadér. Ford. Rudnyánszky Gyula. Nyugat-magy. Hiradó 123. sz.
2199. *Goethe* dalaiból. 1. Első vesztesség. — 2. Vándor éji dalai. — 3. Buzditás. — 4. Igénytelenség. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Hirl. 337. sz. — 5. A patkó legendája. U. o. 104. sz.
2200. *Goethe*. Z lomky z prekladu Göthovho Fausta od Vladimira S. Hurbana. Slov. Pohľady 109—117. l.
2201. *Bielschowsky, Dr. Alb.* Friederike und Lili. 1906. Ism. Bleyer Jakab. Budap. Szemle 126. köt. 456—461. l.
2202. *Czirbusz Géza dr.* Göthe erkölcsi elbírálása. Magy. Állam 260. sz.
2203. *Győri Károly dr.* Dr. Faust a történelemben. Magy. Állam 216. és 293. sz.
2204. *H—i, L.* Goethe zur See. P. Lloyd 107. reg. sz.
2205. *Hoyer, Karl*. Zur Einführung in die Goethe-Literatur. 1904. Ism. Bleyer Jakab. Philol. Közl. 317. l.
2206. *Nagy Sándor*. Faust és Az ember tragédiája. Debreczeni főisk. Lapok 49. évf. 4. 5. sz.
2207. *Karpeles, Dr. Gustav*. Mit Goethe in Franzensbad. Pester Lloyd 171. sz. — Lásd 237. 1165. és 2330. sz. a. is.
2208. *Greiner Leo*. 1. Szelem. — 2. Az élet. Ford. Kosztolányi Dezső. Magy. Szemle 32. sz.
2209. *H—i, L.* Friedrich Uhl. P. Lloyd 20. sz.
2210. *H—i, L.* Ludwig Speidel. P. Lloyd 33. sz.
2211. *Hamerling*. A csudaország. — Homunculus satirikus eposzából. Ford. dr. Czirbusz Géza. Magy. Állam 126. sz. — Lásd 2183. sz. a. is.

2212. Handel-Mazzetti Enrica. (Képpel.) Magy. Szemle 2. sz.
2213. *Hartmann Móricz* költeményeiből szemelvények. A magyar szabadságharcz német dalnoka. Fordította Kozma Andor. (Olcso könyvtár 1450. sz.) Budapest, 1906. Franklin-Társulat. (16-r. 40 l.) 20 f.
2214. *Hartleben Otto Erich*. Az élet dala. Ford. Kún József. Hét 12. sz.
2215. *Heine. Heine*. 1. Halászkunyhóban ültünk... — 2. A szívem, a szívem... Ford. Avar Pál. Egyetértés 62. sz.
2216. *Heine*. Béke. Ford. Biró Artur. Egyetértés 27. sz.
2217. *Heine. Donna Clara*. Ford. Bodrogh Pál. Orsz.-Világ 17. sz. — Lásd 2176. sz. a. is.
2218. *Heine*. Dalok. 1—3. Ford. Faragó József. Az Őr 5. sz.
2219. *Heine. Clarisse*-hoz. Ford. Gara Ákos. Aradmegy. Hirl. 13. sz.
2220. *Heine Heinrich*. A «Götterdämmerung»-ból. Ford. Jubál. Jövendő 8. sz.
2221. *Heine. Harald Harfagar király*. Ford. Lehr Albert. Budapesti Szemle 128. köt. 473. l.
2222. *Heine*. Dalok. I—III. Ford. Lj. Délmagy. Közl. 38. sz.
2223. *Heine*. 1. Dalok. 1—3. Ford. Mezey Sándor. P. Napló 46. sz. — 2. 1849. októberében. Vas. Ujs. 9. sz.
2224. *Heine Henrik* költeményeiből. Ford. dr. Pásztoi (Platthy) Adorján. 1907. Ism. Vas. Ujs. 43. sz.
2225. *Heine Henrik*. Válogatott költeményei. Németből fordította Spóner Andor. 2. bővített kiadás. Budapest, 1906. Grill. (8-r. 302 l.) 3 K.
2226. *Heine*. 1. Jehuda ben Halévy. Ford. Vargha Gyula. Budapesti Szemle 126. k. 114—126. l. — 2. Két lovag. U. o. 127. k. 290. l.
2227. *Heine*. 1. Bús arcodat arczomra hajtsd. — 2. Dalaim zengő szárnyán... Ford. Zempléni Árpád. Zenelap 11. 12. sz.
2228. *Heine*. A Dalok könyvéből. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Hirl. 47. sz. és Orsz.-Világ 8. sz.
2229. *Heine*. Harald Harfagar király. Garamvidék 31. sz.
2230. *Abádi Imre*. Strófák Heineről. Jövendő 8. sz.
2231. *Bodrogh Pál*. Heine. Orsz.-Világ 9. sz.
2232. *Goth, Ernst*. Der vernichtete Heine. Pester Lloyd 270. sz.
2233. *Hirschfeld, Ludwig*. Fünfzig Jahre nach Heine. Pester Lloyd 118. reg. sz.
2234. *Karpeles, Gustav*. Heinrich Heine. P. Lloyd 42. sz.
2235. *Kohut, Dr. Adolf*. Heinrich Heine und Alexander Petőfi. Pester Lloyd 44. sz.
2236. *Surányi József*. Heine. P. Napló 46. sz.
2237. *Szini Gyula*. Heine. Az Ujság 46. sz.
2238. *Viola, Max*. Heinrich Heine. Montagblatt 8. sz.
2239. *Viola, Max*. Eine Heine-Pamphlet. Montagblatt 45. 46. sz. (Bartels Adolf munkájáról.)
2240. *Herder J. G.* Schulreden. Herausg. v. H. Michaelis. Ism. Molnár Oszkár. Magy. Tanítóképző 32—41. l.
2241. *Herder*. Ének az ifjú grófról. Ford. Szabó Sándor. Máramar. Lapok 6. sz.
2242. *Hesse Hermann*. Éji dalok. Ford. Kállay Miklós. Hevesmegyei Hirl. 27. sz.

2243. *Hofmannsthal, Hugo.* Terzinák a mulandóságról. Ford. Lonely. Miskolczi Napló 268. sz.
2244. *Karpeles, Gustav.* Erinnerungen an Heinrich Laube. Pester Lloyd szept. 16. [1921. sz.]
2245. *Kohut, Adolf.* Anastasius Grün. Siebenb. Deutsch. Tagblatt
2246. *Konnerth, Herm.* Heinr. v. Kleist. Siebenb. Deutsch. Tagbl. 1944—46. sz.
2247. *Lenau, Lenau.* Magyar honban. Ford. Barát Ármin. Magyar Szó 84. sz.
2248. *Lenau.* 1. Szerelmi ünnep. — 2. Távolban. — 3. Hervadt rózsá. — 4. A köd. — 5. Egykor és most. — 6. Nádás-dalok. — 7. Nézd a folyót. — 8. A három cigány. Ford. Havas István. Magy. Szemle 24. sz.
2249. *Lenau.* Terhes felhők. Klobusiczky Kálmán. Székesfehérvári Hirl. 15. sz.
2250. *Lenau.* Az én rózsám. Ford. Nyárasdy János. Besztercebánya és vid. 14. sz. és Népevel. Lapja 34. 35. sz.
2251. *Lenau.* Két koszora. Ford. Vékony Pál. Magy. Szemle 19. sz.
2252. *Lenau.* A vilár regéje. Ford. Vajthó László. Szamos 87. sz.
2253. *Lenau.* Változó vágy. Ford. Zoltán Vilmos. Dunántúli Hirl. 155. szám.
2254. *Guth Miklós.* A magyar motívum Lenau költészetében. Kalazantinum XII. 3. sz.
2255. *Ruttkay-Rothausser, Max.* Lenau und Sophie Löwenthal. Pester Lloyd 282. sz.
2256. *Lenau és Zsófiája.* Budap. Hirl. 51. sz.
2257. *Logau.* Furesa szokás. — után szabadon. Anghy Pál. Függetl. Székelység 18. sz.
2258. *Meyer, Dr. Richard M.* Deutsche Stilistik. 1906. Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 766—770. 1.
2259. *Meltz-Lomnitz, Hugo v.* Par le nozze di kallista contessa Lovatelli e cavaliere Giacomo Agnesa. Bistritz, Csallner 1906. (4-r. 26 l.) (Alexandri V., Lateinischer Hymnus; Prati G. Firenze; Mistral F. Mittag; Cipolla, graf v. An G. Rizzi; Galati Fürst u. Melancholie; Thiaudière, E. Mortis Amor; Steingrimur Thorsteinsson, der Augenblick; u. a. Jugendsorgen, u. a. Hoffnung; Molbeck Chr. Dichter und Kritiker; Eötvös R. br. An meine Mutter; Wass Otilia gr. Im Freien; Cannizzaro T. Sizilische Volkslieder, továbbá különböző nemzetiségek népdalainak fordítása. Nyomatott 9 példányban.)
2260. *Nessler.* Hervadt koszorú. Ford. Óludányi. Nagyszomb. Hetil. 47. sz.
2261. *Porchat J. J.* A Szent János-bogárka. Ford. Király Gizy. Magy. Szemle 19. sz.
2262. *Presang Ernst.* Bolyongás közben. Ford. Júbál. Jövendő 7. sz.
2263. *Rheindt, Friedr.* Friez Lienhard und seine Schriften. Akad. Blätter X. 6. sz.
2264. *Rosner, Karl.* Reimender Sand. Berlin. Ism. Holzner Eugen. Pester Lloyd 202. sz.
2265. *Roth, Dr. Victor.* Die wissenschaftlichen Bestrebungen der Deutschen in Siebenbürgen. Beil. z. Allg. Ztg. 200. sz.

2266. *Saphir* «Vadrózsái»-ból. Ford. Fried Farkas. Küküllővölgy 38. sz.
2267. *Schiff József*. A költői tehetség megnyilatkozásának ideje és módja tekintettel különösen a német népköltészetre inedita ki-séretében. Kolozsvár, 1906. Ajtai K. A. ny. (8-r. 26, 1 l.)
2268. *Schiller. Schiller*. Az alpesi vadász. Ford. Feleki Sándor. Orsz.-Világ 25. sz.
2269. *Schiller Frigyes*. Ének a harangról. Ford. Kozma Andor. Az Ujság 104. sz.
2270. *Schiller*. A keztyű. Ford. Nyárasdy János. Népnevel. Lapja 34. 35. sz.
2271. *Beöthy Zsolt*. Elnöki megnyitó beszéd a Schiller Frigyes emlé-kezetének szentelt, 1905. május 3-diki ülésen. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 40. köt. 149. l.
2272. *Ludwig, Alb.* Das Urteil über Schiller. 1905. Ism. Schmidt Henrik. Phil. Közl. 72—74. l.
2273. *Paál Gusztáv*. Schiller egyénisége. M.-Vásárhelyi ref. kollégium 1905 6. értes. 3—21. l.
2274. *Petra-Petrescu, Horea*. Despre Wilhelm Tell. Anuarul IX. Societati . . . teatru roman 36—52. l.
2275. *Schröder, Eduw.* Schiller in dem Jahrhundert nach seinem Tode. 1905. Ism. Schmidt Henrik. Phil. Közl. 72—74. l.
2276. *Szelényi Odön dr.* Schiller és a protestantizmus. Prot. Szemle 253—262. l. — Lásd 2331. sz. a. is.
2277. *Schlicht, Baron v.* Der Graf von Udo Bodo. Ism. Dor. Jö-vendő 5. sz.
2278. *Schönthan Ferencz*. Dorrit kisasszony. Vígjáték 3 felv. Dickens regénye után írta — Fordította Timár Szaniszló. (Magyar könyvtár 441—442. sz.) Budapest, 1906. Lampel R. (16-r. 122 l.) 60 f.
2279. *Seidl G. J.* A névtelen hős. Ford. Bujdosó. Közérdek (Nagy-Enyed) 21. sz.
2280. *Storm Theodor*. Jácintok. Ford. Gábor Andor. Hét 48. sz.
2281. Újabb színművek kath. ifjúsági és legényegyletek számára. A német eredetiből ford. az esztergomi papnövéndékek egyház-irod. iskolája. Esztergom. Ism. Saly László. Kath. Szemle 222—224. l.
2282. Der Tag Anderer. 22. Aufl. 1905. Ism. *rdr.* Budapesti Szemle 126. köt. 469—473. l.
2283. *Thomas, Karl*. Edle Frauen in der Zeit der Reformation: zu-nächst Luthers Mutter, Luthers Wohlthäterin Ursula Cotta und Luthers Gattin. Brassói ev. leányisk. progr. 3—23. l.
2284. *Uhland*. Csaplárosné leánya. Ford. Feleki Sándor. Gyöngyösi Ujs. 20. sz.
2285. *Vogt, Dr. Friedr. u. Koch, Max.* Geschichte der deutschen Litteratur. 2. Aufl. Leipz. u. Wien. 1904. Ism. *G—s.* Erd. Múz. 227—230. l.
2286. *Walter v. d. Vogelweide*. Ifjúsági tanok. Ford. Nyárasdy János. Népnevel. Lapja 34. 35. sz.
2287. *Wellner Ida*. A kis harang. Ford. Nagy Irma. Orsz.-Világ 11. sz.
2288. *Wenger, Dr. Karl*. Historische Romane deutscher Romantiker. 1905. Ism. Bleyer Jakab. Budap. Szemle 127. köt. 146—150. l.

2. Nyelvészet.

2289. *Farkas József*. Az interteuton genitivus az árja gyanítható alapnyelvekre vagy ősnyelvekre való tekintettel. Kolozsvár, 1906. Ajtai K. ny. (8-r. 25 l.)
2290. *Gedeon A.* Az alsó-meczenzéli német nyelvjárás hangtana. 1905. Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 2. sz.
2291. *Gräf Gusztáv*. A német mondatjelek (interpunctio) története és jelentősége. Segesvár, Krafft V. ny. 1906. (8-r. 47 l.)
2292. *Kisch, Gustav*. Vergleichendes Wörterbuch der nösner u. mosel-fränkisch-luxemburg. Mundart. Ism. Schullerus Adolf. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 8. 9. sz. — Witte, H. Deutsche Erde 109. l. — Franck Joh. Ztschr. Ver. f. Volkskunde in Berlin 353. l. — Reissenberger K. Wiener Ztg. 19. sz. — Wehrhan. Ztschr. d. Ver. f. rhein. u. westfäl. Volksk. 172. l. — Köln. Ztg. 187. sz. — Liter. ZentrBl. 22. sz. — Buchholz G. Ost-deutsch. Korresp. III. 2.
2293. *Kisch, G.* Skutter. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 10. sz.
2294. *Knall, J.* Siebeub.-sächs. Empfindungslaute. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 7. sz.
2295. *Kritsa Melitta*. Az újfeinémet és gót coniunctio etymologiai és szintaktikai összehasonlítása. Kolozsvár, Gombos ny. 1906. (8-r. 31 l.)
2296. *Meyer, E. A.* Zur vokaldauer im deutschen. Uppsala. 1904. Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvtudomány 69—72. l.
2297. *Netoliczka, Oskar*. Zum Wörterbuch. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 3. sz.
2298. Nyelvjárások, magyarországi német --. A m. t. Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti Petz Gedeon. Budapest, 1906. M. T. Akadémia. (8-r.) 3. füzet. Gréb Gyula. A szepesi felföld német nyelvjárása. (89 l.) 1 K 80 f. — 4. f. Hajnal Márton. Az isztiméri német nyelvjárás hangtana. (63 l.) 1 K 20 f.
2299. *Popper Stefánia*. A zombolyai német nyelvjárás. Doktori értekezés. Budapest, Pallas. 1906. (8-r. 21 l.)
2300. *Reuter, Herm.* Beiträge zur Lautlehre d. Siegerländer Mundart. Ism. Scheiner A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 4. 5. sz.
2301. *Scheiner, A.* is eis im Siebenbürgischen. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 10. sz.
2302. *Schmidt Henrik*. A hangváltozás törvényszerűségéről, a kfn. nyelvjárások fejlődése alapján. Nyelvt. Közlem. 58—76. l.
2303. *Schrijnen, I.* Inleiding tot de studie der vergeljkende indo-german. taalwetenschap. 1905. Ism. Kégl Sándor. Phil. Közl. 308. lap.
2304. *Schullerus Adolf*. Nyelvtudomány és telepítések története, különös tekintettel az erdélyi szász telepítésre. Nyelvtudomány 81—96. l.
2305. *Tarral, Nikolaus*. Laut- u. Formenlehre d. Mundart des Kantons Falkenberg in Lothringen. 1903. Ism. Scheiner A. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 4. 5. sz.
2306. *Zacher, György*. A «Podolini» nyelvjárás hangtani sajátosságai

egybevetve az újfelnémet irodalmi nyelvvel. Dés. Demeter-Kiss ny. 1906. (8-r. 31 l.)

3. Tankönyvek.

2307. *Andler, Charles.* Das moderne Deutschland. Ism. Miklós Ferencz. Gyakorl. Pædag. II. 97—101. l.
2308. *Bakonyi Hugó.* Német nyelvtan. Érettségi, tanítóképesítő és egyéb vizsgálatra készülők számára. Szeged, 1906. Traub B. és Tsa. (16-r. 88 l.) 60 f.
2309. *Deutsch J. és Garai E.* Német nyelvtan és olvasókönyv. Mindkét nembeli polgári iskolák I. és II. osztályai számára. A közvetlen tanításmóddhoz alkalmazva az új magyar és az egységes német helyesírás szabályai alapján teljesen átdolgozta Garai E. 10. kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. IV, 248 l.) 2 K 40 f. — Ugyanaz. Mindkét nembeli polgári iskolák III. osztálya és a felsőbb leányiskolák II. oszt. számára. 6. kiadás. Budapest, u. o. (8-r. 221 l.) 2 K 40 f.
2310. *Endrei Ákos.* Német beszélgetési gyakorlatok középiskolák számára. A legújabb középiskolai tantervek és utasítások szemmel tartásával. Budapest, 1906. Stampfel. (8-r. 108 l.) 80 f. — Ism. Lenkei Henrik. Hivat. Közl. 13. sz.
2311. *Gedeon Alajos dr.* Német stílusgyakorlatok. A középiskolák felső osztályai számára. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 219 l.) 2 K 40 f.
2312. *Harmat Mór és Schustek Adolf.* A magyar és német kereskedelmi levelezés szókincse és szólásmódjai. 1906. Ism. Dr. Heinrich Károly. Hivat. Közl. 23. sz.
2313. *Heinrich Gusztáv.* Bevezető ismeretek a német nyelvtanhoz. Függelék német olvasókönyvének I. részéhez. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 30 l.) 40 f.
2314. *Hirn-Paulay.* Ismétlő füzet a —féle «német retorikai és poetikai olvasókönyv»-höz, valamint a «német irodalomtörténeti olvasókönyv» I. és II. kötetéhez a középiskolák felső osztályai számára. (Az érettségi vizsgálat német nyelvi tananyagának összefoglalása olvasmányok alapján.) Budapest, 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 56 l.)
2315. *Hirn Lajos és Paulay Ödön.* Német retorikai és poetikai olvasókönyv. 1904. Ism. dr. Révai Sándor. Tanáregyl. Közl. 39. évf. 442. lap.
2316. *Hirn Lajos és Paulay Ödön.* Német irodalmi olvasókönyv. II. köt. 1905. Ism. Kelemen Béla. Hivat. Közl. 13. sz.
2317. *Horvay Ede.* Rendszeres német nyelvtan. Tanító- és tanítónőképző intézetek felső osztályai részére. Budapest, 1906. Lampel R. (8 r. VI, 191 l.) 2 K 60 f.
2318. *Horvay Ede.* Német olvasókönyv. Tanító- és tanítónőképzők III—IV. osztályai részére. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 216 l.) 3 K.
2319. *Kemény Ferencz.* Rendszeres német nyelvtan. Gyakorlatokkal és a verstan elemeivel. Az új tantervek alapján a gymnasiumok V—VIII. és a reáliskolák III—VIII. osztálya, továbbá a tanító-

- és tanítónőképezdek, a polgári-, felsőkereskedelmi- és felsőbb leányiskolák számára. 2. javított kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 140 l.) 2 K.
2320. *Markovics Sándor*. Rendszeres német nyelvtan. A középiskolák, felsőbb leányiskolák és polgári iskolák felsőbb osztályai számára. Budapest, 1906. Hornyánszky V. (8 r. VII, 187 l.) 2 K.
2321. *Markovics Sándor és Hegedüs Izidor dr.* Német nyelv-, olvasó- és gyakorlókönyv szemléltető alapon. I. rész. A gimnáziumok III., a reáliskolák, felsőbb leányiskolák és polgári iskolák I. osztálya számára. 4-ik javított kiadás. Budapest, 1906. Hornyánszky V. (8-r. VII, 161 l.) 1 K 80 f. — Ugyanaz II. rész. A gimnáziumok IV., a reáliskolák, felsőbb leányiskolák és polgári iskolák II. osztálya számára. 3. javított kiadás. Budapest. U. o. (8-r. 137 l.) 1 K 80 f.
2322. *Netoliczka, O. und Wolff, H.* Deutsches Lesebuch für Mittelschulen. 1. 2. T. 5. Aufl. Nagyszeben, 1906. W. Krafft. (8-r. 415 l.) Rövid ism. *Ss. Korr. Bl. Ver. sieb. Landesk.* 164. l.
2323. *Orosz Alajos*. Német olvasókönyv. 1906. Ism. Dr. Szele Róbert. *Hivat. Közl.* 11. sz. [U. o. 11. sz.
2324. *Schuster Alfréd*. Német tankönyv. I. r. 1906. Ism. Radó Vilmos.
2325. *Szemák István dr.* Német nyelvtan. Az egységes német helyesírás alkalmazásával. I. évfolyam. 11., lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1906. Lauffer V. (8-r. 80 l.) 1 K.
2326. *Szemák István dr.* Német olvasókönyv. Az egységes német helyesírás alkalmazásával. I. rész. A gimnáziumok III., a reál-, polgári-, felsőbb leányiskolák és tanítóképző intézetek I—II. osztálya számára. 7. javított kiadás. Budapest, 1906. Lauffer V. (8-r. 150 l.) 2 K. — Ugyanaz. II. rész. A gimnáziumok IV. és a reáliskolák III—IV. osztálya számára. 5., lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1906. U. o. (8-r. 167 l.) 2 K 40 f. — IV. rész. A középiskolák VII. és VIII. osztálya számára. 5., lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1906. U. o. (8-r. 256 l.) 3 K 20 f. — Ism. Dr. Maywald József. *Hivat. Közl.* 3. sz.
2327. *Szemák István*. Német nyelvkönyv polg. leányisk. számára. I. rész. Budapest, 1903. Ism. Horvay Endre. *Hivat. Közl.* 3. sz. — Dr. Szemák I. Észrevételek. U. o. 3. sz. — Horvay. *Ellenészrevételek.* U. o. 3. sz.
2328. *Theisz Gyula dr.* Német nyelviskola. Deutsche Sprachschule I. 1906. Ism. Marusák Pál. *Hivat. Közl.* 13. sz. — Dr. Hoffmann Frigyes. U. o. 19. sz. — Hajnal Ignác. *Polg. isk. Közl.* 344. l.
2329. *Valló Vilmos*. Módszeres német nyelv- és olvasókönyv. II. rész. Haladók számára. Budapest, 1906. Lauffer V. (8-r. 280, 60 l.) 4 K. — Ism. Tiber Ágost. *Hivat. Közl.* 1. sz.
2330. *Varga Bálint dr.* Goethe Hermann und Dorothea című költői elbeszéléséből szöszedet. Átnézte Kaiblinger Fülöp dr. II. füzet. (Præparatiók iskolai német remekírókhoz 3. füzet.) Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 49—108. l.) 50 f. — Lásd 1165. sz. a. is.
2331. *Varga Bálint dr.* Schiller Wilhelm Tell című drámájából szöszedet. Átnézte Kaiblinger Fülöp dr. II. füzet. (Præparatiók iskolai német remekírókhoz 4. füzet.) Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 49—122. l.) 50 f.

2332. *Zivojnović, Jovan*. Nemačka čitanka i gramatika za niže razrede srpske velike gimnazije novosadske. U Novom Sadu, Gy. Ivkovičny. 1906. (8-r. 168 l.) 2 K 20 f.

4. Svéd-dán-holland.

2333. *A. Z. Hedenstjerna*. Szerda 281 l.
 2334. *Ibsen, Ibsen, II.* Sämtliche Werke. X. 1906. Ism. rf. Budap. Szemle 127. köt. 467—469. l.
 2335. *Ibsen*. 1. A dunnalud. — 2. Madárnéta. Ford. Feleki Sándor. Az Ujság 151. sz. — 3. A viharfecske, Vármegy. Közélet 17. sz.
 2336. *Ibsen*. Solvejg dala. Ford. Zempléni Árpád. Zenelap 11. 12. sz.
 2337. *Ady Endre*. Ibsen és Mistral. Budap. Napló 199. sz.
 2338. *Beregi Oszkár*. Ibsen nálunk. Magyar Szó 303. sz.
 2339. *Diner-Dénes József*. Ibsen Henrik. Munka Szemléje 10. sz.
 2340. *Ignotus*. Észak és dél. (Ibsen halálára.) Hét 20. sz.
 2341. *I—s. Nóra a Tháliában*. Szerda 288—291. l.
 2342. *Junius*. Ibsen. Budap. Hirl. 141. sz.
 2343. *Kerr Alfréd*. Ibsen halála. Jövendő Jun.
 2344. *Kriton*. Ibsen. Ev. Órálló 34. sz.
 2345. *Lázár Béla dr.* Ibsen, az ember. Jövendő jun.
 2346. *Lukács György*. Gondolatok Ibsen Henrikéről. Huszadik Század XIV. köt. 127—137. l.
 2347. *Maksziányi Dezső dr.* Ibsen. Magy. Hirl. 127. sz.
 2348. *Neményi Erzsébet*. Ibsen. Budap. Napló 143. sz.
 2349. *Pál István*. Henrik Ibsen. + 1906. május 23. Szilágy 22. sz.
 2350. *S. A.* Ibsen Henrik. 1828—1906. (Képpel.) Vasár. Ujs. 22. sz.
 2351. *Sachse József*. Ibsen drámái és a szocializmus. Népszava 304. sz.
 2352. *Szini Gyula*. Ibsen halálára. Polit. Hetiszemle 23. sz.
 2353. *Táltos*. A nagy építőmester. Magy. Szemle 22. sz. (Ibsenről.)
 2354. *Türr Péter*. Ibsen individualizmusa. Munka Szemléje 11. sz.
 2355. Ibsen. (1828—1906.) Az Ország 126. sz.
 2356. *Rajcsányi Gyula dr.* Holger Drachmann. Budap. Hirl. 296. sz.
 2357. *Rüneberg*. A kormányzó. Ford. Bán Aladár. Vas. Ujs. 8. sz.

5. Angol.

2358. *Adams, Sarah Fuller*. Hozzád közelb! Ford. Hegedüs István. Ev. Órálló 31. sz.
 2359. *Askow Claude*. Deborah. Színmű 3 fely. Fordította Szalay Mihály. Először adták a Vígszínházban szept. 22.
 2360. *B. M.* A humor. Magy. Allam 135. 136. sz. (Sterne-ről.)
 2361. *Barrie J. M.* A kis tisztelendő. Regényes vígjáték 4 fely. Ford. Mihály József. Először adták a fővárosi nyári színházban jun. 27.
 2362. *Browning Róbert*. A hamelni tarka sípos. Ford. Radó Antal. Vas. Ujs. 15. sz.
 2363. *Burns*. Fogfájás. Ford. György Margit. Zenevilág V. 46. sz.
 2364. *Byron*. Byron. Inezhez. (Childe Herold I. ének.) Ford. Kosztolányi Dezső. Egyetértés 62. sz.
 2365. *Yolland Arthúr*. Byron házassága. Magy. Világ 19—23. sz.

2366. *Zsoldos László*. Lord Byron tragikuma Manfréd-ben. Magyar Szó 18. sz. — Lásd 2176. sz. a. is.
2367. *Campbell Thomas*. A sebesült huszár. Ford. Zsoldos Benő. Bácska 62. sz.
2368. *Cornwall Barry*. Dal. Ford. Zsoldos Benő. Ország-Világ 30. sz.
2369. *Cowper Vilmos*. A fülemile és a Szentjános-bogár. Ford. Zsoldos Benő. Budapest. Szemle 125. köt. 442. l. és Bácska 97. sz.
2370. *Dickens Charles*. 1. A zöld repkény. (A Pickwick-klub c. regényéből.) — 2. Karácsonyi ének. Ford. Hevesi Sándor. M. Szemle 33. sz.
2371. *Ewelingh Mac John*. Régi idők. Ford. Máthé Miklós. Bereg 16. sz.
2372. *H—i, L.* Laurence Hutton. P. Lloyd 156. sz.
2373. Három ír író. (Shaw, Wilde, Moore.) Jövendő ápr.
2374. *Hemans Felicia*. Casabianca. Ford. Zsoldos Benő. Bácska 49. sz.
2375. Keats John. Hét 16. sz.
2376. *Kingsley Charles*. A három halász. Ford. Zsoldos Benő. Jövendő jun.
2377. *Kipling Rudyard*. A háború. Ford. Pásztor Árpád. Polit. Heti-szemle 36. sz.
2378. Kipling Rudyard. Pesti Hirl. 354. sz.
2379. *Locke William*. Mirza. Színmű 4 felv. Ford. Komor Gyula. Először adták a Vígyszínházban decz. 23.
2380. *Longfellow Longfellow*. A nyíl és a dal. Ford. Győry Károly. Magy. Állam 240. sz.
2381. *Longfellow*. A nyitott ablak. Ford. a. b. U. o. 199. sz.
2382. *Longfellow*. Februári délután. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest. Napló 153. sz.
2383. *Longfellow*. Excelsior. Ford. Zoltán Vilmos. Bud. Hirl. 354. sz.
2384. *Longfellow*. Novský velmož. Ondřej Bella. Slov. Pohľady 555. l.
2385. *Moore Thomas*. 'Tis the last rose of summer . . . Ford. Zoltán Vilmos. Budapest. Napló 166. sz. és Budapest. Hirl. 261. sz. — Lásd 2373. sz. alatt is.
2386. *Németh József*. Amerika legnépszerűbb íróője. Vas. Ujs. 22. sz. (Atherson Gertrud.)
2387. *Pinero W. Artur*. Lord Quex. Vígjáték 4 felv. Ford. Derék Gizella. Először adták a nemzeti színházban decz. 29.
2388. *Poe Edgar*. A harangok. Ford. Babits Mihály. Magyar Szemle 35. szám.
2389. *Shakespeare. Czirbusz Géza dr.* Shakespeare és Bacon. Magy. Állam 142. sz.
2390. *Gineverné Győry Ilona*. Shakespeare Londonban. Budapest. Hirl. 99. sz. és Vas. Ujs. 1. sz.
2391. *Hegedűs Sándor ifj.* Shakespeare városa. Vas. Ujs. 33. sz.
2392. *I—s.* János király. Szerda 201. l.
2393. Ismeretlen életrajzi adat Shakespeareről. Vas. Ujs. 10. sz.
2394. *Klein Mór dr.* Shakespeare és Tolstoi. Torontál 280. sz.
2395. *Levetus, A. S.* Shakespeare's Heimath. Pester Lloyd 206. sz.
2396. *Sebestyén Károly*. Shakespeare Athéni Timonja. Budapest, 1906. Budapest. Hirl. (8-r. 67 l.) 1 K.
2397. *Ten Brink Bernát*. Shakspere. Németből fordította Berkovics Miklós. (Olcso könyvtár 1413—1416. szám.) Budapest, 1906. Franklin-T. (16-r. 155 l.) 80 f.

2398. *Váradi Antal*. Shakespeare születésnapján. Az Ujság 113. sz. — Lásd 701. 715. 723. 724. 726. 727. 732. sz. a. is.
2399. *Shaw. Shaw Bernard*. Az ördög czimborája. Melodráma 3 felv. Ford. Mikes L. Először adták a Víg-színházban márcz. 28.
2400. *Shaw Bernard*. Az ördög czimborája. Melodráma 3 felv. Angolból fordította Mikes Lajos. (Magyar könyvtár 452—453. sz.) Budapest, 1906. Lampel R. (16 r. 95 l.) 60 f.
2401. *Farkas Pál*. Bernard Shaw. Az Ujság 305. sz.
2402. *Wilde O. Wilde Oszkár*. 1. Ünnepkor Rómában. Ford. Abádi Imre. Budap. Napló 154. sz. — 2. Harmonia. U. o. 188. sz.
2403. *Wilde Oszkár*. Krisztus. Ford. Abádi Imre. Hét 33. sz.
2404. *Wilde Oszkár*. Egy jelentéktelen asszony. Színmű 4 felv. Ford. Moly Tamás. Először adták a Nemzeti Színházban márcz. 17.
2405. *Szini Gyula*. A jelentéktelen asszony. (Jegyzetek Wilde Oszkár darabjához.) Hét 12. sz.
2406. *Zsoldos Benő*. Oscar Wilde. Jövendő 2. sz. — Lásd 2373. sz. a. is.
2407. *Wordsworth William*. Lucy Gray. Ford. Zsoldos Benő. Ország-Világ 30. sz.
2408. *Zangwill*. Mary-Ann. Vígjáték 4 felv. Ford. Mihály Dezső. Először adták a Nemz. Színházban ápr. 21.
2409. *l. l.* Egy angol író. (Zangwill Izrael, a «Mary Ann» szerzője. Jövendő máj.

Értekezés.

2410. *Meyer, E. A.* Englische lautdauer. Uppsala. Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvtudomány 69. l.

Tankönyv.

2411. *Pogány György*. Angol nyelvtan. Budapest és Szeged, 1906. Várnay L. (8-r. 300 l.) 3 K 60 f.
2412. Učitelj amerikanskoga jezika namenjen onim Hrvatima i Srbima, koji idu u Ameriku zarade radi. Novi Sad, Br. M. Popovic, 1906. (8-r. 80 l.) 80 f.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

2413. Annales de la société Jean-Jacques Rousseau. I. 1905. Ism. K. L. Budap. Szemle 127. köt. 477. l.
2414. *Barbusse Henri*. A levél. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapesti Napló 228. sz.
2415. *Baudelaire. Baudelaire*. 1. Est-harmónia. — 2. Áhítat. — 3. A fedő. Ford. György Oszkár. Magyar Szemle 8. sz. — 4. Föl-emelkedés. — 5. Az albatrosz. U. o. 21. sz. — 6. A szépség. — 7. Idegen illat. — 8. De profundis clamavi. U. o. 42. sz.
2416. *Baudelaire Charles*. Az ideál. Ford. Kosztolányi Dezső. Pesti Napló 219. sz.
2417. *Baudelaire Charles*. Spleen. Ford. Magyar Szemle 6. sz.

2418. *Lehotai*. Baudelaire. Magyar Szemle 32. sz.
2419. *Becker Fülöp Agost*. A francia epika kezdete. Phil. Közöny 401—414. 1. [6. sz.]
2420. *Béranger*. *Béranger*. Kabátom. Ford. Bodrogh Pál. Egyetértés
2421. *Béranger*. Hírnév. Ford. Károly József. Budapesti Napló 163. sz.
2422. *Béranger*. A végtelen kicsinyek. Ford. Kozma Andor. Budap. Szemle 128. köt. 322. l.
2423. *Béranger*. Hulló csillagok. Ford. Megyery Ella. Bereg 9. sz. és Nyirvidék 9. sz. — Lásd 2176. sz. a. is.
2424. *Berkovich Miklós*. Chateaubriand és Staëlné. Budapesti Szemle 125. köt. 455—466. l.
2425. *Bernstein Henry*. A jászol. Színmű 3 felv. Ford. Ábrányi Kornél. Előszőr adták a Nemzeti Színházban ápr. 6.
2426. *Bernstein Henry*. A Baccarat. Színmű 3 felv. Ford. Góth Sándor. Előszőr adták a Vigszínházban jan. 31.
2427. *Bezard Lucien*. Magyarország az ó-francia eposzban. Philol. Közl. 333—338. l.
2428. *Birkás Géza*. Jules Lemaitre. Magyar Szemle 16. sz.
2429. *Bourget*. *Bourget Paul*. 1. Nyári éj. Ford. György Oszkár. Magyar Szemle 12. sz. — 2. Mortuæ. Pesti Napló 314. sz.
2430. *Russel, E. B.* Paul Bourget. Pester Lloyd 315. sz.
2431. *Brunetière*. *Brunetière, F.* Honoré de Balzac. 1906. Ism. Hatvany Lajos. Budapesti Szemle 127. köt. 448—451. l.
2432. *B. M. Brunetière*. (1849—1906.) Magyar Állam 285. sz.
2433. *Birkás Géza*. Brunetièrè Ferdinand. Alkotmány 300. sz.
2434. *Florestan*. Brunetière. Hét 50. sz.
2435. *Huszár Vilmos*. Brunetière Ferdinand. Budap. Hirl. 341. sz.
2436. Brunetière. 1849—1906. Alkotmány 294. sz.
2437. *Clémenceau Georges*. A boldogság fátyola. Színmű 1 felv. Ford. Heltai Jenő. Előszőr adták a Nemzeti Színházban máj. 4.
2438. *Coppée François*. A hadsereg reménye. Ford. Cséplő István. Magyar Állam 106. sz.
2439. *Coppée François*. Hulló csillagok. Ford. Harsányi Lajos. Nagyasszonyunk III. 2. sz.
2440. *Corneille*. *Győry Károly*. Corneille. Magyar Állam 126. sz.
2441. *Haraszi Gyula*. Corneille és kora. A francia színiköltészet fejlődése a középkortól Racineig. Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. XII, 571 l.) 4 K.
2442. *Haraszi Gyula*. Polyucte. Budap. Szemle 127. köt. 63—93. l.
2443. *Téri József*. Corneille Péter háromszázadik születésnapja. Székesfehérvár és vid. 67. sz.
2444. *Corneille*. (Születésének 300-dik évfordulójára.) Alkotmány 134. sz.
2445. *Delmet Paul*. Könnyű bánat. Ford. Polit. Hetiszemle 32. sz.
2446. *Dévoulède*. Előre! Ford. Ceglédi Sándor. Pápai Hirl. 27. sz.
2447. *Dumas. Sn.* Dumas fils. Budap. Hirl. 160. sz.
2448. *Várdi Antal*. A kaméliás hölgy. (A Dumas darabjának történetéből.) Az Ujság 180. sz.
2449. *Dumas Sándor*. Georges hercegnő. Színmű 3 felv. Ford. Bálint Dezső. Előszőr adták a Nemzeti Színházban máj. 23.
2450. *Hatvany Lajos*. Heredia J. M. Budap. Szemle 126. köt. 321—337. lap.

2451. *Hennequin Maurice* és *Vever Pierre*. Riquette. Bohózat 3 felv. Fordította Zempléni P. Gyuláné. Először adták a Vígyszínházban szept. 7.
2452. *D'Hervilly Ernő*. Nyugoti szél. Vigjáték 1 felv. Francziából fordította Rada István dr. (Legényegyesületi színműtár. 6. sz.) Veszprém, Köves B. 1906. (8-r. 21 l.) 30 f.
2453. *Hugo V. Éta*. Victor Hugó és Paul Merice. Jövendő 2. sz.
2454. *Junius*. Hugó Viktor szerelme. Budap. Hirl. 189. sz.
2455. Hugó Victor kiadatlan művei. Hét 16. sz.
2456. *Kármán Mór dr.* Renan. Les sciences de la nature et les sciences historiques. Berthelot. La science ideale et la science positive. (Francia könyvtár 28.) Budapest, 1906. Lampel R. (16-r. 108 l.) 70 f.
2457. *Keresztély Irma*. La Bruyère és kora. Kolozsvár, 1906. Gombos ny. (8-r. 140 l.)
2458. *Kistmaeckers Henri*. Az ösztön. Színmű 3 felv. Ford. Ábrányi Emil. Először adták a Nemzeti Színházban márcz. 9.
2459. *Kubicsék Albert*. Marie de France, a legrégebb francia költő. Ism. Gagyhy Dénes. Philol. Közl. 75. l. — Balogh Miklós. Helyreigazítás. U. o. 252. sz.
2460. *Lafontaine*. Pestis az állatok között. Ford. Zempléni Árpád. Budap. Szemle 126. köt. 427. l.
2461. *Lamartine*. A tó. Ford. Ceglédi Sándor. Pápai Hirl. 21. sz.
2462. *Latzko, Andor*. Der Roman des Herrn Condé. Berlin. Ism. Goth Ernst. Pester Lloyd 180. reg. sz.
2463. *Le Cardonnél, Georges et Vellay, Charles*. La littérature contemporaine. 1905. Ism. H—i, L. P. Lloyd 57. sz.
2464. *Leconte de Lisle*. *Leconte de Lisle*. Tündérek. Ford. Csillai Kálmán. Ország-Világ 43. sz.
2465. *Leconte de Lisle*. Az örök illat. Ford. Gábor Andor. P. Napló 15. sz.
2466. *Leconte de Lisle*. Kolibri-szerelme. Ford. Juhász Gyula. Magyar Szemle 25. sz.
2467. *Leconte de Lisle*. 1. Hjalmar szíve. — 2. Az oroszán halála. — 3. Sarkvidék. — 4. Homéri harc. — 5. Solvet seclum. Ford. Kosztolányi Dezső. Magyar Szemle 40. sz.
2468. *Leconte de Lisle*. Részlet «az Erinniszek» drámájából. Ford. Magyar Szemle 40. sz.
2469. *Lehotai*. Leconte de Lisle. (Képpel.) Magyar Szemle 40. sz.
2470. *Lemoyne G. B.* Sejanus. Történeti dráma 5 felv. Átdolgozta Cassián. Budapest, 1906. Szent István-T. (16-r. 73 l.) 70 f.
2471. *Loti. Loti Pierre*. Les Désenchantés. 1906. Ism. m. b. Budap. Szemle 128. köt. 492—495. l.
2472. *Russell, E. B.* Pierre Loti. Pester Lloyd 228. sz.
2473. *Maeterlinck, Maurice*. Chanson. Ford. H. K. M. Szemle 10. sz.
2474. *Matić, Toma*. Moliérove komedije u Dubrovníku. Rad jugosl. Akad. 166. knj. 75—163. l.
2475. *Maupassant, Guy de*. 1. Columbus. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapesti Napló 228. sz. — 2. Az utolsó kaland. Hét 39. 40. szám.
2476. *Merlant, Joachim*. Le roman personnel de Rousseau à Fromentin. 1905. Ism. Szabó Károly. Phil. Közl. 239—242. l.

2477. *Mistral*. — Lásd 1288. és 2337. sz. a.
2478. *Musset*. *Musset Alfred de*. Ninon. Ford. Gara Ákos. Aradmegy. Hirl. 12. sz.
2479. *H—i, L.* Alfred de Musset und seine Wirthschafterin. Pester Lloyd 288. sz.
2480. *Vályi Bódog*. Musset Alfréd. Magyar Szó 49. sz.
2481. *Pailleron*. Büszkeség. Sonett. Ford. Zempléni Árpád. Pesti Napló 326. szám.
2482. *Plume*. Jean Lorrain. Hét 27. sz.
2483. *Rivarol*. Budap. Hirl. 72. sz.
2484. *Rocheblave, Sam.* George Sand et sa fille. 1905. Ism. Szabó Károly. Budap. Szemle 127. köt. 297—310. l.
2485. *Rostand Edmond*. A sasfók. (L'aiglon.) Verses dráma 6 felv. Francziából fordította Ábrányi Emil. (Magyar Könyvtár 445—448. sz.) Budapest, 1906. Lampel R. (16-r. 276 l.) 1 K 20 f. — Ism. *Hk.* Magyar Szemle 15. sz.
2486. *Gálos Rezső*. Régi fordítás Rousseau «Emil»-jéből. Magyar Pædagogia 504—506. l.
2487. *Russel, E. B.* Ein Montmartre-Dichter. (Jehan Rictus.) Pester Lloyd 72. sz.
2488. *Samain Albert*. Cleopatra. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapesti Napló 228. sz.
2489. *Sully Prudhomme*. *Sully Prudhomme*. Ha tudnád . . . Ford. Biró Artur. Magyar Szemle 26. sz. és Pesti Napló 280. sz.
2490. *Sully Prudhomme*. 1. Találkozó. Ford. György Oszkár. Magyar Szemle 27. sz. és Pesti Napló 191. sz. — 2. Örvény. U. o. 198. sz. és Magyar Szemle 25. sz.
2491. *Sully Prudhomme*. 1. Az oceán. Ford. György O. Pesti Napló 209. sz. és Magyar Szemle 27. sz. — 2. Az utolsó bucsú. Magyar Szemle 10. sz.
2492. *Sully Prudhomme*. A törött váza. Ford. Király Gizy. Magyar Szemle 14. sz.
2493. *Szini Gyula*. Ernest Lajeunesse. Hét 35. sz.
2494. A szökevény siralma. Régi francia néprománc. Ford. Harsányi Kálmán. Magyar Szemle 8. sz.
2495. *Váradi Antal*. Egy régi könyvről. Egyetértés 354. sz. (Coppée Fr. Poésies.)
2496. *Verhaeren Émile*. A malom. Ford. Kún József. Hét 11. sz. és Pesti Napló 211. sz.
2497. *Verlaine*. *Verlaine Paul* álma. Ford. Ady Endre. Magyar Szemle 17. sz.
2498. *Verlaine, Paul*. 1. Barátnőmhöz. Ford. Fröhlichné-Kaffka Margit. Budapesti Napló 219. sz. — 2. Zsoltár. U. o. 245. sz.
2499. *Verlaine Paul*. 1. Hauser Gáspár nótája. — 2. Il bacio. Ford. György Oszkár. Magy. Szemle 12. sz. — 3. Derült napom lesz. U. o. 14. sz.
2500. *Verlaine Paul*. Őszi dal. Ford. Harsányi Kálmán. Magyar Szemle 2. sz.
2501. *Verlaine Paul*. Pierrot. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapesti Napló 142. sz.
2502. *Cibos*. Verlaine. Jövendő 3. sz.

2503. *Fülep Lajos*. Paul Verlaine. Polit. Hetiszemle 4. sz. és Magyar Szemle 2. sz.
 2504. *Vizetelly, E. A.* Emil Zola. Berlin, 1905. Ism. Fieber Henrik. Magyar Szemle 15. sz.

Nyelvészet.

2505. *Brunot, Ferdinand.* Histoire de la langue française I. 1905. Ism. Birkás Géza. Phil. Közl. 149—151. l.
 2506. *Gáspár Bernút.* A francia igeragozás elmélete. Minden francia nyelvtant kiegészítő nélkülözhetetlen segédművecske. Miskolcz, 1906. Szerző. (8-r. 11 l.) 50 f.

2. Tankönyvek.

2507. *Bartos Fülöp és Chorancsák István dr.* Francia nyelvtan és olvasókönyv. Iskolai és magánhasználatra. I. rész. 12. kiadás. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. VIII, 188 l.) 2 K.
 2508. *Isoz de Chateau d'Oex Emilien.* Syllabaire français. A francia nyelvtan első foka a kiejtés megjelölésével. A Ploetz-Nagy-féle Syllabaire français teljesen átdolgozott második kiadása. Budapest, 1906. Nagel O. (8-r. VIII, 152 l.) 2 K.
 2509. *Ploetz Károly dr.* Syllabaire français. Bevezetés a francia nyelvbe. Fokként haladó tanmód. A 23-ik eredeti kiadás szerint átdolgozta Varga Bálint dr. 9. javított és bővített kiadás lenyomata. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 140 l.) 1 K 60 f.
 2510. *Theisz Gyula dr.* A francia nyelv elemi tanfolyama. Gyakorlókönyv. Olvasókönyv. Nyelvtani táblázatok. Szókönyvecske. A leányiskolák második osztálya számára. Ötödik kiadás. Cours élémentaire de langue française. Exercices pratiques. Lectures. Tableaux de grammaire. Vocabulaire. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. X, 140 l.) 2 K.

3. Olasz és spanyol.

2511. *Annunzio Gabriele.* Őszi alkony álma. Ford. Radó Antal. Ism. D. Magyar Szemle 42. sz.
 2512. *Becquer Gustavo Adolfo.* 1. Del salon en el ángulo oscuro. Ford. Harsányi Kálmán. Magyar Szemle 7. sz. — 2. Gomœnum libro. U. o. 21. sz.
 2513. *Boghen-Conigliani.* Storia della letteratura italiana. 3 köt. Firenze, 1905. Ism. Cs. Papp József. Család és Iskola 3. sz.
 2514. *Butti, E. A.* Lucifer. Dráma 4 felv. Fordította Hevesi Sándor. Először adták a Nemzeti Színházban szept. 15.
 2515. *Camoens.* Óh, drága szellem. Ford. Endrődi Sádor. Pesti Napló 347. sz.
 2516. *Carducci. Carducci.* A szőlőhegy. Ford. György Oszkár. Magyar Szemle 13. sz.
 2517. *Carducci Giosué.* Miramare. Ford. Zoltán Vilmos. Budapesti Hirlap 358. sz.
 2518. *Adorján Andor.* Giosue Carducci. Pesti Napló 352. sz.

2519. **Dante.** *Dante.* Divina Commedia vo výfahu. Horvatsky napísal dr. Isidor Kršnjavi, poslovenčil dr. Ivan Zoch. Slov. Pohľady 20—34. 133—157. l.
2520. **Dante Alighieri.** A hazához. Ford. Zoltán Vilmos. Budapesti Hírlap 54. sz.
2521. **Ovidio, Francesco d'.** Il Purgatorio. 1906. Ism. Kaposi József. Phil. Közl. 774—776. l.
2522. **Passerini, G. L. e Mazzi, C.** Un decennio di bibliografia Dantesca. 1905. Ism. Cs. Papp József. Phil. Közl. 72. l.
2523. **Donna Alda.** Asturiai néprománc. Spanyolból ford. Harsányi Kálmán. Magyar Szemle 31. sz.
2524. **Fogazzaro.** *Fogazzaro Antal.* Temetve lenni. Ford. Jánosi Gusztáv. Budapesti Szemle 127. köt. 447. l.
2525. **Fogazzaro.** 1. A nők. (Miranda-jából.) Ford. Zempléni Árpád. Vas. Ujs. 3. sz. — 2. Nyári Vihar. U. o. 32. sz.
2526. **Gyárfás Elemér dr.** Antonio Fogazzaro «Il Santo» című regénye. Magyar Szemle 19. sz.
2527. **Szilvek Lajos dr.** Regény és theologia. Religio 23—31. sz. (Fogazzaro Il santo-járól.)
2528. **Vetési József.** Fogazzaro szentje. Budapesti Szemle 126. köt. 436—447. l.
2529. **Giusti, Luigi de San.** Féde. Regény. Ford. M. Hrabovszky Julia. Ism. Magyar Szemle 19. sz.
2530. **Graf, Arturo.** Per una fede. Ism. Elek Artur. Szerda 193—195. l.
2531. **Nuñez de Arce Gaspar.** Az élet alkonyán. (Az első szerelmi csók.) Ford. Kőrösi Albin. Kath. Szemle 638—643. l.
2532. **Pascoli Giovanni.** Pædagogium. Ford. Jánosi Gusztáv. — Ism. Magyar Állam 10. sz.
2533. **Petrarca.** A Halál dicsérete. — latin verseiből ford. Katona Lajos. Magyar Világ 11. sz.
2534. **Rácz D. Endre.** Macchiavelli kisebb politikai iratai. Uránia 3—10. l.
2535. **A Rialto alatt . . .** (Velencei gondolás-dal.) Olaszból fordította Lampérth Géza. Magyar Világ 19. sz.
2536. **Seress László.** A leggyülöltebb újságíró. P. Napló 86. sz. (Cavour.)
2537. **Stechetti.** Áldomás. Ford. Zempléni Árpád. Pesti Napló 288. sz.
2538. **Tóth András.** Sevilla csillaga és Andaluszia Cidje. 1905. Ism. Gulyás Pál. Phil. Közl. 450. l.
2539. **Ventura Ruiz Aquilera.** Csönd. Ford. Harsányi Kálmán. Magyar Szemle 3. sz.
2540. **Vivanti Annie.** Latrok madonnája. Ford. Zoltán Vilmos. Eperj. Lapok 2. sz.

4. Nyelvészet.

2541. **Kőrösi Albin.** A katalán nyelvi kongresszus. Bud. Hírl. 306. sz.
2542. **Malagoli, Giuseppe.** Ortoepia e ortografia italiana. 1905. Ism. Zambra Péter. Phil. Közl. 459. l.
2543. **Panzini, Alfr.** Dizionario moderno. 1905. Ism. Zambra Péter. U. o. 458. l.

5. Oláh.

2544. *Blaga, Dr. Josif.* Miscarea teatrală la noi în anul 1905. Anuarul IX. societății . . . teatru roman. 62—81. l.
2545. *Blaga, Dr. Josif.* Mataiü Nicola, biografie. U. o. 57—61. l.
2546. *Bolintineanu.* A kozai lány. Ford. Garamvidék 32. sz.
2547. *Borcea, Dr. I.* Eminescu și teatrul. Anuarul IX. societății . . . teatru roman. 10—30. l.
2548. *Carmen Sylva.* Égi gyermekek. Ford. Bodrogh Pál. Pesti Napló 354. sz.
2549. *Cosbuc György.* Barbár ének. Ford. Révai Károly. Ország-Világ 1. sz.
2550. *Delavrancea, Barbu.* Poezia poporolă română. Drapelul 101. sz.
2551. *Eminescu.* A csillag. Ford. Szöcs Géza dr. Zólyomvárm. Hirl. 1. sz.
2552. *Goldis, Josif I.* Latinitatea limbei române. Biserica și Scoala 1—5. sz. Eleje a mult évi folyamban.
2553. *Paul, Augustin.* Joan Popescu, biografie. Anuarul IX. Societății . . . teatru roman. 53—56. l.
2554. *Siegescu József.* Cipar Timoteusz emlékezete. Phil. Közl. 79. l.
2555. *Stoica, Dr. Dionisie.* Alexandra Vlahuță. Individualitatea. Studiu literar. Drapelul 36. sz.
2556. *Suciu, Traian.* Noțiunei de poezie poporală. Doina și strigăturile. Brádi gör. kel. gimn. értes. 1905/6. 3—16. l.
2557. *Sulutz.* Edes öröm. Románból Révai Károly. Marosujvár 7. sz.

Nyelvészet.

2558. *Borgia, Jon.* Deutsche Sprachelemente im Rumänischen. 1903. Ism. Schullerus Adolf. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 2. sz.
2559. *Cupcea, Péter.* Teljes román nyelvtan. Alaktan és mondattan. Fordítási gyakorlatokkal. Magyar-román és román-magyar kis szótárral. (Tudományos zsebkönyvtár 184—186. sz.) Budapest, 1906. Srampfel. (8-r. 248 l.) 1 K 80 f.
2560. *Ghetie János.* Magyar-román szótár. Iskolai és magánhasználatra. Budapest, 1906. Franklin-T. (8-r. 803 l.) 10 K.
2561. *Prie Oktavián.* Az etimologikus irány a román filológiában. Balázsfalva, gör. kath. papnev. ny. 1906. (8-r. 82 l.)
2562. *Puscariu, Dr. Sextil.* Etymologisches Wörterbuch d. rumän. Sprache. 1905. Ism. Dr. Fischer Emil. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 1. sz.
2563. *Regule ortografice stabilite de Academia Română în anul 1904.* Editia a II-a. (Biblioteca populara 18.) Sibiu 1906. (8-r. 27, 3 l.) 10 f.
2564. *S. K. dr.* A román nyelv geneziséhez. Aradmegy. Hirl. 21. 22. sz.
2565. *Siegescu József dr.* A román helyesírás története. Budapest, 1906. Pfeifer. (8-r. 284 l.) 5 K. — Ism. Bartha József. Nyelvőr 226—228. l.
2566. *Tiktin, H.* Rumänisches Elementarbuch. 1905. Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudomány 151—155. l.

6. Tankönyvek.

2567. *Măndreanu, Vasilie*. Elemente de gramatică română în școlile primare urbane și rurale aplicată la bucăți de cetire. Manual pentru elevii din clasă a II-a și a III-a primară. Partea I. Edit. 7. Caransebes, 1906. tipogr. dieces. (8-r. 79 l.) 50 f.
2568. *Negrotiu, Joan F.* Manual de stilistică pentru clasa IV. gimnazială, preparandii, școala reală, școala superioară de fete ș. a. precum și pentru privați. Edit. IV. Nagyszeben, W. Krafft. 1906. (8-r. 4 lev., 288 l.) 2 K 60 f.
2569. *Negrotiu, J. F.* Stilistica practică sau regulile și exemple pentru tot felul de scrisori, petițiuni, acte și documente, cari vin mai des înainte în vicața de toate zilele. Ed. IV. Nagyszeben. W. Krafft, 1906. (8-r. 2, 99 l.) 80 f.
2570. *Onițiu, Virgil*. Carte de cetire, pentru clasa I. II. gimn. și reală. Brassó 1905. Ism. Dr. Alexics György. Hivat. Közl. 20. sz. — Onițiu V. Ellenészrevételek. U. o. 20. sz. — Dr. Alexics Gy. Válasz. U. o. 20. sz. — Onițiu. Záró észrevételek. U. o. 20. szám.

XI. Szlav nyelvek és irodalmak.

2571. Babić Gjalski Sándor. Croatia 89. l.
2572. *Begović, Milan*. (Xeres de la Maraja.) Boccadoro könyve I—IV. Croatia 142—145. l. — V. Xeres de le Maraja (Begović Milan) élete. U. o. 164. l.
2573. *Brankó Maláts*. Dalok. Ford. Endrődi Sándor. Bud. Hirl. 155. sz.
2574. *Bratić, Toma A. i Delić, St.* Narodne igre sa sijela i zborna u Gornjoj Hercegovini. Sarajevo, 1906. (8-r. 120 l.) Ism. O. Tich. Letopis Matice Srpske 238. füz. 121—124. l.
2575. *Budisavljević, Milan*. Tmurin Dnevi. Mostar, 1906. Ism. Marko Car. U. o. 238. füz. 89—95. l.
2576. *Buličević, Ljudev*. Moja Mati. Ism. Gavrilović And. U. o. 238. füz. 95—102. l.
2577. *Čajak, Jan*. Pregled savremene slovačke literature. U. o. 236. füz. 19—58. l. 237. füz. 59—88. l.
2578. *Car Marko*. O književnoj kritiči, teorijsko-prakticna rasmatrana. U. o. 240. füz. 1—24. l.
2579. *Czar Marco*. O pjesmama Svetislava Stephanovića. U. o. 235. füz. 95—103. l. 236. füz. 81—92. l.
2580. *Čsudáky Bertalan*. Maxim Gorkij. Magyar Világ 7. sz.
2581. *Čurčin, Dr. Milan*. Das serbische Volkslied. 1905. Ism. Hajnal Márton. Phil. Közl. 377—382. l. — Tich. O. Letopis Matice Srpske 235. füz. 112—118. l.
2582. *Čvičić, Dr. G.* Nekolika promatranja o etnografiji Makedonskích Slovena. Beograd, 1906. Ism. P. J. U. o. 236. füz. 123—126. l.
2583. *Dobšinsky, Pavel*. Prostonárodní Slovenské Povesti. Usporiadal a vydal. Sošit 1. 5. 6. 2. vydanie. Turč. Sv. Martin, 1906. Kníhtlač. učast. spolku. (8-r. 96, 93, 96 l.) Egy füzet 60 f.
2584. *Domjanić M. Dragutin*. Ej. Ford. Battlay Geyza. Croatia 82. l.

2585. *Dučić Jovan*. Az alkonyban. Ford. Eszterga. Croatia 81. l.
2586. *Ducsits Jovan*. Az adriai sonettekéből. Ford. Dórits István. Magyar Szemle 18. sz.
2587. *Fredro Sándor*. A hazaáruló bűnhődése. Ford. Mikler Sámuel. Beszterczebányai Madách-társ. I. évkönyve 113—131. l.
2588. *Geraszimov*. Kozarac Josip. Croatia 169. l.
2589. *Gjalski Ksaver Sándor*. Za materinska riječ. U Zagrebu, 1906. Ism. Bud. M. Letopis Matice Srpske 236. füz. 92—97. l.
2590. *Grtschütsch, Joh.* Deutsch-serbisches u. serbisch-deutsches Wörterbuch. I. Neusatz. 1905. Ism. Dr. Gyszalović Veselin. Letopis Matice Srpske. 236. füz. 112—117. l.
2591. *Gyorgyević Jovan*. Čučuk-stana, biografska érta. Mostar, 1903. Ism. Ž. J. U. o. 236. füz. 119. l.
2592. *Gyorović, Svetozár*. Pripovijetke. Ism. Marko Car. U. o. 237. füz. 100—107. l.
2593. *Gyorović, Svet*. Ženidba Pere Karantana. Mostar. Ism. Ž. J. U. o. 236. füz. 118. l.
2594. *Hajnal Márton*. A Zrinyi-Frangepán-család az irodalomban. Phil. Közl. 422—426. l.
2595. *Hajnal, Martin*. Nikolaus Krajačević—Peter Petretić. (Ein Beitrag zur Geschichte der krajkoatrischen Literatur.) Archiv f. slav. Philol. 28. köt. 315—321. l.
2596. Hrvatsko Kolo. I. Zagreb, 1905. Ism. Bud. M. Letopis Matice Srpske 239. füz. 86—96. l.
2597. *Ivić, Aleksa*. Urkundliche Beiträge zur Biographie des Dichters Relković. Arch. f. slav. Philol. 28. köt. 305—314. l.
2598. *Jaksić Mileta*. 1. Reggel. Ford. Dórits István. Magyar Szemle 39. sz. — 2. Ködben. Ford. Geraszimov. Croatia 126. l. — 3. Magány. Ford. Dórits István. U. o. 127. l. — *V. Jaksić M.* élete. U. o. 163. l.
2599. *Z. Jovanovics Jován dr.* költeményeiből. 1—3. Ford. Dórits István. Jövendő 2. sz.
2600. *Jovanovics*. Lem-Edim. Ford. Nikelszký Géza. Ország-Világ 6. sz.
2601. *Jovanović, Milj*. Kazarnska fotografije. Beograd, 1905. Ism. Ž. J. U. o. 237. füz. 116. l.
2602. A Jugovićok anyja. Ford. Dömötör Pál. Croatia 209—211. l.
2603. *Kazbulbić, dr.* Kazbulbićijade. Karlsbadijade. Ism. S—é M. Letopis Matice Srpske 235. füz. 108. l.
2604. *Kočić, Petar*. Jazavać pred Sudom. 2. izd. Beograd, 1906. Ism. Ž. J. U. o. 240. füz. 102. l.
2605. *Kolcor, Alexej V.* 1. Prsteuček. Horol. Slov. Pohľady 229. l. — 2. Trpký osud. U. o. 357. l. — 3. Pieseň oráča. — 4. Úroda. U. o. 662. l.
2606. *Korohke, Nikolaj Ivanović*. Iz najnovije ruske književnosti 3. V. G. Korolenko. U. o. 235. füz. 1—33. l. — 4. M. Gorki. U. o. 238. füz. 59—88. l. 239. füz. 21—44. l.
2607. *Kovačić, Stijepo*. Finala Sarajevo. 1906. Ism. Ž. J. U. o. 236. füz. 119. l.
2608. *Kranjčević Silvije Strahimir*. 1. Az álarcos tömegben. Ford. Petrović Veljko. Croatia 73. l. — 2. Első hó. Ford. Battlay Geyza. U. o. 256. l. — M. M. Kranjčević élete. U. o. 267. l.

2609. *Krylov, I. A.* Kôň. Horal. Slov. Pohľady 312. l.
2610. *Kumičić, Evgen.* Jelkin bosiljak. Zagreb, 1905. Ism. Bud. M. Letopis Matice Srpske 239. füz. 86—96. l.
2611. *Leger, Louis.* Le cycle épique de Marko Kraljevic. (Journ. des Savants. 1905.) Ism. Radivojević, J. U. o. 238. füz. 124. l.
2612. *Lermontov.* 1. Kivánság. 2. Szabadság. Ford. Emódy Ilona. Az Ország 93. sz.
2613. Leskovar Janko. Croatia 163. l.
2614. *Lucerna, Camilla.* Die südslavische Ballade von Asan Agas Gattin. 1905. Ism. Hajnal Márton. Phil. Közl. 377—382. l.
2615. *M. E.* Wereschtschagin über Turgenyev. Pester Lloyd 199. sz.
2616. *Marjanović, Milan.* Ujabb horvát költők. Croatia 33—37. 85—88. l. — Marjanović élete. 233. l.
2617. Márk királyfi és a sólyom. Ford. Dömötör Pál. Croatia 212. l.
2618. *Matić, T.* Prosper Mérimée's Mystifikation kroatischer Volkslieder. Archiv f. slav. Philol. 28. köt. 321—350. l.
2619. *Mickiewicz, A.* 1. Alpuhara. Ballada. Horal. Slov. Pohľady 355. l. — 2. Na postriežke. Ukrajinská ballada. U. o. 492. l. — 3. Tria Budrysovcí. U. o. 563. l.
2620. *Mrgud L.* Pod novim slemenom. Seljacka drama i 3 čina. 1 Kor. Ism. S—ó, M. Letopis Matice Srpske. 237. füz. 113—115. l.
2621. *Nagy, I.* Marko Bruère Desrivaux als ragusanischer Dichter. Archiv f. slav. Philol. 28. köt. 52—76. l.
2622. *Nikolić Mihovil.* 1. November. Ford. Battlay Geyza. Croatia 23. l. — 2. Miként a csillagok... Ford. Petrović Veljko. U. o. 22. l.
2623. *Novak, Vjenceslav.* Zapreke. Zagreb, 1905. Ism. Bud. M. Letopis Matice Srpske 239. füz. 86—96. l.
2624. Az orosz «Ember tragédiája». Polit. Hetiszemle 52. sz. (Andrejev Leonid «Az ember élete» művéről.)
2625. *Paganel.* Gorkij és a szabadság. Hét 16. sz.
2626. *Perkovac, J.* Pripoviesti. Iz bojnoga odsjeka. U Zagrebu. 1905. Ism. Bud. M. Letopis Matice Srpske 239. füz. 86—96. l.
2627. *Popovits Mitó.* Halovány orcámat... Ford. Dórits István. Ország-Világ 21. sz.
2628. *Popović, Pavel.* Iz Kníževnosti. Beograd, 1906. Ism. Ostojic Tich. Letopis Matice Srpske 236. füz. 97—103. l.
2629. *Popović, Pavel.* Pripovetka o devojci bez ruku. Studija iz srpske i jugoslovenske književnosti Beograd. Ism. P. J. U. o. 235. füz. 109—111. l.
2630. *Puskin.* Zajongó utczán. Ford. Gyóri Károly. Budapesti Szemle 128. köt. 164. l.
2631. *Puskin.* Üzenet. Ford. Szabó Károly. U. o. 126. köt. 292. l.
2632. *Puskin.* A két holló. Fordította Teleki Sándor. Székely Ujs. 103. szám.
2633. *Puskin, A.* Otče náš. Horal. Slov. Pohľady 229. l.
2634. *Radujević, Veljko.* Tesko tome. kola kići. San-Francisko, 1905. Ism. Bud. M. Letopis Matice Srpske 235. füz. 105—108. l.
2635. *Rakić M. Milan.* 1. Szerelmi dal. Ford. Dórits István. Croatia 21. l. — 2. Kalodában. U. o. 258. l.
2636. *S. T.* Stanković Borislav. Croatia 231. l.

2637. *Snopek, Fr.* Paul Ritter Vitezović, Beiträge zu seiner Biographie. Archiv f. slav. Philol. 28. köt. 593—600. l.
2638. *Stefanović Svetislav.* A muzikális víziókból. 2. Ford. Battlay Geyza. 4. Ford. Petrović Veljko. Croatia. 124—125. l. — r. Stefanović Sv. életrajza. U. o. 162. l.
2639. *Sufflay, Milan V. dr.* Badňak und Kolenda in den ungarischen Quellen. Arch. f. slav. Philol. 28. köt. 601—610. l. — Asbóth, Oskar. Einige Bemerkungen zu diesem Aufsatz. U. o. 610—613. l.
2640. *Šujanský, Fr.* Ešte raz o «mackovi». Slov. Pohľady 183—185. l.
2641. *Šurmin, Gjur.* Hrvatski preporod. 1—3. Zagreb, 1903—6. Ism. Hajnal Márton. Phil. Közl. 751—753. l.
2642. *Szini Gyula.* Potapenko. Jövendő 10. sz.
2643. *Tolstoj, Tolstoj Alezei gr.* Ének az Igazságról. Ford. Telekes Béla. Hét 22. sz. és Pesti Napló 199. sz.
2644. *Tolsztoj Leó gr.* Önéletrajzom. Az Ország 148. sz.
2645. *Méreykowsky, D.* Tolstói et Dostoiewsky. 1905. Ism. s. Budapesti Szemle 128. köt. 333—335. l.
2646. *Répay Dániel.* Gróf Tolsztoj Leo pedagogiai nézetei s néptanítói munkássága. Család és Iskola 15—20. sz.
2647. *Serényi Gusztáv.* Hogyan él Tolsztoj? Vas. Ujs. 19. sz.
2648. *Serényi Gusztáv.* A 78 éves Tolsztoj. Budap. Hirl. 259. sz.
2649. *Szabó Endre.* Tolsztoj és Turgenyev. Hét 49. sz. — Lásd 2394. sz. alatt is.
2650. *Tról (Teja Victus von).* Aus der slavischen Welt. I. II. Leipzig, Verlag von Paul List, 1902. Ism. S—c, M. Letopis Matice Srpske 236. füz. 120—122. l.
2651. *Tučić, Srdjan.* Pjesma o Bojanu Vojevodi makedonskom ustaši. Spljet. Ism. Ž. J. U. o. 240. füz. 102. l.
2652. Az újabb horvát irodalom. Budapesti Hirlap 127. sz.
2653. *Uskoković, M. M.* Pod životom. Beograd, 1905. Ism. Bud. M. Letopis Matice Srpske 235. füz. 103—105. l.
2654. *Vidrić, Vladimir.* 1. A két lévita. — 2. Plakát. Ford. Battlay Geyza. Croatia 222—224. l. Vidrić Vl. élete. U. o. 231. l.
2655. *Vojnović Ivo gróf.* Croatia 161. l.
2656. *Vrhlicky Jaroslav.* A lélek karneválja. Ford. Elek Alfréd. Budapesti Napló 352. sz.
2657. *Vrhlicky Jaroslav.* Komor rimek. Ford. Telekes Béla. Pesti Napló 38. sz.
2658. *Vuletić, Savo P.* Proste Dusche. Zagreb. Ism. Ž. J. Letopis Matice Srpske 238. füz. 102—104. l.

Nyelvészet.

2659. *Ásbóth Oszkár.* A szláv torokhangok változásai. Nyelvtudomány 12—47. 105—142. l. — Ism. Š. J. Slov. Pohľady 366—370. l.
2660. *Ásbóth, Oskar.* Refleks slov vida trüt-trüt i tlüt-tlüt v madijarskich zaimstvovanijach iz slavjanskago jazyka. (Sbornik statej po slavjanovédéniju II.)
2661. *Ásbóth, O.* Njeskoljko zamječanij na sočinenie V. I. Jagića ot istorii proischoždeniju čerkovno-slavjanskago jazika. I. Bolgarskoe st i slavjankija, zaimstvovannija slova vengerskago jazika.

- II. Magyarskoe angyal. Stpeterburg. (8-r. 75 l.) Ism. Dr. Gyiszalovic Veselin. Letopis Matice Srpske 237. füz. 120—122. l.
2662. *Czambel, Sam.* Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. I. oddelenie: Osnovy a iný materiál rečový. (1. čiastka: Východoslovenské nárečie.) Turč. Sv. Martin 1906. (8 r. V, 624. l.) 6 K.
2663. *Czambel-Danielović, Samo.* Ešte niekoľko slov, uživaných v Slovenskej L'upči a okolí. Slov. Pohľady 629—631. l.
2664. *Margitai József.* Horvát nyelvtan. Tankönyvül és magánhasználatra. 3. kiadás. Nagykanizsa, 1906. Fischei F. (8-r. 185 l.) 3 K.
2665. *Markon, Dr. Isaak.* Die slavischen Glossen bei Isaak ben Mose Or Sarua. St. Petersburg, 1906. Pozsony, Alkalay ny. (8-r. 15 l.)
2666. *Mišik, Stefan.* Príspevky k dialektickému slovníku. Zo spišskej slovenčiny. Slov. Pohľady 360—366. l.
2667. Rozsnyai gyors nyelvmesterei. Cseh. Gyakorlati cseh-magyar-német beszélgetésekkel. A kiejtés pontos feltüntetésével. Budapest, 1906. Rozsnyai. (8-r. 61 l.) 60 f.
2668. Rozsnyai gyors nyelvmesterei. Lengyel. Gyakorlati lengyel-magyar-német beszélgetésekkel. A kiejtés pontos feltüntetésével. Budapest, 1906. Rozsnyai. (8-r. 60 l.) 60 f.

XII. Vegyes.

2669. *H—i, L.* Gensai Murai. Pester Lloyd 308. sz.
2670. A japáni drámáról. Magyar Szemle 11. sz.
2671. *n—f.* A japán lira. Jövendő 9. sz.
2672. Japán versek. (Kintsune. Viharos éj. Onono Komahi. Emlék. Tomonori. Az örök a változóban.) Magyar Szemle 11. sz.
2673. Rozsnyai gyors nyelvmesterei. Japán. Gyakorlati japán-magyar-német beszélgetésekkel. Hét eredeti japán írástáblával. A kiejtés pontos feltüntetésével. Budapest, 1906. Rozsnyai. (8 r. 64 l.) 1 K.
2674. *Zumoto.* A japán sajtó. Polit. Hetiszemle 6. 7. sz.
2675. *Montesquieu, Le Comte Robert de.* Un portraitiste lyrique: Philipp László. L'Art et les Artistes jun. (Fordítása: Egyetértés 195. sz.)
(Budapest.)

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

FORTUNATUS-NÉPKÖNYVÜNK ÉS NÉMET EREDETIFE.

Lázár Béla *A Fortunatus-mese az irodalomban* című tanulmánya¹⁾ függelékében lenyomatta a magyar Fortunatus-népkönyvet az 1651-ki kiadás alapján. Népkönyvünk nyíltan mondja a címlapon, a mi amúgy sem volna kétséges, hogy németből van fordítva, és így semmi sem volt természetesebb, minthogy Lázár a magyar fordító eljárását a német eredetivel ellenőrizte. Meglepő azonban, hogy erre a célra nem a német népkönyvnek valamelyik régibb kiadását használta — ilyen minden nagyobb német könyvtárban található — hanem Simrock Károly népkönyv-gyűjteményét.²⁾ Pedig tudja mindenki, vagy legalább tudnia kell annak, a ki a népkönyvek körébe vágó kutatásokkal foglalkozik, hogy Simrock kiadványai modernizált átdolgozások, melyekkel a német népkönyveket szélesebb körökben új életre akarta támasztani. Tudományos szempontból hasznavehetetlenek, mert Simrock nemcsak nyelvöket és stílusokat alakítja át, hanem az egyes népkönyvek különböző szerkezeteit önkényűleg összevegyíti, sőt nem ritkán önálló változtatásokat is hajt rajtuk végre. Fortunatus-kiadásában is ezt az eljárást követte, és ekképen Lázár a magyar fordítást oly német szöveggel vetette össze, melyet a magyar fordító nem

---

¹⁾ Pótkötetek az *Eggy. Phil. Közlönyhöz*. II. kötet. Budapest, 1890. Én a különnyomatot használom. — Lázár tanulmánya a függelék nélkül megjelent németül is: *Ueber das Fortunatus-Märchen*. Leipzig, 1897. Így feltűnő, hogy a Fortunatus-irodalom egyik legújabb kutatója, Hans Scherer (*The pleasant comedie of old Fortunatus by Thomas Dekker*. Herausgegeben nach dem Drucke von 1600 von Hans Scherer. Münchener Beiträge zur rom. und engl. Philologie. XXI. füzet. Erlangen und Leipzig, 1901), bár ismeri Lázárnak ezen tanulmányát és említi is a német népkönyvnek mindenféle fordítását és feldolgozását — a magyar verses Fortunatust is (46—47. l.) — a magyar népkönyvről, úgy látszik, semmit sem tud.

²⁾ *Die deutschen Volksbücher. Gesammelt und in ihrer ursprünglichen Echtheit wiederhergestellt von Karl Simrock*. Basel, é. n. III. k., 49—209. l.

használhatott, és oly eltéréseket állapított meg az eredeti és a fordítás között, melyek a valóságban nincsenek meg.

Előttem a német népkönyvnek következő kiadásai¹⁾ fekszenek: 1. *Fortunatus*, a könyv végén: *Zu trucken verordnet / durch Johannssen heybler Appotegker / in der kayserlichen stat Augspurg in dem grossen schiessen / der mindern jartzal christi im neünden jar* (azaz: 1509), 4-r. (müncheni udv. könyvtár); 2. *Von Fortunato vn̄ seinem Seckel / Auch Wünschhütlin. Gantz kurtzweylich zulesen*, a könyv végén: *Gedruckt vnnd volendet inn der kayserlichen Statt Augspurg / Durch Hans Zimmermann. M. D. XLVIII.* 4-r. (müncheni udv. könyvtár); 3. *Fortunatus / Von seinem Seckel / vnnd Wüntschrütlin / Jetzund von newen mit schönen lustigen Figuren zugericht. Sehr kurtzweilig und nützlich zu lesen. Gedruckt zu Frankfurdt am Mayn / durch Wygand Han.* 1556. 8-r. (bécsi udv. könyvtár); 4. *Fortunatus. Von seinem Seckel / vnnd Wünschhütlein / Jetzundter von neüwem mit schönen lustigen Figuren zugericht / Sehr kurtzweylich zu lesen. Gedruckt zu Augspurg / bey David Francken. M. DCIX.* 8-r. (müncheni udv. könyvtár); 5. *Fortunatus / Ein schön kurtzweiliges Buch / von seinem Seckel und Wünschhütlein / wie er dasselbige bekommen / und wie es ihm ergangen. Jetzt wiederum von neuem mit schönen Figuren gezieret / sehr lustig und kurtzweilig zu lesen. Mit Röm. Kays. Maj. Freyheit nicht nachzudrucken. Nürnberg / in Verlegung Michael und Johann Friderich Endter 1677.* 8-r. (göttingai egyet. könyvtár); 6. *Fortunatus mit seinem Seckel und Wunsch-Hütlein. Wie er dasselbe bekommen, und ihm damit ergangen; in einer überaus lustigen Lebens-Beschreibung vorgestellt. Mit schönen Figuren gezieret. Gedruckt in disem Jahr.* 8-r. (bizonyára a XVIII. század végéről; müncheni udv. könyvtár).²⁾

¹⁾ Kritikai kiadásuk a népkönyveknek, sajnos, nincsen, de még az egyes népkönyvek különböző kiadásainak kritikai ismertetése sem támogatja a kutatót. A kik egy-egy népkönyv tárgyával és eredetével foglalkoznak, rendszerint csak egy-egy kiadást ismernek, így pl. Zacher, ki Lázár után a legbehatóbban foglalkozott a Fortunatus-regénynyel (Ersch u. Gruber's *Encyclopädie*, Sect. I., B. 46, 478—487. l.) a Simrock kiadásán kívül csak egy régebbi, 1530-ból való augsburgi kiadást ismer.

²⁾ Ezekon kívül még a következő kiadás volt kezemben: *Geschichte von Fortunat, seinem Glückseckel und Wunschhütlein. Pressburg, 1842. Verlag von Alois Bucsánszky, bürgerl. Buchbinder* (bécsi udv. könyvtár). Ez a kiadás a régi népkönyvnek igen szabad átdolgozása és pedig a népies hang rovására. Csak a regény első részét, Fortunatus történetét, közli, de a befejezésből arra lehet következtetni, hogy Bucsánszky kiadta a II. részt, Fortunatus fiainak történetét, is.

A Fortunatus-regény csak nyomtatott kiadásokban maradt ránk, és ezek közül a legrégebb az 1. alatt említett 1509-iki kiadás.¹⁾ Képekkel van díszítve, mint a többi felsorolt kiadás is valamennyi; a következőkben ezt a kiadást *A*-val jelölöm. A 2. alatt említett 1548-ki kiadás a képdísz tekintetében majdnem azonos *A*-val, a fejezetek száma is ugyanaz, t. i. 49, de a fejezetczímek elhelyezésében és magában a szövegben is már némi eltéréseket mutat, és pedig oly eltéréseket, melyek átvezetnek a 3. alatt idézett 1556-ki kiadásra. Ez a kiadás már lényegesen üt el *A*-tól: mások a képek, gyakran más a fejezetczímek elhelyezése, és a fejezetek száma is nem 49, hanem 50. Magában a szövegben is nagyon gyakoriak az eltérések, melyek — mint az alábbi párhuzamos közlésekből látható — rendszerint ennek az 1556-ki kiadásnak rövidebb előadásából állnak elő. Ezen 1556-ki kiadással — a következőkben *B*-vel jelölöm — teljesen egyezik a 4. alatt idézett 1609-ki kiadás úgy a képek (a képek száma 2-vel kevesebb), mint a fejezetek száma és a szöveg tekintetében. Hasonlóképpen egyezik *B*-vel az 5. alatt idézett 1677-ki és a 6. alatt említett év nélküli ponyva-kiadás,²⁾ csak a képek változtak meg, különösen a ponyva-kiadásban, azonfelül kimaradt mindkettőből egy fejezet, illetőleg egy epizód, melyben Andolosia kalandja van elmondva egy nemes ember szép feleségével, ki maga helyett egy szomszédbeli menyecskét küldött be Andolosiához az ágyas-házba.

A magyar fordító nem az *A*-szerkezetet, hanem kétségtelenül a *B*-redactiót használta, vagy ennek egy igen közeli rokonát. Ezt az alább közlendő párhuzamos helyek és az összehasonlításból adódó egyezések egészen világosan mutatják. Ebben az összehasonlításban nem törekszem kimerítő pontosságra — túlságosan nagy tér fecseklésre nélkül ez csak a magyar szöveg kiadásának keretében történhetett volna meg — hanem inkább csak általánosságban akarom a két szövegnek egymáshoz való viszonyát megvilágítani és még annál is inkább, a Lázár egybevetéséből támadt tévedéseket helyreigazítani.

¹⁾ Lázár az első reánk maradt kiadást hibásan 1480-ba helyezi, a min Scherer (id. m. 45. l. 5. jegyz.) csodálkozik. Lázár tévedésének forrása bizonyára *Bobertag F.* (*Geschichte des Romans und der ihm verwandten Dichtungsgattungen in Deutschland.* 1877. I¹. 83. l.) volt, kinek idevonatkozó hibás adatait Goedeke (*Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung.* I², 1884, 354. l.) igazította helyre.

²⁾ Az 1509-iki kiadástól egészen ezen ponyva-kiadásig fokozatos és következetes a külső kiállítás eldurvulása. A kiadásoknak ilyen sorozata már külsejével is érdekesen mutatja, hogy az előkelők olvasmánya mint hatolt mindig lejjebb alsóbb társadalmi rétegekbe, míg végre a ponyvára jutott és a szó legvalódibb értelmében népkönyvvé vált.

Az utóbbival kezdem. A magyar népkönyv a fejezetek száma (50. fej.) és a fejezetcímek elhelyezése tekintetében teljesen egyezik a német népkönyv *B*-szerkezetével. A Simrock kiadásában található eltérések részint Simrocknak az *A*-redactióra való támaszkodásából, részint saját önkényes változtatásaiból — a fejezetek száma nála 46, a miben nemcsak *B*-től, de *A*-tól is eltér — származnak. Így természetesen a magyar népkönyv és a Simrock-féle kiadás közt észlelhető különbségek nem származnak a magyar fordítótól, minélfogva törlendők Lázárnak a magyar szöveghez adott jegyzetei közül a 32,¹⁾ 33,²⁾ 48,³⁾ 56,³⁾ 59,¹⁾ 61,²⁾ 78,¹⁾ 79,³⁾ 86,¹⁾ 87,¹⁾ 90.¹⁾ és 104.¹⁾ Magában a szövegben is többféle eltérést állapít meg Lázár a magyar fordítás és a német eredeti között, a melyek azonban legnagyobb részt csak Simrocknak közben-közben *A*-ra támaszkodó átdolgozásában vannak meg és nem egyúttal a német népkönyv *B*-szerkezetében is, és így megint nem erednek a magyar fordítótól. A szövegbeli eltérések, melyeket Lázár felsorol, kétfélék: vagy a magyar fordító ad többet, mint Simrock, és akkor ezek Lázár szerint az előbbinek toldásai; vagy Simrock nyújt többet, mint a magyar fordító, és akkor ezek szerinte az utóbbinak kihagyásai. Mindkét esetben Lázár az önállóságra törekvés jelét látja és főként a betoldásokat — ilyen összesen kettő van — tartja «ügyes»-eknek és «sikerült»-eknek. Csakhogy épen ezek a betoldások megvannak a német népkönyv *B*-szerkezetében is, tehát nem származnak a fordítótól. Így Lázár jegyzetei közül megint elesik a 22.⁵⁾ (a megfelelő hely a német népkönyv *B*-szerkezetében: «sandte Rupert allwege auß nach wein / vnd nach anderen guten geschlecken / als denn Rupert wol wißte / was zu solchen Hoffstuben gehört) és az 58.⁶⁾ számú (a német népkönyv *B*-szerkezetében: «doch warde er bewegt durch bitt seiner diener in Barmhertzigkeit / das er jm das leben lassen wolt / ließ jhn des rosßkauffs geniessen / vnd gab jm sein rüstung wider mit eim par Cronen zur zerung. Der bitt gewerth der Graff sein diener schwerlich / doch des morgens frü vor tag ließ er jhn auß der Stat füren.») Sokkal nagyobb a kihagyások száma és pedig a valóságban, t. i. a német népkönyv *B*-szerkezetével szemben

1) Simrock önkényes változtatása.

2) Simrock itt *A*-ra támaszkodik.

3) Simrock egyezik *A*-val.

4) Simrock önkényesen eltolja a fejezetczímét, de maga a fejezetczím megvan, a mit Lázár tévesen tagad.

5) Ez a hely megvan *A*-ban is.

6) *A* is megemlíti a szolgálakat, bár más vonatkozással; Simrock mindkét redactióval szemben rövidítést mutat.

is. csakhogy épen azok, melyeket Lázár jegyzetbe vett, kevés kivétellel Simrocknak rendszerint *A*-ra támaszkodó toldásai, és így nem voltak meg a magyar fordító forrásában. Ily módon ismét elesnek Lázár jegyzetei közül a következők: a 4,¹⁾ 20.²⁾ (itt elhagyva csak: «zwey kleinet | bey zweyhundert Cronen werd»), 26,¹⁾ 28.¹⁾ (helyesen 38, a 83. lapnak alulról 1. sorához), 43,¹⁾ 45.³⁾ 68,⁴⁾ 84.¹⁾ (itt csak e mondat hiányzik: «denn dardurch wer er bey andern Herren wol gefürdert worden») és 94¹⁾; helyes csak a 72, 91 (csakhogy itt Simrock is rövidített), 103 és 105 jegyzet.

Tényleg azonban a magyar fordítás a régi német népkönyv *B*-szerkezetével szemben, és így Simrockkal szemben is, a ki *A* alapján gyakran szélesíti és csak ritkán kurtítja az előadást, igen sok rövidítést tüntet fel. Ezekre azonban Lázár — a fenti négy esetet kivéve — nem mutat rá, és pedig abból az okból, mert a Simrock-féle kiadvánnyal való pontos összevetést a könyvnek körülbelül csak első harmadára terjeszti ki. De épen a könyvnek első harmadrésében a fordító híven ragaszkodik a német eredetihez, még pedig a fordítás kárára, mely ez által általában nehézkessé, néhutt értelmetlenné és nem ritkán idegenszerűvé, németessé válik. A dicséret, melyet Lázár (id. m. 32—33. l.) a magyar népkönyvnek juttat, legalább az első harmadrészt nem illeti meg: a fordító sokszor inkább szavakat fordít, mintsem mondatokat, és azért a mondattani kapcsolatok gyakran ügyefogyottak, sőt néha helytelenek is. A fordító bizonyára jól tudott németül, de nem volt akkora német irodalmi műveltsége, hogy a ritkább kifejezéseket is megértette és szokatlanabb szerkezeteket is szabatosan felfogta volna. Innen a gyakori félreértések és a néha, szinte komikus botlások. Nehányra már Lázár mutatott rá. pl. «Federspiel» = «fegyver», «Wüntschtütlin» = «kedves» vagy «kedvetől^t süvegecske». Más effajta furcsaságok: «weydwerk» = «abrakolás» (72. és 73. l., «vadászat» helyett; a fordító valószínűleg a «weiden = legelés»-re gondolt), «Walhe» = «butsujáró legény» (74. l., «olasz» helyett; a fordító «wallen = zarándokolni»-ra gondolhatott), «Fron Altar» = «butsujáró Oltár» (104. l., «vrón altár» = hochaltar; a fordító, úgy látszik, az úrnapi (Frohleichnam) körmenetre gondolt), «wenig wein im Kloster gebraucht ward | denn zu dem Gottesdienst» = «az klastromban szükön élnek vala az borral, noha Istent szolgáltnak» (104. l.,

¹⁾ Simrocknál *A*-ból való átvétel.

²⁾ Simrock önálló változtatása *A* alapján, melylyel szemben *B* rövidítést mutat.

³⁾ *A*-ból való átvétel, melyet Simrock rövidít.

⁴⁾ Simrock önálló változtatása.

helyesen: «csak a miseáldozathoz használtak bort») stb. Máskor meg elhagyja az olyan szavakat, melyeket nem ért, vagy a melyeknek nem tudja a magyar megfelelőjét: «solche kleintot feyl trüge»=«ollyatén kintseket hordozna» (91. l., helyesen: «árulna»), «vnd ist der stoß vmb zwentzig Cronen»=«és csak abban maradt» (97. l., «stöz»=streit), «gieng also zwo tagreiß garten»=«mene két napig» (100. l., «garten»=betteln), «soltu... den dritten (t. i. Gùlden) deiner Tochter zur letze lassen»=«harmadikat pedig az leányidnak adjad» (103. l., «letze»=abschied, abschiedsgeschenk) stb. Az ilyen elhagyásokból természetesen néha teljes értelmetlenség származik, pl. a 95. lapon (v. ö. 53. jegyz.), a hol a fordító nem tudja, hogy a «tugend» szóval mit kezdjen. A fordításnak abban az első részében, mely körülbelül Lázár kiadásának 109. lapjáig terjed, ritka a számba vehető kihagyás; mindössze talán csak a következők érdemelnek említést: 71. l. (alulról 6. sor, «ditsóságosan» után) «als gemeynlich gewonheytt ist / das reiche Leut jren Reichthumb vnd herrligkeyten / in sonderheit auff solch zeit beweisen»; 77. l. (felülről 4. sor, «el-fogyatni» után) «ja wer er jendhalb dem Meer zu Cypem / vnd wißte solches leben hie / er gedecht jm bald wie er her kem»; és 87. l. (alulról 9. sor, «láttam» után) «Was sagt er aber da er am letsten von euch gienge? Sie sprach».

Annak a fordítási módnak feltüntetésére, melyet a fordító a népkönyv első harmadrésében követett, valamint a *B*-szerkezet *A*-hoz való viszonyának feltüntetésére, hadd álljon itt a jellemző előszó és az I. fejezet addig, a hol az *A*-szerkezetben véget ér:

B-kiadás: *Vorrede.*

Diß buch zeigt an wie ein jüngling / geboren auß dem Königreich Cypem / mit namen Fortunatus / inn frembden Landen in armut vnd elend kam / vnd jm in einen wilden Wald / die Jungfraw des Glücks / inn seiner betrübnuß begegnet / jhm einen Seckel gab / dem nimmer gelts gebrast / noch mangelt. Mit dem Seckel er darnach manchs land vnd Königreich durch wandert. Auch zu

ELŐL-JARO BESZED.

Ez Könyvetske azt jelenti-meg, miképpen egy Fortunatus nevű iffiatska születettvén ez világra Cypria Országban, és idegen Országokban bujdosván, nagy szegénységre és nyomoruságra juta, és ő neki egy igen nagy pusztá Erdőben az Szerentsének Szüze az ő szomorúságában meg-jelenvén, egy Erszényt ada, mellyből soha az pénz ki nem fogván, az után nem szűkölködik vala,

A-kiadás: *Vorred.*

Wie ain iüngling geporen auß dem künigreych Cipem / mit namen Fortunatus in frembdn landen in armüt vnd ellend kam. Vnd ym in ain wald / die iunkfraw des glüks in siner betrüptnuß begegnet / ym ainen seckel gab / dem nimmer gelts gebrast noch mangelt. Mit dem seckel er darnach manig land vnd künigreich durchwanderet. Auch zu künig

König Soldan kam gen Alkeyr / der yn zu gast lud / jhm alle seine Schätz / köstlicheyt/vnnd kleinet sehen ließ / darnach jhm ein altes harloß Hütlin zeyget / genant das Wünschhütlin / das jm Fortunatus entführet / damit heim zu Land in Cypern fuhr / sich alda verheirat Darauß jedermann Vernunft vnd Weißheit / welche für alle Schätz dieser Welt / zu begeren vnd zuerwelen ist / nach gelegenheit eines jeden stands / wol erlernen mag. —

Wie Fortunatus geboren ward / vnd wie sich sein glück vnnd eyglück erstlich ansehe.

In Cypern ligt ein Stadt / genant Famagusta / darinn was gesessen ein Edler Bürger / altes löbliches herkommens / genant Theodorus / dem hatten seine Eltern groß gut vnnd hab verlassen / also das er fast Reich / Mechtig / vnnd dabey Jung was / eins freien muths / wenig betrachtet / wie seine Eltern zu zeiten / das jhr gespart vnnd gemehrt hetten / sein gemüth was gantzlich gericht auff zeitliche ehr / freud vnd wollust des leibs / des nam er an sich ein köstlichen stand / mit Stechen / Thurnieren / den Königen gen Hof zureiten /

mellyel ő osztán sok Országokat és Királyságokat által jára. És Alkyrban is Soldán Király, ki őtet vendégül hívá, melly ő néki minden javait és kintseit meg-mutogátá, annak utánna egy kopasz kedves Súvegetskéjé is, az kit Fortunatus osztán el-orza tőle, és magával Cypria Országában vivén, ugyan ott meg-is házasodék. Mellyből ki-ki értelmet és okosságot vehet magának, melly az világi kintsnél fellyeb tartatik és ez alkalmatosságból tanulhat. —

Mikeppen Fortunatus születén, és miként az ő szerentséje mindgyárt legelőször szerentsétlenséggé vált vala.

Cypria Országában vagyon egy Város, kit neveznek Famagustának, abban egy nemes és bősületes Theodorus nevű városbéli ember lakván, a' ki egyszer s' mind ditsiretes nemből is vala, annak az ő szüléitől sok joszága maradván, annyira, hogy ő igen gazdag, hatalmas, de még ifjú, vala, és arról keveset gondolkodék, hogy miképpen és minémű nagy munkával az ő szüléi azt gyűjtötték volna, az ő szándékát és minden akarattját tellyességgel az világi bősülete és testi gyönyörűségre s' örömré, úgy-mint nagy fő állapotra, kopia törésre s' viadalra, Király

soldan kam gen alkeyr / der yn tzu gast lud / vnd yn alle seine schätz kostlichait vnnd klainat sehen ließ / darnach ain alt harloß hyetlin zaiget genant das wünschhyetlin / das ym Fortunatus enpfüret / darmit haym zu land in Cipern tür / sich alda verheytrat / vnd nach seinem absterben / tzwen sün verließ mitt namen Ampedo vnnd Adolosia / die den seckel vñ das hütlin von irem vatter erbten. Was Fortunatus vnnd nach ym die gedachten seine zwen sün / mit den zwayen klainaten wunders gestift vnd erfaren / wollust vnd freud / auch not vnd arbitt biß in iren tod erliten habenn. gar kurtzweilig zu lesen. Vnnd in alweg vernufft (1) vnd weißhait für all schätz diser welt / zu begeren vnd zu erwölen ist. - -

AIn land genannt Cipern / Ist ain inßel vñ künigreich gegen d' sonnen auffgang im mör gelegen / fast wunsam / lustig vñ fruchtbar aller handen edler natürlicher fruchten. manigem wissend / der tzu dem hailigen land Jerusalem gefarn / vñ im selben künigreich Cipern zugelendt / vnd da gewesen ist. Dariñ ain treffentliche statt genant Famagosia. in wölicher stat / ain edler purger / altz herkömens was geseßen. Dem sein ötern groß hab vnnd güt verlassen hetten. also das er fast reich / mächtig vnnd darbey iung was / aines freyen müttes / Wenig betrachtet wie seine elteren zu tzeiten das ir erspart vnd gemeert hettend. vnnd sein gemüt was gantzlichen gericht auff zeitlich eer / freud vnd wollust des leibs. Vnd nam an sich ainen kostlichen stand mitt stehenn / turnieren /

damit er groß gut verthet. Das verdroß seine Freund / ward vnwerdt / darumb gedachten sie jm ein Weib zu geben / ob sie jhn von solchem ziehen möchten / vnd legten jm das für. Es gefiel jm wol / vnd verhiess jm darinn zuzufolgen. Vnd als er sich inn sölchs begeben / da fiengen die Freund an jm zu forschen vmb ein Gemahel. Also was ein Edler Bürger in einer Stadt / genant Nicosia / ein Hauptstat in Cypern / da denn die König gemeinlich hof halten / der hett ein schöne Tochter / geheissen Gratiana / die ward jm vermähelt / vnd nit weiter gefragt / wie er ein Mann wer / sondern vons rhums wegen / so er het / wie er so reich vnd mechtig wer / ward jhm die Jungfraw heimgeführt / vnd da verbracht er ein köstlich Hochzeit / als gemeynlich gewonheyt ist / das reiche Leut jren Reichthumb vnnnd herrligkeyten / in sonderheit auff solch zeit beweisen. Als nu die Hochzeit volbracht vnd vollendet ward / meniglich an sein ruh kam / nam der Bürger Theodorus die Jungfraw / vnd lebt mit jr gar freuntlich vnd tugentlich. Darab sein auch der Braut freund wolgefallen empfiengen / vermeynten sie hetten ein gut werck volbracht / das sie Theodorum / der so wild was / mit einem Weib also zam gemacht hetten / doch was jnen vnkundt / was

udvarához pompásan való járásra fordította vala; az mellyek által ő nagy sok jóságait el tikozolván, kiért az ő atyafiaitól meg-utáltaték. Ezeket látván ők azon igyekezének, hogy őtet mi módon meg házassíthatnák hogy inkább őtet efféléktől eltávoztathatnák. Mellyet ő is mind az-által meg tselekednie igére.

Es minek-utánna ez dolog meg-lött volna, azonnal az ő atyafiai házas-társat keresenek néki. Akkoron vala edgy Nemes udvari ember Nicaia nevű városban, melly Cypria Országban fővebbik vala, az hová az Királyok gyakorta szoktanak vala öszvegyülekezni közönsgesen, annak edgy igen szép leánya vala, kit Gratianának neveztek, az néki el-jegyez-teték, holott azt sem kérdék, mitsoda ember lehetne ő, hanem tsak az hirért, minémű gazdag és hatalmas volna, hanem az szép leány néki adaték, és elhozottaték, az fő lakodalom pengis el-végződék gazdagon és ditsőssegesen. Es midőn már menyekző után vólnának, ki-ki maga házához mene, az Theodorus-is elvívé az ő feleségét, és lakozék véle szépen s' barátságossan, kinn maga és atyafiai-is örvendeztenek, és vélik vala hogy ő véle igen jó dolgot töttenek-vólna, hogy az Theodorusnak feleséget adtanak, ki az előtt vad vala immár az feleség által meg-

dem künig gen hoff tzu reyten / vnnnd ander sachenn / Darmitt er groß güt on ward / vnnnd seine freünd wol kunden mercken / das er mer on ward / dañ sein nutzng ertragen mocht. vnd gedachtend jm ain weib zu geben ob sy jn von sollichem ziehen möchten vnd legten jm das für. Es geuiel jm wol vñ verhiess jm darinne zu veruolgen. vnd als er sich sollichs begebñ het / fiengen die freünd an zñ erforschen / ym vmb ain gemahel. Also was ain edler burger in d' statt genant Nicosia / ist die hauptstat von Cypern / da dañ die künig von Cipern gemeinlich hofhaltñ Der het ain schöne tochter die hieß Graciana / die ward jm vermähelt / vñ ward nit weiter gefragt wie er ain man wår / sond' von des rümes wegñ so er het / wie er so reich vnd mächtig wår / ward jm die jungfraw gar kostlich haim geführt / vnnnd da verbracht ain kostliche hochzeit (als gemeinlich gewonhait ist / das reich leüt ire reichthumb vnnnd herrlichaiten in sonderhait auff solliche tzeit beweisen vnd erscheinon lond) Als nun die hochzeit volbracht vnd vollendt ward / maniglich an seyn rñ kam / Nam der burger (der da genant was Theodorus) die jungfrawen / vnnnd lebet mit ir gar freuntlichen vnnnd tugentlichen. Darab seine freünd / vnnnd auch der braut freünd groß wolgefallenn entpfyengend / vermaineten sy hetten ain güt werck vollbracht / das sy Theodorum (der so wild was) mitt ainem weib also zam hetten gemacht.

die Natur an jhr hett / das solehs nicht wol zuwenden wer. In dem ward Gratiana eins Sons schwanger / vnd gebare den eh das jar nach der Hochzeit außkam / darab beyden teylen die freund erfrewt wurden / ward getaufft / vnnd geheissen Fortunatus. Vnd wiewol Theodorus auch freudig / so fieng er doch wider an sein altes wesen / mit stechen / thurnieren / viel Knechten / köstlichen Rossen / ritt dem König zu hof / ließ weib vnnd kind / fragt nicht wie es gieng / heut verkaufft er ein Zinß / morgen den anderen / das trieb er so lang vnd viel / biß das er nit mehr zu verkauffen noch zu versetzen hette / vnnd kam also zu armut / het seine junge tage vnnützlich verzert / vnnd ward so arm / das er weder Knecht noch Mägd vermocht / vnd mußte die gut Fraw Gratiana selber kochen vnd weschen / als ein armes verkaufftes Weib. Als sie nun einmal zu tisch sassen / vnd essen wolten / hatten sie gern wol gelebt / wenn sie es gehabt / sahe der Vatter den Son gar ernstlich an / vnd erseufftet von grunde seins hertzen / dasselb ersahe der Son / nu bey achtzehen jaren alt / vnd kund nichts / denn bloß einen namen schreiben vnd lesen / doch so kundt er wol mit dem Federspiel / vñ anderm

szelidülne, de az nálok tudatlan, mitsoda roszt természettel ő birna, mellyet el sem távoztathata. Azonközben az Gratiána edgy fiú magzattal terhes lévén, minek-utánna eleje el-jött volna, szülé az ő fiát, kinn mind az két félnek atyafiai igen örvendének, kit azonnal meg-keresztelvén Fortunatusnak nevezének. Es noha az Theodorus-is örvendez vala, mind-az-által az ő régi szokott tselekedetit meg elő-vévén, ütközésekkel és vivásokkal, nagy fő lovakkal az Király udvarához jár vala, s' feleségét és gyermekét tsak el-hadgya vala, és senkivel nem gondola, ha ma edgy usorát tsinála, holnap meg-int mást, és ez mesterseget mind-addig üzé, hogy ő néki végezetre semmie nem marada, s' az illyen (ke)reskedés által igen segénnyé lön, és így haszontalanul iffiúságában éle, ugy hogy utollyára se szolgát se szolgálot nem tarthata, és magának az Gratiána aszszonynak, mint el-adottnak, kellett mind főzni és mosni. Edgykorban midőn ők az asztalnál ülnének, és enni akarnának, noha örömesben jobban laktanak volna ha lett volna mivel, az atya megtekintvén az ő fiát, nagy szübbéli foházkodást tőn, mellyet az fia meglátván, mely már 18. esztendő vala, az ki semmit egyebet nem tudott, hanem tsak azon nevet meg-írnia s' olvasnia, mind-az-által az fegyver játékot tudta és egyéb lo kőrnүүл

Doch was ynen vnkund / was die natur an ir hat / das / das nicht wol zu wenden ist vnnd in dem warde Graciana schwanger aynes suns / vnd gebare den ee das iar nach der hochtzeit außkam / darab aber zu baiden taillen die freünd erfreüt wurden / der ward getaufft vnd gehaissen Fortunatus / darumb theodorus sich och erzaigt ain groß wolgefallen zu haben. Doch fieng er an widerumb sein alt wesen zuhabn mit stechen turnierū / vil knecht / costliche roß / rait dem künig zu hoff / ließ weib vnd kind vñ fragt nit wie es gieng hewt verkaufft er ainen zinß / den andren tag versetzt er ain gelegen gütt. das traib er so lang vnd vil biß das er nicht mer zuverkauffen noch zuersetzen hett / vnd kam also zu armüt / het sein junge tag vnnützlich verzert / vnnd ward so arm das er weder knecht noch mägt vermocht vnd müßt die gütt fraw Graciana selber kochen vnnd wäschenn als ain armes verkaufftes weib. Vnd als sy nun ain mal zutisch sassen vnnd essen wolten / hetten sy geren wol gelebt / wenn sy es gehabt hetten. Der sun saß vor dem vatter / vnnd der vatter sach den sun gar ernstlich an vnd ward jnnigklichen vnd von grund seines hertzen seufftzen / das selb ersach der sun der was nun bey achzehen jaren alt / vnnd kund nichts dann ploß ainen namen schreiben vnd lesen / doch kund er wol mit dem federspil vnnd mit anderem waidwerck das dann auch sein

Weydwerck / das denn auch sein kurtzweil was / der fieng an vnd sprach zu seinem Vater / O mein lieber Vatter / was ligt dir an? Ich habe gar wol an dir gemercket / wenn du mich ansihest / das du betrübet wirst / So bitt ich dich lieber Vatter / sage mir / hab ich dich erzürnet in einigerley weg / das laß mich wissen / denn ich bin doch deß willens / gantz nach deinem willen zuleben. Der Vatter antwort / O lieber Son / darumb ich trawr / daran hastu keyn schuldt / ich kan auch niemandt schuldigen / denn die angst vnnd not darinn ich binn / hab ich mir selbs gemachet / darumb wenn ich gedenc an so groß ehr vnnd gut so ich gehabt / vnnd dessen so vnnützlich on worden / das mir mein fordern so trewlich gesparet haben / das ich billich vnnd vonn rechts wegen auch gethan / vnnd vnser alt herkommen vnnd stammen in Wirde gesetzt haben / das ich leyder nit gethan habe / dich ansihe / vnd gedenecke / das ich dir weder helffen noch rathen kan / so hab ich groß hertzleid / das ich weder tag noch nacht kein ruh haben mag / auch das mich alle die verlassen haben / mit den ich mein gut so miltiglich getheylt hab / den selben bin ich jetzt ein vnwerder Gast. (A fejezet még folytatódik, épen úgy, mint a magyar fordításban.)

való abraholást-is, mert az vala öröme és gyönyörűsége, s' monda az atyának: Oh szerető atyám, vallyon s' mi lehetett tégedet? Mert én jól láttam, hogy mikoron te én reám tekintettél volna igen meg-szomordtál; azért kérlek édes atyám, mond-meg, nekem, ha megharagítottalaké valaha valamiben, add tudtomra, mert én-is akarok az te akarad-szerént mindenkor élni. | Felele az Attya: Oh édes fiam, az miért én szomorkodom, abban tenéked nintsen semmi vétked, sem másnak vétkül nem tulajdonítom, mert az én sanyarúságom és nyomorúságom mellyben én mostan vagyok, magam magamnak szerzetem, mert mikoron eszemben jút az én nagy bõtsüetem és jóságom melly énnékem vólt, mellyeket haszontalanul el-költöttem, kiket az én atyám nagy hűséggel gyűjtötenek, az mellyet nékem is követni kellett volna, sõt régi jövedelmünkét s' eredetünkét bõtsületben tartottam volna, a' kit én nem tselekedtem, de azért nézek reád és gondolkodom, hogy én már mostan sem tenéked se énnékem nem lehetek segitséggel, és ezért olly keserűségben vagyok, hogy én se éjjel se nappal miatta nem nyughatom, ugy hogy még azok-is már mind el-hadtak, az kikkel én az én javaimat bővön elköltöttem, azoknál én most méltatlan vendég vagyok avagy felette érdemetlen.

kurtzweil was / der fieng an vnd sprach tzu seynem vatter O mein lieber vatter was ligt dir an oder was beweget dich zu traurikaít Ich hab an dir gemerckt weñ du mich ansichst das du betrübt wirst / So bitt ich dich lieber vatter sag mir hab ich dich erzürnet in aincherlay weg od' volfür ich mein leben nitt nach deinem willenn das laß mich wissen wann ich doch des willens bin ganntz in deinem willen zu lebenn. Der vatter hüß an vnnd sprach O lieber sune darumb ich trauren daran hastu kain schuld / ich kan auch niemant schuldigen / dann die angst vnd not darinnen ich bin hab ich mir selbs gemacht / vnnd wenn ich gedenc an so groß eer vnd gütt so ich gehebt hab vñ das so vnnützlich on worden bin / das mir meine vordern so treülichen gespart hond / Als ich billich vnd von rechts wegen auch gethon solt haben / vñ vnser alt herkömen vnd stämen in würde hon gesetzt Das ich laider nit gethon hab / vnnd darumb wenn ich dich ansich vnd gedenc das ich dir weder helffen noch raten kan / daßs beschwärtt vnd bekümmert mich so schwärlich das ich weder tag noch nacht kain rü mag habñ. Auch das mich alle die verlassen habñ / mit den ich mein gütt so miltiglich getailt hab / den selben byn ich yetz ain vnwerder gast. Vñ klagt also sein not da er inen was mit betrübttem hertzen. (Itt aztán a második fejezet czíme következik.)

A népkönyv első harmadrészén túl a fordítás, mint már említettem, szabaddá, önállóbbá és ép azért sok tekintetben jobbá és élvezhetőbbé válik. Majd minden oldalon több kisebb-nagyobb kihagyásra bukkanunk, a nélkül azonban, hogy az elbeszélésnek valamely lényegesebb mozzanata ennek a rövidegre törekvésnek áldozatul esnék. Hogy a magyar fordító itt is a *B*-szerkezetet követte, egészen bizonyos. A kiadások nagy számánál fogva — majd minden régebb kiadó képviselve van — melyeket átnéztem, és a melyek közül egyik sem ad *B*-nél rövidebb szöveget, kizártnak tekintendő, hogy volt a német népkönyvnek olyan kiadása, mely a magyar fordításhoz hasonlóan rövidítette volna az előadást. Az egyes kihagyásokat nagy számuk miatt nem közölhetem, de még csak fel se sorolhatom: többnyire csak egyes kifejezések, lényegtelen megjegyzések, egy-egy mellékkörülmény említése marad el, úgy hogy ilyenkor — néha lapokon keresztül — csak a két szövegnek párhuzamos közlése tűntethetné fel helyesen a magyar fordításnak a német eredetihez való viszonyát. A mutató, melyet Lázár id. m. 31—32. lapján közöl, elég híven tünteti fel a fordító kurtító eljárását — Simrock előadása is pontosan követi itt a német népkönyv *B*-szerkezetét, melytől különben *A* is csak lényegtelenül tér el — mégis azt hiszem, nem lesz tanulság nélkül, ha a következőkben egy hosszabb fejezetet közlök a német népkönyv *B*- és *A*-szerkezetéből és melléje nyomatom a magyar szöveget:

B-kiadás: *Wie die schön Agrippina durch rath Andolosia / dem jungen König in Cypem vermähelt ward.*

Als nun Agrippina wider kommen vñnd es der König vñnd die Königin jnnen wurden / da waren sie sehr fro / vñnd auch die andern alle / die bey jn waren / vñnd es erhub sich ein groß Fest / das die verloren Tochter wider funden war / sie zierden die Tochter auff's aller köstlichst. Als sie nun in allen freuden lebten / da kam dem König Botschaft / wie des Königs vō Cypem außgesendte

Mikeppen Agrippina az Andolosia tanátsa által az Cypriai Király fiának feleségül hozattaték.

Midőn Agrippina ismét othon volna, értésre esék az Királynak és az Királynénak, kin örvendenek vala mind az udvari néppel edgyütt. Hogy már örömeiben vigan lakoznának, juta az Királyhoz Cypriai követ sok néppel, hog az ő leányát Agrippinát az Cypriai iffiú Királynak feleségül adná, kiket tisztességesen el-is fogada. Vala pedig egy Hertzeg, két Grof, és azokkal sok vitézlő rend.

A-kiadás: *Wie die schön Agrippina durch radt Andolosia / dem jungen künig in Cypem vermähelt ward.*

ALS nun Agrippina widerkömen was vñnd es der künig vñnd künigin innen wurden / do warn sy fro vñ alle die bey yn warn / vñ es erhub sich ain groß vest das die verlorn tochter funden was. sy zierten die tochter mit aller schönikait vñnd kostlichait. Als sy nun in allen freuden lebten / do kam dem künig bottschaft / wie des künigs vō cipern ausgsanten boten kämen mit ain grossen volek / vñ wie sie darüb ausgsant

Boten kemen / mit grossem Volck /
 jhn zubitten / das er Agrippinam die
 junge Königin wolte vermählen jrem
 jungen König / die wurden gar schön
 empfangen / vnd als sie nun vier tag
 da gewesen / sendet der König nach
 jnen / die kamen köstlich / jeder nach
 seinem Standt / ein Hertzog / zwen
 Grauen / vnd viel Riteer vnd
 Knecht / die fiengen an von dem
 Heirat zu reden / da die Königin
 vernam / das man von Agrippina
 wegen taget / das war jhr gar
 schwer / jhr tochter so ferr vom Landt
 zu geben / vnd einem / da man nicht
 wißt / ob er hübsch oder heßlich wer /
 dz langet die Botschafft an / vnd
 kamen für den König / begereten /
 das er nach der Königin sendet /
 vnd als sie kam / zohen sie herfür
 jhren jungen König / wie er denn
 ab Contrafeit war / vnd liessen jhn
 sehen / da sie sein gestalt sahen /
 das er so schön war / sprach der
 König / ob es auch also were / da
 schwuren sie dem König vnd der
 Königin einen Eidt / das er noch
 viel baß gestalter / fast gerad vnd
 lang wer / auch nicht mehr denn
 Vier vnd zwendig Jar alt / das ge-
 fiel jhm fast wol / Die Königin nam
 den jungen Contrafeiten König /
 brachte den Agrippina / vnd sagt jhr /
 wie man sie eim Jungen König ge-
 ben wolte / der noch viel hübscher
 vnd schöner wer / denn sie sein ge-

Kit meg-értvén az Királyné hogy az
 szép Agrippináért jöttek volna, ne-
 heztelli vala az ő szép leányát ilyen
 meszsze földre adni. Az Követek
 szemben lévén az Királlyal és az
 Királynéval, elő-adák az ő ifjú Ki-
 rályok képét. kit hogy meg-látna az
 Király, mondá: Valljon ilyen szépé?
 De azok mondának, hogy még ennél-
 is szebb és tsak huszon négy esz-
 tendős volna. Kit osztán az királyné
 vin Agrippina eleiben, és meg-monda
 hogy ez szép iffiúnak akarnák ötöt
 adni, de Agrippina már ez dolgot
 tudgya, és tsak akarattyokra hagyá.
 Hogy már eszekbe vévék az ő aka-
 rattját, azonnal készittete az Király
 sok hajokat, és mindeneket bűvön
 azokra, és sok kintset. Hogy már
 el-készittete volna, bútsút vévén az
 szép Agrippina az ő szüléitől, s'
 monda: Hogy az egekben lako légyen
 vélek, és ajándékozza hoszszu étellel
 és jó egészséggel őket. De ő is ké-
 vána az ő szüléitől való viszsza ál-
 dást. Akkor monda az Király: Az
 Isten meg őtalmazzon minden nyo-
 moruságtól tégedet, és adgyon te-
 néked és az te jó akaroidnak min-
 denekben elő-menetelt, Amen. Az
 Királyné-is monda, hogy ugy légyen.
 Akkor el-válék Agrippina tőlök, és
 méne az hajoban, kin mindenek
 szánakoznak vala. Nem sok idő
 mulva penig érkezének Famaagustá-
 ban. Az Király pedig hivatatot vala

wärn jn zu bitten / das er Agripinam die iungen künigin wölt vermählen
 irem iungen künig / des auch der künig vnderricht was / vnd als sy gen
 Lunden kamen wurden sy gar schon entpfangen vnd yn kostliche her-
 berg zugericht / darein gegeben / was sy bedorfften / vnd als sy nun vier
 tag da waren gewesen / sandt der künig nach yn. die kamen vnd waren
 gar kostlich angethon von gutem gewand yeder nach seinem standt / da
 was ain hertzog zwen graffen vnd vil ritter vnd knecht / die fiengen an
 von dem heyratt zureden / do die künigin vernam das man von Agripina
 wegen taget / das was ir gar schwär / ir liebe schöne tochter zuuermäh-
 len / so verr von land zu geben / vnd aynem da man nit wißt ob er krum
 oder lam / gesehent oder blind wäre / vnd als sy sich solichs erklaget.
 Langet es die von Cipern an / die kamen für den künig vnd begereten /
 das er nach der künigin senden soltt. vnd als sy kam zugen sy herfür
 irn iungū künig / wie er dann abconterfet was vnd liessen yn sehen. do
 sy sein gestalt sahen / das er so schön was. sprach der künig / ob es och
 also wär / do schwürū sy dem künig vñ der künigin ayd / das er noch
 vil baß gestalter vnd fast gerad vñ lang wär / auch nit mer dann. xxiiij
 iar alt / das geuel yn fast wol. Die künigin nam den iungen conterfetten
 künig / vnd bracht den Agripina / vnd sagt ir wie man sy ainem iungen
 künig gebñ wölt der noch vil hübscher vnd schöner wär dañ sy / da sein

stalt sehe / wie sie denn vor auch von Andolosia gehört het / gab sie dem gmälde glauben / vnd jren willen darzu / wz der könig vnd die kónigin driñ machen / dem wolte sie gehorsam sein / da der Kónig vnd die Kónigin Aprippina willen vernomen / redeten sie weiter mit dem von Cypern / vnd warde der Heirat gantz beschlossen / da ließ der kónig viel Schiff zu richten / mit Leuten / Speiß / vnd was dazu gehóret / vnd die jung Kónigin außbereit / mit kósthlichem Gewand / vnd Kleinotern / nach allen ehren / auch gab er jhr zu ein schönes Frawenziemer / vnd als die Schiff gantz bereitet waren / vnd alle geladen / nam die junge Kónigin vrlaub / von jhrem Herrn Vatter / Kónig / vnd Fraw Mutter der Kónigin / vnd sprach Gnediger Herr Kónig / vnd gnedige Fraw kónigin / der allmechtig Gott von Himmelreich / wolle euch zu aller zeit in hute haben / euch verleihen gesundtheit / vnd langes leben / kniet also für jhren Vatter / vnd in grossen seufftzen / mit weinenden augen / sprach ich mich jetzund scheiden muß / der kónig sprach / Agrippina mein aller liebste Tochter / der Segen Gott des Geistes / der ewigen Dreifaltigkeit / wóllen dich beschirmen vor allem

nagy Hertzegeknét, Grofoknét és sok Uri aszszonyokat, kik őtet el-érkezvén tisztessegesen el-fogadnák, és el-készűlve vala nagy drágalatos étel és ital, órűlvén az iffű Királynak mindenek, hogy illy szép házas társ hoztattnék. Elérkezvén pedig Fama-gustában, fogadtaték nagy pompával, és menének véle Medusban, mert ott tart vala inkább az Király udvart, és tartaték nagy lakodalom, kibé jelen vala sok Fejedelmek és nagy Urak, az kik hozván magokkal nag ajándékokat az Királynak. Lón pedig ez lakodalom hat hétig és harmad napig, holott minden renden valóknak elégedendő ételek és italok vala. Az Andolosia penig hoza magával ajándékol az Királynak egy hajo Malosa és Muskataly hort, kit mint valami alma vizet vesztegetvén, mert ot semmi fogyatkozás semmiben nem vala valamig az lakodalom álla. — Lázár id. m. 161—162. l.

gestalt sáche / wie sy dañ vor auch von andolosia gehört het / vñ gab dem gemäld glauben vñ irn willen dartzu / was d' künig vnd künigin darin machten dem wolt sy gehorsam seyn / do d' künig vñ die künigin Agrippina willen vernömen hetten / redten sy weiter mit den von cipern / vñ ward also d' heyrat gantz beschlossen vñ ließ d' künig vil schif zu richten mit gütñ leüten / speiß vñ was dartzu gehört / vñ ließ die iungñ künigin außberayten mit kostlichem gewand vnd klainaten nach allen eern / als dann ainem mächtigen künig gezympt nach seinen eeren tzu thün / er ordnet auch dartzu vil güter edler leüt vnd besonder so sandt er mit d' künigin ain gräffin der mañ was lang ain mórrauber gewesen / vnd vil gütter edler frawen / vnd het der künig ain groß vest mit seiner tochter vnd mit dem volck so dann geordnet was mit ir hynweg zufarn / vñ als die schif gantz bereit waren / vñ alle ding geladen / Nam die edel künigin vrlöb von irem herren vatter vñnd künig vnd von ir fraw müter der künigin vñnd sprach / Gnädiger herr künig vnd gnädige fraw künigin der almächtig got von himelreich vnd sein würdige mütter Maria / wóllen euch zu allerzeit in hüt haben vnd euch verleychen gesuntheit vnd langn leben. vnd knyet nider für irn vatter vnd in grossen seufftzen mitt waynenden augen sprach sy / ich beger eüweren segen / wann ich mich yetzund von euch schaiden muß / vñnd waiß das ich euch vñnd mein fraw müter nymmer mer gesehen mag / der künig sprach / Agrippina mein allerliebste tochter der segen got des vatters / des suns / vnd des hailigen gaistes / der ewigen triualtigkeit wóllen dich beschirmen vor allem hertz-

Hertzenleid / dir verleihen / vnd allen denen die dir guts gönnen / friede /
 gesuntheit / langes leben / vnd gnugsamkeit aller fruchte / vnd wol wöllen
 von aller meniglichen. Die Königin jhr Mutter kundt nicht mehr wün-
 tschen / denn sie sprach / Amen. Also stund Agrippina auff / vnd gieng zu
 schieff mit allem jrem volck / so mit faren solt / vnd war meniglichen
 leid / das die schöne königin also von jnen scheiden / vnd sie nit mehr
 sehen soltē / fuhren dahin in dem namen Gottes / der verliehe jnen gut
 Wetter / das es jhn gar glücklich gieng / kam also die Königin / vnd auch
 alles jhr Volck frisch vnd gesundt ghen Famagusta in Cypern / da het
 der König von Cypern bestelt / ein Hertzogin / vier Gräuin / vnd viel Edler
 Weiber / die empfiengen die Königin gar ehrlichen. Da war auch bereitet
 köstliche speiß vnd getranck / man gabe jederman gnug / den frembden /
 den heimischen / jung vnd alt war fro / das jhrem jungen König / so ein
 schöner Gemahel kommen war. Darnach warn bereit viel Rosß / Wagen
 vnd Karren / vnd ward je der man gefertigt nach seinen ehren / kamen
 also ghen Medusa / da der König Hof hielte / der hette bestellet die besten
 vnd edelsten von seinem gantzen Königreich / von Frawen vnd Mannen /
 vnd wie köstlich sie zu Famagusta empfangen / so wurden sie noch zehen
 mal ehrlicher empfangen zu Medusa / von der alten Königin / vnd jhrem
 Frawenzimmer / darnach von dem Jungen König / vnd seinem volck / den

layd / vnnd dir verleyhen vnd allen denen so dir gütz gönnen / frid /
 gesuntheit / lannges leben / vnnd genügsamckaitt aller früchte / vnnd
 wol wöllen von aller manigklichenn. Die Königin ir müter kund nit meer
 wünschen dann das sy sprach. Amen das werde war. Also stünd agripina
 auff vnd gieng an das möre zu irem schiff vnd auch daz volck so mit
 ir faren solt / vnnd volget ir sunst nach ain grosse manigin volcks die
 sy gelaitet biß in das schiff / vnd was manigklichenn vmb sy laid / das
 die schön königin allso von ynen schaiden / vnd sy die nit meer gesehen
 solten. Als nun Agripina vnnd wer zu ir gehöret in das schiff kamen /
 zugen die schiffleite die segel auff / Fürenn allso dahyn in dem namen
 gottes / vnd der verlich ynen gut wetter / das es yn gar glücklichē
 gieng / wann wölicher von engeland gen cipern faren wil / muß über das
 spaniolisch mör faren / das doch gar grausam ist vnder allen mören
 zu faren / doch so kamen sy mitt der hilff gotz vñ mit allem lieb
 gen Cipren an das land / da man auch ir zukunfft warten was. Vnd als
 nun Agripina die schön iung königin vnd alles ir volck frisch vnnd
 gesund gen Cipern kamen do hett der künig von Cipern bestellet vnnd
 lassen versamlen / ayn hertzogin / vier gräffin vnnd vil edler weib / vnd
 deßgeleych auch von mannen / die enpfiegen die königin gar eerlich.
 Da was auch bereit kostliche speiß vnnd getranck / gab man yederman
 gnüg den frembden vnd den haymischen vnd iung vnd alt was fro das
 irem iungen künig so ain schöner gemahel kömen was. Da waren bereit
 vil roß wägen vñ kårren / vñ ward yederman geförtiget nach seinen eeren.
 vnnd kamen also gen Medusa da der künig hoff hyelt / der die zukunfft
 wisset / het bestellet die besten vnd edlesten von gantzen seim künig-
 reich / von frawen vñ mañen / vnd wie kostlich sy tzu famagusta ent-
 pfangen wurden so wurden sy noch zehenmal eerlicher vñ loblicher en-
 pfangen zu Medusa / vnd wie ir die alt königin entgegen rait mit ainem
 kostlichen volck gar eerlich beklaidet / wäre wunder von zuschreiben /
 vnd enpfiegen Agripina die königin. Darnach kam der iung künig auch
 mit ainem schönen volck alle in gantzem harnasch angethon / vnd gleisse-
 ten als die spiegel in der sunnen / die entpfiegen auch die königin / vnd
 als sy der iung künig entpfienge / so bald yn Agripina ansach / gedauchte
 sy dem bild nach so man ir für gehalten het / wie das es d' iung künig
 wår d' ir gmahel sein solt / vñ mit ainer schönen gebård vnd ainem

dancket sie gantz jnniglichen mit frölichem Angesichte / vnd schönen gberden / vnd ritten also mit grossen freuden biß in den Königlichen Palast / der mit aller zierd zugerüstet war / auff das allerköstlichste / da warde angefangen ein köstliches Leben / vnd kamen alle Fürsten vnd Herren / so vndter den König von Cypern gehorten / gantz zierlichen geritten / vnd brachten alle köstliche gaben vnd schanckung / die sie ihrem Herren vnnnd König schencken wolten / ein jeder nach seinem vermögen / vnd ward die hochzeit an gefangen / die wert sechs wochen / vnd drey tage / gab man jederman gnug. Vnd Andolosia schencket vnder andern gaben / ein Schiff mit Maluasier / vnd Muscatel / der ward getruncken / als ob es ein Apffel Tranck gewesen were / denn sein war gnug / da war kein mangel / so lang / vnnnd lenger denn die Hochzeit weret.

fröhlichen angesicht vñ mit züchtigen wortñ / dancket sy dem künig. vnd rittñ also mitt grossen freüden byß in den künigklichen ballast / der mit aller zierd zu gerüst was / auf das aller kostlichest / Vnd ward angefangen ain köstliches leben / vnd kamen all fürsten vnd herren so vnd' den künig von Cipern gehorten / gar zierlich geritten vnd brachten all köstlich gabñ vñ schanckung / die sy irm herren vnd künig schencken wolten / ain yeder nach seynem vermügen / vnd ward die hochtzeit angefangen / die weret sechs wochen vnd drey tag / gab man yederman gnüg / vnd wie hofflich der kirckgang was / vnnnd vil andere ding die da begangen wurden / vnd was yeglicher der künigin schenncket / daruon wår vil zu schreiben. Doch vnder ander schanckungen / so het Andolosia gen Candia gesandt vmb ain schiff mit malmasier vñ muscatel / das schanckt er auff die hochtzeit / der ward getruncken als ob es halden wein von kelhaym gewesen wår / wañ sein was genüg vnd da was gar kain mangel so lang vnnnd lenger dann die hochtzeit.

A fordításnak természetesen két utolsó harmadában is fordulnak elő hibák és félreértések, de nem oly nagy számban, mint az első részben, mert a fordító rendszerint nem köti magát már annyira a szavakhoz, mint az első fejezetekben. Tévesen fordítja pl. a «Carg Pfeffer»-t «Sák bors»-sal (125. l., «karrech, karek» = karren, wagen), a «marketen»-t (= handel treiben, alkudozni) «markolni» igével (145. l., «markt er fast drum» = «markollya vala öket»), a «Galgen brunnen»-t egyszerűen «kút»-tal (112. l., «galge» = gestell über einem brunnen zum haraufziehen des eimers) stb. Félreérti pl. a következő mondatokat: «were aber sach / das ich schon heim keme / so ist Hibernia ein grob hert Land / da weder wein noch ander Edel Frücht inn wachssen / der ich jetzundt hie gewonet hab / vnnnd würde sterben» = «és ha szintén hazámban igyekezném-is, jút eszemben az Hiberniai Ország, az holott igen rosz vándorlani, mert sem bor, sem gyümöls nem szokott termeni ott mellyen nékem által-kellene mennem, és így én immár itt meg szoktam, és néálám tsak hamar is meg-halok» (122. l., helyesen: és ha haza érkezném is, mit érnék el vele, mert Hibernia...); vagy: «so kieß vñ erwele ich / ist est nicht wider euch / jr wölt mir ein eigen wesen bestellen / darinnen ich mein leben möge

vollenden» = «mind-az-által én ezt választanám magamnak, ha nem lenne ellened, hogy énnékem az te nálad való lakásomat engednéd, míg élnék ez világon, és az én életem hadd végeződnék itt el» (u. o., helyesen: saját, külön lakásomat...) stb.

Végül még a következő három helyet iktatom ide a német népkönyv *B*-szerkezetéből, melyeknek fordítása a magyar népkönyvben vagy olvashatatlan, vagy hiányos (Lázárnál «...»-al jelölve): a 140. laphoz «nu hebt auff ewern geren / vñ zoch herauß seinen glückhafftigē Seckel»; a 141. laphoz «weñ sie also zusammen kemen / solt sie jn denn fürtragen vil Confect / von zucker vñ vber guld / dz jr denn bereit was / vñ jm das zutrincken geben / vnd das sie eben auffmerckt / dz sie Andolosia den gtranck in seinen becher schütt / vnd wie die ding geordnet warn / dz alles geschach. Andolosia kam gar heimlich vnd ward in Agrippina kamēr gfürt. sie kam vnd setzt sich zu jm / redten gar freuntlich mit einander / da ward jn für getragten Confect gnug / vnd ward jn zutrincken gegeben»; a 167. laphoz «ließ dariū fahen weib vnd mann / all die vmb das Mord wißten / schuld daran gehabt / vnd das Mord verschwiegen hetten / ließ er ohn alle barmhertzigkeit zum Schloß herauß hencken».

* * *

Utólag a berlini udvari könyvtárból még a következő kiadásokat kaptam kézhez: a) *Von Fortunato vnd seynem Seckel / Auch Wünschhütlin / Gantz kurtzweylyg zulesen*, a könyv végén: *Getruckt vnd vollendet in der Keyserlichen Statt Augspurg / Durch Heinrich Steyner / am 27. Junij / des Jars. M. D. XXXIII.* 4-r. Ez a kiadás tökéletesen egyezik, képek és lapszám tekintetében is, a fönt 2. alatt említett 1548-iki augsburgi kiadással és így az *A*-redációhoz tartozik. b) *Von Fortunato vnd seinem Seckel / auch Wünschhütlin / gantz kurtzweylyg zu lesen*, a könyv végén: *Getruckt zu Straßburg am Kornmarckt bey Christian Müller. Im Jar / M. D. LVIII.* 4-r. Ez a kiadás is szövegében teljesen egyezik a 2. alatt leírt 1548-iki kiadással, csak a képekben tér el; tehát ez is az *A*-szerkezet származéka. c) *Fortunatus / Von seinem Seckel / vnd Wünschhütlin / Itzund von neuen mit schönen lustigen Figuren zugericht. Sehr kurtzweylyg zu lesen. Getruckt zu Franckfurt am Mayn / durch Wyggand Han / in der Schnurgassen / zum Krug.* 8-r. é. n. Ez a kiadás teljesen azonos a fönt 3. alatt idézett 1556-iki kiadással, a kiadó is ugyanaz és így természetesen a *B*-redációhoz tartozik; kései kéztől a címlap végére «1538» van jegyezve czeruzával, mint a kiadás kelte, a valóságban azonban alighanem csak 1550 után került ki a sajtó alól. d) *Fortunatus. Von Seinem Seckel vñnd Wünschhütlein / Jetzunder von neuen*

mit schönen lustigen Figuren zugericht / sehr kurtzweilig zulesen. Zu Magdeburgk bey Johan Francken. 8-r., é. n. Ez is egyezik szövegben — a képek elütők — az 1556 iki *B*-kiadással; valószínűleg a XVII. század közepe tájáról származik. *e*) Egy ponyvakiadás 8-r.-ben é. és h. nélkül (könyvtári jelzete: Z 1058), mely tökéletesen azonos a fönt *b*) alatt említett kiadással — csak jobb kiállítású — és bizonyára ugyanazon nyomdának valamivel korábbi terméke; tehát ez is a *B*-szerkezet származéka. *f*) Egy másik ponyva-kiadás képek nélkül 8-r.-ben: *Köln am Rhein, bey Christian Everaerts in der Laurenzstrafß N. 2040.* év nélkül (könyvtári jelzete: 1059); egyezik a *b*) és *c*) alatt említett kiadásokkal, csak néha-néha rövidít (a «Vorrede»-t egészen elhagyta); ezeknél bizonyára fiatalabb és valószínűleg a XIX. század elejéről való. *g*) Egy harmadik ponyva-kiadás 8-r.-ben é. és h. nélkül (könyvtári jelzete: Z 4568), mely kétségtelenül az előbb említett ponyva-kiadások származéka, de valamennyinél fiatalabb (körülbelül 1820—30-ból való):¹⁾ nyelve és stílusa egészen modern, a fejezetcímek azonosak, de másképen vannak fogalmazva; sokat rövidít, mi által az előadás könnyedebb és mai szempontból élvezhetőbbé válik. Rövidítései azonban az egész elbeszélésre terjednek ki és teljesen más természetűek, mint a magyar fordító elhagyásai. Arról semmiesetre sem lehet szó, mintha ez a ponyva-kiadás egy oly rövidített előadású eredetire menne vissza, melyet a magyar fordító is használt volna. Elhagyásaikban, legalább formai tekintetben, sohasem találkoznak, és a német ponyva-kiadás kurtított előadása — a magyar fordítástól eltérőleg — pusztán a szöveg modernizálásából ered. Ennek bizonyosságául hadd álljon itt belőle a fönt közölt fejezet:

Agrippina wird durch Andolosiens Vermittlung dem jungen König von Cypern vermählt.

Als nun Agrippina wieder bey Hofe ankam, so hatte der König und die Königin solche Freude, daß sie ein großes Fest deswegen gaben, und alles freuete sich, daß die verlohene Prinzessin wieder da war. Während dieses wohllebens erhielt der König Nachricht, daß der König von Cypern eine Gesandtschaft an ihn geschickt, welche er würdig empfieng; es kam aber ein Herzog, zwey Grafen und viel Edelleute, nebst einem ansehnlichen Gefolge nach London. Als sie nun vor den König kamen, brachten sie ihre Worte um Agrippinen an, worüber die alte Königin sehr erschrack, indem sie mancherley wegen des Ansehens des jungen Königs von Cypern und wegen der weiten Entfernung besorgte; allein als die Gesandten das Bildniß ihres Herrn vorzeigten, und dabey versicherten, daß er nicht älter als vier und zwanzig Jahr, und dabey sehr edler Denkungsart wäre, wurde sie wieder froh, und nahm das Bildniß und brachte es Agrippinen, mit der Nachricht, daß dieser ihr Gemahl

¹⁾ Az év nélküli kiadások korának hozzávetőleges megállapításában *Varjú Elemér* úr támogatott ismert szívességével.

werden sollte. Die Prinzessin machte keine Einwendung, sondern stellte alles in den Willen ihrer Eltern; und auf solche Weise wurde die Heyrath geschlossen. Der König rüstete hierauf große Schiffe aus, gab der Prinzessin ein kostbares Heyrathsgut, und die ansehnlichste Hofstatt. Als nun alles fertig war, so segnete der König und die Königin ihre Tochter, wünschten ihr alle Glückseligkeit, und liessen sie also von London auf das prächtigste nach Cypern abreisen. Sie kamen glücklich zu Famagusta an, und der König von Cypern hatte eine Herzogin, vier Gräfinnen und viele andere Edeldamen des Reichs dahin gesandt, welche die junge Königin aufs prächtigste empfingen. Von da gieng es nach Medusa, wo der König residirte; daselbst hatten sich alle Große und Vornehme des Reichs versammlet, und empfingen Agrippinen noch weit herrlicher als zu Famagusta. Hierauf gieng die Hochzeit an, und dauerte sechs Wochen und drey Tage in allem Ueberfluß und Pracht. Die Großen des Reichs machten dem jungen Könige kostbare Geschenke, und Andolosia schenkte ihm ein Schiff voll edler Gewürze, wovon bey der Hochzeit viel verschwendet wurde.

Ezek a kiadások is megerősítik tehát a fönti fejtegetéseket, nevezetesen azt, hogy a német Fortunatus-regénynek két redactiója volt, melyek közül talán *B* a fiatalabbik. A magyar fordító mindenesetre *B*-t használta, azonban úgy, hogy az előadást két utolsó harmadrészében önállóan erősen rövidítette. A *g*) alatt említett kései ponyvaterméket kivéve, valamennyi tölem átnézett kiadás bővebb szöveget ad a magyar fordításnál, és az *f*) alatt említett szintén kései ponyvakiadás kivételével egyik sem rövidebb szöveget a *B*-kiadásnál. Ép azért a kiadások nagy számánál fogva, melyeket átnéztem, teljesen kizártnak tekintendő, hogy volt olyan régibb redactio, mely rövidített szöveget nyújtott, és a mely a magyar népkönyvnek híven követett forrása lehetett volna.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

LUKIANOS HATÁSA.¹⁾

Lukianos nagyarányú írói működését tekintve, méltán támad a kérdés: minő hatással volt hát e nem közönséges szellem az utókorra?

A saját korára tett hatást ma adatok hiánya miatt kimutatni lehetetlen. Már akárminő magyarázatot igyekszünk is keresni, hangsúlyozandó, hogy sem Philostratos, sem más író nem szól róla, nem-hogy hatásáról adna némi fölvilágosítást. A mit tehát ez irányban mondhatni, az nem egyéb hozzávetésnél s annál az állításnál semmi esetre sem kockáztatunk többet, mint hogy annak az erős gúnynak, annak a kíméletlen hangnak a melylyel mindig kész volt ostorozni kora tévedéseit — annak a széleskörű munkásságnak, a melyet kora el-

¹⁾ Részlet egy nagyobb tanulmányból.

fajzott böleselkedése vagy a néphit ellen oly kitartóan folytatott. legalább annyi hatással kellett lennie, a mennyit a kiváló írók, ha nem egész korra, legalább egyesekre minden körülmények között tenni szoktak. De e mellett kimutatható, hogy pl. *Alkiphron*, a rhetor, L. ifjabb kortársa, a kivel állítólag levelezésben is állott, őt követte, midőn a «Hetairák levelei» (*ἑταιρικάι*) című művében, a történeti igazságot tartotta szem előtt; itt-ott egész részleteket is átvett tőle, a melyek nagyon megnyerték tetszését;¹⁾ előadásában pedig L. eleven-ségét, kellemét, a helyzetek és jellemelek festésében pedig L. frissességét és szemléletességét tekintette irányadónak. S bár a nikaiai *Aristainetos* *Ἐπιστολαὶ ἑρωτικάι* című művében messze maradt mintaképtől, Lukianostól, de a mi nála jellemfestés, helyzetrajz és természetesség tekintetében sikerült, azt első sorban L. tanulmányozásának köszönhette.

Sokkal kedvezőbb helyzetben vagyunk L. hatásának kimutatását illetőleg a következő korszakokra. Igaz, hogy már nagyon korán akadtak ellenségei, mint *Lactantius* (+ 330 k.), a ki egyenesen istentelennek mondja Lukianost: «qui nec deis nec hominibus pepercit»,²⁾ de már pl. nazianzi *Gregoriosnak* (*ὁ θεολόγος*), a ki 330—390. között élt, rhetorikai művészetét, formai ügyességét, a melyek legkiválóbb erényei, egyenesen a Lukianos-szal való mélyreható foglalkozásra vezethetni vissza. Stílusának költői színe is egészen Lukianosra, mint mesterére vall s ismeretes, hogy egyik legtehetségesebb utánzója volt Lukianosnak.³⁾

Óriási és maradandó hatású volt azonban L. a bizánczi korra. Akkor kezdik általánosan tanulmányozni L. műveit, akkor keletkeznek műveihez a különböző scholionok, a melyeknek némelyike sok becses megjegyzést és fölvilágosítást nyújt a nélkülük előttünk már nehezen érthető helyekhez. Hogy pedig műveik belső berendezése, terve, föl-osztása és stílusa tekintetében oly sokan vették mintának Lukianost e korban, egészen természetes. A kelet-római császárság kora nagyon kedvező volt a szatirának. Nem lehet föladatunk e kor jellemzése, annak vitatása, hogy a bizantinizmus vagy más szóval a képmutatás és szolgálalkúság milyen mértékben volt meg benne. De e kor elfogulatlan bírálója nem húnyhat szemet a kor hibái előtt, ha mindjárt nem ítéli is el az egész korszakot.⁴⁾ Itt csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy a történetírók java része nagyon jól tudta, mennyi veszedelem vár reá a császári udvar részéről, ha az igazságot leplezetlenül tárja föl. Ezért nem is erős oldaluk a tárgyilagosság, de annál több kedvvel tárgyalják a különböző csodákat, a régi mythosokat, a földrengéseket s más hasonlókat. Az eposz és regény divatos műfaja e kornak, de már a világi líra fölvirágzását meggátolta az az objektív alaphang, mely az egész bizánczi korszakon végig vonul, az igazi drámai költészet pedig teljesen hiányzott, mert ezt nem tartották eléggé keresztényiesnek. S ezen nem is lehet csodálkozni, mert hiszen a görög ókor

¹⁾ I. *Seiler*-féle kiad.

²⁾ *Instit. div.* I. 9, 8.

³⁾ L. *Ludwich* *Nachahmer* u. *Vorbilder d. Dichters Gregor. v. Nazianz.* Rhein. Mus. NF. 42, 233. k.

⁴⁾ L. *Krumbacher* *Gesch. der byzantin.* Litt. München 1891. 35. l.

letűnté óta a világi színművészet a hippodromosokba, meg más hasonló helyekre szorult. Lassanként egészen átvedlett pantomimussá s az a zsinat, a melyet a bizánczi császári palotában a Trullos-teremben 691-ben tartottak s a mely innen trullai zsinat nevet nyert, szigorúan eltiltotta az ügyvédeknek a színházba járást, a színházias öltözködést, száműzte a színházi dallamokat a templomokból, elátkozta a hippodromost s a papoknak kemény büntetés terhe alatt hagyta meg, hogy színházi előadást nem szabad nézniök és az olyan lakodalomra nem szabad menniök, a hol színészféle emberek lépnek föl. Még később is hoztak hasonló tilalmakat úgy, hogy a VI. évszázban fordultak még itt-ott egyes színelőadások az új attikai komédia köréből, de már a következő évszázdtól kezdve két évszázon keresztül Thaliának nem volt többé talaja. A tragédia, komédia és dráma szavak értelme is egészen megváltozott, az első annyi, mint világi-, népdal, a második: prózai elbeszélés, a harmadik pedig az ötödik évszázdtól fogva a. m. regény. Ilyen körülmények közt drámai művészetről e korban szó sem lehet. Ezzel szemben azonban a szatira annál jobban terjedt, mentül inkább tetszetek gonoszkodó mérges nyilai. Fokozta ezt a lakosok nagyvárosiakodó gúnyoló kedve, a gúnyos versek és gúnyiratok (*φάρμοσα*) általános kedvelése, a mely szent Chrysostomos panaszai szerint valóságos közmondásszerű hajlammá vált. Egészen természetes, hogy a közügyelem L. felé fordul. A legkiválóbb prózaírók és költők, úgyszólván, kézikönyvüknek tekintették műveit, írói tevékenységükben különböző szempontból irányadókul vették, utánozták jelességeit, sokan sokszor idézték s még többen használták föl egyes műveinek különböző részeit, olykor nem is nagyon idomítgatva az eredetét.

Már a X. évszázad második felében megjelenik egy erős L.-utánzat a *Φιλόπατρις ἢ Διδασκόμενος* című párbeszédben, a melynek szereplői: Triephton, Kritias és Kleolaos. A szerző, hogy elburkolja tulajdonképi célját, eleinte azt a látszatot adja művének, mintha egy öreg pogánynak a keresztény hitre való áttérését tárgyalná, de voltaképi célja a pátriárkának és környezetének megtámadása tele gúnynyal és hazudozással. Sokaig volt L. művei között, de ma már nem vita tárgya többé, hogy nem saját műve.

A XII. évszázad közepéről való a *Τιμαρίων ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων* című névtelenül fennmaradt mű, a melynek tárgya az, hogy a föltámadt Timarion folyton idézgetve Homerosból és Euripidésből, elbeszéli egyik barátjának szenvedésekkel teljes utazását a Hadesben. Byzantionból Thessalonikébe utazik, hogy részt vegyen egy nagy népünnepélyen, a melyet a város védő urának, Demetrios Myroblytesnek, tiszteletére rendeznek. Visszautaztában óriási láz veri le. Éjjel váratlanul két szellem jelenik meg ágyánál, lelkét erőszakosan kitépik testéből és leviszik a Hadesbe. Itt következik aztán kedélyes elbeszélése az alvilágban tett tapasztalatainak, beszélgetése az alvilág lakóival. A halottak törvényszékén Aiakos, Minos és — nem Rhadamanthys, hanem — a képromboló császár, Theophilos, elnököl. Timarion szerencsére találkozik útközben egy barátjával, a smyrnai Theodoros-szal, a híres sophistával, a ragyogó szónokkal, a ki valóságos törvényszéki beszédet mond a földalatti bírák előtt s ebben megvádolja a két halottkísérőt, kik Timarion lelkét elhozták, pedig Timarion

nem is volt még halott, hanem csak elbágyasztotta a heves láz. Mivel orvosi consultatióra van szükség, elnapolják az ülést. Meg kell kérdezni először Asklepiost, a ki nagy hasat szerzett és tökéletesen hülye, aztán Hippokratést, Erasistratost; Galencst, a ki pedig a legnagyobb orvosi capacitas, nem kérdezhetik meg, mert éppen szabadságon van, hogy behatóan tanulmányozza a láz különböző jelenségeit. Az orvosi vélemény Timarionnak kedvez, elismerik jogosultságát a földre való visszatéréshez, a halottkísérőket pedig elcsapják. Barátjának, Theodorosnak köszönheti, hogy sikerül megtekintenie a Hadest; ott találkozik a sinopei Diogenes-szel, Johannes Italos-szal, Bellos-szal, a híres polyhistorral, meg egy névtelen iambosköltővel. Ott van szerencséje láthatni különböző rhetorokat, sophistákat s a kínok országában egyebek közt pherai Alexandrost, meg Nerót sárba süllyedve. Így tér aztán vissza kitűnő ügyvédjének, Theodorosnak, vezetése mellett a felvilágra, a kinek azt ígéri, hogy fáradozásáért jutalmul majd küld neki egy malacot, három pulykát és disznótögyvet. Egészen L. nyomán készült e mű, még egyes mozzanatokban is híven utánozza a mestert. Így pl. éppen úgy idéz Homerosból és Euripidesből, mint L.; az alvilág leírása egészen a Lukianosé, pedig másfél száz év óta ismeretes volt már a Dante-féle új felfogás az alvilágról; az alvilág bejáratánál ép úgy megborzad Timarion, mint Megapenthes a *Κατάπλους*-ban; Pluton kapuja egészen a L. *πόλη ἀδαμαντίνης*-je; Asklepios kigúnyolásának módja csak olyan, mint a *Θεῶν διάλογοι* 13. számú beszélgetésében; Hippokratést éppen úgy festi az *Ἀληθοῦς ἱστορίας* II. 7. pontja a boldogok szigetén; Eresistratos is L. *περὶ τῆς Συρίας θεοῦ*-17.-ből van véve; a bölcsék köre ugyanaz, a minő Lukianosnál a *Νεχροικοὶ διάλογοι* 20. számú beszélgetésében található. Egyébiránt az utazás eléggé sikerült, a mű humora és élce egészséges, nem mesterkelt, a mi a bizánczi íróknál elég nagy ritkaság. Az előadás élénk, szemléltető s nem annyira egyes frázisok emlékeztetnek Lukianosra, mint az érdes hasonlatok, pl. azt mondja Timarion, úgy utálja a restséget, mint a zsidók a disznóhúst; a védőangyal Theophilos császár mögött olyan, mint egy eunuchus. Külömben szabad gondolkodásra vall az egész a kereszténységgel szemben. Midőn pl. Theodoros igazolja azt, hogy keresztény is van az alvilági bírák között, így szól: «A pogány bírák miatt ne aggódjál, a törvényszék elé jövők vallási különfélesége nem tesz semmit, sőt kiki tetszése szerint tartozhatik a maga szektájához. Minthogy azonban a galilaiabeliek hite immár elterjedt az egész földön, meghódította egész Európát s Ázsia nagy részét is, a Gondviselés jónak látta azok közül is tenni egyet a hellén bírák közé»; mikor meg Johannes Italos le akar telepedni Pythagoras mellé, ez következőleg rivall reá: «Micsoda? Te piszkos ficzkó, galileai köpenyedben, a melyet azok égi és isteni hüvelynek mondanak, igen, ebben akarsz te közénk elegyedni, kik a tudománynak és eszszerű bölcseségnek élünk? Vagy leteszed azt a közönséges ruhát vagy eltakarodol körülnkől!» A szatira éle a charlatanok és kuruzslók világcsalása, továbbá az, akkori kor falánksága és ingyessége ellen van intézve, a mi Lukianosnál igen gyakori thema.¹⁾

¹⁾ L. Hase Notice et extraits 9 (1813) 2, 163—246; *Ellissen* Analecten der mittel- u. neugriechischen Literatur 4. Leipzig 1860; *Tozer* Journal of Hell. Stud. 2. (1881) 241. k.

Áttérünk most az 'Επιδημία Μάζαρι ἐν Αἰδοῦς című munkára, a mely nem egyéb, mint L. Nekomanteiájának utánzata. Egyes czélzásokból biztosan megállapítható, hogy II. Palaiologos Manuel uralkodásának második feléből, valószínűen 1416 körül való. Tárnya a következő. Mazarist elragadja a Bizánczban dühöngő járvány, lejut az alvilágba. Mindjárt megérkezése után Holobulos Manuel, a császár első titkára, találkozik vele s kérdezősködik tőle a bizánczi udvar viszonyairól. Részint a Holobulos-szal, részint más alvilági lakókkal folytatott párbeszédeiben aztán lefesti Mazaris az udvari tányérnyalók kicsinyes, szemérmetlen, haszonleső üzelmeit s a peloponnesosi görög despoták féktelen villongásait. Elvégre aztán valamikép módot eszel ki, hogy az alvilágból megint följusson a földre. — Ez a legsilányabb utánzata Lukianosnak, a melyben a szerkezet, a nyelv, az élez egyként ügyetlen, az egész hosszú munka közönséges, hatástalan, gépies férczelmény, a melyben egyéb sincs, mint durva szitkozódás a megvesztegethető bírák, a képmutató barátok, a kuruzsló orvosok, elvetemült házasságtörők, renegátok s hasonló egyéniségek ellen, a kik közül csak az értelmes, de tehetetlen császár alakja emelkedik ki. Erős L. utánzatra mutat az az ötlet, hogy a halottak a rajtok levő foltokkal árulják el bűneiket, egészen úgy, mint a *Κατάπλους*-ban olvassuk, vagy az, hogy a boldogok szigetének rajza hű mása az *Αληθοῦς ἱστορίας* I. könyvében leírt képnek. Ezenkívül említi Hase¹⁾ még egy ki nem adott utánzatát L. Nekomanteiájának s megjegyzi, hogy ilyen utánzat még nagyon sok van a párizsi könyvtárban s talán még egyebütt is.

Bizonyítja ez, hogy L. mennyire kedvelt írója volt a bizánczi kornak, kivált ha tudjuk, hogy művei iskolai olvasmányok között is állandóan ott szerepeltek. E közkedveltség adja magyarázatát annak, hogy a tudósok közül is olyan sokan foglalkoztak L. műveivel a bizánczi korban. *Arethas* (szül. 860 körül Patraiban), ez a fáradhatatlan tevékenységű tudós, igen becses megjegyzésekkel látta el L. műveit.²⁾ *Tzetzes* (Johannes, szül. 1110 körül Bizánczban) óriási tanító költeményében, a *Βιβλος ἱστοριῶν*-ban, ismételten fényes jeleit adja a L. irataiban való jártasságának.³⁾ Gyakran fordul Lukianoshoz *Thomas Magistros* (más néven Theodulos monachos) s fő művében, az *Ἐκλογή ὀνομάτων καὶ ῥημάτων Ἀπτικῶν*-ban sokat vesz át Lukianosból.⁴⁾ *Suidas* (a kinek nagyterjedelmű lexikonja a X. évszáz közepén készült) Lukianosról is megemlékezik, noha — mint tudjuk is — adatai és általában elbeszélései a modern műkritika szemüvegén át a meseszerűség és nem a történeti valóság színezetével bírnak. — *Johannes Georgides*, barát a bizánczi korból, *Ἰνώμας* című művében más írók mellett sokat idéz Lukianosból is. — *Makarios Chrysokephalos*, philadelphiai metropolita a XIV. évszázban, közkedvelt-

¹⁾ E. m. 129. k.

²⁾ L. *Harnack* Texte u. Untersuchungen zur Gesch. d. altchristl. Liter. I. 1—2, Leipz. 1882. 36—46.

³⁾ *Hart* De Tzetzarum nomine vita scriptis, Jahn. Jahrb. 12. Suppl. 1880—1, 1—75.

⁴⁾ Edit. *Ritschl*, 1832. Halle, Prolegomena.

ségű gyűjteményes művében, melynek címe: *Ῥοδωνία*, egyes mondasokat, példabeszédeket szintén közöl L. nyomán.

De nemcsak a prózai, hanem a költői irodalom is sokat köszönhet Lukianosnak a bizánczi korban és L. hatásának számos jeleire mutathatunk e téren is. *Leo*, a bölcselő, a *μάγιστρος*, *ἀντίπατος* és *πατριζος* melléknevű, bölcs Leónak kortársa, több epigrammát írt Lukianosra. *Ignatios* diakonus könyvdrámájában (*Στίχοι εἰς τὸν Ἀδάμ*) is vannak vonatkozások L. *τραγωδοποδάγρα*-jára és *Ῥόπους*-ára. Ámde sokkal erősebb hatás észlelhető *Theodoros Prodromos*-nál, a ki magát szűlkös viszonyai miatt Ptochoprodromosnak nevezte s kinek virágkora 1130 körül tehető. Mint regényíró, mint alkalmi költő, mint epigrammatikus, mint csillagász, mint nyelvész, mint theologus, mint szatirikus, mint szónok és mint levélíró bámulatos tevékenységet fejtett ki. Nemcsak egész sereg frázist vesz át Lukianostól, hanem egész mondatokat és részleteket; nemcsak L. stílusát igyekezett utánozni oly műveiben, mint *Ἀναδής*, *Φιλοπλάτων*, *Δήμιος*,¹⁾ hanem *Βίων πρᾶσις ποιητικῶν καὶ πολιτικῶν* című műve egyenesen L. *Βίων πρᾶσις*-a és *Ζεὺς τραγωδός*-a nyomán készült. A mint L. a *Βίων πρᾶσις*-ban az egyes bölcselőket állítja kötvavetyére, a kik saját dialektusukban mondják el tanításuk főbb elveit, úgy *Theodoros Prodromos* e művében az ókor híres költőit és államférfiait vezeti elő eladás végett, köztük *Homerost*, *Aristophanest*, *Hippokratest*, a kik szintén egyes töredékeket szavalnak el műveikből. Az eladók itt is *Zeus* és *Hermes*, ők és a vásárlók folytatnak párbeszédet, a melybe különben egyes jelentéktelen egyéniségek is beleszólnak. Az *Ἀυάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες* című párbeszéd megírásánál is L. lebegett szemei előtt. — *Eusthathios Makrembolites* a 12. évszáz második felében írta *Ἐὼν καὶ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμίνην λόγοι ἰα'* című regényét egészen *sophistikus* módorban és L.-utánzásában még abba a túlságba csap, hogy oly dagályos, oly mesterkelt kifejezéseket használ, hogy szinte beleszédül az olvasó s e mellett nem állja a 11. könyv 15. fejezetét egyszerűen szóról szóra kiírni az *Ἀληθοῦς ἱστορίας* a. 6. fejezetéből. *Philes* Manuel, a ki a 13. évszáz elején élt, szintén egyik buzgó olvasója és utánzója volt Lukianosnak. Megírta Nagy Sándor lakodalmát, de maga is bevallja, hogy ez voltaképen Lukianos *Ἡρόδοτος ἢ Ἀετίων*-jának paraphrasisa s epigrammái között is ráakadunk L. nyomaira.

L. hatása a bizánczi írókra még abban is nyilvánult, hogy ezek is szerették idézetekkel tarkítani műveiket. A L. neve alatt fennmaradt *Φιλόπατρις* szerzője valósággal vadászta a bibliából és a pogány írókból vett idézeteket. Hasonló az eset egyébiránt a *Τιμαρίων* szerzőjénél is, de sem az, sem ez nem sokat törődik az eredeti versalakkkal, hanem kénye-kedve szerint változtat rajta. *Eusthathios* meg Lukianosnak azt a módját alkalmazza idézeteiben, a melynél az illető szerző nincs megemlítve.

Új lendületet vett L. tanulmányozása és utánzása a humanisták révén, kik Konstantinápoly lerombolása után (főkép Olasz- és Németországban) a görög irodalommal való foglalkozást újból fölszínre hozták s a renaissance fénykörében a kedélyesség, a szellemes élezt, a

¹⁾ L. *Hase* e. m. 8, 2, 129—150.

találó szatíra ép oly becsben részesült, mint akár a görög világban. Ebből érthető, hogy L. újból a régi vonzóerővel bírt a kor embereire. S jellemző, hogy valamint a bizánczi korban, úgy ekkor is különösen Halotti beszélgetései lépnek előtérbe és ezek közül is főképp a 12-ik, a mely az ismeretes vitát tárgyalja az elsőség fölött Alexandros, Hannibal és Scipio között. S rövid idő alatt nem kevesebb, mint hét fordítója, illetőleg átdolgozója akadt. Az első volt *Aurispa* (Johannes), a ki 1369—1459 között élt, a művet latiura fordította s talán olasz nemzeti büszkeségből azt a változtatást tette rajta, hogy Scipio kapja az első, Alexandros pedig a második helyet. — Külömben úgy ő, mint barátai: *Filelfo*, *Guarino*, *Poggio*, *Lapo* kiváló buzgalmat fejtettek ki abban az irányban, hogy L. műveit megismertessék a közönséggel latin fordításokban. Mellettük különösen fölemlítendő *Rinucci*, a ki 1470-ben L. hat párbeszédét bocsátotta közre, köztük a kor ízlésének megfelelően természetesen a 12. Halotti beszélgetést, azután a *Κατάπλους*-t és a *Χάρων*-t. — L. német fordítói között a heidelbergi körben akadtak, a kik Poggio stílusát, ezt a tréfás stílust, igyekeztek meghonosítani. A legelsőkhöz tartozik *Wyle* (Niclas von —), a ki 1478-ban a L. neve alatt fönnmaradt *Λούκιος ἢ ὄνος*-t ültette át. 1515-ben a *περὶ τοῦ μὴ ῥηδῶς πιστεῦεν διαβολῆ* pedig *Pleningen* (Dietrich von —) fordításában jelent meg. — *Reuchlin* a 12. párbeszéd fordítását, a mely 1495-ben jelent meg, Eberhard württembergi hercegnek ajánlta. — *Ringmann* (más néven: *Philesius*) lefordította ugyanazt, de a végén azt a megjegyzést teszi, hogy Minos ítélete bizonyára másképp hangzik vala, ha Cäsart is föllépteti.¹⁾ A francia *Marot* (Clément, 1495—1544), a renaissance első költője, a marignanói csata idejében épen e mű átdolgozásával — *Jugement de Minos* címmel — akarta megnyerni a nagyravágyó I. Ferencz tetszését, alaposan megnyujtván Scipiónak Lukianosnál még rövid beszédét.

Bárha a XVI. évszázban L. műveit is (így a Peregrinost, a neki tulajdonított Philopatrist) fölvtették az Index Tridentinusba a libri prohibiti közé, azért hatása mégis megvolt s különösen kedvelték a Lukianos-adta théma változtatgatását, idomítását, folytatását, az egyéni érzés és fölfogás módosításait. A Halottak beszélgetései továbbra is kiválóan vonzották a kedélyeket s most már politikai vagy egyházi vitairatokat avagy erkölcsösködő értekezéseket írtak azok nyomán. *Pontano* (Gioviano), az új nápolyi költői és bölcselő iskola feje, már az előző évszáz vége felé írt L. modorában elegans latin nyelven «Charon» cím alatt alvilági beszélgetéseket, a melyekben Charon részint Aiakoszal és Minoszsal, részint más lelkekkel folytat oly irányú párbeszédet, a melyeknek éle a klérus ellen van intézve. Hasonlóan írt *Pandolfo Collemiccio* is Ferrarában. Ezekhez csatlakozik az évszáz elején *Erasmus*, L. kitűnő ismerője, fordítója és egyszersmind utánzója *Colloquia*-ja egyikében, a melynek czíme szintén «Charon». Ebben Alastor, az alvilág urának ördögi segédje, ujjongva tudatja a révszszel, hogy új, tágasabb csónakra van szükség a háborúk azon halottainak átszállítására, a kiket őrző barátok izgatnak, sarkalnak, ösztökélnek az öldöklésre. Erasmus nemcsak eszmét kapott Lukianostól,

¹⁾ L. Zeitschr. f. vergleich. Literat. N. F. XI. 1.

hanem átvesz egyes gondolatokat és fordulatokat is, mert arra érdemeknek tartja. Ime egyik nyilatkozata:¹⁾ «L. a nélkül, hogy elkapatná magát, él a régi komikusok gúnyolódásaival, ép oly maró, mint szép szavakkal feddi a botorságokat; ért ahhoz, hogy mindent, a mit csak akar, martalékul dobjon a gúnynak s a legtalálhatóbb élczezel csúfoljon ki; tárgyait könnyedén érinti, de mégis mélyen sebez; különösen ellensége a bölcslőknek, főkép a Pythagoras és Platon követőinek szemfényvesztésük miatt s a stoikusoknak túrhetetlen pöffeszkedésük miatt. Ezek ellen élesen és minden módon síkra száll. De mi is lehetne gyűlöletesebb és túrhetetlenebb, mint az erény álarcza alatti arczátlanság látása? Innen volt, hogy rágalmozónak nevezték, de persze csak azok, a kiket érzékenyen sértett. — *Hutten* (Ulrich) «*Arminius*» című művének első fele az említett halotti versenyt tartalmazza, csak hogy ő föllépteti a cherskok fejedelmét s ez olyan hatást tesz Minosra, hogy kénytelen kijelenteni: a német birodalom érdekében kifejtett érdemei oly nagyok, hogy ha a hadvezérek közt nem is, de a haza szabadítói között mindenestre őt illeti meg az első hely. — De még más irányban is meglátszik rajta L. hatása. Kezében hatalmas fegyverré lett a gúnyos párbeszéd s 1517-ben megjelent «*Phalarismus*» című művében határozottan a *Κατάπλους*-t veszi mintául. Itt Menippos helyett Ulrich, a württembergi herceg, az igazi kényúr, Teiresias helyett pedig Phalaris rémképe szerepel. «Aulá»-ja a *Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων* után készült. Legfontosabb azonban a «*Die Anschauenden*» című műve, a melyhez *Χίρων*-t vette mintaképül. Ebben Hermes szerepét maga a napisten, Charonét meg a fia, Phæthon tölti be. Az ég tetejéig jutva szekerűkkel, lépésben engedik a lovakat, hogy egy pillantást vessenek a földre. Nagy csődületet látnak Augsburgnál, a hova Cajetanus pápai követ bevonul, zsákszámra vive a bűnbocsánatot, állítólag, hogy a németeket a törökök ellen izgassa, voltaképen pedig egészen más czélzattal, hogy tudniillik a németeket egy kicsit megborotválja. «Meddig űzi e játékot?» kérdi Phæthon. «A míg a németek meg nem okosodnak.» «S közel vannak ahhoz, hogy megokoskodjanak?» — «Közel. A szent város rettenetes fejedelmére! üres kézzel fog hazatérni; mert nem hitte, hogy a barbárok ilyen merészek lehetnek.» — «Hát a németek még barbárok?» — «Róma véleménye szerint igen. Valójában azonban a legerkölcösebbek. Csak az ivástól, egvenetlenkedéstől és hosszadalmas tanácskozásoktól óvakodjanak.» Ekkor veszi észre Phæthon, hogy alulról fenyegető pillantásokat és haragos szavakat szór fel rájuk a bitoros. A napistennek fényesebben és melegebben kell sütnie Németországra. Sőt azzal menetegeti fénye gyöngességét, hogy ezt a szivességet meg kell tennie a bitoros úrnak, mert sok mindent kell sötétben végeznie, pl. a mozgalmat V. Károly választása ellen. Mikor azonban Cajetanus izzó sugarakat kíván, hogy mentül több gazdag pusztuljon el, akkor Phæthon szent haragjában átkokat szór reá.²⁾ — *Melanchthon* is nagyrabecsülte Lukianost s midőn a görög nyelv tanárának hívták meg Wittenbergbe, első irata L. *Περὶ τοῦ μὴ ῥαδίως πιστεῖν διαβολῆς*-jének

¹⁾ Epistul. XXIX. 5.

²⁾ *Förster* Lucian in d. Renaissance, Kiel 1886, 12. k.

kiadása volt, a melyet Böles Frigyes fejedelemnek ajánlott. Ugyancsak Melanchthon, a «præceptor Germaniæ», volt az, a ki szólván az ókori nyelvek ismeretének nélkülözhetetlen voltáról,¹⁾ azon írók között, a kiknek szorgalmas olvasását ajánlja, Homeros, Herodotos és Demosthenes mellett Lukianost is kiemeli. Ez döntő hatással volt Lukianosra nézve, a mennyiben ettől fogva kétszeres érdeklődéssel olvasták műveit az egyetemeken, pl. Kölnben, Baselben, Eislebenben s el lehet mondani, hogy L. csakhamar a nagy közönségnek is kedvelt írójává lett. — Ugyanezen évszáz huszas éveiben *Morus* Tamásnak, a ki egyik legbuzgóbb olvasója volt Lukianosnak s a *Τυραννοκτόνος*-nak megírta az ellentétét, «Utopia» című munkája sokban csatlakozik az *Ἀληθοῦς ἱστορίας* I. és II.-hoz. — Ugyanezen időből való a spanyol *Valdes* (Juan) két hosszú halotti párbeszéde politikai és egyházi tartalommal. Az elsőnek szereplői: egy király, egy herczeg, egy biboros, egy püspök, egy világi pap és egy képmutató barát, a kik Charonnal és Hermes-szel beszélgetnek; a másodikéi: Lactantius és egy pap, a kik az európai politikai viszonyokról s az 1527-diki római eseményekről tárgyalnak. Ezt a két munkát olaszra is lefordították. — Névtelenül jelent meg egy L. modorában írott párbeszéd 1538-ban Bolognában a pápaság egyik ellenségétől. Latin nyelvű és elég gyarlóan németre is lefordított párbeszéd ez Leo és Kelemen pápák között, gúnyos magasztalása a pápák lelkiismeretlen pénzvágyának és gonosz politikájának. Hozzájuk csatlakozik aztán Spinola biboros is, a kinek legfrissebb híreiből azt a következtetést vonja el Leo pápa, hogy már ezután a pápáknak is dolgozniok kell, ha enni akarnak. — *Schradin* (Johann von Reutlingen) ugyanezt a témát dolgozza föl 1546-ban. egy meglehetősen gyöngén rímelő párbeszédben, a melynek szereplői: Arioivstus, Arminius és Barbarossa. — *Hans Sachs*, a nürnbergi dalnok a XVI. évszáz első felében ismerkedett meg Lukianos-szal Buerler latin fordításából s a 10. halotti beszélgetés nyomán mindjárt írt egy «Tragedi»-t; ebben azon alakok, a kiket Mercurius a csónakba szállít, valamennyien a Lukianoséi, sőt nagyjában az egész mű L. hatását mutatja. De ezen kívül a «Schlaraffenland» is L. «Igaz történetei»-re emlékeztet a maga mézforrásaival, a fákról lecsüngő boros poharakkal, a melyek maguktól telnek meg.²⁾ — S végre alig volt valaha Lukianosnak odaadóbb olvasója, mint *Rabelais* (1483—1553.), a ki az alvilági utazást a bohózatba viszi át. Már ifjú kora óta lelkesült Lukianosért s ez a lelkesültség megmaradt nála még akkor is, mikor Mendonba vonult. A «Gargantua és Pantagruel» szerzője Lukianoshoz járt iskolába, hogy kigúnyolja Alaxandrost, a nadrágfoltozót, Xerxest, a kikiáltót, Nerót, a verklit és a többit. Mindez a *Μέμπος ἢ Νεχνομανρεία*-nak változata; Diogenes pedig egészen a Lukianosé. Rabelais gúnyjával sújtja a kevélyeket, az ámitókat, a tudatlanokat, a hazugokat, mindazt, a mi nem természetes, csakhogy gúnyja kesernyesebb, mint a Lukianosé, élcze meg kevésbé csattanós.

¹⁾ Corpus reformatorum ed. Bretschneider vol. II. 460.

²⁾ *Thon* Das Verhältniss des H. Sachs zu der antiken u. humanistischen Komödie. Halle 1889.

A következő évszáz elparlagosodott ízlése, irodalmi technikája és nyelvi kifejezése nem kedvezett Lukianosnak; a vaskalapossággal és a szószálhasogatással nem fér össze az életvidor alkotás.

Nem úgy a XVIII. évszázban, mikor a tárczaczikk új stílust teremtett, olyat, a mely leköti a figyelmet akár irodalmi, akár bölcséleti vitákat tárgyal s a melyben igen gyakran több a szellem csillogása, az alak varázsa s az ötletek merészsége, mint a gondolatok mélysége. És ekkor ismét földerült a Halotti beszélgetések napja, még pedig Franciaországban. *Boileau* (1636—1711) nyitotta meg a sort, a ki csak élete végén, 1710-ben adta ki a «Dialogue à la manière de Lucien: les héros de roman»-t. Scudéry kisasszony, a «Hôtel Rambouillet» egyik tagja, erőszakosan modern seladonokká csavarta («Cyrus» «Clélie») el az óvilág alakjait s Boileau, az ókor alapos ismerője és barátja nem hagyhatta ezt szó nélkül. Ezek ellen irányozza említett párbeszédét, a melyben egy alvilági lázadást mond el L. «Igaz történetei»-nek modorában, Scudéry kisasszonyt kegyetlenül gúnyolva Sapphóban s a többi alakokban is ismert egyeniségeket állítva pellengérré. — E tárgyat folytatta *Bodmer* 1722-ben a «Discoursen der Mahler»-ben s ugyanezen körben mozog *Schlegel* (Elias), Gottsched tanítványa «Demokrit. Ein Totengespräch» című művében. — Nem szabad itt említés nélkül hagynunk *Fontenelle*-t, a ki «Dialogues des morts»-ját 1683-ban adta ki s maga bevallja előszavában, hogy L. nyomán írta munkáját. Valóban sok lukianosi vonás van benne, pl. az anachronismusok, a tudósok és bölcselők, a mulattató előadás s ehhez csatlakozik az 1684-ben kiadott «Jugement de Platon sur les dialogues des morts», a melyben az előbbi munkájával keltett megütközéseket igyekszik igazolni különösen a történetírók előtt, egészen úgy, mint L. teszi a *Alteüs*-ben a *Βίων πρᾶσις* támadásaival okozott balvéleményekkel szemben. 1753-ban névtelenül jelent meg a «Nouveaux dialogues des morts», a mely kevéssé sikerült. — 1755-ben *Demachy* 39 ilyen beszélgetést tett közzé. Egészen lukianosi benne Xerxes és Kerkidas találkozása vagy a Platoné Ovidius-szal. Általában igen szelemes és mulattató darabok. — Említésre is alig méltó az 1791-ben álnév alatt megjelent «Plaudereyen aus der Unterwelt», a melyben szintén bevallja a szerző, hogy L. nyomán dolgozott.

Fénélon oktató célra írta 1710-ben kiadott «Dialogues des morts»-ját, a mely 79 beszélgetést tartalmaz s mindegyiknek vagy politikai vagy erkölestani tárgya van. Az alakok rajzában (Diogenes, Timon, Alexandros) Lukianoshoz ragaszkodik, sok humorisztikus vonásban egyezik Lukianos-szal, a ki különben egyik beszélgetésben szintén szerepel, midőn Herodotost kritizálja. — 1718-tól kezdve *Fassmann* (David) 240 ilyen halotti beszélgetést adott, ezek nagyrészt gyöngé termékek dagályos, nehézkes stílusban, kevés szellemmel és elevenséggel. Nem igen kedvező világításban tünteti föl az akkori német közönség ízlését az a körülmény, hogy körülbelül 25 éven át várva várta a rendre megjelenő beszélgetéseket. Pedig 1720-tól kezdve Halleben, Frankfurtban és Braunschweigban százszámra jelentek meg ilyen történelmi-politikai vagy életrajzi tartalmú beszélgetések és nekrológok egészen *Fassmann* modorában. Még vitairatokban is használták a L. megteremtette műformát s különösen a hírlapirodalomban sokáig fönntartotta magát, nem egyszer híván ki a kritikát, a mely

szintén ezt a műformát választotta. — Meg kell itt röviden emlékeznünk *Swift*-ről is, ki 1721-ben adta ki *Gulliver* utazásait, a mely azóta száz meg száz kiadást ért s minden nyelvre le van fordítva. Célja teljesen ugyanaz, a mi *Lukianos*nak az «Igaz történetek»-kel; t. i. a divatos útleírásoknak és kortársai újságígyának kigúnyolása. De nemcsak az általános irányelv szempontjából egyezik *Lukianos*-szal, hanem pl. a III. könyv egészen ugyanazon mozzanatokot tünteti föl, mint a melyek *L.* művében találhatók.

Még *Gellert* is adózott *L.* szellemének egyik meséjében; *Hume*, a híres bölcselő, teljességgel nem átalja nyíltan bevallani, hogy *Lukianos* utánozta.¹⁾ Hogy pedig *Voltaire* mily sok rokon vonást mutat *Lukianos* szal — az elűtő vonások mellett — arra legyen elég a következőket hoznunk föl. Már a két nagy ember kora, a XV. Lajosé és az Antoninusoké, nem egy dologban mutat egyezést. Mindkettőre egyaránt jellemző a túlfinomult műveltség, az erkölcsi és közgazdasági hanyatlás, a babona, a jámborkodó képmutatás. Mindkét korszaknak vannak tehetséges, de nincsenek kiváló nagy emberei; mindkettőből hiányzanak a mélységes gondolatok, a merész találékonyság, a heroizmus és a valódi lelkesedés. És mindkét kor éppen ennél fogva igen kedvező céltablájául szolgált a szatirának. *Voltaire* ép úgy, mint *L.* mozgalmas életet élt, mindkettőjük éles szeme behatolt az igazság legrejtettebb zugaiba is; mindkettőről azt tartották, hogy a vallás gúnyolója, hogy «theista, mindkettő egy egész életet szentel a babona elleni küdelemnek: mindketten elismerik a bölcsélet jótékony hatását, de annál nagyobb hévvel ítélik el az álbölcselőket s igazságszerető és balítéletektől ment fölfogásuk megütközik a társadalmi félszeg állapotokon. Mindkettőben megvolt a különösebb érdeklődés a történetírás iránt, sőt még stílusuk, előadásuk is számos egyező sajátossággal bír. A «*Pucelle*» (IX, 98. 1877—85-iki párizsi kiadás), a «*Lucien, Erasme et Rabelais dans les champs élysées*» (XXV, 339), a «*Pericles*» (XII, 108), a «*Marc Aurèle et le recollet*» (XXIII, 479), a «*La toilette de Mme de Pompadour*» (XXV, 451) kézzelfogható bizonyosság arra, hogy *Voltaire*nél is föltalálható a Halotti beszélgetéseknek *Lukianos* adta háromfajta alkalmazása, nevezetesen vagy élők szállnak le az alvilágba, vagy halottak jönnek föl a napvilágra, vagy végre halottak beszélgetnek együtt az alvilágban. Még csak «*Candide*» című regényéről kell megemlékeznünk, a melynek ősképe határozottan az «Igaz történetek» s a *Voltaire* Eldorádója alig egyéb, mint a *L.* boldogok-szigete.²⁾ *Wieland*, *L.* híres fordítója és egyik legalaposabb ismerője «*Gespräche im Elysium*» cím alatt három rövid beszélgetést írt *L.* modorában, a melyeknek főszerelője éppen maga *L.*, csakhogy a gondolatvilág egészen más, mondhatni transcendentalis. — És *Schiller* is adott egy alvilági utazást a «*Xenien*»-ben³⁾ rövid, de jellemző vonásokban.⁴⁾

¹⁾ *Essays and Treatises on several subjects*, London 1772, 25.

²⁾ *Jacob* Charakteristik Lucians v. Samosata, Hamburg 1832, 114, 173, 192. l. *Martha* Moralistes sous l'empire Romain, 1865, 437. l.

³⁾ Goethe-Gesellschaft kiadása Nr. 846—878.

⁴⁾ *Rentsch* Lucianstudien, Pr. Plauen 1895, 15. k.

A legújabb kor nem kedvező a lukianosi szatirikus párbeszédnek. A kor ízlése mást kíván. Egyáltalában is kevés ideje marad a mai nemzedéknek az irodalommal való foglalkozásra s a mi marad, azt hamarosan akarja fölhasználni. A rövid műveket szereti s azt akarja, hogy gyorsan okuljon vagy élvezzen; inkább a kurta elbeszélésért lelkesül, mint a hosszú regényért — inkább a néhány lapnyi értekezésért, mint a terjedelmes monografiáért, az emberek kedélyéből hiányzik a nyugalom. Az írók maguk inkább tisztelik a tudományt, hogysem homályos beszélgetések vagy könnyed csevegések formájába öntsék a nehéz tudományos kérdéseket, a szakferfiak pedig rendszeres szakmunkákat követelnek. A képzelemvilág egyre szűkebb körre szorul, az ész, a pozitív tudás s a praktikus világszellem uralkodik.

Es itt most már csak egy pár kiegészítő szavunk van még. Az a törekvés, a mely már a XV. évszázban megkezdődött, hogy nevezetesen L. műveit szerették átídomítva, egyéni fölfogásnak hódolva, meg-megváltoztatni, még arra is rávitte az írókat, hogy L. műveinek tartalmát új műformába öntsék. Ennek példáját látjuk a XVI. évszáz közepén *Bojardónál*, a ki L. *Timon*-jából pompás vígjátékot csinált. Terzinákban van írva. Míg a szatirikus L. nem találhatott volna hatásosabb befejezést, mint azt, hogy Timon az élősdieket, a kik arra a hírre, hogy a kincs megint Timon birtokában van, legott odatódulnak, szidalmakkal s véresre vert fejjel kergeti el, Bojardo vígjátékában az utolsó jelenet az, hogy Timon az összes pénzt, mivel ismét elragadták lelki nyugalomát, ott hagyja, úgy hogy részben legalább jogos tulajdonosának, egy ifjúnak kezeibe kerül, a ki aztán bőkezűségével, pazarlásával csakhamar nyakára hág. Egy másik példáját látjuk *Shakespeare*-nél, kinek darabja azzal kezdődik, hogy Timon bőkezűen szórja ajándékait barátainak, de utóljára hitelezők kezdik szorongatni s csak a jövővel bíztathatja őket. Mivel azután sincs, miből kielégíthetné a hitelezőket, barátaira gondol, mint egyedüli mentőeszközre. Flavius, az udvarmester azonban azzal a szomorú hírrel tér vissza, hogy a tanácsos urak, noha Timon sok érdemet szerzett az állam körül, semmitmondó ürügyekkel elutasították. Cserbenhagyják barátai. Timon, hogy boszút álljon barátain, vendégségre hívja őket. El is mennek, mentegetik magukat, hogy őt a pillanatnyi zavarból nem tudják kisegíteni s mikor az asztalhoz ülnek, a tálakban meleg vizet találnak. Timon e szavakkal: «Pára s langy víz a ti tökélytek», kikergeti őket a házból. Ő maga az erdőbe vonul, tökéletesen embergyűlölővé lesz, még régi barátját, Alkibiadest sem fogadja el, gyökerekkel táplálkozik s ezek ásása közben aranydarabokra bukkan, közli ezt udvarmesterével. Athén tanácsa, értesülvén a leletről, követeket küld Timonhoz nagy kitüntetésekkel. Timon azonban visszautasítja. Ekkor történik, hogy Alkibiades az őt megsértő város ellen vonul, a tanácsosok kénytelenek elfogadni a békefeltételeket s ekkor adja át neki a katona egy sírkő viasz lenyomatát, a melyből ezt olvassa:

Én nyugszom itt, Timon: míg élt, minden élőre bősé,
Menj és kedvedre átkozódj; de menj s itt ne időzz!

Shakespeare tehát első sorban a tragikumot mutatja be Timonban s L. és Plutarchos nyomán tragédiát írt róla, ha ugyan a mű valóban

a Shakespeare-é s nem inkább átdolgozása valamely régi darabuk.¹⁾ Shakespeare-ről különben azt is megjegyezhetjük, hogy a «Cymbeline» III. felv. 4. jelenete erősen hasonlít L. *Περὶ τοῦ μὴ ῥαδίως πιστεύειν διαβολῆς* 1. fejezetéhez. — Moltzer latin vígjátékot írt L. Apellese nyomán, *Frischlin* latin nyelvű drámát «Julius Redivivus» címmel (1557) a *Χάριον* után, — a *Τραγωδοποδάρρα* pedig *Pirkheimer* Wilibaldnak szolgált mintaképül.

S L. hatását még ezzel sem meritettük ki. A mint évszázakkal előtte Anakreon, úgy ő is még a képzőművészetekre is hatott. *Leo Battista Alberti* az első, a ki a képróknak melegen ajánlotta a régi írók tanulmányozását s például hozza föl Apelles festményét Lukianosból. És a kép pusztá leírása nem egy művészen keltette fel a gondolatot, hogy azt vászonra tegye. Így alkotta meg a leírásból ismert képet *Sandro Botticelli*, *Raffaello Sanzi*, *Benvenuto Garofalo*, nagyobb önállósággal *Mantegna*, *Luca Signorelli*. A nürnbergi városház megújításakor a falfestmények közé *Dürer* Albert vitte be a tárgyat 1521-ben. — Az a leírás, a melyet Lukianosnál *Alexandros Roxane* menyegzőjéről olvasunk, nem egy művésznek adott tárgyat a földolgozásra s *Raffaello* rekonstrukciója az utolsó vonásig híven követi a leírást.²⁾ A renaissance legszebb festményei közé tartozik *Soddoma* hasonló tárgyú freskója. L. gall Heraklesét örökítették meg rajzaikban *Raffaello*, *Dürer*, *Holbein* s ez utóbbi «A tudósok nyomorá»-ban is Lukianosot vette irányadóul. *Michel Angelo* L. Nigrinosából vette a gondolatot egyik későkori képéhez.

L. hatására vall az is, hogy a fordításainak címlapján alkalmazott réz- és fametszetekhez műveiből vették a tárgyat. Különösen a baseli Froben fejtett ki nagy tevékenységet ez irányban s *Ambrosius Holbein* fametszete Erasmus egyik művének címlapján megint L. Apellesét rajzolja élénk. Nem szólván *Hans Holbein* más műveiről, ott van a «Halottak táncza», — vagy az 1709-ben névtelenül megjelent *Dialogues des morts* címlapjának képe, a melyen L. és Fontenelle beszélgetve járkál az Elyscion ciprusfái alatt, a háttérben meg két király, két ókori hadvezér s két világ-hölgy áll — vagy a *Fassmann* féle beszélgetések fametszetei.

L. az iskolának is sok időn át kedvelt írója volt, de a jezsuiták téves fölfogásukban kizárták az iskolákból. Azóta csak szórványosan fordul elő, pedig kellő választék mellett megfigyeléseinek finomsága, stílusának folyamatos könnyedsége, párbeszédeinek elevensége, az igazság őszinte szeretete, a hiú látszat és üres fölfuvalkodottság megvetése a mai kor ifjúságúra is csak jó hatással lehetne.³⁾

(Erzsébetváros.)

BOROS GÁBOR.

¹⁾ L. *Hirzel* Der Dialog I. 201. k. — *Binder* Über Timon den Misanthropen, Ulm 1856.

²⁾ Erről mondja *Lübke* (Rafaels Leben u. Werke 185. l.): «eine köstliche Composition» s ez első sorban a L. érdeme. V. ö. *Guasti* Raffaello II. Urbino II. 271.

³⁾ V. ö. *Nordtmeyer* Num Lucianus in scholis legendus sit quaeritur, Fr. Celle 1845.

GONDOLATOK A PHILOLOGIAI PÁRHUZAMOKRÓL.

Faust famulusa, kinek philologus vonásai félreismerhetetlenek, csak az uszkárt látja, melynek alakjában Mephisto először megjelenik s káprázatnak mondja mestere látását, melyvel a kutyában rejtőző szellemet megsejti. A wagneri jellegű philologia mindig így fog járni: nem fogja észrevenni vagy el fogja felejtteni, hogy a nyelvi vagy történeti, tér- vagy időbeli jelenségben szellemi tartalom nyer kifejezést. Az igazi philologia ellenben — akárhogy formulázzuk is fogalmi meghatározását — mindig meg fogja keresni a külső megvilátkozásban a benső tartalmat, az eszmei magot, vizsgálni fogja a képzetalkotás, felfogás módját, vagyis mindazt, a mit szép görög szóval úgy nevezzünk, hogy *λόγος*.

A *λόγος* keresésének szükségét akarom hangsúlyozni, mikor a philologiai párhuzamokról, analógiákról készülök szólni. Ezzel az utalással egyszersemind meg akarom szabni fejtegetéseim határát abban az irányban, hogy csak azokról az analitikus jellegű párhuzamokról kelljen szólnom, melyek — akár ugyanegy, akár két különböző kultúregység területén — a jelenségekben nyilatkozó képzetek benső hasonlóságát tárgyazzák, ellenben elhagyhassam azokat a párhuzamokat, melyek a dolog természeténél fogva csak külső megegyezésekkel operálnak (pl. összehasonlító hang- és alaktan) s azokat a synthetikus jellegű vizsgálatokat, melyek abban az esetben, ha két külön kultúregység (akár egyes ember, akár egész nép) szellemi birtokában megegyezést tapasztalnak, e megegyezést történelmileg magyarázni törekszenek.¹⁾

Ha jól tudom, a bizánczi Aristophanes volt az első, ki párhuzamoknak philologiai munkát szentelt. *Παράλληλοι Μεγάνδρου* stb. czímen munkát bocsátott közre, melyben a nagy vígjátékirónak egyes helyeit másokéival párhuzamba állította. E munka, melyből még töredékek sem maradtak fenn, csak annyiban érdekes, mert megmutatja, hogy a paralelek kérdése ép oly régi, mint maga a philologia. Persze tekintve a görög szellemnek a tipikus iránt való érdeklődését, természetes, hogy ez az érdeklődés már korábban is a jelenségek rokon tulajdonságainak összekapcsolására, tömörítésére vezetett s természetes, hogy az éber szem megfigyelése már jóval az alexandriai philologia születése előtt felkereste s megtalálta szellemi vagy testi környezetének párhuzamba vonható jelenségeit. Heródotos hona és a Kelet szokásait hasonlítja össze, Aristoteles a maga nagy empirikus encyclopædiájában egyenesen az intézmények állapotok összehasonlító párhuzama felé törekszik, ép így velük egy időben s utánuk végtelen sorban mások s mások (gondoljunk csak Plutarchosra!).

De nem is kell a nemzeti szellemre hivatkoznunk. Az emberi öntudat egységesítő őstermészetében rejlik, hogy a benyomásokat nem

¹⁾ E vizsgálatokról legújabbán igen érdekesen értekezett *Richard M. Meyer* a *Neue Jahrb. f. d. klass. Alt.* 1906. évi folyamában *Kriterien der Aneignung* czímen (ism. Heinrich Guszttáv: *EPHk.* f. évf 519. l.).

hagyja meg a maguk izoláltságukban, hanem képzettökéjében kapcsolatokat teremt. Ennek az egységesítő törekvésnek eszköze az összehasonlítás, mint a mely nemcsak a legmagasabb szellemi működésnek, a gondolkodásnak, főeleme, hanem elemibb, rejtettebb formáiban is megfigyelhető. Joggal bizonyos «elemi hasonlításnak» nevezték azt a folyamatot, melyben a tudat minden újabb benyomást csak az előbbi, már meglevő benyomáshoz viszonyítva fog fel («az érzetek relativ értéke») s «megkötött hasonlításnak» a felismerés folyamatát, mely az újabb érzetnek a már meglevőhöz való hasonlításából s vele való azonosságának felismeréséből áll. Egyéb, többé-kevésbé kötött formáira — pl. az akarat választó folyamatában jelentkezőre — nem tekintve, szabadabb formájában a hasonlósági eszmetársulásban jelentkezik az összehasonlítás funkciója. Minket itt ép ez utóbbi érdekel, a mennyiben ha a philologus két jelenséget párhuzamba von, ezt azon lélektani folyamat alapján teszi, hogy az egyik jelenség hasonlósági eszmetársulás útján felkeltette benne a másiknak képét.

Hogy ez eszmetársulások nyelvbeli kifejezései, a párhuzamok módszertanilag, az elmélyítés, szemléletesség szempontjából mily fontosak, arról nincs miért bővebben szólnak: olyan nyilvánvaló. Lesz talán még alkalmam egyszer a philológiát, mint művészetet tárgyalnom; ez alkalommal csak arra akarok emlékeztetni, hogy a philologiai párhuzamoknak ugyanaz a lélektani alapjuk s ugyanaz a hatásuk, mi a költészetben a hasonlatoké.

Áttérve most tulajdonképeni tárgyunkra, mindenekelőtt arra a kérdésre kell felelnünk, hogy az analógiáknak, összehasonlításoknak az a felburjánzó tömege, mely több, mint kétezer év óta járványként lepi el a philológiát, miért tartalmaz oly végtelen sok értéktelen párhuzamot. Egyszerűen azért, mert a párhuzamok alkotóinak associatióit túlságosan gyakran csak a jelenségek külső alakja, nem pedig a bennük megnyilatkozó képzelem vezette.

Az olyan képzettársulást, melyben egy arcz látása valamely jelentéktelen vonás hasonlósága révén felkelti egy másik arcznak a képét, a lélektan igen könnyen meg tudja magyarázni, de a philologia, mint a λόγος megismerésére törekvő tudomány, sohasem fogja megbocsátani. Igazán nem érdemel bocsánatot, ki le meri írni, hogy a *Minna von Barnhelm* e szavai: «Er ist doch ein Grobian, Herr Wirt!» — őt arra a mondásra emlékeztetik, hogy «Eppur si muove!»¹⁾ Ép ily kevésé lesz philologiai értéke az oly nyelvi párhuzamnak, melyben nem a kifejezések mögött rejtőző nyelvgondolkodási képzet alkotja a tertium comparationist. A ki — hogy a sokból egyet említsek — azt a görög kifejezést *ἐπερώ τῆν θύραν* «analog»-nak találta azzal, hogy behúsom az ajtót, annak lelkében a két kifejezés nem azért idézte fel egymást, mert hasonló nyelvi gondolkodás nyilatkozik bennük, hanem az associatio azon hasonlóságból következik, mely egész természetesen fennáll két egyező jelenséget kifejező frázis között. A mikor két nyelv ugyanegy jelenséget ugyanegy módon fejez ki, akkor a nyelvalkotó képzettartalomra a párhuzam semminemű

¹⁾ Paul Albrecht hírhedt munkájában: Lessings Plagiate, hol csapattostul találhatók az ily párhuzamok.

fényt nem deríthet.¹⁾ A nyelvi gondolkodás hasonlóságát, nem pedig a kifejezések hasonlóságát kell kutatnunk.

Csak ez a szempont vezethet annak felismerésére, hogy semmi-nemű értékkel nem bír «a neveltséges, mert semmit mondó párhuzamos helyeknek vadászása nagy költők műveiből».²⁾ Semmi-nemű irodalomtörténeti következtetést nem vonhatunk az oly párhuzamból, mely tisztán a kifejezés hasonlóságán alapul s figyelmen kívül hagyja, hogy e hasonlóságot esetleg nem a két író képzetvilágának, felfogásának rokonsága (vagy pláne az egyiknek a másikra való hatása) okozza, hanem az egyezést megmagyarázza az *egy* nyelven írók közös nyelvkészsége, a nyelv hagyományos formatókéje. Hány téves irodalomtörténeti combinatióra vezetett már — különösen az antik irodalomtörténetben, a párhuzamos helyek e csábító vadászterületén — a párhuzamoknak az a módja, melyet a szavak mögötti eszmetartalomnak, *λόγος* nak, elbanyagolása jellemez. Csak egyet említek — a javából! A *Dissertationes philol. Hallenses* egy kötetének írója³⁾ a homerikus Hymn. in Ven. 6. sorát *πᾶσιν δ' ἔργα μέμηλεν εὐστεφάνου Κυθερείης* három forrásból származtatja. A *πᾶσιν* az II. Z 493. sorabeli *ἄνδρεςσι μελίσει*: analogiájára alakult, az *ἔργα μέμηλεν* Od. μ 116. (*ἔργα μέμηλεν*) átvétele, az *εὐστεφάνου Κυθερείης* szavak Od. δ 288-ból vannak véve. Nem is az átvételre való következtetést akarom megróni (ez a kérdés, mint fent mondtam, nem tartozik ide), csak azt a tárgyalásmódot akarom a maga absurd végletében bemutatni, mely a költeményben csak szavak egymásutánját látja. A következmény sohasem marad el. Hogy a mi példánknál maradjunk, a mondatnak szavakra szakítása következtében eltűnt az *ἔργα Ἀεροδίτης* kifejezés, a szerelemnek e szép körülírása, melynek képzetbeli analogonjait érdemesebb lett volna megkeresni. S különösen ma, mikor lassanként felismerjük, mily erősen működött az antik költészetben a *conventio*, mikor lassanként megismerjük az antik irodalomnak — hogy úgy mondjam — topikáját, ez érdekes és mélyreható, bár eddig nem eléggé szerves összefüggésben folytatott vizsgálatok megtanítanak rá, mily könnyen fenyeget bennünket a veszély, hogy oly «párhuzamos helyek» alapján mondjunk irodalomtörténeti ítéletet, melyek semmi egyént nem fejeznek ki, melyek a költői, írói *métier* közös birtokát alkották.

De azért nem szabad azt hinnünk, hogy mindeme téves — mert hasznavehetetlen — párhuzamok alkotói tényleg csak a szavak egyezését keresik. Nem, ők tulajdonképen a *λόγος* hasonlóságát kutatják s hibájuk csak az, hogy combinatióikban a szavak megfelelésével a képzetek megfelelését bebizonyítottak vélik. S ez a bökkenő! Ma tudjuk, hogy a beszéd távolról sem fedi gondolatainkat, csak korlátozt,

¹⁾ Eszünkbe juthat itt — emlékezve a fentebb mondottakra —, hogy a költői *hasonlattól* az esztetika szintén megkívánja, hogy heterogen dolgokat egyesítsen.

²⁾ Vári Encycl. 301. l. — Legyen szabad e munka említésénél kifejeznem, hogy nézetem szerint ezentúl philol. kutatásaink benső folytonosságának emelése tekintetében kívánatos lenne, hogy elvi kérdések taglalásánál mindig megteremtjük e munkával a kapcsolatot — akár pro, akár contra.

³⁾ XV. 2: Trueber, De hymno in Venerem.

mindennemű segítségre szoruló eszköze gondolataink kifejezésének; hogy az egyes szavak távolról sem pontos képek, hanem vague képzeinknek csak egyes tulajdonságait, vonatkozásait fejezik ki. A régiek ezt nem tudták. A naiv hit sajátos módon azonosnak tekintette a kifejezést a tartalmával s e hitében a görög ember úgy véli, hogy ha pl. az átoktáblán ellensége nevének betűit összevisszahányja, ez által az elátkozott személynek tagjait veti szét.¹⁾ De nem is kell a kezdetleges hitet tekintenünk. Mikor a görög gondolkodók a szófejtésnek azt a nevet adták, hogy *ἔτυμολογία*, ezzel ama felfogásuknak adták tanujelét, hogy a szó tövének keresése egyenlő a szó mögött rejtőző «Ding an sich» kérésével, a szó töve azért *ἔτυμον* («igaz»), mert a maga valóságában képe a dolognak. Ismeretes Platon utasítása, hogy az ideáknak a nyelv elemeivel való benső összefüggését kell kutatnunk.

Ma nemcsak más ismeretelméleti felfogásunknál fogva vagyunk kisebb véleménynyel a nyelvről, hanem történeti vizsgálatok is megtanítottak arra, hogy a kifejezés nem fedi mindig az ismeretelemet. A kifejezés ugyanis sokkal lomhább, mint az értelem, a mennyiben megőriz oly formákat, melyek már rég elvetett képzetvilágon alapulnak. Hogy példát említsék: a nyelv számára a nap még mindig *ἡμέρη* és *ἡμέρα*, mikor ismereteinket a tudomány már rég felvilágosította, s bár rég tudjuk, hogy a gondolkodásnak és érzésnek nincs két külön centruma, mégis számtalan kifejezésben megőriztük a régi különválasztást (*szívből* szeretünk, de *ésszel* gondolkodunk stb.). Érdekes ebben a tekintetben Empedoklesnek kijelentése: ő jól tudja ugyan, hogy keletkezés és veszés nincs, az ide vonatkozó jelenségekről szólva mégis kénytelen a hagyományos nyelvhasználatot követni (*νόμοι δ' ἐπίσχυμι καὶ αὐτός*).²⁾ De ép ily fontos, hogy a nyelv már természeténél fogva is hol többet, hol kevesebbet fejez ki, mint a mennyit a beszélő tényleg gondol. A mit az antik retorika euphemismusnak, litotesnek stb. nevezett s mint stilisztikai figurát tárgyalt, az tulajdonképen rudimentariusan mindennapi beszédünkben is megvan.³⁾ *Ezer éve nem láttam* csak annyi, mint *soká s elköltözött* annyit is jelenthet, hogy *meghalt*. Persze gyakran tudatosan is alkalmazzuk ezt: a *socius* czímet politikai euphemismussal gyakran oly állam is kapta, melynek Rómához való viszonya veszedelmesen hasonlított az alávetettséghez; viszont igen tévedne, ki azt hinné, hogy azért, mert a büszke athéni nép a magánéletben már korán *δοῦλος*-oknak nevezte a delosi szövetség tagjait, az «athéni birodalom» tartományainak olyan volt Athénnel szemben való államjogi helyzete, mint pl. a messeniai helotáknak Spártához való viszonya.

A nyelvi kifejezésnek és az alapjául szolgáló ismeretelemnek meg nem felelése a philológiának majd minden területén fontos mozzanat, a mennyiben tudományunknak majd minden téren nyelvi emlékekkel kell dclgoznia. De párhuzamokról lévén szó, e szempontból csak a *fordításokról* — azaz irodalmi művek idegen nyelvi párhuzamairól — akarok szólni. A fordító, ha tényleg törekszik azon

¹⁾ A Magyar Nyelvőr 1906. évi 218. l.-ján egyéb példákat is összeállítottam.

²⁾ Emped. 9. fr. (Diels Vorsokr.¹⁾)

³⁾ Paul, Prinzipien IV. feje.

ideális czél felé, hogy ugyanazokat a képzetsorokat s ezek kíséretében ugyanazokat az érzelmi, esetleg akarati folyamatokat keltesse az olvasóban, melyeket az eredeti a maga közönségében keltett,¹⁾ sohasem fog külsőleg párhuzammal megelégedni, hanem mindíg meg fogja keresni, hogy az eredeti külső alakja milyen képzelemeket rejtett magában s milyen képzeteket, érzelmi v. akarati folyamatot keltett közönségében. Világos, hogy az olyan fordítás, mely csak a szavak egymásutánját fordítja, ép oly kevéssé állja meg a helyét, mint az oly «párhuzamos helyek», melyeket csak a szavak hasonlósága köt össze. Az ilyeneket csak az a fictio fogadtathatja el, mely a szavak és tartalmuk azonosságában hisz s így — valóságos matematikai következtetéssel — a különböző nyelvek megfelelő szavainak teljesen megfelelő értelmet tulajdonít. E fictio elvetésével rögtön megrokkann a «szószerinti fordítás» hű voltának tévhitte. A ki tudja, hogy a szavak a fogalmaknak csak egyes — helyenként, körülményekként változó — vonatkozásait fejezik ki, az minden egyes szóra nézve meg fogja keresni, hogy a fordítás nyelvében, gondolatkörében szintén ugyanazt a vonatkozást jelöli-e. Az *ἀρετή* szót másképp fogom fordítani, ha Kallinost vagy Tyrtaiost fordítom, másképp, ha Theognist s újra másképp, ha Platont; mert a három *ἀρετή* úgy aránylik egymáshoz, mint a körök, melyekben előfordulnak, mint a hadi élet gondolatköre az osztálypolitikáéhoz s mint ez az ethikáéhoz.

Persze még mindennek tekintetbe vétele esetén is nyílt kérdés marad majd, vajjon az illető megfelelő képzetet a modern olvasó lelkében is ugyanaz a hangulat fogja-e kísérni, mint az antik olvasóéban. De ép ezek az *ἀπορία*-k a tökéletes fordítást lehetetlenné teszik s az egyes szavak igazi átültetését ép úgy csak ideálnak tünetik fel, mint azt a követelést, hogy az eredeti mű külső alakjának egyéb eleme mögött is, tehát a mondatszerkezet, a külső és belső forma, műfaj stb. mögött is meg kell keresnünk a bennük megtestesülő *λόγος*-t s a fordításban ez elemek mindegyikét olyannal kell helyettesítenünk, melyben ugyanez a *λόγος* jelenik meg.²⁾ Az athéni szalon stilizált periodusait ennél fogva nem periodusokkal, hanem a mi szalonunk stilizált parataxisával kell fordítanunk; az antik költeménynek *hallgató* közönségre számító irányát a mi *olvasó* közönségünk felé kell terelnünk stb. stb. — csupa megközelíthető, el nem érhető s mindenek felett tapintatosan kezelendő ideál.

Eddig csak a nyelvi kifejezések párhuzamairól szóltunk. De világos, hogy ha bármely tér- vagy időbeli jelenséget párhuzamba állítunk egy másikkal, a párhuzam csak akkor fog igazi, philologiailag értékesíthető analógiát jelölni, ha e jelenségekben ugyanegy képzet, felfogás, eszmeirány — szóval ugyanegy *λόγος* — nyilatkozik. Jól tudjuk, hogy miként a beszéd nem fedi a gondolatot s így a nyelvbéli külső hasonlóság még nem fejezi ki két beszélő *λόγος*-beli hasonlóságát: ép így két külsőleg hasonló politikai, jogi vagy vallási intézmény vagy aktus is gyakran egészen különböző forrásból fakad s különböző eszmetartalmat rejt.

¹⁾ Vári Encycl. 320. l.

²⁾ Lásd: Wilamowitz, Was ist Übersetzen? (Reden u. Aufsätze).

Vallástörténeti terén óvakodni fogunk tehát attól a nem épen ritkán nyilatkozó tévhitől, hogy istennevek, mythosok, szertartások külső egyezése alapján, a nélkül, hogy kutatók a bennük megnyilatkozó vallási képzeletet, bárminemű következtetést vonjunk. Különösen ma, mikor *Usener* és bonni iskolájának egyes szép eredményei mintha kissé elhamarkodottá tennék e tekintetben a kutatást, nagyon jó lesz óvakodnunk, nehogy — Diels egy szójátékával élve — a *numina* helyébe *nominat* tegyünk. Az idg. összehasonlító mythologia csődjét nagy részben tudvalevőleg ép az okozta, hogy összehasonlításaiban túlságosan gyakran csak a külső forma, nem pedig a benső lényeg volt az irányadó. — A hitélet külső megnyilatkozásainak hasonlósága már csak azért sem bizonyítja okvetetlenül a megnyilatkozás hordozói hitéletének benső egyezését, mert mint a nyelvi kifejezés, úgy a vallási kifejező jelenség is gyakran régebbi, a nyilvánulás idején már nem működő ismeretelemeket tartalmaz. A fejlett vallások egyes symbolikus szertartásában, mythosában gyakran a kezdetleges hit képzetvilága jelentkezik, mely a hívő lelkében már nem él s csak a módszeres kutatás fényénél mutatkozik. Az olyan párhuzamból, mely ilyen survival-elemet hasonló, de élő elemmel állít egybe, természetesen a tényleges hitképzetre nem vonhatunk következtetést.

Vizont azt sem szabad felednünk, hogy a hitélet külső nyilvánulásai gyakran oly járulékokat mutatnak fel, melyek az őseredeti áhitat képzetaitől egészen független kultúrtörténeti tényezőkre vezethetők vissza. A ki pl. a római vallásban, a hogy a hagyományban előttünk áll, a görög kultúrréteget nem tudná lefejtetni s e réteg elemeit a *hit* elemeinek tekintené, az nagyon kalandos párhuzamokban állapíthatná meg a görög és római hitélet egyezését.

De nemcsak a vallástörténet terén áll ez így. A mondák összehasonlításakor sem szabad elfeledkeznünk arról a fejlődésképességről, melynélfogva a mondák későbbi elemeket recipiálva, az eredeti *λόγος*-tól elhajló alakban jelentkezhetnek («Motivverschiebung».)¹⁾ Az antik intézményeknek modernekkel való összehasonlítása, azonosítása is, mely Mommsen óta oly divatossá lett, mindannyiszor az «omne simile claudicat»-féle mentségre igen bőségesen rászorul, valahányszor csak az utolsó, kialakult formákat hasonlítja össze, az intézményekben a principio bennelevő eszmealapot ellenben figyelmen kívül hagyja. S az irodalomtudományban is hányszor tekintettek már analognak a megjelenés külső formájánál fogva azonos, de a benső tartalmat tekintve egészen különböző tüneményeket: hányszor állították pl. irodalomtörténeti párhuzamba Homerosnak történelmi fejlődésén, hagyományon alapuló kevert dialektusát s Pindaros vagy Bakchylides tudatos nyelv-művészeti kaleidoskopjait.

A párhuzamoknak eddig csak akadályairól szoltunk. De van az éremnek másik lapja is. Ugyanazok a tekintetek, melyek a külső hasonlóság alapján való párhuzamba állítást megnehezítik, ugyanazok viszont a képzetek külső megnyilatkozásával szemben nagyobb szabad-

¹⁾ Πολίτης munkájában (Μελέται π. τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ) az antik görög mondáknak közép- és újkori fejlődéséről értesülünk.

ságot is biztosítanak. Ha joggal utaltak újabban arra, hogy korunk philológiája a pergamoni philologiai iskolát rehabilitálja, a mennyiben a logika jegyéből a lélektanéba jutott, akkor világos, hogy nem szabad elzárkoznunk a psychologia azon tanítása elől, mely szerint az ember első, általános képzetei csak igen határozatlan alakúak lehetnek.¹⁾ Ezt tekintve világos, hogy különböző, sőt ellentétes jelenségek is gyakran csak ugyanegy határozatlan alapképzetnek különböző irányú, különböző körülményű megnyilatkozásai. A tökéletes egység csak abstractio. A mily végzetes hiba volt az egész görögséget egyetlen classicistikus eszménykép prototypusának, tehát harmonikus egységnek elképzelni, ép oly helytelen az antik ember képzetét oly határozottan körvonalozott egységeknek tekinteni, melyek nem szolgálhattak a legkülönbözőbb irányú és formájú jelenségeknek kiinduló pontjaiul.

Valamely állat megölésétől, megevésétől való vallásos tartózkodást egyrészt, az állatnak rituális étékként való szereplését másrészt Wundt szerint párhuzamba kell állítanunk, mert ez ellentétes jelenségek ugyanegy forrásból, ugyanegy vallási képzetből: az illető állatfaj isteni tiszteletéből erednek.²⁾ Mint a ritus, úgy a mythos is számtalan esetben különböző formák mögött ugyanegy képzetet takar. Hogy egy vagy több Ἔρωσ van-e Aphrodite kíséretében, hogy az Ἔρωσ vagy Ἔρωσ-ok mellett Ἰμερος-t és Ἠόδος-t is megkülönböztetnek-e, az történeti szempontból, a képzet kialakulása szempontjából érdekes lehet, de egészében csak ugyanegy képzetnek — az Aphroditét kísérő szerelmi bájnak — különböző árnyalatú kifejezése. Ép így: két istenalak összetartozásának, érintkezésének alapképzete egyenlőképen megnyilatkozhatik a két alak harczában és szövetségében (Dionysos hol ellensége az Amazonoknak, hol frigyestársa), valamint akármiféle kapcsolatában (hogy Anios, a mythikus delosi jós, a fia vagy unokája Karvstosnak, az euboiai város eponymosának, vagy hogy az Anios anyját tartalmazó hordót a tenger Euboiá partjára veti: mindez csak különböző formájú kifejezése Delos és Euboiá kultuszegységének).³⁾ Sőt maguk a vallásos hit személyes exponensei, az istenek is kezdetben csak ködös határozatlanságban élnek a hívő lelkében s csak később kapnak az ábrázolás, az elnevezés, az egymástól való elkülönülés szükségé folytán határozott alakot. Nemcsak arra hivatkozhatunk, hogy Demeter és Persephone a kultuszban csak mint Μητρηρ és Κόρη (Anyá és Leánya) vagy τὸ θεῶ (a kettős istenség) szerepel és hogy a múzsák elkülönített ressortjáról az eredeti hit mit sem tudott, hanem egyáltalán mondhatjuk: minél szorosabb párhuzamba tudjuk vonni az antik hitélet egyes elkülönülő alakjait, minél közelebb hozzuk őket egymáshoz, úgy hogy csak ugyanegy sejtelmesen homályos érzés különböző irányú kisugárzásainak tűnnek fel, annál inkább megközelítjük e hitélet valódi mivoltát.⁴⁾

¹⁾ Höfding Psychol.³ (német ford.) 230. l.

²⁾ Hornyánszky: EPhK. f. é. 178. l.

³⁾ Wentzel: Pauly-Wissowa s. v. Anios.

⁴⁾ Wendland csodás szépségű könyvében (Die hellenistisch-römische Kultur 1907) nézetem szerint téved, mikor az istennevek elkülönülésének megszüntében is a hellenisztikus kor vallástalanságának egyik jelét látja: «In den vagen Fassungen verrät sich die ganze Unsicherheit und Inhalt-

A vallási jelenségek összehasonlításánál ép úgy számolni fogunk a határterületek változó jellegével, mint a hogy azon memento után, melyet Morris az esetek és módok »alapértelmére» vonatkozólag hallatott,¹⁾ az összehasonlító mondatban nem fogja az egyes nyelvi kifejezőmódozatokat a priori szorosan elhatárolt területeknek tekiutenni s a flexióformák (névszói eset-, igei módalakok) rokonynyelvi összehasonlító tárgyalásánál nem fog pontosan körvonalozott alapértelmekből kiindulni, mert tudni fogja, hogy az egységes alapértelmem csak abstractio s nem historiai valóság.

Ezzel elérkeztünk a párhuzamoknak legfontosabb jelentőségéhez. Az által, hogy látszólag különálló jelenségekben csak ugyanegy képzet egyes árnyalatainak nyomait ismerjük fel, *e képzetek igazibb, teljesebb megértéséhez jutunk*. Ha a philologiai kutatás feladatát más helyen²⁾ úgy próbáltam meghatározni, hogy a hagyományon keresztül mind régebbi, az eredetihez mind közelebb fekvő rétegekhez nyomul, úgy ennek teljesen megfelelő út az, melyen a párhuzamok vezetnek, mikor a jelenségektől, a képzetek külső megnyilatkozásától visszafelé, magukhoz a képzetekhez irányítanak.

Nyilvánvaló, hogy a párhuzamok így felfogva igen alkalmasak arra, hogy felszabadítsanak bennünket azon formalismus alól, mely talán még a második sophistika korából maradt szomorú örökségként philológiánkra. Ha szerencsére lezárultnak tekinthetjük azt a kultúrkorszakot, mely a modern szellemnek az antiktól való áthatását csak a külső utánzás eszközeivel vélte elérhetőnek s Zielinskit ismerjük el szószólónknak, ki az antik kultúra gyümölcésének héját lehámozva csak a magot keresteti, mert korunk csak ettől várhat megtermékenyülést: ma a párhuzamoknak is abban fogjuk legfőbb értékét látni, hogy a jelenségek e benső magvát megtalálva, benső rokonságot állapíthatunk meg oly jelenségek között, melyeket a formalistikus álláspont végtelen távolságban lát egymástól.

Vázlataim befejezéseül csak arra akarok még utalni, hogy erről az antiformalistikus állásponttól a philologia anyagának disciplinánként való elkülönülését is csak másodlagos jellegűnek ismerjük fel, másodlagosnak szemben azzal a ténnyel, hogy alapjában az összes disciplinák anyaga ugyanegy nemzeti psyche nyilvánulása. Ennek a megismerésnek az alapján állva, a párhuzamok alkotói — ellentétben a speciális kutatások particularistikus jellegével — sohasem fognak egyetlen disciplina területére szorítkozni.

Abban a nyelvtani jelenségben, hogy a hypotaktikus mondat-szerkezet csak a parataktikus után fejlődött, azt a *λόγος*-t ismervén fel, hogy a kezdetleges felfogás az eseményeknek, tényeknek csak egymásutánját vagy egymásmellettségét látja, de nem kutatja egy-

losigkeit des religiösen Gefühles... Mit der Verflüchtigung der persönlichen Götter und ihrer Zurückdrängung durch die allgemeinen Gattungsnamen muss die persönliche Frömmigkeit an Gehalt und Innigkeit Einbusse leiden» (60. l.). Ez a jelenség magában inkább az istenfelfogás elmélyedésének lehetne jele.

¹⁾ On Principles and Methods in Latin Syntax, 1901; v. ö. Delbrück cikkét, N. Jahrbücher f. d. kl. Alt. 1902: 317.

²⁾ Philol. társas. felolvasás: 1906 jún.

máshoz való viszonyukat, melyet az alárendelő mondatszerkezet van hivatva kifejezni: rögtön párhuzamosnak találok vele azt az irodalomtörténeti jelenséget, hogy az elbeszélő költészet kezdetben a motíválásról úgyszólván mitsem tud, és hogy a történetírás kezdetben csak az események regisztrálására szorítkozik, nem pragmatikus, s párhuzamosnak találok azt a művészettörténeti jelenséget is, hogy a kezdő figurális művészet az alakok benső, érzelmi összefüggésének kifejezésére nem is gondol. Hogy mily különböző területekről veheti a párhuzam tárgyát, annak példájául álljon itt Norden egy párhuzama, mely egyszersmind szépen mutatja, mily mélyen belevilágíthat ily egybeállítás az antik psychébe. Az *Antike Kunstprosa* 25—27. lapjain megtanuljuk, hogy a görögöknek *ἀγών*-okban való öröme, a rhetorikai antithesisek iránt való hajlama, a melos és dráma strophe és antistrophéja s a régi művészetbeli parallelismus ugyanegy forrásból, a görög néplélek ugyanegy agonistikus sajátosságából ered.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

HAZAI IRODALOM.

Vértesy Jenő: Kőlcsey Ferencz. Budapest. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. (Magyar Történelmi Életrajzok XXII. évf. 4—5. f.) 1906. 8-r. 4, 209 l.

Kőlcsey Ferenczcel első kritikáinak megjelenésétől (1817.) napjainkig több emlékbeszéd, életrajz és rendkívül sok kisebb-nagyobb értekezés foglalkozott. Ezen örvendetes jelenség mindenestre nagyrészt annak is tudható be, a mit minden életrajzíró is erősen kiemel, t. i. hogy Kőlcsey korának leggazdagabb szellemei és legképzettebb írói közé tartozik. Ezen körülmény megnehezíti az életrajz írójának feladatát, ily férfínál rendkívül sok érdekes kérdés kínálkozik, melyeknek megoldását várjuk attól, ki életének és működésének megírására vállalkozik, de megkönnyíti feladatát az, hogy nem kell töretlen úton járnia.

Vértesy monográfiája a Történelmi Életrajzokban jelent meg, oly vállalatban, mely első sorban a művelt nagyközönség követeléseit tartja szem előtt. A bírálóknak tehát, ha nem akar egyoldalú lenni, két szempontból kell tekinteni Vértesy művét. Az egyik — s Váczy Jánosnak egyébként alapos ismertetése a *Századok* jelen évfolyamának VI. füzetében pusztán erre szorítkozik — vajjon ez az új életrajz Vajda szorgalmas, Jancsó alapos, Angyal tartalmas és jellemző életrajza után jelent-e haladást, találunk-e benne új adatokat, mélyebb fölfogást; a másik: vajjon mint népszerűsítő munka fölhasználja-e az eddigi eredményeket s nyújt-e ezek alapján vonzó, eleven képzet hősé-

ról. Szóval, hogy megfelel-e a szaktudósok vagy a nagyközönség jogos követeléseinek. Iparkodunk az alábbiakban úgy elemezni a munkát, hogy a feleletet maga az olvasó megtalálja.

A munka két könyvre oszlik: az első — mondhatjuk — Kőlcseyvel mint költővel, íróval foglalkozik, a második politikai működését mutatja be. Mindkettőben a környezetnek aránylag gazdag rajzát találjuk, Kőlcseyről pedig *aránylag* szegényes képet nyerünk. Talán nem csalódunk, ha ebben czéltudatos eljárást keresünk. Kőlcsey, bár igen kiváló szerepet játszott a 32 36-iki országgyűlésen, valójában az irodalomtörténet s nem a történelem nagyjai közé tartozik. Nem mérhető össze Wesselényivel, Deákkal, Széchenyivel s a kor többi vezető férfiával. Vértesy tehát, hogy a tulajdonképeni irodalomtörténeti érdekességű fóladatát történelmivé emelje, nem pusztán Kőlcsey életét és működését ismerteti, hanem beleállítva őt a kor eseményei és törekvései közé, az életrajzot korképpé szélesíti. Természetes, hogy így a második könyv, noha Kőlcsey politikai működésének jellemzése úgyszólván elenyészik az országgyűlés többi alakjainak méltatása mellett, sikerültebb: itt szerző gazdagabb tanulmánya támaszkodik, az újabb eredményeket felhasználja, oly vonásokkal is rajzolja Kőlcseyt, melyeket az életrajzíróktól eddigelé ki nem aknázott forrásokból merített; könnyen adhatott volna teljesen kielégítő képet Kőlcsey politikai működéséről, ha országgyűlési beszédeit behatóbb figyelemre méltatja. De azért az első könyv sem érdemtelen, különösen a gazdag művelődés-történeti rajzok révén.

Az első könyv első fejezetében a szerző irodalmi állapotaink ismertetését igéri Bessenyei korától kezdve (l. a tartalomjegyzéket), de csakis Kazinczy Ferenczcel foglalkozik. Úgy látszik, ezen eljárásának indokolására használja ezt a képet: «Úgy vonultak fel (a XIX. század elején fellépő írók) az irodalomba, mint az égre a csillagok, míg nem világossá tették azt. Végre is a legfényesebb csillagot is ki lehetne oltani, a csillagos ég megmaradna annak, a mi volt. A magyar irodalom e vitézeiből is ki lehetne vetni bármelyiket, az irodalom azért megvolna. Egyetlenegyét kivéve és ez az egy Kazinczy Ferencz.» (7. l.) Azután jellemzi Kazinczyt 18 oldalon át részletesen, felemlítve minden vonását és főleg gyengéjét, melyeket Riedl Frigyes szellemes méltatása óta (Budapesti Szemle 1878.) Kazinczyban észre szoktunk venni, az öreg Kazinczy hibáit az ifjúnak is tulajdonítva. Nem talál benne semmi nagyot, s mégis: *nélküle megállott volna az irodalom szekere, ő a kerékagy, a mi nélkül a küllök széthullottak volna.* Ha már ennyire kielésíti a paradoxont, gondoskodnia kellett volna megfelelő magyarázatról, mert az, a mit szerzőnk említ, távolról sem érteti meg, mint lehetett Kazinczy gyöngeségei ellenére is az irodalom vezére. Véle-

ményünk szerint nem lett volna szabad ilyen mereven szembeállítani a dolgokat. Túlzott a jelentőség, melyet Kazinczynak tulajdonít, helytelen eljárás az, hogy e kor többi íróit úgyszólván teljesen mellőzi, főleg, ha meggondoljuk, hogy Kőlcseyre sem tett oly nagy hatást, hiszen Kőlcsey csakhamar felszabadul e hatás alól, nemcsak későbbi, de még ezen hatás alatt írt munkáiban is túlszárnyalja mesterét s kiválót alkot oly téren, melyen Kazinczy nem is próbálkozott. A mit leginkább várhatna az olvasó, t. i. a mélyebbre ható párhuzamot Kőlcsey és Kazinczy között, rövid ideig tartó szoros barátságuk, azután egymástól való elhidegülésök okait, azzal szerzőnk adós marad, illetőleg erre vonatkozólag alig nyújt valamit.

A következő (II.) fejezet Kőlcsey gyermek- és tanulóéveit karolja fel (1790—1809.). Szerzőnk megkapó vonásokkal vázolja Debreczennek és híres kollégiumának szellemi életét. De Kőlcsey nem tud lelkesedni sem Debreczenért, sem pedig kollégiumáért, sőt határozott ellenszenvvel gondol tanulóveire. Itt lett volna alkalma az életrajzírónak «mélyebbre szántani», ha behatóan vizsgálja, hogyan fejlődött Kőlcsey olyanná, a milyenné lett, s nem elégedett volna meg azzal a néhány adattal, melyet Jancsó művéből is ismerünk; ezen adatok még nem nyújtanak kielégítő magyarázatot, de még a Kazinczyval való levelezés sem, mely csak 1808-ban indul meg, mikor Kőlcsey már búcsúzni készül az intézettől; ez az ellenszenv már régibb keletű.

A III. fejezet Kőlcsey pesti tartózkodásával és első kritikai műveivel foglalkozik. Váczy János rámutatott ezen fejezet több kisebb fontosságú hibájára; ezt kiegészítve említhetjük még, hogy nem tisztázza Kőlcsey szerelmének kérdését, nem vizsgálja azt, mennyiben éreztetik első kritikai művei Kazinczy és a német kritikusok hatását; pedig ezen kérdések megoldására már némi kísérletek is történtek. (Jancsó B. *Kőlcsey szerelme, Vasárnapi Ujság*, 1885. és 1887.; Szegedy R. *Kőlcsey esztétikai dolgozatai*, EPhK. 1897.).

Laikus olvasónak vonzó olvasmány az egész munka, de talán legvonzóbb fejezete a következő (IV.), mely Kőlcsey lírájával foglalkozik; itt végre az olvasó figyelmét állandóan Kőlcsey egyéni világa köti le s nem terelődik el lépten-nyomon attól, kit tulajdonképen meg akar ismerni. Nem méltatja szerzőnk e lírát Jancsó epikai terjengősségével, de Angyal Dávid mélységével sem, hanem a legjellemzőbb költemények alapján, bőven és ügyesen idézve a költő szavait. Szakember azonban részletesebben is szeretné megismerni a hatást, melyet a német költők gyakoroltak Kőlcseyre, különösen mivel Angyal Dávid monografiája e hatással már foglalkozott is.

Legnagyobb fejezete e könyvnek az V., mely Kőlcsey későbbi esztétikai alkotásaival foglalkozik. Kőlcsey legszebb, legérdeke-

sebb s egyúttal legértékesebb alkotásai egyikének, a *Nemzeti hagyományoknak*, egészen egy féllapot szentel; Herder *Ideen*-jének hatása mellett Schiller *Über naive u. sentimentalische Dichtung*-járól megfeledkezik; kurtán bánik el a Körner *Zrinyi*-jéről szóló kritikával is, holott ez sokáig utól nem ért dramaturgiai értekezésünk marad; Lessingnek hatását itt nem is említi Vérte-y; a *Komikum* cz. értekezés rövidke méltatásában említi ugyan Bonterweck, Jean Paul és Lessing hatását, de ezt pontosabban is szeretnők ismerni. Kisebb bírálatait, melyek az *Élet és Literaturában* láttak napvilágot, teljesen mellőzi, holott épen ezek mutatják legjobban, mennyire távolodott már Kölcsey Kazinczytól és érezteti a romanticizmus eszméinek hatását. A *Paraenesis* méltatásában várnók a behatóbb összehasonlítást Cicero *De officiis* cz. könyvével, de kénytelenek vagyunk néhány általános mondással beérni. Inkább volna helyén való oly kérdések tisztázása, mint az, hogyan viselkedett Kazinczy a *Conversations-lexikoni pörben* és a *Szent hajdan gyöngyei* megtámadtatása alkalmával. Szakember szinte megütközik azon, midőn szerző a fejezet végén azt mondja, hogy Kölcsey Kazinczyval együtt, kiről emlékbeszédet mond, «az elmúlt kor írói közé tartozik». A *Nemzeti hagyományok* íróját, Kölcseyt, ki későbbi kisebb kritikájában minden utánzást (ossianismus, szonettírás) elítél, ki felismeri a *Csongor és Tünde* értékét, «az elmúlt kor» írói közé sorolnunk nem szabad.

A mű második könyve Kölcsey politikai működését tárgyalja. Bevezető fejezete sokkal sikerültebb az első könyv megfelelő fejezeténél. A magyar közállapotokat rajzolja; nagyon távolról indul ki s nem mélyrehatóan, de jó áttekintéssel, erős, megkapó vonásokkal vázolja nemzetünk nehéz küzdelmeit. Szerkesztés dolgában ügyes a II. fejezet. Szatmár vármegye közéletének képét nyújtja a 30-as évek elején és pedig Kölcsey jegyzői működésével a legszerveesebb kapcsolatban. E fejezet nemcsak a megyei élet mozgalmas képeinek föltűntetése által válik ki, hanem benne (valamint az utolsóban is) a szerző Szatmár vármegye jegyzőkönyveinek áttanulmányozása alapján sok új adattal is gyarapítja a tudásunkat.

A következő fejezetben megismerkedünk ezen országgyűlés külső képével, azután nevezetesebb követeivel, kiemelkedő vitáival, de magáról Kölcseyről sokszor meg annyit sem találunk, mint a mennyit más követéről. Feltűnő, hogy míg pl. Borsiczky Istvánnak, Trencsénmegye alispánjának, még külső megjelenését is figyelemre méltatja a szerző, addig Kölcsey beszédeiről, holott maga is kiemeli, hogy «Széchenyi mellett Kölcsey lesz jelentős, jelentősebb, mint a történetírók tartják általában» (153. l.), többnyire néhány magasztaló szót ejt, mélyebb jellemzést nem ad róluk, csak a jobbagság érdekében mondott beszédét

állítja röviden párhuzamba Deák beszédével, búcsúzóbeszédével és országgyűlési naplójával foglalkozik behatóbban, de itt is a méltatást idézés helyettesíti. Talán itt is az említett szempontot érvényesítette Vértesy: *történelmi* munkát írván, nem akarta megterhelni irodalom-történeti fejtegetésekkel.

A könyv utolsó fejezete Kölcsey visszavonulásával, az országgyűlési ellenzék üldözésével, Szatmármegyének az elnyomatás ellen vívott küzdelmével (melyben Kölcseynek is van része), Kölcseynek az akadémiai titkárságra való jelöltetésével, prózai elbeszéléseivel, utolsó hazafias költeményeivel, Wesselényi védelmével és Kölcsey halálával foglalkozik. Részletesebben ismertetve csak Wesselényi védelmét találjuk s sajnosan nélkülözzük prózai elbeszéléseinek méltatását, hiszen ezek is mutatják, mennyire hajlott Kölcsey a romanticizmus felé s szép-prózánk lassú fejlődésében ezeknek elhelyezése is figyelemreméltó.

Stílusa azonban általában elismerésreméltó, rendkívül könnyed, fordulatos, magyaros. erővel teljes, mi tudományos munkában ritka, és jelesebb tárczaíróinknál szokottabb. Egyes fordulatai és kitételei azonban olyanok, hogy tárczaírónál megengedhetők, de a tudományos komolyságot nélkülözik. (Pl. Pálffy Fidélt «a véletlen dobta fel; ember kellett, ki magyargyűlölő, rideg és dölyfös; ő még ostoba is volt tetejébe», 182. l.).

Vértesy könyve, ha a szakembernek kevés új adatot nyújt, s Kölcseyt sem tekinti új nézőpontból vagy mélyebb fölfogással, a művelt közönség számára kellemes, érdekes és hasznos olvasmány. Az a két kép, melyet művészettel és ízléssel állít egymásba, a nagyobb, a korkép, s a kisebb. Kölcsey képe, elevenen és vonzóan van megrajzolva. Az egész mű ebből a szempontból méltó az elismerésre.

(Pécs.)

SZEGEDY REZSŐ.

Tomcsányi Lajos: Attikának kereskedelme, történelmi és jogi szempontból. Kalocsa (Juresó), 1906. 8-r. 174 l. Ára 3 K.

Szerzőnk érdekes és hálás témát választott, mert egyrészt mindenki, a ki érdeklődéssel kíséri Athén hatalmának emelkedését, nagyon szívesen olvas el olyan munkát, a melytől reméli, hogy részletes felvilágosítást nyújt arról, honnan szerezte Attika lakossága azt a rengeteg jövedelmet, a mely állami és magánszükségeit fedezni képes volt, másrészt, a mint a könyv előszava mondja, idevágó speciális munka még külföldön sem jelent meg.

Sajátságos leleplezés van szerzőnk előszavában, hogy t. i. mikor források után kutatott, a világtörténelmi munkák olyan könyvekhez

utasították, a melyek vagy nem léteznek, vagy nem használhatók, vagy hozzáférhetetlenek. Így Heeren művének (Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt, Göttingen 1824—1826.) hatodik kötete, a mely Attika kereskedelmét tárgyalta volna, sohasem került ki a sajtó alól. Egy másik, tekintélyként idézett munka: Lange, Darstellung des Athenischen Handels vom Ende der Perserkriege bis zur Unterjochung Griechenlands durch die Römer, Chemnitz 1862. kereskedelmi iskolák számára készült s tudományos értékkel nem bíró programczikk volt. Végre egy harmadik munka (Goguel: Le commerce d'Athènes après les guerres médiques. Strassbourg 1866.) mindössze 15 példányban jelent meg a szerző barátai számára. De azért nem jogosult szerzőnk ama kijelentése, hogy hasztalan keresett forrást, mert hiszen könyvének minden lapja a források olyan tömkelegét tárja elénk, hogy szinte megsokalja az ember; legfeljebb speciális mintát nem talált, a mely szerint könyvét berendezhette volna.

S ez elég baj is könyvére. Mert bár adatait szinte hihetetlen buzgalommal hordja össze a görög és római írók és költők munkáinak legelrejtettebb zugaiból is, azonfelül a német, francia és olasz tudományos irodalom számtalan művéből, ennek a nagy anyagnak a segítségével még sem tudja olvasója elé állítani az attikai kereskedelem teljes képét. S ennek okát főleg abban látom, hogy a tudományos irodalomnak az avasabbjait válogatta kiváló szeretettel, s ha két-három újabb keletű művet leszámítunk, összes forrásai legfeljebb a múlt század 60-as éveiki terjednek, ellenben Petitus-szal visszamennek egész 1635-ig. Hiszen tagadhatatlan, hogy azok a XVII—XVIII. századbeli tudósok főleg anyaggyűjtés dolgában igen kiválóak és megbízhatók, de már a végeredmények megállapításában mégis csak a legújabb kor tudósait kell követnünk, a kiknek ama régi műveken kívül oly adatok is állanak rendelkezésükre, a melyekről azok a jó régiek nem is álmodtak. Így éppen kereskedelmi kérdésekről szóló munkában ma már a feliratokat egyáltalán nem mellőzhetjük, szerzőnk pedig, míg Petitus-szal lapokon át vitatkozik (49—51. l.), a Corpus Inscriptionum Atticarum-ot teljesen figyelmen kívül hagyta. Innen van, hogy bár munkája speciálisan Attika kereskedelmével foglalkozik, sok olyan kérdésre nem kapunk tőle választ, a mit az általános vagy görög történet legújabb megírói (pl. Jul. Beloch: Griech. Gesch., I. k. 1893. II. k. 1897. III.¹ k. 1904.) az összes görögség kereskedelmi viszonyainak tárgyalásánál is szükségesnek tartottak éppen Attikára vonatkozólag felvenni. A mi természetes is, hiszen Athén a perzsa háborúktól kezdve politikai szereplése mellett a kereskedelem terén is egészen Nagy Sándor koráig vezető szerepet ját-

szott. Ha tehát a görög kereskedelemről általában ír is valaki, abban az adatok nagy része egyenesen Attikára fog vonatkozni.

De térjünk át a munka részletesebb ismertetésére. Kilencz fejezetben tárgyalja Attika kereskedelmét a következő címek alatt: Mikor kezdődött s hogyan fejlődött Attika kereskedelme? Attikának kereskedelmi tárgyai. Attikának növényzete kereskedelmi szempontból. Attikának állatországa s a kereskedelem. A rabszolgakereskedelem Attikában. Attikának a kézi munkákkal űzött kereskedelme. A bányák Attikában. Attika kereskedelme útjainak hálózata. Az állam és a kereskedés.

A címekből ítélve azt hihetnők, hogy szerzőnk minden lehető szempontból feldolgozta anyagát. De ha az egyes fejezeteket részleteikben vizsgáljuk, azt látjuk, hogy itt is, ott is sok pótolni való volna. Mert pl. az első fejezetből nem szerezhetünk áttekintést Attika kereskedelmének, történeti fejlődéséről: a felhozott adatok nincsenek határozott korszakokhoz kötve. Vagy, ha a kereskedelmi cikkekről beszél, az olvasó mindenesetre kíváncsi volna az egyes cikkek árára, de egy pár szórványos esetet kivéve nem kap felvilágosítást. Arról is szólni kellett volna, milyen forgalma volt bizonyos időszakokban a Peiraieusnak, vagy mennyi jövedelme volt az államnak a bányákból. A gyarmatok, a melyeknek Attika kereskedelmének nagygyá fejlődésében jelentékeny szerepük volt, részletesebb méltatást érdemeltek volna.

Persze szerzőnk az ő régi forrásaitól ezek tekintetében nem kaphatott felvilágosítást. De egy speciális kérdéssel foglalkozó munkánál egyáltalán feltűnő, hogy ott a hol részletesebb adatot várna az ember, mindig más íróhoz utasítja (a 81. lapon azt mondja: «Mellőztem némelyeket s czélzatosan mellőztem azokat, mert csak a nevezetesebbeket akartam megemlíteni») s sajnos épen olyanokhoz, a kikhez manapság már a közkönyvtárakban is alig lehet hozzájutni. Pedig épen nem szűkszávu olyan dolgokban, a mik alig vagy épen nem tartoznak a tárgyhoz. Pl. mikor a kereskedelem nyomait keresi a trójai háborúban, a 21. lapon jegyzetben ezt mondja: «Homeros költeményeinek kérdése mindeddig kiváló tanulmányaim tárgyát képezte s a sok mű között, melyeket e tekintetben olvastam, Tély tr. úr rövid tanulmányát találtam a legjobbnak. Határozott s rövidséggel mellett alapos tájékozás.» Vagy a 23. lap hosszadalmas tájleírásánál a 'Υμηττός-hoz jegyzet alatt ezt mondja: «Dodwell I. 485—541 szerint e heggyről volt a legszebb kilátás s a legtávolabb lehetett innen látni a tengerre.» Nagyon sokat sorolhathatnék fel még ilyet, de jellemzés kedvéért csak egy álljon itt, az, a mit a 44. lapon olvashatunk: «Attikában épügy, mint az országon kívül kereskedhettek a

μέτοιχοι Dionysos ez igazságkedvelő⁷⁾ ajándokával» s a 7. jegyzet alatt szükségesnek látja mindezt leírni: «Gronovius, Thes. Graec. Antiqu. Vol. IX. pag. 103.» «Proverbium est apud Athenaeum (lib. III.) Ἐν οἴνῳ ἀλήθεια, in vino veritas. Rationem aliquam eius dicti reddidit Plutarchus, quia vinum bibentes reddit hilares, excludens metum, quare Antiquissimi (idem Sympos. VII. quaest. IX.) Bacchum εἰβουλον . . . appelaverunt.» «Ezért tanácskoztak a régiek lakoma mellett. Homer. II. IX.»

Az idézésekben egyáltalán nem tud mértéket tartani. Miután az 58—60. lapokon görög, római és újlatin költőkből vett rövidebb hosszabb idézetekkel bizonyít, ezt a következtetést vonja le a 61. lapon: «A mit czéloztam, azt — úgy hiszem — elértem, kimutattam, hogy az attikai méz híres volt az összes művelt világban.» Ezt bizony elhittük volna annyi idézet nélkül is, vagy legalább elég lett volna egyszerűen utalni az illető helyekre. Viszont azonban másutt elhallgatja azt, a mire igazán kíváncsi lehetne az olvasó. Hogy csak egyet említsek, a 90. l. 1. jegyzetében így szól: »*Ἡλεκτρον* első jelentése éreny (platina) s fontos okaim készítenek, hogy Hüllmann, Friedreich, Buttmann s mások állításával szemben fentartsam jelen véleményemet.» De az ő fontos okait nem árulja el, sem az idézett tudósok állításait nem közli, mindössze munkáik címét, de egynek kivételével az idevágó hely megjelölése nélkül.

Egy pár tárgyi tévedést és hiányt nem mellőzhetek. A 63., 67. és 80. lapon a pénzérték átszámítása hibás, mert pl. 63. l. 70 mna = 5500 frt. (korona helyett), ugyanitt a spartai Alkibiadesről beszél s a 108. l. Elea van Elis helyett. A kereskedelmi utak tárgyalásánál az előadás megértését nagyon elősegítette volna egy e czélra készített térkép, a mi ilyen speciális munkánál talán nem is szerénytelen kívánság. Görögül és latinul jól nem tudó olvasóját kellemetlen helyzetbe hozza a szerző azzal, hogy elég sűrűn előforduló idézeteit nem fordítja le, mert a mit szerzőnk utószavában állít, hogy «a magyar szövegben értelem szerint benne foglaltatnak mindazok, a miket a latin és a görög idézetek mondanak», igen sok helyen nem talál. Az meg bosszantó, bár menti magát érte, hogy helylyel-közel görög szerzők műveire német fordításban hivatkozik.

Előadása inkább valamely költői mű esztétikai méltatásához illenék, mint kereskedelmi viszonyok tárgyalásához. Így mindjárt bevezetésének első két lapja olyan ódai hangon van írva, hogy az ember csodálkozva kérdi, mit keres ez ilyen reális kérdéssel foglalkozó könyvben. S ez a hang a tárgyalás felyamán lépten-nyomon visszatér és sokszor a bosszantásig megszakítja azt a gondolatmenetet, a melynek a folytatását várnók. Másrészt ma már kissé szokatlan komoly

czélú értekezésben az effajta önérzetes hang: «jóllehet Phainipposról tudom, hogy évről-évre hat szamarat tartott az erdőben vágott fának üzletbe szállítása végett, nem ismeretlen az sem előttem, hogy Phainippos csak egyes jelenség stb.» s pár sortal odább: «Megengedem ugyan, hogy az attikaiak tűzifában szükségét nem szenvedtek; de Platon idéztem állítását kétségbe vonni nem merem, inkább a tudós Böckhnek nem adok hitelt» stb. stb. Nyelve magyarosság tekintetében sokszor kifogásolható, a szerkezeti idegenszerűségeken kívül szavai is gyakran hibásak, pl. nyerőtőzs (Aktivhandel), közti kereskedelem (Zwischenhandel), üzlet (kereskedelem helyett), stb. talán épen ezért magyarázza is őket a német szóval.

Mindent összefoglalva azt mondhatjuk, hogy szerzőnk a maga elé tűzött feladatot nem oldotta meg úgy, a mint azt ma már megoldani lehetett volna s könyve rengeteg adatainál fogva csak segédforrás lehet később valakinek, a ki e kérdéstről tanulmányt akar írni, de az is csak oly mértékben, mintha e munka nem 1906-ban, hanem valamikor a múlt század elején látott volna napvilágot.

De még nem értem végére feladatomnak. Szerzőnk könyve többet ad, mint a mennyit a címbe ígér. Mert függelékkepen kilencz lapos bevezetés után lefordítja Demosthenes egyik magánperbeszédét: «Védőbeszéd Lakritos kifogása ellen». A fordítás értelmes, szözerkezetei magyarosabbak, mint előző munkájában, de azért vannak rossz szavai itt is elég számban. A beszéd hitelességét illetőleg azt mondja, hogy «majdnem hajlandó Schæfferrel és Hermannal a Demosthenes készítette beszédek sorából kitérölni», de visszatartja ettől «egy dolog: Libaniosnak, Böckhnek, Büchschütznek s Télfynek tekintélye.»

(Budapest.)

INCZE JÓZSEF.

Pekár Károly: A magyar nemzeti szépről. A magyar génusz esztétikája. (Nemzeti vonások művészetünkben, zenénkben, költészetünkben, irodalmunkban.) 210 képpel. Budapest. Kiadja a «Modern Tudomány» című vállalat. 1906. Kis S-r. X, 474 l.

A *Positiv Aesthetika* és *A filozófia története* nagyszorgalmú és termékeny írója, bölcseleink ifjabb nemzedékének egyik legnagyobb készütségű tagja, Pekár Károly, újabb vaskos kötettel állott elő, ezúttal ismét esztétikai tanulmányai köréből. Tárnya, a magyar nemzeti szép sajátos vonásainak megállapítása, nemcsak hogy helyes, jogos és tanulságos az esztétika és néplélektan szempontjából, hanem a feladat megoldása egyenesen becsületbeli kötelessége a magyar tudományosságnak. Ezen a téren a Huszadik Századdal szemben határozottan szerzőnkkel és a mi halhatatlan Erdélyinkkel tartok, a ki a «nemzeti lélek» megnyilatkozását a theologia és filozofia mellett a

«szépművekben» is kereste, és erre is vonatkoznak sokat mondó szavai: «eme dolgok ismerete az a szem, a melyen a *nemzet lelkebe bepillantthatunk*». (*A hazai bölcsészet jelene*. 1857. 171. l.)

Erdélyi után nem kisebb emberek, mint Beöthy és Riedl ismerték fel közkézen forgó kisebb munkáikban, legalább a mi az anyag irodalmi részét illeti, a kérdés fontosságát. Pekárral csaknem egyidő óta — előszavában ugyanis azt írja, hogy húsz éve hordja és forralja magában művének alapgondolatát, bár csak 1902-ben dolgozta ki mai formájában — Taine ismeretes művének és Beöthy lelkes előadásainak hatása alatt magam is foglalkozom a kérdéssel; de a feladat nagysága és merészsége, másrésről bizalmam elégtelensége önmagam iránt, valamint kedvezőtlen körülményeim megakadályoztak gondolataim és vizsgálódásaim rendszeres és kimerítő feldolgozásában. Mégis, mintegy tapogatózásul, 1901-ben a *Magyar Szó*-nak akkor még általam is több ízben igénybe vett hasábjain a karácsonyi számban (304. sz, 15. l.) *A szép a magyar lélek tükrében* címmel nagy vonásokkal és inkább népszerű módon igyekeztem vázolni gondolkozásomat és felfogásomat. Érthető tehát, hogy mohó s szinte lázas érdeklődéssel fogtam Pekár könyvének olvasásához. Örvendtem, hogy egy filozofiai iskolázottságú író vette kezébe a nagyszerű tárgyat, a kinek a kérdés elméleti oldalát, tudományos hátterét a német, francia és angol bölcséleti irodalom egészének ismerete alapján van alkalmja megrajzolni, s így egyrésről az elméleti bölcséletnek, másrésről a korábbi műveiben kifejezésre juttatott óriási olvasottságnak magaslatáról szemlélődik.

Tényleg Pekár a tárgynak egész körét felöleli, a kérdést összes vonatkozásaiban tárgyalja. Vázolja földünknek, különösen az Alföldnek, befolyását a magyarra; kutatja a képzetműködésekben s általában a gondolkodásban a magyar jellemvonásokat; jellemezni törekszik a magyar ember érzelemvilágát s végül mindezek alapján megrajzolja a magyar jellemet. Ez az alapvető rész foglalja el a mű terjedelmének mintegy egynegyedét (1—99. l.). Ezután sorra veszi fajunk ipari, művészeti és irodalmi termékeit. Hanem innen kezdve az író tulajdonképeni célját és feladatát mindinkább szem elől téveszti. Végig vezet bennünket az összes díszítő motivumokon; felsorolja s rövidesen ismerteti építészeti és szobrászati emlékeinket; keresztül futunk képírásunk egész történetén. De nem találjuk meg sehol, vagy csak nagyon ritkán, a felhordott anyag bölcséleti feldolgozását; nem vonja le sehol, vagy csak a legritkább esetben, az összeszedett adatokból a következtetést. Sok helyen szinte kínálva kínálkozik a logikai következmény megállapítása, írónk azonban csodálatos közömbösséggel halad tovább a nélkül, hogy a jelenség bölcséleti tartalmát kihámozná és

megállapítaná. Sok helyen szinte megdöbbenő, hogy egy filozofus író a nemzeti szép bölceletét mekkora filozofiátlansággal kezeli. Több fejezete alig egyéb történeti adatok felsorolásánál. Mintha csak Balogh Pál könyvét lapoznók a magyar filozofia történetéről! A legtovább megy ezen a téren a szobrászatról és a festészetéről szóló X. és XI. fejezetben. Könyvének ezek a lapjai a lehető legszárazabb és tartalmatlanabb repertoriumok. Kérem, egész tisztelettel, Pekártól: ugyan mi csoda szolgálatot vélt teljesíteni a magyar tudományosságnak, mikor időrendben, kezdve a XIII. századon s végezve Olgyay Viktor rézkarczain, egyszerűen felsorolja a képeket és művészeket?! Hát a nemzeti szép bölcelete ez? Vagy egyáltalában a következtetés nélküli pusztá felsorolásban van-e, vagy lehet-e valami filozofia vagy esztétika? Hiszen akkor Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára egyenesen rendszeres irodalomtörténet! Írónk itt is, más fejezeteknél is a bezáró részekre hivatkozhatik. Itt van, mondhatja, az eredmények összefoglalása, a felhordott anyag bölceleti tartalmának a kiemelése. Nos, hát itt is nagyon gyengén állunk. A kis- és népművészeteket ismerető V—VIII. fejezetek befejezései nem nevezhetők összefoglalásnak. A szobrászatról szóló IX. fejezet a 253. lap közepén végződik s a 251. lapon, pedig közben két illusztráció is van, még a párizsi világkiállításon feltűnést keltett műveket nevezi meg s ezután is, ebből kiindulva, mindössze csak annyit jegyez meg, ezt is a mai szobrászatra, hogy «nálunk még megvan a nagy szobrászathoz mindig szükséges bizonyos fokú naivság, fiatalság» és hogy a nemzeti jelleg — a mi köztudomású — nélkülözhetetlen a virágzó művészethez. A festészetéről szóló rész összefoglalása a 313. lapon kezdődik és a 316. lap derekán már bevégeződik. Képirásunkban itt három jellemvonást szemel ki, s ezek: «előszereket a hazai föld, a hazai népélet és a hazai történelem iránt». De tulajdonképen ez a három is csak egy, s így kellett volna összefoglalnia: a *tárgyválasztásban* a nemzeti motívumok szeretete. De hát ő itt is megmaradt részletezőnek, a helyett, hogy összefoglaló alap gondolatot kerosett volna: pedig hát mi más a filozofia, mint a jelenségek szellemi tartalmának és így a közös princípiumoknak a megállapítása.

Általában, úgy látszik, a hazafias irányt, a nemzeti jellem érvényesülését és kidomborítását tartja művészetünkben és irodalmunkban a nemzeti szép jellemvonásának. Csodálatraméltó tévedés! halhatlan filozofiátlanság! Idem per idem! Hiszen épen ezt keressük; hiszen épen azt akarjuk tudni, hogy *ez* micsoda? Hiszen épen az a kérdés, hogy a «magyar nemzeti szépben» — bocsánatot kérek ezért a Kant előtti korba illő psychologia-ellenes, de különben népszerűnek elég jó kifejezésért, Pekár használja — hogy tehát a magyar

nemzeti szépben mi a nemzeti jellem! s erre Pekár azt feleli, mert ez az ő fejtegetéseinek a veleje — a magyar nemzeti szépnek magyar nemzeti jellemvonása a nemzeti jellem. Hát nem a legteljesebb tautologia ez? Hát mit tudunk meg ebből? Ha azt akarta volna bizonyítani, hogy a magyar művészet és irodalom nemzeti alapon áll — à la bonne heure — ezzel némileg célját érte volna; de hát épen a nemzeti alap *lényegének, mibenlétének* a megállapítása volt az író saját maga által kitűzött feladata.

Így hát bár mily nehezűnkre essék is, ki kell mondanunk, hogy Pekárnak főcélját elérnie nem sikerült. Művének épen legfontosabb fejezeteiben száraz felsorolást ad felhasználható adatok helyett; a helyes szempontokat nem sikerül megtalálnia; a bölcséleti szemlélet magaslatára meg úgyszólván sehol sem emelkedik; a művészeti, ipari és irodalmi termékek konkrét jelenségei a művészetbölcséleti princípiumokat szemei elől csaknem állandóan eltakarják s így művészeti életjelenségeink éltető, sugalló lelkének, espritjének, kimutatója és értelmezője helyett azoknak közönséges, száraz krónikásává lesz.

Könyvének azonban — mert mindenek felett áll előttünk a méltányosságnak tárgyilagos tisztelete — van egy pár jó oldala. Tárgyának jogos és magasztos voltáról már szoltunk. Szintén nagyon alapos és körültekintő művének a váza, vagyis azok a szempontok, melyeket a kérdés tárgyalásához felállít — egyszóval az alapvetés. Itt talán csak, ha már teljességre törekszünk, a történelmi szempont mellőzését tartom fogyatkozásnak. Tudniillik, ha már nép- és földrajzi, meg lélektani alapokat rak le a magyar faj általános jellemképének a megrajzolásához, nélkülözhetetlen lett volna a történelmi tanulságok leszűrése is. A jellemkép, a mit a IV. fejezetben ad, általában is helyes, ámbar igaz, hogy itt volt a legkönnyebb a dolga, mert a kérdésnek ez a része van legjobban előkészítve irodalmilag is; hogy egyebet ne említsek, csak az *Ethnographia* évfolyamait és Herman Ottó kiváló művét *A magyar faj arczáról és jelleméről* stb. Sajnos, a jó alapvetés eredményeit további részekben nem tudja alkalmazni.

Hasznos összefoglalásnak tartom a diszító elemekről szóló részt; de azért itt már erősen érzik a filozofiai emelkedettség hiánya. Az egyes diszító motivumoknak, minők a pávaszem, chrysantéme, szegfű, rózsza, liliom, gránátalma, gyöngyvirág stb. a fejtegetése és megállapítása nagyon helyes és tanulságos, de ha princípiumokat nem tudunk belőle kihozni vagy megállapítani, csak annyit érnek, mint a régi nyelvtan és természetrajz, mikor leíró korszakukat élték. Adatok, fontos adatok, de így magukban még nem részei a filozofiának vagy az esztétikának; úgy a hogy Pekár adja őket, még nem alkotnak fejezetet a philosophie de l'art-ban.

Legtartalmasabb a zenéről és ritmusról szóló fejezet. Itt legjobban eltalálta egyrészt a néplélek, másrészt annak kifejezése: a táncz, a ritmus és a dallam között lévő kapcsolatot. «A magyar legény mindig megőrzi sajátos méltóságát a tánczban» — mondja egy helyt. Lám, így szeretném én alkalmazni mindenütt a demografia tételeit a művészeti jelenségekre, viszont emezekben látni amazokat! Ám az ilyen hely ritka lapjain található fel a különben testes kötetnek, és itt sem megy a következtetésekben a végső határig. Én például állítani merem, hogy a magyar versmérték ritmusának az alapja, a hangsúly — mely kell, hogy előadásunknak a gondolati tartalmán, az értelmen, alapuljon — fajunk kiválóan intellectuális jellegére vezethető vissza. Idáig azonban Pekár soha sem menne el; következtetéseiben rendszerint már az első lépésnél megáll — ha ugyan eljut odáig is.

Tartalmasabb fejezetei közé tartozik az utolsó is, mely a költészettről szól. Ezt azonban, Aranyt és Petőfit kivéve, csaknem egészen a népköltészetnek szenteli. Külömben jól is teszi, ha irodalmunk egésze felett nem akar szemlét tartani. A mit itt mond, az nagy részben helyes, de — nem elég; sokszor itt is csak megáll a küszöbön, a nélkül, hogy benyitna az ajtón.

Égésben véve a könyv tudományos eredménye feltűnően csekély. De a kérdés felvetésével és egész körének rendszerbe foglalásával, valamint sok hasznos adatnak a csoportosításával s végül egy pár elfogadható tétel megvilágításával napjaink tudományos irodalmának még is egyik érdekes és átlapozásra méltó terméke.

(Miskolcz.)

MITROVICS GYULA.

Kuncz Aladár: Toldy Ferenc. Budapest, 1907. 8-r. 102 l. Ára 2 K.

Egy technikussal az a baleset történt, hogy szigorlati rajzában, egy háromemeletes bérpalota tervében, elfelejtett lépcsőt alkalmazni. Kuncz Toldy-monografiájában van ugyan lépcső, de több foka hiányzik, köztük az első és utolsó, Toldy születésének és halálának éve. A munka többi része is igen hézagos, a mint már a fejezetek címei mutatják: I. *Környezet*, Toldy szülei és gyermekkora; II. *Melancholiája*, azaz barátsága Bajzával és szerelmei; III. *Schedel tavaszi virágai*, ifjúkori költői kísérletei; IV. *Hatások*, a mely cím alatt azonban pusztán Toldy baráti viszonyairól számol be, még német-, angol-, franciaországi útjáról sincs benne szó; V. *A forradalom után*, Toldy közéleti szereplése és izgató működése 1859-ig; VI. *Toldy helye irodalomtörténetírásunk fejlődésében*. Ha elolvassuk ezt az igen általános című könyvet, nem tudjuk megállapítani, mi volt vele az író célja.

Életrajzot akart adni? De akkor mért ejti el a fölvevett fonalat, úgy hogy Toldy magánéletéről a 20-as éveken túl semmit sem hallunk, hivatalos működéséről egyáltalán igen keveset, azt is csak odavetve. Vagy nagyobb essayt akart írni Toldy irodalomtörténeti működéséről? De akkor mit keresnek benne az első fejezetek, mire való Toldy ködös szerelmi ábrándjainak részletes és mégis érthetetlen elemzése s a *Räuber* fordításának négy lapnyi bonczolása? Egyöntetűség, tervszerűség nincs a munkában, szinte azt volnánk hajlandók hinni, hogy egy nagyobb dolgozatából kiszakított egyes részeket s azokat minden szorosabb kapcsolat nélkül egymás mellé állította.

Legsikerültebb a könyvének legfontosabb része, az utolsó fejezet. Igaz, hogy kitaposott ösvényen haladhatott, de mégis dicséretére válik, hogy föladatát jól átgondolva rövid, de találó képet nyújtott Toldy irodalomtörténetírói működéséről. Helyesen állítja össze Toldy érdemeit és fogyatkozásait (csak azt felejtí ki az utóbbiak közül, hogy Toldy nem állította az irodalmi fejlődést a politikai s kultúr-történet keretébe). Ha egész erejét erre a föladatra fordította volna, és e vázlatos méltatás helyett kimerítően ismerteti Toldy egész történetírói munkásságát, valóban hézagpótló alkotást adhatott volna. Gyulai becses tanulmánya Toldyról el van temetve könyvatos ívekbe, Kunfié, bár tagadhatatlanul elevenen van írva és nem hiányzik belőle a mélység, egyoldalú s megokolatlanul szigorú: alapos, elfogulatlanul rajzolt, részletes képünk ma sincs Toldyról. Kuncz lelkiismeretes elemző módszere, elfogulatlan ítélete, világos előadása, azt hisszük, elég biztosíték, hogy föladatát meg is tudta volna oldani.

A többi fejezet jóval kisebb értékű, s azonkívül, hogy egy pár tárgyi tévedés is akad benne,¹⁾ s az írók nevének írásában rendkívül pongyola,²⁾ különben elég fordulatos és világos stílusát igen sok idegenszerűség, keresett stílvirág (kevés *kebelórája* maradt, *Kisfaludy ítélete neki víz a malmon*) köznapi, élezcslapba illő kifejezés (*polemiákban utazik, halva született érv*) rontja.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

¹⁾ P. o. Kazinczy Vályi Nagy Ferencz Iliás-fordításában az I. éneket Kölceyével helyettesítette (51. l.); Toldy volt az első irodalomtörténetíró, a ki Ráday nyomán Zrinyit Gyöngyösi fölé helyezte (74. l.; nem: Kazinczy, és Kölcey is megelőzte).

²⁾ Gyulay Pál, Vesselényi, Kovácsoczy, Kovacsóczy, Kovácsóczy.

Jakobinyi Péter: A görög sport. Lukianos műve a tornászatról. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta — Magyar Könyvtár 484. sz. 40. l.

Az önkényesen változtatott cím alatt Lukianos Ἐνάχαρις ἢ περὶ γυμνασίων dialogusa rejlik, a szellemes csevegőnek e vérbeli görög szellemmel teli kedves kis írása. Örömmel köszöntöm a ténytet, hogy magyar nyelven szólal meg L., a kinek az írásait élvezhető fordításokban adván a közönség kezébe, bizony nem kevés hivat toboroznánk vélük a görög irodalomnak. Ez az író az, a ki valósággal fin de siècle hangon beszél, modernül gondolkozik, úgy, hogy szatirikus rajzaival akár mai viszonyaink közé is beillenek. E kicsiny műve a barbár anyagiasság felfogását a görög emelkedett szellemével állítván ellentétbe, a görög nevelésnek panegyrisévé válik.

A fordítást öt lapnyi tájékoztató előzi meg. Laikusnak készült igénytelen rajzocska. Szemet szúr, hogy a klasszikus irodalom záróévet makacs következetességgel ép 336-ra teszi. Nem helyesebb e a 300. évből indulni; a bizánczi irodalom határát pedig a VI. évszázadnál vetni meg? Fordítónk 526-ot ír! — A Bevezetés különben jórészt nem egyéb, mint az *Egy. Irod. tört.* s még inkább az *Ókori Lexikon* Lukianos cikkének rövidre szorított kivonata. Ezt jelezhetne volna a fordító, mert helyenként mindenestől kiírja az Ó. L. mondatait.

A fordított dialogusnak ügyes jellemzését adja, de nem elég mélyreható a tartalmi ismertetés. Pedig ez a munkácska olyan körökben van hivatva L. szellemét terjeszteni, a hová nem ártott volna rövidke útmutatót is csatolni hozzája. Nem ártott volna L. irányának erkölcsi magyarázatát adni, s főképen a *Περὶ τῆς Περειρόνου τελευτῆς*-ről kellett volna e ponton megemlékezni. A mai olvasót első sorban érdekelné, hogyan gondolkozik egy antik sophista a kereszténységéről, s mily szálnalmas alakjai voltak a kezdődő új világnak a — Proteusok.

Magát a fordítást ezekben ismertetem (Ed. Jacobitz vol. III. pp. 883—922. szerint idézem a szöveget. A fordító nem jelöli meg a használt edítiót): Nyelve még tapogatódzó és a görög szöveg hatása alatt nyögő. Nem érzem az összhangzó stílust; sokszor szakadozott, egymástól idegen mondatokat olvasunk egymás után. Hiányzik az a természetes, könnyed csevegő hang, a melynek teljes bírása nélkül jól fordítani L.-t nem lehet. Nem a gondolatok megértése okozza ez auctor tolmácsolásánál a nehézségeket — hisz L. stílusa világos és egyszerű — hanem ez egyszerű, közvetlen, társalgásbeli hang visszaadása teszi próbára a fordító nyelvi ügyességét. Előre jelzem, hogy fordítónknál e *hangból mentől kevesebbet találunk*. Túlön-túl köti magát L. szavaihoz, mondatkapcsolásához stb., s nem tudja érvényre juttatni L. stílusát.

Lássunk néhány sort szemléltetőül a dialogus elejéről, melynek pár szakaszát *Finácsy Ernő* is közli *Az ókori nevelés*-ről írt szép könyvében. Párhuzamba állítom F. fordítását a J.-val, hogy lássuk, miképen kellett volna L. stílusát érzékeltetni. Zárójelben F. fordítása mellett, a hogy magam fordítanám.

P. 883. c. 1.

Jakobinyi:

Ugyan, Solon, miért csinálják *ezeket* a ti ifjaitok?

Fináczy:

Ugyan mondjad csak, S., mit akarnak ezek az ifjak?

U. o.

Nem tudom, mi lelte azután őket...

Csakhamar azonban, (most meg) nem tudom, mi lelte őket...

Aprólékosnak tetsző, de L.-nál nem mellékes árnyalatbeli eltérések ezek. Például J. egész fordítását ideírhatnám. Csak még két jellemző helyet: hogy fordít J. és hogy kellene fordítani L.-t?:

P. 884.

J.

Nem törődnek az olajos *kenéssel* sem, sőt az őket borító sártól, meg a nagy izzadtságtól nyoma sincs a *kenésnek* és ugyancsak kaczagatók, mikor kisiklanak egymás kezéből, mint az ángolnák...

F.

S az olaj sem óvja meg őket a piszoktól (bánják is ők, hogy beszennyezik magukon az olajat), sőt utóbb nyoma se látszik már (hisz ime már nyoma sincs rajtuk) a *kenésnek*, hanem tele sárral és vértékkel kisiklanak egymás kezéből, mint az ángolnák, énnékem nagy mulattatásomra (csupa sár a testük, s bizony nevetethetnék, ha látom, hogy a csorgó verejtek miatt...)

P. 886.

S nincs ember, a ki egykönnyen meggyőzhetne arról, hogy... eszöknél vannak.

Senki se fog egykönnyen arról meggyőzni, hogy nem hibbantak meg... (Nem egyhamar vernék ki a fejemből, hogy elment az esze annak...)

Látni való a különbség F. és J. fordítása között. Amaz elegáns, kifejező és könnyed, ez még nagyon is bukdácsoló, kezdetleges. A fordítás egyéb fogyatkozásait illetőleg: p. 884. *ἐξεινοσί* = az ott *ni* (J. csak: az ott). — 886. *μαθήματα καὶ ἐπιτηδεύματα* = tanulmány és foglalkozás, míg J.: szokás és törvény. — 887. *παγκρατιά* ζειν-t J. lefordítja: öklelőzve birkóznak. Bizony jobb volna a pankration terminust használni. — 888. *χότινος* = *vad* olajfa. — U. o. *κινδυνεύειν ἀγχομένους... καὶ κατακλωμένους*, J.: fojtogassák, *gyötörjék* egymást. Mily erőtlen! Igazában így volna: kitegyék magukat annak, hogy egyik a másikat megfojtsa, vagy kezét. lábát törje. — 890. Félreértés a 13. sz. jegyzetben és hibás fordítás a szövegben. *θέατρα μωριάνδρα*- nem *színház* itt, a hogy J. magyarázza, hanem *nézőtér*. J. így fordítja: a sok ezer embert befogadó színházak, s magyarázza hozzá a Dionysos színházát! E szerint a *Dionysos színházában estek meg a tornaversenyek*. — U. o. még egyszer elköveti e hibát a fordító, s a hozzáértő előtt valósággal komikus szöveget ad: «nem oly népes színházakban, a milyennek mondd az isthmosit és az olympiait». Tehát *olympiai, isthmosi* — *színházak*. Philologiai ujdonság! — 892. *τὰ κάλλιστα τῶν ἐδῶν* csak: legszebb *intézmények*. J. az «erkölcsi» ielzőt is hozzácsapja; nyilván az ethika szó mai jelentésére gondolt. —

U. o. súlyos félreértés: ἦν δέ σοι μελήσῃ ποτὲ εἰδέναι... ἐπαινέσῃ
 condiitiót a fordító így értelmezi: ha meg akartad volna valaha ta-
 nulni... akkor dicsérenéd. — 893-ban ἐθῶν τῶν ἁ. εἰρητῆν a fordítás-
 ból *kimaradt*. — 894. οἰκειῶν σωτηρίαν J. szerint: *vagyonbiztoság!*
 Fináczy helyesen fordítja: atyánkfiai biztonsága. — A német mintára
 manapság ok és ész nélkül használják még jobb íróink is az: «egész,
 egészen» határozókat, mikor a magyar nyelv mást kívánna is helyettük.
 Nem csoda hát, ha J. is ír ilyest: *egészen kényelmesen* (εὐμαρῶς 895.).
 Magyarul: fáradtság, megerőltetés nélkül; a nélkül, hogy nehezedre
 esnek stb. Van rá elég jó szólásformánk, csak keresni kell. Sajnos,
 úgy elharapódzott már e rút germanizmus, hogy öntudatlanul leírják
 íróink nap-nap után. — 900 elején L. plasztikus képet rajzol az
 államról. A város, épületeivel, fegyvertáraival stb. csak a külső *test*,
 a melyben a *lélek* a polgárok minemősége, a belső tartalom — az *állam*
 lényege. Ezt a fordító elrontja. *σῶμα τι ἐδραίων καὶ ἀκίνητον* nála:
 valami állandó és szilárd alkotmány. — 901. σφίσι τε αὐτοῖς καλῶς
 χρῆσσεσθαι συμπολιτευομένους J.-nél: *élnék jól egymással*, holott helye-
 sen: kitesznek magukért. Persze, a *σφίσι αὐτοῖς* rejtelve tévesztette
 meg a fordítót. — 902. *kimaradt* *τορῶς αὐτὰ* (τ. ε. τὰ γράμματα)
ἐπιλέξασθαι. Pedig nem mellékes: írásról és olvasásról van szó, s a
 fordító csak írásra tanítaná a szegény görög gyereket! — U. o. *προιοῦσι*
 nem: «ha előhaladást mutatnak»; csak az *életkorra* vonatkozik. —
 904. *πεζοί* J. szerint — *mezútláb!!* — 911. *συνεστῆκώς καὶ συγκεχρο-*
τημένος J.-nél: «köpezős és tömzsi». Biz itt a testgyakorlással össz-
 hangzóan edzett, jól megkövácsozott testről volna szó, nem a kövérség-
 ről. — 912. «egymást fogják nyilazni». Ennek semmi nyoma L.-ban.
 Ott ez áll: «hiába szórják rátok nyilaikat, dárdáikat, benneteket nem
 ér». — U. o. *πολὸν τὸ αἶμα πεπορισμένων* J. szerint: sok vért láttatok.
 Holott: bőven van véretek. — 916. c. 36 első mondatát tagadóvá
 teszi J., s így ép *ellenkező értelmet hoz ki belőle*. «Nem olyanokról»
 ennek *semmi nyoma a görög szövegben*. — U. o. *Isthmosban*, tán még
 sem mondható! — 921. *ἐλλεβέρου δεῖσθαι μοι δοκεῖ ἢ πόλις αὐτῶν*...
 J. szerint: «nagy elnézés kell hozzá, hogy egy állam... eltűr». Hát
 ez *távolról sem a görög szöveg fordítása*. Az így hangzanék: Ugyan-
 csak elkelne, hogy észre térítse valaki az ő államukat, a melyik a
 maga jószántából tűr... — Teljesen *rosszul van fordítva* a 40. cap.
 első mondata is. Arról van szó, hogy Anacharsis ne higgye ám, hogy
 távollévőt vádolhatna (*ἐρήμην*), a spártai gymnastikát szidván. Lesz,
 a ki felel neki. J. azonban a *μὴ ἐρήμην μόνος αὐτὸς λέγων οἴου*
χρατεῖν-ből ezt csinálja: nem hiszem, s te se hidd... akkor sem
 volnál te a győztes, ha egymagad volnál *a versenyző*.

Csak a főbb hibákat tárgyaltam. Örömmre készlet a tény, hogy
 Lukianos-fordítás jelent meg a magyar irodalomban, de — az ilyen
 fordításnak, sajna — nem sok okom van örvendezni.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

An Index to the names in the Mahābhārata with short explanations and a concordance to the Bombay and Calcutta editions and P. C. Roy Translation by the late **S. Sørensen**. London, 1904. Part I. Ívrét 32 l.

Bajos lenne az óriási terjedelmű szászskrit irodalomban művet találni, mely jobban rászorulna tartalomjegyzékre, mint a *Mahābhārata*. Elég egy pillantást vetnünk a híres eposz bombayi vagy kalkuttai kiadásaira, hol a hosszú verssorok a végtelen tenger hatását keltik a szemlélő lelkében. Mi mindenről van itt szó! Legenda, történet, jog, tudomány, vallás, bölcsészet, politika, egyszóval az egész ó-ind élet encyclopædiája tárul itt fel előttünk. Olyan ez, mint egy tropikus őserdő, hol vezető nélkül eligazodni csaknem lehetetlenség. A hatalmas hősköltemény több század munkája. A különböző korokból eredő betoldások, átdolgozások száma legio. Szövegének kritikai kiadása még mindig várat magára. Eddig édeskeves történt ez irányban. Pedig a híres ind eposzról szóló irodalom nem mondható éppen szegénynek. *Holtzmann*, *Dahlmann*, *Hopkins*, *Pavolini*, *Ludwig*, *Lüders* és annyian mások érdemes munkát végeztek. Egyes szebb epizódjai remek fordításokban az európai irodalom közkincsévé lettek. *Nalát*, *Szavitrit* és a mély értelmű remek vallásos költeményt, a *Bhagavadgitát* újra meg újra lefordítják. Az egész eposz is le van már fordítva angolra és bár kevésbé jól, francziára.

Jacobi, az ind eposzi irodalom alapos ismerője volt az első, ki rövidre szabott tartalomjegyzékét adta a *Mahābhārata*-nak. *Mahābhārata Inhaltsangabe, Index und Concordanz der Calcuttaer und Bombayer Ausgaben* (Bonn, 1903). Művében lehető rövidségegre törekszik, és mint maga mondja: «Für Spezialuntersuchungen auf den genannten Gebieten ist es nicht berechnet und will darum auch nicht mit dem hinterlassenen Lebenswerke des leider schon dahingegangenen Sørensen in Konkurrenz treten (Vorwort IV.). Ezzel *Jacobi* maga is elismeri *Sørensen* művének jelentőségét. A dán orientalista életcéljával tűzte ki a nagy ind hősköltemény átkutatását.

Már első nagyobb munkájával ezen a téren szerzett magának érdemeket. 1883-ban adta ki *Om Mahābhārata's Stilling i den indiske Literatur I. Forsøg på at udkillede aeldste Bestanddele* (Kopenhága, 1883) 386. l. című könyvét. Azóta csaknem kizárólag a jelen indexen dolgozott, a mely, mint a címe mutatja, két részre oszlik. A hőskölteményben előforduló nevek és elnevezések alatt mindenre kiterjedő figyelemmel megírt egész értekezéseket találunk. Nemcsak azokat a

helyeket sorolja fel, hol az illető név előfordul, hanem röviden azt is elmondja, hogy mi van róla ott elbeszélve. Ebben a tekintetben kiállja az összehasonlítást az *Orelli-féle Onomasticon Tullianummal*. Az egyes elnevezések értelmezéséről sem feledkezik meg, p. o. *Piñgēca* (from piñga «Yellow» and iça «lord»).

A kalkuttai kiadás szövegén alapuló index 12 nagy alakú füzetben lesz teljes és nélkülözhetlen mindazoknak, a kik ó-ind irodalommal foglalkoznak.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Steffen R. Isländsk och fornsvensk litteratur i urval. Läsebok för skola och Hem. Stockholm, 1905. 323 l.

Az óriási terjedelmű germán irodalmak közt egyike a legkevésbé ismerteknek az izlandi. Újabb időben ugyan e téren is élénk tevékenység uralkodik. Német, dán, svéd, norvég, holland germanisták vállvetve igyekeznek közönségükkel megismertetni a régi skandináv irodalom remekait. A német népszerűsítő irodalomban különösen *Poestion* szerzett ily irányban érdemeket. Fent északon Dán-, Svéd- és Norvégországban mindig népszerű volt őseik pogány korba visszanyúló tagadhatatlanul igen érdekes irodalmi élete. Az iskolákban a tanulókat megismertetik az óskandináv nyelv elemeivel. Valami nagy eredményt ugyan ezzel nem érnek el, mert az első tekintetre szembeötlő rokonság ellenére a régi nyelv elsajátítása nem épen könnyű a dán, svéd és norvég gyermekeknek. Mint az olasz, spanyol, portugál tanulók a latint, úgy a skandinávok régi nyelvüket a nehéz grammatika miatt nem nagy kedvvel tanulják. Igen kevesen vizsik annyira, hogy a könnyebb óskandináv nyelvméleket eredeteiben élvezzék.

Ezen a bajon kívánt segíteni *Steffen* jelen könyvével. Jól összeválogatva svéd fordításban adja az izlandi és ósvéd irodalomból vett szemelvényeket. Újat, eddig le nem fordítottat nem igen ad. Inkább arra törekedett, hogy a tudomány mai állásának megfelelő alakban nyujtsa a már ismert irodalmi anyagot. A meglevő fordításokat átnevezve, azok régieskedő nyelvét az iskola érdekében a mai svéd nyelvhez alkalmazta. Tovább menve még az ósvéd mutatóanyagokat is a mostani nyelven tolmácsolja. Úgy okoskodik, hogy a régi irodalmi emlékek tanulmányozásánál a fődolog, hogy a tanuló fogalmat nyerjen azok tartalmáról. Ez pedig lehetetlen, ha a tanuló a nehéz ósvéd kifejezésekkel bajlódni kénytelen. Ezért *All forsvenska borde enligt utgifvarens åsikt öfversättas, för så vidt medeltids litteraturen skall med fördel läsas i skolorna*. Egészen következetes ebben a népszerűsítésben nem tud lenni *Steffen*, mert a runa-írások és régi törvények

közül kiszemelt mutatóványoknál az eredetét is közli. *Landskapslagar* 172. l. *Ruininskrifter* 161. l.

Az *Edda* darabokat *Gödecke* klasszikus fordítása nyomán adja. Igen jól tudja az érdekes és svéd szempontból fontos irodalmi emlékeket összegyűjteni. Ott találjuk a legszebb sagákat, *Gunmlang Ormstungas saga*, *Njals saga*, *Fritjofs saga* (65—127. l.), természetesen kivonatolva. Helyes tapintattal kihagyja az egyes sagákból az unalmas genealogiai részleteket. A középkori irodalomból legendák és a francia eredetű lovagköltemények mellett népdalokat (folkvisor 245. l.) is felvett művébe. Legkevesebbet az unalmas verses krónikákból sorozott be az olvasókönyv végső fejezetébe szömagyarázatokkal kísérve a szöveget.

Steffen olvasókönyve igen jó fogalmat ad a svédül olvasónak az izlandi és ósvéd irodalomról. Minden tekintetben sikerültnek mondható népszerűsítő munka, mely kiállja a versenyt *Poestion* hasonló tárgyú könyvével.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

I. Kont: Études hongroises. (Vörösmarty. Petőfi. Arany. Tompa. Gyulai. Szász. Léva. Deák.) Paris, F. R. de Rudeval. 1907.

E munka a jelen év számát viseli homlokán, de voltaképpen nem egészen új. E tanulmányok kivonatok Kont Ignác sorbonne-i előadásából, egyenként jelentek meg s most ugyanazon tanulmányok látnak napvilágot összefűzve és új címlappal látva el.

Kont Ignác tanszékét nem régen rendszeresítették Párizsban. Nem tudom, van-e sok francia hallgatója vagy túlnyomó részben Párizsban tanuló magyar fiúk hallgatják-e? Szeretnénk hinni, hogy nemcsak azok. Bár nemzetünket már régen befogadták a kultúr-nemzetek közösségébe, a külföldön még mindig sok ferde nézet van elterjedve rólunk. Nincs esztendő, hogy egy-egy külföldi munka közönye vagy tudatlansága ne szomorítna el. Néhány éve, hogy olyan mesés tudatlansággal és rosszindulattal megírt könyv jelent meg, mint a Lefébre kétkötetes munkája Magyarországról a török hódítás korában. A porosz akadémia újabb kiadványai közt találunk egy értekezést (Schäfer Dietrichtől), mely a lechmezei csatáról szól s meg se említi még a magyar krónikákat sem, melyek pedig latinul vannak írva. Ilyen viszonyok között hálával kell említenünk minden magyar embert, a ki arra szenteli munkásságát, hogy a külföld előtt megismertesse és megszerettesse a magyar nevet. Ha úgy elhangzik is a szó, mint a lappantyú dala az éjszakában, ha csak valaki is figyel rá, nem dolgozott hiában. Ez az egyik szempont, mikor Kont Ignác könyveit kezünkbe

vevesszük s e szempontból csak dicsérőleg említjük nevét, mert szorgalmas, jóakaró munkás, a ki jó források után dolgozik s lelkiismeretes írónak mutatkozik.

Legyen szabad azonban egy másik szempontot is fölvetni. E lapokon végre is egy főiskolai tanár működése tükröződik. Ilyen művekben jogunk van magasabb szempontokat keresni: emberek és korok mélyebb megítélését, költők és műveik erősebb jellemrajzát, a tanár egyéniségét, hogy egyebet is adjon, mint egy keleti nemzet irodalmának jóindulatú ismertetését. E szempontból Kont Ignác e könyve már nem minden tekintetben elégíti ki.

Az egyes tanulmányok értéke különböző. Kont évek óta Párizsban élven, tolla bizonyos francziás könnyedséget, élénkséget tett magáévá; nyelve könnyen folyó, egyszerű és rokonszenves. Egyesül benne a kellemesen csevegő ember az ügyes, mozgékony újságíróval. Hibái és előnyei egyaránt ebből folynak. Elevenen tudja elbeszélni a költők életét, kivált ha hálás az anyag, jól tudja jellemezni az embert, a költők általános hangulatát; de mikor műveik tárgyalásába fog, a hol a finomabb és bonyolultabb munka következik: a költők egyénisége műveikben, a jellemző részek erős kidomborítása rövid vonásokban, a bíráló kéz munkája, a hogyan kiszedi a szemet a polyvából — itt már Kont akárhányszor cserben hagyja várakozásunkat s iskolás modorban tárgyalja a költők főmunkáit, a fősúlyt a tartalmi kivonatokra helyezve. Ez az oka, hogy összes tanulmányai között a legsikerültebb a Petőfiről szóló.

Módszere hiányait legjobban Vörösmarty tárgyalása tünteti föl. Vörösmarty költői egyénisége távolról sem olyan egyszerű, mint Petőfié vagy Aranyé. Sokkal többféle hatás vegyül össze benne, működése is többoldalú s hibái is erősebben ellensúlyozzák ragyogó oldalait. Ne feledjük, hogy Kont voltaképen francziáknak ír, a kik nem ismerik Vörösmartyt. Kont munkájából megtudják, hogy Vörösmarty igen nagy művésze volt a nyelvnek, ezt olvashatják majd mindegyik lapján (bár a gyakori, híven, de kissé szárazon fordított szemelvények erről csak halvány képet adnak), de félek, azzal a tapasztalattal teszik le, hogy a nyelv e nagy mestere eléggé üres és dagályos író lehetett. Tudom, hogy Kontnak ez esze ágában sem volt, de az eredmény mégis majdnem ez lett. A mi dicséretet mond Vörösmartyról, csupa általánosság, a mi hibát, csupa positiv. Hogy eposzai hosszadalmasak, hasonlatai utánzottak, mythologiája hamis, hősei sokszor ködképek, az mind igaz; de ha ezt így adjuk elő, nem lehet eléggé hangsúlyoznunk előnyeit. Hogy mennyi hangulat van a *Zalán futása* bevezetésében! Mennyi keresetlen, igaz méltóság egész tárgyalásában, milyen csapongó, úgyszólván keleti fantázia! Jól tudom, hogy Hajna alakja

sincs a való élet talajára állítva, de a költő a hajnal bíborába mártott ecsettel festette meg. Még inkább áll e hiba Vörösmarty drámáira nézve. Nem kellene annyira hangsúlyozni Shakespearé «szolgai» utánzását, drámaiatlanságát, cselekvény-hiányát, jellemzése erőtlenségét. Akkor aztán hiában mondja, hogy a *Vérnász* egyes jelenetei jellemzőek, hogy *Az áldozat* klasszikus egyszerűséggel van fölépítve — mégis azt fogják hinni, hogy a Vörösmarty drámái rosszak. Pedig legyünk igazságosak. Őszinteség szól a Vörösmarty pathosából: az egész magyar drámairodalomban nincs sok olyan hatalmas jelenet, mint Marót és Bod találkozása (*Marót bán* V. 1.), olyan csudásan gyöngéd lapok, mint *A bujdosók* II. felvonásban a 3. szín. A *Czillei és a Hunyadiak* korfestését se sok történelmi drámánk közelíti meg. Még az aránylag gyöngé és igénytelen *Hábadorban* is annyi igazi elégiai hangulat van, hogy egyebet is érdemelne már az örökös gáncsnál. Két hangnem: a méltóságos és a gyöngéd annyira a hatalmában volt Vörösmartynek, hogy egy költőnk se mérközhetik vele, s ha én külföldinek beszélnek Vörösmartyról, ez volna a főszempontom.

Legterjedelmesebb az Aranyról szóló értekezés. Itt sikerült előtérbe állítani Arany két jellemző vonását: a magyarosságot s a természetességet, de nem emeli ki eléggé Arany jellemző és egyéntítő erejét. Való, hogy balladáiban a zord és sötét hangulat uralkodik; de elfeledi, hogy a derült, jókedvű hangulatnak épen úgy ura, minek bizonyosságai ama balladák, a melyekből az ifjúi erő és jókedv valódi napvilágra árad felénk, mint a *Szibinyáni Jank* vagy a *Rozgonyiné*; *Buda halála* régies nyelve se olyan, hogy epedve váránk már hozzá a Lehr Albert kommentárját.

A mi tárgyi tévedés akad benne, az kicsinyiség. Így p. o. Petőfiről azt állítja, hogy a papság iránti ellenszenvének csak magánleveleiben adott kifejezést. Pedig *Az apostol* tele van vele. Vörösmarty *A fátyol titkai* cz. vígjátékának alapeszméjét Moreto *Donna Dianájában* keresi, pedig édes-kevés köze van hozzá. Klasszikus reminiscenciák vannak benne, de Shakespeare *Felsült szerelmesek* cz. vígjátékából.

A magyar nevek átírásában Kont nem következetes. Hol lefordítja őket, hol nem. Aztán Örsike Elisabeth és nem Ursule, valamint Loránt Roland és nem Laurent, Bertalan se Bertrand, hanem Barthélémy. De ez is csekélység.

(Budapest.)

VÉRTESY JENŐ.

Reinhard Kekule von Stradonitz: Die griechische Skulptur.

Mit 155 Abbildungen. Berlin 1906. Kis 8-r. IV, 383 lap. (Handbücher der königlichen Museen zu Berlin.)

A berlini királyi múzeumok kézikönyveinek sorozatából egy csinos és elég terjedelmes kötet fekszik előttünk, mely minden tekintetben méltan kelti fel érdeklődésünket. Kissé büszke címet visel, bár olyan óvatos formában, hogy semmiesetre sincs jogunk valóságos görög szobrászattörténetre számítani. A könyv terve tagadhatatlanul nagyon ügyes és utánzásra méltó, bár nem egy veszedelmet rejt magában és a kiváló szerzőnek nem is sikerült minden szirtet elkerülnie. Nyilván a berlini múzeum művelt, laikus látogatóinak van szánva a könyv, tulajdonképen nem egyéb, mint «Führer», egyes helyeken száraz katalógus, de az egésznek a görög művészet nagy vonásokban vázolt története szolgál keretül.

A könyv 24 fejezetre oszlik. Az első négy tárgyalja az archaikus művészetet, először az attikait, azután a görög keletét, majd a Peloponnesos, Szicília és déli Itália művészetét; végül a berlini múzeumnak ebből a korból származó emlékei vonulnak el előttünk, függelékül az archaistikus ízlés egypár szép példájával. Bizonyos tekintetben ez a könyv legharmonikusabb része. Akármennyire bonyolultak is a görög művészetnek e kezdetei, a nagy irányok élesen különülnek el egymástól, egypár jól választott példával jellemzetesen illusztrálhatók, és még nem érezzük túlságosan, hogy a hely mennyire szűk annak a nagy darab történetnek, melynek el kell rajta fértnie. A berlini emlékek száma sem nagy, még körülbelül valamennyiről lehet valami érdemeset mondani.

A baj nyilvánvaló lesz az V. századot tárgyaló nyolcz fejezetben, melyek a könyv jó egy harmadrészét foglalják el. Bevezetésül az olympiai Zeus-templom sculpturáival (V. fej.) és az ioniai művészeti irány termékeivel (Paionios Nikéje, xanthosi nereidák — VI. fej.) ismerkedünk meg; azután a Parthenonról és a többi athéni templomokról (VII. fej.), majd a phigaliai képszalagról (VIII. fej.) olvasunk; a rövid összefoglalás itt is, a következő fejezetekben is, jó, a mint azt a szerzótől el is várhatjuk; de az illusztrálásnak ilyen keretben lehetetlen voltát nem lehet leplezni: a Parthenonra hét, Phigaliára három kép jut, a Theseionra és társaira semmi. A szöveg mindenütt a gipsz múzeumra, ill. a Friederichs-Wolters féle leíró katalógusra utalja az olvasót, a mi csak annak használ, a ki a könyvvel kezében a múzeumot járja; igaz, hogy első sorban ezekről van szó, de talán még sem ártott volna a közkezen forgó olcsó illusztrációs művek valamelyikére hivatkozni (pl. Winter, Kunstgeschichte in Bildern, I.) — ez a lap szélén elintézhető és nem növeli a könyv terjedelmét. A IX. fej. az V. század legnagyobb művészeit tárgyalja (Pheidias, Myron, Polykleitos); itt a szerző nagyon helyes érzékkel kihagyta azokat a neveket, a melyekhez úgy sem tudunk határozott fogalmakat fűzni, hogy a nagy és jellegzetes irányokat annál világosabban tüntethesse fel. A képek hiánya itt és a IV. századra vonatkozó részben a legsajnálatosabb: Pheidias-t csak a parthenos két jeles, de későbbi stíلبe átültetett másolata illusztrálja, Myron diskobolosának — ez teljesen megfoghatatlan — csak a fejét látjuk, Polykleitostól csak a berlini amazont.

A következő fejezetek az V. századnak Berlinben látható típusairól szólnak: X. Reifarchaische Frauendarstellungen. XI. Frauenstatuen aus der Zeit des Phidias und deren Weiterbildungen. XII. Darstellungen von Jünglingen und Männern. XIII. Reliefs in der Art des Parthenonfrieses. XIV. Grabreliefs und Votivreliefs des V. und IV. Jahrhunderts und ihre späteren Weiterbildungen. — Megjegyzendő, hogy egy-két kiváló fontosságú szobrot a könyv egész terjedelmében néha már a történeti tárgyalás során bemutat a szerző.

A két utóbbi fejezetben már erősen jelentkezik a könyv főhibája — eredendő bűne —, a mely a későbbi részekben türehtetlenségig fokozódik: a folyton szaporodó emlékekről természetesen már nemcsak képet, de még csak rövid leírást sem lehet adni, tömött sorokban vonulnak fel a sivár leltári számok (legfeljebb egy egy odavetett megjegyzéssel), melyek a csoportosítás által csak még zavarosabb benyomást tesznek; ez már nem művészettörténet, még csak nem is «Führer», hanem katalógus — de a jó katalógus teljessége, áttekinthetősége és adatokban való pontossága nélkül. Ezeket a részeket ki kellene kapcsolni az összefüggő előadás menetéből, a nyomtatásban áttekinthetően csoportosítani és az odavágó adatokat némi következetességgel közölni. Az olvasni való és a nem olvasni való részeknek ez az összeolvasztása a világosság rovására megy.

A XV. fejezet a Maussolleumot tárgyalja, a mihez az ott szerepelt négy művészre vonatkozólag még egypár adat járul — Skopasnak ez talán egy kicsit kevés. A két következő fejezet (XVI—XVII.) Praxiteles és Lysipposé — a XVII-ben tárgyalatik a samothrakei Nike is, mint a hellenisztikus művészet birodalmának messzire látszó határoszlópa. Érthetetlen, hogy a pergamoni Nagy Sándor fejnek — ha Konstantinápolyban van is — nem jutott hely a képek között.

A IV. századbeli berlini szobrok ismertetése után (XVIII. fej., itt tárgyalatnak a prienei emlékek is) következik a könyv legkitűnőbb fejezete (XIX.), mely alig tíz lapon a hellenisztikus művészet jellemzését adja. Itt nyilatkozik meg legszebben a kiváló képzettségű és szellemes szerzőnek a nagy összefüggéseket, a fejlődés szakadatlan menetét biztos éleslátással, finom érzékkel áttekintő képessége. A portraintnak és az istentípusoknak fejlődése, a genre mivolta, jelentőségének és szerepének növekedése a régi művészetben lerakott alapokon — majd később, a pergamoni oltárdísz kapcsán, a reliefkezelés különböző módjai, a régi igénytelen attikai basrelieftől a pergamoni és magnesiái dombormű stílig — végül a római művészet jellemzése általánosságban és egyes főszakaszai szerint — mindezek igazán értékes apró fejtegetések, melyeket zavartalan örömmel olvasunk és sajnáljuk, hogy mindezt nem hallhatjuk a szerzőtől szelesebb alapokon.

A hellenisztikus művészet általános ismertetését ismét az ide tartozó berlini szoborművek ismertetése követi (XX. fej.) — a mivel eljutottunk a két kisázsiai városhoz, a melyeknek kiásása Priénével együtt a berlini múzeumoknak főbüszkeségét teszi. Pergamon a maga dús kincseivel aránylag bőven van tárgyalva (XXI. fej.), először az Attalos-féle szoborcsoportok, majd az oltár két képszalagja, végül az önálló szobrok, melyek azonban jórészt már az előző fejezetekben (IX., XI., XVII.) szóba kerültek. Magnesia nem sok gyönyörűséget nyújt, de épen decadentiájukban történetileg érdekes szoborművei

a XXII. fejezetet foglalják le maguknak; kissé talán túlságosan rövid függelékben a rhodosi iskoláról is szó esik. A római művészetnek szánt XXIII. fejezet kiválóságát már hangsúlyoztuk. Az utolsó (XXIV.) fejezet, mely a berlini római emlékeknek (kevés kivétellel portraitefejeknek meg szarkofág- és egyéb reliefeknek) jutott, megint kissé bőven osztja a semmitmondó számokat.

A minden részében jól, sok helyt kitűnően megírt könyv megérdemli, hogy elterjedjen és alapgondolatában követőkre találjon. Első sorban a múzeum látogatóinak a kezébe való és ez sok apró tökéletlenségének mentségéül szolgál. De az illusztrációkra vonatkozólag nem lehet elhallgatni egy az előbbinél is súlyosabb kifogást: nemcsak kevés a kép, de részben nagyon rossz is. Igaz, hogy drága képekről már csak a mű céljánál fogva sem lehetett szó. De talán mégis lehetett volna a fontosabb darabokról, különösen fejeokről, egy-két jó, éles reproductiót közölni, olyanformát, mint a Kaiser Friedrich Museum Bode-féle leíró katalógusának csinos egész lapnyi illusztrációi. A képek egy része akár ne is volna, pl. a 26., 52., 72., 120., 190. lapokon. Az Antiochia-szobor 249. l. ezenfelül még rosszul is van beállítva, 193. l. a leírt mellékalakok alig ismerhetők fel, 298. l. egyáltalán nem. Legjobban persze az egész lapokon közölt ruhás szobrok és a nagyobb fejek sikerültek, míg a kisebbek és a reliefek néha olyan silányak, hogy a hozzájuk fűzött stílfejtegetés szinte komikus.

A könyv rendeltetésére való tekintettel nem lehet az ellen kifogásunk, hogy jegyzeteket nem találunk benne. De legalább a berlini művek fontosabb összefoglaló publicatióit össze lehetett volna a könyv elején állítani (Conze, Pergamon, Priene, Magnesia). Hogy indexet is hiába keresünk, az nyilván csak a szerző kényelemszereteten múlt, a mint hogy általában mintha egy kis nagyúri hanyagsággal írta volna a szöveget. A Friederichs-Wolters-féle könyv elejétől fogva a két kezdőbetűvel van idézve; az ilyen rövidítés első ízben magyarázatra szorul. A Conze-féle leíró katalógus számai is minden megjegyzés nélkül szerepelnek; a későbbi szerzemények leltári számmal vannak ellátva, a Pergamon-múzeum darabjai, néha semmivel. Más pergamoni emlékekről nem tudjuk, Berlinbe kerültek-e vagy Törökországban maradtak. Olyasmit említeni, a minek az olvasó sem az eredetijét, sem a gipszöntvényét, sem a képét nem találhatja meg, teljesen felesleges. A 288. l.-on nem tudni, szöveg és ábra összetartoznak-e. A 264—265. l. a bronz Hypnos-fejet először londoninak, azután perugiainak nevezi. Az ilyen nemtörődömségnek épen a laikusok számára írt könyvekben nincs helye, mert az olvasót megzavarja és bizalmatlanná teszi.

(Bonn.)

CSERMELYI SÁNDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1905/1906.

16. Dr. Révay József: *Commodianus, az első keresztény latin költő élete és művei.* (Szabadkai közs. főgimn. 51 l.) — A szerző öt évvel ezelőtt, akkor még Ullrich néven, egy 74 lapnyi latin értekezésben (*De vita et operibus Commodiani Gazæi. Temesvarini, Typis Henrici Uhrmann MCMII.*) tette közzé Commodianusra vonatkozó tanulmányait. Magyar dolgozata a régibb latinoknak csak egy részét, az első három fejezetet és a forrásokról tájékoztató utolsót, öleli fel. A negyediket és az ötödiket, melyek C. nek az egyház hivatalos tanításától eltérő patripassianus és chiliastikus nézeteit, valamint forrásait tárgyalják, «helyszűke miatt» mellözi; a hatodiknak pedig, mely C. verseléséről és nyelvéről szól, csak rövid kivonatát szövi be alkalmas helyen a magyar átdolgozásba. Kár, hogy a két értekezésnek, a latinoknak és a magyaroknak, egymáshoz való viszonyáról az utóbbi teljesen tájékozatlanul hagyja az olvasót, a ki csak annyit tud meg Révay József ez újabb dolgozatának magyarországi előzményeiről, hogy «magyar nyelven C. ról eddig még nem jelent meg semmi sem». Ha véletlenül nincs a birtokomban a szerző sajátkezű dedicációjával ellátott egy példánya ama latin értekezésnek, a melyen a magyar alapszik, akkor váltig törhettem volna a fejemet ennek a homályos kijelentésnek az értelmén. A ki pedig esetleg mind a két értekezést ismeri ugyan, de halvány sejtelmé sincsen az egyikben Ullrich, a másikban Révay nevek alatt fellépő szerzőnek ugyanazonosságáról, azzal meg könnyen megeshetett volna, hogy Révayt az Ullrich vakmerő plagiatorának teszi meg.

Mint hogy a két értekezés egymáshoz való viszonyánál fogva a kettő közül a teljesebbnek és kerek egésznek a latin tartandó, a magyaroknak alkalom felvetette czímén ezúttal én a latinról is fogok szólni, annál is inkább, mivel a magyar amannak eredményeitől semmiben sem tér el, s mindössze egy jegyzetben árulja el a 8. lapon, hogy a szerző azóta is szeretettel foglalkozik tárgyával és figyelemmel kíséri a reája vonatkozó újabb meg újabb irodalmi jelenségeket. Ezzel legalább egy régi mulasztást pótolok és kedves kötelességet teljesítek volt derék hallgatóm iránt, ki talán tőlem is nyert némi buzdítást arra, hogy a keresztény-latin irodalom, e nálunk oly kevés művelt terület felé fordítsa szorgalmát. Hogy épen Commodianust választotta első nagyobb dolgozata, gondolom egyúttal doctori értekezése tárgyául, és hogy azt Hegedüs Istvánnak ajánlotta, abból ez utóbbi tanárának szakavatott és tapintatos vezetésén kívül még arra következtetek, hogy e themában a még véglegesen nem tisztázott kérdések alaposabb megvitatása kísértette meg őt, a mi mindenestre helyes és jól iskolázott philologus érzékre és a legjobb módszertani elvek számbavételére vall.

Kevés írónál ingadozik ugyanis a róla szóló forrásértékű tanúságtételek gyérszavú és félreérthető alapján a korhatározás olyan tág területen, mint Commodianusnál. A szerzőnek magyar nyelvű értekezése már a czímével állást foglal e vitás kérdésben, mikor C.-t «az első keresztény latin költő» jelzőjével díszíti fel. És ebben mi is igazat adunk neki, mert Brewer és a hozzája csatlakozó Baumgartner Sándor (mind a kettő S. J.) ellenében mi is az összes számottevő irodalomtörténészek mellé állunk, a kik szerint C. virágzási idejeül a

Kr. u. III. század közepe táját kell felvennünk. A szerző elődeinek minden jelentősebb bizonyítékát ügyesen csoportosítva s itt-ott a magáéból is adva egyetmást az érveléshez, C. születése idejét Commodus császár uralkodása éveibe (180—192) teszi,¹⁾ őt a szíriai Gazából eredtetni, tehát azokkal tart, a kik az *Instructiones* II. 39. fölíratában a költő születési helyére vonatkozó, nem pedig egyházi funkciójára, a kincstartóságra való czélzást látnak. Az afrikai vagy délfrancia eredetet vitatók ellen is eléggé plausibilisen okoskodik, bár itt természetesen ő sem rendelkezik minden kétséget eloszlató bizonyítékokkal. Ép így a C. püspöki méltóságát illetőleg sem, mely szerintem legfőlebb csak valószínű következtetésként vonható le a költő műveinek egyes helyeiből. Dombart ellenében a szerző az *Instructiones*-t a *Carmen Apologeticum* előtt keletkezettnek tartja, de Dombart érvét csupán azzal üti el, hogy az neki «nagyon erőltetettnek látszik». Aztán nagy részletességgel igyekszik bizonyítani, hogy az *Instructiók* a III. század harminczas éveiben, pontosabban Maximinus Thrax (235—238) idején, sőt egészen pontosan e császár uralkodásának utolsó évében íratlak. (A latin értekezés 20. és köv. s a magyarnak 25—28. lapján.) Érvelése azonban engem nem győz meg teljesen, mert az *Instr.* I. 25. 14—20. sorában lévőket akár az *Instr.* II. könyvére is lehet épen-séggel vonatkoztatni, kivált ha Dombarttal az I. könyv 41. költeményét már a II. könyv elejére visszük át.

Az *Instr.* és a *Carm. Apol.* kéziratának, kiadásainak és tartalmának tüzetes ismertetése után, melynél behatóbb a külföldi irodalomban, még az e tekintetben legrészletezőbb Manitiushnál sem található, önálló fejezetekben szól a szerző C.-nak hitbeli tévedéseiről s itt a jól iskolázott theologust szólaltatja meg. A *Commodianus* forrásairól beszámoló fejezetben pedig még Dombart és mások lelkiismeretes kutatásai s kivált az elsőnek editiójához készült kitűnő index után is talált elég böngészni valót. Főleg a *Disticha Catonis*-szal való gondos egybevetés vall, Manitius nyomozásainak bevallott követése ellenére is, sok önállóságra, de itt-ott, valamint a Horatius-féle párhuzamok között, egyúttal arra a törekvésre is, hogy valamivel több kölcsönzést süssön ki, mint a mennyi minden erőltetés nélkül igazolható. Néha igazán csak a gondolatban van meg és még abban is csak halványan az egyezés, inkább csak rokonság, a kifejezésben alig; s mégis a párhuzamos helyek számát szaporítja az ilyenekkel is a szerző, a ki azonban itt is csak egyik-másik elődjével versenyez a túlzásban.

A latin értekezés latinsága könnyen folyó, a cicerói elegantiától persze vajmi távol marad, de rája hivalkodva nem is törekszik. Az a súlyosabb hibáktól ment, kissé pongyola és bőbeszédű latinság, a melyet holmi volapük és esperanto-féle nemzetközi tolmácsnyelvek helyében nem győzők eléggé ajánlani, legalább a philologiai világ-irodalom közvetítő eszközeül. A szerző nagyon jól tette, hogy érdekes tárgyú és értékes tartalmú dolgozatát előbb latinul írta meg, s azután szélesebb körben is tudni érdemes részét magyarul is közölte.

(Budapest.)

KATONA LAJOS.

¹⁾ Nem kell-e a költőnek *Commodianus* nevében is, mely az *Instr.* II. 39. akrostichonjából tűnik ki, erre vonatkozó czélzást látnunk? S nem ötlött-e ez már valakinek előttem is az eszébe?

17. Dr. Eugen Lassel: Delphi. (Brassói Honterus-gimnázium, 4—14. l., 3 táblával.) — Delphi, melynek amfiktyonjai mint *κοινὸν τῶν Ἑλλήνων δικαστήριον* a hágai békekonferenciának antik, tökéletesebb mintaképet szolgáltatják, a francziáknak 1892-ben megkezdett nagyarányú ásatásai révén vált ismeretessé. A tíz évnél tovább tartott kutatások nemcsak a szentély kormányzását és sorsát, hanem az egész görögségnek történetét élesen megvilágító, valóban impozáns tömegű fölíratos okmányt hoztak napfényre s azonkívül ép oly gazdag, mint becses építészeti és szobrászati leletekkel jutalmazták Homolle és társainak fáradozását: a francziák munkája méltán sorakozik a németek olympiai ásatásai mellé. Míg azonban a németek gyors és alapos publikációkban azonnal közkincsé tettek az elért eredményeket, addig rajnántúli versenytársaik még ma is adósok kutatásaik végleges, kimerítő közzétételével. Mert a róluk szóló «Fouilles de Delphes» füzetei (1902 óta) kétségbeejtő lassúsággal jelennek meg és a kezdetnél még nem jutottak tovább; az egyéb Delphire vonatkozó dolgozatok (a Bull. de corr. hell.-ben és a párizsi akadémia jelentéseiben, Perrot-Chipiez, Diehl; Preuner, Pomtow) az anyagnak csak egy részét közlik és ideiglenes természetűek. — A Delphiről szóló összefoglalások ritkaságát tekintve örömmel üdvözlöttük Lassel értekezését, melyet a brassói gimnázium abiturienenseinek 1904. évi görög útja alkalmából írt. Annál sajnálatosabb, hogy az értekezésből nem szerezhetünk magunknak képet arról, hogy mit köszön a görög kultúrára vonatkozó tudásunk Delphi föltárásának. Mert Lassel sokkal kevesebbet nyújt, mint a menyt forrásaiból, Luckenbach pompás kis füzetéből (Olympia und Delphi, München 1904) és a Bäderkerből megtudhatunk. Az egész cikk szépen, élvezetesen megírt útirajz, mint egy jegyzet elárulja, szász napilapban megjelent tárczák kivonata. A szerzőre jellemző, hogy míg a korinthusi Isthmos ókori tervezőit névszerint sorolja föl, addig a terv magyar végrehajtóit hallgatással mellőzi; viszont azonban megemlítenének tartja azt a körülményt, hogy a vendégkönyvben a véletlenül előtűnt ott járt német trónörökös neve után örökítették meg látogatásukat: «In respektvollem Abstand tragt sich auch das Honterusgymnasium ein».

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

VEGYESEK.

— Bod Péter ismeretlen kézirata. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban ifj. Biás István levéltáros úr egy érdekes kéziratot talált. Érdekessé teszi írója: *Bod Péter. A Notitia Script. Histor. Hungar.* jelzésű kéziratot a könyvtár fölküldte a M. T. Akadémiának a kézirat meghatározása és tartalmának értéklése végett. Az Akadémia főtítkúrának megbízásából átnéztem a kötetet, a mely, mint az alábbiakban röviden kifejtem, ma már csak mint *ereklýe* becses. A maga idejében jó szolgálatot tett volna a tanulni vágyó ifjúságnak (a *tyrok* számára is készült), körül-

belől olyant, a milyent ma a megváltozott viszonyokhoz képest más alakban és más rendszerben a Marczali szerkesztette *Magyarország történeti kútjői*.

A papirosba kötött 4-r. alakú kötet címlapja: *Necessaria ac utilis Scriptorum Historiæ Hungariæ Notitia. In qua Auctores veteres ac recentiores, qui Historiam Hungariæ ac Transilvaniæ integram vel ex parte, civilem aut ecclesiasticam adcurate vel minus tradiderunt, cum crisi plerumque recensentur.* Ez a cím azonban csak a kéziratnak első részére, a 3—96. számmal jelzett lapokra vonatkozik. A 96. lap után ugyanis 16 üres lap következik, erre egy 24 lapos töredékes compendium, Erdély rövidre fogott története, ez azonban *nem* Bod Péter kezeírása. Végül 12 lapon *Synopsis Historiæ Literariæ Hungariæ* címmel egy töredékes apróság, jóformán csak könyvezímegek és tárgyak.

Az utolsó két résznek nincs semmi jelentősége. Az első, leghosszabb rész, a bevezetés szerint kezdők számára készült s célja: megismertetni őket azokkal a könyvekkel, melyekből megismerhetni alaposan a magyar történetet.

Két részre oszlik: *Pars prima a gyűjteményes munkákat, Pars secunda az egyes történeti műveket ismerteti.*

Az I. rész 5 fejezetben a következő gyűjtemények leírása olvasható: Sambucusé, Bongarsius két gyűjteménye, Schwandtneré, Bélé és az 5. fejezetben Czwittingeré, Sotériusé és Schmeizelé.

A II. rész az egyes műveket tárgyalja nyolcz fejezetben. Az 1—3. § a munkákat a földolgozó történeti anyag kora szerint csoportosítja, a 4—7. § a monografiákat ismerteti tárgyak szerint csoportosítva, a 8. § a kéziratokról számol be.

A kézirat tehát *kútjótanulmány*. Mivel az összes említett történeti gyűjtemények és munkák, egytől-egyig ismeretesek, a kéziratok szintén,¹⁾ sőt nagyobb részük az Akadémia Monumentái között meg is jelent: a kódexnek *történeti értéke nincs*. Sőt mivel Bod Péter a XVIII. század kútjófőbírálatainak színvonalán marad s tulajdonképen nem ad egyebet, mint az illető munkák címét, kiadásait, esetleg röviden ismerteti tárgyukat, bíráló megjegyzései pedig — ha elvéve akadnak — mindig teljesen általánosságban mozgó szólások,²⁾ többnyire dicsérők, s csak nagy ritkán gáncsolók: még *irodalomtörténeti értéke sincs* a kéziratnak. Természetes azon-

¹⁾ Mindössze a következő négy Schmeizel-féle csak cím szerint említett kézitról nem volt eddig tudomásunk: — 1. *Notitia Principatus Transilvaniæ geographicè, historicè, et politicè adornata.* — 2. *Notitia Hungariæ geographicè historicè et politicè adornata. Utrumque est opus magna diligentia elaboratum, versaturque in manibus quam plurimorum tam in Hungaria quam vero in Transylvania.* — 3. *Bibliotheca Hungarica, sive de scriptoribus rerum Hungaricarum, Transilvanicarum vicinarumque Provinciarum commentatio.* — 4. *Anecdota ad Hungariæ et Transilvaniæ statum interiore spectantia, ipsamque Historiam seculi XIII., XIV., XV., XVI., XVII. illustrantia.*

²⁾ Egy-két érdekesebb, szófia-beszéd-szerű megjegyzését majd alkalomilag közöljük.

ban, hogy a ki Bod Péter életével behatóan akar foglalkozni, az haszonnal forgathatja e kéziratot, mert az író ismereteiről tájékozást szerezhet belőle. Azt hisszük, az irodalomtörténet követeléseinek e pár sorral eleget tetünk, még csak Dobra Péter egy élezet közöljük a műből, bár az sem lehetetlen, hogy mint a legtöbb anekdota, ez is jó — de nem új. *Fasching Herencz Nova* Daciáját ismertetvén (1744, Kolozsvár), így folytatja Bod a beszédet: *Quamvis regius Fiscii Director Petrus Dobra vir rerum Dacicarum peritissimus titulum Nova Dacia in Nova menDacia firmandum dixerit; tamen tractatus in multis utilis esse potest.* (73. lap.) cs.

— Amade egyik dalához. Amade költeményeihez csak nemrégén (EPhK. XXXI: 81—93. és 201—213. lk.) járult bőséges adalékokkal Erdélyi Pál, a Nemz. Múzeum 208. Quart. Hung. sz. kézírata alapján. De ha Amadéről azt írja Toldy, hogy «nála a XVII. század népies lyrai költészete tetőpontján mutatkozik», az is valószínű, hogy költeményei közül nem egy nemcsak versesgyűjteményekben, kéziratokban járta be az országot, hanem a nép száján is élt, sőt él ma is. Egyik legkedveltebb dalának, a *Kukuku kukucsám* kezdetűnek Négyesy kiadása (LXV.) az eredetinek megállapított szövegen kívül még három kézirati változatát közli (477—481. l.). Ez is bizonyítja, mennyire elterjedt volt. Egy változata még ma is él a székely nép ajkán. Erdővidéken (Bibarczfalva, Udvarhely vm.) jegyeztük le az itt következő változatot:

1. Kuku kuku kukucsám, Jer ide angyalkám,¹⁾ Rég hogy hivogatlak, Sipocskámmal csallak, Nyitva van már kalitkád!	2. Udvarodon sétálok, Azt sem tudod, ki vagyok, Ha madár lehetnék, Szárnyamra kelhetnék, Tennék majd egy fordulást!
3. Rég hogy szeretjük egymást, Ne tegyünk megválást, Egy kis sírhantocska, Gyászos koporsócska Tegyen köztünk megválást!	

A Négyesy-közlötte változatok közül a Poóts András-féle, 1791-iki följegyzés a legközelebbi rokona a miénknek (1. és 4. strófájában a föntivel azonos sorai is vannak). Az itt közlött változat dallama szintén igen réginek tetszik. Érdekes, és különösen az utolsó strófában szembetűnő, hogy a székelység mennyire rálehelte bélyegét e dal nyelvére.

(Halle a. S.)

GÁLOS REZSÓ.

— Katona Lajos: Középkori legendák és példák. (Magyar Könyvtár 486. sz.) Középkori irodalmunk barátai s általában az összehasonlító történettel foglalkozók bizonyára örömmel vesznek tudomást a

¹⁾ E két sor homályos összefüggésére néprajzilag is érdekes világot vet Amade CXIII. sz. dalának jeligéje (EPhK. XXXI: 203.): «A mit titkolni kell: kukuk annak neve, — Szerelmes szíveknél ez egy titkos ige» (v. ö. a Dunántúl némely nyelvjárásában *kuka* = néma).

kis szemelvényről, a mely a szerzőnek harmadik effajta kiadványa a jelzett vállalatban. (Ilyenek voltak a Közlönyünkben is ismertetett Barlám és Jozefát legendája, valamint a Gesta Romanorumból vett szemelvények.) A kínálkozó nagy anyagból szerencsés tapintattal válogatott szerzőnk egy egy csokorra valót s mivel a tanult ifjúságnak is szánta szemelvényeit, irodalomtörténeti, esztétikai, pædagogiai szempontok érvényesültek a kiválasztásnál. Három részre oszlanak a szemelvények. Az első csoportot négy igen szép Mária-legenda alkotja, a másodikban vegyes legendák és példákat találunk, többek között magyarországi szent Erzsébetről, aztán assisi szent Ferenczről szólót. E két csoportot kódexeinkből válogatta össze szerzőnk s a ma már szokatlanabb alakokat mindenütt magyarízatokkal kísérte; de magát a szöveget is gondos revisio alá vetette. Igen érdekes pl. a következő helyreigazítása. Kódexünk bizonyos vitézekről beszél «kik lovoknak nyerge mind aranyos vala és az ő *szénájok* is mind aranyos vala». Katona persze összevetette az eredetivel (Herolt János Discipulusával) s kiderült a fordító félreértése; az eredetiben ugyanis *frena* olvasható, tehát *zablájok* volna helyesen; de a fordító *frena* helyett *foena*-t olvasott, a mi csakugyan a. m. *széna*. Csak azért említettem ezt a példát, hogy az aprólékos gondosságról, melylyel e kiadás történt, meggyőződjünk. A harmadik rész: Temesvári Pelbárt példáiból vett szemelvények, szerzőnk fordításában. Szeressük bár középkori nyelvünket, mégis jól esik az előbbi döcögős mondatok után Katona folyékony, magyaros fordítását olvasni. Befejezik a szemelvényeket a rövidre fogott, de azért minden lényegeset magukban foglaló jegyzetek, a melyek a további kutatásra is elég utalást nyújtanak. Ezekben minden példának vagy legendának megnevezi a forrását s utal legfontosabb változataira. Engedje meg a szerző, ha figyelmeztetem, hogy *A rosszkedvű adakozó* és *A csábító tilalom* példáknál nem nevezi meg a forrást, csak utal szakfolyóiratban e tárgyról közölt értekezéseire; mivel azonban tanulóknak is szánta művét, kiknek esetleg sem alkalmuk, sem kedvük nincs a kutatásra, itt is, mint a többi példánál, mindjárt meg lehetett volna nevezni a forrást s azután utalni a bővebb tanulmányra. Ez azonban oly apróság, a mi nem von le semmit a jegyzetek értékéből. Hiszen épen ezekből tűnik ki a szerző roppant tudása s gondossága, a melylyel mindenütt a lényegeset közli.

(Kaposvár.)

BOTÁR IMRE.

— **Herculanium nemzetközi felásatásának kérdése.** Körülbelül két év óta Olaszország nyilvános foruma előtt egy általános érdekű tudományos kérdés fekszik, mely az ókori kutatások barátai előtt nem csekély jelentőségű és ez *Herculanium* nemzetközi felkutatásának kérdése. Kora tavasszal Olaszországban jártam és tanuja voltam, hogy az olasz közvéleményt mennyire foglalkoztatta ismét ez az érdekes kérdés. Most, midőn Rómában a «Régiségek és szépművészetek központi bizottsága» vette kezébe az ügyet és rövid idő múlva az adakozásra való fölszólítást világszerte elküldik a régiségkedvelőknek, időszerű lesz ezt a kérdést röviden tárgyalni.

Herculanium, ez a virágzó kereskedő város tudvalevőleg a Vezuv ugyanazon kitörésének lett áldozata, mely Pompejít és Stabiæit is el-

temette. A míg azonban Pompeji a Vezuvhoz való közelsége miatt újabb telepítéstől ment maradt, addig két testvérvárosa helyén újabb községek emelkedtek. *Stabiae* területén épült *Castellammare*, mely a hasonló nevű várostól való megkülönböztetésül *di Stabia* melléknévet nyerte. *Herculanium* helyére épült *Resina*. Mikor a XVIII. század második felében megkezdődtek az egész művelt világ érdeklődése mellett a kutatások Pompeji területén, kiterjesztették ezeket Castellammare és Resina területére is, de mivel ezek már nagyon be voltak építve, csekély eredménnyel. *Herculanium* mellett egy villát ástak ki, mely a városon kívül volt és a mely elég gazdag leletet szolgáltatott. Resina város belsejében szintén sikerült egyet-mást felkutatni, különösen alapozási munkálatoknál. Systematikus kutatásról eleddig azonban egyáltalában szó sem lehetett ott. — 1905. évi január havában egyszerre váratlanul azt az értesítést vették az olasz lapok, hogy Londonban az ottani Royal Academy gyűlésén *Charles Waldstein*, a cambridgei egyetemen az archæologia tanára, érdekes indítványt tett *Herculanium* nemzetközi felásatása érdekében. Ezen előadás magva egy nemzetközi bizottság alakításának terve volt, mely az olasz kormány beleegyezésével Németország, Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok hozzájárulásával eszközölné a kutatásokat *Herculanium* területén. Részletek még nem kerültek a nyilvánosság elé; de ez is elég volt, hogy Rómában általános visszatetszést keltsen, mert bizonyos idegen gyámkodást láttak benne. Úgy tekintették a tervet Rómában, hogy az olasz hatóságok és különösen az olasz tudományos világ csak mellékesen vétetnének figyelembe és hogy olasz földön idegenek akarnak bizonyos előjogokat gyakorolni. Valószínű, hogy Waldstein tanárnak ez nem volt szándékában és mégis így Magyarázták ott a kezdeményezését. Valóságos ellenáramlat keletkezett Olaszország számottevő köreiben ezen tervezet ellen, a régi áramlat még erősebb lön, midőn *Orlando* közoktatásügyi miniszter az országgházban történt meginterpellálására azt felelte, hogy az olasz kormány e tekintetben még nem tett semmi kötelező ígéretet. Ő csak azon udvarias kijelentést vette, hogy az ő hozzájárulására nagy súlyt fektetnének, ha előmozdítaná *Herculanium* felkutatásának kérdését. Úgy látszott már, hogy az így kudarcot vallott tervnek kevés kilátása van a keresztülvitelre annál inkább, mert a kultuszminiszter ez iránybeli tanácsa, a régi ségek és szépművészetek orsz. bizottsága másfél évi gondolkodási időt engedett magának. Ennek a bizottságnak elejétől fogva az volt a véleménye, hogy Olaszországnak garantiákat kell magának biztosítani e kérdésben és egyáltalában tudományos méltóságát meg kell óvnia.

Az előzetes mozgalomnak megvolt az a jó oldala, hogy az olasz sajtónak élénk állásfoglalása Waldstein tanár ellen ezt nagyon engedékenynyé tették az olasz kívánalmakkal szemben. Úgy, hogy minden biztosítékra nézve engedékeny lett. a melyet az olasz kormány ez irányban követelt. Azzal a terv ellenzői ki voltak elégítve, de másrészt annak nemzetközi jellege is többé-kevésbé elenyészett. A terv, melyet legújabbban az olasz kormány elfogadott, így szól:

1. Minden országban felhívásokat fognak terjesztetni, hogy *Herculanium* felkutatásának költségeire magán-úton gyűjtéseket rendezzenek. A kormányok, mint olyanok azonban ebben közvetítő szerepet nem játszanak. — 2. A pénzösszegeket egy bizottság kezeli Rómában, melynek tiszteletbeli elnöke maga az olasz király. A bizottság abban egy-egy taggal legyen képviselve. — 3. Az ásátásokat egy külön bizottság vezeti, mely felerészben külföldiekből, felerészben olaszokból áll. Ezeket is az olasz király nevezi ki. Az elnök is csak olasz tudós lehet. — 4. Minden tudományos és művészeti emlék első feldolgozása az olasz kormány feladata. Erre külföldieket belevonhat az olasz kormány, de erre nem köteles. — 5. Minden lelet Olaszországot illeti. Csak kettős példányokat ajándékozhat el a kormány más országoknak.

Mint látszik, ezek már nem annyira nemzetközi ásátások lesznek,

hanem a tervben annyira elő-érbe lép az olasz érdek, a mint csak lehetséges. Most minden attól függ, milyen lesz a nemzetközi gyűjtés eredménye, és csak akkor fognak felmerülni egyéb nehézségek, melyeket az ügybuzgó kutatóknak kell legyőzniök.

Ha a tervezett ásatás nemzetközi jellegét megtartaná, magyar részről gondoskodni kellene, hogy hazánk ne az összmonarchia fogalmába olvadjon; hanem, hogy Herculanumban a magyar tudós világ is érvényesüljön. Úgy is sajnálatos, hogy míg a görögországi kutatásoknál minden művelt nemzet egy-egy intézettel képviselve van, addig magyar intézet és ásatás nincs. Itt lenne most a kedvező alkalom, hogy a magas kormány küldjön ki valakit hazánkból az esetleges herculanumi kutatásokra, ha nincs is még külön intézetünk Rómában. Tán egyelőre a Fraknói-intézetet lehetne arra felhasználni. Szóval tudományos köreinknek is idején kellene ezen kérdéssel foglalkozni, hogy egy esetleges felszólítás a herculanumi kutatásokra nézve hazánkat készületlenül ne találja.

(Bakonybél.)

RÉCSEY VIKTOR.

— A pécsi püspöki könyvtar Tinódi-kézirata. Szilády Áron a Régi Magyar Költők Tára III. kötetében (451. lap) Tinódi Sebestyén «Hadnagyoknak Tanúság» című költeményéhez írt jegyzetében ezeket mondja: «Ez az ének hangjegyeivel egykorú (?) hibás kéziratban is fennmaradt s ma is megvan a pécsi püspöki könyvtárban, honnan közzététetett a Tud. Gyűjt. 1817. X. 76. lapján». Szilády tehát a pécsi kéziratot hibásnak tartja s kételkedik abban, hogy tényleg Tinódival egykorú. A pécsi püspöki könyvtár őrzőjének, Szőnyi Ottó dr. jogakadémiai tanár úrnak, szíveségéből alkalmam volt pontos és beható vizsgálat alá venni a kéziratot, mely rendes ív nagyságú papírra van írva; a papír már nagyon sárgult, itt-ott lyukas, romladozott. Épen ott is meglehetősen romlott állapotban van, a hol a vízjegy van. Ebből a vízjegyből így nem is sokat láthatunk. Valamelyes czímerpajzsot ábrázol, mely fölött korona van. A kézirat a következő szavakkal kezdődik: (Hadnagioknak tanosagh (vers feyekbe) Sebastianús literatús». Ezután a hangjegyek következnek. (Ezeknek pontosan hű másolata a Beöthy-féle képes irodalomtörténelem I. kötetében látható.) Erre azután két és fél lapon a tulajdonképeni szöveg kerül sorra. Az egész ív levél alakjára van összehajtvva s kívül így van megcímezve: «Egregio Domino Georgio Capi Doio et frī (tán fratri?) honorando dent . . . Cappj Egregio Domino.» Ugyanott ennek a hátsó lapnak egyik másik részén még hat sor írás s egy aláírás látható, de ezek már egész más kéznek vonásai és teljesen olvashatatlanok. Olvashatatlan ma már az az aláírás és jegyzet is, mely ugyancsak a hátsó lapon található, s mely ismét más, harmadik kéz munkája.

Hogy ez a pécsi kézirat valóban Tinódi Sebestyén kezeirása-e, azt nem lehet megállapítani, mivel semmi kétségtelenül Tinóditól származó írásunk Pécsért nincs. Hogy azonban ez a kézirat tényleg egykorú Tinódival, azt úgy az ének betűinek, mint a hátsó lapon látható írások vonásainak típusa feltétlenül bizonyítja. Az egykorúságot látszik igazolni Kapy György neve is. A XVI. századbéli írások ugyanis arra engednek következtetni, hogy a czímzett nem más, mint az a Kapy György, kiről fel van jegyezve, hogy bátyjával, Jánossal, egyetemben Szapolyai Jánosnak volt a párthive, a miért a Ferdinánd pártján állók részéről sok bajt és kellemetlenséget kellett eltűrnie. Ferdinándnak Wels nevű főtisztje ősi birtokát, Kapivarát is elfoglalta tőle. 1540 után Ferdinánd hitére esküdött; 1545-ben mint Sáros vármegyének követe szerepelt a nagyszombati országgyűlésen, 1575-ben pedig mint Nagykálló várának kapitányát említik. Azt sem lehetett kikutatni, hogy mi módon jutott ez a kézirat Pécsre, a hol régebben azt sem tudták, hogy az ének Tinódi Sebestyéné. Így nem tudta a Tudományos Gyűjteménynek T. jegy alatt dolgozó munkatársa sem, a ki a

nevezett folyóiratban az említett közlést cselekedte. Pedig hogy ez a bizonyos T. tényleg pécsi ember, sőt egyházi férfiú (talán éppen a püspöki könyvtár őrzője?) lehetett, azt abból következtetem, hogy a Tudományos Gyűjteménynek ugyancsak 1817. évfolyami X. kötetében (71—76. lapon) Pécs egyik nagynevű főpapjáról, Telegdi püspökről értekezik (Töredék Telegdi Miklós életéből) czímen. Hogy T. valóban nem tulajdonítja Tinódi-nak a «Hadnagyoknak tanúság» című verszetet, az következő sorairól menten kiviláglik: «Ezen Versek, 's a' mi több Kottára vagy is Notára letéve, Sennyei Istvántul küldettek Kapy Györgynek a' 15-ik század közepe táján. Hihető, hogy Sennyei a' Szerző, vagy egy némely Sebestény — — —*» (A lap alján, a * alatt így ír: «Nem lehet olvasni.» Tehát a literatus szót nem tudta elolvasni.) Íme! T. nemcsak hogy nem Tinódit véli a szerzőnek, hanem a mű keltét egy teljes századdal hátrább teszi, a szerzőséget Sennyei Istvánnak tulajdonítván. Ő ugyanis ezt a nevet böngészte ki egyik, nekünk ma már olvashatatlan aláírásból. A XIX. század derekán, mint a könyvtári lajstromok és bejegyzések is tanúsítják, már tudták, hogy az ének Tinóditól származik. Sőt legnagyobb valószínűség szerint ezt a pécsi iratot mindenki Tinódi keze írásának tartotta. Ezt a körülményt Sarkady István igazolja, a ki az 1859. esztendő tavaszán lent járt Pécestt s egyebek között megtekintette a püspöki könyvtárt is. Toldy Ferenc «Új Magyar Múzeumá»-nak 1859. évi folyamában (a 178. s köv. lapokon) «A pécsi püspöki könyvtár» cím alatt ismerteti ezen «aranybánya rejtett kincseit», s az ismertetés végén így szól: «Végre derék veterán poétánkkal zárjuk be rövid, de jó törekvésű ismerkedésünket. Tinódi munkáit az olvasó-közönség ismeri. Van itt egy költeménye „Hadnagioknak tanúság” cízzel, ellátva kottával. E kéziratnak az a nagy bece se van, hogy az a költő sajátkezű példánya, holott eddigelé az ő eredeti kéziratát nem lehetett föltalálni. Állításunk mellett szól a kézirat levélaalakja, mely Kapy Györgynek van czímezve.» Ez éneket akkor szelvében dalolták a harcosok. Azután ez jutott egy másnak (neve el van mosódva!) birtokába, ki a kéziratot ismét elajándékozta egy hátlapi megjegyzés kíséretében, de azt már sehogy sem valék képes elolvasni; az idő olvashatatlanná tette.» A *) alatt T. F. (Toldy Ferenc ezt mondja: «Nem közölhette-e ezt más valaki is Kapy Györggyel?») Így tehát Toldy a pécsi kéziratot nem tartotta feltétlenül Tinódi keze írásának, nem osztozván Sarkadynak, bizonyosan a pécsiek közlésén felépült véleményében.

Vajjon tényleg olyan hibás-e ez a pécsi kézirat?

A Szilády közölte szöveget (Régi Magyar Költők Tára, III. k. 251—253. lap.) a pécsi kézirattal sorról-sorra, szóról-szóra pontosan összehasonlítottam. Ezen összevetés alapján kijelenthetem, hogy a pécsi kézirat hibásnak éppen nem mondható. Hiszen jelentésbeli különbözet a két szöveg között éppen nem fordul elő; szerkesztésbeli különbözet is alig található egy-kettő; s ezek sem lényegyet érintők. Mindössze csak a következőket leltem:

Sziládynál:	A pécsi kéziratban:
4. sor: Hallgassátok, ezt megtanuljátok:	halgassatok es meg tanolyatok
13. sor: Álljatok meg és mind hallgassatok,	Alyatok megh es meg halgassatok
43. sor: Ne hagyj minket elesni hitünkben,	ne hag mynketh el esneunk hyteunkben
49. sor: Jöjj el immár te szent fiú Isten,	Jeuel imar te szenth fyu Isten
51. sor: Ne adj minket ez pogan kezében	ne agh mynketh az pogan kezyben
66. sor: Támasztád fel az gyermekök Dávidot.	Tamaztad fel gyermek Davidat.

Hogy helyesírási, illetőleg leírási különbség a régi kézirat és a Szilády-féle átírás között bőven akad, az természetes, hiszen a Régi Magyar Költők Tára — csupán arra törekedvén, hogy a XVI. századbeli hangzást tükröztesse vissza híven — igen helyesen úgy cselekszik, hogy a régi helyesírásból csak a mai olvasást nem nehezítő sajtóságot tartja meg. Hogy Szilády olyan rossz véleményt táplált a pécsi kézirrattal szemben, annak oka nem lehet más, mint a Tudományos Gyűjtemény közlése. Szilády Áron ugyanis azt hihette, és joggal, hogy T. — a ki a vers elé ezt írta: «A' Pécsi Püsp. Könyvtárbul közli T.» — pontosan másolta le és adta közre a pécsi kéziratot. Pedig T. másolata hűnek, pontosnak épen nem mondható. Igen sok helyen tévesen olvasta s tette közzé az eredetit, egy helyen pedig, az utolsóelőtti szakaszban, ki is hagyott, mivel az illető helyzet sehogy sem tudta elolvasni.

A pécsi kéziratnak régiségén kívül még egy nagy érdeme van: világosságot derít Szilády közlésének egy érthetetlen helyére. Az utolsóelőtti szakasz Sziládynál így hangzik:

Semmi kétség nem tartja tagunkat
Meghallgattad fohászkozásunkat,
Mast vélünk vagy, vessük fel mi fánkat,
Jézust, Jézust üvölsünk, ropp, csatt, patt.

«Vessük fel mi fánkat». Mi lehet ez? Már többször gondolkoztam rajta, mielőtt a pécsi kézirrathoz hozzájuthattam. Szilády ugyanis jegyzeteiben nem világosítja meg ezt a homályos helyet. A pécsi kéziratban ez a kritikus hely így szól: «Vessük fel mi *szánkat*, Jézust, Jézust üvölsünk!» Így már van e helynek értelme.¹⁾

(Pécs.)

RÉVAI SÁNDOR.

— Pontius Pilatus. A németek kiváló historikusa, *Hermann Peter*, a *Neue Jahrbücher für das klass. Altertum*. 1907. évf.-a 1—40 lapjain «Pontius Pilatus, der römische Landpfleger in Judäa» czímen Pontius Pilatust igazságosabb világításban mutatja be. Cézelszerűnek véljük szélesebb köröket érdeklő értekezésének tartalmával rövid kivonatban olvasóinkat megismertetni.

Krisztus pörével, mely Pontius Pilatus előtt folyt le, eddig csak a theologia foglalkozott, de azt a viszonyt, melyben hozzá a római ember állott, kevés figyelemre méltatta, pedig tekintettel azon nehézségekre, melyekkel a római tisztviselőnek meg kellett birkóznia, a dolognak ez az oldala is megérdemli a külön tárgyalást, hogy így a pör lefolyását római világításban lássuk.

A procuratornak Judæában nehéz helyzete volt, mert a folyton pártoskodó népek közt hatalma nem támaszkodhatott római legiókra, hanem csak megbízhatatlan belföldi segédcsoportokra; hozzá még a tartózkodó császári udvar sem nyújtott személyének teljes biztonságot. A római kormánynak volt elég alkalmja a zsidók vallási csökönőségét kiismerni, s azért Augustus Herodes utódjának száműzése után P. Sulpicius Quirinius személyében oly férfit küldött Judæába, a ki a keleti viszonyokat jól ismerte s egyúttal utasítást adott neki, hogy a régi Judæát, Samariát és Idumæát Judæa név alatt provinciává alakítván át, a zsidókkal kíméletesen bánjék. Ez így is történt, de már Tiberius idejében s ingadozni kezdett a hangulat és Seianust azzal vádolja a zsidó Philon,

¹⁾ Így olvasta a kéziratot az az ismeretlen másoló is, a ki 1840—50 táján a kézirratról meglehetősen pontos másolatot vett. Ez a másolat szintén a pécsi püspöki könyvtárban van.

hogy az ő hitsorsosait elnyomja. Seianus bukása után kíméletesebb bánásmódot ajánl a császár a helytartóknak. A zsidók Tiberius utódjától még több kedvezményt remélnek, de az alexandriai zsidóhajszák (38), melyeket a császári kormány is támogatott, ezen reményökből kiábrándítják. — Claudius ellenkező irányt követett, s azért Josephus Flavius és a Talmud ugyancsak dicsőítik is. Ezen uralkodó túlságos zsidódedelgetését Rómában is megsokallják és Herodesnek unokáját, ki mint király uralkodott Judéában és a hozzátartozó részekben, a kormányzásban nem a fia követi, hanem sorban egymásután előkelő római férfiak veszik át a kormányzást. Ezek közt volt Tib. Julius Alexander is, ki Jeruzsálem bevételekor Titus táborkarának élén állott és noha maga is zsidó származású volt, kíméletlenül bánt el folyton nyugtalankodó verrokonáival. A következő procuratorok közt leginkább kiválik Antonius Felix, a ki Tacitus szerint *per omnem saevitiam ac libidinem ius regium servili ingenio exercuit*, s evel oly mély gyűlöletet lobbantott lángra a zsidókban, hogy ez még Szt. János Apokalypsisében is megnyilatkozik. Judæa procuratorainak helyzetét még egy más körülmény is megnehezítette. Judæát ugyanis provinciává a szíriai helytartó alakította át s valahányszor zavargások voltak, melyeket a procuratorok nem tudtak elnyomni, mindig Szíria helytartójának kellett beavatkozni. Ezt a körülményt, noha a procuratornak mindenben felségjoga volt, a zsidók arra használták fel, hogy Szíria helytartójával szemben bizonyos *cliens-viszonyt* ápoltak s hozzá fordultak a procurator ellen emelt panaszaikkal. Ehhez járult még, hogy a provinciában törvényesen fennálló *synedrion*, melynek feje a főpap volt, állandó ellenzéket alkotott a procuratorral szemben. Csak sok tapasztalat és tanulság árán segítettek ezeken a bajokon a rómaiak Jeruzsálem elpusztítása után, úgy, hogy a *synedriont* megszüntették, a kormányzó rendelkezésre legiókat adtak, kormányzóknak pedig senatori, majd consuli méltóságban álló férfiuat neveztek ki.

Pontius Pilatus tehát fölötte nehéz viszonyok közt vette át Judéában a procuratorságot Seianus bukása után, a ki a császárt Philon szerint zsidóellenesen befogásolta és bizonyára ennek megfelelő utasításokkal látta el az új procuratort is. Augustus ideje óta a polgári tisztségeket kiszolgált katonatiszteknek adományozták, a kik a művelt lovagrendből kerültek ki. Pilatus eszerint finom műveltségű férfiú volt és legjobb férfikorában lépett a procuratori hivatal birtokába. A mi P. jellemét illeti, erről Philon és Josephus, noha az előbbi procuratorokkal vagy nagyon röviden végeznek, vagy föl sem említik, nagyon sokat tudnak. Philon, a ki történeti munkájában bebizonyítja, hogy mindaz, a ki a zsidóságnak ellensége, erőszakos halállal múlik ki (Seianus, Caligula), azt állítja róla, hogy minden intézkedésével vérig bosszantotta a zsidóságot s makacs, hajthatatlan, tartós haragú, erőszakos és megvesztegethető ember volt, a ki a lakosság tiltakozását soha figyelembe nem vette, *embereket elítélés nélkül végeztetett ki* stb. Josephus szintén a zsidók vallási szokásait és parancsait sértegető kegyetlen embernek mondja. Kegyetlenkedése miatt — mondja — tették is le hivataláról. P. azon szerepéről azonban, mely neki Krisztus pörében jutott, mélyen hallgat ez a két zsidó író, mert az Údvözítő említése az *Antiqu.* 18, 3. 3-ben, a hogy be van bizonyítva, hamisan betoldott rész.

Egészen más képet nyújt róla a synoptikusok keresztény hagyományja. Ezek szerint Krisztus elítélése a zsidók főembereit terheli. Gyűlölik Jézust nagy befolyása miatt, (a mivel azonban a római származású bíró nem törődik) majd elfogatják és a *synedrion* elé állítják, de mivel itt a tanuvallomások csütörtököt mondanak, nem marad más hátra, mint hogy istenkáromlással vádolják és halálra ítélik. Hogy a zsidók fanatizmusa mire volt képes, megmutatta István vértanu esete, kit állítólagos istenkáromlás miatt (pedig a szegények jótévedője volt) meglinekeltek. Krisztussal is így bántak volna el, de félték a szigorú procu-

ratortól, a ki a husvéti ünnepekre nagy kísérettel érkezett Jeruzsalembe. Rögtön követelték tőle, hogy Krisztust mint nem római polgárt feszíttesse keresztre s vádjukat a római felfogáshoz közelebb hozva, azt állították róla, hogy a zsidók királya akar lenni.

P. eljárásáról a tudósítások eltérőek; legjobban megokolja Lukács evangélista, a ki szerint arra a vádra, hogy Jézus a népet tévútra tereli, semmit sem ad, s bár Jézus fenntartja azt az állítását, hogy ő a zsidók királya, a pörben való illetékességét megtagadja és származása miatt Galilæa királyához, Herodeshez, utasítja. Mikor ez sem akarja elítélni, felszólítja a zsidókat vádjuk visszavonására, de ezek inkább a gyilkos Barabás szabadon bocsáttatását kérik, csak Krisztusét nem. P. tehát a legnagyobb kényszerűség hatása alatt áll el attól azon akaratától, hogy Krisztust szabadon bocsássa. Máté szerint Pilatus nem vette oly melegen Krisztus ügyét pártfogásába, de hogy igaz embernek tartotta és a megfeszítés nem történt az ő akaratával, azt nevezetes kézmosásával is jelezte. A synoptikusok tehát, noha a mellékkörülmények előadásában némi eltérést mutatnak, de a fődologban, hogy t. i. P. mindenáron meg akarta Jézus életét menteni s ebben csak a zsidók felcsigázott fanatizmusa akadályozta meg, egyetérienek. P. az ítéletet hiába vizsgálta felül, abba bele nem köthetett, de megfőlebbezhette volna kegyelemadás végett a császárhoz. Ezt sem tette, mert bár tudta, hogy igaz ember vértől nem szó, nem tartotta oly fontosnak az ügyet, mivel a pervicacia superstitionis miatt sok vért ontottak egymás közt a zsidók. A föllebbezésre nem is volt kötelezve, de ennek elmulasztása nem áll ellentétben az akkori római ember jellemével és hivataloskodásával. Nem szabad a kézmosást sem, melyet a zsidó-keresztények számára író Máté tulajdonít neki, az ő jellembeli és személyi gyöngeségének tulajdonítani.

Tehát Philontól és Josephustól semmit sem tudunk P.-nak Krisztus pörében való magatartásáról, a mit meg jogtaposó és vértől ázó hivataloskodásáról elmondanak, az a synoptikusok előadásával sehogy sem egyezik. És ámbár Márk evangéliuma Rómában keletkezett, annyira nem lehetett tekintettel a pogányságra, hogy a köztudatban lévő dolgokat meg merte volna hamisítani. De nem egy maga van így. A többi keresztény hagyományok is úgy tüntetik föl eljárásában P.-t, mint a hogy viselkedni szokott bármely vallású emberekkel szemben a római tisztviselő. Ellenben Philon idevágó könyvének és Flavius egész írói működésének czélzatos magatartása éber gyanút kelt. Tacitus ugyanis azt mondja Judæa állapotáról, hogy sub Tiberio quies. Ők ugyanis a legnyugodalmasabb állapotok alatt is találunk alkalmat arra, hogy valakit, vagy a császárt, vagy legalább annak helytartóját befeketítsék és az utóbbi ellen áskálódjanak. Még a legnagyobb jótéteményt is panaszra használják fel. Ezzel szemben Máté evangéliuma, bár ez is tud P. alatt vérontásról, mert erélyesebben fel kellett lépnie az Augustus idejében elkényeztetett zsidók ellen, P. uralkodását igazságosnak tekinti, következőleg Josephus és Philon az erős túlzás vádjától fel nem menthető. Tehát mind a két zsidó író oly képet rajzol P.-ról, melyben a keresztények által kiemelt igazságosság vonása hiányzik. Miért teszik ezt? Krisztus elítélését a zsidók erőszakolták ki P.-tól, az igaz ember vérenek kiontása tehát rajtok száradt. Ezen vád alól azonban mindenáron szabadulni akartak, tehát másra kellett háritaniok. Bűnbaknak legalkalmasabb volt P. Ennek a hírnevét tehát be kellett mocskolni, a mi rendszeresen meg is történt, olyformán, hogy őt a zsidó vallás lenézőjének, vérontó, erőszakos zsarnoknak árukták be, noha éveken át úgy kormányozta a provinciát, hogy a császárnak nem szolgáltatott okot a visszahívásra.

Krisztusról, megöletéséről és P.-nak ebben való szerepléséről hallgat Philon, pedig lehetetlen volt erről mint tudós és Alexandriában élő férfiúnak tudomást nem szereznie. Flavius pedig ismeri Ker. Szent Jánost, mint jó férfiút dicséri, s azt mondja, hogy Herodes azért ölette meg,

mert féltette befolyásától a népet. János evangéliuma közelebb áll a zsidók tudósításához, a mennyiben e szerint Krisztus visszajuttatni. Ő az elítéléssel azokat terheli meg, a kik már azelőtt meg akarták kövezni, míg ellenben a főembereket kevésbé szerepelteti. P. szerinte is meg akarja menteni Krisztust és csak akkor enged, mikor a zsidók a császár nevével fenyegetőznek, a mi Judæa helytartója előtt sokat nyomott a mérlegben. Azon szellemben, melyben János evangéliuma mozog, a Péter neve alatt járó apokrif irat Krisztus elítélésének vádját P. jellemének rovására írja. Ez a töredék a bírói ítélettel kezdődik, melyet Herodes «király» mondott ki és megparancsolja, hogy az Urat fogják el. Ezen irat szerint P. összejátsszik a zsidókkal Krisztus ellen. Arimathiai Józsefet, ki Krisztust el akarja temetni, Herodeshez utasítja mihez tartás végett és mondja a zsidóknak: ἐγὼ καταπέμψω τοῦ αἵματος τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ, ὅτιν δὲ τοῦτο εἶσοξεν. Ez eljárás, mely azt teszi föl, hogy a pört csak vezette, ellenkezik a római állampolgári határozmányokkal és hitelt nem érdemel. Márk és vele a másik két synoptikus, kik jobban ismerték a római jogot, azt hitték, hogy a procuratornak ahhoz kellett magát alkalmazni. Ezzel szemben az Evangelium Petri, mely oly helyen keletkezett, hol a római befolyás kevésbé érvényesült, saját ízlése szerint rajzolja meg P. képét a nélkül, hogy a római bíraskodás szigorú formáival törődne. Ὑπομνήματα vagy Commentarii elnevezéssel új irodalmi műfaj keletkezett a keresztény irodalomban, mely mint az Acta tágasabb fogalma πρωτόκολλον-okat és azok feldolgozását tartalmazza. Ezen műfajnak azonban a főcélja a vallási épülés volt, a mint ezt Eusebius, az egyháztörténetíró maga is beismeri, midőn martýr-történeteinek gyűjteményéről azt mondja, hogy az nem csak történeti (ἱστορικῆ), hanem tanulságos (διδασκαλικῆ) elbeszéléseket is tartalmaz. Evvel tehát a képzeletnek tágas tere nyílott és a szentek igaz történetének elbeszélésében az igaznak és nem igaznak határát eltörülte.

Így a többiek közt van egy apokrif történet, mely a négy evangélium ismeretén alapulva megírja Krisztus pörét, elítélését, halálát, eltemetését, feltámadását és mennybemenetelét. Ezen műnek a czíme Acta Pilati, mely nagyon elterjedt és kedves olvasmány volt évszázadokon keresztül. Célja volt ennek a munkának, hogy zsidókortársak tegyenek tanúságot Krisztus mellett és a régi vallásukat követő zsidókat is megtérítsék. Erről a műről azonban be van bizonyítva, hogy minden tekintetben apokrif; legvalóbbszíni az, hogy szerzője héber nyelven író zsidó, a ki mindent, a mit szétszórvá talált Krisztus pöréről, azt összeállította és zsidókkal czáfoltat rá a zsidókra. A Krisztus ellen felhozott vádakot pontról pontra megczáfolják a tanúk s ezekben ártatlannak mondják ki az Üdvözítőt. Hogy a pör mégis Krisztus elítélésével végződik, erre nézve P. melegségére a császártól való félelmét hozza fel.

A II. és III. század táján különben is kedvezőbb hangulat támad P. személye iránt. Tertullianus ugyanis védőiratában hivatkozik egy helytartói tudósításra, mely Tiberiusnak szólt. E szerint P.-tól, a ki lelkében már maga is Krisztus követője volt, csak a zsidók erőszakoskodása csikarta ki Jézus megfeszítését és P.-nak egy másik tudósítása alapján a császár pörbefogással fenyegette meg Krisztus vádlóit. Origenes és a IV. század kezdetén élő írók azt állítják P.-ról, hogy Krisztust ártatlannak találta és csak a zsidók lármájára és az uralmat féltő Herodes rábeszélésére szolgáltatta ki Jézust elenségeinek.

A következő századokban, midőn a keresztény írók a pogány írókkal vitatkoznak és a zsidóság már háttérbe szorul, a keresztény írók pogányt látva P.-ban, kedvezőtlen színben tüntetik föl őt, egy sorba állítják a keresztényeket üldöző császárokkal s azt írják róla, hogy bűnhődésül, mert Krisztust ellenségeinek kiszolgáltatta, öngyilkos lett. A régi «Acta»-t később a legendák vagy mondák a legnagyobb szabadsággal és önkény-nyel dolgozták át. A régi «Acta»-t részben megrövidítik, részben pedig

kibővítik, azt a czélt szolgálva, hogy a zsidók megtérítését zsidók segítsék elő. Érdekes az «Acta» latinra való fordítása, melynek czíme «Gesta Pilati». Ezen fordításnak függeléke a «Descensus Christi ad inferos». Nevezetes ebben ez az állítás: Et ipse Pilatus scripsit omnia, quæ gesta et dicta sunt de Jesu a Judæis, et posuit omnia verba in codicibus prætorii sui publicis. Egy másik fordításban még fontosabb szerepet játszik P. Ugyanis, mivel a Krisztusra vonatkozó összes tényeket az egész zsinagóga valódiaknak ismerte el, P. ezeket ad acta veszi és az ő ünnepélyes kérdésére Annas és Kaiphas kijelentik, hogy a megfeszítés után Krisztusnak feltámadását és mennybemenetelét ténynek veszik és erről a szent könyvekből is meggyőződést szereztek maguknak. És ezt is feljegyzi P. in codicibus publicis prætorii sui és levelet is ír ez ügyben Claudius császárnak, melynek szövegét a Gesta Pilatiszinténközli. Ezen levél valódiságához azonban sok kétség fér, de akár valódi, akár nem, P.-ról újat, fontosat nem mond. Az Acta alapján tovább fejlődik mindig az igaznak és valótlannak összekeverése P. személyéről. Egy æthiopiai legenda keresztényt és kalendariumi szentet csinál belőle. Nem érdektelen az a monda sem, melyet a Παράδοσις Πλάτων tartalmaz. E szerint, mikor a megfeszítés után Rómában is földrengés és napsötétedés állott be, a császár bilincsekbe verve Rómába hozatja és több napon át törvényt ül fölötte, mert mint ő δυσσέβεστατος Jézus megfeszítésével az egész világot tönkretette. P. azonban a vádat a zsidókra hárítja és Krisztust a legnagyobb istennek ismeri el. Erre a császár parancsot ad Judæa akkori helytartójának, hogy a zsidó népet ejtse fogságba és szórja szét, P.-t pedig fejeztesse le, mert az ártatlan Krisztusra rátette a kezét. P. bánatosan kér bocsánatot az Úrtól. Ekkor egy hang hallatszik az égből, mely kijelenti, hogy Pilatus örökre üdvözül, mert alatta teljesedtek be a próféták szavai. Leütött fejét egy angyal viszi az égbe. Ezt látva P. felesége, Prokle, örömeiben szörnyet hal s urával egy sírba temetik el.

Ilyen és hasonló mondák keletkeztek P.-ról, melyeket kivonatunk szük keretében még dióhéjban sem mondhatunk el, de nem is volna hálás feladat, mert ezekből P.-ra s az ő hivatalos működésére vonatkozó hiteles adatokat nem kaphatnánk. Ezek a mondák csak annyiban érdekelhetnék a történetíró, a mennyiben az igazi hagyomány némi maradékait megőrték és P.-nak Krisztus elítélésében vitt szerepét pontosabban megjelölnék vagy kiegészítenék.

De hát azt vélhetné az ember, hogy Eusebius hitelessége, a ki szerint P. a sorsnak különféle csapásai alatt (variæ calamitates, τοιαῦτα συμφορὰί) öngyilkossá lesz, nem csak meg nem inog, hanem megszilárdul, mert P.-on, hogy a szégyenletes halált megelőzze, csak az Isten igazságossága teljesedik be. Ámde a «calamitates» alatt csak a lelkiismeret furdalását gondolhatnók, a mit csak úgy érezhetett, hogy Krisztust elárulja. Árulóvá azonban csak a monda tette meg. A monda persze azt az észjárást követi, hogy ha az áruló Judás öngyilkossá lett, azzá kell lennie az áruló P.-nak is. Mi volt annak az oka, hogy P.-ról minél kedvezőtlenebb hírek jussanak forgalomba, azt láttuk. Ugyanaz az ok vezette Eusebiust is, hogy ezeket terjeszse.

A történetíró, ha P.-ról feltétlenül megbízható tudósítást akar szerzeni, csak az evangéliumokra kell szorítkoznia és ezeket az akkori állami és vallási viszonyok tanulmánya alapján fogja magának kiegészíteni.

(Budapest.)

SZÓKE ADOLF.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A csillaggal megjelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Dénai Viktor: A természetérzék a XVII. század francia irodalmában. Budapest, 1907. 8-r. 115 l.

Heller, Bernard: Éléments, parallèles et origines de la légende des

sept dormants. (Különnyomat a Revue des Études Juives-ből.) Paris, 1905. 31 l.

Heller, Bernard: Variantes hongroises de «L'Estormi» et du «Prêtre comporté». (Különnyomat a Revue des Traditions Populaires-ből.) Paris, 1906. 6 l.

Heller, Bernard: L'épée symbole et gardienne de chasteté. (Különnyomat a Romania-ból) Paris, 1907. 14 l.

Heller, Bernhard: Zur Geschichte der Parabel vom echten Ringe. (Különnyomat a Zeitschrift f. vergleich. Litteraturgeschichte-ből.) Berlin, 1906. 7 l.

*Homeros Iliasa. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Ponori Theurewk Emil*. I. köt. I—VI. ének. (Kiadja a M. Tud. Akadémia class. philol. bizottsága.) Budapest, 1906 (görögül és magyarul). 8-r. LXXI, 263 l. 6 K.

Könyvtár, Magyar. Budapest, Lampel, 1907. K. 8-r. Számonként 30 f. 479. Wilde Oszkár: Salome. Ford. Szini Gyula. 58 l.

480—481. Goethe: Faust. (L. e füzet 781. l.) Dóczy Lajos. 153 l.

482. Prém József: Munkácsy Mihály. 29 l.

483. Michel Provins: Jelenetek. Ford. Gábor Andor. 61 l.

484. Jakobinyi Péter: A görög sport. 40 l. (L. e füzet 781. l.)

485. Szini Gyula: Trilibi. 62 l.

486. Középkori legendák és példák. Kiadta Katona Lajos. 48 l. (L. ismertetését e füzetben, a 796. lapon.)

487. Guy de Maupassant: Az ékszerék. Ford. Tóth Béla. 46 l.

488—489. Wilde Oszkár: Bunbury. Ford. Mikes Lajos. 78 l.

490. Turgenyev Iván: Pjetuskov. Ford. Ambrozovics Dezső. 58 l.

491. Cicero: Manilius törvényjavaslata mellett. Ford. Szidarovszky János. 53 l.

492. Somossi István: A bélyeggyűjtés kézikönyve. 61 l.

Könyvtár, Olcsó. Budapest, Franklin, 1907. K. 8-r. Számonként 20 f. 1454—1456. Ihering Rudolf: Küzdelem a jogért. Ford. Szilassy

Czézár. 107 l.

1457—1463. Mac Donagh Mihály: Az angol parlament szokásai, furesaságai és humora. 287 l.

1464—1473. Fogazzaro Antal: A szent. Ford. Vetési József. 493 l.

Kuncz Aladár: Toldy Ferencz. Budapest, 1907. K. 8-r. 102 l. 2 K.

(L. ismertetését e füzetben, a 779. lapon.)

*Prónai Antal: A piaristák színjátéka Pesten. Budapest, 1907. 135 l. 2 K.

*Regényírók, Magyar. Szerk. Mikszáth Kálmán. Budapest, Franklin, 1907. 8-r.

29. Vas Gereben: A pörös atyafiak. 362 l.

37. Baksay Sándor: Pusztai találkozás. Patak banya. VIII, 339 l.

46. 47. Wohl Stefánia: Aranyfüst. VIII, 314+290 l.

51. Mikszáth Kálmán: A beszélő köntös. A gavallérok. 219 l.

*Seneca. Erkölcsi levelek. Fordította *Barcza József*. (Kiadja a M. Tud. Akadémiának class. philol. bizottsága.) Budapest, 1906 (latinul és magyarul). 8-r. 592 és 628 l. 10+10 K.

Sörös Pongrácz: Jerosini Brodaries István. Budapest. Szent István-Társulat. 1907. 8-r. 148 l. 2 K.

Szabó László: Az írás mestersége. Budapest, Budapesti Hírlap Újságvállalata, 1907. K. 8-r. 135 l. 1 K.

Népszerű stilsztika dióhéjban, egy gondolkodó, ügyes tollú újságírónak útmutatása, miként írjunk *helyesen*, *őszintén*, *röviden*. Nem teljes és nem rendszeres. Pozitív tanácsok helyett, igen helyesen, inkább a gyakorban elkövetett hibákat sorolja föl, s elkerülésükre nyújt útbaigazítást. Az által, hogy rendszerint mulattató stíl-virágokat használ föl a tanításra, munkája eleven és kedves olvasmány, de mivel szabályokat nem ad, s

ennélfogva nem általánosít, valamint mivel a teljességre nem is törekszik s csak pár hibát állít össze: egy-egy helytelen kifejezésről, egy-egy terjengős vagy hazug fordulatról leszoktatja a figyelmes olvasót, de célját ép oly kevéssé éri el, mint az iskolai stilisztika-tanítás, melyet a sorok között több ízben megró. Hogy egy pár magyartalanság (-*túl*-lal összetett melléknév, *miután* okhatározói mondat élén) s egy pár fölöslegesen használt idegen szó (actio, impressio) is tarkítja a különben jó magyarul megírt füzetet, az sajnos körülmény, de óhatatlan. Nem illik azonban a komoly tartalomhoz a füzet végén egyik fővárosi papirkereskedőnknek csinált reklám.

Szinyei József (id.): Magyar Írók. 104. füzet. (XII:4.) Budapest, 1907. Hornyánszky. 481—640. hasáb. 1 K.

Musnai *Ürmösy Lajos*: Erdély irányadó lapja (1830—1840-es években). Kolozsvár, 1907. 8-r. 316 l. Ára 8 K.

Zenetudomány, Magyar. Szerkesztik és kiadják Herrmann Antal és Major J. Gyula. I. évf. 1-2. füzet. Budapest, 1907. 32 l. és 16 számozatlan kótlap.

E most meginduló folyóirat, a mint az első füzet is bizonyítja, nem pusztán zenetudománnyal foglalkozókat érdekel, hanem az által, hogy a zenének az irodalommal és néprajzzal érintkező területeire is gondot fordít, az irodalomtörténetírókat is. Az első kettős szám tartalmából kiemeljük a négy irodalomtörténeti vonatkozású cikket, ú. m. Sztankó Bélától: Pálóczy Horváth Ádám dallamai; Major J. Gyulától: A szombatosok énekeiről; Fabó Bertalantól: Egy ismeretlen nótagyűjteményről; Herrmann Antal: Horváth Ádám énekeinek kéziratai. Érdekes a kótameléklet is, mely Horváth Ádám O és Új mintegy Ötödfél száz Énekek cz. gyűjteményének 1—272. nótáját adja czinkografai úton reprodukálva. Ha a szerkesztőség megvalósítja tervét, s a Horváth-féle gyűjteménynek többi dallamát is közli megfelelő irodalomtörténeti és zeneesztétikai méltatás kíséretében: rá fog szolgálni az irodalomtörténet elismerésére.

24 középiskolai értesítő.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1906-ban jelent meg.)

Aal, A., Henrik Ibsen als Dichter u. Denker. (8-r. VII, 272 l.) Halle, M. Niemeyer. 4 M.

Ackermann, R., Percy Bysshe Shelley, u. seine Werke. (N. 8-r. X, 382 l.) Dortmund, F. W. Ruhfus. 5 M.

Andeer, P. J., Rhätoromanische Elementargrammatik m. besond. Berücksicht. des ladinischen Dialekts im Unterengadin. 2. Aufl., durchgesehen v. G. Pult. (8-r. 116 l.) Zürich, Art. Institut Orell Füssli. 2/80 Fr.

Bartels, A., Die deutsche Dichtung der Gegenwart. Die Alten und die Jungen. 7. verb. Aufl. (8-r. VIII, 352 l.) Leipzig, E. Avenarius. 1907. 4 M.

Bartels, A., Heinrich Heine. (N. 8-r. XVI, 375 l.) Dresden, G. A. Koch. 3 M.

Bartels, A., Gerhart Hauptmann. 2., verm. Aufl. (8-r. VII, 315 l.) Berlin, E. Felber.

Barth, H., Petöfi. (N. 8-r. 20 l.) Leipzig, F. Engelmann. 50 pf.

Bavnick, H., Bilderdijk als denker en dichter. Kampen, Kock. (N. 8-r. 221 l.) 2/25 Fl.

- Becker, G.*, Die Aufnahme des Don Quijote in die englische Literatur (1605—c. 1770). (VII, 246 l.) 7 M.
- Behrens, C.*, Agnes Bernauer i Historiens og Digtingens Lys. Kopenhagen, Salmonsens. (8-r. 128 l.) 2·50 Kr.
- Beiträge zur Literaturgeschichte.* Hrsg. v. Herm. Gräf. 8-r. Leipzig, Verlag f. Literatur, Kunst u. Musik. 7. Heft. Strauss u. Torney, Lulu v.: Die Dorfgeschichte in der modernen Literatur. (40 l.) 60 pf. — 8. Heft. Busse, Dr. Carl: Conrad Ferdinand Meyer als Lyriker. (32 l.) 60 pf. — 9. Heft. Gräf, Herm.: Nikolaus Lenau. (40 l.) 60 pf. — 11. Heft. Engelhard, Carl: K. E. Knodt. (26 l.) 40 pf. — 13. Heft. Burggraf, Jul.: Das Erwachen u. Werden des Dichters in Schiller. (43 l.) 60 pf. — 14. Heft. Gräf, Herm.: Annette v. Droste-Hülshoff. (45 l.) 60 pf. — 15. Heft. Bieder, Th.: Friedrich Hebbel. (39 l.) 60 pf.
- Beowulf* nebst dem Finnsburg-Bruchstück. Übers. u. erläutert v. Hugo Gering. (8-r. XII, 121 l.) Heidelberg, C. Winter, Perl. 2 M.
- Besson, P.*, Robert Hamerling poète et romancier. (N. 8-r. 97 l.) Grenoble, Librairie Dauphinoise.
- Besson, P.*, Un poète de la vie intime. Les romans et nouvelles de Théodore Storm. (Különnyomat: Revue germanique II, 3.) Paris, Alcan. (N. 8-r. 25 l.)
- Birnkoﬀ, P.*, Leo Tolstoy, his life and worth. Autobiographical memoirs, letters and biographical material. Vol. 1. Childhood and early manhood. London, Heinemann. (8-r. 390 l.) 6 sh.
- Bleibtreu, K.*, Der wahre Shakespeare. «Das neue Shakespeare-Evangelium.» «Shakespeare.» Tragikomödie in 5 Akten. (N. 8-r. 176 l.) München, G. Müller. 1907. 3 M.
- Boer, R. C.*, Untersuchungen üb. den Ursprung u. die Entwicklung der Nibelungensage. 2 K. (N. 8-r. VII, 224 l.) Halle, Buchh. des Waisenhauses. 1907. 8 M.
- Boetticher, G.*, Deutsche Literaturgeschichte. (8-r. VIII, 544 l.) Hamburg, G. Schloessmann.
- Bordeau, J.*, Poètes et humoristes de l'Allemagne. La France et les français jugés à l'étranger. (8-r. 283 l.) Paris, Hachette et Cie. 3·50 Fr.
- Bouchaud, P. de*, La poétique française. (Le présent et l'avenir.) (18-r. 164 l.) Paris, Sansot et Cie. 2 Fr.
- Böckel, O.*, Psychologie der Volksdichtung. (N. 8-r. VI, 432 l.) Leipzig, B. G. Teubner. 7 M.
- Brabec, A.*, Grundriss der böhmischen Literaturgeschichte. (8-r. 92 l.) Wien, M. Kuppitsch Wwe. 1·50 K.
- Brandes, W.*, Wilhelm Raabe. 2. durchgeseh. u. erweit. Aufl. (8-r. VIII, 124 l.) Wolfenbüttel, J. Zwissler. 2 M.
- Brosswitz, F.*, Heinrich Laube als Dramatiker. (N. 8-r. VIII, 220 l.) Breslau, M. Fleischmann. 4 M.
- Browne, E. G.*, Hand list, arranged alphabetically under titles, of Turkish and other printed and lithographed books presented by E. J. W. Gibb to the Cambridge University Library. (8-r. 96 l.) 5 sh.
- Brunner, P.*, Studien u. Beiträge zu Gottfried Kellers Lyrik. (N. 8-r. VI, 443 l.) Zürich, Art. Institut Orell Füssli. 9 Fr.
- Calvi, E.*, Bibliografia generale di Roma. (Lex. 8-r. XXIII, 175 l.) Roma, Loescher e Co. 15 L.
- Cestre, C.*, La Révolution française et les poètes anglais (1789—1809). (8-r. 574 l.) Paris, Hachette et Cie.
- Chapman, G.* and *J. Shirley*, The tragedie of Chabot, ed., with introd. and notes, by Ezra Lehman. University of Pennsylvania by Winston Co., Philadelphia. (4-r. 124 l.) 1·50 D.
- Chotzner, J.*, Hebrew humour and other essays. (N. 8-r. II, 186 l.) London, Luzac and Co. Kötve 5 sh.

TOTEMISZTIKUS NYOMOK A GÖRÖG TÖRTÉNETBEN.

(Harmadik közlemény. L. EPhK. 1907: 177. és 560. s k. lk.)

A Buphonia *értelmét* kell megadnunk. Miért kénytelen a bikát lesújtó pap menekülni, miért kerül a gyilkos fegyver a törvényszék elé?

Valamiféle magyarázattal már a Sopatros-legenda igyekszik szolgálni. Sopatros földműves, a ki a munkából hazatérő bikára haragszik meg, mivel ez az áldozati tésztából evett; igásmarhán követi el az *ἀσέβεια*-t, a mi miatt azután menekülnie kell (Porphyr. id. m. 29: τῶν βοῶν τις εἰσιῶν ἀπ' ἔργου és φυγῆν δὲ ἐχούσιον ἀράμενος ὡς ἡσεβήκως.). Tehát, mint látjuk, a legenda abban találja meg az *ἀσέβεια* tényét, hogy az áldozat *igásmarha*. Ilyen áldozatot a későbbi görög gondolkozás szerint — általánosságban szólva — nem volt szabad az isteneknek bemutatni. Athénben ama vétkek közt, melyeknek átlépőit a *βουζύγριοι ἀραί* (a Buzygai átkai) érték, ott szerepelt az is: a földművelésre használt bikát megölni; mert állítólag már az említett papi nemzetségnek őse, Buzyges, gondoskodott a kultúrát biztosító egyéb intézkedéseken kívül arról is, hogy az ember munkatársa, az igásmarha, védelemben részesüljön (v. ö. Toepffer: Attische Geneal. 139. l.). Pythagorasról is úgy tudták a későbbiek, hogy a munkára használt bika húzához, az állatnak nagy haszna miatt, nem nyúlt (Zeller, Die Phil. der Griech. I. 1. 318. l. 5. jegyz.). Egy névtelen poéta meg nem tudja megfelelőbben jellemezni őseinket, a kik az aranykornak szelíd erkölceit a későbbi idők vadságává változtatták át. minthogy azt mondja róluk:

*οἱ πρῶτοι καχοεργὸν ἐγαλκεύσαντο μάχαιραν
εἰνοδίην, πρῶτοι δὲ βοῶν ἐπάσαντ' ἀροτήρων,*

azaz: a kik elsőknek kovácsoltak gaztettű utonálló fegyvert, *s elsőknek ettek a szántó bikákból* (Plutarchos, de esu carn. 2. beszéd, 4.)¹⁾

¹⁾ L. u. o. Plutarchos felfogását: az emberek először csak a vadállatokból ettek, később madarakat és halakat is; καὶ γευσάμενον οὕτω καὶ

A hasznot kereső czélszerűség és a vallás egyaránt odavezettek idővel, hogy az igásállat még az istenek oltára előtt is kegyelmet kapott; mert a vallásnak közelfekvő követelménye szerint az isteneknek felajánlott lények és tárgyak lehetőleg tiszták, használattól érintetlenek legyenek. Az állatnak is ἄφειτος-nak kellett lennie (ez az illető műkifejezés), azaz szabadjára bocsátottnak, munkától és használattól mentesnek.¹⁾ *A Sopotros-legenda tehát egyszerűen egy idővel természetesnek látszó vallási követelményt használ fel a Buphonia többé meg nem értett cselekedeteinek magyarázatára.*

E gondolatkörben a sajtáságos *lindosi* (Rhodos szigeti) *Herakles-kultusz* is eszünkbe jut. Philostratos szerint itt kivételesen igásbikát áldoztak Heraklesnek (ha ugyan, a mi valószínűbb, nem az αἴτιον tévesztette meg a szerzőt), az áldozást kísérő szitkok és *kődobálások* közepett. Legalább Philostratos, ki egy képleírása kapcsán (Theiodamas, imag. 2, 24.) ismerteti a kultuszt magyarázó mythot, ebben kődobálásokról is beszél (ὁ γεωργὸς δὲ λίθοις ἐπὶ τὸν Ἡρακλέα, az ige kibesett a szövegből); s ehhez jó párhuzamot szolgáltat a már szóba hozott Dionysos-ünnep Tenedos szigetén, a hol az áldozó papot, ki az újszülött borjút, melynek lábai alá kothornost kötöttek, baltájával leütötte, *kövekkel* a tengerpartig kergetik (Ail. hist. an. 12, 34: τὸ δὲ ἀρτεγενὲς βρέφος καταθύουσιν ὑποδήσαντες κοθόρνους ὁ γε μὴν πατάξας αὐτὸ τῆ πελέχει λίθοις βύλλεται δημοσίᾳ, καὶ ἔσται ἐπὶ

προμελετήσαν ἐν ἐκείνοις τὸ φονικὸν ἐπὶ βοῦν ἐργάτην ἦλθε. Ed. Hahn, Die Haustiere című művében, 97. s k. lk., különböző népek köréből említ példákat, hogy az igásmarhát megölni, megenni stb. tilos. Az athéni tilalmat Ailianos (var. hist. 5, 14) e szavakkal idézi: βοῦν ἀρότην καὶ ὑπὸ ζυγὸν πονήσαντα σὺν ἀρότρῳ ἢ καὶ σὺν τῇ ἀμάξῃ, μηδὲ τοῦτον φάειν, ὅτι καὶ οὗτος εἶη ἂν γεωργὸς καὶ τῶν ἐν ἀνθρώποις καμάτων κοινωνός. Hasonló tilalmak voltak a phrygeknél és cyprusbelieknél, s a büntetés mindkét helyen halálra szólott (Ail. hist. an. 12, 34: Φρύγες δὲ ἐν παρ' αὐτοῖς τις ἀροτῆρα ἀποκτείνῃ βοῦν, ἢ ζημίᾳ θάνατος αὐτῷ). A Herod. 4. 186-ban említett ételtilalm: a kyrenei asszonyok Isis miatt nem esznek tehénhúst, nyilván az egyiptomi totemismus körébe tartozik, s nem a munkás állat védelme volt. Viszont Plinius (hist. nat. 8, 70. 5) egy római anekdotát ismer, mely szerint a római nép valakit, ki igásökröt ölt meg, ép úgy száműzötésre ítél, mint hogyha magát a földművest ölte volna meg.

¹⁾ Ide vonandó a suidasi glossa is: Διὸς ψῆφος: τάττεται δὲ ἡ παροιμία ἐπὶ τῶν ἱερῶν καὶ ἀείκτων, a mit Stengel (id. értekezésében: Hermes, 52, 401) érthetetlen módon akar a Buphonia történeti fejlődésével kapcsolatba hozni. Pedig világos, hogy itt általánosságban csak arról van szó, hogy a mi az istennek osztályrésze, annak profán czélből *érintetlennek* kell lennie, az *tabu*.

τὴν θάλατταν φεύγει). Ez utóbbi helyen az áldozati állatot nyilván magával az istennel, a gyermek-Dionysos-szal vették azonosnak, a mint ezt a kothornosok bizonyítják; a mi a Buphonia bikájának isteni jellegéről is jó felvilágosítást nyújtana, ha a tenedosi Dionysos-ünnepről az athéni Zeusére egyszerűen szabad volna következtetnünk. A λιθοβόλια mint különnevű vallási szertartás is ismeretes Troizenből, Damia és Auxesia, valószínűen vegetatív istennők, kultuszából (Paus. 2. 32. 2.); s a mi esetleg valamiféle rokonságra utal a lindosi és troizeni szokások között, az az a körülmény, hogy Damia és Auxesia vallásában szitkokat szóró női karok szerepeltek a lindosi átkozódásokra emlékeztetően (Her. 5. 83. az Epidaurusból rabolt Damia- és Auxesia-szobrok felállításáról Aiginában: ἰδρυσάμενοι δὲ ἐν τούτῳ τῷ χώρῳ θυσίῃσι τε σφεα καὶ χοροῖσι γυναικῆιοισι κερτόμεοισι ἰλάσκονται; Lindosban meg Apoll. 2. 5. 11: διὸ καὶ νῦν, ἐπειδὴν θύωσιν Ἡρακλεῖ, μετὰ καταρῶν τοῦτο πράττουσι). De másrészt a lindosi καταραὶ az athéni βουζύγιοι ἀραι-ra is emlékeztetnek, valamint a lindosi Herakles-kultusz mondája a Sopatros legendának aitionára. A sajtáságos kultusz-cselekedeteket ott is avval a bűnös eljárással motiválták, hogy Herakles erőszakkal fogta ki egy földműves szekereből az egyik állatot, s csapott belőle nagy áldozati lakmározást (Apoll. id. h.: καὶ βοηλάτου τινὸς λύσας τὸν ἕτερον τῶν ταύρων ἀπὸ τῆς ἀμάξης εὐωχεῖτο θύσας). A monda nem szorítkozik Rhodos szigetére, sőt itt, úgy látszik, nem is autochthon természetű. Kallimachos az Aitiában Herakles Buthoinasról regélte, hogy a dryopsnak, tehát thesszaliai Theiodamasnak, ekeje mellől rabolta el és falta fel a bikát. Hogyan hívták a lindosi Heraklest? epiklesise ugyanis nincs ránk hagyományozva. A lakmározáshoz a Buthoinas-név rendkívül illik, mert θοίνη az ünnepi lakomát jelenti, s így Lactantiusnál tán csak durva tévedés, a közismert βουζύγιοι ἀραι-tól előidézve, hogy a lindosi ara ei posita est, quam de facto βοδύζυγον nominavit, ad quam duo iuncti boves immolarentur.) Ez esetben a السويدasi glossát βοδύζυγος ὁ Ἡρακλῆς, ha nem egyáltalán tévedésen alapuló — mert hisz a monda szerint Herakles nem fogja be a bikát, hanem ellenkezőleg kifogja — Lindosra nem lehet vonatkoztatni (v. ö. Nilsson id. m. 450. köv. hol Toepffer-rel szemben Knaack véleményéhez simul: Hermes 23, 189. köv.). Külömben, mint látjuk, a lindosi kultuszról oly keveset és oly zavarosat tudunk csak, hogy a Buphonia értelmezésénél analog következtetésekre alig használhatjuk fel.¹⁾ Már eredetében a

¹⁾ A lindosi Βουκόπια Θεωδαΐσια-ról, melynek nem egy érintkezési pontja lehetett az ottani Herakles-kultuszsal, l. alább.

földművelés körébe tartozó vallással és mondával van-e ott dolgunk, vagy a mi valószínűbb, az agrikulturális mozzanatok csak a későbbi fejlődés járuléka-e? Bárhogy is döntenők el ezt a kérdést a lindosi Herakles-ünnepre nézve, az athéni Buphoniánál, mint ezt majd meg fogjuk állapítani, egy másik athéni ünnep, maga a Buzygai szertartása szolgáltatja a bizonyítékot, hogy a földműveléssel *nem* lehetett eredeti kapcsolatban. Ámbár a Sopatros-legendából kihámozható kultuszszokás tán Athénben is tényleges és nagyon régi volt: a leölt bika feltámadását akként érzékeltették meg, mutatták be symbolikusan, hogy bőrét kitömték, s ekét fogtak hozzá (Porphyr. id. m. 2. 30: τὴν μὲν δορὰν τοῦ βοῦς ράφαντες καὶ χόρτῳ ἐπορχώσαντες ἐξάνεστησαν, ἔχοντα ταῦτόν ὅπερ καὶ ζῶν ἔσχεν σχῆμα, καὶ προσέξευξάν ἄροτρον ὡς ἐργαζομένῳ).

Egy *modern elmélet*, mely tulajdonkép az ókori reflexió nyomdokain halad, a Buphoniát *vegetációs* ünnepnek tartja. A bikát ama szellem képviselőjének, megtestesítőjének tekinti, a mely az egész növényvilágot áthatja, s elsősorban a növényi világot élteni és bírja gyümölcsözésre. E szerint a Buphoniánál a földműves athéni nép a bikában ezt a *vegetációs daemont* (Wachstumgeist, Korngeist, Kornstier) tisztelte, melyet az aratás hónapjában, a Skirophorionban, mikor a gabona betakarításával a szellem működése is megszűnt, szélesesen elterjedt, főleg germán területen manapság is divó szokás szerint, az állat jelképében megölt. Az elmélet *Mannhardté* (Myth. Forsch. 68. köv. 1.), a kiről ismeretes, hogy a mily páratlan eredménynyel gyűjtötte össze a modern ethnographia azon anyagát, a mely a növényi természetre, a mezei és erdei kultuszra vonatkozik, ép oly egyoldalúsággal iparkodott ez anyag segítségével az ókor vallási tüneményeit magyarázni. Mannhardt elméletét Frazer is magáévá teszi, s legújabban Nilsson hoz fel mellette további argumentumokat (id. m. 25 s k. 1.). A Zeus Sosipolis magnesiaai ünnepét veszi alapul, a mely, mint mondottuk, kétségtelen hasonlóságot mutat egyrészt a kosi, másrészt az athéni Zeus Polieus ünnepével. A rávonatkozó felirat szerint (Dittenberger, Sylloge inscript. Græc.² 553.) a magnesiaiak Zeus Polieusnek egy már előbb, az őszi magvetés idején (*ἀρχομένου σπόρου*) megszerzett bikát ajánlanak fel (*ἀνάδειξις ταύρου*), melyet azután közköltésen táplálnak, de feláldozását csak jóval később, Artemision hónapjában hajtják végre. Ez az időpont, mint Nilsson gondolja, csak az aratás ideje lehet, mert hisz az ünnep vegetatív természete a bika megszerzésének idejéből és az *ἀνάδειξις* alkalmával mondott imából is kivítágluk, a mely többek közt vetések, egyéb gyümölcsök és az állatok gyarapodásáról beszél. A kutató saját szavai szerint: «wenn irgendwo in dem griechischen Altertum, haben wir hier ein Beispiel von einem Tier, das den

Wachstumgeist der Saat verkörpert.» De Nilsson érveléseivel szemben a következő ellenvetéseket tehetjük. Még maga a magnesia-i ünnep sem áll jellegében tisztán előttünk, mert az Artemision hónapot nem tudjuk biztosan keltezni; az *ἀρχομένου σπόρου* is conventionalis időmeghatározás lehet, semmi közelebbi viszonyban az ünnep természetével. Azután a direkt következtetést a magnesia-i ünnepről az athéni Buphoniára annál kevésbé tehetjük meg, mert arra a kérdésre sem vagyunk képesek feleletet adni, hogy a későkorú felirat kultusza mennyiben eredeti vagy mennyire módosult az idők folyamán. Az állatkultusz a maga egyetemeségében, a földművelésre vonatkoztatott egyoldalúsága nélkül bizonynyal régibb keletű bármely agrikulturnális vallási cselekedetnél, s így bátran feltehetjük, hogy idővel, a földművelés növekvő jelentőségével párhuzamosan, vegetatív vonatkozásokat fogunk olyan ünnepeknél és mythosoknál is találni, a hol azok eredetileg hiányoztak. Ez az eset a magnesia-i ünnepnél is fönnforoghat, minthogy a Buphoniánál, a kitömött bikának eke elé fogásában, nyilvánvalóan fönnforog; tényleg az *ἀνάδειξις* említett imája Sosipolishoz a város egyetemes érdekeiért és nemcsak a földművelés védelméért esdekel. De mindezt figyelmen kívül hagyva, mi bizonyítékkal is szolgálhatunk, ha mindjárt csak közvetettül is, hogy az athéni Buphonia eredetében nem lehetett a földművelés körébe tartozó cselekedet.

Ugyanis az athéniak ismertek egy kizárólagosan földműves ünnepet, a mely évenként megismétlődő szertartással, az úgynevezett *ἐρεος ἄροτος*-szal (a szent szántással) vezette be a mezei munkálkodást és áldozott egyúttal a földművelést megteremtő múlt emlékének. A *Buzygai* gondozására bízott ünnep volt ez, a kik az akropolisi Athenakultusz körében végezték papi teendőiket, s így eredetileg maguk is az Akropolis lakói voltak, míg a szent szántásnak helye, a *Buzygion*, közvetlenül a vár sziklája alatt terült el. Minden bizonynyal tehát azt kell várnunk, hogy a Buphonia, feltéve, hogy csakugyan agrikulturnális ünnep, a másik régi istentisztelettel, a mely vele egy helyen folyt le, közelebbi viszonyban legyen. Hisz az azonos célnak szolgáló vagy közös eszmekörben mozgó szokások természetesen találkoznak, hogy egybeolvadjanak vagy másféle összeköttetést létesítsenek. Pl. az eleusisi mondák és rítusok, a melyek a Rharion síkjára helyezték Triptolemos személyével kapcsolatban az első vetést, illykép érintkeztek és szövődtek össze az Akropolis helyi mondáival és szokásaival, s mert egymást kölcsönösen nem tudták elnyomni, ellentéteik egy harmadik területen, az Athén és Eleusis között fekvő Skironban nyertek kiegyenlítést (l. Toepffer Att. Geneal. 137. k.). Hasonlókép a Zeus Polieus ünnepe, a Dipoleiánál is joggal várhatnók

el, hogy határozottan vegetáció jellegét az *ἄρορος βοσκήσιος*-szal való kapcsolat által árulja el, hogy az ünnepi szántásnak nyilvánvaló be-tetőzése, tehát *aratási* ünnep legyen. Viszont ha e kapcsolat és jelleg hiányzik, a kizárás ugyanazon elvével következtethetünk arra, hogy a Dipoleia nem volt vegetációs ünnep, mint a melynek alapján Zeus *Υπατος*-nak tüztelen oltárából azt a következtetést vontuk le, hogy az avval kapcsolat nélkül lévő Zeus Polieusnak ugyanott felállított oltára nem volt *ἄρορος*.

Már most a Buphonia a «szent szántás» szertartásával, legalább tudtunkkal, *semmiféle közelebbi összefüggést nem mutat*. Egymástól függetlenül mások, más papi nemzetség végezte mind a kettőt, a Buphonia a Thaulonidai, a «szent szántás» a Buzygai tisztét képezte. Még ha ez utóbbi ünnep Athena *Polias* kultuszához tartozik is (a mi egyenesen nincs reánk hagyományozva, de l. Preller-Robert Griech. Mythol. 206, 4 és Gruppe, Griech. Myth. I. 27.) ebből Zeus *Polieus* ünnepére semmiféle következtetést nem vonhatunk; *Polias* az Akropolison első sorban Erechtheus-Poseidonnal, nem Zeus-szal áll kapcsolatban, s kérdés, hogy epiklesiseiek közössége nem egyáltalán késő-korú, felületes, az államélet kialakulásával összefüggő kiegyenlítésből származik-e (v. ö. az athéni Disoteriá-nál és a Peiraieusben együtt tisztelt Zeus *Sotert* és Athena *Soteirat*, továbbá a *φρατρία*-kultuszuk nyilván csak effajta kiegyenlítésből származó *Zeus Φράτριος*-át és *Ἀθηνᾶ Φρατρία*-ját). Mindez természetesen nem zárja ki, hogy a két vallás érintkezésének mélyebb gyökere ne lett volna; különösen Athénben nem, a hol — a mi a kultuszt illeti — minden csodálatosképen össze van szövődve. Zeus már Athena legrégibb szentélyében helyet kapott (Zeus *Herkeios* a *Pandroseion*ban), s a mi szempontunkból a a következő tény még nagyobb fontossággal bír. Az Eteobutadai nemzetségének női tagjai látták el Athena *Polias* kultuszát örökös megbizatással, s a nemzetség mythikus őse, *Butes*, mint majd látni fogjuk, nem választható el Zeus vallásától, sőt épen a mi Buphoniánktól. De jellemző módon itt is az Erechtheus-Poseidon Athenájával van dolgunk, a kinek a földműveléshez még semmi köze, s a ki mintha mint azonegy személynek régibb alakja állana a Buzygai ifjabb Athenájával szemközt. Külömben már maga az a körülmény, hogy ugyanazon istenség kultuszán több papi nemzetség osztozkodik, feljogosít a következtetésre, hogy itt a fejlődés régibb és újabb kora közt különbséget kell megállapítanunk. S bizonynyal a régibb Athénára vonatkozik a Buphonia keletkezéséről szóló legenda is, a mely szerint Athena az *első* áldozati állatot ígéri oda Zeusnak a *Polieus* oltarán, ha viszont ő meg szavazatával segíti a Poseidonnal folytatott küzdel-mében; föltéve, hogy a legenda csakugyan a protobuphoniáról akar

számot adni, s nem inkább azt kívánja megokolni, hogy a Polieus oltárán végzett áldozás miért előzi meg időrendben a vele kapcsolatos többi vallási szertartást (a kétértelmű legenda Hesych.-nál Διὸς θᾶκαι καὶ πεσσοί alatt: φασὶ δὲ ἐν τῇ τῶν Ἀθηναίων διαφηφίσει, ὅτε ἠμφισβήτει Ἀθηναῖα καὶ Ποσειδῶν, τὴν Ἀθηναῖν Διὸς δεηθῆναι ὑπὲρ αὐτῆς τὴν φῆφον ἐνεργεῖν καὶ ὑποσχέσθαι ἀντὶ τούτου τὸ τοῦ Πολιέως ἱερεῖον πρῶτον θύεσθαι ἐπὶ βωμοῦ. Az értelem a πρῶτον magyarázatától függ).

Végül valamiféle összefüggést Zeus Polieus vallása és a tavaszi földműves ünnep között abban a körülményben is kereshetne valaki, hogy többek közt a Zeus Teleios kultusza is a Buzygai papi feladatai közé tartozott. Nagy kár, hogy erről a Zeus Teleiosról pontosabban semmit sem tudunk, a házasság védelmére vonatkozó általánosságokon kívül (v. ö. Hera Τελεία ismertebb alakjával); mert lehet, hogy a kérdéses epiklesis ép Athénre nézve jelentős történeti állapotok jelzője, ha t. i. a Τελέων-név is ide tartozik. Egy változat szerint ugyanis az Eteobutadai ősének, Butesnek, nem Pandion, hanem Teleon az őse (ekként Apoll. 1. 9. 16: Βούτης Τελέοντος), s így tán Euripidesnél sem íráshiba (Ion 1579), hogy az egyik attikai phylének Ion fia: Teleon és nem Geleon az eponymosa. A Geleontes Zeus-t tisztelték főistenöknek (v. ö. a feliratról ismeretes Ζεὺς Γελέων-nal), Pandion ugyancsak Zeusre utal (l. alább), s Butesről is feltehetjük, hogy eredetileg a bika Zeus körében használt sacralis kifejezés. Ezen egyezések alapján tehát könnyen ahhoz az eredményhez juthatnánk, hogy tulajdonképp a Buphoniával megtisztelt Zeus Polieus és a Zeus Teleios rokon természetű vagy eredetileg épen azonos istenségek; hogy már a Teleios-szó maga arra a teljes fejlettséget elért bikára vonatkozik, melyet a házasság ritusai között volt szokás az istennek bemutatni; mert hisz ez állatnak a házasság intézményével való szoros kapcsolatát az Anthesteria-ünnep is minden időre emlékte tartotta azon meghagyás által, hogy a basileus feleségének a Bukolionban kellett évenként eltöltenie Dionysos szobrával együtt a mystikus nászját.¹⁾ De mindez fel-

¹⁾ A Τέλειος-jelző rendes magyarázatát (τέλος = házasság) l. Hruza, Die Ehebegründung nach attischem Rechte, 127 és Schömann-Lipsius, Griech. Altert. II. 583. Itt nincs alkalom eltérő felfogásomat részletesen igazolni. A sacralis nyelvben τέλειον-nak (attikai feliratokon: τέλειον-nak) ellentéte a γαλαθηνόν; a családi ritualéban felnőtt személyekért az előbbit, gyermekekért az utóbbit áldozták (v. ö. Protz-Ziehen, Leges Graecorum sacra II. 1. 68. s k., egy phatria-feliratot, hol Ziehen a κοῦραιον-t a felnőttekre, a μαῖον-t a gyermekekre vonatkoztatja). A házasságkötésnél természetesen és általában szólva először τέλειον-t kellett bemutatniok az áldozóknak.

tevés csupán, s legfőlebb az athéni kultuszokra jellemző synkretismust sejteti, a miből még a Zeus Teleiosnak a szántás-vetés körében játszó szerepére sem következtethetünk, s annál kevésbé a Zeus Polieusére. A Buzsgai vallási gondoskodásuk körébe emelhetők ugyan idővel, a természet és az ember élete közt mutatkozó analogiák alapján, azt az istent, kit mint a szaporodás őrét *Zōyios*-nak is neveztek; de a régibb, a földműveléssel és házassággal össze nem függő szertartást, a Buphoniát, a mint ezt pusztá létezése is bizonyítja, nem tették fölöslegessé az által.

A mint látjuk, bárhogy is forgassuk a dolgot, a Buphoniát a tavasz szántási ünnepével semmiféle direkt kapcsolatba nem hozhatjuk, s így a vegetációs elméletet eo ipso fel kell adnunk oly kultusz magyarázatánál, a mely — a mennyire ismerjük — maga sem nyújt hozzá semmi támasztékot. De miféle egyéb magyarázási mód marad számunkra a vegetációs elmélet megdőltevel? Szóba hoztuk már Stengel nézetét az eredetileg *vér nélküli* áldozásról. Ezt a feltevést, mint megokolatlant, visszautasítottuk; a Buphonia szertartása bizonyynyal nem akarja általánosságban a véres áldozat kezdetét jelképezni, s az áldozónak vétke bizonyynyal nem abban rejlik, hogy vérrel mocskolta be az oltárt, a melyhez annak egyáltalán nem lett volna szabad érnie. Prott idézett értekezésében máskép igyekszik a kérdést megfejteni. Előzetes *emberáldozatot* tételez fel, a melynek helyébe lépett idővel a bikaáldozat; a bűnnek gondolatát az emberről vitték azután a bikára át. De Prott eszméjét a hagyomány semmiképp sem támogatja; emberáldozatról a Buphoniával kapcsolatban egyáltalán nem hallunk semmit sem. Gruppe viszont, mint sok egyebütt, itt is *esővarázslásra* gondol (id. m. I. 28), a nélkül hogy ezt az önkényes feltevést a legcsekélyebb mértékben is valószínűvé tudná tenni. Csak a teljesség kedvéért említem fel, hogy Gilbert, a ki mindenben *égi* vonatkozásokat lát, természetesen a Buphoniát is uranikusan értelmezi.¹⁾ A mint látjuk, a Buphonia magyarázásánál semmi képzelhető mód nem került el a mythologusok élénk képzeletét.

Tehát, úgy veszem észre, a sok valószínűtlen találgatás után nem marad egyéb hátra, mint a legközvetlenebb, legtermészetesebb gondolathoz folyamodni, melyre már Robertson Smith is utalt: a bika megölését bűnös cselekedetnek érezték Athén lakói, mert *a bika valamikor isteni tiszteletben részesült nálok, állatistenök volt*, még pedig a maga egész közvetlenségében és valójában, az emberi viszonyok, főleg a

1) A teljesen szabadjára hagyott képzelődés elriasztó példájául ideiktatom szavait: Ist die Wolkenbildung als solche einheitlich unter dem Bilde des Stiers aufgefasst, so stellte die Tödtung derselben das Hinsterben der Wolken im Sommer dar stb. (Griech. Götterlehre, 149. l.)

politikaiak összeségére vonatkoztatva, egyoldalú természet-symbolismus nélkül; s ezt az isteni állatot következkéskép sem megölni nem volt szabad eredetileg, sem húsát eledelnek felhasználni.¹⁾ Ha azután később át is tértek arra a szokásra, hogy a bikát áldozati állatnak választották és húsát megették (rögtön látni fogjuk, hogy miféle okok működhettek az átmenetnél közre), az érzelmekben erősen gyökerező szentség eszméje ennek ellenére is ébren tartotta a tudatot, hogy itt törvénysértés, szentségtörés ment végbe. A megtörténtet ki kellett engesztelni és a cselekedetet büntetni kellett, ha később csak symbolikusan is. A Buphonia szertartása rendkívül érdekes, görög földön egyedül nyíltan beszélő példája annak az átmenetnek, a mely a lemondó totemismus helyébe az élvezőt lépteti.²⁾ Azt hiszem, hogy az itt kifejtett felfogással a Buphonia lefolyásának jó magyarázatát adhatjuk. A Buphonia drámája két felvonásra oszlott, s mindenik 2-2 jelenetet foglalt magában. Az első felvonás a bika feláldozásából állott, megöléséből és az azt követő ünnepi lakomából. Mert Stengel helyesen hangsúlyozza (Hermes id. h.) Pröttal szemben, hogy a Buphoniánál csakis lakmározással egybekötött áldozatra lehet gondolni. Hogy mennyire fontos mozzanat volt itt: enni a bika húsából, azt a Sopatros legenda szavai minden kétségen kívül helyezik; a bika halála miatt sújtott és megriadt athénieknek maga Pythia adja a tanácsot: *λῆρον ἔσεισθαι γευσαμένους τε τοῦ τεθνεῶτος καὶ μὴ κατασχοῦσιν* (Porphyr. 2. 29. *κατέχειν* = *ἀπέχειν*, tehát a szöveg rendben van. A Sopatros-legenda szerint nem Athena, hanem Apollon a tulajdonképeni ünnepalapító!) És nézetünk szerint ép ez a vallásos étkezés szolgáltatott okot, hogy az eredeti tilalom és tartózkodás *βουφόνια*-vá változzék át. A szent állat húsából enni az istenséggel való legközvetlenebb érintkezés; a hússal együtt abból a szellemből is kerül valami a hívó testébe, a mely az istenséget élteti. A görög vallásból (és mondhatjuk általánosságban bármely vallásból, a mely végczélként az istenséggel való azonosságot keresi) nem hiányzott soha és nem is hiányozhatott ez

¹⁾ Rob. Smith az Encycl. Britann. Sacrifice cz.-ben (137.) mondja a Buphoniáról: In such rites a double meaning was suggested: the victim was an animal kindred to the sacrificers, so that his death was strictly speaking a murder, for which, in the Attic Diipolia, the sacrificial axe cast away by the priest was tried and condemned (Paus.), but it was also a sacred animal sharing the nature of the god, who thus in a sense died for his people.

²⁾ A mi felfogásunk és a Stengelé között lévő különbség nyilvánvaló. Ha eredetileg bikát nem is áldoztak, azért *másfajta véres* áldozatot mutathattak be a bikaistennek, s így nem kell az eredetileg vértelen áldozás valószínűtlen feltevéséhez folyamodni.

a gondolat. Nemcsak az egyes állatfajok, de még az állatindivíduumok egyes testrészei között is különbséget tettek az inspirálás képességét illetőleg. Világosan utal erre Porphyrios (de abst. 2. 48): «a kik a jószágok lelkét kívánják magokba fogadni, a leglényegesebb részeit eszik meg, mint pl. a holló, a vakond vagy a sólyom szívéét, s ez által megszerezték a lelkét, a mely istennek módjára jósol, s mely a test eledelével együtt kerül beléjük.»¹⁾ Nyilván a bikakultusz hívei is efféle incarnatiót akartak elérni, a midőn a szent állatból való étkezésre határozták magukat, midőn bennök a tilalom erejét megtörte az isteni megszállásnak, az ihletésnek vágya. A buphonikus áldozás jellege ilyformán nem lehet kétséges; az áldozási módok azon osztályozását követve, melyet Rob. Smith ajánl az id. helyen, nyilván a «mystikus vagy sacramentalis» áldozatok körébe tartozik (tehát sem a megtisztelők, sem az engesztelők közé, bár Smith a Buphoniát az utóbbiakról szólva említi föl először). Eredeti értelmében magának az istenségnek élvezése volt a hívők részéről, később az istenséget tán a vendéglátónak tekintették.²⁾ Ilyen ünnep lehetett a lindosi Bukopia Theudaisia is, mely a legnagyobb valószínűség szerint az efféle mystikus lakomák főistenének, Dionysosnak, szólt, s a mely ünnep kettős nevének mindenik részével élénken emlékeztet az athéni Buphoniára (v. ö. Nilsson id. m. 279.). — Miként mondtuk, a drámának *második* felvonása is volt. A *kiengesztelés és megtorlás* képezte ennek kettős tartalmát. Mind a kettőre szükség volt, a hívők jószándéka és a későbbi eszmefejlődés ama változata ellenére is, mely az állat és istenség képzeteinek eredeti egységét megbontva az állat-istent egyszerűen az isten állatjává tette meg. A kiengesztelés még teljesen a vallás körén belül történt. A megölt bikát új életre keltették, azaz olyan cselekedeteket hajtottak végre, a melyek feltámadásának látszatával jártak. A Porphyriostól ránk hagyományozott mód: a lenyúzott bőrnek szénával kitömése és összevarrása, s ennek a kitömött állatnak az eke elé fogása a kívánatos czélnek még

¹⁾ οἱ γοῦν ζῳων μαντικῶν ψυχὰς δεῖσασθαι βουλομένοι εἰς ἑαυτοὺς, τὰ κυριώτατα μύρια καταπιόντες, οἷον καρδίας κοράκων ἢ ἀσπαλάκων ἢ ἱεράκων, ἔχουσα παροῦσαν τὴν ψυχὴν καὶ χρηματίζουσαν ὡς θεὸν καὶ εἰσιτοῦσαν εἰς αὐτοὺς ἅμα τῇ ἐνθέσει τῇ τοῦ σώματος.

²⁾ A lexicographusok *sok* bika feláldozásáról beszélnek a Buphoniánál, pl. Etym. magn. Βουφόνια· ἑορτὴ τις παρὰ Ἀθηναίους, ἐν ἣ ἡ πολλοὶ ἐθύοντο βόες. Ez talán nemcsak hamis etimologizálás (az ünnepnév többes számából következtetett többes áldozat), hanem a mystikus lakoma idővel tényleg sok állat leölését tette szükségessé. E mellett a főceremonia egyetlen bikánál is megmaradhatott.

az esetben is jól megfelelt, ha a földművelés eszme körével nem állott szorosabb kapcsolatban. Külömben a feltámasztásnak eljárása idővel változhatott, a lényeg maga a feltámasztásnak hite. Úgy látszik, hogy az efféle kultuszszokások főleg az egyiptomiak vallásában voltak otthonosak: de azért a görögöknél sem ismeretlenek. Plutarchos az osirisi kultusz megbeszélésénél a bakchosi *ἀναβιώσεις καὶ παλληγενεσίαι*-t is szóba hozza és felemlíti a delphoi mysteriumot: *ὅταν αἱ Θυιάδες ἐγείρωσι τὸν Λικνίτην* (De Is. et Os. 35.). Sopatros krétai hazája, úgy látszik, szintén a kiengesztelési aktussal van összefüggésben; krétai emberré tette meg a legenda Sopatrost, mert Kréta a kiengesztelés módjaihoz értők klasszikus földje. Felvonásunk második jelenete, a *megtorlás* már a polgári hatóság elé, a prytaneionban székelő törvényszék elé tartozott. Az eljárás ősiségét maga a hely, a város tűzhelye, tanúsítja. Itt hirdettek ki ítéleteket, mikor a gyilkost nem sikerült kézre keríteni (a módot a patmosi Demosthenes-scholion írja le, XXIII. 76-hoz: *καὶ ὁ βασιλεὺς κηρύττει διὰ τοῦ κήρυκος καὶ ἀπαγορεύει τόνδε τὸν ἀνελόντα τὸν δεῖνα μὴ ἐπιβαίνειν ἱερῶν καὶ χώρας Ἀπτικῆς*), itt mondták ki forma szerint a megsemmisítés vagy határon kívül helyezésnek büntetését azon állatok és holt tárgyak fölött, pl. egy lehullott kő- fa- vagy vasdarab fölött, melyek valami módon emberi életet oltottak ki. A *ποιήσας* hiányában a *δράσαν*-t vonták felelősségre, a mint ezt Aristoteles érdekes megkülönböztetéssel és terminológiával mondja (pol. Ath. 57, 4.). A törvényszéki tárgyalásoknál az elnökség a *βασιλεὺς*-t illette meg, bírák a *φυλοβασιλεῖς* voltak (Schoemann-Lipsius I. 512. csak tévedésből beszél itt ephetákról). A törvényszék tárgyköre szélesebbnek látszik, hogy sem azt tehetnék fel, hogy eredetileg a Buphonia egymagában szolgáltatott okot annak létesüléséhez (l. A. Philippi, Der Areopag u. die Epheten 17. s köv. l.); de az élettelen tárgyak fölött való ítélkezés rendszeresítését mégis nagyban elősegíthette az az ominosus balta.

A Buphoniának és az államéletnek mindenkép különösen szoros kapcsolata mellett bizonyít a körülmény, hogy a vallás kiengesztelésének az állam megtorlásában kellett folytatást nyernie. És a phylobasileis szerepe által a Buphoniát a törzsszerkezettel olyan viszonyban látjuk, hogy mintha joggal keresnénk a bika totem-jellege, a törzs- és államélettel való közössége mellett egyéb bizonyítékokat is. Plutarchos szerint (Theseus 25) Athén ősrégi *pénzei*, melyeket még Theseus verekelt, a bika képét viselték; innen egyszersmind a *ἐξατόμβοιον* és *ἐξάβοιον*- kifejezések. A görög író találgatása helyett (a marathoni bika, Minos fővezére: *Ταῦρος*, a földművelésre serkentő buzdítás) nagyobb valószínűséggel hozhatjuk a képet az akropolisi bikával kapcsolatba. S akkor nem fogunk csodálkozni azon, hogy azt az állatot,

mely az állam symbolumaként még a pénzeken is ott szerepel, nem lehetett büntetlenül levágni. És emlékünkebe fogjuk hívni azt, hogy a bika tulajdonkép minden időre megmaradt Athénben az állami hatalom és jólét jelképének; a *Διονύσου γάμος*-nál, a prytaneion melletti Bukoleionban, az archon basileus felesége, a basilinna az egész állam nevében egyesül az istennel, a ki itt is, mint sok egyebütt, a *θεός Ταύρος* (v. ö. Wilamovitz-Moellendorf, Aristoteles u. Athen II. 42.) A míg viszont a bika-kultusz ősbib korszakának, a Buphoniában fennmaradt és a Zeus nevéhez kapcsolt kultusznak emlékét fogjuk a *Pandion és Pandia* nevekben felfedezni. *Πανδίων*, az Akropolison székelő athéni király, ki a kígyószerű Erichthoniost váltotta fel az uralomban, elválaszthatatlan a Zeus vallásától (*Πανδίων = Πάν-διος*, Usener, Götternamen 62); elválaszthatatlan egyszersmind a Buphonia szertartásától, mert fia: *Βούτρης* a bika-áldozat functionariusának nevével viseli. Ilyformán a *Πάν-δια* is eredetileg Zeus-ünnep volt; a későbbi időben a nagy Dionysióshoz csatolt jelentéktelen ünnep, a melynél mintha csak a szívós történeti emlékek visszhangját hallanók, midőn egy feliratból arról értesülünk, hogy a *φυλή Πανδίωνος* a *Πάνδια* után megtartott gyűlésén *Πανδίων* papját dicséri meg (I. G. 2, 5546.). De a mely valamikor, a nyelvileg egész hasonlóképen formált *Παναθήναια*-ból következtetve, az állammá tömörülő törzseknek fontos ünnepe volt. S a mondottak után nem kételkedem, hogy ez a tömörülés, mint a legrégebb athéni pénzek is igazolják, a *bika* jegyében ment végbe.

Összegezve a mondottakat: a Buphonia szertartását teljesen meg tudjuk magyarázni a bikához fűzött vallásos tiszteletből és csakis ekként tudjuk ezt megtenni. Ha a Buphonia nem is tünteti már fel az állatkultusznek legeredetibb formáját, mert hisz tulajdonkép Zeus Polieus vallásáról van nála szó, viszont az eredeti képzetekből elegendőt őrizett meg arra, hogy a bika alakja mellett még az istenségé is háttérbe szoruljon, világos bizonyítékául annak, hogy itt valamikor az akropolisi bika volt az ősi numen, melyhez azután Zeus Polieus csak idővel csatlakozott. Valamikor az Akropolis tetején is ott székelt egy névtelen, helyesebben mondva egy előttünk ismeretlen nevű bikaisten, a legősibb attikai kultúra istene, ép úgy mint a hogy Kréta ormain egy kecske-, Arkadia hegyein egy farkas-isten alakjával találkoztunk. És evvel teljes összhangban van, illetőleg ez által jut igaz magyarázatához az a tény, hogy Zeus személyéhez nem is tartozik szükségszerű módon a bika külseje; ha mindjárt az Europa és Io mondáiban ugyancsak akként áll is a dolog, viszont a kecske- és farkaskülsejű Zeus-szel is megismerkedtünk már. Mert a görög vallás nagy istenei azon lokális hagyományok szerint módosultak a hívők

gondolatában, melyekhez — mint egy kiháló ősvallás emlékeihez — csatlakoztak, hogy fokozatosan helyettesítsék és végül kiszorítsák azokat. Ez okból Hellas őskultúrájának totemisztikus hite ellen nem is szolgáltat bizonyítékot, mint ezt Nilsson gondolja, hogy később egy és ugyanazon istenképzetet többféle állattal találunk kapcsolatban;¹⁾ az indoeurópaiaknál közös Zeus görög földön helyenkint váltakozó hatások szerint öltetett fel más és más formát. Zeus vallásán kívül ennek egyik *elkülönítése*, a Dionysosé, mutatja még feltűnő módon a bika alakjával való szövetkezést. Argosban *βουγενής*-nek, tehát genealogikus magyarázattal egyenesen tehát szarmazottnak mondották az istent, Elisben «*ἄξιε ταῦρε*» felkiáltásokkal hívta őt a női kar az az ünnepi cselekedetekhez, Thespiában is *Ταῦρος* volt a neve s Thebaiban *βουκολεῖον*-nak hívták anyjának Semelenek szent helyét, a *θάλαμος*-át. Az athéni *βουκολεῖον*-t már szóba hoztuk, s nagyon közel-fekvő gondolat, hogy ez a helyiség az Akropolis éjszaki lejtőjén, a prytaneion közelében, valamikor az akropolisi bika lakása volt, később közös istálló a hegy tetején Buphoniával megtisztelt Zeus-nek és a Limnai mélyedésében ünnepelt Anthesteria istenének, a legrégibb athéni Dionysosnak áldozatai számára.

Prott és Stengel egyértelműen nyilatkoztatják ki, hogy oly őskort, mely egy állat megölését gyilkosságnak, bűnnek minősítette volna, *nem* tudnak elképzelni (Prott id. h. 197, Stengel, Hermes id. h. 408.). De ép ez okból nem is tudnak eljutni a Buphonia helyes értelmezéséhez. Nem szükséges, hogy a totemismus egyetemes túlményeivel bizonyítgassuk képzelőtehetségök hiányát; a görög vallás maga is szolgáltat adatokat, melyek az állat kémelését ősi törvények tilalmának tüntetik fel. Bizonyos állatokat kezdettől fogva nem volt szabad bizonyos kultuszok körében feláldozni, s ennek az intézkedésnek járulékaként és következményeként: bizonyos állatok húsából a hívőknek kezdettől fogva tartózkodniok kellett. *A vallásos ételtilalmakra* nézve maradt reánk elég figyelemre méltó hagyaték a görög történetből; s bár e hagyaték többnyire a későbbi kor megrögzött conventiójaként, kiegyenlítődéssé által általánossá és hosszas gyakorlat által értelmetlenné lett szokásaként jelentkezik, nála itt-ott mintha mindazonáltal a keletkezés alapjáig, az ősi állatkultusz rétegéig hatolhatnánk előre. A Buphonia szertartásait azon átmenet emlékének fogtuk fel, a mely által a tartózkodó totemismust az élvező váltotta fel. E fel-

¹⁾ Id. m. 261: Der Stier Dionysos wird allgemein mit Recht als ein Fruchtbarkeitsgott aufgefasst; andere wie A. Lang sehen in ihm einen Rest des Totemismus; dagegen streitet aber, dass Dionysos in demselben Sinne mit noch andern Tierarten (Hirsch, Bock, Esel) verbunden ist.

fogásunkat kellőképp csak akkor fogjuk igazolni, ha kimutatjuk, hogy a különböző görög ételtilalmakban a tartózkodó totemismus nyomai csakugyan észrevehetőek. Rövid kitéréskép már csak ezért is okvetlenül beszélnünk kell a görög vallásban dívó ételtilalmakról, a mit másrészt annyival szivesebben teszünk meg, mert a tárgyra vonatkozóan mind-azideig még a legkimerítőbb kézikönyvek is vajmi keveset nyújtanak.

(Budapest.)

(Folyt. köv.)

HORNÝÁNSZKY GYULA.

SZIGLIGETI.

Szigligetit a magyar irodalomtörténetírás általában a megfelelő polczra állítja. Pályája egyenes, mint a zsinór, egész egyénisége őszinte és egyszerű; nem igényel mélyebben szántó gondolkozást, a mi tisztába hozza értékét. Mindnyájan tudjuk, mennyit érnek művei s hogy miben áll az ő jelentősége.

Mindazonáltal sok kisebb írónál kevesebb figyelem jutott neki. Nemcsak hogy műveinek nincs összes kiadása, de munkái nagyobb fele ki sincs nyomtatva.¹⁾ Első színműve lappang valahol, ha ugyan nem pusztult el. A szerző nem bánta, mert úgy nyilatkozott róla, hogy csodálta, hogy előadták, de az irodalomtörténet írójának bizonynyal érdekes volna. Sok egyéb drámáját lepi be a por a színházi sűgőkönyvek között.

Ilyenféle sors érte az irodalom részéről is. Keveset foglalkoztak azzal az íróval, a ki évtizedeken át műsorral látta el a magyar közönséget. Egyetlen terjedelmesebb életrajza²⁾ nem jöhet számba, mint irodalmi munka. Marad a Rákosi Jenő rövid czikke a «Képes Irodalomtörténetben» és a Gyulai Pál hosszabb bírálat a «Budapesti Szemlében».³⁾ Ez a bírálat, bár Szigligeti életében íródott, irodalomtörténeti jelentőségű. Biztos kézzel kimutatja az író helyét és biztos szemmel vizsgálja munkáit. Holta után mondott emlékbeszédét is e bírálatából készítette, csak kevés új vonást rajzolt belé. Föltétlenül a

¹⁾ Negyvenhárom jelent meg nyomtatásban. Műveinek száma meghaladja a százat. Kéziratban meglévő drámáiról sincs jegyzék. Mindez legalább is könnyelműség.

²⁾ Prém Józseftől a «Magyar Helikon»-ban.

³⁾ Irodalmi pályájának és műveinek legrészletesebb méltatása nem is külön tanulmányban, hanem Bayer Józsefnek A magyar drámairódalom története című összefoglaló munkájában olvasható.

legértékesebb azok közt, a mik Szigligetiről íródtak. A lapok akkori kritikáiból — nagyrészt régen elfelejtve, mint a hírlapi cikkek túlnyomó része — két bírálóját vesszük ki: Greguss Ágostot és Péterfy Jenőt. Előbbi kissé iskolás és oktató modorban, de sok szeretettel foglalkozott Szigligetivel; utóbbi kissé szigorúan bírálta meg, de nem csorbította semmi érdemét. Mindez kevés ott, a hol gomba módjára teremnek az értekezések ötöd-hatodrangú írókról.

I.

Szigligetiről az «Életképek» 1847-iki évfolyamában (I. félév 15. sz.) a következőket írja Ábrányi Emil, a 40-es évek már elfeledett írója: «... mai színiköltésünket minden hibáival, gyengéivel, de jobb oldalával s jelességeivel is egyetemben, teljesen képviseltetni látjuk Szigligetiben.» Ez az ítélet igen találó. Szigligeti mindig igaz fia maradt a kornak, a melyben élt s ritka simuló képességgel alkalmazkodott a divatos ízléshez. Egész pályája nagy sikerének ebben van a titka. Nem volt meg benne az igazi nagy írók bátorsága, a kik új utat törnek ismeretlen csapáson, vagy makacssága, a melylyel megmaradnak eleve kiválasztott ösvényükön, akár kíséri őket a szerencse, akár nem.

A jó házból való ifjú már korán elszánta magát a művészi pályára. Ehhez bizonyos bátorságra volt szüksége, mert szakítania kellett otthonával, haragos apja kitagadta, sőt megtiltotta, hogy az ő nevét viselje. Így lett Szathmáry József Szigligeti Edvárdká és soha se volt alkalma megbánni e cserét. A művészetért való rajongás, a romantikus szakítás a szülői házzal, a bátor nekivágás az ismeretlen vándoréveknek teljesen megfelelt az épen akkor divatba jövő romantikának. És Szigligeti vándorútjában a kitartás mellé a szerencse csatlakozott útitársul. Ifjúkori, bizonyára igen gyöngé drámája, a *Kijátszott cselek*, színpadra került. Rövid idővel utóbb a *Dienes* című szomorújátéka határozott sikert arat, s maga Vörösmarty ismeri el, hogy a fiatal drámaírónak van jövője. Innét ismét csak egy lépcsőfok kell, hogy a «Szökött katona» Szigligeti nevét az elsők közé emelje, hogy e darabnak szinte példátlan sikere legyen.

Ezután a sikernek széles országútja nyílik meg számára, a min ő zavartalanul robog végig. A színészi pályától lassan visszavonul, nem az ő nyugalmas idegzetének való az. A színháznál administratív teendőkkel bízzák meg, míg a magánéletben csendes, nyugodt családi élet vár reá. Neki is vannak ellenei, de alig valamivel hajt többet a hírlapok támadására, mint Pariszadé herczegnő a hátamögötti csúfoló hangokra az «Ezeregyéjszaka» meséiben. És nagy igazság rejlik a régi

arab mesében: a kit a csúfoló szavak megriasztanak, nem ér el a célhoz. Szigligetit soh'se hátráltatták. Még pályája elején nagyon csúnya polémiát indítottak ellene «Mátyás fia» című drámája előadásakor.¹⁾ Hiador duzzadó önérzetében azzal vádolta, hogy az ő darabját lopta meg, s a «Honderű» kötekedő, szellemeskedő kritikusa, Zerffi Gusztáv — igazi őstipusa a journalistának — egész tintaáradattal fröcsesentette le. Szigligeti nyugodt mérséklettel felelt: Olvassák el a két darabot s ítéljenek. Ez a nyugodtság elkíséri őt egészen élete végéig.

Munkás évei alatt majdnem több darabot írt a nemzeti színháznak, mint íróársai együtt véve. Az akadémia aranyos koszorúj egymásután hullottak ölébe. Végre az egykori egyszerű kardalnok és tánczos a színház élére került: igazgatója lett az ország első műintézetének. Egyszer-kétszer, kivált élete végén, újból meglococsantak körülötte a hírlapi polémiák és vádaskodások szennyes hullámai. Nyugodt homlokát el-elborította a felhő, de nem ereszkedett belé a veszeke-désekbe. Koporsójánál általános volt a közrésztvét.

Ennek az írói munkásságnak elméletét is megírta *A dráma és válfajai* című terjedelmes könyvében. Olyan ez a könyv is, mint egész munkássága: szabatos, kifogástalan, sehol se új, sehol se mély. Megtoldotta gyakorlati jó tanácsokkal a színész számára, úgy hogy kivált a színi iskola növendékei haszonnal forgathatták a könyvet. Maga mellett egész nemzedéket látott fölnőni: írókat, színészeket egyaránt, kiknek nevelésében ő is részes volt. Sok szeretet lakott benne, kevés szenvedély és semmi gyűlölet.

Mindjárt pályája elején megmutatta, hogy kora ízlése szerint akar írni. A romantikus iskola akkor volt virágjában. Hugo Victor volt az irodalom legnagyobb tekintélye. És Hugo véres és iszonyatos játékokkal töltötte be a színpadot. Darabjai részben éjtszaka játszódnak le; sőt van, a mely egészben is. Rejtek-ajtókon orgyilkosok járnak ki és be. Egymástól elszakadt családtagok irtózatos körülmények között ismernek egymásra. Mai ízlés nem gyönyörködik többé az ilyesmikben. Azért Hugo drámái remekművek maradnak, mert e rémséges történetek hősei érez nyelven beszélnek és titáni izmokat mutatnak, mint a Michel Angelo freskói.

Szigligeti követte a Hugo modorát. Épen olyan bonyolódott cselekvényekkel dolgozott és épen olyan rémséges históriákat hozott színre. És a közönségnek tetszett. Vörösmarty is dicsérte Szigligeti ügyes kezét, csak a jellemzést s a költői nyelvet ajánlotta figyelmébe. Hiszen ez volt a Vörösmarty ízlése is. *Vérnácsa* tökéletesen beleillett

¹⁾ Honderű 1847. I. Szigligeti az «Életképek»-ben válaszolt rá.

ebbe a fajtába. De Vörösmarty igazi költő volt s gyönyörű nyelvvel aranyozott be minden lapot, a mit írt. Szigligetnél persze mindez hiányzott. Érdekes végig olvasni első drámáit, hogy megtelessék belőlük milyen eszközökkel lehetett a közönségre hatni. Ott van *Dienes vagy a királyi ebéd*. A középkor legzordonabb idejéből való. Hőse II. Endre király gonosz nádorispánja, a kit saját, ismeretlen gyermekei rontanak meg. Az író nagyot merészel: az utolsó felvonásban élénk vezeti a bukott nagyurat kiszúrt, véres szemmel, szalmakoszorúval, rossz gebén ülve s kényszerítve, hogy azt kiáltsa az úton végig: «Szent a haza, szent a király!» — az utcasöpredék újjongása közben. Egy Hugo tolla ebből mesterit alkotott volna, igazán belemarkolt volna a szívek mélyébe; Szigligetnél ez csak torz, ízléstelen, bántó. Az egész darabban semmi se érezteti velünk a középkor nehéz levegőjét, nem látjuk erőszakos, szilaj hőseit. A barbár ítéletet ismerjük a történelemből, de nem érezzük ki szükségképen ebből a dráma társadalmából, mely csak üres árnyékkép.

Ott van egy másik drámája, az *Al-Endre*. Hősét Jeromosnak hívják, kalandor, vad és rajongó. Vérével írja alá az ördöggel kötött szerződést, úgy indul el hatalmat, gyönyört szerezni, mint egy második Faust. De az ördög csak az ő képzeletében él, sikeresen kezdődő útja csak bünt és bánatot hoz reá: apja gyilkosává lesz és magát is megöli végül. Valamelyik korabeli nagy költő ezt is megírhatta volna igen szépen: ide is középkor kell, fekete éjtszaka, melyben csak a babona lidércztüze világít s melyben ott véljük lebegni a «szarvas és karmos seregeket». Környezet kell és lélekrajz: egy ilyen kalandor zavaros és sötét világfelfogása, vakhit a szerencséjében, föltétlen bizalom a kardjában. Akkor meg lehetett volna rajzolni az ellenképét is hasonló stílusban: az igazi Endre királyt folt és gáncs nélküli lovagnak. De így szánó mosolylyal és únott ásítással teszszük le e nagyon üres és nagyon lapos színművet, melyben egy elmúlt kor közönsége tapsolta valaha Egressyt és Barthát.

Ezek és ehhez hasonlók szereztek pedig népszerűséget Szigligeti nevének. De még egy lépéssel közelebb lépett a közönség szívéhez, mikor *A szökött katonát* írta. A népies irány már kezdett hódítani. Észrevehető már Vörösmarty némely írásában is, hogy aztán teljes pompában mutatkozzék Petőfinél és Aranynál. Vége van annak az időnek, mikor a paraszt mint nevetséges figura lép föl a színpadon. A nemzeti jellemet semmi se mutatja be oly tökéletesen, mint a nép, a természet egyszerű és igaz fia. És micsoda felséges jellem a magyar paraszt! Modorában nyugodt, magatartásában önértetes, de mindenkit megbecsülő, szeret legénykedni, de meg is állja a helyét, a jussát nem hagyja, de ha szépen kéri, az ingét, a lelkét is odaadja. És nótás

nép, örömét, bánatát dalban mondja el, nótában sírja ki. És ismeri e nótákat mindenki, mert éneklük országszerte, a Bakony rengetegében csak úgy, mint a Mátra zöld erdőiben és legesleginkább lenn a szép alföldön, a délibábos pusztán, a hol pompás paripák legelik a selyem fűvet s a kerek föld úgy ölelkezik a kerek éggel mind körökörül, akár csak a tenger. Ezt a népet mutatta be Szigligeti *A szökött katonában*. Egyszerű falusi lak tűnik föl a néző szemei előtt, módos falusi asszony háza. Föllép Gergely, a kovács, bokkrétával a kezében. Dalol, előbb szomorút, aztán vígat. Egyenként ismerjük meg a színmű alakjait: egy része az úri osztályhoz tartozik, de a másik része a falu népe s ezekre ismerünk rá igazában. A kovácsot elviszik katonának, kötéllel fogják s tíz esztendő nyomorúsága vár reá — mindez ma is megható, de akkor egyenesen lélekre vágó volt, mert mindenki tudta, hogy ez a szörnyű barbárság nem is régen nap-nap után így történt. Következik az egyszerű és igaz siralomházi jelenet. Mi szót adjon az író a két rab ajkára? Az egyik gyilkos, a másik szökevény. Olyan igaz, olyan közvetlen, mikor a két halálraítelt egymásra borul és el-éneklük azt a régi nótát, a melyben az elpazarolt, búcsúzó ifjúság a legmegindítóbban nyer kifejezést, hogy: «Kalapom szememre vágom...» Az egész keret, a melyben ez az egyszerű történet lejátszódik, túlon-túl is egyszerű, a mese rendkívül naiv, kezdetleges, de Szigligeti jól megragadta az alkalmat, hogy mikor írjon a népről, s általában az egésznek olyan igaz, olyan őszinte, természetes volt a hangja, a milyent eddigelé nem hallottak a színpadon.

E két példa eléggé megvilágítja, mennyire értette Szigligeti a kor nyelvét. S ez a jó tulajdonsága nem is hagyta el soha. Később, mikor a magyar társadalmi élet is jobban berendezkedett, megpróbált vígjátékokat írni, de inkább egyes emberi gyöngeségeket gúnyolt ki, mintsem egész osztályokat, társadalmat. Működése egyre tágasabb tért foglalt el s nem volt műfaj, a melyben meg nem kísérelte volna erejét. A 60-as évek irodalma kezdett realisabb lenni, a romantika el-hullatta virágait. Szigligeti haladt az idővel. Első darabjaiban kereste a bonyolódott mesét, a csattanós meglepetéseket, később teljesen el-hagyta a szertelenségeket. Megpróbálkozott nagy szenvedélyek rajzá-val. Első történeti darabjait prózában írta, később stílszerűbb lett: versekbe szedte, sokszor szabatos, de soha sem igazán költői sorokba.

A korszerűség megértésén kívül a jó ízlés is előnyei közé tar-tozott. Valami szabatos, valami korrekt van minden munkájában, valami tudás, hogy mint lehetne egy drámát szépen megalkotni. Igazi költői ihlet nélkül is tudott kigondolni valamit. Előveszszük egyik fiatalkori drámáját, a *Mátyás fiát*. Szemügyre veszszük a munka csontvázát. Hőse Corvin János, a nagy király törvénytelen fia. Születése a bűne

s azért nem akarják elismerni. Szigligeti rajzolja a királynét, a ki ármánykodik és a saját javát keresi. Nem torzítja, nem faragja lehetetlen alaknak, sőt elég köznapinak. Lássuk az udvart tovább: Dóczy, Zápolya — udvari cselvetők, ármánykodók, Újlaki Lőrincz, a hűséges, nyers, szókimondó jó barát; János herceg, a hős, csupa lelkesedés, csupa szívjóság, kedvese, Frangepán Beatrix, szerelmük tiszta, mint a lilium, s mindenek fölött a haldokló oroszlán, Mátyás király. A jelenet, a melyben Mátyás fia anyjával beszél, szintén igen szépen van gondolva. A király nagyságán semmi csorba sem esik. Mátyás halála után kitör a viszály. János a nép érdekét is föl akarja karolni — ez a költő korának jellemző vonása, de a drámából is megérthető, anyai részről János is a nép fia. Kiábrándulásában sok drámai van. Barátai mind cserben hagyják Újlakin kívül, anyja meghal, egész lelke földülve, az országon marakodnak. A drámai csomó összebogozva. A megoldás gyönyörű, János igazi nagy emberként magaslik föl: lemond a trónról, hogy az országban békesség legyen. Eljegyzí magának Beatrixot s éltét, minden javát a török háborúra szánja. Ime a dráma foglalata a hős ajkán:

Atyám királyi pálczáját kitepte
Az árulás és hitszegés kezemből,
De nagyapámnak kardja megmaradt.

Ez ellen a compositio ellen lehetetlen kifogást emelni. Tökéletes. Csak a költészet isteni szikrája a hijja. Vér nincs az alakokban, költészet és élet nincs a versekben. Hihetetlen, hogy mennyi közhelyet mondanak el. Színpadi díszletek, mint Péterfy mondta egy másik, sokkal jobb darabjáról.¹⁾ Nem szabad közel menni hozzá, nagyon durván van festve.

Egyszerre világosak a Szigligeti előnyei és hátrányai. A színészeknek írt szerepeket a közönség szájaíze szerint. Az eszével dolgozott. Pályája csak némi részben mutat haladást, legjobb színműveit fiatal korában írta, ámbár kétségtelen, hogy sokat tanult s folyvást nyesegette, bárdolgatta ízlését. A zavaros *Dienestől* a szabatos *Trónkeresőig* nagy az út.

Már futó pillantással is észrevettük, hogy a történelmi drámában nem alkothatott nagyot. Vigyázva simul a történelemhez, anachronismus nincs benne, de az igazi történelmi stílus iránt se volt érzéke. Általában alig-alig sejti a nagy stílust. Pedig nagyon sokat próbált e nemben: Álmostól Rákócziig színre hozta az egész magyar történelmet. Fessler volt a forrása s forrásához illő szónokló, halvány

¹⁾ Összegyűjtött munkái III. k.

drámák lettek belőle. De egyoldalúság volna csak így bánni el velük. Lelkesedni taníttotta rajta évtizedek közönségét. Egyik premier a másikat követte, kis színpadon, kis közönség előtt, a míg lassan-lassan megnövekedeti mind a kettő. A história egész kincsháza ez, ha dadogó nyelven is van elmondva. Irodalmi emlékek s föl kell rónunk az irodalomtörténet táblájára.

Általában jobbnak tartják társadalmi színműveit, kivált vígjátékait. Hiszen könnyebb dolog leírni a szemünk előtt történő eseményeket, lerajzolni azokat, a kikkel nap-nap után érintkezünk. De Szigligeti tehetségének e nemben is elemi hiányai voltak. Nem volt benne semmi szatira, nem volt meg az a velőkig ható pillantás, a mi az emberi gyöngéket a szívben és vesében elrejtőzve is szűrő tekintettel látja meg. Aztán a szikrázó szellemesség is hiányzott belőle. Nem volt se gúnykaczaja, se szívből fakadó csengő nevetése, legfeljebb jóindulatú mosolya. A társadalom rajza se kicsiség. Dumas kikeresett magának egy-egy társadalmi problémát. Megvilágítja minden oldalról, gúnynyal, szellemmel, humorral és érzéssel. Gazdag és finom kedély. Sardou mesternek is vannak igazán nagy tulajdonságai, hiába vádolják, hogy ő csak a színi fogásokból él. Kevés író tud olyan mesterien tömegeket mozgatni, mint ő. Sokszor felületes, de sokszor meglepő ügyességgel rajzol egész osztályt, egész társadalmat. Kigyúlnak a csillárok, estély van. Hölgyek jönnek kivágott ruhában, fényes ékszerekkel, urak szépen kivasalt frakkban. Nagyon sok személy beszél, egy-egy csak keveset, de mindnyájan jellemzően. Nem az egyént jellemzik, hanem az általánost. Háttér az egész, de mesteri háttér.

A Szigligeti vígjátékai jórészt nem egyebek ma már, mint irodalmi emlékek. A kegyelet időnként fáklyát gyújt a nemzeti színházban, egy-egy erős művészi tehetség ma is megkaczagtatja a közönséget azzal a szereppel, a melyet valaha a Szentpétery vagy a Réthy maszkjára szabtak, de ez csak esetleges. A társadalmi vígjáték a maga idejében jobban hat a történelmi drámánál, de ha nincs igazi becse, még hamarabb avul el. Nem érdekel az 50—60-as évek társadalma, ha csak amolyan vázlatosan van rajzolva. Nemcsak a társadalom, e «sokfejú szörnyeteg» nincs élesen rajzolva, de a meseszövéis is végtelenül kezdetleges. Azóta, sőt már akkor is, egész sor francia vígjáték került színre olyan meseszövéssel, hogy egész kaleidoskop, a míg hirtelen be- és kibonyolódik s a néző kaczagó idegei megfeszülnek belé. Szigligeti legjobb vígjátékául többnyire a *Fenn az ernyő, nincsen kas-t* emlegetik. Egy úrhatnám család története, a hol a férj papucshős, az asszony meg nagyralátó. Két leányuk van, az egyik léha, a másik természetesen komoly. Hogy az ellentét teljes legyen, két gavallér is kerül, egyik szerepet a bonvivantnak, a másikat a lírai szerelmesnek

osztják ki. Régi chablon szerint a rokonszenves alakokat unalmasnak rajzolja:¹⁾ hallgatnak vagy prédikálnak. Több rokonszenvünk volna a másik pár iránt, ezek legalább kedvesek. Az expositio végtelenül egyszerű, de az még nem volna baj. Kis pataknak indul, csakhogy az is belevész az unalom futóhomokjába. Az ügyes Szigligeti elköveti azt az ügyetlenséget, hogy a döntő mozzanat: a kapaszkodó Donátfiék megszégyenülése a bálteremben, színen kívül történik.

Ugyanezt a tárgyat megpróbálta komoly formában is. Ez *A fény árnyai*. Kiemelik, mint egyik legjobb társadalmi színművét. Szigligeti dramaturgiájában különösen hangsúlyozza az I. felvonás fontosságát. Valóban ez régi és régen bevált színpadi fogás. Ha a közönséget megkapja az I. felvonás, nyert ügye van a darabnak, érdeklél kísérik, tapsal üdvözlik; ha az I. felvonás hatástalan, kritikus lesz a néző, nehéz fölmelegíteni. «A fény árnyai» is jól indul. Egy Párizsban élő magyar család ez, a férj könnyelmű, jószívű, gyöngé ember, a feleség léha a kisújjja körméig s egy hűséges öreg szolga törülgeti a könnyeit a pezsgős palaczkok durrogása közben. E jól induló darabból valóságos rémdráma lesz örültek házával, párbajjal, többszörös öngyilkossággal. Hatásosan van elrendezve, csak ne keressünk benne lélekrajzot, a mint az imént nem kerestünk társadalomfestést.

Igen jó részletek, főleg igen jó mellékalakok vannak színműveiben, de az igazi lélekrajz hiányzik belőle teljesen. Pedig milyen felséges alkotás az ember, mint Hamlet mondja. Mennyi érzés, szenvedély lobog benne, mennyi gondolat keletkezik agyában, hány titkos ráncza van az emberi léleknek, milyen csodás mélysége az emberi kedélynek! Szigligeti békén hagyta ezeket. Ha néhány évtizeddel később él, valószínű, hogy a lélekrajzzal is próbát tesz, hiszen a modern drámaírók főereje ebben van, de sikere aligha lett volna benne.

Még se végezhetünk Szigligeti egész pályájával úgy, hogy nincs benne más egyéb, mint ügyesség, lelemény és jó ízlés. Van tehetség is, valami mesemondó tehetség, igen alkalmas a naiv, egyszerű történetek elmondására. Ebben sarkallik a Szigligeti igazi érdeme. Már legelső, kezdetleges darabjai között is van egy, a *Mic bán fia*, a melynek némi naiv bájt kölcsönöz ez a hang. Vígjátékai közül pedig az egyik legigénytelenebbnek készültet, a *Liliomfit* messze kiemeli többi társai közül. A Szigligeti tehetsége nem volt alkalmas csatamezők és királyi paloták festésére; se a nyüzsgő fővárosi élet, se az igazi ember rajzolása nem neki való. A kis város, a falu rajza mindig jobban sikerül. Zöld zsalugáteros ablakból nézzük a világot. Kicsi a látóhatár, a mi szemünk elé tárul. Az emberek külsejéről megismerjük

¹⁾ Budapesti Szemle 1873. Nemzeti színház (Gyulai).

a foglalkozását, foglalkozásáról a jellemét. Az a szürke kabátos, komolyan baktató úr professzor, pedáns, dörögő, kicsinyes, de jólelkű. Egyszerű fehér perkálruhát visel a leánya, falusi úri kisasszony, szépen földíszíti a kalapját, piros ajkán pajkos mosoly játszik: komolyan nevelték, pedig csupa jókedv. Színészek jönnek viselt ruhában, félrekapott kalappal; az egyiknek üde a képe, kopott ruhában is elegáns — ez úri fiú; a másoknak berestás az álla a rosszul borotvált szakálltól, vörös az orra, rekedt a hangja — ez tipikus komédiás. Jó ismerőseink ezek, egyszerű, jószívű emberek, megtréfálják egymást, összevesznek, kibékülnek. Friss levegőt érzünk és szívesen végignézzük a játékot, mert hangulat van benne.

Körforgás módjára oda térünk vissza, a honnan kiindultunk: Szigligeti legnagyobb sikereihez, a népszínműhöz. Az egyszerűség stílusa az, a melyen legjobban tudott szólni s a népszínmű az ő alkotása. Eredetiségét e szempontból is érte gáncs, de hiszen az eredetiség nagyon relativ fogalom. A népszínmű eszméjét a vaudeville adta meg: énekes játék. Ez a dráma kezdetleges formája. A naiv író érzelmesebb, fontosabb, hatásos helyeken énekre változtatja a beszédet. A vígjáték, a szomorújáték, az opera csirája egyszerre bent van ebben a kezdetleges műfajban. Szigligeti korában németek, francziák egyaránt műveltek. Jobbak voltak a francziák, csinos formában könnyed, élénk mesét adtak. Sok darabjukon szinte a mese bája érzik. Hogy csak egy példát említsünk, ilyen e korszak egyik kedvenc darabja: *Az ördög naplója*. Szigligeti az egész műfajt magyarra fordította. Történetei egészen egyszerűek, alakjai a népből valók; ha úr szerepel benne, az vagy a jötevő nagyúr, a ki rendbehozza a bonyodalmat, mint a *Czigányban*, vagy a gazember, a ki összebogozza, mint a *Csikóban*. A király és a gazember nem a nép fiai. Rámutattunk már arra a harmoniára, a mi a szöveg s a dalok között van. Az egyszerű ember, mikor egyszerre van megindulásban és fölmagasztosulásban, nem tud a benne bugyogó érzésnek szóval hangot adni, hát nótával teszi. Azt is mondták Szigligetiről, hogy a népet nem ismerte egész valójában, mert nem közülök való volt. Pedig ismerte a magyar paraszt jellemét és ismerte a nyelvüket is. Igaz, hogy nem adott apróra kidolgozott jellemképeket a népből, hogy tipikusan rajzolta alakjait biztos, kissé elnagyolt, de épen olyan erősen jellemző vonásokkal. Legértékesebb művei ezek. Új fejezetet írt be a magyar irodalomtörténet nagy könyvébe s nem tehet róla, hogy a fejlődés utána hibás volt. Ha Szigligeti tovább él — mondja róla Gyulai¹⁾ — valószínű, hogy a magyar operette stílusát is megalkotja, a mely csak a vaudeville másik faja. A félreértés a

¹⁾ Emlékbeszédében.

«népszínmű» szóból ered. Rövid idő alatt teljesen elcsépelet lett a műfaj. Az emberi lélek örök tárgy, kimeríthetetlen, mint a tenger, de egy osztály rajza korlátozott helyzetekkel, beszúrt nótákkal, veszedéssel a közepén, lakodalommal a végén, egy-két humoros szereppel kedvencz színészek számára — igen kis csermely, mely kimerhető. Csakhogy Szigligeti nem tehet róla.

Mert a Szigligeti alakjait nem fogjuk elfelejteni: Gergely kovácsot, Zsiga cigányt, Márton csikóst. Kivált ez az utóbbi igazi remekbe készült alakítás. Tiszta, becsületes ember, mint a kristály. Pedig megmagköt egy-egy lovat alkalomadtán, a pusztai ember ős filozofiájával, hogy: a mi szabadon van, az mindenkié. A magyar jellemvonások csak úgy sugárzanak belőle: végtelenül ragaszkodó övéhez, önérzetes, az urat megbecsülő, magát soha meg nem alázó s az igazi, csendes, zamatos magyar humor ott villog a szeme hunyorgásában, ott húzza meg magát szája szögletében. Andris bojtár kiegészíti ez alakot: ő a pusztai legszebb fia, a magyar gavallér paraszti formában, benne mutatkozik a magyar ember érzelmessége. Az ajkára ép úgy illik a sok szép nóta, mint az öreg csikóséra a darab záró sententiája, a melyben az önérzet és a humor fog kezét: «Ne tartsa mindjárt zsványznak az enbert, azért hogy csikós; mert a zsvány és csikós annyira különbözik egymástól, mint ez a zsvány a többi becsületes uraktól, mind közönségesen.» — Ezek azon alakok közül valók, melyekben Nisard szép mondása szerint a nemzet önmagára ismer és írójukat a Pantheonba vezet.

II.

Az irodalomtörténet írója áttekintheti az írókat az esztétika magas trónusából és úgy végezhet velük. De érdemes a fáradságra, hogy egész közel lépünk az íróhoz s annak egy főművét kiragadva, vizsgáljuk az író felfogását és dolgozási módját.

Nem a *Liliomfit* vesszük ilyenül, se a *Csikóst* vagy másik népszínművét. Ezek ugyan a Szigligeti legjobb munkái, de nem ezeken dolgozott legtöbbet. Olyan munka kell ide, a melyet gonddal, vigyázattal írt, teljesen kiforrott férfi korában, a melyet igazában nagyinak akart alkotni. Szinte kínálkozik *A trónkereső*. Karácsonyi-pályadíj nyertese, abszolút becsű munkának hirdette ki az Akadémia, iskolakönyveink e műnek adják a koszorút történeti drámái között s nyelvét, verselését tekintve ez látszik legszabatosabbnak.

Mi a *Világ ura* cz. szomorújátékot vesszük elő. Mellettünk szól maga a szerző. Szigligeti szerény ember volt, nem sokat beszélt önmagáról, de e munkáját igen szerette. 1856-ban került először színre, három előadást ért mindössze. Dicsérték, de csak módjával. Az író

újra elővette és átdolgozta, a mi csak különös szeretetét bizonyítja iránta. Így jelent meg nyomtatásban, így akarta újra színpadra hozni, de az előadást egy és más hátráltatta, míg aztán csak a Szigligeti halála után került újra a deszkákra kegyeletes előadásképen. *A trónkereső* a színpadon is hosszabb életű volt. Pedig Szigligeti egyetlen darabjában sem emelkedik olyan magasra, mint a *Világ urában*. Nem jutott föl addig a régióig, a hol a felhők csatáznak, és a villám s a mennydörgés születik, de mintha igen messze távolból mégis csak éreznék valamit a szenvedély forgószeléből. Történelmi látóhatár is jóval nagyobb nyílt előtte, mint bárhol egyebütt, ha szemei gyöngék is voltak arra, hogy olyan messzi teret belásson. Ezt a drámát szemeljük ki igazi «chef d'oeuvre»-nek, melyből kitetszik, mennyit akart Szigligeti s mennyire tudta a célzt megközelíteni.

Vessünk azonban oldalpillantást *A trónkeresőre*. Az első szempont a többször említettem történelmi forrás, mert csak ez adhatja meg a történelmi daraboknak az élet piros színét. Ősi forrásunk, a *Képes Krónika* itt szélesedik ki a legjobban s épen ebből velük történetíróink, hogy itt egykorú forrással van dolguk. A Borics hadjáratát részletesen írja le, a világtalan Vak Béláról pár sorban plasztikus jellemrajzot ad. Az aradi mészárlás a magyar történelem egyik legsötétebb pontja. Megérzik a krónikából is, hogy micsoda szenvedélyek tomboltak e kor fiaiban. Mint valami szilaj párducz, villan elibénk arcátlan bátorságával Sámson alakja, ki a királyt akarta meggyilkolni. Az egyetlen sugár, a mi e barbár képekre világot vet, a hűség a király trónusához. Ezek az oroszánok ebbőséggel feküsznek a trón lábához, e vitézek, kiknek «vértjét embervér fecskendezi be». Szigligeti bizonynyal ismerte Fesslert, kinek tolla alatt szétfolyt az eredeti források ereje. Szigligetiben nem volt olyan tehetség, a mi az elveszettet a magából pótolja ki. Nem tudom, hogy olvasta-e Thúróczit is, de azt hiszem, aligha, különben több eleven és jellemző apróságot használt volna föl drámájához. Hogy egyet említsek, mikor a francia király védelmébe veszi Boricsot, igazi fejedelmi szóval ezt feleli a magyaroknak: «Tudja meg a király, hogy a király háza olyan, mint az egyház, lábai olyanok, mint az oltár; hogyan adhatnám én kötözve vissza azt, a ki a király házához, mint egyházhhoz, a király lábaihoz, mint oltárhoz borult?» Szigligeti pedig csak ilyen száraz közhelyeket tud a keresztes-lovag király ajkára adni:

A jó s igaz keresztyén megbocsát,
S örül a vétkesek bűnbánatán.
Bár mennyi bűne volt, nem adhatom ki.
Mondd ezt királyodnak, kit én becülök.

Vendégszeretve fogadott hadastól,
 Sok jóval árasztott el átmenőt:
 Ezt ne kívánja, ezt nem tehetem.

Nem sokkal több eredményt látunk, ha nem a történelmi levegőt keressük, hanem a hős jellemét vizsgáljuk. Önkénytelenül kínálkozik az egybevetés a Schiller és a Hebbel *Demetriusával*, kinek tragikumája hasonló a Boricséhoz, de akkor szélesre kellene terjeszkedni. Csak Boricscsal van dolgunk. Azt hiszi, hogy joga van a trónhoz. Merő iskolás fejtegetés, hogy Boricsban nincs meg az uralkodás szenvedélye, nincs homlokán a tragikus hősök Kain-jegye. Gyulai nem hibáztatja ezt s igaza van.¹⁾ Péterfy meg kiemeli azt az igen kevés egyéni színt, a mi az I. felvonásban fölcillan benne.²⁾ Valóban ez is valami: jó férj és boldog apa, szelíd uralkodó, mosolyra termett ajakkal. Igazán tragikus gondolat volt ezt a boldog és nyugodt embert véres és iszonyú képekkel ismertetni meg, kiűzni puha fészkeből, egyre mélyebbre kergetni a bűn ösvényén, míg végre csak halálával teheti jóvá bűneit. Azt hiszi ugyan, hogy joga van a trónhoz, de iníg először fegyveres haddal jön, mint uralkodó, másodsor alattomban tör be az országba, mint bújdosó, harmadsor söpredékhaddal, mint áruló. A kigondolásban nincs hiba, csak a megalkotásban. Még a II. felvonásban van egy kis igazi élet benne, mikor panaszkodik, hogy mért fagyasztották meg vidáman csörgő véréát, de ettől fogváát elvész belőle minden egyéni szín s csak a tragikus hősök kopott sablonja szaval előttünk.

Volnának még a mellékalakok, melyek Szigligetinél jobban szoktak sikerülni. De itt nem sokat találunk. A női alakok a hősnel is sablonosabbak: Judit a féltékeny asszony, Rózsa az amazon. A mi az egész tragédiában a legértékesebb, az a Sámson kis tragédiája s — újra hangsúlyozom — ezt is a forrása elevenségének köszönhetette. Egyetlen rövid jelenetében több szenvedély liheg, mint Boricsban öt felvonáson keresztül.

A *Világ ura* alapozva is mélyebben van. A fényes Bizáncz a színtér, a pusztuló római társadalom a háttér. Hőse a nagy Constantinus, a fél-pogány, fél-keresztény uralkodó, a hősök hőse ifjú korában s mogorva zsarnok a késői napokban. Gibbon — a Szigligeti forrása — a császár két különböző jellemképét rajzolja a különböző írók után. A császár idős korában megölette fiát, Krispust és második feleségét, Faustát. Ez a dráma tárgya.

Szigligeti nemcsak rendkívül ügyesen dolgozta föl, de valódi finom érzékkel motiválta is. A tragédia az öregedő ember tragédiája:

¹⁾ Budapesti Szemle, id. h.

²⁾ Történelmi drámáinkról. Összegyűjtött munkái III. k.

Constantin féltékeny a fiára, ki elrabolja tőle a nép szeretetét. Örökké új és érdekes tárgy: az öreg ember nem akarja átadni helyét a fiatalnak. A régi jó vezér és államférfi nem akarja érezni meg-megcsukló inait. Gyűlöletét szítja Fausta, a Krispus mostohája. E gyűlöletnek a történetírók két okát adják: némelyek szerint ez a megvetett szerelmes bosszúja, mert Fausta Krispus szerelmét vadászta; mások szerint az anya féltékenysége, ki saját fiát akarta trónra juttatni. Szigligeti elvetette az előbbit, mely talán hatásosabb, de jóval közönségesebb s az utóbbit fogadta el. Fausta halálát hűtlenségnek tudják be egy gladiator iránti szerelméért. Szigligeti finom érzéke itt mutatkozik igazán: nála a gladiator a Fausta titkos fia. Ez a kettős, szorosan egybefonódott tragédia játszódik le a «Világ urában», nehéz, sötét szenvedélyek rajza, melyek le nem törülhető ránczot vésnek a világ urának homlokára. Háttér a bukó pogány társadalom, melyre a kereszténység fölkelő napja világít.

Szigligeti e darabjának meg tudta adni a kor színezetét. Nem valami mély e korfestés, de jóval különb, mint egyéb színműveiben. Még ha a sablonos alakokat ki is vetjük (mint az ármányos és léha patriciusok, Carus, a Krispus jó barátja), ott maradnak a katonák, a testőrvezér, a ki könnyes szemmel fogja el Krispust, az öreg magister, az egyetlen becsületes ember a romlott udvarban, kinek már semmi befolyása sincs s a ki szintén kénytelen megalázkodni, az udvari levegő, a melyben mindenki fejet hajt és hízeleg, a császár szeszélye, mely, mint ostor, vág végig mindenkin — mindez ad valami hangulatot, a mit Szigligeti más történelmi darabjaitan hiában keresünk.

Tisztelettel lapozunk benne. Az írójának nem volt szárnyas lova, a mely elröpítse a múlt nagy századokba. Nehéz igyekezettel gyalogolt s dicsőség neki, hogy olyan magasra jutott. Hatalmas igyekezet látszik benne, a hogy a Constantin jellemét akarta megformálni. Gibbon csak egymás mellé állította az ifjú s az öreg Constantin különböző jellemképét. Ezt teheti a történetíró, de a drámaíró nem. Egy morzsát se hullatott el Szigligeti abból, a mit Gibbonnál olvasott. Egygyé akarta olvasztani a kétféle alakot. Nagyon súlyos feladat. Az I. felvonásban érdekesen indul meg a lelki dráma. Constantinban küzd az atya az uralkodóval. Szélesen rajzolja a jellem alapját. A hiúság, a féltékenység lassanként veszi be a császár szívét. Csak a szónak kevés a súlya Szigligetinél. Bármi élénken domborítja is ki a császári márvány homlokot, melyet a gond és szenvedély redői hasogatnak, valahogyan más-képen kellene elmondatni.

De a nagy és fenséges tárgy mégis emeli a költőt. A II. felvonás a legnagyobbszerű, a melyet Szigligeti valaha életében írt. Itt már rátalál az igazságra, a mely egyszerű, mint a Kolumbus tojása.

A nagy és apró dolgok összekeverednek s együtt szövik a dráma fonalát. Constantin álruhát ölt s a köznép közé vegyül, hogy ki-kémlje őket. S itt végre igazi drámai módon szólaltatja meg. Múltjára gondol vissza s a gyöngé, hiú, gyanakvó imperatorban megtetszik a hajdani nagy ember, a mint ifjúságába néz belé:

Itt a köznépnél őrizetlen a szív,
 Itt a valót tudom meg. Majd ha most is
 Azt hallanám, mit egykoron közéjük
 Vegyülve hallék — ismeretlenül!
 Hűségök visszaadná fiamat.
 Akkor gyűlöltek ellenségimet;
 Epedve vártak, mint szabadítót,
 S hitték, mit én hitettem el velök.
 Mikor Phoebusz volt kedvencz istenem,
 S az ő jelében látták szobraim;
 Vakon hitték, hogy az enyéimek ez
 Istenség halhatatlan ifjúsága,
 Repkény koszorúja, öldöklő nyila,
 És mindenlátó szemsugárai.
 Hitték, hogy őt színről színre látom,
 Hogy ő jósolja meg győzelmimet,
 És elleneimet ő nyilazza le
 Látatlanul. S midőn megsejtván az idő
 Vezéreszméjét, fölhasználtam a
 Keresztény vallás hódításait,
 Hitték mindnyájan, hogy hatalmamot
 Az úr növeszti. A kereszt jelét
 Tűzettem zászlaimra, s harczosaim
 Hitték, hogy e jelt látom az egen,
 S az Úr e jelben ígért diadalt.
 Oh félek, mást fogok most hallani! . . .
 És most pirúlok énmagam előtt,
 Mint a ki roszban jár el; mert az ő
 Érzelmökben fiamra leskelődöm.
 S még sem nyughattam, mert rég csak tövis
 Ágyat vetett alám a kételkedés.

A beszéd vége itt is elbágyad, de annál színesebb, szebb az eleje, mikor Phœbus volt kedvencz istene. Örök ifjúság! repkény-koszorú! mindennek vége már!

És halljuk beszélni a kézműveseket és katonákat, koczkáznak és iszogatnak. A jelenet mesteri. Szigligeti külömben is mindig jól értett az egyszerűbb emberek beszédéhez. Még a történelmi hang se hiányzik: nyers, kemény katonák ezek a múlt időből, csodás népek-

ről mesélnék s a katona-ember kemény, csattanó hangján szólnak. Krispus a bálványuk, Constantin vénül. S az öregedő császár hallja ezt, fölsír belé, és mi szánjuk, mert végtelenül fáj neki, hogy őt nem szeretik többé! Itt ember, hadvezér és drámai hős beszél.

A felvonás második fele méltó ehhez. Éjtszaka van s a Fausta császárné hálósobájában vagyunk. Mily ellenszenves volt ez a dölyfös, ármánykodó asszony s milyen másnak látjuk most az anyát! Lábai-nál ül Fabio, a titkos fia, a lovász. Az éj óráit kell meglopni, hogy beszélgethessenek. Fabio a Fausta színeivel futtat, győz mindig. Naiv, ártatlan kedély, az ifjúság friss erejében. Az anya vele szemben csupa gyöngédség, de mások számára csak foga van. Veszett verseny folyik itt, méhkas ez, a hol csak egy uralkodhatik, a többit megölik. Fátum ül rajtuk s csak egy-egy meglopott óra a boldogság.

Az ellenfelet, a nemes Krispust is egy-két vonással nagy erővel indítja meg a költő. Csupa nemesség, de nem tűrő, megadó természet: féktelen, szilaj szenvedély forr benne s minden bántalomra fölgaskodik, mint a nemes paripa, mely nem szokta meg az ostort és a zablát.

Mondom, ezt a darabot tartom a Szigligeti tehetsége próbakövének. Örök kár, hogy a részletes ismertetést a II. felvonás függönyének lehullta után el kell hagynunk. Nem tudom, hol a hiba. A költő fáradt el talán e természetéhez nem vágó nehéz és nemes munkában, vagy a színpadi író találékonysága tévesztette-e meg. Mert a három utolsó felvonásban folyton esik a dráma. Jelenetезve vakító ügyességgel van: Constantin szörnyű elhatározása, a diadalmenet, mely alatt lánczot veret Krispusra, a Fausta elítélése, Krispus halála, a császár késő bánata úgy fut sebes egymásutánban, mint a meredek hegyen megindított kövek. De már a lélekrajz elvesz. Constantin lelkét csak felületesen rajzolja, Krispus pedig teljes passivitásba süllyed. Úgy viszik a vérpadra, mint a bárányt a mészárszékre. És a végső eszme, a kereszténység, mely újra éltető erőt hoz e romlott világba, csak színpadi görögtűz a felvonás végén.¹⁾

Az életben lépten-nyomon ugyanannyi a tragikus vonás, mint a költészetben. Valóban a drámaíró is a világ ura, a kitől egyszer szintén elvétetik a korona és a kormánypálcza. Szigligeti is hiába dolgozta át e művét annyi figyelemmel; mire új formájában színre került, csak a kegyelet fáklváját gyújthatták meg a sírban fekvő költőnek.

És a világ ura a színész is, a míg a színpad deszkáin áll. Meg-

¹⁾ Péterfy, Összegyűjtött munkái III. E. Kovács Gyula: «A világ ura». (Fővárosi Lapok 1879. márcz. 7.)

jelenteti az embert és örök szenvedélyeit. Szigligeti neve egybeforrva marad a nemzeti színház első nagy művészeivel. És e nevek között nem utolsó a Lendvai Mártoné. Szigligeti neki szánta a «Világ ura» hősnének szerepét. De mire elkészült a dráma, a művészt gyilkos betegség rokkantotta meg. Más kezébe került Nagy Constantin imperatori pálczája, fényes páncélja, bíbor palástja. A beteg művész fölbaktatott megüzeni az előadást, könnyei kicsordultak s pályatársai együtt sírtak vele.¹⁾ Az irodalomtörténet írója kegyeletes kötelességét teszi, midőn ez eseményeknél megáll és megemlékezik felőlük.

(Budapest.)

VÉRTESEY JENŐ.

FERDINAND BRUNETIÈRE.

A tudománynak is van némi nemzeti jellege, mintha az egyik ezt a klímát, a másik amazt kedvelné inkább. A classica-philologia vagy filozófia kevésbbé francia tudomány, mint a matematika vagy irodalomtörténet és kritika tudománya. Ez utóbbiban a francziák tanítványa többé-kevésbbé minden nemzet, hozzájuk jártak iskolába módszert tanulni, már valamennyire Sainte Beuve, még inkább azonban Taine óta, a kinek hatását megérezte az egész művelt világ.

Az a férfiú, a kinek nevét e sorok élére írtuk, szintén beírta nevét az irodalmi kritika történetébe. Igaz, hogy Taine milieu-elméletét Brunetièrre evolutio-elmélete hatásra nézve távolról sem érte el eddig, sőt most már valószínűleg nem is éri el, hogy pályája derékban ketté tört és maga után befejezetlen töredékeket hagyott, köztük éppen az evolutio-elméletet is. Viszont azonban megadatott neki látnia, hogy újítása nem hangzott el visszhang nélkül, akadtak otthon is, külföldön is, a kik megkísérelték a gyakorlatba átvinni. Talán ennek a tudata enyhítette valamennyire lassú halála kínszenvedését.

Szenvedésből és főképen küzeleből jutott ennek az életpályának nemcsak a végére. 1849-ben született Toulonban, a Földközi-tenger pálmafás, napsugaras partján. Atyja tengerészeti tisztviselő volt olyan családból, mely nem régen jött ki Vendée-ből, a katolikus-arisztokrata reakció ismert fészkeből. A ki Taine elméletében a *race*-nak is elhatározó befolyást tulajdonít, megpróbálhatja ebből magyarázni ki Brunetièrre erősen katolikus szellemét. Én legfőllebb annyit mon-

¹⁾ Szépen emlékezik meg róla Jókai: Életemből. Kakas Márton színi bírálatái.

danék, hogy ez a lelkiismeretes, komoly, szinte zordon kritikus nem volt tökéletes típusa a nevető, lármás délfrancziának, különösen ha olyannak képzeljük azt, a milyennek *Alphonse Daudet*, maga is délfrancia, szerette rajzolni a *Tartarin*-eket, *Bompard*-okat és egyéb *Roumestan*-okat, a kik élénk fantáziájuktól ragadva, szinte észre se veszik, hol végződik az igazmondás, és hol kezdődik az ellenkezője

Marseilleben járt iskolába, de Párizsban fejezte be és itt jelentkezett fölvételre (1869) az *École normale supérieure*-ben, a mely a tanári pályára készülők legkiválóbbjait foglalja magában. De visszatartották, s a kísérletet a következő évben nem ismételhette meg a francia-poros háború miatt, a melyben ő is fegyvert fogott hazájáért. A háború után következtek a küzdelem nehéz évei, a melyeket támogató rokonság vagy hasznos összeköttetés meg nem könnyített: egész nap futni a kenyér után, tanítani magániskolában, családotban, éjjel pedig tanulni, pótolni magánszorgalomból azt, a mitől az iskolázás erőszakos megszakadása megfosztotta. *Paul Bourget*, ma híres regényíró, ekkor azonban ismeretlen kezdő, Brunetièrre tanítótársa egy magániskolában, megírta barátja halálakor egy párizsi ujságban, hogy egész napi leckeadásra akárhányszor majdnem egész éjjeli tanulás következett az ifjú Brunetièrenél. Ekkor vetette meg alapját nagyarányú irodalmi képzettségének, a melyből később nemcsak ő, hanem a hozzája forduló ifjabb írók is bőven merítettek. Megtanult idegen nyelveket is, a mi a francziáknál még ma sem olyan magától értetődő dolog, mint nálunk.

De hát örökké dolgozni nem lehet, szórakozás is kell. Ezt az ifjú tudós-jelölt a szó szoros értelmében két keze munkájával kereste meg. Hogy színházba mehessen, beállt a *claque*-ba, tapssal fizetett a belépti jegyért. (Később, mint kritikus, másképp fizetett némely ekkor megtapsolt szerzőnek.) Ez 5—6 év teljesen az előkészület, a tőkegyűjtés kora: 25 éves korában írta meg első cikkét, egy évvel később (1875) vonult be a *Revue des deux mondes*-ba, a melyet többé el se hagyott: mint szerkesztője halt meg.

Itt kezdődik életének új korszaka, a gyűjtött tőke kamatoztatása. Sainte-Beuve azt mondja Taineről, a ki az ő utódának tekinthető a francia kritika vezéri szerepében, hogy teljes fegyverzetben lépett a porondra, kísérletezés nélkül. Ugyanezt mondhatjuk Brunetièréről is, a ki viszont Taine helyét foglalta el lassankint. A *Revue*-ben megjelent első kritikája annyira nem vallott kezdőre, hogy a Brunetièrre nevet álnévnek gondolták, a mely alatt valamelyik régi munkatárs lappang. Ettől kezdve gyorsan emelkedett tekintélyben, hírnévben; alig egy évtized múlva az *École normale supérieure*, a mely a 20 éves ifjút nem fogadta be tanulónak, most az ismert tudóst meghívta tanárának

(1886). Ez állásában maradt 1893-ig, a mikor a *Revue des deux mondes*-nak, talán az egész világon legelterjedtebb és legtekintélyesebb folyóiratnak, szerkesztését, e nagy tekintélyvel és anyagi javakkal egyaránt járó állást, foglalta el és tanári katedráját elhagyta. Ugyanez évben az *Académie française* is megválasztotta tagnak az ú. n. 40 halhatatlan sorába, a *Légion d'honneur* keresztjét, a francia köztársaság egyetlen rendjelét pedig 1887-ben kapta meg. Egy ideig a párizsi egyetem irodalmi fakultásán (*Sorbonne*) is tartott ú. n. szabad előadásokat (ő t. i. nem volt egyetemi tanár), majd a már hírneves *conférenciert* meghítták egy amerikai *tournéra*, s az Egyesült-Államokban a francia irodalomról tartott előadásokat. Szóval a gyűjtött tőke nagyságának megfelelően szépen kamatozott, kitüntetés, társadalmi állás, anyagi javak, tekintély, hírnév, — minden megjött. Jó például szolgálhat az ifjúságnak, hogyan lehet kitartó szorgalommal, törhetetlen energiával győzni az akadályokon, tisztán a maga erejéből.

A hírnév legnagyobb zajjal egy olyan munkájáért kapta szárnyra, a mely voltaképi tudományán kívül esik. XIII. Leó pápa magánkihallgatáson fogadta őt, s ez alkalommal Brunetièrre egy polemikus cikket tett közzé, a tudomány csődjét hirdetve.¹⁾ Sokan ma sem tudnak róla, 10—15 kötet értékes tudományos munka szerzőjéről, egyebet, mint ezt. Hozzá még ezt se olvasták mindazok, a kik reá hivatkoznak, és nem egy közülök meglepetéssel olvasná, ha elolvasná, hogy Brunetièrre ugyan tényleg beszél benne a tudománynak ha nem is teljes, legalább részleges csődjéről, mivel az nem tud felelni épen a legfontosabb kérdésekre (az ember eredete és jövő rendeltetése; a nyelv, társadalom, morál eredete; van-e egy uralkodó történelmi törvény és mennyiben vagyunk neki alávetve; magunk urai vagyunk-e, vagy valami felsőbb erő rabszolgái stb.); tényleg hirdeti, hogy a tudomány elvesztette tekintélyét, a vallás ellenben visszaszerezte egy részét annak, a mivel bírt. Másrészről azonban egészen határozottan kijelenti, hogy «nem mondunk le a tudományról. Nem hiszszük, hogy valaha a tudomány helyettesíthesse a vallást, de azt se engedjük meg, hogy a vallás a tudománynak útjába álljon. Nem tartozik a feladatához tagadni a nehézkes törvényét, vagy a mit az egyiptológia megállapít».

Mondom, mindezeket meglepetéssel olvasná «a tudomány csődje»-nek nem egy lelkes hirdetője és talán azt is némi csalódással hallaná, hogy maga az apostol továbbra is segítségül hívta *Darwin*, *Haeckel* és más tudósok tekintélyét.

¹⁾ *Après une visite au Vatican*. *Revue des deux mondes* 1895. jan. 1. Továbbá a *Questions actuelles* 1906. kötetében.

Bizonyos azonban, hogy neve zászlóvá lett a reakció kezében, az ő nevével indulnak el harczba a tudomány ellen. Innen kezdve mindenki előtt világos volt, hogy politikai tekintetben Brunetière nem az uralkodó, az előre haladó köztársaság részén van, hanem a konzervatív klerikális kisebbség oldalán. Nem is titkolta ő maga se; évekig tartó badjáratot folytatott a katolicizmus érdekében írásban is, de főképp élő szóval. E téren nem volt nála népszerűbb szónok. Ez a könyveket bújó, sápadt, sovány alak, a ki egy középkori szerzetesre emlékeztetett, erős bár, de nem csengő hangjával és nehézkes stílusával is, a mit az íróban annyiszor megróttak, magával ragadta hallgatóit a meggyőződés erejénél fogva. Volt alkalmam erről személyesen is meggyőződni, bár nem árt megjegyezni, hogy rendszeren oly hallgatóság előtt beszélt, a mely már *a priori* az ő véleményén volt. Hogy mennyire kedvelte őt az ő közönsége, mutatja az is, hogy legelterjedtebb munkája éppen e nemű szónoklatainak gyűjteménye; ¹⁾ egyik kötete 10, a másik 12 kiadást ért eddig.

Nyilvánvaló tehát, hogy két Brunetière van: egy tudós irodalomtörténetíró és kritikus és egy valláspolitikai agitátor, a fennálló francia köztársaság ellenzéke. Ezt tudva, érthetővé lesz az a kudarcz, a melyet élete vége felé az egyik szerzett a másiknak, az agitátor a tudósnak. A *Collège de France*, Franciaország ez egyik specialitása, ez az egészen sajátos szabad főiskola, beírt hallgatók nélkül, nyitva mindenki számára, mintegy 40 tanszékkal — tehát a *Collège de France* francia irodalmi tanszéke *Émile Deschanel* halálával, 3—4 éve most, megüresedett. A mióta a *Collège* fennáll (1530), francia tudósok mindig ambíciója volt benne katedrát elfoglalni. Tanárai közt a francia tudomány legfényesebb neveinek jó része megtalálható (Michelet, Renan, Claude Bernard, Sainte-Beuve, Champollion, Maspero, Berthelot, Gaston Boissier, Gaston Paris, Lefranc stb., Mickievicz a lengyelek nagy költője). Brunetière tele reménnyel és vágygyal pályázott Deschanel örökségére, a tanári testület azonban visszautasította. A kormány aztán a testület szavazata szerint mást nevezett ki, egy Brunetiérenél mindenesetre kisebb szabású tudóst (Abel Lefranc).

Ez a vereség érzékenyen sújtotta őt, bizonyos azonban, fájdalomosan bizonyos, hogy nemsokára elenyésző csekélységnek tűnhetett fel neki egy más baj mellett. Gyógyíthatatlan tüdőbaja először a hangjától fosztotta meg, valami két évvel ezelőtt; ezzel a szónoknak vége volt. Eljárt még az *Académie française* üléseire, a melynek konzervatív légkörében olyan otthonosan érezte magát, de már csak pusztá hall-

¹⁾ Discours de combat.

gató gyanánt. Maradt még az író, a kinek kezéből igazán csak a halál csavarta ki a tollat (1906. deczember 9.). Az utolsó Revue, a mely még őt nevezi meg szerkesztőnek, közli utolsó dolgozatát is. (Ugyanezen szám hirdeti utolsó könyve megjelenését is, *Questions actuelles* címmel, ez azonban csak már közölt dolgozatok összegyűjtése.)

Kívánsága szerint legegyszerűbb temetést rendeztek neki, egyetlen beszédet se mondottak koporsója felett, valamint elmaradt a katonai díszórság is, a melyhez a Légion d'honneur minden tagjának joga van. Csak a nagy és előkelő közönség mutatta, hogy a kit temetnek, volt valami.

* * *

Mi volt? Legelőször *Mme de Staël, Villemain, Sainte-Beuve* és *Taine* utóda volt. E nevek jelzik azokat az *étape*okat, a melyeken a francia kritika fejlődése a XIX. század folyamán keresztül ment. Előttük az ú. n. klasszikus kritika pusztán magában tekintette a művet, Brunetièrre szavai szerint mint a gyümölcsöt, a melyet élvezünk a nélkül, hogy törődnénk vele, milyen fa termése, hogyan művelik és milyen ég alatt terem. Ezzel ellentétben *Staël* kapcsolatba hozza az irodalmat a közélettel, *Villemain* bevezeti az író életrajzát és az irodalmak kölcsönhatását, *Sainte-Beuve* tökéletesíti az életrajzot és megalkotja az írói arcképet, *Taine* természetrajzi törvényeket vesz alapul az író és irodalom magyarázatához, *Brunetièrre* pedig ugyanilyen alapon vizsgálja a műfajok életét. Ez az ő evolúció-elmélete, a melyet 1890-ben foglalt rendszerbe.¹⁾

Lényege legrövidebbre fogva a következő: Minden műfaj születik, fejlődik, virágzásra jut, hanyatlik és meghal, romjaiból más műfaj gyarapodik. Egyik műfaj átalakul mássá. Nem minden műfaj virágzik egyszerre, hanem a mit az egyik nyer, a másik veszti, a küzdelem pedig legerősebb a szomszéd fajok közt.

Mindezt legalább annyira kifejtette, hogy az olvasónak fogalmat nyújt róla, de nem annyira, mint óhajtott. Azt ígérte ugyanis, hogy elméletét részletesen ki fogja fejteni három kötetben, a melyek közül az utolsó 1892-ben jelenik meg. Csalódott; az ígért három kötet közül mind maig egy se jelent meg. Vagy öt évvel ezelőtt Párizsban őt magát kérdeztem meg erre nézve, s azt felelte, hogy közzétételük talán már a közel jövőben megtörténik. Tudva azonban, hogy azóta egy más nagy munkába fogott, a mely szintén alig haladt még túl a kezdeten, hogy ím kezéből a toll kihullott, nem valószínű, hogy kéziratban előkerüljön hagyatékából; bizonyára végleg meg vagyunk tőle

¹⁾ Brunetièrre: *Évolution des genres*.

fosztva. Erre mutat az is, a mit halálos ágyán, de még reménykedve mondott egy barátjának: tíz évi munkára volna szükségem, évenként két kötetet téve közzé, hogy megmondjam mindazt, a mi mondani valóm van még.

Igaz, hogy elméletét néhány példán így is iparkodott bebizonyítani; egyik a francia tragédia története, annak feltűntetésére, hogy egy műfaj születik, növekedik, eléri tetőpontját, hanyatlik és meghal; másik a francia egyházi szónoklat, mely a XVIII. és XIX. század folyamán lírai költészetté alakul át; harmadik pedig a francia regény, mely azt mutatja, hogyan keletkezik egy műfaj több műfaj romjaiból. Azonban e példák is csak vázlatosak, hogy úgy mondjam, az olvasó ideiglenes lecsillapítására valók addig, a míg elérkezik a részletes, teljes bizonyítás. Az első példára ezt körülbelül meg is tette, bár más formában, mint ígérte.¹⁾ De itt meg az a szerencsétlenség érte, hogy nem oda érkezett meg, a hová készült. Azt akarta megmutatni, hogyan hal meg a francia tragédia a XVIII. században, és azt mutatja meg, hogyan alakul át középfajú drámává, tehát egyik műfajból másikká, pedig ezt a feladatot nem az első, hanem a második példának szánta.

Ha elméletének részletes kifejtése nem maradt volna pusztán ígéret, talán olvasóit jobban meggyőzte volna. Talán *comte d'Haussenville* elhitte volna, hogy az egyházi szónoklat lírai költészetté formálódott át, Massillon szülte Musset-t, holott így erre nézve teljesen hitetlennek vallja magát abban a beszédben, a melylyel Brunetièret az Académie française tagjává felavatta. Vannak azonban hívók is. Ismerünk például egy újabban keletkezett vállalatot, a mely a francia irodalmi műfajok evolúcióját tárgyalja egyes füzetekben (*évolution de la chanson, de la satire etc.*). Egy svájci tanár már munkája címében Taine és Brunetièrre tanítványának vallja magát és egészen ez utóbbi szellemében tárgyalja, hogy pl. Rómában az ékesszólás hogyan hal meg a politikai élet átalakultával.²⁾ Egy angol író, *Leslie Stephen*, előbbi munkáiban főképp a részletes életrajz és milieu-elmélet alapján állott, tehát Sainte-Beuve és Taine tanítványának mutatta magát, utolsó munkájában határozottan az evolúció-elmélethez szegődik. Szóval ez az elmélet legalább valamennyire kilépett már a theoria szürkességéből.

Végleges ítéletet mondani róla mindamellet még korai. A magam részéről az egészet igen figyelemre méltónak és eredetinek tartom,

¹⁾ Brunetièrre: *Les époques du théâtre français*. 1892.

²⁾ *Gustave Michaut*: *Le génie latin. La race, le milieu, le moment, les genres*. Paris, 1900.

már a mennyire eredetiségről szólhatunk a mi tudományunkban. Mert az evolúció tanát nem ő találta ki, az utolsó betűig készen vette át a természetrajzból, de ő alkalmazta először irodalomra és művészetre. Örömmel látnék olyan kísérletet, a mely elméletének egyik-másik részletét a mi irodalmunkra alkalmazva próbálná ki. Kezdő munkásoknak, kik nem találnak megfelelő tárgyat, tudományosabb feladat volna ez, mint megírni egy élő ember életrajzát vagy olyan, már nem élőét, a kinek működése az irodalom történetére semmit se jelent.

Még csak egy szót az evolúzióról. Brunetière önmaga következőleg határozta meg célját: «Taine a természetrajzban keres segédet Geoffroy Saint-Hilaire és Cuvier alapján, mi ennek helyébe tenni vagy kiegészítés végett hozzáadni akarunk olyan kritikát, a mely Darwin és Haeckel természetrajzán alapul. Meg akartam mutatni hogy természetrajz és történelem közlekedik egymással az evolúció-elmélet útján.»

Hosszabban foglalkoztunk ez elmélettel, mert ez a Brunetière újítása, ez az, a mi a történelemben első sorban az ő nevéhez fog fűződni. Módszerének többi része már kevésbé új, kevésbé eredeti, erősen mutatja Sainte-Beuve és Taine hatását; az előbbire vall főképp a szerző életének és személyének minél behatóbb, minél teljesebb ismerete, az utóbbira a milieu-elmélet. De ez egészen természetes, nem is lehet másképp. Akkor hibázott volna, ha nem létezőnek tekintti azt, a mit előtte már megalkottak — tisztán csak az eredetiség kedvéért. Lássuk egészen röviden, miből áll az evolúció-elméleten kívül az ő módszere.¹⁾

A kritika tárgya: *magyarázni, osztályozni és ítélni. A magyarázatban* figyelembe veendő a munka szerzője (származása, családja, jelleme, testi szervezete stb.), a *milieu* (a kor életmódja, faj, társadalmi állás, események befolyása stb.), az *irodalomtörténeti kapcsolat* (a már meglevő irodalom hatása az új műre, úgy a hazai, mint a külföldi irodalmat tekintetbe véve). Brunetière ezt a történelmi kapcsolatot, a mely Tainenél *moment* nevet visel, tartja a legfontosabbnak. Az *osztályozás* alapja az összehasonlítás, ennek alapján lehet kijelölni az egyes írók helyét egymás felett és alatt, eszmei tartalmuk szerint. A nemzeti irodalomtörténet azonban csak a nemzet nyelvén írt

¹⁾ Leginkább a következő munkái alapján: Critique. Grande encyclopédie. 13. 1892. — La critique impressionniste. Revue des d. m. 1891. január. Questions de critique. — L'évolution de la poésie lyrique. — Manuel de l'histoire de la littérature française. 1898. — Histoire de la littérature classique. 1904.

munkákról szól, azért ő Calvin latin nyelvű munkáit mellőzi. Az ítélet még a természetrajzban sem hiányzik, mert pl. a halakat alsóbbrendűnek ítéli a négy lábú gerinceseknél. Még inkább kell ítélni az irodalomban, még pedig ízlésünk ellenére is. Egekig emelek, úgymond, olyanokat, a kiket nem szeretek, és erősen bírálok olyanokat, a kik gyönyörűségemre szolgálnak. Élvezni és ítélni két dolog.

Külömben is, ha mindazt tudjuk a műről, szerzőjéről stb., a mit tudni kell, eljutunk az objektív kritikához, a mely épen olyan objektív lehet, mint akár a kémia, természetrajz vagy fizika. Az ilyen kritika feladata tárgyalni az egyes írókat fontosságuknak megfelelő terjedelemben, nem pedig egyéni ízlés szerint. Az ilyen kritika feladata általában irányítani az irodalmat és művészetet.¹⁾

Ezekben körülbelül előttünk áll már Brunetiére történetírói és kritikai módszere és eléggé kidomborodik ennek két fő jellemvonása: a tudás és az elfogulatlanság. Tudni minél többet, minél alaposabban és ítélni az író érdeme, nem pedig egyéni ízlésünk szerint. Igaza van-e?

Az elsőre nézve semmi kétség sem forog fenn, s elismerésre méltó az, a ki hangoztatja a tudás jogát és kötelességét. A második pontban is igaza van annyiban, hogy törekedni kell rá, de határozottan téved, ki merem mondani, a mikor az irodalmi kritikát olyan objektívnek hirdeti, mint a természettudományt. Egyetlen példa elég lesz megvilágítani a kérdést. A mit ő a tudomány ítéletének nevez, hogy pl. az emlősök magasabb rendű állatok a halaknál, úgy-e bár kivétel nélkül minden zoológiában így van? Ellenben kinyitom Brunetiére könyvét és elolvasom, mit ír Voltaireról. Aztán elolvasom, mit ír ugyanarról Lanson, egy másik kiváló kritikus, a párizsi egyetem tanára. És azt látom, hogy a kettő épen nem egyezik meg, emitt Voltaire kevésbé rossznak és érdemesebb írónak tűnik fel, mint amott. Ha pedig Bossuet tárgyalását olvasom el, az eredmény megfordított lesz. Szóval észre lehet venni, hogy a katolikus Brunetiére szíve a harcziás püspökhöz húz, viszont az antiklerikális Voltairt más szemmel nézi, mint a *libre penseur* Lanson.

Nincs tehát elfogulatlan kritika? Úgy nincs, mint Brunetiére képzele, hogy t. i. bizonyos feltételek árán, nyíltabban szólva: az író minden oldalú teljes megismerése után okvetetlenül elérjük. Nem érjük el mindig. Vannak írók, a kik vallási vagy politikai meggyőződésünket oly erővel ragadják meg, akár pro, akár contra, hogy nem

¹⁾ Brunetiére módszerét, de csakis ezt életrajz nélkül, részletesebben tárgyaltam ily című könyvemben: *Az irodalomtörténet elméletéről*. Budapest 1905.

mindenki tud velük szemben objektív lenni. Ha nem így volna, nem hallana épen Brunetière annyi szemrehányást, hogy csak a XVII. századot tudja megbecsülni; hogy Bossuet szertelen bálványozása igaztalanná teszi mások iránt; hogy Zolában kizárólag csak hibákat keres stb. Nem mondaná *Vogüé* róla írt nekrolójában, hogy elég naiv volt azt hinni, hogy kritikájában nincs része egyéni érzelmeinek.

Azt azonban szívesen elismerem, hogy becsületesen törekszik elfogulatlan lenni és vallom, hogy pl. Calvint, a kinek szigorú morálját oly nagyra becsüli, nem tekinti felekezeti gyűlölettel.¹⁾

A morál általában előkelő helyet foglal el a kritikájában. Most említett munkájában, a hol magasztalás jut Calvinnak, az ellenkező jár ki Clément Marotnak és Rabelaisnek ellenkező moráljukért. Üldözött minden immoralitást és léhaságot, és részben ebből a szempontból indította azt a hosszú, szenvedélyes hadjáratot Zola és társai ellen, a melyből egyik ismertebb munkája keletkezett.²⁾ Körülbelül az volt ő a népszerű regényíróra nézve, a mi Gyulai Pál Jókaira dicsősége tetőpontján.

Nem tudom, lehet-e kritikus általánosan népszerű, de tudom, hogy Brunetière nem volt az. Egy ismerőse, a kinek hihetünk (René Doumic), azt mondja róla, hogy a mai francia irodalomban neki van legtöbb ellensége. Tegyük hozzá, hogy sokan azért gyűlöltek, mert félték tőle, az ő nagy tekintélyétől. Ennek a tekintélynek van egy határa. Ellenség és jóbarát egyaránt azt vallja, hogy mint író, mint a stílus és szerkesztés művésze, nem elsőrangú. Benne van ez még azokban a nekrológokban is, a miket barátai és akademikus társai írtak róla (Afred Mézières, *Le Temps* 1906. december 10.; Vicomte E. M. de Vogüé, *Revue des deux mondes*, 1907. január 1. stb.) Szemére vetették az archaismus affektált keresését, a XVII. század irodalma és főképp a bálványozott Bossuet hatása alatt. Úgy akart írni, mint a nagy püspök, a mire Jules Lemaître találóan jegyezte meg, hogy ha olyan jó író óhajtott lenni, arra kellett volna törekednie, hogy saját kortársai közt, a XIX. század stílusával legyen a legelső. Szemére hányták hosszú körmondatait, a *qui* és *que* szertelen halmozását és mindenekfelett azt, a mi legkevésbé francziás stílusában: a sok közbevetett mondatot. Nem lehetetlen, hogy ez a fogvatkozás német olvasmányaiból ragadt rá. És milyen formátlanságok a szerkesztésben is! Ott van a sok jegyzet, a mi mindig, mindenkinél szerkeszeti hanyagság és ott van a már idézett Manuel páratlanul álló formája, egyik csodabogara a franczia irodalomnak. E könyvben t. i.

¹⁾ Ily című munkájában: *Histoire de la littérature classique*.

²⁾ *Le roman naturaliste*. 1884.

két könyv van, minden lapon kettő: egyik fent, a másik lent; egyik az irodalom általános jellemzése, a másik az egyes írók méltatása, egyik a másiktól független. Ha a felső könyvet olvasom, folyton izgat, hogy az alsót elmulasztom és viszont. Se egyiket, se másikat nem lehet nyugodtan olvasni. Azt hiszem, a francziák örülnének, ha ezt a könyvet, ebben a formában, német ember írta volna.

Nem, Brunetiére határozottan nem elsőrendű író, erre a névre nem tarthat számot a francziáknál, a hol az irodalmi kritikusok közt is olyan író-művészek vannak, mint pl. *Taine*, *Jules Lemaitre*, *Anatole France* stb. Meglehet, hogy az ő írása tartalmilag értékesebb, mint Anatole France kritikája, de ez utóbbi olvasmányának kellemesebb, színesebb.

Vogüé már említett nekrolójában azzal magyarázza barátja stílusbeli fogyatékoságát, annyi gúny tárgyát, hogy Brunetiére voltaképp nem író volt, hanem szónok. Minden, a mit írt, nem más, mint el nem mondott szónoklat, és csak olvasásban sért bennünket, élő szóval előadva, kitűnő szónoki stílussa változik. Ezért rossz szolgálatot tesz neki, a ki az írók közé sorozza, mert a nagy szónokok közé kell őt számítani.

A magyarázat ugyan nagyon meglepő, a mellett azonban elég tetszetős is. Kár, hogy Brunetiére életpályája nem szól mellette. Sem az, hogy művei közt van két-három kötet élő szóval előadott irodalmi alkotás és van legalább ötször annyi, a mit csak megírt, el nem mondott, sem az, hogy még csak meg se kísérelte bejutni a legelső szónoki testületbe, az ország törvényhozásába. Én tehát más magyarázatát keresném Brunetiére stílusának s ezt éppen Vogüé adja kezembe. Ő mondja róla, hogy nem szerette, nem élvezte sem a művészeteket, sem a természetet; lelkében volt valami a középkori aszketizmusból. Nem magyarázná meg ez, hogy írásában művészi hatásra nem is törekedett, hanem pusztán csak eszméi hirdetésére?

Foglaljuk össze ítéletünket. Az evolúció-elmélet nem jelenti még az egész Brunetiéret. Az ő neve jelent még egy pedansul lelkiismeretes munkást, a ki belemélyed az író lelkébe és munkájába, hogy megértse és megértesse. Nem csak elméletben vallotta a kritika magas hivatását, ha azt hirdette, hogy a kritikusok őrt állanak a templom ajtajában és első kötelességük, hogy ne legyenek megvesztegethetők — gyakorlatban is követte ez elvet. Tévedhetett elfogultságból; bizonyára nem egy ítéletét a jövő nem fogja helybenhagyni, de nem hiszem, hogy készakarva meggyőződése ellenére beszélt volna. Ezért ha gyűlölték, ha félték tőle, becsülték is.

És még egyet jelent Brunetiére kritikája. *Taine* hajlandó volt az irodalomban mechanikai problémát látni, mely előre determinálva

lévén a létrehozó erők által, lehetetlenné teszi az egyéni ítéletet. Legalább elméletben így hirdette. Ezzel szemben szükség volt az ítéletet ismét teljes jogához juttatni, úgy elméletben, mint gyakorlatban. Ez is jórészt a Brunetièrre munkája.

Ne csodálja az olvasó, ha minduntalan Taine neve kerül tollunkra. Brunetièréről szólva, ha akarnók, se bírnók elkerülni az ő nevét, hiszen tanítómestere volt, ha nem is épen az iskola padjain, bár ez se lehetetlen, az *École des Beaux-arts*ban, de mindenesetre munkái által. Természetesen nemcsak ő, hanem mindazok, a kiktől viszont ő tanult, elődei és kortársai. Az egész szellemi élet egy évezredek óta összefüggő folyamat, mindenkinek vannak elődei, a kiknek a munkáját folytatja, de Taine nevét említjük azért, mert ő áll hozzá a sorban legközelebb. Megfordítva is áll, hogy Taine munkáját nemcsak az evolúció apostola folytatta, de ő legközelebről.

Megkezdett munkáját egyik sem tudta befejezni; Taine nagy történelmi munkáját a jelenkori Franciaország megalakulásáról hagyta befejezetlenül, Brunetièrre pedig az evolúcióról meg nem írott köteteken kívül a klasszikus irodalomról tervezett nagy munkáját csak alig hogy megkezdette. Taine munkáját azonban alig érezzük csonkának, mert az eszméknek, a melyek egész életén át vezették, nincs híja. Nem így Brunetièrenél, a ki épen az újítását, életének egyik vezéreszméjét hagyta csonkán. Ámde valószínű, sőt akár bizonyosnak is mondhatjuk, hogy az idő ezen enyhíteni, simítani fog; őt is más-kép látják majd vagy másfél évtized múlva — körülbelül ennyi ideje már Taine halálának — mint ma frissen hantolt sírjánál.

Nem fog azonban változni az, hogy Taine nagyobb író, mint ilyen meggy át a történelemben, és hatása már ezért is nagyobb, maradandóbb lesz. És nem fog változni még egy dolog. A történelem oda fogja jegyezni Brunetièrre neve mellé, hogy ez a név nemcsak egy nagy elméjű, lelkiismeretes tudóst jelent, hanem zászlóul is szolgál a reakció harczosainak. Mert míg egyrészt a tudomány haladásán dolgozott, más részről lázított ellene. Taine hírnevére nem esik ilyen árnyék.

(Budapest.)

SZIGETVÁRI IVÁN.

PLATON POLITEIÁJA ÉS AZ ARISTOTELESI POLITIKA.

I.

«Minden időben akadtak philosophiai írók, kik a nélkül, hogy a nyilvános életben szerepeltek vagy hivatalt viseltek volna, arra használták a szabad időt, melyet a magánélet ad, hogy a politika alapelveit fürkészszék. Némelyik közülök azt vélte, hogy ezért a vállalkozásért mentegetőznie kell.»¹⁾ — Bízvást állíthatjuk, hogy sem Platon, sem Aristoteles nem az utóbbiak közül való. Nem tekintve ugyanis azt, hogy munkáik fönmaradt szövegében nem találjuk nyomát ilyfajta önigazolásnak, koruk felfogása, nemkülömben saját nézeteik a politikának és az államnak mivoltáról és céljáról, inkább arra a feltevésre utalnak bennünket, hogy bizonyos értelemben szinte kötelezve érezték magukat a politikai elmélkedésre. A sajátosság görög felfogás — mint tudvalevő — a szabad férfit első sorban a politikai tevékenységre utalta s azon kívül csak a fegyverforgatást és a szellemi foglalkozást tartotta a polgár méltóságával összeegyeztethetőnek. Egyéni álláspontjuk pedig oly elválaszthatatlan kapcsolatba hozta a bölcselettel a politikát az által, hogy az állam elé majdnem kizárólag ethikai feladatokat tűzött ki, hogy a politika bölcselätüknek sine qua non jává vált. De félre ne értesünk. Nem akar e megjegyzésünk annyit jelenteni, hogy Platon és Aristoteles ethikai és politikai felfogása, illetőleg a kettőnek egymáshoz való viszonyára vonatkozó nézeteik, teljesen egyeznek egymással. Midőn Platon egyrészt az államot mint olyat fogja fel, mi helyesen alkotva egyedül képes az embert erkölcsi céljának eléréséhez segíteni, másrészt ideális államát az egyénről mintázza, a politikát az ethika alkalmazásává teszi. A kettő kapcsolata Aristotelesnél szintoly benső, csak az alárendeltségi viszony más. Miként ugyanis szerinte az állam logikailag előbb van,²⁾ mint az egyén, és minden alsóbb rendű közületnek,³⁾ következőleg az egyénnek is, végső célja,⁴⁾ úgy a magasabb erkölcsi tudomány is a politika, és ennek csak bevezető része az ethika.⁵⁾ A különbség lényegileg azon fordul meg, hogy mindketten más-más kiinduló pontból és más-más módszerrel vizsgálják a politika és az ethika kérdéseit. E belső okok folytán nemcsak politikai elméleteikben, hanem filozofiájuk egész rendszerében létrejött eltérések sokkal szembetűnőbbek, semhogy a régiek figvel-

¹⁾ P. Janet: A politikai tudomány története az erkölestanhoz való viszonyában, 1. I. Ford. Lőrincz B., Budapest, M. T. Akad. 1891.

²⁾ Polit. I. p. 1253a. 19. (Susemihl 1879.) καὶ πρότερον δὲ τῆ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστίν.

³⁾ U. o. p. 1252b. 30. πᾶσα πόλις οὖσαι ἐστίν, εἴπερ καὶ αἱ πρώται κοινοὶαὶ τέλος γὰρ αὐτῆ ἐκείνου.

⁴⁾ Eth. Nicom. I. p. 1094b. 6. (Bekker) τὸ ταύτης (sc. πολιτικῆς) τέλος περιέχοι ἂν τὰ τῶν ἄλλων, ὥστε τοῦτ' ἂν εἴη τ' ἀνθρώπινον ἀγαθόν.

⁵⁾ U. o. p. 1094b. 7. Továbbá Magna Moralia 1181a. 25. és kőv. (ἢ ἡθικῆ) δοκεῖ οὐκ ἄλλης ἢ τῆς πολιτικῆς εἶναι μέρος . . . μέρος ἐστίν . . . καὶ ἀρχὴ ἢ περὶ τὰ ἡθῆ πραγματεία τῆς πολιτικῆς. τὸ δ' ὅλον καὶ τὴν ἐπινοουμίαν δικαίως δοκεῖ ἂν μοι εἶχειν ἢ πραγμ. οὐκ ἡθικὴν ἀλλὰ πολιτικὴν.

mét kikerülték volna. Sőt idővel ezeket iskoláik vetélkedése és anekdotákra éhes írók képzelete annyira kiélezte, hogy az ellentéteket még személyes érintkezésükre is átvitték. Ennek természetes következménye a köztük levő viszony megítélésénél a tudományos és az etnikai szempont összezavarása lett. A kettőnek különválasztása pedig lényeges fontosságú.

Platon és Aristoteles személyes viszonyát illetőleg két jelenséget kell kiemelnünk. Az egyik, hogy a hagyománynak az a része, mely Aristotelesnek szemére hányja, hogy már Platon életében iskolát alapított, igen régi és igen általános volt; a másik jelenség, hogy az újabb kutatók közül is többen Aristotelesnek mestere fölött gyakorolt kritikáját többé-kevésbé elfogultnak, sőt igazságtalannak találják.¹⁾ Tárgyunkat nem e kérdés tevéen, csak néhány megjegyzésre szorítkozunk. Mindenekelőtt, ha elfogadjuk is Zellernek az iskolaalapításra vonatkozó érveit,²⁾ az erre vonatkozó hagyományt teljesen kiküszöbölni aligha lehet. Annyi legalább is valószínű, hogy Aristoteles már Platon életében az Akadémiának úgy mondhatnók ellenzéki elemét alkotta, kinek kritikáját a mester iránt való tisztelet nem bírta elhallgattatni; sőt úgy látszik, hogy irányával nem is állott egészen magában.³⁾ Elég ok-e azonban ez arra, hogy hálátlansággal vádoljuk? főleg ha tekintetbe vesszük eljárásának okát, melyet (Eth. Nicom. I. 1096a. 11—17.) következőképen fejez ki: *τὸ δὲ καθόλου βέλτιον ἴσως ἐπισκέψασθαι καὶ διαπορῆσαι πῶς λέγεται, καίπερ προσάντους τῆς τοιαύτης ζητήσεως γινομένης διὰ τὸ φίλους ἀνδρας εἰσαγαγεῖν τὰ εἶδη, δόξειε δ' ἂν ἴσως βέλτιον εἶναι καὶ δεῖν ἐπὶ σωτηρίᾳ γε τῆς ἀληθείας καὶ τὰ οἰκεῖα ἀναιρεῖν, ἄλλως τε καὶ φιλοσόφους ὄντας ἀμφοῖν γὰρ ὄντων φίλων ὅσων προτιμῶν τὴν ἀλήθειαν.* Igaz, hogy itt-ott kelletnél több az eristikus vonás Aristoteles kritikájában és nem egy ítélete a felületességtől sem ment, de viszont az sem tagadható, hogy személyes viszonyuk megítélése az iránytadó körülmények hiányos ismerete folytán sohasem fog a megkövetelhető objektivitással bírni.

Sokkal nagyobb jelentőségű azonban Aristoteles és mestere között fennálló tudományos viszony. Már az ókortól kezdve megfigyelhető egy irány, mely kettőjük között minden elvi közösséget kizártnak tart

¹⁾ Teichmüller: Litt. Fehden. I. 165. l. túlságos egoismust vet szemére. Lutoslawski: Erhaltung u. Untergang der Staatsverfassungen nach Platon, Aristoteles u. Machiavelli. Diss. inaug. Dorpat. 1887. 90. és 103—104. lk. Aristoteles bírálatát rosszindulatúnak találja; majd hálátlansággal és inkorrektéssel vádolja, mert megbírálja azt, a mi nézetével ellenkezik, de nem vallja be, hogy mit vesz át Platontól. Janet id. munkájában I. 276. l. a Politeia bírálatát igazságosnak és találónak, a Nomoi-ét azonban pontatlannak, sőt szándékosan igazságtalannak tartja.

²⁾ Zeller: Philosophie der Griechen. II. 2³. 15—16. l.

³⁾ Úgy látszik, hogy a hagyományban szereplő iskolát csak ilyen tágabb értelemben kell venni. Hogy Platonnak ez időben már a pythagoreusok mysticismusa felé hajló tana nem igen elégtette ki Aristotelest, bizonyítja *περὶ φιλοσοφίας* cz. műve, mely Zeller szerint még Platon halála előtt íródott, s melyben az ideák tana ellen határozottan állást foglalt. V. ö. még Eubulidest (ki a megarai Eukleides tanítványa) Eusebiosnál: *præp.* ev. XV. 2. 3.

és Platon idealizmusával Aristoteles realizmusát minél hatásosabban igyekszik szembeállítani.¹⁾ Nem kevésbé régi múlttal dicsekszik azonban az a felfogás sem, mely az előbbivel homlokegyenest ellenkezik és kettőjük közt minden különbséget tagad.²⁾ Egyébiránt az akadémiások sohasem szüntek meg hangoztatni, hogy Aristoteles mennyire függ Platontól — természetesen legtöbbször személyeskedő czélzattal. Ebben azután követőkre találtak Platon humanista híveiben is, míg az ellenkező iránynak a scholastikusok között találjuk nyomait. A felfogás e két iránya kizárólagos alakjukban erősen szubjektív és helytelenségéről csakhamar meggyőződtek, mihelyt Platont és Aristoteleszt elfogulatlanul egyforma figyelemmel kezdték tanulmányozni.

A Politika és a Politika viszonyának megítéléséről, a mennyiben azok összehasonlító vizsgálatnak tárgyát tették, körülbelül ugyanezeket mondhatnók. Ma már mindinkább előtérbe nyomul az a nézet, mely a két mű felfogásának rokonságát elismeri, de nem mulasztja el a lényeges különbségek — mondhatjuk a fejlődés — kiemelését. És ez helyes is. A szellemi rokonságot már csak azért is bajos volna tagadni, mert mindkét alkotás ugyanazon görög világban gyökerezik, a kultúrfejlődésnek ugyanazon fokáról kelteződik és végül bármily csekélynek tétéleznők is fel Aristoteles szellemi vonzalmát Platonhoz, az évek oly jelentékeny során át fennállott érintkezésnek befolyását lélektani okoknál fogva sem lehet kizárni. Másrészt azonban Aristotelesnek határozott egyénisége, kutatásainak lényegesen más módja és ezzel kapcsolatban Platonétól jelentékenyen különböző álláspontja már apriori bizonyos eltérések föltevésére jogosít fel.

A filozofia mindenkor kettős viszonyban állott az emberi haladással. A múltra és jelenre nézve mint a műveltség legmagasabbfokú synthesise, a jövőre nézve mint annak irányt adó kiinduló pontja tekinthető. E gondolatot találjuk Hegel következő szavaiban is: «Die bestimmte Gestalt einer Philosophie ist also gleichzeitig mit einer bestimmten Gestalt der Völker, unter welchen sie auftritt, mit ihrer Verfassung u. Regierungsform, ihrer Sittlichkeit, ihrem geselligen Leben, den Geschichtlichkeiten, Gewohnheiten u. Bequemlichkeiten desselben, mit ihren Versuchen u. Arbeiten in Kunst und Wissenschaft, mit ihren Religionen, den Kriegschicksalen und äusserlichen Verhältnissen überhaupt, — mit dem Untergange der Staaten, in denen diess bestimmte Princip sich geltend gemacht hatte, u. mit der Entstehung u. dem Emporkommen neuer, worin ein höheres Princip seine Erzeugung u. Entwicklung findet.»³⁾ Platon és Aristoteles állambölcseletében mindezen összetevők hatását kimutatni, meghaladná úgy a jelen értekezés kereteit, mint írójának erejét. Ezért a következőkben csak azon külső és belső mozzanatokat emeljük ki, melyek államfelfogásukra elhatározó befolyással voltak.

¹⁾ Még újabb kutatók is esnek ilyen hibába: Pl. «Geister wie Platon u. Aristoteles konnten sich nie begegnen», mondja C. Stahr az aristotelesi Polit. fordításához írt bevezetése 52. l.-ján.

²⁾ Hogy csak egyet említsek: az askaloni Antiochos, kinek Cicero is hallgatója volt, a platoni és az aristotelesi filozófiát ugyanazon principiumok különböző kifejezéseinek tartotta.

³⁾ Gesch. der Philosophie. I. 67. s k. lk. (Werke, 13. Bd. 2. Aufl. 1842. Berlin.)

A görög lélek abban a korban, melyben Sokrates a történelemben megjelenik, hatalmas válságba jutott, melynek csak külső okaira hivatkozunk, midőn azt akár a szofistáknak, akár a peloponnesosi háború okozta erkölcsi züllésnek rójuk fel. Az emberi szellemnek, melyet ezidétt a görög nép, első sorban pedig az athéni képvisel, szükségszerűen el kellett fejlődésében e ponthoz érkeznie, midőn a hagyomány vallási képzetei megszűnnek kielégíteni az emberi elmét. Az ión természetbölcselet és a szofisták sietteték e processust, de kielégítő világnézettel, szilárdan álló vezérelvvel a léleknek új irányt mutatni képtelenek voltak. A keresés-kutatás kora szüli Sokratest, ki a saját tudatlanságának színe alatt nemcsak az abszolút tudatlanságot, hanem a hiú tudást is kritikája alá veti és felkeresi azt a területet, melyet az észnek nemcsak joga, de kötelessége is vizsgálni. Az önmegismerésből kiindulva sikerül irányító erkölcsi eszmét találnia az egyéni élet számára. Platon ezt az eszmét kifejti és elég szilárdnak találja arra is, hogy a társadalom, illetőleg az állam életét is ahhoz szabja. Az új állameszme épen jókor jön. Athén ugyan eljártszotta már politikai szerepének javát, de még remélhetett; és Platon, mint azt újabban mindinkább elismerik,¹⁾ államát nemcsak filozófiai problémának szánta, hanem attól gyakorlati eredményeket is várt. Így készül a filozofia a jövő kiinduló pontjává lenni.

Sokrates bölcseletének másik jellemző tényezőjét, a «fogalmat» is hatalmas arányokban növekedve találjuk meg Platon bölcseletében, következőleg a Politeiában is. A Sokratesnél pusztán ismerettani principium Platonnál metafizikai entitássá, «ideává» fejlődik és azon viszony következtében, mely az ideális és az érzéki világ között nézete szerint főnnáll, az államban is kifejezésre jut. «Így van — mondja Péterfy — Platonnak kettős arcza. Az egyikkel az előtte elterülő görög életre néz, a másikkal egy eszményi világba, mely azonban megint csak az elsőt tükrözi, de a gondolat ritkább levegőjében, hol földi tudó nem tud lélegzeni.» Tény, hogy Platon Politeiája az eszményinek és a valónak sajátos, de nem érthetetlen összeolvadása. Ugyanaz az erő, mely Platon filozofiáját «az addigi görög gondolkodás főbb elemeinek hatalmas szintezisévé» tette, teremtette meg a görög államélet elemeiből az ideális államot. Annyira a sajátos görög viszonyokra számít ez az állam, hogy, ha egyáltalában megvalósult volna, ez csak görög földön történhetett volna.

A görög állam nem lépi túl a város fogalmát: ebből folyik erősen centralis jellege, nemkülömben az egyéni szabadságnak korlátoltsága az államérdekkel szemben. Egy másik karakterisztikon, hogy görög állam rabszolgaság nélkül nem képzelhető. A politikai jogok gyakorolhatásának alapja a földbirtok; a polgárjog élvezete pedig birtokosát eltiltja mindennemű kézimunkától és így minden polgárnak bírnia kell bizonyos számú «*στῆμα ἐμψυχον*»-nal, kik helyette földjét művelik és az egyéb kézimunkákat elvégzik. Olyan általános és mélyen gyökerező ez az arisztokratikus ellenszenv minden testi munkával foglalkozó, sőt még a kereskedő iránt is, hogy görög állam a mai

¹⁾ L. többek között Zeller: Vorträge u. Abhandl. I². 1875. 69—70. l. Továbbá: Philosophie der Griechen. II². 776; Windelband: Gesch. der alten Philos. 2. Aufl. 129. l.

értelemben demokratává sohasem vált, és az arisztokraczia s demokraczia között pusztán azoknak kisebb vagy nagyobb száma tette a különbséget, kik az államhatalom gyakorlásában résztvettek, míg az állam tagjainak nagyobb részére nézve még a legdemokratikusabb irány is oligarchiának mondható. A görög államélet fejlett korában még egy harmadik jellemző mozzanatot is látunk, és ez az, hogy az egyeduralom, néhány rövid ideig tartó kivételt nem tekintve, mindenhol helyet ad a többek uralmának. Az állam e képzetei sokkal kizárólagosabban uralkodtak a görög közfelfogáson, semhogy akár Platon, akár Aristoteles hatásuk alól kivonhatták volna magukat; és így nincs mit csodálkoznunk, ha felfogásukban az állami életnek leglényegesebb elemeit közöseknek fogjuk találni.

Másrészt azonban nem szabad figyelmünk körén kívül hagyni azon processus fejlődését sem, mely már Platonnál mutatkozik: t. i. a tudománynak mind teljesebb eltávolodását a gyakorlati élettől. A filozofia hovatovább belátja, hogy sem a közélet hibáit orvosolni, sem az állami életet helyes útra téríteni — igaz, a maga hibáján kívül — nem képes. Ennek tudatában lassanként visszavonul az elmélet területére és már Aristoteles filozófiája teljesen elméleti álláspontra helyezkedik. Politikájában ez annál is indokoltabb, mert ő, ki a görög és a makedon nép erőviszonyait legjobban ismerhette, nyilván nem volt kétségben az iránt, hogy népe politikai vezetőszerépét befejezte. A legjobb állam kérdése előtte nem is egyéb, mint tisztán filozófiai probléma. Politikai elméletének jelentőségét is tehát nem a belőle várható gyakorlati eredményekben kell keresni, hanem abban, hogy a görög állami élet minden mozzanatát, keletkezését, életét, változásait, elméletileg minden irányban igyekezett kifejteni. Innét van elsősorban systematikus jellege szemben Platon spekulatív elméletével.

Eddigi megjegyzéseinkből kettőt kívánunk hangsúlyozni: az egyik, hogy Platon és Aristoteles egyaránt a görög állam közös képzetéből indult ki, a másik, hogy a filozófiai vizsgálódás időközben mindinkább más helyzetet foglalt el az élettel szemben. Túlzás volna azonban, ha a kettőjük között fenforgó ellentéteket egyedül a filozofia említett átalakulásával iparkodnánk érthetővé tenni. Kétségtelenül nem egy dolgot megmagyaráz ez is, mint pl. Aristoteles elméletének említett tudományosabb jellegét; vagy államában az individuumnak valamivel szabadabb érvényesülése részben szintén a korszellem ez irányban mozgó változására vezethető vissza, de a dolog lényegét elsősorban saját magukban, illetőleg kutatásuk módszerében és filozófiai alapelveik különbözőségeiben kell keresnünk.

Kiket az emberi művelődés történetében egymás mellett szokás említeni, a sors meglehetősen különböző körülmények között adta a világnak. Platon a demokrata Athénben születik, mint arisztokrata család sarja. Aristoteles a katonai szigorúságban élő monarchikus Makedoniában látott napvilágot, mint egy ősi orvos-család ivadéka, tehát az igazi görög felfogás szerint demiurgos származású. Annak elméletét, miután kora műveltségéből minden irányban kivette részét, magával ragadja Sokrates fogalmi bölcsesete, ez környezetétől beléoltott szeretetével a természet jelenségeinek, a tényeknek, jó a műveltség akkori középpontjában és lesz már korán kritikusa Platon idealizmusának. Platont az eleven attikai szellem, költői hajlama és ariszto-

krata gondolkodása egyaránt az eszményi felé vonzzák, míg Aristoteles figyelmét gyermekkorának a zordonabb Makedoniában nyert benyomásai, hol az ember életét észrevehetőbben befolyásolják a természet erői, egyesülve családjának hagyományaival és tehetségének intellektuális jellemével, nem engedik elterelődni a valóság tényeitől. Sőt e vonás annyira jellemző Aristotelesre, hogy egész filozófiája abban a törekvésben csúcsosodik ki, hogy «a Sokrates-Platon féle fogalmi bölcséletet az érzéki világot megmagyarázó theoriává alakítsa át». ¹⁾

Már Sokrates a fogalmi ismeretet állapította meg mint igazi ismeretet, mert ez állandó, változatlan. E felfogásban Platon nemcsak követte mesterét, hanem e tételnek nézete szerint való következményeit is levonta. Minthogy egyrészt az igazi ismeretnek tárgya csak az igazán létező lehet, másrészt a fogalmi megismerés más természetű, mint az érzéki, következésképpen az előbbinek tárgya nemcsak igazán létező, hanem egyúttal különböző is az érzéki megismerés tárgyától. Az ideák tehát, mint a fogalmi megismerés tárgyai, egy, a folyton változó érzéki világtól különböző változás nélküli világot alkotnak, melyet, minthogy az érzéki világ ennek csak árnyékképe, *αἰσθησις* által megismerni nem is lehet. Az ideák érzékfeletti természetének megfelelően megismerésük is ilyen. A lélekkel (már t. i. a dialektikus lélekkel, mint a Pol. 537. C. alapján feltehető) veleszületik az ideák ismerete. Mindamellett az érzéki világnak is van szerepe az idea megismerésében, helyesebben meglátásában, mert az idea és az érzéki között fennálló hasonlóság emlékezteti az ést a lélek praexistenciális korában látott ideákra. E hasonlóságnak ismerettni fontosságán kívül metafizikai jelentősége is van, a mennyiben a Phaidon szerint azt az ideának a reálisban való több-kevesebb jelenléte okozza. Ebből ugyanott azt következteti Platon, hogy az érzékinek tulajdonságait az idea adja meg és tovább, hogy az idea oka az érzékinek. Minthogy azonban «az ideák lényegüknél fogva» — a mennyiben az idea egy és változatlan — «a mozgásban és változásban nem vehetnek részt, csak oly értelemben lehetnek ezeknek okai, hogy ők teszik a célt, a mely a jelenségekben realizálódik». ²⁾ Az ideális és reális világ között való viszonyt tehát azzal a teleologikus magyarázattal fejt meg Platon, hogy az idea oka és célja a reálisnak.

Ezek után természetesen kell találnunk, hogy Platon az emberi élet célját is az érzékfölöttibe, az ideába, helyezte és a bölcs életét folytonos előkészületnek tartja a halálra, melynek pillanatában lelke testi börtönétől megszabadul, mely eddig őt az igazság megismerésében csak gátolta. E metafizikai és ethikai nézeteken épül fel Platon államtudománya, mely egész filozófiájának az individualist mellőző és a nemet szem előtt tartó iránya folytán nem egyéb, mint társadalmi ethika és voltaképpen erkölcsstanának betetőzése. ³⁾ Ez az oka egyúttal annak is, hogy Platon az állami életre az egyéni ethika szabályait alkalmazza és államát az egyénről mintázza. Mindezek következményeképpen látni fogjuk, hogy 1. Platon államának célja érzékfölötti, t. i. az idea, 2. hogy az egyén az állammal szemben teljesen

¹⁾ Windelband i. m. 148. l.

²⁾ Windelband i. m. 121. l.

³⁾ Windelband i. m. 127. l.

megszűnik, 3. hogy a mennyiben nem mindenki képes az államcél megvalósításában egyformán közreműködni, Platon állama rendi alapokon nyugszik (psychologiai oka ennek a lélek részzeiről szóló tan), 4. hogy állambölcseleti álláspontját az jellemzi, hogy az állam tulajdonságait az egyénéből vezeti le.

Minthogy a filozofia célja Aristoteles szerint is a dolgok lényegének és végső okainak felismerése, minthogy továbbá ezek csak fogalmilag határozhatók meg, Aristoteles is követője a sokrates-platoni fogalmi bölcseletnek. Másrészt azonban belátja, hogy a platoni ideatan az érzéki világot, főleg pedig a mozgást és a megismerést, kielégítő módon megmagyarázni nem tudja, minek okát Aristoteles a *γωτισμός*-ban találja. Az ideák szerinte nem alkothatnak egy külön, érzékfölötti világot, hanem a dolgokban rejlő közös lényeket teszik, melyet logikailag a fogalommal fejezünk ki. A tudomány feladata már most az egyeszt ezen általános fogalmakból, mint abszolút valókból, levezetni. Ámde e logikai megismeréssel szemben a psychologiai épen az ellenkező úton, az egyes érzéki jelenségekből kiindulva jut az általánosnak megismeréséhez. Nem velünk születik tehát a «valónak» ismerete, melyre az érzéki jelenségek csak visszaemlékeztetnek, hanem a tapasztalatból indukció útján jut birtokunkba. Minthogy pedig ez az abszolút való magukban a dolgokban van, az egyes dolog az igazi valóság.

Mindezek alapján Aristotelesnél az állam célja nem lehet oly transcendens valami, mint az idea, hanem igenis a realizált jó, a boldogság. Aristoteles reális gondolkodására vall az is, hogy e boldogsághoz a lényegét képező észbeli tevékenységen kívül földi javak is kellenek. E célját azonban az ember csak az államban érheti el és a természet az embert állami életre praedestinálta. Minthogy az állam a tökéletes boldogság megvalósítására alakult, azért azok, kik e boldogságtól feltételezett észbeli működésre nem képesek, az államból eleve kizáratnak. Az aristotelesi állam ennek folytán az egyenlők állama. Mindezek következtetéseképp látni fogjuk, hogy 1. Aristoteles államának célja nem valami transcendens, hanem a tökéletes földi élet, 2. hogy azon figyelemnél fogva, melylyel egész filozófiája az egyes iránt van, az államban nem olvasztja fel az egyént, 3. hogy mivel az aristotelesi állam polgárai egyenlők, köztük rendek nincsenek, 4. hogy állambölcseleti álláspontját az jellemzi, hogy az embert psychologiai kényszerűségből társuló lénynek tartja, 5. hogy az állam vizsgálatában, a mennyire e tudomány természeténél fogva lehetséges, az indukciót is alkalmazza.

A platoni vizsgálódás a fogalomból indul ki, melyet általános vélemények, analógiák segítségével állapít meg. Aristoteles érezve, hogy ez az alap kevésbé kielégítő, az induktív eljárás minél gyakoribb alkalmazásával teszi azt megbízhatóbbá. Nem akarjuk Aristoteles, mint empirikust, Platon racionalizmusával szembeállítani, de lehetetlen nem hangsúlyoznunk a tapasztalatnak és az indukciónak előtérbe nyomulását nála.

A tudományban az induktív és deduktív módszer nem mint ellentétek, hanem mint egymás kiegészítői szerepelnek. Minden tudománynak a természete hozza azután magával, hogy melyiknek jut benne jelentékenyebb szerep. A társadalmi tudományok, köztük «a politika az emberi közület létezésének és átalakulásának törvényeit

először is tapasztalásból, indukció által tudja meg». ¹⁾ Ámde «mivel . . . az emberi életben a tények legnagyobb része nem egy vagy két okra vezethető vissza, . . . ennél fogva a puszta tapasztalat, megfigyelés és kísérletezés módszerei . . . vagy semminemű, vagy csak nagyon megközelítő empirikus szabályosságokra vezethet. Ennél fogva, de meg, mert kísérleteket az emberi élettel nem tehetni, a politika, az emberi közélet törvényeinek nagy részét nem merítheti a tapasztalásból s a deduktív módszerre van utalva». ²⁾ Szükségesnek tartjuk e sorokra hivatkozni, midőn Platon és Aristoteles módszeréről szólván, nem akarunk abba a hibába esni, hogy olyasmit tulajdonítsunk Aristotelesnek, a mi rajta kívül álló ok következménye. Így Lutoslawski idézett értekezésében Platon és Aristoteles összevetését kezdve kezdi, hogy az utóbbi módszerét mesterétől kölcsönöztöttek és kizárólag deduktívnek tünteti föl. ³⁾ Már pedig, a mi a dedukció szerepét illeti, az, mint láttuk, jórészt a tárgy természetével jár; a mi pedig kizárólagos voltát illeti, legyen szabad kétségbe vonnunk.

Platon az állam mivoltát és az állami lét törvényeit analogia, még pedig hamis analogia, t. i. az egyéni és az állami lét qualitative azonos voltának alapján deduktíve, míg Aristoteles az államnak nevezett határukat analysis útján, empirikus megállapítások alapján indukcióval határozza meg. ⁴⁾ Eljárását — nem tekintve már említett ismeretani elveit — körülbelül a következő gondolatmenettel igazolja: Az állam polgároknak sokasága ugyan, ⁵⁾ de nem azoknak legközvetlenebb társulása, hanem elemibb közületekből, mint család, község stb. áll; azokat mind magában foglalja s köztük a legtökéletesebb, — mert önmagát minden irányban kielégíti — és mint ilyennek czélja is a legmagasabb. ⁶⁾ Vizsgálatában is az egyes közületekből kell tehát kiindulni. ⁷⁾

A mondottakkal kapcsolatos Platon és Aristoteles állambölcseleti álláspontjának kérdése is. Az állam természetét, életét és czélját illetőleg már előttük is többféle nézet alakult ki, de még több merült fel az őket követő korokban. Ez elméleteket megközelítőleg négy kategóriába, a fizikai, biológiai, jogi és szociologiaiba lehet csoportosítani. Wundt Platon és Aristoteles álláspontját abban véli felfalálni, melyet ma

¹⁾ Concha: Politika. Budapest, 1895. I. 23. l.

²⁾ U. o. 25. l.

³⁾ Erhaltung u. Untergang der Staatsverfassungen etc. 58—60; 91. lk.

⁴⁾ Az indukció anyagát a Πολιτεία szolgáltatották, mint az kitűnik az Eth. Nicom. X. 1181b. 17. helyéből is: εἴτα ἐκ τῶν συνηγμένων πολιτειῶν θεωρῆσαι τὰ ποῖα σώζει καὶ φθείρει τὰς πόλεις . . . καὶ διὰ τίνων αἰτίας αἱ μὲν καλῶς αἱ δὲ τοῦναντίον πολιτεύονται? θεωρηθέντων γὰρ τούτων τάχ' ἂν μᾶλλον συνιδοίμεν καὶ ποῖα πολιτεία ἀρίστη etc.

⁵⁾ Polit. III. 1275a. 1. ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν ἐν πλῆθει ἐστίν.

⁶⁾ U. o. I. 1252a. 1—7. πᾶσαν πόλιν ὁρῶμεν κοινωσίαν τινα οὖσαν καὶ πᾶσαν κοινωσίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστηκυῖαν . . . , ὁῦλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ (καὶ) τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας· αὕτη δὲ ἐστίν . . . ἡ κοινωσία ἢ πολιτικῆ. Továbbá Eth. Nic. I. 1094b. 6: τὸ ταύτης (sc. πολιτικῆς) τέλος περιέχει: ἂν τὰ τῶν ἄλλων.

⁷⁾ Polit. I. 1252a. 18—23. ὥσπερ γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις τὸ σύνθετον μέχρι τῶν ἀουσέτων ἀνάγκη διαιρεῖν . . . , οὕτω καὶ πόλιν ἐξ ὧν σῆκεται σκοποῦντε σφόμεθα . . . εἰ τὴν τεχνικὴν ἐνδέχεται λαβεῖν περὶ ἕκαστον τῶν ῥηθέντων.

biologiainak mondunk.¹⁾ Ámde, ha tekintetbe vesszük, a mit az imént arról a módról mondtunk, melylyel mindketten ez állam mivoltának felfogására jutottak, nem állíthatjuk Wundt kijelentését egészen pontosnak. Ha ugyanis a fizikai álláspontnak ismertetőjele az a feltevés, hogy «alle Eigenschaften einer Gemeinschaft seien aus den Eigenschaften der Individuen, die ihr angehören, a priori abzuleiten», úgy Platoné nyilván inkább e kategoriába sorolandó, melynek deduktív módszere is szükségképen megfelel.²⁾ Aristoteles felfogásában viszont megközelítőleg a szociológiai álláspont kriteriumait ismerhetjük fel, a mennyiben ugyanis az embert ő is pszichológiai kényszerűségből társuló lénynek tartja és társadalmi életen kívül nem tudja elképzelni;³⁾ az államot pedig a közületek egyikének ismeri el.⁴⁾ Egyúttal azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni egyrészt, hogy egyiküknél sem találunk még teljesen kialakult, következetes módszert, másrészt, hogy a két felfogásnak érintkező pontjai a biologiaiban találkoznak,⁵⁾ mely az államot mint egy fizikai egységekből fejlődés útján létrejött organizmust fogja fel, és végül, hogy ez utóbbinak épen a görög közfelfogás a prototyponja.⁶⁾

E pontig jutva, alkalmasnak tartjuk eddigi fejtegetéseinket összefoglalni, melyeket azért is szükségesnek tartottunk előrebocsátani, hogy belőlük, elkerülendők az egyik vagy másik irányban való egyoldalúságot, értekezésünk speciális része számára lehetőleg helyes szempontokat nyerjünk. Mint ilyet véljük levonhatni, hogy úgy Platon, mint Aristoteles elméletének alapját a görög állami élet és az erről alakult nézetek teszik ugyan, de metafizikai és ethikai álláspontjaik, nemkülömben vizsgálódásukban követett módszereik különbözőségei folytán az állam szükségképen mindkettőjüknél más és más képet öltött.

(Vége köv.)

(Budapest.)

PÉCSY BÉLA.

¹⁾ L. Logik. II. 2. Abt. 2. Aufl. 1895. 484. l.

²⁾ Platonra teljesen ráillik az a megjegyzés, melyet Wundt Stuart Millre tesz a szóban forgó fizikai analogia miatt: «Am schärfsten hat aber John Stuart Mill diese methodologische Analogie mit der Physik hervorgehoben, indem er . . . Darum ist ihm auch die Sociologie ihrem Grundcharakter nach eine deductive Wissenschaft: aus den Eigenschaften des Individuums habe sie zuerst die socialen Gesetze psychologisch zu deducieren». U. o. 483. l.

³⁾ Polit. I. 1253a. 1—5.

⁴⁾ L. az előbbi lap 6. jegyz.

⁵⁾ Tehát abban, mely alá Wundt foglalja őket.

⁶⁾ V. ö. mindezekkel Wundtnak az államtudományi módszerekre vonatkozó fejtegetéseit, Logik II. 2. 482—498. lk.

HAZAI IRODALOM.

P. Ovidii Nasonis Amores, edidit, adnotationibus exegeticis et criticis instruxit *Geyza Némethy*. Budapestini. Sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae. MCMVII. 8-r. 295 l. Ára 6 K.

I.

Némethy Persius, Tibullus, Lygdamus latin magyarázatos kiadása után Ovidius *Amores*ének latin magyarázatos kiadását tette közzé.

Ovidius *Amorese* kivált magyarázat tekintetében valóságos irodalmi szükséggé vált; mert a Burmann-Heinse kiadás sok magyarázni valót hagyott fenn, másfelől a kritika által elért eredmények is a magyarázat helyesbítését tették kívánatossá. Hozzá még Ovidius nagy költői tehetségének ez első nagyobb szabású megnyilatkozása, a költő élete legérdekesebb korának emez irodalmi visszatükrözése, a múzsák e pajzán gyermekének kiválóan szeretetreméltó egyénisége, az *Amores* messzi időkre kiterjedő hatása (kivált a renaissance korára) elég motívumot szolgáltatott arra, hogy a római elegia olyan szerencsés buvára és oly szakavatott ismerője, milyennek Némethy bizonyult, vállalkozzék az új magyarázatos kiadásra, melynek hivatása a tudományos világ szellemi szükségletét kielégíteni. Némethy munkáját, kivált annak magyarázatos részét e tekintetben nagy nyereségnek tekintem. Magyarázata oly beható, oly sokoldalú és a párhuzamos helyek kiválóan gazdag egybehordásával oly becses anyagot nyújt, hogy már magában ezzel is rászolgált arra, hogy a Classica-Philologiai Bizottság e kiadást fölvegye kiadásai sorába. Sorról-sorra egybevettem a Burmann-Heinse-Amar-féle jegyzetekkel Némethy jegyzeteit és mondhatom, hogy kivált a görög anthologia, görög vígjátéknak, Philostratos leveleinek, az aranykor egész thesaurus poetikusának felhasználásával a kifejezések leszármaztatását, a kölcsönvételek vagy legalább is költői eszmetársítások, az egyes képek, sőt még az egyes figurák, fordulatok szerves fejlődését is egészen a természetrajzbuvárok inductiv útján állítja elének. Kezében Ovidius költői feldolgozása mintegy az elődök műveibe ereszti gyökerét és bomlik ki virággá. Oly aprólékos részletekbe megy Némethy, úgyszólván elsodorja magyarázó kedve, hogy oly kicsiséget is magyaráz (köztudatban levő geográfiai, történeti és mythologiai adatokat), melyekkel esetleg a szakemberek részéről a felesleges bőbeszédűség gáncsát vonhatja magára. Úgyde Némethy, mint a Tibullus kiadásában is tette, mindjárt a *Praefatio*-ban jelzi, hogy ő nemcsak a szakemberek számára készíté kiadását, hanem az egyetemi hallgatók és a még járatlan buvárok útmutatására is tekintettel volt.

A mi a kiadás kérdését illeti: itt véleményemet azzal a kijelentéssel végezhetném, hogy Némethy Ovidius *Amores*-ét mint lelkiismeretes gonddal, módszeres utánjárással, igaz philologiai akribiával írott munkát megdicsérjem. De nem tehetem, hogy egész őszinteséggel igen nyomós kifogásokat ne tegyek azzal az ügyszeretettel, melylyel Némethy minden munkáját tanulmányozni szoktam.

Először is módszeréről elmondhatom azt a szellemes francia *bon mot*-t, hogy: *chaque vertu a les vices de sa qualité*. Az a túlbuzgó törekvés, az a megrögzött balvélemény, melylyel Ovidius eredetisége ellen harczol, őt odáig ragadta, hogy Ovidius költészetének könnyed báját, inventiójának bámulatos játszóságát, nyelvének sok színbe játszó szívárványát: úgy felbonczolta, mintha nem is a *költői egyéniséget* akarná construálni, hanem egy személytelen költeményt akarna philologiai pontossággal alkatelemeire bontani. Olvassa el bárki a *Prolegomena*-t. elbámul, hogy mily apodiktikus módon jelent ki ilyen dolgokat:

Quod ad Corinnam, puellam ab Ovidio maxime celebratam attinet, fictam esse eius personam vel ex eo elucet, quod in carminibus duodecim ei sacratis ubique apparent magistrorum vestigia facillimumque sit, unde argumenta carminum singulorum sumpserit invenire. Cf. I. 5: Prop. II. 15—I. 11 et 12: Prop. III. 23. II. 6: Catullus 3. II, 7 et 8: Prop. III. 15—II. 11: Prop. 1, 8. stb. Alig talál az *Amores* 49 elegiájából egynehányat, melyet hajlandó Ovidius eredeti leleményének tulajdonítani. Elég egy rokonfordulat, elég ugyanazon mythos érintése, elég ugyanaz a metafora, ugyanaz a motivum előfordulása, hogy vagy Propertiusnál, vagy Tibullusnál, sőt Lygdamusnál is keresse a forrást, nem is említve Catullust és Horatiust, kiknek hatását nem egyenes úton szintén igyekszik kimutatni.

Aztán ha így volna is: akkor kötelessége az Ovidius komponáló eljárását kimutatni. A *Prolegomena* épen három lapon eldönti, hogy Ovidius nem átélt szerelmek emlékét örökíti meg verseiben. Némethy önmagát (De libris Amor. Ovidianis Budapestini 1898) megczáfolja, de ép csak egy rövid kijelentés alakjában, mit más tudóstól rossz néven venne. A *Prolegomena* minden kijelentése dogmatikus határozottsággal van szerkesztve: innét vette, ez az auctor, hasonlítsd egybe ezzel meg ezzel a helylyel. E szűkszavú kijelentések belső életet nyernek ugyan a magyarázó részben, mert ott Tibullus, Propertius megfelelő részletei idézve is vannak. Úgyde a praefatio hatása úgy lerontja Ovidius vonzó eredetiségét, igazán varázslatos egyéniségét, hogy kinek van kedve egy ily úton dolgozó, így tákoló poétával bővebben foglalkozni? Bocsássa meg az én tudós szerzőm, de mikor az idézeteket, utalásokat nem kiszakítva, hanem az illető költeményekkel

összefüggésben hasonlítom egybe Ovidiuséival: Ovidiust a kompozíció kerekdedége, a játszi műgond művészete tekintetében egyenrangúnak, sőt itt-ott *leleményesebbnek* ismertem föl és az átélt boldog órák izgalma érinté lelkemet, idegeimet.

Igazán csodálkoztam, hogy egy mosoly nélkül át lehetett olvasni O. *Amores*-ét. A ki Némethyt választá kalauzul: az alapos ismeretet szerez a római, sőt részben a görög szerelmi költészet frazeológiájában, de Ovidiust magát nem látja, nem érzi meg az ő meleg közellétét. Elég a szerelmi légyott, a délutáni pásztoróra, a kerítővel való alku, a csábítás, a szerelemföltés, a beau coup d'amour, a szerelmi ledérség játszi enyelgésébe vegyülő mélyebb szerelmi gyötrelmek édes fájó motívumait Ovidiusnál és Propertiusnál vagy Tibullusnál egybevetni, hogy lássuk, hogy a majdnem egykorú Ovidiusban a hihetetlenül termékeny költő vénájának bűbajos fölbugyogását szemléljük, annak édes csobogásában gyönyörködhetünk. E 178 lapra terjedő magyarázó részhez három lapnyi bevezetés dönti el az Ov. eredetiségének, Ovidius ifjonti fejlődésének kérdését. Tudom, hogy Némethy a római elegiáról külön munkát írt; de erről nem tud a külföld, és magyar olvasóitól se kívánhatja, hogy Ovidius költői egyéniségének ily éles bonczolása közben föl ne vessék Ovidius ifjúságának és éppen Ovidius szerelmeinek kérdését.

Ennyit a magam álláspontjáról az utánczás kérdésében. Álljon itt egy pár bizonyíték.

I. 13. elegiára nézve az Anthologia Pal. két epigrammáját (V. 172 és V. 2) idézve ezt mondja: «Ex his epigrammatibus fecit O. invectivam in Auroram, flosculis quibusdam ab Horatio et Tibullo sumptis.» Olvassa el bárki e bájos elegiát: a doctus költő reminiscenciáját megtalálja, de meg bizony az eredeti tehetség komponáló képességét is.

II. I-hez: A költemény forrásául idézi (Prop. I. 9, 11—14 és Tibullus II. 4, 15—20). Mily szegényes e két hely e költemény egységes hangulatához, könnyű bájához és szép kompozíciójához képest!

II. 4. elegiára forrásként idézett Prop. II. 22, 1—18 és II. 25, 41—46 csak azt a motívumot tartalmazzák, hogy «*fortuna aliquid semper amare dedit*»; de Ovidiusnál a női báj különböző formái, a különböző jellegű szépségek vonzó hatása van leírva, mi egészen önálló motívum.

A II. 5. csupa elmésség. A csapodár költőt utóléri a nemezis. Ő is féltékenynyé lesz; tehát nem okvetlenül adja a megcsalt férjet, mint Némethy a bevezető sorokban mondja, visszautalva az I. 4. elegiájára.

II. 9, 13-nak pathosa megkapó líra. Némethy hidegen megy tovább, mert nem talált párhuzamos helyet.

Mint Petrarca sonnetjeit Kraus Xaver Ferencz egy szerelmi regény lírai darabjainak tekinti, úgy szövődik egy egész kis regény az Amorum könyveiben elmesélt kalandok meleg képeiben.

Némethy nem értékeli kellően a III. 1. elegiájának életrajzi értékét. Ez eredeti költemény és kedves formában rajzolja a költő lelki tusáját, kinek a *tergo grandius urguet opus*. Látni, hogy a drámaírás terén szerzett dicsőség izgatja, de szerelmes hangulata mégis csak az *Amores* folytatására hajtja.

III. 2. a circusi kaland dévaj kedve is nagyon magán viseli a közvetlen érzés bélyegét.

III. 3. szóról-szóra így ír: Auctor est Horatius Carm. II. 8. Ez mégis túlvitt leszállítása Ov. inventiójának: Hiszen van Némethynek alkalmja, hogy Plautus *Mostellaria*-jában fedezzen föl egy ovidiusi elegia motivumát; de hiszen az maga önállóság, hogy a drámai jelenet motivumát lírai motivummá változtatja. Minden motivum meg volt, a feldolgozás volt az övé.

III. 5. elegiában az érzékiség elveszti a szellemes formát. Amar a Lemaire-féle kiadásban, mely Burmann-Heinse alapján áll, ép ezért elvitatja Ovidiustól. Némethy e kritikai kérdést nem is érinti.

III. 7. egy meddő éjszaka lasciv képében oly apparatussal dolgozik, hogy majdnem az Amar észrevételét tartjuk helyesnek: quod vero ad mores spectat, tenuit me pudor, qui vetuit olim ne Quintilianus Horatium in quibusdam interpretaretur. (Inst. O. I, 14.)

Így kár volt a Milanion és Atalanta közti jelenet pajzán képénél a *coitus* bizonyos formájáról szólni. (III. 2, 29—31-hez írt jegyzet.)

III. 9, 23. Az *Aelinon*-hoz több joggal idézhette volna Moschustól: *Αἰλινάμοι στηναχῆτε νάπαι*, mint az Aischylos Agamemnonjának ismert képét.

III. 11. A (1—32) és B (33—52) őszinte hangja, nemes szerelmi heve a későbbi Ovidiusra vall. Mélyebb nyomon jár. E szempontból érdekes eredménnyel kecsegtetne az elegiákban egy kis összevetést tenni.

III. 14. igazán meleg szerelmi költemény: a szerelemföltéstől reszkető szív igaz megnyilatkozásaként észrevételt tesz Amar: «Est autem in hac elegia morum quidam decor et sui, ut ita dicam reverentia.» Az ily megjegyzések nem mondhatók pusztán esztétikai észrevételeknek.

E példák megvilágítják álláspontomat.

Némethy művének voltaképi zömét az exegetikai rész alkotja. Erről csak dicsérettel lehet szólni. Nem hagy semmit magyarázat-

lanul és pedig sokszor igazán nehezen hozzáférhető helyekről vett idézetek gazdag tárházába vezet. Alig egy-két helyen tér el felfogásom a Némethy módszeres úton megállapított pontos és világos nézetétől.

Így pl. II. 13, 18. Némethy a kéziratok *tingit*-jét, melyet Ehwald megtart, *tangit*-ra változtatja és ennek alapján úgy értelmezi, hogy az Isis temploma közelében lévő borostyánberekre vonatkozik a *laurus tuas*, mely a Campus Martiushoz tartozott, hol a lóversenyek voltak és így a *turna gallica* a gall lovakra vonatkozik, holott itt a gall papok, azaz Isis papjairól van szó, kik az anyaság ellen elkövetett merény miatt szenvedő asszony gyógyítására érintik esetleg babérkoszorús fejét. Így értelmezi Burmann-Heinse-Amar is. Ha így fogjuk föl, akkor a szövegkritikai javításra nincs szükség.

I. 2, 20. porrigimus *victas-manus*. Némethy így értelmezi: manus damus ad vincendum, holott itt az adj. traiectiójáról van szó, mint ugyancsak Ovidius Trist. I. 3. Vixque dedit *victas* utilitate manus.

Több észrevételt nem teszek. A szövegkritikai kérdések egész sorát pendíti meg Némethy! Aprólékos megjegyzésekről van szó. Némethy javításai nem egyszer a vulgaris lectióra való visszatérés, a kéziratok egyes emendatióinak fölhasználása útján az alapul vett Ehwald-féle 1903-iki kiadástól jelentékeny eltéréseket mutat. Ez eltéréseket a *pars critica* megokolja. Mintegy 20 javításával szemben fejezem ki aggodalmamat, a többit igen szerencsés javításnak tartom. Ehwald aránylag kevésbé szerencsés emendatornak bizonyul. Lássuk Némethy munkájának e felette érdekes és tudományos szempontból értékes részét.

II.

Az Ehwald 1903-iki kiadásától eltér, a többire nézve az ő javításait elfogadta.

Lib. I. III. 13. Et, cod.-At, Ehw. Itt Ehwaldnak van igaza, mert szónoki szóismétlés figurájakép fordul elő az *at* 3-szor. Heinsius csak egyszer használja az *at*-ot, a többi esetben *et*.

IV. 46. ipse: P. alapján; így van már előtte *Amar* kiadásában. Az Ovidiusból vett idézetek szerencsések.

VI. 23. quid obstat: *ex penu sua* vette, de felesleges, mert helyes interpunctio mellett a kéziratok jó szöveget adnak: *quod optas*.

Némethy jökoskodásának nincs alapja; mert maga a költő mondja: Redde vicem meritis!, tehát «ha hálás akar lenni», pedig ezt óhajtja (*quod optas*), «itt az alkalom.»

VI. 57.: Némethy a sort így végzi: ignique, o *ianitor*, ipso, Quem face sustineo: az aláhúzott rész szerencsétlen kísérlet, maga a verselés is zökkenést szenved; a *ianitor* nyilván toldalék, holott a

paratior ipse jó értelmet ad, ha úgy értelmezzük, hogy ha jobban felszereli magát vassal (feszítővassal és tűzzel).

VI. 58. elején a *quam* is maradhat, mert megfelel a *paratior*.

VI. 65.: *pruinosos* — *pruinosis* helyett. N. idézete, nagyon szerencsés: a Lucifer jelzője lehet *pruinosis*.

VII. 37. *comitantum* — *comitatus* helyett; igen szerencsés és módszeresen indokolt *conjectura*.

VII. 62. A vulgatához tér vissza szemben Ehwald *rettulit* és a P. *retulit*-jával. Igen helyesen.

VIII. 11. *stellantia* a P. alapján, a többi codex és Ehwald *stillantia*-jával szemben. Itt Ehwaldnak van igaza, mert azt mondja: izzadtak vért is a csillagok. A szoros eszmemenet követeli *stillantia*-t.

VIII. 50. Némethy a cod. Sarravianus alapján: *Ut celer admissis labitur amnis aquis*, a többi cod.: *Et celer admissis labitur annus equis*. A szoros kapcsolat az előző és utána következő sorban bizonyítja, hogy itt az év neki eresztett loviról van szó. A példa, mit Am. III. 6. 86. idéz, a megdagadt folyóra vonatkozik, holott itt a képet a gyors rohanásra kellett keresni. Maradjunk a codexek többsége mellett. Amarnál is Némethy szövegét találjuk meg; de Ehwald szövege helyes.

VIII. 58. *leges* helyett: *feres*, a példákkal igazolt szerencsés *coniectura*; Amar is érezte, hogy a szöveg hagyomány érthetetlen. Csodálkozom, hogy Ehwald meghagyta.

VIII. 72. *At*: vulgata *lectio* alapján; P. *Et* és Ehwald ezt fogadja el. Itt a gondolat ironikus fordulata az *At* mellett van.

X. 5. *Argis*: *conjecit* Burmann; Ehwald a codexek alapján *agris*. Némethy frappans idézettel igazolja Burmann *conjecturáját*.

XII. 19. *raucis*: *lectio* vulgata alapján; *rasis*: P.; Heinse: *ravis*. Hitem szerint a bagoly hangjára nem nagyon illik, jobb a *ravis*.

XIII. 1. *a seniore marito*: vulgata alapján helyes, mert hiszen a következő sor *vehit*-je bizonyítja, hogy itt *venit* van. És érdekes, hogy Némethy ezzel nem igazolja a maga helyes felfogását.

XIII. 19. *Atque eadem sponsum multos*: Withof véleményét követi, holott Ehwaldét: *vades sponsum stultos* a következő sor megerősíti. Némethy azt mondja, hogy a *vas* nem lehet *stultus*, mert a *vadimonium* római köteletség volt. Ez igaz, de azért *stultus*, mert *jótállása* hoz fejére bajt.

XIII. 39. *malis* (Ehwald: *mavis*) a vulgata *lectio* alapján helyes.

XIV. 24. *mala*: vulgata *lectio*; Ehwald: *male* a *quantához* kiegészítő főnevet keres és ezért helyes, hogy a vulgatához tért vissza.

XIV. 30.: *Circuit* Martinon nyomán. Ehwald: *Erudit*. Igaza

van Némethynek, mert csak Amar erőltetett magyarázatát kell elolvasni, hogy lássuk, hogy itt javításra van szükség.

II. lib. I. 3. *severi*: S. alapján, helyes, mert olvasóról van szó.

I. 12. *Gyē* Gygen helyett, Hes. Theog. 149. v. fényesen bizonyítja.

I. 33. *Ut* helyett *At* és így az egész mondat átalakítását Merkel nyomán eszközözi, de én a szövegahagyományhoz közelebb álló *Ehwald*-féle javítást fogadom el: *Ut facies teneræ laudatam sæpe puellæ*, mert *facie laudata* abl. abs. nagyon erőltetett.

II. 22. *Ibit . . . . Visere et*, bár græcismus, de e korszak költőinél sűrűn előfordul és így a versmérték is jó. Némethy: *Visat!* *judiciis* etc. annyiban védhető, mert mint *coniunctivus hortativus* előzi meg, de a vers nehézkes.

II. 37. *obiciens*: *obicies* helyett helyes.

II. 53. A *perdis* *prodis* helyett, itt a *securas ad aures* igazolja a *perdis*-t, melyet N. a S. alapján vesz fel.

III. 17. *Aptius at fuerit*: *aptius at fuerit*, mert itt N. szerint a *concessivum*nak csakugyan nincs helye; de hát az *ut* nem lehetne-e: ha, minthogy = «mint lehetne alkalmoszerűen szép szóval megkísérelni, ezt kérjük, a míg az ajándéokra kerül a sor.»

V. 5. *Non mihi depressae* helyett: *non mi interceptae*, a mely a codexek «*mihi deceptae*»-jéhez közelebb áll. Igen szerencsés *coniectura* volna, de már a *Lemaire*-féle kiadás *Amar* jegyzeteiben is előfordul, a ki a *Metam.* IX. 122. idézi e helyen.

VII. 24. *Ehwald*tól a *vulgata lectio per doctas . . . manus*-hoz tér vissza, *perdoctas . . . manu* helyett. Igen szerencsés.

IX. 36. *Ehwald* *huc*-ot vesz fel, a mint *Heinse* a *prima ed.* és két kézírata; Némethy: *hic*-re változtatja és helyesen, mert rá mutat a keblére, a hol rejlik *Amor* ereje.

IX. 51. A *P. manus secunda* után *rogantem* tesz, holott költőibb az első kéz és a többi kézirat *Cupido*-ja, mert a fohászkodás erejét fokozza az ismételt megszólítás.

XI. 9. *Quid — tibi timebo* helyett *Propertius*ra támaszkodva *quam tibi — timebo*-t tesz, mi helyesebb is.

XI. 21. *Hæc alii referant ad vos* (*Ehw.*) = *Hæc alii referant; at vos* etc. igen szerencsés.

XI. 22. *quaerenti* helyett *vulgata: credenti*, mint *Heinse*, *Burmann*, *Amar*; de elmulasztja e nehéz *passus*t magyarázni, holott *Amar* magyarázza és a hely magyarázásra is szorul.

XIII. 18. A codexek *tingit*-je, melyet *Ehwald* is megtart, tökéletesen jó értelmet ad. Némethy *tangit*-jénél még *Heinse-Burman* *cingit*-je is jobb és a kéziratokból magyarázhatóbb. Itt a szenvedőnek szentelt vízzel való megpreczeléséről van szó.

XV. 11. Nagyon csekély módosítással Heinse, Burmann, Amar pompás értelmet ad: Tunc ego te dominæ cupiam tetigisse papillas. Az Ehwaldé: Tunc ego te cupiam domina et tetigisse papillas szöveg hagyománykép jó, de verselése rossz. Ezt Ovidius úgy nem írhatta, hogy a vocativus *a*-ját elidálja.

XV. 19. *Si dabor: codices; sit labor: Ehwald; si trahar: Heinse.* Elmés gondolat, de a szöveghagyománnyal önkényesen bán el; az Ehwald csekély módosítása is jó értelmet ad, tehát helyesebb.

XV. 24. Némethy újra önkényesen megváltoztat egy sort, mely a codexek hagyománya szerint jó értelmet ad. Némethy: Heinse: Damnaque sub gemmam perfer euntis aquæ.

XVI. 25—28. soroknál az Ehwald által eszközölt fölcserélés helyett helyesen tartja meg a hagyományt.

XVI. 39. A *virides*-nek, mint a britannok jelzőjének, *vitreos*-ra javítása merész. Hiszen Amar ugyanazon helyét idézi Jul. Cæs.-nak (de b. G. V. 14.) a *virides*-re, mely Némethynek a *vitreus* ötletét suggerálta. Miért ne lehetne a *virides* a britannok jelzője? Gondoljunk a Verg. *viridis senectus*-ára.

XVII. 24. *foro* (Ehw.) vulgata lectio: *toro*; ezt tartja meg már a Lemaire-féle kiadás is.

XVIII. 26. *Aoniae* helyett a P. s. m. *Aeoliae*-ja kitűnő javítás és szembetűnően igaz. Amarnál is így van, de a *fama* = *decus gloria* a *dicat* tal kapcsolatban erőltetett, miért ne lehetne a P. m. s. *amica*-ja és (t. i. zeng) «az æol lant kedvelő *Lesbis*». *Lesbis* = Sappho.

III. lib. I. 43—48-ig: az Ehwald verselését nem fogadja el és az eredeti hagyományhoz tér vissza. A logikai eszmemenet feltétlenül az Ehwald soreseréjét igazolja; mert a 47—48. sorban dicsekszik a költő azzal, hogy mily érdeme van; a 43. és köv. már a dicsekvés igazolása. Nagyon ügyes az Ehwald permutációja. De különösen az *Et—tamen*-nek (47-ik sor elején) csak a 42-vel kapcsolatban van helye.

I. 53. Érthetetlen, hogy Ehwald mire gondolt, midőn az *incisa-t inlisa*-ra emendálta.

III. 1. A *hic* helyett az *i* (*i, crede, ironice*), Heinse conjecturáját elfogadta.

III. 11. *aeterni* (Ehwald a codexek alapján *aeterno*) már az első kiadásban *aeterni*. Ez a helyes, mert szoros eszmekepcsolatba kerül a *formaque numen habet* = elnézik a csalást az istenek is, isteni hatalom a szépség.

III. 17. A sor elején *An*: at, Riese szerencsés vélelme, mert a gondolat pótlásának e szónoki kérdés felel meg.

III. 26. *Et nimium*: Ehw. a szöveghagyomány alapján, Ném.:

Nimirum és a corruptelat így magyarázza: *Nimirum* > *nimium* és a hexameter kiegészítéséért *Et nimium*. Igen elmés és tényleg javítás.

IV. 6. *illa*: codices deteriores, ezeket követi Ehwald; a jobb cod. alapján Némethy helyesen *ulla* t vesz fel.

V. 19. *ferenti*: Luc. Müllerrel *feraci* igen szerencsés vélelem, bár a *ferens* ugyanazt teszi.

VI. 41. *Euanthe Asopide* a cod. alapján szemben Unger és Ehwald *Inopide*-jével.

VI. 85. Ehwald *increscis*, codices: *increvit*. Helyesen mondja Némethy, hogy itt még felesleges a folyam megszólítása.

U. itt: *spatiosior* Bentley alapján helyes.

VII. 19. *quo me*: P. S. helyett = *quare*. A kéziratok *quo* *me*-ja egész jó értelmet ad és a *me* nem felesleges, mint Ném. gondolja, minek következtében e coniecturát állítá föl. Hiszen a költő azt mondja, hogy őt, ki már-már az ifjúkorból átlépendő a férfikorba, sem ifjúnak, sem férfiúnak nem érezte kedvese.

VII. 55. Az Amar-féle áthelyezését a *blanda*-nak a verselés kívánja, de a *blanda* okvetlenül az *oscula*-val kötendő egybe. Így Ném. *blandast*-jára, bár elmés conjectura, nincs szükség. Az Ehwald *blande*-ja erőltetett mondatfűzést okoz.

VIII. 1. Ehwald: *suspicit* (P. javító kéz). — Némethy *suscipit* a vulgata lectio alapján. A 3. és 4. vers nyilván mutatja, hogy itt *nagyra venni*, *sokra becsülni* igére van szükség és ezt jól fejezi ki a P. *suspicit*-je.

VIII. 33. Ehwaldtól eltérve *sapiens se in munera vertit* Luc. Müller alapján. Maga az összefüggés feltétlenül e coniecturának kedvez, mert Juppiter egyszer arany eső alakjában jelenik meg; tehát transformatióra van szükség. Ehwald a codexek alapján: «*sapiens in munera venit*» nem ad helyes értelmet.

X. 24. Vulgata alapján helyesen *nota*, Ehwald a Par. és más kéziratok alapján *nostra*. Ehwald szövege is jó értelmet ad. A költő a maga szerelmét azonosítja a Ceres szerelmével és ez költői.

X. 39. *Ipsa locus nemorum* — Ide = részben Riese alapján. Ehw. a kéziratok alapján *Ipsa locus nemorum* = *Idae*; Némethy a *locus nemorum*-ot két vessző közé veszi és értelmező jelzőnek, mi erőltetett szóösszefűzést ad.

XI. 19. A Palat. és Francof. *cantata*-ját fogadja el Ehwald igen helyesen; Némethy a Par. *comitata*-ját; de a következő egyenesen a szerelmes versek hatására vonatkozik.

XI. b. 52. A *quam quamvis* túrhetetlen és így a kézirati *ut*-ot, valamint a pontozást is megtartandónak vélem, mint Ehwald. A szöveg jó értelmet ad.

XIII. 8. Ehw. *concedes* a régi kiadások alapján; Ném. a kéz-
irathoz tér vissza: *concedas*. Mind a kettő jó, de Ehwaldé költőibb.

XV. 13. Ehwald: *dicat* a *Francof.* alapján. Ném. a *vulgata*
lectio alapján helyesen *dicet*.

Mindent egybefoglalva Némethy munkáját becses irodalmi nye-
reségnek tartom.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

Haraszi Gyula: Corneille és kora. M. Tud. Akadémia. 1906. 8-r.
XII, 571 l.

Haraszi könyve Corneille születésének háromszázados évforduló-
ján jelent meg, mintegy így is kifejezve azt a kapcsolatot, mely a
magyar drámairodalmat a francia szellemóriáshoz fűzi. Corneille tehet-
ségéről lehetnek különbözők a vélemények, de mindenki megegyezik
abban, hogy a Cid szerzője, a napkirály fényes századának egyik tipikus
képviselője s a francia dráma újjáalkotója volt, kinek hatalmas dik-
ciója s az emberi kötelességekről való fenséges felfogása még ma is
meghatja a közönséget. Mielőtt a részletes ismertetésbe fognék s a
kritikus tollát kezembe venném, a legnagyobb tisztelettel és elisme-
réssel kell meghajolnom a tudós szerző előtt, kinél nincs alaposabb
ismerője a francia irodalomnak philologusaink közül. Tiszteletet
követel az az alapos szakértelem, melyet ez a műve is elárul, elismerést
kívánnak azok a tudományos eredmények, melyek Corneille működé-
sére vonatkozólag ez úton jutnak először a magyar közönség tuda-
mására.

Az első kérdés, melyet a könyv átolvasása után tehetünk, van-e
szüksége a magyar philológiának tudományos szempontból s a nagy
közönségnek művelődési tekintetben egy csaknem hatszáz oldalas
könyvre, mely Corneille-t és korát tárgyalja. Erre a kérdésre minden
habozás nélkül tagadó választ kell adnunk. A philologusok sok érde-
keset, élvezhetőt találnak H. könyvében, de nekik is bő ez a feldolgozás,
a nagy közönség pedig Corneille-ről könnyebb és rövidebb olvasmányt
óhajt. Lélektanilag jól megtudjuk érteni és bocsátani H. könyvének
túlságos terjedelmét, abból a szeretetből fakad ez, mely az igazi író
művéhez, a tudóst vizsgálódása tárgyához fűzi s mely elfelejtet vele
minden egyebet, kritikust és közönséget.

Corneille és kora, ez a mű címe, sajnos azonban, hogy szerző
nem rajzolja meg előttünk elég jellemzetesen azt a kort, melyben a
nagy író fellépett, diadalait aratta s aláhanyatlott. Pedig éppen Cor-
neille sikerének majd bukásainak oka a legszorosabb összefüggésben
van az akkori politikai és művelődési viszonyokkal. H. tesz ezekre is
itt-ott megjegyzéseket, de elfelejti megfesteni azt a milieu-t, melyből

Corneille egyénisége kidomborodik. A philologiai kutatás nagyon fáradságos és igazán lelkiismeretes munkájában elhalványul előtte az az esztétikai cél, melynek elérése a modern irodalomtörténetírás egyik főfeladata.

A könyv beosztása egyszerű, természetes. Rövid, nagyon is vázlatos bevezetés után áttér a főtárgyra s Corneille életének külső eseményekben nem gazdag történetét művei jellemzésével együtt adja. Lelkiismeretes kalauza marad pályájának hanyatlásáig s az egész összefoglalásában Corneille gondolat-, érzelmvilágáról és művészetéről szól.

Az *első részben* az előzményeket tárgyalja, röviden szól a középkor, XVI. sz. s a XVII. század első felének színiköltészetéről, keresve azokat a hatásokat, melyeket Corneille előzőitől meríthetett. Helyénvaló lett volna egy kis összefoglalás, mely jobban felvilágosított volna bennünket arról a fejlődésről, melyre a nagy drámaíró fellépésével a francia irodalom jutott. A *második rész* Corneille pályájának kezdete, a gyermek- és férfikor jellemzése. Már itt hiányzik, a mint fentebb is említettük, a művelődéstörténeti háttérnek megrajzolása vagy legalább vázlatos képe, mely annál könnyebben lett volna elkészíthető, mert számos adat áll e téren rendelkezésünkre. E korszak főmunkásságát a vígjátékok alkotják, melyeket szerző keletkezésük rendjében sorol fel. Nem tartjuk tudományos szempontból helyesnek színdarabok címeinek lefordítását: Özvegy, Igazságügyi Palota, Bátor nővér stb. Kívánatos lett volna legalább zárójelben a francia címnek odatétele. Az esztétikai méltatás szempontjából nem szerencsés megoldás, hogy szerző külön fejezetben szól a vígjátékok tárgyáról, elmondva röviden tartalmukat, külön fejezetben jellemzi az egyes alakokat s ismét külön fejezetei a darabokban rejlő komikus elemet. Így történik azután, hogy egy darabról három helyen is van szó, háromféle szempontból, s az olvasónak nincs meg az az áttekintése mintha az egy darabra vonatkozó minden észrevételt egy helyen összefoglalva találhatna.

A könyv súlypontját szerző a nagy alkotásokra helyezi, melyeket bő részletességgel tárgyal és fejteget. A mit a vígjátékoknál említettünk, azt a hiányosságot itt is megtalálhatjuk. Hogy csak a legjellemzőbb példát említsük, a *Cid*-ről szólva, külön ismerteti a Cid-vitát, más helyen szól a tragédia tárgyáról s jellemzéséről. A spanyol darabtól való eltéréseket sokkal élesebben és rövidebben lehetett volna bemutatni. Az egymás mellett idézett szövegben a zárójelek, dült betűk egészen összezavarják az olvasót. Tulságosan alaposan kívánván foglalkozni az egyes személyekkel szétszedi izeire a darabot, s az egyes alakokat jelenetről-jelenetre kíséri, aprólékos gonddal ismertetve az

egyes helyzeteket. Kevesebb fáradtsággal több eredményt lehetett volna elérni, ha a darabot a maga egészében jellemezte volna s az egyes alakokról is csak az egészhez való viszonyukban tett volna említést. Annál sajnálatraméltóbb egy ily összefoglalás hiánya, mert ennek nagy szükségét érezzük irodalmunkban, hol lépten-nyomon történik hivatkozás Corneille főműveire, a nélkül, hogy azokról világos esztétikai méltatást olvashatnánk. Haraszti felsorolja a nagy francia kritikusok becses megjegyzéseit, polemizál is velük, de nem szolgál összefoglaló esztétikai méltatással. Az olvasó szinte elvész az adatok s tartalmi kivonatok özönében s a darabot mégsem látja világosan. Azért időztem kissé hosszasan e tárgynál, mert az itt felsorolt kifogásokat a többi darabra is általánosíthatom. Ne vegye tőlem a tudós szerző zokon ezeket a megjegyzéseket, de mivel a művében felhalmozott becses anyag s az ott található tudományos eredmények nincsenek kellő ügyességgel csoportosítva, féltő, hogy könyvének népszerűsége még tudós körök előtt sem lesz arányban annak tudományos értékével.

Haraszti, a tudós, a legtiszteletreméltóbb munkát végezte, kár, hogy Haraszti, az író, a stilisztá nem sietett az előbbi segítségére. Sohase felejtsük el, hogy magyar közönségnek írunk, — melynek csak nagyon fejletlen érzéke van a komoly tudományosság iránt, igyekezzünk tehát előadásunkkal vonzóvá tenni, a komoly tárgyat, «mézzel kenni a csésze ajkait», hogy a magyar közönség, ez a nagy gyermek «e csalásban éltét, (műveltségét) nyerje vissza». Mivel bírálattomból már előre mellőzni szándékoztam minden kicsinyeskedést, nem sorolok fel példákat állításom igazolására.

Nagyon hiányzott, legalább én nekem, egy befejező fejezet, mely arról szólt volna milyen hatása volt Corneille-nek a magyar irodalomra. Senki jobban meg nem tudta volna írni ezt, mint Haraszti, ki remélhetőleg sietni fog azzal, hogy ez adósságát minél előbb törlessze.

Végezetül még egyszer tisztelettel adózom a modern philologia nevében annak a tudományos készületségnek, páratlan szorgalomnak, melyről Haraszti legújabb műve is tanuskodik.

(Budapest.)

MIKLÓS ELEMÉR.

Prónai Antal: A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században. Budapest, 1907. 135 l. (Különnyomat a budapesti kegyesrendi főgimn. 1906/07. évi értesítőjéből.)

Prónai Antalnak a címbe jelzett munkája tulajdonképen program-értekezés. Hogy mégis itt, az önállóan megjelent művek sorában ismertetjük, annak oka nemcsak az, hogy külön is meglelent, hanem még inkább, hogy messze kiemelkedik a sablonos értesítői

értekezések közül. Szerzője, a ki egy személyben képzett irodalomtörténetíró, lelkes tanár és rendjének hű fia, értekezésével hármias hivatásának áldozott, szerzetének, az oktatásügynek és az irodalomtörténetnek tett szolgálatot.

Bevezetésül ismerteti azokat a küzdelmeket, a melyeket a piarista rend első előljárói a korszellemmel folytattak az iskolai színjátékok kérdésében. A rendnek pädagogiai éleslátású alapítója hagyományként hagyta utódaira azt az ellenszenvet, melylyel a jezsuita iskolák látványos színi előadásai ellen viseltetett. Az utódok azonban kénytelenek voltak engedni, s már 1670-ben, 22 évvel Kalazantius halála után, megjelenik hazánkban is az első iskolai dráma, Privigyén, tehát jóval korábban, mint eddig gondoltuk. Ez az első fontos eredménye Prónai kutatásainak. Majd a hazai kegyesrendi drámákra térve, megállapítja, hol volt Pesten az első színház (a mai Görög-udvar helyén), fölmutatja, melyik volt az első magyar nyelvű (*Erkölcnek dicsőssége* 1725) és melyik az első magyar tárgyú (*Discors amicitia*, 1733) darab. Azután poetikai szempontból elemzi a kegyesrendiek drámai költészetét, beszámol az előadás külső körülményeiről (színeszek, szerepek, színpad, közönség), pár sorban bemutatja a rend jelesebb színműveit, végül vázolja azt a fejlődést, mely a darabok elmagyarosodása révén az iskolai színjátékot a világi színpadra emelte.

Egy sajnálatos véletlen folytán e tanulságos fejtegetések nem annyira a magyar irodalomtörténetet, mint az általános irodalomtörténetet érdeklik. A Pesten előadott darabok — már a mennyire a címükből lehet ítélni — majd mind latin nyelvűek voltak. Az említett 1725-ből való *Erkölcnek dicsőssége* című drámát kivéve kétségtelenül magyar nyelven írottat nem ismerünk csak még egyet, az utolsót, a melylyel a pesti színpad bezárult (Terentius *Adelphi*-jének magyar átdolgozását 1776-ból). Így Prónai, a ki a *pesti* piarista színjáték történetét írta meg, nem foglalkozhatott a *magyar* iskolai drámával, a mi annál sajnálatosabb, mert a vidéki piarista színpadon már a század közepe óta nagy számmal játszottak magyar darabokat. A szerző érdemét ez nem csökkenti, de a művének fontosságát igen.

Igen értékes azonban a három függelék. Az első Benyák Bernátnak 1772-ben előadott *Megszégyenült irigység* című színműve, a másik pesti piarista gimnázium műsora 1719-től 1776-ig, a harmadik nyolcz előadás színlapja.

Az értekezés beccses eredményeire utaltam, a legfontosabbakat ki is emeltem. Az összes adatok föl kutatása által sikerült a szerzőnek világos, teljes képet adni a piarista iskolaidráma egész életéről s az egyes drámák költői és szerkezeti sajátosságairól. De nemcsak tartalma miatt tarthat számot munkája az elismerésre. Nem hiába foglalkozott

a legszűkebb szavú, legkimértebb szerkezetű műfajjal: értekezése is ügyesen, logikusan van megszerkesztve és minden fölösleges szótól menten tömören, de azért világosan van megírva.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Ed. König: Ahasver, der ewige Jude, nach seiner ursprünglichen Idee und seiner literarischen Verwertung betrachtet. Gütersloh, 1907. 74 l.

Midőn jó egy negyedszázaddal ezelőtt a bolygó zsidóról szóló legenda eredetét és költői földolgozásait egy népszerű előadás keretében tárgyaltam (*Budapesti Szemle* XXVII, 1891, 1—26. l.), kénytelen voltam a már akkor is nagy anyagnak csupán egy részére szorítkozni, hiszen egyes földolgozásokhoz nem is férhettem. Azóta sokkal rosszabbra fordult a helyzet: a földolgozások tömege valósággal óriásivá fejlődött úgy hogy az újabb kutatók csak úgy bírhatnak vele, ha, akarva nem akarva, jó részben második vagy harmadik kézből dolgoznak. De ez a nehézség nem riasztja vissza a merészeket: ép legújabbban, majdnem egyideűleg, három munka is jelent meg, melyek (a monda eredetének és fejlődésének kérdésén nem sokat lendítve) a hagyománynak nagyszámú költői földolgozásait ismertetik, bírálgatják, osztályozzák. Szerzőik: Johann Prost (*Die Sage vom ewigen Juden in der neuren deutschen Literatur*. Leipzig, 1905. 167 l.), Albert Soergel (*Ahasver-Dichtungen seit Goethe*. Leipzig, 1905, 172 l.) és Theodor Kappstein (*Ahasver in der Weltpoesie*, Berlin 1906, 157 l.). Az első munka az újabbkori német irodalomnak (Goethe óta) termékeire szorítkozik és hatvannál több művet tárgyal többé-kevésbé terjedelmesen. Az anyag csoportosítása elég egyszerű, de nem igen világos: a szerző epizódikus, symbolikusan irányzatos és a mondaszerű fölfogást különböztet meg. Ez osztályozás már azért sem mondható igen sikerültnek, mert nem a monda lényegén, illetőleg e lényeg eltérő fölfogásain nyugszik. Soergel műve (mely szintén Goethével kezdi a tárgyalást) jóval kiválóbb munka és eddigelé kétségtelenül a tárgynak legalaposabb és legszélesebb körű földolgozása, mely nem szorítkozik csak a német irodalomra, de azért magyar földolgozásokról természetesen egy betűt sem tud, csupán Madách nagy művét érinti mellékesen, melyet ezen összefüggésbe én illesztettem be először. Szerző három korszakot különböztet meg: 1774—1800, 1800—1870 és 1870-től napjainkig,

és e korszakokon belül annyi csoportot állapít meg (a másodikban hatot, a harmadikban hetet), hogy itt csoportosításról már alig szólhatni. Végre a harmadik szerző, Kappstein, jóval gyöngébb, mint két előzője: felületesebb és kevésbé megbízható. A monda földolgozásait időrendben tárgyalja, a mi sok ismétlésre készítő és azért unalmas eljárás, de mégsem egészen helytelen, mert kétségtelen, hogy a régibb művek többé-kevésbé befolyásolták a későbbieket. Legérdekesebb könyvének függeléke (95—155. l.), melyben a Megváltó és Judás szerepét tárgyalja a költészetben és képzőművészetben. Hogy az alanyi fölfogás, hogy ne mondjam önkény, mily nagy szerepet játszik ezen a téren, nemcsak a nagy anyagnak rendkívül eltérő csoportosításai mutatják, hanem az egyes művekről nyilvánított ítéletek is, melyek gyakran a komikumig eltérők és ellenmondásosak.

Tehát a mondának irodalomtörténeti tárgyalása feltűnő virágzásnak örvend. Nem úgy a mondára magára vonatkozó kutatás, mely huszonöt év óta csak egy kiváló munkát hozott létre, Neubaur Lajos kitűnő, alapvető művét a monda eredetéről és történetéről (*Die Sage vom ewigen Juden*. Leipzig, 1884, 2. kiad. 1893). Ezen alapulnak a későbbi tárgyalások mind, a fent említett legújabb három munka is. Újabbat voltaképp csak az előttem fekvő, legújabb, nem nagy terjedelmű dolgozat akar nyújtani, mely első sorban szerzője miatt, a ki tudós, jeles theologus (bonni egyetemi tanár), érdemel figyelmet. De ő sem igen lendít (talán egy pont kivételével) a fölvetett kérdéseken: erélylyel rombolna, de építő képessége nagyon gyenge. Főtételei a következők:

1. Monda-e a bolygó zsidóról szóló hagyomány vagy mythos? Koenig szerint monda (igen helyesen) oly történet, mely valamely valószínűséghez kapcsolódik, mythos pedig oly elbeszélés, mely «már eleve egy eszmét megszemléltet vagy megszemélyesít», és szerző szerint az Ahasver-történet ily mythos t. i. a jeruzsálemi nép vándorlásának megtestesítése vagy megszemélyesítése, a mit már más kutatók is állítottak, a nélkül, hogy ezt a hagyományt ezért mythosnak nyilvánították volna. Mert mythos minden költészetben szerint mást jelent; a mit szerző gondol, az lehet allegoria vagy personificatio, de a fogalmaknak teljes összezavarása nélkül mythos sohasem.

2. Az Ahasver-mondát (esetleg legendát) a XIII. század óta ismerjük és befejezett hagyományos alakját az 1602-ik évi német népkönyvben nyerte, mely az előadott történetet egy 1542-ik évi eseményhez fűzi. Eddig úgy fogták föl a dolgot, hogy a régibb följegyzések és az 1602-iki szöveg kapcsolatosak, és Neubaur ezt a kapcsolatot részletesen, de tényleg (mint szerzőnk kimutatja) ép a részletekben nem igen meggyőző mozzanatokkal indokolta. Koenig teljesen

elveti ezt a kapcsolatot, többek közt azért is, mert az 1602-iki könyv magát «Neue Zeitungnak» nevezi, tehát valami egészen újat mesél — mintha a XVI. és XVII. században nem neveztek volna minden hasonló nyomtatványt «Neue Zeitungnak», akár új dolgokat, akár régi hagyományokat adott elő. (A «neue» ez időben nem a tartalomra, hanem a nyomdai termékre ment, tehát a. m. ép most megjelent.) Kétségtelen, hogy az 1602-iki népkönyv novella, azaz egy tanult ember elbeszélése, a ki ép oly kétségtelenül hallott vagy olvasott a bolygó zsidóról és a részletekben bizonyára önkényesen alkotta meg a maga meséjét. A XVI. és XVII. században csakúgy írtak az emberek, mint manap, és nem szabad föltennünk, hogy képzeletüket valamely régibb szöveg vagy hagyomány legkevésbé is feszélyezte volna, ha el akartak tőle térni. Vagy valószínűbb föltenni, hogy az 1602-iki szerző az újjából szopta elbeszélését? Más oldalról azonban mégis föltűnő, hogy a népkönyv előtt (egy pár szerzetes krónikást nem számítva) senki sem tudott a bolygó zsidóról. Sem Luther nem tud róla, a ki bizonyára szól róla, mint szól Faustról, ha ismeri, sem Hans Sachs-nál semmi nyoma, a ki pedig bánulatosan tájékozott mindenféle mese és hagyomány terén. Furcsa azért a «Jewish Encyclopedia» állítása (XII, 462. l.), hogy e mondát a reformáció nagyon terjesztette, mikor az egész XVI. században senki sem tud róla! Valószínűen valamely külső ok, melyet még nem ismerünk, okozta, hogy a monda szövegezése ép 1602-ben történt. Kevésbé feltűnő e korban, hogy ezen szöveg szerzője nem utal régibb forrásokra, pedig Wendoweri Roger krónikája, mely Cartaphilusról mesél, 1571. és másod ízben 1586. jelent meg nyomtatásban, sőt Flacius Illyricus már 1556. említi ezt a Cartaphilust. Az is nagyon föltűnő, hogy a középkori egyházi színjátékban, mely a Megváltó életét és főleg kínszenvedéseit oly részletesen tárgyalja, a bolygó zsidónak, a ki pedig itt nagy hatással szerepelhetett volna, semmi nyoma. A hagyomány, úgy látszik, nem ment át a latin krónikákból a népbe, még az 1602-iki népkönyv szerzője ezt szerencsésen el nem érte.

3. Honnan származik az Ahasver név, melyet az 1602-iki szövegben találunk és mely azóta a bolygó zsidónak világszerte ismert és elfogadott neve? A név maga, ezen alakjában, csak a német bibliában található, mert héberül Achasveros (magyar s), görögül Asszuerosz, latinul Assuerus. (Egy XV. századi nyomtatványban «Eszther könyvének» ez a címe: «Vom Ahasverus»). Erre a kérdésre eddigelé nem találtak, alig kerestek feleletet. Koenig utal a Purim-ünnepre, mikor «Eszther könyvét» fölolvasták, melyben Xerxes perzsa király Ahasverus néven szerepel. Ez ünnepélyhez csatlakozott egy drámai Ahasver-játék, melyről már a IX. század óta tudunk és mely-

ben a gyűlölt Haman mellett az összes nem-zsidókat, tehát a keresztényeket is szenvedélyesen elátkozták. Ennek ellenhatásául, gondolja Koenig, tehát a kereszténység védelmére, alkothatta meg valaki az elátkozott zsidó nép megtestestítését, a zsidó Ahasvert, a ki iszonyúan bűnhődik, mert a Megváltót megtagadta és megsértette. A könyvnek e célját még a könyv állítólagos megjelenése helyében (Leiden a. m. szenvedés) és kiadójában (Christof Creutzer, mely névben ben foglaltatik Krisztus és a kereszt neve, mert ily kiadó sohasem volt Leidenben) is véli fölismerhetni. Koenignek e fejtegetése kétségtelenül figyelmet érdemel, bár nem állíthatni, hogy a monda eredetét (legfeljebb az Ahasver nevet) teljesen tisztázza.

4. Végre arra figyelmeztet Koenig, hogy a hősnek elnevezése a franciában («le juif errant») és az angolban («the wandering jew») találóbbr mint a német («der ewige Jude»), bár én ez utóbbit szebbnek és költőibbnek találom. Fontosabb az, hogy ez az elnevezés az 1602-iki népkönyvben nem fordul elő, hanem először ennek csak egy 1694-iki kiadásában található. Abban is igaz van, hogy a népkönyv nem tud átokról és hogy e szöveg szerint a Megváltó csupán örök életre, de nem szakadatlan örök vándorlásra ítéli a jeruzsálemi czipészt.

5. Koenig is csoportosítja az Ahasver-műveket: 1. melyekben az örök vándor a zsidó nép megszemélyesítője; 2. egy új világnézet (pantheismus, pessimismus, materialismus) megtestestítője; 3. a szabadság vagy a küzködő emberiség szolgálatában; 4. műveltség- és vallástörténeti keretül szolgál (e csoportba tartozik szerinte «Nikolaus Graf (!) von Lenau» is, 66. l.). E nem épen szerencsés csoportosítás keretében szerzőnk nagyon röviden, néha kissé homályosan, de sokszor igen találóan jellemzi az egyes műveket.

Még egy kis pótlék, melyet azért csatolok ide, mert sehol sem említik. Albert Katz kiadott 1905-ben Berlinben egy kötetet: *Biographische Charakterbilder aus der jüdischen Geschichte und Sage*, és ebben van egy történet, «Der ewige Jude», melynek az Ahasver-mondához semmi köze. Jeruzsálem népe iszonyú rettenettel várja a római sereget, mely a szent város elfoglalására közeledik. Minden zsidó fegyvert ragad hazája és vallása megmentésére, és a gazdag Mirjam is átadja már elhunyt hős férjének kardját egyetlen fiának, hogy ez szintén síkra szálljon a pogányok ellen. De Paltia, az ifjú, Szulamith vőlegénye és ezért haza menekül a csata előtt. Ekkor az anya elátkozza gyáva fiát: «El, el az én házamból, elfajult fiú! Te atyádnak és családodnak nevét megbecstelenítetted! Menj, menj! De utad legyen komor és sötét, a szél üvöltése és a menny dörgése legyen kísérod! A föld inogjon és remegjen lábaid alatt! *Életednek soha se legyen vége* és legyen rosszabb és keserűbb mint a halál. Nyugtalan és kóbor légy; mindenütt

keress, de sehol se találj nyugalmat!» Es ez az átok valóban beteljesedett. — Kár, hogy a szerző nem mondja meg, hogy ezt a történetet, melyben az örök zsidó valóban népének megtestesülése, honnan vette.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Achille Vogliano: Ricerche sopra l'ottavo mimiambo di Heroda (*Ἑρόπιον*). Milano, 1906. 58 l.

Bámulatos és érdekes fordulatot idézett elő Herondas nyolczadik mimusának magyarázatában Kenyon 1900-ban tett újabb felfedezése, mely Herondas mimusai közül az új töredékeknek valóban divinatorikus egybeállítás útján, kivált az *Ἑρόπιον*-t új világtításba helyezte. Míg korábban az *Ἑρόπιον* a Herondas részlet rajzaival összhangban egy párbeszédre szorítkozott, melyben egy rossz álomtól gyötört nyers és durva úrnőnek rosszkedvét ecseteli, ki az álmod egy kedvelt rabnőnek, Annának, még az álom eleven hatása alatt beszéli el s maga az álom egyike a lidércnyomás alatt szőtt álmoknak, azok összevisszahányt jeleneteivel, melyeknek dermesztő hatása ellen az úrnő egy kis jó borocskát kér, hogy az édes élethez térjen újra vissza; az újabb álmokép már valóságos miniatura-rajzban a Faust Walpurgis-nachtjának felel meg, mely az álmokép keretében az irodalmi küzdelmek szatirikus képét ölti magára. Elég egybehasonlítani O. Crusius 1894-iki második és 1905-iki negyedik kiadásának szövegét, hogy lássuk, mint olvad egybe az eddig egészen külön darabként *προοίμιον*-nak tekintett néhány ép sor és egynéhány sor törmelék az álommal és adott új felfogást, új értelmet az egész mimusnak. Az új mimus az ébredés után jelentős részlettel gazdagodik. Az álom protagonistája már maga a költő, ki ellenségei ellen védekezik és a maga helyes hagyományát, mely Hipponax choliambusának hagyományával függ egybe, szembe állítja az álmoképben garázdálkodó kecskepásztorok elcsépelet tárgyú költészetével, tehát a Theokritos után durva izléstelen-ségbe átesapott idill ellenében a mimus choriambikus formában újra feltámasztott reális igazságot, életteljes valószerűséget: az igazi rajzot állítja.

Ki O. Crusius *Untersuchungen*-jének (1892) igazán tanulságos magyarázatát olvasta (151—159. l.), mily gazdag gyűjteményét találja meg az *álomképek*nek, részint Plautusból, részint Artemidoroszból egybeállítva, hogy felfogja és megértse Herondas finom és igazán való-szerű rajzoló művészetét és különösen a közmondások nagy mesterét lássa benne. A valódi Herondast, a pszichologiai elemzés kitűnő mű-vészetét látjuk a *régi* magyarázat keretében és igazán csak sajnáljuk a nagy veszteséget, melyet e mimus csonkasága miatt szenvedett az irodalom.

Igen, de érdekes az új fordulat is; míg Weil a Journ. des Savants 1902. évi deczemberi számában kétségbeesve írta: «D'autres réussiront-ils à mettre dans ces fragments de l'ordre et de la suite, à supposer qu'il y eût dans ce songe une ordonnance bien suivie? Monsieur Kenyon en doute et je partage son avis.»

O. Crusius az 1905-iki kiadásban már meg véli találni a magyarázat kulcsát, midőn így nyilatkozik: «Sequi videtur ipsum fr. 6. cui olim Προοίμιον inscripsi; nam quod pro procæmio et alii et ego habuimus *mimi octavi*; exitus videtur esse. Scilicet toto argumento et sermone v. 71. sq. cognati sunt cum versibus 76. sq. *Multa ad huc in hoc quasi gripho obscura: summa rerum patet. In hoc uno carmine sicut in solis Thalysiis Theocritus, Herondas ipse in scænam prodit de poematis et de poseos pretio cum cantoribus expostulans, quos caprariorum imagine significari v. 69. sq. ipse dicit. Juvenis v. 64. Salomonis partes explens Ptolemæum significat vel Bacchum, senex æmulum: ἐν Μούσῳ (v. 72.) haud scio an sit ἐν μουσείῳ (v. 31.)»*

O. Crusius e magyarázata bátoritá fel azon tanulmány íróját, melyet ez alkalommal ismertetni szándékozom, egy további lépésre. Már nem Ptolemaios, sem Bacchost nem keresi az álomképben előforduló ifjában, kinél a fenyegető öreggel szemben oltalmat keres az *Álom* protagonistája, hanem Theokritost. Hozzá a rejtély megoldását is megtalálja akképen, hogy a fenyegető *γέρων*-ban a régi Hipponaxot sejti, kivel a költemény végén a protagonista kibékül és ép e kibékülés: tehát a régi hagyományhoz való visszatérés révén ígér magának Xuthos utódainál, tehát a iónoknál, örök nevet és halhatatlan dicsőséget. Achille Vogliano e merész és elmés magyarázatát oly tudományos apparatus alapján származtatja le, mely magában többet ér, mint maga a magyarázat. Hogy Vogliano eszmemenetét megértsük, beszéljük el az álmot az új szöveg nyomán az ő egybefoglalása szerint: Fölebred a protagonista (= Herondas) és miután rossz kedvűtől kitért a lusta és hanyag rabnőin, Psellán és Megallidesen, Annához fordul és kedvenczének a következő álmot meséli el: Álmomban egy bakkecskét húztam ki egy mély szakadékból. Nagy nehezen végre felküzdöttem magam a meredélyes partra. Ekkor pásztorok zaja riaszta meg, kik a lombos fákra táblácskákat, szalagokat aggatva mezei ünnepet ültek. Már bacchosi mámorba estek, ugráltak, tánczoltak, a földre gurulgattak. A mint egy tölgyfa alá húzódtam, láttam lángoló arczukat, haragra lobbant kedvüket. Láttam ruhájukat, sáfrányszín tunikájukat, kecskekaczagányukat, szarvasbőr bundájukat, tarka-barka jelmezüket és köztük az Odysseus rongyaira emlékeztető koldus ruhát... Azt hittem, bacchanaliát látok. A táncz őrzöngő jelleget öltött. Némelyek beütött fővel hulltak a földre. Kétségbeesett jaj szó, görcsös nevetés hangzott.

Elmélyedtem e csodálatos látványban. De íme, reám törnek; húzni, vonszolni kezdik az én kecskémet. Széttépik, vérét iszszák, mámoros kedvvel lakják föl húsát: fáradtságom jutalmául nekem adják a kecske bőrét. Hallottam, mint ropog a kecske csontja. Ittas emberek vad üvöltését hallom. És most tüzes haragtól lobogó szemmel jön egy öreg: «Hordd el magad — üvölté — különben e bottal agyonütlek.» «Oh jaj — nyögtem én — jertek segítségemre, védjete meg ez öreg bösz haragja ellen. Hivatkozhatom ez ifjúra, hogy én is közétek való vagyok.» Ekkor az öreg meghagyta az áldozónak (*δορεύς*: mondhatnók: sintérnek), hogy mindkettőnket vágjon le és áldozzon föl. Ezután nem láttam többé semmit: Adjatok ruhámat! Adjatok bort, ez jó gyógyszer az álom ellen. A kecskebakot megmentettem az árok-ból; a pásztorok erőszakkal elhurezolták, de nekem maradt mégis jutalomként a kecskebőr. Most álljon itt szóról-szóra a szöveg utolsó része, hol a régi *προοίμιον*-nal összekapcsolódik:

Nyög és erőlködik sok, mint Muzsafi nagyon,
De én bizton remélem, enyém a jutalom.
Nyomják, üres a tömlő, kiment a szuszsa mind,
De hátha az öreggel kibékülök megint?
Szent Muzsa én nevedre esküdve mondhatom,
Hogy érzem ihletésed s úgy költöm iambusom,
Mint senki más, minőt csak Hipponax keze költ,
Dicső a sánta iambus a Xuthidák között.

Theokritos, a természet érzelmes tolmácsa, a természet egyszerű finainak életét önté idilljeibe; az epikus hagyomány romantikus részleteit: szerelmi epizódjait, bájos részletrajz alakjában eleveníté föl epyllionjaiban; szerelmi búját fejezte ki a helyzet líra édes zöngelmeiben; tolmácsokul választá a pásztorokat és a humor kedvenc alkotását: a Cyclopsot. Daphnistól a Cyclopsig az alexandriai líra egész skálája zendül meg az ő lantján. Az aëol légység (aëol nyelven) a ión mesélő kedve (epikus nyelven) és a szicíliai pásztorélet kedves jelenetei a dór párbeszéd hamisítatlan hangján. Ezt csak egy istenadta lángész bírta egy egységes költői egyéniségben egyesíteni. Utána jöttek az utánzó, jöttek a nyegle kontárok. Jöttek a mi álomképünkben szereplő *αἴπολοι*; mint Petőfi után a Lisznyaiak és Szelesteiek. A bundaszag erősebben érzett, mint a költészet illata. Nem Helikon berkeiben szedték azokat a virágokat, melyeket a későbbi idill kötött csokorba. Vagy ha finomabb lélekre hatott e hagyomány: a XVIII. század Chloéi kényeskedve negélyezték a természetességet. Megszólt az *Elhagyott leány* couplet-ja, melynek egy kedves töredékét ásták ki a papyrusokból. Herondast, mint valódi tehetséget,

bósszé tette ez erőlködés, durván fejezi ki magát: *τιλεῦσιν ἐν Μούσῳσιν*. Heine maró szatirája jut eszembe, melylyel Platen gróf erőlködését épen így fejezi ki. Az életet, a közvetetlenül szemlélt életet kívánta festeni Herondas. Az ő 1891-ben a British Museum CXXXV. sz. papyrusáról lemásolt mimusainak minő más a felfogása, minő más a milieu-je! Ez már nem egy képzelt pásztor-élet édes poézise, de egy látott *petit bourgeoise*-élet közvetetlen igazsága. Ha csakugyan egészséges visszahatás e realizmus a Theokritos utódjainak hamis szentimentalizmusával és még hamisabb realizmusával szemben: eldöntöttnek lehet tekinteni azt a kérdést is, melyet Girard még 1891-ben nem bírt eldönteni, hogy ki volt korábbi költő: Theokritos vagy Herondas? Az ízlés történetében a szokott fordulat: az érzelgősséggé fajult érzelmesség maga után vonja az üdvös realizmus kijózanító visszahatását. Couat is Haulerrel szemben Theokritos születését nem 300 tájára, hanem 320—315-re teszi, mi a Herondasnál előforduló chronologiai vonatkozásokkal egybevetve (I. 30, IV, 23. *οἱ Πραξιτέλειω παῖδες*) Herondas ifjabb korára enged következtetnünk. Croiset Alfréd a Móriczczal közösen kiadott nagy irodalomtörténetben V. 176. (1899) a Theokritos és Herondas közti korkülömbiségre nézve így nyilatkozik: «Herondas kortársa volt Theokritosnak. Érdekes volna tudni, melyik előzte meg a másikat. Hajlandóbb volnék azt hinni, hogy inkább volt mintája, mint utánzója; ezenkívül meg a choliambus mérték használata is jobban érthető Theokritos előtt, mint után.» Jegyzetben mégis habozását fejezi ki; mert ha az első mimus 30-ik sorában előforduló *βασιλεὺς χρῆστος*-t Ptolemaios Euergetesre kell értenünk: akkor legalább 20 évvel ifjabb Herondas, mint Theokritos. Croisetnek a choliambus használatára vonatkozó érvelése nem fogadható el; mert ha egy időben is éltek és írtak volna Herondas Theokritosszal: a maga választotta műfajra, a mimus azon nemére, melyet mintegy szatirikus ellentétbe helyezett a Theokritos idilljeivel, a Hipponax versmértéke volt a találó versforma. Wilamowitz a *Die Kultur der Gegenwart* I. 124. l. (1905) Herondas virágzását 240-re, Theokritosét 280—260-ra teszi (136. l.).

Aztán csak egybe kell hasonlítani a Sophron, Theokritos és Herondas által feldolgozott rokontárgyat: a templomlátogató asszonyokra vonatkozó mimusokat, hogy mintegy fokonként szemléljük, hogy a mimus igazi feltalálójának, Sophronnak, még durván elnagyolt drámai jeleneteit mint dolgozta fel finom jellemrajzzá Theokritos és mint teszi genre-képpé Herondas.

De épen nem lehetetlen, hogy ellentétbe került Herondas Theokritos-szal. Akár *προοίμιον* a fentebb idézett 8 sor, akár az *Ἐνύπνιον* magyarázatához adja a kulcsot: költői vetélkedésre vet világot. — Legrand Theokritosról nagy tanulmányval és az egész dúsgazdag irodalom

felhasználásával írott könyvében (*Étude sur Théocrite*) mondja: «Hajlandó vagyok hinni, hogy Theokritos az irodalmi férfiak vetélkedésétől távol tartá magát; költői lelke epe nélkül volt, bírálata oly mosolygó arcot ölt, minőt az ő pásztorának Lykidasnak ad.» Hát a mi költőnk-ről mit mondjunk — veti föl e kérdést Vogliano: «Theokritos kedves mosolyának Herondasnál sátáni gúnykaczej felel meg» — feleli.

Ez eszmemenet természetes következménye az újabb töredékek Kenyon divináló képessége által eszközölt újabb sorozatának. A Herondas kézirat 45-ik columnája oly formát nyert, melyért Vogliano nem bír elég elismeréssel szólni Kenyon eljárásáról és igazán a legapróbb törmelékek közti összefüggés (vagy látszólagos egybefüggés) helyreállítása a philologiai *critica divinatoriának* remeke. Mert nem tiszteletreméltó eredmény-e, hogy azon 59 töredékből, melyet Kenyon az *Ἐνῶπιον* szövegéhez tartozónak ismert föl, az első 30 végleges helyet talált, kivéve a 10-ket, melyet Crusius és vele egyetértően Nairn (és később maga Kenyon is) a papyrus 35-ik columnájára utalt át, holott a mi költeményünk a 41-ik columnán kezdődik és 46-ikon végződik, a többi 29-ből néhányat, de csak *exempli causa* számított az *Álom* szövegéhez.

Mielőtt a magam nézetét egy pár szóval kifejezném, dicsérettel kell nyilatkoznom Vogliano módszeres eljárásáról, melynek két részét különböztetem meg: palæographiai, tehát *alaki* és *értelmi*, tehát hermeneutikai részt.

A palæographiai rész felette becses. Miután röviden elmondja a VIII. mimus sorsát (természetesen a Herondas-féle papyrus közismert történetének elmondásával kapcsolatban), hogy igazi tudományos buvárlatát bárki ellenőrizhesse: híven lenyomtatja a legkisebb palæographiai sajátosságok hű másolatával magát az eredeti uncialis betűkkel reánk maradt szöveget; folyton jegyzetekkel kísérve, még pedig a columnák jelzésével, minden egyes columnán előforduló (vagy a tudomány jelen állása szerint odatartozó) töredék felsorolásával. Különösen becses a 45. columna: a költemény újabban felfedezett része (15—16. l.). Ezután adja a szöveget a mai olvasás szerint: minden egyes eltérő szónál jegyzetbe teszi az eltérő olvasásokat. Ezután jön a szöveg magyarázata: a végleges alakot öltött részek fordítása, a töredékek valószínű tartalmával áthidalva. Közben kitér az álomképben leírt mezei ünnep, bacchikus táncz, milieujének rajzánál klasszikus rokonhelyek idézésével. Érdekes főként Ovidius *Metam.* VIII. 722:

equidem pendentia vidi
serta super ramos, ponensque recentia, dixi
Cura piis Dis sunt; et qui coluere, coluntur.

E részlete e tanulmánynak becses.

Ezután jön a műfaji magyarázatnak ügyes leleménye. Egybe-hasonlítja a Herondas álmát (mert hiszen már jeleztem, hogy az álomkép az övé, illetőleg az általa feltalált keret) a Lukianos egyik *προσλαλία*-jával, melynek szintén *Ἔνύπνιον* a címe. Ebben Lukianos érdekes visszaemlékezést nyújt gyermekkorából. Álmában két nőalak jelent meg: egyik jelképezte a szobrászat művészetét, a másik az ékesszólást. Mindenik buzdítja, hogy őt kövesse. Miután az ékesszólás művészetét jelképező nőhöz csatlakozott, bizonyítja, hogy mennyi dicsőséget és hasznot hajtott ez neki. Az egyik személy, ki ez álom elbeszélését hallgatja, így szól: «De hát mi legyünk a te álmod magyarázói?»

Vogliano beállt álommagyarázónak. Az álmot a kompozíció ki-próbált keretének tekinti. Mintegy jelezve van az álom symbolikus jelleme.

A 71. versnél történik a fordulat. Az álomkép pásztorai (*αἵπολοι*) költőkké és pedig pásztor költőkké válnak.

Kérdés: nem itt kezdődik-e a tulajdonképeni álom? Mert ha Theokritos VII. idillje: az idillek e *királya*, a költő magánéletének kosi emlékeit örökíti meg kimondhatatlanul bájos formában, ha ez idillben Philetasra, Asklepiadesre, a kosi költői körre van vonatkozás, azért az arató-ünnep kerete marad annak, a mi: Demeter a garmada búzába szúrja bele lapátját és itt szakad meg az alkony bűbájos képe. Itt tehát az allegoria nem toladodik föl és nem veti szürke kódét a nyár ragyogó képére. Herondas vetné magát az allegoriára? Ő, ki éppen a visszahatást képviseli: a mesterkéltnél, túlfinom vagy negélyezetten durva rajz helyett a realizmus erős levegőjében mozog, kinél hominem sapit pagina?

Nem elegendő anyag-e egy kitűnő rajzra egy henylő asszony álomképe, melybe esetleg az érzékiség meleg vére is lobbot vetett. Ha már O. Crusius elfogadja az összefüggést a VIII. mímus 71—79. sorainak az *Ἔνύπνιον* előző részével: akkor csak gratulálok Voglianónak, mert az álomkép fenyegető örege nagyon is megfelel Hipponax sértő, goromba szatirájának és a segítségül hívott ifjában Theokritost látni nagyon szerencsés gondolat, mert Ptolemaios sehogy sem lehet, mert hát hogy védje meg Herondast Ptolemaios egy kosi milieube helyezett küzdelemben; Dionysos még kevésbé!

De hátha a fordulatnál vége a mímusnak? Én a régi *προοίμιον*-t Herondas egyéni megnyilatkozásának tekintem. Miért ne lehetne epilog, vagy miért ne lehetne epigramm, melyben a költő versenytársainak tehetetlenségét fejezi ki az «üres tömlő»-vel, az erőlködés rajzával és Hipponax emlékének felelevenítésével a régi hagyományhoz való visszatérését igazolja?

Vogliano tanulmányához, mely 48 lapra terjed, még egy *excursus*-t csatol, melyben a IV. mímus 93—95. sorához fűzött tudományos vitát lelkiismeretes pontossággal ismerteti. Van Herwerden még e helyről így nyilatkozott: «omnia in his caligant et aliis explicanda et emendanda relinquo.» Meg is indul a magyarázók versenye. Vogliano a Hicks, Palmer, Bücheler, Crusius, Meister, Headlam, Nairn különböző értelmezéseit sorra veszi és bírálja és a végén maga is tesz egy javaslatot. Ennek megértésének érdekében álljon itt a kérdéses hely Crusius 4-ik kiadása szerint: *δαίσομεθα* — *Καὶ ἐπὶ μὴ λάθῃ φέρειν, ἀπτη; τῆς ὑγιῆς δᾶ, πρόσδος ἢ γὰρ ἰροῖσιν μέζων ὀμαρτῆς ἢ ὑγιῆ σι τῆς μοίρης.*

Vogliano így értelmezi: «Akarok a szent kenyérből is» (a sekrestyés ad neki egy darabkát). «Adj nagyobbat, mert áldozatnál a szentelt kenyérből többet ér a nagyobb darab a kisebbnél.» De tovább megy. Szerinte az úrnő szójátékot csinál a *ὑγιῆ* szóval és a szöveg második értelme volna: «Add nekem az üdvöt hozó kenyeret, mert erősebb a Parkánál; azaz: többre becsülöm, ha Asklepias megadja nekem a jó egészséget és eltávolítja a Parka kezét...»

E magyarázat utolsó részét én helyes nyomon járónak tekintem; de nem volna-e egyszerűbb a Kokkalé babonás elfogultságát jobban kiemelni és a *ὑγιῆ*-ben nem kettős értelmet keresni, hanem egyszerűen így értelmezni: «Hé, el ne feledd, szentelt kenyeret is adni; no adj még nagyobbat; mert áldozástól maradt szent kenyér bír a feyegető végzettel.»

De hát ez csak ráadás. Magát a VIII. mímusról írt tanulmányt igen becses, értékes és módszeres tudományos értekezésnek tartom.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

Hocéyne Âzad: La Roseraie du Savoir. Choix de quatrains mystiques tirés des meilleurs auteurs persans. Traduit pour la première fois en français avec une introduction et des notes critiques, littéraires et philosophiques. Lejda, 1906. I. 358 l. II. La Roseraie du Savoir. Golzár-e ma'réfét. Texte Persan. 207 l.

A perzsa költészet legszebb virágai a négysoros versek. Ebben a versnemben talál az európai olvasó legtöbb igazán élvezhető műremeket. A ghazelek és kaszidék keresett, nehezen érthető. Virágos retorikája még olyan nagy költőknek is, mint *Enveri* és *Khakáni*, sok versét a nyugati ember számára csaknem olvashatatlanokká teszi. A *rubá'i*, a négysoros vers, legalkalmasabb a szellemes mély gondolatok és bölcsészeti eszmék kifejezésére. Ezzel a formával éltek nagy szeretettel a perzsa mystikusok, *Dselál ed-Dín Rúmí*, *'Attár*, *Szenáji* és annyi más dísz a perzsa irodalomnak. Míg az arab költészet leg-

több terméke európai nyelvre lefordítva alig tesz hatást, addig az iráni költészet gyöngyei európai mezben is megőrzik költői szépségüket. Talán felesleges itt 'Omer Khejjámra, az értékén is túl becsült perzsa cynikusra utalnunk. A csillagász-költő nem az egyedüli remekíró a négysoros versnemben. Költői szépségre nézve szerintünk a nagy mystikus, *Abú Szaid*, versei bátran kiállják vele a versenyt. 'Omer Khejjám nagy népszerűségét jó részben kitűnő angol műfordítójának köszöni. *Hoszejn Azad*, az ismertetett mű szerzője, szívesen odaadná *Abú Szaid* ötven négysoros verséért 'Omer Khejjám egész költeménykötetét. *Abu Szaidot* csak azért nem becsülik Európában, mert még nem akadt neki *Rückertje* vagy *Fitzgeraldja*.

Hoszejn Azad egész sorát mutatja be a *rubá'i* terén kitűnő vallásos és bölcsészeti eszméket hirdető költőknek. Nagy szorgalommal válogatta össze mutatványait. A jól ismert mystikusok mellett a kevésbé ismert nagyságokat is ott találjuk. *Afzel ed-Dín Mohammedet*, a tudós szúfi költőt, kinek négysorosai még nincsenek összegyűjtve, a jeles *Szehábit*, *Khodsa Alit* és *Kettálit*. Mintegy kétezer verset írt össze és ezekből 470 darabot közöl jelen művében. Francia prózai fordításáiban a hűségre törekszik. Minden európai olvasónak feltűnő dolgot jegyzetben megmagyaráz. Kommentárja, melyben francia, angol és más európai irodalmakból vett idézetekkel világítja meg az illető perzsa költő gondolatát, igen érdekes. Életrajzi jegyzeteket is ad. Így a könyv elején a nagy mystikus költő, 'Attár, élénken megírt biográfiáját olvashatjuk. Modern keresztény írókat, különösen *Fénélon*t, idézi sok helyen a perzsa mystikusok illusztrálására. Így például *Abú Szaid* egyik, a pantheizmust megéneklő költeményének végsorait magyarázva: «Tu es (t. i. Isten) indépendant du monde, et le monde n'est autre que Toi; tu es hors de l'espace, et l'espace est plein de Toi» (La Roseraie du Savoir 7. sz. 12. l. Texte Persan 10. l.) *Fénélon* következő helyét idézi: «Vous remplissez toutes choses, et il ne reste plus de place, ni dans l'univers ni dans mon esprit même, pour une autre perfection égale à la vôtre». ¹⁾ Másik helyen *Shelleyt*, *Popet*, sőt az egyházatyákat is idézi, p. o. Szent Pált és Szent Ágostont (latinul). Pontos *Index alphabétique des auteurs des quatrains* zárja be az érdekes munkát, melynek értékét nagyban emelik a második kötetben közzétett szépen nyomtatott perzsa szövegek. *Hoszejn Azad* könyve igazán hézagot pótol és pompás bevezetést nyújt a perzsa mysticismus óriási terjedelmű költői irodalmába.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

¹⁾ De l'existence de Dieu II. Chapitre V. art I.

Fumi: Limen indicum. Avviamento allo studio del Sanscrito. III. Edizione rinnovata Ulrico Hoepli, Milano, 1905. 343. l.

Rendkívül gyakorlati egy nyelvtan. A kezdő érdekét tartva szem előtt pompás bevezetést ad a formákban oly gazdag ó-indhez. A szanszkrit nyelv tanulása nagy próbára szokta tenni a tanuló kitartását. Már maga a külömben oly remek és tökéletes *dévanagari* írás elsajátítása sokakat elrettent India klasszikus nyelvének tanulmányozásától.

Fumi igen helyesen szerves egészszé olvasztja össze az olvasmányt a nyelvtannal. A *Nalopakhjana*-nak, a szankszritül tanulók szokásos első olvasmányának, elemzése után sorra veszi a nyelvtani tudnivalókat. Az olvasmányt és a grammatikát átírásban adja. Mindent röviden, könnyen áttekinthetően tárgyal. Címének valóban teljesen megfelel. Nagy követelésekkel nem lép föl, csak bevezetést kíván adni. Második kiadásához írt előszavában mondja: az a reménye, hogy a tanulóban *il ricordo del limen risvegli quello del salve, non del cave canem*.

A könyv használhatóságát bizonyítja az a körülmény, hogy már harmadik kiadását megérte. Pedig *Stenzler Elementarbuchj*át nem tekintve, mely már hetedik kiadásban forog közkézen, alig van szanszkrit elemi nyelvtan, mely több kiadást ért volna.

Fumi nagy gondal átnézte az új kiadást és a tévedéseket, hibákat kijavította. A második kiadással összehasonlítva terjedelme is megnövekedett (250 l. helyett 343 l.). Új a függelékebe osztott *Cennosul Sanscrito e sulla letteratura Indiana*, mely dióhéjba zárt történetét adja az ó-ind irodalomnak. A kis nyelvtan jól megállja a Hoepli-féle kézikönyvek egyéb rövidre szabott nyelvkönyvei közt a helyét.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Christensen Artur: Muhammedanske Digtere og Taenkere. Kopenhága, 1906. 224 l.

A fiatal dán orientalista, ki különösen az 'Omer Khejjám kutatás terén szerzett érdemeket.¹⁾ jelen művében a nagy közönséghez fordul. A moszlim szellemi életnek kimagasló alakjait igyekszik az európai emberrel megismertetni. Egy arab és négy perzsa írórt tárgyal. Ezek: az arab szabadgondolköző költő, *Abul-Ala el Ma'ari*, a híres perzsa orvos-bölcsész, Avicenna (Ibn Szina), *Nászir Khoszev*, a perzsa irodalom egyik tagadhatatlanul legérdekesebb egyénisége, a termékeny szüfi költő, *Ferid ed-Din Attár*, az Európában oly jól ismert csillagász-költő, 'Omer Khejjám és végül a *Gulisztán* írója, *Sza'adi*.

¹⁾ I. EPhK. 1905: 68-69. l.

Mindannyiról jó képet ad az olvasónak. *Abul-Ala el Ma'ari* rokonszenves alakját pompásan rajzolja. Alig van az óriás terjedelmű arab irodalamban hozzá fogható igazán szabad gondolkodó. Ment minden balítélettől. Tiszta erkölcs, mely keleten, az izzó érzékiség honában, csodaszámba megy, erkölcsi bátorsága, mind olyan jellemvonások, melyek bizony ritkán fordulnak elő keleten. A dogmákra mit sem ad. Egyik versében nyíltan kimondja, hogy ő nem tudja, kinek higgyen, Mohammednek-e vagy Jézusnak. Világnézlete a lehető legpesszimistább, mindent sötét színben lát, azaz, hogy csak lelki szemével, mert kora ifjúságában megvakult. Vaksága sokat megmagyaráz, bár ettől függetlenül is valószínűleg ilyen lett volna a filozofiaja. Egész költészetének alap gondolata a földi lét nyomorúságos volta. «Mi, a föld szülöttei, nevetünk mint a bolondok. Legokosabb volna bizony, ha könnyeket ontanánk.» A földi lét csupa szenvedés, tehát nincs nagyobb bűn szerinte az atyaságnál, mely egy szerencsétlen lénynek ad életet. Büszke arra, hogy ő soha sem követte el ezt az égbekiáltó vétket. Szemrehányásokat tesz egyik költeményében atyjának, hogy őt nemzette. Pedig máskülömben mindig nagy tiszteletben tartotta szülői emlékét.

Avicennáról szólva a görög bölcsezetnek mohammedán talajon való meghonosodását nagy körvonalakban rajzolja. Ennek a keleti polyhistornak, a moszlim világ egyik legnagyobb tudósának, jó jellemzését találjuk *Christensennél*. Perzsa nyelven írt 14 verséből több szemelvényt közöl dán fordításban, *Nászir Khoszrevben* a költőt és az iszmailita felekezet prófétáját állítja elének. Ennek a szektának főbb tanait rövid, átnézhető formába foglalva ismerteti. Költeményei közül is elég bőven ad mutatóványokat. Van valami forradalmi, mint a szerző helyesen megjegyzi, *Nászir Khoszrev* költészetében. A gazdagok és nagyok dőlyfét nem egy versében ostorozza. A királyokat és fejedelmeket a pokol szülte démonokhoz hasonlítja. *Nászir Khoszrevnek* eretnekségeért sok üldözést kellett kiállania, innen ered a föld hatalmasai elleni mély gyűlölete. *Ferid ed-Dín Attárról* nehéz újat mondani, annyit írtak már össze erről a *Rúmin* hívül legjobban ismert szúfi poétáról. *Omer Khejjámot* találóan jellemzi. A dán író, kinek első műve ép a csillagász-költőnek volt szentelve, itt egészen biztosan mozog. Kár, úgymond, hogy *Omer Khejjám* bölcsezeti rendszeréről mit sem tudunk s a neki tulajdonított híres négy sorosok valódiságához is sok kétség fér. Több mint száz versét más költők művei között is fölhaláljuk. Alig van egy verse, így szól kissé túlozva *Christensen*, melyet egész biztonsággal lehetne neki tulajdonítani. *Sza'adiban* a nagy perzsa moralistát mutatja be. Kisebb-nagyobb szemelvényekkel támogatja az Európában legtöbbet olvasott iráni költő tanításmódjának ismertetését. Főleg a *Gulisztánból* veszi példáit.

Christensen népszerűsítő műve igen jól sikerült értékes adalék a keletet ismertető irodalomhoz. Szinte kár, hogy nyelve miatt Dánián és a skandináv országokon kívül nem igen lesz olvasója.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Geschichte der poetischen Literatur Deutschlands von Joseph Freiherrn v. Eichendorff. Neu herausgegeben und eingeleitet von *Wilhelm Kosch*. Kempten und München. Verlag v. Joseph Kosch.

1907. november hó 26-án félszázados évfordulója lesz Eichendorff József báró halálának, a kit a *romantika utolsó lovagjának* szokás nevezni. Ebből az alkalomból sok könyv és cikk jelenik meg, a mely e mély érzésű, pozitív keresztény alapon álló lírikusról és epikusról szól.

1846-ban három cikke látott napvilágot, de névtelenül ezen cím alatt: *Zur Geschichte der neueren romantischen Poesie a Historische-politische Blätterben*, a heidelbergi kör utolsó tagjainak folyóiratában. A romantika látszólag meghalt már, de Görres eme lapjában még tovább élt katolikus szelleme és ellensúlyául szolgált a «Junges Deutschland» frivol irányának. Eichendorff nem hiányozhatott azok közül, a kik Heine kozmopolitikus erkölcselenségével harcra szálltak. A költészetet egymagát nem tartotta elég erős fegyvernek, hogy Heinével felvegye a harcot, de tévesen gondolkodott, mert hiszen Bartels kimutatta, hogy Eichendorfftól Heine sokat tanult s hogy tőle több motívumot kapott. Eichendorff költeményei népdalok lettek, míg Heine dalait — a Lorelei és Frühlingslied kivételével — nem kapta föl a nép, a mi azt bizonyítja, hogy Eichendorff túlságosan szerény véleménynyel volt tehetségéről. Eichendorff a tudományhoz fordult segítségért és irodalomtörténeti műveivel igyekezett eszményeit terjeszteni, megvédeni. Heine a *Romantische Schule* című könyvében ragyogó stílussal, ferde és hamis fényben mutatja be a romantikus írókat, igazságtalan és brutális gúnyjával neveltségessé tette őket. Könyve hamar népszerűvé lett; a nagyközönség pedig téves véleményt formált magának a két Schlegel, Werner, Brentano, Görres műveiről, jelleméről. Heinét születése, nevelése gátolta a tősgyökeres német költők megértésében, s ha véletlenül nem talált gáncsolni valót műveikben, akkor szemérmetlenül magánéletükben gázolt, pl. a Schlegel Ágostében, a ki tanára volt, a kinek sokat köszönhetett.

Heine irodalomtörténeti műveivel szállott tehát harcra Eichendorff a három említett cikkében. Ezek mintegy kengyelfutói voltak azon sorozatnak, a melyet költőnk ugyanabban a folyóiratban közölt a következő czimek alatt: *Brentano und seine Märchen, Die Deutsche Salonpoesie der Frauen, Die neuere Poesie Oesterreichs, Die deutschen Volksschriftsteller*. — Ez utóbbival be is fejezte főmunkatársi működését a *Historische-politische Blätterben* 1848-ban. Említett cikkeit rövidítve vagy bővítve olvashatjuk három könyvében, melyet 1847—1854 között kiadott: *Über die ethische und religiöse Bedeutung der neueren romantischen Poesie in Deutschland, Der deutsche Roman des achtzehnten Jahrhunderts in seinem Verhältnis zum Christenthum, Zur Geschichte des Dramas*. Mindezeket azután összefoglalta a *Geschichte der poetischen Literatur Deutschlands* című könyvében. Hasonló módon készült Eichendorff hatalmas ellenfelének, Julian Schmidtnek, egységes irodalomtörténete összeforrasztva a *Grenzboteben* megjelent cikkeiből. Julian Schmidt könyveit felkapta a kor szelleme, míg a katolikus író kevés rokonszenvre talált. Hatása oly kevés volt a tudományra és irodalomra, hogy az alapos Goedeke nem is említi Eichendorff irodalomtörténetét a *Grundriss* első kötetének

általános bibliográfiájában, noha az három kiadást is ért. A *Sammlung Kösel*, a mely pozitív keresztény alapon álló tudományos zsebkönyvtár a Göschen módjára, kiadta a félszázados emléknep alkalmából Eichendorff érdekes és értékes művét. Wilhelm Kosch előszót írt hozzá, ismertette keletkezését és kivonatossan közölte a korabeli kritika észrevételeit. (III—XX. l.)

Eichendorff könyve két főrésze oszlik. Az első a XIX. század elejéig ismerteti a főbb szellemi irányokat. A reformációról szóló rész jó, különösen szép az egyházi ének (Kirchenlied) fejtegetése; hogyan válik lapossá és izléstelené, mihelyt nem a hittel, hanem a praktikus hétköznapi morállal foglalkozik. Luther alakját hősiességnek, népiesnek mondja, nyelvét erővel teltek. Természetes, hogy Angelus Silesius és Friedrich Spee nagy dicséretben részesülnek, és hogy nevetségessé teszi azokat az egyházi költőket, a kik ilyen című dalokat írtak: *Abendlied der Mägde beim Schlüsselwaschen*, *Morgenlied für Barbierer* stb. Nevetségessé teszi a deismust, Broches *Irdisches Vergnügen in Gott* cz. művét, a mely a burnótból von következtetést Isten bölcsességére. Harczol a racionalizmus ellen. Az első rész kiadásunkban hat fejezet 305. lapon. A VII. fejezet, a könyv második része, tisztán csak a romantikával foglalkozik (306—538. l.). Mindenütt érezhető itten a romantika lelkes hive és zászlóvivője, a ki néha nagyon is szubjektív ítéletet mond kedvelt költőiről. Novalis alakját lefogalja a katholicizmusnak, a mi nézetem szerint jogosultabb, mint azok véleménye, a kik pantheistát sejtenek benne, mert ferde világlátásban látják ifjúkorának ki nem forrott gondolatait. A két Schlegelről nagy elismeréssel szól, ellentétben Heinével. Az agyonrágalmazott Werner Zachariással bőven foglalkozik (379—417. old.); bebizonyítja, hogy Werner becsületes lelkével őszintén kereste az igazságot. Eichendorff lángszavú sírfeliratot írt Werner számára, a mely tönkreteszi azokat, a kik ezt a nagytehetségű író-tantárgyát hóbortosnak, neuraszthénias jezsuitának tüntetik fel, mert eszméinek logikus fejlődése nekik nem tetszik. Brentanót szeretettel méltatja, a kit Heine fenhéjazóan tárgyalt, ámbar ő tőle vette eszméinek és élezeinek legjavát.

Igen üdvös dolog Heine és Eichendorff irodalomtörténeti munkáit összehasonlítani. Heinénél észreveszszük, hogy a harag, gyűlölség és szenzációhajsászás vezérli, hogy rossz élcz kedvéért még az igazság elferdítésétől sem riad vissza. Eichendorffot a költészet szeretete vezeti, nem titkolja erős katolikus meggyőződését, de igazságot szolgáltat mindenkinek, pl. Lessingnek, Schillernek, a kiknek más felfogásuk volt a világról. Könyve csak egy ellenséget ismer, a lapos *utilitarizmust*, a racionalizmust, a melyet hol «Aufklärung»-nak, hol pedig «Junges Deutschland»-nak neveznek. A racionalizmus természetéből kifolyólag ellensége a fantáziának, a költészetnek. Nem képes költői művet alkotni.

Eichendorff szempontja talán jogosultabb, mint az az elvtelen személyeskedés, a melyre Heinénél akadunk. Eichendorff jó humorral is rendelkezett; szellemes ötletei ebben a könyvében is nagy számmal vannak. Humora pedig békítőleg hat. Előadása mindig nemes, stílusa egyszerű, világos és szép.

(Eger.)

LÁM FRIGYES.

Rosenberg J. : Phönikische Sprachlehre und Epigraphik. Mit einer historisch-geographischen Einleitung und 4 Schrifttafeln. Wien-Leipzig (Hartleben), é. n. Kis 8-r. VIII és 173 l. Kötve 2-20 K.

Az előttünk fekvő kis munka, mely a «Die Kunst der Polyglottie» című vállalatnak legújabb, 92-ik köteteként jelent meg, azt a célt szolgálja, hogy a föníciai műveltségre és nyelvre vonatkozó kutatásokat a művelt nagyközönség számára hozzáférhetővé tegye. A 28 oldalnyi bevezetés az egykori Fönícia földrajzi és néprajzi viszonyait tárgyalja, majd rövid áttekintést nyújt a föníciaiak eredetéről, történetéről, társadalmi viszonyairól, vallásáról és irodalmáról. Ezt követi (29—95. lk.) a föníciai írás fejlődésének és más írásrendszerekkel való rokonságának megvilágítása után a nyelvtan, hang- és alaktan, a melyben részletesen foglalkozik Plautus Pœnulusának ismert pún szövegével is. A II. rész az epigraphika rendszerét adja (97—169. lk.) a legfontosabb föníciai, pún és új-pún fölírtos emlékek kíséretében, melyeket föníciai típusokban, héber írásban, fonetikus áttételben és német fordításban mutat be és tárgyi magyarázatokkal kíséri. Azoknak, kik alaposabb tanulmányokat akarnak végezni, bibliografiai útmutatással szolgál. A mennyiben szerző a legjobb forrásokra támaszkodik s első sorban *Pietschmann* (Geschichte der Phönizier, 1889), *Schröder* (Die phönizische Sprache, 1869) valamint *Lidzbarsky* (Nordsemitische Epigraphik, 1898) műveit vette figyelembe, könyvecskéje megbízható kalauzként ajánlható mindazoknak, kik a föníciai nyelv tekintetében tájékozódni akarnak.

(Budapest.)

MAHLER EDE.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1907. október 7-én a régi országház nagytermében *főltalvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Finály Gábor*: A forum Romanum-on végzett újabb ásátások (vetített képekkel).

2. *Láng Nándor*: A mykenei és minosi kultúra emlékei (vetített képekkel).

Az előadásokat nagy közönség hallgatta.

— Az *Odyssæia* chronológiája. Az idő tudvalevőleg nem vár; megállás nélkül múlik el egyik nap a másik után s mindegyik besepri azon eseményeket, a melyek terminusai között bárhol történnek. Minél természetesebb ez, annál különösebb, hogy az *Odyssæia* cselekvényének

idejét 41 v. 40 napra számítjuk, mintha Telemachos pylosi és spártai útja alatt semmi sem történnék Odysseussal, hanem mintha vele megállana az idő. Pedig világos, hogy az apa és fiú találkozása előtt 9 napon át párhuzamosan folynak a hozzájuk fűződő események.

A zavart főleg az istenek két gyűlése okozza. Az I. gyűlés után Athene mindjárt útra is kel Ithakére Telemachoshoz (I, 96—102). Hermet meg Zeus határozata szerint «el fogják küldeni Kalypsóhoz, hogy szorgalmazza Odysseus hazabocsátását»; útrakelése azonban nincs említve.

A II. isten-gyűlés idején Telemachos már távol van Ithakétől; elment Pylosba és Spartába; hazakísérését Athene gondjaira bízta Zeus. Hermes azonban még nem ment el Kalypsóhoz, mert csak itt adja ki a parancsot neki Zeus, hogy menjen el Ogygie szigetére s mondja meg Kalypsónak, hogy bocsássa haza Odysseust s ez huszadnapra eljusson Scherie szigetére (V, 11—35).

A következetlenség szembeszökő. Telemachos, a ki legfőlebb 11—12 napot számít útjára (II, 373—4), már Peloponnesosban van, mikor még el sem indult Ogygiéről Odysseus, a kinek pedig 20 nap kell Scherie szigetéig s még több hazáig. Ennek ellenére Odysseus már az első éjt tölti Eumaiosnál, midőn Athene gyors hazatérésre serkenti Telemachost Spártából (XIII, 439 s k. és XIV, 1—2, 518 s k. 456 s k.; 523—533. XV, 1 s k.). Útra is kel ez másnap, Pheraiban meghál (1. nap), midőn Odysseus a második éjt tölti már Eumaiosnál; onnan hajnalban tovább folytatja útját, éjjel eléri Ithaké πρώτη ἄκρη-ját (2. nap), hajnalban (3. nap) betér Eumaioshoz, a hol Odysseus még mindössze két éjt töltött. Itt sincs tehát meg az időbeli egyezés: nincs említve Odysseusnak azon éjszakája, melyhez Telemachos pheraii éjszakája váгна.

Telemachos mindössze is csak 11—12 napot szánt a pylosi és spartai útjára (II, 373 s k. IV, 747 s k.), de Menelaos marasztalása ellenére sem tölt el ott annyit (IV, 585—599). Ithakéről való útrakelésétől számítva a nyolezadnapon találkozott atyjával Eumaiosnál (II, 288—III, 4; 329—490. III, 491—IV, 2. IV, 294—305; 306—619. 634. XIV, 520 s k. XV, 44—55; 143—188; 296 s k.; 493—557. XVI, 1—12).

Az *Odysseia* chronológiája tehát ez:

<i>Odysseus.</i>	<i>Telemachos.</i>
1. nap. II. isten-gyűlés: Hermes küldetése.	
2—5. n. Tutajkészítés.	
6—22. n. Útrakelés; hajózás hazafelé.	
23—25. n. Hajótörés. Partrajutás.	23. nap. I. isten-gyűlés. Athene Ithakére megy.
	24. n. Ithakéiak gyűlése. Telemachos útra kel.
26. n. Nausikaa. Betérés Alkinooshoz.	25—29. n. Telemachos Pylosban és Spártában.
27—28. n. Alkinoosnál.	

29. n. Od. Ithakére érkezik s betér

Eumaioshoz.

30. n. Első felvirradása Eumaiosnál.

30. n. T. hazaindul Spártából. Phe-
raiban meghál.

31. n. ?

31. n. T. éjjel eléri Ithakét.

32. nap. Odysseus és Telemachos találkozása Eumaiosnál.

33. nap. A városban. Iris. Beszélgetés Penelopével.

34. nap. Előkészületek. Ijverseny. Bosszú. Felismerés.

35. nap. Laertesnél. Kibékülés.

Az *Odysseia* énekeinek tehát ez az eseményeknek megfelelő sorrendjük: V. I. II. VI—XII. XIII. III. IV. XIV. stb., bár az V. ének az események sorrendjében ott veszi föl a fonalat, mikor Telemachos már másodnapja van Spártában s a kérők lesbe állnak a visszatérő Telemachos elemésztésére (V, 18—20. IV, 302 s k. 638. s k. 842—7),

(Budapest.)

CSERÉP JÓZSEF.

— Forgács János: Nithart von Riuwental és természetlírája. (Szeged, 1907. 8-r. 29 l.) — E kis dolgozat, úgy látszik, doktori dissertatióknak készült. Igyekezettel van megírva és — legalább a «források» jegyzéke szerint — az idevonatkozó irodalom szorgalmas felhasználásával. Az első rész azt a néhány többé-kevésbé biztos adatot közli, a mely Neidhart életéről rendelkezésünkre áll, a második pedig Neidhart költészetét ismerteti, főkép a természethez és a falusi élethez való viszonyában. Új eredményeket a dolgozat természetesen nem nyújt, de új szempontokat sem. Sok az ügyefogyottság benne és a kis terjedelem ellenére gyakori az ismétlés és az ide-oda kalandozás. A számos könyvidézet közül a legtöbb fölösleges és semmitmondó, némelyik nemcsak másod, de harmad, sőt negyedkézből van véve. Egyébként hadd álljon itt egy kis mutató: «E néhány szemelvényvel (t. i. Neidhart költeményeiből) igyekeztem Nithart természetlíráját bemutatni, nem ugyan a németországi filologusoknak, hiszen forrásaim azok előtt ismeretesek, hanem a magyar germanistáknak, csupán az érdekesség szempontjából» (28. l.). Köszönjük e hízegő véleményt a magyar germanistákról!

b. j.

— Kisfaludy Sándor Balassa Bálint-jához. — Angyal Dávid Kisfaludy Sándor munkáinak kritikai kiadásában közli a jegyzetek között az egyes művek variánsait. Mivel, a mi természetes is, nem férhetett mindenütt a költő kéziratához, több variáns kimaradt a mintaszerűen szerkesztett kiadásból. Az érdekesebbek közül közlünk egyet.

A *Balassa Bálint* című regét a költő egy lelkes szózáttal, a hazafiság hangzatos dicsőítésével végzi. A költőtől gondozott első kiadás (Kisfaludy Sándor Munkái. VIII. kötet. Regék. V. rész. 1838) s ennek alapján a többi mind a következőképen adják a versszakot (III. ének 44. versszak):

Hazafiság! bár a' szívnek
 Keserű, mély fájdalom,
 Hazavesztés, 's gyakran halál
 Lón szent lángod jutalma;
 Bár téged dísz', fény', arany', 's czím'
 Ingerei oltanak,
 'S az irigység', és erőszak'
 Ármányai fojtanak;
 Míg nap váltva nyugszik, és kél,
 S földön ember, és Nemzet él,
 Te léssz mindig a' szent tűz,
 Melly lángjával csudát üz.

Kétségtelenül hiteles a szöveg, hiszen magától a költőtől való, de csak kényszerűségből nyerte ezt az alakját. Eredetileg másként, még erősebben hangzott. A Darnay Kálmán sümegi múzeumában őrzött eredeti kéziratban így olvasható:

(*Igaz*) Hazafiság! bár *hóhérbárd*
 Lón gyakorta jutalmad;
 'S néha még a' nemzetben sem
 Lelhetéd fel oltalmad; —
 Bár téged dísz', fény', arany', 's czím'
 Ingerei oltanak,
 'S ha nem húnysz el, *vashatalmak'*
Rablánczai fojtanak, —
 Míg nap váltva nyugszik és kél,
 'S földön ember, és nemzet él,
 Te léssz mindig a' szent tűz,
 Melly lángjával csudát üz.

TAL
A

Ezzel a szövegezéssel került a cenzor, Nagy Antal elé. A librorum revisor, a kinek nem tudjuk aggaskodása vagy korlátoaltsága volt-e nagyobb, megütközött az erős hangon, s azt írta, hogy az aláhúzott — szövegünkben dült betűkkel szedett — sorokat csak úgy engedélyezi, ha a költő beleegyezik, hogy a versszak elé a zárójelbe tett *Igaz* szó nyomtattassék, mert e nélkül az egész szózatot a rebellis hazafiságra is lehetne érteni, a mit pedig jól meg kell különböztetni az igaztól. Nemesak az mutatja a cenzor korlátoaltságát, hogy egy kötött szótagszámú sorba két szótagot akart beleiktatni, hanem az is, hogy a hazafiság fogalmában kvalitatív különbséget akart fölismereni, holott csak quantitativ különbségről lehet szó. Sőt a mi sajátos politikai viszonyaink miatt épen a rebellis hazafiság volt az igaz hazafiság. Érdekes az is, hogy a cenzor toldása épen nem vette volna el az erős hazafiaság élet, a mitől ő annyira félt. A versszak utolsó két sorának értelmét ugyan — legalább az ő szempontjából — világosabbá tette volna, de annál «rebelligebb»-en hangzott volna a többi, s az első Habsburgok uralmára ugyancsak furcsa világot vetett volna, ha azt állítják róla, hogy az igaz (értsd loyális) hazafiságot is *hóhérbárd*dal és *rabláncz*zal jutalmazták! Nem is fogadta el a költő az ajánlott módosítást, hanem a bevádolt sorokat átdolgozta, s úgy adta ki regéjét. cs.

— Kisfaludy Károly és Lessing. Az elméletíró Lessingnek Kisfaludyra gyakorolt hatásáról Bánóczy József több ízben megemlékezik (Kisfaludy Károly életrajza I: 169; II: 165, 200, 351.). Kisfaludy Lessingtanulmányainak a drámaköltő s a Kritikai Töredékek írója egyaránt hasznát látta. Hogy a költő Lessing Kisfaludy költészetére hatott-e, arról Bánóczy nem szól. Úgy gondolom, valamelyes hatással mégis volt, s ennek a hatásnak tulajdonítom Kisfaludy egy ifjúkori víg balladás költeményét: *A kísértetet*. Az ifjú Lessing költői munkatársa volt *Mylius* barátja természettudományi folyóiratainak (Ermunterungen zum Vergnügen des Gemüths és Naturforscher). Az anakreoni Lessing a Mylius tárgyalta természeti jelenségeknek költői magyarázatát adta tréfálkozó, gyakran gúnyolódó hangon. Mikor Mylius a természet hármass birodalmáról értekezik, a gúnyra hajló Lessing tréfás, költői kommentárt ad hozzá. A gúny és humor szavait váltják ki Lessingből a braunschweigi Carolinumban Öder és Höfer tanároknál megjelenő «kísértetek». Mylius ismertetőt ír róluk, Lessingnek egy «pneumatologikus párbeszédhez» szolgáltatnak tárgyat. (L. Danzel-Guhrauer: Lessing I²: 95. l.) A «*Die Gespenster*» természetesen beleillő láncszem Lessing ifjúkori anakreontikus költészetébe, a melynek legkiválóbbjai: Die Küsse, Die Türken, Das Erdbeben, Der Tabak, Lob der Faulheit, mind Mylius folyóirataiban jelentek meg. Nincs tehát semmi okunk kételkedni Lessing ötletes költeményének eredetiségében. Kisfaludy «dévaj játékához» (Toldy szavai kiadása 398. lapján), meggyőződésem szerint, Lessing adta a tárgyat. Egyazon alapgondolat van meg mindkét költeményben: mint élnek vissza egy öreg, babonára hajló ember könnyenhitőségével; Lessingnél többen is, legvégül fia és leánya, Kisfaludynál csak a felesége. A külső forma is elárulja az összefüggést. Itt a Gazda és Vendég közt folyik a párbeszéd, ott egy ifjú hallgatja egy öreg kísérteties elbeszéléseit. A két költő elütő természete szerint azonban más a kidolgozás. Lessing epigrammatikusabb, hatásosabb. Pillanatnyi felvételekként sorakoztatja egymás mellé különféle történeteit. Kisfaludy részletezőbb; terjengősen, elnyújtottan rajzolja a képet, nem is többet, hanem csak egyet. Lessing utolsó története¹⁾ szolgáltatja az ötletet, erről ad a maga felfogása szerint derűs, epikus képet, noha párbeszédei nincsenek minden drámaiság híján. Derűs hangja is sokkal elevenebb Lessingénél. Csakhogy épen az, a mit Bánóczy *A kísértet*-ben dicsér (I: 168. l.): csattanós pointje nem eredeti. Mert ha Kisfaludy költeménye végén a menyecskevel azt mondhatja: «Légy te ma a kísértet: Hiszem, ifjú, elérted», ebben Lessing szavainak: «Ich wende nichts dawider ein; Doch wünscht' ich ihr Gespenst zu seyn» visszhangját halljuk.

(Budapest.)

VERŐ LEÓ.

— Pontius Pilatus. Szóke Adolf az EPhK. 1907: 801. s k. lapjain kivonatban közli Hermann Peternek Pilatusról szóló dolgozatát. A tárgyalt téma nemcsak a theologust, hanem a philologust és történészt is érdekli;

¹⁾ Ezt a censor később törölte (L. Lessings Schriften I: 73. l.).

ismertetésével Sz. hasznos dolgot művelt; azonban legyen szabad Hermann egy igen fontos tévedésére föl hívni az olvasó figyelmét. Szöke is említi (802. l.), hogy «a provinciában törvényesen fennálló synedrion, melynek feje a főpap volt, állandó ellenzékét alkotott a procuratorral szemben». Igaz, a synedrion tagjainak lehetett alkalmuk a procuratorral szemben obstrukcióval élni, de sajnos, az mitsem használt volna. Először is e procurator joga volt, az ülést egybehívni és e társulat tagjait, ha nem tetszettek neki, hazaküldeni (l. Schürer, Geschichte des Volkes Israel. II. 206.). Cajus Caligula kiadta a rendeletet, hogy a szentélyben állítsák föl Zeus szobrát. Miért nem obstruáltak? Kérelmekhez és Herodes Agrippa befolyásához folyamodtak! Másodszor pedig, és ez érdekel bennünket itt elsősorban, halálos ítéletet a procurator helybenhagyása nélkül nem lehetett végrehajtani. Ezt tanítja az evangelium is, de ide iktatom Schürer szavait (i. h. 208. l.): Es (t. i. a synedrion) war auch an der Criminalitätspflege in erheblichem Masse beteiligt; es hat vollständige Polizeigewalt, also das Recht durch seine eigenen Organe Verhaftungen vornehmen zu lassen. Es konnte auch solche Fälle, die nicht mit Todesstrafe bedroht waren, selbständig aburteilen. Nur, wo es sich um Todesstrafe handelte, bedurfte sein Urteil der Bestätigung des Procurators. De ha Pilatus igazán oly kegyes és oly szívű ember volt, mint Hermann hiszi, akkor könnyű szerrel megakadályozhatta volna nemcsak a kereszteszítést, hanem az ítéletet is. Helyesen mondja Büchler Adolf (Das Synedrion in Jerusalem. Wien. 1901. 222. l.): es genügte ein geringfügiger Grund, ein Vorwand und der Procurator ermöglichte die Aburteilung des Falles nicht, indem er die Einberufung des Synedrions hinderte. Hogy Philo és Josephus nem valami rokonszenves módon nyilatkoztak Pontius Pilatusról, annak meg lehet a maga jó oka. — A történetírónak, ha ezen korszakról feltétlenül megbízható tudósítást akar szerezni, nemcsak az evangeliumra kell szorítkoznia, hanem a hellenisztikus és héber irodalom tudósításait is figyelembe kell vennie.

(Jarnitz.)

MARMORSTEIN ARTÚR.

— Balassi Bálint virágénekeinek sorrendje. A Radvánszky-kódex sorrendjét a kutatók egyhangú elismeréssel kifogástalannak találják. *Décsi Lajos* szívességéből magam is forgathattam a Radvánszky-kódexet s így talán szintén hozzászólhatok e mindenesetre fontos kérdéshez. Nevezetesen utalnom kell bizonyos nehézségekre, melyek a kutatók figyelmét elkerülték. Ha a kódex sorrendje pontos, megbízható, honnét van az, hogy a II. virágének, melyet — mint szerelmi költészetének újabb magyarázói is felteszik — Hagymásinéhoz az erdélyi fogságban írt, előbb szerepel a kódexben, mint a IV., melyben — ugyancsak a Balassi-magyarázók szerint — Losonczy Annától búcsúzik 1574-ben, *mielőtt* Erdélybe távozott! Vagy miként egyeztetik össze a kutatók a kódex sorrendjének megbízhatóságáról szőtt elméletükkel azt a tényt, hogy Balassi a XXIII. dalban, mint a versfőkből kitetszik, Kruzsith Ilonát éneklí meg s a XXV.-ben, sőt valószínűleg már a XXIV.-ben Losonczy Annát, holott a két dalban oly ellentétes érzelmek nyilatkoznak, melyek kibontakozásához még oly lobbanékony természetnél is, mint költőnk volt, sokkal több idő kellett, mint a mennyi ugyancsak Balassinál egy vers megírásától egy másik vers megírásáig eltelhetett. És mégis én is azt tartom, hogy a másoló teljesen pontosan járt el. Ó t. i. oly nagy kegyelettel csüngött a költő emlékére — a mint ezt számos széljegyzet bizonyítja — hogy változtatások eszközlésére nem vetemedhetett. Úgy hogy fel kell vetnünk egy eddig figyelemre nem méltatott kérdést: *miképp írta le a költeményeket maga a költő?* Feleletem e kérdésre a következő: Az első dátum, melyet versei alatt találunk: 1578. Tudjuk, hogy ez évben tér vissza Erdélyből Lengyelországon át Egerbe. Itt tartózkodik az élte virágjában lévő Ungnádné, Losonczy Anna.

Ekkor forr, gomolyg a költő agyában a sok vers, mint a hangya: ezért lejegyzi őket ez időtől fogva. A kódex sorrendje tehát az 1578 óta keletkezett költeménytől (XXIV.) kezdve helyes. Az addig szerzett virágénekeket pedig ugyanakkor emlékezetből másolta le, előrebocsátva őket — s mint a versekből kiolvasom, esztétikai szempont vezérelte lejegyzésükben, mert nem tehetjük fel, hogy mindössze alig húsz költemény, szerelmi dalt írt volna huszonzét éves koráig; az első húsz lejegyzett virágéneke pedig csakugyan szép, sőt olyik gyönyörű. Ezeket tehát *nem* keletkezésük sorrendje szerint írta le, hanem esztétikai szempontok szerint. Tudjuk, hogy a költőket költeményeik megőrzőítésekor emberemlékezet óta ez a szempont vezette. Sőt annyira nem kifogástalan ez első dalok sorrendje, hogy feltehetjük, hogy már leírt volt egy-egy Losonczy Annához szóló dalt és csak később idézte vissza emlékezetébe egy más kegyeshöz szóló korábbi szép dalát; természetesen nem tépte ki a lapokat, hanem az Annának szóló dal után írta le, hisz ha másból nem, a versfőkből úgy is tudta később is, kiket illet a közbeszúrt dal. Így érthető, hogy a Kruzsih Ilonához szóló dal XXIII-nak szerepel, holott már előbbre írt dalainak némelyike nagy valószínűséggel az egri asszonyt illeti. A IV. dalról ellenben nem hiszem, hogy 1574-ben Losonczy Annához írta. E dal s a következő (V.) dal közt continuitást látok (hiszen az első dalok lejegyzésekor is állt bizonyos associációk uralma alatt a költő), a IV.-ben tudniillik panaszkodik, hogy *Anna* nem akarja meghallgatni s az V.-ben már teljesen meghódította. Ez lehet *Harrach Anna*, kívül már 1578 elején volt viszonya, ellenben Losonczy Annánál ily gyors és teljes hódításról, a minőről az V. dal értesít, nem dicsékedhetett. Aztán bátyjához, Andrásához írt, 1577 július 20-án kelt levelében azt írja, hogy nem szerelem hozza haza Erdélyből s lengyel földről, hanem édes atyja emléke, melyet tisztázni akar; feltehetjük tehát, hogy nem szerelem volt az az érzés sem, mely őt Erdélybe és Lengyelországba űzte, hiszen tudjuk is, mi esalta oda: a harez-, a kalandvágy. Azután a IX. dal Kruzsih Ilonához szól; Balassi élete történetét ismerve, bátran mondhatjuk, hogy csakis Kruzsih Ilona lehetett az a «szép leány», ki oly szívet andalító hangokat csalt ki lantjáról. Tőle búcsúzik e dalban, mikor *Egerbe* távozik 1578-ban. Már pedig e dalban semmi olyas nincs, a miből azt következtethetnők, hogy *Egerbe* húzta, vont a valami, Ungnádnéval való szorosabb ismeretsége szerintem nem 1574-ben kezdődött, hanem 1578-ban.

Szerelmi költészete tehát két nagy korszakra oszlik. Az *erdélyi* korszakra, azaz a gyorsan váltakozó kegyeseihez írt dalokra, és az *egrire*, a troubadour-szerelmé poézisére. Az *erdélyi* korszak három alosztályra osztható: a tulajdonképeni *erdélyi* időszakra, mikor Hagymásinét, Morghai Katát, Bebek Juditot, Csáky Borbálát énekli meg, a *lengyel* földön írt dalokra, melyeket Hagymásinéhoz intéz, kívül erdélyi összeköttetését tudvalevőleg idegenben is fenntartotta; ide tartoznak szerintem mindazok az 1578 előtt írt dalok, melyekben nem nevezi meg a kedvesét, és végül már a *magyar* hazában írt dalokra, mikor életének első része, az erdélyi kaland végét ér, s melyekben Kruzsih Ilonát és Harrach Annát énekli meg. Az *egri* korszak szintén három részre osztható: az *Anna*-ciklusra, melyet házassága előtt írt, a *Júlia*-ciklusra, melyet elválása után és az élete végén, bujdosása idején kelt *búfelejtő*, tisztavirágéletű viszonyait éneklő dalokra, de a melyekben szintén az egri asszony emléke kíséri.

(Budapest.)

HARMOS SÁNDOR.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A csillaggal megjelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Angyal Dávid: Gróf Széchenyi István történeti eszméi. Budapest, Franklin, 1907. 8-r. 74 l.

Ányos Pál versei. Kiadta Császár Elemér. (Régi magyar könyvtár XXIII.) Budapest, Franklin, 1907. 8-r. 323 l. 4-50 K.

*Barabás Ábel: Petőfi. Budapest, Franklin, 1907. 8-r. 286 l. 4 K.

Emlékkönyv, Szent Imre-, szerkesztette Vargha Damján dr. Budapest, Szent István-Társulat, 1907. 8-r. 168 l.

Tartalmából kiemeljük Szent István király Intelmeinek (Békefi Remig) és Szent Imre legendájának (Vargha Damján) fordítását, melyek azonban már régebbi közlésekből ismeretesek, és Karácsonyi Jánosnak érdekes, rövid volta ellenére is tartalmaz értekezését: Szent Imre része hazánk kormányzásában.

*Karl, Ludwig dr.: Sully Prudhomme. Eine psychologisch-literaturgeschichtliche Studie. Leipzig, Chemnitz, 1907. 8-r. 126 l.

Kelemen Béla: Erzsébet királyné és az irodalom. Székesfehérvár, 1908. K. 8-r. 62 l. (80 f.)

Ügyesen megírt és csinosan kiállított kis füzet, mely a legmegbízhatóbb források (p. o. Christomanos Tagebuchblätter, és Falk, Erzsébet királynéről) alapján beszámol Erzsébet királyné kedvelt olvasmányairól és ismerteti a királyasszony fölfogását magáról az irodalomról és a jelentősebb hazai és külföldi irodalmi alkotásokról.

*Melich János: A magyar szótáriródalom. I. A legrégebbi szójegyzékektől P. Páriz szótáráig. Budapest, 1907. Athenæum. (Nyelvészeti Füzetek 46.) 8-r. 197 l.

Myskovszky Ernő: A magyar képzőművészet története. Budapest, Stampfel, 1906. K. 8-r. 154 l. Képekkel. 1-80 K.

Rövid, valójában csak 80 lapra terjedő összefoglaló áttekintés a képzőművészetek történetéről hazánkban. Olyan vázlatos, hogy csak a laikus közönség kezébe való. Apró képei azonban igen jól sikerült reprodukciók.

*Nagy József, A görög atomista fizikusok filozofijának alapvonalai. Budapest, 1907. 8-r. 43 l.

*Yolland Arthur B., dr.: Magyar és angol szótár. Első (angol-magyar) rész. Budapest, Franklin, 1908. 8-r. VIII, 836 l. 9 K.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1906-ban jelent meg.)

Cohen, G., Histoire de la mise en scène dans le théâtre religieux français du moyen-âge. (8-r. 304 l. 6 táblával.) Paris, Champion.

Croner, E., Fontanes Frauengestalten. (8-r. VII, 203 l.) Berlin, F. Fontane et Co. 4 M.

Conrad, G., Emile Zola. Mit 7 Vollbildern in Tonätzg. u. 2 Fesms. (100 l.) Berlin, Bard, Marquardt und Co. 1-50 M.

Cüppers, A., Schillers Maria Stuart in ihrem Verhältnis zur Geschichte. (N. 8-r. 130 l.) Münster, H. Schöningh.

Delcamp, A., L'année théâtrale Paris (1904—5). Michel. (8-r. 352 kéthasás l.)

Deutschbein, M., Studien zur Sagengeschichte Englands. I. Teil. Die Wikingersagen. (N. 8-r. XII, 264 l.) Cöthen, Schulze. 7 M.

Lieder, die, der *Edda*. I. Bd.: Text. Hrsg. u. erklärt v. B. Sijmons. 3. Tl.: Einleitung. (N. 8-r. XIX, CCCLXXV l.) Halle, Buchh. des Waisenhauses. 9-40 M. (I. Bd. 20 M.)

Emerson, O. F., An outline history of the English language. (12-r. 208 l.) New-York, Macmillan. 80 c.

Engel, E., Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis in die Gegenwart. 2. Bde. (Lex. 8-r. X, 541, VIII, 543—1184 l.) Leipzig, G. Freytag. 12 M.

Ernst, P., Der Weg zur Form. Ästhetische Abhandlgn. (8-r. VII, 219 l.) Berlin, J. Bard. 4 M., vászonba kötve 5 M.

Ettinghausen, M., Harsa Vardhana, empereur et poète de l'Inde septentrionale. Thèse. (N. 8-r. X, 194 l.) Paris, Leroux.

Faddegon, B., Çamkara's Gitabhāṣya, toegelicht en beoordeeld. (N. 8-r. IV, 216 l.) Amsterdam, Faddegon und Co.

Forschungen, anglistische. Hrsg. v. Prof. Dr. Johs. Hoops. (N. 8-r.) Heidelberg, C. Winter. 19. Heft. Cortelyou, Prof. Dr. John van Zandt: Die altenglischen Namen der Insekten, Spinnen- u. Krustentiere. (VII, 124 l.) 3-60 M. — 20. Heft. Koeppl, E.: Ben Jonson's Wirkung auf zeitgenössische Dramatiker u. andere Studien zur inneren Geschichte des englischen Dramas. (V, 238 l.) 6 M.

Gottfried v. Strassburg: Tristan. Hrsg. v. Prof. Dr. Karl Marold. 1. Tl. Text. (LXVI, 282 l. 2 táblával.) Leipzig, E. Avenarius. 10 M.

Grimm, Brüder, Kinder- u. Hausmärchen, Orig.-Ausg. m. Herm. Grimms Einleitg. nach dem Handexemplare. 32. Aufl. besorgt v. Rhold. Steig. (8-r. XXXVIII, 589 l.) Stuttgart, J. G. Cotta Nachf. 5 M.

Goethe-Jahrbuch. Hrsg. v. L. Geiger. 27. Bd. Mit dem 21. Jahresbericht der Goethe-Gesellschaft. (8-r. VII, 323, 26, 68 l.) Frankfurt a/M., Literar. Anstalt. 10 M.

Gross, K. J., Kunstgenuss. Eine ästhet. Betrachtg. (8-r. 48 l.) Berlin, E. Ebering. 1 M.

Gutjahr, E. A., Zur Entstehung der neuhochdeutschen Schriftsprache. Studien zur deutschen Rechts- u. Sprachgeschichte. II. Die Urkunden deutscher Sprache in der Kanzlei Karls IV. 1. Der Kanzleistil Karls IV. (8-r. XIV, 499 l.) Leipzig, Dieterich. 14 M.

Hahn, W., Geschichte der poetischen Literatur der Deutschen. Bearb. v. G. Kreyenberg. 15. Aufl. Ergänzt bis auf die neueste Zeit. (N. 8-r. X, 363 l.) Stuttgart, J. G. Cotta Nachf. 3-60 M.

Hallygarten, R., Die Anfänge der schweizer Dorfgeschichte. (N. 8-r. 97 l.) München, A. Buchholz. 1-80 M.

Harnack, O., Der deutsche Klassizismus im Zeitalter Goethes. (8-r. VII, 103 l.) Berlin, E. Felber. 2 M.

Harvey-Jellie, W., Les sources du théâtre anglais à l'époque de la restauration. (8-r. 174 l.) Paris, Pichon et Durand-Auzias.

Hawette, H., Littérature italienne. Paris, Colin. (8-r.) 5 Fr.

Heine-Briefe. Gesammelt u. hrsg. v. H. Daffis. 1. Bd. (K. 8-r. XVI, 429 l.) Berlin, Pan-Verlag. 3 M.

Horneffer, A., Nietzsche als Moralist und Schriftsteller. (8-r. 106 l.) Jena, Diederichs. 2-50 M.

Huquet, E., La couleur, la lumière et l'ombre dans les métaphores de Victor Hugo. Paris. (N. 8-r. VIII, 379 l.) 7-50 Fr.

Ibn Gubayr (Ibn Giobeir), Viaggio in Ispagna, Sicilia, Siria e Palestina, Mesopotamia, Arabia, Egitto, compiuto nel secolo XII. Prima traduzione, fatta sull' originale arabo da Celestino Schiaparelli. (N. 8-r.) Roma, Loescher e Co. 10 L.

Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft. Hrsg. v. Alois Brandl u. Wolf. Keller. 42. Jahrg. (N. 8-r. XLV, 485 l. 3 képpel.) Berlin-Schöneberg, Langenscheidt's Verl. 11 M.

Jahresberichte f. neuere deutsche Litteraturgeschichte. I. Bibliographie. Bearb. v. Osc. Arnstein. (Lex. 8-r. VI, 416 l.) Berlin, B Behr's Verl. 24 M.

Jakob, F., Die Fabel v. Atreus u. Thyestes in den wichtigsten Tra-

gödien der englischen, französischen u. italienischen Literatur. (XVI, 151 l.) Leipzig, A. Deichert Nachf. 4 M.

James, A descriptive catalogue of the Western MSS. in the library of Queens' College, Cambridge. Cambr. Univ. Press. (8-r. 36 l.) 3 sh. 6 p.

James, M. R., Descriptive catalogue of the Western MSS. in library of Clare College, Cambridge. (8-r. 60 l.) Cambridge, Univ. Press. 5 sh.

Jensen, P., Das Gilgamesch-Epos in der Weltliteratur. 1. Bd. (N. 8-r. XVIII, 1030 l.) Strassburg, K. J. Trübner. 40 M.

Jónsson, H., Bygging og lif plantna grasafræði. I. hefti. Kaupmannahöfn. Hið Íslenska Bókmentafélag. (N. 8-r. 144 l.)

Katalog literatury naukowej polskiej. (Catalogue of Polish scientific literature.) Tom V, Zeszyt III i IV. Krakau. Univ.-Druckerei. (N. 8-r. 37 l.)

Kind, J. L., Edward Young in Germany: historical surveys, influence upon german literature, bibliography. New-York, Macmillan. (8-r. 186 l.) (Columbia Univ. Germanic studies.) 1 D.

Knuttel, J. A. N., Het geestelyk lied in de Nederlanden vóór de kerkhervormung. (N. 8-r. 16, 543 l.) Rotterdam, W. L. und J. Brusse. 4-90 Frt.

Koopmans, J., Letterkundige studien. J. Hooft als allegorist. Vondel als christen-symbolist. (8-r. 8, 317 l.) Amsterdam, Versluys. 2-75 Frt.

Krauske, M., Grillparzer als Epigrammatiker. (N. 8-r. 85 l.) Berlin, Al. Duncker. 2-50 M.

Kronfeld, A., Sexualität u. ästhetisches Empfinden in ihrem genetischen Zusammenhange. (8-r. IX, 182 l.) Strassburg, J. Singer. 2-50 M.

Kuh, E., Biographie Friedrich Hebbels. 2 Bde. 2. Aufl. (8-r. VIII, 419 és III, 538 l.) Wien, W. Braumüller, 1907. 10 M.

Kulke, E., Kritik der Philosophie des Schönen. (Lex. 8-r. XVI, 343 l.) Leipzig, Deutsche Verlagsactiengesellschaft. 6 M.

Kutscher, A., Das Naturgefühl in Goethes Lyrik bis zur Ausgabe der Schriften 1789. Leipzig. Hesse. (N. 8-r. X, 178 l.) 5 M.

Lacombe, P., La psychologie des individus et des sociétés chez Taine, historien des litteratures (étude critique). Paris, Alcan. (8-r. II, 382 l.) 7-50 Fr.

Lanson, G., Voltaire. Paris, Hachette et Cie. (8-r.) 2 Fr.

Leciejewiski, J., Runy i ruzniczne pomniki slowianskie. Lwow, Sklad Glowny w księgarni H. Altenberga.

Lefranc, A., Les navigations de Pantagruel. Étude sur la géographie Rabelaisienne. Paris. Leclerc. (N. 8-r. 333 l.) 12 Fr.

Lenau u. die Familie Löwenthal. Briefe u. Gespräche, Gedichte u. Entwürfe. Ausgabe, Einleitung und Anmerkungen von Prof. Dr. Eduard Castle. 2 kötet. (N. 8-r. XCII, 634 l.) Leipzig, M. Hesse. 9 M.

Lipps, T., Ästhetik. Psychologie des Schönen u. der Kunst. 2. Tl. Die ästhet. Betrachtg. u. die bild. Kunst. (N. 8-r. VIII, 645 l.) Hamburg, L. Voss. 12 M.

Louvier, Ferd. Aug., Sphinx locuta est. Goethe's Faust u. die Resultate e. rationellen Methode der Forschg. Neue Ausg. 2 Bände. (N. 8-r. VI, 444, 491 l.) Hamburg, C. Boysen. 5 M.

Madana, Pârijátamanjari or Vijayas'ri, a nâtikâ composed about a. d. 1213 by M., the preceptor of the Parannâra king Arjunavarman, and engraved on stone at Dhârâ. Ed. by E. Hultzsch. (8-r. 6, 30 l.) Leipzig, O. Harrassowitz. 2 M.

Maigron, L., Fontenelle, l'homme, l'œuvre, l'influence. Paris. Plou-Nourrit et Cie. (N. 8-r.) 7-50 Fr.

(*Manzoni*) Brani inediti dei Promessi Sposi di Alessandro Manzoni per cura di Giovanni Sforza. Parte I. e II. Seconda edizione accresciuta. Mailand. Hœpli. (8-r. CXX, 352; CXXIV, 353-722. l.) 8-8 L.

Mauthner, Fr., Beiträge zu e. Kritik*der Sprache. 1. Bd. Zur Sprache

- u. zur Psychologie. 2. Aufl. (N. 8-r. XX, 713 l.) Stuttgart, J. G. Cotta Nachf. 12 M.
- Meinhof*, C., Grundzüge e. vergleichenden Grammatik der Bantusprachen. (Lex. 8-r. 13, 160 l.) Berlin, D. Reimer. 8 M.
- Meyer*, H., Die Brüder Contessa. Ihr Leben u. ihre Werke. (N. 8-r. 241 l.) Berlin, R. Schröder. 4-50 M.
- Monde*, le oriental. Archives pour l'histoire et l'ethnographie les langues et littératures. Publiées par K. F. Johanson et K. B. Wiklund. Vol. I. Fasc. 1. (Lex. 8-r. 86 l.) Uppsala. 3 Frt.
- Moorman*, F. W., Te interpretation of nature in English poetry from Beowulf to Shakespeare. Strassburg. (N. 8-r. XIII, 244 l.) 6-50 M.
- Mörke's* Briefe u. Gedichte an Margarete v. Speeth. (8-r. 80 l.) Stuttgart, K. A. Müller. 1 M.
- Muret*, M., La littérature italienne d'aujourd'hui. (16-r. XII, 355 l.) Paris, Perrin et Cie.
- Müller*, J., Das Bild in der Dichtung. Philosophie u. Geschichte der Metapher. 2. Bd. (N. 8-r. V, 241 l.) München. 5 M.
- Müller*, W., Gedichte. Vollständige kritische Ausgabe von J. T. Hatfield. Berlin, Behr. (N. 8-r. XXXI, 513 l.) 6 M.
- Münz*, B., Friedrich Hebbel als Denker. (8-r. VII, 119 l.) Wien, W. Braumüller. 2 K.
- Noll*, G., Otto der Schütz in der Literatur. (N. 8-r. III, 134 l.) Strassburg, K. J. Trübner. 3-50 M.
- Norgate*, G. le G., Sir Walter Scott. London, Macmillan. (8-r. 366 l.) 7 s. 6 p.
- Nygaard*, M., Norrøu syntax. Kristiania, Aschehoug & Co. (XII, 391 l.) 6 Kr.
- Palleske*, E., Schillers Leben u. Werke. (8-r.) Stuttgart, C. Krabbe. 5 M.
- Paris*, G., Esquisse historique de la littérature française au moyen âge (depuis les origines jusqu'à la fin du XVI-e siècle). (8-r.) Paris, Colin. 3-50 Fr.
- Paris*, G., Histoire poétique de Charlemagne, reproduction de l'édition de 1865 augmentée par l'auteur et par M. Paul Meyer. Paris, Bouillon. (N. 8-r. XIX, 554 l.)
- Parlow*, H., Zu dem Leben des Miguel de Cervantes. (N. 8-r. 77 l.) Dresden, C. Reissner. 1-50 M.
- Paulsen*, J., Erinnerungen an Henrik Ibsen. (Aus dem Vorweg.) (K. 8-r. III, 202 l.) Berlin, S. Fischer. 1907. 2-50 M.
- Pétrarque*, Le traité de sui ipsius et multorum ignorantia, publié d'après le manuscrit autographe de la bibliothèque Vaticana par L. M. Capelli. Paris, Champion. (8-r.) 6 Fr.
- Piquet*, F., L'originalité de Gottfried de Strasbourg dans son poème de «Tristan et Isolde». Étude de littérature comparée. Lille, L'université. (N. 8-r. 380 l.)
- Minor poets of the Caroline period. Vol. I. Edited by George Saintsbury. Oxford, 1905. Clarendon Press. (N. 8-r. XVIII, 726 l.) 10 s. 6 p.
- Poincaré*, H., Der Wert der Wissenschaft. Deutsch v. E. Weber. (8-r. V, 252 l.) Leipzig, B. G. Teubner. 3-60 M.
- Praetorius*, F., Über den Ursprung des kanaanäischen Alphabets. (8-r. 21 autogr. l.) Berlin, Reuther u. Richard. 1-60 M.
- Procksch*, O., Das nordhebräische Sagenbuch. Die Elokinequelle. Übersetzt u. untersucht. (8-r. VI, 394 l.) Leipzig, J. C. Hinrich. 12 M.
- Reed*, E., Bacon and Shakespeare coincidens. London, Gay and B. (8-r. 160 l.) 7 s. 6 p.
- Sainéau*, L., La création métaphorique en français et en roman. Images tirées du monde des animaux domestiques. Le Chat. Halle a. S., Niemeyer. (N. 8-r. VI, 148 l.) 5 M.

A BATHYÁNYI-KÓDEX MINT UNITÁRIUS GRADUÁL.

Uj világosság jelenék,
Régi tévelygés csendesedék.
Isten igéje jelenék,
Ujonnan nekünk adaték.

1. E szavakkal zendült meg a legelső reánk maradt protestáns énekeskönyv, mely a XVI. század derekán az elavult latin nyelvű énekeket templomainkban szebben zengő új magyarral váltotta fel. Toldy Ferencz azonban sohasem hihette el, hogy művelődéstörténetünkben ily hirtelen történt e mélyreható változás. Ő egész életében a régi katolikus hymnariumot sejtette e legrégebb reánk maradt graduálban, az egyház hivatalos karkönyvét, mely a Rómában szerzett breviariumon alapszik, s melyet szerinte már 1460 körül jóváhagytak egyháziilag a magyar klerus előjárói. Toldy e föltevése idővel mesés legendának bizonyult. Senki sem tudta valószínűvé tenni és elhíttetni az egyház történetét ismerőkkel, hogy katolikus templomainkban a prot. kor előtt a szent latin éneken kívül valami más hangzhatott volna.

Hiába is kereste Toldy Ferencz naiv bizalommal a soha nem létezett katolikus, ősnemzeti magyar egyházköltészetet. A mi csekély és tévesztő nyomokra akadt itt-ott, az is csak az eretnekség kárhuzatos jele volt. A protestantizmusnak köszönhetjük azt, hogy mai nap szépséges nemzeti nyelvünk zengedez még a katolikus templomok kórusain is; de e meggyőződést Toldy vagy nem vallotta, vagy elhallgatta.

A renaissance-kor kezdetén a feltámadt husszita nézetek elterjedése indította meg nálunk legelőször a szentkönyvnek magyarra való lefordítását. A prágai egyetem s a cseh irodalom hatásának köszönhetjük a bibliának, alexandriai Szent-Katalin legendájának s több latin katolikus egyházi éneknek magyarra való átültetését. Erdély szélein, a moidva határon és a Szilágyságban husszita templomok állottak, hol a magyar hívek az istentiszteleten magyar éneket énekeltek. Bibliájuk egyes részei megmaradtak; hová lettek az elhangzott husszita magyar énekek? A XVI. század elején Luther gerjesztette föl ismét

az «új világosság» ragyogó fényét és melegét. Német énekei lassan-lassan szaporodtak, de annál gyorsabban elterjedtek. A 30-as években már a mi reformátoraink is Luther nyomában kezdtek haladni. 1536-ban kiadja Krakkóban Gálszécsi István prot. graduálját, 1538-ban ugyanott Székely István az ő istenes énekeit s 1548-ban a magyar zsoltárokat. A sacramentarius Kálmáncsehi is ad ki a szertartáshoz való énekeket; de ez énekek a XVI. század magyar énekeskönyvei nagyobb részével együtt elvesztek s mivoltukról ma már igen keveset tudhatunk.

Kálmáncsehi föllépése után szerkesztik minálunk csakhamar azt a máig fennmaradt protestáns szerkönyvet, gradualét, melyet a gyulafehérvári Batthyánæumban őriznek s innen «Batthyányi-kódex» nevet visel. *Milyen belső kapcsolatban lehet e terjedelmes kódex az előzőkkel? Kik szerkesztették és hol, honnan és mily szövegből állították egybe?* E kérdések körül sok vita folyt s mindeddig kevés sikerrel, mert Erdély legrégebb magyar egyházköltészetét figyelemre nem méltatták. E kérdések megvilágítása végett akarunk egynehány eddig figyelmen kívül maradt igen fontos körülményre rámutatni.

Hogy mind és csupán csak katolikus szelleműek a Batthyányi-kódex énekei, azt már komolyan senki sem állíthatja. A Mária-tiszteletnek némi csekély romlott maradványán kívül (Batthyányi-kódex 10—11. l. Nyelvemléktár, XIV. k., 130—131. l.) az egész kódex határozottan ellene mond a katholicizmus orthodox hitének és naiv szellemének. Félreérthetetlenül állanak ott ily ellenkező nyilatkozatok:

Mostan az idők eljöttek,
mikoron nekünk megjelent
az igasságnak ő napja,
Istennek jó akaratja. (Batthy.-kód. 154.)

Ez az kellemetes idő,
mely idvességhez illendő.
Immár azért felserkenjünk,
mint mély álomból felkeljünk,
távozzunk el tévelygéstől,
sok ombori szerzésektől... (U. o. 47—8.)

A 75. lapon igaz tanítókat és böles fejedelmeket kér egy himnus, hogy oltalmazzák meg a szent igét. Legyenek a jó, igaz vallásban mind megmaradók s ördög országának rontói (91. l.). Gonosz *délbeli* ördögül mentsen a jó Isten s irtsa ki a pokolbeli tudományt közülünk (141., 143. l.), utáltasson meg «minden hivság»-ot (126., 106. l.).

Hogy mit értenek «minden hivságon», «délbeli ördögön» (unitáriusoknál *déli* ördög!), megláthatjuk majd mindenik énekekben. Remélik

a jobb jövőt, de még mindig rettegnek Rómától, a kegyetlen pápai és papi hatalomtól.

Mert az régi ellenségünk
olálkodik mi ellenünk.
Azt akarja tenni velünk,
hogy vele együtt gyötrődjünk . . .

(48. l. Unitár. énekkv. 56.)

Kiviláglik ezekből s több más hasonlókból, hogy nem katolikusok számára írták ez énekeket; de természetesen az is világos, hogy nem is katolikusok állíthatták egybe. Az énekeket nagyrészt latinból fordították s nagyobbára kath. eredetűek; de teljesen átalakították azokat az új hitelvek szerint s megsaporították újabakkal is. A régi egyház choralkönyvének beosztását követték, sok helyen a megszokott dallamokkal; de a mi fő, a katolikus lélek merőben hiányzik e sokáig át nem változhatott egyházi külsőből, s már ekkor szabadabb protestáns szellem költözött a Luther nyomán feléledt magyar egyházköltészetbe.

Igaza van mégis Bogisich Mihálynak, hogy ma a Geleji-féle «Öreg Gradualét, mely a Batthyányi-kódex alapján készült s tülnyomó részében a kath. egyház hymnusait, antiphonáit . . . szóval az összes szertartásos énekek nagy részét foglalja magában» — és természetesen az alapul szolgáló Batthyányi-kódexet is — első tekintetre kath. énekeskönyvnek lehetne tekinteni. (Cantionale et passionale. Bpest, 1882. 5—6. l.) De csak első tekintetre: mert belsőleg elválasztotta e könyvet Rómától az új szellem; külsőleg az új nyelv, melylyel katolikusaink újabb időben csak a protestantizmus példájára barátkoztak meg. 300 évvel ezelőtt ki tudott volna bár egy magyar éneket kath. *egyházi* énekeknek tekinteni?

2. A Batthyányi-kódex zsolttárait Volf György 1890-ben «kétségtelen katolikus eredetűnek» állította. Igazolni is akarta ezt a fordítás nagy szabadságával.¹⁾ Megfelelt erre újabban Horváth Cyrill. A Batthyányi-kódex zsolttárszövegei hebraizálók vagy héberék. A Vulgatától az eredeti forráshoz tért vissza a fordító. Az ily eljárás katolikustól nem telt volna s mind Pázmány, mind Káldy kárhoztatja. (Sárospataki Füzetek. 1904. 55.) E zsolttárkérdés rávezethet a kódex szerkesztésére is. Ki fordította a kódex zsolttárait, azt legújabban a szorgalmasan kutató Boros Alán sem tudta megállapítani.²⁾ Pedig az

¹⁾ Lásd M. Nyelvemléktár XIV. k. Előszó XXXIII—IV. l. Megjelent e tanulmány az EphK.-ben is (XIV: 174—192.).

²⁾ Zsolttárfordítás a kódexek korában. Budapest, 1903.

a körülmény, hogy Heltai Gáspár zsoltárfordításai (*Soltar az az... Isteni dichireteknek könyve*, Kolozsvár, 1560.) a kódex-szel egy időben s talán egy helyen keltek, rávezethette volna a helyes nyomra. Hogy a Batthyányi-kódex szoros kapcsolatban állott Erdélyországgal, arra elég fölismerhetőn rávilágít a kódex «Litania Majorja». Ebben az énekszerzők dicső anyaszentegyháza magáé a felséges Istené, s nem az Örökvárosé. A hamis tudomány ki van gyomlálva közülök s az ördögöt (értsd a klerust) a lábuk alatt tartják már. Igaz tanítójuk, lelkipásztoruk van s az isteni ige naponként öregbül a hallgatók között. *Fejedelem* oltalmazza őket. *Szölkök*, gabonáik termését az istennek köszönik. Ő szabadítja meg szegény foglyaikat is a pogány kézből s hozzá folyamodnak áhítatosan: «Az mi nyomorult országunkat az pogány kéztől megszabadítsad, — oltalmazd, őrizzed, felséges Úr Isten!» (Batth.-kód. 38/45. Nyelvemléktár. XIV. 145/6. Unitár. énekeskv. elején.) Az itt említett «nyomorult ország» a pogány kézből, német háborúból a 60-as években mind inkább kiszabaduló Erdély s a protestánsokat oltalmazó fejedelem János Zsigmond. A fohászok az ország főhelyén, a magyar irodalom akkori székhelyén, a kies Erdély kincses Kolozsvárában keletkezhetett.

Itt élt Heltai Gáspár, ki 1544-ben jött haza külföldi útjáról, hová Houter példájára ment s hol a biblia lefordításához valókat magának és hazájának nagy költséggel megszerezte. A kiválasztott tudós könyvek némelyike rejtett díszre az unitárius kollegium könyvtárának. Szép wittenbergi kötésük sarkán a tudós névjegye ma is ott áll: *C. H. T.* Heltai Martinuzzi ellenére is nyomtatni kezdi a magyar biblia egyes részeit. 1560-ban megjelenik mellettök külön kiadásban a szép ujdonat új magyar zsoltár is.

Mikor először egybehasonlítottam a Heltai-féle zsoltárokat a Batthyányi-kódex zsoltáraival, meglepett feltűnő hasonlóságuk, mely oly nagynak látszott, mintha Heltai zsoltárait onnan egyenesen csak kiírták volna. De a tüzetesebb egybevetés földerítette azt, hogy a kódex zsoltárai készültek a Heltaiéból. A nehézkes, helyenként németes, de elég szép stílust egy magyarosabb toll még szebben, még ékebben átalakította. E tollat nem kötötte meg a Heltait akadályozó héber eredeti: innen ered a fordítás feltűnő szabadsága, mit Volf merészen katolikus kéznek tulajdonított. Ez a javítva átíró és fordító a Heltai körének tehetséges tagja lehetett. Maga Dávid Ferencz, a kör elismert vezére, vagy a fiatalabb tanárok valamelyike, Molnár Gergely vagy Basilius István, a 60-as évek kiváló jelesei.

Heltai, mint fordító, az eredeti szöveg s a latin és német mellett egy magyar fordítást is tartott szem előtt. Ez az ő lelkiismeretes óva-

tosságából önként következik. A Festetich-kódex zsoltárait találhatjuk a Heltai zsoltáraihoz legközelebb állóknak.

3. A Baththyányi-kódex himnuszai kevés kivétellel mind a zsoltárok előtt állanak; valószínű is, hogy jóval előbb állították egybe őket s csak azután a zsoltárokat. Mivel Luthertől nem találunk semmit bennök, 1559-től, Dávidnak és Heltainak nagyváradi útjoktól, számíthatjuk a gyűjtés komolyabb folytatását. Ott Melius-szal és társaival értekezve a Melanchthon szabadabb reformációja elterjesztésének legalkalmasabb eszközeiről, Debreczenben 1562-ben Huszár és Szegedi megkezdtek az énekeskönyvek kiadását. A kolozsváriak is elkészültek vele s 1564 tájt, mikor a lutheránusokon győzelmet arattak s a kálv. vallást Erdélyben törvényesítették, Heltai kiadhatta az újabb «magyar egyházi» istentisztelet luth. és kath. alapon szabályozó graduálét, mint győzelmük diadaljelét. Hogy a Huszár Gál előző debreczeni kiadásából (külön volt ez?) mennyit használtak fel, azt a későbbi kutatás kiderítheti.

Azt előre is bizonyosnak tarthatjuk, hogy a majdnem egyedül állónak, sőt a maga nemében úttörőnek látszó Baththyányi-kódex is egyben-másban rátámaszkodott elődeire, s használt fel onnan olyan egyet-mást, a mit könnyen átvehetett a régibb protestáns énekeskönyvekből. A Baththyányi-kódexben feltűnik határozott protestáns szellemével első sorban az a néhány ének, a melyet Benczédi Székely Istvántól (*Istenes énekek*, Krakkó, 1538) vettek át. A 115-118. lapon négy himnus vall reá. A 148/149. lapon egy nagyobb éneke is olvasható. Az elsőnek versfeje: *Inth*,¹⁾ az utolsónak: *Stephanus*.

4. A legrégebb fennmaradt unitárius énekeskönyvnek még a címe is (*Isteni dicsiretek, imádságos és vigasztaló énekek*) Székely énekeskönyvére utal. A kettős, deák és egy másik abc szerinti mutató-tábla is szintén reá emlékeztet. A fennebb említett két ének az énekeskönyv elején van közölve és teljesebben, mint magában e két éneket szintén közlő Baththyányi-kódexben.

Benczédi Székely Istvánról érdemes fölemlíteni, hogy irodalmunk kezdő korának egyik legkimagaslóbb munkása volt. Első történetíróink között, ki levetvén a tudós tógát, magyar nyelven mert őseinkről a magyar népnek beszélni. Első humoristánknak is nevezhetnök. Csipős székely elmésséggel tárgyalja Róma kényesebb ügyeit, még a pápa daktilusáról sem feledkezik meg. 1538 tájt kiadott Cisiójában is, ez első magyar naptárban, magyar distichonokat közöl, bár sokkal gyengébbeket, mint később Sylvester. Ő adta ki az első magyar

¹⁾ V. ö. «Ez dicséretben *inth* mindönt Dávid profeta.» (Czech-kódex 139. l. Nyelvemléktár XIV. 335.)

zsoltárokat is prózában fordítva. Hymnusai közül egyik általánosan ismeretes, régen majd minden énekeskönyvben, ma is igen sokban megtalálható:

Immáron az nap feljövén,
Könyörögiünk az Istennek . . .

E reggeli dalban a magyar gondolatrítmust görög mértékkel igyekezik Székely nemesíteni; ezért még a rímelést is elhagyja, mint Vörösmarty a «Kis gyermek halálában». Másik énekében, melyet az unitárius énekeskönyv javítva közöl, a harmadik Sapphót utánzó verset alkotta, melyet költészetünk története eddig ismer. Utolsó szakasza így hangzik:

Dicsiret legyen az atyának menyben,
Szent Fia által örök dicsőségben,
ki szent Lelkével minket megvigasztal
minden üdőben.

Számos sapphói vers van még az unitárius énekeskönyvben; van a Batthyányi-kódexben is 11 darab. Úgy látszik, Erdélyben folytatják a XVI. század második felében, a mit elején inkább csak a Dunántúl, talán a pécsi egyetem hatása alatt láthatunk: a magyar költők utánozzák a klasszikus versformákat néha lejtésben is, legtöbbször csak szótagszám szerint. E leoninus verselést az uralkodó renaissance akkor már másutt is sok nemzetnél elterjesztette.

Fontos az, hogy az unitárius énekeskönyv a kódexből, egyező címmel, hét sapphói utánzatot vett át, egyet-egyet a hét mindenik napjára. Nemcsak a közös cím, az énekek sorrendje is egyezik, s ugyanilyen csoportban helyezték el őket az «Öreg Gradualban» is. (Batthy.-kód. 103—114. Unit. énekeskv. 12—24. — Öreg Gradual 173—178.)

Ily szorosán a kódex rendjéhez és beosztásához való ragaszkodást az unitárius énekeskönyvben még a zsoltároknál is alig találunk. Ellenben az Öreg Gradual a Batthyányi-kódex sorrendjében közli az énekeket az 1-ső laptól a 140. lapig. (Öreg Gradual, 1—197.) Csak az utolsó énekeknél látszik némi cserélgetés, felforgatás. A kódex hátralevő részét (144—160, 341—450. l.), azaz néhány hymnust, prosát, a passiót és lamentatiókat a nagy folio kötet különböző részeiben helyezték el.

Mindez egybevetésből, felsorolásból kétségbevonhatatlanul kitűnik, hogy a homályos származású Batthyányi-kódexnek két törvényes sarja van, egyik a XVI. században hajtott ki (unitárius énekeskönyv), másik a XVII-ikben (Öreg Gradual). A nagyobb, de kései hajtás korán kihalt, a kisebb, de erővel teljesebb ág, még a XVIII.

században is terem virágot, ha gyümölcsöt nem is. A litániát idővel az unitáriusok is elhagyták; de az antiphonákról még az 1749-iki kettős kiadású énekeskönyvükben is olvashatunk ily felvilágosítást: «Szent írásból szedegettetett rövid énekecskék avagy Antiphonák, szent Dávid zsoltárával együtt, melyek hetenként szombaton estve és vasárnaponként reggel rend szerént mondathatnak.» Tehát már nem mindennap! Nemsokára egészen kiszorultak. Csak egy-két hymnus s a passio és lamentatiók maradtak az újabb időkre. A szombat délutáni istentisztelet is csak Tordán maradt fenn, ott is antiphonák nélkül.

A kálvinisták hamarább végeztek velök. Nemcsak a két legutóbbit elhagyták már, hanem a katolikus kultusz többi emlékével is (talán a hármasszongorót, különféle háromságot s több s más ily apró-cseprőt kivéve) merőben szakítottak. Bod Péter némi elégtétel érzetével jegyezte meg a XVIII. század közepén: «A reformatio az éneklésben is lassan-lassan ment elő, mert ennek előtte száz esztendővel megvoltanak az istentiszteletben az antiphonák, responsoriák és egyéb ceremonialis szokások, a melyek már most Isten kegyelméből elhallgattattak.»

5. A Batthyány-kódex és unitárius énekeskönyv benső rokonságát az Öreg Graduálhoz legközelebb eső kiadás alapján mutatjuk be. E kiadás igen sokban megegyezik a XVII. század elején és végén kiadottal.

Az unitárius énekeskönyv 1630 körül «Heltai Gáspár műhelyében nyomtatott» 712 12-r. lapra terjedő bővített kiadásából kihagyták a régi utolsó litániát. De oda kellett tenniök, bár utólag, a hívek felszólalására s ezért külön az énekek elébe helyezték el s benn is maradt énekeskönyvükben egészen a XVIII. század közepéig. E litániát 1560 táján a katolikusok mintájára írták át. Ma úgy mondhatnók: eredetije megvan a Batthyányi kódex 33—46. lapján. Az unitárius énekeskönyv kiadói csak annyit változtattak rajta, hogy benne Krisztus helyett legtöbbször Atyát vagy Istent emlegetnek.

Az énekeskönyv legelején a litánia után hét vasárnapi hymnus áll. Első közöttük «Örvendezzünk örömlünkben, Felséges Isten». E protestáns ének így hangzik a vége felé:

Zengedeznek mi ajakink,
Felséges Isten,
örvendetes szókban,
dicsiretekben,
ékes énekekben,
Felséges Atya Isten!

A mindjárt reá következő ékes ének: «hymnus matutinus» a

2—4-ik lapon; ez olvasható a Batthyányi-kódex 128—129. lapján is. (Nyelveléktár. XIV: 191—192. l.)

Utána a 4—5. lapon Benczédi Székely Istvánnak rövid reggeli imádsága következik ily cízzel: «Iam lucis orto.» (Immáron az Nap feljövén.) E trochaikus lejtésű rímtelen költemény a Batthyányi-kódex 115—116. lapja szerint van közölve két ritmushibával együtt. (Nyelveléktár. XIV: 183. l.) Ugyane «Stephanusnak» ott áll még egy szótag szerinti Sapphó-utánzatú verse, melynek címe (Ut queant laxis etc.) csak a Batthyány-kódexben van meg; ámde hiányzik ugyanott az 5-dik szak, a Stephanus versfő *h* betűjével, mely az unitárius énekeskönyvben pontosan olvasható. (5—7. lapon. V. ö. Nyelveléktár. 202—203. l.)

Az énekeskönyv 8. és 9. lapján egy csinos trochaikum van. Ennek latin eredetjét is megtudjuk: «O Pater pie celestis.» A Batthyányi-kódex 124/125. lapján elfelejtették e hymnus címét följegyezni. (Nyelveléktár. XIV. 188—189.)

A 9—10. lapon ismét sapphói ének következik, «O Pater Sancte» fordítása. A Batthyányi-kódex nem jelzi a latin eredetét s a versformát is megrontva közli a Nyelveléktár 195. lapja. (Batthyányi-kódex 135—6.)

A 10—12. lapon levő közös hymnusnak (Batthyányi-kód. 136—138. Nyelveléktár. XIV. 196. l.) és a 12—14. lapon levő sapphói szótag-utánzó hymnusnak (Batthyányi-kód. 103—105. Nyelveléktár XIV. 175—176.) egyik szöveg sem jelzi eredetét. Ennek az éneknek befejező szaka felfohászkozás: «Add meg ezeket nekünk, kegyes Atyánk...» A következő énekek végén e záró szakot rövidítve említik fel az énekeskönyvben is, a kódexben is. Ugyanitt feltűnik az, hogy az unitárius énekeskönyvben «Hymni de Creatione septem Dierum» cím alatt a 12—24. lapon hét Sappho-utánzatú ének van közölve; hasonló cízzel ez énekek megvannak a kódexben is a 103—114. lapokon. A két csoport ének célja, rendeltetése és elhelyezése teljesen ugyanaz. Az utolsó ének szokott rendes fohásza után a kódexben még két szakasz áhítatos toldalék áll; ezt az énekeskönyv, mint fölöslegest, elhagyta. (V. ö. Nyelveléktár. 175—182. l.)

Ha a két csoport ének szövegét tekintjük, azok csak annyiban nem egyeznek, a mennyiben az énekeskönyv átirása szebb, jobb, értelmesebb helyenként, mint a kódexben. Tehát nemcsak újabb, hanem javítottabb szöveg is. A 103—104. lapon levő első éneknél pl. a Batthyányi-kódexben ezt olvassuk:

Te megvalaztad ackoron az *napot*,
dologtetelre rendeled az *napot*,
az szép *csillagot*.

Az énekeskönyvben szabatosabban:

Te meg választád akkoron az *üdöt*,
dologtételre rendeléd az napot,
az szép *rílágot*.

Ugyanott alább «jusson *eszedben* azért imádságunk», az énekeskönyvben helyesebb: «jusson *elődben*». (T. i. az Istennek.)

A második napra rendelt énekben a kódexből hiányzik egy szak, mit a másikból közlünk:

Ez tsudálatos te rendelésedet,
adgyad ditsirnünk bölts teremtesedet,
te szent Lelkeddel oktassad elménket,
és te birj minket.

A harmadik napi éneknek e különös kifejezése: «*Vallyonak magoknak* az vizek az földtől» — a másikban érthetőbb: «Vállyanak külön az vizek az földtől». Ugyanott: «Tekents meg az mi fertelmeségünket», itt: «Tisztíts meg»... (17. l.)

A negyedik ének szóról-szóra egy. Az ötödikben hibás ez: «Onnan teremted, kik járnak az egen, *az* víz feneken». Az énekeskönyvben így van: «Onnat teremtéd, kik járnak az Egen, és víz feneken» (19. l.). A negyedik szakban: «Szeles tengernek ő *nagy sok ösrenin, vagy ösvenyeknek* mélységes nagy völgyin» — jóval szebb az énekeskönyvben:

Széles tengernek az ő nagy örvényén,
nagy örvényeknek mélységes nagy völgyén.

A hatodik énekben a «gonosz kívánságot» «nagy tudatlansággal», a «szent malasztot» «szent ajándékkal» cserélték fel. A hetedik ének első szakában «az *magos* égneke szépen alkotója es *vagy* birója» helyett ez áll: «az magas Éghnek szépen alkotója, és *nagy* birója» (22. l.). Ugyanott: «nagy szép *békével* élnénk te előtted» helyett «nagy szép *beszéddel* élnénk»: mert innep volt akkor s szép ének is, prédikáció is hangzott. Ugyanezen ének elején a kódex értelmetlen szövegét az énekeskönyv kijavítja:

Hogy az mi testi szemeink elhunnak,
lelki szemeink reád vigyázzanak,
az mi büneink mind el aludgyonak,
es meg hallyonak.

Az énekeskönyvben (24. l.) helyesen:

*Ha a mi testi szemeink el hunnak,
lelki szemeink reád vigyázzanak,
az mi bűneink mind el aludgyanak,
és meg hallyanak.¹⁾*

Az unitárius énekeskönyv 25—48. lapját régi antiphonák töltik be: köznapokra, nyárra és őszre valók. Két ima is van mellettök, eső és szárazság ellen. Bár egykorúak, a Batthyányi-kódexben nem találjuk őket. Ott is van a 171—205. lapon sokféle antiphona; de eltérők a kifejezésekben s hétköznapi egy sincs. A 48—69. lapokon ellenben oly himnuszokat találunk ünnepre való antiphonákkal váltogatva, melyek megint megegyeznek a Batthyány-kódexbeliekkel.

Az énekeskönyv 48—50. lapja megvan a Batthyányi-kódex 3—6. lapján, az 50—53. l. ugyanitt a 21—23. lapon; az 53. lap a kódex 25. lapján, az 54. l. a 174-diken, az 55—57. l. a 47—49-iken, az 57—8. l. a 180-on. Az 58—61. lapok a kódexben is ugyanolyan számúak. Az itt közölt himnusz 4-dik szakasza kimaradt az énekeskönyvből. Az utána helyezett antiphona a kódex 184. lapján is olvasható; a rákövetkező szent szombatra való pedig hiányzik a kódexből. Az énekeskönyv 62—63. lapján közölt húsvéti himnusz: «Fénlik az Nap fényességgel» a kódex 68—69. l., a húsvéti antiphonák pedig amott a 63—64., itt a 186—188. lapon láthatók. A kódex 79—82. lapján levő gyarló himnusz az énekeskönyv átalakítja a 65—66. lapon. A hozzá való antiphonák páirjai a kódex 189—190. lapján levőknek. A kódex 85—87. lapjának pünkösdi énekét (Veni Creator Domine) az énekeskönyv az eredeti szerint átalakította (67—68. l.). Nem: «Jövel vigasztaló szent Lélek Isten»; hanem helyesen: «Jövel Teremtő Úr Isten!» A pünkösdre való antiphonák (68—69. l.) a kódex 192—195. lapján is olvashatók.

Most elértünk a zsoltárok szent körébe. Az eddig felsorolt énekekhez a Batthyányi-kódex rendesen valami háromságos fohászt csatolt. Az unitárius énekek ellenben csak az egyedül való Isten tiszteletére alkalmazták a megfelelő befejezéseket. A zsoltárokat a Batthyányi-kódex egy nem verses záradékkal végzi be mindenütt: «Dicsőség Atyának és Fiúnak» stb. Ebből a legtöbb zsoltár végén azonban csak ennyi emlékeztetőt látunk: «Di:», vagy «Dics:», vagy «Gloria». Az unitáriusok szintén követték e kegyes szokást; de ők csak ez egységvalló záradéknak rövidítését írták legrégibb zsoltáraik után: «Az halhatatlan és láthatatlan Királynak, csak az egy bölcs

¹⁾ Az itt felsorolt példákön kívül még több hely bizonyítja, hogy Volf György a Batthyányi-kódex másolójának a betűjét gyakran o-nak olvasta.

Istennek: tisztesség és dicsőség adassék! Ő dicsértessék Szentegyházban az Jesus Christusnak általa: mind örökkön örökké! Úgy legyen!» (Lásd 81—82. l.)

A zsoltárok a XVI. század közepén még nem igen voltak meg nálunk rímes versekben. Ezért találjuk csak prózában őket a Batthyányi-kódexben s a legrégebb unitárius énekek közt is. «Külömb-külömb antiphonák mellé rendeltetett psalmusok», ez a címök az unitáriusoknál s mindjárt legelől a Mária énekét látjuk s másik két zsoltár után a Zachariás énekét. (Luc. 1—69—71. és 77—79. l.) Mindkettő csaknem szóról-szóra egyezik a kódex szövegével, hol e két ének szintén a Dávid zsoltárai közé vegyítve található. (285—287. l. Nyelvelméltár. 253—254. l.) A középkorban került ez ének a zsoltárok közé. A protestánsok csak átvették a kath. zsoltárok példájára. A Mária éneke után a 113. zsoltár (71—72. l. Batthy.-kód. 297—298.), 117. zs. (72. l. és Batthy. 337. l.), 34. zs. (73—77. l. és Batthy. 239—242. l.), 53. zs. (79—80. l. Batthy.-kódexben ez az 54-ik zsoltár a 259—260. lapon), 130. zs. (80—81. l. Batthy. 320—321. l.), 15. zs. (82—83. l. Batthy. 221. l.), 52. zs. (83—84. l. Batthy. 257—259. l.), 144. zs. (85—88. l. és Batthy.-kódex 324—327. l.) következnek.

Mindenik zsoltárt itt hol meglepő híven, hol jobb stílusban találjuk átírva a Batthyányi-kódex régebbi rokon szövegéből. Az unitárius énekeskönyv eleinte gondosan kerül a keresztény szó emlegetését e régebbi korbéli zsoltárénekekben; de csakhamar beleesik a került hibába — a Batthyányi-kódex példájára. Az is föltehető, hogy valamely régebbi magyar szöveg is volt mindkét másoló előtt. A Batthyányi-kódexbe belecúsított e régiségből: «hogy nekünk megadnaia». Az énekeskönyvbe nemcsak ez, hanem ennél több is: «megemlékeznéiek az ő fogadásáról», «hogy világosság adatnéiek azoknak». A Zachariás énekében leltük e középkori nyelvmaradványokat s ugyanonnan kimaradt az utolsóelőtti egész (78-dik) vers. (Lásd az énekeskönyv 78—79. l. V. ö. Batthy.-kód. 285—286. l. Nyelvelméltár 253—254. lapjával.)

Most az előadottak után az unitárius énekeskönyv legkorábbi kiadásainak utórészét kell még bemutatnunk. A 88—105. lapon még az előbb felsoroltakhoz hasonló zsoltárokat találunk a következő címmel: «Sequuntur alii Psalmi, qui post Antiphonas Dominicales canuntur». Az 1—4, 110—112, 146—148. zsoltárok állanak itt a Batthyányi-kódex legrokonabb szövegével, az utolsót kivéve, melynek üres helyénél a Batthyányi-kódex hat levélnyi hézagot mutat. E tíz zsoltár egytől-egyig a Heltai zsoltárainak magyarosabb átdolgozásai.

Az énekeskönyv további 105—118. lapján az úrvacsorához szolgáló énekek vannak. E rész már felismerhetőn magán viseli a XVI. században nyomtatott protestáns énekeskönyveknek bélyegét. Énekei

Gálszécsi régi és Szegedi Gergely legújabb Debreczenben nyomtatott könyvére emlékeztetnek. Az apostoli hit Luther-féle symbolumait s a bűnösök confessióját itt egy úrvacsorai hymnus előzi meg (ez egyszerűs mind a Batthyányi-kódex utolsóelőtti éneke) és a Te Deum Laudamus fejezi be, mely a Batthyányi-kódex hasonló szövegének rokonságát szintén igen élénken és meggyőzőn tanúsítja. (Énekeskönyv 105—107. és 115—118. l. Batthyányi-kódex 386—387. l. Nyelvelméltár 283—284. l.) Az unitáriusok a Te Deumot még a XVIII. században is énekeltek országos ünnepek alkalmával. A közepét Krisztusért derekasan át kellett alakítani; de azért még a «martyromok fényességes serege» is benne maradt a régiből. A végén valamely más régibb fordításból került belé e latin magyarság is: «Méltoltassál minket naponként, Uram Isten, minden gonosztól megőrizni». Ennél szebb a Batthyányi-kódex magyarsága: «Ottalmaz' meg minket naponként, Uram Isten, minden gonosságtul».

Az unitárius énekeskönyv a Te Deumon túl nem őrizte meg többé a Batthyányi-kódex rokonságát; tehát az 1630-ra már 700 lapon is túl bővült énekeskönyv elsőbb, XVI. századi kiadását már a 105. vagy 118. lappal bezárhatjuk.¹⁾ Ez első kiadásoknak, vagy ha jobban tetszik, a Batthyány-kódex testvér másolatainak kálvinista kezeken forgott példányaiból állították össze 1630-ra a Geleji Katona-féle Öreg Graduált is.

A fentebb felsoroltak egybevonásával az unitárius énekeskönyv elsőbb részének (**1—118. l.) és a vele egykorú Batthyányi-kódexnek rokonságát a következő kimutatás világosítja meg könnyebben áttekinthetőn.

Az unitárius énekeskönyv legrégebbi része, melyet méltán tarthatunk egy külön is kiadott graduál maradványának, átvett a Batthyányi-kódex 70 hymnusából 15 darabot, a zsoltárokból 17-et, azonkívül 11 rövid antiphonát s egy nagyobb litaniát. Mindössze 44 éneket a különféle egyházi szolgálat szerint. Mindez benne volt és van a XVI—XVII. század folyamán nyomtatott énekeskönyvekben. Ugyane századokból fennmaradt kéziratok szerint az unitárius kántorok használták még a Batthyányi-kódexnek Máté evangéliuma után készült passióját is, de átírva s mind a négy evangéliumból kibővítve. Énekeltek még, hasonlóan a kódexbeli szöveghez, az összes lamentatiókat is. A kódexben csonkán maradt a 8-dik, ez az unitárius kézirati példányokból pontosan kiegészíthető. Sőt e lamentatiókat «Jeremiás

¹⁾ Az unitárius énekeskönyv 188—189. lapján van még egy rokon hymnus, mely azonban igen sokban eltér a Batthyányi-kódex fordításától. («Örvendezzünk keresztyének». 65—67. l.)

prophetának imádságával» együtt (vagy egymásután) énekelték, mely bár egyidejű a többi nyolcz lamentatióval, mégis kimaradt a Batthyányi-kódexből. E középkori emlékeket a XVII. század végén a Kmitáné sajtója kinyomtatta külön a passióval; de idővel mind elhasználták ezeket. Régi ódon nyelvükön a passióval együtt máig előadogatták a húsvét előtti hetekben, mint egy Torockkóról került legújabb másolat több társával együtt bizonyítja. Csak a legújabb időben indult komolyabb mozgalom, hogy e régi emlékeket átalakítsák s ezentúl négyes szólamra énekeljék, mint már a XVII. században a kolozsvári szász unitáriusok énekelték máig fennmaradt gyönyörű passiójukat. (A szász unitáriusok német énekeskönyve két nagy gonddal kiállított kódexben maradt fenn a XVII. századból a kolozsvári kollégium könyvtárában. Bennök a négyes szólamra kottázott passio is.)

A Batthyányi-kódexnek a fennebbieken kívül még csak egy rövid áldása élt a legújabb időkig. Ma is hallani néha az unitárius templomokban, hogy a híveket a pap így bocsátja el az úrvacsora után: «Menjetek el békességgel Úr Istennek áldottai!...» (A régi szövegben: örökös. — 169. l. Nyelvemléktár. XIV. 216. l.)

6. A Batthyányi-kódex, egynéhány ének kihagyásával, csaknem teljes egészében feltalálható az 1636-ban Gyulafehérvárt kinyomtatott «Öreg Graduálban» is. Még az unitáriusoknál sokáig csak kéziratban megőrzött passiót és lamentatiókat is kiadták ebben. Nem híven a régi szöveghez, hanem lehetőleg módosítva, polemiaszerűleg, a mint felfogásuknak inkább megfelelt. Maga Geleji, a másodszerkesztő, bevallja, hogy az utóbbiakon ő, a többieken, kivált a hymnusokon, az öreg és kivénült Keserői Dajka hagyta derekasabb munkáját. «A ki olvassa», elismeri őszintén Geleji, «könnyen megismerheti a keze szennyét rajtok». A mi legkülönösebb, nemcsak az unitáriusoktól kihagyott responsoriumokat, versiculusokat, benedictiókat és selejtesebb antiphonákat közölték a testes Öreg Graduálban, hanem még maga Geleji Katona is szerzett bőségesen ilyeneket «minden Vasárnapokra» s megszerzette bőséges: «Áldásokkal, Versiculusokkal, Benedictiókkal, Evangeliumoknak summájokkal és velejekkel s ritmusonként fontos szókkal befoglalta»... Az orthodox püspök a maga elméjének e jeles szerzeményeit oly magasra tartotta, hogy a «fontos szók» kellő kiemelése után még hozzát teszi: «Fontos szókkal befoglaltam, a *mellyek soha még eddig egy Graduálban sem láttattak*, mert ugyan nem is voltak. Olvasd meg őket az Graduál végén s úgy tégy ítéletet felőlök, és valamig te *szépbeket és jobbakot* nem írsz, addig soha ne ócsároljad. Az én ítéletem szerint az Graduálnak *egészségéhez* azok is szükségesképpen kívántattak.» («Ajánló levele» utolsóelőtti lapján. Nyelvemléktár. XIV. kt. XXIX. l.)

A díszesen elkészült s nagy költséggel kinyomtatott Öreg Graduál *egészsége* nem valami sokáig tartott. Ritka volta és vaskos nehézsége miatt nem könnyen kezelhették s ezért valódi közhasználatba a kéziratok mellett sohasem került. S a XVII. század végén kibocsátott közönséges új énekeskönyv használatba jöttével az Öreg Graduál a többi öreg használatlan -emlékek közé került, mint a letűnt orthodox középkor legdrágább haszontalan kálvinista ereklyéje. Már csak az olesó Szeneci zsoltárok is ki tudták szorítani a használatból. Molnár Albert zsoltárait a Geleji szerint ékes versíró Keserői Dajka nem sokra becsülte; ellenben a Károlyi Gáspár gyarló másfél száz zsoltárát saját öreg kezével írta le egészben a Graduál számára, ő szabta a keresztényi hit rámájára is a többi pogányszerű himnusokat. Ez utolsóról Gelejitől értesülünk. Emlékezetben hagyta azt is, hogy a lamentációkat, melyekről azt sem tudta, miért vették fel elődei a nagyhétre, ő korrigálta meg; a passiót is egészben Mátéra vonta. «Sok rút vétségeket hányt ki belőlük.» A mi azt jelenti, hogy ezek a nagyhétre való énekek is a kinyomtatott graduálban nem igen egyeznek meg a Batthyányi-kódex régi szövegével.

Az Öreg Graduál, mint az erdélyi reformátusok első ismert énekeskönyve, kerek száz évvel jelent meg a Gálszécsi István első magyar énekeskönyve után és már kiadója életében izgattak a papok ellene. Nagyobb kort ért el és szerencsésebb időket látott öregebb bátyja, az unitáriusok szebb és költőibb énekeskönyve, mely már a XVI. században legalább is háromszor újult meg. Heltai 1574-ben az összes versbe foglalt zsoltárokat is már ki akarta nyomtatni, de Báthori István eltiltotta. A zsoltárok helyett kiadott Cancionalét, históriás énekeket, ellenben szívesen fogadta, mert ebben még a XIV. századbéli Báthori Istvánt is megénekelték.

Az unitáriusok graduális énekeskönyvüket a XVII. században is három ízben nyomtatták ki: 1610 és 1630 körül s 1697-ben. A legbővebb az 1630-iki kiadás. 712 12-r. lapra terjedt s a litania, könyörgés, tartalomjegyzék és mutatótábla még további 31 lap. Czímlapja: ISTENI DÍTSIRETEK, IMAD-SÁGOS ÉS VIGasztaló Énekek. Psal. 150. Omnis Spiritus Laudet Dominum. Nyomtatott Heltai Gáspár műhelyében.

Mária Terézia nem szívesen látta az unitáriusokat, énekeskönyvük kiadását mégis megengedte. Két új kiadást találtunk 1749 évszámmal. Az egyik titkos utánnomás, mit csak tüzetes egybehasonlítás derít ki. 1777-ben is kinyomtatták Kolozsvárt a reformátusok betűível; de ezt is kétszer ugyanazon sajtón. A kolozsvári főiskola könyvtárában ugyanis egy feltűnő hiányos, üres lapokkal telt példány van a Nagyajtai Kovács István gyűjteményében. Még József császár alatt is kiadhatták 1786-ban.

A múlt században Aranyos-Rákosi Székely Sándor püspök a református egyházzal egyetértve nyomtatta ki az egészen újjászerveztett könyvet, mely hangjegyes, verses alakjával s számos új énekével nem igen hasonlít a régihez. Székely Sándor Hadúr imádasával oly messzire elment 1837-ben, hogy még a Gotterhaltét is az istendicséretetek közé betelepítette. Ezt az ékes nótát (Szálljon áldás rád az égből!) a köv. évben megjelent ref. énekeskönyv sem mulasztotta el fölvenni. A gondos gubernium még külön is kibocsátotta, hogy mint alkalmas «népdal» az egész országban elterjedjen.

Székely Sándor a maga nemében remek művet akart teremteni. Meg is írta, hogy emlétkben maradjon, a nem könnyű kiadás történetét. Toldy Ferencz nem késett az igen könnyed szerkesztés elítélésével s hibának nézte a sok szebb régi éneknek elhagyását.

(Torda.)

KANYARÓ FERENCZ.

ÁRPÁDHÁZI SZENT ERZSÉBET A FRANCZIA KRÓNIKÁKBAN.

Szent Erzsébet élete és halála oly mély hatást tett korára, hogy legcsekélyebb tettét és szavát hűségesen feljegyezték és nemzedékről nemzedékre ismételték. A feljegyzések hitelességét egyelőre a vizsgálat körén kívül hagyjuk, habár ép a következő fejtegetések alapján nem osztozhatunk leglelkesebb életrajzírójának, Montalembertnek, nézetében: «A történelmi hitelességet nem vonhatjuk kétségbe, mert e vonásokat nagyrészt komoly történetírók egykorú nemzeti krónikákban jegyezték fel, a melyek hitelt érdemelnek a kor minden egyéb eseményére nézve». ¹⁾ A francia irodalomban, prózában és versben, megemlékeztek Erzsébetről, a középkor egyik legnépszerűbb szentjéről. Fia Henrik megfordult Saumur-ben IX. Lajos francia király udvarában, a mit Joinville ²⁾ említ. Szívét 1242-ben állítólag Cambrai-be hozták. ³⁾ Koponyáját a szent Jakab kórházban Besançon-ban őrzik, a hová Bruxelles-en át Roche-Guyon kastélyból került 1830-ban. Fátyola ma belga földön, Tongres-ban látható és Trèves-ben egy templom viseli nevét. Valenciennes-ben és Lille-ben kórházakat állítottak nevének tiszteletére. Az említett városok egy része az ország északi részében fekszik, a melyet az epikus költészet bölcsőjének szokás tekinteni.

¹⁾ Montalembert, *Sainte Élisabeth de Hongrie*. Tours, 1878, 81. í.

²⁾ Joinville, *Histoire de saint Louis*. Paris, 1761, 22. l.

³⁾ Iecarpentier, *Histoire de Cambrai et du Cambrésis*, 1629, I. k. 379. l. Staedtler kétségbe vonja.

A krónikairadalomban Albericus Trium Fontium¹⁾ említendő, a ki elmondja halálát és szentté avatását. A Szent egyházi legendáját Rutebeuf öntötte verse²⁾ († 1310-ben) Navarrai Thibaut parancsára latin szöveg nyomán. Hasonló forrásból merített Robert barát³⁾ tudomásom szerint eddig kiadatlan verses életrajzában. Aránylag terjedelmes, epizódokban bővelkedő életrajzát adja a saint-denys-i Krónika, a melyet ebből a szempontból még nem méltattak. Mivel a szöveg nálunk nem könnyen hozzáférhető, fordítás kíséretében közlöm a jellemző bekezdéseket, azután kiemelem az egyes epizódok jelentőségét a francia költészet szempontjából.

A *saint-denys-i Krónika* második része az 1223-tól 1380-ig terjedő eseményeket mondja el. Első részét 1223-ig Nangis Vilmos írta, a folytatást több a szerző gyűjtötte egybe Suger, Rigordus és mások műveiből. A párizsi Nemzeti Könyvtárban (262. sz.), a S.-Geneviève könyvtárban (9648. sz.) és másutt levő 20 kézirat alapján P. Paris adta ki 6 nyolczadrét kötetben 1836-tól 1838-ig Párizsban. Töredékeket közöltek belőle Dom Bouquet *«Recueil des Historiens des Gaules et de la France»* több kötetében. Az utóbbi XXI. k. 108, 109 és 110. lapján a névtelen szerző következőkép mondja el szent Erzsébet életét :

X. Szent Erzsébetről, a magyar király leányáról.

Valamint Aragonia királya derekasságban és lovagiasságban megállta helyét, a mi nagyon tetszett Urunknak, úgy ugyanakkor szent Erzsébet, a magyar király leánya, a jámborságban és könyörületességben derekasan megállta helyét. Felesége volt a thüringiai örgrófnak, a ki derék és jámbor életű ember volt. A herczeg elhatározta, hogy elmegy a tengeren túl a szent sír visszahódítására . . . .

(A herczeg az úton elhalt,) csontjait elhozták feleségének, Erzsébetnek és ő egy apátságban eltemetteté. Alig hogy el volt temetve, elterjedt a hír az országban, hogy Thüringia örgrófja meghalt: összegyűltek vala

X. De madame sainte Ysabel, fille au roy de Hongrie.

Si comme le roy d'Arragon se contenoit en prouèce et en chevalerie qui mout plaisoient à Nostre Seigneur, en ce temps mesmes, sainte Ysabel, fille au roy de Hongrie, se contenoit en prouèce de pitié et de miséricorde. Elle estoit fame Landegrave le duc de Thoringe⁴⁾ qui mout estoit pseudom et de bonne vie. Volenté vint au duc d'aler outre mer requerre le Saint Sépulchre . . . .

. . . . s'ossemens feust portée à Ysabel sa fame et qu'elle le feist enterrer en une abbaye. Tantost comme il fut enterrez, nouveles coururent par le pais que Landegrave le duc de Thoringue estoit mort: si

¹⁾ Albericus Trium Fontium, *Chronicon*. Kiadta Leibnitz, 1698, 542. és 558. l.

²⁾ Rutebeuf, *Oeuvres complètes*. Kiadta Jubinal, Paris, 1875. III. k. *Elisabeth de Hongrie*.

³⁾ Robert de Camblinuel, *Châ commenche de sainte Ysabel* a párizsi Nemz. Könyvt. S.-Germain des Prés 1862. sz. kéziratában.

⁴⁾ Corinthe a kéziratban.

ellenségei és eljöttek a kastélyba, a hol felesége volt és felgyújtották, mert ei akarták fogni vagy elégetni nyílt gonoszságból és bosszúságból vitéz ura miatt. Ép éjféلكor, a mint a tűz kiütött a városban, az asszony rémülten felriadt és egy kis kapun át a kastélyból kimenekült, csekély kísérettel, hogy észre ne vegyék; és elment a bajor érsekhez, a ki nagybátyja volt, s a ki tisztességgel fogadta és nagyon haragudott vesztesége miatt, a mikor megtudta . . . . .

Egy napon történt, hogy egy keresztútra tekintett, a hol több ország és távol vidék útja találkozott; úgyhogy sok szegény ember és szenvedő ment azon az úton; . . . . .

(Könyörületességében megalapította a marburgi kórházat, a hol maga ápolta a betegeket).

A magyar király meghallotta, hogy leánya nagy szegénységben van; tehát megparancsolta egy lovagnak, hogy nézze meg, mily sorban van. A lovag útra kelt és egyenesen a kastélyhoz ment, a hol a jó asszonyt találni vélte; és megszállt a város uránál és háziasszonyától megkérdezte, hol találhatná meg . . . . .

Másnap reggel arra ment a lovag; és megtalálta szent Erzsébetet, a mint szegény asszonyok közt ült, a kik kendert fontak és rongyos, kopott köpeny vala rajta. A mint a lovag meglátta, ezen nagyon elcsodálkozott és így szólt fegyverhordozójához: «Becsületesem mondom, ez sohase volt király leánya; valami hitvány koldus nemzette.» És így visszatért, semmikép se akarta köszönteni, se megszólítani.

(Halála. 1231 november hó 19 napján egy madársereg jött az égből és addig énekelt,) míg lelke testéből elszállt. És miután meghalt, elrepültek az ég felé. Alighogy sírjába tették, mindenféle idegenek és különféle nyavalyában sínlődők kezdtek meggyógyulni, mihelyt sírja előtt megpihentek.

s'assemblèrent ses amis ensemble, et vindrent au chastel où sa femme estoit, et boutèrent le feu dedenz, por ce qu'il la vouloient prendre ou ardoir, par droite félonnie et en despit de son baron. En droit l'eure de mienuit, si comme le feu fu bouté en la ville, la dame sailli sus, toute effraée, et s'entou parmi une petite porte hors du chastel, à poi de compaignie, que elle ne feust apperceue; et s'en vint à l'évesque de Bavière, qui estoit son oncle, qui la reçut honorablement et fu mout courruiez de sa perte quant il le sot; . . . . .

Un jour avint qu'elle regarda i carrefour où plusieurs chemins s'assembloient de divers pais et de lointaines contrées; si que mout de povrez genz et de souffreteus passoient ce chemin . . . . .

Le roy de Hongrie oi dire que sa fille estoit en trop grant povreté; si commanda à i chevalier qu'il alast veoir en quel point elle estoit. Le chevalier se mist à la voie et vint droit au chastel où il cuida trouver la bonne dame; et se héberga chiez le seignor de la ville, et demanda de la dame où il la trouveroit . . . . .

L'endemain par matin s'en ala le chevalier cèle part; si trouva sainte Ysabel qui estoit assise entre povres femmes qui filoient laine et avoit vestu un seurcot tout esrez et tout recluté. Quant le chevalier la vit, si en ot grant habominacion, et dist à son escuier: «Par mon chief, ceste ne fu onques fille de roy; aucun truant coquin l'engendra». Si s'en retorna arrières, ne onques ne la volt saluer ne parler à lui.

. . . . . jusques à tant que l'ame li fu issue de corps. Et quant elle fu transie, il s'envolèrent vers le ciel. Si tost comme elle fu mise en son tombel, toutes manières de genz estranges et enfermes de toutes maladies diverses commencèrent à guérir dès ce qu'il s'estoient reposé devant son tombel.

A történelmi és mondai elemek nyilvánvaló vegyülése feltűnő a közölt szemelvényekben. Mily része van ebben a kettőnek, arra néhány rövid megjegyzéssel utalhatok. Lajos thüringiai örgrófnak és Erzsébetnek élete szoros kapcsolatban van a keresztes hadjáratokkal. Ez a történelmi tény vezet át egy más mondakörbe, a mely az ártatlan asszonyról szól, a kinek sógora becsületére tör. A monda egy változatának alakulására szent Erzsébet alakja bírt befolyással,¹⁾ de erről más szempontból fogok megemlékezni. Szerzőnk az örgróf halála után temetéséről és özvegyének üldözéséről emlékszik meg. A történelem szerint Erzsébetet sógorai, Henrik és Konrád, rossz tanácsadókra hallgatva, férje halálának hírére Wartburgból elűzték; az özvegy néhány napig Eisenachban tartózkodott, azután Kitzingenbe, majd Bambergbe Egbert püspökhöz vonult, a ki Bottensteinben szállásolta el.²⁾ A visszatérő keresztes lovagok sógorát elégtételadásra kényszerítették, csak azután hozták vissza Lajos örgróf csontjait, a melyeket Reinhardsbrunnban temettetett el.

A francia kronika a temetés után gonosz összeesküvést képzel Lajos özvegyének megrontására. Felgyújtatja a várost és a kastélyt, melyből az örgrófné csekély kísérettel a bajor érsekhez, nagybátyjához menekül. Ha összeesküvésről akarunk szólni, annak szála Lajos életébe nyúlnak vissza, de nem ellenségei szították, hanem legközelebbi rokonai, anyja és testvérei, udvaroncjai, a kik nem szívelhették Erzsébetet túlzott hitbuzgalmaért. A védtelen özvegyet elűzték, de sem a várat, sem a várost fel nem gyújtották. Jellemző, hogy a krónikás Wartburgot Eisenach közepére helyezi, pedig a középkori várostól 4—5 km.-nyire egy hegy tetején feküdt s így a városban pusztító tűz benne kárt nem tehetett volna. A hely és idő körülményeinek megváltoztatása oly festői és regényes vonások költése, a milyen a temetés után szított összeesküvés, az égő kastélyból menekülő özvegy, nem mondható-e a képzelőtehetség eredményének? E vonások gyakoriak a francia epikus költészetben; csak a lotharingiai Garinnek a bordeaux-i Fromont nemzetséggel való küzdelmére hivatkozunk.

A marburgi kórház alapításának elbeszélése, ha nem is költői, de szemléletes. Kibékülve Henrik sógorával, Erzsébet Marburgot kapta özvegyi birtokul és 500 aranyat hozománya fejében. Mivel rég foglalkozott betegápolással, jövedelmét egy kórház alapítására használta fel. E száraz adatoknál érdekesebb, vonzóbb a krónikás által festett kép, a mint a kereszttúton jövő betegek látása a hercegnő szívében szánalmat kelt és kórházalapításra, betegápolásra ösztönzi.

II. Endre király aacheni zarándokoktól hallott hírt leánya felől. Bánfi gróftól követségbe küldte Thüringiába. A gróf elsősorban Wartburgban tudakozódott, azután Marburgba ment és szállásadónőjétől hallott a király leányának jótékonyágáról, jámborságáról. Meglephette a szegényes sor, a melybe Sz. Ferencz rendjének tett fogadalma jut-

¹⁾ L. a londoni Brit. Mus. Harl. 2270. sz. kézirat (*Gesta Romanorum*) fol. 80 ro. lapját (közölte Wallensköld, Acta Societatis Scientiarum Fennicae XXXIV. k. 1. sz. 111. lapján).

²⁾ Montalembert, *Sainte Elisabeth de Hongrie*, Tours, 1878. Mielke (*Z. Biogr. d. h. E.*, 1888, 62. l.) és Boerner (*Z. krit. d. Quellen f. d. Gesch. d. h. E.*, N. A. XIII, 1888, 453. l.) a származás tényét is kétségbe vonták.

tatta, de néhány órát töltött vele és igyekezett rábeszélni, hogy hazájába visszatérjen. Erzsébetet nagyobb vonzalom nem fűzte atyjához, a ki Gertrud királynő halála után másodsorú megnősült. Anyja gyászos vége se keltett benne kedves emlékeket. Mivel már világi életében is vonakodott Thüringiát elhagyni, az egyháznak és betegeinek szentelve magát, annál kevésbbé volt most rá kedve. Bánfi gróf követsége eredménytelen maradt. A krónika szövege az elhatározását drámai megokolással adja elő. A lovag meglátja a királyleányt kopott ruhájában, koldus fattyának nevezi és szóra se méltatja. Ez az előadás a francia epikus költészet egy másik rendkívül népszerű motívumára emlékeztet, a mely a cselédsorba jutott királyleányról szól. Vajjon a költészet volt-e befolyással a krónikára vagy a krónika a költészetre, annak eldöntése más irányú tüzetesebb vizsgálódások körébe tartozik.

A krónikás Erzsébet halálát a hagyományhoz híven mondja el. A madarak éneke és a haldokló lelke közt levő vonatkozás a mondában elterjedt vonás. Erzsébet halálánál az összes források megemlítik és Rutebeuf tizenharmadik századbéli francia költő se mellözi:

Lors dit: «Un oiselés chantoit
Leis moi, si qu'il m'atalentoit
De chanter, si que je chantai.»¹⁾

Szövegünk sírjának csodatevő hatását se mellözi, ebben az egyházi hagyományt követi, a mely a csodás gyógyításokat jegyzékbe vette és Erzsébetet 1235-ben szentjei közé sorolta. Ez ösztönzött sok hívőt nemcsak német földről, hanem Magyarországból, Franciaországból, Angliából zarándoklásra a magyar király leányának sírjához, és a monda világában összekötő kapcsolatot képezhetett távol eső vidékek és népek között.

A francia krónikás idézett szövegében meglepő, hogy nem követi a középkorban rendkívül elterjedt latin nyelvű egyházi hagyományt. Eseményeket összevon, egyes jeleneteket kiszínez és közeledik az egykorú epikus költészet előadásmódjához. A francia szöveg latin eredetinek fordítása; ha ez viszont egy elveszett hagiographikus iratból merített, az sem változtatná meg a mondaalkotó író megnyilatkozásáról vallott nézetet. Egyházi és világi élet és irodalom oly szoros kölcsönhatást mutat e korban, hogy nehéz a határt megvonni. Az irodalomtörténetben a világi költészetet szokás csupán elkülöníteni. Az idézett krónikatörédek átmenetül szolgálnak a világi költészet és egyházi próza között. Szent Erzsébet dískoronája beragyogta a francia irodalom és költészet számos alkotását.

(Győr.)

KARL LAJOS.

¹⁾ Akkor szóla: «Egy madárka énekelt nekem édesen, úgy hogy képessé tett énekelnem, a hogy énekeltem».

PLATON POLITEIÁJA ÉS AZ ARISTOTELESI POLITIKA.

(Vége.)

II. -

Joggal feltehető, hogy ott, hol a nyelv *φύσει* vagy *θεσει* keletkezése élénk vita tárgya volt, az állam keletkezésének kérdése sem maradt érintetlenül. Várákozásunknak pozitív alapot nyújtanak, egyebet nem tekintve, Platon művei is. Mindaz, a mit Kallikles a Gorgiasban,¹⁾ Glaukon a Politeiában²⁾ a törvények alkotásáról mond, oly álláspontnak a nyilatkozásai, melynek alaptétele, hogy az állam *θεσει* keletkezett. A kezdetleges, vagy ha szabad anakronizmussal élünk, a bellum omnium contra omnes korszak emberei ugyanis belátták, hogy az igazságtalanság elszenvedése sokkal több bajjal jár, mint a mennyi hasznot ugyanannak elkövetése hoz, vagy, a mi egyre megy, hogy az igazságtalankodás csak egyeseknek, az erőben kiválóknak, használ, míg a többséget csak sújtja. Ennek belátása egyezséget hozott létre az emberek közt, melynek eredményei az állam és a törvények.³⁾ Mindkettőnek rendeltetése tehát az embereket egymással, vagy a gyöngéket az erősekkel szemben megvédeni.⁴⁾ A szofistáktól és az atomistáktól⁵⁾ képviselt e nézettel szemben a hagyomány, főképen az attikai, a mint az intézményeikben és a történetíróknál fennmaradt, az állam keletkezésének oly módját tartotta fenn, melyet ma patriarchalisnak szokás nevezni. Az állam e szerint a család természetes növekedése folytán, az emberi akaratnak jóformán mindenemű hozzájárulása nélkül keletkezett.⁶⁾

Mind a két nézet hatással volt Platon és Aristoteles felfogására. Az előbbi szerint az állammá társulásnak első indító oka az, hogy az ember magában nem *αὐτάρκης*;⁷⁾ mivel pedig maga a pusztá megélhetés is sok szükséglet kielégítésével jár, az egyesek kénytelenek az ezek kielégítésével járó munkát egymás közt megosztani. Ámde nem egyedül az ember akaratán kívül álló ok, hanem az emberi öntudat hozzájárulása is okozza, hogy állam keletkezik. Platon szerint, mint a Politeia is mutatja, az állatvilágból vett analogiákból kiindulni. Azt hisszük, nem járunk messze az igazságtól, ha nézete keletkezésére vonatkozólag fölteszszük ily analogia hatását is.⁸⁾ Az állatvilágban

^{1) 2)} Gorgias. 483B—Pol. II. 358E—359B.

³⁾ V. ö. Arist. Polit. 1280a. 35. μήτε συμμαχίας ἔνεκεν (ἐκoinώνησαν καὶ συνῆλθον), ὅπως ὑπὸ μηδενὸς ἀδικῶνται. Τὸν. u. o. 1280b. 11—12. ὁ νόμος . . . , καθάπερ ἔφη Λυκόφρων ὁ σοφιστής, ἑγγυητὴς ἀλλήλοις τῶν δικαίων.

⁴⁾ Megemlíthető még a Thrasymachos szavaiból kiolvasható felfogás, mely szerint az állam úgy jött létre, hogy az erősebb alávetette magának a gyöngébbeket.

⁵⁾ L. Demokritos fragmentumait Mullachnál I. p. 352; frgm. 196, 197, 202.

⁶⁾ Csak az alakulás utolsó mozzanatában, a synoikismosban, nyilatkozik az emberi akarat is.

⁷⁾ Pol. II. 369. B.

⁸⁾ V. ö. Pol. V. 451C—D.

számos példát találunk arra, hogy a táplálékszerzés időszakos vagy állandó együttélésre készítet némely fajokat. Az embernél az együttélés nemcsak állandóvá, hanem tudatossá is válik, mivel belátja, hogy ez néki javára válik;¹⁾ ezért az együttélést állandóvá teszi és erre számítva rendezi be életmódját Platon szerint úgy, hogy a közös munkából csak annak elvégzésére vállalkozik, mire természet-től²⁾ legjobban érzi magát képesítve, míg egyebekben társaira támaszkodik, mindig abban a tudatban, hogy ez számára is, meg a végzett dologra nézve is a legjobb.³⁾ Nem pusztán az egyéni képességnek természet okozta egyoldalúsága következtében fejlődik ki tehát az állam, hanem az emberi belátás, a tökéletesre való törekvés, egyezőval az emberi akarat is hozzájárul.

A munkafelosztásnak mind tökéletesebb keresztülvitele és a szükségletek folytonos növekedése az állam tagjainak állandó számbeli gyarapítását teszi szükségessé. Míg a legelemibb szükségletek kielégítésére négy-öt ember elég, a differentiatio folyamán folyton növekvő tömeg számára az állam területe is elégtelenné válik. E processus közös lévén mindenhol, az államok között szükségképen összeütkezésekre vezet, melyeknek fegyverrel való elintézése azonban egyrészt sokkal több ismeretet és gyakorlatot kíván, másrészt az egyesek sokkal jobban el vannak foglalva saját ügykörük betöltésével, semhogy arra az állam meglevő tagjai vállalkozhatnának. Kell tehát az államnak külön e célra is tagokkal rendelkeznie, kiknek a többiek védelme lesz egyedüli kötelességük: ezek a *φύλακες*, vagy *ἐπίκουροι*. Megkülönbözteti őket az előbbiektől, hogy azoknak célja kizárólag az anyagi szükségletek kielégítése, ezek rendeltetése viszont erkölcsi is.

Míg nézetünk szerint Platonnál az emberi akarat közreműködését tagadni nem lehet, addig Aristoteles az állam keletkezését kizárólag a természettől belénk oltott szociális hajlammak, helyesebben kényszernek tulajdonítja.⁴⁾ Az emberi társulás legelemibb formája ugyanis — mely férfi és nő között fennáll — nem emberi akaratnak, hanem pszichikai kényszerülésnek eredménye és közös minden élő organizmus-sal.⁵⁾ E kétségtelenül helyes kiindulóponthoz legott egy másikat csatol Aristoteles, melynek helytelensége kevésbé az ő hibája, mint koráé és népeé; ez az, hogy az emberek egy része természettől uralkodásra, másik szolgaságra van teremtve, s hogy a kettő között létrejött viszony hasonlóképp belső szükség következménye és fönntartása is mindkettőnek, úrnak és szolgának, közös érdeke.⁶⁾ Nem egyéb ez, mint a görög közfelfogás nyilatkozása, mely a családot (*οἶκος*) rab-szolga nélkül nem tudta elképzelni. Az említett kétféle társulásból

¹⁾ U. o. II. 369C. *οἰόμενος αὐτῷ ἄμεινον εἶναι*, és később 371C. *εἰσὶν οἱ τοῦτο ὁρῶντες ἑαυτοὺς ἐπὶ τὴν διακονίαν τάττουσι ταύτην.*

²⁾ U. o. 370B. *πρῶτον μὲν εὐεται . . . ἄλλος ἐπ' ἄλλου ἔργου πράξιν. Τον 371E. a μισθωτοί-ra nézve.*

³⁾ U. o. 369E—370C.

⁴⁾ Polit. I. 1253a. 2. *ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον ἐστί.*

⁵⁾ U. o. 1252a. 28—30. *οὐκ ἐκ προαιρέσεως, ἀλλ' ὡσπερ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ζῷοις καὶ φυταῖς φυσικὸν τὸ ἐπιείσθαι, οἷον αὐτῶ, τρισυῶτον καταλιπεῖν ἕτερον.*

⁶⁾ U. o. 1252a. 30—34. *ἄρχον δὲ καὶ ἀρχόμενον φύσει διὰ τὴν σωτηρίαν . . . διὸ δεσπότη καὶ δούλῳ τὰυτὸ συμφέρει.*

áli a család, melynek czélja a mindennapi szükségletek kielégítése.¹⁾ A napról-napra valót meghaladó szükségletek kielégítése czéljából a családok községgé (*κόμη*), a községek állammá (*πόλις*) egyesülnek, melynek patriarchalis eredete mellett bizonyít az is, hogy eredetileg az államokban királyok uralkodtak, mint a családfői hatalom képviselői.²⁾ Az állam ezek folytán az emberi társulás legmagasabb foka lévén, önmagát minden irányban kielégíti, s jöllehet csak a pusztá létérdek hozta létre, a tökéletes életre ad módot az egyéneknek.³⁾

Platon az állam keletkezését az ember akaratán kívül álló okkal okolja ugyan meg, de minthogy kialakulásában az emberi öntudatnak és akaratnak is eminens szerepet juttat, felfogásában a physis és thesis elméletnek olyfajta kiegyeztetését látjuk, mint Kratylosban a nyelv eredetének kérdésében. Aristoteles filozofiai meggyőződésének e kérdésben teljesen megfelelt az említett hagyomány. Nem is tért el attól, csak abban, hogy lélektanilag megokolta. Az államot nemcsak az anyagi, vérségi kötelék tartja össze, hanem ama. egyedül az emberi természettel járó ideális képesség is, hogy meg tudja ítélni, mi a jó, a rossz, az igazságos, az igazságtalan, és hogy ezekről a nyelv közvetítésével közös fogalmak keletkezhetnek. Ez az ideális képesség egyedül az embernek sajátja és képessé teszi őt magasabb rendű közületek alkotására is.⁴⁾ Mindkét kapcsolatnak felismerése empirikus megállapításokon alapuló indukció eredménye. Nem is az jellemzi elsősorban Platon és Aristoteles álláspontját, hogy az utóbbi a hagyomány szerint képzei az állam genezisést, az előbbi nem, hanem az, hogy Aristoteles induktíve jutott nézetéhez, Platon pedig deduktív spekuláció útján. Vagy Platon genezis-elméletében nem annak a felfogásnak alkalmazását látjuk-e, mely az igazságot abban ismeri föl, hogy ki-ki a maga dolgát végezze,⁵⁾ s mely szerint az állam alapeíve az egyéni működések kölcsönös kiegészülése? Platon az állami organizmus legjellemzőbb sajátosságát abban a harmoniában találta fel, mely akkor támad, ha az egyesek munkakörei egymást cél tudatosan kiegészítik. Erre van folyton tekintettel, midőn az állam keletkezését igyekszik megmagyarázni, kiindulva abból, hogy az egyes ember nem *αυτάρκης*.

* * *

Akár erő vagy szükség, akár a természet vagy emberi akarat teremtette az államot, tény az, hogy a történet az embert mindenkor és mindenhol közületben, fejlettebb műveltségi fokon államban élve találja. Bármily különböző is első pillanatra Platon és Aristoteles álláspontja egyébként, abban ök is megegyeznek, hogy az ember par excellence társadalmi életre van teremtve. Vizsgáljuk most már azt, hogy *minek és mi célra valónak* tartják az államot?

¹⁾ U. o. 1252b. 13—14. *ἡ μὲν οὖν εἰς πᾶσαν ἡμέραν συνειρηκῶς κοινωνία κατὰ φύσιν αἰεὶ ἐστίν.*

²⁾ Polit. I. 1252b. 19. és köv.

³⁾ U. o. 28. *πόλις ἥδη, πάσης ἐργουσα πέρας τῆς αὐταρκείας ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινωμένη μὲν οὖν τοῦ ζῆν ἐνεκεν, οὐσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν.*

⁴⁾ Polit. I. 1253a. 8—19.

⁵⁾ Pol. IV. 433A—B. *τὸ τὰ αὐτοῦ πράττειν . . . δικαιοσύνη ἐστί, . . .*

A Politeia bevallott témája az igazságosság fogalmának kutatása. Nyilvánvaló, hogy ezt annak vizsgálatával kell kezdeni, a mi-ben, vagy a hol egyáltalán észlelhető. Észlelhető pedig az államban és az egyénben.¹⁾ A kettő qualitative azonos és csak nagyság tekintetében van közöttük különbség. Ezért kezdetben egészen külsőleges okkal²⁾ igazolja Platon, hogy miért bocsátja előre az állam vizsgálatát. Különösen fontos az egyénnek és az államnak ez az analogiája, mely, mint már volt alkalmunk említeni, Platonnál nem pusztá hasonlat, hanem állambölcseleti álláspontjának kritériuma és megértéséhez filozófiájának dualizmusa mellett a legfontosabb kiindulópont.

Melyek tehát az egyénnek azon sajátosságai, melyekből Platon az államára következtetéseket von? Az egyént mindenekelőtt jellemzi a legteljesebb egység, azután szerveinek céltudatos és összehangzó működése. A kettő tulajdonképen ugyanaz; hiszen organizmusnál, tehát több egységből vagy szervből álló jelenségnél, az egység főképp abban nyilvánul, hogy a szervek egymás funkcióit kölcsönösen kiegészítik és köztük a legteljesebb érdekközösség uralkodik. Az analogia ezzel még nem ér véget: folytatódik a lelki életben is. Az emberi lélek Platon szerint nem homogén, hanem egy része a testi életteli kapcsolatba lépett világlelékek vegyítetlen része, *τὸ λογιστικόν*, másik a testtel elenyésző, egyszerű *θυμοειδές*, másrészt *ἐπιθυμητικόν*. Már értékbeli különbségük megköveteli, hogy az első, a belátás, uralkodjék nemcsak a testen, hanem a lélek kevésbé értékes részein is. Igazságosnak már most azt az embert mondhatjuk, kiben a lélek részei az erényüket képező funkciót végzik, azaz rendeltetésük körét nem lépik át.³⁾ Az államot emberek alkotják, tulajdonságait is azok tulajdonságai determinálják.⁴⁾ Az államra nézve is tehát a legjellemzőbb az egység, mely a legteljesebb és minden irányban nyilvánuló közösségben áll. Az egyeseknek úgy, mint az egyes osztályoknak, csak annyiban vannak külön feladataik, a mennyiben az állam egységébe beleilleszthetők, illetőleg a mennyiben az állam céljának elérésére irányulnak. Az állam továbbá, akár az emberi lélek, nem homogén, hanem különböző értékű elemekből alakuló osztályokból áll. Mindegyiknek megvan az államban a maga sajátos szerepköre, ha ezt betölti, a maga nemében erényesnek mondható és ezzel együtt az állam mint egész, tökéletesnek, illetőleg igazságosnak. Az állam jóságának mértéke tehát az igazságosság eszméje.

Az eszmének az állammal való ezen kapcsolata természetes kifolyása Platon dualisztikus bölcseletének. Hiszen, ha egyedül az idea valóság, minden egyéb látszat, akkor csak az esetben van az emberi létnek, következőleg az államnak is értéke, ha annak részese. Más

¹⁾ Pol. II. 368E. δικαιοσύνη, φαμέν, ἔστι μὲν ἀνδρὸς ἐνός, ἔστι δὲ που καὶ ἰλγῆς πόλεως.

²⁾ U. o. Ἴσως τοίνυν πλείων ἂν δικαιοσύνη ἐν τῇ μείζονι ἐνείη καὶ ἥσων καταμαθεῖν. Medveczky Frigyes találóan «didaktikai mesterfogás»-nak mondja. Társad. elméletek és eszmények. Budapest, 1887.

³⁾ Pol. 441E. καὶ ἡμῶν ἕκαστος, ὅπου ἂν τὰ αὐτοῦ ἕκαστον τῶν ἐν αὐτῷ πράττη, οὗτος δικαίος τε ἔσται καὶ τὰ αὐτοῦ πράττων.

⁴⁾ U. o. 435E. τὰ αὐτὰ ἐν ἕκαστῳ ἕνεστιν ἡμῶν εἶδη τε καὶ ἡσθη, ἅπερ ἐν τῇ πόλει· οὐ γὰρ που ἄλλοθεν ἐκείσε ἀφίεται etc.

szóval az élet értékét kellene tagadnia Platonnak, ha ideális céljául nem szükségképpen az eszmét tűzné ki.

Ha valaminek tökéletessége attól függ, hogy célját mennyire tudja megközelíteni, akkor Platon államának igazi célja nyilván az igazságosság eszméje, mert nem egyéb teszi tökéletessé, mint ennek benne való megnyilatkozása. Az idea szempontjából tehát, hogy az állam célját elérhesse, az egyénnek le kell mondania minden külön célról és magát teljesen az államérdeknek kell alávetnie. Kérdés, hogy mennyiben egyeztethető ez össze az egyéni élet etikájával? hiszen ezek szerint mindenkire nézve első és elengedhetetlen kötelesség az állami életben való részvétel, holott ugyancsak a Politeiában¹⁾ azt tanácsolja Platon a filozofusoknak, hogy vonuljanak félre a politikai élettől. Nos, ez az ellentét csak lászólagos és a tanács jogosult, mert itt a tényleg létező államokról van szó, melyeknek épen nem az igazságosság az eszményük; következésképp helyes, ha a böles félreáll és úgy igyekszik létének célját megvalósítani, — már a mennyire tudniillik jó állam nélkül ezt teheti. Hogy miben áll ez a cél, azt két körülmény határozza meg. Az egyik, hogy a lélek az idea szemlélésére van teremtve, a másik, hogy az idea a reális világban kifejezésre jut.²⁾ Akár az idea szemlélete a dialektikai tudás segítségével, akár annak kifejezésre juttatása az erény által a reálisban, lesz most már az a legfőbb jó, mely az emberi élet célja, mindkettőt csak az állam segítségével lehet elérni, mert egyedül az állam képesíti az embert mindkettőre az által, hogy a nevelés és oktatás lehetőségével a tudás és erkölcs elengedhetetlen feltételévé válik. Míg egyrészt így az állami élet az egyedüli mód az egyén céljának elérésére, másrészt az egyén is eszköze az államnak az igazságosság megvalósításában. E kettős viszony következménye, hogy Platon az egyént teljesen feláldozza az államnak, és ha kell, kényszerrel is él, hogy a jó államban való részvételre bírja.³⁾ Röviden összefoglalva: az állam objektív célja ezek szerint, az idea, feladata pedig tagjait összességükben boldogokká, vagy a mi ugyanaz, erényesekké tenni.⁴⁾ Az állam tehát az embert boldogságra nevelő intézet.

Míg Platon az államot, mint az idea mediumát tekinti s mint ilyet tárgyalja, addig Aristoteles azt mint tényt, önmagáért veszi vizsgálat alá. Az állam szemelláthatóan nem egyszerű, hanem összetett, sőt a legtökéletesebb valóság. *Ἐστὶ κοινωνία τις ἢ πόλις*, mondja Aristoteles a Politika p. 1276. b 2. sorában. Kérdéses azonban, hogy miben áll ez a közösség? Vajjon a hely, vagy az érdekek közössége alkotja-e az államot? Egyik sem, mert sem az egy helyen lakó, sem a közös érdektől összefűzött emberekre nem mondhatjuk, hogy államot alkotnak; a mint nem mondjuk, hogy a tyrrhének és a karthagóiak egy állam tagjai,⁵⁾ ámbár kereskedés tekintetében érdekeik közösek,

¹⁾ Pol. 496D—E.

²⁾ V. ö. Zeller: Philos. der Griechen. II. 1³. 736. l.

³⁾ Pol. 519D—520A. — Az egyesnek az államhoz való viszonyát illetőleg vesd össze még a 854. l-on mondottakkal.

⁴⁾ U. o. 420B. οὐ μὴν πρὸς τοῦτο βλέποντες τὴν πόλιν οὐκίχομεν, ὅπως ἐν τῇ ἡμῶν ἔθνος ἔσται διαφερόντως εὐδαμον, ἀλλ' ὅπως ἔ τῃ μάλιστα ἄλη ἢ πόλις.

⁵⁾ V. ö. Polit. 1280a. 36. és köv.

vagy nem tartjuk mindazokat az állam tagjainak, kik annak területén tartózkodnak. Nem ezek tehát az állam kritériumai,¹⁾ hanem a családok és nemzetségek közössége — *ἡ τοῦ εὖ ζῆν κοινωνία καὶ ταῖς οἰκίαις καὶ τοῖς γένεσι, ζωῆς τελέας χάριν καὶ αὐτάρχουσι.*²⁾ Az állam szerint polgárokból álló közület, melynek célja a minden irányban kielégülő, a tökéletes élet.

E két szó fejezi ki Aristotelesnél minden emberi törekvés végső célját, melynek megvalósítására az állam, mint legmagasabb fokú közület, egyedül képes. Minden más közület, mint ennek része, az ember célját csak egy-egy részletében képes megvalósítani.³⁾ Minden ember ugyanis boldogságra törekszik, mit a legfőbb jónak szokás nevezni.⁴⁾ A boldogság viszont a legsajátosabb emberi tevékenységben, az észbeli működésben töződik, de az erkölcsös cselekvés is lényeges részét teszi. Mindkettőnek akadálytalan érvényesülése — legalább bizonyos fokig — az élet külső javait is megkívánja.⁵⁾ Az egyén magában nem képes a boldogság elérésére, sőt az alsóbb rendű közületek sem adják meg az ehhez szükséges feltételeket. Az ember eszméjének megvalósítására egyedül az állam képes, mert egyrészt csupán az általa lehetővé tett helyes nevelés és oktatás képesíti az embert az igazi boldogság felismerésére, másrészt csak a törvények teremtik meg az erkölcsös cselekvéshez szükséges rendjét az életnek. Az állami élet így annyira szükséges az ember eszméjének megvalósítására, hogy az, ki abban nem részes, minden lehet, csak ember nem.⁶⁾ Az állam fő-funkciója Aristotelesnél is a polgároknak a boldog életre való nevelése⁷ ugyan — következőleg nála is első sorban nevelő intézmény — de mivel a boldogsághoz külső javakat is szükségesnek tart, az államnak feladatává teszi az ezekről való gondoskodást is. Igaz, hogy e gondoskodás jóformán csak annyiból áll, hogy a családot támogatja a materiális javak megszerzésében és fönntartásában.

Az egyén szempontjából tehát az állam eszköz rendeltetése betöltéséhez; ámde mivel a közjó az egyéni javak összege — lévén az állam *κοινωνία πολιτῶν* — az egyén az államot csak addig használ-

1) Polit. 1280b. 30—31. οὐκ ἔστιν ἡ πόλις κοινωνία τόπου καὶ τοῦ μὴ ἀδικεῖν σφᾶς αὐτοὺς καὶ τῆς μεταδόσεως χάριν.

2) U. o. 1280b. 34—35.

3) Eth. Nic. 1160a. 14—30. αἱ μὲν οὖν ἄλλαι κοινωνίαι κατὰ μέρος τοῦ συμφέροντος ἐφίενται . . . πάντα δ' αὐτὰ ὑπὸ τὴν πολιτικὴν εἰκόασιν εἶναι . . . πάσαι δὲ φαίνονται αἱ κοινωνίαι μόρια τῆς πολιτικῆς εἶναι.

4) U. o. 1095a. 16. τί τὸ πάντων ἀκρότατον τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν. ὀνόματι μὲν οὖν σχεδὸν ὑπὸ τῶν πλείστον ὁμολογεῖται· τὴν γὰρ εὐδαιμονίαν λέγουσιν, τὸ δ' εὖ ζῆν καὶ τὸ εὖ πράττειν ταῦτον ὁπολαμβάνουσι τῷ εὐδαιμονεῖν.

5) U. o. 1153b. 16—19. οὐδενία γὰρ ἐνέργεια τέλειος ἐμποδιζομένη, ἢ δ' εὐδαιμονία τῶν τελείων· διὸ προσδέεται ὁ εὐδαιμων τῶν ἐν σώματι ἀγαθῶν καὶ τῶν ἐκτὸς καὶ τῆς τύχης, ὅπως μὴ ἐμποδίζηται ταῦτα. — Továbbá Polit. 1323a. 25. és kõn., valamint 1323b. 40. és kõn.

6) Polit. 1253a. 3. ὁ ἀπολις δὲ φύσιν . . . ἦτοι· φαῦλός ἐστιν ἡ κρείττων ἢ ἄνθρωπος (vagy u. o. 29. sor ἢ θεοῖον ἢ θεός).

7) U. o. 1280b. 7—9. φανερόν ἔτι· δεῖ περὶ ἀρετῆς ἐπιμελῆς εἶναι τῇ γ' ὡς ἀληθῶς ὀνομαζομένη πόλις . . . Tov. Eth. Nic. 1099b. 29. τὸ γὰρ τῆς πολιτικῆς τέλους ἀριστον ἐτίθεμεν, αὕτη δὲ πλείστην ἐπιμελείαν ποιεῖται τοῦ ποιῆσαι τινος καὶ ἀγαθοῦ τοὺς πολῖτας ποιῆσαι καὶ πρακτικοὺς τῶν καλῶν.

hatja eszközül, míg ezzel a közjó érdekét nem sérti. Az egyént még Aristoteles is erősen aláveti az államérdeknek, de mégis kevésbé, mint Platon, és több-kevesebb érvényesülésének biztosítéka épen az, a mit Platon meg akar szüntetni, a család és a magánvagyon.

Ezek vazlatosan Platonnak és Aristotelesnek az állam mivoltára és céljára vonatkozó gondolatai. Nincsenek érintkező pontok nélkül, de lényeges különbségek nélkül sem szűkölködnek. Egészben pedig nemcsak előbbre viszik a görög államfelfogást, hanem koruk egyéb gondolkodóival szemben is lényegesen eltérő álláspontot képviselnek.

A görög közfelfogásban az állam igen sokáig megőrizte vallási jellegét, melyet eredetével együtt a családtól, illetőleg a törzstől örökölt. Az állam a görög ember szemében első sorban vallási közösség volt, melynek első kötelessége védő istenének vagy isteneinek kultuszát végezni. «Der Staat des klassischen Alterthums war eine religiöse Einrichtung, die Staatsgesinnung, die Vaterlandsliebe des antiken Bürgers eine religiöse Empfindung, der Staatsdienst des Alten sein echtster Gottesdienst.»¹⁾ Már Homerosnál az istenek legfőbb gondviselői az államnak, melynek sorsában osztoznak s javáért egymással, sőt halandókkal is harczba keverednek. Így még az V. században is a perzsa háborúk diadalait az istenek közvetlen beavatkozásának tulajdonították. A király istentől nemzett (*διογενής*, *διοτιροεφής*) és mint ilyen nemcsak vezére, bírója, de legfőbb áldozattevője is népének. A vallásos ünnepek mindenkor egyúttal állami ünnepek is; vallási kapcsolatokból gyakran politikai szövetségek alakulnak. Mindezek kétségtelenül megkönnyítették az államnak majdnem teljesen vallásos intézményként való felfogását, a mi különben a művelődés e fokán általános jelenség és annál kevésbé feltűnő. mivel az állam és az egyház teljes differentiatiója csak jóval később következett be.

Az államnak ilyes felfogásából következik, hogy mihelyt az istenekben való hit ingadozni kezdett, ez a felfogás is válságba jutott. Az V. század szellemi átalakulása magával hozta annak szükségét, hogy az állam felfogását is más alapokra fektessék. Ez a törekvés nyilvánul úgy Platonnál, mint Aristotelesnél.²⁾ Mindketten szakítanak a fentebb jelzett hagyományos nézettel és az államfelfogást természetesebb alpra igyekeznek helyezni. Nem tekintik többé az államot kultusz-célra való intézménynek, hanem emberi érdekért fennálló közösségnek. Hogy Platon kevésbé tudta magát emancipálni, annak oka filozofájának természetén kívül a fejlődés folytonosságában is rejlik. A probléma tehát közös, csak filozofájuk különböző álláspontja tette lehetetlenné, hogy a megoldás is teljesen azonos legyen. Mennyiben az, mennyiben nem: azt megmutatni a következő összehasonlításnak célja.

Láttuk, hogy az állam keletkezésének külső története nem egyezik meg egészen Platonnál és Aristotelesnél. Mindamellett lehetetlen észre nem venni, hogy hasonló elvek alapján történik. Az állam Aristotelesnél természeti produktum; létrejöttében a külső szükség csak esetleges, mely nélkül épen úgy létre jött volna.³⁾ Hasonlókép

¹⁾ Oncken: Staatslehre des Aristoteles. II. 3. 1. Leipzig, 1875.

²⁾ V. ö. Oncken id. m. II. 11--14. és köv. lk.

³⁾ Polit. 1278b. 20. φύσει μὲν ἔστιν ὁ ἀνθρ. ζῶον πολιτικόν, διὸ καὶ μὲν δειόμενοι τῆς παρ' ἀλλήλων βοήθειας [οὐκ ἔλαττον] ὁρῶμεθα τοῦ συζῆν.

Platónnál is a szükség csak külső ok; az igazi az, hogy az ember természettől fogva egy-egy munka végzésére van teremtve.¹⁾ Bármily csekélyek lennének ugyanis szükségletei, természetének e sajáttságánál fogva mindig kényszerítve lenne a társulásra. Innét van annak a gondolatnak közössége, hogy az egyén önmagában nem *αὐτάρκης*, hanem hogy azt csak az államban éri el. Az állam tehát azért jött létre, hogy megvalósítsa azt, mire az ember egymagában képtelen — és ez az ember eszméje. Ha pedig az egyedül az állam által vagy az államban valósulhat meg, akkor az utóbbi nemcsak szükséges az emberre nézve, hanem a legnagyobb jó is.²⁾ E pontban a mester és tanítványa ellentétben áll a kor legtöbb bölcséleti irányával. A thesis-elmélet hívei az államban a két rossz kisebbikét látták. Demokratos egyik-másik töredékéből hasonlótl olvashatunk ki.³⁾ Aristipposnak Xenophonnál⁴⁾ fennmaradt beszélgetése is az államot mint kényszerintézményt festi, hogy a kozmopolita kynikusokat ne is említsük.

Vajjon mi tehát az emberi élet eszméje? Egész világ van Platon és Aristoteles között, mely lehetetlenné teszi, hogy e kérdésre ugyanazt a választ adják, és ez az ideák világa. Platon filozófiájának dualizmusa hozza magával, hogy úgy az egyénnek, mint az államnak igazi célját az ideák világába helyezi. Hasonlóképpen a teleologikus álláspont magyarázza, hogy Aristoteles az egyéni élet eszméjét a boldog életben és ezt az államban találja fel, mely így önmagáért van. Az állam nála öncél.⁵⁾ Platónnál az idea kedvéért van; célja tehát annál objektív, emennél szubjektív.⁶⁾ Mivel azonban mindkét esetben az egyén célja úgy, mint az államé, csak akkor valósul meg, ha az előbbiek helyes nevelésben részesülnek, az állam par excellence nevelő intézet.

Közös továbbá mindkettőjüknél az egyénnek az állam alá való erős alárendelése, jóllehet ennek oka és mértéke különböző. Platónnál az eszme mindenekelőtt valósága és filozófiájának mindig a nemet szem előtt tartó iránya folytán lesz az egyén az állam feltétlen eszközévé, Aristotelesnél saját boldogsága miatt, melyet csak az államban érhet el, kénytelen az egyén magát alárendelni. Amde mivel egyrészt a boldog életnek feltétele bizonyos fokú szabadság is, másrészt meg azon jelentőségnél fogva is, melyet Aristoteles mindenkor az «egyes»-nek tulajdonít, az alárendeltség nem lehet oly kíméletlen. Platon egész következetesen felbontja még a családöt is, eltörli a magánvagyonot, hogy az egyén minél közvetlenebb függésbe kerüljön az állammal. Nem kevésbé következetes azonban Aristoteles sem, midőn ezt helyteleníti s fenntartásukkal az egyénnek szükséges szabadságát biztosítja. «So hält seine Staatslehre die glückliche Mitte zwischen

1) L. Platonra nézve 917. l. 2. jegyz., Arist.-re nézve Polit. 1252b. és köv.: (αὐτάρκην) γὰρ ἢ εὐσίας ποιῆι τοιοῦτον . . . ἀλλ' ἐν πρὸς ἐν

2) Polit. 1253a. 31. ὁ δὲ πρῶτος συντήρας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος. Platonra nézve pedig v. ö. 917. l. 1. jegyzetét.

3) Mullach: Frgm. Philos. Græc. I. p. 352. frgm. 196.

4) Xenoph. Apomn. II. 1. 8—15.

5) V. ö. Polit. 1252b. 30. és köv. sk.

6) V. ö. Concha fejtegetéseit az államcélzról és az erre vonatkozó elméletekről, Politika I. 193. és köv., továbbá 206. és köv. lk.

der platonischen Sozialethik und der Individualethik der übrigen Schulen, und sie ist damit der ideale Ausdruck des griechischen Lebens geworden.»¹⁾

* * *

A fentebbiekkel eldöntöttnek véljük azt is, hogy az állami vagy az egyedi, magános élet czélszerűbb-e az egyesek szempontjából Platon és Aristoteles nézete szerint. Más kérdés azonban, vajjon a létező államalakulatok bírnak-e a részükről föltételezett sajátosságokkal? A Politaiában úgy, mint a Politikában tagadó a felelet. Platont nem elégíti ki egy állam sem, mert egyikben sem tapasztalja az igazságosság eszméjének olyan nyilatkozását, mely azt szemében célját betöltőnek mutatná. Hasonlókép Aristoteles, végig menve nemcsak a tetteleg létező, hanem az egyesektől javaslatba hozott alkotmányokon is, egyikben sem találja fel teljes számmal azon föltételeket, melyek bármelyiket is a tőle czélul kitűzött boldogság megvalósítására képesítenék. E negatív eredmény készletti mindkettőjüket olyan állami berendezés leírására, melyben a tőlük megállapított államczél megvalósításához szükséges követelmények biztosítva vannak.

Ideális állapotoknak effajta rajzolása nem az ő inventiójuk. Az utopisztikus hajlammak koronkint különböző nyilvánulásait a görögöknél Homerostól kezdve végigkíséri Pöhlmann,²⁾ és adataiból látjuk, hogy jóval Platon és Aristoteles előtt akadtak ily irányban úttörők. Különösen kedvezők ily ideális képek keletkezésére oly korok, melyekben a való élet súlyos válságai mélyebb reflexiókra készítetik az embereket. Ilyen volt különösen az V. század második fele és az ezt követő évtizedek. A peloponnesosi háborúk a már régen fennálló gazdasági és társadalmi ellentéteket végzetesen kiélezték az által, hogy a középosztályt tönkretették, az erkölcsiséget aláásták és az államot individualis- és osztályérdekek áldozatává tették.³⁾ A viszonyok hatása alatt minden rendű ember reformokról ábrándozott s ekközben számos oly gondolat merült fel, melyet Platon államában is viszontlátunk. A komédia, mint a közhangulatnak tükre, telve ily óhajtott állapotok rajzával,⁴⁾ és joggal hisszük, hogy Platon Politaiája is a korszellemnek egyik ily irányú nyilatkozása, mivel az *abszolút tökéletes állam* létrehozására vállalkozik. Ezzel egyúttal a kezdet elején levő államtudományra oly munkát ró Platon, mely annak mindenkor csak ideális célját képezheti s melynek megoldására még ma sem érzi magát hivatottnak. Mert ha megengedjük Aristotelesnek, hogy *οὐ γὰρ χαλεπὸν ἐστὶ τὰ τοιαῦτα νοῆσαι*, az mindenesetre bizonyos, hogy a gyakorlatba való átvitel nehezebb, sőt a természetes fejlődés megszakításával lehetetlen. Aristoteles figyelmét különben egyik körülmény sem kerülte el, minek következménye, hogy nála a politika

¹⁾ Windelband i. m. 172. l.

²⁾ Gesch. des antiken Kommunismus u. Socialismus. II. Bd. München, 1901. 3—32. lk.

³⁾ L. Thukydides III. 82—83.

⁴⁾ V. ö. Pöhlmann i. m. II. 15. l. «Die Schlaraffia der Komödie ist nur die groteske Ausgestaltung einer volkstümlichen Socialphilosophie».

tárgyát nem meríti ki az ideális államnak pozitív és negatív rajza.¹⁾ Nem egyrészt azért, mert ennek nélkülözhetetlen alapja a tényleg létező államok ismerete és elemzése, másrészt azért, mert megvalósíthatásának feltételei nemcsak az emberekben rejlenek, mint Platon hiszi, hanem rajtuk kívül álló körülményekben is,²⁾ úgy hogy a reá vonatkozó vizsgálatok eredményei is mindig illuzórius értékűek.³⁾ Ennek tudata okozza, hogy ő az ideális államot tisztán elméleti kérdésnek tekinti s megvalósításáról a hagyományozott részekben nem szól, sőt nézetünk szerint a továbbiakban sem szólott volna. Platonnal viszont az idea mindenekfölöttvalóságának hite s a nevelés ereje iránt való optimizmusa elhitették, hogy állama megvalósítható, sőt megokolták azt a radikális eljárást is, melylyel keresztül akarta vinni. Nem egyebet kíván ugyanis Platon, mint azt, hogy az államból tabula rasa-t kell csinálni, azaz, minden 10. évét betöltött egyént el kell belőle távolítani, a visszamaradottakat pedig kifejtett elvei szerint kell az új állam részére felnevelni.⁴⁾ Bármily nehéz is ez, de nem lehetetlen,⁵⁾ mert csak egy föltételtől függ: attól, hogy a hatalom és a filozófia összeessék, vagy Platon szavaival: . . . ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δύνασται φιλοσοφῆσαι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς καὶ τοῦτο εἰς ταῦτον ζημιπέση, δύναμις τε πολιτικῆ καὶ φιλοσοφία.⁶⁾ E kijelentések erejéből semmit sem von le annak beismerése Platon részéről, hogy a gyakorlat az elmélet tökéletességét sohasem érheti el,⁷⁾ a minthogy az idea sincs meg sohasem tökéletesen a valóságban.

Minden cselekvés és intézmény jósága két körülménytől függ, mondja Aristoteles.⁸⁾ Az egyik a cél helyes kitűzése, a másik az eszközök célszerű megválasztása. A legjobb állam kritériuma szintén e két körülményben rejlik, mert az egyes államformákat csak az különbözteti meg, hogy az állam célját más-más dologban vélik megtalálni, s annak elérésére is más és más utat követnek.⁹⁾ A mint láttuk, Platon és Aristoteles között teljes a megegyezés abban, hogy az állam célja a közjó, sőt annak elismerése is közös, hogy a közjó nem politikai hatalom vagy gazdagság, hanem az összeségnek erényen alapuló boldogsága. Míg azonban Aristotelesnél a közboldogság kimeríti az állam célját, addig Platonnál ez csak egy magasabb céllal járó accidentia. Az állam voltaképeni célja ugyanis az igazsá-

¹⁾ L. Polit. VI. 1288b. 10—1289a. 25.

²⁾ U. o. IV. 1332a. 28. és köv. ἀναγκαῖον τοίνυν . . . τὰ μὲν ὑπάρχειν, τὰ δὲ παρασκευάσαι τὸν νομοθέτην. διὸ κατατυχεῖν εὐχόμεθα τὴν τῆς πόλεως σύστασιν, ὡς ἢ τύχη κυρία . . .

³⁾ V. ö. 1331b. 21. τὸ μὲν γὰρ λέγειν εὐχῆς ἔργον ἐστὶ, τὸ δὲ συμβῆναι τύχης.

⁴⁾ Pol. VI. 501A. Ἀβρόντες: . . . ὡς περ πίνακα πόλιν τε καὶ ἡσθ ἀνθρώπων, πρῶτον μὲν καθαρὰν ποιήσαιεν ἄν. Τον. VII. 540D. "Ὅσοι μὲν ἄν . . . προεβύτατοι τυγχάνωσι δεκετῶν ἐν τῇ πόλει, πάντας ἐκπέμψωσι . . .

⁵⁾ U. o. VI. 499D. οὐ γὰρ ἀδύνατος γενέσθαι, οὐδ' ἡμῆς ἀδύνατα λέγομεν.

⁶⁾ ⁷⁾ U. o. V. 473D.—V. 473A. φύσιν ἔχει πράξιν λέξεως ἕττον ἀληθείας ἐραπίσσειν.

⁸⁾ Polit. IV. 1331b. 26. és köv. δύο ἐστὶν ἐν αἷς γίνεται τὸ εὖ πᾶσι . . . ἐν μὲν ἐν τῇ τὸν σκοπὸν κείσθαι καὶ τὸ τέλος τῶν πράξεων ὁρθῶς, ἐν δὲ τὰς πρῶς τὸ τέλος φερούσας πράξεις εὐρίσκειν.

⁹⁾ U. o. 1328a. 39—43.

gosság eszméjének megvalósítása s ez nem fedi szükségképen a tökéletes boldogságot az egyes osztályoknál.¹⁾ Ennek bizonyossága az, hogy tulajdonképen egyik osztály sem tökéletesen boldog: a filozofusoké nem, mert kénytelenek az ideák szemléletéről időnkint lemondva «mulandó», és «nem való» dolgokkal foglalkozni, az öröké nem, mert ők a tökéletes boldogságot nem is ismerik, a harmadik rendről pedig akár ne is szóljunk. Igaz, hogy azért mindegyik boldog az igazságos államban, a mennyiben a természetének megfelelő erényt gyakorolja, de ez csak relatív boldogság; a tökéletes boldogságról mindegyiknek le kell mondania. Minél teljesebb a minden egyéni célról és kapcsolatról való lemondás, annál közelebb jár az állam ideális céljához. A platonai államnak e kizárólagosan *szocziális* tendenciája az a tényező, mely Aristoteles «legjobb államától» a leghatározottabban megkülönbözteti. Ennek ugyanis kizárólagos célja a boldogság, melynek Aristoteles szerint nemcsak mint az egészeknek, hanem mint az *egyedeknek* boldogsága is kell megnyilatkoznia: . . . ἀναγκαῖον εἶναι πολιτείαν ἀρίστην ταύτην καθ' ἣν τάξιν ἂν ὀστισσοῦν ἀρίστα πράττοι καὶ ζῆν μακαρίως.²⁾ Mivel pedig a «legjobb államnak» csak azok a polgárai, kik az igazi boldogságra képesek,³⁾ így az állam minden tagjának egyenlő joga van a boldogságra. Az állam nemcsak nem szorítja meg az egyénnek e jogát, hanem ellenkezőleg megteremti mindazon feltételeket, melyek az igazi boldogságot lehetővé teszik. A «legjobb állam» már a priori rendelkezik a boldogság külső feltételeivel, a mennyiben pedig az még a természettől (*φύσις*), a neveléstől (*ἔθος*) és az ész (*λόγος*) kiművelésétől is függ,⁴⁾ ezeket is módjában van a házasság szabályozásával, a nevelés és oktatás helyes berendezésével mindenki számára biztosítani.

Az állam tendenciájának filozofiai álláspontjaikból folyó különböző felfogásában rejlik mindazon sajátságoknak végső oka, melyek Platon és Aristoteles államát egymással szemben jellemzik, mert az állam célja által már eleve meg vannak határozva azok az elvek is, melyek alapján államaikat felépítik. Így az *igazságosság eszméjéből* következik a *platonai állam három alapsajáttsága*: a munkafelosztás, az *egység* és a *filozofusok uralma*.

Az igazságosság egyrészt a természet azon törvényének elismerésében mutatkozik, melyet Platon a *φύεται . . . ἄλλος ἐπ' ἄλλου ἔργου πρᾶξιν*⁵⁾ szavakkal fejez ki s melyekkel az osztályok jogosultságát okolja meg, másrészt mint a részek legtökéletesebb harmoniája, egysege nyilatkozik és ezért az oly államra nézve, mely az igazságosság ideájának akar földi képmása lenni, a legnagyobb jó az, a mi össze-

¹⁾ Pol. IV. 420B. οὐ μὴν πρὸς τοῦτο βλέποντες τὴν πόλιν οἰκίζομεν, ὥπως ἐν τῇ ἑμῇ ἐθνὸς ἔσται διαφερόντως εὐδαιμον, ἀλλ' ὥπως μάλιστα ἕλη, ἢ πόλις. φήσεται γὰρ ἐν τῇ τοιαύτῃ μάλιστα ἂν εὐρεῖν δικαιοσύνην. Τον. 421C.

²⁾ Polit. IV. 1324a. 23. és köv.

³⁾ U. o. III. 1275a. 1. ἢ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλεῖστος ἐστίν. 1278a. 8. ἢ δὲ βελτίστη πόλις οὐ ποιήσει βάνουσον πολιτήν.

⁴⁾ U. o. IV. 1332a. 1. δεῖται γὰρ καὶ χρηργίας τινὸς τὸ ζῆν καλῶς. Τον. u. o. 39. és köv. ἀγαθοί γε καὶ σπουδαῖοι γίνονται (sc. πολιταὶ) διὰ τριῶν. τὰ τρία δὲ ταῦτ' ἐστὶ φύσις ἔθος λόγος.

⁵⁾ Pol. II. 370B.

köti, a mi egygyé teszi.¹⁾ Végül ugyancsak az igazságosság eszméje követeli a filozofusok vezérszerepét is, mert nyilvánvaló, hogy az államot csak azok igazgathatják, kik célját, az ideát ismerik.

Kétségtelen, hogy mind a három elv helyes, sőt Platon korában hangsúlyozásuk üdvös is volt, mert a kor kinövésének reakciójaként hatottak, de ép úgy kétségtelen az is, hogy oly absztrakt alkalmazásukban, mint Platonnál találjuk, nemcsak lehetetlenek, de több szempontból határozottan károsak is. Ezért e tekintetben nincs mit szemére vetnünk Aristoteles bírálatának, mely erre rámutatott.

Aristoteles is szükségesnek tartja az állam egységének megőrzését, de tudja, hogy annak túlhajtása az állam természetével ellenkezik, mert az lényegében nem egység, hanem sokaság. Feltéve pedig, hogy mégis sikerülne az egységet oly fokra emelni, mint Platon kívánja, akkor az állam önmagát tenné fölöslegessé s megszűnnék létezni.²⁾ Lényeges ebben annak elismerése, hogy az állam egységének sokasága, és nem lehet célja az államnak, hogy ezeket az egység eszméjéért feláldozza, mert ez által saját természetével kerülne összeütközésbe.

Ép ily kevéssé elégtí ki Aristotelest a munkafelosztásnak Platonnál található keresztülvitele, mert nézete szerint az államból szükségképen több államot csinál, a mennyiben nemcsak túlságosan elkülöníti az egyes osztályokat, hanem egymás ellenségeivé is teszi őket.³⁾ Abba a hibába esett tehát Aristoteles szerint Platon, melyet államában leginkább akart elkerülni.⁴⁾ Igaz, hogy a hiba nála nem annyira vagyoni viszonyokban rejlik, mire a Politeia megfelelő helyei céloznak, hanem a ki nem elégtett egyenlőségérzetben. Mert a munkafelosztásnak ilyen formában való erőszakolása igazságtalan a polgárok nagy többségével szemben, kiket az állam kormányzásából egyszermindenkorra kizár és azt egy igen szűkkörű osztály kizárólagos birtokává teszi.⁵⁾ Talál tehát Aristoteles Platon harminék alapelvében is kifogásolni valót, abban, hogy a filozofusok uralkodjanak, mert felfogása szerint az állam *κοινωνία τις ἐστὶ τῶν ὁμοίων*,⁶⁾ és az igazságosság ilyen esetben azt kívánja, hogy az egyenlők egyenlőkép részesüljenek a kormányzásban.⁷⁾

Jól meg kell azonban különböztetnünk, hogy Aristoteles nem magukat az elveket helyteleníti — hiszen ő maga részéről is kívánja

¹⁾ U. o. V. 462A. *Ἐχομεν ὅν τι . . . πόλει . . . μείζον ἀγαθὸν τοῦ ὃ ἂν ξυνοῦν τε καὶ ποιῆ μίαν; Οὐκ ἔχομεν.

²⁾ Polit. II. 1261a. 17. és köv. Tov. 1261b. 7. εἰσαφῆρον τοῖσιν . . . ὡς οὐ πέφυκε μίαν οὕτως εἶναι τὴν πόλιν ὥσπερ λέγουσι τινές, καὶ τὸ λέγεσθαι ὡς μέγιστον ἀγαθὸν ἐν ταῖς πόλεσιν ὅτι τὰς πόλεις ἀναίρει.

³⁾ U. o. 1264a. 24. és köv. ἐν μίᾳ γὰρ πόλει δύο πόλεις ἀναγκαῖον εἶναι, κα. ταύτας ὑπεραντίας ἀλλήλαις.

⁴⁾ Pol. IV. 422E; VIII. 551D.

⁵⁾ Polit. II. 1264b. 7. és köv.

⁶⁾ U. o. IV. 1328a. 35. Természetesen csak jogilag egyenlők, ill. hasonlók, v. ö. III. 1276b. 38. és köv.

⁷⁾ U. o. 1325b. 7. τοῖς γὰρ δικαίοις τὸ καλὸν καὶ τὸ δίκαιον ἐν τῷ <ἐν> μέρει, τοῦτο γὰρ ἴσον καὶ ὅμοιον. Ezért ἡμῖν δὲ πάντες οἱ πολῖται μετέχουσι τῆς πολιτείας — olvassuk 1332a. 35. sorában.

az állam egységét.¹⁾ a munkafelosztás elvét ő is érvényesíti,²⁾ s az állam vezetéséhez ő is megkívánja a tudást és tapasztalatot³⁾ — hanem csak azoknak elvont, kíméletlen alkalmazását. A tapasztalati, induktív alapon álló gondolkodó, ki az államban a természetnek az emberi boldogság megvalósítására szánt alkotását látja, nem ismeri el azon kíméletlen következtetések jogosultságát, melyekre Platont idealizmusa vitte.⁴⁾

Aristoteles gondolkodásának tapasztalati jellegére vall az a körülmény is, hogy a «legjobb állam» rajzát a szükséges külső körülmények vizsgálatával kezdi. Ezt ilyen összefüggésben, mint Aristotelesnél, egyáltalán nem kapjuk Platontól, mivel az ő szemében közömbösek az állam jóságára nézve annak külső körülményei. «Már pedig a kellő külső apparatus nélkül nem jó létre tökéletes állam» — olvassuk a Politikában — «és ezért sok mindent kell jámbor óhaj-tásként feltennünk, bár lehetséges voltukhoz nem szabad, hogy kétség férhesen.»⁵⁾ Ilyen, a szerencse kegyeitől függő, szükséges feltételek: a polgárok számának helyes aránya, az állami életre való különösen alkalmas voltak; az állam területének megfelelő nagysága, hadi és kereskedelmi szempontból alkalmas volta; továbbá a városnak czélszerű fekvése. Elszórtan mindamellett találunk Platonnál is hasonló észrevételeket; pl. hogy az államot a kormányzók csak addig engedjék növekedni, míg egységét megőrizni képes, szóval, hogy «se kicsiny, se nagy ne legyen, hanem épen megfelelő és egységes.»⁶⁾ Másból ismét azt látjuk, hogy Platon Aristotelesnek azt a kívánságát, hogy az állam földje mindenféle tőle várható szükségletet kielégítő (*ἀνάγκη, παντοφόρος*) legyen,⁷⁾ lehetetlennek tartja; míg abban újból megegyeznek, hogy a görögben mindaketten állami életre kiválóan alkalmas népet látnak.⁸⁾

Ezek tehát a szerencsétől függenek, a többi az emberek, illetőleg a törvényhozó dolga. Láttuk a jó állam czélját, lássuk a hozzávaló eszközöket.

Említettük, hogy Platon államát filozofiailag a dualisztikus, állambölcséletileg az ú. n. fizikai álláspont magyarázza, mely utóbbi abban áll, hogy az állam tulajdonságait az egyénéből per analogiam vezeteli le. A kettő nem különböző, hanem egyik a másiknak természetes következménye. A platoni állam alapsajátságai az igazságosság eszméjéből következnek; ez pedig a munkafelosztásában nyilatkozó természeti törvénynek elismerése. A természet mindenkinek más és más munkára adott tehetséget és senkinek sem mindenre. Az állam

¹⁾ U. o. 1326a. 26—1326b. 24.

²⁾ U. o. IV. 1328b. 20. ἀνάγκη τοίνυν κατὰ τὰς ἐργασίας ταύτας συνεστάναι πάλιν δεῖ ἄρα γεωργῶν τ' εἶναι πλεῖστος . . . stb.

³⁾ U. o. 1329a. 8—16.

⁴⁾ V. ö. Zeller: Vortr. u. Abhandl. I. 73. l. «Die Härten seiner Vorschläge beruhen in letzter Beziehung auf dem idealistischen Dualismus seiner ganzen Weltanschauung». Tov. Phil. der Griechen. II. 1. 781. l.

⁵⁾ Polit. IV. 1325b. 37. és köv.

⁶⁾ Pol. IV. 423B—C.

⁷⁾ ⁸⁾ Polit. 1326b. 27.—Pol. II. 370E; Polit. 1327b. 29—32.—Pol. IV. 435E.

szükségleteinek kielégítése, továbbá annak helyes rendben való megőrzése és czélszerű vezetése pedig különféle munkát követel. Nyilvánvaló tehát, hogy a jó állam nem végeztetheti ugyanazokkal mind e munkát, hanem funkcióinak mindegyikére külön szervvel kell bírnia. Úgy látszik, Platon e magyarázatot filozofusainak tartotta fenn, mert más helyen¹⁾ ismét mythologikus alakban — *γενναῖον τι ψεῦδος* szal — akarja érthetővé tenni az osztályok között levő különbségeket. Az állam tagjai — mondja Platon — mindannyian testvérek ugyan és hasonlók, de az istenség, midőn őket alkotta, az egyikbe aranyat, a másikba ezüstöt, a harmadikba vasat és érczet kevert, hogy megkülönböztesse őket. Az elsőket, mint legértékesebbeket, uralkodásra szánta, másokat az állam védelmére, a többit pedig az állam fenntartására. Így bár mindannyiukra feltétlen szüksége van az államnak, még sem lehet egyenlő szerepük, sőt minél tisztábban őrzik meg sajátos szerepüket, annál tökéletesebb lesz államuk.

Az állam három főfunkciója: az anyagi lét biztosítása, a külső és belső biztonság és a vezetés, *határozza meg a rendek számát és jellegét*, melyek a következők lesznek: uralkodók (*ἄρχοντες* v. *φύλακες τέλειοι*), örök (*φύλακες* v. *ἐπίκουροι*) és földművesek-iparosok (*γεωργοὶ καὶ δημιουργοί*). Ez utóbbiak munkája kizárólag anyagi, az előbbieké részben vagy egészben szellemi, s így az első két rendre kisebb számuk mellett is nagyobb súlyt helyez Platon, sőt reformjainak java része is ezeket érinti, mert az ő tökéletességüktől és uralmuktól függ kiválóképen az állam jóléte.²⁾

Miként alkalmazza már most az említett analogiát Platon? Az ember lelke kicsinyben az állam képe. Benne is három különböző rész van,³⁾ melyek nagyság és érték tekintetében eltérők. Midőn tudniillik a lélek a testtel kapcsolatba lépett, a kettő között különböző viszonylatok jöttek létre. Legértékesebb része a léleknek épen a legkisebb, melynél fogva bölcsnek mondhatjuk,⁴⁾ s mely annak tisztán halhatatlan részét képezi. A legkevésbé értékes, bár legnagyobb rész, a vágyakozó, mert legkevésbé részes a lélek halhatatlan elemében. Közül áll a lelkes bátorság, mely ugyan nem halhatatlan, de mégis több benne az eszmei, mint a vágyakozóban, és hűséges szövetségese a gondolkodónak a vágyakozó igazgatásában. Mert szükséges, hogy a lélekben, ha igazságos akar lenni, az a rész uralkodjék, mely végítetlenül bírja a világlélek tulajdonságait, s hogy az övé legyen egészen a lélek irányítása,⁵⁾ a vágyakozó pedig engedelmes szolgálja legyen urának. Ha mind a három külön-külön megteszi a maga kötelességét, a lélek egészében igazságosnak mondható.⁶⁾ Az állam rendjei ugyanily természetűek. Az igazságos államban tehát a filozofusoknak kell uralkodniuk, mert ők képviselik a lélek gondolkodó, halhatatlan részét. Segítő társuk az örök, s ketten kormányozzák az állam legnagyobb, de legkevésbé értékes részét, a demost, a hogy Platon a harmadik rendet máshelyt nevezi. Más kiinduló pontból is

1) Pol. III. 415.

2) Pol. III. 415C. τὴν πόλιν διαφραγήναι, ὅταν αὐτὴν ὁ σίδηρος ἢ χαλκὸς φυλάξῃ.

3) 4) U. o. IV. 438D—441C; 442C.

5) 6) U. o. 441D—442B.

hasonló eredményre jut Platon. Az állam célja az eszme megvalósítása; nyilvánvaló, hogy csak azok kezébe tehetjük le az állam sorsát, kik a cél lényegét ismerik.¹⁾ Bár így két szempontból is megokolt a filozofusok uralma, nincs okunk kétségbe vonni Zeller²⁾ megjegyzésének helyességét, hogy Platont más körülmények is készítették a következőkre; nevezetesen korának viszonyai, midőn a kormány rúdját olyanok kezében látta, kik annak vezetésére távolról sem hívtak. Ennek különben már Sokrates is többször ad kifejezést Xenophonnál olvasható beszélgetéseiben.³⁾ Hasonlóképen már Sokrates követeli a felsőbbség (törvény) iránt való feltétlen engedelmséget is, mint Platon a filozofusok iránt, kik a törvénynek nemcsak legfőbb őrei, hanem maguk az élő törvények. Az uralkodás kizárólag a filozofusok dolga. Ez azonban három követelményt rejt magában. Feladatuk fontosságánál fogva ugyanis szükséges, hogy egyrészt minél tökéletesebben képzettek legyenek,⁴⁾ másrészt, hogy az állam abszolút hatalmuk miatt a leg gondosabb kiválasztás által biztosítva legyen mindenemű visszaéléstől,⁵⁾ végül, hogy minden egyéb gondtól függetlenek legyenek.⁶⁾ Bár az utóbbi követelményt Platon pusztán észbeli okok alapján állítja fel, végső elemzésben mégis annak a görög nézetnek a kifejezése, hogy a kézimunka lealacsonyít. Így azután, bár kevesen, de a legjobbak fognak uralkodni,⁷⁾ és a platoni állam lényegileg értelmi arisztokraczia.⁸⁾

Jól tudja azonban Platon, hogy az államnak e kisebbsége egyedül értelmi felsőbbségére támaszkodva nem fogja hivatását teljesíteni tudni. Szüksége lesz oly közvetítő rendre, mely az uralkodók akaratának érvényesülését erejével biztosítja. A belső rend tehát nem kevésbé teszi szükségessé a harcosok rendjét, mint a külső védelem.⁹⁾ Sőt még egy harmadik ok is igazolja Platont, tudniillik, hogy a harci ügyesség és tudás csak folytonos gyakorlással sajátítható el, következésképp egész embert követel s nem olyat, ki mással is foglalkozik.¹⁰⁾ Ez egyúttal az oka annak is, hogy a harcosok ép úgy a harmadik rendtől nyerik anyagi szükségleteiket, mint a filozofusok.¹¹⁾ Ámde erejüknél fogva a harcosok könnyen veszélyesekké válhatnak az állam rendjére. Mivel biztosítja tehát Platon engedelmségüket? Egyrészt azzal, hogy vagyont nem ad nekik, másrészt azzal, hogy már születésüktől kezdve céltudatos neveléssel alakítja lelküket, hogy ellenségeikkel szemben tüzesek, polgártársaikkal szemben pedig szelidek és szeretettel teljesekek legyenek.¹²⁾

A harmadik rend szerepe és életmódja egyike a Politeia gyakran vitatott kérdéseinek. Vannak, a kik szerint¹³⁾ a demos teljesen közömbös Platon előtt, mások¹⁴⁾ viszont azon nézetten vannak, s talán helyé-

¹⁾ U. o. VI. 506B, VII. 519C—D.

²⁾ Vortr. u. Abhandl. I. 70. l.

³⁾ Apomn. I. 7. 5; II. 6, 13. és máshol.

⁴⁾ ⁵⁾ ⁶⁾ U. o. IV. 421B—C; III. 412C—E; II. 374E.

⁷⁾ ⁸⁾ U. o. VI. 503B—E; IV. 445D, VIII. 544E.

⁹⁾ ¹⁰⁾ ¹¹⁾ U. o. II. 373D—374E.

¹²⁾ Pol. III. 416A—417C.

¹³⁾ Többek közt Zeller: id. m. II. 1. 769. és köv. lk.

¹⁴⁾ Pl. Strümpell: Gesch. der pr. Phil. der Gr. I. 387. és köv. — Pöhlmann i. m. I. 294—371. lk.

sen, hogy Platon őket sem hagyja figyelmen kívül, csak természetük-höz híven kevesebb jelentőséget tulajdonít nekik. Mindenesetre tény, hogy ők ép úgy polgárai¹⁾ az államnak, mint az első két rendbeliek, s boldogságuk ép úgy gondját képezi az államnak, mint ezeké.²⁾ Természetüknél és foglalkozásukkal járó értelmiségüknél fogva nem alkalmasak ugyan a vezetésre és védelemre, de rendi mivoltukban az államnak szintén integráns részét képezik. Mint filozofus kétségtelenül lenézi őket Platon, de mint politikus értéküket is elismeri. Erényüktől — már a milyen természetükkel jár — ép úgy függ az állam igazságos volta, mint az uralkodók bölcseségétől és az örök bátorságától.³⁾ Arra kell tehát a vezetésre hivatottaknak legfőképen ügyelniök, hogy a nép megőrizze természetének erényét, ne lépje túl hivatása kereteit és ez által az államot tönkre ne tegye.⁴⁾ E célból szükséges, hogy ők is meg legyenek győződve az állam berendezésének helyességéről s ezért az emberek különbözőségéről szóló mythost velük is el kell hitetni. Az állam alaptörvényeit pedig inkább rábeszéléssel kell velök szemben érvényesíteni, mint erőszakkal.⁵⁾ Nem lehet — nézetünk szerint — azt mondani, hogy Platon nem érdemesíti őket figyelmére, hanem, hogy csak a megfelelő szerepre szorítja őket. Egyes nyomok még azt is valószínűvé teszik, hogy a mennyiben az államcélzét kövölte, Platon még nevelésüket és társadalmi viszonyaikat is hajlandó volt reformálni. A IV. könyv 2. fej.-ben (p. 421C—422A) ugyanis leírván, miként rontja meg a mesterembert a gazdagság, figyelmébe ajánlja a leendő öröknek, hogy azt ne engedjék az államban lábra kapni. Részünkről azt olvassuk ki e sorokból, hogy a harmadik rend vagyonszabadságát is korlátozni kívánta Platon.

Ha mindezek mellett a Politeia mégis javarészt csak az első két renddel foglalkozik, annak oka úgy látszik abban a tömegpsychologiai tapasztalatban keresendő, melyre Athén történelme elég gyakran adott példát, hogy a tömeg se nem jó, se nem rossz, hanem vezetői azok. Platon is a két vezető rendben látja az állam biztosítékait; ezeknél van a legtöbb reformra szükség és a legnagyobb körültekintésre. Megokolt tehát, ha figyelmét első sorban rájuk irányítja.

Az ilykép tagolt államnak első és legfőbb törvénye, hogy minden rendje csak a maga hivatásának éljen, de abban minél tökéletesebb legyen.⁶⁾ Így bírni fog a bölcsesség, a bátorság és a mértékletesség erényével, de egyúttal az igazságosságával is, mely azoknak erejét és állandóságát alkotja. Alkalmazkodva a természetnek a munkafelosztásra irányuló törvényéhez, képmása lesz az állam az igazságosság eszméjének. Ilyen a platoni állam külső képe. Jellemzi az osztályok hierarchiája és az egyéninek teljes feláldozása.

Aristotelest már eddig is mint az egyéninek védőjét és a polgárok jogi egyenlőségének hívét igyekeztünk bemutatni. Platon, mint láttuk, e két pontban éppen az ellenkező álláspontot képviseli, melyet

1) 2) V. ö. Pol. IV. 423D. és más helyeit; 420B, 421B—C.

3) U. o. IV. 432A, 420E—421A, 433C.

4) U. o. 442A—B.

5) U. o. 425D; VII. 519E.

6) U. o. IV. 421C.

az igazságosság eszméjének az államra való alkalmazása szükségképen követel. Ugyancsak fentebb láttuk már, hogy Aristoteles az államegységnek feltétlen követelését az egyénivel szemben logikailag hibásnak tartja, mert ellenkezik az állam természetével. De, hogy az e czélból Platontól alkalmazott eszközök politikai szempontból sem elégitik ki, azt alább a kommunizmusmal kapcsolatban fogjuk szónvá tenni. Bírálatainak másik része a rendek ellen irányul. Platon — mondja Aristoteles — a legnagyobb egységre törekszik, és mégis jogilag úgy, mint társadalmilag két részre bontja államát.¹⁾ Ebben kétségtelenül igaza van Aristotelesnek. Ámde kérdés, mennyire jogosult épen az ő részéről e megjegyzés? Abból kell kiindulnunk, hogy Aristoteles állama szűkebb körű Platonénál, mert ennek csak első két rendje nyerne benne helyet.²⁾ Így tekintve természetesen egységesebbnek látszik, de csak a görög felfogás előtt; míg mi, kik az államban nem csak «a legtöbb külső hatalmat bírók és hasonló szükségletűek szervezkedését»³⁾ látjuk, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy épen az övében mutatkozik a hiba nagyobb mértékben, mert ebben a polgárjog birtokosai és az ezt nélkülözők között még élesebb az ellentét, mint Platon harmadik rendje és a többiek között. Ezek legalább polgárai az államnak és érdekük ennek is érdeke. Midőn Aristoteles a jogegyenlőséget hangsúlyozza és kárhoztatja a filozofusok kizárólagos uralmát, erre a szűkebb körű államra van csak tekintettel. Elismeri ugyan ő is,⁴⁾ hogy jobb volna, ha állandóan ugyanazok uralkodnának, de ha a polgárok természetüknél fogva egyenlők — nála pedig azok⁵⁾ — akkor az igazság mégis csak azt követeli, hogy felváltva mindenki uralkodhassék. Hogyan egyeztetni össze már most ezzel Aristoteles a munkafelosztás elvét, melyet ő is helyesnek ismer el.⁶⁾ Az állam funkciói többfélék és ezeket a jó államban mások és másoknak kell ellátniok. Szükséges tehát, hogy az anyagi szükségletek kielégítésére legyenek földművesek, iparosok stb., de ebből korántsem következik, hogy ezeknek polgároknak is kell lenniök. Sőt mivel az erényen alapuló boldogságra kénytelenek, nem is lehetnek azok, hanem az államnak egyszerűen csak hozzátartozói. De még így is tisztázni kell egy kérdést. Azt, vajjon a többi funkciókat: a védelmet, az istentiszteletet és a kormányzást a többiek, a polgárok, közösen végezzék-e, vagy pedig mivel mind egyik más és más tehetséget követel, mindeniket mások? A feleletet maga a természet adja meg — mondja Aristoteles — mely az ifjút erővel, az idősbet pedig tapasztalattal és belátással ajándékozza meg. Nem kell tehát a polgárságot egyenlőtlen jogú rendekre bontani, hanem mindenkinek oly munkakört kell biztosítani, melyre őt a természet koránál fogva alkalmassá teszi. Következésképpen az ifjú védje az államot, a férfi kormányozza, azok pedig, kik ezekből már kiöregedtek, lássák el az istenek tiszteletét. Így azután érvényesül az államban az *ισότης* elve is, meg a munkafelosztásé is.

¹⁾ Polit. II. 1264a. 24.

²⁾ V. ö. 926. I. 3. jegyzet.

³⁾ Concha: Politika 176. l.

⁴⁾ Polit. II. 1261a. 38—1261b. 6.

⁵⁾ V. ö. 927. I. 6. jegyzet.

⁶⁾ V. ö. 928. I. 2. jegyzet — továbbá IV. 1328b. 16—1329b. 1, egyúttal a következőkre is.

Egészen tehát Aristoteles többet vesz át a gyakorlathól. Az ő állama az a szűkebbkörű állam, mely a görögöké volt általában, mielőtt a demokracia teljesen kifejlődött.¹⁾ A polgárjog gyakorlása is nagyjából egyezik a görög szokással. Platon viszont ép e két pontban akarta reformálni a görög államot, a mennyiben minden tagját (a csakis idegen származású rabszolgát kivéve) polgárává fogadta, de a különböző hivatásokat elkülönítette.

* * *

Bemutattuk, mint nyer az igazságosság eszméje egyik irányban következetes alkalmazást a platonai államban, lássuk, hogyan akarja Platon annak másik tulajdonságát, az *egységet*, benne és általa kifejezésre juttatni. A legnagyobb jó az államra az, a mi összeköti és egygyé teszi. Psychologiailag azzal okolja meg Platon e tételt, hogy minden ember azzal törődik legjobban, a mit szeret, és azt szereti, a miről hiszi, hogy leginkább használ neki.²⁾ Ha mármost minden egyes mástól várja boldogulását, ez szükségképen igazságtalanságokra vezet az egyesek közt — mert mindenki annak érdekében harcol, a mitől boldogságát várja — ellenségekké és képtelenekké teszi őket arra, hogy együtt valami jót cselekedjenek. Úgy, hogy még az igazságtalankok is, ha egyáltalán alkotnak valamit, csak azért tehetik, mert nem hiányzik belőlük egészen az igazságosság, az egyetértés.³⁾ Kiváló érdeke tehát az államnak, hogy az egyesek érdekének és szeretetének tárgya ugyanaz legyen. Ennek pedig leginkább a család és az egyéni birtok áll útjában, mivel azokat megosztja. Szükséges ezért, hogy mind a kettő megszűnjék.

Nemcsak az igazságosságban nyilatkozó elv — hogy mindenki kizárólag egyféle munkával foglalkozzék — követeli ezek szerint az egyéni birtok megszüntetését az első két rendnél, hanem az egész szempontja is. E két okból kifolyólag⁴⁾ az ingatlan vagyont teljesen elveszi Platon az öröktől és anyagi szükségleteikkel a harmadik rendre utalja őket. Azok tartják el őket az állam védelme és vezetése fejében. Ámde így az ingó vagyon is fölöslegessé válik rájuk nézve, hiszen mindent készen kapnak. Ebből is levonja Platon a következtetést és eltiltja az ingó birtoktól is öreit, egyáltalában csak azt hagyva kezükben, a mit napról-napra való szükségleteikhez épen nem nélkülözhetnek. Így minden vagyon a harmadik rendé ugyan, de ez is korlátoknak van alávetve,⁵⁾ nehogy egyrészt a gazdagság vagy szegénység hanyagokká és silányabbakká tegye őket, másrészt a túlságos vagyonkülömbőség kettéválassza köztük a gazdagokat és szegényeket.⁶⁾ Kétségtelenül hiánya a Politeiának, hogy a harmadik rend vagyoni szabályozásának közelebbi részleteiről nem ad felvilágosítást.

A magánvagyonnal együtt elejti Platon a családot is; nem

¹⁾ L. magát Aristotelest, Polit. III. 1277b. 2—3.

²⁾ Pol. III. 412D.

³⁾ U. o. I. 351D—352D.

⁴⁾ U. o. III. 416C; egyúttal a következőkre is v. ö. még 416A—420A.

⁵⁾ V. ö. 931. l.

⁶⁾ Pol. IV. 422E; VIII. 551D.

mintha ez az előbbiből következnek,¹⁾ hanem azért, mert az egyesek érzelmeit magára koncentrálna, az államban kisebb érdekköröket alkot és legnagyobb akadálya annak, hogy az egész állam *ξυνησθήσεται ἢ ξυλλυπήσεται.*²⁾ De más szempontból is czélszerűtlennek tartja Platon a családi, a házasságban, minthogy semmi erkölcsi elemet nem ismer fel benne, pusztán a fajfenntartásra szolgáló materiális kapcsolatot lát. Mivel pedig az államnak érdeke, hogy kivált őrei folyton tökéletesebbek legyenek, nem engedheti, hogy a férfi és a nő egyesülése a véletlenre bízassék. Az állam érdeke kívánja, hogy a párokat ő maga válogassa ki és lehetővé tegye, hogy a derekaktól minél többen származzanak, a silányabbak pedig annál ritkábban egyesülhessenek. Ez természetesen csak úgy lehetséges, ha a házasság egyfelől elveszti állandó jellegét, szóval a nő közös lesz, másfelől, ha az állam szabályozó hatalma alá vonatik. Az állam tehát ki fogja választani a nőket is, mint kiválasztja a férfiakat és minden erejével azon lesz, hogy a legmegfelelőbbek kerüljenek össze. E célból megengedhetőnek tartja Platon a pia fraus-t és valami furfangos sorshúzást ajánl, hogy a silányabbak azt okolják, ha ritkábban jutnak párhoz. Azonkívül a háborúban vagy más tekintetben kitűnőket is házassággal jutalmazza. Hogy túlnépesedés vagy emberhiány be ne álljon, az államnak a házasságok számára is ügyelnie kell. Hasonlóképp nem lehet közömbös az egybekelők kora sem; következőleg ezt is meghatározza Platon: a nőknél 20—40., a férfiaknál 30—55. évekre szabván azt az időt, melyen belül gyermeket nemzeniök szabad, minthogy ez az időszak összeesik fizikai és szellemi erejük virágzó korával. Az e koron kívül nemzett gyermekeket elpusztításra ítéli, valamint azokat sem ismeri el, kik a törvényes koron belül, de meg nem engedett házasságból születtek. A platoni nőközösség tehát legkevésbé szabad szerelem; ellenkezőleg, az állam igen körülményesen szabályozza.

A nőközösséggel azonban még nem szűnnék meg a család, ha a gyermekek akár az apánál, akár az anyánál maradnának. Ezért Platon a gyermekeket is közösekké teszi és ki akarja zárni a lehetőséget, hogy a szülők és gyermekek egymásra ismerhessenek. Mindjárt születésük után külön e célra rendelt tisztviselők veszik át a csecsemőket s ha nem életrevalók, elteszik láb alól, ha igen, állami nevelőintézetbe viszik őket. Ettől kezdve megszűnik a gyermek szüleié lenni, az állam gyermekének tekintik és mint ilyet nevelik. A szülők az összes gyermekeket szeretni fogják, mert egyik v. másik az övék, a gyermekek viszont az időseket szülőiknek tisztelik hasonló okból. A hasonlókorúak pedig testvérekként bánnak egymással. Az igazi viszonyt csak az uralkodók ismervén, a többiek egymást mind rokonoknak tekintik és jólétüknek mint a magukénak fognak örülni, bajukon bánkódni fognak, mintha őket érte volna. Még egy nehézséget kell azonban leküzdenie Platonnak. Azt, hogy miként fogja megakadályozni a vérbűnt ily viszonyok közt? A kérdést meglehetősen könnyen véli elintézhetőnek. A szülők mindazokat gyermeküknek tekintik, a kik házasesetük ideje alatt születtek, a gyermekek pedig az ez időben születetteket testvéreiknek. Egyébként, ha ez utóbbiak érintkeznek is egy-

¹⁾ ²⁾ V. ö. Oneken i. m. I. 183—Pol. V. 462E.

mással, az sem nagy baj, sőt ha a Pythia is javalja, meg is engedhetik az archonok.¹⁾

A család és magánvagyon hiánya nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszi, hogy az örök élete más tekintetben is közös legyen. Együtt kell lakniok, közösen étkezniök, gyakorlataiknak, sőt nevelésüknek is közösnek kell lennie.²⁾ Az ilyen államban azután mindannyian ugyanazokra és ugyanarra fogják mondani, hogy az övék, vagy hogy nem az övék; szóval szeretetüknek és érdekeiknek tárgya közös lesz.³⁾ Megszűnnek a családok és az állam maga lesz egy nagy család, mely osztatlanul bírja mindenkinek szeretetét és érdeklődését. Csakhogy Platon nem veszi észre, hogy ekkor az állam maga is megszűnik, mert visszafejlődik azzá, a miből lett.

Bármily feltűnőeknek és lehetetleneknek látszanak a modern ember szemében Platon intézményei, kétségtelen, hogy az ókori görög állam főleg az ő korában sok tekintetben alkalmas volt a kommunizmus megvalósítására. Kedvezett ennek mindenekelőtt kisebb volta, mely a közös életmódot sokkal könnyebbé tette; de meg az állameszmének az egyén fölött való túlságos uralma is. Azok a kiáltó ellentétek pedig, melyek egyrészt a vagyoniilag és jogilag különbözők, másrészt az egyéni, illetőleg rendi érdekek és az államé között támadtak, és a melyekben mindinkább kezdték a bajoknak okát keresni, szükségképpen vezettek a kommunizmus gondolatára.⁴⁾ Behatol ez lassan a komédiába, sőt a tragédiába is, és tárgyává lesz a filozofiának is.⁵⁾ Benne látják az aranykor boldogságát és tőle várják, mint többek közt a Politeia is mutatja, a jövőt is. Lehetőségét annál valóbszínűnek tartották, mivel történetíróik⁶⁾ mint egyes népeknél tényleg létező állapotot ismertették; azonkívül maga Sparta is több hasonló természetű intézményt mutatott fel. Így ott is a vagyon egyenlő, az arany és ezüst birtoka tilalmas volt. Eszközök, állatok, rabszolgák használata ott is közös, sőt a férjnek nemcsak szabadsága, hanem kötelessége is volt, hogy nejét olykor másnak átengedje. Mindezek bizonyos fókig gyakorlati szempontból is igazolják Platont, de reformjainak radikálisizmusát mégis csak az igazságosság eszméjének az államra való alkalmazása magyarázza. És épen a közösség elvének e minden irányban való radikális keresztülvitele jellemzi Platon államát a másoktól tervbe vett államokkal szemben, mint ezt Aristoteles is hangsúlyozza.⁷⁾

Aristoteles már ismertetett államfelfogásának természetes következménye, hogy az állami egység gondolatának föltétlen érvényesítését nem helyesli, azt hasznosnak nem találja, hanem a szociális és individuális érdekek kiegyeztetését követeli arra hivatkozva, hogy az

1) Pol. V. 457B—461E.

2) U. o. III. 415D—417B.

3) U. o. V. 462C.

4) V. ö. Pöhlmann i. m. I. 108. «In einer von den Gegensätzen des Mammonismus u. Pauperismus zerrüteten Gesellschaft ist das Auftauchen kommunistischer Tendenzen eine . . . selbstverständliche Erscheinung».

5) I. az adatokat u. o. II. 10—30.

6) Herod. IV. 104. az agathyrsokról, Theopompos (Athenausnál XII. 517. frgm.) a tyrrhenekről, samnitokról és messapiaiakról.

7) Polit. II. 1266a. 30—40.

emberbe a természet ojtotta a maga és a sajátja iránt való szeretetet.¹⁾ Így bár helyes Platon lélektani kiindulópontja,²⁾ mégis tévesek következtetései, midőn azt hiszi, hogy az egyes szeretetét és érdeklődését teljes mértékben át tudja ruházni arra, a mi mindenkié.³⁾ Ezért, ha fel is tesszük, hogy a lehető legnagyobb egység érdeke az államnak — a mint hogy nem az — és a platonai kommunizmus lehetséges, akkor sem ez a legjobb eszköz annak elérésére, mert éppen az ellenkező eredményt idézi elő.⁴⁾ Sokkal biztosabban fejleszti a közszellemet a nevelés, és csodálatos, hogy éppen Platon fordul ily intézményekhez,⁵⁾ ki a neveléstől oly nagy eredményeket vár s arra oly kiváló súlyt helyez.

Lássuk ezek után a főbb ellenvetéseket. Abból indulva ki, hogy vagyonszövetség nő- és gyermekszövetségtől függetlenül is létesíthető, mindenekelőtt elválasztja Aristoteles a kettőt egymástól és külön teszi vizsgálat tárgyává.⁶⁾ Bizonyos, hogy a kettő közül a vagyonszövetség könnyebben volna megvalósítható, csak hogy itt viszont az a baj, hogy sem azt nem lehet tudni, melyik formáját óhajtja Platon, sem azt, hogy a harmadik rendre is kívánja-e kiterjeszteni. De bármelyik alakját akarja is életbeléptetni, mindegyiknek megvan a maga rossz oldala, mivel vagy nemtörődömséget idéz elő, vagy pedig elégedetlenségre és czivódásra vezet. Ehhez járul még az is, hogy a birtokszövetség megfosztja az egyeseket attól, hogy egymásnak szívességeket tegyenek és kölcsönös szolgálatokkal egymást szeretetre kötelezzék; de megfosztja attól a nem csekély örömtől is, melyet az emberben természeténél fogva annak tudata okoz, hogy valami az övé. Mindezek miatt többre becsüli Aristoteles a birtoknak oly rendezését, mely a kettőnek, a közös- és magánbirtoknak, hasznos tulajdonságait egyesíti, azoknak káros következményei nélkül. Legyen tehát a birtok bizonyos tekintetben közös, más tekintetben egyéni. E célból Aristoteles — megjegyezvén, hogy Platonnal ellentétben a földbirtokot minden körülmények között a fegyverviselő uralkodó polgárság kezében kívánja látni⁷⁾ — az állam földjét tekintettel úgy a közös szükségletekre, mint az egyesekére, két részre osztja.⁸⁾ Az egyik állami (közös), a másik magánbirtok lesz. Ezek mindegyike ismét két részre osztandó: az előbbinek egy részéből fedezendő az istentisztelet költségei, a másikkól a közös étkezéseké. A polgárok földjéből pedig mindenki két telket kap: egyet a határszélen, egyet meg a város közelében, hogy úgy az egyenlőségnek, mint a védelmi szempontnak elég legyen téve. Természetes, hogy ők maguk nem művelhetik földjüket, hanem ennek rabszolgák és perioikoszok által kell történnie.

Aristotelesnek a nő- és gyermekszövetséggel szemben elfoglalt álláspontját — annak elismerésén kívül, hogy az emberi természettel jár a maga és a sajátja iránt való szeretet — még két körülmény magyarázza; az egyik, hogy ő a házasságot a fajfenntartásra célzó egyesü-

¹⁾ U. o. 1263a. 41. és köv.; tov. 1261b. 34–35; 1262b. 22–24.

²⁾ ³⁾ L. 933. l. — Polit. II. 1261b. 33–35.

⁴⁾ U. o. 1262b. 3–24. és 1262a. 40–b. 3 (Susemihl sorrendje szerint).

⁵⁾ U. o. 1263a. 38–40, 1263b. 36–40.

⁶⁾ L. erre, valamint a következőkre nézve II. 1262b. 35—1263b. 29.

⁷⁾ Polit. IV. 1329a. 18–26.

⁸⁾ U. o. 1329b. 40–1330a. 33.

lésen kívül erkölcsi viszonyoknak is tekinti, a másik, hogy a családban nemcsak az állam ősfarmáját, hanem annak mindenkori alapját is látja. Az utóbbi szempont hozza magával, hogy a házasságot Platonhoz hasonlóan ő is bizonyos fokig állami szabályozás körébe vonja, az előbbieket megokolják, miért veti el a nő- és gyermekközösséget a családdal szemben, melyet politikailag és emberileg egyaránt nélkülözhetetlennek tart. Nyilván Aristotelest sem győzik meg Platonnak azon következtetései, melyeket egy az állatvilágból vett analogiából¹⁾ von le a házasság fajnemesítő célzatára vonatkozólag. De ezt nem tekintve, Aristoteles a kommunizmust Platonnak saját célja szempontjából sem ítéli megfelelőnek.²⁾ Ha mindenki mindent magáénak mond, akkor egyúttal mindenről le is mond, mert a mi mindenkié, az senkié sem. Ennek káros következményeit leginkább a gyermekek sínylenék meg, mert senki sem fogná egyiküket sem úgy szeretni, mintha a sajátja volna. Egyáltalában a közösség a szeretet és a barátság erejét csökkentené, mert az egyesnek szeretete, mint egy csepp édesség sok vízben, elenyészne a sokaságban a nélkül, hogy bárki is érezné jótékony hatását. A szeretet csökkenésével pedig az összetartás és ragaszkodás is meglazul, következésképpen a közösség éppen az ellenkező útra visz, mint Platon gondolja, annál is inkább, mert sem a szülői, sem a rokoni tisztelet nem mérsékli az esetleg ellenségeskedőket. Azonkívül, a mint a vagyonszövetség kizárja a jótékonyerő erényét, úgy a nőközösség megszünteti az önmegtartóztatását, legalább azon szűkebb értelmében, a mint az a házasságban nyilvánul, tudniillik, hogy a férfi erkölcsi meggyőződésből tartózkodik idegen nőtől. Vannak azonkívül technikai hibái is a platoni nőközösségnek. Mindenekelőtt, hogy a hasonlóság alapján sokan rá fognak ismerni gyermekeikre és viszont; másfelől ismét az ismeretlenség miatt gyakori lesz a szülők és rokonok bántalmazása és gyilkolása, nemkülömben a vérfertőzés is, melyet elkerülni alig lehet s melynek degeneráló hatása legkevésbé az az eredmény, melyet Platon a nő- és gyermekközösséggel elérni kívánt.

Mivel tehát a nő- és vagyonszövetség sem politikailag nem célszerű, sem ethikailag nem hasznos, azonkívül technikai hibáktól sem ment, Aristoteles «legjobb államában» nem kap helyet. Nem már azért sem, mert ő államát nemcsak a leghasznosabb, de egyúttal kétségkívül lehetséges³⁾ intézményekkel kívánja ellátni, holott a platoni kommunizmus nyilvánvalóan egyik sem, mert ellenkező esetben önmagától fejlődött volna ki, főleg mivel az eszmék maguk igen rég ismertek. Erre támaszkodva kijelenti Aristoteles, hogy ha megvalósulna is valaha a platoni állam, annak oly módosulásokon kellene átesnie, hogy nem maradna meg benne egyéb, mint az, a mi a történeti fejlődés folyamán már úgy is gyakorlatban van, t. i., hogy az örök közösen étkezzenek, hogy földjüket ne maguk műveljék, hogy egymást kölcsönösen kisegítsék (*κοινὰ τὰ φίλων*).⁴⁾ Ezeket az intézményeket Aristoteles is átveszi államába, mint a melyeket az élet is igazolt. Aristotelesnek e megjegyzései azért is érdekesek, mert bennük ugyanaz a gondolkodó

1) Pol. V. 459A—E.

2) Polit. II. 1261b. 16—1262b. 34, egyúttal a következőkre nézve is.

3) L. 24. l.

4) Polit. II. 1264a. 1—10. és 1263a. 30—40.

nyilatkozik meg, ki az államot a természet alkotásának vallja,¹⁾ de érdekesek azért is, mert reámutatnak a Politeia egy nagy tévedésére, hogy államot, állami rendet *θεσει* alkotni nem lehet, annak *φύσει* kell létrejönnie.

* * *

Nem lehet célja ily rövid értekezésnek, hogy a Politeia, még kevésbé, hogy a Politika tartalmát kimerítse. Ennek tudatában arra szorítkoztunk, hogy legalább a hennük letett alapvető politikai elveket és ezek következményeit jellemezzük. Sok, nem is lényegtelen kérdést szótlánul kellett mellőznünk, sőt az érintetteket is csak vázlatosan ismertethettük. Alapvető hibának tartanók azonban még szerény kereteink mellett is, ha legalább néhány vonásban nem vázolnók mindkét gondolkodónak felfogását a *nevelésről és oktatásról*, nemcsak a kérdésnek általában fontos voltánál, hanem azon mélyreható jelentőségnél fogva is, melyet mindketten annak politikai szempontból is tulajdonítanak. Azzal ugyanis már eleve számot kell vetnünk, hogy Platon és Aristoteles nem mint pädagogusok, hanem mint politikusok foglalkoznak a neveléssel; minek következtében elmélkedéseiket a tárgy természetére vonatkozó nézeteiken kívül politikai elveik is irányítják. Egészen természetes, hogy oly gondolkodóknál, kiknél az állam tágabb értelemben vett nevelőintézet jellegét ölti és célját csak neveléssel érheti el, a politikának és pädagogiának igen benső kapcsolatban kell lenniök. Ez egyrészt abban nyilvánul, hogy az állam maga határozza meg a nevelés külső rendjét és körét, másrészt, hogy a nevelés célját a sajátjához képest szabja meg. Teheti ezt annál is inkább, mivel Aristotelesnél az állam célja ugyanaz, mint az egyesé, Platonnál pedig az előbbi mindenesetre magában foglalja az utóbbit. Annak felismerése tehát, hogy a nevelés nemcsak az egyesre nézve bír eléggé fel nem becslhető értékkel, hanem az államra nézve is,²⁾ mindkettőjüket arra készítette, hogy a család kezéből kivagyék. Megokolja ezt nemcsak az, hogy a család általában a kellő belátással sem bír, hanem az is, hogy a szükséges feltételeket sem tudja megteremteni.³⁾

Platonnál az állam célja az igazságosság eszméje, Aristotelesnél a tökéletes boldogság. A nevelést illetőleg ez nem okoz különbséget, mert mindkettőnek egyaránt az erkölcsösség az alapja; következőleg a nevelésnek is mindkét esetben az a hivatása, hogy a polgárokat erényesekké tegye. Itt azonban már két kérdés bír elhatározó fontossággal. Az egyik, hogy *mi az erény?* a másik, hogy *vajjon mindenki egyformán képes e red?* Az előbbi a nevelésnek belső, az utóbbi külső rendjét fogja meghatározni. Platon szerint a tökéletes erény lényege az igazi tudás, az, a mely az ideák szemléletére képesít. Jól tudjuk azonban, hogy ez nem mindenkinek sajátja, hiszen az emberek természetből fogva különbözők és csak kevesen vannak, kik a legmagasabb belátásnak és ezáltal a tökéletes erénynek is részesei lehetnek. Ugyanaz

¹⁾ U. o. I. 1253a. 1. φανερόν ὅτι τῶν φύσει ἢ πόλις ἐστίν, . . .

²⁾ V. ö. Pol. III. 412A, IV. 423E—424E, stb. — Polit. V. 1337a. 3—34, VIII. 1310a. 13—36.

³⁾ V. ö. Stein: Verwaltungslehre. 1868. V. Theil. 2. Hptgebiet. 9. és 14. l.

az elv tehát, mely már előbb a rendiséget tette szükségessé, követeli most a nevelés megosztását is. A tudásnak különböző lehetősége ugyanis eo ipso kizárja, hogy mindannyian ugyanabban a nevelésben részesüljenek. De meg az állami rend is a nevelés megosztását kívánja; mert miképen volnának az osztályok korlátai fenntarthatók, ha pl. az örök és filozofusok nevelése azonos volna, vagy mi jögon uralkodnának a filozofusok, ha nem értelmük és tanultságuk magasabb fokánál fogva. Bizonyos fokig mindamellett közösnek is kell lennie a nevelésnek, melytől azt várjuk, hogy a polgárokat lehetőleg egységes szelleműekké tegye. Platon államában ezek folytán az egyes rendeken belül közös a nevelés, rendenkint pedig különböző oly értelemben, hogy annak teljes kurzusán csak a kiváltságos tehetségek, a filozofusok, mennek végig.

Aristoteles, mint tudjuk, szintén különbséget tesz olyanok között, kik a tökéletes erényre képesek, és olyanok között, kik nem. Az utóbbiak természetesen nem lehetnek államának polgárai, mely a hasonlók és jogilag egyenlők közössége. Ebben rejlik a magyarázata annak, hogy Aristoteles a rendi különbségeket és valamely kiváltságos rend uralmát mellőzte, de ebben rejlik oka annak is, hogy a nevelést is egyenlővé és általánosít kívánja tenni. Az igazságosság követeli, hogy mindenkinek megadja az állam a módot, hogy erényessé nevelődhessenek, a czélszerűség pedig javasolja, hogy egyenlő legyen a nevelés, mivel mindenki egyformán jut bizonyos időre a hatalom birtokába is.

Itt lesz helye szavá tennünk a nőnevelés kérdését is. Platon abból indulva ki, hogy a nő természeténél fogva, mely csak quantitative különbözik a férfétől, ugyanarra a szerepre hivatott az államban, mint a férfi,¹⁾ megkívánja, hogy ők is ezekhez hasonló nevelésben részesüljenek. Az igazságosság szempontja (τὰ ἀποῶν πρόπτειν) nem ellenzi ezt, mert az állampolgári kötelességek szempontjából nincs különbség nő és férfi között. Az a körülmény pedig, hogy a nő a családi élettel és gyermekneveléssel járó terhettől felszabadul, egyenesen szükségessé teszi, hogy valami új hivatást keressen számukra Platon. Hasonlóképp helyes az a törekvés is, hogy mint a férfiak, úgy a nők is lehetőleg tökéletesek legyenek. Mindezekből tehát az következik, hogy a nők a férfiak nevelésében részesüljenek és velük közösen használtassanak fel, természetesen mindenütt tekintettel gyöngébb voltukra. Aristoteles ezt esetben sem gyózi meg Platonnak az állatvilágból vett analogiája,²⁾ mely szerinte azért is helytelen, mert az állatoknak nincsen háztartása. Aristoteles a nőt a családi életre utalja és a politikából kizárja, mert jóllehet benne is megvan a léleknek minden alkotó eleme, de nincs úgy mint a férfiban, hanem ama célhoz alakulva, melyre hivatva van. Főleg pedig hiányzik belőle az elhatározás állandósága és ezért helyes, hogy a férfi uralkodjék, a nő pedig engedelmessékedjék.³⁾ Így a férfi erénye az uralkodásban, a nőé az engedelmességben nyilvánul. Mindamellett, hogy Aristoteles nem fogadja

¹⁾ Pol. V. 451C—457B.

²⁾ U. o. V. 451D—Polit. II. 1264b. 4—6.

³⁾ Polit. I. 1260a. 10—20, 1254b. 13—14.

el a nő egyenlőjogúságát, a lakedaimoni nők féltelenségére tett megjegyzései¹⁾ azt sejtetik, hogy nevelésüket törvényszerűleg kívánja meghatározni. A Politeiának erre vonatkozó részei azonban sajnos hiányzanak.

Említettük, hogy a nevelés célja úgy Platónnál, mint Aristotelesnél az erény. A mennyiben pedig a céltól függ az eszközök megválasztása, nyilvánvaló evidens fontossága annak a kérdésnek, hogy mi az erény? Mindenesetre a léleknek valami sajátja. Platónnál bizonyos állapot, Aristotelesnél képesség, mely a lélek egyes részei által különböző speciális erényekként nyilatkozik. A lélek minden részének megvan a maga speciális erénye, de ezek korántsem egyenlő értékűek, hanem a részek metafizikai természete szerint különbözők. A legtekélyesebb erény az értelemé (*λογιστικόν, λόγος*), a tudás, és a helyes nevelés arra törekszik, hogy ez uralkodjék a lélekben, mert csak akkor bír ez utóbbi azon összhangzó, egészséges állapottal, illetőleg azon képességgel, mely az erénynek lényege. Itt azonban két kérdés merül fel, hogy mi a tudás és hogy önmagában biztosítja-e a léleknek erényét? E kérdésekre adott különböző felelet majdnem kizárólagos oka minden nevelésbeli különbségnek Platon és Aristoteles közt. Az ideák természetéből önként következnek, hogy tudás csak ezek ismerete lehet. Következésképp a nevelés összes funkcióit általunk nem érzékelhető eszményi igazságok szabályozzák.²⁾ Ha ehhez még tekintetbe vesszük, hogy Platon a feltett második kérdésre igennel felel, világos lesz előttünk nevelési rendszerének idealisztikus tendenciája és intellektuális jellege.

Aristoteles metafizikája nem ismer a dolgokon kívül levő ideákat; ezek ismerete tehát nem lehet a tudás. A való szerinte az egyes dolog. De mivel ennek anyagi része esetleges és változó, az igazi tudás tárgyát az állandó, változatlan formának kell képeznie, melyben az anyag megjelenik. A tudásnak e sajátjaos ideál-realisztikus természete nevelését is hasonlóvá teszi. Míg Platon nevelési rendszere az abstrakció iskolája,³⁾ addig Aristotelesé a tapasztalatot sem zárja ki. — A második sarkalatos különbséget az okozza, hogy Aristoteles nem ismeri el, hogy az erény ismerete biztosítja az a szerint való cselekvést is. A tudás, a belátás elmaradhatatlan kelléke ugyan az erénynek, de önmagában még nem tesz erényessé, hanem csak akkor, ha szoktatással arra neveltük a lelket, hogy mindig szerinte cselekedjék. A nevelés tehát nem merül ki az értelem kiművelésében, hanem hatnia kell a lélek érzelmi és akarati elemeire is. Ebben áll Aristoteles nevelési rendszerének ethikai jellege.

Lássuk most már, miként alakul a leírt elvek alapján a *nevelés rendje*. Ennek súlya Platónnál a filozófiai oktatásra esik; a többi csak annak előkészítése. Épen ezért azonban már kezdettől fogva tekintettel kell lennie annak követelményeire. A nevelés mindjárt a születésnél veszi kezdetét, sőt mondhatjuk már azelőtt. Hiszen a házias élet szabályozásával már arra törekszik az állam, hogy a születendő minél alkalmasabb diszpozíciókkal bírjanak. Az első évekre vonatkozólag a

¹⁾ U. o. II. 1269b. 13—1270a. 14.

²⁾ Fináczy: Az ókori nevelés története. Budapest, 1906. 137. l.

³⁾ V. ö. Fináczy id. m. 137. és köv. lk.

Politika bővebb utasításokkal szolgál.¹⁾ Aristoteles nemcsak a nevelés magasabb szempontjaiból foglalkozik e korszakkal, hanem tekintettel van a korrall járó szükségletekre is. A nevelés az első hét évben majdnem kizárólag a test fejlesztésére irányul és arra törekszik, hogy az ne legyen később akadály a lélek kifejlődésének. Kívánatos ezért, hogy egészséges és engedelmes legyen. A fő tehát e korban a táplálkozás, a kellő mozgás és edzés. Az erkölcsi nevelés arra szorítkozik, hogy távontart a gyermektől mindent, a mi lelkét károsan befolyásolja. Vigyázni kell a gyermekmesékre. Míg azonban Aristoteles megelégszik tartalmuknak erkölcsi szempontból való ellenőrzésével, addig Platon mindent kiküszöböl belőlük, a mi a képzeletre, vagy az érzelmekre hat. Hasonlóképpen ügyelni kell a gyermekek társaságára és arra, hogy semmi erkölestelent, akár képet, akár színdarabot ne lássanak. Az 5—7. években célszerű, ha a nagyobbak oktatásában hallgatóság részt vesznek. Hasonló intézkedés ez ahhoz, melyet Platonnál találunk, ki a harczkészség nevelése céljából megkívánja, hogy a gyermekek már kicsiny koruktól kezdve legyenek tanúi szülőik harczainak.²⁾

Mindeddig a család nevelte a gyermeket. A hetedik évtől kezdve, — tehát nem mint Platonnál a születés percétől, — az állam veszi át és a többiekkel közös oktatásban részesíti. A következő évek nevelése a pubertás koráig és folytatólag a 21. (Platonnál 20.) évig³⁾ nagyjából megfelel az akkor divott athéni nevelésnek, melynek ideálja a lélek és test harmonikus kifejlődése volt egyrészt gymnastike, másrészt musike által. Ez utóbbinak tárgyai a *γρῆματα* (együttal irodalom is), *μουσική* és *γραφική*. Ezek azok a tárgyak, melyek az általános görög felfogás, nemkülömben Platon és Aristoteles szerint is szabad emberhez illők. Oly gondosan ügyelnek az exclusiv jelleg megőrzésére, hogy még e tárgyak köréből is száműznek mindent, a mi esetleg banausikusz szint adna nekik.

A gimnasztika nincs korhoz kötve; egész életen át kell vele foglalkozni, de mindig a kor természetéhez mérten. A gyermeknek könnyebb gyakorlatokat szabad csak végeznie mindaddig, míg eljön az a kor, melyben a nehezebbek sem ártanak fejlődésének. Az ő gimnasztikájuk nem az atlétaké, hanem az, mely a testet a lélek méltó keretévé teszi. Semmiképen sem egyoldalú, hanem egészségre, erőn kívül a test szépségére és fegyelmeztségére törekszik.

Az írás-olvasást azért kell tanítani, mondja Aristoteles, mert más tudományok megszerzéséhez szükséges, a rajzot pedig, melyről Platon nem szól, azért, mert a szép iránt való érzéket neveli. Míg Platon az irodalmi oktatásról elég részletesen szól, a Politika idevágó fejezetei hiányzanak; holott bizonyos, hogy a Poetika írójának nem kevés mondanivalója lehetett e tárgyról. Az irodalmi oktatásnak szokásos módját beható kritika alá veszi Platon, mert nézete szeriut nemcsak az ifjúság, hanem a felnőttek erkölcsöre is károsan hat. Első sorban azon költők ellen fordul, kiknek a görög nevelésben legnagyobb szerep jutott: Homeros és Hesiodos ellen. Kifogásolja, hogy

¹⁾ Polit. IV. 1335a. 3—1335b. 37.

²⁾ Pol. V. 466E—467E.

³⁾ Pol. II. 376E—III. 412B. — Polit. V. 1337a. 34—1342b. 39.

oly mesékkel kápráztatják el az ifjakat, melyek egyrészt kétségen kívül valótlanok, másrészt az istenekről, hősökről és az alvilágról helytelen fogalmakat keltenek és alkalmasak nemcsak arra, hogy az istenekben való hitet megrendítsék, hanem arra is, hogy általuk az emberek saját hibáikat is igazolva lássák. Hasonlóképp káros hatású a legtöbb drámai mű is, mert a jellemet változékonyná teszi és erkösetelen példák utánzására készítenek.

Mai oktatási viszonyaink között különösen feltűnő az a nagy jelentőség, melyet úgy Platon, mint Aristoteles a zenének tulajdonít a nevelésben. Mindketten tudatában vannak annak a mély hatásnak, melyet a zene általában és a melyet a különböző ritmusok és melódiák egyenkint a lélekre gyakorolnak. Ezért mindketten kiváló eszközök látják benne az erkölcsi nevelésnek, de csak akkor, ha kellőleg szabályozva van. A zenét különböző célokból művelik, mondja Aristoteles. A nevelés szempontjából azonban csak mint erkölcsnemesítő és jellemképző eszköz jöhet számba. Mivel az egyes ritmusoknak és melódiáknak más-más hatása van, a nevelésben csak azoknak szabad helyt adni, melyek a jellemet annak czélja előnyére befolyásolják. Platon ilyeneknek találja a dór és phrygiai hangnemeket, míg Aristoteles az utóbbit elveti és helyette az idősebbekre való tekintettel a lydiait fogadja el, ha ugyan az utóbbira vonatkozó hely nem interpolatio.¹⁾ Hasonló okokból kiltitják mindketten az összes fúvó hangszereket és csak a lyrának és kitharának, illetőleg Aristoteles csak az előbbinek, használatát engedik meg. Aristoteles kitér még arra is, vajjon az ifjak maguk is foglalkozzanak-e zenével, vagy csak hallgassák-e. A kérdést az előbbi értelemben dönti el azzal az okkal, hogy az ember csak annak lehet hivatott megítélője, a mivel maga is gyakorlatilag foglalkozik. Természetesen ki kell zárni a virtuozításra törekvést, mely banausitasra vezet.

Eddig tartanak a Politika nevelésügyi fejtegetései; tehát éppen az hiányzik belőle, mire Platon a legnagyobb súlyt helyezi, a magasabb oktatás. A 20. életévvel véget ér az első két rend közös nevelése és közülök csak azok részesülnek további oktatásban, kik a bennük levő filozofiai hajlammal fogva az állam vezetésére hivatottak és e célra kiszemeltettek.²⁾ Cél az eszmék megismerése. Amde ehhez hosszú előkészületre és gyakorlatra van szüksége még a kiválasztottaknak is. A 20—30. évig tehát az oktatásnak oly tudományok lesznek tárgyai, melyek fokozatosan elvonásra szoktatnak. Ilyenek: a matematika, a geometria, astronomia és harmonia. A gyakorlati irányt természetesen ki kell belőlük zárni és pusztán absztrakt mivoltukban foglalkozhatnak velük a leendő filozofusok. Csak ha e bevezető tudományok tűzpróbáját kiállotta a jelölt, akkor folytathatja kiképzését a dialektikával. Ha azután öt évi dialektikai tanulmány után megérti a mindenség viszonyát és fel tud emelkedni az ideáig, akkor eljött az ideje, hogy az állam igazgatásában is részt vegyen, vagy Platon szavaival, hogy leszálljon a barlangba, melyből az eszmék világába indult. Tizenöt évet töltve el gyakorlati tevékenységben, rendelkezni fognak végre a kellő tudással és gyakorlattal ahhoz, hogy a jó eszméjének

¹⁾ L. Susemihl: Arist. Politik, 1113. jegyz.

²⁾ Pol. VII. 518B—540C.

világító fénye mellett egymást felváltva helyes irányban vezessék az államot és maguk helyébe minél tökéletesebb utódokat neveljenek.¹⁾

Igy a nevelés, minthogy az állam helyes rendjének és e rend fennmaradásának biztosítéka, szervesen kapcsolódik bele Platonnál és Aristotelesnél a politikába. E viszonynak természetéből folyik, hogy mindketten a társadalmi nevelést hirdetik. Az egyén ugyanis nem magáé, hanem az államé, illetőleg Aristotelesnél csak az állam által jut voltaképen emberi mivoltához. Az állam céljának érdekében tehát az egyesnek nemcsak joga, de kötelessége is a nevelődés, az államnak pedig nemcsak érdeke, de joga is, hogy e nevelődést maga irányítsa és szabályozza.

(Budapest.)

PÉCSY BÉLA.

HAZAI IRODALOM.

Egyetemes Irodalomtörténet. Szerkeszti *Heinrich Gusztáv*. Harmadik kötet. Kelták és Germánok. 35 műmelléklettel és 148 szöveggéppel. A vall. és közokt. min. támogatásával. Budapest, Franklin-Társulat, 1907. 4-r. XII, 680 l.

Azon újabb időben mindinkább szaporodó gyűjteményes irodalmi művek között, melyeknek keletkezését egyrészt a tudományok művelői önzetlen lelkesedésének, másrészt a kereskedői ügyesség és élelmeség terjedésének köszönhetjük, alig van egy is, mely irodalmunk és művelődésünk szempontjából oly nagy hézagot volna hivatva betölteni, mint az *Egyetemes Irodalomtörténet*. Mert mi mindenről esik szó ezekben a szépen kiállított nagy kötetekben? A legjobbak és legnagyobb gondolataival és érzéseivel ismerkedünk itt meg, a kik csak, mióta az emberek megtanulták beszédjüket jelekkel rögzíteni: évezredek változatos fejleményei között a legkülömbözőbb helyeken és időben, de azzal a tehetséggel megáldva éltek életüket, hogy agyuk gondolatainak és szívök érzéseinek harmonikus és művészi kifejezést adva, minden későbbi nemzedéket megindítsanak, benne szent megilletődést és nemes lelki emelkedettséget keltsenek fel.

Ily munkára sok okból volt szükség. Én csak egyet említek. Iparkodva ítéleteinkkel csak a harmadik kötetre szorítkozni, maga ez a kötet is bizonyítékul szolgálhat arra, hogy mily kevesen vannak hazánkban azok, a kik tudományosnak nevezhető készültséggel, a philologiai módszeresség elméleti s az alaposság és pontosság gyakorlati képzettségével foglalkoznak philológiával, különösen az úgynevezett

¹⁾ U. o. 539D—540B.

«modern» philológiával. Nem megdöbbenő-e, ha elgondoljuk, hogy a Magyarországon élő közel húsz millió ember között egy-kettő akad, ki lelke minden erejével s azonkívül a megfelelő tehetséggel a hatalmas modern angol művelődés és irodalom megismerésén és megismertetésén fáradoznék, nem is szólva az északi germán népek újabb kultúrájáról, melylyel egyetlen egy ember sem foglalkozik nálunk önállóan vagy számbavehető módon. E könyv talán alkalmas lesz arra, hogy felkeltse a vágyat és iparkodást ez irodalmak tüzetes tanulmányozására. Mert vita tárgya nem lehet, hogy e téreken hiányoznak nálunk a szakemberek. E körülmény okainak feltárását azonban más alkalomra hagyva, itt csak arra akarok rámutatni, hogy mily nehezen sikerülhetett a szerkesztőnek, hogy néhány munkatársát összetoborozza. Ebben azonban nagyjából elég szerencsés volt.

A könyv legszebb és feltétlenül megbízható részei közé tartozik mindaz, a mit PETZ GEDEON írt. Az ő nagy tudása, pontossága és alapossága minden során meglátszik, a mint egyébként is ily szempontokból az ő működését valóságos áldásnak kell tekintenünk oly időben, mikor más tudományok örvendetes megerősödése mellett éppen a modern philologia terén valami sajátságos félműveltség zavartalan terjeszkedését látjuk. Petz Gedeon az egyedül helyes tudományos felfogással ismételve rámutat arra és érezteti velünk, hogy azok az ítéletek és vélemények, a melyeket e könyvben olvashatunk, nem tekinthetők véglegeseknek, hogy ezek mögött a befejezetlen kutatás nagy munkája és az ellentétes nézetek változatos küzdelme áll. Ily módon nemcsak az irodalmi művek, hanem a philologia feladatai iránt is fog érdeklődést és érzéket kelteni. Nagy biztosságához és körültekintéséhez járul világos és vonzó előadása, úgy hogy mindenki, a ki a könyvet kezébe veszi, élvezettel fogja olvasni mindazt, a mit az *Eddáról*, a *szkald költészetről*, a *saga-irodalomról*, valamint az *ó- és középanyol irodalomról* írt.

Nagyon elüt mindettől az *újabb skandináv irodalom* ismertetése, melyet ERDÉLYI KÁROLY nem annyira az egyes irodalmi művek, mint inkább különböző irodalomtörténetek és kézikönyvek alapján írt meg, s ezt megokolt szerénységgel — noha nem elég tudományos pontossággal — néhányszor maga is jelzi. Mondanivalója alig van arányban pathetikus előadásával, s oly nagy költők mellett is, mint Ibsen, igazi elmélyedés nélkül halad el. Pongyolasága sokszor bosszantó. Érdeklődését külsőségek, mint írói jutalmak és külső sikerek, irodalmi csetepaték vagy egyes írók bogarai, legalább is ép úgy foglalkoztatják, mint műveik igaz mélysége. Csak a svéd irodalomban érzi magát otthonosabbnak, s itt néhány költőről, így pl. Tegnérrel, Runebergről, sikerült méltatást és jellemrajzot írt.

Mily más felfogás az, melylyel VOINOVICH GRÉZA vezet bennünket végig az *újabb angol irodalom* termékein. Mily pompásan tudja megválogatni, hogy miről szóljon és mit hagyjon el; mily mélyen tud belevilágítani egy-egy emberi szív rejtekeibe, szenvedéseibe és vergődésébe, s hogy tudja néhány erős vonással egy ember jellemképét megrajzolni. A mit szerinte a renaissance ismertet meg Angliával, ugyanazt ismerteti meg ő velünk, t. i. «az ember bensőségét, a lélek rejtelmét, a szív édes gyötrődését és tiszta álmait, az elmélyedés és fölemelkedés útjait csakúgy, mint a formák finomságait». Képzületünk szívesen követi élénk és művészi előadását, s tisztult műérzékkel és mély érzéssel párosult erős intuitiójának vezetése alatt könnyen és észrevétlenül éljük bele magunkat a különböző korok és idők felfogásába. Gondos körütekintése elejétől végig nem lankad, s ha itt mégis kiemeljük a Shakespeare-ről szóló részt, csak azért teszszük, mert itt állt a legnagyobb feladattal szemben, melyet fényesen is oldott meg.

A *németalföldi irodalmat* és műveltséget, melylyel a magyarországi református egyház, Hollandiába küldött theologusai közvetítésével, mindig kereste az összeköttetést, a Hollandiában tanult NAGY ZSIGMOND kritikai élel és a személyes vonatkozások érdekes kidomborításával ismerteti.

A *német irodalom* fejlődését és alakulását a szerkesztő, HEINRICH GUSZTÁV, beszéli el, folyékony, élénk és könnyed stílusában. Felfogása, mely mögött egy egész emberélet munkássága rejlik, ismeretes, hisz országunkban minden valamire való német philologus tőle tanulta a német irodalom történetét. Ítéleteit józan felfogás és gyors készség jellemzik, s ha tanítványai olykor más véleményen is vannak — hisz nem volna haladás a világon, ha ez nem így volna — mégis tisztelettel hajolnak meg a mester gondolatai előtt, s örömmel emlékeznek vissza az előadásra, melyet egykor nagy élvezettel hallottak népszerű tanáruk ajakáról, s melynek itt most a tudomány haladásával számot tartó s újból jól átgondolt foglalatját kapják meg.

Kár, hogy az újabb német irodalomról csak nagy vonásokban és vázlatosan szól, pedig erről bizonyosan szívesen olvasnának többet épen azok, kiknek a könyv első sorban szánva van, t. i. az úgynevezett nagy közönség, más szóval a laikusok. Mert, úgy látszik, szakemberekre, vagy olyanokra, kik azokká lenni óhajtanak, számított a szerkesztő legkevésbé, talán a kiadók felfogásának is hódolva. Mindenütt gondosan el van kerülve minden, a mi a könyvnek kissé tudományosabb szint vagy jelleget adhatna; könyvczím, kiadás vagy irodalom, tudományos megokolás egyaránt következetesen mellőzésben részesül. Nagy kérdés, hogy ez helyes-e. Mert nyilván tény, hogy a

könyvet megvenni első sorban a laikusok fogják, talán nem annyira, hogy el is olvassák, mint inkább azért, mert a szép könyvsor mindig imponáló szobadisz. De egyébként a nagy közönségre nézve áll az, hogy «ein grosses Buch ist stets ein grosses Übel», s kíváncsi volnék, hogy hányan akadnak közüle, a kik az öt kötetet el is olvassák.

De igenis elő fogja venni tanár vagy tanárjelölt, vagy a közönség értelmesebb része, mely további olvasmányaihoz tájékozódást vagy útbaigazítást keres. De ezek csalódva fogják letenni a könyvet, mert a kezdő philologus hiába fogja pl. kérdezni, kik azok az «újabbkori tudósok», kik Arminiust a hősmonda Szigfridjével azonosították (26. l.), vagy hol s miféle munkáikban olvashat erről többet; azt is csak elvétve fogja megtudni, hogy miféle germán költői műveket olvashat magyar fordításban is, azt pedig egyáltalában nem, hogy miféle kiadáshoz nyúljon, ha teljes vagy pontos eredeti szöveget akar olvasni. De ez az érthetetlen tartózkodás a legfontosabb és legszükségesebb irodalom idézésétől (nagy hibája ez Beöthy «képes» magyar irodalomtörténetének is) nálunk általános. úgy hogy akként érzi magát az ember e kívánsággal, mint Gellert meséjében az ép lábú ember a sánták országában, kit ugyancsak kigúnyolnak azért, mert egyenesen jár.

A könyv kiállítása szép és izléses; legkedvesebbek és legfinomabbak az angol irodalomra vonatkozó illusztrációk, a mint az angol izléssel és művészettel egy germán népé sem vetekedhetik, kivált a németeké nem. Utóbbiak közt akad nem egy ábrázat, mely esetlenségével ugyancsak kijózanítólag hat, s melyet kép nélkül különbnek tartottunk volna. A legszebb illusztrációk egyike Lenau hangulatos csatádi szobrának szép képe. A könyv tartalmának gazdagságáról fogalmat nyújthat a részletes (30, három hasábos lapra terjedő) név- és tárgymutató is, mely a könyv állandó használatát nagyon meg fogja könnyíteni.

(Budapest.)

SCHMIDT HENRIK.

Nagy József: A görög atomista fizikusok filozófiájának alapvonalai. Budapest, 1907. 8-r. 43 l.

Az előszóból megtudjuk, hogy az előttünk fekvő tanulmány egy készülő nagyobb munka része, mely a Sokrates előtti bölcsészetet van hivatva tárgyalni. E mutatvány reményt nyújt arra, hogy általa irodalmunk jó munkával fog gyarapodni. A szerző értekezését a források gondos és óvatos felhasználásával írta meg s az atomismus gondolatvilágának értékelését, valamint a modern tudományhoz való viszonyának kifejtését is megkísérli. A vitás kérdésekben mindenütt állást

iparkodik foglalni. Így annak a tárgyalásánál, vajjon Demokritos atomjainak van-e súlya, Aristoteles igenlő nézetét fogadja el szemben a többi forrással, mely az atomsúlyról nem tesz említést, még pedig szerzőnk szerint azért, mert D. rendszerében ez csak alárendelt szerepet játszik. Az atomisták tanaiban rámutat az eleai bölcsészet emlékeire, a mi különösen a terminológiában mutatkozik. Ez alkalommal megjegyzi, hogy eleai Zenon azért volt kénytelen a mozgást tagadni, mert kételkedett az üres tér létezésében, mely az elmozdulást lehetővé teszi. Nézetünk szerint nem a mozgásnak ily külső akadályozottsága lebegett elsősorban Zenon szeme előtt, hanem a mozgás fogalmi konstrukciójainak lehetetlensége bírta őt arra, hogy azt illúzióknak bélyegezze. Erre mutat mozgási aporiáinak Aristotelesnél fennmaradt szövegezése is.

Áttérve az ó-atomizmus (Leukippos és Demokritos) és az új-atomizmus (Epikuros) kosmogoniájának összehasonlítására, szerzőnk megállapítja, hogy az atomok lefelé esése, mint mozgásuk végső oka, az előbbi előtt ismeretlen volt s Epikuros sajátos elméletének tekintendő. Az előbbieket az atomoknak örvénylő mozgást tulajdonították s ebből származtatták a világ kialakulását. E mozgások végső okának kutatása azonban ép oly kevéssé foglalkoztatta az atomistákat, mint a hogy a modern agnosticizmus sem vizsgálja a végokokat.

Az atomisták érdeme lélektani téren, hogy az érzéklet miként való lefolyását iparkodtak megmagyarázni, miközben Demokritos még világosabban azonosította az érzékletet a gondolkodással, mint Condillac. Ethikájának alap gondolata, hogy az embernek lelki harmoniára, és nem érzéki gyönyörökre kell törekednie.

Szerzőnk helyesen emeli ki, hogy az atomisták kísértik meg először minden érzékfölötti mozzanat bevonása nélkül tisztán természettudományi, nevezetesen mechanikai fogalmakkal magyarázni a természeti folyamatokat s talán előbb következett volna be a nagy természettudományi felfedezések kora, ha utódjaik ez úton haladtak volna tovább. Az atomok kvalitatív egyformaságáról szóló tanukat a modern elektron elmélettel veti össze, mely talán végleg diadalmaskodni fog. Ethikájuk találó példája annak, hogy a metafizikai materializmus nem szükségképen ethikai anyagelvűség is. Hibája azonban, hogy D. a nyugalomba és nem a cselekvésbe helyezte az élet valódi célját, mert e felfogás lehetetlenné tesz minden haladást: az emberiség megváltóinak ugyancsak nincs lelki nyugalma. Maga e reflexió is mutatja, hogy értekezésünket gondolkodó ember írta, kit örömmel üdvözölhetünk bölcsészettörténeti irodalmunk terén.

(Pozsony.)

PAULER ÁKOS.

Marót Károly: Fejezetek a Homeros-kérdéshez. Budapest, 1907.
8-r. 37 l.

Közlönyünk f. é. áprilisi számában igen figyelemreméltó dolgozat jelent meg *A görög epikus hasonlatok és viszonyuk a Homeros-kérdéshez* czímen. E dolgozat alkotja első részét (1—21. l.) a fenti tartalmas doktori dissertációnak. Az értekezés a maga ügyes dialektikájával, a homerosi irodalom beható ismeretével és talpraesett bírálatával, nem egy kérdés találó megvilágításával határozottan a legnagyobb dicséretet érdemli. A munka e színvonala megengedi, hogy a következőkben csak kifogásainkat mondjuk el, még pedig csak az elvi jelentőségűeket.

A homerosi hasonlatnak az a magyarázata, mely az első részben olvasható s mely az eredeti egyszerű hasonlat egyoldalú kibővülését világítja meg, elfogadható lenne, ha a szerző e kibővülési folyamatot meghagyná pusztán *lelki folyamat*nak. Ámde megszűnik elfogadható lenni az által, hogy szerzőnk a hasonlatok analysis által nyert magvának, a hasonlított és hasonlító elem egyszerű egybeállításának (*e lelki embryo*-nak) egykori önálló, tényleges életet tulajdonít; megteszi «primær», «az őseposz vázában szerepelt hasonlat»-nak s a hasonlító elem önálló kifejlését a «néplelek» alakító és alkotó költői munkájának tekinti.

A dolgot így magyarázni nézetem szerint sem nem szükséges, sem nem szabad. Nem szükséges azért, mert egyrészt az egyes görög költő lelkében is ugyanaz a fajlag megkülönböztetett dispositio működhetett, mely az elvont jellegű néplelek egyes alkotóit — tekintsük őket akár a maguk kollektíven mystikus mivoltukban, akár egyénibb alakjukban, mint aoidosokat, rhapsodosokat — a hasonlító elem önálló kifejlésére vezette; másrészt azért sem, mert jóllehet a már kialakult motívumok kamatoztatása, bőséges felhasználása minden lehető és lehetően alkalommal határozottan népköltészeti sajátásnak mondható: de a maga általánosságában a már egyszer kidolgozott hasonlati motívumoknak, mint képalkotó elemeknek idegen hasonlatokba való betolulása az egyes költő munkájával is nagyon jól megmagyarázható; különösen ha tekintetbe vesszük szerzőnk összeállítását (8. lap), melyből megtanuljuk, hogy Vergilius mennyit vitt át a maga kész hasonlataiból más helyre. S nem szabad a homerosi hasonlatokban kollektív munkát látnunk, mert e nézet következményeül a közös mű felosztásánál az a verseket toldozgató-foltozgató, *o'* particulát elvevő s beszűrő munka fenyeget, melyet sem e műrecek igazán nem érdemelnek, sem — szerzőnkhez nem méltó.

A II. rész (*Az Ilias és a népköltészet* czímen) becsületos következetességgel alkalmazza az I. rész eredményét s O. Jäger (Homer und Horaz...) utasításának megfelelően a homerosi hasonlatok kérdéséből kiindulva halad a homerosi költemények keletkezésének kérdése felé. Hibáztatja, hogy eddig nem a népköltészeti kutatások szempontjából tárgyalták a homerosi költeményeket, nevezetesen az Iliast, az ő vizsgálatai tárgyát. Kiindulva a népeposzra vonatkozó Steinthal és Pöhlmann-féle fejtegetésekből, példát hozva hazai népmeséinkből, két alapeset ismer fel az Iliasban: a *Patrokleia* (Achilles bosszúja Patroklos gyilkosán) és a *Menis* (a «Viszály» és következményei, Agamemnon bocsánatkérése, Achilles megbékülése és hősies harca).

E két különálló mese az érintkező pontoknál (Achilles megöli Hektort) összeforrt, az összeforrás egyes eltolódásokat (különösen Patroklos szerepére vonatkozólag), kiszínezéseket tett szükségessé, a nélkül, hogy egyes motívumok, darabok viszont eredeti alakulásukban is meg nem maradtak volna.

Az epikai műalkotások kialakulásának tényleg ez a rendes menete: a műalkotó erő egyesít addig különálló elemeket, a keletkező sort formálja, alakítja, benső ellenmondásait elsímítani törekszik stb. De ez egyszersmind a rendes kialakulása minden költői, általában minden művészi alkotásnak, nemcsak a «népeposz»-nak. Ezért ez a menet általánosságban még nem jogosít fel ama tétel felállítására, hogy ez egész alakító, formáló munkát «minden egyéni közreműködést kizáró módon, természetesen» a népköltészet végezte (23. l.). Egyéb tekintetek viszont egyenesen ellene szólnak e tételnek.

Bizonyára senki sem fogja tagadni, hogy az Ilias népmondán alapul, mely többé-kevésbé felismerhetően heterogen elemekből áll. De ép oly kevésbé engedhetjük letagadni, hogy a homerosi költemények — a hogy ma előttünk állnak — nagyon is szembeötlően magukon viselik egy egyénien alakító kéz munkáját, határozott politikai, társadalmi és vallási felfogást, isteneknek és embereknek különös — s legkevésbé sem népi — megítélését, raffináltan öntudatos műirányt, nagystíliűen egységes szerkezetet. Mindez egyszerű «redakció» által nem kerülhetett a költeménybe. A kitől ez az egységes szellem, ez a tudatos beállítás származik, az nem «redaktor», az isten-áldotta nagy költő, alkotó művész, kinek varázskörében egész nemzedékek epikus munkássága boldogan és büszkén merítette ki magát azzal, hogy az ő dalát zengte és itt-ott gyarapította. E nagy alkotónak munkáját a maga titokzatos működésében ép oly kevéssé fogjuk valaha is nyomról-nyomra követhetni, mint a legfőbb Alkotót. Sohasem fogjuk pontosan megállapíthatni, milyen anyagot kapott Homeros készen a népmondából, milyen benső ellenmondásokat kellett neki magának megszüntetnie s b., stb.

De ha valamiképen kielégítő eredményt akarunk, mindenekelőtt mégis magának e szellemnek céltudatos mondaalakító hatását kell kutatnunk. Fel kell majd dolgoznunk a homerosi poetikát (melynek eddig csak félénk kezdetei vannak meg: többnyire összecserélik a rhetorikával), a homerosi istenhitet (nem «theológiát», a hogy Nägelsbach — önmagát elítélve — nevezte), a homerosi politikai, erkölcsi felfogást s a homerosi nyelvet, mely az elfogulatlan vizsgáló szemében ép oly nagyszabású, latitudo-öket megengedő egységet mutat, mint a szerkezet. Azután kereshetjük majd az anyag alakulásában azokat a mozzanatokat, melyeket e megállapítandó költői és emberi egyéniség folyamánynak kell tekintenünk s elválaszthatjuk tőlük azokat, melyekben más principium érvényesülését látjuk. Ez az egyedüli irányelv nemcsak a költő munkáját követő, utólagos betoldásoknak, hanem az ő munkáját megelőző mondaalakulásnak a felismerésére is. Míg a költői céltudatos alakítás nyomait ki nem kutattuk, sőt nem is igyekeztünk őket kikutatni, addig még csak jogunk sincs a «természetesen» alkotó népköltészet eljárás módjának nyomait keresnünk a költeményben. De legkevésbé van jogunk ahhoz, hogy az itt-ott felismerhető mondaalakulás egyedüli hordozójává a népképzetet tegyük.

Ha szerzőnk az itt követelt eljárással ellenkező irányban haladva, azt az utat tűzi ki magának, hogy jelen értekezésében egyelőre «nem részletesen, mai alaki állapotában magyarázza az eposzt, csupán a tartalmi kialakulás módjára» vonatkozólag (37. l.) s csak azután szándékszik majd a költeményen működött utolsó kéz («redaktor») munkáját kutatni: módszer dolgában is amaz iskola hívének mutatkozik, mely a homerosi költeményen a személyiség munkáját csak mechanikusnak, mellékesnek tekinti s így munkája tárgyalását is hors-d'oeuvre-nek tartja.

Ez az iskola kétségtelenül tehetséges tagot nyert szerzőnkben.
(Budapest.) KALLÓS EDE.

Szent-Imrey György: Tompa Mihály. Budapest, 1907, Kókai. S-r.
80 l. Ára 1-50 K.

Örömmel vettem kezembe e kis könyvet. Azt reméltem, hogy vagy közelebb visz bennünket a nagy költő megértéséhez, vagy művésziileg csoportosítja a költő életére vonatkozó adatokat. Bármelyik feladatot oldotta volna is meg szerzőnk, büszkén és önérzetesen tekintetne munkájára. De nyugodt lélekkel mondhatom, hogy a költő műveinek eddig rejtett szépségeit nem tárta föl s talán egyetlen új adattal sem járult Tompáról való ismeretünkhöz.

Szent-Imrey munkáját két részre oszthatjuk. Vannak benne általános elmélkedések, melyek néha alig vannak kapcsolatban a költő életével avagy műveivel, megtaláljuk azonkívül munkájában a költőnek rövidre fogott életrajzát. Ez életrajz keretében emlékezik meg költői és papi működéséről. — Munkáját a nagy emberek életrajzának jelentőségével kezdi. Ez a kezdet helyénvaló, a gondolat szépen kidolgozható — de írónk a legegyszerűbben kifejezhető gondolatokat művészi tökéletességgel tudja homályba burkolni. Mindjárt a bevezető részben így szól: «Az egyesek műveltségi foka s ettől meghatározott abstractiv ereje szerint sokképen eltérő ítéletek keletkeznek az elég jelentékenységre izmosult egyének egységes központi alapjelentésének kihatásai, tartalmi önprojectiói felől.» Tudományos, de nem idevaló kifejezésekbe rejtett tartalmatlanság. A folytatás méltó a kezdethez: «A szép örök alkotásai értékének mértéke, azok intellectualis structurájának, az önmagát projectáló tartalom elidegeníthetetlen logikai értékében van.» A projectio, projectálás — hogy úgy mondjam — vörös fonalként húzódik tovább. De nem csak ez a szó, hanem az a stílus, mely csak a kiválasztottak számára érthető meg azonnal. Nézzünk még néhány példát! «... senki sem álmodta, hogy az akkor világba lépett lélek előtt mily messze kiható jelentőségű és dicsőséges feladat áll, melyet tette kell tennie.» Tompa első szerelmének tárgyalása közben mondja a következőket: «Költőnk zavartalan kéjjel hizlalta csodálkozó szemét délibábc eszménye szépségével». A szemhizlalás különben még egyszer előfordul. «Első szerelmünk — folytatja aztán — csak a mi aetheri finomságú szívünk ideális képzeletének projectiója, ragyogó színézésű, magunk csinálta képe hibás, nem létező, a mi phantasiánk teremtménye.» Ha terünk volna, számtalan mondatát lehetne még idézni, de megelégszem írónk még egy meghatározásával. Arra a kérdésre, mi a valódi költemény, a következőképen felel: «Megfelelő érzéki

mezbe öltöztetett jelentős tartalom. A teremtő lélek egységének kellően megérlelt jelentései kitágulnak az érzéki térbe, az aetheri belső jelentés szemléleti alakká izmosul s a tartalom a maga organikus egységébe zárja a formát, mint önprojectiójának jelképét. Minden fejlődés az egységbe foglalt tartalomnak projectiója és symboluma egyszersmind, mert *involutio* az *evolutio* feltétele». Csak annyit jelentek ki ismételtén, hogy az irodalomtörténet ezt a stílust nem bírja meg. Reális, komoly tudományban, mint a miénk, az ilyen keresett stilverágóknak — mert azok a metafizika-ízű terminusok itt csak csinált virágok — nincs helyük.

Nem hagyhatjuk említés nélkül könyvének azt a tulajdonságát, hogy lépten-nyomon előrántja a világirodalom egy-egy jelesét, köztük olyanokét is, kiknek ismeretéhez igazán a legszélesebb körű tudás, a legnagyobb műveltség kell. Goethe, Vauvenargues, Byron, Hume, La Rochefoucault, Sokrates, Hegel, Novalis, Schmidt Julián, Carlyle, Harnack, Whitman, Lord Bacon, Hausrath Adolf, Matthev Arno'd egymás után vonulnak föl egy-egy elmés, bölcs mondással, hogy közbé-közbe helyet adjanak egy-egy olyan idézetnek, melyet írónk úgy vezet be, hogy mondta valaki, vagy állította egy francia zszurnaliszta.

Néha az idézeteknek alig van szoros kapcsolatuk Tompával, néha csak megemlíti híres neveket s minden logikai kapocs nélkül összeköttetésbe hozza költőnkkel. Pl. «Mint Hume Dávid, korán belátta, hogy a jogi pálya nem neki való.» (Mért van szükség itt Humera, vagy ha szükség van hasonlatra, mért keresi azt olyan távol?) Vagy egy más helyt így szól: «Clairvauxi szent Bernát és Kempis (Hamerhen Tamás) bírnák felfogni azon édes érzést, mely Tompa szívét emelte, . . .»

A munka azt a hatást kelti bennünk, hogy írója rendkívül sokat olvasott, igen sokat tanult s írás közben föltörekvő ismereteit nem tudja háttérbe szorítani. Így aztán azt a hatást kelti munkája, mintha nem Tompa kedvéért írták volna, hanem a szerző csak váznak használná Tompa életét, hogy tudását, olvasmányaiából felrajzó emlékeit elhelyezze, leírja, még akkor is, ha nincsenek szoros kapcsolatban a költő életével, vagy műveivel.

(Budapest.)

LENGYEL MIKLÓS.

Bodor Aladár: Döbrentei Gábor erdélyi szereplése. Budapest, Lampel. (Losoncz, Kármán ny.) 1906. S-r. 76 l.

Figyelemre és elismerésre méltó munkára vállalkozott e munka szerzője, midőn az eddig még mindig félreismert és Kazinczy követőitől rossz hírbe kevert Döbrenteit igyekezett a feledés homályából napfényre hozni s a hagyományos kritikával szemben kellő világitásba helyezve, az irodalmunkban őt megillető helyre állítani. Hogy célját elérje, Döbrenteit helyes tapintattal hasznos és érdeemes életének, szereplésének és irodalmi fontosságának deledőjén vezeti elénk, kimutatva és kellőleg méltányolva azt a sok nemes, hazafias törekvést és igaztást, melylyel nemcsak az irodalomban, hanem művelődésünk történetében is felejthetetlen emlékeket hagyott maga után s melylyel kivívta magának az Erdély Kazinczyja nevet.

Bodor Aladár azonban csak félmunkát végzett, mert Döbrentei

életének csak azt a részét dolgozta fel, melynek érdemeit (Erdélyi Muzéum, Magyar Nyelvművelő Társaság) kénytelen-kelletlen elismerte már akkor is és elismeri most is a még mindig Kazinczy hatását érező irodalmi kritikánk; míg későbbi helyzete irodalmunkban most sines kellőleg tisztázva, pedig épen ebből kifolyólag érték azon heves támadások, melyek tekintélyét annyira aláásták még az utókor számára is.

Szerzőnk igen helyesen magát a kort igyekszik elének rajzolni, melynek aztán kellő közepébe helyezi Döbrenteit. Itt azonban abba a hibába esik, hogy a korviszonyok taglalásában néha sokkal részletesebb, egyes fontosabb kérdések rovására, mint kellene. Így p. o. mikor a Muzéum tanácsáról szól (53. l.), jóformán csak a résztvevők felsorolására szorítkozik, míg ezeknek szerepét, befolyását a Muzéum szerkesztésére nem állapítja meg.

Általánosságban is, részleteiben is helyesen oldja meg azonban feladatát, s csak nagyon kevés és lényegtelen az, a mi a hatást zavarja. Leglényegesebb Döbrentei születése idejének helytelen meghatározása, mely különben is igen zavart irodalomtörténetünkben. Magam négy adatot találtam. A szerző is jelzi az e tekintetben való eddigi határozatlanságot s Döbrentei egyik levele alapján¹⁾ 1785 december 5-ére teszi. Úgy látszik azonban, hogy maga Döbrentei is tévedett, mert a mint Szalay László, jelenlegi nagyszöllősi ev. lelkész úr, értesít, az ottani anyakönyv szerint 1785 december 1-én született. Ez lévén a legmegbízhatóbb forrás, egyedül helyesnek ezt kell elfogadnunk. Egy másik tévedése talán csak tollhiba lesz. Ezt írja ugyanis: «a Segítő további 3 számát» (5. l.). Tudtommal a Segítőnek összesen jelent meg 3 füzet. A többi lényegtelen.

Több kifogást lehet emelni pongyola stílusa, következtelen és gondatlan írásmódja ellen (*felvilágban* 13. l. *Bessenyei tervét tovább kalapáló Révay* 3. l.; *élték az ök egyhangú életüket* 17. l. *Kazinczysztaságot* 41. l.; *nővényész* 14. l.). Még bántóbb az a szabadság és könnyelműség, melyvel a vezetékneveket írja. Ilyeneket ír: *Rákóczy*, gróf *Teleky* (mindég), *Révay*, *Kiss János*, gróf *Battyáni Ignác*, *Rigyczay Kovács József*, *Machbeth* (sokszor!) stb. Zavarólag hat ezeken kívül az a sok sajtóhiba, melyvel úgyszólván majd minden lapon találkozunk s mely igazán szomorú fényt vet a vidéki nyomdai viszonyokra. Talán még Döbrentei is ugyanannyi bajjal küzdött meg e téren, mint mi mostanában. Csak a legkiáltóbbakat iktatom ide: *Pöelitz helyett Pöetik* (8. l.), «*Néhány levelezett Berzsényi és D. között*» (40. l.), ?!

Általában és végeredményben azonban a maga határain és keretén belül elérte célját a művecske s eredménye megnyugtató. Igen részletesen és minden oldalról megvilágítva látjuk, miként keletkezik, virul és múlik el Erdélyben az a szellemi mozgalom, melynek megindítója, szervezője, lelke Döbrentei volt s melynek egyik legszebb gyümölcse az Erdélyi Muzéum 10 kötete.

(Budapest.)

SALLAY GÉZA.

¹⁾ Döbrentei Kazinczynak 1846. jan. 6. Kaz. Lev. (ed. Váczy) XIII: 395.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Herm. Hamann: Die literarischen Vorlagen der Kinder- und Hausmärchen und ihre Bearbeitung durch die Brüder Grimm. Berlin, 1906. 147 l. Ára 4-50 M.

A Grimm testvérek 1806 táján kezdtek gyűjteni népregéiket, melyek azután 1812-ben és 1814-ben jelentek meg két kötetben. Bámulatos egy munka, mely idővel egy egész nagy nemzetnek legkedveltebb ifjúsági olvasmányává lett, de melyet felnőttek és tanultak is örömmel forgatnak. Sajátságos, egységes nyelv, stíl és hang jellemzi ez elbeszéléseket, pedig tudjuk, hogy a szerzők a legkülönbözőbb forrásokból merítették anyagukat. Mintájuk a szóbeli néprege volt; ennek példájára alakították át azután azokat a meséket is, melyeket régi könyvekből, tudós írókból vagy gyöngé verselőkből vettek. Munkájukban a legnagyobb komolysággal, mondhatni áhítattal jártak el, hisz az ősgermán mythos és hősmonda maradványait vélték (persze tévesen) a népregében fölismerhetni. Azért becsben tartották a hagyományak mellékes, lényegtelen vonásait is és tartózkodtak minden önkényes módosítástól, mire pedig pl. Brentano Kelemen, a «Wunderhorn» című népdalgyűjtemény szerkesztője, bátorította őket. De Grimmék inkább Herderre hallgattak, a ki már egy félszázaddal előbb ép ily komolyan vette a népszellemnek minden rendű és rangú hagyományát.

Voltak előzőik: olasz földön Giovan Francesco Straparola (1500) és G. Baptista Basile († 1637), a francziáknál Charles Perrault (Contes de ma mère l'oye, 1697) és d'Aulnoy grófnő (Contes des fées, 1698). Ezekhez járultak, az 1001 éj (francziára fordította Antoine Galland, 1704—17) hatása alatt, a tündérmesék (Cabinet des fées, 1785 óta), melyeket Raspe Henrik 1765 óta német földön is meghonosított, Wieland pedig sűrűn feldolgozott regényeiben és költői elbeszéléseiben. Ez az idegen anyag nagy tetszésben részesült a németeknél is, saját népregéik iránt azonban sokáig nem volt érzékök. Az első, a ki «német népregéket» írt, Musæus volt 1782-ben, de elbeszélései inkább mondák, mint regék, előadásuk nem naiv, hanem ironikusan élczelő és tele van személyes czélzásokkal korabeli egyénekre és eseményekre. Ezenfelül igen szabadon bánik el a hagyománnyal, melyen, még pedig sokszor igen szerencsétlenül, önkényes módosításokat tesz.

Kedvezőbbre fordultak a viszonyok a romantika korában. E szellemi irányzat hívei nagyra becsülték a regét és maguk is költöttek regéket, mit különben már Goethe is tett (1795 Rege, 1807 Az új Meluzina, 1811 Az új Páris); de e műregéket (legfontosabbak Bren-

tano és Tieck idevágó művei) homályos symbolumok és merész allegoriák jellemzik, a mi eleve kizárta őket a népiesség és népszerűség területéről. Grimm Jakab igen helyes érzéktől vezéreltette magát, midőn a nép- és műrege¹⁾ összekeverése ellen erélyesen tiltakozott.

Grimmek főszempontja kezdettől fogva: hű ragaszkodás a hagyományhoz. Eleinte azért nem is voltak igen tekintettel gyermekekre mint olvasóközönségre; inkább a tudományos szempont vezérelte őket. Később előadásukban mind népiesebbek lettek, mit érdekesen tanulmányozhatni azon módosításokon, melyeket saját elbeszéléseiken gyűjteményök második és harmadik kiadásában tettek. Munkájuk nyelve, stílje hangja mind tökéletesebb lesz, míg végre fölül nem múlhatóvá és fölül nem múlttá fejlődött. Erdemüket legjobban méltányolhatjuk, ha gyűjteményöket előzőik hasonló célú műveivel összevetjük. Ily előzőik: *Kindermärchen* (Erfurt 1787), *Ammenmärchen* (Vulpinstól, 1791), *Märleinbuch für meine lieben Nachbarsleute* (1799), *Feenmärchen* (1801), *Kindermärchen* (kiadta Eschke, 1804), névrokonuk Alb. Ludw. Grimm regegyűjteménye (1809), Joh. Gustav Büsching kötete (szintén 1809. legnagyobbbrészt mondák); ez utóbbiban mindössze csak öt rege van, de ezek közt két remekmű: «Vom Fischer» és «Der Machandelboom,» melyeket Runge Ottó festő (+ 1810) küldött volt be. Egyébként mily szárazak és költőietlenek e munkák! A néprege naiv, behízelt hangját, természetes nyelvét, eleven stíljét hiába keressük bennök. Mind e jelességeket Grimmek teremtették meg, a kik nemcsak a szóhagyományból, hanem régi salabakterekből is merítették, de az eleven szóhagyomány alapján megállapított remek előadásukat a nyomtatott könyvekből vett anyagra is bámulatos tapintattal ráruházva.

Az előttem fekvő könyv csupán ez utóbbi regékkel foglalkozik, melyeket részletesen összevet a forrásokkal, pontosan megállapítva, hogy Grimmek mit vettek át, mit vetettek el és az átvettét mikép alakították meg. Gazdag anyag és lelkiismeretes kutatás alapján iparkodik Hamann megfelelni a következő kérdésekre: mely nyomtatványokból merítették Grimmek gyűjteményök anyagának egy tekintélyes

1) Érdekes gyűjtemény: *Deutsche Märchen des 19. Jahrhunderts, ausgewählt und eingeleitet von Leo Berg*, Leipzig, 1905. A következő íróktól közöl egy-egy műregét: Wieland, Goethe, Benzé-Sternau, Novalis, Tieck, Arndt, Jeremias Gotthelf, Hebbel, Platen, Hoffmann Amadé, Musæus, Hauff, Immermann, Brentano (ebben a csodálatos sorrendben!). A bevezetés nem sokat ér és távolról sem vetekedhetik a műrege lényegének fejtegetésében Brandes Györgynek Andersenről írt szellemes és mélyreható tanulmányával.

részét? miképen dolgozták föl? általában: miben áll mesélő gyakorlatuknak bámulatos művészete?

Vagy hatvan regét vet össze szerzőnk forrásukkal (egészen biztosan nem merem állítani, mert csodálatosképen kötetünknek sem tartalomjegyzéke, sem tárgymutatója nincsen, de még a tárgyalt regék lajstromát sem kapjuk; a XX. században nem volna szabad ily hanyagul fölszerelt könyvet közrebocsátani!), sokszor érdekesen kitérve egyéb, azonos vagy rokon történetekre is, miben szerzőnknek Reinhold Köhler mesterben megbecsülhetetlen előzője volt. Egy utolsó szakasz (109—126. l.) összefoglalja a részletes tárgyalásból levonható következtetéseket, ill. összefüggésben jellemzi Grimmék előadó és szerkesztő művészetét, melyet akár egy-két regéből is le lehetne vonni, ha összevetjük forrásaikkal, pl. «Des Herrn und des Teufels Getier», melynek alapja Hans Sachs tréfás verses elbeszélése «Der Teufel hat die Gais erschaffen», vagy ha a «Der Jude im Dorn» cz. regének első szövegét összehasonlítjuk a Regék harmadik kiadásának szövegével (mind a kettőt közli szerzőnk a függelékben). Grimmék módszerének jellemzése neuncsak a szorosb értelemben vett stíltre terjed ki; szerzőnk tárgyalja a moralizációt is, az idegen elemeket, a helyre és időre vonatkozó adatokat, a női szépség rajzát és a kényes (néha frivol) mozzanatok előadását, a nyelv különböző elemeit (népies fordulatok, közmondások, párbeszéd, monologok, ismétlések), a számok szerepét, a rege bekezdését és befejezését, a csodálatosnak és tréfásnak szerepét stb. Az egész könyv ezzel nagyon érdekes és tanulságos adalékává válik a stilisztikának általában, és első sorban a népies stílus jellemzését kísérti meg. Főleg ezen szempontból érdemel nálunk is figyelmet.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Johannes Leo: Johann George Sulzer und die Entstehung seiner Allgemeinen Theorie der Schönen Künste. Ein Beitrag zur Kenntniss der Aufklärungszeit. Berlin, 1907. 8-r. 111 l.

Sulzer János György svájci származású volt és a zürichi gimnáziumban Bodmer és Breitinger tanítványa. Mi természetesebb tehát, mint hogy abban a nagy irodalmi harcban, mely a XVIII. század közepe táján Gottsched és a svájciak között dúlt, az utóbbiak pártjára állott. Elhagyván hazáját, hol nem tudott megfelelő álláshoz jutni, Magdeburgba ment nevelőnek. Ezen az úton aztán érintkezésbe jutott a németországi írókkal, nevezetesen az anakreontikus Langével és körével. Költői tehetség híján a kritikus szerepét kellett magára vállalni, melyet aztán Berlinben mint gimnáziumi tanár is folytatott. A porosz fővárosban mint kiváló pädagogus és a tud. akadémiának tevékeny tagja sokoldalú és számottevő működést fejtett ki. A berlini

írókkal, Gleimmel, Kleisttel, Ramlerrel szoros barátságba lépett és mindig és mindenütt a svájcziai értelmében és érdekében buzgólkodott, közvetített és informált. Bodmernek valóságos «követe» volt a birodalomban és eszméinek hivatalos képviselője, engedelmes és hűséges a vakságig. Az ő szemében Bodmer nemcsak nagy theoretikus, hanem nagy költő is volt és «Noah» című eposzáért való lelkesedése nem ismert határt. Ennek aztán az volt a következménye, hogy szembe került Nicolaival és Lessinggel, a kik a Gottsched ellen való harcban ugyan egyetértettek a svájcziaikkal, de különben a saját útukon jártak és saját mértékükkel mértek. Sulzer nem volt polemikus természet. azért nem is ereszkedett az új berlini iránynyal vitába, hanem kibővítvén elméleti ismereteit, nagy, összefoglaló munka megírására határozta el magát. Így keletkezett az akkor divatos szótár-alakban az «Allgemeine Theorie der Schönen Künste in einzelnen, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter auf einander folgenden, Artikeln abgehandelt», melyen Sulzer hosszabb-rövidebb megszakításokkal 1756-tól kezdve dolgozott és a mely 1771-től 1775-ig első kiadásban jelent meg.

Ezek — rövid vázlatban — Sulzer főművének, az «Allgemeine Theorie der Schönen Künste» előzményei, melyeket a címben idézett füzet szerzője főként az idevonatkozó írói levelezések alapján részletesen és elég tájékozottsággal ismertet. A feladat, a melyet a szerző maga elé tűzött, nem volt nehéz, és ezt megkönnyítette még azzal, hogy az esztétikai problémák tárgyalását «elvből» kizárta és hogy csak itt-ott czéloz Sulzer művének nagy jelentőségére. Sulzer mint esztétikus semmiesetre sem volt «eredeti gondolkodó». Szinte csak azokat az alapokat építette ki, melyeket Bodmer és Breitinger a Gottsched ellen való küzdelmükben alkalomszerűen vetettek volt meg. Az esztétikai szép nála is az ethikai jónak van alárendelve, és az egyes művészetek lényege és határai az ő rendszerében is oly bizonytalanok, mint akármely renaissance-poetikában. Azoknak a vivmányoknak nagy jelentőségéről, melyekhez a művészi belátás időközben Lessing által jutott, és azokról az új, termékeny áramlatokról, melyekből a «Sturm und Drang» született, sejtelve sincsen, úgy hogy műve tulajdonkép már jóval megjelenése előtt teljesen el volt avulva. De épen az a hasznossági szempont, mely a szolid polgári felfogásnak annyira megfelelő, és a könnyű, népszerű és kényelmes forma majdnem egy félszázadon át oly nagy és általános hatást biztosítottak neki, melylyel Goethe és Schiller is csak nehezen és lassan tudtak megküzdeni, és a mely szinte európainak mondható. A művelt laikusok és irodalmi dilettánsok belőle merítették esztétikai ismereteiket, egyes cikkei belejutottak Marmontel neve alatt a nagy francia encyclopædia

fiatalabb kiadásai, Olaszországban is számos nyoma van hatásának, a svéd egyetemeken pedig a XIX. század elejéig szorgalmasan tanították. Nálunk meg «az első æsthetikai munka — Sófalvi Józsefnek „A természet munkáiból vétetett erkölcsi elmélkedések” című műve (1776) — mely a magyar széptani törekvések gyermekkorában megjelent, Sulzert vallotta szerzőjének; s az utolsó könyv — Verseghy «*Usus æstheticus linguæ hungaricæ*»-ja (1817) — mely mintegy fél-század múlva a magyar széptani tudományok első epocháját befejezi, szintén Sulzer eszméit tolmácsolta».¹⁾ Kölcsy, mint Lessing és Schiller tanítványa, persze már tudta, hogy Sulzer rég elavult és hogy Verseghy is «a német új æstheticára s annál fogva a német új philológiára nézve hátramaradt».²⁾ De azért ha valaki Sulzer hatásának történetét megírná, a magyar irodalom így is tanulságos fejezethez nyujtana bő anyagot.

Leo füzetét függelék fejezi be (85—109. l.), mely Sulzer műveinek pontos jegyzékét tartalmazza.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

W. Olshausen: Friedrich von Hardenbergs (Novalis) Beziehungen zur Naturwissenschaft seiner Zeit. Leipzig, 1906. 8-r. 76 l. Ára 1 M.

Mikor Schlegel Frigyes 1792 elején Novalis-szal, a legtehetségesebb romantikus költővel megismerkedik, így számol be róla bátyjának: Nie sah ich so die Heiterkeit der Jugend. Novalis ekkor húsz éves. Öt-hat évvel később pedig, 1797 után, már a *Hymnen an die Nacht*-ot és a *Heinrich von Ofterdingen*-t kezdi megírni, és költészete merőben tele fájdalmas lírai hangulattal, a melynek árnyalatait szerelme adja meg. Önként felmerülő kérdés volt, hogy honnan ez a változás — de régóta megvolt a válaszunk is rá: Novalis lelkét menyasszonyának halála (1797 márczius) rendítette meg annyira, hogy költeményei ezután a *Todespoësie* legszebb nyilvánulásai, hogy ezután pihenni akar nagy, örökös éjtszakán át, mert a világ ura, királynője, a fogantatás szent ideje a himnusaiban magasztalt gyönyörű éj.

Olshausen nem csatlakozik ehhez a régóta elfogadott véleményhez. Úgy látjuk, tanulmányának nem a fölvetettük probléma megoldása a célja, mikor Novalisnak kora természettudományához való viszonyáról szólva egyéniségének fejlődését rajzolja, hanem elsősorban költőnk életfilozófiájának természettudományi alapját keresi. Értekezése mégis erre a kérdésre is megfelel.

¹⁾ V. ö. *Rainai Reszö*, Aesthetikai törekvések Magyarországon. 1889. 39. l. — *Császár Elemér*, Verseghy Ferencz élete és művei. 1903. 43—56. l.

²⁾ L. Kölcsy lev. Szemeréhez 1815. okt. 24.

Tanulmánya szerint Novalis herrnhuti, sőt pietista szellemben nevelkedett. Korán megismerkedett Hemsterhuis filozofiájával,¹⁾ a mely pietista fölfogását csak megerősítette és a kor divatos miszticizmusával magikus tanokhoz vezette. Schelling *Weltseele*-jével is megismerkedvén, mindezeknek, de különösen végül Baadernek hatása alatt fejlődik élet-böleselete.

Szerinte a természet minden ereje csak *egy* erő, a mely az egész mindenséget áthatja, életet ad és halált, egybeolvasztja a múltat és jövőt,²⁾ vezeti az embert minden lépésében. Novalis ezt az erőt az *akaratban* látta. Ifjúságában szépnek tudta az életet, mert annak akarta tudni, hungulatán uralkodni akart és tudott, élete végén pedig hitte, hogy pusztá halniakarásból is meg lehet halni. Ez a hatalmas erő egységes ereje a természetnek, ez hozza létre az ingereket, a melyeken Baader szerint a szerelem, az emberi és állati fogantatás ép úgy alapul, mint a legegyszerűbb életjelenség: az ásványi kikristályosodás, s mint a világok létrejötte.

Novalisnak ebben a világnézetében mi kissé homályos lamarkis-must látunk, főleg származástana és ebben az ingereknek jutott szerep miatt. Olshausen azonban az egésznek pontos alapját a XVIII. század végének természettudományi mozgalmában, főleg pedig Ritternek, a kitűnő fizikusnak kísérleti és empirikus eredményeiben találja meg. Ritter is (nem ugyan az akaraterejére, hanem a galvanizmusra czélozva) hirdette, hogy a természetben, a nagy All-Tierban egységes, egyetlen erő működik.

R. Haym kitűnő könyve³⁾ tudvalevően Ritterről igen kicsinylőleg nyilatkozik. Szabad-e tehát Olshausennek igazat adnunk, a ki a romantika kétségkívül igen zavaros filozofiájának alapját Novalisra nézve Werner geognostikus tanain és a középkori magikus filozofián kívül Ritter természettudományi eredményeiben látja — nagy kérdés. Hiszen Olshausen maga mondja, hogy Reil tana is: Einheit der Natur und überall Walten desselben Gesetzes.

Való, hogy a XVIII. század végén ez az egységre való törekvés minden tudományban uralkodó fölfogás. De Olshausen, mikor e jelenségnek nyomait Novalis irataiban keresi, egy lépéssel tovább mehetett volna: mert a pietista környezetben nevelkedett ifjú ennyi gnostikus és evolúziós elmélet, az Erfindungskunst kutatása mellett jut el ismét oda, a hol egyik följegyzése tart: «Will ich nun Gott oder die Weltseele in den Himmel setzen?»

Betegsége lassan vesz rajta erőt. Novalis uralkodni akar rajta akaraterejével, és ez a küzdelem mutatkozik egyéniségének megváltozásában. A húsz éves ifjú a maga egészséges kedélyére tudta nyomni

1) Érthetetlen, hogy Olshausen kétségbevonja Platon hatását Novalisra, mikor Locke sensualis filozofiájának ez a hollandi folytatója: Hemsterhuis is Platon alapján áll.

2) Ez a romantikusoknak, jelesen a jenai csoportnak egyik főproblémája. Muncker müncheni egyet. tanár szerint (egyet. előad. 1904.) Novalis és Tieck a mesét tartják a legszebb műfajnak, mert szerintük «Das Märchen hat auch diesen magisch-idealistischen Zug: es verschmälzt die Zukunft und die Vergangenheit».

3) Die romantische Schule. Új kiadása: Berlin, 1906. Weidmann.

a Schlegel-említése derűs hangulatot, de betegségén uralkodni nem tud. és ezt Olshausen néhány följegyzés zavaros értelmével bizonygatja.

Mi továbbra is a régi megoldás mellett maradunk. E mellett szól Novalis egész költészete, ez a különös, de gyönyörű világ, a melyre egy megálmódott középkor napja veti fényét, és a XVIII. század vallásos iránya, a mely Klopstocknál veszi kezdetét, adja azt a csöndes, nyájas derűt, a melyet a romantikusoknál a halálban való megnyugvás költészete áraszt.

Hogy ezt az utóbbi vonást Novalis költészetébe betegsége hozta, az ellen újabban Bölsche is hevesen kikel.¹⁾

De Olshausen maga is bevallja, hogy nézeteit Novalis költészetéből csak a *Heinrich von Ofterdingen* támogatja, s fejtegetései inkább Novalis följegyzéseinek, leveleinek, töredékeinek alapulnak.

Novalis életbölcseletének kialakulásában igazat adunk neki, de — ismételjük — egy lépéssel tovább kívánunk menni: az egységes természetű erő gondolata találkozik Novalisnál is azzal a rajongással, a melylyel a romantikusok nem is a vallás, csak a vallásosság iránt viseltetnek. Az így keletkezett fölfogás alapja lehetnek a gyermekkori pietismus, az akkor belénevelt herrnhuti elvek, Hemsterhuis, de ezenkívül Spinoza tanai.²⁾

(Halle a. S.)

GÁLÓS REZSŐ.

Josef Müller: Das Bild in der Dichtung, Philosophie und Geschichte der Metapher. Band I.: Theorie der Metapher. Indien, China, Chaldäa, Aegypten. München 1903. — Band II.: Die griechische Metapher. München 1906. Bonnard bizom. Strassburg i. E. 170 és 241 l.

A fenti sokat ígérő munkát csalódással tettem le. A kitűzött feladatot a legnehezebbek egyikének kell elismernünk — legalább is a metaphora történetét illető részében — de föltételeztem, hogy a szerző e témát, az előmunkálatok hézagossága ellenére is, legalább komoly és beható feldolgozásra ma már alkalmasnak tarthatja. Müller semmi esetre sem embere ezen feladatnak.

A czímbeli ígérethez az előszavakban és a teoriát képező részben épen nem csekélyebbek járulnak. Miután szerző egyszer sem mulasztja el az alkalmat — s ezért igazán nincs jogunk nehezíteni — hogy leszólja a doktoratusok számára készült szegényes, kategorizáló hasonlatértekezések óriási számát, melyek grammatikális és formalis alapokon készültek, már az első kötet előszavában kilatásba helyezi, hogy a történelmi rész az eddigi feldolgozásokkal szemben «örvendetes haladást fog a szakembernek mutatni», a 39. lapon pedig legnagyobb fokú várakozásunkat csigázza fel, mikor az ilyenfajta munkásságnak

¹⁾ *W. Bölsche*, Novalis. Leipzig, Hesse, 1903. 41. lap.

²⁾ Spinoza hatását Zinzendorféval együtt (a ki tudvalevőleg herrnhuti) Olshausen is említi (II. l.). De Novalisnál magánál olvassuk egyik följegyzését: «Spinoza ist Gott-trunken» — tehát bölcseletének ezt a vonását emeli ki; és úgy hiszszük, érdemes lett volna Spinoza hatásával mélyebbrehatóan foglalkozni.

egyedüli és kizárólagos feladatát kifogástalan pontossággal állítja gyűjteményének élére, annak megfejtését tűzve ki vizsgálata tárgyául: «Welche Ideenverbindungen sind dem Dichter eigentümlich und welche hat er dem überkommenen Sprach und Literaturschatz entnommen. (Ez az, a mit e közlöny áprilisi számában megjelent értekezésében belső és külső hasonlat néven megkülönböztetem.) Wie zeichnet sich seine Individualität in seinen Bildern und wie der gemeinsame Volksgeist gegenüber andern Individualitäten und Nationen.» (L. egyébként kül. a 39—41. lapokat.)

Mindez pedig marad írott malaszt. A mit ama bizonyos obscurus doktori értekezések aligha tennének meg, e programnak a szerző, minden mentegetődzés nélkül, úgy felel meg, hogy előveszi a Mahabharata és Ramajana szebb epizódjait, elővesz egy csomó hindu műeposzt, drámát, didaktikus és filozofiai művet, a buddhista irodalmat, majd kínai, japán, asszír és egyiptomi szemelvényeket (1. kötet), egy második kötetben pedig Homerost, Hesiodost, több lírikust (nevezetesen Pindarost), a három tragikust és Aristophanest, a bukolikusok, majd az anthologiabeli írók műveit és ezen «választék»-ból a következő sorrendjében — természetesen német fordításokból — tartalmi áthidalásokkal élénkítve, egyszerűen kiírja a «szép» metaphorákat és hasonlatokat, a mihez a csoportosítást és kommentárt teljesen az olvasóra bizza. De hát akkor az olvasó fogja az elmélet elveit követve Müller könyvét megszerkeszteni. Csupán a Rigvédát igyekszik úgy feldolgozni, hogy a csoportosításban azt tartja szem előtt, mily képeket szolgáltat egy és ugyanazon dologra (tehát — helyesen — nem a «felvett helyzet»-et veszi tárgyalási alapul) az illető költő gondolatköre — és ez minden, a mi megvalósul a programmból (l. l. k. 42 k. lk.). A többi «rudis indigestaque moles», a mint H. Blümmer is mondja bírálatában (BPhW. 1907. 396—9. lk.).

De nem sokra meunénk, ha az elméleti részzel akarók e könyvet menteni. Müller nagyjában helyes elveit elszórtan már hangsúlyozták mások is, sokszor épen a megszólt doktori értekezések, melyek azonban mindig voltak elég szerények kijelenteni, hogy a kérdés ilyen tárgyalása túlhaladja erejüket, tehát megalkusznak. Ezt szerző feleslegesnek tartotta. A ki elolvasta könyvét, úgyis meggyőződik róla, a ki pedig nem akar meggyőződni, az megérdemli a büntetését, hogy elismeréssel adózzék szerzőnk meg-nem-szerzett érdemeiért. Az elméleti rész ellen különben legfőbb kifogásom, hogy egyáltalában nem adja a metaphora elméletet, a mit például Gerber nem-specziális és sok tekintetben már meghaladott könyvéből is sokkal jobban megismerhetek. Könyvünk — szerző szerint — kényszerből rövidre fogott fejezetei csak egymás mellé állított vázlatos jegyzetek benyomását teszik. Dicsérendő felfogásában a szóképek érzéki alapjának helyes értékelése, l. kül. 1—5. lk., a mit szerző a Becker-Lyon-féle német stilsztikából tanulhatott, e hitemben megerősít azon tény is, hogy e jeles munkára sehol se hivatkozik.

A könyv érdemeit sem akarván mellőzni, elismerem, hogy némely megjegyzése és gondolata — mint ez különben a fentiekből is kitűnik — nagyon találó és megfelelő összefüggésben értékes is volna.

A Homeros-féle hasonlatokra vonatkozólag a 11. lapon oly odavetett kijelentést tesz, melynek kifejtésére felette kíváncsiak lennénk.

Azonban se itt, se később nem mond többet e zárójelbe tett szavaknál: «Die homerischen Gleichnisse darf man (ja) nicht als etwas Primitives dem ersten poetischen Schaffen Entsprungenes nehmen; sie sind Produkt einer geistig geklärten Kultur.» — Kedvemre való megjegyzései vannak a hirhedtté lett számárhasonlatot (II. 11. 555. s. k.) illetőleg is. Mózes I. 49, 14—15. feltűnően találkozó helyét¹⁾ sokszor nélkülöztem, mikor az illető magyarázók egyébként tücsköt-bogarat felhoztak a homerosi hasonlat megértetésére. Müller, mint lelkész, nem felelte felemlíteni. Ép így helyesek a mai izlést zavaró hasonlatokra vonatkozólag általában tett következő megjegyzései: «Der Blick des Naturmenschen — — weilt noch ungetrübt auf den einfachen Verhältnissen. — — Homer hat immer nur den Treffpunkt bei seinen Gleichnissen im Auge (nem a hasonlat kidolgozására vonatkozik!) und Reflexionen liegen ihm ferne.» Mindez azonban nem új dolog és legkevésbé sem haladás. — A II. 62. lapon olvasható «Anhang», mely Homeros metaphorikáját intézi el — horribile dictu — egy féloldalon: teljesen értéktelen.

(Budapest.)

MARÓT KÁROLY.

Deutsche Dichter seit Heinrich Heine. Ein Streifzug durch fünfzig Jahre Lyrik von **Karl Henckell.** (Die Literatur Herausgeben von *Georg Brandes.* Band 37—38.) Bard, Marquard u. Co. Berlin. 1906. 178 l.

Jó szemű, tapasztalt vezetővel szívesen teszünk kirándulást, mert reméljük, hogy biztos és rövid úton vezet azokra a pontokra, honnan tisztán látni, teljesen gyönyörködni lehet. Henckellt az újabb német lírához jelentős költői tevékenysége és sikere kapcsolja. Különös érdek az a könyvének a legifjabb Németország költőivel való személyes ismeretsége és barátsága. Szerző így az újabb lírai költészetről az irodalomtörténetíróra nézve becses közvetlenséggel beszélhet s már saját személyisége által is közelebb segítheti hozzá annak jeles képviselőit és szellemét. «Alkotó emberek és kortársaim körében, nem csoportosító és ismertető sablonok szolgájaként akarok megjelenni» mondotta Henckell a berlini «Szabad főiskola előadásán», melyből könyve keletkezett. Az élő beszéd közvetlen formáit a nyomtatásban is meghagyta, a szöveg közé pedig beiktatta a fölolvastott költeményeket, miáltal munkája anthologia-szerűvé lett.

Az első lapra Böcklinnek a líra istennőjét ábrázoló gyönyörű képe került, s ezért megbocsáthatjuk a szerző bevezetésének nehézségét, a mint Klopstocktól Heineig jelzőkbe szorított, erőltetett jellemzéssel felsorolja a lírikusokat. Először azokat a költőket tárgyalja, kiknek működése részben esik csak az utolsó félszázadba. Heine és Lenau után szól a vesztfáliai nemes kisasszony, Annette von Droste Hülshoff, őszinte természetéről, Hebbel gondolatoktól terhes és Mörike nemesen tiszta lírájáról. (1—31. l.) A müncheni kör epigonjai

¹⁾ «Jisszákhár csontos számár, hever az aklok között; látta a nyugalmat, hogy jó és a földet, hogy kellemes, lehajtotta vállát terhet hordani...» Az IMIT. fordítása szer. 1898.

közül Hermann Lingget és Heinrich v. Revert emeli ki s az utóbbi-tól közöl egy *Durch die Puszta* cz. költeményt. Henckell sokat járt Svájcban s Gottfried Keller és Konrad Ferdinand Meyer lírai sajátosságait személyes tapasztalataiból és megfigyeléseiből kiválóan elemzi. Detlev v. Liliencron előkelő költészetének színes méltatása rekeszti be a második részt (31—81.), s ez után H. áttér arra az irodalmi mozgalomra, mely őt magát is felszínre hozta 1885-ben a *Moderne Dichtercharaktere* cz. anthológiával. Innen kezdve azután elemében van.

Három törekvés hatotta át és vezette a fiatalokat: a kivívott német nemzeti egység tudatával párosuló társadalmi érzés s ezzel mintegy ellentétben az individualizmus és a realizmus tisztelete. A világváros lírája érdekli Henckellt, a költő, a ki csak köveket és örülten folyó küzdelmet lát maga körül. Hogy a városkolosszusok a természettől elszigetelve csenevészékké tesznek minden művészetet, arra angol és amerikai példákkal Werner Sombart, a világhírű szociológus figyelmeztetett nem rég egy előadásában. Bármint legyen is a dolog, bizonyos, hogy a városi élet milieuje egészen sajátzerű irodalmat teremt, mely most van alakulóban s általános vonásainak megállapítása, értékeinek bírálata és meghatározása a jövő irodalom történetének érdekes feladata lesz.

Henckell könyve megismertet a nagyváros költőjének típusával. Többnyire vidékről jön s a gyárkémények nehéz, fojtó füstje melancholikussá teszi, a tömegek nyomora pedig elkiseríti. Mint Arno Holz «kora vétkeinek sötét könyvébe vörös glosszákul» akarja írni verseit. De nem késik a kiábrándulás, s a korán elhunyt Otto Erich Hartleben meleg rokonszenvét például keserű bizalmatlanság váltja fel: utoljára nem bízik semmiféle népmozgalomban.

A kis anthologia ellen két kifogás tehető. Nincs benne egységes szempont, áttekintést nem ad, csak egy-egy szellemesebb mondás, vagy laza ellentét kapcsán veszi elő egymásután a költőket. Hiányzik belőle, és ez a másik gyöngéje, a legkisebb mértékű kritikai felfogás is. H. egyforma rajongással beszél nagyobb és kisebb költőkről, ellentétes egyéniségekről. Mindenütt érdekes azonban, a mint költő-társainak alkotásait bizonyos intuitív erővel átérzi, vagy valamely kiváló verset költői prózájának eszközén szinte egy újabb költeménnyel magasztal. «Valódi élvezet gyönyörködni és felüdülni azon, a mit művésztársak szerte az országban alkotnak», írja s elragadtatását őszinte és vonzó módon fejezi ki, a mi könyvének sok olvasót szerez s egyes költők iránt külön érdeklődésre indít. Mivel tárgyának rendszeres feldolgozását későbbre ígérte H., művét a teljesség szempontjából nem bíráljuk. Érdeklődők a költői alkotás lélektanához néhány becses megjegyzést és adalékot találnak a kis könyvben, melyet külön lapokon 25 költő képe és több költemény kézirati hasonmása díszít.

(Berlin.)

SAS ANDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1905/1906.

18. Fülöp Sándor: Az összetételek a Paul és a Wundt elmélete szerint. (Kiskunhalasi főgimn. 29. l.) — Paulnak és Wundtnak az összetételről vallott elméletét a nyelvészettel foglalkozók jól ismerik *Gombocz* Zoltán ismertetéseiből.¹⁾ Paul elméletét a magyar nyelv összetételeinek vizsgálatánál alkalmazta is a TMNy. illető fejezetének írója. Nem új dologra vállalkozik tehát ez értekezés szerzője, midőn az összetételek keletkezését és elhomályosodását Paul és Wundt elmélete szerint mutatja be.

Fejtegetésének első része, a Paul-féle elméletnek bemutatása, nem elég gondosan megválogatott s a legtöbbször minden magyarázat nélkül odavetett példáival csak szűkszavú ismétlése a TMNy. részletes fejtegetéseinek (v. ö. TMNy. 351—354. l.). A második részben vizsgálatának a TMNy.-tól eltérőnek vélt két eredményét fejt ki: 1. minden oly összetétel, melynél akár alak, akár jelentésbeli izolálódás történt, valódinak tekintendő; 2. az alkotórészeknek a mondatbeli kapcsolatban való szétválása (az igekötős összetételeknél) nem akadályozza annak, hogy az összetétel valódinak tekintessék. Mind a két tétel megegyezik a TMNy. tanításával, s a szerző azon hiedelme, hogy e tekintetben a TMNy.-tól eltér, a TMNy. fejtegetéseinek félreértésén alapszik (v. ö. TMNy. 351., 352. és 359. l.). Új dolog, hogy az alakban megváltozott összetételeket a jelentésben izolálódottakkal szemben *homályosodóknak* nevezi. Ennek azonban nincs értelme, mert a jelentésbeli elkülönödés is már a homályosodás kezdete. Megpróbálja a szerző az elhomályosult összetételek felsorolását. Ezzel — úgy véli — a TMNy. sajnálatos hiányát pótolja. Érdeme azonban korántsem olyan nagy, mint elhitetni akarja. A TMNy. egész sereg elhomályosult összetétele sorol fel (353. és 354. l.), különösen a régi nyelvből. A szerző ezeket mind fel se használta. A népnyelvi példák közt mindenesetre több eddig nem tárgyalt s a TMNy.-ban meg nem található van, de ez se minden, a mit a MTsz.-ból s az utána megjelent népnyelvi közlésekből egybegyűjthetett volna. Elismeri, hogy teljességre — «mint mondhatni semmi gyűjtemény» — az övé se tarthat számot. Igaza van. Gyűjteménye nem teljes; de nem azért, mert ez már a gyűjtemények sorsa, hanem azért, mert teljességre nem is törekedett. A NySz.-ból csak 14 elhomályosult összetétele tudott összeállítani. Kihagyja — hogy csak a főbbeket említsem — a többi közt ezeket: *karmantyu* = kar-mentő; *kesztyű* (< *keszté*) = *kéz-tevé vagyis kéz-tevő; *fésű* = *fő* (*fé*, *fé* R.) — *ösü* (*ecs, *öcs* «gerebenez» jelentésű igének nom. agentise, v. ö. *ecsel* NySz., *ecsel*, *öcsel*, *öcsöl* MTsz.); *éspérést* = *esprest* a. m. archi-præpositus (*es* R. = *ös*; *prest* = lat. præpositus); *Erdély* = Erdeuelu (Anonymus), erdő elve, erdőntüli vidék (v. ö. *elv*, *eli*, *el* NySz. pars ulterior); *mindig*, *mindég* = mind-éltig, stb. *Sármányt* csak a MTsz.-ban találja meg. A felsorolásban feltűnő pongyolaságot tanúsít: az alakjukban megváltozott összetételek közé ve-

¹⁾ A jelenkori nyelvészet alapelvei, Nyr. XXVII. Nyelvtörténet és lélektan, Nyr. XXXI. XXXII.

gyit olyanokat is, melyek azért homályosultak el, mert egyik v. mindkét alkotórészük mint élő elem kiveszett a nyelvből (*ünnep, esztendő, ifju, sármány*). Az eredeti forma megállapításában sem elég pontos: *ifju* eredetije nem *i-fi*, hanem *i-fiu*. Az elhomályosult összetételeknek felsorolása után az összetételeknek két csoportját, a *fej*kendő- és *hó-jéhér* féle összetételeket magyarázza. Ezeket *kihagyásos* összetételeknek kívánja nevezetni, mivel «egy ragot, egy szót, egy egész kifejezést hagyott ki belőlük a nyelv»: *fej*(re való) *kendő, hó*(színű) *fehér*. E magyarázatnak az a bökkenője, hogy majdnem valamennyi ú. n. jelöletlen összetételnél felvehető ily kihagyás, nem is szólva arról, hogy az összetétel keletkezését ez még nem világítja meg. Az értekezés harmadik részében a szerző Wundt elméletét mutatja be nyelvünkéből vett példákon. A példák felsorolásában kissé takarékos, de különben általában jól választja meg őket. Az a megjegyzése azonban, hogy a *városház* a *városháza* továbbfejlődött alakja, nem felel meg a nyelvtörténeti tényeknek. Az ú. n. jelöletlen birtokos összetételek u. i. (pl. *Úrnap, királyi, városház*) a birtokviszony ősi szerkesztésmódjának maradványai, míg a megfelelő személyragos alakok (*Úrnapja*, stb.) újabb eredetűek (v. ö. Simonyi: M. Nyelv II. kiad. 284. l.).

Az egész értekezésen mindvégig megérzik, hogy külső sikerre számító székfoglalónak készült. Szent lelkesedése, nagyképű deklamációi bizonyára meghozták számára az elismerést. De a mélyreható bírálat ebből keveset juttathat neki!

(Budapest.)

Szeremley Császár Loránd.

19. Fóris Miklós: Toldy Ferenc. (Zilahy Wesselényi-kollég. 9—40. l.) — Toldy Ferenc pályáját ismerteti e kis monográfia, életrajzába olvasztván bele írói működésének méltatását. Ez a módszer azonban, mely célra vezető lírai költőről írott monográfiában, az áttekinthetőség rovására megy, midőn tudós pályáját szándékozunk vázolni, mert az egyéni élet egyes változásai lehetnek ugyan némi hatással a tudományos tevékenységre is, de e befolyásuk sokkal csekélyebb, sem hogy velük mint önálló tényezőkkel kellene számolnunk. A módszer ezen fogyatékosága megérzik az egész értekezésen: nem áll világosan előttünk az a fejlődés, melyen Toldy, az irodalomtörténeti kutató, átment.

Az életrajz, bár nem önálló kutatás alapján készült s nem is törekszik teljességre, elevenen van megírva. Kár, hogy néhol hiányosnak érzik. Azonban Toldy ismertetésénél ez csak másodrendű kérdés, sokkal kevésbé fontos, mint Toldy tudományos működésének ismertetése. Toldy helye az általános nézet szerint a magyar irodalomtörténeti kutatás történetében már kellőképp meg van állapítva, s a szerző kénytelen e téren arra szorítkozni, hogy összefoglalja a Toldyról elmondott ítéleteket. Ebben a munkában, melyet Fóris lelkiismeretesen oldott meg, azonban nem nyilatkozik meg a szerző egyénisége, nem talál új szempontokat, melyekből nézve talán mégsem lehetne véglegesnek mondani a Toldyról elhangzott ítéleteket. Azt hisszük, hogy Toldy módszerének, kritikai elveinek a külföldi kortársaiéval való egybevetése nem lett volna meddő dotog, s a történeti szempont ilyen kibővítése némileg talán Toldy javára billentette volna a mérleget.

Van ennek a munkának egy olyan fogyatkozása, mely rányomja a bélyegét a legtöbb irodalomtörténeti monografiára: a szóvirágokkal való visszaélés. Lelkesedni lehet az irodalomtörténeti kutatónak is, sőt kell is, de az a lelkesedés, mely dagályos frázisokban nyilatkozik, elveszti hitelét s mesterségesnek látszik. Tanú rá Gyulai Pál stílusa, hogy nem a szóvirágok halmozása adja meg a stílusnak az eleganciáját, hanem az egyszerűség, a keresetlenség.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ERNŐ.

VEGYESEK.

-- A Budapesti Philologiai Társaság 1907. november hó 13-án fölolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Szigeti Gyula*: Classica-philológiánk és az Egyet. Philol. Közlöny.
2. *Vári Rezső*: Görög szövegekhez fűzött megjegyzések.
3. *Szigetvári Iván*: Egy új könyv Voltaire-ről.

A fölolvasó ülést követő választmányi ülésen Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár és Láng szerkesztők, Bermüller, Cserép, Finály, Gedeon, Hornyánszky, Incze, Katona, Maywald, Papp, Váczy, Wirth vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. A választmány Császár Elemért és Láng Nándort eddig tanúsított buzgalmuk és hozzáértésök elismerése mellett újból, egyhangúlag megválasztja a Közlöny szerkesztőitül.

2. A választmány június havi átiratára a «Fővárosi Közmunkák Tanácsá»-tól 3062. és 3061/1907. szám alatt a következő válasz érkezett: «Méltányolva a f. évi június hó 12-én kelt beceses átiratában foglaltakat, értesíteni óhajtjuk, hogy az I. ker. Villányi-út és Karolina-út közt fekvő egyik névtelen utcát *Ábel Jenő-utczá*-nak neveztük el.»

3. Némethy Géza vál. tag a Társaság pénztáránál 200 K-t fizetett le és ekként a Társaság alapító tagjai közé lépett.

4. Az elnök ajánlatára a *kijelölő bizottság*ba megválasztattak: Maywald József elnöklete alatt Hegedüs István, Vári Rezső, Császár Elemér, Láng Nándor és Bleyer Jakab.

5. A bevételek összege január 1-től 11016-33 K, a kiadásoké 9335-43 K, az alapítványok összege 4658-53 K, ebből értékpapirokban 4607-40 K, postatakarékpénztárban 51-13 K.

6. Új rendes tagok 1908-tól: Gálos Rezső dr. rk. tag (aj. Császár), Kürti Menyhért dr. ciszt. főgimn. tanár (aj. Császár), Pózna Lajos középisk. tanár (aj. Láng), Bárd Ármin középisk. tanár (aj. Császár), Hilkené Fülöp áll. felsőkeresk. isk. tanár (aj. Schmidt Henrik) és Szigeti Gyula dr. áll. főgimn. tanár (aj. Láng).

7. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Tannhäuser. *A monda és fontosabb irodalmi feldolgozásai* cz. becses bölcsletdoktori tanulmány jelent meg *Glück Kálmántól* (Budapest, 1907, 97 l.), mely, mint czíme mutatja, két részből áll; az első tárgyalja, rövid bevezetés után, Tannhäusert a történetben és a monda elemeit; a második többé-kevésbé röviden ismerteti a monda földolgozásait a reformáció és romantika korában, Wagner Rikhárd művét és a Wagner utáni csekély számú költői munkákat. Szerző nagy szorgalommal gyűjtötte az anyagot és ügyesen használta föl a tárgyára vonatkozó gazdag irodalmat. Nagyon gyöngének, sőt teljesen elégtelennek csupán a «Tannhäuser a történetben» cz. fejezet mondható, mely a középkori költőnek csak igen felszínes jellemzését adja és sehogy sem árulja el, hogy Glück a közép-felnémet nyelvvel és irodalommal valaha behatóbban foglalkozott volna. Egyébként a tárgyválasztást sem mondhatom szerencésnek. Ha valaki nálunk idegen, pl. német problémát választ tudományos feldolgozásra, mégis nagyon óhajtható, hogy olyat válasszon, mely nálunk többé-kevésbé ismeretlen, ill. még kéllően feldolgozva nincsen. Ezt Tannhäuserről épen nem állíthatni. Én négy helyen is bőven foglalkoztam vele: Irodalomtörténetemben (II, 53—58. l.), Tannhäuser cz. cikkemben (Budapesti Szemle LII., 321—43. l.), a dalnokversenyéről pedig Irod. tört. II. 90—100. l. meg Klingsor von Ungerlant cz. értekezésemben (e Közlöny II. kötetében). Szerző jól ismeri e dolgozataimat, melyeket ismételve idéz és melyekről hangoztatja, hogy bennök a költőre és mondára vonatkozó minden kérdés behatóan tárgyalva van. Dolgozataim megjelenése után csupán a Venushegy olaszországi hagyományára vonatkozó adatok lettek ismertekké, melyeket Kluge Frigyes az Allg. Zeitungban és Gast. Paris «La legende du Tannhäuser» cz. cikkében (mind a kettő 1898-ban) tárgyaltak. És én ezen legújabb adalékokat is bővebben ismertettem e Közlönyben (1898, 492. l.). Ezek szerint szerzőnk dolgozatában alig van valami, a mit a magyar olvasó már ne ismerne vagy magyar nyelven ne olvashatna. Így csak sajnálhatom, hogy szerző kétségtelen tehetségét és nagy szorgalmát nem fordította hálásabb tárgyra, mely neki hazai tudományos irodalmunknak igazi gazdagítására szolgáltatott volna alkalmat. h.

— Zichyné Festetich Julia mint regényhős. Eichendorff József, a romantikus iskolának e kiváló és szeretetre méltó tagja, 1810-ben Bécsben élt, hol «Ahnung und Gegenwart» cz. első regényét befejezte. Sokat járt Schlegel Frigyes házába, a ki ekkor az osztrák kormány szolgálatában nagy tekintélyű ember volt, és benső barátságot kötött Schlegel mostoha fiával, Veit Fülöp ismeretes festővel. Ez időben (és még a bécsi congressus alatt is) a bécsi előkelő körök egyik legfényesebb csillaga a 21—22 éves Zichy Károlyné, Festetich Julia grófné volt († 1816 nov. 8.), kit I. Sándor czár beutált célesteknek nevezett és imádott. Imádták a bájos nőt Eichendorff és Veit is, és ez utóbbi le is festette (v. ö. M. Spahn, *Philipp Veit*, 1901, a 15. számú arckép). A költő őt másolta első regényének nőhősében, Róza grófnőben (de csupán alakjában és női bájában; a cselekvényhez a magyar grófnőnek semmi köze); Veit pedig megfestette

utóbb Rómában «A vallás diadala» cz. festményét, melyen a Vallás nőalakja szintén a magyar grófnő hú mása. E fölfogást Weichberger Konrád érintette először az «Ahnung und Gegenwart» cz. regényről írt értekezésében (1901) és teljes bizonyosságra emelte ez értekezésének ép most megjelent pótlékában (Euphorion XIII, 1906, 785. l.). h.

— Petz Lipót Shakespeare-fordításai. *Petz Lipót*, a nagyműveltségű soproni ág. ev. lelkész tudvalevőleg az első műfordító volt hazánkban, a ki Shakespeare teljes drámáit angol eredeti szövegből fordította. Közviszonyainkra azonban furcsa világot vet, hogy ő, a ki a Felső Magyar Országai Minervába és a Tudományos Gyűjteménybe írott czikkeivel bebizonyította, hogy a magyar nyelvet is teljesen bírja, Shakespeare-t német nyelvre fordította le.

Szinnyei József a Magyar írók élete és művei X ik kötete 1092—1094 lapjain Petz Shakespeare-fordításai közül csupán kettőt említ: *Lear* és *Coriolan* fordításait. De nemcsak, hogy teljesen kifelejtí *Julius Caesar* fordításait, hanem az előbb említett két tragédia további kiadásáról is részben pontatlan, részben hibás adatokat közöl. E sorok czélja részben kiegészíteni a hiányzó adatokat, részben a közölt adatokat helyesbíteni.

Szinnyei szerint Petz *Lear* fordítása három kiadásban jelent meg és pedig az 1-ső Kassán (1824), a 2-ik külön Pesten (1830) és a 3-ik (az elsőnek olcsóbb kiadása) Pesten (1834). *Coriolan* fordításból a Reclam-féle kiadásnál (1868 ban) régibbet egyáltalában nem ismer.

A 30-as évek vége felé a nagy drámaíró műveinek egy ilyen című fordítása jelent meg: *William Shakspeare's sämtliche dramatische Werke. In neuen Übersetzungen von A. Böttger, H. Döring, Alex. Fischer, L. Hiltensberg, W. Lampadius, Th. Mügge, Th. Ockkers, L. Petz, K. Simrock, E. Insemihl, E. Thein. Ausgabe in einem Bande. Leipzig, Georg Wigand's Verlag, n. 8-r. 936 lap, év nélkül.*

Ez év nélkül megjelent gyűjteményről *Genée Rudolf* ezt jegyzi meg, (Gesch. der Sh.-schen Dramen in Deutschland, Leipzig, 1870, 322—323 lap), hogy első kiadása 1836-ból, a második pedig (az aczélmetszetes) 1839-ből való. Az előttünk fekvő példány tehát az 1839-iki kiadásbeli, mit nemcsak az bizonyít, hogy szép aczélmetszetekkel van ékesítve, hanem az is, hogy Shakespeare czímképe alá így jegyzi magát a művész: Rosmäsler Berlin 1838. Ebben a kiadásban a Petz-féle *Lear* fordítás a 127—154. lapon, *Julius Caesar* fordítása a 495—514. lapon és *Coriolan* fordítása a 845—880. lapon található.

Ezek alapján 1. *Petz Lear*-fordításának nem három, hanem öt kiadása ismeretes. A Szinnyeitől említett 1824—1830- és 1834-beliéhez még az 1836- és 1839-beliék járulnak. — 2. *Coriolannak* első kiadása nem, mint Szinnyei hiszi, 1868-ból való. Először 1836-ban, 2-szor 1839-ben jelent meg Leipzigban és a Reclam-beli csakis 3-ik kiadása Petz fordításának. — 3. *Julius Caesarnak* (e Szinnyeitől egyáltalában nem ismert fordításnak) két kiadása is ismeretes: az egyik 1836-ból, a második 1839-ből, mind a kettő Leipzigban jelent meg.

Ez adatok azért becsesek Petz irodalmi értékének megítélése szempontjából, mert nemcsak azt bizonyítják, hogy Németország elismerő tudomást vett Petznek Magyarországon már kinyomatott Shakespeare-fordításairól, hanem kiadásra méltónak találta *Julius Caesarja* fordítását is, mely eddig sehol sem jelent meg. De a kor történetére is jellemző, hogy Petz Lipót irodalmi működése ismertebb volt Németországban mint hazánkban. Kis János ezt írja róla *Emlékezéseiben* (Budapest, 1890, 420 l.) «nemcsak Fáy András meséinek és Kisfaludy Sándor némely dalainak fordításáért,¹⁾ egy a Felsőmagyarországi Minervában megjelent értekezéseért, s egy kéziratban maradt munkájáért¹⁾ érdemel a magyar irodalomra nézve említést, hanem azért is, mivel azon esetben, ha őtet a kora halál az élők sorából ki nem ragadja, kétségkívül mély gondolkozásánál, s bámulást érdemlő tanulási szorgalmánál s szigorú moralitásánál fogva, belőle nagyon jeles író lett volna.»

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— Aristarchos halála. Az ó-kor legnagyobb kritikusanak élete körülményeiről az egyetlen Suidas tájékoztat valamelyest. Ő mondja meg halála okát is: τελευτᾷ δ' ἐν Κύπρῳ ἐκ τῶν ὑπεξαρχῶν ἐνδείξ τρωφῆς, νόσῳ τῆ ὑδρωπι ληφθεῖς. Elhez képest *Susemihl* irodalomtörténetébe (I. 452 l.) és *Pauly-Wissowa* Realencyclopädiájába is (II, 862) bekerült az az állítás, hogy Aristarchos a vízkórság betegségének gyötrelmei folytán önkéntes éhhalálra szánta el magát. Azt hiszem, ebben az alakjában az állításnak nem adhatunk hitelt. Ugyanis a Tiberius császár idejében működő Cornelius Celsus, római orvos «az ő tartalmilag és alakilag egyaránt értékes» művében, a *De medicina libri octo*-ban, mely hippocratesi tanítások leszüremlésének és összefoglalásának tekinthető, a III. k. 21. fejezetében többek között a vízkórság gyógyításáról ekként nyilatkozik: «Inter initia tamen non difficilis curatio est, si imperata sunt quies, sitis, inedia; at si malum inveteravit, non nisi magna mole discentitur». Lehet, hogy Aristarchos a végletekig vitte az inedia-t, az éhezést, de szenvedett legyen akár szívbántalomban, akár diabetes-ben (melyet Celsus u. i. a vízkórsághoz von), meggyógyulni nem tudott s így keletkezett a mythos az ő önkéntes halálra éheztetéséről.

V. R.

— Egy ó-angol költemény magyar vonatkozásai. Walter Scott *Quentin Durward* című regényében leírja, hogy míg Quentin a sorsán tűnődik, egy ó-angol románcz kerül a kezébe, melynek ez a czíme:

How the Squire of lowe degree
Lored the King's daughter of Hongarie.²⁾

Quentin szerelmes az üldözött burgundiai herczegnőbe, de ő csak egyszerű skót nemes, XI. Lajos testőre Plessis-les-Tours-ban. Hogyan is meri

¹⁾ Nem említi Szimnyei i. h.

²⁾ Tauchnitz 259. l.

szemét az előkelő hercegleányra vetni? Annak az ifjú nemesnek sorsából merít bizalmat, kit a magyar hercegleány szerelmével tüntetett ki. Quentin mohón olvassa a románczot, a magyar hercegnő édes szerelmi történetét:

«Welcome», she said, my swete Squire
My heartis roote, my soule's desire.¹⁾

A hercegleány csókkal, kincscsel édesgeti magához kedvesét. Az ismeretlen költő a románczot úgy fejezi be, hogy ilyen házassággal nem egy apród emelkedett már hercegi rangra. Walter Scott nem nevezi meg a forrást, de hogy ó-angol költeménnyel van dolgunk, az archaistikus nyelv bizonyítja. A genitivus — is végzete, a szóvégi magánhangzó régies vonások. De feltűnő a költemény népies jelleme is: naiv mesetárgya, hogy a szegény apród egy hercegleányt nyer feleségül, az egész világ-irodalomban jól ismert mesetípus. Hogy a leány «szíve gyökeré»-nek mondja szerelmesét, népies metafora.

Honnét e magyar vonatkozás? Egy esetből alig következtethetünk. A középkori francia geste-ekben is hasonlóak a magyar vonatkozások. Az angol költeményben a regevilág bűbája s az exoticum varázsa környezik a földet, mely olyan messzire esik a sziget-hazától. Heinrich Gusztáv egyik beható akadémiai értekezésében tüzetesebben fejtegeti a német irodalom magyar vonatkozásait.²⁾ A chanson de geste-ek magyar elemeinek a kimutatására is megtörtént a kísérlet philológiai irodalmunkban.³⁾ Ki tudja, mennyit aknázhatnánk az angol költészet termékeiből? Hogy a műköltészet is sokat rejt, Csiky Gergely kutatásai is bizonyítják, ki «Egy angol Bánk-Bán» című értekezésében Lillo művére utal.⁴⁾ Lillo drámájáról szólóban mondja Gyulai Pál, hogy az angol író «kiérzi az angol és a magyar alkotmány rokonságát.»⁵⁾ Vajjon nem a politikai érdeklődés-e az oka, hogy a költészet is rokonszenven fordult hős nemzetünk felé? Vajjon ebben az ó-angol románczban nem annak az érdeklődésnek egy röpke visszhangja van-e, mely Nagy Lajos vagy Mátyás diadalai után a dicsőség nimbusát támasztá mindazok elé, kik a négy bérez hazájára néztek? Bár több adatunk volna, hogy a magyar nemzet iránt való érdeklődés történeti és lélektani okait minél tisztábban lássuk.

(Eger.)

ELEK OSZKÁR.

— Francia bírálat Némethy Lygdamus-kiadásáról. Némethy Gézának latin nyelvű magyarító jegyzetekkel ellátott Lydamus-kiadásáról (Budapest, Akadémia, 1906), melyhez függelékül a Panegyricus in Messallam járul, hosszabb bírálatot közöl a *Bulletin critique* cz. kritikái

¹⁾ U. ott 276. l.

²⁾ Ak. Értek. 1903. Különösen Lenau-val, Beck-kel s a politikai líra képviselőivel foglalkozik.

³⁾ Bezard Lucien: Magyarország az ó-francia eposzban, EPhK. 1906: 333.

⁴⁾ Kisz. Társaság Éviapjai XV.

⁵⁾ Katona és «Bánk-bán»-ja² 129. l.

folyóirat *Frédéric Plessis* tollából. A kommentárt összeveti Dissen latin és Martinon francia jegyzeteivel s a következő eredményre jut: «Le commentaire explicatif est bref, mais généralement substantiel. On lui doit même cet éloge très sérieux que, simple, claire et sans affectation d'érudition, il gagne à être examiné de près. Il n'est pas, comme le livre de Dissen, alourdi de rhétorique. D'autre part, il est conçu dans une méthode plus rigoureuse et avec plus d'expérience philologique que celui de M. Martinon.» Némethynek azt a föltevését azonban, hogy a Panegyricus Propertiusnak ifjúkori munkája (v. ö. folyóiratunk 1906. évi foly. 1. és k. lk.), nem fogadja el s erre vonatkozólag így nyilatkozik: «L'argumentation ne prouve qu'une chose: c'est qu'il y a entre l'auteur du Panegyrique et Properce de curieux rapports de langue et de style inaperçus jusqu'ici; M. Némethy gardera le mérite de les avoir signalés, et il y a là une constatation intéressante en elle-même. Mais, pour que cette constatation permit d'attribuer le poème à Properce, il faudrait qu'elle vint appuyer une tradition ancienne, témoignage d'un manuscrit ou d'un auteur de l'Antiquité... Je conclus: M. N. exagère, en nombre et en importance, les ressemblances qu'il a su découvrir entre Properce et l'auteur du fastidieux panegyrique; je serais surpris que son attribution trouvât bon accueil dans la critique, et, quant à moi, le talent ingénieux de M. N. ne m'a pas convaincu. Cela n'empêche pas ni son édition de Lygdamus, ni même celle du Panegyrique de Messalla, d'être de *bonnes éditions qui témoignent de la familiarité de l'auteur avec les Elégiaques latins et de la clarté agréable de son esprit.*»

— A csikóbőrös kulacshoz. Csokonai Vitéz Mihály népszerű ódája *A' Tsikóbőrös Kulacshoz* nemesak olvasottság dolgában, hanem irodalmi hatás tekintetében is első helyen áll minden verse között. A XIX. század elején még nálunk is virágzott diákéletnek leírásában bizonyára nem kis szerep jutna ennek a bordalnak is — különösen a debreczeni, patoki, enyedi diákvilág rajzában — azok között a ma már jórészt ismeretlen, mert föl nem kutatott diákénekek között, a melyek közül nem egynek első ütemei a göttingai, heidelbergi, hallci vagy utrechti egyetem talai között hangzottak el először. A «tsikóbőrös kulatsótska» dícsérete költője halála után sokáig élt a református kollégiumok diákjai között, a húszas években pedig újraéled nem egy költeményben, más-más alakban, más-más dolgok dícséretét zengve, de mindig élénk emlékeként Csokonai lelkes költeményének. Kultsár István a *Hazai és Külföldi Tudósítások*-ban, az 1826-dik Eszt. 7-dik. Újság Tóldalékjá-ban erről is ad «hazai tudósítást»: a csikóbőrös kulacs mellé *A' Bográtsról* vagy *Gulyásos húsról* közöl egy költeményt. Ugyanebben az évben a 26-dik Újság Tóldalékjá már a bogrács dícsőségét is megirigyelte és *A' Szalmás Úveg* dícséretében a pálinkáról mond izléstelen énekét, már magával prózai tárgyától is elég messze esve attól, a mit költészetnek nevezünk. 1830-ban azután ez a «költői» irány, a melynek eddig csak első művelője, Csokonai találta el a helyes mértékét s a melynek nem sikerült a prózai tárgyat költői mázzal bevonni, mihelyt bordalnál egyéb volt, de annál inkább lealacsonyította a

költészetet prózai szintre — visszakerül oda, a honnan megindult: a debreczeniekhez. A Fazekas Mihály szerkesztette *Debreczeni Kalendárium*-ban B. J. (?) a bor és a bogrács mellé megírja *A' Kenyér Apológiájá-t*, vagy *megszóllalásá-t*, mert nem méltó, hogy

Hát tsak Kend Kints Galambotska   Dámák? az a' kormos alú
Tsikó-bőrös Kulatsotska?   Bográts, 's a' szalmás oldalú
Meg még ama' két deli   Üveg a' világ szépi?

Illik, hogy a kenyér is, a gulyáshús, a bor, a pálinka «ágyvetője», elmondhassa a magáét. Kár, hogy ezt igen hosszadalmas, unalmas és prózai módra teszi

Csokonai ódájának hatása akkor mutatkozik ismét irodalmi szinten, mikor visszatér első példájához: újra bordal lett belőle. Lukáts Ist. váának a XIX. század húszas és harminczas éveiből kéziratban ránkmaradt költeményei¹⁾ egyikéről van szó, a melyet — érezhetően Csokonai hatása alatt — *A' Kantsóhoz* írt. Lukáts 1824-től 1841-ig bodosi pap volt (Háromszék-m.) s ez időben sok szép költeményt írt, a melyekben Kisfaludy Sándort, Berzsenyit és leginkább — mert ő is a református kollégiumok egyikének (a sárospatakinak) a tanítványa volt — Csokonait utánozhatta. *A' Kantsóhoz* így énekel:

Csokonai:

1. Drága kintsem, galambocskám,
Tsikóbőrös kulatsotskám!
Érted halok, érted élek,
Száz leányért nem cseréllek.
2. Megvidító orczácskádát,
Csókra termett kerek szádát,
Ha a számhoz szoríthatom,
Zsuzsiét nem csókolgatom.
3. Oh hogy kotog a kebeled
Mellyben szívedet viseled!
Oh milyen szép az ajakad,
S arany lánczra méltó nyakad.

Lukáts:

1. Édes kedves szép edényen,
Tíz garasos szerzeményem!
Bár nálad aranyt nem lelek,
Mégis rollad énekelek.
2. Kerek orczád fejérsége
A szemnek gyönyörűsége,
Előttem a lilomnak
Kecsei kevesbet nyomnak.
3. Sugár nyakad gyöngyszemei
A mesterkéz remekjei; —
—————
4. Kebeled kotyogására
... futok ajkad csókjára.

És így tovább, végig Csokonai példája szerint. Lukátsnak költeménye irásakor fülébe csengtek a kollégium emlékei. Hogy pedig Csokonai ódáját azután is sokan olvasták, tudjuk is, nyomai is ott vannak újabb költészetünkben. Mi az ismeretlenebb emlékekre akartunk rámutatni.

(Halle a. S.)

GÁLOS REZSŐ.

— A Ciris-kérdéshez. A Pseudo-Vergilianus költemények közt reánk maradt *Ciris* cz. epyllion, a mely tudvalevőleg catullusi és vergiliusi reminiscenciákból van oly módon összeállítva, hogy sok helyt valószínű cento benyomását teszi az olvasóra, az utóbbi években erősen foglalkoztatta a német philologusokat, mióta *Skutsch* boroszlói tanár *Aus Vergilius Frühzeit* (Leipzig, Teubner, 1901) és *Gallus und Vergil* (u. o. 1906) cz. műveiben fölelevenítette azt a régi hypothesis, hogy a kis mű

¹⁾ Kiadtam az Erdélyi Múzeumban

Gallustól, a római elegia megteremtőjétől, származnék, a kit Vergilius azután mind a három művében erősen kizsákmányolt volna. A kérdéshez hozzá szolt *Némethy Géza* is a Budapesti Philologiai Társaság 1907. évi februári ülésén tartott felolvasásában, a melyet utóbb német nyelven adott ki a *Rheinisches Museum* 1906. évi folyamának 482. és köv. lapjain. Némethy az epylliont *mesterségesen archaizáló* hamisítványnak tartja, melyet valaki azzal a czélzattal írt, hogy Vergilius ifjúkori munkájának tüntesse föl: mivel pedig Vergilius fiatal korában, a mint a *Catalepton* mutatja, Catullust utánozta, a hamisító catullusi reminiscenciákat vegyített művébe; másrészt, hogy a költeménynek vergiliusi színezetet adjon, tele rakta a Bucolicából, a Georgicából és az Aeneisből merített reminiscenciákkal. Azt igyekszik továbbá kimutatni, hogy a *Ciris* több helyt czéloz a szintén Pseudo-Vergilianus *Culex* egyes helyeire s így csak a *Culex* után keletkezhetett; ha tehát a *Cirist* Gallusnak akarjuk tulajdonítani, ki kellene mutatni a *Culex* Vergilius előtti eredetét is. Végül számos párhuzamos hely összeállításával azt bizonyítja, hogy úgy a *Ciris*, mint a *Culex* szerzője a Pseudo-Tibullianus költeményeket, nevezetesen Lygdamust és a Panegyricus Messallat utánozta, a mi ismét a két epyllionnak Vergilius utáni eredetére vallana. Különben, ha a *Cirist* Gallusnak tulajdonítjuk, nemcsak Vergiliusnak teszünk rossz szolgálatot, a ki ily módon Gallus szolgálai utánzójának tűnnék föl, hanem Gallust is, — a ki pedig a római elegia megteremtésével, a mint újabban egyre világosabban kezdjük látni, oly eredeti tehetségnek adta jelét, — kénytelenek volnánk valóságos plagisatornak, Catullus irodalmi tolvajának tekinteni.

— Az Urbikios-Maurikios-kérdéshez. Ezt a kérdést tudvalevőleg hazai philologusok vetették fel; először Vári Rezső Leo kiadása előszavában, azt állítván, hogy a Maurikios neve alatt járó tatico-strategicus munka a VIII. sz.-ból való s valójában valami Urbikiosé. Ezt a tételt kétségbe vonta Gyomlay Gyula egyik akadémiai értekezésében s a hagyományos felfogás mellett foglalt állást, mely szerint e munkát Maurikios császár idejében szerzették s az ő szellemében írták meg (sőt esetleg tőle magától is ered). Erre Vári tételét bővebben kifejtette a Byzantinische Zeitschrift 1906. évfolyamában «Zur Überlieferung mittelgriechischer Taktiker» című értekezése II. részében s vele a vitás kérdést a külföldiek ítélszéke elé vitte. Az első visszhang az olaszok részéről hangzott el. A Rivista Abruzzese di Scienze, Lettere ed Arti XXI. évfolyama 12. füzetében *Carlo Maria Patrono* Contro la paternità imperiale dell' *Ὀβριχίου Τακτικῶ-στρατηγικῶ* című értekezésében foglalkozik a kérdéssel; ez szerinte «trova la sua soluzione senza dubbio definitiva in un breve ma dotto ed acuto studio dell' egregio prof. Rodolfo Vári di Budapest, noto e valente cultore degli studj Bizantini specie di scienza bellica.» — Ismerteti mindenekelőtt V. értekezésének tartalmát, mely értekezés nézete szerint «lascia ancora luogo ad alcune osservazioni». S itt természetesen kénytelen Gyomlay értekezésével is foglalkozni, mely — mint olvassuk — «fu dichiarata . . . dal chiaro prof. E. Darkó di Budapest durante una dimora in Firenze». A Vári-féle álláspont megerősítésére a következő érveket hozza fel: 1. Enagrios sok apró és jelentéktelen dolgot említ fel a császárról, de arról, hogy a strategikus munka szerzője volna, mit sem tud, pedig kortársa. De még Menander sem tesz említést Maurikiosról, mint íróról. 2. Theophylaktos, barátja és ugyancsak kortársa a császárnak, ha katonai dolgokról beszél, csak igen ritkán teszi ki a görög kifejezés mellé

a megfelelő latint; pedig a strategikus munka szerzője az előszóban írja, hogy καὶ ῥωμαϊκαῖς τετραμύεναις χρημεῖα λήξουσιν; ettől a traditiótól, melyet pedig mint Maurikios barátja ismerhetett Theophylaktos, ugyan mért tért el, hiszen Euagrius szerint római nemzetiségű és római származású. Aztán meg, hogy lehet azt képzelni, hogy Maurikios, kit hadi babérai emeltek a trónra, az előszóban így nyilatkozzék: εἰ δὲ καὶ ὁ στρατηγὸς δι' αὐτῆς τῆς πείρας καὶ ἐπιμειλίαις τὰ μείζονα τούτων εὖρη, s itt azt is mondja, hogy nincsen sok tapasztalata hadi dolgokban. 3. Az előszóban ezt is olvassuk: «τῆς στρατιωτικῆς καταστάσεως ἀμεληθεῖσης χρόνῳ πολλῷ καὶ εἰς παντελῆ λήθην, ὡς εἰπεῖν, ἐλθούσης, ὡς μὴδὲ αὐτὰ τὰ πρόχειρα τοὺς στρατηγεῖν ἐγχειροῦντας ἐπίστασθαι stb.» Ezt Maurikios császár idejében írták volna, kinek uralkodását — mint tudjuk — megelőzte Tiberiusé, melynek pedig főkéarakteristikona a katonai actiók?! Vári mondja Patrono — per sua *troppa* (e il troppo nuoce!) *benevolenza* verso gli avversari, helytelenül concedálja azt, hogy Urbikios katonaeMBER volt. Persze alig jó számba Gyomlaynak («il quale dice e disdice con una leggerezza davvero fenomenale») az a föltevése («castello di paglia»), hogy Maurikios akkor írta meg művét, mikor még nem került a trónra. Kíváncsiak lehetünk ezek után, mily megítélésben részesül a kérdés a németek és francziák részéről? p.

A Budapesti Philologiai Társaság könyvállománya 1907. nov. hó 13-án:

Ajánlél:

a) Önálló művek: 1. *Boeckh* Encyclopædie und Methodologie der philol. Wissenschaften, 2. Aufl. (Leipzig 1886). 2. *Ast* Grundriss der Philologie (Landshut 1808). 3. *Bernhardy* Grundlinien zur Encyclopædie der Philologie (Halle 1832). 4. *Boeckh* Gesammelte kleine Schriften 7 kötet. (Leipzig, 1858—1872.) 5. *Rossignol* Des services que peut rendre l'archéologie aux études classiques (Paris 1878). 6. *Curtius* Philologie und Sprachwissenschaft (Leipzig 1862). 7. *Bréal* De l'enseignement des langues anciennes (Paris 1891). 8. *Rosenmund* Die Fortschritte der Diplomatik seit Mabillon (München-Leipzig 1897). 9. *Ratzel* Politische Geographie (Leipzig 1897). 10. *De Gubernatis* Dictionnaire international des écrivains du monde latin (Roma 1906). [1—10. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztériumtól.] 11. *Incerti scriptoris* Byzantini liber de re militari, ed. *Vári* (Lipsia 1901). Szerző ajándéka.]

b) Folyóiratok és évkönyvek. 1. Erdélyi Múzeum 1906 évf. (cserepéldány). 2. Akadémiai Értesítő (cserepéldány). 3. Erdélyi Múzeumegyesület Emlékkönyve 1906 (az egyesület ajándéka). 4. Felvidéki M. Közmiv. Egyes. évkönyve 1907 (BPhT. ajándéka). 5. Listy Filologické 1907 (cserepéldány).

Vétel:

a) Önálló mű: 1. *The Oxyrhynchus Papyri* 2 köt. (London 1898, 1899.) 72 K.

b) Folyóiratok: 1. *Νέος Ἑλληνογερμανικὸν* IV. (Athen 1907) 19-20 K. 2. *Litteraturblatt für germanische und romanische Philologie* 1907. 13-20 K. 3. *Classical Review* XXI (1907)+*The Classical Quarterly* I (1907) 16-49+5-66 K. 4. *Studj Italiani di Filologia Classica* I. XIV. (1893. 1906) 40-15 K. 5. *Classical Philology* I. II. (Chicago 1906. 1907) kétszer 13-75 K. — Vagyis az összes vétel: 194-20 K.

Összesen van a könyvtárban 22 munka, vagyis 31 köt. és 1 f. — A vételknél a könyvtáros a súlyt nem német classica-philologiai munkák beszerzésére helyezi. A könyvtár a tagok használatára minden fölolvásó ülést megelőzőleg d. u. 4--5 közt nyitva van. Könyvet két hónapi időtartamra lehet kikölcsönözni; a visszakérésért 40 f. fizetendő.

VÁRI RÉZSÓ,

a könyvtári teendőkkel megbízott I. titkár.

-- Philologiai pályázat. A bajor tud. Akadémia pályázatot hirdet a Zographos-díjra (1500 M.) a következő czímen: *Das Plagiat in der griechischen Literatur*, untersucht auf Grund der philologischen Forschung (über κλοπή und συνέμπτωσις), der rhetorisch-ästhetischen Theorie und der literarischen Praxis des Altertums. A német, latin vagy görög nyelven írt pályamunkák 1910 decz. 30-ig nyújtandók be.

-- A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal megjelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Alleram Gyula, Homeros és Vergilius másvilágai kritikai párhuzamban. Budapest, 1907. 86 l. Kis 8-r. Ára 1 K.

*Alleram Gyula, Seneca erkölcsbölcsölete. Budapest, 1907. 159 l. 8-r. Ára 3 K 60.

*Csűrös Ferencz, dr.: A debreczeni Fűvészkönyv és írói. Debreczen, a Csokonai kör kiadása, 1907. 8-r. 43 l.

*Laban Antal: Az Árpád-házi szent Erzsébet-legendák irodalmunkban. Budapest, 1907. 8-r. 128 l.

*Szent-Imrey György: Tompa Mihály. Budapest, Kókai, 1907. 8-r. 82 l. 1-50 K. (Ismertetését lásd e füzet 950—951. lapján.)

*Szinyei József (id.): Magyar Írók élete és munkái. 105. füzet (XII : 5.). Budapest, Hornyánszky, 1907. 8-r. 641—800. l. (Schulhof-Seultéty) 1 K.

*Szűry Dénes: Száz év. Irodalom — nyelvfejlődés. Bessenyeitől a kiegyezésig. Budapest, 1907. 8-r. 149 l.

*Varjú János: A magyar szellemi művelődés történelme. Debreczen, Csáthy Ferencz bizománya, 1907. 8-r. 496 l. 6 K.

Hatalmas, 500 lapos könyv nemzetünk művelődésének történetéről. Történetünk fontos eseményeit véve tekintetbe, négy nagy részre különíti a fejlődést. I. Árpád-házi királyok; II. vegyesházi királyok; III. reformáció és ellenreformáció kora; IV. az utolsó kétszáz esztendő, s e nagyobb korszakokon belül a művelődés egyes ágait külön-külön vizsgálja. Az elrendezés ellen csak azt a kifogást lehetne tenni, hogy az 1711-től 1907-ig terjedő időköz alatt műveltségünk elemei olyan nagy változáson mentek keresztül, hogy Széchenyi föllépésével okvetlenül új korszakot kellett volna kezdeni. A munkát szerzője a magyar ifjúságnak és a művelt közönségnek szánta, így előre megszabta a nézőpontot, melyből a könyvet tekintenünk kell. Részletes bírálatra, nem philologiai munkáról lévén szó, nincs terünk s csak tájékoztatónak megjegyezzük, hogy könyvének megvannak azon kiválóságai és fogyatkozásai, melyek a legtöbb népszerűsítő munkát jellemzik. Legnagyobb érdeme, hogy olyan föladat megoldására vállalkozott, melylyel mindeddig még a leghivatottabb történettudósaink sem tudtak megbirkózni: megírta egész műveltségünk történetét. Komolyan, szorgalommal, lelkesedéssel, ügyesen foglalta össze az eddigi eredményeket és adatokat. Stílusa folyékony, kellemes, mint jó elbeszélő nem untatja olvasóit. A szakember azonban sok olyan fogyatkozást talál benne, a melyeket csak a nemes igyekezettel menthetni. Nagy részük a tárgy természetéből következik. A műveltség fogalma olyan tág s a köre olyan hatalmas, hogy mindenféle nyilvánulásának áttekintése és megértése, az irodalom, tudomány, művészet sokféle ágának ismerete szinte meghaladja egy ember erejét. Varjú sem lévén mindegyikben szakember, fölfogása nem mindég az, a melyet a tudomány mint eddig leghelyesebbet elfogadott, adatai nem mindenütt állják ki a kritikát. Másrészt, mivel a rengeteg anyaghoz nem volt elég tere, tárgyalása gyakran vázlatos. Néha olyan sovány anyagot nyújt, hogy a középiskolai tanuló is többet hallanak tanárjától. Külön csak az irodalomtörténet tárgyalásáról emlékezünk meg. Könyvének ez a része teljesen értéktelen. Hogy igen kevés teret szentel a műveltség legfontosabb ágának, az érthető, hiszen minden olvasójáról föl kell tennie, hogy az irodalom fejlődését ismeri; hogy

másodkézből dolgozik, az egészen természetes, de a tárgyalás módja hibás, s ez már menthetetlen. A helyett, hogy nagy vonásokban megfestené irodalmi életünk képét, ismertetné költészetünk irányait, a fontosabb költői törekvéseket: a XVIII. század végéig működött írókat és költőket aránylag részletesen méltatja, a Széchenyi kora óta virágzásnak induló irodalommal, tehát irodalmunk aranykorával, féllapon végez. Kármánnak 12 sort szentel s Petrőczy Katának is négyet, de Arany János már csak üres értelmzöt kap, a *magyar Homeros*. Az ilyen eljárásnak még népszerűsítő munkában sincs helye. Ismételjük azonban, hogy a magára vállalt föladatnak fontossága, művének úttörő jelleme, az anyag összehordásában tanusított szorgalma, a buzgalom, hogy igen sokszor nem elégedett meg a földolgozásokkal, hanem visszanyúlt a forrásokig (p. o. a székelyek eredetének vizsgálata, bár itt Karácsonyi értekezését nem ismeri; a régebbi korban folytatott orvosi eljárás ismertetése): érdemes alkotásá teszik e munkát, noha a föladat nagyobb szerű volt, mintsem szerzője megbirta volna. Gazdag repertorium egészíti ki a kötetet.

V. F.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

I. Modern philologia.

(A mely műnél az évszám nincs megjelölve, az 1906-ban jelent meg.)

Saintsbury, G., History of English prosody. From the 12th century to the present day. Vol. I. From the origins to Spenser. London, Macmillan. (8-r. 446 l.) 10 Sh.

Saitschick, R., Französische Skeptiker: Voltaire. Mérimée. Renan. (8-r. VI, 304 l.) Dresden, H. Schultze 5 M.

Sarrazin, G., Aus Shakespeares Meisterwerkstatt. Stilgeschichtliche Studien. (N. 8-r. IX, 226 l.) Berlin, G. Reimer. 5 M.

Scheffel's Briefe an Karl Schvanitz. (Nebst Briefen der Mutter Scheffel's 1845—1886.) Leipzig, G. Merseburger. (8-r. 259 l.) 4 M.

Schrenph, Chr., Lessing als Philosoph. Stuttgart, F. Frommann. (8-r. 203 l.) 2 M.

Schriften der literarhistorischen Gesellschaft Bonn. Dortmund, F. W. Ruhfus. N. 8-r. I. S. Schmitt, Hebbels Dramatechnik. (112 l.) 2·20 M. — II. A. Mielke, Schillers Demetrius nach seinem szenischen Aufbau u. seinem tragischen Gehalt. (159 l.) 3·60 M.

Schuchardt, H., Baskisch und Romanisch. I. Band. Halle a. S., Niemeyer. (N. 8 r. 62 l.) 2·40 M.

Schultze, S., Die Entwicklung des Naturgefühls in der deutschen Litteratur des 19. Jahrh. 1. Th. Das romant. Naturgefühl. Halle, E. Trensing. (VIII, 170 l.) 2·50 M.

Smart, I. S., James Macpherson. An episode in literature. London, Nutt. (8-r. IX, 224 l.) 3·6 Sh.

Smith, A. H., Les événements politiques de France dans le théâtre anglais du siècle d'Elisabeth. Paris, Larose. (8-r. V, 170 l.)

Sokolowsky, R., Der altdeutsche Minnesang im Zeitalter der deutschen Klassiker und Romantiker. Dortmund, Ruhfus. (N. 8-r. IV, 169 l.) 3·60 M.

Souriau, J., Essai sur la psychologie du poète. Paris, Alcan. (16-r. 176 l.) 2·50 Fr.

Speck, Dr. H. B. G., Katilina im Drama der Weltliteratur. Ein Bei-

- trag zur vergleich. Stoffgeschichte des Römerdramas. Leipzig, M. Hesse. (VII, 99 l.) 2:50 M.
- Steinzüger*, D., Goethes Faust. Hamburg, C. Boysen. (8-r. 24 l.) 60 pf.
- Stjernkrantz*, K., Esaias Tegnér. Biskopsvalet och stiftsstyrelsen från Lund. Lund, Lindenstedt, (N. 8-r. 75 l.) 2 Kr.
- Stronski*, S., Le troubadour Elias de Barjols. Edition critique. (Thèse.) Toulouse, Bibliothèque méridionale. (N. 8-r. LIV, 159 l.)
- Strowski*, F., Montaigne. Paris, Alcan. (8-r. VIII, 356 l.) 6 Fr.
- Teutonia*. Arbeiten zur german. Philologie, hrsg. v. Prof. Dr. Willh. Uhl. (N. 8-r.) K. Beuschel. Die deutschen Weltgerichtsspiele des Mittelalters u. der Reformationszeit. Nebst dem Abdr. der Luzerner Antichist v. 1549. Leipzig, E. Avenarius. (XIII, 356 l.) 12 M.
- Thürmann*, C., Die Geister in der englischen Literatur des 18. Jahrh. Ein Beitrag zur Geschichte der Romane. (VIII, 150 l.) 4:50 M.
- Untersuchungen* zur neueren Sprach- u. Literaturgeschichte. Hrsg. v. O. F. Walzel. Bern, A. Francke. (8-r.) 9. Heft. Dr. R. Sexau, Der Tod im deutschen Drama des 17. u. 18. Jahrh. (von Gryphius bis zum Sturm u. Drang). (XVI, 262 l.) 5:20 M. — 10. Heft. Prof. Dr. S. Singer: Schweizer Märchen. Anfang e. Kommentars zu der veröffentlichten schweizer Märchenliteratur. 1. Fortsetzg. (VI, 167 l.) 4 M.
- Vial*, F. et L. *Denise*, Idées et doctrines littéraires du XVII-e siècle. Paris, Delagrave. (18-r. IX, 297 l.) 3 Fr.
- Vötter*, W., A Shakespeare phonology with a rime-index to the poems as a pronouncing vocabulary. Marburg. Elvert. (8-r. XVI, 290 l.) 5:40 M.
- [*Vigny*, A. de], Correspondance d'Alfred de Vigny (1816—1863), recueillie et publiée par Emma Sakellariés. Paris, Calman-Lévy. (18-r. VI, 410 l.) 3:50 Fr.
- Vondrák*, W., Vergleichende slavische Grammatik I. k. Lautlehre u. Stammbildungslehre. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. (8-r. X, 532 l.) 12 M.
- Wackernagel*, W., Poetik, Rhetorik u. Stilistik. Hrsg. v. Ludw. Sieber. 3. Aufl. (8 r. XIV, 605 l.) Halle, Buchh. des Waisenhauses. 10 M.
- Walch*, I. L., De varianten van Vondel's Palamedes. Eene bydrage tot de onturkkelingsgeschiedenis van der dichter. 's-Gravenhage, Nyhoff. (N. 8-r. 6, 201 l.) 2 Frt.
- Weissel*, J., James Thomson der Jüngere, sein Leben u. seine Werke. Wien, W. Braumüller. (N. 8-r. VIII, 159 l.) 4 M.
- Weston*, J. L., The legend of Sir Perceval. Vol. I. Chretien de Troyes and Wauchier de Denain. London, Nutt. (N. 8-r. XXVI, 344 l.) 12 Sh. 6 p.
- Wilde*, O., Die romantische Renaissance. Leipzig, Insel-Verlag. (8-r. 65 l.) 4 M.
- Williams*, J., Dante as a jurist. Oxford, Blackwel. (N. 8-r. 80 l.) 3 Sh.
- Wittner*, O., Oesterreichische Porträts u. Charaktere. Wien, H. Heller et Co. (8-r. 280 l.) 3:50 K.
- Wright*, Ch., H. H. Daniel aut its critics being a critical and grammatical commentary. London, Williams and Norgate. (N. 8-r.) 7 Sh. 6 p.
- Wulfen*, Kriminalpsychologie u. Psychopathologie in Schillers Räubern. (N. 8-r. 80 l.) 1:20 M.
- Wülker*, Geschichte der englischen Literatur von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart. 2., neubearb. Aufl. 1 Bd. Leipzig, Bibliograph. Institut. (Lex. 8-r. VIII, 422 l. képekkel.) 10 M.
- Zangroniz*, J. de, Montaigne, Amyot et Saliat. Études sur les sources des essais. Paris, Champion. (8 r. 275 l.) 6 Fr.

II. Classica-philologia.

Adam, L., Über die Unsicherheit literarischen Eigentums bei Griechen u. Römern. Düsseldorf, Schaub. 1907. (8-r. 220 l.) 4 M.

Angus, S., The sources of the First ten books of Augustine's De civitate Dei. Princeton, Univ. Libr. (8-r. 278 l.) 1 D.

Antiphon, L'apologie d'—, ou λόγος περί μεταστάσεως d'après des fragments inédits sur papyrus d'Égypte par Jules Nicole. Genève, Georg et Cie. 1907. (8-r. 55 l. 1 facsim.)

Ἀρσενίου, A. Π., Ἀσκήσιος καὶ Ἀσκήσεια. Mit Vorwort von J. Pagel. Leipzig, Drugulin. 1907. (8-r. VII, 221 l.)

Arnim, H. von, Hierokles Ethische Elementarlehre. (Papyrus 7980) nebst den bei Stobaeus erhaltenen ethischen Exzerpten aus Hierokles. Unter Mitwirkung von W. Schubart (Berliner Klassikertexte IV.). Berlin, Weidmann. (4-r. XXXVI, 76 l. 1 fényny. táblával.) 6 M.

Baur, Chr. O. S. B., S. Jean Chrysostome et ses œuvres dans l'histoire littéraire. Louvain-Paris, Fontemoing. 1907. (8-r. XII, 312 l.) 4 M.

Birt, Th., Die Buchrolle in der Kunst. Archäol.-antiquar. Untersuchungen zum antiken Buchwesen. Leipzig, Teubner. 1907. (8-r. 352 l. 190 képpel.) 12 M.

Bucolici Graeci, rec. et emendavit U. de Wilamowitz-Moellendorff. Oxford, Clarendon Press. (8-r. XVI, 170 l.) 3 sh.

Carter, J., The religion of Numa, and other essays on the religion of ancient Rome. London, Macmillan. (8-r. VIII, 189 l.) 5 K.

Cornford, Francis Macdonald. Thucydides Mythistoricus. London, Arnold. 1907. (8-r. XVI, 252 l.)

Cousin, G., Études de géographie ancienne. Nancy, Berger-Levrault. (8-r. XVIII, 572 l.)

Croiset, Maurice, Aristophane et les partis à Athènes. Paris, Fontemoing. (8-r. XI, 311 l.) 3-50 Fr.

Detlefsen, D., Ursprung, Einrichtung u. Bedeutung der Erdkarte Agrippas. Berlin, Weidmann. (8-r. VI, 118 l.) 4 M.

Fölzer, E., Die Hydria. Ein Beitrag zur griech. Vasenkunde. Leipzig, Seemann. (8-r. 120 l. 10 táblával.) 4 M.

Fraenkel, E., Griechische Denominativa in ihrer geschichtl. Entwicklung u. Verbreitung. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. (N. 8-r. VI, 296 l.) 8 M.

Friedländer, P., Herakles. Sagengeschichtliche Untersuchungen. (Phil. Unters. hrsg. von Kiessling u. Wilamowitz 19. H.) Berlin, Weidmann, 1907. (N. 8-r. X, 185 l.) 6 M.

Gundel, Guilelmus, De stellarum appellatione et religione Romana. (Religionsgeschichtl. Versuche u. Vorarbeiten, hrsg. von Dieterich und Wunsch, III. 2.) Giessen, Töpelmann. 1907. (8-r. 160 l.) 4-40 M.

Hall, R., Coptic and greek texts of the Christian period. From Ostraka, Stelæ etc. in the British Museum. London, Brit. Mus. (8-r. 159 l. 100 tábla.) 40 sh.

Harrison, J. E. (Miss), Primitive Athens as described by Thucydides. Cambridge, Univ. Press. (8-r. XII, 168 l.) 6 sh.

Herwerden, H. van, Vindicatæ Aristophanææ. Leiden, Sijthoff. (8-r. 124 l.) 3-50 M.

Hesselmeyer, E., Hannibals Alpenübergang im Lichte der neueren Kriegsgeschichte. Tübingen, Mohr. (8-r. 48 l.) 80 pf.

Helm, R., Lucian u. Menipp. Leipzig, Teubner. (8-r. 392 l.) 10 M.

Hiller von Gaertringen, F., Inschriften von Priene. Unter Mitwirkg von Fredrich, Protz, Schrader, Wiegand, Winnefeld. Berlin, Reimer. (4-r. XXIV, 312 l. 81 képpel és 3 melléklettel.) 25 M.

Hirt, H., Die Indogermanen. Ihre Verbreitung, ihre Urheimat u. ihre Kultur. I. II. Strassburg, Trübner. 1906-07. (8-r. X, VII, 711 l. 4 térképpel és 56 képpel.) 9 M.

Historicorum Romanorum reliquiæ. Collegit disposuit recensuit præfatus est H. Peter. Vol. II. Leipzig, Teubner. (N. 8-r. CCX, 208 l.) 12 M. Az I. kötet 1870-ben jelent meg, a másodikkal véget ér a munka.

Isocratis opera omnia, rec. scholiis testimoniis apparatu critico instr. E. Drerup. I. Leipzig, Dieterich. (8-r. CXCIX, 196 l. 2 táblával.) 14 M.

Kenyon-Bell, Greek Papyri in the British Museum: Catalogue, vol. III. London, Frowde. 1907. (8-r. LXXIV, 388 l. 100 facsimiléval.) 2 £ 2 sh. (a facsimiléval nélkül).

Kraus, O., Neue Studien zur aristotelischen Rhetorik, insbesondere über das γένος ἐπιδεικτικόν. Halle, Niemeyer. 1907. (8-r. V, 117 l.) 3 M.

Kropatschek, G., De amuletorum apud antiquos usu capita duo. Greifswald, Abel. 1907. (8-r. 72 l.)

Leage, R. W., Roman Private Law: founded on the Institutes of Gaius and Justinian. New-York, Macmillan Co. (IX, 429 l.) 3·25 D.

M. Manilii Astronomica. Ed. Theodorus Breiter. I. Carmina. Leipzig, Dieterich. 1907. (8-r. XI, 149 l.) 3·80 M.

Moulton, J. H., A Grammar of New Testament Greek based on W. F. Moulton's edition of G. B. Winer's Grammar. Vol. I. Prolegomena. Edinburgh, Clark. (8-r. XX, 279 l.)

Müller, A., Nacktheit und Entblössung in der altorientalischen u. älteren griechischen Kunst. Leipzig, Teubner. (8-r. VI, 178 l. képekkel és 6 táblával.) 4 M.

Papyrus Grecs de l'Université de Lille. Publiés sous la direction de P. Jouguet. Tome I., fasc. I. Paris, Leroux, 1907. (4-r. 66 l.) 6·25 Fr.

Papyrusammlung, Griechische Urkunden der — zu Leipzig. I. Mit Beiträgen von U. Wilcken herausg. von L. Mitteis. Leipzig, Teubner. (4-r. XII, 380 l. 2 táblával.) 28 M.

Pascal, Carlo, Seneca. Catania, Battiato. (8-r. VII, 87 l.) 1·50 L.

Pinii, Naturalis historiae libri XXXVII. Post L. Jani obitum recognovit et scripturæ discrepantia adiecta ed. C. Mayhoff. Vol. I. Libri I—VI. Leipzig, Teubner. (8-r. XVI, 556 l.) 8 M.

Reitzenstein, R., Der Anfang des Lexikons des Photios. Leipzig, Teubner, 1907. (8-r. 166 l. 2 táblával.) 2 M.

Riezler, K., Über Finanzen und Monopole im alten Griechenland. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht. 1907. (8-r. 98 l.) 2·40 M.

Schubart—Wilamowitz-Moellendorff, Griechische Dichterfragmente. 1. Hälfte: Epische u. elegische Fragmente, mit einem Beitrage von Fr. Buecheler. 2. Hälfte: Lyrische u. dramatische Fragmente. (Berliner Klassikertexte V.) Berlin, Weidmann. 1907. (4-r. VIII, 136+II, 160 l. 4, ill. 6 fénynyom. táblával.) 8+11 M.

Schultz, W., Altjonische Mystik. I. Hälfte. (Studien zur antiken Kultur. Heft II. u. III.) Wien, Akadem. Verlag. 1907. (8-r. XIX, 355 l. 11 képpel.) 7·50 M.

Struck, A., Makedonische Fahrten. I. Chalkidike. Wien-Leipzig, Hartleben. 1907. (8-r. V, 88 l. 2 képpel és 3 térképpel.) 2·20 M.

Sundwall, J., Epigraphische Beiträge zur sozial-politischen Geschichte Athens im Zeitalter des Demosthenes. Leipzig, Dieterich. (8-r. VII, 94 l.) 4 M.

Venturini, L., L'imperio romano. Vol. I. Milano. (8-r. XX, 270 l.) 3·50 L.

Wessely, C., Corpus papyrorum Hermopolitanorum. I. Leipzig, Avenarius. (XXVI, 4 és 86 autografált lap.) 12 M.

Wilamowitz-Moellendorff, Die Textgeschichte d. griech. Bukoliker. (Philologische Untersuchungen, Heft 18.) Berlin, Weidmann. (8-r. XI, 263 l.) 8 M.

Winckler, H., Der alte Orient und die Bibel, nebst einem Anhang Babel u. Bibel — Bibel u. Babel. Leipzig, Pfeiffer. (47 l.) Kötve 1·30 M.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Görög és latin philologia (és indologia).

- Acta 805.
 Adrasteia 196.
 Aeneis hasonlatai 391.
 Aeol dialectusok 306. — Lesbos és
 Kis-Ázsia 307. — Észak-Thessalia
 309. — Bœotia 310.
 Aesopus 121. 532.
 Agrippina, gallus város 76.
 αγωνιστικόν 431.
 Aiakidák szobrai 578.
 Αἰγῶν ὄρος 189.
 Aigeus 560.
 Aigina 578.
 aigis 180.
 Αἴγυπτος 496.
 Aischylos 47. 186. 473.
 Alcedonia 76.
 Alexandriai líra 876.
 Alkinoos városa 408. — kettős ki-
 kötője 409.
 Alkiphron 747.
 Alkmaionidák 483.
 Alpheios-Arethusa 76.
 Althaimenes 563.
 állatképek paizsokon 187.
 Amaltheia szarva 189. 196.
 Ambrosiana 235.
 Ammianus Marcellinus 110.
 αναγνωστικόν 431.
 Anchimolios 485.
 Androgeos 561.
 animalizmus a görög vallásban 177.
 anticiceroniasmus 593.
 Antoninus, M. 76.
 Antonios Eparchos 38.
 Antonios Kallierges 42.
 Apelles 758.
 Ἀποκάλυψις τοῦ Πέτρου 133.
 Ἀπόκρυφος 127. 804.
 Apollon Delphinios 560.
 apotropaion 180.
 Apsarasok 104. 266.
 Apuleius 76.
 Aquinoi felirat 114.
 archæologiai kongresszus, athéni, 71.
 Ἀρχιλόγειον 252.
 Arechis 11.
 Arethas 750.
 Argentora 76.
 Aristagoras 481. 584. 590.
 Aristainetos 747.
 Aristarchos 182. 968.
 Aristophanes Παράλληλοι Μενάνδρου
 759.
 Aristoteles 59. 759. 848. 916.
 arkadiai dialectus 312. 314.
 ἄρτοι 191.
 Artaphernes 584.
 arya 100. 267.
 Athanasius 10.
 Athena, ægise 181. — Soteira 814. —
 Phratia 814.
 attikai dialectus 292.
 atomismus 946.
 Auxesia 580.
 Bakchylides 139. 450.
 Bandini 33.
 Barnabás-levél 132.
 Bartal-Malmosi 142.
 Βασίλειος Βάλερης 42.
 Bassi 236.
 Bauer, *Die Forschgen z. gr. Gesch.*
 222.
 bábszínház, indus 98.
 Bekker Immanuel 26. 106.
 Bendall Cecil 263.
 Bernard, *De mensuris et ponderibus*
 609.
 Bernensis 97.
 Bernhardy 386.
 Bhagavadgita 605.
 Bhavabhuti 427.
 bika-kultusz 560.
 Bobbio-kolostor 237. — codexei 237.
 Βουωτία 194.
 Bombay Sanskrit Series 94.
 Bonni corpus 25.
 Boor, Carl de, *Konstantinos Porphy-*
rogenetos, Georgios Monachos kró-
nikája 25.
 Borromeo Federigo 236.
 Boscha, *De origine et statu bibl. Am-*
brosianae 236.
 Brockhaus Armin 428.
 Bubares, 476.

- Buphonia 565. 809.
 Bursian Jahresberichte 138.
 Bury *Byzantine Texts* 25.
 Butes 814.
 Buzygai 813.
 Cæsius Bassus 252.
 Ceriani 237.
 Ceruti *La bibl. Ambrosiana* 236.
 Ceyx 76.
 Chadzidhákisz 356. 357.
 Chalkis 577.
 Chalkondyles, Laonikos 25. 26. —
     Demetrius 29.
 Chimaira 200.
 Χνοδομάριος 77.
 Chorusok dialectusa 324.
 Christ, Wilh. 264. 400.
 Cicero 59. 770. — eredetisége 139. 593.
 Cipolla, *Codici Bobbiesi* 237.
 Ciris 973.
 class. philol., a -- disciplinái 223.
     — módszertana 226. — története
     227. 965. — kézikönyve 152.
 codices Augustani 38.
Coislinianus graecus No. 314. 27.
 Colbert-féle gyűjtemény 28.
 Commodianus 792.
 Cook, *Animal worship in the Myce-
 naean age* 179. 183. 193.
 Corfu 404.
 Corinna 4.
 Corpus inscriptionum Græcarum
     Christianarum 73.
 Crusius 26. 874.
 cyprusi dialectus 312.
 Csárudatta 427.
 Csengeri 72.
 dactylitheca 6.
 dactylo-epitritusok 139.
 Damia 580.
 Dareios 587.
 Darkó J. *A magyarokra vonatkozó
 népmévek a bizánczi kútfőkben* 261.
 Darmarios, Andreas 30. 32.
 Daurises 589.
 Delmatarum, coh. I. 114.
 Delphi 794. ---i botrány 483.
 delphin φιλάναστροπος 77.
 Delphinion 560.
 Delus eredete 76.
 Demeter és Persephone 765.
 Demetrius Chalkondyles 29.
 Demokritos 947.
 Demosthenes 450. 775.
 dialectus 274. 282.
 Dictys és Dares 67.
 Didaché 133.
 Dido 77.
 Dido-féle heroida 7.
 Didymus-féle Demosthenes-kom-
     mentár 430.
 Diels 434.
 Διδώρος 611.
 Diomos 565.
 Dionysos 103. — melanaigis 184. —
     θεός Ταύρος 185. αργοβόλος 193; 821.
 Διονύσου γάμος 820.
 Διοσκουρίδης 611.
 Diskobolos 449.
 Dittenberger 264.
 Domitianus 114. 116.
 Dorieus kalandja 480.
 dór dialectusok 298. — Laconica 300.
     — Messenia 301. — Argolis, Aegina
     301. — Megara 302. — Sicilia pe-
     loponn. gyarmatai 302. — Cræta
     303. — Melos 304. — Rhodus 304.
     — Egyéb szigetek 304.
 dór vándorlás 140.
 Dörfeld *Verbrennung u. Beerdigung
 der Toten im alten Griechenland* 72.
 Drepanon 406.
 Ehwald 4. 861.
 ελαφος 192.
 elegia dialectusa 322.
 elektron 774.
 elisi dialectus 311.
 Elsasser, *Nos in schola Latine loqui-
 mur* 539.
 Ἠλόσιον πεδίον 495.
 Ἐμπεδοκλής 77.
 Ἐνόπιον 874.
 ephoroi 144.
 Ephoros 450.
 Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἄιδου 750.
 epikus hasonlatok 386.
 Epiphanius 130; 611.
 Erasmus 752.
 εἶρφος 185.
 Eros 765.
 etymologia 762.
 Εὐπολίδειον 252.
 Εὐριπίδειον 252.
 Euripides (Kykl. 360) 182; 257.
 Εὐσέβιος 611.
 Eusthatios Makrembolites 751.
 Evangéliumok 803.
 Εὐαγγέλιον κατ' Αἰγυπτίους 130.
 Εὐαγγέλιον κατ' Ἰβηραίους 128.
 Εὐαγγέλιον κατὰ Πέτρον 131.
 Evans a minosi kultúra fölosztásá-
     ról 72.
 északkeleti görög dialectusok 306.
 északnyugati görög dialectusok 304.
 Fabrot 26.
 Farnell, *The cults of the Greek States* 179.

- Fejérpatak 26.
 Filelfo 752.
 Fináczy 781. — *Az ókori paedagogia története* 151.
 Fiók K. 531.
 fordítások 762.
 Forum Romanum 439. 886.
 földrajz 142.
 Frazer, *Totemism* 177. — *Golden bough* 179.
 Freemann, *Hist. of Sicily* 563.
 Frischlin 758.
 Fritze, *Urvasi* 94.
 Friz András latin *Zrínyi*-drámája 66.
 Furtwängler (*Aegina*) 72; 181.
 Galenos 608.
 Gallica turma 5.
 Garbe 607.
 Gardthausen 32. 238.
 Gelzer egyháztörténeti forráskiadványai 25.
 Georgides Johannes 750.
 Gephyraioi 482.
 *γεραῖος 432.
 Gibbon 26.
 Gorgoneion 181. 188.
 görög államrégiségek 141.
 görög betűk eredete 482.
 görög demokratia 146.
 görög dialectusok irodalma 274. — népies- 283. — irodalmi dialectusok 285.
 görög érmek 450.
 görög filozofia 140.
 görög grammatika 139.
 görög irodalom 144.
 görög-latin philologia 226.
 görög-magyar szótár 262. 444.
 görög matematika, astronomia és mechanika 140.
 görög orvostudomány 140.
 görög szobrászat 789.
 görög történet 140.
 γεραῖος 141.
 Graux, Ch. (*Essais sur les origines du fonds grec de l'Escorial*) 30.
 Grazj Grazio M. 237.
 Γρηγόριος 239. 240.
 Gregorios ó θεολόγος 747.
 Grenfell-Hunt *Sayings of our Lord* 130.
 Gruppe *Griech. Mythologie* 183.
 Guarino 752.
 Gyomlay Gy. 142. 972.
 Hamaker 26.
 Hammer 26.
 Hammer-Purgstall 238.
 Hampel 71.
 Hanel Menyhértnek Parabolæ Vulcanium-fordítása 120.
 Hardt, I. 30. 35.
 Hase 40.
 Haury *Prokopios* 25.
 Hegedüs 26. 139. 228.
 Heiberg 608.
 Heisenberg *Analecta, Georgios Akropolites* 25.
 Ἡλιόδωρος 611.
 hellenisztikus művészet 790.
 Hellotis 561.
 Henrik, II. király monogrammjá 34.
 Heraklesz-kultusz 810.
 Herculeum 616. 797.
 Hermes Ποσειδών 133.
 Herodotos 182. 759. — dialectusa 326.
 Herondas 874.
 Hipparchos 482.
 Hippias 581. 584.
 Hippokrates 140. 609. 749.
 Histiaios 476. 587.
 Hoffbauer-Thédenat 439.
 Homeros 46. 67. 376. 424. 471. — és Arany 467.
 Homeros-kérdés 398. 948.
 homerosi dialectus 326.
 homerosi eposzok 145.
 homerosi hasonlatok 386. 948.
 homerosi ház 142.
 homerosi természetszemlélet 396.
 Hopf, *Chroniques gréco-romanes etc.* 29.
 Horatius 112. 369. 376. 378.
 Hornyánszky Gyula 227.
 Hultsch 264. 609.
 Hymaios 589.
 Hypsipyle, tragédia 450.
 iambus dialectusa 322
 Ignatios 751.
 ind és görög dráma 94. 267.
 ind mesegyűjtemények 532.
Indo-iranian Series 426.
 indus dráma 531.
 Ioannes Kyzikos 31.
 Ἰωάννης Παλιός 240.
 ión dialectus 291.
 ión lázadás 480.
 Ἰουλιανός Ἀσκαλωνίτης 609.
 Ἰούλιος Ἀφρικανός 611.
 Isis Mars-mezzei temploma 5.
 isochronitas 387.
 Isokrates 450.
 Jacobus a Voragine *Legenda aurea*-ja 16. 175.
 Jacobus Vitry 119.
 Jeremiás pátriárka 43.
 Johannes Georgides 750.

- Johnson (Hitōpadēša-commentatio) 94. 97.
 Josephus 803.
 jugum 77.
 Jugurtha-háború 422.
 Juncus consul 111.
 Juvenalis 109.
 Kālidāsa 96. 265. 427. 429.
 Kallierges, Antonios 42.
 Kallimachos nővényemeséje 532.
 Kalosynas 29. 31.
 Kalypso-Ispania 491.
 Karia 589.
 Κάριος 195.
 Karpokrates 130.
 Κατάπλους 749.
 καταρεύουσα 274. 367.
 Kavvadiasz Phigaleiáról 72.
 kecske-kultusz 199. 201.
 Kelemen-féle levelek 132.
 Keller 251.
 kereskedelem 771.
 Kerkidas 450.
 Kerkyra neve 37. 404. 405.
 Κήρυγμα Πέτρου 131.
 Kiessling *Horatiusa* 139.
 Kleisthenes 487.
 Kleomenes 486. 487. 577.
 Κλεοπάτρα 611.
 Klostermann *Kleinw Texte* 131.
 κοινή διάλεκτος 139. 292.
 Konstantinos Paleokappa 28. 35.
 Korfu neve 37. — fekvése 404.
 Korkyra 407.
 Κορυφοί 37.
 középgörög népies dialectusok 345.
 Kréta 189.
 Krüger, *Gesch. d. altchr. Lit.* 513.
 Kume 491.
 Kyklops 490.
 Kylon 576.
 kyprosi lázadás 589.
 Kypselos 581.
 Κύριλλος alexandriai 611.
 Kythera 406.
 labyrinthos 145.
 Lactantius 747.
 λαισθήιον 180.
 Lambros 72.
 Lanciani-Lubóczy 440.
 Lang, Andrew, *The secret of the To-tem* 177. — *Myth, Ritual and Religion* 179.
 Lanmann *Oriental Series* 426.
 Laonikos Chalkondyles 25. — kéziratok 26.
 Lapo 752.
 latin grammatika 142.
 Latkóczy 155.
 Lattmann 142.
Laurentianus graecus plut. LVII. cod. 8. 33.
 Legrand *Bibliographie Hellénique des Xe-XVIIe siècles* 32. 37.
 Leist B. W. 265.
 Leo Tà ἐν πολέμοις τακτικά VI—XX. 40. 609.
 Leo, a böleselő 751.
 Leukippos 947.
 Lévi 427.
 λισοβόλια 811.
 Lillii Gyraldi *Dialogi duo de poëtis nostrorum temporum* 42.
 Lindsay 251.
 Livius 369. — epitome 139.
 Livius Andronicus 251.
 λόγια κυριακά 131.
 λόγος 759.
 Lorrain, Charles de 28.
 Luckenbach, *Olympia u. Delphi* 794.
 Lukianos 76. 438. 440. 746. 781.
 Lygdamus-kommentár (*Némethy-é*) 1. λυκανθρωπία 191.
 Λυκοῦργος 192.
 Lysias 450.
 Maass 185.
 Macan: *The IV. V. VI. books of Herodotos* 475. 578.
 Madvig 5.
 Mæcenas 593.
 Magánélet 142.
 Mahābhārata 784.
 Mahler Ede 227.
 Makarios Chrysokephalos 750.
 Makedonia meghódolása 475. — i királyai 476.
 marathoni bika 560.
 Μάρκελλος Σιδήτης 611.
 Martialis 114. 116.
 Martini 236.
 Medici Katalin gyűjteménye 44.
 melikusok dialectusa 322.
 Menander 445.
 metrika 138.
 metrologia 609.
 Miletos 478.
 mimus, a görög és római 75.
 Minos 199. 562.
 Minotaurus 198.
 Mithras 258.
 Mitsopoulos a görögök bányászataról 73.
 Moltzer 758.
 Monibritius Sanctuariuma 11.
 Mommsen 241. 593. 764.
Monacensis gr. 127. 39.

- Monacensis graecus no. 150.* 29.
Monacensis gr. No. 307a. 35.
 Monembasia (Epidauros) 43.
 Monier 94.
 Montelius az etruszk kérdésről 72.
 Montfaucon 27. 28.
 Muratori 32. 241.
 Mustoxydes 42.
 művészet 143.
 mykenei kultúra 72. 140. 145. 886.
 Myron 449.
 Nævius 252.
 Nalopakhyana 882.
 nändi 95.
 Nausikaa 404.
 naxosi eset 479.
 ναβρίε 183.
 nevelés 940.
 Némäti Nemzettörténelmünk ugor kút-
 fője a görög irodalomban 444.
 Némethy G. *Tibullusa* és *Lygdamusa*
 77. 540. 968. — A Ciris-kérdéshez
 261. 971.
 Niebuhr 25. 26.
 Nikephoros császár 40.
 Nilsson, *Griech. Feste* 568.
 Nostos 498.
 Nyusztay *Homeros Zeusa* 79.
 Odysseia 500. 886.
 Ὀδύσσεια 445.
 οὐκείωσις 433.
 Opicelli *Monumenta bibl. Ambrosianae*
 236.
 Oppianus-codexek 236. — Ἀλιευτικά
 239.
 ὄρνια τέμνειν 493.
 ortografia 432.
 Otanes 478. 589.
 Ovidius 369. — *Amores* 1. 857.
 Oxyrhynchus-papyrusok 128. 130.
 ógörög dialectusok forrásai 287. —
 csoportosítása 289.
 ógörög irodalmi dialectusok 316. —
 classikus korbéliek 316. — ale-
 xandriai korbéliek 331. — római
 korbéliek 335.
 ógörög népies dialectusok 290.
 Παιδικὰ τοῦ Κυρίου 132.
 Paionok 585.
 Palæologok 25.
 palæographia 27. 878.
 pamphyliai dialectus 315.
 papyrusok 288. 431. 450. 524.
 παρακλαυσίθυρον 1.
 päripärsva 99.
Parisinus reg. gr. No. 1728. 28. —
 1779. 30. — 1727. 34. — 1726. 41. —
 1729. 41. — 1781. 43. — 1780. 44.
- παρενογένεσις 131.
 πάροδος 95.
 Patrono, Carlo Maria 33. 34. 972.
 Παῦλος Αἰγινητής 611.
 Pausanias 191. 560. 565. 567.
 Pál-levél (apokrif) 133.
 Párizsi corpus 25.
 Pecz Vilmos 26. 224. 369.
 Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν 611.
 Περὶ παραδρομῆς πολέμου 40.
 Periandros 582.
 Perinthos és a paionok 474.
 Phædrus 121. 532.
 Phaiakok 405. 489.
 Phalaris 562.
 Pharos 494.
 Pherekrates 186.
 Pheron 494.
 philologiai párhuzamok 759.
 Philon 803.
 Φιλόπατρις 748.
 Philostratos 810.
 Phobos 186. 188.
 Piccolomini, Aenea Silvio 239.
 Pilatus 801. 890.
 Pindaros-kézirat 450.
 Pinelli 237.
 Πλανοῦδης-féle anthologia 239.
 Platon (Phaidon 115.) 72. — (Theae-
 tet) 430. — kéziratok 450; 848.
 916.
 Plautus (Casina v. 26.) 76; 140.
 Poggio 752.
 πῶλοι 191.
 Polybios 562.
 Polykarpos levele 133.
 Porphyrios 565. 567. 818.
 Poseidion 410.
 prastava 98.
 Πράξεις Παύλου 134.
 Preger *Die angebliche Chronik des hl.*
Kyrillos u. Georgios Pisides 33.
 Preuner Aug. 265.
 Preuschen *Antilegomena* 127. 128.
 Priskos 445.
 Propertius-kommentár (*Rothsteiné*) 1.
 Protevangelium Jacobi 131.
 Pruzsinszky János 262.
 Quintilianus 59. 113. 222.
 Rajmundus-féle Katalin-legenda 9.
 Ratti 237.
 Reichel, *Homerische Waffen* 180.
 renaissance 38.
 Resch *Agrapha* 127.
 rhetorika 113.
 Rhodus 563.
 Rhousopoulos Rhousos 273.
 Ridolfi Nicolas 44.

- Romulus Nil 121.
 római irodalom 139. 591.
 római közjog 141.
 római sütőminták 449.
 római történet 141.
 Ryder 426.
 Saint-André, Jean 43.
 Sakuntala 427.
 Sallustius 171.
 Sappho 7. 902. — kézirat 450.
 Sardis 585.
 Sathas 32.
 saturniusi vers 251.
 Scherie 404. 407.
 Schmitt John 265.
 Schrader a régi Athena-templom
 frízéről 72.
 Schulze Pál *Lucian in d. Lit. u. Kunst*
d. Ren. 438.
 Séguier gyűjteménye 27.
 semasologia 98.
 Semele-mythos 105.
 Seneca 59. 614.
 Sigeion 583.
 Simeon Metaphrastes 11.
 Siva 95.
 Sopatros 565. 809.
 Sophokles 257. 473. 603.
 Sophokles *Greek Levikon* 36.
 Σοφρώνης 611.
 Sparta 581.
 Stengel 180. 817.
 Stephanos a naxosi praemykenei
 sírokról 73.
 στοιχηδόν 431.
 Suidas 77. 750. 810.
 Sudraka 426.
 Sūtradhāra 98. 265.
 Sutrrium 77.
 Szānkhja 606.
 sziget-kövek 187.
 színház 143.
 szöveggkritika (Ov. Amores) 1; 858.
 522.
 Tacitus 139. 369.
 Talos 564.
 ταῦροι 191.
 Teimokrates sírköve 72.
 Teiresias 77.
 Τέλεος 815.
 *teula 37.
 Terentius 869.
 Terentius Varro 59.
 Télfy, *A class. philol. encycl.-ja* 222.
 Thargelia 562.
 Thebai 577.
 thebái fölíratok 483.
 Theodoros Prodromos 751.
 Theokritos 370. 523. 877. — dialec-
 tusa 331.
 Theophylaktos 445.
 Theopompos 450.
 Theseus 560.
 Thomas magistros 750.
 Thrákia népei 475.
 Thukydidés 450.
 Thurneysen 253.
 Tibullus epicediuma 17.
 Tibullus-kommentár (*Némethy*) 1.
 Τιμαρίων 748.
 totemismus 143. 177. 560. 809.
 Trophonius 77.
 tyrannis 144. 581.
 Tzetzes Joh. 750.
 Οὔγγροι 444.
 Urbikios-Maurikios-kérdés 972.
 Urvasi 94. 103.
 új-attikai komédia 95.
 újjörög dialectusok 336. 356. — északi
 csoport 358. — déli csoport 359.
 újjörög kiejtés 273. 336.
 újjörög köznyelv 345.
 újjörög irodalmi dialectusok 367.
 újjörög népies dialectusok 345.
 vallástörténet 143.
 Varro 252.
 Vári Bölcs Leo császárnak a hadi
 taktikáról szóló munkája 40. —
A class. philol. encycl.-ja 151. 221.
 761. — rendszere 223. — Adalék
 Bíborban szül. Konstantinos tört.
 encyclopaediájához 261; 965. 972.
 vegetációis daemon 812.
 Venus Kallipygos 172.
 Vergilius codex 237; — 139. 376.
 972. — hasonlatai 391. 393.
 védikus irodalom 267.
 Vikramórvasi 94. 99. 265.
 Vishnu 96.
 Vitteli 239.
 Waldstein 798.
 Ward 428.
 Wendland 765.
 Westphal-féle metr. rendszer 138.
 Wilamowitz *Herakles* 257. — *Medea*
 257; 579. 763. 877. — a végzetről
 603.
 Wölfflin *Archiv f. lat. Levikographie*
 73.
 Wundt 177. 765.
 Urbikios-Maurikios 970.
 Zephyros 495.
 Zeus αἰγίολος 180. — Κάσ(σ)ιος 184. —
 μάλτωμένος 184. — Κρηταγενής 189. —
 Lykaïos 190. — Ὑνναρεύς 193. —
 αἰγοπάγος 193. — Ταλαίος 197. —

λοτέριος 199. — Polieus 563. 815. —
Atabyrios 563. — Λαβραυδεύς 568. —
Sosipolis 569. — Ἰπατος 571. —
Soter 814. — Teleios 815.
Zielinski, *Die Antike und wir* 222. —
Der antike Logos 225; 594. 766.
Zographos-díj 974.

II. Magyar philologia.

Alexander Bernát 174.
Amade László 81. s k., 201. s k. —
egy dala a nép ajkán 796.
Andrád Elek 65.
Angyal Dávid *Költészeje* 767.
Arany János 79. 174. 228. 230. 393.
779. 825. — balladái 473. — *Buda*
Halála 472. — és Homeros 467.
s k. — költészete 788. — Nagy-
kőrösön 503. s k. — *Toldija* 369.
s k. 457. s k. 559. — *Toldija az*
iskolában 617. — *Toldi szerelmének*
forrásai 559.
Arany-kiadás 60.
Ábrányi Emil (id.) Szigligetiről 823.
Anyos Pál 167. s k. 613. — *Zrínyi-*
epigrammja 63.
Bajza és Toldy barátsága 779.
Balassi Bálint 245. 421. — virág-
énekeinek sorrendje 891.
Barcsay Ábrahám 60. 170. 535.
Bartalus zenei gyűjteménye 83.
Bartha József a Katalin-legendáról
22.
Basilius István 900.
Batsányi János 537.
Batthyányi-kódex 897. s k.
Bayer József 174. — Szigligetiről 822.
Báróti Sándor pályája 534.
Beniczky Péter 420.
Benyák Bernát, *Mejszékenült irigysé-
ség* 869.
Beöthy Zsolt 174. 776. — *Képes iro-
dalomtörténet*³ 594. s k. 946.
Berzsenyi 379. 510. 971. — a *Két*
*szomszédvár*ról 470.
Bessenyei György 247. — *Holmi* 378.
Bél Mátyás 795.
biblia magyar fordítása 897.
Bod Péter 903. — ismeretlen kézírata
794.
Bogisich Mihály 899.
Csengeri János a *Toldiról* 467.
Cserei Mihály, adat életéhez 268.
Cserey Farkas 171.
Csiky Gergely 969.
Csokonai V. Mihály 504. — *A lélek*

halhatatlansága 54. 246. — *drámái*
246. — *A csikóbőrös kulacshoz* 970.
Czvittinger Dávid 411. s k. 795.
Dajka János, keserűi 909—910.
Dávid Ferencz 900. 901.
Deák Ferencz 768.
Degré Alajos regényei 419.
Döbrentei Gábor 941. 952. — Kis-
faludy Sándor levele hozzá 443.
Dugonics András *Csereije* 545. s k. —
Ételkája 173. 545.
egyházköltészet, és nemzeti 897.
Eötvös József 125. 509. — *A karthausi*
378. — *A nővérek* 378.
Erdélyi János 776.
Erdélyi Múzeum 952.
Erdősi Sylvester János 245. 901.
Faludi Ferenc családja 448.
Fasching Ferencz *Nova Davidja* 797.
Fáy András 510. — *A Bálteky ház*
419. — növénymeséi 531. — meséi
968.
Felső Magyar Országi Minerva 967.
968.
Fessler 832.
Festetich-kódex zsolttárai 901.
Fortunatus-népkönyv 729. s k.
Fülöp Adorján Beniczkyről 421.
Gaal József, *Szirmay Ilona* 419.
Gálszécsi István graduálja 898.
Geleji Katona István 908. s k.
Gombocz Zoltán 963.
Graduál. öreg 902. s k.
graduálok, unitárius 897. s k.
Greguss Ágost Szigligetiről 823.
Gyöngyösi István 780. — és a barok
421.
Gyulai Pál 231. 510. 965. 969. —
Katona és Bánkbánja 174. — Szig-
ligetiről 822. — a *Toldi* alapeszmé-
jéről 466. — *Toldyról* 780.
hangátvetés a magyar nyelvben 622.
Hazai Könyvészet 270.
Heinrich Gusztáv 174.
Heltai Gáspár 903. 910. — növény-
meséi 531. — zsolttárai 900. 907.
helyesírás, magyar 174. 443.
Hiador 824.
Himfy-strófa 247.
Horváth Ádám 83. — *Ötödfélszáz*
énekei 89.
humanizmus, magyar, az Anjouk
alatt 164.
Huszár Gál 901.
Illei, *Tornyos Péter* 150.
Ilosvai 384.
Imre Sándor Beniczkyről 420.
irodalomtörténet, magyar 594. s k. —

- tudományos 153. — idegen nyelvű 242.
- Irodalomtörténeti Közlemények* 155.
- iskolai dráma 267. — a XVII. századból 149. — piarista a XVIII. században 868. s k.
- Jancsó Benedek *Kölcseyje* 767.
- Jancsó Ferencz, minorita drámaíró 149.
- Jókai Mór levelei 173. — élete és művei 507. — *Mire kell a fű?* 550. — regényei 615.
- Jósika Miklós 509.
- Katalin-legenda 9. 243. 897.
- Katona Lajos a Katalin-legendáról 10. s k. — értekezése róla 172.
- Kazinczy Ferencz 247. 768. 780. 952. — epigramma-fordítása (*Venus καλλιπυος*-ra) 172. — epigrammja *Gróf Csáky Jánosra* 171. — ismeretlen levele 170. — Sallustius-fordítása 171.
- Káldy György 899.
- Kálmáncsehi énekei 898.
- Kármán, *Fanny hagyományai* 378.
- Károlyi Gáspár 910.
- Kemény Zsigmond 464. 509.
- Királyi Pál *Zrinyi*-regénye 63.
- Kis János *Emlékezései* 968. — *Ephesusi matrona* 550.
- Kis Sámuel Wieland-fordítása 171.
- Kisfaludy Károly *A kísértet* 890. — *Mátyás diák* 260.
- Kisfaludy Sándor 247. 971. — németül 968. — *Balassa Bálintja* 888 — 889. — ismeretlen levelei 445. — *Himfy* 378. 447. — *Gyula Szerelme* 447. — *Somlai vérszűret* 447.
- Kónyi János, életrajzi adatok 167. s k. — ismeretlen levelei 167. s k.
- Kornis Zsigmond gróf levele Cserei Mihályhoz 268.
- Kossuth Lajos 125. 378.
- Kölcsey Ferencz 957. — életrajza 767. s k.
- Kumits Ferencz *Sedeciása* 150.
- labancz* 246.
- Laborfalvy Róza 511.
- Láng Ádám János 65.
- Lázár *Fortunatus*-kiadása 729. s k.
- legendák, középkori magyar 796.
- Lévay József 230.
- Lukáts István *A kancsóhoz* 971.
- Madách, *Ember tragédiája* 53. 870.
- Mátyás király a m. irodalomban 261.
- Mélius Juhász Péter 901.
- Mészáros Ignác Amade-kiadása 83.
- Mikes Kelemen 60. s k.
- Miklósi Ferencz minorita drámaíró 150.
- Miletz, *Katona József* 174.
- Molnár Gergely 900.
- művelődéstörténet 974—975. — és irodalomtörténet 595.
- Nagy Ferencz, Vályi 780.
- Nátafalusay Kornél † 617.
- nemzeti szép, magyar 775. s k.
- népköltészet 376.
- népszínmű 831.
- Nyelvemléktár* XV. k. 152. — *Új Nyelvemléktár* 153.
- nyelvjárás, balatonfelvidéki 271.
- nyelvtudományi törekvések az Akadémiaiban (1831—1850) 150.
- Orczy Lőrincz 6. — *A bugaczi csárda* 377.
- összetételek 963.
- Pázmány 899. — imádságos könyve 421. — és Seneca 614.
- Pesti Gábor 421. — növényeséi 531.
- Petőfi 79. 228. 230. 379. 510. 779. 787. 825.
- példák, középkori magyar 798.
- Péterfy Jenő 174. — Szigligetiről 823.
- Pézteli növényeséi 531.
- Podmaniczky Fripyes regényei 419.
- Poncianus históriája* 550.
- Pray György 136.
- Prónai Antal Dugonics-kiadása (*Etelka*) 173.
- Ráday Gedeon 780.
- Ráskai Lea *Margit-legendája* 243.
- Régi Magyar Költők Tára* VII. k. 152.
- Révai Miklós 60. — és Verseggy helyesírási vitája 443.
- Riedl Frigyes 465. 467. 472. 776. — Kazinczyról 768.
- Salamon Ferencz 504.
- Sághy Ferencz 443.
- Schmeizel ismeretlen kéziratai 795.
- Schwandner Márton 795.
- Sófalvi József 957.
- stilisztika, magyar 806.
- Sulzer hatása hazánkban 957.
- Szabó Dávid, Baróti 60. — *Zrinyi*-drámája 66.
- Szabó László, *Jókai Mór* 510. s k.
- Szabó László, Szentjóni, ismeretlen költeményei 536. s k.
- Szász Károly 229. 393. 504.
- Szegedi Gergely 901. 908.
- Szemere Miklós 230.
- Szemere Pál 539.
- Széchenyi 125. 443. 768. — *Hitel* 384.

- Székely István 901. s k. — istenes énekei 898.
 Székely Sándor, Aranyos-Rákosi 911.
 Szigligeti népszínművei 380. — drámái 822. s k.
 Szilády Áron 799. — a Katalin-legendáról 9. s k.
 Szilágyi Sándor 504.
 Szinyei József, *M. Írók* 967. 968.
 Takács József, Péteri, növénymeséi 531.
 Takács Judit, Dukai 150.
 Temesvári Pelbárt 9. s k. 119. 172.
 Thuróczy 832.
 Tinódi pécsi kézírata (*Hadnagyoknak Tamáság*) 799—801.
 Toldy Ferencz 61. 153. 247. 420. 779. 780. 800. 897. 911. 964.
 Tolnai Lajos 231.
 Tomory Anasztáz 504.
 Tompa Mihály 79. 228. s k. 950. s k. — elégiái 442. — virágregéi 531.
Tudományos Gyűjtemény 967.
Tűztes Magyar Nyelvtan 963.
 Ugri = Oğyropi 444.
 Vay József 171.
 Vajda Viktor *Kölcseyje* 767.
 Verseghy Ferencz 957. — *A természetes ember* 378. — *Szentesinéje* 550. — és Révai helyesírási vitája 443.
 Virág Benedek 613.
 Vitkovics drámája: *II. Rákóczi Ferencz Rodostóban* 61.
 Volf György 899. 900. 906.
 vonatkozó névmás használata a magyar nyelvben 622.
 Vörösmarty Mihály 247. 378. 379. 384. 393. 510. 825. 922. — *Két szomszédvár* 471. — költészete 787—788. — Szigligetiről 824.
 Wesselényi Miklós 768.
 Zerffi Gusztáv 824.
 Zrínyi Miklós 245. 780. — költői munkái 152. — *Szigeti veszedelme* 63. zsoldár-fordítások 899. s k.
- III. Germán philologia.**
- Abel Karl 263.
 Adelburg, A. *Zrínyi-dalműve* 63.
 Adlung, J. Chr. 416.
 Althof Hermann 263.
 angol nyelv fejlődése és állapota 528.
 Anzengruber 148.
 az *Arner Heinrich*-novella későbbi német földolgozásai 234.
 Arndt 137. 534.
 Bang 67.
 Bayer Konrad 263.
 Bierbaum, O. I., *Stilpeje* 149.
 Björnson 148.
 Bodmer 755. 955. 956.
 Bouterweck 770.
 Börne Schiller *Telljéről* 163.
 Brandes tanulmánya *Andersenről* 1954.
 Breitinger 955. 956.
 Brentano, C. 953.
 Bretschneider, H. G. von, *Almanach der Heiligen* 135.
 Brömel W. H. *Stolz und Verzweiflung és Wilmot und Agnes* 418.
 Bugge 67.
 Burdach, Konrad, *Vom Mittelalter zur Reformation* 164.
 Busch, W., költeményei 149.
 Bürger balladái 423. s k.
 Büsching, I. G. 953.
 Chamisso, Adalbert 233.
 Chaucer 67.
 Coburg, P. 533.
 Conradi, H., *Adam Mensche* 148.
 Dickens regényei 384. — *A Pickwick-klub iratai* 384.
 Droste Hülshoff, A. 961.
 Edda 67. 944.
 Eichendorff, J. 884—885. 966.
 Endrei, *Angol-magyar szótár* 600.
 Fassmann 755.
Faust-drámák 234.
Fortunatus-népkönyv, német 729. s k.
 Förstemann E. W. 264.
 Garnett, R. 264.
 Geibel 68.
 Gellert 533. 756. 946.
 Gervinus 153.
 Gindl Lőrincz *Zrínyi*-drámája 64.
 Gleim, J. W. 425. 533. 956.
 Goethe 53. 66. 171. 372. 426. 461. 533. 870. 953. 956. — *Hermann und Dorothea* 377. 384. — legendái 136. — és Werner 417. — *Faust* 375. 759.
 Goldsmith, Rómái történetei 171.
 Gottsched 955. 956.
 Grillparzer *Medea* 258.
 Grimm, Albert L. 954.
 Grimm testvérek 953. s k.
 Grisebach, Ed. 264.
 Hagedorn 533.
 Hartleben, O. E. 148. 962.
 Hartmann von Aue, *Der arme Heinrich* 233.
 Hauptmann, Gerhart 149. — drámái 259. — *Henrik* drámája 235.
 Hebbel 68. 833. 961.
 Heine 534. 884. 885. 961.

- Heinrich Gusztáv 969.
 Helvig, Amalie von 137.
 Hemsterhuis hatása Novalisra 958.
 Herder 136. 375. 376. 377. 424.
 Heyne, Moritz 264.
 Hirschfeld *Müllerje* 148.
 Hoffmann von Fallersleben 69.
 Hofmannsthal, H. *Elektra* 257.
 Holz, A. 962. — költeményei 148.
 Huch, Ricarda, *Frau Celeste* 234.
 Ibsen 944.
 irodalomtörténete, germán népek 943.
 Szt.-István-legendája, német 135.
 izlandi irodalomtörténet 785.
 Jean Paul 770.
 Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*
 412. s k.
 Kappstein, *Ahasver* 871.
 Keller, G. 136. 962.
 Kellner 429.
 Kleist 137. 956.
 Klopstock 959. 961.
 Kohlerstein 153.
 Kolbenheyer Móríc 618.
 Kosegarten 136. 171.
 Köhler, Reinhold 955.
 Körner 137.
 középkori német növénymesék 532.
 Kronau, L., növénymeséi 533.
 Lange 955.
 legendaköltészet, német 135.
 Lenau 961.
 Lessing 374. 377. 603. 770. 885. 890.
 956. 957. — a naivitásról 468. 469.
 -- növénymeséi 533. — *Minna von
 Barnhelm* 760.
 Levertin, O. 265.
 Lichtwer, Gottfried 533.
 Liliencron, D. 148. 962.
 Lillo, G., *The fatal curiosity* 418. —
 Bánk-drámája 969.
 Lingg, H. 962.
 Longfellow, H. W., *The golden legend*
 233.
 Luther 424. 425. 897. 898. 901.
 Macpherson 376.
 Melancthon 753. 901.
 Meyer, K. F. 962.
 Meyer, R. M., *Kriterien der Aneignung*
 519. s k.
 Meyer-Förster, *Alt-Heidelberg* 148.
 Milton 53.
 Moritz K. F., *Blunt oder der Gast* 418.
 Mörike 961.
 Musæus 953.
 műballada, német 423.
 Müllenhof 67.
 Mylius 890.
 Neubauer, *Die Sage vom ewigen Juden*
 871.
 népmese, német 953. s k.
Nibelungenlied 66.
 Nicolai 956.
 Nietzsche *Geburt der Tragödie* 257.
 Nithart von Riumental 888.
 Novalis 957. s k.
 Ossian 375. 376.
 örök zsidó mondája 871.
 Paul 963.
 Percy ballada-gyűjteménye 423.
 Petz Lipót 967. 968.
 Pfaff a Reinold-mondáról 69.
 Pfeffel, Gottlieb K. növénymeséi 533.
 Poestion 785.
 Pope 881.
 Prost, *Die Sage vom ewigen Juden* 870
 Raabe 148.
 Ramler 956.
 Raspe, H. 953.
 Reimann, J. F. 413.
 Renout von Montalbaen 68.
 Reuchlin 752.
 Rever, H. 962.
 Richardson Pamelája 419.
 Ringmann 752.
 Ritter hatása Novalisra 958.
 románcz, német burleszk rém — 424.
 425.
 Rosegger 148.
 Rosetti, Dante Gabriel 233.
 Rotermund, Wilhelm 416.
 Runeberg 944.
 Rückert 137. 429. 534.
 Sachs, Hans 754. 872. 955.
 Schade, O. 265.
 Schelling 958.
 Schiller 79. 375. 376. 419. 426. 537.
 756. 833. 885. 956. 957. — egyéni-
 sége 534. — *Die Braut von Messina*
 602. s k. — *Die Bürgschaft* 268. —
Wilhelm Tell 163. 377.
 Schlegel, A. W. 884. — szonettei 137.
 Schlegel, Elias 755.
 Schlegel, Friedrich 957. 966.
 Schopenhauer növénymeséje 534.
 Scott, Walter, *Ivanhoe* 175. — *Queen
 in Durward* 968. 969.
 Shakespeare 46. 98. 109. 375. 376. 382.
 427. 505. 530. 757. 788. 945. — *Troi-
 lus és Cressidája* 67. — *Lear, Corio-
 lanus, Julius Caesar* 967. — német
 fordításai 967.
 Shelley 881.
 Seidl, J. G. 617.
 Simrock Károly 729. s k. — *Armer
 Heinrich*-fordítása 233.

- Soergel, *Ahaszer-Dichtungen* 870.
 Spee, Friedrich 885.
 Spielhagen 148.
 Stark, A. 265.
 Steewtrup 67.
 Strindberg 148.
 Sturm, J., növényemeséi 533.
 Sulzer J. G. 955. s k.
 Tannhäuser-monda 966.
 Tegnér 944. — az angol nyelvről 529.
Thürksage 67.
 Tieck 419.
 Triller D. W. növényemeséi 533.
 Uhland 137.
 Vende Ernő *Armer Heinrich*-fordítása 233.
 végzettragédia, német 603.
 Wagner, Richard 68. 966.
 Weichberger, Konrad 967.
 Weilen, Josef, *Heinrich von Auje* 234.
 Werner, Zacharias 885. — *Der vier- undzwanzigste Februar* 417.
 Wieland 171. 439. 756. 953. — *Die Grazien* 170.
 Wildenbruch 148.
 Willbrandt 68.
 Winckelmann 377.
Wisselauw 70.
 Wyle, Niclas 752.
- IV. Román philologia.**
- Ariosto 505.
 Benoit de St. More 67.
 Balzac, *Cousine Bette* 175.
 Baragiola, Aristide 233.
 Basile, G. B. 953.
 Baudelaire *La Charogne*-nya 526.
 Berguin, Louis de 219.
 Bèze *Pape maladeja* 220.
 Boccaccio 67.
 Boileau 375. 755.
 Bojardo 757.
 Bossuet 844. 845.
 Bouchet, Jean, sottieja 214.
 Bourget, Paul 838.
 Böhmer, Ed. 263.
 Brunetière, Ferdinand 263. 837. s k.
 Brunot, *Histoire de la langue française II.* 612.
 Calvin 219. 845.
 Camblinmuel, Robert de, 912.
 chanson de geste-ek 969.
 Chateaubriand 378. — amerikai regényei 375.
 Colonna, Guido da 67.
Comédie . . . du voyage de Frère Fecisti 221.
 Corneille élete és művei 866. s k.
 Dante 46. 57. 370. — poklának leg-
 régibb mintája 134.
 Daudet, A. 525. 838.
 D'Aulnoy grófnő 953.
 Demachy 755.
 Diderot, *La religieuse* 135.
 Du Bellay 612.
 Du Perron Ronsardról 573.
 Szt. Erzsébet a francia krónikákban
 911. s k.
 farce 214. s k.
 Faydit, A. *L'Herésie des Fères* 214.
 Fénelon 655. 881.
 Fontenelle 755.
 France, Anatole 175. 846.
 francia nyelv a XVI. században 612.
 Gautier, Theophile 526.
 Grimaud, Luco de, vígjátékai 214.
 Gringoire, Pierre vígjátékai 214. s k.
 Gröber *Grundrisse* 249.
 Halle, Adam de la, *Jeu de la Feuilletée*
 214.
 D'Haussonville 842.
 Hugo, Victor 46. s k. 374. 824.
 irodalomtörténet, középkori francia
 429.
 Lancelot Ronsardról 573.
 Lemaire, Jean 214.
 Lemaitre, Jules 846.
 Maistre, Xavier de, *Le Lépreux de
 la Cité d'Aoste* 233.
 Malingre, Mathieu, *Maladie de Chré-
 tienté* 219.
 Marie de France 121. s k.
 Marmontel 956.
 Marot 752. 845.
 Massillon 842.
 Montalembert 911.
 Moreto, *Donna Diana* 788.
 Musset 842.
 Navarrai Margit vígjátékai 219.
 Nodier, *Peintre de Salzbourg* 375.
Nouveau monde, sottie 214.
 olasz nyelv, régi 434. s k.
 oláh irodalom története 248. s k.
 Paris, Gaston 70.
 parnasszisták 526.
 Perrault, Ch. 953.
 Petrarca 165. 237.
 Pontano 752.
 Rabelais 754. 845.
 Rochambeau, *La famille de Ronsard*
 573.
 romanticizmus Franciaországban
 374.
 Ronsard Péter családja és neve 572.
 s k.

- Rostand drámái 57.
 Rousseau 171. 539. — elmélete 370.
   s k. 458. s k. — *La nouvelle Héloïse*
   374.
 Rudow, W. oláh irodalomtörténete
   249.
 Rutebeuf 912.
 Sainte-Beuve 837. s k.
 Saint Pierre, Bernardin de 375.
 Sénancour, *Obermann* 375.
 sottie 214. s k.
 Staëlné asszony 417. 841.
 Straparola, Giovan Francesco 953.
 Sully Prudhomme a verstechnikáról
   527. — *Première solitude* 526.
 Szamota István Ronsardról 573.
 Taine 837. s k. — elmélete 111.
 Tasso 505.
Théologastre, vígjáték 219.
 Ubicini Ronsardról 573.
 Ulrich J. 265.
 Valdes 754.
 Vapereau 265.
 vígjáték, középkori francia 214. s k.
 Vigne, Andrien de la, sottietje 214. —
Farce du Munyer 218.
 Villemain 841.
 Voltaire 375. 439. 756. 844. — *Zadigja*
   545. s k. — a *Zadig* német fordí-
   tásai 546.
 Zola 845.
- V. Egyéb szakok.**
- Abul-Ala el Ma'ari 883.
 Abu Szaid 881.
 Afzel ed-Dín Mohammed 881.
 Alberti, Leone Battista 758.
 Alegambe (Soc. Jesu) 415.
 arab népmese (*Die Bürgschaft!*) 268.
 'Attar 612. 880. 881. 883.
 Avicenna 883.
Az okviszony ismerettana 173.
 átvétel, irodalmi 519. s k.
 Berahja 120. s k.
 Bickell, Gustav 263.
 Botticelli 758.
 Dselal ed-Dín Rumi 613. 880.
 Dürer 758.
 Enveri 880.
ephesusi matrona földolgozásai 550.
 Garofalo Benvenuto 758.
 Gebhard, O. 264.
 Gibb, *A history of Ottoman poetry* 255.
 Greenfield a perzsa alkotmányról 146.
 Holbein 758.
 Huth, Georg 264.
 Katalin-legenda, cseh 897.
 Kerinthos 130.
 Kettáli 881.
 Khakani 880.
 Khodsa Ali 881.
 kínai klasszikusok nevelő hatása 59.
 kortan 527.
 Loret, *L'Égypte au temps du totémisme*
   179.
 Mantegna 758.
 Melioranszki 265.
 Michel Angelo 758.
 monotheismus nevelő hatása 59.
 Morus Tamás 753.
 Nászir Khoszev 883.
 növényese 531.
 'Omer Khejjam 881. 883.
 orsz. pädagogiai könyvtár 173.
 Raffaello 758.
 romanticizmus 461.
 ruba'i 881.
 Sa'adi 883.
 Seelentiere 178.
 Signorelli, Luca 758.
 Smith Robertson, *The Religion of the*
   Semites 179.
 Soddoma 758.
 Spencer 178.
 Spinoza 959.
 Stade, B. 265.
 Steinschneider Mór 262.
 Synedrión 802. 891.
 synoptikusok 803.
 Szehábi 881.
 Szenáji 613. 880.
 Szokolov 265.
 Tolsztoj 54. 57. 148.
 török, a modern — irodalom törté-
   nete 255. s k.
 Veszelovszkij 265.
 végzet a tragédiában 603.
 Warnke a *Parabolae Vulpium* és
   Beralja viszonyáról 122.
 Wundt 963. — *Völkerpsychologie* 177.
Zenetudomány 807.
 Zoroaster 127.
 Zsidó nevelés 59.

A Budapesti Philologiai Társaság 1907-ben.

I. A Társaság tisztségviselői :

Tiszteletbeli elnök: *Ponori Theurewk Emil*

Elnök: *Heinrich Gusztáv*

Alelnök: *Hegedüs István*

Első titkár: *Vári Rezső*

Másodtitkár: *Bleyer Jakab*

Pénztárnok: *Cserhalmi Samu*

Ügyész: *Bonta Károly*

Szerkesztők: *Császár Elemér és Lány Nándor.*

II. Választmányi tagok :

BUDAPESTIEK :

<i>Bermüller Ferencz</i>	<i>Incze József</i>	<i>Petz Gedeon</i>
<i>Binder Jenő</i>	<i>Katona Lajos</i>	<i>Pruzsinszky János</i>
<i>Cserép József</i>	<i>Kempf József</i>	<i>Riedl Frigyes</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Schmidt József</i>
5 <i>Fináczy Ernő</i>	15 <i>Maywald József</i>	25 <i>Simonyi Zsigmond</i>
<i>Finály Gábor</i>	<i>Melich János</i>	<i>Székelly István</i>
<i>Gedeon Alajos</i>	<i>Négyesy László</i>	<i>ifj. Szinnyei József</i>
<i>Gombocz Zoltán</i>	<i>Némethy Géza</i>	<i>Váczy János</i>
<i>Gyulai Ágost</i>	<i>Papp Ferencz</i>	<i>Wirth Gyula</i>
10 <i>Hornyánszky Gyula</i>	20 <i>Pecz Vilmos</i>	30 <i>Zlinszky Aladár.</i>

VIDÉKIEK :

<i>Bászel Aurél</i>	<i>Erdélyi Pál</i>	<i>Pirchala Imre</i>
<i>Bódiß Jusztin</i>	<i>Giesswein Sándor</i>	<i>R. Prikkel Márián</i>
<i>Boros Gábor</i>	<i>Haraszti Gyula</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
<i>Burány Gergely</i>	<i>Horváth Balázs</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
5 <i>Burián János</i>	15 <i>Incze Béni</i>	25 <i>Spitkó Lajos</i>
<i>Cserjéri János</i>	<i>Kacs Kovics Kálmán</i>	<i>Szamosi János</i>
<i>Dézsé Lajos</i>	<i>Kardos Albert</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Dombi Márk</i>	<i>Karl Lajos</i>	<i>Werner Adolf</i>
<i>Dóczi Imre</i>	+ <i>Nátafalussy Kornél</i>	<i>Zoltvány Irén</i>
10 <i>Erdélyi Károly</i>	20 <i>Pauler Ákos</i>	30 <i>Zsoldos Benő.</i>

III. Tiszteleti tagok :

Dr. Bartal Antal, kir. tanácsos, Haraszti.

Dr. Brugmann Károly, egyetemi tanár, Lipcse.

Chatzidakis N. György, egyetemi tanár, Athén.

Dr. Krumbacher Károly, egyetemi tanár, München.

5 *Dr. Ludwich Arthur*, egyetemi tanár, Königsberg.

Dr. Osthoff Hermann, egyetemi tanár, Heidelberg.

Ruszt József, udvari tanácsos, Budapest.

Samassa József, érsek, Eger.

Dr. Schuchardt Hugó, udvari tanácsos, Grác.

10 *Dr. Ponori Theurewk Emil*, udvari tanácsos, Budapest.

- Dr. Vahlen János*, egyetemi tanár, Berlin.
Dr. Vámbéry Armin, ny. egyetemi tanár, Budapest.
 13 *Dr. Wilhelm Adolf*, egyetemi tanár, Bécs.

IV. Alapító tagok:

† József, Csász. és Kir. Főherceg ő fensége	200 kor.	— f.
† Dr. Ábel Jenő, volt egyetemi tanár	306	“ — “
Bayer József, áll. főgimn. tanár, Budapest	21	“ — “
† Dr. Budenz József, volt egyetemi tanár	200	“ — “
5 Dr. Császár Elenér, főgimn. tanár	200	“ — “
Czeizel János, tanár, Lőcse	84	“ — “
Dr. Gyomlay Gyula, Eötvös-kollegiumi tanár, Budapest	100	“ — “
*Dr. Gyulai Fül, ny. egyetemi tanár, Budapest	200	“ — “
†Hajnal Márton, volt egyetemi hallgató Budapesten	34	“ 74 “
10 Dr. Hegedüs István, egyetemi tanár, Budapest	200	“ — “
Dr. Heinrich Gusztáv, a M. T. Akadémia főtitkára, Budapest	542	“ 50 “
† Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár	200	“ — “
† Dr. Hunfalvy Pál, a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	200	“ — “
Dr. Katona Lajos, egyetemi m. tanár, Budapest	165	“ 30 “
15 † Gr. Kuen Géza	200	“ — “
B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Budapest	200	“ — “
Dr. Némethy Géza, egyetemi rk. tanár	200	“ — “
† Nogáll János, pergamoni püspök	200	“ — “
ifj. Dr. Reményi Ede, kir. kath. főgimn. tanár, Budapest	1100	“ — “
20 Dr. Schmidt József, áll. főgimn. tanár, Budapest	115	“ — “
Dr. Székely István, állami főgimn. tanár, Budapest	200	“ — “
Összesen	4868 kor.	54 f.

V. Új tagok:

a) *Rendesek*: Albu Livius, Apor Dezső, Bán József, Bárd Ármin, Borzsák József, Fülöpp Ernő, dr. Garda Samu, Gergye Ipoly, dr. Hattyuffy Dezső, Heinlein István, Hilkene Fülöp, dr. Kegyes István, Klučka József, Kovács Antal, Kucsera Jenő, dr. Kürti Menyhért, Laban Antal, Leyrer Mátyás, Liber Béla, Major Lajos, dr. Mitrovics Gyula, dr. Mohr Viktor, dr. Pap László, dr. Pável Konstantin, Perepatits István, Pózna Lajos, Radnai Oszkár, Tóth András, Tránka Anna, Unger Barnabás, Voró Leó, Weigl Géza.

b) *Rendkívüliek*: Grünfeld Ferencz, Haumann Imre, Sallay Géza, Sas Andor.

VI. Elhaltak:

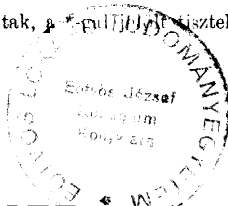
Ferenczy István, dr. Hartel Vilmos, dr. Kalocsay Endre, Mózer Ödön, Nátafalussy Kornél.

Jegyzet: 1906 végén volt tiszteleti tag: 14, alapító: 18, rendes: 528, rendkívüli: 85, előfizető: 204, összesen: 849. Most van tiszteleti tag: 13, alapító: 21, rendes: 527, rendkívüli 75, előfizető: 204, összesen: 840.

Kimutatta 1907. évi november hó 30-án

Cserhalmi Samu
pénztárnok.

A †-tel jelöltek elhaltak, a *-al jelöltek tiszteleti tag is.

1907. JANUÁR.

XXXI. ÉVFOLYAM.

I. FÜZET.

E G Y E T E M E S
PHILOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR ÉS LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1907.

Figyelmeztetés.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratai **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

Némethy Géza: Szövegjavítások Ovidius Szerelmeihez. 1. 1.

Horváth Cyrill: Alexandriai szent Katalin verses legendája. 9. 1.

Darkó Jenő: Kézirati tanulmányok Laonikos Chalkondyles történeti művéhez. 25. 1.

Vértesy Jenő: Hugo Viktor két posthumus költeménye. 46. 1.

HAZAI IRODALOM. Fináczy Ernő: Az ókori nevelés története. **Pauler Ákos**, 58. 1. - Zágonyi Mikés Kelemen Törökországi Leveli. **Császár Elemér**, 60. 1. — Karenovics József: Zrinyi Miklós költészetünkben. **Szabó Jenő**, 63. 1.

KÜLFÖLDI IRODALOM. Max Burckhard: Das Nibelungenlied. **Heinrich Gusztáv**, 66. 1. — Gustav Roethe: Günster Bruchstück des mittelniederländischen Renout von Montalbaen. **Bleyer Jakab**, 68. 1. — Comptes-Rendus du Congrès International d'Archéologie. **Láng Nándor**, 71. 1. — J. Ph. Krebs: Antibarbarus der lateinischen Sprache. **Incze Béni**, 73. 1.

VEGYESEK. A Budapesti Philologiai Társaság 1906. decz. 12-iki ülése, 74. 1. — Dr. Kalocsay Endre †. **h. i.** — Adatok az Ókori Lexikonhoz. **Vértesy Dezső**, 76. 1. — Némethy Tibullus kiadása és a külföldi kritika. 77. 1. - Válasz Hornyanszky Gyulának. **Nyusztay Antal**, 78. 1. — A szerkesztőkhez beküldött könyvek jegyzéke. 79. 1.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. 1905/06. 79. 1.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárnokához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

A Budapesti Philologiai Társaság f. hó 12-én, szombaton, este 6 órákor tartja rendes évi

közgyűlését

a Magyar Tudományos Akadémia heti üléstermében.

A KÖZGYŰLÉS TÁRGYAI:

1. Elnöki megnyitó. Tartja *Heinrich Gusztáv*. 2. Titkári jelentés *Vári Rezső*-től. 3. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése. 4. A választmány megújítása. 5. Főolvasás *Hornyánszky Gyula*-tól: A totemismus nyomai a görög történetben. 6. Esetleges indítványok.

A közgyűlést 5½ órákor választmányi ülés előzi meg és utána társas vacsora lesz a Vadászkiúrt szállóban (egy teríték ára ital nélkül 3 K).

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1905-re: Bucsy I. 3 k. — **1906-ra:** Bucsy I. 2 k., Kovács F., Tulbure Gy., Wiese Gy. 3 k. — **1907-re:** Károsi S.

Rendes tagdíj 1904-re: Wirtschaftfer M. 5 k. — **1906-ra:** Acsay A., Bibó Bige Gy., Breznay B., Dr. Dercsényi M., Ermann F., Friml A., Gyimóthy J., Jakobinyi P., Kövér S., Miklós F. 5 k., Nagy J. 5 k., Pazár B., Schmidt H. 5 k. 50 f., Dr. Schwarcz G., Szigeti P., Wagner A., Wirth Gy. 7 k. — **1907-re:** Császár E., Finály G. 1 k. 60 f., Hornyánszky Gy. 1 k., Incze J. 6 k., Schmidt M. 2 k., Szabó K. 2 k., Szigetvári I. 2 k., Dr. Vári R. 6 k. 70 f., Vértesy D. 1 k., Wirth Gy. 2 k.

Előfizetés 1907-re: Weidinger N. 10 k. 80 f.

Kelt Budapesten, 1906 december hó 17-én.

Cserhalmi Samu, pénztárnok,
I., Vár, Országház-u. 27. sz., I. e., 2. a.

Latkóczy Mihály elhunyt választmányi tagunk síremlékére a budap. Philol. Társ. titkársága gyűjtőívén a következők adakoztak: Melich J. 1 k., Gedeon A. 1 k., Cserép J. 3 k., Váczy J. 1 k., Pruzsinszky J. 2 k., Gomperz F. 1 k., Pápay J. 1 k., Bermüller F. 2 k., Láng N. 3 k., Vári R. 3 k.; összesen **18 k.** — Az összeget rendeltetési helyére juttatta

az első titkár.

Szigetvári Iván:

Petőfi költészete. 1902. — — — — — Ára K 1.50

Az irodalomtörténet elméletéről. 1905. — " " 3.—

A vall. és közokt. min. mindkét munkát a középiskolai, tanári és ifjúsági könyvtáraknak beszerzésre ajánlotta. (Hivatalos Közlöny nov. 1. 1906.)

A Franklin-Társulat és Lampel R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r. t. kiadásában megjelent:

Díszes ajándékművek:

Zágoni Mikes Kelemen törökországi levelei.

A bevezető tanulmányokat irták: *Négyesy László, Thaly Kálmán, Beöthy Zsolt, Szily Kálmán, Erődi Béla*. A leveleket az eredeti kézirat alapján kiadja *Miklós Ferenc*. A képeket, eredeti felvételei alapján festette s a díszítéseket rajzolta *Edvi Illés Aladár*.

A 4° alaku fényesen kiállított díszmű ára K 100.— — Olcsó kiadás K 20.—

Vay Péter gróf

Kelet császárai és császárságai.

17 színes műlappal, 50 műmelléklettel és 86 szöveggéppel.

Ára az izlésesen kötött könyvnek K 25.—

Tóth Béla

Gül Baba.

Kis 4° alakú díszmű *Mühlbeck Károly* eredeti színes képeivel, gyönyörű kivitelben, színes táblával.

Ára K 20.—

Hedin Sven

Ázsia szívében.

Tizezer kilométernyi uttalan utazás. Fordította *dr. Thirring Gusztáv*. 2 kötet. Számos képpel és térképpel.

Ára kötve K 14.—

A magyar képirás úttörői.

Műtörténelmünk nagyjai írásban és képben.

Irta **Malonyay Dezső**.

Negyvenkilenc színes képmelléklettel és négy fac-similével.

A kezdőlapokat és záródíszeket rajzolta

Nagy Sándor.

Ára kötve K 80.— .bőrkötésben, öt bronzdomborverettel és kettős oszattal. ára K 120.—

Vörösmarty Mihály munkái.

Bevezetéssel ellátta **Gyulai Pál**.

Magyar művészek képeivel.

Három kötet. Ára díszkötésben K 18.—

Ocskay László

II. Rákóczi Ferenc fejedelem brigadérosa és a felsőmagyarországi hadjáratok 1703—1710.

Történelmi tanulmány.

Eredeti levelezések s más egykorú kútfők nyomán írta

Thaly Kálmán.

Második bővített és illusztrált kiadás. — Két kötet nagy lexikon-alakban.

Ára díszes pergament-kötésben K 35.—

1907. FEBRUÁR.

XXXI. ÉVFOLYAM.

II. FÜZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1907.

Figyelmeztetés.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

- Erdélyi Pál**: Várkonyi báró Amade László költészetéhez. I. közl. 81 l.
Vértesy Dezső: Kālidāsa Vikramōrvaṣi-ja. 94. l.
Darkó Jenő: Kézirati tanulmányok Laonikos Chalkondyles történeti művéhez. (II., befaj. közl.) 106. l.
Incze Béni: Juvenalis pályája. 109. l.
Marmorstein Artúr: Parabolae vulpium. 119. l.
HAZAI IRODALOM. Gróf Széchenyi István munkái. (II. sor. II. köt.)
Császár Elemér, 125. l. — Raffay Sándor: Újszövevségi apokrifkusok.
Hanuy Ferencz, 127. l.
KÜLFÖLDI IRODALOM. Merker: Studien zur neuhochdeutschen Legendendichtung. **Heinrich Gusztáv**, 135. l. — P. Graszl: Geschichte der deutsch-böhmischen Ansiedelungen im Banat. **Schmidt Henrik**, 137. l. — W. Kroll: Die Altertumswissenschaft im letzten Vierteljahrhundert. **Kallós Ede**, 138. l. — Baumgarten, Poland, Wagner: Die hellenische Kultur. **Endrei Gierzson**, 144. l. — J. Greenfield: Die Verfassung des persischen Staates. **Kégl Sándor**, 146. l. — H. H. Ewers: Führer durch die moderne Literatur. **Gedeon Alajos**, 148. l.
PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. Kovács Bernandin: Kézirati iskolai drámák a XVIII. századból. **Gálos Rezső**, 149. l. — Pintér Jenő: Akadémiai törekvések a nyelvtudomány terén 1831—1850-ig. **Nyilasi Lajos**, 150. l. — Vadász Norbert: Dukai Takács Judit. **u. a.**, 150. l.
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXXII. KÖZGYŰLÉSE. I. Elnöki beszéd: **Heinrich Gusztáv**-tól, 151. l. — II. Titkári jelentés: **Vári Rezső**-tól, 155. l. — III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése. 157. l. — IV. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőző választmányi ülésről, 161. l. — V. Jegyzőkönyv az 1907. január 12-én tartott XXXII. közgyűlésről, 162. l.
VEGYESEK. Schiller Tell-drámájához, **h**, 163. l. — Az Anjou-korabeli magyar humanizmushoz. **Bleyer Jakab**, 164. l. — Könyi János életéhez. **Srs.** 166. l. — Kazinczy Ferencz egy ismeretlen levele. **Czeizel János**, 170. l. — Orsz. Pädagogiai Könyvtár, 172. l. — Jókai levelek, 173. l.
KÖNYVÉSZET. Beküldött könyvek jegyzéke. 173. l. — Külföldi könyvészet. — Modern philologia. 176. l.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a *Budapesti Philologiai Társaság megbízásából* s a *Magyar Tudományos Akadémia támogatásával* jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 tonyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: *Egész évre* 12 korona, *fél évre* 6 korona. *Egyes füzetek* ára 1 korona 20 fillér, a *kettős füzetek* 2 korona 5 fillér.

Az előfizetési penzek, a *Budapesti Philologiai Társaság* tagdíjai, a *Közlöny* meg nem kapott füzetének megküldésér vonatkozó reklamátiók, egyes füzetek megrendelése, a lakárváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a *Közlöny* szétküldésére vonatkozó *szövevények* a *Budapesti Philologiai Társaság* pénztárnokához, *Cserházi Samu*-hoz (Budapest, I., *1. ár, Országház-utca* 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1906-ra: Dengl J. 3 k., dr. Harnos S. 3 k.

Rendes tagdíj 1905-re: Kálmán J. 5 k., Morvay Gy. 4 k. — **1906-ra:** Bürnei S. 5 k., Czeglédy L., Fülöp Á., Gyéri Gy. 5 k., dr. Horváth C., dr. Kovács G. 4 k., Molnár E., dr. Márffy O. 5 k., Pápay J. 9 k., Ozorai Fr. 5 k., dr. Simai Ö. 5 k., Sinka S., Soós J., Urbanek K., Vajda K. 5 k. — **1907-re:** Dr. Alexics Gy., Apponyi S. gróf, dr. Bajza J., Bancsó A., Bayer J., Bán J., dr. Bárdos R., dr. Berger Ev. J., Bermüller F., Bleyer J. 9 k. 45 f., Bontó J., dr. Boros G., dr. Burány G., Csermelyi S., Darkó J., Ferenczy L., Fiók K., Dr. Horváth B., dr. Horváth C., Huber L., Incze B. 2 k. 70 f., Jakobinyi P., Jándi B., Kassuba D., Kelemen B., Kemény Ferencz, Kemény Fülöp, Dr. Kocsis L., Dr. Lakatos V., Dr. Latzkó H., Dr. Marton J. 5 k., Megyesi F., Mőrocz E., Nátafalussy K., Németh R., Némethy G., Pacher D., Dr. Pap I., Pap J., Pauler Á. 4 k., Dr. Pecz V. 9 k., Perényi A., Pfeiffer A., Dr. Polgár I., R. Prikkel M., Prőnai A. 5 k., Ranschburg V. Ruzsicska An., Dr. Schaack B., Schmidt M. 2 k. 70 f. Serédi D., Sőrös P., Spitkó L., Szinger K., Szűcs I., Dr. Tóth Gy., Dr. Tóth K., Tóth M., Varga G., Vayer L., Vértessy D. 3 k. 50 f., Vértesy J. 9 k., Dr. Wargha S., Zoltvány I. — **1908-ra:** Kassuba D. 2 k., Dr. Pecz V. 1 k.

Előfizetés 1907-re: Bajai főgimnázium, Bajai tanítóképezde, Bártfai állami gimnázium, Békési ev. ref. főgimnázium, Békéscsabai ág. ev. főgimnázium, Bonyhádi ág. ev. főgimnázium, Brassói áll. főreáliskola, Budapesti I. ker. áll. főgimnázium, Budapesti II. ker. főreáliskola, Budapesti ev. főgimnázium, Budapesti II. ker. állami tanítónőképezde, Budapesti kegy.-rendi főgimnázium, Budapesti ciszt. tanárképző, Budapesti Eötvös-kollégium, Csáthy F., Csurgói ref. főgimnázium, Debreczeni áll. főreáliskola, Deutsch Zsigmond és Társa, Egri kath. főgimnázium, Esztergomi főgimn. tanári könyvtár, Fogarasi áll. főgimnázium, Glauber J., Gyöngyösi áll. főgimnázium, Gyönki ev. ref. gimnázium, Huszár I., Jászóvári prem. kanonokrend, Kalocsai Jézus társasági kollégium, Karczagi ev. ref. gimnázium, Kassai állami főreáliskola, Kecskeméti áll. főreáliskola 5 k. 40 f., Kilián Fr. 21 k. 60 f., Kisszebeni gimnázium, Kisujszállási ev. ref. főgimnázium, Kolozsvári áll. felsőbb leányiskola, Komáromi szt. Ben.-rendi gimnázium, Körmöczbányai áll. főreáliskola, Kunszentmiklósi gimnázium, Lepage L., Maramarosszigeti róm. kath. algimnázium, Nagyenyei Bethlenfőiskola, Nagykállói m. kir. áll. gimnázium, Nagykőrösi ev. ref. főgimnázium, Nyitrai gimn. igazgatóság, Nyitrai róm. kath. felsőbb leányiskola, Pancsovai főgimnázium, Pannonhalmi szt. Ben.-rendi főkönyvtár, Pápai Szt. Ben.-rendi könyvtár, Pécsi kath. főgimnázium, Privigyei kath. gimnázium, Rőzsahegyi kath. főgimnázium, Rozsnyói ág. ev. főgimnázium, Rozsnyói kath. főgimnázium, Schmidt M., Sepsiszentgyörgyi Székely Mikó-kollégium, Soproni ev. főgimn. Magyar Társaság, Soproni benczés főgimnázium, Soproni állami főreáliskola Szászvárosi ev. ref. Kun-kollégium, Szegedi kegy.-rendi főgimnázium, Szegedi kegy.-rendi főgimn. önképző kör, Szegedi Somogyi könyvtár, Szegszárdi áll. főgimnázium, Szentesi áll. főgimn. igazgatóság, Székesfehérvári főgimnázium, Székesfehérvári főreáliskola, Tatai kegyesrendi gimnázium, Toldi L. 21 k. 60 f., Tóth B., Zirczi apátsági könyvtár, Zombori áll. főgimnázium.

Kelt Budapesten, 1907 január hó 16-án.

Usherhalmi Samu, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 27. sz., I. e. 2. a.

Szigetvári Iván:

Petőfi költészete. 1902. ..... Ára K 1.50

Az irodalomtörténet elméletéről. 1905. ..... " " 3.—

A vall. és közokt. min. mindkét munkát a középiskolai, tanári és ifjúsági könyvtáraknak beszerzésre ajánlotta. (Hivatalos Közlöny nov. 1. 1906.)

*A Franklin-Társulat és Lampel R. könyvkereskedése
(Wodianer F. és Fiai) részv.-társ. kiadásában Budapestén
az 1906. évben megjelent*

új és új kiadásu középiskolai tankönyvek.

Magyar nyelvtan.

Négyesy László dr.-tól az I. osztály számára 2. kiadás 90 f.
Engedélyezve 70.779—1906. sz. a.

Góbi Imré-től a II. oszt. számára 90 f.
Engedélyezve 280—1906. sz. a.

Szabó Ignác dr.-tól a II. osztály számára 80 f.
Engedélyezve 238—1906. sz. a.

Weszely Ödön dr. és Mártonfy Márton-tól az I—II. osztály számára mondattani alapon. 7. kiadás 1 K 60 f.
Engedélyezve 20.843—1906. sz. a.

Rendszeres magyar nyelvtan.

Weszely Ödön dr.-tól. 3. kiad. 1 K 40 f.
Engedélyezve 23.073—1906. sz. a.

Magyar olvasókönyv.

Szabó Ignác dr.-tól III kötet a III. osztály számára. Képekkel 2 K 50 f.
Engedélyezve 61.040—1906. sz. a.

Latin nyelvtan.

Dávid István. Rövid latin nyelvtan 4. kiadás 2 K.
Engedélyezve 4909—1905. sz. a.

Roseth Arnold-tól. II. Mondattan 2. kiadás 1 K 80 f.
Engedélyezve 4445—1905. sz. a.

Latin olvasó- és gyakorlókönyv.

Csengeri János dr.-tól. Az I—II. oszt. sz. 4. változatlan kiadás 2 K 40 f.
Engedélyezve 1036—1905. sz. a.

Dávid István-tól I. r. az I—II. osztály számára 3. kiadás 2 K.
Engedélyezve 4926—1905. sz. a.

Dávid István-tól. II. rész. Mondattani gyakorlókönyvvel a III—IV. oszt. számára. 2. kiadás 1 K 20 f.
Engedélyezve 73.564—1906. sz. a.

Hittrich Ödön-től. Az I. osztály számára. 2. kiadás 1 K 20 f.
Engedélyezve 573—1906. sz. a.

Roseth Arnold-tól a II. osztály számára. 2. kiadás 1 K 20 f.
Engedélyezve 4445—1905. sz. a.

Német nyelvkönyv.

Endrei Ákos-tól. I. rész. A gimn. III—IV., a reáliskolák I—II. osztálya számára. 6. képes kiadás. Átdolgozta dr. Szele Róbert 2 K.
Beterjesztve. Előbbeni kiadása engedélyezve 45—1904/e. sz. a.

Német nyelvtan és olvasó gyakorlatokkal.

Kemény Ferenc dr.-tól. I kötet a gimn. III. és a reáliskola I. oszt. sz. 2. kiadás. Képekkel 1 K 20 f.
Beterjesztve. Előbbeni kiadása engedélyezve 3510—1900/e. sz. a.

Rendszeres német nyelvtan.

Kemény Ferenc dr.-tól. Gyakorlatokkal és a verstan elemeivel. 2. kiadás 2 K.
Engedélyezve 24667—1906. sz. a.

Perényi József dr.-tól. 1 K 60 f.

Francia nyelvtan olvasókönyvvel.

Bartos F. és dr. Chovanesák J.-tól. I. rész. 12. kiadás 2 K.
Engedélyezve 841—1906. sz. a.

Megrendelhető:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) részvény-társaságnál

Budapest, VI., Andrassy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

1907. MÁRCZIUS.

XXXI. ÉVFOLYAM.

III. FÜZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1907.

Figyelmeztetés.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

Hornyánszky Gyula: A totemizmus nyomai a görög történetben. I. közl. 177. l.

Erdélyi Pál: Várkonyi báró Amade László költészetéhez. II. (bef.) közl. 201 l.

Székely Salamon: Az egyház a farce-ban és a sottie-ben. 214. l.

HAZAI IRODALOM. Vári Rezső: A classica-philologia encyclopædiája.

Pecz Vilmos, 221. l. — Lengyel Miklós: Tompa Mihály élete és művei.

Mitrovics Gyula, 228. l.

KÜLFÖLDI IRODALOM. Hartmann Tardel: «Der arme Heinrich» in der neuen deutschen Dichtung. **Heinrich Gusztáv**, 233. l. — Ae. Martini et D. Bassi: Catalogus codicum Græcorum bibliothecæ Ambrosianæ. **Vári Rezső**, 235. l. — I. Kont: Geschichte der ungarischen Litteratur. **Katona Lajos**, 241. l. — G. Alexici: Geschichte der rumänischen Litteratur.

Katona Lajos, 248. l. — Friedrich Leo: Der Saturnische Vers. **Förster Aurél**, 251. l. — Paul Horn: Geschichte der türkischen Moderne.

Venetianer Frigyes, 255. l. — Hermann Ubell: Die griechische Tragödie.

Révay József, 257. l. — Johannes Geffcken: Aus der Werdezeit des Christentums. **Révay József**, 258. l.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. Wünschendorfer

Aladár: Hauptmann Gellért drámája. **Heinrich Gusztáv**, 259. l. — Vajthó

Zoltán: Kisfaludy Károly: «Mátyás deák» című vígjátéka. **Révai Sándor**,

260 l.

VEGYESEK. A Budapesti Philologiai Társaság febr. 13-iki ülése. 261. l. —

Steinschneider Mór, **Marmorstein Artúr**, 262. l. — A philologia halottai

1906-ban. 263. l. — Vértessy Dezső és Kälidāsa Vikramorvaṣī-ja. **Schmidt József**,

265. l. — Adalék iskoladrámáink történetéhez. **Lukinich Imre**, 267. l. —

Cseri Mihály életéhez. **Lukinich Imre**, 268. l. — Schiller «Bürgerschaft»-

janak tárgya arab népmesében. **Gragger Róbert Károly**, 268. l. — Hazai

könyvészet. 270. l. — A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. 270. l.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET. I. Modern philologia, 272. l.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 tonyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetés pénzben, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetéinek megküldésére vonatkozó reklamátiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárnokához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadhatók el.

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1906-ra: Balogh M. 3 k. 04 fill., Harmos S. 3 k., Szabó J. 3 k., Vásáry D. 3 k. — **1907-re:** Gálos R. 3 k., Gragger R. 5 k., Pécsy B., Sallay G, 3 k.

Rendgs tagdíj 1903-ra: Lázár B. — **1904-re:** Lázár B. — **1905-re:** Bartos F. 5 k., Glass F. 5 k., Lázár B., Szócs G. 5 k., Timár P. 5 k., Várdai B. 5 k. — **1906-ra:** Alkalay S. 5 k., dr. Angyal D. 9 k., Botár J. 5 kor., Bürner S. 5 k., Danka Placzild 5 kor., Dingfelder E., Felt F., Gröger R. 5 k., Győri Gy. 5 k., Kőrös E. 5 k., Lázár B., Lippay Gy. 5 k., Mihelics K. 5 k., Orbán L. 5 k., Ozorai F. 5 k., Ozorai L. 5 k., Révay J. 5 k. 20 fill., Sarudy Gy. 5 k., Simai Ö. 1 k., Solymossy S. 5 k. Steidl J., Szőke A. 5 k., Zolnai Gy. 2. k. — **Rendkívüli tagdíj 1906-ra:** Balogh M. 3 k. 04 fill., Harmos S. 3 k., Szabó J. 3 k., Vásáry D. 3 k. — **Rendes tagdíj 1907-re:** Dr. Angyal D. 60 fill., Balogh P., Baros Gy., Bán A., Bán J., Benczik F., Bleyer Jakab 55 fill., Borsodi M., Endrei G. 8 k. 50 fill., Erdélyi P., dr. Erdődi A., dr. Förster A., Gröbl L., György Zs., Haraszti Gy., Hehelein K., dr. Hetzei M., Hornyánszky Gy. 9 k., Incze B. 7 k. 30 fill., Incze J., Janny L., Jánosi B., Kégl S. 5 k., Király L., Klima L. 1 k. 50 fill., Krouberger M., Láng N., Lengyel M., Liska J., Lukinich I., Maywald J., Marmorstein A. 6 k. 80 fill., Mérey K., Mitrovics Gy., Mose, J., Németh K., Nyilasi L. 2 k., Pauler A. 2 k., dr. Pácz S., Pirchala J., Pölöskey K. 8 k., Radnai R., Révai S. 2 k., Schill Salamon, Schmidt H. 2 k., Schmidt M. 1 k. 30 fill., Szántó K., Székely S., Szuchy E., Váczy J. 6 k. 50 fill., Vértesy D., 5 k. 50 fill., Vozáry Gy. — **Rendes tagdíj 1908-ra:** Haraszti Gy. 4 k., Pölöskey K. 4 k.

Előfizetés 1907-re: Balassagyarmati áll. gimn., Balázsfalvai főgimn., Beregszászi főgimn., Besztercebányai ev. gimn., Brassói kath. főgimn., Budapesti Kalazantinum, Budapesti III. főgimn., Budapesti IV. községi felsőbb leányisk., Budapesti VIII. főgimn., Budapesti VIII. főreálisk., Egri főreálisk., Eperjesi ev. kollegium, Erzsébetvárosi áll. főgimn., Érsekújvári főgimn. 10 k., Fehértemplomi áll. gimn., Felsőlövő evang. tanintézet, Fiúmei áll. főgimn., dr. Föti J. L., Győri főreálisk., Gyulafehérvári r. kath. főgimn., Hajdúnánási ref. főgimn., Hegedüs és Sándor, Iglói m. kir. áll. tanítóképző, Jásberényi főgimn., Kaposvári főgimn., Kecskeméti reform. lyceum, F. Keszthelyi preu. főgimn., Késmárki ev. lyceum, Kiskunfélegyházi főgimnázium, Kiskunhalasi ref. főgimn., Kolozsvári ref. theol. fakultás ifj. egylete, Kolozsvári ev. ref. kollegium, Lévai kegy-r. főgimn., Lőcsei főreálisk., Lugosi áll. főgimn., Magyaróvári kegyesr. gimn., Marosvásárhelyi ev. ref. kollegium, Marosvásárhelyi róm. kath. főgimn., Máramaroszigeti ev. ref. főgimn., Mezőturi ref. főgimn., Nagybányai áll. főgimn., Nagykárolyi főgimn., Nagykikindai főgimn., Nagyszombati érseki főgimn., Nagyváradai főreálisk., Pápai ref. főiskola, Pfeifer F. 21 k. 60 fill., Pozsonyi áll. főreálisk., Ranschburg G. 21 k. 60 fill., Stark F. 21 k. 60 fill., Szokolcai gimn., Szarvasi ág. ev. főgimn., Szatmárnémeti ev. ref. főgimn., Szegedi kegyes-r. főgimn., Szegedi főreálisk., Szentgotthárdi gimn., Székelykeresztúri unit. gimn., 10 k., Szilágysomlyói gimn., Szombathelyi főgimn., Tordai gimn., Trsztenai kir. kath. gimn., Ungvári főreálisk., Ungvári főgimn., Verseczi főreálisk., Veszprémi kath. főgimn., Zalaegerszegi áll. főgimn., Zentai gimn., Zilahi ref. főiskola. **1908-ra:** Kende F.

Helyreigazítás a f. é. 2-dik füzethez. Dr. Kovács G. nem 1906-ra fizetett 4 k.-át, hanem 1905-re, Medgyesi Ferencz 1907-re csak 5 k.-át, Prónai A. pedig csak 3 k.-át fizetett.

Kelt Budapesten, 1907 márczius hó 16-án.

Cserhalmi Samu, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 27. sz., I. e. 2. a.

Középiskolai tankönyv ujdonságok

*A Franklin-Társulat és Lampel R. Könyvkereskedése
(Wodianer F. és Fiai) r.-t.-nél Budapest, IV., Eggetem-u. 4.
előkészületben van és legközelebb fog megjelenni :*

LATIN NYELVTAN

az I. osztály számára.

Szerkesztik

Kardos Gyula Földi József dr.,
premontrei főgimn. tanár. kegyesrendi tanár.

LATIN OLVASÓ ÉS GYAKORLÓ

az I. osztály számára.

Szerkesztik

Kardos Gyula Földi József dr.,
premontrei főgimn. tanár. kegyesrendi tanár.

MAGYAR NYELVTAN

a középiskolák I. oszt. számára.

Szerkesztik

Acsay István dr., Bartha György dr.,
kir. kath. főgimn. h. ig. kegyesr. főgimn. tanár.

Madarász Flóris dr.,
cisztercita főgimn. tanár.

MAGYAR OLVASÓKÖNYV

a középiskolák I. oszt. számára.

Szerkesztik

Acsay István dr., Bartha György dr.,
kir. kath. főgimn. h. ig. kegyesr. főgimn. tanár.

Madarász Flóris dr.,
cisztercita főgimn. tanár.

LATIN OLVASÓKÖNYV

a gimnáziumok III. és IV. oszt.
számára.

Szerkesztette

Hittrich Ödön dr.

gimnáziumi tanár.

NÉMET NYELVTAN

I. rész.

a gimnáziumok III. és a reáliskolák
I. osztálya számára.

Irta Heinrich Gusztáv.

Átdolgozták

Bleier Jakab és Karl Lajos dr.

NÉMET NYELVKÖNYV

a középiskolák használatára.

I. rész.

A gimnázium III. és a reáliskolák I. osztálya számára.

Írták Miklós Ferenc dr. és Kajblinger Fülöp dr.

NÉMET NYELVTAN ÉS GYAKORLÓKÖNYV

Irta

Graf Jakab

a kolozsvári ev. ref. főgimn. német nyelv tanára.

Átdolgozta

Imre Sándor dr.

kolozsvári gimn. tanár s egyetemi magántanár.

Nyolcadik átdolgozott kiadás.

Tiszteletpéldányokkal tankönyvül való alkalmazás céljából szívesen
szolgál a kiadóhivatal.

1907. MÁJUS.

XXXI. ÉVFOLYAM.

V. FÜZET.

E G Y E T E M E S
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR. ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1907.

Figyelmeztetés.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratait **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

Zlinszky Aladár: Toldi, a természetes ember. (Vége.) 457. l.

Heinlein István: Kritikai jegyzetek Herodotos V. könyvéhez. 474. l.

Cserép József: Bérard az Odysseiáról. (Vége.) 489. l.

Biró Sándor: Arany János Nagykörösön. 503. l.

HAZAI IRODALOM. Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. **Kiss Imre**, 507. l. — Zubriczky Aladár: Ókeresztény irodalom- és dogmatörténet. **Révay József**, 513. l. — Vende Ernő: Istvánfi Pál, Volter és Grizeldis. **Révai Sándor**, 518. l.

KÜLFÖDI IRODALOM. R. M. Meyer: Kriterien der Aneignung. **Heinrich Gusztáv**, 519. l. — Willamowitz-Möllendorff: Textgeschichte der griech. Bukoliker; Bucolici Graeci. **Kallós Ede**, 522. l. — G. Walch: Anthologie des Poètes français contemporains. **Gulyás Pál**, 525. l. — A. Capelli: Cronologia e calendario perfetue. **Császár Elemér**, 527. l. — O. Jespersen: Growth and structure of the English language. **Kégl Sándor**, 528. l. — M. Schuyler: A bibliography of the Sanskrit Drama, u. a. 530. l. — A. Wünsche: Die Pflanzenfabel in der Weltliteratur. **Gragger Róbert Károly**, 531. l.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. Paál Gusztáv: Schiller egyénisége. **Heinrich Gusztáv**, 534. l. — Burger Arthur: Báróczy Sándor pályája. **Császár Ernő**, 535. l.

VEGYESEK. A Budapesti Philologiai Társaság április 10-iki ülése. 536. l. — Szentjóni Szabó László költeményeihez. **Gálos Rezső**, 537. l. — Elsässer: Nos in schola Latine loquimur **Inczé József**, 539. l. — Angol bírálat Némethy Tibullusáról és Lygdamusáról. 540. l. Pótlás. 541. l. — Hibaigazítás 541. l.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET. I. Modern philologia. 541. l. — II. Classica-philologia. 543. l.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 50 tonyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdijai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reklamatidők, egyes füzetek megrendelése, a lakosváltóiratások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság penztárnokához, **Cserhalmi Samu**-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1904-re: Lúz I. 3 k. — **1907-re:** Marót K., Neiser Irén, Schmidt F.

Rendes tagdíj 1906-ra: Kubicek A., Révay J. 4 kor. 80 fill. — **1907-re:** Barcsa J., Bezárd L., Bódiss J., Cserép J., Fináczy E. 5 k., Finály G., 4 kor. 50 fill., Fraknoi V., Garda S., Hittrich Ö., Horváth Gy., Incze J. 1 k., Kallós E., L. Keczer G., Kégl S. 5 k., Kiss A., Klug Gy., Kroller M., Kubicek A. 1 k., Kutrucz R., Laban A., Nyilasi L. 1 kor. 50 fill., Olasz J., dr. Petz G., Piukovich S., Révay J., Révai S. 2 k., Szölgvény F., Tolnai V., Unger A. B., Verő L., Viszota Gy. 6 k., Wirth Gy. 5 kor., Zlinszky A. — **1908-ra:** Kelemen B., Révay J. 5 k. 20 f.

Előfizetés 1907-re: Aradi főgimn., Budapesti VI. ker. főreáliskola, Classica philologiai seminarium, Eperjesi ev. coll. Magyar Társasága, 5 kor. 40 fill., Herger A., Kézdivásárhelyi kath. főgimn., Kolozsvári Kalazantinum, Losonci főgimn., Marosvásárhelyi r. kath. főgimn. 60 fill., Nagykanizsai kath. főgimn., Szatmárnémeti kath. főgimn., Szentgyörgyi kath. gimn., Székelyudvarhelyi áll. főreálisk., Székelykereszturi gimn. 2 k., Temesvári főreálisk., Trencsényi kath. főgimn., Trócsányi B.

Kelt Budapesten, 1907 április hó 22-én.

Cserhalmi Samu, pénztárnok,
I., Vár, Országház-u. 27. sz., I. e. 2. a.

Most jelent meg!

Most jelent meg!

LUCIUS ANNAEUS SENECA ERKÖLCSI LEVELEK

Két kötet.

Fordította *Barcza József.*

Egy-egy kötet ára 4 K 50 f.

Ugyanaz latinul és magyarul. Két kötet.

Egy-egy kötet ára 10 K.

Kiadja a M. Tud. Akadémia classica-philologiai bizottsága.

Seneca a római irodalom ú. n. ezüstkorszakának egyik legkiválóbb alakja. Tragédiái, mindamelllett, hogy valóságos könyvdramák, sok nemzet klasszikusaira nagy hatást gyakoroltak, de még maradandóbb becsűek bölcséleti munkái. Bölcsészeti művei közül igen nevezetesek a Lucilius nevű fiatal barátjához írt **«Erkölcsei levelek»**. E levelek könnyű és tetszetős formában azt a nagy problémát fejtegetik, hogyan teheti az ember saját életét boldoggá. Végső következtetése az, hogy ezt akkor érhetjük el, ha a súlypontot saját belsőkbe helyezzük s megküzdünk úgy a sors szeszélyeivel, mint a saját szenvedélyeinkkel. Seneca mély szellemű és gazdag élettapasztalatú gondolkozó, de emellett élénk és vonzó előadó, úgy hogy könyvét gyönyörrel olvashatja ma is a népszerű filozófia minden kedvelője, különösen pedig az, akinek a szenvedésben vigasztalásra és megerősítésre van szüksége.

Megrendelhető **Lampel R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.-nál**
Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

A MAGYAR NÉP MŰVÉSZETE

Szakértők és művészek közreműködésével

írta

MALONYAY DEZSŐ.

Öt kötetben, száznál több pompás színnyomatú táblával és műmelléklettel, ezeket meghaladó a szöveg közé nyomott képpel.

Kiadja a Franklin-Társulat Budapesten.

A most megjelent első kötet a kalotaszegi vidéket, annak népét, viseletét, falusi életét, építészetét, pásztor- és iparoskészségeit, házi iparművészetét (szövés, fonás, varrás, himzés, agyag-, fa-, csont-, bőr-, fémművesség, szobrászat stb.), templomait, temetője művészetét s népies eredetű műemlékeit ismerteti.

Az ezrekre menő illusztrációk, a helyszínén gyűjtött és készült rajzok, tervek, fényképek kitűnő reprodukciói. A fej- és zárólécek, szövegképek, műmellékletek, színes műlapok sokasága olyan változatossá teszik a munkát, hogy hozzá hasonló gazdagságú eddigelé nem jelent meg a magyar könyvpiacra.

A II. kötet az erdélyi székelység és Torockó, a III. a dunántúli magyarság, a IV. és V. pedig a Nagy-Alföld, a Felvidék és az északkeleti Hegyalja népének művészetéről fog szólni.

A munka albumszerű nagy negyedréta alakú kötetekben, rendkívül finom papíron, ritka szép betűkkel jelenik meg.

Az öt kötetből álló fényes kiállítású mű ára díszes bekötésben 120 korona.

Megrendelhető két koronás havi részletfizetés ellenében is:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) részvénytársaságnál

Budapest, VI., Andrassy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

1907. JÚN.—JÚL.

XXXI. ÉVFOLYAM.

VI VII. FÜZET.

E G Y E T E M E S
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1907.

Figyelmeztetés.

Az Egyetemes Philológiai Közlönybe szánt class. philológiai dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a modern philológiai dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (II., Láncezhíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

- Horváth János** : Dugonics «Cserei»-jének forrása. 545. l.
Hornyánszky Gyula : Totemisztikus nyomok a görög történetben. (Folyt.) 560. l.
Bezard Lucien : Ronsard Péter családjának és nevének eredetéhez. 572. l.
Heinlein István : Kritikai jegyzetek Herodotos V. könyvéhez. (II., bef. közl.) 576. l.
- HAZAI IRODALOM.** Csengeri János: A rómaiak. **Geréb József.** 591. l. — A magyar irodalom története, I. (szerk. Beöthy, ill. Badics). **Császár Ernő.** 594. l. — James E. W. és Endrei Zalán: Az angol és magyar nyelv új szótára. **Schmidt Márton.** 600. l.
- KÜLFÖLDI IRODALOM.** Ernst Bergmann: Ist Die Braut von Messina eine Schicksalstragödie? **Heinrich Gusztáv.** 602. l. — Die Bhagavadgítá (Richard Garbe). **Kégl Sándor.** 605. l. — Die Handschriften der antiken Ärzte. **Vári Rezső.** 608. l. — Ferdinand Brunot: Histoire de la langue française, II. **Birkás Géza.** 612. l. — Persian historical texts, III. **Kégl Sándor.** 612. l.
- PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.** 13. Czapáry László: Ányos és Virág hazafisága. **Nyilasi Lajos.** 613. l. — 14. Lakatos Vince: L. Annaeus Seneca Pázmány prédikációiban. **U. az.** 614. l. — 15. Madarász Flóris: Jókai Mór regényei. **Császár Ernő.** 615. l.
- VEGYESEK.** A Budapesti Philológiai Társaság 1907. május 8-án és június 12-én tartott ülése, 616. l. — Nátafalussy Kornél †. **h. b.** 617. l. — Arany Toldija az iskolában. **h.** 617. — Pályázat latin költeményre. **Nagy Zsigmond.** 618. l. — Zubriczky Aladár Ókeresztény irodalom és dogmatörténetének bírálatához. **Kmoskó Mihály.** 619. l. — Nyilatkozat. **Heinrich Gusztáv.** 621. l. — A szerkesztőkhez beküldött könyvek jegyzéke. 621. l.
- KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.** I. Modern philologia. 623. l.
- A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1906-ban.** **Hellebrant Árpád.** 625—728. l.

Az Egyetemes Philológiai Közlöny a Budapesti Philológiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philológiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 levnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philológiai Társaság tagdijai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reclama-tiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philológiai Társaság penztárnokához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reklamációk csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadlatnak el.

Dr. PECZ VILMOS:

A GÖRÖG NYELV DIALECTUSAI.

Különnyomat az E. Ph. K. 1907. áprilisi számából (273.—369. l.).

Kapható Cserhalmi Samu pénztárosnál (I., Vár, Országház-u. 27.) Ára 1 K.

Most jelent meg!

Most jelent meg!

LUCIUS ANNAEUS SENECA

ERKÖLCSI LEVELEK

Két kötet.

Fordította Barcza József.

Egy-egy kötet ára 4 K 50 f.

Ugyanaz latinul és magyarul. Két kötet.

Egy-egy kötet ára 10 K.

Kiadja a M. Tud. Akadémia classica-philológiai bizottsága.

Seneca a római irodalom ú. n. ezüstkorszakának egyik legkiválóbb alakja. Tragédiái, mindamellett, hogy valóságos könyvdramák, sok nemzet klasszikusaira nagy hatást gyakoroltak, de még maradandóbb becsűek bölceleti munkái. Bölcsészeti művei közül igen nevezetesek a Lucilius nevű fiatal barátjához írt **„Erkölcsei levelek”**. E levelek könnyű és tetszetős formában azt a nagy problémát fejtetik, hogyan teheti az ember saját életét boldoggá. Végső következtetése az, hogy ezt akkor érhetjük el, ha a súlypontot saját belsőnkbe helyezzük s megküzdünk úgy a sors szeszélyeivel, mint a saját szenvedélyeinkkel. Seneca mély szellemű és gazdag élettapasztalatú gondolkozó, de emellett élénk és vonzó előadó, úgy hogy könyvét gyönyörrel olvashatja ma is a népszerű filozófia minden kedvelője, különösen pedig az, akinek a szenvedésben vigasztalásra és megerősítésre van szüksége.

Megrendelhető:

Lampel R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) részvénytársaságnál

Budapest, VI., Andrásy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

A MAGYAR NÉP MŰVÉSZETE

Szakértők és művészek közreműködésével

irta

MALONYAY DEZSŐ.

Öt kötetben, száznál több pompás színnyomatú táblával és műmelléklettel, ezeket meghaladó a szöveg közé nyomott képpel.

Kiadja a Franklin-Társulat Budapesten.

A most megjelent első kötet a kalotaszegi vidéket, annak népét, viseletét, falusi életét, építészetét, pásztor- és iparoskészségeit, házi iparművészetét (szövés, fonás, varrás, himzés, agyag-, fa-, csont-, bőr-, fémművesség, szobrászat stb.), templomait, temetője művészetét s népies eredetű műemlékeit ismerteti.

Az ezrekre menő illusztrációk, a helyszínen gyűjtött és készült rajzok, tervek, fényképek kitűnő reprodukciói. A fej- és zárólecek, szövegképek, műmellékletek, színes műlapok sokasága olyan változatossá teszik a munkát, hogy hozzá hasonló gazdagságú eddigelé nem jelent meg a magyar könyvpiacón.

A II. kötet az erdélyi székelység és Torockó, a III. a dunántúli magyarság, a IV. és V. pedig a Nagy-Alföld, a Felvidék és az északkeleti Hegyalja népének művészetéről fog szólni.

A munka albumszerű nagy negyedréta alakú kötetekben, rendkívül finom papíron, ritka szép betűkkel jelenik meg.

Az öt kötetből álló fényes kiállítású mű ára díszes bekötésben 120 korona.

Megrendelhető két koronás havi részletfizetés ellenében is:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) részvénytársaságánál

Budapest, VI., Andrássy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

1907. OKTÓBER.

XXXI. ÉVFOLYAM.

VIII. FÜZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEμία TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1907.

Figyelmeztetés.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a **modern philologiai** dolgozatoké pedig **dr. Császár Elemér** címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendőek.

TARTALOM.

Bleyer Jakab: Fortunatus-népkönyvünk és német eredetije. 729. l.

Boros Gábor: Lukianos hatása. 746. l.

Kallós Ede: Gondolatok a philologiai párhuzamokról. 759. l.

HAZAI IRODALOM. Vértesy Jenő: Kölcsey Ferencz. **Szegedy Rezső.** 767. l. — Tomcsányi Lajos: Attikának kereskedelme. **Incze József.** 771. l. — Pekár Károly: A magyar nemzeti szépről. **Mitrovics Gyula.** 775. l. — Kunz Aladár: Toldy Ferenc. **Császár Elemér.** 779. l. — Jakobinyi Péter: A görög sport. **Vértesy Dezső.** 781. l.

KÜLFÖLDI IRODALOM. S. Sörensen: An index to the names in the Mahābhārata. **Kégl Sándor.** 784. l. — Steffen R.: Isländsk och fornsvensk litteratur i urval. **Kégl Sándor.** 785. l. — I. Kont: Études hongroises. **Vértesy Jenő.** 786. l. — R. Kekule von Stradonitz: Die griechische Skulptur. **Csermelyi Sándor.** 789. l.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. Révay József: Com-modianus, az első keresztény latin költő élete és művei. **Katona Lajos.** 792. l. — Eugen Lassel: Delphi. **Láng Nándor.** 794. l.

VEGYESEK. Bod Péter ismeretlen kézírata. **cs.** 794. l. — Amade egyik dalához. **Gálos Rezső.** 796. l. — Katona Lajos: Középkori legendák és példák. **Botár Imre.** 796. l. — Herculanum nemzetközi felásatásának kérdése. **Récsey Viktor.** 797. l. — A pécsi püspöki könyvtár Tinódi-kézírata. **Révai Sándor.** 799. l. — Pontius Pilatus. **Szöke Adolf.** 801. l. — A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. 805. l.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET. I. Modern philologia. 807. l.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1905-re: Lúz I., Osztrovszky J. 3 k. — **1906-ra:** Kőszegfalvi Fl., Osztrovszky J., Simon G. 3 k., Tömörkényi D. 3 k., Vasáry D. 3 k. — **1907-re:** Benkőczy E., Biró Gy., Bölcslázy I., Böngérfi G., Csoma K., Dengl J., Einzig M., Gálos R. 2 kor. 30 fill., Gragger R. 1 k., Gressler Gy., Grünfeld F., Harnos S. 3 k., Haumann F., Kertész J., Komonoczy G., Lendvai M., Magassy A. 3 k., Megyeri A. 3 k., Molnár A., Molnár Ö. 3 k., Névery J., Papp I., Papp J. 3 k., Pelle J. 3 k., Pogány K., Popper St., Ránzai H. 3 k., Sallay G. 3 k., Sági I. 3 k., Scharbert V., Smida I., Somogyi K., Sróth P. 3 k., Szalkai A. 3 k., Szeremley B., Székely S., Szigeti Gy., Taucher G., Teleki I., Vajda J., Varga A., Vasáry D. 3 k., Wagner J., Zander L.

Rendes tagdíj 1905-re: Pécsi Ö. — **Usetty F.** 5 k. — **1906-ra:** Alkalay S. 5 k., Botár I. 5 k., Böleskei L. 5 k., Bródy M. 5 k., Burger A. 5 k., Kálmán J. 5 k., Klauber Fr. 5 k., Körös E. 5 k., Lippay Gy. 5 k., Mihelics K. 5 k., Pfeifer J., Roboz A., Simai Ö. 2 k., Szóke A. 5 k., Várdai B., Zolnai Gy. 4 k. — **1907-re:** Adamis G., Alter B., Badics F., Balassa J., Bálint K. 5 k., Baltazar G., Barcza J., Barta M., Bezárd L. 5 k. 20 f., Bernáth L., Birkás G. 2 k., Bokor J., Boros A., Borsos K., Botár I. 5 k., Burián J., Buzássy Á., Csiki L., Dombi M. 5 k., Elek O., Elischer J., Erdős J., Fábán I., Fallenbüchl F., Faragó J., Fejér A., dr. Finaczy Ernő 5 k., Förster J., Frinl A., Fülöp E., Gaál M., Gagyi J., Gärtner H., Garzó B., Geréb J. 6 k., Gerecs Sz., Gergye I., Gomperz F., Gulyás I., György L., Hager J., Hajtai F., Hallay Z., Heinlein I., Hellebrant A., Herald F., Himpfner B., Hoffmann Fr., Hofmann K., Högyészai A., Horger A. 6 k., Horváth J., Ince J. 3 k., Irovics T., Istvánfy P., Janicssek J., Juhász P., Kaeskovics K., Kanyaró F., Kardos Gy., Kapossy E., Kárpáti F., Kárpiss J., Karsai E., Kausch M., Kegyes I., Kliment J., Kosztká Gy., Kucsera B., Kulcsár E., Kundt E., Labancz Gy., László G., Loósz I., Losonczy L., Madarász Fl., Major L., Marton J. 5 k., Marton L., Mártonyi L., Marusák P., Máté L., Matakássy J., Medgyesi L., Megyesi F. 5 k., Mészöly G., Miklós E., Miklós F., Molnár B., Molnár S., Moravszky F., Möller A., Mutschenbacher Gy., Nagy Zs., Nemes B., Nyilasi L. 4 k., Otrok M., Pap L., Peczkó E., Pécsy B. 4 k., Pfeifer J., 5 k., Pataki J., Paulik J., Prie Oktávián, Récesey V., Rell L., Révai S. 6 k., Rózsai V., Schäfer I., Schilling L., Schmidt F., Schmidt M. 4 k., Schützler A., Schullerus M., Schvannauer F., Suhajda L., Szabó A., S. Szabó J., Szalay G., Szalay Gy. Kiskunfélegyháza, Szánek Gy., Szamosi J. 8 k., Szártorisz F., Szegess A., Szilágyi S., Szinyei J., Szutor Z., Takács M., Teleki L., Teveri M., Tóth Gy., Vajdafy G., Váli F., Várdai B., Vojnovich G., Wagner L., Werner A., Wigand J., dr. Zimányi D., Zlamál A. — **1908-ra:** Geréb J. 3 k., Horváth B. 1 kor. 50 fill., Schmidt M. 1 k., Szamosi J. 2 k.

Előfizetés 1907-re: Aszódi gimnázium, Belényesi gör. kath. főgimnázium, Besztercebányai főgimnázium, Budapesti áll. felsőbb leányiskola, Budapesti mintagimnázium, Budapesti áll. Erzsébet n. iskola, Budapesti VI. ker. áll. főgimnázium, Budapesti ref. főgimnázium, Budapesti ref. theol. tanári kar, Budapesti V. ker. áll. főreáliskola, Budapesti VII. ker. Barcsay utcai áll. főgimnázium, Budapesti VII. ker. Damjanich-utcai áll. főgimnázium, Csik-somlyói főgimnázium, Debreceni ref. főgimnázium, Dési főgimnázium, Dévai főreáliskola, Érsekújvári főgimn. 80 fill., Gyulai főgimnázium, Hajduböszörményi ev. ref. főgimn., Hódmezővásárhelyi ref. főgimnázium, Kassai főgimnázium, Kecskeméti áll. főreáliskola 5 kor. 40 fill., Kolozsvári tanárképző, Lőcsei kir. főgimnázium, Miskolci ev. ref. főgimnázium, Munkácsi áll. főgimnázium, Nagyszalontai algimnázium, Nagyvárad honvéhadapródiskola, Naszói főgimnázium, Petrosényi főgimnázium, Podolini gimn. tanári könyvtár, Rimaszombati prot. főgimnázium, Sátoraljaúj helyi főgimnázium, Selmecbányai kir. kath. főgimnázium, Szamosújvári áll. főgimnázium, Székelyudvarhelyi ref. kollegium, Székelyudvarhelyi kath. főgimnázium, Ujvidéki polgári fiúiskola, Váci főgimnázium, Zsolnai főreáliskola.

Kelt Budapesten, 1907. szeptember hó 14-én.

Cserhalmi Samu, pénztárnok,
I., Vár, Országház-u. 27. sz., I. e. 2. a.

A MAGYAR NÉP MŰVÉSZETE

Szakértők és művészek közreműködésével

írta

MALONYAY DEZSŐ.

Öt kötetben, száznál több pompás színnyomatú táblával és műmelléklettel, ezeket meghaladó, a szöveg közé nyomott képpel.

Kiadja a Franklin-Társulat Budapesten.

A most megjelent első kötet a kalotaszegi vidéket, annak népét, viseletét, falusi életét, építészetét, pásztor- és iparoskészségeit, házi iparművészetét (szövés, fonás, varrás, himzés, agyag-, fa-, csont-, bőr-, fémművesség, szobrászat stb.), templomait, temetője művészetét s népies eredetű műemlékeit ismerteti.

Az ezrekre menő illusztrációk, a helyszínen gyűjtött és készült rajzok, tervek, fényképek kitűnő reprodukciói; a fej- és záróleceek, szövegeképek, műmellékletek, színes műlapok sokasága olyan változatossá teszik a munkát, hogy hozzá hasonló gazdagságú eddigelé nem jelent meg a magyar könyvpiacón.

A II. kötet az erdélyi székelység és Torockó, a III. a dunántúli magyarság, a IV. és V. pedig a Nagy-Alföld, a Felvidék és az északkeleti Hegyalja népének művészetéről fog szólni.

A munka albumszerű nagy negyedrétaalakú kötetekben, rendkívül finom papíron, ritka szép betűkkel jelenik meg.

Az öt kötetből álló fényes kiállítású mű ára díszes bekötésben 120 korona.

Megrendelhető két koronás havi részletfizetés ellenében is:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) részvénytársaságnál

Budapest, VI., Andrassy-út 21. és minden könyvkereskedésben.

1907. NOVEMBER.

XXXI. ÉVFOLYAM.

IX. FÜZET.

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDAJA.

1907.

L. a boríték belső lapján levő figyelmeztetést!

Figyelmeztetés.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratai **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a **modern philologiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

Hornyánszky Gyula : Totemisztikus nyomok a görög történetben. (III. közl.) 809. l.

Vértesy Jenő : Szigligeti. 822. l.

Szigetvári Iván : Ferdinand Brunetiére. 837. l.

Pécsy Béla : Platon Politeiája és az aristotelesi Politika. (I. közl.) 848. l.

HAZAI IRODALOM. G. Némethy : P. Ovidii Nasonis Amores. **Hegedüs István**, 857. l. — Haraszi Gyula : Corneille és kora. **Miklós Elemér**. 866. l. — Prónai Antal : A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században. **Császár Elemér** 868. l.

KÜLFÖLDI IRODALOM. Ed. König : Ahasver, der ewige Jude, nach seiner ursprünglichen Idee u. seiner literarischen Verwertung betrachtet. **Heinrich Gusztáv**. 870. l. — A. Vogliano : Ricerche sopra l'ottavo mimiambo di Heroda. **Hegedüs István**. 874. l. — Hocéyne Ázad : La Roseraie du Savoie. **Kégl Sándor**. 880. l. — Fumi : Limen indifcum. **u. a.** 882. l. — Christensen Artur : Muhammedanske Digtere og Taenkere. **u. a.** 882. l. — J. v. Eichendorff : Geschichte der poetischen Literatur Deutschlands. **Lám Frigyes**. 884. l. — J. Rosenberg : Phönikische Sprachlehre u. Epigraphik. **Mahler Ede**. 886. l.

VEGYESEK. A Budapesti Philologiai Társaság 1907. okt. 9-iki ülése 886. l. — Az Odysseia chronológiája. **Cserép József**. 887. l. — Forgács János : Nithart von Riwentel és természetlírása. **b. j.** 888. l. — Kisfaludy Sándor Balassa Bálintjához. **cs.** 888. l. — Kisfaludy Károly és Lessing. **Veró Leó**. 890. l. — Pontius Pilatus. **Marmorstein Artúr**. 890. l. — Balassi Bálint virágénekeinek sorrendje. **Harmos Sándor**. 891. l. — Beküldött könyvek. 892. l. — Külföldi könyvészet : Modern philologia. 893. l.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 tonyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára : Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdijai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadlatnak el.

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1906-ra: Hensch Béla 3 k., Simon G. 3 k., Tömörkényi D. 3 k. — **1907-re:** Danczer B., Fölkel B., Katona F., Laszcsik E., Magassy A. 3 k., Megyercsi A. 3 k., Papp J. 3 k., Pelle J. 3 k., Rácz L., Rafain J. 3 k.

Rendes tagdíj 1905-re: Ferszigán J. 5 k., Morvay Gy. 4 k., Schuber M. 3 k. — **1906-ra:** Bródy M. 5 k., Kálmán J. 5 k., Markusovszky S. 5 k., Orbán L. 5 k., Ozorai L. 5 k., Péterffy B. 5 k., Sarudy Gy. 5 k., Serédi B. L. 5 k., Zolnai Gy. 2 k. **1907-re:** Albu L., dr. Bakács I., Bánóczi J., Becker F., Birkás G. 8 k., Bognár D., Beöthy Zs., Csellár A., Csengeri J., Csürös F., Dézsi L., Dittrich V., Divényi Gy., Dóczy I., Eisler M., Erdélyi K., Ermann F., Erődi B., Földi J. 5 k., Fülöp A., Gál K., Géresi K., Góbi I., Gombocz Z., Gyomlay Gy., Hampel A., Hatvany L., Hegedüs B., Hegedüs I., Heinrich K., Hoffmann M., Hornyánszky A., Huszár V., Irsik J., Jakobi K., Jeszenszky I., Kájel J. E., Karátsony Zs., Kardos Cz., Kassai G., Kiss B., Kiss E., Kmoskó M., Kőrös E. 5 k., Kovács A., Kovács S. J., Kurtz S., László B., László M., Lehr A., Létnányi N., Leyrer M., Mácska L., Madzsar I., Márton J., Mazuch E., Mihelics K. 5 k., dr. Mohr V., Mondik B., Moravcsik G., Mráz G., Nádor B., Netoliczka O., Ozorai Fr. 5 k., Pápay J., Papp F., Cs. Papp J., Patrubány L., Pauler — 4 k., Pável K., Pazár B., Pfeifer J. 5 k., Popini A., Posch A., Pröhle V., Prokopy I., Prónai A. 7 k., Radinovics I., Radlinszky J., Radnai O., Radó A., Reibner M., Reiszter O., Riedl Fr., Russopoulos R., Schmidt H. 8 k., Siegescu J., Simonides I., Stern A., Striegl J., Szabó A., Szabó V. 5 k., Szalay Gy. Nagykőrös, Szekeres B., Szinnyeif F., Szkunzevics K., Szlávnits Gy., Szőke A., Szóts Gy., Sztoja M., Tamási I., Tankó P. 5 k., Tell A., Tihanyi G., Tihanyi M., Tóth A., Tránka A., Tubán T., Vajda Gy., Vajda K. 5 k., Teveli Vargha D., Varsányi R., Vietórisz J., Vikár B., Vincze J., Viszota Gy. 4 k., Vujsz J., Wagner Adolf, Wagner Antal, Weszely Ö., Yolland A., Zimányi J., Zsoldos B.

Előfizetés 1908-ra: Kecskeméti róm. kath. főgimnázium, Ujverbászi közs. gimnázium.

Helyreigazítás a S. füzethez. Nem Váli F., Szegess A., és Schullerus M., hanem Váli Tibor, Szegess Mihály és Schullerus Adolf fizeték meg 1907. évi rendes tagdíjaikat.

Kelt Budapesten, 1907. évi október hó 15-én.

Usherhalmi Samu, pénztárnok,

L. Vár, Országház-u. 27. sz., I. e. 2. a.

Ujdonság!

A legjobb

Ujdonság!

ANGOL-MAGYAR SZÓTÁR.

Közel 50 ív. — A mindennapi élet szükségleteihez alkalmazkodik. — Különös tekintettel a kereskedelmi, jogi- és irodalmi kifejezésekre, szólásokra. — Utőrő munka.

Irta: **YOLLAND ARTHUR B.**

a budapesti tudomány-egyetem lektora.

I. rész:

ANGOL-MAGYAR SZÓTÁR.

Ara 9 korona.

Kapható: **LAMPEL R.** könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.t.-nál
Budapest, VI., Andrásy-út 21. szám és minden könyvkereskedésben.

UJDONSÁGOK

az irodalomtörténet és a filozófiai irodalom köréből:

PETŐFI

Irta:

BARABÁS ÁBEL.

Petőfinek első befejezett szellemi arcképe.
A költő átlátszó élet- és jellemrajza.

Petőfi — az ember.

Petőfi és a magyar nép. A költő.

Ára fűzve 4 kor.
vászonkötésben 6 kor.

ÁNYOS PÁL VERSEI

Bevezetéssel és jegyzetekkel kísérvé kiadta:
CSÁSZÁR ELEMÉR.

Régi magyar könyvtár XXIII.
Szerk. Heinrich Gusztáv.

A XVIII. század legnagyobb költői alakjának
művei. Első teljes kiadás. Terjedelmes élet-
rajzzal, magyarázatokkal és jegyzetekkel.

Ára 4 korona 50 fillér.

AZ ETHIKAI MEGISMERÉS TERMÉSZETE

Irta: **PAULER ÁKOS.**

*Ethikai problémák. — Alapfogalmak. — Az erkölcsi ítélet. —
Az erkölcsi eszmények és normák. — Az élet értéke.*

Rendkívül vonzóan megírt böleseleti mű.

Ára 4 korona.

Kaphatók: **LAMPEL R.** könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.-t.-nál
Budapest, VI., Andrássy út 21. szám és minden könyvkereskedésben.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Elsőrangú hazai és külföldi írók regényei, elbeszélések, versek, színművek, ismeretterjesztő művek sorozata.

Minden füzet külön is kapható.	1—499. szám.	Egy-egy szám ára 20 fillér.
--------------------------------	--------------	-----------------------------

Legújabban megjelent füzetek:

493. *Haldfan Langaard.* Wilde Oszkár. Ford. *Moly Tamás.*
494. *Alfred de Musset.* Szeszély. — Az ajtó tárva vagy zárva legyen. — Két szindarab. Fordította *Hevesi Sándor.*
- 495—496. *Wilde Oszkár.* Az eszményi férj. Színmű 4 felv. Fordította *Mihály József.*
497. *Ady Endre.* Sápadt emberek és történetek.
- 498—499. *Wilde Oszkár.* De Profundis. Ford. *Mikes Lajos.*

LAMPEL R. könyvkereskedése

Wodianer F. és Fiai részv.-társ. kiadása,
Budapest n. VI., Andrássy-ut 21.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Szerkeszti **GYULAI PÁL.**

Hazai és külföldi írók regényei és elbeszélései; versek, színművek és ismeretterjesztő művek.

Minden füzet külön is kapható.	1—1473. szám.	Egy-egy szám ára 20 fillér.
--------------------------------	---------------	-----------------------------

Legújabban megjelent füzetek:

1451. *Gyulai Pál.* Emiérkezés Deák Ferenczre.
- 1452—1453. *Istvánfi Pál.* Völter és Grizeldis. Bevezette és magyarázó jegyzetekkel kísérte *Vende Ernő.*
- 1454—1456. *Ihering Rudolf.* Kuzdelem a jogért. Fordította *dr. Szilassy Cézár.*
- 1457—1463. *Mac Donagh Mihály.* Az angol parlament szokásai, furcsaságai és humora. Ford. *Huszár Imre.*
- 1464—1473. *Fogazzaro Antal.* A szent. Ford. *Vetési József.*

Kiadja a **FRANKLIN-TÁRSULAT**

magyar irod. intézet és könyvnyomda.

Budapesten, IV., Egyetem-utca 4.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.

1907. DECEMBER.

XXXI. ÉVFOLYAM.

X. FÜZET.

E G Y E T E M E S
PHILOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOGIAI
TARSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDAJA.

1907.

Figyelmeztetés.

Az **Egyetemes Philológiai Közlönybe** szánt **class. philológiai** dolgozatok kéziratai **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a **modern philológiai** dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (I., Pauler-utca 4.) küldendők.

TARTALOM.

Kanyaró Ferencz: A Batthyányi-kódex mint unitárius graduál. 897. l.

Karl Lajos: Árpádházi Szent Erzsébet a francia krónikában. 911. l.

Pécsy Béla: Platon Politeiája és az aristotelesi politika. (II. közl.) 916. l.

HAZAI IRODALOM. Egyetemes Irodalomtörténet. Szerk. Heinrich Gusztáv. III. köt. Kelták és germánok. **Schmidt Henrik.** 943. l. — Nagy József: A görög atomista fizikusok filozófiájának alapvonalai. **Pauler Ákos.** 946. l. — Marót Károly: Fejezetek a Homeros-kérdéshez. **Kallós Ede.** 948. l. — Szent-Láurey György: Tompa Mihály. **Iengyel Miklós.** 950. l. — Bodor Aladár: Döbrentei Gábor erdélyi szereplése. **Sallay Géza.** 951. l.

KÜLFÖLDI IRODALOM. H. Hamann: Die literarischen Vorlagen der Kinder- und Hausmärchen und ihre Bearbeitung durch die Brüder Grimm. **Heinrich Gusztáv.** 953. l. — J. Leo: Johann George Sulzer und die Entstehung seiner Allgemeinen Theorie der Schönen Künste. **Bleyer Jakab.** 955. l. — W. Olshausen: Friedrich von Hardenbergs (Novalis) Beziehungen zur Naturwissenschaft seiner Zeit. **Gálos Rezső.** 957. l. — J. Müller: Das Bild in der Dichtung, Philosophie u. Geschichte der Metapher. **Marót Károly.** 959. l. — K. Henckell: Deutsche Dichter seit Heinrich Heine. **Sás Andor.** 961. l.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. Fülöp Sándor: Az összetételek a Paul és a Wundt elmélete szerint. Szeremley **Császár Loránd.** 963. l. — Főrís Miklós: Toldy Ferencz. **Császár Ernő.** 965. l.

VEGYÉSEK. A Budapesti Philológiai Társaság november 13-iki fölolvasó ülése. 965. l. — Tannhäuser. **h.** 966. l. — Zichyné Festetich Julia mint regényhős. **h.** 966. l. — Petz Lipót Shakespeare-fordításai. **Bayer József.** 967. l. — Aristarchos halála. **V. R.** 968. l. — Egy ó-angol költemény magyar vonatkozásai. **Elek Oszkár.** 968. l. — Francia bírálólat Némethy Lygdamus-kiadásáról. 969. l. — A csikóbőrös kulacsához. **Gálos Rezső.** 970. l. — A Ciris-kérdéshez. 971. l. — Az Urbikios-Maurikios-kérdéshez. **p.** 972. l. — A Budapesti Philológiai Társaság könyvvállománya. **Vári Rezső.** 973. l. — Philológiai pályázat. 974. l. — Beküldött könyvek. 974. l.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET. I. Modern philológia. 975. l. — II. Classica-philológia. 977. l.

Név- és tárgymutató, 979. l.

A Budapesti Philológiai Társaság 1907-ben, 991. l.

Az *Egyetemes Philológiai Közlöny* a Budapesti Philológiai Társaság megbízásából s a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az *Egyetemes Philológiai Közlöny* tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteke 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési penzek, a Budapesti Philológiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reklamátiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philológiai Társaság pénztárosához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár. Országhuz-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás.

Alapítvány: Dr. Némethy Géza 200 koronát.

Rendkívüli tagdíj 1905-re: Khin A. 3 k. **1907-re:** Gergely A. 3 k., Harmos S. 3 k., Molnár Ö. 3 k., Radits D., Sági I. 3 k., Szalkay A. 3 k., Szilágyi Gy. 3 k., Szöke J., Vasáry D. 3 k.

Rendszeres tagdíj 1905-re: Kovács G. 3 k., Schuber M. 3 k. — **1906-ra:** Fludorovics Zs. 5 k., Gröger R. 5 k., Lecombe J. 5 k., Markusovszky S. 5 k., Morvay Gy. 5 k., Serédi P. L. 5 k., Szentirmay Gy. 4 k., Zolnai Gy. 2 k. — **1907-re:** Alkalay S. 5 k., Balasy D., Bálint K. 5 k., Bászal Au., Binder J., Borzsák J., Breundörfer J., Csudáky B., Dercsényi M. 5 k., Erdélyi L., Finály G. 3 k. 90 f., Giesswein S., Gyárfás T., Hattyuffy D., Isov E., Kaiblinger F., Kardos A., Karl L., Káposztássy J., Klina L. 8 k., Kovalovszky J., Kovács D., Köpcesly S., Kőrös E. 5 k., Kőrösi S., Kunos I., Lám Fr. 6 k., Liber B., Madarász P., Mayr Au., Máthé Gy., Molnár E., Négyesy L., Ozorai Fr. 5 k., Pap K., Pap M., Perepatits I., Pruzsinszky J., Roboz A. 5 k., Roseth A., Stropn J., Sarudy Gy. 5 k., Schuster A., dr. Sebestyén Gy., Simonyi Zs., Sinka S., Strauch B., Szabó K. 8 k., Szabó V. 5 k., Szalay K., Szele R., Szemák I., Szigeti P., Szigetvári I. 8 k., Vajda K. 5 k., dr. Vajda K., Weiss M., Wirth Gy. 3 k., Zombory J. — **1908-ra:** Bleyer J. 1 k. 50 f., Borzsák J. 2 k., Marmorstein A. 1 k. 50 f.

Előfizetés 1907-re: Ujpesti gimnázium. — **1908-ra:** Eperjesi ev. coll. Magyar Tarsaság 5 k. 40 f.

Kelt Budapesten, 1907. évi november hó 21-én.

Cserhalmi Samu, pénztárnok,

I., Vár. Országház-u. 27. sz., I. e. 2. a.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Elsőrangú hazai és külföldi írók regényei, elbeszélések, versek, színművek, ismeretterjesztő művek sorozata.

Minden füzet külön is kapható.	1—503. szám.	Egy-egy szám ára 20 fillér.
--------------------------------	--------------	-----------------------------

Legújban megjelent füzetek:

- 495—496. *Wilde Oszkár.* Az eszményi férj. Színmű 4 felv. Fordította *Mihály József.*
497. *Ady Endre.* Sápadt emberek és történetek.
- 498—499. *Wilde Oszkár.* De Profundis. Ford. *Mikes Lajos.*
500. *Beöthy Zsolt.* Költők és hősök.
501. *Krúdy Gy.* Hét szilvafa. Elbeszélések.
502. *Wilde Oszkár.* Aforizmák és ötletek. Fordította *Radó Teréz.*
503. *Alphonse Daudet.* Művészhasznosságok. Ford. *Elek Artúr.*

LAMPEL R. könyvkereskedése

Wodianer F. és Fiai részv.-társ. kiadása,

Budapesten, VI., Andrásy-ut 21.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Szerkeszti GYULAI PÁL.

Hazai és külföldi írók regényei és elbeszélései; versek, színművek és ismeretterjesztő művek.

Minden füzet külön is kapható.	1—1503. szám.	Egy-egy szám ára 20 fillér.
--------------------------------	---------------	-----------------------------

Legújban megjelent füzetek:

- 1495—1497. *Taine Hippolyt.* Balzac. Franciaiból fordította *Dr Halasy Atadár.*
- 1498—1499. *Grillparzer Ferencz.* A szendmíri kolostor. Németből fordította *Györi Károly.*
- 1500—1502. *Dr Balogh Jenő.* Nyomor és büntettek.
- 1503—1505. *Heine Henrik.* Utazás a Harzban. Németből fordította *Oláh Gábor.*
- 1506—1508. *Berczik Á.* A pozsonyi diéta. Vigjáték három felvonásban.

Kiadja a FRANKLIN-TÁRSULAT

magyar irod. intézet és könyvnyomda.

Budapesten, IV., Egyetem-utca 4.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.

UJDONSÁGOK

a história, az irodalomtörténet és a filozófiai
irodalom köréből:

AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁG

Magyar úti könyv.

Irta: **KAPITÁNY KÁLMÁN** dr.

11 térképpel és 6 városi tervrajzzal.

Ára kötve 6 korona.

PETŐFI

Irta:

BARABÁS ÁBEL.

Petőfinek első befejezett szellemi arcképe.

A költő átlátszó élet- és jellemrajza.

Petőfi — az ember.

Petőfi és a magyar nép. A költő.

Ára füzve **4 kor.**

vászonkötésben **6 kor.**

ÁNYOS PÁL VERSEI

Bevezetéssel és jegyzetekkel kísérvé kiadta:

CSÁSZÁR ELEMÉR.

(Régi Magyar Könyvtár XXIII.)

Szerk. **Heinrich Gusztáv.**

A XVIII. század legnagyobb költői alakjának művei. Első teljes kiadás. Terjedelmes élet-rajzzal, magyarázatokkal és jegyzetekkel.

Ára **4 korona 50 fillér.**

AZ ETIIKAI MEGISMERÉS TERMÉSZETE

Irta: **PAULER ÁKOS.**

Ethikai problémák. — Alapfogalmak. — Az erkölcsi ítélet.

Az erkölcsi eszmények és normák. — Az élet értéke.

Rendkívül vonzóan megírt bölcséleti mű.

Ára 4 korona.

Megrendelhető:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) részvény-társaságnál

Budapest, VI., Andrassy-út 21. és minden könyvkereskedésben.